118. ÉVFOLYAM 2005. MÁRCIUS–JÚNIUS 1–2. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Hermann Róbert
Egy szerencsés város a hadak útján
Nagykanizsa 1849-ben

Krámli Mihály
A TEGETTHOFF-osztály születése
Az osztrák-magyar dreadnought-program

Ságvári György
Tárgyiasult emlékezet
Emlékművek, múzeumok
a Nagy Háborúról

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry

Managing Editor Gábor Hausner

Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-356-95-22, Fax: (36-1)-356-19-39

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -356-95-22/110, Fax (36-1)-214-66-05

E-mail: hadtk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee

1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry

Responsable éditorial: Gábor Hausner

Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22, Télécopie: (36-1)-356-19-39

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22/110, Télécopie: (36-1) -214-66-05

E-mail: hadtk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:

1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

118. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2005. 1–2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Andaházi Szeghy Viktor PhD hallgató, főkönyvtáros, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Arbanász Ildikó* munkatárs, Török Köztársaság Nagykövetsége (Budapest); *Ács Tibor* ny. ezredes, a történelemtudomány doktora (Budapest); *Balla Tibor* őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Berekméri Árpád Róbert* levéltáros-történész, Református Esperesi Levéltár (Marosvásárhely); *Bognár Katalin* muzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár (Budapest); *Borus József,* a történelemtudomány kandidátusa (Budapest); *Csáky Imre* őrnagy, PhD, kiemelt főtiszt, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Főigazgatóság (Budapest); *Csorba György* PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Kalocsa); *Demény Lajos,* a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja (Kolozsvár); *Galló Krisztián* PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Szeged); *Hermann Róbert* PhD, kirendeltségvezető, Hadtörténelmi Levéltár, Bécsi Kirendeltség (Budapest–Bécs); *Horváth Csaba* alezredes, a hadtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem (Budapest); *Krámli Mihály,* PhD, tudományos munkatárs, Közlekedési Múzeum (Dunakeszi); *Miskolczy Ambrus,* a Magyar Tudományos Akadémia doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Sallay Gergely Pál* muzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Ságvári György,* a történelemtudomány kandidátusa, főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budaörs); *Süli Attila* főhadnagy, muzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Szakály Sándor,* a történelemtudomány kandidátusa, tudományos munkatárs, Állambiztonsági Szervek Történeti Levéltára (Budapest); *Veszprémy László* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgató, Hadtörténeti Intézet és Szerkesztőség (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, E-mail: hadtk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest.

TANULMÁNYOK

HERMANN RÓBERT

EGY SZERENCSÉS VÁROS A HADAK ÚTJÁN

Nagykanizsa 1849-ben[1]

Nagykanizsa városa az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc dél- és nyugatdunántúli eseményeinek talán legfontosabb színhelye volt az 1848. márciusi forradalom és az 1849. októberi megtorlás között eltelt tizenhat hónap alatt. A város 48–49-es története egyben tükrözi az ország 48–49-es történetét is.

1848 tavaszán Nagykanizsán is megkezdődött a nemzetőrség felállítása és megszervezése. Július elejétől a város volt a horvát fenyegetés miatt létrehozott Dráva-menti védelmi vonal legfontosabb központja, s az is maradt egészen szeptember közepéig, a horvát támadás megindulásáig. Nagykanizsa volt a haderő pénzügyi és egészségügyi ellátásának egyik központja, a városban és környékén időről-időre jelentős számú katonát és nemzetőrt szállásoltak be. Itt volt a védelmi vonal megszervezésével megbízott dél-dunántúli királyi biztos, 1848–49 legfontosabb zalai szereplője, Csány László főhadiszállása, s gyakran tartózkodtak itt a védelmi vonal egymást váltó parancsnokai, Franz Ottinger és Teleki Ádám vezérőrnagy is.

A magyar csapatok szeptember 12–13-án hagyták el a várost, Jellačić horvátországi hadserege pedig 15-én vonult be. A megszálló csapatok rengeteg kárt tettek mind a városban, mind a környékén, ezért a horvát megszállás során többször is sor került kisebb-nagyobb megmozdulásokra. Jellačić csapatai szeptember 19-én hagyták el a várost, s mivel ezt követően az átvonuló horvát szállítmányokat egyre több támadás érte, szeptember 23-án, Glavasch százados parancsnoksága alatt, újabb határőri erők érkeztek Nagykanizsára. A zalai és somogyi népfelkelők és nemzetőrök egymás után fogták el a horvát utánpótlási szállítmányokat, s október elején a horvátok által megszállt városok közül Nagykanizsán állomásozott a legnagyobb helyőrség.

Itt került sor 1848. október 3-án a Dél-Dunántúlon a legnagyobb szabású, nem reguláris erők által végrehajtott hadműveletre, mely Nagykanizsa, s egyben a Murán inneni területek felszabadulásához vezetett. A Vidos József vezette vasi, soproni és zalai nemzetőri erők megpróbálták bekeríteni a várost megszálló horvát erőket, amelyeket Jellačić egyik legbuzgóbb híve, Albert Nugent alezredes (Laval Nugent táborszernagy, a stájerországi cs. kir. csapatok parancsnokának fia) vezetett. Vidos támadásának megindulása előtt Nagykanizsán népfelkelés tört ki, s amikor Vidos is beavatkozott a küzdelembe, a horvát erők kénytelenek volna kiüríteni a várost. A nagy- és kiskanizsai horvát helyőrség egy része elszakadt a visszavonulóktól, s október 4-én megsemmisült a kiskanizsai lakosság gyűrűjében. A nagykanizsai népfelkelés, a székesfehérvári lakosság október 2-i

[1] Ezúton mondok köszönetet *Molnár András* barátomnak, a Zala Megyei Levéltár igazgatójának, aki a Nagykanizsa 1848–49. évi történetére vonatkozó anyaggyűjtését átengedte nekem.

hasonló fellépése mellett, a legsikeresebb ilyen jellegű akció volt a szabadságharc folyamán. A felkelés komoly nyomot hagyott a másik félben is: a horvát és cs. kir. erők alig várták, hogy visszafizethessék a kölcsönt.[2]

Október közepétől, amikor Perczel Mór hadosztálya megjelent Zala megyében, s néhány hétre visszafoglalta a Muraközt a horvát csapatoktól, ismét a város volt a Dráva-, majd a Mura-menti magyar védelmi vonal egyik fontos központja, itt működött a legnagyobb tábori kórház. A város nemzetőrei maguk is kivették a részüket a Mura-part őrzéséből. Az őszi és a téli újoncozás viszonylag sikeresen folyt, a város önkéntesei és újoncai a 47. és 56. honvédzászlóaljakba kerültek.[3]

A megszállás előestéjén

A cs. kir. csapatok december közepén Felső-Magyarországon, illetve a Duna jobb partján megindult támadása után csak napok kérdése volt, hogy Perczel időközben hadtestté növekedett serege kénytelen legyen elhagyni Mura-menti állásait. Erre részint azért volt szükség, hogy a hadtest elkerülje a nyugat felől előnyomuló fősereg, és a vélhetően délnyugat felől előnyomuló stájer-, illetve horvátországi csapatok harapófogóját; részint azért, hogy a Görgei Artúr vezérőrnagy vezette magyar fősereghez csatlakozva, megpróbálja megakadályozni az ellenséges főerők további előretörését.

Perczel december 17-én értesült a cs. kir. fősereg támadásáról, majd 18-án – Kossuth utasítását véve – úgy döntött, hogy seregével Vas és Sopron megyén átvonulva próbál Görgeihez csatlakozni. Úgy vélte, hogy Letenye és Kanizsa felől csupán kisebb ellenséges erők támadásával kell számolnia, de félőnek ítélte, hogy Somogy és Baranya határvidékén, az „Eszékkeli közlekedés megszakítására," Belovár felől is betör az ellenség. Perczel terve tehát az volt, hogy Kanizsa védelmére, Letenyén, hátrahagyja Szekulits István őrnagyot a hadtest 3. hadosztályával, amely a 45. (vasi), az 56. (zalai) és a 61. (somogyi) fegyvertelen zászlóaljból, a Sándor-huszárok egy századából és négy 6 fontos lövegből állt, azzal az utasítással, hogy védje Letenyét, túlerő esetén Nagykanizsán, Keszthelyen és Veszprémen át vonuljon vissza, s az összeköttetést Zalaegerszegen és Szentgróton át tartsa vele. Perczel abban reménykedett, hogy Szekulits a hónap végéig tarthatja magát Kanizsán. A város feladása esetére felhatalmazta Szekulitsot a helybéli nemzetőrség fegyvereinek átvételére, valamint a kincstári pénzek biztosítására. Maga, két felfegyverzett hadosztályával, Körmendre siet.[4]

Perczel december 20-án, Lövőn kelt levelében tudósította Kossuthot, hogy mivel a hartbergi és radkersburgi csapatok veszélyeztetik, Zalaegerszegen és Szentgróton át Devecserre vonul, ahová 23-án érkezhet meg. Szekulitsot utasította, hogy 20–21-én tartsa Letenyét, majd vonuljon vissza Kanizsára. A menet az erős szél miatt olyan nehézségekkel járt, hogy a sereg egy része december 20-án kénytelen volt Baksán megállni, s

[2] A történtekre l. *Hermann Róbert:* Nagykanizsa felszabadítása 1848 októberében. Zalai Múzeum, 7. Nagykanizsa, 1997. 129–140. o. A korábbi irodalomból kiemelendő *Varga János:* Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953. 205–213. o.

[3] *Hermann Róbert,* 1995. 16–26., 74., 87–89. o.

[4] Perczel Kossuthhoz intézett, dec. 19-én és 20-án Lendván írott leveleit l. MOL R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata. No. 469. és OHB 1848:6464.

csak 21-én érkezett meg Lövőre. Perczel valószínűleg ezért állt elő azzal a meglepő elképzeléssel, hogy főoszlopát Szombathelyen, Szekulitsét pedig Nagykanizsán szeretné teleltetni. „Mert télen át nagy hadiműködések helye nem lévén, fő szükség nagyvárosokba sietni és azokat nem engedni az ellenség birtokába. Város télen át nagy erő ellenében is tarható. Kis falukon nagy sereget is semmivé tehet egy kis portyázó csapat" – írta Kossuthnak. Úgy tűnik, Perczel nem érzékelte, mit jelent a cs. kir. fősereg támadása, ezért állt elő ilyen haditervekkel, amin végeredményben nem csodálkozhatunk, hiszen csapatai még semmit nem tapasztaltak az ellenséges betörés méreteiből. A Perczel vezette főoszlop 22-én lépte át Zala megye határát s indult tovább Körmend felé, ahová aznap meg is érkezett. Ezzel Zala megye gyakorlatilag fegyveres erő nélkül maradt.[5]

Szekulits István őrnagy hadosztálya december 21-én még Letenyén volt. Az 56., 60. és 61. zászlóaljból, a Miklós-huszárok egy századából és 4 hat- és hétfontos lövegből álló hadosztály feladata a Mura vonalának védelme lett volna, de az őrnagy Kossuthhoz írott leveléből kiderült, hogy a sereg „nagyobbrészt fegyvertelen, ruhátlan, s a beállott hideg időben gatyában és bocskorban tesz katonai szolgálatot." Az összesen 4000 főnyi gyalogság felének nem volt fegyvere. Szekulits szándéka az volt, hogy az 56. és 60. honvédzászlóaljjal, valamint három szakasz Miklós-huszárral december 22-én Nagykanizsára vonul; a 60. zászlóalj és egy szakasz huszár pedig Letenyén, Muraszerdahelyen, Molnáriban és Rátkán „fogja az ellenség mozgalmait szemmel tartani."[6] December 22-én Perczel Körmendről ugyan még azt az utasítást küldte Szekulitsnak, hogy igyekezzék egész télen át tartani az állásait, s ellenkező rendeletig „ne merészeljen mozdulni," mert a főoszlop körmendi állása „reá is van támasztva," azonban még aznap feladta körmendi állását, s Devecseren át megindult Pápa felé, Szekulitsot pedig Tapolcára rendelte.[7]

Szekulits valószínűleg december 24-én kapta meg Perczel parancsát, s amikor másnap, december 25-én reggel, Alsólendva küldöttsége azzal kereste fel, hogy dandárjával vonuljon Alsólendva környékére, a Perczeltől kapott utasításra hivatkozva visszautasította a kérést; még aznap vagy másnap Kiskomárom – Magyaród – Keszthely – Bazsi – Sümeg útvonalon megindult, és december 27-én Sümegen volt.[8]

Az utolsó magyar csapatok, a Perczel által a Mura-vonal őrizetére hátrahagyott, Palocsay József őrnagy vezette somogyi nemzetőrök január 1-jén vonultak be Nagykanizsára, s egynapi pihenés után folytatták útjukat tovább Kaposvár felé.[9] Ezek után a város immár jogos aggodalommal várhatta, hogy mikor kerül a cs. kir. és horvát inváziós haderő megszállása alá.

---

[5] MOL OHB 1848:6473. A hadtest visszavonulására l. *Hermann Róbert,* 1995. 51–56. o.

[6] Szekulits dec. 21-i jelentését az OHB-hoz l. MOL OHB 1848:6429.

[7] Perczel dec. 22-i jelentéseit Kossuthhoz közli *Hermann Róbert:* Körmend a hadtörténelemben 1848–1849. In: *Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László:* Körmend a hadtörténelemben. Körmendi Füzetek. Körmend, 1992. 235–236. o. Szekulits visszavonulására l. *Hermann Róbert,* 1995. 57. o.

[8] Szekulits dec. 27-i jelentését l. MOL OHB 1848:6874. Visszavonulására l. *Kossuth Lajos* összes munkái. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. S. a. r. *Barta István.* Budapest, 1952. 833., 892. o.; Körmendy Sándor honvéd főhadnagy naplója. In *H. Szabó Lajos:* Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából. Pápa, 1998. 70–71. o.; *Halis István – Hoffmann Mór* (szerk.): Zalavármegyei évkönyv a millenniumra. Nagykanizsa, 1896. 221. o.; *Novák Mihály* 156–157. o.

[9] *Cser – Könczöl* 30. o.

A nagykanizsai horvát helyőrség parancsnokságát 1848. szeptember-október fordulóján ellátó Albert Nugent alezredes fogadkozott, hogy adandó alkalommal megbünteti a várost az 1848. október 3-4-i események miatt.[10] Maga Dahlen altábornagy, a horvátországi főhadparancsnokság vezetője is gyakran utalt arra, hogy szívesen megbüntetné Nagykanizsát, s hogy „kincstári és magánjavaink elrablásáért kártérítést kell követelnünk az abban vétkes helyi lakosoktól."[11] December 24-én a cs. kir. hadsereg fővezére, Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy is arra utasította a stájerországi cs. kir. csapatok parancsnokát, Nugent táborszernagyot, „hogy e városba történt bevonulása után az ottani lakosok különösképpen azonban a zsidók ellenében erős fenyítő törvényszéket tartson, *mert Magyarország egyetlen városa sem viselkedett olyan ellenségesen velünk, mint Kanizsa* [kiemelés tőlem – H. R.], és a kincstárnak mindenféle szállítmányok elfogása és megsemmisítése által tetemes kárt okozott."[12]

A Laval Nugent táborszernagy vezette stájer–horvát tartalékhadtest december 23–24-én kezdte meg hadműveleteit, s lépte át Vas megyénél a magyar határt. A hadtest 9, nem teljes létszámú gyalogzászlóaljból (47 ¼ gyalogszázad), 10 ¼ lovasszázadból, 24 lövegből és 6 röppentyűből, összesen 8 426 főből és 1418 lóból állt. A sorezredi és a határőrezredi zászlóaljakat vegyesen osztották be az egyes dandárokba, a lovasságot egyetlen szakasz kivételével egy dandárba egyesítették. A dandárparancsnokok mindegyike a stájerországi csapatok állományából került ki.[13]

Johann Burits vezérőrnagy, a hadtest egyik dandárparancsnoka, december 31-én Zalaegerszegről azt jelentette Nugent-nak, hogy a magyarok állítólag teljesen kiürítették Kanizsát, ezért Varasdról azt „a rosszérzelmű és minden bajt okozó fészket" ki kellene kutatni, meg kellene fenyíteni és meg kellene szállni. Ha ez nem lenne kivitelezhető, ő maga kész dandárjával oda vonulni.[14] 1849. január 1-jén Benko vezérőrnagy, a varasdi városparancsnok tudatta Dahlen altábornaggyal, aki egy darabon elkísérte a stájer–horvát hadtestet, hogy „Kanizsán sincs ellenséges csapat; a zsidók jól felfegyverkeztek, s sokakat megnyertek arra, hogy biztonságukon őrködjenek." Egyben javasolta, hogy ha a hadtest Nagykanizsa felé szándékozna működni, őt és a Légrádon parancsnokló Mirkovich őrnagyot is értesítsék, hogy támogatásként csapatokat tolhassanak előre.[15] Mindez arra

[10] „...a kanizsai számlát még törleszteni akarom..." Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. okt. 9. Közli *Hermann – Molnár* I. 256–257. o.

[11] L. erre Dahlen nov. 13-i jelentését Jellačićhoz, ill. dec. 10-i hadműveleti tervét, közli őket *Hermann – Molnár* I. 279. és 286. o.

[12] Közli *Hermann – Molnár* I. 292–293. o. Windisch-Grätz különösen arra hívta fel figyelmét, hogy ha bebizonyosodna, miszerint a helyi lakosok október 3–4-én legyilkolták a kórházban hátrahagyott horvát betegeket, jelentős hadisarccal kellene sújtani őket. – A helyi zsidóság szerepét az okt. 3-i felkelésben kiemelte Hegedüs József, a *Kossuth Hirlapja* zalai tudósítója is. *Kossuth Hirlapja,* 1848. okt. 29. No. 104. „N. Kanizsa, okt. 20." A másik oldalon hangsúlyozottan szólt róla Benko vezérőrnagy okt. 12-i jelentése Jellačićhoz, közli *Hermann – Molnár* I. 262. o.

[13] L. erre a hadtest 1848. dec. 31-i harcrendjét. KA AFA Karton 1846. HA DA 1848-12-ad 144. A hadjárat első részének eseményeire l. *Hermann Róbert,* 1995. 58–60. o.

[14] Közli *Hermann – Molnár* I. 294. o. Másnap Lazarus Mamula ezredes ugyanezt jelentette Zalaegerszegről. Uo. II. 6–7. o.

[15] Közli *Hermann – Molnár* II. 6. o.

mutat, hogy Benko még a kiürített Nagykanizsát is igen veszélyesnek találta. De nem csak ő aggódott, hanem Dahlen altábornagy is, hiszen január 2-án arra szólította fel Benkót, ellenőrizze, tényleg igazak-e azok a – Burits által szerzett – hírek, hogy Kanizsát az ellenség kiürítette.[16] A zűrzavart jelzi, hogy Daniel Rastić ezredes, hírszerzőkre hivatkozva, még január 4-én is azt jelentette Benko vezérőrnagynak, hogy Nagykanizsán Szekulits őrnagy Zrínyi-zászlóalja, 2 ágyú és rengeteg népfölkelő állomásozik.[17]

Nugent táborszernagy a Nagykanizsa kiürítéséről érkezett hírek hatására január 1-jén a körmendi főhadiszállásról azt jelentette Alfred zu Windisch-Grätz herceg, tábornagynak, a fővezérnek, hogy ha Nagykanizsa valóban üres, „a Légrádnál álló horvát csapatok közreműködésével egy expedíció megy oda, s ezt a velünk egészen különösképpen ellenséges érzelmű várost megszállja, s aztán attól, a legnagyobb rend és a legszigorúbb fegyelem figyelembe vételével az elrabolt kincstári szerekért a teljes kártérítést jól behajtja."[18] Ugyanakkor ő is további hírek szerzésére szólította fel a dandárjával Zalaegerszegen állomásozó Johann Burits vezérőrnagyot.[19] Nugent szándéka az volt, hogy a Dráva-vonalon hátra maradt horvát csapatokkal együtt szállja meg a várost. Ennek érdekében elrendelte, hogy Varasdnál vagy szalmával hizlalt jégen, vagy hajóhíddal teremtsenek összeköttetést a Muraköz és a horvát területek között.[20]

Burits már január 2-án javasolta, hogy amint lehet, szállják meg Nagykanizsát, Zala megyébe – a sajátján kívül – vezényeljenek még egy dandárt; egyben továbbította azt a Nagykanizsáról érkezett kérést, hogy a város megszállását lehetőleg cs. kir. (azaz sorezredi) csapatokkal hajtsák végre, mert a városiak aggódnak, hogy a varasdi helyőrség horvát csapatai vonulnak be a városba.[21] Január 4-én nyomatékosan támogatta ezt a kérést, mondván, hogy sem Zalaegerszegre, sem Nagykanizsára nem kellene horvát csapatokat vezényelni, mert különben általános ingerültségtől lehet tartani, „ezen kívül e csapatok viselkedése annyira megjavulhatna, hogy Zala megye népe meggyőződhessen arról, miszerint csak a népfölkelés, azonban semmi esetre sem ezen csapatok vettek részt a rendetlenségekben, durva kihágásokban és rablásokban." Nagykanizsára már csak azért is nagyon veszélyes volna horvát megszállókat küldeni, „mert maguk a tisztek közül is többen bosszúról beszélnek, amely könnyen tovább mehetne."[22]

Nugent január 3-án tudatta Windisch-Grätzcel, hogy miután Perczel hadteste Mórnál vereséget szenvedett, s elképzelhető, hogy a Balaton és a Duna között délnek vonul, hogy ily módon megerősítse magát; hadtestével ő maga is nyugatnak fordul, s Körmenden és Zalaegerszegen egy-egy erős zászlóaljat hátrahagyva, egy másik zászlóaljat pedig Lendvára küldve, január 5-én a hadtest zömével Zalaegerszegen át Nagykanizsára vo-

[16] Közli *Hermann – Molnár* II. 9. o.

[17] Közli *Hermann – Molnár* II. 11. o. Benko ugyanaznap továbbította a híreket Dahlenhez, de kétségeit fejezte ki megbízhatóságukkal kapcsolatban. Uo. 13–14. o.

[18] Kivonatosan közli *Hermann – Molnár* II. 7. o.

[19] Uo. II. 8. o. Burits a fent hivatkozott harcrend szerint egy lovasdandár parancsnoka volt, de Dahlen altábornagy egy január 2-i utasításából tudjuk, hogy ideiglenesen gyalogságot is csatoltak csapataihoz. *Hermann – Molnár* II. 9. o.

[20] L. erre Dahlen jan. 2-i utasítását Benkóhoz. Közli *Hermann – Molnár* II. 9. o.

[21] Közli *Hermann – Molnár* II. 8. o.

[22] Közli *Hermann – Molnár* II. 11–12. o.

nul.[23] Windisch-Grätz január 6-án, immáron Budán nyugtázta Nugent javaslatát, s utasította, hogy az expedíció után hadtestének zömével ismét a körmendi állást foglalja el, majd csapatai egy részével szállja meg Pápát, és biztosítsa a Bakonyon át Mórra és Győrbe vezető utat.[24]

Nagykanizsa megszállása két oszlopban történt volna: az egyik oszlopot a Lendvára küldött, s útközben újabb, stájer- és horvátországi csapatokkal megerősítendő zászlóalj, a másikat a Nugent által Körmendről Zalaegerszegen át vezetett zöm alkotta volna. Nugent szándéka az volt, hogy Nagykanizsán újabb csapatokat von magához a Dráva és a Mura mentén állomásozó horvát csapatokból. Ezért Dahlen újabb Dráva-átkelők létrehozására utasította a horvátországi katonai hatóságokat.[25]

Burits is úgy vélte, hogy amíg Zala megyét nem fegyverezték le, és nem rendezték, nem volna tanácsos a további előnyomulás.[26] Január 5-én nyomatékosan felhívta Nugent figyelmét arra, hogy a „300 000 lelket számláló népességű és az alispán úr által megerősített, ténylegesen 24 000 főnyi népfölkelővel rendelkező Zala megyének csak nagyobb katonai erő előnyomulása és a legfontosabb pontok megszállása által lehet imponálni."[27]

A hadtest végül csak január 6-án indult el. Nugent eredetileg két zászlóaljat, két század lovasságot és némi tüzérséget akart hátrahagyni Zalaegerszegen, „hogy az igen felindult Zala megyében, ahol a hangulat egyáltalán nem megnyugtató, a rendet és nyugalmat fenntartsa."[28] Zalaegerszegre érve arról értesült, hogy Keszthelyen és Zalaszentgróton „egy erős ellenszegülő párt létezik," ezért egy dandárját e két település környékére küldte, Buritsét Zalaegerszegen hagyta, ő maga a Züllich- és a Pálffy-dandárral folytatta útját Nagykanizsa felé, azonban nem az egyenes úton, hanem a Zalalövő – Lendva – Letenye útvonalon.[29] Hogy erre a jókora vargabetűre mi szükség volt, arra Nugent január 10-én Windisch-Grätzhez intézett jelentésében találunk magyarázatot: a hírek szerint ugyanis Nagykanizsán Niczky György és Festetich Miklós vezetésével 5000 Somogy megyei nemzetőr gyülekezett volna.[30] Tudjuk, hogy ez nem volt igaz, hiszen Festetich csak december 31-én, vagy valamivel előtte ért Kaposvárra, s január 10-ig szándékozott befejezni a mozgó csapatok állítását.[31] A hír nyilván Palocsay január 2-án elvonult nemzetőreire vonatkozott. Nugent tehát a bizonytalan hírek miatt a két, összesen mintegy 4 300 főnyi, 6 löveggel rendelkező dandárt még mindig nem találta elégnek ahhoz, hogy Nagykanizsát megszállja vele.

A város megszállására végül január 10-én, „förgeteges időben" került sor, s a cs. kir. csapatok a bevonulás előtt állítólag két órát várakoztak, hogy biztosak lehessenek benne, Nagykanizsán nincsenek magyar reguláris erők. A bevonuló cs. kir. és horvát csapatokat

[23] Közli *Hermann – Molnár* II. 10–11. o.

[24] Közli *Hermann – Molnár* II. 18. o.

[25] Dahlen – Benko vezérőrnagy és Reiche ezredes, Körmend, 1849. jan. 5. Közli *Hermann – Molnár* II.15–16. o.

[26] Burits – Nugent, Zalaegerszeg, 1849. jan. 4. Közli *Hermann – Molnár* II. 11–12. o.

[27] Közli *Hermann – Molnár* II. 17. o.

[28] Dahlen – Jellačić, Körmend, 1849. jan. 6. Közli *Hermann – Molnár* II. 17. o.

[29] KA AFA Karton 1888. 2. Rk. u. N. 1849-1-34-55.

[30] Közli *Hermann – Molnár* II. 21. o.

[31] Festetich Miklós – Kossuth, Kaposvár, 1848 dec. 31. MOL OHB 1848:39.

a szemtanú 13 000 főre becsülte. Tény, hogy egy-egy házba néha 13–14 katonát is beszállásoltak.[32] A kortársi becslés azonban erősen túloz: a január 15-ig Nagy- és Kiskanizsára bevonult csapatok létszáma legfeljebb 4 700 fő és mintegy 1200 ló lehetett. Soraikban három, nem teljes létszámú horvát határőrzászlóalj is ott menetelt.[33]

Nugent január 10-én jelentette Windisch-Grätznek a város megszállását. Tudatta vele, hogy a hírek szerint a Niczky és Festetich vezette gerillák Kaposvár felé vonultak vissza, s hogy a biztonság kedvéért Zalaegerszegről magához vonja a Burits-dandárt, s Zalaegerszeg megszállását a Dietrich-dandárra bízza. Ugyanaznap értesült arról is, hogy Windisch-Grätz főserege megszállta Budapestet.[34]

A megszállók még aznap este letartóztatták a „vörös republikánus szelleméről ismeretes" Hegedüs József ügyvédet, a Kossuth Hirlapja nagykanizsai tudósítóját; orvosa házától „egy ingben, papucsban, hajadonfőtt a legzordonabb időben durva bánásmóddal" hurcolták el, és nyomban kihallgatták, de miután nem találtak ellene semmilyen bizonyítékot, egy Krapf nevű hadbíró ügyészi véleménye alapján el is engedték.[35]

Dahlen altábornagy, aki maga is ott volt a bevonulók között, haladéktalanul utasította a város vezetését, hogy 48 órán belül mind a magánszemélyek, mind a testületek fegyvereit szolgáltassák be, kivéve a város rendőrségének fegyvereit. Közölte, hogy a végrehajtást házkutatással ellenőrzik, s akinél a határidő letelte után 24 órával fegyvert találnak, hadbíróság elé állítják.[36] A beszedett fegyvereket január 28-án, öt kocsin Zalaegerszegre szállították, és átadták a megyei hatóságnak.[37]

Dahlen január 11-én kemény hangvételű rendeletet megfogalmazott az ostromállapot szabályairól a városi elöljáróséghoz, de annak kiadása végül is elmaradt; hogy miért, nem tudjuk.[38] Január 15-én Burits elrendelte, hogy a város a bankjegyek felváltására 20 000 forintnyi 20 krajcáros váltópénzt (azaz 60 000 darab 20 krajcárost!) fizessen be a hadipénztárba; ellenkező esetben ugyanekkora összeget kell ezüstpénzben befizetnie. A városnak a vagyonos polgároktól nagy nehezen sikerült összeszednie az összeget.[39] Január 19-én Kossuth és felesége körözését és személyleírását küldte meg a városi tanácsnak.[40] A vezérőrnagyot Windisch-Grätz időközben, január 15-én Baranya, Tolna, Somogy, Zala, Veszprém, Sopron, Vas, Moson és Győr megye katonai parancsnokává nevezte ki.[41]

---

[32] *PH* 1849. jún. 23. No. 322. 179. o. Bátor: Nagykanizsa, jún. 17.; *Cser – Könczöl* 30. o. Cser 13-át ír, de ez nyilvánvaló tévedés. Ezt a téves adatot közli *Novák Mihály* 172. o. és *Barbarits Lajos* 56. o. is. Nugent későbbi összefoglaló jelentésében január 9-re teszi a bevonulást, de ez is téves adat. Nugent, Dállya, 1849. ápr. 12. KA AFA HA. u. W-G. 1849-4-259b. HL 1848–49. 22/255b.

[33] L. erre a hadtest 1849. jan. 15-i harcrendjét. KA Nl. N. Karton 12. 1849-13-9a.

[34] Közli *Hermann – Molnár* II. 21–22. o.

[35] *PH* 1849. jún. 23. No. 322. 179. o. Bátor: Nagykanizsa, jún. 17.

[36] Közli *Hermann – Molnár* II. 22–23. o.

[37] L. erre Züllich ezredes jan. 31-i jelentését Nugent-hoz, közli *Hermann – Molnár* II. 36. o.

[38] A fogalmazványt, „nicht expedirt" megjegyzéssel l. HL Abszolutizmuskori iratok. 143. csomó. Akten des Generalkommando Agram. Drauarmee FML Dahlen. No. 1662./Dt.

[39] *Barbarits Lajos* 56. o.

[40] Közli *Novák Mihály* 178. o. l. még *Barbarits Lajos* 56. o.

[41] L. erre *Hermann – Molnár* II. 26. o. és *Novák Mihály* 175–177. o. Nugent jan. 19-én értesítette Buritsot a kinevezésről. KA AFA Karton 1888. 2. Rk. u. N. 1849-1-101a.

A városból húsz ácsot rendeltek ki a letenyei hídépítési munkálatokhoz, de csak 11 főt sikerült közülük kivezényelni, mert a többiek mással foglalkoztak, illetve eltávoztak a honvédcsapatokkal. Dahlen január 19-én ismét utasította a térparancsnokságot – amelynek vezetését ismét a nagykanizsai viszonyokkal szeptember óta ismerős Glavasch százados látta el –, hogy intézkedjen az ácsok teljes számban való kiállítása érdekében.[42] Dahlen végül is nem sokáig keserítette a városiak életét, mert Windisch-Grätz január 14-én arra utasította, hogy térjen vissza állomáshelyére, Zágrábba.[43]

Noha Windisch-Grätz január 10-én ismét felhívta Nugent figyelmét arra, hogy Zala megye pacifikálása után hadtestével vonuljon a körmendi állásba, Nugent 18-án kelt jelentéseiben tudósította a fővezért, hogy ezt nem tartja tanácsosnak, mert a nagykanizsai állásban sincs messzebb a főseregtől, mint a körmendiben, s jelenlegi állomáshelyén biztosíthatja Zala megyét, valamint intézkedhet Somogy megye alávetése érdekében is; sőt, 17-én egy zászlóaljat és egy lovasszázadot küldött Iharosberénybe, s hasonló erőt Kaposvárra. Úgy vélte, Baranya és Tolna megye is könnyen meghódoltatható lenne, s ezáltal egy igen jelentős országrészt vonnának ki a forradalmi párt romboló befolyása alól.[44]

Január 20-án arról értesítette a herceget, hogy szándéka szerint Dietrich vezérőrnagyot Burits támogatására mintegy 5000 fővel a megszállt megyékben hagyja, 2800 főt visszarendel Stájerországba, Karintiába és Krajnába, hogy ott egy újabb tartalék hadtest alapjául szolgáljanak, további 1300 főt pedig visszaküld az eredeti toborzókörzetébe.[45] Január 23-án – Windisch-Grätz január 21-én kelt utasítása alapján – tudatta a herceggel, hogy Dietrich vezérőrnagy vezetésével négy gyalogzászlóaljat, egy lovasszázadot és egy félüteget küld Székesfehérvárra.[46]

Január 24-én azonban, arra a hírre, hogy „az ellenálló párt Pécsett és környékén, könnyen meglehet, a verbászi táborból és Eszékről is erősítéseket nyerve, aggasztó erőre tett szert," úgy döntött, hogy a Dietrich vezérletével Windisch-Grätz utasítására Székesfehérvárra indult csapatokat Nagylakon át Kaposvárra küldi, s az időközben Mamula ezredes parancsnoksága alatt Somogy megyébe indított csapatokat is megerősíti Nagykanizsáról, hogy így Pécs ellen döntő mozdulatot készítsen elő.[47] Január 25-én az újabb hírekre hivatkozva közölte a herceggel, hogy aznap és másnap csapatait Babocsa felé indítja, Dietrichet pedig utasítja, hogy 26-án érkezzen Kaposvárra, így 6000 gyalogossal, 800 lovassal és 3 és fél üteggel vonulhat Pécs ellen.[48]

Január 25–26-án tehát a cs. kir. csapatok nagy része elhagyta Nagykanizsát, majd rövidesen a megyét is. A Nugent által a Zala megyei megszálló erők parancsnokává kinevezett, Karl Züllich von Zühlborn ezredes, a 13. gyalogezred parancsnoka (az 57 éves ezredes már az 1809. és az 1813-1815. évi francia hadjáratban is harcolt) rendelkezése

[42] A vonatkozó rendeleteket közli *Hermann – Molnár* II. 24., 26–27. o.

[43] Nugent – Dahlen, Nagykanizsa, 1849. jan. 19. KA Nachläße. B/165. Nachlaß Dahlen. No. 19.

[44] Windisch-Grätz utasítását l. *Hermann – Molnár* II. 23. Nugent január 18-i jelentését l. KA AFA Karton 1822. HA. u. W-G. 1849-1-151.

[45] Közli *Hermann – Molnár* II. 28–30. o.

[46] KA AFA Karton 1823. HA. u. W-G. 1849-1-208.

[47] Közli *Hermann – Molnár* II. 30–31. o.

[48] Közli *Hermann – Molnár* II. 32–33. o.

alatt 11 gyalogszázad (azaz két gyenge zászlóalj), két lovasszázad és egy fél lovasüteg (3 löveg) maradt. Ebből a viszonylag legnagyobb rész (négy gyalogszázad, 1 lovasszázad és a fél üteg) Nagykanizsán állomásozott.[49] Ezek az erők azonban számíthattak a Drávavonalat őrző, több mint 3000 főnyi horvát határőri és népfelkelő erők segítségére.[50] A kanizsai helyőrség főleg katonai szállítmányok kísérésével töltötte az idejét; az előfogatok kiállításánál szinte mindig alkalmazni kellett a katonai karhatalmat.[51]

Február 7-én Nugent e 11 századból négyet Züllich parancsnoksága alatt Kaposváron át Szekszárdra rendelt, a fél lovasüteggel együtt.[52] A lovasszázad március 21-ig a megyében maradt.[53] Március elején Burits vezérőrnagy vonultatott Sopronba a hat gyalogszázadból négyet, s Nugent tiltakozása ellenére sem volt hajlandó visszaadni azokat.[54]

Február 5-én este Fiáth Ferenc báró, Veszprém és Zala megye királyi biztosa érkezett Zalaegerszegről Nagykanizsára. Február 6-án reggel 9 órára összehívta a járás bíráit és jegyzőit, és magyar nyelvű beszédben közölte velük, hogy I. Ferenc József császárnak nincs szándékában visszaállítani az eltörölt tizedet és robotot, s felszólította őket, hogy ezt a községekben is hirdessék ki. Emellett a rend és nyugalom fenntartására intette őket. Ugyanaznap a Batthyány-kastély nagytermében a kereskedelmi és ügyvédi „értelmességnek," a piactéren pedig a népnek tartott szónoklatot, nyilván hasonló szellemben. Emlékiratai szerint „sikerült a szenvedélyeket lelohasztanom, s a kedélyeket megnyugtatnom." Fiáth ezután 7-én, egy kisebb lovas különítménytől kísérve, visszatért Zalaegerszegre.[55]

A cs. kir. megszállás hétköznapjairól meglehetősen keveset tudunk. Még Nugent otttartózkodása idején városi közgyűlést hívtak össze, amelyen egy cs. kir. tábornok – valószínűleg Anton Dietrich vezérőrnagy – elnökölt, s amelynek tárgya az 1848. október 3-i események kivizsgálása volt. Az egyik kanizsai lakos későbbi, kissé karikírozott elbeszélése szerint a tábornok két kérdést tett fel: „– Ugye bizony Kanizsa nem viselte magát rosszul október 3-án?" „– Nem" – hangozott a válasz. „– Ugye bizony nem a kanizsaiak foglalák el ez alkalommal ifj. Nugent hadszereit?" „– Igenis nem" – szólt a felelet. „Tudtam, nem is tettem fel egyebet a kanizsaiak felől; azonnal megírandom Windisch-Grätznek" – mondta a tábornok, s ezzel a közgyűlés eloszlott.[56]

Erről a közgyűlésről a cs. kir. források ugyan nem tudósítanak, de tudjuk, hogy Dahlen még január 20. előtt átadott egy listát Nugent-nak azokról a fegyver-, lőszer, ru-

---

[49] L. erre Nugent jan. 25-i átiratát Dahlenhez és utasítását Züllichhez, közli őket *Hermann – Molnár* II. 33–34. o. Züllich személyi adatait l. KA Qualifications-Listen

[50] Ezek létszámára l. a Rastić-dandár január 21-i létszámkimutatását. KA Nl. N. Karton 7. 1849-1-55. Nugent január 29-én kimondottan kérte Dahlent, hogy küldjön néhány határőr századot Nagykanizsára. *Hermann – Molnár* II. 36. o.

[51] L. erre Züllich 1849. jan. 31 – febr. 9. közötti jelentéseit, közli őket *Hermann – Molnár* II. 36–41. o., az előfogatokra l. a febr. 3-i jelentést, uo. 37–38. o.

[52] Közli *Hermann – Molnár* II. 39. o.

[53] Érdekes módon a február 15-i hadrendben nem szerepel. KA Nl. N. Karton 12. 1849-13-9f.

[54] *Hermann – Molnár* II. 42–43. o.

[55] Züllich – Nugent, 1849. febr. 7. Közli *Hermann – Molnár* II. 38–39. o. L. még *Fiáth Ferenc:* Életem és élményeim. Budapest, 1878. II. k. 158. o.

[56] *PH* 1849. jún. 23. No. 322. 179. o. Bátor: Nagykanizsa, jún. 17.

házati, élelmiszer- és más készletekről, amelyeket 1848 szeptemberében Jellačić előnyomulásakor Nagykanizsán, Marcaliban és másutt a lakosok elraboltak és megsemmisítettek, valamint a horvát előfogatos parasztok elvesztett kocsiiról és igásállatairól is. Egyben javasolta, hogy az összeget Nagykanizsa városától, valamint Zala és Somogy megyétől hajtsák be, s a behajtással bízzák meg Buritsot.[57] Nugent a listát január 20-án fel is terjesztette Windisch-Grätzhez. A herceg azonban, aki egy hónappal korábban még a város példás megbüntetését sürgette, nem találta elég pontosnak a kimutatásban felsorolt adatokat, sem megalapozottnak az összegeket, s ezért január 24-én arra utasította Nugent-t, hogy nevezzen ki vegyes bizottmányt a károk feltárására, s terjessze fel a vétkes községek pontos névsorát.[58]

Nugent az okmányt továbbküldte Dahlennek, aki február 12-én utasította August Wilhelm Stillfried-Rattonitz báró, vezérőrnagyot, akinek a vezetésével Nagykanizsa környékén egy mozgó dandárt akart létrehozni, hogy alakítson vegyes bizottmányt, s annak elnökeként vizsgáltassa ki azokat a károkat, „amelyeket a horvát hadsereg 1848. szeptemberi előnyomulása alkalmával Nagykanizsán és környékén a magyar lázadók és a népfölkelés mind a magas kincstárnak, mind egyéb katonai személyeknek okozott."[59]

Maga Burits február 21-én szólította fel Fiáth Ferencet, Veszprém és Zala megye királyi biztosát arra, hogy jelöljön ki két Zala megyei hivatalnokot a vizsgálóbizottmányban való részvételre, s mind vele, mind a varasdi cs. kir. városparancsnoksággal, mind Stillfrieddel tudassa, mikor jelenhetnek meg Nagykanizsán.[60] Február 26-án Fiáth arra utasította Csillagh Lajos zalai alispánt, hogy válasszon ki két hivatalnokot, akik Nagykanizsán megjelenve, a károk kivizsgálására alakuló vegyes bizottmány munkájában részt vesznek, s egyben tudósítást kért arról, hogy a két tisztviselő mikor tud megjelenni az ülésen.[61] Csillagh február 28-án terjesztette elő a megyei tisztviselők névsorát, Fiáth március 1-jén Sümeghy Ferenc főbírót és Barcza Sándor főügyészt nevezte ki közülük azzal, hogy március 8-án jelentkezzenek Stillfriednél.[62]

Stillfried március 8-án érkezett Nagykanizsára, s Glavasch százados, térparancsnok, egy hadbíró-főhadbiztos, egy alantos tiszt (azaz tiszthelyettes) és két Zala megyei hivatalnok részvételével megalakította a bizottmányt. Március 9-én Nugent táborszernagynak küldött jelentésében közölte, hogy miután jelenleg csupán egy gyalogos és egy lovasszázad található a városban, hasznosnak látná, ha odavezényelnének egy zászlóaljat, „mert számomra már most egészen világos, hogy mind a kanizsaiak, mind a környékbeli lakosok üres kifogások révén akarják a felelősséget magukról elhárítani, s véleményem szerint a tényállás pontos kivizsgálása csak azáltal eszközölhető, ha az illető makacs községeknek és különösképpen Kanizsának kilátásba helyezzük az egy zászlóalj által történő végrehajtást, amely e végre készenlétben lenne tartandó." Ezt a zászlóaljat a későbbiekben be lehetne osztani a megalakítandó mozgó dandárba. Stillfried szerint a két zalai hi-

[57] L. erre jan. 21-én Jellačićhoz intézett jelentését, közli *Hermann – Molnár* II. 30. o.

[58] KA AFA Karton 1917. Kr.-sl. AK. u. D. 1849-1-71.

[59] Stillfried – Nugent, Nagykanizsa, 1849. márc. 9. Közli *Hermann – Molnár* II. 43–44. o.

[60] VML *Fiáth Ferenc* lev. No. 199. Burits levelének és Fiáth intézkedésének kivonata.

[61] Fiáth Ferenc – Csillagh Lajos, Veszprém, 1849. febr. 26. ZML Horváth Vilmos alispán hivatali iratai.

[62] VML *Fiáth Ferenc* lev. No. 216. Csillagh válaszának és Fiáth intézkedésének kivonata.

vatalnok is a lakosok pártját fogta, mindenért a honvédekre hárították a felelősséget, s így a vizsgálatra nézve inkább akadályt, mint segítséget jelentettek.[63]

A vizsgálat azonban ezzel nagyjából abba is maradt, legalábbis a folytatásnak nincs nyoma. Nugent ugyanis március 12-én kelt válaszában közölte Stillfrieddel, hogy nincsenek nélkülözhető csapatai, sőt, a Nagykanizsán és környékén lévő két század sorgyalogságot és egy század lovasságot is magához akarja vonni. Két nap múlva pedig utasította Spannocchi gróf, altábornagyot, belső-ausztriai és illíriai főhadparancsnokot, hogy az említett alakulatok helyett a 2. otocsáci határőrezred 5. zászlóaljának négy századát küldje Nagykanizsára.[64] Spannocchi március 17-én tudatta Nugent-nal, hogy csupán két századot tud küldeni. Az átvezénylések kapcsán igen élénk levelezés alakult ki Nugent, Windisch-Grätz és a csapatokat rendelkezési jogára hivatkozva visszatartó Burits altábornagy között, míg végül március 21-én a lovasszázad és a két sorgyalogszázad is elhagyta Nagykanizsát; helyettük azonban nem a 2. otocsáci határőrezred századai érkeztek meg, mert azokat Dahlen altábornagy Zágrábba rendelte; hanem a 10. báni határőrezred két (más forrás szerint három) százada vette át Nagykanizsán a helyőrségi szolgálatot Simich százados vezetésével.[65]

Az elegendő katonaság hiánya miatt a cs. kir. hatóságok nem léptek fel különösebb határozottsággal a polgári lakossággal szemben. Csupán arról tudunk, hogy január 28-án letartóztattak egy Kirschner Ignác Gyula nevű személyt a császár személyének becsmérléséért; és katonai kísérettel Sopronba küldték.[66] Az élni akarás jele volt, hogy egy Gelentsér György nevű mészárosmester megpróbálta behajtani a városon az előző év szeptemberében Jellačić serege számára kiszolgáltatott hús árát. A város az igényt a megyéhez továbbította, de nem ért el eredményt, mint ahogyan Gyuritz József és György kiskanizsai gazdák sem, akik a szintén a horvát csapatok által elfogyasztott ökreik árának megtérítését szerették volna elérni.[67]

A forgandó hadiszerencse és a város, 1849. április – május

Április elején, a Dunántúlon is érzékelhetővé vált a cs. kir. csapatok helyzetének megrendülése. A jelentések Kossuth ügynökeinek megélénkülő tevékenységéről, elrejtett fegyverkészletekről szóltak, s főleg a nyugati megyékben vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy a megszálló erők egy magyar támadás esetén elégtelenek lehetnek annak feltartóztatására. Zala megyében összesen három század határőr állomásozott a 10. (1. báni) határőrezred 5. zászlóaljából; kettő Nagykanizsán, egy pedig Zalaegerszegen; Veszprém megyében, Pápán egy, Somogyban, Kaposvárott kettő, Vasban, Kőszegen egy határőrszázad teljesített szolgálatot.[68]

---

[63] Közli *Hermann – Molnár* II. 43–44. o.

[64] Közli őket *Hermann – Molnár* II. 45–46. o.

[65] L. erre *Hermann – Molnár* II. 47–50. o. és Burits – Windisch-Grätz, Sopron, 1849. ápr. 6. KA AFA Karton 1870. HA DA 1849-4 ad 47.

[66] Züllich – Nugent, 1849. febr. 7. Közli *Hermann – Molnár* II. 38–39. o.

[67] L. erre *Hermann – Molnár* II. 49., 51–52. és 141–142. o.

[68] Burits – Windisch-Grätz, Sopron, 1849. ápr. 6. KA AFA Karton 1870. HA DA 1849-4 ad 47.

Április 9-én, Nagykanizsán, a Pestről és más vidékekről érkezett utazók, kereskedők és „kémek" által hozott hírre, hogy a magyarok legyőzték volna a cs. kir. hadsereget, a helyi lakosok a kocsmákban, majd éjszaka az utcákon Kossuthot éltették, a cs. kir. kiáltványokat pedig gyalázták és olvashatatlanná tették. A kanizsai helyőrség parancsnoka, Simich százados azt jelentette Stillfried vezérőrnagynak és Burits vezérőrnagynak, hogy a lakosság a helyőrségi szolgálatban szétdarabolt cs. kir. csapatok megsemmisítését tervezi, s hogy a nagykanizsaiak fogják azt kezdeni.[69] Simich egyenesen az észak-itáliai Brescia városának lakóihoz hasonlította a nagykanizsaiakat, akik 1849. március végén felkeltek a megszállók ellen, és csak igen kíméletlen eszközökkel sikerült leverni őket. Ezért erős, lovassággal és tüzérséggel rendelkező helyőrséget igényelt a városba.

A kanizsai megszálló erők helyzetét rontotta, hogy április 10-én a Német (vagy Király) utcában Klauz Boldizsár asztalos házában beszállásolt határőrök egyikének – állítólag fegyvertisztítás közben – elsült a fegyvere, s a golyó megölte egy Horváth nevű lakatos 7-8 éves fiát, aki a műhelyben tartózkodott. A balesetet sokan nem tartották véletlennek, hanem azt állították, hogy a határőr bosszúból lőtte agyon a fiút, mert az a Kossuth-nótát énekelte (más forrás szerint Kossuthot éltette). A házba beszállásolt horvátokat előbb a ház lakói bántalmazták, majd a hírre odasietők tömege. Egy közlegény súlyosan megsérült, négy katonát megvertek, elvettek tőlük négy szuronyos fegyvert és más felszerelési cikkeket. Simich százados az eset után azonnal összevonta két századát a katolikus temetőnél, és sürgős segítséget kért Stillfried vezérőrnagytól, hozzátéve, hogy bármely percben támadástól tart, s az eset után mindenképpen más csapatokat kellene Nagykanizsára vezényelni. A tömeg meg akarta támadni a két századot, de Albanich Flórián városbírónak sikerült lecsillapítania az indulatokat. Mindenesetre április 10-éről 11-ére virradó éjjel az utcákon minden cs. kir. kiáltványt és hadijelentést leszaggattak, s majdnem minden fogadóban Kossuthot éltették. A kedélyek lecsillapítása érdekében a fiú temetési költségeinek egy részét a horvát tisztek fizették.[70]

A kanizsaiak hálásak lehettek Albanichnak, hogy visszatartotta őket a helyőrség megtámadásától, ugyanis Stillfried vezérőrnagy, a Mura mentén felállított, egy határőr és egy népfelkelő zászlóaljból, valamint másfél ütegből álló dandár parancsnoka, április 11-én az 1. (likai) határőrezred négy századát egy hatfontos üteggel Nagykanizsára indította, majd a likai határőrezred további másfél századát is a különítményhez csatolta, két század népfelkelővel és 20 könnyűlovassal együtt. Noha az általa vezetett csapat csak 12-én délelőtt fél 11 órakor érte el Kis-, délután 2 órakor pedig Nagykanizsát, 11-i dátummal kiáltványt adott ki, amelyben elrendelte a fegyverek beszolgáltatását és a városban útle-

[69] Brustmann alszázados, zalaegerszegi állomásparancsnok ápr. 12-én Burits vezérőrnagyhoz intézett jelentésében idézte Gottlieb Mayer kanizsai zsidó kereskedő állítólagos kijelentését: „ha itt, Kanizsán legalább félig-meddig bizonyosan tudhatnánk, hogy Egerszegen a nemzeti ügy érdekében olyan elszánt jó szellem uralkodik, mint azt ma megtudtam, valamennyi Kanizsán elhelyezett határőrt levághatnánk". *Hermann – Molnár* II. 58–59. o.

[70] Az esetre l. Simich ápr. 10-i és 11-i jelentéseit, közli őket *Hermann – Molnár* II. 52–54. o.; *Cser – Köncöl* 31. o.; *Novák Mihály* 178–179. o.; *Barbarits Lajos* 57. o. Az esetet Burits vezérőrnagy jelentette Windisch-Grätznek, Brustmann alszázados, zalaegerszegi állomásparancsnok pedig Buritsnak. Uo. 58–59. o. Érdekes módon, az esetről nem szól a Nagykanizsa 1849. január–május közötti történetét tárgyaló hírlapi tudósítás, noha Kossuth éljenzéséről, a katonák megtámadásáról és Albanich fellépéséről ő is ír: *PH* 1849. jún. 23. No. 322. 179. o. Bátor: Nagykanizsa, jún. 17. – A történteket Csillagh Lajos alispán jelentette Fiáth Ferenc cs. kir. főbiztosnak, az pedig Burits altábornagynak. VML *Fiáth Ferenc* lev. No. 567.

vél nélkül tartózkodók jelentkezését, s rögtönítélő eljárással fenyegette meg azokat, akik elmulasztják a beszolgáltatást és a jelentkezést, valamint azokat, akik útlevél nélküli idegeneknek adnak szállást, vagy leszaggatják a cs. kir. hirdetményeket; ellenállás esetén pedig bombázást helyezett kilátásba.[71]

Stillfried április 12-én három és fél század likai határőrrel megszállta Kiskanizsát, a megmaradt négy gyalogszázaddal, a könnyűlovasokkal és a hat löveggel pedig Nagy- és Kiskanizsa között ütött tábort, olyan helyen, ahonnan akadálytalanul lövethette volna a várost, s a magisztrátus tagjait a táborába hívta. Másnap délelőtt 10 óráig követelte a báni határőröktől elvett fegyverek visszaadását, a katonák bántalmazásában vétkesek kiszolgáltatását és 20 000 forint hadisarc fizetését; ellenkező esetben a város lövetésével és felgyújtásával fenyegetőzött. Végül azonban Simich és Glavasch százados azon kijelentésére, hogy a magisztrátus és a jobb érzelmű polgárok mindent megtettek a katonaság elleni további kihágások megakadályozására, eltekintett a hadisarctól, mivel az amúgy is a barátságos érzületű, módosabb polgárokat sújtotta volna. Április 13-án délelőtt fél 10-kor megjelent Stillfriednél a város küldöttsége, kérték az ostromállapot megszüntetését és a város megkímélését, mire a vezérőrnagy újabb 24 órával meghosszabbította a határidőt. Remélte, hogy legalább a fegyverek előkerülnek, mert nem szeretett volna abba a helyzetbe kerülni, hogy a várost lövetnie kelljen, ugyanis úgy vélte, hogy az rossz hatással lehetne a szomszéd megyékre, s könnyen éppen az ellenkező hatást érhetné el: nem megfélemlítené, hanem inkább ellenállásra ösztönözné a lakosságot.[72]

Stillfried vezérőrnagy április 14-én megkapta a báni határőröktől elvett négy fegyvert, a báni határőrök két századát a katolikus temető melletti uradalmi pintérházban együttesen szállásolta be, majd miután közölte a városvezetés küldöttségével, hogy legközelebb hasonló esetben nem lesz ilyen kíméletes, és lövetni fogja a várost, délelőtt 11 órakor különítményével visszaindult a Mura mentére.[73]

Az aggasztó Zala megyei hírek hatására Burits vezérőrnagy, a soproni katonai kerület parancsnoka április 14-én javasolta a bécsi katonai és polgári kormányzóságnak, hogy Stillfried muraközi dandárja tartósan szállja meg Nagykanizsát és Zalaegerszeget. Ludwig Welden táborszernagy, az időközben a magyarországi cs. kir. főseregfővezérévé kinevezett volt bécsi katonai és polgári kormányzó, Stillfried dandárját Burits alá rendelte, Burits pedig másnap este 10 órakor utasítást küldött Stillfriednek.[74]

Stillfried a parancsot 17-én kapta meg, ám közölte Weldennel, hogy mivel a parancsnoksága alatt álló horvát népfölkelő zászlóaljat Horvátország saját költségén állította ki, azt nem viheti magával; egyben felhívta a figyelmét arra, hogy a báni határőrök három és a likaiak hat százada csupán kováspuskákkal rendelkezik, és igen hiányosan van fel-

[71] Közli *Hermann – Molnár* II. 55–56. o.

[72] Stillfried ápr. 11-i és 13-i jelentéseit közli *Hermann – Molnár* II. 54–55. és 59–61. o. L. még *PH* 1849. jún. 23. No. 322. 179. o. Bátor: Nagykanizsa, jún. 17.

[73] Stillfried ápr. 14-i jelentését közli *Hermann – Molnár* II. 62–63. o. Az expedícióra l. még Tóth Lajos főjegyző ápr. 14-i jelentését Csillagh Lajoshoz, uo. II. 61–62. o. V. ö. *Cser – Könczöl* 31. o.; *Novák Mihály* 179. o.; *Barbarits Lajos* 57. o. Mindannyian párezer főre teszik Stillfried seregét, noha az aligha lehetett 1000 főnél több. Novák és Barbarits szerint Stillfried ott tartózkodásakor éjszaka valaki letépte a városházáról a fekete-sárga zászlót, s a tettes nem került elő. Ennek Stillfried jelentéseiben nincs nyoma.

[74] Közli őket *Hermann – Molnár* II. 64–65. o.

szerelve.[75] Április 20-án tehát a likai határőrök hat századával, a 20 könnyűlovassal és a hatfontos üteggel Nagykanizsára indult; megérkezése után, 21-én, az addig ott állomásozott két század báni határőrt Zalaegerszegre küldte, s Buritshoz intézett jelentésében ismét lesújtó képet festett csapatai felszereltségéről és kiképzettségéről. Ugyanakkor örömmel tudatta: „utolsó expedícióm óta igen nagy fordulat mutatkozik a kanizsaiak magaviseletében, ezenközben egynéhány személy nyomában vagyok, akik részint itt, részint Zalaegerszegen lázító és nyugtalanító beszédeket tartottak, s akiket, amint kézre keríthetem őket, intő példaként agyon fogok lövetni."[76]

Stillfried azonban ismét csak néhány napig maradt Nagykanizsán, mert április 25-én Czindery Lászlótól, Somogy megye királyi biztosától azt a hírt kapta, „hogy Pestnél legyőzettünk volna, Komárom felmentetett volna, s a hadsereg teljes visszavonulásban lenne". Úgy vélte, ezek után az a legokosabb, ha a zalaegerszegi három századot is magához vonva, valamennyi csapatával visszatér a Muraközbe, s nem hagyja Nagykanizsán a katonai intézményeket sem.[77]

Czindery április 26-án arra szólította fel, hogy foglalja el előző állomáshelyét, „mert ha Zala megye feladatik, a hadsereg hátában bizonnyal felkelés bontakozna ki, és kedvezőtlen fordulatot hozna," s hasonló értelmű utasítást kapott Dahlen altábornagytól is. Stillfried erre április 27-én hosszan fejtegette, milyen veszélyekkel járhat a Nagykanizsára való visszatérés, ám Dahlen, arra hivatkozva, hogy fejtegetése alátámasztására „csupán aggodalmakat, s nem tényeket hozott fel," 28-án megismételte a parancsot. Stillfried időközben megkapta Czindery levelét is, és Dahlen utasításának kézhezvétele előtt arra utasította Michael Zastavniković őrnagyot, a likai zászlóalj parancsnokát, hogy alakulatával, a báni határőrök két századával, a 20 könnyűlovassal és a hatfontos üteggel térjen vissza Nagykanizsára; ő maga pedig beteget jelentett. Dahlen ezek után utasította Engelbert Dimatschek nyugállományú alezredest, hogy vegye át Stillfriedtől a dandárparancsnokságot, s azonnal menjen Nagykanizsára.[78]

A 47. életévében járó Zastavniković őrnagy, aki 1831-ben Itáliában, 1835-ben Boszniában vett részt katonai expedíciókban, a báni határőrök egy századát Letenyén hagyta, a többi csapattal pedig április 29-én megszállta Nagy- és Kiskanizsát. Két század határőrt Kiskanizsára rendelt, a többi erőt Nagykanizsán szállásoltatta be. Negyedórával a csapatok előtt érkezett meg Nagykanizsára Glavasch százados, térparancsnok, s Zastavniković tőle tudta meg, hogy Stillfried elvonulása után a városházáról levették a császári zászlót, letépték a császári kiáltványokat és kifüggesztették a magyar kormányzatéit. Zastavniković jelentése szerint a lakosság között ismét megátalkodott kedélyállapot tapasztalható, „mindenütt hirdetmények és lázító iratok, s még korábbi kiáltványok is köröztetnek." A magisztrátus tudatta vele, hogy nem tud jótállni semmiért, mert a hír szerint Somogy megyében máris 7000 népfelkelőt mozgósítottak. Az őrnagytól Czindery

[75] Közli *Hermann – Molnár* II. 67–68. o.

[76] Közli *Hermann – Molnár* II. 69–70. o.

[77] Ápr. 25-i jelentését közli *Hermann – Molnár* II. 72. o. L. még *PH* 1849. jún. 23. No. 322. 179. o. Bátor: Nagykanizsa, jún. 17.

[78] Czindery levelét közli *Hermann – Molnár* II. 72–73. o. A további eseményekre l. Dahlen ápr. 30-i jelentését Jellačićhoz, uo. 75–76. o.

somogyi királyi biztos is katonai segítséget kért, s Zastavniković 30-án további két gyalogszázadot akart Kaposvárra küldeni.[79]

A két század másnap éppen útnak indult volna, amikor megjelent Zastavnikovićnál Albanich városbíró, s titoktartást kérve közölte vele, hogy a kaposvári cs. kir. csapatokat a magyarok már lefegyverezték, Somogyban 10 000 népfelkelő állt fel, s Czindery elmenekült a megyéből. A hírt némileg alátámasztotta, hogy április 27-én Szentbalázsnál négy személy feltartóztatott egy Eszékről Bécsbe küldött katonai postaszállítmányt. Zastavniković szerint a népfelkelést egy Noszlopy nevű kormánybiztos szervezi, „amely a legtávolibb környékekről is egyre gyülekezik, hogy a császári csapatokat a vidéken megsemmisítsék." Az őrnagy ezért utasítást kért Dahlen altábornagytól, s egyelőre Nagykanizsán maradt csapataival.[80]

Zastavniković őrnagytól május 1-jén vagy 2-án Dimatschek alezredes vette át a parancsnokságot, aki magával hozta a báni határőrök Letenyén hátra maradt egy századát is. Dimatschek hatvan éves volt, 1814-ben szolgált a franciák elleni hadjáratban.[81] Dimatschek 2-án, Dahlen utasítása értelmében, a báni határőrök három századát Zalaegerszegre indította, de egy újabb utasítás következtében egyelőre megállította őket Hahóton. A kapott hírekből csak az derült ki, hogy Somogyban és Tolnában a nép lázadásban van. Zalából és Vasból is nyugtalanító hírek érkeztek, s Dimatschek amiatt panaszkodott, hogy „minden fáradság és költség ellenére" sem tud megbízható híreket szerezni; a kanizsai hangulat „a jó ügyre nézve csaknem teljesen kedvezőtlen, mert egész tömeg gazember jár-kel, hogy a hátrányos híreket terjessze, anélkül, hogy ezen emisszáriusok közül csak egyet is rajtakaphatnánk, mert e csőcseléknek nem pusztán ragaszkodásból, hanem félelemből is segítséget nyújtanak."[82]

De mi is okozta az aggodalmat? Április végén a Dél-Dunántúlon a Kossuth által a Somogy megyei népfelkelésével megbízott, utóbb kormánybiztosává kinevezett Noszlopy Gáspár vezetésével valóságos népi háború bontakozott ki. Kossuth még 1849. március 19-én hatalmazta fel Noszlopyt arra, hogy Somogy megyében népfelkelést szervezzen. Az előzetes tervek szerint ugyanis fennállt annak lehetősége, hogy Perczel Mór vezérőrnagy IV. hadteste a Bácska megtisztítása után a Dunántúlon folytatja hadműveleteit. Bem Erdélyből történt késedelmes elindulása, valamint a tavaszi hadjárat sikerei miatt azonban a terv megváltozott, s Noszlopy gyakorlatilag egyedül maradt. Április 19-én Bajáról 35 önkéntes kíséretében indult Somogy megye felszabadítására. Álruhában, kalandos körülmények között érkezett szülőföldjére, ahol április 27-én, a marcali járásban, népfelkelést hirdetett. A kaposvári cs. kir. helyőrség harc nélkül kiürítette a megye székhelyét, s Noszlopy május 1-jén bevonult a városba. Erőinek létszáma akkor már

[79] Zastavniković – Dahlen, 1849. ápr. 29. Közli *Hermann – Molnár* II. 74–75. o. Dahlen május 4-én közölte e híreket Jellačićcsal, uo. II. 80. o. – *Novák Mihály* 179. o. és *Barbarits Lajos* 57. o. szerint Stillfried ott tartózkodásakor éjszaka valaki letépte a városházáról a fekete-sárga zászlót, s a tettes nem került elő. Valójában erre Stillfried második elvonulása után került sor. – Zastavniković személyi adatait l. KA Qualifications-Listen.

[80] L. erre ápr. 30-i jelentését, közli *Hermann – Molnár* II. 76–77. o. Az elfogott postára l. még *Hermann – Molnár* II. 74. o. Griller Ignác postamester ápr. 30-i jelentését Csillagh Lajoshoz. ZML Sümeghy Ferenc főszolgabírói iratai. Április 29-én – valószínűleg Zastavniković bevonulása előtt – a nagykanizsai postán is feltartóztattak öt cs. kir. jelentést. A jelentések kivonatát l. MOL H 108. Noszlopy Gáspár iratai. 3. doboz. 164. f.

[81] KA Qualifications-Listen

[82] L. május 2-i átiratát Dondorf őrnagyhoz, közli *Hermann – Molnár* II. 77–78. o.

megközelítette a 10 000 főt. Május 2-án Kaposvárt kiadott kiáltványában azzal bíztatta Zala, Vas és Veszprém megye lakosait, hogy rövidesen 15 000 embere lesz, s hogy Perczel serege is Eszék felé közeledik; addig is népfelkelésre szólította fel őket.[83]

Kaposvár felszabadítása után Somogy megye területén csak a szigetvári várban és Barcs körzetében tartózkodtak kisebb cs. kir. helyőrségek. A szigetvári helyőrség május 4–5-én még visszaverte a helyi lakosság támadását, de aztán 5-én este jobbnak látta feladni a várost, és Pécsre vonult.[84] Ez utóbbi esemény híre május 12-én érkezett meg Nagykanizsára.[85]

Dahlen altábornagy maga is úgy vélte, hogy egyrészt a nagykanizsai pozíció a szomszédos megyékben kibontakozó tömeges népfelkelés esetén igen veszélyes, másrészt viszont „ottani felállításunk az egész környéknek imponál, míg ellenben onnan történő visszavonulásunk jeladás lenne a fölkelésre azon vidékek számára, amelyek eleddig nyugodtak maradtak". A helyőrséget egyelőre elég erősnek ítélte ahhoz, hogy felvegye „a harcot ezekkel a fanatikus, ám még szervezetlen, rosszul felfegyverzett hordákkal," s a védelem biztosabb vezetése érdekében Basil Knesevich ezredest, a 2. (otocsáci) határőrezred parancsnokát nevezte ki a nagykanizsai dandár parancsnokává, Dimatschek alezredest pedig a muraközi csapatok parancsnokságával bízta meg.[86]

Egyelőre azonban Dimatschek alezredes maradt a nagykanizsai parancsnok. A gyalogság és a tüzérség létszáma kb. 2000 fő volt, 120 lóval.[87] Komoly problémát jelentett a hiányos fegyverzet, a likai 5. zászlóaljnak puskaművese sem volt, a fegyverek javítását a helyi polgári puskaművesek végezték.[88] A felszerelés rossz állapota miatt attól kellett tartani, hogy a csapatok egy rövid erőltetett menet esetén is szolgálatképtelenné válnak.[89] Május közepén az állomány 10 százaléka beteg volt, ezért Dimatschek két századot kiköltöztetett a laktanyaépületből, s a közeli utca lakóházaiban, összpontosított állásban helyezte el őket.[90] A vezényeltek, távollévők és harcképtelenek levonása után a harcképes állomány 1650 fő körül lehetett.[91]

Dimatschek a környező megyék helyzetéről is hol megnyugtató, hol aggasztó híreket közölt. Dahlen beleegyezése alapján május 4-én tudatta Dondorf őrnaggyal, hogy az 1. báni ezred 5. zászlóaljának három századát Zalaegerszegre küldi, úgy, hogy azok május 5-én odaérhessenek.[92] A három század május 5-én reggel 7 órakor Dondorf különítményével egy időben vonult be a megyeszékhelyre, s 6-án éjjel 2 órakor indult vissza Kiskanizsára.[93]

---

[83] Közli *Andrássy Antal*, 1987. 70. o.

[84] *Andrássy Antal*, 1987. 58–73.; *Noszlopy Antal* 176–191. o.

[85] Dimatschek – Nugent, 1849. máj. 12. Közli *Hermann – Molnár* II. 94–95. o.

[86] L. Dahlen május 4-i jelentését Jellačićhoz, közli *Hermann – Molnár* II. 81. o.

[87] Nagykanizsai vállalkozók – Csillagh Lajos, 1849. május 8. Közli *Hermann – Molnár* II. 90. o. Ebből 650 fő volt a három báni század állománya. V. ö. uo. II. 93 o.

[88] Dimatschek – Dahlen, 1849. máj. 5. Közli *Hermann – Molnár* II. 87. o.

[89] Dimatschek – Nugent, 1849. máj. 12. Közli *Hermann – Molnár* II. 94. o.

[90] Dimatschek – Dahlen és Nugent, 1849. máj. 14. Közli *Hermann – Molnár* II. 97. o.

[91] L. erre a május 11-i létszámkimutatást. Közli *Hermann – Molnár* II. 93. o.

[92] Közli *Hermann – Molnár* II. 84. o.

[93] Dimatschek – Dahlen, 1849. máj. 8. Közli *Hermann – Molnár* II. 88–89. o.

A város mindennapi életéről a jelentések viszonylag kevés adalékot tartalmaznak. Május elején a város környékén nagy volt a szalmahiány.[94] Az előfogatok kiállítása is nagy nehézségekbe ütközött, mert a megyei tisztviselők magukra hagyták Nagy- és Kiskanizsát.[95] Két kanizsai vállalkozónak, akik a megyével arra szerződtek, hogy élelmiszerrel látják el a horvát katonaságot, a megye május 8-án már 17 000 forinttal tartozott.[96] Néhány kereskedő Letenyére szállított gabonát az ottani katonaság ellátására.[97] A helyi zsidóság arról érdeklődött Dimatschek alezredesnél, igaz-e, hogy ismét megtiltották neki az átmenetelt Horvátországba?[98]

A függetlenség kimondásának és a Habsburg-ház trónfosztásának híre már május 5-én megérkezett a városba, s némelyeknél, állítólag, rossz benyomást tett. Ugyanakkor a megszállók által nemes egyszerűséggel csőcseléknek titulált közrendűek egy része a hírre május 7-én este egy nyilvános kertben Kossuthot éljenezte.[99] A megszállók helyzetére és nyelvi elszigeteltségére vet némi fényt, hogy amikor a Székesfehérvárról érkezett postaszállítmányban két magyar nyelvű újságot találtak, fordítás végett továbbküldték azokat Zágrábba, mert a helyőrségben csupán egyetlen tiszt értett magyarul, de az „újabb módit" nem ismerte; megbízható fordítót pedig az egész városban nem találtak.[100]

Mivel a térparancsnokság lefoglalta a beérkező magyar újságokat, néhány kanizsai polgár úgy döntött, hogy ők maguk végzik el az előzetes postavizsgálatot, s május 10-én az iharosberényi erdőben feltartóztatták a postaszállítmányt, s a magyar újságokat maguk „vették át." Május 13-án újra feltartóztatták a Székesfehérvárról érkező postaszállítmányt, s a magyar újságokat ismét elvették. Dimatschek a hírt véve május 15-én a likai zászlóalj egy – magyar forrás szerint 120 főnyi – századát küldte Iharosberényhez Jacob Knesich százados vezetésével. Erről értesülve Bognár Gábor nagykanizsai polgár Noszlopyhoz sietett, s felhatalmazást kért tőle, hogy a környéken összegyűjthető népfelkelőkkel és nemzetőrökkel megtámadja a kikülönített századot. Noszlopy a felhatalmazást meg is adta, s ugyanakkor Rotkay (más forrás szerint Patkai) Gábor kaposvári kovácsmester parancsnoksága alatt további erősítéseket küldött. Bognár vagy 300 embert gyűjtött össze, s noha Rotkay csapata nem érkezett meg, május 17-én hajnalban az összeszedett somogyi és zalai népfelkelőkkel és honvédekkel megtámadta a századot. A század Nagykanizsa felé vonult vissza, s reggel 8 óra körül ért a város határába. A csetepatéban elesett egy határőr főhadnagy, az egymásnak ellentmondó források szerint fogságba esett 4–8 határőr, elesett 3–13 fő. Bognárék kezébe került a század poggyásza és teherhordó lovai is.

---

[94] Sümeghy Ferenc – Csillagh Lajos, Söjtör, 1849. máj. 3. Közli *Hermann – Molnár* II. 80. o. L. még Dimatschek – Dahlen és Nugent, 1849. máj. 14. uo. II. 96. o.

[95] Dimatschek – Dahlen, 1849. máj. 5. Közli *Hermann – Molnár* II. 86. o. l. még *uő.* – Zala megyei alispáni hivatal, 1849. máj. 10. uo. II. 92. o.

[96] Beadványukat közli *Hermann – Molnár* II. 90–91. o.

[97] L. erre Tóth Lajos máj. 24-i jelentését Noszlopy Gáspárhoz, közli *Hermann – Molnár* II. 124. o.

[98] Dimatschek – Dahlen, 1849. máj. 6. Közli *Hermann – Molnár* II. 87–88. o.

[99] Dimatschek – Dahlen, 1849. máj. 5. és 8., *uő.* – Dahlen és Nugent, máj. 14. Közli *Hermann – Molnár* II. 86., 89. és 97. o. – A *Marczius Tizenötödike* szerkesztősége egy máj. 12-i zalaegerszegi tudósításhoz fűzött kommentárban arról írt, hogy „más úton" tudomására jutott hírek szerint a zalai nép „mint egy ember kész volna felállni, csak vezér, mozdító szellem mutatkoznék s kis fegyveres erő gyámolítaná s buzdítaná Kanizsát..." *MT* (Pest) 1849. máj. 17. No. 24. 95. o.

[100] Dimatschek – Dahlen, 1849. máj. 6. Közli *Hermann – Molnár* II. 87. o.

Dimatschek a támadás hírét véve két század határőrrel és egy fél üteggel a század felvételére sietett, Zastavniković őrnagy pedig a helyőrség többi részével a katolikus templom udvarában maradt készenlétben. Dimatschek Sánc községnél reggel 8 óra tájban találkozott a visszavonuló századdal, néhány ágyúlövést adatott le a felkelőkre, de a további üldözést nem tartotta tanácsosnak. Attól félt, hogy a kanizsaiak maguk is csatlakoznak Bognárékhoz, ezért sötétedés után visszavonult Nagykanizsára,[101] az egész helyőrséget a katolikus templom udvarán összpontosította, 18-án pedig négy gyalogszázadot ismét a laktanyába szállásolt be.[102]

A csetepaté hírére Letenyén is rosszabb lett a lakosság hangulata, olyannyira, hogy az ottani őrsöket május 18-án 150 szerezsánnal erősítették meg.[103] Az iharosberényi támadás hírét véve Dahlen altábornagy – aki rosszallta a likai határőrszázad iharosberényi akcióját – május 18-án határozott intézkedésekre szólította fel a nagykanizsai dandár parancsnokává kinevezett, egyelőre még Otocsácon lévő Knesevich ezredest, egy további határőr századot és 230–250 szerezsánt Nagykanizsára indított, s erősítéseket kért Nugent táborszernagytól is. Mivel Dimatschek Iharosberény község megbüntetését tervezte, Dahlen felhívta a figyelmét arra, hogy csak akkor tegye, ha elegendő helyőrséget tud hátrahagyni Nagykanizsán.[104]

Dimatschek május 19-én ismét aggasztó híreket közölt Somogy megyéről és Keszthely környékéről, s meglehetősen veszélyesnek vélte csapatai helyzetét.[105]

Másnap, május 20-án délelőtt 11 óra tájban, a Dahlen által rendelkezésére bocsátott szerezsánok kíséretében Nagykanizsára érkezett Knesevich ezredes, s átvette a parancsnokságot. A 64 éves Knesevich tapasztalt tisztnek számított, részt vett az 1805. és 1809. évi Napóleon elleni hadjáratban, Napóleon 1812. évi oroszországi, majd 1813–1814. évi németországi és franciaországi hadjáratában, 1848-ban pedig az észak-itáliai hadjáratban, majd Jellačić őszi hadjáratában. A Bécs bevételénél tanúsított hősiességéért soron kívül léptették elő ezredessé.[106]

Knesevich úgy vélte, hogy Iharosberény tervezett megbüntetése egyelőre reménytelen vállalkozás volna, mert ha a feladatot komolyan vennék, csak gyenge helyőrséget hagyhatnának hátra Nagykanizsán, s az iharosberényiek nyilván amúgy is értesülnének a tervezett akcióról. Mivel pedig a kanizsaiak szelleme igen rossz, s egy újabb jelentés szerint a felkelők célja a letenyei híd elfoglalása, s ez által a nagykanizsai helyőrség elvágása, a legjobb lenne a várost – amely „katonai értelemben véve, jelen pillanatban és a közeli jövőben, nem fontos pont, s szükség esetén adottságainál fogva ismét könnyen el-

[101] A vonatkozó jelentéseket közli *Hermann – Molnár* II. 97–98., 102–103., 105. és 111. o. A magyar forrásokat l. *Cser – Könczöl* 31. o.; *MT* (Pest), 1849. máj. 30. No. 35. 139. o. (a *Komáromi Értesítő* máj. 27-i száma alapján); *PH* 1849. máj. 31. No. 302. Árky: Zalából (tévesen Récsére helyezi az eseményeket); Noszlopy Gáspár kormánybiztos máj. 18-i jelentése; uo. jún. 5. No. 308. 115. o. Szinesi, Somogy, máj. 26.; uo. No. 322. 179. o. Bátor, Nagykanizsa, jún. 17. – Dimatschek május 14-re, Albanich jelentése és Bátor tudósítása viszont 13-ára teszi a posta elfogását.

[102] L. erre máj. 18-i jelentését Nugenthoz és Castiglionéhoz, közli *Hermann – Molnár* II. 104–105. o.

[103] L. erre Skarich százados és Gyurich őrnagy május 17-i és 18-i jelentését, közli *Hermann – Molnár* II. 102–103. o.

[104] Közli *Hermann – Molnár* II. 105–108. o.

[105] Közli *Hermann – Molnár* II. 108–110. o.

[106] KA Qualifications-Listen.

érhető" – kiüríteni, s a helyőrséget a Muraköz és Varasd fedezésére Letenyére visszavonni. Döntését alapvetően befolyásolták azok a hírek, amelyek szerint Noszlopy Gáspár népfelkelői a hozzájuk csatlakozott honvédekkel és huszárokkal a letenyei híd felé nyomulnak előre, hogy ez által elvágják a nagykanizsai helyőrség visszavonulásának útját.

Döntését alátámasztotta egy olyan esemény, amelynek ugyan a cs. kir. forrásokban nincs nyoma, ugyanakkor két magyar forrás is megerősíti megtörténtét. Noszlopy Gáspár Svastich Benő hadnagy vezetésével egy fogságból megszökött huszárt, négy Somogy megyei lovas huszárt, valamint harminc honvédet küldött Iharosberénybe azzal az utasítással, hogy nyomuljanak előre Nagykanizsa felé és lármázzák fel a horvát előőrsöket. A sánci kocsmához érve a honvédek hátra maradtak, az öt huszár pedig továbblovagolt. Amikor a horvát előőrsök meglátták őket, „jönnek a magyarok" kiáltással rohantak be a városba. Knesevich ezért – Dahlen és Castiglioni altábornagy, soproni katonai kerületi parancsnok válaszát be sem várva – május 20-án intézkedett a katonai kórház Varasdra küldéséről, majd május 20-áról 21-ére virradó éjjel csapataival elhagyta Nagykanizsát, s 21-én hajnali 5 órakor Letenyére érkezett a helyőrséggel.[107] Május 21-én átiratban közölte Nagykanizsa lakosaival, hogy „tisztán hadászati okoknál fogva rövid időre" elhagyja a várost, s a hátrahagyott betegeket a lakosok emberségébe ajánlotta.[108]

Knesevich döntését – amelyet a nagykanizsaiak mellett a muraköziek rossz hangulatával, s a Muraköz lecsillapításának szükségességével is magyarázott – Dahlen altábornagy tudomásul vette,[109] annál is inkább, mert újabb hírszerzői jelentések az elkövetkező napokban több ezer népfelkelő és reguláris katona Nagykanizsára érkeztéről számoltak be. További aggodalmat keltettek a Buda bevételéről szóló hírek, és hogy az ott felszabadult magyar csapatokat, Aulich Lajos tábornok 13 000 (!) katonáját, vélhetőleg a Mura mellékére indítják.[110] Sokkal kevésbé volt megértő a döntéssel kapcsolatban Jellačić táborszernagy, aki egy Dahlenhez intézett átiratában kárhoztatta az intézkedést, mondván, hogy arra két nappal az állítólagos ellenség megjelenése előtt került sor, s a mozdulat „a katonát a nép előtt minden tekintélyétől megfosztja, és csak arra alkalmas, hogy a népet még inkább a rosszérzelműek kormányozzák."[111] Knesevich, Dahlen és a többi cs. kir. parancsnok aggodalma valóban alaptalan volt, hiszen Noszlopy egyelőre nem tartotta magát elég erősnek ahhoz, hogy összesen 400 főnyi csapatával egyedül kísérelje meg a Muraköz visszafoglalását, s ezért a zalai, különösen a Nagykanizsa környéki nemzetőrség mozgósítására szólította fel a megye újonnan kinevezett kormánybiztosát, Csertán Sándort.[112]

---

[107] L. erre Knesevich május 20–21-i és 23-i jelentéseit, közli őket *Hermann – Molnár* II. 112–113., 116–117. és 121–122. o. Noszlopy huszárjaira l. Noszlopy máj. 27-i átiratát Csertán Sándorhoz, uo. 133. o.; *PH* 1849. jún. 6. No. 309. 117. o. Victor: Csata Somogyban; és *Cser – Könczöl* 31. o. L. még *Andrássy Antal*, 1987. 85. o. A *Marczius Tizenötödike* egyik zalai tudósítója szerint „a horvátok örömest is mennének [a Muraközből is – H. R.], csak történnék valami, amivel szökésüket otthon mentegethetnék", ahogy Nagykanizsán is történt. *MT* (Pest), 1849. júl. 4. No. 65. 259. o. Mátyus Kálmán, Pusztaszentlászló, 1849. jún. 17. „Zalából". – *Novák Mihály* 182. o. és *Barbarits Lajos* 57. o. – akárcsak Cser – továbbra is Stillfriedet nevezi meg a kanizsai dandár parancsnokaként.

[108] *Hermann – Molnár* II. 113–114. o.

[109] L. erre máj. 23-i, 24-i, 26-i és 30-i jelentéseit: *Hermann – Molnár* II. 120–121., 128–131. és 136–138. o.

[110] L. erre Knesevich május 24-i és 31-i jelentéseit, valamint egy Dimatschek által beküldött hírszerzői jelentést, közli őket *Hermann – Molnár* II. 125–127. és 138–140. o.

[111] Közli *Hermann – Molnár* II. 135–136. o. V. ö. uo. 138. o.

[112] L. Noszlopy máj. 27-i átiratát Csertán Sándorhoz, közli *Hermann – Molnár* II. 133–134. o.

A megszállók távozása után a városi tanács egyik első döntése az volt, hogy a háború befejezéséig minden csődeljárás és per felvételét beszüntette. A sópénztár is szüneteltette a kincstári pénzek továbbszállítását.[113]

1849. május 23-án megjelent Nagykanizsán Svastich Benő hadnagy és négy honvéd, s Noszlopy rendelete alapján felszólította a hatóságot, hogy a horvát helyőrség által hátrahagyott ládákat szállíttassa Iharosberénybe. Tóth Lajos főjegyző erre közgyűlést hívott össze, amely ugyan őszinte örömét fejezte ki a rendelet miatt, ugyanakkor aggódott, hogy ha a horvát csapatok visszatérnek, s megtudják, hogy a kincstári ládákat nagykanizsai szekereken szállították el, bosszút állnának a városon. A közgyűlés tehát arra kérte Svastichot, hogy Somogy megyéből rendelt szekerekkel szállíttassa el a kincstári ládákat. Ez május 24-én meg is történt, ám a kíséretül szolgáló somogyi nemzetőrök buzgóságukban néhány, éppen Letenyére gabonát, kenyeret és zsemlét szállító kereskedőt is letartóztattak és bántalmaztak; amikor pedig Albanich városbíró megkérdezte tőlük, vane erre megbízatásuk, s egyben a csend és rend fenntartására szólította fel őket, őt is szidalmazták, és letartóztatással fenyegették.[114]

A városiaknak az ellenség visszatérésével kapcsolatos aggodalma egyáltalán nem volt alaptalan. Május végén Gorizzutti alezredes vezetésével Sopronból Kőszegen, Szombathelyen és Körmenden át egy félszázadnyi könnyűlovasból, egy vértesezredből, hat gyalogszázadból és egy ütegből álló cs. kir. különítmény vonult Lendvára, hogy a nyugati határszélt átfésülje. Gorizzutti – miután Lendváig nem talált ellenségre – elhatározta, hogy kémszemléjét Nagykanizsáig terjeszti ki, s ehhez támogatást kért Knesevich ezredestől. Gorizzutti tehát május 31-én Letenyére vonult, és június 1-jén megindította különítményét Nagykanizsa felé. Pólánál kapta a hírt, hogy Knesevich ezredes megtagadta a kérés teljesítését, ráadásul egy előző napon, útközben kapott rendelet miatt saját csapatai egy részét is vissza kellett küldenie Fürstenfeldre. Ezért lemondott a Nagykanizsa elleni akcióról, s még aznap visszaindult Lendvára. Jelentéseiben ugyanakkor javasolta Nagykanizsa mielőbbi megszállását.[115]

Gorizzutti félbe maradt mozdulata némi rémületet keltett Nagykanizsán, s a városi tisztviselők sürgették, hogy minél előbb reguláris katonaság érkezzen a város védelmére. Erre kérték a Buda bevétele után hadosztályával Székesfehérváron és Veszprémen át Pápára küldött Kmety György ezredest, valamint a Rába-vonal védelmét ellátó VII. hadtest parancsnokát, Poeltenberg Ernő ezredest is.[116] Hasonló kérést intézett Kmetyhez Hunkár Antal Veszprém megyei kormánybiztos és főispán útján Csertán Sándor, maga Hunkár, illetve a Zalaegerszegen tartózkodó Gaál Miklós vezérőrnagy is.[117] Kmety maga is jónak

[113] *Barbarits Lajos* 657–58. o.

[114] L. erre Tóth Lajos máj. 24-i jelentését Noszlopyhoz, közli *Hermann – Molnár* II. 123–125. o.

[115] L. erre Gorizzutti – Csáktornyai városparancsnokság, Lendva, 1849. máj., 30. KA AFA Karton 1933. Südarmee unter Jellačić. 1849-6-46c.; Daniss Rudolf jún. 2-i, valamint Gorizzutti jún. 2–3-i jelentéseit, közli őket *Hermann – Molnár* II. 144–149. o. V. ö. *Novák Mihály* 183–184. o.

[116] L. erre *Hermann – Molnár* II. 145–146., 150. o.; *Molnár András,* 1999. 335–341., 350–351. o.

[117] Csertán kérésére l. *Molnár András,* 1999. 338., 341. és 350. o., Gaáléra és Hunkáréra l. *Hermann Róbert,* 1999. 49–50. o.

tartotta az ötletet, s a hadműveleteket irányító Központi Hadműveleti Irodához fordult, amely azonban – a nyugat-dunántúli magyar erők elégtelensége miatt – június 4-én elutasította a kérést.[118] Ugyanakkor Görgei június 7-én arra utasította Kmetyt, hogy két század huszárt küldjön a Muraköz felé. Kmety ezt június 9-én meg is tette, de másnap a szemben álló cs. kir. csapatok mozdulatai miatt a különítményt visszahívta.[119]

Miután Csertán rendeletére megszűnt a Muraközbe és a horvát területekre való élelmiszerszállítás, a Letenyén lévő horvát csapatok rekvirálni kezdtek, s állítólag még a polgári lakosokra is lőttek.[120] Az élelmiszer-, nyersanyag és iparcikk kivitelének meggátlására elrendelt határzárat a másik oldalon is hasonlóval viszonozták, ugyanakkor a megyei, így a kanizsai nemzetőrség kirendelése a zárvonalra komoly anyagi problémákkal járt.[121]

Csertán június közepén arra a hírre, hogy Kmety ezredes június 13-i csornai győzelme következtében „a használható osztrák katonai erő Muraközből és Stájerből Kőszeg vidékére vonatott," meg akarta kísérelni a Muraközbe való beütést, s június 16-án arra kérte Noszlopyt, hogy június 19-ig küldjön segédcsapatokat Nagykanizsára.[122] A tervből végül nem lett semmi; Noszlopynak elég gondja volt a saját megyéjében, emellett éppen június közepén Baranya megye felszabadításának gondolata foglalkoztatta.[123] Június végéig a Zala megyei szakaszon a hadi helyzet változatlan maradt: a horvát és cs. kir. csapatok vezetői egyelőre nem láttak tisztán, s emellett mindaddig nem akartak támadást indítani, amíg a Stájerországban Nugent táborszernagy alatt szerveződő II. tartalékhadtest bevethető állapotba nem kerül, illetve amíg a főhadszíntéren meg nem indul a fősereg támadása.[124]

Május 25-én a megyébe, 26-án Nagykanizsára érkezett Csertán Sándor, a megye május 15-én kinevezett teljhatalmú kormánybiztosa. Onnan szólította fel Csillagh Lajos alispánt, hogy az újoncállítás mielőbbi megindítása érdekében május 29-ére, Zalaegerszegre hívja össze a megye bizottmányát. Szintén onnan írt Noszlopynak, s kérte, hogy egyeztessék intézkedéseiket, illetve, hogy Noszlopy tájékoztassa őt terveiről.[125] Május 27-én a városháza erkélyéről, a helyiek nagy éljenzése közepette, buzdító beszédet mondott, amit az est folyamán kivilágítás követett.[126] Június 6-án Szemere Bertalan miniszterelnöknek és belügyminiszternek küldött jelentésében dicsérte a várost: „bár egész dunántúli kerület meghajlott az osztrák uralom alatt, ön erélyességére támaszkodva, nemes büszkeséggel, híven, szilárdul állott szabadságunk szent ügye mellett, szenvedett sokat, végtelenül, de szolgailag a hatalomnak soha meg nem hajult." Dicsérte Albanichot, aki ugyan csak pékmester, „mégis kitett sok alispányokon," mert nem csak lelkesítette a népet, hanem a menekvőknek és bujdosóknak élete kockáztatásával útlevelet is adott. Úgy vélte, jó lenne, ha a kormány megdicsérné a várost eddigi helytállásáért.[127]

---

[118] L. erre *Hermann Róbert,* 1999. 54., 59. és 69–71. o.

[119] L. erre *Hermann Róbert,* 1999. 96., 109–110., 114., 123. o.

[120] L. erre Daniss Rudolf jún. 2-i jelentését, közli *Hermann – Molnár* II. 144–146. o.

[121] L. erre *Hermann – Molnár* II. 142., 145.,

[122] Közli *Molnár András,* 1999. 357. o.

[123] L. erre jún. 15-i, 17-i és júl. 3-i iratait, közli *Andrássy Antal,* 1973. 277–279. o.

[124] L. a különböző hírszerzői jelentéseket, közli őket *Hermann – Molnár* II. 151–157. és 159–161. o.

[125] Közli őket *Molnár András,* 1999. 332–334. o.

[126] *Cser – Könczöl* 31. o. A Dimatschek alezredes által május 30-án beküldött hírszerzői jelentés szombatra, azaz 26-ára teszi a történteket. Közli *Hermann – Molnár* II. 138–139. o.

[127] Közli *Molnár András,* 1999. 340. o. V. ö. uo. 349. o.

Néhány nappal Csertán után állítólag Gasparich Kilit (Márk) ferences barát, tábori lelkész is Kanizsára érkezett, s „a városház erkélyéről, tüzelte, lelkesítette a népet, akik fölbuzdulva lelkesen éljenezték a derék szónokot."[128] Június 6-án tartották meg a kormány által az orosz intervenció miatt elrendelt országos böjtöt „és a fölső templomból körmenet indult a barátok templomába."[129]

A megye közgyűlése május 31-én intézkedett az újoncozás újrakezdéséről. Magának Nagykanizsának 60 főt kellett kiállítania, foglalójukra és felszerelésükre a város 2 300 forint adót vetett ki a lakosokra. Június 8–10. között végül 98 főt soroztak be, és Keszthelyre küldték őket.[130] Az újoncok a nemzeti kokárda mellett a vörös rózsát, a köztársaság jelvényét is viselték.[131] A kapornaki járásban június 21-ig a járásra kivetett 503 újoncból 481 főt sikerült kiállítani, ám mivel az előző évi kivetésből is hiányoztak még néhányan, a járás teljes hátraléka 46 fő volt. Az újoncozási választmány jelentése szerint Nagykanizsa 26 – a sorshúzás idején távol lévő – újonccal tartozott az előző évről, akiket minden fenyegetés dacára is nehéz volt kiállítani, mert „a kanizsai polgároknál legtöbb visszavonások s akadályok merülnek fel a törvény végrehajtására." Az újoncozási bizottmány utasítást is kért a megyétől, hogy a szülők pénzén kiállíthatnak-e a helyettes újoncokat. A megyei bizottmány június 23-án tárgyalta a kérdést, s úgy határozott, hogy a helyettes újoncokat a szülők pénzén kell kiállítani, ha pedig azok nem rendelkeznének elegendő vagyonnal, akkor a sorshúzáskor a sorban az illető után következő személyt kell kiindítani; a katonai szolgálat alól kibúvók ellen pedig országos körözést kell kiadni azzal, hogy kézre kerülésük esetén, büntetésként, 8 évre sorozzák be őket.[132]

Az újabb megszállás

Laval Nugent táborszernagy, a Stájerországban szerveződő cs. kir. II. tartalékhadtest parancsnoka július 4-én arról értesítette Dahlen altábornagyot, hogy július 10–11-én, a Muraközben lévő három határőrzászlóaljjal egyesülve, Letenyénél átkel a Murán, s a túlparti magaslatokon foglal állást. Dahlen csak részben értett egyet a tervvel, mert a Nagykanizsára történő előnyomulás fedezte volna ugyan Horvátországot, de aggályosnak ítélte, ha Nugent egy távolabbi előnyomulás esetén magával vinné a határőr zászlóaljakat, „mert ezáltal Horvátország teljesen csapatok nélkül maradna."[133] Július 9-én Csáktornyán találkozott Nugent és Dahlen, s az előbbi elmondta, az aggodalom, „hogy a magyar hadsereg egy része, a császári osztrák és orosz hadsereg hadműveletei által szo-

[128] *Cser – Könczöl* 31. o. – Gasparich nagykanizsai tartózkodásáról más forrás nem tájékoztat, azonban miután pályájának 1849. június-augusztusi időszaka nem ismert, nem zárható ki. V. ö. *Zakar Péter:* „Én éltemet szívesen föláldozom honomnak..." (Gasparich Kilit 1848–49-ben). *Pannon Tükör,* 1998/2. 80. o.; *Zakar Péter:* Zala megye vértanúja: Gasparich Kilit 1848–49-ben. In: A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. – Deák Ferenc emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben. Szerk. *Béres Katalin.* Zalaegerszeg, 2004. 22. o.

[129] *Cser – Könczöl* 31. o.

[130] L. erre *Molnár András,* 1999. 342. o.; *Hermann – Molnár* II. 153–155. o.; *Barbarits Lajos* 58. o.

[131] *Cser – Könczöl* 31. o.

[132] ZML Közgyűlési iratok. 1849:1149.; uo. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1849. No. 191.

[133] L. erre Nugent – Dahlen, h. és d. n., No. 548. KA AFA Karton 1892. 2. Rk. u. N. 1849-7-11a.; Dahlen – Jellačić, 1849. júl. 6. Közli *Hermann – Molnár* II. 161–162. o.

rítva Horvátországra vetheti magát," arra indította, hogy a II. tartalékhadtesttel bevonuljon Zala megyébe, „s egy, a célnak megfelelő állást foglaljon el." Röviddel ezután azonban azt a hírt kapta, hogy az orosz főerők július 3-án még csak Forrón állomásoznak, s Grabbe tábornok orosz hadosztálya is messze van még az orosz főseregtől. Mindez óvatosságra intette Nugent-t, aki ezért elhatározta, hogy egyelőre Horvátország és Stájerország fedezésére korlátozza tényked ését, távolabbi hadműveletekbe nem bocsátkozik. Ezért Nugent és Dahlen úgy döntöttek, hogy Knesevich ezredest három zászlóaljjal, a topolóci szerezsánokkal, 30 könnyűlovassal és egy üteggel Nagykanizsa megszállására küldik, két zászlóaljjal és egy könnyűlovas osztaggal Letenyén foglalnak állást, a többi csapatot pedig részint a Muraközben, részint stájer területen hagyják. Este 6 órakor megérkezett Kellner vezérőrnagy, a császár hadsegédje, az uralkodó azon szóbeli utasításával, hogy „nem kell előnyomulni, hanem a II. tartalék hadtesttel a Friedau és Luttenberg közötti állásban maradni. Knesevich ezredest három határőrzászlóaljával Kanizsáig lehet előretolni, amely esetben támogatására a Muraközben egy csapat felállítandó." Ez az utasítás lényegében megfelelt az aznapi megállapodásban foglaltaknak.[134]

Nugent és Dahlen ennek megfelelően intézkedett, hogy Knesevich dandárja (három határőrzászlóalj, a topolóci szerezsánok, 50 könnyűlovas és egy hatfontos gyalogüteg) július 11-éről 12-ére virradó éjjel keljen át Letenyénél a Murán, s Nagykanizsa felé nyomuljon előre, Zalaegerszeg felé pedig portyáztasson. A kiadott diszpozíció szerint Karl Zeisberg vezérőrnagy dandárjának (két határőr- és egy vadászzászlóalj, egy gyalogüteg, 80 könnyűlovas) pedig Letenyén és környékén kellett állást foglalnia. Mivel a beérkezett hírszerzői jelentések szerint Nagykanizsán és környékén nem volt reguláris katonaság, a hadmozdulat elsődleges célja csupán az ellenséges felállásáról való ismeretszerzés és a népfölkelés szétszórása volt.[135]

Július 12-én a 2500 főnyi Knesevich-dandár meg is indult Nagykanizsa felé, s miután előzte a Letenyén lévő, általa 900 főnyire becsült, „jól felfegyverzett" felkelőt (valójában önkénteseket és nemzetőröket), további útját „gyújtogatás és pusztítás"[136] jelezte. Az akkor Letenyén lévő Csertán Sándor az ott állomásozó nemzetőrökkel Bánokszentgyörgy felé vonult, Nagykanizsa környékén 150 honvéd, 11 huszár és két kis űrméretű ágyú állomásozott. A határőrök a Letenyéről visszavonulókat üldözve felgyújtották Pólát és Becsehelyt. (A kihágások elkövetőit Knesevich állítólag július 13-án kivégeztette). A támadás hírére Albanich Flórián városbíró az Iharosberényben lévő somogyi nemzetőrparancsnokoktól, Csertán magától Noszlopytól kért segítséget. Csertán futára összesen 1600 gyalogosra és 260 lovasra becsülte az előnyomuló csapatok létszámát; az Iharosberénybe érkező nagykanizsai utazók tízezer főről beszéltek.[137] Noszlopy úgy vélte, hogy ekkora erővel az ő 800

[134] Dahlen – Jellačić, 1849. júl. 9–10. Közli *Hermann – Molnár* II. 164–166. o.

[135] L. erre a hírszerzői jelentéseket és Nugent júl. 11-i intézkedéseit, közli őket *Hermann – Molnár* II. 161–162., 164–165. és 167–170. o.

[136] Burits altábornagy szavai a július 13-án a II. tartalék hadtest parancsnokságához intézett jelentésből, közli *Hermann – Molnár* II. 176. o.

[137] A Knesevich előnyomulásáról szóló jelentéseket közli *Hermann – Molnár* II. 171–174. o. Létszámára l. a II. tartalék hadtest létszámkimutatását, KA Nl. N. Karton 11. 1849-7-43. – Letenyénél *Cser – Könczöl* 31. o. szerint „a Mura-vonalt őrző népfölkelőket, csekély számú honvédet, kanizsai nemzetőröket, pandúrokat és Csontos N. vadászcsapatát" nyomta vissza Knesevich. Csertán szerint 70 honvéd, uradalmi vadászok és nemzetőrök alkották a letenyei csapatot. L. Noszlopyhoz írott júl. 14-i levelét, közli *Hermann – Molnár* II. 179. o. L. még *Novák Mihály* 200–201. és 209. o. (bár az előbbi helyen összecsúszik a júl. 12. előtti letenyei és a júl.

főnyi csapata és a Csertán által összegyűjtendő erősítések is fel tudják venni a harcot, s ezért július 13-án kelt válaszában arra kérte Csertánt, hogy vagy Nagykanizsán, vagy ha azt az ellenség elfoglalná, Iharosberényben csatlakozzon hozzá július 14-én vagy 15-én.[138]

Knesevich dandárja a tervekkel ellentétben nem érkezett meg 12-én Nagykanizsára, hanem – nagy valószínűséggel a felvonulás közben elkövetett rablások és gyújtogatások miatt némileg felbomolva – 13-án Becsehelyen pihenőnapot tartott. Knesevich onnan szólította fel Nagykanizsa város tanácsát, hogy a lakosokat falragaszok útján utasítsa a fegyverek letételére és a békés életmódhoz való visszatérésre, követelte a néplázítók listájának összeállítását, valamint azt, hogy másnap, 14-én megérkező csapatai számára tartson készen élelmet. Emellett teljes bántatlanságot ígért a lakosoknak, s biztosította őket arról, hogy csapatai között fenn fogja tartani a rendet.[139]

Csertán a letenyei csetepaté után az összeszedett csapattal Nagykanizsára ment, hogy ott népfelkelést hirdessen. Július 14-én a szomszédos községekből „nagy számmal" be is jöttek a városba, a kanizsaiak viszont, feltehetőleg Knesevich levelének hatására, „a felkelésre hajlandóságot nem mutattak, sőt kijelentették, hogy míg az ellenség erejét nem tudják, és rendes katonaság nem érkezik, addig a felkelést célravezetőnek nem tartják, hanem készebbek az ellenséget majd akkor, ha városukban lesz, és látják, hogy bízhatnak, megtámadni a szomszéd helységek segedelmével." Erre aztán a vidékről bejött népfölkelők is hazamentek. „Ha már egyszer Kanizsán nem sikerült népfelkelést eszközölnöm, máshol nehezen fog sikerülni, és így Zala ismét védetlen állásba maradand" – írta július 14-én Csertán Noszlopynak. Ezután az összegyűjtött honvédeket és önkéntes vadászokat részint Kiskomáromban hagyta, „hogy azon esetre, ha talán Kanizsán az ellenség megtámadtatnék, ezen vidéken is ezen erő által népfelkelést rendezni lehetne," részint Noszlopy rendelkezésére bocsátva Marcaliba irányította, ő maga pedig Keszthelyre utazott, hogy ott folytassa a megye védelmének szervezését. Kérte Noszlopyt, mielőbb tájékoztassa őt a terveiről, s úgy vélte, „ma meg lehetne támadni [az ellenséget], csak Kanizsán lenne legjobb, mert ha egyszer Somogyba betör, ott is le lesz hangolva a nép kedélye."[140] Noszlopy helyett testvére, Antal válaszolt, aki megígérte, hogy segítséget nyújtanak Nagykanizsa visszafoglalásához.[141]

A Knesevich-dandár július 14-én reggel hét órakor, egy századot Becsehelyen hátrahagyva, megindult Nagykanizsa felé és délelőtt 11 órakor érkezett meg Kiskanizsa elé. Knesevich a Zastavniković őrnagy vezette likai határőrzászlóaljat Nagykanizsa előtt táboroztatta le, s rábízta a városban az őrszolgálat ellátását; a másik két (az 1. báni és az ogulin-szluini) zászlóalj a szerezsánokkal és az üteggel Kiskanizsa előtt ütött tábort. Maga Knesevich az uradalmi lakban (az Esterházy-kastélyban) vett szállást.[142] Burits altá-

16–18. közötti iharosberényi gyülekezés.) Az alakulatok közül Csontos Sándor vadászcsapatára l. uo. 189. o. Dondorf őrnagy júl. 16-i jelentésében 76 honvédre, 34 megyei pandúrra, 200 nemzetőrre és 600 vadászra és erdőkerülőre tette a csapat létszámát. KA AFA Karton 1837. Hauptarmee unter Haynau 1849-7-281.

[138] Közli *Hermann – Molnár* II. 175–176. o. l. még Szemere Bertalannak írott aznapi jelentését, közli *Andrássy Antal*, 1973. 284–285. o.

[139] Közli *Hermann – Molnár* II. 177–178. o.

[140] Közli *Hermann – Molnár* II. 179–181. o.

[141] Közli *Hermann – Molnár* II. 181–182. o. L. még *Andrássy Antal*, 1987. 91–95. o.

[142] L. aznapi jelentését Nugent–hoz, közli *Hermann – Molnár* II. 182–183. o. és *Cser – Könczöl* 31. o.

bornagy másnap arra utasította, hogy követelje Kiskanizsától a májusi visszavonulás során, Sormáson meggyilkolt határőr tiszt kiskanizsai illetőségű gyilkosának kiszolgáltatását, és „húzódozás vagy az illető hiánya esetén e községet 10 000 pengő forint büntetéssel sújtsa, e teher el nem bírhatása esetén az egész szarvasmarha állományt kobozza el."[143]

Nugent időközben arról értesítette a Zalaegerszeget megszálló Dondorf őrnagyot, hogy július 15-én a Zeisberg-dandárból időleges erősítést küld neki. Dondorf azt remélte, hogy ez az erő maga előtt űzi majd a Letenyén összegyűlt népfelkelőket, s ezért július 14-ről 15-re virradó éjjel a Nagykanizsára vezető úton vett állást; csakhamar azonban megtudta, hogy reménye alaptalan volt, mert az általa kb. 900 főre becsült „csőcselék" elmenekült.[144]

A július 16-i rajtaütéstől az augusztus 13-i vásárig

A megszállók nyugalma nem sokáig tartott. Az időközben Iharosberénybe érkezett Noszlopy Gáspár táborában a László János huszár főhadnagy vezette Somogy megyei önkéntes huszárok is ott voltak. Július 16-án László 25 huszárral járőrözni indult Nagykanizsa felé. A különítmény Sánc községig vonult, onnan László a nagykanizsai születésű Blasicsics (Blazsincsics, Blázsencsics) Ferenc őrmester vezetésével 16 huszárt küldött tovább azzal az utasítással, hogy addig menjenek előre, amíg az ellenség előőrseibe nem ütköznek. A huszárok találkoztak is egy 25 főből álló horvát előőrssel, amely kilőtte rájuk fegyverét, ám a huszárok ezzel nem törődve, s az eredeti parancsot figyelmen kívül hagyva, megtámadták, és egy fallal körülvett udvarba űzték őket. Ebben a mezőkön dolgozó helyiek is segítségükre voltak. Ezután Blasicsics huszárai este fél 8 tájban a pécsi úton bevágtattak a városba, a piarista kolostortól az uradalmi épületek felé vették útjukat, s ott „káromkodó és fenyegető szavakkal" szólították fel a nagykanizsai lakosságot a népfelkelésre. Útközben a templomtéren szétűzték a rájuk tüzelő határőröket. A huszárok és a hozzájuk csatlakozott nép félre akarta veretni a harangokat, de Albanich megakadályozta őket.

Zastavniković őrnagy a kiáltásokat hallva összegyűjtötte az uradalmi lakban lévő katonáit, s a huszárokra lövetett. A lövéseknek egy helyi zsidó kereskedősegéd esett áldozatul. Zastavniković állítólag üldözőbe vette (vagy úgy érzékelte, hogy üldözi) a fel-alá vágtató huszárokat, majd visszatért az uradalmi lakhoz. Ott egy félórát várt, majd miután nem kapott erősítést, kivonult a városból. Jelentése szerint a nagykanizsaiak többsége nyugodtan viselte magát, többen azonban téglákkal támadták meg a visszavonulókat. Közben László főhadnagy emberei is bevágtattak a városba. A menekülőket és kivonulókat a huszárok és a népfelkelők, sőt állítólag a helyi nemzetőrök a város széléig követték. Zastavniković a Nagy- és Kiskanizsa közötti táborba érve rendezte csapatait, s két kartácslövést adatott le az üldözőkre. A lövések több nemzetőrt megöltek és megsebesí-

[143] L. Burits júl. 15-i jelentését Nugent–hoz, közli *Hermann – Molnár* II. 184–185. o. – Az illető tisztet állítólag egy Silojko (talán Szilajka) nevű és egy ismeretlen kiskanizsai személy ölte meg. L. uo. II. 140. o. Elképzelhető, hogy ez a Silojko/Szilajka azonos azzal a Szilajka Györggyel, aki az 1848. jún. 16-i képviselőválasztáson a legfőbb rendbontók közé tartozott. Uo. I. 46–47., 55., 60., 111–112. o. – *Novák Mihály* 182. o. szerint egy Rózsa nevű személy volt a gyilkos.

[144] Dondorf a hadsereg főparancsnokságához. KA AFA Karton 1837. Hauptarmee unter Haynau 1849-7-281. HL 1848–49. 38/32.

tettek, egy Német utcai házat felgyújtottak. (Az említett kereskedősegéddel együtt négy kanizsai polgár esett a lövések áldozatául.) A városba visszaözönlő nép több módosabb polgár házát megtámadta, Albanich városbírót halálra keresték, s állítólag a házát is lerombolták (más forrás szerint a péküzletét támadták meg). Noszlopy 35 főre becsülte az ellenség veszteségét, Knesevich egy őrmester és néhány fő elestét vallotta be, később három, a nagykanizsaiak által fejszével agyonütött határőrről beszélt; Nugent szerint öt fő volt a saját veszteség. Zastavniković négy halottra és két sebesültre becsülte a magyarok veszteségét, Noszlopy szerint csak egy huszárló sebesült meg.

Zastavniković részint további támadástól tartva, részint Knesevich utasítására Kiskanizsára vonult vissza, s erősítéseket kért. Knesevich a történteket másnap jelentette Nugent táborszernagynak azzal, hogy ha megtámadják, sem vonulhat vissza, mert Zalaegerszeg felé kiküldött százada még nem tért vissza.[145]

Knesevich július 17-én egy zászlóaljjal Nagykanizsa elé vonult, magához hívatta a városi tisztségviselőket, s felszólította őket, hogy a város fizessen 20 000 forint hadisarcot. Egy óra elteltével a tisztségviselők közölték, hogy fizetni fognak, mert meg akarják óvni a várost a bombázástól, egyidejűleg kérvényt intéztek Nugent táborszernagyhoz, s kérték a hadisarc alóli felmentésüket. Knesevich járőröket küldött ki, meggyőződött róla, hogy magyar reguláris vagy más fegyveres erők nincsenek, és ismét megszállta a várost. Közben Nugent táborszernagy utasította Zeisberg vezérőrnagyot, hogy egy gyalogzászlóaljjal, két század vadásszal és egy könnyűlovas osztaggal vonuljon Nagykanizsára. Zeisberg 18-án vonult be a városba, amely jelentése szerint teljesen nyugodt volt.[146] Július 21-én délután a Knesevich-dandár Iharosberénybe vonult, mindössze Friedrich Kulmer báró, a 3. (ogulini) határőr gyalogezred őrnagya vezetésével maradt vissza hátra kétszázadnyi helyőrség.[147]

Július 22-én éjjel Burits altábornagy, a tartalékhadtest egyik hadosztályának parancsnoka is Nagykanizsára érkezett.[148] Még megérkezése előtt, de már Nagykanizsáról keltezett, július 19-i dátumú kiáltványában felszólította Zala megyét minden „lázadó" hatóság, a népfelkelés feloszlatására, a csapatok rendes ellátására. A maga részéről megígérte, hogy katonái közt fenntartja a rendet, ugyanakkor – utalva a Knesevich-dandár előnyomulásakor történtekre – az ellenszegülőket tette felelőssé azokért a szerencsétlenségekét, amelyek a felgyújtott és kirabolt községeket érték.[149]

Időközben Noszlopy erői Somogy megyébe vonultak vissza, Csertánnak a zalai népfelkelés mozgósítására tett intézkedései eredménytelenek maradtak,[150] 1849. július 22–23-án

---

[145] A rajtaütésre vonatkozó jelentéseket közli *Hermann – Molnár* II. 185–186., 189–196. és 230–231. o. A nagykanizsai áldozatok számát Albanich aug. 6-án Nugent-hoz intézett kérvénye adja meg, uo. II. 222. o. L. még *Cser – Könczöl* 31. o. (téves dátummal); *Noszlopy Antal* 210–211. o.; *Novák Mihály* 201. o.; *Barbarits Lajos* 58–59. o. (ő két halottról és több sebesültről tud); *Andrássy Antal*, 1987. 95. o.

[146] A vonatkozó iratokat közli *Hermann – Molnár* II. 192., 194–197. o. A Nugent-hoz intézett kérvényre l. Albanich aug. 6-án Nugent-hoz intézett beadványát, uo. II. 221. o.

[147] L. Knesevich aznapi jelentését Dahlenhez, közli *Hermann – Molnár* II. 199. o.

[148] *Hermann – Molnár* II. 200–201. o.

[149] Közli *Novák Mihály* 202. o. és *Barbarits Lajos* 59. o.

[150] *Hermann – Molnár* II. 198. *Noszlopy Antal* 211–212. o.; *Molnár András*, 1999. 369–372. o.; *Andrássy Antal*, 1987. 97–99. o.

pedig Nugent egész hadteste megkezdte az előnyomulást. I. Ferenc József császár július 21-én arra utasította Nugent-t, hogy a Muraköz fedezésére szükséges erő hátrahagyása után csapataival Somogy és Baranya megyén át siessen a július 14-én Kishegyesnél vereséget szenvedett, és veszélyes helyzetben lévő Jellačić táborszernagy segítségére.[151] Nugent e parancsot véve úgy döntött, hogy a Muraköz védelmére – négy horvát népfelkelő zászlóalj mellett – Knesevich dandárját hagyja hátra, amelynek csapatai Kiskomáromot, Letenyét, Nagykanizsát és a szentmihályi erődített tábort szállják meg.[152]

Nugent egyelőre úgy intézkedett, hogy Knesevich dandárja Iharosberényben összpontosuljon, és szállja meg Csurgót, Burits altábornagy pedig csapataival mindaddig maradjon Nagykanizsán, amíg egyrészt kiderül, hogy hol van a Zeisberg-dandár, másrészt a hátrébb lévő csapatok felzárkóznak.[153] Burits válaszából tudjuk, hogy július 23-án a 13. gyalogezred öt, a 3. határőrezred két százada, két század vértes és egy fél lovasüteg alkotta a nagykanizsai helyőrséget.[154] Az elkövetkező napokban újabb alakulatok vonultak át, vagy maradtak ott, így július 26-án, a fentieken kívül a 22. gyalogezred hat százada, újabb két század vértes és egy fél lovasüteg állomásozott a városban. Burits aznap azt javasolta Nugent-nak, hogy ha a csapatok többsége tovább vonul, a helyőrségi szolgálatot bízzák a Kulmer őrnagy vezette ogulin-szluini zászlóalj hat századára.[155]

Július 24-én Nagykanizsára érkezett Németh Péter cs. kir. biztos, s onnan szólította fel Zala megye alispáni hivatalát együttműködésre, hogy „egyesülten a szép hazának gazdag megyéjét a tovább történhető dúlástól megmentenénk."[156] Néhány nap múlva pedig Buritscsal közösen aláírt felhívásban arról biztosították a népet, hogy az uralkodó fenn akarja tartani a jobbágyfelszabadítással és a feudális szolgáltatások eltörlésével kapcsolatos törvényeket, s arra szólították fel, hogy vegyen részt a csend és a rend helyreállításában, fogja el a lázítókat és izgatókat – természetesen illő díjazás fejében.[157]

Németh július 26-án arra kérte Burits útján Nugent-t, hogy intézkedjen a cs. kir. hadsereg ellátásának fedezésére kibocsátott kincstári utalványok mielőbbi megküldése érdekében, „mert máskülönben tartani lehet attól, hogy az ellátás megakad, mivel a város szégyenletes módon magyar bankjegyekkel akarja kifizetni a szállítókat."[158] Miután Nugent július 26-án intézkedett, hogy Burits csapatai is induljanak tovább, Burits még aznap jelentette, hogy a csapatok ellátása komoly gondot okoz, mivel a rekvirálásra nem lehet számítani, a helyi vállalkozók pedig nem hajlandók élelmet szállítani, ha nem kapnak pénzt.[159]

Nugent július 26-án utasította Knesevichet, hogy dandárjával vegye át Horvátország és a Muraköz fedezését, csapatait a Légráddal átellenben lévő szentmihályi magaslatokon lévő megerősített táborban, Nagykanizsán, Letenyén, Kiskomáromban, Nemesdédnél és

---

[151] Közli *Hermann – Molnár* II. 199. o.

[152] L. Nugent aznapi jelentéseit, közli őket *Hermann – Molnár* II. 203–207. o.

[153] Nugent júl. 23-i utasítását közli *Hermann – Molnár* II. 207–208. o.

[154] Közli *Hermann – Molnár* II. 208–209. o.

[155] Közli *Hermann – Molnár* II. 215–217. o.

[156] Közli *Hermann – Molnár* II. 211–212. o.

[157] Közli *Hermann – Molnár* II. 213–214. o.

[158] Burits aznapi jelentését közli *Hermann – Molnár* II. 217. o.

[159] Közli *Hermann – Molnár* II. 218. o.

Böhönyénél állítsa fel.[160] A cs. kir. csapatok többségének elvonulása után Nagykanizsán mindössze az ogulin-szluini zászlóalj két százada maradt, másik két század pedig a közeli Iharosberénybe volt kikülönítve; a helyőrség parancsnokságát Kulmer őrnagy vette át.[161]

A város tehát látszólag megszabadult a nagyobb számú katonaság tartásának gondjától, ugyanakkor a július 17-én kivetett 20 000 forintnyi hadisarc behajtásának kötelezettsége továbbra is terhelte. Knesevich ezredes ugyanis augusztus 2-án arról értesítette a kanizsai elöljáróságot, hogy Nugent elrendelte az összeg hat nap alatt történő behajtását azzal, hogy ha a város nem fizet, 14 napon belül 30 000 forintot hajtanak be rajta. Albanich városbíró a határozatot véve a város népét általános gyűlésre hívta össze, „amely alkalommal azon egyöntetű hangulat nyilatkozott, hogy ... Kanizsa városa a háború egész tartama alatt semmifajta vétekbe nem hagyta magát keverni, amely egy hadisarc kivetését indokolhatná." Miután Albanich augusztus 6-án ezt a megállapítást megírta Nugent-nak, ismét kérte tőle a hadisarc elengedését, s hosszan felsorolta, hogy a város milyen érdemeket szerzett magának az átvonuló horvát és cs. kir. csapatok ellátásában, hogy soha nem vett részt a helyőrségi csapatok elleni támadásokban. Hivatkozott arra, hogy a város Jellačić csapatainak ellátására 40 000 forintot teremtett elő, az elmúlt hetekben pedig közel 8000 forintot fizetett Zeisberg hadosztályának szükségleteire.[162] „A büntetés mindig bűnözőt tételez fel, s ahol ez nincs, erre jogszerű módon nem kerülhet sor, s miután őfelsége, a legkegyelmesebb császár és király ígéretei, valamint valamenynyi, a cs. kir. csapatok bevonulásakor a nép között kiosztott kiáltványok kimondottan tartalmazzák azt, hogy ez a rend és biztonság helyreállítására történik, s hogy mindenkinek, aki nyugodtan viselkedik, védelmét és biztonságát szavatolják, ezért annál is inkább fel kell tűnnie annak, hogy egy várost hadisarccal sújtanak, amely ténykedéseivel inkább megtisztelő elismerésre szolgált volna rá" – írta. Végül azzal érvelt, hogy ha az anyagilag elerőtlenedett lakosságra újabb sarcot vetnek ki, az a veszély fenyeget, hogy „mivel ezen pénzbírság által minden itteni lakos nyugodt magatartásért csupán büntetve látván magát, a közönség között békétlenség és nyugtalanság keletkezik, amely a jövőben a hatóság rendeletei és törekvései ellenében szófogadatlanságot és megátalkodottságot idéz elő, s szomorú következményekkel járhat."[163]

Nugent nem válaszolt erre a – Nagykanizsán 1848–49-ben történtek ismeretében kétségkívül merésznek, sőt, pimasznak mondható – beadványra, hanem Burits altábornagynak adta azt át további intézkedés végett. Burits augusztus 10-én Knesevichtől kért felvilágosítást, mire az augusztus 13-án közölte: igaz ugyan, hogy a kanizsaiak valószínűleg nem tudtak előzetesen Noszlopy huszárjainak július 16-i rajtaütéséről, „azonban ezt figyelmen kívül hagyva, sok kanizsai részt vett benne; mivel házaikból kilőttek, és téglákkal dobálták a csapatokat." Emellett a három elesett határőrt „nem a huszárok, hanem a kanizsaiak vágták le, mivel fejszével ütötték őket agyon." Knesevich azzal is érvelt, hogy „Kanizsa már múlt év szeptember–októbere óta rossz érzelműként ismert," s „az a kanizsaiak dolga, hogy városukban a nyugalom fenntartásáról gondoskodjanak, és most már rájuk kell bízni, a bűnösök megbüntetését – akiket jól kell ismerniük, akiket azon-

[160] Közli *Hermann – Molnár* II. 219–220. o.

[161] *Barbarits Lajos* 60. o.

[162] Ez utóbbi összeg (7 474 forint 67 krajcár) elszámolását közli *Barbarits Lajos* 61. o.

[163] Közli *Hermann – Molnár* II. 221–224. o. Nugent válaszára l. még *Barbarits Lajos* 59–60. o.

ban a katonai hatóságnak lehetetlen kinyomoznia."[164] Buritsnak a kanizsaiakhoz intézett válaszát nem ismerjük, de bizonyosan tagadó volt, mert a városi hatóság még 1862-ben is küldöttséget küldött Bécsre és Budára az összeg elengedése, vagy visszafizetése ügyében, ám csupán arra kaptak ígéretet, hogy a 20 000 forintot be fogják tudni a város adójába mindazon károkkal együtt, amelyeket Jellačić csapatai átvonulásukkor okoztak.[165]

Augusztus 7-én Knesevich ezredes csapatai egy részével ismét Nagykanizsára érkezett, majd 10-én továbbvonult; a helyőrséget továbbra is a szluini határőrezred két százada alkotta.[166] Nugent Knesevich jelentéseit véve intézkedett, hogy Radkersburgból egy 300 főnyi sorezredi zászlóaljat küldjenek a városba.[167]

Augusztus 13-án tartották meg Nagykanizsán a szokásos évi Nagyboldogasszony napi vásárt. A város vezetése 30 000 ember megjelenésére számított, és kezeskedett Kulmer őrnagynál azért, hogy semmiféle kihágásra nem kerül sor, csupán megfelelő katonai járőr kirendelését kérték. Kulmer egy kb. 30 határőrből és 4 vértesből álló járőrt küldött ki azzal az utasítással, hogy „a kereskedelmi ügyletekbe ne elegyedjen, hanem minden rendetlenséget, amely kihágáshoz vezethetne, lehetőleg akadályozzon meg." A járőr tagjai észrevették, hogy a megjelent parasztok és zsidó kereskedők között a – már betiltott – Kossuth bankók miatt szóváltásra került sor, mire reggel 8 órakor hat parasztot és egy zsidó kereskedőt bevittek az állomásparancsnokságra, ahol kiderült, hogy a kereskedő a bankjegyeket csak névértékük alatt akarta átvenni. Kulmer őrnagy intézkedett a parasztok szabadon bocsátásáról, annál is inkább, mert közben több száz paraszt gyülekezett össze, akik ugyan a zsidó kereskedőt akarták széttépni, de félő volt, hogy nem állnak meg ennyinél.

Délelőtt 9 órakor a marhavásárban „lárma támadt és többen kiáltották, hogy Noszlopy jön fölkelőivel a horvátokat megtámadni." Erre „a vásározó népség között páni rettegés mutatkozott, amire különösen a Varasdra vezető úton emberek tömegben, aztán marhák és kocsik a legnagyobb futásban menekülni törekedtek és távoztak". Az izgalmat állítólag az okozta, hogy egy somogyi paraszt szóváltásba keveredett egy vértessel, társaival együtt megrohanta, de a vértes néhány kardsuhintással elkergette őket. A hírre Kulmer 320 határőrrel és 40 vértessel a vásártérre sietett, s kétórányi fáradozással sikerült lecsillapítania a kedélyeket, annál is inkább, mert kiküldött járőrei jelentették, hogy magyar csapatok közeledésének nincs jele. A vásár 11 óra tájban újra kezdődött, ugyanakkor az előző két órában részint a menekülők, részint a minden vásárban jelen lévő tolvajok több állatot és sok árut elloptak. Kulmer a kedélyek lecsillapítása érdekében dobszóval kihirdettette, „hogy a népnek megengedtetik, miszerint maguk között a náluk lévő pénzzel intézzék a kereskedést, ugyanakkor ismét kinyilváníttatott, hogy a Kossuth-bankók minden érték nélküliek, s annak következményeit minden tulajdonos magának tulajdonítsa". A nép mindazonáltal kevés hitelt adott e bejelentésnek, mivel azt a megyei hatóság és a királyi biztos még nem hirdette ki.

[164] L. erre Knesevich aug. 13-i jelentését, közli *Hermann – Molnár* II. 230–231. o.

[165] *Barbarits Lajos* 60. o.

[166] L. erre Nugent-hoz intézett jelentéseit, közli *Hermann – Molnár* II. 224–225. o.

[167] L. erre Jellačićhoz intézett átiratát, közli *Hermann – Molnár* II. 226–227. o.

Kulmer a történteket még aznap jelentette a II. tartalékhadtest parancsnokságának, és sürgette, hogy a Kossuth-bankók betiltásáról szóló rendeletet a királyi biztos mielőbb hirdettesse ki.[168] Kulmer a jelentés egy példányát megküldte a cs. kir. hadügyminisztériumnak, az továbbította a cs. kir. kerületi főispánnak, aki december 31-én azzal küldte meg Bogyay Lajos megyefőnöknek, hogy vizsgálja ki, vajon a Rohonczy Ignác akkori soproni kerületi főbiztos által elrendelt vizsgálat megtörtént-e, vagy sem. Bogyay ezzel kapcsolatban megkereste Csillagh Lajos volt alispánt, aki az egész dologról mit sem tudott, mire Bogyay utasította Farkas Benjámin cs. kir. főbírót, „hogy Nagykanizsa mezővárosa tanácsának meghallgatásával szigorú vizsgálatot tartson az iránt, mikor, mely okból s minő zavar idéztetett elő azon város kebelében augusztus hónak 13-án megtartott vásár alkalmával."[169] A vizsgálat eredményéről azonban nincs adatunk.

Az utolsó hónapok

Kulmer augusztus 14-én, vagy 15-én alakulatával együtt elhagyta a várost, mert Knesevich Eszékre rendelte.[170] Augusztus 18-án Nagykanizsára érkezett a 17. gyalogezred négy százada, Franz Mundsinger őrnagy vezetésével.[171] Augusztus végén ez az alakulat is tovább vonult Zalaegerszegre, s helyét az ogulin-szluini zászlóalj foglalta el, valószínűleg ismét Kulmer őrnagy vezetésével. Október végén a 17. gyalogezred tartalék zászlóaljának törzse és három százada tért vissza Nagykanizsára, az ogulin-szluini zászlóalj pedig Horvátországba távozott.[172] December közepén 500 fő volt helyőrség létszáma, s további két század érkezését várták.[173]

Szeptember elején érkezett meg Knesevich utasítása, amelyben elrendelte a Kossuth-bankók beszedését és megsemmisítését.[174] Négy nap alatt 22 792 forint és 45 krajcár gyűlt össze, a további gyűjtés során ez az összeg 45 644 forint 30 krajcárra emelkedett, amit október 7-én nyilvánosan elégettek; október 22-én pedig újabb 20 830 forint lett a lángok martaléka; azaz minimum 66 500 forint volt a polgárok és a közösség anyagi vesztesége, a kivetett hadisarc több mint háromszorosa.[175] Az egyik alkalommal Kulmer

---

[168] Kulmer jelentését közli *Hermann – Molnár* II. 227–229. o. l. még *Cser – Könczöl* 31. o.; *Barbarits Lajos* 60. o.

[169] VML N. 151. Zala megye cs. kir. megyefőnökének iratai. Levelezési jegyzőkönyv 1850. január 27 – április 7. No. 649. (1850. jan. 31.)

[170] *Hermann – Molnár* II. 230. o. 1849. aug. 15-én már Iharosberényben volt. KA Nl. N. Karton 11. 1849-8-162.

[171] *Hermann – Molnár* II. 231–232. o.

[172] L. erre Knesevich okt. 20-i jelentését, közli *Hermann – Molnár* II. 236. o.

[173] Hollósy József – Bogyay Lajos megyefőnöknek, Nagykanizsa, 1849. dec. 20. ZML Megyefőnöki iratok. Miscellania.

[174] Ez az 571. számú utasítás nem ismert, de dátum nélkül utal rá Barbarits 60. o. Miután Knesevich 574. számú jelentése Keszthelyen, szeptember 5-én kelt, feltételezhetjük, hogy az 571. számú utasítást aznap vagy egy-két nappal korábban írta. Az is elképzelhető, hogy azonos azzal a szept. 5-i utasítással, amelyet a megyének, s amelyet a jegyzőkönyvi kivonat alapján ismertet *Novák Mihály* 210–211. o. Az 574. számú jelentést l. KA AFA Karton 1893. 2. Rk. u. N. 1849-9-4.

[175] *Novák Mihály* 216–217. o.; *Barbarits Lajos* 60. o. (Cser József emlékezései alapján mindketten több százezer forint megsemmisítéséről írnak); *Hermann – Molnár* II. 235–237. o. – A Kossuth-bankók beszolgáltatásával kapcsolatban a megyei hatóság és az egyes hivatalnokok még október közepén is élénk levelezést folytattak Knesevichcsel. *Novák Mihály* 212–217. o.

őrnagy százforintos Kossuth-bankóval gyújtott szivarra, mondván: „Kossuthnak csak a neve ég most, de nemsokára maga is el fog égni."[176]

Az időközben a pécsi katonai kerület parancsnokává kinevezett Stefan Wilhelm Wernhardt altábornagy arra utasította a város tisztviselőit, hogy igazolják a forradalom alatti magatartásukat. Az 1849. november 13-án kelt válasz, pimaszsággal határos merészségében, csak Albanich augusztus 6-án, Nugent-hoz intézett kérvényéhez mérhető.

A nyilatkozat szerint „Kanizsa város tanácsa és minden egyes tisztviselői, valamint a forradalom előtt legnagyobb hódolattal és tisztelettel viseltetett az uralkodó fejedelem iránt, úgy a forradalom ideje alatt is soha az uralkodóház eránt tartozó kötelesség ösvényéről el nem távozott. Őfelségének mindazon rendeleteit, melyek a tanácshoz eljutottak, foganatba vette, és azoknak mindenkor engedelmeskedett." (Amibe beleértendő volt, hogy nem a város tehetett arról, ha nem kapta meg a rendeleteket). A további körmondat még merészebb volt: „A városi tanács soha a pártütő kormánnyal egyet nem értvén, ennek rendeleteit egyedül akkor foganatosította, midőn a város a császári királyi katonaságtul elhagyatván, a városban vagy ennek közelében a pártütő kormánynak seregei voltak, ily esetben a nem engedelmeskedés a városnak elpusztítását, a tanácsnak pedig halállali büntetését vonta volna maga után, ellenben a városi tanács a császári királyi katonaságnak a városban és ennek vidékén tartózkodása alatt a császári királyi katonaságnak minden rendeleteit legnagyobb pontossággal és megelőzőleg híven teljesítette, a császári királyi katonaság elszállásolása és élelmezéséről szüntelen gondoskodván, a csendnek és rendnek fenntartására pedig minden igyekezetét fordítván, a városban tartózkodott és keresztül vonult császári királyi katonaságnak és ennek parancsnokainak teljes megelégedését magának kiérdemlette;" s a fentiekkel kapcsolatban hivatkozott Nugent táborszernagy, Knesevich ezredes, valamint Glavasch őrnagy, térparancsnok tanúbizonyságára. Végül a tanács tagjai kijelentették, hogy az 1848 áprilisi törvények hivatalukban érték őket, de „soha sem esküt nem tettek, sem pedig térítvényt a pártütő kormánynak nem adtak arról, hogy hivatalokat folytatni, és a hivatalban megmaradni fognak."[177]

Hasonló választ adott Wernhardt felszólítására a nagykanizsai sópénztár személyzete is, mondván, hogy a pénztár hivatalnokai sem az 1848. október 3-i királyi kézirat kihirdetése előtt, sem utána „a Magyarországban felmerült politikai mozgalmakban részt nem vettek, s mint ilyenek, viseletek folyó évi július 1. napjáról keletkezett császári királyi főhadiparancsnoksági hirdetménybe nem ütközvén, magokat vétkeseknek lenni nem érzik, s ekképpen a császári királyi katonai bíróság elébe leendő állítás alól magokat kegyesen felmentetteknek lenni reménylik."[178]

A városi hatóság 1848–1849. évi ténykedésének szép epilógusa volt, hogy 1849. december 18-án folyamodványt adtak be Bogyay Lajos cs. kir megyefőnökhöz, amelyben kérték Csertán Sándornak, a megye elfogott kormánybiztosának szabadon bocsátását. „Ő

[176] *Novák Mihály* 216. o.

[177] Közli *Hermann – Molnár* II. 237–238. o. A városi jegyzőkönyv alapján ismerteti a választ *Barbarits Lajos* 61. o.; Glavasch neve csak ebben fordul elő, miután azonban a tisztázat hivatkozik a térparancsnoki tisztet 1849. januárja óta ellátó Knesevich ezredes tanúbizonyságára, s Knesevich soha nem volt térparancsnok, bizonyára az átírásnál maradt ki Glavasch neve. – A város vezetői 1850. jan. 25-én tették le a hűségesküt a császárra. ZML Megyefőnöki iratok. Miscellania.

[178] Közli *Hermann – Molnár* II. 239. o.

szelíd bánásával és igazságszeretetével mind bennünket, mind e megye lakosságát megmentette mindazon szerencsétlenségtől, mellyel sok mások, például csak szomszéd Somogy megye is nagymértékben sújtatott" – írták.[179]

Mérleg

Nagykanizsa és Kiskanizsa 1848–49-es történetének fő motívuma kétségkívül a két település lakosságának szinte hihetetlen összetartása. Emiatt nem lehetett eredményes az 1848. júniusi választási verekedés kivizsgálása a megyei hatóság részéről, de ennek volt köszönhető az is, hogy a város egyes polgárait soha nem érte megtorlás sem az 1848. szeptemberi támadások, sem az október 3-i felkelés, sem az 1849. áprilisi, májusi, majd júliusi események miatt; sőt, a megszálló katonaság – ha fogcsikorgatva is – de mindannyiszor kénytelen volt beérni a városi hatóság mentegetőzésével. Ez pedig nem volt kis dolog, figyelembe véve azt, hogy más, hasonlóan rebellis településeket (Pincehely, Bősárkány, Csorna, Losonc, Mezőcsát, Csongrád, Székesfehérvár) milyen komoly megtorlás (felégetés, részleges vagy teljes feldúlás, hadisarc) sújtott 1848–49-ben – időnként a nagykanizsaiak tetteinél jóval kevesebbért is. S hogy nem így történt, abban nem csak annak volt szerepe, hogy a nagykanizsaiakat csupa óvatos/határozatlan és/vagy humánus cs. kir. parancsnokkal hozta össze a szerencséjük, hanem annak is, hogy tudták: minden belső konfliktusukat félre kell tenniük a túlélés érdekében.

A városi adminisztráció is kiválóan szolgálta a túlélést: soha nem tagadta meg a cs. kir. parancsnokok utasításainak teljesítését, csak éppen úgy szabotálta őket, ahogy lehetett. Ha a városi fiatalság, vagy a megszállók által „csőcseléknek" titulált szegényebb lakosok letépték a cs. kir. kiáltványokat, vagy Kossuthot éltették, esetleg megtámadtak egyes katonákat, a városi hatóság mindannyiszor ígéretet tett a bűnösök kézre kerítésére, csak éppen soha nem találta meg őket. Albanich városbíró mind 1849. április 10-én, mind július 16-án mindent megtett azért, hogy a városi lakosságot visszatartsa a megszállók elleni támadástól, s a város utólag kétségkívül hálás is lehetett neki ezért, még ha július 16-án meg is rohanták a péküzletét, s ő maga is elbujdosni kényszerült. Albanich nyilván érzékelte azt, amit a város hevesebb vérű lakosai nem: amíg reguláris magyar csapatok nem érkeznek a város környékére, öngyilkosság a megszállók elleni minden nagyobb akció. Nem véletlenül írta róla Csertán Sándor kormánybiztos, hogy túltesz sok alispánon.

A két település 1848–49-ben komoly áldozatokat vállalt (részben volt kénytelen vállalni) az átvonuló csapatok élelmezése kapcsán, s nyilván komoly veszteségeket okozott a háború miatt a horvát területekkel megakadó kereskedés is. Ugyanakkor a települések anyagi erejét és vitalitását mutatja, hogy nem csak ezeket a közvetlen és közvetett terheket voltak képes elviselni, hanem a 20 000 forint hadisarcot és a Kossuth-bankók kárpótlás nélküli megsemmisítését is. A városi vezetés szívósságát bizonyítja, hogy az 1860-as évekre sikerült elérnie, hogy a Jellačić átvonulásakor elszenvedett veszteségek és a Knesevich által kivetett hadisarc az adóba történő betudására ígéretet kapjanak.

Noha a helytörténeti irodalom gyakran utal a szabadságharcot követő elfogatásokra és egyéb retorziókra, úgy tűnik, Nagy- és Kiskanizsán ezek elmaradtak. Természetesen vol-

[179] Közli *Hermann – Molnár* II. 242–243. o.

tak nagy- és kiskanizsai illetőségű áldozatai a megtorlásnak, de ők nem a helyben, hanem az országos eseményekben játszott szerepük miatt szenvedték el a megtorlást. Ebben nyilván annak is szerepe volt, hogy a város vezetősége lényegében változatlan maradt, s a megyei tisztikart sem igen tizedelte meg a neoabszolutizmus rendszere. Így a személyi folytonosság miatt mind a szűkebb, mind a tágabb közösségen belüli szolidaritás érvényesítésére nyílt némi lehetőség.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

1848–49.	HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai
2. Rk. u. N.	KA AFA Karton 1885–1893. 2-tes Reservekorps unter Nugent. 1848. IX–XII., 1849. I-VIII.
AFA	KA Alte Feldakten
Andrássy Antal, 1973.	*Andrássy Antal:* Noszlopy Gáspár Somogy megyei kormánybiztos Baranya megyei iratai 1849. május-augusztus. In: Baranyai Helytörténetírás, 1973. Szerk. *Szita László.* Pécs, 1973.
Andrássy Antal, 1987.	*Andrássy Antal:* Noszlopy Gáspár 1820–1853. *Somogyi Almanach,* 43–44. szám. Kaposvár, 1987.
Barbarits Lajos	*Barbarits Lajos:* Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája. Budapest, 1929.
Cser – Könczöl	*Könczöl Imre:* Nagykanizsa a szabadságharc idején. *Cser József* tanító naplója. *Honismeret,* 1988/2. 29–31. o.
Fiáth Ferenc lev.	VML N 151. Veszprém és Zala megyék cs. kir. biztosának iratai. *Fiáth Ferenc* cs. kir. biztos levelezőkönyve, 1849. jan. 16 – ápr. 25.
HA. u. W-G.	KA AFA Hauptarmee unter Windisch-Grätz
HA DA	KA AFA Hauptarmee. Detailakten
Hermann – Molnár I–II.	*Hermann Róbert – Molnár András:* Nagykanizsa és környéke 1848–1849-ben. Okmánytár. I–II. k. Nagykanizsa, 2000.
Hermann Róbert, 1995.	*Hermann Róbert:* Perczel Mór első honmentő hadjárata. *Zalai Gyűjtemény,* 36/II. Zalaegerszeg, 1995.
Hermann Róbert, 1999.	*Hermann Róbert:* A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Sopron, 1999.
HL	Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
Kr.-sl. AK. u. D.	KA AFA Karton 1917. Kroatisch-slovenisches Armeekorps unter Dahlen 1849. I–XIII.
MOL	Magyar Országos Levéltár
Molnár András, 1999.	*Molnár András:* „Zalának elszállt lelke..." Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849 május 26 – július 29. *Századok,* 1999. 329–372. o.

MT	*Marczius Tizenötödike* (Pest)
Nl. N.	KA Nachläße. B/1295. Nachlaß Nugent. Karton 7-12. Feldzug des II. Reservekorps in Ungarn.
Noszlopy Antal	*Noszlopy Antal:* Önéletrajz. In: „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága..." Emlékiratok. Válogatta és sajtó alá rendezte *Forrai Ibolya.* Negyvennyolcas Idők II. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1999.
Novák Mihály	*Novák Mihály:* Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharczban. 2., bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906.
OHB	MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai.
PH	*Pesti Hirlap*
VML	Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém
ZML	Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg

Róbert Hermann

A LUCKY TOWN AT WAR – NAGYKANIZSA IN 1849

Summary

During the sixteen months of the 1848–1849 Hungarian revolution and war of independence, from the revolt in March 1848 to the reprisals in October 1849, Nagykanizsa was probably one of the most significant scenes of events in South and West Transdanubia. The study treats the history of the town from its occupation by the Imperial Royal troops in January 1849 to the end of the war of independence.

Subsequent to the withdrawal of the Perczel Corps in December 1848, the units of the Imperial Royal I Reserve Corps, led by Field Marshal Laval Nugent, marched into the town. On 25–26 January, the corps left Nagykanizsa, leaving behind a small garrison only. With Nugent's troops having marched away, there were no military operations taking place in the county until April 1849. As the strength of the garrison was gradually decreasing, the Imperial Royal authorities did not urge the investigation of certain incidents that happened in September and October 1848, such as the attack on Croatian supplies and the uprising in Nagykanizsa on 3 October.

On 10 April, an Imperial Royal border guard in Nagykanizsa shot a boy dead, by accident as stated, for cheering Kossuth (or singing the Kossuth melody), whereupon the citizens attacked some members of the garrison. The garrison troops were forced to evacuate the town, and took up a position at the Roman Catholic cemetery. Having taken notice of the events, Major General Stillfried led his troops to Nagykanizsa on 12 April. The general threatened the town with bombardment and demanded reparations from the magistrate, but later he abandoned his claims and on 14 April, he withdrew his troops to Muraköz (a territory between the Drava and Mur rivers).

On 20 April, Stillfried's troops occupied the town again. Soon, primarily as a result of the successful actions of Gáspár Noszlopy, government commissioner in Somogy County, the situation of the invaders became more and more alarming. That was the reason for evacuating the town on 25 April. On 29, the border guards of Major Zastavniković marched into Nagykanizsa, to hand over command to Lieutenant Colonel Dimatschek on 1 or 2 May.

At the turn of April and May, the commanders of the garrison kept reporting on the menace to be reckoned with. On 17 May, Hungarian national guards and soldiers from Zala and Somogy Counties attacked the detached company of the garrison in Iharosberény. On 20 May, Noszlopy's

hussars alerted the garrison again. On 20–21 May, Colonel Knesevich, who had taken over the command of the occupation brigade, withdrew his troops to Muraköz finally. Thus, Hungarian authority was restored in Zala County, apart from Muraköz. Sándor Csertán, who was appointed the county's new government commissioner, held a rally in Nagykanizsa, where he proclaimed the Declaration of Independence and ordered recruitment.

On 8 July, the troops of the Imperial Royal II Reserve Corps, led by Field Marshal Nugent, entered the county again, and occupied Nagykanizsa on 14. Two days later, however, the horsemen of Gáspár Noszlopy made a raid into the town and drove out the Croatian invaders with the help of the local citizens. Nevertheless, the hussars soon left Nagykanizsa and the occupation troops returned.

By the end of the month, the Imperial Royal military had occupied Zala County almost entirely. Subsequent to the further advance of the Imperial Royal troops to Somogy County, the strength of the garrison in Nagykanizsa decreased considerably, although the Imperial Royal troops did not regard the situation as favourable until the middle of August. On the occasion of the third occupation, Colonel Knesevich demanded 20 000 forints of reparations from the community. On 13 August, the day of the Hungarian capitulation, there was a panic at the market in Nagykanizsa, as Hungarian troops were said to have approached the town. The county had been pacified by the beginning of September only.

There were no significant reprisals taking place in Nagykanizsa after the war of independence, partly because no major changes were made either to the composition of the municipal council or the county personnel during the years of neo-absolutism. This continuity provided a chance to implement a policy of solidarity in the community.

Róbert Hermann

UNE VILLE QUI EUT DE LA CHANCE SUR LE CHEMIN DES ARMÉES NAGYKANIZSA EN 1849

Résumé

La ville de Nagykanizsa fut peut-être le théâtre le plus important des événements de la révolution et de la guerre d'indépendance dans le sud et l'ouest de la Transdanubie durant les 16 mois entre la révolution de mars 1848 et la répression d'octobre 1849. L'étude examine l'histoire de la ville depuis l'occupation impériale et royale en janvier 1849 jusqu'à la fin de la guerre d'indépendance. Après le retrait du corps d'armée de Perczel en décembre 1848, les unités du premier corps d'armée impérial de réserve commandées par Laval Nugent, général commandant de corps d'armée, entrèrent dans la ville le 10 janvier 1849. Les 25 et 26 janvier, ce corps d'armée évacua Nagykanizsa en y laissant seulement une garnison restreinte. Après le départ de Nugent, les opérations militaires cessèrent sur le territoire du département jusqu'en avril 1849. Le nombre de plus en plus réduit de la garnison dût contribuer au fait que les autorités impériales et royales ne tenaient pas à enquêter sur les événements de septembre–octobre 1848, notamment sur les attaques contre les envois croates et l'émeute du 3 octobre à Kanizsa.

Le 10 avril à Nagykanizsa, un garde-frontière impérial et royal aurait accidentellement tué par balle un jeune homme acclamant Kossuth (ou chantant une chanson sur celui-ci). Les habitants de la ville attaquèrent alors certains soldats de la garnison. Celle-ci fut contrainte d'évacuer la ville et de prendre position près du cimetière catholique. Après en avoir été informées, les troupes du major général Stillfried arrivèrent à Nagykanizsa le 12 avril. Il menaça de tirer sur la ville et exigea une contribution de guerre avant d'y renoncer et de se retirer, le 14 avril, à Muraköz.

Le 20 avril, les troupes de Stillfried occupèrent, de nouveau, la ville. Très vite, la situation des occupants devint inquiétante surtout en raison du succès des actions menées par Gáspár Noszlopy, commissaire du gouvernement dans le département de Somogy. Stillfried et ses troupes furent contraints d'évacuer la ville le 25 avril. Le 29 entrèrent dans la ville les gardes-frontières du commandant Zastavniković qui fut remplacé, le 1er ou le 2 mai, par le lieutenant-colonel Dimatschek.

Fin avril et début mai, les commandants de la garnison n'arrêtèrent pas de signaler le danger. Le 17 mai, des gardes nationaux et des honveds de Zala et de Somogy attaquèrent la compagnie détachée à Iharosberény. Le 20 mai, quelques hussards de Noszlopy alertèrent de nouveau la garnison. Les 20 et 21 mai, le colonel Knesevich, nouveau commandant de la brigade d'occupation, se retira définitivement à Muraköz. Ainsi la souveraineté hongroise fut rétablie dans le département de Zala, excepté le district de Muraköz. Nommé commissaire du gouvernement de ce

département, Sándor Csertán fit une assemblée populaire à Nagykanizsa, annonça la Déclaration d'Indépendance et ordonna la levée de troupes.

Le 8 juillet, les troupes du deuxième corps d'armée impérial et royal de réserve commandées par Nugent entrèrent, de nouveau, dans le département et occupèrent Nagykanizsa le 14. Mais les cavaliers de Gáspár Noszlopy pénétrèrent dans la ville le 16 juillet et chassèrent, avec l'aide de la population locale, l'armée d'occupation croate. Toutefois les hussards quittèrent bientôt la ville et les occupants revinrent.

Avant la fin du mois, les troupes impériales et royales occupèrent la quasi-totalité du territoire du département de Zala. Après l'avancée des troupes vers le département de Somogy, les effectifs de la garnison furent considérablement réduits malgré le fait que les troupes impériales et royales n'y aient pas été en sécurité même jusqu'à la mi-août. A l'occasion de la troisième occupation, le colonel Knesevich exigea une contribution de guerre de 20.000 forints. Le 13 août, jour de la capitulation à Világos, le marché de Nagykanizsa fut pris de panique à la nouvelle de l'arrivée de troupes hongroises. La pacification complète du département ne s'acheva que début septembre.

A l'issue de la guerre d'indépendance, il n'y eut pas de répression majeure à Nagykanizsa. Ceci est en partie dû au fait que la magistrature municipale resta presque inchangée et le néo-absolutisme ne décima pas le corps d'officiers départemental non plus. Cette continuité permit la mise en œuvre d'une certaine solidarité au sein de la communauté.

Róbert Hermann

EINE GLÜCKLICHE STADT AUF DEM KRIEGSPFAD – NAGYKANIZSA IM JAHRE 1849

Resümee

Nagykanizsa war in den sechzehn Monaten zwischen der Märzrevolution 1848 und der Vergeltung im Oktober 1849 wohl der bedeutendste Schauplatz der Ereignisse der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848–49 im südlichen und westlichen Transdanubien. Die Studie gibt einen Überblick über die Geschichte der Stadt von der kaiserlich-königlichen Besetzung im Jahre 1849 bis zum Ende des Freiheitskampfes. Nach dem Rückzug des Korps Perczel im Dezember 1848 zogen am 10. Januar 1849 die Verbände des kaiserlich-königlichen I. Reservekorps unter der Führung von Feldzeugmeister Laval Nugent in die Stadt ein. Das Korps verließ Nagykanizsa am 25–26. Januar und hinterließ lediglich eine kleine Garnison. Mit dem Abzug Nugents gab es bis zum April 1849 keine Operationen in diesem Komitat. Auch die stetig abnehmende Stärke der Garnison könnte dazu geführt haben, dass die kaiserlich-königlichen Behörden die Untersuchung der Ereignisse vom September-Oktober 1848 nicht forcierten, so zum Beispiel die Untersuchung des Angriffes auf die kroatischen Transporte, bzw. den Aufstand von Nagykanizsa am 3. Oktober.

Am 10. April erschoss angeblich ein kaiserlich-königlicher Grenzsoldat rein zufällig einen Jungen, der Lajos Kossuth hochleben ließ (oder ein Kossuth-Lied sang), worauf die Einwohner von Nagykanizsa einzelne Mitglieder der Garnison angriffen. Die Garnison war gezwungen, die Stadt zu räumen und bezog am katholischen Friedhof Stellung. Informiert über die Ereignisse kamen am 12. April die Truppen von Generalmajor Stillfried vor Nagykanizsa an. Der General drohte der Stadt mit Beschuss und verlangte vom Magistrat Kriegstribut. Später jedoch zog er seine Forderung zurück und marschierte schließlich am 14. April in die Murgegend zurück.

Am 20. April belagerten die Truppen Stillfrieds erneut die Stadt und ließen sie am 25. April wieder räumen. Die Situation der Belagerer wurde aber nach kurzer Zeit immer bedenklicher, vor allem infolge der erfolgreichen Aktionen des Regierungsbeauftragten von Somogy, Gáspár Noszlopy. Dies war der Grund dafür, weshalb Stillfried die Stadt am 25. April neuerlich räumen ließ. Am 29. April zogen die Grenzsoldaten von Major Zastavniković in die Stadt ein. Am 1. oder 2. Mai übernahm Oberstleutnant Dimatschek das Kommando vom Major.

An der Wende vom April-Mai deuteten die Garnisonskommandanten ständig auf die Gefahr hin, die auf die Garnison lauerte. Am 17. Mai griffen Nationalgardisten und Honveds aus den Komitaten Zala und Somogy die nach Iharosberény versetzte Kompanie der Garnison an. Am 20. Mai schreckten erneut einige Husaren von Noszlopy die Garnison auf. Am 20–21. Mai zog sich Oberst Knesevich, der das Kommando der besetzenden Brigade übernommen hatte, endgültig in die Murgegend zurück, und auf dem Gebiet des Komitats Zala wurde – mit Ausnahme des Kreises der Murgegend – die ungarische Kontrolle wiederhergestellt. Der zum Regierungsbeauftragten des

Komitats ernannte Sándor Csertán hielt in Nagykanizsa eine Volksversammlung ab, verkündete die Unabhängigkeitserklärung und verordnete die Rekrutierung.

Am 8. Juli marschierten die Verbände des kaiserlich-königlichen II. Reservekorps unter der Führung von Feldzeugmeister Laval Nugent erneut in das Komitat ein und besetzten am 14. Juli Nagykanizsa. Am 16. Juli jedoch drangen die Kavalleristen von Gáspár Noszlopy in die Stadt ein und konnten mit Hilfe der örtlichen Bevölkerung die besetzende kroatische Truppe aus der Stadt schlagen. Als die Husaren aber nach kurzer Zeit Nagykanizsa verließen, kamen auch die Besetzer wieder zurück.

Bis zum Ende des Monats besetzten die kaiserlich-königlichen Truppen fast das gesamte Gebiet des Komitats Zala. Nach dem erneuten Vordringen der kaiserlich-königlichen Truppen in Richtung des Komitats Somogy sank die Stärke der Garnison von Nagykanizsa wiederholt in bedeutendem Maße, obwohl sich die kaiserlich-königlichen Truppen bis Mitte August nicht sicher fühlen konnten. Bei der dritten Besatzung verlangte Oberst Knesevich von der Bevölkerung einen Kriegstribut von 20 000 Forint. Am 13. August – dem Tag der Waffenniederlegung von Világos – machte sich auf dem Jahrmarkt von Nagykanizsa Panik breit, weil sich die Nachricht verbreitet hatte, wonach sich ungarische Truppen der Stadt näherten. Die vollständige Pazifikation der Stadt erfolgte erst Anfang September.

In Nagykanizsa kam es nach dem Freiheitskampf zu keiner ernsthafteren Vergeltung. Dabei spielte wohl auch die Tatsache eine Rolle, dass die Führung der Stadt im Grunde unverändert geblieben und auch das Beamtenkorps des Komitates nicht vom System des Neoabsolutismus dezimiert worden war. So ergaben sich infolge der personellen Kontinuität sowohl innerhalb der engeren, als auch innerhalb der weiteren Gemeinschaft gewisse Möglichkeiten zur Geltendmachung der Solidarität.

Роберт Херманн

ОДИН СЧАСТВЛИВЫЙ ГОРОД НА ПУТИ ДЕЙСТВУЮЩИХ ВОЙСК – НАДЬКАНИЖА В 1849 ГОДУ

Резюме

В период революции и освободительной борьбы 1848–1849 годов город Надьканижа был наболее важным театром военных действий в военных событиях на южном и юго-западном задунайском крае в течение шестнадцати месяцев, истекших между мартовской революцией 1848 года и расправой над ней, последовавшей в октябре 1849 года. Автор статьи рассматривает историю города, начиная с его оккупации в марте 1849 года кайзеровско-королевской армией вплоть до конца борьбы за свободу.

После отступления корпуса Перцеля 10 января 1849 года части первого запасного кайзеровско-королевского корпуса, которым командовал генерал-фельдмаршал Лаваль Нюжан, вошли в город. 25–26 января корпус оставил город Надьканижа, где он оставил всего лишь небольший гарнизон. С уходом войск Нюжана на территории области военные операции прекратились до апреля 1849 года. Все более уменьшавшийся численный состав гарнизона города также сыграл роль в том, что кайзеровско-королевские власти не форсировали протекание военных событий сентября–октября 1848 года, в том числе атаки на вонные транспорты хорватов и расследование канижайского восстания 9 октября того же года.

10 апреля 1849 года один пограничник кайзеровско-королевской армии якобы случайно убил одного молодого человека, который провозглашал здравицу Кошуту (или пел боевую песню о Кошуте), после чего канижайцы атаковали некоторых бойцов гарнизона. Гарнизон вынужден был сдать город и занял позиции у католического кладбища. Узнав о случившемся, войска под руководством генерал-майора Штиллфрида 12 апреля прибыли к городу Надьканижа. Генерал грозился расстрелять город и требовал выплаты контрибуции от магистрата города, однако позднее он отказался от своих требований и 14 апреля отступил на территорию Мурского междуречья.

20 апреля войска Штиллфрида вновь оккупировали города, а 25 апреля вновь вышли из него. Вскоре положение оккупантов стало еще более угрожающим, главным образом в результате успешных военных акций шомодьского уполномоченного правительства Гашпара Нослопи. По этой причине 25 апреля Штиллфрид вновь отступил из города. 29 апреля в город вошли войска пограничников из гарнизона майора Заставниковича. 1-го или 2-го мая от

майора принял командование подполковник Диматчек. В конце апреля–начале мая командиры гранизона непрерывно подавали сигналы об опасности, угрожавшей гарнизону. 17 мая залайские и шомодьские национальные гвардейцы и хонведы атаковали отдельную роту, дислоцировавшуюся в Ихарошберень. 20 мая несколько гусаров Нослопи вновь нагнали страх на гарнизон. 20–21 мая полковник Кнешевич, принявший командование над бригадой оккупационных войск, окончательно отступил в междуречье Мур, На территории комитата Зала – за исключением района междуречья – было восстановлено управлние венгров. Назначенный уполномоченным правительства в комитате Шандор Чертан провел большой митинг в городе Надьканижа, провозгласил декларацию о независимости и объявил рекрутский набор.

8 июля войска II кайзеровско-королевского корпуса, аозглавляемые генерал-фельдмаршалом Нюжаном, вновь вошли в комитат и 14 июля оккупировали город Надьканижа. Однако 16 июля кавалеристы Гашпара Нослопи ворвались в город Надьканижа и при поддержке местного населения выбросили из него армию хорватских оккуантов. Однако гусары вскоре оставили город , и оккуанты вновь вернулись в Надьканижу.

К концу текущего месяца кайзеровско-королевские войска оккупировали почти всю территорию комитата Зала. После нового продвижения вперед кайзеровско-королевских войск в направлении комитата Шомодь численность надьканижайского гарнизона значительно снизилась, хотя кайзеровско-королевские войска до середины августа не чувствовали себя в безопасности. После третьей оккупации города полковник Кнешевич наложил на жителей города военную контрибуцию а размере 20 0000 форинтов. 13 августа – в день перемирия, заключенного при Вилагош –, на базаре в городе Надьканижа разразилась паника, так как прошла весть о том, что венгерские войска приближаются к городу. Полное успокоение комитата наступило лишь к началу сентября.

После борьбы за свободу в Надьканижа не происходило крупных кровавых операций по подавлению восстания. В этом существенную роль, очевидно, сыграло и то, что руководство города в основном осталось без изменений, и комитатский офицерский состав также не был подвержен репрессиям со стороны системы неоабсолютизма. Таким образом благодаря некоторому постоянству в составе руководства предоставилась определенная возможность для осуществления солидарности внутри как более узкого, так и более широкого коллектива горожан.

KRÁMLI MIHÁLY

A TEGETTHOFF-OSZTÁLY SZÜLETÉSE

Az osztrák–magyar dreadnought-program

1905–1906-ban nem egyszerűen kavicsot, hanem valósággal féltéglát hajítottak a csatahajó-tervezés állóvizébe. A Royal Navy új csatahajója, a DREADNOUGHT megjelenése keltette hullámverés hamarosan elérte valamennyi nagy és közepes haditengerészetet. A kisebb-nagyobb tengeri hatalmak haditengerészeti vezetését valamint politikusait a nagy változások idején tapasztalható izgatottság fogta el, ahhoz hasonló, amikor fél évszázaddal korábban a páncélos hajók felváltották a fából készült sorhajókat.

Miben rejlett a DREADNOUGHT újszerűsége, amellyel képes volt ilyen mértékű hatást elérni? Elsősorban a megjelenés időpontjától. Az egységes nehéztüzérségű, négynél több löveggel ellátott páncélos hajók gondolata nem volt új, másfél-két évtizeddel korábban több is épült, ám különösebb visszhang nélkül maradtak, mivel megjelenésük a haditengerészeti fejlesztés és versengés nyugalmi időszakára esett. Ráadásul kivitelük miatt nem jelentettek komolyabb kihívást, inkább csak amolyan kuriózumnak számítottak.[1] Teljesen más volt a helyzet a DREADNOUGHT-tal. A gondolat merészségét, bár mint említettük, az alapötlet nem volt új, nem tagadhatjuk meg a hajó szellemi atyjától, Sir John Fisher tengernagytól, az admiralitás első lordjától.[2] Az egységes nehéztüzérség elvének alkalmazásához, ráadásul mindjárt tíz löveggel, valóban merészségre volt szükség abban az időben, amikor a haditengerészeti teoretikusok kara a közepes tüzérség elsőbbségét zengte. A DREADNOUGHT jelentőségét tovább növelte, hogy nem csupán a megszokottnál jóval több nehézlöveget helyeztek el rajta, hanem felszerelték a korszak olyan technikai újdonságaival, melyeket ilyen osztályú hajón még nem alkalmaztak, például 45 kaliberhosszúságú (L 45) lövegekkel és gőzturbinával; ráadásul mindezeket egy minden korábbinál nagyobb, 18 000 tonnás hajótestbe építették be. Ezzel a minden korábban épültnél nagyobb, erősebb és gyorsabb csatahajóval a világ vezető tengeri hatal-

[1] Ilyen volt az orosz SINOP-osztály négy hajója (1887, 10 200 t, 6×30,5 cm, nyitott barbettákban), illetve a német BRANDENBURG-osztály öt egysége (1891, 10 000 t, 6×28 cm, ikertornyokban).

[2] Sir John „Jackie" Fisher tengernagy két ízben, 1904–1910 illetve 1914–1916 között volt az admiralitás első lordja. Fisher nagy vonalakban már 1902 körül kidolgozta az egységes fegyverzetű típus tervét. Eredeti elképzelése szerint a fő fegyverzet 25,4 cm-es ágyúkból állt volna. 1904-re azonban sikerült meggyőzni őt arról, hogy az ideális fegyverzetet a 30,5 cm-es ágyúk jelentik. Elképzeléseit 1904 után, az admiralitás első lordjaként sikerült megvalósítania. Mondása, miszerint „a legkisebb nagy ágyúkra és a legnagyobb kis ágyúkra van szükségünk" tükröződött a DREADNOUGHT terveiben is, melyen elhagyták a közepes tüzérséget. Az új típusra kevés hatással volt az orosz–japán háború, annak tapasztalatai inkább a terv elfogadtatásában jelentettek segítséget. A csuzimai csata idején pedig már a részletes tervek is készen voltak.

Fisher számára, aki nagy jelentőséget tulajdonított a sebességnek („a sebesség – páncél"), nem a DREADNOUGHT volt az igazi cél. Számára az új „univerzális" hajótípus, az „újszövetségi hajó" a csatacirkálókban testesült meg. Pénzügyi okokból gyors csatahajó tervét (X4, 22 500 t, 10×30,5 cm, 25 cs, 279 mm páncélzat) nem sikerült megvalósítania, így folytatódott az erős de lassú csatahajók, illetve a gyors, de kisebb tűzerejű és vékony páncélzatú csatacirkálók párhuzamos építése. A jütlandi csata tapasztalatai bebizonyították, hogy a fisheri koncepción alapuló csatacirkálók nem sokat érnek, később pedig a hajógépek fejlődése lehetővé tette a gyors csatahajók építését. (Fisherről és a dreadnoughtok, illetve a csatacirkálók születéséről l. *Arthur J. Marder*: The Royal Navy in the Fisher Era. 1-5. Oxford, 1961–1970.; *Jon Tetsuro Sumida*: Sir John Fisher and the Dreadnought. In: *Journal of Military History*, 59, 1995.)

ma, Nagy-Britannia állt elő a navalizmus, a századforduló óta zajló, egyre élesedő flottaverseny korszakában. Anglia a DREADNOUGHT-tal a haditengerészeti vetélkedésbe a mennyiségi mellé bevezette a minőségi tényezőt. E hajó korszakos jelentőségét jelzi, hogy az új típust első képviselőjéről *dreadnought*-nak nevezték el.

A DREADNOUGHT jelentősége ebben rejlik: az egyre éleződő flottaverseny korában állt vele elő Anglia, és a kihívás Németországnak szólt. Az adott körülmények között azonban az összes tengeri hatalom haditengerészeti és politikai vezetésének súlyos kihívással kellett szembenéznie. Hatalmas költséggel kiépített flottáik harcértéke szinte egyik napról a másikra lenullázódott.[3] Erre a kihívásra pedig csak egyféle módon lehetett válaszolni: az érintett tengeri hatalmak hasonló típusú hajókat kezdtek el építeni. A DREADNOUGHT éppen az ellenkező hatást érte el, mint amire szánták. Az eredeti elképzelések szerint e jóval nagyobb, erősebb, és ami ezzel együtt jár, drágább típusnak a tengeri fegyverkezés feladására kellett volna szorítania Németországot. Ám, a várakozásokkal ellentétben, egészen más történt: a századforduló óta zajló flottaverseny új, még intenzívebb szakaszba lépett: a dreadnought-korszakba.[4]

A dreadnoughtoknak, és a szinte velük egy időben született csatacirkálóknak számos kritikusuk akadt. Ennek ellenére, egy-két esztendőn belül, mindenki belátta, hogy ez a jövő útja, és a dreadnoughtok építése elkerülhetetlen. Anglia példáját először az Egyesült Államok követte 1906-ban. Németországgal szemben a DREADNOUGHT, legalábbis részben, elérte a célját. Tirpitz tervei romokban hevertek, a megnövelt vízkiszorítás miatt hatalmas összegekért ki kellett bővíteni a kieli csatornát. A hajótervek átdolgozása miatt a németeknek, 18 hónap szünet után, végül csak 1907-ben sikerült hajóépítő programjukat folytatniuk, immár dreadnought-típusú hajókkal. A nagyobb tengeri hatalmak közül Japán, Oroszország és Olaszország 1909-ben, Franciaország és az Osztrák-Magyar Monarchia 1910-ben kezdte el első dreadnoughtjai építését.

A dreadnoughtok megjelenése, mint már említettük, új tényezővel bővítette a flottaversenyt: a mennyiségi mellett megjelent a minőségi faktor is. Míg a megelőző másfél évtized csatahajói, a sorhajók, mind méretükben, mind fegyverzetükben, mind műszaki jellemzőikben meglehetősen hasonlóak voltak, addig a DREADNOUGHT megjelenése után az új típusú csatahajók mérete és tűzereje rohamos növekedésnek indult. A versenyt

---

[3] Természetesen ez nem azt jelentette, hogy a korábban épült, hagyományos sorhajók egyik percről a másikra minden harcértéküket elvesztették volna. Több szerző (pl. az amerikai Bernard Brodie) élesen kritizálja is az erre az időszakra vonatkozó efféle véleményeket. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a dreadnoughtok megjelenését követően a sorhajók már csak másodvonalbeli feladatokra voltak alkalmasak. Ennek alátámasztására elég csak Jellicoe tengernagyra hivatkoznunk (*Admiral Viscount Jellicoe of Scapa*: The Grand Fleet 1914-1916. London 1919. 47–48. o.), aki leírja, hogy a dreadnoughtok közé 1914-ben kényszerből beosztott sorhajók kisebb sebességük miatt nem tudták végrehajtani a manővereket, és csak összekuszálták a hadrendet, emellett rövidebb lőtávolságú ágyúikból tüzet sem tudtak volna időben nyitni az ellenségre.

[4] Németország a komoly tengeri fegyverkezést 1898-ban, Tirpitz első flottatörvényével kezdte. A kortársak ezt még az aktivizálódó német gyarmatpolitika jelének vélték. A német flottapolitika valódi céljaira, az angol tengeri hatalom elleni kihívására csak a második, 1900-as flottatörvény után derült fény. *Steinberg, Jonathan*: Yesterday's Deterrent: Tirpitz and the Birth of the German Battle Fleet. New York 1965. 128–147. o. A dreadnoughtok megjelenése csak tovább fokozta a kialakult flottaversenyt, melynek fenntartásában a gyáriparosok erősen érdekelve voltak. A folyamat így öngerjesztővé vált, Gebhardt szavait idézve „...mely éhséget csak újabb dreadnoughtokkal lehetett csillapítani. Hosszú távon ez a folyamat csak fokozódott és egyre nehezebbé vált a megállítása." *Louis A. Gebhardt Jr.*: The Development of the Austro-Hungarian Navy, 1897–1914. A Study in the Operation of Dualism. PhD disszertáció, Ruttgers University, 1965. 231. o.

eztán már nem csak az jelentette, hogy ki tud több hajót építeni, hanem hogy ki tud többet, nagyobbat és erősebbet. Az 1905-ben elkezdett DREADNOUGHT 18 000 tonnás volt, az 1909-ben elkezdett brit ORION-osztály egységei 22 500 tonnásak (az ugyanakkor építeni kezdett csatacirkálók már 27 000 tonnásak) voltak; az 1912-ben építeni kezdett QUEEN ELISABETH-osztály pedig már elérte a 30 000 tonnát. Az Egyesült Államokban és Japánban még ennél is nagyobb csatahajók építésébe fogtak; némi késéssel Németországban is hasonló trend alakult ki, mint Nagy-Britanniában.

A vízkiszorítással párhuzamosan a tüzérség kalibere is növekedett. Korábban a sorhajók standard fegyverzete 30,5 cm-es (a németeknél 28 cm-es) ágyúkból állt. Az első dreadnoughtok fegyverzetét is a 30,5 cm-esek korszerűbb változatai alkották. Az angolok voltak az elsők, akik az ORION-osztálynál bevezették a nagyobb, 34,3 cm-es ágyúkat, majd 1912 után, a QUEEN ELISABETH-osztálynál a 38,1 cm-eseket. Az Egyesült Államokban és Japánban a 35,6 cm-es, majd a 40,6 cm-es kaliber váltotta fel a 30,5 cm-est. Németországban a 28 cm-es ágyúkat 30,5 cm-esre cserélték, majd utolsó osztályukat 38 cm-es lövegekkel látták el. Európában még egyetlen államnak, Franciaországnak sikerült nagyobb, 34 cm-es lövegekkel ellátott hajókat szolgálatba állítania. A többi ország (Olaszország 38,1 cm-es és a Monarchia 35 cm-es) ilyen irányú tervei a háború kitörése után már nem valósultak meg.

A navalizmus 1904 körül érintette meg a Monarchiát, elsősorban Ausztriát. Ekkor, az első rendkívüli hitellel kezdődött meg a flotta intenzív fejlesztése: a haditengerészet költségvetése a következő évtized során az ötszörösére nőtt. Ezzel párhuzamosan a Monarchia és a legfőbb riválisnak tekintett Olaszország között egyre élesedő flottaverseny kezdett kibontakozni. A XX. század első évtizedének végén alapvetően két ok kényszerítette a Monarchiát dreadnoughtok építésére. Az egyik az olasz dreadnought-program volt, a másik pedig a hatalmi állás fenntartásának kényszere. A nagyhatalmi státusznak ugyanis immár szükségszerű kellékei voltak a dreadnoughtok,[5] különösen annak a fényében, hogy a Monarchiánál jelentéktelenebb államok is igyekeztek dreadnoughtokra szert tenni (a Földközi-tengeren Franciaország és Olaszország mellett a Török Birodalom, Görögország és Spanyolország). Ugyanakkor a Monarchia volt a legkisebb tengeri hatalom – a nyolcadik a rangsorban – amely még megfelelő ipari-technikai háttérrel rendelkezett ahhoz, hogy saját tervezésű és gyártású dreadnoughtok építésére vállalkozzék. 1910 és 1915 között megépült a TEGETTHOFF-osztály négy csatahajója, melyek a Monarchia első, egyben utolsó dreadnoughtjai voltak. Számunkra, magyarok számára ez azért is jelentős, mert az osztály negyedik tagja, a SZENT ISTVÁN magyar gyárban, a fiumei Danubiusban épült.

[5] Ezt Rosenberg Gyula, a magyar delegáció tengerészeti albizottságának vezetője így fogalmazta meg: „... a világpolitika alakulása folytán a haditengerészeti érték a nagyhatalom fogalmának bizonyos fokig constituitiv factora lett. Ma már egy igazi nagyhatalom harczképes és a többi államokéhoz mérten viszonylagosan erős haditengerészet nélkül el nem képzelhető. A suly, mellyel a többi nagyhatalmak között bir, nem csak szárazföldi hadseregi erejétől, hanem tengeri harczkészültségétől is függ..." (Közösügyi Bizottság, 1910/I. napló, 109. o.)

A cs. (és) kir. haditengerészet számára 1814-től kezdve a legfőbb mércét és az első számú riválist az itáliai majd olasz haditengerészet jelentette. Az olasz–osztrák haditengerészeti vetélkedés olasz egység utáni időszakára tekintve megállapíthatjuk, hogy a két hatalom tengeri ereje között többé-kevésbé valamiféle egyensúly alakult ki. Ezt elsősorban a két állam hasonló mérete és hasonló gazdasági potenciálja magyarázza, de nem teljes mértékben. Az olaszok jóval többet, átlagában kétszer annyit költöttek a flottájukra, mint a Monarchia, Olaszország ugyanis nem csak Ausztriával, hanem Franciaországgal is rivalizált a Földközi-tengeren. Mégis, ennek ellenére, a szóban forgó időszak legnagyobb részében fennállt ez a bizonyos egyensúly. Ennek oka pedig a következő: mint az a kortársak számára széles körben ismertes volt, az olasz flotta anyagi-technikai fölényét az osztrák-magyar haditengerészet személyi állományának magasabb képzettsége és jobb harci szelleme ellensúlyozta.

1814 és 1848 között a cs. kir. haditengerészet jóval gyengébb volt, mint a nápolyi vagy a piemonti, a siker reményében még külön-külön sem volt képes felvenni velük a küzdelmet. Az osztrák haditengerészet alkalmatlansága már az 1821-es itáliai forradalmak idején is bebizonyosodott, ám akkor Bécsben még úgy gondolták, hogy felesleges a flottára többet áldozni. Az igazi katasztrófa 1848 márciusában, a velencei forradalom idején következett be.

A forradalmak leverése után, 1848 tapasztalatain okulva, végre Bécsben is belátták, hogy a haditengerészet fejlesztése elkerülhetetlen. Ennek érdekében 1850 tavaszán megalkották flottatörvényt. A törvény célja kifejezetten az volt, hogy a fejlesztési program eredményeként a cs. kir. haditengerészet ereje megegyezzen az itáliai államok flottáinak egyesített erejével. Az már más lapra tartozik, hogy a törvény végrehajtása akadozott, és a haditengerészet az évtized végén még igen távol volt a kitűzött céltól.

1861 márciusában megalakult az Olasz Királyság, és ezzel együtt az olasz királyi haditengerészet. Cavour kérésére a torinói parlament komoly összeget szavazott meg új hajók építésére, valamint, Ausztria számára közvetlen fenyegetésként, az adriai Ancona hadikikötővé való kiépítésére. Olaszország nem csak Ausztriától tartott, hanem a Bourbon Spanyolországtól is, ezért kezdett feszített ütemű flottafejlesztésbe. Cavour akkora flottát akart létrehozni, mely egy időben képes szembeszállni az osztrák és a spanyol haditengerészettel. Bár hamarosan világossá vált, hogy osztrák-spanyol támadás nem várható, a fejlesztés üteme nem csökkent. Ez az egyre erősödő irredentizmussal magyarázható, mely nem csak Velencét és Rómát, de Isztriát és Dalmáciát is az új királysághoz akarta csatolni. Olaszország, mely Európa negyedik legerősebb haditengerészetét tartotta fenn, egyre komolyabb fenyegetést jelentett Ausztria számára. Az olasz flottafejlesztésnek csak a hatalmas pénzügyi terhek szabtak határt, míg Ausztriában a haditengerészet vezetésének a politikusok ellenállásával is meg kellett küzdenie.

Az olasz egységgel pontosan egybeesett a haditengerészeti technika forradalmi átalakulása, a páncélos hajók megjelenése. Az olaszok még 1860-ban megrendeltek két ilyen hajót. Az olasz lépésre válaszul Miksa főherceg, a haditengerészet parancsnoka szintén megrendelt két páncélost. Az olaszok erre még több hajó megrendelésével válaszoltak.

Az 1866-ig tartó olasz-osztrák fegyverkezési verseny eredményeként Olaszország 12, Ausztria 7 páncélos hajót állított szolgálatba a háború kezdete előtt.

Az 1866-os lissai csata fényes bizonyítékát adta az osztrák flotta emberi oldalon mutatkozó fölényének. A közel kétszeres túlerő ellenében Tegetthoffnak saját veszteség nélkül sikerült kivívnia a győzelmet. A következő években, Tegetthoff parancsnoksága alatt, az osztrák-magyar flotta utolérte az olasz flotta erejét. A Monarchia négy új páncélos kazamatahajót épített, míg az olaszok 1873-ig egyetlen új hajóhoz sem fogtak hozzá. Tegetthoff 1871-es halála után azonban a fejlesztés hosszú időre leállt, az olaszok viszont, Benedetto Brin tengerészeti miniszter vezetésével, 1873-ban nagyszabású hajóépítő programba kezdtek. A következő évtized során összesen hét hatalmas (11 000-14 000 tonnás), óriási ágyúkkal felszerelt toronyhajó épült Olaszországban, melyekkel az osztrák hadihajók (a legnagyobb, a TEGETTHOFF 7800 tonnás volt) a siker legkisebb reményében is képtelenek lettek volna szembeszállni. A cs. kir. haditengerészet tisztjei tudták, az osztrák-magyar flottának egyhamar nem lesznek hasonló hajói. Max von Sterneck, a haditengerészet későbbi parancsnoka, keserűen állapította meg 1878-ban: *„ez már nem stagnálás többé, ez visszafejlődés"*[6]

Amikor 1880-ban szolgálatba állt az olasz flotta első új páncélosa, Bécsben kisebbfajta pánik tört ki. Albrecht főherceg vezetésével bizottság állt fel, mely a flotta további fejlesztéséről volt hivatott dönteni. Végül a főherceg koncepciója mellett voksoltak, mely szerint elég a flotta erejét szinten tartani, és csak a partvédelemre kell koncentrálni. Ez az időszak tekinthető az osztrák-magyar haditengerészet mélypontjának, akkoriban volt a legnagyobb az anyagi-technikai lemaradás az olasz haditengerészet mögött.

Ezen csak az enyhített, hogy az 1870-es évek elején javultak az olasz-osztrák-magyar kapcsolatok, legfőképpen Andrássy Gyula közös külügyminiszter oroszellenes politikája következtében, mert az orosz fenyegetettség állapotában felértékelődött Róma barátsága. Egyébként, egészen az első világháborúig, az olasz–osztrák-magyar kapcsolatok minőségére komoly hatással volt a pillanatnyi orosz–osztrák-magyar viszony. A következő évtized elején viszont Olaszország számára értékelődött fel a Monarchia, pontosabban az 1879-ben megkötött német–osztrák-magyar szövetség értéke, miután Tunisz gyarmatosítására szőtt tervüket a franciák 1881-ben keresztülhúzták. Rómában ekkor rájöttek, Berlinbe Bécsen keresztül vezet az út, és 1882-ben megkötötték a Hármasszövetséget, mely a két potenciális riválist, Olaszországot és a Monarchiát három évtizedre, legalábbis formálisan, szövetségessé tette. A szövetség ellenére mindkét haditengerészet vezetése továbbra is a másikat tartotta legvalószínűbb ellenségének.

Az 1882-ben megkötött Hármasszövetség valóságos katasztrófát jelentett a cs. kir. haditengerészet számára, mivel formálisan megszűnt az olasz fenyegetés az Adrián, és a flotta elvesztette a fejlesztés fontosságának legfőbb hivatkozási alapját. 1883-ban a teljesen tehetetlennek bizonyult Friedrich von Pöcköt flottafőparancsnokot Sterneck váltotta fel, s 1884-ben, hosszú szünet után, két újabb páncélos hajó (a 6900 tonnás RUDOLF és az 5600 tonnás STEPHANIE) építését kezdték el, bár csupán fele akkorák voltak, mint az olasz páncélosok.

---

[6] *Maximilian Daublebsky von Sterneck*: Erinnerungen aus den Jahren 1847–1897. Budapest-Leipzig, 1901. 209. o.

1891-ben, Olaszországot megelőzve kezdték el építeni a cs. és kir. haditengerészet első páncélos cirkálóját, később azonban az olaszok ezen a területen alaposan lehagyták a Monarchiát: a háború kezdetéig tíz páncélos cirkálót építettek, szemben a három osztrák-magyarral. A Monarchia haditengerészetének lassú, de folyamatos fejlesztése ebben az évtizedben kezdődött meg. 1893-ban kezdték építeni a MONARCH-osztály (5600 t) három partvédő páncélosát, melyek az akkoriban kialakult standard sorhajótípus kicsinyített másai voltak. Az olaszok viszont már 1889-ben megkezdték sorhajóik építését, a RE UMBERTO-osztály (13 600 t) három egységével. Bár az olaszok továbbra is majd háromszoros anyagi fölényben voltak, a cs. és kir. haditengerészet kezdte behozni a lemaradását. Az új hajók egyre nagyobbak lettek, és egyre kevesebb idő telt el két osztály építésének megkezdése között. Mindezt nagyban elősegítette, hogy Ausztriában az évtized során, az egyre nagyobb hazai megrendeléseknek és a feltörekvő új politikai erőknek köszönhetően, a korábbi flottaellenes hangulatban száznyolcvan fokos fordulat következett be.

A Sternecket 1897 végén felváltó Hermann von Spaun jóval bizakodóbban tekinthetett a jövőbe. 1898-ban megkezdték a HABSBURG-osztály (8300 t) három sorhajójának, 1901-ben pedig az ERZHERZOG-osztály (10 600 t) három tagjának az építését. Mellettük elkészült a második páncélos cirkáló, és megkezdődött a harmadik építése. 1904-ben, német mintára, megalakult az Osztrák Flottaegyesület, mely hamarosan igen befolyásos szervezetté vált, és nagy szerepe lett a haditengerészet további fejlesztésében. Időközben az olaszok sem tétlenkedtek: megépült az EMANUELE FILIBERTO-osztály (9600 t) és a REGINA MARGHERITA-osztály (13 200) két-két sorhajója. 1903-ban megkezdték utolsó sorhajóik, a négytagú REGINA ELENA-osztály (12 400 t) építését.

Spaun flottafejlesztési terveit támogatta, hogy újraéledt az olasz fenyegetés, noha közben, hivatalosan, a két ország szövetséges volt. 1902-ben az olasz haditengerészet vezetése kijelentette, hogy a jövőben az olasz flotta ellenfele legvalószínűbben az osztrák-magyar flotta lesz. A századelőn hasonló haditengerészeti verseny kezdett kialakulni az Adrián, mint az Északi-tengeren Anglia és Németország között Tirpitz 1900-as második flottatörvénye után, csak persze kisebb méretekben.

A Spaunt 1904-ben követő Rudolf von Montecuccoli újabb sikereket könyvelhetett el. 1907-ben megkezdték a RADETZKY-osztály (14 500 t) három csatahajójának építését. E hajóknak köszönhetően az olasz-osztrák-magyar haditengerészeti rivalizálás történetében először – és utoljára – a Monarchia átvette a kezdeményezést. Az olasz csatahajó-építésben beállt hatéves szünet következtében, e hajók, bár nem voltak igazi dreadnoughtok, méretben és tűzerőben messze felülmúlták az olasz sorhajókat. A RADETZKY-osztály fenyegetése miatt Olaszország felgyorsította csatahajó-programját, és 1909-ben egy dreadnought (DANTE ALIGHIERI 19 000 t) építésébe fogott.

A Bosznia-Hercegovina annexiója okozta háborús veszély újabb lökést adott a flotta expanziójának, bár a krízis ideje alatt a haditengerészet szerepe minimális volt. Ugyan Oroszország is háborúval fenyegetődzött, a haditengerészet vezetése mégis elsősorban a szövetséges Olaszországra fókuszált, mely nem várt ellenségességgel reagált az annexióra. A két ország között igen megromlott a kapcsolat (Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök például preventív háborút sürgetett Olaszország ellen). Montecuccoli 1908-as programjában négy, 20 000 tonnás dreadnought építését szorgalmazta. Az osztrák-

magyar dreadnought-program akadozva indult be. A négytagú osztály számára szükséges hitelt csak 1911 elején sikerült megszavaztatni. Ennek ellenére az első két hajó építését már 1910-ben megkezdték. Szintén 1910-ben az olaszok újabb három, immár 22 500 tonnás csatahajó építését kezdték meg.

1910–11-re az olasz–osztrák-magyar kapcsolatok a mélypontra zuhantak. Sem Bécsben, sem Rómában, sem Berlinben nem akadt politikus, aki bízott volna az 1912-ben lejáró Hármasszövetség megújításában. Ám az 1911–12-es olasz–török háború, és az azt követő balkáni események végül Olaszországot ismét közelebb vitték Németországhoz és a Monarchiához. Az olasz–francia viszony megromlott, majd Albánia kérdésében az olasz és az osztrák-magyar érdekek találkoztak. 1912 decemberében a Hármasszövetséget ismét meghosszabbították. Ugyanabban az évben kötötték meg az angol–francia haditengerészeti egyezményt, melyben Anglia magára vállalta Franciaország atlanti vizeinek védelmét, cserében a franciák teljes flottájukat a Földközi-tengerre koncentrálták, a francia és az angol érdekek együttes védelmére.

A Hármasszövetség megújítását követően Rómában felvetették az 1900-as osztrák-magyar–német–olasz haditengerészeti egyezmény felélesztését. A megromlott olasz–francia viszonynak köszönhetően az adott pillanatban Olaszországban a franciákat tekintették a legfőbb ellenségnek. Az olasz felvetést a másik két fél pozitívan fogadta. 1913 júniusában abban egyeztek meg, hogy egy Franciaország elleni háború esetén az egyesült olasz–osztrák-magyar flotta Messinából kiindulva támadást intéz a francia flotta ellen, és igyekszik ellenőrzése alá vonni az egész Földközi-tengert. Bár mind az olasz, mind az osztrák-magyar fél számos, az egyezményben foglaltak végrehajtásához szükséges lépést megtett, alig kilenc hónappal életbe lépése (1913. november 1.) után, 1914 augusztusában az egyezmény értelmét és érvényét vesztette.

A háború előestéjén az anyagiakat tekintve Olaszország ismét vezetésre állt. Olaszországban hat dreadnought épült, illetve állt építés alatt, a Monarchiában négy. Olaszországban 1914-ben egy 32 800 tonnás, 38,1 cm-es ágyúkkal felszerelt, négy tagú osztály építését kezdték meg. Ugyanazon évben a Monarchia is belekezdett egy új, szintén négy tagú osztály építésébe, de azok csak 24 500 tonnásak voltak, 35 cm-es ágyúkkal. Olaszország emellett jelentős számbeli fölényben volt rombolók, torpedónaszádok és tengeralattjárók tekintetében is. Végül a tervezett új csatahajó-osztályok sorsát megpecsételte a háború, az olasz–osztrák-magyar haditengerészeti versengésre pedig 1918-ban végérvényesen pontot tett a történelem.

A RADETZKY-osztály

Bár a TEGETTHOFF-osztály tagjai a Monarchia első, s egyben utolsó dreadnought-jai voltak, az osztrák-magyar dreadnought-tervek korábbra nyúlnak vissza. Már 1905-ben, a későbbi RADETZKY-osztály tervezésekor felmerült egy dreadnought-típusú hajó építésének lehetősége. Bár e hajók végül egységes helyett vegyes nehéztüzérséggel épültek meg, méretüket és tűzerejüket tekintve a Monarchia első komoly csatahajói lettek.

1904 tavaszán, amikor az új osztály tervezésének előmunkálatai megkezdődtek, az 1890-es években meginduló fejlesztés ellenére, az olasz haditengerészet még mindig több mint kétszeres számbeli fölényben volt a cs. és kir. haditengerészettel szemben,

legalábbis papíron. Az 1890 után épült, illetve épülőfélben lévő csatahajók (sorhajók) tekintetében már kedvezőbb volt a kép. A Monarchia, a partvédő páncélosokat is beleértve, hat elkészült és három építés alatt álló sorhajóval, míg Olaszország szintén hat elkészült és öt építés alatt álló sorhajóval rendelkezett. Ezt a korábbi állapotokhoz képest akár kedvezőnek is mondható arányt azonban alaposan lerontotta, hogy az osztrák-magyar hajók jóval kisebbek és gyengébb tűzerejűek voltak. Ráadásul Olaszország hat szolgálatban álló és négy tervezett páncélos cirkálóval rendelkezett, míg a Monarchiának ekkor csak két páncélos cirkálója volt, a harmadik, egyben az utolsó, még építés alatt állt.

Az 1904–1905-ös esztendők eseményei kedveztek a flottafejlesztésnek. A Port Arthur elleni japán támadás, majd a csuzimai csata kiemelte a hadiflották fontosságát. A Monarchia számára ez kétszeresen is fontos volt: a meglepetésszerű japán támadás hasonló jellegű olasz támadás rémképét vetítette elő Bécsben, míg a távol-keleti vereség után Oroszország a figyelmét ismét a Balkánra irányította. Az 1904 áprilisában Egyiptomról és Marokkóról megkötött angol–francia megegyezés szintén komolyan érintette a Monarchiát, akárcsak legfontosabb szövetségesét, Németországot. A meglepetésszerű olasz támadástól való félelem megkönnyítette a haditengerészet számára az 1903 végén kilátásba helyezett rendkívüli hitel[7] megszavaztatását. 1904 nyarán a delegációk meg is szavazták a 120 millió koronás, többéves, rendkívüli hitelt. Ez azonban csak a megkezdett hajók gyorsabb befejezését, illetve a korábban teljesen elhanyagolt romboló- és torpedónaszád-flottilla fejlesztését tette lehetővé, új nagy hajók építésére továbbra sem jutott pénz.

A haditengerészet pénzügyi problémái ellenére Hermann von Spaun tengernagy, a haditengerészet parancsnoka 1904 márciusában kezdeményezte az új hajóosztály tervezési munkáinak megindítását, bár tudatában volt annak, hogy az új csatahajók építését legkorábban csak 1907-ben lehet elkezdeni. Az már a kezdetekben világos volt, hogy a nemzetközi tendenciáknak megfelelően, és az olasz fölény ellensúlyozására, a hajókat az ERZHERZOG-osztálynál jóval nagyobbra és erősebbre kell építeni, a korábbi, 24 cm-es főtüzérség helyett 28 vagy 30,5 cm-es főtüzérséggel. A hajók cs. és kir. haditengerészetben komoly minőségi előrelépés megtételére voltak hivatva; híven tükrözi e szándékot, hogy a tervezett hajók hivatalos megnevezése is megváltozott: míg az addig épült sorhajókat *Panzerschiff*-nek nevezték, az új hajók a tervekben már a *Schlachtschiff* I. II. III. elnevezést kapták.

Az első technikai jellegű megbeszélésre 1904. május 18-án, Polában került sor. Spaun közölte, hogy az első egység építése legkorábban csak 1907-ben kezdődhet, ezért egyelőre csak előtervek kidolgozására van szükség. Abban megállapodás született, hogy az új hajók főtüzérsége 28 vagy 30,5 cm-es ágyúkból álljon, a közepes tüzérség 19 cm-esekből. Abban is megegyeztek, hogy az erősebb tüzérség és a vastagabb páncélzat (210 mm helyett 230 mm) miatt az új hajók vízkiszorítása 2000 tonnával meghaladja az ERZHERZOG-osztályét.[8]

---

[7] A közös minisztertanácson 1903 novemberében Tisza István magyar miniszterelnök vetette fel, hogy a haditengerészet fejlesztésének finanszírozását hitel formájában valósítsák meg. Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates des österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907. Bearbeitet von *Éva Somogyi*, Budapest, 1991. 342. o.

[8] *Christoph Ramoser:* K. u. K. Schlachtschiffe in der Adria. Österreich-Ungarns Tegetthoff-Klasse. Wien, 1998. (a továbbiakban: *Ramoser*) 29. o.

Nem sokkal ezután Siegfried Popper,[9] a haditengerészet vezető tervezője hat különböző tervet dolgozott ki a megadottak alapján, 12 000-13 000 tonnás csatahajókra. A tervek között mindössze egy hajónál számolt 28 cm-es lövegekkel, a többinek 4-2 db 30,5 cm-es ágyúból áll a főtüzérsége. A melléktüzérség valamennyi hajónál 19 cm-es volt, a lövegek száma a különböző variánsoknál 8 és 16 db között változott. Az övpáncélzat egységesen 230 mm, a főtüzérség lövegtornyaié 280 mm volt.[10]

A fent említett hat terv megvitatására 1904. szeptember 19-én egy főként mérnökökből álló bizottság ült össze Polában, Franz von Minutillo altengernagy elnökletével. A bizottság az V-ös és a VI-os tervet (12 950 t, 4×30,5 cm, 12×19 cm) tartotta a legjobbnak. Abban nem sikerült egyetérteniük hogy a két változat eltérő elhelyezésű közepes tüzérsége közül (V.: 8 db ikertornyokban, 4 db kazamatában, VI: 4 db egyes tornyokban, 8 db kazamatákban) melyik lenne a kívánatosabb.[11] Ám akkoriban még az sem volt eldöntött kérdés, hogy a hajók főtüzérsége 28 vagy 30,5 cm-es ágyúkból álljon-e. Az 1905. február 26-án szintén Polában tartott megbeszélésnek, melyen Julius von Ripper ellentengernagy elnökölt, e kérdés volt a fő témája. A többség a 30,5 cm-es ágyú mellett érvelt, és végül abban egyeztek meg, hogy az új hajók számára a 30,5 cm-es lövegek jelentenék az ideális fegyverzetet. A bizottság ebben a kérdésben egyetértésre jutva abban állapodott meg, hogy a továbbiakban már a részletes tervek kidolgozása van hátra, melyhez majd ősszel kezdenek hozzá.[12]

1905 első felében a tengerészeti műszaki bizottság (Marinetechnische Komitee) is kidolgozott két alternatív tervet. Az egyik szerint az ismeretlen vízkiszorítású hajó fegyverzete négy darab 28 cm-es, valamint nyolc darab, kazamatákban elhelyezett, 19 cm-es ágyúból állt volna. A másik terv szerint a 13 200 tonnás hajó fegyverzete négy darab 28 cm-es, négy darab 24 cm-es és nyolc darab 19 cm-es ágyúból állt volna. A tervek szerint 18 000 lóerős gépeivel mindkét hajó 20 csomós sebességet ért volna el.[13]

A tervezésnek ebben a fázisában, 1905. június 22-én érkezett az első jelentés a tíz darab 30,5 cm-es löveggel felszerelt angol csatahajó tervéről.[14] A tervezési munka már ennek a hírnek az ismeretében folytatódott tovább. A bizottsági elnök, Ripper ellentenger-

---

[9] Siegfried Popper (1848–1933) hajóépítő mérnök, a haditengerészetben a legmagasabb (Generalschiffbauingenieur, a tengernagyival egyenértékű) rangot elért zsidó volt. 1869-ben lépett a haditengerészet szolgálatába, és 1904-ben érte el a külön a számára kreált Generalschiffbauingenieur rangot. Ő tervezte a TIGER cirkálót, a MONARCH-, a HABSBURG-, az ERZHERZOG-, a RADETZKY- és a TEGETTHOFF-osztályokat, valamint a KAISER KARL VI páncélos cirkálót. 1907-ben, megromlott hallása és látása miatt nyugállományba vonult, de 1914-ig tanácsadóként dolgozott az STT-ben. A Bécsi Műszaki Egyetem 1916-ban díszdoktorává avatta. A háború utáni antiszemita hullámnak köszönhetően díszdoktorátusát visszavonták. Szülővárosában, Prágában hunyt el 1933-ban, egy villamos ütötte el.

[10] Közlekedési Múzeum Archívuma, Témagyűjtemény (KMA TM) 210/13. „Alternativ Projekte für ein Schlachtschiff von 12 000 bis 13 000 Ton. Depl.", Pola, 1904. A Marinesektion/Präsidialkanzlei (MS/PK) 1904. 2657. melléklete. A tervek főbb adatai a következők: I.: 12 650 t, 20 cs, 4×28, 12×19.; II.: 12 200 t, 19 cs, 4×30,5, 8×19.; III.: 12 650 t, 20 cs, 3×30,5, 12×19.; IV.: 12 650 t, 20 cs, 2×30,5, 16×19.; V.: 12 950 t, 20 cs, 4×30,5, 12×19.; VI.: 12 950 t, 20 cs, 4×30,5, 12×19. E két utóbbi változat a közepes tüzérség elhelyezésében tér el egymástól.

[11] KMA TM 210/13. „Schlachtschiff-Projekte."

[12] *Ramoser* 30–31. o.

[13] KMA TM 210/13. „Schlachtschiff-Projekte."

[14] *Ramoser* 31. o.

nagy 1905. szeptember 25-én kifejtette, hogy a harcban a nehézlövegeké a főszerep, ezért a lehető legnagyobb ágyúkat kell beépíteni. Az utána szóló Ziegler sorhajókapitány, a műszaki bizottság vezetője, az angliai hírek hatására dreadnought-típusú, 16 000 tonnás hajók építését szorgalmazta. Ripper ellentengernagy azonban úgy nyilatkozott, hogy a vízkiszorítás nem haladhatja meg a 13 500 tonnát, és a 30,5 cm-es ágyúkból is csak négy darabot lehet beépíteni. A jelenlévő tengernagyok a 19 cm-es melléktüzérség mellett érveltek, kiemelve annak nagy tűzgyorsaságát. Jedlička mérnök válaszában azt vetette ellen, hogy a 19 cm-es ágyúknak csekély a páncélátütő képessége. Ugyanakkor a 30,5 cm L40 lövegek helyett a 28 cm L45 lövegeket ajánlotta. A megbeszélések eredményeként Popper szeptember 29-ére öt új vázlatot készített a tervezett hajókról.[15]

A 13 500 tonnás hajókról készített öt vázlat (A-E) közül három (B, C, D) már a dreadnought-típust képviselte. A B variáns fő fegyverzete nyolc darab 28 cm-es L45 ágyúból állt, két ikertoronyban és négy egyes toronyban. A C variánsé szintén nyolc darab 28 cm-es L45 ágyúból állt, négy ikertoronyban. A D variáns fegyverzete hat darab 30,5 cm-es L45 ágyúból állt, két ikertoronyban és két egyes toronyban. Az új, 30,5 cm-es L45 Škoda ágyúról először Jedlička mérnök tett említést. Megvizsgálva a két, 28 illetve 30,5 cm-es L45 löveg tulajdonságait, a bizottság úgy döntött, hogy a 30,5 cm-es ágyú lesz az új hajók fő fegyvere. A lövegek száma és elrendezése továbbra is kérdőjeles volt. Rudolf von Montecuccoli tengernagy, aki 1904 októberében váltotta fel Spaunt a haditengerészet élén, megjegyezte, nincs meggyőződve arról, hogy két 30,5 cm-es ágyú jobb volna nyolc 19 cm-esnél. Ripper és Mauler ellentengernagyok is a 19 cm-es ágyúk előnyei mellett érveltek. Velük szemben a mérnökök (Popper, Ziegler, Jedlička) a dreadnought-típust, azon belül is a 30,5 cm-es főtüzérségű változatot támogatták.[16]

A végső döntésre 1905. november 3–4-én került sor. A bizottság ülésén akkor már maga Montecuccoli elnökölt. A fő kérdés ismét a fegyverzet volt. Míg Montecuccoli a közepes tüzérség mellett érvelt, Popper előhúzta egy 14 000 tonnás, nyolc darab 30,5 cm-es ágyúval felszerelt hajó modelljét. Végül, bár Popper és Ziegler a nyolc ágyúval felszerelt hajó mellett szavazott, a kérdést Montecuccoli hatalmi szóval döntötte el. A tengernagy kijelentette, hogy az új csatahajók fő fegyverzete négy darab 30,5 cm-es, illetve nyolc darab 19 cm-es lövegből áll.[17]

Mindez később annyiban változott, hogy a melléktüzérség kalibere 19 cm-ről 24 cm-re növekedett, a vízkiszorítás pedig 13 500 tonnáról 14 500 tonnára emelkedett.[18] Az új

---

[15] KMA TM 210/13. „Schlachtschiff-Projekte." Kriegsarchiv, Wien (KA) MS/PK 1905. I-4/9. 2667.

[16] KMA TM 210/13. „Schlachtschiff-Projekte." KA MS/PK 1905 I-4/9 2667. A két ágyú főbb összehasonlító adatai a vizsgálat szerint a következők: 30,5 cm: lövedéktömeg 445 kg, robbanótöltet 48 kg, páncélátütés 6000 m – 283 mm, 10 000 m – 193 mm, 15 000 m – 129 mm. 28 cm: lövedéktömeg: 345 kg, robbanótöltet: 35 kg, páncélátütés 6000 m – 248 mm, 10 000 m – 166 mm, 15 000 m – 114 mm. A szintén e helyt végzett számítások szerint a két iker-, illetve a két egyes toronyban elhelyezett hat darab 30,5 cm-es ágyú tömege tornyostul 1634 tonna lett volna, ami szinte azonos a négy ikertoronyban elhelyezett nyolc darab, 28 cm-es lövegből álló fegyverzet 1624 tonnás tömegével.

[17] *Ramoser* 33. o.

[18] *Ramoser* 33. o. *Ramoser* szerint a bécsi Kriegsarchivban e változtatásnak manapság már nem található írásos nyoma. Az mindenesetre bizonyos, hogy valamikor létezett egy MS/PK 1905. I-4/9. 12274. számú irat, mely 1905 végén keletkezhetett. Ebben a Műszaki Bizottság a végső változathoz nagyon hasonló, 14 000 tonnás hajó tervét írja le. E változat fegyverzete 4×30,5 cm-es L45, illetve 8×24 cm-es L45, ikertornyokban elhe-

típustól akkor még idegenkedő Montecuccoli döntésének köszönhetően a Monarchia elvesztette azt a lehetőséget, hogy Angliával szinte egy időben, Németországot megelőzve, dreadnought-típusú csatahajók építésébe kezdjen. A tengernagy döntésére azonban lehet magyarázatot találni: a hadihajók ügye legalább annyira politikai és pénzügyi, mint technikai kérdés. Valószínűleg attól tartott, hogy ha a jóval költségesebb[19] dreadnoughtokkal áll a politikusok elé, az amúgy is megkésett program újabb késedelmeket szenvedhet.

Az új osztály politikai előkészítéseként Montecuccoli 1905 nyarán a flotta kiépítését sürgető, illetve flottaprogramját bemutató emlékiratot intézett az uralkodóhoz. Az emlékirat Olaszországot nevezte meg fő ellenségként, és megkongatta a vészharangot, mondván, a folyó, 1905-ös évben sokkal rosszabb helyzetben van a cs. és kir. flotta az olasszal szemben, mint Lissa idején volt. Programjában Montecuccoli a flotta kívánatos létszámát tizenkét csatahajóban állapította meg, melyek közül egy sem lehet húsz évnél idősebb. Ebből egyenesen következett, hogy a flotta három legrégebbi, még szolgálatban álló páncélosát 1907-ben le kell váltani.

A magyarországi politikai válság következtében a delegációk 1906 nyaráig nem tudtak összeülni. A nyári ülésen az 1905-ös és 1906-os költségvetést szavazták meg pótlólag, az 1907-es költségvetésről 1906 decemberében ültek össze szavazni. A haditengerészet vezetése tartott attól, hogy az ellenzéki győzelmet követően a magyar delegáció nem fogja elfogadni a haditengerészet költségvetését. Montecuccoli különösen az új hajók megszavazása miatt aggódott, hiszen úgy vélte, már így is elkéstek az új csatahajóosztály építésének megkezdésével.[20] Aggodalma azonban alaptalannak bizonyult, mivel az új koalíciós kormány 1904-es, a magyarokkal az ipari megrendelések elosztásáról kötött megállapodás 1906. áprilisi megerősítése után megtartotta a megállapodást. 1906 decemberében a magyar delegáció megszavazta a három, 14 500 tonnás csatahajó építésének megkezdéséhez szükséges összegeket az 1907. évre.[21]

A hajókra a trieszti Stabilimento Tecnico Triestino, a Monarchia legnagyobb hajógyára, a haditengerészet első számú beszállítója kapta a megrendelést. Az építés előre haladtával, 1908 elején, napirendre került a névadás kérdése is. Ezzel kapcsolatban Magyarország már a költségek megszavazásakor kifejezte abbéli óhaját, hogy az egyik hajó magyar nevet kapjon. Ennek hallatán az osztrák delegációban heves magyarellenes kirohanások hangzottak el.[22] Mindezek ellenére a kérés teljesült. A haditengerészet által készített felterjesztés a következő névjavaslatokat tette, a hajók számozási sorrendjében (I-III. sz. csatahajó): RADETZKY, HUNYADI és PRINZ EUGEN.[23] Egy hónappal ké-

---

lyezett ágyúkból áll. A torpedóelhárító fegyverzet is egyezik: kazamatákban elhelyezett, 10,5 cm-es ágyúkról van szó, bár esetükben darabszámot nem említenek. KMA TM 210/13. „Schlachtschiff-Projekte"

[19] Japán is pénzügyi meggondolásokból volt kénytelen lemondani első dreadnoughtjairól. Mivel a SATSUMA és az AKI hajónként 12 db 30,5 cm-es ágyújára nem volt elég pénz, kénytelenek voltak e hajókat 4×30,5 és 12×25,4 cm-es ágyúkkal felszerelni.

[20] Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation des Reichsrates (StPD) XLI/I. 1906. 468. o.

[21] Közösügyi Bizottság 1906/II napló, 130–137. o. Az 1904-es és 1906-os megállapodásokról részletesen: *Krámli Mihály*: Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása, 1890–1910. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001/1. (a továbbiakban: *HK*) 52–61. o.

[22] StPD XLI/I. 1906. 1177. o. Leopold Steiner képviselő kijelentette, hogy ha ez így megy tovább, egy napon majd a haditengerészet egyik hajóját Kossuth-nak keresztelik.

[23] *Ramoser* 38. o.

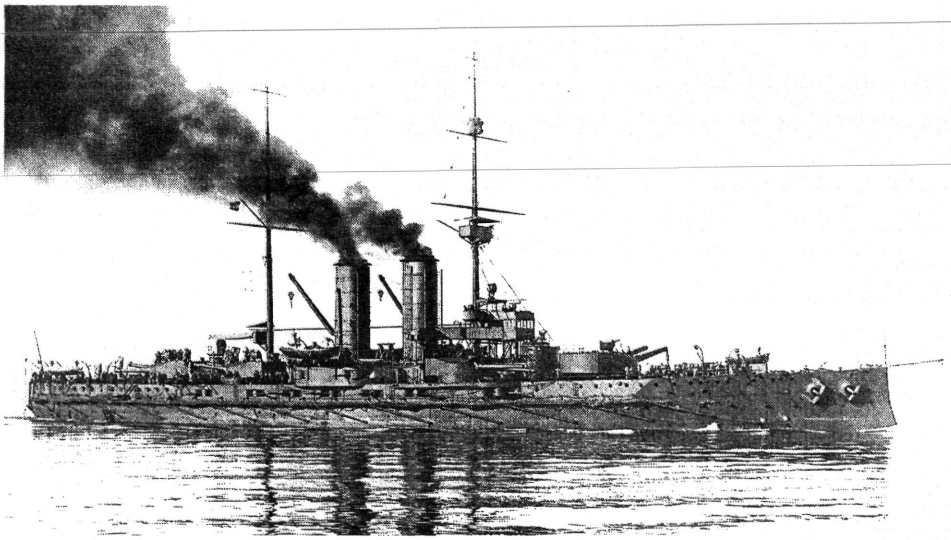

S. M. S. RADETZKY

sőbb, 1908 márciusában Montecuccoli újabb, megváltoztatott névsort terjesztett fel az uralkodó elé: ERZHERZOG FRANZ FERDINAND, RADETZKY és ZRÍNYI.[24] A legfelsőbb jóváhagyás után a hajók ezeket a neveket kapták. Az osztályt azonban, a szokásoktól eltérően, nem az első hajóról, hanem a másodikról nevezték el, így hivatalosan Typ-RADETZKY lett. A három hajót 1910-ben és 1911-ben állították szolgálatba. E hajók, tüzérségüket nézve nem voltak igazi dreadnoughtok, sebesség tekintetében azonban, hagyományos, dugattyús gőzgépeik ellenére, már inkább a csatahajók eme új osztályához álltak közelebb.[25]

Az első hajónak a trónörökösről való elnevezése kétségkívül ügyes húzás volt a haditengerészet részéről. A haditengerészet iránt amúgy is elkötelezett Ferenc Ferdinánd hiúságát kihasználva remélték, hogy további támogatását is megnyerhetik. Ferenc Ferdinánd természetesen jelen volt a róla elnevezett hajó, illetve a RADETZKY vízrebocsátásán, ám a magyarok iránt érzett megvetésének kifejezéseként a ZRÍNYI vízrebocsátási ünnepségére nem ment el.

Bár ezek a hajók még nem voltak igazi dreadnoughtok, komoly fenyegetést jelentettek Olaszország számára. A cs. (és) kir. haditengerészet fennállása óta először került anyagi téren lépéselőnybe az olasz haditengerészettel szemben. Olaszországban ugyanis 1903–1909 között szünetelt a csatahajó-építés. A REGINA ELENA-osztály megkezdése után az olaszok négy nagy, 10 000 tonnás páncélos cirkáló építésébe fogtak. E szünet

---

[24] *Ramoser* 39. o.

[25] Valamennyi hajó 20 csomó feletti sebességre volt képes, szemben a sorhajók megszokott 18-19 csomójával. A ZRÍNYI egyik próbamenetén 20,97 csomós sebességet ért el, s ezzel gyorsabb volt a későbbi TEGETTHOFF-osztály turbinás hajóinál is. KMA TM 210/13. „Forcierte Dauerfahrt. 2 stündige durchgeführt mit S. M. S. Zrínyi am 11 August 1911."

idején kezdett a Monarchia a RADETZKY-osztály hajóinak építésébe, melyek méret és tűzerő tekintetében messze felülmúlták a legnagyobb olasz hadihajókat is. S éppen e hajók voltak azok, melyek beindították 1908–1909-ben az olasz dreadnought-programot.

A 20 000 tonnás tervpályázat

1907-ben megkezdték ugyan a 14 500 tonnás hajók építését, ám nem volt kétséges, hogy a haditengerészet további modernizációjára van szükség. A haditengerészet vezetése, így Montecuccoli is, aki fél évvel korábban a dreadnoughtok ellen szavazott, tisztában volt vele, hogy a jövőben a Monarchiának is dreadnought-típusú csatahajókat kell építenie. Még meg sem szavazták a RADETZKY-osztályra a pénzt, amikor 1906. július 4-én Montecuccoli felvetette a lehetőségét, hogy a cs. és kir. haditengerészetet 20 000 tonnás csatahajókkal lássák el, mert csak így tud lépést tartani a nemzetközi trenddel.[26]

1906 novemberében a delegáció ülésszaka miatt a magyar fővárosban tartózkodó Montecuccoli Budapestre hívta titkárát, Alfred Koudelka korvettkapitányt, hogy puhatolja ki, mit szólna a magyar politikai vezetés egy három tagból álló dreadnought-osztály tervéhez. A delegáció tagjai, akikkel Koudelka tárgyalt, nem ellenezték a tervet. Másnap Koudelka a kormány tagjaival tárgyalt. Wekerle Sándor miniszterelnök kijelentette, hogy a programot csak abban az esetben tudják támogatni, ha a haditengerészeti költségvetés egyharmadát Magyarországon költik el. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter ehhez hozzátette, hogy egy csatahajónak Fiumében, a Danubiusnál kell épülnie.[27]

Az 1906-ban megtett első, puhatolódzó lépések után 1908 elején kezdődött meg a terep politikai, illetve propagandisztikus előkészítése az új csatahajóosztály számára. Montecuccoli februárban 30 oldalas emlékiratban fordult az uralkodó, illetve a két kormány felé. Négy 18–19 000 tonnás csatahajó építését sürgette, aminek szükségességét az Olaszország részéről megnyilvánuló egyre fokozódóbb veszéllyel indokolta. Állítása szerint Olaszország négy 19 000 tonnás csatahajó építésébe kezdett, kifejezetten Monarchia-ellenes szándékkal. Montecuccoli emellett felpanaszolta, hogy az európai hatalmak közül messze a Monarchia költi a legkevesebbet a haditengerészetére.[28]

Ugyanekkor kezdett propagandát az Osztrák Flottaegyesület lapja, a „Die Flagge" is az új csatahajók érdekében. A vezércikk azt hangoztatta, hogy a MONARCH-osztályt, az új olasz hajók ellensúlyozására, 19 000 tonnás csatahajókkal kell leváltani.[29] Franz Schönaich közös hadügyminiszter Montecuccoli emlékiratára reagálva kijelentette, hogy a fennálló viszonyok közt, a hadsereg nehéz anyagi helyzetét tekintetbe véve, a haditengerészet egyhamar nem kap pénzt újabb csatahajóosztály építésére.[30]

---

[26] StPD XLI/I. 1906. 465. o.

[27] Denn Österreich lag einst am Meer. Das Leben des Admirals Alfred von Koudelka. (a továbbiakban: Koudelka) Graz, 1987. 113–114. o.

[28] KA MS/PK 1908. XV-7/9. 108. Míg Olaszország lakosonként 2,41 koronát, addig a Monarchia csak 1 koronát költött ekkor a haditengerészetére.

[29] *Die Flagge,* 1908/11 sz. 1. o.

[30] KA MS/PK 1908. XV-7/9. 838.

Az első megbeszélést 1908. május 7-én tartották az új csatahajóosztályról, Montecuccoli elnökletével. A résztvevők valamennyien egyetértettek, hogy dreadnought-típusú csatahajót kell építeni, de abban már vita bontakozott ki, hogy szükséges-e közepes tüzérség, jelen esetben a 19 cm-es lövegek. Most is, mint a RADETZKY-osztály esetében, a mérnökök voltak azok, akik az erős nehéztüzérségű (10–12 db 30,5 cm-es lövegekkel ellátott), közepes tüzérség nélküli hajók mellett érveltek. A tengernagyok (Ripper, Haus, Jedina, Ziegler – bár utóbbi 1905-ben, sorhajókapitányként, a dreadnought-típus fő szószólója volt) nyolc darab 30,5 cm-es löveg mellett nyolc-tíz 19 cm-es ágyúból álló melléktüzérség mellett tették le a voksukat. Haus például a francia DANTON-osztályhoz hasonló hajót képzelt el, ahol az első és a hátsó, illetve a középső szárnytornyokba 30,5 cm-es, az első és a hátsó szárnytornyokba 19 cm-es ágyúk kerültek volna.[31]

Következő lépésként a Műszaki Bizottság (MTK) 1908. július 6-án tervpályázatot írt ki haditengerészeti mérnökök számára, egy éves határidővel, a következő főbb mutatók előírásával: vízkiszorítás legfeljebb 20 000 tonna,[32] 8 db 30,5 cm-es löveg a hajó középvonalában, maximum 19 cm-es, illetve 10 cm-es közepes és könnyű tüzérség, 230 mm-es övpáncél, 250 mm-es toronypáncél.[33] A haditengerészet történetében ez volt az első eset, hogy csatahajóra tervpályázatot írtak ki, ez korábban csak torpedónaszádok esetében volt gyakorlat. A pályázati kiírásban kikötötték, hogy a pályázati anyag elkészítése nem mehet a rendes munka rovására.

1908. november 5-én a haditengerészet a Stabilimento Tecnico Triestinót (STT) és a Danubiust is felkérte a pályázatban való részvételre.[34] Az STT, ahol az 1907 óta a nyugállományba vonult Popper dolgozott, elfogadta a felkérést. A felkérést valószínűleg az is motiválta, hogy a haditengerészet nem szeretett volna lemondani Popper tapasztalatairól. A Danubius viszont, noha két évvel korábban Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter kijelentette, hogy az egyik csatahajónak itt kell épülnie, november 24-i válaszában visszautasította a felkérést, arra hivatkozva, hogy a csatahajók építéséhez szükséges feltételek, a megfelelő sólya, a vasúti összeköttetés és az új gyárcsarnokok létesítéséhez szükséges telek, mind hiányoznak.[35]

Az első előtervet, 1909 februárjára, a Műszaki Bizottság készítette el: a tíz nehézlöveggel felszerelt hajót dugattyús gőzgépek hajtották volna, mivel a Műszaki Bizottság még túl kockázatosnak tartotta a turbinák beépítését. Egy hónappal később az STT is jelentkezett hét különféle, Popper által készített előtervvel. E hajókat már Parsons-

[31] *Ramoser* 54. o.

[32] Vízkiszorítás alatt itt konstrukciós vízkiszorítást kell érteni. Ezt azonban nemzetenként másként számolták, ezért nem olyan egyszerű két állam hajóit összemérni. A Monarchia a vízkiszorítást metrikus tonnában (1t = 1000 kg), nem pedig az általánosan alkalmazott long tonban (1t=1016 kg) számolta. A konstrukciós vízkiszorítást Angliában 33 %-os tüzelőanyag-készlettel és 100 %-os lőszerkészlettel számították. Németországban, Olaszországban és Franciaországban 50 %-os tüzelőanyag-készlettel és 100 %-os lőszerkészlettel számoltak. A Monarchiában ezzel szemben 50 %-os tüzelőanyag-készlettel, 50 %-os lőszerkészlettel, és 50 % tartalék kazántápvízzel kalkuláltak. A tartalék tápvizet más hatalmak nem számolták be a konstrukciós vízkiszorításba.

[33] *Ramoser* 55–56. o.

[34] KA MS/II. Geschäftsgruppe (II. GG) 1908. 47C/15. 5.

[35] KA MS/II. GG 1908. 47C/15. 8. A Danubius nehéz helyzetbe került, hiszen szerette volna a megrendelést megszerezni, viszont a szükséges beruházásokat önerőből nem tudta volna végrehajtani, ehhez mindenképpen állami segítségre volt szüksége.

rendszerű gőzturbinákkal látták volna el, melyek licencét éppen akkor vásárolta meg a trieszti gyár. A tervekben szereplő valamennyi 30,5 cm-es löveg, a 12 ágyús változatot kivéve, 50-es kaliberhosszúságú volt. A tervek egyike sem hasonlított a később megépített csatahajókhoz.[36]

A Műszaki Bizottság és az STT által készített előtervek[37]

	Vízkiszorítás (t)	*Méretek (m)*	*Páncél (mm) öv/torony*	*Teljesítmény (LE)*	*Nehéztüzérség (cm)*	*Közepes tüzérség (cm)*	*Könnyű tüzérség (cm)*
MTK	19 700	159×26	230/250	25 000	10×30,5	12×12	11×7
STT I	20 000	151×26	230/250	25 000	8×30,5	10×19	20×10
STT II	20 000	151×26	230/250	25 000	8×30,5	8×19	20×10
STT III	20 000	151×26	230/250	25 000	10×30,5	10×15	14×10
STT IV	20 000	151×26	230/250	25 000	10×30,5	14×12	14×10
STT V	20 000	151×26	230/250	25 000	12×30,5	24×10	–
STT VI	20 000	151×26	230/250	25 000	10×30,5	14×15	11×7
STT VII	20 000	151×26	230/250	25 000	10×30,5	18×12	11×7

A Műszaki Bizottság 1909. április 14-én véleményezte a terveket. A valamennyiben szereplő 230 mm-es övpáncélt éppen csak elegendőnek találták. A saját pályázó mérnökök által készített tervet túl nagynak találták, úgy vélték, hogy ezer tonnával túllépi a felső határként megszabott 20 000 tonnás vízkiszorítást. Kritika érte az STT IV. számú tervét is, mivel a bizottság véleménye szerint fölösleges luxus egy hajót egyszerre 10 és 12 cm-es ágyúkkal felszerelni, mert mindkettőnek ugyanaz a feladata. Megállapították viszont, hogy a főtüzérség kilövési lehetőségei a Műszaki Bizottság tervében a legjobbak, mivel abban a legnagyobb a távolság a lövegtornyok között. E tekintetben úgy foglaltak állást, hogy az STT-féle terveken valamilyen módon javítani kell a főtüzérség kilövésén, például úgy, hogy az egymás felett elhelyezett tornyok esetében magasabbra kell helyezni a felső tornyot. A Műszaki Bizottság ugyanakkor revideálta saját, korábbi álláspontját, és már inkább a turbinák alkalmazása felé hajlott. Mint megállapították, a turbina továbbfejlesztése terén még nagy távlatok vannak, míg a dugattyús gőzgépek már elérték lehetőségeik végső határát.[38]

A Műszaki Bizottság jelentése alapján a tengerészeti osztály elnöki irodáján a terveket három csoportba sorolták. Az első csoportba a közepes (19 cm-es) tüzérséggel rendelkező hajók, a másodikba a 12 db 30,5 cm-es löveggel felszerelt hajó, a harmadikba a tíz nehézlöveges hajók kerültek. A fent említett terveken kívül, a pályázat meghirdetése után, valószínűleg számtalan más vázlatot is szerkesztettek. Feltehetőleg a Műszaki Bi-

[36] *Ramoser* 60–62. o.

[37] *Ramoser* 60–62. o.

[38] *Ramoser* 63–64. o.

Projektskizze eines Schlachtschiffes von 18.500 ton. Deplacement.

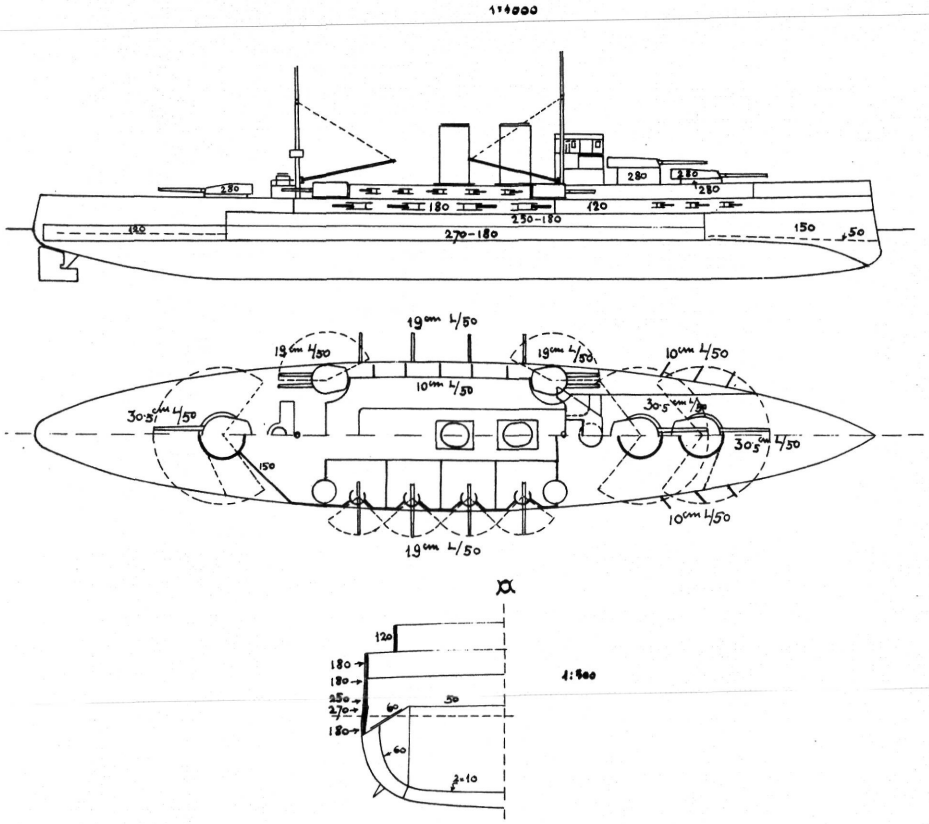

6 Stück 30·5 cm Geschb. L/50.
16 " 19 cm " "
16 " 10 cm " "

Länge in K.W.L.	154 meter
Größte Breite im ⌓	26·2 "
Konstruktions Tiefgang	8·3 "
Geschwindigkeit	21 Meilen
Pferdekräfte	25500 ind.

Entworfen:

Wien, April 1908.

Egy elvetélt ötlet

zottság kebelén belül készült 1909 folyamán egy tervezet, mely háromféle csatahajó előterveit dolgozta ki, a vázlatok mellett hozzávetőleges súlyszámításokkal együtt. A 18 000 és a 18 500 tonnás hajó övpáncélja a tervek szerint 270 mm-es, a 20 000 tonnásé 250 mm-es volt. A 18 000 tonnás fő fegyverzete 8 db 30,5 cm-es L50, a 18 500 tonnásé 6 db 30,5 cm-es L50, a 20 000 tonnásé 10 db 30,5 cm-es L50 ágyúból állt, a 18 500 tonnás hajónak 16 db 19 cm-es ágyúból álló közepes tüzérsége is volt.[39]

Április 16-án az STT-ből telefonon érdeklődtek a tervek fogadtatása felől. A különféle változatok közepes és könnyű tüzérsége számának és elhelyezésének megváltoztatása ügyében folytatott megbeszélés mellett szóba kerültek a 30,5 cm-es L45 lövegek is. A tervek között szereplő egyetlen 12 ágyús változat ugyanis ilyen a lövegekkel volt ellátva. A haditengerészet azért választotta ki ezt a változatot, mert a Škodának problémái voltak az 30,5 cm-es L50 ágyú fejlesztésével. Az STT vállalta, hogy a VI-os és a VII-es számú tervet átdolgozza L45 kaliberhosszú ágyúkra. A gyár szerint a rövidebb lövegek révén elért súlymegtakarítás lehetővé teszi az övpáncél 250 mm-re növelését. Ennek alapján a tengerészeti osztály április 20-án megbízta az STT-t egy hat ikertoronyban 12 db 30,5 cm-es L45 löveggel felszerelt változat kidolgozására, kikötve, hogy a 20 000 tonnás vízkiszorítást nem lehet túllépni. A kért tervet két változatban, Va és Vb számon, április 27-én tette le az asztalra a gyár, ám nem sokkal később, május 5-én, még egy terv érkezett Triesztből, a VIII számú, mely Montecuccoli személyes kívánságára készült. Az új variáns 12 db 30,5 cm-es L45 ágyúval volt felfegyverezve, melyek négy – hármas – toronyba kerültek volna.[40]

A cs. és kir. haditengerészet valamikor 1908 és 1909 fordulóján szerzett tudomást arról, hogy az olaszok tervezett dreadnoughtja hármas lövegtornyokkal épül. Valószínűleg ennek a hatására kezdett foglakozni az osztrák-magyar haditengerészet is a hármas lövegtornyokkal. A legfontosabb, ami – a helyszűke miatt – tisztázásra várt, a középső löveg lőszerellátásának kérdése volt. 1909-ben a Škoda modellt készített, melyen a probléma megoldási lehetőségeit vizsgálták.[41]

---

[39] KMA TM 210/13. „Projekte von Schlachtschiffen 20 000 – 18 000 T Depl." A 18 000 tonnás főbb adatai: 150×26 m, 25 000 LE, öv 270 mm, 8×30,5 cm, 16×15 cm, 8×10 cm. A 18 500 tonnás főbb adatai: 154×26,2 m, 25 500 LE, öv 270 mm, 6×30,5 cm, 8×19 cm ikertornyokban, 8×19 kazamatákban, 16×10 cm. E típusról két vázlat készült, az egyik szerint az elől elhelyezett két 30,5 cm-es ikertorony egymás mögött és fölött, míg a másik szerint csak egymás mögött, emelés nélkül helyezkedett volna el. A 20 000 tonnás főbb adatai: 155×27 m, 27 000 LE, öv 250 mm, 10×30,5 cm, 16×15 cm, 8×10 cm. Ez utóbbi valószínűleg később készülhetett, s szemmel láthatóan a 18 000 tonnás típus megnagyobbítása volt, a melléktüzérség azonos elhelyezésével. E vázlat érdekessége, hogy a főtüzérség két hármas és két ikertoronyban van elhelyezve, a későbbi ERSATZ MONARCH-hoz hasonló elrendezésben.

[40] *Ramoser* 66–67. o. A hármas tornyok ötlete ennél régebbi volt, mivel áprilisban Tirpitz már tudott arról, hogy a cs. és kir. haditengerészetben foglakoznak az ötlettel. Dátumozás híján csak valószínűsíthető, hogy a két iker- és két hármas toronnyal felszerelt hajó terve (KMA TM 210/13. „Projekte von Schlachtschiffen 20 000 – 18 000 T Depl.") korábban keletkezett a VIII. számú tervnél, már csak azért is, mert L50 lövegekkel volt ellátva, pedig abben az időben, a konstrukciós problémák miatt, a haditengerészet már gyakorlatilag lemondott ezekről az ágyúkról.

[41] *Friedrich Prasky*: Die Tegetthoff-Klasse. Wien, 2000. (a továbbiakban: *Prasky*) 65. o. E modell ma a bécsi Heeresgeschichtliche Museum tulajdonában van.

A haditengerészet az új csatahajók tervezésekor nem kívánt kizárólag a Műszaki Bizottság és az STT mérnökeire hagyatkozni. Ezért a tengerészeti osztály 1909 tavaszán a berlini osztrák katonai attasén, Karl Bienereth grófon keresztül kieszközölte, hogy a cs. és kir. haditengerészet részéről valaki betekinthessen a legújabb német csatahajótervekbe, természetesen a legnagyobb titoktartás mellett. Az engedély áprilisban érkezett meg, és Montecuccoli titkárát, Alfred von Koudelka fregattkapitányt bízta meg a feladattal. (Az angolok erősen érdeklődtek az osztrák-magyar dreadnought-tervek iránt, Koudelkát berlini tartózkodása során mindvégig követte egy angol kém.[42])

Koudelkát személyesen Tirpitz tengernagy fogadta, és nagyon barátságos volt hozzá. Azzal kezdte, hogy gratulált a cs. és kir. haditengerészet merészségéhez, mivel hallomása szerint a Monarchiában az új csatahajókat hármas lövegtornyokkal kívánják ellátni. Tirpitz a megbeszélések során folyton a torpedóvédelem fontosságát hangoztatta. Hangsúlyozta, hogy a külső és a belső héjazat között legalább két méter távolságnak kell lennie, szintúgy a belső héjazat és az úgynevezett torpedófal között. Erre, mint mondta, az 1:1-es léptékű szekciókísérletek gyakorlati tapasztalatai alapján jöttek rá. Mindezen túl a hajótestet nagyon erős konstrukciójú válaszfalakkal kell vízmentes rekeszekre osztani. Azt tanácsolta, hogy a vízmentes válaszfalakat nem szabad ajtókkal gyöngíteni, már csak azért sem, mert ha véletlenül nyitva maradnak, a válaszfalak nem érnek semmit.[43]

A német haditengerészet nagy hangsúlyt fektetett csatahajói erős konstrukciójára. Ezzel párhuzamosan a hajókba nagy teljesítményű szivattyúrendszereket építettek be, melyek rövid idő alatt nagy mennyiségű vizet voltak képesek kipumpálni. Mindezen túl a németek új fejlesztésű, 15 cm-es lövegekkel látták el hajóikat, amiket – az angolok szabad fedélzeten elhelyezett, 10,4 cm-es torpedónaszád-elhárító tüzérségével ellentétben – erősen páncélozott kazamatákban helyeztek el. A kazamata-ágyúk ugyanis, az általában hasznavehetetlenné váló fedélzetiekkel ellentétben, távolról vívott tűzpárbaj után is épek maradtak.

A Tirpitz-cel folytatott megbeszéléseken nagy hangsúlyt kaptak a lőkísérletek is. A gránátokkal végzett tesztek folyamán kiderült, hogy a vízvonal feletti szénbunkereken keresztül való gránátbecsapódás nyomán nagy mennyiségű, finom szénpor keletkezik, mely felerősíti a gránátrobbanás hatását. Az éghető festékek szintén fokozzák a találatok nyomán keletkezett pusztítást. A szénpor és a gyúlékony festékek okozták a csuzimai csatában az orosz hajók fedélzetén eluralkodó, megfékezhetetlen tűzvészeket. A torpedók ellen viszont hatásos védelmet nyújt a szén, ezért a széntárolókat a vízvonal alatt érdemes elhelyezni. A németek úgy vélték, hogy a 300 mm-es övpáncél nem nyújt elegendő védelmet, ezért következő csatahajó-osztályukat (a 24 600 tonnás KAISER-osztályt) 340 mm-es övpáncéllal tervezték.

A torpedókísérletek megmutatták, hogy a detonáció nyomán a külső héjazat darabjai erősen megrongálják a belső héjazatot, ezért hívta fel Tirpitz Koudelka figyelmét arra, hogy a kettő között legalább két méter távolságnak kell lennie. A lökéshullám csillapítá-

[42] Koudelka 116–117. o. Koudelka Tirpitzet az első napon egyenruhában kereste fel. Tirpitz az ablakhoz hívta, és megmutatta neki az utca túloldalán ácsorgó angol kémet. Majd figyelmeztette Koudelkát, hogy ezután civil ruhában jöjjön be hozzá.

[43] Koudelka 117. o..; Koudelka titkos jelentése: KA MS/PK 1909. I-4/9. 1632.; *Ramoser* 58–60. o.

sa céljából a belső héjazat és a torpedófal között szenet kell tárolni, és ennek a távolságnak is két méternek kell lennie.

Koudelka természetesen nem üres kézzel ment Berlinbe: magával vitte az STT által készített előterveket, megmutatta azokat Tirpitznek és kikérte a véleményét. Tirpitz közölte, hogy Montecuccoli döntését nem prejudikálhatja, a VI. számú tervel kapcsolatban viszont kifejtette, hogy a 20 000 tonnás vízkiszorításhoz képest a fegyverzetet (10 db 30,5 cm-es löveg, öt ikertoronyban)[44] túlságosan soknak tartja, a 230 mm-es övpáncél ellenben bármely más dreadnoughténál gyengébb. Azt javasolta, hogy az egyik torony elhagyása, és a kazamaták páncélvastagságának csökkentése árán az övpáncélt a vízvonalon növeljék 300 mm vastagságúra. Kifejtette, hogy a 230 mm-es páncél az olasz ágyúk ellen nem nyújt megfelelő védelmet. Emellett hiányosnak tartotta a tervezett hajók torpedóvédelmét is, aminek fontosságára külön felhívta a távozó Koudelka figyelmét.[45]

Tirpitz szövetségesek közt is ritkán tapasztalható nyíltsággal beszélt a legújabb német eredményekről; Berlinben bizonyára igen valószínűtlennek tartották, hogy a két ország valaha is háborús konfliktusba keveredik egymással a tengereken.[46] Koudelka révén a cs. és kir. haditengerészet számos fontos adathoz jutott, ám azokból viszonylag kevés hasznosult, amiképpen a kapott rajzoknak is csak harmadlagos jelentőségük volt a csatahajótervezésben.[47]

A végleges tervek

Miközben az osztrák-magyar dreadnought-típusú csatahajók tervezése, s ami talán még fontosabb, a megvalósításukhoz szükséges pénz előteremtéséért vívott küzdelem folyt, az idő nem állt meg, s a többi tengeri hatalomra is a fokozódó aktivitás volt a jellemző a hajóépítő-programok terén. 1906–1907 folyamán világossá vált, hogy a nagyhatalmi létnek új attribútuma született: az új típusú csatahajó birtoklása. E korszakban a dreadnoughtok építése vált a hatalmi státusz mércéjévé, így e hajók önmagukon túlmutató szimbólumokká váltak.

A legtöbb tengeri hatalom számára az átállás persze nem ment az egyik napról a másikra. Angliát követően a legszerencsésebb helyzetben az Egyesült Államok volt, mely 1906-ban két 16 000 tonnás, 8 db 30,5 cm-es ágyúval felfegyverzett dreadnought építését kezdte meg.[48] 1907-ben Németország is hozzáfogott első csatahajói, a négytagú

---

[44] Egy 30,5 cm-es Škoda iker-lövegtorony tömege 250 mm-es páncélzattal 472 tonna volt. KMA TM 210/13. „20 000 t Schlachtschiff."

[45] KA MS/PK 1909. I-4/9. 1632.; *Ervin F. Sieche:* Őfelsége SZENT ISTVÁN nevű csatahajója. IV rész. In: *Haditechnika,* 2002/1. 9. o.

[46] *Koudelka* 117. o.

[47] A bécsi Kriegsarchivban a csatahajótervezés anyagában általam látott rajzok két témára vonatkoztak. Az egyik a német dreadnoughtok jellegzetes orrkiképzését vizsgálta, a másik csoport a csatahajók kabinelrendezését. Itt a különböző német csatahajóosztályok császári lakosztályait hasonlították össze – a német csatahajókra szokás volt császári lakosztályokat tervezni. Érdekes módon az első két német dreadnought-osztály császári lakosztályai kisebbek voltak, mint a TEGETTHOFF-osztály egyszerű parancsnoki lakosztályai. KA MS/II. GG 1910. 47C/13. 2343.

[48] Az amerikai hajók esetében párhuzamosságról is lehet beszélni, mivel e hajók tervei hamarabb elkészültek, mint az angol DREADNOUGHT-é.

NASSAU-osztály (18 200 t, 12×28 cm) építéséhez. Anglia 1907-ben és 1908-ban a DREADNOUGHT növelt és kissé módosított változataival folytatta programját. A típus névadóján kívül összesen kilenc épült e hajókból, 1906–1911 között pedig négy csatacirkáló (17 500–18 500 t, 8×30,5 cm), melyek a korábbi páncélos cirkálókat tették egy csapásra elavulttá. Németországban, válaszként, megépült a testvérhajók nélküli VON DER TANN (18 700 t, 8×28 cm) csatacirkáló. A dreadnoughtok első generációját képviselte az amerikai UTAH-osztály (21 800 t, 10×30,5 cm) még 1909 elején építeni kezdett négy egysége. A franciák, akik a DANTON-osztály hat vegyes nehéztüzérségű (18 000 t, 4×30,5 és 12×24 cm) csatahajójának építésével foglalatoskodtak, csak 1910-ben kezdték meg első dreadnoughtjaik, a COURBET-osztály (23 000 t, 12×30,5 cm) építését. Oroszországban (GANGUT, 23 000 t 12×30,5 cm) és Japánban (KAWACHI, 20 800 t, 12×30,5 cm) 1909-ben indult meg a dreadnoughtok építése. E hajók mind a dreadnought-típusú csatahajók első generációjához tartoztak, mivel főtüzérségük 30,5 cm-es ágyúkból állt, és övpáncéljuk vastagsága kevesebb volt 300 mm-nél.

A csatahajók második generációja az angol ORION-osztállyal lépett színre. Az 1909 végén építeni kezdett hajók vízkiszorítása 22 500 tonna, övpáncélja 305 mm volt, fegyverzetüket öt ikertoronyban elhelyezett, tíz darab 34,3 cm-es löveg alkotta. Az ORION-osztályt a hozzá nagyon hasonló KING GEORGE V- (23 500 t) és IRON DUKE-osztály (25 000 t) követte. Az angolok egyidejűleg megkezdték a csatacirkálók második generációjának (27 000 t, 8×34,3 cm) építését is. A csatahajó-építésben világelső Anglia vezette be a harmadik generációt is: 1912-ben kezdték építeni a 30 000 tonnás, nyolc darab 38,1 cm-es ágyúval felszerelt QUEEN ELISABETH-osztályt, melyet már kizárólag olajtüzelésű kazánokkal láttak el. Németország méretüknél és páncélzatuknál fogva második generációsnak tekinthető csatahajói a KAISER- és a KÖNIG-osztály (24 600 és 25 500 t) tagjai voltak, ám tüzérségük csak 10 db 30,5 cm-es ágyúból állt. Újabb építésű csatacirkálóik is a két generáció közti átmenetet mutatták: méretük és páncélzatuk inkább a második, fegyverzetük (10×28 cm) inkább az elsőbe sorolta őket. Harmadik generációs csatahajót Európában,[49] Anglia mellett, egyedül Németország épített (BAYERN, 30 000 t, 8×38 cm). Anglia és Németország mellett második generációs csatahajót Európában még Franciaország volt képes építeni, a többi hatalom terveit meghiúsította a háború.

A cs. és kir. haditengerészet vezetését a nemzetközi trend figyelése mellett legjobban a közvetlen riválisa, Olaszország tervei érdekelték. Mint arról már szó esett, az olaszok páncéloscirkáló-programjuk (négy 10 000 tonnás hajó) kedvéért 1903 után hat évig nem kezdtek új csatahajók építésébe, mellyel komoly előnyhöz juttatták a Monarchiát. Az építés alatt álló REGINA ELENA-osztályt követő újabb csatahajó-osztály tervezési munkáit 1906-ban kezdték meg. A 16 000 tonnás hajó már az eredeti tervek szerint is dreadnought-típusú lett volna. Cuniberti főmérnök 1903-ban publikálta az „ideális csatahajó" terveit, melynek fegyverzete kettőnél több ikertoronyban elhelyezett 30,5 cm-es ágyúkból állt.[50] Mivel az építés alatt álló sorhajók és páncélos cirkálók az olasz hajógyá-

[49] Az Egyesült Államok és Japán az első világháború idején kezdett harmadik generációsnak tekinthető csatahajók építésébe. Mindkét állam hajóinak vízkiszorítása meghaladta a 30 000 tonnát, fegyverzetük pedig 12×35,6 cm-es ágyúkból állt. Még a világháború befejezése előtt kezdett bele mindkét hatalom 8×40,6 cm-es ágyúkkal felszerelt hajók építésébe, melyek már a háború után álltak szolgálatba.

[50] *Siegfried Breyer:* Schlachtschiffe 1905–1992. I Band. Von der DREADNOUGHT bis zum Washington-Vertrag. 1992. 42. o.

rak kapacitását, illetve a haditengerészet pénzügyi lehetőségeit teljesen lekötötték, az elkövetkező két évben a dreadnought-programra éppen csak csordogált a pénz, így a tervezési munkák is vontatottan haladtak. Az ERZHERZOG FRANZ FERDINAND közelgő vízrebocsátása (1908 szeptember) 1908 nyarán felgyorsította az olasz programot. A tervezett vízkiszorítást 19 000 tonnára növelték, és hármas lövegtornyokban elhelyezett 12 db 30,5 cm-es ágyúval kívánták felszerelni az új csatahajót. A boszniai krízis nyomán, 1908 végén, az olasz haditengerészet vezetése az osztrák-magyar haditengerészettel szembeni kétszeres fölény kivívását javasolta, ám a kormány, pénzügyi okokból, elutasította a tervet. Végül, nem utolsó sorban az osztrák-magyar dreadnought-tervekről kiszivárgott hírek hatására, az eredeti kettőről négyre emelték az építendő csatahajók számát. Ezt 1909 első felében még egy módosítás követte: az első csatahajó egyedi konstrukció lett, a második-negyedik hajót már új tervek alapján kívánták építeni, nagyobbra és erősebb fegyverzetűre (21 000 t, 13×30,5 cm). Az első egység építését a hajógyári problémák miatt csak 1909. júliusában tudták megkezdeni. E hajó később a DANTE ALIGHIERI[51] nevet kapta. A másik három építésének megkezdését 1910-re tervezték. Az optimista tervek szerint 1912-re mind a négy hajónak el kellett volna készülnie.[52]

Az első olasz dreadnought, mely végül testvérhajók nélkül épült meg, az olasz csatahajó-tervezési irányzat tipikus példája volt: nagy tűzerő és sebesség, viszont gyenge páncélzat. A DANTE ALIGHIERI volt a világon az első csatahajó, melyet hármas lövegtornyokkal kezdtek építeni. A négy lövegtorony különleges elhelyezése – egyik tervezője[53] után Cuniberti-elrendezésnek is nevezték – a páncéltömeg minimálisra redukálását, illetve a súlypont kedvezően alacsonyan tartását szolgálta: egy torony az első felépítmény előtt, egy a hátsó felépítmény mögött, kettő pedig a két felépítmény között, a hajó középvonalában, egy síkban. Hátrányként jelentkezett, hogy előre, illetve hátra csak egy-egy toronynak volt kilövése, és a kazánokat, valamint a gépeket nehezen lehetett a hajótestben elhelyezni. Ilyen elrendezésben az olaszok több hajót nem is építettek, de az oroszok átvették első dreadnoughtjaik (a GANGUT-osztály) számára.

Visszatérve az osztrák-magyar csatahajókhoz, a haditengerészet 1909. június 9-én újabb, módosított pályázatot írt ki az STT és a Műszaki Bizottság számára. Az új pályázatban már véglegesen 30,5 cm L45 lövegekről volt szó, melyek számát azonban nem szabták meg. A melléktüzérség kaliberét 15 és 7 cm-ben állapították meg. Az övpáncélzat vastagságát a vízvonalon 280 mm-re növelték, míg az öv felső részét 200 mm-ben, a kazamaták páncélzatát pedig 160 mm-ben határozták meg. A haditengerészet megengedte, hogy 1600 tonna szénnel és fél készletekkel a vízkiszorítás elérje a 20 500 tonnát. Előírták egy hátsó parancsnoki torony, illetve a 15 cm-es lövegek számára két oldalsó tűzvezető állás elhelyezését is. Hajtóműként a kiírás gőzturbinákat és kiegészítő olajtüzeléssel ellátott kazánokat jelölt meg.[54]

---

[51] A hajó Dantéről való elnevezése szimbolikus üzenetet is hordott: az olasz irredentizmus őt tekintette az egyik nagy szellemi elődjének, s a századfordulón a határokon túl sorra alakuló, az olasz nemzeti eszme terjesztését hivatott körök is Dante nevét vették fel.

[52] *Giorgerini-Nani*: Le navi di linea italiane. Roma, 1963. 13., 216–218. o. *Lawrence Sondhaus*: The Naval Policy of Austria–Hungary. West Lafayette, 1994. (a továbbiakban: *Sondhaus*) 183. o.

[53] A részletes tervek kidolgozása Edoardo Masdea nevéhez fűződik.

[54] *Ramoser* 67. o.

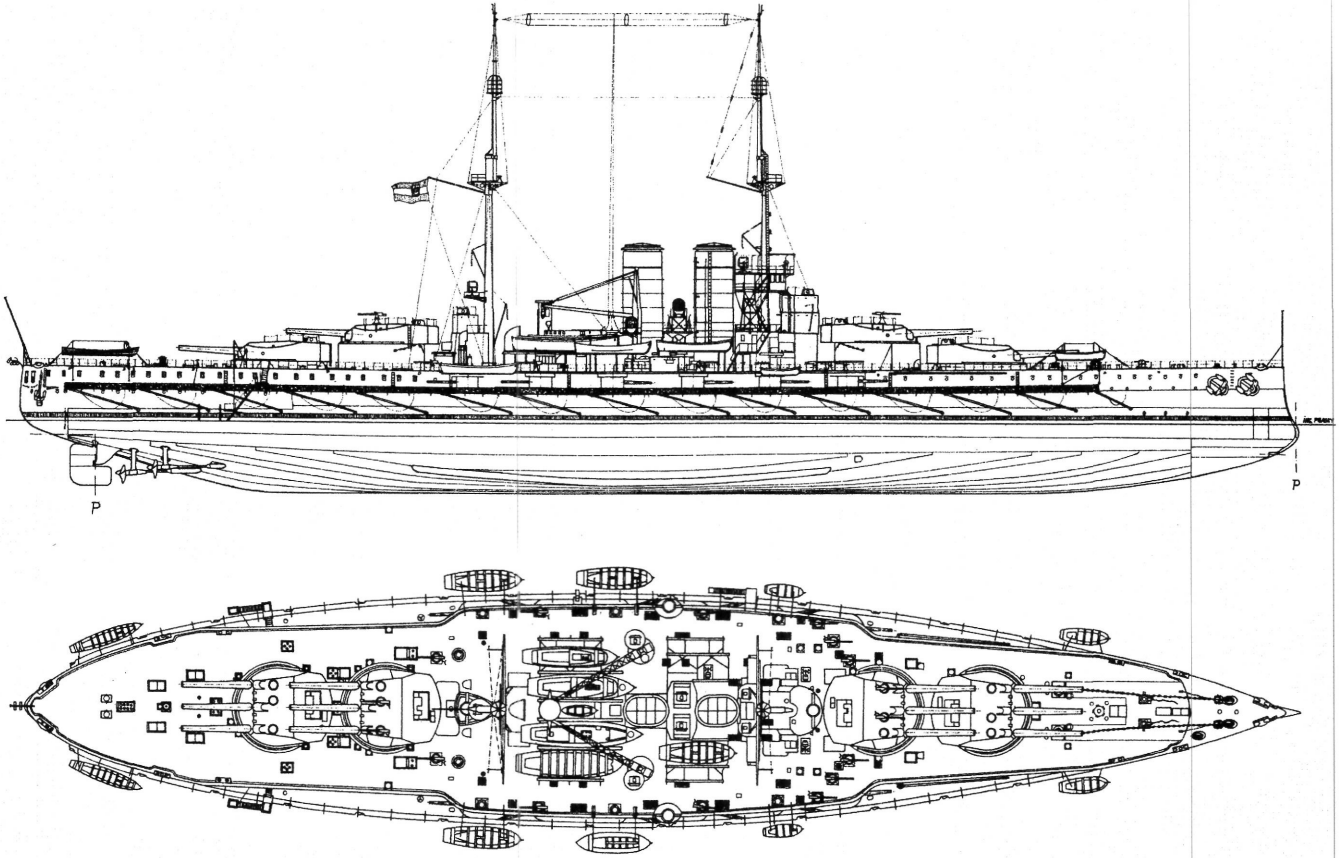

A VIRIBUS UNITIS jellegrajza

1909. június 21-re Popper két új tervet készített (A, B), valamint négy régebbi tervet átdolgozott (C-F). A tervek 10, 11 és 12 löveggel voltak felszerelve, a B, D, E, F változatokon hármas lövegtornyok is voltak. A hajók vízkiszorítása 20 500 tonna, méretük 155×26 m (A, B), illetve 151×26 m (C-F) volt, melléktüzérségük egységesen 14×15 cm-es és 12–14×7 cm-es ágyúból állt. Övpáncéljuk vastagsága 280 mm (B-D), 270 mm (E) és 240 mm (A, F) volt. A legérdekesebb azonban a 30,5 cm-es lövegek elhelyezése. A-terv: öt ikertorony; egy elől, kettő hátul, kettő oldalt (a német csatacirkálókra jellemző elhelyezés). B-terv: egy hármas torony elől, egy hármas torony hátul, két oldalsó ikertorony. C-terv: öt ikertorony (az egykori VI. terv szerint: kettő elől, kettő hátul, egy középen, az angol ORION- és a német KÖNIG-osztályhoz hasonlóan). D-terv: egy-egy hármas- és ikertorony elől és hátul (a korábbi, feltehetően műszaki bizottsági tervhez,[55] illetve a későbbi ERSATZ MONARCH-hoz[56] hasonlóan). E-terv: elől két hármas torony, hátul egy hármas- és egy ikertorony. F-terv: a korábbi VIII terv átdolgozása, elől és hátul két-két hármas torony, mint ahogyan később meg is valósult.[57]

A fő kérdés ezután a toronyelrendezés kiválasztása lett, melynek érdekében ismét bizottsági ülést hívtak össze. Az oldaltornyos változatokat már az elején kizárták, bár korábban a haditengerészet nagy hangsúlyt fektetett a hossztengely irányában koncentrálódó tűzerőre. A kizárást két tényezővel is indokolták. Az egyik szerint az ellenfélre merőleges hajó jobb célt mutat (az oldalirányzás pontosabb volt, mint a távolságmérés, és az ilyen elhelyezkedés növelte a találati valószínűséget). A másik ellenvetés szerint az oldaltornyok túl közel vannak a hajó héjazatához, és ez jelentősen rontja a torpedó- és gránátvédelmet. (A nemzetközi trend is az összes lövegtoronynak a hajó hossztengelyében való elhelyezése felé mutatott.) A másik nagy kérdés a hármas tornyok alkalmazása volt. A bizottsági ülés idején már tudták, hogy az olaszok első dreadnoughtjukat hármas lövegtornyokkal építik. Ennek ellenére még bizonytalanok voltak e kérdésben, hiszen semmilyen gyakorlati tapasztalat nem állt rendelkezésre a hármas lövegtornyokkal kapcsolatban. Megjegyzendő, hogy később az olaszoknak a DANTE ALIGHIERI-n számos problémájuk volt a lövegtornyokkal, ugyanakkor a TEGETTHOFF-osztály lövegtornyai problémamentesen üzemeltek. A bizottság emellett véglegesen úgy döntött, hogy 30,5 cm-es L45 ágyúkkal szerelik fel az új csatahajókat, mert megállapították, hogy az L45 és az L50 változat páncélátütő képessége nem sokkal tér el egymástól, és a különbség a lőtávolság függvényében csökken.[58]

A bizottság, a vízkiszorítás szigorú betartása esetére a C változat (öt ikertorony a hajó középvonalában) mellett voksolt. Abban az esetben viszont, ha túlléphetik a megengedett határt, akkor a módosított F változatot (négy hármas torony) támogatták. Ennek alapján a tengerészeti osztály 1909. augusztus 6-án új előirányzatot adott ki az építendő csatahajókról az STT és a Műszaki Bizottság számára: négy hármas lövegtorony, 280 mm-es páncélzat és maximálisan 21 000 tonnás vízkiszorítás. Az alapkoncepciót ezután

[55] KMA TM 210 210/13. „Projekte von Schlachtschiffen 20 000 – 18 000 T Depl."

[56] A haditengerészet hivatalosan „Verstarkten Typ TEGETTHOFF"-nak nevezte, de mi e tanulmányban az elterjedtebb ERSATZ MONARCH elnevezést használjuk erre a tervezett hajóosztályra.

[57] *Ramoser* 68. o.

[58] *Ramoser* 69. o. A két változat páncélátütése 3000 méteren 594 mm és 536 mm, 5000 méteren 485 mm és 455 mm volt.

már csak egyetlen téren módosították. A haditengerészet eredetileg azt szerette volna, hogy a 15 cm-es lövegekből kettő-kettő tudjon oldalanként előre, illetve hátra tüzelni, ez azonban a gyár szerint a lövegtornyok közötti távolság 9 méterrel való megnövelését és az övpáncél 230 mm-re csökkentését vonta volna maga után. Ezek után a haditengerészet elvetette az ötletet.[59] Az új csatahajók alapkoncepciójának kidolgozása ezzel véget ért, megkezdődhetett a részletes tervek elkészítése.

A Popper-féle tervek mellett az 1909 júniusi tervpályázatra a Műszaki Bizottságból 1910 tavaszán – mikor már az utolsó részlettervek készültek - ketten adták be terveiket: Franz Pitzinger (aki később Popper utóda lett) és Theodor Novotny I. osztályú hajómérnökök. A Pitzinger-féle terv leginkább Popper C-tervére hasonlított, Nowotnyé, bár lövegelrendezése hasonló volt, jóval nagyobb volt annál. Noha terveiket nem vették figyelembe, Pitzinger 2000, Nowotny 1000 korona díjazásban részesült.[60]

1909 őszén már tudni lehetett, hogy az új csatahajók hogy néznek ki, és milyen lesz a lövegelrendezésük. A részletes tervek kidolgozása csak ekkor indulhatott meg, az idő azonban már nagyon szorított. Míg a RADETZKY-osztály esetében az alapkoncepció kidolgozása és az építés megkezdése között több mint egy év telt el, a 20 000 tonnás csatahajók esetében alig néhány hónap maradt a részletes tervek elkészítésére, mivel az első anyagmegrendeléseket és a munkák megkezdését 1910 tavaszára tervezték. Az idő rövidsége mellett komoly nehézséget jelentett a vízkiszorítási korlát betartása. Az alapvető problémát az jelentette, hogy az új csatahajókkal szemben túl nagyok voltak az elvárások: olyan fegyverzetet és páncélzatot kellett hordozniuk, amihez 2–3000 tonnával nagyobb vízkiszorítás lett volna az ideális. Mindennek az oka a haditengerészet vezetése által megfogalmazott, egymásnak ellentmondó követelményekben rejlett. Bár mai ismereteink alapján forrásokkal nem lehet egyértelműen bizonyítani, valószínű, hogy a tizenkét löveges megoldást Montecuccoli személyesen erőltette, mivel az épülő olasz dreadnoughtnak is ilyen volt a fegyverzete.[61] A 20 000 tonnás vízkiszorítási határnak is fontos szerepe lehetett, vélhetően a haditengerészet úgy gondolta, hogy ennél nagyobb hajókat nehezebben tud elfogadtatni a finanszírozásról döntő politikusokkal.

A szigorú vízkiszorítási korlát és a részletes tervek kidolgozására jutó kevés idő komoly nehézségek elé állították a tervezőket. Megkezdődött az osztrák-magyar haditengerészetre olyannyira jellemző harc a tonnákért.[62] Mivel a fegyverzet (12×30,5 cm, L45) és a páncélzat (a vízvonalon és a lövegtornyokon 280 mm) adott volt, illetve a gépteljesítményt (25 000 LE) is előírták, súlymegtakarítást csak a hajótest konstrukciójának a rovására lehetett elérni. Ennek a hajótest nem megfelelő szilárdsága mellett elsősorban a torpedóvédelem és a vízmentes válaszfalak estek áldozatául. Az utóbbiakat ugyanis a le-

[59] *Ramoser* 70. o.

[60] *Ramoser* 71. o.; KMA TM 210/13. „Projekt Pitzinger." A Nowotny-terv főbb adatai: 21 300 t, 160×26 m, 280 mm övpáncél, 25 000 LE, 22 cs, 10×30,5 cm (mint a C-tervben), 16×15 cm, 14×7 cm. A Pitzinger-féle terv főbb adatai: 20 100 t, 152×26 m, 280 mm övpáncél, 23 500 LE, 20,9 cs, 10×30,5 cm (mint a C-tervben), 16×15 cm, 20×7 cm. Utóbbi érdekessége, hogy a tervezett 14 kazánból 6 olajtüzelésű.

[61] Valószínű, hogy fontos szerepe volt a szóbeli megbeszéléseknek és az informális döntéseknek, melyeknek nem maradt írásos nyoma.

[62] Ez abból adódott, hogy az osztrák–magyar haditengerészet politikai okokból, illetve spórolásból gyakran az ideálisnál kisebb vízkiszorítási korlátot szabott meg a tervezők részére. Ugyanez volt a helyzet a 3500 tonnás cirkálók esetében is.

hető legvékonyabbra méretezték, és a legszükségesebben túli többlet-megerősítéseket teljesen elhagyták. Emellett a válaszfalakba – Tirpitz tanácsai ellenére – több nyílást vágtak, tovább gyengítve azokat. Mindezt tetézte az időhiány: sok részletet kapkodva dolgoztak ki, s számos menet közbeni tervmódosítást kellett végrehajtani, mert építés közben derült ki, hogy az eredeti terv nem jó.

A 20 000 tonnás csatahajók teste tulajdonképpen a RADETZKY-osztály testén alapult, fő vonalaiban annak megnövelt változata volt. A két osztály torpedóvédelme (e hajók Achilles-sarka) is gyakorlatilag megegyezett. A RADETZKY-osztályon a torpedófal (Popper kifejezésével gepanzerter Minenboden, páncélozott aknafenék) 1,6 méterre volt a hajó belső héjazatától, a TEGETTHOFF-osztályon 1,7 méterre. A legújabb német csatahajókon ez a távolság elérte a négy métert. Míg Németországban 1:1 arányú víz alatti robbantási kísérleteket végeztek, a Monarchiában, a spórolás jegyében, csak 1:10 arányú modellkísérleteket hajtottak végre, illetve 1906 novemberében egyet, a KAISER MAX hulkon. E kísérletek azonban nem jártak értékelhető eredményekkel.[63] Popper a 20 000 tonnás csatahajók tervezésekor nem vette figyelembe a Koudelka által 1909 áprilisában hozott német adatokat. A haditengerészet e spórolásért, illetve a német adatok figyelmen kívül hagyásáért később, a SZENT ISTVÁN elvesztésével, drágán megfizetett.

A hajók páncélvédelme (280 mm), méretükhöz képest, erősnek volt mondható, különösen az olasz csatahajók 250 mm-es páncélzatához viszonyítva. A vízvonalon az övpáncél 280 mm-es volt, a lövegtornyokat, azok barbettáit és a parancsnoki tornyot is ilyen vastagságú páncél védte. Az öv felső része, illetve a 15 cm-es lövegek kazamatáinak páncélzata 180 mm, a páncélfedélzet középen 30 mm, a szélein 48 mm vastag volt. A páncélzat tömege, a lövegtornyok forgó részének páncélzata nélkül, meghaladta az 5000 tonnát. A RADETZKY-osztálynál ez az érték 3700 tonna volt.[64] A páncélzat anyaga 100 mm vastagság felett Krupp cementált acél (KC), a vékonyabb lemezek esetén Krupp acél (K), a páncélfedélzetek esetében Siemens-Martin acél (SM) volt.[65]

A hajógépek tekintetében a 20 000 tonnás csatahajók nagy előrelépést jelentettek az előző csatahajóosztályhoz képest. Ezek voltak ugyanis a cs. és kir. haditengerészet első (és utolsó) gőzturbinával hajtott csatahajói. (A haditengerészet első turbinás, és egyben első négycsavaros egysége a polai Arzenálban épült 3500 tonnás ADMIRAL SPAUN cirkáló volt.) Az STT 1909-ben szerezte meg az angol Parsons-turbinák licencjogát. A magyar Danubius is az év októberében vásárolta meg a német, Curtiss-rendszerű AEG-turbinák licencét.[66] Az osztály Triesztben, illetve Fiumében épülő tagjai között a legnagyobb különbség a hajógépek között volt. Az STT a maga három hajóját Yarrow-kazánokkal és Parsons-turbinákkal, illetve négy hajócsavarral építette, a Danubius a negyediknél Babcock-Wilcox-kazánokat és AEG-turbinákat, illetve két hajócsavart alkalmazott. Mindkét kazántípus széntüzeléses volt, kiegészítő olajtüzeléssel. Bár a turbinák

[63] *Erwin Siech – Lothar Baumgartner – Georg Pawlik:* Die Radetzky-Klasse. Graz, 1984. 5. o.

[64] KMA TM 210/13. „20 000 T Schlachtschiff," „14 000 T Schlachtschiff."

[65] A Krupp-féle eljárással készült cementált acél a kor legjobb minőségű páncélanyaga volt. Technológiai okok miatt 100 mm-nél vékonyabb lemezeket nem lehetett cementálni, azaz a felszínen néhány centiméter vastagságban a széntartalom növelésével az acélt megkeményíteni.

[66] KMA Petneházy-féle anyag, 10. cs. Csatahajók esetében 9 K volt az AEG licencdíja tengelyen mért lóerőként, azaz a SZENT ISTVÁN esetében 237 600 K. Ez a turbinák árának (kb. 5,7 millió K) 4 %-át tette ki.

nagy technikai előrelépést jelentettek, a TEGETTHOFF-osztály gépei (26–27 000 LE) fajlagos teljesítményben nem sokkal múlták felül a RADETZKY-osztály dugattyús gőzgépeit (20–21 000 LE). Az előbbiek tömege a kazánokkal együtt 1500 tonna, az utóbbiaké 1300 tonna volt,[67] így a turbinás gépek fajlagos teljesítménye 17,3–18 LE/t, a dugattyúsaké 15,4–16,1 LE/t értéket mutat. A nagyobb gépteljesítmény és fajlagos teljesítmény ellenére a TEGETTHOFF-osztály egységei lassabbak voltak a RADETZKY-osztály hajóinál.

A 20 000 tonnás csatahajók fő fegyverzetét ugyanazok a 30,5 cm-es L45 Škoda-lövegek alkották, melyek először a RADETZKY-osztály hajóin kerültek beépítésre. Lőszer-javadalmazásuk is megegyezett: csövenként 76 lövedék. A négy darab hármas toronyban elhelyezett 12 löveg tűzvezetését eredetileg két 3658 mm-es és négy, a lövegtornyokban felszerelt 2743 mm-es angol Barr&Stroud távmérő biztosította. Később, a találati pontosság növelése érdekében, bevezettek egy olyan rendszert, mely tengelykapcsolók segítségével egymáshoz rögzítette egy-egy torony lövegcsöveit. Az együtt mozgó, összekapcsolt csövekkel a lőtávolság a kisebb csőemelkedési szög miatt ugyan 20 km-ről 18,5 km-re csökkent, viszont megnövekedett a találati valószínűség. Az 1914 tavaszán kipróbált rendszert az osztály első két hajójába utólag építették be.[68]

A haditengerészet élén Montecuccolit 1913 februárjában felváltó Anton Haus nagy hangsúlyt fektetett a tűzvezetés javítására. E célból a haditengerészet 144 000 koronáért megrendelte az angol Pollen-készüléket, ami jelentősen megkönnyítette volna a 30,5 cm-es lövegek tűzvezetését. E készülékek azonban a háború kitörése miatt sohasem érkeztek meg. 1917-ben a hajókat német gyártmányú (Petravić-féle) irányjelző- és tűzvezető-készülékkel látták el.[69]

Politikai és pénzügyi háttér

Az új program propagálását, immár konkrétumokkal, az Osztrák Flottaegyesület lapja, a „Die Flagge" kezdte meg 1909 elején. A februári vezércikk, a program költségét 250 millió koronára becsülve, négy 20 000 tonnás csatahajó, négy cirkáló és torpedónaszádok építését szorgalmazta. Szociális alapon (a munkahelyek védelmében) az új hajóknak a RADETZKY-osztály elkészülte utáni azonnali megkezdését javasolta.[70] A dreadnought-kérdés fontossága miatt, s mert az az osztrák politikai körökben mindennapi beszédtéma volt, a haditengerészet összeállított egy kis tájékoztató füzetecskét az új típusú csatahajókról a Reichsrat képviselői számára.[71]

---

[67] KMA TM 210/13. „20 000 T Schlachtschiff," „14 000 T Schlachtschiff."

[68] *Prasky* 87., 111. o.

[69] *Prasky* 113. o. A megrendelt Pollen-készülékeket a háború kitörése előtt Angliát utoljára elhagyó hajóra rakták, mely azokat Ostendébe szállította. Később, a háború zűrzavarában e műszerek megsemmisültek.

[70] *Die Flagge,* 1909 2. sz. 1. o.

[71] A haditengerészet által készített kis nyomtatvány kátészerű formában tájékoztatta a képviselőket. Érdekes, hogy ebben a birodalmi német terminológia (Großkampfschiff) köszön vissza. A képviselők megtudhatták például, hogy ilyen új típusú csatahajónak a legalább 6×28 cm ágyúval felszerelt egységek minősülhetnek. KA MS/PK 1909. XV-7/4. 2136.

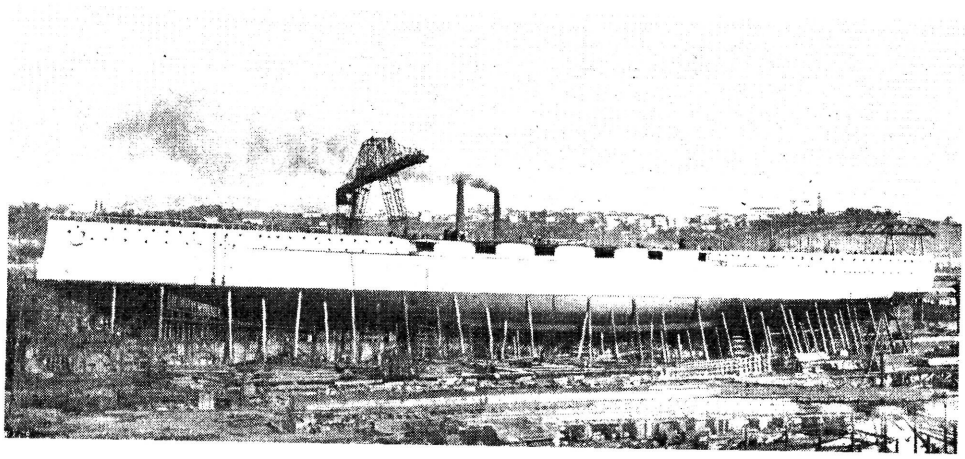

A VIRIBUS UNITIS a sólyán

Az osztrák-magyar dreadnought-tervek nyilvánosságra kerülése 1908 végén mind Angliában, mind Franciaországban hisztérikus reakciókat váltott ki. 1909 folyamán az angol sajtóban állandó téma volt az osztrák-magyar csatahajók ügye. Az angol és a francia félelmek fő oka abban keresendő, hogy a Monarchia Németország szövetségese volt, és dreadnoughtjai, különösen az olasz csatahajókkal együtt, komolyan fenyegették Anglia és Franciaország helyzetét a Földközi-tengeren. Angliában 1909 nyarán tetőzött a pánik, akkor úgy gondolták, hogy hamarosan 16–18 ellenséges (olasz és osztrák-magyar) dreadnoughttal kell számolniuk a Földközi-tengeren. A kedélyek végül 1910 elejére csillapodtak le, amikor már látszott, hogy az osztrák-magyar program pénzügyi okokból késedelmet fog szenvedni.[72] Valójában Angliában jelentősen túlértékelték Bécsnek Berlinhez való kötődését, és alulértékelték az osztrák-magyar–olasz haditengerészeti rivalizálást. Az angol Admiralitásban sokan úgy vélték, a Monarchia német sugalmazásra épít dreadnoughtokat. A franciák sem nézték jó szemmel az osztrák-magyar terveket, a bécsi francia haditengerészeti attasé, Faramond 1910 decemberében figyelmeztette kormányát, hogy Franciaország ne adjon semmilyen hitelt a Monarchiának, mert abból őellenük építenének csatahajókat.[73]

Miután 1909 nyarára tisztázódtak az új csatahajók alapvető paraméterei, és megindult a részletes tervek kidolgozása, a haditengerészet a magyar kormányhoz fordult az új csatahajók ügyében. 1909 júliusában a haditengerészet egyszerre kezdeményezett megbeszéléseket Weiss Manfréddal, a Danubius igazgatótanácsának tagjával és a Kereskedelemügyi Minisztériummal. E megbeszéléseken a haditengerészet a Danubius gyártókapacitásának a növelését sürgette.[74] Válaszként Szterényi József kereskedelemügyi államtitkár 1909. július 12-én felkereste Leodegar Kneissler altengernagyot, a tengerészeti osztály

[72] *Ramoser* 51–53. o. Az osztrák-magyar program hatására döntöttek úgy, hogy Új-Zéland finanszíroz egy csatacirkálót.

[73] *Sondhaus* 197. o.

[74] KA MS/PK 1909. I-4/9. 2689.

főnökének helyettesét, és közölte vele, hogy a magyar állam kész 3 millió koronáért megépíteni a vasutat Porto Rébe, és elvégezni a szükséges földmunkákat, cserében azt kérte, hogy a haditengerészet garantálja hat évre a gyár foglalkoztatását és két dreadnought megrendelését.[75] E megbeszélés után Koudelka fregattkapitány és Wagner főmérnök Budapestre utazott, ahol július 25-én tárgyaltak a magyar törvényhozással és a Danubius vezetésével a gyár kiépítéséről és a jövőbeli megrendelésekről. A Kereskedelemügyi Minisztériumban tartott tanácskozáson Szterényi a Danubius állami pénzből való fejlesztéséért, illetve az új hajók megszavazásáért cserében egy dreadnought megrendelését, valamint az összes hajóépítés 50 %-át kérte, ez utóbbit az osztrák páncél- és lövegszállítások kompenzációjaként. A hivatalos tárgyalás végeztével Szterényi megvallotta, hogy az 50 %-ot maga is túlzottnak tartotta, és csak tárgyalási alapnak tekintette. A megrendelések kérdésének szeptemberben kellett a közös minisztertanács elé kerülnie, majd az esetlegesen novemberben összeülő delegációk elé, bár az utóbbi a magyar belpolitikai helyzet miatt már akkor is kérdésesnek tűnt.[76]

Még a közös minisztertanács ülése előtt, augusztusban kiderült, hogy a delegációk összeülésére bizonytalan ideig nem kerülhet sor.[77] Ilyen körülmények között került szeptember 14-én a haditengerészet költségvetésének kérdése a közös minisztertanács elé. Abban mindenki egyetértett, hogy szükség van az új hajókra, csak a finanszírozás módja volt kérdéses. Az osztrák pénzügyminiszter és a magyar miniszterelnök a hitel mellett tette le a voksát, míg Montecuccoli a rendes költségvetés megemeléséből kívánta a költségeket fedezni. A 18-i ülésen terjesztette be Montecuccoli a 4 dreadnoughtot, 3 cirkálót és rombolókat, valamint torpedónaszádokat tartalmazó programját a közös minisztertanács elé. A programot 309 millió koronás hitelből kívánta fedezni. Aerenthal közös külügyminiszter támogatta Montecuccolit, mondván, hogy Olaszország igen megbízhatatlan szövetségesnek tűnik. Wekerle Sándor magyar miniszterelnök kissé elsietettnek tartotta a programot, de elvben szintén egyetértett az új hajók építésének szükségességével.[78] Végül olyan helyzet alakult ki, hogy elméletben mindenki egyetértett a program szükségességével, de a magyar kormányválság miatt a delegációk nem tudtak összegyűlni, s ezért 1910-re a haditengerészet nem kapott pénzt új hajók építésére.

Szeptember 22-én Ferenc József magánkihallgatáson fogadta Montecuccolit a haditengerészet költségvetése és a rendkívüli hitel ügyében, de a parancsnok a bizonytalan magyar politikai helyzet miatt nem tudott gyakorlati eredményeket elérni.[79] Két nappal később Ferenc Ferdinánd katonai irodáján keresztül tárgyalt a tengerészeti osztállyal a dreadnoughtokról. A trónörökös igen fontosnak tartotta a négy új csatahajó építését, elsősorban az olasz flottafejlesztés miatt. Ugyanakkor Ferenc Ferdinánd és Montecuccoli is aggódott, hogy a delegációk a magyar politikai helyzet miatt nem tudnak időben összeülni (a magyar kormány 1909-es bukását követően az 1910-es új választások utánig nem lehetett magyar delegációt alakítani), s így a tervezett hitelt nem lehet megszavazni. A rendkívüli hitel összegét ekkor 309,5 millió koronára tervezték, s abból kellett volna a

[75] KA MS/PK 1909. I-4/9. 2754.

[76] KA MS/PK 1909. I-4/9. 2931.

[77] KA MS/PK 1909. I-4/9. 2926 A haditengerészet augusztus 6-án tájékoztatta a Škodát, hogy a bizonytalan magyar belpolitikai helyzet miatt a delegációk nem tudnak összeülni.

[78] KA MS/PK 1909. XV-7/8. 120.

[79] KA MS/PK 1909. I-4/9. 3638.

négy csatahajót megépíteni, egységenként 57 millió koronás áron. A tervek már azzal számoltak, hogy három hajó az STT-ben, egy pedig a Danubiusban épül.[80]

Montecuccoli mindezek ellenére nem mondott le a csatahajók építésének lehető leghamarabb történő elkezdéséről. Már 1909. július 16-án kezdeményezte az STT-nél két új csatahajó építésének megkezdését, természetesen a cég saját kockázatára, hiszen a kormányzat esetleges közbelépésére a megrendelés meghiúsulhatott. Ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy a szükséges fedezet megszavazása után a hajók átvétele mellett a gyár felmerülő többletköltségeit is megtérítik. Közölte, hogy a hajók tervei 1909 októberére készülnek el, amikor is meg lehet kezdeni az anyagmegrendeléseket.[81] A haditengerészet a két másik kulcsfontosságú gyárral, a Škodával[82] és Witkowitz-cal (előbbi a lövegeket, utóbbi a páncéllemezeket gyártotta) is hasonló szellemben indított tárgyalásokat. A lényeg az volt, hogy a cégek saját kockázatukra kezdenék meg a két csatahajó építését, a haditengerészet pedig titkos szerződésben garantálná azok átvételét, amint megkapja a szükséges hitelt. A tervet a trónörökös is támogatta. A terv pénzügyi fedezetét a Rotschildok biztosították, kiknek a Creditanstalton keresztül mindhárom cégben jelentős érdekeltségeik voltak. A tárgyalások októberben sikeresen zárultak.[83] A haditengerészet 1909. november 29-én megkötötte a szerződést az STT-vel a IV. és a V. számú csatahajó megépítésére. A szerződés nem tartalmazta a hajók árát[84] (hajótest és gépek), mely egyenként 21 millió koronára rúgott. A teljesen felszerelt hajók ára 60,6 millió korona volt. A haditengerészet a hazai cégekkel való tárgyalásokkal párhuzamosan külföldön is érdeklődött a páncélárak iránt. A haditengerészet, mint korábban, most is kénytelen volt konstatálni, hogy Angliában vagy Németországban olcsóbban lehet páncéllemezekhez jutni,[85] ám politikai és gazdasági okokból nem tehette meg, hogy ne a hazai ipartól (Witkowitz) rendeljen.

Miután Ausztriában a meghatározó politikai erők döntő többsége támogatta a flottafejlesztést,[86] a haditengerészet számára a legfontosabbá a magyar kormányzat, és a majdan összeülő delegáció megnyerése vált. Bár a haditengerészet aggódott a magyar gyártmányok minősége miatt, politikai okokból kénytelen volt belemenni abba, hogy az egyik csatahajó a Danubiusban épüljön. A Danubius először 1909. november 9-én fordult a tengerészeti osztályhoz a csatahajó-megrendelés ügyében.[87] Aerenthal közös külügyminiszter, az uralkodó katonai irodájával egyetértésben, december 6-án közölte Montecuccolival, hogy amennyiben a magyar kormány a csatahajó-rendelésről való tájékoztatás után alkotmányjogi kifogásokat emelne, a Danubiusszal akkor is meg lehet kez-

[80] KA MS/PK 1909. I-4/9. 3639.

[81] KA MS/PK 1909. I-4/9. 2689.

[82] KA MS/PK 1909. I-4/9. 2926.

[83] KA MS/PK 1909. I-4/9. 3896.

[84] KA MS/PK 1909. I-4/9. 4550.

[85] KA MS/PK 1909. I-4/9. 3692., 3932. Angliában a 11 hüvelykes (279 mm) páncél tonnája 2760 koronába került, míg Ausztriában 3200–3300 koronába.

[86] Ausztriában mind a német, mind a szláv politikai erők, különböző okokból, a flottafejlesztés támogatói voltak. A keresztényszociálisok és a német nacionalisták mellett a délszlávok voltak a flottafejlesztés fő szószólói, a csehek pedig ipari érdekeltségeik miatt támogatták. Egyedül a szociáldemokraták voltak következetes ellenfelei a haditengerészet fejlesztésének.

[87] KA MS/PK 1909. I-4/9. 4328.

deni a tárgyalásokat az STT-vel kötött szerződés analógiájára.[88] Miután e tiltakozás a Kereskedelemügyi Minisztérium részéről megtörtént,[89] a haditengerészet december 12-én közölte, ha a cég saját kockázatára egy hajó építésébe fog, akkor kötelezi magát, hogy a hitel megszavazása után a hajót átveszi.[90] A Danubius 1910. február 28-án ismét a haditengerészethez fordult, megrendelést kérve, de a haditengerészet ismét csak az építés saját kockázatra történő megkezdését tudta ajánlani, átvételi garanciával.[91]

A Danubius nehéz helyzetbe került, mivel a haditengerészet pénz híján hivatalos megrendelést nem tudott adni, a magyar kormány viszont ellenezte a saját kockázatra történő építést. Mivel a gyár telke állami tulajdonban volt, és a bővítéshez szükséges új telekrészt is csak az állam segítségével tudta megszerezni, a Danubius a csatahajóépítéshez szükséges fejlesztésbe addig nem tudott belekezdeni, amíg a magyar állammal nem egyezett meg. A Danubiusnak végül 1910. május 24-én sikerült megegyeznie a Kereskedelemügyi Minisztériummal a telekbővítésről. Június 23-án a gyár jelentette a haditengerészetnek, hogy megtették az előkészületeket az új telkek megszerzésére. Közben a minisztérium közbenjárását kérte a csatahajó ügyében. A Kereskedelemügyi Minisztérium nem támogatta a kérést, mivel a magyar kormány még elvi belegyezését sem adta a tervezett program költségeihez, de jelezte, a költségvetés megszavazásánál fontos szempont lesz, hogy a magyar ipar milyen arányban részesedik a megrendelésekből.[92] Nem sokkal később a haditengerészet rövid kommünikében tudatta, hogy az STT két csatahajó építését kezdte meg.[93]

Miután 1910 novemberében a delegációk végre újra összeültek, és közeledett a rendkívüli hitelről való szavazás, 1910. december 13-án a Tengerészeti Műszaki Bizottság megvizsgálta a Danubius fiumei gyárát, és megállapította, hogy a gyár felszereltsége hiányos, a munkások ekkora hajó építésében tapasztalatlanok, ezért elképzelhetetlen a haditengerészet által megkívánt 30 hónapos építési határidő betartása, legalább 42 hónapra lesz szükség.[94]

A 312,4 millió koronás rendkívüli hitel megszavazásának elsődleges feltétele volt, hogy konkrét formába öntsék a magyarokkal kötendő, fő vonalaiban már 1909 nyarán rögzített alkut. Erre 1911. január 31-én Hieronymi Károly miniszter elnöklete alatt, a magyar Kereskedelmi Minisztériumban, dr. Rosenberg Gyula képviselő, a magyar delegáció tengerészeti albizottságának előadója részvételével megtartott értekezleten került sor. A megegyezést rövid úton sikerült megkötni. A haditengerészet képviselői bemutatták megosztási tervüket, mely szerint 110,4 millió korona jutott volna a magyar iparnak. Hieronymi a magyar részesedés 3,313 millió koronával történő emelését kérte (vas félgyártmányok címszó alatt), mivel a teljes hitelösszeg 36,4 %-a 113,713 millió korona

[88] KA MS/PK 1909. I-4/6. 4615.

[89] KA MS/PK 1909. I-4/9. 4661. A Kereskedelemügyi Minisztérium információi részben hamisnak bizonyultak, mivel 4 helyett csak 2 dreadnought megrendeléséről volt valójában szó.

[90] KA MS/PK 1909. I-4/9. 4328.

[91] KA MS/PK 1910. I-4/6. 627.

[92] KA MS/PK 1910. I-4/6. 3090.

[93] Közösügyi Bizottság 1910/I. napló, 109. o. Az építés megkezdését a haditengerészet azzal indokolta, hogy az STT-nek ne kelljen munkásokat elbocsátania.

[94] KA MS/PK 1910. I-4/6. 5170.

volt. A haditengerészet képviselői ehhez hozzá is járultak, s néhány nap múlva írásban is megkötötték az egyezséget.[95] A hitelt a magyar delegáció február 28-án megszavazta.[96]

A hitel legnagyobb részét a négy csatahajó ára (242,4 millió korona)[97] tette ki, a fennmaradó összegből a haditengerészet az eredeti elképzelések szerint három 3500 tonnás turbinás cirkálót, hat 800 tonnás turbinás rombolót, tizenkét 250 tonnás turbinás torpedónaszádot és hat korszerű tengeralattjárót kívánt építeni. A hitel mindkét delegáció részéről megtörtént megszavazása biztosította a megkezdett két hajó átvételét, illetve az osztály másik két hajójának megkezdését.

A TEGETTHOFF-osztály

Az 1909. november 29-én megkötött szerződés alapján az STT 1910 tavaszán megkezdte a két hajó építésnek előkészítését. A gyár a hajók átadását 30, illetve 36 hónapra vállalta, és 4,2 millió korona kauciót (10 %) tett letétbe a Creditanstaltnál.[98] A munkák megkezdését 1910 tavaszára tervezték. Az építés kezdeti fázisában nagy problémát jelentett, hogy egyes részlettervek még 1910 áprilisában is hiányoztak, így például a részletes páncélterv, illetve a 30,5 cm-es lövegtornyok gyűrűinek, illetve aknáinak részletes tervei. Mindez kérdésessé tette a határidők betarthatóságát, ugyanis a beszállítók tervek hiányában nem tudták időre legyártani és szállítani a szükséges darabokat. Később, 1910 őszére, ezek a határidővel kapcsolatos, kezdeti nehézségek elmúltak. Ugyancsak problémát jelentett, hogy az előzetes számítások szerint a hajótest konstrukciója túl gyengének ígérkezett, ám megerősíteni, a vízkiszorítási limit betartása mellett, csak a páncélzat 280 mm-ről 260 mm-re való csökkentésével lehetett volna. Köztes megoldásként jobb minőségű anyag beépítését írta elő a haditengerészet.[99] A problémát azonban így csak részlegesen lehetett orvosolni, később az osztály több tagjánál deformációkat találtak a hajótesten.

A megrendelt anyagok beérkezése és a szükséges előmunkálatok megtétele után a IV. számú csatahajó (fedőneve Objekt 427 volt) gerincét 1910. július 24-én fektették le, az V. számúét (Objekt 428) két hónappal később, 1910. szeptember 24-én. A IV. számú csatahajó építése – a tervek többszöri, menet közbeni változtatása mellett – jó ütemben haladt, az V.-é valamivel lassabban. Miután 1911. február 28-án a magyar, majd március 2-án az osztrák delegáció megszavazta a rendkívüli hitelt, a haditengerészet végre hivatalosan is megköthette a szerződést az épülő két hajóra, illetve az osztály másik két tagjára. Az első szerződést a Danubiusszal kötötték 1911. április 20-án, a VII. számú csatahajóra, a határidőt 1914. július 10-ében állapították meg. Az STT-vel a szerződéseket április 24-én kötötték meg, a IV. számú csatahajó esetében 1912. július 1-i, az V. számú

---

[95] KA MS6PK 1911. XV-7/5. 960.

[96] A hitel megszavazásáról részletesebben: *Krámli Mihály*: Az S. M. S. SZENT ISTVÁN. Magyarország és az osztrák-magyar dreadnought-program. In: *HK* 2000/1. 13–15. o. A hitel pontos megosztásáról: *Krámli Mihály*: A magyar tengeri hadihajógyártás 1907-1914. In: *HK* 2002/1. 82. o.

[97] Egy csatahajó ára a következő tételekből állt össze: test és gépek: 21 000 000 K, páncél: 12 400 000 K, tüzérség: 12 850 000 K, lőpor: 3 710 000 K, hüvely: 2 020 000 K, lövedék 4 000 000 K, gyújtó 600 000 K, elektromos berendezések: 1 800 000 K, kamra: 1 500 000 K, torpedó: 620 000 K. A tüzérségi lőszerek tételét vizsgálva a korabeli árak alapján ez három teljes lőszerjavadalmazást jelent.

[98] KA MS/PK 1909. I-4/9. 4433.

[99] *Ramoser* 84–87. o.

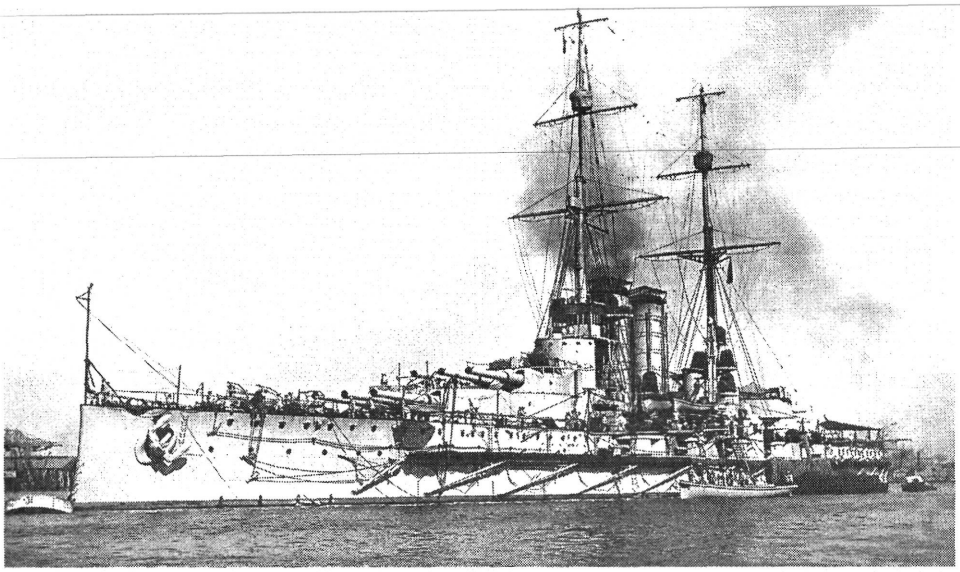

S. M. S. VIRIBUS UNITIS

esetében 1913. január 1-i, a VI. számú esetében 1914. január 1-i határidővel.[100] A IV. számú csatahajót 1911. június 24-én bocsátották vízre, az V. számút 1912. március 21-én.

Külön figyelmet érdemel a névadás problematikája. Ahogy közeledett az osztály első tagjának, a IV. számú csatahajónak a vízrebocsátása, úgy vált aktuálissá a névadás kérdése. Figyelemre méltó, hogy a haditengerészet a névjavaslatokat elsősorban a trónörökös katonai irodájának nyújtotta be, nem pedig az uralkodóénak.

1911. március 8-án a tengerészeti osztály a következő javaslatot terjesztette fel: IV.: TEGETTHOFF, V.: DON JUAN, VI.: PRINZ EUGEN, VII.: HUNYADI. A haditengerészet ugyanakkor kijelentette, hogy a sajtóhíresztelések, mely szerint az első hajónak a FRANZ JOSEPH nevet szánnák, minden alapot nélkülöznek. Ferenc Ferdinánd válaszában közölte, hogy egyelőre csak az első hajó nevével foglalkozzanak, ami TEGETTHOFF legyen. 1911. március 22-én azonban Ferenc József katonai irodája közölte Montecuccolival, hogy a IV. számú hajó névadásának jogát az uralkodó magának tartja fenn. Március 28-án, személyes jelmondata után, Ferenc József a VIRIBUS UNITIS nevet adta a csatahajónak.[101] Némi szünet után, 1911. október 23-án kelt levelében Ferenc Ferdinánd katonai irodája közölte a haditengerészettel, hogy a trónörökös az V. számú hajónak a TEGETTHOFF, a VI. számúnak a PRINZ EUGEN nevet óhajtja adni. 1912-ben az uralkodó elfogadta a TEGETTHOFF nevet, később pedig a PRINZ EUGEN-hez is hozzájárult. 1912-ben a haditengerészet úgy döntött, hogy a 20 000 tonnás csatahajókat hivatalosan Typ TEGETTHOFF-nak, azaz TEGETTHOFF-osztálynak nevezik el.[102]

---

[100] KA MS/PK 1911. I-4/7. 729.; Magyar Országos Levéltár (MOL) Z 429. 18. cs. 131. t.

[101] *Ramoser* 167–168. o.

[102] *Ramoser* 168–169. o.; KA MS/PK I-4/4. 1912., 1032. E döntés oka nem egészen tisztázott. Felmerül a lehetőség, hogy e lépésnek olaszellenes éle volt, de lehet, az volt az oka, hogy a TEGETTHOFF nevet eredetileg az első egységnek szánta a trónörökös, és a haditengerészet így próbált hízelegni neki.

Külön érdemes szólni a Danubiusnál épülő VII. számú hajó névadásáról. 1913 áprilisában a tengerészeti osztály a következő négy nevet terjesztette fel a trónörökös katonai irodájának: CORVIN MÁTYÁS, SZENT ISTVÁN, HUNYADI és ERZSÉBET KIRÁLYNÉ.[103] A trónörökös kifejtette, hogy a HUNYADI név azért nem megfelelő, mert Magyarországon élnek még Hunyadiak, a CORVIN MÁTYÁS és az ERZSÉBET KIRÁLYNÉ pedig a magyar szeparatizmus alá adna lovat. Ferenc Ferdinánd a LAUDON nevet szerette volna adni a hajónak, de Arthur Bolfras tábornok, az uralkodó katonai irodájának vezetője értésére adta, hogy a magyar gyárban épülő csatahajó számára nem lenne szerencsés nem magyar nevet adni. Bolfras a SZENT ISTVÁN nevet támogatta. Végül, mint az első hajó esetében, Ferenc József magának tartotta fenn a döntés jogát, és 1913 júniusában a SZENT ISTVÁN nevet választotta a VII. számú csatahajó számára.

1911 októberében, katonai irodáján keresztül, Ferenc Ferdinánd jelezte, hogy a flotta leendő zászlóshajóján, német mintára, lakosztályt szeretne magának. A német flottában ugyanis az S. M. S. DEUTSCHLAND-on, illetve a dreadnought-osztályok egy-egy tagján külön lakosztálya volt II. Vilmosnak. A kérést a haditengerészet teljesítette, az 1912 tavaszán elvégzett átalakítás és a lakosztály berendezése 82 000 koronába került.[104]

A VIRIBUS UNITIS építése nemzetközi összehasonlításban is gyorsan haladt, ám a kezdeti problémák, illetve a menet közbeni módosítások miatt az eredeti határidőt így sem lehetett betartani. A hajó 2 órás, erőltetett próbajáratát 1912. szeptember 18-án tartották, melyen 27 383 lóerős teljesítményt és átlagosan 20,49 (rövid időre maximálisan 20,76) csomós sebességet ért el.[105] Az előzetes elméleti számítások alapján ugyan 21 csomót vártak a hajótól, de még így is bőven túlszárnyalta a szerződésben előírt 20 csomós sebességet.[106] A haditengerészet 1912. október 6-án, délután két órakor állította szolgálatba első dreadnoughtját, Anton Willenik sorhajókapitány parancsnoksága alatt. A hajó hivatalos átvétele azonban csak december 5-én történt meg.[107] A VIRIBUS UNITIS lett a világon az első, hármas lövegtornyokkal szolgálatba állított csatahajó. A VIRIBUS UNITIS számos apró részletben különbözött nem csak a Danubiusban épült hajótól, de Triesztben épült testvéreitől is. Ennek a legfőbb oka abban keresendő, hogy számos, a munkák megkezdése utáni tervmódosítást ezen az egységen már nem tudtak végrehajtani, mivel építésének már előrehaladottabb fázisában volt.

A VIRIBUS UNITIS próbajáratai során több hibára is fény derült. Bekövetkezett az, amitől tartani lehetett: az egymás felett elhelyezett lövegtornyok miatt túl magasra került

---

[103] KA MS/PK 1913. I-4/4. 1476.

[104] *Ramoser* 165. o.; *Neudeck – Schulz – Blochmann*: Der Moderne Schiffbau. Berlin, Leipzig 1912. melléklete. A DEUTSCHLAND-on lévő lakosztály jóval kisebb volt, mint a későbbi német császári lakosztályok, vagy Ferenc Ferdinándé. (KA MS/II. GG 47C/13. 2343.) Bár a kérés teljesült, a trónörökös konyhája részére igényelt külön hűtőkamrát Montecuccoli személyesen utasította el.

[105] KMA TM 210/42. „Kollaudierung S. M. S. VIRIBUS UNITIS." A hajók átvételi próbái a következőkből álltak: álló géppróba, 6 órás előpróba, 8 órás próba emelkedő majd csökkenő teljesítménnyel, 30 órás próba 5000 LE teljesítménnyel, 30 órás próba 17 000 LE teljesítménnyel, 4 órás próba 8 mérföldes tesztszakaszon 20 000 LE teljesítménnyel, 2 órás próba maximális teljesítménnyel 8 mérföldes tesztszakaszon, 8 órás manőverpróba, 4 órás próba a kiegészítő olajtüzelés tesztelésére. A próbákat 900 tonna tüzelőanyaggal és fél készletekkel végezték. Egyes próbákat már a szolgálatba állítás után végeztek.

[106] KMA TM 210/14. „24 500 T Schlachtschiff Projekt." A tanulmány sok ponton említi VIRIBUS UNITIS-t, illetve annak hiányosságait. A szerződés szerint 20 csomó alatt 0,1 csomónként 20 000 korona levonás járt.

[107] KMA TM 210/42. „Kollaudierung S. M. S. VIRIBUS UNITIS."

a hajó súlypontja. Mindezt tetézte, hogy a lövegtornyok a Škoda által garantált 629 tonna helyett alul 688 tonna, felül 692 tonna tömegűek lettek.[108] Húsz csomós sebességgel haladva, maximálisan (35 fokkal) kitérített kormánylapáttal fordulva, a hajó 8° 20'-re megdőlt. A próbajáratok során a TEGETTHOFF 11° 20'-re, a PRINZ EUGEN pedig 10° 45'-re dőlt meg.[109] A SZENT ISTVÁN esetében a dőlés még sokkal jelentősebb volt: 19° 45'. A nagy különbség oka a Műszaki Bizottság szerint a fényszórók elhelyezésének különbségéből (megemelt fényszóróplatform), illetve az eltérő csavarelrendezésből és a nagy méretű tengelynadrágokon keletkező áramlatokból adódott.[110] A trieszti gyárban készült hajóknál emiatt 20°-ra, míg a SZENT ISTVÁN-nál 15°-ra korlátozták a kormánylapát maximális kitérítését.

Az osztály valamennyi tagjának közös problémája volt még, hogy a hajóorr kiképzéséből, és a megemelt orrfedélzet hiányából adódóan, 18-20 csomós sebességgel haladva, a felcsapódó víz folyamatosan elárasztotta a fedélzet első részét.

A másik probléma a kazánokkal, illetve a turbinákkal volt. Az STT hajógép-tervezői ugyanis túlságosan optimistán számolták a turbinák gőzfogyasztását. Ennek következtében a 12 Yarrow-kazán kapacitása nem bizonyult elegendőnek. A turbinák gőzfogyasztása a számított 7 kg/LE helyett a valóságban 8 kg/LE volt. Ennek az lett a következménye, hogy a hogy a hajók az eredetileg előírt nyolc helyett csak két órán keresztül tudták tartani a maximális sebességet, utána esni kezdett a nyomás a kazánokban. A haditengerészet úgy segített a problémán, hogy e hajók számára csak kétórás próbautat írt elő.[111]

A SZENT ISTVÁN esetében más volt a helyzet: Babcock-Wilcox-kazánjai nagyobbak és jobb hatásfokúak voltak, mint a másik három egység Yarrow-kazánjai, és nyolc órán keresztül is lehetővé tették a teljes gőzzel való haladást.[112]

A hajótest gyenge konstrukciója okozta problémák már az osztály első hajójánál rögtön jelentkeztek. A szerződés előírásai szerint a próbajáratokat követően a haditengerészet úszódokkjában megvizsgálták a hajótestet, s azt tapasztalták, hogy az 50. és a 70. borda, azaz a két hátsó lövegtorony között a kettős fenék szerkezete deformálódott. Az 1912. október 2-án felvett jegyzőkönyv szerint a deformációk valószínűleg a dokkolás következtében keletkeztek.[113] Emellett vita volt a gyár és a haditengerészet között a súlytúllépésről is. A haditengerészet számításai szerint a VIRIBUS UNITIS 66 tonnával lépte túl az előírt próbajárati vízkiszorítást, amely így 20 343 tonna lett. Az STT ez ellen tiltakozott, és csak 12 tonnát ismert el.[114]

---

[108] KA MS/II. GG 47C/6. 10 206. Természetesen a lövegtornyok nem voltak kilogrammra egyformák, pl a PRINZ EUGEN leghátsó tornya a gyári súlytáblázat szerint 682 tonnás volt. KMA TM 210/42. „Gewichts Aufnahme S. M. S. Prinz Eugen 30,5 cm RT Nr. 4". A VIRIBUS UNITIS súlypontja 1789 mm-rel volt a vízvonal felett, míg a tervezett ERSATZ MONARCH-osztály esetében ez 1289 mm volt. KMA TM 210/14. „24 500 T Schlachtschiff Projekt"

[109] KMA TM 210/42.

[110] MOL Z 429. 18. cs. 130 t.; KA MS/II. GG 1916. 47. D/2. 16.

[111] KA MS/II. GG 1912. 47C/6. 10.; KMA TM 210/42. „Kollaudierung S. M. S. VIRIBUS UNITIS."

[112] KA MS/II. GG 1912. 47C/6. 2026.

[113] KMA TM 210/42. „Kollaudierung S. M. S. VIRIBUS UNITIS."

[114] KMA TM 210/42. „Kollaudierung S. M. S. VIRIBUS UNITIS." A legnagyobb túllépés a lövegtornyok esetében volt, a négy torony összsúlyát 2512 tonnára számították, míg a megvalósuláskor 2798 tonna lett. A 66 tonna a többletek és a megtakarítások összegzésével jött ki.

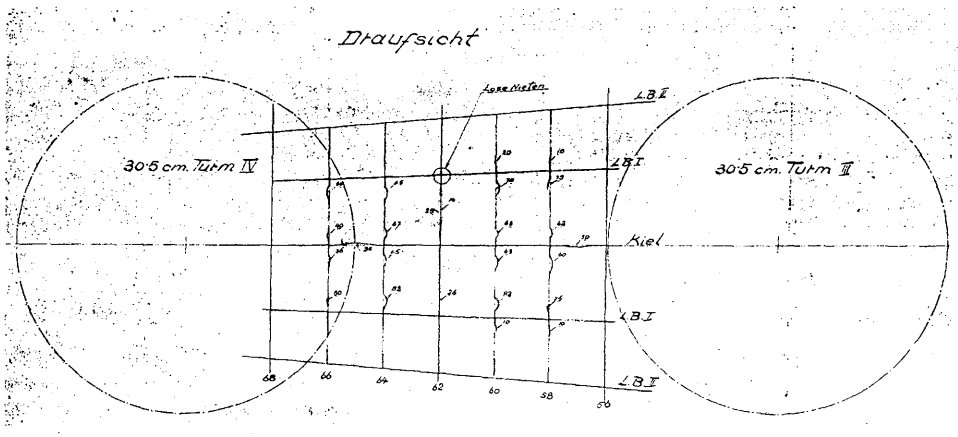

A VIRIBUS UNITIS kettősfenék-szerkezetében tapasztalt torzulások a dokkolás után

A 30,5 cm-es lövegek lőpróbái során a hajó tizennégy helyen sérült meg (pl. parancsnoki torony, kémények, csónakok, előfedélzet), de ez természetes jelenség volt minden csatahajón.[115]

Az osztály második hajója, a névadó TEGETTHOFF, jóval lassabban készült, mint a VIRIBUS UNITIS. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy az 1913. januári 1-i átadási határidőt nem lehet betartani, a határidőt a gyár kérésére 1913. április 16-ra módosították. A sorozatos turbinaproblémák és a többszöri javítás miatt azonban ezt a határidőt sem sikerült betartani. A kétórás próbajáratra 1913. április 25-én került sor, melyen a hajó 25 638 lóerő teljesítmény mellett 20,31 csomós átlagos sebességet ért el.[116] A TEGETTHOFF-ot a haditengerészet 1913. július 14-én állította szolgálatba, Anton Hansa sorhajókapitány parancsnoksága alatt.

Az STT-ben a VI. számú hajó gerincét 1912. január 16-án fektették le, és a PRINZ EUGEN névre keresztelt csatahajót 1912. november 30-án bocsátották vízre. Felszerelése a szükségesnél lassabban haladt, és az 1914. január 1-i határidőt nem sikerült betartani. A PRINZ EUGEN kétórás próbajáratát 1914. május 14-én tartották meg, melyen a hajó 27 183 lóerős teljesítményt és átlagosan 20,41 csomós sebességet ért el. A Trieszt-ben épült harmadik csatahajó közel hét hónapos késedelemmel, 1914. július 17-én állt szolgálatba.

A fiumei Danubiusban megrendelt VII. számú csatahajó építését nagyban hátráltatta, hogy a hajógyár kibővítése, illetve a megfelelő sólya építése alig kezdődött meg 1911 tavaszán. Emellett a gyárnak semmiféle tapasztalata nem volt ekkora méretű hajók építésében. Az osztrák sajtóban több cikk kárhoztatta a haditengerészetet, hogy magyar gyárban rendelte meg a negyedik csatahajót. Ferenc Ferdinánd is aggodalmát fejezte ki a hajó minősége miatt. A VII. számú csatahajó gerincét végül 1912. január 29-én fektették le. A

[115] KMA TM 210/42. „Kollaudierung S. M. S. VIRIBUS UNITIS."

[116] KMA TM 210/42. „Kollaudierung S. M. S. TEGETTHOFF."

hajó építése a gyár hiányos felszereltsége és a munkások tapasztalatlansága miatt jóval lassabban haladt, mint trieszti testvérhajóié. Az 1913 elejére tervezett vízrebocsátás emiatt alapos késedelmet szenvedett, végül csak 1914. január 17-én került rá sor. A SZENT ISTVÁN névre keresztelt csatahajó továbbépítése szintén vontatottan haladt, különösen a háború kitörése után, mikor a munkákat Polában folytatták, a Danubius munkásaival. A hajó próbajáratait végül csak 1915. november 20–21-én sikerült végrehajtani, a háború miatt a Fasana-csatornában. Ezek során a hajó 26 400 lóerőt teljesített, érdekes módon az elért sebességet nem jegyezték fel. A harmincórás próbajáratoktól a háborús viszonyok miatt eltekintettek.[117] A SZENT ISTVÁN-t hivatalosan 1915. november 17-én állította szolgálatba a haditengerészet.

Kevéssé ismert, hogy a magyar ágyúgyár felállításáról folyó tárgyalások idején, 1911-ben felmerült annak a lehetősége, hogy ez a gyár szállítsa a Danubiusban épülő csatahajó melléktüzérségét. Miután a gyár felállítására csak két évvel később került sor, a magyar ipar lemaradt a 2 160 000 koronás megrendelésről.[118]

A próbajáratok során a SZENT ISTVÁN még testvérhajóinál is instabilabbnak mutatkozott. Mint már említettük, 19° 45'-re dőlt meg, és ennek következtében a 15 cm-es ágyúk kazamatájába víz áramlott be.[119] A próbajáratokat követő dokkolás során a hajótest alsó részén nagy felületű deformációkat találtak, melyek sokkal nagyobb területre terjedtek ki, mint a testvérhajóin. A műszaki bizottság szerint ezt az okozta, hogy a Danubius egyes részkonstrukciók esetében nem az előírt erősségű anyagot használta.[120] A haditengerészet a késedelem miatt 312 500 korona kötbért állapított meg, mely ellen a Danubius tiltakozott. Végül abban egyeztek meg, hogy a kötbér rendezését a háború végéig elnapolják.

*

A TEGETTHOFF-osztály négy csatahajója nem tartozott a legsikerültebb csatahajókonstrukciók közé. Ennek elsősorban a sietség, illetve a velük szemben megfogalmazott túlzott elvárás volt az oka. A nagy sietség, az építés minél hamarabb való megkezdése az olaszok által építeni kezdett dreadnoughtok miatt volt fontos. Ugyanekkor a haditengerészet legnagyobb, 20 500 tonnás úszódokkja limitálta a hajók lehetséges méretét. Az ily módon megszabott vízkiszorítású csatahajókat az olasz hajók tűzerejét ellensúlyozandó a lehető legerősebb tüzérséggel látták el, a páncélzat, de elsősorban a hajótest konstrukciójának rovására. A vízmentes válaszfalak fogyatékosságai ismertek voltak, ám azokat, súlytakarékossági okokból, csak részben javították ki. Mindezt tetézte a hajók elégtelen torpedóvédelme. A kettő együtt halálos veszedelmet jelentett: az osztály két tagja, a SZENT ISTVÁN és a VIRIBUS UNITIS víz alatti robbanás következtében süllyedt el.

[117] MOL Z 429. 18. cs. 130. t.

[118] KA MS/PK 1911. XI-4/9. 1967.; KA MS/II. GG 1912. 47C/6. 10 206. A gyárat 1913-ban hozták létre Győrben, 7/13 magyar állami és 6/13 Škoda részesedéssel.

[119] MOL Z 429. 18. cs. 130. t. A SZENT ISTVÁN emellett még orrnehéznek is bizonyult: az 1915. november 20-i próbaúton a merülése elől 8,78 m, hátul pedig 8,64 m volt.

[120] KA MS/II. GG 1916. 47D/2. 5.

A haditengerészet természetesen tisztában volt a TEGETTHOFF-osztály hiányosságaival, s azokat a következő csatahajóosztálynál igyekeztek kiküszöbölni. A VIRIBUS UNITIS stabilitási problémáit tapasztalva felhagytak a felső hármas lövegtornyok gondolatával, a jobb tengerállóság érdekében megemelték az előfedélzetet, a hajótest konstrukcióját átalakították, hogy kiküszöböljék a dokkoláskor keletkező deformációt, és sokkal több gondot fordítottak a torpedóvédelemre, valamint a vízmentes válaszfalakra.[121]

Mindeme hiányosságuk ellenére a TEGETTHOFF-osztály tagjai az Osztrák-Magyar Monarchiát mediterrán hatalmi tényezővé léptették elő. A navalizmus és az olasz–osztrák-magyar tengeri vetélkedés gyümölcseként megszülető dreadnoughtjai nélkül a Monarchia nem lett volna teljes jogú tagja a nagyhatalmak klubjának.

FÜGGELÉK

A RADETZKY- és a TEGETTHOFF-osztály műszaki adatai

	RADETZKY	TEGETTHOFF
Teljes hossz	138,7 m	152,2 m
Szélesség	24,6 m	27,3 m
Konstrukciós merülés	8,1 m	8,5 m
Konstrukciós vízkiszorítás	14 508 metrikus t	20 013 metrikus t
Maximális vízkiszorítás	15 845 metrikus t	21 689 metrikus t
Hajtómű	12 db vízcsöves kazán 2 db háromszoros expanziójú gőzgép 2 db hajócsavar	12 db vízcsöves kazán 2 db gőzturbina 4 (2) db hajócsavar
Üzemanyag	1850 t szén 139 t olaj	1871 t szén 163 t olaj
Teljesítmény	19 500 – 20 500 LE	25 638 – 27 383 LE
Sebesség	20,5 – 21 csomó	20,31 – 20,76 csomó
Hatótávolság	6000 tmf/10 cs	4500 tmf/10 cs
Övpáncél Lövegtorony Kazamata Parancsnoki torony Fedélzet	230 mm 250, illetve 200 mm 150 mm 250 mm 48 mm	280 mm 280 mm 180 mm 280 mm 48 mm
Személyzet	30+860 fő	31+1056 fő
Fegyverzet	4×30,5 cm L45 8×24 cm L45 20×10 cm L50 3×45 cm (torpedócső)	12×30,5 cm L45 12×15 cm L50 18×7 cm L50 4×53 cm (torpedócső)

[121] KMA TM 210/14. „24 500 T Schlachtschiff Projekt." Az ERSATZ MONARCH-osztály építésének előkészítésekor a haditengerészet rászánta magát, hogy 1:1 arányú szekciókísérleteket végezzenek a torpedóvédelem javítása érdekében. Ennek költségeit beépítették az első egység árába. KA MS/PK 1914. XV-7/7. 1035.

Földközi-tengeri dreadnoughtok és dreadnought-tervek, 1909–1914[122]

Ország/osztály	*Vízkiszorítás*	*Méretek/ övpáncél*	*Teljesítmény*	*Sebesség*	*Főtüzérség*
Ausztria-Magyarország TEGETTHOFF (4)	20 000 t	152×27,3 m 280 mm	27 000 Le	20,5 cs	12×30,5 cm 12×15 cm
Ausztria-Magyarország ERSATZ MONARCH	24 500 t	175×28,5 m 310 mm	31 000 Le	21 cs	10×35 cm 14×15 cm
Franciaország COURBET (4)	23 100 t	168×28,2 m 275 mm	28 000 Le	20,5 cs	12×30,5 cm 22×14 cm
Franciaország PROVENCE (3)	23 230 t	166×27 m 275 mm	43 000 Le	21,5 cs	10×34 cm 22×14 cm
Franciaország NORMANDIE	25 000 t	176×26,8 m 280 mm	40 000 Le	21,5 cs	12×34 cm 24×14 cm
Olaszország DANTE (1)	19 160 t	161×26,5 m 250 mm	32 000 Le	22,5 cs	12×30,5 cm 20×12 cm
Olaszország GIULIO CESARE (3)	22 800 t	176×28 m 250 mm	31 000 Le	21,5 cs	13×30,5 cm 18×12 cm
Olaszország ANDREA DORIA (2)	22 800 t	176×28 m 250 mm	32 000 Le	21,7 cs	13×30,5 cm 16×15 cm
Olaszország CARACCIOLO	32 800 t	212×30 m 300 mm	70 000 Le	25 cs	8×38 cm 14×15 cm
Spanyolország ESPANA (3)	15 450 t	140×23,8 m 229 mm	23 000 Le	20 cs	8×30,5 cm 20×10 cm
Törökország[123] RESHADIJE	22 800 t	170×28,7 m 305 mm	26 500 Le	21 cs	10×34,3 cm 16×15 cm
Görögország[124] SALAMIS	20 000 t	? 250 mm	40 000 Le	23,5 cs	8×35,6 cm

[122] A zárójelben lévő szám az osztály megépült tagjainak számát mutatja. Ahol nincsenek számok, azok csak tervezett, de meg nem épült hajók.

[123] Törökország e típusból kettőt rendelt meg Nagy-Britanniában. Az első világháború kitörésekor az angolok a RESHADIJE-t lefoglalták, és ERIN néven saját flottájukban állították szolgálatba. A másik hajó elkészült részeit a balkán-háborúk idején lebontották.

[124] A hajót 1912-ben Németországban rendelték meg, amerikai lövegekkel. A hajótest el is készült, de hadihajóként sohasem került felszerelésre.

Mihály Krámli

THE BIRTH OF THE TEGETTHOFF CLASS

The Austro–Hungarian Dreadnought Project

Summary

The British DREADNOUGHT, built in 1906, was a landmark in the history of battleships. With the appearance of this new type of warship, the previously built ships had become obsolete. It started a new chapter in the age of navalism and the race for naval supremacy: the dreadnought period. During the subsequent years, the possession of dreadnoughts proved to be a fundamental requirement of naval power. A land power in the first place, the Austro–Hungarian Monarchy was reached by the waves of navalism at that time. It is indicated by the budget of the Navy, which increased by nearly 400% between 1904 and 1914, while the Navy's quota in the defence budget grew from 7 to 25%. Following the appearance of the new type of battleship, Austria–Hungary too was forced to build dreadnoughts to be able to maintain her status of a great power, and to counterbalance the dreadnought project of her rival, Italy.

Although the first (and last) dreadnoughts of the Austro–Hungarian Monarchy were the warships of the TEGETTHOFF Class, Austro–Hungarian dreadnought plans were made even earlier. The first reports of the new battleship reached the Imperial and Royal Navy in the summer of 1905, at a time when their latest warships were being planned. As a result of the news, chief constructor Siegfried Popper and others suggested that the new battleships be built according to the new principles. Back then, however, the leaders of the Navy refused that idea, and the new warships (RADETZKY Class, 14 500 tons) employed combined heavy artillery (4x30.5 cm, 8x24 cm).

In spite of the foregoing, the Navy leaders were fully aware that dreadnoughts had to be built in the future. In the summer of 1906, politics and propaganda started to prepare the way for the dreadnoughts. In May 1908, the preliminary steps in planning were taken, and the first drafts had been made by March 1909. In compliance with the various plans, 8–12 30.5 cm cannons would have constituted the artillery of the ships. In the course of planning, more and more details of the Italian project had become known, which influenced the Austro–Hungarian plans to a great extent. It had come to light that the Italian dreadnought was to be armed with 12 30.5 cm guns, arranged in triple turrets. The final version had developed by the early autumn of 1909. Austro–Hungarian dreadnoughts too were equipped with 4 triple turrets.

Financing was a problematic issue in the special dual political system of the Austro–Hungarian Monarchy. In 1909 and 1910, as a result of the Hungarian political crisis, delegations could not meet and vote for the Navy budget, and so the necessary credit could not be granted either. The Navy, however, had to rely on loans to cover the expenses of the project. For the sake of the credit, the Navy had to conclude an agreement with the Hungarian government, offering one of the battleships to the Hungarian Danubius Factory. Subsequent to the agreement, in early 1911, both delegations voted for a credit of 312 million crowns. Irrespective of this, in a secret contract the Navy ordered two ships from Stabilimento Tecnico Triestino one year before voting the loan, so that the construction of the ships could start as soon as possible.

The building of the first two ships (VIRIBUS UNITIS and TEGETTHOFF) started in 1910, while the construction of the other two (PRINZ EUGEN and SZENT ISTVÁN) began in 1912. VIRIBUS UNITIS was the first to enter into service in October 1912, and SZENT ISTVÁN, built in the Hungarian factory, was the last in November 1915. These ships were rather faulty in design, primarily because the 12 30.5 cm guns were too heavy when compared with the displacement of 20 000 tons.

Mihály Krámli

LA NAISSANCE DE LA CLASSE TEGETTHOFF

Le programme austro-hongrois de dreadnought

Résumé

Construit en 1906, le dreadnought inaugura une ère nouvelle dans l'histoire des navires de guerre. Avec l'apparition de ce navire d'un nouveau type, les autres devinrent alors vétustes. A l'époque du „navalisme" et de la concurrence acharnée entre les flottes, les grandes puissances se devaient de posséder des dreadnoughts. La Monarchie austro-hongroise, qui était principalement

une puissance terrestre, commença alors être touchée par la vague du navalisme : le budget de la marine militaire fut presque multiplié par cinq entre 1904–1914, tandis que le pourcentage de la marine militaire à l'intérieur du budget de la défense passait de 7 % à 25 %. Après l'apparition des dreadnoughts, la Monarchie fut contrainte de lancer leur construction afin de maintenir son statut de grande puissance et de contrebalancer le programme dreadnought de l'Italie, sa rivale.

Quoique les navires de la classe TEGETTHOFF aient été les premiers et aussi les derniers dreadnoughts de la Monarchie, les premiers projets austro-hongrois concernant les dreadnoughts remontent plus loin. La marine militaire impériale et royale, en train de concevoir ses nouveaux navires, eut les premières informations sur les dreadnoughts en été 1905. Sous l'effet de ces nouvelles, plusieurs personnes, dont le chef projeteur Siegfried Popper, proposèrent de construire leurs navires selon les nouveaux principes, mais le commandement de la marine militaire écarta alors cette idée. Ainsi les nouveaux navires de guerre (classe RADETZKY, 14 500 t) furent construits avec une artillerie lourde mixte (40x305 mm, 80x240 mm).

Malgré cela, le commandement de la marine militaire savait qu'elle devrait faire construire des dreadnoughts. Sur le plan politique et de la propagande, la préparation du terrain pour les dreadnoughts commença en été 1906. Les préparatifs des projets de construction débutèrent en mai 1908 et les premières esquisses furent élaborées pour mars 1909. D'après les différents plans, l'armement des navires se serait composé de 8 à 12 pièces d'artillerie de 305 mm. Au cours de la rédaction des plans, de nombreux détails filtrèrent sur le programme italien, ce qui eut un fort impact sur les projets austro-hongrois. Il était désormais connu que le dreadnought italien serait équipé de 12 pièces de 305 mm installées dans des triples tours d'artillerie. La conception définitive vit le jour, après une douzaine de versions, en début d'automne 1909. Les dreadnoughts austro-hongrois furent également équipés de 4 triples tours d'artillerie.

La particularité du système dualiste de la Monarchie austro-hongroise posa problème pour le financement du projet. En raison d'une crise politique en Hongrie, les délégations qui auraient dû voter le budget de la marine militaire n'ont même pas pu se réunir en 1909–1910. Ainsi, le crédit nécessaire n'a pas pu être voté non plus. Comme la marine militaire avait absolument besoin de crédits pour financer le projet, elle dut conclure un accord spécial avec le gouvernement hongrois dans lequel elle promit un navire au chantier naval hongrois Danubius. A l'issue de cet accord, les deux délégations votèrent, début 1911, le crédit de 312 millions de couronnes. Toutefois, un an avant le vote de ce crédit, la marine militaire avait déjà commandé, dans un contrat confidentiel, deux navires à Stabilimento Tecnico Triestino afin de commencer la construction au plus tôt.

La construction des deux premiers navires (VIRIBUS UNITIS, TEGETTHOFF) fut lancée en 1910, tandis que celle des deux autres (PRINZ EUGEN, SZENT ISTVÁN) en 1912. C'est VIRIBUS UNITIS qui fut mis en service le premier, alors que le SZENT ISTVÁN, construit dans un chantier naval hongrois, fut le dernier en novembre 1915. En raison de leur armement trop lourd (12 pièces de 305 mm) par rapport à leur déplacement d'eau de 20 000 tonnes, ces navires ne furent pas des constructions réussies.

Mihály Krámli

DIE GEBURT DER TEGETTHOFF-KLASSE

Das österreichisch-ungarische Dreadnought-Programm

Resümee

Die 1906 erbaute englische DREADNOUGHT eröffnete in der Geschichte der Kriegsschiffe eine neue Ära. Mit dem Erscheinen des neuartigen Kriegsschiffes wurden die früher erbauten Kriegsschiffe unzeitgemäß. Es eröffnete in der Zeit des Navalismus und des immer stärker werdenden Flottenwettbewerbs einen neuen Abschnitt: die Dreadnought-Ära. In den folgenden Jahren wurde der Besitz der Dreadnoughts zu einem wichtigen Mittel des Großmächte-Daseins. Die Welle des Navalismus erreichte gerade in dieser Zeit die Österreich-Ungarische Monarchie, die in erster Linie eine Festland-Großmacht gewesen ist. Dies wird durch die Tatsache belegt, dass das Budget der Kriegsmarine zwischen 1904–1914 nahezu auf das Fünffache anstieg, und der Anteil der Kriegsmarine am Verteidigungsbudget von 7% auf 25% anstieg. Im Anschluss an das Erscheinen der Dreadnoughts war die Monarchie – infolge der Aufrechterhaltung ihrer Großmächte-Position, bzw. des Ausgleichs des Dreadnought-Programms des Rivalen, Italiens – gezwungen, mit dem Bau von Dreadnoughts zu beginnen.

Obwohl die Schiffe der TEGETTHOFF-Klasse die ersten und letzten Dreadnoughts der Monarchie waren, waren die ersten österreichisch-ungarischen Dreadnought-Pläne bereits früher entstanden. Die ersten Nachrichten über das neue Kriegsschiff erreichten die kaiserliche und königliche Kriegsmarine, die gerade ihre neuesten Kriegsschiffe plante, im Sommer 1905. Auf die Nachrichten reagierend schlugen mehrere Personen, unter ihnen der leitende Konstrukteur Siegfried Popper, vor, die neuen Schiffe bereits nach den neuen Prinzipien zu bauen. Die Führung der Kriegsmarine aber war dazu damals noch nicht bereit, und so wurden die neuen Kriegsschiffe (RADETZKY-Klasse, 14 500 t) mit einer gemischten Schwerartillerie (4x30,5 cm, 8x24 cm) gebaut.

Trotz des oben Dargelegten war sich die Führung der Kriegsmarine darüber im Klaren, dass in Zukunft nunmehr Dreadnoughts gebaut werden müssen. Die diesbezüglichen politischen und propagandistischen Vorbereitungen begannen im Sommer 1906. Die Vorbereitungen der Planung wurden im Mai 1908 begonnen, die ersten Entwürfe wurden bis März 1909 fertig gestellt. Den verschiedenen Plänen zufolge hätten 8–12 Stück 30,5 cm-Kanonen die Rüstung der Schiffe gebildet. Im Laufe der Planung kamen immer mehr Details des konkurrierenden italienischen Programms ans Tageslicht, was die österreichisch-ungarischen Pläne in bedeutendem Maße beeinflusste. Es wurde bekannt, dass die italienischen Dreadnoughts mit 12 Stück 30,5 cm-Geschützen aufgerüstet werden, die in Drillingtürmen stehen. Die endgültige Konzeption wurde nach etwa ein Dutzend Varianten im frühen Herbst 1909 fertig gestellt. Auch die österreichisch-ungarischen Dreadnoughts wurden mit 4 Drillingtürmen versehen.

Die besondere, dualistische staatliche Grundordnung der Österreich-Ungarischen Monarchie führte in der Finanzierung zu Problemen. Infolge der ungarländischen politischen Krise konnten die Delegationen, die über das Budget der Kriegsmarine abstimmen sollten, 1909–1910 nicht zusammentreten, sodass auch über den notwendigen Kredit nicht abgestimmt werden konnte. Die Kriegsmarine konnte die Kosten des Programms nämlich nur mit Hilfe eines Kredites finanzieren. Um den Kredit zu billigen, musste mit der ungarischen Regierung eine gesonderte Vereinbarung geschlossen werden, in der eines der Kriegsschiffe der ungarischen Werft Danubius versprochen wurde. Nach dieser Vereinbarung stimmten Anfang 1911 beide Delegationen für den Kredit in Höhe von 312 Millionen Kronen. Die Kriegsmarine jedoch gab bereits ein Jahr vor der Abstimmung über den Kredit in einem geheimen Vertrag bei der Stabilimento Tecnico Triestino den Bau zweier Schiffe in Auftrag, damit der Bau der Schiffe möglichst rasch beginnen konnte.

Der Bau der ersten beiden Schiffe (VIRIBUS UNITIS, TEGETTHOFF) begann 1910, die der beiden anderen (PRINZ EUGEN, SZENT ISTVÁN) im Jahre 1912. Als erstes Schiff trat im Oktober 1912 die VIRIBUS UNITIS ihren Dienst an, als letztes die in einer ungarischen Werft erbaute SZENT ISTVÁN im November 1915. Die Konstruktion der Schiffe war aber keine besonders gut gewählte: vor allem, weil sie im Vergleich zu ihrer Wasserverdrängung von 20 000 Tonnen mit den 12 Stück 30,5 cm-Geschützen eine zu schwere Rüstung hatten.

Михай Крамли

РОЖДЕНИЕ КЛАССА TEGETTHOFF

Австро-венгерская программа по строительству дредноутов

Резюме

Английский DREADNOUGHT, построенный в 1903 году, открывает новую эпоху в истории боевых кораблей. С появлением боевого корабля нового типа становятся устаревшими построенные ранее боевые суда. Это событие открыло новую эру в истории навализма и все более обостряющейся конкуренции по строительству флотов – эпоху дредноутов. В последующие годы обладание дредноутами стало важным атрибутом великих держав. В это время волна навализма докатилась до Австро-Венгерской Монархии, которая прежде всего была сухопутной державой. Об этом свидетельствует тот факт, что бюджет военно-морского флота в период 1904–1914 годов возрос приблизительно в пять раз, в то время как доля военно-морского флота в вооруженных силах в бюджете обороны государства увеличилась с 7 % до 25 %. После появления на сцене дредноутов Австро-Венгерская Монархия в целях поддержания статуса великой державы, а также для сбалансирования дредноутной программы своего главного соперника Италии была вынуждена наладить строительство дредноутов.

Хотя суда Класса TEGETTHOFF были первыми и одновременно последними дредноутами Монархии, первые австро-венгерские планы по строительству дредноутов возникли гораздо раньше. Первые вести о новом боевом судне поступили летом 1905 года к королевско-кайзеровскому боевому флоту. Уже как раз проектировали первое новое боевое судно. Под влиянием этих известий многие руководители флота, в том числе ведущий конструктор Зигфрид Поппер поставил вопрос о том, что новые суда следует строить по новым принципам. Однако руководство военно-морского флота в это время отказалось от этих принципов, и новые военные суда (Класса RADETZKY, 14 500 т) строились с оснащением тяжелой артиллерией (4 x 30,5 см, 8 x 24 см).

Несмотря на вышесказанное, руководство военно-морского флота отчетливо сознавало, что в будущем необходимо строить дредноуты. Для создания почвы для строительства дредноутов политическая и пропагандистская подготовка началась летом 1906 года. Подготовка к проектированию началась в мае 1908 года, первые проекты были составлены уже к к марту 1909 года. Согласно различным проектам вооружение военных судов должны были составлять 8–12 пушек калибра 30,5 см. В ходе проектирования становились известными все больше деталей из программы итальянского соперника, что значительно повлияло на австро-венгерские планы. Выяснилось, что итальянские дредноуты были оснащены 12 орудиями калибра 30,5 см, размещенными в тройных башнях-бойницах. После доброй дюжины вариантов окончательная концепция была создана к ранней осени 1909 года. Австро-венгерские дредноуты были оснащены 4 (четырьмя) тройными башнями-бойницами.

Специфическая, дуалистическая структура Австро-Венгерской Монархии привела к возникновению проблем в финансировании строительства. Вследствие венгерского политического кризиса в 1909–1910 году не были сформированы делегации, которые проголосовали бы за бюджет военно-морского флота, таким образом не состоялось и голосование за необходимые кредиты. Ибо, как известно, бюджет программы по строительству военно-морского флота можно было финансировать только за счет кредитов. В целях получения кредита необходимо было заключить отдельное соглашение с венгерским правительством, согласно чему строительство отдельных военных судов было обещано венгерскому заводу Данубиус. После заключения этого соглашения обе делегации в начале 1911 года проголосовали за кредит в размере 31,2 миллиона крон. Однако военно-морской флот в целях скорейшего начала строительства военных кораблей за год до голосования кредистов в секретно заключенном соглашении уже сделал заказ на два военных судна у фирмы Stabilimento Tecnico Triestino.

Строительство первых двух кораблей (VIRIBUS UNITIS, TEGETTHOFF) началось в 1910 году, а двух других (PRINZ EUGEN, SZENT ISTVÁN) в 1912. Первым на вооружение было принято судно VIRIBUS UNITIS в октябре 1912 года, самым последним был построен на венгерском заводе дредноут SZENT ISTVÁN в ноябре 1915 года. Эти суда не имели слишком удачную конструкцию в первую очередь потому, что по сравнению с их водоизмещением в 20 000 тонн они имели слишком тяжелое вооружение, состоявшее из 12 орудий калибра 30,5 см.

SÁGVÁRI GYÖRGY

TÁRGYIASULT EMLÉKEZET*

Emlékművek, múzeumok a Nagy Háborúról

A XX. századelő meghatározó kollektív élménye a háború. Négy és fél éve alatt Magyarország majd' négymillió polgára került a frontokra. Közülük 660 ezren meghaltak, 740 ezren megsebesültek. A háború a társadalom alapsejtjeiig hatolt, átjárta legkisebb közösségeit is.

Mi maradt a világháborúból az emlékezetnek? Sokféle emléke saját tárgyi valóságában, a történés maga, hőseivel és áldozataival, legendáival és csuda dolgaival, a jövőnek közösen szőtt mítoszaival – mind a „megelevenedett háború," a háború élő emlékezete. „... Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kitéve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükségszerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre" – írja Pierre Nora.[1] Az emlékezet a konkrétban gyökerezik és a legkülönbözőbb formában tör felszínre. A háború emlékezete az egyszerű sírkereszt és a tömegsírok fölé magasodó gigantikus emlékmű, a fákkal beültetett kis emlékhelyek és az egykori nagy csaták helyszínén emelt emlékmúzeumok, megőrzött személyes kis emlékek, családi ereklyék, kultikus tárgyak és propaganda szülte giccses emléktárgyak. Minden ilyen emlék a nagy események hol csendes, hol meg hivalkodó tanúja.

Az első világháború megteremtette a privát emlékezés alapjaira helyezett kollektív emlékezet új paradigmáját, amely azóta is töretlenül hódít.[2] Ez a háború valójában megváltoztatta a jelen és a történelem, az egyén és az események egymáshoz való, megszokott viszonyát. Egyetlen korábbi háborúban sem tapasztalhatott sátáni logikájával hamar felülírta a megkötött társadalmi szerződéseket nemzet és polgárai között, közösség és egyén között, átminősítette az eseményekhez való viszonyt mind a nagy nemzeti, mind a kisebb közösségi, mind az egyéni dimenzióban. A háború maga taposta saját ösvényeit, és kényszerítette saját törvényeit a társadalomra, elitre és tömegekre, frontkatonákra és a hátország népére egyaránt. Primitív logikai hármassága így lenne meghatározható: a háború konkrét célja a győzelem; a győzelemért áldozatot kell hozni; a legnagyobb áldozat a véráldozat – innen pedig már csak egy lépés magának a háború mítoszának a megteremtése. Kérdés azonban: kié a mítoszteremtés joga? És kié az emlékezés joga? A háborús áldozatot hozott nemzet nevében a hatalomé, vagy az áldozatot hozók kis közösségeié?

Ahogy a háború egyre inkább tömegméreteket öltött, ahogy a frontokon szaporodtak a hősök és még inkább a hősi halottak, úgy devalválódott – a mennyiség okán is – az egyes hősiesség, a meghozott privát (vér)áldozat „nemzeti értéke." S ahogy értéktelene-

---

* A Tatabányán 2004. szeptember 1-jén rendezett történész-muzeológus konferencián elhangzott előadás jegyzetelt szövege.

[1] *Pierre Nora:* Emlékezet és történelem között. In *Múlt és jövő*, 2003. 4. szám. 4. o.

[2] *Gyáni Gábor:* Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: *Uő.:* Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. 89. o.

dett itt, úgy nőtt az értéke a másik oldalon, a kisebb közösségekben; a háború hősei és áldozatai így mindenekelőtt a kis közösségek (a katonai alakulatok, a települések, a rokonság, a család) hősei és áldozatai lettek. A gyász is, a dicsőség is, első fokon, a kis közösségeké lett. A háború nagy történései, a háború „nemzeti emlékezete" mellett létrejöttek a kisebb közösségek „közösségi emlékezetei".

Az emlékezésnek ez a fajta magánosodása ugyanakkor együtt járt az állami szerepvállalás erősödésével is, a hivatalos emlékeztetés jegyében. A hatalom már az első háborús év őszétől hozzáfogott a frontkatona-idol megformálásához, és megkezdte a harctéri heroizmusban és a hőskultuszban rejlő propaganda-lehetőségek módszeres kiaknázását. Mindezzel lényegében saját hatáskörbe vonta háborús emlékezet szelektálási jogát is. Ennek működtetésére bevetette háborús propaganda megannyi direkt és indirekt eszközét. Mondhatni, rátelepedett a kisebb közösségek „hazafiságára," magángyászára és magándicsőségére is, és megpróbálta rendszerezni azokat. Rendelettel szabályozta az emlék- és trófeagyűjtést, frontemlékekből háborús „alakulatmúzeumok" szervezését írta elő, törvényt hozott a hősi halottak nevének megörökítéséről, emlékművek építését szorgalmazta, brosúrákban, plakátokon, kiállításokon propagálta a hőskultuszt, háborús múzeumok szervezésébe kezdett, szolgálatába állította a művészetet.[3] Propagandaeszközzé tette az irodalmat, a festészetet, a szobrászatot, a fotó- és filmművészetet, a zenét. E háborús propaganda irányításában, szervezésében igen jelentős szakmai szerepet játszott a Sajtóhadiszállás (Kriegspressequartier). Ez volt az a szerv, amely a közös hadügyminisztérium keretei között, saját kebelén belül létrehozva a „Kunstgruppe" intézményét, összefogta a birodalom „művészeti iparágainak" háborús ténykedését is. Írók, újságírók, festők, szobrászok, színészek, fotóművészek kerültek teljesen szabályosan, állampolgári kötelezettségből, behívottként, vagy csak hazafias felbuzdulásból, a Sajtóhadiszállás művészcsoportjainak állományába, majd egyenesen a frontra, hogy írásban, képben, plasztikában vagy celluloidszalagon örökítsék meg azt a hősiességet, amitől azt várták, hogy majd megsokszorozza a társadalom kitartását, háborús állhatatosságát. A Kriegspressequartier vezetője a Hadilevéltár korábbi igazgatója, Ferenc Ferdinánd egyik bizalmasa, a művelt, széles látókörű Max Ritter von Hoen vezérőrnagy lett.[4]

S ha mindez kevés lett volna, a hatalom lejjebb is ereszkedett, és nem válogatott. Támogatott minden populáris megnyilvánulást, ami bármit is hozzátehetett a háború „nemzeti élményéhez." A hátországi piacokat addig soha nem látott mennyiségben özönlötték el a háborút éltető (magyarázó, bagatellizáló), ellenséget csúfoló dísz- és használati tárgyak, festett bögrék és tányérok, legyezők, háborús játékok, olcsó bizsuk, nippek, képeslapok, képeskönyvek, kitűzők, jelvények. Egy részük hatalmilag támogatott (emlékeztető) vásári apróság volt, amelyeket segélyalapok, alapítványok dobtak piacra, más

[3] Mindezekre a propagandaeszközökre a dolgozat későbbi fejezetei részletesebben is kitérnek. Az állami propaganda szervezeti kereteinek megteremtéséről *Peter Broucek:* A Sajtóhadiszállás és az irodalmi csoportok a Hadilevéltárban, 1914–1918. (Ford. *Havas Lujza.*) *Enigma,* VII. évfolyam, 2001. 28. sz., 203–205. o.; a háborús művészet szerepéről, lehetőségeiről, hadifestőkről, szobrászokról részletesebben *Markója Csilla:* Tájkép csata után. Uo. 33–34. o.. Legújabban l. *Tibor Balla:* Die Organisation und Tätigkeit des Österreichisch-Ungarischen Kriegspressequartiers im Ersten Weltkrieg. In: War, Military and Media from Gutenberg to Today. (Ed. Major General PhD *Mihail E. Ionescu.*) Military Publishing House, Bucharest, 2004. 135–142. o.

[4] A vezetők a háború folyamán természetesen cserélődtek, Hoen azonban a propaganda-tevékenységet irányítók legmarkánsabb egyénisége volt.

részüket az önkéntes hazafias lelkesedés, megint más részüket a kifejezetten üzleti haszonszerzés szándéka. A cél a társadalom mobilizálása, a háborús „lelkesedés," de legalábbis az „áldozatkészség" ébren tartása volt.

A hősök kultusza bőven túlélte a háborút, sőt a háborús emlékezet legmeghatározóbb, több célra is használható, központi elemévé vált szerte a volt hadviselőknél. A veszteseknél azonban módosítani kellett a stratégián (hiszen a háború alatt minden a győzelemről szólt, most pedig a vereség romjain kellett az erényeket felmutatni), ám az eszköztár nem nagyon változott. Csak a monumentumok lettek nagyobbak, kifejezőbbek, a katonatemetők csinosabbak, az emlékműveken neve lett a hősi halottaknak, gyűltek az ereklyék a múzeumokban, megnyíltak az első, a rendszerezett emlékezet igényével fellépő tárlatok a háborúról. Már jutott idő a merengésre. A háborús hőskultusz összeolvadt az ezeréves magyar hősiesség kultuszával; az alig elmúlt háború magyar hőseit a nemzeti panteonba helyezték, a régi történelmi nagyságok mellé. A jelenség egyetemes: „A háború emléke szent élménnyé magasztosult, amely mély vallásos érzülettel töltötte el a nemzetet, bőséggel ellátta szentekkel, mártírokkal, zarándokhelyekkel, és ápolandó örökséggel vértezte fel." [5]

Ez az írás erről a háborús emlékezetről szól, az emlékekről és az emlékeztetésről. Középpontjában a kanonizált emlékezet két grandiózus megjelenési formája áll, a köztéri emlékmű és a múzeum. Tartalmában mindkettő az emlékezet rendszerezésére tett hatalmi kísérlet, mindkettő az emlékezet (az „emlékeztetés") állami kisajátításának eszköze, egyben kommunikációs eszköz is, amelyek célja: minél több ember megszólítása. A köztéri emlékművek a lehető legnagyobb nyilvánosság előtt propagálják, hogy akiről, vagy akikről szólnak, az, vagy azok „mindenkié," vagyis ez a sugallt emlékezet mintegy társadalmi kánonként próbál megjelenni. Az emlékművek fő feladata a permanens emlékeztetés, ezzel együtt pedig alkalmasak más kapcsolt tartalmak – esetünkben a hőskultusz – kifejezésére és állandó sulykolására is. Környezetük, főleg a háború után, nyilvános ceremóniák, felvonulások, nagygyűlések emlékbeszédek helyszíne, ugyancsak a hőskultusz nevében.

A múzeum – bár intimebb környezetben – ugyanígy képes eleget tenni hasonló elvárásoknak. A korszak politikai gondolkodásmódjában valójában a (háborús) múzeum is „emlékmű," a hatalom legalábbis besorolta az alattvalókkal történő kommunikációja eszköztárába: a múzeum, mint az emlékmű is, arra való, hogy a katonai dicsőséget hirdesse; a múzeum a katonai vitézség és az áldozatok emlékének megszentelt helye.[6] A

[5] Idézi *Jeffrey K. Olick* és *Joyce Robbins:* A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől" a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatához. (Ford. *Kulcsár Dalma.*) *Replika*, 37. sz., 28. o. Az utóbbi évtizedek emlékezet-irodalmában tallózó tanulmány jelentős teret szentel az első világháború e tekintetben meghatározó történelmi élményének. Idéz számos fontos megállapítást más szerzőktől: a halottkultusz háború kitermelte demokratizálódása (Gillis); az emlékművek megváltozott szerepe ((Winter); a közös emlékezetekből felépülő egyéni és kollektív identitások (Mannheim K); generációk nemzedékként való öndefiníciója – „háborús nemzedék", „1914-es nemzedék" (Whol). A jelzett szerzők műveinek bibliográfiai leírása: 39–43. o.

[6] Tipikus e tekintetben a magyar (nemzeti) hadimúzeum létrehozásáról szóló uralkodói leirat szövege: „a magyar nemzetnek a világháborúban is igazolt évezredes erényei, továbbá a vitézség, és áldozatok honorálására – így a leirat – elismerésemet és hálámat méltó emlékműben óhajtom minden időkre megörökíteni... Elrendelem, hogy a magyar székesfővárosban Magyar Hadi Múzeum létesíttessék. ... A múzeum a haza védelmében elesett hősök emlékét valamint a nemzet fiainak úgy harctéri, mint az otthoni munkában kifejtett emberfeletti küzdelmei megörökítését szolgálva, Magyar Nemzetem soha el nem múló dicsőségét örök időkre fennen hir-

múzeumalapítási elképzelések a háború alatt – nem csak Magyarországon, ahol akkor még egyáltalán nem volt (nemzeti) hadimúzeum – a gyakorlatban mindenekelőtt a frontemlékek (trófeák) szisztematikus gyűjtésében öltöttek testet, valójában a háború egyfajta muzealizálásában, ami lényegében már a hadiesemények kezdetén megindult, egészen direkt céllal. A (háborús) „gyűjtemény létrehozásának célja, hogy a Hadimúzeum rendelkezésére bocsásson minden olyan anyagot, ami alkalmas muzeális megőrzésre és kiállításra, amelynek rendeltetése, hogy eleven képet mutasson a háborúról és kísérőjelenségeiről a fronton, a hadtáp területén és a hátországban. A gyűjtemény ideális végcélja a császári és királyi hadsereg ábrázolása a háborúban." A zsákmányolt ellenséges anyag pedig, amelyet a frontokon összegyűjtenek, azt a célt szolgálja, „hogy trófeaként a császári és királyi hadsereg sikeres harcairól tanúskodjon." A gyűjtés eredményeit – főleg az ellenségtől zsákmányolt fegyvereket, nagy technikát –, mint trófeákat, időről időre, rögtönzött helyszíneken, be is mutatták a nagyközönségnek, Budapesten például a Nemzeti Múzeum kertjében, vagy a Parlament előtt, a Városligetben, a Margit-szigeten.[7]

Amikor aztán véget ért a háború, az egykor szemben állt felek országaiban, az állami szintre emelt háborús emlékezés jegyében, a hőskultusz ápolása szellemében, sorra születtek a háborús mementók. És újra csak aktualizálva. Panteonok, győzelmi múzeumok létesültek, emlékhelyek az elhagyott csatatereken, szétlőtt erődökben, háborús múzeumok a fővárosokban; a meglévő gyűjteményeket az elmúlt háború rekvizítumaival bővítették, szakmai tanulságok levonására oktató szakgyűjteményeket hoztak létre –talán már egy újabb, nagy összecsapásra készülve.[8] Az első világháború során létesült múzeumok, többnyire egészen direkt tartalommal, ezt a célt (az emlékeztetést, a hőskultuszt) szolgálták, azok pedig, amelyek már a háború után születtek, mint az alább tárgyalandó magyar Hadtörténeti Múzeum, az elmúlt háború emlékezetét az ezeréves magyar katonai múlttal társították, és Trianonnal aktualizálva a nemzeti hőskultusszal olvasztották egybe.

Az emlékmű tehát, amint fentebb láttuk, az emlékezet sűrítése és általánosítása, a múzeum viszont az emlékek „parcellázása," adott esetben a nemzeti heroizmus felosztása. A múzeumi emlékezetben ugyanis markánsabban állnak előttünk a részek, a múzeumban minden nevesített, a múzeum adatolva archivál és rendszerez, az emlékmű viszont még akkor is általánosít, ha az emlékezet „részeit," (a konkrét hősi halottakat) a monumentumra vésve nevesíti! A szabadtéri emlékművek az állandóságot sugallják, az ércbe, kőbe vésett hősiességet, a mozdíthatatlan maradandóságot. A múzeum ugyanezt a hősiességet, a hősiesség változó fogalmát, a társadalom hozzá való viszonyát folyamatában tudja modellezni, amihez a legalkalmasabb eszköz a kiállítás. A múzeum képes súlypontozni, képes ugyanazt a súlypontot más összefüggésrendszerben, az új elvárásokhoz alkalmazkodva odébb helyezni. A közterek ércbe merevített, valós vagy fiktív háborús hőse mindig ugyanaz, még akkor is, ha helyi értéke változik az emlékezetben; a múzeu-

desse." Hadtörténeti Múzeum, Adattár, 409.88. sz. A leirat az 17734/eln. 1.a. 1918. sz. ügyirat 4. számú melléklete (egykorú másolat).

[7] A margitszigeti kiállítással a dolgozatban, lentebb, külön fejezetben foglalkozunk. Az 1917 szeptemberében megnyílt kiállítást a magyarországi első világháborús kiállítások archetípusának tekintjük.

[8] Az idézett részlet egy, a háború derekán (1917 áprilisában) keletkezett felterjesztésből való, amelyet a bécsi hadimúzeum (Heeresmuseum) kuratóriuma nyújtott be a közös hadügyminisztériumnak. A felirat a trófeagyűjtés nehézségeit taglalta. Közli *Karl-Josef Pazzini:* Az agresszivitás tabui. A múzeum, mint az agresszivitás különböző formáinak gyűjteménye. *Enigma,* VII. évf., 2001. 28. sz., 223. o.

mi kiállításon, a bemutatás során ugyanaz a háborús hős, hősiességével együtt, a mindenkori emlékezethez igazodva, a vizualitás eszközeivel könnyen relativizálható.

Az első világháború után (és már alatt is) a háborús emlékművek és múzeumok érdekes szimbiózisa figyelhető meg, s e folyamat szinte napjainkig tart. Csatatereken vagy közvetlen hátországukban, a front mögött, emlékműveket emeltek, melyek környezetében, a „vérrel megszentelt" helyszínen, gyakran múzeumok települtek, vagy az emlék már eleve úgy épült, hogy csarnokszerűre kiképzett talapzatába „háborús tárlatot" terveztek, ahová a csatatér rekvizitumait gyűjtötték össze, direkt emlékeztetőül.[9] A csatatéri múzeumok másik válfaja az „in situ" múzeum. Háborús építmények lövészárkok, erődök, lövegállások, kavernák, harcálláspontok, szükség-repülőterek váltak szabadtéri múzeummá, s egyben mementóvá. A háborút követő években ezek az objektumok szinte minden esetben állami támogatással, sőt állami kezdeményezésre születtek (centralizált emlékezet), később egyre inkább bajtársi közösségek, egyesületek, helyi közösségek vállalkozásaként (kisközösségi emlékezet). A csatatéri régészet ma is számos helyszínt tesz szabadtéri múzeummá szerte az egykori harctereken – de már kevésbé a hősiesség felmagasztalására, sokkal inkább egyfajta „háborús retro" jegyében.

A szimbiózis jegyében a múzeum sajátos szerepet tölt be az emlékművek rendszerezésben.[10] Ez a tevékenység lényegében az emlékművek – nem művészeti szempontú – muzealizálása. A huszas évek közepétől a budapesti Hadimúzeum is feladatának tekintette az országban lévő háborús emlékművek központi nyilvántartását, frissen kapott, ma is otthonául szolgáló épületében pedig gliptotékát rendezett be, és közönség elé tárta az emlékművek gipszből készített, kicsinyített példányait.[11] Tünet értékű a Hadimúzeumi Egyesület 1927. évi beszámolójának az a részlete, amely ennek a küldetésnek a geneziséről szól. Horváth Károly ügyvezető alelnök arról számolt be, hogy az „elgondolásában is nagyszerű terv ... a m. kir. Honvédség nagynevű parancsnoka, bulcsi vitéz Janky Kocsárd lovassági tábornok úr őnagyméltósága" elképzelése, amely „a katonai dicsőség eme templomában kívánja összegyűjteni mindazon hősi emlékek kicsinyített másolatait, amelyek[et] Csonka-Magyarország áldozatkész közönsége fiainak a maradék haza területén emelt." „Nagyszerű – így Horváth –, hogy megvalósul a Múzeum eme hősi csarnokában ... őnagyméltósága gyönyörű gondolata, a megmaradt nemzedék eme kegyeleti jeleinek összegyűjt[é]se."[12] Ehhez ehelyt a következőket tehetjük hozzá: a múzeum gyűj-

---

[9] Ilyen „múzeumos" emlékművek azonban nem csak a helyszínen, de a harcterektől távol is születhetnek, mint például a Budapesti Duna-parton emelt haditengerész emlékmű, melynek talapzatában a témához illő háborús kiállítást is berendeztek. A főváros ostroma alatt súlyosan megsérült szobrot a háború után megsemmisítésre ítélték.

[10] Nem művészi rendszerezésről van szó. Ez a rendszerezés mindenekelőtt propagandisztikus, direkt mondanivalójú, a hősiesség tipizálásán keresztül a háborús emlékezést sulykolja, és a jövendő harcaira buzdít. A háborús emlékművek művészi értékeit egyébként már a korabeli kritika is tollhegyre tűzte. A hősiesség korban elfogadott kliséi többnyire nem kedveztek valódi művészi értékek létrehozásának. Szignifikáns e tekintetben *Petrovics Elek:* Visszapillantás hat év magyar szobrászatára. *Budapesti Szemle,* 1929. 296–305. o.

[11] A későbbiekben ez – a felsőbb katonai elvárásokhoz igazodó – háborús kegyeleti tevékenység a Múzeum szakmai tevékenységében olyannyira előtérbe került, hogy a múzeumi munkát hátráltató voltára a 30-as évek elején Gömbös Gyula honvédelmi miniszter által kezdeményezett, Hóman Bálint és I. Tóth Zoltán által elvégzett felügyeleti vizsgálatnak kellett felhívnia a figyelmet. Részletesen l. *Pongó János:* Az Országos Hadtörténeti Múzeum története. I. rész. A múzeum életre hívásától a felszabadulásig. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője, I. 1971, 35–43. o.

[12] *Hadimúzeumi Lapok,* 1927 augusztus, 7. o. (Beszámoló a közgyűlésről.) A rákövetkező év áprilisában így próbál hatni az érintettekre a múzeum: a művészek és az egyes települések küldjék be a múzeum illetékes

teményi és kiállítási felülvizsgálata, amelyre a fentebbi jegyzetben utaltunk, ezt „az elgondolásában is nagyszerű tervet" – szakmai indokok alapján – kiiktatta. Az 1937-ben megnyitott kiállításban, legalábbis a kiállításvezetőbe felvett anyagok között, nem is szerepel belőlük egyetlen egy sem az eredeti elgondolások szerint.

A következőkben az intézményesült emlékezet (a hatalmi emlékezés és emlékeztetés) jegyében a magyarországi első világháborús múzeumok és emlékművek táján kalandozunk. Az a bő két évtized, amely e „kalandozás" időkeretét adja, mára már történelemmé vált: a háborús és a háborút követő, „emlékező" évek történelmévé. Norát megidézve úgy is mondhatjuk: az emlékezetből történelem lett, amely magában foglalja a valós történéseket és a történések megannyi interpretációját. Vagy ha még tovább játszunk a szavakkal: írásunk a magyarországi első világháborús emlékezet történetét kísérli meg rekonstruálni az „emlékezés helyei," a háborús emlékművek és múzeumok felelevenítésével.

A háború emlék(mű)ei: szögelésre kitett szobrok – a háború (mulandó) emlékei

1915. március 6-án, Bécsben a Schwarzenberg téren leleplezték Joseph Müllner professzor „Wehrmann im Eisen" nevezetű hársfaszobrát, amely a korabeli magyar szóhasználatban a „vashonvéd" nevet kapta. A kezében rövid kardot tartó, lezárt sisakú lovagszobor szorosan kapcsolódott a már több mint hat hónapja zajló világháborúhoz. Egyrészt jelképeznie kellett a Monarchia katonáinak hősiességét, másrészt a beleverendő „jótékonysági" szögeken keresztül az otthon maradt lakosság háborús áldozatkészségét. – írja Szabó Dániel.[13] Az aktussal megszületett a háború egyik különleges mementójának első számú Habsburg birodalmi példánya. A bécsi „vashonvédet" csakhamar követték magyarországi társai is: 1915. május 23-án Pozsonyban, augusztus 1-én Nagyszebenben, augusztus 18-án Kolozsvárt, szeptember 8-án Szegeden szeptember 12-én Székesfehérvárott avattak szobrot.[14] Ugyancsak szeptember 12-én avatták a leghíresebb magyarországi „vasvitézt," a „Nemzeti Áldozatkészség Szobrát" Budapesten, a Deák-téren, az Anker-ház előtt. Az országban (és szerte a birodalomban) persze számos más helyen is születtek ilyen „áldozatkészség"-szobrok (vagy csak táblák), amelyeket aztán az alattvalók, nemzeti és hazafias felbuzdulásból, beboríthattak vásárolt szegekkel, vagy kis táblácskákkal. Egyének, szervezetek, önkormányzatok, egyesületek, cégek, vállalatok válthatták meg pénzen ezt a jogot. Minden bevert jótékonysági szeg, táblácska forintokat jelentett, amelyek majd rokkantak, árvák, özvegyek segítését szolgálják. Az ugyanis elég hamar világossá vált, hogy az államnak nem lesz elegendő pénze ilyen jellegű kiadások-

---

osztályának az emlékművek kicsinyített mintáját, illetve másolatát, vagy fényképét, mert „ezzel az ország központjában állítanak hőseiknek maradandó emléket".Uo. 1928 április, 11. o.

[13] *Szabó Dániel:* A nemzeti áldozatkészség szobra (Avagy fából vaskatona) *Budapesti Negyed,* 1994/1. 59. o.

[14] Az ország áldozatkészség szobrairól máig nincs történeti összesítés, és helytörténeti szempontból is esetlegesek a feldolgozások. E dolgozatba magam is csak a Szabó Dániel által kiemelt szobrokat vettem be. Figyelemfelhívó és úttörő jelentőségű Gergely Anna „Vértes vitéz" szobra Fehérváron. *Fejér Megyei Hírlap,* 1988. február 20. Legújabban *Zombori István:* A fakatona és a doberdói fa a szegedi múzeum gyűjteményében. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok. Studia Historica 7. Szeged, 2004. 389–406. o.

ra; az állam ezt a kötelezettségét valójában átvállaltatta az országos, vagy helyi közösségekkel, egyénekkel. [15]

E vasba öltöztetett faszobrok azonban többek is voltak, mintsem csak a jótékonykodás szimbólumai, ideológiájuk sem pusztán a szegények, a hátramaradottak segítése volt: a szobrok „felvasazása" és az ahhoz párosuló adakozás egyfajta hozzájárulásnak, egyszersmind a győzelemben való közvetett részvételnek is számított. Ezt fejezte ki a szóhasználat is: a szobor-retorikában a „jótékonyságot" elég hamar kiszorította az „áldozatkészség" kifejezés, nem is beszélve a fogalom állandó jelzőiről: „nemzeti, hazafias." De ezt sugallta maga a tevékenység is, amelyen keresztül az áldozatkészség megvalósult, hiszen a polgár nem egyszerűen csak pénzt adott, hanem a szögelés fizikai megvalósításával maga is segítette a harcolókat, vagyis az egyén fizikai aktivitása a hátország háborús erőfeszítéseit érzékeltette. A szobrok ugyanakkor, a (győztes) háború apoteózisának rekvizitumaiként, az állami (nemzeti) és egyéni büszkeséget is jelképezték, s mintegy bevonták az otthon maradottakat a háborús erőfeszítésekbe, a várt győzelembe, a leendő sikerbe. Így a „vaskatona"-szobrok különböztek a háború alatt (és után) emelt egyéb emlékművektől, hiszen az utóbbiak a vereség, az állami (nemzeti) és magángyász közös szimbólumai lettek, azt sugallva, hogy Trianon az egyén tragédiája is.

A szögelésre kitett szobrok alapvetően két típust képviseltek: vagy valamilyen középkori, páncélos lovagot ábrázoltak, vagy a nagy háború egyszerű katonáját.[16] Felállítási helyük csak ideiglenes helyszín volt, lehetőleg valamilyen forgalmas közlekedési csomópont, hogy minél több ember láthassa őket, s hogy a szögelés rituáléja kifejthesse a kívánt propagandahatást, másrészt pedig legyen elég hely a rendszeres, térzenés „ünnepélyekre." Mindennek, természetesen, első sorban élő propagandahatást szántak, ám a szobrok, a szoborszögelések a jövőnek szóló üzenetet is hordoztak. Azzal, hogy a bronzlapocskákon feltüntették az adakozó nevét, a hozzájuk adott emléklapon pedig még azt is, hogy a szobor mely pontján helyezkedik el az adakozó lapocskája,[17] vagy pl. hogy Budapesten a szobor képével díszített, minimálisan 2 koronába kerülő, viselhető gallérjelvényt is árusítottak, a szögelés aktusa a publikus szféra eseményéből, éppen a nevesítettséggel, átkerülhetett a mikroközösségi (családi), vagy akár a magánszférába is. Így a szobor nem csak mint egész, mint (makro)közösségi jelkép hirdethette a késő ko-

[15] Szabó hat áldozatkészség-szoborról ír részletesebben (l. a 13. számú jegyzetet). A budapesti szobor különleges volt e tekintetben, mert a hivatalos államhatalom (miniszterelnök, honvédelmi miniszter) játszotta a kezdeményező és szervező szerepet, „alkotói" közé csak később csatlakozott az Auguszta Gyorssegély Alap. Pozsonyban Bartal Aurélné, a főispán felesége volt a szervező, aki az összegyűlt pénzből városi és megyei háborús rokkantak otthonát szándékozott létrehozni. Székesfehérváron és Kolozsvárott Lyka Döme nagybirtokos a központi figura, Szegeden a helyi Vöröskereszt Egyesület, Nagyváradon az egyik helyi napilap szerkesztősége, ahonnan a kárpáti falvak újjáépítésére indult az akció. Nagyszebenben a város német egyesületei voltak a szoboralkotás mozgatói. A szobrok nevet is kaptak: a kolozsvári szobor a „Kárpátok őre" nevet nyerte, a nagyváradi az „Isonzó őre" volt. A szobrok többségét ismert – és helyi kötődésű – szobrászok készítették: a budapestit Sidló Ferenc, a pozsonyit és székesfehérvárit Riegele Alajos, a kolozsvárit Szeszák Ferenc, a szegedit Szentgyörgyi István. Később már nem csak neves művészek készítették az adott szobrokat és tárgyakat, hanem valaki a helyi polgárságból, vagy a városban állomásozó katonai egységből.

[16] A nagyobb hírű szobrok és alkotóik: Budapest – Sidló Ferenc: Mátyás-korabeli páncélos vitéz; Kolozsvár – Szeszák Ferenc: népfölkelő alak, a „Kárpátok őre"; Székesfehérvár – Riegele Alajos: „Vértes vitéz"; Szeged – Szentgyörgyi István: „Fahonvéd"; Nagyvárad – Sidló Ferenc: honvéd alak, az „Isonzó őre."

[17] Jelentős személyiségek lapocskái kitüntetett helyekre kerültek a szobron. A budapestin I Ferenc Józsefé a ló kantárjára, homlokdísz boglárja közepére.

rok számára a nagy idők emlékét és a társadalomnak abban való tevékeny részvételét, hanem a lemezfelirat és a pontos szövegű emléklap személyre szabottan bizonyíthatta az „én is ott voltam, én is tettem valamit" élményét. E „privatizálási" folyamatba illeszkedik a szobrok kicsinyített változatainak emléktárgyként való árusítása is. A szobrokból így szobadíszek lettek; a háború pedig e szobadíszek révén elfoglalhatta helyét az intim szférában is.[18]

A szobroknak ez a mikro „életformája" tulajdonképpen a leghétköznapibb propaganda szintjére szállította le az „Áldozatkészség" szobrokat. A képeslapokon, jelvényeken vagy kisplasztikaként megjelenő szobrocskák be is olvadtak a jótékonysági bélyegek, emléklapocskák, cigaretta- és levélpapírok, gyermekjátékok, jelvények, legkülönbözőbb mütyürök, bizsuk, élelmiszerreklámok, műdalok, háborús lektűrök formájában tobzódó propaganda-offenzívába, a Hadsegélyező Hivatal, a Vöröskereszt, vagy az Auguszta Gyorssegély Alap, stb. adta emléktárgyak, a valóban hazafias felbuzdulásból beszolgáltatott „aranyért vasat" mozgalom gyűrűi, jelvényei, vagy egy-egy élelmes kereskedő háborús pszichózisra alapozott vásárló-csalogató üzleti „emlékeztetői" közé. A háború éveiben addig soha nem látott mennyiségben születtek aktualizáló emléktárgyak, kimondva vagy kimondatlanul a háborús propaganda jegyében, és a társadalom szinte minden szegmensét célba vették. A különbség mégis ott húzható meg közöttük, hogy melyik ellenértékéből lett árvasegély, ruha, cipő, karácsonyi ajándék stb., s melyikéből profit.

Hogy mi lett a szobrokkal és a befolyt pénzzel? A pénz egy része hasznosult, más részét elvitte az infláció. A szobrok pedig nemcsak mondandójukban, de anyagukban is, állagukban is elkoptak a háborús évek alatt. A szoborbizottságok a háborús években még óvták őket, télire szalmával, ponyvával takarták be, vagy fedél alá vitték,[19] aztán a jó idő jöttével újra kicsomagolták, helyére tették. Amint azonban véget ért a háború, és eredeti funkciójukban értelmüket vesztették, eltávolították őket a közterekről. Amelyiknek jobb sors jutott, múzeumba került (a szegedi ma is megvan[20]), sok szobor viszont elkallódott.[21] A társadalom közömbössé vált a háborús áldozatkészség eme rekvizitumai iránt. Tünet értékű a budapesti vasvitéz sorsa. A háború és a forradalmak után a gazdátlanná vált szobor még közel hat évig állt az Anker ház előtt, de már senki sem őrizte. A bódét, ahol a lapokat árusították, bérbe adták egy vésnöknek, a lovag bronzlapjait, kis plakettjeit szuvenírként szedegették le az arra járók. Aztán a Hadsegélyező Hivatal a Hadtörténelmi Múzeumnak ajándékozta, annak viszont nem volt pénze az elszállítására. A vállalkozók többet kértek volna, mint amennyit anyagáron ért, fában, fémben... – írta a Világ

[18] A nagyváradi „Isonzó őre" szobrocskákat, gipszből, 200 koronáért árusították, a vásárló bronzplakettet kapott, ami aztán természetesen a szoborra került. A Szoborbizottság akciókat is szervezett a Váradhoz közeli bihari városokba, nagyobb településekre, Belényesre, Szalontára, Élesdre, Székelyhidra. *Nagyváradi Napló,* 1917. október 6.

[19] Uo. „Elpakkolják télire az Isonzó őrét – adta hírül a *Napló* ugyanazon száma –, ami annál inkább is fontos, mert a szobor valósággal szétesik." Felvetették, hogy a Városházára, vagy a Fekete Sas szállodába szállítanák át télire.

[20] Szentgyörgyi István szobrának történetéről l. *Zombori:* i. m. 406. o.

[21] Van viszont újjászületés is! A kolozsvári „Kárpátok őre" Szilvásváradon reinkarnálódott 2000-ben, az eredeti szoborához képest megváltozott üzenettel: a mondandót az összes „Kárpátok őrére" és az ezeréves határvédelemre kiterjesztve. Szeszák egykori szobrát Horváth Béres János faragta ki tölgyfából, előterébe székelykaput állított. A mű felirata szerint: „Az emlékművet állíttatta [sic!]: KOCSIS LÁSZLÓ ÉPFU-REÁL KFT." A szilvásváradi „Kárpátok őrére" *Sallai Gergely Pál* hívta fel a figyelmemet.

című napilap.[22] Végül bizottság alakult a Miniszterelnökség, a Hadsegélyező Hivatal, a Múzeum és a művész, Sidló Ferenc részvételével, és új helyet is találtak neki, a Ludovika Akadémia előtt. A szobor új helyén túlélte a második világháborút, és még 1955-ben is létező szoborként említi egy budapesti útikalauz. A szobor fejét ma a Kiscelli Múzeum őrzi, más töredékeit pedig a Hadtörténeti Múzeum.

„Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok" – a háború emlékeztetői

„... sóskúti kőből, haraszti kőből, műkőből, esetleg ruszkicai márványból vagy vörösmárványból, kerítéssel, vagy anélkül, az emléktáblák kovácsoltvasból" – íme a választék anyagban (és látványban) a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság egyik, 1916-os kiadványából.[23]

A háborús emlékezési és „kegyeleti (művészeti) ipar," amelynek az ilyen és ehhez hasonló kiadványok mintegy intézményesítését és művészeti hitelesítését biztosították, Magyarországon (és a hadviselő felek mindegyikénél), a harccselekmények elhúzódására reagálva, már az első háborús őszön megjelent. A hazai országos művészeti egyesületek közül elsőként, 1914 novemberében, a Magyar Iparművészeti Társulat hirdetett pályázatot háborús emlékek, emlékművek létrehozására. A felhívásra 273 pályamű érkezett be – érdektelen, semmitmondó tervek, amint azt korabeli értékelések megállapították. A pályázatot sikertelennek nyilvánították.

A második kiírás (1915-ben) hadi emléktáblákra, illetve szabadon álló hősi emlékművekre szólt. Ez sikeresebbnek bizonyult – 170 pályamű érkezett, díjakat osztottak, egyes terveket megvásároltak.[24] Közben, a megemlékezések koordinálására – és némi paradoxonnal – az „áldozatok érdekvédelmére," megalakult a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság" (HEMOB). Kezdeményezett, pályázatokat hirdetett, szinte presszió alatt tartotta a művészeti szövetségeket, egyesületeket hogy azok saját hatáskörben emlékműveket terveztessenek, később már katalógusokat is adott ki, árajánlatokkal, segítette az emlékművek beszerzését, forgalmazását.[25]

---

[22] *Világ*, 1923. január 11. A liberális szellemű napilap meglehetős frivol hangnemben számolt be a szobor sorsáról, de inkább a társadalom hozzáállásáról.

[23] Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok. I. sorozat. Hornyánszky Viktor cs. és kir udvari könyvnyomdája, Budapest, 1916. A katalógus összegyűjtötte a hazai művészeti egyesületek (Magyar Képzőművészek Egyesülete, Országos Magyar Iparművészeti Társulat, Magyar Mérnök- és Építész Egylet, Magyar Építőművészek Szövetsége) korábbi pályázataira beküldött műveket. A 85 „pályaművet" tartalmazó, árjegyzékkel is ellátott kiadvány (ajánló katalógus) érdekes lenyomata a háború első két éve társadalmi közérzetének, kegyeleti, propaganda- s nem utolsósorban háborús üzleti mechanizmusának.

[24] A pályázatokról és a körülményeiről összefoglalást ad *Nagy Ildikó:* Első világháborús emlékművek: esemény és ideológiatörténet. In: Monumentumok az első háborúból. A Népművelési Intézet és a Műcsarnok közös kiadványa. 1985. 76. o.

[25] A Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) elnöke Lukács György volt, tagjai politikusok, művészek, katonák és hivatalnokok, a háborús társadalom teljes keresztmetszete: többek között Bárczy István polgármester, az építészek közül Alpár Ignác, Málnai Gyula, Pogány Móric, Györgyi Dénes, Vágó József; a szobrászok közül Kallós Ede, Telcs Ede, Róna József, Ligeti Miklós; az író Herczeg Ferenc, mellesleg országgyűlési képviselő, és olyan „művész-hivatalnokok," mint Kertész K. Róbert, Sváb Gyula. A Bizottság a háború után is folytatta tevékenységét.

Ugyancsak 1915-ben hirdetette meg pályázatát az Építőművész Szövetség „Isten kardja, hősök emléke" címmel. A tervek központi eleme az „Isten kardja"-szimbólum volt, Attila hun nagyfejedelem fegyvere. Herczeg Ferenc értelmezésében: „Isten kardja, a földből kinövő penge ... a hadak istenének fegyvere volt, amely a turáni pusztaság talajából nőtt ki, és viselőjét a világ urává tette."[26] A pályázatra érkezett művek elsősorban építészeti jellegűek voltak, és a katalógushoz a szövetség nevében előszót író Spiegel József tipizálása szerint két alaptípust képviseltek: a panteon-, illetve az áldozóhely-típust. Mindkét típus alapgondolata egyfajta hierarchizálás volt az emlékművön (az emlékezésen) belül, a közösségi és az egyéni gyász/emlékezés összefonása olyképpen, hogy az uralkodó elem természetesen a közösségi emlékezés legyen: a központi motívumokat – obeliszkeket, kisebb-nagyobb szabadon álló oszlopokat, útszéli kereszteket, térdeplőket, kutakat, kertészeti alkotásokat –, mint közösségi emlékeket a nagyobb gyászoló/emlékező közösség emelje. Körülöttük állhattak a kisebb közösségek, illetve az egyének emlékművei.[27]

A beérkezett pályaművek között panteon-jellegűek Vágó József illetve Vágó László tervei: József elképzelése szerint a falusi templomokhoz stílusban illeszkedő, zsindelyes, galambdúcra emlékeztető, tetővel fedett, fehérre meszelt oszlopot kell emelni, és arra kell ráépíteni Isten kardját. Az oszlop körül kopjafák, vagy sírkeresztek állhatnak, azok adják meg az egyéni tiszteletet az elesetteknek. Tipikus terv Scheiber Miklósé is: az emlékmű központi helye egy vármegyénként emelendő hatalmas földhalom, rajta természetesen Isten kardja, amint a halomból kinő, körülötte pedig a vármegye falvai emelnének egy-egy közösségi sírkövet saját halottaiknak. Már e tervekben is előkerült a földmotívum (megszentelt föld, véráztatta föld, a szülőföld, ahonnan a hősök vétettek, vagy a csatatér földje, ahol a hősök valódi hősökké lettek), amely a későbbiekben sajátos dimenziót kapott a frontkatonák saját (közösségi) kegyeleti kultuszával, amelyet mindenekelőtt a közvetlen hitelesség határozott meg. (A frontról ereklyeként hazahozott föld, szikla, amit az alakulat hősiességét megörökítő szobor talapzatába építettek be, vagy egyszerűen, mint kultikus tárgyat, ereklyetartóban helyeztek el.[28]) Scheiber 1916-os terve a „földkultusz" hátországi variánsainak korai példája; ő a halmot, amelyen az emlékmű áll, az adott vármegye falvaiból odaszállított földből emelné.

---

[26] A pályázat katalógusa a rákövetkező évben jelent meg: Isten kardja – hősök emléke. (Bev. *Herczeg Ferenc.)* Budapest, 1916. Herczeg Ferenc a HEMOB egyetlen író tagjaként gyakran hallatta hangját, nevét adta a felhívásokhoz, pályázati katalógus előszavához. A háborút a modern magyar állameszme „gazdagon buzgó forrásának" tekintette, hiszen – amint írta – „a most folyó háborúban az ország összes népfajai hű egyetértésben és áldozatkészségben versenyezve harcolnak a magyar birodalom életéért és a jövő nagyságáért." (Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, Előszó)

[27] Spiegel értelmezésében a nagyobb közösségé, például a vármegyéé a középponti emlék, körülötte a falvak emlékei. Községi emlékművek esetén a nagyobb közösség a falu, övé a középponti mű (l Isten kardja templom falán, oszlopon, vagy önállóan), körülötte az elesettek hozzátartozói által emelt keresztek. Egy 4-5 méter magas, öntöttvas „Isten kardja" alapáron 200–400 koronába került.

[28] A földkultusz egyik szignifikáns példája a „Limanova serleg". A csata 10. éves évfordulóján az egykori résztvevők emléket „gyártottak," majd a következő években a csata decemberi évfordulóján rituális szertartáson emlékeztek meg a *„világraszóló magyar katonai vitézségről, a csata vértanú hőseinek örökemlékű fegyvertettéről."* Az „emlék" valójában ívelt oldalú, háromszögletű fa talapzaton három ágyúlövedék, a két szélső hüvely, a középsőben benne van a robbanófej is. Ebbe helyezte el Habsburg József a csatatérről hazahozott földet. A limanovai csata emlékezete. *Honvédelem,* 1926. december 20. Az „emlék" mai lelőhelye, sorsának alakulása nem ismert.

Az „áldozóhely"-típus sokoldalúbb, mivel a hazafias kegyeleti hely szerepét is betölthetné: erdei tisztásokon felállított Isten kardja köré telepített köveken állhatna felírva a hősök neve, mellettük „füstölő edények, melyből szabad lángok lobognak, és tömjénfüst száll az ég felé." Oda zarándokolhatna a községek népe évenként, bizonyos napokon, díszbe öltözve, hogy meghallgassa a tanító beszédét és a pap imáját, elénekelje hazafias dalait, így róva le kegyeletét felemelő ünnepség keretében.

Az áldozóhely-jellegű emlékművek ugyanakkor másfajta autenticitást is felvetettek. Lettek volna emlékművek konkrét háborús helyszíneken, például csatahelyen, mint Spiegel Frigyes „Hadúr kardja" című emlékműve (kopár sziklás táj, előterében égbe szökő monumentális Isten kardja), tételesen éppen az 1914–15-ös, Kárpátok-beli orosz betörés helyszínére képzelve, esetleg csak az eredetihez hasonló magyarországi helyszíneken, „imitált csatatereken." Született olyan terv is (Györgyi Dénesé), amely síkságon emelt volna piramis-szerű emlékművet, köré pedig térdeplőt, hogy az arra járók megállhassanak és elmélkedhessenek. Mindezek előrevetítették a háborús kegyhelyek (csatatérmúzeumok, központi katonatemetők, hadifogolytábori emlékhelyek) és a háború után elszaporodott „háborús veterán zarándokhelyek" államilag felvállalt kultuszát.

Minden ilyen emlék kapcsán az az intézményesített, és hivatalosan kötelezővé tett igény fogalmazódott meg, hogy ha katonának, adott esetben hősi halottnak, áldozatnak lenni „állampolgári kötelesség", akkor a hősi halottnak, az áldozatnak állampolgári joga, hogy igényt formáljon az állammal szemben hősi halála megörökíttetésére, ami a legteljesebb demokrácia szellemében rangjától, társadalmi helyzetétől, szerepétől függetlenül minden katonának egyaránt kijár. Vagyis az emlékezés lényegében „kegyeleti juttatás," aminek, mintegy gyűjtőfogalomként, az emlékmű – ezen belül az emléktábla, az emlékoszlop, az emlékkereszt, a köztéri szobor – a megjelenési formája, mindenekelőtt pedig a név szerinti megemlékezés, a név szerinti megemlíttetés.[29] A nevesítés, a halottra való emlékezés pedig nem maradhat a magánszférában! „Ne legyen az országban olyan kicsi falu, ahol emlékmű nem őrzi a háború hőseinek hírét. ... És ne legyen az országban olyan katonasír, amely ki ne fejez[né] azt a gondolatot, hogy a pihenő harcos nem csak egy család vagy egy népréteg, hanem az egész nemzet kedves halottja." – foglalta össze az emlékműállításban megbúvó központi gondolatot a háború derekán, 1916 októberében Herczeg Ferenc, a már fentebb említett ajánló katalógus előszavában.[30] Minden megnyilatkozásban a kultusz igénye, fontossága hangsúlyozódik: az az igény, hogy az emlékmű ne csupán egyszeri, „tárgyiasult emlék" legyen, hanem tényleges emlékeztető, és folyamatosan szerepet kapjon a közösség életében. Vagyis az áldozatokra való emlékezés – legalábbis az elvárások szintjén – váljék közösségi, társadalmi hajtóerővé.[31]

---

[29] A háború éveiben rendre felmerült a kérdés: mivel lehet honorálni az emlékműveken túl is a frontokon szenvedőket: Rakovszky István például a hősök választójoga mellett érvelt, mondván, hogy a választójog kijár minden 20. életévét betöltött és harctéren szolgált katonának. A tervet elvetették. Prohászka Ottokár a Magyar Gazdaszövetség közgyűlésén szorgalmazta, hogy a hősöket földhöz kell juttatni, vagyis a harctéri érdemeket szerzett katonáknak, rokkantaknak és hadiözvegyeknek közép- és kisbirtokokat kellene kialakítani állami közreműködéssel. Valójában ebbe a sorba illeszkedik a hősök emlékműhöz való joga is.

[30] Szabadon álló hadiemlékek, 1916. Előszó. Az Isten kardja ... előszavában pedig így fogalmaz: „Aki a háborúban leli halálát, az a nemzetért hozta meg a legnagyobb emberi áldozatot, azaz áldozatával jogot nyert az utódok hálás kegyeletére, az a nemzet halottja. A halál, amely eddig magánügy volt, közüggyé vált."

[31] *Kovalovszky Márta:* Kegyelet-szolgáltatás. Az első világháborús emlékművek történetéhez. In; Monumentumok az első háborúból. A Népművelési Intézet és a Műcsarnok közös kiadványa 1985. 51–52. o.

A fent említett katalógusok tervei még csak ajánlatok voltak, s a helyi közösségtől függött, élnek-e kegyeleti jogukkal, 1917-től azonban már törvény kötelezte a településeket az emlékezésre, hősi emlékek állítására. Az 1917:VIII. törvény szerint: „Minden község (város) anyagi erejének megfelelően, méltó emléken örökíti meg mindazok nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták." Mindezek ellenére az emlékműállítás vontatottan haladt, a háborúba belefáradt hátország inkább az egyéni és kisebb közösségi gyász átélését választotta, mint a központilag szorgalmazott, nemzeti hőskultusz ápolását. Ha készültek emlékező (kegyeleti) művek, azokat, a helyi szokásokhoz alkalmazkodva, helyi kismesterek, kőfaragók készítették, s inkább az ideiglenességet sugallták. Azt a keveset pedig, amelyet szabadtéren építettek a háborús években, a háború után, az újragondolt hőskultusz és irredenta eszmeiség jegyében átépítették, vagy lebontották, és újat emeltek helyette.

Az ilyen emlékmű-sors tipikus példája az ország egyébként éveken át első számú kegyeleti emlékművének számító alkotásé a rákoskeresztúri köztemetőben. Első változatát még 1917-ben emelték, mindenekelőtt kegyeleti céllal, az akkorra már többezer elhantolt katona emlékére. A tervező Reiss Zoltán tartalékos műszaki hadnagy volt. Az emlékmű központi eleme, a korszak hivatalos kegyeletisége motívumkincsét felhasználva, egy hatméteres „Isten kardja" volt, fából, vasbádoggal bevonva. Mögötte kisebb méretű márványkereszt állt. A mű két oldalán egy-egy földhalom, rajtuk kőből formált ivócsésze (az – akkor még – Attilának tulajdonított nagyszentmiklósi kincs mintájára), a kereszt előtt pedig, jobbról és balról, egy-egy földön ülő, sas-szerű madár. Az emlékmű leegyszerűsített szimbolikája és a romlékony alapanyagok is az ideiglenességet sugallták. Többen és többször szóvá tették a kegyelethez méltatlan egyszerűségét, így például Gabányi János is, a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum akkori igazgatója. Budapest egyik köztemetőjében több ezer hős nyugszik – írta egy cikkében. – A szerény emlékmű helyett jóval monumentálisabbra volna szükség a fővárosban,amire nagyon jó lenne a Sashegy csúcsa. De lehetne akár a Gellérthegy is, vagy a Hármashatárhegy – bár az egy kicsit messze esik a várostól. Bárhol is legyen, „kőművet" kell emelni, egy 10–15 méter magas obeliszket. Az obeliszk a leghálásabb emlékjel, a legdivatosabb temetői monumentum. A falvakban is emlékoszlopokat kell állítani, lehetőleg a templom, vagy az állomás közelében, ahol sok ember megfordul.[32] A mű azonban maradt Rákoskeresztúron és még jó egy évtizeden át szolgálta az „ismeretlen katona" előtti kegyeleti megemlékezéseket.[33]

Amíg a rákoskeresztúri temetői emlékmű környezete az intézményes (állami) halottkultusznak biztosította az évenkénti helyszint, a hőskultusz fő emlékhelyét 1929-től a város másik részébe költöztették, a Hősök terére. Ott avatták fel 1929. május 26-án a „Nemzeti Hősök Országos Emlékkövét, Kertész K. Róbert alkotását. „Az ezeréves határokért, 1914–1918" – hirdette a kőemlék felirata. Üzenete magáért beszélt: a világháború hősei a távoli frontokon is az ezeréves határokat védelmezték, következésképpen a jelen

[32] *Gabányi János:* Hőseink emléke. *Honvédelem,* 1921. március 20.; Hősök sírjai. *Honvédelem,* 1921. október 23. Gabányi ebben azt fejtegeti, hogy legyen egy olyan közös sír, amelyet az ország minden tájáról hozott földdel alakítanának ki.

[33] Az átépítésre aztán 1927-ben került sor. Az emlékmű hátterébe favázra hármashalmot imitáló gyeptégla emelvényt helyeztek, ám annak állaga rohamosan romlott, az építmény roskadozni kezdett. Új hősi emlékmű kellett, amelynek megalkotásával a korszak egyik sokat foglalkoztatott szobrászát, Márton Ferencet bízták meg, akinek oltárszerű művét 1928-ban avatták fel.

katonái is az ezeréves határokért, a revízióért vállalják a hősiességet. Vagyis a világháborús hősök mintegy „közvetítők" a múlt, a jelen és a jövő között. Az emlékmű története még az évtized elején kezdődött. 1921-ben a Hadviseltek Országos Gazdasági Szövetsége azzal a tervvel állt elő, hogy „a magyar fajnak a háborúban bemutatott hősi bátorságát, a magyar katona példátlanul önfeláldozó hősiességét" meg kell örökíteni. Az ügyet Klebelsberg Kúnó kultuszminiszter is felkarolta, és 1924. május 1-jei határidővel pályázatot írtak ki. A bíráló bizottság elnöke Kertész K. Róbert lett. A pályázatra 190 terv érkezett, az első díjat Bánffy Miklós „Koporsóját felemeljük az égbe, két szikla közé, szörnyű magasságba" jeligéjű pályaműve nyerte el. Bánffy terveiben a koporsó a Gellérthegyre került volna, az Erzsébet híd vonalában. A hegyen a terv szerint robbantással alakítanák ki a helyszínt: lépcsőkkel összekötött teraszokat, a legfelsőn ívszerű nyílásba kerülne a 10 méteres kőkoporsó, két oldalán a magyar koronát tartó szárnyas angyalok, fölöttük egy sziklafokon az apostoli kettős kereszt, az alsó teraszon pedig monumentális oltár.[34] A II. díjat nyert Hofmann Ottó is koporsó-motívumot használt. „Tán honom könnye vagy te nagy folyó" jeligéjű terve a Duna közepére képzelte a nagy koporsót. A III. díjjal jutalmazott Horváth Károly az „Ismeretlen katona" mintájára az ezredéves emlékmű környezetébe képzelte el a szobrot. Végül egyik díjazott terv sem valósult meg, Bánffy terveit főleg geológiai (és esztétikai) okok miatt vetették el. Helyettük Kertész kapott megbízást, aki Lechner Jenővel együtt megtervezte a ma is látható emlékművet. A tér akkortól viseli a tér a Hősök tere nevet.[35]

A háború és a forradalmak után, a huszas évek elejére, jelentősen megváltozott az emlékművekhez való érzelmi hozzáállás. A katonahalál megrázó élménye egyre távolodott, egyre inkább a „háborús hősiesség," az önfeláldozás felemelő – és politikailag kihasználhatóbb – fogalma került előtérbe; a passzív gyász helyébe az aktivizáló hőskultusz lépett. Ennek szellemében fogant a Nemzetgyűlés által 1924 májusában hozott törvény is a hősi halottak emlékének megünnepléséről. A törvény május utolsó vasárnapját a „Hősök Emlékünnepévé" nyilvánította, ami aztán új lendületet adott az emlékezésnek, új emlékmű-állítási hullámot indítva el. Ahogy az állami szintre emelt politikai cél a mozgósító hőskultusz újszerű megteremtése volt, úgy sorakozott fel ehhez szellemiségében a hőskultuszt formába öltő művészet is. „A mű felfogásában nem a gyászt, hanem a hősi lendületet kell éreztetni, vagyis a műnek lelkesítőnek kell lenni" – fogalmazódott meg a központi gondolat.[36]

Új szobortervek születtek, szoborbizottságok alakultak, szoboralapok létesültek. 1926–27-ben több seregszemle, kiállítás bizonyítja a megnövekedett kegyeleti kedvet. 1926-ban Gödöllőn rendeztek kiállítást az elkészült tervekből,[37] 1927 augusztusban pedig a Mű-

[34] Bánffy terve, bár kivitelezhetetlennek bizonyult, elemeiben, érdekes módon, a huszas évek közepén reinkarnálódott, mégpedig az akkori igazgató, Aggházy Kamil által a Hadtörténeti Múzeum környezetébe elképzelt emlékmű tervében. Erről a múzeummal foglalkozó részben szót ejtünk.

[35] *Helgert Imre – Négyesi Lajos – B. Kalavszky Györgyi:* Nemzeti emlékhely a Hősök terén. Budapest, 2002. 66–72.o.; *Liber Endre:* Budapest szobrai. Budapest, 1934. 364. o.

[36] A Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Közössége felhívásából idézi *Nagy Ildikó:* i. m. 77. o.

[37] Az ország hősi emlékeinek seregszemléje a gödöllői kiállításon. *Magyarság,* 1926. augusztus 8. Az ezzel egyidőben rendezett „helytörténeti" kiállítás egyik fő szereplője a Hadimúzeum volt. Számos ereklyetárgyát mutatta be az ötnapos rendezvényen, s amint azt olvashatjuk, a kiállítást megtisztelő kormányzó nagy megelégedésére. *Hadimúzeumi Lapok,* 1926. december, 42. o.

csarnokban volt pályázati tárlat. A pályázat ismertetésében az emlékművek körül még mindig aktív szervező Lukács György így foglalta össze az ideológiát, amelyet a hősi emlékművektől elvártak: „Az első nagy érzés, amelyet a magyar lélekből a világháború emléke kivált: a nemes büszkeség dicső fiainkban, akik életüket áldozták hazájukért, és akiknek hősi önfeláldozásával, hadi babéraival és szakadatlan győzelmeivel riasztó ellentétben áll a gyászos katasztrófa, melyet idő és ármány zúdított ránk. A művész fejezze ki a nemzetnek az igazság erejébe és végleges diadalába vetett hitét, azt a nemes haragot, melyet a reánk erőszakolt békeparancs miatt érzünk, és azt, hogy ez így nem maradhat. Nem, nem soha. Ki kell fejeznie az isteni gondviselésbe vetett hitet, de azt is, hogy ha munka, tisztesség és becsület egymagukban nem lesznek elegendők az elégtétel kikényszerítésére, a hazáért való szent vértanúságban az újabb nemzedékek is méltó utódai lesznek a hős elődöknek."[38] A pályázaton felvonult a magyar művésztársadalom színejava, többek között Zala György, Pásztor János, Istók János, Szentgyörgyi István, Füredi Richárd, Ligeti Miklós, Horváth Géza. I. díjat Zala és Pásztor János szobrai kaptak. Zala díjazott munkája: szarkofág-szerű talapzaton elhanyatló katona, akit angyal tart ölelő karjaiban. A Kultuszminisztérium mellett a Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Múzeum és a Hadimúzeumi Egyesület is a szervezők között volt. A Múzeum különdíjaiból a fődíjat Horváth Géza és Müller Tibor munkája kapta: alacsony talapzaton csonka piramis, előtte mozgalmas, zászlót lobogtató lovas csatajelenet; a III. díj Istók Jánosé lett: magas talapzaton álló, gyászoló, kalapját kezében tartó katona.[39] A pályázat teljes anyaga a Hadtörténeti Múzeumba került, ahol akkorra már megtervezték a külön kiállítási teret a maketteknek.

A korszak hősi emlékműveit Nagy Ildikó 11 nagyobb csoportba sorolta: 1) gyászoló katona (lehajtott fej, meghajtott zászló, puska); 2) harcoló katona (őrszem, harcba induló katona, harcoló katona); 3) sebesült katona; 4) a „hős halála"-típus (a hős megtér a mennyországba, a hős megtér a nemzet kebelébe, a nemzetet jelképező Hungáriához); 5) a magyar múlt régi hősökkel; 6) a magyar család, mellékalakként a magyar anyával; 7) allegóriák (szabadság, nemzet mint oroszlán, nemzet mint Hungária, nemzet mint életerős férfi, áldozatkészség mint kardját felajánló férfi); 8) egyszerű emléktáblák, emlékoszlopok jelképekkel; 9) emlékoszlopok turullal; 10) emlékoszlopok nemzetjelképekkel (kiegészülve: gyászoló, harcoló, hősi halott katona mellékalakkal); 11) lovasszobrok.[40] A „békeévekben" (1938-ig) emelt szobrok száma az országban mintegy 1600. A második világháború éveiben újabb 100 szoborállítás történt, amelyeken már ott szerepelnek az új világháború áldozatai is. [41]

---

[38] *Lukács György* v. b. t .t. ny. miniszter: Művészeink hőseinkért. *Képzőművészet,* 1927. 1. évf., 2. sz. 4–6. o.

[39] A tárlatról többek között: *Vállalkozók Lapja,* 1927. augusztus 24. A kritikusnak (Komor Lajos) Szentgyörgyi István akkor Kiskunhalason már valóságosan is felállított köztéri szobra tetszett leginkább, főleg indirekt kifejezési módjával. Maga a kompozíció: fiatal fiú, kezében koszorú, amint egy lefátyolozott nőalak, mintegy gyámolítólag lehajol hozzá. „Mennyivel másabb ez a szobor, mint a sok ágyutalpas, Mannlicher puskás, páthoszos emlékmű, amit szobrászaink nem annyira saját belátásuk, hanem inkább a laikus megrendelők ízlése szerint készítettek."

[40] *Nagy Ildikó:* i. m. 80–81. o.

[41] *Kovács Ákos:* „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!" Az első világháborús monumentumok. A Népművelési Intézet és a Műcsarnok közös kiadványa, Budapest, 1985. 30. o.

Budapest első világháborúra emlékező nagy köztéri monumentumai különleges helyet foglalnak el a sorban. Ezek az emlékművek az „egész ország emlékművei" voltak, a „rendszerezett nemzeti emlékezet" kellékei, a politika által sugallt hőskultusz bronzba és kőbe merevített hirdetői, amelyek azonban túl is léptek a szorosan vett első világháborús emlékezésen, és közvetlen célként a revíziós állameszme terjesztését szolgálták. A szobrok alaptematikája tehát a háború volt, és mindig a katonák egy meghatározott köre: alakulat (pl. I. honvéd gyalogezred), fegyvernem (pl. tüzéremlékmű), vagy fiktív csoport („Névtelen hősök emlékműve), illetve esemény (pl. Przemysl). Valamennyi részét képezte a központosított emlékezetnek. Az állító vagy kiemelten az állam, vagy a honvédség, esetleg a főváros vagy akár a kerület, amely magáénak vallotta az adott törvényhatósághoz tartozó alakulatot, vagy csoportot.[42] Csak tallózva a két világháború között emelt budapesti központi emlékművek között: névtelen hősök emléke a Ludovika Akadémia előtt (Horvay János műve, 1924); rákosfalvai hősi emlékmű (Istók János, 1925); a Műegyetem hősi halottainak emlékműve (Bory Jenő, 1927); híradó emlékmű – az elesett távírászok emléke (1927) a XI. Kerületben, a Postaanyagraktár parkjában; csendőr vértanúk emlékszobra (Pásztor János, 1928); tiszti hősi emlékmű a Ludovikán (Vass Viktor, 1928); nemzeti hősök országos emlékköve a Hősök terén (Kertész K. Róbert, 1929); egyetemi hősök emlékműve (Lechner Jenő és Zala György, 1930); przemysli hősi emlékmű (Sződy Szilárd, 1932); 32-esek emlékműve (Szentgyörgyi István, 1933); az 1918–19. évi nemzeti vértanúk emlékműve (Füredi Richárd és Lechner Jenő, 1934); a harmincas honvéd gyalogezred hősi emlékműve (Kallós Ede, 1935); tüzérek hősi emlékműve (Ligeti Miklós, 1937); kerékpáros katonák hősi emlékműve a Helyőrségi templomban (1937); gépkocsivezetők hősi emlékműve az Ezredes utcában (Maugsch Ede, 1937); haditengerész emlékmű (Szentgyörgyi István és Miskolczy László, 1937); A cs. és kir. 2. (erdélyi) huszárezred világháborús emlékműve (Petry Lajos, 1937); az I. honvéd és népfelkelő gyalogezred emlékműve (Siklódi Lőrinc és Márton Ferenc); magyar tábori vadászzászlóaljak hősi emlékműve (Kisfaludy Stróbl Zsigmond, 1943). Hősi emlékművet terveztek előbb a Gellérthegyre, majd a Szent István parkba a műszaki csapatoknak. A 27 méter magas oszlop Siklódy Lőrinc munkája.[43]

A budapesti szobroknak változatos sors jutott. Többet közülük – városképet meghatározóan – ma is köztereken láthatunk, mint például a 32-esek emlékművét, a 2. huszárezredét, a vadász emlékművet (fejcserével), a Przemysl-emlékművet; másokat politikai okokból 1945 után elbontottak, mint például a csendőr vértanúk emlékművét, a haditengerész-emlékművet. Megint másokat, mint a tüzér-emlékművet, a háború rombolt szét. A vidéki városok és falvak emlékművei is dacoltak az idővel – és a felejtéssel –, vagy a pillanatnyi helyi (politikai vagy más) érdekek kimozdították őket a helyükből. Nagyon sok szobor viszont ma is ott áll eredeti helyén, egy-egy város központi terén. A Kádár-rendszer idején – utoljára a 80-as évek elején – több kísérlet is történt egy első világháborús szoborkataszter létrehozására. Az egyikről a Kovács Ákos szerkeszette, fentebb többször idézett kötet előszavában olvashatunk. Eszerint az ország világháborús emlék-

[42] Az alább következő emlékműlistára nem vettem fel a sem a különböző tanintézmények, sem a kisebb közösségek, csoportok (pl. budapesti tanárok, postások, stb.) által kezdeményezett és mecenált, jobbára zárt terekben elhelyezett szobrokat, emléktáblákat. Ezek a közösségi emlékezet részének tekintendők.

[43] Az emlékművekről tájékoztat *Medvey Lajos:* Budapest szobrai. Budapest, 1939. A bédekker kerületi bontásban, illetve a művészek neve szerint csoportosítja az emlékműveket.

művei adatbankja létrehozását a Hatvany Lajos Múzeum kezdeményezte. Az önkormányzatoktól beérkezett fényképes anyag – ezt ugyancsak az Előszóból tudjuk – a kötet megjelenésének idején a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja archívumában volt.[44] Az 1970–80-as évek fordulóján hasonló munka zajlott az egykori Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban Illés Lászlóné vezetésével. Ez a kutatás ugyan a munkásmozgalmi emlékek és szovjet hősi emlékművek és temetők regisztrálását volt hivatott elvégezni, de az adatszolgáltató önkormányzatok buzgalma révén – biztos, ami biztos – kiterjedt a közigazgatási területükön található mindenfajta emlékműre, köztük – a mennyiség okán is kiemelten – a világháborús emlékekre. A gazdag anyag ma a Nemzeti Múzeum Történeti Adattárában található és kutatható.[45]

A háború muzealizálása
A frontgyűjtemény – a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred „ezredmúzeuma"

A harctéri emlékgyűjtés egyidős a háborúkkal. A legyőzött ellenfél trófeáinak megszerzése, a saját vitézség (tárgyi) dokumentálása valójában ösztönös tevékenység. Amint az alábbiakban egy visszaemlékezés és egy kiállítási „tájékoztató" alapján tanúi lehetünk, nem volt változás ebben az ősi katonaszokásban a világháborúban sem, ráadásul a háború derekán a csapattesteket rendelet is kötelezte harctéri relikviák gyűjtésére.[46] Kratochvil Károly ezredes, a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred parancsnoka, a háború után megírta ezrede frontgyűjteményének történetét.[47] A frontról Nagyváradra hazaszállított anyag a háború után, a román megszállás idején megsemmisült, ám így, tárgyak híján, virtualitásában is érdekes a történet, hogyan dokumentálható egy szervezet (az ezred) és működése (a harcok), hogyan hitelesíthető a katona számára mindennél előbbre való dicsőség és a hősiesség, mivel lehet megalapozni egy elvárt, közösségi hőskultuszt. Az ezredes[48] – némileg joggal, hiszen más csapattesteknél, ahol a parancsnok nem tekintette különösebb szívügyének az ilyen missziót, nem is volt gyűjtés – a „múzeumot" saját művének tekintette. Létrehozásának – amint írja – az volt a célja, hogy a múzeum által „a fiatal 4. honvéd gyalogezred ... történelmi patinát kapjon, és méltón sorakozzék

[44] *Kovács Ákos:* i. m. 3. o. Az itt jelzett dokumentáció mai lelőhelye: MTA MKCS. C-I-038 jelzetű fondja: Emlékművek, szobrok Magyarország területén. A fondjegyzék szerint – némileg ellentmondva az Előszóban jelzetteknek – a dokumentáció egyrészt az 1960-as évek elején kezdeményezett országos felmérés fénykép- és iratanyagát, illetve egy 10 évvel későbbi adatszolgáltatás anyagát tartalmazza.

[45] Magyar Nemzeti Múzeum. Történeti Adattár (TAD). Lt. sz.: 9462-2005. Az anyag jelenleg rendezés alatt, de megyei bontásban kutatható. Az adatok nem tematikusak. Az emlékművekről hivatásos fotósok által készített felvételek negatívjairól leltárkönyv és törzslap áll rendelkezésre. (Ezúton mondok köszönetet az Adattár vezetőjének, *Halmi Lászlónénak* az anyag megismeréséhez nyújtott segítségéért.

[46] A rendelet szövegéről, kiadása időpontjáról nincs pontos jelzettel ellátható elsődleges forrásunk. A kor szokásainak megfelelően minden bizonnyal „Körrendelet" formájában jutott el a csapattestekhez.. Létezéséről számos korabeli, rá vonatkozó utalásból vannak ismereteink.

[47] A volt nagyváradi m. kir. 4. honvéd-gyalogezred Hadimúzeumának keletkezése és pusztulása. Írta *szentkereszthegyi Kratochvil Károly* ny. altábornagy. *Hadimúzeumi Lapok,* 1926 november

[48] Kratochvil a korszak érdekes (katona)alakja. Egyik tipikus képviselője annak a közéleti érdeklődésű, a katonai hivatást a művészkedéssel és a szakírói tudományoskodással ötvöző tiszti csoportnak, amely már a háború alatt, de főként után a MOVE keretei között, a magyar honvédség „szellemi arculatának," s nem mellékesen a Hadimúzeumnak is egyik meghatározója volt. Életéről a Hadtörténeti Múzeum 1999-ben kiállítást rendezett. L.: Hadtörténeti Múzeum, Adattár.

azon ezredek mellé, amelyek Savoyai Eugén herceg alatt kiverték a törököt Magyarországból ..."[49] Elrugaszkodott gondolat, avagy a lehetőség megragadása, hogy a sokfajta emlékezet és a sokfajta megélt történelem alternatívájaként legyen egy irányított és felügyelt közösségi emlékezet? Hogy egy múzeum, a „saját" rekvizitumok (ereklyék, trófeák, tárgyak stb.) gyűjteménye révén történelmet nyerjen egy közösség, tételesen Nagyvárad házi ezrede, s ennek révén maga a város is? A gyűjtés motivációi számosak lehettek, egyéniek és közösségiek, ösztönösek és irányítottak, az egyén szintjén pedig szerepet játszhatott az egyszerű és zsigeri „emlékgyűjtés" éppúgy, mint az alakulat konkrét hőstetteinek dokumentálási igénye a közösség szintjén, autentikus tárgyakon keresztül. Belejátszhatott a múzeum létrehozásába a lokálpatrióta tudat, a „nagyváradiság" is, hiszen az ezred tartalékos tisztjeinek túlnyomó többsége a város és a tágabb bihari vidék magas (helyi) társadalmi presztízsű lakója, megbecsült embere volt,. A tervek szerint az ezred nagyváradi laktanyájában elhelyezendő múzeum a frontemlékekkel, az egykor részt vettek közvetítésén át, a lokális közösség történelmének is részévé vált volna. Egyfajta előrelátás volt ez, a jövő megelőlegezése? Mint tudjuk, a jövő nem úgy jött el, ahogy a fronton elgondolták, nem olyan dicsőségesen.

De ne vágjunk az események elébe!

Kratochvil 1914 szeptemberében vette át az ezred parancsnokságát, és amint azt visszaemlékezéséből megtudjuk, már akkor az volt a feltett szándéka, hogy igazi trófea- és ereklyegyűjteményt hoz létre, mely – fő célként – az ezred harci szellemét és a csapatszellemet lesz hivatva erősíteni. A 4. honvéd gyalogezred az orosz fronton esett át a tűzkeresztségen, részt vett a kárpáti harcokban, aztán a gorlicei áttörésben, majd az olasz frontra került. Doberdo és San Michele után újra az orosz front következett, Volhynia, 1917 szeptemberétől pedig ismét a délnyugati front, a Monte San Gabriele. Részt vett a caporettói áttörést követő offenzívában, a piavei átkelésben, a monte tombai harcokban. Tehát volt idő és volt hely emlékeket gyűjteni.

Kratochvil visszaemlékezése szerint az ezred első trófeája 4–5 „kétméteres kozáklándzsa" volt. A zsákmányt egy bizonyos Hering hadnagy vezette járőr szerezte, egy kozák egységgel történt összecsapás során. Az is érdekes, ahogy a trófeák Nagyváradra jutottak: tisztfeleségek tettek látogatást a fronton, ők vitték haza azokat az ezred anyavárosába. A decemberi harcokban egy egész orosz zenekar hangszereit szerezték meg, továbbá tüzérségi eszközöket, cirillbetűs írógépet, iratokat, orosz tiszti kitüntetéseket, ezredjelvényeket, és természetesen kézifegyvereket, lőszereket. E tárgyak is az ezred leendő múzeumába kerültek. A gorlicei áttörés után újabb fegyver-trófeákat szereztek, s vitettek haza, Nagyváradra. Az olasz fronton az első, múzeumba való szerzemény, klaszszikus trófea, egy selyemre hímzett, savoyai-címeres olasz zászló volt, melyet bizonyos Énekes százados zsákmányolt egy elfoglalt olasz állásban.

Volt egy érdekes „szakmai gyűjteménye" is az ezred múzeumnak: Lakos főhadnagy, az ezred tisztje kézigránát-tervező és -gyártó tevékenységének tárgyi emlékei. Közismert, hogy az állásharcok idején, a lövészárkokban, számos „helyi specialitás" született, támadó és védő eszközök, a napi életet könnyebbé tevő tábori „kényelmi cikkek," ülőkék, priccsek, a célzást segítő „könyökvédők", különböző testrészeket fedő páncélok, ál-

[49] *Hadimúzeumi Lapok*, 1926. november, 30. o.

cázó anyagok. A Lakos-féle kézigránátok gyártására Laibachban állították fel üzemet, onnan szállították a közeli olasz frontra e könnyen kezelhető, primitív, de hatásos gyilkoló eszközöket.[50] Az ezred múzeumába került a gradiskai hidat felrobbantó víziaknák egy kísérleti példánya is, amellyel az ezred műszaki katonái felkészültek a robbantásra. Ez az akna is az ezred műszaki századának találmánya volt.

Kratochvil utólag szinte idillire festette a frontszolgálat e hősies és „muzeális" területét. Visszaemlékezésében nem győzi dicsérni utászait, őket tartotta az „ezred elit századának," akik tartalékban, pihenőben sem tétlenkedtek, hanem maketteket, terepasztalokat készítettek, megmintázták a saját állásokat, sőt egy-egy harci tettet diorámában is megformáltak, s mindezt a leendő múzeum számára. A katonák (talán a depresszió ellenszereként is) fúrtak-faragtak „ráérő idejükben": a Monte San Michele kövéből például kis emléktárgyakat csiszolgattak, amelyek úgy néztek ki, mintha márványból lettek volna; a parancsnok emlékezete szerint a feketék voltak a legértékesebbek. Természetesen egy-egy példány ezekből is bekerült a házi múzeumba.

Az ezredben, vagy csak időlegesen az ezredhez beosztva, több jegyzett művész (a szobrász Sidló Ferenc a festő Márton Ferenc, Mérő István és Udvari Géza) is eltöltött hosszabb-rövidebb időt. Mérő folyamatosan festegette a harctereket Wolhyniában, a Piave völgyében, Görznél, a Monte San Gabrielén. Ő festette meg az ezredmúzeum részére a 20. honvéd hadosztály parancsnoka, Lukachich Géza tábornok portréját. Sidló is „bedolgozott" az ezredmúzeumnak. Megmintázta a 4-es honvédek emlékplakettjét, Habsburg József Ágost főherceget, Boroević Szvetozár tábornokot, az Isonzo-hadsereg vezérét, természetesen Károly királyt, továbbá, már kifejezetten az ezredmúzeum részére, az ezred néhány tisztjét és katonáját is. Sidló készítette az ezred Nagyváradra tervezett emlékművének makettjét és egy, a német–magyar fegyverbarátságot szimbolizáló plakettet. Mások, mint Jámbor Lajos hadnagy, Walleshausen Zsigmond és Lestyán Béla zászlós (rajztanár), inkább mint „képi krónikások jeleskedtek. Lestyán például a Károly csapatkeresztekhez készített emléklapot. Volt az ezrednek egy „aranykönyve," melyet a sokoldalú Jámbor hadnagy (eredetileg tanító) vezetett, amelybe, mintegy naplószerűen, feljegyezték az ezred összes harci tettét. A másik „krónikás" Gonda Hugó volt, aki kartotékolta az ezred minden katonáját, személyi adatokkal, kitüntetéseikkel, hősi halálukkal. Jámbor szerkesztette az ezred tábori újságját is („A négyes Honvédek Háborús lapja").[51] Mint minden csapattestben, itt is szolgált hivatalos (egyben hivatásos) fényképész, egy Dajkovics nevű nagyváradi mester személyében, de mások is tényked tek fotósként, mint például Thury Sándor arany vitézségi érmes tartalékos hadnagy, akit az

[50] Ebből került be az ezred múzeumba is egy teljes sorozat, amely lényegében modellezte a Lakos-féle kézigránát konstruktőri fejlődéstörténetét. A kézigránát egy példányát a háború után Lukachich Géza adományozta a Hadtörténeti Múzeumnak. Növedéki Napló: 28 951.

[51] *Lukács József:* Magyar katonai hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1705–1941). Budapest, 1942. 84. o. A frontújságokról legújabban *Tóth Orsolya:* A „harctéri fidibusz" és társai. Első világháborús magyar nyelvű tábori újságok a Hadtörténeti Múzeum Gyűjteményeiben. In: *Kincses Katalin Mária és Szoleczky Emese* (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 3. Budapest 2000. 89–119. o. Jámbor harctéri naplói és feljegyzései a Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyaggyűjteményében találhatók. Lt. sz. 2080.99. A nagyváradi 4. népfelkelő gyalogezrednek is volt saját frontújságja, az *„Isonzómenti Tárogató."* Ez a lap színvonalával a frontújságok fölé magasodott. Olyan szerzők is megtisztelték írásaikkal a lapot, mint Ady, Hevesi Sándor, Gárdonyi Géza és mások.

olasz frontról küldtek vissza Galíciába fényképezni, mert elvesztek az ott készített 1914–1915-ös felvételek.

Az ezred egyik érdekes frontemléke az a san michelei kőből kifaragott relief, amelyet a 9. kassai honvédezred egyik odavezényelt zászlóalja részére készíttetett Kratochvil. A relief Kassára került, az ezred étkezdéjének falára.[52] A kő, mint a harcok színtere, mint ihlető forrás, máskor is szerepet kapott az emlékeztetésben. Kőbe vésette az ezredes a harcok helyszínén, a Monte San Michelén az ezred harci hősiességét is egy emlékoszlopon, de még Nagyváradra is küldtek haza követ, amelyre majd a Sidló tervezte szobrot állították volna.[53] A múzeum megőrizte az „agyagemberek" egyenruháját is, ami szintén a hősiesség, a kitartás egyik szimbóluma volt az ezredben. Egy csoport katonát az 1916 március 9–16. közötti harcok során az olaszok tüze napokra a vörös földre, a „terra rosára" kényszerített, amelynek kőkeményre száradt sara vörösre festette az egyenruhájukat. Ők lettek az agyagemberek, ruháik pedig a férfias kitartás jelképei. Mint az ezred hőseit Sidló Ferenc szoborrá is formálta őket „Terra Rosa hősei a harc után" címmel.

Ahogy az orosz, az olasz fronton is folytatódott a trófeagyűjtés, de már kiegészült másfajta tárgyakkal is, a fronthétköznapok legkevésbé sem trófea-értékű tárgyaival: olasz és francia sisakokkal, gázálarcokkal, ásókkal, kulacsokkal, csajkákkal, s persze fegyverekkel is, géppuskákkal, aknavetőkkel a Tagliamento partjáról. Az egyik olasz „trófeát" különös gonddal vette saját pártfogásába az ezredes. Egyik katonájától kapott egy bőrtárcát, amit a katona egy Stavanelli nevű, elesett olasz tiszt zsebében talált. A tárcában magánlevelek és hivatalos olasz okmányok, térképek voltak, amiket a háború szabályai szerint elküldtek az elesett családjának, egy levél kivételével, amely d'Annunziótól, a költőtől származott. Azt Kratochvil megtartotta magának.

A gyűjtésből 1918. május 9–22. között kiállítást rendeztek Nagyváradon. Több mint négyszáz ereklyetárgyat láthatott a város közönsége az orosz és olasz frontról. Nem a háborút magát vitték a városba a frontról a tárgyakon keresztül, hanem a gyalogezred konkrét háborúját. Az ereklyék arra voltak jók, hogy bemutathassák a városnak a „mi katonáink," a saját közösségből kikerült „négyes honvédek" személyes hősiességét, a „mi háziezredünk," a nagyváradi gyalogezred minden rettenettel szembeni közös kitartását. Az ereklyékhez mindig személyhez köthető történetek jártak, amiket a rendezők elmeséltek az érdeklődőknek, de kis „Tájékoztatóban" írásban is kiadtak.[54]

---

[52] A tiszti étkezdék, mint a tiszti közösségi életforma katonai helyszínei, szimbólumőrző helyek is voltak. Itt őrizték vitrinbe zárva a frontra indulók ún. „esküereklyéit" is a háború alatt. Amikor a megszűntek a csapattestek, és muzeáliáikat átadták a Hadtörténelmi Múzeumnak, az adományozó a „Tiszti Étkezde" volt, mint jogfolytonos utód. Így került be például a múzeumba a huszas évek elején az egykori 6. honvéd huszárezred (a második világháború alatt elkallódott) serlege, és az ezred pótszázadának „esküereklyéje" (1914. szeptember 8.), egy ezüst lovasszobor.

[53] Mint fentebb is utaltunk rá, a véráztatta föld- és kő-szimbólum még évek múlva is élő gyakorlat. A budapesti I. honvéd gyalogezred Fővám térre tervezett szobrához a Doberdóról hozattak követ talapzatnak. A szobortalapzat kápolnaszerűen kiépített belsejében az Olasz Frontharcos Szövetség ajándékaként a monte san michelei hősi emlékmű kicsinyített mását is elhelyezték. A szobor felállításáról és sorsáról *Liber Endre:* Budapest szobrai. I. m. A szobor sorsáról *Pótó János:* Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, 2003. 77–78. o.

[54] Tájékoztató a Nagyváradi Négyes Honvédek Ereklyemúzeumáról. Nagyvárad, 1918. Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag Gyűjtemény, lt. sz. 11 871/Em.

Helyi hőssé válhatott a kiállítás révén Janku Jakab 7. századbeli küldönc, akinek cselekedetét egy írógép hitelesítette: a küldönc egy sebesült oroszt vitt be a saját állásba. Az írógép az orosz hátizsákjában volt. Kovács István tizedes hőstettét egy orosz hordágyrúd bizonyította, amellyel egy orosz őrsöt ugrasztott szét társaival. Egy orosz telefonszekrény Szabó Károly tizedes bátorságáról mesélt: a tizedes egy magas fán rejtőzködő orosz tüzérségi megfigyelőt fogott el telefonostól. Igazi magyar virtusnak lett a tanúja egy bersaglieri kalap, amit Molnár István géppuskás szakaszvezető lopott le a sötétben egy őrségben lévő olasz fejéről. Hiába lőttek utána, behozta a kalapot – írja a Tájékoztató. És így tovább, hasonló minőségben: kuriózumok, a frontbarátkozást dokumentáló orosz húsvéti tojások, a Szent Bazil kolostor romjai közül kimentett gyertyatartó, a fronton készített karácsonyi betlehem, karó röpcédulákkal, amit az orosz állások elé tűztek, s hogy a híreket nélkülöző ellenfelet az orosz forradalom eseményeiről tudósíták; az elmaradhatatlan fegyverek, bombák, repeszek, gránátok, amik vagy azért voltak érdekesek, mert nem robbantak fel, vagy mert az egyik például éppen Kratochvil ezredes lába elé esett, vagy azért, mert egy konkrét dátumhoz köthető pergőtűz gránátesőjének egyetlen, megőrzött példánya volt, egy a sokból. Kiállították Kratochvil „saját kultuszának" egy dokumentumát is, egy „Isten hozott" táblát, amit az ezredes és katonái közötti ragaszkodás jelképének neveztek.[55]

Az ereklyemúzeum, mint tudjuk, megsemmisült. Létrehozásának folyamata, a gyűjtés szempontjai, maguk a tárgyak és a cél, hogy mi legyen a szerepe majdan a múzeumnak mindazonáltal érdekes. Hogy mi lehetett volna belőle, és a többi hasonló gyűjteményből szerencsésebb történelmi konstellációban?[56] Talán azzá lettek volna, mint a ma is meglévő angol, francia, amerikai, és svéd ezredmúzeumok lettek: házimúzeummá, egyfajta kultikus hellyé, ahová az újonc katonákat bevonulásuk után elviszik, hogy megismerkedhessenek a nagy elődök hősies tetteivel.

Azonban mindezzel együtt sem holt hamvába a teljesen a „csapatmúzeumok" létrehozásának lehetősége. A háború után, a Hadimúzeum kezdeményezésére, 1927-ben, miniszteri rendelet szabályozta a honvédcsapatok történetére vonatkozó írásos és tárgyi emlékek gyűjtését. Az így összegyűjtött tárgyak alkották az „ezred emlékgyűjteményét". Az anyag tulajdonosa a Hadimúzeum, őrzője viszont az illető csapattest lett, amely kötelezően, mintegy házimúzeumban mutatta be a rekvizitumokat. Az anyaggyűjtés az akkori alakulatra vonatkozott, célja az volt, hogy a létező csapattest történetét dokumentálja, de a gyűjteménybe sok esetben bekerültek korábbi, főleg világháborús emlékek is. A Hadimúzeumba

[55] A Tájékoztató szövege a tárgyhoz: „Ha egy napra is el kellett Kratochvil apánknak menni, árvának érezte magát az ezred, de ha visszajött, örömünnep volt, és ahogy az eszközök megengedték ez külső jegyekben is megnyilvánult. Ez a tábla diadal kapu volt 1917 júniusában."

[56] Sok tanulsággal szolgálhatna az alakulat-gyűjtemények feldolgozása. Jelenleg arról sincsenek pontos adataink, hány helyen folyt említésre méltó és a rendszerezés igényével fellépő anyaggyűjtés. S egyáltalán: mit tartalmaztak a gyűjtemények? A 4. honvéd gyalogezreden kívül ismert a 24. tábori vadászzászlóalj múzeuma, amelynek anyagát a margitszigeti hadikiállításon is bemutatták. Gyűjteménye volt a budapesti I. honvéd gyalogezrednek is, amelynek létéről többek között egy magánlevélből is értesülhetünk: Móricz Pál, a későbbi neves katonai szakíró, akkor főhadnagy, a gyűjtemény gondozója Seemayer Villibaldot, a Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályának igazgatóját kérte meg a gyűjtemény rendbetételére, mely, amint írja, „már ezidőszerint is inkább bíztató, érdekes, kedves, mint reménytelen." Kérte, hogy tekintse is meg „a mi kis, kezdetleges hadi múzeumunkat, amely az adott körülmények között, s hogy csak nyolc hónapos múltra tekinthet vissza, nem érdektelen." Magyar Néprajzi Múzeum EAD 91/1918. A levélre *Szemkeő Endre* hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

befutó hírek szerint például az egri 14. honvéd gyalogezred a volt egri elődök, a cs. és kir. 60, és a 16 honvéd gyalogezred emlékeiből kezdte meg házimúzeuma berendezését.

Persze számos kérdést kellett tisztázni: például hogy jogfolytonos utódai-e a Nemzeti Hadsereg adott csapattestei a Monarchia földrajzilag, területileg, közigazgatásilag rokon egykori alakulatainak? A jogi válasz egyértelmű volt és nemleges, amely mögött indokként egy sor vagyonjogi egyszerűsítés húzódott meg. A szimbolikus vagyon, a kultikus örökség azonban a Nemzeti Hadsereg adott alakulatát illette, amivel élni is kellett: előadásokat, ünnepségeket, koszorúzásokat kellett tartani, oktatni kellett az ősök hősi tetteit, a Hadimúzeum pedig szorgalmazta, sőt koordinálni is akarta ezt a tevékenységet. A fő irányt ezen belül a közelmúlt hagyományainak, „a világháború magyar hősei kultuszának, a honvédnek éppúgy, mint a közös hadsereg belieknek" az ápolásában határozták meg.

Más volt a helyzet a trianoni határokon kívülre került területek egykori katonai alakulatainak emlékanyagával, kultikus tárgyaival. Amikor a Hadimúzeum új helyére (a Nándor laktanyába) költözött, Aggházy Kamil múzeumigazgató a hajdani alakulatok bajtársi szövetségeinek bevonásával akciót szervezett a „megszűnt csapattestek emléktárgyainak összegyűjtésére," illetve hősi emléktábláinak a múzeum új épületében történő elhelyezésére. Szorgalmazta, hogy alakuljanak „hadimúzeumi bizottságok" a bajtársi csoportokon belül, gyűjtsék össze az elmúlt háború még felkutatható emlékeit, s juttassák el azokat a múzeumba, készíttessenek az alakulat hősi tetteiről rajzokat, festményeket, majd mindezt kiállításon mutassák be a Hadimúzeumban. A volt ezredek emléktábláit elhelyezendő külön folyosószakaszt alakítottak ki, ahová jelentkezési sorrendben lehetett felkerülni. Az első két emléktáblát 1929. december 8-án avatták fel, a 22. marosvásárhelyi honvéd gyalogezredét, és a cs. és kir 72. pozsonyi gyalogezredét. Az első kettőt még számos emléktábla követte, 1941-ben 17 volt belőlük.

Hadikiállítások – a megidézett háború

A háború alatt számos kiállítást rendeztek a birodalom városaiban. Javarészt művészeti kiállításokat, amelyeket a Sajtóhadiszállás szervezett: 1915–18 között 40 nagyobb és több mint száz kisebb tárlat nyílt a monarchia területén. A cél természetesen a háborús propaganda volt, a szervezők kiválasztották a várost, felmérték a hely presztizsét, a várható közönséget, a költségeket, hogy mennyi a bérleti díj, milyen kiegészítő programokat lehet szervezni (zenedélutánokat, katonai előadásokat, jótékonyság esteket). Az első nagy kiállítás Bécsben, a Künstlerhausban nyílt meg 1915-ben.

A tárlatok nagyobb része vegyes műfajú volt, főként trófeákat és relikviákat bemutató kiállítás a hátországnak,[57] ugyancsak a háborús propaganda jegyében. A legnagyobb szabású, országos jelentőségű háborús tárlatok helyszíne Magyarországon természetesen a főváros volt, a Margitsziget, a Városliget (az Iparcsarnok), a Parlament előtti tér, a Nem-

[57] A háború alatt rendezett kiállításokat „Hadikiállítás" címszó alatt *Kreutzer Andrea* és *Szoleczky Emese* tipizálta: Magyarország az Első Világháborúban. Lexikon A-ZS. Budapest, 2000. 241. o.: 1.) Háborús (katonai alakulatok) által szervezett kiállítások; 2.) Hadigondozó, népegészségügyi és rokkantügyi kiállítások; 3.) jótékony célú kiállítások A rendező szervek ennélfogva bő skálán mozognak. Az „állami" kiállítók: (művészeti tárlatokkal) a már említett Sajtóhadiszállás, illetve (zsákmányfegyverekkel, trófeákkal) a cs. és kir. Hadügyi Igazgatóság, mint például 1916-ban a Nemzeti Múzeum kertjében, vagy a Parlament előtti téren.

zeti Múzeum kertje, az első jelentős háborús bemutató pedig, 1915-ben, a pasaréti „hadiskanzen" lövészárokkal, futóárkokkal, sáncokkal, drótakadályokkal, lőállásokkal, fedezékekkel, földalatti tiszti és legénységi szállásokkal, latrinákkal, sírokkal, haditechnikai bemutatóval – minden olyan volt mint a fronton. Mindez pedig a háborús szellem ébren tartása, még konkrétabban a háborús felkészítés céljából. Délelőttönként középiskolások gyakorlatoztak, délután a katonazenével, gulyáságyúval, tábori pékműhellyel bővült programot, belépődíj ellenében, a közönség is látogathatta, este tűzijátékot, fényszóró-gyakorlatot tartottak.[58]

A kiemelt háborús tárlatok helyszíne a Margitsziget volt, ahol a Románia elleni háborús siker apropójából, 1917 szeptemberében nyitották meg az első számottevő kiállítást, a „Hadikiállítást"[59] József királyi herceg ötlete alapján. A fővédnök Zita királyné, a fő szervező Bartha Albert vezérkari alezredes[60], a tervező Medgyasszay István mérnök, népfölkelő főhadnagy volt. A fő kiállító, József főherceg, összesen 4 vitrinben tette közszemlére frontgyűjteményét. Csak ízelítőül: az 1. számú vitrinben személyes anyaga, mondhatni kultikus tárgyai, átlőtt sapkája, átlőtt körgallérja („nem fogja a golyó!"), orosz katonák által húsvéti ajándékul küldött tojás és kalács. A többi vitrinben „csak" olasz és orosz „köztrófeák", lövedékdarabok, repeszek, fegyverek, felszerelési darabok.[61] Vajon miért éppen ezeket a hétköznapi tárgyakat tartotta megőrzésre érdemesnek a *„főherceg Úr ő Fensége?"* Valamilyen személyes vonatkozásuk lett volna, vagy csak a véletlen emelte ki őket a tárgyak tömegéből? Auguszta főhercegnő Őfensége is frontról kapott ajándékot állított ki: Vörös István honvédtól kapott csontfaragványokat, egy nyakláncot és egy kürtöt. Mint a főherceg kedvenc alakulata, külön teremben kapott helyet a 24. tábori vadászzászlóalj kiállítási anyaga. Saját pavilonnal szerepelt a Vöröskereszt, a Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia (tatár kioszkkal), az Országos Eszperantó Egyesület, a Cs. és Kir. Szerbiai Katonai Főkormányzóság.

A kiállításról készült egykorú fényképeket szemlélve azt kell mondanunk, hogy a „happeninges" tárlat napjainkból visszatekintve is érdekesnek tetsző „múzeumi jelenség" volt, főleg merész építészeti megoldásaival, enteriőrjeivel.[62] A pavilon-szerű főépület „a harctéri építkezések rögtönzött, könnyed modorában épült" – írja az Útmutató. A könnyedség mindenekelőtt favázra szegelt deszkákat és kátránypapír-borítást jelentett, abból készültek a falak. Benn enteriőrök sorakoztak, harctéri építmények, bunker, harcállás-pont, géppuskaállás, befedett futóárok, segélyhely, figyelőállás. Figyelmet érdemel az enteriőrök háttere, az installációs anyag mögöttes üzenete: a faanyag (nyírfa) elfoglalt

[58] A kiállítást az Auguszta Alap rendezte. Tervezője Belánszky Mór, kivitelezője Offner Viktor műszaki hadnagy. A befolyt hasznot a rokkant katonák otthona költségeire fordították. Történéseiről a korabeli sajtó folyamatosan tájékoztatott.

[59] Hadikiállítás, Margitsziget. Útmutató 1918. A B 2582. lt. sz. példány (Hadtörténeti Múzeum, Könyvtár) Aggházy Kamil egykori múzeumigazgató tulajdona volt, benne számos széljegyzettel, amelyekre konkrét helyen utalunk. A jegyzetek azt is hűen tükrözik, milyen sors jut egy gazdátlanul hagyott múzeumi gyűjteménynek.

[60] Később fontos közszereplőként találkozunk vele, 1918. november 9 – december 12. között a Károlyi-kormány hadügyminisztere.

[61] A kiállításról az anyag visszakerült Józsefhez, s majd csak több részletben „csepegtetve" a húszas években kerül be a múzeumba. Hadtörténelmi Múzeum, Növedéki Napló.

[62] A kiállításról készült fényképek – amint erre Aggházy egyik széljegyzete utal – az építész Medgyasszay tulajdonában voltak. A képekhez 1925-ben jutott hozzá a múzeum, amint arra gyarapodási napló is utal.

orosz erdőkből származott, a fronti hadtápszolgálat gépeivel dolgozták fel, az építményeket pedig sebesült és harctéri szolgálatra alkalmatlan katonák és orosz hadifoglyok készítették. Tudatosan a hitelességet helyezték mindenek elé, még a segédanyagok és a „humán összetevők" esetében is. A cél valójában a frontvilág hazahozatala, hangulatának érzékeltetése volt – természetesen a borzalmak mellőzésével és a hősiesség felmutatásával. Mai fogalmaink szerinti igazi interaktív kiállítás született a Margitszigeten. A harci eszközöket megtapinthatták, az ágyúkra felmászhattak a látogatók; a parkban in situ két kirobbantott gránáttölcsér volt, benne felgyülemlett az esővíz, mellé ágyúállást telepítettek 15 cm-es tarackkal és a legénység fedezékével; odébb földalatti fedezéket ástak szakaszparancsnoki hálóhellyel, és ha valaki a lőrésekhez állt, a nyíláson át nagyméretű harctéri fotókat láthatott, mintha maga is ott lenne a helyszínen. Az egyik pavilonban rokkant katonák által, lövedékhüvelyekből készült emléktárgyakat (tányérokat, poharakat, vázákat, evőeszközököket, asztali díszeket, szobrocskákat, hamutálcákat, patkókat, kengyeleket) lehetett vásárolni. A „játszóházban" játékokat – fapuskákat – készíthettek a gyerekek; volt tábori posta[63] és galéria, ahol a művészek frontképeit, szobrait lehetett megvásárolni. A kiállításra különböző bemutatókat, rendezvényeket is szerveztek: bemutatót tartottak frontkutyákkal, harctéri élethelyzeteket idéztek fel. Ez utóbbiak talán legelborzasztóbb „performansza" a versenyszerű szuronyroham bemutatása volt. Amint a fényképek mutatják, oszlophoz kötözött – akkorra már egyedüli ellenségnek maradt – olasz egyenruhás szalmabábukat kellett leküzdeni. A katonák rajtvonalról indultak, s az győzött, aki a leghamarabb tudta szuronyát a bábuba döfni. A fényképen az is látható, hogy a versenynek szép számú közönsége volt, apukák, gyermekekkel, taps, stb. Akár egésznapos programot szervezhetett a főváros népe, volt mozi („nappali mozgó") ingyenes vetítéssel, volt étterem.

De sétáljunk végig a kiállításon!

A főbejáróná kétoldalt egy-egy nyírfából ácsolt torony (magasfigyelő)állt, a tornyok között drótakadály, klasszikus nevén spanyollovas, a jobboldali torony mellett zsákmányolt 15 cm-es orosz ostromágyú. Ahogy befelé haladt a látogató, kétoldalt hadi trófeákat láthatott az erdélyi hadszíntérről. Aztán feltűnnek a felségek és fenségek becses személyei szoborba mintázva: kint József királyi hercegé (Sidló Ferenc), benn a díszterem közepén IV. Károly szobra virágok és babér között (Siklódy Lőrinc).[64] Kinn a parkban Zita királyné szobra (Vas Viktor), illetve Auguszta főhercegasszonyé (Orbán Antal). Hogy teljes legyen a kiállítás szervezőinek panteonja: a teremben ott láthatta az érdeklődő Bartha Albert mellszobrát is (Lukácsy Lajos). Persze nem csak konkrét személyek voltak a szobrok között. A parkban állt Orbán Antal Bajtársak, illetve Kapitány József Katonáink harca négy ellenséggel című szobra (ez utóbbi: sárkánnyal viaskodó orosz-

[63] Működő posta „M. kir. Postahivatal – Budapest Szent Margitsziget" néven, ahol a Hadikiállítás 10 és 15 filléres bélyegeit árusították „József főherceg ve. hadikiállítás javára 1 korona" felülnyomással. A pavilon orosz hangár faanyagából készült, és vasúti vagonra rakva szállítható is volt. Egyik részében kihelyezett tábori posta. A felirat szerint: „A Hadikiállítás tábori postája itt dolgozik. Neve: 620-as tábori főposta kirendeltsége. A hadikiállítás tábori postáján tábori postabélyegek vásárolhatók. Ezeket a mögöttes országrészekben sehol sem árusítják, csak itt." Maga a posta egy valóságos történet felidézése. A románokat kiverő magyar csapatok egy határszéli székely falu szétlőtt házát helyreállították, és ott rendezték be a 620-as tábori főpostát.

[64] Aggházy megjegyzése a szobrok mellett: „eltört"; „eltört". Orbán viszont magához vette szobrait. Aggházy megjegyzése: „Orbánnál."

lán). A dunai tornácon Orbánnak még egy műve szerepelt, a Kaszás katona. Volt mítoszalak is szoborba mintázva: A honvéd, a külső traktuson, Istók János munkája. A díszteremben festmény mutatott egy elhíresült hőstett az erdélyi harcokból: honvédcsapatok foglalják el a Magyaroshegy IV. Károly csúcsát (Dedinszky Elemér és Jámbor Lajos). Ezen kívül légifelvételeket állítottak ki az alpi frontról, és légvédelmi lövegeket („légitorpedó lövegek"). A mennyezeten repülőgépek csatáját imitálták, természetesen az orosz gép lett a vesztes. Igazi hadi tárgyak is voltak a teremben, József főherceg fentebb jelzett anyaga, aztán a „front-egzisztencia" tárgyai: mozgókonyha, főzőüst, főzőládák, élelmezési eszközök, ruházati, felszerelési cikkek a „kiszabat" szerint táblázaton is; a tábori higiénia eszközei. Láthatott a közönség különböző maketteket: tábori kápolnát, völgyhidat, repülő-hangárt, hűtőházat, léghajó-csarnokot, segélyhelyet, a 3. számú lókórház makettjét, a 414. tábori kórházét, és 16-os honvéd segélyhelyét és egy műtőkocsit. Sok „front-kuriózumot" is kiállítottak: srapnel lyuggatta géppuskacsövet, dobot, kürtöt, propellert, átlőtt hátizsákot, sisakot; egy fatörzset a Kárpátokból, amelyet a géppuskalövedékek valósággal elfűrészeltek és egy másikat, amibe srapnel-lövedék fúródott.

Különleges attrakciónak számított a német hadvezetőségtől kapott tank, amely egy uszályon állt a Dunán. „A páncélos automobil mintegy nyolc méter hosszú, három méter széles, ... Súlya rengeteg. Pontosan 280 mázsát nyom." – írta az Útmutató. Ma már mosolygunk a korabeli, rácsodálkozó leírás olvastán. Az mindenesetre bizonyos, hogy a magyar főváros közönsége akkor láthatott tankot először Budapesten.[65] S azóta még hányszor ...

A kiállítás a háború végével gazdátlanná vált. Anyaga egy része elkallódott, a személyes tárgyak visszaszármaztak gazdáikhoz (József főherceg gyűjteménye, Kunos Ignác tatár gyűjteménye, a 24-es vadászok relikviái). A kifejezetten hadi anyag, a fegyverek, lövegek, járművek, egészségügyi kocsik, egyenruha és felszerelés, sok makett azonban továbbra is ott maradt a Szigeten. Java részük később a Hadtörténeti Múzeumba került,[66] a makettek egy része, a tábori kápolna, a hűtőház és a hangárok, hadihidak, a Szerbiai Főkormányzóság kiállítási anyagai szinte teljes egészében. A tatár kioszk anyagának egy része és az egyéb, néprajzi illetőségű darabok (kozák nyereg, kancsuka) a Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményébe vándoroltak.[67] Jutott anyag a Műegyetemre és a Ludovika Akadémiára. Egy részük román hadizsákmány lett, mint a diósgyőri 42-es löveg.

Ami a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeumnak jutott anyagot illeti: a „nagy trófeák" (a végleg elromlott ágyúk és kézifegyverek), az egyenruhafélességek, a felszerelési tárgyak és a képek 1919 tavaszán még a Szigeten voltak, legalábbis ez derül ki az intézmény két

[65] A tankot vasúton szállították Budapestre, onnan az óbudai hajógyárba vitték, attól tartottak ugyanis, hogy az irdatlan súlyú monstrum kárt tesz a cső- és csatornahálózatban, ha utcán szállítják. A gyárban daruval a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt uszályára emelték, s leúsztatták a Margitszigethez. Ez volt az Rt. hozzájárulása a kiállításhoz. L. Útmutató, 23. o.

[66]. „Margitszigeti hadikiállítás anyagának lefoglalása a hadimúzeum részére" – Gabányi János és Aggházy Kamill felterjesztése a „ rendőri népbiztosságnak" 1919. március 27-én. Hadtörténelmi Levéltár (HL) 1723/1919.

[67] Az őrzéssel megbízott Gonda Emil arról tájékoztatta a Levéltár és Múzeum illetékeseit, hogy hadtörténelmi vonatkozású anyagokat is beszállítottak a Néprajzi Múzeumba. A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum bejelentette igényét ezekre az anyagokra, s „Jakab Ödön ide beosztott festőművészt" bízta meg a tárgyalásokkal. Hogy voltak-e tárgyalások, nem tudjuk. Amit tényszerűen tudunk: a Szerbiai Kormányzóság egykori fotóanyagát a MNM Néprajzi Osztálya leltárkönyvileg tulajdonba vette.

akkori vezetője, Gabányi János és Aggházy Kamil Hadügyi Népbiztossághoz beadott felterjesztéseiből. A tárgyakat a Hadügyi Népbiztosság lefoglalta a Hadimúzeum számára, és a Vörös Őrséggel be is akarta szállíttatni az Országos Levéltár épületébe, ahol akkor a múzeum gyűjteményét tárolták. Megtörténtéig Gonda Emil külön megbízottként őrséggel vigyázza az anyagot – szólt a két illetékes a felterjesztésben. Egy 1919 november eleji újságcikkből viszont azt tudjuk meg, hogy a kiállítás még 1919 nyarán is látogatható volt.[68] Ekkor olvashattak utoljára az érdeklődők a kiállításról. Maradványait véglegesen széthordták.

A magyar „nemzeti" hadimúzeum

Régi magyar – politikai és közjogi – sérelem volt a „nemzeti hadi múzeum" hiánya. Amikor kitört a háború, szinte nyomban újból felerősödött a múzeum létrehozását követelők hangja, amelyhez szellemi és szakmai súlyával a MTA Hadtörténelmi Bizottsága is csatlakozott, de hivatalos visszhangot politikai oldalról mégis egy félig-meddig magánemberi, félig szakmai kezdeményezés váltott ki, Csák Árpád, a Balatoni Múzeumi Egyesület akkori titkára hadimúzeum-alapítási elképzelése. Érvelésének legfőbb pontja: a háború kedvező alkalmat teremtett a leendő magyar hadimúzeum gyűjteményi megalapozására, a „hadrakelt seregnél eszközlendő gyűjtőmunka révén". A válasz Bécsből érkezett, a közös hadügyminisztertől: a hadrakelt seregnél nincs helye semmiféle gyűjtőmunkának, azzal csak az arra kijelölt szervek foglalkozhatnak, mint hadizsákmánnyal, úgy, ahogy azt a katonai szabályzatok amúgy előírják. Hogy a győzelem után a szerzett anyagból mi jut majd Magyarországra – *többek között* Magyarországra, hiszen a háború befejeztekor minden „Provinzmuseumba" kerül majd a zsákmányból –, arról később döntenek.[69] A hivatalos bécsi választ megkapta a magyar honvédelmi miniszter is, ő is hasonlóan foglalt állást: majd a háború után kell komolyabban foglalkozni az üggyel.

A tervezők azonban elszámították magukat: a háború a maga anyagi-technikai mennyiségi mutatóival, gépeivel, új csodáival minden korábbi szabályt, szokást felülírt. A befogadással megbízott Heeresmuseumnak a frontokról érkező, soha nem látott mennyiségű hadizsákmány hamar deponálási problémákat okozott az Arsenalban, olyannyira, hogy 1916-ra lényegében megteltek a raktárak. Felmerült egy új bécsi múzeumépület megépítésének gondolata is, amit –a magyar múzeumalapítási követelésekre tekintettel – megpróbáltak titokban tartani. A monarchiában azonban meglehetősen kevés titok maradt titok, ez is kipattant, s híre ment Magyarországon is. Itthon is megindult a tervezés, a szakmai előkészítés, a helykeresés, folytak a gazdasági számítgatások,. Valóságos verseny alakult ki a két főváros között.

---

[68] *Nemzeti Újság*, 1919. november 6. „A kiállítás két nyáron át változatos programjával tanulságos szórakozást nyújtott a főváros lakosságának."Az újságcikkből azt is megtudjuk, hogy a kiállításon 581 000 korona folyt be jótékony célokra. „Noha a bolseviki uralom a kiállítás vagyonára rátette a kezét", még több mint 200 000 korona maradt – írta az újság. A maradék pénzzel erdélyi menekülteket akartak támogatni, ami ellen viszont a múzeum vezetője Aggházy Kamil tiltakozott – ő a Múzeum számára akarta tőkésíteni a pénzt. HL 1723/1729. „Az Erdélyi (margitszigeti) Hadikiállítás vagyonának felhasználása" című feljegyzés, 1919. november 7.

[69] HL Polg. dem. forr. Katonai iratai. HM 1.a. oszt. 5135/1918. Előszám: 18 675/1914. Eln.) 4/5-13.

A Bécs–Budapest versengés érdekes dokumentuma a „Promemoria a magyar hadimúzeum létesítéséről" 1917-ből.[70] Az emlékeztető szerzőcsoportja igazán alapos munkát végzett. Miután értékelték a magyar hadtörténeti gyűjtemények helyzetét, a közepébe vágva, a „hadimúzeum hiányának a jelen háborúra gyakorolt kedvezőtlen hatásával" folytatták: nincs olyan múzeum Magyarországon, ahol megismerhető lenne a véderő múltja, pedig – így a szerzők – ma népszerű a hadsereg, s milyen jó lenne, ha a nagyközönség megismerkedhetne a magyarság, a birodalmi haderő magyar kiegészítésű ezredei szerepével. Ezzel is erősítenék a hazafias eltökéltséget. Vagyis a létesítendő hadimúzeum kettős célt szolgálna: magában foglalná a folyó háború magyar vonatkozású emlékeit, emelné a nemzeti önérzetet, „amennyiben a magyar közönség méltó elismerését látná azon harczoknak és azon szerepnek, melyet Magyarország ezen világháborúban játszott." Mellesleg pedig alkalmas volna arra is, hogy fokozza a magyar társadalomban a katonai pálya iránti érdeklődést, és így idővel a közös hadsereg tisztikarában a magyar elemet megnövelje, s végül a monarchia másik állama tekintetében kifejezésre juttatná, és ébren tartaná a közösség, a kölcsönös függés, az egymást támogatás szükségességét. Tegyük hozzá: ez a terv igazából egy „tárlat-múzeumról" szól, amely inkább a kiállítóhely kategóriába tartozik.

A terv szerint a magyar hadimúzeum tisztán a folyó háborúra vonatkozó hadiereklyék és -emlékek megőrzésére szolgált, és mindenekelőtt a Magyar Szent Korona területéről kiegészített csapattestek háborúra vonatkozó hadi emlékeit tartalmazta volna, s a monarchia másik államára vonatkozó hadiemlékeket csak annyiban, amennyiben azok az „összetartozóság érzését felkelteni és ápolni" alkalmasak. A gyűjtés minden másfajta kiterjesztése a múlt irányába, például a 48-ra, amikor a „nemzet az uralkodóval, valamint a Monarchiának másik államával kollízióba jutott," bizalmatlanságot keltene az összefogás helyett. De az sem volna célszerű, hogy Magyarország tisztán „Magyar királyi honvédség múzeumot" szervezzen, mert az Ausztriában fokozott féltékenységet kelthetne; „honvéd tendenciát, szeparatisztikus törekvéseket" látnának benne. Sőt, Budapest ezzel elesne attól is, hogy a közös hadsereg magyar csapatainak hadi emlékeit az ország fővárosában őrizzék.

Mivel hadiemlékeknek, trófeáknak újabban bővében van a Monarchia – folytatódik az emlékeztető érvelése –, és a gyűjtött anyag a háború harmadik évére már olyan nagy mennyiségű, hogy a Heeresmuseum képtelen újabbakat befogadni, meg kell osztani az anyagot. Ennek lehetőségeiről a szerzők a Heeresmuseum igazgatójánál és Hoen tábornoknál, a Kriegsarchiv igazgatójánál is tájékozódtak. Magyar részről – így az összegezés – az lenne a legjobb, ha a magyar hadimúzeum létrehozásának kezdeményezője az uralkodó lenne, „ha Ő Felsége legfelsőbb kéziratot intézne a m. kir. honvédelmi miniszterhez, melyben azon akaratát nyilvánítaná ki, hogy Budapesten magyar hadimúzeum létesüljön, s annak felállításával a magyar királyi honvédelmi minisztert bízná meg.

Aktualizálók voltak a tervek a gyűjteménystruktúra tekintetében is. Az önálló központi intézménynek az elképzelések szerint lenne: 1.) fegyvergyűjteménye, amelybe a saját, a szövetséges és az ellenséges hadseregek fegyverei, zászlói, lövedékei, egyéb harceszközei, ágyúi, szerkocsijai, tábori konyhái, vonatművei tartoznának; 2.) makettgyűjteménye, amelybe nagyobb csaták plasztikái tartoznának, nagyszámú kicsinyített

[70] HL Hadilevéltár iratai. 1920. sz. n.

modell erődítményekről, lövészárkokról, vasút- és egyéb hadtápszolgálati berendezésekről, repülőgépekről és léghajókról, a Vöröskereszt szolgálatáról, a Hadsegélyező Hivatal működéséről, valamint egyenruhák, a téli hadjárat alatt használt különböző öltözeti és felszerelési cikkek, lőszerelvények; 3.) dokumentumgyűjteménye, amelybe áttekinthető, színes grafikonok, kimutatások és szemléltető képek tartoznának a saját, a szövetséges és az ellenséges seregekről egyaránt. Helyet a múzeumnak természetesen Budapesten kell találni, „monumentális épületben és a főváros szívében, hogy bárki által bármikor könnyen látogatható legyen.

Ám ahogy Budapesten megtudták a bécsi múzeumalapítási terveket, ugyanúgy működött fordítva is az információs csatorna. 1917. szeptember 9-én, kb. másfél hónappal a „Promemoriát" követően, átirat formájában megérkezett Budapestre Wekerle Sándor miniszterelnök számára egy „népszerű hadimúzeum" kész terve Bécsből (Projekt für ein volkstümliches Kriegsmuseum). Lényege: a hadműveleteknek és egyéb katonai jellegű tevékenységeknek a megörökítése és bemutatása a Heeresmuseum feladata, mivel azonban a jelen háború nem egyszerűen csak katonai tevékenység, és nem csak a hadszíntereken folyik, hanem áthatja a hátországot is, kívánatos annak múzeumi eszközökkel való megörökítése és bemutatása is. Mivel erre a Heeresmuseum – meghatározott feladatkörénél és gyűjtési tevékenységénél fogva – nem képes, a hadügyminiszter „népszerű hadimúzeum" felállítását tervezi Budapestre. Ez a múzeum a hátország háborús erőfeszítéseit ábrázolná, és a Heeresmuseum szakterületét kiegészítve, azzal egységben adna teljes képet a háborúról. Része a tervezetnek egyfajta Bécsből irányított, adagolt birodalmi múzeumi decentralizálás is, amennyiben a helyi vonatkozású anyagokat a Zentralmuseum támogatásával „vidéki és városi múzeumokban" (Landes- und Stadtmuseen) létesítendő háborús kiállításoknak adnák át.[71] Vagyis a múzeumalapítás elé Bécs már nem gördít akadályt, ám az összhaderőn belüli szeparálódást, az önállósodást még ilyen szinten sem tolerálná. A bécsi projekt felhördülést keltett Budapesten, hiszen a terv, hogy a magyar főváros egy szintre kerülne a birodalom harmad-negyedrangú fővárosaival, valóságos politikai inszinuáció volt. Magyar részről a legelegánsabb megoldást választották: a tervezetet, válasz nélkül hagyva, ad acta tették.

Mintegy fél év múlva újra téma lett a hadimúzeum ügye. 1918 márciusában, Bécsben, értekezletet tartottak a Heeresmuseum új épületével kapcsolatban. Közös ügyről lévén szó, jelen volt a magyar honvédelmi miniszter képviselője is, Láng Boldizsár alezredes,[72] a Honvédelmi Minisztérium I/a. osztályának vezetője személyében. Láng lényegében megismételte a fentebb már ismertetett magyar „Promemoria" pontjait. Az események innentől felgyorsultak: július 18-ra újabb magyar tervezet született, amelyet a magyar honvédelmi miniszter és a közös hadügyminiszter egyeztetése után, az uralkodó előzetes

[71] HL Polg. dem. forr. Katonai iratai. HM 0/a. oszt. 5135/1918. Eln. (24 323/ 1917. Eln.) 4/5-13. „Projekt für Ein volkstümliches Kriegsmuseum." 1917. szeptember 9. „Mindaz, ami a hadszíntereken történt s közvetlen összefüggésben áll a katonai műveletekkel, a Heeresmuseumnak marad fenntartva továbbra is. Itt találja majd meg a katona, valamint a nagyközönség mindazt, ami a nagy háborús küzdelmet érzékelhetővé teszi, a saját fegyverektől a hadizsákmányig, a lövészárkok életétől a mind ez ideig bevehetetleneknek tartott erődökig és nyílt csatákig, a hadiorvosok csodálatra méltó teljesítményeitől a hadifogolyügyig stb. ... Ezzel szemben a népszerű Hadimúzeumnak a nagy világküzdelem hátországának háborús teljesítményeit, az otthon munkáját kell bemutatnia."

[72] Láng később (1921-ben), már ezredesi rendfokozatban, Horthy Miklós kormányzó Katonai Irodájának vezetője lett.

hozzájárulásával, a közös minisztertanács elé terjesztettek („Előterjesztés a minisztertanács részére a létesítendő magyar hadimúzeum ügyében"). Az előterjesztés sarkalatos pontjai a következők voltak: a magyar fél nem tartja helyesnek a Heeresmuseum közös intézményként való fenntartását; ennélfogva nem adja az új „közös múzeum" Práterben történő felépítéséhez szükséges pénz paritásos alapon rá eső részét. Az sem lenne célszerű, ha a közös hadügyi kormány a paritás kedvéért Budapesten is létesítene egy császári és királyi hadimúzeumot, mivel ilyen közös intézményben – még ha az Magyarországon lenne is – a magyar honvédség és népfelkelés háborús szereplése nem kaphatna kellő hangsúlyt. Az sem helyénvaló, ha külön hadsereg- és külön honvédmúzeumot állítanának fel, mert az meg dupla kiadással járna, s végül, „... tekintettel a magyar hadseregnek belátható időn belüli megvalósítására, vagyis a honvédségnek és a közös hadseregbeli magyar csapatoknak előbb-utóbb bekövetkezendő összeforrasztására," nem volna logikus sem. Summa summárum: Magyarország a Heeresmuseum tervezett újraépítésének költségeihez nem járulhat hozzá, a magyar hadimúzeum ügyét pedig a magyar kormánynak kell felkarolnia.

Az indoklás: „Dicső katonáink hőstettei és az otthoniak megfeszített erővel végzett háborús munkája a létért vívott ezen harcukban annyira egybekapcsolódtak, hogy azokat egymástól elválasztani nem lehet, emlékük pedig tündöklő példaként örökké fog élni. A jövő nagy feladatai közé tartozik az is, hogy a nemzet e nagy megpróbáltatásban mutatott ereje és a saját erejében való bizalma továbbra is fenntartassék és gyarapíttassék. E célból szükségesnek mutatkozik, hogy e páratlan teljesítményekhez méltó monumentális emlék emeltessék, mely nemcsak mint symbolum hirdetné a magyar nemzet dicsőségét, hanem mely a fegyverben álló s otthon is küzdő nemzet közös és eredményteljes munkáját is bemutatná, oly módon, hogy elsősorban tanítólag, oktatólag és buzdítólag hatva a jövendő magyar tisztikar szempontjából az ifjúságra is toborzó erővel bírjon. ... Időszerű és szükséges tehát, hogy e téren a múlt mulasztásait pótolva, Budapesten egy, a magyar nemzet háborús dicsőségét megörökítő múzeum létesítésére a kezdő intézkedések megindíttassanak."

A múzeum, amely rendeltetésében valójában a haderő magyar részének (a honvédségnek, népfelkelésnek és a közös hadsereg magyar alakulatainak) a múzeuma, s ily módon nemzeti intézmény, két részből állna: a Magyar Pantheonból és a tulajdonképeni múzeumból. A pantheonban kép- és szoborcsarnok lenne a háború legkiválóbb magyar hőseinek megörökítésére. Ott helyeznék a legértékesebb trófeákat is. A múzeum ugyanakkor a nemzet háborús összteljesítményét is bemutatná, és ennek megfelelően három részből állna: 1.) a legfelsőbb vezetés, a hadvezetőség, az uralkodóház és a kormány szerepének bemutatásából; 2.) a harcterek bemutatásából, amely ugyancsak két részből állna, a katonai részt felölelő harctéri tematikából, illetve a hátországi katonai teljesítmények, a polgári háborús munka bemutatásából. Az intézmény harmadik pillére a magyar hadilevéltár lenne, aminek fejlesztése azonban távolabbi kérdés.[73] A helyszínre két javaslat született: a Budai Vár illetve a Gellérthegy. Végül is az utóbbi mellett döntöttek, ahol a főváros ingyenesen felajánlotta a megfelelő területet. A terv tehát kész volt, már csak az uralkodói jóváhagyás hiányzott róla.

[73] HL Polg. dem. forr. Katonai iratai. HM 1/a. oszt. 5135/1918. Eln. (17 734/1918. Eln 4-5-13.

Fennmaradt a leendő múzeum egészen részletes kiállítási terve is.[74] Eszerint a pantheon I. Ferenc Józsefet és IV. Károlyt kiemelten, a hadvezéreket és a hősöket portrékkal és mellszobrokkal mutatná be, a Mária Terézia Rend vitézeinek nevét pedig márványba vésve örökítené meg. A pantheonba kerülhetnének a híres győzelmeket, hősi helytállásokat bemutató csataképek, továbbá az azokat hitelesítő, az ellenségtől nyert trófeák. A kifejezetten múzeumi részbe 28 témaegységet terveztek. Ezek sora a legfelsőbb hadvezetés, a kormány és uralkodóház kapcsolatának bemutatásával kezdődik, a hadüzenettel és a bevonulással, a „híres és döntő audienciák" bemutatásával, fontos hadparancsokkal folytatódik. Külön, kiemelt alfejezet foglalkozik Ferenc Ferdinánddal és a többi főherceggel, az uralkodóház női tagjaival, a honvédelmi miniszterekkel. A második nagy témaegység a harcterek bemutatása. A bemutatandó anyag: festmények az orosz, a román és az olasz harctérről, a hősök ereklyéi, trófeák, modellek, a harcterek térképeken, a parancsnokokról készült festmények, az elesettek neve, az egészségügyi szolgálat, a harcterek eseményei. A harmadik nagy egység az „Ausztria és a közös hadsereg csapatai" rész, benne statisztika a háborúról, az osztrák háborús gazdaság, a sajtó, a posta a vasutak szerepének taglalása. És így tovább a háborús tematika teljes vertikumban: hadellátás; Bosznia-Hercegovina; katonai kormányzóságok; mögöttes országrész; Magyar Vöröskereszt Egylet; hadigondozás; hadifogoly-ügy; hadisírok; katonai sajtó; a szövetségesek (a német, török, bolgár hadsereg, a lengyel egységek); nagyobb haditrófeák; harctéri védelmi berendezések diorámákon. A terv eleve számolt a „polgári minisztériumok" által kiállított anyaggal is. A Miniszterelnökség a háború előzményeit, a sajtócenzúrát és a rokkantügyeket mutatta (volna) be; a Belügyminisztérium a csendőrséget, a határrendőrséget, a háborús propagandát és az internálásokat; a Pénzügyminisztérium a háborús pénzügyeket, és „nagyobb vagyonok lefoglalását;" a Földművelésügyi a mezőgazdaság fejlődését és a hadifoglyok mezőgazdasági foglalkoztatását; a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium a tanári-tanítói kar szerepét a háborúban, a hadba vonult iskolásokat, illetve a háború hatását a művészetre; a Kereskedelmi Minisztérium a háborús ellátást. A tematika, láthatóan, nem csak a harcterek háborújával foglalkozott (volna), hanem a háború teljes keresztmetszetével, ami teljes mértékben megfelelt a háborút az egész társadalomra kiterjeszteni kívánó hatalmi üzenetnek. S hogy a „háttér" is teljesen egyértelmű legyen, a tervezet (anonim) összeállítói ki is mondták a bevezetőben: a folyó a háborút nem hadseregek vívják egymás ellen, hanem népek népek ellen, vagyis a modern kor háborúja az egész társadalom közös ügye.

Mint tudjuk, az 1918 őszi forradalmi események következtében sem a múzeum tényleges létrehozására, sem kiállítására nem került sor. Úgy is mondhatjuk: már nem volt szükség arra, amire a múzeumot szánták.

Volt egy párhuzamos hadimúzeumos eseménysor is a háború alatt, amely a Honvédelmi Minisztérium Levéltári Alcsoportja keretében zajlott. Az alosztály a háború alatt a Múzeum körút 23/25. sz. épülettömbben működött, azzal a feladattal, hogy a honvédség és a magyar népfelkelő seregtestek harctéri iratairól másolatokat készítsen, mielőtt azok rendeltetési helyükre, a bécsi Kriegsarchivba kerülnek. Mindemellett az alcsoport kezdettől fogva muzeális gyűjtőmunkát is végzett: A gyűjtemény első jegyzett tárgya egy zsákmányolt montenegrói zászló, melyet Endrődy Géza százados juttatott el az alosz-

[74] Hadtörténeti Múzeum, Adattár, 409.88.

tályhoz,[75] de ide kerültek például már 1916 folyamán több alkalommal is harctéri fényképek és frontzászló a pozsonyi honvéd kerületi parancsnokságtól. Az alosztály szervezte Csalány Béla népfelkelő szakaszvezető, Mattyasovszky László főhadnagy és Schramm Viktor népfelkelő főhadnagy hadifestői tevékenységét, akik a leendő pantheon számára festették a magasabb parancsnokok portréit. Végeredményben azt mondhatjuk, az alcsoport a levéltári funkciókkal együtt múzeumi tevékenységet is folytatott. [76]

Hogy végül is mikortól számítható – a Levéltáron belül – a hivatalos múzeumi tevékenység, arról több közvetett dokumentum is szól. Van például egy 1918. november 20-i keltezésű, Gabányi János alezredes, az intézmény akkori parancsnoka által jegyzett dokumentum: „Felhívás a háborús történelmi anyag megmentése és megőrzése tárgyában" címmel. Ebben az alábbiakat olvashatjuk: „A magyar hadügyminiszérium levéltára fölkéri a harctérről visszajött összes parancsnokságokat és egyéneket, úgyszintén a mögöttes országrész parancsnokságait és egyéneit is, hogy a háború eseményeinek későbbi feldolgozására alkalmas valamennyi hivatalos és egyéb iratokat, naplókat, följegyzéseket, leveleket, könyveket, fényképeket, képeket, úgyszintén a birtokukban levő muzeális értékű tárgyakat, akár a póttestparancsnokságoknak, akár pedig az illetékes, vagy a legközelebbi kerületi parancsnokságoknak megbízható megőrzés végett minél előbb átadni szíveskedjenek."

A felhívás a nemzeti érzelmekre apellált, mondván, hogy az elmúlt csaknem négy és fél év dokumentumai az önfeláldozás és hősies küzdelem tanúi, amelyből majd meg lehet örökíteni a „magyar nemzet történetének egyik – bár legszomorúbb, de azért legdicsőbb időszakát s ha fiaink és unokáink a lezajlott háború történetét olvasni fogják, hazafiúi tevékenységükhöz sohasem lankadó munkakedvet, jogos nemzeti büszkeséget, odaadó buzgalmat és lángoló lelkesedést merítenek annak soraiból. Már pedig ezek az erélyek a nemzet fenntartásának legfontosabb tényezői." Éppen ezért a magyar nemzeti történet és művelődés szempontjából meg kell erősíteni az ezred-hadimúzeumokat. Ahol ilyen múzeum már volna, tovább kell fejleszteni, ha nincs, meg kell alkotni.[77] Mindazonáltal a felhívás már túllépett a „világháborús múzeum" tematikán, mert amint írta: e múzeumokban egyenlő szeretettel kell gyűjtenünk „úgy a múlt, mint a világháborús jelen idők emléktárgyait." Gyűjtésre ajánlotta az eseményeket, laktanyákat, berendezéseket, személyeket megörökítő festményeket, rajzokat, képeket, fényképeket, szobrokat stb., továbbá diplomákat, zászlókat, fegyvereket, felszerelési tárgyakat; az újabb korból pedig, a világháborús gyűjteményekbe, a tisztikar és a legénység háborús viszontagságait megörökítő muzeális iratokat, rajzokat, a kitüntetett és hősi halált halt magyar vitézek képét, művészi alkotásokat, érmeket, az idegen és a saját népélet különleges emléktárgyait stb. A felhívást egy 1919. január 1-i miniszteri rendelet még erősebb lábakra állította, s, hogy biztos legyen a nyilvánosság, közlés végett megküldték a szöveget a *Hadsereg,* az *Őrszem,* az *Ifjú Magyarország,* a *Külügy-Hadügy* és a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőségének.

---

[75] A Magyar Királyi Hadimúzeum ismertetése, Budapest, 1941. 10. o.

[76] *Pongó János:* Az Országos Hadtörténeti Múzeum története. I. rész. A múzeum életre hívásától a felszabadulásig. In: Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője, I. 20–21. o.

[77] „Emlékirat a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum ügyének végleges megoldásáról." Idézi *Pongó,* uo.

1919 március elején újabb hadügyminiszteri leirat született múzeum-ügyben.[78] Rendelkezései hasonlóak a fentebbiekhez, retorikája is: a háborúra vonatkozó írásos és tárgyi emlékeket, muzeális értékű hadtörténelmi emléktárgyakat össze kell gyűjteni, és muzeálisan elhelyezni, mivel azok a magyar nemzet történelmének és a világháborúban vívott dicső küzdelmeinek dokumentumai. A rendeletet az intézmény vezetője így kommentálta: fontos ez, hiszen, ha „a magyar ember hangulata ma nem is olyan, hogy lelkesedéssel emlékeznék vissza a háborúra, a kiállott emberfeletti szenvedésekre, ma még elborult arccal tekint arra, aki emlékezetébe visszahozza a világháború küzdelmeit, de holnap hangos szóval követeli: mutassuk meg neki írásban és egyéb módon, mit művelt, mit szenvedett a távoli harctereken." Majd így folytatja: „Vétkes könnyelműség volna, ha nem törődnénk azzal, hogy a hősi küzdelmeket leírjuk, és híven megőrizzük azokat az emléktárgyakat, amelyek néma, de mégis nagyon sokat mondó tanúi a nagy idők szörnyű viharainak."

Egy másik érdekes, a múzeum életét alakító dokumentum már az új rezsim hatalmi szervétől, a tanácskormánytól való. Az 1919. évi május hó 13-án keltezett parancsban Szántó Béla a Hadügyi Népbiztosság nevében az alábbiak szerint rendelkezett: „Az 1918. október 31-iki és az 1919. márczius 21.-iki forradalomnak minden emléke muzeális módon lelkiismeretesen megőrzendő lévén, felhívom az összes alárendelt parancsnokságokat stb., hogy mindama nyomtatványból, falragaszból, hirdetményből, sokszorosított rendeletből, továbbá jelvényekből, karszalagokból, fényképekből, rajzokból, gummi bélyegzőkből (úgy az október előtti, mint a márczius előtti) stb., stb., amelyek az alárendelt parancsnokságok által kiadattak, illetve amelyek általuk megszerezhetők és az említett két nagy politikai átalakulással bárminéven nevezendő összefüggésben vannak, legalább kettő-kettő példányt most azonnal, – a jövőben pedig kiadásuk, illetve megszerzésük után esetenként azonnal küldjenek be a Hadtörténelmi Levéltárba és Múzeumba (Budapest, I. Bécsi kapu tér 4. sz. III. emelet, Telefon 106-76) ahonnan az említett nyomtatványok stb. egy-egy példánya a kormányzótanács által létesített Kommunista Proletár Múzeum számára fog átengedtetni."[79]

A proletárdiktatúra leverése után a kettős intézmény önálló életet kezdett élni, ugyanakkor számos nehézséggel küszködött, s nem csak az anyagiak voltak jelentősek. Az igazgató a „közönyre panaszkodik, amely hátráltatja a nagy háború emlékeinek közgyűjteménybe kerülését."[80] Ám a minden „közöny" ellenére is egyre gyarapodó múzeum – főleg a trianoni békeszerződéssel feloszlatott katonai alakulatok egykori „házi múzeumainak anyagával" bővülve – kinőtte a falait, és a Levéltártól előbb csak helyileg különválva, 1921 júniusában az Üllői úti Mária Terézia-laktanyába költözött. Rá másfél évre, 1922. november 15-évl, megtörtént a de jure különválás is. Ugyanakkor mindkét intézmény a vallás- és közoktatásügyi miniszter fennhatósága alá került.[81]

---

[78] Az 1703/eln. 10 számú leiratról *Gabányi János* tudósít. „Emlékeink" címmel az *Ifjú Magyarország* 1919 márciusi számában.

[79] Idézi *Pongó:* i. m. 24–25. o.

[80] Számos felhívás ismeretes adományozásra, hivatalos beszolgáltatásra, ilyen hangzatos, figyelemfelkeltő szöveggel: „A nemzeti öntudat életébredésének hajnalhasadásakor...," vagy „Ezer esztendőnknek gyászfátyollal bevont, de mégis dicsőséges időszaka az 1914–1918 évi nagy háború. Meg kell mentenünk ennek az időszaknak minden írásos és tárgyi emlékét." In: MOVE 1919. december 5. Az adakozási „közönyről" u. 1921. január 25.

[81] Ezt megelőzően is volt már egy tárcacsere az intézmény életében, ugyanis a trianoni békediktátum hadsereget érintő rendelkezései nyomán a 1921-ben a Belügyminisztérium lett a főhatóság.

1925-ben őszén Horthy Miklós is megszemlélte a múzeumot. Az Üllői úti laktanya épületéből akkor 18 nagyobb és 10 kiesebb termet, három folyosót és két raktárhelyiséget foglalt el a gyűjtemény. Horthy, amint azt a látogatásról szóló híradás megjegyzi, különösen az első háborús ereklyék előtt időzött.[82] Láthatta többek között a háború neves osztrák-magyar tábornokai, Habsburg József, Hötzendorfi Conrad, Boroević, Kövess egyenruháit, láthatta a przemysli zászlófoszlányokat, amelyeket kellő propagandával sikerült a nagy háború magyar katonai kitartásának hősi szimbólumaivá emelni. Láthatta saját hősi múltjának miniatürizált emlékét, a NOVARA modelljét, amelyet Filótás Mihály haditengerész tisztviselő készített.[83] A nagy technikát másutt helyezték el: a Gubacsi úton, egy nagy raktárpavilonban volt a tüzérségi és a vonatanyag, 1926 őszétől pedig már a Várban levő Nándor-laktanya nyugati és északi szárnyát szegélyező bástyasétányra is kerültek, mintegy a helyfoglalás gyanánt, a lövegekből és az ágyúkból.

Ez egyben már a múzeum új korszakának kezdete is – és a lázas tervezgetéseké. 1926-ban olvashatták az érdeklődők a múzeum egyébként neves kultúrhistórikus szakírójának, dr. Bevilaqua Bélának „A magyar Hadimúzeum alapgondolatáról" című cikkét.[84] Az írás a múzeum lehetőségeit taglalta. Mi legyen az intézmény: hadtörténelmi múzeum, vagyis a „magyar katonai múlt egyetemes fejlődéstörténetének tudományos intézete," a lefolyt világháború múzeuma, vagy a magyar hadsereg múzeuma? Megadta a választ is: a múzeumnak a magyar katonai művelődéstörténet tudományos intézetévé kell lennie. Szembeötlő, ahogy a kérdésfelvetésen túl egyáltalán nem foglalkozik világháborús múzeum lehetőségével. A problémát azzal intézi el, hogy „... lehetetlen a Hadimúzeum körét a világháborúra szorítani. Igaz, hogy egy ilyen magyar katonai múzeum ötlete a világháború utolsó éveiben jelenik meg, ez azonban csak időszakot jelent"[85]

Mindezen túl, a Nándor laktanya természeti és épített környezete grandiózus tervekre ihlette a múzeum illetékeseit, legfőképpen a hipertevékeny és fantáziadús igazgatót, Aggházy Kamilt. Az átépítés, az épület funkcionalizálása jó feltételeket is teremtett a tervezéshez.[86] A komplexum Aggházy terveiben a Vérmezőtől, a rendszeres katonai parádék helyszínétől a múzeum Kapisztrán téri épületéig és a szomszédságában lévő helyőrségi templomig, mint történelemőrző és „szakrális" helyig terjedt volna. Mindez elképzelése szerint kiegészült volna az akkor még részben beépítetlen hegyoldallal, az ott felépítendő világháborús központi emlékművel, a föld alatt pedig egy nemzeti katonai pantheonnal és katakomba-sírokkal, és ílymódon többszörösen is alkalmassá válhatott volna küldetéses szerepekre. A monumentális látvány központi elemének a múzeum nyugati szárnya alatti hegyoldalra képzelt országos központi hősi emlékművet szánta (egy fő és több mellékalakkal díszített szoborcsoporttal, előterében a „haza oltárát" jelző kőtömbbel, rajta csorbult karddal), ami szerves kapcsolatban állt volna a Lovas útról nyíló pantheonnal. A pantheon csarnokában a legnagyobb magyar hadvezérek szobrait he-

[82] Megjegyezzük, hogy az „Üllői úti múzeumról" készült fotók szerint a látogatók a bejáratnál, rezsimváltás ide, rezsimváltás oda, I. Ferenc József nagyméretű mellszobrával találták magukat szemben. A szobor szalagokkal, virágokkal volt körberakva.

[83] A kormányzó a hadimúzeumban. *Hadimúzeumi Lapok,* 1925 december, 15. o.

[84] *Dr. Bevilaqua Béla:* A magyar Hadimúzeum alapgondolatáról. *História,* 1926 december.

[85] Uo. 14. o.

[86] *Aggházy Kamil:* Az országos hősi emlékmű és a magyar pantheon. *Hadimúzeumi Lapok,* 1928 április.

lyeznék el. Onnan aknafolyosó nyílna, ami a vár alatti alagutak felhasználásával kialakítandó katakomba-sírboltba vezetne. A kegyeleti terv szerint oda gyűjtenék össze a főváros felszámolásra kerülő temetőiből az 1849-es budavári ostrom katona halottait, az idegen csatatereken és hadifogolytáborokban meghalt magyar katonák földi maradványait, legfőképpen pedig a világháború hősi és neves halottait. A kimondott cél a hősi emlékünnepségeknek a Hadimúzeummal való szorosabb kapcsolata volt.[87] A szervezésben nagy szerepet szánt a múzeum két „fiókszervének", az Országos Magyar Hadimúzeumi Egyesületnek és az Országos Kanizsai Dorottya Bizottságnak.

A „hőskultusz"-tematika az épületen belül is visszatért: a terv szerint a múzeum leendő épületének padlásán kialakítandó térben az ország összes hősi emlékműveinek gipsz és rajzmodelljeit állítanák ki. E „gliptotéka" méltó kerete lenne a világháborús nagy emlékműnek. „Legyen a magyar hősi kultusz gyújtópontja a budai vár vérrel megszentelt ormain emelkedő Magyar Hadimúzeum s ennek egész környéke" – fejezte be figyelemfelkeltő írását a múzeum grandiózus terveiről Aggházy Kamil.

A terveknek csak egy része valósult meg, azok is csak külön-külön. A föld alá tervezett panteonból, a katakomba-sírokból és a központi világháborús emlékműből az adott helyszínen nem lett semmi. A központi emlékmű a város másik részén, a Hősök terén épült meg, a katakomba-sírok, amelyek ötlete a múzeum épülete alatti és a környező barlangrendszer régészeti feltárása apropóján merült fel, mindenekelőtt technikai akadályok miatt nem valósultak meg. A panteont és a hősi emlékművek központi gyűjteményének tervét a fentebb már említett Hóman – I. Tóth Zoltán féle szakfelülvizsgálati jelentés nyomán született intézkedések tették semmissé, mindenekelőtt szakmai–muzeológiai szempontból.[88]

A múzeum 1932-ben terjesztette fel kiállítási koncepcióját főhatóságának, a Honvédelmi minisztériumnak. A tervek nem nyerték el az illetékes katonák tetszését. A legfőbb baj az volt vele, hogy „Habsburg levegőt áraszt", illetve hogy „propagandát csinál a vörösöknek." Az átdolgozás után pedig még azokat az elemeket is kivették (az elvárásokhoz igazodva), amelyek, akár a legkisebb mértékben is, a háborús vereséget, a vereségen való merengést sugallták: a vereséget idéző hősi szobrok, de még a hadifogoly emlékek és az orvosi műszerek kiállítását sem tervezték.[89]

A múzeum kiállítási terét a beköltözéstől számított közel tíz évvel később, 1937. május 29-én nyitotta meg Horthy Miklós kormányzó jelenlétében Röder Vilmos honvédelmi miniszter. A háborús anyag a teljes kiállítási terület közel kétharmadát töltötte meg, imponáló nagyságban: az első emelet 15 termében közel 2000 négyzetméteren, a második emeleten négy teremben, a lépcsőházban és a folyóson még újabb 400–450 négyzetméteren. A kiállított anyag igen jelentős része frontot megjárt tárgy volt, termenként vagy történeti, vagy tematikus csoportosításban. A kiállítás dokumentációja, sajnos, megsemmisült a háború alatt, a termekről készült fotók is, így maga a tárlat csak az elég

[87] A Hadtörténeti Múzeum munkaterve, 1928–1938. Uo.1928 november, 52. o.

[88] A jelentés a múzeum összes anyagának 25–30 %-át tartotta kiállításra érdemesnek, leginkább a világháborús gyűjteményt (*Pongó:* i. m. 36. o.) Mindezen túl jelentés nyersen és szakszerűen mutatott rá az intézmény leggyengébb pontjaira, a szakmaiság hiányára, ezen belül is kinevezett katonai vezetők múzeumi inkompetenciájára, a katonai szempontok túlburjánzására, a parttalan tervezésre, s általában a tudományos presztizs hiányára, ami éppen a fentiekből fakad.

[89] *Pongó:* i. m. 42. o.

szűkszavú kiállítási vezetőből rekonstruálható.[90] Két terem foglalkozott a világháború bevezető eseményeivel, hadüzenettel, a mozgósítással, a harctérre indulással, sok egyenruhával, menetzászlókkal, dokumentumokkal, fegyverekkel. A 3. terem a balkáni hadszíntér és a dunai flottilla tárgyaival telt meg, sok képpel, front-festménnyel, zsákmányanyaggal, és a dunai hajóhad hajóinak makettjeivel, a résztvevők személyi tárgyaival. Aztán – ahogy a kalauz fogalmazott – legnagyobb harcterünk, az orosz (és román) harctér anyagai következtek, köztük a legértékesebbek, a „magyar kitartás jelképévé" vált przemysli emlékek, mindenekelőtt a szegedi 23. honvéd hadosztály orosz fogságból megmentett zászlótöredékei.

A zászló kultusztárgy, és a zászlótöredékeknek a hadimúzeum igazi kultuszt igyekezett teremteni; 1927-ben a Tiszti Kaszinóban külön kiállítást is rendezett belőlük, kellő hírveréssel.[91] A przemysli erődben körülzárt 2. gyulai, 5. szegedi, 7. verseci és 8. lugosi honvéd gyalogezred tisztjei ezredzászlaikat, régi hadiszokás szerint, hogy ne kerülhessenek az ellenség kezébe, kis darabokra vágták, és magukkal vitték az orosz hadifogságba. A gyulai gyalogezred zászlaját az ezred emlékezete szerint 8–10 darabra szabták, a szalagjait elégették. A hamut Marshalkó Jenő százados őrizte meg, s amikor hazaért, átadta a Múzeumnak, mint ahogy a hazakerült foszlányok is a múzeumba kerültek. A szegedi 5. gyalogezred zászlaját 5 nagyobb, egy másik jelentés szerint 30–40 kisebb darabra vágták. A 7. gyalogezredtől a tájékoztatás időpontjában összesen 2 foszlány volt a múzeumban, a 8. gyalogezredtől viszont több is. A foszlányokon kívül kiállított többi przemysli anyag: egy menetzászló, újságok, könyvek, 24 db nyomtatvány, 8 festmény és rajz, 8 térképvázlat, 10 plakett, szobor és 12 személyes emléktárgy.[92]. A terem további zsákmányolt orosz trófeái: egy egész zenekar hangszerei, ágyúk és egyéb fegyverek. Érdekes, autentikus tárgyak voltak a teremben a bukaresti békekötés alkalmával használt tollak és tintatartók.

A következő terem a haditengerészet háborús tevékenységét mutatta be, természetesen Horthy kormányzóval a középpontban, akiről portrét állítottak ki, és vezérhajója, a NOVARA kicsinyített mását. Aztán következett a légiharcok terme, ugyancsak számos modellel, repülős emlékekkel, és Kaszala Károlynak, a világháború egyik leghíresebb magyar pilótájának személyi ereklyéivel. Ezután a két „olasz terem" következett József királyi herceggel és a 12 Isonzo-csatával a középpontban, és természetesen sok olasz hadizsákmánnyal. Egy egész terem foglalkozott a szövetségesekkel, a német, a török, a bolgár az albán hadsereggel és a lengyel légióval. A legteljesebb kollekció a bolgár anyag volt. Ezt követte a távolabbi harctereket bemutató terem az ellenséges hadseregek anyagával. Ahogy a kalauz megjegyezte: „e gyűjtemények nem zsákmánytárgyakból, hanem volt ellenfeleink ajándékaiból alakultak ki. Az első szinten mutatták be a hátor-

[90] A Magyar Királyi Hadimúzeum ismertetése. Budapest, 1941.

[91] A múzeumi zászlókkal foglalkozó *Thurner Géza* a *Honvédelem* 1926. május 9-i számában részletesen beszámolt a foszlányokról a Tiszti Kaszinó-beli kiállítás kapcsán. A 4. gyalogezredből Erdei százados, Pergel százados és Durkó zászlós „szolgáltatott be" egy-egy darabot. A hadifogság idején tűnt el Tamássy altábornagy zászlófoszlánya, amikor egy motozás során az orosz táborőrség elkobozta tőle – legalábbis Tamássy tábornok így emlékezett. A tiszttársak úgy tudták, egy foszlány még Messinger hadnagynál van, nem volt viszont hír Szathmáry ezredes, Zádor zászlós, és Vécsey tartalékos hadnagy darabjáról. A szegediek közül Halmai Pál százados, Pethek tartalékos hadnagy, Horváth Miklós tartalékos alhadnagy és Tiber István tartalékos hadnagy adott be a múzeumba részeket. Az egykori 8. ezredtől Molnár Elek alezredes szolgáltatott be egy 37x50 cm-es darabot és 33 db zászlószeget, Ferenczy Zoltán százados egy 65x15 cm-es darabot, Gyimes Géza törzsőrmester pedig egy 23x5 cm-eset.

[92] *Thurner Géza:* Przemysli emlékek. *Hadimúzeumi Lapok,* 1928 április, 9–10. o.

ságban történteket is, I. Ferenc József halálát, IV. Károly koronázását, a Vöröskereszt és a hadikórházak tevékenységét, a hadsegélyezést, a hadiipart és a háborús irodalmat. Ott kapott helyet a hadifogság is.[93]

A második emeleten négy teremben folytatódott a világháborús tematika. Rögtön az elsőben a 8000 darabos világháborús érem- és jelvénygyűjtemény kapott helyet, azt követte egy fegyver fejlődéstörténetet bemutató terem, majd a csendőrterem a csendőrség első világháborús szerepével. Egy újabb háborús terem a csapatemlékeké volt, sok díszkürttel[94]. Itt állították ki a Schima Bandi győri iparművész és felesége által a még háború alatt készített „Kárpáti őrség" című iparművészeti remeket. (A műtárgy a második világháború alatt elveszett.[95]) Külön teremben állított emléket a kiállítás a háború kimagasló, kitüntetett hőseinek, a Mária Terézia Rend és az arany vitézségi érem birtokosainak.[96] Itt állították ki a magasabb parancsnokok személyi tárgyait is.[97] A sétányon a nagy technika darabjai – ágyúk, aknavetők, nagyméretű lövedékek – már rögtön az átköltözés után elfoglalták a helyüket. Később bevonták a Kapisztrán teret is. Ott állították fel többek között a Przemysl várából származó páncélkupolát. Ez az anyag (53, részben zsákmányolt olasz és orosz löveg, aknavető) jórészt Bécsből került Budapestre a badeni egyezmény keretében 1927-ben, illetve még azt megelőzően 1922-ben.[98]

1942-ben újabb kiállítás idézte meg az első világháborút, az otrantói emlékkiállítás. Az apropót a csata negyedszázados évfordulója adta, s természetesen a győző, Horthy Miklós személye, nem utolsó sorban pedig a már zajló új háború. A kiállítás ismertetője nem is titkoltan aktualizálta a 25 év előtti győzelmet a jelenre: „A számszerinti többszörös fölényben lévő ellenség ellen vívott, hihetetlen leleményességgel, elszántsággal és győzni akarással keresztül vitt győzelmes tengeri ütközet nemcsak a korszerű tengeri háború iskolapéldája volt, hanem annak tervezője és keresztülvitelezője[!] révén jellegzetes megnyilvánulása a magyar faji harcászatnak, amely a túlsúlyban lévő ellenséggel szemben is biztosítja a sikert."[99]

---

[93] A hadifogság emlékeinek gyűjtése mindvégig kiemelt helyen szerepelt a múzeum tevékenységében. A gyűjtésbe, mint a hadifogoly-ügyek intézője, beszállt a HM Hadifogoly Osztálya is. „... dohányszelencék, tulipános ládák, képrámák, festmények, rajzok, sakkfigurák, helyi készítésű játékkártyák, lószőrből készült gyűrűk, színes virágokból összeállított portrék, tájképek, hegedűk – ki hány tárgyat engedne át egy hadifogoly kiállításra" – teszi fel a kérdést a Hadifogoly Osztály az érintetteknek. *Honvédelem,* 1921. október 2.

[94] E kürtök nem hivatalos jelvények, így nem is nem ereklyék, írta még 1927-ben a *Honvédelem.* A díszkürtöket a helyőrségi városok adományozták az ezredeknek a frontra indulás alkalmával. *Honvédelem,* 1927. május 20.

[95] A Hadimúzeum által olyannyira számottevőnek tartott műalkotás milyenségéről, művészi értékeiről Győrben megrendezett első bemutatása meghívójának mellékletéből van tudomásunk (Hadtörténeti Múzeum, Kéziratos emlékanyag, 10174/Em.). A vitatható művészi értékű munka valójában egy vegyes technikával készített triptichon, tartalmában az oroszok ellen az országot védő katona apotheozisa, az önfeláldozásra való számos utalással.

[96] A sokat idézett hőskultusz valóságos megnyilvánulása volt a múzeumban a háborús érdemekért Mária Terézia Renddel kitüntetett lovagok piedesztálra emelése, portréjuk megfestetése. Négy a húszas években, múzeumi finanszírozásban készült (Seydl Dezső, Heim Géza, Pillepich Rezső, Petrichevich György, Metz Rezső és Horváth Imre portréja). A művészek közül Basch Árpád 800 pengő honoráriumot kapott, Heya Zoltán pedig 700-at Seydl Dezsőért. Hadtörténeti Múzeum, Növedéki napló 33 206 – 33 212. lt sz.

[97] A teljesség igénye nélkül: a múzeum gyűjteményében voltak a monarchia egykori legmagasabb rangú katonái közül Conrad von Hötzendorf, Arz Artúr, Boroević Szvetozár, Szurmay Sándor, Franz Rohr, Lukachich Géza, József és Albrecht főherceg egyenruhái és emléktárgyai, amelyek adományként kerültek a húszas években a gyűjteménybe.

[98] A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban, Budapest, 1933. 19. o.

[99] A Magyar királyi Hadimúzeum otrantói emlékkiállításnak ismertetése. Bevezetés. Hadtörténeti Múzeum, Könyvgyűjtemény, lt. sz. C 5408.

1944-ben a múzeumot evakuálták. Értékesnek minősített anyagait (a nemzeti ereklyéket) vagonokba pakolták. Hogy pontosan mi került a menekített műtárgyak közé az első világháborús gyűjteményből, nem tudjuk. A „ládalisták" az irattár 1944-es anyagával együtt megsemmisültek, mint ahogy a Nyugat-Dunántúlon eltűnt (megsemmisült?) a menekített anyag jelentős része is. A zászlók – trófeaként – a Vörös Hadsereg kezébe kerültek. A Budapesten maradt anyag az ostrom alatt szenvedett súlyos károkat. A Múzeum mai első háborús gyűjteménye a két világháború közöttinek csak halvány visszfénye. A személyes ereklyék csaknem teljesen hiányoznak, feltételezhetőleg az evakuált anyagok között lehettek, s azok sorsában osztoztak. Minden viszontagság ellenére is azonban a Hadtörténeti Múzeum ma is Magyarország összehasonlíthatatlanul leggazdagabb első világháborús muzeális anyagát mondhatja magáénak.

*

A dolgozat elején azt a kérdést tettük fel: mi maradt a nagy háborúból az emlékezetnek? Erre próbáltunk fentebb válasz adni a tárgyi kultúra kapcsán. Bővítsük most a kérdést: meddig tartott valójában a háború emlékezete? Vagy szűkítsük: meddig tartott a háború kultusza? Meddig az állami kisajátításban és meddig a mikroközösségekében? Ismét Norát idézzük: „A történelem középpontjában egy a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik." Az idő múltával ritkul az emlékezet szövete, halványulnak a képek, az emlékek közvetlen élményszerűsége lineárisan csökken. A történelem valóságosan is bekebelezi az emlékezetet. Mint láttuk, a „történelem képzésének folyamata," a az emlékezet intézményesítése és kisajátítása hatalom részéről már a háború alatt megindult, és aktualizálva, megerősödve tovább folytatódott a 20-as–30-as években is. Amennyiben direkt célja is meghatározható, az egyértelműen a területi revízió volt.

S aztán újra dörögtek a fegyverek, indultak a katonavonatok. Az új háború a hatalmi propagandában már nem igényelte direkt formában az elmúlt (vesztes) háború kultuszát, kliséit azonban átvette: a régi háború hősei, hősi halottai neve mellé elég hamar odakerültek az obeliszkekre, keresztekre, templomfalakra az új hősi halottak nevei. A Hadtörténeti Múzeum is kiküldte anyaggyűjtő tisztjeit a frontra, trófeákért, a saját dicsőség rekvizitumaiért, a különlegességekért és a tipikus tárgyakért. Új aktuális kiállítások születtek a területgyarapodásról, bemutatókat szerveztek a zsákmányolt szovjet fegyverekből, eseményekről, újra haditudósítók járták a frontokat, tárlatok nyíltak a háborús művészet tárgykörében. A területi revízió sikerei újra emléktárgyak sokaságát dobták piacra – nincs új a nap alatt. Szinte minden úgy történt, mint negyedszázaddal korábban.

A hatalmi szférában az új háború aktualitása háttérbe szorította, mondhatnánk: a történelem térfelére tolta át az első világháborút történéseivel és következményeivel, emlékezetével együtt. A második világháború borzalmai, az egész magyar társadalom által szinte személyesen is átélt közvetlen élményei pedig a múltba vesző, egyszersmind mindenki által jobban megérthető és átélhető történéssé és tapasztalattá szublimálták az elsőt.

György Ságvári

OBJECTIFIED MEMORIES

Memorials, Museums and the Great War

Summary

The First World War was an outstanding experience of the early 20th century. What has remained of the Great War? What did the war generation preserve and what was left to the offspring? A great variety of memorabilia, stories, beliefs, myths, legends and miracles all manifest the living memory of the Great War. The memories were objectified in different ways – by simple wooden crosses and gigantic monuments; by memorial parks at the scenes of the great battles; and by little souvenirs, relics and cult items recalling wartime events or suggesting the atmosphere to those that had not taken part in the actions.

At a state level, the official sites to retain 'canonised' memories were the museums and monuments in public places. When the war ended, pantheons were built and sculptures were raised in the countries that were previously involved in war, to commemorate the heroes and heroism; memorial sites were established at the deserted battlefields and in the demolished fortifications, and 'war museums' were founded in the capitals, with collections to examine and to draw lessons from. Museums are monuments themselves, treasuries of recollection, artificial and authentic at the same time. On the whole, museums are places where history is remade and justified.

The study discusses the revival of the First World War in souvenirs, monuments and museums, focusing on the most important of such 'professional' sites in Hungary, the Military History Museum, treating its activity from its establishment in 1918 to the 1930s.

György Ságvári

MÉMOIRE CHOSIFIÉE

Monuments et musées dédiés à la Grande Guerre

Résumé

La première guerre mondiale marqua le début du 20e siècle de son empreinte. Que reste-t-il de cette grande guerre? Que conserva la génération qui l'avait vécue et que conserva la postérité? Les différents souvenirs – objets, histoires, mythes, légendes – constituent ensemble la mémoire vivante de la grande guerre. La mémoire prend des formes très variées: des simples croix tombales, des monuments gigantesques, des lieux de mémoire sur le théâtre des grandes batailles, des petits souvenirs, des reliques et des objets de culte gardés dans les vitrines. Toute cette mémoire associe à cette expérience collective même ceux qui ne l'ont pas vécue.

Les gardes officiels de la mémoire institutionnalisée sont les musées et les monuments installés sur les places publiques. Après la fin de la guerre, dans tous les pays impliqués, on créa des panthéons, érigea des statues à la mémoire des héros et de leur héroïsme, aménagea des lieux de mémoire sur les champs de bataille déserts ou dans des forts dévastés et on fonda, dans le capitale, des „musées de guerre" et des collections mettant en valeur les enseignements techniques à tirer. En effet, le musée est également un monument, une mémoire condensée, une réalité authentique artificiellement créée qui certifie les temps historiques.

L'étude traite l'évocation de la première guerre mondiale sous forme de monuments et de musées, la mémoire de la guerre gardée par des objets. Elle met au centre les activités, dans les années 1920–30, du lieu „professionnel" majeur dédié à la mémoire chosifiée de la guerre en Hongrie: le Musée de la guerre créé en automne 1918.

György Ságvári

VERGEGENSTÄNDLICHTES GEDENKEN

Denkmäler und Museen über den Großen Krieg

Resümee

Die bestimmende Erfahrung des ersten Teils des 20. Jahrhunderts war der Erste Weltkrieg. Was ist aus dem Großen Krieg geblieben? Was wurde von der Kriegsgeneration und was von der

Nachwelt diesbezüglich erhalten? Die vielfältigen Erinnerungen, Denkmäler sind in ihrer vergegenständlichten Wirklichkeit mit ihren auf ihnen lastenden Geschichten, Glauben, Mythen, Legenden und Wunder allesamt das lebendige Gedenken des Großen Krieges. Dieses Gedenken tritt in den verschiedensten Formen ans Tageslicht. In einfachen Grabkreuzen und gigantischen Monumenten, in mit Bäumen bepflanzten Gedenkorten am Schauplatz der früheren großen Schlachten und in kleinen Erinnerungen, Reliquien, kultischen Gegenständen, die in Vitrinen stehen und erinnern. Diese letzteren geben auch denjenigen das Gefühl des kollektiven Erlebnisses, die damals und dort nicht aktive Teilnehmer der Ereignisse gewesen sind.

Die professionellen Hüter des auf staatliche Ebene erhobenen, kanonisierten Gedenkens sind die Museen und die auf öffentlichen Plätzen aufgestellten Monumente. Als der Krieg zu Ende gegangen war, wurden im Zeichen der Aktualisierung in den Ländern, die ehemals einander gegenübergestanden hatten, Pantheons errichtet, für die Helden und die Heldenhaftigkeit im Krieg Denkmäler aufgestellt, auf den verlassenen Schlachtfeldern, in den zerschossenen Wäldern Gedenkorte gebaut, in den Hauptstädten „Kriegsmuseen" gegründet und Fachsammlungen geschaffen, die die fachlichen Lehren vermitteln sollen. Das Museum selbst ist ja auch eine Art Monument, ein verdichtetes Gedenken in seiner gekünstelten authentischen Realität. Insgesamt gesehen ist es auch ein Beglaubiger der großen, großen Zeiten.

Die Studie beschäftigt sich mit der „Monumentisierung" und „Musealisierung" des Ersten Weltkrieges, mit dem Gedenken, der in den Gegenständen des Krieges erhalten geblieben ist. Zentrales Thema der Studie ist der wichtigste „professionelle" Ort dieses Gedenkens in Ungarn, das im Herbst 1918 gegründete Kriegsmuseum und dessen Tätigkeit in den 1920–30er Jahren.

Дьердь Шагвари

ОВЕЩЕСТВЛЕННАЯ ПАМЯТЬ

Воспоминания, музеи о Великой Войне

Резюме

У человека XX века решающим впечатлением является первая мировая война. Что осталось от великой войны ? Что сохраняется в памяти поколения, пережившего войну, и что живет в памяти потомков? Многочисленные воспоминания, памяти в своей овеществленной действительности, наложившиеся на них истории, известия, мифы, легенды, чудеса – все это память лдюдей, переживших великую войну. Память выступает на поверхность жизни в самой различной форме. Она находит свое выражение в простом могильном надгробии, кресте на могиле, и в гигантских монументах-мемориалах, памятных местах, обсаженных деревьями, на местах великих битв и в небольших памятных сувенирах, выставленных в витринах, в реликвиях, культовых предметах, которые напоминают людям и превращают в участников исторических событий и тех людей, которые не были ими в действительности.

Официальными хранителями канонизированной памяти, поднятой на государственный уровень, являются музеи и памятники, монументы, поставленные на общественных площадях. Когда кончилась война, под знаком актуализации создавались пантеоны в странах бывших противостоящих сторон, воздвигались памятники, статуи в память героев и их героических подвигов, оборудовались памятные места на опустевших полях сражений, в обстрелянных снарядами лесах, в столицах создавались „военные музеи", специальные военные коллекции, которые были призваны содействовать людям сделать соответствующие выводы из пережитого. Ибо сам музей также является своего рода монументом, концентрированной коллективной памятью, сосредоточенной в его искуственно аутентичной действительности, обобщающим в целом свидетельством великих времен.

Статья посвящена „монументализации" и „музеализации" первой мировой войны, памяти о ней, сохранившейся в предметах войны, в центре с венгерским наиболее важным „официальным" местом – Военным Музеем, созданным осенью 1918 года, и работой музея в период 1920–1930 годов.

KÖZLEMÉNYEK

SÜLI ATTILA

A SZÉKELY HATÁRVÉDZÁSZLÓALJAK TÖRTÉNETE

Bevezetés

Már a XIX. század végén megjelentek azok a visszaemlékezések, melyek megkíséreltek egy-egy erdélyi alakulat történetének részleges feldolgozását.[1] Noha az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi történetéről számtalan emlékirat, részleges és összefoglaló feldolgozás jelent meg, ám a hadjáratokban részt vett seregtestek szervezésének és történetének kérdései még rengeteg tennivalót adnak a történészek számára.

Az 1849 tavaszán szervezett székely határvédzászlóaljak történetével hadtörténetírásunk csak érintőlegesen foglalkozott. Ez érthető is, hiszen ezen alakulatok – kisebb csatározásokat leszámítva – a harcokban nem vettek részt. Nehezíti a vizsgálódást az egykorú források szűkszavúsága, továbbá az, hogy e csapattestekről semmiféle visszaemlékezés nem maradt az utókorra. Pedig a problémakör az 1848–1849-es hadtörténelem fontos részét képezi, és sok szempontból kuriozitást képvisel, hiszen ezen zászlóaljak egyetlen eddig ismert és feldolgozott hadseregszervezési sémába sem illeszthetők. Nem tekinthetők nemzetőrségnek, mert a sorozásnál az 1848. III. törvénycikk előírásait nem alkalmazták. Nem sorolhatók az önkéntes gyalogos csapatok közé sem (önkéntes nemzetőrség, önkéntes honvédzászlóaljak, szabad és vadászcsapatok), mert az állományukat sorozták. Szervezetüket tekintve (létszám, felépítés) inkább az újoncozással felállított honvédzászlóaljak közé sorolhatók, ezt a jelleget erősíti az is, hogy az ide kinevezett tiszteket a hadügyminisztérium megerősítette, így tényleges honvédtisztekké váltak.[2] Azonban ezen zászlóaljakat csak határvédelmi célra alakították, így a bevetésük, a honvédzászlóaljakkal ellentétben, lokálisan behatárolt volt. Ráadásul a határvédzászlóaljak nem kaptak honvédzászlóalj sorszámot. Arra vonatkozólag, hogy az állományt mennyi időre sorozták, nem rendelkezünk egykorú adattal. Az azonban tény, hogy kizárólag olyan egyéneket soroztak, akik a honvédszolgálatra elsősorban életkor vagy más okok miatt lényegében alkalmatlanok voltak. Így sok szempontból joggal tekinthetjük a határvédzászlóaljakat a mai tartalékos katonaság „előfutárának".

A magyar politikai vezetés terveiben mindig kiemelt szerepet játszott a székelység katonai szervezése.[3] Ez már a honvédzászlóaljak szervezésénél is megnyilvánult.[4] A

---

[1] Alakulattörténetnek számító visszaemlékezések *Szöllössy István*: A XII. honvédzászlóalj működése az erdélyi hadjáratban. 1848–1849. *Történelmi Lapok,* 1897.; *Wass János:* A XI. honvéd zászlóalj. *Történelmi Lapok,* 1876.; *Szigethy Miklós:* Adatok a XI. honvédzászlóalj történetéhez. Kolozsvár, 1868.

[2] Hm. ált. 11542:1849., 14497:1849., 18747:1849., 19140:1849., 20849:1849. Ezt a jelleget erősíti az is, hogy a zászlóaljakhoz a honvédzászlóaljakhoz hasonlóan orvosokat is kineveztek. Hm. ált. 15249:1849., 21774:1849.

[3] Kossuth Lajos pénzügyminiszter április 29-én levélben javasolta Pulszky Ferenc államtitkárnak, hogy a székely határőrség egy részét vezényeljék ki Magyarország nyugtalankodóbb vidékeire. *Urbán* 1973. 226. o.

székely határőrség kimozdításának elősegítésére küldött misszió egyik tagja (1848. május),[5] Gál Sándor[6] a hónap végén jelentést nyújtott be a miniszterelnöknek. Beadványa szerint az önkéntes nemzetőrség székelyföldi toborzását a következő helyeken kellene folytatni: Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Csíkszentmárton, Gyergyószentmiklós, Felvinc. A toborzást a székely ezredek tisztjeinek kell irányítaniuk, az ő feladatuk lenne a szervezés is. A gyorsabb kiképzés érdekében szükséges, hogy a katonailag képzettebb[7] csík- és háromszékieket a többi székből származó önkéntesekkel vegyítsék.[8] Már a Batthyány-kormány nagy fontosságot tulajdonított e kérdésnek, mert a székelységet, mint megbízható haderőt fel akarta használni a szerb felkelők elleni harcokban. Így szó sem lehetett a határőrség intézményének rögtöni eltörléséről, csak átalakításáról. Az uniós törvény 3. cikkelyének 3. pontja kimondja ugyan, hogy a székely határőrök nemzetőröknek tekintendők, de a meglévő szervezeti jelleg fenntartásával. A határőrök viszont zsoldot kapnak, és csak magyar tiszteket neveznek ki a zászlóaljakhoz. Ebből pedig nyilvánvaló, hogy a székely határőrséget honvédzászlóaljakká kívánták átalakítani. Erre azonban csak 1848 végén, illetve 1849 elején került sor.[9]

A két székely határőr székben többezer katonailag képzett ember állt rendelkezésre, akikből a felfegyverzés után újabb honvédzászlóaljakat lehetett szervezni. Így Gál Sándor javaslata katonai szempontból indokolt volt, ám a fegyverhiány miatt a székelység teljes felfegyverzése a szabadságharc alatt végig megoldhatatlan problémát jelentett.

Erdély az orosz támadás előestéjén (1849. június)

Az orosz támadás megindításakor a Brassótól Besztercéig terjedő határvonalon mindenhol határvédzászlóaljak álltak, a kérdés csak az volt, hogy milyen hatékonysággal tudják feltartoztatni, vagy legalább késleltetni a több ponton is nagy erőkkel megkezdett támadássorozatot. Az orosz csapatok támadási tervét Lüders[10] tábornok május 25-én terjesztette Ferenc József császár elé. Ennek lényege a következő volt: az orosz hadtest

---

Báró Vay Miklós erdélyi királyi biztos már július elsején javasolta Szemere Bertalan belügyminiszternek, hogy a székely határőrezredek 3., 4. és 5. zászlóaljait állítsák ki, és hogy ehhez szerezzék meg br Anton Puchner altábornagy, erdélyi főhadparancsnok hozzájárulását. *Vay* 499.

[4] Nyomt. 6. cs. Szn. Batthyány Lajos: „Felszólítás székely polgártársainkhoz." Ebben a székelységet önkéntes zászlóaljak alakítására szólítja fel.

[5] A témáról bővebben *Urbán Aladár:* A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában. *Hadtörténelmi Közlemények* (*HK*), 1980. 3. sz. 405–420. o.

[6] Gál Sándor (1817–1866) kisbirtokos, nemesi származású. 1838-tól hadfi a 37. gyalogezrednél, 1845-től hadnagy a 14. gyalogezrednél. 1848 májusától segédtiszt az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnál. Szabályzatot készít a nemzetőrség és a honvédség számára. 1848 októberétől a székelyföldi, majd a háromszéki sereg vezérkari főnöke. 1849. január 23-tól ezredes, a Székelyföld katonai főparancsnoka. A nyári hadjáratban a székelyföldi hadosztály parancsnoka, július 29-től tábornok. *Bona* 1987. 156. o.

[7] Csík- és Háromszékben a határőrség intézménye már 1764 óta létezett, így a lakosság egy része élete végéig katonai szolgálatra volt kötelezve. Természetesen a szükséges katonai kiképzést is megkapták.

[8] Min. eln. 454. dátum: 1848. június 25.

[9] Hadtörténeti Múzeum, Plakát és aprónyomtatvány gyűjtemény. 1848–1849-es gyűjtemény. III. tck. Nemzeti fegyveres erőről. Lt. sz.: 0814/Nyt. Kivonatosan közli *Tóth Orsolya:* A Hadtörténeti Múzeum Plakát és aprónyomtatványtárának 1848–1849-es gyűjteménye. *HK*, 2000. 3. sz. 689. o.

[10] Lüders, Alekszandr Nyikolajevics orosz gyalogsági tábornok, az V. hadtest parancsnoka.

Ploesti környékén egyesül, majd a Prahova völgyén, a Predeáli-hágon és a Tömösi-szoroson át Brassóba vonul. Majd Nagyszeben, Gyulafehérvár, Déva, Arad vonalon Szegedre. Az orosz csapatok háta mögött a gr. Clam Gallas[11] altábornagy vezette osztrák hadtest tartja a rendet. Beszterce irányába a Borgói-szoroson keresztül a Grotenhjelm altábornagy vezette hadoszlop tör be. Ő Besztercét és Marosvásárhelyt, míg Pete Springinsfeld alezredes osztrák különítménye a Barcaságot és Székelyföldet szállja meg. A fenti elképzelésen Paszkievics tábornagy, orosz főparancsnok annyiban változtatott, hogy Lüdersnek június 19-én kellett Brassóban, Grotenhjelmnek Besztercén lennie, míg Springinsfeld Marosvásárhelyt hódítja meg. Az utóbbiak Erdély teljes elfoglalásáig a helyükön maradnak, és a szorosokat őrzik. A hadműveletek során azonban még Paszkievics elgondolásához sem tudták mindenben magukat tartani, hiszen Grotenhjelm és Springinsfeld nem váltak el egymástól.[12]

Az erdélyi hadsereg állománya a hadműveletek megkezdésekor 38 781 fő volt, 3028 lóval és 98 löveggel. Vele szemben Lüders főoszlopának 26 487 embere állt 6017 lóval és 56 ágyúval, Grotenhjelm orosz–osztrák hadosztálya 12 450 embert, 3028 lovat és 32 ágyút számlált. Később vonult Erdélybe von Lejn[13] orosz ezredes különítménye 3485 fővel, 115 lóval és 8 ágyúval és gr. Clam-Gallas tábornok 8000 fős osztrák hadteste. Ráadásul a magyar csapatok minősége messze elmaradt ellenfeléétől. Bem tábornok kipróbált csapatai, melyekkel végigküzdötte a téli hadjáratot, Kossuth „kívánságára" a bács-bánáti hadtest kötelékébe kerültek. Az újoncok kiképzésére kevés idő volt, hiányzott az egységes tisztikar. Hiányzott a megfelelő fegyver és felszerelés is. Az erdélyi hadsereg hét hadosztályából a kolozsvárit és a dévait az érchegységi román felkelők, egy hadosztályt pedig a gyulafehérvári vár ostroma kötött le. Így az orosz támadás elhárítása a besztercei, székelyföldi és brassói, kisebb részben a nagyszebeni hadosztályokra hárult. Ezek összlétszáma pedig nem haladta meg a 22 000 főt.[14]

A határvédzászlóaljak felállítása

1849. február 6-án a Bem tábornok által Bukovinába kiszorított Karl Urban[15] alezredes Marosénynél meglepetésszerű támadást indított a Borgó völgyében állomásozó magyar csapatok ellen. Rövid összecsapás után sikerült elfognia a magyar parancsnokot, Koffler Bódog őrnagyot, és számos hadifoglyot ejtettek. A sikeren felbuzdulva az osztrák csapatok újabb sikeres offenzívát indítottak február 11-én, a Riczkó ezredes vezette magyar csapatok 17-én Királynémetinél súlyos vereséget szenvedtek. Noha a támadókat rövidesen kiszorították Erdélyből, az események egy új védelmi stratégia kidolgozására késztették Bem József altábornagyot, az erdélyi csapatok parancsnokát.[16] Ösztönzőleg hatott, hogy 1849. február elején orosz csapatok érkeztek a szorult helyzetben lévő császári erők megsegítésére, noha működésük csak Nagyszebenre és Brassóra korlátozó-

[11] Clam-Gallas, Eduard gróf, cs. kir. altábornagy, 1849 nyarán az erdélyi osztrák hadtest parancsnoka.

[12] *Gyalókay* 1937. 7–8. o.

[13] Von Lejn orosz ezredes, a volhínai gyalogezred parancsnoka.

[14] *Gyalókay* 1938.

[15] Urban Karl, cs. kir. ezredes, a 17. román határőrezred parancsnoka.

[16] *Kovács* 1979. 124., 145–146 o.

dott, és az osztrák hadtest vereségére ki is vonultak, fennállt a veszélye, hogy mind az cári, mind az osztrák csapatok betöréseket hajthatnak végre Bukovina és Havasalföld felől.[17] Szükségessé vált a határszorosok és hágók megerősítése és állandó őrzése. Tekintettel arra, hogy reguláris erők kellő számban nem álltak rendelkezésre, Bem tábornok a Székelyföldön először hat, majd tíz határvédzászlóalj megalakítását rendelte el, egyenként 1500 fős létszámmal, a következő felosztásban:[18]

A zászlóaljak száma	*Elhelyezése*
1–2.	Besztercevidék
3., 4., 5.	Székelyföld
6.	Bodza, Ósánc, Tömös
7.	Törcsvár
8.	Törcsvártól Vöröstoronyig
9., 10.	Vöröstoronytól a Vaskapu-hágóig

Az első két zászlóalj megalakítását 1849. március 3-án rendelte el Gál Sándor ezredes, Székelyföld katonai parancsnoka Csík- és Háromszék területén. Okként Urbán lehetséges betörését jelölte meg. A rendelet szerint azokat a 26 és 40 év közötti egyéneket kellett besorozni, akiket a honvédzászlóaljakba nem vettek fel. A zászlóaljaknak március 10-ig kellett kiállniuk, és ünnepélyes eskütétel céljából Marosvásárhelyre vonulni.[19] A hat határvédzászlóalj felállításának tényéről március végén Gál ezredes levélben értesítette Csányi László erdélyi főkormánybiztost. A zászlóaljakat kizárólag a Törcsvártól Borgóig terjedő határvonal védelmére alakították. A szorosok védelmét egyébként torlaszokkal is megerősítették.[20] A szervezés azonban lassan haladt, az első két zászlóalj csak április közepére lett kiállítva, így rövidesen a legveszélyeztettebb pontra, a besztercei hadosztály kötelékébe kerültek. Időközben a határvédzászlóaljak számát tízre emelték, a 9. és 10. zászlóaljakat Maros- és Aranyosszékben kívánták felállítani. Megkezdték a 3. és 4. zászlóaljak szervezését is, melyek a tervek szerint a székely határszélen teljesítettek szolgálatot.[21] Végül csak nyolc zászlóalj felállítására került sor a következő felosztásban:

Zászlóalj	*Beosztás*
1–2.	besztercei hadosztály
3–5., újonnan felállított tartalék zászlóalj	székelyföldi hadosztály
6.	brassói hadosztály

[17] Erről bővebben *Gyalókay Jenő:* Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849. január 31–március 28.) Budapest, 1931.

[18] *Gyalókay* 1915. 76. o.

[19] Csányi. lt. Rendelet a Csík- és Háromszékben állomásozó katonai parancsnokok, kormánybiztosok, térparancsnokok és főkirálybírókhoz.

[20] Uo. 1264. Gál Sándor levele Csányihoz, Csíkszereda, 1849. március 29.

[21] Uo. 1436. Gál Sándor levele Csányihoz, Csíkszereda, 1849. április 16.; Hm. ált. 11542:1849. Gál Sándor levele a hadügyminiszterhez, Csíkszereda, 1849. április 19.

Arról, hogy a 7. és 8. határvédzászlóaljaknak mely alakulatok tekintendők, a források mélyen hallgatnak. Egyes kimutatások szerint ide sorolták a hétfalusi zászlóaljat is,[22] amely a brassói hadosztály kötelékében szintén határvédelmi feladatott látott el, azonban nem tudjuk, hogy ez sorszám szerint mely zászlóaljat takarja. Ugyanez a probléma áll fenn a Tapolcán állomásozó „újonnan felállított tartalék zászlóalj" esetében is. Annak ismeretében, hogy a 9. és 10. zászlóaljakat egyértelműen Marosszékben kívánták felállítani, a fenti két zászlóaljnak feltételezhetőleg a 7. és 8. számot kellett viselnie. Erről azonban egykorú tanúsítvány nem áll rendelkezésünkre.[23] A 9. és 10. zászlóaljak szervezése 1849. április 3-án indult meg, s ennek során Marosszék területén a polgári hatóság és a katonai hatóságok között rögtön kiéleződött az ellentét. A szék kormánybiztosa, Dobozy István a 30 év fölöttiek besorozását leállíttatta, mert Bem rendelete nem alapult az országgyűlés által elfogadott törvényen. Ráadásul a kormánybiztos maga is élt a felmentés jogával, így sokan el tudták kerülni a szolgálatot, ennek következtében május közepéig csak 254 újoncot tudtak regisztrálni.[24] Az idő rövidsége miatt azonban e zászlóaljak felállítása már nem fejeződhetett be.

Az 1–2. határvédzászlóalj (besztercei hadosztály)

A besztercei hadosztály feladata volt, hogy a Bukovinából betörő ellenséges csapatokat megállítsa. Tekintettel arra, hogy Dobay József alezredes, hadosztályparancsnok szerint a támadás a Borgói- és Radnai-szoroson keresztül fog bekövetkezni, a csapatait a következőképpen osztotta fel:

Egység	*Parancsnok*	*Alakulatok*	*Ágyúk száma*
borgói különítmény	Damaszkin György alezredes	73. honvédzászlóalj 5 százada 83. honvédzászlóalj 84. honvédzászlóalj 2. határvédzászlóalj	6 db
radnai különítmény	Klement György őrnagy	12. honvédzászlóalj 76. honvédzászlóalj	4 db
besztercei tartalék		3. vadászezred 2,5 százada 1. határvédzászlóalj marosszéki nemzetőrség 11. székely huszárezred egy osztálya	2 db

Összesen: 7083 fő, 421 ló, 12 ágyú.[25]

[22] Annak ellenére, hogy a hétfalusi csángókból szerevezett zászlóalj a 140. (más forrás szerint a 126.) honvédzászlóalj sorszámot kapta. *Bona* 1987. 331. o.

[23] *Rosonczy* 1999. 4. táblázat. Az erdélyi hadsereg elhelyezési kimutatása 1849. június 23-ára.

[24] Csányi lt. 2351. A tartalékzászlóaljakat alakító őrnagy, P. Horváth Dániel levele Csányi Lászlóhoz, Marosvásárhely, 1849. május 16.

[25] *Gyalókay* 1937. 20–21. o.

A két határvédzászlóalj rendkívül gyengén volt felszerelve,[26] így nem meglepő, hogy az orosz támadó csapatok ellenében[27] nem alkalmazták őket. Noha mindkét határvédzászlóaljat a Borgói-szoroshoz rendelte Dobay alezredes, a források szerint nem kerültek a tűzvonalba. Thoroczkay Sándor visszaemlékezése szerint mindkét zászlóalj csak lándzsával volt felszerelve, de ekkor felmerül a jogos kérdés, hogy Dobay miért rendelte őket a legveszélyeztetettebb pontra.[28] Mivel a támadást megállítani nem sikerült, Dobay elrendelte a Désre történő visszavonulást, amely során a zászlóalj csaknem felbomlott, az állomány nagyobb része szétszéledt.[29] A két zászlóalj létszáma 1934 főről 439 főre csökkent.[30] Az erősen demoralizált hadosztály vezetését 1849. június 25-én Bem József altábornagy vette át, aki két nap múlva merész támadást indított Grotenhjelm csapatai ellen. A két határvédzászlóalj maradéka a bal szárnyon helyezkedett el. A június 27–28-i csaták során a magyar csapatok nem tudták kiszorítani az ellenséget, a szökött honvédek száma július 6-ra elérte a 3000 főt.

Bem tábornok július 5-én, Besztercén napiparancsot adott ki a dezertőrök megbüntetésére: „A haditörvényszéknek – mely a végett neveztetett vala ki, hogy azokra, kik a június 27- és 28-iki csatákban zászlójok, fővezérők, parancsnokjaik s bajtársaikat gyalázatos megszaladással cserbe hagyták volt, törvényt mondjon – ítélete nyomán nagy tömeg székeleket agyon lövetnem, vagy őket százanként kell vala megbotoztatnom. Az elsőt nem akarom tenni, mert hiszen azok a vak félelem által elragadtattak, még hasznos szolgálatot tehetnek a szabadságnak, miután már asszonyi gyáva rebegést a szívökből kiírtották; a másikat sem, mert nem úgy akarok veletek bánni, mint barmokkal....”[31] Czirjék Ferencet, az 1. határvédzászlóalj hadnagyát Bem gyávaság miatt megfosztotta a rangjától.[32]

1849. július 9-én Grotenhjelm támadást indított a besztercei hadosztály ellen, a magyar csapatok visszavonulását Sófalvánál az 1. és 2. határvédzászlóalj megmaradt töredéke is fedezte. Bem tábornok Incze Gergely őrnagyot bátor helytállásáért megdicsérte.[33] A zászlóaljak további sorsáról nem rendelkezünk adatokkal.

[26] Erről bővebben a zászlóaljak felszerelése című fejezetben.

[27] A két oszlopban végrehajtott támadás 1849. június 21-én következett be.

[28] *Thoroczkay Sándor:* A 73. honvédzászlóalj története 1849-ben. *Hazánk,* VIII. k. 1885. 32. o.; *Gyalókay* 1937. 27–28. o.

[29] *Gyalókay* 1937. 40. o.

[30] Uo. I. melléklet.

[31] *Gyalókay* lt. szn.; *Gyalókay* 1937. 61. o.

[32] *Gyalókay* 1937. 60. o.

[33] *Gyalókay* 1937. 75–77. o.

A 3–5. határvédzászlóalj (székelyföldi hadosztály)

E három zászlóalj 1849. május elején foglalta el állomáshelyét a következő felosztás szerint:[34]

3. határvédzászlóalj

Század	*Állomáshely*
2 század	Tölgyes
1 század	Kőpatak
1 század	Gyergyószentmiklós
1 század	Remete
1 század	Remete

A zászlóalj létszáma 979 fő volt, 3 gyutacsos, 4 kovás és 401 vadászpuskával rendelkeztek, valamint 3 db 3 fontos ágyúval.

4. határvédzászlóalj

Század	*Állomáshely*
2 század	Gyimes
1 század	Szépvíz
1 század	Somlyó
1 század	Szentgyörgy
1 század	Kőkert

A zászlóalj létszáma 746 fő volt, 4 gyutacsos, 104 vadászpuskával és 30 karabéllyal rendelkeztek.

5. határvédzászlóalj

Század	*Állomáshely*
3 század	Ojtoz
1 század	Bereck
2 század	Kézdivásárhely

A zászlóalj létszáma 1009 fő volt, 62 gyutacsos, 553 kovás, 57 vadászpuskával, 38 karabéllyal és 248 lándzsával rendelkeztek. 2 db 3 fontos ágyújuk az Ojtozi-szorosnál volt elhelyezve.

[34] Csányi. lt. szn. A székely főhadiparancsnokság létszámkimutatása. 1849. május 6.

Az egy hónappal későbbi állapot a következő volt:[35]

3. határvédzászlóalj

Század	*Állomáshely*	*Létszám*	*Fegyverzet*
1.	Tölgyes	189 fő	3 gyutacsos, 32 kovás, 90 vadászpuska, 61 lándzsa
2.	Békás	152 fő	30 kováspuska
3.	Szentmiklós	174 fő	–
4.	Remete	150 fő	2 vadászpuska
5.	Remete	155 fő	152 vadászpuska
6.	Tölgyes	160 fő	38 kovás, 31 vadászpuska, 62 lándzsa, 3 kasza, 3 db 3 fontos ágyú

4. határvédzászlóalj

Század	*Állomáshely*	*Létszám*	*Fegyverzet*
1.	Gyimes	162 fő	4 gyutacsos, 1 kovás, 46 vadászpuska, 6 kasza, 2 db 3 fontos ágyú
2.	Gyimes	132 fő	2 gyutacsos, 3 kovás, 43 vadászpuska, 10 kasza
3.	Szépvíz	113 fő	2 db gyutacsos, 10 db kovás, 20 vadászpuska
4.	Somlyó	169 fő	2 gyutacsos, 3 kovás, 4 vadászpuska, 4 kasza
5.	Kőkert	93 fő	6 gyutacsos, 9 kovás, 50 vadászpuska, 8 kasza
6.	Szentgyörgy	143 fő	4 gyutacsos, 4 kovás, 7 vadászpuska, 62 lándzsa, 2 kasza

5. határvédzászlóalj

Század	*Állomáshely*	*Létszám*	*Fegyverzet*
1.	Kézdivásárhely	178 fő	9 db 3 fontos ágyú
2.	Kézdivásárhely	170 fő	–
3.	Bereck	182 fő	–
4.	Sósmező	182 fő	–
5.	Ojtoz	183 fő	–
6.	Ojtoz	175 fő	–

[35] Gyalókay. lt. A Székely-hadosztály létszámkimutatása. Csíkszereda. 1849. június 8. Gál Sándor ezredes.

A két kimutatás összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy míg a létszám tekintetében alig van különbség, addig júniusban lényegesen kevesebb lőfegyverrel rendelkeztek. Ennek oka talán az lehetett, hogy a újonnan alakított honvédzászlóaljak is fegyverhiánnyal küzdöttek, és ezek felfegyverzése fontosabb lehetett a tartalékkeretből kiállított határvédzászlóaljaknál.

A 3. és 4. zászlóaljak az erdélyi harcokban nem vettek részt, majd a Székelyföld elvesztése után feloszlottak (1849. augusztus 4.).[36] Az 5. határvédzászlóaljat az orosz támadás az Ojtozi-szorosnál érte. 1849. június 26-án Hasford[37] tábornok 3 gyalogos zászlóaljjal és egy tüzérüteggel megtámadta Ojtozt, mire az 5. határvédzászlóalj puskalövés nélkül szétfutott, létszáma július közepéig 1070 főről 264 főre csökkent, így a zászlóaljat 383 újonccal ki kellett egészíteni.[38] Ugyanakkor a zászlóalj mégsem bomlott fel teljesen, mert az orosz támadás miatt visszavonuló Gál Sándor csapatai üldözésére rendelt 4 orosz dzsidásszázadot és 2 ágyút az 5. határvédzászlóalj századai állították meg.[39] A zászlóaljról az utolsó adat július végéről maradt fenn. E szerint létszáma 164 főre csökkent, mert az állomány egy része részt vett Bem tábornok moldvai betörésében.[40]

A zászlóaljak felszerelése

A határvédzászlóaljak felfegyverzése a szabadságharc végéig megoldatlan probléma maradt. Fegyverzetük közé tartozott az Augustin rendszerű gyutacsos puska, különböző típusú kovás puskák, vadászpuskák, lándzsák és kaszák, de az állomány egy része végig fegyver nélkül szolgált. Az alábbi táblázat a székelyföldi hadosztály kötelékébe tartozó zászlóaljak felfegyverzettségét mutatja:[41]

Zászlóalj	*Létszám*	*Fegyvereik*	*Fegyvertelen állomány*
3.	980 fő	3 gyutacsos, 90 kovás, 275 vadászpuska, 123 lándzsa, 3 kasza, 3 db 3 fontos ágyú	486 fő
4.	812 fő	20 gyutacsos, 30 db kovás, 180 vadászpuska, 30 kasza, 62 db lándzsa	490 fő
5.	1070 fő	9 db 3 fontos ágyú	1070 fő

Az első és második határvédzászlóalj nagyrészt fapuskákkal[42] volt felszerelve. Így a besztercei hadosztály felett 1849. június 12-én szemlét tartó Bem tábornok a hazaengedett maroszéki nemzetőrség kovás fegyverei közül 300 darabot a 2. határvédzászlóalj ré-

[36] *Bona* 2000. 489., 602. o.

[37] Hasford (Gaszford), Gusztav Hrisztianovics, orosz altábornagy, a 15. gyaloghadosztály parancsnoka.

[38] *Gyalókay* 1916. 71. o.; *Rosonczy* 1999. 77. o.

[39] *Gyalókay* 1938. 57. o.

[40] R.14. szn. Létszámkimutatás. 5. határvédzászlóalj. Kézdivásárhely. 1849. július 26.

[41] Gyalókay lt. A Székely-hadosztály létszámkimutatása. Csíkszereda. 1849. június 8. Gál Sándor ezredes.

[42] A „fapuskán" olyan, lövés leadására alkalmas fegyvert kell értenünk, melyet a határőrzászlóaljaknál kizárólag kiképzési célokra használtak.

szére utalt ki.[43] Ez azonban a gondokat csak enyhítette, és Dobay József alezredes, hadosztályparancsnok, Szentiványi Károly erdélyi főkormánybiztostól is igényelt fegyvereket.[44] A 6. határvédzászlóalj teljesen fegyvertelen volt.[45]

A zászlóaljak egyenruházata a következőképpen nézett ki: magyar szabású kalap, székely posztóból készült zeke, fehér nadrág és bakancs.[46] Ez a ruházat azonban a nyáron rendkívül kényelmetlenné vált, ezért Dobay József alezredes az első két zászlóalj részére könnyebb ruhákat kért. A katonák még június közepén is „magukkal hozott gunyában", „bárányból sapkában, téli zekében, minden fehérnemű nélkül, bogarakkal eltelve" tettek szolgálatot. Kalapot és csizmákat már készíttetett, de nadrágot és fehérneműt a beszerzési nehézségek miatt a kolozsvári raktárból kért.[47]

A zászlóaljak személyi állománya[48]

A hat zászlóalj tisztikaráról megállapítható, hogy túlnyomórészt székely származásúak voltak. 93 vizsgált tisztből 91 volt magyar (ebből 84 székely), 2 személy német származású.[49] Nagy részük a 3 székely határőrezred[50] tisztjei, altisztjei, hadapródjai közül került ki (87 vizsgált személyből 63 fő), kisebb számban nemzetőr tisztek, más alakulatok tisztjei és altisztjei közül.[51] A következő táblázat a zászlóaljak tisztjeinek eredeti alakulat szerinti megoszlását mutatja:

Rendfokozat	*14. határőrezred*	*15. határőrezred*	*11. huszárezred*	*Nemzetőrség*	*Honvédzászlóaljak*	*Más soralakulatok*
tiszt	4 fő	9 fő	3 fő	10 fő	3 fő	2 fő
altiszt	24 fő	19 fő	4 fő	–	–	9 fő
hadapród	2 fő	–	–	–	–	–

A legénységi állományról nagyon keveset tudunk. A sorköteleseket 26 és 40 év között írták össze, főleg azokat, akik a honvédszolgálatra alkalmatlanok voltak.[52] Csík- és Háromszékben a sorozás feltehetőleg a határőrség rendszerére épült. Az alakulatok felállításának területi megoszlása a következőképpen rekonstruálható: az 1. és 2. zászlóalj állományát Csíkszékben és Háromszékben, a 3. és 4. zászlóaljét Csíkszékben, az 5.-ét Háromszékben, a 6. zászlóaljét Udvarhelyszékben sorozták.

---

[43] Hm. ált. 23047:1849. Dobay József alezredes levele, Beszterce, 1849. június 17.

[44] Csányi lt. 3085. Beszterce, 1849, június 19.

[45] *Gyalókay* 1938. 50. o.

[46] Csányi lt. 1436. Gál Sándor levele, Csíkszereda, 1849. április 16.

[47] Uo. 2972. Dobay József alezredes levele Szentiványihoz, Beszterce, 1849. június 13.

[48] A zászlóaljak tisztikarának analízisét Bona Gábor alapműveinek segítségével végeztük el. Bona 1988.; *Bona* 1998–1999.; *Bona* 2000.

[49] Ismereteink szerint a hat zászlóaljban 157 tiszt szolgált. Lásd az I. mellékletet.

[50] A 14. határőrezred, 15. határőrezred, 11. huszárezred.

[51] Bona. 1988. 18. o.

[52] Csányi. lt. 1264.

MELLÉKLET

Az 1. székely határvédzászlóalj tisztikara:

Őrnagy: Incze Gergely.[53]

Százados: Bajkó Márton, Gergely Mihály, Jákó Dániel, Nagy Dániel, Nagy Ezékiás, Potyó Ferenc.[54]

Főhadnagy: Barabás Lajos,[55] Hosszú Ferenc,[56] Király József,[57] Klára János,[58] Sövér József,[59] Gergely Ignácz,[60] Balás Mihály.[61]

Hadnagy: Barabás András,[62] Bléncsy István,[63] Fodor Lajos,[64] Gáspár János,[65] Gegő Albert,[66] Gergely József,[67] Imreh József,[68] Jákó Mózes,[69] Kajtár Ábrahám,[70] Kováts György,[71] Lázár János,[72] Madaras István,[73] Péterfi Mihály.[74]

A 2. székely határvédzászlóalj tisztikara:

Őrnagy: Lezsák Lajos.[75]

Százados: Roediger Rudolf,[76] Cseh Imre,[77] Csergő Lajos,[78] Csíki András,[79] Farkas Ignác,[80] Pap Ferenc,[81] Vitkai József.[82]

---

[53] Magyar (székely) származású. Alszázados a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 2000. 399–400. o.

[54] Magyar (székely) származású. Hadnagy a 17. (II. román) határőrezredben. *Bona* 1988. 485. o.

[55] *Bona* 1998–1999. I. k. 90. o.

[56] Magyar (székely) származású. Tizedes a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 80. o.

[57] Magyar (székely) származású. Őrmester a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 218. o.

[58] Magyar (székely) származású. Őrmester a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 232. o.

[59] Magyar (székely) származású. Hadfi a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. III. k. 169. o.

[60] *Bona* 1998–1999. I. k. 459. o.

[61] Magyar (székely) származású. Nemzetőr főhadnagy. *Bona* 1998–1999. I. k. 68. o.

[62] *Bona* 1998–1999. I. k. 88. o.

[63] Magyar (székely) származású. Szakaszvezető a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 175. o.

[64] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 410. o)

[65] Magyar (székely) származású. Őrvezető a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 450–451. o.

[66] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 456. o.

[67] Magyar (székely) származású. Volt határőrkatona. *Bona* 1998–1999. I. k. 459. o.

[68] *Bona* 1998–1999. II. k. 101. o.

[69] *Bona* 1998–1999. II. k. 113. o.

[70] Magyar (székely) származású. Altiszt a 11. székely huszárezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 156. o.

[71] Magyar (székely) származású. Volt határőrkatona. *Bona* 1998–1999. II. k. 281. o.

[72] *Bona* 1998–1999. II. k. 369. o.

[73] Magyar (székely) származású. Altiszt a 14. (I. székely) határőrezredben. Bona. 1998–1999. II. k. 421. o.

[74] *Bona* 1998–1999. II. k. 665. o.

[75] Magyar (székely) származású. *Bona* 2000. 480–481. o.

[76] Magyar származású. Hadnagy a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 507. o. 1849. június 17-én kérelemmel fordult a hadügyminisztériumhoz, hogy valamelyik magyarországi katonai intézethez tanárnak nevezzék ki. Hm ált. 23319:1849.

Főhadnagy: Fejér Mihály,[83] Ferenczi Ferenc,[84] Nagy Jáfet,[85] Szőcs István,[86] Udvarnoki Károly,[87] Farkas Ignác, Király József.

Hadnagy: Bartó János,[88] Benedek Dénes,[89] Benedek Samu,[90] Bodó József,[91] Czirjék Ferenc,[92] Csüdör János,[93] Ferencz József, Gál János,[94] Jancsó Dávid,[95] Könczey Gábor,[96] Kövér Sándor,[97] Mágori Simon,[98] Péter Ferenc,[99] Szabó Mihály.[100]

A 3. székely határvédzászlóalj tisztikara:

Őrnagy: Magyari Ferenc.[101]

Százados: Csekme Ádám,[102] Csibi Alajos,[103] Mándoki András,[104] Péterfi József.[105]

Főhadnagy: Albert Ignác,[106] Bartó Dániel,[107] Bruckmüller Jakab,[108] Nagy Samu,[109] Részeg János,[110] Szilágyi András.[111]

---

[77] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 148. o.

[78] Magyar (székely) származású. Százados a II. román határőrezredben. *Bona* 1988. 150. o.

[79] Magyar (székely) származású. Százados a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 153. o.

[80] Magyar (székely) származású. Altiszt a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 199. o.

[81] Magyar (székely) származású. Alhadnagy a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 455. o.

[82] Magyar (székely) származású. Százados a háromszéki nemzetőrségnél. *Bona* 1988. 648–649. o.

[83] Magyar (székely) származású. A 11. székely huszárezredben szolgált. *Bona* 1998–1999. I. k. 384. o.

[84] Magyar (székely) származású. Őrmester a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 395–396. o.

[85] Magyar (székely) származású. Altiszt a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 548. o.

[86] Magyar (székely) származású. Altiszt a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. III. k. 293. o.

[87] *Bona* 1998–1999. III. k. 386. o.

[88] *Bona* 1998–1999. I. k. 105. o.

[89] *Bona* 1998–1999. I. k. 132. o.

[90] *Bona* 1998–1999. I. k. 133. o.

[91] *Bona* 1998–1999. I. k. 182. o.

[92] *Bona* 1998–1999. I. k. 254. o.

[93] *Bona* 1998–1999. I. k. 287. o.

[94] *Bona* 1998–1999. I. k. 439. o.

[95] Magyar (székely) származású. Őrvezető a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 115–116. o.

[96] Magyar (székely) származású. Őrmester a 2. (Hannover) huszárezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 297–298. o.

[97] Magyar (székely) származású. Altiszt a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 308. o.

[98] *Bona* 1998–1999. II. k. 425. o.

[99] *Bona* 1998–1999. II. k. 664. o.

[100] Magyar (székely) származású. Őrmester a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. III. k. 216. o.

[101] Magyar (székely) származású. Alszázados a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 2000. 489. o.

[102] Magyar (székely) származású. Nemzetőr százados. *Bona* 1988. 149. o.

[103] Magyar (székely) származású. Nemzetőr főhadnagy. *Bona* 1988. 151. o.

[104] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 400. o.

[105] Magyar (Székely) származású. Nemzetőr százados. (Bona. 1988. 473. O.)

[106] *Bona* 1998–1999. I. k. 27. o.

[107] Uo. 105. o.

[108] Magyar (székely) származású. Altiszt a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 226. o.

Hadnagy: Albert László,[112] Balázs Lajos,[113] Bíró Sándor,[114] Filker Ferenc,[115] Gyárfás János,[116] Kedves Gergely,[117] Kelemen István,[118] Lukács József,[119] Sándor János,[120] Szabó János,[121] Veress János.[122]

A 4. székely határvédzászlóalj tisztikara:

Őrnagy: Rindsmaul Albert.[123]

Százados: Benedek Antal,[124] Bíró Sándor,[125] Dálnoki József,[126] Deák János,[127] Gidró János,[128] Nagy József.[129]

Főhadnagy: Dávid József,[130] Kovács Dániel,[131] Kövér Mózes,[132] Pál Dávid,[133] Pető Ádám,[134] Tankó Lajos.[135]

Hadnagy: Bartalis Ferenc,[136] Csíki Lajos,[137] Győrbíró Zsigmond,[138] Lázár Pál,[139] Rátz Ferenc,[140] Ravasz János,[141] Serester Mózes,[142] Székely Lajos,[143] Zakariás István.[144]

---

[109] Magyar származású. Tizedes a 39. gyalogosezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 558. o.

[110] *Bona* 1998–1999. III. k. 35. o.

[111] *Bona* 1998–1999. III. k. 275. o.

[112] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 28. o.

[113] *Bona* 1998–1999. I. k. 65. o.

[114] Magyar (székely) származású. őrmester a 11. székely huszárezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 166. o.

[115] Magyar származású. Nemzetőr hadnagy. *Bona* 1998–1999. I. k. 402. o.

[116] *Bona* 1998–1999. I. k. 507. o.

[117] Magyar (székely) származású. Altiszt a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 190. o.

[118] *Bona* 1998–1999. II. k. 195. o.

[119] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 412. o.

[120] *Bona* 1998–1999. III. k. 85. o.

[121] Uo. 212. o.

[122] Uo. 451. o.

[123] Kilépett hadnagy. *Bona* 2000. 602. o.

[124] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 87. honvédzászlóaljnál. *Bona* 1988. 107. o.

[125] Magyar (székely) származású. Százados a háromszéki nemzetőrségnél. *Bona* 1988. 121. o.

[126] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 162. o.

[127] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 164. o.

[128] Magyar (székely) származású. Alhadnagy a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 231–232. o.

[129] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 52. honvédzászlóaljban. *Bona* 1988. 430. o.

[130] *Bona* 1998–1999. I. k. 296. o.

[131] Magyar (székely) származású. Tizedes a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 279. o.

[132] Magyar (székely) származású. Altiszt a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. II. k. 308. o.

[133] *Bona* 1998–1999. II. k. 622. o.

[134] Magyar (székely) származású. Nemzetőr főhadnagy. *Bona* 1998–1999. II. k. 666. o.

[135] Magyar (székely) származású. Őrmester a 11. székely huszárezredben. *Bona* 1998–1999. III. k. 318. o.

[136] *Bona* 1998–1999. I. k. 100. o.

[137] Magyar (székely) származású. Őrmester a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1998–1999. I. k. 277. o.

[138] *Bona* 1998–1999. I. k. 512. o.

[139] Uo. II. k. 371. o.

Az 5. székely határvédzászlóalj tisztikara:

Őrnagy: Hild Franz.[145]

Százados: Bardócz Márton,[146] Bartha Elek,[147] Benkő Sándor,[148] Debreczi Gábor,[149] Erősdi Bibó Lajos,[150] Mike Lajos,[151] Pócsa Ferenc.[152]

Főhadnagy: Árkosi Mihály,[153] Baka Lajos,[154] Bara János,[155] Dombi László,[156] Fleischman Dávid,[157] Kovács János,[158] Pünkösti József,[159] Rákosy György,[160] Ugron István,[161] Veress Péter.[162]

Hadnagy: Bodó Elek,[163] Bogdán Antal,[164] Csekme Mihály,[165] Csiszér István,[166] Farkas János,[167] Forika Ferenc,[168] Forró Pál,[169] Jüngling János,[170] Magdó Antal,[171] Szigethy Dániel.[172]

---

[140] Magyar (székely) származású. Tizedes a 2. huszárezredben. *Bona* 1998–1999. III. k. 6. o.

[141] *Bona* 1998–1999. III. k. 23. o.

[142] Uo. 137. o.

[143] Uo. 248. o.

[144] Uo. 503. o.

[145] Német származású. Főszázados a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 2000. 382. o.

[146] Magyar (székely) származású. Őrmester a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 95. o.

[147] Magyar (székely) származású. Őrmester a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 95–96. o.

[148] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 11. székely huszárezredben. *Bona* 1988. 110. o.

[149] Magyar (székely) származású. Hadfi a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 165. o.

[150] Magyar (székely) származású. Főszázados a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 195. o.

[151] Magyar (székely) származású. Hadfi a 14. (I. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 412. o.

[152] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 87. honvédzászlóaljban. *Bona* 1988. 478. o.

[153] Magyar (székely) származású. Nemzetőr főhadnagy. *Bona* 1998–1999. I. k. 47. o.

[154] Uo. I. k. 62. o.

[155] Uo. I. k. 88. o.

[156] Uo. I. k. 325. o.

[157] Magyar származású. Hadfi a 51. gyalogrezredben. Uo. I. k. 408. o.

[158] Uo. II. k. 284. o.

[159] Magyar (székely) származású. Nemzetőr főhadnagy. Uo. II. k. 731. o.

[160] Magyar (székely) származású. Tizedes az 51. gyalogezredben. Uo. III. k. 16. o.

[161] Magyar (székely) származású. Főhadnagy a 11. székely huszárezredben. Uo. III. k. 387. o.

[162] Uo. III. k. 453. o.

[163] Magyar (székely) származású. Tizedes a 2. huszárezredben. Uo. I. k. 181. o.

[164] Uo. I. k. 190. o.

[165] Magyar (székely) származású. Altiszt a 15. (II. székely) határőrezredben. Uo. I. k. 268. o.

[166] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben. Uo. I. k. 280. o.

[167] Uo. I. k. 376. o.

[168] Magyar (székely) származású. Őrmester a 14. (I. székely) határőrezredben. Uo. I. k. 414. o.

[169] Uo. I. k. 415. o.

[170] Uo. II. k. 149. o.

[171] Uo. 425. o.

[172] Magyar (székely) származású. Altiszt a 15. (II. székely) határőrezredben. Uo. III. k. 269. o.

A 6. székely határvédzászlóalj tisztikara:

Őrnagy: Jánosy József.[173]

Százados: Barabás József,[174] Frank József,[175] Gál József,[176] Morvai János,[177] Sebestyén Sándor,[178] Ugron József.[179]

Főhadnagy: Adorján Imre,[180] Albert János,[181] Bereczky Zsigmond,[182] Fodor Károly,[183] Haricska János,[184] Keserű János,[185] László János.[186]

Hadnagy: Bajkó József,[187] Barabás József,[188] Bartók László,[189] Böjthe Ignác,[190] Derzsi János,[191] Derzsi Lajos,[192] Eisenhut Sándor,[193] Fancsali György,[194] Ferenczi László,[195] Fodor Ábel,[196] Fodor Károly,[197] Gyulai Sándor,[198] Keseberg Johann,[199] Kurkó András,[200] Nagy Lajos,[201] Pánczél József.[202]

---

[173] Magyar (székely) származású. Kilépett hadnagy. *Bona* 2000. 382. o.

[174] Magyar (székely) származású. Őrmester a 15. (II. székely) határőrezredben. *Bona* 1988. 93. o.

[175] Uo. 216. o.

[176] Magyar (székely) származású. Hadfi a 14. (I. székely) határőrezredben. Uo. 226. o.

[177] Magyar származású. Hadnagy a 4. honvédzászlóaljban. Uo. 423. o.

[178] Magyar (székely) származású. Őrmester a 15. (II. székely) határőrezredben. Uo. 538. o.

[179] Magyar (székely) származású. Hadnagy a 11. székely huszárezredben. Uo. 622. o.

[180] *Bona* 1998–1999. I. k. 22. o.

[181] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben. Uo. I. k. 27. o.

[182] Magyar (székely) származású. Nemzetőr főhadnagy. Uo. I. k. 145. o.

[183] Uo. I. k. 410. o.

[184] Uo. II. k. 24. o.

[185] Uo. II. k. 212. o.

[186] Magyar (székely) származású. Őrmester a 14. (I. székely) határőrezredben. Uo. II. k. 361. o.

[187] Magyar (székely) származású. Őrmester a 14. (I. székely) határőrezredben. Uo. I. k. 22. o.

[188] Uo. I. k. 89. o.

[189] Uo. I. k. 106. o.

[190] Magyar (székely) származású. Altiszt a 14. (I. székely) határőrezredben. Uo. I. k. 217. o.

[191] Uo. I. k. 307. o.

[192] Uo. I. k. 307. o.

[193] Magyar származású. Hadfi a 52. gyalogezredben. Uo. I. k. 352. o.

[194] Uo. I. k. 372. o.

[195] Uo. I. k. 396. o.

[196] Uo. I. k. 409. o.

[197] Uo. I. k. 411. o.

[198] Magyar (székely) származású. Őrmester a 62. (Turszky) gyalogezredben. Uo. I. k. 519. o.

[199] Német származású. Őrmester a 32. (Estei Ferdinánd) gyalogezredben. Uo. II. k. 211. o.

[200] Magyar (székely) származású. Tizedes a 14. (I. székely) határőrezredben.Uo. II. k. 338. o.

[201] Uo. II. k. 554. o.

[202] Uo. II. k. 631. o.

Levéltári rövidítések:

Csányi lt.	Magyar Tudományos Akadémia. Kézirattár. Csányi László levéltára. Másolatok. Az aradi Csányi-levéltár, pontosabban az 1849. évi országos biztosság január-június közötti iratairól készült másolatok.
Gyalókay lt.	Gyalókay levéltár. MOL P 876.
Hm. ált.	Honvédelmi Minisztérium. Közösen kezelt általános iratok. MOL H 75.
Min. eln.	Miniszterelnökség. 1848. Elnöki iratok. MOL H 2.
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
Nyomt.	Az 1848–49-i forradalomra, szabadságharcra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok. MOL R 32.
R 5.	Bem József. MOL R 5.
Vay.	Vay Miklós kormánybiztosi iratai. MOL H 113.

Könyvészeti rövidítések:

Bona 1987.	*Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. Budapest, 1987.
Bona 1988.	*Bona Gábor:* Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988.
Bona 1998–1999.	*Bona-Gábor:* Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III. k. Budapest, 1998–1999.
Bona 2000.	*Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. kiad. Budapest, 2000.
Gyalókay 1915.	*Gyalókay Jenő:* Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején. (1849. június 19–20.) *Történeti Szemle,* 1915. 71–114. o.
Gyalókay 1916.	*Gyalókay Jenő:* A háromszéki hadjárat.(1849. július 16-24.) *Hadtörténelmi Közlemények,* 1916. 57–116. o.
Gyalókay 1937.	*Gyalókay Jenő:* A besztercei hadosztály harcai 1849 nyarán. Különlenyomat a *Hadtörténelmi Közlemények* 1937-évi füzetéből. Budapest, 1937.
Gyalókay 1938.	*Gyalókay Jenő:* Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Budapest, 1938.
Kovács 1979.	*Kovács Endre:* Bem a magyar szabadságharcban. Budapest, 1979.
Nagy 1896.	*Nagy Sándor:* Háromszék önvédelmi harcza. Kolozsvár, 1896.
Rosonczy 1999.	*Artur Adamovics Nyepokojcsickij:* Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849. (Ford., s. a. r. és a bevezető szöveget írta *Rosonczy Ildikó.*) Budapest, 1999.
Urbán 1973.	*Urbán Aladár:* A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973.

Attila Süli

THE HISTORY OF THE SZÉKELY BORDER GUARD BATTALIONS

Summary

Hungarian military historiography has not dealt with the history of the Székely border guard battalions in detail, partly because these units, which were established in the spring of 1849, did only take part in some local skirmishes. Contemporary sources too are rather taciturn regarding these troops, and there are no memoirs left that discuss their activity. Nevertheless, this topic represents an important chapter in the history of the 1848–1849 war of independence, and it is an interesting issue as well, since these battalions do not fit in any of the known and adapted army organisation schemes. They cannot be considered as National Guard units, because the regulations of Act III 1848 had not been applied at recruitment. They cannot be reckoned to be voluntary infantry troops (such as the volunteers national guards, the volunteers infantry battalions, the irregulars, or the rifle troops), as their rank and file had been conscripted. Regarding their strength and structure, they resemble the recruited infantry battalions most, in so far as their officers had obtained their commission from the War Ministry, so they had become regular officers. The Székely border guard battalions, however, had been set up with the sole purpose of frontier defence, and thus, their deployment was locally limited, as opposed to the infantry battalions. Furthermore, the border guard battalions had not been numbered, unlike the infantry battalions. There are no contemporary data concerning the duration of service. It is known, however, that only those were recruited for frontier defence service that had been declared unfit for the forces, owing to their age or other reasons. Consequently, the border guard battalions may well be considered as the 'precursors' of today's military reserves.

On 6 February 1849, Lieutenant Colonel Karl Urban, who had been driven out of Transylvania by General József Bem, launched a surprise attack at Marosény against the Hungarian troops stationed in the valley of the Borgó. Subsequent to a short fight, the Hungarian commander, Major Bódog Koffler and several of his men were taken prisoner. Motivated by the success, the Austrian troops launched another victorious offensive on 11 February, which led to the heavy defeat of the Hungarian troops, commanded by Colonel Riczkó, on 17 at Királynémeti. Although the attackers were soon pushed out of Transylvania, the events urged Field Marshal Bem, commander of the troops in Transylvania, to develop a new defence strategy. At the beginning of February 1849, Imperial Russian troops arrived to support the Austrian forces that were in an unfavourable situation. Even though their activity was limited to the region of Nagyszeben and Brassó, and they retreated following the defeat of the Austrian corps, it was to be feared that both the Imperial Russian and the Austrian troops would carry out raids from the direction of Bukovina and Walachia. The border passes had to be reinforced and permanently guarded. Considering that there were not enough regular forces available, General Bem ordered the formation of six, and then another four border guard battalions in Eastern Transylvania, each 1,500 in strength.

In the summer and autumn of 1849, the newly established units took an active part in the fights against the Imperial Russian and Austrian troops, and then, after the fall of Transylvania, they got disbanded.

Attila Süli

L'HISTOIRE DES BATAILLONS SZEKLERS CHARGÉS DE LA DÉFENSE DES FRONTIÈRES

Résumé

L'histoire des bataillons szeklers chargés de la défense des frontières, organisés au printemps 1849, a été peu traitée dans notre historiographie militaire. Cela se comprend puisque ces unités n'ont pas participé aux combats, excepté quelques échauffourées. Par ailleurs, le laconisme des sources d'époque et le manque de mémoires conservées sur ces corps de troupe ne facilitent pas les recherches. Pourtant cette problématique constitue une partie importante et intéressante de l'histoire militaire de 1848–1849, d'autant plus que ces bataillons ne correspondent à aucun type d'organisation militaire que nous connaissons. Il ne s'agit pas d'une garde nationale, car les dispositions de l'article 3–1848 n'ont pas été appliquées au recrutement. Ce ne sont pas non plus des troupes d'infanterie de volontaires (garde nationale de volontaires, bataillons de honveds

volontaires, troupes de francs-tireurs et de chasseurs), car leurs effectifs ont été enrôlés. Vu leur organisation (structure, effectifs), ils ressemblent aux bataillons de honveds recrutés aussi parce que les officiers y affectés ont été approuvés par le ministère de la défense et ils sont ainsi réellement devenus des officiers de l'armée hongroise. Toutefois ces bataillons ont été formés uniquement pour défendre les frontières, ils n'étaient donc opérationnels que dans une zone limitée, ce qui n'était pas le cas des bataillons de honveds. De plus, les bataillons chargés de la défense des frontières n'ont pas été munis de numéros de bataillon de honveds. Nous ne disposons pas de document d'époque concernant la durée du service. Nous savons par contre que ces bataillons se composaient essentiellement de personnes inaptes au service militaire normal en raison de leur âge ou d'autres motifs. Nous pouvons alors considérer ces bataillons comme les „précurseurs" de l'armée actuelle des réservistes.

Le 6 février 1849, le lieutenant-colonel Karl Urban, repoussé à Bucovine par le général Bem, lança une attaque surprise à Marosény contre les troupes hongroises stationnées dans la vallée de Borgó. Après un bref affrontement, il réussit à capturer le commandant hongrois, Bódog Koffler et à faire de nombreux prisonniers de guerre. Encouragées par ce succès, les troupes autrichiennes lancèrent une autre offensive le 11 février et les unités hongroises commandées par le colonel Riczkó subirent une défaite grave le 17 à Királynémeti. Bien que les attaquants aient été bientôt délogés de la Transylvanie, ces événements incitèrent le général de division József Bem, chef des troupes transylvaniennes, à élaborer une nouvelle stratégie de défense. Début février 1849, des unités russes vinrent à la rescousse des forces impériales en difficulté. Certes, leurs activités se limitèrent à Nagyszeben et à Brassó et elles se retirèrent après la défaite du corps d'armée autrichien, mais le danger persista de voir pénétrer les troupes impériales ou russes en Valachie et en Bucovine. Il fallut alors renforcer et garder en permanence les cols de frontière. Comme les forces régulières n'étaient pas disponibles en nombre suffisant, le général Bem ordonna la constitution de six, puis de dix bataillons, avec 1500 soldats chacun, chargés de la défense des frontières sur la terre des Szeklers.

Ces nouvelles unités prirent part aux combats menés contre les troupes russes et autrichiennes en été et en automne 1849 et furent dissoutes après la chute de la Transylvanie.

Attila Süli

DIE GESCHICHTE DER SEKLER GRENZVERTEIDIGUNGSBATAILLONE

Resümee

Die Kriegsgeschichtsschreibung beschäftigte sich mit der Geschichte der im Frühjahr 1849 organisierten Sekler Grenzverteidigungsbataillone nur am Rande. Dies ist auch verständlich, da diese Verbände – mit Ausnahme kleinerer Fehden – nicht an den Kämpfen teilgenommen hatten. Die Untersuchung wird durch die Wortkargheit der Quellen aus derselben Zeit und diejenige Tatsache nur erschwert, dass über diese Truppenteile keinerlei Erinnerungen erhalten geblieben sind. Der Problemkreis bildet aber einen wichtigen Teil der Kriegsgeschichte von 1848–1849 und stellt aus vielerlei Hinsicht eine Kuriosität dar, da diese Bataillone in kein Organisationsschema einer bisher bekannten und aufgearbeiteten Armee passen. Sie können als keine Nationalgarde angesehen werden, da sie bei der Rekrutierung die Vorschriften des Gesetzesartikels III des Jahres 1848 nicht angewandt hatten. Sie können auch nicht zu den freiwilligen Infanterietruppen gezählt werden (freiwillige Nationalgarde, freiwillige Honved-Bataillone, Freikompanien und Jägertrupps), da sie ihren Stand rekrutiert hatten. Ihrer Organisation nach (Stärke, Aufbau) können sie eher zu den rekrutierten Honved-Bataillonen gezählt werden. Diese Eigenschaft wird auch dadurch verstärkt, dass die hierhin ernannten Offiziere vom Ministerium für Landesverteidigung bekräftigt wurden, sodass sie zu tatsächlichen Honved-Offizieren wurden. Diese Bataillone wurden jedoch nur mit dem Ziel der Grenzverteidigung aufgestellt, und somit war ihr Einsatz – im Vergleich zu den Honved-Bataillonen – lokal begrenzt. Zudem erhielten die Grenzverteidigungsbataillone keine Honved-Bataillonsnummer. Hinsichtlich dessen, für welchen Zeitraum der Stand rekrutiert wurde, stehen uns keine zeitgenössischen Angaben zur Verfügung. Tatsache jedoch ist, dass nur Personen rekrutiert wurden, die vor allem wegen ihres Alters oder wegen anderer Gründe untauglich waren, den Honved-Dienst zu verrichten. Somit können die Grenzverteidigungsbataillone aus vielerlei Hinsicht zu Recht als „Vorboten" der heutigen Reservearmee angesehen werden.

Am 6. Februar 1849 führte Oberstleutnant Karl Urban, der von General Bem in die Bukowina zurückgedrängt worden war, bei Marosény einen Überraschungsangriff auf die ungarischen Truppen durch, die im Borgó-Tal stationiert waren. Nach einem kurzen Gefecht konnte er den ungarischen Kommandanten, Major Bódog Koffler, und zahlreiche andere Soldaten gefangen nehmen. Nach dem erfolgreichen Angriff folgte am 11. Februar eine nicht minder erfolgreiche Offensive: die ungarischen Truppen mussten am 17. Februar bei Királynémeti (Baierdorf) unter der Führung von Oberst Riczkó eine herbe Niederlage hinnehmen. Obwohl die Angreifer schon bald aus Siebenbürgen hinausgedrängt wurden, war Generalleutnant József Bem, der Oberkommandierender der Truppen in Siebenbürgen, infolge der Ereignisse dazu gezwungen, eine neue Verteidigungsstrategie auszuarbeiten. Es wirkte sich positiv aus, dass im Februar 1849 den in die Enge getriebenen kaiserlichen Kräften russische Truppen zu Hilfe eilten. Ihre Tätigkeit begrenzte sich zwar auf Nagyszeben (Hermannstadt) und Brassó (Kronstadt), und sie zogen sogar nach der Niederlage des österreichischen Korps ab, aber es bestand trotzdem die Gefahr, dass sowohl die zaristischen, als auch die österreichischen Truppen aus der Richtung der Bukowina und der Walachei Einfälle durchführen. Die Verstärkung und der ständige Schutz der Gebirgspässe und –engen an der Grenze wurden notwendig. Da reguläre Kräfte nicht in ausreichender Zahl zur Verfügung standen, ordnete General Bem im Seklerland zuerst die Aufstellung von sechs, später von zehn Grenzverteidigungsbataillonen an, die jeweils eine Stärke von 1 500 Mann hatten.

Die neuen Verbände nahmen an den Kämpfen gegen die russischen und österreichischen Truppen im Sommer und Herbst 1849 teil und lösten sich nach dem Fall Siebenbürgens auf.

Аттила Шюли

ИСТОРИЯ СЕКЕЙСКИХ ПОГРАНИЧНЫХ БАТАЛЬОНОВ

Резюме

Историей секейских пограничных батальонов, сформированных весной 1849 года, наша историография занималась до сего времени лишь касательно. Это и понятно, ибо эти формирования – за исключением небольших сражений – не принимали участия в боях. Осложняет исследование и скупость выражений, которыми характеризуются источники того времени, а также и тем, что об этих войсковых формированиях для потомков не осталось никаких воспоминаний. Однако данная тематика является важным сегментом военной истории 1848–1849 года и представляют курьез во многих аспектах, ибо эти батальоны невозможно внести ни в какую до сих пор известную и разработанную форму армейского формирования. Их нельзя считать национальной гвардией, так как при рекрутировании они не применяли III статью закона 1848 года. Их нельзя отнести к добровольческим пехотным войскам (добровольческая национальная гвардия, добровольческие хонведские батальоны, вольные и егерские войска), так как их состав рекрутировался.

По своей штатной организации (численному составу, структуре) их можно скорее отнести к хонведским батальонам, сформированным из новобранцев. Этот их характер подтверждается и тем фактом, что назначенные сюда офицеры утверждались министерством обороны, таким образом они становились действительными офицерами-хонведами. Однако эти батальоны были сформированы в целях защиты границ, поэтому ввод их в боевые действия – в противоположность хонведским батальонам – был локально ограничен. В довершение к этому пограничные оборонные батальоны не получали порядкового номера хонведских батальонов. Относительно срока, на который призывался в них численный состав, у нас в распоряжении нет данных того времени. Однако остается фактом то, что в батальоны призывались исключительно такие лица, которые к хонведской службе были по существу не пригодны, в первую очередь по возрасту или по другим причинам. Поэтому по целому ряду точек зрения справедливо можно считать батальоны по охране границ „предвестниками" современных военнослужащих-запасников.

6 февраля 1849 года подполковник Карл Урбан, вытесненный генералом Бемом в Буковину, у Марошеня начал внезапное наступление против венгерских войск, дислоцировавшихся в долине Борго. После небольшой военной схватки удалось взять в плен венгерского командира майора Бодог Коффлер и ряд других военнопленных. Воодушевленные успехом австрийские войскам 11 февраля начали новую успешную оффенсиву. Венгерские войска, руководимые полковником Рицко, 17 февраля потерпели серьезное поражение у населенно-

го пункта Кирайнемети. Хотя наступавшего противника вскоре вытеснили из Трансильвании, развивавшиеся события принудили генерал-лейтенанта Бема Йожефа, командующего трансильванскими войсками, разработать новую оборонную стратегию. Стимулирующим образом подействовал и тот факт, что в начале февраля 1849 года на поддержку кайзеровских сил, оказавшихся в стесненном положении, прибыли русские войска. Хотя их действия ограничивались только городами Надьсебен и Брашшо, и после поражения австрийского корпуса они покинули страну, сохранялась однако опасность, что как царские, так и австрийские войска произведут прорывы со стороны Буковины и Хавашалфельда. Стало необходимым укрепить и постоянно охранять пограничные ущелья. Принимая во внимание, что регулярные войска не имелись в распоряжение в нужном числе, генерал Бем распорядился сформировать в Трансильвании сначала шесть, а потом десять батальонов по охране границ с численным составом 1500 человек каждый.

Новые формирования участвовали летом и осенью 1849 года в боях против русских и австрийских войск, затем после падения Трансильвании они были распущены.

BALLA TIBOR

AZ OSZTRÁK–MAGYAR SAJTÓHADISZÁLLÁS SZERVEZETE ÉS TEVÉKENYSÉGE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN[1]

A császári és királyi sajtóhadiszállás létrehozására vonatkozó első tervezet 1909-ben látott napvilágot, melyben megállapították szervezeti felépítését és azokat a feltételeket, amelyek között a belföldi és a külföldi haditudósítók tevékenységüket folytathatták a hadsereg keretein belül.

A sajtóhadiszállás az előírások szerint az Osztrák–Magyar Monarchia összes fegyveres ereje vezérkari főnökének közvetlen alárendeltségébe tartozott, feladatkörét – a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság utasításai alapján – a teljes katonai sajtószolgálat vezetése és ellátása képezte.[2]

Maximilian von Hoen ezredes (később vezérőrnagy) már a Szerbia elleni mozgósítás után, 1914. július 28-án alakította meg Bécsben a sajtóhadiszállást a Hadsereg-főparancsnokság egyik alosztályaként. A tagjait képező kis csoport 1914. augusztus 11-én hagyta el a császárvárost és érkezett meg első állomáshelyére Duklára. 1914 szeptemberében a sajtóhadiszállást (a Monarchia csapatainak az orosz fronton egyre rosszabbodó hadihelyzetére tekintettel) Poprádra, októberben Zsolnára, majd Alt-Sandecre helyezték át, amely akkor a parancsnokságra és a szárnysegédi hivatalra, a haditudósítók csoportjára, valamint a térparancsnokságra tagolódott. 1914. november 10-én a sajtóhadiszállást kettéosztották: a parancsnokság Teschenben székelt, a térparancsnokság (amelyhez a tudósítók is tartoztak) pedig Zsolnán lelt új otthonra. Később a hadiszállás Nagybiccsére, majd azt követően Mährisch-Ostrauba települt át.

Az osztrák–magyar haderő vezetése a helyváltoztatással arra is ügyelt, hogy a haditudósítók ne állomásozzanak a hadszíntér közvetlen közelében. A fronttól való távoltartásuk az információk ellenőrzését szolgálta. A tudósítók feladata abban állt, hogy a napi rendszerességgel a Hadsereg-főparancsnokságról (amelynek székhelye 1914 őszétől a sziléziai Teschen, majd 1917-től a Bécs melletti Baden volt) beérkező, a hadseregről szóló tudósításokat formába öntötték és kommentárokkal látták el. A naponta kiadott kommünikét a Hadsereg-főparancsnokság sajtóreferense, Edmund Glaise von Horstenau vezérkari őrnagy fogalmazta, azt minden délelőtt általában a császári és királyi haderő vezérkari főnökének (előbb Franz Conrad von Hötzendorf vezérezredes, majd tábornagy, 1917-től pedig Arthur Arz gyalogsági tábornok, majd vezérezredes) helyettese, Franz Höfer von Feldsturm vezérőrnagy, majd altábornagy vagy a főparancsnokság hadműveleti osztályának főnöke személyesen hagyta jóvá.

---

[1] A tanulmány a 2003. augusztus 11-én a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXIX. Kongresszusán, Bukarestben elhangzott német nyelvű előadás bővített változata.

[2] *Schmölzer, Hildegund:* Die Propaganda des Kriegspressequartiers im ersten Weltkrieg 1914–1918. Dissertation. Wien, 1965. 3. o.; *Džambo, Jozo:* Armis et litteris – Kriegsberichterstattung, Kriegspropaganda und Kriegsdokumentation in der k. u. k. Armee 1914–1918. In: *Džambo, Jozo* (Herausgeber): Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k. u. k. Kriegspropaganda 1914–1918. Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung. Teil 1. Beiträge. München, 2003. 12–24. o.

1916. augusztus 14-én a képzőművészcsoportot – amelyhez a sajtóhadiszállásra beosztott hadifestők, hadiszobrászok és hadifényképészek tartoztak – Bécsbe helyezték át.[3]

1917-ben a sajtóhadiszállás a Bécs melletti Rodaunba települt át. 1917. március 15-én Maximilian von Hoen vezérőrnagyot saját kérésére felmentették a sajtóhadiszállás parancsnoki tisztéből. Ennek ellenére azonban a bécsi Hadilevéltár igazgatója maradt. A médiaszervezet új parancsnokává Wilhelm Eisner-Bubna ezredest nevezték ki.

A sajtóhadiszállás feladatai az 1917-ben kiadott szolgálati utasítás értelmében a következőkben álltak: a bel- és külföldi sajtó pozitív befolyásolása, az osztrák–magyar haderőre nézve kedvező értelemben. Erre szolgált a hadiszállás szerkesztőségeinek tevékenysége (a hadseregről és a hadiflottáról szóló félhivatalos jelentések megjelentetésével), a haditudósítók ténykedése, az összefoglaló brosúrák, nyomdatermékek és képeskönyvek kiadása. A sajtóhadiszállás legfelsőbb katonai cenzúrahatóságként is működött, amit a bécsi Hadifelügyelő Hivatalon és a budapesti Hadifelügyelő Bizottságon keresztül fejtett ki (báró Leopold Schleyer von Pontemalghera táborszernagy és szárnysegédje, Kárpáthy Kamilló magyar királyi honvéd őrnagy, majd később alezredes vezetésével), a háború mindenféle képi ábrázolásának cenzúrázásával. A Hadi Felügyelő Hivatalban hetente két-három alkalommal maga a sajtóhadiszállás parancsnoka vagy annak helyettese tartott sajtókonferenciát.

A szervezet feladatkörébe tartozott még a hadsereg magasabb parancsnokságainak tájékoztatása a bel- és a külföldi sajtó legfontosabb eseményeiről, kapcsolattartás a dunai birodalommal szövetséges államok katonai sajtóorgánumaival, az osztrák–magyar hadsereg és a haditengerészet érdekében belföldön és külföldön kifejtett aktív propaganda, a Monarchia és annak hadereje ellen irányuló ellenséges propaganda elhárítása, sőt az uralkodó főhadsegédi hivatalában a sajtószolgálat ellátása (utóbbit 1917. február 20-tól a hadiszállásra beosztott Karl Werkmann százados végezte).[4]

Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás 1917-ben hatalmas apparátussá fejlődött, és az alábbi tizenkét csoportra tagolódott:

1. *A parancsnokság* három személyből állt: *a parancsnok* (az első mozgósítási naptól 1917. március 15-ig Maximilian von Hoen ezredes, illetve vezérőrnagy, 1917. április elsejétől a világháború végéig Wilhelm Eisner-Bubna ezredes) képviselte az osztrák–magyar fegyveres erő vezérkari főnökét sajtó- és propagandaügyekben. *A helyettes* (a háború kezdetétől Artur von Khuepack zu Ried Zimmerlehen und Haslburg ellentengernagy, 1915. július közepétől gróf Friedrich Beck-Rzikowsky ezredes, majd 1917-től Reich Árpád magyar királyi honvéd ezredes) képviselte a parancsnokot annak távollétében. *A szárnysegéd*et (1914 augusztusától a háború végéig Karl Lustig-Prean von Preanfeld főhadnagy) többek között az összes személyi ügy lebonyolításával és a parancsnoki ügyfélforgalom megszervezésével, továbbá a bel- és külföldi sajtóval történő kapcsolattartással bízták meg.

---

[3] *Mayer, Klaus:* Die Organisation des Kriegspressequartiers beim k. u. k. AOK im ersten Weltkrieg 1914–1918. Dissertation. Wien, 1963. 14–20. o.; *Broucek, Peter:* Das Kriegspressequartier und die literarischen Gruppen im Kriegsarchiv 1914–1918. In: Österreich und der Grosse Krieg 1914–1918. (Herausgegeben von *Klaus Amann* und *Hubert Lengauer.*) Wien, 1989. 136. o; *Schmölzer:* i. m. 3–6. o.; *Džambo:* i. m. 12–14. o.

[4] *Paupié, Kurt:* Handbuch der österreichischen Pressegeschichte. Band II. Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates. Wien–Stuttgart, 1966. 154. o.; *Schmölzer:* i. m. 11–13. o.; *Mayer:* i. m. 55–56., 122. o.

2. *A haditudósító csoport* osztrák, magyar, szövetséges és semleges részlegre oszlott. Vezetője utazásokat szervezett a frontra és összegyűjtötte a tudósítók jelentéseit. A csoportot kezdetben Maximilian Hoen ezredes, majd 1915. július közepétől gróf Friedrich Beck-Rzikowsky ezredes, később külső irányban Hermann Hässler százados, belső irányban Karl Lustig-Prean főhadnagy vezette. 1917 novemberétől az egész csoport irányítását Franz Ritter des Loges százados, térparancsnok vette át.

Egyes haditudósítók, ritkábban nagyobb újságírócsoportok is lehetőséget kaptak, hogy a frontvonal közelébe jussanak, ahol törzstisztek előadását hallgathatták meg, így a száraz haditudósításokat kommentárokkal láthatták el. A legtöbbször csak olyankor engedélyezték számukra a frontra utazást, amikor egy sikeres osztrák–magyar offenzíva után a győzelem konkrét bizonyítékait is láthatták. Valahányszor a tudósítók hosszabb ideig tartózkodtak egy állomáshelyen, mellékjük általában hadifestőket és hadifényképészeket is beosztottak. Tilos volt a harcban álló csapatok parancsnokaival a hadműveleti helyzetet és a háborús eseményeket taglaló interjúkat készíteni. Csak ritkán tehettek látogatást az egyes hadseregek parancsnokainál, s még ennél is ritkábban készíthettek interjút a Monarchia haderejének vezérkari főnökével. Az újságírók beszámolóit, jelentéseit 1916 októberétől az illető magasabb parancsnokságok cenzúrázták. A hivatalos tudósításokat a bécsi császári és királyi Távirati Levelező Iroda, illetőleg a budapesti Magyar Távirati Iroda adta ki.[5]

A tudósítók eszköztárába a táviratok, a tudósítások különböző válfajai (szemtanújelentések, élménybeszámolók, életrajzi és kommentárral ellátott riportok), tárcák és novellák tartoztak, az utóbbiak gyakran a pillanatnyi valós és érzelmi állapotokat tükrözték.[6]

A haditudósítók felvételét a sajtóhadiszállásra az egyes újságok eszközölték ki a bécsi császári és királyi Hadügyminisztériumnál. A tudósítókat felmentették a csapatszolgálat alól. Tiszti zubbonyt és legénységi sapkát, a bal karjukon egy KPQ (a sajtóhadiszállás – németül Kriegspressequartier – nevének rövidítése) feliratú fekete-sárga karszalagot viseltek. A közös hadsereg katonai igazságszolgáltatásának és fegyelmi büntetőeljárásának vetették alá őket, azonban azoktól az újságoktól kapták fizetésüket, amelyeket képviseltek. Az egyes sajtóorgánumok delegáltjai között konkurenciaharc folyt az információforrásokért, így a szerkesztőségek munkatársaikat magasabb honoráriumokkal motiválták.

3. *A képzőművészcsoport* részben hadköteles, részben önkéntesen dolgozó művészekből állt. Vezetője Georg Sobička tartalékos őrnagy volt. A csoport alárendeltségébe tartozott a képgyűjtő állomás, amelyet 1916 májusában a bécsi Képzőművészeti Akadémia termeiben hoztak létre, és azoknak a képeknek a tárolására, kezelésére, regisztrálására szolgált, amelyeket a propaganda kiállítások céljaira gyűjtöttek és küldtek be.[7]

---

[5] *Schmölzer:* i. m. 13–16. o.; *Broucek:* i. m. 136. o.

[6] *Broucek:* i. m. 137. o.

[7] *Schmölzer:* i. m. 6–8., 13–16. o.; *Mayer:* i. m. 48–49., 142–143. o.; *Džambo:* i. m. 15–17. o.; *Paupié:* i. m. 156–167. o.

Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás haditudósítói és levelezői között jó néhány ismert személy volt. Az osztrákok közül Alexander Roda-Roda (*Neue Freie Presse*), Alice Schalek (*Neue Freie Presse*), Siegfried Geyer (*Grazer Tageblatt*), Theodor Kirchner (*Reichspost*), Hugo Schulz (*Arbeiter Zeitung*), Alfons Adam (*Wiener Presse*), a magyarok közül Bíró Lajos (*Pester Lloyd*), Molnár Ferenc (*Az Est*), Vészi Margit – Molnár Ferenc felesége – (*Berliner Illustrierte Zeitung*), Herczeg Géza (*Pester Lloyd, Pesti Napló*), Pogány József (*Volksstimme, Népszava, Il Lavoratore*), Jászi Oszkár, Szomory Emil nevét kell feltétlenül megemlíteni. A kül-

A művészek beosztása a képzőművészcsoportba (mintegy 150-160 személy tartozott abba)[8] a birodalom mindkét (osztrák, illetőleg magyar) kulturális és oktatási miniszterének beleegyezésével történt. A hadifestők és hadiszobrászok vagy az egyes hadszíntereken a frontvonal különböző részein alkottak, vagy a kapott parancsnak megfelelően, a harctéren készített vázlatokat, és az ott szerzett benyomásaikat a hátországban kész műalkotásokká dolgozták fel. A képzőművészcsoport tagjait a fronton „művészet" vagy „KPQ" feliratú fekete-sárga karszalaggal különböztették meg a harcolóktól.

Azok a művészek, akik tiszti vagy zászlósi rangot értek el, természetesen ilyen egyenruhát viseltek, a többiek (függetlenül attól, hogy hadkötelesek voltak-e, vagy sem) civil ruhát, valamint a karszalag mellett legénységi sapkát hordhattak. Egy szolgát és egy lovat magukkal vihettek. Először az 1915 nyarán és őszén lezajlott sorozások késztettek sok művészt arra, hogy a sajtóhadiszállásra történő felvételüket kérelmezzék.[9] Néhányan – így pl. Zádor István tartalékos főhadnagy – a nehéz frontszolgálat közben komolyabb sebesülést szenvedtek, majd felépülésük után, saját kérelmükre helyezték át őket a sajtóhadiszállás állományába.[10]

A tisztek és a zászlósok a rangjuknak megfelelő jövedelmet kaptak, továbbá nyílt parancsot a szükséges utazásokra, valamint szállást és ellátást, ha a fronton alkottak. A festők, rajzolók és szobrászok mintegy tizennégy napot töltöttek az egyes frontszakaszokon. Hogy ott mit vázoltak, rajzoltak, festettek, mintáztak meg, azt saját belátásukra bízták. Minden, a fronton munkával töltött hét után egy rajzot vagy egy kiállításra alkalmas vázlatot kellett a sajtóhadiszállásnak átadniuk, az azon felül megmaradt műveikkel saját maguk szabadon rendelkeztek. A frontutazások közötti időben vagy szabadságolták, vagy hátországi munkára vezényelték őket, amelyet úgy bizonyítottak, hogy havonta egy olajképet vagy más alkotást köteles példányként kellett leadniuk.[11] A kiállításra alkalmas képek vagy más műalkotások mellett könyvek, újságok, képeslapok számára reprodukciókat is készítettek.[12]

Általában véve a képzőművészcsoportba tartozó művészek egyharmada származott a történelmi Magyarország területéről.[13] Az első világháború művészei nem kizárólag ha-

---

földi tudósítók – akik száma állandóan változott – közül a német Karl Hans Strobl (*Leipziger Neueste Nachrichten*), Leonhard Adelt (*Berliner Tagblatt*), Karl Friedrich Nowak (*Kölnische Zeitung*), Ludwig Ganghofer és Eugen Lennhoff író, Bjoernstjerne Bjoernson norvég költő, Jan Fabricius holland drámaíró, Sven Hedin svéd Ázsia-kutató érdemel külön említést. Rajtuk kívül voltak még svájciak, spanyolok, bolgárok, törökök, oroszok, románok és amerikaiak is a csoportban. Néhány, nem a sajtóhadiszállás kötelékébe tartozó író, mint például Franz Werfel és Hugo von Hofmannsthal, e szervezet megbízásából és jóváhagyásával eladókörutat tartott a semleges és a Monarchiával szövetséges országokban, illetve a megszállt területeken. Ott filozófiai vagy kultúrpolitikai témákról beszéltek, illetőleg saját műveikből tartottak felolvasásokat. Lásd *Broucek, Peter:* Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band 1. Wien–Köln–Graz, 1980. 406–407. o.; *Uő:* i. m. Wien, 1989. 137. o.; *Džambo:* i. m. 11., 29. o.; *Mayer:* i. m. 52–53. o.

[8] *Mayer:* i. m. 27–30., 57–60. o.

[9] Uo. 27–30. o.

[10] Lásd *Zádor István:* Egy hadifestő emlékei 1914–1918. Budapest, 1934.

[11] *Popelka, Liselotte:* Die Musen schweigen nicht. In: *Džambo:* i. m. 66. o.; *Schmölzer:* i. m. 17–18. o.

[12] *Schmölzer:* i. m. 17–18. o.

[13] 1916 augusztusában összesen 56 magyar művész tartozott a képzőművészcsoportba. Közülük az utókor számára is ismerősen cseng Baransky Emil László festő, Basch Andor festő, Bató József főhadnagy festő, Csáktornyai Zoltán festő, Déry Béla zászlós festő, Divéky József festő, Edvi-Illés Ödön főhadnagy festő, Farkas István zászlós festő, Frank Frigyes festő, Gara Arnold festő, Halász-Hradil Elemér festő, Herman Lipót

difestőkként és hadiszobrászokként dolgoztak, hanem művészi képeslapokat, exlibristerveket, színes litográfiákat, olvasójegyeket, bélyegformátumú zárjegyeket, diplomákat, emlékérmeket és plaketteket is készítettek. Fontos feladatuk volt a hadikölcsönökre felhívó és a hadikiállításokat népszerűsítő plakátok készítése. Az építészek mellett számos haditemető kialakításában is részt vettek.[14]

4. *A belföldi csoport* feladata abban állt, hogy naponta kivonatokat és rövidített összefoglalót készített a belföldi sajtóban megjelent cikkekből. A belföldi csoport kötelessége volt továbbá a frontszínházak, a tábori könyvtárak vezetése, a tábori újságok felügyelete, valamint a filmek belföldi forgalmazása. Vezetője 1917 áprilisától Schön Ernő magyar királyi honvéd őrnagy, a magyar királyi honvédelmi miniszter összekötőtisztje, 1917 novemberétől dr. Friedrich Habietinek főhadnagy volt. A színházi ügyosztályt a csoporton belül 1917 májusában állították fel, élén dr. Gottfried Heinrich hadnagy állt.

1917 áprilisáig színtársulatokat küldtek a frontra és a Monarchia csapatai által megszállt területekre. A színészek száma minden társulatban mintegy 10-20 fő volt. A frontszínházaknak tábori kórházakban, 1918 márciusától pedig már a külföldi hadifogságból hazatért osztrák–magyar katonák táboraiban is elő kellett adniuk. A frontteátrumok előadásai a katonák körében igen népszerűek voltak. 1918 júliusában a sajtóhadiszállás összesen tizennyolc fronttársulat felett rendelkezett.[15]

5. *A cenzúra csoport* feladata általában a cenzúraügyek ellátása, az egyes hadseregeknél tartózkodó haditudósítók nem kielégítő mértékben cenzúrázott cikkeinek és táviratainak cenzúrázása, valamint a bécsi Hadifelügyelő Hivatallal, illetve a budapesti Hadifelügyelő Bizottsággal, továbbá a császári és királyi Távirati Levelező Irodával, illetőleg a Magyar Távirati Irodával történő kapcsolattartás volt. A csoport vezetését többen látták el: dr. Jakob Kowy az osztrák, Okolicsányi-Zsedényi Eduárd tartalékos százados a magyar kormány képviseletében, továbbá dr. Gáspár Artúr miniszteri osztálytanácsos a magyar királyi Belügyminisztérium osztály-, majd főosztályvezetője.

---

hadnagy festő, Horthy Béla festő, Juszkó Béla hadnagy festő, Lénárd Róbert festő, Lukácsy Lajos szobrász, Márffy Ödön főhadnagy festő, Maróti Géza festő, báró Mednyánszky László hadnagy festő, Pogány Gyula festő, Pór Bertalan hadnagy festő, Remsey Jenő festő, Rippl-Rónai József festő, Kisfaludy-Stróbl Zsigmond szobrász, dobai Székely Andor festő, Vadász Miklós festő, Vaszary János festő, Zádor István főhadnagy festő, továbbá Balogh Rudolf fényképész, Dittera Károly fényképész, Gross Andor fényképész, Hehs Aladár fényképész, Jelfy Gyula fényképész, Kaulich Rudolf fényképész, Mikovszky Bertalan főhadnagy fényképész, Révész Imre fényképész neve. Lásd KA Wien, Nachlass B/765 Nr. 2.

Az osztrák származású, illetőleg németajkú hadifestők közül Ferdinand Andri, Alfred Basel, Hugo Ritter von Bouvard, Oskar Brüch, Albin Egger-Lienz, Richard Harlfinger, Karl Hassmann, Ludwig Hesshaimer, Armin Horowitz, Rudolf A. Höger, Albert Janesch, Ludwig Koch, Oskar Laske, Alexander Pock, Max Edler von Poosch, John Adams Quincy, báró August Ramberg, Benjamin Strasser, Roland Strasser, Karl Sterrer voltak a leghíresebbek. Lásd *Dr. Siklóssy László:* A világháború a művészetben. Budapest, 1917. 25–62. o.

[14] *Džambo:* i. m. 70–72. o.

A világháború ideje alatt nyolc alkalommal bocsátottak ki hadikölcsön-kötvényeket Ausztria-Magyarországon. Számos jótékony célú háborús hadikiállítás is nyílt a Monarchia különböző városaiban, pl. Lembergben 1916-ban, Budapesten 1916-ban, 1917-ben és 1918-ban, Bécsben 1917-ben, Székesfehérváron és Szarvason 1917-ben látogathatta azokat a közönség. Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. (Főszerk. *Szijj Jolán.*) Petit Real Könyvkiadó. Budapest, 2000. 241–242. o. A legismertebb plakátokat is készítő művészekről (pl. Bíró Miklós, Divéky József, Székely Andor, Vadász Miklós) lásd bővebben *Rákóczy Rozália:* A Nagy Háború plakátjaiból 1914–1918. Kiállítási katalógus. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 1994.

[15] *Schmölzer:* i. m. 23–26. o.

6. *A külföldi csoport* 1917 júniusától a külföldön megjelenő sajtóból napi rendszerességgel készített kivonatokat, amelyet Auszug aus der Auslandpresse címmel ki is adott, továbbá a Monarchiával szövetséges és a semleges európai államokban forgalmazott filmeket. Vezetője Alfred-Schrötter von Rauhwegen alezredes volt.

7. *A propagandacsoport*ot azért hozták létre, hogy a dunai birodalomban és külföldön politikai, gazdasági, tudományos és művészeti propagandaakciókon keresztül fejtsen ki propagandát. Feladatkörébe tartozott még az Ausztria–Magyarország és annak hadereje ellen irányuló ellenséges propaganda elhárítása, valamint különböző, széles körben terjesztett brosúrák előállítása és művészeti kiállítások megszervezése. A csoportba – amely 1917 áprilisától Ferdinand von Schramm Schiessl von Perstorff őrnagy vezetése alatt állt – egy az osztrák és egy a magyar propagandát irányító referenst osztottak be. Az ellenséges propagandaelhárító-szolgálatot 1918 márciusában hozták létre a csoport kebelén belül, báró Egon von Waldstätten alezredes vezetése alatt. A propagandacsoport adta ki a *Donauland*, a *Revue d'Autriche*, a *Revue d'Hongrie*, 1918 márciusától Kijevben pedig a *Pressedienst Ukraine* című lapokat.

8. *A sajtócsoport* a bel- és a külföldi sajtó befolyásolására szánt összes katonai vonatkozású híranyag feldolgozását végezte. Vezetője 1917. április elsejétől Artur Trojan százados, 1917 májusától Alexander Hübner-Prakisch őrnagy, 1917 novemberétől Artur von Zoglauer alezredes volt, akiknek segítségként egy irodalmárokból álló törzs is rendelkezésükre állt. 1918 februárjában a sajtócsoport alosztályaként jött létre a frontpropaganda csoport, amelynek tagjai a fronton és annak közelében tartózkodó katonák körében hazafias oktatást, felvilágosítást végeztek. A sajtócsoport jelentette meg a francia nyelvű *La Marche sur Trieste*, a *Volk und Heer*, a *Berichte über die Propagandatätigkeit des Kriegspressequartiers* címet viselő újságokat és periodikákat, valamint egy németül és magyarul kiadott frontújságot is *Heimat* és *Üzenet* címmel.

9. *A fényképrészleg* a szerkesztőségi közlemények szövegét képekkel látta el, és szöveg nélküli fényképeket is megjelentetett a különböző újságokban. A fotókat a szövetséges és a háborúban semleges országok sajtójának is elküldte. 1918 áprilisáig 80 000 darab fényképet rögzített és regisztrált. 1917 novemberétől munkáját Nikolaus Schindler százados irányította.

1915 júniusában mindegyik osztrák–magyar hadsereg-parancsnoksághoz vagy a szövetséges német hadseregek kötelékében harcoló császári és királyi hadtest-parancsnokságokhoz egy hadköteles fényképészt vagy illusztrátort osztottak be. A hadműveleti területen dolgoztak a sajtóhadiszállás képzőművész csoportjának hadifényképészei, a bécsi Katonaföldrajzi Intézet vándor fotósai a közös Hadügyminisztérium sajtószolgálatához beosztva és a sajtóhadiszállásnak alárendelve, továbbá az amatőr fényképészek. A felvételeket a sajtóhadiszállás cenzúrázta. 1917 augusztusától a birodalomban nem jelent meg olyan képes újság, amelynek közleményeit a fényképrészleg anyagaival nem befolyásolta a kívánt irányban.[16] A hadifényképészek feladata az volt, hogy az osztrák–magyar fegyveres erőt a belföldi sajtóban, továbbá a dunai birodalommal szövetséges és a háborúban semleges országok sajtójában bemutassák.[17]

[16] *Cornwall, Mark:* The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds. London–New York, 2000. 271. o.; *Schmölzer:* i. m. 32–36. o.

[17] *Mayer:* i. m. 30–32. o.

10. *A filmrészleg*et, amely eredetileg a bécsi Hadilevéltár alárendeltségébe tartozott, 1917 májusában a sajtóhadiszálláshoz csatolták. Feladata abban állt, hogy bel- és külföldön a háborús és propagandafilmek bemutatásával, vetítésével felkeltse az érdeklődést az osztrák–magyar fegyveres erő iránt, továbbá ezen részleg felügyelte a tábori mozikat is. 1918 februárjától hetente egy Sascha-filmhíradót, havonta egy hosszabb, művészileg kidolgozott háborús filmet és havonta egy, a hadifogolytáborokban vagy a központi hatalmak csapatai által elfoglalt egyik országban folyó tevékenységet bemutató hosszabb filmet állítottak elő. A három-négyhetes filmes tanfolyamot végzett tisztek vezetése alatt a hadköteles mozgófilmes szakemberekből álló, háromfős filmes csoportok a fronton, a hadtápterületen és a hátországban (pl. Ausztria–Magyarország hadiiparáról, mezőgazdaságáról, valamint annak városairól és természeti szépségeiről) forgattak. A filmrészleg vezetője 1915. november elsejétől 1917 októberéig gróf Alexander (Sascha) Kolowrat Krakowsky főhadnagy, majd Otto Löwenstein tartalékos százados volt.

11. *Az I (Italien) részleg* feladatát az olasz nyelvű újságok szerkesztése és kiadása képezte, 1917 júniusától Artur von Pelka őrnagy, 1917 novemberétől Hugo Meissl százados irányítása alatt. Az osztály az orosz és az olasz fronton folyó osztrák–magyar frontpropagandát röpiratokkal, továbbá karikatúrákkal is támogatta. Mindezeken felül kiadta a *La Domenica della Gazetta* és a *La Gazetta del Veneto* című lapokat.

12. A sajtóhadiszállás *adminisztratív apparátus*ához a *térparancsnokság* (Alfred Schrötter von Rauhwegen őrnagy, majd Franz Ritter des Loges százados vezetésével), a *kancellária* (Siegfried Schulz százados, majd 1917 áprilisától Julius Montani százados vezetése alatt), az *iktatóhivatal* (1917 májusától Michael Kolar vezette), a *gazdasági csoport* (1917 decemberétől Artur Wolf főhadnagy vezetésével), egy *katonaorvos* (1916 októberétől dr. Gottfried Knall tartalékos ezredorvos) és egy *állatorvos* (Josef Chocholous tartalékos zászlós) tartozott.[18]

A térparancsnokság gondoskodott adminisztratív értelemben a sajtóhadiszállás állomáshelyén tartózkodó személyekről. Parancsnokának a fentebb felsorolt szakhatóságokon kívül még a haditudósító csoport, a törzsszázad, a vonat (trén) osztag, a sofőrök, a segédmunkások és tisztiszolgák, lovak és járművek voltak alárendelve.[19]

1914 augusztusában, az első világégés kitörésekor a császári és királyi sajtóhadiszállás kötelékébe összesen 400 személy tartozott, közülük 78 ember a sajtót képviselte.[20] Legmagasabb személyi állományát 880 fővel 1918 nyarán érte el. A haditudósítók száma mintegy 50-60 fő volt, a képzőművészcsoporthoz kb. 150 személy tartozott.[21]

---

[18] *Schmölzer:* i. m. 9–11., 23–30. o.; *Mayer:* i. m. 55–56., 62–64., 71–74., 77–82., 89–91., 98–105., 143–146. o; *Paupié:* i. m. 156–167. o.

A sajtófőhadiszállás által kiadott időlegesen megjelenő nyomtatványok az alábbiak voltak: *Auszüge aus der Auslandpresse* 1917 márciusától naponta, *Auszüge aus der Wiener Tagespresse* 1917. március 21-től, *Berichte aus dem Felde* csak 1918 januárjában, *Berichte über die Propagandatätigkeit des Kriegspressequartiers* 1917 novemberétől 1918 júliusáig, *Donauland* 1917. március 1-jétől havonta, *La Domenica della Gazetta naponta, L'Eco del Litorale* Triesztben, *Das Feldblatt* 1914 október 26-tól 1918 novemberéig naponta, *Frontzeitung* hetente, *La Gazetta del Veneto* naponta, *La Marche sur Trieste* naponta, *Österreichisch-Ungarische Kriegsberichte* 1915. augusztus 29-től, *Revue d'Autriche, Revue d'Hongrie*. Lásd *Paupié:* i. m. 168–170. o.

[19] *Mayer:* i. m. 113. o.

[20] *Paupié:* i. m. 148. o.

[21] *Mayer:* i. m. 120–121. o.; *Paupié:* i. m. 155. o.; *Džambo:* i. m. 11. o.

1918 őszén bekövetkezett az időközben már tizenkét részleget magába foglaló sajtóhadiszállás fokozatos felszámolása. A haditudósító, a propaganda- és a képzőművészcsoport októberben szüntette be működését, legtovább a belföldi és a külföldi csoport, továbbá a fényképrészleg, valamint az adminisztratív apparátus maradt meg, azonban azok is csak 1918. december 15-ig léteztek.[22] A képzőművészcsoport képgyűjtő állomása teljes anyagát átadta az osztrák hadsereg múzeumának. A sajtóhadiszállásra vonatkozó dokumentáció egy részét a világháború végén megsemmisítették.[23]

A modern értelemben vett propaganda a Nagy Háború idején jelent meg először a történelemben, s rövid időn belül megmutatta hatalmát és lehetőségeit a fronton harcoló katonák, valamint a hátország mozgósítására. Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás első világháború alatti tevékenysége nagymértékben a háborús propaganda szolgálatában állt, sőt határozottan kijelenthetjük, hogy a háborús propaganda intézményesült eszköze volt.

Eisner-Bubna az egyik újonnan kiadott szolgálati rendeletben a császári és királyi sajtóhadiszállás tevékenységét propagandaintézményként határozta meg. „A sajtószolgálat propagandaszolgálat. Mindkettő azon legfontosabb eszközökhöz tartozik, amelyek a haderő tekintélyét bel- és külföldön emelik. Minden katonai hatóság kötelessége, hogy a sajtóhadiszállás ténykedését messzemenő támogatásával segítse elő. Ez érvényes természetesen a haditudósítók által készített fronttudósításokra is."[24]

A külföldön folytatott császári és királyi katonai propagandamunkát 1917 márciusától szintén a propaganda központi szervének, fórumának tartott sajtóhadiszállás irányította.[25]

A Monarchiával szövetséges és a világháborúban semleges országokban az ott szolgálatot teljesítő császári és királyi katonai attasék fejtettek ki intenzív külföldi propagandát. 1917 októberétől a katonai attasék törzséhez tartozó sajtó- és propagandatisztek (Bernben, Stockholmban, Hágában, Berlinben, Isztambulban, Szófiában és Kijevben) voltak felelősek a propagandaintézkedésekért. Ők 1918 januárjától havi sajtó- és propagandajelentésben foglalták össze az elmúlt időszakban folytatott tevékenységüket.[26]

A sajtóhadiszállás számos újságírónak, írónak és képzőművésznek nyújtott lehetőséget, hogy elkerülje a fegyveres háborús szolgálatot, és helyette a dunai birodalom háborús propagandagépezetében tevékenykedjen. Az újságírókat lényegében ezen jól működő gépezet kiszolgálóivá fokozták le, akiknek a feladata főként abban állt, hogy a világégés második évétől kezdve egyre csökkenő háborús lelkesedést kitartásra buzdító jelszavakkal dicsérjék.[27]

Hoen vezérőrnagy, valamint utódja, Eisner-Bubna ezredes egyik leghatékonyabb és funkcióját legjobban betöltő első világháborús propagandaeszközének a képzőművészcsoport tagjainak alkotásaiból rendelkezett művészeti kiállítások bizonyultak, amelyek

---

[22] *Džambo:* i. m. 27. o.; *Paupié:* i. m. 152–153. o.; *Mayer:* i. m. 126–127. o.

[23] *Džambo:* i. m. 28. o.

[24] Uo. 14. o.

[25] *Schmölzer:* i. m. 263. o.

[26] *Schmölzer:* i. m. 36–42. o. Példának okáért a szövetséges Németország fővárosában, Berlinben báró Jósika Gábor tartalékos lovassági százados volt a császári és királyi sajtó- és propagandatiszt.

[27] *Elmer, Alexander:* „Der Bohemien unter den Generälen." Maximilian Ritter von Hoen (1867–1940) ein österreichischer Historiker und Militärjournalist. Dissertation. Wien, 1982. 516. o.

bevételét jótékonysági célokra fordították. Azokat (mint azt korábban is említettük) a sajtóhadiszállás propagandacsoportja szervezte. Több mint negyven kiállítást, tárlatot rendeztek a Monarchia területén és a baráti, valamint az európai semleges országokban. A közönség a háborús művészek műalkotásait tekintélyes számban vásárolta meg.[28] A sajtóhadiszállás minden ilyen rendezvényre plakátokat, valamint igen gazdagon illusztrált katalógusokat készített.[29]

Az Osztrák–Magyar Monarchiában, valamint a birodalom hadserege által megszállt területeken élő tömegek meggyőzésének és befolyásolásának eszközeként a vizualitás is nagyon fontos szerepet kapott. Az első világégés volt az első háború, amelyben a fényképezés, mint dokumentáló és propagandaeszköz kiemelkedő szerepet játszott. Először alkalmaztak ugyanis fényképeket rendszeresen és tudatosan propagandacélokra.

A császári és királyi háborús filmpropagandát 1917 májusától szintén a sajtóhadiszállás irányította. A leforgatott filmek egyértelműen propagandacélokat szolgáltak, azokat bel- és külföldön egyaránt terjesztették.[30]

Minden kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy Ausztria–Magyarország propagandatevékenysége az első világháborúban az antanthatalmaké, illetve a szövetséges Németországé mögött maradt. Ennek alapját elsősorban a relatíve kisebb katonai költségvetésben propagandacélokra rendelkezésre álló szerényebb pénzeszközök képezték. Feltétlenül kiemelendő azonban, hogy a Monarchia és haderejének soknemzetiségű voltához képest a frontpropaganda – párosulva a csapatvezetés megfelelő teljesítményével – jó eredményeket mutatott fel. Ennek egyik ékes bizonyítéka, hogy az erőteljes ellenséges agitáció 1918 előtt csupán csekély hatást gyakorolt a birodalom délszláv, elsősorban horvát nemzetiségű katonáira.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a különböző médiák szerepe az egyes hadviselő és semleges országok bel- és külföldön kifejtett propagandájában már az első világháború idején is éppen olyan fontos volt, mint a XX. század folyamán később végbement és a napjainkban is zajló háborúkban. Kiváló példa minderre a több mint négy esztendőn át jól működő osztrák–magyar sajtóhadiszállás tevékenysége.

---

[28] *Elmer:* i. m. 545. o.; *Džambo:* i. m. 68–69., 75. o.

[29] Az első háborús képkiállítást 1915 októberében a bécsi Künstlerhausban rendezték. Azon negyven, a sajtóhadiszállásra beosztott festő 547 művét tekinthették meg a látogatók. 1917 májusáig összesen huszonhat kiállítást rendeztek, azok közül négy Bécsben (pl. 1915 októberében, 1916 májusa és októbere között), kettő Budapesten (1916 január–februárjában, 1917 februárjában, mindkettő a Nemzeti Szalonban), tíz a Monarchia más városaiban (pl. Grazban 1916 február–márciusában, Zágrábban 1916 áprilisában, Salzburgban 1916 október–novemberében, Brünnben 1916 novemberében, Prágában 1916 november–decemberében, Innsbruckban 1916 november–decemberében, Bregenzben 1916 decembere és 1917 januárja között, Reichenbergben 1917-ben), egy Stuttgartban (1916 májusától szeptemberig), egy Zürichben (1916 május–júliusban), egy Baselben (1916 októberében) és egy Bernben (1916 júliusától szeptemberig) volt látható. Eddig az időpontig a sajtóhadiszállás képzőművészcsoportjába tartozóknak összesen 7441 műalkotását állították ki és azokért 16 365 koronát fizettek, ezt az összeget azután a hadigondozás céljaira használták fel. További kiállításokat rendeztek még 1917 folyamán Stockholmban, Christianiaban, Amszterdamban, Hágában, május–október között Bécsben, július–augusztusban Triesztben, Bozenben, 1917 decembere és 1918 januárja között Lipcsében, majd Hamburgban, Frankfurtban, Kölnben, az 1918-as évben május–júniusban Budapesten, április–július között Bécsben. Az Isonzó-kiállítást 1917 decembere és 1918 januárja között Berlinben, ezt követően Drezdában, Münchenben, Kölnben, Stuttgartban mutatták be. Lásd *Popelka, Liselotte:* Bilder aus dem Ersten Weltkrieg. Heeresgeschichtliches Museum in Wien. 1961. 4. o.; *Uő:* Vom „Hurrah" zum Leichenfeld. Gemälde aus der Kriegsbildersammlung 1914–1918. Heeresgeschichtliches Museum, Wien. 1981. 6–9. o.; *Schmölzer:* i. m. 18–23. o.

[30] *Schmölzer:* i. m. 27–32. o.

Tibor Balla

THE ORGANISATION AND THE ACTIVITY OF THE AUSTRO–HUNGARIAN MILITARY PRESS QUARTERS IN THE FIRST WORLD WAR

Summary

In the study, the author discusses the organisation and the First World War activity of the Austro–Hungarian Military Press Quarters, which employed 400 members in August 1914, and 880 in 1918.

The study deals with the events that led to the establishment of the Military Press Quarters at the outbreak of the war, and introduces its circumstances.

In the beginning, the Military Press Quarters were divided into four sections only, but this number had increased by 1917, when there were twelve major departments. The author provides the reader with details concerning the location, the tasks and the leaders of these units, focusing on the activity of the war correspondents and artists employed by the Military Press Quarters, either at the front or in the hinterland, and listing the best-known names in detail.

The author points out that the Military Press Quarters served as the central organ of war propaganda during the First World War in the Austro–Hungarian Monarchy, displaying activity both at home and abroad. As for efficiency, however, Austro–Hungarian propaganda was behind her German ally and the Entente powers.

Tibor Balla

L'ORGANISATION ET L'ACTIVITÉ DU QUARTIER AUSTRO-HONGROIS DE LA PRESSE DANS LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Résumé

Dans son étude, l'auteur résume l'histoire organisationnelle du quartier austro-hongrois de la presse – 400 personnes en août 1914 et 880 en 1918 – ainsi que leurs activités durant la première guerre mondiale.

Il informe le lecteur sur les événements qui ont précédé la création du quartier de la presse et sur les conditions de sa mise en place au moment du déclenchement de la guerre. Il énumère ses différentes sections – 4 au départ et 12 en 1917 – ainsi que leurs lieux d'activité, leurs missions principales et les chefs des groupes.

Balla détaille surtout les activités des groupes de correspondants de guerre et de plasticiens en énumérant les noms des correspondants connus travaillant sur le front ainsi que ceux des artistes du front ou de l'arrière-pays.

L'auteur de l'étude constate que le quartier de la presse était l'organe central de la propagande de guerre menée à l'intérieur et à l'extérieur de l'Autriche-Hongrie durant la guerre, mais l'efficacité de cette propagande était inférieure à celle de l'Allemagne alliée ou des pays de l'Entente.

Tibor Balla

DIE ORGANISATION UND TÄTIGKEIT DES ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN PRESSEQUARTIERS IM ERSTEN WELTKRIEG

Resümee

Der Verfasser fasst in der vorliegenden Studie die Organisationsgeschichte und die Tätigkeit des österreichisch-ungarischen Pressequartiers während des Ersten Weltkrieges zusammen. Das Quartier hatte im August 1914 insgesamt 400, 1918 bereits 880 Mitarbeiter.

Der Leser hat die Möglichkeit, die Vorgeschichte der Aufstellung des Pressequartiers und die Umstände seiner Errichtung zum Zeitpunkt des Ausbruchs des Weltkrieges kennen zu lernen.

Der Verfasser zählt auf, aus welchen zwölf größeren Gruppen das Pressequartier 1917 bestand, das zu Beginn ursprünglich nur vier Abteilungen umfasst hatte. Er erklärt, wo die einzelnen Gruppen örtlich tätig waren, welche wichtigen Aufgaben sie verrichteten und wer die Leiter dieser waren.

Die Studie behandelt die Tätigkeit der Gruppe der Kriegsberichterstatter, sowie der Bildenden Kunst, zählt detailliert die bekannteren Berichterstatter und Korrespondenten auf, die an den Fronten der Monarchie arbeiteten, bzw. geht auch auf diejenigen darstellenden Künstler ein, die an den Fronten und im Hinterland tätig waren.

Der Verfasser stellt fest, dass das Pressequartier während des Ersten Weltkrieges das zentrale Organ der im In- und Ausland geführten Kriegspropaganda Österreich-Ungarns war, dass es aber hinsichtlich der Effizienz der geführten Propaganda hinter der von Deutschland und den Entente-Mächten zurückbleibt.

Тибор Балла

ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ ВОЕННОЙ ПРЕССЫ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Резюме

Автор обобщает в своей статье историю организпации австро-венгерского военного центра печати и его деятельность в первой мировой войне, и знакомит читателя с предпосылками содания военного центра печати и условиями его создания во время начала войны.

Он показывает, что в начале военный центр печати, расчленявшийся всего навсего на четыре отделения, к 1917 году состоял из двенадцати более крупных групп, описывает, где были расположены рабочие места отдельных групп и какие важные задачи они выполняли, называет их руководителей.

Наиболее подробно автор описывает деятельность группы военных корреспондентов и художествнной группы, он подробно приводит фамилии и имена наиболее известных коррспондитов и спецкоров-информаторов, работавших на фронте Монархии, а также имена художников, работавших на фронте и в тылу страны.

Автор статьи констатирует, что корреспондентский центр Австро-Венгрии был центральным органом военной пропаганды как в тылу, так и на фронте в период первого мирового пожара, однако в отношении проведенной им военной пропаганды он был слабее аналогичного органа Германии и пропагандистских организаций держав Антанты.

BEREKMÉRI ÁRPÁD RÓBERT

A MAROSVÁSÁRHELYI 27. SZÉKELY KÖNNYŰ HADOSZTÁLY TÖRTÉNETE MEGALAKULÁSÁTÓL 1944 SZEPTEMBERÉIG

Felállítása és békehadrendi szervezése

1939-től a magyar politikai és hadvezetés több ízben próbálkozott az elcsatolt erdélyi területek visszaszerzésével. A lehetőséget Szovjetunió Románia irányába 1940. június 26-án, az 1918. évi intervenció alatt megszállt besszarábiai és észak-bukovinai területek visszaadására tett ultimátuma jelentette, melynek hatására a magyar kormány is a területi igényeinek követelése mellett döntött. A kormány a Legfelső Honvédelmi Tanáccsal egyetértésben már június 27-én elrendelte a teljes honvédség mozgósítását. A román határra elsősorban határvadász, illetve V. és VI. hadtestbeli alakulatok csoportosultak. A többi alakulatok állomáshelyeiken tettek előkészületeket a vasúti szállításra s a tiszántúli felvonulásra.

Az 1940. augusztus 16. és 24. között az erdélyi és székelyföldi területek kérdésében Turnu Severinben folytatott román–magyar tárgyalások eredménytelensége következtében a magyar kormány a fegyveres beavatkozás mellett döntött. Augusztus 26-án elrendelte mindhárom hadseregének felzárkózását a magyar–román határra. A hadművelet augusztus 28-án kezdődött volna.

Hitler nem nézhette tétlenül a saját szövetségi rendszerén belül kialakult pattanásig feszült helyzetet, de a magyar–román ellenségeskedés mérsékeltebb formáját fenn akarta tartani. 1940. augusztus 30-án, miután mindkét fél benyújtotta igényét a területi viszonyok módosítására, a bécsi Belvedere palotában olasz közreműködéssel megszületett döntés értelmében Észak-Erdély és a Székelyföld visszakerült Magyarországhoz. A második bécsi döntés következtében visszacsatolt mintegy 43 000 km^2-nyi területet 1940. szeptember 5. és 13. között szakaszosan szállták meg a magyar csapatok. Közülük a IX. hadtest megszervezéséig, a Honvéd Vezérkar főnökének szeptember 13-i rendelkezése értelmében, csak néhány seregtest maradt erdélyi területen, nevezetesen az 1. hadsereg- és a gyorshadtest-parancsnokság, a VI., VII. hadtest, illetve az 1. és 2. gépkocsizó dandár.

A magyar katonai vezetést a területnövekedés új helyzet elé állította. Szükségessé vált ugyanis az újonnan visszacsatolt terület katonai megszervezése. A HM ezen évi hadseregfejlesztési rendelkezése, amely október 1-jétől lépett volna életbe, az új helyzetre való tekintettel már nem volt alkalmazható. Az október 7-én kelt újabb minisztériumi rendelkezés már részleteiben is tartalmazta a visszakapott terület katonai megszervezését.

Az 1940/41. évi békehadrend egyik fő célja Észak-Erdély területén egy új hadtest felállítása volt a jugoszláv, német és szlovák határon lévő határvadász-zászlóaljak és egyéb alakulatok összevonásával és áthelyezésével. Ugyanakkor szükségessé vált a határvadász-alakulatoknak a megváltozott viszonyoknak megfelelő átszervezése és a visszatért területek helyőrségekkel és katonai hatóságokkal való benépesítése. A határvadász-alakulatok hadrendjének belső (tűzerő, páncélelhárítás és légvédelem) megerősítése, a

hegyi, tüzér- és páncélosalakulatok fejlesztése, valamint a rendelkezésre álló emberanyag – a visszatért területek újoncainak befogadásával – minél teljesebb kihasználása is az új hadrend fejlesztését célozta.[1]

Az észak-erdélyi hadrendszervezési munkálatok 1940. október 7-én kezdődtek meg, majd a mielőbbi működés elkezdése érdekében az 1. hadsereg-parancsnokság Szolnokról Kolozsvárra történt, 1940. november 1-jei áthelyezésével folytatódtak.[2]

Az 1. hadsereg-parancsnokság alárendeltségében, az I–VIII. hadtestparancsnoksághoz hasonló hadrenddel, Kolozsvár székhellyel egy új hadtestparancsnokságot, a IX.-et állították fel. A parancsnokság megalakulásához szükséges helyi feltételek nem voltak adottak. Ezért az újonnan felállításra kerülő IX. hadtestparancsnokság 1940. november 4-én Budapesten, a Nándor laktanyában alakult meg, és ott tette meg a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy november 15. és 20. között Kolozsvárra érkezzen és működését november 20-ával megkezdje. Az I. hadtestparancsnokság a Nándor laktanyát november 1-jétől kiüríttette, és a legszükségesebb irodai berendezési tárgyakkal ellátva az új hadtestparancsnokság rendelkezésére bocsátotta. Ugyanakkor a HM illetékes osztályai és szervei intézkedtek annak érdekében, hogy az új hadtestparancsnokság állományába áthelyezett személyi és gépkocsi állomány november 3-ig a laktanyába beérkezzen és november 4-én 8 órakor a parancsnokságon jelentkezzen. A IX. hadtestparancsnokság már november 4-től kiadhatta az alárendelt alakulatai számára szükségesnek mutatkozó előzetes intézkedéseit.[3] Állományát különleges, határvédelmi és határbiztosítási feladatára való tekintettel külön felemelték.[4]

A IX. hadtestparancsnokság megalakulása után a hadtest kötelékében felállították a 25. (Nagyvárad), a 26. (Dés) és a 27. gyalogdandár-parancsnokságokat (Marosvásárhely).[5] Ugyanakkor véglegesen Erdélybe irányították a 3. határvadászdandár-parancsnokságot, ahol 9.-re átszámozva Gyergyószentmiklósra került.[6] Békehadrend szerint a dandárok egy gyalogezreddel és egy háromüteges fogatolt tüzérosztállyal rendelkeztek. A gyalogezredek mozgósítás esetén állították fel ikerezredüket úgy, hogy az anyaalakulat saját tényleges tiszti, altiszti és legénységi állományának felét az ikerezrednek engedte át, és az anya-, illetve az újonnan felálló gyalogezredet bevonuló tartalékosokkal töltötték fel. A tüzérség esetében a meglévő osztályparancsnokság ezredparancsnoksággá szerveződött, és ütegei ikreződése után négy üteggel felállította második osztályát. A 27. gyalogdandár-parancsnokság és alárendelt alakulatai részére az elnevezésben – a területi kiegészítésekből kifolyólag – a „székely" megnevezést rendszeresítették. A gyalogdandár kinevezett parancsnoka 1940. november 15-től Kolthay Ferenc[7] tábornok (később altábornagy) lett.

---

[1] Hadtörténelmi Levéltár, HM Elnöki (a továbbiakban: HL HM Eln.) I. a. 40400/1940.

[2] Uo.

[3] Uo.

[4] Uo.

[5] Uo.

[6] *Illésfalvi Péter:* A magyar királyi honvédség hegyicsapatainak szervezete, kiképzése és felszerelése 1939–1940-ben. Egyetemi diplomamunka. Budapest, 1998. (Másolata a szerző birtokában.)

[7] Kolthay Ferenc (Komárom, 1891. november 9 – Várvölgy, 1955. október 10.) altábornagy. Az erdélyi bevonulás előtt, 1940. július 1-jén léptették elő tábornokká. 1940. november 15-én kinevezték az újonnan ala-

A 27. gyalogdandár-parancsnokság alárendeltségében, Marosvásárhelyen, a volt Bethlen Gábor utcai[8] laktanyában a 27. gyalogezred-parancsnokságot hat alacsony állományú[9] határvadász-zászlóalj puskás és géppuskás századaiból, valamint e zászlóaljak közvetlenjeiből[10] az alábbiak szerint hozták létre:

27/I. zászlóalj a 14. (Szigetvár) és 15. (Villány) határvadász-zászlóaljak puskás és géppuskás századaiból, valamint a zászlóaljközvetlenekből (parancsnokság Sepsiszentgyörgyön);

27/II. zászlóalj a 4. (Losonc) és 5. (Ipolyság) határvadász-zászlóaljak puskás és géppuskás századaiból, valamint a zászlóaljközvetlenekből (parancsnokság Székelyudvarhelyen);

27/III. zászlóalj az 1. (Rimaszombat) és 29. (Rozsnyó) határvadász-zászlóaljak puskás és géppuskás századaiból, valamint a zászlóaljközvetlenekből (parancsnokság Marosvásárhelyen).[11]

A 27. árkászszázadot a fenti zászlóaljak árkászszakaszaiból alakították meg, és ideiglenesen Szatmárnémetibe helyezték.[12] Az ezred első kinevezett parancsnoka, Császy József ezredes[13] 1940. november 15-től töltötte be tisztségét.

Az új zászlóaljak megalakítását az 1., 5., és 15. határvadász-zászlóaljak parancsnoksága hajtotta végre. A többi határvadász-zászlóalj parancsnokságainak részeit az ezredparancsnokság felállítására használták fel. A megalakult zászlóaljak egyenként három puskás és egy géppuskás századból, valamint a zászlóaljközvetlenekből álltak. A századok az egyéni kézifegyverek mellett, kezdetben szakaszonként egy golyószóróval, a géppuskás századok pedig 12 géppuskával rendelkeztek. A puskás századok úgynevezett nehézfegyverszakaszai két-két nehézpuskával, aknavetővel és állványos golyószóróval voltak felszerelve. A tűzerő növelése érdekében a zászlóaljak puskás századainak fegyverzetét négy golyószóróról 12-re (köztük négy állványos golyószóróra) emelték, és két gránátvetővel is ellátták azokat. Az állványos golyószórók szállítására a századoknál golyószórónként egy-egy málhásállatot rendszeresítettek. Békeszervezésben összesen csak három málhásállatot vettek igénybe.[14]A puskás és géppuskás századok rendfokozat nélküli sorlegénységi állományát a rendszeresített új hadrendnek megfelelően felemelték.

---

kult marosvásárhelyi 27. székely gyalogdandár, majd könnyű hadosztály parancsnokává. 1942. november 1-jével altábornagy. 1943. február 1-jén nyugállományba vonult. A szovjet csapatok elől 1945 márciusában Ausztriába menekült, ahonnan 1946 januárjában tért haza.

[8] Ma Vársétány.

[9] A magas állományú géppuskás század 12 rendszeresített géppuskával rendelkezett. Ezzel szemben az alacsony állományú géppuskás században csak 6 géppuskát rendszeresítettek.

[10] A zászlóalj-parancsnokság közvetlen alárendeltségébe az alábbi alosztályok tartoztak: zászlóaljtörzs, távbeszélő-, aknavető-, páncéltörőágyús- és árkászszakaszok, zászlóaljvonat, valamint a gazdasági hivatal.

[11] HL HM Eln. I. a. 40400/1940.

[12] Uo.

[13] Császy József (Vágkohány 1890. január 17 – Szovjetunió 1947) ezredes. Az erdélyi bevonulást követően, 1940. november 15-én Marosvásárhelyre, a 27. székely honvéd gyalogezredhez irányították, ahol december 1-jén ezredparancsnoknak nevezték ki. Tisztségét 1942. október 1-jéig töltötte be. 1945. február 17-én szovjet hadifogságba került, ahol 1947 folyamán nyoma veszett.

[14] HL HM Eln. I. a. 40400/1940.

A felállító határvadász-zászlóaljak visszamaradó különítményeiből[15] alakult meg az új gyalogzászlóaljak visszamaradó különítménye, a felállító határvadász-zászlóaljak gazdasági hivatalai képezték az új gyalogzászlóaljak gazdasági hivatalait.[16] A megszűnő visszamaradó különítmények és gazdasági hivatalok feleslegessé vált tisztjeinek és hivatásos legénységének más beosztásba történt áthelyezéséről külön intézkedtek. A 27/I. zászlóalj állományát, mint határvédelemben közreműködő gyalogzászlóaljét, a rendszeresített gyalogzászlóaljak állományához képest felemelték.[17]

A gyalogos alakulatokhoz hasonlóan, a 27. gyalogdandár alárendeltségében, a marosvásárhelyi Kossuth Lajos utcai laktanyában, a megszálló határvadászütegekből a 27. tábori tüzérosztályt[18] az alábbiak szerint állították fel:

1. ütege a 14. és 15. határvadászütegek tényleges kereteiből;

2. ütege a 4. és 5. határvadászütegek tényleges kereteiből;

3. ütege az 1. és 29. határvadászütegek tényleges kereteiből.[19]

A területi kiegészítésből kifolyólag elnevezésében, akárcsak a gyalogdandár és a gyalogezred esetében, a „székely" megjelölést alkalmazták. Első parancsnokaként Bálint József[20] alezredest nevezték ki. Fegyverzetét az 1940/41. szervezési évben a többi tüzérosztállyal együtt egységesítették,[21] s ennek értelmében ütegei számára a következő löveganyagot rendszeresítették:

az 1. ütegnél: 14/A (14) M. 10 cm-es könnyű tarack;[22]

a 2. ütegnél : 37 M. 10,5 cm-es könnyű tarack;[23]

a 3. ütegnél: 14/39 M. 15 cm-es közepes tarack.[24]

---

[15] A visszamaradó különítmény (röviden VMK) a békeállományú csapattest azon részlege volt, amely a mozgósítással, személyi utánpótlással kapcsolatos teendőket végezte, és nyilvántartotta az alakulatokhoz behívandó tartalékosokat. A bekövetkezett mozgósítás után a VMK póttestté alakult, amely bevonultatta az általa kijelölt tartalékos tiszti és legénységi állományt, felszerelte, kiképezte azokat, intézte az elvonult csapat személyi és anyagi ügyeit és összeállította a pótlásként, hadműveleti területre induló menetalosztályokat és osztályokat.

[16] HL HM Eln. I. a. 40400/1940.

[17] Uo.

[18] Uo.

[19] Uo.

[20] Bálint József (Székelykeresztúr, 1892. február 20 – ?) ezredes. Az erdélyi bevonulást követően, 1940. december 1-jétől alezredesi, majd 1941. május 1-jétől ezredesi rendfokozatban a marosvásárhelyi 27. székely tábori tüzérosztály parancsnoka. Tisztségét 1943. szeptember 1-jéig töltötte be, amikor kinevezték a kolozsvári IX. hadtest fegyver- és tüzér javító műhelyének parancsnokává. Észak-Erdély kiürítését követően egységével Tanakaljra, majd onnan Naumburgba vonult vissza, ahol 1945. április 14-én francia hadifogságba esett. A fogságból 1946. április 8-án került haza.

[21] HL HM Eln. I. a. 40400/1940.

[22] Az 1914 M., illetve 1914/A M. 10 cm-es könnyű tábori tarack, lövegpajzzsal ellátott szekrényes lövegtalpú tüzérségi tüzeszköz, melynek teljes súlya tüzelőállásban mintegy 1420 kg volt. Lövedékének tömege 6,5, illetve 13,75 kg, kezdősebessége 422, illetve 399 m/s, hatásos lőtávolsága pedig 8000, illetve 8870 m volt. A löveget lóval, illetve gépjárművel, egy egységben vontatták.

[23] Az 1937 M. 10,5 cm-es könnyű tábori tarackot a m. kir. honvédség Németországtól vásárolta. Tömege 1900 kg, lőtávolsága 10 760 m. Terpesz lövegtalp típusú, lövegpajzzsal és csőszájfékkel ellátott tüzérségi eszköz volt, melyet lóval és gépjárművel egyaránt, egy egységben vontattak.

[24] A 14/39 M. 15 cm-es közepes tábori tarack az 1914 M. típusú tarack modernizált változata. A MÁVAG üzemeiben gyártották. Tömege 2965 kg, lőtávolsága 10 690 m. Szekrényes lövegtalp típusú, lövegpajzzsal és

Az előírt löveganyag kiszállításáig az ütegek felszerelése a fogatolt hegyiágyús[25] löveganyag maradt. Átfegyverzésükről a HM III. Csoportfőnöksége[26] külön intézkedett. A tüzérosztálytörzs felállításához szükséges hivatásos személyi állomány áthelyezéséről a HM 10., legénységi ügyekkel foglalkozó osztálya rendelkezett, míg az osztálytörzs nem hivatásos részét az 1–3. ütegek két évet szolgáló sorlegénységéből alakították meg.[27] Az újonnan megalakult tüzérosztály parancsnoki állománya és a gazdasági hivatal főnöke kijelölt állomáshelyeikre már a csapatok megalakulása előtt megérkeztek.[28]

A HM 1940. október 21-én kiadott rendelete értelmében az alakulatok felállításához szükséges sorlegénységet úgy kellett útba indítani, hogy azok 1940. november 16-ig az erdélyi helyőrségeikbe megérkezzenek és ott az állomásparancsnokságon vagy annak hiányában a katonai közigazgatási parancsnokságon jelentkezzenek.[29] A sorköteles állomány tényleges szolgálati kötelezettségének időtartamát az 1939 évi II. törvénycikk értelmében három évben határozták meg: az újonnan felállított hadtest területén véglegesen elhelyezett alakulatok, a méneskar, valamint a rendes szolgálatra kötelezettek és karpaszományosok a kétévi tényleges szolgálat letöltése után, 1940. november 20-tól kerülhettek tartósan szabadságolt viszonyba. Ezzel szemben a másodéves – 1938/39. szolgálati évben bevonult – nem karpaszományos[30] sorlegénységet a tényleges szolgálat 3. évének 1941. március 1-jéig terjedő részére visszatartották és a rendszeresített állományon felül vezették.[31] Az 1940/41. évi újoncszükséglet fedezését és az Erdély területén végrehajtott behívások részletes szabályozását a HM 10. osztálya végezte. A szabályozás értelmében az újoncok 1940. december 2-án vonultak be tényleges szolgálatra. Ugyanakkor megkezdték az 1916-os és annál fiatalabb évfolyamú dél-erdélyi menekültek, valamint azon idősebbek nyilvántartásba vételét, akik önként jelentkeztek. A karpaszományos újoncszükségletet 1000 főben állapították meg.[32]

---

csőszájfékkel ellátott tüzérségi eszköz volt, melyet lóval, két egységben – külön-külön a csőkocsit és a lövegtalpkocsit – vontattak.

[25] Az Osztrák–Magyar Monarchia idején rendszeresített 1915 M. 7,5 cm-es hegyiágyúról, illetve annak átalakított típusairól van szó, melyeket a m. kir. honvédség viszonylag nagy számban használt 1945-ig. A hét egységre szétszerelhető és öszvérekre málházható alaptípust 1939-től a málházott hegyiágyús ütegeknél, a módosított 15/31 M. típust a huszárütegeknél és az ugyancsak módosított 15/35 M. típust pedig a nem hegyi felszerelésű határvadász-zászlóaljak fogatolt hegyiágyús ütegeinél és a tábori tüzérosztályoknál rendszeresítették. Az egyes lövegek súlya, típustól függően 614-770 kg, a lőszer tömege 6,5 kg, kezdősebessége 350 m/s, hatásos lőtávolsága pedig 7600 m volt. A tüzeszköz lövegpajzzsal és szekrényes lövegtalppal volt felszerelve. A második világháború idején ezek a lövegek, bár a korszerűsített 31 M. lőszert használták, már elavultak voltak.

[26] A HM III. Csoportfőnökség hatáskörébe tartozott a m. kir. honvédség minden anyagi vonatkozású ügye. A csoportfőnökség elnevezése 1942. május 1-jétől Anyagi Főcsoportfőnökségre változott.

[27] HL HM Eln. I. a. 40400/1940.

[28] Uo.

[29] HL HM Eln. I. a. 61728/1940.

[30] A m. kir. honvédségben az érettségi vizsgával rendelkezők ún. karpaszomány viselésére voltak jogosultak, melyet a zubbony és a köpeny mindkét ujján viseltek. A karpaszomány egy néhány milliméter vastag, felfelé csúcsosodó, ék alakú sárga paszomány volt, közepén fegyvernemi színű csíkkal (pl. gyalogság: fűzöld, tüzérség: buzérvörös stb.). A karpaszományosokból képezték a honvédség tartalékos tisztjeit.

[31] HL HM Eln. I. a. 40400/1940.

[32] Uo.

A bevonult újoncok kiképzésének feladata kezdetben az anyaországból átvezényelt kiképzőtisztekre hárult. Az újoncképzésre Harmat Ferenc[33] (Marosvásárhely) tartalékos zászlós így emlékszik vissza: „1941. október 6-án kaptam a behívót... és megkezdtem a katonai szolgálatot egyszerű karpaszományos honvédként... Körmendy főhadnagy[34] úr volt a kiképző-tisztünk... mindenre megtanítottak amire lehetett különösen arra, hogy a nehézségeket bírjuk, tekintettel arra, hogy az ország már háborús előkészületben volt. Minket elég komolyan edzettek minden szempontból. Meg kellett tanuljuk a fegyverek használatát, a parancs teljesítését. Kiképző őrmestereket Jutasról kaptunk, amely egy nevezetes és kemény altiszti kiképzőtábor volt.[35] Ők képeztek két éven át, s bizony megtanultuk hogy kell az ágy alatt fölseperni, ha valami nem volt tiszta, s mért kellett vasárnap bent maradni a laktanyában, ha a bakancsból egy vagy két bakancsszeg hiányzott, vagy a zubbony hajtókája poros volt, mikor megpöckölték... Volt egy századosunk, akivel a páncéltörő kiképzést végeztük. Nagyon kemény munkára fogott minket, ugyanis azt mondta, hogy a páncéltörő ágyút[36] egy 45 fokos lejtésű dombra kell felhúzni, mert jön az ellenség és onnan kell majd kilőni a harckocsikat. Noha a páncéltörő gumikerekeken mozgott és hat legény húzta, sokszor előfordult, hogy a domb felénél már nem bírtuk és az ágyú elindult lefelé magára. Képtelenek voltunk felhúzni. Nem volt elég erő senkiben. Ezt azonban meg kellett ismételni, mert addig nem volt mentség, amíg fel nem húztuk a dombtetőre. Előfordult, hogy majdnem gyengélkedőre kerültünk a nagy megerőltetés miatt, és esténként észrevettük, hogy vörös volt a vizeletünk. A hathetes páncéltörő kiképzés után folytattuk a gyalogsági gyakorlatokat, ami menetgyakorlatokból, harcászatból és lőgyakorlatokból állt. Közben elméleti képzést is kaptunk, amelynek a végén előléptettek hadapród őrmesterré. Így a következő évben szakaszparancsnokként újoncokat kaptunk. 1942-ben pedig előléptettek tartalékos zászlóssá..."[37]

---

[33] Harmat Ferenc (Marosvásárhely, 1919. január 19 –) tartalékos zászlós. Mint karpaszományos honvéd tényleges katonai szolgálatra 1941. október 10-én a marosvásárhelyi 27/III. zászlóaljhoz vonult be. 1942. január és 1943. szeptember között elvégezte a tartalékos tiszti iskolát, majd 1943. október 1-jén zászlóssá léptették elő. Az 1944. március eleji mozgósításig szakaszparancsnokként csapatszolgálatot teljesített. A mozgósítást követően az újonnan felállított 57/III. zászlóalj 8. lövészszázadának szakaszparancsnokaként a keleti hadszíntérre vonult, ahol 1944. április 28-án Kutynál súlyosan megsebesült. Előbb a máramarosi és a nagykanizsai hadikórházban ápolták, majd Marosvásárhelyre szállították, ahol lábát megműtötték. A város 1944. szeptember 4-i kiürítését követően Budapestre került, ahol 1944. október-novemberben betegszabadságon volt. 1944 december elejétől egy, erdélyiekből szervezett rohamcsapatnál látott el szakaszparancsnoki feladatokat. Ezt követően visszakerült csapattestéhez, amellyel a Felvidéken át a Csallóközbe, majd innen Ausztria területére vonult visszza. Staier közelében esett 1945. május 10-én szovjet hadifogságba. 1945 augusztusáig Stockerau-i, majd a Râmnicu Sărat-i lágerben volt őrizet alatt. Innen 1944 szeptember elején a Szovjetunióba szállították. A kiszállítás közben három társával a szerelvényből kiugrott és szerencsésen hazatért.

[34] Körmendy István (Kaposvár, 1918. december 10 – Budapest, ?) főhadnagy. Az erdélyi bevonulás alatt mint hadnagy a 29. határvadász-zászlóalj századparancsnoka volt. 1940. december 30-tól az újonnan megalakult marosvásárhelyi 27/III. zászlóaljnál századparancsnoki teendőket látott el. 1943. május 1-én főhadnaggyá nevezték ki. A mozgósítást követően az újonnan felállított 57/III. zászlóalj géppuskás századának parancsnokaként a keleti hadszíntérre vonult. Részt vett a galíciai és az erdélyi hadműveletekben. 1944 októberében a Zalaegerszegen állomásozó 27. pótezredhez vezényelték, ahol november 30-ig törzsszázadparancsnokként tevékenykedett. Ezt követően mint századparancsnok a 7. újoncezredhez került. Ebben a beosztásban 1945. január 10-ig szolgált, amikor a 27. páncélvadász osztály segédtisztjévé nevezték ki. Alakulatával 1945. március 15-én szovjet hadifogságba esett. A foksányi hadifogolytáborba szállították, ahonnan 1945. október 15-én betegség miatt hazaengedték. Budapesten hunyt el (?).

[35] Jutason a „Kinizsi Pál" Csapattiszthelyettes-képző Iskola működött.

[36] 36 M. 37 mm-es Skoda páncéltörő ágyú.

[37] Harmat Ferenc visszaemlékezései. (A kézirat másolata a szerzőnél.)

A 27/III. zászlóalj újoncainak napi tevékenységére Nuridsány Tibor[38] hadapród őrmester az alábbiakban emlékezett vissza: „Hajnali 5 órakor volt az ébresztő. Utána mosdás következett, majd a laktanya akadálypályáján a csuklógyakorlatok. Ezt követően reggeli és a kihallgatás. 10 órakor a legénységet kivonultatták a városból a Somostető irányába. Ezt az utat részben díszlépésben, részben kúszva vagy gázálarccal a fejünkön, futva tettük meg. A Jedd fele eső domboldalt elérve, egy rövid pihenő után a harcászati gyakorlatok következtek, amelyeknek a lényege a támadás és védekezés alapjainak elsajátítása volt. A gyakorlat végeztével visszavonultunk a laktanyába. 12 órakor kiosztották az ebédet, amit csendes foglalkozás követett. Ez alatt a fegyverek szétszedését és összerakását gyakoroltuk. Délután 5-től menetgyakorlatokat tartottunk 7 óráig. 7-kor parancskihirdetés következett, majd ruhatakarítás, mosdás és 9 órakor pedig a takarodó."[39]

Az alapkiképzés befejeztével a legénység fegyver- és csapatnemeinek megfelelően különleges kiképzésben is részesült. E képzések közé ékelődtek az éleslövészetek és a nyári nagygyakorlatok. Az éleslövészetek idejéről és helyszínéről a helyi lapok is beszámoltak. A marosvásárhelyi *Reggeli Újság* 1942. április 11-i számában a következő felhívás olvasható: „A polgármesteri hivatal értesíti a város polgárságát, hogy a magyar királyi honvédség folyó év április hó. 9–10, 11, 13, 14, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 27 és 28-án Mezőszabad községtől délkeletre levő községi legelőn harcszerű éleslövészetet tart. A lövészet reggel 6 órától délután 16 óráig tart."[40] Továbbá a koronkai nagyerdő, Backamadaras, Nyomát, Ákosfalva, valamint Nyárádbálintfalva környéke is éleslövészetek helyszíne volt.[41] A székelyudvarhelyi 27/II. zászlóalj a város környékén, esetenként távolabb, Palotailván tartotta gyakorlattal egybekötött éleslövészeteit. A gyalogság nyári nagygyakorlatai Szováta, Parajd, Zetelaka, Retteg, a tüzérosztályé pedig Atyha, Korond, Szováta, Petele, Nyárádremete és Nyárádköszvényes környékén voltak. E zászlóalj-, ezred-, illetve osztályszintű gyakorlatokon sokszor mindkét fegyvernem képviseltette magát. Ilyenkor az alakulatok egy hónapra kitelepültek az említett helyekre, illetve azok környékére, és harcászati gyakorlatokat, valamint éleslövészetet tartottak. Elszállásolásukról és élelmezésükről – természetesen készpénz vagy utalvány ellenében – a helyi lakosság gondoskodott.

A karpaszományos legénység az alapkiképzés után tartalékos tisztképző iskolára került. Ennek két évfolyama volt. Az első évfolyam általában január 1-jétől július végéig tartott s elméleti, illetve gyakorlati képzésből állt. Ezután csapatszolgálat következett, amelynek során karpaszományos tizedes, illetve szakaszvezetői rangban mint raj- vagy szakaszparancsnokok tevékenykedtek. Az iskola második évfolyamát, amely október 1. és a következő év februárja között zajlott, a jelöltek fegyvernemeknek megfelelően más-

[38] Nuridsány Tibor (Marosvásárhely, 1922. január 22 –) hadapród őrmester. Mint karpaszományos honvédet 1942. október 7-én a marosvásárhelyi 27/III. zászlóaljhoz hívták be tényleges szolgálatra. Az alapkiképzés után, 1943. március 1. és 1944. március 1. között Budapesten a Mária Terézia laktanyában elvégezte a tartalékos gazdászati tiszti tanfolyamot. A 27. könnyű hadosztály mozgósítását követően a 27/III. zászlóalj kötelékében a keleti hadszíntérre került. 1944 áprilisában hadapród őrmesterré léptették elő. Mint a 27/III. zászlóalj gazdasági hivatalának főnöke részt vett a galíciai, erdélyi és magyarországi hadműveletekben. Alakulatával 1945. május 10-én szovjet hadifogságba került, ahonnan 1949. július 3-án tért haza.

[39] Nuridsány Tibor háborús emlékei. (A 2002-ben készített hanganyag a szerző tulajdonában.)

[40] *Reggeli Újság*, 1942. április 11.

[41] *Reggeli Újság*, 1942. május 28.

más kiképzőtáborokban, illetve tartalékos tisztképző iskolákban végezték. A gyalogságiakat a helyi laktanyákban, valamint az árkosi, várpalotai és kommandói kiképzőtáborokban, a tüzéreket Hajmáskéren, a gazdasági hivatal jelöltjeit Budapesten, a Mária Terézia, a híradókat a Károlyi laktanyában képezték. Az iskola sikeres befejezése után a jelölteket hadapród őrmesterré léptették elő, akik visszatérve alakulataikhoz szakaszparancsnok-helyettesi, esetleg szakaszparancsnoki beosztást kaptak.

A m. kir. honvédség már a bevonuláskor megváltoztatta mindhárom székely város hangulatát és arculatát. Az első székely újoncok bevonulásával azonban azok szerves részévé vált. Ez a kölcsönös kapcsolat jól kimutatható a városok életvitelében, mindennapos tevékenységében, amelybe a honvédség mint szervezet és a honvéd mint ember tökéletesen illeszkedett. A korabeli helyi lapokban már az 1940-es évtől megjelentek azok a cikkek, felhívások, meghívók, amelyek a honvédség rendezvényeire invitálták a helyi lakosságot, vagy amelyben a város lakossága viszonozza a meghívást. Igen hosszú volna felsorolni e kapcsolat minden részletét, azonban néhány érdekesebb említést érdemel: minden év december 24-én a Bethlen Gábor utcai laktanyában megtartott székely karácsony estek, a helyőrség nemzeti ünnepi díszfelvonulása és a Kultúrpalotában megtartott díszelőadásai, a június 28-i honvéd napok megünneplése, a tüzérosztály november 4-én megtartott Hubertus napi dísz- és vadászlovaglásai, a tüzérek védőszentjének, Borbálának a tiszteletére december 5-én rendezett báljai és nem utolsó sorban a honvédek tiszteletadása a Feltámadási, illetve az Úrnapi körmenetek alkalmával. Íme néhány esemény, ami hűen bizonyítja a székely lakosság és a székely baka meghitt kapcsolatát és egymás iránti tiszteletét.[42]

Az 1941/42. békeszervezési évben is folytatódott a honvédség alakulatainak fejlesztése. A zászlóaljak visszamaradó különítményei a pótkeret megnevezést vették fel.[43] A gyalogezredek II. zászlóaljainál a távbeszélőszakaszok állományába egy hivatásos rádió- és anyagkezelő altisztet, a nehézfegyverszázadok páncéltörő ágyús szakaszainak állományába pedig egy továbbszolgáló fegyverszaki tisztet állítottak be.[44] A puskás századok fegyverzetét két nehézpuskával egészítették ki. A békekiképzés céljaira puskás századonként a golyószórók szállítására egy fogatolt országos járművet és egy pár vonathámoslovat[45] állítottak be. Ugyanakkor a páncéltörő ágyús szakaszoknál a páncéltörő ágyúk szállítására vonat-hámoslovak helyett tüzér-hámoslovakat[46] rendszeresítettek.[47] 1941. október 1-jétől különleges, határbiztosítási feladatok céljaira a 27/I. zászlóalj továbbra is maradt magasabb állományon.[48]

A tüzérség összes tábori ütegeinek sorlegénységét és lóállományát felemelték, olyan mértékben, hogy a tüzérség gyakorlatai – főleg a tüzérségi lőgyakorlatok – korszerű tör-

[42] *Reggeli Újság*, 1940. december 14., 1941. január 25., március 19., június 24., november 4., december 5., illetve 1942. április 2. és június 4.

[43] HL HM Eln. I. a. 41000/1941.

[44] Uo.

[45] A vonatrészeknél, országos járművek (szekér) vontatására alkalmazták.

[46] A tüzérségnél, lövegek vontatására alkalmazták.

[47] HL HM Eln. I. a. 41000/1941.

[48] Uo.

zsekkel és parancsnoki szakaszokkal (osztály- és ütegbemérő járőrökkel[49]) végrehajthatók legyenek, illetve azért, hogy a tüzérség átállását adott esetben (pl. mozgósítás) megkönnyítsék.[50]

A tábori tüzérosztályok 1. és 2. ütegeit egységesen 37 M. 10,5 cm-es közepes taracckokkal akarták felszerelni. A második üteg lövegszámát pedig négy lövegről hatra tervezték felemelni. Ez azonban a 27. tábori tüzérosztálynál, anyaghiány miatt soha nem valósult meg. A fogatolt ütegek további kiépítése céljából mozdonyos lőszerkocsit[51] rendszeresítettek. Az első ütegek legénységét és lóállományát ennek megfelelően felemelték.[52]

Az ideiglenesen Szatmárnémetibe helyezett 27. árkászszázadot a Désen megalakuló IX. árkásztáborba irányították, s ott a 25. és 26. árkászszázaddal összevonva létrehozták az 59. utászszászlóaljat.[53]

A hadosztályparancsnoki tisztséget 1942. november 15-től Kozma István[54] vezérőrnagy töltötte be.

27-es tüzérek a Donnál

A német hadsereg előrenyomulását a keleti hadszíntéren 1941 végén a szovjet hadsereg Moszkva alatt megállította. Az elszenvedett emberi és anyagi veszteségek miatt a német hadvezetés, addigi álláspontját átértékelve, a magyar haderő fokozottabb részvételét követelte a Wehrmacht 1942 tavaszára tervezett keleti hadszíntéri hadműveleteiben. Az 1942. januári, budapesti német–magyar tárgyalások eredményeként – német nyomásra – döntöttek a magyar 2. hadsereg frontra küldéséről.

A mozgósítás ugyan nem érintette közvetlenül a kolozsvári IX. hadtestet, de kötelékéből több hadsereg-, hadosztály-, illetve ezredközvetlen alakulat is a keleti hadszíntérre vonult. 1942. február 12-től a kétezredes gyalogdandárok a könnyű hadosztály elnevezést vették fel.[55] Hadrendjük némileg módosult. Állományukba olyan ezredközvetlen alosztályok

---

[49] Feladatuk abban állt, hogy az ellenséges tüzelőállásokat, illetve a tartalék tüzelőállásokat a figyelőpontokról bemérjék, és az előremetszéseket (lőelemeket) a célokhoz megadják.

[50] HL HM Eln. I. a. 41000/1941.

[51] A mozdonyos lőszerkocsi vagy lőszermozdony az a többnyire fogatolt vagy gépvontatású, a menet során a löveggel összekapcsolt egység, amely a löveg számára egy javadalmazás lőszert továbbít.

[52] HL. HM. Eln. I. a. 41000/1941.

[53] Uo.

[54] Kozma István (Csíkszereda, 1896. szeptember 9 – Budapest, 1951. október 2.) altábornagy. Az erdélyi bevonulás előtt, 1940. május 1-jén ezredessé, majd június 15-én a VII. hadtest vezérkari főnökévé nevezték ki. Ebben a beosztásban 1942. március 1-jéig tevékenykedett. Ezt követően mint beosztott tisztet a IX. hadtest székelyföldi kirendeltségéhez vezényelték. 1942. október 1-jei ranggal vezérőrnagy. 1942. november 15-től a 27. székely könnyű hadosztály, 1943. február 1-jétől a Székely Határvédelmi Erők, majd 1944. július 1-től a 25. gyaloghadosztály parancsnoka. A hadműveleti területen még a hónap végén megsebesült. Felépülése után a nyilas vezetés a leventék és nemzetőrök parancsnokának nevezte ki, de új beosztását nem fogadta el. 1945. május 1-jén amerikai hadifogságba esett, ahonnan december 20-án tért vissza. A háború után koholt vádak alapján halálra ítélték, és Budapesten 1951. október 2-án kivégezték. 1991-ben rehabilitálták, posztumusz vezérezredessé léptették elő.

[55] HL HM Eln. I. a. 9641/1942.

is bekerültek, amelyek eddig a gyalogdandárok hadrendjében nem szerepeltek, nevezetesen: egy-egy kerékpáros és huszárszakasz, illetve egy kísérő könnyű ágyús üteg.[56]

Az új hadrendnek megfelelően 1942 májusában állították fel a marosvásárhelyi 27. tábori tüzérosztálynál az osztályon kívüli 27/2. könnyű ágyús üteget, amely a 23. könnyű hadosztály kassai 21. gyalogezredének hadrendjébe került. Az üteg 7 fős tisztikara és 134 fős legénységi állománya, a január 26-i minisztertanácsi határozathoz igazodva, nagyrészt helybéli tartalékosokból, illetve nemzetiségiekből[57] került ki. A fogatolt üteg, az ütegtörzset, egy felderítő-, egy távbeszélő- és egy bemérő szakaszt, valamint két, egyenként két-két 5/8 M. 8 cm-es tábori ágyúval[58] ellátott lövegszakaszt és egy fogatolt oszlopot (40 darab országos járművű és egy mozgókonyha) foglalt magába. A gyalogság támadásainak közvetlen támogatását és az ellenfél helyi próbálkozásainak gyors letörését szolgáló üteg a lövegeken kívül, két darab 31 M. golyószóróval és két darab 7/31 M. (Schwartzlose) géppuskával is rendelkezett.[59] Roham alatt a lövegeket a kezelőlegénység a harc alakulásának megfelelően mozgatta.

1942. május 24-én Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely szabad királyi város közössége a 27. székely gyalogezrednek és a 27. székely tábori tüzérosztálynak csapatzászlót[60] adományozott. A Széchenyi téren,[61] jeles vendégek és nagyszámú közönség előtt megtartott zászlószentelő ünnepség záróakkordjaként, május 28-án került sor a keleti hadszíntérre vonuló 27/2. könnyű ágyús üteg legénységének búcsúztatására. Búcsúbeszédet dr. Májay Ferenc polgármester és Bálint József ezredes, osztályparancsnok mondott.[62] Ezzel kezdetét vette az üteg közel egyéves, tragikus kimenetelű haditevékenysége.

Az üteg dr. Bárkány Zoltán főhadnagy[63] parancsnoksága alatt Marosszentgyörgy–Szászrégen–Radnótfája–Szeretfalva útvonalon gyalogmenetben érte el szeretfalvi beva-

---

[56] *Szabó Péter:* Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvédhadsereg története 1942–1943. Budapest, 2001. 28. o.

[57] Az 1938 és 1941 közötti országgyarapítással az ország határain belül került javarészt román és ruszin hadkötelesek.

[58] *Szabó*: i. m. 35. o.

[59] Dr. Bárkány Zoltán m. kir. százados, ütegparancsnok szíves elmondása szerint.

[60] A 38 M. csapatzászlót 1939. január 1-jétől rendszeresítették. Különböző méretei voltak: a gyalogságé 120x140 cm, a lovasságé 80x80 cm, a gyorsfegyvernemieké 40x40 cm. Utóbbiak zászlajukat nem rúdon, hanem kürtön hordták. A zászlók fehér selyemből készültek, előlapjukon az angyalos középcímerrel, hátlapjukon Magyarország Védasszonyának, Szűz Máriának földgömbön álló alakjával. Négy szélük piros-zöld lángnyelv alakú pártázattal, három szabad oldaluk körbefutó piros-fehér-zöld zsinórzattal volt ellátva, amely a két szabad sarkon nemzeti színű bojtban végződött. A rudat 105 aranyozott sárgaréz zászlószeggel rögzítették. Az alakulat megnevezése, az adományozó (zászlóanya) neve és az adományozás időpontja a zászlószalagon szerepelt.

[61] Ma Rózsák tere.

[62] *Reggeli Újság,* 1942. május 24., 25.

[63] Dr. Bárkány Zoltán (Szeged, 1911. november 13 –) százados. Az erdélyi bevonulás idején mint főhadnagy a szegedi 14. tábori tüzérosztály alantos tisztje volt. 1941. január 1. és október 1. között elvégezte a Ludovika Akadémia alantos tiszti tanfolyamát, majd a munkácsi 24. tábori tüzérosztálynál teljesített szolgálatot. 1942. február 1-jétől 1943. október 1-jéig a marosvásárhelyi 27. tábori tüzérosztálynál ütegparancsnoki teendőket látott el. 1942 júniusától 1943. június 10-ig a 21. gyalogezred-közvetlen 27/2. könnyű ágyús üteg parancsnokaként részt vett a doni hadműveletekben. 1943. október 1-jétől 1944. augusztus 1-jéig a 14. tábori tüzérosztálynál ütegparancsnoki beosztásban szolgált. 1944. július 1-jétől századossá nevezték ki. Ezt követően mint hadbírójelölt 1945. február 1-jéig Budapesten, az I. hadtestparancsnokságon, március 9-ig pedig Szombathelyen a III. hadtestparancsnokságon tevékenykedett. Március 9-én egy bombatámadás következtében megsebesült. Az evakuált székesfehérvári hadikórházban ápolták, majd innen Münchenbe szállították, ahol sebesültként 1945. május 1-jén amerikai hadifogságba esett. 1946. január 16-án tért haza.

gonírozási körletét, majd Nagykárolyon át, vasúti szállítással, a Kassától 4-5 km-re fekvő Polyi, illetve Semse nevű községek közelébe települt. A 21. gyalogezred elvonulásáig a legénység Kisida és Nagyida környékén menet- és éles lőgyakorlatokat tartott. A csapatok fölötti szemlét követően, amelyet a Kassát Miskolccal összekötő úton tartottak, 1942. június 12-én Kassán került sor a berakodásra, majd a csapatot és a felszerelést szállító szerelvény a Lengyel Főkormányzóságon át érkezett ki a keleti hadszíntérre.

Az üteg a Kurszk közelében levő Szvoboda község pályaudvarán rakodott ki. A várostól keletre levő durnevoi erdőbe szállásolták be magukat egy szakasz kivételével, amely felsőbb parancsra Kurszkban maradt, hogy két lövegét német páncéltörő ágyúra[64] cserélje. Itt érte e visszamaradt csapatrészt 1942. július 8-án este egy légitámadás, amelynek következtében György Dénes honvéd lett az üteg és egyben a 23. könnyű hadosztály első hősi halottja. „Másnap tovább indultunk kelet felé és Tim–Sztarij Oszkol–Osztrogozsszk–Kamenka–Szaguny útvonalon értük el a Dont. A véget nem érő gyalogmenetek, a rossz, homokos utak, a rossz víz, a teher teljesen kimerítette az embert és állatot egyaránt..." – emlékezik vissza az egykori 27-es tüzér, Imreh Sándor.[65]

Az ütegparancsnokság a Don közelében levő Kologyezsnoje faluba települt, és a 23. önálló huszárszázad tűztámogatását látta el. A legénység is itt építette ki első védőállásait: „...a lakosságot ki kellett lakoltatni, a frontszakaszt meg kellett tisztítani, a hidakat felrobbantani, fedezéket, figyelő- és tüzelőállást építeni és bizonyos területeket aknásítani..."– olvasható Marshall István egykori 27-es tüzér memoárjában.[66] Az ezred-parancsnokság két lövegét Bartha Árpád[67] továbbszolgáló zászlós parancsnoksága alatt, 1942. július 22-én Kolovert és Korabut között lévő, ún. „Kis és Nagy korabuti hídfőhöz" irányította páncélelhárítás céljával. 1942. július 24-én egy, a túlpartról átkelt, Kologyezsnoje és Kolovert irányába támadó ellenséges harccsoport támadása áttörte az ott védekező 21/III. zászlóalj vonalát és elérte a különítmény tüzelőállásait is. A közelharcban az egység érzékeny veszteséget szenvedett, és lövegeit a visszavonuló legénységnek fel kellett robbantania.

Az üteg, megmaradt két lövegével, augusztus folyamán a kologyezsnojei híd védelmét biztosította. Augusztus 16-án a Kologyezsnojénél sorozatvetőkkel is támadó szovjet harccsoport a 32/I. zászlóalj állásait visszavetette Szaguny irányába. Az ütegnek sikerült idejében visszavonulnia, a zászlóalj azonban súlyos veszteséget szenvedett. Szeptember-

---

[64] Feltehetően a 7.5 cm-es PaK 40 típusú páncéltörő ágyúról van szó.

[65] Imreh Sándor (Marosvásárhely) visszaemlékezései. (A szerző által, 2002 januárjában készített hanganyag.)

[66] *Marshall István* (Csíkszereda): Visszaemlékezés a háborús évekre. (Kézirat a szerzőnél.)

[67] Bartha Árpád (Érsekújvár, 1916. szeptember 3 – Budapest, 1970. február 12.) hadnagy. Észak-Erdély és a Székelyföld visszacsatolását követően, 1940. december 6-án mint karpaszományos honvéd Marosvásárhelyre, a 27. tábori tüzérosztályhoz vonult be. Alapkiképzés után továbbszolgálatot vállalt. 1941. június 15-től hadapród őrmesterré, 1942. május 4-én pedig tartalékos zászlóssá nevezték ki. 1942. május végétől, mint üteg elsőtiszt, részt vett a 27/2. könnyű ágyús üteg kötelékében a doni hadműveletekben. 1942. július 24-én Kolovertnél megsebesült. Tevékenysége elismeréseképpen, 1942 szeptemberében megkapta a Kormányzói dicsérő elismerés látható jelét képező Magyar Koronás Bronzérmet hadiszalagon a kardokkal és a Tűzkereszt első fokozatát egy sebesülési pánttal. 1943. május 13-tól a 27. tábori tüzérosztály 1. ütegénél elsőtiszt, majd 1944 április 1-jétől a mozgósítás után felállított 27. tábori tüzérezred 4. ütegénél, mint alantos-, később mint elsőtiszt részt vett a galíciai, erdélyi és magyarországi hadműveletekben. 1944. július 18-án hadnaggyá léptették elő. 1945. május 9-én Rosenbergnél szovjet hadifogságba került, ahonnan 1947. június 4-én tért haza.

ben az üteg mozdonyállását[68] Hvoscsevatkára költöztették. A legénység elkezdte az arcvonal mögötti téli állások építését: „...gondoskodnunk kellett – írja Marshall István – a bunkerek jól fűthetőségéről és a téli ellátásról. Sok krumplit tároltunk, a lovaknak meg takarmányt. Szeptember 14- én reggel egy munkásszázad [a VII. különleges munkászázad – B. Á. R.] érkezett a híd körüli állások építéséhez. Az oroszok észrevették és heves tűz alatt tartották az egész területet... A tűzpárbaj egész nap tartott. A munkaszolgálatosok igen nagy veszteségeket szenvedtek."[69]

Október elején az üteget Likovoba irányították, ahol lövegei javításon estek át. Legénységét pihentették és átszervezték. Innen november elején Sirokitól 5-6 km-re keletre új védőállást foglalt el, ahol január elejéig látott el folyambiztosító és vállalkozást támogató feladatot.

1943. január 4-én felsőbb parancsra az üteget kivonták az arcvonalból, és legénységét január 9-én Bugyennijbe irányították ködvető[70] kiképzésre. Állományát az ekkortájt alakult hadseregközvetlen 102. ködvető ezredhez osztották be. „Azzal a céllal vezényeltek oda, hogy a legénységet átképezzék az újfajta, 10,5 cm-es ködvetőre. Meg is érkezett a 33 darab ködvető a német oktatókkal és tolmácsokkal. Két ködvetőt szétszereltek és bevitték egy iskola hatalmas tornatermébe, ugyanis a nagy hideg miatt ott folyt a kiképzés. Éleslövészetet itt már nem tudtunk végezni..."[71]

1942. január 12-én és 14-én a szovjetek áttörték a magyar hadsereg arcvonalát Urivnál, majd Scsucsjénél. A gyakori légitámadások és a visszavonuló alakulatok miatt Bugyennijt ki kellett üríteni. Az üteg legénysége először Novij Oszkolba, majd Belgorodba vonult vissza. A várost ekkor már rendszeres légitámadások érték, így az alakulat Vorozsba környékére került. Innen felszerelését vasúton, a legénységet gyalogmenetben indították Konotop–Kijev–Koroszteny útvonalon Ovrucs irányába, ahova a kimerült és megfogyatkozott legénység április 1-jén érkezett be. „Rengeteget szenvedtünk. A nagy hideg és az éhség hamar levette az embert a lábáról. Aki megállt és leült pihenni, helyben megfagyott. Sokszor a szabadban éjszakáztunk, mert a németek miatt nem lehetett a házakhoz bemenni... Az utak mellett mindenhol fagyott lótetemek és hullák... Annyi erőnk sem volt, hogy az útból félredobjuk őket... Nagyon legyengültünk mire elértük gyülekezési helyünket..." – emlékeznek vissza Imreh Sándor és Bíró Ferencz volt 27-es tüzérek.[72] Ovrucsban tovább folytatódott a kiképzés, és április első felében megtörténtek az első éles lőgyakorlatok. „A gyakorlatok után kezdtük leadni a téli felszerelést, hámokat, nyergeket, szekereket. A lovakat a vágóhídra. Ekkor már lehetett sejteni, hogy hazajövünk."[73]

---

[68] Egy üteg mozdonyállását az állásban lévő lövegek, illetve üteg mögött 400-600 m-re telepítették, ahol az álcázott lőszermozdonyokat helyezték el. A lőszert innen szállították előre az ütközetet vívó lövegeknek, illetve ütegnek. Hátrébb történő elhelyezkedésének az volt az oka, hogy ha az üteget közeltámadás éri, a mozdonyállásban legyen idő a lőszermozdonyok felkapcsolására és az állásváltoztatásra.

[69] *Marshall:* i. m.

[70] Ködvető (Nebelwerfer): az ellenség vakítására, illetve saját csapatok leplezésére alkalmazott, ködgránátot lövő 40 M. 10,5 cm- es hátultöltős vető. 1942-ben a ködvetőhöz nagy hatóerejű repeszgránátot is rendszeresítettek, s így ezen harceszköz a gyalogság tűztámogatására is alkalmassá vált.

[71] *Marshall:* i. m.

[72] Imreh Sándor és Bíró Ferenc volt tüzérekkel 2002 januárjában készített hanganyag. (A szerző birtokában.)

[73] *Marshall:* i. m.

1943 májusában érkezett meg a bevagonírozási parancs és indult el a megmaradt legénység, Lavocsnén keresztül az anyaország felé. Rövid karcagi karantén után, 1943. június 10-én érkeztek meg a székely tüzérek vasúti szállítással Marosvásárhelyre, ahol a város és a hadosztály-parancsnokság ünnepélyes fogadtatásban részesítette őket.[74] Az üteg keleti hadszíntéri tevékenységének veszteségi mérlege négy hősi halott, nyolc sebesült és megközelítőleg 10 fő eltűnt volt. Hazaérkezését követően az üteget teljesen átszervezték, és röviddel ezután újra bevetésre került a keleti hadszíntéren, a galíciai hadműveletekben.

Marosvásárhelytől Galícián át Besztercéig

A háború tapasztalatai és az ebből levont tanulságok arra késztették a honvéd vezérkart, hogy a korábbi hadrendszervezésen jelentős módosításokat hajtson végre. Célja, az alakulatok fegyverzeti és szervezési színvonalát, az anyagi és gyártási lehetőségekhez mérten, a korszerű háború megkövetelte szintre emelni. Ennek értelmében a 27. székely könnyű hadosztály békehadrendjében az alábbi változások történtek. Puskás századainak, valamint puskás szakaszainak elnevezése lövészszázadra, illetve lövészszakaszra módosult. Az új lövészszázadok fegyverzete kilenc golyószóróból, három állványos golyószóróból, két gránátvetőből és két nehézpuskából állt.[75] Mivel a háború tapasztalatai alapján a gyalogezredek nehézfegyverei és nehézfegyver-alakulatai elégtelennek bizonyultak, átszervezésük szükségszerű volt. Ennek következtében egyes helyőrségekben laktanyabővítést kellett végrehajtani, máshol átköltöztetéssel oldották meg az állománybővítést. A 27/III. zászlóalj nehézfegyverszázadát például a bulevárdi laktanyából a marosvásárhelyi várba költöztették át. Hogy a nehézfegyverek szaporítása a kiképzés és utánpótlás terén akadályba ne ütközzön, az átszervezést két ütemben hajtották végre. Az első ütemben a nehézfegyverek számát megkétszerezték, a szükséges személyzetet pedig létszámfeletti állományban állították be. A másodikban pedig a gyalogezredeket úgy alakították át, hogy a korszerűbb hadszervezetre a legegyszerűbb módon átállhassanak.[76] Ezek függvényében a gyalogezredek zászlóaljainak hadrendje azonos lett, kivéve a gazdasági hivatalokat és a távbeszélőszakaszokat, melyeknél két-két egységet az ikerezredek mozgósítása céljából és a törzs gazdasági hivatalaira való tekintettel magasabb állományon tartottak. A zászlóaljak nehézfegyver állományát ideiglenes hadihadrendi állományra emelték, de csökkentett személyzettel. A kocsizó géppuskás egységeket korszerűtlenségük miatt törölték a hadrendből. A gyalogság értékének emelése céljából a lövészszázadok sorlegénységét, valamint továbbszolgáló tisztjeinek állományát ténylegesen felemelték. A géppuskás századok állományába egy-egy, négy aknavetőből álló szakaszt állítottak be. Zászlóaljközvetlen alakulatként a távbeszélőszakasz mellé egy páncéltörő szakaszt is beállítottak négy páncéltörő ágyúval. Az ezredközvetlen árkászszázadból, az utászzászlóaljak megalakulása miatt csak egy árkászszakasz maradt, viszont új ezredközvetlen alakulatként egy aknavető- és egy páncéltörő ágyús század is felállításra került, nyolc-nyolc aknavetővel, illetve páncéltörő ágyúval. Ezen alakulatok

[74] *Reggeli Újság*, 1943. június 11.

[75] HL HM Eln. 1. a. 42000/1942.

[76] HL HM Eln. 1. a. 43000/1943.

fegyverzetét a hadianyaggyártás adta lehetőségekhez mérten, közepes (12 cm-es) aknavető-, illetve nehéz (7,5 cm-es) páncéltörő ágyús századokká igyekeztek átszervezni.[77] Ezt részben később, a hadműveleti területen, német támogatással érték el. A 27. tábori tüzérosztály hámosló-állományát, mozgósítástechnikai okokból, 50%-kal emelték fel.[78]

A megemelt fegyvermennyiség miatt a kiképzés, illetve a szakképzés végrehajtásánál a parancsnokok feladata volt, hogy a fegyverekhez szükséges kiképzett személyzet mihamarabb rendelkezésre álljon. Ennek érdekében még a lövészszázadok sorlegénységének egy részét is, más egyéb kiképzés rovására, a nehézfegyverek kezelésének elsajátítására utasították.

A nem mozgósított békealakulatoknál a három évre visszatartott legénységből megfelelő számú sortisztest és honvédet a pótalakulatokhoz és az ikreződéssel érintett alakulatokhoz irányítottak, hogy ott mint kiképző keret rendelkezésre álljanak. A kétévi tényleges szolgálatukat letöltött hadapródokat (karpaszományosokat) 1943. szeptember 20. és 30. között leszerelték. Közülük többet a pótalakulatokhoz és az ikreződéssel érintett alakulatokhoz a kiképzési szükséglet fedezésére, a békealakulatok rendszeresített tiszti állományával szemben mutatkozó hiányosságok pótlására, valamint a hátországi, illetve az elvonult alakulatok idősebb tartalékos tisztjeinek leváltására azonnal rendkívüli gyakorlatra, illetve hadiszolgálatra behívtak. Ezzel valamennyi 2. évét leszolgált karpaszományos részére 3. évüknek megfelelő beosztást juttattak, s elrendelték, hogy 1943. október 1-jén zászlóssá (a szakszolgálatosokat pedig gyakornokká) léptessék elő őket.[79] Ezekkel az intézkedésekkel igyekeztek a pót- és az ikreződéssel érintett alakulatokat arra képesíteni, hogy a békeszervezésben rájuk háruló feladatokat sikeresen elvégezhessék. A fent említett vezénylések végrehajtása és az újoncok bevonulása után az ikeralakulatok létszáma azonos kellett legyen a békealakulatuk rendszeresített állományával. Ez a szervezés az ikreződéssel érintett ütegnél is érvényes volt.[80]

A Kormányzó 1942. november 26-án kelt rendelete alapján, 1943. január 1-jén megalakult a magyar királyi „Székely honvéd határvédelmi parancsnokság".[81] A könnyű hadosztály-parancsnokság 1943. augusztus 1-jén minden tekintetben ennek alárendeltségébe lépett.[82] A seregtest élére 1943. február 1-jén kinevezett Nagyőszy Miklós[83] vezérőrnagyot (később altábornagy) augusztus 1-jén Zákó András[84] vezérkari ezredes (később vezérőrnagy) váltotta fel.

---

[77] HL HM Eln. 1. a. 43000/1943.

[78] Uo.

[79] Uo.

[80] Uo.

[81] HL HM Eln. 1. a. 71644/1942.

[82] HL HM Eln. 1. a. 43000/1943.

[83] Nagyőszy Miklós (Nagyősz, 1896. szeptember 21 – Bécs, 1968. április 3.) altábornagy. Az erdélyi bevonulás idején a HM 1/b. osztályának a vezetője, alezredesi, majd 1940. szeptember 1-jétől ezredesi rendfokozatban. 1942. május 1-jétől a HM. I. csoportjának főnök helyettese, majd november 1-jétől főnöke. 1943. február 1-jétől vezérőrnagyi rendfokozatban a 27. székely könnyű hadosztály parancsnoka. 1944. október 16-tól ismét a HM I. csoportját vezette. Ezt követően mint a VI., november 20-tól pedig az V. hadtest parancsnoka frontszolgálatot látott el. December 7. és 1945. január 14. között egészségügyi szabadságon volt, majd felépülését követően a HM III. csoportjának főnöke, illetve a tanni körzet parancsnoka volt.

[84] Zákó András (Brassó, 1898. március 23 – München, 1968. március 13.) vezérőrnagy. Az erdélyi bevonulás után a Hadiakadémián a hadműveleti vezérkari szolgálat tanáraként tevékenykedett. 1942. április 1-jétől ez-

1943 nyarán elkezdődött a minőségi hadseregfejlesztés, amelynek lényeges pontját a három gyalogezredes, felderítő, híradó- és utászzászlóaljakkal megerősített gyaloghadosztályokra való áttérés jelentette. Az átszervezés a 27. könnyű hadosztályt csak részben érintette. Állományába egy felderítő osztályt is felállítottak, melynek kötelékébe az osztálytörzs, egy lovas-, illetve egy kerékpáros század, valamint egy kerékpáros árkász-, távbeszélő-, gépkocsizó aknavető és páncéltörő ágyús szakasz került.

A Kállay-kormány 1942 végén a szövetségesek irányába elkezdett és 1943-ban folytatott béketapogatózásai, a hadihelyzet kedvezőtlen alakulása, valamint a magyar katonai vezetéssel szemben növekvő bizalmatlanság elhatározásra juttatta a német politikai vezetést. Ez egy németbarát kormányt, valamint a német hadicélokat teljesen kiszolgáló magyar hadsereget, ipart és gazdaságot szeretett volna tudni a háta mögött, ezért az újabb alkudozások helyett Magyarország teljes megszállása mellett döntött.[85] Hitler utasítására 1944. március 19-én hajnalban nyugati és déli irányból német csapatok nyomultak be az ország területére. A megszállók elfoglalták a fontosabb stratégiai pontokat és lezárták a Tisza-vonalat. A honvédség alakulatai a Honvéd Vezérkar főnökének[86] parancsára nem tanúsítottak ellenállást, és laktanyáikban maradtak. Az ország német megszállása, csekély ellenállás mellett megtörtént.

A megszállást követően, a keleti hadszíntéren tevékenykedő megszálló erők hazahozatala helyett, amit a Kállay-kormány tervezett, a német hadvezetés újabb magyar erők harcbavetését igényelte. A magyar egységek mihamarabbi alkalmazását a szovjet csapatok 1943/44. telén, a német Dél Hadseregcsoport (Heeresgruppe Süd) arcvonalán elért sikerei siettették, ugyanis a német 1. páncélos és 8. tábori hadseregek között keletkezett mintegy 200 km-es résen betörő páncélos ékeik 100-150 km-re megközelítették a Kárpátokat. Az így kialakult hadi helyzet indokolta a Náday István vezérezredes parancsnoksága alatt, már 1944. január 6-án mozgósított magyar 1. hadsereg kivezénylését a galíciai hadszíntérre. A hadsereg feladata az volt, hogy a hágókon átjutva zömmel a Dnyesztertől délre, részeivel pedig a Kolomea–Delatyn vonal ellen menjen támadásba, azzal a céllal, hogy helyreállítsa, összefüggővé tegye a német arcvonalat, valamint a szovjet csapatok Lemberg irányába kibontakozó támadását erők elvonásával gyengítse.[87] Náday István vezérezredes nem értett egyet ezzel a tervvel. Ő ugyanis a Kárpátok védelmét tartotta a hadsereg fő feladatának, s mivel nem akarta csapatait a hegyek előterében szovjet harckocsi-tömegtámadásnak kitenni, lemondott. A helyette kinevezett Lakatos Géza vezérezredes irányítása alá tartozó seregtesteket a magyar VI., VII. és a német XI. hadtestparancsnokság fogta össze.

---

redessé léptették elő, majd május 1-jétől a VI. hadtest vezérkari főnökévé nevezték ki. 1943. október 1-jétől a 27. székely könnyű hadosztály parancsnoka. Alakulatával részt vett a galíciai hadműveletekben, ahonnan 1944 október 16-án vezérőrnagyi rendfokozatban a Honvéd Vezérkar főnöke 2. (hírszerző) osztályának élére került, majd az Államvédelmi Központ vezetője volt. 1945. május elején amerikai hadifogságba esett. A háborút követően nyugaton telepedett le, s itt tevékenykedett haláláig.

[85] *Szabó Péter:* A magyar királyi honvédség a második világháborúban. Kézirat. 24–25. o.

[86] Szombathelyi Ferenc (Győr, 1887. május 17 – Újvidék, 1946. november 4.) vezérezredes. 1939. január 15-től 1941. augusztus 1-jéig a VIII. hadtest parancsnoka, illetve 1941. július 1-jétől a Kárpát-csoport parancsnoka. 1941. szeptember 6. és 1944. április 19. között a Honvéd Vezérkar főnöke. 1946. március 30-i magyarországi elítélése ellenére kiadták Jugoszláviának, ahol a magyar karhatalmi alakulatok vérengzéssé fajult 1942. januári újvidéki akciója miatt, mint háborús bűnöst halálra ítélték és kivégezték.

[87] *Szabó Péter – Számvéber Norbert:* A keleti hadszíntér és Magyarország 1943-1945. Budapest, 2003. 55 o.

A 27. székely könnyű hadosztályt 1944. március 22-én mozgósították.[88] A HM rendelete értelmében a mozgósítás első napja 1944. március 24. volt, de az azonnali behívásokat lehetővé tévő készültség már március 22-én 18 órától érvénybe lépett.[89] Az alakulatokat olyan mértékben kellett mozgósítani, amilyen mértékben a hadosztály-parancsnokságon belül „M" hadianyaggal[90] elláthatók voltak.

A hiányzó személyi állományt, a menetkészültséghez szükséges hiányzó anyagoknak a HM III. Csoportfőnökségtől való igénylése, illetve beérkezése után hívták be. A könnyű hadosztályt teljes hadiállományra egészítették ki. Kivételt képezett a seregvonat, amelyből csak a vonatparancsnokság, a lőszerkezelő oszlop, az élelmező oszlop (szállító féloszlop nélkül), a sütőoszlop (lisztszállító szakasz nélkül), az egészségügyi oszlop (fogatolt szakasz nélkül) és a sebesültszállító gépkocsi oszlop egészült ki hadiállományra. Az állományfelemeléssel érintett alakulatokhoz az országos készletből igénybevett lovakat, fogatolt és gépjárműveket térítési díj fizetése mellett, míg a HM által előre elkészített ló és fogatoltjármű létszámot a csapatok igényeinek megfelelően biztosították. A csapatok a menetkészültséget 1944. április 1-jén 24 óráig kellett elérjék. A szállítási adatokat pedig az illetékes vonalparancsnokságokkal a menetkészültség elérését követően azonnal közölni kellett.[91]

A mozgósítást követően a 27. könnyű hadosztály szerkezete megváltozott. Gyalogezrede és tüzérosztálya ikreződött. A meglévő tényleges tiszti és legénységi állományt kettéosztották és a behívott tartalékosokkal feltöltötték. Ennek megfelelően alakult meg az 57. gyalogezred (ezredtörzs, 57/I., 57/II. és 57/III. zászlóaljak; parancsnok Gáll Sándor[92] alezredes) és a 27. tüzérezred (parancsnok Veress Zoltán[93] ezredes). A tüzérezred két osztálya az alábbiak szerint alakult:

---

[88] HL HM 12302/M. 1. b. – 1944.

[89] Uo.

[90] Mozgósítási hadianyag, amely a fegyverzetet és a szakfelszerelést tartalmazta.

[91] HL HM 12302/M. 1. b. – 1944.

[92] Gáll Sándor (Sepsiszentgyörgy, 1898. április 3 – Sződliget, 1962) ezredes. Az erdélyi bevonulás után mint ezred elsősegédtiszt a 27. székely gyalogezredhez került. 1941. november 1-én őrnaggyá léptették elő. A 2. hadsereg mozgósítását követően mint a rozsnyói 13/I. zászlóalj parancsnoka részt vett a doni harcokban. A hadműveleti területen 1942. október 29-én alezredessé nevezték ki. A visszavonulás alatt tanúsított vitéz magatartásáért a Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal kitüntetésben részesítették. Alakulatának hazatérését követően, 1943. június 2-án Marosvásárhelyre került, ahol 1944. március 10-ig a 27/III. zászlóalj parancsnoki tisztségét töltötte be. 1944. március 11-én a mozgósított 57. gyalogezred parancsnokaként részt vett a galíciai, az erdélyi és a magyarországi hadműveletekben. 1944. november 1-jén ezredes. Alakulatával 1945. május 11-én, az ausztriai Unterheidnél szovjet fogságba esett, ahonnan június 20-án szabadult.

[93] Veress Zoltán (Bánffyhunyad, 1896. február 2 – Budapest, 1985. január 5.) ezredes. Az erdélyi bevonulás idején őrnagyi rendfokozatban a HM kiképző osztályának tüzér előadója volt. Tisztségét 1942. április 1-jéig töltötte be, amikor a keleti hadszíntérre elvonuló IV. hadtestközvetlen munkácsi 24/II. közepes tarackos tüzérosztály parancsnokává nevezték ki. 1942. október 29-én ezredes. 1943. február 26-án III. fokú fagyással a marosvásárhelyi kórházba szállították, ahol augusztus 1-jéig ápolták. A doni arcvonalon szerzett érdemeiért a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét hadiszalagon a kardokkal adományozták számára. Felépülését követően átvette a 27. székely tábori tüzérosztály parancsnokságát. 1944. április 1-jéig tevékenykedett ebben a beosztásban. Ezt követően a galíciai, erdélyi és magyarországi hadszíntereken szeptember 15-ig a 27. székely tábori tüzérezred parancsnoka, december 20-ig a IX. hadtest tüzérparancsnok helyettese, 1945. február 23-ig a 27. székely gyaloghadosztály tüzérparancsnoka, április 25-ig pedig a VIII. hadtest tüzérparancsnoka volt. Ezután a felső-ausztriai katonai és polgári személygyűjtő állomások parancsnokává nevezték ki. 1945. május 4-én amerikai hadifogságba esett. Amerikai megbízás folytán november 30-ig a grieskircheni magyar járás parancsnoki tisztségét töltötte be.

a 27/I. tüzérosztály (parancsnok Gábossy László alezredes[94]) három ütege a békehadrendbeli 2. ütegből alakult. Az 1. és 2. ütegét 8 cm-es 5/8 M. tábori ágyúval, míg 3. ütegét 37 M. 10,5 cm-es könnyű tarackkal szerelték fel;

a 27/II. tüzérosztály (parancsnok. Görgényi László százados, majd őrnagy[95]) négy üteggel rendelkezett. A 4., 5. és 6. ütegét, amely a békehadrendbeli 1. ütegből alakult, 14/a (14) M. 10 cm-es könnyű tarackkal, 7. ütegét, amely a békehadrendbeli 3. ütegből alakult, 14 M. 15 cm-es közepes tarackkal szerelték fel.[96]

A mozgósított alakulatok Bátos, Benedekháza környékén 7-10 napot szántak a legénység összeszoktatására és a tartalékosok felkészítésére, majd a Honvéd Vezérkar főnöke 1. (hadműveleti) osztályának tájékoztatója szerint 1944. április 9-től elkezdődött a csapatok összevonása a felvonulási területre: Dés, Nagysomkút, Szilágycseh, Zilah körzetébe.[97] A csapatok összevonása egy-két hetet vett igénybe. Az utolsó szállítmányok (27/3. kocsioszlop részei), a menetkészültség hiánya miatt csak április 20-án érkeztek be. Ezzel egyidejűleg a 27. székely könnyű hadosztály-parancsnokságot kivonták a IX. hadtestparancsnokság alárendeltségéből és a keleti hadszíntérre elvonult, debreceni VI. hadtestparancsnokságnak (parancsnok Farkas Ferenc altábornagy[98]) rendelték alá.

A hadsereg-parancsnokság április 12. és 15. között Munkácsról Stryjbe települt. Április 15-én a Honvéd Vezérkar főnöke elrendelte a 27. könnyű hadosztály és a neki alárendelt IV/1. önálló gépvontatású közepes tüzérüteg, illetve IX/1. légvédelmi gépágyús üteg azonnali kiszállítását a hadműveleti területre.[99] Ezzel a seregtestnek az április 17-én megindult támadásban való részvételét remélte. A VI. hadtestparancsnokság (álláspontja április 21-től Máramarossziget) utasítása értelmében a csapatoknak Worochta–Lazescsina–Körösmező–Tiszaborkút körzetében kellett kirakodniuk. A csapatok hadműveleti területre való kiszállítása (Amália fedőnév alatt) szállítási nehézségekbe ütközött, és csak április 20-án kezdődött el. A rossz időjárási viszonyok miatt igen lassan haladt.[100] Április 22-én, noha a végszállítmányok kirakása csak 25-re volt várható, a seregtest azt a feladatot kapta, hogy a Czarny Czeremosz völgyébe nyomuljon előre, és a völgyet

---

[94] Gábossy László (Ditró, 1901. február 15 – Washington, 1977.) alezredes. Az erdélyi bevonulást követően, 1940. november 15-től mint ütegparancsnok, százados rendfokozatban a marosvásárhelyi 27. székely tüzérosztályhoz osztották be. 1942. március 30-án őrnaggyá, majd 1943. május 1-jén alezredessé nevezték ki. Alakulata mozgósítását követően a 27/II. tábori tüzérosztály parancsnokságával bízták meg, amelynek kötelékében 1944. április 1. és 1945. május 9. között frontszolgálatot látott el.

[95] Görgényi László (Versec, 1908. november 29 – ?) őrnagy. Az erdélyi bevonulás idején a 13. tábori tüzérosztálynál, majd 1941. január 1-jétől a 15. tábori tüzérosztálynál ütegparancsnok, századosi rendfokozatban. 1941. július 31-én Marosvásárhelyre vezényelték, ahol 1944. március 27-ig a 27. tábori tüzérosztálynál látott el ütegparancsnoki feladatokat A tüzérezred mozgósítását követően vette át a 27/I. tüzérosztály parancsnokságát. Osztályával részt vett a galíciai, az erdélyi és a magyarországi hadműveletekben. 1944. november 1-jén őrnaggyá nevezték ki. 1945. május 9-én szovjet hadifogságba esett, ahonnan 1948. szeptember 10-én tért haza.

[96] Ozsdolai gr. Kun Zsigmond m. kir. főhadnagy, ütegparancsnok, szíves elmondása szerint.

[97] HL HM M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztály Tájékoztató (a továbbiakban: VKF I. o. Tájékoztató) 1944. április 9.

[98] Farkas Ferenc (Kismarton, 1892. május 27 – Arnstorf [Németország], 1980. április 14.) altábornagy, 1944. november 1-jétől vezérezredes. 1943. augusztus 21-től 1944. október 16-ig a VI. hadtest parancsnoka volt, közben július 26. és augusztus 1. között ideiglenesen az 1. hadseregparancsnoki teendőket is ellátta. 1944. október végétől országos elhelyezési kormánybiztis.

[99] HL 101. Központi Szállítás Vezetőség (továbbiakban KSZV) naplója, 1944. április 15.

[100] HL 101. KSZV 1944. április 20.

Kutynál, illetve attól északnyugatra Kosownál zárja le, részeivel pedig a Putilla völgyében Szergienél biztosítson és vegye fel az összeköttetést a délre elhelyezkedő német LXXVIII. hadtest északi szárnyával.[101] A kirakott csapatrészek erőltetett menetben Zabien át már április 23-án megkezdték előnyomulásokat. Ékeik 24-én elérték a Czeremosz és a Putilla összefolyását, és felzárkóztak a Kuty–Kosow vonalra.

Április 26-án a 27. könnyű hadosztály felderítő osztálya Kutytól nyugatra, Tudiownál már harcérintkezésbe került az ellenséggel, egy ezredcsoportja (57/I. és 57/III. zászlóalj részei) pedig felzárkózott a felderítő osztályhoz. Ugyanakkor a 27/I. zászlóalj a Czeremosz és a Putilla összefolyásánál, a Kosowra támadó 27/III. zászlóalj felvonulását igyekezett biztosítani. 27-re virradó éjjel a VI. hadtestparancsnokságot távmondati paranccsal értesítették, hogy a 27. könnyű hadosztállyal – noha még részei felvonulás alatt álltak – vegye birtokba Kutyt, Kosowot, valamint Pistynt és biztosítson Jablonow felé. Április 27-én a seregtest körzetében fellángoltak a harcok.

A támadó zászlóaljak erőszakos felderítést hajtottak végre Kosow és Kuty irányába. A felderítés Kosowban csekély létszámú ellenséges erőt észlelt, így a parancsnokság egy zászlóaljját Pistynre irányította, ahol meglepetésre az 1. hegyidandár-parancsnokságot találta. Kuty előterében az 57/III. zászlóalj ékei már a nap folyamán harcban álltak az oroszokkal. Harmat Ferenc tartalékos zászlós, az 57/III. zászlóalj 8. századának nehézfegyverszakasz parancsnoka így emlékszik vissza az eseményekre: „Délelőtt 10 óra felé, ez április 27-én történt, az a parancs jött, hogy Szerencs[102] irányába készítsünk védőállásokat. Alig kezdtük meg a munkát, jött egy másik parancs, azonnal felszerelni, menet lesz. Most már az események gyors egymásutánban követték egymást. Egy fél óra múlva előre megyünk a falu keleti szegélyéhez és ott maradunk készenlétben. Elölről heves puskatűz, géppisztoly és géppuskakattogás. A házak és a fák még teljesen eltakarják a kilátást. Fél óra múlva parancs fut be, hogy az első szakasz menjen előre. Antal Kis Béla zászlós[103] előre vezeti szakaszát. Még egy bíztató mosoly, aztán eltűnik embereivel a házak közt. Most már feszült a légkör... ismét erősödött a tűzharc, és most már tudjuk, hogy a mieink is, az első szakasz, bent van a tűzben. Közben kapjuk a hírt, hogy Körmendy István főhadnagy, segédtiszt a karján sebesült, de azért feladatát pontosan ellátja... Én a IV. szakasz helyett átvettem a II. szakasz felett a parancsnokságot... kb. 4-500 méterre lehet a puskatűz, a falu első házainál... Egyszer csak fut egy hírvivő, hogy a századparancsnok menjen előre. Kezet fogunk Zolival,[104] átadja a hátramaradt rész fölött a pa-

[101] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. április 22.

[102] Téves a megnevezés. Feltételezhetően Czereczenka.

[103] Antal Kis Béla (Sajóvárkony, 1919. május 6 – Ózd, 1979. november 13.) tartalékos zászlós. Mint karpaszományos honvéd tényleges katonai szolgálatra 1940. december 6-án Marosvásárhelyre, a 27/III. zászlóalj 8. puskás századához vonult be. 1941 februárja és júniusa, illetve 1941 decembere és 1942 májusa között elvégezte a tartalékos tüzértiszti iskola két évfolyamát. 1942. október 1-jén tartalékos zászlóssá nevezték ki. 1943-ban egy hónapra a salgótarjáni 23/III. zászlóaljhoz vezényelték gránátvető tanfolyamra, majd szeptember 28-án leszerelték. A 27. könnyű hadosztály mozgósításakor hadiszolgálatra hívták be, s az 57/III. zászlóalj kötelékében mint aknavetőszakasz-parancsnok a keleti hadszíntérre került. 1944. április 27-én Tudiownál súlyosan megsebesült. 1944. december 10-ig a kőrösmezői, a debreceni, a kolozsvári és a zalaegerszegi hadikórházakban ápolták. Felépülését követően 1945. január 20. és március 30. között a barbacsi kiképző és felállító központnál teljesített szolgálatot. 1945. május 7-én angol hadifogságba került, ahonnan szeptember 28-án tért vissza.

[104] Keményffy Zoltán (Budapest, 1920. október 13 – Kuty, 1944. április 28.) főhadnagy. A keleti hadszíntérre 1944. április 21-én a mozgósított 57/III. gyalogzászlóalj 8. századának parancsnokaként vonult el, ahol fejlövés következtében hősi halált halt.

rancsnokságot és szalad előre... Az a hír szivárgott ki, hogy az orosz támadja a falut, és már elérte az első házakat és utcai harc van... kapom a parancsot, hogy azonnal menjek előre szakaszommal Gáll Sándor ezredparancsnokhoz. Óriási nyomás engedett föl szívemben, és mint egy megkönnyebbülve az eddigi feszültségtől, adom ki gyorsan a parancsokat az embereimnek, és máris rohanok előre a házsor oltalma alatt. Embereim az út két oldalán, a házak közt szivárognak. Elérem a parancsnok harcálláspontját, jelentkezem és várom a parancsot: szakaszommal azonnal menjek előre, mert az előre küldött első szakaszt szovjet túlerő támadta meg. Az elől lévő századparancsnoktól kapok további parancsot... Feszült figyelemmel viszem előre embereimet a házak, fák oltalma alatt. Nemsokára az utolsó házhoz érünk, mely egy nagy kiterjedésű fatelep. Embereim megállítom, én a farakások közt előremegyek, addig míg Zolit megtalálom. Egy deszkarakás mögül figyeli az eseményeket. A faraktár elején az oroszok már bent vannak. Tőlük balra hegyes oldal, bokrokkal, jobbra a Czeremosz. Gyorsan határozni kell, vagy itt vesszük fel a harcot a kb. 50 méterre bujkáló oroszokkal, vagy oldalról, a hegyről tüzelve zavarjuk ki a telepről. Zoli gyorsan kiadja a parancsot, hogy menjek az oldalba és onnan támogassam őket, addig ő kitart. Azonnal rohanok vissza az embereimhez, és a magas kerítés oltalma alatt haladunk a cél felé. Alig megyünk 20 métert, egyszer csak körülöttünk kezdenek hullani az aknagránátok... Egy pillanatra megdermedek. Az első tűz és szinte tehetetlen vagyok. A kerítéshez lapulok, mert megint hallom a vészes sivítást. Egy jókora szilánk veszedelmes zümmögéssel az orrom előtt egy arasznyira üti át a palánkot... Intek az embereimnek, hogy tovább fussunk, ki ebből a pokolból... öt perc múlva nagyszerű kilátás nyílik az alattunk elterülő fatelepre... Az oroszok ugrálnak farakástól-farakásig és erős géppisztolytüzükkel szorítják a mieinket. Azonnal megállást vezényelek, mindkét golyószórómat tüzelőállásba és máris pattognak a lövedékek az orosz katonák közt...a váratlan tűz, mely teljesen oldalba kapta az oroszokat megállásra kényszerítette őket, sőt, egy pár pillanat múlva mennek is vissza a telepről a bozótosba. Négy orosz hulláját látom alattunk feküdni... Embereink már ott mozognak közöttük, cserkésznek, fésülik át a bozótost. Lassan sötétedni kezd. Úgy érzem mára befejeztük. A telep a miénk, az első szakasz már ássa be magát estére... Itt hallom, hogy Antal Kis megsebesült és még egy halottunk is van..."[105]

Az ellenség visszaszorítását követően a további szándék Kuty elfoglalása, az arcvonal tartása a Pruttól délre, valamint az elfoglalt területek biztosítása a további támadó hadműveletekhez volt.[106] A város elfoglalására az 57. gyalogezred két zászlóalja kapott parancsot. Ennek értelmében az 57/III. zászlóalj (parancsnok Hamza Gábor őrnagy[107])

[105] *Harmat:* i. m. 21. o.

[106] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. április 27.

[107] Hamza Gábor (Máramarossziget, 1905. november 27 – ?) őrnagy. Az erdélyi bevonulás előtt a 29. határvadász-zászlóalj parancsnoka volt. 1940. szeptember 1-jétől a marosvásárhelyi 27. székely gyalogezredhez vezényelték, ahol zászlóalj- és iskolaparancsnoki, valamint ezred segédtiszti beosztásokban teljesített szolgálatot. 1943. augusztus 1-jén őrnaggyá nevezték ki. A 27. könnyű hadosztály mozgósítását követően, 1944. április 1-jén a hadműveleti területre az 57/III. zászlóalj parancsnokaként vonult el. Részt vett a galíciai, az erdélyi és a magyarországi hadműveletekben. A harctéren nyújtott kiváló teljesítményéért a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje hadidíszítménnyel és kardokkal kitüntetést adományozták számára. 1945. március 1-jétől a 27. gyaloghadosztály kiképző zászlóaljának parancsnoki teendőit látta el. Alakulatával május 14-én szovjet fogságba esett, ahonnan 1948. július 17-én jött haza.

északkeleti, az 57/I. zászlóalj (parancsnok Bándy Pál százados[108]) pedig délkeleti irányból támadott. Az 57/II. zászlóalj (parancsnok Dala Lajos százados[109]) Uscie Putillánál biztosított. A tüzérségi támogatást a 27/I. tüzérosztály látta el. A felületesen végrehajtott felderítés miatt a gyalogezred-parancsnokság nem rendelkezett kellő információval a várost védő szovjet erőkről és azok elhelyezkedéséről, így a helységharcra képzetlen és megfelelő harci tapasztalattal nem rendelkező alakulataira olyan feladatot bízott, amelynek sikere kérdéses volt, és amiért a csapatok nagy árat fizettek.

A támadás április 28-án reggel 7 órakor, csekély tüzérségi előkészítés után – megjegyzendő, hogy a felületes tájékoztatás miatt a támadáshoz csak a 27/I. üteg két lövege nyújtott tűztámogatást![110] – indult, és kezdetben lendületesen haladt. A támadó ékeknek sikerült az ellenséget a helység belseje felé szorítani: „Háztól-házig, lépésről-lépésre küzdöttük magunkat előre. A csendes város igen megélénkült. Minden házból tüzeltek ránk, úgy hogy a levegő tele volt repdeső ólmokkal és nem tudtuk, hogy mikor ütközik egy belénk... Embereim közül 15 kitartott. Látva, hogy én jövök, ők is jöttek utánam. Egy pár veszélyes házat maradék kézigránátjainkkal füstöltünk ki. Ez kimondott szórakozásnak tetszett. Egy jó pár órán keresztül így tartott. 12 felé járt már az idő, mikor már csak puskalőszerünk volt, egy kevés. Utánpótlásnak semmi híre. Már majdnem a város közepe táján jártunk, mikor egy templom mellett elakadt a támadásunk. Nem tudtunk sehogy előre menni, mert ahogy egy emberünk előre akart mozogni 10-15 ellenséges fegyver vette tűz alá. Mivel létszámunk megfogyatkozott, nem tudtuk széles vonalon biztosítani magunkat, és így az ellenség ezt észrevette, és mindkét oldalról kezdett heves tűzzel előbbre jönni. Nekik a falakon keresztül is voltak titkos utjaik, és mivel jól ismerték a várost is, igen könnyen ment nekik. A lőszerünk már fogytán volt és így az egyik házban összegyűltünk haditanácsra... A tanácson megállapítottuk, hogy így tarthatatlan a helyzet és vissza kell húzódnunk, mert egy fél órán belül bekerítenek. Megtesszük az előkészületeket, és hátrahagyva a biztosító részleget, Zoli parancsára megindulok hátra. A terv szerint a város utolsó házainál kezdődő emelkedéseken rendezkedünk be védelemre. Zoli a század többi részével mindaddig ott marad, míg én az ő visszavonulásukat tudom fedezni. Már kapaszkodom fel a lejtőre, mikor látom, hogy a visszamaradt rész mint gazdátlan nyáj, szinte menekül hátra... egyik szakaszvezető fut felém és sírástól összeszorult torokkal kiáltja, hogy a főhadnagy úr elesett és vegyem át a századparancsnokságot. Mintha villámütés ért volna. Végre kinyögöm: mi történt? Azt feleli, mikor egy kerítésen mászott át, egy orosz katona egyik közeli házból rálőtt, pont fején találta és azonnal

[108] Bándy Pál (Balázsfalva, 1911. november 27 – ?) százados. Az erdélyi bevonulást követően, 1940. december 1-jétől mint századparancsnok főhadnagyi, majd 1942. március 30-tól századosi rendfokozatban a sepsiszentgyörgyi 27/I. zászlóalj kötelékében teljesített szolgálatot. 1944. március 23-tól az 57/I. zászlóalj parancsnokaként vonult el a keleti hadszíntérre. Részt vett a galíciai, az erdélyi és a magyarországi hadműveletekben. 1944. december 1-jétől a 27/II. zászlóalj parancsnoki teendőit látta el. Ausztriába visszavonult alakulatát 1945. március 27-én elhagyta, és a szovjet csapatok elől bujkálva tért haza.

[109] Dala Lajos (Paks, 1913. január 21 – ?) százados. Az erdélyi bevonulást követően a 27/II. zászlóalj állományába került, ahol főhadnagyi rendfokozatban először anyagi tiszt, majd a 4. század parancsnoka volt, 1942. március 31-től századosi rendfokozatban. A 27. könnyű hadosztály mozgósításakor kinevezték az iker (57/II.) zászlóalj parancsnokának, amellyel 1944. április 1-jén hadműveleti területre vonult. Részt vett a galíciai, majd az erdélyi harcokban. 1944. november 7-én a tiszavalki hídfőállásban aknagránáttól megsebesült. 1945. február 13-ig a szombathelyi kórházban ápolták. Csapattestéhez visszatérve Ausztria területén a szovjet csapatok fogságába került, de 60 emberével együtt hazairányították.

[110] Ozsdolai gr. Kun Zsigmond, tüzér főhadnagy szíves elmondása szerint.

meghalt. Elhozni nem tudták, mert ott már oroszok vannak... Ahol a hírt kaptam, megkapaszkodtam és megnyitottam a tüzet az oroszokra... Mivel teljesen fedetlenek voltunk elrendeltem, hogy a mögöttünk lévő, biztosabb menedéket nyújtó domb mögé vonuljunk vissza... Még szóhoz sem jutottam, mikor ismét hallom a vészes sivító hangot, és egymásután csapódnak be a gránátok... és a következő pillanatban máris erős ütést érzek a bal lábamon, majd forróság önti el... Borzasztó bágyadtságot érzek, és egy pár pillanat múlva elvesztettem az eszméletemet."[111] – olvassuk Harmat Ferenc tartalékos zászlós memoárjában.

A partizánegységek és a menetből bevetett szovjet csapatok ellentámadása fokozatosan kiszorította a városból a magyar alakulatokat. Az 57/III. zászlóalj zömét bekerítették. A bekerített részeket önkéntes rohamvállalkozással 29-re virradó éjjel sikerült nehézfegyvereivel együtt kimenekíteni. A vállalkozást vezető Szabó Béla[112] főhadnagy (később százados), a 9. lövészszázad parancsnoka, ezért méltán kapta meg a Magyar Érdemrend lovagkeresztjét hadiszalagon a kardokkal. Az ellenség térnyerése miatt az ezredparancsnokság kénytelen volt csapatait a várostól nyugatra lévő biztonságosabb magaslatokra visszavonni. A 27. tábori tüzérosztály Tudiow keleti határában lévő ütegeit is hátravonták. A veszteségek igen nagyok voltak: hősi halált halt Keményffy Zoltán főhadnagy, a 8. lövészszázad parancsnoka, illetve Tőzsér Károly tartalékos zászlós,[113] szakaszparancsnok. Súlyosan megsebesült Polgári Ferenc hadnagy[114] a 2. lövészszázad és Csaba Károly tartalékos zászlós,[115] az 1. lövészszázad parancsnoka, valamint Buzogány

[111] *Harmat:* i. m.

[112] Szabó Béla IV (Eger, 1915. április 8 – ?) százados. Az erdélyi bevonulás idején őrsparancsnoki, puskás-, géppuskás- és pótszázad-parancsnoki, valamint alantos-, illetve segédtiszti beosztásban az 1. határvadászzászlóaljnál teljesített szolgálatot. 1940. november 18-án a marosvásárhelyi 27/III. zászlóalj állományába került, ahol előbb mint puskás és géppuskás századparancsnok, később alantos-, illetve zászlóalj segédtisztként tevékenykedett. 1942. október 15. és december 15. között a 32. határvadász-zászlóaljnál alantos tiszt és géppuskásszázad-parancsnok, 1943. május 1-jéig pedig a 9. határvadászdandárnál segéd-, állomás- és gépkocsitiszt volt. Ezt követően visszakerült Marosvásárhelyre, ahol 1943. október 15-ig a 27/III. zászlóaljnál puskásszázad-parancsnokként, majd 1944. április 7-ig állomás tisztként teljesített szolgálatot. A 27. székely könnyű hadosztály mozgósítását követően, mint az 57/III. zászlóalj 9. lövészszázadának a parancsnoka vonult el a keleti hadszíntérre. 1944. április 28-án, a Kuty-i ütközetben véghezvitt fegyverténye'ért, amikor zászlóalja zömét a bekerítésből kihozta, a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje hadiszalagon a kardokkal kitüntetést adományozták számára. Május 9-től az 57/II. zászlóalj 5. lövészszázadának, majd október 7-től a 27. gyaloghadosztály különleges anyagi törzsének parancsnokságát vette át. 1944. július 1-én századossá nevezték ki. 1945. május 11-én Ausztria területén amerikai hadifogságba esett, ahonnan 1946. február 10-én tért haza.

[113] Tőzsér Károly (Béta, 1915. január 24 – Kuty, 1944. április 28.) tartalékos zászlós. A marosvásárhelyi 57. gyalogezred III. zászlóaljának szakaszparancsnokaként vonult el a keleti hadszíntérre. 1944. április 28-án Kutynál, medencelövés következtében hősi halált halt. A tudiowi hősi temetőben temették el.

[114] Polgári Ferenc (Bécs, 1912. szeptember 6 – ?) tartalékos hadnagy. Az erdélyi bevonulás idején mint géppuskásszázad-parancsnok a 11/III. zászlóaljnál teljesített szolgálatot. 1941. január 1-jén tartalékos hadnagygyá nevezték ki, majd nem tényleges viszonyba helyezték. 1943. augusztus 1-én fegyvergyakorlatra a sepsiszentgyörgyi 27/I. zászlóaljhoz hívták be, ahol augusztus 28-ig szakaszparancsnokként tevékenykedett. A 27. könnyű hadosztály mozgósítását követően újból behívták, s az 57/I. zászlóalj 2. lövészszázadának parancsnokaként vonult el a keleti hadszíntérre. 1944. április 28-án Kutynál megsebesült. Augusztus 20-ig a kalocsai hadikórházban ápolták. Felépülését követően előbb Sepsiszentgyörgyön a pótkeretnél zászlóaljvonat-, a visszavonulás alatt pedig a 2. tábori póthadosztálynál seregvonat-parancsnoki beosztásban szolgált. 1945. április 23-án alakulatával amerikai hadifogságba esett. Egy franciaországi fogolytáborba szállították, ahonnan október 15-én szabadult.

[115] Csaba Károly (Szomolány, 1915. január 10 – ?) tartalékos zászlós. 1939. október 5-én tényleges szolgálatra a villányi 15. határvadász-zászlóaljhoz hívták be. Az erdélyi bevonulás után átkerült a sepsiszentgyörgyi 27/I. zászlóalj állományába, ahol mint hadapród őrmestert 1941. október 5-én leszerelték. 1941. október 10-én

Mózes,[116] Harmat Ferenc, Móricz István[117] és Szentgyörgyi András[118] tartalékos zászlós, szakaszparancsnokok. A támadásban részt vett két zászlóalj 17 hősi halottat vesztett. Ugyanezen a napon a szovjet erők a 27/I. zászlóalj támadását Pistyntől északkeletre, Mikietynce környékén megállították. A fokozódó ellenséges ellenállás miatt a hadosztály-parancsnokság a támadó hadműveleteket minden szakaszon beszüntette, és csapatait az elért vonalak megtartására utasította. A kimerült csapatok védelemre rendezkedtek be.

A hadműveleti területen lévő hadosztályok egyik érzékeny pontját a gyenge páncélelhárítás jelentette. Ez alól a 27. könnyű hadosztály sem volt kivétel. Az ezred-, illetve zászlóaljközvetlen páncéltörő alakulatoknak 37, illetve 40 mm-es ágyúi nagyrészt hatástalanok maradtak a szovjet harckocsikkal szemben, ami gyakran súlyos következményekkel járt a gyalogságra nézve. Ennek a helyzetnek a javítását célozta a HM 1944. április 28-án kiadott rendelete. E szerint a hadműveleti területen lévő gyaloghadosztályok ezredközvetlen páncéltörőágyús-századait, a németek által rendelkezésre bocsátott 75 mm-es páncéltörő ágyús anyaggal, valamint a HM által biztosított gépkocsivezetőkkel és gépjárművekkel, nehéz páncéltörőágyús-századokká fegyverezték át.[119]

A 27. könnyű hadosztály esetében csak a 27. gyalogezred páncéltörőágyús-századát tudták teljes mértékben átfegyverezni, ugyanis a németek által átadott 31 darab nehéz páncéltörő ágyúval még négy (1., 10., 12. és 13.) páncéltörőágyús-századot kellett felszerelni. Így az ikerezred páncéltörőágyús-százada zömmel a mozgósítási anyaggal maradt felszerelve. A hadműveleti területen történt átfegyverzés és átképzés a század II. és III. szakaszát érintette. Az I. szakaszt ugyanis az esztergomi kiképzőtáborban képezték, és onnan került május 7-én teljesen gépkocsizóvá átszervezve, közvetlenül a hadműveleti területre. Az esztergomi táborból induló, teljesen gépkocsizó szervezetű I. szakasszal, valamint a HM által biztosított gépjárművekkel a páncéltörő századot összesen három darab szóló motorkerékpárral, egy oldalkocsis motorkerékpárral és kilenc Botond vontatóval, illetve még egy Botond tehergépkocsival látták el. (Utóbbit lőszerszállításra használták.) A nehéz páncéltörőágyús-raj egy fő kezelő többszükségletét a hadműveleti területen, az átfegyverzés során egyenlítették ki. E célra hátországi személyzet kiszállítását nem engedélyezték. Az átfegyverzés után a század feleslegessé vált 37 és 40 mm-es pán-

---

tartalékos zászlóssá léptették elő. 1942. május 5. és 31. között átképzésre, majd 1943. augusztus 1. és 30. között – mint újonckiképző – csapatszolgálatra volt behívva. A 27. könnyű hadosztály mozgósítását követően hadiszolgálatra hívták be, s mint az 57/I. zászlóalj 1. lövészszázadának parancsnoka 1944. március 1-jén a galíciai hadszíntérre vonult el. 1944. május 28-án Kutynál súlyosan megsebesült. Október 1-jéig a kalocsai hadikórházban ápolták, majd végleg leszerelték.

[116] Buzogány Mózes (Újszékely, 1906. december 19 – ?) tartalékos zászlós. 1941 márciusában átképzésre a sepsiszentgyörgyi 27/I. zászlóaljhoz hívták be. Júliusban leszerelték, majd 1942. március 10. és június 14., valamint 1943. június 1. és augusztus 1. között alakulatánál szakaszparancsnokként fegyvergyakorlatot teljesített. 1942-ben tartalékos zászlóssá nevezték ki. A 27. könnyű hadosztály mozgósításakor frontszolgálatra hívták be, és az 57/I. zászlóalj kötelékében, mint szakaszparancsnok a keleti hadszíntérre került. 1944. április 28-án Kutynál súlyosan megsebesült. További sorsáról nincs adat.

[117] Móricz István (Sepsiszentgyörgy, 1910 – Sepsiszentgyörgy, 1994. [?]) tartalékos zászlós. 1944. április 21-én az 57/I. zászlóalj kötelékében, mint szakaszparancsnok vonult el a keleti hadszíntérre. 1944. április 28-án Kutynál megsebesült.

[118] Szentgyörgyi András (Nagysolymos, 1908 – ?) tartalékos zászlós. 1944. április 21-én az 57/I. zászlóalj szakaszparancsnokaként vonult el a keleti hadszíntérre. Április 28-án Kutynál megsebesült. További sorsáról nincs adat.

[119] HL HM Eln. I/ny. 1944/13055/M., 1. pont.

céltörő ágyúit és addigi lőszeres kocsijait a veszteségek pótlására használták fel. A fennmaradó fölösleget pedig a hátországba szállították.[120]

Április 29-én a seregtest északi szárnyán védekező 27/I. zászlóaljat erős ellenséges támadás érte. A harcok során a zászlóaljat az ellenség Pistyntől nyugatra vetette vissza. A helyzet kritikussá vált, ugyanis a támadást nem sikerült időben feltartóztatni, így egyes ellenséges részek egészen Szeszoryig jutottak előre, sőt a helységbe is behatoltak. Kosownál, a 27/III. zászlóalj vonalán is megélénkült a harctevékenység. A túlerőben támadó ellenség a zászlóaljat május 2-án a helységből kiszorította. A késő estig tartó súlyos harcokban az ellenség előnyomulását Kosowtól nyugatra sikerült ugyan feltartóztatni, de a település végleg szovjet kézen maradt. A harcok idején, az arcvonal mögött élénk partizántevékenység folyt, amit a hadosztály-parancsnokság önerőből igyekezett felszámolni.[121] A támadó hadműveletek északkeleti irányú eltolódása, illetve az arcvonal nagy kiterjedése miatt a 27. könnyű hadosztály-parancsnokság a Kutytól délre húzódó Putilla-völgyet saját egységekkel nem tudta lezárni. Emiatt a seregtest jobb szárnya veszélyeztetetté vált. Május 1-jén a völgy biztosítására határvadász részek (a 66. határvadász-csoporttól) előrevonását kérte, amelyek május 3-án a seregtest területére meg is érkeztek, és megkezdték az ott védekező 57. gyalogezredbeli részek felváltását.[122]

Május 4-én a 33. hegyivadász-zászlóalj által támogatott 27/I. zászlóalj egy utolsó kísérletet tett Pistyn elfoglalására. A támadás az erős ellenséges tűzben csekély térnyerés után elakadt, majd a következő nap végrehajtott szovjet ellenlökés a támadó csoportot kiindulási állásaiba vetette vissza. A harcok a térségben május 11-ig elhúzódtak. Ezt követően, május 10. és 18. között a hadijelentések csupán helyi jellegű járőr, illetve felderítő vállalkozást említenek Pistyn, Kuty–Wyznica, Wizenka és Kosow–Moskalowka körzetében. Ezek azonban számottevő eredményt nem hoztak. A seregtest arcvonalán több hónapos állóháború alakult ki.[123] A harcok nagyon megviselték a 27. könnyű hadosztályt. Alakulatai, a nagyobb harcértéket képviselő szovjet csapatokkal[124] vívott súlyos harcokban április 17. és május 15. között az alábbi veszteségeket szenvedték el: 5 tiszt, 91 fő legénység hősi halott, 12 tiszt, 271 fő legénység sebesült, 1 tiszt és 37 főnyi legénység pedig eltűnt.[125]

Május végére, a védelmi harcok következtében meggyengült 27. könnyű hadosztály számára lehetetlenné vált a több mint 30 km-es arcvonal további tartása. Ezért a német vezetés Kuty-i és kosowi völgyek biztonságosabb lezárása érdekében, a korábban létesített Kárpát felderítő- és Kárpát kapocs ezred összevonásával, május 31-én létrehozta a Schleebrugge dandárt.[126] A német alakulatokat (a 7. és 16. páncéloshadosztály felderítő osztályai, a 168. és 367. lövészzászlóaljak, illetve a 100. utászzászlóalj), valamint az Uscie Putillánál leváltott 57/II. zászlóaljat magába foglaló dandárt a 27. könnyű hadosz-

[120] HL HM Eln. 1/ny. 1944/13055/M., 1. pont.

[121] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. május 3.

[122] Uo.

[123] Uo., 1944. május 5–10.

[124] A 27. könnyű hadosztály sávjában a szovjet 2. gárda légideszant-hadosztály tevékenykedett.

[125] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. május 15.

[126] Uo., 1944. június 1.

tály-parancsnokságnak rendelték alá, és már május 1-jén megkezdte a Kuty és Kosow területén elrendelt felváltást. Ennek következtében a seregtest sávja összeszűkült. Alakulatai a két völgy között kerültek bevetésre.

Június elejétől az 1. hadsereg egész arcvonalán élénk felderítő tevékenység kezdődött. „...Már kora reggel elterjedt a híre, hogy az oroszok, akik az utóbbi időben ugyancsak fokozták felderítő tevékenységüket, a velünk szemben lévő hegyen megtizedelték a hegyivadászainkat. Most is a rajunkból egyedül mentem, de az egész zászlóaljból két század vonult ki. Ismét Gáll alezredes vezetett. Már jól fent volt a nap, mikor a hegy dereka táján megtaláltuk Elekes zászlós[127] holttestét. Csizmáit lehúzták, sapkáját, zubbonyát szintén. A nadrágja is le volt húzva térdig. Óvatosan vonultunk a falu felé (Wyznica), amikor a bozótosból két véres honvéd bújt ki. Elmondták, hogy felderítésre mentek Elekes zászlós vezetésével, de csapdába csalták őket, és csúnya közelharcban szétugrasztották..., a sebesülteket fogságba hurcolták..." – írja Erdélyi Imre volt m. kir. tizedes egyik vállalkozásukról[128]. E század- és zászlóaljszintű vállalkozások a könnyű hadosztály arcvonalán főleg Pistyn és Kosow körzetében voltak számottevőek, amint azt a hadijelentések is jelzik: „A 27. könnyű hadosztály a nap folyamán egy-két szakasz erejű ellenséges támadást vert vissza Pistynnél. Az esti órákban az ellenség zászlóaljnyi erővel a támadást megismételte... a VI. 9-én este megindult zászlóalj erejű ellenséges támadást részben közelharcban a helyi tartalékok ellentámadásával visszaverte"[129] – olvassuk a június 9-i és 10-i jelentésben. Mivel a felderítő vállalkozások egy nagyobb szabású ellenséges támadást sejtettek, ezért a a hadsereg-parancsnokság vezetési törzsét június 14-én Bohorodczanyra vonta vissza. A hadosztály-parancsnokság Zabie-Slupejkán maradt.

A 27. könnyű hadosztály eddigi veszteségeinek pótlására, a hátországban még 1944. április 28-án megalakult pótalakulatoktól, június 10-ével kezdődően 41 tiszt és 1113 legénységi állományú került ki a hadműveleti területre. Az utolsó egység (a 27. felderítő menetszázad) június 20-án lépte át a határt.[130]

Június 17-én az 1. hadsereg déli sávját Roztokival (Kutytól DNY-ra a Czeremosz völgyében) bezárólag a 2. hegyidandár vette át, és ellenséges behatás nélkül arcvonalát a Lopuchna és Roztoki közötti gerincvonalra tolta előre. Ez idő alatt a 27. könnyű hadosztály arcvonalán szórványos zavarótűz és kisebb támadások voltak.[131]

Június közepétől a keleti arcvonal heves harcok színterévé vált. Június 21-én a szovjet csapatok a Heeresgruppe Mitte ellen nagyszabású offenzívát indítottak, amely a Heeresgruppe Nordukraine védőszakaszára is kiterjedt. A 4. és 1. Ukrán Front Lemberg irányába kibontakozó támadását a német hadvezetés más frontokról elvont erőkkel igyekezett felfogni. Az erőelvonás az 1. hadsereget s ezen belül a 27. könnyű hadosztályt is érintette. Az alárendeltségébe tartozó Schleebrugge dandárt június 23-án feloszlatták. A dandárnak alárendelt német 7. páncélos felderítő osztályt kivonták az arcvonalból, és be-

[127] Elekes Pál (Érd, 1919. szeptember 4 – Wyznica, 1944. június 5.) tartalékos zászlós. 1944. április elején a sepsiszentgyörgyi 57/I. zászlóalj szakaszparancsnokaként vonult el a keleti hadszíntérre. 1944. június 5-én egy felderítő járőrözés során, Wyznica közelében haslövés következtében hősi halált halt. Roztokiban temették el.

[128] Erdélyi Imre m. kir. tizedes emlékei. Kézirat. 32. o.

[129] HL VKF I. o. Tájékoztató, 1944. június 9–10.

[130] HL 101. KSZV naplója, 1944. június 10–17.

[131] HL VKF 1. o. 1944. Tájékoztató, 1944. június 17.

vonult a német 7. páncéloshadosztályhoz. Ezt az erőelvonást a szovjet felderítés azonnal észlelte s ennek eredményeként június 25-én Kosownál, a 27/III. zászlóalj arcvonalát erős tűzelőkészítés után heves támadás érte, és azt mintegy 400 m szélességben és 300 m mélységben visszanyomta. A betörést sikerült elreteszelni, de a megtisztítására indított ellentámadás nem járt eredménnyel. „... az 57-esek tisztikara valami továbbképzésen volt, őket is áthozták és bevetették. Tőlünk, Nagy Zoli[132] a géppuskás elesett, Medgyesi[133] haslövést kapott, elesett, Strömpel[134] megtelt aknaszilánkkal, hátravitték, Peiker Lacit,[135] a kis hadapródot pedig géppuskástól elvitték. Mikor Medgyesi elesett, Zöldi Sanyi[136] lett a századparancsnok. Ő is megtelt aknaszilánkkal, őt is elvitték. Úgy, hogy mikor visszakerültem én voltam talán az egyetlen még épségben lévő tiszt a zászlóaljból..." – emlékszik az eseményekre Ambrus Péter tartalékos zászlós.[137] Az ún. Szőrős dombért[138]a következő napokban súlyos, veszteségteljes harcok folytak.

Mivel az említett magaslat harcászati szempontból fontosnak bizonyult (az arcvonal mögötti területeket jól be lehetett látni és lőni) birtoklása mindkét fél számára igen fontos volt. Ennek érdekében hadosztály-parancsnokság a térségben lévő, minden rendelke-

---

[132] Nagy Zoltán (Tarnaőrs, 1919. december 9 – Kosow, 1944. június 25.) tartalékos zászlós. Az 1944 márciusában elvonuló 27/III. zászlóalj kötelékében, mint géppuskás szakaszparancsnok került ki a keleti hadszíntérre. Medgyesi Lajos százados zászlóaljparancsnokká való kinevezését követően átvette a géppuskás század parancsnokságát. 1944. június 25-én Kosownál a súlyos védelmi harcok alatt fejlövés következtében hősi halált halt. A horodi hősi temetőben temették el.

[133] Medgyesi Lajos (Barcs, 1907. november 16 – Krzyworownia, 1944. június 25.) százados. 1944 márciusában a 27/III. zászlóalj géppuskás századának parancsnokaként vonult el a keleti hadszíntérre. Egy hónappal később a leváltott Weöreös Kálmán alezredes helyett ideiglenesen átvette 27/III. zászlóalj parancsnoki teendőit. 1944. június 25-én Krzyworowniánál egy rohamvállalkozás alatt haslövés következtében hősi halált halt. A krzyworowniai hősi temetőben temették el.

[134] Strömpel István (Balavásár, 1916. március 23 – Marosvásárhely, 1995. augusztus 9.) tartalékos zászlós. 1942. április 23-án átképzésre a marosvásárhelyi 27/III. zászlóaljhoz hívták be. Ennek befejeztével, október 1-jén szerelték le. 1943. január 26. és március 1., valamint augusztus 9. és szeptember 18. között a fenti zászlóaljnál szakaszparancsnoki beosztásban fegyvergyakorlatot teljesített. 1943. május 1-jén tartalékos zászlóssá nevezték ki. 1944. március 23-án, a 27. könnyű hadosztály mozgósításakor hadiszolgálatra hívták be, s mint a 27/III. zászlóalj szakaszparancsnoka, hadműveleti területre került. A Kosow környéki súlyos harcokban 1944. június 28-án megsebesült. Szeptember 1-jéig az 558. hadikórházban ápolták, majd négy hét egészségügyi szabadság után végleg leszerelték.

[135] Peiker László (Miskolc, 1919 – ?) hadapród őrmester. A 27/III. zászlóalj kötelékében, 1944. április elején, mint géppuskás szakaszparancsnok vonult el a keleti hadszíntérre. 1944. június 25-én, a szovjet csapatok kosowi áttörését követő harcok alatt nyoma veszett.

[136] Zöldi Sándor (Marosvásárhely, 1915. június 15 – Marosvásárhely, 1952. augusztus 27.) tartalékos zászlós. Az 1944 márciusában mozgósított 27/III. zászlóalj kötelékében, mint aknavetőszakasz-parancsnok került ki a keleti hadszíntérre. 1944. június 26-án az ún. Szőrős-dombért vívott harcokban szilánksérülést szenvedett.

[137] Ambrus Péter (Battonya, 1916. szeptember 12. –) tartalékos zászlós. 1941 augusztusában átképzésre a marosvásárhelyi 27/III. zászlóaljhoz hívták be. Innen egy hónapra géppuskás kiképzésre Parajdra vezényelték. Októberben, mint hadapród őrmester szerelt le. 1942-ben Árkoson és Nagyváradon, 1943-ban pedig Várpalotán volt átképzésen. 1943-ban tartalékos zászlóssá nevezték ki. A 27. könnyű hadosztály mozgósítását követően a 27/III. zászlóalj kötelékében, mint géppuskás szakaszparancsnok 1944. március 22-től frontszolgálatot teljesített. A Kosow környéki harcok alatt rövid ideig géppuskás századparancsnoki, illetve zászlóaljparancsnok helyettesi beosztásban is szolgált. 1944. július 12-én Horodnál szilánksérülést szenvedett. Felépülését követően részt vett az erdélyi és a magyarországi hadműveletekben. 1944. november 11-én Mezőkövesdnél súlyosan sebesült. Az egri, a putnoki, a rozsnyói és a landshuti kórházakban ápolták. 1945 januárjában Szombathelyre került, ahol az ún. kámoni részlegnél századparancsnokként teljesített szolgálatot. Alakulatával 1945 márciusában szovjet hadifogságba esett, ahonnan 1948 júniusában tért haza.

[138] A 710-es magassági pont. Nevét az aknabecsapódások által letarolt fákról kapta.

zésre álló erőt bevetett. A harcokba június 27-től a 66. határvadász-csoporttól átvezényelt 20. és 31. határvadász kerékpáros századok, valamint a 2. hegyidandár 13. hegyivadász-zászlóalja is bekapcsolódott. A régi főellenállási vonalat azonban így sem sikerült visszaszerezni. A veszteségek igen nagyok voltak. Egy június 29-én kelt jelentés szerint „a 27. hadosztálynál a Kosow körüli harcokban 28-án estig a veszteség 43 elesett, 242 sebesült" volt.[139] A helyi rohamcsoport vállalkozások eredménytelensége miatt, az elvesztett arcvonal visszaszerzésére a hadsereg-parancsnokság szervezett ellentámadást. Ennek támogatására július 1-jén a hadosztály-parancsnokságnak alárendelték a 34. tábori tüzérosztályt, valamint a 2. hegyidandár 10. hegyivadász-zászlóalját. Utóbbit Tudiowba irányították. Ugyanakkor a 20. és 31. határvadász-zászlóaljak kerékpáros századaiból, valamint a 27. felderítő osztály kerékpáros századából rögtönzött kerékpáros zászlóaljat hoztak létre.[140]

A németek Minszknél elszenvedett vereségét követően a német 16. páncélos felderítő osztály és a német 100. utászzászlóalj július 3-án kivált a 27. könnyű hadosztály kötelékéből. A következő napokban Kosownál és Kutynál váltakozó intenzitással elhárító harcok folytak. Az ellenség több ízben megismételt támadásait a védők sokszor közelharcban hárították. Július 6-án a 27. könnyű hadosztály-parancsnokság a 2. hegyidandár arcvonala felett is átvette a parancsnokságot. A dandár 11. hegyivadász-zászlóalját a székely seregtestnek rendelték alá. A hadsereg-parancsnokság által kezdeményezett támadáshoz további csapatösszevonásra került sor. Főleg a tüzérség kapott jelentős támogatást július 9-én, a IX. gépvontatású közepes tüzérosztály és a 151. sorozatvető tüzérosztály Jaworowba történt átirányításával.

A tervezett támadás július 11-én indult meg. Nuridsány Tibor elmondása szerint „...az összevont tüzérség egy óra hosszat olyan össztüzet bocsátott a dombra, hogy a támadó csapatok csak szépen besétáltak, egyetlen puskalövés nélkül. Élő lelket már nem találtak ott..."[141] A Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztályának tájékoztatója a következőképpen jegyzi az eseményt: „a Kosow-i betörési helyet tervszerű vállalkozással teljes egészében visszafoglalták. Ellenséges részről nagyobb veszteség, zsákmány 4 géppuska, 11 golyószóró, 35 orosz, 6 magyar géppisztoly, 60 puska, 2 rádió, nagyobb mennyiségű lőszer, kézigránát, valamint élelem, 40-50 darab köpeny. A vállalkozást a 27/I zászlóalj hajtotta végre."[142]

Noha az említett magassági pontot sikerült visszafoglalni, a 27. könnyű hadosztály térségében a szovjet csapatok harctevékenysége nem csökkent. A seregtest arcvonalát július 12. és 22. között tüzérségi előkészítés után több ízben szakasz, illetve század erejű támadás érte. Hevesebb harcok július 14-én Kosow–Horod és 18-án Kuty körzetében zajlottak. Július 22-től a magyar felderítés a 27. könnyű hadosztály arcvonala előtt élénk ellenséges csapatmozgást figyelt meg, ami arra engedett következtetni, hogy az ellenség megkezdte egyes csapatrészeinek az elvonását Delatyn–Mikuliczyn-i támadáshoz. Ezt későbbi fogolyvallomások is igazolták.

---

[139] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. június 29.

[140] Uo., 1944. július 3.

[141] *Nuridsány:* i. m.

[142] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. július 11.

Június 19-ével kezdődően a VI. hadtest területén jelentős védelmi átcsoportosítást hajtottak végre. Ennek megfelelően a könnyű hadosztály sávhatára is módosult. A Kuty, illetve ettől keletre eső védőkörletet (az egész Putilla- és Czeremosz-völgyet) a német 8. vadászhadosztály alakulatai vették át. A felváltott 57. gyalogezred-parancsnokságot és az 57/III. zászlóaljat a 27. könnyű hadosztály-parancsnokság saját szűkített sávjába vonta vissza, míg a neki addig alárendelt határvadász-, illetve hegyivadász-zászlóaljak (a 20. határvadász-zászlóalj kivételével) az 1., illetve a 2. hegyidandár alárendeltségébe kerültek vissza. Ugyanakkor a Kuty-i völgyben felváltott IV/1. gépvontatású közepes tarackos üteget Delatynba irányították, a helységtámpont tüzérségének megerősítése érdekében. A felváltások július 25-ig befejeződtek. A hadtest megrövidült arcvonalán tehát a 27. könnyű hadosztály és az 1. hegyidandár maradt védelemben, míg a 2. hegyidandár és a 19. tartalék hadosztály alakulatait a Prinz Eugen-állás[143] építésére rendelték. Előbbit Zabie, Zabie Slupejka, Berwidowa, utóbbit Tatarow, Jamna, Mikuliczyn, Delatyn térségébe irányították.[144]

A Lemberg környéki súlyos harcok miatt a magyar 1. hadsereg északi szomszédja, a német 1. páncéloshadsereg egyre inkább nyugati irányba szorult vissza. Ennek következtében a magyar hadsereg északi szárnya nyitottá vált, és ezáltal lehetőséget nyújtott a szovjet csapatoknak egy átkaroló hadművelet végrehajtására. Mivel a magyar VII. hadtestparancsnokság július 20-ával az utolsó lehetőséget is elszalasztotta arra, hogy csapatait biztonságosabb állásokba visszavonja, a július 23-án megindult szovjet támadás teljes védelmét felborította. A szovjet 18. összfegyvernemi hadsereg támadásának súlyát felfogó 16. és 7. gyaloghadosztályokat súlyos veszteségek érték. Felbomlott soraik nem egyszer pánikszerűen vonultak vissza nyugat-délnyugati irányba. Július 24-én a támadók már a 24. gyaloghadosztály hátába kerültek, kikényszerítve a hadosztály csapatainak Nadworna, majd Krasna–Delatyn irányú hátramozgását. A 7. gyaloghadosztály arcvonalán ütött rés kiszélesítésével a szovjet csapatok a magyar hadsereg arcvonalát kettészakították. Ennek következtében a Heeresgruppe Nordukraine parancsnoka az északra szorult magyar VII. hadtestet július 26-án a német 1. páncéloshadsereg-parancsnokságnak rendelte alá. Ugyanakkor az 1. hadsereg-parancsnokság is a német 1. páncéloshadsereg-parancsnokság alárendeltségébe került, amely az Armeegruppe Rauss (Rauss-seregcsoport) elnevezést vette fel.[145] A VI. hadtestparancsnokság két seregtestének (a 27. könnyű hadosztály és 1. hegyidandár) a Prinz Eugen-állásba (Podzaharycz-dél–Rozen Weliky–Sokolowka-dél–Prokurawa-dél–Akreszory-nyugat–Berezow-nyugat) való visszavételét rendelte el. Az ellenségről való leválás július 28-ig megtörtént. Jelentősebb összetűzést Kosowtól nyugatra Jaworownál jeleztek, amikor az ellenség két zászlóalj erőben végrehajtott támadását a saját tüzérség verte vissza.[146]

A szovjet támadás délnyugati irányú eltolódásával már Delatynt fenyegette. A város védelmét addig kiválóan ellátó 24. gyalog- és 18. tartalék hadosztályt Farkas Ferenc altábornagy, a VI. hadtest parancsnoka, a 25. gyaloghadosztállyal együtt a jobban védhető

[143] A Prinz Eugen-állás az 1. hadsereg arcvonala mögött, 10 km-en belül húzódó, részben félig kiépített, részben csak kijelölt hátsóbb védelmi vonal volt.

[144] HL 1. hadsereg iratai. 1. fasc. A VI. hadtest harctudósítása, 1944. július 19.

[145] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. július 26.

[146] Uo., 1944. július 28.

Hunyadi-állásba vonta hátra. Július 27-től a Hunyadi-állásban védekező csapatokat több ízben heves támadások érték. A szovjet csapatok súllyal Mikuliczyn irányába támadtak, ugyanis a város stratégiai fontossággal bírt a Tatarow–Kőrösmező felé vezető fő utánpótlási vonal szempontjából. A Mikuliczyn-i helyzet megszilárdítása érdekében a VI. hadtestparancsnokság a rendelkezésre álló összes erőtartalékát a térségbe vonta össze. A 2. hegyidandárt az előrenyomuló szovjet csapatok felfogására, Tatarow körzetébe irányították. Mivel a 27. könnyű hadosztály arcvonalán csökkent a harctevékenység, a hadtestparancsnokság július 31-én újabb erőként Tatarowba rendelte a hadosztálytartalékban lévő 27/II. zászlóaljat, valamint a tatárhágói hídfőt védő Miskey-csoport kötelékébe tartozó 27. felderítőosztály kerékpáros és lovasszázadát.[147] Ezen alakulatok már augusztus 1-jétől bevetésre kerültek. Ugyanis a VI. hadtest vezérkarának terve, amely a 25. gyaloghadosztály bal szárnya által végrehajtott Zawaj, Kiczera, Chiszki irányú oldaltámadással a Mikuliczynnél betört ellenség bekerítését célozta, a 18. tartalék hadosztály visszavonulása miatt csekély eredményt hozott. Ennek következtében az ellenség utánpótlási vonalának Oslawy Bialénél tervezett elvágását nem lehetett megvalósítani. Az augusztus 2-ára tervezett támadás amúgy is kudarcra lett volna ítélve, mert az Oslawy Bialére augusztus 1-jén reggel erőszakos felderítésre előreküldött 27. lovasszázadot már Luczkynál erős ellenséges támadás érte és a Rokieta gerincre szorította vissza.[148] Mivel a 18. tartalék hadosztály visszavonulása folytán a 25. gyaloghadosztály bal szárnya nyitottá vált, a VI. hadtestparancsnokság ennek biztosítására Tatarowban tartalékban lévő 27/II. gyalog-, illetve a 25. hegyivadász-zászlóaljat vetette be. A 25. gyaloghadosztálynak alárendelt zászlóaljak augusztus 3-án hajnalra, kemény harc után vették birtokba a Bukowna és Jawornik magaslatokat, ugyanis ellenséges felderítő részek már az előző nap folyamán beszivárogtak. A védelembe átment két csapattest fölött Papp Gyula ezredes[149] vette át a parancsnokságot.

A szovjet 2. gárda légideszant-hadosztály alakulatai augusztus 3-án Jamnánál átkeltek a Pruton, és súllyal a Papp-csoport bal szárnyát, illetve a Piszny magaslaton védekező Pápay-csoportot (parancsnoka Pápay Alajos ezredes[150]) támadták. Mivel itt fennállt az átkarolás veszélye, a hadtestparancsnokság augusztus 4-én Tatarowba rendelte a 27. kiképző zászlóaljat, amelyet augusztus 5-én biztosító feladattal Podlesniow területére irányított, a Papp- és a Rumy-csoportot (parancsnoka Rumy Lajos ezredes[151]) pedig a 2. hegyidandárnak rendelte alá.[152]

---

[147] HL 1. hadsereg iratai. 1. fasc. A VI. hadtest harctudósítása, 1944. július 31 – augusztus 1.

[148] Uo., 1944. augusztus 2.

[149] Papp Gyula (Mány, 1899. szeptember 1 – Budapest, 1984. június 7.) ezredes. Második világháborús frontszolgálata 1943. április. 15-én vette kezdetét, amikor a megszállt ukrán területre elvonuló 55/I. zászlóalj parancsnokává nevezték ki. 1944. február 18. és június 25 között a 42. gyalogezred parancsnoka volt, majd a Tatárhágó környékén a VI. hadtest kiképző táborát irányította. 1944. július 29-től szeptember 25-ig a 2. hegyidandár harccsoportjának vezetésével bízták meg. Ezt követően a 25. gyaloghadosztály személyi tartaléka, illetve két hétig a Tisza vonalának védelménél az 1. gyalogezred parancsnoka volt. 1945. február 17-én Budapesten szovjet fogságba esett, ahonnan 1948. június 28-án tért vissza.

[150] Pápay Alajos (Sopron, 1887. november 6 – ?) ezredes. 1944. április 1-jétől, mint a 16. gyaloghadosztály gyalogsági parancsnoka az 1. hadsereg galíciai, majd kárpátoki hadműveleti területén frontszolgálatot látott el.

[151] Rumy Lajos (Győr, 1895. február 13 – Budapest, 1982. május 5.) ezredes. 1944. május 25-től a 2. hegyidandár gyalogsági parancsnoka volt, majd október 16-tól december 1-jéig a seregtestparancsnoki teendőket

Augusztus 5-én tovább romlott a helyzet. A leharcolt 18. tartalék hadosztály a szovjet nyomásnak egyre nehezebben tudott ellenállni. Harcképtelen részeit kivonták és az Iza völgyébe irányították. Arcvonalát a 2. hegyidandár és az 1. hegyidandár részei vették át. A Jawornik hegyháton védekező csapatokat is erős támadások érték. Ezeknek súlya részben a 27/II. zászlóalj bal szárnya, részben az 1. hegyidandár bal szárnya ellen irányult. A támadásokat nagy veszteségek árán sikerült hárítani, de a székely zászlóalj bal szárnya ellenséges nyomásra a Bukowna 875 magassági pontig szorult vissza, így a 25. hegyivadász-zászlóaljjal a kapcsolat megszakadt. E helyzetre való tekintettel a VI. hadtestparancsnokság a 27. könnyű hadosztálytól egy újabb zászlóalj kivonását rendelte el.[153]

A védelem augusztus 6-án került a legkritikusabb helyzetbe. Az ellenség a Prut mindkét oldalán nagy erőkkel támadott. A szovjet 2. gárda légideszant-hadosztály csapatai a Pápay-csoport ellenében elfoglalták a Skyza és a Pyszny magaslatokat, a 27/II. zászlóaljat pedig a Bukownáról a Dilok 875 magassági pont vonaláig vetették vissza. Ugyanakkor kihasználva a székely, illetve a 25. hegyivadász-zászlóalj között az előző nap keletkezett rést, a szovjet csapatok Swiniankánál próbáltak áttörni, hogy a Rokieta magaslatokat néhány napja hősiesen védő 25. gyaloghadosztály hátába kerüljenek. A Swinianka-i helyzet megszilárdítására Rumy Lajos ezredes az alárendeltségében lévő és Kruhly Jawornikon tartózkodó 27. kiképző zászlóaljat vetette be. A friss erők harcbavetésével sikerült az ellenség előrenyomulását megállítani, sőt, a Papp-csoport ellentámadása a Piszny magaslat visszafoglalását eredményezte. A bal szárnyon viszont a szovjet 8. lövészhadosztály a 2. hegyidandár csapatait a Jawornik Gorgan magaslatig szorította vissza. Ezen a vonalon viszont a szovjet előrenyomulást sikerült megállítani. Ekkor már felvonulóban voltak a német 1. páncéloshadseregtől átcsoportosított német 4. hegyihadosztály kötelékei, amelyek augusztus 7-től kapcsolódtak be a harcokba. A megszilárduló védelem, valamint az új erők bevetése eredményesnek bizonyult, ugyanis az ellenséges csapatok az elért terepszakaszokról megkezdték a visszavonulást. Ezt kihasználva a VI. hadtestparancsnokság csapatait, az arcvonal egész szakaszán ellentámadásra rendelte. Ennek eredményeként a 27/II. gyalog- és a 27. kiképző zászlóalj már augusztus 7-én a reggeli órákban visszafoglalta a Bukowna 819 magassági pontot. Mivel a felderítés a Jawornik északi lejtőjén is ellenséges hátramozgást figyelt meg, augusztus 8-án a német 4. hegyihadosztály csapatai is támadásba lendültek, amelyhez a jobb szárnyon három magyar harccsoport csatlakozott. A támadó csoportok megerősítésére az eddig Podlesniow területén, hadtesttartalékban lévő 57/II. zászlóaljat a Pápay-csoportnak rendelték alá. Az augusztus 8-án 16 órakor megindított támadás korlátozott céllal a Pyszny 812 magassági pont, a Pruttól északra húzódó magaslatok, valamint a Jaremcze támpont–Zonka–Pogur vonal elérését célozta. A támadó csoportok gyors előnyomulását mutatta az a tény is, hogy Pápay ezredesnek alárendelt 57/II. zászlóalj augusztus 9-én a Makowicza 988 magassági ponttól nyugatra lévő területek birtokbavételéért, 10-én már az említett magaslatért vívott súlyos harcokat.

látta el. 1945. január 16-tól a 24. gyaloghadosztály parancsnokságával bízták meg, mely beosztását január 31-én foglalta el. 1945. április 8-án Rózsahegynél szovjet fogságba esett, ahonnan 1955. november 20-án tért vissza.

[152] HL 1. hadsereg iratai. 1. fasc. A VI. hadtest harctudósítása, 1944. augusztus 5.

[153] Uo.

„Augusztus 5-én jött a parancs, hogy megérkeztek a felváltó egységek, s a mi ezredünk támadásba kell menjen. Más frontszakaszon kerültünk bevetésre, ahova pihent erő kellett. Gépkocsival vittek bennünket egészen a Tatár-hágóig. A Czeremosz folyó északi részén voltunk. Augusztus 9-én következett be a véres ütközet. A Tatár-hágón keresztül, a Prut völgyében ott volt az egyetlen járható országút. Az oroszok elfoglalták a szemben levő kopasz csúcsot, s onnan uralták a Prut völgyi országutat, s ezzel lehetetlené vált a hadtest élelmezése. Nagy nehezen végigmentünk Nadworna, Worochta, Mikuliczyn, Jaremcze, Jamna községeken. Reggeltől délután 4 óráig meneteltünk állandó tüzérségi tűz alatt, állandó vérveszteséggel szökdelve. Nem hullhatott be ágyúlövedék, hogy ne legyen halottunk. De menni kellett a sziklaoldalak mellett, az országúton, a sziklamélyedésekben fedezve. Az út bal oldalát a Prut mosta. Jobbról égig érő sziklák. A csúcsot, ahonnan az oroszok lőttek, Makowicának nevezték. 1005 m magas volt. Ezt kellett elfoglalnunk... Rettenetes vérveszteségünk volt. Délután négykor vetettek be minket, s valahogy az oroszt ki kellett verni. Végre elértük a Makowica bokros hegyoldalát... Az idő hét-nyolc óra volt. Persze a mi tüzérségünk is roppant nyomta őket, anélkül lehetetlen lett volna előrehaladni. Feljutottunk a csúcsra, s ott elkerülhetetlen volt a közelharc. Tizenhét orosz maradt a csúcson, őket muszáj volt agyonszurdosni. A támadásban zászlóaljunk egyharmada veszett oda."[154] – írja Kilyén Károly tartalékos hadnagy[155] visszaemlékezésében. Ugyanezen a napon a 25. gyalog hadosztály a Mokrickye 952, valamint a Jaworowa 1005, illetve 908 magassági pontokat vette birtokba.

A VI. hadtestparancsnokság a bal szárnyán zajló hadműveletek biztosítása érdekében az arcvonal középső és déli szakaszán elhelyezkedő csapattesteinek a régi védőállásokba való előrenyomulását rendelte el. Mivel a 27. könnyű hadosztály arcvonalán az előreküldött felderítő részek az ellenséggel sehol nem kerültek harcérintkezésbe, a seregtest a jobb szomszéd német XVII. hadtesttel a feladatot augusztus 11-én végre is hajtotta. A főellenállási vonal megtisztítása során a szovjet csapatok Szeszorytól délkeletre, illetve Horodtól északkeletre ellentámadást hajtottak végre, védekezésre kényszerítve az előrenyomuló csapatokat.[156]

Augusztus 11/12-től a VI. hadtest arcvonalán viszonylagos nyugalom állt be. A Tatár-hágó irányába tett sikertelen áttörési kísérletek után a Mikuliczyn, Jamna, Jaremcze térségéből visszavert szovjet csapatok rövid időre beszüntették támadásaikat. A nyugalmi állapotot kihasználva az 1. hadsereg-parancsnokság szétzilált seregtestei újjászervezésére törekedett. A VI. hadtestparancsnokság alá tartozó 18. és 19. tartalék hadosztályt augusztus 13. és 15. között a Prut völgyéből kivonták és Tatarow–Körösmező területén gyülekeztették. Később megmaradt állományukkal és fegyverzetükkel a 16. és a 20. gya-

[154] *Kilyén Károly:* Fennmaradni! Marosvásárhely, 1999. 54. o.

[155] Kilyén Károly (Ikland, 1918. augusztus 7 – Marosvásárhely, 1996. február 26.) tartalékos hadnagy. Tényleges katonai szolgálatra, mint karpaszományos honvéd 1941. január 15-én a kolozsvári 26/I. zászlóalj 1. puskás századához vonult be. A karpaszományos iskola elvégzése után, 1942. október 20-án tartalékos zászlóssá nevezték ki. 1943. október 1-jéig, mint próbaszolgálatos, csapatszolgálatot teljesített. Emiatt egy évre Budapestre, a főtiszti tanfolyamra vezényelték. A 27. székely könnyű hadosztály mozgósítását követően Székelyudvarhelyre, az 57/II. zászlóaljhoz került, amelynek kötelékében, mint aknavetőszakasz-, majd nehézfegyverszázad-parancsnok 1944. március 19. és 1945. március 28. között frontszolgálatot teljesített. Közben 1944. október 1-jén hadnaggyá léptették elő. 1945. március 28-án Köbölkútnál szovjet hadifogságba esett. Többszöri sikertelen szökési kísérletei után, 1954. január 3-án került haza a szovjet lágervilágból.

[156] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. augusztus 11.

loghadosztályokat töltötték fel. A 7. gyaloghadosztályt a július 23-ai és 24-ei harcokban mutatott teljesítménye miatt indokolatlanul feloszlatták, és alakulataival, összevonás útján, a 24. gyaloghadosztályt szervezték újjá. Ugyanakkor a megviselt 1. hadsereg megerősítése érdekében a Magyar Királyi Honvédség utolsó három seregtestét, a 6., 10. és 13. gyaloghadosztályt, valamint az 1. ejtőernyős csoportot is kivezényelte a Kárpátok előterébe. A magyar III. hadtestparancsnokság alkalmazásával az 1. hadseregnél augusztus 16-tól új alárendeltségi viszonyok léptek életbe. A VI. hadtestparancsnokság, amelynek védőkörlete változatlan maradt, az alábbi csapattestek felett rendelkezett: 27. könnyű hadosztály, 1. és 2. hegyidandár, 10. és 25. gyaloghadosztály, valamint kivonásig a német 4. hegyihadosztály zöme. A VI. hadtesttől balra a VII. illetve a III. hadtest csapatai foglaltak védőállást.

A harcok befejeztével a 27. székely könnyű hadosztály csapattesteit bevetési körzetükből fokozatosan kivonták. A 2. hegyidandárnak alárendelt „székely csoportot" (a 27/II., 57/II., illetve a 27. kiképző zászlóalj) augusztus 12-én Delatyn körzetébe vonták hátra. Innen, a hadtestközvetlenként Blotek területén állomásozó 27. felderítőosztállyal együtt, amelynek kikülönített részei (27. lovas-, illetve kerékpáros század) az osztályhoz már augusztus 10-én beérkeztek, augusztus 15-én kerültek vissza a 27. könnyű hadosztály kötelékébe. A feltöltés alatt lévő zászlóaljaknak a székely seregtesttől kivont és augusztus 15-től az 1. hegyidandár alárendeltségébe lépett 66. határvadászcsoport (20. és 31. határvadász-zászlóaljak) védelmi vonalát is át kellett venniük. Mivel lényeges harccselekményekre nem került sor, a 27. könnyű hadosztály körzetében erődítési munkálatok folytak. Ezeket a hadsereg-parancsnokság egész arcvonalán már augusztus 21-én, a huszti megbeszélések után elrendelte. Itt ugyanis a német felső vezetés, Hitler parancsához igazodva, miszerint a meglévő állásokat feladni nem szabad, a magyar csapatok hátravonását a jobban kiépített Árpád-, illetve a Szent László-vonalra nem engedélyezte. Miután augusztus 19-től az Armeegruppe Heinrici rendelkezése értelmében a német XLIX. hegyihadtest fölött is parancsnokolt,[157] a magyar hadsereg ekkor még megfelelő erővel rendelkezett ahhoz, hogy ezt a feladatát sikeresen végrehajtsa. A Dél-Ukrajna Hadseregcsoport arcvonalán bekövetkezett események hatására a magyar hadsereg-parancsnokság minden korábbi terve módosításra szorult.

A 2. és 3. Ukrán Front csapatainak 1944. augusztus 20-án, a Dél-Ukrajna Hadseregcsoport ellen, Iaşi–Chişinău körzetében végrehajtott sikeres támadásának, valamint a román politikai vezetés jól kidolgozott kiugrási tervének eredményeként Románia augusztus 23-án kivált a német szövetségből. A román csapatok által megnyitott arcvonalon a szovjet magasabb egységek a német 6. és 8. hadsereget szinte teljes mértékben felszámolva nyomultak előre Észak-Erdély, illetve Magyarország délkeleti határa felé, és augusztus 26-án az Ojtozi-szorosban, az Úz-, illetve a Csobányos-völgyben át is lépték a magyar határt.[158]

A bekövetkezett eseményekre való tekintettel a magyar hadvezetés igen nehéz helyzetbe került. Egyrészt Észak-Erdély hadszíntérré válásának veszélye, másrészt az Északkeleti-Kárpátokban védelemben lévő 1. hadsereg további sorsa miatt. Észak-Erdély vé-

[157] Uo., 1944. augusztus 20.

[158] *Szabó Péter – Számvéber Norbert:* A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Budapest, 2003. 71. o.

delmét ugyanis az augusztus 24-én elrendelt mozgósítás ellenére igen gyengén kiképzett és felszerelt alakulatok látták el. A nagyobb harcértéket képviselő erdélyi seregtestek, az 1. hadsereg kötelékében, a galíciai harctéren voltak bevetve, így szükségessé vált ezek visszavonása Erdély területére. Az 1. hadsereg védelmének megbontása viszont a megmaradt csapattestek hátravonását feltételezte a jobban kiépített és kevesebb erővel is védhető Szent László-, illetve Árpád-állásba.

Erdély védelme okán a német és magyar katonai és politikai körökben egyre erőteljesebben körvonalazódott egy esetleges Dél-Erdély elleni támadás terve, ugyanis mindkét fél tisztában volt azzal, hogy a szovjet csapatok előnyomulását a Déli-Kárpátokban, a hágók lezárásával tudja csak feltartóztatni. Mivel a szétvert Dél-Ukrajna Hadseregcsoport nem rendelkezett megfelelő erővel a feladat végrehajtására, német kérésre a Lakatos-kormány hosszas mérlegelés után, több elhalasztott időpontot követően szeptember 4-én a honvédcsapatok bevetése mellett döntött. A szeptember 5-re kitűzött támadás végrehajtására az augusztus 30-án megalakult 2. hadsereget jelölték ki (parancsnok Veress Lajos vezérezredes[159]), amelynek az 1. hadsereg kötelékéből kivont 2. páncélos- és 25. gyaloghadosztályt is alárendelték.

A Kárpátoktól délre zajló hadműveletek alatt a 27. könnyű hadosztály arcvonala csendes volt. A védelemben lévő csapatok kisebb, szakasz-, illetve századerejű támadásokat hárítottak el. A német-román csapatok katasztrófája illetve Románia átállása augusztus 24-én jutott a székely katonák tudomására akik kérték, hogy „szűkebb hazájukba, Erdélybe alkalmaztassanak". „E kellemetlen hír érzékenyen érintett bennünket székelyeket, annál is inkább mert Szovjet odaígérte Észak-Erdélyt az oláhnak"[160]– írja naplójában Mirk János hivatásos őrmester. Ennek érdekében Zákó András vezérőrnagy, a 27. könnyű hadosztály parancsnoka augusztus 27-én a hadsereg-parancsnokságra utazott, hogy a székely hadosztály Erdélybe való átirányítását kieszközölje. A kérés a Honvéd Vezérkar főnökének (Vörös János vezérezredesnek[161]) az 1. és 2. hadseregparancsnokokkal szeptember 1-jén tartott debreceni értekezletén szabad utat nyert, de mivel ez a lépés az 1. hadsereg jobb szárnyának a visszavételét vonta volna maga után, az OKH ezt határozottan elutasította. A kérdés megoldására szeptember 4-én összehívott szobránci megbeszélés sem hozott lényeges eredményt.[162] Ekkora már megélénkült a szovjet csapatok harctevékenysége, és a magyar alakulatokat erős partizántámadások is érték. Így szeptember 5-én a Krasnoila község előterében állomásozó 27. felderítőosztály lovasszázadának vonatkörletét érte partizán rajtaütés, melynek következtében egy tiszt és hét fő legénységi állományú halt hősi halált. Ezek után a német hadvezetés is belátta az arcvonal legalább részbeni visszavételének szükségességét, s ennek eredményeként a szeptember 6-án tartott maroshévízi megbeszélésen beleegyezését adta arra, hogy a VI. had-

[159] Veress Lajos (Sepsiszentgyörgy, 1889. október 6 – London, 1976. március 29.) vezérezredes. 1942. november 15-től 1944. augusztus 28-ig a IX. hadtest, majd ezután a 2. hadsereg parancsnoka volt. A Kormányzó által akadályoztatása esetén „homo regius"-szá kinevezett tábornokot 1944. október 16-án a németek letartóztatták, s a nyilas hadbíróság 15 évi fegyházra ítélte, ahonnan a fegyház kiürítésekor megszökött.

[160] Mirk János hivatásos őrmester naplója. 7. o. (Másolata Illésfalvi Péter tulajdonában.)

[161] Vörös János (Csabrendek, 1891. március 23 – Balatonfüred, 1968. július 23.) vezérezredes. 1944. április 19. és október 16. között látta el a Honvéd Vezérkar főnöki teendőket. Felmentését követően rövid bujkálás után jelentkezett a szovjet csapatoknál.

[162] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. szeptember 4.

test szeptember 9-től megkezdheti csapatai visszavételét az országhatárra (Szent László-állás). A feltétel: a 27. székely könnyű hadosztály Erdélybe ugyan, de a német 8. hadsereg-parancsnokság alárendeltségébe kerül.[163]

A 27. könnyű hadosztály-parancsnokság szeptember 7-én kapta meg a visszavonulási parancsot. Az ellenségről való leválást a csapatok szeptember 9-ről 10-re virradó éjjel, az UPA partizánok[164] zavarótüzének leple alatt hajtották végre, majd a régi Mackensen-dorongúton át, egy napos gyalogmenet után, Worochta, Leordina, Rahó, Kőrösmező berakókörzetekben gyülekeztek.[165] A seregtestet a Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztályának rendelkezése szerint Beszterce területére irányították. A csapatok elszállítása, egy ezredcsoport kivételével, amelyet a német XVII. hadtestparancsnokság gyalogmenetben Borsára kért, részben vasúti, részben autóbusz-szállítással Királyháza–Szatmárnémeti–Nagybánya–Zsibó–Dés–Szeretfalva–Beszterce útvonalon, szeptember 12-én vette kezdetét. Az utolsó szállítmányok szeptember 27-én érkeztek be a besztercei, szeretfalvi, kentelkei és szászlekencei kirakókörzetekbe.[166] Ezzel a 27. székely könnyű hadosztály keleti hadszíntéri tevékenysége lényegében véget ért.

A több mint öthónapos keleti hadszíntéri tevékenysége során a 27. székely könnyű hadosztály katonái közül közel 400 halt hősi halált. Zömük az 1944. április végi támadó hadműveletek, a június végén lezajlott Kosow–Horod környéki, illetve a július végi–augusztus eleji, delatyn–mikuliczyni védelmi harcok során vesztette életét. A hősi halottakat a könnyű hadosztály arcvonala mögött lévő kissebb települések területén, illetve azok környékén kialakított hősi temetőkbe temették el egyes, nagyobb veszteség esetén tömegsírokba. A legtöbb székely katonát befogadó temető Horod, Jaworow, Krzyworownia, Szeszory, Sokolowka, Tudiow, Worochta, Jasienow Gorny, illetve Zabie és Mikulicvzyn területén létesült. Az akkor nagy gonddal és bajtársi tisztelettel gondozott temetők mára jeltelenné váltak. Csak néhány kopott fénykép, kataszterlap és néhány élő szemtanú őrzi emlékében azt a halmot, amely alatt a hős bajtárs nyugszik sok éve békében.

[163] HL VKF 1. o. Tájékoztató, 1944. szeptember 4.

[164] Az Ukrainske Povsztanszka Armija (Ukrán Felkelő Hadsereg, UPA) Ukrajna függetlenségéért harcoló lengyel- és szovjetellenes fegyveres szervezet volt. A galíciai hadműveletek során együttműködtek a magyar honvédség alakulataival. Harcoló állományuk 50 ezer fő körül mozgott.

[165] HL 101. KSZV naplója, 1944. szeptember 12.

[166] Uo., 1944. szeptember 27.

Árpád Róbert Berekméri

THE HISTORY OF THE 27TH SZÉKELY LIGHT DIVISION FROM ITS FORMATION TO SEPTEMBER 1944

Summary

Under the terms of the Second Vienna Award, concluded on 30 August 1940, Hungary acquired from Romania northern and eastern Transylvania. The Hungarian troops took possession of the re-annexed territory of about 43,000 square kilometres gradually, between 5 and 13 September 1940. The territorial gain put the Hungarian military command in a new situation, since the military administration of the re-annexed territory had to be organised.

In November 1940, in the course of the establishment of military structure in northern Transylvania, a new army corps headquarters was set up in Kolozsvár, subordinated to the 1st Army. The IX Corps comprised the 25th Infantry Brigade in Nagyvárad, the 26th in Dés and the 27th in Marosvásárhely. After the inhabitants of the eastern Transylvanian recruiting districts, the 27th Infantry Brigade and all its subordinated units were authorised to use the attributive 'Székely'. On 15 November 1940, General (later Field Marshal) Ferenc Kolthay was appointed the commander of the brigade.

Subordinate to the 27th Infantry Brigade, the 27th Infantry Regiment was set up in the Gábor Bethlen Street barracks in Marosvásárhely, based on the rifle and machine-gun companies of six border rifle battalions and their subordinate units. In addition to the infantry, the border rifle batteries of the occupation troops were formed into the 27th Field Artillery Battalion, which was also subordinated to the 27th Infantry Brigade. From 12 February 1942, the infantry brigades comprising two regiments were labelled as light divisions and their structure of battle went through certain changes, too. They were enlarged by subdivisions, such as bicycle and hussar platoons and an auxiliary light artillery battery, all being directly subordinated to the regiment.

The Székely Light Division's 27/2nd Light Artillery Battery went off to the eastern front at the end of May 1942, and was fighting there for almost a year. On 22 March 1944, the entire division was mobilised and in April, as the original subordination of the division came to an end, it became subordinated to the VI Corps, which was engaged in fighting at the eastern theatre of operations.

During five months of frontline service at the eastern front, nearly 400 soldiers of the 27th Székely Light Division were killed in action, many of them in the offensive at the end of April 1944, others in the course of the defence operations near Kosow and Horod at the end of June and near Delatyn and Mikuliczyn at the turn of July and August. The fallen were buried in war cemeteries raised inside and around the small villages behind the lines of the light division, either separately or in mass graves, when heavy casualties demanded it. Several Székely soldiers were laid to rest in such cemeteries in Horod, Jaworow, Krzyworownia, Szeszory, Sokolowka, Tudiow, Worochta, Jasienow Gorny, Zabie and Mikuliczyn.

Árpád Róbert Berekméri

L'HISTOIRE DE LA 27^{E} DIVISION LÉGÈRE SZEKLER DE MAROSVÁSÁRHELY DEPUIS SA FORMATION JUSQU'EN SEPTEMBRE 1944

Résumé

Conformément à la deuxième décision de Vienne, prise le 30 août 1940, la Transylvanie et la Terre des Szeklers furent rattachées à la Hongrie. Les troupes hongroises occupèrent progressivement, entre les 5 et 13 septembre 1940, un territoire de quelque 43.000 km^2. L'accroissement de la superficie du pays créa une nouvelle donne pour le commandement de l'armée hongroise qui devait organiser militairement les territoires rattachés.

Dans le cadre de ces travaux d'organisation dans le Nord de la Transylvanie, un nouveau commandement du corps d'armée (le 9e) fut créé, en novembre 1940, dont le siège était à Kolozsvár. Après la formation de ce nouveau commandement, subordonné au 1er commandement de l'armée, furent créés le 25e, le 26e et le 27e commandements des brigades d'infanterie basés respectivement à Nagyvárad, à Dés et à Marosvásárhely. Le 27e commandement de la brigade d'infanterie et ses unités subordonnées furent appelés „szekler". Le 15 novembre 1940, le général Ferenc Kolthay (futur général de division) fut nommé commandant de la brigade d'infanterie.

Sous la houlette du 27e commandement de la brigade d'infanterie fut organisé, à Marosvásárhely, dans la caserne de l'ancienne rue Gábor Bethlen, le 27e commandement du régiment d'infanterie basé sur les compagnies de tireurs et de mitrailleurs de six bataillons gardes-frontières en sous effectifs. Sous la houlette de la 27e brigade d'infanterie fut aussi formé le 27e groupe d'artillerie basé sur les batteries gardes-frontières d'occupation. A partir du 12 février 1942, les brigades d'infanterie de deux régiments furent appelées division légère. Leur ordre de bataille fut quelque peu modifié et leurs effectifs accrus par l'arrivée de plusieurs subdivisions: une section cycliste et hussard et une batterie légère d'escorte de cannoniers.

Fin mai 1942, la batterie légère de canonniers 27/2 de la division légère szekler partit sur le front de l'Est où il participa aux combats durant près d'un an. La totalité de la division fut mobilisée le 22 mars 1944. A partir du mois d'avril, le commandement de la division fut subordonné au 6e commandement du corps d'armée de Debrecen, parti sur le théâtre des opérations militaires de l'Est.

Au cours des 5 mois passés sur le front de l'Est, quelque 400 soldats de la 27e division légère szekler moururent aux combats. La plupart tombèrent lors des offensives de fin avril 1944 et des opérations de défense près de Kosow-Horod (fin juin) et de Delatyn–Mikuliczyn (fin juillet, début août). Les soldats morts pour la patrie furent enterrés dans des cimetières aménagés sur le territoire des petites communes, ou à leurs environs, derrière la ligne de front de la division légère ou parfois, lorsqu'ils furent nombreux, dans des fosses communes. Les cimetières majeurs où se reposent le plus de soldats szeklers se trouvent à Horod, Jaworow, Krzyworownia, Szeszory, Sokolowka, Tudiow, Worochta, Jasienow Gorny et Zabie Mikuliczyn.

Árpád Róbert Berekméri

DIE GESCHICHTE DER 27. SEKLER LEICHTEN DIVISION VON MAROSVÁSÁRHELY VON DER AUFSTELLUNG BIS ZUM SEPTEMBER 1944

Resümee

Im Sinne des am 30. August 1940 gefällten Zweiten Wiener Schiedsspruches kamen Nord-Siebenbürgen und das Seklerland zurück zu Ungarn. Die zurückerlangte Fläche von etwa 43 000 km2 wurde zwischen dem 5. und 13. September von den ungarischen Truppen in mehreren Phasen besetzt. Die ungarische militärische Führung wurde mit dem Gebietszuwachs vor eine neue Situation gestellt: die zurückerlangte Fläche musste nämlich militärisch organisiert werden.

Im Verlauf der Formationsarbeiten in Nord-Siebenbürgen wurde im November 1940 – der 1. Armee-Kommandantur untergeordnet – eine neue Korpskommandantur mit Sitz in Kolozsvár (Klausenburg) aufgestellt: die IX. Korpskommandantur. Nach der Aufstellung dieser wurden im Verband der Armee die 25. (Nagyvárad, Großwardein), 26. (Dés, Desch) und 27. (Marosvásárhely, Neumarkt am Muresch) Infanteriebrigade errichtet. Für die 27. Infanteriebrigade-Kommandantur und deren untergeordnete Verbände wurde in ihrer Bezeichnung – infolge der territorialen Ergänzungen – die Bezeichnung „Sekler" eingeführt. Ernannter Kommandant der Infanteriebrigade wurde ab dem 15. November 1940 General (später Feldmarschall-Leutnant) Ferenc Kolthay.

Die 27. Infanterieregiment-Kommandantur wurde in der ehemaligen Kaserne in der Bethlen-Gábor-Straße in Marosvásárhely – der 27. Infanteriebrigade-Kommandantur untergeordnet – aus den Gewehr- und Maschinengewehrkompanien von sechs Grenzjäger-Bataillonen, sowie aus den unmittelbar diesen Bataillonen Unterstellten gebildet. Ähnlich, wie im Falle der Infanterieverbände wurde – der 27. Infanteriebrigade untergeordnet – aus den besetzenden Grenzjägerbatterien die 27. Feldartillerie-Abteilung aufgestellt. Ab dem 12. Februar 1942 übernahmen die Infanteriebrigaden mit zwei Regimentern die Bezeichnung der leichten Division. Ihre Formation wurde ein wenig verändert. Ihre Stärke erweiterte sich um mehrere, dem Regiment unmittelbar untergeordnete Unterabteilungen: um jeweils einen Fahrrad- und Husarenzug, bzw. um eine begleitende leichte Geschützbatterie.

Die 27/2. leichte Geschützbatterie der Sekler leichten Division war bereits Ende Mai 1942 an die Ostfront gezogen, wo sie nahezu ein Jahr lang an den Kämpfen teilnahm. Die gesamte Division wurde am 22. März 1944 mobilisiert. Im April wurde die Divisionskommandantur der Unterordnung der IX. Korpskommandantur entzogen. Sie wurde der an die Ostfront marschierten VI. Korpskommandantur von Debrecen (Debretzin) untergeordnet.

Im Verlauf der mehr als fünfmonatigen Fronttätigkeit starben nahezu 400 Mann der 27. Sekler leichten Division einen Heldentod. Der Großteil fiel in den Angriffsoperationen Ende April 1944, sowie in den Kämpfen um Kosow-Chorod Ende Juni, bzw. in den Verteidigungskämpfen in Delatyn-Mikuliczny Ende Juli-Anfang August. Die Heldentoten wurden auf dem Gebiet, bzw. in der Umgebung der kleineren Siedlungen hinter der Front der leichten Division auf Heldenfriedhöfen bestattet. Im Falle eines größeren Verlustes wurden sie in Massengräbern begraben. Diejenigen Friedhöfe mit den meisten Sekler Soldaten wurden auf dem Gebiet von Chorod, Jaworow, Krzyworownia, Szszory, Sokolowka, Tudiow, Worochta, Jasienow Gorny, bzw. Zabie und Mikuliczyn errichtet.

Арпад Роберт Берекмери

ИСТОРИЯ 27-ОЙ ЛЕГКОЙ ТРАНСИЛЬВАНСКОЙ МАРОШВАШАРХЕЙСКОЙ ДИВИЗИИ С МОМЕНТА ЕЕ СОЗДАНИЯ ДО СЕНТЯБРЯ 1944 ГОДА

Резюме

30 августа 1940 года согласно второму принятому в Вене решению Северная Трансильвания и Секейская провинцияя вновь отошли к Венгрии. Вновь присоединенная территория размером 43 000 кв. километров в период с 5 по 13 сентября 1940 года была поэтапно оккупирована венгерскими войсками. Увеличение территории поставило венгерское военное руководство перед новой задачей: нобходимо было провести военную организацию вновь присоединенной территории.

В ходе работы по военной организации северной Трансильвании в ноябре 1940 года было сформировано командование IX нового военного корпуса, подчинявшегося командованию 1-ой армии, с центром в городе Коложвар. После сформирования этого командования в рамках корпуса были сформированы командования 25-ой пехотной бригады (г. Надьварад), 26-ой пбр. (г. Деш) и 27-ой пехотной бригады (Марошвашархей). Для командования 27-й пехотной бригады и ее подчиненных частей в наименовании их было принято определние „секейский" – исходя из места территориального формирования. Командиром пехотной бригады был назначен с 15 ноября 1940 года генерал Ференц Кольтаи (позднее генрал-лейтенант).

В подчинении командованию 27-ой пехотной бригады в городе Марошвашархей в казарме по улице Габора Бетлен создали командование 27-ого пехотного полка, а из рот стрелков и автоматичиков, а также из подчиненных батальонам подразделний были сформированы шесть батальонов егерей-пограничников с низким численным составом. Аналогично пехотным подразделениям в подчинении 27-ой пехотной бригады из оккупационных егерско-пограничных батарей сформировали также 27-ой дивизион полевой артиллерии. С 12 февраля 1942 года двухполковые пехотные бригады получили наименование легких дивизий. Их боевой порядок был несколько изменен. Их численный состав был расширен за счет нескольких полковых подразделений, и укомплектован одним взводом велосипедистов и гусаров а также одной сопровождающей батареей легких пушек.

27/2 легкая батарея секейского легкого дивизиона уже в конце мая 1942 года выступила на восточный фронт, где она участвовала в боевых действиях в течение одного года. Вся дивизия полностью была мобилизована 22 марта 1944 года. В апреле месяце командование дивизии была выведено из подчинения коимандованию IX корпуса, дивизия была отправлена на восточный твд, в подчинение командованию дебреценского VI корпуса.

В ходе более чем пятимесячных боевых действий на восточном твд около 400 человек из состава 27-ой легкой секейской дивизии погибли смертью храбрых. Основное их большинство было убито в ходе наступательных операций в конце апреля 1944 года, во время оборонных боев, которые велись в конце июня в районе Кошов-город, а также в конце июля – начале августа в оборонительных боях в районе Делатин-Микулицин. Бойцов, погибших смертью храбрых, похоронили на территории более мелких населенных прунктов, находившихся за линией фронта легкой дивизии, а также в устронных там кладбищах военных героев в отдельных могилах. В случае массовых потерь убитые были похоронены в братских могилах. Кладбища с секейскими воинами были образованы на территории следующих населенных пунктов: Хород, Яворов, Крживоровня, Сесори, Соколовка, Тудиов, Ворохта, Ясинов Горни, Забие и Микулицин.

HORVÁTH CSABA

A M. KIR. HONVÉDSÉG FELDERÍTŐ RENDSZERÉNEK ALAKULÁSA AZ ELMÉLET ÉS A GYAKORLAT TÜKRÉBEN, 1938–1940

A harmincas évek közepén már több esemény jelezte, hogy egyre fokozódó háborús készülődés vette kezdetét Európában, és ennek várható hatásai Magyarországot is érinthetik. Ezt a hangulatot csak alátámasztotta Rátz Jenő altábornagynak a Honvéd Vezérkar főnökének 1936-os kijelentése, aki arra a következtetésre jutott, hogy az európai fegyverkezés ütemét figyelembe véve 1940 körül háború lesz, és abból Magyarország területi elhelyezkedése miatt, nem tud majd kimaradni. Sürgetővé vált tehát a hadsereg fejlesztése, de az anyagi gondok gátat szabtak minden elgondolásnak.

Az 1938-as esztendő azonban a honvédség tekintetében mégis vízválasztó lett. Teret kaphatott végre egy kézzel fogható hadseregfejlesztési elgondolás, amely a HUBA fedőnevet viselte. Rőder Vilmos honvédelmi miniszter már 1938. február 3-án ismertette a Huba hadrend tervezetét. Ennek értelmében a honvédségnek 1942-ben:

25 könnyű gyaloghadosztályból,

1 lovashadosztályból,

2 páncéloshadosztályból,

1 hegyidandárból,

1 határvadászdandárból,

1 folyam dandárból,

2 repülődandárból (28 harci és 10 felderítőszázad) kellett állnia.

A hadrend az egyvonalas felriasztás alapján épült fel, és az ország egyszeri maximális erőkifejtését vette alapul, mind az emberanyag kihasználása, mind pedig anyagi vonatkozásban. Végcélként egy 107 000 fős békelétszámú, 3 hadseregre és 7 hadtestre tagozódó, 21 hadosztályból, 2 gyors- és 2 lovasdandárból, 1 repülőhadosztályból, 3 hadosztály erejű határbiztosító erőből és a vezérkarközvetlenekből álló erő szerepelt.

A Huba hadrend a maga nemében nem volt újdonság. A Korona Tanács már 1932. október 24-én elfogadta az ún. Előd III. hadseregfejlesztési programot, amely alapvetően megegyezett a Hubával, de a megvalósítás háttere akkor még hiányzott.

1938. március 5-én Darányi Kálmán miniszterelnök Győrben hivatalosan is ismertette az egymilliárd pengős hadfelszerelési programot. Ebből 600 milliót közvetlenül a hadsereg, 400 milliót pedig az ország védelmi felkészítésére terveztek felhasználni. A program változatlan formában az 1938. évi XX. törvénycikkben jelent meg június 2-án.

A Honvédelmi Minisztériumon belül történt átszervezés alapján március 15-ével a magyar királyi honvéd vezérkar főnöke irodáinak elnevezését, a rejtés miatt eddig használt HM VI. osztályról, hivatalosan is Vezérkarfőnökségre változtatták. Ettől kezdve, a honvédség szakmai vezető szerve, a vezérkar eredeti elnevezéssel szerepelt.[1]

[1] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VKF 1938. 2210/eln. 1. o. A Honvédelmi Minisztérium átszervezése.

Az 1938-as esztendő a felderítés tekintetében is meghatározó lett. 1938. február elsején, igaz tervezetként, hatályba lépett az új Harcászati Szabályzat. Egyidejűleg hatályát vesztette az 500/Elnökség 1924. szám alatt kiadott régi Harcászati Szabályzat I. és II. része.

Az új szabályzat a felderítés tekintetében több jelentős változást hozott. A távol- és közelfelderítést felváltotta a hadászati- és harcászati felderítés, mint új kategória, továbbá részletesen szabályozták a felderítés végrehajtásának, a különleges terepen történő felderítésnek és a szemrevételezésnek a kérdését. A felderítési nemeket sokkal tömörebben tárgyalta az új szabályzat, mint elődje, és nem bontotta külön részre a légi, illetve a földi felderítést, hanem azt egységes működésében vizsgálta. Az eddigi fejlesztések és a még folyamatban lévő fejlesztési tervek hatására már megjelentek az új szervezetek (gépkocsizó seregtestek, gyorscsapatok), amelyektől azt várták, hogy döntő hatással legyenek a felderítési feladatok végrehajtására is.

A felderítési adatok ilyen jellegű felosztása jobban szolgálta az adatok gyűjtésének, feldolgozásának és felhasználásának rendjét, a gyakorlatban azonban továbbra is elkülönült a földi és a légi rész. A téma feldolgozása során ezért – a jobb érthetőség kedvéért is – a már alkalmazott felosztásnál maradtam.

A hadászati felderítés

A földi hadászati felderítésnek a hadászati elhatározáshoz kellett adatokat szolgáltatnia. Feladatát tekintve az ellenség mozgósításával és felvonulásával kapcsolatos csapatmozdulatokat, repülőtereket, állandó és tábori erődítéseket kellett figyelemmel kísérnie. A már felvonult ellenség vonatkozásában, annak helyzetét, szárnyait, az egyes csoportjai közötti hézagokat, csapatszállításokat kellett felderítenie.[2]

A feladatokat a légi és földi felderítés eszközei egymást kiegészítve oldották meg, de a súly rendszerint a légi felderítésen volt. A légi hadászati felderítést a három-, esetleg többüléses, kétmotoros, több fényképező felszereléssel, rádióval és rádió-iránymérővel ellátott, nagy működési sugarú és nagy csúcsmagasságú távolfelderítő repülőgépekkel végezték.[3] A földi erőknél továbbra is számoltak a sereglovassággal, amely mellett a már említett gépkocsizó seregtestek, illetve gyorscsapatok jöttek még számításba.

Az 1938-ban megjelenő szabályzat sokkal kevésbé mozgatta meg az új elgondolások, a lehetséges változatok támogatóit és képviselőit, mint az előző. A szabályzatra épülő vezetési és parancsadási segédlet jelent meg először, amely végeredményben rövidített formában tárgyalta az új szabályzatot, a lényeget megragadva és kiemelve, de nem tartalmazott változatokat sem az erők, sem pedig az eszközök tekintetében.[4] A kiképzési seregtestek az adott fegyvernemre vonatkozólag dolgozták fel a szabályzat előírásait, hoz-

[2] Harcászati Szabályzat. (H. Sz.) I. rész. Harcászati elvek. II. fejezet: A felderítés. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium kiadványa, Budapest, 1938. 39. o.

[3] Repülő Szabályzat. 2. füzet: A repülőfelderítés. Budapest, 1941. 47. o.

[4] Vezetés és parancsadási segédlet. (Az új H. Sz. alapján összeállította vitéz *Gátföldi Egon* ezredes.) Szeged, 1938. 10–15. o.

zátéve a fegyvernemi sajátosságokat és lehetőségeket. A lovasságnál például rajtól felfelé részletesen meghatározták a felderítéssel kapcsolatos feladatokat. A rajnak a felderítő járőr feladatait kellett elsajátítania. Ezen belül tisztázták a járőr (járőrparancsnok) felszerelését, feladatát. Először tértek ki az indulás előtti feladatokra, amelyek a következők voltak:

– felszerelés ellenőrzése;

– ember, ló állapota;

– parancsnokhelyettes kijelölése, az állomány tájékoztatása;

– térkép (vázlat) tanulmányozása;

– éllovasok kijelölése;

– figyelés megszervezése menet alatt;

– ismertetőjelek;

– hírvivő lovasok eligazítása.

A feladat végrehajtása során az ellenség erejének, fegyvernemének, összetételének, csoportosításának, biztosító rendszerének, szárnyainak, tevékenységének megállapítása mellett külön kitértek a végrehajtás módjára is. Pontosan meghatározták a járőr jelentésének tartalmát. Ezek szerint jelenteni kellett:

– az észlelés idejét;

– a járőr álláspontját;

– mikor, hol és milyen erejű ellenség mutatkozott és mit csinál;

– mi a járőr további szándéka.

Ha nem maga derített fel, jelenteni kellett annak forrását is (lakosság kikérdezése stb.). Minden esetben jelenteni kellett az ellenséggel való első találkozást.[5]

A gyorsfegyvernem számára kiadott kiképzési segédlet foglalkozott az összes felderítési nemmel és ezen belül a fegyvernem feladatával a felderítés területén. A felderítőzászlóaljat, mint a páncéloshadosztály közvetlen alakulatát, a felderítés gyors és nagy mélységben alkalmazható eszközeként tárgyalta. A zászlóalj zászlóaljtörzsből, árkász- és távbeszélőszakaszból, páncéltörő századból, 1-2 páncélgépkocsi-századból, 1 páncélos lövész századból, 1 motorkerékpáros lövész századból és a zászlóaljvonatból szerveződött. Ezen belül a páncélgépkocsi-század a századtörzsből, a századvonatból és három páncélgépkocsi-szakaszból, a szakaszok egy parancsnoki járműből és két páncélgépkocsi-rajból álltak. A rajt, mint legkisebb szervezési egységet két páncélgépkocsi alkotta.[6]

A felderítés kérdésének vizsgálata a továbbiakban is szinte mindennapos kérdés volt. Ismét előtérbe került a sereglovasság kérdése, amely a vélemények szerint egyre többször juthat olyan helyzetbe, hogy feladatát egymaga nem tudja megoldani. Ezért gondolkodtak a megerősítők mennyiségén és minőségén is, továbbá más országok hadseregeinek álláspontját is figyelembe vették. Az első időszakban minden esetben csak a francia példát tekintették útmutatónak, később a francia mellett a cseh és főleg a német elgondolásokat elemezték, és lényegében három lehetőséget tártak föl:

[5] Lovassági kiképzési segédlet I. rész: A lovas raj. Budapest, 1941. 202–207. o.

[6] Kiképzési segédlet. A gyorsfegyvernem számára. Felderítés. Budapest, 1941. 53–55. és 83–84. o.

a) az első megtartotta volna a sereglovasságot, és azt esetenként, az adódó feladatokhoz képest erősítették volna meg;

b) a második már nem tulajdonított különösebb fontosságot a sereglovasságnak, de azért teljességében nem vetette azt el, hanem már békében motorizált alakulatokat szerveztek hozzá, hogy abból megfelelően begyakorolt felderítő test legyen;

c) a harmadik pedig a sereglovasságot már szükségtelennek tartotta, nem értett egyet a vegyes szervezéssel sem, hanem a hadászati földi felderítés végrehajtására tisztán motorizált páncélos felderítő testeket javasolt.

Ez utóbbi elgondolás Heinz Guderian (1888–1954) tábornoktól származott, aki a különösen gyors, mozgékony és könnyen vezethető egységeket részesítette előnyben nagy akciósugárral és jó híradóeszközökkel. Szerinte a földi felderítés legmodernebb eszköze a nehéz, kutató-páncélgépkocsi (*schwere Panzerspähwagen*) lehetne, amely bármilyen nehéz terepen végrehajthatja feladatát. Ezeket a páncélgépkocsikat motorizált gyalogsággal, nehézfegyverekkel és műszaki csapatokkal megerősítve felderítő csoportba tervezte összefogni. Egy felderítő osztag 2-3 kutatópáncélgépkocsi-századból, minden század 9-12 páncélgépkocsiból állt volna, és motorizált gyalogság, könnyűlövegek, modern oldalkocsis motorkerékpáros alakulatok és motorizált műszaki erők egészítették volna ki.[7]

Ennek hatására a megbízott magyar szakemberek a saját lehetőségek figyelembevételével próbálták a legmegfelelőbb összetételű osztagokat összeállítani. A lovas elemekből álló felderítőosztag összetételét a következőképpen tervezték:

egy parancsnok (lovasszázad parancsnoka);
harcos rész: egy lovasszázad,
egy lovas-géppuskás szakasz és egy-két páncélgépkocsi szakasz;
híradó és összekötő eszközök: rádióállomás (esetleg több), látjelek, fényjelzők,
2-3 motorkerékpáros, esetleg postagalambok;
ütközetvonat.[8]

A motorizált részekből álló felderítőosztag a következőképpen szerveződhetett:

egy parancsnok (páncélgépkocsi- vagy kisharckocsi-, vagy motorkerékpáros század parancsnoka);
harcos rész: 1-2 páncélgépkocsi-szakasz,
1-2 kisharckocsi-szakasz, 1 motorkerékpáros szakasz vagy 1 motorkerékpáros század, 1-2 páncélgépkocsi- vagy kisharckocsi-szakasz;
híradó és összekötő eszközök: mint a lovas felderítőosztagnál;
ütközetvonat.

[7] *Ráski Jenő:* A földi felderítés jelentősége és értéke a jövőben. *Magyar Katonai Szemle* (a továbbiakban: MKSz), 1938. 5. sz. 49–50. o.

[8] Azon anyagok összességét szállítja, amelyekre a csapatnak harc előtt, alatt és után szüksége van.

Kerékpáros felderítőosztag elvi szervezete lehetett:

egy parancsnok (kerékpáros század parancsnoka);
harcos rész: 1 kerékpáros század, 1-2 páncélgépkocsi- vagy kisharckocsi-szakasz;
híradó és összekötő eszközök: mint a lovas felderítő osztagnál;
ütközetvonat.

Az alkalmazási mélység tekintetében lovas felderítőosztagoknál 40-50 km, kerékpárosoknál 50-60 km, míg a gépesített felderítőosztagoknál 60-70 km-rel számoltak.[9]

A „győri program" törvénybeiktatása, majd a fegyverkezési egyenjogúság elnyerése megteremtette a feltételeket arra, hogy a hadsereget néhány év alatt megfelelő szintre hozzák fel. 1938 őszén először az addig használt fedő elnevezéseket helyezték hatályon kívül, és a vegyes dandárokat hadtestekké keresztelték át.

Az így létrehozott hét hadtest mellé az első bécsi döntés (1938. november. 2.) eredményeként visszacsatolt Felvidéki területen – Kassa székhellyel – felállították a VIII. hadtestet, és létrehozták három hadsereg-parancsnokság keretét. A vegyesdandárok hadrendjében szereplő három gyalogsági parancsnokságot gyalogdandár parancsnokká nevezték ki, a gyalogezredeket pedig dandároknak nevezték el. Formailag így minden hadtest három gyalogdandárból állt, ezek azonban a valóságban ezredek voltak, melyek feltöltését – az életbeléptetendő hadi hadrend szerint – háború esetén tervezték végrehajtani.[10]

A hadászati felderítés alapját képezhette az 1938 őszén felállított 1. és 2.gépkocsizó dandár, amely egyenként:

– három gépkocsizó zászlóaljból;
– két kerékpáros zászlóaljból;
– egy gépkocsizó tüzérosztályból;
– egy felderítő-zászlóaljból;
– egy gépkocsizó utászszázadból és
– egy gépkocsizó távbeszélőszakaszból állt.

Az 1. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóalját a Rendőr Újonc Iskola (RUISK) páncéljárműves osztályából létesítették. Kisharckocsi-századát az 1. vegyesdandár gépjármű százada alkotta. Gépkocsizó gyalog századát szintén a RUISK állította fel, amely erre a célra megkapta a 4. vadász-zászlóalj 1. puskás és fél géppuskás századát.

A 2. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóaljnak kisharckocsi-századát a 2. vegyesdandár gépjárműves századából, páncélgépkocsi-szakaszát a gépkocsizó csoport volt páncélgépkocsi-szakaszából hozták létre. Ide került beosztásra a gépkocsizó csoport eddigi könnyűharckocsi-szakasza is. A dandár felderítő-zászlóalja a gépkocsizó gyalog századát az utóbbi zászlóalj parancsnokság a gépkocsizó csoport eddigi motorkerékpáros szakaszának kifejlesztésével állította fel. E célra a 4. vadász-zászlóalj 2. puskás századának

[9] *Kölley Ernő:* A felderítésről és felderítő szolgálatról. MKSz 1940. 3. sz. 623–624. o.

[10] *Tóth Sándor:* A Horthy-hadsereg szervezete (1920–1944). II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1958. 3–4. sz. 65–66. o.

és géppuskás századának másik felét használta fel.[11] (A gépkocsizó dandárok felderítő-zászlóaljainak gépkocsizó századai az eredetileg tervezett motorkerékpáros századok helyett létesültek.)

Az 1. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóaljának hadrendjébe egy kisharckocsi-század, egy gépkocsizó puskás század, a 101. páncélvonat és egy műhelyszázad tartozott.

A 2. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóaljának hadrendjében egy páncélgépkocsi-szakasz, egy kisharckocsi-szakasz, egy közepesharckocsi-szakasz és egy gépkocsizó puskás század volt ebben az időben. Itt a műhelyszázadot később állították fel.[12]

A számításba vehető lovasdandárok hadrendje is változott. Mindkét lovasdandár szervezetét egy-egy kisharckocsi-századdal és egy-egy kerékpáros zászlóalj beállításával erősítették meg, a dandáronként meglévő két tüzérosztály egyikét gépvontatásúvá szervezték át.

Az 1. lovasdandár kisharckocsi-százada a 6. vegyes gépjárműves századából, a 2. lovasdandáré az 5. vegyesdandár gépjárműszázadából létesült. A 2. lovasdandár kötelékébe lépett még a RUISK páncélműves osztály páncélgépkocsi-százada is.[13]

Az 1940 végén felállított „gyorshadtest" parancsnokság alárendeltségébe kerülő két gépkocsizó és két lovasdandár felderítő erőinek szervezete a következőképpen változott meg:

Az 1. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóalja kiegészült egy páncélgépkocsi- és egy könnyűharckocsi-századdal, továbbá egy közelfelderítő repülőszázaddal is gyarapodtak a felderítő erők.

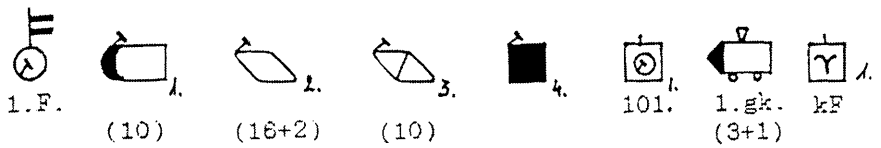

A 2. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóalja megkapta a műhelyszázadot, továbbá a közelfelderítő repülőszázadot is a felderítési feladatok fokozására tervezték.

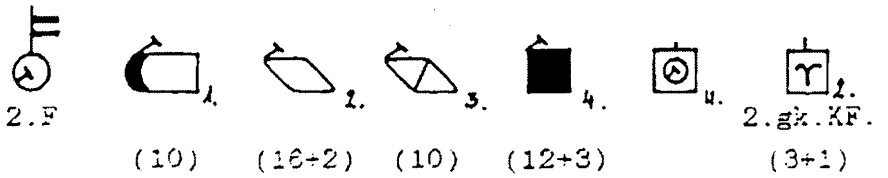

[11] HL VKF 1938. 2687/eln. 1. Szervezeti intézkedés 46. o.

[12] HL VKF 1938. 18.000/eln. 1. a. 1. sz. melléklet.

[13] HL VKF 1938. 2687/eln. 47. o.

A lovasdandárok páncéloszászlóalja ekkor már a következőképpen szerveződött.[14]

1. lovasdandár:

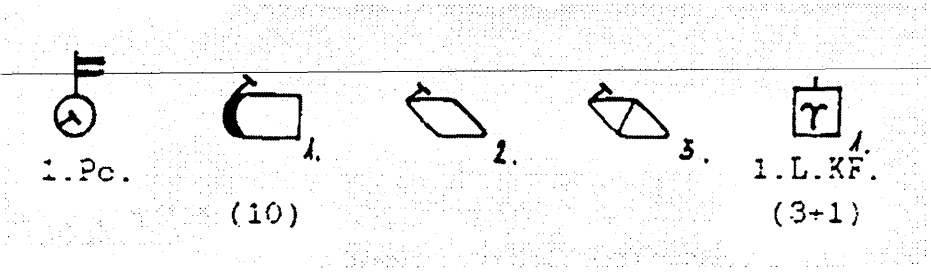

2. lovasdandár:

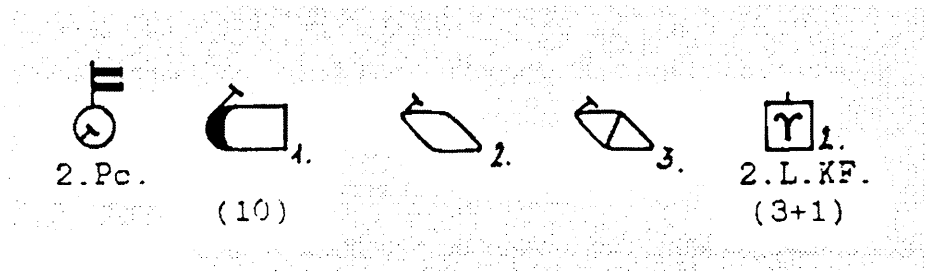

1941. áprilisáig a hadászati földi felderítésre számításba vett erőknél komolyabb szervezeti változás nem történt, egészen 1941. május 1-jéig, a páncéloscsapatok átalakításáig.

A hadászati légi felderítés kevesebb fejtörést okozott a témával foglalkozó szakembereknek. Az elveket kidolgozták, a feladatokban újat nem lehetett hozni. Egyedül a hadászati felderítést végrehajtó erők szervezeti lehetőségeiben lehetett célszerűbbet, esetleg jobbat kialakítani, továbbá az alkalmazási mélység változhatott. A légierő szervezetét, ezen belül a távolfelderítő erőket is, a feltételezett haderő vonzataként igyekeztek megállapítani. Egy 14-21 hadosztályból, 6-10 hadtestből álló haderőt terveztek, melynek két arcvonalas háborúra kellett felkészülnie. A távolfelderítő repülők szervezetét is ehhez az elgondoláshoz próbálták igazítani.

A hadműveletek megindulása előtt és alatt a légtér elosztását és a feladatokat is külön megtervezték és kidolgozták.[15]

A hadászati légi felderítés alapját a légi fényképezés adta. Ezért itt meg kellett találni azt a legmegfelelőbb szervezetszerű kiértékelő részt, amely a leggyorsabban és a legjobb minőségben dolgozta fel a felvételeket. Végül a fényképészszakasz mellett döntöttek, amely általában a következőképpen tagozódott:

– fényképész tiszt (szakaszparancsnok),
– fényképész altiszt (műszaki munkálatok vezetője),
– kidolgozó részleg (fényképészeti munkák végzése),
– kiértékelő részleg (kiértékelés, rajz, számelemzés),

[14] *Dombrády Lóránd:* A Horthy-hadsereg szárazföldi erőinek gépesítése a győri program időszakában (1938–1940). Kandidátusi értekezés. ZMKA Budapest, 1974. 359. o.

[15] *Adonyi Ferenc:* A földi erőkkel való helyes együttműködés problémája. MKSz 1938. 6. sz. 123. és 134. o.

– fényképész szerelők (anyagkarbantartás, anyagpótlás, de feladatuk volt a repülőgépekbe elhelyezett fényképezőgépek áramellátásának folyamatos ellenőrzése is),

– térképkezelő (térképállomány kezelése, tárolása).[16]

A hadászati légi felderítés tekintetében az 1. önálló távolfelderítő osztály fejlesztése került előtérbe. A már meglévő 1. és 2. századnál ennek keretében a 3. raj beállításával a repülőgépek számát 6+3 repülőgépről 9+3-ra tervezték emelni, ezzel párhuzamosan a hajózó állomány növelése is szerepelt az elképzelésben.[17]

A hadászati légi felderítés szervezetileg lényegében nem változott 1941 elejéig. Az 1940. július 30-án jóváhagyott légierőre vonatkozó szervezési intézkedés azonban tartalmazta a Légi Fényképező és Kiértékelő Csoport (LKFCS) felállítását, amely a továbbiakban fontos részét képezte hadászati felderítésnek.[18]

Az elméleti és szervezeti elgondolások sokkal kisebb teret kaptak, mint az ezt megelőző (1924–1937) időszakban. Ennek egyértelműen politikai okai voltak (első, második bécsi döntés stb.), így ezek a problémakörök ekkor kissé háttérbe szorultak. Néhány esetben azonban a szervezettel kapcsolatos változtatásokat mégis napirendre kellett tűzni. A gyakorlatok tapasztalatai bizonyították, hogy a felderítő-zászlóalj szervezete nem felelt meg a kívánalmaknak. A kis harckocsik nem tudták a menetütemet tartani a gépkocsizó részekkel, ezek menetét lassították. Sebességük csupán a kerékpáros részekkel való menetelésre tette őket képessé.

A gépkocsizó századhoz egy erős oldalkocsis motorkerékpáros szakasz beállítását tartották szükségesnek, amely rossz utak esetén megoldhatta volna a felderítő járőri feladatokat a páncélgépkocsikkal együttműködve. A zászlóalj híradó eszközei is revízióra szorultak. Meg kellett oldani a zászlóaljparancsnok és a kiküldött páncélgépkocsik közötti biztos összeköttetést, továbbá közvetlen vezetékes összeköttetés kialakítása is szükségessé vált a kirendelő parancsnok és a repülők között.[19]

A Harcászati Szabályzat összevonva tárgyalta a földi és légi hadászati felderítést. Feladatát, hasonlóan az előző szabályzathoz, az ellenség mozgósítással és felvonulással kapcsolatos tevékenységéhez igazította. Kevésbé részletesen dolgozta fel a hadászati felderítés problémakörét, mint az elődje; csak elveket és fő feladatokat fektettek le.

Az intenzív hadseregfejlesztés elindításával a végrehajtó szervezeti erők hamar körvonalazódtak. Ez a repülőerők tekintetében azonban minőségi és mennyiségi hátrányokat hozott egyes szomszédos országok repülőerőivel szemben a felderítés szintjén is.

A földi erők tekintetében a lovas erők mellett gépesített csapatokat is fel kellett állítani a hadászati felderítés feladatainak végrehajtására. A gépkocsizó dandárok megszervezése kitöltötte ezt az űrt, de a 38-40-es évek eseményei valószínűsítették, hogy a klasszikus földi hadászati felderítési feladatok már nem léteznek, pontosabban lehetetlen feladat ilyen terepviszonyokkal rendelkező hadszíntéren az elképzelt feladatok megoldása.

---

[16] Légi fényképészeti szolgálat. Tansegédlet. M. kir. Horthy M. Honvéd repülő Akadémia, 1940. 8–12. o.

[17] HL VKF 1938. 2687/eln. 1. II. fejezet 30. o.

[18] *Szabó Miklós:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő szervezeti fejlődése 1938–1941. HK 1991. 2. sz. 72. o.

[19] HL VKF 1939. 5074/eln. 1. A 2. gépkocsizó dandár gyakorlata.

A közelebbi harcterületre kiterjedő felderítési nem a csapatok harcászati alkalmazásához kellett, hogy adatokat szolgáltasson. Pontos feladat az ellenség időbeli és térbeli helyzetének megállapításában, összetételének, mozgási irányainak, állási kiterjedésének, szárnyainak, hézagainak, továbbá arcvonal mögötti eltolódásainak felderítésében szabták meg. Tevékenységét akkor is folytatni kellett, ha a kijelölt területen már a hadászati felderítés is működött A harcászati felderítést a terepfelderítéssel mindig össze kellett kötni. Ezen belül különösen figyelni kellett az utak és hidak állapotát, a terep járhatóságát, a saját fegyverek hatásának növelésére, illetve az ellenség tűzhatásának csökkentésére adódó terepelőnyöket, továbbá a térkép tartalmától eltérő adatokat.[20]

A harcászati földi felderítés feladatait a földi és a repülő erők egymást kiegészítve végezték, de a súly – ellentétben a hadászati felderítéssel – a földi erők vállán nyugodott. Végrehajtó erőként a gyorscsapatok szerepeltek, de az ellenséghez közel, nehéz terepen, sötétben és ködben a gyalogság tevékenysége kerülhetett előtérbe. Felderítő szervei a felderítőosztagok, önálló felderítő járőrök, a felderítő járőrök, illetve a közelfelderítő repülőszázadok voltak.

A szabályzat hatására a tudományos életben a harcászati felderítés kérdései is előtérbe kerültek. Főleg a hatások esetleges növelése és a meghatározott elvek, módszerek magyarázata, továbbgondolása szerepelt az írásokban, de új szervezetek beállítása is napirenden szerepelt.

A megállapítások többször említették a felderítés sematikus megszervezésének állandóságát. Felületes, szinte állandóan ismétlődő, az adott helyzetre egyáltalán nem alkalmazható felderítési rendszerek jellemezték az alkalmazó megbeszéléseket, hadijátékokat. Ennek átértékelését nagyon sürgős feladatnak tekintették. A kiindulási alapot a jól kidolgozott felderítési tervben látták.

Ennek minden esetben ki kellett térnie:

– a felderítési irányok megállapítására;

– az egyes irányokban adódó feladatokra;

– a kikülönítendő erő és annak összetételére;

– az indulás idejére és a jelentések rendjére.

A felderítési irányok megállapításánál egyrészt a saját, de már a harcterületre átnyúló szándékot vették alapul, másrészt az ellenség várható tevékenységéből adódó és számára fontosnak látszó működési irányokat. Az eltérésekből a továbbiakban is az derült ki, hogy a felderítési rendszer gerincének kétségtelenül a felderítési irányokat tartották.[21]

Század szinten is megjelent az igény, hogy egy önálló felderítőraj beállítása megkönnyítené a századparancsnok feladatát a harcászati vezetésben. Megoldhatná a század szinten kialakuló bonyolult helyzetek tisztázását, és megfelelő alapadatokat tudna szolgáltatni a zászlóalj felé is. Az elgondolásokban általában kerékpáros raj vagy fél raj szerepelt, de kiemelték, hogy külön elbánásban részesülő, elszánt emberek kell, hogy alkos-

[20] H. Sz. I. rész. Harcászati elvek. i. m. II. fejezet: A felderítés. 40. o.

[21] Repülő Szabályzat. 2. füzet. i. m. A repülőfelderítés. 49. o.

sák ezeket a felderítőerőket.[22] Kerékpáros zászlóalj szinten már egy önálló felderítő-alosztály szerepelt az elképzelésekben.

Egy seregtestnek alárendelt kerékpáros zászlóalj számára egy kedvező harcterület biztosítása szerepelt az egyik fő feladatként, továbbá útvonalfelderítés (biztosítás) és az ellenséggel kapcsolatos minden felderítési feladat elvégzése. A kerékpáros zászlóalj megbízható működését a gyalogságban, a pontos együttműködésben és gyors híradásban látták, éppen ezért a felderítő-alosztályt sem lehetett rögtönözve ad hoc megszervezni. Csak egy békében összeállított, jól begyakorolt szervezet végezhette el az előbbiekben már érintett feladatokat. Az alosztály egy könnyűpáncélgépkocsi-szakaszból (3 páncélgépkocsi), egy kisharckocsi-szakaszból (6 kis harckocsi) és két-három motorkerékpáros szakaszból szerveződhetett volna.[23]

A gyalogezredek esetleges önálló alkalmazása is szükségessé tette, hogy megfelelő erejű és felszereltségű felderítő részekkel rendelkezzenek. Ritkább esetben, különösen fontos feladat megoldásakor, repülőfelderítést is elképzeltek közvetlenül az ezrednek alárendeltségében, de a fő súlyt a földi részekre helyezték. Azon belül is a páncélgépkocsi szerepelt az első helyen mozgékonysága és védettsége miatt. Nem feledkeztek meg azonban az elhárító fegyverekről sem, amelyek a felderítők szükség szerinti biztosítását látták volna el. A nagy tér-kis erő azonban egyértelműen a gyorsmozgók szerepét erősítették, így az alkalmazásra elgondolt felderítő szervek (még az elhárító fegyvereket is figyelembe véve) csak megfelelően motorizált részekből állhattak.[24]

A felderítés alapvető eszköze a járőr volt. Meg kellett azonban különböztetni a felderítő járőrt a biztosítási, leplezési és összeköttetési célokra alkalmazott járőröktől. A felderítés alapvetően minden járőr feladata volt, mert akár leplező, akár biztosító feladatot látott el, akkor is tudni akarták tőle, hogy ott, ahová kiküldték, van-e ellenség, s ha igen, milyen erős, és mit csinál? A felderítő járőr összetételét, erejét mindenkor befolyásolta a feladat, a zömhöz (kiküldő parancsnokhoz) való viszony (térbeli távolság), napszak, évszak és a terep. Eredményességét mindenkor jelentései alapján ismerték el.[25]

A járőr minden fegyvernemtől kikülöníthető szervezet volt. Általában raj, illetve megerősített raj erőben. A megerősítést leggyakrabban a feladatnak megfelelő szakközegek jelentették: műszaki, utász, tüzér stb. Páncélgépkocsik, kis harckocsik esetében egy-két járműből állhatott a járőr, de a kis harckocsik esetében nem volt egyértelmű az önálló alkalmazás. A járőrök mellett a felderítőosztagok szerepeltek még mint végrehajtók, de róluk kevesebb szó esett. Elfogadták a harcászati felderítésnél azokat az elveket, elgondolásokat, amelyeket a hadászatinál a felderítőosztagokról alkottak, csak az önállóság és a kiküldési szint változott, a feladat nem.

A földi harcászati felderítés eszközeiként tehát a tudományos igényű munkák döntő többsége a gyorscsapatokat tartotta. Ezen kívül az ellenség közelében, nehéz terepen és sötétben a gyalogság tevékenysége is előtérbe kerülhetett. Teljesen elvetették a régi elvek közül azt, hogy a földi harcászati felderítés csak a csapatlovasság feladata lehetett.

---

[22] *Bittner Róbert:* A korszerű puskásszázad. MKSz 1938. 7. sz. 78–79. o.

[23] *Erdeős László:* A korszerű kerékpáros zászlóalj. MKSz 1941. 3. sz. 677–680. o.

[24] *Muhoray Zoltán:* A megerősített ezred felderítése. MKSz 1938. 2. sz. 52–53. o.

[25] *Pálosy János:* A járőrszolgálatról. MKSz 1938. 7. sz. 68–70. o.

Annyira háttérbe szorult a lovasság, hogy csupán néhány munkában vetették fel esetleges ilyen irányú alkalmazását. Pedig még néhány évvel ezelőtt minden zászlóaljhoz egy lovasszakaszt, minden gyalogezredben egy lovasszázadot és minden gyaloghadosztályhoz egy lovasosztályt javasoltak a felderítési feladatok ellátására.[26]

Alkalmazási mód tekintetében a következő végrehajtási folyamatot képzelték:

a hadseregparancsnok által bevezetett hadászati felderítés kiegészítésére a hadtestparancsnok a legfontosabb irányokba bevetette gyorscsapatait, és egyben kijelölte az alárendelt hadműveleti egységeknek a harcászati felderítés területeit. Az egység parancsnoka a hadászati felderítés eredményei alapján és az útviszonyoknak megfelelően vagy felderítőosztályokkal, vagy csak felderítő járőrökkel deríttetett fel. A felderítőosztagok a zöm előtt általában egynapi menettávolságra terepszakaszról-terepszakaszra nyomultak előre, maguk előtt sűrű felderítőjárőr-hálózatot működtetve. Amennyiben a hadműveleti egység csak felderítő járőröket alkalmazott, akkor azokat annyira meg kellett erősíteni, hogy az ellenség leplező övén ne akadjanak fönn. Egyébként a felderítőosztagokra és járőrökre, valamint a jelentésekre vonatkozólag a hadászati felderítésnél lefektetett elvek voltak mérvadók.[27]

Egyre gyakrabban került terítékre a felderítési feladatokra történő kiképzés jelentősége: „ha a felderítő csapatokat nem feltételeznék, hanem a valóságban is mindig kiküldenék, ha azokat kellő tér- és időelőnnyel küldenék ki, hogy jelentések is futhassanak be, és ha valóban a beérkezett jelentések képeznék alapját az elhatározásnak, akkor ezek a békegyakorlatok sokkal tanulságosabbak lennének. Egyrészt a felderítő csapatok megtanulnának helyesen látni és minden túlzás nélkül gyorsan jelenteni, másrészt a vezetőknek is főbb alkalmuk lenne a jelentések száraz, tárgyilagos kiértékelését gyakorolni, és a kevés, sokszor ellentmondó hírek alapján is egy reális helyzetmegítélést alkotni."[28]

Ez az idézet híven tükrözi a korabeli állapotokat, az elméletieskedő jelleget.

A szabályzat és az elgondolások megvalósítását főleg a gyors seregtestek részeivel kívánták megvalósítani. Az 1938 őszén felállított gépkocsizó dandárok és lovasdandárok szervezeti fejlődését a hadászati felderítéssel foglalkozó részben már tárgyaltuk.

A földi harcászati felderítési feladatokra ezen kívül minden fegyvernem szóba jöhetett. Ide tartoztak a megváltozott szervezetű, három zászlóaljból álló gyalogezredek is. A zászlóaljak közvetlen nehéz gépszázadból és távbeszélőszakaszból, továbbá három azonos szervezésű puskás századból és egy géppuskás századból álltak. A nehéz gépszázadok egy kocsizó géppuskás szakaszból, egy aknavető szakaszból és egy páncéltörőágyús szakaszból szerveződtek.[29]

Alkalmazhatók voltak a felderítési feladatok végrehajtására a „magas", illetve az „alacsony állományú" határvadász-zászlóaljak is.[30]

---

[26] *Báthory-Szüts Sándor:* A jövő lovassága a gyalogság szempontjából. MKSz 1934. 10. sz. 41. o.

[27] *Ráskai:* i. m. 53–54. o.

[28] *Ráskai:* i. m. 55. o.

[29] *Tóth S.:* A Horthy-hadsereg. i. m. 67. o.

[30] HL VKF 1938. 18.000/eln. 1. a.. 13./i. sz. mell.

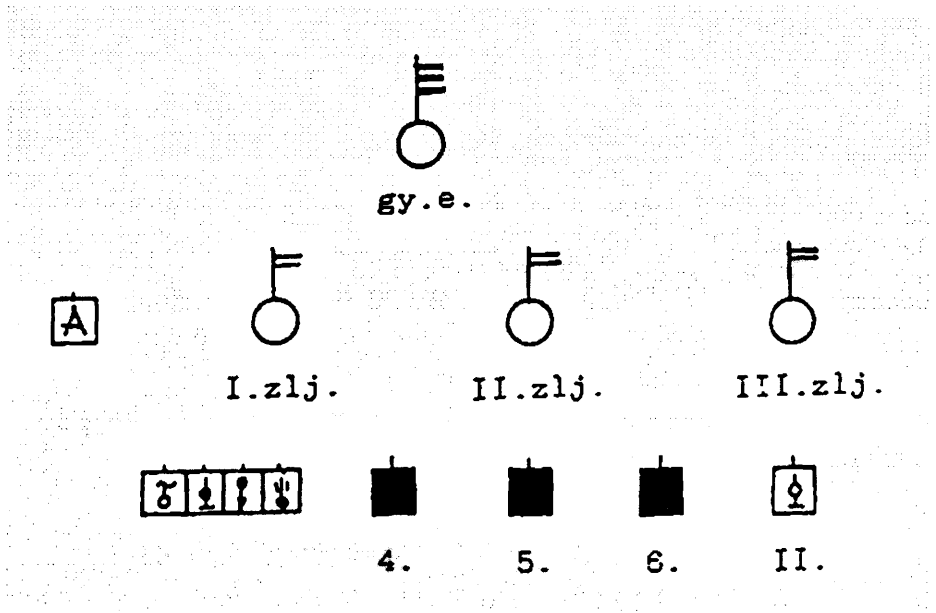

Az 1939-ben folytatódó hadseregfejlesztés eredményeként újabb, harcászati felderítésre is alkalmazható szervezetet hoztak létre. A VIII. hadtest alárendeltségében október 1-jével állították fel az 1. hegyidandárt („Magyar Királyi Kárpátaljai 1. honvéd hegyidandár"). Állományába a kassai, a sátoraljaújhelyi és az ipolysági határvadász-zászlóaljból megalakult három hegyizászlóalj, a fenti határvadász-zászlóaljak páncéltörőágyús-szakaszaiból alakult hegyidandár páncéltörőágyús-század, a huszti határvadász-zászlóalj kerékpáros századból alakult hegyidandár motorkerékpáros szakasz és a 2. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóalja által felállított hegyidandár páncélgépkocsi-szakasz.[31] Ide szerveztek még egy híradó-, egy utászszázadot, valamint egy vonatcsoportot.

A földi harcászati felderítésre ezek a csapatnemek álltak rendelkezésre. A vizsgált időszak további részében új elemek már nem léptek be, hanem az előbbiek kerültek módosításra.

A harcászati felderítéssel kapcsolatos nagyobb gyakorlatok a békés területvisszatérések időszakában kissé háttérbe szorultak. Az úgynevezett helyőrségközi gyakorlatok azonban így is folyamatosak voltak, és feleleventettek egy-egy addig elhanyagolt felderítési módot. A tapasztalatok alapján erősíteni kellett a felderítés folyamatosságát biztosító feltételeket (új felderítő szervek alkalmazásának folyamatos lehetősége, működő felderítő szervek átmanővereztetése stb.), továbbá az éjjelre is kint maradó felderítő részek tevékenységét.[32]

A harcászati felderítés az elméleti elgondolás és gyakorlati lehetőségek szintjén nagyjából egyensúlyt mutatott. A harcászati mélység „átfogása" a meglévő és a későbbiekben létrehozandó felderítőerőkkel megoldhatónak látszott. A földi résznél a páncélgépkocsik

[31] HL VKF 1939. 4061/eln. számhoz 1. sz. betétív.

[32] *Vitéz Bardóczy Ferenc* vk. őrnagy: Helyőrségközi gyakorlatok. MKSz 1938. 4. sz. 48. o.

és harckocsik helyes aránya, illetve legcélszerűbb alkalmazási módja adott okot több elmélkedésre. A téma körül heves vita bontakozott ki, ennek ellenére nem tisztázódott egy általános álláspont.

Főleg a kis harckocsik (Ansaldo) megfelelő felhasználása okozott egyre több fejtörést. Feladatuk a felderítés gyors átsegítése lett volna a kezdeti ellenállásokon.[33] Alkalmazásuk vonatkozásában egyetértés volt abban, hogy védettségüket, tűzerejüket jól ki lehetett használni az ellenállások letörésében, de hovatartozásuk tekintetében már eltértek a vélemények. Az egyik változat szerint a felderítőosztagok vegyes összetételű állományában, illetve önálló szakasz (ritkábban század) kötelékben tervezték alkalmazásukat, rendszerint felderítőosztagba beosztva. A későbbi gyakorlati tapasztalatok azonban már előre jelezték a hiányosságokat: a gyenge páncélvédettséget, a rossz terepjáró képességet és a fegyverzet behatároltságát.

A légi harcászati felderítés

A szabályzat előírása szerint a repülőszázadok rendszerint kétüléses, mindennemű harcfelszereléssel ellátott, közelfelderítő gépekből kellett, hogy álljanak. A felderítési eljárásuk a hadászati felderítésre előírtakhoz hasonló volt.[34]

A harcászati repülőfelderítésről új szervezeti elgondolások ritkán jelentek meg, inkább a felderítő repülés módszertani kérdéseit és problémáit tárgyalták. A navigáció kérdése kiemelt helyen szerepelt, hiszen a rádiózás, fényképezés, bombázás, lövészet, vázlatrajzolás, harcászati és hadseregszervezeti ismeretek pontos navigáció nélkül szinte feleslegesek voltak.[35]

A megfigyelés és a fényképezés mellett a jelentések gyors eljuttatása az érdekeltekhez az, ami minősítette a közelfelderítőket. Ezt rádión közvetlenül, ledobó jelentéssel hazatérés előtt, az esetleg érintett harccsoportnak pedig szintén ledobással juttatta el. Az új Harcászati Szabályzat által említett terepfelderítést a repülők kizárólag fényképezéssel végezték. Ilyen felderítendő terepészek lehettek a tervezett saját harckocsitámadásirányok, az előrenyomulási utak, az ellenség védőállásainak elhelyezkedése és a várható folyóátkelések helyei. Abban az esetben, ha nem álltak rendelkezésre megfelelő térképek, lényegében minden hadtest előrenyomulási sávjában (ami valószínűleg már ellenséges terület volt) készülhettek még terepészlet-felderítő felvételek és terepáttekintő felvételek is.[36] Az előbbiek nagy, míg a utóbbiak kis méretarányban készültek.

A fejtegetések sorába tartoztak az éjjeli légi felderítés lehetőségei is. Vizsgálták, hogy e tekintetben mely fegyvernemek és csapatmozgások jöhetnek számításba. Melyek a terepnek azon részei, amelyek éjszaka is jól elkülöníthetők, felismerhetők. A konklúzió egyértelmű volt. Az éjszakai felderítést fejleszteni kell. Amíg viszont nem áll rendelkezésre megfelelő éjszakai fényképezőgép, a legjobb megoldás nappal és éjszaka ugyanazt

[33] Kisharckocsi Szabályzat. Tervezet. I. Elvek 2. Budapest, 1938. 15. o.

[34] *Vitéz Holéczy Ödön:* Az alsó vezetés harcászati felderítése. MKSz 1939. 9. sz. 19–22. o.

[35] *Fáy Ödön:* A közelfelderítők navigációja. MKSz 1939. 10. sz. 133–135. o.

[36] *Fáy Ödön:* A közelfelderítés problémái. MKSz 1939. 11. sz. 143–145. o.

a területet egy felderítőszázadnak kiutalni.[37] Vagyis az éjszakai felderítési eredményeket ugyanazok a kötelékek nappal pontosíthatták.

A közelfelderítő repülő személyzetének felszerelésével és kiképzésével foglalkozó írások is megfelelő adalékokkal szolgálhattak. Mivel a szervezeti keretek, a gépek minősége, felszereltsége gyakran változott, az állomány kiképzése központi kérdésként szerepelt. A figyelem középpontjában elsősorban a különböző harceljárások begyakoroltatásának és a megfigyelési módszerek alkalmazásának kérdései szerepeltek. Ezek képezték ugyanis a légi harcászati felderítés alapját.[38]

A területgyarapítások tapasztalatai alapján voltak, akik felvetették, hogy szükség van-e egyáltalán közelfelderítő repülőkre? Az egyik tanulmány szerzője a német gyakorlatra hivatkozott, ahol teljesen hiányzott a légi közelfelderítő rendszer. Az adatokat az úgynevezett harcos kötelékek – zuhanóbombázók – szolgáltatták, míg a közelfelderítő gépek kizárólag „tüzérrepülést" (tüzérségi felderítést és tűzvezetést) hajtottak végre. Vitéz Somody Ferenc a saját helyzet és lehetőségek megvizsgálása után azonban azt a konzekvenciát vonta le, hogy jelenleg még igenis szükség van a közelfelderítők alkalmazására.[39] Ez a következtetés nem is lehetett más, hiszen a királyi honvédség nem rendelkezett korszerű, több feladatra alkalmas repülőgépekkel.

A repülő harcászati felderítés végrehajtói a közelfelderítő repülőszázadok voltak. 1938 elején kivették őket a repülődandárok alárendeltségéből, és előbb a vegyesdandárok, majd később a hadtestek alárendeltségébe utalták. Minden hadtest egy repülőszázaddal rendelkezett.[40]

Az év májusában a légierő magasabb parancsnokságát átszervezték, így a repülődandár-parancsnokság mint közbeeső magasabb parancsnokság megszűnt, hivatását a Légierő Parancsnokság vette át.[41]

A következő év fő feladata az október 1-jével felállított VIII. hadtest, valamint a gépkocsizó és lovasdandárok közelfelderítő repülőszázadainak megszervezése volt. Így az újonnan bevezetett ötezredes szervezetből, az 5. közelfelderítő ezred 8+4 századdal rendelkezett. 1939. október 18-án összesen 91 közelfelderítő gépet mutattak ki. Ebből 57 db WM–21 „Sólyom" és 34 db Heinkkel–46-os volt.[42] A közelfelderítő századok ekkor hivatalosan, hasonlóan a távolfelderítőkhöz, nem képeztek rajokat.[43]

Az 1940-es év több elgondolást, javaslatot hozott a közelfelderítőkre vonatkozólag is. A második bécsi döntés hatására érezhető volt, de a 40/31-es szervezési intézkedés így is kiadásra került, és ez változásokat is jelentett. A 1. gépkocsizó dandár és a 2. lovasdandár közelfelderítő repülőszázadaiból létrehozták a 9. felderítőszázadot, míg 1 lovas- és a

---

[37] *Nagy Béla:* Éjjeli légi felderítés. MKSz 1940. 6. sz. 723–725. o.

[38] *Szy Tibor:* Repülő megfigyelőtiszti képzés. MKSz 1941. 1. sz. 140–143. o. és *Stipsicz Károly:* Gyakorlati közelfelderítés. MKSz 1941. 8. sz. 381–382. o.

[39] *Vitéz Somody Ferenc:* Légi közelfelderítés és a földi parancsnoksággal való együttműködés. MKSz 1941. 10. sz. 124–127. o.

[40] *Szabó M.:* i. m. 47. o.

[41] HL VKF 1938. 2353/eln. 1. a. A légierő vezető szerveinek átszervezése.

[42] HL VKF 1939. 5192/eln. 1.

[43] *Dr. Szabó Miklós:* A magyar királyi légierő technikai és szervezeti fejlődése (1938–1944). Kandidátusi értekezés. ZMKA Budapest, 1981. 217. o.

2. gépkocsizó dandár századaiból a 10. felderítőszázadot. Az így létrehozott tíz századot át is számozták, és három osztályba sorolták be (az I–VIII-ig helyett civil 1–10 számozást kaptak):[44]

101. felderítőosztály	102. felderítőosztály	103. felderítőosztály
6., 8., 9. felderítőszázad	1., 2., 7., 10. felderítőszázad	3., 4., 5. felderítőszázad

Ez a tíz közelfelderítő század állt rendelkezésre 1941. tavaszán a feladatok végrehajtására.

A repülő rész szervezeti helyzetének megítélésére nem kerülhetett sor, hiszen egyedül az 1940. augusztusi események nem lehettek mérvadók. Azonban az egyértelműen bebizonyosodott, hogy „Sólyom" típusú gépek már egyszerűbb feladatokra sem felelnek meg, elsősorban a rádióhiány és a kétfedelű szárny megoldása miatt. A másik típus, a Heinkel–46-os még úgy-ahogy megfelelt az elvárásoknak, azonban ez a gép is az utolsó éveit taposta, felváltásán gondolkodni kellett.

A harcfelderítés

Az 1938-as szabályzat értelmében a harcfelderítés rendeltetése, hogy az ellenség szüntelen figyelésével, a helyzetek gyors felismerésével és az adatok pontosításával adatokat szolgáltasson a harc megvívásához. Részletesen fedje fel az ellenség magatartását az arcvonalban és az arcvonal mögött, keresse meg szabad szárnyait, gyenge pontjait, tartalékait, tüzérségének és fontosabb tűzfegyvereinek csoportosítását, valamint a harcterület terepviszonyait, különös figyelmet fordítva az ellenség támadó vagy visszavonuló szándékának azonnali megállapítására.

A harcfelderítést már a harchoz való felfejlődés időszakában be kellett vezetni, és a harc szünetében sem szüneteltették. A harcfelderítésben minden fegyvernemnek részt kellett vennie, és kötelesek voltak folyamatosan tájékoztatni egymást a felderítési eredményekről.

A légierők is kaptak harcfelderítési feladatokat olyan megkötéssel, hogy észleleteiket közvetlenül az érdekeltekhez jelentik (gyalogság, tüzérség stb.) jelekkel vagy rádión, mert így azonnali fegyverhatást válthattak ki.[45]

Az összekötő repülők a küzdőkkel való összeköttetésen kívül esetenként felderítési feladatot is kaphattak, továbbá a léggömbökről történő figyelés is előtérbe kerülhetett.

A harcfelderítésnél külön csak a felderítésre felkészített, megszervezett egységekre nem volt szükség. A földi harcfelderítés eszköze a harcjárőr volt, amelynek erejét mindig a konkrét harcfeladat határozta meg. Ez a felderítési mód a harc végrehajtásához szolgált információkkal, s mivel abban minden fegyvernem részt vett, szükséges volt, hogy a harcfelderítést minden fegyvernem önállóan is bevezesse. A földi harcfelderítés eszközei

[44] *Dr. Csima János* őrnagy: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). HM Központi Irattár kiadása, Budapest, 1961. 15–17. o.

[45] H. Sz. I. rész. Harcászati elvek. i. m. II. fejezet: A felderítés. 6. A harcfelderítés. 40–41. o.

a harcfelderítő járőrök voltak. Feladatukat harccal és figyeléssel hajtották végre arcból, illetve a szárnyakon és az ellenség oldalában. A parancsnokok személyes figyelése kiegészíthette a harcfelderítés adatait.

Alkalmazási módra sem lehetett biztos receptet adni, hiszen a végrehajtást mindig más és más körülmény befolyásolhatta. A kiküldött harcjárőröknek azonban minden esetben át kellett venni az összes információt az elöl lévő csapatoktól, továbbá tevékenységét nem lehetett elválasztani a leplezéstől, mert az egyúttal a biztosítást is szolgálta. A harcfelderítés folyamatossága tette lehetővé, hogy a gyakran változó helyzetben is pontos jelentések jussanak a kiküldő parancsnokok asztalára.[46]

Szervezeti téren sem voltak szigorú megkötések, így bármilyen összeállítású harcjárőr alkalmazásra kerülhetett. Számításba vettek repülőerőket a harcfelderítésnél, de azok csak megfelelően tapasztalt repülőgépvezetők és megfigyelők által irányított, fordulékony gépek lehettek. A közelfelderítő századok repülőgépeit erre a feladatra általában alkalmasnak tartották, de a léggömböket – a szabályzaton kívül – sehol nem említették meg.

A különböző vezetési szintek alárendeltjeikre bízták a harcfelderítésre való felkészítést. A legkisebb szervezet, amely harcfelderítést vezethetett be, a század volt. A harcfelderítés körébe sorolták be a rohamjárőr-kiképzést, de ezt csak raj erőben gyakoroltatták. A repülők harcfelderítő tevékenysége nem jelent meg egyik gyakorlati tervben sem.

A harcfelderítés volt az a felderítési nem, amely az elgondolásokban a legkevesebb változást mutatta az 1924-es Harcászati Szabályzathoz képest. Az ellenség szüntelen figyelése; szárnyainak, hézagainak, gyenge pontjainak, tartalékainak, tűzfegyvereinek felfedése, továbbá az ellenség szándékának (támad, véd, visszavonul) felismerése nem volt új a feladatok között.

A harcfelderítés tehát nem kapott új feladatokat, de ezeket az ismert feladatokat már egy sokkal bonyolultabb helyzetben kellett megoldani. A harceljárások, szervezetek, fegyverek változása (fejlődése) alaposabb felkészülést igényelt a személyi állománytól. A kiképzési eredmények azonban azt bizonyították, hogy a harcfelderítés – bár egyes részletekben még kívánni valót hagyott maga után – jobban működött, mint a harcászati felderítés. Az alapokat és a feladatokat vizsgálva azonban már nem lehet egymástól elválasztani ezt a két felderítési nemet.

A tüzérségi felderítés

A szabályzat szerint feladata volt, hogy a tüzérségi vezetést megfelelő adatokkal kiszolgálja, valamint a gyalogsággal és egyéb fegyvernemekkel is megfelelő kapcsolatot fenntartva biztosítsa a felderítési adatok oda-vissza áramlását.

Fő feladatai közé a célfelderítés, a tűzmegfigyelés, a terepfelderítés – mint a harcfelderítés egy-egy fontos eleme – tartozott. Jellegét tekintve a tüzérségi felderítés álló figyelés volt, és a tüzérségi parancsnok egységes irányítása alatt állt. Legkésőbb akkor vezették be, amikor az ellenséggel való összeütközés helye előre látható volt.

[46] *Ráski:* i. m. 56–57. o.

Eszközei a tüzérség felderítő járőrei és figyelői, a tüzér összekötő tisztek, a tüzér mérnökszázadok, a tüzérrepülők és a léggömbfigyelők voltak.[47] Ezek megegyeztek az 1924-es Harcászati Szabályzat által megjelölt eszközökkel.

Az elméleti elgondolások kiinduló alapja mindig az volt, hogy a tüzérségi tűz vezetésének alapját a térben és időben hézag nélkül megszervezett figyelő rendszer adja. A gyalogsággal való együttműködés és harcának teljes mértékű támogatása elengedhetetlenül szükségessé tette, hogy az ütegparancsnok és a felderítő tiszt egyforma biztonsággal és gyorsasággal, továbbá egymástól teljesen függetlenül önállóan is tudjon tüzet vezetni.

Minden tüzérezred-, osztály- és ütegparancsnok részére két tüzérfelderítő járőr volt rendszeresítve. Állományukba egy tiszt, mint parancsnok; három altiszt; egy lovasított távbeszélő járőr és egy csatlós tartozott.[48]

Az ezred- és osztályparancsnokok felderítő járőrei menetközben a tüzérség vezetését szolgálták oly módon, hogy az egyes menetoszlopok biztosító csapataihoz beosztva parancsnokaikat a saját gyalogság helyzetéről, továbbá a biztosító csapatokhoz befutott összes felderítési eredményről tájékoztatták. Így fontos kérdésként merült fel, hogy ezek a járőrök be legyenek osztva a biztosítókhoz. Ezt több tudományos munka és segédlet is kiemelte.

A harcközben vizsgált járőrt – a tapasztalatok alapján – úgy szervezetileg, mint felszerelés tekintetében kívánatos volna kiegészíteni annyira, hogy képes legyen az önállóan alkalmazott figyelő tűzvezetési feladatait is szükség szerint átvenni.[49]

Az ütegfelderítő járőr – mint a tüzérfelderítés alapja – egyrészt kiegészítette, illetve kibővítette az ütegparancsnok és az üteg lehetőségeit, másrészt lehetővé tette – amennyiben az első vonalban vagy annak közelében települt –, hogy a küzdők kihez és hová fordulhatnak szükség szerint támogatásért, továbbá, hogy hova juttassák el a megszerzett felderítési adatokat.

A rendszeresített és az előzőekben már részletezett két tüzérfelderítő járőrt soha nem alkalmazták egyszerre, egyik mindig tartalékban volt. Az elgondolások, elemzések, azonban arra is rámutattak, hogy a jelenlegi létszámviszonyok mellett egy esetleges háborúban soha nem lehet felállítani a második járőrt.[50]

Amennyiben a tüzterület nagy részén holtterek voltak, akkor különleges felderítőszervek – elsősorban tüzérrepülők – segítségére volt szükség. Működési mélységüket a rendelkezésre álló lövegek lőtávolsága határozta meg. Feladatuk – célfelderítés –, a cél helyzetének meghatározása és a tűz vezetése volt. A repülési magasságot általában 1000-3000 m között kellett megválasztani, de egyes vélemények elégségesnek tartották a 1000-2000 m közötti repülést.[51]

---

[47] H. Sz. I. rész. Harcászati elvek. i. m. II. fejezet: A felderítés. 7. A tüzérségi felderítés. 41–43. o.

[48] A csatlós a felderítőtiszt, az altiszt és a jelentő lovas lovainak rendezéséhez, illetve tartásához volt rendszeresítve.

[49] *Ferdinándy Elemér:* A tüzér felderítőjárőr felszerelése. MKSz 1938. 7. sz. 96–97. o.

[50] *Csataji Csatay Lajos* vk. őrnagy: A hadosztálytüzérség harca és vezetése. A M. kir. Honvédelmi Ministerium kiadása, Budapest, 1939. 20–26. o.

[51] *Csengezy József:* Tüzérrepülés. MKSz 1941. 9. sz. 660–661. és 667. o.

Az összeköttetést a gép és a föld között – amelynek döntő jelentősége volt – elvileg rádióforgalommal (távbeszélő üzemen) hajtották végre. Ezzel párhuzamosan azonban fel kellett készülni a szükség-híradó eszközök használatára is. Így alkalmazás előtt az erre vonatkozó intézkedések a következőket tartalmazták:

a) a rádió-forgalmi adatokat;

b) a tüzér rádió-állomás (R/6) helyét[52] vagy a csoportparancsnok állomáspontjánál, vagy a lövő üteg tüzelőállásánál;

c) a ledobóhely helyét, tüzér rádióállomás közelében vagy a lövő üteg tüzelőállásánál;

d) a jeladóhely helyét, helyjelét és személyzetét. A jeladóhely lehet a tüzérrádió közelében, vagy a ledobóhelyen;

e) a jelfigyelés helyét és személyzetét. A jelfigyelés történhet a jeladóhelyen és szükség szerint a ledobóhelyen;

f) a tüzelőállás(-ok) helyét és helyzetét;

g) a tüzérrádió állomáshoz összekötőtisztként ki kell rendelni a tüzércsoport távbeszélő tisztjét vagy esetleg együttműködésben már jártas tisztet;

h) végül meg kell határozni az összeköttetés befolyásának módját, ha a rádióösszeköttetés nem működne.[53]

Szervezetileg a tüzérség folyamatos mennyiségi és minőségi fejlesztésével párhuzamosan, arányosan növekedett a tüzérfelderítés lehetősége is. Az ütegszámok növekedése új tüzérjárőrök és figyelők létrehozásának lehetőségét is jelentette.

A vizsgált időszak végére a tüzérség összesen 97 tábori-, 6 lovas- és 28 gépvontatású közepes, illetve nehéz tüzérüteggel rendelkezett.[54]

Folyamatos volt a tüzérosztályok (ütegek) és a tüzérrepülők együttműködésének gyakorlása a lőgyakorlatokon. Ekkor általában fél-, esetenként háromnegyed órán át is tartott az együttműködés. A repülők egyben figyelési és távbecslési feladatokat végeztek.[55]

A műszaki felderítés

A szabályzat értelmében a műszaki felderítésnek a műszaki erők (műszaki szolgálat) feladatra történő megszervezéséhez fel kellett derítenie a végrehajtandó műszaki munkákat, azok terjedelmét és általános adatait, valamint a befolyásoló tényezőket. A műszaki felderítés lényegében terepfelderítést hajtott végre, ezen belül fokozottan figyelve az ott található műtárgyakra és azok állapotára, egyszersmind megfigyelve a híradó berendezések (postavezetékek stb.) állagát is. Illeszthető volt a hadászati, a harcászati és a harcfelderítéshez, ezen belül lehetett légi és földi egyaránt.

A műszaki felderítési feladatokat a különböző felderítő szervek önállóan vagy a hozzájuk beosztott műszaki szakközegekkel együtt végezhették. Kiemelt feladatoknál külön

[52] A 35. M. R/6. típusú rádióállomás a tüzérezredek és a tüzérmérő századok rendszeresített rádiója volt. Hatótávolsága antennától (keret, magasság), távíró vagy távbeszélő üzemmódtól függően 4–40 km között volt.

[53] *Vitéz Görgey Béla:* A tüzérrepülő alkalmazása és együttműködése. MKSz 1940. 5. sz. 425–426. o.

[54] *Tóth S.:* i. m. 75. o.

[55] *Vitéz Görgey:* i. m. 425. o.

műszaki felderítő osztagok vagy járőrök alkalmazása is előtérbe kerülhetett. Állandóan figyelembe vették a légi felderítés addigi eredményeit és a korábbi országleírásokat.

A műszaki felderítés különösen akkor vált fontossá, mikor a tervezett hadműveletre a műszaki viszonyok döntő hatással voltak. (Folyón való átkelés, megerődített védőállásra való támadás, stb.) A műszaki felderítés megszervezésére és végrehajtására a műszaki parancsnok (előadó) tett javaslatot.[56]

A műszaki felderítés nem szerepelt a népszerű témák között a katonai tudományos életben. Néhány esetben azonban igyekeztek olyan segédanyagokat összeállítani, amelyek meggyorsíthatták és pontosíthatták a műszaki felderítés adatszerző tevékenységét. Ennek érdekében olyan űrlapokban gondolkodtak, amelyek még a fiatal tényleges vagy tartalékos utásztiszttől is megfelelő adatok megkapását biztosíthatták. Ennek megoldása csak a feladat függvényében kiadott, csak a konkrét feladatra vonatkozó űrlap előkészítésével volt lehetséges, hiszen a műszaki szolgálat feladata átfogta a saját mozgás biztosítása mellett az ellenség tevékenységének akadályozását is.

A súlyképzés természetesen a műszaki felderítésnél is meghatározásra került. Így a harcfelderítőkhöz beosztott műszaki közegek először a harccsoport teljes előterepén végezték az ellenség harcmezőbe telepített berendezései gyenge pontjainak felkutatását, majd ezen belül a réstörésre kijelölt sávban külön részletes felderítést végeztek, főleg az áthatoló osztag feladatainak időbeni és térbeli tisztázása céljából. Ebben az esetben űrlapot csak az utóbbi felderítési feladat jelentésének megkönnyítésére terveztek kiadni.[57]

A kiépített és megerősített védőállással szemben végrehajtott műszaki felderítésre a következő járőrt tervezték alkalmazni:

Egy fő felderítő parancsnok, akinek a felszerelése (felderítő tisztes): fényképezőgép; távolságmérő; vázlattömb; rajzeszközök; kézigránát; ködgyertya vagy gránát.

Két-három fő beosztott utász, akiknek a felszerelése (a feladat szerint kiválogatva): harckocsiakadály mérésére szolgáló dróthuzal súllyal; aknakutató eszközök: rúd, kaparó villa, drótvágó olló, szekerce, gyalogsági ásó (rövidnyelű); kézigránát, ködgyertya, pisztoly (puska).

Egy ilyen felderítő járőrrel 100-200 m széles sávot voltak képesek felderíteni, egy utászszázadból pedig három ilyen felderítő járőrt tudtak kiállítani.[58]

Mivel a műszaki felderítéssel és szemrevételezéssel kapcsolatos segédlet még 1941-ben sem került kiadásra, így Esze János százados Műszaki felderítések és szemrevételezések az árkász- és utászszázadnál című hézagpótló munkáját ajánlották tanulmányozásra.

A műszaki felderítési feladatok végrehajtására árkász- és utászerők álltak rendelkezésre. A hadtestekké átkeresztelt dandárok gyalogezredeiben egy árkászszázad kapott helyet, a „magas" és „alacsony-állományú" határvadász-zászlóaljak pedig árkász-szakaszokkal rendelkeztek.[59] A 1938 végén felállított gépkocsizó dandárok állományába egy-egy utászszázad tartozott, míg zászlóaljai árkászszakaszokkal bírtak. A 2. gépkocsizó

[56] H. Sz. I. rész. Harcászati elvek. i. m. II. fejezet: A felderítés. 8. A műszaki felderítés. 43–44. o.

[57] *Martinidesz Béla:* Műszaki felderítés és szemrevételezés. MKSz 1942. 4. sz. 60–61. és 66. o.

[58] *Martinidesz:* i. m. 63. o.

[59] HL VKF 1938. 18.000/eln. 1. a. sz. 13/i. sz. melléklet.

dandár gépkocsizó utászszázadának felállítását például a 2. utászzászlóalj parancsnokának személyesen kellett végrehajtania.[60]

A lovasdandárok ezredeiben ekkor egy árkászszázad volt szervezve. 1939-ben a VIII. hadtest alárendeltségében felállított 1. hegyidandár egy utászszázaddal és hegyizászlóaljanként egy-egy árkászszakasszal rendelkezett. Külön műszaki parancsnokot rendszeresítettek a III., VII. és VIII. hadtesteknél is.[61]

1940-ben a kilenc hadtest közvetlenül egy-egy utászzászlóaljjal bírt, 1941 tavaszán pedig még három műszaki század is szerepelt a magasabb parancsnokságok békeszervezetében.[62]

Különleges felderítés

Meg kell említeni még a rádiófelderítést, ezt a különleges felderítési módot, amely hivatalosan 1938-ban alakult meg. Ekkor alakították meg a 101. híradóezredet a Központi Híradó Iskola (KÖHI) és a 8. híradóosztály állományából. Az ezred ezredparancsnokságra, a 101/I. híradó-zászlóaljra, a 101/II. rádiófelderítő zászlóaljra és egy tanosztályra tagozódott.

A 101/II. rádiófelderítő zászlóalj parancsnokságát a KÖHI állította fel, és alárendeltségébe került a 8. híradóosztály volt 3. és 4. iránymérő, illetve lehallgató százada.[63] (A 101/II. rádiófelderítő zászlóalj alkalmazás tekintetében továbbra is a 2. VKF osztálynak maradt alárendelve.)

A tapasztalatok a későbbiekben is azt mutatták, hogy a korszerű hadvezetés egyik leghatásosabb hadászati felderítési eszköze a rádiófelderítés, vagyis az, amit rádiólehallgatásnak és iránymérésnek neveztek. Ezt a felderítési módot azonban – annak bizalmas jellegénél fogva – sehol nem tárgyalták.[64]

Az 1938–1940-es fejlesztési időszak rövid értékelése

Az 1938–1940-es időszak a felderítés tekintetében is az intenzív fejlesztés éveivé lépett elő. Főleg mennyiségi növekedések jellemezték a magyar királyi honvédséget, de néhány szervezetnél minőségi előrelépés is történt. A gépkocsizó és a megerősített lovasdandárok szervezetileg már közelítettek az „európai" szinthez, de technikai oldalról vizsgálva még nagyon távol álltak attól.

A szervezeti fejlesztések mellett elméleti téren is komoly eredményeket tudtak felmutatni. Megfelelően értékelték a szervezetek lehetőségeit, kitűnően rátapintva a további fejlesztés legfontosabb teendőire. Az első időszaktól eltérően nem ragaszkodtak a francia példa követéséhez, de egyértelműen a németet sem fogadták el. Igaz, a német példa dön-

[60] HL VKF 1939. 4023/eln. 1. az 1/a 1938/8000. rendelet helyesbítése.

[61] HL VKF 1939. 4061/eln. 1. 1. sz. betétéív.

[62] *Tóth S.*: i. m. 74–75. o.

[63] HL VKF 1938. 2687/eln.1. (I. fejezet. Általános rendelkezések.)

[64] *Vitéz Adonyi Ferenc:* Híradás és vezetés a jelen háborúban (haditapasztalatok). MKSz 1942. 4. sz. 56–57. o.

tően hatott az elméletekre, azonban emellett is gondot fordítottak más hadseregek elméleti és szervezeti kérdéseinek megismerésére. A technikai hátrány azonban sokkal erősebb összetevőnek bizonyult, mint azt az első időkben gondolták. A trianoni tiltások eredményezte időveszteséget egyszerűen lehetetlen volt behozni. A hadiipar állapota és a beszerzési csúszások pedig tovább növelték a királyi honvédség lemaradását. Kiképzési szempontból sem sikerült faragni a hátrányon. Seregtest szintű gyakorlatokat nem is tudtak tartani. A gépkocsizó dandárok harcgyakorlatai voltak az első nagyobb megmozdulások. Pedig a felderítésnek mint komplex rendszernek önállóan is szüksége lett volna gyakorlatokra, a különböző felderítési nemek összecsiszolására. Az önálló gyakorlatok és kiképzési feladatok csak részben enyhíthették ezeket a problémákat.

Összességében ezek az évek is inkább a kérdőjelek számát szaporították a megoldási lehetőségekkel szemben. A többször emlegetett „nagy tér- kis erő" mint perspektíva, nem tudhatott maga mögött biztos, megalapozott elgondolásokat. A 1938–1940-es évek európai háborús tapasztalatai pedig egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy a földi hadászati felderítés ideje lejárt. Lehetetlen volt például lovas seregtestekkel 2-3 napi menettávolságra bejutni az ellenséges vonalak mögé és ott még harctevékenységet is kifejteni.

Be kellett tehát látni, hogy a hadászati mélység ellenőrzéséhez a távolfelderítő repülőgépek mellett ezentúl csak a rádiófelderítés jöhet számításba. Harcászati szinten pedig, a közelfelderítő repülőgépekkel párhuzamosan, a jól megerősített gépesített (gépkocsizó) csapatok érhetnek el megfelelő eredményeket.

A békés területvisszacsatolások felderítő tapasztalatai

A revíziós törekvések 1938–1940. között az úgynevezett „békés" területvisszacsatolásokkal részben realizálódtak. A felvidéki területek visszatérését kimondó első bécsi döntést követően az I., II., VI. és VII. hadtest vette birtokba az előzetesen megállapított területeket. A Kárpátalja megszállásában a VI. és VII. hadtest vett részt a két lovas- és a felállítás alatt álló egyik gépkocsizó dandár támogatásával. Az erdélyi kérdés megoldására azonban Magyarország egész haderejét, három hadsereget mintegy 550 000 fővel, felvonultatta. A második bécsi döntés azonban időben megakadályozta a Károlyvonal és a román hadsereg elleni támadás megindítását.

A hadműveleti földi felderítés még az elképzelésekben sem szerepelt ebben az időszakban.

A felvidéki bevonulás a harcászati földi felderítő erők tekintetében sem jelentett „valódi" harci alkalmazást. A földi részek maximum az oszlopok élén haladva hajtottak végre menetbiztosítást. A későbbi értékelések során külön megemlítették, hogy a 2. gépkocsizó dandár felderítő-zászlóalja kiemelkedett ezekben a feladatokban pontos, megbízható tevékenységével.

A Kárpátalján már sor került néhány harcászati szintű felderítési feladat végrehajtására is. A legjobb példa erre a munkácsi helyőrség részére március 13-án 22,30-kor érkezett 390313/3. hdm. 1. Vkf. intézkedés, mely szerint: „A megváltozott külpolitikai hely-

zetre való tekintettel, a VIII. hdt. ruszin határszakaszán ma éjjeltől sorozatosan megindított határsértések hajtassanak végre." Ez magába foglalta a határ közeli részeinek felderítését, az ellenségre utaló jelek felfedését is. A Pongrácz-csoport például (golyószórós raj + 2 géppuskás + 1 lovas szakasz) 6,00-kor átlépte a határt, elfoglalt két községet. Lovas részeivel felderítési feladatot és az erdő átfésülését hajtotta végre.[65]

A hadászati légi felderítés tevékenysége folyamatos volt a szomszédos országok felderítésében, így az események nem tették szükségessé a gyors változtatást, pontosabban csak kiegészítő repüléseket kellett beiktatni.

A felvidéki, kárpátaljai és észak-erdélyi bevonulás, illetve hadművelet a távolfelderítő repülők szempontjából tartalmazott különböző mélységű és tartalmú feladatokat.

A Felvidék visszacsatolásával kapcsolatos eseményeket megelőzően az 1. távolfelderítő osztály első komolyabb alkalmazását hajtotta végre. A repülőgépek (He–70-esek) röpcédulákat szórtak szét a felvidéki területek fölött, de hasonló feladatot oldottak meg Kárpátalja visszafoglalásakor, amikor szovjet-orosz területre szórtak röpcédulákat.[66]

Az 1938. október 7-én 10–12 óra között az osztályhoz utalt „N" repülők által végrehajtott felderítő repülés céljaként (Melecka, Nagyszombat, Nyitra, Érsekújvár és Esztergom területén) felderítették:

– a vasútvonalak, állomások forgalmát;

– az erdőkben folyó építkezéseket;

– a harcjárművek nyomait terepen (nagy forgalomra utalnak-e);

– van-e csapatmozgás.

A jelentésben foglaltak megerősítéséül készített légifényképeket a leszállás után azonnal előhívásra és értékelésre küldték.[67]

A Kárpátalja visszafoglalásánál a légifényképezéssel kapcsolatos tapasztalatok gyűltek össze leginkább, de ezen belül a bombázók hatáseredményeinek fényképezéssel történő ellenőrzése mégis újdonságként szerepelt.[68]

1940. augusztus 8-án megkezdődött az intenzív légifényképezés Erdély és a Román Királyság egy meghatározott sávja felett, fő feladatként a felvonuló 2. és 3 hadsereg friss adatokkal való ellátása szerepelt.[69]

A kiértékelt adatok egyértelműen bizonyították, hogy felvonulásszerű csapatszállítások folynak Erdély belsejéből, részben Szatmárnémeti és Zilah, részben Kolozsvár és Nagyvárad területére. Ezt a vasúti szerelvények mozgási iránya és nagy száma is bizonyította.[70]

---

[65] HL VKF 1940. 4408/eln. 1. (Szervezési intézkedés, légierő.)

[66] A volt M. kir I. honvéd önálló távolfelderítő repülőosztály vázlatos története. (Összeáll. *Péterdi A. János.*) Kanadai Magyar Szárnyak, 1978. 7. sz. 60. o.

[67] HL VKF 1938. 3342/eln.1. (1. sz. repülőfelderítés eredménye.)

[68] *Pataky Iván – Rozsos – Sárhida Gyulai:* Légi háború Magyarország felett. I. Budapest, 1992. 23. o.

[69] *Pataki – Rozsos – Sárhidai:* i. m. 40. o.

[70] HL VKF 1940. 4479/eln. 1. (Repülőfelderítés eredménye.)

A távolfelderítő osztály 1940 őszén kapta meg az első teljes fotó felszereléssel ellátott Heinkel–111P (He–111P) gépét, majd később még egy ugyanilyen típust. Ezután Erdélyt és a Keleti-Kárpátokat már a Heinkelekkel fényképezték. A gépen 3 kamera dolgozott 75- és 120 mm-es fókusztávolsággal, 30 x 30 cm képmérettel. A 6-8000 méter magasságból végrehajtott felderítés minden tekintetben kiszolgálta a katonai vezetés igényeit.[71]

A szeptember 4-én kiadott Felderítő és hírszerző intézkedés a felszabadításra a légi felderítés tevékenységét már nem igényelte az erdélyi eseményekben.[72]

Az osztály november 1-jével teljesen beszüntette tevékenységét az 1940-es évre.

A felvidéki bevonulásnál a harcászati légi felderítést az első, második, harmadik, hatodik és hetedik közelfelderítő repülőszázad tevékenysége jelezte.[73] Feladatuk a tervezett előrevonási útvonalak ellenőrzése, a saját csapatok által elért terepszakaszok pontosítása és az ellenségre utaló jelek felfedése volt. Kárpátalján működésük nem volt érzékelhető.

A magyar–román ellentét kiéleződése után szinte a teljes magyar hadsereg felvonult a határra. Mivel határátlépésre nem került sor, a földi felderítés pedig csak figyeléssel szerezhetett adatokat a terep fedettsége miatt, ami minimális eredményeket hozott, a közelfelderítő repülőgépek teljes erővel kellett, hogy tevékenykedjenek. A szárazföldi erőkkel való eredményesebb együttműködés érdekében a rádióval felszerelt, Heinkkel–46 típussal rendelkező I. közelfelderítő századdal váltották fel a hírösszeköttetésre alkalmatlan „Sólyom" repülőgépekkel rendelkező III. közelfelderítő századot.[74] Augusztus 24-én pedig intézkedés formájában pontosították a feladatokat a közelfelderítő repülőkre vonatkozólag. Ez a következőket tartalmazta:

1. Az ellenség helyzete;
2. A saját helyzet;
3. Nagybani csoportosítás (saját);
4. Parancsnok benyomása az ellenség várható tevékenységéről;
5. Parancsnok szándéka;
6. A közelfelderítő repülőszázadokat a feladat megoldásához az alábbiak szerint osztom fel: (részletesen)

   „a) a III. hdt. és a 6.hv.dd. számára: az I. KF. szd. egy raját;

   b) az V. hdt. számára: az I. KF. szd. egy raját

   c) a 2. hdspság közvetlen rendelkezésére: a V. KF. szd-ot teljes egészében.
7. A harcászati légi felderítés feladatait az alábbiakban szabom meg:

   a) a III. hdt. (6. hvdd. számára is felderít) saját igényeiknek megfelelően, mégis súllyal Szilágysomló, Zilah területe felett és a Sebes-Kőrös völgyében;

[71] *Péterdi:* i. m. 61. o.

[72] HL 2. hds. I.b. 474/III. hdt. 40. IX. 4. sz. (Intézkedés.)

[73] HL VKF 1939. 4065/eln.1. (Harctudósítás.)

[74] *Dr. Szabó Miklós* ezredes: A Magyar Légierő kötelékeinek harci alkalmazása (1939–1945). Doktori értekezés. ZMKA Budapest, 1986. 31. o.

b) V. hdt. saját feladatának megfelelően. Helyezzen nagyobb súlyt a Maros-tól D-re eső területnek, különösen Lugos, Temesvár közötti felderítésére;

c) a 2. hds.pság az V. KF. szd-ot egyik részével Kolozsvár, Dés területébe, másik részével a Maros völgyben és Lugos, Temesvár, Karánsebes-től D-re eső terület felderítésére fogja alkalmazni;

8. A légi felderítés kezdete: február 28-án hajnalban, még külön adandó parancsra. A légi felderítés a hdt-eknél is csak külön parancsnra szabad megkezdeni. A részletes feladatokat az VKF.szd. számára ez alkalommal fogom szóbelileg kiutalni."

9. Hadászati légi felderítés;

10. Saját szaklégvédelmi tűzeszközök;

„11. Ök. és híradás: V. KF. szd. számára:

a) ledobóhely: Törökszentmiklós É-on (legelő);

b) vezetékes Ök.: Nádudvarra a repülőtérre kiépítve.

12. Jelentőszolgálat: jelentéseit ledobás útján juttassa a hds. pság. 1.b. osztályához, azután a megfigyelő azonnal jelentkezzék személyes jelentéstételre ugyanott. (1.b.oszt.). Igen fontos és a seregtesteket közvetlenül veszélyeztető észleleteit az illető seregtestnél is dobja le.

13. Fenti parancsom végrehajtását és a KF. szd-ok (rajok) alkalmazásra kész állapotát ide jelentse."[75]

A felvidéki események idején a felemelt békelétszámú I., II. és VII. hadtestek felvonultak a határ mentén, és telepítették tüzérfelderítő rendszerüket. A három hadtest állományába ekkor tíz tüzérezred, négy önálló osztály, tizenkettő önálló üteg és három mérőszázad tartozott. A Kárpátaljára hat tüzérezred és egy önálló tüzérosztály vonult végül be, míg Észak-Erdély tekintetében szinte a teljes haderő felvonult.[76] A tüzérfelderítés a román határon szétbontakozva bizonyította be, hogy mérő- és figyelőrendszere megfelel az elvárásoknak. Mérési adatait a bevonulás utáni ellenőrzések (tüzelőállások, erődelemek helye stb.) teljességgel igazolták.

A műszaki csapatok gyakorlataira szintén rányomta bélyegét a készülődés láza, így a műszaki felderítés is kevesebb lehetőséget kapott a felkészülésre. Tevékenysége teljesen kimerült a felvidéki, kárpátaljai és észak-erdélyi felvonulásban, illetve bevonulásban. A Felvidéknél kilenc utász és egy árkász század szerepelt a határra felvonuló három hadtest haderejében, míg a kárpátaljai eseményeknél egy utász zászlóalj és két-két utász, illetve árkász század vonult fel.[77]

A műszaki felderítés szervezeti téren – sokrétű feladat – képes volt ellátni az elvárások szerint. Fontosságát tekintve főleg a visszacsatolt területekre történő bevonulás bizonyította a műszaki felderítés jövőbeni nagyobb lehetőségeit. Bizonyították továbbá a békekiképzés és a szervezeti fejlesztés fontosságát.

[75] HL VKF 684/2. hds. I.b. 40. VIII. 24. (Intézkedés.)

[76] *Csima:* i. m. 13–17. és 30. o.

[77] *Csima:* i. m. 15–17. és 30. o.

Külön meg kell említeni a különleges felderítésen belül az „egyéb" forrásokhoz tartozó „lakossági bemondások" hatékonyságát. A magyarlakta területeken szinte minden adat a honvédség rendelkezésére állt. A lakosság tisztában volt az utak állapotával, a rombolásokkal, az erődítések helyével és minőségével. Továbbá többször, mint vezetők kísérték át a csapatokat a nehezebben járható, térképen kevésbé pontosítható helyeken.

Az előbbiekben már többször említett területvisszacsatolások a bevonulások nehézségein kívül szinte semmilyen komolyabb tapasztalatot nem hoztak, pontosabban nem hozhattak. Egyedül a hadászati légi felderítésnek nyílt lehetősége felderítő repülésekre.

*

Összességében megállapítható, hogy a magyar királyi honvédség felderítő rendszere a vizsgált években komoly minőségi és mennyiségi változáson ment át. Ez nem volt véletlen, hiszen a katonai vezetés számára a háborús példák rövid idő alatt bebizonyították, hogy ebben a háborúban csak megfelelően gépesített, motorizált alakulatok állhatják meg a helyüket. Világossá vált az is, hogy a felderítés jelentősége tovább nőtt, és most már egyetlen parancsnok, törzs nem engedheti meg magának, hogy ne próbáljon minden információt megszerezni az ellenség szándékáról, tevékenységéről. A honvédség felderítő rendszerén belül azonban végig éreztette hatását az elmélet és a gyakorlat közti szakadék, amelyet egyenlőre nem tudtak áthidalni.

Csaba Horváth

THE ROYAL HUNGARIAN ARMY'S RECONNAISSANCE SYSTEM
IN THEORY AND IN PRACTICE

Summary

The reorganisation and modernisation of the Royal Hungarian Army was a very difficult task for Hungary's political and military leaders after the Peace Treaty of Trianon. In the first part of his study, the author introduced the achievements and problems of the reconnaissance system concerning the pre-1938 period.

In 1938, a period of intensive development started, which included the significant step of establishing reconnaissance 'special troops', too. The study treats all those changes that influenced the structure of the reconnaissance system decisively, and points out the contradictions between theory and practice. There is evidence that the established branches and organs of reconnaissance complied with the requirements, but the technical background left much room for improvement.

The author discusses the theoretical bases of strategic and tactical reconnaissance in detail, raises the problematic issues of application, and introduces certain attempts to solve the problems. In a thorough analysis of the structure of reconnaissance battalions, the author claims that these units represented a modern form of organisation in the period.

In addition to presenting theoretical considerations, the study also deals with the practical experiences that the Royal Hungarian Army gained in the field of reconnaissance practice during the period of peaceful territorial growth of the country in 1938–1940. When examining the deployment of the various branches of reconnaissance, it becomes obvious which branches were preferred by the Royal Hungarian Army's reconnaissance service and why. The author discusses the reconnaissance tasks that occurred when Upper Hungary was re-annexed in 1938, and treats the

experience that the reconnaissance organs gained there. He does the same as regards the re-annexation of Sub-Carpathian Rus in 1939, and lays special emphasis on the re-annexation of Northern Transylvania in 1940, where he stresses the responsibilities of land and air reconnaissance and demonstrates the state of the Royal Hungarian Army's reconnaissance system prior to entering the Second World War.

Csaba Horváth

L'ÉVOLUTION DU DISPOSITIF DE RECONNAISSANCE DE L'ARMÉE ROYALE HONGROISE À LA LUMIÈRE DE LA THÉORIE ET DE LA PRATIQUE

Résumé

La réorganisation et la mise à niveau de l'armée royale hongroise après le traité de Trianon fut une tâche très difficile pour les dirigeants politiques et les chefs militaires de l'époque. Dans la première partie de l'étude, l'auteur a présenté, jusqu'en 1937, les résultats et les problèmes en matière de reconnaissance.

Dès 1938 commença un développement intense avec, entre autres, la formation des „troupes spécialisées" en reconnaissance. L'auteur examine en détail les changements de l'organisation qui ont eu un impact décisif sur la mise en place complète du dispositif de reconnaissance, tout en relevant les contradictions entre la théorie et la pratique. Il prouve que les différents types et services de reconnaissance répondaient aux exigences, mais leurs équipements techniques laissaient à désirer. Il présente en détail les bases théoriques du fonctionnement de la reconnaissance stratégique et tactique en parlant aussi des problèmes d'application et des tentatives de résolution. Il souligne l'organisation du bataillon de reconnaissance qui peut être considérée comme moderne et adaptée aux exigences de l'époque.

Outre les conceptions théoriques, il présente les expériences tirées du fonctionnement du dispositif de reconnaissance de l'armée royale hongroise dans la période de l'annexion pacifique de territoires (1938–1940). L'auteur traite ici la pondération dans l'application des différents types de reconnaissance, ce qui révèle aussi les préférences – et les raisons de celles-ci – du service de reconnaissance de l'armée royale hongroise. Il éclaire aussi les tâches de reconnaissance liées au rattachement de la Haute-Hongrie et présente les premières expériences vécues sur le terrain par les services de reconnaissance placés dans cette région. Il précise les éléments de reconnaissance relatifs au rattachement de la Subcarpathie, mais il accorde son attention surtout au rattachement du nord de la Transylvanie. A ce sujet, il souligne les missions de la reconnaissance terrestre et aérienne et présente l'état du dispositif de reconnaissance de l'armée royale hongroise avant l'entrée en guerre.

Csaba Horváth

DIE ENTWICKLUNG DES AUFKLÄRUNGSSYSTEMS DER KÖNIGLICH UNGARISCHEN HONVED-ARMEE IM SPIEGEL DER THEORIE UND PRAXIS

Resümee

Es war eine ausgesprochen schwierige Aufgabe für die damalige politische und militärische Führung, die königlich ungarische Honved-Armee nach dem Friedensdiktat von Trianon neu zu organisieren und auf das erwartete Niveau zu bringen. Der Verfasser stellte im ersten Teil seiner Studie die Schwierigkeiten bezüglich der Aufklärung in der Zeitspanne bis 1937 vor.

Ab 1938 jedoch begann eine intensive Entwicklungsarbeit und dieser Zeitabschnitt erwies sich auch hinsichtlich der Herausbildung von aufklärenden „Fachtruppen" als ein bedeutender. Der Verfasser untersucht detailliert diejenigen organisatorischen Änderungen, die den Aufbau des Aufklärungssystems entscheidend beeinflusst haben, aber er weist auch auf die Widersprüche zwischen Theorie und Praxis hin. Er belegt, dass die herausgebildeten Aufklärungsarten und Aufklärungsorgane den Ansprüchen zwar genügten, ihre technische Ausrüstung jedoch zu wünschen übrig ließ. Die Studie stellt die theoretischen Grundlagen der Tätigkeit der strategischen und

taktischen Aufklärung vor und kommt auch auf die Probleme in der Anwendung und die diesbezüglichen Lösungsversuche zu sprechen. Sie behandelt insbesondere auch die Organisation des Aufklärungsbataillons, das bereits als eine moderne Organisationsform angesehen werden kann, die dem Niveau der Zeit voll entsprach.

Über die theoretischen Konzeptionen hinaus stellt der Verfasser die Erfahrungen des Aufklärungssystems der königlich ungarischen Honved-Armee in der Ära des friedlichen Gebietszuwachses (1938–1940) vor. An dieser Stelle beschäftigt er sich mit der Gewichtung der Anwendung der Aufklärungsarten, aus der eindeutig hervorgeht, welche Aufklärungsarten vom Aufklärungsdienst der königlich ungarischen Honved-Armee bevorzugt wurden und warum. Die Studie weist auch auf die Aufklärungsaufgaben bezüglich des zurückerlangten Oberungarns hin, stellt die ersten „scharfen" Erfahrungen der dort tätigen Aufklärungsorgane vor. Sie beschäftigt sich zudem mit den Aufklärungsgefahren der Zurückerlangung der Gebiete des Karpatenvorlandes, behandelt aber die Frage der Zurückerlangung von Nord-Siebenbürgen mit einem größeren Gewicht. Hier kommt sie auf die Aufgaben der Luftaufklärung zu sprechen, und informiert schließlich über den Zustand des Aufklärungssystems der königlich ungarischen Honved-Armee vor dem Kriegseintritt.

Чаба Хорват

ФОРМИРОВАНИЕ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ВЕНГЕРСКОЙ КОРОЛЕВСКОЙ АРМИИ В ЗЕРКАЛЕ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Резюме

Реорганизация Венгерской королевской армии после Трианонского мира и достижение ею предписанного уровня означали тяжелую задачу для политического и военного руководства того времени. В первой части своей работы автор показывает наряду с имевшимися результатами и трудностями проблемы работы в области развития разведки в период до 1937 года.

С 1938 года однако началось интенсивне развитие, что было весьма важным периодом и для формирования разведывательных „специальных вйск". Автор дает подробный анализ тех штатно-организационных изменений, которые решающим образом повлияли на полное построение системы разведки, укахывая при этом также и на противоречия, имевшиеся между теорией и практикой. Автор доказывает, что сформированные виды разведки и разведывательные органы отвечали поставленным перед ними требованиям, но их техническая оснащеннсть оставляла желать много лучшего.

Автор детально показывает теоретические основы функционирвания стратегической и тактической разведки и поднимает вопрсы, связанные с трудностями применения этих видов, показывая также и имеющиеся попытки разрешить прблемы. Отдельно рассматривает автор организацию разведывательного батальона, который можно считать современной штатно-организацтиннй формой: это была организация, стоявшая на уровне свего времени.

Помимо изложения теоретических размышлений автор показывает опыт разведки, накопленный в венгерской королевской армии, в период мирного расширения территрии Венгрии (1938–1941 годы). Здесь автор подчеркивает необходимость взвешенного разграничения в ходе применения видов разведки, из чего единозначно выясняется, какие виды разведки предпочитала разведслужба венгерской королевской армии и почему. Автор освещает зхадачи разведки, связанные с повторным присодинентием Северных провинций, показывает первый „боевой" опыт органов разведки, действовавших в то время в этих районах. Автор рассматривает детали работы разведки, проводившейся при возвращении прикарпатских земель, но самый сильный акцент он делает на присоединении северной Трансильвании. Здесь он отдельно подчеркивает задачи наземной и воздушной разведки и показывает состояние системы разведки венгерской королевской армии перед ее вступлением в войну.

SALLAY GERGELY PÁL

A MAGYAR 1. TÁBORI PÁNCÉLOSHADOSZTÁLY 1943-AS TÉLI HARCAINAK EMLÉKJELVÉNYE

Jelvényviselési problémák a m. kir. Honvédségben a második világháború idején[1]

A magyar 1. tábori páncéloshadosztály – a német Cramer-hadtest alárendeltségében – részt vett a magyar 2. hadsereg 1943. januári védelmi hadműveleteiben. Sikeres elhárító harctevékenysége és támadásai révén fontos szerepet játszott a magyar alakulatöredékek visszavonulásának fedezésében, majd – utolsó harckocsijának elvesztéséig – a január végi–február eleji utóvédharcokban.[2] A páncélosok hősies küzdelméről, amely a katasztrofális általános hadműveleti helyzetben is időszakos eredményeket hozott, a hadosztályparancsnok, vitéz Horváth Ferenc vezérőrnagy[3] emlékjelvény kibocsátásával kívánt megemlékezni.[4] A szándék komolyságát tükrözi, hogy a jelvény terve és adományozási, illetve viselési szabályzattervezete nem sokkal a hadosztály harcainak befejeződését követően, 1943. március közepére elkészült, még a seregtest Magyarországra való hazaszállítása előtt.[5] A jelvény létrehozásának indítékait, az elnyerésére jogosultak körét, a jelvény külalakját és a viselés módját a szabályzattervezet pontosan meghatározza:

„Az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] 1943. január hó 15 – február hó 9-ig négy hetes kemény harcot vívott a túlerőben lévő ellenséggel és a kérlelhetetlen, nekünk ismeretlen testet-lelket megdermesztő, zord orosz téllel – a h[ad]o[sztály] ebben a súlyos harcban a természet erőivel is dacolva, becsületesen és magyar virtussal, elejétől végig megállotta a helyét. Harcaink sikerét, harcosaink kemény kiállását mint [sic!] hadseregünk parancsnokának dicsérete, mint [sic!] a magyar hivatalos hadijelentés, úgyszintén a harcok alatt előljáró [sic!] német h[a]dt[est] p[arancsno]k szóbeli és német kitüntetések adományozása útján kifejezett elismerése is igazolja.

Kétségtelen, hogy a h[ad]o[sztály] történetében ezek a hetek méltóan sorakoznak a múlt dicső napjaihoz. És azok, akik ezekben a szinte emberfeletti testi és lelki erőfeszítést kívánó harcokban résztvettek [sic!], vagy bár nem harcos beosztásban, de parancsnokuk mellett minden körülmények között kitartottak és szolgálati állásukból következő kötelességüket számtalan nehézség és veszély ellenére, ellenséges tűzben is, hiánytalanul

---

[1] Köszönettel tartozom *Bánffyné Kalavszky Györgyinek, Makai Ágnesnek, Bonhardt Attila* alezredesnek, *Jéney Sándor* nyá. őrnagynak és *Számvéber Norbertnek* a cikk megírásához nyújtott segítségükért. A fotókat *Szikits Péter* készítette.

[2] *Szabó Péter – Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. (Második, bővített kiadás.) Budapest, é. n. 98–100. o.; *Szabó Péter*: Don-kanyar. Budapest, 1994. 170–229. o.

[3] Vitéz Horváth Ferenc (Brassó, 1898 – Stuttgart, 1971) 1942 novemberétől 1943 áprilisáig volt az 1. tábori páncéloshadosztály parancsnoka, előbb ezredesi, 1943. február 1-jétől vezérőrnagyi rendfokozatban. *Szakály Sándor*: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár. Budapest, 2003. 143–144. o.

[4] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) HM Elnökség 23.184/1943. 1102./1. pc. ho. I. a. 43. III. 26. sz.

[5] HL HM Elnökség 23.184/1943. 1102./1. pc. ho. I. a. 43. III. 26. sz. 1. és 2. sz. melléklet.; Az 1. tábori páncéloshadosztályt – más alakulatokkal együtt – 1943 március végén szállították haza. A hadműveleti területről elsőként hazatérő vasúti szerelvények március 28-tól kezdve léptek magyar területre. *Szabó*: i. m. 249. o.

teljesítették az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] és általában a „magyar páncélosok" eddigi hírnevét fokozott mérvben öregbítették. Ennek [a] hóban-fagyban, minden fáradalmat leküzdő harcos kiállásnak és hűséges kötelesség teljesítésnek emlékét akarom az alábbiakban ismertetett külső jelvénnyel is a téli harcokban résztvett [sic!] tisztek és legénység számára megörökíteni.

Ez a jelvény az: »1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] 1943. évi téli harcainak emlékjelvénye. «

A jelvényt az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] p[arancsno]k adományozza az alább közölt feltételek mellett.

A.) *Igényjogosultság feltételei.*

A jelvényre igényt tarthatnak:

1.) Akik 1943. I. 15[-től] – az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] kötelékében csapat, parancsnokság vagy vonatnál teljesítettek szolgálatot és megszakítás nélkül, szolgálati beosztásukban résztvettek [sic!] a Marki, Nikolalewka [Nyikolajevka], Ilinka, Nowyj-Oskol [Novij Oszkol], Michailowka [Mihajlovka], Korotscha [Korocsa] környéki harcokban.

2.) Akik 1943. I. 15-e és február 9-e között a h[ad]o[sztály] kötelékében el[lensé]g[es] behatás következtében megsebesültek.

3.) Akik fenti időszakban az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] kötelékében csapatnál vagy parancsnokság szűkebb törzsében az 1.) p[ont] alatti harcok közül *legalább két harcban* a hat közül résztvettek [sic!], feltéve, hogy a többiben önhibájukon kívül, igazoltan nem lehettek jelen.

4.) Akik bár szervezetszerűen nem tartoznak az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] kötelékébe, azonban saját maguk, vagy parancsnokságuk alá tartozó csapatokkal együtt az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály]p[arancsnok] alárendeltségében harcoltak és az 1., 2. vagy 3. pont alatti feltételekben [sic!] megfeleltek.

B.) *A jelvény leírása.*

A jelvény 4–4,5 cm nagyságú, tojásdad alakú, zománcozott babérkoszorú keretben harcos lövészt és egy harckocsit ábrázol, fölötte: »1. pc. ho. 1943. telén« felírással.

C.) *A jelvény viselése.*

Egyenruhában: a jelvényt a tábori sapka (téli sapka, kucsma) bal oldalán úgy kell feltűzni, hogy a jelvény előre eső széle a sapka gombtól 8 cm-re és az alsó széle a sapka szélétől egy cm-re legyen.[6] Jelvény viselhető úgy szolgálatban, mint szolgálaton kívül, kivéve mikor azt külön rendelet tiltja.

Polgári ruhában: viselhető a polgári kalap bal oldalán a kalapszalagra, vagy a polgári kabát bal mellrész[é]re tűzve.

Minden jelvényhez igazolvány jár, mely igazolja a jelvény jogos viselését. Az igazolványt az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] p[arancsno]k írja alá és látja el a h[ad]o[sztály] körbélyegzőjével.

Tábori posta 241./01., 1943. III. 15.

Horváth Ferenc v[ezér]őr[na]gy s. k."[7]

---

[6] Több mint valószínű, hogy a tervezett viselési mód meghatározásánál az első világháborús sapkajelvények egyenruhán való elhelyezését tekintették előképnek.

[7] HL HM Elnökség 23.184/1943. 1102./1. pc. ho. I. a. 43. III. 26. sz., 1. sz. melléklet.

A jelvény születéséről a hadosztály frontújságja, a *Páncélos tábori újság* is beszámolt 1943. március 25-i számában.[8] A tábori lap szerkesztősége olyannyira jelentős eseményként tekintett a jelvény alapítására, hogy rajzát a címlapon, a vezércikkel együtt közölte.[9] A híradásból – a jogosultak köre és a viselés tervezett mikéntje mellett – a jelvény pontos külalakjáról, és a tervezők kilétéről is értesülhetett az olvasó:

„A jelvény [...] 4,5 cm nagyságú, díszes kivitelű zománcos [...] sapka jelvény.

Ovális alakú zöld tölgyfa koszorúban a fehér rohamsisakos g[ép]k[ocsizó] lövész tűzkészen tartott g[ép]pi[sztoly]val, a búzakék zománcú háttérben harckocsi, a koszorú felső részén fehér zománcú lap »1. Páncélos ho. – 1943 telén« felírással, lent pedig egy tüzérségi lövedéket [láthatunk.]

A jelvény rövidesen kivitelre kerül.

A jelvény végleges kiviteli tervét Takách Gyula[10] sz[a]k[szolgálato]s f[ő]h[adna]gynak (2. g[ép]k[ocsizó] löv[ész] z[ász]l[óal]j) a H[ad]o[sztály]p[arancsno]k úr által részben módosított terve alapján Gády Lajos[11] f[ő]h[a]d[na]gy készítette el."[12]

A fent ismertetett, komoly alapossággal megalkotott szabályzattervezet csatolásával egyidejűleg a hadosztályparancsnok Nagy Vilmos honvédelmi miniszterhez fordult az emlékjelvény viselésének engedélyezése tárgyában. A folyamodványban Horváth vezérőrnagy kifejtette a jelvény eszmeiségéről alkotott véleményét is: „Miután a jelvény a p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] tíz hónapi harctéri időszakának legnehezebb teljesítményének emlékét örökíti meg, tehát csúcsteljesítményekre ösztökél és eképen [sic!] mind a csapatnál, mind a tartalékosoknál a polgári életben honvédelmi és katonai nevelő hatással bír, kérem a jelvénynek a [...] viselését egyenruhában is engedélyezni."[13] A határozott hangú felterjesztés ezzel megkezdte kalandos útját a honvédségi bürokrácia útvesztőjében.

A beadvány sorsát feltétlenül érdemesnek tartjuk nyomon követni, hiszen az 1. tábori páncéloshadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye nem csak az alakulat élete szempontjából jelentős. A kitűző ugyanis a második világháború azon kevés magyar katonai alakulatjelvényei közé tartozik, amelyeknek keletkezési körülményeiről, adományozásáról és viselési szabályairól korabeli, írásos források maradtak fönn. A második világháború idején a m. kir. Honvédség alakulatai egyébként is csekély számú csapatjelvényt bocsátottak ki (különösen az első világháború tömeges „jelvénytermésével" összehasonlítva), ráadásul túlnyomó hányadukkal kapcsolatban semmilyen értékelhető információ nem áll rendelkezésünkre. Kevés a viselési kép, az eredeti okirat, maguk a tárgyak

---

[8] *Páncélos tábori újság.* Szerkesztőség és kiadóhivatal Tpsz: 241/01. 1943, Gyümölcsoltó Boldog Asszony napja [március 25.], 4. o.

[9] *Páncélos tábori újság,* 1943. március 25., 1. o.

[10] Takács Gyula (Ács, 1914 – Cziegler Terézia) 1941. augusztus 1. és 1944. december 1. között a m. kir. 2. honvéd (budapesti) gépkocsizó lövészzászlóaljnál lövész-, majd aknavetőszázad-parancsnok, zászlóalj segédtiszt, zászlóaljparancsnok. 1940. május 1-jével főhadnagy. 1941. szeptember 1 – december 20., illetve 1942. június 15 – 1943. március 31. között szovjet hadműveleti területen tartózkodott. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Központi Irattár 80857. Takács Gyula személyi anyaggyűjtője.

[11] Gády Lajos (Budapest, 1895 – Wágner Matild) tartalékos főhadnagy. *Honvédségi Közlöny,* 1943/4. 44. o.

[12] *Páncélos tábori újság,* 1943. március 25., 4. o.

[13] HL HM Elnökség 23.184/1943. 1102./1. pc. ho. I. a. 43. III. 26. sz.

pedig ritkán vallanak múltjukról. Egyfelől ezért tartjuk fontosnak a páncéloshadosztály jelvényének bemutatását írásos és tárgyi dokumentumok tükrében. Másfelől – végigkísérve az emlékjelvény engedélyeztetésének procedúráját – azt is látni fogjuk, hogy a páncéloshadosztály kezdeményezésének elbírálása precedenst teremtett más, hasonló jellegű emléktárgyakkal kapcsolatos későbbi állásfoglalásokhoz. Megismerkedhetünk továbbá a Honvéd Vezérkarnak a jelvényviselés tekintetében kialakult álláspontjával is.

A Honvédelmi Minisztérium Elnöksége 1943. április 6-án az alábbi kommentár kíséretében bocsátotta az ügydarabot véleményezésre a minisztérium ruházati és felszerelési ügyekkel foglalkozó 2. r. osztálya, illetve a honvéd vezérkar főnöke 5., és 1. osztálya[14] elé:

„Az 1. páncéloshadosztály – az 1943. év téli harcainak megörökítéseként – az ezen harcokban résztvetteket [sic!] egyszerű emlékjelvénnyel látta el és az iktatmányban kéri, hogy az emlékjelvényt az igényjogosultak egyenruhában is viselhessék.

A kérdés elvi fontosságú, mert ha az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] egyéneinek engedélyezzük a szóbanforgó [sic!] jelvény viselését, akkor a többi harcteret járt seregtest (csapattest) hasonló kérelmével számolni kell.

Kedvező döntés esetén a jelvény viselését feltétlenül szabályozni kellene, talán az ügyességi jelvényhez hasonlóan történhetne.[15]

Ha a már túltengő jelvényeket korlátozzuk és a jelvény viselését egyenruhában nem engedélyeznénk, az Elnöki osztály nem emel észrevételt az ellen, hogy az emléktárgyként szerepeljen és azt az igényjogosultak polgári ruhában viseljék."[16]

A megfogalmazásból ítélve az Elnöki osztály nagy jelentőséget tulajdonított a témának. Erre utal, hogy a jelvény rendszeresítését elvi fontosságú kérdésként aposztrofálta, illetve, hogy a viselés esetleges szabályozása kapcsán a legénység számára rendszeresített ügyességi jelvényeket javasolta igazodási pontnak. A HM 2. r. osztály részéről a következő vélemény érkezett az Elnökséghez április 16-án:

„Jóllehet méltányos volna eredményes és nehéz harctéri teljesítmények valamelyes látható jellel való megörökítése, – azonban az osztály az amúgyis [sic!] túltengő jelvényhelyzetre tekintettel szóbanforgó [sic!] emlékjelvénynek, mint kötelezően viselendő cikknek, – rendszeresítését nem javasolja.

Bizonyára az orosz h[a]dm[űveleti] területen működő sereg- és csapattestek között több is hajtott végre hasonlóan értékes és fontos kihatású harccselekményt, akik részére külön hasonló emlékjelvények engedélyezése folytán az áttekinthetetlenség csak tovább fokozódnék.

Az osztály tudomása szerint ily jelvények az idegen hadseregeknél sem fordulnak elő.

Vannak ugyan bizonyos emlékjelek, azonban ezeket az illető hadjáratokban (területen) részt vett valamennyi csapat viseli (pl. német téli emlékkereszt).[17]

---

[14] A m. kir. Honvéd Vezérkar kettős – HM és VKF – alárendeltségű 5. osztálya – többek között – a csapatok felszerelésével kapcsolatos anyagi ügyekben volt illetékes, míg az 1. osztály közreműködött a honvédségnél bevezetendő új felszerelési cikkekre vonatkozó iránykövetelmények kidolgozásában, valamint a vezérkar főnöke hatáskörébe tartozó minden elvi ügyben. *Szijj Jolán* (szerk.): Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Budapest, 2002. 69–70. o.

[15] A legénységi ügyességi jelvényeket a jobb mellen, a zubbonyzseb fölött, középen viselték.

[16] HL HM Elnökség 23.184/1943.

Az osztály a kb. Elnöki osztály ama javaslatával, hogy esetleg szóbanforgó [sic!] jelvény emléktárgyként szerepeljen és az csak polgári ruhában legyen viselhető, – egyetért."[18]

Érdekes, hogy a 2. r. osztály a katonai jelvények áttekinthetetlenségének veszélye mellett külföldi példákra hivatkozva érvelt a páncéloshadosztály emlékjelvényének egyenruhán való viselése ellen. A 2. r. osztály véleményével egyetértésben az vezérkar főnöke 5. osztálya is a „megelőzés" hívének mutatkozott, ám április 27-i keltezésű feljegyzésében bizonyos megoldásokat is javasolt:

„Ha a p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] jelvényt kapna, a többi is jogosan kérhetné. Meggondolandó lenne, hogy esetleg minden h[ad]o[sztály] részére központilag terveztetnénk 1-1 jelvényt és központilag adnánk ki; vagy talán az egész 2. h[a]ds[ereg] részére kellene egységes, az egész hadjáratot felölelő jelvényt készíttetni. Külön egyes ala[kulat] részére nem.

A kb. 2. r. oszt[ály] véleményével kapcsolatban megjegyezni kívánjuk, hogy a túltengő és áttekinthetetlen jelvény-kérdésben az oszt[ály] ügykörszerűen kíván rendet teremteni.

Az emléktárgyként való engedélyezéssel az oszt[ály] egyetért."[19]

A 2. hadsereg Don-menti harcainak emléket állító „egységes" jelvény (vagy kitüntetés?) létrehozása, amely akár a „bevonulási" emlékérmek[20] analógiájára is történhetett volna, végül nem valósult meg, holott minden bizonnyal nem ez volt az egyetlen erre irányuló kezdeményezés.[21] A VKF 5. osztály a fenti véleményhez mellékelte a honvéd vezérkar főnökének 1943. február 23-án kelt 56.865/eln. 5. vkf.–1943. számú rendeletét is, amelyet a hadtestparancsnokságok, a légierő- és a folyamerő-parancsnokságok kaptak. A második világháborús magyar katonai jelvények történetének szempontjából ez a rendelet kiemelkedő jelentőségű, hiszen olyan hivatalos intézkedésről van szó, amely a honvédség legfelsőbb irányító szervének nézeteit tükrözi a szabálytalan katonai jelvényekkel és azok viselésével kapcsolatban:

„Tudomásomra jutott, hogy egyes cégek üzleti haszontól hajtva megkeresik a p[arancsnok]ság-okat és jelvények (plakettek) megrendelésére kérik fel őket.

Felhívom a figyelmet arra, hogy a honvédség tagjai csak rendszeresített jelvényeket viselhetnek. Minden más jelvény viselése fegyelmi elbánás alá esik.

Az illetéktelen jelvények viselésére irányuló felhívás sem fegyelmi sem anyagi szempontból nem kívánatos, ezért azokat össze kell gyűjteni és megjegyzés nélkül a feladónak visszakell [sic!] küldeni."[22]

---

[17] Helyesen német Keleti Emlékérem (Keleti Téli Csata Emlékérme 1941–1942). Valójában az olasz hadsereg egyes alakulatai például készíttettek saját emlékérmeket és kereszteket, amelyeket félhivatalos mivoltuk ellenére a katonai egyenruhán is viselhettek.

[18] HL HM Elnökség 23.184/1943.

[19] HL HM Elnökség 23.184/1943. 1. sz. betétlap a 23.184/Elnöki osztály – 1943. számhoz.

[20] Felvidéki Emlékérem (1938), Erdélyi Emlékérem (1940), Délvidéki Emlékérem (1941).

[21] V. ö. *Dr. Somorjai Lajos*: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942–1943. Budapest, 2002. 86. o. A napló írójának 1942. augusztus 16-i bejegyzésében a következőket olvashatjuk: „Egyébként igen jól leszünk dekorálva, ha hazamegyünk. Állítólag lesz a következő: Tűzkereszt a hadiszalagon koszorúval és karddal, Oroszországi Emlékérem, Vöröskereszt Emlékérem, Finn, Olasz és Német Emlékérem [...]" A naplóból nem derül ki, hogy honnan röppent fel egy „Oroszországi Emlékérem" alapításának híre, a megvalósításra mindenesetre nem került sor.

[22] HL HM Elnökség 23.184/1943. 2. sz. betétlap a 23.184/Elnöki osztály – 1943. számú ügydarabhoz.

Az idézet szövegéből az is kiviláglik, hogy az egyes alakulatjelvények (érmek, plakettek) készíttetésének ötlete nem feltétlenül magától a csapattól eredt, úgy tűnik, hogy a kezdeményezés jó kereskedelmi érzékkel megáldott jelvény- és éremkészítőktől is származhatott, amelyet az alakulatok vezetősége – általában – minden bizonnyal örömmel fogadott. Ez kétségtelenül érdekes adalék a második világháború katonai numizmatikai emlékeinek vizsgálatához. A rendeletből egyúttal nyilvánvalóvá válik, hogy – 1943 februárjától – minden nemhivatalos (katonai) jelvény viselése szigorúan tilos volt a honvédségi egyenruhán. Ennek tükrében az 1. tábori páncéloshadosztály felterjesztése eleve elutasításra volt ítélve, s a próbálkozás talán annak tulajdonítható, hogy a frontról még vissza sem tért seregtestnél nem értesültek a vezérkar főnökének intézkedéséről.

Végeredményben a páncéloshadosztály emlékjelvényének egyenruhán való viselhetőségét a véleményezésre felkért osztályok – elvi okokra hivatkozva – egyöntetűen elutasították, polgári ruhán, emléktárgyként való viselésének azonban nem látták akadályát. Az engedélyezési ügy ezzel a döntéssel zárult le 1943. május 17-én.[23] A jelvény története azonban nem ér itt véget. A darabok ugyanis elkészültek, sőt, 1944 tavaszán hivatalos adományozásukra is sor került.[24] Az emlékjelvénnyel járó igazolványok szövege az engedélyeztetés tulajdonképpeni kudarcát a lehető legpozitívabb megvilágításba helyezi:

„A m. kir. H[onvédelmi] M[iniszter] Úr 23.184./Elnöki oszt. – 1943. sz. alatt engedélyezett »1. pc. ho. téli emlékjelvény« viselésére jogosult. (A jelvény emléktárgyként polgári ruhában viselhető.)"[25]

Valójában a honvédelmi miniszter sem magát a jelvényt, sem annak viselését nem engedélyezte. Az 1. páncéloshadosztály parancsnokságának címzett, 1943. május 17-én kelt elnökségi kiadvány a következőképpen hangzott:

„Folyó évi 1102/1. pc. ho. I. a. 1943. III. 26. számú felterjesztésére értesítem, hogy a szóbanforgó [sic!] emlékjelvénynek egyenruhában való viselése – elvi okokból – nem engedélyezhető.

A jelvénynek az igényjogosultak által – emléktárgyként – polgári ruhában való viselése ellen észrevételem nincsen."[26]

Az igazolványok zárójeles megjegyzése mindazonáltal megfelelt a valóságnak, ám arról semmilyen adattal nem rendelkezünk, hogy az igényjogosultak vajon viselték-e a jelvényt polgári ruhán a háború hátralévő ideje alatt. A Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai gyűjteményében azonban a jelvény több példányban is megtalálható, amely lehetővé teszi magának a tárgynak a tüzetesebb vizsgálatát.[27]

---

[23] HL HM Elnökség 23.184/1943.

[24] Az ismert igazolványok keltezése 1944 tavaszára esik. Adományozások természetesen korábban és később is történhettek.

[25] Az igazolványok magántulajdonban.

[26] HL HM Elnökség 23.184/1943.

[27] A Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai gyűjteményében található példányok közül kettőnek a színes képét és leírását közli: *Makai Ágnes*: Páncélos jelvények a magyar királyi honvédségnél. *Militaria Modell Magazin* 1991/1. 26–29. o.

1. ábra

2. ábra

A gyűjteményben lévő jelvények közül kettőnek pontosan ismerjük az eredetét. Az egyik a m. kir. 1. honvéd gépkocsizó lövész pótzászlóalj ajándékaként került a múzeumba 1944 augusztusában[28] – röviddel az intézmény személyzetének és anyagának a front közeledése miatt elrendelt kitelepítése előtt.[29] A másik ismert származású jelvényt egykori tulajdonosa adományozta a múzeumnak az 1990-es években.[30] Bereczky László Emil 1939 októberében vonult be az 1. gépvontatású könnyű tarackos tüzérosztály 3. ütegéhez. Részt vett az erdélyi bevonulásban, a délvidéki hadműveletben, majd 1941 második felében a keleti fronton Izjumig jutott a gyorshadtesttel. 1943 januárjában alakulatával a Donnál harcolt az 1. tábori páncéloshadosztály alárendeltségében, ahol megsebesült.[31] Így tehát jogosulttá vált a páncéloshadosztály 1943-as téli harcai emlékjelvényének viselésére. Az adományozás időpontját nem ismerjük.

E két adatolható darab külalakjában is megegyezik, míg egy harmadik példány – bizonyos jegyekben eltérvén – külön típust alkot. (Feltehetőleg a harmadik jelvény is 1945 előtt került a múzeumba, eredetéről azonban nem áll rendelkezésünkre információ.[32]) A páncéloshadosztály parancsnoka által 1943 márciusában a honvédelmi miniszterhez felterjesztett tervrajzot *(1. ábra)*, a hivatkozott *Páncélos tábori újság* címlapján látható ábrát *(2. ábra)* és a tárgyakat összehasonlítva egy alapvető eltérést tapasztalhatunk: a kész

---

[28] M. kir. leltári száma 55271. Az ajándékozás pontos dátuma 1944. aug. 17. Jelenlegi leltári száma 3217/É.

[29] *Farkas Gyöngyi – Jankó Annamária – Szijj Jolán* (szerk.): „Múlt nélkül nincs jövő" A Hadtörténeti Intézet és Múzeum története 1918–2003. Budapest, 2003. 51. o.

[30] Leltári száma 2003.161.1./É.

[31] Német tábori kórház után a munkácsi honvéd csapatkórházba szállították. 1943 októberében tért vissza Budapestre. Egy esztendővel később ismét bevonult, s 1945 januárjában szovjet hadifogságba esett. 1948 nyarán léphetett újra magyar földre. Bereczky László Emil írásos visszaemlékezése. Budapest, 1990.

[32] Leltári száma 2004.242.1./É.

3. ábra

4. ábra

jelvények alsó ívén a tervekkel ellentétben csak egy, átlósan elhelyezett, jobbra néző tüzérségi lőszer van. Az ismert darabok mérete 41x33, illetve 42x33 mm. Eltérések tapasztalhatók a jelvény két elkészült típusának külalakja között is: más a zománc színe, a felirat betűtípusa, s bizonyos részletekben a rajzolat is különbözik (*3. és 4. ábra*)

A ruhán viselhető darabokon kívül a jelvénynek márványlapra erősített változatát is ismerjük. A Hadtörténeti Múzeum Tárgyi Emlékanyag-gyűjteményében található egyik ilyen asztali emléktárgy[33] az 1. páncéloshadosztály alárendeltségébe tartozó 1. gépkocsizó lövészdandár (1942. december 1-től lövészezred) parancsnokának, Vastagh György alezredesnek[34] a hagyatékából került a múzeumba.

Fentebb már utaltunk rá, hogy az 1. tábori páncéloshadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye precedenst szolgáltatott több, később felmerülő jelvényviselési probléma megoldásához. Az egyik ilyen eset a m. kir. kecskeméti 13. honvéd könnyű hadosztályhoz fűződik. A seregtest Don-kanyart megjárt tagjai a jogutód m. kir. szabadkai 13. honvéd gyaloghadosztály útján azzal a kéréssel fordultak a Honvédelmi Minisztérium Elnökségéhez, hogy az engedélyezze évenkénti bajtársi összejövetelük megtartását, s annak alkalmával az egyenruhán, illetve más alkalmakkor polgári ruhán egy – az alakulat által tervezett – emlékjelvény viselését. A gyaloghadosztály-parancsnok vitéz Vasváry József vezérőrnagy[35] aláírásával ellátott, 1943. szeptember 2-án kelt kérelem a következőképpen szólt:

---

[33] Leltári száma 01.82.1./TE.

[34] Vastagh György (Szabadka, 1896 – Szentes, 1944) alezredes (1943. május 1-től ezredes) 1941. október 1-től az 1. gépkocsizó lövészzászlóalj, 1942. augusztus 8-tól az 1. gépkocsizó lövészdandár (1942. december 1-jétől lövészezred) parancsnoka volt. *Szabó Péter*: Don-kanyar. Budapest, 2001. 349. o.

[35] Vitéz Vasváry József (Eszék, 1898 – Lauterach, 1984) vezérőrnagy 1943. augusztus 10-től október 1-jéig volt a 13. gyaloghadosztály parancsnoka. *Szakály*: i. m. 363. o.

„Jelentem, hogy a volt 13. honvéd könnyű hadosztály f[olyó] évi januári harcaival kapcsolatosan, főképen [sic!] Ostrogoshk [Osztrogozsszk] védelmének és az onnan való kitörés sikeres megoldásának emlékére Hollósy Kuthy László vezérőrnagy, a 13. k[önnyű] h[ad]o[sztály] volt parancsnokának (jelenleg m. kir. honv[éd] mű[szaki] felügyelő) kezdeményezésére 1943. évi május hó 8-án a szegedi vesztegzár táborban tiszti értekezletet hívott egybe, amely elhatározta a bajtársi összetartozás fokozottabb ápolása céljából, hogy évenként bajtársi összejöveteleket tart. Egyben kimondotta, hogy a fenti harcokban résztvett [sic!] bajtársak közös kívánságára egy a 13. k[önnyű] h[ad]o[sztály]-t legjobban jellemző emlékjelvényt készíttet.

A tiszti értekezlet javaslatát másolatban felterjesztem, egyben kérem annak engedélyezését, hogy a volt k[önnyű] h[ad]o[sztály] hivatásos és nem hivatásos tisztjei, tiszthelyettesei és honvédei [sic!] minden év január hó 19.-én bajtársi összejövetelt tarthassanak Kecskeméten.

Kérem továbbá megengedni, hogy az ide mellékelt emlékjelvényt a h[iva]t[ásos] tisztek, tiszthelyettesek és honvédek az összejövetelek alkalmával viselhessék, a nem hivatásos állománybeliek pedig a megalakítandó emlékbizottság engedélyével és igazolványával ellátva polgári öltözethez mindenkor hordhassák."[36]

A beadvány először a m. kir. szegedi V. honvéd hadtestparancsnokságra[37] került, ahol Makay-Hollósy Ferenc alezredes[38] látta el kézjegyével a hadosztály keresetéhez fűzött alábbi megjegyzést: „A 13. gy[alog] h[ad]o[sztály] javaslatával, a bajtársi összetartozás fokozottabb ápolásához fűződő szolgálati érdekből egyetértek."[39]

A 13. gyaloghadosztály kérése – a jelvény vonatkozásában – lényegében azonos volt az 1. tábori páncéloshadosztály korábbi kérelmével. Nem csoda tehát, hogy az Elnökség a páncélos jelvény ügyére hivatkozott a felterjesztés kapcsán:

„Utalunk az előiratként csatolt 23184./Elnöki oszt. 1943. szám alatt az 1. p[án]c[élos] h[ad]o[sztály] részére egy ízben már kiadott döntésre, mely szerint *az emlékjelvénynek egyenruhában való viselése – elvi okokból – nem engedélyezhető.*

Nem merül fel észrevétel azzal szemben, hogy az emlékjelvénnyel az igényjogosultak elláttassanak és azok azt polgári ruhában viselhessék. Az adományozást azonban a 13. gy[alog] h[ad]o[sztály] p[arancsno]k-nak (mint a 13. k[önnyű] h[ad]o[sztály] p[arancsno]k utódjának) kell végeznie. Erre a célra emlékbizottság, tehát egyesület megalakítását mellőzni kell."[40]

A VKF 1. és 5. osztályának egyetértésével az Elnökség 1943. október 29-én így válaszolt a beadványra:

---

[36] HL HM Elnökség 68642/1943. 347/eln. sgh.–1943.

[37] A m. kir. szabadkai 13. honvéd gyaloghadosztály a m. kir. szegedi V. honvéd hadtest alárendeltségébe tartozott.

[38] Makay-Hollósy Ferenc (Budapest, 1902 – Brisbane, 1986) vezérkari alezredes 1943. szeptember 1–30. között az V. hadtestparancsnoksághoz volt vezényelve, majd 1943. október 1-től 1944. június 5-ig a hadtest vezérkari főnöke volt. *Szakály*: i. m. 215. o.

[39] HL HM Elnökség 68642/1943. M. kir. szegedi V. honvéd hadtestparancsnokság 20588/eln. 1.–1943.

[40] HL HM Elnökség 68642/1943.

„Emlékjelvénynek egyenruhán való viselése – elvi okokból – tilos. Ezzel kapcsolatban utalok a m. kir. honvéd vezérkar főnöke 1943. II. 23-án kelt 56865./eln. 5. vkf. 1943. sz[ámú], a h[a]dt[est] p[arancsnok]ságoknak kiadott rendeletére, mely szerint a honvédség tagjai csak rendszeresített jelvényeket viselhetnek.

Nincs észrevételem az ellen, hogy [...] a volt 13. k[önnyű] h[ad]o[sztály] *egyes hadviselt bajtársai* [...] az emlékjelvényt *polgári ruhában – emléktárgyként* – viselhessék."[41]

5. ábra

Az emlékjelvény egyenruhán való viselését tehát itt sem engedélyezték. Ismereteink szerint azonban ez a 13. gyaloghadosztály esetében azt jelentette, hogy a jelvény gyártása és kiosztása az igényjogosultak számára nem is valósult meg. Többek között ezért különösen értékes a jelvénynek az a mintapéldánya, amelyet a hadosztály az ügyirathoz mellékelt, s amely így a Hadtörténelmi Levéltárban – az 1944–1945-ös háborús pusztításokat átvészelve – az utókor számára fennmaradt.[42] *(5. ábra)* A stílusában és kivitelében a második világháború repülőalakulatainak jelvényeit idéző, háromszög alakú, tűzzománcos kitűzőt Berán Nándor iparművész készítette.[43] Mérete 22,5x25 mm. A jelvénykép egyes elemei találóan utaltak a seregtestre és annak 1943 januári harcaira: előbbit a 13-as szám és a jobbra ágaskodó kecske (a volt 13. könnyű hadosztály állomáshelyének, Kecskemétnek a címerállata), utóbbit a vörös „O" betű („orosz" front) jelenítette meg.

Ugyancsak fontos szerepet kapott az 1. tábori páncéloshadosztály jelvényének példája egy igen érdekes levélváltás során. Vitéz László Dezső altábornagy, a m. kir. VIII. honvéd hadtest parancsnoka,[44] 1943. szeptember 20-i keltezésű levelében a következő kéréssel fordult vitéz nemes Zsedényi Zoltán vezérőrnagyhoz,[45] a Honvédelmi Minisztérium Elnökségének vezetőjéhez:

---

[41] HL HM Elnökség 68642/1943., 2. sz. betétív a 68642./Elnökség – 1943. számhoz.

[42] Átadva a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai gyűjteményének. Leltári száma 2004.235.1./É.

[43] A mintapéldány hátlapján Berán Nándornak, a korszak ismert jelvény-, érem- és plakettkészítőjének jelzése látható. Berán Nándor műterme Budapesten az I. kerületben, a Döbrentei utca 2. szám alatt volt.

[44] Vitéz László (Laucsek) Dezső (Lovászpatona, 1893 – Budapest, 1949) altábornagy 1943. május 15 – 1944. április 5. között volt a VIII. hadtest parancsnoka. *Szakály*: i. m. 199–200. o.

[45] Vitéz nemes Zsedényi Zoltán (Kassa, 1897 – Budapest, 1979) tüzér ezredes, majd 1943. augusztus 1-től vezérőrnagy, 1942. november 15.–1944. május 1. között volt a Honvédelmi Minisztérium Elnökségének vezetője. *Szakály*: i. m. 381. o.

„Kedves Zoltán!

Azok részére, akik a VIII. hadtest parancsnokságnál és alakulatainál hoszabb [sic!] ideig teljesítenek hadműveleti területen szolgálatot és különösképpen megállták helyüket, emlékül a bolsevizmus elleni küzdelemben való részvételre, a mellékelt rajz szerint egy plakett készítésének terve merült fel.

A plaketten a széttöredező szovjet-csillag felett a tűzkereszt [sic!] utal a magyar katonának a bolsevizmus szétzúzására irányuló harcára.

Ezzel kapcsolatosan két kérdés elintézésére, illetve megválaszolására kérem baráti szívességedet.

Az első kérdés: lehetséges-e a tűzkereszt [sic!] ilyen alkalmazása; nincs-e akadálya annak, hogy a plaketten szimbólumként felhasználjuk?

Az esetben, ha a gondolat az erre illetékesek szerint megvalósítható, azt kellene tudnunk, vajjon [sic!] milyen anyagból engedélyeznék odahaza cca. 1000–2000 db plakett készíttetését; lehetne-e például erre a célra hadműveleti területen gyűjtött anyagot – pl. rézüstöt – hazaszállítani? Ugyanis idekint a plakettek elkészíttetése nehezen volna megvalósítható és egyébként sem engedném meg, hogy zárolt anyagot használjanak fel erre a célra.

Végül magyarázatképpen a rajzhoz megemlítem, hogy a felső hasábba vésetnénk a megajándékozott nevét, az alsó részbe pedig a következő szöveget: «A bolsevista veszedelem ellen folytatott háborúban való részvétele, bátor magatartása és hűséges szolgálatának emlékére a m. kir. kassai VIII. h[onvéd] h[a]dt[est] p[arancsnok]ság»

Baráti szeretettel üdvözöl: Dezső"[46]

A Horthy-kori katonai kitüntetések, érmek és jelvények iránt érdeklődő olvasó számára több érdekes részletkérdést is felvet László altábornagy levele. Ilyen például a Tűzkereszt szimbólumként való felhasználhatósága, és a plakettek készíttetésének anyagi háttere is. Az ezekre adott válaszok pedig nem pusztán információt szolgáltatnak e tárgykörben, de ráadásul a korszak illetékes minisztériumi vezetőjétől származnak, aki tábornoktársának a hivatalos formaságokat mellőzve világosan és lényegre törően adott eligazítást és tett javaslatot az üggyel kapcsolatban. Zsedényi vezérőrnagy 1943. október 1-jén kelt levele így hangzik:

„Kedves Dezső!

A VIII. h[ad]dt[est]-nél szolgálatot teljesítők részére tervezett emlékjelvény ügyében írt megtisztelő leveledre legyen szabad a következőket válaszolnom:

Ilyen kezdeményezés már más alakulatok részéről is történt, többek között a páncéloshadosztály javasolta a téli hadjáratban résztvetteket [sic!] emlékjelvénnyel ellátni, valamint a szegedi gyalogezred[47] is akart ilyet alapítani. A V[ezér]k[ar]f[őnöke] erre

[46] HL HM Elnökség 23184/1943.

[47] M. kir. „Hunyadi János" 9. honvéd gyalogezred. Zsedényi vezérőrnagy talán a m. kir. szegedi V. honvéd hadtestparancsnokságra gondolt (l. a 13. gyaloghadosztály felterjesztését).

56.865/eln. 5./vkf. – 1943. számmal folyó évi február 23-án már ki is adott egy rendelkezést, amely szerint a honvédség tagjai csak rendszeresített jelvényeket viselhetnek.

A páncéloshadosztály felterjesztésére innen adtunk ki egy választ, amely szerint minden ilyen emlékjelvénynek egyenruhán való viselése elvi okokból nem engedélyezhető. Hozzáfűztük azonban, hogy a jelvénynek igényjogosultak által emléktárgyként polgári ruhában való viselése ellen észrevétel nincsen, ez utóbbi rendelet száma 23.184/Elnöki oszt. – 1943., kelt május 18-án. Ez a rendelet azonban csak egy válasz volt a páncéloshadosztálynak és csak neki lett kiadványként kiadva.

Fentiek alapján ilyen emlékplakettet nyugodtan készíttethetsz, pláne hogyha nem is fogják ruhán viselhetni.

A tűzkeresztnek [sic!] díszítésként való alkalmazása ilyen viszonylatban nem eshetik kifogás alá.

A plakett anyaga tekintetében, valamilyen könnyű fémet (alumínium-ötvözetet) javasolok, mert minden egyéb anyag alkalmazása, különösen pedig hadműveleti területen összegyűjtött értékesebb anyag hazaszállítása és felhasználása feltétlenül nehézségekkel járna és visszaéléseknek lehetne kútforrása.

A plakett nagyságára nézve azt javasolom, legyen olyan nagy, hogy ruhára való föltűzésre ne is jöhessen tekintetbe. Ezáltal sok kellemetlenséget el lehet kerülni.

A plakett szövegére nézve csak az a megjegyzésem, hogy annak emlékjellege ki legyen domborítva és ne dicsekedhessék vele senki, mint kitüntetéssel. A h[a]dt[est] p[arancsnok]ság ugyanis csak írásbeli dicséretben részesíthet valakit.

Azt hiszem fentiekkel teljes részletességgel megvilágítottam az ügyet és az ezek alapján választott megoldásodba senki sem kapaszkodhat majd bele. [...]"[48]

A közvetlen hangvételű levélből – akárcsak a fentebb bemutatott előzményekből – egyértelműen kiderül, hogy a Honvédelmi Minisztérium Elnöksége nem gátolta az alakulatokat félhivatalos és nemhivatalos numizmatikai emléktárgyak készíttetésében. Bizonyos dolgokra azonban kínosan ügyeltek, ilyen volt például a jelvények viselhetősége és kitüntető jellege. Ezért szorgalmazta válaszában több helyütt is Zsedényi vezérőrnagy, hogy a VIII. hadtest parancsnoka olyan emlékplakettet készíttessen, amelynek mérete eleve kizárja a viselést, valamint, hogy az emléktárgy felirata (elnevezése) ne utaljon kitüntető jellegre. Érdekes ugyanakkor, hogy a Tűzkeresztnek (tehát egy állami kitüntetésnek) egy nem-hivatalos emléktárgyon való ábrázolása nem ütközött a minisztérium ellenállásába.

A levél utal továbbá a háborús nyersanyaghiányra – mint az emlékplakett elkészíttetésének hátráltató tényezőjére – is, amely nem elhanyagolható szempont, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az anyagi lehetőségekhez képest milyen sok hasonló jellegű emléktárgy (jelvény, érem, plakett) készült a második világháborúban a honvédség és az egyes alakulatok harci tevékenységének megörökítésére. Ennek tükrében érthető, hogy miért készítették 1942-től a katonai témájú jelvények, érmek és plakettek jelentős részét

[48] HL HM Elnökség 23184/1943.

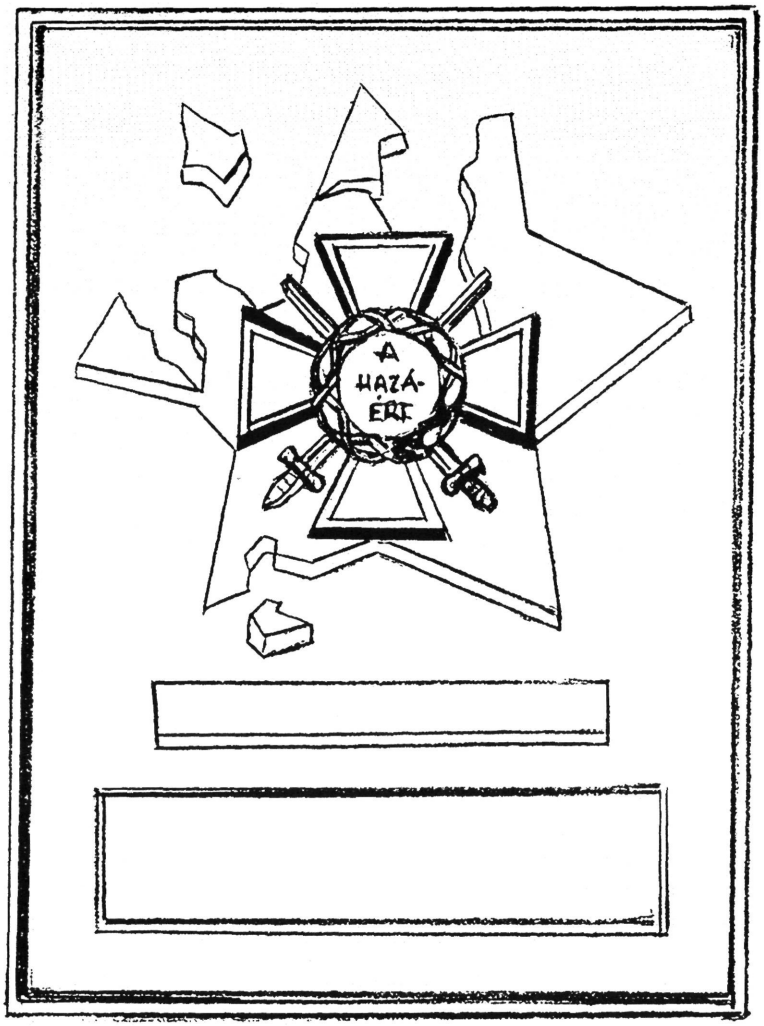

6. ábra

alumíniumból,[49] s hogy „felértékelődnek" azok a numizmatikai emlékek, amelyeknek gyártásához értékesebb fémeket használtak.

Ismereteink szerint az említett emlékplakett kivitelezése végül nem valósult meg. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – a László Dezső leveléhez mellékelt tervrajz[50] (*6. ábra)*

[49] A teljesség igénye nélkül: az 1944-ben rendszeresített ügyességi, és az 1945-ben bevezetett teljesítményi jelvények, az 1944-es levente honvédpróba jelvények, a Szent László hadosztály jelvénye, illetve több alakulat (például a 30. harckocsiezred, a 24. tüzérezred és a 2. haditudósító század) emlékérmei és plakettjei is alumíniumból készültek.

[50] HL HM Elnökség 23184/1943.

értékes dokumentum, amely rávilágít arra, hogy a Tűzkeresztnek – tulajdonképpeni „tömegkitüntetés" mivolta dacára – milyen komoly tekintélye volt a katonák körében. Megjelenése ebben az összefüggésben egyszersmind adalék ahhoz is, hogy a Horthy Miklós által 1941-ben alapított kitüntetés – amely háborús emlékkereszt és sebesülési „érem" is volt egyben –, nem csak rendeltetése szerint, de szimbólumként is hasonlóságokat mutat a Károly Csapatkereszttel. Az I. (IV.) Károly nevéhez fűződő kitüntetés ugyanis mind az első világháborús osztrák–magyar alakulatjelvényeken, mind a háború után készített emléktárgyakon és a magyar településeken állított hősi emlékműveken feltűnt. A két kitüntetés analógiájára álljon itt egy példa: a Frontharcos (később Tűzharcos) Szövetség jelvényein, amelyeknek első világháborús veteránok által viselt változatán a Károly Csapatkereszt mint központi motívum szerepelt, a második világháborúban megjelent a Tűzkereszt I. fokozatának képe. Ez utóbbi jelvényeket természetesen az újabb világégés igényjogosultjai tűzhették a mellükre.

Végezetül ide kívánkozik még egy plakett-terv bemutatása. A m. kir. kaposvári 10. könnyű hadosztály orosz harctéren folytatott majd' egy éves küzdelmének emléket állító plakett tervét (*7. ábra, 229. o.*) a *Magyar Katonaújság* 1943. május 29-i száma közölte az alábbi sorok kíséretében:

„Hosszú katonavonatok hozzák azokat a harcosokat, akik tengernyi szenvedésben, harcban és diadalban voltak együtt. Ezer és ezer szív osztozott örömben és bánatban. Ezer és ezer szál fűzi egymáshoz azokat, akik csaknem egy esztendőn át váll-váll mellett küzdöttek és vérük hullásával tettek hitet a Haza és az egymáshoztartozás [sic!] szent gondolata mellett. Az emlékek most még elevenek. A bajtársi kezek még szorosan fonódnak egymásban [!], de az idő és a mindennapos gondok idővel elhalványítják azokat. Dezső László zászlós ezért egy művészi emlékplakettet tervezett a nemrég hazatért 10. könnyű hadosztály honvédei [sic!] részére. A plakett elkészítése anyaghiány miatt még egyelőre akadályokba ütközik, helyette a fenti fotokópiát terjesztik, amely Kaposváron Ruzsits Endre fényképésznél rendelhető meg."[51]

Ismét egy tervvel állunk szemben, amely – „anyaghiány miatt" – végül nem valósult meg. Élelmes megoldásként azonban a volt bajtársak (és bizonyára más érdeklődők is) hozzájuthattak a tervrajz fotómásolatához. A plakett felirata („rossebes") az Osztrák–Magyar Monarchia hagyományait idézi: a Kaposváron állomásozó cs. és kir. 44. gyalogezred katonáit nevezték „rosseb-bakáknak". A tervező által használt egyetemes katonai motívumok (kard, babér- és tölgyág) szintén az első világháború ikonográfiáját elevenítik föl, s mindenképpen elütnek a páncéloshadosztály jelvényének realista ábrázolásától, vagy akár a VIII. hadtest plakettjének elvont, de mégis korabeli szimbólumaitól. Az már bizonyára nem fog kiderülni, hogy ezek a tervek megvalósultak volna-e a háború után, ha a politikai légkör megengedi, ám ha figyelembe vesszük azt, hogy az 1920–30-as években számos egykori alakulat tagjai elkészíttették kitűzőiket az első világháború emlékére, akkor joggal feltételezhetjük, hogy igen.

[51] *Magyar Katonaújság* 1943. május 29., 6. o.

7. ábra

Mint arra már utaltunk, a fentiekben ismertetett írásos és tárgyi dokumentumok fennmaradása – a magyarországi háborús pusztítások mértékének ismeretében – kivételes szerencse. Közlésüket azonban nem csak kitüntetés-történeti szempontból tartottuk fontosnak. Reményeink szerint bizonyos részletek a hadtörténészek számára is hasznos forrásként szolgálhatnak, mint ahogy a hadtörténeti munkáknak is szerves és értékes részét képezhetik a katonai kitüntetésekre és jelvényekre vonatkozó adatok.

Gergely Pál Sallay

THE COMMEMORATIVE BADGE OF THE 1943 WINTER OPERATIONS OF THE HUNGARIAN 1ST ARMOURED DIVISION

The Issue of Wearing Badges in the Royal Hungarian Army during the Second World War

Summary

In January 1943, the Hungarian 1st Armoured Division took part in the defence operations of the Hungarian 2nd Army on the eastern front. The division covered the withdrawal of the fragments of various units and suffered heavy losses. To commemorate the heroic struggle, the division commander instituted a badge in March 1943 for the participants of the operations.

On the strength of archival sources, the author introduces the statutes of the badge, and compares the plans with the existing versions of the badge, relying on the collections of the Hungarian Military History Museum.

The study discusses the procedure of the badge's authorisation, which provides interesting details about the opinion of the competent departments of the Hungarian Ministry of Defence and the Hungarian General Staff, regarding the issue of wearing badges on the uniform. At the end of the process, the General Staff did only authorise the wearing of the badge in plain clothes. Later on, this decision served as an official position, when it came to authorising other non-official formation badges.

The author also presents the plans of the commemorative badges and plaques of the 13th Infantry Division, the VIII Corps and the 10th Light Division from the same year.

Gergely Pál Sallay

L'INSIGNE COMMÉMORATIF DES BATAILLES D'HIVER DE 1943 DE LA PREMIÈRE DIVISION BLINDÉE HONGROISE DE CAMPAGNE

Problèmes liés au port d'insignes dans l'armée royale hongroise lors de la deuxième guerre mondiale

Résumé

La 1ère division blindée hongroise de campagne participa aux opérations de défense de janvier 1943 menées par la deuxième armée hongroise sur le front de l'Est. La division couvrit la retraite des restes de plusieurs unités et subit de graves pertes. A la mémoire de ces combats héroïques, le général de division émit, en mars 1943, un insigne commémoratif destiné à ceux qui prirent part aux combats.

Sur la base de documents d'archives, l'auteur expose le règlement relatif à l'insigne et compare les projets d'insigne avec les versions conservées en se fondant sur les collections du Musée hongrois d'Histoire militaire.

L'étude présente le processus d'autorisation de l'insigne qui révèle des détails intéressants sur la position des services compétents du Ministère hongrois de la Défense et de l'état-major concernant le port d'insigne sur l'uniforme. A la fin du processus, l'état-major n'autorisa le port de l'insigne que sur les habits civils. Par la suite, cette décision devint la position officielle lors de l'autorisation des autres insignes non officiels.

L'auteur présente également les projets de plaquettes et d'insignes commémoratifs, conçus dans la même année, pour la 13e division d'infanterie, le 8e corps d'armée et la 10e division légère.

Gergely Pál Sallay

DAS ERINNERUNGSABZEICHEN DER WINTERKÄMPFE DES JAHRES 1943 DER UNGARISCHEN 1. FELDPANZERDIVISION

Probleme des Tragens von Abzeichen in der königlich ungarischen Honved-Armee zur Zeit des Zweiten Weltkrieges

Resümee

Die 1. ungarische Feldpanzerdivision nahm im Januar 1943 an den Verteidigungsoperationen der ungarischen 2. Armee an der Ostfront teil. Die Division deckte den Rückzug mehrerer Truppenteilreste und verbuchte bedeutende Verluste. An den heldenhaften Kampf erinnerte der Kommandant der Division im März 1943 mit der Begründung eines Erinnerungsabzeichens, welches an diejenigen verliehen werden konnte, die an den Kämpfen teilgenommen hatten.

Der Verfasser gibt anhand von Archivquellen die Satzung des Abzeichens kund, und vergleicht – indem er sich auf die Sammlungen des ungarischen Museums für Militärgeschichte stützt – die Abzeichenpläne mit den erhalten gebliebenen Varianten.

Die Studie behandelt auch den Prozess der Genehmigung von Abzeichen und vermittelt dabei interessante Details darüber, was die Meinung der zuständigen Abteilungen des Ministeriums für Landesverteidigung und des Honved-Generalstabs über das Tragen von Abzeichen auf der Uniform war. Am Ende dieses Prozesses genehmigte der Generalstab nur das Tragen von Abzeichen auf Zivilkleidung. Im späteren Verlauf bildete diese Entscheidung den offiziellen Standpunkt, als es zur Genehmigung von sonstigen nicht offiziellen Truppenabzeichen kam.

Der Verfasser stellt auch die Pläne der Erinnerungsabzeichen und Plaketten der 13. Infanteriedivision, des VIII. Korps und der 10. leichten Division aus demselben Jahr vor.

Гергей Пал Шаллаи

ПАМЯТНЫЙ ЗНАЧОК ВЕНГЕРСКОЙ I ПОЛЕВОЙ БРОНЕТАНКОВОЙ ДИВИЗИИ В ПАМЯТЬ О БОЯХ ЗИМОЙ 1943 ГОДА

Проблемы в связи с ношением памятных значков в Венгерской Королевской Армии в период второй мировой войны

Резюме

Венгерская I полевая бронетанковая дивизия участвовала в оборонительных операциях венгерской 2-ой армии в январе 1943 года на восточном фронте. Несколько остатков дивизионных частей прикрывали отступление войск и понесли очень большие потери. В марте 1943 года в связи с героической борьбой участников боев командир дивизии распорядился увековечить память погибших путем издания памятных значков, которые могли быть присвоены участникам.

Автор статьи на основании архивных источников излагает устав памятного значка и, опираясь на коллекцию венгерского Военно-Исторического Музея, сравнивает проекты значков с сохранившимися вариантами.

В статье рассматривается процесс разрешения ношения значка, блвгодаря чему читатель узнает интересные подробности о том, каково было мнение компетентных отделов венгерского Министерства Обороны и Хонведского Генерального Штаба о ношении значков на военной форме. В результате процесса обсуждения устава, касающегося ношения значка, Генеральный Штаб разрешил ношение его лишь на гражданском платье. Позднее это решение стало официальной точкой зрения, было разрешено ношение прочих не-официальных значков других боевых частей.

Автор статьи описывает также и другие проекты значков того же года, в том числе 13-ой пехотной дивизии, VIII корпуса и 10-й легкой дивизии.

Budapest, 2004.
408 o., ill.
5880.- Ft
ISBN 963 327 367 6

Hermann Róbert
Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái

Hermann Róbert könyvével indul a Zrínyi Kiadó Nagy csaták című új sorozata. Célunk az, hogy a magyar történelem egy-egy háborús korszakának csatáin és ütközetein keresztül mutassuk be a magyar történelem egészét. Természetesen a hadieseményekre összpontosítunk, de miután a háborút társadalmi jelenségnek – vagy ahogy a neves porosz katonai teoretikus, Karl von Clausewitz fogalmazott, a politika más, erőszakos eszközökkel történő folytatásának – tekintjük, a kor tágabb politikai körülményeit ismertetve szólunk a háborúk történetéről.

A kötet nem a forradalom és a szabadságharc története, sőt nem is teljességre törekvő hadi krónikája. A szerző arra vállalkozott, hogy elemezze a szabadságharc legjelentősebb összecsapásait, s ezáltal a magyar hadtörténelem egyik legdicsőségesebb időszakát idézze fel a mai olvasó számára. A korszak politikatörténete, valamint a hadszíntér és a közlekedési lehetőségek ismertetése után a szembenálló haderőket mutatja be, majd ezt követi a szabadságharc 11 csatájának és 28 ütközetének leírása – számos illusztrációval, világosan eligazító térképekkel, az összecsapásokban szemben álló erők vezetőinek életrajzával és a fennmaradt jelentésekből, visszaemlékezésekből, levelekből vett részletekkel. A kötetet részletes, áttekintő bibliográfia zárja.

Zrínyi Kiadó

MŰHELY

DEMÉNY LAJOS

ÁRNYALTAN AZ 1848–1849. ÉVI MAGYAR FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC FOGAS KÉRDÉSEIRŐL

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Román Filológiai Tanszéke és a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára 2003-ban a *Transylvanica Varietas* című sorozatban közölte Csetri Elek, Miskolczy Ambrus és V. András János kétkötetes kiadványát, Gyulay Lajos naplójának az 1848–1849. évi magyar forradalomra és szabadságharcra vonatkozó köteteit. Az első kötetben Csetri Elek és Miskolczy Ambrus az 1848. március 5 – 1849. június 22. közötti időszakot magában foglaló részt elemzi és mutatja be, a második kötetben V. András János, a már említett két szerzővel együtt annak a 6 kötetnek szövegét rendezte sajtó alá, melyet Gyulay Lajos szemtanúként vetett papírra.

Néhány szót a mintegy 140 negyed- és nyolcadrét nagyságú kötetet alkotó napló szerzőjéről, Gyulay Lajosról. 1800. június 24-én a Küküllő vármegyei Oláh-Andrásfalván született. A szerzők megjegyzik, hogy Gyulay nem az udvarhelyszéki Magyarandrásfalván született, „ahogyan több helyütt tévesen szerepel," többek között Szinnyei József nagy irodalomtörténeti lexikonában is[1]

Édesapja, Gyulay Ferenc korai halála után „édesanyja, a felvidéki származású Kocsándi Zsuzsanna," Kazinczy Ferenc ajánlására, az árvák nevelését és oktatását Döbrentei Gáborra bízta. Döbrentei irányítása alatt Gyulay Lajos elsajátította a latin, a görög, a német, a francia és az angol nyelvet, románul birtokainak falusi környezetében tanult meg, és nevelője felügyelete alatt magyar anyanyelvét is pallérozta. Bejárta Európa országait, szoros kapcsolatban, meghitt barátságban volt a magyar szellemi élet élvonalbeli egyéniségeivel, Wesselényi Miklóssal, Bölöni Farkas Sándorral, Gyarmathi Sámuellel, Kazinczy Ferenccel és másokkal. Gyermekkorát leánytestvéreivel és édesanyjával Oláh-Andrásfalván töltötte, ahol a család egyik udvarháza állt. Gyulay Lajos számára „a gondtalan gyermekkor, a szülők iránti szeretet, ragaszkodás, a rájuk való emlékezés helye maradt" Oláh-Andrásfalva, olyannyira, hogy leánytestvére, Gyulay Fanny nyomán szülőfaluját Szentandrásfalvának nevezte. Déva közelében, Bethlen Gábor szülőfaluja, Marosillye és a Jósikák fészke, Branyicska szomszédságában, Marosnémetiben volt a másik Gyulay-kúria; az apja építtette udvarházat kényelmes tartózkodási hellyé alakította át. A közvetlen környezet tehát egyaránt fűzte a családi örökséghez, és a két vidék magyar-székely és román népéhez. Innen vitte magával kálvinista meggyőződését, a műveltség és a műpártolás családi hagyományát, igényességét és áldozatkészségét, anélkül, hogy mindezt idealizálta volna. Döbrentei Gábor „a bátorságot, az önuralmat, a becsületességet és a szerénységet" plántálta nem mindennapi pedagógiai tapintattal Gyulay

[1] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. IV. k. Budapest 1896. 142. o. – A napló nem 126, hanem 140 kötetből áll, amelyek közül a 37., 100. és 138. kötet hiányzik, vagy lappang.

Lajos fogékony lelkébe, aki mesterétől tanulta el a haza szeretetét, az emberséget, az emberi élet iránti tiszteletet, az embertelenség megvetését és az udvarias magatartást.

Középiskolai tanulmányai befejeztével a kolozsvári Akadémia jogi karán tanult tovább, a marosvásárhelyi Királyi Táblán való rövid jurátuskodás után nyolc bécsi esztendő következett. 22 évesen került az Erdélyi Udvari Kancelláriára gyakornoknak, akkor, amikor még a művelt könyvtáralapító, Teleki Sámuel volt a kancellár.

A birodalmi főváros és a fényes jövővel kecsegtető életpálya nem káprázta tta el Gyulayt, de élvezte a bécsi színházak előnyeit, beleértve futó szerelmeit szépasszonyokkal, széplányokkal, színésznőkkel és balerinákkal. „A futó szerelmek mellett komoly is akadt – írják a szerkesztők –, szerelemre lobbant Koberwein Betty, a híres színésznő iránt. Szerelméről köteteken keresztül írt, hol az öröm, hol a lemondás hangján, egyik kötetét egyenesen neki ajánlotta." Csetri Elek idézi Bettyről szóló versecskéjének szövegét. A színielőadások lenyűgözték, élvezte az odaérkező olasz operák előadásait, a világhírű színészek, énekesek fellépéseit, de közben látogatta az irodalmi szalonokat, a múzeumokat és a könyvtárakat is. Rendszeresen gyarapította magánkönyvtárát a megjelenő jelentősebb irodalmi, tudományos és művészeti kiadványokkal. Angoltudását magánórákon tökéletesítette, olaszul is tanulni kezdett. Történelmi, filozófiai és irodalmi stúdiumait statisztikai és nemzetgazdasági ismeretekkel egészítette ki. Bécsben határozta el, hogy „könyvtára számára minden jelentős alkotást megszerezzen. Élete utolsó éveiben könyvtárának saját kezűleg készített katalógusa bizonyítja, hogy elképzeléseit keresztül is vitte. Mégpedig azzal is kiegészítve, hogy a külhoni irodalom és tudomány műveit szintén megvásárolta. Egyetemes kitekintésének, európaiságának elengedhetetlen tartozéka volt ez."

Csetri Elek, de kiváltképpen Miskolczy Ambrus nagylélegzetű tanulmánykötetében többször előfordul két kulcsfontosságú fogalom: az *univerzalizmus* és *partikularizmus*, másként a *kozmopolitizmus* és *nacionalizmus* egymást kizáró és egyben kiegészítő fogalma.

A magyar-román ellentétek és összecsapások keresztttüzében vetette papírra elképzeléseit: azt javasolta, hogy hozzanak létre egy falut, amelyben: az „1-ső ház magyar, 2-dik szász, 3-dik magyar, 4-dik örmény, 5-dik magyar, 6-dik oláh, 7-dik cigány, 8-dik szász, 9-dik magyar, 10-dik görög, 11-dik magyar, 12-dik zsidó, 13-dik magyar, 14-dik rác, 15-dik magyar, 16-dik tót, 17-dik magyar, 18-dik horvát, 19-dik magyar, 20-dik sváb, 21-dik magyar és így tovább a szerencsétlenül hazánkban eláradt sok különböző nemzetűeket két magyar ház közé tenném, s mikor kifogynék belőlek, megint ily sorral kezdeném a telepítést, míg a falum készen lenne, és nem vetnék két 10-et [mármint két évtizedet], az egész falu magyar lenne, talán jobb magyar, mint akármely más; a vér helyes beleelegyedése által semmit se vesztene a magyar, a szász circumspectusságával, a sváb szorgalmával, tót tisztaságával, örmény és sidó kereskedési arra születettségivel, cigány feltaláló lelkével etc. etc."

„Van abban valami mulatságos és groteszk – írja Miskolczy Ambrus – ahogy Gyulay – még 1848-ban is – el-elmerengett, miként lehetne a különböző etnikumú egyéneket összeházasítva megteremteni az új magyar nemzetet. Ugyanakkor van ebben valami felemelő, mert mentes attól a protorasszizmustól, amely akkor jelentkezett, amikor akadt, akit az aggasztott, hogy az asszimilációval felhígul a magyar jelleg, de ez a proto-

rasszista jelenség elsősorban a nem magyar nacionalizmusokban érvényesült, amikor a nemzeti megmaradás programjának, a nemzetiség egyéniség védelmének jegyében egyszerűen a magyarokat a pokolban jelenítették meg, mint nagy eposzában a pesti szlovák lelkész-költő, Ján Kollár, vagy elhalásukra, más szóval kihalasztásukra spekuláltak, mint például a román Simion Bărnuțiu 1848. május 14-én a balázsfalvi görög katolikus templomban tartott hatalmas beszédében, miközben feloldódott a római ősök megidézésének pátoszában, hogy aztán ő is nagy szerepet játsszon a polgárháború és a vele járó genocídium elszabadításában. Félreértés ne essék, nemcsak ő, hanem mindenki – maga mértéke szerint."[2]

Szándékosan idéztem Miskolczy barátom cirkalmas körmondatát, szándékosan, mert ezzel is jelezni óhajtottam a nemzeti/nemzetiségi viszonyok ellentmondásoktól terhelt valóságát Erdélyben a forradalom és szabadságharc kellős közepén. „A nemzetté válás ugyanis homogenizáció" – utal Miskolczy Ambrus Ernest Gellner fejtegetéseire. A „kérdés – Miskolczy szerint – az, hogy miként próbáljuk ezt elősegíteni. A 19. század derekán a magyar nacionalizmusban éppen a nemesi örökség miatt érvényesült jobban a nemzeti türelem, mint a klasszikus francia modellben. A nemességből kiemelkedő gondolkodó fő – tisztelet a kivételnek – nem valamiféle faji felsőbbrendűség okán nem tudott lesüllyedni az etnikai gyűlölködés kiérlelt formáihoz, hanem azért, mert hiányzik belőle a megalázottságnak az az érzése, amely mások kollektív megalázására ösztönzi a sérült értelmiséget vagy félpolgárt. A magyar világ perifériáján elhelyezkedő és feltörő elemek nemzeti türelmetlensége a jakobinus könyörtelenség igényében és annak meghirdetésében jelentkezett, amelyben a magyar nemesség, illetve arisztokrácia ellenében a bűnbakkereső demagógiát művelték, a habsburgiánus érzelmű nem magyar népeket pedig kollektív terrorral fenyegették. Előtte ugyanis a liberalizmus lassan kioltotta a feudális nacionalizmus etnoszociális vulgaritását, amely úgy akarta a magyar nemesség fölényét érzékeltetni, hogy minden másságot torzképekbe szorított. Az emberi méltóság eszményének és a társadalmi érdekegyeztetés programjának térhódítása az etnikai torzképeket nem tűrte. A magyar nemesség különben is etnikailag is nyitott »osztály« volt." (151. o.)

Gyulay Lajos elgondolásaiban, álmodozásaiban – Miskolczy Ambrus szerint – nem volt vérbeli közíró, „nem tudta mit kell hangsúlyozni, és miről hallgatni ... Gyakorlati javaslatai – az ő kifejezésével élve »magyarosításra ártatlan eszközök« – enyhén szólva naivak voltak, hiszen a moldvai csángók és erdélyi románok lakosságcseréjét vetette föl, és aztán ismert falutelepítési terveit, megtoldva még azzal, hogy minden magyar – »adó terhe alatt« – köteles házasodni »és gyermeket is fabrikálni«, az árvaházak pedig csak magyarokat neveljenek. »Egyébként: Én meghagynám – írta Gyulay – a szászokat szászoknak, tótokat tótoknak és radicaliter gyökeresen csak a magyarokat venném gyógyítás alá«."

Gyulay Lajos is tudott a galíciai lengyel nemesség sorsáról: amikor az 1846-ban „nemzeti felkelést robbantott ki, a parasztság azonban szembefordult vele, és a nemességet, mint a császár ellenségét valósággal mészárolni kezdte. Ez az európai botrány az udvar és a birodalmi kormányzat önbizalmát megszilárdította, hiszen az udvarban mindig is játszottak a gondolattal, hogy a parasztságot Magyarországon is kijátsszák a re-

[2] *Csetri Elek – Miskolczy Ambrus:* Gyulay Lajos és világa. Bevezetés a naplóhoz. I. k. Budapest, 2003. 150–151. o. A továbbiakban a főszövegben, az oldalszám megjelölésével, a Bevezetésre hivatkozunk.

formnemesség ellen. A magyar reformellenzék viszont még világosabban felismerte, hogy a lengyel nemességhez hasonló helyzetbe kerül, ha nem maga hajtja végre a jobbágyfelszabadítást. ... Jellemző, hogy az Érchegység román népe, amely egykor, 1784-ben Horea intésére és szavára kelt fel, most [1847-ben, a forradalom előestéjén – D. L.] a kőhalomszéki magyar kiskereskedő asszonyra, Varga Katalinra figyelt, hiszen ő vállalta, hogy közvetíti az uralkodónak a községek panaszait, amelyek a királyi kincstár nyomásának csökkentését kérték és követelték." (152–154. o.) Tudott dolog, hogy Jósika Samu az ortodox püspökhelyettest Andrei Şagunát bizta meg Varga Katalin elfogásával. Különben Gyulay Lajos Şaguna tettét nemcsak kétszer is megemlítette, hanem mélyen el is ítélte. Az ifjú ortodox főpap „összehívta a bucsumiakat, és szentelt vizet szórt a népre, amelynek figyelmét így elterelte arról, hogy [Varga Katalint – D. L.] a szánjába ültette, és amikor valaki meg akarta állítani, akkor »áldást szórt mindenfelé«, mire a nép megint leborult, ő pedig elhajtott." (154–155. o.)

Gyulay Lajos következetesen kitartott Erdély Magyarországgal való egyesülése, az akkori szóhasználat szerinti uniója mellett, miközben a bécsi udvar az összbirodalmi egységet féltette attól. A konzervatív erdélyi arisztokratákkal szemben, Széchenyi István és Wesselényi Miklós példáját követve, „a polgárosodó birtokos típusát képviselte", gépek, új szőlőfajták meghonosítását, takarmánynövények vetését, a selyemhernyó tenyésztés terjesztését, a juhnemesítést, új gazdasági épületek emelését sürgette és valósította meg erdélyi birtokain. Mi több, vashámor, üveghuta, cukor-, szesz- és selyemgyár felállítását tervezte – amint azt Csetri Elek joggal emelte ki. (29. o.) Az „erdélyi triász-szal," Wesselényi Miklóssal, Kendeffy Ádámmal és Bethlen Jánossal együtt Gyulay „Erdélyben is reformok meghonosítására" törekedett. „Gyulay Lajos ennek az új világnak volt a híve és harcosa. Az erdélyi és magyarországi vármegyékben, s a Székelyföldön »vándorpatrióta«-ként maga is terjesztette a polgári és nemzeti átalakulás eszméit, küzdött a polgári szabadságjogokért, az örökváltságért, a polgári emancipációért, az ország önállóságáért, politikai és művelődési intézményeiért." (32. o.) Bár vonakodott hivatalt vállalni, a közélet „magával sodorta. Részt vett az erdélyi és magyarországi országgyűléseken. ... Élesen szemben állott a metternichi rendőrállam önkényuralmával, intézkedéseivel, egész elnyomó politikájával s a radikalizálódó reformerek (Kossuth Lajos, Wesselényi Miklós, Lovassy László és társai) üldöztetésével és bebörtönzésével. Szabadulásuk után Gyulay újabb lendülettel vetette bele magát az 1840-es évek erdélyi és magyarországi országgyűléseinek küzdelmeibe, nem egy szónoklatával tette le a garast a közteherviselés mellett. Az 1846–1847. évi erdélyi diéta kapcsán naplójában megfogalmazott hitvallása így hangzott: »Meddig fog még tartani nálunk azon igazságtalan eset? hogy minden terükben csak a paraszt részesüljön. Adót, katonát, minden közterhet csakis a paraszt ád, mi nemesek semmit. Lejárt már annak ideje, Magyarország már által látta, Erdélyen lesz a sor«. Sajnos nem így történt. Nemhogy könnyítéseket, a jobbágyok örökváltságát vagy úrbéri törvényt szavaztak volna meg a rendek Erdélyben az 1846–47. évi diétán, hanem éppen ellenkezőleg: a paraszti földek zsugorítására tettek kísérletet. Gyulay azonban birtokán éppen ennek fordítottját hajtotta végre. A robotmunka hátrányait saját bőrén érezve, már egy évtizeddel korábban lunkai jobbágyival alkura lépett, és 10 000 forintért bérbe adta nekik a földesúri tulajdonból eddig általuk használt földeket (colonicatura). Jobbágyai ezzel még nem váltak szabadokká, de kimenekedtek a robotmunka kényszeréből, és a földesúri területek használata fejében pénzben fizettek

(árenda), ami egy lépés volt előre a feudális viszonyok megszüntetése, a jobbágyfelszabadítás útján" (33. o.) – jegyzi meg Csetri Elek. Ezen viszont nem csodálkozhatunk, miután tudjuk, hogy a kolozsvári történész kolléga évtizedek óta forgatta Gyulay, olvasta és tanulmányozta Wesselényi Miklós és mások naplóit a XIX. század első feléből.

Gyulay Lajos irodalom- és tudománypártolóként is kitűnt. Miután családja 44 000 forinttal járult hozzá a Magyar Tudományos Akadémia alapításához, maga, színházpártolóként, jelentős összeggel ajándékozta meg a kolozsvári színházat, alapítványt tett a színésznyugdíj-pénztárnak, de alapított ösztöndíjakat iskolák, kollégiumok számára is. Csetri Elek és Miskolczy Ambrus nyomán sem merem számba venni azon neves magyar írók, művészek, festők, építészek, zeneszerzők és tudósok névsorát, akikkel Gyulay Lajos meghitt, baráti kapcsolatban állott, akiket ismert és tisztelt, még kevésbé, hogy felsoroljam azokat a XVIII. század végi és a korabeli idegen írókat, művészeket, politikusokat, akiknek írásait olvasta, jegyzetelte. Az összmagyarság egységének és összefogásának serkentésére gyűlést tervezett Magyarország, Erdély, Havaselve, Moldva és Bukovina magyarjainak részvételével. Magyar történelmi eszményképei Hunyadi János, Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc voltak. Őt is, akárcsak a kortárs gondolkozó politikusokat, aggasztotta a magyarság sorsa, a magyarok és az „együttélő népek" 1848 nyarától a szabadságharc végéig tragédiába torkollott viszonya. Csüggedtség fogta el, amikor a mihálcfalvi összetűzésről értesült. A mihálcfalvi incidensnek „tucatnyi áldozata volt, amikor ugyanis a székely határőrök be akartak vonulni a faluba, hogy az Esterházy-birtok legelőit elfoglaló közösséget jobb belátásra bírják, akkor valaki rájuk lőtt, mire elszabadultak a szenvedélyek. Az egyébként jellegzetes ... társadalmi konfliktus nemzeti jelleget öltött" – jegyzi meg Miskolczy Ambrus, (166. o.) aki Hatvani Imre fellépésében, Buteanu és Ioan Dragoş tragikus halálában, Vasvári Pál végzetében, az abrudbányai vérfürdőben és Nagyenyed feldúlásában joggal látja a magyar forradalom és szabadságharc legkeserűbb és legtragikusabb fejleményeit. Álljunk meg egy percre annál, amit mély együttérzéssel, oly pontosan vetett papírra Ioan Dragoş életútjáról. „Ioan Dragoş – írja Miskolczy professzor – sajátos egyénisége volt a nagy átalakulással járó időknek. A forradalom előtt mint az abszolutisztikus rezsim »provinciális katonája« – hogy őt magát idézzük – egészen a szolgabíróságig vitte Bihar vármegyében. 1848 nyarán és őszén viszont mint képviselő nagy hévvel igyekezett kiérdemelni a kormány bizalmát, de úgy, hogy nemzetiségét sohasem tagadta meg. Megpróbálta rávenni az erdélyi románokat az unióra, a pesti országgyűlésen pedig románnyelv-használati jogokat követelt, és javaslatot tett a két nemzet »természetes« szövetségének törvénybe iktatására. 1849 elején az ő irányítása alatt ült össze az aradi ortodox egyházmegyei zsinat, amelynek nyomán a magyar kormány nemcsak a papság anyagi javadalmazását biztosította, hanem szavatolta az egyházi és iskolai önállóságot is, olyformán, hogy ez már a szerbektől való elszakadás biztos kilátását is magába foglalta. Dragoş nem véletlenül példálózott még 1848 szeptemberében a Kossuth Hírlapjában Hunyadi Jánossal. Már-már úgy lépett fel, mintha a két nemzet Hunyadija akart volna lenni. Híve és harcosa lett a polgári alkotmányosságot biztosító Magyarország függetlenségének. Besze János után ő is javasolta azt, hogy április 14-én a képviselők háza a teljes függetlenség ügyében a szélesebb nyilvánosság előtt a debreceni Nagytemplomban döntsön, és így az országgyűlés népgyűlésjelleget öltött, Kossuth pedig megint a kétféle demokrácia – a képviseleti és a közvetlen demokrácia megtestesítője lehetett. Dragoşt, ha eleinte gyanakvással figyelték képviselőtársai, most

már egyre inkább becsülték, alakja pedig egyre nemesebbé vált. ... Van valami szimbolikus abban, hogy Kossuth éppen a Habsburgok trónfosztásának napján adott megbízó levelet Dragoşnak, aki április 23-án már találkozott Iancuval »a havasok királyával« is, majd három nap múlva újra Debrecenben volt. Dragoş igen kedvező képet festett tapasztalatairól, mert Kossuth Lajos április 26-án az országgyűlésen »csaknem bizonyosság«-ként jelentette be, hogy az érchegységi románok leteszik a fegyvert »egyik képviselőtársunk közremunkálása következtében«. Majd Dragoş kérésére még aznap papírra vetette elképzeléseit a »békés kiegyenlítés«-ről". Dragoş Kossuth levelének birtokában „a siker reményével vágott neki újra a havasoknak. De alighogy május 2-án az Abrudbánya előtti, brádi magyar táborba ért, látnia kellett, hogy vállalkozása nehezebb, mint hitte. Már előbb elkészült arra, hogy népe áldani vagy átkozni fogja." (285–288. o.)

Csutak Kálmán is pártfogolta Dragoş fellépését, de leváltása után helyét Hatvani Imre foglalta el, aki maga is helyeselte a kezdeményezést, ám sikerélménye elvakította. Bevonult Abrudbányára, noha Dragoş figyelmeztette, hogy kerülje ezt el. Hatvani ennek ellenére bevonult Abrudbányára és elrendelte az ottani románok lefegyverzését. Az időközben elmenekült Avram Iancu körülvette a városkát és a Gyulafehérvárról kapott császári támogatással május 7-én fegyveres fölényben vette fel a harcot. Hatvani visszavonulásra kényszerült, magára hagyva Abrudbánya magyar lakosságát. Iancu csapatai nem maradtak adósok. Iszonyú volt a magyarmészárlás. Ezzel mindkét fél részére lezárult a békés megegyezés útja. Igaz viszont az is, hogy jóval előbb, 1849 telén, Axente Sever megtámadta Nagyenyedet, fegyveresei borzalmas vérfürdőt rendeztek, feldúlták a várost és a kollégium ritka becsű könyvtárát. Dragoşt, mivel árulónak hitték, megölték. Pár napra rá, pontosabban május 15-én, Hatvani „újra bevonult Abrudbányára, amelyet azonban [Avram Iancu csapatai – D. L.] még nagyobb erőkkel foglaltak vissza, a város porrá égett, és a megmaradt magyarság áldozatul esett. A magyar seregeknek is csak fele menekült meg. A német légió megerősítésként érkezett századai is odavesztek... Hatvani ezek után bosszúból kivégeztette Ioan Buteanut, akit még az első bevonulás alkalmából fogott el, de aki, ha Debrecenbe megy, a megbékélés ügyét valóban elősegíthette volna, hiszen a Népek Tavaszának egyik nagy idealistája volt. A kérdés, hogy ki a felelős a magyar jakobinusok román Vendée-ban lejátszódott tragédiájáért, a mai napig foglalkoztatja a történetírást. De a kortársakat sem hagyta nyugton. Úgy tűnik politikai tőkét próbáltak kovácsolni történtekből" (291. o.) – még Jókai Mór, Klapka György, Madarász László, Horváth Mihály, Szemere Bertalan és Jósika Miklós is, hogy csak néhányukat említsem a Miskolczy Ambrus árnyalt elemzésében szereplők közül.

Ami a magyar történetírást illeti, Miskolczy Ambrus bátran meríthetett a nagy elődök vagy kortársak önmarcangoló írásaiból, közöttük az I. Tóth Zoltán, Arató Endre, Hajnal István, Kovács Endre, Trócsányi Zsolt, Varga János, Kosáry Domokos, Köpeczi Béla Niederhauser Emil, Spira György, Deák István, Katona Tamás, Borsi-Kálmán Béla, Szász Zoltán műveiből. Ne feledjük közben, hogy ő maga is évtizedek óta jelentet meg magyarul, románul és világnyelveken tanulmányokat, összefoglalókat az 1848–1849. évi forradalomról és szabadságharcról, s ennek kapcsán a magyar–román viszonyról is.

Gyulay Lajost is foglalkoztatták a magyar–román viszony fogas kérdései. Naplójában, akár mint szemtanú, akár pedig a kortárs naplók, művek alakján szerzett információk birtokában, többször visszatért a mihálcfalvi, a nagyenyedi és abrudbányai tragikus eseményekre. Az olvasottak kapcsán alakult, módosult véleménye, néha egészen ellenté-

tes jelleggel. Gyulay, akárcsak Wesselényi Miklós vagy Bem József, nyugvópontot próbált keresni a magyar–román viszony rendezésére, ám ő nem a népcserében látta a feloldást, hanem az európai népek távlati, békés együttélésében. Álmodozott és ábrándokat is kergetett, s miért ne tette volna, hiszen élettapasztalata is feljogosította erre. Értelmezze ki-ki a maga belátása szerint, hogy mennyire marad hiú ábránd az, amit 1848-ban papírra vetett. Magam is, mint Miskolczy Ambrus, e kérdéssel idézem Gyulay népboldogító tervét: „Jó volna egy világ, vagy legalább egy európai népgyűlést tartani, és abban, ha Bábel nem válnék belőle, emberi szereteten alapuló egy Szövetséges Világbirodalmat alakítani, melyben minden álladalom minél kisebb kiterjedésben, faj és ajak szerint barátságos szomszédságban, békében és szabad kereskedést űzhetve élhetne. Nem lehet tudni mire fog fejlődni a mostani kor forradalma, de hihetőleg, mivel egy szélsőség könnyen át vág az ellenkező szélsőségbe, fog, az mostani szeparatizmusra törekvő indulat, egy univerzalismusira által változni, mely nem a nemzetiséget, mely az emberiséget fogja magának, boldogítandó célul kitűzni. Hogy ezen idő el fog következni, abban kétségem sincs, hogy általános közlekedési eszközök által, a népek egybeelegyednek, úgyszólván egy társaságot fognak alakítni, és talán egy köznyelvet is beszélni, azt is szinte bekövetkezőnek gondolom, de addig ki kell halni e jelen nemzedéknek, mely korlátolt de boldogító eszméivel csak nemzetiségért hevül. Mü, mostan élők túl nem tudnók élni nemzetiségünk megszűnését, én, boldog másképen nem tudok lenni csak mint szabad magyar, hogy mint szabad ember valaki boldog lehessen, arra új nemzedéknek kell születni. Ősiség, hősiség, hazafiság, szóval életnek minden poézise, meg fog szűnni, a föld maga is addig fog eszterga módra forogni, míg egészen megkerekedik, és hegyek völgyek meg simulnak. Munka, ész és tőke, e három kellék fogja kizárólag az eszméket vezérelni. Az édes farnientét munka, az ábrándozást ész, az ősiségi büszke érzetet a tőke fogja kipótolni. Által megyünk a prózai, a materiális, a hasznosabb életbe" – álmodozott Gyulay Lajos. Csak igazat adhatunk Miskolczy Ambrusnak, amikor a fentiek kapcsán megjegyzi: „A kelet- közép-európai tizenkilencedikszázadiság izgalmas dokumentuma ez a néhány sor. Vallomás a nacionalizmus és kozmopolitizmus, partikularizmus és univerzalizmus lehetetlen, ám mégis kényszerű házasságáról, amelynek a maga módján minden nagy gondolkodó papja volt, amikor megpróbálta a kettő ellentmondását feloldani annak hangsúlyozásával, hogy a nemzet egyetemes értékeket képvisel, a világ nemzetekből áll, ezek harmóniájára épül. S ki ne érzékelte volna, hogy a nemzeti érzés összefonódott a szabadság tudatával, miközben a nemzetiségi önzés csak vészt hoz, háborút és pusztítást, amíg beköszönt a nagy harmónia kora, ahogy ezt sokan remélték, ki őszintén, ki képmutató módon. Tudós értekezéseket feszítő és a magyar reformellenzék egészét foglalkoztató hatalmas dilemmák ezek, melyekről Gyulay a maga közvetlen módján vall – és éppen ez a közvetlenség adja a vallomás érékét. Jelzi a nagy teoretikus konstrukciók végtelen komolyságát és komolytalanságát. Azt, hogy az emberek – vagy legalábbis jó néhányan – tisztában voltak identifikációs szenvedélyeik önpusztító mivoltával, és azzal is, hogy ezek éppen ellentettjükbe forduló reakcióval járnak. A társadalmi és egyéni ösztönösség reflektált mivolta az emberi sors tragikumát és – ha tetszik – borzalmas komikumát jelzi. Gyulay nagysága abban rejlett, ahogy ezt végiggondolta, és nem talált ki önámító, netán képmutató narratívát – hogy ezzel az utálatos, posztmodern kifejezéssel éljünk. Ebben rejlik a naplóíró fölénye a közíróval szemben, viszont ez a fölény rögtön megszűnik, mihelyt maga is a közbeszédet beszéli. ... Ott és akkor partikularizmus és univerzalizmus

harmóniáját kellett bizonyítani, azt, hogy a nemzet egyetemes értékeket képvisel, és nem lehet azon tűnődni, hogy a nacionalizmusra kozmopolita reakció következik, valamiféle globalizmus, mely sivataggá változtatja a világot, bár talán boldogabbá teszi – mint Gyulay kétségeiben is felötlött." (166–167. o.)

Zárjuk talán azzal, hogy Miskolczy Ambrus Gyulay Lajos naplója kapcsán kitér a Kossuth Lajos, Nicolae Bălcescu és Cezar Bolliac által aláírt Kibékülési terv (*Projet de pacification*) mának is szóló üzenetére.

Be kár, hogy a gondolkodásra serkentő tanulmánykötetbe itt-ott szemet szúró ismétlések csúsztak be. Lehet talán ezt azzal magyarázni, hogy részben korábban megírt tanulmányok kerültek az összeállított kötetbe. Akad néha felesleges szóismétlés is, ami a szedés és a számítógépes szerkesztés számlájára írandó.

A kétkötetes kiadvány második kötetét – mint már említettük – Gyulaynak a forradalomra és szabadságharcra vonatkozó 46–51. naplói alkotják. Ezek szövegét V. András János a másik két szerzővel együtt másolta le és rendezte sajtó alá. Nem véletlen került neve a második kötet címlapján Csetri Elek és Miskolczy Ambrus neve elé, ugyanis most is, mint bármikor, a rá jellemző alapossággal és főleg rendkívüli szaktudással végezte munkáját.

Ugyancsak a második kötetben találhatók a megfelelő jegyzetek, szómagyarázatok, valamint a személynévmutató. Mondani sem kell, hogy kiadványukkal a szerzők gyarapították a magyar forradalom és szabadságharc szakirodalmát. Az eddig kiadatlan Gyulay-naplók közlése, még ha csak részben lettek is mára hozzáférhetővé, jelzik Gyulay szenvedélyes szorgalmát, tehetségét. Hála a szerzők fáradozásainak, ma közelebbről ismerhetjük meg a XIX. század egyik értékes magyar emlékírását és annak szerzőjét.

ÁCS TIBOR

AZ MTA HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGÉNEK KEZDETEI

„A hadi tudományoknak, főágai a stratégia és a taktika,
s ezeknek, valamint az összes mellékágaknak közös alapja,
kútforrása a *hadtörténelem.*"
(Az MTA Hadtudományi Bizottsága, 1898. április 29.)

Köztudott, hogy 1825. november 3-án délelőtt tizenegy órakor a Pozsonyban ülésező országgyűlés kerületi ülésén szót kért Széchenyi István gróf, a 4. huszárezred első lovasszázadosa, és birtokainak évi jövedelmét, 60 ezer forintot ajánlott fel a Magyar Tudós Társaság megalapítására. Történelmi jelentőségű tettét indokló felszólalásában a következőket mondotta: „Nem azért teszem ezt, hogy vivátokat kapjak érte, nem is azért, hogy másokat hasonló tettekre tüzeljek. Ezt nem minden ember teheti úgy, mint én. Én katona vagyok és nőtlen."[1]

Történeti, hadtörténeti és tudománytörténeti előzmények

Ez az esemény mindenki előtt ismert. Az viszont már kevésbé, hogy Széchenyi a tudós társaság működési körébe tartozónak tekintette a „hadi tudományok" és klasszikus alapjuk, a „hadtörténelem" magyar nyelven való művelését is. Ehhez a törekvéshez csatlakozott Festetich László gróf is, aki 1826. június 27-i adománylevelében hangsúlyozta, hogy a Magyar Tudós Társaságban létre kellene hozni a hadtudományok gondozására a megfelelő szervezeti formát, a hadtudományi osztályt. Indoklása szerint a hadi tudományok sokféleségükre, fontosságukra, és kiterjedésükre nézve „maguk is egy osztályt érdemelnének," ám mivel az a hazai viszonyok miatt nem volt lehetséges, azt javasolta, hogy az Akadémia matematikai osztályában, egy rendes tag foglalkozzon a hadtudományi kutatásokkal. E hadtudományi rendes tag járandóságát és feladatkörét felajánlásában így határozta meg: a „Katonai Tudományoknak édes Hazánkban leendő tökéletesítésekre tíz ezer forintot conventios pénzben ajánlok, oly okkal, hogy ezen tőke pénz ... hat percentualis kamatját ugyan conventios pénzben esztendőként fizetni, melly kamatok a Magyar Nemzeti Tudós Társaság olly rendes tagjának fizetésére fordítassanak, kinek kötelessége legyen a Tudós Társaság felvigyázása alatt az Angoly, Franczia, Muszka, Német s. a. t. Európai Nemzeteknek hadi tudományokról szólló munkáit magyarra fordítani."[2]

A magyar tudományosság történeti fejlődésében fordulópontot jelentő 1825. november 3-i alapítástól számítva a király csak két év múlva szentesítette az 1827:XI. törvénycikket „A honni nyelv kimivelésére felállítandó Tudós Társaságról, vagy is Magyar Akadémiáról," amely kimondta, hogy az intézmény feladatköre „a honni nyelvnek nemcsak terjesztésére, de egyszersmind annak minden tudományok s mesterségek nemeiben lehető

[1] *Szász Károly:* gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása. Budapest, 1880. 112. o.

[2] MTAK Kézirattár, Régi Akadémiai Levéltár. (a továbbiakban–RAL) Országgyűlés ívrét, 109. sz.

kimíveltetésére is lévén intéztetve."[3] Ezt a tudománytörténeti tényt a magyar tudomány és az Akadémia történetét kutatók mindig kiemelik, ám megfeledkeznek még egy fontos, szentesített törvénycikkről, amely hangsúlyozottan a hadi tudományok magyar nyelven való fejlesztését szolgálta. A Festetich László gróf „nemes ajánlatát" törvénybe iktató 1827:XIX. törvénycikk kimondta: „a fölállítandó tudós társaság vagy magyar akadémia javára, névszerint az a mellett a katonai ismerettárgyakra berendezendő mennyiségtani osztály javadalmazására további 10 000 forintot ugyancsak pengő pénzben áldozott."[4]

A Magyar Tudós Társaság 1831-es „alaprajza" szerint: „A Magyar Tudós Társaságnak egyedül csak az van téve czéljává, hogy munkálkodása által hazánkban a tudományok és szépmivességek honni nyelven miveltessenek."[5] A Magyar Tudós Társaság tehát alapszabályai közé iktatta a tudományok, így a hadtudományok magyar nyelven való művelését is. A korabeli uralkodó hivatalos felfogás a hadtudományokat a matematikai tudományok körébe tartozónak tekintette. Mivel önálló hadtudományi osztály felállítása, noha kívánatosnak tartották, a politikai viszonyok miatt nem volt lehetséges, az Akadémia a diszciplínát, a IV., Matematikai Osztály keretébe sorolta. Ebben az osztályban tevékenykedtek a hadtudományokat művelő levelező tagok és a Festetics-alapítvány évi 600 forintnyi kamatából fizetett hadtudományi rendes tag is, akit igaz, első esetben csak 1838-ban választottak meg. A hadtudományok jelentőségét felismerve az MTA XVI. nagygyűlésének 1845. november 22-i ülése hozta létre a IV., Matematikai Osztály Hadtudományi Alosztályát, amelyben egy rendes és két levelező tag munkálkodott.

A Magyar Tudós Társaságnak alapító atyái tehát természetesnek és szükségesnek tartották, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának gondja, munkálkodása minden tudományra, így a hadtudományokra és annak klasszikus ágára, a hadtörténelemre is kiterjedjen Magyarország felvirágoztatásáért, a nemzet fejlődéséért és a honvédelméért. A Magyar Tudományos Akadémia históriájának különböző időszakaiban, a katona-akadémikusok hadtudományi munkássága – a magyar hadügyi műnyelv megteremtése és fejlesztése mellett – egyszerre fordult az egyetemes és a magyar hadügy múltja, jelene és jövője felé.[6]

Így jelképezheti Kiss Károly, Tanárky Sándor és Mészáros Lázár kiemelkedő életműve a reformkortól az abszolutizmus koráig a hadtudományt az Akadémián. Ám e katonatudósok jelentősége nem szorította háttérbe a műfordítóként is tevékenykedő Baricz György mérnökkari alezredes, levelező tag, a szépíróként is kitűnt Lakos János báró vezérőrnagy, tiszteleti tag, a jogász és filozófus Kállay Ferenc hadbíró százados, majd honvéd őrnagy, rendes tag, a jeles filozófus Szontagh Gusztáv százados, rendes tag, a Hadi földírás című munkájáért MTA elismerésben részesült Korponay János főhadnagy, majd honvéd ezredes, levelező tag, valamint a híres feltaláló, de levelező tagságáról lemondott Martony Károly mérnökkari vezérőrnagy értékes hadtudományi eredményeit, akadémiai munkálkodásait.

---

[3] Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (a továbbiakban – MTTÉ) I. k. 1831–1832. Pest, 1833. 55. o.

[4] Magyar Törvénytár 1740–1835. törvényczikkelyek. Budapest, 1901. 457. o.

[5] MTTÉ I. k. 101. o.

[6] L. erről részletesen *Ács Tibor:* Haza, hadügy, hadtudomány. Hadtörténeti és tudománytörténeti írások. Budapest, 2001. 307 o.; *Uő.:* A Magyar Tudományos Akadémia kiemelkedő katona tudósai. Közgyűlési előadások 2000 november. 175 éves a Magyar Tudományos Akadémia. II. k. Budapest, 2002. 493–509. o.

Az MTA és tagjainak, a hadtudomány hazai teljesítményei nélkül elképzelhetetlen lett volna az 1848–49. évi nemzeti honvédelem megteremtése, amiképpen a nemzetközi elismerést kiváltó szabadságharc katonai sikerei.

Az abszolutizmus éveiben a megtorlások, a korlátozások ellenére az MTA és katonatagjai minden lehetőséget kihasználtak a nemzeti hadügy eszméjének ébren tartására. A régi katona-akadémikusok mellé, tudományos munkássága alapján, bekerült az Akadémiába a hazai vasúthálózatot Széchenyi szellemében létrehozó Hollán Ernő, a szabadságharc jeles hadmérnök ezredese[7] és a hadtudósként értékes munkákat közreadó, de az osztrák titkos rendőrség ügynöki tevékenysége miatt elítélendő Asbóth Lajos honvéd ezredes, a magyar honvédsereg volt hadtestparancsnoka.[8]

A dualizmus korában, a XIX. század végéig a hadügy gyökeres korszakváltása idején, az MTA katonatagjainak névsora ellentmondásosan alakult. 1871. május. 17-én Tóth Ágoston honvéd ezredest, a pesti tudományegyetem hadtudományi tanfolyamának igazgatóját, az Európa-hírű kiváló katonatérképészt levelező taggá választották. 1878. június. 14-én a trónörökös, Rudolf főherceg altábornagy vált tiszteleti taggá, 1881. február. 20-án a nyelvész József Károly kir. herceg, lovassági tábornok igazgatósági, 1888. május. 4-én tiszteleti taggá lett. Kápolnai Pauer István őrnagyot, majd ezredest 1881. május 19-én levelező taggá, Rónai Horváth Jenő honvéd századost, később altábornagyot 1888. május. 4-én levelező taggá, 1910. április. 28-án tiszteleti taggá választották

A tudománytörténeti kutatások kimutatták, hogy az Akadémiának és kevés számú katonatagjának a megalakulás utáni félévszázadban voltak sikeres, nemegyszer európai érdeklődést kiváltó teljesítményei, de sikertelen vállalkozásai is a hadtudományok és a hadügy nemzeti szempontú fejlesztésében.

A jeles hadtudósok tudományos életművéhez hasonlóan óriási történelmi tettnek és teljesítménynek számít a Magyar Tudományos Akadémia és osztályai kebelében azoknak a szervezeti formáknak megteremtése, amelyek hozzájárultak a hadtudományok lendületesebb fejlődéséhez, a múlt, a jelen és jövő hadügye fontos témáinak kutatásához, feldolgozásához és felhasználásához. Ezt az 1845 és 1858 között működött IV., Matematikai Osztály Hadtudományi Alosztályának tevékenysége bizonyítja. Az alapszabályait módosítani kényszerülő MTA 1858. december 19-én megszüntette a IV., Mathematikai Osztály Hadtudományi Alosztályát; ettől kezdve, 1870. május 27-ig, az átalakult V., Mathematikai Osztály keretében folyt a hadtudomány művelése. A kiegyezés után, a dualizmus korában, erőteljesen megindult a hadtudomány egyes ágainak művelése is, mely a magyar királyi honvédségben folyó kutatás mellett, 1870. május 28-tól, az Akadémia összevont III., Matematikai és Természettudományok Osztályának keretében történt.[9]

A hadtudomány 1867 és 1899 között óriási átalakuláson ment keresztül. Nem egy magyar katonai gondolkodó is felismerte és elemezte műveiben a hadügy gyökeres korszakváltásának jellemzőit. Tény, hogy az ipari forradalom eredményeként alakult ki a XIX. század utolsó harmadára a hadügyi változások második korszaka. A haditechnikai

[7] Levelező tag 1858. december. 15., rendes tag 1861. december. 20.

[8] Levelező tag 1863. január. 13.

[9] L. részletesen *Kónya Sándor:* „...magyar akadémia állíttassék fel..." Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 32. (107.) Új sorozat. Szerk.: *Fekete Gézáné – Vekerdi László.* Budapest, 1994. 9–22., 57–241. o.

vívmányok hatására a hadseregszervezés, a kiképzés és a hadművészet szükséges változásait és újításait először a poroszok dolgozták ki. A század második felének hadvezérei közül Helmuth Karl von Moltke emelkedett ki, aki hírnevét az 1866. évi porosz–osztrák és az 1870–71. évi francia–porosz háborúban aratott győzelmeivel alapozta meg. Moltke műveiben feldolgozta a háborúk jellemzőit és kifejtette gondolatait a jövő háborújáról, a hadügyről és a hadászatról.[10] Új tételei kiállták a porosz–osztrák háború próbáját, de csak a francia–porosz háború után terjedtek el Európában, és a század végéig többé-kevésbé már minden állam hadügye és hadserege a porosz modell szerint működött. A katonai szakértők közül sokan ezért azt állították, hogy a hadügyben a Napóleon nevével jelzett kor lejárt, és a XIX. század utolsó harmadát már Moltke korának nevezték. Ez az irányzat jelentkezett a magyar katonai szakértők körében is, amit a Ludovika Akadémia Közlönyében megjelent olyan cikkek bizonyítanak, mint „I. Napoleon és Moltke", „Moltke mint író", „Moltke tábornagy"[11]

E hatások mellett a magyar katonai gondolkodás változásaiban a fő szerepet az játszotta, hogy az 1867-es kiegyezéssel az önkényuralom helyébe kétközpontú, soknemzetiségű alkotmányos monarchia lépett, amelynek legbonyolultabb kérdésévé a hadügy problémája lett. Bécs egységes szervezetű, német vezényleti nyelvű és központi irányítás alatt álló hadseregheZ ragaszkodott. Magyarország viszont követelte az Ausztriától független, önálló magyar hadsereg megteremtését. Éles küzdelem után születtek meg a Monarchia hadügyére vonatkozó, a véderőről, a honvédségről és a népfelkelésről szóló 1868:XL., XLI., XLII. törvények. A magyar felfogás szerint az 1868. évi törvények csak ideiglenes jellegűek voltak. Az országgyűlésben állandó harc folyt a közös hadsereg két részre osztásáért és egy magyar nemzeti hadsereg felállításáért. Az önálló magyar hadügyért folyó küzdelem és a tízévenkénti véderőtörvény-javaslatok vitái meghatározták a magyar katonai gondolkodók munkásságát.[12]

A dualizmus korában a hazai katonai kutatók intenzíven foglalkoztak a hadtudományok művelésével. A közös hadseregben folyó összbirodalmi érdekű hadtudományi kutatások mellett a magyar királyi Honvédségnél, a Magyar Tudományos Akadémián és a civil területen is megélénkült a nemzeti érdekű hadtudományi kutatómunka. A magyar szakírók gondolataikat rendszeresen közreadták a periodikákban és önálló hadtudományi kiadványokban.[13]

Ezt igazolja Hollán Ernő rendes tag és honvédelmi államtitkár 1871-ben az MTA számára készített „A magyar hadirodalom és kutatás fejlődése" című tanulmánya is, mely reális képet vázolt a magyar hadtudomány művelésének és kiadványainak 1867 és

---

[10] *Moltke, Helmuth:* Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls... Bd. 1–7.; Berlin, 1891–1892.

[11] *Ludovika Akadémia Közlönye,* 1873. XII. f. 161–172. o., 1890. XII. f. 930–937. o., 1894. X. f. 1002–1022. o.; v. ö. *Rónai Horváth Jenő:* Az ujabbkori hadviselés történelme. Budapest, 1891. 444–563. o.; *Balla Tibor:* Magyar katonák a dualizmus korabeli haderőben. A magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk.: *Király Béla –Veszprémy László.* Budapest, 2003. 199–214. o.

[12] L. részletesen *Diószegi István:* A véderő problémái a közös minisztertanács előtt. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban – *HK*) 1988. 2. sz. 295–335. o.

[13] L. *Ács Tibor:* A XIX. századi magyar katonai gondolkodás irányzatai. A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. Budapest, 1995. 76–106. o.

1871 közötti helyzetéről.[14] Megállapította: „A hadirodalom terén az utóbbi három évben rendkívüli tevékenység fejlődött ki. Ide sem számítva a két magyar katonai szaklapban időnként közölt önálló, nagyobb műveknek tekinthető czikksorozatokat, ötvennél több katonai mű jelent meg magyar nyelven." Ám azt is jelzi, hogy a hazai hadtudomány fejlődésének ebben a szakaszában a megjelent munkák többsége „tanirányt képviselő" mű, vagyis tankönyv volt, német nyelven megjelent munkák magyar fordításai. Megállapítása szerint az elmúlt „három évben magyar nyelven csak egyetlen önálló mű jelent meg, mely az alaptanok ismeretét már meglévőnek tekintve, azok segélyével tudományos kutatást tűzte ki czéljául." Értékítélete szerint „Az önálló kutatás terén csak egy íróval, Kápolnai Istvánnal találkozunk Magyarország hadászati védelme keletről vagy északkeletről jövő támadás ellen című művében."[15] Hollán kiemelte, hogy a hadászati kutatásokban kiváló jártasságot felmutató Kápolnai „a hadászati elveket tartva szem előtt, élénk világításban tünteti fel, nemcsak hazánk, de még Oroszország nyugati részének hadászati viszonyait is." Kápolnai művére valóban felfigyeltek a korabeli európai katonai körök és a hadtudomány művelői.

A katonai tudományok művelésének új lendületet adott a Ludovika Akadémia megnyitásáról rendelkező 1872-es törvény. A magyar katonai gondolkodás és a hadtudományi irodalom fejlődését a leghatékonyabban a Ludovika Akadémia 1873 és 1899 között havonta megjelenő Közlönye szolgálta. Első, 1873 novemberi füzete részletesen ismertette a szerkesztőség programját és a folyóiratban közlésre kerülő témákat. A hosszú felsorolásból kiemelték azt az elgondolást, hogy az elsődleges cél a „Katonai tudományos kérdéseknek eredeti czikkekben való tanulmányozása és tárgyilagos megvitatása." Fontos feladatnak tekintették „a hadviselésre befolyással bíró, bármely szakban felmerülő vívmány, találmány értékének és mikénti legelőnyösebb felhasználhatóságának bírálat alá vételét." Szükségesnek ítéltetett ezen kívül „az idegen kitűnőbb katonai művek és czikkek kivonatos átnézeti ismertetése, és az érdekesség mérvéhez képest rövidebb külföldi hadirodalmi dolgozatoknak magyarra fordítása."

E célkitűzések, amint azt a folyóirat 1873-tól megjelent füzetei, valamint a sok ismert és kevésbé ismert szakíró cikkeiben kifejtett eredeti hadtudományi elvek és tételek bizonyítják, megvalósultak. A katonai gondolkodás kedvező tendenciái mellett nem egy szakíró a hazai hadügy haladását befolyásoló negatív jelenségekre is figyelmeztetett. Így Szelestey Károly honvéd főhadnagy, aki a folyóirat 1880. augusztusi füzetében „Néhány őszinte szó katonai irodalmunk érdekében" című cikkében rámutatott a kutatásokat hátráltató tespedés okaira és leszögezte: a „hasznos gondolatok közlése tágabb körben mozoghatna." Ennek az igazságnak a hangoztatása mellett azonban a század utolsó negyedében a hadtudomány minden ágából jelentek meg olyan munkák, melyek értékes, eredeti gondolatokat tartalmaztak.

Ezért került a nyolcvanas évtized elején napirendre a magyar hadtudomány művelésének ügye. A hazai közvéleményben tovább élt a hadsereg legalább részleges magyarosításának igénye, hiszen az abszulutisztikus vezetésű közös hadsereg puszta léte is a magyar államiságot fenyegető, állandó veszélynek tűnt. A magyar királyi honvédség fenn-

[14] RAL 1464/1871.

[15] L. *Kápolnai István:* Magyarország hadászati védelme észak vagy keletről jövő támadás ellen. Pest, 1867. 46 o., 1 térkép.

állása sem szüntette meg a közös hadsereg iránti elégedetlenséget. Ezt táplálta a hadseregvezetés és a más nemzetiségű tisztikar számos magyarellenes megnyilvánulása és magatartása. Mindezek a nemzeti szempontú hadseregreform szükségességének felvetését eredményezték, és támogatták az ellenzéknek a magyar érdekek hatékonyabb érvényesítésére irányuló törekvéseit.

Az akadémiai Hadtudományi Bizottság létrehozásának indokai

Az 1880-as években a közös hadseregben folyó összbirodalmi érdekű hadtudományi kutatások mellett növekedett a m. kir. Honvédségnél folyó hadtudományi kutatómunka is, melynek, mint említettük, fő bázisa a Ludovika Akadémia volt. A hivatalos hadügyi törekvéseket támogató, a honvédségnél folyó elméleti munka mellett azonban egyre növekedett az a hazai irányzat, amely szükségesnek tartotta a hadügy és a véderő nemzeti érdekű fejlesztését szolgáló tudományos kutatások folytatását is. Ezt a fejlődési folyamatot kívánta a Magyar Tudományos Akadémia a maga lehetőségeivel és új szervezeti formával hatékonyabban elősegíteni.

A Hadtudományi Bizottság létrehozásának indokai között először az MTA munkálkodásának körülményeit szükséges felvillantani. A tizenkilencedik század második felében az Akadémia – tevékenységének lendületesebb és tudományosabb folytatására – új szervezeti formák keresésére kényszerült, ekkor jöttek létre az állandó tudományos bizottságok. Az újszerű és ügyesen alkalmazott, rugalmas szervezeti forma kialakításával az MTA munkássága hatékonyabbá és tekintélyesebbé vált az egyes tudományterületeken. A bizottságok olyan, nagyszámú szakembert foglalkoztató tudományos műhelyek voltak, amelyekkel létrejött az akadémiai működésben a munkamegosztás, az elkülönülten dolgozó tudósok egyesítése és a szervezett tudományos munka. Az ötvenes években megalakult bizottságok (az első 1854-ben a Történettudományi Bizottság) munkája lendületesen fejlődött, hatókörük kiszélesedett és eredményes tevékenységük következtében további bizottságok létesítése vált szükségessé.[16]

Az egyre fokozódó társadalmi igény mellett az Akadémiát az a körülmény is erre ösztönözte, hogy hazánkban a tudomány nemzeti közüggyé vált. Az ország lakossága nagy figyelemmel kísérte az MTA munkáját, és a tudományos bizottságokban dolgozó tudósoktól várta a magyar nyelv, az irodalom, a történelem, a nemzetgazdaság, hazánk földje, éghajlata, flórája, faunája, geológiája feldolgozásán túl az egyéb területek, így a hadügy múltjának, jelenének és jövőjének tudományos feltárását is. A bizottságok, helyes tudománypolitikai fejlődési irányt követve, folyóirataikkal és kiadványaikkal, nem csak a nemzeti irodalmat és tudományt fejlesztették, hanem aktívan bekapcsolódtak a nemzetközi tudományos vérkeringésbe is. Tevékenységükben általános tendenciaként érvényesült a törekvés, hogy kiadványaikkal a tudományokat – első sorban az oktatási intézményeken keresztül – minél szélesebb körben terjesszék.[17]

[16] Erről részletesebben *Fráter Jánosné:* A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. A MTA Könyvtárának Kiadványai 70. Budapest, 1974. 1–14. o.

[17] *Vekerdi László:* „ A Tudománynak háza vagyon". Reáliák a Régi Akadémia terveiben és működésében. Piliscsaba-Budapest, 1996. 79–134. o.

Az Akadémia a hatékonyabb bizottsági tevékenység érdekében úgy szabályozta az osztályok és a bizottságok egymáshoz való viszonyát, hogy az adott osztályhoz tartozó bizottságok, feladatkörük ellátása érdekében, teljes szabadsággal rendelkezzenek. A bizottságok tagjait a nagygyűlés választotta, illetve választotta háromévenként újra. A bizottsági munkához a pénzügyi fedezetet éves költségvetés formájában, az összes ülés által elfogadott munkaterv alapján, az Igazgatótanács biztosította. Az alapszabály és ügyrend írta elő az osztályok és bizottságok autonómiáját a kutatási témakörök kiválasztásában, a kiadványok készíttetésében, megjelentetésében, a kutatók támogatásában.[18]

Amikor a Hadtudományi Bizottság létrehozásának okait keressük, nem szabad megfeledkeznünk egy nagyon fontos szempontról. A közös hadseregben folyó összbirodalmi érdekű kutatások mellett a m. kir. Honvédségen belül is megélénkült a nemzeti alapon szervezett, magyar kormányzati érdekű hadtudományi kutatómunka. A hadtudományok rendszeres, magyar nyelvű művelését szükségessé tette, hogy a honvédségnél magyar volt a szolgálati nyelv, a csapatoknál magyar nyelven folyt a katonai nevelés és kiképzés, a Ludovika Akadémián magyar nyelven történt a felsőfokú katonai képzés, a honvéd alakulatok tisztikarai pedig tudományos egyesületeket működtettek. Mindezek a nemzeti szervezeti formák, intézmények és körülmények a hadtudományok és katonai ismeretek magyar nyelven való művelését, fejlesztését és terjesztését, a tudományos értékek közreadását, és a magyar katonai irodalom fellendítését szolgálták.

Számos visszahúzó és leküzdendő körülménnyel kellett azonban számolniuk, és a Magyar Tudományos Akadémiától vártak hathatos segítséget abban, hogy megszűnjék a hazai közvéleményben és tudományosságban uralkodó felfogás, mely szerint a hadügy „csak a hivatásbeli katona saját külön tere ..., melyre másnak lépnie sem nem hasznos, sem nem szükséges."[19] Pedig, állapították meg, a kor hadviselési követelményeinek csak akkor lehet megfelelni, ha figyelemmel kísérik a „hadügy terén felmerülő mozgalmakat" és a „hadviselés titkaiba, melyek a hadi tudományokban vannak letéve, minél mélyebben bepillantani" igyekeznek, amire „természetesen a legjobb mód a hadi irodalommal való foglalkozás." Nehezményezték, hogy noha minden „más tudományágban jeles a magyar, csak éppen abban, amelynek a haza megszerzését és ezeréves fennállását köszöni, a hadi tudományokban maradt el a többi nemzetek mögött." Reálisan mutatták be a magyarországi hadtudományi irodalom lesújtó állapotának okait, amikor megállapították: „Az irodalom minden más ága virul hazánkban, csak a katonai irodalom teng, a katonai időszaki irodalmat egy, a honvédelmi kormány által áldozatokkal fenntartott folyóirat s egy – kiadója által szintén áldozatokkal fenntartott – szaklap képviseli; tankönyvek csak a honvédelmi miniszter támogatásával adhatók ki, katonai tudományos munkák pedig sehogy; s míg a legegyügyűbb könyv bizton számíthat kiadóra, a legalaposabb hadtudományi munkával hiába járná be a szerzője az összes könyvkereskedőket, kiadóra nem találna; mindez pedig azért, mert a katonai vagy hadtudományi munkának Magyarországon közönsége nincs."[20] Kifejtették azt is, hogy a „zsenge magyar katonai irodalom" a kezdet

[18] *Kónya Sándor:* i. m. 133–175. o.

[19] *Rónai Horváth Jenő:* A Magy. Tud. Akadémia kebelében fennálló hadtudományi bizottság működése. Magyar Katonai Évkönyv 1886-ra. Budapest, 1887. 2. o

[20] *Rónai Horváth Jenő:* i. m. 3. o.

nehézségeivel küszködik, fejlesztésére „csupán egyesek akarata nem elegendő."[21] Ezért szükséges felkelteni a társadalmi érdeklődést, ami által a magyar katonai irodalom „a magyar nemzet erkölcsi támogatásával, a nemzethez méltóan" fejlődhet. A korabeli elemző megállapítása szerint „Óhajtásunknak azonban csak akkor lehet foganatja, ha a nemzet – saját érdekéből is – hévvel felkarolja a még eddig nagyon kisded magyar katonai irodalmat s erkölcsi s anyagi támogatásával pótolja századok és századok mulasztását... Mint mindenben, úgy a katonai dolgokban is, csak a valódi és nemzeti alapra épített műveltség biztosítja a nemzet jövőjét. S ha, mint egyéb téren, a katonain is, a művelt nemzetek közé sorakozhatunk, a jövőbe vetett teljes bizodalommal írhatjuk zászlónkra Zrínyi jelszavát: «Ne bántsd a magyart!»"[22]

E szomorúan elmaradott állapotból a hadtudományok hazai művelői csak a Magyar Tudományos Akadémia segítségével vélték megvalósíthatónak a kiemelkedést. Ez az ellentmondásos fejlődési folyamat érlelte meg az ország első tudományos intézményében, a Magyar Tudományos Akadémiában azt az elhatározást, hogy az éledező hadtudományi tevékenységnek és az alig tengődő magyar katonai irodalomnak új akadémiai állandó bizottság, a Hadtudományi Bizottság létrehozásával és működtetésével ad hatásos szervezeti és tudományos, erkölcsi és anyagi támogatást. Egyetérthetünk a kortársi megállapítással: „A midőn a Magyar Tudományos Akadémia a hadi tudományokat védő szárnyai alá vette s elhatározta, hogy a magyar katonai irodalmat nemcsak erkölcsileg, hanem anyagi áldozatokkal is támogatja, nagy, nemes és mindenekfelett hazafias vállalatba fogott, s ha törekvése sikerül, nemzeti missziót teljesített."[23] Ám az elgondolás megvalósítása és az elhanyagolt hadi tudományok újra emancipálása érdekében a kezdeményezőknek keserves utat és több stációt kellett végigjárniuk az Akadémián és a hazai tudományosságban.

Tagadhatatlan, hogy az első komolyabb lépést Hollán Ernő tábornok, tiszteleti tag tette, aki 1881. március 28-i levelezőtagi ajánlásában a következőket írta: „Újabb időben a magyar hadi irodalom terén örvendetes lendületet tapasztalunk, mely legfőképpen azon körülményből vevé eredetét, hogy az 1869-ik évben felállított m. k. honvédségnek törvény szerint megállapított szolgálati és vezénynyelve a magyar. – Ezen idő óta a m. k. honvéd-tiszti karnak, ugy a tanári pályán, valamint a csapat-szolgálatban alkalmazott több jeles tagjai, sürün foglalkoznak a hadi tudományokkal, és nem kis számban gazdagították hazai hadi irodalmunkat. Mivel pedig az Akadémia céljainak előmozdítása tekintetéből kívánatos, hogy az említett irányban működő hazai írók sorából, azok, kik eddig leginkább kitűntek, munkásságának körébe bevonassanak, az ügyrend 30. §. értelmében, levelező tagokul megválasztásra ajánlom: 1.) Gelich Richard cs. k.. nyugalmazott címzetes tábornok, 2.) Kápolnai Pauer István m. k. honvéd-gyalog-őrnagy, Ludovica akadémiai tanár urakat."[24]

A két jelölt közül az 1881. május 19-i választáson 24 szavazattal 6 ellenében, az európai hírű hadtudóst, Kápolnai Pauer István honvéd őrnagyot választották meg az MTA levelező tagjának.

---

[21] *Buzna Alajos:* A magyar katonai irodalomról. Magyar Katonai Évkönyv 1886-ra. Budapest, 1887. 228–229. o.

[22] Uo. 234. o.

[23] *Rónai Horváth Jenő:* i. m. 3. o.

[24] RAL 276/1881.

Bár a hadtudományok intenzívebb akadémiai művelése érdekében az első lépést Hollán Ernő tette meg, az igazi kezdeményező mégis Kápolnai Pauer István lett, aki az 1881. június 20-i III. osztályülésen mondta el „A hadtudomány viszonya a többi tudományhoz" című székfoglalóját.[25] A téma elmélyült vizsgálata alapján, a katonai mentalitás korszerűsítése érdekében határozta meg a diszciplína tárgyait és jellemzőit, felvetve és taglalva azt a kérdést, hogy a hadtudományt, a természeti és matematikai tudományok, vagy a történelmi és társadalmi tudományok, közé kell-e sorolni. A különböző tényezők körültekintő elemzése és megfelelő indokok alapján leszögezte, hogy „a hadtudomány alapját a hadtörténelem képezi."[26] Figyelemre méltó a végkövetkeztetése, mely szerint: „1. a hadtudomány alapja a történelem, 2. a hadtudomány a társadalomtudományok közé sorozandó és 3. a mathematika és a természettudományok a hadtudományoknak csakis segédtudományait képezik."[27]

Kápolnai Pauer István érvelése ellenére a „hadtudományok" gondozása nem került a II., Bölcseleti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályába, hanem továbbra is a III., Matematikai és Természettudományok Osztályához tartozott, amelyben Hollán Ernő altábornagy tiszteleti tag mellett Kápolnai Pauer István is megkezdte aktív működését. Az új levelező tag javaslatát a jeles fizikus, Stoczek József elnökletével és 16 tag részvételével lezajlott 1881. november 14-i (8.) osztályülésen adta elő, először szóban. A magyar tudományosság históriájának jeles eseményét a korabeli jegyzőkönyv így örökítette meg: „11. Kápolnai Pauer István indítványt tesz egy hadtudományi bizottság alakítása tárgyában. Indítványozó felkéretik indokolt indítványt írásban foglalva terjeszteni be s az osztály annak alapján fog majd határozatot hozni."[28]

E döntésnek eleget téve az írásbeli javaslat nem egészen egy hónap alatt elkészült, melyet Stoczek osztályelnök, valamint 19 tag a III. Osztály 1881. december 12-i (9.) ülésén hatodik napirendként megtárgyalt. A második stáció történetét két összetett mondat tömören így foglalta össze: „Kápolnai Pauer István beterjeszti írásban indítványát, hadtudományok számára egy külön bizottság alakítására nézve. Ezen indítvány nem lévén kellő részletekkel ellátva a kiviteli módot illetőleg, indítványozó felkéretik annak pótlására, hogy a szerint aztán bizottságnak adathassék át véleményadás végett."[29] Az ülést követő öt hónapban Kápolnai Pauer István, kezdeményezése valóra váltásának érdekében, több beszélgetést folytatott az MTA vezető tisztségviselőivel, Szende Béla honvédelmi miniszterrel és a hazai hadtudomány művelőivel. Az elhangzott észrevételek és ajánlások figyelembe vételével részletesen kidolgozta az akadémiai hadtudományi bizottság alapítási indítványát, és azt a III. Osztály 1882. május 15-i (5.) ülése megvitatta. Mivel azonban a Kápolnai Pauer-féle javaslatban az Akadémia egészét, illetve az I. és II. Osztályt külön-külön érintő szervezeti, hatásköri és pénzügyi problémák is felmerültek, harmadik stációként az osztályülés elhatározta: „Kápolnai Pauer István l. t. beterjeszt egy indítványt »hadtudományi bizottság« szervezése tárgyában s kéri az osztályt, hogy

[25] Értekezések a mathematikai tudományok köréből. Budapest, 1881., VIII. k. XI. sz. 1–19. o.

[26] Uo. 14. o.

[27] Értekezések a mathematikai tudományok köréből. Budapest, 1881., VIII. k. XI. sz. 19. o.

[28] MTA III. (Mathematikai és Természettudományi) Osztály jegyzőkönyvei 1881–83. MTA Könyvtár Kézirattár. Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban – RAL III. oszt. jk.). K 1543. 3. o.

[29] RAL III. oszt. jk .1881. december 12. K 1543. 3. o.

azt pártolólag terjessze az összes ülés elé. Minthogy az indítvány értelmében egyéb osztályok is érdekelve vannak, másrészt a gróf Festetics-féle alapítvány természete az osztály előtt merőben ismeretlen, a III-ik osztály érdemileg az indítványokhoz nem szól, hanem azt egyszerűen az összes akadémiához átteszi."[30]

Indítvány a Hadtudományi Bizottság felállítására.
Az MTA XLIII. Nagygyűlése a III. Osztály Hadtudományi Bizottsága működési köréről

A magyar hadtudomány történetében mérföldkövet jelentő állomást, a huszonnegyedik akadémiai ülést, vagyis összes ülést 1882. május 22-én tartották, Lónyay Menyhért MTA elnök vezetésével, 28 akadémikus részvételével. Ezen olvasták fel Kápolnai Pauer István levelező tag külön hadtudományi bizottság felállítása tárgyában a III. osztályhoz benyújtott indítványát:

„E bizottság feladatául – úgymond – 1. a hadtudományok fejlődési folyamatának figyelemmel kisérése és ismertetése; 2. a magyar hadtörténelmi események tanulmányozása és szakszerű ismertetése; 3. a hadművészetnek a magyar nemzetnél való fejlődésére vonatkozó adatok gyűjtése, feldolgozása és kiadása; 4. a hadtudományi remekművek magyarra fordíttatása és kiadása tüzettethetnék ki.

A hadtudományi bizottság e feladatainak a következő kiadványok szerkesztése által felelhetne meg:

a) Az 1. alatt foglalt feladatának: »Általános Katonai Évkönyv« szerkesztése és kiadása;

b) A 2. és 3. alatt foglalt feladatának: »Magyar Hadtörténelmi Füzetek« kiadása;

c) A 4. alatt foglalt feladatának: a valóban örökbecsű hadtudományi remekművek magyar nyelven való kiadása által.

Arra az esetre, ha a tek. Akadémia indítványomat elfogadná, és a hadtudományi bizottság még ez idén megalakulna, s mindent akkép előkészítene, hogy működését 1883. elejétől megkezdhesse, az 1883-ik évre vonatkozó költségvetés hozzávetőleg következő lehetne:

Kiadások:

»Általános Katonai Évkönyv«	(10 nyomtatott ív)	650 frt
»Magyar Hadtörténelmi Füzetek«	(10 nyomtatott ív)	800 frt
»Katonai Remekírók Művei«	(10 nyomtatott ív)	650 frt
Szakfolyóiratok stb.		200 frt
Előadó tiszteletdíja és szerkesztési apró kiadások		400 frt
Összesen:		2700 frt

[30] Uo. 1882. május 15. K 1543. 2. o.

Bevételek:

A gróf Festetics-féle hadtud. alapítvány kamatai	630 frt
A m. k. honvédelmi miniszter úr ő n[agy]m[éltósá]ga szóval kegyes volt megígérni, hogy évenként 800 frttal járul a költségek fedezéséhez, a mely összegért a hadtudományi bizottság összes kiadványait 130 példányban a honvédelmi minisztérium rendelkezésére bocsátaná	800 frt
Összesen:	1430 frt

E szerint 1270 frtnyi nem fedezett kiadás maradna, a mely azonban részben a kiadványokra való előfizetési pénzek által fedeztetnék."[31]

Az akadémikusok kedvezően fogadták Kápolnai Pauer István kezdeményezését: „Az összes ülés az indítványnak az egész Akadémiát illető fontosságát méltatva, felhívja mind a három osztályt, hogy annak megvitatására három-három tagot küldjenek ki."[32]

E határozat alapján Fraknói Vilmos főtitkár átiratban felszólította az Akadémia mind három osztályát, hogy az indítványt megtárgyaló, 9 tekintélyes tagból álló akadémiai különbizottságba mihamarabb jelöljék ki a 3–3 tagot. Először az I., Nyelv- és Széptudományi Osztály tett eleget a felszólításnak 1882. május 29-i ülésén. A Gyulai Pál osztálytitkár által a főtitkárnak megküldött jegyzőkönyv kivonata szerint: „37. Olvastatik a főtitkár átirata, a f. év május 22-én tartott összes ülésből, mely szerint Kápolnai Pauer István l. tagnak egy külön hadtudományi bizottság felállítása tárgyában benyújtott indítványa ügyében kiküldendő akadémiai bizottságba az I.-ső osztály részéről három tag választandó. E bizottságba megválasztatnak: Joannovics György t. [tiszteleti], Ballagi Mór és Gyulai Pál r. tt. [rendes tagok]."[33] Az I. osztály a három neves tudós megválasztását az Akadémia 1882. június 26-i összes ülésnek így jelentette be: „Kápolnai Pauer István l. tagnak egy külön bizottság felállítása tárgyában benyújtott indítványa ügyében megválasztotta: Joannovics György t., Ballagi Mór és Gyulai Pál r. tagokat. Tudomásul vétetik."[34]

A három neves nyelvész és író kiküldése után jó negyedév múlva került csak sor a II., Bölcseleti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya 3 tagjának megválasztására. Az 1882. október 2-i összes ülés jegyzőkönyve szerint: a „II. osztály jelenti, hogy a hadtudományi bizottság felállítása tárgyában kiküldött bizottságba: Salamon Ferenc, Pauler Gyula és Thaly Kálmán rendes tagokat választotta meg. Tudomásul vétetik."[35]

A három ismert történész megbízatását követően, utolsónak, 1882. október 16-i ülésén, az érintett III. osztály döntött: „Az összes ülésről (május 22. 1882) áttétetik a felhívás, hogy Kápolnai Pauer István l. tag indítványának megvitatására egy külön hadtudományi bizottság felállítása tárgyában, három tag küldessék ki. Az indítványozón kívül a III. o. részéről

[31] RAL MTA Összes ülési jegyzőkönyvek 1882-1883. (a továbbiakban – Öü. jk.) K 1462. 26-27.o.; Akadémiai Értesítő (a továbbiakban – Ak. Ért.) 1882. 4. sz. 165–166. o.

[32] Uo.

[33] RAL 81/1882.

[34] RAL Öü. jk. 1882. június 26. K 1462. 30. o.; Ak. Ért. 1882. 4. sz. 180. o.

[35] RAL Öü. jk. 1882. október 2. K 1462. 36. o.; Ak. Ért. 1882. 4. sz. 189. o.

kiküldetik Hollán Ernő t. t., b. Eötvös Loránd r. t. és Kőnig Gyula l. t." [36] E döntést a következő összes ülés tudomásul vette, és a három neves tudós megválasztásával teljes létszámú lett a hadtudományi bizottság megalakulása tárgyában döntő akadémiai különbizottság.

A 9 tag és a javaslattevő 1882. október 28-án ült össze Hollán Ernő elnökletével, az ülésen megvitatták az indítványt, és következő előterjesztéssel fordultak az Akadémiához:

„Tekintetes Akadémia!

A tekintetes Akadémia folyó évi május 22-ikei összes ülése által a Kápolnai Pauer István lev. tag által hadtudományi bizottság felállítása tárgyában benyújtott indítvány megvitatására kiküldött bizottság a következőkben állapodott meg:

1-ször. Az indítvány célját helyesli és következőleg »Hadtudományi Bizottság« szervezését ajánlja.

2-szor. A »Hadtudományi Bizottság« alakítását az ügyrend értelmében a III. osztály által véli teljesítendőnek, azon hozzáadással, hogy e bizottság tagjaiul más osztályokba tartozó, de a hadtudományokkal kapcsolatban álló tudományokkal foglalkozó akadémiai tagok is választassanak meg.

Kelt Budapesten az akademiai épületben, 1882 october 28-án

A hadtudományi bizottság felállítására vonatkozó indítvány megvitatására kiküldött bizottság elnöke:

Hollán Ernő altbgy"[37]

Az MTA 1882. október 30-i összes ülésén a különbizottság által a hadtudomány bizottság tárgyában küldött jelentést szó szerint felolvasták és tudománytörténeti jelentőségű döntést hoztak: „Az összes ülés a bizottság jelentése alapján a »Hadtudományi Bizottság« felállítását elhatározza és a III. osztályt nagygyűlési osztályértekezletén annak megalakítására felhívja."[38]

A Hadtudományi Bizottság tényleges megszervezésére a III., Matematikai és Természettudományok Osztálya kebelében csak két hónap múlva, az 1882. december 11-i osztályértekezleten került sor: az „összes ülésről átküldve felolvastatik a hadtudományi bizottság tárgyában kiküldött bizottság jelentése, amelyből kitűnik, hogy a III. osztály felhivatik annak megalakítására a nagygyűlési osztályértekezleten. Egyelőre tudomásul."[39] Az osztály ugyan tudomásul vette a megalakítással kapcsolatos tennivalóit, de csak Kápolnai Pauer István levelező tag javaslatára fogadta el, hogy jövő évi költségvetési tervezetében 1000 forintot állapítson meg a Hadtudományi Bizottság munkásságának megindítására.[40]

A III. osztály 1883. évi, hat tételből álló, 16 500 forintos költségvetési előirányzatát az Akadémia 1882. december 18-i összes ülése elé terjesztették. A megalakítandó Had-

[36] RAL III. oszt. jk. 1882. október 16. K 1543. 1. o.; RAL K 1462. 47. o.; Ak. Ért., 1882. 5. sz. 211. o.

[37] RAL 650/1882. A szöveg Kápolnai Pauer István kézírásával készült.

[38] RAL Öü. jk. 1882. október 30. K 1462. 47. o.; Ak. Ért. 1882. 5. sz. 211. o.

[39] RAL III. oszt. jk. 1882. december 11. K 1543. 1. o.

[40] Uo. 2. o.

Tekintetes Akadémia!

A tekintetes Akadémia folyó évi május 22-ikei összes ülése által a Kápolnai Pauer István lev. tag által hadtudományi bizottság felállítása tárgyában benyujtott indítvány megvitatására kiküldött bizottság a következőkben állapodott meg:

1-ször az indítvány czélját helyesli és következőleg „hadtudományi Bizottság" szervezését ajánlja.

2-szor. A „Hadtudományi Bizottság" alakítását az ügyrend értelmében a III. osztály által véli teljesítendőnek, azon hozzáadással, hogy e bizottság tagjaiál más osztályokba tartozó, de a hadtudományokkal kapcsolatban álló tudományszakokkal foglalkozó akadémiai tagok is választassanak meg.

Kelt Budapesten az Akademiai épületben 1882 october 28-án

A hadtudományi bizottság felállítására vonakkozó indítvány megvitatására kiküldött bizottság elnöke:

Hollán Ernő
Tetbag

tudományi Bizottság munkálataira tervezett 1000 forintot az osztály a következőképpen indokolta: az „október 30-iki összes ülés a hadtudományi bizottság felállítását elhatározván, hogy a bizottság azonnal a jövő évben eszközlendő megalakítása után munkásságát megindíthassa, már most kér részére a bizottság 1000 forintnyi dotatiót."[41]

Öt hónap elteltével, a Magyar Tudományos Akadémia XLIII. Nagygyűlése első napján, 1883. május 11-én, Lónyay Menyhért ünnepélyes elnöki megnyitó beszédében kifejtette, hogy az elmúlt három esztendőben az Akadémia és a magyar tudomány minden irányban fejlődött. A „gyarapodás jele, hogy állandó bizottságaink, melyek tudományos munkásságunknak irányt adnak, mindinkább szaporodnak s az Akadémia saját körén kívül is gyámolítani képes a tudományos törekvéseket." „A III. osztályban a hadtudományi bizottság alakult meg, és remélhetjük, hogy ez eddig elhanyagolt tudományág is új életre zsendül."[42] A „Jelentés a M. T. Akadémia 1882–1883. évi munkálkodásáról" című beszámolót Fraknói Vilmos főtitkár terjesztette elő, s abban a Hadtudományi Bizottság megalapításának időszerű társadalmi és kulturális szükségességét indokolta. Elmondta, hogy az „Akadémia soha sem kereste munkásságának tudományos jellemét a közélettől való elzárkózásban. Sőt ellenkezőleg, alapítóinak legbensőbb óhajtása vala, hogy a nemzet életében időnként fölmerülő culturai szükségletek kielégítésében közreműködjék. Így, régi hagyományokat elevenített föl most is, mikor önálló Hadtudományi bizottság felállítását elhatározta, és ezt a jelen nagygyűlésen tényleg megalakította."

„Az Akadémia még a szervezkedés stadiumában volt – folytatódik a beszámoló –, mikor gr. Festetich László 1826-ban tízezer forintnyi alapítványt tett, oly czélból, hogy kamatait a mathematikai osztály egyik rendes tagja élvezze, „kinek – mint az alapító oklevélben olvassuk – tiszte legyen, a Társaság felügyelete alatt, az angol, franczia, német, muszka s más európai nemzeteknek a hadi tudományokról szóló érdekes munkáikat magyarra fordítani; a külföldieknek azon tárgyról szóló új találmányaikat megismertetni; és átalában a hadi tudományokat hazánkban magyar nyelven művelni. E tisztet több mint egy századnegyeden át Kiss Károly töltötte be, a ki egyebek közt az Akadémia megbízásából, Károly főherczeg nagy stratégiai munkáját is magyar nyelvre fordította [...]

A most létrejött Hadtudományi bizottság hatásköréhez tartozik: a hadtudomány fejlődését figyelemmel kísérni; a magyar hadtörténet eseményeit tanulmányozni és szakszerűen ismertetni, a hadművészetnek a magyar nemzetnél való fejlődésére vonatkozó adatokat gyűjteni és feldolgozni; végre a hadtudományi remekműveket magyar fordításban közrebocsátani."[43]

Az Akadémia osztályai 1883. május 16-án jelentették a nagygyűlésnek, hogy a 8 állandó bizottságot újraalakították, illetve megalakították és a tagokat megválasztották: „VII. A *hadtudományi bizottságba*: Fodor József [orvos, egyetemi tanár, rendes tag], Hollán Ernő [altábornagy, tiszteleti tag], Hunfalvy János [statisztikus, egyetemi tanár, rendes tag], Kápolnai Pauer István [alezredes, levelező tag], Keleti Károly [statisztikus, rendes tag], Konkoly Thege Miklós [csillagász, levelező tag], Pauler Gyula [történész, levéltáros, rendes tag], Salamon Ferencz [történész, egyetemi tanár, rendes tag], Schwarz Gyula [jogász, egyetemi tanár, levelező tag], Szilágyi Sándor [történész, rendes tag],

[41] RAL Öü. jk. 1882. december 18. K 1462. 56–57. o.; Ak. Ért. 1882. 6. sz. 228. o.

[42] A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei. XVII. k. (a továbbiakban – Évkönyv) Budapest, 1883. 4. o.

[43] Évkönyv XVII. k. Budapest, 1883. 13. o.

Thaly Kálmán [történész, rendes tag] és Ponori-Thewrewk Emil [klasszika-filológus, egyetemi tanár, levelező tag]." A nagygyűlés a választásokat helybenhagyta, és a bizottságokat, így az Akadémia történetében először a III. osztály kebelében létrehozott 12 tagú Hadtudományi Bizottságot is felhívta, hogy alakuljanak meg és a végrehajtott elnök- és előadó-választásokat jelentsék be az összes ülésnek[44]

A jegyzőkönyv tanúsága szerint a Hadtudományi Bizottság alakuló ülésére az MTA épületében 1883. június 18-án került sor, a 12 tagból jelen volt hat: Hollán Ernő tiszteleti tag, Hunfalvy János, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula rendes tag, Ponori-Thewrewk Emil és Kápolnai Pauer István levelező tag. Érdekes, hogy nem jelent meg az alakuló ülésen a Hadtudományi Bizottságba választott két III. osztálybeli rendes tag, Fodor József és Konkoly Thege Miklós, részt vett viszont a II. osztálybeli 2 rendes és 2 levelező tag. Hunfalvy felkérésére a választások alatt Hollán Ernő elnökölt és a tudománytörténeti jelentőségű ülés a következő négy ügyet tárgyalta: „1.) *Választások* (Ügyrend 42. §. b.). Elnökké egyhangúlag Hollán Ernő tiszteleti tag, Előadóvá 4 szavazattal 1 ellen, Kápolnai Pauer István levelező tag választatott meg. Az elnök nem szavazott. 2.) *Az előadó évi tiszteletdíja* 400 forintban állapíttatik meg. 3.) A bizottság *működési tervezetén,* mely a tekintetes Akadémia által már helyben hagyatott, mitsem változtatva, felkéri az elnököt, hogy annak szövegét az ügyrendbe való igtatás végett a tekintetes Akadémia elé terjeszsze. 4.) *Munkaterv az 1883. évre:* A bizottság egyhangúlag elhatározza, hogy: a.) az 1883-ik évre vonatkozó »Általános katonai Évkönyv« az előadó által akként szerkesztessék, hogy annak szövegét 1884. január hóban már sajtó alá lehessen adni; b.) a magyar hadtörténelmi füzetek sora a Kápolnai Pauer István levelező tag által írt »Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés története« című művel nyittassák meg, e műnek 8–10 nyom. íve, még ez évben kiadatva.

Egyéb tárgyalni való nem levén, elnök az ülést befejezettnek nyilvánítja és a jegyzőkönyv hitelesítésére Szilágyi Sándor és Hunfalvy János bizottsági tagokat, kéri fel."[45]

A jegyzőkönyvet és az Ügyrendbe kerülő bizottsági feladatkört Hollán Ernő altábornagy, tiszteleti tag helyett, aki a székesfehérvári (V.) honvédkerület parancsnokaként igen elfoglalt volt, a bizottsági előadó terjesztette elő az elnökségnek:

„Tekintetes Akadémia!

Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy a hadtudományi bizottság folyó hó 18-án megalakult és elnökévé: Hollán Ernő tiszteleti tagot, előadójává: Kápolnai Pauer István levelező tagot választotta meg.

Az alakuló ülés jegyzőkönyvét, valamint a hadtudományi bizottságra vonatkozólag a tekintetes akadémia »Ügyrend«-jébe felveendő §. szövegét mellékelve beterjesztem.

Budapest 1883. június 24-én

A hadtudományi bizottság elnöke Budapesten nem levén, helyette:

a hadtudományi bizottság előadója:

Kápolnai Pauer István"[46]

---

[44] Ak. Ért. 1883. 5. sz. 98–99. o.

[45] RAL 349/1883.

Másnap, 1883. június 25-én lezajlott az Akadémia összes ülése, amelyen bemutatták a 8 állandó bizottság jelentését a megalakulásáról és a megválasztott tisztségviselőket: „g) A hadtudományi bizottságban elnökül Hollán Ernő t. t., előadóul Kápolnai Pauer István l. t. [...] Az összes ülés mindezen választásokat helybenhagyja."[47]

Az Akadémia elfogadta a bizottság működési körére ajánlott szöveget is, amely az MTA Ügyrendjébe 51. §-ként iktattatott be: „A Hadtudományi Bizottság feladata: a) a hadtudományok fejlődési folyamatának figyelemmel kísérése; b) a magyar hadtörténelmi események tanulmányozása és szakszerű ismertetése; c) a hadművészetnek a magyar nemzetnél való fejlődésére vonatkozó adatok gyűjtése, feldolgozása és kiadása; d) a hadtudományi remekművek magyarra fordíttatása és kiadása. A Hadtudományi Bizottság az a) alatt említett feladatának »Általános Katonai Évkönyv«, a b) és c) alatt említett feladatának pedig »Magyar Hadtörténelmi Füzetek« kiadása által felel meg, és amennyire a viszonyok engedik, a valójában örökbecsű hadtudományi remekműveket magyarra fordíttatja és kiadja."[48]

A Hadtudományi Bizottság első évi terve és tevékenységének nehézségei

A Hadtudományi Bizottság munkaprogramját tehát részletesen kidolgozták és a működése első, hároméves ciklusához szükséges anyagi fedezet is biztosított volt. Ezt bizonyítja a bizottság 1883. december 7-i ülésének ügyrendje, a hadtudományi bizottság 1884. évi munkatervezete és költségvetése. Igaz, az elnök szolgálati elfoglaltsága miatt távol maradt, de megjelent 5 tag (Keleti Károly, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Pauler Ede és Kápolnai Pauer István), és Keleti Károly rendes tagot kérték fel az elnöklésre.[49] Az ülés napirendjét a következőkben foglalhatjuk össze:

1.) Az előadó jelentette, hogy „Az 1809-i évi insurrectió története" című mű januárban nyomdába adható, a kiadandó „Általános Katonai Évkönyv" megírásához szükséges adatok összegyűltek, az anyag a következő év elején 3–4 hét alatt összeállítható és nyomdába adható.

2.) Az előadó bemutatta a Franklin Társulat ajánlatát a bizottság kiadványainak kinyomtatására. A bizottság utasította az előadót, hogy az Athenaeumot is kérje fel ajánlattételre.

3.) Az előadó bemutatta III. Napóleon császár „A tüzérség története" című művének Thaisz Gyula és Gebé János által készített fordítását. A bizottság, nem rendelkezvén a kiadáshoz elegendő pénzzel, a kézirat visszaadása mellett döntött

4.) E napirendi pontban a bizottság megállapította az 1884. évi költségvetést és számba vette az 1883. évi költségeket:

a) A bizottság elhatározta, hogy a tárgyévi csekély javadalmazást [1000 forint], kizárólag az 1883-ik évben felmerült hadtudományi mozzanatokat tárgyaló „Általános

[46] RAL 349/1883.

[47] RAL Öü. jk. 1883. június 25. K 1462. 99. fol; Ak. Ért. 1883. 6. sz. 115.o.

[48] A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja az 1884. évre, 101–102. o.

[49] RAL 638/1883. 1–4 folio. A M. Tud. Akadémia hadtudományi bizottsága. Jegyzőkönyv felvétetett az 1883. évi deczember 7-ikén tartott ülésében.

Katonai Évkönyv" összeállítási költségeinek részben való fedezésére és az előadónak járó tiszteletdíj kifizetésére fordítja.

b) Az 1884. évre a bizottság összesen 3500 forintot kért, részletesen:
- a mintegy 36 nyomdai ívre terjedő hadtudományi kiadványokra (egy nyomdai ívet a mellékletekkel, rajzokkal stb. együtt átlag 69 forinttal számítva) 2484 forintot,
- az „Évkönyv"-re (mintegy 10 ív, 60 forintjával) 600 forintot,
- az előadó tiszteletdíjára 400 forintot,
- előre nem látható kis kiadásokra pedig 16 forintot.

5.) napirendként, a kiadványok kiadási módjával kapcsolatban, a bizottság elhatározta, hogy felszólítja a honvédelmi minisztert, a honvédséget, a cs. és kir. magyar csapatokat és a magyarországi olvasóközönséget „a hadtudományi bizottság kiadványaira való előfizetésre". A mintegy 36 ívnyi hadtudományi kiadványok előfizetési ára 4 forint, az „Évkönyv" előfizetési ára 1 forint. A katonák az 5 forintot negyedévi részletekben is kifizethetik. A bizottság megbízta az előadót, „hogy a kiadványoknak a honvédségben való terjesztése végett a honvédelmi minister Úr Ő nagyméltóságához folyamodjék."

Az ülés határozata alapján, Kápolnai Pauer István előadó még ugyanaznap elkészítette „A MTA hadtudományi bizottságának 1884-ik évi munkatervezete és költségvetése" című felterjesztést, amit Keleti Károly elnökhelyettes és ő írt alá.[50] A munkaterv és a költségvetés indoklása hűen tükrözi a hazai hadtudomány fejlettségét és irodalmának állapotát, ezért, mint kordokumentumot, érdemes közreadni:

„A hadtudományi bizottság 1884-ik évi munkálkodása főleg, ama pénzösszeg nagyságától függ, melyet a tekintetes Akadémia rendelkezésére bocsát, mert szellemi munkás van elég, csak alkalom nyíljék hadtudományi munkák kiadására.

Tudományos irodalmunk egyik ága sem tengődik oly felette mostoha viszonyok közt, mint a hadtudományi irodalom, amelyet csakis nagy anyagi áldozattal lehet majdan annyira felvirágoztatni, hogy hazánkban az idegen nyelvű hadirodalommal versenyezhessen.

Szép számmal vannak ugyan már magyar hadtudósok, de az irodalom terére nem léphetnek, mert csakis tan-könyveknek való szövegre találnak kiadót. Valóban tudományos művek magyar nyelven nem adatnak ki, mert, tekintettel a kis számú m. olvasóközönségre, ezek árát sokkal nagyobbra kellene szabni, mint a német vagy franczia művekét, melyeket húszszorta nagyobb olvasóközönség vásárol.

Számítva a tekintetes Akadémia eddig minden alkalommal tanúsított mély belátására a hadtudományi bizottság reményli, hogy az 1884-ik évben megkezdheti működését, azaz hadtudományi művek kiadását, amit ez évben a javadalmazás csekélysége miatt nem tehetett.

Hogy a magyarul írt hadtudományi műveknek minél tágasabb olvasóközönség nyeressék meg, a bizottság czélszerünek véli eleinte a fősúlyt hadtörténelmi művek kiadására fektetni, és csakis fokozatosan oly művek kiadására is áttérni, melyek szakszerűségüknél fogva csak katonákat érdekelnek.

Hogy a magyar katonák és a hadtudományok iránt érdeklődők a hadügyek és hadtudományok fejlődéséről évenként egyszer teljesen tájékoztassanak, a hadtudományi bizottság „Általános katonai Évkönyvet" ad ki, mely az európai seregek szervezésében,

[50] RAL 637/1883. 1–5 folio. A M. Tud. Akadémia hadtudományi bizottságának 1884-ik évi munkatervezete és költségvetése.

felfegyverzésében sat.-ben a lefolyt év alatt történt változásokat, a hadművészet és a hadtudomány minden ágában való haladást röviden lehetőleg népszerűen előadja s a bel- valamint a külföldi hadirodalom legnevezetesebb műveit bírálva megismerteti.

Az 1884. évi kiadványok szöveg-mennyiségét a bizottság leginkább a magyar alantas tisztek pénzviszonyainak tekintetbevételével határozta meg akként, hogy minden magyar tiszt a kiadványokra előfizethessen. Ezt vagyontalan alantas tiszt is teheti, ha negyedévenként legfőlebb 1–1 ½ forintot kell fizetnie. Miután az akadémiai kiadványok – mellékletek nélkül – ívenként átlag 10 krajczárjával adatnak el, a bizottság ajánlja, hogy az 1884-ik évben 40–50 ny. ív adassék ki, és ugyan:

»Általános Katonai Évkönyv« mintegy 10 ív,

»Hadtudományi kiadványok« mintegy 10 ív.

E szerint a jövő (1884.) évi *munkálkodás tervezete* a következő:

Az 1883-ik évi, már összeállított »Általános Katonai Évkönyv« kiadása.

A bizottság megbízásából megírt »Az 1809. évi insurrectio« cz. mű kiadása.

Más hadtörténelmi és hadtudományi művek megíratása és kiadása; és végre

Az 1885. januáriusában kiadandó 1884-iki évkönyv szövegének előkészítése.

E működésre a bizottság következő *költségvetést* terjeszti elő:

[1.] Az »Általános Katonai Évkönyv« szerkesztése és kiadására szükséges ny. ívenként 60 forint; 10 ny. ívnyire tehát (300 példány)	600 frt.
[2.] Hadtudományi kiadványok költségére ívenként (rajzokkal sat.-vel) 60 forint, 36 ívre szükséges tehát (400 példány)	2484 frt.
3. Az előadó tiszteletdíja	400 frt.
4. Előre nem látható kis kiadásokra	16 frt.
Összesen	3500 frt.

A bizottság kéri a tekintetes Akadémiát, hogy ez egész összeget rendelkezésére bocsátani méltóztassék és tiszteletteljesen megjegyzi, hogy ez összeg egy része a kiadványokra való előfizetések és a kiadványok elárusítása által meg lesz téritve, más része pedig a kizárólag csakis hadtudományos czélokra fordítható Fesztetits László gróf-féle alapítványnak sok éven át ki nem adott kamatai – évenként 630 forint – által fedeztetik."

A tudománytörténeti jelentőségű okmányt három nap múlva az illetékes osztály is megvitatta. Itt kell megemlíteni, hogy Hollán Ernő az év folyamán megtartott 9 osztályülés és értekezlet egyikén sem vett részt, Kápolnai Pauer István pedig csak a november 12-i 8., és a december 10-i 9. osztályülésen és értekezleten volt jelen.[51]

Az MTA III. osztálya 1883. december 10-i ülésén tárgyalta meg és fogadta el 1884. évi költségvetésének előterjesztését, melynek III. tételeként szerepelt a Hadtudományi Bizottság fentebb már idézett jelentése, munkaterve és költségvetése.[52] Az MTA 1883. december 17-i összes ülése elfogadta az osztályok 1884. évi költségvetését, és a III. osztály 18 700 forintos költségvetésén belül a Hadtudományi Bizottság számára hadtudo-

[51] RAL A III. (Math. és természettudományi) osztály jegyzőkönyvei 1881-1883. (a továbbiakban – oszt. jk.) K 1543.

[52] RAL III. oszt. jk. 1883. december 10. K 1543. 2. o.

mányi munkák kiadására 2500 forint, a Katonai Évkönyv kiadására 600 forint, az előadó tiszteletdíjára 400 forint, összesen 3500 forint megítélését javasolta.[53]

Végül az Akadémia és osztályai 1884. évi kiadásai tekintetében az MTA Igazgató Tanácsának 1884. január 4-i ülése döntött, ám „... A III. osztály részére:...c) A hadtudományi bizottság munkálataira" csupán 2500 forintot határozott meg.[54]

1884 elején tehát, szűkösen bár, de adottak voltak a feltételek a bizottság éves munkatervének reális végrehajtásához, különböző, mostoha körülmények összejátszása eredményeként mégis megtört a fejlődés lendülete. Egy korabeli, Kápolnai Pauer István szerepét kisebbítő, és több vonatkozásban vitatható értékelés szerint: „A hadtudományi bizottság [...] megalakult ugyan, de tevékenységét hosszú időn át nem kezdhette meg. Ugyanis előadója részint betegség, részint más okok miatt a működésében gátolva levén, nemcsak hogy maga munkálkodást ki nem fejthetett, de a bizottságot sem támogathatta ama mozgalom megindításában, melyet az a magyar katonai irodalom felvirágoztatására szükségesnek vélt. – Munkálataiban annál fogva hátra maradt".[55] Egy későbbi vélemény szerint, noha részletesen kidolgozott munkaprogramjának végrehajtásához és működéséhez megvolt a szükséges anyagi fedezet, „... a bizottság éveken át nem fejtett ki semmiféle tevékenységet."[56]

Tény, hogy 1883 és 1886 között a katonai minősítései szerint kiváló képességű Kápolnai Pauer István alezredes előadóként nem tudott kellő időt és szellemi energiát fordítani a bizottság működtetésére,[57] ám a Hadtudományi Bizottság tekintélyes elnökét és tagjait is felelősség terheli azért, hogy a meglévő éves tervek dacára, egyetlen bizottsági ülést sem tartottak és tudományos céljaik megvalósítása érdekében lényegében semmit sem tettek sem 1884-ben, sem 1885-ben.

A Hadtudományi Bizottság működési zavaraira, sajnos, az MTA és a III. osztály vezetése sem figyelt fel, bár annak jelei valószínűleg szóba kerülhettek az osztályüléseken és értekezleteken. Az 1884-ben megtartott kilenc (január 21., február 18., március 17., április 21., május 19., június 23., október 20., november 17., december 15.) osztályülés és értekezlet egyikén sem jelent meg a Hadtudományi Bizottság elnöke és előadója. A hadtudománnyal csupán a február 18-i értekezleten foglalkoztak, amennyiben megállapították, hogy az osztály számára jóváhagyott 16 834 forintos össz-költségvetéséből a „A hadtudományi bizottságra 2500" forint esik. A Hadtudományi Bizottság munkálkodásának problémáit jelzi, hogy Fraknói Vilmos főtitkárnak az MTA 1884. június 8-i, XLIV. Közgyűlésén elhangzott, az Akadémia 1883–84 évi tevékenységéről szóló jelentése em-

---

[53] RAL Öü. jk. 1883. december 17. K 1462. 118. folio.; Ak. Ért. 1883. 7. sz. 160–161. o.

[54] Ak. Ért. 1884. 1. sz. 18. o.

[55] *Rónai Horváth Jenő:* i. m. 4. o.

[56] *Fráter Jánosné:* Hadtörténeti Bizottság (1883–1898 között Hadtudományi Bizottság). A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. A MTA Könyvtárának Kiadványai 70. Budapest, 1974. 241. o.

[57] Minősitvényi táblázat Pauer István tettleges állományú ezredes, és a m. k. 82-ik honvéd-gyalog-dandár ideglenes parancsnokáról. 1870–1889. Hadtörténelmi Levéltár. Tiszti anyakönyvi lapok 32118. .sz. – Nyomasztó magánviszonyai (hosszan tartó betegsége, tetemes adósságának törlesztése) mellett a borsodi 48. honvédzászlóalj parancsnokaként szolgált Miskolcon, egyidejűleg a törzstiszti tanfolyam tanári és helyettes parancsnoki beosztását is ellátta Budapesten. Kiemelkedő szolgálatellátása elismeréseként 1886. május 12-én ezredessé lépett elő, szeptemberben pedig már a nagyszebeni 23. honvéd gyalog féldandár parancsnoka volt.

lítést sem tesz a bizottság működéséről.[58] Némi aktivitására eddig egyetlen utalást sikerült feltárni, mégpedig a bizottság éves tervében szereplő egyik kiadvánnyal kapcsolatban, melynek szerzője, Kápolnai Pauer István, 1884. december 11-én levélben kérte az Akadémia főtitkárától „Az 1809-ik nemesi felkelés" című munkájáért járó tiszteletdíjat és a kiadás költségeit.[59]

A III. osztály 1884. december 15-i értekezlete Szabó József osztálytitkár jelentése alapján vitatta meg az osztály 1884. évben végzett működését, és az 1885. évi költségvetés tervezetét, ám a Hadtudományi Bizottság szóba sem került.[60] Ennek egyik fő oka az volt, hogy Kápolnai Pauer István nem készítette el határidőre a bizottsági előterjesztést a III. osztály számára, és jelentését is csak napokkal később küldte meg, egyenesen az Akadémia elnökségének.

A bizottság 1884. december 21-i évi munkajelentéséből, valamint 1885. évi tervéből és költségvetéséből – melyet a „hadtudományi bizottság elnöke távollétében az előadó Kápolnai Pauer István l. tag" írt alá – kiderülnek a bajok.[61] Az éves beszámoló szerint „a hadtudományi bizottság megíratta és kinyomatja az 1809. évi magyar felkelő seregnek történetét, – összeállíttatta az 1884-ik évre vonatkozó »Katonai Évkönyvet«, – megindított[a] egy »Hadtudományi magyarázó szótár« szerkesztését és elrendelte Clausewitznek »A háborúról« irt remekművének magyarra fordítását...," ám az eddigi kutatások nem tárták fel, hogy mikor döntött erről a bizottság és kiket kért fel a munkák elvégzésére.

A Hadtudományi Bizottság a kezdeti működése során jelentkezett zavarok ellenére lefektette a modern hadtörténelem művelésének alapjait,[62] 1886. április 3-i ülésén pedig újból megállapította „jövőben kifejtendő tevékenységének" céljait és terveit:[63]

„A Hadtudományi Bizottság minden évben egy *Katonai Évkönyvet* kíván kiadni, amely a hadtudományoknak az elmult esztendei fejlődéséről, az egyetemes hadügy, de különösen a magyar hadügy területén bekövetkezett mozgásokról és változásokról áttekinthető képet és bő tájékoztatást nyújt a »magyar ajkú tisztikarnak,« de »a nagyközönségnek is.«" Az első kiadvány az 1887 tavaszán megjelentett, nagy sikerű „Magyar Katonai Évkönyv 1886-ra" volt.[64]

A téli időszak bekövetkeztével nyilvános hadtudományi felolvasásokat javasoltak, hogy felébresszék a nagyközönség érdeklődését a hadtudományok iránt. A témák választását a hadtudományok olyan ágaiból tervezték, amelyek közérdeklődésre tarthattak számot, vagy amelyek megismerését szélesebb körben is kívánatosnak ítélték.

Továbbra is hangsúlyosan szerepelt a tervekben kisebb hadtörténelmi értekezések kiadása, illetve az egyetemes, de különösen a magyar hadművészet fejlődésével, valamint

---

[58] Évkönyv, 1884. 7–16. o.

[59] RAL Főtitkári iktatókönyv 1884. K 1797. 960. sz.

[60] RAL III. oszt. jk. 1884.; február 18-i és december 15-i értekezlet. K 1544.

[61] RAL 994/1884. A Hadtudományi Bizottság jövő évi költségvetését küldi.

[62] Tevékenységének első időszakát (1886–1899) remélhetőleg következő dolgozatunkban mutathatjuk be.

[63] RAL 866/1886.; *Rónai Horváth Jenő:* i. m. 5–7. o

[64] Magyar Katonai Évkönyv 1886-ra. Első évfolyam. Az MTA Hadtudományi Bizottság megbízásából szerk. *Rónai Horváth Jenő.* MTA, Budapest, 1887. 281 o.

a hadtudományok egyéb ágaival foglalkozó jelesebb dolgozatok hadtudományi füzetekben való rendszeres közzététele. Az idegen katonai remekírók műveinek magyar nyelvre való átültetését is elő kívánták segíteni, és ígéretet tettek, hogy a fordíttatás és kiadás a lehető leghamarabb megkezdődik.

A bizottság vállalta, hogy nagyobb művek megjelentetését is elősegíti. Ennek szellemében, az 1887. december 3-i ülés határozata alapján, 1888 márciusában megjelent a *Hadtörténelmi Közlemények* első száma. Az MTA Hadtudományi Bizottsága folyóiratának 1888 és 1897 közötti 10 kötete 48 füzetben, 432 ív terjedelemben látott napvilágot, és értékeit mind a hazai, mind a külföldi katonai és tudományos körök elismeréssel fogadták.[65]

Lépéseket kívántak tenni, hogy az MTA a különböző tudományszakok fejlődését segítő jutalomtételek odaítélésénél a jövőben a hadtudományokat is vegye figyelembe. Gondoskodni kívántak arról is, hogy a meglévő, vagy a jövőben keletkező hadtudományi célú alapítványok felhasználásával, esetleg a bizottság saját költségvetése terhére, pályadíjakat hirdessenek meg; 1888. november 20-án a hadtörténeti pályázatok rendszeres kiírását határozták el.

A szakírói munkásság fellendítésére felszólították a kutatókat a bizottság munkálataiban való részvételre, forrástanulmányok és más munkák készítéséhez és kiadásához ajánlottak támogatást. A bizottság már 1888-tól szorgalmazta a bécsi hadilevéltár magyar hadtörténeti anyagának kiaknázását és egy honvédtiszt kutató odavezénylését. 1890-ben meghirdette a Magyar Hadtörténelmi Könyvtár beindítását azzal a céllal, hogy „a legújabb kor hadjáratait magyar írók által, magyar nyelven leíratván, a magyar tisztikarnak s a magyar közönségnek e hadjáratok megismerhetését és tanulmányozását megkönnyítse." 1891-ben Rónai Horváth Jenő szerkesztésében kiadta Zrínyi Miklós hadtudományi munkáit és megindította a Magyar Hadtörténelmi Könyvtár sorozatot.[66]

A bizottság egy hadtudományi magyarázó szótár kidolgozása érdekében is tett lépéseket, és mivel a honvédelmi minisztériumban már folytak egy ilyen jellegű szótár előmunkálatai, az ügy érdemi elintézésére felterjesztést tervezett a honvédelmi miniszterhez.

Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy az egyes tudományágak iránti érdeklődést a gyűjtemények és múzeumok keltik fel igazán, a bizottság magyar hadi múzeum létesítését is szorgalmazta: 1888. november 20-án született az elhatározás, hogy kezdeményező lépéseket tesznek „az ország fővárosában a Magyar Nemzeti Múzeum új osztályaként, egy Magyar Hadtörténeti Múzeum létesítésére." A Hadtudományi Bizottság 1893-ban az Ezredéves kiállítás előkészítő munkálataiba is bekapcsolódott. Sikeresen vett részt a kiállítás szerves részét képező hadtörténelmi kiállítás tervezésében és megrendezésében.

Hosszan lehetne még sorolni a bizottság a kisebb-nagyobb tetteit, melyeket a hazai hadtudomány és hadtörténelem fejlődése érdekében cselekedett. Mindez azonban, a források feltárása alapján, egy következő tanulmány tárgya lehet.

---

[65] L. részletesen *Ács Tibor:* A Hadtörténelmi Közlemények első száz évéről. A kezdetektől 1898-ig. *HK* 1990. 1. sz. 168–178. o.

[66] Első kötetei: *Szécsi Mór:* Az osztrák–olasz háború 1866-ban. Budapest, 1893.; *Balás György:* Az osztrák–porosz háború 1866-ban. Budapest, 1894.; *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. I. rész. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Budapest, 1895.; II. rész. A mohácsi vésztől a legújabb korig. Budapest, 1897.

MISKOLCZY AMBRUS

PHILIPP GASSERT – DANIEL S. MATTERN: THE HITLER LIBRARY A BIBLIOGRAPHY

Bibliographies and Indexes in World History, Number 52.

(Greenwood Press, Westport, Connenctitut – London, 2001. 567 o.)

Különös játéka a Hitler-kutatásnak, hogy a Führer könyvtáráról csak 2001 végén jelent meg az a bibliográfia, amelynek alapján megmondható, hogy mi maradt meg ebből a legendás könyvanyagból. Legendás, mert a Hitler-mítosz része a sokat olvasó Führer képe, amelyet még a Mein Kamf igyekezett megalapozni. Sajnos a Führer könyveiről nem hagyott ránk olyan kimerítő és részletes jegyzéket, mint lemezeiről. Ami megmaradt Hitler könyvtárából, azt a washingtoni Kongresszusi Könyvtár őrzi, mint a Harmadik Birodalmi Gyűjtemény részét. Bibliográfiája pedig évek hosszú munkája után végre áttekintést ad erről az anyagról, és jól kiegészíti a könyvtári katalógust, amely sajnos nem mindenben felel meg az igényeknek, bár a könyvtár, illetve a Kongresszusi Könyvtár „Ritka Könyv és Különleges Gyűjteményeinek Osztálya" munkatársainak szolgálatkészsége pótolja a hiányosságokat, nem is beszélve arról, hogy külön engedéllyel be lehet jutni a raktárba is, ami nálunk is követendő példa lehetne...

A washingtoni Hitler Könyvtár töredékének tudománytörténeti jelentősége abban rejlik, hogy „lebilincselő bepillantást kínál a Harmadik Birodalom társadalom- és politikatörténetébe" – hangsúlyozzák a kötet szerzői, Philipp Gassert heidelbergi egyetemi tanár és Daniel S. Mattern a washingtoni Német Történeti Intézet főmunkatársa. Ezt jómagam is tapasztaltam, és némileg rejtély is számomra, hogy csupán két hosszabb szaktanulmány készült erről a könyvtárról,[1] és egy kisebb könyv,[2] amely igyekszik egy kicsit „kipárnázni" azt a szellemi sivatagi utazást, amelyet a Führer könyveinek forgatása jelent. Mélyen igaza van a Hitler Könyvtár-bibliográfia szerzőinek: „A Hitler Könyvtár nem tartogat nagy meglepetéseket Hitler világszemléletét illetően, mint egyesek állították. A könyvtár elemzése inkább a nemzeti szocializmus és a Harmadik Birodalom más vonatkozásaira vet fényt." A hivatkozott szerző, aki meglepetésekről írt volna a jegyzetben idézett J. L. Wallach, aki viszont a hivatkozott oldalon csak azon meglepetéséről értekezett, hogy miért nem kutatták a Hitler-kutatók a Hitler Könyvtárat. Egyébként azt vizsgálta, hogy miképpen befolyásolták Hitlert olvasmányai, mely könyvében mit húzott alá, és ugyancsak Wallach hangsúlyozza, hogy csak feltételezésekbe bocsátkozhat, hiszen az aláhúzott részeket gondosan össze kellene hasonlítani Hitler megnyilatkozásaival. Csakhogy ennek – tegyük hozzá – nincsenek meg a feltételei, hiszen még a Mein Kampf kritikai kiadása is várat magára, bár „a nagy" műről már készült egy kitűnő monográfia. A meglepetéseket – azt hiszem – egy-egy új szempontot felvető monográfia jelenti, amelyek kiemelkednek a hitlerológia szürkeségéből. Ilyen például H. Strohm elemzése a

[1] *Reginald H. Phelps:* Die Hitler-Bibliothek. *Deutsche Rundschau,* 1954 szept. 923–931. o.; *Jehuda L. Wallach:* Adolf Hitlers Privatbibliothek. *Zeitgeschichte*, 1992. 1/2. sz. 29–50. o.

[2] *Miskolczy Ambrus:* „A Führer olvas". Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest, 2000. Ezt a munkát háromhónapos Fulbright ösztöndíjam közepe felé kezdtem készíteni, miután elhatároztam, hogy munkatervemtől kissé eltérek.

gnózis és a nemzeti szocializmus összefüggéseiről,[3] C. C. Mann munkája Hitler kényszerképzetes hadviseléséről önmaga, a zsidók és a világ ellen,[4] illetve L. Birken műve a felvilágosodás egyes elemeinek a nácizmusban fellelhető elemeiről.[5] Nagy meglepetés volt, amikor megtudtuk, hogy Hitler és Wittgenstein nemcsak ismerték egymást, de a Führer nem is feledkezett meg egykori iskolatársáról, nyilvános beszédben is utalt a filozófusra, aki már Sztálinnak kémkedett.[6] Vagy gondoljunk a Magyarországról elkerült – nyilván elüldözött – Rosenbaum több mint egyszerűen szellemes kritikájára a Hitler-megjelenítésekről és magyarázatokról.[7] Nem véletlen, hogy John Lukacs könyvei oly nagy sikert arattak nálunk. Még sorolhatnánk, ha követni tudnánk az évről évre gyarapodó irodalmat.

A Hitler Könyvtár bibliográfiájának szerzői szerint a könyvek elsősorban a korabeli német Hitler-imádatot tükrözik. Így jobban megérthető Hitler politikai és társadalmi szerepe, valamint a németek és Hitler cinkossága. A könyvtár szépen dokumentálja Hitler és Wagner leszármazottainak kapcsolatát. (Igaz ezt nem is titkolták, Winifred Wagner, a bayreuthi ház asszonya a 60-as években nevetve mesélte el a tv-ben, hogy számukra, magánbeszélgetésben a szó: USA nem jelentett mást, mint Unser seliger Adolf. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a Wagner családban akadt harcos antifasiszta leszármazott is.)

A Hitler Könyvtár jelentős része az obersalzbergi Berghofból származik, ugyanakkor a berlini Birodalmi Kancelláriából is kerültek ide könyvek, valamint a Pártirodából (Parteikanzlei) – a könyvekben található pecsétek alapján. Hitler könyveit előszeretettel hordták el az emlékgyűjtők. Így jutott a Brown Egyetem könyvtárába a birodalmi kancellária romjai közül néhány könyv, amelyeket bibliográfiánk szintén bemutat. De még Szovjetunióban is lehetnek Hitler könyvei közül. A Kongresszusi Könyvtár dokumentumai szerint a Hitler Könyvtár könyveit egy berchtesgadeni sóbányában találták, onnan Münchenbe szállították, majd Washingtonba. Az amerikai hatóságok ugyanis módszeresen gyűjtötték a náci irodalmat. A bibliográfia két szerzője gondosan elmondja a Hitler Könyvtár útját. De úgy tűnik, a források elég hozzávetőleges képet adnak, miközben valamiféle keleti rendetlenség is jellemezte az egész tranzakciót. Münchenben egy amerikai hivatalnok 3000 kötetre becsülte azt a könyvanyagot, amely Hitler könyveit is tartalmazta. Ezt az anyagot átválogatták, azon köteteket, amelyekről úgy vélték, hogy nem a Führer könyvtárából valók, félre tették, és nyilván akadtak önkéntes válogatók is, mert az állományt megdézsmálták és a fele sem maradt meg a Berghofba mentett könyvegyüttesnek. (A Reichskanzleiból egy amerikai katona vitte el a Führernek írt szerelmes leveleket.[8])

Pontos adatunk nincs arra, hogy hány könyve lehetett a Führernek. A bibliográfia szerzői sem próbálják megbecsülni, talán reménytelen vállalkozás is lenne. De üssük föl

---

[3] *Harald Strohm:* Die Gnosis und der Nationalsozialismus. Frankfurt am Main, 1997. 275. o.

[4] *Cuthbert Carson Mann:* Hitler's Three Struggles. Chicago. 1995.; Ism. *Miskolczy Ambrus:* „Hitler három harca". *Holmi*, 1998. 4.sz. 599–602. o.

[5] *Lawrence Birken:* Hitler as Philosophe. Westport – London, 1995.; Ism. *Miskolczy Ambrus:* Hitlerről másként. *Rubicon*, 1999. 1–2. sz. 62–63. o.

[6] *Kimberley Cornish:* The Jew of Linz. Wittgenstein, Hitler and their Secret Battle for the Mind. London, 1998.

[7] *Ron Rosenbaum:* Explaining Hitler. The Search for the Origins of his Evil. London, 1998.

[8] *Helmut Ulshöfer:* Liebesbriefe an Adolf Hitler – Briefe in den Tod. Frankfurt a. Main, 1994.

a „Hitler Könyvtár" egyik albumát! A Hitler-Jugend vezetője, Baldur von Schirach így kelt vezére védelmére „a magánkedvteléseiről elterjedt pletykák és hazugságok" ellenében: „Nagy örömet jelent számára könyvtára, amely mintegy 6000 kötetből áll, amelyeket nemcsak átlapozott, hanem el is olvasott. E könyvtár legnagyobb része építészeti és történeti művekből áll."[9] Sokra nem megyünk ezzel a becsléssel, azért mégis eligazít, mert ha az ifjúsági vezér igazodott a korabeli közvélemény várakozásaihoz, akkor 6000 könyv már méltó egy kezdő Führerhez, ennek a tízszerese pedig már a megváltást véghez vivő vezért illette – volna. A jelen bibliográfia szerzői a müncheni állami fölevéltárban megtalálták azokat a terveket, amelyeknek alapján a 61 000 kötet tárolására alkalmas raktárat építettek volna a Berghofhoz.

A bibliográfia szerzői a korabeli fotók alapján jelzik, hogy a Führer milyen könyveket tett ki a „kirakatba", mármint az üveges szekrényekbe, hadd lássák, mi mindene van neki, mert azzal csak messzemenően egyetérthetünk a bevezetővel, hogy a könyv státusszimbólum volt számára. Ugyanakkor ez a jellemzés is árnyalható. Mert másként nézett ki a Birodalmi Kancellária és másként a Berghof. A munkahelyen mintegy ezer könyve lehetett. Nem hivalkodott velük.

De lépjünk csak be a monstrum-épületbe, és induljunk el dolgozószobája felé, méghozzá egyik magyar csodálójával, aki mint valami beavatási szertartás állomását, úgy írja le az oda vezető utat, miközben inkább csak egy visszataszító, hatalomittas újgazdag nagyzási hóbortjának lehetünk tanúi:

„Az épület szívét a Führernek kertre néző hatalmas dolgozó szobája alkotja. A főbejárattól számítva több mint háromszáz métert kell a látogatónak megtenni a mozaiktól, márványtól csillogó termeken keresztül, míg a német nép vezérének színe elé kerülhet. Az új kancellári palota szépsége és ünnepiessége a Führer dolgozószobájában éri el a csúcspontját. Aki a palota külső, dísznélküli homlokzatát látja, el sem tudja képzelni, hogy milyen férfias pompát árasztanak a belső termek. Itt nyilatkozik meg legtökéletesebben Hitler Adolf művészi ízlése, gazdag képzelete és az a ritka érzéke, amely összhangba tudja hozni a régi gobelinek és festmények szépségét a mai német esztétikai ízlést dicsérő alkotásokkal. Ha a termek belső építészeti kiképzését, a bútorokat, a bronz- és üvegkristály lámpákat nézzük, fel fog tűnni az arányosságra való törekvés és annak a művészi esetlegességnek, vagy egyéni szeszélyből föllazított vonalritmusnak kerülése, amely például a barokk, de különösen a rokokó belső építészetét annyi kedves bájjal ruházta fel. Itt a vonalak simán, szinte mértani pontossággal, a fegyelmezett rend érzetét keltve futnak. Hogy ennek ellenére nem válnak fárasztóvá és sablonossá, hanem új és új élményeket biztosítanak, azt a különböző anyagok szépsége teszi lehetővé. Németország márvány- és kőbányáinak legszebb erezetű és színű lapjai borítják a falakat, a padlózatot és csillogásuk vetekedik a meleg tónusú üveg és arany mozaikok tüzével. A bútorok fája, a berakások artisztikus ornamentikája, a huzatok előkelő mintázata és színeik pasztell tónusa éppen úgy az összhatás szépségét fokozzák, mint a falfestmények, gobelinek, képek, szobrok és a nemes vonalú vázák. Esti megvilágításban a tiszteletet parancsoló termek sora különösen megkapó látványt nyújt. Speer mesterien tudta kihasználni a rejtett fények hatását a csillárok, kandeláberek és falikarok pompázó fényerejével.

[9] Hitler wie ihn keiner kennt. 100 Bild-Dokumente aus dem Leben des Führers. Szerk. *Heinrich Hoffmann.* Előszó *Baldur von Schirach.* Berlin, é. n. XIV. o.

Mindez a nemes szépség a Führer kazettás mennyezetű, fényesre csiszolt, barnásvörös márványborítású dolgozószobájában éri el teljességét. A terem már méreteivel is lenyűgöző: 15 méter széles, 27 méter hosszú és 10 méter magas. Az ajtók fölött aranyozott pajzsok és a birodalom felségjelvénye, a horogkeresztet tartó sas díszelegnek. Hermann Kaspar professzor tervezte a hatalmas íróasztal antik motívumú intarziáit. Rajta néhány könyv, írófelszerelés, telefon és egy vázában virág van elhelyezve.

Kíváncsian nézegettem a Führer íróasztalát, ahonnan a birodalmat irányítja és országok, világrészek szédítő távlatában határozza el cselekedeteit. Különösen arra voltam kíváncsi, hogy milyen könyveket olvashat az íróasztalánál? Nem tagadom, a könyvek csalódást okoztak, mint ahogy mindazokban csalódást keltettek volna, akik romantikusan képzelik el a népek vezéreinek életét. Azok a könyvek, amelyek ottlétemkor a Führer íróasztalán pihentek, törvények, szabályok és különböző organizációknak felépítését tartalmazták. Bizonyos sajnálatot éreztem és még inkább érthetővé vált előttem, hogy miért keresi fel a Führer olyan gyakran a műtermeket és mélyed bele a szépség forrásába: a művészetbe.

Az íróasztal mögött, a fal mellett, régi órát tartó komód, fölötte egy barokk-korbeli gobelin töri meg a márványfal ragyogását. Szemben az íróasztallal, a terem másik végén, nyitott kandalló fölött Bismarck kancellár képe látható, míg a kandalló körül, a kerek, alacsony asztal mellett kék- és sárgahuzatú karszékek és ülőbútorok állnak. Ide szokta leültetni a Führer látogatóit és itt zajlanak le azok a nagyjelentőségű politikai megbeszélések, amelyek népek millióinak sorsát döntik el.

A hatalmas ablakok előtt, márványasztalon, üveg alatt régi óra, két karoslámpa és virág van elhelyezve. A szoba berendezését a Führer kedvenc régi képei, hatalmas földgömb, lámpák, az egész termet beborító szőnyeg, valamint a földre helyezett nagy színes virágtartó vázákban tündöklő virágok teszik megkapó szépségűvé. A dolgozószoba éppen úgy visszatükröztetője Hitler Adolf egyéniségének, mint ahogy a pápai lakosztályok, vagy Napóleon termei is a nagy uralkodók egyéniségét árasztják. Ezek a termek a művészet nyelvén értők számára sokkal őszintébben és igazabban tárják fel az építtetők jellemvonásait, mint a portrék, vagy fényképek."[10]

Úgy tűnik, Hitler éreztetni akarta, hogy a munkahelyen nincs ideje könyveket olvasni, az olvasás helye a Berghof. Az üvegezett könyvszekrények polcairól a Brockhaus ma is megtalálható Washingtonban, a Meyers Lexikon elveszett. Viszont azon könyveket, amelyek közül jó néhányat ma mi is forgathatunk, eltette a vizsgáló szemek elől.

A Hitler Könyvtár bibliográfiája 1162 könyvet ír le, amelyek a Kongresszusi Könyvtárban találhatók. Ezek Hitler könyvei voltak. A Brown Egyetem könyvtárából 81 Hitlerhez tartozó könyvről kapunk leírást. Emellett a Kongresszusi Könyvtár Harmadik Birodalom Gyűjteményének 309 könyvét írják le, amelyek különböző ismert és ismeretlen náci vezetők tulajdonát képezték. Így például Hans Frank, Goebbels, Hess, Rosenberg, Göring mintegy 10-10 könyve, továbbá Göringné 64 könyve. Ismeretlen eredetű 114. Kötetünk végül közli a Hoover Intézetben található jegyzéket a Birodalmi Kancellária könyveiről. A kötet címe tehát némileg megtévesztő, mert összesen 1669 könyvről ad leírást, a Harmadik Birodalom Gyűjtemény egészének könyveiről és nemcsak a Hitleréiről.

[10] *Balás-Piry László:* Hitler művészei. Budapest, 1942. 63. o.

A Hitler Könyvtár bibliográfiájának bevezetője kiemelten foglalkozik Hitlernek a könyvekhez való viszonyáról. A két szerző nem ad hitelt Werner Maser azon állításának, mely szerint a Führer még a háború alatt is sokat olvasott volna, olyannyira, hogy orvosa szerint még megfáradtan is át tudta magát rágni egy nap alatt egy egész vaskos könyvön. Úgy vélik, hogy a gyermekkori barát, August Kubizek is „talán egy kis túlzással" emlékezett: „Adolfot nem tudom könyvek nélkül elképzelni". Hosszan idéznek tőle, hogy menynyire szerette a könyveket, mert „könyvek voltak a mindene". Imádta a nagy könyvtárakat. Mint a bibliográfia szerzői hangsúlyozzák, Hitler az embereket is könyveik után ítélte meg.

Érdekes, hogy a két szerző többet idéz Kubizektől, mint magától Hitlertől, akinek „jellegzetes eklektikus" olvasási stílusáról írnak. A Mein Kamfból csak azt a részt idézik, amelyben az „emlékező" Führer beszámol arról, miként tanulmányozta apja háborús könyveit; utalnak arra, hogy nem lehet pontosan tudni, mi mindent olvasott Bécsben, bár az a megállapítása, hogy sokat tanult, „többé-kevésbé pontos;" majd idézik a következőket: „Állandóan és alaposan olvastam. Munka utáni szabad időmet egészében tanulmányaimnak szenteltem. Néhány év alatt megteremtettem tudásom alapjait, amelyekből ma is élek." A bibliográfia szerzői számára a kritikus kérdés nem az, hogy elolvasta-e az *Isteni Színjáték*ot, a *Faust*ot vagy a *Tell Vilmos*t. „Az az érdekes, hogy Hitler, ez a fanatikus autodidakta miként olvasott". Ennek jellemzésére Kubizeket idézik, aki szerint barátját nem lehetett félbeszakítani, ha olvasott, olyannyira „halálosan komoly ügy" volt számára az olvasás, hogy aztán hosszadalmasan beszámoljon olvasmányáról, nem is figyelve arra, hogy figyelnek rá vagy sem. Viszont az is érdekes, hogy a bibliográfia szerzői miért nem idéznek erre a Mein Kamf idevágó részeit, mert talán ezek azon ritka önvallomásokhoz tartoznak, amelyek őszinték:

„Természetesen mást értek »olvasás« alatt, mint a mi ún. »intelligenciánk« nagy átlaga. Ismerek embereket, akik végtelenül sokat »olvasnak«, könyvről könyvre és betűről betűre haladnak, és mégsem tudnám őket »olvasott«-nak minősíteni. Persze »tudásuk« óriási, csakhogy agyuk nem képes ezt a felvett anyagot feldolgozni és rendszerezni. Hiányzik belőlük a művészet, hogy a könyvben elkülönítsék az értékest az értéktelentől, azt, amit mindig fejben kell tartani és amit, ha lehet, egyáltalán nem is kell látni, mindenesetre nem cipelni céltalan ballasztként. Az olvasás sem öncél, hanem célnak alárendelt eszköz. Elsősorban abban kell segítenie, hogy kiteljen az a keret, amelyet kinekkinek a tehetsége és képessége nyújt, azon belül eszközt és építőanyagot jelent, amelyre az egyes embernek élethivatásához szüksége van, függetlenül attól, hogy egyszerű kenyérkeresetről, vagy pedig magasabb rendeltetésről van szó; másodsorban pedig általános világképet kell közvetítenie. Mindkét esetben azonban arra van szükség, hogy annak a tartalmát, amit valamikor olvastunk, ne a könyv felépítésének megfelelően adjuk tovább, vagy abban a sorrendben, ahogy emlékezetünk felidézi a könyveket, hanem úgy kell beilleszteni, mint egy mozaikkockát az általános világkép neki kijáró helyére, és éppen így segít, hogy ez a kép az olvasó fejében kialakuljon. Egyébként a betanult anyagból zavaros összevisszaság keletkezik, amely egyrészt értéktelen, másrészt a boldogtalan olvasót beképzeltté teszi. Végül egész komolyan »művelt«-nek hiszi magát, azt hiszi, ért valamit az életből, és vannak ismeretei, miközben e »műveltségének« gyarapodása valójában egyre inkább elidegeníti a világtól, mígnem szanatóriumba kerül, vagy politikus lesz egy »parlamentben«."[11]

[11] *Adolf Hitler:* Mein Kampf. München, 1941. 36–37. o.

Hitler, mint ez a megnyilatkozása is jelzi, az értelmiségieket megvetette, de megvetése mögött könnyű fölfedezni az önértékelés zavarát s a kényszeres versengést. És olvasási szokásaiban átvett néhány értelmiségi külsőséget. Például azt, hogy a könyvek olvasását hátulról kezdte.[12] Nota bene: Schopenhauer *Parerga*ja és a Mein Kamf ezen passzusai között van valami kísérteties párhuzam. Amikor nagy filozófus például arról írt, hogy: „Ha olvasunk, más gondolkodik helyettünk: mi csak megismételjük az ő mentális folyamatát." Így aztán sok művelt ember „hülyére olvassa magát". A fontos könyvet pedig kétszer kell elolvasni, hiszen „az elejét akkor értjük meg jobban, ha ismerjük".[13]

Az olvasás teremtő párbeszéd. Hitler számára természetesen nem az. Nem igaz, hogy – mint a Mein Kamfban írta – már Bécsben kialakult volna benne az a „világkép és világnézet, amely akkori cselekvésem gránit alapzata lett".[14] Talán még monomániája sem szilárdulhatott meg, párbeszédre való képtelensége viszont már igen, ha csak félig igaz, amit a landsbergi börtönben papírra vetett: „Soha sem képes egy ilyen ember »tudásának« összevisszaságából kiemelni azt, amire a pillanatnyi követelmények szerint szüksége volna, mert szellemi ballasztja nem az élet vonalai mentén rendeződött, hanem abban a sorrendben, ahogy a könyveket olvasta és azok tartalma a fejében elhelyezkedik. Ha őt a sors a mindennapi élet kihívásaival az olvasott dolgok helyes alkalmazására kényszerítené, akkor neki még a könyvet és az oldalszámot is meg kellene említenie, mivel a szerencsétlen alak különben soha sem találná meg, ami helyes. De mivel a sors ezt nem teszi, ha a nagyokosok a kritikus pillanatokban mindig a legnagyobb zavarba kerülnek, kétségbeesetten próbálnak hasonló helyzetekhez igazodni, és halálos biztonsággal alkalmazzák természetesen a hamis receptet.

Ha ez nem így lenne, nem lehetne megérteni a magas helyeket elfoglaló tudós kormányzati hőseink politikai teljesítményeit, különben patologikus alkat helyett alávaló galádságra kell gondolnunk.

Aki azonban a helyes olvasás művészetével rendelkezik, az könyv, folyóirat vagy brosúra tanulmányozásakor azonnal érzi, mire kell figyelnie, ami véleménye szerint tartós rögzítésre alkalmas, mert vagy célszerű vagy pedig általában érdemes tudni. Ahogy az ilyen módon nyert ismeret jelentőségének megfelelően betagolódik a már valamiképpen mindig is meglévő képbe, amelyet a képzelet erről vagy amarról a dologról alkotott, ez az ismeret vagy javító vagy kiegészítő módon fog hatni, tehát ennek a képnek vagy a helyességét vagy a világosságát fokozza. Ha mármost az élet hirtelen valami kérdést vet fel, hogy azt meg kell vizsgálni, vagy meg kell válaszolni, akkor az ilyen fajta olvasásnál az emlékezet rögtön a már meglévő szemléleti képet idézi fel, és belőle az évtizedek alatt összegyűjtött egyes – e kérdésre vonatkozó – adalékokat veszi elő, az értelem elé terjeszti, hogy megvizsgálja és újra értékelje, amíg a kérdést nem tisztázza vagy nem válaszolja meg. Csak így van az olvasásnak értelme és célja."[15]

A Mein Kamf írójának már van olvasási technikája, és ez nem is változott. 1942 márciusában arról fecsegett asztaltársaságának, hogy „mindig először a könyv végét nézi

[12] *Percy Ernst Schramm:* Hitler: The Man and the Military Leader.Chicago, 1971. 73. o.

[13] *Arthur Schopenhauer:* Parerga und Paralipomena. Arthur Schopenhauers sämtliche Werke in zwölf Bänden. XI. Szerk. *Rudolf Steiner*. Stuttgart, é. n. 233., 241. o.

[14] *Adolf Hitler:* Mein Kampf. München, 1941. 21. o.

[15] Uo. 37–38. o.

meg, majd a közepén olvas bele néhány helyen, és csak ha pozitív benyomásra tett szert, dolgozza fel az egész könyvet".[16] Ennek – szerencsére – biztos nyomai maradtak. Az olvasó Führernek megvolt az a jó szokása, hogy gyakran megjelölte ceruzájával, amit fontosnak tartott, és olykor egy-két szót is odavetett. Könyvei így azt is dokumentálják, hogy miként is alakult az olvasás imént említett célja és értelme. Bár ezt könyvek nélkül is tudjuk. Ismereteivel, olvasottságával, a könyvekről szóló fejtegetéseivel hatni akart. De hogyan hatott? Hjalmar Schacht, aki 1934-től 1937-ig birodalmi gazdasági miniszterként tevékenykedett, a nürnbergi perben úgy nyilatkozott, hogy Hitler „végtelenül sokat olvasott, nagy tudást halmozott fel, és ezekkel az ismeretekkel vitában és előadásban virtuóz módon zsonglőrködött."[17] A bibliográfia szerzői szerint Hitler bámulatba ejtette az embereket Bécsben szerzett ismereteivel – és tette ezt még évtizedekkel később. Ez megvallom engem is bámulatba ejt – némileg. Mert azt értem, hogy Schachtnak érdekében állt a nagyotmondás; végül is el kellett fogadtatni a világgal, hogy miért szolgáltak ki egy ilyen alakot. Viszont a bibliográfia szerzőinél inkább elírás lehet, az előszó valamiféle korábbi változatából megmaradt leegyszerűsítő kitétel, annál is inkább, mert a jegyzetben Brigitte Hamann ismert művére hivatkoznak, de ott éppen arról van szó, hogy a majdani Führer miként élte a hajléktalanok életét.[18]

Ez a tollhiba vagy nyelvbotlás a hitlerológia egyik érdekes tünete. Még azok is, akik mélyen elítélik Hitlert, találnak benne valami rendkívüli pozitívumot. Rosenbaum hoz rá néhány példát, amelyek közül meglepő az, hogy Bullock, az egyik első ezeroldalas Hitler-monográfia szerzője, aki klasszika filológusként indult, valamiféle antik nagyságot is fedezett fel a Führerben,[19] akit François Furet fecsegő hajléktalan csavargónak minősített – és miután elmarasztalta Joachim Fest hatalmas, ezeroldalas monográfiáját, hogy nem ad „új kulcsot" Hitlerhez, a csavargót zseniális szónoknak és zseniális agitátornak minősítette.[20] A kiváló francia történész feltehetően nem tanulmányozta a „zseniális szónok" beszédeit, mert azok azért jelzik a zsenialitás határait. Az asztali beszélgetéseket már ismerhette Furet, mert azokat franciául előbb adták ki, mint németül.

De milyen is volt Hitler kultúrája és kulturáltsága. H. Trevor-Roper szerint „triviális, sületlen és undorító".[21] Ezt a Hitler Könyvtár maradéka is érzékelteti. Alighanem az egésze is ezt tenné. Eredendően újat nem tudunk meg belőle, csak kiegészíti, amit magáról mondott és írt. Igaz, alig találunk klasszikus szerzőtől valamit egy-két kivételtől eltekintve, mint Kleist vagy Fichte. Goethe, Schopenhauer, Schiller, Nietzsche hiányoznak, márpedig azokra olykor még hivatkozott, miközben az igazi vezérlő szellem Wagner volt, pontosabban a wagneri zene. Ez némileg Hitler „zsenialitását" dicséri, mert így stílusát nem lehetett összehasonlítani a klasszikusok stílusával. Sajnos ezt egyik legnagyobb költőnk azért megtette, bár okosan elhallgatta, hogy miket is mondott a Führer, mégis szomorú szemiotikai példa (következik) arra, hogy a jelentő és a jelentett milyen végzetesen el tudnak szakadni egymástól:

---

[16] *Henry Picker:* Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942. Stuttgart, 1963. 200. o.

[17] *Werner Maser:* Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit. München, Bechte, 1989. 199. o.

[18] *Brigitte Hamann:* Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators. München, 1996. 226–227. o.

[19] *Rosenbaum:* i. m. 88. o.

[20] *François Furet:* Un itinéraire intellectuel. Paris, 1999. 222–228. o.

[21] Hitler's Table Talk, 1941–44. Szerk. *H. R. Trevor-Roper.* London, 1953. XXIII. o.

„Ember és államfő, aki minden porcikájában érzi az üllő vagy kalapács goethei parancsát. Művész, aki a sorssal birkózik, amikor beszél."[22]

A Hitler Könyvtár alapján nemcsak a Hitler-mítoszt ismerhetjük meg közelebbről. Pontosabban annak azt a mozzanatát, mely szerint Hitler még művelt ember is lett volna. Igaz, ezt így csak a mítosz-éltetői híresztelték. Még maga Hitler sem állított ilyesmit. Megismerhetjük Hitler olvasási szokásait is, éppen annak alapján, hogy melyik műben mit húzott alá, mit jelölt a lapszélen és olykor mit írt oda. Goebbels, úgy látszik, megint csak lódított egy kicsit, amikor „A Führer és a művészetek" című írásában arról elmélkedett, hogy Hitler „a dilettantizmus esküdt ellensége, és ama büszke nézetnek hódol, hogy kifizetődőbb a jót és a nagyot tízszer elolvasni, megnézni vagy meghallgatni, mint tízszer valami átlagos vagy átlagon aluli árut".[23] Jó nincs, de a rosszat olykor alaposan megrágta, ha a rágódás jele a könyvbe firkálás. Kérdés, hogy minden bejegyzés és aláhúzás a Führertől származik-e vagy sem?

A bibliográfia bevezető tanulmányának szerzőit is foglalkoztatja ez a kérdés, vagy legalábbis olykor így tesznek, máskor pedig gondosan megkerülik. A bosszantó – ha szabad élni ezzel a kifejezéssel – az, hogy idejük lett volna alaposan mérlegelni, mert azért Hitler kézírása általában finom kézre vall, bár elképzelhető, ha feldúlt volt, akkor keményebben megnyomta az irónt. A bibliográfia szerzői olykor kétségbe vonják, hogy ebbe vagy abba a munkába maga Hitler írt volna bele, mint azt az eddigi szakirodalomból is megtudhatjuk. Megvallom, én azért kerestem fel a Hitler Könyvtárat, mert kíváncsi voltam Ernst Jünger dedikációjára, látni akartam mégis mit írt ez a minden hisztériája ellen izgalmas író, aki aztán még Hitlert, azaz – ahogyan ő egyik regényében aposztrofálta – Kniebolót is megtagadta. A bibliográfia szerzői Jünger dedikált könyvét arra hozzák fel példaként, hogy kivételképpen a jobb porosz körökből is akadt, aki elfogadta Hitlert. A kérdéses mű leírásakor jelzi is a bibliográfia, hogy „Marginalia". Érdemes lett volna jelezni, hogy milyen jellemző az a kérdőjel, amelyet – hogy magát az ajánlást idézzük – a „nemzeti Vezér" a következő részhez fűzött: „Egy anya sohasem fogja megérteni, ami ma itt velünk történik. És én sem szeretném, ha olyan hősies anyám lenne, amilyet a drámaírók darabjaikban felléptetnek, és akik elfogadják, hogy fiuk egy eszme áldozatává válik. Ezt elfogadhatja az apa, de az anya számára felfoghatatlan."[24] Hitler emberi kapcsolatteremtő képességének – sokat emlegetett – hiányát is jelzi ez a kérdőjel. Vagy inkább érzelmi kiürülését. Hiszen anyja, miután több gyermekét is elvesztette, valósággal bálványozta őt. És ő is anyját. A korabeli sajtóban is közölt verse épp erről szól: mi lesz, ha meghal az anyja. Amikor ez bekövetkezett, az orvos nem látott még olyan szerencsétlennek embert, mint a gyászoló fiút. Olyan megrázkódtatás volt számára, hogy van, aki egyenesen úgy értelmezi tevékenységét, mint a világon való bosszúállást anyja szenvedéseiért.[25] Az ilyen pszichologizáló magyarázat szerint Hitler az anyja halála után megkeményedett, vagy inkább kiürült, és érzéketlenné vált, kiváltképp érzéketlenné épp az anyákat és gyermekeiket összefűző kapocs iránt. Amikor a sörpuccs után bíróság elé állították, az utolsó szó jogán azt is hangoztatta, hogy a mozgalom, mármint a náci moz-

[22] *Szabó Lőrinc:* Magyar sors és fehér szarvas. Budapest, 1994. 85. o.

[23] Adolf Hitler Bilder aus dem Leben des Führers. Altona–Bahrenfeld, 1936. 68. o.

[24] *Ernst Jünger:* Feuer und Blut. Ein kleiner Ausschnitt aus einer grossen Schlacht. Magdeburg, 1925. 89. o.

[25] *Rudolph Binion:* Hitler among the Germans. New York, Oxford, Amsterdam, 1976. 35. o.

galom, „akkor sikerült volna félre, ha akárcsak egyetlenegy anya előállt volna, és a következőket mondta volna: Hitler úr, gyermekem élete az ön lelkén szárad. De biztosíthatok mindenkit, egyetlen anya sem jött hozzám" – eleveníti fel az esetet a mozgalom – hűség jegyében fogant – krónikája.[26] És azt is tudjuk, hogy Hitler az Anschluss után anyja orvosát, aki zsidó volt, gondosan futni hagyta.

A bibliográfia szerzői nem időznek el egy-egy mű sajátos történetének legalább rövid bemutatásán. Márpedig olykor nyílott volna erre is alkalom, méghozzá akkor, amikor a szíves ajánlás megtévesztő. Ez Knickerbocker esete. A „tisztelettel"[27] és „legjobb kívánságokkal"[28] szóló szerzői dedikációk Knickerbocker könyveiben egyszerűek és kicsit megtévesztők. Mert írójuk nem tisztelte a Führert, de erről hallgatott, és Goebbels jóakaratát is megnyerte egy ideig.[29] Állítólag „Hindenburg és Hitler után, őt ismerték a legjobban az országban," mert annyira kedvelték cikkeit és könyveit. Amikor azonban beszámolt a „náci forradalom" terrorakcióiról, kiutasították. A Führer feltehetően csalódott, mert a köztük fellángoló gyűlölet „az egyik leghevesebb gyűlölködés a történelemben".[30]

Előfordul, hogy még a bibliográfiai leírásból is marad ki könyv. Ilyen a következő: Richard Walther Darré: *Neuadel aus Blut und Boden.* München, 1937. (Jelzete: CS617. d3. 1937. copy 2)

Wenn wir nicht den Mut haben / werden, alle Fragen des Blutes / bis in ihre letzte Folgerungen / hinein klar und unzweideutig / zu beantworten, wird das Werk / unserer Arbeit im Koloss auf / tönernen Füssen bleiben. / Seinem lieben Baldur Schirach / mit den herzlichsten / Weihnachtswünschen / 1937 R. Walther Darré

E mű első, 1930-as kiadásával a szerző Hitlert is megajándékozta, rövid kis – hűségéről biztosító – ajánlásával, mint az a bibliográfiában is olvasható. (A két könyv a raktárban egymás mellett található. A raktáros nyilván úgy gondolta, egyszerre elég egy is az olvasónak, úgy is eleget olvasott már...)

A Hitler Könyvtár talán legizgalmasabb darabja a Mein Kampf 1930-as kiadása, amelyet utólag bőrbe kötöttek be, mert a lapszélből némileg levágtak, és sajnos a lapszéli megjegyzésekből is egy keveset. A könyvben Hitler exlibrisét is megtaláljuk. A bibliográfiai leírásban jelzik is, hogy vannak benne oldalszéli észrevételek, a könyv eredetét bizonytalannak tarják. Lehet, hogy maga Hitler volt, aki a lapszélre írt. Igaz, mindhárom bejegyzés ductusa más, de tudjuk, Hitler kézírásának is állandóan változott a ductusa. Ráadásul, amikor aláhúzott, olykor a színeket is váltogatta, a barnát a kékkel. Írásszakértőre lenne szükség. De ismét felvetődik a kérdés, ki merne belefirkálni ilyen exlibrises könyvbe, és méghozzá kérdőjeleket is tenni? Például lássuk az elsőt. A nyomtatott szöveg arról szól, hogy az egyes fajok maguk is fajtisztaságra törekednek. Majd a tézist az empíria verifikálja: „A róka mindig róka, a liba liba, a tigris tigris stb., és a különbség

[26] *Philipp Bouhler:* Adolf Hitler, das Werden einer Volksbewegung. Lübeck, 1932. 25. o.

[27] *Hubert Renfro Knickerbocker:* Deutschland so oder so? Berlin, 1932. To Adolf Hitler / with the regards of / H. R. Knickerbocker / Berlin, March, 1932.

[28] *H. R. Knickerbocker:* Kommt Europa wieder hoch? Berlin, 1932. An Herrn Adolf Hitler / mit den besten Wünschen / von H. R. Knickenbocker / Berlin November 1932.

[2929] *William L. Shirer:* Berlin Diary. The Journal of a Foreign Correspondent 1934–1941. New York, 1984. 14. o.

[30] *John Gunther:* Foreword. In: *H. R. Knickerbocker:* Is Tomorrow Hitler's? New York, 1941. XIII–XIV. o.

legfeljebb az egyes példányok erejének, ravaszságának, ügyességének, kitartásának stb. mértékében jelentkezik. De nincs olyan róka, amely a libákkal szemben emberi érzésekkel viseltetne, ahogy nincs macska sem, mely az egér iránt baráti vonzalmat érezne." Az olvasói észrevétel: „Vajon az ember róka?"

Két kérdőjelet látunk a lapszélen amellett a fejtegetés mellett, mely szerint „a zsidó" soha nem volt „saját kultúra birtokában", mindig csak másoktól vett át. Majd, miután a nyomtatott szöveg azt fejtegeti, ha az is a látszat, hogy a zsidó népnél az önfenntartás ösztöne nem kisebb mint más népnél, vagy ha azt a benyomást kelti, hogy szellemiek tekintetében hasonló a többi fajhoz, hiányzik belőle a kultúrnép elengedhetetlen idealizmusa, ceruzával a következő kérdést írta az „olvasó": „és nálunk?" Aztán a lapszélen ama kijelentésnél, hogy a zsidó nép önfeláldozásra való akarata nem megy túl a meztelen önfenntartási ösztönnél, azt olvashatjuk: „Ellenkezőleg!" Végül, nem kevésbé vitatkozó az utolsó bejegyzés: „Megnézni az Őszövetséget!!". Ez ahhoz a kijelentéshez kapcsolódik, amely szerint „a zsidó" vallása nem ismeri a túlvilágot, „árja felfogású vallás" nála elképzelhetetlen.

Ha Hitler tette ezeket a kis észrevételeket, akkor valamiféle belső dialógusnak lehetünk tanúi. A Führer újragondolta eszméit? Részben igen. Láttuk, sajnálkozott a hajdani mű leplezetlen nyíltsága miatt. Különben is: „A politika Hitler számára célszerűség dolga volt. A Mein Kamfot sem tartotta kivételnek, szerinte nagy része nem találó, nem kellett volna olyan korán megírnia, és e megjegyzés miatt feladtam sikertelen kísérleteimet, hogy elolvassam a könyvet" – írja Speer, aki a hitleri megnyilatkozást nyilván hűen adta vissza,[31] ami viszont reá vonatkozik, annak valóságtartalma – enyhén szólva – árnyalható, mert az 1936-os Hitler albumban senki sem idézi annyit a Mein Kamfot, mint ő.[32] Ettől függetlenül Hitler állítólag még egyenesen „szar"-nak nevezte műve egyes részeit.[33] De önrevízióról szó sincs, hiszen úgy vélte, harmincéves korára az ember mindent tud.[34] Legfeljebb némi kételyei támadtak, részletkérdésekben „finomított". Újabb, javított kiadásra – politikai okokból – aligha gondolhatott. Hiszen ha ezt teszi, akkor ez olyan káoszra vall, amely ellen egész életében agitált. Egyébként a kancellár nem egy megnyilatkozását megbánta,[35] de a lényegen nem talált semmi változtatni valót.[36] A külpolitikáról szóló következő – ún. második, valójában harmadik – könyvét már nem is tette közzé. Érezte, ha őszintén elmondja hatalmi célkitűzéseit, fegyvert adna ellenfelei kezébe. És valóban: franciára és angolra a Mein Kamfot már azért fordították le, hogy lássák, kivel van dolguk. Ugyanakkor félrevezető is a nagy mű, mert szerzője szakember-politikusnak jobb volt, mint írónak. Ha kellett, bámulatos fürgeséggel majdnem csiszolt francia diplomatává vedlett át. Amikor például a közelmúltig tevékeny közíró, Bernard de Jouvenel nyugtalankodva tette szóvá neki, hogy a Mein Kamf Franciaországra vonatkozó részeit át kellene írni, a Führer így vágta ki magát: „Ön azt szeretné, hogy könyvemet korrigál-

---

[31] *Albert Speer:* Erinnerungen. Frankfurt am Main – Berlin – Wien, 1969. 136. o.

[32] *Adolf Speer:* Die Bauten, Adolf Hitler Bilder aus dem Leben des Führers. Altona–Bahrenfeld, 1936. 72–84. o.

[33] *Hans-Jürgen Eitner:* Hitler. Das Psychogramm. Frankfurt am Main, Berlin, 1994. 94. o.

[34] Uo. 91. o.

[35] *[Otto Wagener:]* Hitler – Memoirs of a Confident. Ed. *Henry Ashby Turner, Jr.* New Haven – London, 1978. 273. o.

[36] *Joachim Fest:* Hitler.Eine Biographie. Berlin, 1998. 309. o.

jam, mint egy író teszi, aki műve átdolgozott változatát adja ki. Én azonban nem vagyok író: politikus vagyok. A korrekcióra külpolitikámban kerítek sort, amelynek célja a Franciaországgal való megegyezés. Ha sikerül nekem megvalósítani a német-francia közeledést, akkor ez méltó korrekció lesz. Korrekciómat a történelem nagy könyvébe írom be."[37] Ugyanakkor a náci hatóságok bosszúsan forgatták a Mein Kampf francia kiadását és tiltakozni akartak ellene, azon ürüggyel, hogy nem jó a fordítás;[38] valójában nagyon jó volt, talán jobb, mint az angol, és mindenképpen jobb, mint a magyar, amelynek fordítója olykor egy-egy bonyolultabb mondat zátonyára futott vagy ezt elkerülendő, nem fordított le mindent. A román fordítás azért jó, mert a világos franciából készült.

A Hitler Könyvtár a maga valóságában némi választ ad egy kínos kérdésre, éspedig arra, hogy a nácizmus milyen kulturális talajban gyökerezik. Albert Camus *A lázadó ember* című művében szóvá tette értetlenségét, hogy Rosenberg a nürnbergi per folyamán úgy nyilatkozott, nem látta előre, hogy mítosza gyilkossághoz vezet, és ugyancsak Camus úgy vélte, az angol ügyész azon észrevétele, mely szerint a Mein Kamf vezetett a gázkamrához, már a per igazi tárgyát érintette, éspedig a nyugati nihilizmus történelmi felelősségét, de mivel „nem lehet úgy pert rendezni, hogy bejelentik egy egész civilizáció általános bűnösségét," ezért csak „egyes, égre kiáltó tetteket ítéltek el".[39] Igaz, közben Lukács György megírta – egyesek, mint F. Furet szerint – élete legrosszabb könyvét: *Az Ész trónfosztását*,[40] amelynek a maga korában megvolt a maga funkciója. Ez viszont nem győzte meg azokat, akik Hitler diskurzusában felfedezik – mint jeleztük – a felvilágosodás néhány elemének utóéletét vagy úgy vélik Hitler ugyanazt a nyelvet beszélte, mint jó néhány értelmiségi. Igaz, az értelmiségi vélemények nagyon eltérnek egymástól.[41] De azért akadt, aki szerint „A Mein Kamf tragédiája nem az, hogy sok vonatkozásban deviáns mű, hanem az, hogy erősen gyökerezett az európai intellektuális ortodoxiában."[42] Ebből az ortodoxiából a Hitler Könyvtárban nem sokat látni. A polcokon ott díszeleg a náci és protonáci lumpenirodalom egy része, amit Hitler nem olvasott. És ami nem szerepel a bibliográfiában: legalább tucatnyi példány a vakoknak készült Mein Kamfból. Ez jól jellemzi a nácizmus nagy önellentmondását. Betegeknek ez a mű nem való, mert a felsőbbrendű ember nem beteg, nem születhet vaknak, nem is vakulhat meg betegség következtében, viszont ha háborúban veszti el szeme világát, akkor milyen vigaszt jelenthet a háborúba vezető könyv? Ez a könyv mégis a XX. század könyve, mert a legnagyobb példányszámban jelent meg, és még több nyelvre is lefordították. Komoly értelmiségi, Feuchtwanger kivételével talán nem is olvasta. Ő viszont eredményes volt, mert jócskán talált hibát, szerinte a mű 164 000 merénylet a német nyelvtan ellen.[43] Komoly értelmiségi nem dicsérte, és Hitler beszédeinek a tartalmáról is inkább hallgattak, legfeljebb ún. szuggesztivitásáról szóltak, ami ma, a tv korszakában, egyenes érthetetlen.

---

[37] *Grigol Robakidse:* Adolf Hitler von einem fremden Dichter gesehen. Jena, 1939. 44. o.

[38] Library of Congress, Collection of the Manuscript Division, German Captured Documents, Paul Ludwig and Gerdy Troost Papers, Reel 490.

[39] *Albert Camus:* Essais. Ed. *Roger Quilliot, Louis Faucon.* Paris, 1961. 587. o.

[40] *François Furet:* Le passé d'une illusion. Paris, 1995. 152. o.

[41] *Günther Schuldt:* Autoren über Hitler. Bonn, 1993.

[42] *John Carey:* The Intellectuals and the Masses. London, Boston, 1992. 208. o.

[43] *Dietrich Strothmann:* Nationalsozialistische Literaturpolitik. Bonn, 1960. 383. o.

Annál szomorúbb, hogy sokan nem csak egyszerűen sodródtak az árral, hanem politikai lojalitással próbáltak kitűnni, hogy aztán óvatosan kihátráljanak. Hiszen mint Ernst Jünger a második világháború után megvallotta: „Valamely komor állomáson vonatra kell szállni – mint nacionalista vagy bolsevik, mint forradalmár vagy katona, obskúrus szellemek vagy teóriák szolgálatában – a kérdés csak az, hogy meddig akarunk utazni."[44] Jünger természetesen gondosan hallgatott arról, hogy másokat is vonatra raktak – „obskúrus eszmék és teóriák" jegyében. Ezeknek is a tárháza a nagy állomásfőnök könyvtára.

A Hitler Könyvtár bibliográfiája a Hitler-kutatás fontos munkaeszköze, mely kutatáshoz persze lelki erőre még inkább szükség van, mint eszközre. De hát rászánjuk magunkat, mert az üzlet az üzlet, a hitlerológia pedig egyfajta gyorsan megtérülő befektetés.[45] Hitler-jelenség azért nem csak üzlet. Sötét folt Európa lelkiismeretén. A múltnak ez a darabja hatalmas teher, melyet, mint Sziszifusz a sziklát, görgetünk, ahogy tudunk.

[44] *Martin Konitzer:* Ernst Jünger. Frankfurt, New York, 1993. 51. o.

[45] Mentségemre legyen mondva, hogy jómagam csak egy fél évig kínoztam magam, hódolva a korszellemnek, és erre a munkámra volt is némi igény. Az eredmény: „A Führer olvas". Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest, 2000.. = Hitler's Library. Budapest, CEU Press, 2003.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS TÖRTÉNETÉNEK FELDOLGOZÁSÁHOZ

A résztvevők, továbbá a történészek és főleg a hadtörténetírással foglalkozók számára az első világháború története iránti érdeklődés és a vele való foglalkozás jó két évtizeden át, egészen a második világháború kirobbantásáig tartott. Azon persze lehet elmélkedni, hogy ha nem tör ki egy újabb háború, változott, csökkent volna-e a számos országban „nagy háború"-nak nevezett összecsapás iránti érdeklődés, történetének különböző jellegű feldolgozása.

Egészen más a helyzet a második, az elsőnél lényegesen nagyobb világháború történetével. Kezdetének 65., befejeződésének 60. évfordulóján az érdeklődés a résztvevők gyermekeinél, unokáinál, sőt dédunokáinál jelentkezik, és noha változó formában, de él tovább. Erről a valóban világméretű küzdelemről az azóta eltelt évtizedekben öt-, ha nem hatjegyű számot kitevő visszaemlékezés és feldolgozás jelent meg, és ez az áradat napjainkban sem látszik csökkenni.

Imponáló a hazai irodalom mennyisége is. A résztvevők, a túlélők száma egyre csökken, így mind kevesebben maradnak azok, akik akár visszaemlékezve, akár feldolgozva tovább bővíthetik a nagy világégés történetét. Ezért az újabb és legújabb feldolgozások olyanok tolla alól kerülnek ki, akik a gazdag irodalom vagy pedig az ugyancsak óriási levéltári anyag alapján foglalkozhatnak evvel, írhatnak erről a túlzás nélkül „örökzöld"-nek minősülő témáról. Ez egyszerre jelent előnyt és hátrányt. Előnyt annyiban, hogy személyes élmények nem befolyásolják szubjektív irányban mondanivalójukat, legfeljebb a különböző értékű visszaemlékezések. Hátrány viszont számukra, hogy a történések légkörét, hangulatát nem, illetve csak az irodalomból ismerhetik.

A történetírás – és ugyanígy a hadtörténetírás – eredményeinek számbavételekor rögvest szembetűnik a kritika és a viták hiánya. Az is köztudott, hogy a kötelező – és emiatt nem csak pozitív hatású – lektorálás megszűnésének negatív következményei is vannak. Az vitathatatlan tény, hogy a múltbeli lektorálás számtalan esetben ideológiai befolyásolást – is – megvalósított, és azt sem lehet tagadni, hogy a kellő szakmai ismerettel rendelkező lektornak a tárgyi, ténybeli észrevételei hozzájárulhattak a neki véleményezésre átadott munka színvonalának emeléséhez a régi, találó közmondás „több szem többet lát" elve alapján.

Az egyetemeken valamikor azt tanították, és a történetírói gyakorlatban érvényesült is, hogy a feldolgozásban hivatkozni illik a szóban forgó témáról korábban megjelent munkákra, legyenek azok tanulmányok vagy monográfiák. Az ilyen hivatkozás, akár csak említés vagy kritikai ismertetés, része volt a történészi etikának.

Ezzel szemben már egy idő óta kénytelenek vagyunk azt tapasztalni, hogy az ilyen hivatkozás – köznapi nyelven fogalmazva – egyre jobban kiment és kimegy a divatból. Azon lehet vitatkozni, hogy miért nem hajlandó némely szerző másoknak a témáról ilyen vagy olyan formában közzétett eredményeit figyelembe venni, de mivel magyarázhatjuk azt, amikor a szerző a témában megjelent saját korábbi munkájáról vagy munkáiról említést sem tesz? Ilyen esetben a szakemberben, aki azért többé-kevésbé ismeri a hazai iro-

dalmat, hiányérzet támad, és elgondolkozik azon, miért mellőzi – élesebben fogalmazva – hallgatja el a szerző saját korábbi eredményeit. A beavatatlan olvasó viszont jóhiszeműen azt hiheti, hogy az előtte levő munka első feldolgozása a témának.

Mindenképpen szükségesnek tartok szóvá tenni még egy további hiányosságot: nevezetesen a külföldi szakirodalom elégtelen felhasználását, számtalan esetben teljes mellőzését. Ennek okairól – közöttük a szakmai nyelvismeret elégtelen szintjéről – hosszasan lehetne elmélkedni. Az vitathatatlan, hogy a második világháború témakörében kutató és publikáló szerzőknek illenék legalább a különböző külföldi kézikönyvek és összefoglalások, nem kevésbé az iratkiadások témájukra vonatkozó részeit ismerni. Senki sem kívánhatja egyetlen munka kritikátlan idézését, de a külföldi szakirodalom ismerete és felhasználása nélkül egyszerűen lehetetlen kitörni a nem kevés munkában még ma is fellelhető „magyar glóbuszos" szemléletből.

1981-ben látott napvilágot az Akadémia Kiadó gondozásában Dombrády Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944 című könyve. Ez a munka az 1938. március 5-én Darányi miniszterelnök által meghirdetett győri programtól kezdve az 1944. évi német megszállásig, majd a magyar ipar berendezései egy részének Németországba szállításáig terjedően tárgyalja a magyar ipar mozgósítását, majd a háború szolgálatába állítását, külön kitérve a háborús kiadások fedezésének módjára. A monográfia szerzőjének érdeme, hogy gazdag – bár nem teljes – levéltári anyagot használt. Ugyanakkor hiányossága a munkának, hogy még a hazai irodalmat sem vette teljes egészében figyelembe, a külföldi szakirodalmat pedig egyáltalán nem. Más jellegű hiányosság, hogy például a gyalogsági fegyverek gyártását ismertetve több fegyver egyszerűen kimaradt vizsgálódásai köréből.

2003-ban, tehát 22 év elteltével jelent meg, ezúttal a Petit Real Könyvkiadónál Dombrádynak egy újabb munkája: A magyar hadigazdaság a második világháború idején címmel. Ez az 1981. évinek voltaképpen javított és bővített kiadása, jóllehet ezt a szerző sehol sem tünteti fel. Nem kevésbé sajnálatos, hogy szemben az 1981. évivel, ahol a jegyzetek az oldalak alján találhatók, itt az egyes fejezetek után kaptak helyet, ami a könyv olvasását is erősen megnehezíti.

Végigolvasva ezt a könyvet, az olvasó kénytelen megállapítani, hogy a szerző egyéni módon értelmezi a „hadigazdaság" fogalmát. Sajnos, meg sem mondja, mit is ért voltaképpen a hadigazdaságon: így aztán csak találgatni lehet, hogy miért éppen azokat a kérdéseket választotta ki, amikről ír, és miért hagyta el azokat, amiket nem találunk könyvében.

1942-ben, a második világháború „félidejében" jelent meg Budapesten székelyi Nyíri László Hadtudományi enciklopédia című könyve. Ebben „hadigazdaság" szó nincsen, illetve helyette a szerző a „hadigazdálkodás" kifejezést használja.[1]

A nem túlságosan szép stílusban megírt szöveg szerint: „Hadigazdálkodás alatt értjük a kormányok arra irányuló törekvését, hogy a hadianyagokhoz szükséges nyersanyagokat és más egyéb szükségleteket a háború esetén beálló határzárakra való tekintettel, a várható nehezebb viszonyok szem előtt tartása mellett, gazdaságosan tároltassa, illetve annak fogyasztását irányítsa. A nyersanyagok legnagyobb része tengeren túlról való és így a normá-

[1] *Nyíri László, székelyi:* Hadtudományi enciklopédia. Budapest, a kiadó és a nyomda feltüntetése nélkül, 1942. A hadigazdálkodás a 70. s a köv. o.

lis kereskedelmi úton való beszerzése elé könnyen akadályok gördülhetnek. A hadigazdálkodáshoz tartoznak még azok az intézkedések is, amelyekkel az indokolatlan áremeléseket meggátolják, továbbá az élelmiszerszükségletek fogyasztását szabályozzák..."

Nyíri a továbbiakban foglalkozik a hadianyaggyártáshoz szükséges nyersanyagok forgalmának korlátozásával, majd így folytatja: „A másik hatalmas eszköz, ami minden hadigazdálkozási politika egyik sarkköve, a fogyasztás, valamint a kül- és belkereskedelem korlátozása. Magyarország a trianoni béklyók lerázása után mindent megtett, hogy gazdasági téren se érhesse meglepetés. A honvédelmi törvény megadja a lehetőséget, hogy háború idején vagy az országot közvetlenül érintő nemzetközi feszültség esetében, a honvédelmi kormány gazdasági és forgalmi korlátozásokkal éljen..."

Mint írja, békeidőben a személyi érdek a legerősebb mozgatórugó, háború esetén viszonyt anyagi áldozatot kell hozni, gátat kell vetni a pénzszerzés lehetőségeinek. „A hadigazdálkodásnak a háborús ellátás megalapozásához nagyban rögzíteni kell a haderő és polgári lakosság ellátási szükségleteit bizonyos időpontokra, pl. egy hónapra, egy évre alapozva..."

A címszó a továbbiakban részletesen foglalkozik a takarékosság szükségességével, az ellátás korlátozásával, ami polgári lakosság részére „erős gazdasági megszorítást jelent, a békeélet gazdasági szabadságával szemben. Ennek kedvezőtlen lelki visszhatása van, amely egyénenként változóan, annál inkább mutatkozik, minél jobb viszonyokhoz volt valaki szokva a békeéletben. A megfelelő felvilágosító nevelés feladata e lelki befolyás erősebb kifejlődését és az összeség szempontjából való káros hatását megakadályozni..." Ennek a „káros hatás" érvényesülésének a fegyelem útját állja, „de a békeélettel szembeni különbség sem oly szembetünő, mint a polgári lakosság jelentékeny részénél."

A Hadtudományi enciklopédia ezen címszavát nem azért idézem ilyen részleteséggel, mintha teljesen egyetértenék Nyíri megfogalmazásával. Az idézésnek két oka van. Egyrészt szükségesnek vélem bemutatni, mit is értett egy katonaszerző a második világháborúban „hadigazdálkodás"-on, másrészt fontosnak tartom, hogy a címszóban kitért az ellátásra, végül a propagandára a megszorítások szükségességének elfogadtatásához.

Terjedelemben Nyíri szövegének csak egy töredéke, tartalmában azonban lényegesen többet ad a jónevü, 1837 óta rendszeresen megjelenő Brockhaus Enzyklopedie. Ebben a „Kriegswirtschaft" címszónál ez áll:

„A népgazdaság előkészítése a háborús idők különleges követeléseire, különösen a katonai szükséglet (felszerelés, hadseregellátás stb.) előnyben részesített fedezésére. A békegazdaságnak (integrált felszerelési és védelmi gazdasággal) mint a hadigazdaság alternatívájának nem kell eltűnnie a háború kitörésével. A hadigazdasághoz való átmenet számára döntő, hogy vajon bőségi gazdaság vagy hiánygazdaság van-e hadiállapotban. A békegazdaság csaknem teljes háttérbe szorítása és hadigazdasággá való átváltozása a gazdasági jellemzője a »totális háború«-nak, amihez pl. a Szovjetunió a második világháborúban már meglehetősen korán közeledett, Németország csak a háború végefelé. A háború többi résztvevője közül az Egyesült Államok volt a legtávolabb ettől az állapottól. Az erőforrásoknak a hadigazdaság számára való aktiválásához szükséges a polgári igények (fogyasztási javak) korlátozása különösen hiányhelyzetben, ami a kényszergazdaság rendszabályait követeli meg..."[2]

[2] Brockhaus Enzyklopädie. 10. k. Wiesbaden, 1970. 661. o.

Legyen szabad most szemügyre venni két legújabb magyar lexikon „hadigazdaság" címszavát. A Magyar Nagylexikonban ez áll: „Hadigazdaság: a háborús készülődés, ill. a háború idején a hadiellátás szolgálatába állított, annak megfelelően szervezett gazdaság. Jellemzője, hogy a haditermelés, valamint a hadsereg által igényelt szolgáltatások súlya nagyobb, mint békeidőben, s így az állami költségvetésben is nagyobb a hadikiadások aránya. A háborús körülményeknek megfelelően megváltoznak a gazdaság működésére vonatkozó jogszabályok, az élet- és munkakörülmények. A piac működését bizonyos mértékig korlátozzák, pl. hatósági ármegállapítást vezetnek be, és a túlkeresletes helyzet szükségessé teszi az alapvető termékek, mindenekelőtt az élelmiszerek, az üzemanyag adagolását. A kormány rendszerint nem tudja adóból fedezni a megnövekedett kiadásokat, ezért hadikölcsönök felvételére kényszerül..."[3]

A címszó a továbbiakban kizárólag a hadigazdaság pénzügyi vonatkozásaival foglalkozik, és nem tér ki több olyan kérdésre, mint a totális háború, és a Brockhaus több más megállapítására. Még kevesebbet ad a Britannica Hungarica, mely a „hadigazdaság" címszónál a „védelmi gazdaságra"-ra utal. Ez a címszó így kezdődik:

„védelmi gazdaság, más néven HADIGAZDASÁG vagy HÁBORÚS GAZDASÁG, a nemzetgazdaság irányításának egyik területe, a katonai kiadások gazdasági kihatásaival, a háborús időkben a gazdaság irányításával (hadi-, háborús gazdaság), békeidőben pedig a katonai költségvetés kezelésével foglalkozik.

A *háborúk finanszírozása* (lásd ott) mellett a védelmi gazdaság fő figyelme az erőforrásoknak a hadi és a polgári szektor közötti megosztására és a megosztásnak a nemzetgazdaságra gyakorolt lehetséges hatásaira irányul..."[4] A címszó a továbbiakban a második világháború utáni időszakkal, a nukleáris kor sajátosságaival foglalkozik.

A hadigazdaság – védelmi gazdaság azonosítással – legalábbis a nukleáris korszak előtt – semmiképpen sem lehet egyetérteni. A címszó ilyen megfogalmazása része annak a napjainkban „divatos" törekvésnek, mely görcsösen törekszik a „hadi" szó elkerülésére. A címszó írója nem vette figyelembe, hogy védelmi gazdaságról a második világháború előtt csak békeidőben, továbbá az államot ért külső támadás esetében lehetett szó. Az Európa nagy részét fegyveres úton hatalmába kerítő, majd a Szovjetuniót megtámadó, az ottani nyersanyagforrásokra, így nem utolsó sorban a kaukázusi olaj és az ipar megszerzésére irányuló törekvéseket semmiképpen sem lehet a „védelmi gazdaság" fogalmához sorolni.

E három mostani, egy német és két magyar meghatározásból szerintem a harmadiknak idézett a leggyengébb és a leginkább vitatható. Érdemes lenne hadtörténeti alapról kiindulva tisztázni a hadigazdaság fogalmát, ami Dombrády könyvében több vonatkozásban hiányosan, leszűkítve szerepel. A hiányok közül itt csak kettőre kívánok rámutatni. Az egyik a Hadtudományi enciklopédia fentebb idézett címszavában is szereplő közellátás problémája. Ismeretes, hogy Magyarországon a jegyrendszert általánossá tették, és számos fogyasztási cikkre, például a fehérneműre is kiterjesztették. A jegyrendszer tehát vitathatatlanul része volt a második világháborús magyar hadigazdaságnak. Ebből a tényből viszont szükségszerűen következik, hogy a közellátással, az ezen a területen bevezetett korlátozásokkal a hadtörténetírásnak is foglakoznia kell.

[3] Magyar Nagylexikon. 9. k. Budapest, 1999. 87. o.

[4] Britannica Hungarica. XVIII. k. Budapest, 1999. 87. o.

Ennek fontosságát szeretném egy német példával megvilágítani, a második világháború időszakából. Az SS Német Birodalmi Biztonsági Főhivatala (német rövidítése RSHA) alárendeltségébe tartozó Biztonsági Szolgálat, közismert német rövidítéssel az SD belpolitikai részlege, a közgazdász végzettségű Otto Ohlendorf SS tiszt vezetésével 1937-tel kezdődően részletes jelentéseket készített a birodalom lakosságának közhangulatáról, eleinte havonta, a háború kezdetétől pedig már heti két alkalommal, előbb „Mendungen aus dem Reich" (Jelentések a Birodalomból), 1943. május 31-étől pedig „SD-Berichte zu Inlandfragen" (SD-jelentések a belföldi kérdésekhez) megjelöléssel.

Ezekben a jelentésekben Ohlendorf és munkatársai igyekeztek a lakosság hangulatát kendőzetlenül feltárni. Nem véletlen, hogy ezek a „titkos" minősítésű tudósítások Hitlerhez nem jutottak el, a miniszterek és a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt vezetői viszont megkapták őket.[5]

A jelentések jellegének szemléltetésére álljon itt egyetlen idézet, aminek hadigazdasági vonatkozásai is van. A 314. számú 1942. szeptember 3-i titkos jelentésnek „egyes jelentések" című 1. pontjában ez áll:

„Június elején a napilapokban rövid hír jelent meg, miszerint a jövőben csak kétfajta borotvapengét lesz szabad előállítani, nemesacélból, csekély nikkel és króm hozzáadásával. Ez a rendelkezés, amiről ezúton minden fogyasztó értesült, azonnal kiváltotta – mint ez más jelentésekben többek között Braunschweigből szerepel – ennek a cikknek tömeges felvásárlását, úgyhogy átmenetileg nem lehetett többé borotvapengét kapni..."[6]

A jelentés nem szól arról, hogy melyik a két megmaradt borotvapenge márka, és arról sem, hogy a rendelkezés megvalósítása során a Harmadik Birodalomban mennyi nikkelt és krómot sikerült megtakarítani. Az egyik megmaradt pengefajta a „Rotbart" elnevezésű volt – ezt a háború végéig és azután Magyarországon is lehetett kapni.

A jelentések fontosságát, nemkülönben kendőzetlenségét az a tény is mutatja, hogy Martin Bormann, aki 1943. április 12-én a „Führer titkára" lett, és így fokozatosan nemcsak Hitler jobbkeze, hanem gyakorlatilag a helyettese is, 1944 nyarán együtt Robert Leyjel, a szakszervezetek helyettesítésére kreált náci szervezet, a Német Munkafront vezetőjével, aki azután a nürnbergi börtönben öngyilkos lett, a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt és a Német Munkafront összes funkcionáriusainak megtiltotta az együttműködést az SD-vel. Ez azután a jelentések végét okozta: 1944. július végétől 1945. március végéig már csak néhány „egyes jelentés" készült. A legutolsó kelte: 1945. március 28.[7]

A másik hiányosság, és ez nemcsak Dombrády munkásságára jellemző, a nemzetközi összehasonlítás teljes hiánya a m. kir. honvédség hazai gyártású fegyvereinek ismertetésénél és minősítésénél. Értékes forrásanyag ehhez Hitler és Albert Sper konferenciáinak 1942. február 19 – 1945. március 22 között keletkezett 91 jegyzőkönyve. Ezeket Willi

[5] *Boberach, Heinz* (kiad.): Meldungen aus dem Reich. Auswahl aus den geheimen Tageberichten des Sicherheitedienstes der SS. Neuwied und Berlin, Hermann Luchterhand Verlag, 1965. Einleitung, IX. s köv. o. – A titkos jelentések teljes szövegét ugyancsak *H. Boberach* kiadásában és bevezetőjével 17 zsebkönyvben a Herrsching-i Pawlak Verlag adta ki, az 1965. évi kiadással azonos címmel, 1938-tól 1945-ig terjedően.

[6] *Boberach:* i. m. Pawlak-kiad. 11. k. (1942. júl. 23. – 1942. nov. 2.) 1984. 4173. o.

[7] *Boberach:* i. m. 1965. évi kiad. XXVI. s köv. o.

A. Boelcke adta ki 1969-ben, Deutschlands Rüstung im Zweiten Weltkrieg (Németország hadfelszerelése a második világháborúban) címmel.[8]

A kötethez Boelcke részletes bevezetőt írt, a jegyzőkönyvek egyes pontjaihoz pedig gondos magyarázatokat. Csak sajnálni lehet, hogy a kötet megjelenése óta eltelt 35 esztendőben hadtörténészeink nem figyeltek fel erre, a Hitlernek hadfelszerelési ügyekben hozott 2500 döntését tartalmazó dokumentumgyűjteményre.

Dr. Fritz Todt mérnök, számos más tisztsége mellett birodalmi fegyverkezési és lőszerügyi miniszter 1942. február 8-án reggel Hitler rastenburgi főhadiszállásának repülőteréről felszállva, mindmáig tisztázatlan körülmények között repülőbalesetben életét vesztette. Hitler nyomban parancsot adott a Rastenburgban átutazóban levő kedvenc házi építészének, Albert Speernek Todt összes hivatalának átvételére. Így lett a kiváló szervezőképességű, tehetséges építész a Harmadik Birodalom egyik legjelentősebb vezetője.

A kötetből kiderül, mennyire szélesen értelmezték és gyakorolták a hitleri Németországban a „hadfelszerelés"-t. Az 1942. július 23/24/25-i (túlzás nélkül maratoninak minősíthető) konferencia jegyzőkönyvének 30. pontja:

„A hadfelszerelés szállítási hivatal tüzetesen és haladéktalanul megvizsgálja a lehetőséget, tojásos tésztaféleségek Ukrajnában gyártása révén liszt, tojás, tej és zsír szállítási lehetőségét kihasználni, és ezeket a német ellátás számára pótlólagosan biztosítani. – Ehhez szükség lesz a napi szükséglet legegyszerűbb használati tárgyairól való gondoskodással megkönnyíteni ezek élelmiszerre való cseréjét, és különösen előmozdítani a szállítást a sík országokban a vasútállomásokhoz. A fegyverkezési és lőszerügyi miniszter Backe államtitkárral [Dr. Herbert Backe, az élelmezési és mezőgazdasági minisztérium államtitkára – B. J.] erről meg fog állapodni. – A Führer az ilyenfajta megállapodásokat sürgősen szükségesnek és megvalósíthatónak tartja." Ehhez Boelcke hozzáfűzte:

„A német népben növekvő elégedetlenség és a munkateljesítmény csökkenése miatt Hitler 1942 augusztusában végleg elhatározta a fejadagok minden körülmények közötti növelését, a megszállt területek rovására. A fejadagok növelését, ami 1942. október 19-i hatállyal lépett életbe, már szeptemberben ismerhették. A normálfogyasztó ettől kezdve 300 helyett 350 g húst és 2000 helyett 2250 g kenyeret kapott hetenként."[9]

Magyarország a Hitler–Speer-konferenciák jegyzőkönyveiben éppen egy tucatszor fordul elő. Az 1944. április 6/7-i megbeszélés jegyzőkönyvének 17. pontja szerint: „a Führer személyesen akar kapcsolatba lépni az SS birodalmi vezetővel: [Heinrich Himmler, Reichsführer-SS – B. J.] és rábírni őt a Magyarországról szükséges mintegy 100 000 embert megfelelő zsidókontingensek rendelkezésére bocsátásával előteremteni..."[10]

A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944 című, 1968-ban kiadott dokumentumgyűjteményből (is) tudjuk, milyen féltékenyen őrködött Joachim von Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter azon, hogy német–külföldi viszonylatban semmi se történhessen az ő hivatalának közreműködése, de legalább tudta nélkül.[11]

---

[8] *Boelcke, Willi A.* (kiad. és bev.): Deutschlands Rüstung im Zweiten Weltkrieg. Hitlers Konferenzen mit Albert Speer 1942–1945. Frankfurt M., Akademische Verlagsgesellschaft ATHENAION, 1969.

[9] *Boelcke:* i. m. 160. s. köv. o.

[10] *Boelcke:* i. m. 346. s. köv. o.

[11] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. A 621. és az utána következő dokumentumok, 813. s köv. o.

A Hitler–Speer konferenciák jegyzőkönyvei von Ribbentrop és beosztottai mesterkedéseinél magasabb szinten láttatják Magyarország gazdasági, hadiipari kizsákmányolását, ami az 1944. március 19-i német megszállást követően erőteljesen fokozódott. Április 6-a után meglehetősen éles vita bontakozott ki egyfelől Speer, másfelől von Ribbentrop, illetve kettejük minisztériumai között. Speer – mint azt a már említett április 6–7-i konferencia jegyzőkönyvének alább idézendő 23. pontjából tudjuk – gazdasági megbízott kinevezését kérte Magyarországra. Ribbentrop ez ellen tiltakozott, mert azt szerette volna, ha a magyar gazdasági ügyek is Edmund Veesenmayer teljhatalmú birodalmi megbízott hatáskörébe tartozzanak, és nem Speer minisztériuma egyik emberéhez.

A jegyzőkönyv 23. pontjának szövege a következő:

„A Führernek átadtam Speer birodalmi miniszter úr Magyarországra vonatkozó iratát és egy führeri teljhatalmú megbízás tervezetét azzal a megjegyzéssel, hogy az SS-birodalmi vezető, a birodalmi gazdasági miniszter és a birodalmi élelmezési miniszter hozzájárultak. A Führer ehhez a javaslathoz elvi hozzájárulását adja, és megbízza Liebel főpolgármester urat [Willy Liebel nürnbergi főpolgármester, a birodalmi Hadfelszerelési és Haditermelési Minisztérium központi hivatalának vezetője – B. J.], azonnal értesítse Lammers birodalmi miniszter urat [Dr. Hans Heinrich Lammers, birodalmi miniszter és a birodalmi kancellária főnöke – B. J.] és a külügyminisztert, hogy ezt a tájékoztatást magától értehetődően szükségesnek tartja, azonban a külügyminiszter állásfoglalását figyelmen kívül hagyva a javaslathoz hozzájárulását már most kimondja."[12]

Az idézett jegyzőkönyvi pont utolsó mondata bizonyítja, hogy von Ribbentrop „kurzusa" ekkor, 1944. április elején milyen alacsony szintre süllyedt.

Magyarország német vezetés általi kezelését világosan mutatja a jegyzőkönyv következő, 24. pontja:

„A magyarországi kapacitástartalékoknak a német hadfelszerelés számára történő kihasználása lényeges pontjaként a mi Diko-nk [Deutsche Industriekommission, német ipari bizottság – B. J.] munkája alapjául lényeges pontonként a következőket emelem ki:

a) A magyar ipar tájékoztatási kötelezettsége közvetlenül a Diko-val szemben.

b) Az ipari, kereskedelmi és honvéd minisztérium tájékoztatási kötelezettsége a Diko-val szemben.

c) Legközelebb 1-1½ milliárd pengő rendelkezésre bocsátása a különszámlára a német megbízások lebonyolítására.

d) A magyar hadfelszerelési program és a fegyvergyártás megtisztítása és a magyar hadsereg átállítása német fegyverzetre.

e) Garancia Magyarországgal szemben a német egységekben való teljes szállításra az eddigi magyar termelésnek megfelelően. Ehhez a megfelelő magyar kapacitás teljes rendelkezésre bocsátása a német megbízások számára.

f) Közvetlen együttműködés a Diko bekapcsolása útján a német iparvállalatok és a magyar iparvállalatok között tanácsadás, ill. szabadalmi kapcsolatok formájában.

g) Az alkalmanként az ipar által az iparnak közvetlenül adott feladatok megerősítése alapvetően a Diko által,melynek intéznie kell az összes fizetéseket.

[12] *Boelcke:* i. m. 348. o.

h) Zárolt üzemek létesítése, mégpedig

aa) a kijelölt üzemekben dolgozó alkalmazottaknak,

bb) az üzemeknek adott feladatok megvalósításához szükséges és az ehhez a cégeknél jelentkező erőknek.

i) A cégeknél a csapatrészek általi beavatkozás, bármilyen módon, mégpedig anyagok és készletek igénybevétele csak a Diko-n keresztül mehet, ill. különben tilos.

k) Munkaerő pótlólagos odairányítása a magyar hadfelszerelési üzemek számára az ottani magyar szervek által.

A Führer egyetért avval, hogy ezek a programpontok alapul szolgáljanak a leendő tárgyalásokra."[13]

Nem kevésbé figyelemreméltóak Boelcke megjegyzései ehhez a jegyzőkönyvi ponthoz:

„Romániával és Olaszországgal ellentétben Magyarországon sikerült a hadfelszerelési ipar hozzáillesztése és messzemenő kihasználása a német Wehrmacht javára, jóllehet a magyar sürgős fegyverkivánságokat német részről nem tudták teljesíteni. Már 1943-ban megkísérelték 450 millió márka értékű német hadfelszerelési-kihelyezési feladatok elhelyezését Magyarországon, amelyeket azonban, mivel Németország nem volt képes ellenszállításokra, legnagyobb részben a magyar kormánynak kellett meghiteleznie. A magyar fegyverkapacitás kihasználásáról a döntő tárgyalásokat végül a német fegyverbizottság folytatta 1944. július 7–8-án a Honvédminisztériumban. Egyebek között megállapodtak, hogy a magyar géppuskagyártás 1945 januárjában befejeződik. Megkezdődik a német MPi 44 [rohampuska – B. J.] gyártása, mindenekelőtt megrendeltek 718 7,5 cm-es páncélelhárító ágyút, melyek gyártása 1946 júniusában fejeződnék be. Másfelől Magyaországon csak 240 lövegre való anyag volt. Magyarország azonkívül 1947 márciusáig tartalékcsöveket akart gyártani a 8,8-as légelhárító ágyúkhoz. Azonkívül érvényes volt egy rendelés 580 darab 10,5 cm-es tarackra és 78 darab 15 cm-es tarackra. A német bizottság elsősorban 6 komplett 21 cm-es 18 M. mozsár gyártását kívánta.

Néhány nappal korábban már aláírtak egy jegyzőkönyvet a magyar páncélos- és gépjárműkapacitás átállításáról. Eszerint a magyar »Turán« harckocsi és a »Zrínyi« rohamlöveg gyártásának 1945 elejéig be kell fejeződnie. Kilátásba helyezték a német járművekre való átállást. További egyezmények következtek a magyar lőszergyártás átállításáról és a német kaliberrel való egybehangolásáról."[14]

A sort még lehetne tovább folytatni német anyagok és adatok ismertetésével. A német „Nachschlagewerk" szót a magyarban sajnos nem tudjuk pontosan visszaadni. A szótárak kézikönyvnek, adattárnak fordítják. A második világháborúval foglalkozó ilyen Nachschlagewerk-ek használata nálunk nem elég általános. Az 1997-ben javított és bővített utánnyomásban megjelent Magyarország a második világháborúban c. lexikonban a főszerkesztő, Sipos Péter a DIKO címszót részletesen tárgyalja, de sajnálatos módon az 1944-es évre, a német megszállás után történtekre nem tér ki.[15]

---

[13] *Boelcke:* i. m. 348. s köv. o.

[14] *Boelcke:* i. m. 349. o.

[15] Magyarország a második világháborúban. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 1997. Hadigazdaság Magyarországon címszó, 144. s köv. o.

Ez a lexikon említi például a német MG 42 géppuskát, de nem közli adatait. Így aztán előfordulhat olyan érthetetlen hiba, mint az említett géppuska tűzgyorsaságának megadása a következőképpen: „1550/m/s"[16] A tűzgyorsaság azt jelenti, hogy az adott fegyver percenként hány lőszert tüzel el. Az MG 42-nél ez percenként 1200 volt, tehát szó sincs sem méterről, sem másodpercről. Az 1550/m/s adat feltehetően valamilyen kezdősebességet akar jelölni, a kérdés csak az, hogy mit. Ekkora kezdősebessége tudvalevőleg egyetlen második világháborús kézifegyvernek sem volt.

Ha már a géppuskák tűzgyorsaságánál tartunk, talán nem szükségtelen megjegyezni, hogy az MG 42 percenkénti 1200-as tűzgyorsasága elméleti tűzgyorsaság volt, ez nem azt jelenti, hogy egyfolytában egy percig lőhettek volna vele. A második világháborúban használt géppuskák között csak kevés érte el a percenkénti 1000 lövést, az átlag jóval ez alatt maradt. Ami pedig a m. kir. honvédség golyószóróit és géppuskáit illeti, a már idézett Lexikon szerint ezek tűzgyorsasága csak 350 lövés volt percenként, tehát meglehetősen alacsony.[17]

Az 1940. évi nyugati hadjárat befejeztével Hitler nagyszabású előléptetést hajtott végre. Július 19-én a birodalmi gyűlésben a szárazföldi erő kilenc és a légierő három tábornokát Generalfeldmarschallá, vezértábornaggyá léptette elő. A három újsütetű légierős tábornagy egyike az ugyanekkor birodalmi marsalli rangot kapott Hermann Göring jobbkeze, Erhard Milch volt. Tábornagyi rangját a háború végéig megtartotta, tévedés tehát őt 1944 áprilisában „altábornagy"-ként szerepeltetni.[18]

De váltsunk most témát, és térjünk rá a magyar 2. hadseregre, ennek tragédiájára. Előljáróban szükséges megjegyeznem, hogy a tragédia miatti felelősség, és méginkább az e tragédiát előidézett felelőtlenség a tudományos igényű feldolgozásokban alig bukkan fel, inkább visszaemlékezésekben fordul elő.Véleményem szerint – és ezt már itt ki kell mondani – a tragédiáért felelősek a „legfelsőbb hadúr"-ral, Horthy Miklós kormányzóval az élükön Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök, Bartha Károly honvédelmi miniszter és utóda, nagybaczoni Nagy Vilmos, Jány Gusztáv hadseregparancsnok, a hadtestparancsnokok, és lehetne folytatni ezt a felsorolást egészen az állások kiépítését elhanyagoló, a szovjet támadást követően a rájuk bízott katonákat cserbenhagyó tisztekig.

A keleti hadszíntéren, pontosabban ennek közelében a legfelsőbb hadúr egyetlen alkalommal, 1941. szeptember elején járt, amikor látogatást tett Ukrajnában, Hitler vinnyicai főhadiszállásán. Emlékirataiban ezt a látogatást egyetlen szóval sem említi.

Horthynak a harc színhelyétől távol fogalma sem volt, nem is lehetett arról, hogyan élnek és halnak meg a magyar honvédek az ellenséggel szemben. Nem az első állásokban tett látogatását hiányolom, hanem azt, hogy 1942-ben még a hadsereg-parancsnokságot vagy valamelyik hadtestparancsnokságát sem látogatta meg.

Emlékirataiban Horthy a magyar 2. hadsereg tragédiájának mindössze néhány sort szentel. Mint írja, a németek ismételten ígértek hadianyagot, de a hadsereg „nemcsak út-

---

[16] *Dombrády Lóránd:* A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2003. 294. o. A helyes adat *Hobart, F. W. A.:* Das Maschinengewehr. Die Geschichte einer vollautomatischen Waffe. Stuttgart, Motorbuch Verlag, 1987. 176. o., táblázat.

[17] Magyarország a második világháborúban. i. m. 491. o., táblázat.

[18] Milch adatai *Absolon, Rudolf* (szerk.): Rangliste der Generale Friedberg. Podzun-Pallas-Verlag, 1984. 16. o.; altábornagy: *Dombrády:* i. m. 394. o.

ra kelése előtt, hanem a hadszíntérre érkezése után sem kapott meg soha semmit. Ennek az volt a következménye, hogy a Voronyezs mellett folyt harcok során a mi csapataink egészen kivételesen súlyos veszteségeket szenvedtek."[19]

Az ilyen állítást olvasva felmerül a kérdés: és a legfelsőbb hadúr mit tett, tett-e valamit hadianyag-ügyben, megkísérelte-e egyáltalán rávenni a német vezetést ígéretei betartására?

A volt kormányzó emlékirataihoz még annyit, hogy eredetileg német nyelven jelentek meg, Ein Leben für Ungarn, „Egy élet Magyarországért" címmel. Erről a Buenos Airesben 1953-ban kiadott, jóval szerényebb című Emlékirataim magyar nyelvű könyvben éppúgy nincs szó, mint az 1990. évi budapesti kiadásban. Az sem közismert, hogy a nyilas emigráció az eredeti, német címből szójátékot csinált: Ungarn für ein Leben, azaz „Magyarországot egy életért".

De térjünk vissza Horthy ama állítására, miszerint a németek többszöri igéretük ellenére sem adtak hadianyagot. Ez így egyszerűen nem igaz, igenis adtak, persze nem elegendő mennyiségben, és a saját felszerelésükhöz képest másod-, sőt harmadrendű minőségben, eleinte főleg zsákmányanyagot. De mutasson valaki olyan államot a második világháború időszakából, amelyik szövetségesének – különösen ha az, mint Magyarország Hitler szemében volt, megbízhatatlannak minősül – hajlandó átengedni a legjobb minőségű saját hadianyagot.

A német hadianyaggal kapcsolatban a magyar szakirodalom sajnos a mai napig nem veszi figyelembe, hogy a németek már 1941-ben sem tudták saját csapataikat sem ellátni a szükséges mennyiségű fegyverzettel és felszereléssel. Fegyvertársaik fegyverzetigényeit – mint már említettem – elsősorban a hódításaik során zsákmányolt hadianyagból elégítették ki, miután ennek javát saját alakulataik ellátására fordították. Különböző mértékben és eredménnyel dolgoztak nekik a megszállt országok hadianyaggyárai is: a cseh gyárakban gépjárművek, páncélosművek és harckocsik készültek, Franciaországban vasúti gördülőanyagok, mindenekelőtt mozdonyok, szerszámgépek, továbbá repülőgépmotorok. Ennek az országnak 1942 tavaszán a németek 4,5 milliárd birodalmi márka értékű ipari megrendelést adtak.[20]

A zsákmányolt fegyverzet felhasználására egyetlen példát említenék, aminek magyar vonatkozása is van. 1941 nyarán, a Szovjetunió megtámadásakor nyomban kiderült, hogy a meglevő német páncélelhárító ágyúk, a 37 mm-es saját és a 47 mm-es belga eredetű lövegek hatástalanok a szovjet T–34-es és méginkább a nehéz KV harckocsikkal szemben. Az alkalmasság határán volt jobb hatásfokú, német fejlesztésű 50 mm-es páncélelhárító lövegből viszont 1941. június 1-jéig alig 1000 db készült.[21]

A páncélelhárítás terén a németek a fordulatot az 1941 vége felé bevetett, a híres Rheinmetall művekben gyártott 75 mm-es páncéltörő ágyúktól várták. Emellett bevetették a zsákmányolt lövegeket is, a 75 mm-es francia és a 76,2 mm-es szovjet ágyúkat, kisebb átalakításokkal. Így az 1897-ben, tehát a XIX. század végén rendszeresített, a maga

---

[19] *Horthy Miklós:* Emlékirataim. Budapest, Európa – História, 1990. 256. o.

[20] A cseh hadiiparra *Spielberger, Walter J.:* Die Panzerkampfwagen 35 (t) und 38 (t) und ihre Abarten einschliesslich der tschechoslowakischen Heeresmotorisierung 1920–1945. Stuttgart, Motorbuch Verlag, 1980. passim, Franciaországra *Jackel, Eberhard:* Frankreich in Hitlers Europa. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1966. 223. s köv. o.

[21] *Kosar, Franz:* Panzerabwehrkanonen 1916–1997. Stuttgart, Motorbuch Verlag, 1978. 92. s köv. o.

korában, az első világháborúban kiválóan bevált francia tábori ágyú csövét a saját 50 mm-es páncélelhárító löveg talpára helyezték, és a hátrasiklás csökkentésére torkolatféket szereltettek rá. Ilyen francia lövegekkel a lengyel hadsereg is rendelkezett, és a németek a Lengyelországban zsákmányolt gránátokat felhasználták a náluk „7,5 cm Panzerabwehrkanone 97/38" elnevezéssel rendszeresített löveghez. Ez a fegyver azonban a páncélelhárításban a szovjet arcvonalon legfeljebb kiegészítő szerepet játszhatott, mivel páncélgránátjának torkolati sebessége másodpercenként csak 570 m-t ért el, szemben a valódi páncélelhárító ágyúk 900, sőt 1000, valamint a szovjet 57 mm-es páncélelhárító lövedékek 1270 m/sec torkolati sebességével, ami egyébként a második világháborúban páncéltörő lövedék által elért legnagyobb sebesség.[22]

A 97/38 páncélelhárító ágyú magyar vonakozása pedig az, hogy ebből a lövegfajátból a németek a magyar 2. hadsereg részére a hadműveleti területen kiutaltak 72 db-ot, mint azt Szombathelyinek a Legfelső Honvédelmi Tanács előtt 1942. október 8-án tartott, alább még részletesen idézendő előadásából tudjuk. Sokra a magyarok ezekkel a lövegekkel nemigen mentek, mivel sem mozdonyt, sem vontatót nem kaptak hozzájuk.

A németek által zsákmányolt, illetve megszállt országokban gyártott harceszköz felhasználására még egy további példa, ismét magyar vonatkozással. Otto Carius páncélos főhadnagy, aki 1944. július 27-én a Wehrmacht 535. katonájaként megkapta a Vaskereszt Lovagkeresztjéhez a Tölgyfalombot, Tiger im Schlamm (Tigris a mocsárban) című visszaemlékezésében leírja az 1940 őszén a 7. német páncéloshadosztálynál kezdődött páncélos pályafutását. Ennél a hadosztálynál kapták meg a 37 mm-es lövegű, a német hadseregben 38 (t) elnevezéssel rendszeresített gyári új, cseh gyártmányú harckocsikat, melyek a prágai Českomoravska Kolben Danek, 1940-től Böhmisch-Märische Maschinenfabrik AG nevet viselő gyárban készültek. Téves tehát az az állítás, hogy az eredetileg „LT Vz. 38" jelű könnyű harckocsikat a Skoda gyár állította volna elő. Ezeknek az 1942-ig gyártott járműveknek a teknője és a tornya szegecselt volt, a lemezeket szegecsek tartották össze, hegesztés helyett.[23]

Carius alakulata 1941 júniusában a német 20. páncéloshadosztály kötelékébe került harcba a keleti arcvonalon. Június 22-én a német támadásban bevetett 3332 harckocsinak több mint 23%-a, 772 darab ilyen cseh gyártmányú, 38 (t) harckocsi volt.[24]

Carius a töltőlövész feladatát látta el, a toronyban. Harckocsijukat július 8-án egy szovjet 45 mm-es páncélelhárító ágyú kilőtte. A gránát a harckocsi jobb elülső részét találta el: a rádiós ülésénél a páncéllemez nagy darabon betört, a rádiós elveszítette jobb karját. „Szidjuk a rideg és rugalmatlan cseh acél minőségét, amellyel a szovjet 47 mm-es [Tévedés! A szóban forgó szovjet löveg 45 mm-es volt. – B. J.] ágyúnak olyan kevés vesződsége volt. A lövedék repeszeinél jóval több kárt okoztak a saját páncélzat darabjai és a szegecsek."[25]

---

[22] *Kosar:* i. m. 96., ill. 121. o.

[23] *Spielberger:* i. m. 183. s köv. o. – A harckocsiból Spielberger szerint összesen 1414 db készült.

[24] *Müller-Hillebrandt, Burkart:* Das Heer 1933–1945. II. k. Die Blitzfeldzüge 1939–1941. Das Heer im Kriege bis zum Beginn des Feldzuges gegen die Sowjetunion im Juni 1941. Frankfurt M., E. S. Mittler und Sohn Verlag, 1956. 106. o. Tabelle 24.

[25] *Carius, Otto:* Tiger im Schlamm. Die 2. schwere Panzer-Abteilung 502 vor Narva und Dünaburg. Berg am See, Kurt Vowinckel Verlag, 1985. 11. s köv. o.

A 38 (t)-vel kapcsolatban a német szakirodalom megállapítja, hogy „elégtelen fegyverzetük miatt a járművek az orosz járművek elleni bevetésre nem voltak többé alkalmasak." Ez a tény egyúttal cáfolata A magyar királyi honvédség fegyverzete című könyv ama állításának, hogy Magyarországon T–38 néven rendszeresített harckocsik „1942 második felére" lettek „elavultnak tekinthető"-k.[26]

A Szovjetunió elleni támadásban nyomban elavultnak bizonyult harckocsikból a németek Hitlernek még 1941 szeptemberében Horthynak tett igérete alapján, hogy ti. felszerelnek egy magyar páncéloshadosztályt – 1942 júliusáig jó 100 darabot adtak át a magyaroknak. A Don-kanyar címmel 2001-ben megjelent részletes monográfiában ez a tény szerepel: de mint a legtöbb magyar és német fegyvernél, ennél is hiányzik az értékelés, a nemzetközi keretű összehasonlítás.[27]

A magyar páncéloshadosztály felfegyverzéséhez a cseh gyártámányú harckocsik mellett átadtak 22 db Pz. IV F 1 jelű német gyártású harckocsit is. Ezt a járművet a magyar szakirodalom közepes harckocsinak minősíti, nem véve tekintetbe, hogy ekkor, 1942 tavaszán, ez volt a németek legnehezebb harckocsija. Ez alkotta 1943-ig a páncéloszászlóaljak nehéz századainak anyagát.[28]

Eredetileg a Pz. IV-et a német könnyű harckocsik, a Pz. I és Pz. II-k támogatására szánták, főfegyvere egy 75 mm-es, L/24, tehát rövidcsövű ágyú volt, páncélgránátjának torkolati sebessége 385 m/sec. Erről a kis számban már a Lengyelország elleni hadjáratban 1939 szeptemberében bevetett harckocsiról ott kiderült, hogy páncélvastagsága elégtelen, ezért a teknőre elől és oldalt pótlemezeket szereltek. A 385 m/sec torkolati sebességű páncélgránát elégtelen ütőképessége pedig az 1940. évi nyugati hadjáratban vált nyilvánvalóvá.

Ezért a Szovjetunió megtámadása előtt csaknem egy hónappal, 1941. május 26-án Hitlernél a Berghofban tartott megbeszélésen elhatározták, hogy a Pz. IV rövidcsövű löveges harckocsikat átfegyverzik az 50 mm-es páncélelhárító ágyúkra. Miután azonban hamarosan kiderült, hogy az erősebb szovjet harckocsik ellen ez a löveg is szinte hatástalan, döntés született, hogy egy új, előbb 44, majd 40 elnevezésű, 75 mm-es, L/43 csőhosszúságú löveget kell beépíteni a Pz. IV tornyába. Az új jármű tömeges kibocsátását 1942 márciusától tervezték. A rövidcsövű változatból 1941-ben egyébként 480 db-ot gyártottak.[29]

Ezek közül származott a magyaroknak átadott, már említett 22 db. A már idézett, A magyar királyi honvédség fegyverzete című könyv Pz. IV-et ismertető szövege nem egyértelmű. Ezt írja: „A termelését csak 1942-ben kezdték rohamosan növelni, amikor bebizonyosodott, hogy a Pz. IV. [tévesen így, a római szám után ponttal – B. J.] az egyetlen

---

[26] *von Sengen und Etterlin, F. M.:* Die deutschen Panzer 1926–1945. München, J. F. Lehmanns Verlag, 1965. 32. o. A T–38-ra *Bonhardt Attila–Sárhidai Gyula–Winkler László:* A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete. H. és én. Zrínyi Kiadó, 116. o.

[27] *Szabó Péter:* Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943). Budapest, Corvina, 2001. 33. o. – ahol tévesen állítja, hogy a 38 (t) harckocsik Skoda gyártásúak lettek volna.

[28] *v. Senger und Etterlin:* i. m. 142. o.

[29] A Pz IV részletes leírása *Spielberger, Walter J.:* Der Panzerkampwagen IV und seine Aberten. Stuttgart, Motorbuch Verlag, 1975.

német harckocsi, amely a T–34 és KV-tipusú szovjet harckocsikkal a siker reményében képes felvenni a harcot."[30]

Félreértések elkerülése végett, helyes lett volna világosan megírni, hogy a termelés előbb az F 2, majd a G jelű típusra vonatkozott. Az F 2-t 1942 márciusától júniusig gyártották, 75 db készült belőle, három gyárban. A „rohamos" növelés inkább a G típusjelű Pz. IV-re vonatkoztatható, ebből 1942 áprilisa és 1943 márciusa között 1250 db-ot gyártottak.

A magyarokon ez így nem segített. Ők kénytelenek voltak beérni a Pz. IV rövidcsövű változatával. Ezzel a típussal nem lehetett felvenni „a versenyt a T–34-es és KV típusú szovjet harckocsikkal". A verseny felvételére a hosszúcsövű harckocsiágyús Pz. IV-ek lettek alkalmasak, páncélgránátjuk torkolati sebessége 740-990 m/sec volt, tehát jóval nagyobb, mint a T–34 76,2 mm-es gránátjának 662 m/sec kezdősebessége.[31]

Hadianyag átadását a magyaroknak Keitel vezértábornagy Budapesten 1942 januárjában valóban megigérte. Ez azonban csak a Führer 1941 szeptemberében Horthynak tett igéretének a megismétlése volt. A Hitler tábori főhadiszállásán szeptember 7-én kezdődött tárgyalásokon a magyarok kérték a Miklós Béla vezette gyorshadtest kivonását a keleti hadszíntérről. Ellentétben a hazai irodalomban olvasható állítással, Hitler ehhez nem járult hozzá. Ellenben megígérte, hogy a gyorshadtestet német anyaggal alkalmassá teszik a további hadműveletekre, és felszerelést szállítanak a magyar páncéloshadosztálynak.[32]

Az 1941. szeptember 6-án vezérkari főnökké és november 1-jével vezérezredessé kinevezett Szombathelyi Ferenc szerepének és felelősségének megítéléséhez én rendkívül fontosnak tartom a magyar 2. hadseregnél tett látogatását 1942. szeptember 6 – 13 között, majd előadását erről a szemléről az LHT előtt. Nem tudom miért, de ezt a látogatást a hazai szakirodalom nagyon „szőrmentén" kezeli, az előadást pedig egyáltalán nem értékeli.

Szombathelyinek a 2. hadseregnél szerzett benyomásairól szóló előadását legelőször Adonyi Ferenc volt vezérkari őrnagy említette 1954-ben Klagenfurtban megjelent A magyar katona a második világháborúban című könyvében, 1942. október 5-i időponttal.[33] Ez a dátum azután innen bekerült a szakirodalomba, de állítom, hogy a Hadtörténelmi Levéltárban levő példányt előttem senki nem vette a kezébe.[34] Ezen a példányon is rajta van géppel írva az „1942. X. 5-i keltezés", de ez alatt piros irónnal a következő áll: „Lényegében előadtam az L.H.T. ülésén X/8-án Sz."

---

[30] *Bonhardt–Sárhidai–Winkler:* i. m. 130. o.

[31] A Pz IV F 2 lövegének teljesítményadatai *v.Senger und Etterlin*: i. m. 305. o.: a T–34 lövegének adatai *Uő:* Die Kampfpanzer von 1916–1966. München, J. F. Lehmanns Verlag, 1966. 518. o.

[32] Horthyék látogatása Hitlernél ld. a honv. vk. hdm. osztálya 1941. okt. 10-i feljegyzését a honv. miniszter számára HL 6466/1., 257. doboz. A gyorshadtest problémája és a látogatásra: Deutschland und der Zweite Weltkrieg 4. k. Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt. 1983. 891. s köv. o. Téves állítás *Dombrády:* i. m. 78. o.

[33] *Adonyi Ferenc:* A magyar katona a második világháborúban. Klagenfurt, 1954. Szombathelyi LHT előtti előadásának időpontját a „Fontosabb forásmunkák, okmányok" között említi. 272. o. – Talán nem felesleges megjegyezni, hogy a *Franz v. Adonyi-Naredy:* Ungars Armee im Zweiten Weltkrieg. Deuschlands letzter Verbündeter. Neckargemünd: Scharnhorst Buchkameradschaft 1971. címmel megjelent könyv nem teljesen azonos az 1954. évivel. A Quellenverzeichnis-ben Szombathelyi előadása itt is 1942. 10. 5-i dátummal szerepel. 218. o.

[34] HL Vezérkari iratok, szám nélkül. 282. doboz.

Ennek a több mint 40 gépelt oldalas, különböző kezektől eredő javításokat és beszúrásokat tartalmazó dokumentumnak részletes elemzése szétfeszítené jelen dolgozat kereteit, ezért itt csak néhány vonatkozására térnék ki.

A magyar 2. hadseregnél tett szemléje során szerzett tapasztalatai alapján október 8-i előadásában Szombathelyi elismerte, hogy ez a hadsereg csak „folyammegfigyelésre" alkalmas. Ezzel a megállapításával Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a második világháború időszakának egyik legjobb magyar tábornoka, a m. kir. Honvéd Vezérkar főnöke ki nem mondva elismerte, hogy a hadsereg voltaképpen teljesíthetetlen feladat előtt áll. Idézte a hadseregnek alárendelt német XXIV. páncéloshadtest vezénylő tábornokának, Willibald Freiherr von Langermann und Erlenkamp páncélostábornoknak előtte a magyar csapatokról mondott véleményét:

„Az Uryw-i harcok után alkalmam volt Langermann pc. tbk-kal, a XXIV. pc. hadt. pk-ával beszélni, aki ezeket a harcokat vezette. Ő a magyar csapatokat nagyon dicsérte. Magatartásukkal teljesen meg volt elégedve, csapataink kifogástalanul viselkedtek. Ellenben panaszkodott, hogy nincsenek jól kiképezve. Tömörülnek. Az elg-et nem tudják láthatatlanul kúszva megközelíteni, nem ássák be magukat. Mindez igen sok veszteséget okoz. Nem tudnak a nehézfegyvereikkel együtt dolgozni. A pc-osokra pedig azért panaszkodott, hogy a könnyű és nehéz hk-k között nincs meg a kellő összhang (szerinte ennek olyannak kell lennie, mint a puskás és nehézfegyverek között). A harckocsik hamar kilövik a lőszert, és épen a legkritikusabb pillanatokban, amikor az áttörés már-már sikerülne, meg kell állni és a lőszer pótlást bevárni..."

Langermannról még annyit, hogy alig egy hónappal Szombathelyi látogatása után, október 3-án több magyar tiszttel együtt elesett. Ugyanerre a sorsra jutott 1943 januárjában három utóda a XXIV. páncéloshadtest élén. Találóan állapította meg a második világháborús német páncélos fegyvernem egyik kiemelkedő vezetője, Walter Nehring, aki a háborút ezredesi rangban, hadtest vezérkari főnökként kezdte, és a páncéloscsapat tábornoka rangban a német 1. páncéloshadsereg parancsnokaként fejezte be, hogy ez „annak bizonyítéka, hogyan próbálta meg a német magasabb vezető testület személyes bevetéssel menteni azt, amit legfelső szinten elhibáztak".[35]

Előadásában Szombathelyi derűlátóan nyilatkozott a kilátásokról: „A hadsereg jelenlegi 200 km-es védőállásának lerövidítését [kézzel oldalt: kérésünkre] a Führer elrendelte, azonkívül otthagyják a jelenleg is alárendelt két német ho-t is. E két kedvező körülmény lehetőséget nyújt erősebb védelmi rendszer megszervezésére és tartalék kiképzésre. Pc. ho-unk, a német pc. ho-okhoz hasonlóan, az arcvonal mögé kerül, részben garageszerű elhelyezésben és amennyiben az esetleges orosz támadások szükségessé teszik, mint gyors tartalék kerül alkalmazásra. A hátsóbb elhelyezésben a pc. ho. alkalmat fog találni a pihenésre, kiképzésre és feltöltésre. A németek kilátásba helyezték a harckocsi állomány feltöltését is..."

Az elkövetkező hónapokra, a télieket is beleértve, Szombathelyi tehát legfeljebb „esetleges orosz támadások"-kal számolt. Ugyanez a teljességgel megalapozatlan szemlélet tükröződik beszámolójának következő mondataiból is:

---

[35] *Nehring, [Walther] General:* Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe 1916 bis 1945. Augsburg, Weltbild Verlag, 1995. 285. o.

„A hds. téli védelemre való előkészületeit már kintlétemkor megkezdette, és a tavalyi téli háború összes tapasztalatainak felhasználásával remény van arra, hogy a hds. feladatát – minden nagyobb veszteség és nehézség nélkül – teljesíteni fogja..."

Szombathelyi – mint ezt egyik legközelebbi pártfogoltja, Kádár Gyula is megírta róla – „Nagyon tudott. Sem előtte, sem utána nem találkoztam még csak megközelítőleg is annyira alapos katonai elméleti és hadtörténelmi ismeretekkel rendelkező tiszttel."[36]

Kádárral megegyező módon minősítette Szombathelyit több beszélgetésünkben Kéri Kálmán is. Éppen ezért megmagyarázhatatlan, hogyan remélhette ez a tábornok, hogy a küszöbönálló, 1942-43-as télen csak „esetleges orosz támadások" lesznek, és ezeket a 2. hadsereg „minden nagyobb veszteség és nehézség nélkül" majd elháríthatja. Hiszen még a közkatonák is tudták, és éppen az előző, az 1941–42. évi téli háború is bizonyította, mennyire elemében érezte magát a télben a szovjet hadsereg. És ez a korábbi évszázadokban is bebizonyosodott, nem utolsó sorban Napoleon grande armée-jának megsemmisülésével.

Az ilyen jellegű megnyilatkozások – hangozzanak bár el akár az LHT előtt – azt a kérdést is szükségszerűen felvetik, hogy hangoztatójuk valóban ennyire naív-e, vagy hallgatóságát reméli elámíthatónak.

Hosszasan lehetne elmélkedni a magyar 2. hadsereg – részben már említett – fegyverzetéről. A Don-kanyar című, már idézett monográfiában helyesen az áll, hogy „a honvédség alakulatait nem a katonai nagyhatalmak háborújában való részvételre készítették és szerelték fel".[37] Ha ezt a megállapítást elfogadjuk, és el kell fogadnunk, mert tényszerűsége a magyar 2. hadsereg katasztrófájában is beigazolódott, akkor viszont hiányolnunk kell utána annak megállapítását, hogy mit remélhetett a magyar politikai és katonai vezetés, amikor ezt a hadsereget kiküldte a „nagyhatalmak háborújában való részvételre"?

Ez a katonai vezetés, és talán részben még a politikai is, tudta, hogy a hadsereg fegyverzete minőségileg elmaradott állapotban van. Éppen ezért érthetetlen és mindenképpen önámításnak minősül a műszaki képzettségű Bartha Károly szolgálaton kívüli vezérezredes, honvédelmi miniszter előadása 1942. július 14-én a koronatanács előtt. Előadásában Bartha elismerte, hogy a 2. hadsereget fegyverzetben és felszerelésben a német kötelékekkel azonos szintre kellett hozni, hogy „helytállhasson a kiválóan felszerelt orosz hadsereggel szemben". Ezen beismerő kijelentése után azonban Bartha nem átallotta azt állítani, hogy ez megtörtént.[38]

A hadsereg tényleges helyzetével, ezzel az elszomorító valósággal találkozott Bartha utóda, Nagy Vilmos október közepén az arcvonalon tett látogatásakor. Azt kellett tapasztalnia, hogy egyes hadosztályok arcvonala 26-29 km széles, öt-hatezer puskával. Mint a háború után megjelent emlékirataiban írta: „Le sem tudom jegyezni már, mennyi panasz hangzott el a hadsereg fegyverzetével kapcsolatosan. A tisztek joggal panaszolták, hogy elhárításuk teljesen tehetetlen az orosz páncélosokkal szemben. Elmondták, hogy tüzérségünk nagyon csekély, és nem rendelkezünk nagyobb méretű aknavetőkkel..."

---

[36] *Kádár Gyula:* A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2. kiad. 1978. 283. o.

[37] *Szabó P.:* i. m. 33. o.

[38] Az előadás szövege HL Vezérkari iratok 1942., szám nélkül, 282. doboz.

A 2. hadseregnél tett szemléje után Nagy Vilmos Belgrádba repült, ahol Maximilian Reichs-Freiherr von und zu an der Glon Weichs vezérezredes, a B Hadseregcsoport főparancsnoka fogadta, és „Újra megigérte, hogy a 2. magyar hadseregnek segítségére lesz".[39]

Von Weichs, mint azt tevékenysége és naplóbejegyzései tanúsítják, egyáltalán nem volt magyarellenes, igéreteknél többet azonban ő sem adhatott. De a szovjet támadásokat semmilyen igérettel nem lehetett megállapítani, elhárítani, visszaverni. A magyar 2. hadsereg parancsnokai – és ezt túlzás nélkül állíthatjuk – vakon bíztak a németekben. Gertenyesi Hollósy-Kuthy László, aki vezérőrnagyi rendfokozatban 1942. november 23-ától volt a IV. hadtest 13. könnyű hadosztályának parancsnoka, egyik beszélgetésünk alkalmával, amikor feltettem neki a kérdést, hogy mégis mire számítottak 1943 januárjában, hogyan gondoltak helytállni a szovjet támadással szemben, így válaszolt: „Azt reméltük, hogy majd a németek segítenek." Ugyanő Élményeim a második világháború alatt 1939–1945 című, halála után megjelent emlékiratában nem foglalkozik a németek ígéreteivel, de bírálja őket. A doni katasztrófa okait „elsősorban a német vezetési hibában" látja.[40]

Ide kívánkozik néhány megjegyzés a magyar 2. hadsereg parancsnokáról, az 1883-ban született Jány Gusztáv vezérezredesről, továbbá a hadsereg vezérkari főnökéről, a Jánynál tíz évvel fiatalabb Kovács Gyula vezérőrnagyról. Kéri Kálmán, aki a Honvéd Vezérkar egyik legjobb képességű tagja volt, és aki 1942 októberében alezredesi rangban Nagy Vilmos honvédelmi miniszter szárnysegédeként minisztere kíséretében járt a Donnál a 2. hadseregnél, Sára Sándor Pergőtűz című, a 2. hadseregnek emléket állító filmjében kifejtette, hogy Jány hadosztályparancsnoknak lett volna legalkalmasabb. Létre tudta volna hozni Európa egyik legkiválóbb hadosztályát.[41]

Egyik beszélgetésünkben Kéri Kálmán úgy fogalmazott, hogy Jány legfeljebb egy hadtest vezetésére lett volna alkalmas, a hadseregparancsnoki tisztség túlságosan nagy feladat volt számára.

A Jánynál hat évvel fiatalabb, eredetileg a lovasságnál szolgáló dálnoki Veress Lajos, 1942-ben altábornagy, november 2-ig az 1. páncéloshadosztály parancsnoka a 2. hadsereg kötelékében, 1972-ben Münchenben megjelent háromkötetes Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945) című, idehaza kellő figyelemre nem méltatott munkájában visszaemlékezés jelleggel ír a 2. hadseregről, a hadsereg vezetőiről, és bírálja is őket.

Veress leírja, hogy a páncéloshadosztály ütközetei előestéjén Jány mindig megjelent a csapatok körletében. Az éjszakát a hadosztályparancsnok autóbuszában töltötte, vacsora, majd egy pohár pezsgő mellett beszélgetve. Veress szerint „Ilyenkor mindig felmerült az arcvonal megrövidítésének kérdése is, különösen a hídfőkért vívott küzdelmek tapasztalatai után. A hadosztály parancsnoknak és kitűnő vezérkari főnökének, Koszorus F. vezérkari ezredesnek hivatalos kötelessége is volt a hadsereg gyengeségeire rámutatni.

---

[39] *Nagybaczoni Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők 1938–1945. H. n., Körmendy, é. n. 104. s köv. o.

[40] *Hollósy-Kuthy László:* Élményeim a második világháború alatt 1939–1945. Székesfehérvár, 1992. 58. o.

[41] *Sára Sándor:* Pergőtűz. A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál. Budapest, Tinódi Könyvkiadó, 1988. 24. o.

Mindezeken felül a baráti hang is megszólalt bennük: »10 hadosztállyal többet és 100 km-rel rövidebb arcvonalat kérj Guszti, vagy mondj le!«" „Én is követlek és a többi seregtest parancsnokok is. Talán így felébrednek az otthoniak és a német vezetőség." „Nem tehetem" – volt a visszatérő válasz.[42]

Az „otthoniak"-nál, tehát a kormányzónál, a vezérkar főnökénél, a honvédelmi miniszternél – hogy csak a legmagasabb tisztségviselőket említsem – nem a felébredéssel vagy az alvással volt a probléma, hiszen bizonyíthatóan ismerték a 2. hadsereg helyzetét, több forrásból is. Mint fentebb írtam, Veress Lajos 1942. november 2-ig az 1. páncélos-hadosztály parancsnoka volt. Lehetséges, hogy annak idején nem értesült arról, miszerint a honvédelmi miniszter októberi látogatásakor Jány hadseregparancsnok szabályszerű kihallgatást kért a vele katonaiskolás koruk óta elválaszthatatlan barátságban levő minisztertől, és ezen előterjesztette felváltási kérelmét, mondván, hogy „a hadsereg a reá bízott feladatot teljesíteni nem fogja tudni, én tehát ennek a hadseregnek a magatartásáért nem tudok felelősséget vállani."

Budapestre visszatérte után Nagy Vilmos, beszámolva a 2. hadseregnél tartott szemléjéről, jelentette Jány felváltás iránti kérelmét a kormányzónak, aki ráförmedt a miniszterre: „Nem azért tettem én őt oda, hogy őt felváltsam. Nagyon jól ismerem őt, nekem olyan ember kell ott, aki nem fog a németeknek gazsulálni. Dehogy váltom föl, ott kell maradjon!" E jelenet leírásához Kéri Kálmán, aki Horthy szavait a kihallgatás után nyilván miniszterétől hallotta, hozzátette: „Jány el volt intézve."[43]

Nagy Vilmos a Végzetes esztendők-ben részletesen leírja a 2. hadseregnél tett látogatását, az ezt megelőzött látogatást Hitlernél, valamint a már említett rövid vizitet von Weichsnél. Nem tudni miért, de nem említi Jány felváltási kérelmét, sem Horthy elutasító döntését. A szemlét ekként összegezi:

„A frontlátogatásról mindenekelőtt a kormányzónak számoltam be, majd a miniszertanácsot tájékoztattam, végül a parlament mindkét házának egyesített véderőbizottságában tartottam beszámolót. Nem hallgathattam el a tapasztalt hiányosságokat és ellátási nehézségeket. Közöltem azt is, hogy pillanatnyilag a 2. magyar hadsereg arcvonalán nem fenyeget szovjet támadás."[44]

Az „elintézettséget" nyugodtan ki lehet terjeszteni az egész magyar hadseregre. Lajtos Árpád vezérkari százados 1942. október 26-tól a 2. hadsereg parancsnokságánál szolgált, a hadműveleti osztály 1. beosztott vezérkari tisztjeként. Mindarról, ami a hadseregparancsnokságon történt, így személyesen értesült. Lajtos élete utolsó éveit levéltári kutatásokkal és a hadsereg történetének, tragédiájának vizsgálatával és megírásával töltötte. Emlékezéséből tudjuk, hogy Hitler 1942. december 24-én levélben kérte Horthyt, parancsolja meg a magyar 2. hadseregnek a Donon való végső kitartást. Horthy természetesen eleget tett a Führer kívánságának: december 27-én mint Legfelsőbb Hadúr kiadta a végsőkig való kitartásra a parancsot.[45]

---

[42] *Dálnoki Veress Lajos:* A Don-i Magyar 2. Hadsereg megalakulása és annak hadműveletei 1942–43-ban. In: Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945). Kiadta és sajtó alá rendezte Dálnoki Veress Lajos vezérezredes. München, 1972. 421. o.

[43] *Sára:* i. m. 164. s köv. o.

[44] *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 109. o.

[45] *Lajtos Árpád:* Emlékezés a 2. magyar hadseregre 1942–1943. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1989. 64., ill. 69. o.

A magyar 2. hadsereg katasztrófájához jelentősen hozzájárult Szombathelyi, majd Horthy döntése 1943. január 16-án, a szovjet támadás után. Ezeket a döntéseket szintén Lajtos Árpád örökítette meg az utókornak. A szovjet sikerek folytán bekerítés fenyegette a magyar VII. hadtestet, ezért ezt és az 1. páncéloshadosztályt hátra kellett volna vonni. Ehhez Jány a nap délutánján távbeszélőn engedélyt kért a B Hadseregcsoport főparancsnokságától, ahonnan természetesen azt a választ kapta, hogy a Führer dönt.

A hadseregparancsnokság tisztjeinek sikerült rávenniük Jányt, hogy „ultimátumszerűen" sürgesse meg a döntést a németeknél. Este 18.40-kor a hadseregparancsnok közölte Georg von Sodenstern gyalogsági tábornokal, a B Hadseregcsoport vezérkarának főnökével, hogy „ha ma 20 h-ig nem érkezik a magyar hadsereg parancsnokságához más döntés, akkor elrendeli a VII. hadtest és az 1. páncéloshadosztály visszavételét."

Öt perccel az általa megadott határidő előtt megérkezett a német válasz Jány „ultimátum"-ára: „Auszuhalten bis zum letzten Mann und Munition am Don", azaz „Kitartani a Donnál az utolsó emberig és lőszerig."

A német parancsot Jány nyomban közölte távbeszélőn a hadtestparancsnokkal. Legeza János vezérőrnagynak, a VII. hadtest helyettes parancsnokának a rövid beszélgetés végén ezt mondta: „Az utolsó emberig és töltényig kitartani a Donon. Isten veled János."

A német – végső soron Hitlertől származó – parancs továbbítása után Jány vacsorázni küldte a jelenvolt tiszteket. Lajtos azonban visszamaradt, és javasolta hadseregparancsnokának: „Próbáljuk meg felhívni Budapestet, hátha a vezérkar főnöke, vagy maga Horthy levonja a konzekvenciákat a hadsereg kialakult helyzetéből, hiszen december 27-én talán még nem hitték, hogy ilyesmi bekövetkezhet."

Lajtos javaslatát elfogadva Jány előbb Szombathelyivel, majd Horthyval beszélt, mindkettővel eredménytelenül. „Horthy sajnálkozva közölte Jányval, hogy nem tehet semmit, a parancsot teljesítsük. Ezek után Jány feltette nekem a szónoki kérdést, hogy hát ilyenképpen mit tehetnék?"

E két – legfelső szinten hozott – döntéshez Emlékezésében Lajtos ennyit fűz hozzá:

„Bevallom, én is feladtam, azt feleltem, hogyha ez az ítélet, akkor javasolom, menjünk vissza Alekszejevkára [itt volt a hadseregparancsnokság vezetési törzse január 16-án reggelig – B. J.] vagy egyenesen a VII. hadtesthez, minthogy a hadsereg-parancsnokság a hadsereg része, annak sorsában osztozik.

Jány helyeselt, kijelentette, hogy így is tesz, de csak ő, a személyére nézve, mert a hadsereg maradványait, az immár szerencsétlen tömeget valahogy vezetni kell mégis."[46]

Azért tartom szükségesnek ennyire terjedelmesen idézni Lajtos leírását, mert kitűnik belőle: Szombathelyi és Horthy döntése lényeges szerepet játszott a hadsereg pusztulásában. Nem állítom, hogy ez lett volna az egyedüli ok. Ha azonban akár Szombathelyi, akár Horthy külön-külön vagy együttesen engedélyezik a visszavonulást, a katasztrófa nyilván kisebb lett volna. Szombathelyinek látnia kellett elutasításának következményeit, és szükség esetén rábeszélni a kormányzót Jány kérésének teljesítésére. Azt sem kell hosszasan bizonygatni, hogy Horthy altengernagy annyit azért értett a szárazföldi hadviseléshez, hogy belássa döntésének súlyos következményeit.

[46] *Lajtos:* i. m. 154. s köv. o.

Szombathelyi és Horthy 1943. január 16-i döntése politikai döntés volt. Felvetődik a kérdés: mi történik, ha Jány ezeket a döntéseket figyelmen kívül hagyva mégis cselekszik, hogy legalább megpróbálja menteni a rábízott hadsereget. Ennek az esetleges lehetőségnek bővebb elemzése már nem történészi feladat.

A magyar legfelső vezetés által hozott hibás döntések ismeretében a bekövetkezett katasztrófáért nem lehet kizárólag a németeket felelőssé tenni, ahogyan azt Nagy Vilmos állította 1943 februárjában, a két ház véderő bizottsága előtt elmondott referendumában.[47] Az igaz, hogy a B Hadseregcsoport nem adott határozott parancsot a visszavonulásra, ilyent Hitler miatt nem is adhatott, de a hadseregcsoport főparancsnoksága és Hermann von Witzleben vezérőrnagy, a magyar 2. hadsereghez rendelt német összekötő törzs parancsnoka többször javasolta, hogy „handeln nach der Lage", azaz a helyzetnek megfelelően kell cselekedni.[48]

Azt a tényt, hogy a hadszíntéren a német–magyar viszony éppen 1943 januárjában rendkívül rosszul alakult, még Hitler is kényszerült elismerni. Csapatainak és parancsnokságainak a román, olasz és magyar „szövetségeseket" sértő módon kezelő magatartása miatt 1943. február 14-én egy „Titkos parancsnoki ügy" jelzésű „elvi" parancsot adott ki, „A szövetséges hadseregek maradványainak kezelése keleten" címmel. Ebben a parancsban kötelezte katonáit a szövetségesek „becsületes kezelés"-ére, hogy „visszanyerjék bizalmukat a német bajtársiasságban". A helytelen német magatartás ilyen nyílt beismerésével Hitler nem utólagos elégtételt kívánt adni szövetségeseinek, hanem szerette volna elérni a szétvert román, olasz és magyar csapatok mielőbbi újjászervezését, hogy bevethessék ezeket a mögöttes terület biztosítására, tehát a partizánok ellen.

A február 14-i parancs kiadásának másik oka az volt, hogy „a szövetséges csapatok méltatlan kezelése" anyagot szolgáltathat az ellenzéki csoportoknak ezekben az országokban, veszélyezteti a „politikai egyetértést" a szövetséges államokkal.

A szovjet nagytámadás gyors sikere azonban nemcsak a szövetséges alakulatok körében váltott ki pánikot, hanem a németeknél is. Különösen az arcvonal mögötti parancsnokságok katonái – de nem kizárólag ők! – dobták el fegyvereiket és menekültek fejvesztetten. Hitler ezért 1943. február 24-én szigorú, ugyancsak „Titkos főnöki ügy" parancsnot adott ki a fegyelmezetlenség és az elsietett visszavonulás ellen. A német katonák ilyen magatartását elviselhetetlennek és „a német Wehrmachthoz méltatlannak" nyilvánította. Követelte, hogy minden előljáró szükség esetén fegyverrel kényszerítse ki parancsainak végrehajtását, a fegyelem és az engedelmesség fenntartását, és a nem engedelmeskedőket nyomban lője agyon. „Az ilyen energikus vezetőket mindig meg fogom védeni cselekedetük esetleges jogi következményeitől, és ezt minden előljárótól megkövetelem." – Hitlernek ez a két parancsa is a keleti arcvonal 1942-43-as téli válságának volt a következménye.[49]

E válság kitörésében a szövetséges csapatoknál, de – ha kisebb mértékben – a németeknél is szerepet játszott az a tény, hogy a katonák nem látták a háború célját. A „bolsevista veszély" imamalom módjára gyakorolt hangoztatása nem bizonyult elegendőnek a Szov-

[47] *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 129. o.

[48] *Lajtos:* i. m. 157. o.

[49] *Förster, Jürgen:* Stalingrad. Risse im Bündnis 1942–43. Freiburg, Rombach Verlag, 1975. 61. s köv. o.

jetunió elleni „keresztes hadjárat" ideológiai alapjául. Kevésnek bizonyult ez a németeknél is, ezért Hitler 1944. január 8-i parancsával elrendelte a szovjet politikai biztosok mintájára a „Nemzetszocialista vezetőtiszt" intézményének bevezetését, hogy „világnézeti szempontból létrejöjjön a feltétlen összhang az államvezetés és a tisztikar között."[50]

Akkor, 1944 elején, Sztálingrád, Kurszk és a Vörös Hadsereg őszi sikerei után ez már semmit sem segíthetett. A szovjet győzelmekkel ködbe veszett a háború kezdetén még ígért, a Szovjetunió elfoglalt területein léresíthető Wehrdörfer – védelmi falvak – reménye is.

Az ideológiai érvelés a m. kir. honvédségnél még kevésbé létezett és hatott. A katonák már 1942-ben, és később még inkább azt kérdezték, „mit keresünk mi a Szovjetunióban?" Jól szemlélteti ezt egy titkos német jelentés 1944. július 17-éről, a magyar 1. hadsereg VI. hadtestében tapasztaltakról. Ennek a hadtestnek Észak-Erdélyből származó katonái között voltak románok, szlovákok és cigányok. „Ezért – állapítja meg a jelentés – nemcsak a különleges nyelvi nehézségeket, hanem a politikai ellentéteket is le kell küzdeni. Az egyszerű ember elé a határvidék Erdélyből legnagyobb ellenségként a románt állították oda. Éppen ezért a legénységnél újra meg újra felmerül a kérdés: 'Voltaképpen miért a bolsevizmus ellen a harc?' A harci szellem elősegítésére és a politikai-világnézeti iskolázáshoz szükséges felvilágosítani a magyar katonát a veszélyről, amelyet a bolsevizmus az ő hazájának is jelent."[51]

A történelem bizonyítja, hogy a mindenkori politikai vezetésnek céljai eléréséhez olyan hadseregre van szüksége, amelyik feltétlenül követi őt, és kész eleget tenni utasításainak, rossz ügy esetében is. Ezért következett be a második világháborúban is a magyar haderő megsemmisülése. A katonák helytállása és áldozata nem tette, nem tehette jobbá, igazzá a politikai vezetés által számukra kijelölt, eleve teljesíthetetlen feladatot. Szerintem a m. kir. honvédség második világháborús szereplését helytelen fatalista módon szemlélni, úgy megítélni, hogy nem lehetett mást tenni.

[50] *Steinhoff, Johannes:* In letzter Stunde. Bergisch Gladbach, Gustav Lübbe Verlag, 3. kiad. 1978. 43. o., lábjegyzet. A Nationalsozialistischer Führungsoffizier intézményére érdekes adatokat közöl *Weinberg, Gerhard L.:* Hitler und der NS-Führungsoffizier (NSFO). *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte,* 1964. 443. s köv. o.

[51] *Borus, Josef:* Die Einschatzung der Lage aus ungarischer Sicht. In: Die Zukunft des Reiches: Gegner, Verbündete und Neutrale (1943–1945). Vortrage zur Militargeschichte 13. Herford–Bonn, Verlag E. S. Mittler und Sohn, 1990. 170. o.

Budapest, 2004. 228 o. +
8 o. ff. képmelléklet
1700.- Ft
ISBN 963 506 552 4
ISSN 1586–5886

Czigány István: Reform vagy kudarc?

Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700

A Habsburg Birodalomban az állandó hadsereg megteremtése lényegében a legfontosabb európai hatalmakkal: Angliával, Franciaországgal és Poroszországgal közel egy időben, a XVII. század második felében ment végbe. A Magyar Királyság a Habsburg Birodalom államalkotó része volt, ezért a királyi katonaságot az egységes birodalmi haderő részének tartották, és megreformálását is annak keretében képzelték el. Azt, hogy a magyarországi katonaságnak, ennek a sajátos fegyvernemi jellegű és taktikájú haderőnek a gyakorlatban milyen súlya és szerepe lesz a birodalom hadigépezetén belül, a hadügyi reformelképzelések mellett a magyar rendek és a központi, a császári-királyi hatalom politikai vitái határozták meg.

A szerző hazai és bécsi levéltári kutatásaira támaszkodva ezt a folyamatot mutatja be, s közben számos, a magyar történelmi köztudatba mélyen beivódott tévképzetet igazít ki: például azt, hogy a Habsburgok a magyarországi katonaság felszámolására törekedtek. A magyar vitézlő rend modernizációja kétségtelenül számos konfliktussal járt, de XVII. század utolsó évtizedében nem a végvári katonaság szélnek eresztésére, hanem annak reguláris átszervezésére került sor.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.

Balassi Kiadó

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ARBANÁSZ ILDIKÓ – CSORBA GYÖRGY

KMETY GYÖRGY EMLÉKIRATA KARS ERŐDJÉNEK 1855. SZEPTEMBER 29-I VÉDELMÉRŐL

Kmety György Magyarországon is nehezen hozzáférhető angol nyelvű műve az 1848–49-es magyar katonai emigráció egy szinte teljesen elfeledett és a nemzetközi történetírásban is alig ismertetett hadszínterének talán leghíresebb ütközetéről – azon belül is elsősorban magának a szerzőnek a tetteiről – szól. A könyv műfajában is egyedülálló, hiszen más, hasonló tartalmú, nem szabadságharcos eseményekkel foglalkozó művet – egy csata vagy ütközet száraz, katonai leírását – az emigrációs irodalom nem ismer. Az emlékirat a közelmúlt eseményei miatt saját korában meglehetősen népszerű volt, hiszen tudomásunk szerint már a megjelenés évében legalább három kiadás készült belőle.[1] Jelentősége és évfordulója miatt döntöttünk a viszonylag rövid terjedelmű könyv fordítása mellett, kiegészítve azt a szerző életrajzával, a krími háború keleti (kaukázusi) frontjának rövid történetével és a mű keletkezésének körülményeivel.

A szerző

Kmety György 1813. május 24-én a Gömör megyei Felsőpokorágyon született. Evangélikus lelkész apjának 1818-ban bekövetkezett halála után a család Nyíregyházára települt át. Iskolai tanulmányait Késmárkon kezdte meg, majd a nevelését irányító bátyja, Pál 1833-ban közvitéznek adta a 19. (Schwarzenberg) gyalogezredbe. A forrás hitelességének és megbízhatóságának bizonyítása szempontjából fontosnak érezzük, hogy részletesebben mutassuk be Kmety katonai pályafutását; láttassuk a kortársak által is nagyra becsült képességeit és vitézségét.

A közemberként induló Kmetyt testvére hamarosan a kadétok közé emeltette. Altisztként is már komolyan érdeklődött a taktika iránt: német klasszikusok műveit olvasta e témában. 1840-ben hadnagy lett, 1847-ben pedig már főhadnagy. 1848 októberében Magyarországra helyezték, az ezred 3. zászlóaljához, ám végül a Pozsonyban szervezett 15. honvédzászlóaljhoz került. Október 19-én annak századosává nevezték ki, október 22-én azonban már a győri 23. honvédzászlóalj élén találjuk. Csapataival bátran küzdött a szerencsétlen kimenetelű schwechati csatában, amelynek elismeréséül Kossuth zászlóaljparancsnokká nevezte ki, a december 16-i parndorfi csatában tanúsított helytállásáért pedig alezredessé léptették elő. 1849. január 5-től egy dandár, majd 1849. február 15-től már egy hadosztály vezetésével is megbízták.

Csapataival a kápolnai csatát követően, február 28-án Mezőkövesdnél megszalasztotta a magyarokat üldöző osztrák dandárt, és ezzel a csatasorozat legszebb magyar harci

[1] *Kmety, George:* A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September, 1855. London, 1856.

műveletét hajtotta végre. A tavaszi hadjárat első ütközeteiben hadosztálya nem jutott jelentős szerephez, ennek ellenére április 14-én ezredessé léptették elő. Részt vett a budai vár ostromában, a május 4-i rohamban ő maga is megsebesült. A főváros visszafoglalása után a VII. hadtest bal szárnyát kellett támogatnia: hadosztályával megszállta a Rába-vonalat és ellenőrizte a Sárvár–Veszprém–Székesfehérvár-i utat. A feladat teljesítése közben kapott hírt a Wyss-dandár elhelyezkedéséről, június 13-án Csornánál megtámadta azt, és csak kevésen múlt, hogy teljesen be nem kerítette és meg nem semmisítette. Kmety a csornai ütközetet követően továbbra is a Rába mentén bontakoztatta szét csapatait és biztosította a főserget.

A magyar hadsereg elleni utolsó osztrák hadjárat 1849. június 26-án indult meg a magyarországi cs. kir. hadak új főparancsnoka, Haynau táborszernagy irányítása alatt. Kmetyt ugyanaznap vezérőrnaggyá léptették elő. Az osztrák hadműveletek következtében csapatai elszakadtak a Győrt védő magyar VII. hadtesttől, majd a további utasításoknak megfelelően Bácskába vonult le, ahol Guyon Richárd hadtestével együttműködve sikeres hadmozdulatokat hajtottak végre az ellenséggel szemben. A későbbiekben részt vett az augusztus 9-i temesvári csatában is, ahol a bal szárnyon indított támadásával komoly zavart okozott az osztrák csapatok között, ám a jobb szárny összeomlása végül meghátrálásra kényszerítette. Hadosztálya – mint az ütközet után az egyik legütőképesebb egység – fedezte a vert sereg visszavonulását Lugosra. Bem augusztus 14-én őt nevezte ki a Lugoson és környékén lévő csapatok, köztük Dessewffy Arisztid lovashadteste és Vécsey Károly V. hadteste főparancsnokává. Ott még utoljára augusztus 15-én utóvédharcot vívott egy osztrák dandárral, de hamarosan az ő csapatai is bomlani kezdtek. Kmety az emigrációt választotta.[2]

Kalandos menekülése után a vidini tábor lakója lett. Bem József iszlám hitre való áttérését követően ő is – minden valószínűség szerint csak névlegesen – renegáttá vált. Az áttért katonatisztek egy csoportját Bemmel (*Murat*[3] pasa) az élen a szíriai Aleppóba helyezték át.[4] Kmetyt az öreg tábornok teljes bizalmába fogadta.[5] A városban 1850 októberében több hétig tartó súlyos zavargások törtek ki, amelynek leverésében tevékenyen részt vettek a magyar emigránsok is: a tehetetlen török tisztek helyére állva óvták a város keresztény lakosságát. Kmety az angol konzulátus védelmét látta el.[6] Bem az eseményeket követően a felelős kormányzó leváltását és annak helyére Kmety kinevezését köve-

---

[2] *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Harmadik átdolg. jav. kiadás. Budapest, 2000. 170–171. o.; *Thurzó Miklós:* Kmethy György. *Hazánk,* X. k. (Szerk. *Abafi Lajos.*) Budapest, 1888. 112–129. o.; *Hermann Róbert:* A csornai ütközet története és okmánytára 1849. június 13. Sopron, 1999. 15–17. o.; 1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. (Szerk. *Hermann Róbert.*) Budapest, 1996. passim. *Alföldi Hírlap,* 1868. 26. sz., illetve Hermann Róbert szíves közlései.

[3] A török személy- és helyneveket mai török helyesírással és kurziválva közöljük.

[4] *Perczel Miklós:* Naplóm az emigrációból. (Vál., a bev. és a jegyz. írta *Závodszky Géza.*) [Budapest, 1977.], 41. o.; *Hajnal István:* A Kossuth-emigráció Törökországban I., Budapest, 1927. 140. o.; *Csorba György:* Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története, *Hadtörténelmi Közlemények,* (112.) 1999. 2. sz. 355–356. o.

[5] Bem apó ismeretlen levele Teleki Sándor grófhoz. *Magyarság,* 1925. 111. sz. máj. 17. 8. o., *Ács Tivadar:* A száműzöttek. Fiala János 1848–49-i honvédalezredes emlékiratai az emigrációból. H. és é. n., 136. o.

[6] Az aleppói emigrációra lásd *Kovács Endre:* Bem József. Budapest, 1954. 674–706. o.; az említett eseményekre: *Csorba György:* Az 1850. évi aleppói zavargások és a magyar emigránsok szerepe. In: Orientalista Nap 2004. (Szerk. *Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori.*) Budapest, 2004. 30–39. o.

telte. Bár ez nem történt meg, Bem halála után rangidősként ő vezette a renegátok csapatát. 1851-ben az aleppói emigránsok egy részét más katonai egységekhez vezényelték át. Tizenegy fő Európába való távozásra kért és kapott engedélyt. 1851. szeptember 27-én Kmety György is lemondott katonai szolgálatáról, és az engedély kézhezvétele után elhagyta az Oszmán Birodalmat.[7]

Keletet maga mögött hagyva a londoni magyar emigrációhoz csatlakozott, ahol jelentős szerepet játszott annak irányításában.[8] Itt született meg első önálló műve, amely Görgey Artúr emlékirataira válaszul készült. Ebben erősen – és tendenciózusan – bírálta egykori felettesét.[9] A krími háború idején önkéntesként ismét török katonai szolgálatba állt, hiszen a kezdeti események reményt adtak egy esetleges Ausztria elleni háborúra, de legalábbis az oroszok elleni harcra. Kmety háborús szerepéről a következő fejezetben részletesebben szólunk.[10]

A párizsi békét követően az akkor már évek óta beteg Kmety négy hónapi franciaországi gyógykezelése után visszatért az Oszmán Birodalomba, ahol rendelkezési állományba helyezték.[11] 1859-ben arról panaszkodott, hogy Kis-Ázsia belsejébe akarják küldeni, neki azonban esze ágában sem volt odamenni. Gyanította, hogy a kapacitálásban a *kars*i eseményekben dicstelen szerepet játszott, de kapcsolatai miatt magas pozíciót bíró *Mustafa Zarif* (?–1863) pasa mellett az osztrák követ keze is benne van. Úgy döntött, hogy ha nem sikerül elkerülni a kinevezést, akkor kilép a törökök szolgálatából. Mint levelében írja, nincsenek törökországi ambíciói, és elvonultan él „lesve Magyarországnak hajnal csillagát".[12]

1860-ban azonban mégis aktív szolgálatot vállalt, miután Libanonban a keresztény maroniták és a muszlim drúzok között ismét villongások törtek ki, amelyek keresztényellenes véres pogromokba torkollottak. Az erőszakhullám a török hatóságok tehetetlensége, sőt, néhol hallgatólagos támogatása következtében átterjedt Szíriára is, amely így már megteremtette az alapot az újabb európai beavatkozáshoz. A franciák a többi nagyhatalom felhatalmazásával intervenciós csapatokat tettek partra, míg a britek és más országok hadihajóikkal tüntettek a térségben.[13] Ekkor „két kézzel nyúltam egy csatákat

---

[7] Magyar Országos Levéltár R 90 Kossuth-gyűjtemény I. 992. Vay László Kossuth Lajosnak, Konstantinápoly, 1850. dec. 30.; *Ahmet Refik:* Türkiye'de mülteciler meselesi. İstanbul, 1926. 240. o.; *Ács:* A száműzöttek. 151–160. o.; *Kovács* 1954. 688. o.; *Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852.*, 2. k. 1. rész. Budapest, 1944. 488–489. o.

[8] *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852. 1. k. Budapest. 1940. 350–353. o.

[9] Arthur Görgey's Leben und Wirken in Ungarn. Beurtheilt von *Georg Kmety.* London, 1853.; A Refutation of Some of the Principal Mistatements in Görgei's „Life and Actions in Hungary in the Years 1848 and 1849" with Critical Remarks on his Character as a Military Leader. London, [1852.]. Lásd ezekre *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története I. k. Budapest, 1994. 326–327. o., valamint *Hermann Róbert:* Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció. *Aetas,* 1996. 2–3. sz. 40–66., különösen 56–62. o.

[10] A krími háború és a magyar emigráció szerepéről lásd *Jánossy Dénes:* Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient. Budapest, 1939., valamint *Lengyel Tamás:* Die Ungarn und der Krimkrieg. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VIII. Budapest, 1938. 136–247. o.

[11] Hadtörténelmi Levéltár (HL) Personalia (P) 87. d. nemeskéri Kiss család iratai 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1856. nov. 23.

[12] HL P 87. d. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1859. ápr. 13., jún. 29. és dec. 21.

[13] A kérdés legújabb irodalma: *Fawaz, Leila Tarazi:* An Occasion for War. Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860. London, 1994. és *Farah, Ceasar E.:* Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon, 1830-1861. London–New York, 2000.

ígérő katonai kommandó után Szíriában, mellyel Namik pasa kínált meg [...] Új jelét akartam adni a portának, hogy hű s jó katonája vagyok, s új borostyánokat akartam felmutatni magyar hazámnak a drúzok országából."[14] Valószínűleg jól emlékeztek még Kmety aleppói és *kars*i tetteire, mivel egy angolszász forrás tudni véli, hogy Kmetyt a konstantinápolyi európai követek határozott követelésére kérték fel, mint az egyetlen olyan tisztet, aki képes helyreállítani Szíriában a rendet. Kinevezésében keresztény mivolta is szerepet játszott, hiszen a térségben állomásozó muszlim török tisztek meglehetősen erélytelenül léptek fel a keresztényekre támadó drúzok ellen. 1860. június 23-án érkezett meg ezernyolcszáz fős csapatával Bejrútba, pontosan akkor, amikor a város kritikus helyzetbe került a drúz és muszlim forrongás miatt. Késlekedés nélkül szilárdan megszállta a várost és biztosította a rendet.[15] A későbbiekben azonban ellentétbe került a francia expedíciós erők parancsnokával, Charles Beaufort tábornokkal, aki részben hallgatólagosan, részben nyíltan támogatta a maroniták drúzok elleni bosszúhadjáratát, ugyanakkor inkább gyarmatosítóként, mint pacifikáló erőként viselkedett. Kmety emiatt, valamint rossz egészségi állapota okán is, novemberben lemondott, ám *Fuat* pasa[16] kérésére a szíriai Latakiában még hat hónapot töltött el megfigyelőként. Beaufort 1861 elején szerette volna mindenáron elérni, hogy csapatai a mandátumuk lejárta után is Szíriában maradhassanak, ebből azonban az oszmán kormányzat nem kért. A francia jelenlét szükségességének kivizsgálására Kmetyt küldték ki, aki természetesen feleslegesnek ítélte a franciák maradását, ami Beaufort újabb vádaskodásához vezetett. A libanoni rendezés során angol részről felmerült Kmety neve a *kaymakam* (itt: kormányzó) tisztségére, de levele tanúsága szerint a franciákkal való rossz kapcsolata és az akkori politikai viszonyok között nem vállalta volna el ezt a feladatot. Ezt követően kérte nyugdíjazását, valamint Londonba való távozásának engedélyezését. 1861 áprilisában már az angol fővárosban tartózkodott.[17]

Kmety György 1865. május 25-én hátgerincgyulladásból származott szélhűdés miatt hunyt el Londonban. Miután előzetesen többször kijelentette, hogy nem tért át az iszlám hitre, evangélikus szertartás szerint helyezték örök nyugalomra a londoni Kensal Green temetőben. A temetésről a török kormány gondoskodott, a szertartáson pedig a magyar emigráció tagjai mellett megjelent Vámbéry Ármin, Teesdale őrnagy[18] és számos angol előkelőség is.[19]

---

[14] HL P 87. d. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, London, 1861. ápr. 8., valamint júl. 29. *Mehmet Nâmık* pasa (1804–1892) az 1. hadsereg parancsnoka 1860 májusától 1861 júniusáig.

[15] *Jessup, Henry Harris:* Fifty-Three Years in Syria. New York–Chicago–Toronto–London–Edinburgh, 1910. I. 190–192. o.; *Churchill, Charles:* The Druzes and the Maronites under the Turkish Rule from 1840 to 1860. London, 1862. 196–197. o.; *Farah* 2000. 525–584. o.; *Fawaz* 1994. 75. o.

[16] *Keçecizade Mehmet Fuat* (1815–1869) oszmán-török államférfi, ötször volt külügyminiszter, kétszer nagyvezír; ekkor a Porta teljhatalmú megbízottja.

[17] *Rónay Jácint:* Naplótöredék. Hetven év reményei és csalódása. Nyomtatott kéziratul 10 példányban. III. (Pozsony) 410–411. o.; Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fond 159/10. Klapka [Valójában: Kmety] György Kiss Miklósnak, Tripolisz, 1861. febr. 19. A Gyurika aláírású levelek némelyikét tévesen sorolták be Klapka levelei közé; tartalmuk alapján kizárólag Kmety György lehet a szerző. A továbbiakban ezért a hivatkozott jelzett alatt Kmety György nevét értjük és használjuk. *Farah* 2000. 647–651., 688. o.; *Fawaz* 1994. 115–128. o.; HL P 87. d. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, London, 1861. ápr. 8., valamint júl. 29.

[18] Teesdale, sir Christopher Charles (1833–1893) a Királyi Katonai Akadémián végzett, mint tüzér hadnagy. 1854-ben nevezték ki Williams vezérkarához ekkor már főhadnagyi rangban. 1855 elején őrnagyi rangot

Nem tartjuk feladatunknak jelen munkánkban ismertetni a krími háború egész történetét, de a mű megértése szempontjából elengedhetetlen a Kaukázus előterében lezajlott, kevésbé ismert események rövid bemutatása. Az itteni hadműveletek a Krímben állomásozó szövetséges angol–francia–török–piemonti csapatok tevékenységének árnyékában jelentéktelennek tűnhetnek, mégis ennek a határsávnak a birtoklása határozta meg az anatóliai területek feletti uralmat.

A törökök 1853 nyarán fokozatosan erősítették a Kaukázus előterében állomásozó csapataikat, így októberben 15-20 ezer emberük volt a térségben, jórészt tapasztalatlan újoncok. Az orosz hadvezetés a dunai frontra koncentrált, így a kaukázusi seregeik gyengébbek, rosszabbul felszereltek voltak, ráadásul óriási területen szóródtak szét, és számos feladatot, problémát kellett megoldaniuk. A török határra már csak pár zászlóaljnyi gyalogos és maroknyi kozák jutott. Ugyanakkor ezek az alakulatok a hegyi népekkel vívott harcok miatt a legtapasztaltabb egységek közé tartoztak. További probléma volt, hogy az 1829-től birtokolt egykori oszmán területeken még mindig nem sikerült kiépíteniük a védelmi rendszert.[20]

A keleti hadszíntéren a törökök ragadták magukhoz a kezdeményezést. Bátortalan támadásuk több irányban bontakozott ki, ám a szerény sikereket követően az oroszok ellentámadásba mentek át. December 1-jén a két fél között tipikus találkozóharc bontakozott ki *Başgediklern*él, amely az oszmán csapatok vereségével és menekülésével ért véget. Ez a csatavesztés egyrészt a végzetes *sinop*i tengeri ütközet mellett biztosította az orosz pozíciókat a Kaukázusban, másrészt azonban megadta a végső lökést az angolok és a franciák hadba lépéséhez az oszmánok oldalán.

A következő évben a törökök továbbra is ragaszkodtak a kaukázusi offenzívához és az európaiak ottani partraszállásához, az angol és francia haditerv azonban más elképzelésen alapult. A britek a fekete-tengeri orosz flotta elpusztítása révén akarták stabilizálni az Oszmán Birodalom és a szorosok helyzetét. Az északkeleti frontra látogató szövetséges tisztek egyébként is szkeptikusak voltak a török hadsereg ottani kilátásait illetően. Az 1853–54-es tél különösen kemény volt. Akadozott az utánpótlás, hiányos volt a felszerelés, tífusz és más betegségek tizedelték a csapatokat: a hadsereg morálja mélypontra süllyedt.[21]

1854 februárjában Guyon Richárd (*Hurşit Paşa*)[22] mellett számos magyar, lengyel, brit, francia és más nemzetiségű tiszt érkezett *Kars*ba. A magyarok közül ott találjuk többek kö-

---

kapott a török hadseregben. A *kars*i blokád idején Kmety vezérkari főnöke volt. A török kitüntetések mellett vitézségéért Becsületrendet és Viktória Keresztet kapott.

[19] MOL R 87 Kmety György-hagyaték 1. fasc. Gyászjelentés. A *The Times* 1865. máj. 4-i száma hosszú, kéthasábos cikkben számolt be Kmety szabadságharcos pályafutásáról, meneküléséről Magyarországról és későbbi tevékenységéről. *Rónay* III. 390–394. o.; *Hon*, 1865. 104. sz.: Vukovics Sebő, Mednyánszky Sándor és Rónay Jácint a török követ előtt ünnepélyesen igazolta, hogy Kmety mindig híve maradt annak a vallásnak, amelyben született, s ezt többször hangsúlyozta is. Vámbéry még Konstantinápolyból ismerte Kmetyt, aki később sokat segített neki londoni elismertetésében. *Vámbéry Ármin:* Küzdelmeim. Dunaszerdahely, 2001. 204. o.

[20] *Allen, W. E. D. – Muratoff, Paul:* Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921. Cambridge, 1953. 59–60. o.

[21] *Allen-Muratoff* 1953. 63–71. o.

[22] Guyon Richárd (1813–1856) honvéd tábornok. A krími háború alatt az anatóliai hadsereg vezérkari főnöke, 1856-ban tisztázatlan körülmények közt hunyt el.

zött Kohlmann József[23] vezérkari másodfőnököt, Stein Miksát,[24] Frits Gusztávot,[25] Papp Jánost,[26] Tüköry Lajost[27] és Schneider Antalt.[28] A külföldi tisztek irányítása alatt az oszmánok hozzáláttak a város modern erődítéseinek megtervezéséhez és kivitelezéséhez.

1854. április közepén Kmety a *Gümrü* irányában tevékenykedő irreguláris lovas (*başıbozuk*) csapatokból álló előőrsök parancsnoka lett. Állomáshelyétől kétórányi lovaglásra orosz támogatással fellázadt az örmény lakosság. A jól megerődített falvak védőereje, valamint a tüzérség hiánya miatt a felkelés leverése komoly nehézséget okozott. Április 25-én mintegy 250 kozák átkelt az *Arpa* folyón, de Kmety lovasai láttán megfutamodtak, magukra hagyva az örményeket. A lázadók minden erőfeszítése ellenére a törökök sikerrel törtek be az egyik faluba, ahol hat örményt fogságba ejtettek. Kmety a „helyi szokásoktól" eltérően a békés megoldások híve volt, ezért amikor a foglyok megbánást tanúsítottak, elengedte őket.[29]

Az időjárási viszonyok miatt ebben az évben a komoly hadműveletek csak június elején kezdődtek meg. 1854. június 9-én például az oroszok néhány zászlóaljnyi gyalogossal, pár ezred kozákkal és számos ágyúval átkeltek a *Kars* folyón. Kmety és *Haci Demir Ağa* lovasaikkal azonnal rajtuk ütve verték vissza a támadást. A hivatalos török jelentés szerint amíg a törökök csupán hét halottat és nyolc sebesültet, addig az oroszok negyven embert veszítettek.[30]

David Oszipovics Bebutov herceg (1793–1867) vezetésével az orosz főerők táborukat a *Kars* folyótól délre, *Poldırvan* (*Gümrü–Kars* úton) és *Kurudere* falvak között állították fel, ahonnan július 2-tól augusztus 4-ig nem mozdultak ki. Eközben a törökök is kényelmesen felfejlődtek *Mustafa Zarif* vezénylete alatt az orosz határ irányában. Mindkét parancsnoknak kétségei voltak az ütközet kimenetelével kapcsolatban, és az ősz közeledtére vártak, hogy visszavonulhassanak bázisukra. Gyakoriak voltak az élelemért vívott és a felderítő-puhatolózó csetepaték, amelyekben török oldalról főleg a *başıbozuk*ok vettek részt Kmety irányítása alatt.[31]

---

[23] Kohlmann József (1808–1889) honvéd ezredes, az emigrálást követően jelentős karriert futott be az oszmán hadseregben.

[24] Stein, Maximillan (1814–1858) honvéd ezredes, belépett a török hadseregbe, a keleti frontról magyar tiszttársai bizalmatlansága miatt visszahívták, ezt követően a hadügyminisztériumban dolgozott.

[25] Frits Gusztáv (1819–1881) őrnagy, a krími háború idején ezredparancsnok az oszmán hadseregben, 1877-től a hadügyminisztérium osztályvezetője.

[26] Papp János (1823–1892) hadnagy az 55. honvédzászlóaljnál. Guyon segédtisztje. 1867-ben hazatért.

[27] Tüköry Lajos (1830–1860) hadnagy az 55. honvédzászlóaljnál, belép a török hadseregbe, Kmety segédtisztje *Kars*nál, vitézségéért őrnagyi rangot kapott. 1860-ban Palermo bevételénél esett el.

[28] Schneider Antal (1817–1897) orvos alezredes, belépett a török hadseregbe, később az olaszországi magyar légió tagja.

[29] Kmety diszlokációjára lásd *Klapka György:* Emlékeimből. (A szöv. gondozta, az eredeti iratokkal kiegészítette, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta *Katona Tamás.*) Budapest, 1986. 423. o.; *Reid, J. James:* Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to Collapse 1839-1878. *Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa,* Band 57. Stuttgart, 2000. 297–298. o.

[30] *Allen-Muratoff* 1953. 72–74. o.; *Fényes Elek:* Az orosz–török háború történeti jegyzetekkel, okiratokkal, szereplő jelesb férfiak, vezérek életrajzával, földabroszokkal ütközeti térképekkel felvilágosítva. Pest, 1854. I. k. 222–224. o.; *Kırzıoğlu M. Fahrettin:* 1855 Kars zaferi. İstanbul, 1955. 83–84. o.

[31] *Allen-Muratoff* 1953. 75–76. o.; *Mustafa Zarif Paşa:* Hâtırât, *Belleten,* 1940/4. 489. o.; The Patriot and the Hero. General Guyon, on the Battle Fields of Hungary & Asia. London, 1856. (a továbbiakban: Guyon 1856.) 83. o.

Mustafa Zarif török fővezér halogató álláspontjával szemben főleg Guyon és az európai tisztek csatát szerettek volna vállalni.[32] Augusztus 3-án hírt kaptak a *bayazıti* csatáról, amelyben a törökök súlyos veszteségeket szenvedtek, és az oroszok magát a várost is elfoglalták a benne felhalmozott jelentős készletekkel együtt. *Mustafa Zarif* azonnal haditanácsot hívott össze, amelyen, hosszas vitát követően, a Guyon vezette európaiak véleménye győzött. Megállapodtak abban, hogy megtámadják Bebutovot.[33]

Augusztus 6-a hajnalán az orosz csapatok is kezdtek felfejlődni. A két sereg között hamarosan találkozóharc bontakozott ki *Kuruderenél*. Az általános tervet Guyon dolgozta ki, aki a törökök számbeli fölényét kihasználva próbálta megsemmisíteni az orosz szárnyakat. Kmety lett a török bal szárny egyik parancsnoka. A haditerv azonban meghiúsult, mert a csapatok késve hajtották végre a kijelölt manővereket, a jobb szárny pedig, nem várva be a többiek elhelyezkedését, korábban indított támadást, így két órán keresztül egyedül kényszerült harcolni az oroszok ellen.[34] A törökök kezdetben sikereket értek el, az oroszok kitartó ellentámadásainak hatására azonban a jobb szárny nyolc óra körül összeomlott. Ezt követően az oroszok a bal szárny ellen vezettek támadást, ahol súlyos harc bontakozott ki. Kmety tíz óra után – megtudva a jobb szárny és a centrum vereségét – megkezdte a visszavonulást.

Az ütközet kimenetele legfőképp a seregek kiképzettségén múlott. Török oldalon ugyanis zömmel csak félig kiképzett csapatok álltak rendelkezésre. Amíg a reguláris gyalogos alakulatok és a tüzérség is jól helytállt, a lovasság és különösen az irregulárisok rendkívül hamar megtörtek. Menekülésük átragadt más csapattestekre is. Maga Guyon kétszer állt a lovasság élére, de mindkétszer cserbenhagyták. A tiszti morál is alacsony volt; az ezredesek és őrnagyok egy órával az ütközet kezdete után majd egy emberként elhagyták egységeiket, visszatértek táborukba, és csomagjaikat visszairányították *Kars*ba. Akadt olyan török pasa, aki vészhelyzetben is képes volt megtagadni Guyon közvetlen parancsát és csak *Zarif*tól fogadott el – jókora időveszteséggel – utasítást. A leírások mind megemlékeznek a külföldi tisztek helytállásról, példának okáért a csata sűrűjében Frits alól kilőtték a lovát, Kmety mellett pedig két hadsegéd is elesett.

A török veszteség jelentős volt, mintegy 8000 fő esett el vagy sebesült meg, 2000 emberük került fogságba és 16 ágyút zsákmányoltak az oroszok. Körülbelül tízezer irreguláris katona dezertált a vereség után és tért vissza lakhelyére. Az oroszok csapataik 15 százalékát, azaz mintegy háromezer főt veszítettek el. Az év hátralévő részében szerény erőivel Bebutov már nem vállalkozott nagyobb hadmozdulatokra, és az ősz közeledtével visszavonult *Gümrü*be.[35]

---

[32] *Allen-Muratoff* 1953. 76. o.; *Fényes* 1854. II. k. 107. o.; *Kırzıoğlu* 1955. 84–88. o.; *Zarif* 1944. 490–492. o.

[33] *Zarif* 1944. 492. o.; Guyon 1856. 87–88., 98–99. o.; *Fényes* 1854. II. k. 112. o.; *Sandwith, Humphry:* A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison under General Williams to the Russian Army. London, 1856. 99–101. o.; *Reid* 2000. 280. o.; *Allen-Muratoff* 1953. 76. o.

[34] *Sandwith* 1856. 102. o.; Guyon 1856. 99–102. o.; *Fényes* 1854. II. 112–113. o.; *Allen-Muratoff* 1953. 76–77. o.; *Reid* 2000. 280. o.

[35] *Sandwith* 1856. 102–107. o.; *Fényes* 1854. II. k. 107–114. o.; Guyon 1856. 105–118. o.; *Zarif* 1944. 493–494. o.; *Allen-Muratoff* 1953. 77–79. o.; Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (a továbbiakban: BOA HR.SYS) 1191-1. 73. és 99.

Mustafa Zarif Guyont tette felelőssé a történtekért, az eseményekről azonban más forrásokból is értesültek a fővárosban és így a már régóta kritizált török fővezért leváltották és vizsgálat alá helyezték; igaz, hasonlóképp tettek Guyonnal is.[36]

Az ütközetet követően Kmety lett az előörsök parancsoka, és a téli szállásra való vonulásig ott teljesített szolgálatot. Az *Erzurum*ból keltezett angol beszámoló szerint bár minden téren megállta a helyét, nem kapta meg a rangjához járó fizetését, de még személyes bátorságáért sem tüntették ki a törökök.[37]

A karsi blokád

Anatóliában 1854 végére, 1855 elejére a törökök helyzete katasztrofálissá vált: a katonák többet szenvedtek a rossz ellátástól, mint az oroszoktól. 1854 májusában a török erők létszáma északkeleten mintegy 120 000 fő volt, egy évvel később már kevesebb mint hetvenezer. A harci veszteség nem érte el a 15 000 főt, a téli járványok azonban ennek a kétszeresét vitték el, még ugyanebben az időszakban mintegy húszezren dezertáltak, az erősítés pedig nem haladta meg a tízezer főt. A tisztikart azonban brit katonai misszióval erősítették meg. William Fenwick Williams,[38] aki lényegében az anatóliai hadsereg de facto parancsnoka lett, még 1854 szeptemberében érkezett meg számos brit tiszt kíséretében.

Vizsgálódásai alapján Williams arra a következtetésre jutott, hogy *Kars*nál képtelenség offenzívába vinni a török erőket, ezért korlátozott tevékenység mellett döntött. Meglátása szerint a *karsi* erődrendszert kellett tovább erősíteni, hogy komoly akadályt jelentsen az orosz betöréssel szemben. Elképzelését később katonai körökben többen bírálták, mondván, hogy hiba volt a teljesen haszontalan erődbe bezárkózni, s ezzel veszejtésre ítélni nemcsak a várost, de a sereget is. Ehelyett bölcsebb lett volna az *erzurum*i platót védelmére koncentrálni, amely stratégiailag sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, s mint alább láthatjuk, erről az oroszok is hasonlóan gondolkoztak.[39]

A török erők akcióképtelenségét tovább növelték a rossz útvonalak és az ellátás nehézségei, *Vasıf* pasa[40] hadseregparancsnok pedig egy óriási baklövéssel még tetézte is a gondokat. Tavasszal ugyanis a több száz tonnányi élelmiszert nem *Kars*ban, hanem az *Erzurum–Kars* útvonalon, valamint a *Soğanlıdağ*-hegység keleti és nyugati lábánál fekvő falvakban helyezte el. Úgy gondolta, hogy a tavasszal áradó folyók miatt a híd nélküli völgyekben nehéz lenne a készleteket az erődbe eljuttatni, de a várostól egy napra elhe-

---

[36] *Sandwith* 1856. 111–112. o.; *Fényes* 1854. II. k. 114. o.; Guyon 1856. 113. o., *Allen-Muratoff* 1953. 79. o. Itt jegyezném meg, hogy az 1850. évi aleppói zavargások idején is *Mustafa Zarif* állt „elméletileg" a török csapatok élén. Úgy tűnik, hogy a magyarokkal való találkozás sohasem hozott neki szerencsét.

[37] BOA HR.SYS 1191-1. 99. *Erzurum*, 1855. február 13.

[38] Sir William Fenwick Williams (1800–1883): a Királyi Tüzér Akadémián végzett tiszt a birodalom különböző részein folytatott szolgálat után 1841-ben érkezett az Oszmán Birodalomba. A krími háború kezdetén vezérőrnagy, 1855 januárjában nevezték ki *ferik*nek (tábornok) a török hadseregben.

[39] *Allen-Muratoff* 1953. 81 o. Bírálatát lásd *The Times*, 1865. máj. 4.

[40] *Vasıf Mehmed Paşa* (? – 1865) grúz származású tábornok, különböző tartományok kormányzója, 1853 februárjától 1854 szeptemberéig az arabisztáni hadsereg tábornagya. 1854 decemberétől az anatóliai hadsereg parancsnoka.

lyezett élelemhez május végén vagy június elején könnyen hozzáférhetnek majd. Erre azonban nem került sor, mivel ennek a tartaléknak a nagy részét az oroszok szerezték meg vagy pusztították el; az erőd pedig végül pontosan az élelemhiány miatt volt kénytelen megadni magát.[41]

Az orosz kormányzat elégedett volt a kaukázusi eredményekkel, és további vállalkozásokat fontolgatott, mivel lehetőséget látták arra, hogy a sikeres ázsiai hadmozdulatok révén eltérítsék a szövetségeseket az európai orosz területektől. A kaukázusi vezetésben személycserék is történtek: a korábban Paszkievics alatt szolgált Nyikolaj Nyikolajevics Muravjev (utóbb: Karszkij) (1794–1866) tábornokot nevezték ki Voroncov utódjaként helytartónak.[42]

Muravjev haditervében fontos szerep jutott a *Kars* elleni hadműveleteknek, de ostromtüzérség híján a blokád mellett döntött. Az oroszok pontos információkkal rendelkeztek a helyőrség erőforrásairól, és úgy számoltak, hogy az élelemhiány következtében szeptemberre a védők kritikus helyzetbe kerülnek, novemberre pedig helyzetük tarthatatlanná válik. Az erőd ugyan veszélyes kiindulási bázisul szolgált a törököknek a Transzkaukázus elleni támadásához, de Kis-Ázsia védelme szempontjából már nem volt akkora jelentősége. Muravjev a korábbi háborúk tapasztalataként tudta, hogy stratégiailag sokkal fontosabb *Erzurum*, ezért *Kars* ostromával valójában csupán álcázni kívánta igazi támadási irányát.[43]

1855. május 24-én Muravjev megindult az erőd körbezárására. Június 16-án 11 000 embert és negyven ágyút hagyva az erődrendszer megfigyelésére, valamint ötezer főt a hátországgal való kapcsolattartás biztosítására, a maradék sereggel *Erzurum* irányába vonult. Mivel nem találkozott ellenállással, leginkább az ellenség utánpótlásraktárainak elpusztításával foglalkozott. *Erzurum*ban hamarosan pánik tört ki az orosz hadmozdulatok miatt, és a törökök megkezdték a környéken lévő demoralizált és rosszul kiképzett csapataik kivonását. Muravjev tisztában volt azzal, hogy komoly akció nélkül is el tudná foglalni *Erzurum*ot, de úgy vélte, hogy *Kars*nál hátrahagyott serege kevés ahhoz, hogy pozícióit biztosítsa. Muravjev attól is tartott, hogy az események következtében a szövetségesek esetleg jelentős erősítést küldenek *Trabzon*ba.[44]

Az oroszok szisztematikusan pusztították a hadtápraktárakat *Kars* környékén, hogy lehetetlenné tegyék az erőd utánpótlását, illetve, hogy megnehezítsék a kitörést. A blokád alatt mindennaposak voltak az előőrsök csatározásai és a kísérletező orosz rohamok az egyes erődök ellen. A török csapatok is ki-kitörtek.[45] A következőkben egy olyan eseményről emlékeznénk meg a blokád idejéből, amelyben Kmety szerepét említik.

---

[41] *Allen-Muratoff* 1953. 82. o.; *Kırzıoğlu* 1955. 99. o.; *Reid* 2000. 283–291. o.; Papers Relative to Military Affairs in Asiatic Turkey, and the Defence of Capitulation of Kars. London, 1856. Modern kiadása: The Siege of Kars, 1855, Defence and Capitulation reported by General Williams. London, 2000. passim. Az utóbbi kötet az iratokat keletkezési idejük sorrendjében szerkesztve közli. A továbbiakban e kötet oldalszámaira hivatkozunk. A mű egyébként egy ún. „Blue Book", erre nézve lásd: *Temperley, Harold – Penson, Lilliam M.:* A Century of Diplomatic Blue Books, 1814–1914. London, 1966.[2]

[42] *Allen-Muratoff* 1953. 82. o. Voroncov, Mihail Szemenov (1782–1856) vezértábornagy.

[43] *Allen-Muratoff* 1953. 81–86. o.

[44] *Allen-Muratoff* 1953. 87–89. o.; *Kırzıoğlu* 1955. 104. o.

[45] *Kırzıoğlu* 1955. 104–137. o.

Augusztus 26-án reggel Kmety és Teesdale erői az egyik orosz tábor közelében, a *Kars*tól északra lévő széles síkság környékén található árpaföldeket szemlélték meg. Egy ágyúkkal megerősített lövészcsapatot alakítva az orosz bázis ellen vonultak, ahol tüzérségi párbaj bontakozott ki. A törökök bizonyultak jobbnak, még egy kozák század ellentámadását is visszaverték. A harc alatt a törökök lóra és szekerekre kaptak, és amit lehetett, learattak és kocsira raktak. Az orosz erősítés megjelenésekor Kmety lassú visszavonulásba kezdett, amelyet az ellenséges lovasok sem tudtak megzavarni.[46]

Miután Muravjev tudomást szerzett *Ömer* pasa mingreliai hadműveleteiről, valamint Szevasztopol elestéről, összehívta haditanácsát, ahol egyhangúlag a roham mellett határoztak. A döntés megváltoztatta Muravjev egész korábbi tervét, ugyanis információi szerint hat-nyolc hét múlva kimerültek volna az egyébként is kolerával sújtott helyőrség forrásai. Úgy számolt azonban, hogy a törökök számára kedvező hírek kitartásra ösztönzik az erősséget, és a külföldi tisztek is a kapituláció ellen lesznek. Politikai okok miatt is a támadás mellett kellett döntenie, melynek sikere esetén végre helyreállt volna a hadsereg önbizalma. A hadműveletek megindítását szeptember 29-e hajnalára tűzték ki.[47]

A török védelem figyelmét nem kerülte el a készülődés, így a támadás nem okozott meglepetést. A Kmety alá rendelt *tahmasp*i csapatok már 28-án este észrevették a csapatmozdulatokat, ekkor azonban még abban reménykedtek, hogy az oroszok feladják a blokádot és visszavonulnak. Humphry Sandwith[48] visszaemlékezései szerint Kmety volt az egyetlen, aki biztos volt benne, hogy az oroszok támadás nélkül nem fognak elvonulni. Az őrszemek jelentései alapján az oroszok célja 29-én hajnali háromkor vált egyértelművé. Kmety azonnal hozzálátott csapatai felkészítéséhez, és jelentést küldött a mintegy egyórányira lévő főhadiszállásra. A támadás megindításakor a törökök már teljes csatarendben álltak.[49]

A tüzet Kmety nyitotta meg, aki ekkor a Rennison-vonalaknál tartózkodott. Ellene Kovaleszki tábornok támadott, de teljes kudarccal járt. A sötétben embereit tévedésből a Rennison-vonal közepe ellen vezette a *Çorak* északnyugati vége helyett. A vilnai ezred szörnyű tűzbe került, és néhány perc alatt súlyos veszteségeket szenvedett. A katasztrófától csak az mentette meg őket, hogy a törökök lőszere túl gyorsan kifogyott. Hasonlóan járt a belevszki ezred a vilnaiak jobbján. Végül mindkét ezred maradéka visszahúzódott abba a vízmosásba, ahonnan először indultak rohamra, és nem is kerültek többé támadó pozícióba. Maga Kovalevszki is meghalt.[50]

Az oroszok jobb oszlopa Maidel tábornok alatt, a *Tahmasp Tabya* előtti meredek lejtőn kapaszkodott fel és indította meg a támadást, a tervezett négy helyett öt órakor. A komoly kartács- és puskatűz ellenére a jereváni gránátosok szuronnyal megszerezték a *Tahmasp Tabya* és a *Kars* folyó közötti sáncokat. A redut[51] megmászására kijelölt csapa-

[46] *Sandwith* 1856. 271–272. o.

[47] *Allen-Muratoff* 1953. 89. o.; *Kmety* 1856. 21. o.; *Kırzıoğlu* 1955. 136. o.

[48] Sandwith, Humphry (1822–1881) angol katonaorvos. A krími háború idején először a dunai fronton szolgált, majd Williams vezérkarához került, ahol az orvosi kar főnökévé nevezték ki. A franciáktól Becsületrendet kapott, az orosz foglyokkal szemben tanúsított humánus magatartásáért az oroszok is kitüntették.

[49] *Sandwith* 1856. 279. o.; *Kmety* 1856. 16–22. o.; *Allen-Muratoff* 1953. 92. o.

[50] *Allen-Muratoff* 1953. 92. o.; *Kmety* 1856. 25–27. o.

[51] Sokszög alakú sánc, különálló kisebb bástya vagy erőd.

tok azonban létrák hiányában nem tudták teljesíteni feladatukat, így végül nagy veszteségekkel voltak kénytelenek visszavonulni. Kmety négy lövészszázadával, melyek halott orosz katonáktól zsákmányolt lőszerrel pótolták készleteiket, a bal szárny védelmére sietett, ahol a török csapatok visszaszorultak a *Tahmasp* redutba. Hamarosan más erődökből is érkeztek erősítések.[52]

A középső oszlop Gagarin herceg parancsnoksága alatt támogatni kívánta a széleket, erre azonban határozott parancsot nem kapott. Két zászlóalja megzavarodott, amikor baljukon a belevszkiek megkezdték a visszavonulást, csapatai maradéka azonban elfoglalta a *Yarım Ay* lunettát,[53] amelyet oszmán parancsnoka lényegében harc nélkül adott fel. Az oroszok ekkor azonban megtorpantak, és elmulasztották a hátráló csapatokat üldözni, pedig a pániknak köszönhetően minden valószínűség szerint a jelentős *Yüksek Tabya*t is elfoglalhatták volna, amely erős pozíciót biztosított volna számukra. Így azonban a helyőrség időt nyert ahhoz, hogy rendezze sorait, ráadásul hamarosan megjelent Teesdale – Kmety vezérkari főnöke –, aki kezébe vette a redut irányítását. Nagyjából ezzel egyidőben érkezett meg Kmety, s erőiket egyesítve a török csapatok ellentámadásba mentek át és visszafoglalták a *Yarım Ayt*.[54]

Egyes orosz egységeknek sikerült a *Tahmasp* és a *Veli Paşa* redut közötti területre behatolniuk és elfoglalniuk a török csapatok szálláshelyeit, ahol Kmety sátra elé tűzték zászlajukat. Kmety a *Tahmasp* redut jobb oldalán az oroszok által elfoglalt mellvéd ellen személyesen vezetett támadást négy század lövésszel, aminek eredményeképpen sikerült az ellenséget kivetni az árkokból. A mellvédből aztán tűz alá tudták fogni a sátraknál lévő ellenséges egységeket. Eközben más török csapatok is sikeresen eljutottak a *Tahmasp* erődhöz. Az oroszok hiába rohamoztak továbbra is kitartóan, a támadás kifulladt.[55]

Fél tíztől kezdve vált láthatóvá, hogy az ütközet folyamán egymástól elszakadt orosz csapatok a *laztepe*i magaslat felé vonulnak vissza. A baloldalon a második anatóliai reguláris ezred főtisztek vezénylete nélkül üldözte őket. Irányításukat Kmety szárnysegédje, Tüköry Lajos vette át, aki az ellenség tétovázását kihasználva tört előre; ekkor sebesült meg a bal karján.[56]

Az oroszok a *Kanlı*, a *Süvari* és *Çengel Tabya*val szemben is felsorakoztatták erőiket, hogy a török erőket megosszák, és eltereljék a valódi támadási irányról a figyelmet, de itt semmiféle komoly harci cselekmény nem történt.[57]

Az orosz támadás másik fő csapásiránya az Angol-vonal ellen irányult. A Bazin tábornok vezette belosztokszki ezred, melyet Baklanov tábornok kozákjai támogattak, behatolt az Angol-vonalba, lerohanta és bevette a *Teesdale Tabya*t. A törökök az egész vonalon rendezetlenül vonultak vissza a *Veli Paşa* redut védelmébe, de az oroszok már kimerítették tartalékaikat *Tahmasp* ellen, és így nem tudták teljesen kiaknázni sikerüket.

---

[52] *Allen-Muratoff* 1953. 92. o.; *Kmety* 1856. 27–30. o.

[53] Az erődítmény azon része, melynek két oldala kiszögelést alkot és két szárnya párhuzamos azzal a fő vagy képzeletbeli vonallal, amely felezi a kiszögelést.

[54] *Allen-Muratoff* 1953. 93. o.; *Kmety* 1856. 13., 31–33. o.

[55] *Allen-Muratoff* 1953. 93. o.; *Kmety* 1856. 35–37. o.; *Kırzıoğlu* 1955. 154. o.

[56] *Kmety* 1856. 39. o.; HL P 87. d. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1856. jan. 6.

[57] *Kırzıoğlu* 1955. 141., 152. o.; *Kmety* 1856. 41. o.

A redutot mind a *Karadağ*, mind az *Arab Tabya*ból tűz alá vették, mire az oroszok kiürítették azt, de utána szinte ellenállás nélkül bevették a *Zohrab*, majd a *Thompson Tabya*t. A folyamatos és jól vezetett török ágyútűz azonban, valamint egy ellentámadás – amelyben a városi lakosok is részt vettek – innen is kikergette az ellenséget. Az orosz tartalék két zászlóalja Kauffman ezredes vezetésével utoljára még hátba támadta a *Çorak* állást, ahol a gyalogosok a *Veli Paşa Tabya* tüzébe kerültek, és emiatt visszavonulásra kényszerültek a *Çakmak* vízmosás fedezékébe.[58] Tizenegy órakor az oroszok elrendelték a harc beszüntetését, és visszatértek kiindulási pozíciójukhoz.[59]

Az orosz veszteségek jelentősek voltak: a rohamozó csapatok hatvan százaléka, azaz nyolcezer ember halt vagy sebesült meg. A törökök 6552 ellenséges halottat számoltak össze, azonban tudjuk, hogy az ütközet során sok holttestet kimentettek az oroszok. Odaveszett vagy súlyosan megsebesült a rohamot vezető tábornokok nagy része is. Több mint kétszáz emberük került fogságba, legnagyobb részük sebesülten. A törökök halottakban, sebesültekben 1094 embert veszítettek. Óriási hadizsákmányhoz jutottak a védők, amelyek megerősítették az erőd helyzetét.[60] Szeptember 29-én éjszaka az oroszoknak csak tizenkettő-tizenhárom zászlóalja és a lovassága volt hadra fogható, és *Kars* körül az erőegyensúly is a törökök javára mozdult el.

Az oroszok több hibát is elkövettek a támadásnál. Régimódi oszlopban támadtak a modern, lövészekből álló védelem ellen. Képtelenek voltak kihasználni nagy lovassági fölényüket. Kilencvennyolc ágyújukból csak negyvenet vetettek be az akcióban a roham támogatására. Muravjev reménytelenül számolt a meglepetéssel, valamint a veterán kaukázusi zászlóaljak szuronyrohamának erejével. Jelentős zavarok és hibák keletkeztek az irányításban a felvonuláskor, amely komoly késéshez vezetett. A támadás így már csak világosban kezdődött meg és fényes nappal bontakozott ki. A feltételezett siker egyik tényezője sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.[61]

Mivel a törököknek nem voltak lovaik (a blokád alatt elpusztultak, elhajtották vagy megették őket), így a nyílt mezőn nem tudtak komoly kitörést vagy manővereket végrehajtani. Egyedül Kmety volt a kitörés mellett, aki művében élesen bírálta ennek elmulasztását. Véleménye szerint a túláradó harci kedvet, az orosz csapatok jelentős (tiszti) veszteségeit, demoralizáltságát, a hajnali felvonulás miatti kimerültségét, táboraik szétszórt elhelyezkedését kihasználva az éjszaka első felében rajta kellett volna ütni az orosz seregen, amely esélyt adott volna a blokád felszámolására.[62]

A brit tiszteket azonban arról győzték meg az oroszok szörnyű veszteségei, hogy Muravjev kénytelen lesz abbahagyni a blokádot és visszatérni *Gümri*be, így nem lendültek ellentámadásba.

---

[58] *Kmety* 1856. 41–44. o.; *Allen-Muratoff* 1953. 93. o.

[59] *Kmety* 1856. 40. o.; HL P 87. d. 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1856. jan. 6. Kmety a csata után több olyan orosz érdemjelet szedett össze, amelyeket a magyar szabadságharc leveréséért adományoztak. Valószínűleg vagy a kaukázusi irreguláris vegyes-, vagy a kaukázusi lovas muszlim ezred katonáiról lehetett szó; az utóbbi parancsnoka a magyar szabadságharc alatt a már említett Bebutov vezérőrnagy volt.

[60] *Kmety* 1856. 44.; *Kırzıoğlu* 1955. 148., 157., 161. o.; The Siege of Kars 122–123. o.; *Allen-Muratoff* 1953. 93. o.

[61] *Allen-Muratoff* 1953. 91–93. o.

[62] The Siege of Kars 97., 106., 114., 125. o.; *Kmety* 1856. 45–46. o.; *Allen-Muratoff* 1953. 94. o.

Williams elszámította magát: Muravjev a kudarc ellenére makacsul kitartott állásaiban és ez döntő befolyással bírt a közelgő békekonferencián az oroszok pozícióira. Minden további nap tovább demoralizálta és gyengítette a helyőrséget, és csökkentette a kitörés veszélyét. Muravjev számításai beváltak; november 27-én *Kars* hivatalosan kapitulált 24 000 védőjével, akik közül négyezren betegek vagy sebesültek voltak. A megállapodás szerint vitézségük elismeréseként a tisztek megtarthatták kardjaikat, valamint külön pontban kötötték ki a török szolgálatban álló magyar és más európai tisztek szabad távozását. Kmety és Kohlmann a kapituláció előtt, november 24-én éjjel, nem bízva az oroszok ígéretében – Williams beleegyezésével – nyolc kurd harcossal áttörtek, és „egy kis kozák csetepaté után" *Erzurum*ba lovagoltak. Muravjev állítólag dühöngött a hír hallatán, és azt hangoztatta, hogy senkit nem bántott volna. Ennek ellenére az oroszok élénken érdeklődtek Kmety után.[63] *Kars*i hőstetteikért Kmetyt és Schwarzenberget[64] a legmagasabb oszmán-török érdemrenddel, a *Mecidiye*-rend különböző fokozataival tüntették ki.[65] Kmety a következő év tavaszán megkötött béke következtében több harci cselekményben már nem vett részt ebben a háborúban.

A forrás

Kmety György könyve az 1855-ös *kars*i blokád egyetlen napjának és mellesleg legfontosabb ütközetének részletes és száraz katonai leírása, amelyet a szerző két ok miatt vetett papírra. Egyrészt, a könyv előszavának tanúsága szerint, méltánytalannak tartotta, hogy Williams jelentéseiben és az angol közvélemény előtt elbagatellizálta Kmety érdemeit az ütközetben a brit tisztek és civilek javára. Már 1856. július 31-i levelében kérte Kiss Miklóst, hogy gyűjtse össze neki Williams tábornok nyilatkozatait, mert összetűzésbe került vele.[66]

Másrészt Kmety szerette volna, ha Williams óvatos hadvezetésével szemben megfogalmazott kritikáját szélesebb körben is megismernék. Véleménye szerint ugyanis az ütközet után azonnal ki kellett volna támadni az orosz csapatokra, ami minden valószínűség szerint felszámolhatta volna a blokádot. A más-más helyzetértékelésben a két katona eltérő kvalitásai is szerepet játszhattak. Míg Kmety – mint a szabadságharc idején láthattuk – minden téren megállta a helyét és bátran mert kezdeményezni, addig Williams soha nem vett részt azelőtt komoly háborúban. Azt sem lehet kizárni, hogy az eltérő kiképzés

[63] *Allen-Muratoff* 1953. 94–95. o.; The Siege of Kars 124–184. o.; *Fevzi*: 1853–1855. Türk – Rus harbı ve Kırım Seferi. İstanbul, 1927. 134. o.; HL P 87 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1856. jan. 6.; *Sandwith* 1856. 303. Kmetyék úgy gondolták, hogy fogságba kerülésük esetén az oroszok kiszolgáltatják őket Ausztriának, azonban nem valószínű, hogy az osztrákok krími háború alatti politikáját egy ilyen gesztussal jutalmazta volna a cár. Schwarzenberg például valóban szabadon távozhatott a kapitulációs okmány említett 6. pontja értelmében, igaz, ő nem is tartozott a szabadságharc vezető személyiségeihez. *Budak, Mustafa:* 1853-1856 Kırım Savaş'ında Kafkas Cephesi. Istanbul, 1993. Kézirat, Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 145. o.

[64] Schwarzenberg-Sondershausen (1848–49-ben Bátorffy), Karl: huszárfőszázados, a krími háború idején a török hadseregben szolgált lovassági ezredesként.

[65] *The Times,* 1855. dec. 11.

[66] OSZKK Fond 159/10. Kmety György Kiss Miklósnak, Beykoz, 1856. júl. 31.; HL P 87 11. cs. Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1856. nov. 23. Kiss Miklós, Nemeskéri (1820 – Párizs, 1902) 1848-ban a budai nemzetőrség parancsnoka, 1849-től címzetes ezredes, a magyar kormány párizsi megbízottja. 1859-ben ezredes az olasz királyi hadseregben. Házassága révén rokona Thouvenelnek (lásd alább).

is befolyásolta gondolkodásukat, hiszen Williams tüzérségi tiszt volt, Kmety pedig a gyalogságnál kezdte pályafutását.

Itt kell megemlíteni egy állítólagos Kmety-pamflet kérdését. James Reid legújabb könyvében foglalkozik egy névtelen szerző *Kars*szal kapcsolatos művével, amelyet Kmety Györgynek tulajdonít. Feltevése szerint, mivel Kmety tovább szolgált az oszmán hadseregben, ki kellett engesztelnie feletteseit egy Williams elleni írással. A mű bírálja az angol tábornokot, akivel a háborút követően Kmety viszonya valóban nem volt felhőtlen. A szerzőség azonban jelenlegi ismereteink alapján – látatlanban is – megkérdőjelezhető.[67] Először is azért, mert Kmety a *karsi* döntő ütközetről saját neve alatt jelentetett meg könyvet, bár ebben valóban kissé szemrehányóan ír korábbi parancsnokáról. Ezt a művet azonban Reid nem ismeri. Másodszor, Kmetynek semmi oka nem volt arra, hogy szégyenkezzen haditettei miatt, és engesztelésül valami névtelen irománnyal rukkoljon elő. Könyvét nagyon jól ismerték saját korában, visszhangja rendkívül kedvező volt, amelyet az is mutat, hogy legalább három kiadást ért meg egyetlen év alatt. Canning, talán a leghíresebb konstantinápolyi angol követ is megküldette magának a művet, sőt a hadműveletekben részt vett török tisztek arra kérték Kmetyt, hogy hozasson Isztambulba példányokat, mert ott azt nem árulják.[68] Harmadszor, sehol nem bukkantunk eddig egyetlen utalásra sem, amely szerint Kmety két könyvet jelentetett volna meg lényegében ugyanarról az eseményről. A fenti érvek alapján tehát nyugodtan elvethetjük a Reid által említett mű esetében Kmety szerzőségét.

A fordítás

A szövegközlésben található török helység- és személyneveknél megmaradtunk a könyvben szereplő eredeti helyesírásnál, de lábjegyzetben az első előfordulásnál megadjuk a mai török alakot. A nehezebben értelmezhető angol kifejezéseknél szögletes zárójelben található az eredeti kifejezés. A kurzivált szövegrészek Kmety eredeti kiemelései. A *-gal jelölt jegyzetek az eredeti kiadásban is megtalálhatóak. A Függelékben közölt levelek közlésénél modern központozást és helyesírást alkalmaztunk, de igyekeztünk megőrizni az eredeti stílust.

[67] *Reid* 2000. 283–284. o.; a névtelen mű: Kars and Its Defenders. The Campaign in Asia Minor. London, 1857. Partridge and Co.

[68] MOL R 87 2. fasc. Tüköry Lajos Kmety Györgynek, Konstantinápoly, 1857. jan. 26. és márc. 2. Itt jegyzem meg, hogy Kmety műve nem került be a krími háborúról szóló könyveket tartalmazó legújabb bibliográfiába: *Turan, Fikret:* The Crimean War 1853–1856. A Bibliography of Monographs. Istanbul, 2000. E mű nem ismeri Jánossy Dénes fent említett monográfiáját sem.

A Times és Press szerkesztőségének
Beikos,[69] 1856. október 10.

Uram!

Utalva Williams tábornoknak írt, augusztus elsején kelt levelemre, melyet volt szíves lapjában megjelentetni, most tisztelettel szeretném eljuttatni Önhöz annak a leírásnak a fordítását, melyet magam készítettem eredetileg német nyelven, hogy ezzel is segítsük tisztázni azokat a kérdéseket, melyek a sajtóban eddig megjelent híradások alapján, az 1855. szeptember 29-ei eseményekkel, Kars védelmével kapcsolatban felmerültek.

Legnagyobb sajnálatomra angol nyelvtudásom nem elégséges ahhoz, hogy elkerüljem a fordításomban szükségképpen előforduló hibákat.

Ezzel az írással az a célom, hogy mindazok számára, akik részt vettek ebben a keserves küzdelemben, megszerezzem azt a történelmi elismerést, amit megérdemelnek.

Maradok alázatos szolgája,
Kmety György
egykori magyar tábornok

A Times és Press szerkesztőségének[70]

Uram!

Ezúton csatolom annak a levélnek a másolatát, melyet Williams tábornoknak címeztem és amit kívánnék az ön lapjának hasábjain keresztül a köz elé tárni.

Maradok alázatos szolgája,
Kmety György
egykori magyar tábornok
Beikos, 1856. augusztus 1.

Beikos, 1856. augusztus 1.

Uram!

Senki sem becsüli jobban az ön Erzeroumnál[71] és Karsnál tett szolgálatait nálam.

Annak ellenére, hogy említés sem történt az általam véghezvitt szolgálatokról ugyanebben a hadműveletben, egészen addig nem érzettem késztetést arra, hogy az ilyen esetekben szokásos tartózkodásomat feladjam, míg Ön saját országán belül aratta le a dicsőség babérjait. Most azonban, látva, hogy Ön a lapokban nyilvánosan felemlíti a nevemet, katonai hírnevem érdekében nem állhatom meg, hogy néhány megjegyzést ne tegyek.

[69] *Beykoz*, ma Isztambul egyik városnegyede az ázsiai oldalon.

[70] Az alább következő két levél megjelent: *The Times*, 1856. augusztus 16.

[71] *Erzurum.*

1854 őszén, Karsba érkezésének idején,[72] Ön felmentett engem a helyőrségi szolgálat alól, melyre az azt megelőző kilenc hónapban voltam kötelezve az irreguláris csapatok élén, anélkül, hogy akár egyetlen napra eltávozhattam volna, és amely idő alatt erőm és egészségem is nagy próbának volt kitéve. Kérésemre rám bízta a hadsereg egyik hadosztályának parancsnokságát, és oly befolyással támogatta működésemet ebben a pozícióban, melyet még soha egyetlen európai tiszt ebben az országban nem élvezett. Végül pedig, amikor a „visszavonulás" gondolata először megfogalmazódott, Ön lehetővé tette, hogy, saját indokaimra való tekintettel, elhagyjam a megostromlott helyőrséget. Mindezekért köszönettel tartozom Önnek, és távol áll tőlem, hogy ezt elhallgassam.

Most azonban kapcsolatunk új megvilágítást kapott az Ön egyik sajtóban megjelent beszéde következtében, amennyiben azt helyesen jegyezték le. Miután megemlíti a kiváló mérnöki tudással rendelkező Lake ezredest, a szomorú sorsú Thompson kapitányt, kinek korai halála számomra is igen fájdalmas, a fiatal Teesdale őrnagyot, aki tehetségével és rendíthetetlenségével ígéretes jövő elé néz, Churchillt, azt az úriembert, aki kétségtelenül nagy szolgálatokat tett Önnek a titkári teendők elvégzésével és végül Dr. Sandwithet, az ügyes és fáradhatatlan orvost, majd miután, véleményem szerint is, megérdemelt dicséretben részesíti mindezeket a személyeket, megemlíti az én nevemet is, mintegy érintőlegesen, úgy, mint akinek csak igen kevéssé van köze a hadművelet eseményeihez. Ilyen körülmények között nem hallgathatok tovább anélkül, hogy el ne veszíteném az önbecsülésemet. Arra kényszerülök tehát, hogy vonakodva bár, de kénytelen vagyok felkérni Önt, minden köteles tiszteletem ellenére, hogy egészítse ki azokat a kijelentéseit, melyek mindezidáig nyomtatásban megjelentek, különösképpen azokat, melyek az 1855. szeptember 29-i ütközettel kapcsolatosak, amelyben, ha újra átgondolja, minden bizonnyal, hozzám hasonlóan, Ön is úgy fogja találni, hogy az általam vállalt szerep mindeddig helytelenül volt beállítva.

Az, hogy eddig nem szólaltam fel, részben annak is köszönhető, hogy a „Kékkönyv"[73]-ben található jelentéseire eddig úgy tekintettem, mint a Brit Birodalom egyik megbízottjának híradásaira, aki a saját és brit tiszttársainak szolgálatairól köteles számot adni, melyhez nekem közöm nincs. Azt azonban már egy másik nyilvánosan elhangzott beszédéből értettem meg, melyben arról beszélt, hogy a török csapatok „az Ön parancsnoksága alatt" álltak, hogy a fent említett jelentéseket Kars fővezérének hivatalos véleményeként kell értelmezni. Ennek alapján pedig, fenntartom, hogy bármely tisztnek, aki maga is abban seregben teljesített szolgálatot, ha nem is büszkélkedhet azzal, hogy brit tiszt, kétségbevonhatatlan joga van ahhoz, hogy előlépjen és követelje, hogy a tárgyat érintő főbb kérdéseket pártatlan és valósághű alapon vizsgálják meg.

Maradok alázatos szolgája
Kmety György
egykori magyar tábornok

Sir William F. Williams vezérőrnagynak,
Bart, M.P., K.C.B.
&c.&c.&c.

[72] Williams 1854. szeptember 23-án érkezett *Kars*ba.

[73] Lásd a 41. lábjegyzetet.

KARS VÉDELME

I. A harctér leírása

A Kars folyó két, majdnem egyenlő részre osztja az elsáncolt tábort, melyeket öt híd köt össze egymással; a folyó jobb partján fekvő terület két kisebb magaslatot, a Kardaghot[74] és az Arab Tabiát[75] leszámítva sík, míg a bal part, mely a leírás tulajdonképpeni tárgya, dombos, a terep pedig meredek és sziklás.

A bal parton két fennsík ragadja meg elsősorban a katonai megfigyelő figyelmét. Az Ingliz Tabiák* sáncerődje koronázza az egyiket, a másik neve pedig Tachmas.[76]

Az elsőként említett fennsíknak azt a részét, ahol a terep az ellenség tábora felé lejteni kezd, az Ingliz Tabiák[77] elnevezésű négy redut és az azokat egymással összekötő hosszú mellvédek foglalják el. Bár elég magasan van ahhoz, hogy védje a várost és a régi, de ma már használaton kívül álló, kőből épült fellegvárat, ennek a területnek gyenge pontja, hogy tűz alatt tartható tőle 700 lépésnyire nyugatra fekvő másik fennsíkról, a Tachmasról.

Hacsak nem vonjuk be a Tachmast is a sáncok hatósugarába, az ellenség, miután megvetette ott a lábát, tüzérségével könnyen eléri a Lake-erőd és Tchim Tabia[78] között fekvő magaslat közepét. Mivel pedig a Lake-erőd felől nem látható, de ő maga belelát Tchim Tabiába és így uralma alatt tarthatja azt, a domborzati viszonyok kedvező adottságait kihasználva a siker minden reményével nyomulhat előre a város felé, ezzel mintegy elvágva a Lake-erődöt a védelem többi részétől.

Tachmas nélkül tehát nem teljes az elsáncolt tábor, vele azonban a tábor kiterjedése már túl nagy, hiszen lépésben háromórányi lovaglást igényel a sáncok teljes körbejárása. Ez a kiterjedés túlnő védelmi lehetőségeinken és csupán egy aránylag gyenge ellenféllel szemben tartható.

A Tachmas fennsík mintegy 1800 lépés hosszú és körülbelül ugyanilyen széles, így adott a lehetőség mindhárom fegyvernem szabad mozgatására. Továbbá, a magaslatnak a különféle domborzati egyenetlenségek mellett van három, taktikai szempontból igen jelentős pontja is.

Ha az ellenséggel szembeni, tehát az Erzeroum felé néző oldalt tekintjük az elülső részének, akkor a következő pontokról beszélhetünk:

1. a bal szárnyon, egy a Tachmas Tabiához *közeli* pont;
2. középen, „Yuksek Tabia";[79]
3. a jobb szárnyon, „Shirshani-tepessi",[80] egy hosszú sziklás magaslat.

Tachmas Tabia eredetileg egy nagy, hátrafelé nyitott *fléche*[81] volt, melyet elvileg két gyalogos zászlóalj és egy tüzérségi üteg védett. Később azonban, amikor az ellenség Buyuk Tikme[82] falu közeléből egész Tachmast fenyegette, a fléche-t hátul is lezárták és egy kb. 1500 főnek megfelelő redutot alakítottak ki belőle, két mellvédsorral tőle jobbra és balra. A bal oldalit később meghosszabbították kb. 400 lépésnyivel, követve a terep lejtését, a végét pedig egy két ágyút tartalmazó

---

[74] *Karadağ Tabyası.*

[75] *Arap Tabyası.*

* Tabia, mindenfajta tüzérségi és földsánc török elnevezése. Fort Lake, Churchill, Thompson, Zohrab és a Teesdale Tabiákat hívták összefoglaló néven Ingiliz Tabiáknak, azaz angol sáncoknak.

[76] *Tahmasp Tabyası.*

[77] *İngiliz Tabyası.*

[78] *Çim Tabya.*

[79] *Yüksek Tabya.*

[80] Helyesen: *Hassaşişhaneci tepesi.*

[81] Fléche: kiugró külső bástya, melynek két oldalán nyitott bejárat található.

[82] *Büyükdikme* falu.

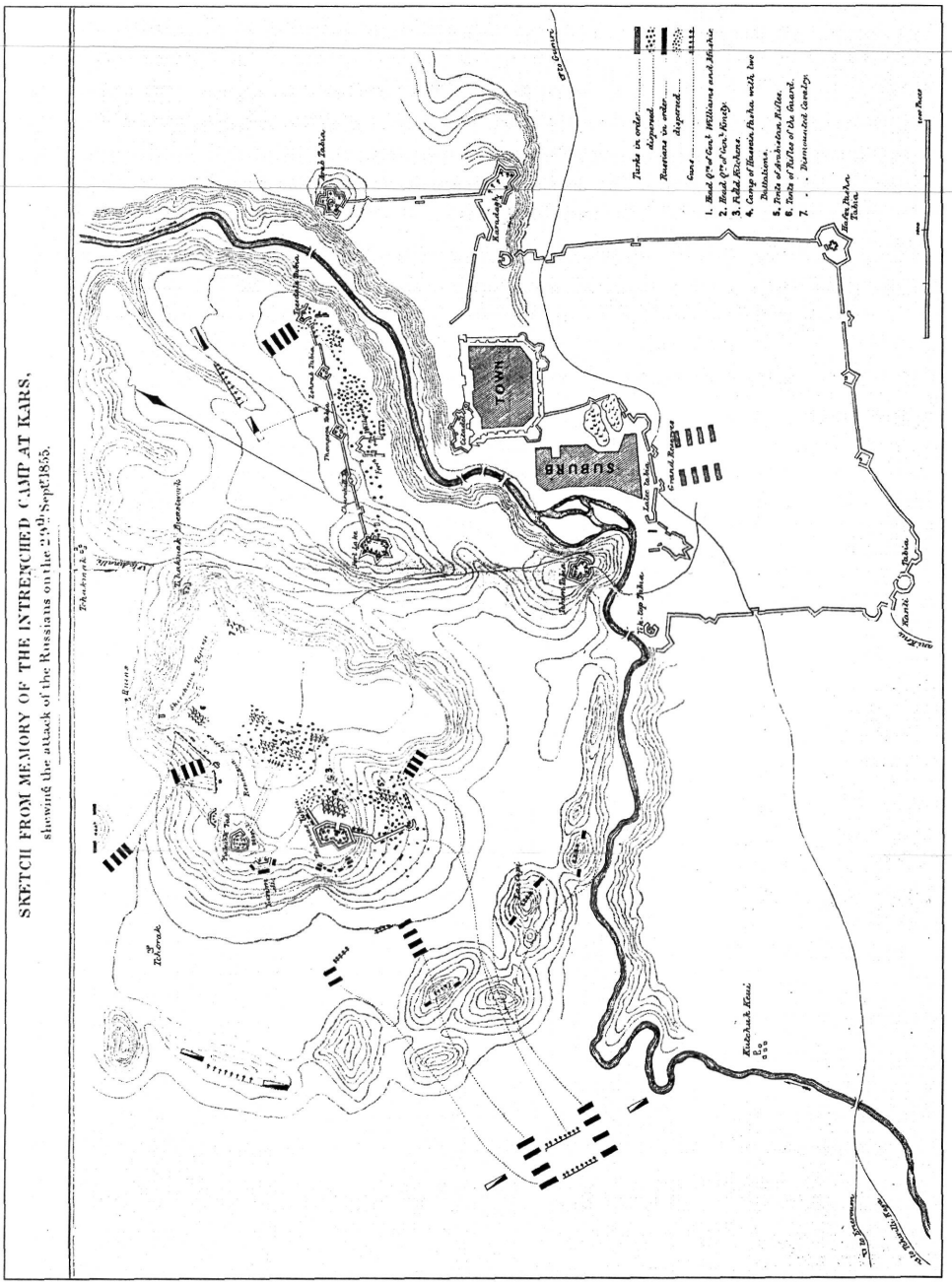

Eredeti vázlat Kmety könyvéből

lunettával[83] zárták le. A jobb oldali mellvéd Yuksek Tabia felé nézett és kb. 100 lépés hosszú volt. Mindezen vonalakat egészen a redut közvetlen közeléig lőállásokkal látták el.

A redut előtti tűztér maga igen kicsi volt, legfeljebb ha 200 lépésnyi. Az ezen túli terület már nem látszott, mert a terep a Tchorak[84] völgy felé lejtett.

Ehhez a ponthoz közel, ahol a terep lejteni kezd, kb. 30, egyenként 5-10 embert befogadó lövészárok készült. Ezek az árkok azonban olyan alacsony fekvésűek voltak, hogy Tachmas Tabiát már nem lehetett látni belőlük. Az ellenség támadása alapján utólag azt állapíthatjuk meg, hogy nem voltak tisztában azzal, hogy a korábban nyitott fléche-t időközben zárt reduttá alakítottuk.

A *Yuksek Tabia,* egy ötoldalú redut, Tachmas Tabiától 600-700 lépésnyire alkotta a centrumot. Az előbbihez hasonlóan ebben is helyet kapott egy lőszerraktár. Lunetták védték két oldalról: a Yarim Ai[85] bal felől és egy másik jobb felől.

Ez utóbbi lunetta és a jobb szárny alapját képező Shirshani-tepessi között először csak mintegy harminc lövészárok volt, amiket azonban később egy hosszú mellvéddé, az úgynevezett Rennison-vonalakká (Shirshani-Seper[86]), alakítottak át, amelyben négy ágyúállást is elhelyeztek.

A *Shirshani-tepessi,* melyről az egész tachmasi fennsík belátható, egy kicsi, elszigetelt sziklás magaslat, mely 800 lépés hosszú, középen pedig 300 lépés széles. Kívülről nézve, ez a magaslat magasnak és megközelíthetetlennek tűnik, de ha közelebbről vesszük szemügyre, jól látszik, hogy impozáns megjelenése és a Tchakmak[87] irányában kialakított kicsi és jelentéktelen földsánc ellenére is megközelíthető, és védtelenül áll jónéhány ponton, az ellenség felé eső *jobb szárny irányából* érkező portyák támadása előtt, valamint az elülső és hátsó oldalakon még kis hadoszlopok esetében is.

Ennélfogva, látható, hogy míg Tchim Tabia látja be legjobban a város nagy részét, őt magát a Lake-erődből lehet belátni. A Lake-erőd a Tachmas fennsíkról látható be, a Shirshani-tepessiről pedig végül az egész harctér áttekinthető.

II. A folyó bal partján védelemre kijelölt, elsáncolt egység ereje

Június elején, nem sokkal azelőtt, hogy az oroszok feltűntek Karsnál, Williams tábornok Muchir Vassif Pasával[88] folytatott megbeszélései alapján rám bízták a magaslatokon levő egység, azaz a Kars folyó bal partján elhelyezkedő összes csapat vezetését. A török nyelv társalgási szintű ismerete, valamint a Szultán[89] seregében szokásos regulákban és kiképzési módszerekben való jártasságom alkalmassá tett arra, hogy ezt a tisztet segítség nélkül lássam el.

Teesdale századost, Williams tábornok szárnysegédjét osztották be mellém vezérkari főnöknek.

Ennek az egységnek a felépítése szeptemberben a következő volt:

---

[83] Az erődítmény olyan része, melynek két oldala kiszögelést alkot és két szárnya párhuzamos azzal a fő vagy képzeletbeli vonallal, amely felezi a kiszögelést.

[84] *Çorak.*

[85] *Yarımay.*

[86] *Hassaşişhaneci Siperi.*

[87] *Çakmak* falu.

[88] *Vasıf Mehmed Paşa* vö. 40. jegyzet. *Müşir*: tábornagy.

[89] Ekkor: *Abdülmecit* (1839–1861).

Gyalogság

Első dandár – Tcherkess Hussein Daim Pasa[90] *vezérőrnagy*

			Ember
Első arabisztáni lövészzászlóalj	Szadik (sic!) Effendi[91] őrnagy		400
Első arabisztáni reguláris zászlóalj	Omer Effendi[92] őrnagy	Temir Bey[93] ezredes	400[94]
Második arabisztáni reguláris zászlóalj	Mehemet Effendi[95] őrnagy		420
Harmadik arabisztáni reguláris zászlóalj	Mehemet Effendi őrnagy		400
Negyedik arabisztáni reguláris zászlóalj	Abdi Szelam (sic!) Aga[96] őrnagy		380
Ötödik arabisztáni reguláris zászlóalj	Kolassi[97] Mehmet Effendi		350
Hatodik arabisztáni reguláris zászlóalj	Bekir Effendi őrnagy		320
Összesen:			*2670*

Második dandár – Yanik Mustapha[98] *Bey ezredes*

Első zászlóalj	Első anatóliai reguláris ezred	Achmet Bey[99] ezredes	350
Második zászlóalj			300
Első zászlóalj	Második anatóliai milíciaezred	Hussein Bey[100] őrnagy	600
Második zászlóalj			500
Összesen:			*1750*
A testőrség Hussein őrnagy vezetése alatt álló lövész-zászlóalja, amelyet közvetlen irányításom alatt tartottam			*520*

Irreguláris gyalogság (Lázok[101]*)*

Aali Bey[102] az Ingliz Tabiákban	250
Hussein Bey a Tchim Tabián	80
Összesen:	*330*

[90] *Hüseyin Dâim Paşa*: cserkesz származású dandártábornok.

[91] *Sadık efendi.*

[92] *Ömer efendi.*

[93] *Demir bey.*

[94] Eredetiben nyomdahiba miatt csak 40 szerepel.

[95] *Mehmed efendi.*

[96] *Abdi Selam ağa.*

[97] *Kolağası*: szárnysegéd őrnagy, alőrnagy.

[98] *Yanık Mustafa.*

[99] *Ahmed bey.*

[100] *Hüseyn bey.*

[101] Lázok: dél-kaukázusi nyelvet beszélő népcsoport. Napjainkban a legnagyobb tömbben Kelet-Anatólia fekete-tengeri partvidékén élnek.

[102] *Ali bey.*

Megjegyzés: A török haderő a birodalom különböző részein toborzott hadtestekből áll, és a területek adják a hadtestek nevét. Az ázsiai sereget három ilyen alkotja, amelyeket ennek megfelelően három helyen, Anatóliában, Arabisztánban és a bagdadi körzetben toboroztak.

Összegzés – Gyalogság

Hussain Pasa vezérőrnagy vezette dandár	2670
Yanik Mustapha Bey ezredes vezette dandár	1750
Lövész-zászlóalj	520
Irreguláris csapatok	330
Összesen:	*5270*

Lovasság

Két lovasszázad Omer Effendi őrnagy vezetése alatt, 30, csak fele részben harcba küldhető lóval és 250 fő gyalogsági kovás puskával felfegyverezve.

Tüzérség

A tüzérség Mehmet Bey alezredes parancsnoksága alatt állt, a csapat harci kedvét azonban Bagdadli Aali Aga[103] hevítette leginkább.

I. A Tchim és Ingiliz Tabiákban

18 nehéz ágyú	130 tábori tüzér
1 mozsárágyú	200 ostrom tüzér
6 tábori ágyú	

II. Tachmason

2 nehéz ágyú	130 tábori tüzér
26 tábori ágyú	147 ló kétségbeejtő állapotban

A nehézfegyverzet különböző kaliberű, többnyire elavult fegyverekből állt. A legnagyobb 11 okkás, a legkisebb 3 okkás, mind lövegtalpakon vagy ostromtalpakon [siege carriages].

Két tábori üteg, azaz 12 tábori ágyú, 1,5 okkás volt, a többi pedig 3 okkás.

Minden puskához 290 töltény és 60 kartácslövedék járt, a tarackokhoz pedig egyenként 350 lövedék.

Ibrahim Bey ezredes, a tüzérség parancsnoka, minden elismerést megérdemelt azért, ahogy tüzérségét harcrendbe állította.

Az imámok, kâtibok,[104] a zenészek, dobosok, szolgák és szakácsok mind fel voltak fegyverezve és az őrségben teljesítettek szolgálatot.

[103] *Bağdadlı Ali ağa.*

[104] *Imam*: előimádkozó a mecsetekben, *kâtib*: írnok.

A teljes hadosztály létszáma

Gyalogság	5270 férfi	
Lovasság	250 férfi	30 ló
Tüzérség	939 férfi	147 ló
Összesen	*6459 férfi*	*177 ló*

21 ágyúval és 32 tábori ágyúval*

III. A lövészárkok csapatainak és fegyverzetének elosztása

Amikor az ellenség néhány héttel megérkezése után felállította főhadiszállását Buyuk Tikmében, a Tachmas előtt, attól másfél órai járásra, eldőlt, hogy a fennsíkot meg kell tartanunk. A Tachmast Lake ezredes (Williams tábornok irányítása alatt) az ellenség szeme láttára erősítette meg, és a legjobb dandárt (Tcherkess Hussein Daim Pasa vezetésével) küldték fel a tartalékosok közül a fennsík megszállására. Sátramat elszállíttattam a Lake-erődből, és a Tachmas közepén állíttattam fel, mivel addigra szilárd meggyőződésemmé vált, hogy puszta *létünk* ennek a pozíciónak a megtartásától függ.

Július elején, Tachmasra költözésemkor Williams tábornok a következő szóbeli utasítást adta nekem:

„Tartsa meg Tachmast olyan jól, amennyire csak tudja; ha egy esetleges támadás következtében nem tudná tartani a fennsíkot, vonuljon vissza a Lake-erődbe, de semmi esetre sem az előtt, hogy az ellenség 2000 vagy 3000 embert el nem veszített. Segítséget a városban levő fő tartalékból küldenek majd Tchim Tabiába, onnan a Lake-erődbe, majd az erődből Tachmasba."

Ezekkel az utasításokkal, az időközben felsorakozott csapattal, valamint a Williams tábornok által felállíttatott nehézfegyverzettel maradtam a fennsíkon. Rám várt a feladat, hogy tetszésem szerint osszam el a csapatokat és a tábori tüzérséget Tachmason.

Így tehát megtettem a szükséges lépéseket. Amint a következő leírásból majd kiderül, rendelkezéseimbe nem szóltak bele, és a Főhadiszállásról egyetlen parancs, egyetlen hír sem érkezett az alatt az idő alatt, míg az ütközet tartott. Napközben, az általunk megszállva tartott pozíció jellegéből fakadóan, elegendő volt a „megfigyelőhelyekről" szemmel tartanunk az ellenséget. Ezáltal csapataink energiáit jelentősen kíméltük, hiszen az embereknek csak minden második éjszaka kellett a lövészárkokba menniük.

Szeptember 28-a estéjén és éjszakáján a sáncokat a következőképpen foglaltuk el:

A tachmasi fennsík: Hussein Pasa letáborozott a Tachmas fennsíkon az első és második arabisztáni reguláris zászlóaljjal, közvetlenül a Tachmas redut háta mögött. Ezeknek a zászlóaljaknak az egyike látta el a szolgálatot a redutban és a hozzá csatlakozó mellvédeken.

Az arabisztáni lövészzászlóalj kapta feladatul a gyenge bal szárny védelmét, amit nem védett semmiféle akadály az ellenség elől, így tehát könnyen kerülhetett a kezükre.

---

* *A fordító* megjegyzése: a török ágyúknál előforduló kaliberek legközelebbi megfelelői a brit rendszerben. 11 okka kb. 32 fontnak felel meg.

9 okka egy kicsit nehezebb mint 24 font.
7 okka valamivel nehezebb mint 18 font.
5 okka valamivel nehezebb mint 12 font, kb. 14 fontnak felel meg.
3 okka kb. 9 fontnak felel meg.
1,5 okka kevesebb mint 6 font, kb. 4,5-nek felel meg.

[A szerzők megjegyzése: az ágyúknál használatos okka átszámítására nem leltünk pontos adatokra. Óvatosságra ad ugyanis okot, hogy az Oszmán Birodalomban még ebben a korban is egyes mértékegységeken belül jelentős területi különbségek voltak. Az okka legáltalánosabban használt átváltási kulcsa a XIX. században: 1 okka = 1,282945 kg. A kérdésre lásd *Inalcik, Halil:* Introduction to Ottoman Metrology. *Turcica,* 15 (1983). 311–348. o., különösen 338–340. o.; 1 fontot 0,45359237 kg-mal és egy okkát 1,282945 kg-mal számolva a fordító által megadott értékek nagyjából valóban megfelelnek egymásnak.]

Ez a zászlóalj két századdal elfoglalta a bal oldali lunettát, míg a többiek körülbelül 400 lépéssel hátrább verték fel sátraikat.

A lunettában két könnyű tábori ágyú volt, a tachmasi redut bal oldali mellvédje mögött a redut szomszédságáig pedig három (két 3 okkás tarack és egy másfél okkás ágyú).

Hat ágyút (egy nehéz 9 okkást, egy nehéz 5 okkást, egy 3 okkás táborit és három 1,5 okkás táborit) helyeztünk el magán a tachmasi reduton belül.

Hussein Pasának, egy esetleges támadás esetén, tartania kellett ezt a bal szárnyat. Amennyiben el kell hagynia a lunettát és a mellvédet, már csak a redut szolgálhat utolsó menedékéül, ezt azonban a végsőkig tartania kell. Biztosítottam róla, hogy minden lehetséges segítség a rendelkezésére áll, én pedig magamra vállaltam az összes többi stratégiai pont védelmét.

A harmadik arabisztáni reguláris zászlóalj elfoglalta a lunettákat Yuksek Tabia előterében, két-két századdal a Yarim Ai nevű bal oldali, valamint a jobb oldali lunettákban. A fennmaradó négy század Yuksek Tabián belül állt készenlétben.

Két 3 okkás tábori ágyú volt a Yarim Aiban, két 3 okkás tábori ágyú, két 5 okkás tarack a jobb oldali lunettában, valamint egy 5 okkás tarack és három 3 okkás tábori ágyú került Yuksek Tabián belülre.

A negyedik arabisztáni reguláris zászlóalj négy századdal tartotta a Rennison-vonalat a vonal egész hosszában, a jobb oldali vége kivételével. A maradék négy századot hátrább helyeztük el két kisebb, két-két századnyi csapatra osztva.

A testőrségi lövészszázad tartotta ennek a vonalnak a jobb végét a következő felosztásban: egy század felelt a Rennison-vonalak jobb szárnyáért, egy másik a Shirshani-tepessinek nevezett magaslatot tartotta, a harmadik század a Tchakmak mellvédnél állomásozott, a fennmaradó öt század pedig 300 lépéssel a jobb oldal vége mögött verte fel sátrait.

A tchakmaki mellvédnél két 1,5 okkás tábori ágyú védte a hátvédet. A két lovasszázad pedig lovaik nélkül hátul maradt és további 100 emberrel erősítette ezt a mellvédet; a többiek pedig a 400 lépéssel hátrább felállított táborban kaptak helyet mint segéderő.

Az ötödik és hatodik arabisztáni reguláris zászlóalj 5 tábori ágyúval (2 tarackkal és 3 ágyúval) főtartalékként velem maradt a tachmasi fennsík közepén.

A Tchim és Ingliz Tabiák: Hussein Bey őrnagy foglalta el Tchim Tabiát az anatóliai milicia második ezredének egy zászlóaljnyi emberével, egy 80 főnyi irreguláris csapattal, egy 9 okkás és két 7 okkás (elavult típusú) nehéz ágyúval, egy nehéz 5 okkás mozsárágyúval, valamint két 3 okkás tábori ágyúval.

Az előbb említett ezred második zászlóalja, Yanik Mustapha Bey ezredes vezetésével az időnként Veli Pasa Tabiának is nevezett Lake-erődben táborozott le, amely egy nehéz 11 okkás, egy nehéz 9 okkás és egy 7 okkás mozsárágyúval, két okkás, tábori kocsin [garrison carriage] elhelyezett mozsárágyúval, egy 22 okkás tarackkal és két 3 okkás tábori ágyúval volt megerősítve. A Lake-erődtől jobbra eső Churchill-lunettát pedig egy század és két 1,5 okkás tábori ágyú védte.

A többi három Ingliz Tabiát az első anatóliai reguláris ezred két zászlóaljnyi embere, egy 250 főnyi irreguláris csapat, a szabadcsapatok gyalogsága foglalta el Ahmet Bey ezredes parancsnoksága alatt a következőképpen:

Első zászlóalj

Két század Zohrab Tabiában, egy nehéz 7 okkás, egy nehéz 3 okkás ágyúval és két 1,5 okkás tábori ágyúval.

Négy század, egy nehéz 3 okkás ágyúval Thompson Tabiában.

Két század, egy-egy, tábori kocsikon elhelyezett 7 okkás és 5 okkás tarackkal és egy nehéz, 3 okkás ágyúval Teesdale Tabiában.

Ennek az ezrednek szolgálaton kívüli második zászlóalja azt a parancsot kapta, hogy riadó esetén a tartalék között foglalják el posztjukat, az egység egyik fele a Teesdale és Thompson Tabiák közt félúton hátul, másik fele pedig a Zohrab és Thompson Tabiák közt félúton hátul. Maga Ahmet Bey azt a parancsot kapta, hogy e három tartalék egységet a leginkább fenyegetett pontokra irányítsa.

A 250 főnyi irreguláris gyalogság sátrakban kapott helyet és a jobb szárny fedezetét látta el.

Szevasztopol elestének híre, mely szeptember 23-án ért el Karsba, a tábor harci morálját addig nem tapasztalt mértékig tüzelte fel. Az azt követő napokban azonban az ellenség őrjáratait lehetett látni a hajnali órákban a Laztepessi[105] közelében, s köztük jónéhány tisztet is. Ugyanakkor továbbra is megfigyelhető volt, hogy az ellenség céllövészetben gyakorolja magát.

Éjszakánként kocsik, különböző fények és lámpások mozgását jelentették. Ez a körülmény többekben azt a reményt keltette, hogy az ellenség már a visszavonuláshoz készülődik, és hamarosan elhagyja területünket.

Általában azzal a céllal létesítenek ostromzárat, hogy megakadályozzák a kifelé történő kapcsolattartást, és az ilyen módon demoralizált tábort könnyedén megtámadhassák. Minekutána mi egyszer sem kíséreltük meg a kitörést, és csak igen gyengén akadályoztuk az ellenség manővereit, míg az nem került fegyvereink hatósugarába, nem tudtam mire vélni ezeket az éjszakai mozgásokat. Ennek ellenére nem hittem abban, hogy harc nélkül vonulnak majd vissza.

Szeptember 28-án, nem sokkal az est leszállta előtt, szárnysegédem jelentette, hogy az ostromló különítmény közelében, a Kanikeui[106] magaslatokon észrevett néhány nagy fehér tömböt, de nem tudta megállapítani, hogy mik lehettek azok, és vajon mi célból kerültek oda. A további vizsgálódást meghiúsította a sötétség. Az ellenség szokás szerint elsütötte a takarodót jelző ágyút, és bár a jelentés keltett némi rossz előérzetet, senki sem sejtette, milyen véres reggelre ébredünk másnap.

Szeptember 29-én körülbelül három órakor, szinte egyidőben hírnökök érkeztek a sátramhoz a három különböző oldalon elhelyezett előőrstől, és a sietségtől kifulladva jelentették: „Az ellenség felénk tart."

A tartalékosokat utasítottam, hogy a lehető legnagyobb csendben készüljenek elő, Aali Aga őrnagyot elküldtem a tüzérségi állásokhoz, hogy nézzen utána az ágyúknak, és továbbítottam a jelentést az egy órányira (kb. három mérföldnyire) lévő főhadiszállás felé.

Miközben még a tartalékosokkal foglalkoztam, kiküldtem néhány tisztet, hogy vizsgálják meg, vajon az ellenség a Shirshani-tepessi gyenge pontja felé nyomul-e a jobb szárnyon; és vajon a bal szárnyon az úton közelít-e, ami egy a terepet jól ismerő sereg számára lehetővé tenné Hussein Pasa helyzetének meggyengítését és a Lake-erődben állomásozók meglepését.

Biztos lévén benne, hogy Hussein Pasa ura a helyzetnek, a középső csapatokhoz, majd onnan a jobb szárnyhoz siettem, hogy magam ellenőrizzem az előőrsök jelentésének igazát.

Az éjszaka, közeledve végéhez, tiszta volt, szinte felhőtlen, a hold pedig magasan állt. Fényénél először csak annyit tudtam kivenni, hogy az előttem fekvő völgy némely része sötétebb volt mint a többi, olyasféleképp, ahogyan egy távoli terület megművelt és legelőnek hagyott földjei elütnek egymástól.

Mivel azonban úgy tűnt, hogy a sötétebb részek hol mozogtak, hol pedig mozdulatlanul maradtak, mivel a völgyben egyre több ilyen árnyék jelent meg, és mivel a fülemet a földre szorítva meghallottam a völgyön keresztül csendben előretörők kerekeinek hangját, nyomban megértettem, hogy az ellenség nagy erőkkel készült lerohanni a Tachmast.

Ennek a szürke tömegnek mozgási iránya pillanatról pillanatra világosabbá vált: Hussein Pasa pozíciója és a Rennison-vonalak felé haladtak.

A tüzérőrnagy jelentése, miszerint a tüzérek készen állnak és az ágyúk mellett az első lövés eldördülésére várnak, nagy megkönnyebbülést jelentett ebben a feszült helyzetben.

Miután meggyőződtem arról, hogy nem fenyeget közvetlen veszély a jobb szárny és a hátország felől, valamint hogy minden az első támadás visszaverésén múlik, a szigorú taktikai szabályokat figyelmen kívül hagyva úgy döntöttem, hogy a kezdetektől fogva bevetem a rendelkezésemre álló teljes haderőt. Ennek megfelelően, mielőtt az ellenség lőtávolságnyira ért volna, előre küldtem a tartalékosokat, és a védvonalakat a következőképpen erősítettem meg:

[105] *Laztepesi.*

[106] *Kanıköy.*

A testőrség öt századnyi tartalékban lévő lövészét a jobbszárny legszélére, a mellvéd mögé küldtem.

A hatodik arabisztáni zászlóalj két századnyi seregét a Yuksek Tabia előtt jobb oldalon lévő lunettába irányítottam, a fennmaradó hat századot pedig a Rennison-vonalak bal szárnyára rendeltem.

Az ötödik arabisztáni zászlóaljat Hussein Pasához küldtem erősítésnek.

A tartalékban levő öt ágyú közül kettőt a jobb szárny szélén, a másik hármat pedig Yuksek Tabiában állíttattam fel.

Bár a Hussein Pasa ellen vonuló sereg sokkal nagyobb volt, mint a Rennison felé törő, én mégis úgy határoztam, hogy ez utóbbinál maradok az első támadás visszaveréséig, hiszen abban a pillanatban ez sokkal nagyobb veszélynek volt kitéve, mint Hussein Pasa. Döntésemet egyrészt az indokolta, hogy mivel a Rennison-vonalak nem több mint egy hosszú mellvédsor, könnyen megkerülhető és így hátulról is bevehető; másrészről pedig a terep a mellvéd előtt sokkal egyenletesebb volt, ezért gyorsabb taktikai döntéseket tett lehetővé, ami nagy szabadságot adott nekem. Abban az esetben ugyanis, ha sikerülne visszavernem az ellenséget ennél a pontnál, nagyobb könnyedséggel tudnám onnan irányítani a későbbi hadmozdulatokat, és felmenthetném Hussein Pasát is. Legrosszabb esetben pedig Hussein Pasa visszavonulhatna a reduton belülre, és tovább tarthatná magát azután is, hogy a Rennison-vonalakat bevették, és a Tachmas fennsík egészén immár a legnagyobb fejetlenség uralkodik.

Eközben az ellenség első sorai tökéletes csendben nyomultak előre, és már vagy 1200-1500 lépésnyire közelítették meg a fennsík alját.

Az ellenség egyik tüzérségi ütege már kezdte is elfoglalni állásait egy alacsony dombon, tőlem jobbra előre, légvonalban kb. 1000 lépésnyire.

Ekkor elhatároztam, hogy miután vagy 25-30 perc is eltelt már az első, az ellenség előrenyomulásáról hírt adó jelentés óta, én leszek az, aki megtöri a csendet, amit oly körültekintően igyekezett mindkét fél addig fenntartani. Ennek szellemében elrendeltem az előttem fekvő domb lövetését. Aali Aga őrnagy személyesen adta le az első lövést.

Felhangzott tehát az ágyútűz az egész vonal mentén. Az ellenség ugyan szerényen reagált erre, viszont három hadoszlopba fejlődve, szüntelen harsogó csatakiáltásokkal támadt ránk.

Egy hadoszloppal Tachmas bal szárnya felé vonult, egy másikkal ennek a redutnak az elejét támadta, míg a harmadikkal a Rennison-vonalak ellen tört.

Mindegyik hadoszlop több erős zászlóaljból állt, és oly sokan voltak, hogy utólag nem győztem hálát adni a jószerencsének, amiért nagy részüket beborította a füst és a szürkület. Ragyogó napsütésben már pusztán a látványuk rémületet okozhatott volna.

A velem szembe haladó hadoszlopot erős ágyútűz, majd közelebb kerülvén elölről és mindkét szárnyról erős puskatűz fogadta.

Az ellenséges egység azonban, figyelemre sem méltatva veszteségeit haladt folyamatosan előre fel a dombra, az útját akadályozó sziklák és a mintegy fél óráig tartó keresztűz ellenére. Amint 150 lépésnyire megközelítettek bennünket, az első sorok tüzet nyitottak, anélkül, hogy egyetlen pillanatra is jelét adták volna a megtorpanásnak vagy a visszavonulásnak. Az előretörésben ekkor megnyilvánuló lelassulás és bizonytalanság, valamint az a tény, hogy tüzet nyitottak, azt sugallta, hogy tisztjeik – akik, ahogy a nemesi seregeknél szokás, igen nagy számban az első sorokban foglaltak helyet – elestek, máskülönben nem lőttek volna, kockáztatva azok életét.

Ekkor összegyűjtöttem úgy 50 testőrségi lövészt, és a mellvéd mögé irányítottam őket; pontosan az ellenséggel szemközt. Az általuk keltett plusz tűzerő, bármennyire csekély volt is, elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy legyőzze az ellenség támadásában még megmaradt lendületet. A hadoszlop visszafordult, ám előtte a csapat tízlépésnyire megközelítette az árkot, négy emberük a sorból kiugorva átjutott egy védelem nélkül álló lőrésen, és a hátunk mögé került.

Bár az ellenséget visszavertük, és még kőzáport is zúdítottunk rá visszavonulása kezdetén, lassan tüzérségi tartaléka oltalmába került, és összesen alig ezer halottat és sebesültet hagyott a csatatéren. Ezek közül is 850 egy összefüggő területen, egymáshoz közel hevert.

Ha a tüzérségünk nem akart volna mindenáron kartácsolni és gyalogságunk legnagyobbik része nem lőtte volna el olyan gyorsan a nála lévő lőszert, a meghátráló ellenség veszteségei sokkal súlyosabbak lettek volna.

Kedvező helyzetünknek köszönhetően a mi veszteségeink szinte jelentéktelenek voltak, bár a testőrség lövészeinek legmélyebb fájdalmára, Aali Aga, az alakulat alőrnagya [adjutant-major = kolagasi] is a halottak között volt.

A sikertől megmámorosodott török katonák elhagyták helyüket, és a mellvéden átugrálva az elesettek felé vették az irányt, hogy fosztogassanak és fegyvereket zsákmányoljanak. Ekkor kaptam a hírt, hogy „a Yuksek Tabia előtt lévő Yarim Ai nevű lunetta elesett, és a Tachmas redutot védő Hussein Pasát minden oldalról körülzárták".

Hogy úrrá legyek a körülöttem lassan elharapódzó fejetlenségen, azt a hírt adattam tovább, hogy az ellenség immár a hátunk mögül támad. A bejelentés hatott. Ez a kis csel a tisztek kitartásával együtt, amivel a zászlóaljakat vezényelték, elérte a kívánt hatást.

Bármennyire kicsi is volt az esélye egy újabb támadásnak ezen a ponton, a hosszú, nyílt, immáron alig védett vonalról nem lehetett csapatokat elvonni még ekkor, a hajnal beköszöntével sem, amíg nagy számú kozák csapat állomásozott vele szemben. Így tehát a testőrség nem több mint négy, a halott orosz katonáktól hirtelenjében zsákmányolt lőszerrel ellátott lövészszázadával tudtam csak sietve a bal szárny védelmére sietni. A rend fenntartását és az ellenség megfigyelését pedig Abdi Szelam Aga őrnagyra bíztam.

Hussein Daim Pasát a már említett véget nem érő csatakiáltással támadták meg a bal szárnyon és szemből. Olyan elsöprő tömeggel és olyan nagy lendülettel törtek rá, hogy kénytelen volt kiüríteni a területet maga körül, minek következtében a lunetta bal oldalának szélén levő két kis ágyú is az ellenség zsákmányául esett, és kénytelen volt visszavonulni a Tachmas redutba mind a négy zászlóaljjal.

Az elülső lövészárkok, a bal oldali teljes mellvéd, ötvenlépésnyire a reduttól, a közel e mögött felállított több mint háromszáz sátor és a jobb oldali rövid mellvéd széle mind elesett az első támadáskor. Az ellenség a sikertől megcsalatva, dobjait püfölve, zászlóit lobogtatva küldte egymás után előre a zászlóaljait, hogy megszilárdítsa pozícióját, és további állásokat hódítson meg a lerohant területen.

Mire kihajnalodott, Hussein Pasa négy legyengült zászlóaljával és hat ágyújával együtt a redutba zárva találta magát. Legalább 15 000 orosz katona vette őket körbe, sok helyen csupán egy pisztolylövésnyi távolságra egymástól. Valójában olyan közel, hogy akár kövekkel is harcolhattak egymás ellen.

Az ellenségnek azonban meg kellett elégednie azzal a látszólagos előnnyel, amit az első roham alkalmával megszerzett.

Hussein Pasa elmozdíthatatlan szilárdsága, tüzéreinek nagy tűzereje, csapatainak rendezettsége és eltökéltsége, akiknek a lelkesedése felülmúlta az ellenségét is, nem csak azt akadályozta meg, hogy az ellenség tovább törjön előre az árok felé, hanem azt is lehetővé tette, hogy ez a bátor tábornok kihasználja az ellenség első megtorpanását, és maga mellé véve kb. száz önkéntest, megkísérelje az első rohamot a reduttól jobbra fekvő mellvéd és a legfelső sátrak ellen, hogy ha ideiglenesen is, de kimozdítsa onnan az ellenséget, és magával vigye Yanik Mustafa Bey ezredest a redutba az így keletkezett résen keresztül.

A fent említett tiszt, négy erős Lake-erődbeli századdal elsőként érkezett Tachmas megsegítésére. Tehette, hiszen a rohamot jelző ágyútűz őket nem fenyegette. Eljutott ugyan a sátrak közelébe, de az ellenség tűzereje megállította, és még meg is sebesült az arcán. Ekkor, kihasználva egy hosszú, félhold alakú kőfal nyújtotta menedéket, amit addig csak arra használtak, hogy a tábori konyhát megvédelmezzék a széltől, embereivel e mögé rejtőzött el. Innen, ebből a jó takarásból Yanik Mustapha Bey nagy veszteségeket tudott okozni az ellenségnek, akik egyre nagyobb számban özönölték el a sátrakat. Amikor azután egy, a hátuk mögül érkező, frissen bevetett zászlóalj is célba vette őket, Hussein Pasa kitörése a legjobbkor érkezett, hogy kimentse őt ebből a kritikus helyzetből.

Ugyanekkor Kerim Pasa, a reis, vagyis a főparancsnok helyettese egy szárnysegéd, egy szolga és négy kurd kíséretében áttört az ellenség sorain és bejutott a Tachmas redutba, aminek védelméből oroszlánrészt vállalt. Dicsőséges szereplését nem csak parancsainak köszönhette, hanem ugyanennyire vitézi helytállásának is. Szilárdan ült a nyeregben, zavartalanul és megszakítás nélkül *szívva csibukját* a minden oldalról rá zúduló golyózápor közepette, úgy is, hogy egymás után két lovat is kilőttek alóla.

A három fő hadoszlop első támadásával egy időben egy mintegy 600-800 emberből álló kisebb, közbenső hadoszlop a Yuksek Tabia előtt bal oldalon fekvő Yarim Ai lunettára támadt. A lunettát két századdal és két ágyúval védő alőrnagy megrettent az ellenség csatakiáltásától és, mint ahogy azt később cselekedete igazolásaképpen elmondta, miután hátulról is fenyegető helyzetbe került, igen erőtlen ellenállást tanúsítva visszavonult Yuksek Tabiába.

Amennyiben az ellenség ennél a pontnál a megtorpanás helyett inkább haladéktalanul a visszavonuló helyőrségi csapat után veti magát, a pániknak köszönhetően minden valószínűség szerint elfoglalta volna Yuksek Tabiát. Ezzel a veszteséggel pedig minden bizonnyal a jobb szárny eseményei is egészen más fordulatot vettek volna.

Az ellenség megtorpanásával azonban időt nyert a helyőrség ahhoz, hogy összeszedje magát addigra, míg egy szerencsés véletlen a redutba nem vezérelte az angol Teesdale kapitányt.

A százados szokásához híven, kevéssel éjfél után – és jópár órával az ellenség előrenyomulásának híre előtt – kilovagolt, hogy Williams tábornok parancsának értelmében ellenőrzést tartson az őrszemek felett. Úgy történt, hogy ezen az éjszakán olyan útvonalat választott (gondolom Tchim Tabiát célozhatta meg), amely kívül esett az ellenség támadásának körén. Az elsőként elsütött ágyú hangja azonban hamar Tachmas felé vitte, és minekutána nem talált rám, megérzéseit követve, veszélyben lévő pontot keresett. Szerencsére Yuksek Tabiát választotta, ahová tolmácsával, Rennisonnal együtt érkezett meg.

A Yarim Aiban tartózkodó ellenség hamar felismerte, hogy nem nyert sokat ennek a kis külső bástyának az elfoglalásával, amit csak a Yuksek Tabia előtti barátságtalan terület védelmére húztak fel. Így első dolga volt, hogy a helyszínen talált két ágyút a mintegy 150 lépésnyire lévő redut ellen fordította, és felkészült arra, hogy onnan akár az erődöt is lerohanja, ám a kedvező pillanat eddigre elmúlt. Az ostromlók valóban egyre közelebb kerültek az árokhoz, három-négy ember még a mellvéden is átjutott. Teesdale százados azonban az általa elhelyezett emberekkel olyan heves tűz alá vette az ellenséget, hogy az azonnal feladta a támadást és visszavonult a lunettába. Ezek után hosszan tartó tüzelés kezdődött mind Yuksek Tabia, mind pedig a lunetta ellentétes oldalán elhelyezkedő ellenség részéről.

Körülbelül ezzel egyidőben értem fel Yuksek Tabia mögé a már említett négy testőrségi lövészszázaddal. Késlekedés nélkül hadoszlopba rendeztem a századokat a támadáshoz, és személyesen vezettem ezeket a sztambuli nemesifjakat a lunetta ellen, hangos „Sokáig éljen a Szultán!" kiáltásokkal. A rövid, ám a szuronyok miatt igen véres kimenetelű csetepaté után az ellenség feladta a harcot, és teljes fejetlenségben rohant vissza tartalékai oltalmába, kb. hatvan halottat hagyva a harcmezőn. Hassan Aga,[107] a lövészek őrnagya, Szelim Aga, saját szárnysegédem, mindketten lóháton, valamint Halil Bey, Aarif[108] Aga, Ibrahim Aga és a harc során elesett Mehemet Effendi századosok mind az első sorokban küzdöttek.

A nap azonban még mindig a tachmasi reduton múlt. Hacsak nem szabadul fel ez a pont, az addig elért részleges sikereink nem érnek túl sokat. S míg az erősítés szinte emberről emberre érkezett fel hozzánk, az ellenséges áradat folyamatosan duzzadt előttünk.

Reggel 6 óra tájban, körülbelül abban az időben, amikor a Yarim Ai lunettát visszafoglaltuk, és amikor Yanik Mustapha Bey ezredes átcsúszott az ellenséges vonalakon és csatlakozott Hussein Pashához, a következő volt a helyzet a tachmasi redut környékén.

Szemben annyi ellenség zsúfolódott össze a lövészárkoknál és azok közvetlen környékén, hogy minden a redutból ebbe az irányból leadott kartáccsal találnunk kellett, szinte lehetetlen volt egy lövést is elrontani. Lejjebb a dombon, a lövészárkok alatt, velük rézsútosan az ellenség erős tüzérséget helyezett el. Ebből a pozícióból, anélkül, hogy láthatták volna, lőtték a yukseki és tachmasi redutot. Ez a hadmozdulat érthető volt a Yuksek ellen, de azok a golyók, amiket a tachmasi redut ellen lőttek ki, időnként az erődítmény előtt vagy mögött robbantak fel, nagy veszteségeket okozva az ellenség saját gyalogságában.

Bal oldalon, a hosszú mellvéd, mintegy 50 lépésnyi távolságig a reduttól az ellenség tulajdonában volt az első támadás óta. Ezen az 50 lépésnyi területen korábban három ágyút helyzetünk el a

[107] *Hasan ağa.*

[108] *Arif.*

mellvéd mögött, a redut szomszédságában. Annak ellenére azonban, hogy ott kellett hagynunk őket, az ellenség sem tudta használni ezeket az ágyúkat. Igen figyelemreméltó volt azt látni, ahogy ezek az ágyúk mindvégig megőrizték „noli me tangere"[109] helyzetüket, még a leghevesebb harcok közepette is.

Ha Hussein Pasa kísérelte volna meg visszaszerezni őket, a redut mögött felállított sátrakból kiözönlő ellenség kergette volna vissza. Ha pedig az oroszok próbálkoztak volna, bizonyosan a redutból közvetlen közelről rájuk zúduló golyózápor verte volna őket vissza az ágyúktól. A közelben és a lunetta mögött elhelyezkedő ellenséges tüzérséget saját rohamozó egységei akadályozták és korlátozták oldalazó tűzre [curved fire].

Hátul, a redut mögött bár az ellenségnek nem volt tüzérsége, folyamatosan tört előre hatalmas gyalogságával, saját szétvert hadoszlopain keresztül, a sátrak között. A hadoszlop hátsó vége szünet nélkül nyomult előre, míg az elejét még mindig sakkban tartotta és megállásra kényszerítette a redutból pontosan leadott folyamatos golyózápor. Ezen a helyen, az ellenség háta mögött jobbra, a tábori konyhából rögtönzött mellvéd takarásában tartotta magát a nemes Zacharia Bey[110] ezredes az ötödik anatóliai reguláris ezred két zászlóaljával, akiket a tartalékosok közül küldtek egymás után a városból. Mögöttük az ellenség kozákjai és irreguláris lovassága nyüzsgött és fosztogatta a fennsík közepén a tartalék még épségben maradt sátrait. Közvetlenül az én sátram előtt lengedezett az orosz trikolor.

Jobb oldalon, szintén a Tachmas reduthoz viszonyítva, orosz szőrmesapkák kezdtek feltünedezni. Az árokban és a mellvéd szélénél, a reduttól jobbra csatárok nyüzsögtek, néhányan közülük kúp alakú golyóval lőttek be Yuksek Tabiába. Mindazonáltal, ez a pont tűnt a legmegtámadhatóbbnak, így az ellenséges tűz ellenére támadásra készültem.

Két lövészszázad maradt a Yarim Ai lunettában. Az új hadoszlopot a két másik lövészszázadból és a harmadik arabisztáni zászlóalj két, még friss századából állítottam ki, akik két tábori ágyút is hoztak magukkal Yuksek Tabiából.

Én álltam ennek a kis csapatnak az élén, amelynek lelkesedése sokkal nagyobb volt, mint számszerinti ereje. A mellvéd széle felé vettük az irányt, majd az utolsó néhány száz lépést már futva tettük meg, és a nemzeti kiáltással rohantunk rá az ellenségre. Ellenfelünk legmakacsabb, kegyelmet nem kérő embereit levágtuk ott az árokban, időközben pedig katonáim annyira megtisztították a körülöttem levő területet, hogy azonnal kapcsolatba tudtam lépni Kerim és Hussein Pasákkal a jobbomon és Zacharia Bey ezredessel a balomon.

A lövészektől Halil Bey és Aarif Aga századosok, valamint Mussa Aga főhadnagy, illetve az arabisztáni csapatból Bekir Aga és Hassan Aga századosok harcoltak leghősiesebben a támadás alatt.

A lövészek századosa, Halil Bey, egy igen fiatal tiszt, amikor megsebesült a lábán, a roham után felszállt egy eltévedt ló hátára és az első szembejövő tábori sebésszel kivetette a golyót a lábából. Kis idő múlva visszatért sebesült és bekötözött lábával, és újra a még tűz alatt lévő százada élére állt.

Az ellenség azonban csak a sátrakig húzódott vissza, ahol szokatlan kitartással tartotta magát alig ötven lépésnyire tőlünk. Embereik újra meg újra előjöttek a sátrakból, hogy elsüssék fegyvereiket, majd azonnal vissza is vonultak a sátorvászon nyújtotta fedezékbe, hogy újratöltsék azokat.

Az orosz gyalogság a jobbra és balra álló sátraknál egyaránt hősiesen viselkedett a támadás elejétől a végéig, de látszott, hogy a redut ellen vezetett első roham után, melyet Hussein Pasa visszavert, megmozdulásaikból hiányzik az elgondolás és a tervezés.

Úgy tűnt, büszkeségük egy pillanatra sem engedte, hogy átgondolják, hogy a Tachmas elleni támadás tulajdonképpen megbukott és hogy mit kéne tenniük ebben az esetben. Attól a pillanattól fogva, hogy első csatakiáltásuk megtörte a csendet, nem igazán történt más, mint, hogy ők folyamatosan és igen hősiesen küzdöttek az egyre-másra felmerülő problémák ellen.

Leginkább a jobb oldali mellvéd visszafoglalásával tettünk szert előnyre. Nem pusztán azért, mert ez a *holtszögek* miatt egyben a Tachmas redut teljes jobb szárnyának felszabadítását is jelentette, hanem mert kihasználhattuk a mellvéd túlsó oldala nyújtotta fedezéket, és végre elüzhettük

[109] Ne nyúlj hozzám!

[110] *Zekeriya bey.*

az ellenséget a legelöl álló sátrakból, ahonnan továbbra is heves és zavaró tüzet zúdított ránk. Igazán nagy szerencse volt számunkra, hogy így hasznát tudtuk venni a mellvéd túlsó (a tulajdonképpeni elülső) oldalának. Nem lévén padka a mellvéd külső lejtőjén, az emberek beásták magukat, amik lőállásként szolgáltak nekik. A tisztek mindent megtettek, hogy folyamatosan erős tűz alatt tartsák ebből a pontból az ellenséget, aminek következtében a sátrak felől érkező ellenséges tűzerő rövid időn belül érezhetően lecsökkent. A puskatűz erejének gyengülésével végre képesek voltunk helyükre állítani azt a két ágyút, amit magunkkal hoztunk. Be is állítottuk őket, amint eltakarítottuk az utunkban álló hullahegyeket a mellvéd végének közelében. Az első kartácslövések után az ellenségnek már csak néhány embere folytatta a küzdelmet a sátrak közül, mégsem voltak hajlandóak elhagyni a harcteret vagy letenni előttünk zászlaikat, amelyek már annyira hozzászoktak a sikerhez.

Eközben, ahogy a nap egyre feljebb hágott az égen, minden pillanattal egyre közelebb kerültünk a győzelemhez.

Igaz ugyan, hogy a Tachmas redutban Temir Bey alezredes, Omer Effendi és Mehemet Effendi őrnagyok halálos sebet kapva feküdtek; Achmet Aga a tüzérek parancsnoka meghalt; és a helyőrség egyharmada *hors de-combat*[111] volt, a Kerim és Hussein Pasa által vezetett életben maradottak között azonban nem lohadt le a harci kedv. Hussein Pasa pedig személyesen vezette a kitöréseket a bal szárnyon.

A balomon levő két zászlóalj a tábori konyhát is magába foglaló kőfaltól haladt előre óvatosan, új fedezéket keresve. Elrendeltem, hogy e csapat nagy része a mellvéd mögött foglalja el a helyét. Sajnos már nem a hős parancsnok, Zacharia Bey vezette őket. Őt két nyaksebbel, teljesen eszméletlen állapotban hagyták hátra.

Mindeközben az ellenséget, ahogy a későbbi jelentések elmondják, kiűzték az Ingliz Tabiákból; és a lake-erődi, tchim tabiai és a folyó másik oldalán fekvő tektop tabiai[112] nehéztüzérség a Tachmas reduttal együtt egy nagy tűzkört alkotott, amely igen nagy veszteségeket okozott az oroszoknak, mikor ők továbbra is csak küldték az erősítést a középső részekre.

Az ellenség utolsó harcba küldött zászlóaljának, mely nagy kitérőt tett, hogy a Tachmas redut hátába kerülhessen, igen különös sors jutott. A parancsnok, három másik lovas tiszttel a zászlóalj élén, amikor látta, hogy nem tudnak tovább haladni a kijelölt irányban, úgy döntött, a lehető legkisebb veszteséggel visszavonul. Elindult az előtte lévő úton, mely egyenesen Tchakmak felé vezetett. Ezzel a lépésével azonban csöbörből vödörbe került. Amint elérte a tartalékosok sátrait, ahol még lézengett néhány kozák, és kikerült a nehéztüzérség ágyúinak lőtávolából, a kozákokkal együtt bejutott a Yuksek Tabiában felállított tábori ágyúink, a Tchakmak mellvéd jobb szélétől előre-, illetve helyesebben visszahozott két ágyú, valamint a Lake-erőd tüzérségének hatósugarába. Megmenekülését – még ha veszteségek árán is – csak annak köszönhette, hogy az Ingliz Tabiák ostromából visszavonuló orosz tüzérség is épp a Tchakmak közelébe ért, és fedezte a visszavonulást.

Ettől a pillanattól, vagyis körülbelül reggel fél tíztől kezdve, érezhetővé vált az ellenség tűzerejének csökkenése, és láthatóvá vált, hogy az ütközet folyamán egymástól elszakadt különítmények a laztepei magaslat felé vonulnak vissza.

A bal oldalon a második anatóliai reguláris ezred üldözte őket, akiknek éppen ebben a kritikus helyzetben hiányzott az őrnagya. Szárnysegédem, Szelim Aga alőrnagy (korábban Tüköri hadnagy a magyar hadseregből) vette át az irányításukat, és vezette ki őket Lake-erődből. Szelim Aga az ellenség tétovázását kihasználva a zászlóalj élére állt és előretört, hogy lerohanja az alacsonyabban fekvő sátrakat. Itt érte karját egy puskagolyó.

Miután Hussein Pasát szemből nem fenyegette többé senki sem, megmaradt csapatának felével merészen kitört és a lövészárkok ellen támadt. Jobbján Teesdale százados, egy kis különítmény élén kirontott Yuksek Tabiából, amit mindezidáig az ellenség tüzérségének szakaszos lövése elvágott a többi részektől. Azt a négy ágyút, amit a Yarim Aitól egy kicsit balra helyeztettem el, először a visszavonuló ellenségre irányítottuk, később azonban az oroszok egyik tüzérségi ütegét vettük célba vele. Ez az üteg, egy lovas hadoszloppal a háta mögött a Yarim Ai előtt fekvő magaslatot

[111] Harcképtelen.

[112] *Tektop Tabya.*

foglalta el, de annak dacára, hogy néhány lövésükkel ténylegesen eltalálták a Yarim Ai lunettát, már nem sokáig tudta tartani magát.

Néhány száz lovas Bashi Bazoukunk,[113] Hadji Temir Aga[114] vezetésével hirtelen a harcmezőn termett, hogy továbbüzze az ellenséget. Az ellenség erős lovassága azonban mind az ő akciójukat, mind pedig a további üldözéseket szükségszerűen igen kis távolságra korlátozta az erődítmények közelében.

10 és 11 óra között az ellenség a csatatér minden pontjáról elvonult.

A milicia néhány zászlóalja ugyan feltűnt Tachmason, amikor az ellenség már megfutamodott, ám nem mondható, hogy a sikerhez ők is hozzájárultak.

A tachmasi redut mögött felállított sátrak csíkokra szaggatva, mindegyikben két, három, öt, sőt, helyenként tíz halott.

A Tachmas fennsíkon összesen 370 halottunk és 420 sebesültünk volt.

Kerim Pasa, Hussein Pasa és Teesdale százados zúzódásokat szenvedtek, sőt az előző kettő ruháját több helyen golyók lyuggatták át.

Az ellenség Tachmason elszenvedett és a megrohamozott vonalak előtt eltemetett vesztesége meghaladta a 6000-et.

Már csak egy szomszédos hadoszlop támadásának leírása maradt hátra. Ez a hadoszlop, ami öt vagy hat zászlóaljból, egy vagy két tüzérségi ütegből és egy erős lovassági osztagból, (kb. két ezredből) állt, az Ingiliz Tabiák ellen vonult.

A Kanli Tabia[115] elleni hadművelet, melyben az ellenségnek csupán egy különítménye vett részt, mindvégig lőtávolon kívül maradva, alig érdemel említést.

Mivel a Tachmas elleni főtámadással voltam elfoglalva, nem tudtam személyesen részt venni az Ingiliz Tabiáknál folyó küzdelemben, de az ütközet során onnan kapott jelentések, valamint a helyszínen tett saját vizsgálódásaim alapján, úgy hiszem, a következő események zajlottak ott le:

A már korábban említett szomszédos hadoszlop gyalogsága valamikor a Tachmas elleni első támadás után rohanta le minden erejét bevetve a Teesdale-erődben állomásozó két századunkat. Bevette az erődöt és szétszórta a helyőrség csapatát.

Ahmet Bey ezredes, a lövészárkok ottani egységének parancsnoka, aki hosszú éveket töltött el katonai szolgálatban, de nem volt háborús tapasztalata, figyelmen kívül hagyva vagy elfelejtve a kapott parancsokat, annyira elvesztette józan eszét, hogy kizárólag csak saját gyors visszavonulására gondolva magára hagyta embereit, hogy azok gondoskodjanak magukról, míg ő biztonságosan eléri a Lake-erődöt. Ezek után minden különítmény úgy cselekedett, ahogy azt a legjobbnak gondolta: néhányan az ezredes után futottak, a bátrabbak pedig a Zohrab és Thompson redutokban védték magukat.

A 250 főből álló irreguláris csapat is elfutott, aggasztóan nagy fejetlenséget okozva ezzel. Az általuk oly nagy számban eldobált lándzsazászlócskáknak köszönhető, hogy az ellenség annyira indokolatlan büszkeséggel értékeli ezt a támadást csataleírásaiban.

Az orosz lovasság egy része átnyomult a Zohrab és Thompson redutokat összekötő középvonal előtti cheveaux de frize-n,[116] majd az erőd mögé kerülve fejvesztve a Lake-erőd irányába visszavonulókat kezdte mészárolni. Ekkor történt, hogy a kozákok megölték Ahmet Beyt.

Közben Thompson százados Karadagh ágyúit, Koch főhadnagy (korábban a poroszoknál szolgált) pedig az Arab Tabia ágyúit a Teesdale redut ellen fordította, amit az ellenség korábban elfoglalt és akkor a nehézfegyverzet elszállításával foglalatoskodott éppen. Az utóbb említett tiszt még támadással is megpróbálkozott. Néhány századdal a Teesdale redut ellen nyomult átkelve a hídon, cikk-cakk vonalban kanyarogva a folyó meredek partvonala előtt.

Hogy elkerülje a Karadaghból rázúduló tüzet, az ellenség kiürítette a Teesdale redutot; de csak azért, hogy bevegye előbb a Zohrab, majd a Thompson redutot. A közben már teljesen elharapódzó fejetlenségnek köszönhetően, ez minden ellenállás nélkül sikerült is. A Thompson százados ál-

[113] *Başıbozuk*: irreguláris lovas alakulatok.

[114] *Hacı Demir ağa.*

[115] *Kanlı Tabya.*

[116] Spanyolbakok, lóakadályok.

tal irányított tüzérségi tűz azonban követte az ellenség megmozdulásait, mire a Williams-erődben (utolsó hódításaként) próbálta magát tartani. Még egy pár ágyút is hozattak ide, amikből felváltva lőtték a Lake-erődöt és a várost.

Eközben, egy angol műszaki tiszt, Lake ezredes, a nevét viselő erődben átvette a parancsnokságot. Azzal, ahogy először a tüzéreket, majd később mindazokat a reguláris és irreguláris csapatokat vezette, akiket a városból hozattak fel, hamar elérte, hogy az ellenség egész Ingliz Tabiák közeléből kénytelen volt visszavonulni. Táborszerte elismert és köztudott volt mindkét századosnak, Kadri Beynek, Kurd Ali Beynek, valamint a lengyel származású gyalogsági kiképzőtisztnek, Grotovski úrnak, ki a harcban meg is sérült, hősiessége.

Az ellenség vesztesége az Ingliz Tabiák mögött körülbelül 400 fő volt, míg a mi halottaink és sebesültjeink száma, úgy hiszem, 300 körül lehetett.

Miután az ellenség kiürítette az Ingiliz Tabiákat, az ütközet utolsó felvonásában Lake ezredes tüzérsége olyan hatékonyan támadta az ellenséget Tachmason, amennyire a terep egyenetlenségei azt megengedték.

A védők teljes vesztesége, azaz a halottak és a sebesültek száma 1094 fő volt, ebből 790-et Tachmas védelménél öltek vagy sebesítettek meg.

Az ütközet után, a helyőrségen eltemetett ellenséges katonák száma körülbelül 6500 fő volt, melyek közül több mint 6000-en a Tachmas elleni roham közben haltak meg. Ez a szám nem tartalmazza a visszavonuló hadoszlopok által elszállított halottakat és sebesülteket.

Kockázatos vállalkozás ünnepelt tábornokok teljesítményét kritizálni. Őfelsége a Szultán seregének olyannyira dicső napjára emlékezvén azonban, nem tudom megállni, hogy néhány megjegyzést ne tegyek.

Mivel az orosz tábornok oly csekély jelentőséget tulajdonított Tachmas pozíciójának, hogy a szeme láttára erősíthettük meg az érkezésekor ott talált gyenge védelmet és kezdhettünk bele nagyarányú munkálatokba, a hadi tudósító jogosan teszi fel a kérdést, vajon miért támadta meg végül annak legerősebb pontját hatalmas, nehezen mozgatható hadoszlopokkal.

Ha meglepetésnek szánta a manővert, hiszen erre lehet következtetni az előkészítő tüzérségi tűz hiányából, a végrehajtási módot mindenképpen veszélyes kísérletnek lehet csak nevezni.

A török hadseregnek, kihasználva a túláradó harci kedvet, a terep egyenetlenségeit és az éjszaka első felében, a holdfelkelte előtt uralkodó sötétséget, támadást kellett volna indítania a győzelem után, bevetve néhány könnyű, mozgékony hadoszlopot, hogy különböző oldalakról megrohanva Ainallit[117] meglepje az ellenséget, mely a vereség után, körülbelül 3000-4000 fővel, az Ingiliz Tabiákból ebbe a táborukat rejtő faluba vonult vissza.

Míg ez a tábor több mint négy óra járásra volt a Tchivilli Kaya[118] közelében fekvő főhadiszállásuktól, tőlünk csak mintegy másfél órányira helyezkedett el.

Az ellenségnek azokat a csapatait, amelyeket lépcsőzetesen osztottak el e között a két tábor között, az ütközet után azonnal visszarendelték a főhadiszállásra. Senki sem tudott volna Ainalli segítségére sietni négy órán keresztül. Nem lehet kifogás az sem, hogy tüzérségünknek lovakra lett volna ehhez szüksége, hiszen éjszaka, egyenetlen terepen nem kellettek volna az ágyúk, és különben is három lövészszázlóaljjal rendelkeztünk. Az ellenség seregében oly megszokott rend és fegyelem már nem lehetett olyan szilárd egy ilyen véres nap után, amely során legjobb tisztjeinek jelentős része elesett, ráadásul a magukkal cipelt sebesültek is minden bizonnyal terhet jelentettek a számukra. Sőt, míg mi megmámorosodtunk a sikertől, az ellenség ennek megfelelően elég letört lehetett.

A védők kezében levő információk alapján, az ellenség teljes létszáma Kars körül, leszámítva korábbi veszteségeit, nem haladhatta meg a 15 000-et a gyalogság és a 10 000-12 000-et a lovasság esetében az Ainalliban tartózkodó csapatokkal együtt. Ugyanekkor, a védők tényleges ereje az elsáncolt táborokban kb. 17 000-18 000 fő lehetett, akiknek, amint az az ütközet leírásából is látszik, jelentős részét még be sem vetették. A védők félig sem lehettek annyira elcsigázva, mint az ellenség, akinek a gyalogsága egész előző este úton volt.

---

[117] *Aynalı.*

[118] *Çivilikaya.*

Az ainalli tábor szétszórásával hasznosíthatóvá vált volna a győzelem, és azt mindenképp elérhettük volna, hogy az ellenségnek nem lett volna elegendően nagy serege ahhoz, hogy fenntartsa a blokádot tőlünk mintegy tíz óra járásnyi körben.

Ennek a vállalkozásnak az elmulasztásával a dicsőséges győzelem a háború egésze szempontjából eredménytelen maradt, mint ahogy minden olyan győzelem, melyet, Clausewitz tábornok szavait idézve, „nem használnak fel azonnal a katonai háztartásban".

Az orosz sereget vezető tábornok alábecsülte ellenségét, míg a török sereg tábornoka túlbecsülte az övét.

G. Kmety

Beicos a Boszporuszon
1856. okt. 10.

FÜGGELÉK

1.

Kmety György Kiss Miklósnak, Isztambul, 1856. január 6.
HL P 87. d. 11. cs.

Édes jó Nikim,

Júniusi leveledet a karszi ostrom alatt megkaptam, de az előbbi háromból egyetlen egyet sem. Most Sztambulba érkeztemkor vettem november 21-két. Én írtam neked Erzerumból egy pár hét előtt, megszabadulásom után azonnal. Isten áldjon Téged jó elfelejthetetlen Nikim, jóban rosszban ugyanaz maradsz. Derék fiú vagy. Én Téged ne szeresselek? Hogy mersz úgy beszélni? Bepanaszollak a feleségednél.

Sokat szenvedtem harmadfél esztendő óta abban a Kis-Ázsiában. Múlt évben azaz 54-ben csak úgy, ex propria diligentia[119] saját kontómra vitézkedtem a basibozukokkal, míg ez évbe az angol befolyás által komandóhoz[120] juthaték. Mégis voltak velem elégedve mert szeptember 29kén csakugyan legény voltam a gáton, de legnagyobb örömömre szolgált a csata után az, hogy sok muszka érdemjeleket szedhettem össze, melyeket ők a m.gyar háborúért kaptak volt. Kis mértékben tehát itt is bosszultam a szegény hazát.

Mind a mellett a karszi dolog vége szomorú, kivéve hogy én személyesen szerencsésen átestem a bajon. Mert a mint láttam, hogy kapitulálni akarnak, én és Kolman – a muzsír[121] engedelmével – 8 kurdokkal lóra ülvén, november 24ki éjszakán a muszka táboron keresztül karddal és pisztollyal – egy kis kozák csetepaté után – szerencsésen áttörtünk. Kolman is jól viselte magát a schwechati halovány pofa[122] daczára, Murawjeff hallom rettenetesen haragudott, s mérgébe szabadon bocsátotta minden nem török tisztet, mondván hogy engem sem bántott volna. De az egész muszkaság nagy kérdéseket tett utánam. No, elmúl ez is.

---

[119] Saját igyekezetből.

[120] Vezénylethez, parancsnoksághoz.

[121] *Müşir*: tábornagy.

[122] Kohlmann ugyanis mint a Móga János vezérkari főnöke, 1848 őszén váltig ellenezte, hogy a magyar hadsereg Bécs felmentésére támadást indítson. Ennek köszönhetően nem lett soha ezredesből tábornok. Hermann Róbert szíves közlése.

Itt Sztambulba a nagyok kitünőleg fogadnak. Sok a mézes szó, de a praktikus eredmény még eddig kevés. A francia követet[123] tegnapelőtt csak egy pillanatra láthattam – postanapja volt –, de úgy látom egymásba csalatkozni nem fogunk. Holnap reggelire hívott magához, ezt a levelet is ott adom át. „Egy közös barátunk van" így fogadott. Köszönöm édes Nikim hogy megnyitottad az ajtót. Szégyenbe nem hagylak még életben maradok.

De szeretnélek látni már egyszer édes pajtásom s azt a Te remek asszonyodat s gyerekedet. Azt hallom, hogy folytatása is következik. Boldog ember! Ha egy estvét együtt tölthetnénk azokkal a derék párizsi magyarokkal – Teleki Laczi,[124] Gorove,[125] Irányi,[126] Bethlen[127] s mind azokkal a kiket az idő megrostált és nehéznek talált –, de szenvednénk, de sírnánk! Hát Gyula,[128] Pongrátz,[129] Edus,[130] Hajnik,[131] Szontagh,[132] Pulszki[133] mit csinálnak?

Az én segédtisztem, Tüköry Lajos egy tetőtől talpig derék és vitéz fiú. A karszi csatában kétszer sturmolt[134] legislegelől – keresztül lőtték a balkezét, és noha a csonton ment keresztül, mégis felépült a fiatal életkorára erős. Itt van velem, úgy tartom mint fiamat, most őrnagy lesz. Hébehóba egészségtökre vele szoktam poharat üríteni. Barátságodba ajánlom.

Fizetésem nem oly nagy mint gondolod. De azért csak rajta a jó tanáccsal. Egészségem hanyatlik, valami fisztula féle kelés van indulóba.

Legközelebben megint írok. Ennyit nem írtam három esztendő alatt. Most már közelebb vagyunk egymáshoz. Egy pár hétig itt maradik. Pihenésre van szükségem. Áldjon az ég téged jó nemes Nikim és írjál sokszor és sokat a Te változatlan hű barátodnak

Gyurinak

---

[123] Thouvenel, Edouard Antoine (1818–1866) konstantinápolyi francia nagykövet 1855–1860 között. 1860-tól 1862-ig külügyminiszter.

[124] Teleki László (1811–1861) ellenzéki politikus, 1848-49-ben a magyar kormány franciaországi képviselője.

[125] Gorove István (1819–1881) politikus, képviselő. 1861-ben tért haza az emigrációból, 1867–71 között miniszter.

[126] Irányi Dániel (1822–1892) képviselő, kormánybiztos, emigrál, a kiegyezést követően ismét országgyűlési képviselő.

[127] Bethlen Gergely (1810–1867) honvéd ezredes, az erdélyi hadsereg lovassági parancsnoka, emigrál, 1860-tól olasz tábornok, 1867-ben hazatért.

[128] Valószínűleg Tanárky Gyula (1815–1880), gazdasági író, az emigrációban Pulszky Ferenc gyermekeinek nevelője, 1861-től Kossuth Lajos titkára. A kiegyezés után hazatért.

[129] Pongrátz László (1824–1890) honvéd alezredes, emigrál, 1867-ben hazatér, katonai szolgálatba lép, 1882-ben altábornagyi rangban nyugdíjazzák.

[130] Esetleg Reményi Ede (1828–1898) hegedűművész, zeneszerző vagy pedig Horn Ede (1825–1875) izraelita tábori lelkész a szabadságharcban. 1869-ben tért haza, országgyűlési képviselő, később államtitkár is.

[131] Hajnik Pál (1808–1864) országgyűlési képviselő, országos rendőr igazgató, emigrál. 1861-től ismét országgyűlési képviselő.

[132] Szontagh Sámuel (1810–1889) Kossuth kormányzó hivatala katonai osztályának titkára, emigrál, később hazatér.

[133] Pulszky Ferenc (1817–1897) ellenzéki politikus, író, régész. Külügyi államtitkár, 1849-ben a magyar kormány londoni képviselője. 1866-ban tér haza, Deák-párti képviselő, 1869–94 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója.

[134] Rohamozott.

2.

Kmety György Kiss Miklóshoz, Beykoz (Isztambul) 1856. július 31.
OSZKK Fond 159/10.

Édes jó Nikim,

Ne haragudj hogy annyira rest, majdnem háládatlan vagyok. Itt az áldott heverés országában, april 3ki és június 22ki leveleidet T[houvenel] útján megkaptam. T[houvenel] igen szépen viseli magát irányomban. Látcsőt is akarsz küldeni. Ne verd magad új költségekbe, hiszen már én Kennek úgy is már én hej huj tartozom.

Én testileg egészséges vagyok, s jól kihevertem magam itt Beykoszban a Bosporus partján, hanem most a Williams eljárása nagyon furdal. Hát annyi kínok, oly szép csata után, a melyben 7 álló óráig ott áztam a hol legsűrűbben esett a golyózápor, és három ízben a csapatok élén személyesen sturmoltam, nem érdemeltem én egyebet mint záradékkal két angol civilista után említetni, kik jól formán még puskaport sem szagoltak. Így a tény nem állhat. Felnyitom a számat majd én is, s elbeszélem a karszi csatát. Azzal nektek is, magamnak is tartozom. Ez az átka a hontalanságnak.

Sic vos non vobis.[135]

Kérlek kísérj figyelemmel mit írnak a muszkák az ázsiai hadjáratról, s küld meg nekem minden erre vonatkozó röpiratokat. Nagy hálával leszek, most még csak hadd puskázzanak.

Egyébiránt még mindig disponilitasban[136] vagyok jó Ferik-fizetéssel.[137] Egy-két garas megvolna, de az élet itten igen drága. London olcsóság ittenhez képest. Hajnikra nézve itt semmi kilátás nincs. Zsurmayt,[138] huszár ezredest, a ki utolsó időkben alattam szolgált és jeles katona, azt sem tudom elhelyezni, magamnál tartom.

Ha jövőmet valami biztos alapra fektethetem, talán meglátogatlak Párizsban még e télen. Nagyon szeretnélek látni, Téged is, barátainkat is. Nőd pedig, akit én már régóta ösmeretlenül oly nagyra becsülöm, híresebb asszony lesz mint a gyermektelen Madamé de Stöel,[139] azt már látom. De a kis Aladárt nagyon kicsinyre szabtad, - on dit.[140] Máskor járj el becsületesebben.

Az ide mellékelt levelet küld át Cane barátunknak.[141]

Isten veled édes Miklósom

Gyurika

---

[135] Így ti nem magatoknak (ti. dolgoztok). Olyankor használják, amikor valaki munkájának gyümölcsét más élvezi.

[136] Rendelkezési állományban.

[137] *Ferik*: tábornok.

[138] Zsurmay Lipót (1816–1867) lengyel származású honvéd alezredes. 1853-ban emigrál, a kiegyezés után Magyarországon telepedett le.

[139] Madame de Staël, szül. Anne Louise Germaine Necker bárónő, (1766–1817), Necker pénzügyminiszter lánya, francia írónő, az alkotmányos monarchia híve, a francia forradalom és Napóleon uralkodása idején több ízben emigrációban élt. Madame de Staël egyébként nem volt gyermektelen. Hermann Róbert szíves közlése.

[140] Azt mondják.

[141] Cane barátunk = Teleki László.

SZEMLE

VLADIMÍR SEGEŠ

OD RYTIERSTVA PO ŽOLDNIERSTVO

Stredoveké-vojenstvo v Uhorsku so zretel'om na Slovensko

(Ministerstvo Obrany Slovenskej Republiky, Bratislava, 2004. 263 o.)

Úttörő feladatra vállalkozott a szlovákiai Hadtörténeti Intézet (Pozsony) elismert kutatója, a témára vonatkozó számtalan publikáció szerzője, amikor a késő-középkori magyar hadügy összefoglalását tűzte ki célul *A lovagságtól a zsoldosságig. Középkori hadügy Magyarországon, különös tekintettel Szlovákiára* című kötetében.

A szerző merészsége elsősorban abban rejlik, hogy számos ígéretes előmunkálat ellenére e feladat egészével még a magyarországi kollégák sem birkóztak meg, s egy hasonló monográfia elkészítése a magyar hadtörténetírásnak is nagy adóssága. Másfelől szlovák historiográfiai szempontból is figyelemre méltó e könyv, hiszen a szlovákiai hadtörténetet, nagyon helyesen, már címében is a magyar királyság hadtörténelmén belül tárgyalja, helyezi el és értékeli.

A kötet szerkezetében az olvasói igényekhez és elvárásokhoz igazodik, azaz egyszerre kell megfelelnie a népszerűsítő és a tudományos igényeknek, ráadásul szlovák nyelven hasonló témájú korábbi eredményekre – a „Szlovákia hadtörténete" c. kézikönyv-sorozat első kötete kivételével – alig támaszkodhat. Így az első fejezetben általános bevezetés és áttekintés olvasható a középkori világról (tér, idő, mobilitás), Szlovákiának a magyar középkori királyságban elfoglalt szerepéről (demográfia, történeti éghajlattan stb.), s egy bevezető az európai hadügy fejlődéséről, a hozzáférhető szakirodalom szinte teljessége alapján. A kötetnek egyébként mindvégig nagy előnye, hogy szerzője, nyelvi jártassága folytán, akadálytalanul használhatta a magyar és latin nyelvű szakirodalmat, a hazai oklevéltárakat és forráskiadás-sorozatokat. A kötet egyúttal történeti szöveggyűjteményként is használható, mivel a legfontosabb forrásokat eredetiben, latin, vagy német nyelven a jegyzetekben is közli. Mindezt pedig szerencsés kézzel egyesítette a szlovák levéltárak páratlan eredeti középkori anyagával, ami kétségkívül még magyarországi szemmel is létjogosultságot ad egy különálló, a mai szlovákiai területre koncentráló vizsgálat elvégzéséhez. Korábban Iványi Béla is jórészt a mai szlovákiai levéltárak anyagára alapozva írta meg a magyar tüzérség történetét. Talán még annyi megjegyzés: a hazai szakirodalom Magyarországot, dalmáciai hódításai és igényei ellenére is, inkább a közép-európainak, kelet-közép-európainak, semmint dél-kelet európainak tekinti.

A szerző is kiemelkedően fontosnak tekinti a hadviselésre, országvédelemre vonatkozó hazai országos és városi törvényhozási emlékek elemzését és bemutatását. (mobilizálás, logisztika stb.). Nagyon fontos, hogy eközben, a legfrissebb hazai szakirodalom alapján, megkísérli a sajátosan magyarországi társadalmi és hadszervezeti terminusok magyarázatát és értelmezését is. Joggal hívja fel a figyelmet Zsigmond és Mátyás katonai reformjainak jelentőségére, a városi törvényhozási emlékekre, illetve Verbőczy Hármaskönyvének az Országos Széchényi Könyvtárban található szlovák (cseh) nyelvű fordítására. Természetesen a szerzőt is joggal izgatja, hogy a törvényi szabályozás és a valóság közötti viszony mennyiben lehetett ellentmondásos, valójában milyen forrásértéket tulajdoníthatunk a törvényeknek.

A harmadik fejezet alkotja a könyv gerincét: a középkori magyar hadtörténelem foglalatát a hadjáratok, a hadszervezet, a fegyverzet, a taktika és a stratégia vonatkozásában. A szerző szerencsésen hasznosítja az eddigi hadtörténelmi munkák eredményeit, s vonatkoztatja, alkalmazza azokat a mai szlovák területekre. Nem az ő hibája, hogy a magyarországi lovagrendek kutatása és radikális átértékelése,

elsősorban Hunyadi Zsoltnak köszönhetően,[1] még folyamatban van, vagy, hogy a kötetben nem említett és immár Károly Róbert korára teljes új Anjou-kori okmánytár tanulságait eddig még csak részben vette figyelembe a hazai hadtörténeti kutatás.

A fejezet értékes része a városok és királyi hatalom viszonyával, illetve a huszita korszakkal foglalkozó rész, amihez a szerző bőven talált szakirodalmat és forrásokat; a harcok súlypontja valóban a mai szlovák területekre esett. Kiemelt fontosságot tulajdonít a Mátyás-féle Fekete Seregnek, a korabeli zsoldosság és tüzérség fejlődésére vonatkozó forrásoknak. Ebben a vonatkozásban értékeli a bártfai, XV. század közepi katonai rendelkezéseket („Vormerck...uund Straffung der ubertretter..."), ami e műfajban valóban a legrégibb magyarországi rendelkezés. E fejezet záró részében olvashatunk a magyarországi lovagság és lovagrendek jellemzőiről, ahol a Sárkányrendre vonatkozó legújabb kutatások közül csak az 1987-es Zsigmond-kiállítás katalógusára, és az ott összegyűjtött anyagra való hivatkozást hiányoljuk, miként nyilván helyhiány miatt nem nyílt mód a szlovákiai Szent László-faliképek és a lovagi kultúra, ill. a helyi társadalom kapcsolatának elemzésére.

Az utolsó fejezet tulajdonképpen szerves és logikus folytatása, egyúttal lezárása a kötetnek: a késő-középkori hadi események szlovákiai vonatkozásainak részletes kronologikus bemutatása a rozgonyi csatától, az 1451-es, a Losonc melletti Szentkirály erődjénél lezajlott csatán át egészen az 1525–1526-os besztercebányai bányász-zavargásokig. Értelemszerűen ebben a fejezetben is értékes elemzések olvashatók a huszita betörések és harcok helyi történetéről, miközben kísérletet tesz azok hagyományos, jórészt még a szocialista korszakból származó, kizárólagosan pozitív megítélése átértékelésére.

A szerző művét igényes bibliográfia és névmutató zárja, amihez, a könnyebb használhatóság kedvéért, esetleg még járulhatott volna egy magyar és német helynév-konkordancia. Az olvasmányok közül valóban csak kevés fontos cím hiányolható, így pl. Kristó Gyula „Az Árpádok háborúi" című, már két kiadásban is megjelent műve, Szakály Ferencnek a Mohács emlékkönyvben magyarul, majd az Acta Orientaliában angolul is megjelent kitűnő írása a magyar-török harcok szakaszairól, Engel Pál rövid, de igen tanulságos írása az Anjou-kori hadviselésről,[2] vagy Süttő Szilárd[3] és Engel Pál[4] írásai.

Rejtélyes, hogy miért nem említi a Zsigmond-kori oklevéltár 2003-ban megjelent legújabb köteteit. Meglehet, hogy hasznos lett volna, ha a magyar munkák idegen nyelvű mutációira is hivatkozik, (pl. Mályusz Elemér Zsigmond királya esetében stb., noha ugyanakkor több nyelven felveszi Contamine-t, de csak németül Benda – Fügedit), hiszen a magyarul nem olvasók számára ezek fontos támpontot jelenthetnének. Legalább egy hivatkozást megérdemelt volna minden idők legrészletesebb magyar hadtörténete, Bánlaki Breit munkája, amely immár CD-ROM-on is hozzáférhető (Fejér és Wenzel oklevélkiadásaival, a Zsigmond-kori okmánytárak anyagával, a Corpus Iuris-szal együtt).

A bőségesen, és többnyire szerencsés kézzel választott illusztrációk is dicséretet érdemelnek, hiszen bő válogatásuk izgalmassá teszi az egyébként száraz elbeszélést. Ugyanakkor a forrás megjelölésével nyilván a képek történeti értékére is fény vetült volna, hiszen az 1440-es eseményekhez választott Szent Korona-kép bizony XVI. századi[5]

Az igényes, vonzó nyomdai előállításban megjelent kötet (tipográfiailag talán csak a belső fül sikerületlen, és részben olvashatatlan) közép-európai viszonylatban is fontos, s a magyar kutatók számára sem tanulságok nélküli. Különösen a magyar nyelvű hadtörténetírás eredményeinek szlovákiai megismertetésével vállalt fontos kultúrmissziós szerepet. E kötetnek mind a magyarországi szerzőket mind a kiadókat arra kellene ösztönöznie, hogy a Kristó Gyula által megkezdett Árpád-kori és Anjou-kori háborúktól eljussanak a mohácsi csatáig.

Veszprémy László

[1] PhD disszertáció, CEU, Budapest, 2003., megjelenés alatt.

[2] Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. In: *Analecta Mediaevalia* I. k. Szerk. *Neumann Tibor.* Budapest – Piliscsaba, 2001.

[3] Anjou-Magyarország alkonya. 1-2. Szeged, 2003.

[4] Magyarország és a török veszély Zsigmond korában. *Századok*, 128. 1994.

[5] Bajor Állami Könyvtár, a Habsburg-ház krónikája, 1559.

HELMUT NEUHOLD

KONKURRENZ FÜR KRUPP

Das Leben des Franz Freiherrn von Uchatius

(ÖBV&HPT VerlagsgmbH & Co. KG. Wien, 2004. 378 o.)

Az osztrák császári királyi haderőben a XIX. század folyamán még voltak olyan polihisztor beállítottságú katonatisztek, akik a Habsburg Birodalomban és külföldön egyaránt öregbítették a hadsereg hírnevét. Sajnálatos módon a XIX–XX. század császári (és) királyi tábornokairól általában véve kevés összefoglaló monográfia született. Az osztrák történetírás is mind a mai napig adós maradt a XIX. századi Habsburg-haderő egyik ismert és kiemelkedő alakjának, Franz Freiherr von Uchatius altábornagynak az életrajzával, aki a művelt, kísérletező és feltaláló katona típusának jellegzetes képviselője, tapasztalt katonatiszt, a tüzérség korszerűsítője, a világtörténelem első légitámadásának kiagyalója volt, emellett az optika, a fényképezés, a film úttörőjeként is maradandót alkotott. Többek között ezért is érdekes és hiánypótló Helmut Neuhold műve, mely 1881. június 4-én, hivatalában elkövetett öngyilkosságáig követi nyomon Uchatius altábornagy életét, katonai pályafutását és tevékenységét.

A bevezetésben a szerző felsorolja, milyen forrásokat és szakirodalmat használt fel a könyv megírásához.

Az első fejezetből Uchatius családját, szüleit, testvéreit, gyermek- és fiatalkorát ismerhetjük meg. A második nagy témakör az 1829-től tüzértisztként szolgáló Uchatius császári haderőben eltöltött első éveivel ismerteti meg az olvasót. A harmadik témaegység kevésbé ismert oldaláról mutatja be a tábornokot, nevezetesen arról, hogy milyen szerepet töltött be a fényképezés úttörőjeként, továbbá részletesen leírja az általa készített, a későbbi filmvetítők előfutárának is tekinthető készüléket, amivel mozgóképeket lehetett vetíteni.

A következő fejezetből megtudhatjuk, hogy a későbbi altábornagy tüzérként igen korán elhivatottságot érzett az ágyúöntés iránt, és kísérletei folytatása közben, mellesleg, egy új gyutacsot is szerkesztett. A fentieken kívül az is kiderül, hogy tulajdonképpen az első petróleumlámpa feltalálóját is személyében tisztelhetjük. Külön témaegység tárgyalja 1848–49-ben betöltött szerepét. Részletezi, hogy 1849 júliusában az általa kifejlesztett, 6 kilogramm súlyú, légballonokra erősített és megfelelő széljárás esetén felengedett bombákkal támadták az osztrákok az általuk körülzárt Velence városát, ennek alapján őt tekinthetjük a történelem első légitámadása megvalósítójának is. A következő témakör keretében a szerző felsorolja az 1850–51 során a Franciaországban, Belgiumban, a német államokban és Angliában található, különböző ágyúöntödékben tett tanulmányútjait, amelyek eredményeként Ausztriában öntött acél ágyúcsövet készített. Karrierje tulajdonképpen ekkor kezdett felfelé ívelni, s húsz év elmúltával a bécsi Arzenál parancsnoki beosztása, az altábornagyi rendfokozat, és a bárói rang elnyerésével érte el tetőpontját.

Neuhold összegzi az 1850-es és 1860-as években az európai tüzérségnél végbement fontosabb technikai változásokat. Többek között összehasonlítja az 1866-os porosz-osztrák háborúban használt hátultöltős porosz acélágyúk és az elöltöltős osztrák bronzágyúk hatékonyságát.

A mű írója magától értetődően nagy teret szentel az Uchatius-féle ún. acélbronz feltalálásának és a találmány hasznosítási lehetőségei bemutatásának. Külön témaegységben ismerteti meg az olvasót azzal, hogyan kísérletezte ki a tábornok a későbbi osztrák-magyar lövegek alapanyagául szolgáló acélbronzot 1874-ben. Felvázolja, hogy találmánya milyen visszhangot váltott ki az Osztrák-Magyar Monarchia és más államok katonai köreiben. Megtudhatjuk, mekkora ellenállást kellett legyőznie az osztrák-magyar hadseregen belül, többek között a Műszaki és Adminisztratív Katonai Bizottság – a császári és királyi hadügyminisztérium segédszerve – részéről, amelynek tagjai meg voltak győződve a német Krupp által acélból gyártott ágyúk kiválóságáról, és azok bevezetése mellett kardoskodtak a dualista állam haderejében.

Kitér arra, hogyan győzte meg Uchatius irigyeit és ellenfeleit a jóval olcsóbb acélbronz

lövegek előállításának fontosságáról. Kiemelt jelentősége volt e szempontból az új Uchatius-féle ágyú 1875. október 6-án, Bécsújhelyen, az osztrák Birodalmi Tanács képviselői és a Monarchia főbb katonai vezetői, majd 1875. november 18-án Ferenc József és kísérete előtt történt ünnepélyes bemutatásának. A lövéspróbák során Uchatius lövege jobbnak bizonyult a Krupp-ágyúnál. Ennek következtében 1877 folyamán az osztrák-magyar tábori tüzérséget az 1875 M 8 cm-es és 9 cm-es új acélbronz ágyúkkal fegyverezték át.

Részletes leírást kapunk arról, hogy Bosznia és Hercegovina 1878-as okkupációja során milyen meglepően jó eredménnyel került sor az új Uchatius-féle tábori és hegyi ágyúk bevetésére harctéri körülmények között.

Önálló fejezet tárgyalja Uchatius emberi tulajdonságait. Fény derül a tábornok költői hajlamaira: verses formájú rejtvényeket írt környezete – s talán önmaga – szórakoztatására. Részleteket tudhatunk meg a szerző által korábban nem említett, kisebb találmányairól is: vízibiciklit szerkesztett, kézifegyverekből, víz alatt leadott lövéssel kísérletezett, foglalkoztatta az automobil létrehozása is. Neuhold szót ejt természetszeretetéről és utazásairól, megtudhatjuk, hogy az úri passzióknak is hódolt, hiszen szenvedélyes vadász és halász volt. Családjának, feleségének és gyermekeinek sorsát is külön fejezet tárja az olvasó elé. A következő témaegység azt taglalja, hogyan jelent meg az altábornagy a különböző korabeli újságok illetőleg vicclapok karikatúráin.

A Monarchia legfontosabb, tüzérségi lövegeket előállító üzeme, a bécsi Arzenál (ma az Osztrák Hadimúzeum található a falai között) parancsnokaként 1881. június 4-én elkövetett öngyilkosságának okairól és körülményeiről is részletesen ír a szerző. Kiderül, hogy rosszakarói hol nyíltan, hol burkoltan csipkedték az idős és munkában megfáradt feltalálót, s amikor egyik elöljárója nyilvánosan becsülte le találmányainak és kipróbálás alatt álló új lövegeinek értékét, annyira kétségbeesett, hogy golyóval vetett véget életének.

Az utolsó fejezetből megtudhatjuk, hogy az Uchatius által kifejlesztett acélbronz lövegek még az első világháborúban is szerephez jutottak. Az osztrák-magyar hadvezetés az akkor már igencsak elavultnak számító tábori ágyúkból, kényszerűségből, felállított néhány üteget, és főként védelmi hadműveletek során be is vetették azokat a különböző hadszíntereken, azonban kis lőtávolságuk és nem utolsó sorban a hozzáértő kiszolgáló legénység hiánya miatt már vehették fel a versenyt az ellenség modern tüzérségi eszközeivel.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy részletes, megfelelően illusztrált és jól használható életrajz született, amelyet minden bizonnyal haszonnal forgathat bárki, aki a Habsburg Birodalom hadseregének XIX. századi történetéről és kiemelkedő alakjairól, a korszak haditechnikai újításairól, nem utolsósorban az acélbronz történetéről többet kíván tudni.

A mű technikatörténeti szempontból is érdekes és hiánypótló olvasmány, mindemellett bepillantást enged a császári (és) királyi hadsereg belső életébe és döntéshozatali mechanizmusába. Csak remélhetjük, hogy a közeljövőben, a szakma régi adósságát törlesztve, magyar hadtörténészek által írt osztrák–magyar tábornoki életrajzok is napvilágot látnak majd.

Balla Tibor

UNGVÁRY KRISZTIÁN

A MAGYAR HONVÉDSÉG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

(Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 604 o.)

2004 karácsonyára jelent meg Ungváry Krisztián legújabb monográfiája, amelyben nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a magyar honvédség második világháborús szerepvállalásának átfogó és részletes bemutatására. A rendszerváltást követően több, a témával foglalkozó könyv is napvilágot látott, ezek közül megemlíthetjük a Ravasz István által szerkesztett Magyarország a második világháborúban című lexikont, a szintén általa

írt A magyar királyi honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945 című munkát, amely, miként Szabó Péter – Számvéber Norbert kétkötetes, A keleti hadszíntér és Magyarország című monográfiája, adatgazdag és a legújabb kutatásokat tartalmazza, de mivel a nagyközönség számára készültek, hiányoznak belőlük a hivatkozások. Egyszerre törekedett népszerűsítésre és a legújabb eredmények bemutatására Gosztonyi Péter A magyar honvédség a második világháborúban című művében, azonban e könyv nagy hiányossága, hogy a rendszerváltozás előtt íródott, így az emigráns szerző nem férhetett hozzá a magyar levéltárak anyagaihoz.

Ungváry Krisztián monográfiája – nem titkoltan – nagy sikert aratott Budapest ostroma című könyve erényeinek megtartására törekedett. Ez egyszerre jelenti az olvasmányos, a szélesebb olvasórétegek számára is érthető és emészthető stílust, és a szakmai közönség számára igen jól használható bőséges jegyzetállományt, térképeket és táblázatokat, valamint a legújabb kutatási eredmények bemutatását – az eseményektől való megfelelő távolságtartással.

Az első rész Katonapolitika címmel elsősorban a magyar honvédség háború előtti állapotát ill. a Gyorshadtest és a Kárpát-csoport harcait tárgyalja 25 oldalon. Mivel a szerző Magyarország Szovjetunió elleni, elsietett, a németek által nem követelt hadba lépésével kezdte a katonai cselekmények tárgyalását, a korábbi revíziók és a Jugoszlávia elleni hadjárat ismertetése elmaradt, pedig ezen események rengeteg tanulsággal jártak a hadvezetés számára, így talán érdemes lett volna néhány oldalt rászánni a bemutatásukra.

A páratlan erőfeszítéssel beindított magyar harckocsigyártás méltatásánál némi pontosítás szükséges. A szerző a következőket írja a 16. oldalon: „A honvédségi vezetés ... a Magyarországon gyártott Toldi, illetve Turán könnyű -, illetve közepes harckocsikat rendszeresítette. Utóbbi fegyverek 1940-ben még nem számítottak elavultnak... Ahhoz képest, hogy sem Románia, sem Jugoszlávia nem rendelkezett saját harckocsigyártó kapacitással..., a magyar fegyverzet színvonaláról megállapíthatjuk, hogy a háború elején nem minősíthető elavultnak." Érdemes itt tisztázni, hogy a Turán könnyű (magyar viszonylatban közepes) harckocsi már csak azért sem lehetett 1940-ben elavult, mivel abban az évben még csak a tervezőasztalon létezett, az első példány 1941 júliusában készült el, és újabb egy év telt el a sorozatgyártás és a Turán közepes (magyar viszonylatban nehéz) harckocsi gyártásának beindításáig. Így mire bevetésre került, e típus már teljesen elavultnak számított.

A Kárpát-csoport és a Gyorshadtest harcainak ismertetésekor jó példáját láthatjuk a szerző tárgyilagosságának: bár nem marad el a híres lovasroham bemutatása – a jól ismert német memoár segítségével –, de rögtön követi egy korabeli és kijózanító magyar helyzetértékelés.

A következő rész a Megszállás a Szovjetunióban és Lengyelországban 1941–1944 címet viseli. Véleményem szerint ez a legjobb, az ok-okozati összefüggéseket, kényszerhelyzeteket, kényszerpályákat feltáró magyar nyelvű összefoglaló a német megszállás anatómiájáról. A szerző megfelelő objektivitással, kendőzetlenül mutatja be mindkét oldal – köztük a magyar honvédség – sokszor barbár tetteit. Ugyanakkor a könyv – mellékletek nélküli – 480 oldalához, illetve a magyar megszálló alakulatok tevékenységét bemutató részek valamivel több, mint 50 oldalához képest kissé sok, a könyv szerkezetéből némileg kilógó az a csaknem 80 oldal, amelyben – mintegy külön tanulmányként – szinte kizárólag a németek viselt dolgairól olvashatunk.

Ezután a már említett, A magyar megszálló alakulatok tevékenysége a Szovjetunióban 1941–1942 című fejezetben részletes képet kaphatunk a Nyugati – és a Keleti Megszálló Csoportba szerveződött magyar megszálló csapatok akcióiról. A feladatra kiképzetlen, roszszul felszerelt, többnyire motiválatlan nemzetiségiekből álló alakulatok olyan viszonyok közé kerültek, amelyek a legrosszabbat hozták ki az egyes emberekből.

A hiányos ellátást kapó, a németekkel szembeni kisebbségi érzés miatt állandó bizonyítási vágytól fűtött, és ezért magukat és csapataikat rendszeresen erejüket meghaladó vállalkozásokra felajánló tisztek vezetése alatt küzdő egységek gyakori túlkapásaikkal, még a német felettes szervek rosszallását is kiváltó megtorlásaikkal, a magyar hadtörténet egyik legsötétebb periódusának képviselői. Ugyanakkor, miként a szerző is rámutat, semmiben sem különböztek a hasonló feladatot ellátó szlovák, román vagy német megszállóktól, illetve a velük szemben álló, esetleg velük kollaboráló különféle fegyveres csoportoktól.

Két szörnyű diktatúra és ideológia által gerjesztett erőszakhullám foglyaiként, a hazai vezetés által magukra hagyott, állandó fenyegetettségben és nélkülözésben élő magyar csapatoknál szinte törvényszerű volt az elvadulás és a kegyetlenkedés. Hasonló bánásmód figyelhető meg a zsidó munkaszolgálatosokkal és a zsidó polgári lakossággal szemben is, amelyet a tisztikar számos tagjának az antiszemitizmusa is gerjesztett.

A talán legtöbbet kutatott témára épül A 2. hadsereg harcai és a honvédség egyéb alkalmazása című rész. Napjaink kutatói bátran támaszkodhatnak Szabó Péter Don-kanyar című művére, miként azt a szerző is teszi, helyenként kiigazítva a fent említett mű adatait. Annak ellenére, hogy már számtalan munka tárgyalta ezeket az eseményeket, a szerző képes volt modern szemléletű, térképekkel és táblázatokkal gazdagon ellátott, újszerű összefoglalót írni. Sorra cáfolja a még mindig felfelbukkanó tévképzeteket, mint a meghalni küldött, rosszul felszerelt, nincstelenekből álló, kétezredes hadosztályai miatt a németekénél eleve gyengébb harcértékű hadsereg képét, és részletesen ismerteti a harcokat és az összeomlás okait. Mindehhez számos korabeli visszaemlékezésből vett idézet is párosul, melyek segítik az olvasót, hogy a száraz tények mögött bepillantást nyerjen az eseményeket átélő emberek küzdelmeibe, valamint egy kitűnő elemzés a főtisztekről, elsősorban Jány Gusztávról, és vezérkari főnökéről, Kovács Gyuláról. Itt kapott helyet a megszálló csapatok további sorsát ismertető írás is.

A Magyarország megszállása című rövid fejezetben szerepel a Magyarország felett zajló légi háború ismertetése is, alig több mint 5 oldalon. Sajnos, a magyar légierő második világháborús szerepéről nem sokat tudhatunk meg, pedig a földi harcok – így a magyar honvédség alakulatainak – támogatásában fontos szerepet játszottak. Visszatérve az előző részhez, azt, hogy a 2. magyar hadsereg kötelékében a 2. repülődandár is a frontra került, csak a fejezethez csatolt térképekből tudhatjuk meg, a szövegben csak a Horthy István halála kapcsán írt két rövid mondat vezetheti rá az olvasót, hogy magyar pilóták is küzdöttek ott, bár egy helyen – tévesen – említi az 1. repülődandárt, mint a hadsereg alakulatát. A Szovjetunió elleni hadba lépést követő magyar légi hadműveletekről azonban szó sem esik. Egyébként is az az általános kép rajzolódik ki, hogy a körülzárt Budapest védőinek ellátásán és az angolszász légierő elleni harcon kívül a keleti front vizsgált térségeiben a légierők semmilyen komoly szerepet nem játszottak, mintha nem is léteztek volna. Kivételt csak az ejtőernyős alakulatok jelentenek, azok viszont az alakulatindexből hiányoznak.

Az 1. magyar hadsereg harcai című részben részletes és teljes képet kaphatunk a Kárpátok előterében, illetve magában a hegységben folytatott harcokról. Különösen hiánypótló a hadsereg őszi harcait bemutató rész, hiszen erről ilyen részletes összefoglalás még nem született. Ugyanakkor néhány helyen kiigazítása szorulnak a közölt adatok. A 254-255. oldalon szereplő 16. táblázat, amely „Az 1. hadsereg seregtesteinek fegyverzetállománya 1944. április 17-én és június 1-én" címet viseli, számos elírást és téves adatot tartalmaz. Csak egy példa az elírásokra: ha a négy gyaloghadosztály kivonuló kellálladéka egyenként 24 db 21 cm-esig terjedő löveg, és ehhez jön a többi seregtest és a hadseregközvetlen 48 db-os kellálladéka, akkor hogy lehet az összesített kellálladék 72 darab? Sajnos, a különböző tüzérségi eszközökre vonatkozó hét oszlopból csak háromnál egyeznek a számok, de közülük az egyiknél nyilvánvalóan téves az az adat, hogy a 2. páncélos hadosztály kivonuló kellálladéka a 10,5 cm-esig terjedő lövegekből 0(!), mivel a helyes szám 24 db 10,5-cm-es gépvontatású „Göring" könnyű tarack volna. Szintén erre az egységre vonatkozóan, a táblázatban szereplő 38 harckocsival szemben a kivonuló két páncélos zászlóalj kellálladéka – miként a szövegben helyesen olvasható – 111 harckocsi volt.

A 2. páncélos hadosztálynál maradva, a jegyzeteket tekintve meglepő, hogy a szerző nem használta fel a hadosztály „Összefoglaló jelentések a 2. páncélos hadosztály Nadworna–Tlumaczyk–Slobodka Lesna-i harcairól. 1944. IV.13 – V.14." (HL VKF 634/hdm. csf-1944) című, igen részletes és bőséges anyagát, amely segítségével pontosítani lehetett volna az április-májusi események leírását, illetve néhány, a hadosztályt is érintő adatot.

Arról is szólni kell, hogy az 1. hadsereg részletesen és jól megírt áprilisi támadó hadműveleteinek bemutatásakor – miközben a szerző külön beszámol az egyes seregtestekről – csak a május 4-i támadás kapcsán említi először és utoljára egy rövid mondatban a 24. gyaloghadosztályt, holott egyes egységei már

április 23-tól, a hadosztály pedig április 25-től a támadás fővonalában harcoltak, igen nagy veszteségekkel. A júliusi visszavonulás során Székely Ákos vezérkari százados hőstette valószínűleg nem 26-án, hanem egy nappal később, július 27-én, a Lukwa egyik hídjánál történhetett, hiszen 26. éjjelén még a Rosulnán folyó harcokat irányította.

Messze a leghosszabb a Magyarországi hadműveletek 1944 szeptembere és 1945 áprilisa között című rész. Sajnos itt szembesülünk leginkább azzal a szomorú ténnyel, hogy a magyar katonai iratok döntő többsége elveszett. Az október 15-ig terjedő szakasz eseményei még többnyire rekonstruálhatóak, így olvashatunk a 2. és a 3. hadsereg harcairól, de ezután a helyzet gyökeres fordulatot vesz. A nyilas hatalomátvétel után a magyar seregtestek többségét feldarabolták, és közvetlen német irányítás alatt vetették be őket. Ettől kezdve nagyon nehéz nyomon követni a sorsukat, hiszen sokszor maguk a németek is „elfeledkeztek" az alájuk rendelt magyar csapatokról. Hiába támasztja alá a szerző adatokkal, hogy milyen fontos szerepet játszottak a front egyben tartásában a magyar alakulatok, különösen a tüzérség, még 1945-ben is, a budapesti és a dunántúli harcok ismertetésekor sokszor az az érzésünk, hogy kitűnően megírt német–szovjet hadtörténelmet olvasunk, a könyv egészéhez képest kissé hosszan, mintegy 100 oldalnyi terjedelemben. A második világháború egyik fő hadszínterévé vált magyar területeken az egyre gyengébb harcértékű, kisebb egységekben, német alárendeltségben küzdő honvédek a könyv lapjain – itt és a következő, A szovjet ellentámadás: A Bécs és Pozsony elleni hadműveletek című rövid részben – csak statisztaként tűnnek fel egy-egy mondat, rövid idézet erejéig.

Az epilógusban meglehetősen rövid leírást olvashatunk a honvédség háború végi állapotáról és összegzést az emberveszteségekről.

Külön kell szólni a mű végén található, a Magyar Királyi Honvédség alakulatait 1944–1945 között bemutató részről, amely annak fényében, hogy a magyar levéltári anyag döntő többsége elpusztult, hatalmas vállalkozás. A hadosztályok és gyalogezredek után az egyes fegyvernemek, különféle harccsoportok is bemutatásra kerülnek, és itt olvashatunk a magyar csapatok háború utáni sorsáról is.

A közepes méretű, keményfedelű, kitűnő minőségű papírra nyomott könyv számtalan mellékletet tartalmaz. Mintegy tíz oldalt tesz ki a forrásjegyzék, amelyből kiderül, hogy az író elsősorban magyar és német nyelvű munkákat használt, a források közül a Hadtörténelmi Levéltár mellett a berlini Bundesarchiv és a freiburgi Bundesarchiv-Militärarchiv anyagaira támaszkodott. Sajnos, az orosz források száma elenyésző.

Külön kiemelendő a csaknem 50 oldalas jegyzetállomány, a 45 táblázat és 34 térkép, bár utóbbiakhoz jó lett volna jegyzéket is mellékelni. Negatív példaként a már tárgyalt 16. táblázat mellett, a 210–211. oldalon szereplő térkép említhető, melynek adatai teljes ellentmondásban vannak a megfelelő fejezetben leírtakkal. A könyvet név- és helynévmutató zárja. Mindezek mellett jelentős számú fényképet is találhatunk a műben, bár a válogatás, illetve a képek elhelyezésének szempontjai nem teljesen érthetőek. Talán jó lett volna egy-egy fotót beválogatni olyan, a magyar honvédség által használt harcjárművekről, mint az Ansaldo, a Csaba, a Zrínyi, vagy éppen a Botond terepjáró gépkocsi. A fotók elhelyezésekor pedig leginkább az volt a meglepő, hogy a magyar páncélosokról készült képek döntően a megszállásról és megszálló alakulatokról szóló részekben kerültek elhelyezésre. Pozitívuma a válogatásnak, hogy számos felvételt láthatunk a háború mindennapjairól, az egyszerű emberek sorsáról.

Összességében időtálló, minden, a témában kutató, vagy egyszerűen csak érdeklődő olvasónak bátran ajánlható könyv született. Külön kiemelendők a megszállásról és az 1. és 2. magyar hadsereg harcairól szóló fejezetek, melyek minden bizonnyal az e témákban hazánkban megjelent legjobb összefoglalások.

A szerző németországi levéltári kutatásainak köszönhetően számos, eddig ismeretlen, elsősorban magyar vonatkozású adattal találkozhatunk a könyv lapjain.

Kitűnő stílusban, gyakran az egyszerű bakák és civilek szemszögéből, de a tágabb összefüggéseket sem elhanyagolva, objektívan, már-már szenvtelenül ábrázolja a gyakran megrázó, olykor gyomorforgató eseményeket. Átlátható, a széles olvasóközönség számára is követhető, igazi alapművel gazdagodott a magyar történetírás, olyan szintézissel, amely jó ideig megkerülhetetlen lesz a második világháború magyar vonatkozású eseményei iránt érdeklődők számára.

Galló Krisztián

A VÖRÖS KOLOSTOR

Egy magyar tiszt naplója a keleti frontról, 1942–1947

(Hajja és Fiai Könyvkiadó, Debrecen, 2003. 238 o.)

A második világháborús magyar memoárirodalom igazi „felvirágzása" az úgynevezett rendszerváltás utáni időszakra esik. Könyvek tucatjaiban idézik fel az események egykori résztvevői, cselekvő részesei a több mint hatvan esztendővel ezelőtti történéseket.E munkák között külön kategóriába sorolhatók azok, amelyek főleg a hadifogolyévek és a hadifogolyélet szomorú, nyomorúságos, de néhány epizódjában humoros, vagy tanulságos eseményeit örökítették meg.

A több mint hatvan esztendős időbeli távolság és az 1945 utáni magyarországi történések következtében a napjainkban megjelenő írások többségének a szerzői az alacsonyabb rendfokozatú és beosztású tisztek, legénységi állományú személyek és munkaszolgálatosok közül kerültek és kerülnek ki. Manapság magas beosztású tisztek, tábornokok emlékezéseivel csak ritkán találkozunk és nem is tudjuk, vajon kerülnek-e még elő a családok által esetleg megőrzött memoárok, feljegyzések.

Míg a győztes nagyhatalmak katonai vezetői – amerikaiak, „szovjetek," angolok –, vagy a vesztesek közül Németországéi már évtizedekkel ezelőtt megírták és közzé is tették emlékezéseiket, nálunk erre alig került sor. A legtöbb politikusi, katonai vezetői emlékirat az emigrációban született és általában csak a megjelenést követő több évtizedes késéssel jutott haza. Volt, aki nem akart, vagy nem tudott írni, volt, akinek nem adta meg a sors a lehetőséget, más esetleg írt visszaemlékezést, de eltűnt a kézirata.

Nagy hiányosságai ezek múltunknak, s ez a hiány nehezen pótolható. Ezért is örömteli minden újonnan megjelenő kötet, hiszen segítheti a múlt jobb megismerését. Ezért is forgatok magam is érdeklődéssel minden olyan emlékezést, korabeli naplót, ami a második világháború magyar résztvevőinek a tollából jelent meg. Így voltam Román István könyvével is, amely A vörös kolostor címet viseli, és alcímében – Egy magyar tiszt naplója a keleti frontról, 1942–1947 – egy közel hét esztendős időszak történéseire utal.

Román István nem volt hivatásos és magas beosztású tiszt. Tartalékos zászlósként, alig huszonévesen került ki a keleti hadszíntérre a magyar 2. hadsereg kötelékében, és beosztásai révén közvetlenül kapcsolatban volt, együtt élt a legénységgel. Ismerte azok gondolkodását, örömeit, gondjait, és igyekezett velük együtt érezni, cselekedni.

Benyomásai – melyekről kendőzetlenül ír könyvében – a Szovjetunióról, az ott élő emberekről, a környezetükről, a „szovjet társadalomról" alaposak, megállapításai kritikusak. Ugyanakkor nem felejti el azt sem, hogy hányszor és miként szembesült a kérdéssel: mit keresünk mi itt? Román István érezte, az 1938 és 1941 között visszatért területek megtartásának „szükségessége" volt ottlétük oka. Válaszai tehát magyarázó és segítő válaszok voltak, hogy a kérdező egyben „védve is legyen."

Román István harcolt az első vonalakban, ismerte a félelmet, a halál közelségét, a gyilkos lövéseket, a menekülés nehézségét és megismerte a hadifogságot is. 1943 januárjától ette a hadifogságban a darabka kenyeret, a csalánlevest és látta, hogy az nem egy esetben nagyobb biztonságot ad az éhhalál ellen, mint a szabad szovjet „polgári" státus.

A hadifogság megpróbáltatásokkal teljes, de sokszor igazi emberi kapcsolatokat kialakító, hosszú hónapjai őt és sok társát egyaránt sok mindenre megtanították. Ha kellett, „szakmunkássá" váltak, ha kellett, paraszti munkát végeztek, de működvelő előadások rendezői, szereplői is lettek. Mindenki megpróbálta kihozni magából a maximumot – és a fogvatartókból is, ami főleg élelemben, ruhaneműben, emberibb bánásmódban nyilvánult meg.

Román István Szuzdalban töltötte hadifogsága legnagyobb részét. Könyvének címéül is az ottani, egykori vörös kolostort választotta, annak látványa fogta meg. Gondolt talán Kuncz Aladár Fekete kolostorára is, mert mindkét kolostor más célt szolgált.

Az egykori híres és csodás orosz városok, templomok, kolostorok, a „szovjet világban" átalakultak. Magtárak, mozik, raktárak lettek

belőlük, így szolgálták a „szovjet emberek" életét. A hit, a vallás a sztálini Szovjetunióban alig tűrt valamivé vált, ám a hadifoglyok életében komoly szerepe volt. Általa (is) hitt a fogoly a túlélésben, a hazatérésben és abban, hogy szerettei hazavárják; azért kell mindent megtennie, hogy ez bekövetkezzék, és hazatérése örömet szerezzen mindenkinek. A hit nem egy esetben a túlélést is jelentette, a később már befutó levelezőlapok, hírek mindmind a hazatérésbe vetett hitet erősítették. A reményt nem feladva lehetett csak betegséget, éhezést, megaláztatást túlélni, mindazt, amiből Román Istvánnak és társainak oly sok jutott.

Hogy miként tették mindezt, miként élte meg a közel hat esztendőt a volt magyar királyi honvédség egykori tartalékos zászlósa – aki a hadifogságba kerülése után tudta meg, hogy 1943. január 1-jével hadnaggyá „lépett elő" – az kiderül a jól megírt és olvasmányos könyvből. Az olvasó a kötet szereplői között találkozhat olyanokkal, akik maguk is írtak erről az időszakról és hadifogságukról, például Gallyas Ferenccel, de szó esik az antifasisztákról, így Szántó Zoltánról is vagy a románnak „elkönyvelt" Luka Lászlóról.

Román István hadifogsága után több évtizeddel vetette papírra emlékezéseit, ceruzája azonban már a hadifogolytáborban is „működött". Jó rajzkészséggel megáldott emberként számos hadifogolytársa portréját rajzolta meg s volt karikatúrája, amely „lovagias ügyet" indukált. Ezek a karikatúrák – és rajzkészsége, ami az őrök elismerését is kivívta, így őket is rajzolhatta – érdekes képet adnak a hadifogolytábor világáról.

Román István könyve hiteles, őszinte írás, szerzője, túl a nyolcvanadik életévén, nem szépítve, nem elhallgatva írta meg mindazt, ami az utókor számára is fontos lehet. Érdemes elolvasni!

Szakály Sándor

Megjelent

a *Hadtörténelmi Közlemények 1997–2004*
CD-ROM
az Arcanum Adatbázis Kft.
kiadásában.

A CD tartalmazza az 1997 és 2004 (első szám) közötti hét évfolyam teljes anyagát, köztük olyan, jelentős visszhangot kiváltott emlékszámokét, mint például a két 1848/49-es emlékszám, a „Memoria rerum Sigismundi regis" alcímű Zsigmond király emlékszám, valamint a Rákóczi-emlékszám. Ezenkívül megtalálható rajta az 1888-tól 2000-ig megjelent évfolyamok teljes tartalommutatója. A CD-n található keresőprogram a legutóbbi hét évfolyam szövegében teljes körű (az összes szóra, kifejezésre, az írások címeire, szerzőire stb.) keresést biztosít.

A CD ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t).

A CD-ROM-ok megrendelhetők, illetve megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel.: 481-09-00

KRÓNIKA

BOGNÁR KATALIN

„SZÉP HAZÁÉRT, ŐSZ KIRÁLYÉRT"

Emlékek az első világháborúból

Időszaki kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban

2003. november 16-tól 2005. december 31-ig új időszaki kiállítás látható a Hadtörténeti Múzeum kiállítóterének első emeleti folyosóján. A Bodor Imre és Závodi Szilvia által rendezett *„Szép hazáért, ősz királyért"* című tárlat az első világháborúnak állít emléket – ezúttal azonban nem a nagy történelmi folyamatok, a diplomácia és a fegyveres harcok eseményeibe kaphat bepillantást a látogató. A rendezők sikeresen megvalósított koncepciója alapján a kiállítás a Nagy Háborúnak az egyes emberek (katonák és civilek) életére gyakorolt hatását mutatja be. A bevezető szöveg után Ady Endre Mesebeli János című verse kívánja e gondolatra ráhangolni a látogatót. A kiállítás egységét a falak homogén csukaszürke színe különösen kiemeli, mely egyben az első világháború osztrák–magyar monarchiabeli katonáinak egységes tábori uniformisát is jelképezi. A bemutatott emlékanyag különböző témakörökbe csoportosítását idézetek vezetik be (melyek forrását talán hasznos lett volna megadni); az egyes témakörökön belül a vitrinekben és a falra felszerelt plexidobozokban látható tárgyak, valamint a falakon elhelyezett fényképmásolatok és eredeti nyomtatványok alkotják a kiállítás gerincét.

A tárgyfeliratok elhelyezésének módja figyelemre- és követésre méltó: a feliratokat nem a vitrinben találjuk, hanem egy, a vitrinről és a benne elhelyezett tárgyakról készült, számozással ellátott fényképen, közvetlenül a vitrin mellett. Nagy András látványtervező eme kitűnő elgondolása igazán látogatóbarát. A fényképmásolatok a korabeli papír pozitívokról készült színes, számítógépes nyomatok, melyek így hűen tükrözik az eredeti fényképek évtizedek alatt végbement fakulását, elszíneződését. Az eredeti képeknél nagyobb, átlagosan 30×40 cm-es nagyítások lehetőséget adnak a részletes tanulmányozásra, ami az eredeti, 9×12 és 13×18 cm-es fényképek kiállítása esetén lehetetlen lett volna. Hiányzik azonban a felvételek készítőinek megjelölése. Ez már csak azért is kívánatos lett volna, mert a fényképező személye továbbgondolkodásra adott volna lehetőséget akár a kiállítás rendezőinek, akár a látogatóknak. A hivatásos fotográfusok (például Müllner János, Jelfy Gyula) által készített felvételek gyakran megjelentek nyomtatásban (például a Vasárnapi Ujságban vagy az Érdekes Ujságban), s így a háborús propaganda szolgálatában álltak. A fronton sok magán- vagy amatőr fotográfusnak tekinthető katona is készített fényképfelvételeket, melyeket az itthoni újságok szívesen leközöltek. A közlést azonban előbb engedélyeznie kellett a katonai cenzúrának, a Sajtóbizottságnak. Így tehát az is információtöbbletet rejt magában, hogy egy képet a Sajtóbizottság „Közölhető"-nek, vagy „Nem közölhető"-nek minősített. A kiállításon természetesen több olyan kép is szerepelhet, mely magánhasználatra készült, naplókba beragasztva évtizedekig ismeretlen volt a nyilvánosság előtt, vagy éppen a felvétel készítője ismeretlen; ezek feltüntetése szintén kívánatos lett volna.

A kiállítás első témaköre a világháború magyarországi propagandájának jellegzetes emlékeit vonultatja fel: láthatunk itt többek között Ferenc József és monarchiabeli politikusok portréjával díszített használati tárgyakat, a katona alakját díszítőelemként felhasználó emléktárgyakat, bevonuló és harctérre induló csapatok fényképeit, propagandajelvényeket, képes katonai mesekönyveket és katonanóták kottáit. A háború kirobbanásakor általánosan jellemző bizakodás, kezdeti lelkesedés e tárgyi és képi emlékeit Vilmos német császár híres félmondata vezeti be, mely a villámháború sikerének hitéből fakadt: „Mire lehullanak a

falevelek," katonáink már itthon lesznek. Az 1914 nyarán kitört háború azonban, mint tudjuk, csak négy évvel később, 1918 őszén ért véget, s addig több mint másfél millió osztrák–magyar monarchiabeli katona halt meg, vagy tűnt el a frontokon. Fényképfelvételek viszik el a látogatót a harctérre, ahol a katonák nem csak tábori misén és – kivételes alkalomként – esketési ceremónián vesznek részt, hanem meg is sebesülnek, vagy társaik elvesztését gyászolják.

E képek átvezetik a látogatót a következő témakörhöz, ahol a rendezők olyan felszerelési tárgyakat szedtek csokorba, amelyeket a katonák a frontszolgálat után hazavihettek, egy részük pedig kis átalakítás után dísztárgyként funkcionálhatott. Az épségben megmaradt evőeszközök, kulacsok, tőrök és emléktárgyak mellett itt látható Dr. Holló József vezérőrnagy kutatócsoportjának harctéri ásatáson talált néhány lelete is, melyek csorbaságukkal, töredékességükkel talán a frontok mindennapjainak bizonytalanságát testesítik meg, de a katonák élni akarását is. A tárgyakat kísérő fényképeken a fronton zajló élet kellemesebb pillanatai jelennek meg. A harcok szüneteiben pihenő, étkező, fegyvereiket tisztító, ruháikat mosó, tábori latrinán beszélgető katonák képei mellett a katonafestőt, tábori bábszínházat, énekórát és lekvároskenyér-evő versenyt megörökítő felvételek láttán elcsodálkozhatunk a civil élet szórakozásaihoz ragaszkodó katonák leleményességén.

A kiállítás harmadik egysége a hátország életébe enged bepillantást. Egy ötletes megoldással a rendezők a vitrint kamrává változtatták, melynek polcain az ágyúöntéshez összegyűjtött és beolvasztott rézmozsarak helyett porcelán mozsarak, valamint a háborús évekre jellemző egyéb háztartási és élelmezési árucikkek sorakoznak. A „Jegyezzünk hadiköltcsönt!" plakát jelzi, hogy a háborús propaganda folyamatosan jelen volt az emberek mindennapi életében, de az élelmiszerjegyek és a közélelmezési akciókból származó élelmiszerek a hátországban élők szűkölködésére is utalnak. Az első világháborúban a történelmi Magyarország (néhány határ menti ellenséges betöréstől eltekintve) nem vált hadszíntérré, így a lakosságnak nem volt közvetlen tapasztalata a harcokban részt vevő katonák feladatairól. A vágy azonban élt az emberekben, hogy – biztonságos keretek között – megismerhessék a harcterek világát. Ezt a kíváncsiságot hivatott kielégíteni, valamint jótékonysági és propagandacélokat szolgált az 1915-ben megnyitott pasaréti „bemutató" lövészárok és a hozzá kapcsolódó hadikiállítás, valamint az 1917–1918-as margitszigeti hadikiállítás. De rendeztek harcászati játékokat idomított egészségügyi kutyákkal a fővárosi Ügető-pályán, és mutattak be zsákmányolt orosz ágyút is a Nemzeti Múzeum előtt. Ezeket az eseményeket fényképek tárják a látogatók elé, azt az üzenetet közvetítve a korabeli befogadó számára, hogy a Nagy Háború sikeres, a veszteségeket racionális keretek között tartó vállalkozás a Monarchia és Magyarország számára. A kiállítás rendezői azonban, jó arányérzékkel, olyan fényképeket állítottak e felvételek mellé, amelyek ellensúlyozzák a propagandaképek hatását: a hátország életét bemutató témakör végén kolduló, rokkant katonákat és hadikórházban szeretetadományt átvevő sebesülteket láthatunk.

A következő tematikus egység a hadifogolytáborok néhány tárgyi emlékével ismerteti meg a látogatót. A hadifogság hosszú hónapjai, nem ritkán évei alatt a katonák keze munkája nyomán sajátos formavilágú iparművészet bontakozott ki, amely a töltényhüvelyből vázát, a nyírfakéregből levelezőlapot, különböző méretű fadarabokból gyertyatartót, dobozt vagy éppen cigarettatárcát varázsolt. A bemutatott fényképek és emléktárgyak láttán a látogató megint rácsodálkozhat arra az igyekezetre, ami a hadifoglyok életét átszőve különleges művészi és fizikai teljesítményekre sarkallta őket. A tomszki magyar hadifogolyszínház három színpadképe komoly kivitelezésű jelmezeket és díszleteket örökít meg, a pénzérmékből átalakított sportérmek pedig arról tanúskodnak, hogy a foglyok bizonyos táborokban teniszezhettek, gerelyhajító és futóversenyeket rendezhettek. A kiállítás azonban nem engedi, hogy a látogató elfeledje, mégiscsak hazájuktól elszakított, zsúfolt fabarakkokban élő, kényszermunkásként a Szovjetunióban vasutat építő hadifoglyok életébe pillanthat bele. A fényképeken megjelennek a hadifogságból hazatérő, megviselt, és a civil életbe beilleszkedni próbáló nyomorék katonák is; a falra szerelt plexidobozokban kiállított jelvények és kitüntetések pedig a frontokon átélt viszontagságokra emlékeztetnek.

A kiállítás rövidebb egységet szentel a háborút követően született emlékeknek. A katonák hősiességét idéző emléktáblák, gyűrűk,

szobrok, síremléktervek, albumok egyben a két világháború közötti Magyarország jellegzetes tárgyai.

Ezt követően a kiállításrendezés feszessége mintha kicsit felengedne, ami valószínűleg a rendelkezésre álló hely adottságainak köszönhető.

Az eddigiektől térben is elkülönülő (a folyosó másik oldalán bemutatott) műtárgyak lazán kapcsolódnak egymáshoz, s felölelik mindazokat a témaköröket, amelyekkel eddig már részletesen is megismerkedtünk. Láthatunk a dicsőségre emlékeztető első világháborús kitüntetéseket, hadszíntereket felidéző festményeket, a sajátos iparművészet példáiként több, lőszerhüvelyből készült vázát, memento mori-ként fakereszteket és egy sírverset. Különös érdekesség Koritsánszky Viktor zászlós orosz hadifogságból hazahozott takarója, amelyen hímzett Európa- és Ázsia-térképen kísérhetjük nyomon a zászlós bevetéseinek és hadifogságának helyszíneit.

A kiállításból szinte teljesen hiányoznak a fegyverek, de ez nem is baj, hiszen nem a haditechnika bemutatása volt a cél. A folyosón két osztrák–magyar gránátvetőt, valamint a falra kifüggesztve pár fegyvert vehet szemügyre a látogató, de azok tényleg csak a jelzés szintjén utalnak a harcok technikai oldalára.

Összességében a Hadtörténeti Múzeum „Szép hazáért, ősz királyért" című időszaki kiállítása jól felépített és izgalmas tárlat, aminek létrejöttéhez, műtárgyak kölcsönzésével, több intézmény (a Budapesti Történeti Múzeum, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum, a HM HIM Hadtörténelmi Térképtár) és számos magánszemély is hozzájárult.

CSÁKY IMRE

KURATÓRIUM A KATONAI HAGYOMÁNYŐRZÉSÉRT

2004. november 22-én, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, állami és társadalmi kezdeményezésre, megalakult a „Kuratórium a katonai hagyományőrzésért" megnevezésű, országos hatáskörű, tudományos-szakmai testület.

A katonai hagyományőrzés nemzeti történelmünk és kultúránk szerves, elidegeníthetetlen része, ezért hagyományaink feltárását, ápolását és a jövő nemzedékei számára történő átörökítését alapvető feladatunknak tekintjük. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum szakintézményként, a Hagyomány- és Lovas Kultúra Alapítvány pedig a hagyományőrzésre létrehozott és szakosodott civil szervezetként, éppen e feladat betöltésére hívta életre a „Kuratórium a katonai hagyományőrzésért" megnevezésű testületet. A kuratórium céljai között kiemelt jelentőségű a mai magyar társadalom, különösen az ifjúság egészséges nemzettudatának elmélyítése.

A Kuratórium alapvető fontosságúnak tartja a szakmailag kifogástalan, hiteles hagyományőrző rendezvények megvalósítását, azaz a történelmi hűség, a magas szintű esztétikai megjelenés és a katonai hagyományőrzés legjobb hagyományainak folyamatos biztosítását.

A Kuratórium önálló tudományos-szakmai grémium, amely tanácsadó testületként, illetve zsűriként működik, pályázatokat készít és véleményez. Véleményét, döntéseit minden külső befolyástól mentesen, kizárólag szakmai szempontok alapján hozza. Távol tartja magát mindennemű politikai megnyilvánulástól. Választott tagjai a katonai hagyományőrzést érintő valamennyi szakterület nemzetközileg és országosan elismert szakértői.

A fentiekben megfogalmazott célok megvalósítása minden érintett hagyományőrző szervezet közös érdeke, ezért a Kuratórium felajánlja szakmai segítségét valamennyi katonai hagyományőrzéssel kapcsolatos területen, illetve várja a törekvéseivel azonosuló állami és társadalmi szervezetek és személyek támogatását.

A KURATÓRIUM TAGJAI

ELNÖK

Holló József Ferenc vezérőrnagy, a hadtudomány kandidátusa, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója, az MTA IX. Osztálya Hadtudományi Bizottságának tagja, a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztályának elnöke

ELNÖKHELYETTES

Győrffy-Villám András parlamenti szakértő, szakíró, egyetemi előadó, a Magyar Huszár- és Katonai Hagyományőrző Szövetség elnöke

RUHÁZATI SZAKÉRTŐK

PhD Ságvári György főtanácsos, egyenruhatörténész, a Hadtörténeti Múzeum és Könyvtár főmuzeológusa, nemzetközi szakértő

Dr. Somogyi Győző festőművész, a Radetzky Huszárezred hagyományőrzője, teológiai doktor

HADTÖRTÉNÉSZ SZAKÉRTŐK

Hermann Róbert tanácsos, a történelemtudomány kandidátusa, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Bécsi Levéltári Kirendeltségének vezetője

PhD Veszprémy László alezredes, a Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának főtitkára, a Hadtörténeti Intézet és Szerkesztőség igazgatója

TÜZÉR SZAKÉRTŐ

PhD Kovács Vilmos alezredes, a Hágai Nemzetközi Bíróság szakértője, a Hadtörténeti Múzeum és Könyvtár főmuzeológusa

GYALOGSÁGI SZAKÉRTŐK

Dr. Janza Frigyes rendőr dandártábornok, a Nemzeti Lovas Díszegység szemlélője

PhD Balla Tibor őrnagy, hadtörténész, a Hadtörténeti Intézet és Szerkesztőség tudományos kutatója, a Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának titkára

LOVASSPORTOK, FAJTASZAKÉRTŐK

Pruttkay Zoltán, a Nemzeti Lovarda igazgatója

Dr. Hecker Walter, a Pannon Lovasakadémia alapító tagja

KATONATÁNCOK, ZENEI ÉS MŰVÉSZETI KÉRDÉSEK

Székely Tibor, a Magyar Huszár- és Katonai Hagyományőrző Szövetség titkára

Aranyos Károly ezredes, a Honvéd Együttes igazgatója

ÁLTALÁNOS SZAKÉRTŐK

MSc Horváth Lajos főtanácsos, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadisírgondozó és Hagyományőrző Iroda irodavezetője, a Magyar Katonai Hagyományőrző Szövetség tanácsadója

Udovecz György, a Magyar Huszár- és Katonai Hagyományőrző Szövetség gyalogsági és tüzér alelnöke, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadisírgondozó és Hagyományőrző Iroda munkatársa

KÖLTSÉGVETÉSI ÉS PÉNZÜGYI SZAKÉRTŐ

Szombath Csaba ezredes, a Honvédelmi Minisztérium közigazgatási államtitkárának titkárságvezetője, főosztályvezető

JOGI SZAKÉRTŐ

Dr. Varga József hadnagy, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum kiemelt jogász főtisztje

CÍMERSZAKÉRTŐ

PhD Csáky Imre őrnagy, címertörténész, az MTA köztestületi tagja, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Főigazgatóság kiemelt főtisztje, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Tudományos Tanácsának titkára, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság és a Magyar Hadtudományi Társaság tagja

ZÁSZLÓSZAKÉRTŐ

Cs. Kottra Györgyi tanácsos, zászlótörténész, a Hadtörténeti Múzeum és Könyvtár gyűjteményvezető főmuzeológusa, a Textilművészek Országos Szövetségének tagja

KITÜNTETÉS-SZAKÉRTŐ

Dr. Makai Ágnes főtanácsos, numizmatikus, kitüntetéstörténész, a Hadtörténeti Múzeum és Könyvtár ny. főmuzeológusa, a Magyar Numizmatikai Társulat vezetőségi tagja

ÁLTALÁNOS HADTÖRTÉNELMI SZAKÉRTŐ

PhD Ravasz István alezredes, az MTA köztestületi tagja, a Hadtörténeti Múzeum és Könyvtár vezető kutatója, a Második Világháborús Nemzetközi Történész Bizottság Magyar Tagozatának titkára

PR SZAKÉRTŐ

Ifj. Korsós László, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Főigazgatóság Közművelődési és Kommunikációs Részlegének közművelődési munkatársa

A KURATÓRIUM PECSÉTJE

A „Kuratórium a katonai hagyományőrzésért" megnevezésű szakmai testület PhD Csáky Imre őrnagy, címertörténészt kérte fel az újonnan megalakult szervezet pecsétjének megtervezésére, amelyet a testület egybehangzóan elfogadott.

A pecsét heraldikai leírása: a nyolcszögletű pecsét kettős gyöngysorral övezett, geometrikusan damaszkolt mezejében (heraldikai) balra vágtató, XIII. századi felszerelésű és fegyverzetű lovag lebeg. A lovag láncinget és szarvasagancsot formázó sisakdísszel ellátott, felül gombbal lezárt, ívelt csuporsisakot visel. Fegyverkabátját öv szorítja a derekára. Háromszögű pajzsát kettős szegélyű, rutázott jobbharántpólya ékesíti, jobbjával lovagi kardot emel. Nyerge magas kápájú lovagi nyereg, lovát teljes, úgynevezett nagy takaró borítja. A pecsét körirata „KURATÓRIUM A KATONAI HAGYOMÁNYŐRZÉSÉRT" Casablanca Antiqua betűtípussal, amit alul négy, korong alakú díszítőelem zár le.

A KURATÓRIUM TAGJAINAK ELÉRHETŐSÉGE

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.
Tel./Fax: 06/1/212–8470
Tel.: 356–9522, 356–9370, 356–9770, 356–9970

BIBLIOGRÁFIA

TÁJÉKOZTATÓ A 2004 MÁSODIK FÉLÉVÉBEN MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ KÖNYVEKRŐL

Az 1848–49-es 1. magyar hadtest iratai. 2. A januári újjászervezés és az első sikerek. (Szerk.:) *Hermann Róbert* et al. Eger, Heves Megyei Levéltár, 2004. 362 p.

II. Rákóczi Ferenc emlékkönyv a szegedi vár ostromának 300 éves évfordulója alkalmából. Összeáll: *Monostori László*. Szeged, Bába, 2004. 128 p. ill.

'56 Zala megyei kronológiája és személyi adattára. 1–2 k. [Összeáll: *Csomor Erzsébet, Kapiller Imre*]. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2004. 293 p., 371 p.

Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája és Magyarország, 1939–1978. A Mindszenty-ügy. [Budapest,] Kairosz, 2004. 250 p., ill.

Ambrose, Stephen: Civil katonák. Az amerikai hadsereg útja Normandia partjaitól az Ardenneken át Németország fegyverletételéig, 1944. június 7 – 1945. május 7. [Budapest,] Gabo, 2004. 667 p., 48 t., ill.

Backen, Paul: Tűz keleten. Az ázsiai katonai hatalom kiépülése és a második atomkorszak. Budapest, Gutta, 2004. 288 p., ill.

Bakonyi Zsuzsanna: Noszlopy Gáspár nemzetőr, őrnagy, '48-as magyar szabadsághős emlékére. [H. n.,] [é. n.,] 2004. 48 p.

Beevor, Anthony: Berlin: 1945 – Az összeomlás. [Debrecen,] Gold Book, 2004. 461 p., 24 t., ill.

Bercsényi Miklós válogatott levelei. (Szerk.:) *Köpeczi Béla*. Budapest, Balassi, 2004. 352 p., ill.

Berentés Tamás: Nyolc év a szögesdrótok ölelésében. Nagykanizsa, Együtt Kiskanizsáért Egyesület, 2004. 93 p., ill.

Blomberg, Catharina: Szamurájok. Japán harcos nemességének történelmi és vallási háttere. Budapest, Szenzár, 2004. 269 p.

„Boldogtalan hadiidők..." avagy Ami a „boldog békeidők" után következett, 1914–1918. (Szerk.:) *Ravasz István*. Budapest, Petit Real, 2004. 352 p., ill.

Bombázás. Emlékezések könyve. 1944. augusztus, Rákóczifalva. (Szerk.:) *Páldi András*. [Rákóczifalva,] Önkormányzat, [2004.] 92 p., ill.

Brandt Gyula: A 87. Bakony Harcihelikopter Ezred és jogelődjének története, 1958–2004. Szentkirályszabadja, Bakony Harcihelikopter Ezred Szociális Alapítványa, 2004. 774 p., ill.

Butler, Rupert: SS-Hitlerjugend. A 12. SS-hadosztály története, 1943–1945. Debrecen, Hajja, 2004. 149. p., ill.

Buttyán Levente: Kriptográfia és alkalmazásai. Budapest, Typotex, 2004. 445 p., ill.

Davidson, Edward: A második világháború krónikája. [Szeged,] Szukits, 2004. 372 p., ill.

Davis-Kimball, Jeannine: Harcos nők. Egy régész kutatása a történelem rejtett hősnői után. [Debrecen,] Gold Book, [2004.]. 268 p., ill.

Deák Gyula: „Ahogyan én láttam…" Visszaemlékezés a doni harcokra. Balassagyarmat, Nagy Iván Történeti Kör, 2004. 92 p., ill.

Derriennic, Jean-Pierre: Polgárháborúk. Pécs, Jelenkor, 2004. 267. [4] p.

Drummond, Dorothy: Kié a Szentföld? Budapest, General Press, 2004. 319 p., ill.

Edelényi Adél: Templomos lovagok az európai néphagyományban. Budapest, Gondolat, 2004. 487 p., ill.

Edwards, Bernard: Vigyázz, kalózhajó! Német segédcirkálók a második világháborúban. Debrecen, Hajja, 2004. 207 p., 8 t., ill.

Előadások a Rákóczi-szabadságharc történetéből: A magyar Történelmi Társulat gyöngyösi konferenciája. (Szerk.:) *Katona Csaba*. Budapest, MTT, 2004. 131 p.

Eörsi László: A Széna téri ek, 1956. [Budapest,] 1956-os Intézet, 2004. 369 p., ill.

Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok, 1574–1599. (Sajtó alá rend.:) *Kruppa Tamás*. Szeged, [SZTE,] 2004. XLVI, 229 p.

Farkas Jenő: A Szent László hadosztály katonái írták… 2. k. [H. n.,] [é. n.,] 267 p., ill.

Fegyveres nomádok, nomád fegyveresek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia, Szeged, 2002. szeptember 9–10. (Szerk.:) *Balogh László – Keller László*. Budapest, Balassi, 2004. 174 p., ill.

Ferwagner P. Ákos – Komár Krisztián – Szélinger Balázs: Terrorista szervezetek lexikona. Gavrilo Principtől Oszama bin Ladenig. Szeged, Maxim, [2004.] 415 p., ill.

Frank, Norman: Császári sasok karmai között. Böhme, Müller, von Tutschek és Wolff légi győzelmei és áldozataik. Debrecen, Hajja, 2004. 254 p., ill.

Frédéric, Louis: Japán hétköznapjai a szamurájok korában. Budapest, Hunor, 2004. 179 p., 8 t., ill.

Gere József: Békében, háborúban. A balassagyarmati 23/II. gyalogzászlóalj története, 1939–1945. 2. jav. kiad. Balassagyarmat, Nagy Iván Történeti Kör, Nógrád Megyei Levéltár, 2004. 305 p., ill.

Giorgetti, Franco: Vitorlás hajók. A vitorlázás története a kezdetektől. [Pécs,] Alexandra, [2004.] 303 p., ill.

A Hadtörténelmi Levéltár katonai tanintézeti iratainak repertóriuma, 1740–1980. (Szerk.:) *Farkas Gyöngyi*. Budapest, Signifer, 2004. 110 p., ill.

Hajók enciklopédiája. (Főszerk.:) *Gibbons, Tony*. Pécs, Alexandra, [2004.] 544 p., ill.

Hartink, A. E.: Pisztolyok és revolverek nagyenciklopédiája. Pécs, Alexandra, [2004.] 448 p., ill.

Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest, Zrínyi, 2004. 408 p., ill.

Herzog, Chaim: Bibliai csaták. [Debrecen,] Gold Book, [2004.] 295 p.

Honvéd Kossuth Akadémia, 1947–1949. (Szerk.:) *Bimbó József* et al. Budapest, 2004. 323 p., ill.

Horváth Pál: Mezopotámia háborúi. Háború az olajért. Budapest, PolgArt, 2004. 238 p., ill.

Imreh Sándor: Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben. (Sajtó alá rend.:) *Pászti László*. Budapest, OSZK, 2004. 215 p., ill.

Ismeretlen 1848/49-es dokumentumok. (Szerk.:) *Dinnyés László*. Budapest, Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 2004. 125 p., 20 t., ill.

Ivás István: Az utolsó székely határőrök. Katonaságom története, 1943–1944. Budapest, Timp, 2004. 224 p., ill.

Janeiro, Helena Pinto: Salazar és Pétain. Portugál–francia kapcsolatok a második világháború alatt, 1940–1944. Budapest, Osiris, 2004. 242 p., 8 t., ill.

Jordan, David: Ardennek. Az első 24 óra. Debrecen, Hajja, 2004. 192 p., ill.

Juhász Attila: A XIX–XX. századi tábori erődítések a Kárpát-medencében. Hadtörténeti rekonstrukció térinformatikával. Budapest, Tinta, 2004. 160 p., ill.

Kalakán László: A Svábhegy és környéke története 1944–1945-ben. Budapest, Tarsoly, 2004. 63 p., ill.

Kárpátalja, 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés. (Szerk.:) *Fedinec Csilla*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 277 p.

Katonai repülőgépek enciklopédiája. (Szerk.:) *Hewson, Robert* et al. Pécs, Alexandra, [2004.] 443 p., ill.

Keegan, John: Az iraki háború. Budapest, Európa, 2004. 387 p., ill.

Kenyeres Dénes: Katonai kitüntetések a magyar történelemben. Rendjelek, érdemrendek, érdemérmek, emlékérmek, érdemjelek, szolgálati jelek, kitüntető címek. Kecskemét, Szerző, 2004. 351 p., ill.

Kenyeres Dénes: Kecskemét helyőrség története, 1848–2004. Kecskemét, Szerző, 2004. 544 p., ill.

Képes krónika. Budapest, Osiris, 2004. 278 p., 42 t., ill.

Kertészné Varga Beáta: Orosz-ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig, 1654–1667. Szeged, JATEPress, 2004. 159 p.

Kershaw, Ian: Hitler: Nemezis. [Szeged,] Szukits, 2004. 1056 p., ill.

Kiss Balázs: „A magyarok nyilaitól ments meg Uram minket!" Németh Gyula íjkészítési módszere. Szombathely, Pannon Kulturális Örökség Egyesület, 2004. 51 p., ill.

Knopp, Guido: Az SS. Óva int a történelem. Budapest, Mérték, 2004. 415 p., ill.

Köpeczi Béla: Tanulmányok a kuruc szabadságharcok történetéből. Budapest, Akadémiai, 2004. 384 p.

Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. (Szerk.:) *Zombori István*. Budapest, METEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2004. 219 p.

Lábadi Károly: Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998. Budapest, Timp – Zágráb, MESZ, 2004. 678 p., 16 t., ill.

Laffin, John: A hadvezetés titkai. A katonai parancsnok harminc évszázada. Budapest, Zrínyi, 2004. 287 p.

László Gyula: A „kettős honfoglalás." Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. 2. jav. kiad. [Budapest,] Helikon, 2004. 347 p., ill.

Magyar légoltalom, országos katasztrófavédelem, 1935–2005. (Összeáll.:) *Sztanek Endre*. [Budapest,] Kolonel Press, [2004.] 40 p., ill.

A magyar polgári rendvédelem a XIX–XX. Században. A magyar büntetés-végrehajtás, csendőrség, határőrség, koronaőrség, rendőrség, vám- és pénzügyőrség. (Szerk.:) *Boda József*. Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Alapítvány, 2004.216 p., ill.

Magyarok a II. világháborúban. Szakkönyvgyűjtemény (CD-ROM). Budapest, Arcanum, 2004.

Majoros István: Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, 1871–1920. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004. 308 p.

Makó Imre: Életünket és vérünket! Az első világháború hódmezővásárhelyi áldozatai. Hódmezővásárhely, Önkormányzat, 2004. 358 p., 56 t., ill.

Mészáros Gyula: Az 1956-os forradalom eseményei Pápán és környékén. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2004. 307 p.

Miskolczy Ambrus: Határjárás a román-magyar közös múltban. Budapest, Lucidus, 2004. 343 p.

A mongolok titkos története. 2. kiad. (Ford., szerk.:) *Ligeti Lajos*. Budapest, Osiris, 2004. 201 p., 23 t., ill.

A nagy háború másik arca. A lövészárkok hétköznapjai. (Szerk.:) *Horváth Miklós*. Budapest, Akadémiai, 2004. 189 p., ill.

Németh István: Németország története. Egységtől az egységig, 1871–1990. 4. jav. kiad. [Budapest,] Aula, 2004. 693 p., ill.

Newark, Tim: Sorsfordító ütközetek. 50 csata, amely megváltoztatta a modern történelem menetét. Budapest, Zrínyi, 2004. 200 p., ill.

„Nincsen nekönk több hazánk ennél..." Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. (Szerk.;) *Barta János, Papp Klára*. Budapest, Lucidus, 2004. 203 p., ill.

Peták György: A Gripen. Budapest, Petit Real, 2004. 79 p., ill.

Pók Imre: Zrínyi Miklós, a katona. Mezőtúr, magánkiadás, 2004. 102 p., ill.

Polian, Pavel: Against their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. Budapest, New York, CEU Press, 2004. XVI, 425 p., ill.

Pongrátz Gergely: Corvin köz – 1956. [Budapest,] Szerző, 2004. 272 p., ill.

Rimington, Stella: Nyílt titok. Az MI5 – a brit kémelhárítás – volt főigazgatójának emlékiratai. [Budapest,] Geopen, 2004. 311 p., 16 t., ill.

Sarkady Sándor (ifj.): Légicsaták és légiesemények 1944–1945-ben Sopron vármegyében. Sopron, Edutech, 2004. 181 p., ill.

Stafford, David: Tíz nappal a normandiai partraszállás előtt. Visszaszámlálás Európa felszabadításáig. [Debrecen,] Gold Book, 2004. 314 p., 16 t., ill.

Studia militaria = Hadtörténeti tanulmányok. (Szerk.:) *Lisznyai Lajos, Kaló József.* Debrecen, [magánkiadás,] 2004. 303 p.

Surányi Róbert: W. S. Churchill élete és kora. Budapest, Pannonica, 2004. 132 p., ill.

Szabó József János: Erődépítészet a XX. Században. Geoinformatikai esettanulmányok. Budapest, Tinta, 2004. 168 p., ill.

Szabó Lajos, H.: Héra István naplója a kaukázusi harctérről, 1942–1943. Pápa, H. Szabó Lajos, 2004. 75 p., ill.

Szabó Miklós, M.: A magyar katonai felsőoktatás története, 1947–1956. Budapest, Zrínyi, 2004. 271 p., ill.

Szalai István, G.: Hőseink. Tahitótfalu férfiai az első és második világháborúban. Tahitótfalu, Önkormányzat, 2004. 170 p., ill.

Száva Tibor Sándor: Magyarörmények az I. világháborúban. Budaörs, Örmény Kisebbségi Önkormányzat, 2004. 104 p., ill.

„Szentgotthárd–Vasvár 1664." Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok. [Tudományos konferencia.] (Szerk.:) *Tóth Ferenc, Zágorhidi Czigány Balázs.* Szentgotthárd, Szentgotthárd Város Önkormányzata, 2004. 150 p., ill.

Szoboszlai Zoltán: Emlékezés a két világháború és az 1956-os forradalom biharugrai áldozataira. [Biharugra,] [Önkormányzat,] 2004. 59 p.

Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a koraújkori Erdélyről. A Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002. november 22-i, és az Erdély története a 16-17. században című, 2002. november 30-i miskolci konferenciák előadásai. (Szerk.:) *Bessenyei József* et al. Miskolc, ME BTK, 2004. 303 p., ill.

Tessore, Dag: A háború misztikája. Budapest, Akadémiai, 2004. 262 p.

Tüskés Gábor – Kovács Ilona – Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc. Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elżbieta Sieniawska, 1704–1727. Budapest, Balassi, 2004. 187 p., ill.

Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, Osiris, 2004. 604 p., ill.

Várkonyi Ágnes, R.: II. Rákóczi Ferenc, 1676–1735. 4. jav. kiad. Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 2004. 123 p., ill.

Winkler Gusztáv: Reneszánsz erődépítészet Magyarországon, mérnöki szemmel. Budapest, Tinta, 2004. 202 p., ill.

Zilahy Ferenc: Kecskeméttől Szarajevóig. Napló az 1878. évi boszniai hadjáratból. (Sajtó alá rend.:) *Vitálisné Zilahy Lidia.* [Szombathely,] OSKAR, 2004. 167 p., 7 t., ill.

Zweig, Ronald W.: Az aranyvonat. A 20. század legnagyobb rablásának története. [Budapest,] Képzőművészeti, 2004. 279 p.

Andaházi Szeghy Viktor

Budapest, 2004.
632 o.
ISBN 963 05 8010 1
ISSN 1416–5368

Ács Tibor:
Bolyai János új arca – a hadi mérnök

A Bolyai János életéről és munkásságáról szóló irodalom többféle képet vázolt fel a matematika óriásáról, a zseniális gondolkodóról, azonban 15 esztendeig tartó katonaéletében, 27 esztendeig tartó nyugdíjas mérnöktiszti életében sok még az ismeretlen, feltáratlan terület.

Bolyai új arcának, a hadi mérnöknek hiteles rekonstrukciójához újabb, megbízható elsődleges forrásokat nyújtanak azok a többségében még feldolgozatlan és feltáratlan katonai iratok és dokumentumok, melyeket az MTA Könyvtár Kézirattárának és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai-gyűjteményei, a budapesti Hadtörténelmi Levéltár és a bécsi Kriegsarchiv fondjai őriznek. A szerző ezekben a gyűjteményekben végzett kutatómunkájának eredményeként készült könyve első részében az ifjú Bolyai életében a bécsi mérnökakadémiai évek históriáját mutatja be, majd felvázolja hadi mérnöki pályafutását és korszakalkotó geometriai fölfedezését, mérnöki szolgálatának és működésének temesvári, aradi, lembergi, olmützi eseményeit és történéseit, végül a „nyugalmazott ingenieur kapitány" életének hétköznapjait és alkotásait.

A kötetet okmánytár zárja. Az ott közölt dokumentumokból a Bolyai-kutatás előtt 120 irat eddig teljesen ismeretlen volt.

Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 30.

Akadémiai Kiadó

TARTALOM

TANULMÁNYOK

HERMANN RÓBERT — Egy szerencsés város a hadak útján. Nagykanizsa 1849-ben — 3

KRÁMLI MIHÁLY — A TEGETTHOFF-osztály születése. Az osztrák–magyar dreadnought-program — 41

SÁGVÁRI GYÖRGY — Tárgyiasult emlékezet. Emlékművek, múzeumok a Nagy Háborúról — 83

KÖZLEMÉNYEK

SÜLI ATTILA — A székely határvédzászlóaljak története — 121

BALLA TIBOR — Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban — 141

BEREKMÉRI ÁRPÁD RÓBERT — A marosvásárhelyi 27. székely könnyű hadosztály története megalakulásától 1944 szeptemberéig — 152

HORVÁTH CSABA — A m. kir. Honvédség felderítő rendszerének alakulása az elmélet és a gyakorlat tükrében, 1938–1940 — 188

SALLAY GERGELY PÁL — A magyar 1. tábori páncéloshadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye. Jelvényviselési problémák a m. kir. Honvédségben a második világháború idején — 215

MŰHELY

DEMÉNY LAJOS — Árnyaltan az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc fogas kérdéseiről — 233

ÁCS TIBOR — Az MTA Hadtudományi Bizottságának megalakulása és tevékenységének kezdetei — 241

MISKOLCZY AMBRUS — *Philipp Gassert – Daniel S. Mattern:* The Hitler Library. A Bibliography — 262

BORUS JÓZSEF — Néhány megjegyzés Magyarország második világháborús történetének feldolgozásához — 274

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ARBANÁSZ ILDIKÓ – – CSORBA GYÖRGY — Kmety György emlékirata Kars erődjének 1855. szeptember 29-i védelméről — 295

SZEMLE

VLADIMÍR SEGEŠ — Od rytierstva po žoldnierstvo.Stredoveké-vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko *(Veszprémy László)* — 329

HELMUT NEUHOLD — Konkurrenz für Krupp. Das Leben des Franz Freiherrn von Uchatius *(Balla Tibor)* — 331

UNGVÁRY KRISZTIÁN — A magyar honvédség a második világháborúban *(Galló Krisztián)* — 332

ROMÁN ISTVÁN — A vörös kolostor. Egy magyar tiszt naplója a keleti frontról, 1942–1947 *(Szakály Sándor)*---------- 336

KRÓNIKA

BOGNÁR KATALIN — „Szép hazáért, ősz királyért" – Emlékek az első világháborúból. Időszaki kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban--------- 339

CSÁKY IMRE — Kuratórium a katonai hagyományőrzésért---------- 342

BIBLIOGRÁFIA

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR — Tájékoztató a 2004 második félévében Magyarországon megjelent hadtörténeti vonatkozású könyvekről---------- 345

CONTENTS

STUDIES

RÓBERT HERMANN — A Lucky Town at War – Nagykanizsa in 1849---------- 3

MIHÁLY KRÁMLI — The Birth of the TEGETTHOFF Class – The Austro-Hungarian Dreadnought Project---------- 41

GYÖRGY SÁGVÁRI — Objectified Memories – Memorials, Museums of the Great War---------- 83

PUBLICATIONS

ATTILA SÜLI — The History of the Székely Border Guard Battalions-------- 121

TIBOR BALLA — The Organisation and the Activity of the Austro-Hungarian Military Press Quarters in the First World War---------- 141

ÁRPÁD RÓBERT BEREKMÉRI — The History of the 27th Székely Light Division from its Formation to September 1944---------- 152

CSABA HORVÁTH — The Royal Hungarian Army's Reconnaissance System in Theory and in Practice, 1938–1940---------- 188

GERGELY PÁL SALLAY — The Commemorative Badge of the 1943 Winter Operations of the Hungarian 1st Armoured Division – The Issue of Wearing Badges in the Royal Hungarian Army during the Second World War---------- 215

WORKSHOP

LAJOS DEMÉNY — On some Difficult Issues of the 1848-1849 Hungarian Revolution and War of Independence---------- 233

TIBOR ÁCS — The Formation of the Military History Committee of the Hungarian Academy of Sciences, and the First Steps of its Activity---------- 241

AMBRUS MISKOLCZY — *Philipp Gassert – Daniel S. Mattern:* The Hitler Library. A Bibliography---------- 262

JÓZSEF BORUS — Remarks about Researching and Publishing Hungary's Second World War History---------- 274

SOURCES

ILDIKÓ ARBANÁSZ – – GYÖRGY CSORBA — György Kmety's Memoirs on the Defence of Kars on 29 September 1855---------- 295

REWIEW

VLADIMÍR SEGEŠ — Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké-vojenstvo v Uhorsku so zretel'om na Slovensko (*László Veszprémy*)---- 329

HELMUT NEUHOLD — Konkurrenz für Krupp. Das Leben des Franz Freiherr von Uchatius (*Tibor Balla*)---------- 331

KRISZTIÁN UNGVÁRY — A magyar honvédség a második világháborúban (*Krisztián Galló*) ---- 332

ISTVÁN ROMÁN — A vörös kolostor. Egy magyar tiszt naplója a keleti frontról, 1942-1947 (*Sándor Szakály*) ---- 336

CHRONICLE

KATALIN BOGNÁR — 'For the Homeland and the Old King' – Memorabilia from the First World War – A Temporary Exhibition in the Military History Museum ---- 339

IMRE CSÁKY — An Advisory Board for Military Traditions ---- 342

BIBLIOGRAPHY

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — A Guide to the Military History Books Published in Hungary in the Second Half of 2004 ---- 345

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

RÓBERT HERMANN — Une ville qui eut de la chance sur le chemin des armées. Nagykanizsa en 1849 ---- 3

MIHÁLY KRÁMLI — La naissance de la classe TEGETTHOFF. Le programme austro-hongrois de dreadnought ---- 41

GYÖRGY SÁGVÁRI — Mémoire chosifiée. Monuments et musées dédiés à la Grande Guerre ---- 83

PUBLICATIONS

ATTILA SÜLI — L'histoire des bataillons szeklers chargés de la défense des frontières ---- 121

TIBOR BALLA — L'organisation et l'activité du quartier austro-hongrois de la presse dans la première guerre mondiale ---- 141

ÁRPÁD RÓBERT BEREKMÉRI — L'histoire de la 27e division légère szekler de Marosvásárhely depuis sa formation jusqu'en septembre 1944 ---- 152

CSABA HORVÁTH — L'évolution du dispositif de reconnaissance de l'armée royale hongroise à la lumière de la théorie et de la pratique, 1938–1940 ---- 188

GERGELY PÁL SALLAY — L'insigne commémoratif des batailles d'hiver de 1943 de la première division blindée hongroise de campagne. Problèmes liés au port d'insignes dans l'armée royale hongroise lors de la deuxième guerre mondiale ---- 215

ATELIER

LAJOS DEMÉNY — Réflexions nuancées sur les questions épineuses de la révolution et de la guerre d'indépendance de 1849–1849 ---- 233

TIBOR ÁCS — La formation et le début des activités de la Commission d'Art militaire de l'Académie hongroise des Sciences ---- 241

AMBRUS MISKOLCZY — *Philipp Gassert – Daniel S. Mattern:* The Hitler Library. A Bibliography ---- 262

JÓZSEF BORUS — Quelques observations sur le traitement de l'histoire de la Hongrie dans la deuxième guerre mondiale ---- 274

PUBLICATIONS DE SOURCE

ILDIKÓ ARBANÁSZ – – GYÖRGY CSORBA — Les mémoires de György Kmety sur la défense du fort de Kars le 29 septembre 1855 ---- 295

REVUE

VLADIMÍR SEGEŠ — Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké-vojenstvo v Uhorsku so zretel'om na Slovensko (*László Veszprémy*) ---- 329

HELMUT NEUHOLD — Konkurrenz für Krupp. Das Leben des Franz Freiherrn von Uchatius (*Tibor Balla*) ---- 331

KRISZTIÁN UNGVÁRY — L'armée hongroise dans la deuxième guerre mondiale (*Krisztián Galló*) ---- 332

ISTVÁN ROMÁN — Le cloître rouge. Le journal d'un officier hongrois sur le front de l'Est, 1942–1947 (*Sándor Szakály*) ---- 336

CHRONIQUE

KATALIN BOGNÁR — „Pour la belle patrie, pour le roi aux cheveux gris" – Souvenirs de la première guerre mondiale. Exposition temporaire au Musée d'Histoire militaire ---- 339

IMRE CSÁKY — Comité pour la sauvegarde des traditions ---- 342

BIBLIOGRAPHIE

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — Information sur les ouvrages d'histoire militaire parus en Hongrie lors du deuxième semestre 2004 ---- 345

INHALT

STUDIEN

RÓBERT HERMANN — Eine glückliche Stadt auf dem Kriegspfad. Nagykanizsa im Jahre 1849 ---- 3

MIHÁLY KRÁMLI — Die Geburt der TEGETTHOFF-Klasse. Das österreichisch-ungarische Dreadnought-Programm ---- 41

GYÖRGY SÁGVÁRI — Vergegenständlichtes Gedenken. Denkmäler und Museen über den Großen Krieg ---- 83

MITTEILUNGEN

ATTILA SÜLI — Die Geschichte der Sekler Grenzverteidigungsbataillone --- 121

TIBOR BALLA — Die Organisation und Tätigkeit des österreichisch-ungarischen Pressequartiers im Ersten Weltkrieg ---- 141

ÁRPÁD RÓBERT BEREKMÉRI — Die Geschichte der 27. Sekler leichten Division von Marosvásárhely (Neumarkt am Muresch) von der Aufstellung bis zum September 1944 ---- 152

CSABA HORVÁTH — Die Entwicklung des Aufklärungssystems der königlich ungarischen Honved-Armee im Spiegel der Theorie und Praxis, 1938–1940 ---- 188

GERGELY PÁL SALLAY — Das Erinnerungsabzeichen der Winterkämpfe des Jahres 1943 der ungarischen 1. Feldpanzerdivision. Probleme des Tragens von Abzeichen in der königlich ungarischen Honved-Armee zur Zeit des Zweiten Weltkrieges ---- 215

WERKSTATT

LAJOS DEMÉNY — Nuanciert über die verfänglichen Fragen der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes von 1848–1849 ---- 233

TIBOR ÁCS — Die Aufstellung und der Beginn der Tätigkeit der Militärwissenschaftlichen Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ---- 241

AMBRUS MISKOLCZY — *Philipp Gassert – Daniel S. Mattern:* The Hitler Library. A Bibliography ---- 262

JÓZSEF BORUS — Einige Bemerkungen zur Aufarbeitung der Geschichte Ungarns der Zeitspanne des Zweiten Weltkrieges ---- 274

QUELLENPUBLIKATIONEN

ILDIKÓ ARBANÁSZ – – GYÖRGY CSORBA — Die Memoiren von György Kmety über die Verteidigung der Festung von Kars am 29. September 1855 ---- 295

RUNDSCHAU

VLADIMÍR SEGEŠ — Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké-vojenstvo v Uhorsku so zretel'om na Slovensko *(László Veszprémy* ---- 329

HELMUT NEUHOLD — Konkurrenz für Krupp. Das Leben des Franz Freiherrn von Uchatius *(Tibor Balla)* ---------- 331

KRISZTIÁN UNGVÁRY — Die ungarische Honved-Armee im Zweiten Weltkrieg *(Krisztián Galló)* ---------- 332

ISTVÁN ROMÁN — Das rote Kloster. Tagebuch eines ungarischen Offiziers von der Ostfront, 1942–1947 *(Sándor Szakály)* ---------- 336

CHRONIK

KATALIN BOGNÁR — „Für die schöne Heimat, für den greisen König" – Erinnerungsgegenstände aus dem Ersten Weltkrieg. Temporäre Ausstellung im Museum für Militärgeschichte ---------- 339

IMRE CSÁKY — Kuratorium für den Schutz von militärischen Traditionen -- 342

BIBLIOGRAPHIE

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — Informationen über die in der zweiten Hälfte des Jahres 2004 in Ungarn erschienenen militärgeschichtlichen Bücher ------ 345

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

РОБЕРТ ХЕРМАНН — Один счастливый город на пути дейстующих войск – Надьканижа в 1849 году---------- 3

МИХАЙ КРАМЛИ — Рождение Класса TEGETTHOFF. Австро-венгерская программа по строительству дредноутов---------- 41

ДЬЕРДЬ ШАГВАРИ — Овеществленная память. Воспоминания, музеи о Великой Войне---------- 83

СООБЩЕНИЯ

АТТИЛА ШЮЛИ — История секейских пограничных батальонов---------- 121

ТИБОР БАЛЛА — Организация и деятельность австро-венгерской военной прессы в первой мировой войне---------- 141

АРПАД РОБЕРТ БЕРЕКМЕРИ — История 27-ой легкой трансильванской марошвшархейской дивизии с момента ее создания до сентября 1944 года---------- 152

ЧАБА ХОРВАТ — Формирование разведывательной системы Венгерской королевской армии в зеркале теории и практики, 1938–1940---------- 188

ГЕРГЕЙ ПАЛ ШАЛЛАИ — Памятный значок венгерской 1 полевой бронетанковой дивизии в память о боях зимой 1943 года. Проблемы в связи с ношением памятных значков в Венгерской Королевской Армии в период второй мировой войны------ 215

МАСТЕРСКАЯ

ЛАЙОШ ДЕМЕНЬ — О деликатных вопросах теневого государства - период венгерской революции и освободительной борьбы 1848–1849 гг.---------- 233

ТИБОР АЧ — Формирование Военно-научной Комиссии Венгерской Академии Наук и начало ее работы---------- 241

АМБРУШ МИШКОЛЬЦИ — *Philipp Gassert – Daniel S. Mattern:* The Hitler Library. A Bibliography---------- 262

ЙОЖЕФ БОРУШ — Несколько замечаний по поводу разработки истории Венгрии во вторую мировую войну---------- 274

ИСТОЧНИКИ

ИЛЬДИКО АРБАНАС – – ДЬЕРДЬ ЧОРБА — Мемуары Дьердь Кмети о защите крепости Карш 29 сентября 1855 года---------- 295

ОБЗОР

ВЛАДИМИР СЕГЕШ — Od rytierstva po žoldnierstvo.Stredoveké-vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko (*Ласло Вепреми)*---------- 329

ХЕЛМУТ НОЙХОЛД — Konkurrenz für Krupp. Das Leben des Franz Freiherrn von Uchatius (*Тибор Балла*) — 331

КРИСТИАН УНГВАРИ — Венгерская армия во второй мировой войне (*Кристиан Галло*) — 332

ИШТВАН РОМАН — Красный монастырь. Дневник одного венгерского офицера с восточного фронта, 1942–1947 гг. (*Шандор Сакай*) — 336

ХРОНИКА

КАТАЛИН БОГНАР — „За красивую родину, за седого короля." Воспоминания из времени первой мировой войны. Сезонная выставка в Военно-Историческом Музее — 339

ИМРЕ ЧАКИ — Кураторий в Целях Сохранения Воинских Традиций — 342

БИБЛИОГРАФИЯ

ВИКТОР АНДАХАЗИ СЕГИ — Информация о книгах по военно-историческим аспектам, изданных в Венгрии во втором полугодии 2004 г. — 345

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22, Fax: (36-1)-356-19-39

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22/110, Fax: (36-1)-214-66-05

E-Mail-Adresse: hadtk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор: Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окватх, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош И. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей
Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22, Факс: (36-1)-356-19-39

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22/110, Факс: (36-1)-214-66-05

Адрес E-Mail: hadtk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр
А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 900,– Ft

Következő számunk tartalmából

Tősér Márton

A kalifa a császár ellen
Az amorioni hadjárat (838)

Borosy András

Hadseregszervezés, mozgósítás Magyarországon
a XIV. században

Kordé Zoltán

A székely ispánok katonai szerepköre 1467 előtt

Bárány Attila

Angol lovagok a nikápolyi csatában

B. Szabó János

A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom"
II. rész: A magyar hadsereg a mohácsi csatában

Seres István

Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban
a karlócai béketárgyalások idején, 1698–1699

Csetri Elek

Erdélyi ezredek a francia forradalom
és napóleoni idők háborúiban
(1792–1815)

118. ÉVFOLYAM 2005. SZEPTEMBER 3. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

TANULMÁNYOK THÖKÖLY IMRE FEJEDELEM
HALÁLÁNAK 300. ÉVFORDULÓJÁRA

Veszprémy László
Magyarország és az első keresztes hadjárat.
Aacheni Albert tanúsága

Bárány Attila
Angol lovagok a nikápolyi csatában

B. Szabó János
A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom."
II. rész. A magyar hadsereg
a mohácsi csatában

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry

Managing Editor Gábor Hausner

Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -325-16-44, Fax (36-1)-325-16-46

E-mail: hadtk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee

1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry

Responsable éditorial: Gábor Hausner

Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44, Télécopie: (36-1) -325-16-46

E-mail: hadtk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:

1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

118. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2005. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balla Tibor őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténelmi Levéltár, Bécsi Kirendeltség (Budapest–Bécs); *Bánkúti Imre,* a történelemtudomány kandidátusa, ny. főigazgató-helyettes, Budapesti Történeti Múzeum (Budapest); *Bárány Attila* PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, BTK (Budapest); *Borosy András* a történelemtudomány doktora, ny. főlevéltáros, Fővárosi Levéltár (Budapest); Csorba György PhD hallgató, ELTE, BTK (Kalocsa); *Gáll Ervin* PhD hallgató, ELTE, BTK (Budapest); *Gebei Sándor,* a történelemtudomány kandidátusa, hab. tanszékvezető egyetemi tanár, Esterházy Károly Főiskola, Eger (Debrecen); *Hausner Gábor* őrnagy, felelős szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények (Budapest); *Kiss Balázs* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Kordé Zoltán* PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, BTK (Szeged); *Kreutzer Andrea* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Mészáros Kálmán* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Tápiószentmárton); *Molnár Máté,* a történelemtudomány kandidátusa (Budapest); *Négyesi Lajos* őrnagy, PhD, tanszékvezető-helyettes, ZMNE, Hadtörténelem Tanszék (Esztergom); *Nováki Gyula* régész (Budapest); *Ormos István* PhD, hab. egyetemi docens, ELTE, BTK (Budapest); *Papp Ferenc* alezredes, alosztályvezető, ZMNE Humán Alosztály (Budapest); *Pálffy Géza* PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Budapest); *Pintér János Zsolt* PhD hallgató (Berettyóújfalu); *Seres István* PhD, (Budapest); *B. Szabó János* PhD hallgató, ZMNE (Budapest); *Tóth Ferenc* PhD, tanszékvezető főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola (Szomathely); *Tősér Márton* PhD hallgató, ELTE, BTK (Heves); *Varga Szabolcs* főiskolai tanársegéd, Pécsi Hittudományi Főiskola (Pécs); *R. Várkonyi Ágnes,* a történelemtudomány doktora, professor emeritus, ELTE, BTK (Budapest); *Veszprémy László* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgató, Hadtörténeti Intézet (Budapest); Zachar József ny. ezredes, a történelemtudomány doktora, hab. egyetemi tanár, Esterházy Károly Főiskola, Eger (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, Fax: 325-16-46, E-mail: hadtk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest.

THÖKÖLY IMRE FEJEDELEM HALÁLÁNAK 300. ÉVFORDULÓJÁRA

R. VÁRKONYI ÁGNES

THÖKÖLY POLITIKÁJA ÉS MAGYARORSZÁG ESÉLYEI A HATALMI ÁTRENDEZŐDÉS IDEJÉN*

„Azok kik nagy tényeket egy két ember személyes dicsvágyának vagy önző érdekeinek szeretnék tulajdonítani, itt is rosszul magyarázzák a történetet..."

Salamon Ferenc

Thököly Imre fejedelem 1685 őszén a török fogságban vezetett naplójában közli: „Valamint tegnap, úgy ma is írással töltettem az időt, Erdélyből való kijövetelemtűl fogvást lett dolgaimnak s életemnek folyását tévén le rövideden."[1] Ha ez az önéletrajzrészlet meglenne, most könnyebben válaszolhatnánk a kérdésre: vajon Thököly politikája mennyiben segítette, vagy terhelte a magyar állam önállóságának esélyeit az európai hatalmi átrendeződés idején. Thököly történelmi jelentőségének egyik fontos, ha nem legfontosabb alapkérdését még Szekfű Gyula fogalmazta meg: „Thököly felkelése összefonódva az általános európai érdekekkel nagyobb hatással volt a magyarság fejlődésére, mint akár Bethlen, akár Rákóczi György hadjáratai... "[2] Majd mintegy a kérdés megoldatlanságát is jelezve, következett a kissé költőien megfogalmazott sajnálatos fejlemény: Thököly „a török karjaiba vetette magát". Ezzel az utóbbi fontos fordulattal rengeteget foglalkozott a régebbi és az újabb szakirodalom. Az előbbi megállapítás, hogy Thököly felkelése összefonódott az általános európai érdekekkel, csaknem teljesen feledésbe merült. Áttekintésünkben erről vázolunk néhány, eddig számba nem vett tényt vagy összefüggést.

---

*A Vaján 2005. október 14-én Thököly Imre fejedelem halálának 300. évfordulójára rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás kibővített, jegyzetekkel ellátott változata.

[1] 1685. november 9. Pintek. Késmárki Thököly Imre fejedelem maga kezével írott naplója 1685. és 86-ból. In: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. (Közli *Thaly Kálmán.*) Monumenta Hungariae Historica (a továbbiakban: MHH) XXIV. II. k. (a továbbiakban: Thököly naplói) Budapest, 1873. 259. o. Nem tudjuk, hogy esetleg könyvei és iratai között, nem ezt az életrajzot fedi: „57. Vita Principis Emerici Thököly." Uo. 659. o.

[2] *Szekfű Gyula:* A XVII. század. In: *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. IV. k. Budapest, 1935. 202. o. – Korábban már idéztem: *R.Várkonyi Ágnes:* Opponenesi vélemény Varga J. János Magyarország és Európa 1682–1684 című akadémiai doktori disszertációjáról. 2002. augusztus 15. Kézirat.

Érdeklődik iránta egész Európa

Kortársaktól a különböző korabeli szaktörténészekig Thökölyről rendkívül eltérő vélemények születtek. Jellemző például, hogy Lipót császár és magyar király (1655–1705) két életrajza mennyire különbözően örökítette meg. Mindkét életrajz udvari történetíró műve, véleményük Thökölyről mégis nagyon különböző. Az ifjú késmárki gróf politikájáról Gottlieb Eucharius Rinck megértéssel ír, és „bűné"-ről csak azután beszél, hogy az oszmánokkal szövetkezett. Bár Rinck a magyar viszonyokat nem ismerte, és a források is korlátozottan álltak a rendelkezésére, tárgyszerű ismertetésre törekedett.[3] Ezzel szemben Franciscus Wagner jelentős egykorú forrásanyagot ismertető művében Thököly egyszerűen nem más, mint „rebellis", a császár hívei körében gúnynévként használt „kuruc", sőt mi több, bűnös, aki az egyetemes Monarchia Austriacá-t és az egész kereszténységet veszélyeztette.[4] Az egykorú újságok, relációk, pamfletek hangnemét az aktuális Habsburg–Bourbon ellentét határozta meg. A Habsburg országok propagandája a politikai pályán feltűnő Thökölyivel jobbára kedvezően, esetleg várakozóan foglalkozott, s főleg csak 1683 után használta „a kereszténység ellensége", a „török bérenc" minősítéseket.[5] A francia sajtó viszont elismeréssel írt róla, miként az angol propaganda is. Reálisan tájékoztat tehát a kor jelentős írója, Jean Le Clerc, hugenotta pap és tanár Thököly-életrajzában, amikor azt írja: személye iránt sok éve érdeklődik egész Európa. Az életrajz páratlan könyvsiker lett, két francia kiadását angol fordítása követte. A második, illusztrált kiadás megvolt John Locke könyvei között is. Az 1681. évi országgyűlés vallásügyi tárgyalásairól buzgón jelentenek a holland követek, és az Angliából menekülni kényszerült John Locke amsterdami illegális szállásán csak legbensőbb barátját, a Thököly életrajzát megíró Le Clerc-et engedi magához, nyilván így került az Epistolae de tolerantia szerzőjének könyvtárába az első mű Magyarország talán legtöbbet vitatott személyiségéről.[6]

Számításba véve, hogy Thököly vállalkozása szorosan összefonódott a francia politikával és a török háborúval, feltűnő, hogy személye iránt külön is mennyire nagy volt a nemzetközi érdeklődés. Dokumentumok sokasága maradt utána. Ennek csak egy része van feltárva. Naplóinak többsége elveszett, vagy lappang. Hatalmas hivatalos és magán levelezése, katonai iratai, kiáltványai, francia, lengyel, angol, török, ausztriai kapcsolatainak iratai s a különböző irányzatú nemzetközi sajtó anyagának csak töredékét ismerjük.

---

[3] *Rinck, Gottlieb, Eucharius:* Leopolds des grossen Röm. Kaysers wunderwürdigen Leben und Thaten aus geheimen Nachrichten eröffnet und in vier Theile getheilt. I–IV. Leipzig, 1709. Vö. *Coreth, Anna*: Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit 1620–1740. Wien, 1950.; *Csáky Móric*: Thököly Imre képe az osztrák történetírásban. In: A Thököly felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 266–267. o.

[4] *Wagner, Franciscus:* Historia Leopoldi Magnis Ceasaris Augusti. I–II. Augustae Vindelicorum, 1719–1731. – *Csáky* 1983. 267–268. o.

[5] *Köpeczi Béla:* „Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. (Műfordítók *Hajnal Gábor, Jánossy István, Képes Géza, Somlyó György.* A függeléket írta *Czennerné Wilhelmb Gizella.*) Budapest, 1976.; *Csapodi Zoltán:* A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. *Aetas,* 1995. 1–2. sz.; *G. Etényi Nóra*: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. *Hadtörténelmi Közlemények* (HK), 116 (2003). 3–4. sz. 670–695. o.

[6] Histoire d'Emeric comte de Tekeli, ou Mémoire pour servir à sa Vie. A Cologne, chez Jacques de la Vérité. 1693., 1694.; Memoirs of Emeric Count Teckely. London, 1693. Vö. *Köpeczi*, 1976. 264–268. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Pro quiete regni – Az ország nyugalmáért. A vallási toleranciát törvénybe iktató 1568. évi országgyűlés 425. évfordulójára. *Protestáns Szemle,* LV. (II. új) évfolyam 4. sz. 260–277. o.

Ráadásul folyamatosan kerülnek elő jelentős dokumentumok, amelyeknek összegyűjtése, áttekintése messze meghaladja egyetlen ember erejét, és még nagyon sok feltárásra vár. Első és máig nélkülözhetetlen monografikus életrajzát 1888-ban adta ki Angyal Dávid, gondosan felhasználva az akkor elérhető forrásanyagot. Természetes, hogy a forráskritika adott szintjén ez a nagyszabású mű akarva-akaratlanul hiteles tájékoztatásnak vette a különböző elfogult vagy manipulált kortársi megítéléseket. Könyve nyitott kérdések sorát vázolta fel, mégis a legfőbb hiányt, amit már Szilágyi Sándor hangsúlyozott, hogy Magyarország története mindaddig csonka, amíg nincs feltárva és megírva a diplomácia története, az elkövetkezendő időben senki nem pótolta.[7] Az azóta előkerült újabb források, az új szempontok, a bécsi levéltárakban végzett szisztematikus kutatások alapján tárgyszerű életrajza pedig, amely az európai viszonyokkal összefonódott kapcsolatát tárná fel, máig hiányzik. Ezt a hiányt lehetetlen egyetlen tényezőre visszavezetni.

Megnehezítette Thököly politikájának jobb megismerését az életpályáját terhelő törések sokasága, s az a körülmény, hogy a szakirodalom ezeket kizárólag vagy a francia és főleg a török befolyással, vagy Thököly személyiségével azonosította. S Thökölyre is rávetült a kuruc–labanc romantikus szemlélet szélsőséges minősítése, minden következményével együtt.

Áttörést a nem könnyű körülmények között az 1960-as, 1970-es években kibontakozó magyar történetírás hozott. Megindult a romantikus szemlélet kritikája, és új társadalomtörténeti igény érvényesült. Két konferencián vették számba a kutatók a megoldandó alapkérdéseket. Az első Vaján zajlott 1975 októberében, s az előadásokat követő, a késő éjszakába nyúló viták és beszélgetések fogalmazták meg az új kutatási irányokat.[8] Az ott elhangzottak legfőbb jelentősége abban állt, hogy megalapozták és mintegy előkészítették a Hajdúszoboszlón 1978-ban, a felkelés 300. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi konferenciát. Ez utóbbi résztvevői, hazaiak és külföldiek új forrásokat mutattak be, és a Thököly-kérdést kiemelték az agyondramatizált Habsburg–török régi sémákból, tágas társadalmi és európai összefüggésekbe illesztették, s a Habsburg birodalmi politikát és a hanyatló török erejét feltáró hosszú távú kutatásokra adtak irányt. Benczédi László kisebbfajta monográfiában is összefoglalta az itt hangsúlyozott államszervezői munkát.[9] Maksay Ferenc elsőnek mutatta ki Thököly korszerű igényű gazdaságirányító tevékenységét.[10] Túlhaladottnak minősült az a megrögzött vélemény, mintha a felsőmagyarországi fejedelemség eleve a török kreációja lett volna. Köpeczi Béla a nemzetközi kapcsolatok és főleg a propaganda szférájában keletkezett hatalmas forrásanyag feltárásával nemcsak Thököly nemzetközi jelenlétére irányította a figyelmet, hanem félreérthetetlenül jelezte, hogy az Oszmán Birodalmat már számottevő diplomáciai és

[7] *Angyal Dávid:* Késmárki Thököly Imre 1657–1705. I–II. k. Budapest, 1888.

[8] Thököly emlékünnepség. A fejdelem halálának 270. évfordulója alkalmával, 1975. október 18. (Szerk. *Molnár Mátyás.*) Vaja, 1975.: *Benczédi László:* Thököly Imre és fejedelemsége. 3–22. o.; *Esze Tamás:* Thököly Imre és Vay Ádám. 23–32. o.; *Köpeczi Béla:* Thököly a korabeli külföldi politikai irodalomban. 35–45. o.; *Hopp Lajos:* Thököly lengyel ügyeiről. 46–60. o.; *Varga Imre:* Thököly a magyar irodalomban. 61–78. o.

[9] *Benczédi László*: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In: Thököly és kora. 1983. 9–22. o.; *Uő:* Rendiség , abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Budapest, 1980. (Értekezések a történettudományok köréből új sorozat 91.) 84–140. o.; *Uő:* A Thököly-felkelés (1678–1685). In: Magyarország története 1526–1686. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.* Szerk. *R.Várkonyi Ágnes.*) II. k. 1221–1272. o.

[10] *Maksay Ferenc:* Thököly szepesi kamarája. In: Thököly és kora. 1983. 23–40. o.

gazdasági kapcsolat illesztette be a korabeli Európába.[11] Claude Michaud és Vojtech Kopčan a francia és a török politika rendkívül sokrétűen összekapcsolódó jellegét a magyar kutatók számára addig elérhetetlen forrásanyag alapján mutatta be.[12] Zygmunt Abrahamowicz, a nemzetközi hírű lengyel turkológus Thököly és Sobieski változó kapcsolatát korrekt módon ismertető előadásában, 1978 októberében, akaratlanul is különleges hangsúlyt kapott a következő mondat: a lengyel nép sohasem felejti el, hogy a magyarok szálltak először szembe a törökökkel.[13]

Különösen érdekes, mindennemű romantikát elvető eredményt hozott a felkelés társadalmi alapjainak vizsgálata. Varga János kimutatta, hogy a felkelés azokon a területeken ragadta magával a jobbágyságot, ahol szabad költözési joggal éltek.[14] Rácz István pedig – ott, ahol a város, Hajdúszoboszló büszkén emlékezett rá, ő adott helyet a bujdosók gyűlésének, amelyen Thökölyt az Erdélyből is kijött katonaság, a hadsereggé szervezett bujdosók fővezérükké választották – előadásában kifejtette, hogy a felkelés idején Bocskai telepítéseinek lakói inkább a Habsburg császár és magyar király pártján álltak.[15] Nagy László Thököly hadseregének származási összetételét, harci értékét és mentalitását elemezte, a mesék világába utasítva azt a régi romantikus nézetet, mely szerint Thököly hadinépe gőgös, hetyke, kirekesztő szalon-kurucok vagy lelkes operettfigurák rendetlen gyülekezete lenne.[16] A Szakály Ferenc előadásában ismertetett tényanyag jelentősége viszont, amint a továbbiakból látjuk, csak a török szövetség mélyebb megértésével vált nyilvánvalóvá.[17] Péter Katalin a nemzeti kérdésről folyó vitában (1960–1961) még szinte tabunak számító témát, a Thököly-felkelés idológiáját vizsgálta, Petneki Áron pedig a régi magyar történetírás egyik legjobb, de elejtett fonalát vette fel, amikor az akkoriban fellendülő nemzetközi érdeklődéssel lépést tartva Thököly udvarát vázolta fel. A személyiségéről kedvezőtlen, az utókor szemében kritikus, sőt elítélendő vonásokat megőrző II. Rákóczi Ferenc Vallomásainak sokat idézett részleteiről kiderült, hogy az egykorú forrásokkal összevetve és a szövegértelmezés kritikájával vizsgálva, más volt a viszony a feleség, Zrínyi Ilona tíz-tizenkét éves fia és az ifjú férj és mostohaapa között, mint a felszínesen, a XIX–XX. századi nézeteket visszavetített és kiragadott idézetek mutatták.[18] A nem kevésbé jelentős további előadásokban bővelkedő konferencián – amint majd lesz még róla szó – szinte katarzis erejű vita is lezajlott.

Hosszú távra érvényes kutatási programjával és az elhangzott új elméleti felismerésekkel a konferencia ha nem is látványos, de lényegbevágó eredményekkel szolgált a Thö-

---

[11] *Köpeczi,* 1976.; *Uő:* A Thököly-felkelés és a külföldi szövetség. In: Thököly és kora. 1983. 89–102. o.

[12] *Michaud, Claude:* XIV. Lajos keleti politikája. Nointel márki követsége a török Portán. In: Thököly és kora. 1983, 103–110. o.; *Kopčán, Vojtech:* A török Porta Thököly-politikája. uo. 119–128. o.

[13] *Abrahamowicz, Zygmunt:* Sobieski és Thököly. In: Thököly és kora. 1983. 111–117. o. – Az említett mondat, bővítve: uo. 111. o.

[14] *Varga János:* A Thököly-kor parasztsága. In: Thököly és kora. 1983. 51–58. o.

[15] *Rácz István:* Thököly és a hajdúvárosok. In: Thököly és kora. 1983. 83–88. o.

[16] *Nagy László:* Thököly hadserege. In: Thököly és kora. 1983. 41–50. o.

[17] *Szakály Ferenc:* Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmai és a hódoltsági magyar feudális hatalom. In: Thököly és kora. 1983. 59–68. o.

[18] *Péter Katalin:* A múlt és a jelen a Thököly-felkelés ideológiájában. 199–204. o.; *Petneki Áron:* Splendor Thökölyanus (Thököly udvartartása). 205–214. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Kritika és Emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről.) 215–256. o. Valamennyi: Thököly és kora. 1983.

köly-kérdés letisztulása érdekében. Talán már túl vagyunk az egysíkú megítéléseken, és a korszak történetéről kialakult átfogóbb szemlélet, finomabb forráskritikai módszerek és újabb források segítik a valóság jobb megközelítését. Jellemző és biztató, hogy amíg Csáky Móric megállapítása 1980-ban még a valóságos viszonyokat vázolta, amikor megállapította, hogy Thökölyről a későbbi osztrák álláspontot az udvari történetírás sötét képe, szélsőséges gondolkozásmódja alakította, ma már a tárgyszerű megismerés igénye érvényesül.[19]

Gyors váltások ideje

Thököly történelmi jelentősége, megértésének kulcsa a kor jellegében rejlik. Ez a kor a nagy változások kora, átmeneti idő. A magyar társadalomnak az ország addigi történelmében egyik legnagyobb feladatát kellett végrehajtania. Messziről tekintve a változás egyszerű. Visszafoglalták a másfél évszázad óta török megszállta területeket, és az ország döntéskényszerbe került: merre, hogyan tovább. Az alternatívákat az ország működőképessége, az országegyesítés igénye szabta meg, szoros összefüggésben az európai változásokkal.

Európa a harmincéves háború után békére vágyott, a vesztfáliai békerendszer (1648) alapelve volt, hogy az érdekek egyeztetésével, megegyezéssel biztosítani kell az országok egymás mellett élését, nyugalmas gyarapodását, a biztonságos kereskedést, mert a pusztító és szörnyű háború, az új tűzfegyverekkel Európát harminc évig lángba borító küzdelem nem ismétlődhet meg többé.[20] Csakhogy e szép elv megvalósítása előtt azonnal óriási akadályok tornyosultak: a török új hódításokkal akarta megoldani belső válságait, az európai nagyhatalmak között pedig felborult az erőegyensúly. Új szakaszába ért a Habsburg–Bourbon ellentét, Anglia és Hollandia uralma a tengeren megkerülhetetlen hatalmi tényezőt jelentett a Kontinensen is. Svédország félreérthetetlenül a fegyverek erejével érvényesítette igényét a Baltikum kikötőire, és Oroszország egyre inkább tényező lett az európai politikában. Mindez felgyorsította a hatalmi erőviszonyok átrendeződésének folyamatát. Egyrészt a vesztfáliai normákat érvényesítő igények, elvárások, kísérletek újfajta, felgyorsult politikai tempót diktáltak. Másrészt – talán éppen ezért – Európában veszélyes háborús gócok alakultak ki, régen lappangó ellentétek robbantak ki hirtelen.

Alapvető európai érdek volt, hogy megszabaduljanak a török hatalomtól. Ez azonban több részletérdekbe ütközött. A vasvári béke kereskedelmi szerződéssel pecsételte meg a Habsburg–török viszonyt, erre Franciaország hosszú szünet után ismét követet küldött Konstantinápolyba, fogadta a török követet Párizsban, és kereskedelmi szerződést kötött

[19] Erich Zöllner még elfogadta az 1683. évi császári propaganda megállapítását, hogy Kara Musztafa nagyvezírt Thököly ambiciói indították a bécsi hadjáratra. *Zöllner, Erich:* Geschichte Österreichs. Wien, 1962. és az 1990. évi 8. kiadás alapján készült Ausztria története. (Ford. *Bojtár Endre.* Szakmailag ellenőrizte *Engel Pál.*) Budapest, 1998. 194. o. Az elérhető legújabb magyar munkákat is felhasználva, Thomas Winkelbauer már lényegesen árnyaltabb képet vázol. *Winkelbauer, Thomas:* Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im Konfessionellen Zeitalter. Teil I. In: Österreichische Geschichte 1522–1699. (Hrg. von *Herwig Wolfram.*) Wien, 2003. 161–164. o.

[20] A vesztfáliai béke jelentőségét több tanulmányomban hangsúlyoztam. Vö. *R. Várkonyi Ágnes:* Buda expugnata. Europa et Hungaria 1683–1718. Történeti bevezető. In: Buda expugnata Europa et Hungaria, 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai. (Szerk. *Bariska István, Haraszti György, Varga J. János.*) Budapest, 1986. 22. o. Továbbá jelentőségére a Habsburg Birodalom országaiban *Winkelbauer,* 2003. T. I. 313., 319. o.; *Wagner, Hans:* Die kaiserlichen Diplomaten auf den Westfälischen Frieden kongreß. In: *Zöllner, Erich* (Hrg.): Diplomatie und Außenpolitik Österreichs. Wien, 1977. 59–63. o.

a Portával (1673), miként Hollandia (1668), Velence (1671) és Anglia is (1675) szerződésekkel megerősített pozíciókban kívánt jelen lenni a Török Birodalom piacain.[21] Az új hatalmi egyensúly megteremtését célzó, az erőviszonyokat átrendező folyamat magában foglalta a török európai hatalmának szükségszerű visszaszorítását is. Mindez közvetlenül vagy közvetve áthatotta Közép-Európát, keleti térségeivel, Magyarországgal együtt.

Ebben az 1648–1714 között több mint fél évszázadot átfogó folyamatban gyors változások követik egymást. Az ilyen időszakra jellemzőek a gyorsan feltűnő és ellobbanó esélyek. Az esély fogalmát a lehetőség, a kilátás, a folyamatok közben a rövidebb, célratörőbb utat kínáló megoldások értelmében használom. Könnyű elmulasztani, ugyanakkor sarokba szorított helyzetben is vannak esélyek a kitörésre.

Magyarország érdeke egybevágott az általános európai érdekekkel, közvetlen céljait a sajátos viszonyok szabták meg. Vissza kellett állítani az 1670–1673-ban elvett alkotmányt. El kellett érni, hogy a Habsburg Birodalom vállalja a török háborút. A Királyságnak nincs korszerű hadereje, amellyel rendelkezhetnék, de az ország tele különböző fegyveres csoportokkal.[22] A három országrész társadalma már megteremtette az anyanyelvben, a gazdasági egymásrautaltságban és a vallások és nyelvek különbözősége ellenére is az átélt történelem és a kereszténység közösségében az ország egységét, de ez az egység a politikai hatalom szintjén még megteremtésre vár. Legfontosabb követelmény pedig, hogy Magyarország mint állam, mint integer ország legyen jelen a nagy horderejű változásokban, a török kiűzésében, a megújuló Európában, mert a magyar alkotmány és egyáltalán az állami lét jövője különben nehezen biztosítható.

Thököly működése ennek a hosszú folyamatnak legnehezebb, intenzív szakaszára esett. Ez átmeneti idő, a hosszú távon belül az intenzív faktor, amikor gyors váltások és hirtelen változások követik egymást. A fontosabb fordulatokon végigfutva látható, hogy nagyon különböző helyzetekben kellett kiutat találni. 1678–1680-ban országos kormányzati válság követelt változást, 1681-ben az országgyűlés és az elsikkadt reform kívánt megoldást, 1682-ben a küszöbön álló török háború előrelátható pusztításait kivédő módszereket kellett kialakítani, 1683-ban Bécs ostroma és a felmentésével bekövetkező fordulat igényelt új politikát, majd 1684-ben a garancia nélküli császári kegyelem vagy a török elleni erők táborába szuverén módon való átállás dilemmájából kellett kiúthoz jutni, végül a háborút lezáró karlócai béketárgyalásokon fellelni az esélyt, hogy az ország bekerüljön a békébe. A kérdésre, hogy amit Thököly végbevitt, amit tevékenysége sikereivel és kudarcaival együtt megtestesített, hogyan fonódott össze az európai változásokkal, és milyen esélyt adott Magyarországnak, úgy találhatunk tárgyszerű választ, ha ezeket a gyors váltásokat vizsgáljuk meg. Hiszen Thököly az átmeneti kor változó éveinek történelmi személyisége volt. Vállalta – Gyöngyösi István verses elbeszélésének kulcsszavával – a labirintus-helyzetekből kiutat keresők borzasztó kockázatait.

---

[21] *R. Várkonyi,* 1986. 26. o.

[22] *Czigány István:* Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703. HK 116 (2003). 3–4. sz. 715. o.; *Zachar József:* Magyar katonaság a hegyaljától a Tiszahátig, 1697–1703. uo. 742–758. o.

Az 1670-es évek végén Magyarországon súlyos politikai, társadalmi válság alakult ki. Oka összetett. 1670-ben a Habsburg kormányzat a Wesselényi-összeesküvés koncepciójával indokolva hatályon kívül helyezte a magyar alkotmányt, önkényuralmi rendszert vezetett be. Az új központi kormányzati intézmény, a Gubernium azonban csődöt mondott, mert kiélezte a belső ellentéteket, és anarchikus viszonyokat teremtett, működése már 1677-ben csaknem megszűnt, de még tovább létezett. A bujdosók rendszeres betöréseket hajtottak végre, a török pasák gátlástalanul hódoltatták a királyi területek lakosságát. Az országban – Benczédi László szavaival – korrupt katonai rablógazdálkodás folyt, polgárháborús viszonyok uralkodtak. XI. Ince pápa már megkezdte a török elleni nemzetközi összefogás szervezését, de a Habsburg Birodalom harcban állt Franciaországgal, udvari arisztokratái különben is ragaszkodtak a török kereskedelmi szerződés kihasználása érdekében a vasvári békéhez. 1671-ben, amikor a Szepesség falvaiban és városkáiban szervezkedők Késmárk örököse nevére, a tizennégy évesen leányruhában Lengyelországon át Erdélybe szöktetett kamaszra eskették fel az elégedetleneket, majd két év múlva a Bujdosók Communitásának nyilatkozataiban az ő nevével kezdték névsorukat, Thököly Imre gróf még a nagyenyedi kollégiumban tanult, és senki nem sejtette, hogy különleges tehetség.

A Királyi Magyarország elemi érdeke lenne, hogy visszaállítsák az alkotmányt, megszüntessék a lakosság nagy részét kitevő református és evangélikusok kirekesztését, vallásuk gyakorlásának tiltását, felszámolják a polgárháborús viszonyokat, kivédjék a török őrségek rabló portyáit. Bekapcsolódjanak az európai politikába, éljenek az erdélyi–francia–lengyel szövetség adta lehetőségekkel. Ne öncélú helyi fegyveres vállalkozásokra, hanem az országos érdek szolgálatában használják fel a Partiumban összegyűlt bujdosók harcra kész seregét.

A válság megoldására több kísérlet történt. Caspar Ampringen, a Gubernium elnöke több alkalommal is az adók csökkentését, a szegény nép terheinek mérséklését, a vallásüldözés megszüntetését és a lakosság védelmének megszervezését javasolta a török betörések és a beszállásolt császári katonaság önkényeskedése ellenében.[23] 1677-ben I. Lipót császár és magyar király néhány egyházi és világi főméltóságtól kért javaslatot, mit tehetnek az ország megcsendesítése érdekében. Bársony György egri püspök az erőskezű kormányzást, Gubasóczy János nyitrai püspök, magyar kancellár ellenben türelmes politikát javasolt. 1678-ban a király összehívta a pozsonyi értekezletet, de az botrányba fulladt, mivel az elnöklő Johann Paul Hocher birodalmi kancellár pártütőknek, rebelliseknek nevezte a királyhű egyházi és világi főrendeket is, és Batthyány Kristóf főpohárnokmester kezdeményezésére a jelenlévők kivonultak a tárgyalásról.[24] A Magyar Tanács májusi ülésén Esterházy Pál bányavidéki főkapitány és Szelepcsényi György esztergomi érsek óvatosan azt javasolta, hogy tárgyaljanak Apafival. Az erdélyi politika azonban, hasonlóan a

[23] *Károlyi Árpád:* A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Budapest, 1883. 65–68. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Az abszolutizmus kísérleti intézményéről. A Gubernium utasítása 1673-ban. In: Kapcsolatok. tanulmányok Jászay Magda tiszteletére. (Szerk. *Tima Renáta.*) Budapest, 2002. 23–24. o.

[24] A jezsuita történetírók Kazy (Lib. XII. 225. o.), Korneli (Fragmente IV. 55. o.) és Katona (XXXIV. 327. o.) alapján részletesen leírja: *Horváth Mihály*: Magyarország története.VI. k. 1872. 86–89. o.

királyságihoz, patthelyzetbe jutott. Hiába kötötte meg Apafi Mihály az erdélyi–lengyel–francia szövetséget, nem tudták kihasználni, a bujdosók között belső ellentétek robbantak ki, Teleki Mihály erdélyi kancellár összeveszett a francia segédcsapatok tisztjeivel, s bebizonyította: bizonytalan hadvezér és kevéssé hatékony diplomata.[25]

Ilyen viszonyok között hozott változást a huszonegy éves Thököly Imre, akit Apafi Mihály fejedelem főgenerálisi kinevezéssel küldött ki a bujdosók közé. Thököly elkezdte felszámolni a bujdosók belső harcait, és a francia, valamint lengyel egységekkel kiegészített magyar lovasezredeivel, mintegy 11-12 000 főnyi sereggel, „Cum Deo pro Libertate" feliratú zászlókkal, a francia–erdélyi–lengyel szövetség tagjaként indította el 1678 augusztusában hadjáratát a Királyi Magyarországra. Szeptemberre elfoglalták Szendrő, Murány, Kékkő, Divény, Gács, Zólyom, Korpona várát, és október folyamán megszállták Körmöcbánya kivételével a bányavárosokat, Besztercét, Breznóbányát és Selmecbányát, majd 1678. október 29-én Thököly tudósítja Apafi fejedelmet: „ott is megáldott Isten bennünket..." A barsszentkereszti összecsapásban sikeres királyi csapatok visszafoglalták a bányavárosokat, s Thököly ezredeinek vissza kellett vonulniuk.[26] A villámgyors hadibravúr azonban egész Európát foglalkoztatta, és számolni kezdtek a „testi-lelki szabadság" megnyeréséért indított magyar háborúval.[27] Kiderült, hogy a merész lovasvezér Thököly jó gazdasági szervező, tárgyalóképes diplomata és nagyra törő politikus. Takarékosságot, szigorú rendet követelt, s pénzt veretett „Pro libertate et justitia" felirattal, és sikerét aranyéremmel örökítette meg: az érem első oldalán XIV. Lajos *„Defensor Hungariae"* felirattal, hátlapján az ifjú magyar fővezér, Thököly Imre.[28]

Bécsben, Párizsban és Konstantinápolyban egyszerre ismerték fel, hogy Thököly a tényező a Királyság-beli politikában. Felfigyelt rá a nyugat-európai nyilvánosság is. Racionális okát keresve a hirtelen támadt hírnevének, több körülménnyel kell számolnunk. Kétségtelen, hogy a figyelmet a váratlan hadisiker keltette fel. 1678 őszén pedig nem a teljes ismeretlenségből tűnt fel. A Királyi Magyarország egyik leggazdagabb főurának, Thököly István grófnak egyetlen fiával már kisgyermekkorában számoltak a Királyság és az Erdélyi Fejedelemség között kapcsolatot építő politikában, nyolcévesen iktatták be Máramaros vármegye főispáni tisztségébe.[29] Természetes, hogy amikor haldokló apja várát a Wesselényi-szervezkedés ürügyén körülveszik a letartóztatására küldött császári csapatok,[30] Erdélybe menekítik, mert ott is birtokai vannak, és anyai ágon a fejedelmi

---

[25] *Trócsányi Zsolt:* Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Budapest, 1972. 137–223. o.

[26] *Benczédi*, 1985. II. k. 1264–1236. o. – Thököly levele Apafinak, In Castris ad Tesnicza positis 29. octobris 1678. In: *Deák Farkas:* A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárból. Budapest, 1883. 262. o.

[27] *Köpeczi,* 1976. passim.

[28] *Maksay*, 1983. 23–40. o.; *Benczédi László:* Thököly Imre a francia és a török szövetség között (1677–1680). In: *Benda Kálmán–R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. Budapest, 1988. 176. o.

[29] 1665. március 18. szerda, Apafi fejedelem „nagy promote resolválta magát s adta perpetuo jure az máramarosi főispánságot az ifjú grófnak, az édes fiam Thököly Imrének" Lipóczi Keczer Ambrus Naplója. (Közli Tasnádi Nagy Gyula.) In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. II. MHH Scriptores XXXIII. k. Budapest, 1894.

[30] Thököly István nem vett érdemben részt a szervezkedésben, assecuratoria levél vagy szövetséglevél aláírásával eddig nem került elő, megbeszéléseken nem vett részt, „bűne" csupán annyi volt, hogy udvara nyitva állt a felső-magyarországi nemesek és az erdélyiek előtt. Romantikus túlzásokban azonban nincs hiány történelemkönyveinkben. Például: „Thököly apja részt vett a Wesselényi-összeesküvésben, ezért az udvar (!) fej és jó-

Bethlen-családdal rokon. Erdélyi vagyonából származó tetemes összeggel ment ki a bujdosók közé, s ami ennél is többet jelentett, az Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) óvatos politikájával konszolidált Fejedelemség nemzetközi kapcsolatai, a francia–lengyel–erdélyi szerződés megteremtette lehetőségek legjobb pillanatában. Sőt, az előző években Erdélyben megforduló francia tisztekkel és megbízottakkal fiatalos könnyedséggel megteremtett baráti segítségével. Thököly nem mindennapi tehetséggel rendelkezett, 1676–1678. évi naplóbejegyzései szerint kemény fegyelmezési módszerekkel szervezte ütőképes ezredekké a bujdosók laza kötelékben élő fegyvereseit. Értett a katonaság nyelvén, kiválóan felkészült, művelt embereket gyűjtött maga köré. Máig nyitott kérdés, kik fogalmazták leveleit és bonyolult politikai helyzetet röviden, közérthetően közlő kiáltványait.[31]

Thököly hadisikerei hatására, a Habsburg kormányzat nem zárkózott el, hogy fegyverszünetet kössön. „Forgách Ádám országbíró megbízást kap a császártól, hogy Bécs és a magyarok közt közvetítsen," s az országbíró azonnal értesíti Thökölyt, hogy „küldjön hozzá követeket".[32]

1678 végén Thököly akár az erdélyi és a francia politika áldozata is lehetett volna. Ősszel a Királyság-beli támadást ösztönző nyugati háború befejeződött: Franciaország békét kötött Hollandiával és Svédországgal, a Habsburg Birodalom megbízottaival pedig elkezdődtek a megegyezési tárgyalások. Az Erdélyi Fejedelemség elérte célját, befoglalták a nymwegeni békébe. Thököly azonban nemcsak gyors, nagyvonalú lovasvezér, kemény kezű parancsnok, hanem úgy tűnt, érzékeny diplomata és jó politikus is. Azonnal elfogadja a császár fegyverszüneti tárgyalási ajánlatát. Megbízottja, Szalay Pál, előbb az országbíróval folytatott megbeszélést. Majd fogadták a Burgban, és De la Haye, a francia király bajorországi rezidense úgy tudta, hogy két órán át tárgyalt vele maga a birodalomi politika meghatározó államférfija, báró Johann Paul Hocher (1616–1683) birodalmi kancellár. A rendkívül képzett, tehetséges államférfi pályája 1663-tól, a központi kormányzat különböző csoportjaival vívott éles konfliktusok során ívelt fel. Az abszolutista kormányrendszer kemény kezű kialakítója volt, hatékony kormányzást vezetett be, sokat tett politikai körének tagjaival együtt az államkincstári jövedelem növelése érdekében, és Lipót császár uralkodását feloldhatatlan tragédiákkal terhelte meg. Az egységes birodalom kiépítését szorgalmazta minden áron, és az eszközökben nem válogatott. A cél érdekében a legszélsőségesebb megoldásoktól sem riadt vissza. Politikai ellenfeleivel következetesen és minden eszközt felhasználva számolt le. Megbuktatta Johann Weikhard von Auersperget, III. Ferdinánd császár és magyar király egykori bizalmas hívét és a Titkos Tanács második emberét (1669), majd pedig Wenzel Eusebius Lobkowitzot, a Titkos Tanács elnökét távolította el a kormányzatból (1674).

A Birodalom döntéshozó testületének, a Titkos Konferenciának a kulcsszemélyiségével folytatott tárgyalás érdemi tartalmáról forrásaink nem tájékoztatnak, ezt további ku-

---

ságvesztésre ítélte (!). Az ítéletet családi birtokukon, Árva várában végrehajtották." *Ruboszvszky Péter:* Történelem II. Vázlatok a középkor és a kora újkor történetéről. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 145. o.

[31] A lévai magyar őrségnek így érvel: az Ausztraiai ház „előtt sem pap, sem laicus, sem catolikus, sem egy, sem másvallású magyar distinctioban nincsen; ha az Austriai Háznak annál nagyobb kedvet-töltő magyar is, csakugyan csúf szidalom, adófizetés, szabadságtalanság, alávetettség [a jutalma]." 1678. szeptember 29. MOL P 125. Pál nádor iratai, 673/6578. Idézi *Köpeczi,* 1976. 337. o. Tehetségéről: *Benczédi,* 1980. 88. o.

[32] MOL P 1238. Fasc. 3. Feltárta: *Kalmár János:* Thököly önálló diplomáciájának kezdetei, 1678–1679. (Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz.) In: Thököly és kora. 1983. 156. o.

tatásoknak kell tisztázniuk. Feltételezhető, hogy Hocher kancellár számolt a Birodalom nehézségeivel. Töredékes adatok alapján a tárgyalásról csak annyi állapítható meg, hogy Szalay szabályos megbízólevelének hiánya súlyos nehézséget okozott. Bár Thököly az elfoglalt várak visszaadásához ragaszkodó császári követelésnek, Lipót császár viszont a három várhoz és négyhónapi fegyverszünethez ragaszkodó Thököly kívánságának engedett nehezen, az év végére mégis sikerült megegyezésre jutni.[33] Lipót császár biztosította Thököly hadseregének szálláshelyül Felső-Magyarországon Bereg és Ung vármegyéket, azt a területet, ahol évek óta a kurucoknak nevezett bujdosók kisebb nagyobb betörései, portyái állandó bizonytalanságot, anarchiát okoztak, s a központi kormányzat legfőbb gondja volt, hogy nem tudta itt hatalmát érvényesítve megcsendesíteni a területet. Katonai beavatkozásai csak újabb retorziókhoz vezettek. Fokozták a feszültségeket, hogy a lakosság, nemesek, jobbágyok, polgárok állandó önvédelmi harcokra kényszerültek. Thököly valójában tűzfészket vagy darázsfészket kapott katonái téli törvényes szálláshelyéül.[34] Nyilván Hocher politikai csoportjának rendkívül jól tájékozott tagjai sem gondoltak azzal, hogy létrejött Thököly majdani felső-magyarországi fejedelemségének első bázisa.

Egyéni pályáján Thököly ugyancsak gyors sikert ért el: a bujdosók addig megosztott tábora egységesen főgenerálisnak fogadta el az addigi generális, Wesselényi Pál ellenében (1679). Majd a bujdosók szoboszlói generális kongregációja 1680. január 8-án törvényes fővezérükké választotta. Thököly január 8-án letett esküje életének következő éveire meghatározó lett: „bujdosó nemzetemmel együtt élek, halok..."[35] Ezen a ponton a fegyveres támadásból szabadságharcba lendülő vállalkozásának legfőbb eredményét a szakirodalom egyöntetűen abban látja, hogy 1680 őszén Szelepcsényi György esztergomi érsek és királyi helytartó megbízásából az Udvar békeajánlatát Sebestyén Endre választott erdélyi püspök és leleszi prépost vitte el Thökölynek, és I. Lipót úgy döntött, hogy összehívja az országgyűlést.[36] Ez önmagában is kifejezte, hogy a király visszaállítja az alkotmányt. Mennyiben oldotta meg a válságot?

---

[33] *Hudita I.:* Répertoire des ducuments concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Paris, 1926. 197. o. Vö. *Kalnár,* 1983. 157. o.; *Benczédi,* 1980. 86. o. A tárgyalásokról: Szelepcsényi György levele Caspar Ampringernek, Bécs 1678. december 12. és 1679. január 3. MOL I 48. fol. 63–65., 68–69. Vö. *Kiss Anita:* Az 1673-ban felállított Gubernium működésének forrásai. Kézirat. – A Titkos Konferencia jelentőségéről: *Sinell, Stefan:* Die Geheimer Konferenz unter Kaiser Leopold I. Wien, 2001. (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs, B. 17.) A Habsburg kormányzat megegyezési szándékát Iványi Emma azzal magyarázta, hogy, Thökölyt az Oszmán Birodalommal szándékozó megegyezésben kívánták felhasználni, s a megállapodást nem tartották be. *Iványi Emma:* Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. In: Thököly és kora. 1983. 130. o. – Hocher szerepéről a Központi Kormányzat magyar politikájában újabban: *R. Várkonyi Ágnes:* A Wesselényi-szervezkedés történetéhez, 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György.*) Budapest, 2002. 445–448. o.

[34] Az 1672 óta állandó helyi harcokról, a bujdosók portyáiról rengeteg forrás, vármegyei és felsőmagyarországi főkapitányi jelentés tudósít. Kazinczy Péter Zboróról 1676. augusztus 1-jén arról tudósítja Zrínyi Ilonát, hogy a kurucok ellen „Szepesben fel kel a nemesség és a föld népe..." MOL G 8. 14. cs. Bécsből 1677. július 1-jén kelt tudósításban Pálffy Miklós arról értesül, hogy Kassáról június 24-én írt levélt szerint „Borsit, a Rákóczi fejedelem Asszony kastélyát a kurucok az előtt három nappal fel verték és 50 gyalogot vágtak le benne." Szlovák Állami Levéltár, Pozsony Pálffy lt. Arm. VIII. Lad. 10. Fasc. II. fol. 238.

[35] Az eskü szövege további elemzést igényelhet. Vö. *Deák,* 1883. 123. o.

[36] A hivatalos kapcsolatot Thökölyvel a haditanács a Királyságban állomásozó császári csapatok főtisztjei révén, Lipót császár pedig Szelepcsényi érsek, majd a nádor közvetítésével vette fel. *Iványi:* közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. i. m. 131. o. 1680. március 1. Szelepcsényi György primás értesíti a Magyar Kamarát, „Őfelsége kegyelmes szándéka az, hogy a jövőben egyedül Thökölyvel tárgyaljon, nem pedig az

Thököly felkelésének elvitathatatlan eredménye, hogy I. Lipót király megszüntette a Guberniumot és országgyűlést tartott. Túlzás lenne azonban a központi kormányzat politikai irányváltását egyedül Thököly fellépésének tulajdonítani. Más tényezők is hozzájárultak, hogy a nyílt konfrontációt kompromisszum követte, és országgyűlésen rendezhették az ország felgyülemlett ügyeit. A Királyság egyik jelentős, Zrínyi Miklós egykori híveit: Esterházy Pált, Kéry Jánost is magában foglaló politikusi csoportja ugyancsak hozzájárult az alkotmány visszaállításának előkészítéséhez. Thököly kapcsolata ezzel a csoporttal további feltárásra vár.

Döntő jelentőségű azonban XI. Ince pápa, az Egyházi Állam európai helyzetében is fordulatot hozó politikája.[37] Már az 1679. májusi, Lengyelország, Oroszország, a Szentszék követei, a magyar kancellár, az érsek és néhány magyar főúr részvételével tartott bécsi tanácskozáson közölte Bounvisi nuncius XI. Ince pápa javaslatát: mivel az oszmánok újabb nagy támadásra készülnek a keresztény világ ellen, hozzanak létre nemzetközi szövetséget, indítsanak támadást a török ellen. Ha már a lengyel–török háború idején elmulasztották, most a török–orosz háború a kedvező pillanat. Különben a törökök Bécs alatt lesznek. Valósítsa meg tehát a császár ennek feltételét és követelményét, vagyis rendezze viszonyát Magyarországgal. Hollandia amellett, hogy szorgalmazta a török elleni fellépést, a protestánsok vallásszabadságát is hangsúlyozta.[38]

A Sopronban 1681. május 22–december 30. között zajló országgyűlés viszonylag jól feldolgozott fejezete Magyarország és a Habsburg Birodalom történetének.[39] Régi kérdése a magyar történetírásnak, hogy Thököly, aki maga követelte leghevesebben az országgyűlés összehívását mint az államiság feltételét, miért nem fogadta el a meghívást, miért nem ment el ő maga Sopronba, vagy miért nem küldött megbízottakat, s miért kezdett az országgyűlés ideje alatt hadműveleteket?

Néhány nappal azután, hogy Lipót császár és magyar király talpig magyar díszruhában megnyitotta az országgyűlést, megérkezett Thököly és a fegyvert fogottak Memorialeja az összegyűlt rendeknek. Kaposi gyűlésükről „a magyar haza lelki testi szabadságáért fegyvertviselő úri, fő, nemesi, végbeli mezei lovas, gyalog vitézlő rendek" azt kérték az országgyűléstől, hogy számukra is elfogadható döntést hozzanak. Az országgyűlés nyolcvankét törvénycikket alkotott, és ebből több egybevágott Thököly és táborának, híveinek kívánságaival. Eltörölték a Guberniumot, nádort választottak: gróf Esterházy Pál nyerte el az ország első főméltóságát. Törvényt hoztak, hogy a Magyarországot illető ügyeket a Magyar Tanács tárgyalja, a portai követek mellett hasonló tekintélyű magyar követek is legyenek, és a török tárgyalásokba vonják be a magyar rendi állam képviselőit is. Törvény mondta ki a szabad vallásgyakorlatot, a bécsi béke értelmében, de a földesúri

---

erdélyi fejedelemmel." MOL E 254. Kamarai lt. Representationes, informationes et instantiae. Rksz. 3249. Vö. *Csapodi,* 1995. 142. o.

[37] *Tusor Péter:* A barokk pápaság (1600–1700). Budapest, 2004.

[38] *Fraknói Vilmos:* XI. Incze pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól. Budapest, 1886.

[39] *Zsilinszky Mihály:* Az 1681 évi soproni országgyűlés történetéhez. Budapest, 1883.; *Németh Sándor:,* Az 1681. évi országgyűlés. Budapest, 1915.; *G. Etényi Nóra:* A 17. századi soproni országgyűlések a német sajtóban. *Soproni Szemle,* 54 (2000). 1. sz. 45–50. o.

jog fenntartásával. Bizonyos templomok és iskolák a protestánsok kezében maradtak, ám csak kijelölt helyeken építhettek templomot, iskolát, paplakot. Katonai és gazdasági reformok soráról döntöttek. Törvényt hoztak, hogy egészítsék ki magyarokkal a végvárak őrségét, a Magyar Kamara az Udvari Kamarával egyenrangú legyen, az ország kincstárnokának világi embert nevezzenek ki, a harmincad felét s az ország sójövedelmét a katonaság fizetésére fordítsák, és a katonai kihágásokat, fegyelmezetlenségeket szigorúan büntessék. A nádor hatáskörét elvben kibővítették, a külföldi katonaság hatalmaskodásait a vármegyék és a nádor büntetési körébe utalták. Eltörölték a kamarák bíráskodási jogát. Törvénybe iktatták, hogy a kamarai tiszteknek vissza kell adniuk eredeti tulajdonosaiknak az elkobzott és saját használatukba vett birtokokat. Törvény mondta ki az új, szokatlan vámok eltörlését, a borkereskedelem szabadságát, és azt, hogy a külföldi kereskedők is „a keresztény köztársaság védelméhez járuljanak". Kimondták az általános bűnbocsánatot: ami 1670-től történt „egyszerűen el kell felejteni".[40] Viszont az országgyűlés éppen a könnyű felejtés ellen hozott döntést.

Heves viták után a protestáns rendek tiltakoztak a vallásügyi végzések ellen. Páratlanul nagy nemzetközi érdeklődés kísérte az elhúzódó tárgyalásokat. Európa szinte naprakészen tájékozódott.[41] A kérdések kérdése, hogy Thököly miért maradt távol? Szakmai körökben többféle válasz is forog: Ibahim budai pasa ajánlatának nem tudott ellenállni, nem hívták meg, nem kapott személyét megillető elismerést, sikerei elvakították, önző „fiatal könnyűvérű magyar főúr" volt. Mélyrehatóbb elemzését Benczédi László végezte el. Hangsúlyozta, hogy a „rendi-nemzeti" mozgalom előtt Lipót császár abszolutizmusa visszavonulásra kényszerült, de több kérdésben nem elégítette ki Thököly formálódó államának vezető rétegeit. A vallásszabadság érvényesülése elé korlátokat állított a földesúri jog, és a protestánsok vallásgyakorlatát úgynevezett artikuláris helyekre korlátozta az országgyűlés, s az elkobzott egyházi javakat az evangélikusok és reformátusok nem kapták vissza. Thököly hadserege elégedetlen és bizalmatlan volt. Ennek legfőbb bizonysága a Thököly haditanácsa című versezet. Annak ellenére, hogy a valószínűleg megtörtént tanácskozásról tudósító vers keletkezési idejét Varga Imre meggyőzően kötötte a Sebestyén püspök tárgyalását követő, közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtti időhöz, s az országgyűlés kompromisszumos végzései csak ezután születtek meg, a haditisztek véleménye lényegesnek számított. A legfőbb érv pedig, amivel Benczédi László Thököly és hívei távolmaradását indokolta a „szuverenitás kérdése" volt. Thököly társadalmi bázisát a bujdosókon kívül az ausztriai monopóliumokkal nem korlátozott szabad kereskedelemben érdekelt rétegek alkották, szabad parasztok, mezővárosi civisek és főleg művelt evangélikus nemesek és polgárok. Úgy vélték, hogy az országgyűlés végzései ebben a formában nem biztosítják az egyházi és elemi kereskedelmi érdekeiken kívül a döntéshozás önállóságát, a magyar állami integritást, Magyarország állami létét.[42]

---

[40] 1681. évi 59. tc. – Újabban: *Szijártó M. István:* A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle,* XLVI (2004). 3–4. sz. 254–255. o.

[41] *Köpeczi,* 1976. 49–50. o.; *G. Etényi,* 2000. 45–50. o.; *Uő:* Európai nyilvánosság és magyar politika. 17. század végi törekvések a magyar rendi politika megismertetésére. In: Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. (Szerk. *Jankovics József, Nyerges Judit.*) Budapest, 2004. 54–59. o.

[42] *Benczédi,* 1980. 100., 105–112. o. – Thököly haditanácsa. In: A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. (Vál. és s. a. r. *Varga Imre.*) Budapest, 1977. 208–219., 774–776. o.

Elkerülte a történetírás figyelmét, hogy az országgyűlés huszonnyolc indigenátust adott, vagyis huszonnyolc ausztriai főurat „a magyar karok és rendek a maguk számába és társaságába befogadták, remélvén, hogy a haza hasznos és hálás polgárai s javának buzgó előmozdítói lesznek". Formálisan bevett gyakorlatot folytattak, az 1659. és az 1662. évi országgyűléseken is bőven fogadtak ausztriai főrendeket és kormányférfiakat a magyar nemesek közé. Akkor Zrínyi Miklós és köre vezetésével a nemzetközi törökellenes összefogásra készült az ország, és azzal számoltak, hogy a magyar honosságot nyert ausztriai főurakat szorosabb érdekek fűzik a török elleni háborúhoz. Most 1681-ben a kamarások, katonák, hivatalnokok, a császári testőrség parancsnoka, a császári hadsereg tüzérségének parancsnoka, főleg a központi kormányzat döntéshozói lettek magyar nemesek. Elsőnek kapott magyar nemességet Johann Paul Hocher. Személyéhez fűződtek a közelmúlt legsötétebb és legfájdalmasabb eseményei. A Wesselényi-szervezkedés megtorlásának koncepcionális elgondolója és legfőbb véghezvivője volt. Irányította Nádasdy Ferenc országbíró, királyi helytartó, Zrínyi Péter horvát bán és Frangepán Ferenc lefogatását, a felségsértési per tárgyalásait és a megtorlást. Mint a Judicium Delegatum elnöke, amikor Zrínyi Péter ügyében a rendkívüli bíróság tagjai közül többen a kivégzése ellen szavaztak, nagy beszédet mondott, s egyszerűen kierőszakolta a halálos ítéletét. Ő dolgozta ki a Gubernium működési szabályzatát, s mint Lipót császár bizalmasa, hatalmas munkabírással és nagy szakértelemmel építette ki munkatársaival a központi adórendszert, a merkantilista gazdaságpolitikát, az állandó hadsereg gyors és célratörő megvalósítását, az abszolutista kormányzati rendszert és a Királyi Magyarország betagolását a Birodalomba. Hocher kancellár, a rendkívül képzett és művelt jogász, az 1681. évi országgyűlésen a magyar nemesek közé behozta saját garnitúráját: így Julius Spinolá-t, az egyvallású birodalom harcos szorgalmazóját, Christoph Abelé-t, a Nádasdy-, Zrínyi-, Frangepán-per tevékeny résztvevőjét, most már az Udvari Kamara elnökét.[43]

Az indigenák történetének árnyalt feldolgozása még a jövő feladata.[44] A XVII. század második felében és a XVIII. század elején jelentős számban honosított osztrák főurak közül voltak, akik betagozódtak a magyar társadalomba, és az ország hasznos lakói lettek. Az 1681. évi országgyűlésen honosítottak személye azért figyelemre méltó, mert egy határozott érdeket képviselő központi kormányzati csoport nyerte el a magyar főrendeket illető jogokat. Ez a tény eleve módosítja Oskar Redlich különben a magyar történetírásra is nagy hatást gyakorolt álláspontját, azt, hogy az 1681. évi országgyűlés egyszerűen a magyar rendek restaurációja lett volna.[45] Hiszen a központi kormányzat döntéshozó csoportjának tagjai magyar nemesi jogokat nyertek. Ezzel csökkent az esélye annak, hogy a magyar főurak ezután lehetőséget kapnak az ország ügyeinek érdemi intézésére. Éppen a Királyi Magyarország első rendi főméltóságává választott gróf Esterházy Pál nádornak kellett azonnal szembesülnie a valósággal: önálló hatásköre a gyakorlatban jóformán semmi. Nyilvánvaló volt, hogy az 1681. évi országgyűlés törvényeinek

[43] *Wolf, Adam:* Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Leopold's I (1609–1677). Sein Leben und Wirken. Wien, 1869.; Siralmas jajt érdemlő játék Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról. (Közzéteszi és a bevezetést írta *Bajáki Rita.* A kísérő tanulmányt írta *Bene Sándor.* Szerk *Hargittay Emil.*) Piliscsaba, 1997. Irodalommal: *R. Várkonyi,* 2004.

[44] *Iványi Emma:* A nádor szerepe az indigenák eskütételénél. *Levéltári Szemle,* 1969. 619–625. o.; *Uő:* Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Budapest, 1991. 275–278. o.

[45] *Redlich, Oskar:* Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopold I. Wien, 1921. 298. o.

jó része üres szöveg marad. Miért követelik a magyarok, hogy az ország ügyeit ne külföldiek, hanem magyarok intézzék? Hiszen például a Titkos Konferencia elnöke, az Udvari Kamara elnöke, sőt a bányavárosok kamaragrófja, Johann Grueb Wichter is a Magyar Királyság nemesei közé tartozik. Elevenen éltek az 1670–1673. évi perek és kivégzések, az új kormányrendszer bevezetésének traumatikus emlékei. A Habsburg kormányzat propagandája igen hatékony módon gondoskodott róla, hogy a kivégzett főurak bűneit ébren tartsa.[46] Lélektanilag tehát könnyen érthető, hogy az országgyűlés nem zajlott békésen.

Thökölynek az országgyűlési végzéseket elutasító álláspontját a régi szakirodalom főleg a török szövetséggel indokolta. Szekfű Gyula a riportok elevenségével fogalmazta meg: „az ifjú kuruckirálynak nagy tévedése volt, hogy 1681 ellen protestálva a török karjaiba vetette magát."[47] Az újabb kutatások azonban éppen a török szövetség kérdését úgy állították a vizsgálat központjába, hogy új összefüggéseket mutattak ki.

A megegyezés esélyei

Legfőbb érvként, hogy Thököly a török szövetség miatt nem fogadta el az országgyűlés végzéseit, az 1681. évi hadjáratot szokás felhozni. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk az országgyűlés körülményeit, ez az érv nem állja meg a helyét. 1681. augusztus 20-án Apafi Mihály fejedelem erdélyi csapatokkal, a váradi pasa támogatásával, a francia diplomácia hátterét tudva maga mögött, betört a Királyi Magyarország területére, és Thököly is csatlakozott hozzá. Ibrahim budai pasa a vállalkozást pártolásáról biztosította. Apafi több nyelven kiadott, Európa minden uralkodójának címzett kiáltványában hangsúlyozta, hogy nem az Erdélyi Fejedelemség az első ország, amely a törökkel szövetkezik, és felsorolta az Oszmán Birodalommal szerződést kötött nyugati hatalmakat.[48] A hadműveletek azonban mindössze szeptember három hetére korlátozódtak, gyenge török segítséggel, Böszörmény és Kálló elfoglalásának szerény, de francia elismerést[49] és elég nagy nemzetközi visszhangot keltő eredményével.

A rövid hadjárat török hátterének tárgyszerű megismeréséhez legutóbb a turkológiai kutatás járult hozzá.[50] Papp Sándor tisztázta az 1681. évi ahdnâme körül kialakult zavart, és kimutatta, hogy Apafi két török dokumentumot kapott, egy szultáni fermánt és a magyar nemzet nevére kiállított ahdnâmet. A feltételezhetően Apafi kérésére adott „Szultán Mehmet athnáméja az magyaroknak" Thököly nevét, hadseregét meg sem említi. Viszont félreérthetetlenül leszögezi, hogy az elfoglalt várak Apafi fejedelemi lesznek.[51] Thököly tehát a török protektorátus alatt lévő fejedelemség katonai vállalkozásában vett

---

[46] *Toma Katalin:* Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban 1668. *Fons*, 9 (2002). 1–3. sz. 345–358. o.

[47] *Szekfű*, 1935. IV. k. 202. o.

[48] Universis Orbis Christiani Regibus, Principibus, Respublici... 1681. Kolozsvár. RMK II. 1483., III. 3159. Vö. *Köpeczi*, 1976. 338. o.

[49] Du Vernay Boucauld francia residens Apafinak, Gyulafehérvár, 1681. október 4. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (a továbbiakban: EOE) XVII. k. 230. o.

[50] A ahdnâme műfaját tisztázta, továbbá a török elégtelen segítsége miatt a váradi pasa leváltását ismerteti: *Papp Sándor:* Szabadság vagy járom? A török szövetség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalom idején. HK 116 (2003). 633–664. o.

[51] *Papp*, 2003. 647–651. o.; *Deák*, 1883. 288–291. o.

részt. Ezt bizonyítja a Püspökiben 1681. június 30-án Apafinak adott assecuratoria levele: „obligálom magamat bona fide cristiana, hogy én mindenekben az szerént, valamint az győzhetetlen és hatalmas császár és fővezér urunk ő nga, ő ngának kezére adta, ő ngától dependeálok, csak hazám s nemzetem megbántódásával s országunk törvénye megsértődésével ne legyen." A utolsó mondat a távolságtartáson kívül azt is kifejezi, hogy Thököly sem a szultáni fermánt, sem a szerződéslevelet nem ismerte. Erre vallanak a „Lelki testi szabadságért fegyverben lévő magyarság" szoboszlai gyűléséről Apafihoz küldött dokumentumok: a levél, a conditióik és az assecuratoria írás. Ezekből megtudható, hogy amikor Thökölyt fővezérüknek választották, bejelentették a Portán, és a Porta azt elismerte, a készülő vállalkozásról a budai vezér és a váradi pasa tájékoztatta őket. Ők maguk Apafihoz és rajta keresztül a „hatalmas császárunkhoz" hűségüket, barátságukat megmutatják, de kérik, a fejedelem adja kezükbe az ahtnámét és „a nemzet pecsétit". Követeiket küldik érte, „mivel addig semmi dologhoz nem fogunk".[52]

1681-ben tehát Thökölynek nincs szövetségi kapcsolata az Oszmán Birodalommal. A hadjáratban a török protektorátusa alatt álló Erdélyi Fejedelemség keretei között vett részt. Kapcsolata a török hatóságokkal az adott hatalmi szférában s szokásrendben kialakult bejelentés, tájékoztatás, határmenti tárgyalás gyakorlatára szorítkozott. Ezekben a kapcsolatokban esetleg elhangozhattak túlzó kijelentések, amelyeket majd gondos forráskritikának kell a kor viszonyai között értelmeznie. Emellett Thököly magatartását korábban már távolságtartás, az erdélyi fejedelemmel és a török portával szemben önállósodási törekvés jellemezte, s fenntartását most is kifejezte.[53] Lipót császárral pedig továbbra is tárgyalási készséget mutatott.

Lehet, hogy főleg egyéni előnyszerzés vezette. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Apafi kiáltványa az 1681. koraőszi hadipróba konkrét céljául a protestánsok pozícióinak erősítését jelölte meg, Thökölytől sem tagadható hasonló cél. Az országgyűlés idején zajló hadműveletek úgy is tekinthetők, hogy katonai nyomással igyekeztek az országgyűlési tárgyalásokat kedvező irányba befolyásolni. A töröktől Apafinak eleve engedélyt kellett kérnie, hogy a Királyi Magyarországra betörjön, hiszen Thököly 1678. évi hadjárata az oszmánok tudta nélkül zajlott, és ez az erdélyi fejedelemnek elég gondot is okozott. Apafi és tanácsosai talán nem gondolták eléggé végig, hogy a keresztény világhoz intézett kiáltványukban abban a pillanatban hangsúlyozták a török szövetséget, amikor az Európa legérzékenyebb kérdése lett.

1681-ben ugyanis teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy amire évek óta számítanak, bekövetkezik. 1681 februárjában az Oszmán Birodalom békét kötött Oroszországgal. Ezek után, forrásaink egyértelműen tájékoztatnak, számítottak rá, hogy Kara Musztafa nagyvezír megindítja hadjáratát a Casa Austriaca ellen. Bizonytalan volt azonban, hogy mikor, mert a Habsburg Birodalom Albrecht Caprara személyében rendkívüli követet küldött a Portára a vasvári béke meghosszabbítása érdekében.

Mindezek emelik különleges jelentőségűvé Thököly 1681. őszi fegyverszüneti tárgyalását a Habsburg kormányzattal. Október végén, november elején még javában ta-

[52] 1681. június 14., 1681. szeptember 1. és szeptember 10. *Deák,* 1883. 128–129., 131–133. o.

[53] Thököly kisázsiai hagyatékában húsz fasciculus török iratot vettek leltárba. Ezek nagyon hiányoznak török kapcsolatai megismerésében.

nácskozik az ország Sopronban, amikor Lipót császár és Thököly megbízottai fegyverszünetről tárgyalnak. A felső-magyarországi főkapitány, gróf Caprara Eneo Sylvio (1631–1701) tábornagy eszközölte ki, hogy Saponara ezredes, Sárospatak kapitánya megjelent Thököly táborában a császár feltételeivel. Eszerint Lipót császár hajlik a fegyverszünetre, sőt a protestánsok igényeit is kielégíti, ha Thököly leteszi a fegyvert és közreműködik a törököknél, hogy megújítsák a békét. Az ország törvényeinek biztosítása, a 13 felső-magyarországi vármegye birtoklása és családja elkobzott javai visszaadása feltételével Thököly elfogadta a császár ajánlatát, és november 13-án megkötötték a fegyverszünetet.[54] A megállapodás magában foglalja, hogy a császár elismeri a birtoklás szintjén Thököly felső-magyarországi hatalmát, elvárja, hogy a békekötés érdekében közvetítsen a Habsburg kormányzat és a Porta között, és elfogadja ajánlatát, hogy részt vesz a török elleni háborúban. Thököly másnap, november 14-én útnak indította követeit a Portára. A megállapodás logikája szerint Géczi István, Radics András és Tunyogy Sámuel követeknek Thököly közvetítő ajánlatát kellene a Portán közölni. Angyal Dávid a Staatsarchiv Turcica gyűjteményében Thököly 1681. november 14-én keltezett leveléből az udvariassági formulát közli, a követek előterjesztő kérelmét pedig, hogy Thökölyt nevezzék ki Magyarország fejedelmének, Khunitz portai rezidens 1682. január 3-i és 13-i jelentéseiből idézi.[55]

Régen ismeretes, hogy miként a Szent Szék és a császári udvar, Thököly is korán tudomást szerzett a török offenzív terveiről, a készülő hadjáratáról. Kevéssé vizsgálták, hogy miként vélekedett arról, amire általában számítottak, hogy egyszer majd visszafoglalhatják Magyarország török megszállta területeit.

Mivel a török kérdés a francia politikával összefonódva jelent meg, nem könnyű a válasz. Főleg a Zrínyi Ilonával kötendő házasság császári engedélyének dokumentumai és Thököly iratai nyújtanak némi tájékoztatást. A fegyverszüneti tárgyalásában, majd a fegyverszünet megkötése után az általános megegyezésről folyó tapogatódzásokban, miként a korábbiakban 1681–1682 fordulóján is, fontos kérdés Thököly Zrínyi Ilonával kötendő házassága. A XIV. Lajos királyt is foglalkoztató házasság előzményeit és személyes szerelmi részleteit ezúttal mellőzve, tény, hogy Thököly felső-magyarországi hatalma addig nem nyerhetett kellő biztonságot, amíg az országrészen kulcsfontosságú Rákóczi-birtokokkal nem rendelkezik. A házasság egyik legfőbb akadálya 1680 nyarán elhárult, de Báthory Zsófia végtisztessége elhúzódott, az 1681. évi országgyűlés és Apafi rövid hadjárata sem kedvezett, hogy Thököly megkapja a császár engedélyét.

Caprara tábornagy jó viszonyban volt Rákóczi fejedelemasszonnyal, és készséggel közbenjárt a házasság császári engedélyének kieszközlése érdekében. Zrínyi Ilona 1681.

---

[54] *Horváth Mihály:* Zrínyi Ilona. 1869. 46–47. o.; *Angyal,* 1888. 250. o. Memoriale ... Thököly levele Zrínyi Ilonához, Kapos, 1681. december 24. Saponra emlékiratát közli: *Röder, Diersburg von:* Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. Carlsruhe, 1839. I. k. 11. o. Vö. Lipót béketárgyalásai a felkelőkkel 1681. október 25. London, Public Record Office (a továbbiakban: PRO) ADM 77/1.

[55] *Angyal,* 1888. 250–251. o. Angyal Dávid alapján említi: *Köpeczi,* 1983. 93. o. Papp Sándor a török forrásokat rendkívül alaposan feltáró tanulmányában is Angyal Dávidra hivatkozik. *Papp,* 2003. 655. o. Az isztambuli rezidens Georg Christoph Khunitz Bécs ostroma idején a nagyvezír táborában van. (Jelentései: Wien, Kriegsarchiv, Feldacten XIII/8., Diarium welches der an Türkischen Hoff.... eigenhandig beschrieben. Wien, 1689. Idézi *Maria Matilda Alexandrescu–Dersca-Bulgaru:* A Románok Bécs ostrománál. In: Bécs török ostroma. 1988. 211. o.)

november 4-én Munkácson kelt levelében Caprarát ismételten közbenjárásra kérte, és tudósította Thököly újabb üzenetéről: „ha a méltóságos fejedelemasszony arra ígéri magát, hogy hozzám jön, én is azon leszek, hogy ő Felségéhez minden hadaimmal visszamenjek s életem fottáig igaz híve leszek ő Felségének; a törököt is lecsendesíteném, s mi magyarok lennénk azok, kik a hazát a török alól felszabadítanók." Részletesebben tájékoztat Zrínyi Ilona sajátkezűleg aláírt Instrukciója Szelepcsényi György érsekhez küldött követe, Ujlaky István számára.[56] A hét pontból álló utasítás 1682. január 8-án készült, azután, hogy 1681. december 25-én a szentmiklósi kastélyban Rákóczi özvegye személyesen tárgyalt Thökölyvel.[57] Ujlaky Istvánnak közölnie kell, hogy Thököly a fegyverszünet ideje alatt többször is kérte, tárgyalhassanak személyesen. Különben ő lesz az oka „az békességh meg nem létének" és a császár, a haza és gyermekei veszedelmének. Thököly megüzente, hogy a francia és erdélyi dolgokkal Fajgel Péter kereste meg, és török követ is járt nála. Nem azért, hogy segítsék „az jelen való dolgoknak jó folyamattyát", hanem, hogy „elboncsák," ő viszont „eő Fölségének, s keresztény hazánknak akarván szolgálni". A 4. pontban a találkozásról számol be Zrínyi Ilona. „Szemben voltunk eő Kglmével, és ezeket szólotta, elsőben is kévánta, ha eő Fölségének, a Hazának és Kereszténységnek akarunk szolgálni, adgyunk szott, hogy ha Haza jön Hazas tarsul hozzá megyünk, mivel semmi iobban az haza jövetelére nem inducalna, mint ha az Hazaban megh telepedhetnék és istenes Hazas Tarsat találhatna magának, azt is beszillette most is a Francia király sok oblatioval vagion hozzá, de az ezen Házasságra való reménségh, és hozzánk való affectioja nem engedte, hogy vele való végzésre fakadgyon", mivel Saponara által meg van igérve Lipót császár „contentioja", erős hajlandósága, nagy igyekezete, „akarja magát eő Fölséghe hűségére kötelezni az Haza megmaradásával". Az 5. pont szerint „az Török is az Erdély Fejedelemségh eránt ígéretet tött [...] ha jó választ vehet my tülünk minden igyekezettül igyekezz[n]ék az haza jövetelére, az Hazának tovább való békességes megh maradására."[58]

A francia kapcsolatról Thököly hitelesen szólt. XIV. Lajos éppen ekkortájt, december 4-én kiadott utasításában rendelte el ágenseinek, hogy csak Thökölyt segítsék.[59] Mennyiben fedte a valóságot Thököly kijelentése törökellenes terveiről? Az események alig követhetően gyors változása és a közvetlen források hiánya miatt egyelőre csak közvetett válasz adható. Tény, hogy Thököly Kisázsiában leltározott könyvei jegyzékében olvasható: „Néhai Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter horvát bánnak életek."[60] A mű azonosításának minden lehetősége nélkül is nyilvánvaló, hogy ilyen munka csakis a török elleni háború, az ország visszafoglalásának hagyományát hordozhatja magában. Thököly meglepően tájéko-

[56] Lelőhelye MOL E 148. Neo Regestrata Acta 770. No. 56.

[57] Thököly assecuratoria levele, hogy látogatása alkalmával az akkor a császár hatalmi szférájába tartozó fejedeleasszonynak, házanépének és birtokainak semmi bántódása nem lesz. Kapos, 1682. december 24. MOL G 8. cs. 14. fol. 474.

[58] I. m. MOL G 8. cs. 14. fol. 474. Horváth Mihály szerint Ujlakynak Gubasóczy kancellárhoz és Kollonich Lipót püspökhöz is el kellett mennie. *Horváth,* 1869. 47. sko.

[59] *Gergely,* 188. o.; *Hudita,* 1927. 391. o.; *Köpeczi Béla:* A Thököly felkelés és a külföldi segítség. In: Thököly és kora. 1983. 92. o.

[60] Thaly Kálmán ennyit jegyzett meg: „Ez ma már fájdalom nincs meg, legalább Vörösvárott nincs; csak egy csekély töredéket találtam, mely belőle való lehet. Magyar nyelven van írva, elbeszélő alakban." Thököly Imre naplói. i. m. 1873. 646. o.

zott volt az 1663–1664-es nemzetközi török háború eseményeiről, Várad és Érsekújvár azért „került a hódítók hatalmába", mert a császári hadsereg nem adott idejében segítséget. Zrínyi-Újvárat a törökök javaslatára rombolták le, s minden józan megfontolás ellenére Székelyhídnak is ez lett a sorsa. Úgy tűnik, alaposan tanulmányozta Bocskai és Bethlen Gábor török politikáját is. Még a nagy bécsi vereség után is, 1684. évi januári kiáltványában Thököly a törököt csakis óriási hatalomnak, félelmetes ellenségnek mondja: „a legnagyobb ellenség", a „legerősebb ellenség", a „hódító", az „ottomán hatalom", a „legerősebb nemzet", „a törökök óriási hatalmú nemzete" „millió lelket vitt keserves rabszolgaságba."[61]

Többször kifejtette, semmi mást nem kíván, mint az áldott békét és az ország nyugalmát. Tudta azonban, hogy megvalósításáért csak intézményes hatalom birtokában tevékenykedhet. Társadalmi hatalmi bázisa 1682-re kialakult. Legfőbb alapja a hadsereg. Anyagi és szellemi bázisa saját vagyonán és tehetségén kívül az evangélikus és református kereskedő, vállalkozó nemesség és polgárság tudása és kölcsönei. Majd Kassa elfoglalása után a Szepesi Kamara rendkívüli pontosságot követelő működésével biztosította jövedelmét.

Szálláshelyét a központi kormányzattal kötött fegyverszüneti tárgyalásokkal vármegyéről vármegyére növelte. A Rákóczi-birtokokkal kiegészítve egész Felső-Magyarország, le Bihar vármegyéig hatalma alá kerül, néhány város és vár kivételével.

Államszervezete kereteiben, megjelenési formájában már kész, kancellár, tanácsosok és követek tevékenykedtek irányítása alatt, szigorú írásbeli renddel. A korabeli állam elengedhetetlen feltétele, szervezeti és megjelenési formája az udvar. 1682 elején már nagyszabású udvara van, udvari főkapitány, udvari lelkész, komisszárius, kamarások, familiárisok, ifjak, bejárók, szolgákkal, lótartással, készpénzfizetéssel és rang szerint angliai vagy fajlondis posztó ruházattal. Étekfogók, pohárnokok, szakácsok, a kor udvartartására jellemző népség mellett nagyszámú muzsikás emelte az udvar fényét, hegedűsük, trombitások, síposok, dudások, dobosok. Könyvtár, kincstár, a képek között XIV. Lajos király, Lipót császár és Eleonóra császárné képe s órák és látcső.[62] Hatalmának azonban nincs alkotmányos formája.[63] Területi hatalmának nevesítése többször felmerült, többek között például, hogy Tiszai hercegség legyen a neve. A magyar király központi kormányzata területi illetékességét egyértelműen, de ideiglenesen ismerte el. Zrínyi Ilona útján Thököly hatalmának legalizálását kérte. A császári udvar késett, még a házassági engedély megadásával is. Ugyanakkor az Isztambulba küldött császári követ a magyarok bevonása nélkül tárgyal, és kellő tájékoztatás hiányában elterjed a híre, hogy a Habsburg kormányzat átengedi az oszmánoknak a Királyi Magyarország északi részének a Vág folyóig terjedő területeit.

Gyöngyösi István a Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága című versezetében antik szimbólumokkal fejezte ki Thököly esélyeit. Az egyik a béke: „Az ki régen fegyvert fogott hazájáért, // Monda Venus annak: tedd le sisakodat, / Töröld meg az harci porbul homlokodat, / Oldd le oldaladrúl felkötött kardodat." Vagyis békélj meg, hallgass

[61] Thököly Imre fejedelem kiáltványa, 1684. 662–665. o.

[62] Thököly udvartartása. MHHS XXIV. k. 1873. 65–128. o. Vö. *Petneki,* 1983. 205–214. o.

[63] Mint közösség, a bujdosók a következőképpen nevezték meg önmagukat: „Isten dicsőségéért lelki testi szabadságokért bujdosó mezei lovas, gyalog hadak", „Universitas comitum baronum, nobilium, exercizusque confiniariorum ac campestrium equestris ac pedestris ordinis militum pro deo et patria militantium Hungarorum" *Deák,* 1883. 100., 125. o.

Medeára, azaz Ilonára. A másik: a nehéz út „Azmíg hasznát éred történhet károd is / Szükség azért, légyen segítőtársod is." A legnagyobb veszély, ha beszorítják a lehetetlen helyzetbe: „Sőt személyedet is veszélyre kergetik / Hogy labirintusba hajtsák, térengetik / Belé is kergetnek, ha szerit tehetik."[64]

Török–francia érdekszférában

Thököly 1682. április 28 – május 12. között Ibrahim pasával tárgyal Budán. Fogadásának uralkodói pompájáról bőven írtak. A tárgyalás tartalmáról semmi nem szivárgott ki. Július 26-án Thököly kiadja „első uralkodói megnyilatkozását", amelyben főleg az ellen tiltakozik, hogy a tárgyalásokba a magyarokat ugyanúgy nem vonták be, mint az országgyűlés előtt, és bejelenti hogy török segítséggel fegyvert fog.[65] Augusztus 6-án a szultáni díván dönt, megindítja a háborút a Habsburg Birodalom ellen. Augusztus 14-én Thököly elfoglalja Kassát, Felső-Magyarország hadiipai központját és Szirmay András hadmérnöki tudása segítségével a citadellát. Szeptember 10-én Ibrahim pasával és Apafi csapataival együtt megostromolja és elfoglalja Fülek várát. Itt kapja meg uralmának jelvényeit, s kézhez veszi a szultáni, ünnepélyesen megszerkesztett uralkodói megerősítő diplomát, Közép-Magyarország feletti uralmának elismerését, 40 ezer ezüsttallér évi adó és hűséges szolgálat fejében. Ugyancsak ekkor kapta meg Thököly a „Közép-Magyarország népének" adott, 1682. augusztus 5–15-én kiállított ahdnâmét.[66]

A Felső-Magyarországi Fejedelemséget nem a szultán teremtette meg. Thököly és köre területi hatalma fegyveres harc és szervezőmunka révén alakult ki, határait tekintve Lipót császár fegyverszüneti megállapodásaival jóváhagyva. Kétségtelen viszont, hogy hatalmi formáját szerződéssel és jelvényekkel a szultán ismerte el.

Indokolt kérdés, helyes volt-e a három részre széttört országban egy újabb hatalmi képződményt létrehoznia. Természetesen nem volt helyes, sőt történelmileg kritikus időszakban az újabb megosztottság egyenesen károsnak tekinthető. Csakhogy reálisan felmérve a viszonyokat, Felső-Magyarország elkülönülését a körülmények hozták magukkal. 1682 elején nincs Magyarországon integráló hatalom. Esterházy Pál nádor, immáron Thököly sógora, már felismerte, hogy az 1681. évi országgyűlés katonai és gazdasági reformtörvényeit nem hajtják végre. Valószínűleg a központi kormányzat inkább nem volt képes rá, mintsem ne akarta volna. Esterházy kérte, javasolta, követelte a katonai intézkedéseket, hatásköre azonban valójában a semminél is kevesebb. Hamarosan belátta, hogy katonai erővel nem rendelkezik.[67] Erdély a török hatalom területi harapófogójába került. A török megszállta területen a missziókon és a helyi önkormányzatokon kívül nincs szervező bázis.

---

[64] *Gyöngyösi István:* Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. (A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta *Jankovics József* és *Nyerges Judit.* Az utószót írta *Jankovics József.*) Budapest, 2000. 1/1., 36/2., 37/1., 3–4. o.

[65] *Benczédi,* 1980. 116–117. o.

[66] A kérdéssel foglalkozó hazai és külföldi irodalmat közli, a különböző másolatok, téves dátumok tisztázásával szövegét megállapította: *Papp,* 2003. 655–657. o. – Thököly címe körül még nincs letisztult vélemény. Felső-Magyarország fejdelme, király, magyar király. Angliába elérkező hír szerint: „Thököly King of Upper Hungary" 1682. október 7. PRO ADM 77/2/41.

[67] A nádor hadfogadási tevékenységéről és arról, hogy miért vallott kudarcot (például 1683. áprilisban a magyar lovasság kiállítását Kollonits Lipót kamarai elnök drágának tartja, a havi öt forint helyett csak hármat

A Habsburg Birodalom központi kormányzatában hiányzott az egységes döntési készség. Borgomaynero, a bécsi spanyol követ, Badeni Hermann, a Haditanács elnöke és az özvegy császárné, Gonzaga Eleonora nem pártolják a török háborút és a hadi előkészületeket. Hocher kancellár és köre a vasvári békét kívánta meghosszabbítani. Ezzel kapcsolatban vészterhes hírek terjedtek el: a császár a Királyság északi területét a Vágig kész átengedni a törököknek, sőt, átadná Ecsedet és Szatmárt s az egész Tiszántúlt a béke meghosszabbítása érdekében.[68] Thököly tehát az egyetlen, aki a császári haderőn kívül mintegy 10-15 000 főnyi hadsereggel, bizonyos belső védelmi képességgel rendelkezett. Franciaország, Lengyelország is számolt vele. Viszont hiányzott hatalmának neve, elismert címe. Ezt elsősorban a Habsburg kormányzattól várta. Csakhogy a házassági engedélyen kívül az Udvar az érdemi válasszal is elkésett. A megegyezés komoly esélye maradt kihasználatlanul. Thököly azonban önmagát már „Partium Regni Hungariae Dominus"-nak nevezve, ismét békeajánlattal fordult az Udvarhoz. Követei, Szirmay István és Jánoky Zsigmond elég nagyigényű békefeltételekkel jelentek meg Bécsben. Mindenesetre különös, hogy Lipót császár megbízottja útján hajlandó ismét megkezdeni a fegyverszüneti tárgyalásokat az immáron török szövetséges felső-magyarországi fejedelemmel, akiről az ausztriai titkos diplomácia révén tudja, hogy a francia király pénzzel segíti. 1682. október 18-án létrejön a megegyezés, Thököly kész a kompromisszumra, átadja a bányavárosokat, a császár elismeri a Garamtól keletre fekvő területen uralmát.

Ugyanakkor a francia diplomácia a török kormányt a magyarországi elégedetlenek segítségére biztatta, Thökölyt és híveit pedig a török orientációra ösztönözte.[69] Kormányzókörével együtt Thököly tehát az ahdnâme kézhezvétele után is méltán vélhette, hogy nem kizárólagosan az Oszmán Birodalomnak kötelezte el magát, hanem egy francia–török kapcsolatrendszerbe került be. Franciaországgal az eleven kapcsolat 1682-ben különösen élénk lett. Kassa elfoglalását Thököly egyszerre tudatja a francia királlyal, közli Vernay du Boucauld időközben kinevezett varsói követtel, Crossy államtitkárral és Forvallal. Fülek alól Thököly ugyancsak azonnali tájékoztatást küld. Sűrű és izgatott érintkezései a lengyelországi francia követtel és Versailles nyílt titokként tárgyalt segélyei erősen izgatták a nemzetközi közvéleményt.[70]

---

hajlandó fizetni, Nyitra megye kiállít 300 gyalogost, de fél az érsekújvári töröktől, és saját védelmére a vármegyében állomásoztatja): *Iványi,* 1991. 114–115. o.

[68] A sok forrásból: „a német császár Kaprára által in specie kétszázezer aranyat küldött az portára, több pénz tallirbúl álló mindenestűl egy milliomra becsülte; a mellett oly instructiót adott: ha azzal be nem érné Szathmárt és Ecsedet Tiszántúl való földdel igérje oda tizenhat esztendeig való békességet sollicitál, magyar követet is adjungált Caprera mellé, Magyarországtól kapithiának Váradi László deputáltatott volt, de az megváltozott és Paveszi Gergely küldetett [...] A német császár tizenhárom vármegyével keveset gondol, inkább akarja, hogy erőtlenedjék [...] Kende megírta Kende Mártonnak, hogy a portáról megtudták, Szathmárral Ecseddel nem contentus a török többet kíván, a melyre az emberek igen conturbálódnak." Kaplos, 13. febr. 1682. Részben rejtjelekkel írt névtelen híradás, címzettjét sem ismerjük. Kiadója *Deák,* 1883. 325. o. Lelőhelyét így jelölte meg: Gróf Teleki Levéltár, Miss. 108. – Forrásértékét több hasonló tartalmú dokumnetumon kívül elsősorban a császári követi instructióval és tárgyalási jelentéssel összevetve lehetséges, amely külön tanulmányt igényelne.

[69] A megállapodásról, hogy a szultán megtámadja Lipót császárt és XIV. Lajos nem nyújt segítséget, sőt nem egyezkedik a császárral a Porta hozzájárulása nélkül: *Michaud,* 1983. 108. o.; *Kopčan,* 1983. 121. o.; *Köpeczi,* 1983. 92. o.

[70] Valamennyit közli *Gergely Samu:* Thököly és a francia diplomácia. A francia Külügyminisztériumbeli levéltárban lévő „Hongrie"című két kötetes gyűjteményből. XVI–XVII. *Történelmi Tár,* 1888. 476–479. o. A francia diplomácia Thökölynek nyújtott francia támogatásról Newsletter, 1682. április 13. PRO ADM/77/2/24.

Zrínyi Ilona 1682 tavaszán útlevelet kap a lengyel királytól, hogy háborítatlanul utazzék Csesztohovóba. Közvetett tények alapján feltételezhető, hogy ott találkozott Sobieski János lengyel királlyal.[71]

Addig páratlan helyzetben kellett tehát a gyakorlati nemzetközi politikában nem sok tapasztalattal rendelkező fiatal Thökölynek utat találnia. Kedvenc szerzője, Hugo Grotius véleménye az, hogy a nagyhatalmak mellett a kisebb államoknak jelentős a szerepük a hatalmi egyensúly fenntartásában. Két nagyhatalom között a kisebb ország nem lehet semleges – tanácsolja Justus Lipsius, a magyar főurak, köznemesek és polgárok körében különösen népszerű államelméletében –, célszerű, ha a hatalmasabbhoz csatlakozik.[72]

A török–francia érdekszférában Thököly és hívei egy általánosabb és egy konkrét eséllyel számolhattak. Országos érdek államhatalmi szinten részt venni a háborúban, mert csak így tarthatnak igényt, hogy amint Erdélyt a vesztfáliai békébe, a Királyság érdekeit is befoglalják majd a nemzetközi török háborút lezáró megállapodásba. Az ahdnâme, amely Thökölyt, mint Bethlen Gábor utódját és feleségét, Zrínyi Ilonát a szultán védelme alá helyezi, és többek között a szabad kereskedést, az elfoglalt várak magyar birtoklását biztosítja, 9. pontjában kimondja, hogy a háborút lezáró békében az ország törvényeit figyelembe veszik. Ez az általános, országos szintű kilátás. A konkrét lehetőség pedig az ország lakosságának védelme a török hadjárat idején. Az ahdnâme 4. pontja elég szűkszavúan mondja ki, hogy „a mostani hadakozás alkalmatosságával" a települések „ne prédáltassanak s raboltassanak".[73]

A török szövetség további, a helyzethez alkalmazott konkrét tartalmát a kassai országgyűlésen fogalmazták meg. Thököly hatalma törvényes alapjainak a megteremtése érdekében hívta össze 1682. december 12-én kelt körlevelében. Lipót király nem tiltotta meg, nem is ellenezte a gyűlést, még megbízottját is elküldte Kassára. Az 1683. január 13-án megnyílt gyűlésen Sebesténi András püspök elnökölt, a Királyi Magyarországról jelentős létszámban jelentek meg. Húsz vármegye és kilenc város küldte el követeit. A tizenkilenc főúr többsége ugyancsak követei révén vett részt a gyűlésen. Az egyházi főrendet három püspök képviselte. A fejedelmi előterjesztés a Habsburg császárral megkötheto béke feltételeit közölte; ez az 1681. évi soproni országgyűléshez képest újat annyiban tartalmazott, hogy Thököly felajánlotta közvetítését Bécs és Konstantinápoly között. Ez annál is indokoltabb volt, mert a fegyverszünet első pontja ugyancsak a közvetítés volt, amit Lipót császár el is fogadott.[74]

---

[71] Konkrét adatunk nincs a találkozásról. Tárgyszerű ismereteket csak a lengyel levéltárakban végzett konkrét célú kutatások alapján lehet. A magyarországi eseményeket a nemzetközi diplomácia különös figyelemmel kísérte: a török szándéka csatlakozni a felkelőkhöz Lipót ellen jelenti Skelton, Bevil, Anglia bécsi megbízottja 1682. július 11-én PRO ADM/77/2/39.

[72] Az ország rengeteget szenvedett a városokban, falvakban teleltetett katonáktól, akik hónapszámra nem kaptak zsoldot és a lakosságon élősködtek, vagy rablásból éltek. Grotius szerint az uralkodó, aki nem fizeti meg a katonák zsoldját nemcsak a katonáival szemben felelős az ebből eredő károkért, hanem alattvalóival szemben is. *Grotius, Hugo:* De jure Belli ac Pacis. (1625) A háború és béke jogáról. (Ford. *Haraszti György, Bróz Róbert, Diósdi György, Muraközi Gyula.*) Budapest, 1999. II. k. 388. o.; *Hargittay Emil:* Fáma, grlória, literatúra. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. Budapest, 2001. 111–119. o.

[73] *Deák,* 1883. 286–287. o.

[74] *Majláth Béla:* A Felső vármegyei rendek kassai gyűlésének actái 1683-ból. *Történelmi Tár,* 1883. 362–366. o.; *Orel G:* Thököly diplomáciája, 1681–1686. Budapest, 1906. 25–26. o.

Az országgyűlés a török szövetséget nem fogadta el, pontosabban fenntartásokkal fogadta. Látni, ismerni kívánták az ahdnâmét, Thököly viszont nem kívánta nyilvánosságra hozni. Ugyanakkor Szakály Ferenc mutatta ki, a történetírásban addig figyelembe nem vett fejleményeket. Thököly „épp úgy kötelezte a hódoltsági vármegyéket meghatározott számú gyalogos és lovas felkelő kiállítására, mint a hódoltságon kívülieket". Megkívánta a magyar joghatóságok érvényesülését a török megszállta területen, és a jobbágyok adójának leszállítását a zsitvatoroki békében rögzített szintre. Követutasításában követelte, hogy „a törökök ne szedjenek a hódolt helységeken szokatlan bírságokat, vérdíjakat sarcokat... a keresztény lányokat a szpáhik ne kényszerítsék állandó szolgálatra, a hadjárat idején és más eset alkalmából a falvakban ne gyújtogassanak, a lakosokat ne hurcolják fogságba, az elhurcoltakat váltságdíj nélkül engedjék szabadon " És így tovább. A hosszú követelmény mintegy összegezi mindazt, amit a magyar politika a török megszállta területen elért, vagy próbált elérni.[75]

A Királyi Magyarország uralkodói, nádori, vármegyei és földesúri hatalma eddig is szilárdan érvényesült a török megszállta területen. A gyöngyösi reformátusok érdekében Bocskai István fejedelem érvényesítette vallásügyi rendelkezését.[76] A missziók működésére is volt megállapodás a helyi vagy a központi török hatóságokkal.[77] Katona állítási gyakorlatra viszont eddig nem ismerünk példát. Thököly elvben toborozhat az idegen állam hatalma alatt álló területen. A helyi hatóságok természetesen tiltakoztak, s nem tudjuk, hogy Thököly joga mennyire érvényesült, vagy érvényesült-e egyáltalán. A kérdésre csak akkor felelhetünk, ha kiderül, hogy Thököly 1683-ban nagy létszámú, 20-25 000 főnyi hadseregébe honnan kerületek a fegyverviselők. Pusztán Felső-Magyarország területéről nehéz volt ilyen létszámú hadinépet kiállítani, hiszen erőszakos toborzási módszereket is kénytelen volt alkalmazni. Ha meggondoljuk, hogy a bujdosók szállásterülete a Partium és Bihar vármegye, erősen valószínűsíthető, hogy Thököly zászlói alá török megszállta vagy ellenőrzése alatt tartott területről is kerültek fegyverviselők.[78]

Nyilvánvaló, Thököly és köre a török orientációt eszköznek tekintette az ország alkotmányának átmentése érdekében, vagy amint Benczédi megfogalmazta: „a lehetséges belső önállóság megőrzése vezette."[79] A Habsburg kormányzattal évről-évre ismételten megújított fegyverszüneti tárgyalások ugyancsak az adott hatalmi keretek között élve a lehetőségekkel, az önrendelkezés feltételeit próbálták biztosítani.

A Portára küldött követekkel egyidőben indult Petneházy György és Saponara ezredes Bécsbe Thököly békeajánlatával: „Partium Regni Hungariae Dominus" címének elismerése, birodalmi hercegi cím, a linzi béke megerősítése, a Bocskai Istvánnak átengedett terület fejében elismeri a király hatalmát, érvényesnek tekinti rendeleteit és mellette harcol. S a

[75] *Majláth,* 1883. 549–550. o. Idézi *Szakály,* 1983. 65–66. o.

[76] *Bán Imre:* A gyöngyösi templomper Bocskay István korában. In: Csikesz Sándor Emlékkönyve. 2. Tudományos dolgozatok. (Szerk. *Dr. Módis László.*) Debrecen, 1941. 142–150. o. – Az akkor csak XVIII. századi másolatban ismert (152.l.) Bocskai-pátens: MTA Kézirattár, Oklevélgyűjtemény, K 339. Molnár Antal szíves közléséből.

[77] A sok példa közül Don Simone Matkovich a szultántól nyert kiváltságlevéllel igen széles jogokat biztosított a hódoltsági katolikusok számára. *Molnár Antal:* A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Budapest, 2003. 39–40. o.

[78] *Nagy László,* 1983. 111. o.

[79] *Benczédi,* 1983., 1985.

megállapodást a spanyol és a lengyel király garantálja. Lipót császár nem utasította el a feltételeket, a tárgyalások megindultak.[80] A török ismét gyorsabbnak bizonyult. A május közepén Belgrádban szerdárrá, a hadjárat fővezérévé kinevezett Kara Musztafa Thökölyt az eszéki tanácskozásra rendeli, s Erdélyen át tatár had tör be a Királyságba.

Minden gyors váltások idején vitt politika legfőbb kockázata, hogy a döntéshozók kellő információk hiányában döntenek. Thököly információs hálózatáról kevés ismerettel rendelkezünk, úgy tűnik azonban, mint a nagy önbizalommal rendelkezők gyakorta, ő sem számolt eléggé az eshetőségekkel, és alábecsülte a közvélemény jelentőségét.

Budai látogatása óta népszerűsége hanyatlott. Sokat ártott neki Apafi Mihály fejdelem és Esterházy Pál 1683. január 21. és június 27. közötti levélváltása.[81] Az erdélyi fejedelem Vajda László követét küldte megegyezés céljával a nádorhoz, és a levelek a követ utasításának kísérői. Apafi szerint Thököly a főrendek, vármegyék és városok „neve alatt való leveleket formálván elhitette a Portával", hogy ha a magyar királyságot megkapja, egész Magyarország és Horvátország meghajol számára.[82] Esterházy Pál válasza: „nagy csudálkozással értettem, hogy Tököli Imre uram ő kegyelme az fényes portát úgy informálta légyen, mintha az egész magyar nemzet ő kegyelmét választotta volna fejének, mindnyájan egyező akaratból kévánnánk ő kegyelmét fejünknek lenni [...] én lévén az országnak palatínusa, talán tudnám én is, ha valami volna azon dologban, de nyugodt elmével legyen Kegyelmed, hogy az magyar uraknak s több főrendeknek és az országnak soha gondolatjokban sem volt, hogy Tököli uramat fejedelemnek ismerjék, mert készebbek vagyunk mindnyájan tisztességesen meghalni, mint ő kegyelmét urallani, nem lévén sem maga, sem atyja semmi tisztbéli ember is az országban." Csodálná, ha a szultán „ilyen ifiat [...] elönkbe tenné mindnyájunk gyalázatával s az fényes porta kisebbségével". A magyar nemzet hatszáz esztendeje „libere választott" királyt, hiszi, hogy a fényes Porta mindezt figyelembe veszi, és „nem kéván egy ember kedvéért egy ilyen régi vitéz nemzetet semmissé tenni".[83]

Figyelemre méltó, hogy Apafi információja, amelynek provenienciáját pontosan nem tudjuk, egybeesik a kassai gyűlés idejével. Onnan viszont nem ilyen instrukcióval mentek el a portai követek. Nem lehet ugyan kizárni, hogy Thököly esetleg küldött ilyen üzenetet is, vagy a követek érveltek nagyvonalúan, de ennek az információnak hitelességét török forrásokkal Papp Sándor nem erősítette meg, pedig rendkívül nagy gonddal kutatta fel a török dokumentumokat, bár vizsgálata nem is erre, hanem az ahdnâme forráskritikájára irányult. Emellett azokból, a vármegyékkel és a rendekkel a Porta számára íratott levelekből sem került elő eddig egyetlen példány sem, és Thököly soha nem nevezte magát királynak. Sőt, annyira tisztelte a koronás főt, hogy még Törökországban is önmaguk legitim voltát pecséttel is ki akarván fejezni, a pecsétnyomóra az ország címe-

[80] *Angyal*, 1888. II. k. 12. o.; *Orel*, 1906. 35–36. o.; *Iványi*, 1983. 143–144. o.

[81] A ma ismert levél- és véleménycsere együttesből az elsőt Varga J. János tárta fel, Papp Sándor ismertette (2003., 648. o.), a többi megjelent: EOE XVIII. k. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) 1893. 128–134. o.

[82] Apafi Esterházy Pálnak, 1683. január 21. *Papp*, 2003. 648. o. – A véleményt megismétli Vajda László erdélyi követ jelentésének Esterházy Pál sajátkezű fogalmazványa. EOE XVIII. k. 130–133. o. (A 13 pontot tartalmazó és alapos forrásvizsgálatot kívánó szöveggel más tanulmányomban kívánok foglalkozni.) – Vajda László követségét elég felszínesen említi: *Orel*, 1906. 34–35. o.

[83] EOE XVIII. k. 129. o.

rét korona nélkül vésette ki. Tény azonban, hogy Thököly és köre, önképének reális megfogalmazását elvégezve, keveset törődött a róla 1683 tavaszán és nyarán keringő legkülönbözőbb véleményekkel.

Esterházy nem a török szövetség miatt ítélte el Thököly állítólagos és a valóságnak meg nem felelő portai ajánlatát és a vármegyék – ha igaz – hamisított nyilatkozatait, hanem presztizs meggondolásokból. Pedig 1683 tavaszán már sejtette a küszöbön álló háború horderejét. 1683. március 18-i keltezéssel felhívást intézett a vármegyékhez: „Eljött az ideje, hogy édes hazánk felszabadul a török járma alól, fogjon tehát mindenki fegyvert..." Apafi pedig Vajda László követének megbízó levelében, amelynek a nádornak címzett példányát ismerjük, hangsúlyozva, hogy amiben tud „az hatalmas nemzet előtt" hasznosan szolgálni el nem mulatja, egyenesen arra kéri Esterházyt, hogy „igyekezzen úgy a dolgokat kormányozni, ne légyen Kegmed méltóságos tiszti alatt végső romlása a magyar nemzetnek".[84]

Megfelelő tájékoztatással Thököly valószínűleg nem rendelkezett, nincs feltárva kémhálózata és az sem, hogy portai megbízottai milyen tudósításokkal látták el, de számolt Kara Musztafa bécsi hadjáratának kettős esélyével. Az ostrom alatt igyekezett hadseregét sértetlenül megtartani, és folyamatosan tárgyalt Sobieski János királlyal. Lotharingiai Károly herceghez az ostrom ideje alatt, szeptember 9-én küldte el fegyvereit a császárnak felajánló követeit. Bécs felmentése után a visszavonuló Kara Musztafa parancsait sem teljesítette, a lengyel királlyal előre tudatta, hogy a párkányi csatában nem vesz részt. Esztergom megvétele után Thököly két követét, Szepessy Pált és Nagy Mihályt küldte Sobieskihez, aki vállalta a közvetítést és garanciát, s Lotharingiai Károly herceg Thököly lovasezredeit a legkiválóbbnak tartván,[85] megegyezési pontjait a Linzbe menekült császári udvarba küldte. Őszintén át akart állni a török ellen harcolók táborába, feltételei a korábbiakhoz képest szerényebbek voltak, de a császár csak mint alattvalót fogadta volna el, Thököly pedig a felsőmagyarországi területhez és mindenekelőtt hadseregéhez ragaszkodott.

Tragikus szerep

Így határozta meg Thököly önmaga helyét is az ország változásának nagy históriai teátrumában, az 1684 tavaszán latinul Kassán kinyomtatott Európa hatalmait megszólító és az invocatioban a hagyományoknak megfelelően az európai hatalmaknak és Pannónia polgárainak minden jót kívánó terjedelmes kiáltványában.[86]

---

[84] EOE XVIII. k. 127. o.

[85] A Thököly-lovasság beillesztése a császári hadseregbe: *Szita László:* Budától Belgrádig. Pécs, 1987. 241–288. o.; *Czigány István:* Lovasból huszár. A magyar katonaság integrálódása a császári hadseregbe. Különnyomat „Huszárok a történelem forgószínpadán." Tudományos konferencia. Sárvár, 2000. szeptember 14-15. Sárvár, 2000.

[86] Emericus Thököly Princeps, ac Partium Regni Hungariae Dominus etc. Universis Orbis Christiani Regibus, Principibus, Respublicis, Sacri Romani Imperii Statibus; nec non sub servitutis jugo suspirantibus afflictae Pannoniae Civibus, Felicitatem. [Kassa] É. n. 24 lev. RMK II. 1540. Kiadta: *Prónay Dezső:* Magyar Egyháztörténeti Emlékek. Budapest, 1905. 153–186. o., *Sinkovics István:* Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/2. k. 1526–1790. Budapest, 1968. 661–675. o. (*Muzsai Lászlóné* magyar fordításában). Röviden ismerteti: *Köpeczi,* 1983. 99. o., továbbá *R. Várkonyi Ágnes* In: Magyarország története 1526–1686. III/2. k. 1587. o.

1683-ban Thököly konkrét célja – hogy az országon átzúduló török inváziónak a császári kormányzat szándéka ellenére végül is védtelenül kitett Dunántúlon és Alsó-Magyarországon mentse a falvakat, mezővárosokat, az emberi életet –, ha nem is teljes egészében, csak többé-kevésbé, de valamennyire mégis megvalósult. Főúr, nemes, város, vármegye, mezőváros, ha Thökölynek meghódolt, hűségesküt tett, élelmet szállított, megmenthette birtokát, falvait a török–tatár csapatok rablásaitól. Talán ezen is múlt, hogy a helyi hatalmaskodások ellenére, ahol a Bécsnek tartó oszmán haderő átvonult, a régió nem lett felperzselt pusztaság. Sőt, a Habsburg kormányzat vizsgálata is elismerte, hogy a bányavárosokban Thököly védelme alatt semmi veszteség, kár nem érte a bányakamarát.

A stratégiai cél elérése előtt azonban egymásra halmozódó nehézségek tornyosultak, s az a kérdés, hogy Thököly fokozatosan kényszerpályára szorulva, milyen esélyt látott még, hogy vállalta a tragikus szerepet.

Kiáltványa, amely erre a kérdésre némi választ ad, felelt Lipót császár 1684. január 12-én kiadott pátensére. A császár amnesztiát hirdetett, és az ország alkotmányos kormányzására tett uralkodói ígéretet. Újrafogalmazta a király és a rendek viszonyát, megígérte, összehívja az országgyűlést, sértetlenül biztosítja a rendi jogokat, rendezi a vallások ügyét, és mindent megtesz, hogy a török igától megmentse az országot és hogy „az ország és a nemzet régi dicsőségére restituáltassék". A keresztény világot hívta tanúbizonyságul, hogy „minemű szorgalmatos és Attyai gondvislésünkkel ekkoráigh igyekeztünk, hogy az mi Magyar országunkat, mely belső különbözőségek által már végső nyomorúságra jutott, békességes és virágzó állapottjára hozhassuk". Thökölyt név szerint nem említette, de valójában róla és híveiről szólt az uralkodói pátens. Fel van sorolva a korabeli „bűn-toposzok" jellegzetes együttese: uruk ellen támadtak, rebellisek, összeesküvők, iszonyú pártütők, a kereszténység megdöntői „ezen Apostoli országot az Töröknek ígérték, avval mint az Köröszténységnek örökös Ellenségével magokat conjugálván" királyuk, hazájuk, maguk veszedelmére. Ennek ellenére – jelentette ki Lipót császár – „bennünk született kegyelmességünktül s régi országunkhoz, mint az egész Kereszténységnek bástyájához kiváltképpen és szüntelen való szeretetünktől viseltetvén" mindazoknak, akik a pozsonyi Commissio előtt hűségesküt tesznek, mindent elfelejtenek, ingó és ingatlan javaikat visszakapják, és Pozsonyba útjukhoz ingyen útlevélben részesülnek. A vitézlő rend tagjait fizetéssel a császári hadsereg állományába veszik, a soproni országgyűlés törvényeit megtartja, hogy „az országh és a nemzet régi dicsőségére restituáltassék, a török iga alól megszabaduljon". Ezért kiki „kegyelmes királyának kebelébe vegye magát [...] a régi nyugalom megszerzésében fáradozzon..."[87]

A Gubasóczy János nyitrai püspök és Maholányi János kancelláriai kézjegyével ellátott uralkodói pátens a rendek retorikájával, ismert szókincsével a soproni országgyűlés minimumát ígérte, a személyes sértetlenség, biztonság és a török elleni háború ígéretével együtt a rendi alkotmány megtartását helyezte kilátásba, ami jól hangzott. De már Esterházy Pál nádor észrevette, hogy hiányzik belőle a hivatkozás a királyi hitlevélre, s nyilván sértette, hogy kirekesztették az uralkodói pátens megalkotásából és a pozsonyi amnesztia-bizottságból is.

[87] Bécs, 1684. január 12. MTA Kézirattár, Tört. Ivrét, 201/IV. Egy részletét idéztem: Magyarország története 1526–1686. III/2. k. 1586. o.

Thököly Manifesztuma diagnózis, történeti áttekintéssel és megoldási javaslat. Felkészült, művelt személyiség önthette formába, nyilván Thököly intenciói szerint. Szerzőjét nem ismerjük, mivel Thököly nevében jelent meg, az ő koncepcióját fejezi ki.

Megállapítja, hogy a pozsonyi amnesztiabizottság „az ország törvényeinek és szabadságainak végső romlását készíti elő". Oka pedig, hogy ide jutottak, nem más, mintsem hogy nincs egység. „Ó hova ragadta az egyenetlenség a szerencsétlen polgárokat." Visszautasítja a vádakat és a rágalmakat, s leszögezi, hogy tényked ésük „az ország törvényein, az igazságon és ésszerűségen, valamint a végső szükségen alapulnak, amelyeket ügyünkben tisztán és lelkiismeretesen ítélkezve, nyíltan elismert". (Értelemszerűen korábban a béketárgyalások alkalmával.) A hosszú kiáltvány kulcsszavai a „törvényesség" és az „ésszerűség" Az uralkodóról a legnagyobb tisztelet hangján szól. Nem kételkednek, hogy a király őszintén törekszik rá, hogy a magyar népet megnyugtassa. De annál élesebb szavakkal ítéli el a zsarnoki uralmat, a hatalmaskodó uralkodást, a kétértelmű ígéreteket, a reservatio mentális alkalmazását, s azt, hogy a magyarokat kirekesztették saját országuk ügyeinek intézéséből. Többször visszatér a királyi hitlevélre. Részletesen ismerteti az ország törvényeit, beiktatja az Aranybulla szövegét, és áttekinti a nemzetközi török elleni háborút szervező Zrínyi Miklós mozgalmától Bécs ostromáig terjedő idő történéseit. Hangsúlyozza, hogy a császár hozzájárulásával, minisztereivel folytatott megbeszélések után küldte el követeit a Portára, s több rendbéli béketárgyalásokat folytatott. Az ország végül végső szükségében folyamodott az ottomán védelemhez, miután „a kés már-már nyakának szegeződött", mivel az udvar némely politikai csoportja minden megegyezési szándékukat és kísérletüket meghiúsította. S 1683 nyarán „a hatalmas ellenség" pusztításaitól ők védték meg az országot. A királyi pátensnek nincs garanciája. Különösen hangzik, hogy a török oldalára szorulva jelentik ki: „A haza, amelyet védelmezünk a miénk. [...] A szabadságban született magyarok visszautasítják és elvetik maguktól a gyalázatos szolgaságot." Céljukat pedig így fogalmazza meg: az ország végső megrendült állapota idején az vezeti, hogy „megtartsuk a magyar államot és méltóságot, visszaszerezzük a szabadságokat , s megteremtsük a közös jólét és biztonság örök alapjait."

Thököly fiatal korához és a nyeregben töltött évekhez képest meglepően tájékozott volt az európai viszonyokról, az egyes országok történelméről. Könyvtárában megvoltak Hugo Grotius művei, közöttük a De jure Belli ac Pacis három kötete. Vezető tanácsosi karának államelméleti ismeretei, kormányzási elvei eltértek a vármegyék határai közé zárkózó magyar rendi politikai gondolkozástól. Ennek jelentősége azóta nyilvánvaló, hogy az újabb kutatások kimutatták: a vesztfáliai béke alapelve, az európai hatalmi egyensúly megteremtése nem volt ismeretlen a magyar politikai kultúrában. Thököly 1684. évi kiáltványának talán legfontosabb részlete ezzel foglalkozik. Mégpedig nagyon megcsavart módon. Azt írja, hogy az „egyensúly a király és a lakosok között," az „egyenjogúság" a nagy és kis országok között, a „biztonság" Magyarország és az egész Keresztény világon, tehát a kívánatos értékek a Habsburg kormányzat ajánlatában csakis az uralkodó érdekei szerint lennének biztosíthatók, csak saját jogaikról lemondva, önrendelkezésüket feladva lenne elérhető számukra, beleegyezve a központi kormány szándékába, hogy a szabad királyválasztó királyságot örökössé változtassák.[88] Érvelése akkor lesz világos, ha figyelembe vesszük,

[88] *Sinkovics István:* Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/2. k. i. m. 669–670. o.

ugyanekkor XIV. Lajos királyhoz, Frigyes Vilmos brandenburgi és III. János szász választófejedelmekhez írt leveleit. Valamennyiben a Habsburg Birodalom hatalma megnövekedésének veszélyét vázolta az európai hatalmi egyensúly szempontjából.[89]

Azonban 1684 márciusában megalakult a Szent Liga, és Thököly a nemzetközi törökellenes összefogás nagyszabású vállalkozásából kirekesztődött. Nincs itt terünk, hogy felmérjük a diplomáciai háború és a hírháború dimenzióit.

Nem ismerte fel a veszélyt, hagyta, hogy a váradi pasa tőrbe csalja, udvara feloszlott, hadserege, mintegy 17 000 főnyi katona a törökkel harcoló császári ezredekbe állt. Munkács várának kapitulációs szövegének egyik variációjában a következő olvasható: Thököly áruló, „emberi mód szerint megholtnak tartatik".[90]

A veszteségek, megalázások, kudarcok sorát éli végig. Miért nem ment át maroknyi csapatával ő is a török ellen harcolók oldalára? Kérdés vajon megtehette volna-e? Az ostromlott Munkácson gyermekét váró feleségét akarta felmenteni, majd a bécsi internálásból kiszabadítani. A zernyesti csata 1690. augusztus 21-én Thököly különleges katonai teljesítménye volt, elnyerte érte a „magyar Hannibal" nevet s magas rangú foglyokat, akikkel feleségét kicserélhette. Bethlen Miklós pedig kihasználhatta az Udvar engedékenyebb politikáját, s kieszközölte a Birodalomba iktatott Erdélyi Fejedelemség részleges önrendelkezését szavatoló Diploma Leopoldinumot.

Apafi Mihály fejedelem halála után (1690. április 15.) a Portán a 14 esztendős gyermek Apafi Mihály nevére állítják ki az új fejedelmi ahdnâmét, de XIV. Lajos a Habsburg Birodalom megerősödött hatalma ellenében Erdélyben látja az egyensúly lehetőségét, és a kereszténységi országgyűlésen Thökölyt erdélyi fejdelemmé választják. Hatalmát ugyan a császári csapatok ellenében és a megosztott erdélyi rendek között nem tudja megszilárdítani, de a fejedelmi cím lehetőséget ad aktívabb politikára. Ettől kezdve figyelhetők meg Thököly intenzívebb kapcsolatai a román vajdákkal. Constantin Brâncoveanuval (1688–1714) tárgyal, mint írja „órákig való discurzusaink" voltak, fejedelmi ebéden barátságot fogadtak egymásnak. Átalakultak, de személyesebbé váltak összeköttetései a francia politikával is. Naplói rendkívül aktív személyiség képeit pergetik elénk. A lengyel, török, magyar, erdélyi francia, rác postákra azonnal válaszol, ha éjjel kapja is. 1693 újesztendő éjszakáján az angol követ kiséréséről rendelkezik. Ebben az évben sokat betegeskedik, naponta több órás fárasztó izzasztásokkal kúrálják, de vadászik, terveket készít, és főleg tárgyal rendületlenül, 1693. július 25-én például napfelkelte előtt a francia oratorral volt audienciája, hogy a király parancsa szerint intsructiót adjon neki, miként tárgyalja ügyeit a fővezérrel és a „portai miniszterekkel".[91]

A török területen híveinek és maradék katonaságának együttesét államszervezetben tartja. A konstantinápolyi angol követhez, William Pagethez s az ő útján az angol kormányhoz beadott írásaiban úgy nevezi meg magukat, hogy: „Universitas Hungarorum pro Deo et Patria Exulantium". Pecsétjük nagyon kezdetleges munka. Rajta a korona nélküli címer körirata: „Sigillum Hungarorum Pro Deo et Patria Exulantium".

---

[89] Ismerteti lelőhelyükkel együtt: *Köpeczi*, 1983. 99. o.

[90] MHH XXIV. k. 319. o.

[91] *Nagy Iván* (közl.): Késmárki Tököly (!) Imre naplója 1693., 1694. évekből. Pest, 1863. MHH XV. k. 3., 54–56., 125–128. o.

Amint nyilvánvaló lett, hogy megindulnak a Szent Liga és az Oszmán Birodalom háborúját lezáró béketárgyalások, az ahdnâméra hivatkozva igyekeztek érdekeiket és az ország érdekeit érvényesíteni. Jellemző ahogy a bujdosók Anglia portai követéhez benyújtott emlékirata az ország törvényeire, országos megállapodásokra hivatkozik a karlócai béketárgyalások alkalmával. Thököly és a bujdosók közössége külön fordultak emlékiratban William Paget követhez és a tárgyalások közvetítőjéhez. Mivel Belgrádból hírét vették, hogy Nagy-Britannia kegyes és hatalmas királya, III. Vilmos, hitük védelmezője, aki a hatalmas török és a német császár béketárgyalásainak közvetítője, utasítást adott, hogy a békekötésben „a mi igazságos magyar ügyünkről" is minél jobban rendelkezzen. Vigasztalással tölti el őket, hogy a brit király, III. Vilmos, mint a magyarországi és erdélyi protestáns egyházak és a száműzöttek patrónusa a békekötésben felkarolta ügyüket. Remélik, hogy az „a mi magyar népünk megelégedésére" (*cum contentu Gentis Nostrae Hungaricae*) a legjobb s legjobb szándékú elgondolás (*in benigniori optima forma*) szerint valósul meg. Annál is inkább mert Lipót császár és magyar király diplomája és a török szultán ahdnâméja biztosította, II. Mátyás, II. Ferdinánd, III. Ferdinánd, IV. Ferdinánd, valamint a legújabb ausztriai császár és magyar király, Lipót Erdély előző fejedelmeivel, Bocskai Istvánnal, Bethlen Gáborral és legutóbb I. Rákóczi Györggyel kötött békeszerződésekben szavatolták.[92] A döntő fontosságú karlócai béketárgyalások esélyét, hogy Magyarország és Erdély érdekei bekerüljenek a háborút lezáró békeszerződésbe Thököly és bujdosótársai próbálták meg érvényesíteni.

Összegzés

Vajon alkalmas volt Thököly egyáltalán a kor adta páratlan feladatra? Tehetségét kortársai elismerték. Lotharingiai Károly herceg, kora legjobb lovasvezérének mondta. Benczédi László (1929–1986) átlagon felüli képességűnek jellemezte: „Egyéniségének legjellemzőbb, meghatározó vonása a tehetség, méghozzá a sokirányú és sokoldalú tehetség volt, amely mindenkori feladatoktól függően tudott alakot cserélni. Innét van, hogy az élet legkülönbözőbb területein – akár hadvezérként a kuruc vitézlő rend élén, akár gazdasági irányítóként a jövedelmek szaporításában, akár államszervezőként, mint Felső-Magyarország fejedelme – egyaránt tanújelét adta átlagon felüli képességeinek."[93]

Ereje, esélye tehetségében rejlett, és abban, hogy nevét szárnyra kapta a hírnév. Európa azonnal felfigyelt rá, hírneve hirtelen szárnyalt fel. A német sajtó szerint „nagy hős", „okos elme", Reverend abbé, Franciaország varsói nagykövete már korábban azt írta: „Thököly gróf a legnagyobb úr és a legbecsületesebb ember Magyarországon. Az egész nemesség tisztelettel tekint erre az ifjúra, akiben nem kevesebb az okosság és határozottság, mint egy 50 éves férfiban."[94] Sobieski János király méltónak tartotta, hogy országához kösse és beavassa az oszmánok elleni terveibe: lengyel indigenátust ajánlott fel

[92] Eredetije: London, Schol of Oriental and African Studies Library, Papers of William Paget. Kiadva: Thököly és a törökországi bujdosó magyarok előterjesztései a britt kormányhoz, Constantinápoly, 1698. május 18. MHH XXIV. k. 488–509. o.

[93] *Benczédi,* 1980. 87. o.

[94] *Hudita,* 1926. 305. o. idézi: *Benczédi,* 1980. 88. o.

neki. Huszonhárom kötet naplójának ismert töredéke alapján is nyilvánvaló, hogy remek megfigyelőképességéhez különleges kifejezőkészség járult. Evangélikus hitélete kevéssé van feltárva, volt időszak, hogy naponta vett részt istentiszteleten, a különböző vallások egyenjogúságának elve vezette, bár katonái és a megalázott lakosság indulatait nem mindig tudta megfékezni. Utolsó hónapjaiig az ország helyzete foglalkoztatta. 1700–1702-ben keletkezett tervei azt jelzik, hogy követte az európai változásokat. Az a politikus volt, aki beismerte tévedéseit is: „Édes Fiam uram! – írta II. Rákóczi Ferencnek– .... Tanúljon az én példámon, kit az mi állhatatlan nemzetünk közül sokan őszinte s hamis hitekkel, az szerencsétlenségnek csak gyenge szelétől is megijedvén, megcsaltanak és mellőlem félreállván, engemet a sárban hadtanak" és „Édes Fiam Uram! Nec in pace, nec in bello, ne legyek kegyelmedtől és az én nemzetemtűl elfelejtve."[95]

2005 kettős értelemben háromszázadik évforduló. Az egyik közismert, ez az elmúlás időpontja, a nem mindennapi életút vége a távoli Kisázsiában, a Virágok mezején. A másik csaknem kiesett az emlékezetből. Pedig ez történelmi dimenziókban az élet kezdete. A szécsényi országgyűlés pontosan három évszázaddal ezelőtt hozta meg a következő 8. törvénycikket: „Az Méltóságos Thököly Imre Fejedelem az Magyar Haza Szabadságinak helyreállíttásáért fegyvert fogván, és azon Ügynek minden jobb utakon és módokon való folytatására életét, jószágát feláldozván," a törvény teljes rehabilitációját, javai visszaadását rendeli el. És leszögezi, hogy „Személlye szerint több bujdosó Magyarokkal az leendő Békességnek Tractájában includáltassék [befoglaltassék]."[96] 300 évvel ezelőtt több történt, mint hogy lezárult az ismereteink szerint tragikus pálya. Átmeneti korban, nagy változások között, élve minden lehetőséggel, a magyar államiságot igyekezett fenntartani, mert csak így lehetett esélye a jövőre.

Az 1978. évi nemzetközi történészkonferencián Karol Telbizov bolgár professzor az 1688. évi ciprovaci tragikus eseményről, a török ellen fegyvert fogott felkelők több ezreit leverő Thököly-katonákkal foglalkozott nagy érdeklődést keltő előadásában. Az előadására Benda Kálmán válaszolt. Ismertette a párizsi Külügyminisztériumi Levéltárban fennmaradt isztanbuli követjelentéseket, mondván: Ciprovác egyike volt az egész Balkán egymást követő helyi felkeléseinek, és több ezres tömegek „lemészárlására" aligha kerülhetett sor, majd szólt Közép-Európa és a Balkán népeinek közös történeti nyomorúságáról. Évszázadokon át a nagyhatalmak itt megosztották, egymás ellen fordították a népeket, és megakadályozták, hogy összefogva, egymást segítve a közös hódító ellen fordulhassanak.[97] Talán ez volt az a pillanat Thököly hosszú és viharos utóélete történetében, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy ami a Királyi Magyarországon 1678–1699 között történt, az Közép-Európa közös problémája.

---

[95] Thököly Rákóczinak, Virágok mezején, 1703. október 3. és Nicomediae, 1704. augusztus 29. MHH XXIV k. 520. és 543. o.

[96] Articuli Inclytorum Regni Hungariae Statuum et Ordinum pro Libertate Confoederatorum in Generali Eorundem Conventu ad Oppidum Szécsény praeterito mense Septemb. Anno 1705. Articulus 8. Új kiadása: A szécsényi országgyűlés 1705-ben. (Szerk. *Praznovszky Mihály.*) Szécsény, 1995. 443. o.

[97] *Karol Telbizov:* Thököly Imre 1688. évi bulgáriai szerepéről.; *Benda Kálmán:* Megjegyzések Karol Telbizov tanulmányához. Mindkettő: Thököly és kora. 1983. 173–178., 179–182. o.

Ágnes R. Várkonyi

THÖKÖLY'S POLICY AND HUNGARY'S PROSPECTS AT THE TIME OF THE REESTABLISHMENT OF POWER IN CENTRAL EUROPE

Summary

Based on the specialised literature and recently discovered archival sources, the study aims at drawing attention to the relation between the political career of Prince Imre Thököly (1657–1705) and the changes in the European power system of the period.

The author has surveyed the scientific works that deal with Imre Thököly, and concludes that all the extreme judgements had resulted from superficial knowledge, the enormous scope of international sources and the many aspects and surprising turning points of Thököly's political career. While Gyula Szekfű (1883–1955) emphasised that this career had interwoven with "the universal European interest," Hungarian and Austrian historiography of the 19th century examined it from the point of view of Habsburg-Turkish political relations only. A significant change was brought by the international conferences of 1975 and 1978. Hungarian, French and Austrian historians then raised new questions concerning the European aspects and social bases of Thököly's policy.

The author claims that Thököly's policy can be studied in view of the characteristics of the era. The period between the Peace of Westphalia and the Peace of Utrecht was important in the history of Europe and Hungary alike. Changes occurred to the European balance of power. The Ottomans were driven out of the Hungarian territories that they had controlled for 150 years; an expansion of the Habsburg Empire took place; Hungary reached a compromise with the central authority and led a war of independence to enforce her interests, while all the powers of Europe struggled for superiority and stability. A short but manifold period of this long process coincided with the political activity of Imre Thököly. The study offers a survey of the stages between 1678 and 1684.

In 1678, Central Europe was indeed interested in resolving the crisis of Royal Hungary, which largely resulted from the violent attempt of Chancellor Johann Paul Hocher (1616–1683) and his circle, to integrate Hungary into the Habsburg Empire, in the course of which the Hungarian constitution had also been abolished. The continuing raids of the Turks and those Hungarian outlaws that had to escape from political and religious persecution and had taken refuge in Transylvania, as well as the anti-Habsburg eastern policy of France deepened the crisis further. Following some unsuccessful endeavours to solve the disastrous situation, it was the young Lutheran count from Késmárk, Imre Thököly, the descendant of one of the kingdom's wealthiest noble families, who seemed to find the way out. In the autumn of 1678, he took advantage of the alliance of Transylvania, France and Poland, and captured most of the northern part of Royal Hungary in a brilliant campaign, with the help of Hungarian regiments, as well as French and Polish auxiliary troops. This led to a change in the policy of the Habsburg government, too. The regime thus conveyed certain counties of Upper Hungary to Thököly, ones that had become ungovernable after all, and re-established the constitution of the kingdom.

In 1681, in order to prevent a threatening Ottoman attack, and under the inspiration of the Holy See that wished to settle the Hungarian matter, Emperor and King Leopold I (1657–1705) convoked Parliament in Sopron, where a palatine was elected and several reforms were passed. It has always been a debated question in Hungarian historiography, why Thököly did not accept this compromise of the Habsburg dynasty and Hungarian aristocracy. The author emphasises the interests of the groups in Thököly's political camp: the members of the educated Lutheran and Calvinist nobility and bourgeoisie were interested in free trade without Austrian monopoly, and neither they nor Thököly's 20,000 military people were satisfied with the laws that granted Protestants' worship with the maintenance of the rights of the landowner only. It has not been examined by historians either that Chancellor Hocher and his group were raised to Hungarian nobility, which contested the state's right of self-determination.

The specialised literature considers 1682 as a landmark from the point of view of Thököly's Turkish alliance, with good reason. The author offers a survey of Thököly's anti-Ottoman plans, which have been ignored so far. Emphasis is laid upon the fact that Thököly had relations with

France, Poland, the Habsburg government and the pasha in Buda at the same time and he mediated between the Habsburg authorities and the Ottoman Porte, in compliance with the request of the imperial court in Vienna whose aim was to prolong the peace with Constantinople. The study demonstrates why Thököly decided in favour of the Ottomans, "the greatest enemy" as he himself called them. The author highlights a fragment of the Sultan's athname, according to which the interests of Upper Hungary would be included in the peace concluding the war, together with Upper Hungary's legitimate claim to recruit troops in the territories under Turkish occupation. It was also made clear that the Ottoman troops would not burn down Hungarian villages during their invasion, would not take prisoners or demand a ransom, and that maidens would not be attached to the pashas for service.

In 1683–1684, with the help of King Jan III Sobieski and Duke Charles of Lorraine, Thököly wished to join forces with the Holy League. He was well aware that the odds were against pursuing an independent policy between two great powers, without any support from the west. In his appeal to the nations of the world, issued in 1684, he established that he had undertaken a dreadful task. After the pasha of Várad took him prisoner in the autumn of 1685, his court was dissolved, and his troops continued fighting against the Ottomans in the imperial army. When the Porte realised the mistake that it had made, and Thököly was released, he organised his troops again from the remains of his regiments, but could not regain his power and significance anymore. And yet he had his share in national affairs even later on. After the bright victory in the battle of Zernyest in 1690, he was called "Hannibal of Hungary", and was elected Prince of Transylvania by the parliament in Kereszténysziget. His victory contributed to the issue of Emperor Leopold's Diploma that ensured partial autonomy to the Principality of Transylvania, which had been integrated into the Habsburg Empire, under the control of the central authorities. Thököly negotiated with Romanian voivods, as well. His biography, written by Jean Leclerc, became a bestseller, the French editions having been followed by an English translation in 1693–1694. Even John Locke had a copy of the second, illustrated edition in his library. According to his biographer, Thököly had aroused interest throughout Europe for many years. The tragic career of this highly talented personality of Hungarian history stands as an example of the fate of small Central European nations.

Ágnes R. Várkonyi

LA POLITIQUE DE THÖKÖLY ET LES CHANCES DE LA HONGRIE AU MOMENT DE LA RÉORGANISATION DU POUVOIR

Résumé

Sur la base de la littérature spécialisée et de sources d'archives récemment révélées, l'étude souhaite attirer l'attention sur les corrélations entre la carrière politique du prince Imre Thököly (1657–1705) et l'évolution de la réorganisation du pouvoir en Europe.

Concernant la littérature spécialisée sur la personne de Thököly, l'étude constate que les jugements excessifs, positifs ou négatifs, – même dans l'historiographie de la cour – résultent surtout des connaissances superficielles, des sources très étendues de dimension internationale et d'une carrière politique complexe et émaillée de ruptures imprévues. Alors que Gyula Szekfű (1883–1955) souligne aussi que cette carrière était liée "à l'intérêt général européen," l'historiographie hongroise et autrichienne du 19e siècle ne la considère que du point de vue des relations politiques entre les Habsbourg et les Turcs. Les conférences internationales de 1975 (Vaja) et de 1978 ont toutefois apporté un changement significatif. Les travaux hongrois, autrichiens et français révélant les corrélations européennes et les bases sociales de la politique de Thököly ont soulevé plusieurs nouvelles questions.

L'auteur constate que la politique de Thököly doit être appréhendée en connaissance des caractéristiques de l'époque. La période entre les traités de Westphalie et d'Utrecht était déterminante dans l'histoire de l'Europe et aussi celle de Hongrie. Les rapports de force se réorganisent: l'Empire ottoman, occupant les deux tiers du pays depuis un siècle et demi, sera repoussé, l'Empire des Habsbourg deviendra une grande puissance, la Hongrie fera valoir ses intérêts par la guerre d'indépendance et les compromis faits avec la politique centrale, tandis que les puissances européennes luttent pour leur supériorité ou l'équilibre des pouvoirs et la stabilité. Une courte période, riche en changements rapides, de ce long processus coïncide avec l'activité politique de Thököly. L'étude parcourt les événements des années 1678–1684.

En 1678, l'intérêt fondamental de l'Europe centrale consiste à résoudre, dans la Hongrie royale, la crise provoquée par le chancelier Johann, Paul Hocher (1616–1683) et son entourage qui ont tenté d'intégrer le pays dans l'empire par des moyens arbitraires et la suppression de la constitution hongroise. Cette situation fut encore aggravée par les incursions récurrentes des Turcs et des réfugiés se trouvant à la frontière de la Transylvanie après avoir fui les persécutions politiques et religieuses, ainsi que par la politique orientale de la France en lutte contre le Casa Austriaca. Après plusieurs tentatives infructueuses, la crise commença à être désamorcée grâce à Imre Thököly, jeune comte luthérien de Késmárk, issu de l'une des plus riches familles d'aristocrates du Royaume qui avait été élevé en Transylvanie. En automne 1678, il profita de l'alliance franco-transylvanienne-polonaise pour occuper la quasi-totalité du Nord de la Hongrie royale dans une campagne menée avec brio. Aussi l'administration Habsbourg modifia-t-elle sa politique: elle céda à Thököly quelques comitats de Haute-Hongrie – qu'elle n'était plus en mesure de gouverner – et rétablit la constitution du Royaume.

A l'incitation du Saint-siège qui souhaita la normalisation de la situation en Hongrie et pour parer à l'attaque turque imminente, l'empereur Léopold, roi de Hongrie, convoqua la Diète à Sopron où un palatin fut élu et de nombreuses réformes furent mises en place. La question de savoir pourquoi Thököly a refusé ce compromis entre les aristocrates hongrois et la dynastie des Habsbourg est un vieux débat dans l'historiographie hongroise. L'auteur souligne les intérêts de dimension nationale des groupes sociaux majeurs du camp de Thököly. La noblesse et la bourgeoisie cultivées, surtout luthériennes et calvinistes, qui sont intéressées dans le libre échange sans monopole autrichien, ainsi que les quelque 20 mille soldats ne pouvaient pas se contenter des lois soumettant la pratique de la religion protestante au maintien du droit seigneurial. Le fait, jusqu'alors non étudié, que le chancelier Hocher et son groupe ont obtenu le titre de noble hongrois a remis en question l'application de l'autodétermination nationale.

La littérature spécialisée considère, à juste titre, l'année 1682 comme décisive pour l'alliance turque de Thököly. L'auteur passe en revue les plans contre les Turcs de Thököly qui n'ont pas été pris en considération jusqu'à maintenant. Il souligne que Thököly avait des contacts simultanés avec la France, la Pologne, l'administration Habsbourg et le pasha de Buda et qu'il a accepté de servir d'intermédiaire à la demande de la cour impériale souhaitant prolonger la paix avec les Turcs. L'auteur révèle pourquoi Thököly a fini par opter pour les Turcs qu'il considérait pourtant comme "le plus grand ennemi." Il insiste sur le paragraphe de l'ahtname en vertu duquel le traité de paix tiendra aussi compte des intérêts de la Haute-Hongrie et autorisera le recrutement sur le territoire occupé par les Turcs. De même, les troupes turques, lors de leur invasion, n'incendieront pas les villages hongrois, ne prendront ni contribution de guerre, ni prisonnier, ne pilleront point et les pachas n'ordonneront pas aux filles de servir.

Pour les années 1683–84, l'étude présente que Thököly voulait rejoindre le camp de la Sainte Ligue avec ses troupes en profitant du soutien du roi Jean Sobieski et du prince Charles de Lorraine. Thököly savait qu'une politique indépendante n'avait aucune chance de réussir entre les deux grandes puissances sans l'aide des puissances occidentales. Dans son manifeste (1684) adressé aux peuples du monde, il eut raison de constater que son rôle était tragique. Après qu'il devint le prisonnier du pasha de Várad en automne 1685, sa cour cessa d'exister et son armée combattit contre les Turcs sous la bannière impériale. La Porte se rendit compte de son erreur et libéra Thököly. Celui-ci eut pourtant beau organiser une troupe, il ne récupéra plus son importance ni son pouvoir d'antan. Toutefois, après sa victoire brillante à la bataille de Zernyest (1690), il eut le nom de "Hannibal hongrois" et la Diète de Kereszténysziget l'élut prince de Transylvanie. Sa

victoire contribua au fait que l'empereur Léopold délivra le diplôme garantissant partiellement l'autodétermination de la Principauté de Transylvanie, placée sous l'administration centrale de l'Empire. Thököly négocia avec les voïvodes roumains. Sa biographie rédigée par Jean Leclerc connut un grand succès. Son édition en français fut suivie de la version anglaise en 1693–94. John Locke garda la deuxième édition illustrée parmi ses livres. Selon son biographe, sa personne intéresse toute l'Europe depuis de nombreuses années. La carrière tragique de ce personnage historique particulièrement doué reflète le destin des petits peuples de l'Europe centrale.

Ágnes R. Várkonyi

DIE POLITIK VON THÖKÖLY UND DIE CHANCEN UNGARNS ZUR ZEIT DER MACHTUMORGANISATION

Resümee

Die Studie legt die Zusammenhänge zwischen der politischen Laufbahn von Fürst Imre Thököly (1657–1705) und den Veränderungen der europäischen Machtumorganisation mit dem Anspruch der Erweckung der Aufmerksamkeit auf Grund der Fachliteratur und der neu erschlossenen Archivquellen dar.

Die Verfasserin überblickt die Fachliteratur bezüglich der Person von Thököly und stellt fest, dass die radikalen positiven und negativen Beurteilungen – sogar in der Hofgeschichtsschreibung – vor allem auf oberflächliche Kenntnisse, das kaum zu erschließende Quellenmaterial von internationaler Größe und auf den mannigfaltigen, von unerwarteten Brüchen gekennzeichneten Charakter der politischen Laufbahn zurückzuführen sind. Gyula Szekfű (1883–1955) betonte auch, dass diese Laufbahn mit dem „allgemeinen europäischen Interesse" verflochten war. Die ungarische und österreichische Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts hatte diese dagegen lediglich in auf die Habsburger und Türken bezogener, enger politischer Relation untersucht. Bedeutende Veränderungen brachten die Konferenz von Vaja im Jahre 1975 und die internationalen Konferenzen im Jahre 1978 mit sich. Die ungarischen, französischen und österreichischen Facharbeiten, die die europäischen Zusammenhänge und die gesellschaftlichen Grundlagen der Politik von Thököly erschlossen, formulierten mehrere neue Fragen.

Die Verfasserin stellt fest, dass man sich der Politik von Thököly in Kenntnis des Charakters der Zeit nähern kann. In der Geschichte Europas und Ungarns ist der Zeitabschnitt zwischen dem Westfälischen Frieden und dem Frieden von Utrecht gleichermaßen bestimmend. Die Machtverhältnisse erfahren eine Umorganisation, das Osmanische Reich, das seit anderthalb Jahrzehnten Zweidrittel des Landes besetzt, wird zurückgedrängt, das Habsburgerreich wird zu einer Großmacht, Ungarn bringt seine Interessen durch Kompromisse mit der zentralen Politik und im Freiheitskampf zur Geltung, während sich sämtliche Mächte Europas für die Herausbildung einer Kräfteüberlegenheit oder eines Machtgleichgewichtes und einer Stabilität einsetzen. Eine mit raschen Veränderungen verlaufende kürzere Periode dieses langen Prozesses fällt mit der politischen Tätigkeit von Thököly zusammen. Die Studie überblickt die raschen Veränderungen der Jahre 1678–1684.

1678 ist es das grundlegende Interesse der mitteleuropäischen Region, dass die Krise, die das Königliche Ungarn durchdringt, beseitigt wird. Diese Krise wurde vor allem durch den Versuch von Kanzler Johann Paul Hocher (1616–1683) und seinem Kreis verursacht, der versucht hatte, die ungarische Verfassung aufzuheben und das Land mit willkürlichen Mitteln in das Reich einzugliedern. Die Krise wurde dann zudem von den ständigen türkischen Einfällen, den ständigen Einfällen der Landflüchtigen, die infolge der politischen und religiösen Verfolgungen an die Grenze zu Siebenbürgen geflohen waren, und der Ostpolitik Frankreichs, das mit der Casa Austriaca kämpfte, enorm vertieft. Die Krise wurde dann – nach verschiedenen erfolglosen Versuchen – vom jungen Imre Thököly, dem evangelischen Grafen von Késmárk (Käsmarkt) in die Richtung einer

Lösung gewandt, der aus einer der reichsten Familien des hohen Adels des Königreichs stammte und in Siebenbürgen aufgewachsen war. Im Herbst 1678 nutzte er das siebenbürgisch-französisch-polnische Bündnis und eroberte in einem bravourösen Feldzug mit Hilfe von ungarischen Regimenten und französischen, sowie polnischen Hilfstruppen fast den gesamten nördlichen Teil des Königlichen Ungarns. Daraufhin modifizierte auch die Habsburg-Regierung den politischen Kurs: sie überließ Thököly einige Komitate des ohnehin unregierbar gewordenen Oberungarns und stellte die Verfassung des Königreichs wieder her.

1681 wurde im Interesse der Abwendung des drohenden türkischen Angriffs und auf Initiative des Heiligen Stuhls, der die Ordnung der ungarischen Verhältnisse gewünscht hatte, vom Kaiser und König von Ungarn, Leopold (1655–1705), in Sopron (Ödenburg) der Landtag zusammengerufen, es kam zur Palatinwahl, und zahlreiche Reformen wurden beschlossen. Es ist eine viel diskutierte Frage der ungarischen Geschichtsschreibung, warum Thököly den Kompromiss des Landtags zwischen der Habsburg-Dynastie und dem ungarischen Hochadel nicht akzeptierte. Die Verfasserin betont die sich landesweit auswirkenden Interessen der bestimmenden Gesellschaftsgruppen im politischen Lager von Thököly. Die Interessen des zumeist evangelischen (A. B.) und reformierten (H. B.) gebildeten Adels und des Bürgertums, das am freien, nicht mit österreichischen Monopolen begrenzten Handel interessiert war, sowie die Interessen des Kriegsvolks von etwa 20 Tausend Mann wurden von den Gesetzen, die die Religionsausübung der Protestanten nur mit der Aufrechterhaltung des Gutsherrenrechtes genehmigten, nicht befriedigt. Und diejenige bisher nicht untersuchte Tatsache, dass nämlich Kanzler Hocher und seine Gruppe ein Indigenat, ungarischen Adelsstand erhalten hatte, machte das Zur-Geltung-Kommen der staatlichen Selbstbestimmung fragwürdig.

Das Jahr 1682 wird von der Fachliteratur aus dem Gesichtspunkt des türkischen Bündnisses von Thököly begründet als ein entscheidendes Jahr angesehen. Die Verfasserin gibt einen Überblick über die bisher außer Acht gelassenen Pläne von Thököly gegen die Türken. Sie hebt hervor, dass er zeitgleich mit Frankreich, Polen, der Habsburg-Regierung und dem Pascha von Buda (Ofen) Kontakt hielt und die Bitte des kaiserlichen Hofes, das den türkischen Frieden verlängern wollte, akzeptierte, nach der er zwischen der Habsburg-Regierung und der türkischen Pforte vermitteln sollte. Die Studie legt auch dar, warum sich Thököly für die Türken entschied, die auch er als den „größten Feind" bezeichnet hatte. Sie hebt denjenigen Punkt der Ahtnamena hervor, in deren Sinne die Interessen des anerkannten Oberungarns und derjenige Anspruch, dass er auf dem von den Türken besetzten Gebiet Truppen rekrutieren darf, in den Frieden, der den Krieg abschloss, eingefasst werden. Die türkischen Truppen dagegen zünden in der Landesinvasion die ungarischen Dörfer nicht an, nehmen keine Kriegssteuer und keine Gefangenen, plündern nicht und beordern die Töchter der Bevölkerung nicht zum Dienst des Paschas ein.

Bezüglich der Jahre 1683–84 legt die Studie dar, dass Thököly mit Hilfe von König Jan Sobieski und Herzog Karl von Lothringen mit seinen Truppen ins Lager der Heiligen Liga hinüberwechseln wollte. Thököly war bewusst, dass es ein hoffnungsloses Unterfangen wäre, zwischen zwei Großmächten ohne die Unterstützung der westlichen Mächte mit einer selbständigen Politik aufzutreten. In seinem Manifest an die Völker der Welt (1684) stellte er richtig fest, dass er eine tragische Rolle übernommen hatte. Nachdem er vom Pascha von Várad (Wardein) im Herbst 1685 gefangen genommen wurde, löste sich sein Hof auf und seine Armee kämpfte nun unter kaiserlichen Fahnen gegen die Türken. Die Pforte erkannte jedoch ihren Irrtum, Thököly erlangte seine Freiheit zurück und organisierte aus Bruchteilen seiner Regimente ein Heer. Seine frühere Bedeutung und Macht erlangte er aber nicht mehr zurück. Manchmal gelang es ihm trotzdem, die Verhältnisse des Landes bestimmend zu gestalten. Für seinen bravourösen Sieg in der Schlacht von Zernyest (Zernescht, 1690) bekam er den Namen „ungarischer Hannibal"; die Landesversammlung von Kereszténysziget (Grossau) wählte ihn zum Fürsten von Siebenbürgen. Sein Sieg trug dazu bei, dass Kaiser Leopold das Diplom herausgab, das die Selbstbestimmung des Fürstentums Siebenbürgen, das unter die Leitung der Zentralregierung des Reiches gelangt war, teilweise gewährleistete. Er verhandelte mit den rumänischen Woiwoden. Seine Biografie wurde von Jean Leclerc verfasst: ein einzigartiger Bucherfolg. Der französischen Ausgabe folgte 1693–1694 eine englische Übersetzung. Die zweite illustrierte Ausgabe fand sich auch unter den Büchern von John Locke. Seinem Biografen zufolge interessiere sich ganz Europa seit langen Jahren für seine Person. Die tragische Laufbahn dieser äußert begabten historischen Persönlichkeit ist ein Exempel für das Schicksal der kleinen mitteleuropäischen Völker.

Агнеш Р. Варконьи

ПОЛИТИКА ТЁКЁЛИ И ШАНСЫ ВЕНГРИИ В ПЕРИОД ПЕРЕУСТРОЙСТВА ВЛАСТИ

Резюме

Статья ставит своей задачей пробудить внимание читателя и на основании специальной литературы и вновь вскрытых архивных источников анализирует взаимозависиимость между политической карьерой Имре Тёкёли и изменениями в политическом переустройстве европейских государств в период правления князя Имре Тёкёли (1657–1705 гг.).

Проанализировав специальную литературу, посвященную характеристике личности Тёкёли, автор констатирует, что крайние положительные и отрицательные оценки большей частью поверхностного характера, даже в придворной историографии распространены в международном масштабе, и представляют собой едва опознаваемый обширный материал источников, что объясняется многогранной политической карьерой Тёкёли и ее неожиданными сломами. Историограф Дьюла Секфю (1883–1955) подчеркивал и то, что эта карьера „переплелась с всеобщими европейскими интересами," венгерская и австрийская историография изучала жизненный путь Тёкёли всего лишь в узко взятой политической трактовке отношений Габсбургов и турок. Значительные перемены произошли всего лишь в работах 1975 года и на международных конференциях 1978 года. Венгерские, французские и австрийские научно-исторические работы, вскрывавшие обще-европейские взаимозависимости и социальные основы политики Тёкёли, выдвинули также и несколько новых вопросов.

Автор констатирует, что политика Тёкёли может рассматриваться только при знании характера эпохи. В истории Европы и Венгрии является одинаково определяющей эпоха, заключенная между Вестфальским и Утрехтским миром. Перестраиваются политико-державные соотношения сил, оттесняется Османская империя, которая оккупировала две трети страны в течение полутора столетий, Габсбургская Монархия становится великой державой. Венгрия за счет компромиссов , заключаемых с центральными политическими силам, и в освободительной борьбе осуществляет свои интересы, в то время как все державы Европы вступают в борьбу за достижение превосходства сил или за создание державного равновесия и за стабилизацию его. Небольшой отрезок этого длинного исполненного динамическими переменами процесса, совпадает с политической деятельностью Тёкёли. В настоящей работе рассматриваются динамические перемены периода 1674–1684 годов.

В 1678 году основные интересы центрально-европейского региона направлены на ликвидацию кризиса, охватившего всю Королевскую Венгрию, причиненного главным образом канцлером Иоанном Паулем Хохером (1616–1683 гг.) и его окружением, упразднившим конституцию Венгрии и пытавшимся самовластными методами вклинить страну в империю. Кроме того этому содействовали постоянные набеги турок, регулярные погромы скитальцев, из-за политических и религиозных преследований укрывавшихся на границе Трансильвании, и в конце концов окончательному углублению кризиса содействовала восточная политика Франции, воевавшей с Каза Австрией. После различных безуспешных попыток решения кризиса воспитывавшийся в Трансильвании отпрыск одного из наиболее знатных семейств Королевства, кешмаркский граф-евангелист юный Имре Тёкёли повернул кризисное положение страны в сторону разрешения кризиса. Осенью 1678 года, воспользовавшись трансильванско-французско-польским союзом, венгерские полки, при поддержке французских и польских подсобных войск в бравурном военном походе захватили почти всю северную часть Королевской Венгрии В ответ на это правительство Габсбургов также произвело перемену курса в своей политике. Тёкёли получил разрешение на правление несколькими комитатами Северной Венгрии, которые стали неуправляемыми для Габсбургов, и восстановили конституцию Королевства.

В 1681 году в интересах защиты от угрозы турецкого нападения, по поощрению также Святого Престола, желавшего урегулирования отношений в Венгрии, император Леопольд и венгерский король (1655–1705) созвали государственное собрание в городе Шопрон, на котором был избран наместник венгерского короля и провозглашен ряд реформ. Давним

спорным вопросом в венгерской историографии является вопрос о том, почему Тёкёли не принял компромисса, заключенного между династией, Габсбургов и государственным собранием венгерских высших сословий. Автор статьи подчеркивает интересы определенных общественных групп, игравших решающую роль в лагере Текели. Интересы свободной торговли, неограничиваемой австрийскими монополиями, большей частью евангелистское и реформатское образованное дворянство и мещанство, а также претензии 20-ти тысячного воинства не были удовлетворены законами, поддерживавшими отправление протестантской религии только при поддержании феодального права. Однако до сего времени не был исследован тот факт, что канцлер Хохер и его группа получили индигенатус - венгерское дворянство, что ставило под сомнение осуществление государственного самоопределения.

1682 год в специальной литературе обоснованно считается решающим годом с точки зрения союза Тёкёли с турками. Автор исследует остававшиеся до сих пор без внимания планы Тёкёли, направленные против турок.Он подчеркивает, что князь Тёкёли, коорый одновременно поддерживал связь с Францией, Польшей, правительством Габсбургов и с будайским пашой, согласился на продление просьбы двора канцлера, работавшего над продлением мира с турками с целью посредничества между правительством Габсбургов и турецкой портой. Исследователь показывает, почему Тёкёли принял решение встать на сторону турок, которых он называл своим „самым заклятым врагом." Автор указывает на тот пункт „атнаме", в согласии с которым по условиям мира, завершившего войну, включат признанные интересы Северной Венгрии, и требование того, что Тёкёли может вербовать войска на территории, оккупированной турками. Турецкие войска в свою очередь обязывадись во время оккупации, захлестнувшей страну, не поджигать венгерские деревни, не собирать военного налога, не забирать рабов, не грабить и не требовать в наложницы турецкому паше венгерских девушек.

Статья показывает, что в 1683–1684 годах Тёкёли, воспользовавшись помощью польского короля Яна Собйеского и герцога Карла Лотарингского, намеревался перейти со своими войсками в лагерь Святой Лиги. Он понимал, что между двумя великими державами пытаться опираться на свои только силы без поддержки западных держав дело безнадежное. В своем обращении к народам мира (1684 год) он правильно высказал, что взялся играть трагическую роль. После того, как паша Варада осенью 1685 года захватил его в плен, его двор прекратил свое существование, а его армия сражалась против турок под знаменами кайзера. Порта, признав свое заблуждение, вернула свободу Тёкёли, после чего он без промедления, из остатков своих полков сформировал армию, но прежнего значения и власти он уже достичь не смог. И все же время от времени он сумел деятельно вмешиваться в дела страны. За бравурную победу в битве при Зерньешт (1690) он получил прозвище „венгерский Ганнибал", государсвенное собрание, состовшееся в Керестеньсигете, избрало его князем Трансильвании. Его победа содействовала тому, что кайзер Леопольд передал Диплом, отчасти обеспечивающий самоопределение Трансильванского Княжества, очутившегося под управлением центрального правительства. Вел Тёкёли и переговоры с румынскими воеводами. Биография его, написанная Жаном Леклерком, завоевала небывалый успех. Вслед за французским изданием в 1693–1694 годах был издан перевод на английском языке. Второе иллюстрированное издание этой книги находилось также и среди книг Джона Локка. Согласно автору статьи биографией и личностью венгерского князя Тёкёли интересуется вся Европа. Трагический жизненный путь этого чрезвычайно талантливого исторического деятеля вызывал всеобщую симпатию, ибо личность его олицетворяла судьбу малых народов центральной Европы.

ZACHAR JÓZSEF

A THÖKÖLY-SZABADSÁGHARC HADTÖRTÉNETI ÉS HADMŰVÉSZETI SZEMPONTBÓL*

A Habsburg Birodalomtól független magyar nemzeti királyság visszaállításáért az 1664–1714 közti fél évszázadban folytatott különböző jellegű törekvések, mozgalmak, felkelések, szabadságharcok egyik csúcspontját jelentette a gróf Thököly Imre nevéhez kapcsolódó, 1678-tól 1685-ig vívott fegyveres küzdelem. Csak felsorolásszerűen érintve, ennek előzménye volt a gróf Wesselényi Ferenc nádor nevét viselő, 1664–1668 közti országnagyi szervezkedés, a gróf Zrínyi Péter horvát bán és herceg I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelem vezette 1670–1671-es délnyugat-dunántúli és északkelet-felvidéki felkelés, a megtorlás elől elbujdosottak rajtaütései a császári abszolutizmus magyarországi kiterjesztői ellen 1672-től 1675-ig, a francia–lengyel–erdélyi szövetségben vívott bujdosóháború gróf Teleki Mihály, illetve gróf Wesselényi Pál irányításával 1675–1678 közt. Hasonlóképpen csak felvillantva, az alább tárgyalandó szabadságharc folytatását kell látnunk a törökellenes felszabadító háború tehertételei következtében mutatkozó 1685–1696 közti alkalmi, oszmánokkal együttes fegyverfogásban, az 1697-es hegyaljai felkelésben, az 1698-tól 1702-ig meg-megújuló népi kuruc mozgolódásban és főúri szervezkedésben, az 1703–1711 közti, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezette szabadságharcban, valamint ennek 1714-ig, illetve alkalmilag még tovább is tartó utórezgéseiben.

Ezekből az előzményekből és következményekből kiragadva, ezúttal figyelmünket csak a Thököly Imre által személyesen irányított szabadságharc néhány esztendejére fordítjuk, amikor ez a huszonéves rendkívüli egyéniség állt a Habsburg-ellenes fegyveres küzdelem élén, és ért el olyan hadi, majd politikai sikereket, amelyeket csak nevelt fia tudott egy nemzedékkel később felülmúlni. Miként az egész, egységes történelmi korszakot jelentő félévszázad egészében, ezekkel az évekkel kapcsolatosan is feltétlenül látnunk kell a háttérben az európai általános hatalmi helyzet megnyilvánulásait. Az itt most nem részletezhető nemzetközi kapcsolatok szövevényéből szempontunkból a nyugaton a francia, keleten a török nagyhatalmi hegemóniáért vívott, mindkét részről Habsburg-ellenes irányultságú sorozatos háborúkat érdemes kiemelni, mivel e háborúk határozták meg a nemzeti királyság helyreállításáért, illetve a hagyományos alkotmányos viszonyok megtartásáért megmozdulók kapcsolatrendszerét, és e háborúk döntően befolyásolták fegyveres küzdelmeik sikerességét.

Thököly Imre történelmi teljesítményére áttérve, feltétlenül azzal kell kezdenünk, hogy fiatalemberként I. Rákóczi Ferenc sikertelen felkelési kísérletének megtorlása elől menekítették felvidéki birtokairól az erdélyiekre. Ott kezdettől a bujdosók életét élte, miközben birtokai jövedelmével fegyveres megmozdulásaikat segítette, sőt tizenöt évesen fegyvert ragadva, maga is csatlakozott a török támogatta, az erdélyihez hasonló felvidéki fejedelemség megteremtése érdekében indított harcokhoz. A tisztek közt forgolódó ifjú tekintélyét jelentősen növelte, hogy az 1675-ös fogarasi szerződéskötés

* A 2005. szeptember 13-án, Hajdúszoboszlón rendezett Thököly-emlékülésen elhangzott előadás szerkesztett és irodalommal kiegészített változata.

alkalmával birtokain vendégül látta a francia követeket. A hadvezetés figyelmét az erdélyi fejedelmi engedéllyel 1677 novemberében Biharderecske vidékén vívott harcokban hívta fel magára. A jelentős külső segítséggel megindított 1678-as támadásba már a bujdosók haditanácsának tagjaként és az előző évben toborzott önálló csapatkontingens élén kapcsolódott be. Erdélyi birtokairól megindulva, a főparancsnok Teleki Mihály óvatos, csatlakozókat kereső hadmozdulatával szemben, francia kapcsolataiban bizakodva és ez alapján erőteljes támogatást remélve, erélyesen betört a felső-magyarországi térségbe. Akkor fogalmazta meg egyértelműen hadicélját: „Nem a haza pusztítása, hanem szabadítása a bujdosó magyarságnak legnagyobb feltött célja." A korábbi esztendők harcainak sikereire építve, egyenesen Sáros és Szepes vármegyébe tört előre, majd északnyugati irányban nyomult tovább, végül a lengyel határmenti térséget elérve dél felé fordult, s a bányavárosokat vette sorra birtokba. Váratlan hadisikerei azonnal országosan ismertté tették a nevét, egyúttal a bécsi udvart válságtanácskozásra kényszerítették. Ezen a magyarországi országnagyok nyomására arról született döntés, hogy tárgyalásokat kezdeményeznek a sikeres ifjú hadvezérrel, aki erre a hatékony erdélyi támogatás elmaradása és a németalföldi Bourbon–Habsburg háborúban megindult francia békekezdeményezés következtében hajlandónak bizonyult. Az időközben a Felső-Tisza vidékére visszavonult Thököly-csoportosítás a tárgyalások eredményeképpen 1678. december végén létrejött fegyverszünet értelmében két királyi vármegyében, Beregben és Ugocsában vonulhatott téli szállásra.

1679 elején a nymwegeni béke megkötésével a Habsburg Birodalom mentesült a kétfrontos háború rémétől, ezért a béketárgyalások helyett a magyarországi felségterületen a harcok megújulása került ismét előtérbe. Ezt a függetlenségi pártiaknál erőteljesen megnehezítette, hogy a francia segélypénzen tartott szövetséges lengyel csapatokat visszavonták, míg az erdélyi csapatok élére Apafi Mihály fejedelem ismét Teleki Mihályt állította, aki viszont betegsége miatt távol maradt a küzdelemtől, a bujdosó hadak ugyanakkor Wesselényi Pált választották főparancsnokukká. Immár azonban nem volt megkerülhető az Erdélybe visszatért Thököly Imre, ezért a beteg erdélyi főparancsnok helyettesévé nevezte ki a fejedelem. Az ifjú hadvezér az előző évi lendülettel indult meg az újabb harcra, miközben magához vonta a bujdosók jelentős részét, így a korábban választott főparancsnok is háttérbe szorult. A felvidéki harcokon túl ezúttal már a Hódmezővásárhely és Gyöngyös közti tiszántúli és tiszáninneni térség vált a küzdelem központi színterévé. A sikerek betetőzését jelentette Thökölynek a Hernád völgyében, Szikszó mellett aratott győzelme. Mindennek eredményeként a bujdosók gyülése 325 évvel ezelőtt, 1680. január 8-án Hajdúszoboszlón fővezérévé választotta Thököly Imrét. Azt a bujdosásból hadakkal hazatérő fiatal katonai vezetőt állították élükre, aki hadba vonulása előtt felhívást bocsátott ki, hogy „siessenek az minden végbeli és mezei katonák a haza szolgálatára". Egyúttal világosan megfogalmazta, hogy célja „a sok otthon lakó és elviselhetetlen iga alatt nyögő, préda alá jöttet, szegénységet, a nagy nyomorúság alól, Istenem segedelméből felszabadítsam".

A fenti fejlemények nyomán a bécsi udvari körökben ismét megerősödött az a nézet, hogy nem az erdélyiekkel, hanem az immár szultáni küldött részéről is felkeresett és támogatási ígéretet kapott Thököly Imrével kell tárgyalniuk. A bécsi udvar nézetváltozását az egyházi országnagyok élén álló és a királyi hatalmat is közvetítő pohraniczei Szelepcsényi György prímásérsek-helytartó e szavakkal örökítette meg: „Őfelsége ke-

gyelmes szándéka az, hogy a jövőben egyedül Thökölyvel tárgyaljon, nem pedig az erdélyi fejdelemmel." Érett fővel gondolkodó katonaként és már szinte államférfiúi magatartással is óvakodott azonban Thököly attól, hogy szembefordíthassák Apafi Mihállyal. Sietve biztosította az erdélyi fejedelmet arról, hogy semmiféle hadi vállalkozásba sem bocsátkozik előzetes tájékoztatása nélkül, és tárgyalásairól is folyamatosan értesíti őt. Így február elejétől Pünkösdig ismételten fegyverszünetre, sőt újabb béketárgyalásokra került sor. Utóbbiak nyilvánvaló kudarcát követően az ifjú hadvezér megint csak a Szepességbe tört be, elfoglalta Késmárkot, megostromolta Lőcsét, majd nyugatabbra a Vág mentén ért el sikereket, sőt egyes kötelékei még a morva határon is átcsapva, kivitték az országból a harcot. Ez immár harmadszor kényszerítette a királyságbeli országnagyokat, hogy 1680. november 15-ével kezdődően ismételten fegyverszünetet kezdeményezzenek. Az 1681. június végéig tartó fegyverszünet átengedte Thökölynek téli szállásul Ugocsa, Bereg és Szatmár vármegyét.

E mögött két ellentétes nemzetközi fejleményt kell látnunk. Egyrészt a XIV. Lajossal kötött francia békére tekintettel a Pápai Állam feje, XI. (Boldog) Ince a Habsburg házbeli császárt, I. Lipótot immár oszmánellenes háborúra igyekezett rávenni. Másrészt IV. Mehmed szultán arra utasította Apafi Mihály erdélyi fejedelmet, hogy egész haderejével támogassa a Thököly Imre vezette magyarországi Habsburg-ellenes háborút. Mindennek hatására szakított magyar királyként I. Lipót az addigi, abszolutizmusban fogant uralmi kísérlettel, adta fel a guberniumi kormányzást, hívta egybe a magyar országgyűlést, a pestissel fenyegetett Pozsony helyett ezúttal Sopronba, ahol nádorválasztásra, vallásügyi törvénykezésre és más fontos alkotmányos döntésekre került sor. Az kevéssé ismert, hogy a nádorrá választott gróf Esterházy Pál kezdeményezésére gróf Thököly Imre és más felvidéki bujdosó birtokostársai is meghívást kaptak az országgyűlési tanácskozásokra, de ők visszautasították a megjelenést. Thököly maga fogalmazta meg álláspontjuk alapját. „Keresztyén királyok alkalmatosságával vékonyan remélhetni szabadulásunkat! Ily módon egyedül a török fegyvere viheti haza a bujdosókat győzelmesen." Ennek a nézetnek a kimondását követően azonban fontosnak találta, hogy biztosítsa a nádort: „Én is hazámnak csendességét és boldogulását kívánó és abban fáradozó fia és tagja vagyok. Én is hazámnak tartom Magyarországot, és szívesen is kívánom a nyugodalmasabb életet." Erre vonatkozó politikai célkitűzését nyíltan közölte egy Beregszászról a Fényes Portához küldött levelében, amelyben a török segítséggel, az erdélyi példát követő, nemzeti királyság helyreállításának tervét körvonalazta.

A fegyverszünetet már hetekkel korábban felmondó bujdosó fővezér mindenesetre tárgyalások helyett újabb hadjáratra indult, amelyhez ezúttal ismét jelentős hadak csatlakoztak. Ugyanis időközben véget ért az orosz–török háború, így a szultán nemcsak megígérte fegyveres segítségét, hanem a megindítandó magyarországi hadjárat élére szultáni athnaméval kinevezett erdélyi fejedelmen kívül a moldvai és havasalföldi vajdát, sőt a váradi pasát is az ismételten a bujdosó hadak fővezérévé választott Thököly fegyveres megsegítésére utasította. A nemzetközi kapcsolatokat jól jellemzi, hogy a további harccselekmények egybehangolására szeptember elején megtartott találkozón Thökölyn, Apafin és Hasszán pasa, váradi beglerbégen kívül jelen volt a varsói francia ügyvivő is. A bujdosó és erdélyi hadak a Bihar vármegyei Pocsajnál egyesültek, és szeptember 12-én már újólag birtokba vették Hajdúszoboszlót. További hadi sikereket követően az erdélyi szövetségesek hazatértek, míg a bujdosók ismét tárgyalásokba bocsátkoztak a szem-

benálló Habsburg-hadakkal, amelynek eredménye az 1681. november 13-i hajdúszoboszlói fegyverszünet lett. Ennek értelmében a bujdosók serege immár négy királyi vármegyében, Ugocsában, Ungban, Beregben és Szabolcsban vonulhatott téli szállásra. A fegyvernyugvás idején a török és francia segítségben bízó bujdosók Thököly egyetértésével elküldték három követüket a Fényes Portához azzal a kéréssel, hogy IV. Mehmed szultán tegye Thökölyt felső-magyarországi fejedelemmé az erdélyi feltételekkel.

Ugyanakkor maga Thököly kész volt az országnagyokkal való egyezkedésre is, a béke biztosítására azonban feltételül szabta saját maga felső-magyarországi királyi főkapitányi kinevezését, valamennyi elbujdosásra kényszerült elkobzott vagyonának visszaszolgáltatását és a protestáns vallásszabadság törvényes biztosítását. Miután a bécsi udvar, visszautalva a soproni országgyűlési határozatokra, ezekkel szemben hajthatatlannak bizonyult, szövetségesi támogatáskéréssel Thököly elküldte megbízottait a lengyelországi francia követhez is. Miközben ismét sikerült a francia pénzsegély további folyósítását elérniük, III. (Sobieski) János lengyel király elzárkózott attól, hogy csapatfogadási lehetőséget biztosítson. Apafi erdélyi fejedelem ugyancsak vonakodott a török befolyás növekedése láttán attól, hogy elkötelezze magát. Ezzel szemben háborús előkészületei során Kara Musztafa török nagyvezír Thököly hadainak megerősítésére a ruméliai, a temesvári és a boszniai pasa seregeit mozgósította, Ibrahim pasa, budai beglerbéget pedig a magyarországi hadak főparancsnokává nevezte ki. Utóbbi egyúttal ezúttal formális szövetségi szerződést is kötött a Budára érkezett Thökölyvel, akit fejedelemként fogadott. E fejlemények hatására 1682 májusában ismét Thököly mondta fel a fegyverszünetet, általános felkelést rendelt el a tizenhárom felső-magyarországi vármegyének, egyúttal feleségül vette I. Rákóczi Ferenc özvegyét, Zrínyi Ilonát. Erre Apafi fejedelem is megindult támogatására az erdélyi hadakkal.

A török támogató csapatok bevonásával megostromolt Kassát Thököly augusztus 14-én vette birtokba, míg az erdélyi hadak a Füleket ostromló török seregekhez csatlakoztak. Miután a szörnyű ostrom e vár feladását, a védelmet irányító gróf Koháry István főkapitány fogságba esését eredményezte, Ibrahim pasa szeptember 16-án ott nyújtotta át Thököly Imrének azt a szultáni athnamét, amely az adófizetés ellenében történő magyar királyi kinevezését tartalmazta. Közismert módon Thököly, ragaszkodva a történelmi hagyományokhoz, csupán „fejedelmi és a magyarországi részek ura" méltósággal volt hajlandó folytatni a neki kiutalt királyi magyar felségterület hódoltatását. Ám egyúttal kimondta, „óvjon Isten, hogy a nemesi szabadság, országunk constitutioi ellen mi valamit cselekedni igyekezzünk". Így a bányavárosok ismételt birtokbavételével párhuzamosan megint békekezdeményezéssel fordult immár egyenesen I. Lipót királyhoz. Az ennek eredményeként megszületett 1682. november 19-i bécsi fegyverszüneti megállapodás értelmében ezúttal a Garamig terjedő teljes kelet-felvidéki térség Thököly uralma alatt maradhatott. A bécsi udvar ugyanis már erős kényszerhelyzetben volt, az előkészületekből egyértelműen világossá vált az oszmán támadás közeli bekövetkezte. Mindenesetre a Thökölyvel értekező udvarbéliek felhasználták ezt a kapcsolatukat is a török béke fenntartására irányuló szándékuk továbbítására.

1683 tavaszán a szultán vezette oszmán fősereg Nándorfehérvárig, majd tovább immár a nagyvezír vezetésével Eszékig vonult, onnan intézték június 7-én a szultáni hadüzenetet a császárnak. Még a török felvonulás idején a felső-magyarországi fejedelem a semleges magatartásra kért III. (Sobieski) János lengyel király útján tudatta, hogy „a

magyar szabadság biztosítására" szövetségben áll az oszmán hatalommal. Június 10-én pedig a begyűjtött félévi felső-magyarországi török adó átnyújtására Thököly személyesen jelent meg Eszéken Kara Musztafánál, aki elvetette a felső-magyarországi (a török forrásokban: közép-magyarországi) fejedelem haditerveit, és a Bécs elleni támadásban a Duna bal partján való együttműködésre utasította.

Thököly azonban továbbra is önállóan járt el. Még május végén a tizenhárom felső-magyarországi és hat szomszédos vármegye, valamint kilenc szabad királyi város gyűlésén felkelést hirdetett meg a kiürülő további felvidéki térség birtokbavételére, válaszul Esterházy Pál nádornak a török veszély ellen a Királyi Magyarországon kihirdetett általános felkelésére. Május végén Eszékről Kassára visszatérve, felszólította a neki még nem hódolt vármegyéket a hódolásra, másrészt felmondta a fegyverszünetet, és megindította a hadait. Miután a Garamtól a Vágig terjedő térséget kiürítve találta, Pozsony és Trencsén vármegye kivételével az egész felvidéki térség uralma alá került. Ezután Pozsony ellen indult, s miután az egész vármegye is meghódolt előtte, bevonult a koronázó székvárosba. A vár ostroma azonban a város négynapi birtoklása ellenére sikertelennek bizonyult, mivel beérkeztek Bécs alól Lotharingiai Károly herceg felmentő csapatai, amelyek elől a bujdosó hadsereg visszavonult a Nyitra vármegyei Semptére.

Thököly ezt követően lépett ismét kapcsolatba a Bécshez vonuló III. (Sobieski) János lengyel királlyal, a bécsi udvarral való újabb tárgyalásra vonatkozó közvetítését kérve. A további fejleményekre várva és Pozsony vármegyébe visszatérve, főhadiszállását Nagyszombatban rendezte be. Ott érte Kara Musztafa sürgető rendelete, hogy kapcsolódjon be Bécs ostromába. Ennek azonban ugyanúgy nem tett eleget, mint Apafi erdélyi fejedelem, aki lassított menettel addigra Győrig ért el, majd hadait hátrahagyva, csupán személyesen indult Bécs alá a továbbiak megtárgyalására. Thököly még erre sem volt hajlandó.

Bécs felmentése, az ostromló oszmán hadak súlyos kudarca után Apafi hadaival sietve visszatért Erdélybe, s Thököly is kivonta magát az oszmán menekülő csapatok egyre kétségbeesettebb hadi cselekményeiből. Még a Budára rendelésnek sem tett eleget, nemhogy csapatokat engedett volna át a török hadvezetésnek. Ám a török szövetségtől való elállás nem elvtelen arcvonalcserét jelentett volna számára, világosan megfogalmazta, hogy célja változatlan maradt: „Inkább fegyverrel a kezében hal meg Magyarország szabadságát, kiváltságait és a protestáns vallást védelmezve, minthogy engedje magát lépre menni olyan ígéretekkel, amelyek teljesítése teljesen bizonytalan." A bécsi udvarban azonban továbbra is elzárkóztak a feltételei alapján vele folytatandó érdemi tárgyalások elől. Így kerültek fegyveres összeütközésbe a lengyel határ mentén egyes csapatai az előrenyomuló császáriakkal.

Miközben az egyre jelentősebb területeket vesztő felső-magyarországi fejedelem előbb a Zemplén vármegyei Tállyán, majd a hajdúvárosokhoz közeli Debrecenben igyekezett azon, hogy hadait összegyűjtse, addigi követői közül – élve a királyi amnesztia adta lehetőséggel – mind számosabban álltak át az országot a töröktől felszabadító keresztény hadakhoz, főleg az egyre nagyobb létszámú királyi magyarországi csapatokhoz. Az adott körülmények közepette Thököly török segítségre nem számíthatott, viszont 1684 elején az új nagyvezír, Kara Ibrahim őt szólította fel háborús együttműködésre. E felhívás követése helyett Thököly ezúttal III. János György szászországi választófejedelmet kereste meg a Bécs irányában való közvetítés kérésével. Csak miután végleg meg

kellett győződnie arról, hogy a bécsi udvarbéliek nem hajlandóak vele tárgyalni, május végén Miskolcon bocsátotta ki hadba hívó szózatát a felső-magyarországi vármegyék közösségének. Így kiújult a harc a fejedelmi és a királyi csapatok között, amely váltakozó sikereket követően végül szeptember közepén Thököly Eperjes alatti vereségével zárult. A Hernádig menekült, majd Regéc várába bezárkózott fejedelem ettől kezdve önálló hadikezdeményezésre már képtelenné vált. Azévben a török hadvezetés már csak arra használta fel, hogy az Érsekújváron körülzárt oszmán hadaknak kötelékeivel élelmiszer-utánpótlást juttasson el.

1685 elején a Miskolcra visszatért fejedelemség nélküli fejedelem újabb béketapogatózást kezdeményezett Bécs irányában. Ugyanakkor a Fényes Porta is rákényszerült sorozatos kudarcát követően, hogy a lehetséges békekötés irányában tudakozódjon. Mivel úgy vélték a dívánpasák, hogy megfelelő gesztus lenne, ha szándékuk kinyilvánításaként kiszolgáltatnák fő támogatottjukat, október 15-én Kara Ibrahim nagyvezír utasítására a váradi pasa elfogta a hozzá hivatott Thökölyt. Onnan vasra verve Borosjenőn át Nándorfehérvárra szállították, és a békekezdeményezés kudarcának belátásáig fogságban tartották. Ezzel Thököly Imre közel egy évtizedes katonai-politikai szerepe véget ért, ugyanis hiába engedték végül szabadon 1686 januárjában, a felszabadító háború további folyamán csak szultáni hadvezéri alkalmazására kerülhetett sor. Bár egy-egy hadjárat során több ezer volt harcostársát tudta, török zsoldba fogadva, maga mellett mozgósítani, tulajdonképpen már semmilyen magyar érdeket nem tudott képviselni. Jól látta ezt Apafi fejdelem is, aki Thököly megkísérelt erdélyi toborzásakor kiűzette honfitársát. Miközben felesége, Zrínyi Ilona még 1688. január 15-éig védte Munkács várát, mint a felsőmagyarországi fejedelemség egyetlen megmaradt bástyáját, maga a fejedelem a boszniai pasa hadaihoz beosztva kényszerült nemzettársai és azok szövetségesei ellen harcolni, főleg szerb és bolgár területeken. Az epizódjellegű 1690-es erdélyi fejedelemsége ellenére valós további helyzetét az a tény tanúsította, hogy az 1699-es karlócai béke értelmében a szultán alattvalójaként jelöltek ki számára kényszertartózkodási helyet Nikápolyban, majd Nikodémiában, ahol háromszáz évvel ezelőtt érte a megváltó halál.

Búcsút véve a történelmi személyiségtől, befejezésül szólni kell a Thököly Imre vezette szabadságharc megvívóiról is. A rendelkezésére álló hadilétszám igen változó volt, legtöbbször 15-25 000 fő közt mozgott. Az összetétel is vegyes képet nyújtott, a bujdosásba szorult mágnások, nemesek, illetve magánkatonaságuk őket követő részei, végbeli és mezei hajdúk, földönfutóvá vált parasztok, a hagyományos felkelési kötelezettség alapján a vármegyei és városbéli fegyverbe szólított otthon maradtak csatlakoztak. A hadszervezet a főlegényből és négy legényből álló pajtásságon alapult, két pajtásság alkotott egy tizedet, ezek pedig váltakozó számban egy-egy századot, majd egy-egy zászlóaljnyi meghatározatlan számú egységet képeztek. A parancsnokokat és a tisztségviselőket választást követően a főparancsnok döntése helyezte beosztásukba. Ennek alapját nem a származás, hanem az alkalmasság, a helytállás, az addigi érdemek képezték. A fegyverviselők zsoldot kaptak, de ennek elégtelensége miatt a prédából is részesültek, mégpedig rangjuk szerinti nagyságrendben. Az akkori rangok a következők voltak: legény, illetve trombitás, sípos, dobos, továbbá főlegény, zászlótartó, tizedes, strázsamester, vicehadnagy, hadnagy, vicekapitány, kapitány. A haderőt három fegyvernem alkotta, a katona megnevezésű könnyűlovasok, a talpasnak hívott könnyűgyalogosok és a hajdúk, azaz gyalogosok, valamint a pattantyúsok, vagyis tüzérek.

Valamennyien rendkívül vegyes összetételű hideg- és tűzfegyverekkel voltak felszerelve, ugyancsak nem volt még rendszeresített egyenöltözékük sem, továbbá nem viseltek semmilyen rangjelzést. A szabadságharcot vívó hadsereg fenntartása, főleg a zsoldfizetés a bujdosó mágnások magánvagyonán, valamint a kapott segélypénzeken alapult. Ehhez társultak a birtokba vett területeken befolyt, illetve behajtható adók, jövedelmek, vármegyei támogatások. Mivel mindez együtt sem bizonyult elegendőnek, engedélyezett volt a kiegészítő jövedelmet eredményező zsákmányszerzés is. Az élelem- és takarmányellátás adományok és vásárlás révén történt, de ha ez nem volt elegendő a Thököly által előnyben részesített központi készlet biztosítására, éltek a lakossági tartalékok felélésével természetben behajtott adó, sőt rekvirálás formájában. Központi ruházat- és felszerelésellátás nem volt, a fegyver- és lőszerellátás a nemesi jószágokon gyártott cikkekre épített, de jelentős szerepet játszott a hadizsákmány is, főleg egyes városok birtokba vételekor. A fegyelmezés alapja a bujdosók táborrendje és a Thököly által kiadott hadi rendtartás volt, de fontosnak bizonyult a protestáns tábori prédikátorok jelenléte is, míg bűntettek esetében hadbíráskodás folyt. Az egészségügyi ellátás csírájaként tábori borbélyok, kivételesen seborvosok is jelen voltak a hadaknál.

A mai értelemben vett stratégia és taktika természetesen még nem létezett, de korunk kifejezésével élve, jelentős hadászati előnyt jelentett a bujdosók számára, hogy ők maguk döntöttek arról, mikor, hol, milyen távolságra és milyen erő ellen indítanak támadást a biztos erdélyi hátország birtokában és a közbeeső térség magyar lakossága csatlakozásának vagy támogatásának reményében. Mozgékonyságukat a kisebb harccsoportokban való kitámadás és a csekély málha biztosította. Harceljárásukat az ellenség állandó nyugtalanítása, az úgynevezett „csiripelés", a lesvetés, a rajtaütés, általában a portyázás jelentette, de nagyobb kötelékké összeverődve vállalkoztak várvívásra és nyílt ütközetek megvívására is, amennyiben a körülményeket kedvezőnek ítélték, és a siker ígéretét látták. A harcban meghatározó volt a különböző szintű parancsnokok személyes példamutató helytállásának a követése. Mindez tette lehetővé, hogy 1678 és 1685 közt Thököly Imre vezetésével évről évre máig emlékezetes sikereket érjenek el a magyarországi Habsburg-uralom ellen vívott szabadságharcukban.

Irodalom

Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre, 1657–1705. I–II. k. Budapest, 1888–1889.

Angyal Dávid: Thököly Imre és kora. Budapest, 1907.

Barker, Thomas M.: Double Eagle and Crescent. Vienna's Second Turkish Siege and its Historical Setting. New York, 1967.

Bánkuti Imre (kiad.): Cserei Mihály: Erdély históriája 1661–1711. Budapest, 1983.

Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685), Budapest, 1980.

Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Budapest, 1983.

Bérenger, Jean: Finances et absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVII. siècle. Paris, 1975.

Bérenger, Jean: Le Royaume de France et les „malcontants" de Hongrie. Contribution à l'étude des relations entre Louis XIV et Imre Thököly, 1678–1689. *Revue d'Histoire Diplomatique,* Paris, 1973.

Bérenger, Jean: Les „Gravamina". Remonstrances des Diètes de Hongrie de 1665 à 1681. Paris, 1973.

Bruckner Gy.: Gróf Thököly Imre késmárki udvartartása. Lőcse, 1914.

Czobor A.: A Thököly-korabeli közállapotok történetéhez. Történelmi közlemények Abaúj-Torna megye és Kassa múltjából, Kassa, 1912.

Deák Farkas (kiad.): Bujdosók levéltára. A gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltárából. Budapest, 1883.

Deák Farkas (kiad.): Gróf Thököly Imre levelei. A gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltárából. Budapest, 1882.

Fraknói Vilmos: XI. Incze pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Budapest, 1886.

Gantner A. (szerk.): Török–tatár–kuruc világ Nyugat-Magyarországon és Bécs ostroma. Sopron, é. n.

Gergely S.: Thököly Imre és a francia diplomácia (1674–1682). *Történelmi Tár,* Budapest, 1886.

Gergely S.: Thököly Imre és a francia diplomácia (1683–1687). *Történelmi Tár,* Budapest, 1888.

Guillot, G.: Léopold Ier, les Hongrois, les Turcs. Le siège de Vienne. Papiers diplomatiques inédits, 1681–1684. *Revue d'Histoire Diplomatique,* Paris, 1911.

Hamel de Breuil, J.: Sobieski et sa politique de 1674 à 1683. *Revue, d'Histoire Diplomatique,* Paris, 1893.

Hudita, I.: Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Paris, 1927.

Hudita, I.: Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transsylvanie au XVIIe siècle. Paris, 1926.

Klopp, O.: Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz. Graz, 1882.

Kluczycki, Fr.: Akta do dziejów króla Jana III sprawy roku 1683, a osobliwie wyprawy wiedenskiej wyjasniajace. Kraków, 1883.

Kluczycki, Fr. – Walliszedwski, K. (kiad.): Acta Regis Johannis III. Kraków, 1883.

Koehler, K.: Die orientalische Politik Ludwigs XIV. Ihr Verhältnis zu dem Türkenkrieg von 1683. Leipzig, 1907.

Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976.

Kreutel, R. F.: Kara Mustafa's Feldzug gegen Wien nach dem Tagebuch des Pfortendolmetschers A. Maurokordátos. Wien, 1971.

Kreutel, R. F. (kiad.): Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte. Graz–Wien–Köln, 1955.

Kreutel, R. F. – Teply, K.: Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht türkischer Quellen. Graz–Wien–Köln, 1982.

Krones, Fr.: Zur Geschichte Ungarns (1671–1685). Wien, 1893.

Laskowski, O. (kiad.): Sapieha, Kazimierz: Diariusz kampanii węgierskiej in anno 1683, Przeglad Historyczno-Wojkowy. Warszawa, 1933.

Lukinich I.: Sobieski és a kurucok. In: *Huszár K.* (szerk.): Magyarország és Lengyelország. Polska i Węgry. (Magyar–lengyel kapcsolatok a történelemben, a kultúrában és a gazdasági téren.) Budapest–Warszawa, 1936.

Majláth Béla: A felsőmagyarországi rendek kassai gyűlésének actái, 1683. *Történelmi Tár,* Budapest, 1883.

Molnár Mátyás (szerk.): Thököly-emlékünnepség. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából. Vaja, 1975.

Nagy Iván: Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem késmárki Thököly Imre secretariatusának Komárom Jánosnak diariumja és experentiája. Budapest, 1887.

Nagy Iván: Thököly naplója. Pest, 1863.

Nagy László: „Kuruc életünket megállván csináljuk..." Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Budapest, 1983.

Obál, Béla: Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I. Halle, 1910.

Orel G.: Thököly diplomáciája, 1681–1686. Budapest, 1906.

Rácz István: Hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969.

R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Budapest, 1978.

R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.

Szabó István: Ellenreformáció a végvárakban, 1670–1681. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937.

Székely J.: Thököly Imre udvartartása. Budapest, 1912.

Szilágyi Sándor (kiad.): Oklevelek Teleki Mihály és a bujdosók diplomácia alkudozásainak történetéhez, 1675–1685. *Történelmi Tár,* Budapest, 1890.

Takáts Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlatására, 1671–1702. In: *Uő:* Magyar küzdelmek. Budapest, é. n.

Torma K. (kiad.): Késmárki Thököly Imre naplója az 1676–1678. évekből. Monumenta Hungariae Historica. II. o. Scriptores, XVIII. k. Pest, 1866.

Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Budapest, 1972.

Vanyó Tihamér: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról, 1666–1683. Pannonhalma, 1935.

Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában. Budapest, 1986.

Vass Előd: Az egri pasák levelei az első kuruc mozgalmakról (1671–1683). Az Egri Vár Híradója, Eger, 1977.

Zsilinszky Mihály: Az 1681-iki soproni országgyűlés történetéhez. Budapest, 1883.

József Zachar

THÖKÖLY'S WAR OF INDEPENDENCE FROM THE POINT OF VIEW OF MILITARY HISTORY AND MILITARY STRATEGY

Summary

Based on the sources and the pieces of specialised literature that have been published so far, the author introduces his subject from an individual aspect, embedded in the events of the 50-year historical period between 1664 and 1714. The study discusses the anti-Habsburg war of independence that was led by and linked with the name of Count Imre Thököly between 1678 and 1685, having developed from previous conspiracies, movements and revolts. When treating the course of military events, the author always refers to the political conditions, and the shaping of international relations in particular. In relation to the military and political achievements of the war of independence, emphasis is being laid on Thököly's outstanding historical figure, and the exceptional abilities of judgement that characterised him, in spite of his youth. Concerning his Ottoman orientation, i.e. the reliance on the support of the Turkish great power, which resulted in an inevitable failure afterwards, it must be pointed out that his endeavours to search for other solutions or to reach an agreement with the Habsburg authority, had all remained unsuccessful. From this point of view, it is extremely useful to evoke Thököly's behaviour regarding the Turkish attack against the Habsburg Empire in 1683, the siege of Vienna and the defeat of the Ottoman forces. The author underlines that it was the concern of the defence of the Principality of Upper Hungary that led to severe acts of war and a fratricidal struggle subsequent to the campaign against the Ottomans for the liberation of Hungary. In the meantime, Thököly kept striving to reach an agreement with the court in Vienna, until the Ottoman government had him taken prisoner. The study also deals with those outlaws that undertook to fight for independence, and other people that joined them. It presents the social background of the freedom fighters, their military organisation, supply, equipment and strategy. In the end, the author gives account of the scientific results that have been reached in this field of research, and provides a list of further reading, including the sources, as well as the pieces of specialised literature that have been published in Hungarian, English, French, Polish and German.

József Zachar

LA GUERRE D'INDÉPENDANCE DE THÖKÖLY DU POINT DE VUE D'HISTOIRE ET D'ART MILITAIRES

Résumé

En se basant sur les publications de source et la littérature spécialisée abondantes, l'auteur aborde son sujet avec une approche personnelle intégrant l'histoire événementielle mouvementée de la période entre 1664–1714. Il s'agit de la guerre d'indépendance (1678–1685) issue d'émeutes et d'attaques éparpillées qui fut menée contre les Habsbourg sous la houlette du comte Imre Thököly. En parlant des développements militaires, l'auteur tient toujours compte de l'évolution de la situation politique, notamment celle des relations internationales. Par rapport aux succès militaires et politiques de la guerre d'indépendance, il insiste sur la personnalité historique exceptionnelle de Thököly et sur sa capacité de discernement très développée malgré son jeune âge. Au sujet de la lutte basée sur le soutien de l'empire ottoman, qui était nécessairement vouée à l'échec, l'étude évoque régulièrement l'insuccès d'une autre solution notamment le compromis avec les Habsbourg. A cet égard, il est particulièrement instructif d'évoquer l'attitude de Thököly face à la campagne de 1683, menée par l'Empire ottoman contre l'Empire des Habsbourg, et à son échec

près de Vienne. En refusant l'image négative traditionnelle, l'auteur souligne que les actions militaires graves et aussi fratricides, issues de la guerre de libération en Hongrie, ont eu lieu dans l'intérêt de la défense de la Principauté de la Haute-Hongrie. Pendant tout ce temps, Thököly cherchait la possibilité de compromis avec la Cour de Vienne jusqu'au jour où il fut captivé par l'administration ottomane au bord de la défaite militaire. Ensuite, l'étude parle des réfugiés et de ceux qui les ont rejoints pour s'engager dans la guerre d'indépendance. Elle présente la composition sociale des combattants, évoque leur organisation militaire, leur approvisionnement, leurs équipements, leur ravitaillement et leur manière de combattre. Pour finir, l'auteur, valorisant les résultats scientifiques existants, indique les sources majeures publiées et les ouvrages principaux de la littérature spécialisée publiés en langues hongroise, anglaise, française, polonaise et allemande.

József Zachar

DER FREIHEITSKAMPF VON THÖKÖLY AUS DER SICHT DER MILITÄRGESCHICHTE UND MILITÄRKUNST

Resümee

Der Verfasser nähert sich dem Gegenstand in seiner Studie aus individueller Sicht, bettet diesen in die bewegte Ereignisgeschichte des halben Jahrhunderts zwischen 1664–1714 ein, und geht dabei von der bisherigen reichhaltigen einschlägigen Quellenpublikation und der umfassenden Fachliteratur aus. Das Thema der Studie ist der Freiheitskampf gegen die Habsburger, der sich aus früheren Organisationen, Bewegungen und Angriffen entwickelt hatte, mit dem Namen von Graf Imre Thököly verbunden wird und unter seiner Leitung zwischen 1678–1685 ausgefochten wurde. Der Verfasser schreibt über die Entwicklung der Kriegsereignisse stets im Rahmen und unter Beachtung der Entwicklung der politischen Situation, insbesondere des internationalen Beziehungssystems. Er hebt im Zusammenhang mit den militärischen und politischen Erfolgen des Freiheitskampfes die herausragende historische Rolle von Thököly, seine stets bewiesene Fähigkeit hervor, trotz seines jugendlichen Alters Situationen zu erkennen. Im Zusammenhang mit dem „Pro-Osmanismus", also dem auf die Unterstützung der osmanischen Großmacht basierenden Kampf, der gleichzeitig auch den späteren zwangsläufigen Misserfolg in sich barg, weist die Suche nach einem beliebigen anderen Weg hin, so wie auch auf die Erfolglosigkeit, ein Übereinkommen mit der Habsburgischen Macht zu finden. Diesbezüglich ist es besonders lehrreich, sich vor Augen zu führen, welches Verhalten Thököly im Zusammenhang mit dem Krieg des Osmanischen Reiches gegen das Reich der Habsburger im Jahre 1683, mit dem Sturm auf Wien und dem dortigen Fiasko an den Tag legte. Der Verfasser bricht mit dem üblichen negativen Bild und hebt hervor, wie sehr die Verteidigung des Fürstentums Oberungarn der ausschlaggebende Grund dafür gewesen ist, dass es als Folge des Befreiungskampfes in Ungarn, der sich aus dem Gegenangriff gegen die Türken herausgebildet hatte, zu wahrhaft schweren Kriegsereignissen gekommen ist, die zugleich einen Bruderzwist bedeuteten. In der Zwischenzeit war Thököly – wie dies vom Verfasser betont wird – immer wieder bestrebt, mit dem Hof zu Wien ein Übereinkommen zu erzielen. Dies dauerte an, bis ihn die osmanische Staatsführung nach der Kriegsniederlage festnehmen ließ. Im Weiteren behandelt der Aufsatz die Heimatlosen und die Daheimgebliebenen, die sich ihnen angeschlossen hatten. Er stellt die gesellschaftliche Zusammensetzung der Freiheitskämpfer vor, lässt ihre Organisierung, ihren Widerstand, ihre Versorgung, ihre Ausrüstung, ihren Nachschub und ihre Kampfverfahren aufleben. Der Verfasser, der auch die bisherigen wissenschaftlichen Ergebnisse heranzieht, gibt schließlich die wichtigsten veröffentlichten Quellen in diesem Thema, sowie die in ungarischer, englischer, französischer, polnischer und deutscher Sprache erschienenen Werke der grundlegenden Fachliteratur kund.

Йожеф Захар

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА ПОД РУКОВОДСТВОМ ТЁКЁЛИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ И ВОЕННОГО ИСКУССТВА

Резюме

Опираясь на имеющиеся в распоряжении богатые материалы источников и обширную специальную литературу, автор статьи реализует индивидуапльный подход к рассмариваемому предмету, исследуя его в рамках полувековой динамической истории 1664–1714 гг. Предметом исследования является выросшая из ранних организаций, движений, нападений, вооруженная освободительная борьба против Габсбургов, связанная с именем князя Тёкёли. О военных событиях автор последоваельно высказывается сообразно складыванию политической обстановки и в первую очередь системы международных отношений, с сооветствующим учетом их. В связи с военными и политическими успехами освободительной борьбы исследователь подчеркивает чрезвычайную историческую роль Тёкёли, его способность разобраться в обстановке, проявленную им с самого юного возраста. В связи с борьбой с „туретчиной", опиравшуюся на поддержку крупных держав, что одновременно несло в себе также и риск последующего закономерного поражения, автор последовательно указывает на безуспешность возможности изыскания другого пути и достижения согласия с властью Габсбургов. В этом отношнии особенно поучительно указание на то, какое отношение проявлял Тёкёли к военному выступлению Османской Империи против Габсбургов в 1683 году, походу под Вену и его поражение. Порывая с привычными отрицатльными представлениями, автор обращает особое внимание на то, в какой степени именно по причин защиты Северо-Венгрского Княжества произошли серии действительно серьезных военных действий, развернувшихся из контрнаступления против турок как следствие освободительной войны венгров, перешедшей местами в братоубийственную войну. Между тем Тёкёли, как подчеркивает автор, вновь и вновь изыскивал возможность достижения соглашения с венским двором до тех пор, пока османское государственное руководство, очутившееся на грани военного поражения, не приняло предложение о мире. Далее в статье излагается судьба скитальцев, принявших на себя борьбу за свободу, и присоединившихся к ним земляков. Автор показыват социальную струкуру учасников борьбы за свободу, , описывает их штатную военную организацию, снабжение, военное снаряжение, каким образом проводилось их пополнение. И каковы были методы их боевых действий. Автор статьи, использовавший имевшиеся до сего времени научные достижения, в заключение приводит библиографические источники по данной теме и дает список основных научных работ по теме, изданных на венгерском, английском, французском, польском, немецком языках.

GEBEI SÁNDOR

A THÖKÖLY-FELKELÉS KIBONTAKOZÁSA ÉS A RZECZPOSPOLITA*

A Királyi Magyarországon az 1670-es években kibontakozó korlátlan és leplezetlen abszolutizmus többek között azt eredményezte, hogy a drasztikusan megemelt adóterhek, a katonai executiók és a vallási üldözések miatt a nincstelenek, a földönfutók száma erősen megnövekedett, egyre sokasodó tömegük az erdélyi fejedelem és a váradi pasa védelme alá húzódott. Az 1670-es évek második felében olyan jelentős katonai tényezővé vált a főleg a Szilágyságban és a Körösök vidékén bujdosó, megélhetését portyákkal biztosító fegyveres tömeg, hogy katonai erejük hasznosítására is gondolhatott Apafi Mihály erdélyi fejedelem és kancellárja, Teleki Mihály. Elérkezettnek látták az időt arra, hogy a bujdosók segítségével a Királyi Magyarország szabadságjogait 1658-ig garantálni képes Erdélyi Fejedelemség aláhanyatlott tekintélyét helyreállítsák. Alkalmasnak ítélték a helyzetet arra, hogy a magyarországi törvénytelenségeket erdélyi vezetéssel felszámolják, a király és a nemesség közötti ellenségeskedést minden érdekelt fél számára kedvezően feloldják. A magyarországi problémák sikeres lezárása újra megkerülhetetlen tárgyalási pozícióba juttatja Erdélyt, az erdélyi aranykor fejedelmeinek időszaka újra visszatér Erdélybe. A nemzetközi helyzet is optimálisan alakult az Erdélyi Fejedelemség szempontjából, olyannyira, hogy 1677. május 27-én Varsóban aláírásra került egy francia–lengyel–erdélyi „államközi" szerződés.[1] Miközben ez az együttműködési szerződés a „kintiek" (a bujdosók) és az erdélyiek közös hadivállalkozásaival számolt, a „kintieket" nem tekintette önálló politikai képződménynek. Az 1677–1678-ban elért katonai sikerek viszont a magyarországi elégedetlenkedők és az erdélyiek között a „hogyan tovább?" kérdésében ellentétekhez vezettek. Teleki Mihály és Thököly Imre parancsnoki rivalizálásából az utóbbi került ki győztesen.

Az 1677–1678 és az 1681–1682 közötti időmetszetek Thököly katonai és politikai pályafutásában kétségkívül meghatározó évek voltak, de a nemzetközi viszonyokat elemezve ma már tudjuk, hogy ezen az időszakok hazai eseményeit az európai politikai viszonyok determinálták. Amíg 1677–1678-ban a Thököly-mozgalmat lényegileg Franciaország keleti, a Rzeczpospolitán keresztül érvényesülő politikája, addig 1681–1682-ben az Oszmán Birodalom agresszív háborúja befolyásolta. Megragadjuk a Thököly-évforduló kínálta lehetőséget arra, hogy ezekről a magyar köztudatból hiányzó, háttérben maradt összefüggésekről bővebben szóljunk. Jelen írásunkkal Thököly pályafutásának csak az első éveit, az erdélyi politizálástól függetlenedő pályafutásának 1677–1678-as eseményeit kísérjük figyelemmel.[2]

---

* A 2005. szeptember 13-án, Hajdúszoboszlón rendezett Thököly-emlékülésen elhangzott előadás szerkesztett és jegyzetekkel kiegészített változata.

[1] *Angyal Dávid:* Késmárki Thököly Imre. I. rész. Budapest, 1888. 137. o.; *Trócsányi Zsolt:* Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig). Budapest, 1972. 187–189. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Erdélyi változások. (Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711.) Budapest, 1984. 153. o. – A varsói megállapodást az Erdélyi Fejedelemség nevében Macskási Boldizsár, a bujdosók nevében Farkas Fábián, Fajgel Péter és Absolon Dániel írta alá.

[2] A kijelölt témánk szempontjából távol eső, de a magyar–lengyel, Jan Sobieski–Thököly Imre kapcsolatról lásd Sobieski Emlékkönyv. Sobieski III. János lengyel király halálának 300. évfordulója alkalmából rendezett

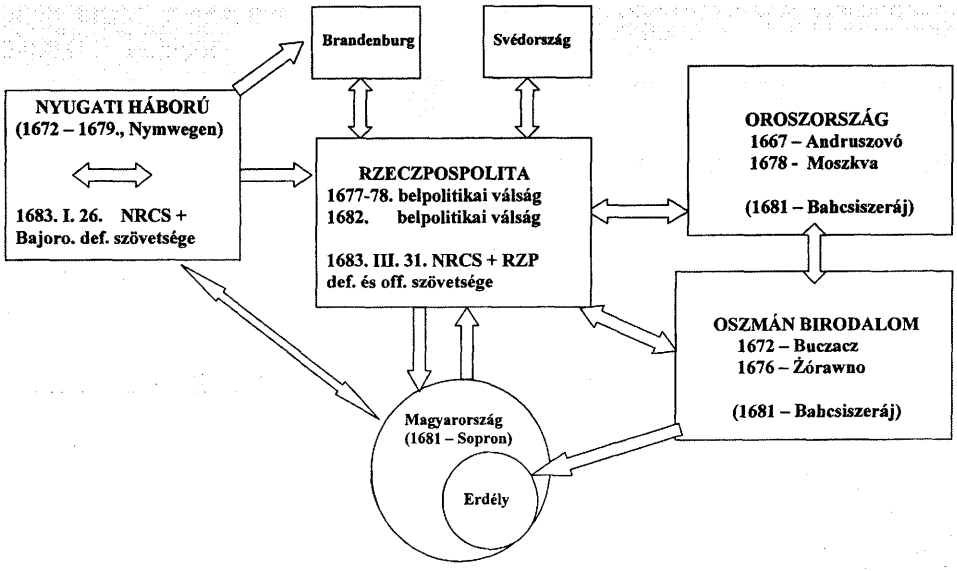

A Thököly-felkelés nemzetközi hátterének folyamatábrája

A Rzeczpospolita az 1670-es években súlyos belpolitikai problémákkal küszködött. A folyamat 1672-ben, a podóliai Kamenyec (Kamieniec) végvár elvesztésével és a törökökkel–tatárokkal–kozákokkal (Dorosenko) vívott háborút lezáró csúfos buczaczi békekötéssel kezdődött. Olyannyira nagy felháborodást váltott ki Lengyelország-szerte Podólia és a Jobbparti Ukrajna elvesztése, hogy a szejm kategorikusan elutasította Buczacz (Bucsacs) ratifikálását. A lengyel–török háború 1673-ban folytatódott, s ezúttal a lengyel fegyvereknek hozott dicsőséget. Jan Sobieski főhetman november 11-én, az 1621-es chocimi (hotini) győzelmet idézve, ugyancsak itt, a Dnyeszter parti Chocimnál, az öt évtizeddel korábbi diadalt megismételte, tönkreverte a török–tatár–kozák egyesült sereget. Ennek a szép győzelemnek köszönhette Jan Sobieski hallatlan népszerűségét, s 1674. május 21-i királlyá való választását.[3] Mindenki Sobieskiben látta a haza megmentőjét, a nemzeti király igazi megtestesítőjét, mindenki Chocim folytatásában, a törökellenes háború sikeres befejezésében reménykedett. Nem gondolta ezt másképpen a rex electus sem, a nemességgel kötött alkujában, a pacta conventában rögzítették is az elvesztett keleti és délkeleti tartományok visszaszerzését. Alighogy 1676. február 2-án királlyá koronázták Sobieskit a krakkói Wawelben, megkezdődtek a háborús előkészületek. Az 1676. hadakozási évet a Żórawnonál (Zsuravnónál) elsáncolt lengyel tábor szeptember–októberi ostroma zárta. Itt, a csatatéren, s nem a tárgyalóasztalnál született

konferencia anyaga – Esztergom 1996. X. 28. (Szerk. *Erdélyi Szabolcs.*) Esztergom, 1999. (bilinquis, magyar, lengyel nyelvű kiadvány); *Bóka Éva:* Sobieski és Thököly kapcsolatai Bécs ostroma után (1683. szeptember – december). In: Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. (Szerk. *Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1983. 188–201. o.

[3] Theatrum Europaeum. Theil XI. Francfurt am Mayn, 1682. (az 1674. évi királyválasztásról) 641–647. o.; *Bilbaszov V.:* Abbat Polignac i pol'skoje bezkorolev'je. In: Otyecsesztvennije zapiszki 1869. t. CLXXXIV. N5. 193–195. o.

meg a szégyenteljes buczaczi béke megerősítése. Ibrahim (a Sátáni) damaszkuszi pasa elégedetten jelenthette Köprüli Fázil Ahmed nagyvezírnek (Köprüli Mehmed fiának, 1661–1676), hogy Podólia változatlanul az Oszmán Birodalom vilájete maradt.[4]

Sobieski király nimbusza egy csapásra szertefoszlott, a Rzeczpospolita valamennyi gondja, baja a nyakába zúdult. A legégetőbb problémát a háborúban részt vett katonák zsoldjának az előteremtése jelentette. Győzelem, dicsőség, zsákmány, fizetség helyett a király és az állam fizetésképtelenségével szembesült a katonaság. A fizetetlen katonák tisztában voltak azzal, ha szétoszlik a had, akkor semmi esélyük sem marad a zsoldhátralék behajtására, ezért a már bevált, 1660-as évek forgatókönyvét felújítva, hadi konföderációba tömörültek. Felmondták a királynak és a Rzeczpospolitának a hűséget, a járandóságuk erőszakos behajtását helyezték kilátásba. Miután Sobieski maga is részese volt az 1660-as évek válságának, tudta, hogy a fegyveres erő lecsendesítésének kizárólagos eszköze, csakis a pénz, a szükséges pénzmennyiség előteremtése lehet. Hiába reménykedett az 1677 januárjában összeülő szejm áldozatkészségében, a lengyel nemesség semmilyen pluszadó megajánlására nem volt hajlandó. Kritikus helyzetéből a királyt Franciaország mentette ki, jelentős pénzösszeggel sietett a bajba került Sobieski segítségére. Jan Sobieski kapva kapott XIV. Lajos király „nagylelkű" ajánlatán, mert a francia pénzügyi segély fejében mindössze az amúgy is sikertelen politikai kurzusának, a törökellenes hadakozásnak kellett hátat fordítania.

Hangsúlyozzuk, hogy Franciaország „nagylelkűsége" egyáltalán nem önzetlen támogatás, hanem politikai befektetés volt. Azért segélyezte a varsói királyi udvart, mert a lengyel–török békéhez elemi érdeke fűződött. XIV. Lajos és „kormánya" (Pomponne, Louvois, Colbert stb.) az Oszmán Birodalom katonai erejének a felszabadításával I. Lipót császár potenciális ellenségeinek a számát gyarapította. A német-római császár elleni akciók sorába tartozott a magyarországi és a poroszországi diverzió ügye is. Béthune márki, a francia varsói nagykövet már 1677 áprilisában titkos megállapodást kötött Hieronim Lubomirski lengyel főhetmannal – egyébként máltai lovaggal –, hogy francia altábornagyi kinevezéssel Lengyelországban fogadjon zsoldba a francia király költségén egy 4 ezres szabadcsapatot, amelyet aztán Magyarországon vetnek be a „Lipót elleni lázadók" oldalán.[5] Ez a Béthune – Lubomirski-féle megállapodás készítette elő tulajdonképpen az előbbiekben már említett az 1677. május 27-i, Varsóban aláírt francia–lengyel–erdélyi egyezményt. A teljes igazsághoz viszont hozzátartozik az a magyar történetírásban kevésbé hangsúlyozott tény, hogy Franciaország az évi 100 ezer talléros

[4] Theatrum Pacis. Nürnberg, 1684. (az 1676. október 16-i lengyel – török béke pontjai, 8 articulusa) 579–583. o.; *Kołodziejczyk, Dariusz:* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. Warszawa, 1994. 185–189. o.; *Wójcik, Zbigniew:* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji. 1674–1679. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1976. 64–66. o.; *Florja B. Ny.:* Vojni Oszmanszkoj imperiji sz goszudarsztvami Vosztocsnoj Jevropi (1672–1681 gg.). In: Oszmanszkaja imperija i sztrani Central'noj, Vosztocsnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropi v XVII v. (Red. koll. *Litavrin G.G., Szemjonova L. Je., Oreskova Sz. F., Florja B. Ny., Medvegyeva K. T.*) Moszkva, 2001. 108–148. o.; *Kopylov S. A.:* Pols'ko – turec'ka vijna 1672–1676 rr. ... In: Wojny polsko – tureckie w XVII w. (Red. koll. *Zd. Budzyński, L. Fac, J. Kamińska-Kwak, J. Polaczek, E. Sosnowska.*) Przemyśl, 2000. 63–69. o.; *Zaskil'njak, Leonid – Krikun, Mikola:* Istorija Pol'scsi. L'viv, 2002. 196. o.; *Csuhlib, Tarasz:* Get'mani i monarchi. (Ukrajns'ka gyerzsava v mizsnarodnih vidnoszinah 1648–1714 rr. (Viddannja druge). Kijiv, 2005. 113–114., 131–134. o.; *Michaud, Claude:* XIV. Lajos keleti politikája. Nointel márki követsége a török Portán. In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 103–109. o.

[5] *Battaglia, Otto Forst de:* Jan Sobieski. König von Polen. Einsiedeln–Zürich, 1946. 102. o.

pénzügyi keretet egy olyan I. Lipót császár ellenes diverzióhoz biztosította, amely a francia igényektől függően vagy a Királyi Magyarországon, vagy Morvaországban, vagy Sziléziában, tehát Lipót császár valamelyik országában, vagy egyidejűleg több országában indítandó meg.[6] Battaglia lengyel–osztrák történész Jan Sobieskiről írt monográfiájában még azt is olvashatjuk, hogy a varsói egyezményt titkos záradék egészítette ki, s ebben az erdélyieket és a bujdosókat képviselő delegáció felajánlotta a magyar koronát Béthune márkinak, a francia varsói nagykövetnek.[7]

Alighogy a franciák pénze befutott Sobieski királyhoz, újra engedelmes hadát – a magyarországi akcióhoz verbuváltak kivételével – 1677 áprilisában a déli frontról az északira, a baltikumira csoportosította át. Egy titkon dédelgetett, új politikai terv megvalósítása érdekében a porosz határra masíroztatta a néhány hónapja még vele dacoló seregét. Az új terv annak a Porosz Hercegségnek a visszaszerzését tűzte ki célul, amit a Rzeczpospolita még 1657-ben, a svéd–lengyel háború idején engedett át Brandenburgnak egyenesági örökösödési joggal. János Kázmér lengyel király (1648–1668) szó szerint megvásárolta az 1657-es wehlaui (welawai) szerződéssel Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelmet, aki azonnal cserbenhagyta szövetséges fegyvertársát, X. Károly Gusztáv svéd királyt (Königsberg, Memel kikötőkre kell gondolni elsősorban). Most, éppen két évtized elteltével, 1677-ben a „Spree menti rókának" (ahogyan a választófejedelmet a kortársak csúfolták) a keleti országrész megmentésén kellett törnie a fejét, mert Sobieski – francia ráhatásra – XI. Károly svéd királlyal a Porosz Hercegség elhódítására és felosztására szövetkezett (1677. augusztus 4. Gdańsk). Franciaország a balti válság kirobbantásából többszörös előnyt húzhatott. Egyrészt az 1672 óta tartó nyugati háború lezárásán munkálkodó diplomatáinak tárgyalási pozícióit megerősíthette, hiszen a császár egyik stabil szövetségese, a brandenburgi választófejedelem hadait a veszélyeztetett Baltikumba kénytelen átcsoportosítani a nyugati hadszíntérről, másrészt a lengyel–svéd szövetség hatástalaníthatta a franciaellenes dánok aktivitását, harmadrészt pedig Franciaország keleti politikájának támpillére, a Rzeczpospolita nemzetközi pozíciója várhatóan megszilárdul.

Sobieski királyt nemcsak az előbb említett porosz területek és a jövedelmező kikötők visszaszerzése, vagyis az 1657-es szerződés annullálása vezérelte, hanem személyes, családi érdekek is motiválták. A lengyel király hűbériségébe visszakényszerítendő porosz hercegnek a saját fiát, Jakabot (Jakubot) szánta. Jakab porosz hercegi trónra való juttatásával egyenes út vezetett volna ahhoz, hogy az öröklési jog megőrzése révén a Po-

[6] Késmárki Thököly Imre naplója 1676–1678. évekből. (Közli *Torma Károly.*) MHHS XVIII. k. Pest, 1866.; *Battaglia:* Jan Sobieski. 101., 105. o.; *Köpeczi Béla:* A Thököly-felkelés és a külföldi szövetség. In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 91–92. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Erdélyi változások. 153–154. o.

[7] *Battaglia:* Jan Sobieski. 105. o. – Battaglia történész közlése szerint Béthune márki; Franciaország varsói nagykövetének magyar királyságról szőtt álmait a felesége, Marie Louise de la Grange d'Arquien dédelgette, aki nem volt más, mint Jan Sobieski király feleségének a nővére. Az idősebb lánytestvér – Battaglia ismertetésében – úgy okoskodott, hogy ha a d'Arquien családnál kevésbé tekintélyesebb Sobieski-család megszerezhette a lengyel koronát és testvére lengyel királyné lehetett, akkor férje legalább annyira méltó a magyar királyságra, ő pedig a magyar királynéságra. – 105. o. A magyar szakirodalom elsiklik Béthune márki magyar királyságára vonatkozó tervei felett, noha Angyal Dávid is, Trócsányi Zsolt is szót ejt róla. – *Angyal:* Késmárki Thököly Imre. 142. o.; *Trócsányi:* Teleki Mihály. 191. o. Ugyanakkor nem említi a lengyel vonatkozásokat kitűnően ismerő *Hopp Lajos.* – Sobieski a orientacja profrancuska malkontentów węgerskich. In: Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, XLVII. Wrocław, 1984. 47–62. o.

rosz Hercegség a Sobieski-család birtokába került volna. A hercegség, mint a Sobieskiek örökös tartománya, mint a Rzeczpospolita része, távlatilag biztosíthatta volna a dinasztiaalapításon mesterkedő Sobieskiéknek a Rzeczpospolita feletti uralkodást is.[8] Nem hallgathatjuk el, hogy ennek a merész politikai kombinációnak a szülőanyja Jan Sobieski király felesége, a francia származású Marie Casimiria de la Grange d'Arquien (d'Arquien márki, Henri de la Grange lánya) volt.[9] A francia–lengyel–svéd alapokra felépített, meghiúsíthatatlannak látszó terv 1677 decemberére kártyavárként omlott össze. Az Odera torkolati Stettin (Szczecin) svéd helyőrsége december 27-én kapitulált a brandenburgiak előtt, Svédországnak fel kellett mondania a Sobieskivel kötött augusztusi szövetségét. Az érzékeny vereséget szenvedő XI. Károly svéd király arra kötelezte magát, hogy Sobieskit hadviselő félként nem támogatja. Sobieski és felesége előtt igazán akkor záródott be a Porosz Hercegségbe vezető kapu, amikor a választófejedelem a fiát, Ludwig őrgrófot, az 1670-ben elhalálozott litván kiskirály, Bogusław Radziwiłł 14 éves leányával, Louis Charlotte-tal összeházasította. Ez a házasságkötés Sobieskiék számára felért egy arculcsapással. Nem elég, hogy Jakab fiuk orra elől elorozta a kiszemelt arát a „brandenburgus", hanem Litvániában, a Rzeczpospolita keleti országában, a Lengyelországgal szemben politizáló országban Berlin stabil szövetségeseket nyert. A Radziwiłłek (pl. Michał) és a Pacok (Krzysztof, Michał) a XVII. században mindig is éles oppozícióban álltak a királyi hatalommal, Jan Sobieskivel szemben pedig különösen, mert családjaik, családtagjaik rangja, őseik társadalmi szerepe összehasonlíthatatlanul tekintélyesebbnek számított a Rzeczpospolitában.[10]

A porosz kalandhoz hasonlóan a magyarországi beavatkozás is tiszavirág életűnek bizonyult. 1677 kora őszén, a varsói egyezmény francia ratifikációja (1677 júliusa) után gyorsan peregtek az események. Magyarországra vonult Sztrij (Stryj) összpontosítási körzetből a francia pénzen Lengyelországban verbuvált 3-4 ezer fős segélyhad francia tisztjei vezetésével.[11] Ez a Christophe Boham ezredes parancsnoksága alatt harcoló alakulat az október 10-i nyalábvári (Ugocsa vármegye) győzelemből derekasan ki is vette a részét. Thököly sikeréhez elvitathatatlanul hozzájárult ez a külső katonai segítség, ám meg kell jegyeznünk, hogy Thökölyék 1677 ősszel kivívott sikereinek az alapja nemcsak a francia pénzügyi támogatásban és a Lengyelországból érkezett katonai segítségben, hanem az erdélyiek és a magyarországi bujdosók, kurucok összefogásában is rejlett. Ek-

[8] *Wójcik, Zbigniew:* Sobieski János politikájának dilemmái. In: Sobieski Emlékkönyv. 21. o.

[9] *Roszkowska, Wanda:* Konstanty Sobieski królewicz polski. In: Studia z dziejów epoki Jana III Sobiekiego. (Red. *Kr. Matwijowski.*) *Acta Univsitatis Wratislaviensis. Historia,* XLVII. Wrocław, 1984. 127., 130. o.; *Bilbaszov:* Abbat Polignac i pol'szkoje bezkorolev'je. 200–203. o.

[10] *Codello, Aleksander:* Hegemonia Paców na Litwie i ich wpływy w Rzeczypospolitej 1669–1674. In: Studia Historyczne, 1970/1. 25–56. o. – A Pac-család befolyását taglaló cikkből az is kiderül, hogy a befolyásos litván kancellár, Krzysztof Pac, a litván főhetman, Michał Pac ellenezték a nemzeti király, Michał Wiśniowiecki megválasztását, de megválasztása után a legfontosabb támaszai lettek. Sőt, Krzysztof érdeme volt az is, hogy Michał Wiśniowiecki feleségül vehette I. Lipót császár testvérét, Eleonora Maria Jozefát. Császárpártiságuk Sobieski uralkodása idején is megingathatatlan volt. – uo. 26–29. o.; *Battaglia:* Jan Sobieski. 144. o.

Egyébként jellemző az 1670-es években a lengyel–litván szembenállás mértékére, hogy amikor a litván gyerekek háborúsdit játszottak, a lengyelek szerepeltek ellenségként. *Bilbaszov:* Abbat Polignac i pol'szkoje bezkorolev'je. 195. o.

[11] *Battaglia:* Jan Sobieski. 102. o.; Absolon Dániel külföldi követségei. (Közli: *Szilágyi Sándor.*) Történelmi Tár (TT), Budapest, 1883. 10. o.

kor még Thököly Imre is „csak Erdélyre támaszkodva", csak „Erdéllyel fogózva", Apafi, Teleki primátusát elismerve, háttérben a török engedélyével képzelte el a szabadságküzdelmét.[12] 1678 őszére viszont gyökeresen megváltozott a kuruc vezér véleménye, mert Apafi és Teleki politikai elképzeléseit figyelmen kívül hagyva, az erdélyi fejedelem és kancellár akarata ellenére bonyolította le a felvidéki hadjáratát, s komoly fegyvertényekkel cáfolta az erdélyi halogató politika helyességét. Saját erejébe vetett hitét, önbizalmát nagymértékben erősítette az a tény is, hogy a felső- és alsó-magyarországi bányavárosok elfoglalásával (pl. 1678. október 14. Besztercebánya, október 20. Körmöcbánya) választút elé állította a királyi udvart, szinte katalizálta a királyi udvar békére való hajlandóságát. Forgách Ádám országbíró nem Erdélyhez, hanem egyenesen a „lázadók" vezéreihez, Thökölyhez, Wesselényi Pálhoz, Wesselényi Lászlóhoz, Keczer Andráshoz stb. fordult a fegyverszüneti tárgyalások megkezdéséről szóló javaslatával.[13] A felkínált lehetőséget Thököly gondolkodás nélkül elfogadta, nem számolván azzal, hogy az óvatosságot és a körültekintést nélkülöző döntésével az Erdély (Apafi, Teleki) és a Thököly mellett harcoló francia parancsnokok rosszallását is kiváltja. Az erdélyiekkel nem egyeztetett tracta minimum kétszeresen az 1677. évi egyezmény megsértésével vetekedett: egyrészt azért, mert a pénzügyi hátteret biztosító Franciaország megkérdezése híján bocsátkozott tárgyalásokba Thököly, a Lipót császár elleni diverzió felfüggesztése a francia békedelegátusokat kedvezőtlen helyzetbe sodorta az 1676-ban megkezdett nymwegeni tárgyalásokon. Másrészt pedig azért sérült a varsói megállapodás, mert a Lengyelországból érkezett segélycsapatok téli elszállásáról nem Thökölynek, hanem a szerződő félnek, vagyis Erdélynek kellett gondoskodnia. Miközben el kell ismernünk, hogy Thököly önkényesen cselekedett Szalay Pál fegyverszüneti tárgyalásokra való elindításával, nem szabad megfeledkeznünk arról a talán magyarázó körülményről sem, hogy Lengyelország felől aggasztó hírek futottak be hozzá, akárcsak Teleki erdélyi kancellárhoz is.

A legbeszédesebb lengyelországi helyzetjelentés 1678. április 28-i keltezéssel Absolon Dánieltől érkezett Sobieski kedvenc tartózkodási helyéről, a jaworówi magánbirtokáról. Amellett, hogy a magyar követ az 1677. évi történések francia–lengyel vonatkozásaival igen részletesen foglalkozott, egy nagyon pontos látleletet készített megbízói számára a megosztott Rzeczpospolitáról, a francia és a német pártokra szakadt politikai elitről, kíméletlen hatalmi harcukról. Kiemeli Absolon a jelentésében a Rzeczpospolita hálátlanságát, mert a nemesség ahelyett, hogy köszönetét fejezte volna ki Béthune márkinak és Sobieski királynak a korábbi évek erőfeszítéseiért, most rájuk támadt: „A lengyel király ellen az egész senatori rend, a clerus kiváltképen."[14] Az „Austriai factiónak zászlótartója az átkozott krakai püspök [A. Trzebicki – G. S.] azt merte a lengyel királynak írni, hogy mivel egy extraneus király pénzén oly kapitaneatusságban, az hol nem kellenék, fogadják az eretnekek részére [értsd: Thököly=evangélikusok számára – G. S.] való hadat, azért opponálja ő magát per omnia jura divina, humana, sacra, profana." Még a „nuncius apostolicus" is beleártotta magát a lengyel politikába – olvashatjuk Absolonnál –, mert a szenátorokat arra mozgósította, sőt „a

[12] *Trócsányi:* Teleki Mihály. 234. o.

[13] Uo. 240–241. o.

[14] TT 7. o. Ezt a levelet – lábjegyzetek nélkül – hasznosította *Várnai Dorota* is Sobieski alakja a kortársai szemében című írásában. In: Sobieski Emlékkönyv. 67–68. o.

lengyel király és királyné... előtt serio instált", nehogy megengedjék Béthune márkinak hadak küldését Magyarországra. A „német császár residense" csakúgy, mint a „brandenburgus követje" ugyanilyen célból, hol szóban, hol írásban áskálódnak Béthune márki ellen.[15] A „jó luteranus dán király" egyenesen megfenyegette Jan Sobieski királyt – hivatkozik Absolon az általa is olvasott levélre –, hogy ha továbbra is a „magyar rebelliseket" országában fogadott hadakkal támogatja, vagy nem rendeli vissza katonáit a Kárpátokon túlról, „kíntelen lészen extrema resolutióra fakadni és a balticum tengeren való comerciumot Danczka városának egészen praecludálni;" Apafi és Thököly bizalmasa Dánia fellépése mögött is Ausztria ördögi művét sejti: „Austria diabolum moveret, si posset"[16], majd keserűen állapítja meg: „...az austriai kímeknek nincsen számok, quot Poloni, tot corruptibiles" (ahány lengyel, annyi korrupt ember).[17] A lengyel belpolitikai élet anarchikus voltára pontosan rátapint Absolon, amikor a következő összehasonlítást teszi: „És valamint a méltóságos erdélyi fejedelem a portától függ, úgy van a lengyel királynak is a respublicától függése, kinek számot kell adni de actionibus contra leges regni; sőt ebben az állapotban a méltóságos erdélyi fejedelemnek magis [= inkább – G. S.] absolute facultása vagyon; mert ha a porta conveniál [= egyezségre jut – G. S.], hallgatni kell a regnicoláknak [= országlakosoknak – G. S.]; itt pedig pleno gutture clamant omnes ex fastuosa libertate contra regem" (a nagyszerű szabadságra hivatkozva mindenki teli torokból a király ellenében kiabál).[18]

1678 végére az alig 21 esztendős Thököly bizonyára átlátta a francia–lengyel támogatás megbízhatatlanságát, feltételezhetően az ő gondolatait tolmácsolta Absolon Dániel követ Béthune márkinak 1678 karácsonya tájékán. Amikor a magyarországi ügyekben teljhatalommal felruházott márki szemrehányást tett Absolonnak Thököly fegyverszüneti tárgyalásai miatt, Absolon a következő magyarázattal szolgált: „A magyar nemzetnek nagy respectusa volt a franciai király protectiójára, de ennek fundamentuma volt a lengyel király jóakaratja s alattomban való assistenciája; már mikor a magyar nemzet eszében vette, hogy mindaz kettőben frustráltatik, és hogy a generális békesség [a francia király és a német-római császár békéje, Nymwegen – G. S.] közel vagyon, méltán securitásárúl per armistitium gondolkodott, a ki mindazonáltal a tractatusnak [a varsói egyezménynek – G. S.] nem praejudicál."[19] Érzékelhető, hogy a fényes perspektívával kecsegtető francia–lengyel támogatás egy év alatt szertefoszlott – például az egymással békétlenkedő magyarokat anyagilag csak ad hoc jellegűen támogatta Béthune márki,[20] a „russiai palatinus" (Jan Stanisław Jablonowski lvovi vajda[21]) kétezer kozákot „elsőben

[15] TT 8. o.

[16] Uo. 7–8. o.

[17] Uo. 8. o.

[18] Uo. 9. o.

[19] Uo. 22–23. o.

[20] Thököly Imre naplója. 58. o. (1677. augusztus 12–13.), 127. o. (1678. január 8.), 162. o. (1678. március 9.), 180. o. (1678. április 21.), 189. o. (1678. május 15.)

[21] Polski słownik biograficzny (PSB). Tom X. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962–1964. 232–239. o. – Az 1670-es években még vajda Jablonowski (1634–1702), az ún. francia párt oszlopos tagja Hieronim Lubomirskival, Jan Sobieskivel együtt. 1661–1683 között a francia királytól évjáradékot kapott. Szolgálatait és hűségét kezdetben 4800 livre/év összeggel, majd 9000 livre/év, később 12000 livre/év összeggel honorálták. Amíg 1677-ben Lubomirskivel együtt támogatták a magyarországi katonai beavatkozást, addig 1678-ban ép-

ide engedvén, azután jezuitisálván ő is ígéretit megmásolta", ezer gyalognak Prussiából kellett volna jönnie, a katonáknak járó fizetséget „Lubomirski uram egészen felvette".[22] A jövő az erdélyi támogatástól függött, amely viszont kizárólag a török Portával való egyeztetésen állt vagy bukott.

A Porta ezekben az években a keleti fronton kötötte le erőit, vagyis a törökre sem lehetett támaszkodni. Thököly Imre kétszer is szóvá teszi az 1677-ben és 1678-ban folyó orosz–török háború (csigirini háborúk) bizonytalanságait. 1677. október 9-i naplóbejegyzése megemlíti, hogy „Cseherin alatt az musqua és kozák az törököt igen megverte, az tatárnak is jutván", mire a krímiek gyorsan hazatértek, mert féltek egy további orosz támadástól. „Melynek meglétével annyival inkább nem várhatnánk az török segítségét..."[23] 1678. augusztus 28-án Teleki Mihályhoz intézett levelében Thököly a „Cseherini dologrúl" azt írta, hogy a nagyvezír semmire sem ment Csigirinnel, mert az „éléssel, sanczokkal igen erős hely lévén", nem is várható a törökök győzelme.[24]

A fentiek tükrében megalapozottan kijelenthetjük, hogy Thököly az 1678-as katonai sikerek ellenére a külső segítség elmaradásának a hatására fogadta el a bécsi ajánlatot a fegyverszüneti tárgyalásokra. 1679 január végén mintha a csüggedés kerítette volna hatalmába. Teleki Mihálynak ekképpen panaszkodott: „Isten tudja egyedül dolgunknak végét, az török segítségéhez sem bízhatunk, az németnek sem hihetünk, az franciáktúl sem várhatunk..."[25] Bizonyára itt 1678–1679 fordulóján jutott el annak a felismeréséig is, hogy direkt diplomáciai eszközökkel (Erdély kikapcsolásával) hatékonyabban képviselheti az uralkodója által megbántott magyar nemzet (a nemesség) ügyét.[26] Ennek az elvnek 1681–1682. évi érvényesítését, illetve érvényesülését, a sikereket garantáló nemzetközi háttér felvázolását – ahogyan azt a folyamatábrában jeleztük – egy későbbi írásunkkal szeretnénk nyomon kísérni.

---

pen Jablonowski vajda volt az, aki a „lengyelországi önkéntesek" Magyarországra való indulását megakadályozta. 1683-ban Bécs felmentésében részt vevő lengyel hadak egyik parancsnoka volt. – 233–234. o.

Hieronim Augustyn Lubomirski (1647–1706) – a királya ellen lázadó főúr, Jerzy Sebastian Lubomirski (1616–1667) fia. Itáliai tanulmányútjáról (Pádua, Velence) hazatérve megkezdte katonai pályafutását. Minden jelentős törökellenes akcióban részt vett, saját bandériuma élén szerzett elismerést magának. Béthune márki hatására ő is a francia pártiak mellé sorakozott fel. XIV. Lajos király egyenesen 15000 livre/év járadékkal hálálta meg francia orientációját 1679–1682 között. Lotharingiai Károly beosztottjaként 1686-ig Magyarországon, majd Jan Sobieski mellett Moldvában harcolt a török ellen. – PSB Tom XVIII/1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. 11–14. o.

[22] TT 8–9. o.

[23] Thököly Imre naplója. 81–82. o.

[24] Gróf Tököly Imre levelei. (Sajtó alá rendezte: *Deák* Farkas) Budapest, 1882. 27. (Tököly sic!, nem Thököly) – A csigirini háború diplomáciai vetületeiről lásd *Florja:* Vojni Oszmanszkoj imperiji sz goszudarsztvami Vosztocsnoj Jevropi (1672–1681). 126–131. o., *Szanyin G. A.:* Vnyesnjaja opolityika Rossziji vo vtoroj polovinye XVII veka. In: Isztorija vnyesnyej polityiki Rossziji. Konyec XV–XVII vek. (Otv. redaktor *Szanyin G. A.*) Moszkva, 1999. 338–339. o. A csigirini háborút lezáró bahcsiszeráji békéről *Hodirjeva G. V.:* Rosszijszko-tureckije peregovori 1681–1682 godov. O ratifikaciji Bahcsiszarajszkovo dogovora. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 2003/2. 151–162. o., *Wójcik, Zbigniew:* Dyplomacja polska w okresie wojwn drugiej połowy XVII wieku (1648–1699) In: Historia dyplomacji polskiej. (Pod red.: *Wójcika, Zbigniewa.*) Warszawa, 1982. 230–231. o.

[25] Gróf Tököly Imre levelei. 31. o.

[26] *Varga J. János:* Thököly Imre 1657–1705. In: A magyar történelem vitatott személyiségei. 3. Budapest, (Magyar Történelmi Társulat) 2004. 52–53. o.

Sándor Gebei

THE EVOLUTION OF THÖKÖLY'S UPRISING AND THE RZECZPOSPOLITA

Summary

In the study, the author discusses the early years of Thököly's career, and deals with the events of 1677–1678, which was an important period for him in both a military and a political aspect. Thököly's movement in 1677–1678 was influenced by the European political conditions, primarily the eastern policy of France, which took effect through the Rzeczpospolita. As a result, France, Poland and Transylvania signed an "intergovernmental" agreement on 27 May 1677.

The author emphasises that the "generosity" of France should be regarded as a political investment, and not an altruistic support at all. Louis XIV and his "government" helped the royal court in Warsaw, because they wanted to increase the number of Emperor Leopold I's potential enemies. Béthune marquis, French ambassador in Warsaw, reached a secret agreement with Polish chief hetman Hieronim Lubomirski in April 1677, according to which Lubomirski was commissioned as French lieutenant general, and was to hire 4,000 irregulars in Poland at the expense of the king of France. These irregular troops were intended for deployment in Hungary to support the "rebels opposing Leopold."

The short-lived military intervention in Hungary unquestionably contributed to Thököly's military achievement, but the real basis for the success in the autumn of 1677 was the cooperation of Transylvanians and the Hungarian outlaws. At that time Imre Thököly himself thought that the freedom fight could only be victorious if he relied on Transylvania, acknowledged the superiority of Apafi and Teleki, and requested Ottoman permission.

By the autumn of 1678, however, he had changed his opinion fundamentally, and made Transylvanian wait-and-see policy untenable by taking up arms (he captured the mining towns of Lower and Upper Hungary, like Besztercebánya on 14 October and Körmöcbánya on 20 October). Lord Chief Justice Ádám Forgách proposed expressly that the leaders of "rebels", i.e. Thököly, Pál Wesselényi, László Wesselényi and András Keczer enter into armistice negotiations. Thököly grasped this opportunity, without having considered that his decision would result in the disapproval of both Transylvania (Apafi, Teleki) and the French commanders fighting on his side. It must be admitted that Thököly acted arbitrarily, but it should not be ignored either that he had received worrying news from Poland, just like Transylvanian chancellor Teleki did.

In his report dated 28 April 1678, ambassador Dániel Absolon gave account of a divided Rzeczpospolita, a political elite broken up into French and German fractions and their cruel struggle for power. Absolon established that "the entire senate, and the clergy in particular, has risen against the Polish king" (Jan III Sobieski), because troops had been hired at the expense of the French king to support the heretics (i.e. Lutherans=Thököly).

The 21-year old Thököly must have realised the unreliability of the French and Polish support, and ambassador Dániel Absolon must have interpreted his thoughts towards Bethune marquis around Christmas 1678. When the marquis, who had full authority regarding the Hungarian issue, reproached Absolon for Thököly's armistice negotiations, the Hungarian ambassador gave the following explanation: "The Hungarian nation had full respect for the support of the French king, but this rested on the benevolence and assistance of the Polish king; when the Hungarian nation suffered disappointment in both aspects, and realised that the general peace (the peace of Nymwegen between France and the Holy Roman Empire) was near, it properly considered the possibility of an armistice for its security, which did not prejudice the treaty (the Warsaw Agreement) after all."

Sándor Gebei

LE DÉPLOIEMENT DE L'INSURRECTION DE THÖKÖLY ET LE RZECZPOSPOLITA

Résumé

Dans son écrit, l'auteur suit les premières années de la carrière de Thököly notamment les événements de 1677–1678 où celui-ci commence à se détacher de la politique transylvanienne. Ces années sont sans doute décisives dans la carrière militaire et politique de Thököly, mais selon l'auteur, elles ont été déterminées par les rapports politiques européens. Le mouvement de Thököly fut influencé, en 1677–1678, par la politique orientale de la France mise en œuvre par le Rzeczpospolita. Il en résulta un accord "interétatique," signé le 27 mai 1677 à Varsovie, entre la France, la Pologne et la Transylvanie.

Nous insistons sur le fait que la "générosité" de la France ne relève pas du soutien désintéressé mais de l'investissement politique. Elle aida la cour royale de Varsovie, parce que Louis XIV et son "gouvernement" voulaient augmenter le nombre d' ennemis potentiels de l'empereur Léopold I. Dès avril 1677, le marquis Béthune, ambassadeur de France à Varsovie conclut un accord secret avec Hieronim Lubomirski, hetman général polonais. Cet accord prévoit que ce dernier, nommé général de division de France, recrute aux frais du roi français un corps franc de 4 mille hommes qui sera engagé en Hongrie du côté des "insurgés contre Léopold."

L'intervention en Hongrie fut de courte durée. Il est indiscutable que l'aide militaire extérieure a contribué au succès militaire de Thököly en automne 1677, mais celui-ci était surtout basé sur la concentration de forces des Transylvaniens, des réfugiés et des kouroutz. A ce moment-là, Thököly conçut encore la lutte pour l'indépendance avec l'agrément des Turcs et "l'appui de la Transylvanie" en reconnaissant la primauté d'Apafi et de Teleki.

Pour l'automne 1678, l'opinion du chef kouroutz changea radicalement: avec des armes (occupation des villes minières en Haute- et Basse-Hongrie, dont Besztercebánya le 14 octobre 1678, Körmöcbánya le 20 octobre), il rendit impossible la politique de temporisation de la Transylvanie. Ádám Forgách, comte de la cour proposa alors directement aux chefs des "insurgés," dont Thököly, Pál Wesselényi, László Wesselényi et András Keczer d'engager des pourparlers d'armistice. Thököly accepta la proposition sans réfléchir et sans tenir compte du fait que cette décision provoquerait la désapprobation de la Transylvanie (Apafi, Teleki) et des commandants français combattant à ses côtés. Tout en reconnaissant que Thököly a agi arbitrairement, nous ne devons pas oublier qu'il avait reçu des nouvelles inquiétantes de Pologne tout comme Teleki, chancelier de Transylvanie.

L'ambassadeur Daniel Absolon rendit compte, dans son rapport du 28 avril 1678, d'un Rzeczpospolita divisé, d'une élite politique s'étant scindée en partis français et allemand ainsi que de leur lutte acharnée pour le pouvoir. Il constata que "l'ordre des sénateurs et surtout le clergé se révoltèrent contre le roi de Pologne" (Jean Sobieski), car celui-ci recrutait des troupes, aux frais du roi français, pour les hérétiques (soit Thököly = luthériens).

Agé à peine de 21 ans, Thököly vit certainement l'inconsistance du soutien franco-polonais, et ce sont ses idées que l'ambassadeur Daniel Absolon dut transmettre au marquis Béthune vers Noël 1678. Lorsque le marquis, investi des pleins pouvoirs dans les affaires hongroises, reprocha à Absolon les pourparlers d'armistice de Thököly, Absolon fournit l'explication suivante: "La nation hongroise apprécia fortement la protection du roi français à condition que le roi de Pologne prête également son assistance; lorsque la nation hongroise en fut déçue et vit que la paix générale (le traité entre le roi de France et l'empereur romano-germanique, Nymwegen) fut proche, elle voulut à juste titre assurer sa sécurité au moyen de l'armistice qui ne porte cependant pas préjudice au traité."

Sándor Gebei

DIE HERAUSBILDUNG DES THÖKÖLY-AUFSTANDES UND DIE RZECZPOSPOLITA

Resümee

Mit seiner vorliegenden Studie beschäftigt sich der Verfasser nur mit den ersten Jahren der Laufbahn von Thököly, mit den Ereignissen der Jahre 1677–1678, in denen er sich von der Politisierung in Siebenbürgen unabhängig machte. Die Jahre 1677–1678 waren in der militärischen und politischen Laufbahn von Thököly ohne Frage bestimmende, aber – nach Ansicht des Verfassers – von den europäischen Verhältnissen determinierte Jahre. Die Thököly-Bewegung wurde in diesen Jahren im Grunde von der Ostpolitik Frankreichs beeinflusst, die durch die Rzeczpospolita zur Geltung kam. Das Ergebnis war, dass am 27. Mai 1677 in Warschau ein französisch-polnisch-siebenbürgischer „zwischenstaatlicher" Vertrag unterzeichnet wurde.

Der Verfasser betont, dass die „Großzügigkeit" Frankreichs keineswegs eine uneigennützige Unterstützung, sondern eine politische Investition war. Es unterstützte den königlichen Hof von Warschau nur deshalb, weil Ludwig XIV. und seine „Regierung" die Zahl der potenziellen Gegner Kaiser Leopolds I. erhöhen wollte. Marquis Béthune, der französische Botschafter in Warschau, hatte bereits im April 1677 eine geheime Vereinbarung mit dem polnischen Oberhetman, Hieronim Lubomirski, abgeschlossen, dass dieser mit einer Ernennung zum französischen Feldmarschallleutnant auf Kosten des französischen Königs Freitruppen in der Größenordnung von 4 Tausend Mann in Polen in seinen Sold nimmt, die dann in Ungarn an der Seite der „Aufständischen gegen Leopold" eingesetzt werden.

Die Intervention in Ungarn war nicht von langer Lebensdauer. Zum militärischen Erfolg von Thököly trug zweifelsohne die äußere militärische Hilfe bei, aber der wahre Grund für die Erfolge von Thököly im Herbst 1677 war die Vereinigung der Siebenbürger, der Landflüchtigen aus Ungarn und der Kurutzen. Zu dieser Zeit konnte sich Imre Thököly den Freiheitskampf nur „auf Siebenbürgen stützend", nur „Hand in Hand mit Siebenbürgen", das Primat von Apafi und Teleki akzeptierend und im Hintergrund mit der Genehmigung der Türken vorstellen.

Bis zum Herbst 1678 veränderte sich jedoch die Meinung des Kurutzenführers von Grund auf, da er die Hinhaltepolitik Siebenbürgens mit Waffen (mit der Besetzung der Bergwerksstädte Ober- und Unterungarns, z. B. 14. Oktober 1678 – Besztercebánya /Neusohl/, 20. Oktober – Körmöcbánya /Kremnitz/) unhaltbar machte. Judex curiae Ádám Forgács schlug geradewegs den Führungsfiguren der „Aufständischen", Thököly, Pál Wesselényi, László Wesselényi, András Keczer usw., vor, mit den Waffenstillstandsverhandlungen zu beginnen. Thököly nahm die angebotene Möglichkeit ohne Bedenken an, rechnete aber nicht damit, dass er mit seinem Entschluss sowohl die Missbilligung Siebenbürgens (Apafi, Teleki), als auch die der neben Thököly kämpfenden französischen Heerführer hervorruft. Wir müssen anerkennen, dass Thököly willkürlich gehandelt hat, dürfen aber auch den vielleicht erklärenden Umstand nicht vergessen, dass von Polen her sowohl zu ihm, als auch zu Teleki, dem Kanzler von Siebenbürgen, bedenkliche Nachrichten eingetroffen waren.

Der Gesandte Dániel Absolon (Meldung vom 28. April 1678) berichtete von einer geteilten Rzeczpospolita, einer politischen Elite, die sich in französische und deutsche Parteien aufgespaltet hatte und von Machtkämpfen. Absolon stellt fest, dass sich „der gesamte Senatorenstand gegen den polnischen König (Jan Sobieski)" aufgelehnt hat, „insbesondere der Klerus", weil auf Kosten des französischen Königs ein Heer für die Ketzer angeheuert wird (also für Thököly = die Evangelisten).

Der erst 21-jährige Thököly durchschaute wohl die Unverlässlichkeit der französisch-polnischen Unterstützung. Wahrscheinlich waren es seine Gedanken, die zu Weihnachten 1678 vom Gesandten Dániel Absolon in Richtung Marquis Béthune weitergeleitet wurden. Als der in Fragen bezüglich Ungarn mit einer Vollmacht ausgestattete Marquis Absolon Vorwürfe wegen den Waffenstillstandsverhandlungen von Thököly machte, lieferte Absolon folgende Erklärung: „Die ungarische Nation hatte auf die Protektion des französischen Königs einen großen Respekt, aber das Fundament dieses war das Wohlwollen des polnischen Königs und seine Assistenz im Geheimen. Als die ungarische Nation verstand, dass in beiden verhindert werde und dass der generelle Frieden (der Frieden zwischen dem französischen König und dem deutsch-römischen Kaiser, Nymwegen) nahe sei, dachte sie über ihre Sicherheit per armistitium, das dem Traktat (dem Abkommen von Warschau) nicht präjudiziert."

Шандор Гебеи

РАЗВЕРТЫВАНИЕ ВОССТАНИЯ ПОД РУКОВОДСТВОМ ТЁКЁЛИ И РЕЧЬ ПОСПОЛИТА

Резюме

В настоящей статье автор прослеживает только первые годы деятельноси Тёкёли, события его жизни, независимые от его политической деятельноси в Трансильвании в 1677–1678 гг. Несомненно 1677–1678 годы были решающими в военной и политической борьбе Тёкёли, но, по мнению автора, они были предопределены политическими отношениями в Европе. В 1677–1678 годах движение, возглавляемое Тёкёли, по существу предопределялось восточной политикой Франции, осуществляемой через Речь Посполиту. Результатом этого было то, что 27 мая 1677 года в Варшаве был подписан так называемый „межгосударсвенный" французско–польско–трансильванский договор.

Следует подчеркнуть, что „великодушие" Франции было отнюдь не бескорыстной поддержкой, а полиическим капиталовложением. Франция потому оказывала содействие варшавскому королевскому двору, что Людовик XIV и его „правительство" хотели увеличивать число потенциальных противников императора Леопольда I. Маркиз Бетюн, французский посол в Варшаве, уже в апреле 1677 года заключил тайное соглашение с польским главным гетманом Иеронимом Любомирским с тем, чтобы он взамен назначения его генерал-лейтенантом французской армии принял в Польше 4-тысячное свободное войско наймитов за счет французского короля, которое затем должно было быть введено в действия в Венгрии на стороне „повстанцев против Леопольда."

Вмешаельства в дела Венгрии оказались победой на час. Военным успехам Тёкёли, бесспорно содействовала внешняя военная поддержка. Однако подлинная основа успеха его войск крылась в сплоченности трансильванцев, венгерских гайдуков и куруцев. В этот период Тёкёли, опираясь „только на Трансильванию," „цепляясь за Трансильванию," признав первенство Апафи, Телеки, в тылу у себя представлял борьбу за свободу с разрешения турок.

К осени 1678 года однако мнение вождя куруцев коренным образом изменилось. Применени оружия (захват городов верхней и нижней Венгрии, например, 14 октября 1678 года захват Бестерцебанья, 20 октября Кёрмёцбанья) сделало невозможным продолжение политики затяжек и отсрочек в Трансильвании. Государственный судья Форгач Адам предлагал начать переговоры о перемирии напрямую с предводителями „мятежников": Тёкёли, Ласло Вешшеленьи, Андрашем Кецер и т.д. Предложенную возможность Тёкёли принял не раздумывая, не считаясь с тем, что своим решением он вызывет неодобрение как предводителей Трансильвании (Апафи, Телеки), так и французских командиров, воевавших на стороне Тёкёли. Между тем, должно признать, что Тёкёли действовал самовольно, мы не должны забывать о том, пожалуй объясняющем обстоятельстве, что со стороны Польши к нему прибывали тревожные вести, как и к канцлеру Трансильвании Телеки.

Посол Даниэль Абсолон (донесение от 28 апреля 1678 года) докладывал о раздробленной Речи Посполитой, о политической элите, расколовшейся на французскую и немецкую партии, о беспощадной борьбе за власть. Абсолон констатирует, что „против польского короля (Яна Собесского) восстал весь сенат," „особенно клерикалы," так как на деньги французского короля нанимают войско для еретиков (следует понимать, что для евангелистов Тёкёли).

Тёкёли, которому едва исполнился 21 год, наверняка понял ненадежность французско-польской поддержки. Предположиельно, именно его мысли излагал посол Абсолон Даниэль маркизу Бетюн во время Рождества 1678 года. Когда маркиз, уполномоченный вести венгерские дела, сделал упрек Абсолону по причине переговоров Тёкёли о перемирии, Абсолон представил следующее объяснение: „Венгерская нация с большим уважением относилась к протекции французского короля, но фундаментом этого была добрая воля польского короля и мое присутствие, однако когда венгерская нация поняла, что все раскалывается надвое, и что генеральный мир (мир французского короля и германско-румынского императора, Нимвеген) уже близок, он с достойным основанием думал о безопасности per armistitum, что не предусморено трактатом."

SERES ISTVÁN

THÖKÖLY IMRE EMIGRÁNS KATONASÁGÁNAK TISZTIKARA TÖRÖKORSZÁGBAN A KARLÓCAI BÉKETÁRGYALÁSOK IDEJÉN (1698–1699)

Bevezető

Thököly Imre törökországi bujdosásáról a korabeli diplomáciai és kémjelentések, valamint Thököly naplói, leveleskönyvei tanúskodnak a leghívebben. S jóllehet az utóbbiak számos emigráns tiszt nevét őrizték meg, sem a katonaság számáról, sem annak tisztikaráról nem rendelkezünk pontos adatokkal. Zömük már a szabadságharcban is Thököly keze alatt szolgált, néhány magasabb rangú tiszt pedig Zrínyi Ilona mellett volt Munkács védelménél. A Magyar Országos Levéltár G szekciójában található Thököly-szabadságharc levéltárában ugyan számos összeírás található, amelyek egyes kuruc seregek, illetve a hadra kelt nemesség összeírásait tartalmazzák, ezek azonban az 1680-as évek első felében keletkeztek, az emigráció idejéből egyetlen hiteles kimutatás sem került elő. Egyedüli kivételt talán Torma Mihály lovasezredének név szerinti összeírása képez, amelynek első oldalán az 1689-es év olvasható. Az irat keltezése azonban meglehetősen problemetikus, mivel sem Torma Mihállyal, sem az ezred egyetlen tisztjének a nevével nem találkozunk az emigráció forrásaiban! Egy ilyen nagy létszámú – közel 700 fős – katonaságnak pedig nyoma kellett volna, hogy maradjon, és, még ha a többségük haza is tért 1689 körül, a tisztek közül némelyek biztosan felbukkantak volna Thököly írásaiban.[1] Ugyanakkor Thököly emigrációban írott naplóinak és leveleskönyveinek a XIX. század folyamán feltárt és javarészt kiadott, valamint az azóta előkerült példányai szerint a bujdosó kuruc vezér különös gondot fordított csapatai időről-időre történő névszerinti összeírására. 1691. július 22-én például arról utasította a Nagyvárad térségében táborozó Petrőczy István generálist, hogy „minden lovast, gyalogot, hazája, neve szerint, s ki volt úgy kurucz, s ki mostan lett, jó formában való regestrumban íratván, bennek csak egyet is ki nem hagyván, mennél hamarébb küldje kezünkhez".[2] A kéziratokban található utalásokból kiderül, hogy a kimutatásokban a katonák és lovaik mellett gyakran feltüntették a családtagok számát, valamint a fegyverviselőktől megkülönböztetett „szolga rendet" is. A feleséges kurucok rendre külön lettek összeírva, sőt, egy 1699. évi adat szerint még a katonák vallási hovatartozását is fel kellett tüntetni![3] Az egyes seregek írástudó strázsamesterei, tizedesei által eredetileg magyarul elkészített összeírásokat később Thököly bizalmi emberei benyújtották a nagyvezér mellett működő fődefterdárnak,

[1] Egészen pontosan: 683 fő. „Anno 1689. 19. Novembris. Torma Mihály kapitánysága alat lévő katonáknak mustrálása." MOL G 5 Thököly-szabh. lt. Thököly seregének katonai összeírásai és fizetési listái /V/ 1683–1684. A Thököly- és a Rákóczi-szabadságharcok levéltárainak repertóriumát összeállító Maksay Ferenc szerint „az 1685 utáni darabok valószínűleg a Thökölyvel együtt a dunai végekre szorult kuruc seregnél keletkeztek". *Maksay Ferenc:* A Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok levéltárai. Repertórium. (Levéltári leltárak 52. Magyar Országos Levéltár) Budapest, 1971. (Kézirat) 11. o. Torma ezredének a kimitatásával, valamint a Thököly-szabadságharc idején keletkezett egyébb kuruc katonai összeírásokkal egy önálló tanulmányunkban kívánunk részletesen foglalkozni.

[2] Leveleskönyv, 1691–1692. 41. o.

[3] Napló, 1693–1694. 633. o.

azaz a pénzügyi főellenőrnek.[4] A Portára benyújtott összeírásokat (és azok összesítéseit) viszont már értelemszerűen törökül és arab betűkkel készíthették el a Thököly mellett működő török íródeákok, tolmácsok.[5]

A Thököly-emigráció török okmányainak feltárása már az 1900-as évek elején megkezdődött, nem sokkal Thököly, valamint II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazahozatala után. Először a Topkapi Szeráj levéltárában kutatásokat végző Karácson Imre, a győri kisszeminárium igazgatója tárt fel és fordított le néhány iratot,[6] 1932-ben pedig Ahmet Refik török történész jelentetett meg latin betűs átiratban 90, zömmel az emigráció éveiben keletkezett oklevelet.[7] Az eddig feltárt török okmányok között azonban egyetlen név szerinti katonai kimutatás sem található. Ugyanakkor a Thököly-emigráció magyar forrásai közül is mindössze két rövidebb, név szerinti kimutatás jelent meg eddig nyomtatásban. Veszely Károly ismertette azt az 1696. szeptember 19-én készült latin nyelvű kimutatást, amely a havasalföldi vajda mellé költözött 15 magyarországi és 8 erdélyi nemes úr nevét tartalmazza. A nemesek neve mellett feltüntették a hozzájuk tartozó személyek – családtagok, szolgák, esetleg kísérő katonák – számát is.[8] A másik névsor pedig Szabó Gáspár kuruc kapitány gályarabságra ítélt gyalogos serege azon 20 tisztjének és katonájának a nevét őrizte meg, akiket 1698 elején a Porta hajlandó volt szabadon engedni.[9] Rendelkezünk viszont egy 1699-ben írt latin nyelvű folyamodvánnyal, amely a Nikápolyban összevont kuruc hadaknak és nemeseknek a Fényes Portához benyújtott kéréseit tartalmazza. Az 1699. május 24-én elkészített felterjesztést összesen 28 bujdosó nemes és katonatiszt írta alá. A névsor újabb adatokkal bővül annak az 1698-ban íródott folyamodványnak köszönhetően, amelynek az aláírói között 17 bujdosó kuruc katonatiszt és nemes neve található.

Mivel a Thököly-emigrációról az 1690-es évek első feléből bőségesen rendelkezünk forrásokkal, tanulmányunkban elsősorban arra szeretnénk fényt deríteni, hogy kik alkothatták Thököly emigráns katonaságának tisztikarát a hegyaljai felkelést követő években. Az elemzés alapjául a két beadványt aláíró kuruc vezetők névsorai szolgálnak. A nevek nagyobb része mellett feltüntették az illető katonai rangját és gyakran az alakulat jellegét is, aszerint, hogy az illető tiszt lovas vagy gyalogos csapattestben szolgált-e. Több név mellett azonban semmilyen bejegyzés nem szerepel, ezen esetekben időnként valószínű, hogy a nemesi renden levő személyekről lehetett szó. Thököly 1699. évi leveleskönyveiben néhány további katonatiszt neve is előfordul, ezeket ugyancsak ismertetjük. Eltekin-

---

[4] 1692. október 13-án Thököly megírta a defterdárnak, hogy „az mely hadak ideérkeztenek, azoknak teftereket, mind lovoknak, magoknak, megküldöttem". Leveleskönyv, 1691–1692. 353. o.; 1694. január 13-án a Portára küldött levelek között: „4. Az hadak, cselédek lajstroma, és a költségekről való extractus." Leveleskönyv, 1694. 127. o.

[5] 1694. augusztus 19-én Thököly közölte Skerlet portai főtolmáccsal, hogy „producáltam a mellettem maradott minden rendeknek lajtsromát törökül... javalván, purumba irassam azon lajstromot, és reggel idején küldjem fel neki, be fogja azt is adni, declarálván per longum et latum, hogy a kik a tábori szolgálatokra alkalmatosak hadaim közül, hozassa ide a vezér, de úgy, hogy provisiójokat is adassa ki, hogy sunsistálhassanak és szolgálhassanak." Napló, 1693–1694. 447. o.

[6] *Karácson,* 1914. 288–307., 311–313. o. (303–305., 307–316., 318., 320–321., 323–325., 327–328., 335–336., 338. és 340. sz. iratok.)

[7] *Refik,* 1932.

[8] Thököly Imre és Zrínyi Ilona levelei. (Közli *Veszely Károly.*) Magyar Tudományos Értekező I. k. (Szerk. és kiad. *Knauz Nándor* és *Nagy Iván.*) Pest, 1862. 452. o. („Cathalogus Curuczonum et Transylvanorum qui sunt in Valachia")

[9] Leveleskönyv, 1698/1. 455. o. („Az gállyákrúl szabadulandó kurucz rabok lajstroma")

tünk ellenben a kéziratokban szereplő nagy számú bejáró, belső szolgálattevő felsorolásától. Thököly végrendelete és annak kiegészítése szintén több bensőbb hívéről megemlékezik, ezek felsorolása azonban ugyancsak szétfeszítené a jelen közlemény kereteit, elemzésük már önálló tanulmányt igényel. A katonatiszti névsor természetesen nem teljes, nem is lehet az, hiszen a Rákóczi-szabadságharc első három évében számos olyan hazatért emigráns neve bukkan föl, akik már korábban is Thököly tisztjei voltak, többségük pedig, hazatérésük után az új függetlenségi harcban is szerepet vállalt. Ennek ellenére nevükkel egyik beadvány aláírói között sem találkozunk.

Tanulmányunkban igyekszünk bemutatni az emigráns katonaság helyzetét Thököly 1689. évi nyári hadjáratától a karlócai békéig. Előbb az 1689–1695 közötti időszakot tárgyaljuk, mivel Thököly 1695-ig személyesen is az Al-Duna vidékén állomásozó csapatai között tartózkodott. 1695-ben a Porta, nem utolsó sorban a kuruc katonaság 1694. évi tömeges dezertálásának a hatására, elszakította a fejedelmet katonaságától és Isztambulba rendelte. Innen csak 1696 nyarán távozhatott el, amikor a nyári hadjárat megindítása előtt, tizenkét híve kíséretében rövid időre Belgrádba érkezett. Csakhamar azonban újra visszatért Isztambulba, és ott tartózkodott egészen 1697 nyaráig, amikor is a hegyaljai felkelés kitörésének hírére a Porta a készülő hadjárat során ismét számolni kezdett az addig mellőzött „kuruc király" személyével. Thököly ekkor térhetett vissza utoljára csapatai közé, mivel a háború későbbi menetére nézve döntő hatású zentai csata után újra Isztambulba rendelték. Az 1697. év azonban nem csak a magyarországi és erdélyi visszatérés régóta dédelgetett tervét hiúsította meg. Bár a szultáni hadseregnek és persze Thököly maroknyi katonaságának Zenta után minden lehetősége megszűnt a tovább vonulásra, az emigráns katonaság hosszú évek óta először ismét megszaporodott, és számában már-már kezdte megközelíteni az 1694. évi nyári állapotokat. A hegyaljai felkelést követően az elmenekült kurucoknak több hullámban is sikerült átvágniuk magukat Törökországba. A legtöbben még rögtön Tokaj és Sárospatak visszafoglalása után a Tiszántúlon vágták át magukat Temesvár felé, egy másik néhány száz főből álló csapat pedig 1697 őszén vonult át Máramaros vármegyén keresztül Moldvába. Az új kurucokat Belgrád és Temesvár környékén telepítették le, a Petrőczy István generális és Szappanos Mihály főkapitány keze alatt levő hadak közé. Bár Thököly a későbbiekben már hiába próbált visszatérni híveihez, az újra megszaporodott kurucság ismét kezdett olyan politikai tényezővé válni, amivel az elkövetkező években mind a török Porta, mind pedig a császári hadvezetés számolni kényszerült.

A tanulmány írása közben alkalmunk nyílt kutatást végezni Esze Tamás történész hagyatékában. A meglehetősen nagy terjedelmű kéziratos hagyatékból 109 doboznyi iratot Szekszárdon a Tolna Megyei Levéltárban őriznek, 36 doboz pedig a vajai Vay Ádám Múzeum tulajdonát képezi. Bár egyéb elfoglaltságaink gyakran megakasztották a vidéki kutatást, a jelen kézirat leadásáig sikerült átnéznünk a vajai anyagot, és a szekszárdi hagyaték mintegy kétharmadát is. Itt figyeltünk fel Esze Tamásnak a hegyaljai felkelésről készített cédulakatalógusának töredékeire. A történész a felkelés történetét összefoglaló Benczédi Lászlóval dolgozott együtt a felkelés okmánytárán, erre mindketten több ízben is hivatkoztak.[10] Az okmánytár ugyan sosem jelent meg, de a két hagyatékban található

[10] Benczédi a saját levéltári kutatásait jelölte meg a hegyaljai felkelésre vonatkozóan, de köszönetet mondott Esze „jelentős segítségéért" (*Benczédi*, 1953. 128. o.), Esze pedig egy év múlva hivatkozott a készülő okmánytárra. *Esze*, 1954. 287. o. 5. j. („A felkelés okmánytára most készül.")

iratmásolatok, mikrofilmtekercsek, sőt, kiadásra előkészített tisztázatok arra utalnak, hogy a tervezett kötet vagy kötetek jó úton voltak a megvalósuláshoz. A források feltárásával párhuzamosan Esze Tamás kéziratos cédulakatalógust is vezetett a felkelésről, adatait helység- és személynevek szerint csoportosítva. Ezek egy részét sikerült fellelnünk, s köztük számos, a felkelésben szerepet vállaló, majd török földre menekült kuruc neve is megtalálható. Minden arra mutat, hogy Esze a hegyaljai felkelés történetének újbóli, annak minden részletére kitekintő feldolgozására készült, és az életrajzi adattárba minden személyt felvett, akinek bármilyen köze volt az eseményekhez. Forrásai főleg a felkelés után lefolytatott és tanúk százait felsorakoztató vizsgálatok vaskos anyagai, valamint a felkelésbe belekeveredett, többnyire hegyaljai lakosok vagyonösszeírásai voltak. A cédulák nem tartalmaznak levéltári vagy könyvészeti hivatkozásokat, csupán a történész egyes megjegyzései – káptalani, nádori, országbírói, ill. vármegyei vizsgálat stb. – sejtetik, hogy melyik levéltári állagban kell keresnünk az eredeti iratokat. A saját forrásainkkal összevetve nyilvánvalónak tűnik, hogy a jegyzetekben hivatkozott tanúvallatások zöme a Szepesi Kamara levéltárában található, és többnyire közvetlenül a hegyaljai felkelés után rögzítették őket. Esze és Benczédi eredeti forrásait idő hiányában nem tudtuk visszakeresni, ennek ellenére az általunk hasznosnak talált adatokat megemlítjük, annál is inkább, mivel több ízben kiegészítik és alátámasztják saját kutatásainkat.[11]

2003 nyarán, valamint nem sokkal a kézirat lezárása előtt kutatást végezhettünk Isztambulban is a Başbakanlık Osmanlı Arşivi anyagában, ahol több, 1697–1698-ban készült kisebb elszámolásra is rábukkantunk az Oszmán Birodalom területén tartózkodó kuruc katonasággal kapcsolatban. Ezen adatokat ugyancsak felhasználtuk tanulmányunkhoz.[12]

Thököly emigráns katonasága Törökországban a hegyaljai felkelést megelőző években

Thököly emigráns katonasága 1689–1691 között volt a legnépesebb, ennek ellenére a kuruc vezér 1689. évi töredék naplója a nyári hadjárat során mindössze hét, rang szerint említett kuruc tisztet nevez meg. 1689. június 17-én Horvát Ferenc és Mészáros Mihály gyalog kapitányokat említi „24 lovas, gyalog zászlóimbúl álló fizetett hadai"-val.[13] A hiányos bejegyzés azonban nem pontos, mivel Horvátot augusztus 17-én már lovas vicekapitánynak írja,[14] az elkövetkező években pedig lovas ezereskapitányként szerepel, Mészárost pedig, amikor 1692. május 7-én elesett, „régi meghitt hadnagyunk"-nak nevezte Thököly.[15] Július 13-án és augusztus 9-én Borbély István gyalog kapitányról,[16] augusz-

[11] Itt szeretnénk köszönetet mondani Dr. Dobos Gyulának, a Tolna Megyei Levéltár igazgatójának, valamint Molnár Sándornak, a vajai Vay Ádám Múzeum igazgatójának a rendezetlen hagyatékok áttekintéséért.

[12] Külön köszönettel tartozunk Mustafa Altunbaynak az isztambuli kutatás során adott hasznos ötleteiért, valamint az átírási nehézségekben nyújtott segítségéért.

[13] Napló, 1689. 5. o.

[14] Uo. 36. o.

[15] Leveleskönyv, 1691–1692. 231–232. o. („Az közelebb kapithiáknak írott levelekhez való, 7. Maji")

[16] Napló, 1689. 17., 31. o.

tus 12-én pedig Horvát István és Csányi lovas hadnagyokról emlékezik meg a napló.[17] Augusztus 13-án és 17-én Szappanos Mihály lovas hadnagy neve bukkan fel,[18] végezetül pedig, szeptember 20–22. között a keresztnév nélkül említett Daróczy András gyalogos főkapitány szerepel.[19] A katonaság számáról mindössze Thökölynek egy későbbi utalása tudósít, ami szerint ekkor 4000 embere volt. A napló egyes részei ugyancsak egy nagyobb emigráns sereg meglétére utalnak, ilyen például a fenti 24 zászlóalja (lovas és gyalogos) katonaság említése, vagy az a szeptember 21-i bejegyzés, amely szerint Daróczy András gyalogos főkapitány vezetésével 1500 kuruc gyalogos nyomult előre egy melléjük rendelt lovassereggel együtt.[20]

Jóval több adat áll rendelkezésünkre az 1691–1694. évekből, amikor már mintegy 90, zászlótartónál magasabb rangot viselő lovas- és gyalogostiszt neve fordul elő Thököly fennmaradt naplóiban és leveleskönyveiben. Úgy tűnik, hogy a Thököly mellett tartózkodó magyar katonaság jelentős részét azok a csapatok tették ki, melyeket még Zrínyi Ilona küldött férje segítségére az ostromlott Munkács várából. 1687 júniusában például 1600 gyalogos és lovas katona indult el Munkácsról Thökölyhez.[21] A Munkácsról érkezett katonai segítségről maga Thököly is megemlékezett a nagyvezér helyetteséhez írott 1696. február 29-i beadványában: „a mikor én a Dunán által jöttem, és Munkács s Eger vára obsidiója tájban, az mikor az feleségem Szuliman Passa *Vezér* parancsolatyára, Munkács várából hadaimot ki küldötte Török Országra...”[22] Egy Tállyai Szűcs János nevű kiöregedett kuruc strázsamester pedig, aki feltehetően 1705 tavaszán 50 társával Havasalföldről tért haza, abból a 600 munkácsi hajdúból valónak mondta magát, akik akkor csatlakoztak Thökölyhez, midőn a fejedelem „Törökországra bevitetett volna”.[23] Munkács egykori védőinek az emigránsok között betöltött központi szerepét jól jellemzi, hogy a Thököly naplóiban és levelezésében gyakran szereplő Daróczy András és Borbély István gyalogos kapitányok, Décsei András lovas főstrázsamester, Csebi Pogány Zsigmond, az udvari palotások kapitánya, Keneszlai Bay László, a karabélyosok főhadnagya, a később kapitányi rangot kapott Szabó Gáspár gyalog főhadnagy 1686–1687-ben még mindannyian Munkácson tartózkodtak. A Munkács várából Thököly segítségére küldött katonaság számát jelentősen emelték azok a kuruc katonák is, akik 1691 tavaszán-nyarán csatlakoztak Thököly Magyarországon tartózkodó embereihez. Erdélyből történt kényszerű távozása előtt ugyanis Thököly hátrahagyott 300 válogatott lovast, akik később átvágták magukat Magyarországra, és Nagyvárad térségében húzódtak meg. Az egykori kurucokból és az átállt császári katonákból számuk annyira megszaporodott, hogy Thököly 1691 áprilisában egy csoport lovas- és gyalogostisztet küldött közéjük Petrőczy István generális vezetésével.[24] Petrőczy hamarosan újjáépítette a pocsaji hidat,

[17] Napló, 1689. 34. o.

[18] Uo. 34., 36. o.

[19] Uo. 57–58. o.

[20] Uo. 57. o.

[21] *Angyal Dávid:* Késmárki Thököly Imre 1657–1705. II. k. Budapest, 1889. 171. o.

[22] Leveleskönyv, 1696. 43. o. („Vezér Tihájának eodem”)

[23] Tállyai Szűcs János folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez. Eger, 1705. április 21. *Bánkúti,* 2003/A. 57. o.

[24] Leveleskönyv, 1691–1692. 14. o. („Az bujdosó magyarországiaknak közönséges propositiójok, mely iratott húsvét első napján [április 15-én – S. I.], 1691. esztendőben”)

és sáncokkal, árkokkal erősíttette meg az elhagyatott pocsaji várat, ahová 700 gyalogost helyezett.[25] A kuruc csapatok ezután hónapokon át győztes portyákat vezettek a császári szolgálatban álló (labanc) magyar katonaság ellen. Petrőczy csapatai 1691 őszén csatlakoztak a Magyarországra érkező Thökölyhez, aki azonban alig néhány napi Jenő és Gyula környéki „tekergetés" után kénytelen-kelletlen Törökországba vonult vissza.[26]

Thököly rövid erdélyi fejedelemsége után az előbb Erdélyből Havasalföldre kiszorult, majd onnan a vajda csapatai által elűzött kuruc katonaság 1691–1692-ben a Belgrád és Orsova közötti török várakban, palánkokban rendezkedett be. Maga Thököly ekkor még népes udvartartásával, valamint udvari alakulataival a Borbély István gyalogos kapitány parancsnoksága alatt álló Pozsarevácon telepedett le. Többnyire itt és a környékbeli falvakban szállásolták el az udvari hadakat is, a Borbély István, majd Kassai István gyalog kapitány vezette udvari gyalogseregeket, a Csebi Pogány Zsigmond kapitány vezette udvari palotások gyalog-, illetve lovas-zászlóját, a Keneszlai Bay László parancsnoksága alatt álló lovas karabélyosok seregét, valamint az udvari puskásokat. Ez utóbbi alakulat parancsnoka előbb Toldalagi János, majd a keresztnév nélkül említett Földvári főhadnagy volt.[27] Ugyancsak itt kapott helyet Thököly franciákból és németekből (az ún. „zöld németek") álló két serege, valamint az erdélyi németek zászlója is. Itt érdemes megemlékezni Thököly egyéb idegen ajkú katonaságáról. Kevésbé ismeretes, hogy Thököly mellett időnként török végbeliekből, a császári hadseregből átállt, illetve a török területekről mellé szegődött délszlávokból, „rácok"-ból, sőt tatárokból álló csapatok is szolgáltak. Ezek az idegen zsoldosok azonban nem tartoztak az udvariakhoz, és a mezei hadak közé osztották be őket.

A kuruc gyalogság nagy része a palánkok, várak őrségébe került. Szinte kizárólag csak magyarok alkották Jeni-Palánka várának őrségét Daróczy András gyalogos főkapitány parancsnoksága alatt, akinek a vicéje Cserépi János gyalogos kapitány volt. Egy 1691. december 19-i adat szerint a kuruc helyőrség 18 zászlóból állott, azaz körülbelül 900-1100 főt számlált.[28] 1692 októberében Thököly a labanc fogságban levő Almási Márton gyalogos főhadnagy seregét rendelte néhány lovassal Jeni-Palánkáról Galambóc várának őrzésére, létszámuk akkor 64 fő volt.[29] Nagyréti Márton főhadnagy serege a rámi török őrségét erősítette,[30] egy változó létszámú, 200-800 fős gyalogos őrség pedig éveken át az osztrovai szigeten, Ressován teljesített szolgálatot.

Bár 1693-ra több Duna menti palánkba is kuruc őrség került, Thökölynek végig nagy gondot okozott a mezei katonaság, elsősorban is a lovasság elhelyezése. 1693. november 22-i és 24-i naplójegyzeteiből pontosan tudjuk, hogy a mezei katonasághoz két lovas ka-

---

[25] Leveleskönyv, 1691–1692. 41. o. („Iratott Petróczi István uramnak ő Ngának, 22. Junii Anno 1691. Az Dunapertrúl, Vidiny elleniben.")

[26] Almády István naplója. (1687–1694.) MHHS XXIII/2. k. 747–749. o.

[27] Talán azonos Bernádfalvi Földváry László Nógrád vármegyei nemessel, akit 1690. szeptember 22-én, a kereszténységi országgyűlésen Thököly 20 más magyarországi hívével együtt az erdélyi nemesség sorai közé választottak. Tököly Imre kereszténység-szigeti articulusai 1690. MHHS XXIII. k. 72. o.

[28] „Palánkon lévő, tizennyolcz seregből álló zászlós hadaink..." Leveleskönyv, 1691–1692. 115. o. Thököly naplóiból és leveleskönyveiből egyértelműen kiderül, hogy 50-60 személy alkotott egy sereget.

[29] Thököly levele a galambóci bégnek, 1692. december 3. Leveleskönyv, 1691–1692. 383. o.

[30] Napló, 1693–1694. 328. o. Másutt Négyesinek nevezi a rámi főhadnagyot. Leveleskönyv, 1694. 193. o. („Die eodem. [április 3. – S. I.] a kapithiáknak.")

pitányság tartozott Horvát Ferenc és Szappanos Mihály ezereskapitányok parancsnoksága alatt.[31] A szüntelenül akadozó portai ellátmány kiegészítésére, illetve pótlására Thököly gyakran csak a saját és Zrínyi Ilona értékeinek elzálogosítása fejében tudott pénzt szerezni. Különösen megszaporodtak a hadak gondjai a tél beköszöntekor, mivel az addig szabad ég alatt táborozó kuruc katonaság számára a török helyőrségek egyáltalán nem vagy csak alig tudtak megfelelő szállásról és tűzifáról gondoskodni. A Belgrád és Temesvár környékén táborozó kuruc katonaság akkor járt jól, ha egyes végbeli török pasák hajlandónak mutatkoztak kisebb kuruc csapatokat ideiglenesen befogadni a váraikba, és a saját költségükön kiteleltették őket. A Thökölyvel különösen jó baráti kapcsolatot ápoló albán pasa, „Mahmut Bék Ogli" például több ízben is vállalta, hogy kisebb, 100-200 főnyi kuruc lovasságot befogad a Száva parti Bujurdelem-be, azaz Szabács várába. 1692, illetve 1693 decemberében a belgrádi pasa helyezte Bay László 50-60 főből álló udvari karabélyos seregét Pancsovára,[32] 1696 nyarán pedig Ali pasa, a dunai hajóhad kapitány-pasája fogadta sajkáira Szabó Gáspár kuruc kapitány gyalogseregét.[33] Éppen a téli viszontagságok miatt vállalta többször Thököly azt is, hogy néhányszáz főnyi lovasságát az ostromlott Gyulára küldje az ottani török őrség élelmezésére. Abban reménykedett, hogy katonáit a gyulaiak befogadják, és legalább néhány hétig szállást, illetve élelmet adnak nekik. Ezeknek az utaknak azonban rendre az lett az eredménye, hogy az élelem átadása után a nehéz helyzetben levő gyulai parancsnok elküldte a kuruc lovasokat. A Temesvárra, majd onnan Thökölyhez visszatérő kuruc katonaság pedig jelentős veszteséggel érkezett meg, melyben ugyan a labanc katonasággal vívott csetepaték is közrejátszottak, a legtöbb katona azonban a zajló jégáradatok és árvizek miatt szakadt el a többiektől, majd, miután a török végvárak környékéről elkergették őket, elegendő élés hiányában bekéredzkedtek a császári várakba – Szolnok, Szeged stb. –, és letették a hűségesküt a császárnak.

Thököly emigráns katonasága számáról ebből az időből mindössze a fejedelem és a Portára küldött követek naplóiban, illetve Thököly leveleskönyveiben tett szűkszavú bejegyzések tanúskodnak. Bay Mihály, Thökölynek a Portára küldött követe 1693. január 15-én még azt válaszolhatta a kajmekám (a nagyvezér helyettese) kérdésére – „Mennyi hada lehet most az fejedelemnek?" –, hogy: „az sok cseléden kívül, fegyverfogható, lovas, gyalog hadai vannak háromezeren."[34] Amikor Thököly 1693. október 12-én a tatár kánnal találkozott, annak kérdésére elmondta, hogy korábban, midőn még nagyobb létszámú sereggel rendelkezett, csak török végbeliekből 24 zászlónyi (!) katonája volt. „Volt azután öt ezer is, tavaly volt három ezer, most kevesebre szállott, de most is vagyon két ezer öt száz emberem."[35] Két nappal később, a Bozoklu Mustafa pasa nagyvezírnél tett látogatása alkalmával így vallott az évről évre csökkenő kuruc haderő létszámáról: „ez előtt Musztafa passa idejiben négy ezer emberem, Kupruli vezér idejében öt ezer emberem, a mikor Drinápolyban voltam, annak a vezérnek idejiben is három ezer

[31] Napló, 1693–1694. 276., 279. o.

[32] Uo. 293. o.; ill. Leveleskönyv, 1694. 88. o. („Die 7. Januarij iratott Sándor Gáspár uramnak")

[33] *Seres,* 2002. 140–141. o.

[34] Késmárki Tököly Imre portai rezidensei- és követeinek naplói. (1692. nov. 7. – 1693. jún. 8.) MHHS XXIII/2. 489. o. („Kapithiha Bay Mihály uram diariuma")

[35] Napló, 1693–1694. 203. o.

emberem volt, de az is minden nap fogy, és csak két ezer öt száz számra szállott".[36] Nagyjából ugyanezek az adatok szerepelnek egy évvel később, 1694. november 29-én Sürmeli Ali pasa nagyvezírhez írott memorandumában is, annyi különbséggel, hogy a Köprülüzâde Fazıl Mustafa pasa nagyvezírsége alatti kuruc katonaság számát 5300 főre teszi: „Työprili-Musztafa passa vezér idejében ötezren s háromszázan voltanak, másik esztendőbe négyezerre, harmadik esztendőben háromezerre, negyedik esztendőben kétezerre ötszázra szállott az számok, most már hétszáznak tartására rendeltetett tain a vezértül: ezután annyit sem tarthatok."[37] A két felsorolás összevetéséből a következő derül ki:

Tekirdağlı Bekrî Mustafa pasa nagyvezírsége idején, tehát 1688. május 1. és 1689. október 25. között Thökölynek 4000 embere volt. Ez az adat valószínűleg az 1689. évi nyári hadjáratra vonatkozik. Köprülüzâde Fazıl Mustafa pasa idején, azaz 1689. október 25. és 1691. augusztus 19. között ez a szám 5000-5300 főre szaporodott. Feltehetően ez a szám vonatkozik az erdélyi betörés idejére. Bár rövid ideig tartó erdélyi tartózkodása alatt Thökölyhez jelentős számban csatlakoztak az erdélyi nemesek és katonák is, az Erdélyből, illetve a havasalföldi vajda katonasága által Havasalföld területéről történt kiűzésük során csapatai jelentős veszteséget szenvedhettek. Az Erdélyből történt menekülés idején Thököly 300 „válogatott vitézt" hagyott hátra, akik Nagyvárad térségében vonták meg magukat.[38] Az 1691. őszi, rövid ideig tartó magyarországi tartózkodása után ezek a katonák csatlakoztak Thököly főseregéhez, de több kuruc csapat nem tudott átkelni a zajló Maroson. Egy 200 fős lovas csapat például hiába próbált bekéredzkedni Gyulára, a bég elzavarta őket. Mivel sem élelmük, sem abrakuk nem volt, a szolnoki és szegedi császári helyőrségekbe mentek be.[39] Mindezek figyelembe vételével logikusnak tűnik, hogy 1691-re ismét 4000 főre csökkent az emigráns katonaság száma. A következő, 3000 fős adatot Thököly az első összesítésében a drinápolyi tartózkodása idején hivatalban levő, de meg nem nevezett nagyvezírhez köti. A fejedelem 1692. január 26-án indult el Pozsarevácról Drinápolyba, s miután április 2-án személyesen a szultán is fogadta, április 28-án érkezett vissza a Duna menti szállására.[40] A drinápolyi tartózkodás idején előbb Arabacı Ali pasa (1691. október 30. és 1692. március 27. között), majd Hacı Ali pasa (1692. március 27. és 1693. március 27. között) volt a nagyvezír. 1693. október 14-én, a Bozoklu Mustafa pasa nagyvezírnél tett látogatásakor Thököly már csak 2500 katonájáról tudott beszámolni, az 1694. november 29-i Sürmeli Ali pasa nagyvezírhez írott memorandumában pedig arról panaszkodott, hogy a Porta mindössze csak 700 fő részére rendelt ellátmányt.

Az eddig feltárt török források elég szűkszavúan vallanak a kuruc csapatok számáról. Egy 1105-ben (azaz 1693. szeptember 2. és 1694. augusztus 21. között) íródott szultáni parancs a havasalföldi vajdától 423 szarvasmarhát rendelt a Thököly mellett levő 2500 magyar gyalogos katonának („*ikibin beşyüz nefer piyade levendatı*").[41] Szerencsére

[36] Napló, 1693–1694. 217. o.

[37] Leveleskönyv, 1694. 313. o. („Az fővezérnek 29. Novembris iratott")

[38] Leveleskönyv, 1691–1692. 14. o. („Az bujdosó magyarországiaknak közönséges propositiójok, mely iratott húsvét első napján [április 15. – S. I.], 1691. esztendőben")

[39] Uo. 194. o. („Az fő janicsár-agának iratott Harmailiban. Die 6. Aprilis Anno 1692")

[40] *Angyal:* i. m. 230–231. o.

[41] *Refik,* 1932. 58–59. o. (9. sz.) („Tököli'ye dair müteferrik vesikalar")

fennmaradt Madách Péter kapitány 1694. május 1-jei sajátkezű igazolása, pontosan a fenti utasításban szereplő 423 vágómarha kézhezvételéről a vajda Tódor nevű kapitányától.[42] Thököly naplója pedig két nap múlva írja, hogy emberei érkeztek Vidinből, akik magukkal hozták a „cserneczi oláh kapitány" levelét is, a keze alatt levő marhák Vidinbe küldéséről.[43] Madách elismervénye és Thököly naplójegyzetei egyaránt bizonyítják, hogy a szultáni levélben szereplő 2500 gyalogos valójában Thököly egész katonaságára vonatkozik, de ez a szám még az 1694 március-májusában bekövetkező tömeges dezertálások előtti állapotokat tükrözi.

Bár az emigráns katonaság száma évről-évre csökkent, Thököly mellé folyamatosan érkeztek magyarországi bujdosók, valamint a császári hadseregből átállt katonák, akik között nem csak magyarok, hanem rácok (bolgárok, szerbek) és horvátok is akadtak. Az 1692. december 3. előtti napokban 18 labanc katona jött át Eszékről, mindannyian „híres, derék emberek".[44] 1693. január 23-án pedig 90 labanc lovas katona érkezett Magyarországról Jeni-Palánkára, akik mindannyian Szabolcs és Szatmár vármegyeiek voltak.[45] 1694 elején ugyancsak magyar labancok üzentek Thökölynek, hogy hozzá akarnak csatlakozni, mivel hintójában megölték az egri kapitány öccsét, aki német kísérőkkel éppen a bátyjához igyekezett.[46] A borosjenei és feketebátori hajdúk pedig Kis Miska kuruc hadnagynak adtak szót, hogy átállnának Thökölyhez.[47] Jöttek katonatisztek is, 1693. január 11-én például egy Szamárosi János nevű labanc hadnagy, aki később Thököly egyik legvitézebb portyázó tisztje lett.[48] 1693. június 13-án pedig egy Medy István nevű idősebb katonatiszt érkezett Thökölyhez két másik „szegény legénnyel" együtt a Borosjenő alatti német táborból. Thököly naplójegyzete szerint: „régi vén hadnagy [...] ki Magyarországban laktomban is az első seregek közt volt tisztem."[49] Medy valóban Thököly régi kurucai közül került ki, 1680. január 8-án ott volt a Szoboszlón Thökölyt fővezérükké választó kuruc seregek tisztjei között,[50] egy keltezetlen kimutatás szerint pedig Hatházy Gergely főhadnagya volt.[51] Thököly váradi elfogatása után ő is átállt a császáriakhoz, és 1686-ban már Károlyi István lovasezredének volt a főhadnagya.[52]

A látszólagos létszámnövekedés ellenére a kuruc katonaság szökése 1694-re tömeges méreteket öltött. A portai ellátmány akadozása és a krími tatárok magyarországi pusztításai miatt először 1693 novembere körül szökött meg 80 hajdú a jeni-palánki őrségből,

---

[42] BOA İbnülemin Tasnifi, Hariciye Nr. 678.

[43] Napló, 1693–1694. 379. o.

[44] Leveleskönyv, 1691–1692. 382. o. („Lándor-fejérvári szerdár Csafer passának, 3. Decembris"); Késmárki Tököly Imre portai rezidensei- és követeinek naplói. 524. o.

[45] Napló, 1693–1694. 27–29. o.

[46] Thököly levele Sándor Gápárnak. 1694. január 20. Leveleskönyv, 1694. 134. o.

[47] Leveleskönyv, 1694. 136. o. („Horvát Ferencz kapitány hozta és Váradi István küldte informatiók")

[48] Napló, 1693–1694. 18. o. 1694. január 3-án már „próbált vitéz ember, lovas hadnagy"-ának nevezte. Uo. 297. o.

[49] Uo. 109–110. o.

[50] „A Thökölyt fővezérükké választó kuruc seregek esküje (Szoboszló, 1680. január 8.)" Közli: *Geönczy József.* In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 275. o.

[51] Medy István „Hatházi Uram ezerében" a 8. sereg főhadnagya volt. MOL G 5 Thököly-szabh. lt.

[52] Egy ugyancsak datálatlan kimutatás szerint a 4. sereg főhadnagya volt. MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 201. 13. tétel.

úgy tűnik, Győry Gáspár főhadnagy vezetésével.[53] A szökés után ugyan átmenetileg megnyugodott a katonaság, de február első napjaiban újabb katonák szöktek be az ellenséghez Bokcsára,[54] március végén pedig már egész helyőrségek álltak át a császáriakhoz. Március 28-án Daróczy András jeni-palánki kapitány levele érkezett Thökölyhez, amelyben beszámolt arról, hogy a galambóci kuruc őrség parancsnoka, Almási Márton gyalogos főhadnagy néhány törököt levágott, a béget pedig pár emberével magával hurcolta, majd seregestül elment Karánsebesre.[55] A várat viszont nem gyújtották fel, sőt, a muníciót is érintetlenül hagyták.[56] Thököly rögtön Galambócra küldte Kassai Istvánt, az udvari gyalogok kapitányát és Farkas György palotás főhadnagyot, Cserépi Jánost, a jeni-palánki őrség éppen nála tartózkodó vicekapitányát pedig visszaküldte Jeni-Palánkára, hogy onnan új őrséget vigyen át Galambócra.[57] Almási vicéje ugyanakkor néhányad magával megmaradt Thököly hűségén, de ez is csak annak volt köszönhető, hogy a lázadás ideje alatt éppen Thökölynek a dunai kapitány-pasához küldött emberét kísérte el.[58] Alig két nappal Almásiék szökése után a jeni-palánki őrség is fellázadt. Március 30-án este egy Váczi nevű rámi török hozta a hírt, hogy az őrség a kapitány ellen fordult, majd miután a tarackokon kívül mindent kihordtak a várból, felgyújtották a palánkot és a megkötözött Daróczyt feleségestül magukkal cipelve elvonultak Bokcsa felé.[59] A muníciót ők is érintetlenül hagyták. A jeni-palánkiak lázadása hírére a rámi őrségben szolgáló Négyesi Márton gyalogos főhadnagy és serege is fegyvert fogott a Palánkról átmenekült „kereskedő janicsárokra", és a beteg strázsamesteren és öt közkatonán kívül ők is elvonultak.[60] A jeni-palánki őrségből megint csak azok nem szöktek meg, akik nem tartózkodtak a várban. A Daróczy alatt szolgáló Lovász Mihály és Nagy István lovas főhadnagyokat seregeikkel Thököly még korábban elküldte a szerémi béggel és a váradiakkal a Vaskapu és Poricsa felé, a lázadás hírére azonban rögtön visszarendelte őket. Cserépi János vicekapitány egy-két hadnagyával ugyancsak Thököly hűségében maradt. Lovász és Nagy április 5-én érkezett meg Pozsarevácra néhány hajdúval. Magukkal hozták a dobokat és a zászlókat, katonaságuk nagyobb része azonban elment, bár „semmi kárt vagy confusiót" nem tettek.[61] Ugyancsak elszökött Mezei Mihály főhadnagy is, a vicéje azonban április 11-én Thököly mellett volt.[62] Május első felében Lovász Mihály lovas főhadnagy szökött át az ellenséghez, nem sokkal később pedig Nagy István lovas főhadnagy és a fia, Nagy György gyalogos főhadnagy lettek „levelessé", miután egy zászlótartóval

[53] Leveleskönyv, 1694. 106., 109. o. („Iratott Sándor Gáspár uramnak 11. Januarij") Érdekes, hogy naplójában nem vall az esetről. A „hadak oszlásának" az oka Izsáki János, a jeni-palánkai hadak főstrázsamesere volt, akit a hadbíróság előbb halálra ítélt, de utóbb Thököly megkegyelmezett neki. Thököly az Izsáki elleni hadbírósági eljárás okát sem árulja el, arra csak a Sándor Gáspárhoz írott, 1694. január 7-i leveléből derül fény. Napló, 1693–1694. 289., 291., 293. o.; Leveleskönyv, 1694. 88. o. („Die 7. Januarij iratott Sándor Gáspár uramnak")

[54] Napló, 1693–1694. 311. o.

[55] Uo. 344. o.

[56] Uo. 347-348. o.; ill. Leveleskönyv, 1694. 189. o. („Die eodem. [1694. április 3. – S. I.] *a* kapithiáknak")

[57] Napló, 1693–1694. 345. o.

[58] Uo. 351. o.

[59] Uo. 345–346. o.

[60] Uo. 345–346. o.

[61] Uo. 348., 353. o.; ill. Leveleskönyv, 1694. 197. o. („Az kapithiáknak, húsvét első napján. 11. Aprilis")

[62] Leveleskönyv, 1694. 197. o. („Az kapithiáknak, húsvét első napján. 11. Aprilis")

és két „közönsíges szemíllyel" levágtak és kiraboltak néhány rác kereskedőt.[63] Az egyre gyakoribbá váló szökések hatására Thököly már a legkisebb gyanúra is fogságba vetette tisztjeit. Amikor április 9-én három gyalogos hadnagya egy visszaszökött hajdú szavaira árulással gyanúsította meg Petrőczy Istvánt és Sándor Gáspárt, Thököly mindkét bizalmasát elfogatta.[64] Öt nappal később pedig Bay Lászlót, az udvari karabélyosok főhadnagyát vetette tömlöcbe „némely rendeletlen" és Thököly méltósága „ellen esett szavaiért". Május közepén a Szappanos Mihály kapitánnyal a Duna túloldalán portyázó Borbély Gáspár gyalogos és Serdült István lovas főhadnagyok „hitre beszéltek" az elszökött jenipalánki kurucokkal, akik megüzenték Thökölynek, hogy a napokban elszökött Mezei Mihályon keresztül Cserépi János kapitány, valamint Berzentei Dániel és Nagy István főhadnagyok is kegyelmet kértek a császáriaktól, akikkel Jeszenő falunál beszéltek meg találkozót. Thököly mindhárom tisztet elfogatta, annál is inkább, mivel Berzentei az előző napon éppen Jeszenő felé kéredzkedett portyára 60 emberével.[65]

Bár az elszökött katonák számáról Thököly nem ír, egy 1694 októberéből való adatból könnyen kiszámolhatjuk a kuruc csapatok veszteségét. 1694. október 28-án Sándor Gáspár udvari főkapitány személyesen adta át a nagyvezír helyettesének a „kurucz hadak lajstromát",[66] amit utána a defterdár is ellenőrzött. A Sándor által benyújtott listában „1162 ember volt feltíve fegyverviselő, szolga 300,[67] asszony s gyermek 379; vitézlő rend szolgástúl per: 1462. cselédestűl az az feleségestűl gyermekestűl per: 1841."[68] Vagyis az 1692–1693 fordulóján számon tartott 2500 kuruc katona közül alig 10 hónap alatt legalább 1300-an hagyták el Thököly zászlóit és mentek be a császári kézen levő erődítményekbe, Bokcsára és Karánsebesre. Ez pedig a katonaságnak több mint a felét jelentette! Az 1694. október 28-án számon tartott 1162 fegyverviselő kuruc száma azonban tovább csökkent. November közepén ugyanis az évek óta hűségesen szolgáló Horvát Ferenc lovas ezereskapitány és a császáriaktól korábban átállt Szamárosi János lovas főhadnagy 80 lovasukkal a temesvári pusztáról az ellenség közé szöktek, és a Jeni-Palánkáról melléjük rendelt hat török katonát is rabul vitték megkötözve Bokcsára, Antoni rác generálishoz.[69] November utolsó napjaiban pedig, amikor Thököly Havasalföldre küldte néhány bejáróját „cserneczi sertísek s egyéb élések vásárlása kivánása mellett",[70] a kíséretül melléjük rendelt Kis Albert gyalogos főhadnagy útközben elpártolt seregével. Az elpártolt hajdúk magukkal vitték Thököly Kis Péter és Jenei Sámuel nevű embereit, sőt Thökölynek és Madách Péternek a vásárlásra adott pénzét is elrabolták, majd Karánsebesen amnesztiát kértek maguknak.[71] Közel egy időben Kis Alberték árulá-

[63] Napló, 1694. 384., 390. o.

[64] Uo. 358., 361. o.

[65] Uo. 384–385. o.

[66] Uo. 631. o.

[67] A szolgák száma a kiadásban 350, de ez valószínűleg nyomtatási hiba lehet, esetleg a napló másolói tévedtek, mivel az összesítésből egyértelműen kiderül, hogy csupán 300-an voltak.

[68] Napló, 1693–1694. 633. o.

[69] Uo. 666. o. (november 14-i hír); ill. Leveleskönyv, 1694. 313., 316. o. („Az fővezérnek 29. Novembris iratott.; Sándor Gáspár uramnak iratott, die 29. Novembris")

[70] Leveleskönyv, 1694. 338. o. („Sándor Gáspár uramnak, 18. X-bris")

[71] Napló, 1693–1694. 681–682. o.; ill. Leveleskönyv, 1694. 338. o. („Sándor Gáspár uramnak, 18. X-bris")

sával, néhány karabélyos is megszökött Pozsarevácról. Thököly levele szerint „Olá Gábor, Czerjík Ferencz és Tirpacsék" négy társukkal együtt, családostúl átálltak az ellenséghez, és a saját lovaik és marháik mellett Thököly több marháját is magukkal hajtották.[72] Amikor november 26-án egy török aga szabadult a Horváték által elhurcolt palánki török közül, Horvát megüzente Thökölynek, hogy a még mellette levő „feljebb s alsóbb rendek" is el fognak pártolni tőle, mert „egy szón vannak", s csak azért üzeni meg, mert „sónkat, kenyerünket ette".[73] A katonaság tömegessé váló szökdösése hatására Thököly már a legkisebb gyanúra elfogatta híveit. Amikor december 29-én öt zászlóalja kuruc gyalogság a téli szállásul kijelölt Visnicére érkezett, „némely gyanúságokra nézve" Thököly vasra verette Kassai Istvánt, az udvari gyalog seregek kapitányát és annak két főhadnagyát.[74] Bár a tisztek néhány napon belül szabadlábra kerültek,[75] Thököly december 21-én ismét elfogatta Kassait „az felőle való gyanúságoknak újulására nézve". Két nap múlva pedig egy Kis Ferenc nevű karabélyos számolt be a kapitány árulásra való szándékáról, amit nyíltan a szemébe is mondott.[76]

A töredékére csökkent kuruc katonaság számára a törökök 1694. november 9–18. között Visnicét jelölték ki téli szállásul.[77] Addigra Thököly mellett már csak alig 500 gyalogos és 300 lovas maradt. 1695. január 16-án II. Ahmed szultán kifizettette a 800 katona hathavi zsoldját, és engedélyt adott nekik arra is, hogy Visnicén házakat és „gunyhókat" építsenek maguknak. Mivel a kurucoknak sem deszka és karó beszerzésére, sem pedig ács fogadására nem volt lehetőségük, a szultán megparancsolta a belgrádi szerdárnak, Cafer pasának, hogy ezekben, illetve egyéb ügyekben is nyújtson segítséget a bujdosóknak.[78] Ugyanakkor a szultán azt is engedélyezte, hogy a korábban Szófiában elszállásolt, majd Thököly mellé jött, élelemben és más szükségletekben nagy nélkülözést szenvedő erdélyi nemeseket Havasalföldön telepíthessék le, egy alkalmas helyen.[79] Július 5-én a szultán már arról rendelkezett, hogy Thököly Visnicén élő emberei szabadon elmehetnek onnan más helyre lakni, de senki sem kötelezheti őket különféle szolgáltatásokra.[80] Alig másfél hónap múlva még meglepőbb rendeletek érkeztek. Augusztus 12–21. között a szultán Thökölyt a feleségével és az udvartartásával együtt Isztambulba rendelte,[81] a fejedelem mellett tartózkodó 500 kuruc katonát néhány kapitánnyal együtt pedig Havasalföldre küldték.[82] A Havasalföldre telepített magyar katonaságról Thököly 1696. évi leveleskönyvében szeptember közepéről megtalálható a Bukarestben tartózkodó magyarországi és erdélyi nemesek névsora, a kíséretükben levő személyek számával együtt. Ezek szerint Havasalföldön 60 kísérővel 15 magyarországi és 30 kísérővel 8 er-

[72] Napló, 1693–1694. 688. o.; ill. Leveleskönyv, 1694. 341. o. („Az fővezér elmenetele után interveniált injuriák")

[73] Napló, 1693–1694. 679–680. o.

[74] Uo. 688. o.

[75] Uo. 694. o.

[76] Uo. 697–698. o.

[77] *Refik*, 1932. 30. o. (40. sz.)

[78] *Karácson*, 1914. 307. o. (328. sz.)

[79] Uo. 306. o. (327. sz.)

[80] *Refik*, 1932. 31. o. (45. sz.)

[81] Uo. 32–33. o. (48., 50. sz.)

[82] Uo. 33. o. (49. sz.)

délyi nemes tartózkodott, köztük Thököly több bizalmas embere és aktív vagy visszavonult katonatisztje is.[83] A bujdosó nemesek kényszerű havasalföldi tartózkodásáról Petrőczy István feleségéhez, Révay Erzsébethez írott levelei is beszámolnak. Először 1695. december 19-én értesítette nejét, hogy: „Méltóságos Havas Alföldi Fejedelem eő Na*gyságh*a mellett itt Bukarestben jó egészséghben vagyok."[84] 1696. január 24-i levelében beszámolt arról is, hogy amikor a török császár Nándorfehérvárra érkezett, elválasztotta őket Thökölytől. A fejedelmet Isztambulba, őket pedig ide, a „Havas Alföldi Fejedelem szárnyai alá relegálván".[85]

1696-ra az emigráns katonaság teljesen szétszóródott. Mint láttuk, a legtöbben – mintegy 500 katona és 23 előkelőbb nemes – 1695 nyarán Havasalföldön telepedtek le. A nemesség Bukarestben kapott szállást, a katonaság pedig a vajda hadseregében vállalt szolgálatot, zömük Oroszcsíkon és Fekete-Gyergyón állomásozott.[86] A kuruc katonaságnak csak töredék része maradt Temesváron Szappanos Mihály kapitány parancsnokságával, illetve néhányan a Duna menti palánkokban kaptak helyet, a török zászlók alatt.[87] E mellett Belgrádban is volt „néhány jó haszonra való" embere Thökölynek.[88] A Havasalföldön élő magyarországiak és erdélyiek már 1696 elején követeket küldtek Thökölyhez, és kérték, hogy járja ki a Portán, hogy engedjék vissza őket melléje.[89] A román vajdaságban lakó bujdosók gyakorlatilag egész évben győzködték a fejedelmet, hogy szabadítsa meg őket a vajda hatalma alól. 1696 októberében Pogány Zsigmond kapitányt küldték egy Kis Ferenc nevű tiszt társaságában Thökölyhez. Pogány az „elsőbb rendeknek", Kis pedig a 3-400 főnyi Havasalföldön élő erdélyi és magyarországi kuruc követe volt. A bujdosók kérték Thökölyt, hogy akár a belgrádi szerdár mellett a végeken, akár a dunai hajóhad kapitány pasája, akár az arnót pasa mellett adjanak helyet nekik, mivel korábban is „fegyverekel keresték kenyereket", a havasalföldi vajda mellett pedig csak „szarahor"-ként, azaz kiegészítő katonaként alkalmazzák őket, és nem hajlandóak tovább a „szarahorsági kenyeret" enni.[90] Azonban Thököly még az év végén is csak biztatni tudta híveit. Petrőczy István generális még március 20-án, április 5-én és október 25-én is Bukarestből írt a feleségének.[91]

Végre a küszöbön álló nyári hadjárat alkalmat adott arra, hogy legalább két kisebb kuruc csapat katonai szolgálatba állhasson. Thököly 12 embere kíséretében Belgrádba utazott, és ott is maradt egészen a hadjárat végéig. Szappanos Mihály lovas kapitány addig a temesvári pasa mellett tartózkodott katonáival, Musztafa pasa nagyvezír azonban a

[83] Pl. Petrőczy István (15 fővel), Sándor Gáspár (5 fővel), Madách Péter (10 fővel), Horváth István kapitány (3 fővel), Pogány Zsigmond kapitány (5 fővel), a már rang nélkül említett Décsei András lovas főstrázsamester és Rácz Miklós főhadnagy, ill. az erdélyiek között Orlay Miklós (4 fővel) és Kemény László (4 fővel). Leveleskönyv, 1696. 160. o. („Cathalogus Curuczonum et Transylvanorum qvi sunt in Valachia")

[84] Petrőczy István II. – Révay Erzsébet levelei 1690–1699. (Közzéteszi: *Kovács Sándor.*) Pozsony, 1916. 42. o.

[85] Uo. 46. o.

[86] Leveleskönyv, 1696. 206. o. („Iratott Pogány Zsigmond*na*k Die 6 9br*is* 1696. Constantinopoli")

[87] „az kik a régi kuruczok közül az Duna mellet lévő palánkokban, városokon vadnak, azokból is telhetnék egy sereg." Uo. 153. o. („Az Tefterdárnak Die 8. 7br*is*")

[88] Uo. 53. o. („Iratott az V[*ezér*]. Tihájának 6. Martii 1696.")

[89] Uo.

[90] Uo. 199. o. („Instructió Gaspari Pápai Die 27. 8bris")

[91] *Kovács:* i. m. 50., 52., 60–61. o.

nyár közepén engedélyt adott arra, hogy Szappanos és katonasága vele tartson a hadjárat alatt. Augusztus első napjaiban a kapitány megérkezett Thökölyhez Belgrádba,[92] aki az augusztus 6. körül írott pátensében kinevezi a török táborban tartózkodó lovas és gyalog kurucok kapitányának, és teljhatalommal ruházza fel, hogy nevében gráciát adhat az „ellenség pártján levő vitézlő rendből" hozzá átálló katonáknak.[93] A nyári táborozás után, szeptember végén Ibrahim pasa, belgrádi szerdár megengedte, hogy Szappanos és 40 (!) lovasa ott maradhat a Duna menti palánkokban szolgáló török zászlók között, és ők is részesülhetnek a helyőrségek ellátmányából s fizetéséből. Szappanos szeptember 21-én Pozsarevácot kérte téli szállásukul a nagyvezír tihájától.[94] 1696. augusztus 12-én kiadott pátensében Thököly, mint „egyik gyalog hadainknak ennek előtte is fő tisztit", Szabó Gáspár kapitányt néhány gyalogosával a török szultán „vizen levő ereje capitany passája" mellé küldte".[95] Az előbb 20, majd 36 főből álló kicsiny hajdúsereg augusztus–szeptemberben végig „Akcsi Ogli Mehemet Pasa" keze alatt szolgált a dunai hajóhadban,[96] szeptember végén Thököly azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy eddigi hűséges szolgálatukat megtekintve, hajlandó lenne-e a télen is alkalmazni őket.[97] A pasa hajlandónak is mutatkozott rá, hogy Szabó csapatát továbbra is alkalmazza, sőt, később ígéretet tett, hogy még száz kurucnak fog téli szállást biztosítani.[98] A pasának azonban csakhamar összetűzése támadt a befogadott kurucokkal,[99] ami ahhoz vezetett, hogy valamikor 1696–1697 táján az egész zászlóalja hajdúságot elfogatták, és a fekete-tengeri gályákra hurcolták. Thökölynek csak hosszas utánjárására sikerült 26 katonát kiszabadítania az eredetileg elfogott 45-ből. A többiek valószínűleg mind elpusztultak a tengerészeti kikötő börtönében és a gályákon.[100]

Bár konkrét létszámkimutatás most sem áll rendelkezésünkre, Thököly 1696-ban írott leveleiből kiderül, hogy az év végére már csak alig 500-550 katonája lehetett Temesváron, Belgrádban, illetve Havasalföldön. Az alábbi táblázat jó betekintést nyújt Thököly évről-évre csökkenő számú katonaságáról:

1689	4000
1690	5000–5300
1691	4000
1692	3000

[92] Leveleskönyv, 1696. 131. o. („Die 4 Augusti Szappanos Mihállyal Tömösvárrul jött kuruczok relatioja, melly Skerlet Uram insinuatiójábul a' vezér Tyhájához irásban küldetett.")

[93] „Szappanos Ur*am* elvitte patens pariaja." Uo. 135. o.

[94] Lásd Szappanos leveleit a nagyvezír tihájának. Uo. 164–165. o. („Szappanos Mihály Lovas Capitány neve alat a Vezér Tihájának."; ill. „Ugyan Szappanos neve alat a V. Tihájának.")

[95] „Szabó Gáspár*nak* adot Pátens. Die 12. Aug*ustii*." Uo. 138. o.

[96] Szeptember 7-én Thököly a fődefterdárnak írta meg, hogy „egy Capitányal husz emberem vagyon az Duna Capitány Passája mellet", a 19-én Skerlet portai főtolmácsnak írott levelében pedig már az szerepel, hogy Szabó Gáspár parancsnoksága altt 36 gyalogos szolgál a kapitány pasánál. Uo. 153., ill. 159–160. o. („Az Tefterdár*nak* Die 8. 7br*is*.; Skerlet Ur*amnak* Die 9. 7br*is*.")

[97] Uo. 165. o. („Az Kapitány Passának 25. 7bris.")

[98] Uo 199. o. („Instructio Gasparis Pápai Die 27. 8bris.") „100 való kuruczott az Kapitány Passa is protectioja alá vett."

[99] Uo. 240. o. („Iratot die 10 Xbr*is* Sz. Andrási János*nak* Szölősi Sigmond neve alatt.")

[100] Az eset leírását lásd *Seres*, 2002. 137–147. o.

1693. október 12–14.	2500
1694. október. 28.	1162 fegyverviselő, valamint 300 szolga, 379 asszony és gyermek
1694	800 (500 gyalogos és 300 lovas)
1695	?
1696	500-550 (becsült adat)

A későbbi évekből csupán egyetlen pontos számadatunk van az emigráns katonaságról, ez azonban már jóval felülmúlja az 1696. évi becsült létszámot. A karlócai békét követően, 1699 nyarán a Porta 1238 kuruc katonát, 712 gyalogost és 526 lovast telepített le a bulgáriai Csiprovec város környékén. Ez a szám azonban nem volt teljes, mivel a még ezután is Havasalföldön maradt bujdosókat nem tartalmazta. Ahhoz azonban, hogy a Thököly-katonaság száma alig két év alatt több mint két, sőt, talán háromszorosára szaporodjon, egy új magyarországi eseménynek kellett bekövetkeznie: a hegyaljai felkelésnek.

Dolgozatunknak nem célja a hegyaljai felkelés történetének bemutatása. A felkelés 1697. június 30-án tört ki a sátoraljaújhelyi vásáron. A magukat Thököly kurucainak valló fegyveres felkelők a július 1-re virradó éjszaka bevették Sárospatak és Tokaj várát. Bár alig három hét alatt jelentős területet sikerült ellenőrzésük alá vonni, és számuk több ezer főre szaporodott, július 20-án és 23-án Vaudemont altábornagy csapatai visszafoglalták a két várost. A felkelők jelentős részének azonban még a várak feladása előtt sikerült kitörniük, és alig tíz nap múlva Temesváron csatlakozhattak Thököly ott állomásozó katonaságához. Október végén pedig egy újabb bujdosó csapatnak sikerült átvágnia magát a máramarosi hegyeken és Erdélyen át Moldvába.

A hegyaljai felkelők első hullámának Törökországba érkezése

Miután a hegyaljai felkelők nagyobb részének sikerült kitörnie Tokaj és Sárospatak váraiból, Leányvárnál átkeltek a Tiszán, majd dél felé fordultak, és Diószegen, Kismarján, valamint Szalontán keresztül átvágták magukat Temesvárra.[101] De La Porta nagyváradi császári parancsnok már 1697. augusztus 2-án jelentette a felkelők Temesvárra érkezését, Carlo Ruzzini velencei követ pedig 10 csapat felkelő érkezéséről számolt be augusztus 10-én.[102] Ha figyelembe vesszük, hogy Thököly emigráns katonaságában 50-60 fő alkotott egy sereget, a velencei követjelentés alapján legalább 5-600 főre tehetjük a török földre érkezett hegyaljai felkelők számát. Ugyanez a szám szerepel a Pálóczi Horvát család naplójában is, ami szerint Tokaj visszafoglalásakor „az kuruczoknak nagyobb része az (Tiszán) általszaladt, és békével ment mintegy hatszázig Tömösvár felé", majd Sárospatak feladása előtt az ottani kurucok „java" is egyesült a Tokajból elmenekültekkel, és „innét is Szalontaival együtt Tömösvár felé mentek".[103] Egyes források szerint a felkelők nem csupán egyetlen nagyobb csoportban érkeztek Temesvárra. Július végén egy 40

[101] Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. I. k. (Kiad. *Szalay László.*) Pest, 1865. 49–50. o.

[102] *Benczédi,* 1953. 98. o., ill. *Takáts,* é. n. 74. o. 60. j.

[103] *Babocsay,* 1817. 245. o.

fős kuruc csapat Temesvár felé igyekezve Szeged közelében kelt át a Tiszán, mire a szegedi parancsnok huszárokat és gyalogosegységeket küldött a folyóhoz az átkelők őrzésére.[104]

A felkelést követő hetekből több kisebb török elszámolás is a rendelkezésünkre áll Thököly katonaságáról. 1697. augusztus 14-én Szappanos Mihály kuruc kapitánynak („*Sapanoş kapudân-ı kursliyan*") 130, Mákos András kuruc kapitánynak („*Makoş Andre kapudân-ı kursliyan*") pedig 235 embere volt a Duna menti Pancsován.[105] Mákos András kistoronyai szőlőbirtokos nemes volt,[106] 1697-ben „nemrég manumittált Rákóczi-jobbágy",[107] aki a hegyaljai felkelők egyik ezereskapitányaként azok zempléni–ungi hadjáratát vezette. Az ő parancsnoksága alatt álló négy zászlóalja kuruc verte fel báró Klobusiczky Ferenc királyi személynök velejtei és zétényi kastélyait.[108]

A bujdosók 1698. és 1699. évi felterjesztéseiben egyaránt lovas kapitányként szerepel, a kapitánysága alá tartozó 235 személy mögött tehát egyértelműen a hegyaljai felkelők török földre menekült lovasait kell sejtenünk. Az arányokra jellemző, hogy vele szemben Thököly régi lovas kapitányának, Szappanos Mihálynak mindössze 130 embere volt. (Igaz, ez is jóval több az 1696-os 40 lovasnál!) Ugyanakkor a hegyaljai menekültek kisebb csapatokban való török földre érkezéséről is több adatunk van. Augusztus 12-én és 15-én a szultáni táborban 12 „Orta Macar"-ból érkezett vendégnek („*Orta Macar ki ber vech-i müsafirî*") adták ki az ellátmányát.[109] Minden bizonnyal ugyanez a 12 magyar volt az, akik számára három nappal később újabb kiutalás történt. Ez a bizonylat már magyar kurucokat ír („*kursluyân an taife-i Macar*"), akik Tokaj várából érkezett vendégek voltak („*an canib-i kale-i Tokay der müfredât*").[110]

A kis csapat egyértelműen a hegyaljai felkelőkből tevődött ki, és egészen pontosan Tokajból menekültek el. Ugyancsak hegyaljai menekültekből állhatott az a 20 fős csapat, akiket augusztus 14-15-én említenek. A velük kapcsolatos két irat magyar kurucokról, illetve kuruc beslijákról ír („*macarân-ı kursliyân*", „*beşlüyân-ı kursliyân*").[111] Végezetül még egy szeptember 3-áról fennmaradt fizetési bizonylatot ismerünk, amelyben egy 19 fős kuruc csapat szerepel.[112]

Úgy tűnik, hogy a török hadvezetés a nyári hadjárat megindítása előtt Pancsován vonta össze a kuruc csapatokat, akik között immár Bajúsz Gáspárék katonaságát is megtalálhatjuk. Valószínűleg ezek az újonnan jött kurucok is útra keltek Thökölyvel Magyarország felé, de a szeptember 11-i zentai csata az ő hazatérésüket is meghiúsította. Időközben a százezres létszámú török hadsereg július 17-én megindult Szófiából és augusztus 10. körül Belgrádba érkezett. A belgrádi haditanácson a nagyvezír és Husszein

---

[104] *Szakály Ferenc:* A török kiűzésétől a szatmári békéig. In: Szeged története. (Szerk. *Farkas József.*) II. k. I. fej. Szeged, 1985. 29. o.

[105] BOA İbnülemin Tasnifi, Hariciye Nr. 436/1-2.; Uo. Askeriye Nr. 4500/1-2.

[106] MOL E 156 MKA U et C Fasc. 83. Nr. 109.; MOL E 254 A Szepesi Kamara levéltára. Repraesentiones, informationes et instantiae. 1697. aug. No. 47.

[107] *Esze Tamás:* Népi kurucság, kupecek és szegénylegények. *Kortárs,* 1976/3. 436. o.

[108] MOL O 5 Királyi táblai jegyzők lajtromozatlan jelentései 1699. („Nr. 28." megjelölésű irat.)

[109] BOA İbnülemin Tasnifi, Hariciye Nr. 533.; uo. Askeriye Nr. 4498.

[110] Uo. Askeriye Nr. 4499/1.

[111] Uo. Hariciye Nr. 436/3.; uo. Askeriye Nr. 4499/2.

[112] Uo. Askeriye Nr. 4499/3.

belgrádi pasa ellenzése ellenére a török hadvezetés elhatározta, hogy Erdélyen keresztül utat nyitnak Felső-Magyarország felé, és ott Thököly személyében királyt neveznek ki.[113] A zentai csata a török hadsereg katasztrofális vereségével végződött. Maga Thököly a Tisza jobb partján rekedve, a halottak között lappangva várta ki az éjszakát, hogy a sötétség leple alatt átúsztathasson a folyón, majd néhány hívével, köztük Petrőczy István generálissal, Temesvárra sietett a menekülő szultán után.[114]

A hegyaljai felkelők második hullámának Törökországba érkezése

Minden bizonnyal Thököly megindulása hírére augusztus–szeptemberben Abaújban, Kassa környékén új támadásra készülődtek a hegyaljai felkelés leverése után szétszóródott és a hegyekbe húzódott bujdosók. Augusztus végére már mintegy 3-400 kuruc szerveződött egybe Kassa környékén, és több ízben is csapást mértek az ellenük felvonult nemesi csapatokra.[115] Mivel tervei meghiúsultak, Thököly üzenetet küldött az abaúji részekben bujdosó híveinek, hogy vonják össze csapataikat és vágják át magukat Moldva felé. Október első napjaiban a szalánci hegyekben meg is kezdődtek a kurucok előkészületei az útra. „Egy kb. 300 főből álló és 7 zászló alatt vonuló csapatuk Munkács felől érkezve október 6-án a déli órákban vonult keresztül Beregszászon."[116] Útközben villámgyors rajtaütéseket hajtottak végre az útjukba akadó császári hivatalnokok és a kamarai raktárak ellen. A tiszaújhelyi kertek alatt elfogták Reviczky Imre nagyszőlősi harmincadost, akitől a lovát, a fegyvereit és a ruháit is elvették. A rémült hivatalnokot magukkal hurcolva kirabolták annak nagyszőlősi házát, majd megszerezték a harmincadhivatal pénzesládáját is. Reviczkynek csak úgy sikerült elmenekülnie, hogy a kurucok kapitánya, Német Márton összeveszett Tarjáni Benedekkel, s amíg a többi kuruc a két kardra kelt tiszt lecsillapításával volt elfoglalva, Reviczky feleségestül meglépett.[117] A Tiszántúlról Pálffy János huszársága, a hajdúvárosok seregei és Szatmár vármegye hadai is a kivonuló kurucok üldözésére indultak, ám azok csekély veszteségek árán elérték a moldvai határt. Tiszakeresztúrnál a szatmári hadak megpróbálták ugyan feltartóztatni őket, de a kurucoknak, csekély, alig hét fős veszteség árán – köztük a fogságba esett Német Márton kapitánnyal – sikerült átvágniuk magukat Máramaros vármegye felé,[118] és október 20-25. táján át is lépték a moldvai határt.[119] Thököly 1698. évi töredék leveleskönyvének kiadatlan részéből világosan kiderül a Moldvába tartó kurucok vezetőjének személye is. A fejedelem három, március 1-jén, a nagyvezírnek, a vezér tihájának, valamint a nagyhatalmú Fejzullah sejhüliszlámnak[120] írott levele is megemlít egy Szabó Mihály

[113] *Varga J. János:* A fogyó félhold árnyékában. Budapest, 1986. 251. o.

[114] Uo. 255. o.

[115] *Benczédi,* 1953. 106. o.

[116] Uo. 113–114. o.

[117] Az eset részletes leírását lásd Reviczkynek a Szepesi Kamarához írott október 14-i beszámolójában: *Esze Tamás:* Acta Reviczkyana. *Levéltári Közlemények* 25 (1954). 161. o.

[118] *Esze Tamás:* Acta Reviczkyana. *Levéltári Közlemények* 25 (1954). 161. o.

[119] *Benczédi,* 1953. 114. o.

[120] Sejhüliszlám: „az Iszlám vénje", „az iszlám hittudósok rendjének feje' *Kakuk Zsuzsa:* A török kor emléke a magyar szókincsben. Budapest, 1996. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.) 336. o. 141. jz.

nevű kapitányt, aki, a nagyvezírhez írott levél szerint „Orta Magyar Országbul az kurucz hadakot Bogdánra [Moldvába – S. I.] által hozta, Erdély Országon és az lengyel országi végeken által".[121]

A Moldvába érkező bujdosók számával kapcsolatban megoszlanak a korabeli jelentések. Mint láttuk, Benczédi forrása szerint a felkelők kb. 300-an voltak, Cserei Mihály krónikája szerint viszont „akik elszaladának, máramarosi havasokon, mintegy kétezeren Molduvára, onnan Törökországra menének".[122] A párizsi Gazette „Nouvelles Ordinaires" 1698. január 4-i híre szerint 800-900 elégedetlen érkezett Moldvába,[123] ugyanakkor Chateauneuf isztambuli francia követ már november 23-án jelentette XIV. Lajosnak, hogy az előző este nála járt Thököly, aki 1200 (sic!) magyarországi felkelő Moldvába érkezéséről beszélt neki. Ezzel ellentétben a moldvai vajda levele szerint ezek a felkelők még 500-an sem voltak.[124] Szerencsére fennmaradt a szultánnak a havasalföldi vajdához írott parancsa, amelyből pontosan kiderül, hogy 200 gyalogos és 300 lovas kuruc érkezett a fejedelemségbe. Az 1697. november 25. és december 4. között íródott szultáni parancs utasította a vajdát, hogy a magyarokat küldjék tovább Ruszcsukból Belgrádba, Mehmed pasa mellé.[125] A török forrás és a moldvai vajda levele alapján tehát bizonyítottnak vehetjük, hogy a hegyaljai felkelők második hulláma legfeljebb 500 főből, 300 lovas és 200 gyalogos katonából állt. Ebből viszont az következik, hogy a Benczédi forrásai szerint 7 zászló alatt vonuló 300 fős kuruc csapat talán nem az egyetlen lehetett, akik Moldvába tartottak. Ugyanakkor, mint lentebb látni fogjuk, nem csak Moldva felől érkeztek kurucok Törökországba. Thököly egyik levele azt sejteti, hogy egyes kisebb csapatok Bajúsz Gáspárék útján, délnek tartva érkeztek Temesvárra. A bujdosók nem sokáig maradtak Moldva területén, előbb Havasalföldre vonultak tovább, Ruszcsukba, majd a szultán parancsára Belgrádba vezényelték őket. Az új kurucságot a nagyvezír a határvidéken telepítette le, Petrőczy István generális belgrádi és Szappanos Mihály ezereskapitány temesvári csapatai közé. Már decemberben megérkezhettek Belgrádba, mivel Thököly 1698. január 1-jei levelében azt tudakolta Petrőczytől, hogy „az új hadakat, mint vehette" kezéhez, hogyan és mikor fogja őket összetenni a többiekkel, hol akar a belgrádi pasa szállást adni nekik, és mennyi lovas, illetve gyalogos kerülhet közülük Belgrádba?[126] Január 15-én pedig már azt írhatta Szappanos Mihálynak Temesvárra, hogy „megszaporodván már Landor-Fejérváratt az Petróczi uram keze alatt az mi magyar hadaink is".[127]

Úgy tűnik, hogy az újonnan érkezett kurucok híresztelései szerint még mindig maradtak nagyobb kuruc csapatok Felső-Magyarországon, akik ugyancsak azt tervezték, hogy átvágják magukat Thökölyhez. November 23-án Temesvárról Nándorfehérvárra érkező törökök arról számoltak be, hogy saját szemükkel látták, amikor 20 gyalogos és néhány

---

[121] *Seres,* 2000. 218. o.

[122] *Cserei,* 1983. 280. o.

[123] *Köpeczi Béla:* Magyarország – a kereszténység ellensége. A Thököly-felkelés az Európai közvéleményben. Budapest, 1976. 66. o. 344. jz.

[124] *Hurmuzaki, Eudoxiu de:* Documente privitóre la istoria Romanilor. Supl. 1. Vol. 1. Bucureşti, 1886. 342–343. o.

[125] *Refik,* 1932. 42. o. (65. sz.)

[126] Leveleskönyv, 1698/2. fol. 96v. („Petróczi István Uramnak. Die eodem. 1. Januarii.")

[127] Leveleskönyv, 1698/1. 430. o. („Szappanos Mihálynak, eodem die.")

lovas új kuruc érkezett Temesvárra azok közül, „az kik háromezren voltak egy csoportba, kik is megindultak volt már, s Törökországba tartottak". Madách Péter pedig egyenesen azt írta Thökölynek december 21-én és 24-én kelt leveleiben, hogy állítólag 1500 kuruc érkezett Temesvárra. Thököly szerint ugyanezt a számot írták a nagyvezírnek is, azzal a hírrel, hogy 1000 kurucnak pedig Moldva felé kellett volna megérkeznie, „az elébbiek nyomán".[128] Szappanos Mihály ezereskapitány pedig december 10-én számolt be arról, hogy 3000 bujdosót várnak még Magyarországról.[129] Thököly válaszában megerősítette Szappanos hírét is: „az mely háromezer ember felől kegyelmed emlékezik, annak idebé is nagy az híre, hogy már is az török birodalom némely részeire valamely újabb hadak Magyarországból penetráltanak volna."[130] Újabb nagy létszámú magyarországi bujdosó érkezéséről nem szólnak a források, de kisebb csoportok minden bizonnyal érkezhettek. Február 19-én például arról írt Thököly, hogy a napokban érkezett levelekből, amelyeket egyenesen hoztak Isztambulba, kiderült, hogy Temesvárott „mind lovasokból s mind gyalogokból álló valamely kuruczokkal kellett szaporodni Szappanosnak". Az újonnan érkezettek között jött olyan is, akit Thököly Magyarországról várt „bizonyos dolgokkal".[131]

Ebből az időszakból egy török elszámolás is fennmaradt, amely a temesvári őrség lovasságának a Belgrádból történő ellátmányát részletezi. Az irat szerint 1697. december 21-én a december 15. és 1698. március 24. közötti időszakra 187 kurucnak („*kursluyân*") és 515 helybéli (azaz: török) lovasnak („*süvariyân yerliyân*") adták ki az ellátmányát. 1698. április 28-án pedig az 1698. február 24. és szeptember 18. közötti hat és fél havi ellátmány Temesvárra küldését igazolták. Mivel az irat csak a temesvári török őrség lovasságát említi, valószínűnek tűnik, hogy az itt említett 187 kuruc is lovas katona volt, amit egyébként a tulajdonukban levő lovak száma is alátámaszt, mivel a magyaroknak összesen 220 lovuk volt.[132] Ez esetben nem elképzelhetetlen, hogy Szappanos parancsnoksága alatt az augusztusi 130 főhöz képest is némiképp megszaporodott katonaság létszáma jóval több volt, csak ők a kuruc gyalogsághoz tartoztak.

A kemény tél megviselte a végházakban levő kurucokat, a régieket és az újonnan jötteket egyaránt. Mivel a Portától számukra kiutalt ellátmány („tain") nem volt elegendő, a fegyvereik és a lovaik eladása árán tudták fönntartani magukat. Február végén a „vég házakban levő kurucz boerok és egyéb rendek" követet küldtek a nagyvezírhez Drinápolyba. A „kurucz hadak képében" benyújtott folyamodványukban kérték a nagyvezírt, hogy a török hadakhoz hasonlóan ők is részesüljenek rendszeres és elegendő ellátmányban, különben el kell oszolniuk.[133] Az év első két hónapjában Thökölyt leginkább a hadak elhelyezése foglalkoztatta, és kitartóan ostromolta a török előkelőket, hogy a Belgrádon, illetve Temesvárott állomásozó kuruc csapatok részére egy külön lakóhelyet biztosítsanak. Az év elejére a nagyvezír ígéretet is tett rá, hogy a Duna mellett a jelentősen megnövekedett számú kuruc hadak rendelkezésére bocsát egy „bizonyos helyet", ahol meghúzhatják magu-

[128] Leveleskönyv, 1698/1. 426. o. („Iratott Horváth Ferencz uramnak, 15. Januarij 1698.")

[129] Uo. 430. o. („Szappanos Mihálynak, eodem die [január 15. – S. I.].")

[130] Uo.

[131] Uo. 479. o. („Iratott Horvát Ferencz úrnak. Die 19. Februarij.")

[132] BOA İbnülemin Tasnifi, Askeriye, Nr. 2860.

[133] Leveleskönyv, 1698/2. fol. 102.r („Fő vezérnek iratott Die 1 Martii 1698.")

kat, amíg visszatérhetnek Magyarországra. A nagyvezír azt is engedélyezte, hogy a kurucok palánkot építsenek maguknak, és megígérte, hogy az oda kerülő muhafezetnek (őrségnek) zsoldot fog folyósítani.[134] Thököly a Lom torkolatát javasolta a katonaság számára, magának, valamint a magasabb rangú és családos kurucoknak pedig a Vidin és Nikápoly közötti termékenyebb területen szeretett volna lakóhelyet biztosítani. A nagyvezír viszont ragaszkodott hozzá, hogy a nemesek és a kapitányok Galambóc környékén, a hadak pedig a Morava és a Pek közötti területen telepedjenek le.[135] Thököly kénytelen-kelletlen belement a nagyvezír döntésébe, de kizárólag csak megfelelő privilégiumokkal volt hajlandó elfogadni a törökök által ígért telepet, ahol önálló „colonia" formájában kívánta letelepíteni az embereit.[136] A „magyaroknak ígértetett coloniárúl" kiadandó levél és fermán kapcsán kérte a tatár kán és az újonnan kinevezett urmelli kaziaszker, Musztafa efendi támogatását is.[137] A fejedelem különösen sokat várt az elkövetkező hadjárattól. A Horvát Ferenc portai ügyvivőhöz írott, február 19-i levelében annak a véleménynek adott hangot, hogy ha az idei táborozás sikerül a törököknek, akkor a mostani nagyvezír és a tatár kán idejében a bujdosók többet is remélhetnek, és „nem szorúl ez a bújdosó magyarság is az törökországi coloniára", ám ha nem sikerül, „bizony akkor nem üli meg kurucz uram az péki s galambvári palánkot"![138] Március 1-jén Thököly személyesen is írt a nagyvezírnek, hogy orvosolja a hadak panaszait, és bocsájtsa rendelkezésükre a már korábban megígért lakóhelyet és palánkot.[139] Ugyanaznap a sejhüliszlámot és a tatár kánt is megkérte, hogy támogassák a bujdosók kérelmét a nagyvezírnél.[140]

A beígért „coloniá"-ból semmi sem lett, Thököly kurucai sem az ipeki sem a galambóci palánkot nem kapták meg a nagyvezírtől. Az emigráns katonaság nagyobb része továbbra is a Belgrád környéki török palánkokban húzta meg magát, Szappanos Mihály kapitány katonasága pedig Temesváron állomásozott. Az emigránsok továbbra is kapcsolatot tartottak a hazaiakkal, s időnként maguk is becsaptak Magyarország területére. Még 1697. november 3-án a Temesváron állomásozó kurucok török katonákkal Szeged alá ütöttek, ahonnan marhákat hajtottak el, a szentesi (Csongrád vm.) lakosoktól pedig szénát és abrakot követeltek. Mivel a nyomukba eredt szegedi határőrök nem tudták megakadályozni őket, hogy átkeljenek a Tiszán és a Maroson, zsákmányukkal gond nélkül visszatérhettek Temesvár környékére. Két szabadon engedett foglyuk útján megüzenték Szegedre és a környékbeli falvakba, hogy mihelyt a Tisza vize befagy, nagyobb erőkkel kelnek át, és úgy befűtenek nekik, hogy télen sem lesz szükségük kályhára.[141] 1698 áprilisában a temesvári kurucok újból átkeltek a Maroson, és Karcagújszállás felől rátörtek a szoboszlóiak ménesére, ahonnan „feles jó lovakot" elhajtották, majd a zsák-

[134] Lásd Thököly leveleit a nagyvezérnek és a réz-effendinek: Leveleskönyv, 1698/1. 422–423. o. („Iratott az fővezérnek"; „Az réz-effendinek iratott.")

[135] Thököly január 12-i és 22-i levelei a réz-effendinek és a nagyvezírnek. Uo. 424., 434., 438. o. Thököly levelei a réz-effendinek és a nagyvezírnek január 12. és 22-ről.

[136] Uo. 448. o. („Horvát Ferencz uramnak. Die eodem [január 22. – S. I.].")

[137] Uo. 479. o. („Iratott Horvát Ferencz úrnak. Die 19. Februarij.")

[138] Uo. 481. o.

[139] Leveleskönyv, 1698/2. fol. 102r. („Fő vezérnek iratott Die 1 Martii 1698.")

[140] Uo. fol. 104r–v. („Az Sehislamnak Die eodem."; ill. a levél végén: „Notandum Az Tatár Hámnak is ezen szókkal szórul szóra iratott más levél Die eodem.")

[141] *Szakály:* i. m. passim.

mányukkal megint csak gond nélkül tértek vissza Temesvárra.[142] Július folyamán Szappanos lovasai a császári katonasággal csaptak össze. A magyar és német katonaság éppen a Temesvárra élelmet szállító törökökre akart lecsapni, amikor a temesváriak a várban tanyázó kurucokkal karöltve lest vetettek nekik. A „nagy véres harcz" során a „törökök s' kurucok" sok császári katonát megöltek, a fiatal Esterházy Antal grófot, az Ebergényi-huszárezred őrnagyát pedig öt sebtől vérezve elfogták. A fiatal főurat maguk a kurucok ejtették fogságba, s ennek köszönhetően éppen Szappanos Mihály temesvári házánál lábadozott, amit Esterházy október 1-jén ezredesének is megírt.[143]

Thököly Imre tisztikara a hegyaljai felkelést követő években

A fent ismertetett adatok szerint 1697 augusztusában és novemberében, két hullámban legalább 1000-1100 hegyaljai felkelő, illetve az abaúji hegyekbe menekült bujdosó érkezhetett Thököly mellé. Azonban eddig sem név szerinti kimutatás, sem pedig összesítés nem került elő a török levéltárakból. Rendelkezünk azonban két hazai forrással, amelyek alapján legalább világos képet alkothatunk a menekültek vezetőiről, illetve Thököly katonaságának 1697. utáni tisztikaráról. Az alábbiakban ezek kerülnek bemutatásra.

Egyik forrásunk a bujdosó hadak 1699. május 24-i nikápolyi gyűlésén írott és a Fényes Portához benyújtott felterjesztése, amit Thaly Kálmán adott ki 1868-ban a Késmárki Tököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes irási. 1686–1705. című kötete második részében.[144] A kötethez írott előszó szerint „e becses emlékirat eredetije (néhány ív, in folio, végén sok pecséttel) Érdy János akad. r. tag és a nemz. múzeum régiségtárnokának birtokában van, ki azt – hálás köszönet érette! – a legnagyobb szivességgel engedte át alólirottnak, közlés végett".[145] A felterjesztést 27 bujdosó katonatiszt és nemes, valamint a gyűlés hadi titkára, Petneházy János írta alá. A névsor újabb adatokkal bővül annak a hely és dátum nélkül íródott levélnek köszönhetően, ami nemrég került elő az esztergomi Bibliotéka iratai közül.[146] E levél formája folyamodvány, amelyet az emigráns katonaság és nemesség képviselői írtak a nagyvezírnek, és beadványukban kérték, hogy a Porta engedje közéjük Thököly Imrét. Az eredeti okmány a felkelők 17 választott vezetője nevét tartalmazza, közülük tízen katonai rangjukkal, öten pedig rang nélkül szerepelnek. A két névsor elemzésekor a kronológiai sorrendet követem, annál is inkább, mivel az egy évvel korábbi irat adatai alapján az 1699. évi névsort is könnyebb értelmezni.

---

[142] *Babocsay,* 1817. 169. o.

[143] Az esetet leírását lásd uo. 170. o. Eszterházy levelét idézi *Thaly Kálmán:* Gróf Esterházy Antal török fogsága, 1698. *Hadtörténelmi Közlemények,* 4 (1891). 706–707. o. Thököly egyébként a vezér tihájához és a tatár kánhoz írott 1699. január 8-i leveleiben is megemlékezett róla, hogy az ő katonái fogták el Esterházyt. Az előbbi szerint „a szarhatokon kuruczok fogták volt rabokul, Hatalmas Császár fermánya is van kezeknél", a tatár kánnak küldött levél pedig „a magam hadaimtól el fogatot attyám fiát" említi. Leveleskönyv, 1699/1. fol. 1r., 2r. („Iratot az Vezér Tihájának Die 8. Januarii."; „Az Tatár Hámnak Die Eodem.")

[144] Késmárki Thököly Imre Törökországban bujdosó hadainak fölterjesztése a fényes portához. 1699. MHHS, XXIII. 771–783. o.

[145] Uo. Thaly előszava a kötethez, XXX. o.

[146] Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Cat. I. Rex. regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 27.

A két beadvány a Thököly-emigráció egyedülálló dokumentuma, mivel a Thököly halála után hazahozott levelezések és jelentések nagyobb része elveszett, jobb esetben a mai napig lappang. Pápai János, Rákóczi Isztambulba küldött portai megbízottja már 1705. december 17-én megemlékezett Thököly Isztambulban maradt „bőrös szepetjé"-ről, amely tele volt „könyvekkel s diariumokkal".[147] 1708. május 28-án Pápai elkészítette a kéziratok tételes kimutatását, melyben a „conservált könyveknek, leveleknek, diariumoknak, fermányoknak seriesse" volt,[148] és összesen „huszonhárom diariuma, pariás-könyve idvezűlt Fejedelemnek".[149] A kéziratok jelentős része Thököly naplóit és „párjás-könyveit", vagyis az éves levelezés másolatait tartalmazta. Az egy-két évi terjedelemben bekötött leveleket a fejedelem bizalmasai másolták le. Mindeddig csak az 1691–1692., 1694., 1696. és 1699. évi teljes, valamint két 1698. és egy 1705. évi töredék leveleskönyv került elő. Ugyanakkor a bujdosók 1698. évi beadványa már különálló iratként maradt fenn, néhány más 1688–1698. között kelt irattal, illetve egykorú iratmásolattal együtt. Az enyvezésből, valamint az iratok korabeli számozásából azonban kiderül, hogy eredetileg egy önálló leveleskönyv egybefűzött részei voltak, amit később szétbontottak. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az eddig kiadott „párjáskönyvekben" a levelek minden esetben folyamatosan követik egymást. Ilyen még a Gyulafehérváron őrzött 1696. évi leveleskönyv is. Az 1699-es anyag két kötete ugyan már némi eltérést mutat, de ebben az esetben sem utólag összeállított kötetekről van szó. Ezzel ellentétben az esztergomi kéziratokat már nem folyamatosan írták le, sőt, az utólag történt összefűzést még az is alátámasztja, hogy némelyik levélen még a korabeli hajtogatás is meglátszik. Összegezve az eddigi gondolatokat, feltételezhetjük, hogy Thököly kancelláriáján a fontosabb vagy valamilyen okból a „párjáskönyvekbe" be nem vezetett, el nem küldött leveleket, iratokat is összegyűjtötték, és később egybekötötték őket. Mivel az Érdy János akadémikus jóvoltából Thaly által kiadott beadvány eredetije sem az MTA Kézirattárában őrzött Érdy-hagyatékból, sem pedig Thaly Kuruckori Okmánygyűjteményéből, illetve a Thaly család levéltárából nem került elő, nem tudni, hogy a folyamodvány különálló dokumentum lehetett-e, vagy ez is egy utólag részeire szedett leveleskönyvhöz tartozott:

[*Külső címzés*:] „Hatalmas Fényes Vezér K*egyel*mes Urunkhoz eö N*agyság*ához alázatos Istantiája a' bujdosó Magyarság*na*k."

„Hatalmas Vezér, az mi Királyunk az Hatalmas Császár, s Török Nemzet hiti, s szárnya alatt lévén ennyi sok esztendőktül fogván, az ki is sem országát, sem várait, sem penig kéncseit, az Török Nemzethez való szeretetiért nem szánta el hadni. Mi is az mi Királyunkhoz való hüségünkbül, mind tavaly, s mind penig ez el mult télen, kik Hazánkbul sok ellenségek, és erősségek között Hatalmas Császár szolgálattyára jó szivel jöttünk, Hazánkat, házunk népét s jószágunkat nem szántuk el hadni, hogy a' mi királyunkat, az Hatalmas Császárunk kegyelmességébül, az Török Nemzet erejével s fegyverével, hazánkat az ellenségtül fel szabaditván, országunkban bé vegyük. Reménkedünk

[147] Pápai János naplói. (Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta *Bánkúti Imre*.) Budapest, 1963. (Magyar Századok) 61. o.

[148] Pápai János levele II. Rákóczi Ferencnek. Isztambul, 1708. június 2. Thököly halálára és hagyatékára vonatkozó tudósítások és tárgyalások. MHHS, XXIV. 655. o.

[149] Uo. 659. o. (55. pont)

*Nagy*ságodnak Hatalmas Vezér, közinkben ki hozatni melynél hamaráb méltóztassék, hogy az két Országban lévö Hatalmas Császárunk titkos jóakarói, kik mégh ma is az Hatalmas Török Nemzet bóldogulását várják, annál inkáb az ellenség is tudgya megh, s ismérje meg, hogy az mi Királyunk meg nem hólt légyen, és az Hatalmas Török Császár kegyelmessége ma is rajta fenn legyen. Minékűnk is penig az mi Királyunk közöttünk lévén, az Hatalmas Török Nemzetett szomoruság nélkül nagyubb örömmel szolgálhassuk fegyverünkel vérűnk ki ontásáigh.

Csotho András mp. *(gyűrűpecsét A);* Kéki István Capitány mp. *(gyűrűpecsét B)* / Bajusz Gáspár mp. *(gyűrűpecsét B)* / Makos András Kapitány mp. *(gyűrűpecsét A);* Kajati Pál Gyalog Fő Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét A)* / Kis Ferencz Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét B)* / Vitalits János Hadnagy mp.[150] *(gyűrűpecsét A)* / Harsani István Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét B)* / Tarjáni Benedek Fő Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét B)* / Kerekes András Lovas Fő Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét A);* Rab Márton Gyalog Fő Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét B)* / Nagy Miklós Gyalog Fő Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét B);* Kazinczi Benedek Gyalog Fő Hadnagy mp. *(gyűrűpecsét A)* / Szendrei Nagy György / Gyalog Fő Hadnagy mp. *(a pecsét helye kiszakadt)* / Szombathi Kies Sámuel mp. *(gyűrűpecsét C)* / Rajkay Sigmond mp. *(gyűrűpecsét C)* / Szilvási György mp. *(gyűrűpecsét C)* / És az töb bujdosó Magyarság. mp."

A levélből egyértelműen kiderül, hogy az aláírók mind a hegyaljai felkelés leverését követően menekültek el Magyarországról 1697 nyarán, illetve telén. Ahogyan írták: „Mi is az mi királyunkhoz való hüségünkbül, mind tavaly, s mind penig ez el mult télen, kik hazánkbul sok ellenségek, és erősségek között hatalmas császár szolgálattyára jó szivel jöttünk, hazánkat, házunk népét s jószágunkat nem szántuk el hadni." Mivel a hegyaljai felkelők első hulláma még 1697 nyarán, nem sokkal a Tokaj és Sárospatak váraiból történt kitörés után érkezett Temesvárra, a többiek pedig az ősszel vágták át magukat a máramarosi havasokon át Moldva felé, a folyamodványt legkorábban 1698 tavaszán írhatták. A Thökölytől elszakított kuruc hadak feltehetően többször is kérvényezték a fejedelem közéjük küldését, és talán nem is járunk messze az igazságtól, ha ezek mögött a fejedelem kezét véljük. 1698-ban Thököly feltehetően az újonnan érkezett, jelentős, talán az 1000 főt is meghaladó katonaság súlyára támaszkodva próbált eredményt elérni a Portánál. Thököly 1698. március 1-jei leveleiben több utalás történik a hadak nevében, „arzoál" formában még februárban beadott „supplicatioról", de ez nem azonos a most bemutatott folyamodvánnyal. Mivel a levélírók az „elmúlt" telet említik, a beadvány elkészültére semmi esetre sem kerülhetett sor március–április előtt. Thököly maga is szeretett volna a tavasszal elutazni csapataihoz, tervei szerint Szent György napjáig (április 24.) kívánt Belgrádba érkezni.[151]

A levél és az aláírt nevek nagy része egy kéz írása, kivételt képez a következő oldalon szereplő, utolsó három név, amelyeket egy másik kéz vetett papírra eltérő tintával. Mind a 17 név mellett gyűrűpecsét lenyomata található. Ami a legérdekesebb viszont, hogy az első oldalon szereplő 14 nevet mindössze két (!) pecsét hitelesítette felváltva. Ugyancsak

[150] A hadnagy vezetéknevében az „l" betűnél egy tintafolt található.

[151] Leveleskönyv, 1698/1. 449. o. („Horvát Ferencz uramnak. Die eodem [január 22. – S. I.].")

egy harmadik pecsét szerepel az utolsó három név mellett is. Feltehető, hogy az iratot Thököly bizalmas hívei készítették el a katonaság által választott tisztek, valamint a rang nélkül szereplő Bajúsz Gáspár és Csothó András jelenlétében, majd utólag, Rajkay Zsigmond, Szilvási György és Szombathi Kies Sámuel felkelő nemesek nevét is odaírták a névsor végére. Az irat tanulmányozása során rögtön szembetűnik, hogy a folyamodványt, a lap bal oldalán felülről lefelé, először két rang nélkül említett személy, Thököly egyik régi benső híve, Csothó András tállyai szőlőbirtokos nemes és Bajúsz Gáspár, a tokaji magyar huszárság kapitánya, ugyancsak jómódú hegyaljai szőlőbirtokos nemes írta alá. Rögtön utánuk Mákos András kapitány neve következik, majd három „hadnagy" (Kis Ferenc, Vitálits János és Harsáni István), egy főhadnagy (Tarjáni Benedek), egy lovas főhadnagy (Kerekes András), illetve két gyalog főhadnagy (Nagy Miklós és Szendrei Nagy György). Bár a korabeli gyakorlatban a hadnagyi rang mellé nem mindig tették ki a „fő", illetve „vice" megkülönböztetést, hadnagyi rangon az esetek többségében főhadnagyot értettek. Ezért a „főhadnagyokat" a sorrendben megelőző és rögtön a kapitány után következő „hadnagyokat" is nyugodtan tekinthetjük főhadnagyi rangban álló tiszteknek. A levél jobb oldalán csupán négy név szerepel: rögtön legfelül, Mákos András kapitány neve mellett Kéki István kapitány, nem sokkal alatta egy gyalog főhadnagy (Kajati Pál), majd a lap alján megint csak két gyalog főhadnagy (Rab Márton és Kazinczi Benedek) neve található. Az alakulat megjelölése nélkül említett Mákos András kapitányról az 1699. évi felterjesztésből derül ki, hogy lovas kapitány volt. Abból, hogy Kis Ferenc és Tarjáni (Tarjányi alakban!) Benedek neve Kerekes András társaságában fordul elő az egy évvel későbbi beadványban, egy keresztnév nélkül említett Harsányi nevű tisztről pedig Thököly 1699. december 8-i utasítása árulja el, hogy lovas tiszt volt,[152] valószínűsíthető, hogy az ugyancsak „hadnagyként" említett Vitálits Jánossal együtt mind az öt tiszt lovas főhadnagy volt, feltehetően éppen Mákos András kapitánysága alatt. A két vezető nemes, majd a lovas tisztek után következtek az aláírásban a gyalogosok, Kéki István kapitány, akinek a beosztásáról Thököly több, 1699 végén írt levele tudósít, valamint az öt, alakulatával együtt szereplő főhadnagya. A levél hátoldalán más írással újabb három név szerepel, Csothóhoz és Bajúszhoz hasonlóan rang nélkül. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a felterjesztést a törökföldre menekült hegyaljai nemesség két vezető személyisége után előbb a lovas, majd a gyalogos csapatok kijelölt tisztjei írták alá, és már csak az írat elkészülte után került a folyamodványra három, ugyancsak rang nélkül említett hegyaljai szőlőbirtokos nemes neve. Ennek megfelelően a Törökországba kibujdosott hegyaljai és abaúji felkelők közül a következő rendű és rangú személyek írták alá a beadványt:

Nemesek	*Lovas tisztek*	*Gyalogos tisztek*
Bajúsz Gáspár	Mákos András kapitány	Kéki István kapitány
Csothó András	Harsányi István főhadnagy	Kajati Pál főhadnagy
Rajkay Zsigmond	Kerekes András főhadnagy	Kazinczi Benedek főhadnagy

[152] „Egy Szabó Gáspár nevű az nemesség közöt lakónak, volna egi Szabó Sigd*mond* nevő eöcse, ki is egyik seregben, talám szintén az Harsányiéban strása mester, annak dicséri egy pej lovát." Leveleskönyv, 1699/2. fol. 45v. („Iratot Pápai Gáspár*nak* Die 8. Decembr*is*. Inclusa.")

Nemesek	*Lovas tisztek*	*Gyalogos tisztek*
Szilvási György	Kis Ferenc főhadnagy	Nagy Miklós főhadnagy
Szombathi Kies Sámuel	Tarjáni Benedek főhadnagy	Rab Márton főhadnagy
	Vitálits János főhadnagy	Szendrei Nagy György főhadnagy

Az 1699. május 24-én, Nikápolyban készült felterjesztés aláírói
(Thaly Kálmán kiadása alapján)

„(P. H.) Andreas Makkos, Capitaneus Equestris m. p.
(P. H.) Franciscus Kis, Ductor Equestris m. p.
(P. H.) Andreas Décsei m. a.
(P. H.) Andres Kerekes m. a., Ductor Equestris.
(P. H.) Martinus Tirpács, Ductor Equestris.
(P. H.) Benedictus Tarjányi, Ductor Equestris.
(P. H.) Stephanus Gesztelyi.
(P. H.) Gasparus Szent-Imrei Szabó.
(P. H.) Johannes Balogh m. a.
(P. H.) Martinus Szénási m. a., Vice-Ductor Equestris.
(P. H.) Matthias Balai m. a., Vice-Ductor Equestris.
(P. H.) Franciscus Kis m. a., Vice-Ductor Equestris.
(P. H.) Mathias Fejérpataky, Vice-Ductor Equestris.
(P. H.) Gabriel Apagyi m. p.
(P. H.) Gasparus Szabó, Capitaneus Pedestris Ordinis Militium, m. a.
(P. H.) Michael Nagy, Ductor.
(P. H.) Stephanus Rátz m. p., Supremus Vigiliarum Praefectus.
(P. H.) Paulus Kajaly.
(P. H.) Georgius Szendrei,
(P. H.) Nicolaus Nagy, } Ductores Primarij, manibus aliensis.
(P. H.) Benedictus Kazinczi.
(P. H.) Martinus Rab.
(P. H.) Joannes Nagy.
(P. H.) Joannes Batári.
(P. H.) Stephanus Kőrey,
(P. H.) Joannes Berecz, } Ductores Secundarij, manibus aliensis.
(P. H.) Franciscus Kovács,

Et caeteri omnes Peregrinantes Hungari.

Joannes Petneházy,
eorundem Hungarorum Bellicus Secretarius m. p. (P. H.)"

R. Várkonyi Ágnes mutatott rá, hogy a „Sir William Paget konstantinápolyi angol követ és békebiztos hagyatékában megőrzött irategyüttes szerint Thököly és hívei az 1695–1699. években bármily nagy nyomorúságra jutottak is, államszervezeti formákat tartottak és testületként nevezték meg magukat: „Universitas Hungarorum pro Deo et Patria Exulantium."[153] A fenti források tanúsága szerint, az Isztambulban, az Al-Duna vidékén és másutt élő kuruc csoportok, „több változatban, de mindig, mint közösség írták alá leveleiket".[154] Thököly már 1698 elején kísérletet tett arra, hogy a katonái számára adandó hely és palánk a megfelelő privilégiumokkal együtt kerüljön a kurucok birtokába, és ott önálló „coloniaként" éljenek, amiről hivatalos oklevelet, fermánt is kérvényezett a nagyvezírtől. A bujdosó kuruc hadak 1699. május 24-én Nikápolyban tartott gyűlése eredményeként elkészült felterjesztést az „egész bujdosó magyarság" nevében adták be, és a 23 pontból álló kérvény valóban egy kezdetleges államszervezet alapjait kívánta lerakni. A bujdosók jogi, gazdasági és vallási értelemben egyaránt önrendelkezést kértek maguknak a Portától. A beadványt az 1698. évi folyamodványból ismert Csothó András és Szombathi Kies Sámuel hegyaljai felkelő nemesek vitték magukkal Drinápolyba, akik 1699 nyarán a bujdosó hadak követei voltak Thökölynél és a Portánál.[155] Az 1698. évi folyamodványtól eltérően ez a beadvány már jóval több talányt tartogat számunkra, mivel a Thaly által kiadott irat összesen 28 bujdosó nevét tartalmazza, ám közülük, a hadi titkáron kívül, csak 16 fő mellé írták oda a rangját, míg 11 személy rang nélkül szerepel. Mint fentebb láttuk, az 1698. évi beadványban Csothó András és Bajúsz Gáspár után Mákos András lovas kapitány, valamint öt lovas főhadnagy nevét tüntették fel, és úgy tünik, hogy csak ezután vezették az iratra Kéki István gyalogos kapitány és öt főhadnagya nevét. Az 1699. május 24-i felterjesztés elején zömmel ugyancsak lovastisztek szerepelnek. A névsor első aláírója Mákos András lovas kapitány, majd megszakításokkal négy-négy lovas fő- és vicehadnagy következik. Ugyanakkor a névsor harmadik aláírója Décsei András, korábban lovas főstrázsamester volt, viszont már 1696-ban rang nélkül említi Thököly a Havasalföldre költözött magyarországi nemesek között. Feltehetően Décsei ekkor már nem viselt katonai tisztséget. A második és a 4–6. aláíró lovas főhadnagy, a 10–13. pedig lovas vicehadnagy volt. A 7–9. név mellé viszont nem írtak oda tiszti rangot. Szentimrei Szabó Gáspár sárospataki szőlőbirtokos nemesről tudjuk, hogy a „nemesek között" volt, Balogh János pedig korábban katonatiszt volt, de 1699 végén már ő is bizonyíthatóan nemesként tartózkodott a Petrőczy István keze alatti kuruc csapatok között. A névsor 14. aláírójaként szereplő Apagyi Gábor a birtokelkobzással büntetett hegyaljai nemesek között szerepel, feltehetően a beadvány aláírói közé is ebben a minőségben kerülhetett be. Gesztelyi István ugyancsak részt vett a hegyaljai felkelésben, szerepéről azonban nem sokat tudunk. Ugyan csak a nemesi renden levő közül kerülhetett ki Petneházy János hadi titkár is.

Az 1698. évi beadványhoz hasonlóan valószínűnek tűnik, hogy a nikápolyi gyűlésen is a gyalogos tisztek nevét írták fel másodjára. A gyalogos tisztek rangjának a feltünteté-

[153] *R. Várkonyi Ágnes:* 1697: szervezkedők és külkapcsolataik. (A hegyaljai felkelés újragondolásához.) In: Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. (Szerk. *dr. Tamád Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.) 30. o.

[154] Uo.

[155] „Csótó, Kies urak" Leveleskönyv, 1699/1. fol. 55r., 57r. („Madács Uramnak adott memoriale. 30. Junii.")

sekor azonban a beadvány elkészítői már korántsem jártak el a lovasokhoz hasonló alapossággal. A névsor 15. aláírója Szabó Gáspár gyalogos kapitány, aki már legalább 1687–1688 óta Thököly mellett tartózkodott. Az utána következő Nagy Mihály főhadnagy („ductor") neve semmit sem mond, mivel eddig sem az emigráció korábbi irataiban, sem a hegyaljai felkelés anyagában nem bukkant fel ilyen nevű kuruc tiszt. Rátz István főstrázsamester neve pedig csak 1699-ben fordul elő Thököly leveleiben. A névsor végén található tíz név (18–27. sz.) többsége rang nélkül szerepel, csupán a 19–20. és a 25–26. nevek mellé tett összekapcsoló jel [}] mellett szerepel a „ductores primarij" (elsőbb, azaz: főhadnagyok), illetve a „ductores secundarij" (másod, azaz: vicehadnagyok) rang. Az 1698. évi beadvány segítségével azonban a többi hat emigráns beosztását is meg tudjuk határozni. Az utolsó tíz aláíró közül ugyanis az első öt gyalogos főhadnagyként szerepel az 1698. évi beadvány aláírói között, tehát mindannyian a hegyaljai felkelők közül kerültek ki. Közülük kettő neve más forrásokból is ismerős. Az 1698-ban Szendrei Nagy György néven említett Szendrei valószínűleg azzal a Nagy György nevű hegyaljai felkelővel azonos, aki 1704 elején Vékony Mihály gyalogos főhadnagy vicéjeként tért haza Törökországból. Nagy Miklós neve pedig ugyancsak gyalogos főhadnagyként fordul elő az Orlay katonaság 1704. május 7-i folyamodványának aláírói között. Ennek megfelelően a következő (utolsó) öt személynek gyalogos vicehadnagyoknak kellett lenniük. A főhadnagyokhoz hasonlóan közülük is a „ductores secundarij"-nak, azaz vicehadnagyoknak beírt Kőrey István és Berecz János neve ismert a forrásokból. Az előbb kuruc közkatonaként, majd császári zászlótartóként szereplő Kőrey éppen gyalogos vicehadnagyi rangban tért haza Törökországból 1704 elején, kispataki Berecz János pedig zászlótartóként vett részt a hegyaljai felkelésben. Bár Thaly kiadásából nem derül ki egyértelműen, a beadvány készítői, az 1698. évi folyamodvánnyal, illetve az 1699-ben felsorolt lovas tisztekkel ellentétben megelégedtek azzal, hogy az öt fő- és vicehadnagy neve mellé egyszer odabiggyesztették, hogy fő-, illetve vicehadnagyok. Miután az előbb felsorolt öt főhadnagyról egyértelmű, hogy mindannyian a hegyaljai felkelők két hullámával érkeztek Thököly mellé, valószínű, hogy a rögtön utánuk következő öt vicehadnagy is velük együtt érkezett. Ennek függvényében viszont már azt is nyugodtan megkockáztathatjuk, hogy Szabó Gáspár kapitány mellett, a rögtön utána következő Nagy Mihály főhadnagy és Rátz István főstrázsamester is gyalogos tisztek voltak. Az előbbi inkább Szabó (egyik) régi főhadnagya lehetett, Rátz pedig, bár az sem zárható ki, hogy régi emigráns volt, a rangsort és az aláírás eddig látott menetét elfogadva, inkább a hegyaljai felkelők közül kerülhetett ki. Annál is inkább, mivel nevével csak Thököly 1699. évi leveleskönyvében találkozunk.

Akárcsak az 1698. évi folyamodvány esetében, ennél a felterjesztésnél is felvetődik a kérdés, hogy vajon a levél hitelesítői mindannyian ott voltak-e az okmány elkészültekor, valamint, hogy saját kezűleg írtak-e azt alá és tényleg a saját pecsétjeikkel látták-e el? Mivel az eredeti okmányt nem áll módunkban tanulmányozni, csak abban bízhatunk, hogy Thaly körültekintő volt a kiadásnál. Már rögtön a névsor tanulmányozásakor kitűnik, hogy minden név előtt (!) ott van a „P. H.", azaz a „pecsét helye" rövidítés. Bár a hadnagyokat minden esetben megillette a „Nemzetes és Vitézlő" titulus, nem túl valószínű, hogy a nem is olyan ritkán jobbágyszármazású katonatiszteknek gyűrűpecsétjük lehetett. Arról nem is beszélve, hogy az általunk vizsgált korban még a nemesség körében is előfordult az írástudatlanság. Ha eddig voltak is kétségeink, a nevek mellé odatett

hitelesítő formulák alapján egyértelműnek tűnik, hogy a névsor aláírói közül a legtöbben nem lehettek ott személyesen az irat elkészültekor. Mindössze csak öt személy, Mákos András kapitány, Kis Ferenc lovas főhadnagy, a rang nélkül említett Apagyi Gábor, Rátz István főstrázsamester, valamint Petneházy János hadi titkár neve mellett van ott a saját-kezű aláírást igazoló „m. p." („manu propria") formula. Az ő esetükben valószínűsíthető, hogy személyesen is jelen voltak az aláírásnál. Hét személy neve mellett az „m. a." („manu alienso" = más kezével) formulát tették ki, tehát az ő nevüket egyértelműen más írhatta alá. A két-két „ductor primarius" (főhadnagy) és „ductor secundarius" (vicehadnagy) neve melletti „manibus aliensis" (mások keze által) igazolásról, a fenti levezetésünk alapján valószínűnek látjuk, hogy együttesen vonatkozik a tíz gyalogos fő-, illetve vicehadnagyra. Tirpács Márton és Tarjányi Benedek lovas főhadnagyok, Fejérpataky Mátyás lovas vicehadnagy, a rang nélkül említett Gesztelyi István és Szentimrei Szabó Gáspár, valamint Nagy Mihály főhadnagy neve mellett semmi sem szerepel. Mindezek alapján tehát valószínű, hogy ez az irat is csak egy-két kéz munkája lehetett, és az egy évvel korábbi beadványhoz hasonlóan ezt is csak egy-két pecséttel hitelesítették. A Portához már a török fordítást nyújthatták be, az eredeti irat pedig, az előzőhöz hasonlóan Thökölyhez került.

A bujdosó hadak 1699. május 24-i nikápolyi gyűlésén elkészített beadványát tehát a következő rendű és rangú személyek hitelesítették:

Nemesek	*Lovas tisztek*	*Gyalogos tisztek*
Apagyi Gábor	Mákos András kapitány	Szabó Gáspár kapitány
Balogh János	Kerekes András főhadnagy	Rátz István főstrázsamester
Décsei András	Kis Ferenc főhadnagy	Kajati Pál főhadnagy
Gesztelyi István	Tarjányi Benedek főhadnagy	Kazinczi Benedek főhadnagy
Petneházy János	Tirpács Márton főhadnagy	Nagy Mihály főhadnagy
Szentimrei Szabó Gáspár	Balai Mátyás vicehadnagy	Nagy Miklós főhadnagy
	Fejérpataky Mihály vicehadnagy	Rab Márton főhadnagy
	Kis Ferenc vicehadnagy	Szendrei Nagy György főhadnagy
	Szénási Márton vicehadnagy	Batári János vicehadnagy
		Berecz János vicehadnagy
		Kovács Ferenc vicehadnagy
		Kőrey István vicehadnagy
		Nagy János vicehadnagy

Az 1698. évi és az 1699. évi folyamodványok aláírói összesítve

	1698 (d. és h. n.)	*1699. máj. 24. Nikápoly*
Apagyi Gábor		(nemes)
Bajusz Gáspár	nemes	
Balai Mátyás		lovas vicehadnagy
Balogh János		nemes, de korábban tiszt volt
Batári János		(gyalog vicehadnagy)
Berecz János		(gyalog) vicehadnagy
Csothó András	nemes	
Décsei András		nemes
Fejérpataky Mátyás		lovas vicehadnagy
Gesztelyi István		(nemes)
Harsáni István		(lovas fő) hadnagy
Kajati Pál	gyalog főhadnagy	(gyalog főhadnagy)
Kazinczi Benedek	gyalog főhadnagy	(gyalog főhadnagy)
Kéki István	(gyalog) kapitány	
Kerekes András	lovas főhadnagy	lovas főhadnagy
Kis Ferenc	(lovas fő) hadnagy	lovas főhadnagy
Kis Ferenc		lovas vicehadnagy
Kovács Ferenc		(gyalog vicehadnagy)
Kőrey István		(gyalog) vicehadnagy
Mákos András	(lovas) kapitány	lovas kapitány
Nagy János		(gyalog vicehadnagy)
Nagy Mihály		(gyalog) főhadnagy
Nagy Miklós	gyalog főhadnagy	(gyalog) főhadnagy
Petneházy János		(nemes) a magyarok hadi titkára
Rab Márton	gyalog főhadnagy	(gyalog főhadnagy)
Rajkay Sigmond	nemes	
Rátz István		(gyalogos) főstrázsamester
Szabó Gáspár		gyalog kapitány
Szénási Márton		lovas vicehadnagy
Szendrei (Nagy) György	gyalog főhadnagy	(gyalog) főhadnagy
Szentimrei Szabó Gáspár		nemes
Szilvási György	nemes	
Szombathi Kies Sámuel	nemes	
Tarjányi (Tarjáni) Benedek	(lovas) főhadnagy	lovas főhadnagy
Tirpács Márton		lovas főhadnagy
Vitalits János	(lovas fő) hadnagy	

Megállapíthatjuk, hogy az 1698. évi folyamodványt kizárólag a két hullámban Törökországba érkező hegyaljai felkelők vezetői írták alá. Az 1699. évi felterjesztést csekély, kétháromfőnyi kivétellel ugyancsak az egykori hegyaljai felkelők vezető nemesei és tisztjei nevében adták be. Az 1698-ban készített beadvány 17 nevet tartalmaz, közülük 12-en rangjukkal együtt szerepelnek, 5-en rang nélkül. Az 1699. május 24-i nikápolyi beadvány 28 emigráns vezető nevét őrizte meg. Közülük 26-an rangjukkal együtt szerepelnek, 11-en pedig rang nélkül, illetve a petíciót elkészítő írnok. A két irat összesen 36 személy nevét tartalmazza, közülük 1698-ban 12, 1699-ban pedig 22 tiszt volt. Mindkét helyen előfordul hat fő: Mákos András lovas kapitány, Kerekes András, Kis Ferenc és Tarjányi Benedek lovas főhadnagyok, valamint Nagy Miklós és Szendrei (Nagy) György gyalog főhadnagyok.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a két felterjesztést aláíró 36 kuruc tiszt és nemes közül 23-an bizonyíthatóan a hegyaljai felkelők közül kerültek ki. Közülük 17 személy az 1698. évi folyamodvány tartalma miatt, hatan pedig – Apagyi Gábor, Berecz János, Fejérpataky Mátyás, Gesztelyi István, Szénási Márton és Szentimrei Szabó Gáspár – a felkelés eddig feltárt adatai alapján sorolhatóak ide. Biztosan a nemesi renden valók közül való volt 11 fő: Bajúsz Gáspár, Csothó András, Décsei András, Rajkai Zsigmond, Szentimrei Szabó Gáspár, Szilvási György, Szombathi Kies Sámuel, Balogh János, valamint feltehetően Apagyi Gábor, Gesztelyi István és Petneházy János hadi titkár is. A 11 nemes közül nyolcan bizonyítottan a hegyaljai felkelők közül kerültek ki, de feltehetően Balogh János és Petneházy is velük együtt érkezett Törökországba. A nemesek közül korábban hárman viseltek katonai rangot: Bajúsz Gáspár, a tokaji magyar huszárság kapitánya, illetve a hegyaljai felkelés egyik vezetője, Décsei, az emigráció korábbi lovas főstrázsamestere, valamint Balogh, akiről Thököly egyik levele árulja el, hogy korábban tiszt volt.

Az aláírók között mindössze három olyan személy van, aki már bizonyíthatóan korábban is Törökországban tartózkodott: a rang nélkül említett Décsei András, egykori lovas főstrázsamester, Szabó Gáspár gyalog kapitány, valamint a Kis Ferenc nevű lovastisztek egyike, akit Thököly az 1696. évi leveleskönyvben említ meg többször. Rangjáról ugyan nem ír, de az, hogy a Havasalföldön élő kuruc katonaság követe volt, és Thököly egy újonnan alakítandó hajdúsereg főhadnagyának akarta megtenni Szabó Gáspár kapitány keze alatt, arra utal, hogy katonatiszt volt. Az 1699. évi felterjesztésben két Kis Ferenc nevű lovas tiszt is előfordul, főhadnagyi, illetve vicehadnagyi beosztásban. Közülük a főhadnagyi rangot viselő tiszt egyértelműen a hegyaljai felkelők közül került ki, de a két felterjesztés aláírási rendszerét ismerve az alacsonyabb rangú tiszt is érkezhetett Magyarországról. Az 1696-ban szereplő tiszt feltehetően a főhadnaggyal lehetett azonos.

Az 1699. évi felterjesztést már az egész emigráns katonaság és nemesség nevében adták be. Ezért feltűnő, hogy csak két olyan régi emigráns tiszt nevét tartalmazza, akik bizonyíthatóan végig kint voltak az emigrációban. A 28 aláíró között nem szerepel Szappanos Mihály lovas kapitány neve, de számos olyan régi kipróbált tiszt neve sem került rá az iratra, akik pedig már hosszú évek óta az emigrációban tartózkodtak. A régi emigránsok csekély jelenlétének az oka viszont abban keresendő, hogy talán Thököly régebb óta török földön tartózkodó katonaságának egy része nem volt jelen az 1699. május 24-i gyűlésen. Thököly május 18-án a Petrőczyhez és Horvát Ferenc portai ügyvivőhöz írott leveleiben említi, hogy Petrőczytől hozzá érkezett Rácz István (főstrázsamester) azzal a hírrel, hogy a generális már útban van a hadakkal Nikápoly felé.[156] Ugyanazon a napon

[156] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 36r., 37r. („Eodem die. Petróczi István Uramnak."; „Eodem die. Horvát Ferencz Uramnak.")

így írt erről a réz-efendinek[157] küldött levelében: „mind a' Tömösvárat levő, s mind a' Dunán Nicapoly felé le menő Kurucz hadak hozám embert kültenek."[158] Mivel a levél külön említi a temesvári kurucokat és Petrőczy Belgrádból a Duna mentén Nikápoly felé vonuló csapatait, valószínű, hogy Szappanos Mihály katonasága ekkor még útban volt Temesvárról. Ugyanakkor a Duna menti török palánkokban állomásozó régi kuruc katonák sem érkeztek meg, mivel Thököly június 30-án is ír azon kurucokról, akik még nem kerültek elő a végházakból, a „bassáktól". Valószínűnek tűnik, hogy Szappanos mellett főként régi bujdosók szolgáltak, s ez talán magyarázatot ad arra is, hogy egyes régi, kipróbált tisztek, mint Borbély Gáspár, Guti István vagy Kovács István hadnagyok miért nem szerepelnek az „egész bujdosó magyarság" nevében írt beadványban! Amikor Thököly 1699 októberében a hadak közé küldte Pápai Gáspárt, egy levelet írt a három kapitánynak és Szappanos három hadnagyának, ugyancsak azt jelzi, hogy Szappanos hadnagyai közelebb állhattak hozzá, feltehetően azért, mert már régebb óta folyamatosan szolgálták. Ugyanakkor a korábban Havasalföldre telepedett és a vajda hadseregében szolgálatot vállalt kuruc katonaságról sem szabad elfeledkeznünk, akik még 1703–1704 folyamán is a román fejedelemségben tartózkodtak. Ezen katonaságról – sem a számukról, sem pedig a tisztjeikről – mindez idáig nem sikerült pontos adatokat feltárnunk, ez már az elkövetkező évek közös, magyar–román kutatásainak lesz a feladata.

Szappanos Mihály kapitány már csak a korábbi, legalább egy évtizedes katonai szolgálata alapján méltán a katonaság rangidős tisztje volt, s mint ilyen, eleve Kéki István és Mákos András kapitányok előtt állt. Ugyanakkor a rangsor tekintetében még a szintén régi bujdosó Szabó Gáspárt is megelőzte, mivel ő legkorábban is csak 1694 decemberében kaphatott kapitányi kinevezést Thökölytől. A nikápolyi gyűlésen jelen levő két tekintélyes régi bujdosó közül Décsei feltehetően Petrőczynek segédkezhetett a hadak rendbe- és számbavételénél, Szabó jelenlétét pedig az igazolja, hogy a gályarabságát leszámítva hajdúival már 1696 nyara óta Belgrádban állomásozott.

Emigráns katonatisztek Thököly Imre 1699. évi leveleskönyveiben

Mint már korábban utaltam rá, Thököly fennmaradt naplói és leveleskönyvei 1691–1694. között mintegy 90, zászlótartónál magasabb rangú kuruc tiszt nevét említik meg. Az emigráció éveiből mindeddig csak egy rövid, alig három hónapi terjedelmű 1689. évi naplótöredék és az esztergomi Bibliotékában őrzött 1693–1694. évi teljes kötet ismert. A két naplót, illetve naplótöredéket azonban jól kiegészítik az 1691–1692. és 1694. évi leveleskönyvek adatai. Ezzel ellentétben a későbbi évekből csak az 1696. és 1699. évi teljes (az utóbbi két kötetben) és egy-egy, 1698-ból, illetve 1705-ből való töredék leveleskönyv áll rendelkezésünkre. Az 1696. évi leveleskönyv terjedelmes kötete Thököly néhány, többnyire már rang nélkül említett bensőbb híve mellett csupán öt aktív katonatiszt, Szappanos Mihály lovas és Szabó Gáspár gyalogos kapitányok, Kis Ferenc hadnagy, a Szabó Gáspárral együtt gályarabságra hurcolt Gránát János, és István Deák nevét tartalmazza, ez utóbbit rang nélkül. A felsorolt néhány név még akkor is feltűnően ke-

[157] Réz-efendi: török *reis efendi, reys efendi, reiys efendi* 'az udvari kancellária vezetője; a külügyek intézője, külügyminiszter' *Kakuk:* i. m. 129–131. o.

[158] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 33v. („Die 18. May. Az Ráz Effendinek. Inclusa.")

vésnek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy Thököly a katonaságától elszakítva élt Isztambulban, hadait pedig szétszórták Havasalföldön és a Duna menti palánkokban.

Az 1699. évi két leveleskönyv már ismét a lázas tervezgetések közepette íródott. Az év első felében Thökölyt leginkább az foglalkoztatta, hogy a karlócai békekötés értelmében a határvidékről eltávolítandó katonaságának minél jobb életkörülményeket teremthessen, s minél több hívének tudjon járadékot biztosítani a Portától. Az év második felében pedig már a bujdosók számára kijelölt bulgáriai helységekben kialakítandó emigráns magyar „colonia" megszervezésével volt elfoglalva. Emiatt a három évvel korábbi állapotnál jóval többször esik szó a katonaságról, valamint a nemesi renden levő bujdosókról, és természetesen időről-időre egyes katonatisztek neve is felbukkan. Végeredményben kilenc katonatiszt neve fordul elő a két kötetben. A leveleskönyvek adatai ugyanakkor jól alátámasztják a két felterjesztésben találhatókat is, sőt, nem egy esetben éppen a levelek elszórt utalásai segítenek minket az előrejutásban. Az alábbiakban ismertetjük a leveleskönyvek katonatisztekre vonatkozó adatait. A tisztek többsége megtalálható a felterjesztések egyik-másikában is. Először minden esetben a leveleskönyvek adatait említjük meg, majd a tisztek korábbi életrajzai következnek. Végül, az esetleges későbbi adatok kerülnek bemutatásra. A névsorban előbb a kapitányok, majd a főstrázsamesterek és a hadnagyok életrajzi adatait ismertetjük. Mivel köztük többen is előfordulnak a bujdosók két felterjesztésében, csak a fontosabb információkra térünk ki, részletes életrajzukat pedig a tanulmány végén található Adattárban közöljük.

Kéky István gyalog kapitány

Bár a hegyaljai felkelés eddig feltárt forrásaiban nem szerepel a neve, valószínűleg ő is részt vett a felkelésben, mivel a felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. 1698-ban kapitányként írta alá a bujdosók folyamodványát, Thököly október 3-án Csontos Jánosnak és Lengyel Jánosnak adott utasításaiból pedig már egyértelműen kiderül, hogy gyalogos kapitány volt.[159] Aznap Thököly személyesen Kékinek is írt, hogy segítse az odaküldött embereit.[160] 1698–1699-ben Szabó Gáspárral együtt az emigráns katonaság gyalogos kapitányai voltak.

Eredetileg végvári tisztként szolgált, az 1680-as évek első felében viszont már kuruc és a Thököly mellett fegyvert fogott ónodi lovasság egyik főhadnagya.[161] Az őt személyesen ismerő Várnay György 1703. június 7-i levele szerint a hajdúvárosokból származott.[162] 1683. szeptember 2-án Thököly, Deák Ferenc és Kövér Ferenc mellett az ő lovas

[159] „a' Gyalog Kapitányoknak is Kéki Istvánnak, Szabó Gáspárnak egy-egy commissiót különösen irattunk." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 60r. „Lengyel János Instructiója."; ill. „az Gyalog Kapitányok*nak* Kéki Istvánnak, Szabó Gáspár*nak* egy commissiot különössön irattunk." Leveleskönyv, 1699/2. fol. 30r. „Csontos János Instructiója 3. Octobr*is*."

[160] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 82v. „Kékinek szóló levélnek párja."

[161] Neve szerepel az ónodi és szendrői lovas seregek főhadnagyainak datálatlan összesítésében, Forrai Bálint ónodi főhadnagy serege összeírásának a hátoldalán. Ugyancsak dátum nélkül fennmaradt lovas serege név szerinti kimutatása is („Kékj Ura*m* Laistroma"). MOL G 5 Thököly-szabh. lt.

[162] „Azon kuruczság, a ki Törökországban lappangott, 25 zászlóval Máramaroson által érkezett Beregszászhoz, köztök vagyon Szappanos, Kéky, Pataki Péter, ezek a hajdúvárosiak közől valók voltanak azelőtt, de Szappanos nem az." Várnay György levele Koháry Istvánnak, 1703. június 7. *Esze,* 1955. 201. o. 1. jz. 1685. február 11-én Várnay Tokajból tájékoztatta Thökölyt, hogy „Kövér Ferencz, Pattaki, Kéki holnap jőnek csak utánunk." MOL G 2 Thököly-szabh. lt.

seregének adományozta oda hajdú kiváltságokkal Szerencs városát.[163] Később labanc fogságba esett, és 1685. június 2-án Ecsedről írt Thökölynek a kiszabadítása ügyében.[164] Thököly váradi elfogatását követően ő is átállt a császáriakhoz. 1686-ban már a Csáky László generális parancsnoksága alatt álló császári lovasság egyik főhadnagya Deák Ferenc lovasezredében.[165]

Valószínűleg megélte a Rákóczi-szabadságharcot, mivel Várnay György fentebb idézett levele szerint az ő nevét is együtt említették azon emigráns tisztekkel, akik állítólag 25 zászlónyi katonasággal tértek haza Törökországból és a tiszaháti felkelőkhöz csatlakoztak. Hazatéréséről azonban mind ez idáig nem találtunk adatokat.

Szabó Gáspár gyalog kapitány

A hegyaljai felkelőkkel Törökországba érkezett Kéki Istvánnal együtt az emigráns hadsereg gyalogos kapitányai voltak. Az 1699. évi beadvány aláírói között gyalogos kapitányként szerepel. Gyakran említi Thököly 1699. évi leveleskönyve is, ugyancsak gyalogos kapitányi rangban. Thököly október 3-án a Csontos Jánosnak adott eligazításban azon régi hívei – Csáky András, Palaticz István, Pogány Zsigmond és Somogyi Gáspár – között említi, akik segíteni fogják a munkáját.[166] Még aznap Lengyel Jánosnak adott utasításaiban szintén írt róla,[167] de személyesen Szabóhoz is fordult, hogy segítse az odaküldött embereit.[168]

Thököly egyik leghívebb, régi, kipróbált emigráns tisztje. Szappanos Mihály mellett róla tudunk a legtöbbet. Császári főhadnagy volt Szendrő várában, amikor 1686. június 15-én „egy zászlóalja hajdúkkal" csatlakozott a Munkács várát védő kurucokhoz.[169] Ráty Zsigmond levele szerint „szendrei feles gyalogokkal kuruczá levén" ment be Munkácsra.[170] Feltehetően ő is a Thökölyhez küldött munkácsi hajdúk egyik parancsnokaként kísérte el urát Törökországba. Az emigráció első éveiben gyalogos főhadnagy, Thököly naplója három ízben is megemlékezett róla.[171] 1694 végén, midőn a török Porta Visnice helységet jelölte ki a kurucok telelő helyéül, Thököly Szabó Gáspárt, mint „elsőbb fő hadnagy"-át nevezte ki az oda rendelt 5 zászlóalja (mintegy 500 főnyi) hajdúság kapitányának, mivel Kassai István kapitány árulás gyanújába keveredett.[172] 1696-ban már ténylegesen is kapitányi rangban volt, Thököly az augusztus 12-én írott pátensében, mint „egyik gyalog hadainknak ennek előtte is fő tisztit", a dunai hajóhad kapitány-pasája

[163] *Benczédi László:* A „vitézlő rend" ideológiája a Thököly-felkelésben. *Történelmi Szemle,* (1) 1963. 41. o.

[164] MOL G 2 Thököly-szabh. lt.

[165] A Csáky László generális parancsnoksága alatt szolgáló magyar hadak összeírása. MOL P 71 Fasc. 198. fol. 28–32.

[166] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 29v

[167] „a' Gyalog Kapitányoknak is: Kéki Istvánnak, Szabó Gáspárnak egy-egy commissiót különösen irattunk." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 60r. („Lengyel János Instructiója."); ill. „az Gyalog Kapitányok*nak* Kéki Istvánnak, Szabó Gáspár*nak* egy commissiot különössön irattunk." Leveleskönyv, 1699/2. fol. 30r. („Csontos János Instructiója 3. Octob*ris*")

[168] „Szabó Gáspár Ur*amnak*." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 83v. (Dátum a levél végén: „Constantinapoly 3. 8bris 1699.")

[169] Dobay Zsigmond naplója 1686. MHHS XXIII/2. 441. o.

[170] Ráty Zsigmond levele Csáky Istvánnak. Ungvár, 1686. június 25. MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 194. 5. tétel.

[171] Napló, 1693–1694. 383., 676. o.

[172] Uo. 688. o.

mellé küldte egy kis csapat hajdúval.[173] Az előbb 20, majd 36 főből álló kicsiny hajdúsereg augusztus–szeptemberben végig „Akcsi Ogli Mehemet Pasa" keze alatt szolgált a dunai hajóhadban.[174] A pasa később is megtartotta a szolgálatában,[175] 1696–1697. körül viszont az egész gyalogseregével (vele együtt összesen 45 fő) együtt a törökök elfogatták és gályarabságra ítélték. Thököly csak hosszas huzavona után, 1698 februárjában tudta kiszabadítani 19 hajdújával a fekete-tengeri hadigályákról.[176]

Szappanos Mihály lovas kapitány[177]

Neve először 1686 körül fordul elő a császári szolgálatban álló főhadnagy Csáky László generális lovasezredében.[178] Érdekes, hogy a vicehadnagya egy időben az 1699. évi felterjesztés aláírói között szereplő Tirpács Márton lovas főhadnagy volt, aki később fontos szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharc első két évében, előbb Gács vára ostrománál, majd Ocskay László főhadnagyaként a felvidéki hadszíntéren. 1688. május 12-én hadifogságban volt, a kicserélését szorgalmazták.[179] Neve legkorábban az 1689. évi nyári hadjárat idején bukkan fel Thököly naplójában. Ekkor még lovas főhadnagy,[180] 1693-ban viszont már lovas ezereskapitány,[181] amikor február 20-án katonáival átkelt a Dunán, és négy nap múlva rabul hozta Horvát Mátyás labanc kapitányt.[182] Augusztus 19-én két sereggel Pozsarevácra rendelte, hogy leváltsa az addig ott őrségben levő Bay László karabélyosait.[183] November 29-én, mint „lovas hadaim kapitányát", Szappanost és Bay László karabélyos főhadnagyot 200 lovassal a Száva menti Bujurdelembe, azaz Szabács várába küldte kvártélyozni.[184] 1694. március 6-án Thököly Décsei András lovas főstrázsamestert küldte el, hogy néhány napra helyettesítse Szappanost, amíg Pozsarevácon meglátogatja a családját, mivel a „felesíginek Isten fiat is adott".[185] Március 22-én érkezett vissza Bujurdelemből néhány feleséges katonájával.[186] Április 9-én Thököly a Bujurdelemből visszatérő hadai elé küldte Szendrőhöz.[187] Thököly november 10-én is-

[173] Leveleskönyv, 1696. 138. o. „Szabó Gáspárnak adot Pátens. Die 12. Augustii."

[174] Szeptember 7-én Thököly a fődefterdárnak írta meg, hogy „egy Capitányal husz emberem vagyon az Duna Capitány Passája mellet", a 19-én Skerlet portai főtolmácsnak írott levelében pedig már az szerepel, hogy Szabó Gáspár parancsnoksága altt 36 gyalogos szolgál a kapitány pasánál. Uo. 153., ill. 159–160. o.

[175] Uo. 165. o. „Az Kapitány Passának 25 7bris"

[176] Az eset részletes leírását, valamint Szabó Gáspár életrajzát l. *Seres,* 2000. 137–147. o.

[177] Az 1699. évi leveleskönyvek vele kapcsolatos adatait nem ismertetem külön, mivel, Thököly régi híveként gyakorta említi, mindenütt lovas kapitányi rangban.

[178] „Tabella Regiminis D. Ladislay Chaky: Supr[*enus*]. Ductor Mich[*aelis*] Szappanos." MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 201. 13. tétel.

[179] *Heckenast,* 2005. 400. o. A hivatkozott iratból nem derül ki egyértelműen, hogy ekkor melyik párton volt, véleményünk szerint császári katonatisztként Thököly kurucai tartották fogva, s feltehetően a fogságban állhatott Thököly mellé.

[180] Napló, 1689. 34–36. o.

[181] Napló, 1693–1694. 40. o.

[182] Uo. 39–40. o.

[183] Uo. 148. o.

[184] Uo. 282. o.

[185] Uo. 326. o.

[186] Uo. 334. o.

[187] Uo. 357. o.

mét megegyezett Mahmut Bék Ogli arnót pasával, hogy az, Thököly „tekinteté"-ért 100-200 emberét néhány hónapig „az maga országában is kitelelteti és eltartja".[188] Végül november 29-én Thököly Szappanost küldte el a pasa mellé kétzászlónyi, száz lovasból álló katonasággal, azzal az utasítással, hogy ott teleljenek ki, de ha a pasa nem állja a szavát, kétheti pihenés után térjenek vissza. A szolgákkal együtt összesen 108 főből álló lovascsapattal tartott Thököly két bejárója, Füleki Mátyás és Váradi István is.[189]

Szappanosnak az emigrációban betöltött egyre jelentősebb katonai szerepében közrejátszott, hogy 1694 végére, Borbély István gyalogos kapitány halála és Daróczy András gyalogos főkapitány, illetve Horváth Ferenc lovas ezereskapitány elpártolása után, ő maradt az egyetlen magas rangú mezei tiszt. Mivel Thököly udvari kapitányai közül többen Bukarestben éltek, 1697-re, a legfeljebb három éve kapitányi rangra emelt Szabó Gáspár mellett, gyakorlatilag Szappanos maradt az egyetlen ténylegesen szolgáló, kapitányi rangot viselő kuruc tiszt. Az 1696. évi nyári hadjárat kezdetéig katonáival a temesvári pasa mellett tartózkodott. A nagyvezír ekkor engedélyt adott arra, hogy Szappanos és katonasága vele tartson a hadjárat során. Augusztus első napjaiban Thökölyhez kinevezte a török táborban tartózkodó lovas és gyalog kurucok kapitányának, és teljhatalommal ruházta fel, hogy nevében gráciát adhat az „ellenség pártján levő vitézlő rend"-ből hozzá átálló katonáknak.[190] A nyári táborozás után, szeptember végén Ibrahim pasa, belgrádi szerdár megengedte, hogy Szappanos és 40 (!) lovasa a Duna menti palánkok török zászlói között maradjanak, és ők is részesüljenek a helyőrségek ellátmányából s fizetéséből. Szappanos szeptember 21-én Pozsarevácot kérte téli kvártélyukul a nagyvezír tihájától.[191] 1697. augusztus 14-én 130 emberével Pancsován állomásozott,[192] és minden bizonnyal részt vett a zentai ütközetben. Decemberben már újra Temesváron tartózkodik, és 10-én Thökölynek is ír.[193] Itt állomásozott egészen 1699 tavaszáig, amikor az ő katonaságát is útnak indították Nikápolyba. Kapitánysága alatt ekkor három főhadnagy volt.[194] Thököly Temesvárott állomásozó főtisztjeként fontos szerepe volt a hazai elégedetlenekkel való kapcsolattartásban is. 1697 tavaszán például a szegedi magyar milicia katonái szöktek be hozzá Temesvárra, és Schlick generális az udvari haditanácshoz írott jelentésében már ekkor, mint „veszedelmes lázító"-ról emlékezett meg, akit kegyelmekkel és ígéretekkel mindenféleképpen érdemes lenne visszaédesgetni a császár pártjára.[195] Nevét jól ismerték a hegyaljai felkelők is, mivel 1697 őszén az ő pátenseit terjesztették Debrecen környékén és a hajdúvárosokban.[196]

Származásáról, valamint az előéletéről csak két későbbi adat tudósít. 1703 júniusában a tiszaháti felkelés, illetve a dolhai csata kapcsán az ő nevét is hírbe hozták, mint Thö-

[188] Napló, 1693–1694. 661. o.

[189] Uo. 681–682. o.; ill. Leveleskönyv, 1694. 328–330. o. „Sándor Gáspár uramnak iratott, die 29. Novembris."

[190] Leveleskönyv, 1696. 135–136. o. („Szappanos *Uram* elvitte patens pariaja.")

[191] Lásd Szappanos leveleit a nagyvezír tihájának. Leveleskönyv, 1696. 164–165. o. („Szappanos Mihály Lovas Capitány neve alat a Vezér Tihájának."; ill. „Ugyan Szappanos neve alat a V. Tihájának.")

[192] BOA İbnülemin Tasnifi Hariciye Nr. 436/1.

[193] Leveleskönyv, 1698/1. 425. o. („Iratott Horváth Ferencz uramnak, 15. Januarij 1698.")

[194] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 77r. („Pápai Gáspár instructiojának punctumi die 1. 8*bris* 1699.")

[195] *Reizner János:* Szeged története. I. k. (A legrégibb időtől a XVIII. század végéig.) Szeged, 1899. 182. o.

[196] *Benczédi,* 1953. 109. o.

köly Magyarországra érkezett tisztjét. A Thököly-szabadságharcban részt vett Várnay György június 7-én arról tudósította Koháry Istvánt, hogy a 25 zászlóval Beregszászhoz érkezett bujdosók vezetője Szappanos, Kéky és Pataki Péter volt, kik közül az utolsó kettő a hajdúvárosokból származott, de „Szappanos nem az".[197] Június 21-én pedig Dul Mihály jelentette ugyancsak Kohárynak, hogy a felkelők között van „Szappanos, az ki azelőtt Fülekről származott vala a kuruczok köziben".[198] Ugyancsak Szappanos füleki származását erősíti meg Bay László munkácsi vicekapitány egyik 1708. évi levele is, amely „Néhai meg holt Fűleki Szapanos Mihály"-nak nevezte a kuruc főtisztet.[199] Bay László Thököly egyik legrégebbi híve volt, és 1683-ban, mint nemesifjú tartózkodott Thököly udvarában,[200] 1686-ban Munkácson van és Zrínyi Ilona követe a Nagyvárad térségében tartózkodó Thökölyhez.[201] Az emigrációban az udvari karabélyosok parancsnoka volt. Később hazatért, de 1703-ban már újra kuruc, előbb Bercsényi Miklós lovasezredének a vicekapitánya,[202] majd Rákóczi az ő keze alá akarta adni Orlay Miklós törökországi csapatait.[203] Bay tehát jól ismerhette Szappanost, leginkább is az emigráció éveiből. Ma már bizonyított tény, hogy Thököly törökországi emigránsai 1703 júniusában még nem lehettek jelen a magyarországi eseményeknél. Kéky István kapitány hazatéréséről máig nem rendelkezünk információval, Pataki Péter Orlay Miklós kíséretében tért haza 1704 elején, Szappanos neve pedig csak 1705 tavaszán bukkan fel Erdélyben. Feltehetően az ő sorsa is hasonló volt több társához. Előbb végvári katona a füleki őrségben, majd Thököly mellé áll. A kuruc király váradi fogsága után ő is csatlakozik a császáriakhoz, később viszont ismét Thököly mellett találjuk.

Hazatérése pontos idejéről nincsen adatunk, de 1705. május 5-én Forgách Simon generálisnak a fejedelemhez írott leveléből kiderül, hogy már ígéretet kapott a kapitányi kinevezésére.[204] Minden bizonnyal ekkor kelt az a kérelem, amiben Szappanos egy Alsó-Szombatfalva nevű fogarasföldi falut kért magának, feleségének és a „mostani élő fiainak," hűsége jutalmául, mivel „életének nagyob részét" a haza védelmében töltötte el. Ugyanakkor kapitányi pátenst is kért a fejedelemtől. Rákóczi május 15. körül valóban Szappanosnak adományozta a kért falut, valamint intézkedett a kapitányi kinevezésről is.[205] Leginkább erdélyiekből, illetve kisebb részben törökföldről hazatért emigránsokból álló ezrede élén nem sokáig harcolhatott. 1705 telén, a zsibói csatavesztést követően Moldvába szorult, ahonnan ugyan 1706 januárjában még hazatért,[206] de a tavasz folyamán, hosszas be-

[197] *Esze*, 1955. 201. o. 1. j.

[198] Uo.

[199] 1708. július 28. Munkács, Bay László levele Károlyi Sándornak. MOL P 396. Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta. Rák. Ser. I. 1708. júl. Fasc. 2. B. Nr. 29.

[200] Thököly udavartartása, 1683. MHHS XXIV. 85. o.

[201] Dobay Zsigmond naplója, 1686. MHHS XXIII/2. 447, 451. o.

[202] Lásd a dömsödieknek adott védlevelét, 1703. október 24-röl. OSZK Kt. Thaly Gyűjt. Fol. Hung. 1389/13. fol. 61–62.

[203] *R. Kiss István:* Adatok II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választásához. *Történelmi Tár,* Új Folyam 7 (1906). 32., 204. o.

[204] Forgách Simon levele II. Rákóczi Ferencnek. Medgyes, 1705. május 5. MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. e/A. (A levélben tévesen János szerepel Mihály helyett.)

[205] Lásd Szappanos folyamodványának a kivonatát, valamint a fejedelemi jószágadományok kimutatásában található bejegyzést: MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. i. Protocolla Instantiarum I. k. Nr. 16.; ill. uo. II. 3. i.

[206] *Heckenast*, 2005. 400. o.

tegség után meghalt. Rákóczi április 2-án írta meg Károlyi Sándor generálisnak, hogy „csak elhiszem, eddig Szappanos Mihálynak halállal vetekedő sorsa elvált."[207]

Rácz István főstrázsamester

1699-ben főstrázsamesterként írta alá a bujdosó hadak nikápolyi felterjesztését. Feltehetően a gyalogos alakulatok között szolgált. Thököly több levele is megemlékezik róla, igaz, a rangja említése nélkül. Május közepén Horváth Ferenc levelével érkezett Thökölyhez Isztambulba,[208] és Thököly azt tervezte, hogy Borbély Mihállyal együtt Madách Péter mellé küldi Belgrádba.[209] Thököly június 8-i levele pedig néhány, régebb óta Törökországban bujdosó bensőbb híve – Borbély Mihály, Csáky András, Lengyel János és Palaticz István – között sorolja fel.[210] Október 6-án a Belgrádban tartózkodó Madách Péterhez írott levelében említi Thököly, hogy értesült Rácz István odaérkezéséről.[211]

Ráczkövi (fő) strázsamester

Thököly Csontos János számára adott október 3-i utasítása szerint a mellé rendelt Szendrei hadnaggyal ő hozza el a hadaknak a Porta által kiutalt húspénzt."[212] 1699. december 8-án a Pápai Gáspárnak adott utasításaiban pedig arról írt Thököly, hogy a hadaknak szánt pénzből megkapják a részüket, Ráczkövi Petneházy Jánossal együtt bejöhet hozzá az udvarába, és ott is maradhatnak mellette. Ha úgy döntenek, hogy a hadak között kívánnak kitelelni, azt sem bánja, akkor viszont a tavasszal várják az új utasításait. Addig is, jelezzék, hogy mire számíthat tőlük.[213] A két forrás valószínűsíti, hogy Ráczkövi nem csak egyszerű strázsamester volt. Igaz, a második levélben rang nélkül említi, de az, hogy Thököly Petneházy Jánossal, a nikápolyi gyűlés hadi titkárával és régi nemesi hívével együtt meghívja az udvarába, arra utal, hogy ő is az előkelőbb bujdosók közé tartozott.[214] Azonos lehet a hegyaljai felkelésben jelentékeny szerepet játszó Ráczkevi Istvánnal, Tolcsva város jegyzőjével, akinek többek között része volt a tolcsvai plébánia pincéjének a felverésében, és az ott talált borok elprédálásában.[215] Feltehetően a Thököly által írt strázsamesteri rang valójában főstrázsamester lehetett.

---

[207] II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Eger, 1706. április 2. Károlyi Oklevéltár 439. o. uo. Ezrede az 1706 tavaszán készült összeírásban még „Teként. nemz. és vitézlő Szappanos Mihály uram nemes mezei lovas ezere"-ként szerepel, de a *staab* felsorolásánál a fő colonellus mellé odaírták, hogy meghalt. MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1706. évi mustrakönyv. Lásd még *Heckenast,* 2005.

[208] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 36r., 37r. („Eodem die. Petróczi István U*ramnak*."; „Eodem die. Horvát Ferencz U*ramnak*." [Mindkét levél május 18-án íródott. – S. I.)

[209] Uo. 36v. („Eodem die. Madács Péter U*ramnak*.")

[210] Leveleskönyv, 1699/2. („Horvát *Ferencznek* iratot Szeolossi Sig*mond* neve alat. 8. Juny.")

[211] Uo. fol. 32v. („Madács Péter U*ramnak* Die 6 Octobr*is*") Október 26-án Pápay Gáspárral tudatta Thököly, hogy Madách Péter már átvette Rácz Istvántól a „parancsolt portékákat". Uo. fol. 35r. („Pápai Gáspár*nak* irattatot 26. Octobr*is*.")

[212] Uo. fol. 31r („Csontos János Instructiója 3. Octobr*is*.")

[213] Uo. fol. 45v. („Iratot Pápai *Gáspárnak* Die 8. Decembr*is*. Inclusa.")

[214] Petneházy 1683. január 1-jén étekfogó volt a fejedelem udvarában. Thököly udavartartása, 1683. MHHS XXIV. 85. o.

[215] *Benczédi,* 1953. 42. o.; Esze Tamás cédulakatalógusa, Szekszárd.

Csányi György lovas (fő) hadnagy

Neve három ízben is előfordul Thököly áprilisi leveleiben. Az április 4-ét megelőző napokban érkezett a fejedelemhez Isztambulba Szappanos Mihály és Horváth Ferenc leveleivel, de rövid időn belül vissza is tért Thököly válaszaival.[216] Ő lehetett az egyike Szappanos három főhadnagyának, akikről Thököly írt 1699 októberében Pápai Gáspárnak, és mint ilyen, feltehetően a régebb óta Törökországban élő kuruc tisztek közé tartozott. A Thököly naplójában 1689. augusztus 12-én keresztnév nélkül említett Csányi lovas hadnaggyal való azonosságának, a közben eltelt mintegy tíz esztendő miatt, felettébb kevés a valószínűsége. A Rákóczi-szabadságharc elején ő is hazatérhetett, mivel egy, a kuruc hadsereg tisztikaráról szóló és feltehetően 1704 közepe táján készült név szerinti kimutatás szerint lovas főhadnagy („ductor equestris ordinis") volt.[217] Későbbi sorsa ismeretlen.

Ugyanakkor egy hasonló nevű bodrogkeresztúri nemessel a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc idején egyaránt találkozunk, ő azonban hivatali tisztségeket töltött be. A névegyezés miatti esetleges félreértéseket elkerülendő, az ő életrajzi adatait is ismertetjük. 1682-ben Ványai Istvánnal együtt Bodrogkeresztúr város követe volt a Füleken táborozó Thökölyhez,[218] neve a város esküdtjeként szerepel a „a Hegyaljai és az egész Zemplén vármegyei lovas nemesség" 1685. július 2-án készült összeírásában.[219] A Rákóczi-uradalom 1688. április 12-i urbáriuma szerint a városban egy telke volt.[220] 1697-ben Zemplén vármegye esküdje volt, egy évvel később pedig őt is kihallgatták az országbírói vizsgálat során. Akkor 45 évesnek vallotta magát.[221] Ugyancsak hivatali tisztségeket töltött be a Rákóczi-szabadságharc idején is. 1704-ben tokaji subcommissarius volt, de Rákóczi már szeptember 24-én kinevezte tokaji sóinspectorrá. Október 8-án már át is vette a a tokaji sóház irányítását Király Mátyástól.[222] 1705. január 16–17-én Rákóczi utasította Szentiványi Mihály prefektust, hogyha alkalmasnak ítéli, és neki is kedve lészen reá", állítsa be Csányit a tokaji udvarbíróságba.[223] 1709. június 3-án még mindig tokaji sóinspector volt.[224] Neve szerepel a Zemplén vármegyei nemesség 1709. április 15-én felterjesztett összeírásban, rögtön a bodrogkeresztúriak listájának az elején.[225]

---

[216] „Elsőben is Csányival a' Lovas hadnagial jöt Kiracsi által" („Iratot Horvát Ferencz U*ramna*k. 4. Apr*ilis*."); „Csányi György Hadnagiunk által küldött levelit k*egyelmednek* kedvesen vettük" (Eodem die Szappanos U*ramna*k."); „Ez előt eginehány nappal Csányi hadnagi által mi is irtunk k*egyelmednek*" („Horvát Ferencz U*ramna*k. 8. Apr*ilis*.") Leveleskönyv, 1699/1. fol. 16v., 20v., 26v.

[217] *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001/2–3. 344. o.

[218] *Babocsay,* 1817. 78. o.

[219] „Anno 1685. Die 2. Men*sis* July. Az Hegyallyai és az egész Zemlen Vár*me*gye Lovas Nemességnek száma igy következik." MOL G 5 Thököly-szabh. lt. (V)

[220] *Maksay,* 1959. 783. o.

[221] Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[222] *Heckenast,* 2005. 96. o.

[223] *Bánkúti,* 1990. 28. o.

[224] *Heckenast,* 2005. 96. o.

[225] *Bánkúti,* 2003/B. 169. o.

Harsányi (lovas fő-) hadnagy

Thököly 1699. december 8-án Pápai Gáspárnak adott utasításaiban a seregét említi: „egy Szabó Gáspár nevű az nemesség közöt lakonak, volna egi Szabó Sig*mon*d nevő eöcse, ki is egyik seregben, talám szintén az Harsányiéban strása mester, annak dicséri egy pej lovát."[226] Azonos lehet a hegyaljai felkelőkkel Törökországba érkezett és az 1698. évi folyamodvány aláírói között szereplő Harsányi István lovas főhadnaggyal. Azonosítását azonban jócskán megnehezíti egy 1705-ben II. Rákóczi Ferenchez benyújtott folyamodvány. 1706 szeptemberében egy Harsányi György nevű, Győri Nagy János ezerebeli kapitány folyamodott II. Rákóczi Ferenchez. Kérvényében hivatkozott rá, hogy még Munkácson kezdte szolgálni Zrínyi Ilonát, „néhai üdvözült Mélt*óságos* Fejedelem Aszszonyt, annak utána idegen országon szenvedet Mélt*óságos* Tököly Imrével eö Nag*yság*ával", majd „onnan ki jövén Nagyságodhoz való igaz hűségét is meg bizonyította, sokszori vére ki ontásával". Legutóbb, amikor a rácok Esztergom alá ütöttek, meglőtték. Sok szenvedéseire hivatkozva kérte a fejedelmet, hogy hadd telepíthesse le a családját Szikszón, amiért a jezsuiták elhagyatott házát kérte „aprólék" szántóföldjével és három szőlővel. Rákóczi válaszában elismerte a folyamodó érdemeit, de bővebb tájékoztatást kívánt a kért ingatlanról.[227] Nos, erről a munkácsi katonáról, aki Thökölyt is követte Törökországba, s érdemeit Rákóczi is ismerte, egyetlen más forrásunk sincsen! A Thököly-szabadságharc alatt valóban volt egy Harsányi György nevű kuruc ezredes, de ő még a függetlenségi harc során elesett. A Munkács védelméről fennmaradt forrásokban, így például Dobay Zsigmond 1686. évi naplójában vagy az udvariak és a hadak között kiosztott posztók 1687. évi jegyzékében pedig nem fordul elő hasonló nevű katona, udvaronc.[228] A Csáky László generális parancsnoksága alatt álló felvidéki császári katonaság 1686. évi kimutatásában viszont éppen egy ilyen nevű főhadnagy szerepel Károlyi István lovasezredében, két korábbi kuruc főhadnagy, Medy István és Csató Albert társaságában![229] Harsányi György kompániás kapitány neve nem szerepel Győri Nagy János lovasezredében sem, viszont az ezred 1705–1710 közötti összes, ma ismert kimutatásában megtalálható egy Harsányi Péter nevű főhadnagy.[230]

A folyamodvány alapján tehát 1698–1699 körül két Harsányi vezetéknevű tiszt is tartózkodott Törökországban. A Munkácsról török földre távozott Harsányi György, valamint a hegyaljai felkelőkkel érkezett Harsányi István lovas főhadnagy.

---

[226] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 45v („Iratot Pápai *Gáspárnak* Die 8. Decembr*is*. Inclusa.")

[227] MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. i. Extractus Instantiarum. 92. sz.

[228] Dobay Zsigmond naplója 1686. MHHS. XXIII/2.; Munkácsi leltárak s udvartartási iratok. 1680–1701. IX. Munkácson az udvariak s hadak közt kiosztott posztók jegyzéke. 1687. június–december. (Közli *Thaly Kálmán.*) *Történelmi Tár*, 1900.

[229] A Csáky László generális parancsnoksága alatt szolgáló magyar hadak összeírása. MOL P 71 Fasc. 198. fol. 28–32.

[230] MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1705. aug. Fasc. 3. C. Nr. 47. (1705); MOL G 28 Rákóczi-szabh. lt. V. 2. c. fol. 116. (1706); MOL G 28 Rákóczi-szabh. lt. V. 2. c. fol. 379. (1709); OSzK Kt. Thaly Gyűjt. Fol. Hung. 1389/16. k. fol. 44. (1710) Az adatokat Mészáros Kálmán bocsájtotta a rendelkezésemre, szívességét ezúton is köszönöm.

Kis Ferenc lovas főhadnagy

Thököly 1699. október 11-i Petrőczy Istvánhoz írott levele említi. Petrőczy őt küldte el a szolgájával együtt Isztambulba a hadak zsoldjáért. A pénz átadása azonban akadozott, ezért az időközben megérkező Szappanos Mihály lovas kapitány és Horváth Ferenc portai rezidens tanácsára Thököly visszatartotta Kist és Petrőczy szolgáját, a „vellek levő katonákkal". Nyolc-kilencnapi várakoztatás után viszont Thököly nem látta értelmét a további ottlétüknek, s mivel sokba került az eltartásuk, visszaküldte őket a generálishoz.[231] Bár Thököly levele rang nélkül említi Kis Ferencet, a kíséretében említett „katonák" alapján lovas tiszt lehetett. Feltehetően azonos azzal a Kis Ferenc nevű lovas főhadnaggyal, aki a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba, és mind az 1698. évi, mind pedig az 1699. évi felterjesztést aláírta.

Kis Ferenc nevű katonatisztet már korábban is említenek az emigrációban. 1694. december 23-án Thököly Kis Ferenc nevű karabélyosa Petrőczy Istvántól érkezett Thökölyhez, és beszámolt Kassai István kapitány árulásra való szándékáról, amit nyíltan a szemébe is mondott.[232] 1696 októberében ugyancsak egy Kis Ferenc nevű bujdosó érkezett Havasalföldről Thökölyhez Csebi Pogány Zsigmond kapitány társaságában. Pogány a Bukarestben letelepedett „elsőbb rendeknek", Kis pedig a 3-400 főnyi Havasalföldön élő erdélyi és magyarországi kuruc katonaság követe volt. A bujdosók kérték Thökölyt, hogy érje el a Portán, hogy eljöhessenek a román vajdaságból, mivel annak ellenére, hogy korábban „fegyverekel keresték kenyereket", a havasalföldi vajda csak „szarahor"-ként, azaz kiegészítő katonaként alkalmazza őket.[233] Ugyanakkor a Havasalföldön élő bujdosók sorsáról és a hozzájuk eljutott erdélyi és magyarországi hírekről is beszámoltak Thökölynek.[234] A fejedelem november 11-én Pogány Zsigmondhoz írott levele szerint Kis Ferencet Palaticz István bejáró társaságában a hadakhoz kívánta küldeni Szabó Gáspár gyalogos kapitány mellé. Amennyiben Szabó újabb gyalog sereget tudna felállítani, Kist tegye meg főhadnagynak, az ellátmányát viszont addig se közönséges hajdúként adja meg neki.[235]

Bonyolítja a helyzetet, hogy 1698–1699 körül már két Kis Ferenc nevű tiszt is volt az emigránsok között. Mindketten lovasok voltak, egyikük fő-, a másik pedig vicehadnagyi rangban. A főhadnagyról egyértelmű, hogy a hegyaljai felkelőkkel érkezett Törökországba, mivel neve az 1698. és 1699. évi felterjesztésekben egyaránt előfordul. A vicehadnagyi rangban levő tiszt neve csak 1699-ben bukkan fel, mivel azonban az emigrációban korábban nem említett és főként újonnan érkezett bujdosók között szerepel, valószínűleg ő is hegyaljai felkelő lehetett. A hegyaljai felkelést követően lefolytatott káptalani vallatás 22. tanúja szerint Galambos alias Kis Ferenc Eszláron lakó („in Eszlár residet") tokaji nemes részt vett a felkelésben, és Szabó István és Somogyi György tokaji nemesekkel együtt sós szályakon menekült el a bőcsi csatából.[236] A Szepesi Kamara által

---

[231] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 33r. („Iratot az Úrnak Petróczi István Ur*amna*k die 11. Octobr*is*. Inclusa formában.")

[232] Napló, 1693–1694. 698. o.

[233] Leveleskönyv, 1696. 199. o. („Instructió Gaspari Pápai Die 27. 8bris")

[234] 1696. november 6-án többek között a „Pogány Sigmond Uramtul és Kis Ferencztül publicáltatot hírek"-ről írt Pápai Gáspárnak. Uo. 210. o. („Pápai Gáspár irta Oroszcsikról maga neve alatt Sándor Gáspár Ur*amna*k. [november 6. – S. I.]")

[235] Uo. 222–223. o. („Iratot Pogány Sig*mon*d Ur*amna*k 11 9br*is* 1696.")

[236] Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

a felkelők vagyonának az összeírásával megbízott Danka Balázs ónodi harmincados azt jelentette a kamarának, hogy egy Deák Tamás nevű tokaji lakostól számos, korábban Kis Ferenc tulajdonát képező értéket kapott. Ezek egy részét ő könyörületből visszaadta a feleségének, hat rőf vörös angliai posztót pedig Szabó Kristóf tokaji lakosnak engedett át, mert az eskü alatt vallotta, hogy azt Kis Ferenc korábban tőle rabolta el.[237]

A Thököly-szabadságharcban egyébként két Kis Ferenc nevű lovas főhadnagy is szolgált, akiket Kállai és Tokaji előnévvel különböztettek meg egymástól. 1684. március 23-án Ibrányi László kuruc ezereskapitány értesítette Thökölyt Ibrányból, hogy „Tokaji Kis Ferenczet" Tokajba, „Kállai Kis Ferenczet" pedig túl a Tiszán rendelte.[238] Egy évvel később pedig a Nagykállóba és Kisvárdára rendelt kuruc hadak 1685. június 1-jén készült összeírásában szerepelnek a seregeikkel együtt.[239] Thököly váradi elfogatása után mindketten átállhattak a császáriakhoz, mivel Kállai az 1686 utáni években már Kovács András gyalogezredének volt a vicekapitánya,[240] míg egy melléknév nélkül említett Kis Ferenc nevű főhadnagy br. Sennyei István lovasezredében szolgált.[241] Az emigrációban is szereplő lovastiszt inkább vele lehetett azonos.

Szendrei (fő) hadnagy

Thököly Csontos János számára adott október 3-i utasítása szerint Ráczkövi strázsamester társaságában ő fogja elhozni a hadaknak a Porta által kiutalt húspénzt: „az mikor az strása mester Ráczkövi, és Szendrei, arra rendeltetet hadnagi oda érkeznek az Portától rendeltetet hús pénzel."[242] Azonos a Szendrei Nagy György, illetve Szendrei György néven említett gyalogos főhadnaggyal, aki a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Ugyanakkor egy 1704-ből való forrásunk megemlékezik egy Nagy György nevű tisztről, aki részt vett a hegyaljai felkelésben, majd Törökországba menekült és ott Thököly hadnagya volt. Orlay Miklós „Törökországi Hadá"-val 1704 elején érkezett Erdélybe, Vékony Mihály gyalog főhadnagy vicéjeként, de csakhamar, még május 11. előtt meghalt. Fennmaradt a halotti búcsúztatója egy, ugyancsak hegyaljai felkelőből lett emigráns tiszt, Pataki Péter halotti siratójával együtt.[243] A Szendrei Nagy Györggyel való azonosságot azonban egyetlen adat sem erősíti meg.

Thököly és az ugocsai kuruc felkelés

Bár nem tartozik szorosan jelen tanulmányunk témájához, röviden szólnunk kell az 1698 nyarán és őszén Bereg és Ugocsa vármegyék területén lejátszódott kuruc felkelésről, mivel egyes adatok valószínűsítik, hogy a felkelők kapcsolatot tartottak a Thököly-emigrációval, és szándékukban állt csatlakozni a Törökországban bujdosó bajtársaikhoz.

[237] Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[238] MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 1.

[239] MOL G 5 Thököly-szabh. lt. (V)

[240] A Csáky László generális parancsnoksága alatt szolgáló magyar hadak összeírása. MOL P 71 Fasc. 198. fol. 28–32.

[241] Uo.

[242] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 30r. („Csontos János Instructiója 3. Octobris.")

[243] „Nagy György halotti búcsúzója." *Varga,* 1977. 488–491. o.

1698 nyarán ismét fellángolt Magyarországon a bujdosó mozgalom, ezúttal az ugocsai részekben. Reviczky Imre nagyszőlősi harmincados július 6-án írott jelentése szerint a bujdosók új támadása július 2-án, illetve 4-én következett be.[244] Szeptember végén újabb nagy arányú mozgolódásokról tett említést, de „az erdei vitézek" nemességellenes magatartásáról számolnak be a Károlyi Sándor Szatmár vármegyei főispánhoz beérkezett levelek is. Károlyi anyósa, Koháry Judit és felesége, Barkóczy Krisztina szeptember 24-én és 28-án több levelükben is beszámoltak a nemességet és a porciókat üldöző kurucokról.[245] Fennmaradt szeptember 30-ról a kurucoknak valamelyik császári vár parancsnokának a császár kegyelmét ajánló üzenetére írott levele. A levelet Csányi János, mint Thököly főkapitánya, Kecskeméti N. István vicekapitány, Benei Nagy Tamás, Vékás István, Szalontai János, Enderidi István és Komáromi János hadnagyok, valamint Deák Sz. János seregdeák írták alá.[246] Csányi János talán azzal a régi kuruc főhadnaggyal azonos, akit Thököly 1689. évi naplója említ az al-dunai csatározások során, augusztus 12-én.[247] Jóval többet tudunk Kecskeméti Nagy István vicakapitányról. A hegyaljai felkelés idején a pataki kurucok egyik főhadnagya volt, és az ő vezetése alatt álló pataki kuruc csapat foglalta el – a helyi kurucokkal karöltve – „Thököly számára" a tolcsvai katolikus templomot és parókiát.[248] Bár a hadnagyok többsége jelenleg ismeretlen számunkra, a szakirodalomban az „ugocsai kuruc mozgalom" néven elhíresült mozgolódást nyugodtan tekinthetjük a hegyaljai felkelés utórezgésének. Még annak ellenére is, hogy a bujdosók – miként arra Esze Tamás is rámutatott – már nem a császárt és a beszállásolt német katonaságot, hanem a nemességet tartották ellenségüknek, ellentétben a hegyaljai felkelők célkitűzéseivel.[249] Nem járunk messze az igazságtól, ha Csányiék mozgalma mögött ismét Thökölyék biztatását véljük, annál is inkább, mivel a hegyaljai felkelőkhöz hasonlóan az ugocsai bujdosók is Thököly hadi népének vallották magukat: „Kegyelmes Urunk Tököli Imre Uram eő Nagysága hűssége mellet álunk és holtighlan aban meg is maradunk."[250] Bár a török Porta már 1698 elején megtette békeajánlatát Lipót császárnak, márciusban már újra a Maros mentén portyázgattak a török lovasok, május 31-én pedig maga a nagyvezír is útrakelt Drinápolyból Belgrád felé.[251] Babocsay Izsák krónikájából pedig tudjuk, hogy Szappanos Mihály temesvári kurucai áprilisban betörtek Magyarországra, és egészen Hajdúszoboszló városáig kalandoztak.[252] Thököly 1698. március 1-jei levelei beszámoltak arról, hogy az elmúlt télen Moldvába érkezett magyarországi bujdosók vezetői szerint, még „elegen vadnak... az némettül elpártolt és ellene fegyvert fogott magyarokba", akik az őket üldöző császári és vármegyei katonaság elől a hegyekbe húzódtak, és csak a tavaszt várják, hogy ők is átvághassák magukat Törökországba, Thökölyhez. Mivel Magyarországon különösen hideg tél

[244] *Esze*, 1954. 162. o.

[245] Uo.

[246] A levelet, ill. annak egyes részleteit Takáts Sándor és Esze Tamás közölték a Károlyi család levéltárából, az irat azonban mára eltűnt. *Takáts*, é. n. 47. o.; *Esze*, 1954. 163. o.

[247] Leveleskönyv, 1689. 34. o.

[248] *Seres*, 2000. 220. o.

[249] *Esze*, 1954. 163. o.

[250] Uo.

[251] Uo.

[252] *Babocsay*, 1817. 169. o.

volt, a nagy havazások a hegyek között rekesztették a bujdosókat, s ugyanakkor a császári katonaság is vigyázta a Temesvárra vezető utat.[253] Ezekről a bujdosókról volt szó Madách Péter és Szappanos Mihály 1697. november–decemberi leveleiben, valamint a nagyvezírnek tett jelentésekben. A nagyvezír hírei szerint ugyanis 1000 kurucnak Moldván keresztül kellett volna megérkezniük, „az elébbiek nyomán", Szappanos december 10-i levele pedig 3000 bujdosó készülődéséről írt.[254]

Levelük végén Csányi és tiszttársai nyíltan kimondták, hogy inkább a bujdosást választják, és a családjukat hátrahagyva „idegen földre" távoznak, mint sem elfogadják a számukra felajánlott amnesztiát: „azért ha hazánkbul ki kell bujdosnunk is, édes nemzetünktől, feleségünktől, gyermekünktől meg kelletik válnunk is, az idegen földében ki kelletik távoznunk az Dávid szolgáival is, mind azon által az grátiát venni nem akarjuk."[255] Októberre valóban lecsendesült Bereg és Ugocsa vidéke, a kurucok, mintha mi sem történt volna, szinte egyik napról a másikra eltűntek. A bujdosókat vezető hét tiszt nevének az ismeretében azonban kérdéses, hogy valóban kijutottak-e Törökországba, mivel bizonyára erre az országra gondoltak, amikor az „idegen földet" emlegették. Amennyiben az ugocsai bujdosók valóban elhagyták az országot, az csakis Moldván keresztül történhetett, és Thököly 1699. évi leveleskönyveiben nyoma kellett volna, hogy maradjon egy ilyen, az emigráció szempontjából nagy horderejű eseménynek. Azonban az is előfordulhatott, hogy az új kuruc csapat nem csatlakozott a Belgrád környékén és Temesvárott állomásozó „régiek"-hez, s talán Moldvában vagy Havasalföldön maradtak. Ebben az esetben viszont érthető, hogy Thököly nem szól róluk, mivel a havasalföldiek távol maradtak a nikápolyi gyűléstől, és őket nem is telepítették át Bulgáriába! Ezt a kérdést azonban csak az elkövetkező évek romániai kutatásai tisztázhatják. Az 1699. május 24-i beadvány aláírói között az ugocsai mozgalom eddig ismert vezetői közül egy sem található meg. Egy, Csatáry György jóvoltából nemrég előkerült forrás ugyanakkor bizonyítja, hogy az 1698 őszén lezajlott kuruc mozgalom egyes tagjai valóban külföldre távoztak. Ugocsa vármegye közgyűlésének az 1705. szeptember 1-jei Rákos mezei országgyűlésre delegált küldöttjei számára adott részletes utasításában ugyanis szó esik egy Pati Mihály nevű feketepataki (Ugocsa vm.) kuruc hadnagyról, aki a Rákóczi-szabadságharc első éveiben számos kihágást követett el a vármegye területén: „Anno 1698 Vármegjénkben támadott lator emberek, invasor grassator malefactorok, kiknek feje s coriphaeusa volt Fekete Pataki Pati Mihálj nevü paraszt ember, ki is gonosz complexivel, urak fő emberek s nemesség házaira rohanni éjjel s fényes nappalis, minden javainkban praedat tenni, életünket is halálra keresni nem irtózott, a kit a nemesség közzül kaphattak vertek taglották vagdalták sarczoltatták, javaival nem az német hanem az szenvedő igaz lakos Magyar nemességnek meg rakodván Török Országra mentenek, nem régen kerülvén elő Pati Mihálj is szemünk láttára inulté csapong széllel."[256] Pati

---

[253] Thököly levelei a nagyvezérhez és a sejhüliszlámhoz. Leveleskönyv, 1698/2. fol. 102r–103v.; 104r. („Fő vezérnek iratott Die 1 Martii 1698."; „Az Sehislamnak. Die Eadem.")

[254] Leveleskönyv, 1698/1. 426., 430. o. („Iratott Horváth Ferencz uramnak, 15. Januarij 1698."; „Szappanos Mihálynak, eodem die [január 15. – S. I.].")

[255] *Esze*, 1954. 163. o.

[256] Tiszaújlak, 1705. szeptember 10. *Csatári György:* Rákóczi-iratok a KTÁL-ben [Kárpátaljai Állami Levéltár, Beregszász – S. I.]. In: *Uő:* Levéltári kalászatok (tanulmányok, szövegközlemények). Ungvár–Budapest, 1993. 68. o.

Mihály 1703-ban valóban hazatért, mivel már abban az évben Majos János lovasezrede egyik főhadnagya volt.[257]

Ugocsa vármegye panasza alapján tehát biztosra vehető, hogy az ugocsai mozgalom egyes vezetői valóban az emigrációt választották. Mivel azonban sem Pati Mihállyal, sem pedig Csányi tisztjeivel nem találkozunk az 1699. évi forrásokban, valószínű, hogy az új emigránsok Moldvában vagy Havasalföldön maradtak, esetleg oly kevés számban csatlakoztak Petrőczy és Szappanos katonaságához, hogy érkezésük, illetve későbbi jelenlétük nem hozott különösebb változást a kuruc katonaság létszámában.

A Thököly-katonaság sorsa a karlócai békekötés után

Az 1699. január 16-án megkötött és február 16-án megerősített karlócai béke 10. pontjában a török Porta kötelezte magát, hogy az oltalma alá menekült kuruc felkelőket eltelepíti a határvidékről a birodalom belsőbb területeire. Mindössze a Porta jóindulatán múlott, hogy a bujdosóknak végül nem Kisázsiában, hanem Bulgáriában jelölt ki szállást, Nikápolytól délre, alig kilenc óra járásra a Dunától.[258] A sors fintora, hogy a bujdosók számára éppen azt a Csiprovac várost jelölték ki néhány környékbeli faluval, amit még maguk a kurucok pusztítottak el 1688 szeptemberében, amikor Thököly csapatai a szultán parancsára leverték a bolgárok felszabadító mozgalmát, az ún. „csiprovaci felkelést".[259] A város és környéke 1699-ben már teljesen lakatlan volt, a felkelés során elkövetett vérengzést, majd a törökök megtorló intézkedéseit követően az életben maradt lakosság egy része Magyarországra menekült, s többen közülük Havasalföldön találtak menedéket. A Magyarországra menekült bolgárok egy része Georgi Pejacsevics vezetésével Újvidéken, Eszéken, valamint Szentendrén telepedett le,[260] a császári hadsereghez csatlakozott bolgár katonaság pedig előbb a Maros mentén, Arad környékén, majd a Hunyad vármegyei határvidéken teljesített szolgálatot. Itt érte őket 1703-ban a Rákóczi-szabadságharc, amikor is a Hunyad vármegyei „rác" határőrség bolgár és szerb katonái zömmel csatlakoztak Rákóczi függetlenségi harcához.[261] Thökölyék először tiltakoztak a minden fedett hajlékot nélkülöző sivár telephely miatt, de attól félve, hogy szétszórják őket a birodalom különböző részein, kénytelenek voltak elfogadni a Porta ajánlatát.[262] A Porta által kiadott telepítési oklevél 1699 júniusában 526 lovas és 712 gyalogos katonát, tehát összesen 1238, Bulgáriába telepítendő bujdosót említ.[263] Thököly leveleiből kiderül, hogy a katonaság azév őszén foglalta el a számára kijelölt területet. Ha figyelembe vesszük, hogy az emigráció idején kb. 50-60 katona alkotott egy-egy sereget, a tisztikart

---

[257] *Csatári György:* Rákóczi-iratok a KTÁL-ben [Kárpátaljai Állami Levéltár, Beregszász – S. I.]. In: *Uő:* Levéltári kalászatok (tanulmányok, szövegközlemények). Ungvár–Budapest, 1993. 42. o. („Specificatiója Azokk a kik Nemes Ugocsa Varmegjébül Kglt Urunk ő Nagja Hadaiban ad Anno 1703 vadnak vagj el estek")

[258] *Benda,* 1983/A. 166. o.

[259] Minderre lásd *Telbizov, Karol:* Thököly Imre 1688. évi bulgáriai szerepéről. In: A Thököly- felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 173–177. o.; ill. uo. *Benda,* 1983/B. 179–180. o.

[260] *Trebizov:* i. m. 176. o.

[261] *Esze,* 1955. 166–167. o. A Hunyad vármegyei délszláv határvidék történetével, valamint a bolgár–szerb katonaságnak a Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepével egy önálló tanulmányban kívánunk foglalkozni.

[262] *Benda,* 1983/A. 166. o.

[263] *Refik,* 1932. 43–51. o. (67., 69–71. sz.) Eredeti francia fordítása szerint: *Benda,* 1983/A. 166. o. 6. jz.

és a tisztek kíséretében lévő személyeket is beleértve legalább 8-9 lovas, és 10-11 gyalogos seregből kellett állnia. Thököly még a számára kedvezőtlen békekötést követően is különös figyelmet szentelt annak, hogy csapatait rendezett formában megtartsa. 1699 októberének első napjaiban Pápai Gáspárt küldte a hadak közé, azzal a feladattal, hogy tartson „generalis mustrát" Petrőczy szállásán. A Pápainak adott eligazításában külön kikötötte, hogy minden személyt, a katonaságot és a nemességet egyaránt vegye számba egyenként, tizedenként és seregenként. Külön fel kellett írni a fegyveresek és a fegyverteleneket, a „katonai lovos rend" azon tagjait is, akik gyalog voltak, vagy a lovuk alkalmatlan volt a szolgálatra.[264] A közel húsz seregből álló kuruc katonaság összeírásai azonban sem a magyar, sem pedig a török levéltárakból nem kerültek még elő. A bujdosók két beadványa, valamint Thököly leveleskönyvei összesen 28 tiszt (13 lovas és 15 gyalogos) nevét őrizték meg. A három forrás alapján tehát a lovasok közül két kapitány, hét fő- és négy vicehadnagy, a gyalogságból pedig két kapitány, két főstrázsamester, hat fő- és öt vicehadnagy neve ismert:

	Lovas tisztek	*Gyalogos tisztek*
kapitányok:	Mákos András	Kéki István
	Szappanos Mihály	Szabó Gáspár
főstrázsamesterek:		Rácz István
		Ráczkövi
főhadnagyok:	Csányi György	Kazinczi Benedek
	Harsányi István	Kajati Pál
	Kerekes András	Nagy Mihály
	Kis Ferenc	Nagy Miklós
	Tarjáni Benedek	Rab Márton
	Tirpács Márton	Szendrei (Nagy) György
	Vitálits János	
vicehadnagyok:	Balai Mátyás	Batári János
	Fejérpataky Mátyás	Berecz János
	Kis Ferenc	Kovács Ferenc
	Szénási Márton	Kőrey István
		Nagy János

Thököly 1699. október első napjaiban három bizalmas hívét, Pápai Gáspárt, Csontos Jánost és Lengyel Jánost küldte részletes utasításokkal ellátva a hadak közé. A bejáróknak adott utasításából pontosan kiderül, hogy az emigráns katonaság összesen négy, két-két lovas, illetve gyalogos kapitányság alá tartozott. A Pápainak adott október 1-jei utasítások egyik pontja szerint Thököly levelet írt a hadaknak, valamint a „három kapitánynak és az Szappanos keze alatt lévő három hadnagyoknak is, egy levélben az hat személynek."[265] A

[264] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 75v. („Pápai Gáspár instructiójának punctumi. Die 1. 8br*is* 1699.")

[265] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 77r. („Pápai Gáspár instructiojának punctumi die 1. 8br*is* 1699.")

két másik hívének adott október 3-i utasításaiban pedig arra tért ki, hogy a rájuk bízott feladatok elvégzéséhez a gyalog kapitányok segítségére is szükségük lesz, ezért a „gyalog kapitányoknak is, Kéki Istvánnak, Szabó Gáspárnak" külön írt egy-egy levelet.[266] Thököly aznap valóban írt két, azonos tartalmú levelet Kékinek és Szabónak.[267] Mindezekből kiderül, hogy Szappanos Mihály lovas kapitány keze alatt három főhadnagy szolgált, rajta kívül pedig összesen három kapitány volt a hadak között. A három kapitány között két gyalogos – Kéki és Szabó – volt, tehát a harmadik kapitány, Szappanoshoz hasonlóan ugyancsak lovas tiszt lehetett, aki csakis az 1698–1699. évi felterjesztésekben említett Mákos András kapitánnyal lehet azonos. Thököly katonasága egészen a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig Bulgáriában, illetve Havasalföldön maradt. Igaz, a Porta már 1701-ben engedélyezte, hogy a nehéz megélhetési körülmények között tengődő bujdosók elhagyhatják Csiprovac környékét, és kereskedhetnek az országban.[268] Többen élhettek is a lehetőséggel, s ennek tudható be, hogy a későbbiekben hazatérő kurucok között belgrádi, temesvári, vidini, sőt, boszniai (!) illetőségűekkel is találkozunk. A Rákóczi-szabadságharc kitörése hírére a bujdosók is készülődni kezdtek, és több hullámban hazatértek Magyarországra és Erdélybe. 1705 tavaszára gyakorlatilag már az összes emigráns katona hazatért, kivételt csak a fejedelem udvari emberei képeztek, ám Thököly 1705. szeptember 22-én bekövetkezett halálát követően ők is elhagyták a „virágok mezejét".

A Thököly katonaság hazatérése a Rákóczi-szabadságharc alatt

Jelen tanulmányunknak nem feladata a Rákóczi-szabadságharc során hazatért Thökölyánus csapatok, illetve egyes katonatisztek felsorolása. Azonban, a teljesség igénye nélkül, bemutatjuk azokat az egykori emigráns tiszteket, akik bizonyíthatóan Törökországból tértek haza 1703–1705 között, és többnyire már rögtön a hazatérésük után magasabb tiszti rang alatt szerepelnek.

Eltekintve egyes, véletlenszerűen felbukkanó elszórt utalásoktól, a legtöbb Törökországból hazatért kuruc nevével az erdélyi kuruc hadak 1704. évi, valamint a tiszántúli kuruc hadsereg 1706. és 1708. évi kimutatásában találkozunk. Néhány hazatérő tiszt és nemes nevét a Rákóczihoz benyújtott kérvények, illetve a folyamodványok kivonatait tartalmazó *Protocollum Instantiarium* kötetei őrizték meg. Két egykori hegyaljai felkelőről, a Gyulafehérvár bevétele körüli időben elesett Nagy György, Vékony Mihály kompániájabeli vicehadnagyról és az Orlay lovas főstrázsamestereként hazatért, majd Pekry Lőrinc lovasezredében főhadnagyoskodó Pataki Péterről csak az 1704-ben keletkezett halotti búcsúztatójuk árulja el, hogy hét éven át Thököly mellett bujdostak Törökországban. Többen közülük – mint Bajúsz Gáspár, a hegyaljai felkelés egyik vezetője vagy Kassai István, Thökölynek a zentai csatában súlyos sebeket szerzett meghitt kapitánya – megöregedve, betegesen, a harcokba belerokkanva tértek haza, és már nem vál-

[266] „a' Gyalog Kapitányoknak is Kéki Istvánnak, Szabó Gáspárnak egy-egy commissiót különösen irattunk." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 60r. („Lengyel János Instructiója."); ill. „az Gyalog Kapitányok*na*k Kéki Istvánnak, Szabó Gáspár*na*k egy commissiot különössön irattunk." Leveleskönyv, 1699/2. fol 30r. („Csontos János Instructiója 3. Octobr*is*")

[267] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 82v., 83v. („Kékinek szólló levélnek párja"; Szabó Gáspár Ur*amna*k.")

[268] *Refik*, 1932. 52–53. o. (77. sz.)

laltak tisztséget az új függetlenségi háború alatt.[269] Évekig tartó bujdosásukról és Törökországból történt hazatérésükről csupán a fejedelemhez benyújtott folyamodványaik árulkodnak. Ugyanakkor például az emigrációban kizárólag csak bizalmas szolgálatokat betöltő hűséges „bejáróját", egykori fegyverhordozóját, Csáky Andrást azzal küldi haza 1703 októberében Thököly, hogy Rákóczi tegye meg lovas kapitánynak.[270] Csáky valóban kivette a részét a harcokban, előbb a dévai és hunyadi ostromzár irányítójaként, majd Déva magyar kézre kerülése után, annak hősies védelmében bizonyította hűségét és katonai tapasztalatait, s egy ideig a Rákóczi zsoldjába szegődött krími tatár katonák kapitányi tisztét is betöltötte. Rövid fogságából való bravúros szökését követően, előbb gyalogos ezereskapitány, majd a szabadságharc végén a Török Birodalom területén toborzott önkéntesek (albán, bosnyák és török katonák) áthozásával megbízott kuruc tisztek egyike volt.[271] A függetlenségi harc bukása után újra emigrált, 1712-ben már Temesváron tartózkodott.[272] További sorsa ismeretlen.

Az újabb kutatások valószínűsítik, hogy török földről már a Rákóczi-szabadságharcot megelőző években is rendszeres volt, hogy kisebb-nagyobb kuruc csoportok, illetve egykettesével járó magányos katonák ki-be jártak a határon,[273] sőt, 1702 augusztusában Erdély területén már nyílt összetűzésbe keveredtek az ellenük felvonuló kolozsvári császári őrséggel.[274] Egyes adatok arról tudósítanak minket, hogy a tiszaháti felkelés, illetve az azt megelőző kuruc szervezkedés több alakja is Thököly egykori emigránsai közül került ki. Legjellemzőbb példa erre a „változatos katonai s egyben bűnözői pályát befutott" Kis Albert esete, aki előbb Füleken, majd Putnokon volt végvári katona, 1688-ban Miksa Emánuel bajor választófejedelem magyar huszárezredében harcolt a török ellen. 1693–1694-ben már Thököly hajdúhadnagya, aki egy alkalommal Thököly bizalmi embereit kísérte Havasalföldre, hogy ott sertéseket vásároljanak. Útközben azonban elrabolta a pénzt és átállt a császáriakhoz. 1694 végén már császári tisztként korábbi bajtársai ellen harcolt. 1695 folyamán Veterani útlevelével hazatért, és egy ideig Szatmár vármegye szolgálatában állott. Tevékeny részese volt a hegyaljai felkelésnek, 1702-ben pedig a Rákóczi-ház tarpai jobbágyából lett szegénylegény, Esze Tamás társaságában láttak hoz-

[269] Kassai István folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez. (1705. május 29. körül.) MOL G 19 Rákóczi-szabb. lt. Extractus Instantiarum. nr. 218. Kassait Pápai Gáspár küldte ki Törökországból Thököly egyik jószágának a gondviselésére, de a Zentánál szerzett sebei miatt (még most is benne van egy golyó – írja) alkalmatlan a közönséges szolgálatra. Kéri Rákóczit, hogy engedje haza, és hadd maradjon otthon gyógyulása után is. A fejedelem rá bízta a döntést.

[270] „Ez a Csáky András méltó arra, hogy kegyelmednek recommendáljam, olyan resolturióban leszen, hogy ha kegyelmed más embert nem találna: meghozza nekem kegyelmed válaszát; ha pedig ott maradna, kegyelmed bizvást meghiheti, – nekem is fegyverhozdozóm volt – érdemes egy lovas kapitányságra." Thököly Imre levele II. Rákóczi Ferencnek. Virágok mezeje, 1703. október 30. Thököly utolsó levelezései, 1703–1705. MHHS XXIV. 518. o.

[271] Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból). (Bevezetéssel, jegyzetekkel, magyarázatokkal közzéteszi a budapesti II. Rákóczi Ferenc állami általános gimnázium tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Szerk. *Dr. Temesi Alfréd* igazgató.) Budapest, 1960. 77–84. o.

[272] AR I. oszt. VII. 186. o.

[273] *Czigány István:* Rebellió Magyarországon 1702/1703 (stratégiai elképzelések és a taktikai valóság). In: A Rákóczi-szabadságharc és Kelet-Európa Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. (Szerk. *Tanús Edit.*) I. k. Sárospatak, 2003. [A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 45.] 51. o.

[274] *Várkonyi,* 1954. 31. o.

zá az új kuruc mozgalom megszervezéséhez.[275] A szervezkedés vezetői között említik Szabó Ferenc egykori „temesvári hajdút" is, ami egyértelműen arra utal, hogy korábban Thököly Temesvárott állomásozó csapataiban szolgált.[276] Az sem lehet véletlen, hogy az ugyancsak a szervezkedők között említett Marjay Ferenc nevű nemes 1706–1707 fordulóján már a Nyúzó Mihály lovasezredében szolgáló „törökországi" kurucok egyik főhadnagya volt.[277] Történetírásunk mára megnyugtatóan tisztázta, hogy Thököly török földön élő csapatai, az első olvasatra pontosnak tűnő egykorú híradások ellenére sem lehettek jelen a beregi zászlóbontásnál és az 1703. június 7-i dolhai csatában.[278] Ennek ellenére, több jel is arra utal, hogy a hazai szervezkedők kapcsolatban álltak az emigránsokkal, egy Szénássy nevű hadnagy (Az 1699. évi felterjesztést is aláíró Szénássy Márton lovas vicehadnagy) pedig már a dolhai csata előtt megírta a Sárospatakon élő feleségének, hogy hamarosan hazajönnek Magyarországra.[279] Valóban, a törökországi kurucok hazatérése már rögtön a szabadságharc elején megkezdődött. A debreceni városi jegyzőkönyv már 1703. augusztus 10-én említ egy Guti István nevű Törökországból nemrég kijött kuruc tisztet, a Rákóczihoz frissen átpártolt Károlyi Sándor pedig 1703. október 13. körüli napokban emlékezett meg naplójában a Magyarországra és Erdélybe a „pusztaságon át csoportonként" érkező törökországi kurucokról.[280] November 1-jén Rákóczi tájékoztatta Károlyit arról, hogy „Gencsi kapitány hívünkhöz pedig azon Törökországból feljött katonák, az kik táborunkban találtatnak parancsolatunkból lemennek, mindazonáltal nagyobbára el is mentek".[281] Ezek a katonák később zömmel Károlyi Sándor lovasezredébe kerültek, sőt, az ezred 1708. évi összeírásában, a katonák korábbi helyzetére vonatkozó kérdőpont – „Az előtt melyik regimentben lakott vagy micsoda szolgálatban volt?" – szerint az ezred két főhadnagya is Törökországból tért haza.[282] A dévai születésű Dévay Mihály és a hajdúszoboszlói Török Péter főhadnagyok mellett megfordulhatott az emigrációban Pikó Demeter főhadnagy is, akiről Károlyi egyik 1706. november 23-án Rákóczihoz írott levele megemlíti, hogy jól beszélt törökül.[283]

---

[275] Kis Albert életének az összefoglalását újabban lásd *Czigány István:* Háború a háborúban (A Rákóczi-szabadságharc stratégiai helyzete). In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. (Szerk. és az előszót írta *Uő.*) Budapest, 2002. 142–143. o.; ill. *Mészáros Kálmán:* A szabadságharc tisztikara. In: Uo. 160. o.

[276] Rákócziék többek között „bizonyos Szabó Ferencz nevű, Thököly-féle – egyébként s közvetlenül Debreczen alatti Kis-Pércs községben tartózkodó – tömösvári hajdú által" küldték le Debrecenbe és Bihar vármegyébe a brezáni pátenst. *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. III. k. 1703–1706. Budapest, 1892. 6. o.

[277] *Seres,* 1997. 56. o.

[278] *Esze,* 1955. 201. o. 1. jz. Minderről részletesen a Thököly Imre emigráns katonasága és a beregi „zászlóbontás" című tanulmányunkban írtunk. (Megjelenés alatt a 2003. május 24–25-én, Beregszászon és Salánkon megtartott Rákóczi-emlékülés [„A beregszászi zászlóbontás emlékére. Anno 1703."] kötetében. Szerk. *Csatáry György.*)

[279] *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. II. k. 1689-1703. Budapest, 1885. 487. o.

[280] *Waltherr Imre:* Károlyi Sándor naplójának töredéke 1703-ból. *Századok,* 1872. 714. o.

[281] II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Tokaji tábor, 1703. november 1. A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. (S. a. r. *Géresi Kálmán.*) Budapest, 1897. 38. o.

[282] MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1708. évi mustrakönyv.

[283] *Seres,* 1997. 48. o.

Legtöbb adatunk az Orlay Miklóssal hazatért „Törökországi Had"-ról maradt fenn. Orlay 1704 februárjában tört be Erdélybe a Vaskapun keresztül mintegy 700 lovas és gyalogos kuruccal. Rövid, de annál eredményesebb villámhadjárata során bevette Marosillye, Branyicska, Kolcvár, Szászváros, Alvinc és Szászsebes várait, erődített kastélyait, s végül Thoroczkai János aranyosszéki főkapitány csapataival egyesülve április 7-én meghódították Gyulafehérvárat is.[284] Fennmaradt az alakulat 1704. május 11-én II. Rákóczi Ferenchez intézett folyamodványa, amelyet összesen 14 tiszt írt alá. Mivel Orlay rövid hadjárata során katonaságához tömegesen csatlakoztak Hunyad és Alsó-Fejér vármegye magyar és román lakosai, feltehető, hogy az alakulat némely tisztjei is az Orlayhoz állt helyi kurucok vezetői közül kerültek ki. Így például az 1704. május 11-i folyamodványban „tiszt"-nek említett Erdélyi István lovas vicehadnagy az aranyosszéki Felvincre, a később Eöllyüs János gyalogezredének alezredeseként a székelykocsárdi ütközetben elesett Felföldi Miklós pedig az Alsó-Fejér vármegyei Alvincre való volt.[285] Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az erdélyi származású egykori Orlay-tisztek mind 1704-ben csatlakoztak volna a Törökországból hazatért kurucokhoz. A később Nyúzó Mihály ezredébe került kőröspataki (Udvarhelyszék) születésű Ács István főhadnagyról, Orlay egykori zászlótartójáról, illetve a Hunyad vármegyei Dévára való Dévay Mihály Károlyi-ezredbeli főhadnagyról például az 1708. évi mustrakönyv egyértelműen kimondja, hogy korábban Törökországban bujdostak.[286] Ugyanakkor feltűnő, hogy az Orlay-féle katonaság 14 tisztje között, csak Kerekes András lovas főhadnagy, Balai Mátyás lovas vicehadnagy, Nagy Miklós gyalogos főhadnagy, Kőrei („Koreji") István gyalogos vicehadnagy és talán Szitás Nagy János gyalogos vicehadnagy neve fordul elő az 1698–1699. évi folyamodványok aláírói között.[287] Orlay hirtelen halála után a „törökországiak" lovasságát Pekry Lőrinc ezredéhez csatolták, egy ugyancsak török földről hazatért lovastiszt, Nyúzó Mihály vicekapitánysága alatt. Az erdélyi kuruc hadak Radvánszky János által 1704 nyarán elkészített összeírásában Orlay egykori lovassága a Pekry-ezred első négy századát alkotja.[288] Később egy részük Nyúzó újonnan alakuló ezredébe került, három seregüket pedig Nádaskay György lovasságához csatolták. Hosszas huzavona után Rákóczi engedélyt adott rá, hogy az erősen lecsökkent számú „török seregek" Nyúzó mellé mehessenek.[289] Ugyanakkor Orlay gyalogsága már 1704 nyarán Dévai Csáky András parancsnoksága alá került. Részt vettek a dévai és hunyadi ostromzár körüli harcokban, majd Déva elfoglalása után jórészt ők adták a vár őrségét is. A vár 1706. évi hősies védelmét követően az egykori törökországi hajdúk előbb Csáky, majd Szentpáli István gyalogezredében vitézkedtek. Az Orlay-féle lovasságtól eltérően, a gyalogosok közül egyedül csak Kőrei István főhadnagy serege található meg az 1704. évi erdélyi összeírásban.

---

[284] Orlay dél-erdélyi hadjáratáról lásd *Várkonyi,* 1954. 61–62. o., valamint a törökországból hazatért kuruc hadak II. Rákóczi Ferenchez írott folyamodványát: *Esze,* 1955. 158–162. o. Orlay katonaságának az erdélyi Thököly-párt térnyerésében játszott szerepéről: *R. Várkonyi Ágnes:* Kritika és emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről). In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 232., 234. o.

[285] *Magyari,* 1994. 92. o., ill. MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1706. évi mustrakönyv. (Öllyüs János gyalogezredének az összeírása.)

[286] MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1708. évi mustrakönyv.

[287] *Esze,* 1955. 159. o.

[288] *Magyari,* 1994. 81–94. o.

[289] *Seres,* 1997. 48. o.

Az Orlay Miklós vezetésével hazatért kuruc katonaság további sorsáról meglehetősen sokat tudunk, ugyanakkor kevés olyan adattal rendelkezünk, amelyek egyes ezredek nagyobb számú törökországi emigráns jelenlétéről tájékoztatnának. Bár valószínű, hogy leginkább a bizonyítottan Törökországból hazatért tisztek ezredeiben, századaiban lehettek egykori bujdosó társaik, erről csak a mustrakönyvek elszórt bejegyzései tanúskodnak. Így például az erdélyi kuruc hadak 1704. évi összeírásában több név mellett lakóhelyként a Törökország, Törökföld, Lándorfejérvár (Nándorfehérvár), Temesvár, sőt, Vidin és Boszna (azaz: Bosznia) megjelölés szerepel. Mivel azonban ekkor már csak az Orlay-féle lovas és gyalogos alakulatok alkottak úgy-ahogy önálló csapattesteket (a Pekry Lőrinc ezredéhez csatolt Orlay-féle lovasság és a Csáky András parancsnoksága alá rendelt gyalogság), a mustramesterek csak az ő esetükben tartották érdemesnek feljegyezni, hogy „törökországiak". Ugyanakkor a Károlyi Sándor parancsnoksága alatt álló erdélyi és tiszántúli kuruc csapatok 1708-ban készült összeírásában hét lovas és egy gyalogezredben összesen 57 olyan katonát találunk, akik neve mellett, „Az előtt melyik regimentben lakott vagy micsoda szolgálatban volt?" rovatban a „törökországi katona" (47 fő), „Tököli hajdúja" (2 fő), „Tökölyi hadában" (1 fő), „Tököly katonája" (2 fő), „Ollai [Orlay Miklós – S. I.] ezrede" (1 fő), „Ollai hadnagya" (1 fő), Ollai hajdúja" (1 fő), „Ollai katonája" (2 fő) megjelölés szerepel. Nem is olyan rossz arány, ha azt vesszük, hogy a két mustrakönyv tizenöt lovas- és két gyalogezred összeírását tartalmazza, és a bujdosók hazatérése óta már négy-öt év is eltelt![290]

Számos egykori emigráns hazatéréséről egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal, gyakran csak feltűnő családi nevük alapján feltételezhetjük, hogy Törökországból térhettek haza a Rákóczi-szabadságharc elején. Ilyenek például a hegyaljai felkelésben is szereplő Szentimrei Szabó testvérek, Gáspár és Zsigmond, akikkel az emigráció 1699. évi irataiban találkozunk. Bár a hazatérésük időpontjáról nincsenek adataink, valószínűleg az első emigráns csoportokkal érkezhettek Magyarországra. 1703. november 2-án Rákóczi visszaadatta nekik a hegyaljai felkelés után a Szepesi Kamara által elkobzott szőlőiket. Később Zsigmond az ecsedi őrség lovas főhadnagyaként, Gáspár pedig az ungvári gyalogság főhadnagyaként szerepel. Tirpács Márton lovas főhadnagy nevét – igaz ekkor még keresztnév nélkül – már 1703. szeptember 7-én a Nógrád vármegyébe betört kurucok egyik vezetőjeként említi meg a kurucok elől Gács várába húzódott Kajali Pál egyik levele.[291] Később Ocskay László lovasezredének főhadnagyaként részt vett az 1703–1704. évi felvidéki hadműveletekben.[292] Tirpács esetében, a Szentimrei testvérekhez hasonlóan, csak a jellegzetes neve alapján következtethetünk arra, hogy az emigrációban említett lovastiszttel lehet azonos. Feltűnő, hogy a Gács várát ostromló kurucok egyik

[290] MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1705. (!) és 1708. évi mustrakönyvek. Az „1705." évszámmal megjelölt mustrakönyvről Mészáros Kálmán bizonyította be, hogy az valójában 1708 márciusában készült a Kővár-vidékén, nem sokkal az 1708. májusi tiszántúli mustra előtt. *Mészáros Kálmán:* Adalékok a Károlyi család levéltárában lévő mustrakönyvek keltezéséhez. *Fons* (*Forráskutatás és történeti segédtudományok*), 4 (1997). 1. sz. 99–105. o. (Jelenleg már helyes dátummal szerepel a fondjegyzékben.) A mustrakönyveknek a Törökországból hazatért emigránsokkal kapcsolatos bejegyzéseivel a „Bujdosó kurucok, szegénylegények az erdélyi és tiszántúli kuruc hadsereg 1708. évi összeírásában" című tanulmányunkban kívánunk bővebben foglalkozni.

[291] Kajali Pál levele Kovács János Hont vármegyei esküdthöz. Ráday Pál iratai. I. k. 1703–1706. (S. a. r. *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc* és *Pap László.*) Budapest, 1955. 49. o.

[292] Ocskay levele Károlyi Sándornak Szent-Margitról. AR I. oszt. I. 103. o.

kapitánya a hegyaljai felkelés után Törökországba menekült Vitárius (Vitálius, Vitális) János kapitány volt, Tirpács mellett pedig egy Kis Ferenc nevű szécséni származású kuruc főhadnagyot említenek Gács alatt.

Már az 1690-es évek elején Thököly tisztjeiként említik Guti István lovas, valamint Borbély Gáspár és Kovács István gyalogos főhadnagyokat, akik a szabadságharc első éveiben tértek haza, és Magyarországra érkezésüket követően rögtön szolgálatot vállaltak Rákóczi hadseregében. Ugyanakkor az 1698–1699. évi beadványok között egyikük nevével sem találkozunk.

Guti István az emigrációban Szappanos Mihály ezereseskapitány lovas hadnagya volt. Először 1693. augusztus 24-én említi Thököly naplója, amikor labanc fogságból szabadult, mivel néhány nappal korábban Szendrőnél elfogták.[293] 1694. június 21-én ismét fogságból érkezett, akkor Pétervárad felett egy Terovicz nevű rác véghelyen tartották fogva.[294] Október 5-én Szappanos panaszára Thököly parancsot adott Petrőczy Istvánnak, hogy fogassa meg és vesse tömlöcbe.[295] Guti Törökországból való hazaérkezéséről már 1703. augusztus 10-éről megemlékezik Debrecen város jegyzőkönyve, mely szerint a város „Guti István nevű kurucznak, ki nemrég jött Török Országból, ki szörnyű, hallatlan irtóztató, káromkodó ember, egy új farkasbőrt, ezüst gombostól, lánczostól csináltattunk".[296] Guti 1703 őszén már az Érchegységben tevékenykedett, s hamarosan betört a Székelyföldre, vitatható eredményű hadműveletei során azonban inkább csak kárt okozott a fegyvert fogott és mellé állt székelységnek. 1704. február 5-én saját kapitánytársai végeztek vele Tordán.[297]

Borbély Gáspár gyalog főhadnagyot 1693. április 25-án említik egy 52 hajdúból álló zászló élén.[298] 1694. május 12. éjjelén sebesülten hozták be Szappanos egyik, a Duna túlsó felére vezetett portyájáról.[299] Thököly 1694. november 29-én a hűségében megmaradt „elsőbb tisztek és rendek" között sorolja fel.[300] Magyarországra való hazaindulásáról Thököly 1704. november 11-i levele számol be, amelyben Rákóczi figyelmébe ajánlja a sokat próbált tisztet. Thököly ajánló sorai szerint „egy régi szolgám s meghitt hadnagyom", aki „az én hadakozásimban is, ifjabb korában is, hadi keménységére s vitézségére nézve megérdemlett volna egy kapitányságot".[301] A fejedelem megfogadta mostoha-

[293] Napló, 1693–1694. 150. o.

[294] Uo. 403. o.

[295] Uo. 571. o. Talán azonos azzal a Gúti János nevű lovastiszttel, aki 1694. október 27-én Ács András lovas főstrázsamesterrel Pancsováról Thökölyhez érkezett a Duna túlsó partján levő kuruc katonák nevében. Uo. 626. o.

[296] *Balogh István:* Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi-felkelés alatt. 1703–1711. Debrecen, 1935. (A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Közleményei. 5.) 34. o.

[297] Gutinak az 1703 őszén és telén véghezvitt, sikerekben és még nagyobb kudarcokban bővelkedő erdélyi szerepe eléggé ismert a történetírásban, lásd *Várkonyi,* 1954. 44–46., 51–53., 57–61. o. Haláláról több egykorú emlékirat, napló is beszámol, lásd erről Szaniszló Zsigmond, Vízaknai Briccius György és Cserei Mihály feljegyzéseit: Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. (Vál., szerk., az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta *Köpeczi Béla* és *R. Várkonyi Ágnes.* A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította *Bánkúti Imre.*) Budapest, 1973. I. k. (Magyar Századok) 174., 360., 383. o.

[298] Napló, 1693–1694. 75. o.

[299] Uo. 384. o.

[300] Uo. 323. o.

[301] Thököly utolsó levelezései, 1703–1705. MHHS, XXIV. 572–573. o.

apja tanácsát, és Borbélyt egy szabadcsapat parancsnokaként alkalmazta a Dunántúlon. 1706 szeptemberében voluntér kapitány Bezerédi Imre lovasezrede mellett, 1708 őszén már voluntér alezredes. 1710 nyarán ezredesi rangban vett részt Béri Balogh Ádám portyáiban, amikor szeptember 9-én halálos sebet kapott.[302]

Kovács István gyalogos főhadnagy 1691. március 19-én Bajles és Nikápoly között egy kis szigeten őrizte a dunai révet,[303] 1693. május 2. előtt Temesvárról érkezett vissza a palotások strázsamesterével: a Gyulára tartó Sándor Gáspárt és lovasait kísérték el az aradi révig.[304] Kovács István, Gutihoz és Borbélyhoz hasonlóan, ugyancsak hazatért a Rákóczi-szabadságharc első éveiben, erről viszont csak Károlyi Sándor egyik levele árulkodik. 1705. november 24-én Károlyi tudósította Rákóczit, hogy parancsot adott arra, hogy Gyalu vára kapitányának Kovács Istvánt tegyék meg, aki „Török Országi kurucz".[305] A török földről hazatért tiszt egy időre valóban Gyalu kapitánya lett, mivel Károlyi 1706. március 5-én Hunyadra kívánta helyezni „Gyulai Kovács István"-t és katonáit.[306] Kovács István később Sebesvár parancsnokaként szerzett hírnevet magának.[307]

Kassai István az 1680-as évek elején még lovas főhadnagy volt Thököly mellett, 1691–1694 között viszont már ő volt az udvari gyalog seregek kapitánya.[308] 1694 végén pedig ő a parancsnoka az addigra 5 zászlóra csökkent kuruc gyalogságnak, akiknek a Porta Visnicét jelölte ki téli szállásul. Mivel árulás gyanújába keveredett, Thököly elmozdította tisztségéből és két főhadnagyával együtt elfogatta.[309] Bár néhány napon belül kiszabadultak, az utolsó vele kapcsolatos hír szerint, a gyanúság megújulására nézve december 21-én Thököly ismét fogságba vetette.[310] Ennek ellenére végig kitartott Thököly mellett, részt vett a zentai csatában, ahol megsebesült, és még 1705-ben is testében hordozott egy ott kapott golyót. Amikor a Rákóczi-szabadságharc elején a Thököly mellett tartózkodó Pápai Gáspár hazaküldte, 1705 májusában II. Rákóczi Ferenchez folyamodott, és a közönséges szolgálatra való alkalmatlanságára hivatkozva kérte, hogy engedje haza.[311] Kassai 1694 utáni törökországi bujdosásáról és hazatéréséről ugyancsak ez az egyetlen adatunk.

Szintén bizonyíthatóan az emigrációból tért haza a sárospataki Pataki Péter, aki a Thököly-szabadságharc utolsó éveiben Deák Ferenc lovas seregének volt a vicehadna-

---

[302] Rövid életrajzát lásd *Seres István:* Portyázás, lesvetés és kalauzolás a kuruc korban. In: „Huszárok a történelem forgószínpadán" Tudományos konferencia: Sárvár, 2000. szeptember 14-15. Nádasdy Ferenc Múzeum Sárvár, 2000. 43. o.

[303] Almády István naplója 1687–1694. MHHS, XXIII. 731. o.

[304] Napló, 1693–1694. 82. o.

[305] *Nagy László:* „Nem jöttünk égi hadak-útján..." Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról. Budapest, 1982. 61. o.

[306] Lásd Károlyi levelét Rákóczinak: MOL G 14 Rákóczi-szabh. lt. Caps. C. Fasc. 62. Nr. 12. Gyalut a korabeli forrásokban gyakran írták Gyulának.

[307] Károlyihoz írott rendszeres jelentéseit lásd a Károlyi cs. lt.-ában: MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. I.

[308] Minderről lásd Thököly 1691-1694. évi naplóit és leveleskönyveit.

[309] Napló, 1693–1694. 688. o.

[310] Uo. 697–698. o.

[311] MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. i. Protocollum Instantiarum. Nr. 218.

gya.[312] Egyike volt a legrégebben harcoló kuruc tiszteknek,[313] mivel az 1704 második felében írt halotti búcsúztatója szerint élete 50 évéből 32-t „nemzete javára vitézséggel töltött", tehát alig 18 évesen már a bujdosók 1672-es támadásában is ott lehetett. Mivel azonban Deák Ferenc serege az ónodi végváriak közül került ki, nem elképzelhetetlen, hogy Pataki is végvári vitézként kezdte a katonai pályafutását 18 évesen.[314] Vezető szerepe volt a hegyaljai felkelésben,[315] majd ő is Törökországba menekült. Halotti búcsúztatója külön ki is tér arra, hogy hét éven át volt Thököly főhadnagya Törökországban. Az emigráció eddig feltárt irataiban azonban hiába keressük a nevét. Pataki Péter 1704 elején tért haza Orlay lovas főstrázsamestereként,[316] majd Pekry Lőrinc ezredének egyik főhadnagya lett.[317] Ugyancsak ismeretlen Thököly leveleskönyveiből a későbbi híres lovas ezereskapitány, Nyúzó Mihály neve is, akit Károlyi Sándor ajánlására II. Rákóczi Ferenc és III. Károly király egyaránt megnemesíttetett. Nyúzóról csak két későbbi adat bizonyítja, hogy szintén Törökországból tért haza, nem sokkal a Rákóczi-szabadságharc kitörése után. 1705. június 2-án a bihari táborból így írt Károlyi Sándornak: „Nagyságod tudgya meddig bujdostam Török Országon [...] mi olta Török Országról el jöttem, cselédim közöt hat hétig alig vóltam".[318] Egy 1708 elején Tokajban készült összeírás szerint pedig Hatházi Mihály helybéli lakos Nyúzóval bujdosott Törökországban.[319] Nem elképzelhetetlen, hogy a Rákóczi-szabadságharcban magát vitézségével sokszorosan is kitüntető kuruc tiszt a hegyaljai felkelést követően bujdosott ki Törökországba.[320]

A Rákóczi-szabadságharc nyolc éve alatt végig megfigyelhető, hogy a Thököly-emigrációból hazatérő kuruc diplomatákat Rákóczi leginkább a keleti politikájában alkalmazta. Thököly egykori bizalmasai, portai rezidensei közül Ládoni Horvát Ferenc, Ludányi Bay Mihály és fia, András, Pápai Gáspár és Szöllősi Zsigmond Rákóczi követei az isztambuli szultáni udvarba, a moldvai vajdához és a krími tatár kánhoz. Horvát Ferenc később Pápai János mellett tartózkodott Isztambulban, Pápai Gáspár pedig éveken keresztül Rákóczi belgrádi rezidense volt. Ugyanakkor a Törökországból hazatért katonaság is kamatoztathatta a hely- és nyelvismeretét. 1706 őszén a legtöbb törökországi bujdosót tartalmazó két tiszántúli lovasezredből, Károlyi Sándor generális, illetve Nyúzó Mihály ezereskapitány ezredeiből válogatták ki azt az 50 katonát, akiknek az ugyancsak török földről hazatért Ács István főhadnagy vezetésével 1707 elején Boszniába kellett

[312] 1685. július 2-án „Deák Ferenc vicehadnagyának, Pataki Péternek" Thököly udvarából posztót utaltak ki. MOL G 2 Thököly-szabh. lt.

[313] Babócsai Izsák tarcali nótárius már 1680-ban megemlíti Pataki Pétert a Tarcalra beszállott „Kuruczhajdúk' átheus Tisztjei" között, akik csak 3-4 nap múlva hagyták el nagy üggyel-bajjal a várost. *Babocsay,* 1817. 65. o.

[314] „Pataki Péter búcsúzó verse." *Varga,* 1977. 512–516. o.

[315] Kövér Ferenc, Bakos Gergely és Tokaji Ferenc kuruc kapitányok mellett őt kárhoztatja az Ének Tokajról című egykorú vers a Hegyalja pusztulásáért. Uo. 389. o.

[316] *Esze,* 1955. 159. o.

[317] *Magyari,* 1994. 94. o.

[318] MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1705 jún. Fasc. 2. B. Nr. 13.

[319] MOL G 28 Rákóczi-szabh. lt. fol. 321.

[320] Életrajzát lásd *Sípos Ferenc:* Nyúzó Mihály, a kuruc (1666–1716). Egy életút színe és fonákja. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. Társadalom, tudomány, művészet,* 2003/2. 175–183. o.

kísérniük Bay Andrást.[321] A függetlenségi harcban szolgálatot vállalt krími tatár és török zsoldoskatonák élére kinevezett kuruc parancsnokok, az ún. „tatár kapitányok" zöme is az egykori bujdosók közül került ki. 1705 februárjában Dévay Mihály az Erdélyben harcoló tatárok parancsnoka,[322] az év nyarán pedig már a hegyaljai felkelést követően Lengyelországba, majd Törökországba emigrált Szentiványi Sándor, egykori Zemplén vármegyei esküdt a „tatár kapitány", ő viszont már az egy alakulatba szervezett tatár és török lovaskatonák parancsnoki tisztét látta el.[323] 1705 őszén Rákóczi Thököly egykori fegyverhozdozóját, az 1703-ban hazatért Dévai Csáky Andrást neveztek ki „tatár kapitány"-nak Szentiványi helyére.[324]

A Törökországból hazatért katonatisztek közül többen is törzstiszti rangot értek el Rákóczi hadseregében. Gróf Petrőczy István II. Rákóczi Ferenc tábornoka és szenátoraként küzdötte végig a szabadságharcot. Báró Orlay Miklós ugyan nem sokkal a hazatérését követően Erdélyben elhunyt, s ezért nem is lehetett lehetősége tábornoki kinevezést kapni Rákóczitól, ennek ellenére az egykorú források generálisnak mondják. A bizonyíthatóan török földről hazatért emigránsok közül Borbély Gáspár, dévai Csáki András, Guti István, Nyúzó Mihály, Szappanos Mihály és Vitárius János ezredesi, Dévai Mihály és Felföldi Miklós Deák pedig alezredesi rangot értek el Rákóczi hadseregében. Emellett Csáki András Déva várának volt a parancsnoka, Kovács István pedig Gyalu, majd Sebesvár kapitánya lett.

Összegzés

Thököly emigráns katonaságáról az 1691–1694. évekből tudunk a legtöbbet, elsősorban a bujdosó fejedelem fennmaradt és kiadott naplóiból, leveleskönyveiből. Az emigráció korábbi és későbbi évei kapcsán viszont már nem vagyunk ennyire szerencsések, az 1696. és 1699. évi leveleskönyveken kívül csak néhány töredék kézirat maradt fenn. Az Oszmán Birodalom területére szorult kuruc katonaság az 1688–1692. közötti években volt a legnépesebb, amikor 4-5000 fegyveres tartózkodott Thököly mellett. Zömük Munkács egykori védői közül került ki, de az 1690. évi erdélyi betörés is szaporította a számukat. 1694-ben, elsősorban a törökök mostoha bánásmódja és a Tiszántúlt ért tatár támadás következtében Thökölyt csapatostól hagyták el a harcosai. Az év végére alig 800 katona maradt a szolgálatában. 1695-ben a szultán Thökölyt Isztambulba, a hozzá hű magyar és erdélyi nemeseket, valamint a katonaság nagy részét Havasalföldre telepítette. Csupán néhány kisebb csapat maradt Temesváron és a Belgrád környéki török erődítésekben. Az emigráció történetében az 1697 nyarán kitört hegyaljai felkelés hozott válto-

---

[321] *Seres,* 1997. passim.

[322] MOL G 15 Rákóczi-szabh. lt. Caps. A Fasc. 4.

[323] Lásd Szentiványi folyamodványát Rákóczihoz, 1705 augusztusából. MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. i. Extractus Instantiarum. 7. sz.

[324] Uo. Rajtuk kívül a muzulmán alakulatok parancsnokaként még a „dervis generális" vagy „Andrássy basa" néven emlegetett Andrássy Miklós minorita szerzetest említik 1705 nyarán, 1706-ban pedig Hatzegan Markuly ezereskapitány lett a török–tatár csapatok parancsnoka. Andrássyról: *Dávid Géza:* Török és tatár katonák Rákóczi seregében. In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos* és *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1980. 161–162. o. Rákóczi kinevezése Hatzogan számára 1706. július 26-án: MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 3. h.

zást, ami következtében legalább 1000-1100 felkelő menekült el Thökölyhez, a szultán oltalma alá. Az új csapatokat a törökök Temesvárott és Belgrádban telepítették le. Az új kurucok a régiekkel karöltve még részt vettek az 1698. évi csetepatékban, a karlócai béke következtében azonban eltávolították őket a határvidékről. 1699 nyarán a törökök összesen 1238 kuruc katonát – 526 lovast és 712 gyalogost – telepítettek át a bulgáriai Csiprovec város környékére. Thököly hadseregét ekkor – eltekintve a Havasalföldön maradtaktól – ez a katonaság alkotta összesen négy (két-két lovas és gyalogos) kapitányság alatt, s a létszámukból ítélve körülbelül 20 zászlóból (századból) állhattak. Az emigránsok hazatérésére csak 1703–1705 között kerülhetett sor, amikor több hullámban útrakeltek Magyarország és Erdély felé. Hazatérésük után zömük csatlakozott az új függetlenségi harchoz, és tevékenyen kivette részét a hadműveletekben.

A Törökországba menekült kuruc katonaság létszámáról csak közvetett adataink vannak, viszont 1698–1699-ből fennmaradt két, a hadak és a bujdosó nemesek által írott beadvány a nagyvezérhez, illetve a Portához. A két beadványt 17, illetve 28 vezető emigráns tiszt és nemes írta alá. A két iratban szereplő 36 személy – 25 katonatiszt és 11 nemes – csekély kivétellel a hegyaljai felkelők közül került ki, ami az új menekültek túlsúlyát bizonyítja az emigrációban. A katonatisztek számát Thököly 1699. évi leveleskönyvei alapján kiegészíthetjük Szappanos Mihály kapitány, Csányi György főhadnagy, valamint a keresztnév nélkül említett Ráczkövi (fő) strázsamester nevével. Ezek alapján 1699-ből összesen 28 aktív szolgálatban álló katonatisztről van tudomásunk. Az életrajzi adatok alapján pedig kiderül, hogy az emigráció katonai vezetésében nem elhanyagolható számban voltak jelen az ún. „vitézlő rend" képviselői is, akik közül többen még a török ellen harcoló végváriak között kezdték a katonai pályafutásukat, s később Thököly hadseregében, majd 1685 után ismét a törökellenes Habsburg hadseregben vállaltak szolgálatot.

Az 1698. és 1699. évi folyamodványokat aláíró kuruc tisztek és nemesek életrajzi adatai[325]

Apagyi Gábor: Thököly régi híve, Szirmay András gazdasági naplója mint régóta raboskodó kurucot említi Kassán 1686. január 30-án.[326] Részt vett a hegyaljai felkelésben, az elkobozott hegyaljai szőlők egyik 1699-ben készült összeírása alapján tolcsvai szőlőbirtokos nemes lehetett.[327] Az 1699. évi beadványban rang nélkül szerepel, minden bizonnyal a nemes renden levők között volt. Valószínűleg azonos azzal az Apadi Gábor nevű és a Szabolcs vármegyei Apagyról származó, Törökországból hazatért kuruccal, akit 1704 nyarán Pataki Péter főhadnagy Pekry Lőrinc keze alá került seregében említenek, rögtön a tisztikar után.[328]

Bajusz Gáspár: Szabolcs vármegyei származású, jómódú tokaji szőlőbirtokos nemes.[329] A tokaji Rákóczi-uradalom 1688. április 12-én készült urbáriuma szerint a városban egy telke és két szőlője volt.[330] Részt vett a Thököly-szabadságharcban, neve szerepel a „Hegyaljai és az egész Zemplén vármegyei lovas nemesség" 1685. július 2-án készült összeírásban, mint tokaji lakos.[331] Szemere Pál 1683. május 19-én Terebesről értesítette Thökölyt, hogy „Bajusz Gáspár uramat betegsége miatt vissza kellett bocsátanom."[332] A tokaji magyar őrség huszárkapitányaként részt vett a hegyaljai felkelés előkészítésében, majd Tokaj elfoglalásában.[333] A város visszafoglalása előtt lovasaival kitört a várból, majd ő vezette Temesvárra a hegyaljai felkelők első csoportját.[334] Neve

---

[325] A két névsort aláíró katonatisztek és nemesek életrajzának az összeállításához egyaránt felhasználtuk a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc levéltárainak az állagait, a Szepesi Kamara iratait, a Károlyi család nemzetségi levéltárának Acta Rákócziana sorozatát, valamint a Thököly-emigráció magyar és török nyelvű forrásait is. A császári szolgálatban álló katonatisztek esetében leginkább Csáky László generálisnak a Csáky család levéltárában található iratai, az egykori hegyaljai felkelőkről pedig a felkelés résztvevőinek a Magyar Kamara Archívumában őrzött Urbaria et Conscriptiones sorozat N. Kiss István által felfedezett, és 1964-ben a *Történelmi Szemle* hasábjain ismertetett dátum nélküli összeírása volt leginkább a segítségünkre. Ugyancsak felhasználtuk Esze Tamás történésznek a hegyaljai felkelésre vonatkozó cédulakatalógusában található ide illő adatait is. Az életrajzok természetesen nem teljesek, nem is lehetnek azok, mivel egyes emigráns vezetők esetében, a nagy terjedelem miatt tömöríteni kellett az összegyűjtött adatokat, néhányukról pedig szinte semmit sem tudunk a felterjesztésekben található információknál.

[326] Szirmay András feljegyzései 1680–1713. I. k.: 1608–1704. (S. a. r., a jegyzeteket és a mutatókat készítette *Kincses Katalin Mária.*) Vaja, 2004. (Folia Rákócziana 9/1.) (A továbbiakban: *Kincses*, 2004.) 43. o.

[327] Nevét idézi egy 1699. január 12-én készült jegyzék, amely a Szepesi Kamara által elkobzott hegyaljai szőlők összeírását tartalmazza. Az irat szerint Apagyi „Lebron úrnak" dolgozott Tolcsván, de semmit sem adott neki. MOL E 254 A Szepesi Kamara levéltára. Repraesentiones, informationes et instantiae. 1699. jan. No. 47. („Specificatio vinorum, neo vinearum confiscata per nos introscriptos collectorum.")

[328] *Magyari,* 1994. 94. o. Magyarinál elírásból tévesen Apádi Péter néven szerepel, de az eredeti kéziratban a Gábor keresztnév áll. MOL P 566 Radvánszky cs. lt. Apadi Gábor az összeírás „Hazája a katonának" kérdésére „Apagi"-nak vallotta magát. A Magyari kötetéhez készült helynévmutatóban a helységet Apáti-nak vélték, és a Bihar megyei Apátkeresztúrral (ma: Crestur) azonosították. Véleményünk szerint inkább a Zemplénhez közeli – és a hegyeljai felkelés szűkebb területéhez tartozó – Szabolcs vármegyei Apagy jöhet számításba, mivel az 1699-es forrásunk szerint Apagi Gábor hegyaljai szőlőbirtokos lehetett.

[329] *Benczédi,* 1953. 41. o.

[330] *Maksay,* 1959. 769. o.

[331] „Anno 1685. Die 2. Mens*is* July. Az Hegyallyai és az egész Zemlen Vár*me*gye Lovas Nemességnek száma igy következik." MOL G 5 Thököly-szabh. lt. (5)

[332] MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 1.

[333] *Benczédi,* 1953. 51–52. o.

[334] Uo. 89., 98. o.

szerepel a Szepesi Kamara által 1697-ben készített összeírásban, amely 21 birtokelkobzásra ítélt tokaji és tarcali szőlőbirtokos nevét tartalmazza.[335] „Hatnyak Bajúsz" tokaji nemesi birtokát, amihez egy szép kúria és két jó nevű szőlő tartozott, I. Lipót annak a Kotolini Kotolinszky Móric császári tisztnek adományozta, akit éppen Bajúsz Gáspárék vittek magukkal Temesvárra.[336] Mivel az 1698. évi folyamodványban rang nélkül említik, valószínű, hogy ekkor már a nemesi renden levők között volt. A bujdosók első csoportjaival még 1703-ban hazatért, ami a debreceni görög „compania"-val való pereskedés egyik iratából derül ki. Ugyanis még a hegyaljai felkelés előtti időszakból maradt fenn követelése egy Csonka Lukács nevű göröggel szemben. Adósa időközben elhunyt, ez azonban nem zavarta Bajúszt abban, hogy hosszú éveken keresztül pereskedjen a debreceniekkel.[337] Az ügy még 1706 nyarán is tartott, és egy augusztus 23-án kelt határozatból kiderül, hogy Bajúsz már „ez előtt 3dik esztendőben" megpróbálta behajtani a pénzét.[338] Bár Bajúsz Gáspár már rögtön a Rákóczi-szabadságharc elején hazatért, idős kora és betegsége miatt már sem katonai, sem hivatali szerepet nem vállalt. Egy 1705 első felében benyújtott folyamodványban kérte Rákóczit, hogy vegye figyelembe „a magyar ügy mellett hazájából való elbujdosását, Török Országon sok ideig való lakását, már mostan idős egésségtelen és erőtelen voltát", valamint, hogy a fia már a felkelés kitörése óta harcol, s a személyes felkeléstől és a zsoldos adástól mentesítse.[339] Tokaj városa ugyanakkor a város kapitányának kívánta megtenni, mivel azonban Bajúsz nem vállalta el a megbízatást, a fejedelemhez fordultak az ügyben. Rákóczi Krucsay Márton tiszántúli főpraefectust bízta meg, hogy „az kapitányság tiszti dolgát igazíttsa el".[340] Neve szerepel a Zemplén vármegyei nemesség 1709. április 15-én felterjesztett összeírásban, ő a harmadik a tokaji nemesek listájában.[341]

Balai Mátyás: karcagi származású.[342] 1686-ban még császári főhadnagy Kiss Balázs lovas ezredében („Mattheus Ballay"),[343] 1699-ben viszont már Törökországban találjuk, és mint lovas vicehadnagy szerepel a május 24-i felterjesztés aláírói között. 1704. május 11-én Orlay Miklós hazatért katonaságának egyik lovas vicehadnagya,[344] később a Pekry Lőrinc keze alá került lovasság harmadik seregének, az ún. „mokánság"-nak a főhadnagya Erdélyben.[345] 1706–1707-ben a 10. sereg főhadnagya Nádaskay György lovasezredében.[346] 1707. október 26-án mint a „Török [azaz: „törökországi" – S. I.] Sereghek edgyik Fő hadnagya" folyamodott Rákóczihoz, hogy a családját mentesítsék a kötelező beszállásolás és a szolgáltatások alól.[347] 1708-ban vi-

---

[335] *Takáts,* é. n. 81. o.

[336] Uo. 44. o.

[337] Minderről lásd Bajúsz Gáspár, valamint a debreceni görögök folyamodványait Rákóczihoz. MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. i. Extractus Instantiarum. Nr. 131., 182.

[338] „Görögök mellett való attestatio Bajúsz Gáspár iránt. 1706. 23. Aug*usti.*" Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Debrecen Város Titkos Levéltára. Különböző tartalmú iratok. IV. A. 1021/b. 6 doboz. 665. sz.

[339] MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. i. Protocollum Instantiarum. Nr. 235.

[340] *Bánkúti,* 2003/A. 233–235. o.

[341] *Bánkúti,* 2003/B. 169. o.

[342] *Magyari,* 1994. 89. o. („Karczogo Szállási"); MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1706. évi mustrakönyv. („Kunsági, Karczagújs*zállási*")

[343] A Csáky László generális parancsnoksága alatt szolgáló magyar hadak összeírása. MOL P 71 Fasc. 198. fol. 28-32.

[344] *Esze,* 1955. 159. o.

[345] *Magyari,* 1994. 89. o.

[346] MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1706. évi mustrakönyv.

[347] „Ballay Máttyás Török Sereghek edgyik Fő hadnagya, Felséged szolgálattjára Török Országhbúl el gyűvén, minden oeconomiajából ki fogyott, instál azért alázatossan Felséged ellőtt, szálló tartástúl és virtualékbéli contributioktúl, hogy muniáltassék a cselédgye, méltóztassék Felséged protectionalis levelet nekik adatni." MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. i. Protocollum Instantiarum. Nr. 156.

szont már Berettyóújfaluban lakott, mint voluntér hadnagy,[348] és Kos Mihály ezereskapitány főhadnagynak kívánta megtenni az épülő berettyóújfalui sánc élére.[349] Kos jellemzése szerint „jó értelmes, az hadi expeditiókban tudós ember levén, azonkívül is volentér tiszt" volt.[350]

Balogh János: az 1699. évi beadványban rang nélkül említik, valószínűleg a nemesi renden levők között volt. Korábban viszont tiszti rangot viselt, mivel Thököly 1699. december 8-án Orlay Miklóson keresztül utasította Petrőczy István generálist, legyen gondja „ez ily és hasonló személyekre [mint Balogh – S. I.], kik ennek előtte tisztet viseltek, és jövendőben arra menendők," hogy a közkatonáktól megkülönböztessenek.[351] Talán azonos azzal a kuruc főhadnaggyal, akivel Thököly katonaságának az 1680-as évek elején készült összesítéseiben találkozunk. Thököly katonaságának az 1682–1685 körül készült összeírásaiban Gulyás András vicehadnagyaként szerepel Balog János neve,[352] egy, ugyancsak datálatlan összesítés szerint pedig később már főhadnagy lehetett, és 113 katonája volt.[353]

Batári János: 1699-ben rang nélkül említik, feltehetően gyalogos vicehadnagy volt. Valószínűleg ő is a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba.

Berecz János: kispataki származású csizmadia, a káptalani vizsgálat 40. tanúja szerint szökésben levő Rákóczi jobbágy volt.[354] A hegyaljai felkelők zászlótartójaként, a sárospataki kurucok között részt vett br. Klobusiczky Ferenc zétényi kastélya és kövesdi udvarháza felverésében.[355] Egy tanúvallomás szerint, a zétényi kastély felverésekor „pataki csizmadia, Varanai Berecz János" a következő „illetlen" szókkal illette Klobusiczkyt: „holnap Ungvárt megveszük, de az ördög attának mégh a gyermekét is kardra hánnyuk".[356] A kövesdi udvarház felverése után pedig többek között ő szállította be Patakra az ott zsákmányolt húst Klobusiczky saját ökrein.[357] Neve nincstelen kispataki lakosként szerepel a hegyaljai felkelők összeírásában, mint önkéntes lázadó.[358] A felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba, az 1699. évi beadvány aláírói között gyalogos vicehadnagyként szerepel.

Csothó András: nevét Csothó, Csótó, Csathó, Csató alakban egyaránt írták. Tállyai szőlőbirtokos nemesként részt vett a hegyaljai felkelésben, majd a felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. 1698-ban rang nélkül említik, tehát a nemesi renden levők között volt. Mivel a neve első helyen szerepel a folyamodvány aláírói között, valószínű, hogy mind a felkelésben, mind pedig az emigrációban fontos szerepet töltött be. 1699 nyarán Szombathi Kies Sámuel társaságában a bujdosó hadak követe Thökölynél és a Portánál („Csótó, Kies urak").[359] Thököly december 8-án Pápai Gáspárnak írott levelében külön kitér rá: „Csoto Urammal és némely

---

[348] Az 1708. évi mustrakönyvben már a voluntér hadnagyok között szerepel, mint berettyóújfalusi lakos. MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1708. évi mustrakönyv. Ugyanez derül ki az 1706. évi mustrakönyv későbbi, feltehetően ugyancsak 1708-ban készült bejegyzéséből is: „Újfaluban le tette magát ... voluntárius".

[349] „Nemzetes V*itézlő* Balay Mátyás U*ram* mostan itten helyben B[*erettyó*]: Újfaluban csak commoral..." Kos Mihály levele Károlyi Sándornak. Berettyóújfalu, 1708. január 6. MOL P 396 Károlyi-cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. I. Irregestrata.

[350] Uo.

[351] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 49v. („Iratot Orlay Miklós U*ramnak*. Die 8. Decembr*is*.")

[352] „Gulyás András seregének laistromá"-ban: „Vicze hadnagy Uram Balok János." MOL G 5 Thököly-szabh. lt. (V)

[353] Uo.

[354] „... quidem Berecz Patakiensis subditus Rákóczianus profugus". Esze Tamás cédulakatalógusa, Szekszárd.

[355] MOL O 5 Királyi táblai jegyzők lajstromozatlan jelentései 1699. („Nr. 28." megjelölésű irat.)

[356] A 31. tanú, Banóczy Erzsébet szerint. Uo.

[357] A nádori vizsgálat 37. tanúja szerint. Esze Tamás cédulakatalógusa, Szekszárd.

[358] MOL E 156 MKA U et C. Fasc. 83. Nr. 109.

[359] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 55r., 57r. („Madács Uramnak adott memoriale. 30. Junii.")

értelmesseb az nemességhez tartozó személyekkel" közölje az utasításait.[360] Rokonságban állott Bajúsz Gáspár feleségével, Csathó Erzsébettel, akinek az apja Thököly egyik régi híve volt.[361] Vele vagy az apjával lehetett azonos az a hasonló nevű tállyai nemes, aki kezdetektől részt vett a kuruc mozgalomban, és 1674. április 28-án a bujdosók egyik követe volt Teleki Mihályhoz.[362] Később Thököly bizalmas híve, 1679. szeptember 4-én ő vitte el ura levelét Apafi Mihály erdélyi fejedelemhez. A levélben Thököly „becsületes emberséges szolgá"-jának nevezte.[363] 1680. február 15-én Thököly megparancsolta Tállya városának, hogy adják ki Csothónak hallogatás nélkül néhai Szőllősi Andrásné Korocz Kata asszony minden hátrahagyott jószágát.[364] 1685. június 2-án Regéc várából ír Thökölynek,[365] július 18-án pedig neki is kiutalnak a Kassáról Regéc várába hozott posztóból („Csathó András U*ramnak*").[366] Egy Csothó András nevű tállyai nemes szerepel a hegyaljai és Zemplén vármegyei nemesek 1685. június 2-án készült összeírásában is, az „absens nemesség laistromá"-ban. A bejegyzés szerint Csothó és egy Veres András nevű ugyancsak tállyai nemes az apjukra hivatkozva „se felülni, se contribaalni nem akar"-tak.[367] 1686. július 5-én Kecskeméti Mihály többedmagával kezességet vállalt érte, amikor felségsértő kijelentésekkel és kurucságra való visszatéréssel vádolták meg.[368]

Décsei András: az emigrációban lovas főstrázsamester. 1692. november 10-én Thököly, mint „meghitt emberét", a bujurdelemi béghez küldte Belgrádból, „szükséges dolgai végett".[369] 1693. január 24-én Daróczy András kapitánnyal Jeni-Palánkára küldte az újonnan érkezett kurucok megmustrálására.[370] 1693. december 3-án Galambócra ment az ottani kuruc őrség zsoldjának a kifizetésére,[371] 1694 január első napjaiban pedig Thököly megtette galambóci kapitánynak.[372] 1694. március 6-án Sándor Gáspárral a szerdárhoz küldte, onnan pedig néhány napra Szappanos Mihály kapitány helyettesítésére a Bujurdelemben telelő hadakhoz, ahonnan április 11-én érkezett vissza a hadakkal együtt.[373] 1694. november 29-én, mint „elsőbb tisztet" Thököly pénzjutalomban részesítette.[374] Később megvált tiszti rangjától, mivel 1696-ban már rang nélkül említik a Havasalföldön élő magyar nemesek között, három személlyel.[375] 1696. október 6-án Thököly keresztnév nélkül említi a Havasalföldön tartózkodó hívei között.[376] Az 1699. május 24-i felterjesztés ugyancsak rang nélkül említi.

---

[360] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 44v. („Iratot Pápai Gáspár*nak*. Die 8. Decembr*is*.")

[361] Benczédi szerint Csathó Erzsébet „apja régi kuruc volt; egyik rokona, Csathó **András**, Tállyán lakó nemes pedig szintén részt vett a hegyaljai felkelésben." *Benczédi,* 1953. 41. o.

[362] Gróf Thököly Imre levelei. (S. a. r. *Deák Farkas.*) Budapest, 1882. 19. o.

[363] Uo. 193–194. o.

[364] Somos, 1680. február 15. MOL G 2 Thököly-szabh. lt. „Thököly Imre levelei." A megszólításból („*Kegyelmeteknek*") ugyan nem, de a levél tartalmából egyértelműen kiderül, hogy a levél Tállya város előljáróságának szólt.

[365] MOL G 2 Thököly-szabh. lt.

[366] Uo.

[367] „Anno 1685. Die 2. July. Az Absens Nemességnek Laistroma." MOL G 4 Thököly-szabh. lt.

[368] Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[369] Leveleskönyv, 1691–1692. 363. o.

[370] „Décsei András lovas hadaim fő strázsamesterit is véle küldöttem [...] hogy megvizsgáljon az új kuruczok közt minden dolgot, és hűségemre eskesse." Napló, 1693–1694. 28. o.

[371] Napló, 1693–1694. 284. o.

[372] „Galambvárából is elszökvín az török, és az bék szeményei is: az oda való praesidiumot is szaporítván, Décsei Andrást rendeltük az odavaló kapitányságra." Leveleskönyv, 1694. 90. o.

[373] Napló, 1693–1694. 326., 360. o.

[374] Leveleskönyv, 1694. 323. o.

[375] „Cathalogus Curuczonum et Transylvanorum qui sunt in Valachia." Leveleskönyv, 1696. 160. o.

[376] „Instructio Casparis Papai ad Principem Valachiae expediti Die 6 8br*is*." Leveleskönyv, 1696. 179. o. Thököly utasította Pápait, hogy azok a kurucok, akik akár ő mellé, akár a végeken tartózkodó kuruc katonák közé akarnak menni, jelentkezzenek nála.

Valószínűleg azonos volt azzal az András Deák nevű kuruc főhadnaggyal, aki a seregével már 1683-ban is Thököly mellett tartózkodott.[377] 1686. január 30-án a régebb óta raboskodó kuruc tisztek között említi Kassán Szirmay András gazdasági naplója. Több más kuruc tiszt és nemes társaságában Caprara 1686. február 12-en bocsátotta el Munkácsra, ahová 18-án érkeztek meg.[378] Február 24-én Zrínyi Ilona, mint „szabadult András Deák hadnagynak", posztót adatott neki.[379] 1686. június 11-én a négy nappal korábban Beregszászon elfogott és Zrínyi Ilona hűségére esketett 225 labanc rab egy részének „András Deák uram praeficiáltatott hadnagynak".[380] A Décsei Andrással való azonossága mellett szól, hogy 1696 elején ő is a Havasalföldön tartózkodó nemesek között volt. Március 8-án Thököly utasította az egyik odaküldött emberét, hogy „András Deák dolgáról s állapotyáról is értekezzék."[381] 1699-ben már Thököly udvarában tartózkodott.[382] Szerepel Thököly végrendeletében is, 1705. szeptember 3-án András Deákra a fejedelem 60 tallért hagyományozott.[383]

Fejérpataky Mátyás: olaszliszkai libertinus nemesként a hegyaljai felkelés résztvevője volt, majd a felkelők első csoportjával Törökországba menekült.[384] Az egykorú források többnyire Gombkötő Mátyásként említik, de egy 1697. március 26-i iratban Fejérpataki Gombkötő Mihályként szerepel a neve. 1690-ben Olaszliszka város „juratus judexe" volt.[385] 1697. március 26-án a feleségével együtt 50 forint kölcsönt vett fel Zemplén vármegye szolgabírájának és esküdtjének a jelenlétében Hegedűs Mózestől Szent András napjáig. Kamatként egy átalag finom bort tartoztak adni szüret után, a kölcsön fejében pedig lekötötték a szőlőjüket.[386] A bodrogszögi és kisfaludi confiscalt szőlők 1698. augusztus 25-én készült becsüje szerint Gombkötőéknek a Bodrogszögön levő Poklos nevű 60 forintot érő dézsmás szőlője a korábbi szerződés értelmében Hegedűs Mózes tulajdonába került.[387] Az 1699. évi beadványban lovas vicehadnagyként szerepel.[388]

Gesztelyi István: részt vett a hegyaljai felkelésben, ő is ott volt a sárospataki kurucok között, amikor azok „Thököly számára" elfoglalták a tolcsvai templomot és parókiát.[389] Az 1699. évi beadványban rang nélkül említik, feltehetően a nemesi renden levők közül való volt.

---

[377] „Mezei hadakra annuatim megyen: [...] András Deák seregére fl. 5136." Thököly udvartartása, 1683. MHHS XXIV. 123. o.

[378] *Kincses,* 2004. 43. o.; Dobay Zsigmond naplója 1686. MHHS XXIII. 418. o.

[379] MOL G 2 Thököly-szabh. lt.

[380] Dobay Zsigmond naplója 1686. MHHS XXIII. 440–441. o.

[381] „Havasalfölében rendeltetet szolgánk Instructiója. Die 8. Martii." (8. pont.) Leveleskönyv, 1696. 51. o.

[382] Az Orlay Miklós által Havasalföldön vásárolt 68 marhából 1699. december 8-án „Boér Jánosnak, András Deáknak, Fogarasinak, Zemlininek" 3 ökröt adatott. Leveleskönyv, 1699/2. „Csontos János kezéhez az Úr Orlaj Miklós Uram által resignaltatot 68 Havasalfődi marháknak laistroma, kiknek mint és mennyiben intéztetet."

[383] Tököly Imre maga kezével irott végrendelete. MHHS XXIII. 405. o.

[384] A káptalani vizsgálat 6. és 47. tanúja szerint „Ad partes Turcicas Matthias Gombkötő, nobilis Liszkaiensis", ill. „Matthias Gombkötő Liszkaiensis taxatus libertinus cum prufugis ad partes Turcicos abiverunt". Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[385] Uo.

[386] Uo.

[387] Uo. 1684-ben egyébként a felesége liszkai szőlőjét említik.

[388] A hegyaljai felkelést megelőző kuruc múltjáról nem tudunk, igaz, egy Fejérpataky Mihály nevű udvari ember 1685–1687. között többször is szerepel az udvariak és a munkácsi őrség számára kiosztott posztók elszámolásaiban. 1685. július 5.: „Fejérpataky Mihály"; 1686. július 30.: „Fejér Pataky Mihály Uram"; MOL G 2 Thököly-szabh. lt; ill. *Thaly Kálmán:* Munkácsi leltárak s udvartartósi iratok. [„IX. Munkácson az udvariak s hadak közt kiosztott posztók jegyzéke. 1687. június-deczember."] *Történelmi Tár,* 1900. 337. o.

[389] MOL O4 Kúriai Levéltár. Inquisitiones Juratorum. Fasc. 1899.

Harsányi István: megyaszói lakosként részt vett a hegyaljai felkelésben. Pethő János és Szabó Gergely megyaszói szenátoroknak 1697. augusztus 5. előtt a Szepesi Kamarához írott beszámolója szerint egy kuruc lovassereg hajnaltájban rohanta meg fegyveresen a várost, és a lakosok egy részét „halálos fenyegetésekkel" arra kényszerítették, hogy velük tartsanak. Ők azonban Harsányi kivételével „mind megőrizték hűségüket, s hazatértek".[390] A hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. 1698-ban lovas főhadnagy. Feltehetően azzal a keresztnév nélkül említett lovas főhadnaggyal lehet azonos, aki Thököly 1699. december 8-i Pápai Gáspárnak adott utasításában szerepel.[391] A Rákóczi-szabadságharc elején már ismét itthon van, s mint megyaszói származású kuruc tiszt, főhadnagy volt János Deák vagy Lajos Gergely lovasezredében. Keze alatt egyébként 59 megyaszói katona szolgált.[392]

Kajati Pál: részt vett a hegyaljai felkelésben, mint gyalogos tiszt, feltehetően hadnagyi rangban. Az országbírói vizsgálat 17. tanúja (Rajsz Bertalanné) szerint ő és hajdúi verték fel Kek András tokaji commissarius házát. Kajati mentéjén saját szemével látott egy sor gyöngyöt, annak Nagy Imre és Kuty János nevű hajdúinál pedig Kekné négy-öt „iskatulyá"-ját ismerte fel a károsult öccse.[393] A hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Az 1698. és 1699. évi beadványban egyaránt gyalogos főhadnagyként szerepel.[394]

Kazinczi Benedek: a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Az 1698. és 1699. évi beadványban egyaránt gyalogos főhadnagyként szerepel.

Kéki István: egykori végvári tiszt, az 1680-as évek első felében a Thököly mellett fegyvert fogott ónodi lovasság egyik főhadnagya.[395] Az őt személyesen ismerő Várnay György 1703. június 7-i levele szerint a hajdúvárosokból származott.[396] 1683. szeptember 2-án Thököly Deák Ferenc és Kövér Ferenc mellett az ő lovas seregének adományozta hajdúkiváltságokkal Szerencs városát.[397] Később labanc fogságba esett, és 1685. június 2-án Ecsedről írt Thökölynek a kiszabadítása ügyében.[398] Thököly váradi elfogatását követően ő is átállt a császáriakhoz. 1686-ban már a Csáky László generális parancsnoksága alatt álló császári lovasság egyik főhadnagya Deák Ferenc lovasezredében.[399] Bár a hegyaljai felkelés eddig feltárt forrásaiban nem szerepel a neve, valószínűleg ő is részt vett a felkelésben, majd a felkelők egyik csoportjával érkezett

---

[390] Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[391] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 45v („Iratot Pápai Gáspárnak Die 8. Decembris. Inclusa")

[392] *Mészáros Kálmán:* Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. In: Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. (Szerk. *dr. Tamás Edit.*) Sárospatak, 1999. (A Sárpospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 37.) 142. o.

[393] Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja. Esze jegyzeteiben Karati szerepel, mi a saját forrásaink alapján a Kajati névalakot tartjuk helyesnek.

[394] Az Orlay Miklóssal hazatért, majd Pekry Lőrinc ezredéhez csatolt lovasságban, Kerekes András főhadnagy keze alatt volt egy Kajati Pál nevű katona, az Abaúj vármegyei Kajatról, de ő közvitéz volt, és nem lehet azonos az emigrációban említett főhadnaggyal, mivel még 1706-ban is csak káplári rangban szolgált a Nádaskay György ezredéhez csatolt törökországiak között, Ács István főhadnagy (10.) seregében. *Magyari,* 1994. 83. o.; MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1706. évi mustrakönyv. A Thaly által kiadott 1699. évi felterjesztésben ugyanakkor Kajali szerepel, mi az 1698. évi kéziratot tartjuk mérvadónak.

[395] Neve szerepel az ónodi és szendrői lovas seregek főhadnagyainak datálatlan összesítésében, Forrai Bálint ónodi főhadnagy serege összeírásának a hátoldalán. Ugyancsak dátum nélkül fenn maradt a lovas serege név szerinti kimutatása is („Kékj Uram Laistroma"). MOL G 5 Thököly-szabh. lt.

[396] *Esze,* 1955. 201. o. 1. jz. 1685. február 11-én Várnay Tokajból tájékoztatta Thökölyt, hogy „Kövér Ferencz, Pattaki, Kéki holnap jőnek csak utánunk." MOL G 2 Thököly-szabh. lt. (II. 1.)

[397] *Benczédi László:* A „vitézlő rend" ideológiája a Thököly-felkelésben. *Történelmi Szemle,* 1963/1. 41. o.

[398] MOL G 2 Thököly-szabh. lt. (II. 1.)

[399] A Csáky László generális parancsnoksága alatt szolgáló magyar hadak összeírása. MOL P 71 Fasc. 198. fol. 28–32.

Törökországba. 1698-ban kapitányként írja alá a bujdosók folyamodványát, Thököly október 3-án Csontos Jánosnak és Lengyel Jánosnak adott utasításaiból viszont egyértelműen kiderül, hogy gyalogos kapitány volt.[400] Aznap Thököly személyesen Kékinek is írt, hogy segítse az odaküldött embereit.[401] Valószínűleg megélte a Rákóczi-szabadságharcot, mivel Várnay György fentebb idézett levele szerint, az ő nevét is együtt említették azon emigráns tisztekkel, akik állítólag 25 zászlónyi katonasággal tértek haza Törökországból és a tiszaháti felkelőkhöz csatlakoztak. Hazatéréséről azonban mind ez idáig nem találtunk adatokat.

Kerekes András: az Abaúj vármegyei Nyíribe való.[402] Részt vett a hegyaljai felkelésben, de nem azonos Tolcsva mezőváros hasonló nevű bírájával, aki 1697. július 11-én elesett a második harangodi (bőcsi) ütközetben.[403] Az egyik 1698-ban lezajlott vizsgálat 17. tanúja szerint egy Koncsur nevű kuruc társaságában ő is ott volt Agyagosnál Ladomérszky László szekereinek a felverésénél, de a felkelés leverését követően ők is elmenekültek a többiekkel.[404] Talán őrá vonatkozik az országbírói vizsgálat 12. tokaji tanújának azon állítása, amely szerint Kek András tokaji házát és pincéjét is ő fosztotta ki többedmagával.[405] A hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Az 1698. és 1699. évi beadványban egyaránt lovas főhadnagyként szerepel. A Rákóczi-szabadságharc kitörését követően hazatért, és Orlay Miklós „Törökországi Hadában" érkezett Erdélybe 1704 elején. Május 11-én Orlay hadának egyik lovas főhadnagya,[406] később ugyancsak főhadnagy a Pekry Lőrinc keze alá került törökországi lovasság első seregében.[407] Orlay katonaságának egyik legtekintélyesebb tisztje volt, II. Rákóczi Ferenc 1704. június 13-án megparancsolta „a török országi hadak hadnagyának, Kerekes Andrásnak, hogy keze alatt levő hadakkal mennyen Gyula Fejér Várhoz és ottan azon földnek az ellenség excursiója ellen securitást szerezzen".[408] További sorsa ismeretlen.

Kis Ferenc: a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Az 1698. és 1699. évi beadványban lovas főhadnagyként szerepel. Feltehetően ő lehetett az, aki 1699. október 11. előtt Petróczy szolgájával és a „vellek levő katonákkal" Thökölynél járt Isztambulban.[409]

Kis Ferenc: az 1699. évi beadványban lovas vicehadnagyként szerepel.

Kovács Ferenc: az 1699. évi beadvány aláírói között gyalogos vicehadnagyként szerepel. Valószínűleg ő is a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba.

Kőrey István: részt vett a Thököly-szabadságharcban, az 1680-as évek első felében közvitéz Deák Ferenc seregében, 4 lóval, szolgástól.[410] 1686 körül már császári szolgálatban álló zászlótartó

---

[400] „a' Gyalog Kapitányoknak is Kéki Istvánnak, Szabó Gáspárnak egy-egy commissiót különösen irattunk." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 60r. („Lengyel János Instructiója."); ill. „az Gyalog Kapitányok*nak* Kéki Istvánnak, Szabó Gáspár*nak* egy commissiot különössön irattunk." Leveleskönyv, 1699/2. 30r. („Csontos János Instructiója 3. Octobr*is*.")

[401] „Kékinek szóló levélnek párja." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 82v

[402] *Magyari,* 1994. 81. o. („Nyiri") A kötethez készült helynévmutatóban a helységet Szabolcs vármegyeinek vélték, véleményem szerint inkább az Abaúj vármegyei Nyíri helység lehet a helyes.

[403] *Benczédi,* 1954. 78. o.

[404] „... azok oda vadnak most is töb kuruczokkal". Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[405] Uo.

[406] *Esze,* 1955. 159. o.

[407] *Magyari,* 1994. 81. o.

[408] OSZK Kt. Protocollum Expeditionum. Fol. Hung. 978. fol. 185. Személyéről lásd még Radvánszky János 1704. július 9-én Gyulafehérvárról Rákóczihoz írott levelét. *R. Kiss I.*: i. m. 32. o.

[409] Mivel 1699-ben két Kis Ferenc nevű lovastiszt is szerepel, nem lehetünk biztosak benne, hogy melyikük fordult elő korábban az emigrációban. Ezért a személyük kapcsán korábban részletezett további adatokat itt mellőzzük.

Csáky László generális lovasezredében, Zagyva János, illetve Szabó András seregében.[411] Az 1699. évi beadvány aláírói között gyalogos vicehadnagyként szerepel. Valószínűleg ő is a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Orlay Miklós „Törökországi Hadával" érkezett Erdélybe 1704 elején. Május 11-én Orlay Miklós hadának gyalogos vicehadnagya („Koreji István"),[412] később a Dévát ostromló Csáky András seregének egyik gyalogos főhadnagya („Kere István *uram*").[413]

Mákos András: kistoronyai szőlőbirtokos nemes, a hegyaljai felkelés idején „nemrég manumittált Rákóczi-jobbágy",[414] aki, mint nemesi kapitány, útleveleket is kiállított.[415] Bár a hegyaljai felkelők egyik ezereskapitánya és azok zempléni-ungi hadjáratának a vezére volt, meglehetősen keveset tudunk róla. Az ő parancsnoksága alatt álló négy zászlóalja kuruc verte fel br. Klobusiczky Ferenc királyi személynök velejtei és zétényi kastélyait.[416] A felkelésben részt vett további hét kistoronyai lakos közül ketten, Szakmáry János és Tót András vele együtt bujdostak el, egy Gazdag András nevű helybélit pedig erővel vett rá, hogy a felkelőkhöz csatlakozzon.[417] A felkelést követően a Szepesi Kamara három szőlőt kobozott el tőle.[418] Egy, a felkelés idején írt levélből az derül ki, hogy a sárospataki kuruc őrséghez tartozott. A levél ugyanakkor érdekes forrás Mákos ekkori szerepéhez is, mivel az ezereskapitány egy vitatott tulajdonú ló ügyében ítélkezett. Szentjóby János tokaji kuruc[419] 1697. július 14-én Olaszliszkáról tett jelentést egy közelebbről meg nem nevezett hadnagynak, feltehetően a liszkai kurucok hadnagyának, aki korábban odavitt lovak visszaadását kérte a liszkai kurucok számára. Szentjóby kivizsgálta az ügyet, de csupán két lóról sikerült tudomást szereznie. Ezek egyikére egy ugyancsak Liszkára való legény tett szert a bőcsi csatából való menekülése közben a „mezőben". Később azonban a pataki kurucok elvették tőle, de „Mákkos Uram eő Kegyelme" értesült az esetről, és amikor Liszkára jött, „törvényessen viszsza ítélte", majd visszaadatta a lovat a liszkai kurucnak. Az ezereskapitány akarata ellen pedig Szentjóby sem tehetett másképpen. A másik Liszkára került ló pedig Mészáros István Mesternél volt, aki Mákos kíséretében Patakon tartózkodott. Ugyanakkor a levélíró is azon a véleményen volt, hogy korábban mindkét ló az ellenségé lehetett, és nem a károsult liszkai kurucok tulajdonát képezte.[420]

A felkelők első csoportjával érkezett Törökországba. Egy 1697. augusztus 14-i elszámolás szerint Mákos András kuruc kapitánynak („*Makoş Andre kapudan-ı kursliyan*") összesen 235 embere volt Pancsován.[421] Az 1698. és 1699. évi beadványok aláírói között egyaránt lovas kapitányként szerepel, azaz Szappanos Mihály mellett ő volt az emigráció másik lovas kapitánya.[422]

---

[410] Deák Ferenc seregének összeírása, d. és h. nélkül. MOL G 5 Thököly-szabh. lt. („7. Deák Ferencz uram laistroma.")

[411] Lásd Csáky László lovasezredének kimutatását („Regiminis Csakiani"), ill. Szabó András serege lajstromát („Szabó András Uram seregének laistroma"). MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 201. 13. tétel.

[412] *Esze,* 1955. 159. o.

[413] *Magyari,* 1994. 220. o. („Törökországi gyalogság Csáki uram keze alá")

[414] *Esze Tamás:* Népi kurucság, kupecek és szegénylegények. *Kortárs,* 3 (1976). 436. o.

[415] *Benczédi,* 1953. 43. o.

[416] MOL O 5 Királyi táblai jegyzők lajtromozatlan jelentései 1699. („Nr. 28." megjelölésű irat.)

[417] MOL E 156 MKA U et C Fasc. 83. Nr. 109.

[418] „Kistai hegyen", „Kelyetkán" és „Arbón". MOL E 156 MKA U et C. Fasc. 83. Nr. 109.; lásd még Árvai István 1697. augusztus 5-i jelentését a Szepesi Kamarához: „Kis Toronya: Nevezetes ember ezeres kapitány Mákos Mihály [Sic!], most is oda van, és tőben is találtatnak, fel találllya az Fiscus." MOL E 254 A Szepesi Kamara levéltára. Repraesentiones, informationes et instantiae. 1697. aug. No. 47.

[419] Az 1688. évi tokaji urbárium szerint a Pap utcában lakott. *Maksay,* 1959. 768. o.

[420] Esze Tamás hagyaték, Szekszárd.

[421] BOA İbnülemin Tasnifi, Hariciye Nr. 436.

[422] Thaly kiadásában Makkos szerepel, az 1698. évi folyamodványban, valamint a további forrásokban azonban a kapitány nevét egybehangzóan Mákosnak írják.

Hazatéréséről nem tudunk, mindenesetre a Zemplén vármegyei nemesség 1709. április 15-én felterjesztett összeírásában nem szerepel a neve.[423]

Nagy János: az 1699. évi beadványban rang nélkül szerepel, feltehetően gyalogos vicehadnagy volt. Valószínűleg ő is a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Azonos lehet azzal a Szitás Nagy János nevű tiszttel, aki Orlay Miklós „Törökországi Hadában" érkezett Erdélybe 1704 elején. Május 11-én Orlay Miklós hadának gyalogos vicehadnagya,[424] később gyalogos főhadnagy a Déva várát ostromló Csáky András keze alatt.[425] 1706 nyarán ugyancsak főhadnagy Csáky gyalogezredében,[426] 1707-ben seregével Hunyad vármegyét őrzi, később pedig Szentpáli István mezei gyalogezredének a főhadnagya lett.[427]

Nagy Mihály: az 1699. évi beadvány aláírói között főhadnagyként („ductor") szerepel. Feltehetően gyalogos tiszt volt Szabó Gáspár kapitány keze alatt.

Nagy Miklós: a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Az 1698. és 1699. évi beadványban egyaránt gyalogos főhadnagyként szerepel. A Pest vármegyei Ócsára való.[428] Orlay Miklós „Törökországi Hadában" érkezett Erdélybe 1704 elején. Május 11-én Orlay Miklós hadának egyik gyalog főhadnagya,[429] később a Pekry Lőrinc keze alá került lovasság negyedik seregének főhadnagya.[430] Talán azonos azzal a Bihar vármegyei Bárándra való tiszttel, aki 1706–1708-ban főhadnagy volt Nyúzó Mihály lovasezredében.[431]

A Thököly-szabadságharcban már szerepelt egy Nagy Miklós nevű főhadnagy. 1685. július 24-én Munkácson a „Nagy Miklós uram seregire" kiosztott kék remek posztót, szeptember 17-én pedig „Pap Mihály nevő, Nagy Miklós katonájá"-t említik.[432]

Petneházy János: Thököly régi híve, 1683. január 1-jén étekfogó a fejedelem udvarában.[433] 1699-ben a bujdosó magyarok nikápolyi gyűlésének hadi titkára. 1699. december 8-án Thököly megemlékezik róla a Pápai Gáspárnak adott utasításaiban. Ha a hadaknak szánt pénzből megkapják a részüket, Ráczkövi (fő?) strázsamesterrel együtt bejöhetnek hozzá, és ott is maradhatnak mellette. Ha úgy döntenek, hogy a hadak között kívánnak kitelelni, azt sem bánja, akkor

---

[423] *Bánkúti,* 2003/B. 161–162. o. (A kistoronyai nemesség kimutatása.)

[424] *Esze,* 1955. 159. o. Esze kiadásában a keresztnév véletlenül Istvánként szerepel, és a történész azzal a (Dévai) Nagy István nevű Hunyad vármegyei nemessel azonosította a tisztet, aki Dévától szökött ki Orlayékhoz, és 1705 nyarán a zajkáni harmincadot kérte Rákóczitól. Uo. 161. o. 14. jz. Orlay csapatainak az MOL G 19 (Rákóczi-szabh. lt.) szekciójában, az *Elintézett kérvények* (II. 2.f.) között található eredeti folyamodványában Szitás Nagy keresztneve jórészt kiszakadt, de az első betűk alapján is nyilvánvalóbbnak tűnik a János olvasat. Egyébként Thaly 1898-as, csonka szövegű kiadásában is János szerepel. *Thaly Kálmán:* A báró Orlay s a gróf Serényi család. *Századok,* 1898. 223. o.

[425] Csáky András levele II. Rákóczi Ferencnek. Branyicska, 1706. június 30. MOL G 28 Rákóczi-szabh. lt. I. 2. i.

[426] Csáky András levele Károlyi Sándornak. Balázsfalva, 1706. augusztus 7. MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1706 aug. Fasc. 2. B. Nr. 16.

[427] Lásd Szentpáli ezredének Krasznán, 1709. április 19-én készült összeírását. „Erdélyi Hadak Mustra Tabellájának Extractusa. Pro Anno. 1709." MOL G 15 Rákóczi-szabh. lt. Caps. F. Fasc. 179.

[428] *Magyari,* 1994. 94. o. („Otsai")

[429] *Esze,* 1955. 159. o.

[430] *Magyari,* 1994. 94. o.

[431] MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. III. Lustrakönyvek. Az 1706. és 1708. évi mustrakönyvek. Az egyes mustrakönyvek eltérő adatai nem mindig zárják ki egymást. Az illető katonák a születési helyüket és a lakhelyüket egyaránt megadhatták, s ez utóbbi értelemszerűen változhtott is az évek során. Jelen esetünkben Nagy Miklós származhatott Ócsáról, s később, a Rákóczi-szabadságharc alatt, a Bihar vármegyei Bárándon is letelepedhetett.

[432] MOL G 2 Thököly-szabh. lt.

[433] Thököly udavartartása, 1683. MHHS XXIV. 85. o.

viszont a tavasszal várják az új utasításait. Addig is, jelezzék, hogy mire számíthat tőlük.[434] Talán azonos azzal a Petneházy János nevű tiszttel, aki a Rákóczi-szabadságharc alatt, 1708–1710-ben Nikházi György ezredének hadbírája (auditora) volt.[435]

Rab Márton: a hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Az 1698. és 1699. évi beadványban egyaránt gyalogos főhadnagyként szerepel.

Rajkay Zsigmond: jómódú tokaji szőlőbirtokos nemesként részt vett a hegyaljai felkelésben.[436] Neve szerepel a Szepesi Kamara által 1697-ben készített összeírásban, amely 21 birtokelkobzásra ítélt tokaji és tarcali szőlőbirtokos nevét tartalmazza.[437] Bodrogkeresztúron egy Lapis nevű hegyen szőlője volt, amit a gyermeke révén bírt néhai felesége után.[438] 1698-ban rang nélkül említik, tehát a nemesi renden levők között volt. Később egy lengyel földesúr közbenjárására kegyelmet nyert a bécsi udvartól, és 1701-ben visszatért zempléni birtokaira. Lipót császár 1701. november 7-én kiadott pátensében biztosította őt valamennyi jószágának visszaadásáról.[439] Neve szerepel a Zemplén vármegyei nemesség 1709. április 15-én felterjesztett összeírásban, rögtön a tokaji nemesek listájának az elején.[440]

Rátz István: 1699-ben főstrázsamester, feltehetően a gyalogos alakulatok között. Május közepén Petrőczy István generális Thököllyhez küldi a hírrel, hogy már útban van a hadakkal Nikápoly felé,[441] Thököly június 8-i levele pedig néhány, régebb óta Törökországban bujdosó bensőbb híve – Borbély Mihály, Csáky András, Lengyel János és Palaticz István – között említi.[442] Október 8-án, a Belgrádban tartózkodó Madách Péterhez írott levelében írja Thököly, hogy értesült Rácz István odaérkezéséről.[443]

Szabó Gáspár: Thököly egyik leghívebb, régi, kipróbált emigráns tisztje. Mint labanc főhadnagy, 1686. június 15-én „egy zászlóalja hajdúkkal" csatlakozott a Munkács várát védő kurucokhoz.[444] Ráty Zsigmond levele szerint szendrei császári hadnagy volt, és „szendrei feles gyalogokkal kuruczá levén" bement Munkácsra, majd június 21. éjjelén felverte Ráty Kisrát faluban levő udvarházát.[445] Július 30-án mint „Szabó Gáspárnak, az hadnagynak", Zrínyi Ilona neki is posztót adatott.[446] Valószínűleg ő is a Thökölyhez küldött munkácsi hajdúk egyik parancsnokaként kísérte urát Törökországba. Az emigráció első éveiből háromszor is megemlékezik róla Thököly naplója. 1694. május 11-én, mint „gyalog hadnagy" tért vissza egy eredménytelen

---

[434] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 45r–v. („Iratot Pápai *Gáspárnak* Die 8. Decembr*is*. Inclusa.")

[435] MOL G 28 Rákóczi-szabh. lt. V. 2. c. (1708 júliusa); *Kemény Lajos:* Adalék Rákóczi Ferencz katonaságához (1710.) *Hadtörténelmi Közlemények,* 1916. („A Kassai Levéltár lajstromozatai ügyiratai között. 1710.") Nagy Iván úgy vélte, hogy Petneházy Dávidnak, Thököly, majd I. Lipót, magát Buda visszavívásánál kitűntető lovas ezredesének a fia lehetett, konkrét adatokkal azonban ő sem tudott szolgálni. *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IX. Pest, 1862. 274. o.

[436] *Benczédi,* 1953. 42. o.

[437] *Takáts,* é. n. 81. o.

[438] Bodrogkeresztúr városa igazolása a Szepesi Kamarának. 1698. március 11. MOL E 254 A Szepesi Kamara levéltára. Repraesentiones, informationes et instantiae. 1698. márc. No. 53.

[439] *Benczédi,* 1953. 116. o.

[440] *Bánkúti,* 2003/B. 169. o.

[441] Leveleskönyv, 1699/1. 36r. („Eodem die [május 18. – S. I.]. Petróczi István Ur*amnak*.")

[442] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 2v. („Horvát *Ferenczne*k iratot Szeolossi Sig*mon*d neve alat. 8. Juny.")

[443] Uo. 32r. („Madács Péter Ur*amnak* Die 6 Octobr*is*.")

[444] Dobay Zsigmond naplója 1686. MHHS XXIII/2. 441. o.

[445] Ráty Zsigmind levele Csáky Istvánnak. Ungvár, 1686. június 25. MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 194. 5. tétel.

[446] MOL G 2 Thököly-szabh. lt.

portyájáról,[447] november 20-án pedig az ő seregét is útnak indította Thököly a kuruc katonaságnak a „kujlicsi révben" megtartott gyűlésére.[448] Az év végén, midőn a török Porta Visnice helységet jelölte ki a kurucok telelő helyéül, Thököly Szabó Gáspárt, mint „elsőbb fő hadnagyát" nevezte ki az oda rendelt 5 zászlóalja (mintegy 500 főnyi) hajdúság kapitányának.[449] 1696. augusztus 12-én kiadott pátensében Thököly, mint „egyik gyalog hadainknak ennek előtte is fő tisztit", Szabó Gáspárt a török szultán „vizen levő ereje capitany passája" mellé küldte „bizonyos számú magyar gyalog vitézinkkel".[450] Az előbb 20, majd 36 főből álló kicsiny hajdúsereg augusztus–szeptemberben végig Akcsi ogli Mehemet Pasa keze alatt szolgált a dunai hajóhadban,[451] szeptember végén Thököly azzal a kérdéssel fordult hozzá, hogy eddigi hűséges szolgálatukat megtekintve, hajlandó lenne-e a télen is alkalmazni őket.[452] 1696–1697 körül gyalogseregével együtt a törökök elfogatták, és gályarabságra ítélték. Thököly csak hosszas huzavona után, 1698 februárjában tudta kiszabadítani 19 hajdújával a fekete-tengeri hadigályákról.[453] Az 1699. évi beadvány aláírói között gyalogos kapitányként szerepel. Gyakran említi Thököly 1699. évi leveleskönyve is, ugyancsak gyalogos kapitányi rangban. Thököly október 3-án Csontos Jánosnak és Lengyel Jánosnak adott utasításaiban ír róla,[454] de aznap személyesen Szabónak is írt, hogy segítse az odaküldött embereit.[455] További sorsa ismeretlen, a Rákóczi-szabadságharc alatt nem szerepelt ilyen nevű kuruc főtiszt.[456]

Szénási Márton: sárospataki szőlőbirtokos nemesként részt vett a hegyaljai felkelésben, majd elmenekült. A felkelés résztvevőiről utólag készült összeírás szerint kényszer hatására csatlakozott a kurucokhoz. „Nagy Virmaj"-on egy szőlője volt.[457] Neve az 1699. évi beadvány aláírói között lovas vicehadnagyként szerepel. A törökországi bujdosók első hullámával térhetett haza még a Rákóczi-szabadságharc elején, mivel már 1703. június 3-án olyan hír terjedt róla, hogy levelet küldött a Sárospatakon lakó a feleségének, hogy hamarosan hazaindulnak.[458] 1707-ben Orosz Pál lovasezredében említik, mint voluntér vicehadnagyot, egy korábbi törökországi emigráns, Tolvay Márton főhadnagy társaságában.[459]

---

[447] Napló, 1693–1694. 383. o.

[448] Uo. 676. o.

[449] Uo. 688. o.

[450] Leveleskönyv, 1696. 138. o. („Szabó Gáspár*nak* adot Pátens. Die 12. Aug*ustii*")

[451] Szeptember 7-én Thököly a fődefterdárnak írta meg, hogy „egy Capitányal husz emberem vagyon az Duna Capitány Passája mellet", a 19-én Skerlet portai főtolmácsnak írott levelében pedig már az szerepel, hogy Szabó Gáspár parancsnoksága alatt 36 gyalogos szolgál a kapitány pasánál. Uo. 153., 159–160. o.

[452] Uo. 165. o. („Az Kapitány Passának 25 7bris")

[453] Az eset részletes leírását, valamint Szabó Gáspár életrajzát lásd *Seres,* 2002. 137–147. o.

[454] „a' Gyalog Kapitányoknak is: Kéki Istvánnak, Szabó Gáspárnak egy-egy commissiót különösen irattunk." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 60r. „Lengyel János Instructiója."; ill. „az Gyalog Kapitányok*nak* Kéki Istvánnak, Szabó Gáspár*nak* egy commissiot különössön irattunk." Leveleskönyv, 1699/2. fol. 30r. „Csontos János Instructiója 3. Octob*ris*"

[455] „Szabó Gáspár Ur*amnak*." Leveleskönyv, 1699/1. fol. 83v. (Dátum a levél végén: „Constantinapoly 3. 8bris 1699.")

[456] Nem azonos a hegyaljai felkelést követően Törökországba menekült Szentimrei Szabó Gáspár sárospataki nemessel!

[457] MOL E 156 MKA U et C Fasc. 83. Nr. 109.

[458] „Egy Szénássy névő, Thököli Uram ő Nga hadnagya – azt hallottam bizonyos és becsületes emberitűl, – Patakra írt feleséginek, hogy az elsőbbeni üzenete szerint őtet haza ne várja: mert grátiára vissza nem gyön immár, – mert rövidnap másképpen győnek haza." Várnay György levele Koháry Istvánnak. Sztárna, 1703. június 3. *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. II. k. 1689–1703. Budapest, 1885. 487. o.

[459] Az 5. sereg tisztjei és a katonák létszáma után szám nélkül szerepel Tolvay Márton főhadnagy, Kovács Antal strázsamester és Szénássy neve. MOL G 28 Rákóczi-szabh. lt. G 16 I. 2. d. Az irat hátoldalára rávezetve: „Orosz Pál Uram ezere No. 440." Az Abaúj vármegyei Felsőmérára való Tolvay Márton 1706-ban Orosz Pál

Szendrei Nagy György: Olaszliszkára való libertinus nemes, részt vett a hegyaljai felkelésben, és a káptalani vizsgálat 47. és 77. tanúja szerint a felkelők első csoportjával Törökországba menekült.[460] Az anyja vagy a felesége lehetett az a Szendrei Györgyné nevű nemesasszony, akinek az 1693. évi sárospataki urbarium szerint Tolcsván háza volt ¼ jobbágytelekkel.[461] Az 1698. és 1699. évi beadványban egyaránt gyalogos főhadnagyként szerepel „Szendrei Nagy György", illetve „Szendrei György" néven. Thököly 1699. október 3-i levele keresztnév nélkül említi („Szendrei, arra rendeltetet hadnagy"), amikor Ráczkövi (fő?) strázsamester társaságában a Portáról rendelt húspénzt hozták le a hadaknak.[462] Később hazatért, mivel tanúvallomást tett egy 1732-ben lefolytatott vizsgálat során. Akkor nemesembernek és 60 évesnek vallotta magát („Nobilis Annorum Circiter 60").[463] A vizsgálati jegyzőkönyvek egyébként minden esetben Szendrei Györgyként említik. A fenti adat alapján nem lehet azonos azzal a Nagy György nevű tiszttel, aki ugyancsak részt vett a hegyaljai felkelésben, majd Törökországba menekült, és ott hét éven át Thököly hadnagya volt. Ez utóbbi ugyanis Orlay Miklós „Törökországi Hadában" 1704 elején érkezett Erdélybe, Vékony Mihály gyalog főhadnagy vicéjeként, de csakhamar, még május 11. előtt meghalt. Fennmaradt a halotti búcsúztatója egy, ugyancsak hegyaljai felkelőből lett emigráns tiszt, Pataki Péter búcsúztatójával együtt.[464]

Korábbi kuruc múltjáról nem tudunk. 1686 körül egy Nagy György nevű lovas vicehadnagy szerepel Barkóczy Ferenc császári lovasezredében, az egykori kuruc Csató Albert főhadnagy mellett.[465] 1694-ben már előfordult egy Nagy György gyalog főhadnagy az emigrációban, Nagy István lovas hadnagy fia. Az 1694. május 24. előtti napokban apjával, egy zászlótartóval és két „közönséges személlyel" kereskedő rácokat vágtak le és „levelessé váltak". Thököly sehogy sem tudta elfogatni őket, de Petrőczy István generálisék kérésére gráciát ígért nekik, azzal a feltétellel, hogy „reserválist adjanak magukról", és adják vissza az elrabolt pénzt.[466] A Szendrei Nagy Györggyel való azonosságra nincsen adatunk.

Szentimrei Szabó Gáspár: sárospataki szőlőbirtokos nemes. Talán azonos azzal a Szabó Gáspár nevű pataki nemessel, aki szerepel a „Hegyaljai és az egész Zemplén vármegyei lovas nemesség" 1685. július 2-én készült összeírásban („Szilvási Jánosné fia, Szabó Gáspár").[467] 1691. augusztus 8-án „Nemzetes Szentimrei Szabó Gáspár" néven említik, azon ügy kapcsán, hogy 1688-ban özv. Egri Mihályné Sánta Erzsébet ráhagyta minden vagyonát, közte a „Pataki Territoriumon Király Hegy nevű promonthoriumot".[468] Öccsével, Zsigmonddal együtt részt vett a hegyaljai felkelésben, nevük szerepel a Szepesi Kamara által 1697. szeptember 19-én készített összeírásban, amely 21 olyan tokaji és tarcali szőlőbirtokos nevét tartalmazza, akiktől elkobozták az ingatlanjaikat.[469] Mindketten önkéntes lázadók voltak, és a felkelést követően a résztvevőket és azok vagyonát összeírók szerint rögtön elmenekültek. Két, királyhegyi és nagymegyeri szőlőjét

---

ezerében a 8. sereg főhadnagya volt. Károlyi Oklevéltár. 412. o. Egy Tolvaj Márton nevű karabélyos egyébként már 1693. május 22-én szerepelt az emigrációban, amikor a szegedi fogságából Thökölyhez érkezett.

[460] A 47. tanú szerint: „Ad partes Turcicas profugit Szendrei nobilis Liszkaiensis". Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[461] Uo. (Az U et C adata.)

[462] „az mikor az strása mester Ráczkövi, és Szendrei arra rendeltetet hadnagi oda érkeznek az Portától rendeltetet hús pénzel." Leveleskönyv, 1699/1. („Csontos János Instructiója 3. Octobris")

[463] Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[464] „Nagy György halotti búcsúzója." *Varga,* 1977. 488–491. o.

[465] „Regiminis Barkócziani" (5. sereg.). MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 201. 13. tétel.

[466] Napló, 1693–1694. 390. o.

[467] MOL G 5 Thököly-szabh. lt. (V)

[468] A felesége neve Gyöngyösi Borbála volt. A sárospataki szőlőművelés XVI–XVII. századi történetének forrásai a mezővárosi protokollumban. (Közli *Román János.*) (A Sárospataki Rákóczi Ferencz Múzeum Forráskiadványai 1.) Sárospatak, 1964. 142–144. o.

[469] *Takáts,* é. n. 81. o.; lásd még: MOL E 156 MKA U et C Fasc. 83. Nr. 109.

írták össze.[470] Az 1699. évi beadványban rang nélkül szerepel, Thököly 1699. december 8-án Munkácsi Jánosnak adott utasításából viszont egyértelműen kiderül, hogy a nemesi renden levők közül való volt.[471] A Rákóczi-szabadságharc elején mindketten hazatérhettek, mivel 1703. november 14-én II. Rákóczi Ferenc, Bercsényi Miklós ajánlására visszaadatta Szentimrei Szabó Gáspárnak és Imrének (sic!) a tarcali és boraki hegyen levő szőlőjüket, amit még a Kassai Kamara foglalt el fegyverfogásuk miatt.[472] Szent Imrei Szabó Zsigmond 1705 nyarán az ecsedi őrség első (lovas) seregének volt a főhadnagya,[473] Szabó Gáspár neve pedig Bercsényi Miklós palotás (gyalog) ezredének a gyalogos főhadnagyaként fordul elő 1708–1711 között, ami nem is lehet véletlen, mivel már 1703-ban is a főgenerális környezetében tartózkodott. 1708. június 27-én az ungvári kuruc helyőrség 2. (gyalog) seregének a főhadnagya, Radvánszéky (sic!) Szentimrei Szabó Gáspár néven,[474] de 1710–11. fordulóján is ugyanott említik, mint Bercsényi Miklós gyalogezredének egyik kompániás kapitányát.[475] 1709 őszén feltehetően Murány várában teljesített szolgálatot, mivel Fáy István murányi kapitány szeptember 21-én arról tudósította Bercsényit, hogy „Szabó Gaspár Uramtul" Fay engedélyével négy palotás lekéredzkedett Murány aljára mosni, de még azon az éjjelen megszöktek.[476]

Szilvási György: részt vett a hegyaljai felkelésben, majd a felkelők egyik csoportjával Törökországba menekült. Az 1698. évi beadványban rang nélkül szerepel, tehát a nemesi renden levők között volt. Feltehetően sárospataki vagy sátoraljaújhelyi nemes lehetett, mivel egy Szilvási István nevű pataki és egy Szilvási András nevű újhelyi nemesember egyaránt részt vett a hegyaljai felkelésben, s az előző még el is bujdosott.[477]

Szombathi Kies Sámuel: részt vett a hegyaljai felkelésben, neve – „Kiss Sámuel" – szerepel a Szepesi Kamara által 1697-ben készített összeírásban, amely 21 birtokelkobzásra ítélt tokaji és tarcali szőlőbirtokos nevét tartalmazza.[478] A felkelők egyik csoportjával menekült Törökországba. Az 1698. évi beadványban rang nélkül szerepel, tehát a nemesi renden levők között volt. Mivel 1699 nyarán Csothó András társaságában – „Csótó, Kies urak" – a bujdosó hadak követe volt Thökölynél, illetve a Drinápolyban székelő szultáni udvarban, ő is a felkelők vezetői közül kerülhetett ki.[479]

---

[470] Az U et C aktái között található összeírás mindekettőjüket „vagabundus"-nak, azaz kóborlónak írja, Árvay István 1697. augusztus 5-i jelentése szerint pedig a következőképpen minősítette a két nemest: „Szabó Gáspár, Szabó Zsigmond [...] és töb allyasa az embernek, kik most is oda vadnak..." MOL E 156 MKA U et C Fasc. 83. Nr. 109.; ill. MOL E 254 A Szepesi Kamara levéltára. Repraesentiones, informationes et instantiae. 1697. aug. No. 47.

[471] Leveleskönyv, 1699/2. fol. 45v. („Iratot Pápai Gáspárnak Die 8. Decembris. Inclusa.")

[472] A Protocollum Expeditium-ban található fogalmazványt ismerteti: A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1703–1704. (Gyűjtötte, összeállította, a bevezetést írta *Bánkúti Imre.*) Miskolc, 1989. 24. o.

[473] Szentimrei Szabó Zsigmond levele Károlyi Sándornak. Ecsed, 1705. június 19. MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publ. 1. Acta Rák. Ser. I. 1705 jún. Fasc. 4. D. Nr. 12.; lásd még Krucsay Márton tiszántúli területi főcommissarius 1705. július 9-i elszámolását („A hadak fizetésének pénzbeli extractusa"), amelyben az ecsedi őrség első serege főhadnagya: „N. V. Szentimrei Szabó Zsigmond. Uram." MOL G 15 Rákóczi-szabh. lt. Caps. D. Fasc. 73.

[474] MOL G 28 Rákóczi-szabh. lt. V. 2. e.

[475] Bercsényi László jelentése Unghvár várából, 1711. január 12-én. „H" melléklet: Az ágyúk mellé rendelt 20 önkéntes hajdú jegyzékében 4 fő Szabó Gáspár compániájából való volt. AR I. oszt. VIII. 406. o. A Bercsényi-gyalogezred tabellájában „Casparis Szent-imrey Capitanei" szerepel. Uo. 392. o.

[476] *Bánkúti,* 2003/B. 259. o.

[477] Árvay István 1697. augusztus 5-i jelentése a Szepesi Kamarának a felkelésben résztvett újhelyi, pataki és kistoronyai nemesekről. MOL E 254 A Szepesi Kamara levéltára. Repraesentiones, informationes et instantiae. 1697. aug. No. 47.; ill. MOL E 156 MKA U et C Fasc. 83. Nr. 109.

[478] *Takáts,* é. n. 81. o.

[479] Leveleskönyv, 1699/1. fol. 55r., 57r. („Madács Uramnak adott memoriale. 30. Junii.")

Tarjányi (Tarjáni) Benedek: a hegyaljai felkelők hadnagya volt,[480] többek között részt vett Kek András commissarius vagyonának az elprédálásában. Az országbírói vizsgálat 1. sárospataki tanúja szerint Tarjányi hajtotta el Kek minden Patakra való szarvasmarháját, amelyek közül egy tinót Varga Mihályné berceli lakosnak ajándékozott. A nádori vizsgálat 12. tanúja pedig látta, amikor Tarjányi egy Kecskés nevű kuruccal sok portékát hányt a kótyavetyére.[481] A hegyaljai felkelők második hullámával érkezett Törökországba, és Reviczky Imre nagyszöllősi harmincados 1697. október 14-i levele szerint ő volt a Moldva felé tartó kurucok egyik vezetője.[482] Neve az 1698. és 1699. évi beadványban egyaránt lovas főhadnagyként szerepel.

Tirpács Márton: 1686 körül császári tiszt. Előbb Szappanos Mihály vicehadnagya Csáky László generális lovasezredében,[483] később főhadnagy ugyanott.[484] Neve az 1699. évi beadványon lovas főhadnagyként szerepel,[485] feltehetően ő is a hegyaljai felkelők egyik hullámával érkezett Törökországba. Korábbi kuruc múltjáról nem tudunk, talán azonos azzal a keresztnév nélkül említett karabélyossal, aki 6 társával 1694 végén szökött meg az emigrációból.

Nevével, többnyire keresztnév nélkül, gyakran találkozunk a Rákóczi-szabadságharc első két évében. 1703. szeptember 3-án hajnalban ő volt a Gács vára alá ütött két zászlóalja kuruc egyik hadnagya.[486] Alig két hónap múlva már Ocskay László lovasezredének egyik főhadnagya, november 11-én például Ocskay arról értesítette Károlyi Sándort, hogy Tirpács Léva felett két rabot ejtett, akiket Bercsényihez küldtek. 1704. február 9-én ugyancsak Károlyinak írt Ocskay, hogy küldje utána Tirpácsot, ha megérkezik.[487] Nevét 1704 folyamán Bercsényi Miklós Károlyinak és II. Rákóczi Ferencnek írott levelei is sűrűn említik, Tirpács, Tyrpács, sőt Tarpács (Sic!) alakban.[488] Azonos lehet azzal a „Néhai Nemzetes Vitézlő Torpács Mártony" nevű elesett tiszttel, akinek az özvegye, Sárközi Judit 1706. március 23-án Rákóczitól „maga és árvái táplálására" 150 forintot hozó portiót kapott „az elesett férjének maga dicséretes viseléséért" a Gömör vagy Borsod vármegyei fiscális jószágból.[489]

Vitálits János: nevét Vitalis, Vitalius, Vitarius alakban egyaránt írták. Részt vett a Thököly-szabadságharcban, neve – többek között Tokaji Ferenc társaságában – szerepel az 1685. február 10-én Jászó várát elfoglaló 11 kuruc kapitány és hadnagy két nappal később Thökölyhez írott hűséglevelének az aláírói között („Vitarius János").[490] Thököly váradi elfogatása után ő is átállt a császáriakhoz. 1686 körül már Nádaskay György vicehadnagya Csáky László generális csá-

---

[480] Az egyik vizsgálat 4. tanúja lázadó hadnagynak mondta („rebellium ductorum N. Tariany"). Esze Tamás cédulakatalógusa, Vaja.

[481] Mindkettő uo.

[482] *Esze,* 1954. 162–163. o.

[483] „Regiminis Csakiani", a 4. sereg vicehadnagya, Szappanos Mihály keze alatt. („Tirpácz Márton"), ill. „Catalogus Militiae" („Tirpats Márton"). MOL P71 Csáky cs. lt. Fasc. 201. 13. tétel.

[484] „Regimine Csakiano" („Tirpacz Márton"). Uo. 4. tétel.

[485] Thököly egyik 1694. december 18-i levele említi egy Tirpács nevű kurucot, de vezeték nélkül: „Olá Gábor, Czerjík Ferencz és Tirpacsek [azaz: „Tirpacsék! – S. I.] elszökvín Poserolczárul..." Leveleskönyv, 1694. 341. o. („Az fővezér elmenetele után interveniált injuriák.")

[486] Kajali Pál levele Kovács János Hont vármegyei esküdtnek. Gács, 1703. szeptember 7. Ráday Pál iratai. I. k. 49. o.

[487] Ocskay levele Károlyinak Szent-Margitról. AR I. oszt. I. 103. o.

[488] Minderől lásd Bercsényi 1704. március 7. és június 30. között Károlyinak, valamint november 27-én Rákóczinak írott leveleit. RT II. 56, 76-77, 80. o., ill. AR I. oszt. IV. 177. o.

[489] MOL Rákóczi-szabh. lt. G 20 II. 4. d. A Rákóczi-szabadságharc alatt szerepelt egy Tyrpacs György nevű tiszt is, aki 1706 őszén esett el Miskolcnál. Az özvegye Jablonczy Zsuzsanna volt. MOL Rákóczi-szabh. lt. G 19 II. 2. f. (1708. május 29.)

[490] MOL G 6 Thököly-szabh. lt. (Az eredeti irat 1688. december 10-én, Kassán Szörényi Gábor által készített hiteles másolata.)

szári lovasezredében.[491] A hegyaljai felkelők egyik csoportjával érkezett Törökországba. Neve az 1698. évi beadvány aláírói között lovas főhadnagyként szerepel. Azonos a Rákóczi-szabadságharcból ismert Vitárius János kuruc ezereskapitánnyal. Vitárius 1703. szeptember 30-án a Gács ostromára érkező kurucok egyik kapitánya.[492] Feltehetően hegyaljai származású lehetett, mivel Rákóczi 1703. október 31. körül egy Pongrácz nevű labanc pártosnak a bodrogkeresztúri határban levő két darab és a mádi határban levő egy darab szőlője termését adta Vitális János kapitánynak.[493] Zemplén vármegye 1704 tavaszán készült katonai összeírása szerint pedig a megye katonának állt lakosai közül 201-en szolgáltak Vitárius ezredében, s közülük 163 fő a hegyaljai járásból került ki.[494] Az ezredet ez idő tájt Orosz Pál generális kapta meg, oly módon, hogy a korábbi parancsnok is megmaradt beosztásában vezénylő ezredesnek.[495] Ezért fordulhat elő, hogy a kuruc hadsereg tisztikaráról szóló és feltehetően 1704 közepe táján készült név szerinti kimutatás szerint Vitáris már Orosz Pál lovasezredének a vicekapitánya volt.[496] 1704 nyarán még Kassa alatt vitézkedik az ezredével,[497] 1705 elején pedig Erdélyben tartózkodott Forgách Simon generális mellett 4 sereg lovassal,[498] és részt vett Medgyes elfoglalásában is.[499] Decemberben viszont hadbírósági eljárást indítottak ellene, mert amikor kiküldték az eloszlott hadak összegyűjtésére, azokat borért futni engedte. 1706 elején betegeskedik, de szeptember végén már „ismét kezére kellett az ezerét venni." 1709. június 8-án „Vitálius kapitány"-ként említik.[500]

---

[491] Lásd Csáky László lovasezredének név szerinti kimutatását (Regiminis Csakiani") [„Vitalius János"], ill. különálló lapon Nádaskay György serege lajstromát („Nádaskai György Uram seregének laistroma") [„Vitarius János"]. MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 201. 13. tétel.

[492] Ráday Pál iratai I. k. 64–65., 68. o.

[493] A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1703–1704. (Gyűjtötte, összeállította, a bevezetést írta *Bánkúti Imre.*) Miskolc, 1989. 16. o.

[494] *Mészáros Kálmán:* Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. In*:* Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. (Szerk. *dr. Tamás Edit.*) Sárospatak, 1999. (A Sárpospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 37.) 141–142., 148. o.

[495] Uo. 141–142. o.

[496] „Joannes Vitarius, reg*iminis* Orosziani." MOL Rákóczi-szabh. lt. G 16 I. 2. c. („Nomina vice capitaneorum equestr*is* ordinis") Kiadását lásd *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001/2–3. 339–345. o. Vitarius neve véletlenül kimaradt a felsorolásból, és Pázmán Pál alezredes nevével együtt a *Hadtörténelmi Közlemények* 2001. évi összevont tartalomjegyzéke végén lett közölve.

[497] A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1705. (Gyűjtötte, összeáll. *Bánkúti Imre.*Szerk., az előszót írta és a helymutatót készítette *Csorba Csaba.*) Miskolc, 1990. 71. o.

[498] MOL G 15 Rákóczi-szabh. lt. Caps. A Fasc. 4. „Vitarius János Uram"

[499] „Nemzetes Vitézlő Vitarius Kapitány Uram seregében vice hadnagyságott" viselő Gönci István nevű kuruc tiszt a „meggyesi hartzon" sebesülten az ellenség fogságába esett. L. Gönci Istvánné Tarczali Katalin folyamodványát II. Rákóczi Ferenchez, a fejedelem 1706. március 31. válaszával. MOL G 19 Rákóczi-szabh. lt. II. 2. f.

[500] *Heckenast,* 2005. 461. o.

AR I. oszt. I.	II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli *Thaly Kálmán.* I. k. (1703–1706.) Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy. I. k.)
AR I. oszt. II.	II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli *Thaly Kálmán.* II. k. (1707–1709.) Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. I. osztály II. k.)
AR I. oszt. IV.	Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közli *Thaly Kálmán.* I. k. 1704–1705. Budapest, 1875. (Archivum Rákóczianum. I. osztály IV. k.)
AR I. oszt. VII.	Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közli *Thaly Kálmán.* IV. k. (Pótköt.) 1711–1712. Budapest, 1879. (Archivum Rákócziánum. I. osztály VII. k.)
AR I. oszt. VIII.	Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei s más emlékezetreméltó iratai. 1705–1711. Közli *Thaly Kálmán.* Budapest, 1882. (Archivum Rákóczianum. I. osztály VIII. k.)
Babocsay, 1817.	*Babocsay Izsák:* Fata Tarczaliensia azaz Tarczal' városának főbb változásai 1670-1700. (Kiad. *Rumy Károly György.*) Pest, 1817. [Monumenta Hungarica, az-az: Magyar emlékezetes írások. Összeveszedte 's kiadta *Rumy Károly György.* I. k.]
Bánkúti, 1990.	A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1705. (Gyűjtötte, összeállította *Bánkúti Imre.* Szerk., az előszót írta és a helymutatót készítette *Csorba Csaba.*) Miskolc, 1990.
Bánkúti, 2003/A.	Bánkúti Imre: A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1705–1707. Miskolc, 2003.
Bánkúti, 2003/B.	*Bánkúti Imre:* A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1708–1709. Miskolc, 2003.
Benczédi, 1953.	*Benczédi László:* A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953.
Benda, 1983/A.	*Benda Kálmán:* A bujdosó Thököly (1699–1705). In: A Thököly-felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 165–171. o.
Benda, 1983/B.	*Benda Kálmán:* Megjegyzések Karol Telbizov tanulmányához. In: A Thököly- felkelés és kora. (Szerk. *Benczédi László.*) Budapest, 1983. 179–180. o.
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
Csáky cs. lt.	A Csáky család levéltára
Cserei, 1983.	*Cserei Mihály:* Erdély históriája. (1661-1711). (Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Bánkúti Imre.*) Budapest, 1983.
Esze, 1954.	*Esze Tamás:* Acta Reviczkyana. *Levéltári Közlemények,* 25 (1954). 152–169. o.

Esze, 1955. Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710. (Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta *Esze Tamás.*) Budapest, 1955.

Heckenast, 2005. *Heckenast Gusztáv:* Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. (S. a. r., kiegészítette és az előszót írta *Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2005. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 8.)

Karácson, 1914. *Karácson Imre:* Török–magyar oklevéltár. 1533–1789. (Szerk. *Thallóczy Lajos, Krcsmárik János* és *Szekfű Gyula.)* Budapest, 1914.

Károlyi cs. lt. P 396. A nagykárolyi Károlyi család nemzetségi levéltára Acta publica. 1. Acta Rákócziana. Series I. Missiles diversorum ad Alexandrum Károlyi. – Series III. Lustrakönyvek. – Series IV. Kuruc kori vegyes iratok.

Károlyi Oklevéltár *A* Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. (S. a. r. *Géresi Kálmán.*) Budapest, 1897.

Leveleskönyv, 1691–1692. *Thököly Imre fejedelem 1691-1692-iki leveleskönyve.* (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1896. MHHS. XXV. k.

Leveleskönyv, 1694. Tököly Imre fejedelem leveleskönyve az 1694-ik évről. In: Késmárki Tököly Ime némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írási. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS. XXIII/1–2. k. 87–351. o.

Leveleskönyv, 1696. Thököly Imre 1696. évi kiadatlan leveleskönyve. Filiala Batthyaneum Biblioteca Națională (Gyulafehérvár)

Leveleskönyv, 1698/1. Thököly Imre 1698-iki leveleskönyve. In: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. II. k. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1873. (MHHS. XXIV. k.) 417–487. o.

Leveleskönyv, 1698/2. Thököly Imre 1698. évi kiadatlan leveleskönyv töredéke. MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 5.

Leveleskönyv, 1699/1–2. Thököly Imre 1699. évi leveleskönyvei. MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 5.

Magyari, 1994. II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. (Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi *Magyari András.*) H. n., 1994.

Maksay, 1959. Urbáriumok XVI-XVII. század. (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta *Maksay Ferenc.*) Budapest, 1959. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.)

Mészáros, 1999. *Mészáros Kálmán:* Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. In: Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. (Szerk. *dr. Tamás Edit.*) A Sárospatak, 1999. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 37.) 112–238. o.

Mészáros, 2001. *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001/2–3. 303–360. o.

MHHS Monumenta Hungariae Historica Scriptores – Magyar Történelmi Emlékek. I. Osztály: Írók.

MHHS XXIII/1–2. Késmárki Tököly Ime némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írási. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868.

MHHS XXIV. Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. II. k. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1873.

MKA U et C Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et Conscriptiones.

MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
Napló, 1689.	Késmárki Tököly Imre fejedelem maga kezével irott naplója. 1689. június 17-től, september 25-ig. In: Késmárki Tököly Ime némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írási. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS XXIII/1–2. k. 4–59. o.
Napló, 1693–1694.	Tököly Imre naplója 1693–1694. évekből. (Közli *Nagy Iván.*) Pest, 1863. MHHS XV. k.
OSZK Kt	Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára
Ráday Pál iratai I.	Ráday Pál iratai I. k. 1703–1706. (S. a. r. *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc* és *Pap László.*) Budapest, 1955.
RT II.	Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. 1703–1711. (A gr. Károlyi-nemzetség levéltárában levő eredetiek után közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. (Rákóczi Tár. II. k.)
Rákóczi-szabh. lt.	A Rákóczi-szabadságharc levéltára
Refik, 1932.	*Refik, Ahmed:* Türk hizmetinde Kıral Tököli İmre (1683–1705). Orta Macar Kıralı Tököli İmre'nin Türkiye'de geçen hayalına dair Hazinei Evrak vesikalarını havidir. Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932.
Seres, 1997.	*Seres István:* Ludányi Bay András törökországi küldetése 1707-ben. In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából 1996. október 25. (Szerk. *Heckenast Gusztáv, Molnár Sándor, Németh Péter.*) Vaja, 1997. 46–64. o.
Seres, 2000.	*Seres István:* A hegyaljai felkelők kapcsolata a török Portával. In: Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. (Szerk. *dr. Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.) 213–223. o.
Seres, 2002.	*Seres István:* Thököly Imre gályarabságra ítélt katonái Törökországban, 1696–1699. In: Írott és tárgyi emlékek kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. (Szerk. *Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2002. 137–147. o.
Várkonyi	*Várkonyi Ágnes:* A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben.(1703–1704 júl.) *Századok,* 1954. 15–73. o.
Takáts, é. n.	*Takáts Sándor:* A hegyaljai zendülés. In: Szegény magyarok. H. n. és é. n. 35–83. o.
Thaly Gyűjt.	OSZK Kt Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán kuruc kori okmánygyűjteménye
Thököly-szabh. lt.	A Thököly-szabadságharc levéltára
Varga, 1977.	A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. (Válogatta és s. a. r. *Varga Imre.*) Budapest, 1977.

István Seres

THE OFFICERS OF IMRE THÖKÖLY'S MILITARY EXILE IN THE OTTOMAN EMPIRE AT THE TIME OF THE KARLOWITZ PEACE NEGOTIATIONS (1698–1699)

Summary

We have thorough knowledge about the life and activity of Imre Thököly's military exile in the years 1691 to 1694, primarily from the published diaries and letters of the prince. This is not the case concerning the early and late years of the émigrés, as there are only few existing manuscript fragments from the period, in addition to the correspondence from 1696 and 1699. The number of Hungarian military émigrés in the Ottoman Empire was highest between 1688 and 1692, when there were 4–5,000 soldiers around Thököly. Most of them used to be the defenders of Munkács, others joined them subsequent to Transylvania's occupation in 1690. As a result of Turkish mistreatment, and the Tatar attack on Eastern Hungary, several fighters left Thököly in 1694. Not more than 800 soldiers had remained in his service by the end of the year. In 1695, as directed by the sultan, Thököly moved to Istanbul, whereas his faithful Hungarian and Transylvanian followers and the majority of his military settled in Walachia. Only a small number of troops were stationed in Temesvár and the Turkish fortifications around Beograd. The history of the military exile came to a turning point after the outbreak of the anti-Habsburg uprising in Northeast Hungary in the summer of 1697, subsequent to which at least 1,000–1,100 rebels took refuge in the Ottoman Empire and gathered around Thököly. The sultan settled the newcomers in Temesvár and Beograd. These Hungarian troops, together with the former members of the military exile, took part in the skirmishes of the border region in 1698, after the conclusion of the Peace of Karlowitz, however, they were removed from the military frontier district. In the summer of 1699, 1,238 Hungarian soldiers (526 cavalrymen and 712 infantrymen) were settled in the neighbourhood of the Bulgarian town Ciprovec. Apart from those stationed in Walachia, Thököly's army consisted of these troops, subordinated to four commands (two cavalry and two infantry), and comprising about 20 companies. The émigrés could return home only in 1703–1705, when they left for Hungary and Transylvania in several waves. After their homecoming, the majority joined the new freedom fight and took an active part in the operations.

There are only secondary data available regarding the strength of the Hungarian military exile in the Ottoman Empire, but there are two existing petitions from 1698 and 1699, addressed to the grand vizier and the Porte, one of them signed by 17, the other by 28 Hungarian officers and noblemen. Most of the 36 people (24 officers and 12 noblemen), whose names appear in the two appeals, used to take part in the 1697 anti-Habsburg uprising in Northeast Hungary, and this provides evidence of the predominance of the newcomers in the military exile.

István Seres

LE CORPS D'OFFICIERS DES TROUPES DE THÖKÖLY RÉFUGIÉES EN TURQUIE LORS DES NÉGOCIATIONS DE PAIX DE KARLÓCA (1698–1699)

Résumé

C'est pour les années 1691–1694 que nous avons le plus d'informations sur les troupes en exil de Thököly. Elles viennent, pour la plupart, des journaux et des livres de correspondance conservés et publiés du prince. Nous sommes toutefois moins chanceux concernant les années d'exil avant et après ces dates: outre les livres de correspondance de 1696 et de 1699, seuls

quelques fragments ont été conservés. C'est dans les années 1688–1692 que les troupes kouroutz repoussées sur le territoire de l'Empire ottoman furent les plus nombreuses: à cette époque 4 à 5 mille combattants entouraient Thököly. La plupart étaient des anciens défenseurs de Munkács et l'incursion de 1690 en Transylvanie augmenta également leur nombre. En 1694, surtout en raison du mauvais traitement subi de la part des Turcs et de l'attaque des Mongols contre la région transtibiscine, ses troupes abandonnèrent Thököly en masse. A la fin de l'année, il eut à peine 800 soldats à son service. En 1695, le sultan établit Thököly à Istanbul tandis que les nobles hongrois et transylvaniens qui lui restaient fidèles, ainsi que la majorité de ses troupes furent installés en Valachie. Seules quelques petites troupes restèrent à Temesvár et dans les fortifications aux alentours de Belgrade. L'insurrection de la région de Hegyalja, éclatée en été 1697, marqua un changement dans l'histoire des exilés: au moins 1000 à 1100 insurgés se réfugièrent auprès de Thököly sous la protection du sultan. Les nouvelles troupes furent établies par les Turcs à Temesvár et à Belgrade. Les nouveaux arrivés participèrent encore aux escarmouches de 1698 aux côtés des anciens, mais en vertu du traité de Karlóca, ils furent éloignés de la région frontalière. En été 1699, les Turcs transférèrent au total 1238 soldats kouroutz – 526 cavaliers et 712 soldats d'infanterie – aux environs de la ville de Tchiprovetz de Bulgarie. Vu les effectifs, l'armée de Thököly – outre les troupes restées en Valachie – devait alors être composée d'une 20^{aine} de compagnies ou d'escadrons organisés sous quatre capitaineries (2 de cavaliers, 2 d'infanterie). Les exilés n'ont pu rentrer qu'entre 1703–1705 où ils prirent la route vers la Hongrie et la Transylvanie en plusieurs vagues. La majorité d'entre eux rejoignirent la nouvelle lutte d'indépendance et participèrent activement aux opérations militaires.

Concernant l'effectif des troupes kouroutz réfugiées en Turquie, nous n'avons que des données indirectes. Toutefois, deux requêtes adressées respectivement au grand vizir et à la Porte qui furent rédigées par les troupes et les nobles en exil, en 1698 et 1699, ont été conservées. Elles portent la signature respectivement de 17 et de 28 officiers de haut rang et de nobles en exil. Les 36 personnes – 24 officiers et 12 nobles – figurant sur ces deux documents sont presque toutes des anciens insurgés de Hegyalja, ce qui prouve la prédominance des nouveaux réfugiés.

István Seres

DAS OFFIZIERSKORPS DES EMIGRIERTEN SOLDATENVOLKES VON IMRE THÖKÖLY IN DER TÜRKEI ZUR ZEIT DER FRIEDENSVERHANDLUNGEN VON KARLÓCA/KARLOWITZ (1698–1699)

Resümee

Über das emigrierte Soldatenvolk von Thököly wissen wir in den Jahren 1691–1694 am meisten, insbesondere aus den erhalten gebliebenen und veröffentlichten Tagebüchern und Briefbüchern des Fürsten der Landflüchtigen. Bezüglich der früheren und späteren Jahre der Emigration können wir uns jedoch nicht mehr so glücklich schätzen: außer den Briefbüchern der Jahre 1696 und 1699 sind nur einige fragmentarische Manuskripte erhalten geblieben. Das Kurutzen-Soldatenvolk, das auf das Gebiet des Osmanischen Reiches gedrängt worden war, war in den Jahren zwischen 1688–1692 am größten, als sich 4-5000 Bewaffnete neben Thököly befanden. Die meisten von ihnen waren früher Verteidiger der Burg von Munkács (Mongatsch), aber auch durch den Einfall von Siebenbürgen im Jahre 1690 wurde ihre Zahl erhöht. 1694 wurde Thököly scharenweise von seinen Kämpfern verlassen – in erster Linie infolge der feindlichen Behandlung durch die Türken und des tatarischen Angriffes auf die Gegend jenseits der Theiß. Bis zum Jahresende blieben kaum 800 Soldaten im Dienst. 1695 wurde Thököly vom Sultan nach Istanbul, die ihm treuen ungarischen und siebenbürgischen Adeligen, sowie der Großteil des Soldatentums in die Walachei umgesiedelt. Lediglich einige wenige Truppen blieben in Temesvár (Temeschwar) und in den

türkischen Befestigungen um Belgrad. In der Geschichte der Emigration bedeutete der im Sommer 1697 ausgebrochene Aufstand im Tokajer Gebirgsland (Hegyalja) eine Veränderung, infolge dessen mindestens 1000-1100 Aufständische zu Thököly und unter den Schutz des Sultans flüchteten. Die neuen Truppen wurden von den Türken in Temesvár und Belgrad angesiedelt. Die neuen Kurutzen nahmen zusammen mit den alten noch an den Fehden des Jahres 1698 teil, aber infolge des Friedens von Karlóca (Karlowitz) wurden sie vom Grenzland vertrieben. Im Sommer 1699 wurden von den Türken insgesamt 1238 Kurutzensoldaten – 526 Kavalleristen und 712 Infanteristen – in die Gegend der bulgarischen Stadt Ciprovec umgesiedelt. Die Armee von Thököly wurde zu dieser Zeit – abgesehen von denjenigen, die in der Walachei geblieben waren – unter insgesamt vier Hauptmannschaften (jeweils zwei Kavallerie- und Infanterie-Hauptmannschaften) von diesem Soldatentum gebildet. Auf Grund ihrer Zahl bestanden sie wohl aus etwa 20 Fahnen (Kompanien). Die Emigranten konnten erst zwischen 1703–1705 zurückkehren, als sie sich in mehreren Gruppen in Richtung Ungarn und Siebenbürgen auf den Weg machten. Nach ihrer Rückkehr schloss sich der Großteil von ihnen dem neuen Unabhängigkeitskampf an und nahm aktiv an den Kriegsoperationen teil.

Was die Stärke des in die Türkei geflüchteten Kurutzen-Soldatenvolkes betrifft, stehen uns lediglich indirekte Angaben zur Verfügung. Aus dem Jahre 1698–1699 sind jedoch zwei, von den Heeren und den landflüchtigen Adeligen an den Großwesir, bzw. die Pforte verfasste Gesuche erhalten geblieben. Die beiden Gesuche wurden von 17, bzw. 28 führenden emigrierten Offizieren und Adeligen unterzeichnet. Die in den zwei Dokumenten vorkommenden 36 Personen – 24 Offiziere und 12 Adelige – waren mit wenigen Ausnahmen Aufständische aus dem Tokajer Gebirgsland, was sein Beweis für das Übergewicht der neuen Flüchtlinge in der Emigration ist.

Иштван Шереш

ОФИЦЕРСКИЙ СОСТАВ ВОИНСТВА ТЁКЁЛИ В ЭМИГРАЦИИ В ТУРЦИИ В ПЕРИОД МИРНЫХ ПЕРЕГОВОРОВ В Г. КАРЛОЦА/КАРЛОВИЦ (1698–1699)

Резюме

Об эмигрантском воинстве Тёкёли 1691–1694 годов нам извесно более всего из сохранившихся изданных дневников князя-скитальца и книг его писем. Однако в связи с более ранними и поздними годами эмиграции мы не были настолько удачливы. Помимо книг писем 1696 и 1699 годов осалось всего лишь несколько отрывков рукописей. Куруцкое воинство вынужденное поселиться на территории Османской империи, в 1688–1692 годах быдо самым многочисленным, когда при Тёкёли находилось 4-5 тысяч воооруженных воинов. Их основное большинство вышло из рядов бывших защитников Мункача, но вторжение турок в 1690 году также умножило их число. В 1694 году, в превую очередь по причине плохого обращения турок и нападения татар на Затиссайский край Тёкёли оказался покинут своими солдатами. К концу года у него на службе оставалось едва 800 воинов. В 1695 году султан поселил Тёкёли в Стамбуле, а большую часть верных ему венгерских и трансильванских дворян, а также большинство воинства поселил в Валахии. Всего лишь несколько небольших отрядов осталось в Темешваре и в турецких крепостях в окрестносях Белграда. Восстание, вспыхнувшее летом 1697 года в Токайском подгорье, принесло перемены в истории эмиграции, ибо в результате его по меньшей мере 1000–1100 повстанцев искало спасения у Тёкёли, под защитой турецкого султана. Новые войска турки поселяли в Темешваре и Белграде. Новые куруцы вместе со старыми еще участвовали в сражениях 1698 года, однако в результате мира, заключенного в Карлоце, куруцы были удалены из пограничных районов. Летом 1699 года турки переселили всего 1238 куруцев-воинов – 526 кавалеристов и 712 пехотинцев – в окрестности болгарского города Чипровец. В то время войско Тёкёли состояло

из этих воинов, не считая оставшихся в Валахии, оно управлялось всего четырьмя капитанами (по два кавалеристских и пехотных). Судя по их численноси они состояли примерно из батальонов (рот). Возвращение эмигрантов на родину могло произойти только в 1703–1705 годах, когда куруцы несколькими волнаими стали возвращаться на родину в направлдении Венгрии и Трансильвании. После возвращения на родину большинство вернувшихся присоединилось к борьбе за независимость и проявило деятельное участие в военных операциях.

О численном составе воинов, сбежавших в Турцию, мы располашгаем лишь опосредованными данными, однако от 1698–1699 годов сохранитлось два прошения, написанных военными и дворянами-скитальцами великому султану и на адрес Порты. Эти два прошения были подписаны 17 и 28 ведущими эмигрантами и дворянами. 36 человек, фигурировавших в этих двух докумнтах, – 24 офицера и 12 дворян – за небольшим исключнием были выходцами из повстанцев Подгорья, что уже подтверждало прободание новых беженцев в чяисле эмигрантов.

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ELSŐ KERESZTES HADJÁRAT

Aacheni Albert tanúsága

Az első keresztes hadjárat Magyarországon való átvonulására meglepően sok, és részletekben gazdag leírás maradt ránk. A jeruzsálemi zarándoklatnak 1018 után, mivel a Szent István-i konszolidáció immár biztosította a békés áthaladást magyar földön, két lehetséges útvonala formálódott ki. A transzkontinentális szárazföldi útvonal éppen hazánkon haladt át, azon az úton, amelyen a mai napig hömpölyög a balkáni vendégmunkások áradata.[1]

Az események megörökítése szempontjából különösen az egyébként legtöbb vitát kiváltó krónikás, Aacheni Albert krónikája érdekes, aminek eredeti, a szerző által is használt címe a „Jeruzsálemi történet" (Historia Ierosolimitana) lehetett.[2] A „historia" kifejezés tudatos választása egyúttal a mű szerkesztésére, epizódszerű voltára is magyarázatot ad. A szerzőről azon kívül, hogy aacheni őrkanonok volt, semmi sem tudunk. Hiába volt azonban egyházi személy, stílusában ennek nagyon kevés a nyoma. Kortárs keresztes háborús szerzőkkel összehasonlítva feltűnően visszafogottan idéz a Bibliából, de klaszszikus szerzőket is ritkán használ. Az első keresztes hadjárat legterjedelmesebb és legrészletesebb krónikáját hagyta ránk, ami már a maga korában is nagy ismertségnek és elismertségnek örvendett: 12 fennmaradt kéziratából hat még a XII–XIII. században íródott. Az első hat könyvben a jeruzsálemi királyság megalapításáig terjedő eseményeket írja le, jórészt a résztvevők elbeszélésére visszavezethető ismeretek, énekek és törté-

[1] Aacheni Albert szövegének fordítása a *Makk Ferenc* és *Thoroczkay Gábor* szerkesztette, megjelenés alatt álló, korai magyar történeti szöveggyűjtemény számára készült. Jelen írás a fordítás melléktermékeként született meg. *Borosy András:* A keresztes háborúk és Magyarország. 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények,* 109. (1996.), 3–25. o.; *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története. Budapest, 1899. 1. k. 191–198. o.; *Steven Runciman:* A keresztes hadjáratok története. Budapest, 1999.

[2] Szövegkiadások: *J. P. Migne* (kiad.): Patrologiae cursus completus. Series Latina. vol. 166., 389–716. o.; *P. Meyer:* Recueil des historiens des croisades. *Historiens occidentaux,* 4. (1879.), 265–713. o.; *Gombos, Franciscus Albinus:* Catalogus fontium Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendetium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. Budapest, 1937–1938. Vol. 1. nr. 107., 34–45. o.; a levelezés kiadása: *Györffy György* (szerk.): Diplomata Hungariae antiquissima. Vol. 1. Budapest, 1992. Nr. 110., 111/I–111/II., 319–321. o. (a korábbi kiadások felsorolásával). Fordítások: *François Guizot:* Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France. Paris, 1824. 20–21., ford. *G. Hermann Hefele,* 2 k. Jena, 1923. Kálmán levelének fordítása: *Makkai László – Mezey László* (szerk.): Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Budapest, 1960. 96. o.; *Györffy György:* Kálmán király. Budapest, 1979. 332–333. o.

Irodalom: *Peter Knoch:* Studien zu Albert von Aachen. Der erste Kreuzzug in der deutschen Chronistik. Stuttgart, 1966. (Stuttgarter Beiträge zur Geschichte und Politik.); *C. Morris:* The Aims and Spirituality of the First Crusade as Seen through the Eyes of Albert of Aachen. *Reading Medieval Studies,* 16. (1990.) 99–117. o. Repertorium fontium. Roma, 1967. 2. k. 171–172. o.; Lexikon des Mittelalters. München–Zürich, 1980. 1. k. 286–287. o. és *Charlotte Bretscher-Geisiger* (Red.): Lexikon Literatur des Mittelalters. Stuttgart, 2002. 2. k. 14. o. *(P. Ch. Jacobsen).*

netek alapján; a 6–12. könyvben, időrendben haladva, 1119-ig jut el. Úgy tűnik, elbeszélése gerincét inkább az 1102-höz közeli években készíthette, amikor még valószínűbb volt, hogy a hadjáratból hazafelé tartók, leginkább a középrétegekhez tartozó és a hadakozáshoz valóban értő vitézek, megoszthatták vele emlékeiket. Kétségkívül fura helyzet, hogy az, aki közelében sem járt az eseményeknek, „puskaport" soha sem szagolt, érdekesebb és sok esetben pontosabb elbeszélést írt, mint akik személyesen részt vettek hadjáratban, s később maguk is történetíróvá váltak. Tévedések persze Albert elbeszélését is jócskán terhelik, de azok leginkább az elbeszélők emlékezetének megkopásából, az általuk terjesztett és tovább adott történetek fantasztikumából adódnak.

Földrajzi kötődésének megfelelően művének már kezdettől Bouillon Gottfried a hőse,[3] s a német keresztesek szerepét hangsúlyozza. Megítélésében a modern kutatók megoszlanak. Vannak, akik pontatlanságai, hihetetlen történetei ellenére is mint jeles történeti elbeszélőt értékelik, vagy éppen egy elveszett korabeli krónika nyomait keresik alkotásában. Mások, mint nálunk pl. Marczali Henrik, ugyanezen okok alapján, csak csekély történeti hitelt tulajdonítanak neki. Türoszi Vilmos (XII. sz. 2. fele), Fulco (1118 után) és Graindor de Douay (1190 k.) mindenesetre kétségkívül használta a szöveget.

A mű forrásértékét illetően bekövetkezett fordulat a magyar Névtelen művéhez hasonlítható, azzal a különbséggel, hogy Albert művét az utóbbi évtizedekben ismét inkább pozitívan ítéljük meg. A XIX. század közepéig a keresztes háborúk legbecsesebb forrásai közé tartozott, míg Heinrich von Sybel forráskritikai észrevételei romba nem döntötték a krónika forrásértékét.[4] Mint később megfogalmazta, annyiban lehet a történeti források közé tartozónak tekinteni, mint a Nibelung-éneket vagy az Iliászt. A mű tekintélyét, valamelyest, B. Kugler részben ma is felbukkanó elképzelése állította helyre, nevezetesen hogy az őrkanonok esetleg egy elveszett lotharingiai krónikát dolgozott fel, s egy „valódi" írott forrást „tett tönkre" légből kapott meséivel.[5] Egyébként Albert a szorosabb értelemben vett magyarországi történeti források között is szerepel, de a magyar király és Gottfried herceg közötti, a krónikában látszólag szó szerint idézett levélváltás a műfaj természetéből következően kitalált, s a szövegkiadások is így tartják számon. Türoszi Vilmos hasonló szövegezésű Kálmán-levele Albert szövegén alapul, mint ahogyan hasonló, fiktív levélformában adja elő Gottschalk fegyverletételének előzményeit[6] is.

Az újabb szakirodalom inkább a Jeruzsálemi történet értékeit és szerzője jól informáltságát emeli ki:[7] ismereteit az Aachenen át hazafelé tartó keresztesek beszámolóiból meríthette. Ezt a magyar fejezetek (pl. I. 24.) is megerősítik: a fehérvári mezőn történt mészárlás kapcsán például így ír: „Azok a jelen lévők, akik épp, hogy el tudtak menekülni, tanúskodnak arról..."

[3] V. ö. a krónika kezdő soraival.

[4] *Heinrich v. Sybel:* Geschichte des ersten Kreuzzugs. Leipzig, 1841. Idézi *P. Knoch:* Studien, i. m. 9–11. o.

[5] *B. Kugler:* Albert von Aachen. Stuttgart, 1885. Idézi *P. Knoch:* Studien, i. m. 11. o.

[6] *Gombos* 2. k. 1108–1109. o.

[7] *Susan Edgington:* Albert of Aachen Reappraised. In: *Alan V. Murray* (Ed.): From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095–1500. Turnhout, 1998. 55–68. o. Edgington készül megjelentetni Albert új szövegkiadását Oxfordban. V. ö.: *S. Edgington:* A Critical Edition of the Historia Iherosolimitana of Albert of Aachen. PhD Thesis. University of London, 1991.

Máig nem ültek el végleg a viták, de valószínű, hogy művének nem egy elveszett lotharingiai krónika képezi az alapanyagát, hiszen a Roland-ének (XI. század vége) vagy a Chanson d'Antioche valamely korai előzményének (1100/1120/1130 körül) ismerete is csak csekély mértékben befolyásolta históriája megírásában.[8]

A magyarokkal kapcsolatos fejezetekben látható, hogy műve megírása során, meglepő módon, pártatlan maradt, s a keresztesek iránt is csak csekély részrehajlás terheli. A bizánciak iránti antipátia sem jellemző rá, hiszen a bizánci császárt (I. 15.) a legkeresztényibbnek, „Christianissimus"-nak nevezi. Mindez persze azt is jelenti, hogy a bizánciakkal szembeni ellenszenv nem volt olyan mértékű, mint az a későbbi, illetve a frank krónikákból, vagy pl. a Névtelen művéből általában gondolható. A muzulmánokkal szemben is megértő és tárgyilagos, s olyan apróságokra is ügyel, mint a türkök és a szaracénok megkülönböztetése. Információit jó érzékkel válogatja, írjon bár a türkök postagalambjairól (V. 9.),[9] vagy a szíriai cukornád-termelésről (V. 37.). A sort hosszan lehetne folytatni az orvoslás részleteivel,[10] a hadizászlók és a hadihajók fajtáinak felsorolásával. Forrásértékét részben éppen magyar fejezeteinek megbízhatósága támasztja alá, hiszen az események és helyszínek leírásában, noha nem járt nálunk, következetes és hitelt érdemlő: híven próbálta leírni, amit hallott.

A sors különös szeszélye, hogy a nyugaton kiépített magyarországi határvédelmi rendszer legkritikusabb pillanatai, a német császári támadásoktól eltekintve, éppen a keresztes hadjáratok ideje alatt következtek be. Néhány hónappal a keresztes hadjáratot „hivatalosan" is meghirdető clermont-i zsinat után, 1096 májusától, a magyar határon időről időre újabb és újabb keresztes seregek kértek bebocsátást és áthaladást az országon. Ezeket egészen a Gottfried vezette sereg megérkezéséig összefoglaló néven „népi keresztes hadjáratoknak" nevezik, jelezve, hogy spontaneitásukban és szervezettségükben különböztek a nagyobb territoriális fejedelmek, hercegek által vezetett seregektől.

Valóban, közös jellemzőjük, hogy még a II. Orbán pápa által meghirdetett időpont, 1096. augusztus 15. előtt útra keltek. Az újabb kutatások azonban egybehangzóan arra hívják fel a figyelmet, hogy a „népi" seregekben kiváló és kipróbált lovagok sora kapott helyet, akik később a harcokban is megállták a helyüket. Albert maga is sokszor „illustris miles"-nek hívja őket, Emicho-t pedig a „vidék nemes és hatalmas urának" (I. 27.: „vir nobilissimus et in hac regione potentissimus") nevezi. Vilmos az Ács például korábban Hispániában harcolt a muzulmánok ellen, ami nyilván komoly harci tapasztalatot jelentett számára. Egyébként azért is becsülhették le őket, hogy szedett-vetett voltukkal magyarázzák a zsidók elleni, főleg hozzájuk kapcsolható pogromokat. Ám ezek is rend-

[8] V. ö. *Cola Minis:* Stilelemente in der Kreuzugschronik des Alberts von Aachen und in der volkssprachigen Epik, besonders in der „Chanson de Roland." In: Literatur und Sprache im europäischen Mittelalter. (Hg. *Alf Önnefors, Johannes Rathofer, Fritz Wagner.*) Festschrift K. Langosch. Darmstadt, 1973. 356–363. o.; *S. B. Edgington:* Albert of Aachen and the Chansons de Geste. In: *John France – William G. Zajac* (Ed.): The Crusades and their Sources. Essays Presented to Bernard Hamilton. Aldershot–Brookfield, 1998. 23–37. o.

[9] V. ö. *S. B. Edgington:* The Doves of War: the Part Played by Carrier Pigeons in the Crusades. In: *Michel Balard* (Red.): Autour de la Première Croisade: Actes de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East. Paris, 1996. 167–176. o.

[10] V. ö. *S. B. Edgington:* Medical Knowledge in the Crusading Armies: The Evidence of Albert of Aachen and Others. In: *Malcolm Barber* (Red.): The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick. Aldershot, 1994. 320–326. o.

kívül szervezett és tudatosan előkészített akcióknak tűnnek, amelyek elsődleges célja a zsidók erőszakos megkeresztelése volt, mely törekvésük bizonyíthatóan a zsidók végső megtérésének hitéből táplálkozott. Ezt olyan elterjedt kézikönyvek is népszerűsítették, mint Nagy Szent Gergely „Moraliá"-ja (34., 14.). Mindezt csak felerősíthette a prédikátorok által hangoztatott, a kereszténységet és magát Krisztust ért sérelmek megbosszulásának vágya.[11] A krónikások közül egyébként éppen Albert az, aki a keresztesek magyarországi kudarcait (I. 29. és II. 27.) a zsidók elleni kilengésekkel, az azokért kirótt égi büntetésként indokolja.[12]

Az ország területére való bebocsáttatás íratlan formáinak az elsőként érkező *Nincstelen Valter* (Walter Sans Avoir)[13] minden bizonnyal megfelelt, hiszen Kálmán király beengedte az országba, s biztosította a sereg ellátásához szükséges vásárlási lehetőséget. Kölnt 1096. április 15-én hagyták el, Magyarországot május 21. körül érhették el. Az országon jó tempóban, három hét alatt haladtak keresztül a Moson – Győr – Székesfehérvár – Tolna – Baranyavár – Valkóvár – Zimony útvonalon. Persze ahhoz, hogy sebességüket értékelni tudjuk, fontos lenne tudni, hányan voltak a keresztesek, ezt illetően azonban csak becslésekre hagyatkozhatunk. Tizenötezres számuk nyilván csak a krónikás becslése, annál bizonyosan kevesebben lehettek. Ezt támasztja alá a tény, hogy az országon békésen vonultak át, sőt valamikor június 11-e körül már átkeltek a Száván és eljutottak Belgrádig. Az átvonulás békés jellegét alapvetően nem befolyásolja, hogy Zimonyban valóban fegyveres konfliktusra került sor a helyiek és néhány – a krónikás szerint 16 – keresztes között. Albert szerint vásárolni maradtak vissza, de összetűzésbe keveredtek a lakosokkal, akik mindenükből kiforgatták őket, a tőlük elszedett dolgokat (ruhákat, fegyvereket) hadizsákmányként a vár fokára tűzték, s „meztelenül" engedték útjukra őket. Az üggyel Valter nem is foglalkozott igazán, tovább folytatták útjukat Nis irányában, hogy július közepére (július 20. körül) már Konstantinápolyba érkezzenek. Valter reakciója egyébként arra utal, hogy serege nem lehetett nagy létszámú, s arra is, hogy a konfliktus sem lehetett olyan mértékű, ami azonnali megtorlást kívánt volna. John France egyébként a jelentős menetsebességből arra következtet, hogy a sereg, ami részben a többi „népi seregre" is igaz, jól szervezett volt, s távolról sem oly mértékben szedett-vedett, mint azt az utókor képzeli.[14] E megállapítás különösen igaz lehet Péter és Gottschalk seregére, melyek komoly magyarországi harcokra voltak képesek, sőt Péter serege a későbbi, kis-ázsiai, szaracénok elleni csatában sem szerepelt rosszul, s ott, bár

[11] Összefoglalóan *Jean Flori:* Une ou plusieurs „première croisade"? Le message d'Urbain II et les plus anciens pogroms d'Occident. *Revue historique,* 285. (1990.) 3–27. o.

[12] Erre l. még *Jonathan Riley-Smith:* The First Crusade and the Idea of Crusading. London, 1995, 38–39. o. és Juden und Christen zur Zeit der Kreuzzüge. (Hg. *Alfred Haverkamp.*) Sigmaringen, 1999. (Vorträge und Forschungen, 47.)

[13] Nincstelen Valter, azaz francia nevén Gautier Sans-Avoir, francia lovag Ile-de-France-ból. Remete Péterrel együtt vesz részt a vesztes 1096-os ütközetben, és életét veszti. Felmerült, hogy nevében a Boissy-Sans-Avoir helynév szerepelne. Ebben esetben a név nem nincstelen voltára utalna, hanem a helység névadójának „félelem nélküli voltára". V. ö. *M. Chibnall:* The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis. Oxford, 1975. 5. k. 28–29. o., idézi *Jean Flori:* Faut-il réhabiliter Pierre l'Ermite? (Une réévaluation des sources de la première croisade). *Cahiers de civilisation médiévale,* 38. (1995.) 42. o. A magyarországi útvonalra l. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (ÁMTK) Budapest, 1987. 1. k. 261., 279–280. o.

[14] *John France:* Victory in the East. A Military History of the First Crusade. Cambridge, 1994. 90–95. o.

vereséget szenvedett, kemény ellenállást tanúsított. A bizánci határt átlépve a seregeknek komoly élelmezési problémákkal kellett szembesülniük, amit John France a birodalom felkészületlenségével magyaráz: Bizánc valószínűleg nem rendelkezett olyan élelmiszerkészletekkel, mint Magyarország.

Valter seregét, s ennek az események alakulása szempontjából jelentősége lesz, *Amiensi Remete Péter* (Achery)[15] serege követte, amelyet a krónikás Albert 40 000 fősre tett, a szekerek számát 2000-re becsülte. Ismét túlzás lehet a szám, de arrogáns viselkedésük alapján talán tényleg többen voltak, mint Valterék, s ez bátoríthatta fel őket a fegyveres konfliktusok keresésére. Az országot – Albert szerint – a soproni kapunál[16] érték el, s a megszokott módon ők is engedélyt kérhettek a magyar királytól az áthaladásra. Annak ellenére, hogy a krónikás csak itt említi, hogy a feltételek között szerepelt az erőszakoskodás és kártétel nélküli áthaladás – ez nyilván az összes korábbi és későbbi engedélynek is részét képezhette. A készpénzért való vásárlás kikötése lehet, hogy bizonyos kellemetlen tapasztalatokra utal, említésének nyilván gyakorlati oka volt. A sereg átvonult az országon, a problémák ismét Zimonynál keletkeztek. Az országon egyébként Péterék is jó ütemben vonultak át, ami nem csak szervezettségüknek, hanem a magyar élelmiszer-ellátás sikeres megszervezésnek is beszédes bizonyítéka. Kölnből csak néhány nappal Valterék után, április 20-án indultak el, s Zimonyba is közvetlenül a nyomukban érkeztek, június 12-én (vagy a körül). A szervezettség jele, hogy Péter seregét négy kapitány vezette, a gyalogságot Godfrey Burel, Rainald Broyes, Valter FitzWaleran és Chartres-i Fulcher.

Véleményünk szerint egyáltalán nem véletlen, hogy éppen Zimonynál, vagyis az ország elhagyásakor kerültek a felszínre az ellentétek. Ebben szerepet játszhatott, hogy a keresztesek úgy érezték, immár kívül kerültek a magyar király serege, az ispánsági haderő java részének hatókörén, s többet engedhetnek meg magunknak, mint korábban. A folyón való átkelés közben az egyébként még meglevő hadirend és fegyelem is felbomolhatott a keresztes seregben, ami jó alkalmat kínált a sorai között nyilván megbúvó kétes, alvilági elemeknek, hogy a saját hasznukra zsákmányoljanak. Könnyen lehet, hogy az átvonulás során valós sérelmek érték őket, pl. fosztogatások, rablások, súlycsonkítás a vásárlások során, vagy akár be is csaphatták őket, ami bizony mind a mai napig gyakran megesik az idegenekkel olyan országban, amelynek a nyelvét nem beszélik. Nem lehetetlen, hogy az országban még nomadizáló népelemekkel, a nyájak és ménesek keleties módra öltözködő, könnyűlovas őrzőivel is konfliktusba kerültek, akiknek – talán nem alaptalanul – még kereszténysége is kétségbe vonhatták. E ponton említhetjük az előzetes elvárások és a pszichológiai felkészítés kérdését. A sereggel tartó prédikátorok és agitátorok példálózhattak a látott könnyűlovasokkal, hogy majd ilyenekkel kell

[15] Remete Péter (Pierre l'Ermit), az első keresztes hadjárat toborzása idején a leghíresebb szónok, a hadjárat jeles szervezője, 1096 március elején már megindul a Szentföldre.1096-ban a törökök Kisázsiában szétverik seregét, de eljut a Szentföldre. 1101-ben visszatér Európába, utolsó éveiről semmit sem tudunk. Albert valószínűleg nem túloz, amikor Orbánét meghaladó jelentőséget tulajdonít a toborzásban Péternek.

[16] Sopron: római romokra épült, sánccal védett ispánsági székhely, fontos határvár. A szövegben Cyperon néven. Idriszi 1153-ban is fontos városként említi. Pauler Gyula Pétert is a mosoni kapun át vezeti, ami persze logikus, hiszen Sopronból is Moson felé kellett tovább haladni. A soproni kapu előfordulását elfogadja és a régészeti leletekkel szembesíti *Gömöri János:* Castrum Sopron. Sopron vára az Árpád-korban. Sopron, 2000. 211. o.

megharcolniuk a Szentföldön, s nyilván egyébként is mindent elkövettek, hogy a hosszú utazás alatt a sereg harci kedve ne lohadjon le, sőt inkább növekedjék, ahogy a keleti területekhez közelednek. Nem feledkezhetünk meg a nyugatiak előítéleteiről sem: valószínűleg még nem felejtették el a magyarok pogány korszakát, kalandozó hadjáratait, és hogy mennyire újsütetű a kereszténységük.

Ezek az előítéletek jól megragadhatók a kortárs francia epikában, aminek bizonyos ismerete feltételezhető a francia területről érkező harcosok részéről. A Chanson d'Antioche a moszuli emír táborában említi a magyarokat, másutt a keresztények a Gallia elfoglalására törekvő magyar király ellen küzdenek. Hasonlóképpen a Roland-énekben is a Nagy Károllyal összecsapó arabok táborában találjuk a magyarokat, amit Csernus Sándor még a kalandozás-kori, a magyarokra nézve dehonesztáló emlékek hatásának tulajdonít,[17] sőt egyenesen arra gondol, hogy a kereszteseket ért negatív élmények hatással lehettek az éppen azokban az években megformálódott Chanson d'Antioche magyarokkal ellenséges szemléletének kialakításában. A németek körében élő előítéletekre utal többek között, hogy mind Ekkehardus Uraugiensis, mind Annalista Saxo azt írja, Kálmán fülébe jutott: a németek szemében a magyarok és pogányok megölése egyre megy.[18] Nem kevésbé árulkodó, hogy Frutolf von Michelsberg a magyarokat félbarbárnak (semibarbari) nevezi, s részben őket teszi felelőssé a keresztesek zaklatásáért.[19]

Az összecsapáshoz maguk a keresztesek kerestek ürügyet, s ezt a maga módján Aacheni Albert is megerősíti. A vár fokán lengő győzelmi jelvények, azaz a Valter embereitől elvett ruhák és fegyverek láttán elterjedt, hogy a magyarok megölték őket. A szituációból már az is bizonytalan, hogy a kitűzött jelvények valóban a keresztesektől származtak-e, s nem csak ők keresték-e az alkalmat a vár kifosztására. Arról már korábban is tudomást szerezhetek, hogy a várban hatalmas készletek vannak felhalmozva, s e sejtésük a zsákmány alapján be is igazolódott. Persze, az sem kizárt, hogy maga a zimonyi ispán kívánt (valós vagy fiktív) hadijelvények kifüggesztésével nyomást gyakorolni a keresztesekre, hogy az ország elhagyásakor is kerüljék a fegyveres konfliktusokat.

A vár ostromát, amire valamikor június 12-t követően került sor, részletesen beszámolójában Albert őrizte meg: „Erre hangosan megfújták kürtjeiket, felemelték hadijelvényeiket és a falakra rontottak, nyílzáporral borították el a védőszintet, s olyan ellenállhatatlan és hihetetlen sűrűségben lőttek a falakon állókra, hogy a magyarok képtelenek voltak a támadó gallok erejének ellenállni, visszavonultak a falakról, hátha a városon belül még tartani tudják magukat. Erre az Étampes-ból származó, Burelnek[20] is hívott Gottfried, kétszáz gyalogos parancsnoka és zászlóvivője,[21] maga is nagy erejű gyalogos, aki a falaktól távol állt és meglátta a magyarok menekülését, egy ott talált létrával átjutott a fa-

[17] *Csernus Sándor:* A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Budapest, 1999. 133–136. o.

[18] Ekkehardus, Libellus cap. 12. in *Gombos* 2. k. 873. o. és Annalista Saxo in *Gombos* 1. k. 224. o.

[19] *Gombos* 1. k. 481. o.

[20] Étampes: város Párizstól délre, az Essonne partján.

[21] Aacheni Albert előszeretettel használt 200 főt egy katonai egység jelölésére. V. ö. *Alec Mulinder:* Albert of Aachen and the Crusade of 1101. In *Alan V. Murray* (Ed.): From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095–1500. Turnhout, 1998. 69–80. o. A támadás egyébként ismét jól szervezettnek és ügyesnek tűnik.

lakon. A Broyes várából való Rejnold,[22] híres lovag, sisakkal védve fejét és páncélinget öltve magára, Gottfried nyomában hágott a falra, végül a lovasok és gyalogosok is megkísérelték a bejutást. A magyarok, szorongatott helyzetükre és az őket fenyegető veszélyre rádöbbenve, hétezren egybe tömörültek, hogy védjék magukat. Egy másik, keletre néző kapun át törtek ki, s egy magas sziklaszirt gerincén állapodtak meg, amely előtt a Duna folyt, s arról az oldalról megmászhatatlan akadályként magasodott" (I. 7.).

A magyarokat valóban jelentős vesztesség érhette, 4000 főnyi veszteség 7000-ből, arányaiban, valós lehetett. Az említett 100 fős keresztes veszteség nyilván Isten segítségét volt hivatva kimutatni. A hatalmas zsákmány ismét gyanút ébreszthet, hogy a keresztesek nem véletlenül és minden hátsó szándék nélkül támadtak: „Zimony várában öt napon át maradt egész csapatával, mivel nagy bőségben leltek élelemre, találtak itt gabonát, birkanyájakat, marhákat, bort nagy mennyiségben, s lovakat számolatlanul." A sereg nagyságát mutatja, hogy Belgrád parancsnoka, Nikétász, jobbnak látta, hogyha Nisbe[23] vonul vissza, a város lakói pedig elmenekültek. Az is a jelentős sereglétszámra utal, hogy Péter már egy mérföldnyire előre járt, amikor értesült arról, hogy a Nisben maradottak harcot provokáltak.

A királyi sereg nem táborozhatott messze, illetve készenlétben figyelhette a sereg vonulását, ha Péter már a hatodik napon értesült arról, hogy Kálmán, vagy pontosabban a királyi sereg, közeleg. Nagyolaszi[24] frank lakóinak említése ebben az összefüggésben lehet, hogy a latin–frank szolidaritás kiemelését szolgálta. Ezt követően a Morván akartak átkelni, ami a földrajzi helyzetből következően inkább a Száva lehetett, de nem találtak elég hajót, csak százötvenet. (Nyilván kisebb csónakok lehetettek, ha tutajok készítésével kellett kipótolni a „szállítási kapacitást.") A bizánci császár hajón támadó besenyői is akadályozták a sereg átkelését.[25] A besenyőkkel való találkozás egyébként csak tovább erősíthette a keresztesekben a hitet, hogy a magyar és bizánci területeken „félpogány" uralkodók országain haladnak át.

Péter seregét azután további érzékeny vereség érte Nikétász bizánci vezér, illetve kormányzó csapatai által:[26] „az egybegyűlt lovassággal tüstént a zarándokok nyomába eredjenek, hogy megfizessenek nekik mindazért a gonoszságért, amit elkövettek. A vezér előbbi parancsára bolgárok, zsoldfizetés fejében még kunok érkeztek a város védelmére, s a besenyőkkel nagyszámú magyar is. Csont- és szaruíjat ragadva, páncélt öltve, lándzsáikra zászlócskákat erősítve, üldözőbe vették Péter nyugodtan vonuló seregét, a komótosabban haladókat, a hátvédet könyörtelenül gyilkolták és ledöfték, az őket követő lassú szekereket és kocsikat a hatalmukba kerítették, és mindenféle javakat és barmokat zsákmányoltak, az idős nőket, leányokat és fiatal fiúgyermekeket elragadták, akik mind a

[22] Broyes: település Marne megyében, Champagne–Ardenne vidékén, a személynév franciásan Renaud de Broyes.

[23] Nis: az ókori Naissus, ma Niš, Szerbiában. A Konstantinápoly felé vezető út egyik fontos állomása.

[24] Nagyolaszi: település a Szerémségben, ma Mandelos, Szerbiában. A magyarok már a XI. században fogadtak be oda latin hospeseket.

[25] A besenyők, szembenállásukat fokozatosan feladva, már 1040-től megtelepedtek a Bizánci Birodalomban.

[26] Gézáról semmit sem tudunk. Nikétász: belgrádi bizánci sztratégosz, pecsétje ismert (*Steven Runciman:* A keresztes hadjáratok, i. m. 108. o.). A zimonyi magyar ispán, Géza, és a bizánci kormányzó feltételezett összejátszásának gyanúja valóban felébredhetett a keresztesek körében.

mai napig, hontalan fogolyként, bolgár földön élnek." Ezután a viszony rendeződött, túszokat adtak, például Valtert, a Beauvais melletti Breteuil-ből való Valeram fiát,[27] s az Étempes-i Gottfried Burelt. A további menetelés már ismét jó ütemben zajlott: július 7-ére Szófiába, július 13-ára Plovdivba, 22-ére Edirnébe, augusztus 1-jére Konstantinápolyba érkeztek. A bizánci császárnak éppúgy érdekében állt minél gyorsabb áthaladásuk biztosítása, mint a magyar királynak.

A fenti epizód mutatja, hogy a magyar királyi haderő készenlétben állt a keresztesek vonulása alatt. A következő keresztes csapatok ellen tényleges bevetésükre is sor került; ezek a XI. századi magyar hadiesemények között a legjobban ismertek közé tartoznak.

Folkmar presbiter serege a morva területek felől érkezett, s ismét kérdéses hogy valóban tizenkétezer főt számlált-e. Mindenesetre a raboló–fosztogató sereget a királyi csapatok Nyitra mellett nagyobb ellenállás nélkül szétverték. A Folkmarról tudósító krónikások igen szűkszavúak, de abban egyetértenek, hogy az eseményekért a kereszteseket terheli a felelősség.[28] Valószínűtlen, hogy Kálmán király elhagyta volna a veszélyeztetett nyugati területeket, s személyesen vonult volna le Péter serege nyomában a Szávához. Fehérvárról, vagy éppen Esztergomból kitűnően figyelemmel kísérhette az eseményeket.

Gottschalk serege erősebb volt, mint Folkmaré, noha tizenötezresnek állított létszáma ismét minden valós alap nélkül való. A krónikás Gottschalk hadjáratának leírásánál említi meg a legrészletesebben, hogy a nyugatiak mennyire elcsodálkoztak a magyar föld termékenysége, a hatalmas csordák és ménesek láttán. E gazdagság óhatatlanul felkelthette irigységüket, különösen, ha egyébként is szükséget szenvedtek. Már Guibert de Nogent is elismerően írt – Remete Péter kapcsán – a magyar földről: „amint meglátták, hogy a több éves gabonatermés a helyi szokások szerint toronymagasságú asztagokban áll a mezőkön felhalmozva, amiket mi magunk között „meta"-nak mondunk, és feltárult előttük a különféle felhalmozott húsok és egyéb élelmiszerek bősége, hiszen földjük ritka termékenységű, nem elégedtek meg az általuk kínált úti élelemmel." (I. 8.). (Toronymagasságú, olykor 4–6 méteres asztagokat még a múlt századi fényképeken is látni, belülről favázzal erősítették meg, az eső ellen szalmával fedték le őket. Arról persze szó sem lehetett, hogy több éven át a mezőn maradhattak volna.)

Maga Albert is készséggel elismeri, hogy a keresztesek minősíthetetlenül viselkedtek, s rászolgáltak a büntetésre. Ebben persze az is benne van, hogy sorait már a kereszteseket sújtó első szentföldi kudarcok után írta, így joggal kereshette a „peccatis exigentibus," az isteni büntetés okait, és úgy látszik, hogy részben a vonuló keresztesek fegyelmezetlenségében és gátlástalanságban, részben a zsidók elleni, itt nem részletezendő kihágásokban és a kényszerített kikeresztelkedésben vélte megtalálni. Amint a magyarországi átvonulásról írta: „a magyaroktól elvették borukat, árpájukat, s apránként minden egyebet, amire szükségük volt, végül már birkáikat és marháikat hajtották el, az ellenállókat megölték, miként a rájuk kezet emelőkkel is végeztek. Sok más gaztett is a lelkükön száradt, de ezeket képtelenek vagyunk mind elmondani, mivel a köznép, a maga primitív módján éretlen, fegyelmezetlen, és zabolátlan. Egy magyar fiút, miként azt a jelenlévők elbeszélésből hallottuk, aljas módon, a piactéren karóba húztak."

[27] Valter, a Beauvais melletti Breteuil-ből való Valeram fia, franciásan Gautier de Breteuil.

[28] Ekkehardus in *Gombos* 2. k. 873. o. és vele egyezően Annalista Saxo in *Gombos* 1. k. 223. o.

A keresztesek egy máig nem azonosított fehérvári mezőn, Szent Márton kápolnája mellett [29]csaptak össze a királyi sereggel, a csatahelynek azonban inkább valahol Pannonhalma közelében kellett lennie, hiszen kevéssé valószínű, hogy egészen az ország központjáig, Fehérvárig hagyták volna vonulni őket. A Fehérvár névre magyarázat lehet, hogy esetleg egy mezőt neveztek így akkoriban, erre Pauler Gyula talált is forrást, vagy pedig az, hogy a krónikás az általa ismert „Fehérvár" nevet hozta kapcsolatba a csatával. A csata legvitatottabb részlete egyébként a keresztesek fegyverletétele és magyarok általi, csalárd meggyilkolása. Albert forrása, mint arra már fentebb utaltunk, minden bizonnyal szemtanú lehetett, s mint ilyen, a keresztesek szempontjából, hitelesen adhatta elő a történetet. A jelen lévő keresztesek valóban úgy érezhették, hogy csúnyán rászedték őket: miután a király ígéretének hitelt adván letették a fegyvert, a magyarok hitszegő módon legyilkolták őket. Az események pontos lefolyását utólag lehetetlen rekonstruálni. Abból a tényből, hogy egyáltalán tárgyalásokra került sor, nyilvánvaló, a keresztes vezérek rádöbbentek: ha a nyílt ütközetben nem is szenvedtek vereséget, erőszakkal lehetetlen átjutniuk az országon, és a király seregét nem kényszeríthetik térdre. Egyáltalán nem biztos, hogy megalázó helyzetet, a feltétel nélküli megadást mindegyik seregvezér elfogadta, és valószínű, hogy fölényük birtokában maguk a magyarok is erőszakosabban léptek fel. A modern hadtörténész, John France is úgy véli, hogy a megegyezés csak egyes egységekre vonatkozhatott, mások nem voltak hajlandóak fegyvereiket átadni. Teljesen hihető, hogy a keresztesek seregük lemészárlását „mártíromságként" élték meg.

A népi keresztes vezérek közül *Emicho*, leiningeni gróf érkezett a katonailag legerősebb sereggel.[30] Májusban még Speyer és Mainz (május 25–27.) zsidóit üldözték. A mosoni kapuhoz vonultak, de nyilván elmulasztották az átvonulási engedély megszerzését, mert a kaput zárva találták. Meglehet, hogy erre a mulasztásra valóban nagyobb létszámukban keresendő a magyarázat: a krónikás egyenesen 200 000 keresztest emleget, igaz közöttük csak 3000 lovagot.[31] Teljesen hihető, hogy a vár ostroma a mocsarak és a nehéz megközelíthetőség miatt elhúzódott, s közben mindkét oldalon voltak áldozatok: „Június [helyesen valószínűleg július] havának közepétől sok napot töltöttek a vár alatt, hidat készítettek, s gyakran támadták a körbezártakat. A védők azonban keményen ellenálltak, innen is, onnan is lövedékeket lőttek ki, s mindkét oldalon jelentős veszteségek keletkeztek. Volt, hogy a védők a várból kitörve páncélos csapatukkal keményen szorongatták a gallokat a folyón és a hídon innen; megesett, hogy a harcban a gallok kerekedtek a magyarok fölé, akiket sebekkel borítva űztek vissza egészen a várig." Ha Kálmán király va-

[29] *Györffy György:* ÁMTF 2. k. 332., 365. o. A szláv névváltozatot – „in campo *Belegrave*" – nyilván a helyszínen hallhatták.

[30] Az újabb szakirodalom megkérdőjelezi „leiningeni" címét, ami lehet, hogy csak a kétes hitelű Zimmerni Krónikára megy vissza; az újabb kutatás inkább Floheimre, a Közép-Rajna vidékére gondol. *Ingo Toussaint:* Die Grafen von Leiningen: Studien zur leiningischen genealogie und Territorialgeschichte bis zur Teilung von 1317/1318. Sigmaringen, 1982. 25–28. o. Idézi *J. France:* Victory, i. m. 92. o.

[31] Kíséretében volt Hartmann, Dillingen-Kyburgi gróf; Vilmos, a nagyerejű „Ács"; Meluni viscount; Marle-i Tamás, Coucy ura; Nesle-i Drogo; Vendeuil-i Clarembaud, Drogo Konstantinápolyban csatlakozott Gottfried herceg seregéhez, Jeruzsálemben 1126-ig említik. Nesle Péronne környéki birtok. I. Hartmann III. Hupoldnak, a Duna menti Dillingen grófjának fia, 1095-ben Nördlingenben bencés monostort alapított. A hadjárat során elszegényedett, s Gottfried herceg csapatához csatlakozott, majd a hadjárat végeztével hazatért. 1121 április 16-án halt meg. Felesége Winthertur-Kyburg Adelheid volt, akit 1065-ben vett nőül.

lóban a védők között volt, értető, hogy a védősereg az utolsó csepp leheletéig kitartott, s közben akár még felmentő sereg is érkezhetett. A jelenlévők, nem utolsó sorban, szép elégtételt remélhettek a királytól kitartásukért. Az, hogy augusztus 5. körül a király egy öreg rokona is meghalt, arra utal, hogy magas méltóságok vezették a vár védelmét. A létszámarányok sem tűnnek lehetetlennek: ha a 300 nehéz fegyverzetű páncélos cselt vetett 700 könnyebb fegyverzetű magyarnak, felül tudtak kerekedni.[32] A vár egyébként nyilván Óvár lehetett, hiszen Moson és Óvár közül az utóbbi a régebbi. Az ostrom elhúzódása biztosra vehető, még akkor is, ha néhány krónikás által hat hétre becsült tartama önmagában túlzásnak tűnik, miként az az állítás is, hogy komolyan felmerült az ostromlók körében a magyar királyi méltóság megkaparintásának az igénye.[33]

Az ostromnak a magyarokra nézve voltak kritikus időszakai: „[...] egy előre meghatározott napon a gallok, páncélosok csapattal, keményen megtámadták a mosoni várat: egyesek a már elkészített hídon, mások a mocsarakon keresztül szivárogtak a közelébe; hadigépekkel a falon két helyen is rést törtek [...] Kálmán király és egész kísérete már korán lóra pattant, s készen állt arra, hogy Oroszország felé meneküljön,[34] ha úgy látná, hogy a gallok serege, a várat elfoglalva, betör az országba. Régiségtől roskadozó hidakat is helyrehozatott, hogy a mocsáron és a folyókon keresztül orosz földre tudjanak menekülni, ha a szükség úgy hozza. Ám amikor már majdnem minden a keresztesek javára billent, s a falakon hatalmas réseket szakítottak, nem tudni mi okból vagy milyen balszerencsével, akkora félelem szállta meg a keresztény sereget, hogy egyszerre menekülni kezdtek [...]"

A keresztesek váratlan megingására valóban nehéz magyarázatot találni. Ismét figyelembe kell azonban venni, hogy a krónika történetének alapja szemtanúk visszaemlékezése lehet, ami magától értetődően egyoldalúságokat tartalmazhat. Az ostromlók valóban meg lehettek győződve arról, hogy kezükben a győzelem, s csak valami megmagyarázhatatlan véletlen fosztotta meg őket attól; a magyarok támogatására váratlanul beérkező erősítéstől az ostromlók kifáradásáig sok mindenre gondolhatunk. Oroszország említése Albert krónikájában minden konkrét külpolitikai vonatkozást nélkülöz. Lehet, hogy Aachenből nézve nem is találta Oroszországot olyan távolinak, nevét pedig a szemtanúktól hallhatta. Kevésbé valószínű, de nem lehetetlen, hogy egyes, huzamosabb ideig a helyszínen volt keresztesek értesülhettek a közeli Oroszvár (ma Rusovce, Szlovákia) nevéről, ami valóban felmerülhetett lehetséges meneküli útvonalként. Albert szövege alapján – Borosy Andrással egyetértve – természetesen nem vehetjük biztosra, hogy Kálmán valóban a védők között lett volna, meglehet, csak a keresztesek hitték azt. Sokkal inkább elképzelhető, hogy a felmentő sereg élén érkezett a közelbe. Így próbálja értelmezni a tényeket Steven Runciman is, aki szerint Kálmánnal az élen közeledhetett egy felmentő sereg, vagy legalább így híresztelték, s ez zavarhatta meg a győzelemhez oly közel álló kereszteseket.[35]

---

[32] A 700-as szám ismét Albert által gyakran használt létszám egy nagyobb csapat jelölésére, v. ö. *A. Mulinder:* Albert of Aachen, i. m. 69–80. o.

[33] Ekkehardus, Libellus cap. 12. in *Gombos* 2. k. 873. o. és Annalista Saxo in *Gombos* 1. k. 224. o.

[34] A magyarázat ismét Albert tájékozatlanságában kereshető, valószínűleg úgy gondolta, hogy az orosz határ a közelben lehet. Kevéssé valószínű, hogy az Oroszvár (ma Rusovce, Szlovákia) körüli esetleges orosz telepekre gondolt volna.

[35] *Steven Runciman:* A keresztes hadjáratok, i. m. 117. o.

A legjelentősebb keresztes sereg, *Gottfried Bouillon* hadai átvonulásakor már nem került sor tényleges hadieseményekre. Ebben több más szempont mellett az is szerepet játszhatott, hogy szerencsés időpontban érkeztek, amikor a betakarítás után bőségesen állt rendelkezésre élelem. Türoszi Vilmos krónikája rögzíti is a megérkezése napját, és szeptember 20-ára teszi, ám a dátum éppúgy utólag kikövetkeztetett időpontnak tekinthető, mint az összes többi. Szeptember 20. inkább már a határtól való továbbindulás időpontja lehet, hiszen ebben az előbbi esetben túlságosan későn érkeztek volna a bizánci határhoz. Az első hadjárat végén visszatérők nyilván nem emlékeztek pontosan a napra, hogy mikor melyik városban voltak, inkább csak megbecsülni voltak képesek a nagyobb városok közötti távolságot. A vezér seregével a magyar határ előtt állapodott meg, egy máig azonosíthatatlan, a szóbeli hagyomány által „Tollenburg"-gá torzított nevű helynél, s onnan üzent a királyhoz. Tollenburgot azonosították Tullnnal, Bruck an der Leitha-val, illetve Deutsch Altenburggal, de leginkább talán a Hainburg közeli Pottenburggal lehet azonos.[36] Az út, Köpcsény, Bán és Oroszvár érintésével, tényleg Hainburg előtt vezetett Óvárhoz. A tárgyalások eredményeként, amelyek során a vezérek Pannonhalmáig, illetve Sopronig is eljutottak, megegyeztek abban, hogy a keresztesek túszokat, mégpedig előkelő, hercegi túszokat adnak, akiket csak az átvonulást követően ad vissza a magyar király. A seregben található előkelők nevét jól ismerjük: Gottfried, a lotharingiai királyság hercege, nemes úr, valamint édestestvére Balduin;[37] a herceg rokona, Gray-i Warner;[38] egy másik Balduin Le Bourcq-ból;[39] Toul grófja, Rajnald, és testvére, Péter;[40] Cons-i (Cont-i) Dudo;[41] Ascha-i (Eschi) Henrik, és testvére Gottfried[42] – mindnyájan bátor lovagok és híres vezérek. Közülük különösen Ascha-i (Eschi) Gottfried személye érdekes,

[36] Knoch is elveti Tullnt, hiszen az 50 kilométerre fekszik a határtól, igaz ő Bruck-ra gondol. *P. Knoch:* Studien, i. m. 157. o.

[37] Gottfried édestestvére Balduin, (Boudouin, 1058–1118), 1098-tól edesszai gróf, majd I. Balduin néven 1100-tól Jeruzsálem első királya. Feleségével, Godehildével kelt útra, de gyermekei az újabb kutatás szerint nem voltak. A szövegben említett „familia" kifejezés nem a szűkebb családra, hanem a háznépre vonatkozik. A kontingens összetételére l. *Alan V. Murray:* The Crusader Kingdom of Jerusalem. A Dynastic History 1099–1125. Oxford, 2000. 46–51. o. A kontingens kialakításakor a rokoni szálak voltak a legerősebbek.

[38] Unokatestvérek voltak, Runciman még Gray-vel, a Saône partján fekvő birtokkal hozta nevét kapcsolatba. Neve azonban inkább Grez-Doiceau-val, egy Nivelles környéki birtokkal függhet össze, amely a liège-i püspök birtokai és a louvaini terület között feküdt. Az utazási előkészületek jeleként a családi birtokot már 1095 végén megosztották. Warner 1100 július 22-én halt meg Jeruzsálemben. *Alan V. Murray:* The Crusader Kingdom, i. m. 234. o.

[39] Borcq-i Balduin Hugónak, Rethel grófjának és Montlhéry Melisande-nak a fia. Borcq a reimsi püspökség tartományában feküdt, egy része a francia királyságban, másik része a Birodalomban. Korábban „Le Bourg"-iként emlegették. I. Balduint követte a jeruzsálemi királyság élén.

[40] Dampierre-i Péter, a Champagne-ban fekvő Astenois grófja, Dampierre-le-Château Sainte-Menehould vidékén található. Péter egyébként a Champagne-beli Astenois grófja, de Astenois-t korábban, tévesen, a Verdun környéki Stenay-birtokkal azonosították. 1099 nyarán tért vissza Európába. Idősebb testvére III. Rajnáld, Toul grófja; Gottfried herceg rokonságához tartoztak. Rajnáld külön csapatot irányított a híres antiochiai csatában, majd visszatért Felső-Lotharingiába, s valamikor 1124 előtt érte a halál.

[41] Dudo Felső-Lotharingiából, az Ardennekből érkezett, a Briey környéki Cons-la-Grandville uraként, feleségével, Hadwidával. Dudo nevét korábban a Triertől délre található Konz birtokhoz kapcsolták. A hadjáratból mindketten élve tértek haza.

[42] A keleti Ardennek-beli Esch-sur-Sûre-ből (Sauer) származtak. Goffried herceg rokonának, bizonyos Fredelonak a fiai voltak. Henrikkel 1098-ban Turbesselben a pestis végzett. A Kálmánnal kapcsolatban említett követek, Borcq-i Balduin, Esch-i Gottfried,Grez-i Warner és Dampierre-i Péter a bizánci tárgyalások során is élvezik a herceg bizalmát.

akit Albert szerint követségbe küldtek a magyar királyhoz a hallatlan mészárlás és bűntény felderítésére, mivel személye, talán egy korábbi követjárásból ismert volt Kálmán király előtt. Könnyen adódik a feltételezés, hogy a László-legendában megőrzött, az utókor által átírt nyugati követküldés valós magja ebben a híradásban érhető tetten. Más összefüggésben már utaltunk rá, hogy a László keresztes vezérségéhez kapcsolódó mitikus hagyománynak vannak valós, csak kortárs lejegyzésből magyarázható történeti elemei, mint pl. a cseh fejedelem neve.[43] A követség összeállításakor a herceg „familiájából," azaz közeli udvartartásából további tizenkét úrra esett a választás, Balderikre,[44] Stabelonra[45] és néhányukra, akiknek neve feledésbe merült, hogy Ascha-i Gottfrieddel együtt menjenek a híres vezérek üzenetét átadandó. Fulco megőrzött még egy időpontot: eszerint Kálmán és Gottfried találkozásának napja november 11-ére esett volna, ami igen későinek tűnik, s ismét csak nehezen egyeztethető össze a karácsonyi konstantinápolyi megérkezés időpontjával.

Runciman szerint november vége felé érkeztek Zimonyba, december 12. körül már a Márvány-tenger partján, Szelümbriánál tartózkodtak, és 23-ára, közvetlenül karácsony előtt érkeztek Konstantinápoly falai alá. Ám Runciman kronológiáját is tanácsos módosítanunk, s a bizánci határ elérését korábbra kell tennünk.

Úgy tűnik, hogy foglyaival, pontosabban túszaival Kálmán ez esetben végigkísérte a sereg útját, s csak lent a Szávánál adta vissza őket. Kálmán és Gottfried fiktív szövegű levélváltása egyébként bekerült a legtöbbet kiadott korai magyar források közé, s némileg elhomályosította a korábbi hadiesemények tulajdonképpen történeti hitelű leírásait.

Az eseményeket értékelve arra kell felhívnunk a figyelmet, hogy a német támadások mellett a XI. századi Magyarország számára a „népi" keresztesek megújuló támadásai jelentették a legnagyobb katonai kihívást. Miként John France szellemesen megjegyezte, Kálmán rádöbbenhetett, hogy egy békésen átvonuló sereg legalább akkora kockázatot jelent, mint egy ellenséges szándékkal érkező.[46] A modern értékelések egybehangzóan állítják, hogy a népi keresztes seregek sokkal nagyobb katonai erőt képviseltek, sokkal szervezettebbek voltak, mint azt korábban feltételezték. Az olykor hetekig elhúzódó hadiállapot, az ország központi, nyugati részeinek fenyegetettsége próbára tette a királyság politikai és katonai szilárdságát. Érdekes, hogy a pápai–magyar diplomáciai viszonyokat illetően sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak II. Orbán Kálmánhoz írott levelének, mint magának a katonai eseményeknek. Megítélésünk szerint a pápai felhívás alapján az országban megjelenő keresztesek jelentette katonai fenyegetésnek nem kis része lehetett abban, hogy Kálmán a következő években normalizálta kapcsolatait a pápai udvarral. E folyamatnak lett a része a magyar hagiográfiai és politikai irodalom gyöngyszemének, a Hartvik-féle Szent István-legendának a megszületése, ami úgy kanonizálta a pápai koronaküldés hagyományát, hogy egyúttal a legújabb korig biztosította a magyar királyok Rómával szembeni függetlenségének és kiváltságainak jogi alapját.

---

[43] *Veszprémy László:* „Dux et praeceptor Hierosolimitanorum. König Ladislaus (László) von Ungarn als imaginärer Kreuzritter." In: The Man of Many Devices. Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. (Ed. *Balázs Nagy – Marcell Sebők.*) CEU Press, Budapest–New York, 1999. 470–477. o. és korábban *Uő.:* Középkori forrástanulmányok. *Hadtörténelmi Közlemények,* 104. (1991.) 58–79. o.

[44] Balderik, Gottfried étekfogó mestere (sénéchal), Antiochia ostroma idején a herceg élelmezéséért volt felelős.

[45] Jeruzsálemben Balduin kamarása (camerarius) lesz. A második ramlai csatában, 1102 májusában veszti életét.

[46] *J. France:* Victory, i. m. 104. o.

FÜGGELÉK

A csapatok Magyarországon való átvonulásának kronológiája

A Magyarországra vonatkozó adatok szinte teljes egészében a menetteljesítményekből következő számítások függvényei, illetve a dokumentált nyugat-európai indulás, és a szintén dokumentált konstantinápolyi érkezés közötti útvonal-rekonstrukciók eredményei. A latin forrásokban előforduló dátumok általában nem eligazítóak. Nagyobb hitelt az időtartamok lejegyzésének tulajdoníthatunk, pl. amikor Gottfried esetében azt mondja Albert, hogy szeptember harmadik hetéig várt a határon. Legbizonytalanabb Folkmar és Gottschalk csapatainak a kronológiája, elsősorban azért, mert szétverésük után nem állnak rendelkezésre róluk további információk. Annyi bizonyos, hogy Gottschalk jelentős katonai erőt képviselő csapata olyan időpontban tartózkodott az országban, amikor Péter már elvonult (június közepe), s Emicho még nem érkezett meg (július 10–15. körül). Ellenkező esetben nyilván együttműködtek volna a Kálmán elleni katonai akciókban, de ilyesmiről a krónikások nem tesznek említést. A számítások alapja John W. Nesbitt tanulmánya,47 amit még 1963-ban tett közzé a Traditio c. folyóiratban. Ebben a realitásokhoz közel állóan napi 22–28 km közötti menetteljesítményeket valószínűsít, nem számolva persze a forrásokban dokumentált pihenőket, illetve az ostrommal töltött napokat. Ő Péter és Gottfried esetében végezte el a korrekciókat, mindkét esetben a Konstantinápolyi megérkezéstől számolt vissza.

(Rövidítések: AA: Aacheni Albert
JF: John France
Kr: Magyarország történeti kronológiája. I. k. (*Érszegi Géza, Solymosi László.*) Budapest. 1983.
PGy: Pauler Gyula i. m.
TV: Türoszi Vilmos

1096. május 15. körül: Valter átlépi a magyar határt, (Kölnből április 15-én indult)
AA: március 8-át ír, ami feltétlenül májusra értendő
PGy: május 15. körül

1096. május 20. körül: Remete Péter eléri a magyar határt, (Kölnből április 20-án indult)
Kr: június eleje Mosonban, ami nyilván lehetetlen

1096. június 5. előtt: Valter eléri Zimonyt (július közepén ér Konstantinápolyba)

1096. június 5. körül: Remete Péter Zimonyba érkezik

1096. június vége: Nyitra környékén szétverik Folkmar embereit (május 30.: még Prágában)
PGy: jún. eleje
Kr: jún. közepe

1096. július eleje: Gottschalk megadja magát Pannonhalma körül
JF: július vége

[47] *John W. Nesbitt:* The Rate of March of Crusading Armies in Europe. A Study and Computation. *Traditio,* 19. (1963.) 167–181. o. A táblázatok: 181. o.

1096. augusztus eleje: Emicho a magyar határra érkezik (május 27.: még Mainznál)

Kr: július 15. körül

AA: már július közepén megtörtént. (Szerinte augusztus 5-körül vetnek cselt Mosonnál a keresztesek a magyaroknak, amikor már régóta folyt a harc. Ez talán valóban július közepi érkezést valószínűsít, v. ö. Kr. valószerű időpontját.

1096. augusztus 15. körül: Emicho emberei hosszú ostrom után elmenekülnek Moson vára alól.

Kr: augusztus végén, aminek ellentmondani látszik, hogy

AA: szerint már augusztus elején is régóta folyt a harc

1096. szeptember eleje: Gottfried eléri a magyar határt, ahol szeptember harmadik hetéig/három szeptemberi héten át várakozik

AA: augusztus közepe

Kr és PGy (TV alapján): szeptember 20-án. (Fulco szerint a Kálmánnal való találkozás napja november 11., ami valószínűtlen)

1096. szeptember 26 – október 14.: Gottfried a határtól (Tollenburgtól) Zimonyig vonul

Kr.: október–novemberben Gottfried átvonul az országon

PGy: nov. 15-én hagyja el az országot, ami késeinek tűnik.

László Veszprémy

HUNGARY AND THE FIRST CRUSADE

The Evidence of Albert of Aachen

Summary

The documentary value of the work of Albert of Aachen has risen considerably during the past few years. When writing about the Hungarian aspects of the first crusade, the author of the study has made good use of both the above mentioned fact and the latest results that have came to light since the Runciman book was published. In view of the events, he suggests that the greatest military challenge that Hungary faced in the 11th century besides the imperial German attacks, was the violent behaviour and at times the "war" of "common" crusaders. In the course of these fights, the defenders of the western border stood the test. It has been made clear by several recent assessments that the troops of common crusaders represented far greater military force, and were far better organised than it was previously presumed. The state of war that occasionally lasted for weeks, and the threat to the central, western regions of the country had tried the political and military stability of the kingdom. In the author's opinion, the military menace brought about by the crusaders that appeared in the country following the papal notice, contributed to King Koloman's decision to normalise relations with the Holy See. A product of this process was the birth of the Legend of Saint Stephen, written by the prelate Hartvik, which is a gem of Hungarian hagiographical and political literature. The appendix includes an updated version of the relative chronology of the troops that passed through the country.

László Veszprémy

LA HONGRIE ET LA PREMIÈRE CROISADE

Témoignage d'Albert d'Aachen

Résumé

La valeur documentaire de l'ouvrage d'Albert d'Aachen est beaucoup plus appréciée ces dernières années. C'est ce fait et les résultats récents nés depuis la parution du livre de Runciman qui ont été mis en valeur par l'auteur pour préciser l'histoire de la première croisade (1096) en Hongrie. En évaluant les événements, il attire l'attention sur le fait qu'outre les attaques impériales allemandes, c'est l'intervention agressive et la "guerre" des croisés "populaires" qui ont constitué le plus grand défi militaire pour la Hongrie du 11e siècle. Dans ces combats, le système de défense des frontières occidentales a fait ses preuves. Les analyses modernes sont unanimes pour dire que la force militaire et l'organisation des troupes des croisés populaires étaient nettement supérieures à ce qu'on avait supposé jusqu'alors. L'état de guerre durant parfois des semaines et la menace qui pesait sur les parties occidentales donc centrales du pays ont mis à rude épreuve la solidité politique et militaire du royaume. A notre avis, la menace militaire, issue de l'apparition des croisés dans le pays à l'appel du pape, a beaucoup contribué au fait que le roi Kálmán a normalisé ses relations avec la cour papale de Rome dans les années suivantes. C'est dans ce processus que s'inscrit la naissance d'une perle de la littérature hagiographique et politique hongroise, la légende de saint Etienne de Hartvik. L'annexe contient la précision de la chronologie relative des troupes de passage.

László Veszprémy

UNGARN UND DER ERSTE KREUZZUG

Das Zeugnis von Albert von Aachen

Resümee

Der Quellenwert des Werkes von Albert von Aachen wird in den vergangenen Jahren viel positiver beurteilt. Diese Tatsache, sowie die neuen, seit dem Erscheinen des Buches von Runciman entstandenen Ergebnisse wurden vom Verfasser verwertet, als er die ungarländische Geschichte des ersten Kreuzzuges (1096) spezifiziert. Bei der Beurteilung der Ereignisse weist er darauf hin, dass die größte militärische Herausforderung des Ungarns des 11. Jahrhunderts neben den deutschen kaiserlichen Angriffen der aggressive Auftritt der „Volks-" Kreuzritter bedeutete. In diesen Kämpfen leistete das westliche Grenzschutzsystem ausgezeichneten Dienst. Die modernen Bewertungen stellen einheitlich fest, dass die Volks-Kreuzritterheere eine viel größere militärische Kraft vertraten und viel organisierter waren, als früher angenommen. Der manchmal Wochen lange Kriegszustand, die Bedrohtheit der zentralen und westlichen Teile des Landes stellte die politische und militärische Stabilität des Königreichs auf den Prüfstand. Unserer Ansicht nach dürfte die militärische Bedrohung durch die Kreuzritter, die auf Grund eines päpstlichen Aufrufes im Land erschienen waren, eine nicht unbedeutende Rolle dabei gespielt haben, dass König Kálmán in den folgenden Jahren seine Beziehungen zum päpstlichen Hof zu Rom normalisierte. Teil dieses Prozesses war die Geburt einer Perle der ungarischen hagiographischen und politischen Literatur, nämlich die der Legende Stephans des Heiligen von Hartvik. Im Anhang können wir die Spezifizierung der relativen Chronologie der durchziehenden Heere lesen.

Ласло Веспреми

ВЕНГРИЯ И ПЕРВЫЙ КРЕСТОВЫЙ ПОХОД

Нравоучения Альберта Аахенского

Резюме

Значимость труда Аахени Альберта как источника в послдние годы стали оценивать гораздо более положитльно. Этот факт, а также новые результаты, появившиеся со времени издания книги Рунсимана, использовал автор работы при уточнении истории участия Внгрии в первом крстовом походе (1096 год). Давая оценку событий, автор обращает внимание на то, что наряду с атаками германского кайзера, агрссивные выступления „народных" крестоносцев, переходившие порой в настоящую войну, являлись самым большим военным вызовом для Венгрии 11-го века. В этих войнах отлично проявила себя западная пограничная система обороны. Современные оценки единогласно констатируют, что народные крестовые армии прдставляли гораздо большую военную силу, и были более организованными, чем это ранее предполагалось. Иногда затягивавшееся на недели военное положение являлось серьезным испытаним для центральных и западных регионов страны, которые, пребывая в состоянии угрозы, ставили под угрозу политичскую и военную стабильность королевства. Согласно нашему мнению, появившиеся в стране по призыву папы крестоносцы сыграли также немалую роль в том, что король Кальман в последующие годы нормализовал свои отношения с двором Папы Римского. Немалым вкладом в культуру этого процесса явилось появление такого перла венгерской политической и житийной литературы как легенда Хартвика о Святом Иштване. В приложении приводится уточнение относительной хронологии прохождния по территории страны иноземных армий.

BÁRÁNY ATTILA

ANGOL LOVAGOK A NIKÁPOLYI CSATÁBAN

Hosszú vitákat folytatott a történetírás arról, hogy voltak-e angol lovagok Nikápolynál. Tanulmányomban mindezeket a vitákat összegezve arra próbálom keresni a választ, hogy ha nem is egyértelműen igazolható, hogy egy angol királyi kontingens szerepelt volna Nikápolynál, hogyan szerepelhettek mégis angolok a keresztes hadjáratban; milyen módon, s kik jutottak el, többnyire például más kontingensek részeként, a csatatérre. Az egyértelmű bizonyítékok gyér vagy elégtelen volta, valamint a hiánya következtében csupán közvetett módon lehetséges választ kapni a kérdésre.

Ha hitelt adhatunk egy egykorú elbeszélő forrásnak, akkor minden bizonnyal volt angol Nikápolynál, hiszen a *Fiorentino-* vagy *Minerbetti*-krónika úgy tudja, hogy „Lancaster hercegének egy fia" harcolt az ütközetben.[1] Őt az angol történészek leginkább John Beaufortban vélték felismerni, bár voltak kísérletek arra is, hogy Derby, vagy akár Huntingdon grófját azonosítsák a kérdéses személlyel, jóllehet az utóbbi nem volt Johnnak, Lancaster hercegének a gyermeke.[2] A legegyszerűbb persze megnézni a nikápolyi csatával egy időben, 1396 szeptemberében és októberében zajló calais-i és ardres-i angol-francia béketárgyalásokról szóló leírásokat, hogy megtudjuk, melyik angol báró nem lehetett egyszerűen a csatatéren. Derby grófja például több forrás tanúsága szerint sem lehetett az ütközetben.[3] Korábbi keresztes elhivatottságának a tükrében Derbyről nem is hinnénk, hogy nem volt ott a nikápolyi csatában, azonban konkrét archív források tanúskodnak ennek ellenkezőjéről. Van egy napló, egy *Jornale* a Lancaster-hercegség levéltári anyagai között, amit a háztartás tagja, bizonyos Simon Bache írt: saját szemével látott vagy első kézből nyert információk alapján szinte napra pontosan rögzíti az 1396-os és '97-es évek eseményeit. Ennek alapján pontosan ismerjük Derby grófjának „napirendjét," s biztosra vehető, hogy nem járt Nikápolynál.[4] Részt vett ellenben a király esküvőjén a francia királylánnyal, Izabellával.[5]

A történetírásban sokáig tartotta magát a nézet, hogy igen tekintélyes angol kontingens harcolt Nikápolynál. Történészek generációi szerepeltettek körülbelül 1000 angol lovagot az ütközetben. A modern kutatásban Aziz Suryal Atiya képviselte, és vitte to-

---

[1] *Antonio Fiorentino*: Cronica Volgare (1385–1409). Giá attributa a Piero di Giovanni Minerbetti. Rerum Italicarum Scriptores, II. (Ed.: *Lodovico Antonio Muratori.*) Milano, 1723–51. (1730) II. 364. o. (a továbbiakban: *Fiorentino*). Újabb kiadása: Citta di Castello, 1900–1923. Vol. XXVII:2. 208. o. A krónika más kiadása: Archivio Muratoriano. (Ed.: *G. Carducci – V. Fiorini.*) Bologna, 1915–1917. Vol. XXVII.

[2] *James Hamilton Wylie*: History of England under Henry IV. Vol. I–IV. London, 1884–1898. I. 158. o.; *Aziz Suryal Atiya: The Crusade of Nicopolis*. London, 1934. (a továbbiakban: *Atiya*, 1934.) 47. o.

[3] Œuvres de Froissart. (Ed.: *Kervyn de Lettenhove.*) Vol. I–XXV. Bruxelles, 1870–1877. (a továbbiakban: *Froissart*) XV. 598. o.; Annales Ricardi Secundi et Henrici Quarti Regum Angliae. *Johannis de Trokelowe* et *Henrici Blaneforde* Monachorum Sancti Albani. In: *Thomas Walsingham*: Chronica Monasterii Sancti Albani. (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. Rolls Series, 28) Vol. III. (Ed.: *H. T. Riley.*) London, 1863. Reprint: Wiesbaden, 1965. (a továbbiakban: *Trokelowe*) 190. o.; *J. L. Kirby*: Henry IV of England. London, 1971. 44. o.

[4] Public Record Office, Nagy-Britannia, Kew, Surrey (a továbbiakban: PRO). Records of the Duchy of Lancaster 28/3. No. 6.

[5] Neki kellett Izabellát Angliába vinnie (1396 szeptember–október): *Anthony Goodman*: The Loyal Conspiracy: The Lords Appellant under Richard II. Coral Gables, 1971. (a továbbiakban: *Goodman*, 1971.) 65. o.

vább, szinte az 1970-es évekig ezt a nézetet, amely a keresztes háborúkról szóló meghatározó munkákba is bekerült, úgyhogy kezdték majdhogynem tényként kezelni.[6] Az 1960-as években fogalmaztak meg először kételyeket az angol történettudományban a nikápolyi csatában való angol részvételt és annak nagyságát illetően, s ma már ott tartunk, hogy vannak, akik nem csupán a kontingens létszámával vitáznak, hanem bármilyen jelentősebb angol részvételt is megkérdőjeleznek.[7]

A XX. század közepéig a hagyományos történetírás, így Atiya sem kételkedett a nikápolyi csatáról szóló elbeszélő források hitelességében, ugyanis a legtöbbjük egészen természetesnek veszi, hogy a csatában angol lovagok is szerepeltek. Több független, Európa különböző részeiről származó krónikás is magától értetődően beszél az angol keresztesekről. Így a történészek nem is kételkedtek az angol lovagok szereplését illetően, egészen addig, amíg az okleveles források kritikai vizsgálata révén ki nem derült, hogy az angol kontingens vezetésére potenciálisan szóba jöhető jelöltek egyike sem tartózkodhatott a nikápolyi csatatéren, mivel az idő tájt máshol, más összefüggésben hallunk felőlük. Sőt, konkrétan egyetlen okleveles adat sem támasztja alá, hogy angol lovag Nikápolynál, vagy akár a pogány törökök ellen harcolt volna „Törökországban." Konkrét, tényszerű bizonyíték, arról, hogy egy angol nemes Nikápolynál járt volna, közvetlen források alapján nem létezik. Az 1000 fős létszámot csupán egyetlen krónikás közli – az itáliai Piero Minerbetti, akinek a munkája mögött valójában egy Antonio Fiorentino nevű krónikás áll – aki szerint „Lancaster hercegének egy fia vezette a sereget".[8] Nem csupán az olasz krónikás szól azonban igen nagy elismeréssel a nagyszámú angol kontingensről. A bizánci Dukász Mihály *Historia Byzantina* című művében ugyancsak számos angolról ír.[9] A francia-burgundi tudósítások zöme – a *Corpus Chronicorum Flandriae*; a *Relation de la Croisade de Nicopoli*; a Brandon-féle krónika – mind olyan jelentős számú angolról ír, hogy a felvonuló nemzetek között külön helyen, önálló nemzetként sorolja fel őket.[10] A francia *Chronographia Regum Francorum*, Pierre Cochon; a német Posilge-i János (Johann von Posilge) és Königshofeni Twinger Jakab mind a nikápolyi angol részvételt támasztják alá.[11] A *Salzburgi Krónika* is sok angolról tud, akik a magyar király se-

[6] *Atiya*, 1934. 67. o.; Ennek az adatnak Atiya más, illetve jóval később megjelent munkáiban is hangot ad, 1000 angol lovagról beszél: *A. S. Atiya*: The Crusade in the Later Middle Ages. London, 1938. 440. sk. o. ; *Uő:* The Crusade in the Fourteenth Century. In: A History of the Crusades. Vol. I–VI. (Gen. ed.: *Kenneth M. Setton.*) Madison, 1975–1985. Vol. V. The Fourteenth and Fifteenth Centuries. (Ed.: *H. W. Hazard*). Madison, 1975. (a továbbiakban: *Hazard*) 22. o.

[7] *Charles Tipton*: The English at Nicopolis. *Speculum*, 37. (1962.) 528–540. o. (a továbbiakban: *Tipton*, 1962.); *Adrian Bell*: England and the Crusade of Nicopolis, 1396. *Medieval Life*, (1996.) 18–19. o.

[8] *Fiorentino*, 364. o.

[9] *Michael Dukas*: Historia Byzantina, 1341–1462. Patrologiae cursus completus... Series Graeca (Patrologia Graeca) CLVII. (Ed.: *Jacques-Paul Migne.*) Párizs, 1866. 813–814. o.

[10] Corpus Chronicorum Flandriae. Recueil des Chroniques de Flandre. (Ed.: *J.-J. de Smet*). Vol. III.: Chroniques de Pays-Bas, de France, d'Angleterre, et de Tournai. Bruxelles, 1837.; Relation de la croisade de Nicopoli, apr un servitour de Gui de Blois. In: Œuvres de Froissart. (Ed.: *Kervyn de Lettenhove.*) Vol. I–XXV. Bruxelles, 1870–1877. (a továbbiakban: Œuvres de Froissart) XV. Appendix: 439–508. o.; *Jean Brandon*: Chronique, 1360–1428. In: Chroniques relatives á l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne. Res gestae ab MCCCLXXXIII ad annum MCCCCV. Vol. I–III. (Ed.: *Kervyn de Lettenhove.*) Bruxelles, 1870. Vol. I. 34., 224. o.

[11] Chronographia Regum Francorum. (Ed.: *Henri Moranvillé.*) Vol. I–III. Paris, 1891–1897. III. 130. o. (Igaz, ez utóbbi azt is közli, hogy az angolok nem a burgundi–francia fősereg gyülekezőhelyén, Montbéliardban csatlakoztak a keresztesekhez, hanem később.); *Pierre Cochon*: Chronique Normande. (Ed.: *Charles de*

gítségére jöttek a török ellen.[12] Az itáliai évkönyvektől – *Annales Mediolanenses* – az angol krónikásokig – például a Saint Albans-i Walsinghamig és Trokelowe-ig – mindenhol a nyugati lovagsereg részeként említik az angolokat.[13] A kortárs angol krónikás, Ranulph Higden arról ír, hogy a török király ellen sok angol és francia lovag harcolt, s még a csatáról is ad leírást: a lovagok minden rend nélkül támadnak és a végén szétszóródnak.[14] Froissart még a csatatéren felálló nyugati seregben is elhelyezi az angolokat: a hátvédben állnak fel, együtt néhány francia és német keresztessel. Azaz akkora az angol kontingens, hogy szinte egymaga kiadhatja a hátsó alakzatot.[15] Így, Froissart leírásának tükrében egyáltalán nem is tűnik nagynak az 1000 fős létszám. Ezen kívül, ha a krónikások bizonyos része nem is hangsúlyozza ki az angol kontingens szereplését, vagy ha nem is utal a létszámukra, mégis igen nagy hányaduk elmondja, hogy a nyugati hatalmak között Anglia is küldött lovagokat a hadjáratra.

Vannak olyan híradásaink is, amelyek nem közlik külön, hogy angol keresztesek is harcoltak Nikápolynál, de szinte mindegyikük szól arról, hogy milyen vegyes összetételű volt a lovagsereg, mennyire különböző nemzetiségekből tevődött össze.[16] A bajor Johann Schiltberger például inter alias nationes-ról szól, s ugyanez szerepel több krónikában, Thuróczy Jánosnál is.[17] A *Névtelen Flamand Krónika* például nem csak a különféle nemzetekről beszél, hanem azt is megállapítja, hogy az egyes comitívákban, például Boucicaut marsalléban is, több nemzetiség képviseltette magát a „szomszédos népek közül." Ez utóbbi egy fontos munkahipotézisre ad lehetőséget, amit alább fogok kifejteni: nem csak Anglia képviseletében, önálló angol kontingensben harcolhattak angolok, ha-

---

Robillard de Beaurepaire.) Rouen, 1870. 197–198. o.; *Jacob Twinger von Königshausen*: Chronik. In: Chroniken der Deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert. 1–36. (Ed.: *Salomon Hirzel*; *Andreas Perthes*) Leipzig, 1862–1917., Stuttgart–Gotha, 1928–1931. IX. (Die Chroniken der Schwäbischen Städte: Augsburg.) 854. o.; *Johann von Posilge*: Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, forgesetzt bis 1419). (Kronike von Pruzintlant) In: Scriptores Rerum Prussicarum. (Ed.: *T. Hirsch – M. Toeppen – E. Strehlke.*) Tom. I–V. Leipzig, 1861–1874. III. 208. o. A Monumenta Germaniae Historica gyűjteményében megjelent névtelen művek és töredékek közül is lehet találni olyat, amely az angolok nikápolyi szereplését közli: pl.: Continuatio Monachorum Sancti Petri. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, IX.). (Ed.: *G. H. Pertz* [et al.]). Hannover, 1826–. Vol. IX. 842. o.

[12] „Maxima Francorum, Anglicorum, Bauarorum, Stiriensium, et aliarum terrarum multitudo cum potentia, manu bellica contra Turcos in adiutorium Regis Vngariae, et intuitu fidei defendendae transiuerunt." *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. I–XI. Vol. I–XLIII. Budae, 1829–1844. X/2. CXCVIII. sz.

[13] Annales Mediolanenses. Anonymi Scriptores. (Rerum Italicarum Scriptores, XXVI.) (Ed.: *Lodovico Antonio Muratori.*) Milano, 1723–1751. [1730]. 826. o.; *Walsingham:* Historia Anglicana, II. 217. o.; Trokelowe adja meg egyedül a török sereg létszámát az angol krónikások közül: 35 000 fő: *Trokelowe*, 185. o. Még egy skót krónika is megemlékezik a nikápolyi helytállásról: *Andrew of Wyntoun*: Orygynale Chronicle of Scotland. (Ed.: *F. J. Amours* et al.) (Scottish Text Society) Edinburgh, 1304–1313. 64. o.

[14] Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis: Together with the English Translation of John Trevisa and of an Unknown Writer of the Fifteenth Century. (Ed.: *J. R. Lumby.*) Vol. I–IX. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. Rolls series, 61.) London, 1865–1886. Reprint: Wiesbaden–Liechtenstein, 1964. (a továbbiakban *Higden*: Polychronikon) Appendix I. (British Library MS Harley 2261.) VIII. 499. o.

[15] *Froissart*, XV. 316. o.

[16] Pl. „aliosque Christianos": *Trokelowe*, 185. o.

[17] „In quam quidem regiam expeditionem tam grandem, Dux Burgundiae, *inter alias nationes*, ac Francorum sive Gallorum populus, arma non pauca, fortiaque virorum bellatorum agmina advexerant." Idézi *Kervyn de Lettenhove*: Œuvres de Froissart, XV. 422. o.; „egyéb népek közt" *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. (Ford.: *Bellus Ibolya – Kristó Gyula.*) Budapest, 2001. 243. o.

nem a francia és burgundi egységek részeként is, tekintve, hogy a korábbi, az 1390-es évek elejének keresztes vállalkozásaiban is főként vegyes, angol-francia kontingensek vettek részt; s az egyes bárók személyes kíséretében is különféle nemzetiségű lovagok foglaltak helyet.[18] Több forrás is több különféle nagyurakról beszél („plusiers grand seigneurs"), de nem adja meg azok nemzetiségét.[19] A *Chronique du religieux de Saint-Denys* is úgy illeti ugyan a sereget, hogy a „mi francia seregünk" (exercitus Francorum), mégis több más, különféle országból érkezett keresztesről ad hírt.[20] Ennek fényében nyerhet értelmet egy másik híradás – egy Brandon nevű párizsi angol követ 1396-os jelentése –, amely ugyancsak több nemzet képviselőiről szól, többek között az aragónokról is, akik Nikápolynál harcoltak. Mivel mindezidáig nem volt tudomásunk arról, hogy Aragónia is küldött volna „hivatalos" kontingenst a keresztes hadjáratba, vagy nem adunk hitelt Brandon jelentésének, vagy pedig úgy is érthetjük szavait, hogy más kontingensek tagjaiként aragón lovagok is harcoltak a török ellen.[21] Ennek értelmében akár az aragón részvétel kérdését sem kell első látásra elvetnünk, hanem e tárgyban is további kutatásokra lesz szükség.

A krónikások híradásait, csakúgy, mint Fiorentino adatát, az angol történetírásban olyannyira készpénznek vették, hogy például az itáliai történetíró által közölt adatot Henry, Derby grófja nikápolyi helytállásáról generációkon keresztül elfogadták.[22] Ez utóbbi még a *Dictionary of National Biography* első kiadásaiba is bekerült.[23] A XX. század első felének történészei már nem is kételkedtek abban, hogy Derby grófja, Henry Bolingbroke vezette Nikápolynál Anglia hadait. Így még olyan, hiteles dokumentumok alapján nem igazolható történetek is napvilágot láthattak, mint például az, hogy Derby Zsigmond királlyal egy gályán menekül el a csatatérről.[24] Valójában a későbbi uralkodó, Lancaster IV. Henrik, nem volt ott a csatában. Mindazonáltal lehetséges, hogy ha már felállt Derby serege a keresztes hadjáratra – hiszen a források tanúsága szerint egészen sokáig kész tény volt, hogy Lancaster hercegének elsőszülöttje fogja vezetni az angol küldöttséget – ha maga a gróf nem is, de kíséretének tagjai közül néhányan elmehettek harcolni a török ellen.[25] Hosszasan lehetne sorolni azokat a munkákat, amelyek az angol

[18] „en plusiers *autres pays*, pour résister contre Sarrazins [...] et plusiers *aultres chevaliers et escuires du pays de France et d'environ*". Idézi *Kervyn de Lettenhove*: Œuvres de Froissart, XV. 416. o.

[19] *Kenneth M. Setton*: The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. I. The Fourteenth and Fifteenth Centuries. Philadelphia, 1976. (a továbbiakban: *Setton*) 349. o.

[20] „multi quoque extranei digni memorie viri et antiqua ducentes ex generis proavis sanguinis...": Chronique du religieux de Saint-Denys. (Ed.: *Louis–François Bellaguet.*) Vol. I–VI. Paris, 1839–1852. II. 428. o.

[21] „sed et alii milites multi ex aliis regionibus venerunt": idézi *Kervyn de Lettenhove*: Œuvres de *Froissart*, XV. 411. o.

[22] *Wylie*, I. 6., 158. o. Igaz, egy később megjelent munkájában Wylie már önkritikát gyakorolt, és módosította álláspontját, mondván, nem Derby grófjára, a későbbi királyra gondolt, hanem Lancaster egy másik fiára, John Beaufortra. *J. H. Wylie*: England in the Later Middle Ages. London, 1903. 303. o.

[23] Dictionary of National Biography. (Founding Ed.: *George Smith.*) Vol. I–LXIII. London, 1885. (a továbbiakban: DNB) Vol. IX. 484. o. Az újabb, 1917-es kiadás már óvatosabban fogalmaz, mondván, Derby nikápolyi szereplése csupán néhány történeti forrás alapján feltételezhető. Dictionary of National Biography. (Ed.: *Leslie Stephen – Sidney Lee.*) London, 1917. Vol. IX. 484. o.

[24] *Philip Lindsay*: King Henry V. London, 1934. 35. o.

[25] Derby apja, Lancaster hercege szinte csak az utolsó pillanatban döntött úgy, hogy nem engedi el a fiát a hadjáratra, mert szüksége van mindig is leendő királynak nevelt fiára a franciákkal való béketárgyalásokon. *Michael A. Hicks*: Who's Who in Late Medieval England, 1272–1485. London, 1991. 200. o. Ez már az év ele-

történetírásban tényként kezelték az angolok nikápolyi helytállását. Ez nem csupán általános, összefoglaló munkákba került bele; hanem az oszmánok, vagy a keresztes hadjáratok történetével foglalkozó specifikusabb művekbe is, egészen az 1970-es, '80-as évekig.[26] Példának okáért elég talán a jól ismert Sir Steven Runciman 1951-es munkáját megemlíteni, aki tényként kezelte – igaz, Atiyára hivatkozva –, hogy Nikápolynál ott volt egy ezerfős angol kontingens, John Hollandnak, Huntingdon grófjának a vezetése alatt.[27]

A kontinentális történetírók is meg voltak győződve arról, hogy egy igen jelentős angol kontingens harcolt Nikápolynál. Kupelwieser szerint Lancaster hercegének fia 10 000 angolt vezetett Magyarországra, sőt, ő még a nikápolyi csatarendbe is beillesztette az angol lovagokat.[28] A keresztes háborúk nagy tudósa, Delaville le Roulx nem merészkedett odáig, hogy megbecsülje a résztvevő angolok létszámát, de igen valószínűnek tartotta, hogy Lancaster egyik fia, a törvénytelen utód, John Beaufort vezette Anglia kereszteseit.[29] Ez utóbbi nézetet egyébként James Wylie is osztotta.[30] Atiya vélekedését megelőzően is egy sor különböző nemzetiségű történész volt meggyőződve arról, hogy az angolok szerepléséhez kétség sem férhet. Igaz Atiya már a csatát megelőzően, a budai táborban, a burgundiakkal és a franciákkal együtt vélte tudni az angolokat.[31] A XIX. század végének és a XX. század elejének német történetírásában Alois Brauner, Gustav Beckmann és Gustav Kling is tényként kezelte az angol kontingens szereplését Nikápolynál.[32] A horvát, de inkább monarchiabelinek nevezhető, Bécsben dolgozó Ferdinand Šišić is tényként kezelte az angolok részvételét.[33] Nem csoda, hogy ez a nézet a magyar történetírásba is bekerült, Wertner Mór maga is abszolút természetességgel ír a nyugati lovagsereg angol nemzetiségű kontingenséről (megemlítve John lancasteri herceg egyik fiát is), csakúgy, mint néhány évvel később Hóman Bálint, Bánlaky Breit Jó-

---

jén nyilvánvalóvá vált, hiszen Lancaster egy jóval kevesebb veszéllyel járó hadjáratra, a frízek ellen, Oostrevant grófja (Wittelsbach Vilmos, Bajor Albert, Hainault és Holland grófjának fia) által szervezett akcióra sem engedte el Derby-t. *Froissart*, XV. 269–270. o.

[26] *Herbert Gibbons*: The Foundation of the Ottoman Empire. Oxford, 1916. 630. o. Igaz, Gibbons legalább már Derby részvételét illetően nem kergetett ábrándokat. *Uő.*, uo. 214. o.; Az egyik, Oxfordban megjelent, igaz népszerűsítőnek szánt bizantinológiai szintézis is ezt erősíti meg: *Alexander Vasiliev*: History of the Byzantine Empire. Oxford, 1952. 630. o.; Egy másik munkában Kenneth Vickers újra arról ír, hogy az angol kontingensnek tagja volt Derby grófja. *Kenneth Vickers*: England in the Later Middle Ages. London, 1928. 303. o.

[27] *Sir Steven Runciman*: A keresztes hadjáratok története. Budapest, 1999. 977. o.

[28] *Ludwig Kupelwieser*: Die Kämpfe Ungarns mit dem Osmanen bis zur Sclacht bei Mohács, 1526. Wien–Leipzig, 1899. 15., 23. o.

[29] *Delaville Le Roulx*: La France en Orient au XIVe siécle. Expeditions du maréchal Boucicaut. Vol. I–II. + Piéces Justificatives. Bibliothéque des écoles francais d'Aténe et de Rome. Fasc. 44. & 45. Paris, 1886. (a továbbiakban: *Delaville Le Roulx*) I. 242. o.

[30] *Wylie*, III. 261–262. o.

[31] *Atiya*, 1934. 54. o.

[32] *Alois Brauner*: Die Schlacht bei Nikopolis, 1396. Breslau, 1876. 12., 25. o.; Beckmann Lancaster herceg egy fiáról szól, illetve nagy hangsúllyal említi Anglia szervező munkáját a hadjárat előkészítésében. *Gustav Beckmann*: Der Kampf Kaiser Sigismunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, 1392–1437. Gotha, 1902. 6., 8. o.; *Gustav Kling*: Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396. Berlin, 1906. 19. o. Igaz, Kling nem csupán Fiorentinóra hivatkozott, ez utóbbi forrás hitelességét illetően kétségeit fejezte ki.

[33] *Ferdinand Šišić*: Die Schlacht bei Nikopolis (25 September 1396). Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (Wien), 6. (1893) 306. o. (A mi történeti irodalmunkban Sisics Nándorként publikált, többek között a *Századok* hasábjain.)

zsef vagy 50 évvel azután Mályusz Elemér.[34] Nem csupán a nyugati források vezették azonban őket, hanem a magyar oklevélkiadó Fejér Györgyre is hagyatkozhattak. A Fejér által közöltek szerint Zsigmond a csatában fogságba esett sok angol lovag kiváltásáért is kötelezettséget vállalt.[35] Érdekes módon még a nyugaton megjelent, idegen nyelvű magyar történeti munkákba is bekerült, hogy Nikápolynál harcoltak angol lovagok.[36] Engel Pál és Rázsó Gyula is elfogadta bizonyos számú angol jelenlétét.[37]

Hellyel-közzel a mai összefoglaló hadtörténeti munkákban is meg lehet találni, hogy angolok is szolgáltak Nikápolynál, például nem is olyan régen John Laffin művében (*Dictionary of Battles*).[38] A nyugati hadtörténészek közül a mérvadónak tekintett – s a közép-európai középkori történelemben is jártas – Kelly DeVries legutóbbi munkájában is amellett érvelt, hogy angolok is harcoltak Nikápolynál, pedig őróla nem igazán mondható el, hogy túlontúl megbízna Atiya szavaiban. DeVries úgy véli, az angolok nem alkottak önálló kontingenst, hanem Félelemnélküli János vezetése alatt vonultak fel.[39]

---

[34] *Fiorentino*, 208. o.; *Wertner Mór*: A nikápolyi hadjárat 1396-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 26. (1925.) 219. o.; mi több, Hómannál az szerepel, hogy „Henrik, Lancaster hercege," ami képtelenség, hiszen akkor a herceg még John volt, fiát Henryt csak 1399-ben iktatták be Lancaster hercegségébe. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. Budapest, 1935–1936. II. 342. o.; Bánlaky Breit József azt írja, hogy maga a lancasteri herceg állt hadba 1000 lovagjával; s egyenesen egy francia–burgund–angol seregről szól; sőt, azt is megemlíti, hogy a hősiesen küzdő angol lovagok közül sokan estek fogságba is. *Bánlaky (Breit) József*: A magyar nemzet hadtörténelme. I–VIII. Budapest, 1929–1934. CD–ROM.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984. 106. o.; egy másik, korábbi munkában Bárczay Oszkár viszont nem tud angolokról. *Bárczay Oszkár*: Nikápoly. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894.) 487–491. o.)

[35] „Ad debita haec contrahenda Sigismundum R. H. auxiliarium, qui ex Anglia, Gallia, Italia, Belgio et aliunde tanto numero contra Turcas confluxerant, vt facile centum et triginta millia efficeret, census et ad Nicopolim parte maxima incaptiuitatem incidentium redemtio coegit." *Fejér*, Codex diplomaticus, X/8. CCXII. sz.; Fejér még az ún. Zsigmond-biográfiában is közli a Nikápolynál a burgundi trónörökös zászlaja alatt harcoló angolokat. „Cui in auxilium Dux Burgundiae venit, multique ex Galliis, et Alamania Nobiles; Anglici quoque, ex Italia etiam." *Fejér*, Codex diplomaticus, X/8. CCCXXIII. sz.

[36] Tipton hívja fel a figyelmet, hogy az Egyesült Államokban szinte az 1960-as évekig egyedül hozzáférhető angol nyelvű Magyarország-történetben is ez szerepel: *Dominic Kosáry*: A History of Hungary. Cleveland, 1941. 57. o., idézi *Tipton*, 1962. 528. o., 3. j. (Kosáry elfogadja mind Derby grófja részvételét, mind a 10 ezer fős angol kontingensről szóló adatot, feltehetően Kupelwieser munkája nyomán.)

[37] *Engel Pál:* Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok*, 129. (1994.) 2. 273–284., 275–276. o.; Engel ezt a megállapítását egy későbbi munkájában is fenntartja: *Engel*, 2001. 174. o.; Sőt, ennek a munkának az angol nyelvű változata is közli: *Pál Engel*: Saint Stephen's Realm. A History of Medieval Hungary 895–1526. London, 2001. 203. o. (E megállapítás alapján a mai angol történetírás is azon a véleményen van, hogy a magyar történetírásban is osztják azt a nézetet, hogy angolok is voltak a csatában. Andrew Aytonnak, a kötet szerkesztőjének szíves szóbeli közlése.) *Rázsó Gyula*: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények*, 20. (1973.) 415. o. 64. j. A csata modern, nyugati forrásokat is felhasználó értékelésére l.: *Veszprémy László*: A nikápolyi hadjárat és értékelése. *Iskolakultúra*, 7. (1997.) 3. 48–59. o.; egy még frissebb munka hasonló témában *Uő:* Some Remarks on Recent Historiography of the Crusade of Nicopolis (1396). In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. (Szerk.: *Hunyadi Zsolt – Laszlovszky József.*) Budapest, 2001. 223–230. o.

[38] New York, 1995. Idézi, több hasonló jellegű munkával egyetemben, *Veszprémy László*: A nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998.) 3. (a továbbiakban: *Veszprémy*, 1998.) 607. o.

[39] *Kelly DeVries*: The Effect of Killing the Christian Prisoners at the Battle of Nicopolis. In: Crusaders, Condottieri, and Cannon. Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean. (Ed.: *Donald J. Kagay – L. J. Andrew Villalon.*) (History of Warfare, 13) Leiden–Boston, 2003. 157., 160. o. A szerző egy korábbi munkájában is hasonlóképp foglalt állást, megemlítve John Beaufort jelenlétét. *Uő:* The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526). *The Journal of Military History*, 63. (1999.) 3. (July) 540–541. o.; DeVries legutóbb is cikket szentelt

Ha nincs konkrét, *közvetlen bizonyítékunk* az angol archív forrásokban a nikápolyi angol részvételről, tévedne az összes történetíró, aki nyilvánvaló természetességgel beszél a csatában harcoló angolokról? Összes elbeszélő forrásunk hitelessége megkérdőjelezhető? Ha harcoltak is angolok a csatában, miért nincsenek adatok a fogságba esett lovagokról?[40] Az egyik legkézenfekvőbb érv az, hogy a nagyszámú foglyul ejtett nyugati nemes között nem találni angolt, pedig az elbeszélő források erre nézve igen megbízható adatokkal szolgálnak. Valóban, a foglyok listájában a burgundi-francia források nem közölnek angolokat. Az is igaz azonban, hogy a foglyokról nyerhető információk zöme a nevers-i gróf kontingensének tagjaira vonatkozik, a legértékesebb burgundi nemesekre, s nem csak az angolokról, de más kontingensek tagjairól is kevés szó esik, nem is beszélve az olyanokról, akik egyénileg, nem egy-egy nagy bárói kíséret részeseként harcoltak, vagy akár azokról, akiket, mivel nem kaphattak értük jelentős összegeket, megöltek a csata után. Még 1401–1402-ben is tudunk arról, hogy angol nemesek voltak oszmán fogságban, s lépéseket is tettek kiszabadításukra.[41] A kiutat az jelenti e dilemmából, ha megnézzük, *közvetett források* alapján, hogy kik azok az angol lovagok, akikről valószínűsíthető, hogy részt vettek a keresztes vállalkozásban.

Elsőként azt kell megvizsgálnunk, milyen szerepe volt Angliának a keresztes hadjárat előkészítésében az 1390-es évek derekán. Mi az oka annak, hogy a kortársak mind meg voltak győződve, hogy angoloknak is kellett lenniük az ütközetben, sőt, úgy vélték, Anglia nélkül el sem indulhat egy nagy *passagium generale*.

A II. Richárd-kori Angliában óriási volt a keresztes elszántság és a vallásos lelkesedés. Minden lovagot az fűtött, hogy a *frontes guerrarum paganorum*-on harcolhasson.[42]

Nikápolynak (igaz, ez utóbbit egy ismeretterjesztő folyóiratban tette közzé): The Battle of Nicopolis, 25 September 1396. *Medieval History Magazine*, 2. (2003.) October.

[40] Le Comte de Nevers Chef du Secours de France, fut fait prisonnier; Le Comte de Nevers, avec plusiers Seigneurs, prisonniers en Hongrie. In: Histoire de Bourgogne. III. 150–154. o.; Okleveles források is szolgálnak információval a foglyokról: Prisonniers Christiens qui étoient en Turquie. In: Ordonnances des Rois de France, de la troisième race, recuellies par ordre chronologique. VIII. Paris, 1750. 315. o. Az előbbieket idézi *Richard Vaughan*: Philip the Bold. The Formation of the Burgundian State. London, 1962. 76. o.; a váltságdíj kifizetését illetően is állnak rendelkezésre forrásaink, mind a francia, mind a magyar levéltári anyagban, pl. Bibliothèque National de France, Paris, Collection de Bourgogne 69, fol. 204r–223v., idézi *Martin Kintzinger*: Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa. Auswärtige Politik zwischen dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Sigmunds. Stuttgart, 2000. 243. o.; l. még: *Vaughan*, 73. sk. o., illetve *B.-A. Pocquet du Haut-Jusse*: Les chefs des finances ducales de Bourgogne sous Philippe le Hardi et Jean sans Peur (1363–1419). Suivi de Le retour de Nicopolis et la rançon de Jean sans Peur. Dijon, 1937. Nevers grófja és burgundi kísérete Bajazid szultánnak járó váltságdíjához Zsigmond is hozzájárult, s Velencét utasította, hogy a Magyarországnak a torinói béke értelmében járó évi 7000 forintnyi adót Burgundiának fizesse. Zsigmondkori Oklevéltár. (Szerk.: *Mályusz Elemér*.) Vol. I–II. Budapest, 1951–1958. (a továbbiakban: ZsO) I. 4604., 5365–66., 5373., 6017., 6059.; l. még: *Jean Richard*: Les prisonniers de Nicopolis. In: Nicopolis, 1396–1996. 75–84. o.

[41] Egy Firenzében tartózkodó angol levele: Epistolario di Coluccio Salutati. (Ed.: *Francesco Novati*.) Roma, 1896. III. 672. o., idézi *Anthony Luttrell*: Chaucer's Knight and the Mediterranean. *Library of Mediterranean History*, 1. (1994.) (a továbbiakban: *Luttrell*, 1994.) 144. o., 61. j.

[42] Egy krónika tanúsága szerint már 1388-ban igen nagy népszerűségnek örvendett, s igen széles körben elterjedt egy francia lovag látomása, arról, hogy a keresztény lovagság összefogása révén a Szentföld felszabadul: „habuit visionem quod transiret ad quoslibet Christianos in Europae partibus habitantes ut ipsi omnino dimitterent eorum bella et ad pacis redeant unitatem." *Higden*: Polychronikon, 201. o.; *Norman Housley*: The Crusaders. Stroud, 2002. (a továbbiakban: *Housley*, 2002.) 151. o.

A király úgy tekintett magára, mint új *athleta Christi*-re, az egyház bajnokára (*zelator ecclesiae*), új, harcos lovagkirályra, aki majd valóra váltja a kereszténység reményét, és beteljesíti azt a feladatot, amit előtte oly sok uralkodó próbált meg, sikertelenül, véghezvinni.[43] Az a páratlan keresztes buzgóság, ami Richárd udvarát jellemezte, Angliát egy időre mindenképpen a keresztény egyház védőpajzsává tette. A keresztes eszme egyik legnagyobb későközépkori propagátora, a „lánglelkű" Philippe de Mézières is elengedhetetlennek tartotta, hogy Anglia ifjú királya is részt vegyen a „nagy vállalatban," hiszen ő az egyedüli ifjú és romlatlan uralkodó, az „Új Messiás," akiben megvan a képesség, hogy teljesítse a kereszténység fő feladatát.[44] A keresztes szellem megújulását látták Angliában, az angol királyra pedig egyre inkább úgy tekintettek, mint a keresztes traktátusokban megálmodott, az egész kereszténységet vezető harcos uralkodóra (*bellator rex*). Philippe de Mézières már 1384-ben felszólalt egy nagy keresztes hadjárat indítása ügyében, amelyet már nem egy-egy kisázsiai muszlim emír ellen kellene indítani, hanem az oszmán hatalom ellen, mivel az a keresztény Európa létét fenyegeti; az elsődleges cél a török kiűzése Európából. A hadjáratnak viszont alapvető feltétele az egész Európára kiterjedő, s leginkább Anglia és Franciaország között megkötendő tartós béke. Mézières volt az, aki konkrétan meg is fogalmazta, milyen szerepet szán Anglia ifjú királyának az indítandó *cruciata*-ban. 1389–1394 közé datálható, II. Richárdhoz írott levele a nikápolyi hadjárat kiindulópontjának is tekinthető. A keresztes gondolat prófétája is azt tartotta a legfontosabbnak, hogy a „legkeresztényibbb királyság," Anglia álljon a szerveződő keresztes sereg élére.[45] A keresztény világ legfőbb veszedelme a *divisio*, s csak akkor lehetséges szembeszállni a törökkel, ha hosszú távon béke születik, elsődlegesen természetesen Franciaország és Anglia között. Anglia dicső lovagságának részvételét tehát a nagy vállalat alapvető feltételének tartotta.[46] Mézières levelében Richárd a „kereszténység ékköve" („dyamant", azaz „Dieu amant", Isten szeretete), akibe legfőbb bizalmát helyezi, hogy el fogja vezetni a keresztény fejedelmek seregét a Szentföldre, és kiűzi a hitetleneket Európából.[47] Richárdé lesz a Szentföld királysága is, mert az jogos spirituális öröksége („vostre royaume et propre heritage").[48] Richárd és VI. Károly lesz az „új Roland és Olivér", vagy az „új Arthur és Nagy Károly."[49] Anglia nemesi társadalmára nagy hatással volt Mézières felhívása, sokan gyűltek „az öreg zarándok" zászlajához, hogy felvegyék a keresztet. A *cruciata* prófétája e célból új lovagrendet is alapított, a *Militia Passionis Jhesu Christi*-t, s „a passió lovagjai" számára új, a keresztes

[43] A Richárd-korabeli lovagi szellemre az angol udvarban l. *J. L. Gillespie*: Richard II: Chivalry and Kingship. In: *Uő.* (szerk.): Age of Richard II. London, 1997. 115–138. o.

[44] Szereplésére l. *Nicolae Iorga*: Philippe de Mézières (1327–1405) et la croisade au XIVe siécle. Bibliothéque de l'école des hautes études. Fasc. 110. Paris, 1896. Külön fejezetben méltatja *Alphonse Dupront*: Le mythe de croisade. Vol. I–IV. Paris, 1997. I. 256–298. o.

[45] *Philippe de Mézières*: Une poure et simple epistre dun vieil solitaire des celestins de paris adressant a tresexcellent, &c. Richardt par la grace de dieu Roy d[']Jangleterre. Eredetije: British Library Manuscripts, Royal MSS, 20 B. VI. Kiadva *Philippe de Mézières*: Letter to King Richard II. (Transl.: *G. W. Coopland.*) London, 1976. (a továbbiakban: *Mézières*: Letter to King Richard II).

[46] *Philippe de Mézières*: Nova Religio Passionis. Oxford, Bodleain Library Manuscripts, Ashmole MSS 813.; 865.

[47] *Mézières*: Letter to King Richard II, 11–13., 64. o.

[48] *Mézières*: Letter to King Richard II, 102. o.

[49] *Mézières*: Letter to King Richard II, 70. o.

hadjárat mindenekfelettiségét hirdető „vallást" is meghirdetett (*Nova Religio Passionis*).[50] Az új testvériség lovagjainak alapvető feladata az eretnek tanok, a wycliffizmus elpusztítása és az egyház uniója, mert csak azután vonulhatnak a lovagok egységben a pogány ellen, ha mögöttük Európa is egységben és békében áll.[51] A Rend legfőbb patrónusa természetesen Lancaster hercege, John of Gaunt („Gandi János") volt; mellette fivére, Edmund of Langley yorki herceg játszott kiemelkedő szerepet a hadjárat szervezésében, és képviselte határozott elszántsággal a törökellenes hadjárat ügyét.[52] A „Passió Rendjének" lovagjai esküt tettek, hogy nagy keresztes hadjáratban vesznek részt a török ellen.[53] A rendbe belépett Anglia báróságának színe-java, de sokan a király kegyencei, a „homines novi" újarisztokratái közül is.[54]

Ezt a hihetetlen keresztes lelkesedést látva az ember úgy gondolná, hogy mindezek a lovagok valóban el is mentek a hadjáratba. Sajnos ennek megítéléséhez igen szűkösek a konkrét bizonyítékaink. Arra is találunk azonban példát, hogy ha a lovagi fraternitás tagjai maguk nem is tudtak ott lenni a keresztes seregben, képviseletükben elküldtek valaki mást, a család vagy esetleg a bárói famíia, a háztartás egy-egy tagját (tudjuk például, hogy Gloucester hercege, vagy Northampton grófja nem lépett ugyan be a *Militia Passionis*-ba, arra viszont nagy súlyt fektettek, hogy a családjukat képviselje valaki, akár a család egy-egy távolabbi tagja, akár egy szerződéses „háztartási" (a háztartáshoz tartozó = familiáris) lovag (*retainer*).[55] Nyilvánvalónak tűnt, hogy az elkövetkező *passagium generale*-ban – ami majd más lesz, mint a megelőző korok *passagium particulare*-i – Anglia lovagsága kitüntetett szerepet fog játszani. Hatalmas várakozás, soha nem látott keresztes hevület előzte meg a hadjárat előkészületeit. Az utolsó pillanatig szinte biztosra lehetett venni, hogy nagyszámú angol vesz részt a Magyarországra induló seregben. Sem a pápai udvarban, sem a magyar király kancelláriájában, meg sem fordult senki fejében, hogy Anglia esetleg ki is maradhat a hadjáratból. Froissart például maga is mélységes meggyőződésének adott hangot, hogy Anglia királya sikerre fogja vezetni a ke-

---

[50] *Philippe de Mézières*: La Sustance de la Chevalerie de la Passion de Jhesu Crist. Oxford, Bodleain Library, Ashmole MSS 813. fol. 4. Kiadva *A. H. Hamdy*: Philippe de Mézières and the New Order of the Passion. *Bulletin of the Faculty of Arts (of Alexandria University)*, 18. (1964.).

[51] *Mézières*: Letter to King Richard II, xxiii. o.

[52] Rajtuk kívül egy nemesúr, Sir John Harleston számított Mézières szemében a hadjárat legelkötelezettebb hívének: „a vostre tres ame frere, [...] vostre tresame oncle, le duc de Wyork, et par messire Jehan de Harlestone, et autres tres vailant chevaliers, vos loyaux subgies." *Mézières*: Letter to King Richard II, 105. o.

[53] Mézières egy új, a keresztre feszített Jézusnak szentelt lovagrendről szól, amelyet a keresztény világ hét nemzetének élén a francia és az angol király közösen vezetnek a Szentföld visszahódítására: „une nouvelle chevalerie du Crucefix qui doit estre mandee oultremer devant les ii. roys, qui par la grace de Dieu feront le saint passage [...] de nouvel des vaillans chevaliers et hommes d'armes de vii. langages de toute la crestiente catholique [...] la cause principale si est pour la conqueste de la terre sainte." *Mézières*: Letter to King Richard II, 103–104. o.

[54] Például Rutland grófja, Thomas Mowbray, Nottingham grófja, az Earl Marshal, Henry Percy, Northumberland grófja, St. David püspöke, Lord le Despenser, Sir Hugh le Despenser, Lord Louis Clifford, Sir Thomas West, Sir William Feniston, Sir Ralph Percy, Sir Henry FitzHugh, Sir Thomas Erpingham, Sir Richard Aubrey/Albery, Sir Simon Felbrigg, Sir Robert Morley, Lord de Rochefort, Esquire Piteux, Esquire Richard Chelmesinch, Lord William Helemann, Sir Henry Guine (utóbbi kettőről nem tudjuk biztosan). *Atiya*, 1934. Appendix II., 134–135. o. A francia és német lovagok jelenléte (Rochefort, Piteux, Helemann) is bizonyíték arra nézve, hogy Richárd udvarában nagy, nemzetközi keresztes vállalkozást terveztek.

[55] *Atiya*, 1934. Appendix II., 134–135. o.

resztes hadjáratot.[56] Ezért kell megvizsgálnunk, hogy valójában szerepeltek-e ténylegesen angol lovagok, hiszen ha valaki beleássa magát a Nikápolyt megelőző évek diplomáciai iratanyagába, elolvassa a magyar, francia, burgundi, szentszéki, velencei stb. követjelentéseket, szinte elképzelhetetlennek tartja, hogy ne lettek volna angolok is jelen.

II. Richárd volt az egyik első keresztény uralkodó, aki hitet tett egy közös európai hadjárat eszméje mellett.[57] Az angol közvélemény is tudatában volt a török fenyegetésnek: azt, hogy a szultán Konstantinápoly után Európa ellen készül, már 1394-ben megemlíti egy angol krónika![58] Az 1380-as évek végétől Anglia-szerte imádkoztak a pogányok elleni keresztes hadjáratok sikeréért.[59] 1389-ben, s utána 1391-ben is felmerült egy közös angol–francia keresztes hadjárat gondolata, s Lancaster hercege fel is vette ez ügyben a kapcsolatot Merész Fülöp burgundi herceggel, és közös követet küldtek VI. Károly francia királyhoz.[60] 1392-ben, az amiens-i tárgyalások után, II. Richárd követet küldött Genovába, s a doge segítségét kérte, hogy a készülő keresztes hadjárata céljából bocsásson rendelkezésére hajókat![61] A francia korona sem késlekedett, VI. Károly is gályákat kért Genovától.[62] II. Richárd már 1393. júniusa előtt csaknem az összes európai fejedelmet, köztük Zsigmond magyar királyt is egy közös *passagium generale*-ra szólította fel.[63] 1394-ben már konkrét terveket szőttek egy közös, angol–francia hadi vállal-

[56] *Froissart*, XV. 390.

[57] Máig vita tárgya, hogy Richárd, VI. Károly francia király, avagy Merész Fülöp burgundi herceg indította-e el elsőként a keresztes hadjárat szervezését. Anthony Goodman szerint már VI. Leó kis-örményországi király első nyugat-európai útja során, az 1380-as években elhintette az angol és francia udvarokban a *cruciata* gondolatát. *Anthony Goodman*: John of Gaunt: the Exercise of Princely Power in 14th Century Europe. Harlow, 1992. (a továbbiakban: *Goodman*, 1992.) 201. o. Froissart híres története okán – melyben VI. Károly király maga egészítette ki Leó szavait a keresztes hadjárat szükségességéről az 1392-es amiens-i béketárgyalásokon – sokan a francia királyt vélik a keresztes hadjárat eszmei atyjának. *J. J. N. Palmer*: England, France and Christendom, 1377–1399. London, 1972. (a továbbiakban: *Palmer*, 1972.) 199. o. A vitára – Zsigmond szerepéről is – l. *Szántó Richárd*: Az angol–magyar kapcsolatok néhány vonatkozása az 1390-es évek elején. In: „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk: *Piti Ferenc*.) Szeged, 2000. (a továbbiakban: *Szántó*, 2000.) 517. o.

[58] *Trokelowe*, 166. o.

[59] The Westminster Chronicle 1381–1394. (Ed.: *L. H. Hector – B. F. Harvey*.) Oxford, 1982. 432–435. o.

[60] Közös követ, erről tanúskodik a Wenzel által is közölt oklevél szövege: „dispositio ac dominorum [...] Ducum Lancastre." *Wenzel Gusztáv*: Magyar diplomácziai emlékek az Anjou-korból. Acta extera Andegavensia. I–III. Budapest, 1874–1876. (a továbbiakban: ADE) III. 475. sz. 757. o.; 1391. december 23.: a követ a később a nikápolyi csatában is részt vett Guy de La Trémoille, Sully ura volt. *J. J. N. Palmer*: Anglo–French Peace Negotiations, 1390–1396. *Transactions of the Royal Historical Society* 5th Series, 16. (1966.) (a továbbiakban: *Palmer*, 1966.) 81. o.; Az 1389-es tárgyalásokra l. *Housley*, 2002. 151. o.

[61] II. Richárd levele Antonio Adornóhoz, 1395. októbere: The Diplomatic Correspondence of Richard II. (Ed.: *Edouard Perroy*.) (Camden 3rd Series XLVIII, Royal Historical Society, London, 1933. (a továbbiakban: The Diplomatic Correspondence of Richard II) 225. sz.; *Palmer*, 1972. 199. o.

[62] Chronique du religieux de Saint-Denys, II. 122–124. o.; Chronique des quatre premiers valois, 1327–1393. (Ed.: *Simeon Luce*.) Paris, 1862. 326., 335. o.; a francia király szerepéről a keresztes hadjárat szervezésében l.: *Jean-Claude Lemaire*: Le Roi empoisonné 1380–1422. La vérité sur la folie de Charles VI. Paris, 1977.

[63] The Diplomatic Correspondence of Richard II, 183. sz.; Richárd nem az első angol király volt, aki egy közös európai *cruciata* tervét szövögette. 1286-ban – miután megjárta a keresztes hadat Szent Lajossal 1269-ben – I. Edward eljutott arra a felismerésre, hogy a Szentföld visszafoglalása csak a nemzetek összefogásával, egy minden korábbinál szélesebb együttműködéssel valósítható meg. Igen vehemensen „bombázta" is kérelmeivel a Szentszéket, hogy hirdessen nagy keresztes vállalatot. 1293-ban meg is kapta a pontifexi jóváhagyást. I. Edward keresztes tervei: PRO Chancery Miscellanea. C 47/29/2/No. 2.; PRO Exchequer. Treasury of Receipt. Diplomatic Documents. E 30/1539.; l. még *Simon D. Lloyd*: The Lord Edward's Crusade, 1270–1272: Its Setting and Significance. In: *J. Gillingham – J. C. Holt* (Ed.): War and Government in the Middle Ages:

kozásról,[64] sőt, egy 1394-es oklevélből már egy közös, angol–francia–burgundi–magyar szövetség terve sejlik fel.[65]

Mézières más munkáiban is, például „Az öreg zarándok álmá"-ban (*Le songe du vieil pélerin*) is nagy szerepet szánt Anglia lovagságának a török elleni hadjáratban. A műben részletes stratégiai tervezet is szerepel, többek között arról, hogy mi lenne az optimális útvonal – a szárazföldön – Angliától egészen Konstantinápolyig.[66] Más keresztes propagátorok, mint például Remete Róbert (Robert l'Ermitte) is úgy vélekedtek, hogy Anglia részvétele alapvető fontosságú.[67] Róbert maga vitte Mézières Richárd királyhoz írott levelét angol földre 1395. májusában, és Anglia-szerte tartott prédikációiban fegyverbe szólította Anglia nemességét a pogány hitetlenek ellen.[68] A remete szavának óriási tekintélye volt a kereszténységben, így miután személyesen is felkereste, és maga kérte Anglia lovagságának „virágait," Lancaster és Gloucester hercegét, valamint Sir Thomas Percy-t, az egész angol nemesség szívvel-lélekkel kiállott a keresztes *passagium* mellett.[69] Róbert prédikációi már az 1393–94-es leulingheni béketárgyalásokon nagy hatást gyakoroltak az angol udvar politikáját nagyban meghatározó Lancaster hercegére, a király nagybátyjára.[70] A remete az angol udvarban az „Isten által Angliának küldött különleges követ" kitüntető címet kapta. Richárd királyra még nagyobb benyomást tett, így érkezése után rögtön gyakorlati előkészületeket tettek a keresztes sereg felállítását illetően.[71] II. Richárd utasította a leulingheni tárgyalásokon Angliát képviselő nagybátyáit, Lancaster és Gloucester hercegét, hogy amilyen gyorsan csak lehet, egyezzenek meg annak érdekében, hogy a török fenyegetés ellen hathatósan fel lehessen lépni.[72] Az 1393-as angol–francia szerződésben már szerepelt egy záradék arról, hogy közösen fognak egy törökellenes hadjárat elindításán munkálkodni.[73] Az angolokban buzgó keresztes hevü-

---

Essays in Honour of J. O. Prestwich. Woodbridge, 1984. 120–133.; PRO Special Collections: Papal Bulls: SC 7/30/19.; PRO Special Collections. Papal Bulls. SC 7/31/20.; IV. Miklós pápa hozzájárulása: PRO Special Collections. Papal Bulls. SC 7/30/1. Egy közös angol–francia hadjárat terve azután is szinte állandóan napirenden volt, és sem látszott teljesen megvalósíthatatlannak, még a Százéves Háború idején sem. (Az első komolyabb tervezet IV. Szép Fülöp és II. Edward között született a XIV. század első évtizedének a végén. PRO Chancery Miscellanea. C 47/27/8/No. 56.

[64] *Palmer*, 1972. 197. o.

[65] ADE III. 474. sz.; 757. o.

[66] *Philippe de Mézières*: Le Songe du Vieil Pélerin. (Transl.: *G.W. Coopland.*) London, 1969. Book III., passim.

[67] A „Remete" a normandiai származású Robert le Mennot volt. In: *Froissart*, XV. 1392–1396.: 190–201. o.; *Philippe de Mézières*: Letter to King Richard II, xxiii. o.

[68] „en multipliant par la vertu de la croix la seinte foy catholique par toutes les parties d'Orient, et lá monstrer en Dieu la valliance de la chevalerie d'Angleterre et de France et des nos autres fréres crestiens." *Froissart*, XV. 388. o.

[69] *Froissart*, XV. 194–195. o.

[70] A tárgyalásokra (az első sorozat 1390 júniusában nyílt meg; a második 1393 nyarán) l. *Palmer*, 1966. 83–84. o.

[71] *Mézières*: Letter to King Richard II, xxiv. o.

[72] *Szántó*, 2000. 521. o.

[73] *Françoise Autrand*: La paix impossible: les négociations franco–anglaises à la fin du 14e siècle. In: Nicopolis, 1396–1996: Actes du colloque international. Textes publiés par *Jacques Paviot* et *Martine Chauney-Bouillot. Annales de Bourgogne*, 68. (1996.) 3. (Dijon, 1997.) (a továbbiakban: Nicopolis, 1396–1996.) 17. o.

letnek Európa-szerte híre ment, így mindenki, maga Zsigmond is nagy reményekkel viseltetett az induló hadjárattal kapcsolatban.

Hogy még jobban megértsük, miért volt ekkora keresztes lelkesedés Richárd király Angliájában, meg kell vizsgálnunk egy kissé az uralkodó személyiségét. Már gyermekkora óta lovagnak nevelték, hiszen ő volt az „ideális lovag," a lovagság mintaképének nevezett Fekete Herceg, Edward egyetlen fia. Anglia királyainak I. Edward óta „öröksége" volt a keresztes hadjárat fogadalma: I. Edward fiatal korában járt ugyan Palesztinában, de önálló, nagy vállalkozást, ami a siker reményével kecsegtetett volna a Szentföld visszafoglalását illetően, nem vezetett, ezért utódaira hagyta a fogadalmat. Az örökség „materializálódott" is, Anglia királyai, akárha uralkodói insignium lett volna, egy könyvet örökítettek, utódaikra: a Westminsteri Könyvtár egyik kincsét, a kis-örményországi Hetum herceg (más néven Corycosi Hayton) munkáját, a *Flos Historiarum Terre Orientis*-t.[74] Szinte ugyanilyen jelentőségű volt az az oxfordi kézirat, amit *Via ad terram sanctam* néven ismerünk, és az angol lovagság számára részletezi egy keresztes hadjárat útvonalát.[75] Mivel I. Edward óta egyetlen angol király sem teljesítette be a Nyakigláb által rájuk testált fogadalmat, mindenki II. Richárdtól várta azt.[76]

A keresztes hadjárat másik nagy prófétája, a költő Eustache Deschamps is azok közé tartozott, akik magától értetődőnek tartották Anglia részvételét. Versei, melyekben arról szól, hogy az angol és a francia király hogyan indul a császárral kéz a kézben a Szentföld visszafoglalására, igen népszerűek voltak a westminsteri udvarban is.[77] Deschamps figyelemmel követte a nikápolyi hadjárat eseményeit, sőt a csatában elesetteknek is szentelt egy költeményt (*Pour les Francais Morts á Nicopolis*), amiben a Nikápolynál elesett angol lovagokról is megemlékezett.[78]

A közvetett bizonyítékok alapján azt mondhatjuk, minden abba az irányba mutat, hogy az angolok részt vettek a nikápolyi csatában – s van olyan mai angol kutató is, aki ennek alapján valószínűsíti is azt.[79] Adrian Bell elsődlegesen II. Richárd udvarának keresztes szellemiségét vizsgálja, s művészettörténeti módszereket alkalmazva felteszi: elképzelhetetlen, hogy ne lett volna angol lovag Nikápolynál. Richárd keresztes elszántságának megértéséhez kiváló ikonográfiai evidenciát ad számunkra egy kétszárnyú táblakép, az ún. wiltoni diptikhon.[80]

---

[74] *Christopher Tyerman*: England and the Crusades. Chicago and London, 1988. 281. o.

[75] Oxford, Bodleian Library, Ashmole Manuscripts. MS 342. folios 1–6. f. 1.; f. 2.

[76] *Palmer*, 1972. 180. sk. o.

[77] *Exhortation a la Croisade* / celle conquist; soyons donc exité / De faire autel: longues treves prenons, / Se paix n'avons a nostre voulenté. / Le Roy des Frans, d'Espaigne requerons, / Cil d'Arragon, d'Angleterre; querons / Le prestre Jehan, des Genevois l'octroy, / Veniciens, Chypre, Roddes: Le Roy / De Portugal; Navarre alons requerre; / Pappe, empereur, mettez vous en courroy / Pour conquerir de cuer la Saincte Terre. [...] *Eustache Deschamps*: Œuvres complétes. Vol I–XI. (Ed.: *Queux de Saint-Hilaire.*) Société des anciens textes francais. Paris, 1878–1903. I. 139. o.

[78] L'an mil .CCC. IIII^{xx}., en Turquie, / Sur le septembre, adjoint encor .XVI. ans, / Ot maint baron et le roy de Hongrie, / Francois, Anglois, Bourgignons, Alemans [...] *Eustache Deschamps*: Œuvres complétes. VII. 66–67. o.

[79] *Bell*, 22. o.

[80] The National Gallery, London. *M. V. Clarke*: The Wilton Diptych. In: *M. V. Clarke*: Fourteenth Century Studies. Oxford, 1937. 272–292. o.; *Palmer*, 1972. 205., 242–244. o.; *Tyerman*, 297–300. o.

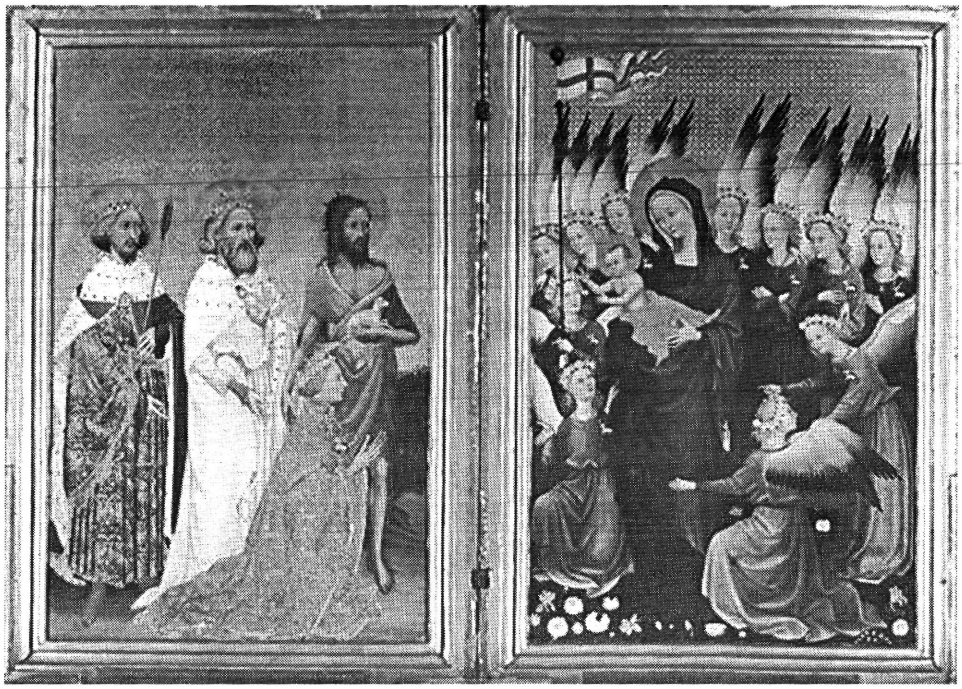

A wiltoni diptichon előlapja

Ikonológiai elemzése alapján kijelenthető, hogy a táblakép a király keresztényi fogadalmának és keresztes eltökéltségének a szimbóluma, s keletkezése éppen a Nikápolyt megelőző évre, 1395-re datálható.[81]

A diptikhont szemlélve sejthető, miért gondolhatta a keresztény Európa, hogy Richárd a kiválasztott, aki győzelemre viheti a keresztény seregeket, s miért fűzött nagy reményeket az angol király részvételéhez. A király úgy jelenik meg az ábrázoláson, mint egy „romlatlan ifjú," szűzies, vérrel-háborúval még be nem szennyezett „tiszta kéz," aki egyedül tud szembeszállni a Pokol erőivel.[82] A táblakép ábrázolása közvetlen kapcsolatban áll Mézières levelének Richárdra osztott karakterével: „Isten báránya" ő, az „Ég választottja," új Messiás: a festményen Richárd éppen felveszi a keresztet, s előtte az *Agnus Dei* tartja Szent György keresztes zászlaját, amit egy Égből kinyúló angyal hoz, és a gyermek Krisztus áld meg.[83] Richárdot a fehér szarvasünő jelvényével ábrázolják, ami a középkori ikonográfiában és imagológiában a „nagy keresztes vállalatot," a „mindennél magasabb fokú keresztes fogadalmat" jelképezi – például, amikor az ember min-

[81] *Eleanor Scheifele*: Richard II and the Visual Arts. In: *Anthony Goodman – James Gillespie* (szerk.): Richard II. The Art of Kingship. Oxford, 1999. 265. o.; *Maurice H. Keen*: The Wilton Diptych: the Crusading Context. In: The Regal Image of Richard II and the Wilton Diptych. (Ed.: *D. Gordon – L. Monnas – C. Elam.*) London, 1997. 189–196. o.

[82] *Tyerman*, 300. o.

[83] *Scheifele*, 267. o.

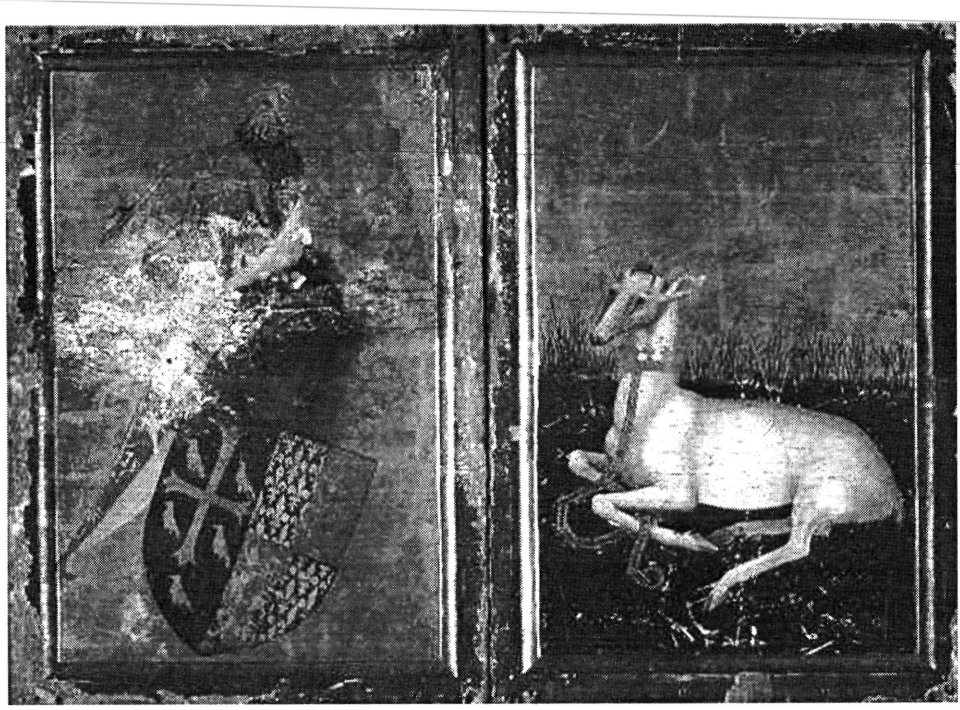

A wiltoni diptichon hátlapja

denéről, minden világi vagyonáról, világi életéről is lemond, csak hogy teljesíthesse fogadalmát, és a Szentföldért harcoljon.[84] Egyértelműen kapcsolatban áll a táblakép Mézières Passió-rendjével: többek között a diptikhon Krisztus-alakjának töviskoronája is a gyakorta használt passió-jelkép. A művészettörténészek a táblaképen ábrázolt zászlót tartják a Militia Passionis valódi zászlajának (vörös-fehér György-kereszt, a tetején egy glóbusszal).[85] Mi több, hogy Richárd fogadalma nem csupán egy személyes eskü, azt az bizonyítja, hogy a képen a király maga az egész dinasztiát, s ily módon az egész királyságot, az egész nemességet képviseli: rajta van a vállán az ún. *planta genista*, a rekettyeág, amely az angol ikonográfiában abban az időben a *Plantagenet* Angliát jelképezte.[86]

---

[84] *Marosi Ernő*: A középkor művészete. Budapest, 1998. II. 1250–1500. 133. o.

[85] *Clarke*, 283–294. o. Magán a glóbuszon egyes művészettörténészek térképrészletet vélnek látni, azon zöld szigetet, rajta soktornyos várral, ami Britanniát jelképezi. *Dillian Gordon*: Making and Meaning: The Wilton Diptych. London, 1993. 664–666. o.

[86] Ez abban is megnyilvánult, hogy abban az időben akarta Richárd szentté avattatni dédapját, II. Edwardot; illetve akkor ért tetőpontjára a Richárd által igen nagymértékben ápolt „nemzeti szent," Hitvalló Edward kultusza. A szent előddel kívánt Richárd leginkább azonosulni, óriási adományokkal halmozta el a Hitvalló ereklyéjét a Westminsteri Apátságban. *Nigel Saul*: Richard II. New Haven, 1997. (a továbbiakban: *Saul,* 1997.) 311–313., 323. o. A diptichonon is Hitvalló Edward és Mártír Edmund, azaz az angol szentek láthatók Richárd mellett, sőt, Richárd címere mellett Hitvalló Edwardét is ábrázolták. *Scheifele,* 266. o. Edward címerét már az 1380-as évek végén beépítették Richárd személyes címerébe: *Nigel Saul*: The Kingship of Richard II. In: *Anthony Goodman – James Gillespie* (szerk.): Richard II. The Art of Kingship. Oxford, 1999. 37–58. o. (a továbbiakban: *Saul*, 1999.) 42. o.

Azaz nem csupán maga a király vállalta a keresztes hadjáratot, hanem az nemzet teste, a nemesség is.[87]

Minden arra utal, hogy Anglia igenis készült a hadjáratban való részvételre, sőt, abban vezető szerepet kívánt játszani.

Az első diplomáciai kapcsolatfelvétel az angol királyság és Magyarország között a keresztes háború ügyében 1392-ben történt, amikor Henry Bolingbroke, Derby grófja, Lancaster hercegének elsőszülöttje (a későbbi IV. Henrik király) poroszországi keresztes hadjáratáról a Szentföldre utazván Zsigmond királlyal tárgyalt.[88] Derby elszámolásaiból kiderül, hogy nem „magánúton" járt Zsigmondnál, hanem apja, Lancaster hercege megbízásából, feltehetően egy keresztes hadjáratot előkészítendő, azaz komoly állami feladatot is ellátott.[89] Erről tanúskodik az a tetemes summa, amit Derby apanázsként kapott apjától az utazásaira.[90] Ugyanezt látszik alátámasztani, hogy nem sokkal Zsigmonddal való találkozása után, a Szentföldre vezető út során, Jakab ciprusi királlyal, és a johanniták fejével, Heredia nagymesterrel is tárgyalt, valószínűleg szintén a keresztes vállalkozás ügyében.[91] Henry tehát nem csupán egyszerű zarándok volt, komoly diplomáciai feladatokat is ellátott. Ezt látszik igazolni az is, hogy folyamatos kapcsolatban állt apjával: John of Gaunt követek útján állandó érintkezésben állott fiával, akihez nem sokkal a Luxemburgi Vencellel és Zsigmonddal való találkozói előtt érkezett meg Londonból a Lancaster-família egyik tekintélyes személyisége, Sir Thomas Erpingham. Feltehetően újabb instrukciókat adott a fiatal Bolingbroke számára a Luxemburg-tárgyalásokat megelőzően.[92] Nem lehet véletlen, hogy Zsigmond nem sokkal azután fordult a keresztény

---

[87] *Bell*, 22. o.

[88] Egy krónikaíró szerint igen nagy tisztelettel fogadták és ajándékokkal halmozták el. „Nam de Prussia versus Hungariam, pertransivit, ubi, a rege Hungarorum honorabiliter receptus, magnis muneribus decoratus est." *John Capgrave*: De illustribus Henricis. (Ed.: *Francis Charles Hingeston.*) London, 1869.; reprint: Liechtenstein, 1970. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. Rolls series, 7.) 100. o.; Atiya még azt is tudni vélte, hogy Budán töltött néhány napot Zsigmond palotájában. *Atiya*, 1934. 37. o.; Valószínűbb azonban, hogy a magyar–morva határon, illetve Bécsben tárgyaltak Zsigmonddal, mint azt a német és angol történetírás Derby lovagi háztartásának elszámolásai alapján bizonyította is. *Joseph Caro:* Das Bündnis von Canterbury. Eine Episode aus der Geschichte des Constanzer Concils. Gotha, 1880. 15. o.; *Otto Prutz* (szerk.): Rechnungen über Heinrich von Derby's Preussenfahrt 1390–1391, 1392. Leipzig, 1893. lxxxiv–lxxxviii. o.; Expeditions to Prussia and the Holy Land made by Henry, Earl of Derby, in the years 1390–1391 and 1392–1393. (Ed.: *Lucy Toulmin-Smith.*) (Camden Miscellany New Series, LII) London, 1894. (a továbbiakban: *Toulmin-Smith*: Expeditions) 194–195. o. A IV. Henrik-monográfusok is tényként kezelik Zsigmond és Derby megbeszéléseit. *Kirby*, 37. o.; *J. D. Griffith–Davies*: King Henry IV. London, 1935. 70. o.; *Kenneth Bruce McFarlane*: Lancastrian Kings and Lollard Knights. Oxford, 1972. (a továbbiakban: *McFarlane*, 1972.) 39. o.; Derby grófja ajándékot is kapott Zsigmond királytól, Luxemburg címerével díszített (hímzett) harisnyát (kamáslit, „caligiae"), illetve egy üveg, a király bécsi, a Duna északi partján lévő palotájából hozatott magyar bort. Egy másik költségjegyzék szerint Henry gróf Zsigmond palotájából lószerszámot is kapott. Henry háztartási elszámolásai (Earl of Derby Wardrobe Accounts) 1393. április 4-én közlik. *Lucy Toulmin-Smith*: Expeditions, lviii., 194–195., 285. o.

[89] Feltételezi ezt például Martin Kintzinger is: *Kintzinger*, 2000. 235. o.

[90] Derby nem csak tekintélyes összeget kapott poroszországi és szentföldi útjára a Lancaster-udvartól – első útjára több, mint 4400 fontot, egy báró átlagos évi jövedelmének a többszörösét, a legvagyonosabb angol lord, Lancaster hercege jövedelmének majdnem a felét; a másodikra is majdnem egy vagyont, csaknem 5000 fontot – hanem ezen kívül még évi 2000 londoni márka (1 márka = 2/3 font) mellett még 1000 márka különleges jutatásban is részesült *donum*ként a királytól. *Toulmin-Smith:* Expeditions, xlvii. o.; *M. Barron* (Ed.): The Reign of Richard II. Essays in Honour of May McKisack. London, 1971. 168. o.; *Goodman*, 1971. 154. o.

[91] *Kirby*, 38. o.

[92] *Griffith-Davies*, 69. o.

fejedelmekhez segítségért a török ellen, miután Derbyvel tárgyalt, és biztosítékot kapott egy esetleges angol részvételre a keresztes hadjáratban. Zsigmond felhívása 1393. november 29-én érkezett a francia udvarba, miután Derby hazaért, és 1393. júniusában maga Richárd király is felvetette a *cruciata* ügyét a franciáknak.[93] Az sem véletlen, Lancaster hercege nem sokkal Derby tárgyalásai után találkozott Leulinghenben a keresztes hadjárat másik apostolával – a személyesen is érintett – VI. Leó kis-örményországi királlyal, és tárgyalt vele az indítandó keresztes hadjáratról.[94]

Derby elsőként IV. Vencelt kereste fel, s abban reménykedett, a császárt is be tudja vonni a keresztes háborúba. A prágai találkozó azonban kiábrándította: a részeges cseh király semmiféle érdeklődést nem mutatott a kereszténység ügye iránt. Így fordult Derby figyelme egyre inkább Zsigmond felé, s ha nem is tervezte, hogy Magyarországra látogat, mégis találkozót kért a magyar királytól.[95] Ezért történhetett, hogy ugyan tárgyalt Zsigmonddal, „hivatalos" magyarországi követségre nem került sor.[96] Mivel Zsigmond 1392. szeptember 25-én Trencsénben, majd a következő hónap végén Nagyszombatban volt, feltehetően a morva határon találkozott Derbyvel, s ha a király nem is, kísérete, vagy udvartartásának egy része elkísérte őt a Luxemburgok bécsi palotájába, valószínűleg a későbbi együttműködés menetrendjét kidolgozandó.[97] Derby október 29-én ért Brünnből a magyar határszélen fekvő Gödingbe.[98] A gróf, ahelyett, hogy egyenesen Bécsbe ment volna, átkelt a Morván és Gödingtől nem messze kitérőt tett, a magyar határon fekvő Weisskirchen felé, s találkozott Zsigmonddal, aki október 25-én indult el Nagyszombatból.[99] Henry november 1-ig maradt Weisskirchenben.[100] A találkozó helyszíne lehetett akár Weisskirchen, azaz a karnyújtásnyira lévő, Gödinggel/Hodoníinnal szembeni Holics/Újvár vára, vagy a kissé távolabbi Szakolca is.[101] A gróf november 2-án

[93] Chronique du Religieux de Saint-Denys, II. 112–113. o.

[94] *Palmer*, 1972, 199. o.

[95] Nemrégiben Szántó Richárd bizonyította be tanulmányában, hogy Zsigmond és Derby grófja valóban találkozott. *Szántó Richárd*: Derby grófja közép-európai utazása. In: Középkortörténeti tanulmányok. A III. medievisztikai PhD-konferencia előadásai. (Szerk.: *Weisz Boglárka.*) Szeged, 2003. 151–158. o. (a továbbiakban: *Szántó*, 2003.) Szántó korábban is érintette e témát: *Szántó*, 2000. 519–520. o. Más úton, de magam is erre a következtetésre jutottam, szinte ugyanabban az időben, mint Szántó. *Bárány Attila*: Angol–magyar kapcsolatok a későközépkorban, 1301–1437. III. fejezet. Gödöllő, megjelenés alatt.

[96] *McFarlane*, 1972. 39. o. Vencel henye, nemtörődöm viselkedéséről és korhely iszákosságáról egyébként több nyugati forrás is megemlékezik: *Tuck*, 1978. 112. o.

[97] Szeptember 25–27.: Trencsén; Október 18–25.: Nagyszombat/Tyrnau. Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg, 1368–1437. (Ed.: *Jörg K. Hoensch.*) Warendorf, 1995. (a továbbiakban: Itinerar) 57. o.

[98] Derby itinerárium: *Du Boulay*, 166. o.

[99] Zsigmond október 25-én még Nagyszombatban volt: Itinerar, 57. o.; Oklevelet is adott ki: ZsO I. 2653., 2655–2659., 2661. sz.

[100] Prutz és Toulmin-Smith is az Olmütz melletti morvaországi Weisskirchent azonosították e hellyel, s nem igazán értették, mit csinált Henrik jónéhány mérföldnyire északnyugatra. Valóban létezik egy moravorszáqi Weisskirchen is. *Prutz*, 175–176. o.; *Toulmin-Smith:* Expeditions, lxxiv., 193. o.; Szántó, 2003. 154–155. o. Weisskirchen vagy Weissenkirch volt a német neve egyébként a magyar határon fekvő Holics-Újvár várának is, ahol sokkal valószínűbb, hogy a találkozó lezajlott. Magam a találkozó helyeként az újvári várat feltételezem. Szántó úgy véli, a találkozó valahol Nagyszombat és Holics között történhetett, illetve egy harmadik Weisskirchent is valószínűsít a térségben, Pozsonyfehéregyházat, Nagyszombat mellett. *Szántó,* 2003. 155. o. Magam úgy vélem, ez utóbbi nem valószínű, mivel akkor már egyszerűbb lett volna Pozsonyba menni.

[101] Holics/Újvár/Alba Ecclesia neveire (magyarul Fehéregyház) l. *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Budapest, 1977. (a továbbiakban: *Engel*, 1977.) 165–166. o.;

már Drösing/Driesen faluban volt, és két nap múlva ért Bécsbe.[102] Nem tudjuk azonban, hogy Zsigmond hol járt ezekben a napokban, itinerárium sajnos nem ad rá módot, hogy kiderítsük. Annyit tudunk, hogy november 1-től 11-ig Visegrádon volt. Így október 29-én el kellett indulnia Holicsból, vagy ha 30-án indult, rohamtempóban kellett haladnia, hogy 1-jére Visegrádra érjen. Később Zsigmond Budára távozott, így valószínűleg Bécsben már nem találkozott a gróffal (bár Toulmin-Smith november 6-án, Bécsben is feltételez egy találkozót.[103]) Azért kellett a Morva-menti találkozót megszervezni, mert a király egy szerbiai hadjárat előkészítésével foglalatoskodott, s decemberben már a harctéren is volt; serege pedig jóval előtte járt.[104] Sőt, azt mondhatjuk, hogy a szerbiai hadműveleteket is csak azért hagyta ott, hogy Derby grófjával találkozhassék. Több kutató szerint nem elképzelhetetlen, hogy a gróf azért tett kitérőt Magyarország felé, mert már itt harcolni akart a törökkel. (Erre, és keresztes elkötelezettségére a későbbiekben is utal egy, már IV. Henrik királyként írott levelében: apjához hasonlóan a „kereszténység Új Messiása" kívánt lenni, és a keresztes hadak élére vágyott állni.[105]) Otto Prutz értelmezése szerint Zsigmond megértette a gróffal, adott pillanatban nem sok értelme lenne a hadakozásnak, de ha nagyobb angol kontingens élén, nemzetközi lovagsereg részeként jönne, az sokkal többet segítene, s feladata éppen ennek előkészítése az angol udvarban.[106] Sajnos konkrétan nem tudjuk, miről tárgyaltak, annyit viszont igen, hogy a tárgyalások után, november 5-én Henry már el is küldte a Lancaster-ház heroldját Angliába, illetve apjához: olyan súlyú dolognak kellett történnie, amiről rögtön értesítenie kellett Lancaster hercegét, ráadásul a háztartás egy magas rangú tagja, egyik legmegbízhatóbb embere útján.[107] Erre a levélre reflektálhatott II. Richárd, amikor – 1393. júniusa előtt – Zsigmondnak, Luxemburgi Vencelnek és III. Habsburg Albertnek írt levelében keresztes háborúra szólította fel őket.[108] A gróf ezután, Jeruzsálemből visszatérőben, Amiensbe sietett, hogy útja eredményeit a béketárgyalásokon részt vevő apja és VI. Károly francia király elé tárja.[109]

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. Budapest, 1996. (a továbbiakban: Archontológia) I. 327. o.

[102] *Prutz*, 175–176. o.; *Toulmin-Smith:* Expeditions, 193. o.

[103] *Toulmin-Smith:* Expeditions, lviii., 195. o.

[104] „in descensu regn. campo in regno Rasciae": Itinerar, 57. o.

[105] IV. Henrik Abesszínia császárához írott levele: Royal and Historical Letters during the Reign of Henry the Fourth. (Ed.: *C. F. Hingeston.*) Vol. I–II. (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. Rolls Series, 18.) London, 1860.; reprint: Nenteln, Liechtenstein: 1964–1966. I. 421–422. o.; *Tyerman*, 286. o. Henrik maga is lelkesen agitált a keresztes eszme érdekében: Angliába hazafelé például egy Palesztinából hozott áttért szaracént „léptetett fel" az európai udvarokban, aki az oszmánok hódító törekvéseiről beszélt. *Toulmin-Smith*, Expeditions, 254. o. Egyébként a Jeruzsálemből visszatérő Henry grófot mindenhol úgy fogadták, mint a keresztes eszme új vezérét, a hitetlenek elleni küzdelem új apostolát, aki meg fogja segíteni a kereszténységet a pogányok ellen. A kortársak meg voltak győződve, hogy zarándokútja már egy nagy passagium előkészítésének a része, és igen sokat vártak tőle, az „ideális fejedelemtől". Ezért is részesülhetett abban a kegyben többször is, hogy felfestethette fel saját címerét és a Lancaster-ház színeit amerre járt, például Prágában és Velencében is, a Szent Márk Székesegyházban. *Toulmin-Smith*, Expeditions, 234–235. o.

[106] *Prutz*, lxxxviii. o.

[107] *Toulmin-Smith*, Expeditions, 311. o.

[108] The Diplomatic Correspondence of Richard II, 183. sz.; Derby Bécsben III. Habsburg Alberttel is találkozott: *Szántó*, 2003. 155. o.

[109] Amiens-ben 1392 tavaszán nyílt meg a békekonferencia. *Palmer*, 1972. 199. o.

Zsigmond már egészen korán, az 1390-es évek első nagy – szerémségi, temesközi – oszmán betöréseit követően nyugati segítséghez folyamodott, és tudatosan olyan külpolitikai-stratégiai koncepciót épített ki, amely szakított azzal, hogy Magyarország egyedül is meg tudja védeni magát: ráébredt, hogy rá van szorulva akár olyan távoli országok segítségére is, mint Anglia. Ezért igen céltudatos külpolitikai offenzívát indított a nyugati udvarokban, s Anglia irányítóját, Lancaster hercegét is megkereste.[110] Ebbe a tárgyalássorozatba illeszkedett bele Derby látogatása. 1394-ben újabb magas rangú angol követ érkezett Zsigmondhoz, John Holand, Huntingdon grófja, II. Richárd király féltestvére, hogy Anglia szándékairól és keresztes elkötelezettségéről biztosítsa a királyt, valamint hogy konkrét tervekről tárgyaljon.[111] A tárgyalások súlyát mutatja, hogy Holand távozta után – miután az év őszén, Havasalföldön vereséget szenvedett a töröktől – Zsigmond rögtön a pápához, IX. Bonifáchoz fordult, hogy ne késlekedjen tovább „hivatalosan" is meghirdetni a keresztes hadjáratot; illetve a velencei dogénak írt, hogy a keresztes sereg szállításához gályákat kérjen a Serenissimától.[112] A követjárás jelentőségét az is alátámasztja, hogy Holand igen tekintélyes summát, 700 londoni márkát kapott a kincstárból költségeire.[113] Ennél is jobb bizonyíték az, hogy a pápa még indulása előtt feloldozta

[110] Zsigmond szerepének értékelésére l. *Veszprémy*, 1998. 604. o.; *Engel Pál*: A török–magyar háborúk első évei, 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (1998.) 3. 561–577. o.

[111] Követutasításai, megbízólevele, menlevelei: 1394. január 18., 20. PRO Chancery. Treaty Rolls C 76/78. m. 21.; *Thomas Rymer*: Foedera, conventiones: Literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae. Vol. I–XX. London, 1704–1735. (londoni kiadás) (a továbbiakban: *Rymer*: Foedera) VII. 764. o.; Richárd király német fejedelmekhez küldött leveléből viszont kiderül a követjárás célja: „pro status militaris honore ac zelo fidei versus partes Hungarie", azaz a „katonai dicsőségért és a hit ügyéért" küld követet Zsigmondhoz, ami ekkor nem lehet más, mint a passagium ügye. Ezzel is ösztönözni kívánta a király a birodalmi hercegeket a hadjáraton való részvételre. A salvus conductus szerint ugyan az utazás célja Jeruzsálem volt, de igen érdekes módon kikötötte az útlevél, hogy Holand Magyarországon keresztül menjen, és visszafelé ejtse útba a francia udvart is, ami így nem jelenthet pusztán zarándokutat: „[salvus conductus] pro comite Hunt', ffratre domini Regis, profecturus versus Hungrey et Jerusalem de partibus Anglie per regnum ffrancie." The Diplomatic Correspondence of Richard II, 199. sz.; John Holand egyike volt Richárd legbensőbb tanácsadóinak, az új hercegeknek (*duketti*). Anyja a dinasztia körein belülre emelkedett, s Edward, a fekete Herceg felesége lett. Holand így, a Plantagenet-udvarban nevelkedve, szinte a királyi család tagjának számított. Különleges privilégiuma volt, hogy használhatta II. Richárd királyi címerét. A király koronázásán az a kitüntetés érte, hogy ő vihette a Plantagenetek koronázási kardját. El is halmozták tisztségekkel és pozíciókkal (főkamarás; a walesi határvidék őre; tengernagy; Calais és Brest kapitánya; Chester főbírája; majd később szolgálataiért Exeter hercegségét kapta). Nem csupán *egy* angol követ járt Zsigmondnál, hanem Anglia egyik legbefolyásosabb főura, akinek döntő szava volt az angol politikában. 1389-től a Titkos Tanács tagja volt. DNB Vol. IX. 1041. o. Így, mindezek fényében nyer igazán jelentőséget a Huntingdon-féle látogatás: a király tökéletes bizalmát bíró Holand követségének célja feltétlenül kardinális kérdés lehetett. *Hicks*, 187–188. o.; *Saul*, 342. o.; *Trokelowe*, 190. o. A forrás, Richárd levele, ki is emeli Huntingdon grófjának keresztes tapasztalatait. Ezen kívül Holandban még az angol politika legtekintélyesebb alakja, Lancaster hercege is megbízott, hiszen korábban a Lancaster-udvartartásban is magas pozíciókat töltött be (a Lancaster-háztartás egyik feje volt, *constable of the household*). DNB Vol. IX. 1041. o. Ráadásul Holand a Lancaster-családba is bekerült, hiszen John of Gaunt veje volt: 1386-ban a herceg Elizabeth nevű leányát vette feleségül; sőt, a Holand-Lancaster rokonság még tovább is bővült: Lancaster fia, John Beaufort, Holand egyik unokahúgát, Alice-t vette nőül. *Hicks*, 188. o.; *Goodman*, 1992. 287. o.

[112] 1394. október 10.: Magyar Történelmi Kronológia. (Főszerk.: *Benda Kálmán*.) I–IV. (a továbbiakban: MTK) I. 233. o.; Zsigmond 1395 januárjában fordul Velencéhez: *Brauner*, 8–9. o.; *Thallóczy Lajos*: Mantovai követjárás Budán 1395-ben. Budapest, 1905. 302–303. o.; Nem sokkal később XIII. Benedek, az avignoni pápa is meghirdette a keresztes hadjáratot. *Kintzinger*, 2000. 253. o. IX. Bonifác két, *cruciatát* hirdető bullát is kiadott, 1394. június 3-án és október 15-én. *Szántó*, 2000. 525. o. Angliában is hirdették a keresztes hadjáratot: *Lunt*, 548. o.

[113] PRO Exchequer of Receipt. Issue Rolls E 403/546. m. 21.

Holandot, és engedélyt adott számára, hogy saját gyóntatót vigyen az útjára, a „török és a keresztény egyház más ellenségei ellenében" teljesített küldetésére.[114] Ez utóbbi igazolja, hogy Huntingdon nem csupán zarándokként akart utazni, hanem már akkor fel volt készülve, hogy fegyveresen harcoljon a pogány ellen Magyarországon.[115] Sőt, egy angol történész egyenesen azt állítja, hogy Holand 1394-ben harcolt is a török ellen Magyarországon.[116] Huntingdon 1394. május–júniusban érkezhetett Magyarországra, és június 20-ig kellett, hogy találkozzon Zsigmonddal, mivel a király akkor már eltávozott egy boszniai törökellenes hadjáratra. Elképzelhető, hogy Holand elkísérte Zsigmond seregét és valóban harcolt is a török ellen Boszniában. Ez mind a király itineráriumába, mind a követjárás időrendjébe belefér. Zsigmond május 15–28-ig, majd június 11. és 16. között tartózkodott Budán; de volt Visegrádon június 6-án, és Esztergomban is járt június 19-én. Ezen időpontok valamelyikén tárgyalhatott Holanddal. Huntingdon grófja akár vele is mehetett néhány hétre, hiszen Dobor várát július végére bevették Zsigmond hadai, így a követ már a hónap végén visszaindulhatott Angliába.[117] Augusztusban már Bács és Pétervárad szerepel a király itineráriumában, s az is feltehető, hogy Huntingdon még akkor is nála tartózkodott, mivel csak annyit tudunk róla, hogy Angliába az év végére, vagy a következő év elejére tért vissza, s a legközelebbi kézzelfogható adatunk róla az, hogy 1395. februárjában elindult II. Richárd írországi hadjáratára.[118]

1394 elején valóban aktivizálódott az angol diplomácia, hiszen Holanddal szinte egy időben egy másik követet is útnak indítottak a lengyel udvarba (a királyi háztartás lovagját, Sir John Golofre-t, aki hasonlóképpen szoros kapcsolatban állott Lancaster hercegével).[119] Az ő megbízatása is a keresztes hadjárat előkészítésével, a lengyel uralkodó bevonásával függött össze: ezt az is alátámasztja, hogy igen hosszú ideig, csaknem egy évig volt távol, ahogyan Huntingdon is szokatlanul hosszú időt töltött a magyar udvarban.[120] A megbízólevélben alkalmazott formula is arra utal, hogy huzamosabb ideig fog tartani a küldetés.[121] Huntingdon egyébként útba ejtette a szavojai udvart is, amelynek keresztes elkötelezettsége messze a leghíresebb volt Európában, s a nagy *miles Christi*, VI. Amadé fiával, VII. Amadé gróffal is tárgyalt a keresztes hadjáratról. (Ő, a Vörös Lovag, egyébként ott is volt Nikápolynál, Nevers grófja kontingensében.[122]) Holand Bécs-

[114] IX. Bonifác pápa levele Huntingdon grófjának, „De plenaria remissione." In: Calendar of Entries in the Papal Registers relating to Great Britain and Ireland. Vol. IV.: Papal Letters. (Ed.: *W. H. Bliss – J. A. Twemlow.*) London, 1893. (a továbbiakban: Calendar of Papal Registers) 489. o.

[115] *Palmer*, 1972. 240. o.; *Lunt*, 548. o. Azt, hogy Huntingdon esetleg Nikápolynál is jelen volt, az is alátámasztja, hogy a pápától a kereszténység érdekében tett szolgálataiért kapott köszönőlevelet nem 1394-es útja, hanem a nikápolyi hadjárat után kapta, 1397-ben. Miért várt volna a pápa három évig? *Trokelowe*, 190. o.

[116] *Hicks*, 187. o.

[117] Zsigmond július 5-én még Diakováron állt: Itinerar, 59. o.; MTK I. 232. o.

[118] 1395. február 10.: Huntingdon Bristolból behajózik Írország felé: Calendar of Patent Rolls, preserved in the Public Record Office. Vol. I–XXVII. London, 1894–1916. Richard II. 1377–1399: Vol. V. 1391–1396. 587. o.; 1395. március 8-án már zsoldot is kap írországi szolgálata fejében: PRO Exchequer. King's Remembrancer. Various Accounts. E 101/402/20. m. 32v.

[119] Minden valószínűség szerint a burgundi herceg és az angol király közös követe volt. Menlevele: 1392. február 12.: PRO Chancery. Treaty Rolls. C 76/78 m. 9.

[120] 1395. február 1-jére ér haza: Calendar of Patent Rolls. Richard II. 1377–1399. Vol. V. 1391–1396. 536. o.

[121] „in ambassiam regis [...] ibidem moraturus": *Palmer*, 1972. 240. o.

[122] *Vaughan*, 68. o.

ben is tárgyalt ugyanebben az ügyben Habsburg Ernő herceggel.[123] Nem lehet véletlen, hogy ugyanekkor járt Poroszföldön John of Gaunt törvénytelen gyermeke, John Beaufort.[124] Feltehetőleg nem csupán keresztes vállalásokat teljesített, hanem diplomáciai feladatokat is: a teuton nagymesterrel a Német Lovagrend esetleges részvételről tárgyalhatott a keresztes hadjáratban. Mindez újra csak arra utal, hogy Anglia messzemenően el volt szánva, hogy részt vegyen az induló keresztes hadjáratban.

A II. Richárd-féle diplomácia Huntingdon visszaérkezte után aktivizálódott igazán. Az első feladat az volt, hogy lezárják a franciákkal való hosszadalmas béketárgyalásokat, és végre csak a keresztes hadjáratra tudjanak koncentrálni. Ennek érdekében még egy dinasztikus házasság is köttetett (Richárd és a francia királyleány Izabella között).[125] 1395. február 15-én, azaz Holand visszaérkezte után néhány nappal indultak el az első angol követek a francia udvarba, „jegyesnézőbe,"[126] bár akkor még más jegyes neve is felmerült: az is szóba jöhetett, hogy német földről választ a király új feleséget. Erre minden oka megvolt, az első királyné, Luxemburgi Anna (Zsigmond testvére) halála után újra fel kellett „melegíteni" a kontinentális kapcsolatokat, s a készülő hadjáratnak is jót tett volna egy új szövetség valamelyik császárságbeli fejedelemmel. Richárd követei már 1394 októberében elindultak Wittelsbach Ruprecht rajnai palotagrófhoz puhatolózó látogatásra.[127] Tudjuk ezen kívül azt is, hogy 1394 júniusában Luxemburgi Vencel is újra kapcsolatba lépett Richárddal.[128] Végül mégis a francia házasság terve került előtérbe, s az sem lehet talán véletlen, hogy Izabella végleges, „hivatalos megkérésére" éppen akkor került sor, amikor Zsigmond magyar követei Lancaster hercegénél tárgyaltak, s a tárgyalások eredménye, valamint a magyar király sürgető üzenetei elértek Westminsterbe és Párizsba egyaránt elértek.[129] A franciák is nagyon gyorsan tető alá akarták hozni a házasságot, és lezárni a békekonferenciák évek óta tartó huzavonáját: 1395 márciusában három leendő francia menyasszonyt is „ajánlottak" a királynak, s a követek még az írországi hadjáratára is Richárd után mentek, csak hogy megköttessék a frigy.[130]

Anglia ígérete volt az, ami Zsigmondot is aktivizálta: mivel bírta II. Richárd pozitív válaszát, óriási vehemenciával vetette bele magát a keresztes hadjárat diplomáciai előké-

---

[123] Egy közvetett, 1395. június 22-én datált levélből tudjuk, hogy járt Bécsben. In: Calendar of Patent Rolls. 1377–1399. Vol. V. 1391–1396. 594. o.; Calendar of Papal Registers. Letters 1362–1404. Vol. IV. 489. o.

[124] *Werner Paravicini*: Die Preussenreisen des europäischen Adels. Bd. I–II. Sigmaringen, 1989–1995. I. 127. o. Már az 1391-ben Poroszországban járt Gloucester hercege is diplomáciai küldetést teljesített. *Du Boulay*, 168. o.; *Tyerman*, 274. o.

[125] *Mézières*: Letter to King Richard II, 33–42.; 66–67. o.; l. még: *J. J. N. Palmer*: The Background of Richard II's Marriage to Isabel of France. *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 44. (1971.) (a továbbiakban: *Palmer*, 1971.) 1–17. o.

[126] PRO Exchequer. Accounts Various. E 101/320 m. 11.

[127] PRO Exchequer. Foreign Accounts. E 364/30 m. 4v. A követutasítás kiadva: *Rymer*: Foedera, VII. 785. o. Richárd király 1395 folyamán is komolyan foglalkozott egy szövetséggel Anglia és a rajnai palotagrófság között. *Christopher John Phillpotts*: John of Gaunt and English Policy towards France, 1389–1395. *Journal of Medieval History*, 15. (1990.) 383. o.

[128] Edinburgh University Library, MS Laing 183. f. 45r., idézi *Arnd Reitemeier*: Außenpolitik im Spätmittelalter: Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England, 1377–1422. Paderborn, 1999. 180. o., 176. j.

[129] 1395. július 8-án: *Palmer*, 1972. 2. o.

[130] Anglo-Norman Letters and Petitions. (Ed.: *M. D. Legge*.) Vol. III. Oxford, 1941. 109. sz.; *Palmer*, 1971. 4. o.

szítésébe. 1395. márciusában magyar követek jártak Velencében a felállítandó flotta ügyében.[131] Velence azelőtt, hogy elkötelezte volna magát, Anglia pozitív válaszára várt.[132] Ezt burgundi és francia követek követték Velencébe és Magyarországra: voltaképpen Anglia elszántsága, s Lancaster hercegének elhivatottsága mozdította ki a holtpontról a keresztény Európa fejedelmeit.[133] Maga Merész Fülöp, a burgundi herceg is a keresztes *passagium* „motorja," John of Gaunt hívó szavára várt, s ahogyan egy 1394-es leveléből kiderül, az angolok nélkül nem indult volna egy nagy hadjáratra.[134] Minden kortárs úgy vélte, a főparancsnoki cím leginkább Lancaster hercegét illeti meg.[135] A burgundok és Lancaster a következő követet, Guillaume de la Trémoille-t közös küldöttként küldték Zsigmondhoz.[136] Az angol, burgundi és francia követ, Rénier Pot, majd a később érkező, szintén mindhárom hatalmat képviselő Boucicaut marsall Velencében a magyar követekkel is tárgyalt.[137] 1395 januárjától a lagunák városa fontos angol–francia–burgundi–magyar diplomáciai tárgyalások színhelye lett.[138] Velence ahhoz a feltételhez kötötte, hogy hajókat bocsát a keresztes sereg rendelkezésére – a felállítandó keresztes hajóhad negyedét, de semmiképpen sem kevesebb, mint 25 gályát –, hogy ha Anglia királya is részt vesz az akcióban; sőt, majdhogynem állandó követet nevezett ki Londonba, hogy időben értesüljön a keresztes sereg felállításának munkálatairól.[139] A Serenissima azt is vállalta, hogy mindaddig fegyverben marad, amíg a hercegek – a három her-

[131] *Székely György*: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. In: Művészet a Zsigmond korban. (Szerk.: *Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde.*) I–II. Budapest, 1987. I. 35. o.

[132] 1395. október 31.: ZsO I. 4542.; Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. (Ed.: *S. Ljubić.*) Zagrabiae, 1878–1882. Vol. I–XII. (a továbbiakban: *Ljubić*) IV. 390. o.

[133] *Palmer*, 1972. 200. o.

[134] *Otto Cartellieri*: Geschichte der Herzöge von Burgund 1363–1477. I–II. I. Philip der Kühne. Herzog von Burgund. Leipzig, 1910. I. 145–46. o. & Appendix X.

[135] *J. Pot*: Histoire de Regnier Pot, conseiller des ducs de Bourgogne. Paris, 1929. 39. o.

[136] *Atiya*, 1934. 36. o.; *Delaville Le Roulx*, I. 229–230. o.; Megbízólevele (1394. január 21.) értelmében Zsigmond válaszát mind a burgundi, a francia, mind pedig a Lancaster-udvarba el kell vinnie. *Ljubić*, IV. 338. o.; A követjárás dokumentumai megtalálhatóak a Burgundi Hercegi Levéltárban: Bavyn MSS: Memoires du voiage fait en Hongrie par Iean dit, Sans-Peur, Comte de Neuers. Ensemble de la Prison du meme Comte de Neuers, sa Rancon, et son Retour, en France &c. Paris, Bibliothèque National de Francee, Collection de Bourgogne, MS. 20, Rois et Ducs. MS. F. 340. idézi *Atiya*, 1934. 37ff. & passim.

[137] ZsO I. 3794.; *Atiya*, 1934. 37. o.

[138] Histoire de Regnier Pot, 39. o.; *Ljubić*, IV. 338. o.

[139] *Palmer*, 1972. 203. o. Igaz, kikötötték, hogy ha Anglia és Franciaország mégsem lépne hadba, Velence még akkor is elgondolkodhat, vállalja-e a hajók kiállítását. ZsO I. 3880.; *Ljubić*, IV. 339–342. o.; *Kiss Károly*: A nikápolyi ütközet, 1396. szeptember 28. Budapest, 1855. 29. o. A Signoria egyébként már 1394 májusában úgy nyilatkozott, csak akkor hajlandó részt venni a vállalkozásban, ha abban Anglia, Franciaország és a császárság uralkodói is részt vesznek. Régestes des Délibérations du de Venise concernant Romanie. Documents et recherches sur l'économie des Pays Byzantins, Islamiques et Slaves et leurs relations commeciales au Moyen Age, 1. (Szerk:. *Fréderic Thiriet.*) I. 1329–1399. Paris, 1958. 202. o. Velence egyébként már 1392-ben is „túlságosan" nagylelkű volt Derby grófjával szemben, amikor szentföldi zarándoklatára egy teljesen felszerelt gályát bocsátott a rendelkezésére, ingyen, sőt, visszaútja során még 100 dukátot is kölcsönzött neki, „hogy majd ha meg lesz elégedve a Köztársaság szolgálataival, visszaadja." Furcsa ez a „kegy", valószínű, hogy Velence is egy keresztes hadjáratban reménykedett, ami egy időre megszabadíthatta volna az oszmán előretöréstől. Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice and other Libraries of Northern Italy. I. 1202–1509. (Ed.: *Rawdon Brown.*) London, 1864. (a továbbiakban: Calendar of State Papers. Venice) 107–108. sz.

ceg, Burgundia, Orléans és Lancaster – seregei is hadban állnak.[140] Az angol részvétel egyik csalhatatlan bizonyítéka, hogy Velence még akkor sem állt el a hadjárat támogatásától, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Lancaster hercege nem megy a hadjáratra: 1396. április 14-én a Signoria írt Zsigmondnak, és közölte, hogy a Köztársaság Lancaster hiányában is kész támogatni az akciót. Azaz Velence is valószínűsítette, hogy ha Lancaster személyesen nem is vonul hadba, az a feltétel, amihez Velence hadbaszállását kötötte, mégis teljesül, jelesül lesznek angol kontingensek is a seregben. Tehát a velenceiek meg voltak győződve, hogy Lancaster csupán saját maga vonakodik, csapata ott lesz a keresztes hadban. Az év folyamán sem volt semmi jele annak, hogy Velence meggondolta volna magát, tehát az angolok részvételét bizonyosnak tekintette.[141] Miután a Signoria is teljes mellszélességgel kiállt a keresztes hadjárat mellett, 1395. májusában a követek együtt folytatták útjukat Aquitániába, Lancaster hercegéhez.[142] Zsigmond két követe, Kanizsai Miklós tárnokmester és Szepesi János titkos kancellár, Rénier Pot burgundi és Guillaume de la Trémoille angol-burgundi követtel együtt kereste fel Bordeaux-ban a lancasteri herceget.[143] A magyar követek megérkezte újabb lendületet adott az angol–burgundi előkészületi tárgyalásoknak: Lancaster és Burgundia hercegének megbízottai 1395 júliusában is találkoztak.[144] Hogy Angliának mekkora súlya volt ez idő tájt, az is jelzi, hogy a követek elsőként nem Párizsba, a francia udvarba mentek, hanem előtte, május-június folyamán, Lancaster hercegével tárgyaltak. Előzőleg természetesen fogadta őket a burgundi herceg, Merész Fülöp elébük is ment Lyonba.[145] A magyar követek voltak ugyan a burgundi udvarban, de Dijonban csak a hercegnét találták, Merész Fülöpöt nem – ő akkor már Lyonból Párizsba távozott.[146] VI. Károly francia király ez időre már valószínűleg tájékozódott a velencei tárgyalások eredményéről, és a burgundi követek útján megismerte Zsigmond álláspontját is, így írta meg 1395. május 15-én azt a híres levelet Richárd angol királynak, amelyben közös, angol–francia keresztes sereg felállítását kérte a török kiűzése céljából.[147] A levelet a történetírók sokáig hamisnak vélték, John Palmer

[140] *Setton*, 344. o.

[141] *Setton*, 346. o.

[142] A velencei Signoria levele II. Richárdhoz: 1395. március 10.: Calendar of State Papers. Venice. 117. sz. Egy Wenzel által hasonló dátummal közölt oklevél – Velence jelentése Zsigmondnak – arról tanúskodik, hogy Lancaster hercege még akkor is maga akart a török ellen indulni: „suam intentionem [...] per terram [...] contra Turchos": ADE III. 478. sz. 761. o.

[143] Pot a dijoni udvartól további 150 frankot kapott, hogy elkísérje Zsigmond követeit Bordaux-ba. British Library MSS. Additional Charters 3374.; *Rázsó*, 413. o. A követség igen precíz feldolgozását adja *Csernus Sándor*: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Budapest, 1999. 174–177. o.

[144] *Palmer*, 1966. 84. o.

[145] 1395. május 8.: *Brauner*, 14. o., *Delaville Le Roulx*, I. 231. o. Szántó szerint elsőként a párizsi udvarba látogattak a követek: *Szántó*, 2000. 528. o. Ez azonban Atiya adataira épül, melyek feltételezésem szerint nem helyesek, a magyar küldöttek elsőként Lancasterhez látogattak el, s csak azután Párizsba. *A. S. Atiya*: The Crusade in the Later Middle Ages. London, 1938. 437. o. A bordeaux-i látogatásra l. a British Library anyagát, Palmer adatait, valamint Boucicaut életírását, alább.

[146] Május 17. és 19. között voltak Dijonban. *Setton*, 344. o.

[147] Eredeti: Oxford, All Souls College MS 182.; egy másik példány British Library MSS Cotton Cleopatra D. 3. Kiadva: Anglo–Norman Letters and Petitions. (Ed.: *M. D. Legge.*) Vol. III. Oxford, 1941. 108. sz.; 242–248. o. Hamisnak tartotta például II. Richárd levelezésének kiadója, *Édouard Perroy* is: Diplomatic Correspondence of Richard II, 219. j. E levél együtt érkezett *Mézières* híres Levelével: *Palmer*, 1971. 11. o.

kutatásai alapján azonban igazolható a hitelessége.[148] A magyar követek ezután Bordeaux-ba mentek,[149] Lancaster hercege pedig éppen a magyar követek „kedvéért" tért vissza Angliából a tavasz vége felé.[150] Kanizsai és Szepesi csak július folyamán kereste fel – az angol követekkel együtt – a Louvre-ban VI. Károlyt.[151] Kanizsai Miklós beszéde, amit Párizsban mondott el a király előtt, s amelyben egy 40 000 fős török sereg felvonulásáról beszélt, fenn is maradt Boucicaut marsall életrajzában.[152] Feltehetően ezt a „hírt" juttatták a magyar követek Lancaster fülébe is. Ha a sereg létszáma túlzott is, a fenyegetettség annyiban valósnak tekinthető, hogy 1395 februárjában Zsigmondnak valóban hadba kellett szállnia az oszmánok ellen.[153] Minden valószínűség szerint a párizsi tárgyalások idejére Károly király – Remete Róbert útján – már megkapta II. Richárd május 25-én írott levelét, amelyben az angol uralkodó a közös hadjárat mielőbbi megindítását kérte.[154] II. Richárd immár konkretizálta is a közös angol–francia sereg felállítását, és javaslatot tett „le senct passage d'oultremer pur secorre nos freres crestiens et deliver la terre seinte".[155] Feltehetően a magyar követek is megismerték Richárd álláspontját, és

[148] *Palmer*, 1971. 9–10. o.

[149] Nem is lett volna idő, hogy Lyonból (ahol május 8–án voltak) Dijonba érve (május 15-én indultak, s 17-ére érkeztek meg), onnan rögtön Párizsba menjenek, és június elejére már Lancaster hercegéhez is odaérjenek. Renier Pot megbízást kapott ugyan a burgundi hercegtől, hogy elkísérje a magyar követeket Lancasterhez, de amíg a magyarok Dijonban voltak, elmehetett Párizsba is a királyhoz, s újra is csatlakozhatott a magyarokhoz Bordeaux felé. *Atiya,* 1938. 437. o. Pot valóban járt Párizsban 1395 májusában, de abból, hogy Párizsban új utasítást kapott Merész Fülöptől, hogy menjen el Lancaster hercegéhez és kössön megállapodást a magyar követekkel, kiderül, az időben nem voltak a társaságában a magyarok, azokhoz kellett csatlakoznia Bordeaux-ban. *Palmer*, 1972. 203. o. Palmer idézi is a burgundi levéltár oklevelét is, bizonyítandó, hogy Kanizsaiék egyenesen Bordeaux-ba folytatták útjukat: Archives Départementales de la Côte-d'Or, Dijon, B 1503, fo. 46. v.: *Palmer,* 1972. 210. 29. j. Atiya ezeket a burgundi okleveleket nem látta, ezért vélhette, hogy a magyar követek Dijonból Párizsba mentek. A burgundi ház kutatója, Richard Vaughan is így foglalt állást. *Vaughan*, 1962. 62 o. Kenneth Setton is hasonlóképpen vélekedik. *Setton*, 344. o. Legutóbb, burgundi levéltári anyagok alapján, egy másik, angol kutató is megállapította, hogy a magyar követek egyenesen Lancasterhez mentek. *Jim Magee*: Le temps de la croisade bourguignonne: l'expédition de Nicopolis. In: Nicopolis, 1396–1996. 53. o.

[150] Chronicon. Henricus Knighton. (Szerk. *J. R. Lumby.*) Vol. I–II. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. Rolls Series, 92.) London, 1889–1895.; reprint: Liechtenstein, 1965. II. 322. o.

[151] Chronique du religieux de Saint-Denys. II. 424. o.

[152] Igaz, a francia korona képviseletében Lyonsban Orléans-i Lajos is fogadta őket, majd velük ment Lancaster udvarába az Orléans-i herceg megbízottja, Louis Debure, vagy de Buno titkár is. *Atiya*, 1934. 38. o.; a Bordeaux-i tárgyalások forrásanyagát Bavyn MSS, ff. 340–341. idézi *Atiya*, 1934. 175. o. 38. j.. Nem sok időt töltöttek a követek Párizsban, hiszen onnan már augusztus 6-án távoztak is, viszont június elejétől július közepéig John of Gaunt vendégszeretetét élvezték. British Library, Additional Charters 3371–3374., 3376–3377. sz.; *Atiya*, 1934. 175. o. 38–39. j. Palmer úgy véli, a magyar követek majdnem két egész hónapot Bordeaux-ban töltöttek. *Palmer*, 1972. 203. o. Magee szerint viszont csak augusztusban érkeztek Kanizsaiék Párizsba, így még több időt tötltöttek Lancasternél. *Magee*, 55. o. Kanizsai beszéde: Le livre de fais du bon messire Jehan le Maingre, dit Boucicquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes. (Ed.: *Denis Lalande.*) Genève, 1985. (a továbbiakban: Le livre de fais) 88–91. o.; MTK I. 233. o.; *Thallóczy*, 305. o.

[153] *Veszprémy*, 1997. 52. o.

[154] British Library, Cotton MSS. Cleopatra D. III. f. 208.; Róbert útvonalát igen pontosan közli *Léon Puiseaux*: Robert l'Ermite: étude sur un personage Normand du XIVe siécle. Mémoires de la Société des Antiquaries de Normandie, 24. (1859.). Nem tudjuk, hogy Richárd megkapta-e már ekkorra VI. Károly május 15-i, ugyanebben a tárgyban írott levelét. Lehetséges ugyan, de nem valószínű, esetleg ha rohamtempóban ment a futár, hogy 10 nap alatt Párizsból Londonba érjen a levél. Így azt kell gondolnunk, hogy Anglia is ugyanabban az időben, és hasonló módon reagált a velencei eredményekre.

[155] British Library, Cotton MSS. Cleopatra D. III. f. 208.; Regesztája kiadva: The Diplomatic Correspondence of Richard II, 219. sz.

visszaérkezésükkor Zsigmond is elkönyvelhette, hogy sikerült eredményre jutnia az angol politika irányítóival.[156]

A fentiekből is látszik, hogy az igazán nagy jelentőségű a lancasteri herceggel való találkozás volt, ő mozdíthatta elő valójában a hadjárat sikerét, nem pedig a francia király.[157] Fülöp burgundi herceg pedig már az év elején, jóval a követek megérkezése előtt nyilvánvalóvá tette, hogy ő maga nem, csupán fia, a nevers-i gróf megy a hadjáratba.[158]

John of Gauntnak 1394 júliusa óta kész tervei voltak egy – Merész Fülöppel közösen – Magyarországra indítandó keresztes hadjáratról.[159] Érdemes itt néhány szót ejteni Gaunt személyiségéről, udvaráról, lovagi háztartásáról, amit a kortársak a keresztes szellem egyik legfontosabb bástyájának tartottak szerte Európában.[160] Londoni palotájában, a Savoy-ban, még az Arthur-féle kerekasztal mását is felállította, és lovagi testvériséget hozott létre.[161] John of Gaunt a lovagság nagy atyjának szerepében tetszelgett, s a kortársak elképzelhetetlennek tartották, hogy éppen ő ne venne részt a keresztes hadjáratban, vagy legalábbis képtelenségnek tartották, hogy ha a *cruciata* egyik fő propagátorát távol is tartja a béketárgyalás, ne küldene valakit maga helyett.[162] Az angol költségvetésben 1395-ben el is különítettek egy összeget a következő évi keresztes hadjáratra.[163] Egész Európa várta, hogy Lancaster hercege hadba szálljon, az angol-francia tárgyalásokon még III. István bajor herceg, VI. Károly apósa is közvetített, csak hogy mielőbb ered-

---

[156] 1395 nyaráig mindenképpen Lancastert tekinthetjük az angol politika „erős emberének," a király is nagy mértékben rá hagyatkozott: *Phillpotts*, 369., 383. o.

[157] Az angol udvarban egészen Richárd király aktivizálódásáig, azaz az 1390-es évek elejéig Gaunt képviselte az aktív keresztes politikát, s már régóta tervezett egy hadjáratot. *Phillpotts*, 369. o.

[158] 1395. március 28.: „voiage de hongrie de la compagnie du Conte de Nevers." Bibliothèque National de France, Paris, Fr 4628., fol. 379r., idézi *Kintzinger*, 249. o. L. még: *Vaughan*, 1962. 65. o.

[159] Merész Fülöp burgundi herceg levele unokafivérének, Guillaume de Nemours-nak: *Cartellieri*, 145–46. o.

[160] Az 1390-es évek angol–francia tárgyalásainak éppen az volt a tárgya, hogy Lancaster hercegsége, Aquitánia, teljesen önállóan, az angol koronától is függetlenül birtokolt hűbéres tartomány legyen, s egy önálló dinasztikus hatalom alapját képezze Európában. Gauntot az is motiválta, hogy nem sikerült megszereznie a kasztíliai trónt, ám minden áron be kívánt kerülni Európa koronás fői közé. (Gaunt 1372-től Kasztília és León királyának címezte magát felesége, Konstancia, a merényletben meggyilkolt Kegyetlen Péter kasztíliai király leánya révén. Két leánya is trónon ült, Philippa I. János portugál, Katalin III. Beteges Henrik kasztíliai király felesége volt. *Goodman*, 1992. 48–49.; 408–409. o.) Ebben a törekvésében sokat nyomott volna a latban egy – Burgundiához hasonló – aquitániai dinasztikus hercegség. *Palmer*, 1966. 85. o. Richárd, mint Franciaország királya, már 1390-ben beiktatta Gauntot Aquitánia hercegségébe. *Phillpotts*, 366. o. Még egy teljesen önálló, Angliától és Franciaországtól is független Aquitánia léte is felmerült az 1390-es évek angol–francia tárgyalásain. *Margaret Wade Labarge*: Gascony – England's First Colony, 1204–1453. London, 1980. 79–184. o.; *Maurice H. Keen*: England in the Later Middle Ages: a Political History. London, 1973. 289. o. Az aquitániai rendek, legalábbis az évtized kezdetén, el is fogadták Lancastert hercegüknek. PRO Exchequer Treasury of Receipt, Diplomatic Documents E 30/1232. m 3.; *Phillpotts*, 379. o. A gascogne-i rendek állásfoglalásáról egyébként éppen Zsigmond magyar követeinek ott tartózkodása alatt tárgyalt Gaunt, s a tárgyalásról éppen 1395. júliusában indult követ Londonba. *Phillpotts*, 381. o. Gaunt egyébként is fejedelmi udvart vitt Bordeaux-ban, királyi családokkal állt rokonságban. *Anthony Tuck*: Henry IV and Europe: a Dynasty's Search for Recognition. In: The McFarlane Legacy. Studies in Late Medieval Politics. (Ed.: *R. H. Britnell – A. J. Pollard.*) London, 1978. 106–125. o. (a továbbiakban: *Tuck*, 1978.) 113. o.

[161] *Hicks*, 133. o.

[162] *Norman Housley:* The Later Crusades, 1274–1580: from Lyons to Alcazar. Oxford–New York, 1992. (a továbbiakban: *Housley*, 1992.) 75–76. o.; *Kintzinger*, 235. o.

[163] *Tyerman*, 300. o. Ugyanígy a burgundiban is, sőt, még külön adót, aides-t is kivetettek már 1394-ben: *Vaughan*, 1962. 63–64. o.; 65 000 noble-nyi összeget: *Bánlaky (Breit) József*, CD–ROM.; *Kupelwieser*, 14. o.

ményre jussanak.[164] Gaunt háztartásának a lovagjai a legaktívabb keresztesek voltak egész Európában, számtalan *passagium*on vettek részt a XIV. század második felében, Alexandriától Litvániáig. Egy itáliai forrás éppenséggel a legharciasabb nemzetnek (*bellicosissimus genus*) titulálja az angolokat.[165]

Feltehetően Chaucer is egy Lancaster-háztartásbeli lovagról mintázta a korabeli világ összes pogányok elleni hadi vállalkozásában részt vett lovagját.[166] Más irodalmi munkákban, valamint elbeszélő forrásokban is megemlékeznek Lancaster lovagjainak hadi kiválóságáról és keresztes helytállásáról (pl. Chaucer: *The Book of the Duchess*; John Gower művei; Walsingham krónikája).[167] Még a modern történész is hajlamos olyan kijelentésekre, hogy „ha Lancaster és Burgundia hercegei jelen lettek volna Nikápolynál, minden valószínűség szerint a kereszténységé lett volna a győzelem" (John Palmer).[168]

Lancaster hercege mégsem volt jelen, bár az az adat téves, hogy 1395-ben már más irányban volt volna lekötve, és Granadába tört volna be seregével a mórok ellen;[169] az 1395 őszén kitört gascogne-i elégedetlenségi hullám bírta otthonmaradásra.[170] Az viszont igen valószínű, hogy Aquitániában már valóban ott állomásozó csapatai parancsnokságát fiára, John Beaufortra bízta – mivel azt sem vette volna szívesen, hogy ha elsőszülöttje és örököse, Derby grófja nincs ott a franciákkal folytatott béketárgyalás végső állomásain.[171]

Az az angol lovag, akiről a legnagyobb valószínűséggel feltételezhetjük, hogy tényleg harcolt Nikápolynál, a Northumberland ősi grófi családjából származó Sir Ralph Percy.[172] Konkrét okleveles adatunk ugyan nincs arról, hogy harcolt volna a török ellen,

---

[164] *Kintzinger*, 239., 253. o.

[165] *Tuck*, 1978. 110. o.; Egy híres történet szerint a szaracénok annyira féltek a vérmes angol keresztesektől, hogy az 1343-as algecirasi keresztes hadjárat során a szervező, XI. Alfonz kasztíliai király azzal „riogatta" a mór követeket, hogy körbevezette őket az angolok táborán! *Tyerman*, 278. o.

[166] *Tyerman*, 259. o. A költő maga is a háztartás (Lancastrian Affinity) tagja volt 1395–1396-ban. *Goodman*, 1971. 157. o. Chaucer egyébként Gaunt szeretőjének és törvénytelen gyermekei anyjának, Katherine Swynfordnak a húgát vette feleségül, így a Beaufort-gyermekek nagybátyja volt. A költő és Lancaster kapcsolatáról l. *Frederick Tupper*: Chaucer and Lancaster. *Modern Language Notes*, 32. (1917.) 1. 54. o.

[167] Chaucer a *The Book of the Duchess*-ben arról is megemlékezik, hogy angol lovagok Magyarország határainál harcoltak a pogány ellen: „sende men in-to Walakye, To Pruyse and in-to Tartarye." *R. H. Jones*: The Royal Policy of Richard II: Absolutism in the Later Middle Ages. Oxford, 1968. 38. o. L. *Luttrell*, 1994. 130. o.; *Thomas Walsingham*: Chronicon Angliae. (Ed.: *E. M. Thompson*.) London, 1874. 58. o.

[168] *Palmer*, 1972. 204. o.

[169] *Szántó*, 2000. 530., 534. o. Valóban létezik egy Goodman által is idézett aragón levéltári forrás (Archivio de la Corona de Aragón, Barcelona, reg. 2352, ff. 21, 24.), ami arról tanúskodik, hogy 1395 májusában Gaunt felállított egy sereget, amellyel Granadába *készült* betörni, de arról nincs adatunk, hogy valóban el is ment volna Granadába. *Goodman*, 1992. 135. o., 142. o., 124. j. Ezt megerősíti Luttrell is, de egy aragón oklevélgyűjteményre (*F. Casula*: Carte reali diplomatiche di Giovanni I il Cacciatore D'Aragona, riguardanti l'Italia. Padova, 1977. 92–94. o.) hivatkozva szóbeszédnek minősíti. *Luttrell*, 1994. 136. o. 32–33. j. Froissartnál egyébként szerepel, hogy Derby tervezett egy granadai keresztes hadjáratot, de *később*, 1398-ban. *Froissart*, XVII. 107–108. o..

[170] *J. J. N. Palmer*: The Background of Richard II's Marriage to Isabel of France. *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 44. (1971.) (a továbbiakban: *Palmer*, 1971.) 15. o.

[171] *Palmer*, 1972. 204. o.

[172] Nagybátyját, Sir Thomas Percyt, Worcester későbbi grófját, a hírneves lovagot maga Remete Róbert kérte fel, hogy álljon a keresztes zászló alá. L. fentebb *Froissart*, XV. 194–195. o.

de két, egymástól független elbeszélő forrás is határozottan állítja, hogy szerepelt a nikápolyi csatában.[173] Az Eveshami Szerzetes munkája, a *Historia et Vitae Regni Ricardi II*; illetve egy másik, hasonló című névtelen krónika konkrétan meg is nevezi – egyedül őt – a Nikápolynál harcolt angol kontingens tagjaként, amiből arra is következtethetünk, hogy Sir Ralph valamiféle vezető szerepet játszhatott. Ezzel párhuzamosan azonban van egy okleveles adatunk is, ami alátámasztja, hogy Percy 1396 kora nyarán a kontinensre indult.[174] Több ismeretünk sajnos nincs róla, az Eveshami Krónika is csupán annyit közöl, hogy Nikápolynál török fogságba esett és később, 1397-ben, a fogságban meghalt. Felmerül a kérdés, hogy miért éppen őt nevezi meg két krónika is, illetve hogyan szerepelhetett a kontingens vezetőjeként; milyen hadi vagy politikai érdemei voltak, hogy ő került az angol sereg élére. Ralph vagy „Radulphus de Percy" nem egyszerű angol lovag volt, hanem az egyik leghatalmasabb észak-angliai bárói família, a Percy-k sarja.[175] Családja megfelelő hátteret biztosított a számára, hogy kitüntesse magát a keresztes harcokban. Járt Poroszföldön és Livóniában, az 1390-es évek elején pedig zarándokutat tett a Szentföldre.[176] Az 1390-es években Percy már jeles keresztes vitéznek számított Anglia-szerte; a *Militia Passionis* tagja volt; magától értetődik, hogy famíliája őt „delegálta" a Nikápolyba induló angol kontingensbe. A „lovagság hírneves bajnoka" tapasztalatai, és a királyhoz, valamint a Lancasterekhez fűződő jó kapcsolatai alapján joggal számíthatott arra, hogy a Lancaster hercege által küldött kontingensben is vezető tisztséget fog betölteni.[177]

Nem tudjuk, családja miért nem tett kísérletet arra, hogy kiváltsa a fogságból. Feltehetően arról lehet szó, hogy megsebesült, majd a csata után belehalt sebeibe, még azelőtt, hogy a váltságdíjról egyáltalán tárgyalni lehetett volna. Tudjuk azonban, hogy Angliába nem tért vissza, s így valószínűleg a Percy-k is elesettnek hitték. Rendelkezünk azonban egy okleveles adattal, egy *inquisitio post mortem* jegyzőkönyvével 1400-ból, mely szerint 1397. szeptember 15-én, valóban külhonban, mégpedig a „tengeren túl" halt meg. Családja mégis elvégeztette a *post mortem* vagyonösszeírást. Meghalhatott Percy akár a hazaúton, akár a kontinensen is, például Franciaországban – a Százéves Háború korában ez meglehetősen gyakori volt, még azokban a periódusokban is sokan lelték halálukat kisebb csatározásokban, amikor nem volt hivatalosan hadiállapot – az *in partes transmarinas* kifejezést azonban ilyen esetekben nem használták; ez egyértelműen arra vonatkozott, ha valaki a keresztes cél érdekében, az *Outremer*-en lelte halálát. (A kor viszonyai közepette nem csupán a Földközi-tengeren túli Szentföldet nevezték Outremernek, hanem beleértettek minden olyan területet, ahol a pogány ellen, a keresztért harcoltak.)[178]

---

[173] [*Monk of Evesham*]: Historia vitae et regni Ricardi II, Angliae Regis, A Monacho quodam de Evesham Consignata. (Ed.: *Thomas Hearne.*) London, 1729. 130. o.; Historia Vitae et Regni Ricardi Secundi. (Ed.: *G. B. Stow.*) Pennsylvania, 1977. 137., 169. o.

[174] Sajnos azonban nem árulja el, hogy milyen céllal. PRO Chancery Treaty Rolls. C 76/80., m. 4.

[175] Northumberland grófjának harmadik fia volt. Bátyja, Sir Henry Percy, nem lehet ismeretlen a Shakespeare királydrámáit ismerő magyar olvasó előtt sem: ő volt a IV. Henrik ellen lázadó „Hotspur," Arany János magyar fordításában „Hővér." English Historical Documents. Vol. IV: 1327–1485. (Ed.: *A. R. Myers.*) London, 1969. (English Historical Documents, IV., Gen. Ed.: *D. C. Douglas – G. W. Greenaway.* Genealogical Tables.)

[176] *Tyerman*, 295. o.

[177] A skót háborúkban tűnt fel az 1380-as évek végén: az 1388-as otterburni csatában jeleskedett. *Trokelowe*, 164. o.

[178] PRO Chancery. Inquisitions Post Mortem. C 137/1. no. 6. 1396. szeptemberében éppen Berwick-upon-Tweed kapitányaként említi egy oklevél, de csupán azt közli, hogy a tisztség Percy kezében van, nem pedig ar-

A legvalószínűbb, hogy „Lancaster hercegének fia," aki a híradások szerint Nikápolynál harcolt, John Beaufort lehetett.[179] John, később Dorset márkija és Somerset grófja, megfelelően képviselhette mind apja, John of Gaunt, mind a király érdekeit. II. Richárd legbensőbb tanácsosainak egyike volt, az informális döntéshozatali kör tagja, a ranglétrán igen gyorsan emelkedő, adományokkal és javadalmakkal elhalmozott királyi kegyenc („royal favourite"); emellett a Lancaster-ház politikájának is elkötelezett híve. Ezen kívül a keresztért folytatott harcokban is hírnevet szerzett, szinte azt mondhatjuk, hogy azon néhány angol lovag egyike volt, aki kora minden keresztes *passagium*ában kitüntette magát: két ízben is részt vett *voiage de Prusse*-on a pogány lívek és poroszok térítése érdekében a Német Lovagrend szolgálatában (1390, 1394);[180] s ugyancsak felvette a keresztet a II. Louis de Clermont, Bourbon hercege által szervezett tuniszi hadjáratban (1390).[181] Féltestvérén, Derby grófján kívül talán ő számított a legtapasztaltabb angol *miles christi*nek. Már ifjúkorában gyakran volt Derby grófja társaságában, törvénytelen volta nem jelentette azt, hogy apja ne szánt volna neki is jelentős feladatokat.[182] Az 1390-es években ő volt az angol haderő egyik legtapasztaltabb parancsnoka, s gyakorlatilag, Derby távollétében, ő igazgatta a Lancaster-ház tekintélyes haderejét is.[183] A későbbiekben, apja halála és Derby trónra kerülése után, Beaufort lett a Lancaster-ház „rangidős" tagja. Nem mellékes az sem, hogy nemzetközi tekintélyét, ismertségét és kontinentális kapcsolatait, keresztes renoméját is kihasználva igen gyakran bízta meg IV. Henrik diplomáciai feladatokkal.[184] A nikápolyi hadjárat idején Beaufort nem tartózkodott Angliában. Már 1394-ben távozott, Aquitániában csatlakozott apjához, és 1397 elejéig nem is tért vissza.[185] Egyes angol kutatók úgy látják, hogy az akkoriban, 1395-re Aquitániában már felállott, kb. 1500 főnyi keresztes kontingens vezetését Lancaster a gascogne-i lázadások miatt bízta fiára. (Ami a felkelés következtében bizonyára kisebb

ról tanúskodik, hogy abban az időben valóban Berwickben lett volna. Calendar of Patent Rolls. Richard II: 1377–1399. VI: 1396–1399. 33. o. Erre a megállapításra jut *Luttrell*, 1994. 144. o. 61. j. is, szerinte is igen kétséges, hogy Percy akkor Berwickben lett volna. Tipton szerint az 1397-es adat Percy haláláról nem megbízható, s erre egy, a Percy-família történetéről íródott munkát citál, mely szerint Percy 1399-ben halt meg. *Gerald Brenan*: A History of the House of Percy. London, 1902. I. 168. o., idézi *Tipton*, 1962. 533. 43. j. Ez azonban, Luttrell, Palmer (és mások) véleménye alapján sem hihető, inkább a Chancery 1397-es oklevele a hiteles Percy haláláról. *Luttrell*, 1994. 144. o. 61. j.; *Palmer*, 1972. 240. o.

[179] *Palmer*, 1972. 239–240. o. feltételezi, hogy Beaufort ott volt a keresztes seregben. *Goodman* azonban kétli, hogy Beaufort ott lett volna Nikápolynál. *Goodman*, 1992. 203. o. Christopher Tyerman nem veti el ugyan teljes mértékben Beaufort szereplését, de szerinte nem kaphatott olyan tekintélyes feladatot, hogy ő vezessen egy királyi küldöttséget. *Tyerman*, 300. o.

[180] *Norman Housley*: Documents on the Later Crusades, 1274–1580. London, 1996. (a továbbiakban: *Housley*, 1996.) 58. o.

[181] *Bertrand Schnerb*: A francia–burgundi kontingens részvétele a nikápolyi hadjáratban, *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998.) 3. 591–592. o. Philippe d'Artois, Eu grófja, Franciaország connétable-ja 1393-ban, Zsigmond hívására érkezett Magyarországra, és vett részt törökellenes harcokban. *Vaughan*, 1962. 61. o.

[182] *McFarlane*, 67. o.

[183] *Palmer*, 1972. 200. o.; *Szántó*, 2000. 522. o.

[184] Birodalmi ügyekben ő számított a legtapasztaltabb angol diplomatának, például ő tárgyalt a Wittelsbach-házzal IV. Henrik leányának Pfalzi Ruprecht császár fiával való házassága ügyében a XV. század első évtizedében, ő is kísérte a királyleányt Kölnbe. *Trokelowe*, 342. o.

[185] PRO Chancery. Gascon Rolls. C 61/104. m. 7.

lett.)[186] Egy forrásunk, a Beaufort-t pair-i rangra emelő 1397-es oklevél szerint „keresztes érdemeket" szerzett, jóllehet, a közlés szerint nem Nikápolynál harcolt, hanem egy *Reyse*-n vett részt, ami a korabeli angol forrásokban a poroszországi-livóniai keresztes vállalkozásokat jelentette.[187] Mivel nem tudunk 1396-ban számottevő, külföldi segítséget is igénybe vevő teuton akcióról, valószínű, hogy a krónikaíró félreérthette a Beaufortról hallottakat, s természetesnek találta, hogy Lancaster hercegének fia Poroszföldre indult, mivel a XIV. század második felében Angliából olyan rendszerességgel és annyian érkeztek a Német Lovagrend területeire keresztes vállalásukat teljesítendő, hogy a keresztes hadjárat a közbeszédben is szinte azonosult a poroszországi térítő akciókkal. Ezen kívül azonban az angol forrásokban semmi nyoma, hogy Beaufort behajózott volna kíséretével a teuton tartományok irányába, salvus conductus-t kapott volna a királytól stb. Az angol okleveles anyagban a XIV. századi poroszországi keresztes *passagium*ok meglehetősen precízen dokumentáltak, ismerjük a kíséretek nagyságát, a behajózás és hazatérés időpontját stb. Ennek fényében furcsának tűnhet, hogy az ország egyik tekintélyes bárójának poroszföldi akciójáról nem maradt fenn okleveles anyag. Mi több, valószínűtlen, hogy miután kétszer is teljesítette a *Reyse*-t, harmadszor is hadba szállott volna.[188] Beaufort nem is tért haza – sem a Lancasterek aquitániai udvarába, sem Londonba – majdnem fél évig.[189] (Ezekkel az okleveles adatokkal szemben azonban ott áll Froissart közlése, hogy részt vett az 1396. októberi calais-i béketárgyalásokon. Igaz, ezt a Tipton által idézett *Tresor des Chartes* bejegyzésén kívül más adat nem erősíti meg.[190]) Konkrét bizonyítékunk ugyan nincs arról, hogy valóban Nikápolynál harcolt volna, de az, hogy mekkora adományokban és kitüntetésekben részesült azért, mert a Keresztet szolgálta, már maga is arra utal, hogy részt vehetett a nagy vállalatban. Az adományozó oklevél, sajnos, nem árulja el, hogy hol is harcolt, csak „külországokban" tett dicső cselekedeteiről szól. A francia nyelvű oklevél külhoni, „tengerentúli munkálatairól és utazásairól" („diverses Journees & Travaulxen pluseurs Roialmes & Terres d'outre meer") beszél, „amelyek megnövelték az ország dicsőségét és becsületét."[191] Az *outremer*, a tengerentúl, mint említettük, már évszázadok óta nem a Csatornán túli Franciaországot, hanem a távoli tengereken túli Levantét jelentette, s egy idő után minden szentföldi, vagy a Szentföld, a Kereszt érdekében tett vállalkozást így neveztek. Mindez azt is alátámasztja, hogy II. Ri-

[186] A sereg már 1394 novemberében behajózott Angliában: *Froissart*, XV. 135. o.; *Palmer*, 1972. 204.; 239. o.; *Palmer*, 1966. 93. o.

[187] A poroszországi *Reyse*-t vagy *Reise*-t, azaz „utazást" az angol források úgy is emlegették, mint „áldott, vagy szent utat" („blessed viage"). *Du Boulay*, 160. o. L. még: *Paravicini*, I. 123–27. o., a poroszországi keresztes hadjáraton járt angol lovagok teljes listáját adja. *Eric Christiansen:* The Northern Crusades: the Baltic and Catholic Frontier, 1100–1525. Minneapolis, 1980.; *William L. Urban*: The Samogitian Crusade. Derby útjaira l. 132–133.; 202–211. o.

[188] *Palmer*, 1972. 200. o.; *Alan V. Murray* (Ed.): Crusade and Conversion at the Baltic Frontier. Aldershot, 2001.

[189] Más lovagok, akikről konkrét adatunk is van, 1396 decemberében tértek vissza Franciaországba, így Beaufort útja is belefér ebbe az intervallumba.

[190] „messire Biaufort de Lancastre." *Froissart*, XV. 298. o.; *Tipton*, 1962. 531. o. 23. j.; Atiya furcsa módon citál egy krónikát, amely szerinte Beaufort calais-i jelenlétét erősíti meg, de a szöveg maga nem tartalmazza ezt. *Trokelowe*, 190. o.

[191] 1397. február 9.: Rotuli Parliamentorum: Ut et petitiones et placita in Parliamento tempore 1278–1532. Vol. I–VI. (Ed.: *J. Strachey* et al.) London, 1767–1777. Vol III: tempore Ricardi Secundi regis. 343. o.

chárd és Lancaster hercege mennyire szerették volna, hogy Anglia maga is egy főserreggel képviseli magát a török elleni hadjáraton. Ez közvetett bizonyíték ugyan, de tekintve, hogy az angol okleveles gyakorlatban a használt kifejezés, a szövegezés a *cruciata*-ra utal, nem is gondolhatunk másra, csak arra, hogy Nikápolynál vezette az angol kontingenst. Ha például Franciaországban vagy Skóciában harcolt volna, azt egészen máshogy, az országokat pontosan megnevezve közölte volna az oklevél, mi több, sem a skót határvidéken, sem Írországban nem tudunk 1396 őszén olyan katonai cselekményről, ami indokolta volna, hogy a király unokaöccse részt vegyen rajta; vagy akár említésre méltassák a források. Egy skót határvidéki akcióért jutalmul nem is részesedhetett volna olyan királyi kegyben Beaufort, mint amit 1397 elején kapott: családját, a Beaufort-ágat, John of Gaunt törvénytelen gyermekeit törvényesítették és elismerték a Lancaster-ház, s így a Plantagenet-dinasztia legitim tagjainak. Beaufort így egyszeriben „királyi vérből való" lett. Mindemellett ráruházták Somerset grófságát, s a mindenki által lenézett Katherine Swynford törvénytelen fiából Anglia *pair*-je, a Lordok Házának tagja lett.[192]

Beauforton kívül a nikápolyi angol kontingens másik potenciális résztvevője John Holand, Huntingdon grófja, a későbbi Exeter hercege lehetett volna. Az angol kutatók ugyan határozottan elvetik, hogy Holand részt vett volna a csatában, mindezt azonban közvetett források alapján teszik, mondván, hogy a csata idejében Holandnak máshol kellett lennie, más megbízatásoknak kellett eleget tennie. Atiya tényként kezelte Huntingdon nikápolyi jelenlétét is.[193] Holand a *Militia Passionis* tagja, s a keresztes eszme elkötelezett bajnoka volt, hiszen – csakúgy, mint Richárd király a wiltoni diptikhonon – a fehér szarvasünő jelvényt viselte, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy valóban el akart menni a *passagium*ra a Szentföldért harcolni.[194] Mézières döntő szerepet juttatott a gróf számára az angol keresztes sereg megszervezésében, neki szánta a *Militia Passionis* rendjének kézikönyve, a *La Sustance de la Chevalerie de la Passion de Jhesu Crist* egy példányát is.[195] Amikor Remete Róbert Angliában járt, s elvitte Mézières levelét Richárd királynak, Huntingdonnal is találkozott.[196] Az ikonográfiai evidencia alapján ő is részese lehetett volna a nikápolyi csatának: keveseknek adatott meg az, ami neki, hogy a király keresztes elkötelezettségének lovagi jelvényét, a szarvasünőt családi udvarháza, a devonshire-i Dartington Hall oszlopfőin ábrázolhassa.[197] 1396 augusztusában azonban egy okleveles adat szerint a Címerkirály Bíróságán (*Court of Chivalry*) kellett királyi ülnökként (*commissioner*) szolgálatot teljesítenie. Ha azonban figyelmesebben megnézzük magát az oklevelet, illetve az adott ügy további történetét, kiderül, a király tudta, hogy a gróf nincs Angliában, s számított arra, hogy csak később tér vissza, ugyanis a tárgyalást elhalasztották.[198] Ez nem áll ellentétben azzal, hogy harcolhatott is Nikápolynál. Sőt, egy

[192] *Trokelowe*, 135. o.; *Jones*, 74. o.

[193] *A. S. Atiya*: Crusade, Commerce, and Culture. Bloomington, 1962. 107. o.

[194] II. Richárd elsőként 1380-ban viselte a szarvasos insigniumot: *Gervase Matthew*: The Court of Richard II. London, 1968. 27. o.

[195] „le livre de la sustance abregie de la dicte chevalerie, que le vieil solitaire humblement et a grant devocion bailla nagaires a vostre tres ame frere, le conte de Hontintone." *Mézières*: Letter to King Richard II, 105. o.

[196] *Froissart*, XV. 196.; 202. o.

[197] *Saul*, 1997. 8. tábla: a devonshire-i Dartington Hall, a Holand család udvarháza lovagtermének oszlopfői.

[198] Calendar of Patent Rolls. Richard II. 1377–1399. VI: 1396–1399. 28. o.

másik adatunk szerint szeptemberben sem tartózkodott Angliában.[199] Holand 1396-ban ugyan, több francia krónika egybehangzó tanúsága szerint, részt vett az angol–francia béketárgyalásokon, ám ezt egyetlen angol forrás sem támasztja alá.[200] Tudjuk viszont, hogy az 1396-os év béketárgyalásai nagyon elhúzódtak, többször újra- és újrakezdődtek, melynek fényében egyáltalán nem tűnik lehetetlennek, hogy néhány hónapra Holand is eltávozott volna a tárgyalásokról. Tudjuk, hogy aláírta a békeokmányt, vagy legalábbis az aláírásnál jelen volt.[201] Az eschatocollumban valószínűleg akkor is felsorolták volna a tárgyalások egyik fő résztvevőjét, Richárd király tanácsosát, ha éppen a béke aláírása idején már nincs jelen.[202] Érdekes, hogy amíg a béketárgyalások többi angol résztvevője az év őszén visszatért Angliába, Huntingdont csak 1397 tavaszán találjuk az országban! Nincs is ott Izabella királyné koronázásán októberben.[203] Holand feltételezett részvétele közvetett bizonyítékokon alapszik ugyan, de egy szempontból logikusnak tűnik, és magyarázat is található rá. Ha Lancaster hercege és fia, Henry Bolingbroke nem képviselhették a Lancaster-házat a keresztes hadjáraton, nem lett volna meglepő, ha úgy gondolkodnak, Gaunt törvénytelen fián kívül súlyosabb, tekintélyesebb és a nemzetközi politikában tapasztaltabb egyéniségnek is képviselnie kellene az angol királyi dinasztiát. Ha elfogadható is, hogy John Beaufort tagja volt az angol kontingensnek, s talán a katonai vezetést is ellátta; az nehezen képzelhető el, hogy a nemzetközi politikában igen járatos, hatalmas becsvágyú John of Gaunt megengedhette volna magának, hogy az angol koronát a Plantagenetek egyik törvénytelen, a diplomáciában még meglehetősen járatlan, fiatal sarja képviselje. Különösen akkor, ha a burgundiak a hercegi elsőszülöttel képviseltették magukat. A Plantagenet családban Bolingbroke-on kívül senki sem volt alkalmas a feladatra, ezért valószínűsíthető, hogy Huntingdon grófja, a király féltestvére és egyik fő támasza ment a pogány elleni szent vállalatra. Huntingdon Lancaster hercegének is legbensőbb köréhez tartozott, kivételesen jó viszonyban volt a herceggel, mondhatni „családtagnak" számított, így az sem elképzelhetetlen, hogy rá bízták, ügyeljen a fiatal John Beaufortra és vezesse a Lancaster-ház lovagjait. Huntingdon sem volt ismeretlen a lovagság világában, több keresztes vállalatban szerzett már hírnevet. 1397-ben nagy pápai kegyben részesült, a hit szolgálatáért kinevezték a pápai hadsereg „zászlótartójának" (*gonfaloniere*), és felruházták azzal a joggal, hogy keresztes hadjáratot indíthasson az egyház ellenségei ellen.[204] (Ennek fényében nem lenne meglepő, ha mégis Nikápolynál harcolt volna.)

---

[199] Calendar of Patent Rolls. Richard II. 1377–1399. VI: 1396–1399. 33. o.

[200] Chronique du religieux de Saint-Denys, II. 459. o.; *Jean Juvenal des Ursins*: Histoire de Charles VI, roi de France. In: Choix de chroniques et memoires sur l'histoire de France. (Ed.: *Jean Buchon.*) Vol. I–IV. Paris, 1838. I. 395. o.; Chronographia regum Francorum. (Ed.: *Henri Moranvillé.*) Vol. I–III. Párizs, 1891–1897. III. 133. o.

[201] *Froissart*, XV. 298. o.; *Trokelowe*, 190.; *Thomas Walsingham*: Chronica Monasterii Sancti Albani & Historia Anglicana. (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. Rolls Series, 28) (Ed.: *T. H. Riley.*) London, 1863. Reprint: Wiesbaden, 1965. Historia Anglicana, 1272–1422. (a továbbiakban: *Walsingham*, Historia Anglicana) II. 372. o.

[202] Rotuli Parliamentorum, III. 337. o.; Calendar of Close Rolls, Preserved in the Public Record Office, 1377–1399. Vol. I–VI. London, 1914–1927. Vol. VI: Richard II. 1396–1399. 73–74. o.

[203] *Goodman*, 1971. 97. o.

[204] „Capiteneus et Consiliaris Ecclesiae Romanae." *Trokelowe*, 197. o.; *J. J. N. Palmer*: English Foreign Policy 1388–1399. In: *F. R. H. Du Boulay – C. M. Barron* (szerk.): The Reign of Richard II. Essays in Honour of May McKisack. London, 1971. 104. o.

Ha a Magyarországra, az oszmán veszély ellenében indított keresztes hadjáratokat (*voiage de Turquie* vagy *voiage de Honguerie*) nézzük, akkor is találunk arra példát, hogy angol lovagok már Nikápolyt megelőzően a török ellen harcoljanak. Az angol történészek között is van olyan álláspont, mely szerint Derby grófjának 1392-es látogatása után kíséretének tagjai közül többen is Magyarországon maradtak, és törökellenes harcokban vettek részt.[205] Angol lovagok részvételét törökellenes harcban egy osztrák évkönyv az 1392-es évben véli tudni.[206] Derby háztartási regisztereinek tanulmányozása révén azt mondhatjuk, hogy Derby kíséretét már Poroszországból távozta után többen elhagyták; először azt követően, hogy Zsigmonddal tárgyalt; valamint azután is, hogy a Szentföldről visszaérkezett Velencébe, s hazaindult Angliába.[207] Kísérete részben – egy Danzigból indított hajón – már Poroszországból hazautazott, de pontosan nem tudjuk, kik és hányan érkeztek ténylegesen haza Angliába. A gróf kíséretének csak egy részét fizették 1392 szeptemberének végéig, a többiekről nincs tudomásunk, jó részük egészen bizonyos, hogy nem tért vissza Angliába, s nem is ment vele tovább Bécsbe és Velencébe.[208] Azt tudjuk, hogy a teuton–litván harcokban már nem vettek részt.[209] Derby bécsi tartózkodása előtt és után is többen „leszakadtak" kíséretéből, feltehetően egy akkor induló törökellenes hadjárat kedvéért.[210] Lehetséges, hogy közvetlenül Poroszországból érkeztek angol lovagok 1392-ben Magyarországra, s vettek részt Zsigmond 1392. május-augusztusi hadjáratában. Zsigmondot 1392 elején a lengyelekkel folytatott tárgyalások kötötték le, s mindenáron meg akart egyezni sógornőjével, Hedvig királynővel; azért is eszközölt ki vele egy találkozót Kassán, április végén, hogy minél előbb a végekre indulhasson.[211] Több angol forrás, egy teuton tartományokbeli kommentátorra hivatkozva arról szól, hogy abban az évben „Krakkó királya" „hősöket kért Poroszföldről", hogy jöjjenek és harcoljanak a szaracénok ellen. Ezek a poroszföldi hősök (*heres of Pruse*) lehettek akár angolok, is, mivel az idő tájt Derby keresztes serege volt az egyedüli mobilizál-

[205] *Palmer*, 1972. 199. o.

[206] 1392: „Des jar kriegt der von Unngeren mit gen haiden, und hulfen im die herren von Enngellannt." Wiener Annalen von 1348–1404. In: Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften. (Hrsg. *Joseph Seemüller.*) Hannover–Leipzig, 1909. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, VI.) 236. o. Engel Pál emeli ki, hogy ebben a hadjáratra több országból is érkeztek keresztesek: az is lehetséges, hogy a bécsi évkönyv által említett angolok az ugyancsak a török ellen harcolni érkezett szileziai herceg, Bolko kíséretébe tartozhattak. *Engel Pál*: A török–magyar háborúk első évei, 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények* 111. (1998.) 3. 561–577. (a továbbiakban: *Engel*, 1998.) 574. o., 100. j. A szileziai egységek részvételét ugyancsak alátámasztja *Veszprémy László*: A nikápolyi hadjárat és értékelése. *Iskolakultúra* 7. (1997.) 3. 48–59. o. (a továbbiakban: *Veszprémy*, 1997.) 52. o.

[207] A fizetési listákban nagy hiátusok vannak, például sok lovagja nincs a gróffal 1393. január 1. és február 17. között, őket valószínűleg nem vitte magával a Szentföldre. 8–10 lovag ugyan Itáliában (Portogruaróban) maradt, de a többiekről 1392. decembere után nincs tudomásunk. *Toulmin-Smith*, liii., lxii. o.; 210., 211. o.

[208] *Toulmin-Smith*, 210., 212. o. Csupán 50 embere kísérte el a körülbelül 150-ből Poroszország után is. *McFarlane*, 39. o. Ennek ellentmondani látszik Luttrell közlése, mely szerint nagyszámú kísérettel ment. *Luttrell*, 1994. 133. o.

[209] *Du Boulay*, 167. o.

[210] Az 1392 őszén a háztartási jegyzőkönyvekből Derby bécsi tartózkodása után, még Velencébe érkezte előtt kimaradt, s feltehetően Zsigmond szolgálatába lépett angolokról velencei dokumentumok alapján tudjuk, hogy ők csak később teljesítették jeruzsálemi zarándoklatukat, és csupán 1394. február 27-én érkeztek vissza Velencébe, s onnan indultak tovább haza. ZsO I. 3318.; ADE III. 740. Az 1392-es év harcaira: *Engel*, 1998. 570–577. o.

[211] *Engel*, 1998. 574. o.

ható erő Poroszországban, s az angolok híresek is voltak arról, hogy keresztesként bárhol szívesen harcolnak a pogány ellen. Lehetséges, hogy a lengyel uralkodó közvetítette Zsigmond kérését az angolok felé, akik már akkor, Kassán beálltak a magyar seregbe, és májusban már hadba is szálltak a török fronton.[212] Az is elképzelhető, hogy mivel 1392 végén éppen készülőben volt egy – újabb – hadjárat a török ellen, a Derby seregéből a prágai és a bécsi tartózkodása után visszamaradó angolok 1392 végén csatlakoztak Zsigmond seregeihez a szerb hadszíntéren: a király ugyanis, ahogyan az itinériumából kiderül, decemberben már újra a szerb határon volt. Az is lehetséges, hogy az angolok csak a következő év februárjában szálltak ténylegesen hadba és vettek részt a Lackfi György macsói bán által, a szerb–bosnyák határra vezetett akcióban.[213] Mindenesetre éppen 1392-ben, tehát akkor, amikor a krónikák híradása szerint tekintélyes nyugati – angol, cseh, stájer – erők sorakoztak fel a magyar király oldalán.[214] Zsigmond háborítatlanul vonulhatott fel egészen a Morava-folyótól jóval keletebbre, belső-Szerbiában fekvő Ždrelóig, s Bajazid szultán ki is tért az összecsapás elől.[215] Mi több, az is megtörtént, amire a korábbi évek török pusztításait látva nem sokan számítottak: a keresztény sereg a szultánt üldözte.[216]

A Nikápolyt megelőző években éppen az angolok voltak a legaktívabb keresztesek, egy kutató úgy fogalmaz, hogy évről-évre angol lovagok százai „egyfajta exodusban" áramlottak ki Angliából és harcoltak a keresztért a legkülönbözőbb helyeken.[217] Több forrás tanúsága szerint is az angolok voltak a „leglelkesebbek" és legkitartóbbak, s nagy számban harcoltak a kereszténységért.[218] Még palesztinai keresztes akciókra is vállalkoztak, egy 400 fős angol–német egység Jaffát égette fel 1367-ben.[219] Főként a *Reyse* vált szinte az angol nemesség, a bárófiak kötelezően teljesítendő fogadalmává, a nemesség „státusszimbólumává," ha szabad így fogalmaznunk.[220]

---

[212] *Christiansen*, 229. o. Igen valószínű, hogy a magyar hadszíntereken szolgáló nyugati lovagok Poroszországból és Livóniából érkeztek „egy másik pogány" ellen harcolni. Angol lovagok szinte állandóan jelen voltak a poroszföldi hadjáratokon az 1390-es években, még Chaucer is kiemeli a Canterbury mesékben, hogy „minden nemzetet megelőzve" harcoltak ott angolok. („Aboven alle naciouns in Pruce"). Derby hadseregén kívül is jöhettek tehát Poroszországból angolok Zsigmond hívására. *Geoffrey Chaucer*: The Canterbury Tales. London, 1996.: „The General Prologue," 5. o.

[213] MTK 232. o.

[214] *Engel*, 1998. 577. o.

[215] *Engel Pál:* Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest, 2001. 173. o.; Mályusz Elemér is az 1392-es évit tartotta a legjelentősebb törökellenes hadjáratnak Zsigmond uralkodásának első periódusa alatt. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984. 104. o.

[216] Engel, 1998. 574–575. o.

[217] *Tyerman*, 268. o.

[218] „Anglici qui videbantur fortiores." *Anthony Luttrell*: English Levantine Crusaders, 1363–1367. *Renaissance Studies*, 2. (1988.) 2. 143–153. o. (a továbbiakban: *Luttrell*, 1988.) 149. o., 50. j. Luttrell szerint a „fortiores" kifejezést úgy is interpretálhatjuk, hogy ők voltak a „legszámosabbak." A legtöbb angol forrás, ha keresztes vállalkozásról ír, kiemeli, milyen nagy számban voltak jelen az angolok: „ubi tunc multi strenui milites et armigeri de Anglia." *Higden*: Polychronikon, Vol. VIII. 365. o.; *Luttrell*, 1988. 149. o., 52. j.

[219] *Luttrell*, 1988. 150. o.

[220] Anglia összes prominens bárója, Richárd királyi tanácsának csaknem minden tagja járt poroszországi Reyse-n az 1390-es években. John Montague, Salisbury grófja, Thomas Percy, Worcester későbbi grófja, Thomas, Lord Despenser, Lord Clifford, Lord Bourchier, Lord FitzWalter. *Tyerman*, 270., 273. o.

A francia–burgundi kontingensek névsorai majdnem minden esetben fennmaradtak, és gondos átvizsgálásuk révén az egyes lovagi kíséretekben is találkozhatunk olyan angolokkal, akik részt vettek a nikápolyi csatában.[221] Az 1396-os nagy vállalat, a *passagium generale* előtt több alkalommal is harcoltak együtt, egy kontingensen, egy bárói kíséreten, egy lovagi battalionon belül angol, francia és burgundi keresztesek. A Zsigmond hívására 1395-ben Magyarországra érkezett Philippe d'Artois által *adversus Turcorum* vezetett keresztes seregben is harcoltak angolok.[222] Több „internacionális" komitíváról beszélhetünk, amelynek tagjai már évekkel Nikápoly előtt együtt vívtak meg sok ütközetet a pogány ellen, összeszokott zászlóaljjá váltak, s nem valószínű, hogy a nikápolyi csatában ne együtt harcoltak volna.[223] Angol okleveles anyag is alátámasztja, hogy mennyi angol lovag vett részt, főként francia vagy burgundi vezetésű bandériumokban – például a fővezér Enguerrand de Coucy „Engländer"-nek is hívott kíséretében, melyről alább külön is lesz szó – az 1380-as, 90-es években.[224] Az Al-Mahdiya-i, berberföldi (*voiage de Barbarie*) keresztes hadjáraton 1390-ben Louis de Bourbon zászlaja alatt szerepelt például a bárók közül Lord Clifford, Lord l'Isles, John Beaufort, valamint a Montagu lordok több tagja is („seigneur de Montagut," „Jean, chevalier de Montacoe").[225] Bourbonnak azért is voltak angol kísérettagjai, mert a brétigny-i béke után (1360) hat évet töltött angol fogságban, s jó kapcsolatot ápolt az angol arisztokrácia több tagjával.[226]

---

[221] Erre a megállapításra jut a hadtörténészek közül Gustav Kling és Sir Charles Oman is. *Kling*, 19. o.; *Sir Charles Oman*: A History of the Art of War in the Middle Ages. London, 1924. Vol. I–II. II. 348. o.

[222] Artois keresztes hadjáratának időpontjáról megoszlanak a vélemények. A burgundi hercegi ház elismert szaktekintélye, Richard Vaughan 1393-ra teszi, de mind a magyar okleveles anyag, mind a nyugati elbeszélő források között is találni olyat, amely 1395-re datálja Artois gróf magyarországi látogatását, sőt, Boucicaut marsall életrajzában az 1394-es év szerepel. A legtöbb elbeszélő forrás azonban Kis-Nikápoly ostromával hozza összefüggésbe a francia connétable keresztes vállalkozását, ami kétségtelenül 1395-ben történt, így a valószínűbb dátum ez az év. *Szántó*, 2000. 521. o. Persze nem zárható ki, hogy az 1393-as évben is járt egy kisebb francia keresztes sereg Magyarországon. *Vaughan*, 1962. 61. o. A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. (Szerk.: *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal.*) Budapest, 1907. 41. o. *Norman Housley*: Boucicaut marsall Nikápolynál. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998.) 3. (a továbbiakban: *Housley*, 1998.) 595. o. Egy harmadik burgundi lovaggal, Reynaud/Renault de Roye-al együtt. *Housley*, 1996. 100. o. Osztrák és francia források azonban – a Melki Évkönyvek és a *Baudot de Juilly* által írott Histoire de regne Charles VI is – az 1395-ös évről szólnak. Annales Mellicensis. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, IX.) (Ed.: *G. H. Pertz* [et al].) Hannover, 1826–. IX. 514. o. Baudot de Juily egyébként Artois seregének a létszámát is megadja (600 lovag). Idézi *Josef Aschbach*: Geschichte Kaiser Sigmunds. Vol. I–IV. Hamburg, 1835–1845. (Repr. Aalen, 1964.) I. 96. o. Atiya feltevése, hogy Eu grófja már 1388-ban ellátogatott volna Zsigmondhoz, Boucicaut marsallal együtt, s Budán ő is három hónapot töltött volna, minden alapot nélkülöz. *Atiya*, 1934. 36. o.; *Housley*, 1996. 100–101. o.; *Housley*, 1998. 595. o.; Livre des fais, 88–89. o.; Delaville *Le Roulx*, I. 163–164., 232. o.

[223] A nyugati lovagság egy vegyes összetételű gyülekezetéről („motley assemblage of Western chivalry") beszél *Atiya*, 1934. 23. o.

[224] A következő források egy-egy francia–burgundi vezetésű keresztes vállalkozásokban szereplő angol lovagokról tanúskodnak: PRO Exchequer of Receipt: Issue Rolls E 403/530. m.7.; PRO Chancery. Warrants for the Great Seal. Series 1. C 81. 6212., 7233., 7241., 7258. sz.; *Rymer*: Foedera [londoni kiadás], VII. 705–706. o.; *Higden*: Polychronicon, IX. 258. o.

[225] Lehetséges, hogy John Montaguról, Salisbury grófjáról van szó. Liste des croisés de l'expédition de Barbarie. *Delaville de Roulx*, II./Piéces Justificatives. 14–17. Szerepelt Poroszországban is, 1391–1392-ben. *Luttrell*, 1994. 155. o.

[226] *Luttrell*, 1994. 137. o.

1390-ben és 91-ben, valamint a rá következő években nagyszámú angol lovag szerepelt együtt poroszországi–livóniai keresztes hadjáratokban, a *Reyse*-ken, franciákkal és burgundiakkal együtt, többnyire angol bárói színekben. Henry of Bolingbroke, Derby earljének kontingense két ízben is járt Poroszföldön, 1390-ben és 92-ben, s már teuton területen csatlakozott hozzá, zászlaja alá jó néhány, keresztes esküjét éppen ott teljesíteni kívánó francia lovag 1390–91-ben.[227] A lovagok zöme már együtt volt az 1390-es berberiai keresztes hadjáraton, s a legtöbben onnan mentek közvetlenül Poroszországba.[228] Derby nagy hadjáratra készült, egyszerre akart harcolni a pogány ellen Észak-Afrikában és Poroszföldön.[229] Az angolok–franciák–burgundiak között egyfajta lovagi társulás jött létre, amelynek tagjai a Jean le Meingre, Boucicaut marsall által szervezett, Calais mellett, St. Inglebertben tartott lovagi tornán tettek sírig tartó fogadalmat, és esküdtek meg a szüntelen harcra a pogány ellen.[230] Ez a rendkívüli módon összeforrott, országhatárokon túlnyúló, nemzetek feletti eskütársi közösség egészen a nikápolyi csatáig fennmaradt, s csak azért szakadt meg az évről évre keresztes hadjáratot teljesítő lovagok együttműködése, mert Nikápolynál sokan elestek vagy török fogságba estek. Franciák és angolok harcoltak egymás mellett, kezet nyújtva egymásnak, felülemelkedve a Százéves Háború évtizedes konfliktusain, mint a „kerekasztal lovagjai".[231] A „voiage de Barbarie-n, Bourbon hercege vezetése alatt, részt vett a fraternitás tagja, John Beaufort, Lancaster hercegének fia és 125 fős kontingense.[232] Mivel a St. Inglebert-i eskütársak bizonyos része részt vett a nikápolyi csatában is, sőt, az életben vagy szabadon maradottak az ütközetet követő keresztes akciókban is szerepeltek, jó okunk van feltételezni, hogy az 5-6 év alatt összeforrott lovagi testvériség nem kevés számú angol tagja is ott volt.[233] A St. Inglebert-i eskütévők, a keresztes eszme és a lovagság (*chevalerie*) „nemzetközi bajno-

[227] A Nikápolynál is harcoló francia–burgundi lovagok közül ott volt Derbyvel Poroszországban és Litvániában a marsall, Boucicaut, Jean de Boves, Geoffroy de Charny, Jean de Hangest, a burgundi herceg bárója, Jean de Cadzand, Flandria admirálisa, Pierre de la Trémoille, Jacques de Mametz, Rénier Pot, Jean de Savoisy, Jean Prunelle. *Schnerb*, 591–592. o.

[228] A nikápolyi csatában szerepeltek közül már az 1390-es észak-afrikai hadjáraton részt vett Guy de La Trémoille, Sully ura; Guillaume de La Trémoille, Burgundia marsallja; Guillaume de Lugny; Jean de Sainte-Croix; Jean de Trie; Jean de Vienne, Franciaország admirálisa; Philippe d'Artois, Eu grófja; Philippe de Bar; Geoffroy de Charny; Henri d'Antoing; Boucicaut marsall; Jean de Chiffreval; Jean de Hangest; Enguerrand de Coucy és Jacques de Courtiambles. *Schnerb*, 591–592. o.

[229] *Du Boulay*, 162. o.

[230] *Toulmin-Smith*, xxxviii. o. A lovagi tornáról az egyik legbővebb leírást adja a Chronique du religieux de Saint-Denys, I. 680. o., de megtalálható Froissartnál is, *Froissart*, XIV. 420., 450. o. A francia történetírásban külön monográfiát is szenteltek a nem kis jelentőségű eseménynek: *J. Pichon*: Joutes de Saint Ingelbert. Paris, 1863.. Boucicaut szerepének mai feldolgozása: *Housley*, 2002. 139–172. o.

[231] Derby serege egyébként igen sokfajta nemzetiségű katonát számlált, többségükben németeket, akiket poroszföldi útja során bérelt fel, és zsoldosként szolgálták, sőt, némelyikük, mint például a Habsburg Albert szolgálatából Bécsben átállt Rudolf („Ralph de Vienna"), Jeruzsálembe és Angliába is elkísérte. *Toulmin-Smith*, xliv–xlv., lix. o., 265. o.; *Kirby*, 36. o.

[232] 24 lovag és nem lovagi rangú köznemes (*esquire*), és 100 íjász. *Froissart*, XIV. 151–159. o.; *Delaville Le Roulx*, I. 166–176. o.; *Griffith-Davies*, 61. o.

[233] Sőt, az eskütársak magját éppen a St. Inglebert-i kezdeményezőket, Derby grófját és John Beaufort-t is tömörítő, még szűkebb konfraternitás, a Lancasterek „házi" testvérisége képezte, a lincolni székesegyházi káptalan konfraternitása, amit maga John of Gaunt alapított 1386-ban. *R. G. Davies*: Richard II and the Church in the Years of „Tyranny." *Journal of Medieval History*, 1. (1975.) 353. o.

kai" részvételéről és helytállásáról ugyanis több forrás is megemlékezik.[234] A későbbiekben egyre-másra bukkannak fel ezek a lovagok például Coucy bárója vagy Nevers grófja szolgálatában. Így feltehetjük, hogy a fraternitás *milites Christi*-jei Philippe d'Artois-t is elkísérték 1395-ös hadjáratára. Okleveles adatok bizonyítják, hogy még Henry, Derby grófja is felvette a keresztet, sőt, maga volt az egyik kezdeményező, de végül nem kapott VI. Károly francia királytól *salvus conductus*-t, így nem is tudott Marseille-be utazni, a keresztes sereghez gyülekezőhelyére.[235] Igaz, ha ő maga nem is, kíséretének jó néhány tagja csatlakozott Bourbon hercegéhez.[236] Bourbon seregének jó része – például John Beaufort és kíséretének néhány tagja – pedig hazatérte után azon nyomban Derby után indult és csatlakozott az angol keresztesekhez.[237] Ahogyan Boucicaut marsall életrajza, a *Livre de fais* elmondja, 1390–91-ben Poroszországban az angol, francia és burgundi keresztesek közösen táboroztak, közös egységben vezették akcióikat.[238] A korabeli forrásokban, különösen a XIV. század végén, különösen sok vegyes – francia, angol, flamand, pikárd, németalföldi, skót – összetételű seregre találunk példát a *voiage de Prusse*-on.[239] John Beaufort második poroszföldi *reyse*-jére, 1394-ben már igen sok francia lovagot vitt magával.[240]

Vannak olyan francia-burgundi bárói kísérettagok, akikről nem sokat tudunk ugyan, legfeljebb csak nevük alapján feltételezhetjük, hogy Angliából álltak egy-egy francia báró kíséretébe, ami azonban a Százéves Háború korában nem volt egyedülálló, sőt, mindennaposnak számított, különösen a burgundi herceg seregeiben. John Grey, vagy a listákban *Jean de Gray*, aki több helyen Philippe d'Artois, Eu grófja háztartásának a *concierge*-e, kb. udvarmestereként szerepel, lehet akár angol származású is.[241] (Az Artois-k a Százéves Háború korábbi szakaszaiban is jó angol kapcsolatokkal rendelkeztek, sőt, Robert d'Artois nagyapja az 1340-es években angol oldalon is hadakozott, s egyedüli külföldiként a londoni Szent Pál-székesegyházban van eltemetve. Az ő kíséretében is több angol harcolt.) A kereszteseket felsoroló forrásunk, a *Liste des croises de l'expedition to Hongrie* is számos angol nevet tartalmaz.[242] Van egy „le seigneur de Longvy, chevalier," aki valószínűleg az Angliában és Walesben is birtokos walesi Longwy család sarja. Nevers grófja kíséretében (*l'ostel de monseigneur de Nevers*) találunk egy „le sire de Ray, chevalier"-t is, aki más helyen, például Froissartnál „de Rye"-

[234] Sir John Holand, Huntingdon grófja is az egyik St. Inglebert-i eskütévő lovag volt. DNB Vol. IX. 1041. o.

[235] *Du Boulay*, 162. o.

[236] Franciaországban viszont francia lovagokat is felvett a kíséretébe, akik pedig Poroszországba kísérték el. *Palmer*, 1972. 198. o. Bourbon Lajoson kívül így Derbyé volt a legszámosabb kontingens a gyülekező keresztes seregben. *Hicks*, 200. o.

[237] Például Jean de Cadzand és más flamand (a burgundi hercegséghez tartozó) lovagok; vagy a pikárdiai Jean de Hangest, Geoffroy de Charny, Jean de Chiffreval. *Schnerb*, 587.; 591–592. o. John Beaufort mind a két hadjáraton szerepelt. *Housley*, 1996. 58. o.; *Tyerman*, 272. o.

[238] Le livre de fais, 61–62., 74–77. o.

[239] *Housley*, 1996. 57. o.

[240] *Housley*, 1996. 58. o.

[241] A lille-i levéltár adatai szerint 1396. február 22-én indult el Dijonból. „List de noms de persons qui sont allées en Hongrie: Jean de Gray, tenoit la Concierge de l'hotel d'Artois á Paris'. Archives de Lille. Idézi *Kervyn de Lettenhove*, Œuvres de Froissart, XV. 423. o. Ugyancsak közli, más források alapján *Delaville Le Roulx*, II./Piéces Justificatives, 81. o.

[242] Idézi *Delaville Le Roulx*, II./Piéces Justificatives, 78–85. o.

ként szerepel, ő az angliai Rye-ból származó Henry lovag lehet.[243] Van továbbá egy „Jean (?) Druickham," aki neve alapján aligha lehet francia, sokkal inkább John Druckham, őt „föld nélkülinek" („*sans terre*") aposztrofálja a *Liste des croisés*; ami egybevág azzal, hogy több birtoktalan, vagy kisbirtokos angol nemes állt francia vagy burgundi szolgálatba (gondoljunk például a jól ismert skót íjászgárdára Merész Károly herceg szolgálatában).[244] Több angol nemes szolgált ezidőben felváltva II. Richárd és a burgundi herceg szolgálatában is, például Sir Otto de Granson/Grandison, a kiváló *miles Christi*, akire az angol keresztes kontingens megszervezésében Mézières nagy szerepet testált.[245] Ugyanígy sok francia lovag állt be Derby grófja kíséretébe annak poroszországi keresztes hadjáratára.[246])

Tulajdonképpen a Nikápolynál harcoló angol lovagok között kellene számon tartanunk a francia-burgundi kontingens egyik fővezérét, Enguerrand de Coucy-t is, aki, angol főrendként, az angol arisztokráciát is képviselte a csatatéren, hiszen III. Edward angol király Bedford grófjává emelte.[247]

Igaz, a hadjárat résztvevőiről készült listák sosem említik Coucy báróját Bedford earljeként, de mivel személyes comitivájában is számos angol lovag lehetett, illetve a hadjárat idején jelentős angliai birtokokkal rendelkezett, joggal eshet e helyütt szó róla is, mint „címzetes" angol lordról. Első látásra ugyan francia báró, de ha végigkísérjük karrierjét, nyilvánvalóvá válik, hogy az angol koronához és a Plantagenet-házhoz való kötődése révén sokkal inkább a háromoroszlános lobogót képviselte az 1396-os keresztes hadjáratban, mintsem a Capet-liliomot. Coucy 7. ura természetesen született pikárdiai francia arisztokrata volt, de személyes sorsa Angliához és a westminsteri udvarhoz kötötte: III. Edward király veje volt, leányát, Plantagenet Izabellát vette feleségül (1365). A házasságkötés, 1365 után rendkívüli adományokban és címekben részesült. S hogy valóban az angol politikát is képviselte Nikápolynál, azt jelzi, hogy szinte együtt nevelkedett az angol udvarban a vele nagyjából egyidős Plantagenet-hercegekkel, és igen szoros személyes kapcsolat fűzte az angol külpolitikát az 1390-es években lényegében irányító John of Gaunt-hoz, Lancaster, illetve Edmund of Langley-hez, York hercegéhez. Ismervén Coucy korábbi életútját, nemzetközi renoméját a lovagság, a chevalerie világában és kiváló kapcsolatait a Luxemburg- és a Habsburg-házzal, nem meglepő, hogy ő is felvette a keresztet 1396-ban. Coucy Európa legendás lovagjai közé tartozott, dicső tetteiről megemlékezett Chaucer, Deschamps és Froissart is.[248] A Coucy-bárókat régi jó viszony fűzte jó néhány német bárói családhoz: Enguerrand anyja a Habsburg-házból származó

[243] *Froissart*, XV. 395. o.

[244] *Froissart*, XV. 395. o.

[245] Sir Otho de Granson „chevalier d'onneur du roy d'Engleterre" a Passió új rendjének egyik „evangélistája" lett, s ő is prédikálta a Passió Evangéliumát 1390 óta Európa különböző részein: *Mézières*: Letter to King Richard II, 105. o.; *Housley*, 1992. 74. o.; Granson Magyarországon is járt Derby grófjával, és elkísérte jeruzsálemi útjára. *Toulmin-Smith*, 226. o. (Egy Gransont, Jeant, a csata résztvevőinek listáiban is találunk: *Bárczay*, 489. o.; *Wertner*, 56. o.)

[246] Pl. Robert Chalons. *Prutz*, 11., 29. o.

[247] Coucy VII. bárója, később Soissons grófja, majd Franciaország pohárnokmestere (Grand Boutellier). *Schönherr Gyula*: Az Anjou ház örökösei. (A Magyar Nemzet Története. III. Szerk.: *Szilágyi Sándor.*) Budapest, 1895. Schönherr a 428. oldalon tévesen, Henri de Cousy-ként aposztrofálja.

[248] *Henry L. Savage*: Enguerrand de Coucy and the Campaign of Nicopolis. *Speculum*, 14. (1939.) 423. o.

Ausztriai Katalin volt, akinek birodalom-béli földjei érdekében Coucy többször is hadakozott. Amikor IV. Károly Párizsba látogatott, útközben Coucy látta vendégül kastélyában a császárt, Vencel fiát és kíséretét. 1370-ben, Bedford hercegeként, III. Edward követeként, Prágában is járt Károly udvarában.[249] A hadjárat során is leginkább ő tartotta a kapcsolatot Zsigmonddal.[250]

Coucy pikárdiai arisztokrata családból származott, s már korán, 1357-ben az angolok pártjára állt a Százéves Háborúban: az angolokkal szövetséges Gonosz Károly (Charles d'Évreux) navarrai királyt szolgálta Normandiában. Számos normandiai és pikárdiai nemessel együtt elfordult a Valois-któl. Amikor 1360-ban a brétigny-i béke értelmében 40 francia bárónak túszként Angliába kellett távoznia, Coucy maga ajánlkozott, ám korábbi, angol szövetségben véghezvitt hadi vállalkozásait tekintve, nem igazán volt túsz az angol udvarban. 1363 és 1367 között az angol királyi család legbensőbb köreihez nyert bebocsátást, különösen sokat időzött a walesi herceg, a hadi vállalkozások irányítója, a Fekete Herceg elthami udvarában. Hihetetlen gyorsan emelkedett az angol udvari ranglétrán, nem sokkal később feleségül vette Woodstock-i Izabellát, III. Edward leányát, s a következő évben, 1366-ban, a király már rá is testálta Bedford grófságát.[251] Valójában Coucy mindig is angol és skót báró is volt, hiszen nagyanyja révén birtokokat örökölt a Csatorna túloldalán, és 1363-ban az angol király be is iktatta azon földek örökébe.[252] Az angol királylány kezével Coucy jelentős angliai uradalmak ura is lett Észak-Angliában Yorkshire, Lancashire, Westmoreland és Cumberland grófságokban, valamint Dél-Skóciában.[253] III. Edwardnak nagy tervei voltak Coucyval, ezt bizonyítja az is, hogy egyetlen életben maradt leányát nem királyi sarjhoz adta (két, fiatalabb leánya az 1360-as évek elején halálozott el).[254] Rendkívüli kitüntetés volt, hogy a király legidősebb leánya kezét Coucy kapta meg. Ennek megvolt azonban az ára: az angolok azt remélték, hogy cserében Coucy törzsbirtokai Észak-Franciaországban felvonulási bázisul szolgálhatnak majd az elkövetkező angol hadjáratok számára. Coucy teljesen betagozódott az

---

[249] The Anonimalle Chronicle. (Ed.: *V. H. Galbraith.*) Manchester, 1927. 171. o.

[250] Coucy magyarországi tartózkodásának az emléke olyannyira megragadt az angol forrásokban is, hogy például a Gesta Henrici Quinti közli, a Nikápolynál ugyancsak harcoló, és a nyugati lovagok budai fogadásán részt vevő Cillei Hermann rokonságba került Coucy-val: feleségül vette Enguerrand leányát, Marie de Coucy-t. Magam e házasságnak bizonyítékát nem találtam. Gesta Henrici Quinti. (Ed.: *F. Taylor – J. S. Roskell.*) Oxford, 1975. 156. o.

[251] *W. M. Ormrod*: The Reign of Edward III. Crown and Political Society in England 1327–1377. New Haven–London, 1990. 116. o.

[252] Enguerrand de Coucy nagyanyja Catherine de Balliol volt, a skót trónért harcoló Balliol család sarja. Az 1346-os angol–skót háború idején III. Edward a saját kezelésébe vette ugyan a Balliolok angliai birtokait, de most újra beiktatta a birtokba az anyai ágon leszármazott Coucy-t.

[253] A Balliol-ház egy tagja, John, korábban Skócia trónjára is került (1292–1296). Leszármazottja, Edward Balliol – Coucy unokatestvére – 1332-ben angol segítséggel ült a trónra, majd sorozatos kudarcai után Angliába távozott, de a határsáv bizonyos területei – ott bírt földeket Coucy – angol kézben maradtak, illetve angol hűbérek lettek, mivel 1334-ben Balliol vazallusi esküt tett az angol uralkodónak. *J. P. Kenyon* (szerk.): The Dictionary of British History. London, 1988. 118., 126., 200–201. o.; A Balliolok és a Coucy-k rokoni kapcsolata annak a franciaellenes politikának köszönhető, amit Skóciában a franciapárti Bruce-okkal szembenálló Balliol-ház, illetve az észak-francia, Valois-ellenes nemesség képviselt. *Ormrod*, 8–9. o.

Enguerrand de Coucy skót birtokokba iktatása azt a célt is szolgálta, hogy megakadályozza a franciák támogatta skót trónkövetelő, David Bruce Anglia elleni támadását. *Kenyon*, 104. o.

[254] *Ormrod,* The Descendants of Edward I.

angol dinasztiába: második gyermekét, leányát, szokatlan módon, nem a saját családjából vett néven kereszteltette meg, hanem az angol királynő nevét, Philippát választotta. Azt, hogy milyen karriert futott be az angol udvarban Coucy, illetve, hogy mennyire számított rá politikai terveiben az angol kormányzat, az is bizonyítja, hogy a tekintélyes birtokokon kívül 300 londoni márkás évjáradékot kapott; továbbá a Térdszalagrend Lovagjává avatták, amivel a Plantagenet-dinasztia legbensőbb körébe nyert bebocsáttatást. (Akkoriban még igen kevés külföldinek adatott meg e magas kegy.)[255] Mindezen kívül Edward Enguerrandra ruházta a fogságában lévő II. János francia király váltságdíjának első részleteként az angoloknak átadott Soissons grófságát. (Coucy így az angol király kegyéből lett francia pair, Soissons és Marle grófja, valamint hatalmas, stratégiai fontosságú területek ura a kontinensen is.). Leánya rögtön születése után angol főrendi címet kapott, saját jogán Oxford grófnőjévé emelték. Nem csoda, hogy Coucy a következő évtizedekben olyannyira „angolicizálódott," hogy maga is részt vett chevauchée-kban, a francia területeket pusztító szisztematikus rabló hadjáratokban, illetve angol–francia seregei, *sénéschal*ja, Chanoine de Robersart vezetésével, éveken keresztül szolgáltak angol zsoldban franciaországi hadi vállalkozásokban.[256]

A kontingens több tagja feltehetően részt vett Coucyval a nikápolyi hadjáratban is, így jutunk el Coucy révén a Nikápolynál harcoló angol lovagokhoz. Ez annál is inkább feltehető, mivel Coucy kompániái, sokszor angol zsoldosokkal közösen, éveken át harcoltak az itáliai hadszíntereken, s a báró valószínűleg maga is angolokat alkalmazott. A legismertebb angol *condottiero*, Sir John Hawkwood („Giovanni Acuto") például többször is szövetkezett Coucyval, s lehetséges, hogy Coucy csapatai már akkoriban is kiegészültek jó néhány angollal.[257] Coucy közösen harcolt például a Hawkwood vezette Fehér Csapattal (White Company) Bernabo és Galeazzo Visconti ellen a Szentszék érdekeinek védelmében. Ugyancsak együtt hadakozott a Zöld Gróffal, Európa legendás lovagjával (le Conte Vert), VI. Szavojai Amadéval, aki hasonlóképpen angolokkal töltötte fel kompániáját.[258] 1373 áprilisában például Hawkwood és Coucy túlnyomórészt angol, a pápa által fizetett zsoldosai győzték le a német Hannes Baumgarten („Annichino Bongardo") condottiero vezette Visconti-hadakat a montichiari csatában. A pápaság zsoldjában álló angol–szavojai sereg egyik vezére volt Coucy akkor is, amikor 1373 augusztusában ostrom alá vették Piacenzát.[259] A források akkor is tudósítanak arról, hogy seregében angolok szolgáltak, amikor Elzászban és Svájcban Habsburg-örökségéért hadakozott; a német források *Engländer* néven is illetik katonáit.[260]

---

[255] Ettől kezdve az angol forrásokban angol néven szerepel: Ingelram, Earl of Bedford, K. G. [Knight of the Garter, a Térdszalagrend lovagja].

[256] Chanon/Chanoine de Robersart ugyan franciaországi nemes volt, de akár angolnak is titulálhatnánk, hiszen önállóan is szerepelt a francia hadszíntereken angol szolgálatban, és saját, szerződéses zsoldosokból álló kompániája minden bizonnyal angolokból állott, mivel akkor, az 1370-es években, már több, mint egy évtizede Angliában volt urával, Coucyval, akit feltehetőleg Nikápolyba is elkísért. *Savage*, 427. o. Coucy a későbbiekben „francia" báró lett, s lemondott a Térdszalagrendről, de örökölt angliai birtokait megtartotta.

[257] Hawkwoodra l. *Michael Mallett*: Mercenaries and their Masters. Warfare in Renaissance Italy. London, 1974. főleg 39–67. o. és passim.

[258] 1366-os gallipoli–bulgáriai keresztes hadjáratán a seregének egyik vezetője az angol nemes Sir Ralph Bassett volt. *Luttrell*, 1988. 141. o.

[259] *Joseph Jay Deiss*: Captains of Fortune. New York, 1966. 127. o.

[260] *Savage*, 435–438. o.

Coucy Angliából indult több keresztes hadjáratra, közösen más angol lovagokkal, így kísérete is feltehetőn angolokból állott össze. (Poroszföldön járt 1364-ben és 1369-ben; majd tagja volt annak az angol vezetésű vállalkozásnak is, amely *Berberia* partjaira, Észak-Afrikába indult a mórok ellen 1390-ben.).[261] Mindenesetre Coucy olyan pozíciót foglalt el az angol udvarban az 1390-es években, ami még arra is feljogosította volna, hogy, mint Bedford grófja, ő vezesse a keresztes hadjáratra induló angol lovagokat.[262] Ez lenne a magyarázat arra is, hogy miért romlott meg a viszony közte és a burgundi herceg között: korábban Fülöp herceg még arra kérte, hogy ügyeljen fiára, Jean nevers-i grófra; később azonban a források arról tanúskodnak, hogy Coucy-t már nem igazán kedvelik a burgundi udvarban. Érthető, hogy az *Oriflamme* alatt indított, francia vezetésűnek remélt hadjáratban a burgundiak is, a Valois-k is féltékenyen tekintettek a Térdszalagrend angol királyra hűséget esküdött lovagjára, s nem akarták még tovább növelni igen tekintélyes pozícióját a burgundi trónörökös feletti mentorsággal.

Coucy, mivel Milánóban még tárgyalásokat folytatott Gian Galeazzo Visconti herceggel, 1396 nyarán már nem tért haza, hanem Itáliából egyenesen Magyarországra indult; és tudjuk, hogy mivel valószínűleg nem a teljes lovagi famíliájával utazott, Itáliában is fogadott zsoldosokat. A források teljes bizonyossággal állítják, hogy például Velencében toborzott zsoldosokat a keresztes hadjáratra.[263] Így, mivel az itáliai hadszíntereken alkalmazott zsoldos haderő igen nagy hányadát még akkor is az angolok képezték, angolok is felvették a keresztet Bedford grófja felhívására.[264] (Nem volt ez egyedülálló, többször is „felbéreltek" Itáliában szolgáló angol zsoldosokat a század keresztes vállalkozásaiban, például Lusignan Péter is 1365-ben, méghozzá egy egész évre; vagy Szavojai Amadé is 1366-ban.[265] Ugyanígy lehetséges, hogy voltak angolok a Nikápolynál harcoló szavojai gróf, VII. Amadé kontingensében is, aki feltehetően örökölte apja angol zsoldosait.[266]) Azt, hogy kontingensének feltehetően saját, jól kipróbált lovagjai is a tagjai voltak, bizonyítja, hogy a nikápolyi csatában is saját csatakiáltásukat kiáltották: Miasszonyunkért és Coucy urunkért! („Notre Dame au Seigneur de Coucy").[267] Coucy seregeinek igen vegyes összetételéről a krónikások is megemlékeznek, például amikor Nikápoly előtt egy nagy lovasrohamot, egy meglehetősen kockázatos, kalandos vállalkozást, *l'aventure*-t vezetett 500 „különböző nemzetiségű" lándzsával.[268] Az itáliai és más hadszíntereken edződött Coucyról még azt is megemlítik a történetírók, hogy arra is gondja volt, hogy helyi, havasalföldi parasztoktól tájékozódjon a hadsereg felvonulási útvonalának terepviszonyairól.[269] Az angol zsoldosok között eltöltött évek nem múltak el nyomtalanul, a szeptember 24-én, az előőrssel indított támadása során is precízen fel-

[261] *Wertner*, 1925. 48. o. is foglalkozik Coucy hadi cselekményeivel.

[262] *Savage*, 438–441. o.

[263] Több keresztes csatlakozott hozzá Velencében. *Savage*, 433. o. 2. j. Május 29-ig Velencében tartózkodott. *Veszprémy*, 1997. 53. o.

[264] *Savage*, 433. o.

[265] *Tyerman*, 291–292. o.; *Housley*, 1992. 40. o.

[266] *Vaughan*, 1962. 68. o.

[267] *Savage*, 438. o. Közli a történetet *Atiya*, 1934. 82–84. o. is.

[268] *Delaville Le Roulx*, I. 257. o.

[269] *R. Rosetti:* Notes on the Battle of Nicopolis. *Slavonic Review*, 15. (1936–1937.) 632. o.

mérte a terep- és talajviszonyokat.[270] Az akkor alkalmazott taktikát – a gyors lesvetést, a színlelt visszavonulást – is a korabeli zsoldos hadviselésben alkalmazták előszeretettel.

Enguerrand de Coucy komitívája azonban nem az egyedüli, ahol angolok is szolgálhattak Nikápolynál. A Burgundi Hercegi Levéltár megőrizte azokat a fizetési listákat, amelyek a lovagoknak, íjászoknak, számszeríjászoknak (*arbalestier*) juttatott zsoldot könyvelték el.[271] Atiya ennek alapján 8 ezer főre teszi a burgundiak által fizetett katonák létszámát, ami – csupán a burgundiak részéről – túlságosan soknak tűnik (különösen annak fényében, hogy egy magyar forrás szerint Nevers grófjának budai táborában 3931 lovat írtak össze[272]). Az lehet a megoldás, hogy saját hűbéreseiken kívül valószínűleg a burgundiak is alkalmaztak szerződött zsoldosokat, ahogyan egyébként a nikápolyi csatáról íródott elbeszélő források nagy része hangsúlyozza is a zsoldosok szerepelését.[273] Egyáltalán nem volt szokatlan, különösen Angliában, hogy egyes bárók a keresztes hadjárataikra is fizetett, vagy évjáradékban részesülő háztartási lovagjaikat vitték, vagy zsoldosokkal szerződtek a hadjárat időtartamára. Derby grófja is akkora kontingenssel utazott Litvániába, hogy a fizetési feladatokra külön adminisztrátort, hadi kincstartót vitt magával. A legtöbb angol keresztes vállalkozás fizetett katonák, szerződéses „csatlósok" szolgálataira épült.[274] Boucicaut marsall is 70 lovagot vitt a hadjáratra például a saját költségén, közülük azonban csupán 15-en voltak a háztartásának a lovagjai vagy vazallusai, a nagyobb részük feltehetően fizetett katona volt.[275] Egy burgundi forrás ugyancsak felsorol íjász és számszeríjász zsoldosokat Jean, Nevers grófja személyes kontingensében.[276] Az íjászokról egyébként a forrásaink is megemlékeznek, többek között Rahova (Orjahovo) ostrománál.[277] Mi több, forrásaink még a lovas íjászok – *arbalestiers aux chevaulx* – tevékenységét is hangsúlyozzák Nikápolynál, ami, minthogy tipikusan az angolok által a Százéves Háborúban használt fegyvernem volt, kétségkívül arra utalhat,

---

[270] *Savage*, 437. o.

[271] 36 190 livre. Bavyn MSS. f. 347. idézi *Atiya*, 1934. 37. o.

[272] *Horváth Henrik*: Zsigmond király és kora. Budapest, 1937. 121. o.

[273] Zsoldosok említése: *Brauner*, 17. o.; „Fußsoldaten:" *Hans Schiltberger*: Reisebuch. (Ed.: *K. F. Neumann.*) München, 1859. 43. o.; különféle „Knechten:" *Uő.* 41. o.. Schiltberger adatait a korábbi kutatás tényszerűnek tartotta és elfogadta: *Delaville Le Roulx*, I. 260. o.; *Kling*, 8. o.. A mai kutatás is hasonlóan vélekedik: *Rosetti*, 634. o. Veszprémy úgy véli, hogy az ő 16 ezres adata áll a legközelebb a valósághoz (míg a legmesszebb a St. Denys-i krónikás 60 ezres adata) *Veszprémy*, 1997. 55. o. Vannak azonban olyan forráshelyek is, amelyek alapján valószínűsíteni lehet zsoldoscsapatok részvételét, legalábbis közvetett módon. A sereg által elkövetett fosztogatások, rablások leírásánál ugyanis szinte ugyanazokat a kifejezéseket használnak egyes krónikások, amelyekkel az itáliai condották tevékenységét jellemezték. *Jean Juvénal des Ursins*: Histoire de Charles VI, roy de France. (Ed.: *J. F. Michaud – J.-J. F. Poujoulat.*) (Nouvelle collection des mémoires pour servir á l'histoire de France, I. série) Vol. I–II. Paris, 1857.; Chronique du religieux de Saint-Denys, II. 408., 482–485. o.

[274] *Griffith-Davies*, 61. o. Beaufort 1390-es észak-afrikai kontingensének a négyötöde, 100 embere volt fizetett íjász; Derby grófja is többségében zsoldosokat vitt poroszországi Reyse-ire. *Tyerman*, 279. o.

[275] Le livre de fais, 91. o.

[276] Az 1396. március 28-i burgundi hercegi rendelet (ordonnance): „x archers [...] xx arbalestiers," valamint gyalogos katonák toborzását rendeli el. Archives de la Cote d'Or, Dijon. idézi *Atiya*, 1934. 41.; Appendix VI. 146. o. Azaz a 150 fős kontingens egyötöde volt fizetett íjász, amikor 1396. április 20-án felállt Nevers serege. *Vaughan*, 1962. 65. o. Ezt az adatot közli Bánlaky Breit József is. *Bánlaky (Breit) József*, CD–ROM.

[277] *Atiya*, 1934. 59. o.; *Froissart*, XV. 394–398. o.

hogy a keresztes seregben angol lovas íjászok is teljesítettek szolgálatot.[278] (A Thuróczy-krónika nevezetes híradása szerint az angol íjászokat Lajos király még Törcsvár védelménél is igénybe vette, ami alapján nem meglepő, hogy angol zsoldosok Közép-Európába és a Balkánra is eljuthattak.[279]) Kenneth Setton is azon a véleményen van, hogy igen sok *routier*, „útonálló" állhatott be a seregbe (a Százéves Háború franciaországi harcaiban munka nélkül maradt rablókompániák tagjai voltak, és legtöbbször csupán az „angol," *engleis* kifejezéssel illették őket).[280] Bánlaky Breit is 4000 főnyi csatlóst és szolgát említ.[281]

Angol johannita lovagok

Még egy terület van, ahol megvizsgálhatjuk, hogy harcoltak-e angolok Nikápolynál: a rodoszi johannita lovagrend angol nemzete. Sajnos, konkrét bizonyíték mindezidáig nem áll rendelkezésre, de közvetett evidencia alapján néhány angol Szent János-lovag minden bizonnyal részt vett az ütközetben.[282] Az elbeszélő források alapján mindenesetre igen valószínű az angol János-lovagok jelenléte.[283] Schiltberger még hangsúlyozza is az angol johanniták hősies helytállását Nikápolynál.[284] Ezek alapján Atiya tényszerűen kezeli az angol johanniták jelenlétét, bátor helytállásukat ő is kiemeli.[285] Feltehetően johannita lovagok is estek fogságba Nikápolynál, hiszen a Rend az elsők között adott, másokkal közösen, 28 000 aranyforintot a váltságdíjak kifizetésére.[286] További tények és konkrétabb bizonyítékok azonban csak a máltai lovagrendi levéltár anyagainak igen gondos átvizsgálása után kerülhetnek napvilágra. Az angol történetírásban ma már feltehetőnek tartják, hogy legalábbis az angliai johannita perjel, Sir John Radyngton/Redington és néhány rendtársa részt vett a nikápolyi hadjáratban.[287] Radyngton tapasztalt keresztes volt, már Derby grófja 1392-es poroszföldi hadjáratában is részt vett, elkísérte őt a Szentföldre is, feltehetően találkozott Bécsben Zsigmond királlyal is, valamint a törökellenes hadjáratot előkészítő tárgyalásokban is részt vett.[288] Az 1390-es években a johannita rendre

[278] „Entre ses Hongres avait grant foison d'arbalestiers aux chevaulx." *Froissart*, XV. 245. o. Ezt *Veszprémy* is hitelesnek találja, mivel a Boucicaut-életrajz is megerősíti a lovas íjászok szereplését Nikápolynál. *Veszprémy*, 1997. 56. o.

[279] *Thuróczy*, 202. o.; Fejér is közli: „brigantiis (peditibus) et balestrariis Anglicis custodiam castri muniendo." *Fejér*, Codex diplomaticus, IX/4. CCXX. sz. A *brigantes* alapján valószínűsíthető, hogy nem szimplán gyalogosokra gondolhatott a szerző, hanem az útonálló kompániák tagjaira.

[280] *Setton*, 346. o.

[281] *Bánlaky (Breit) József*, CD–ROM.

[282] *DeVries*, 160. o.

[283] *Trokelowe*, 185. o.

[284] *Schiltberger*, 22. o.

[285] *Atiya*, 1934. 16. o.

[286] A Rend lovagjai rögtön a csata után esküt tettek a váltságdíj előteremtésére: „pur mectre en gaige à Baizat pur le premier paiement de la raenson." Kiszabadulásuk után Nevers és Boucicaut is sok időt töltöttek Rodoszon, s nem véletlen az sem, hogy oda mentek először a török fogságból. *Setton*, 364. o.; *Jean Richard*: Les prisonniers de Nicopolis. In: Nicopolis, 1396–1996. 77. o.

[287] *Tipton*, 1962. 538–540. o.; megerősíti *Luttrell*, 1994. 143. o. is.

[288] Az angliai johannita perjel Derby kíséretének az egyik legfontosabb tagja volt, Derby azért is vitte magával, hogy szentföldi zarándoklatában és egy tervezett keresztes hadjárat előkészületeiben (például Zsig-

óriási feladat hárult a Mediterráneumban, jóformán egyedül ők állták Bajazid szultán rohamát, sőt, magát Rodoszt is védeniük kellett. A Nagymester, Philibert de Naillac többször is kérte, hogy az egyes nemzetek küldjenek minél több lovagot Rodoszra.[289] A johanniták éveken keresztül egyedül védték a kisázsiai kereszténység utolsó bástyáját, Szmirnát.[290] Nagy hírnevet szerzett az 1365-ös alexandriai harcokban az angol ispotályos kontingens, és vezetőjük, Sir Robert Hales, a nagymester *socius*-a.[291] 1391-től a török terjeszkedés fő iránya az Égei-tenger lett, és az egész görög szigettenger lerohanása fenyegetett, ha a „kulcs," Szmirna elesik. Ezért volt még a nikápolyi hadjárat idején is rendkívüli jelentősége annak, hogy meddig bírják a tartani Szmirnát a johanniták török felvonulás hátában, nem utolsó sorban jelentős oszmán erőket kötve ezzel le. Másrészt a keresztes hadjárat esetleges sikere egyszeriben felmenthette volna Szmirnát is. Velencét is ez indította aktivizálódásra 1395-ben: Szent Márk Köztársasága is belátta, hogy a török előretörésének semmi nem állhatja útját, s már velencei területek és érdekek is veszélyben forognak. Ezért vállalta a Serenissima, hogy flottát bocsát a keresztes had rendelkezésére.[292] Az avignoni pápa, VII. Kelemen is ráébredt a helyzet súlyosságára – korábban, másfél évtizeden keresztül, egyetlen pápai erőfeszítés történt törökellenes keresztes háború indítása céljából, 1388-ban, amikor VI. Orbán két (!) gályát küldött Bizánc segítségére, amely körül lassan bezárult az ostromzár – és belátván, hogy rövid távon, Szmirna védelme szempontjából csak a gyorsan mozgósítható johannitákra számíthat, a bűnbocsánatból befolyó jövedelmeket 1390-ben a János-lovagoknak adta.[293] A sokévi ostrom következtében Szmirna elhagyatott fantom-várossá vált, mivel az 1396-os török felvonulás során Bajazid már is nem tett lépéseket, hogy megpróbálja a keresztény sereggel való döntő összecsapás előtt bevenni a várost. Szmirna egy időre így fellélegezhetett, és a johanniták egy részét át lehetett csoportosítani a keresztes sereghez. Át is kellett csoportosítani minden épkézláb embert Rodoszról, miután kiderült, hogy a ciprusi király, I. Lusignan Jakab – elődjének, a *miles Christi* Péternek csupán halovány árnyéka – az üres ígéreteken kívül semmit nem tud küldeni.[294] Rodoszról el is indult egy jelentős erő 1396. augusztus 2-án és bizonyos, hogy részt is vett a csatában.[295] Kérdés, hogy ha minden mozgósítható embert elvitt a Nagymester, hány angol lovag jutott el Zsigmond táborába. Az angliai források, sajnos, nem adnak bővebb tájékoztatást arra nézve, hogy melyik angol johannita szerepelt a nikápolyi csatában, csupán arról tanús-

---

monddal és a ciprusi királlyal folytatott tárgyalásai alkalmával) a segítségére legyen [?]. Velencében például a helyismerettel rendelkező Radyngton bérelt hajókat a palesztinai utazásra. *Toulmin-Smith*, lviii. o.; *Kirby*, 37. o.; *Griffith-Davies*, 71–72. o.

[289] *Brauner*, 12. o. is közli, hogy Naillac hívására angol johanniták is érkeztek Rodoszra, akik részt vettek a nikápolyi csatában. Az angol János-lovagok egyébként igen jelentős számban állomásoztak a XIV. században Rodoszon, 1375-ben például a negyedik legnépesebb nemzetet alkották, többen voltak, mint a németek. *Anthony Luttrell*: The Hospitallers at Rhodes, 1306–1421. (a továbbiakban *Luttrell*, 1975.) In: *Hazard*, 301. o.

[290] Aidin, Sarukhan és Menteshe 1390–1391-ben esett el; Samsun, Sinope, Caesaria, Sivas és Qastamuni pedig 1393–1395-ben került török kézre. *Atiya*, 1934. 17. o.

[291] *Luttrell*, 1975. 299. o. 43. j.; *Luttrell*, 1994. 138. o.

[292] ZsO I. 3880.; *Ljubić*, IV. 339–342. o.

[293] *J. Sarnowsky*: Die Johanniter und Smyrna (1344–1402). *Römische Quartalschrift*, 87. (1992.) 71. o.

[294] Igaz, korábban kérésekkel ostromolta Richárdot, hogy indítson keresztes hadjáratot Ciprus megmentésére. *Sir Harry Luke*: The Kingdom of Cyprus 1369–1489. In: *Hazard*, 370. o.

[295] *H. J. A. Sire*: The Knights of Malta. New Haven, 1994. 48–49. o.

kodnak, mikor és hányan hagyták el angliai konventjüket az 1390-es évek derekán, hogy Rodoszra távozzanak.[296] Charles Tipton egyenként megvizsgálta szinte minden egyes angol ispotályos lovag életútját, de a perjelt, Radyngtont kivéve konkrét dokumentumokkal alátámasztható bizonyítékot nem talált szereplésükre a csatában.[297] Nikápolyból visszatérve Radyngton ugyanazon a hajón utazott, amelyik Zsigmondot és kíséretét menekítette a harcmezőről, és vitte el a Raguza melletti Lokrum szigetére.

Van azonban arra is példa, hogy nem csak angol johanniták, hanem renden kívüli lovagok is szolgáltak a Rend hadjáratain a pogány ellen, mint ahogyan arra is, hogy *turcopolier*-ként, azaz nem lovagtestvérként egyéb angolok is harcoltak az Ispotály szolgálatában.[298] Sok zarándok megállt ugyanis Rodosz szigetén, és a johanniták kérésére egy időre beállt a szaracénok elleni harcba.[299] Az sem elképzelhetetlen, hogy angol zsoldosok is szolgáltak a johanniták soraiban: a XIV. században többször előfordult, hogy a János-lovagok is igénybe vették a főként az itáliai hadszínterekről érkező zsoldosok segítségét.[300] 1364-ben például két angol lord azt tervezte, hogy az Itáliában szolgáló angol zsoldoskompániákat (*Societas Anglicorum*) Rodoszra, Krétára és Ciprusra „transzportálja", hogy a pogány ellen harcoljanak.[301]

Hogy még inkább aláhúzzuk Anglia elhivatottságát a nikápolyi hadjáratban való részvételt illetően, érdemes megvizsgálni, milyen erőkkel vett részt az újabb keresztes hadjárat előkészítésében rögtön 1396 után. Már a calais-i békekonferencia lezárásakor, 1396. novemberében (amikor még meg sem érkeztek a nikápolyi csatavesztés hírei, hiszen hálaadó misét tartottak a keresztesekért, s elénekelték a *Letare Jherusalem*-et) a

---

[296] *Delaville Le Roulx*, I. 249. o. Felmerül az a kérdés is, hogy ha augusztus elején indultak el, miért nem találkozunk a johannitákkal a csata előtti időszakban. A keresztes táborba ugyanis korábban kellett odaérniük, s csatlakozniuk kellett Zsigmondhoz. (Zsigmond és a lovagsereg már szeptember 7-én Orjahovónál állt.) Valószínű azonban, hogy a genovai és velencei flotta érkeztére vártak, ezért tették meg a johannita gályák lassabban az utat a Duna deltájához, és ezért nem említik forrásaink őket a keresztes sereg felvonulásának időszakában, csak a csatában. *Atiya*, 1934. 54. o.; MTK 234. o.

[297] L. *C. L. Tipton*: The English and the Scottish Hospitallers During the Great Schism. *Catholic Historical Review*, 52. (1966.) (a továbbiakban *Tipton*, 1966). *Uő:* The English Hospitallers During the Great Schism. *Studies in Medieval and Renaissance History*, 4. (1967.) 89–124. o. (a továbbiakban *Tipton*, 1967.) Radyngton esetében tudjuk, hogy az *Outremer*-re távozott Angliából, 1395. július 30-án kiadott menlevele szerint. Calendar of Patent Rolls. Richard II: 1377–1399. Vol. V: 1391–1396: 662. o.; *Szántó*, 2000. 531. o.; 1398-ban már „néhainak" titulálja egy oklevél: Calendar of Patent Rolls. Richard II. 1377–1399. Vol. VI. 1396–1399. 261. o.; és egy új perjelt is kineveznek: Calendar of Patent Rolls. Richard II. 1377–1399. Vol. VI. 1396–1399. 273. o. *Luttrell*, 1994. 143. o. 61. j. szerint Tiptonnak az a felvetése (*Tipton*, 1967. 113–114. o.), hogy Radyngton Angliában halt meg, mivel a clerkenwelli johannita kolostorban van eltemetve, nem állja meg a helyét, hiszen ez nem bizonyítja, hogy valóban ott is lelte a halálát.

[298] Pl. a későbbi Passió Rend-tag, Sir Louis Clifford 1391-ben vagy William Gaston *turcopulus* az 1350-es években (utóbbi a ciprusi királyt is szolgálta). William de Middleton rodoszi *turcopolier* is harcolt Alexandria ostrománál 1365-ben: *Luttrell*, 1994. 138., 145. o.

[299] Pl. Sir Hugh Hastings. *Maurice H. Keen*: Chaucer's Knight, the English Aristocracy, and the Crusade. In: English Court Culture in the Later Middle Ages. (Ed.: *V. J. Scattergood – J. W. Sherbourne*.) London, 1983. 50–51. o.

[300] *Luttrell*, 1975. 303. o. Bizánc is alkalmazott a törökellenes harcokban angol zsoldosokat már a XIV. század második felében. *Deno Geanakoplos*: Byzantium and the Crusades, 1354–1453. In: *Hazard*, 78. o.

[301] *Luttrell*, 1988. 145–148. o. L. még: *Norman Housley*: The Mercenary Companies, the Papacy, and the Crusades: 1356–1387. *Traditio*, 38. (1982.) 271–280. o.

francia és az angol király megegyezett abban, hogy a következő évben nagy és erős hadsereget szerelnek fel a Szentföld meghódítására.[302] A keresztes háború apostolának lelkesedése sem lankadt: Philippe de Mézières Nikápolyt követően „Panaszos levelet" intézett a keresztény uralkodókhoz, köztük Anglia királyához – és ostorozta is a keresztényeket –, de újbóli összefogásra szólított fel.[303] Mézières szerint a harc kimenetele más is lehetett volna, ha a „schizmatikus szerbek, bosnyákok, vlachok és bolgárok is együtt harcoltak volna a katolikus magyarokkal, franciákkal, németekkel, angolokkal és olaszokkal." Itt újra az angol részvétel egy közvetett bizonyítékát találhatjuk.[304] E munkájában Mézières már konkrét hadsereglétszámokat is ad: minimum 40 ezer emberre lenne szükség, amit a Nyugat királyságai állítanának ki, Angliától egészen Szicíliáig.[305] Egy másik keresztes próféta, a német Peter von Rez v. Retz is az angolok, franciák és németek együttműködéséért, egy újabb hadjárat érdekében prédikált, rögtön a csatavesztés után.[306] Közvetlenül azután, hogy megérkezett Angliába a csatavesztés híre, a király nagybátyja, Gloucester hercege maga akart a török ellen indulni.[307]

II. Richárd minden erejével újabb keresztes hadjárat indításán munkálkodott. Még mindig Anglia ifjú királyában bízott a pápa, s a leginkább fenyegetett, ostromzár alatt álló Bizánc is. II. Palaiologosz Mánuel bizánci császárt a saját költségén meghívta Angliába, hogy együtt dolgozzák ki az újabb passagium tervét.[308] 1398 májusában Richárd azt ígérte Mánuelnek, hogy a következő esztendőben pénzt és katonákat küld a török elleni háború céljaira, s szabadkozott, hogy az évben nem tehette.[309] 1398 óta állandó bizánci követ tartózkodott a westminsteri udvarban, a következő évben pedig Richárd engedélyt adott, hogy Thomas Boteler, Chrysopolis püspöke az Angliában beszedett adók egy részét Bizáncba vigye és a török elleni védekezésre fordítsa.[310] 1400-ban is támogatta bizonyos összeggel Mánuel török elleni védekezését Anglia.[311] 1398. március 6-án IX.

---

[302] *Szántó*, 2000. 532. o.; Chronique du religieux de Saint-Denys, II. 471. o.

[303] *Philippe de Mézières*: Epistre lamentable et consolatoire sur le fait de la desconfiture sacrimable du noble et vaillant roy de Honguerie par les Turcs devant la ville de Nicopoli [...]. In: Œuvres de Froissart. XVI. 444–523. L. még: *Philippe Contamine*: La Consolation de la desconfiture de Hongrie de Philippe de Mézières (1396). In: Nicopolis, 1396–1996. 35–48. o.; Magyarországon Csernus Sándor foglalkozott vele: *Csernus*, 277. o.

[304] *Froissart*, XVI. 452. o.

[305] *Contamine*, 45. o.

[306] *Kintzinger*, 247–248. o.

[307] PRO Chancery. Patent Rolls. C 66/356. m 8. (Igaz, később, miután kissé lenyugodtak a kedélyek, belátta, az adott pillanatban kedvező alkalom kínálkozik, hogy a franciák nikápolyi veszteségeit kihasználva háborút indítson a régi ellenfél ellen. *Szántó*, 2000. 532. o.)

[308] PRO Exchequer. King's Remembrancer. Accounts Various. E 101/330. No. 17.; *Trokelowe*, 230. o. Egy tetemes összeget, 3000 londoni márkát különítettek el arra célra, hogy a császárt vendégül láthassák. Ez is azt a célt szolgálta, hogy Anglia újra a keresztes eszme egyik fő fellegvára legyen. A találkozóra végül is csak IV. Henrik uralkodása alatt került sor, de a pénzt az új király is megadta, hiszen ő is hasonló keretekben kívánta folytatni Richárd keresztes munkálkodását. Royal and Historical Letters during the Reign of Henry IV. I. 56. o. L. még: *D. M. Nicol*: A Byzantine Emperor in England: Manuel's Visit to London in 1400–1401. *University of Birmingham Historical Journal*, 12. (1970.) 204–225. o.

[309] Official correspondence of Thomas Bekynton. (Ed.: *George Williams*.) London, 1872. Reprint: Liechtenstein, 1964. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. Rolls Series, 56.) 285–287. o.

[310] Calendar of Patent Rolls. Richard II. Vol. II. 1396–1399. VI. 597. o.; *Rymer*: Foedera, VIII. 65. o.

[311] *Higden*: Polychronikon, VIII. 514. o.; 1401. február 3. Mánuel pénzt kap IV. Henriktől: Royal and Historical Letters during the Reign of Henry the Fourth. I. 56–58. o.; 1402. június 1. Joannes Palaiologos Mánuel

Bonifác újra meghirdette a keresztes hadjáratot, s nunciusa, Chalchedoni János 1399-ben Angliába érkezett, hogy a hadjáratot előkészítse.[312] Richárd azon is munkálkodott, hogy még stabilabbá tegye a francia–angol szövetséget: 1397-ben tárgyalt is Derby grófja házasságáról egy Valois-házi hercegnővel;[313] októberben találkozót is kért VI. Károlytól.[314]

A Nikápoly utáni keresztes tervekben Anglia továbbra is jelentős szerepet kapott, Velence már 1396 őszén megkezdte a tárgyalásokat egy újabb passagiumról, s Anglia királya az elsők között volt, akinek a doge levelet írt.[315] 1399-ben IX. Bonifác még mindig elsősorban Angliához fordult segítségért a török ellen.[316] Lancaster hercege, aki maga nem tudott részt venni a nikápolyi csatában, 1397 elején újabb lovagokat vett fel a háztartásába.[317] Újabb lovagi testvériség volt születőben: 11 angol nemes 1397-ben esküt tett a Westminsteri Apátságban Hitvalló Edward ereklyéjére, és Richárd abban a kegyben részesítette őket, hogy a saját insigniumát, a nagy vállalkozást kifejező fehér szarvasünőt viselhették jelvényként.[318] Derby grófja komolyan tervezte, hogy csatlakozik a Boucicaut marsall által 1399-ben indított akcióhoz.[319] Ez azt jelzi, hogy Anglia nemessége készen állott egy újabb megmérettetésre. A következő évek belviszályai azonban közbeszóltak, a keresztes vállalkozást a II. Richárd elleni felkelés, majd a király lemondatása törte derékba Angliában.

*

A mai angol történetírásban már nem kergetnek ábrándokat, nem állítják, hogy valóban tekintélyes angol kontingens szerepelt volna Nikápolynál, de megengedhetőnek tartják, hogy jónéhány angol keresztes valóban harcolt a török ellen. Henry Savage 1939-ben még úgy fogalmazott, hogy feltételezhető egy angol kontingens, de hogy pontosan hányan voltak, illetve kik alkották azt, a további kutatás feladata.[320] Az angol–szentszéki kapcsolatok kutatója, William Lunt is úgy vélte az 1960-as években, hogy bizonyos számú angol részt vett a csatában.[321] A legoptimistább, John Palmert, valóban számol a Beaufort vezette 1000 angol lovaggal. Az 1394-ben Gascogne-ba távozott 1500 angol

---

nevében Henrik segítségét kéri a pogány elleni harcban. Royal and Historical Letters during the Reign of Henry the Fourth. I. 100–101. o.

[312] *Lunt*, 550. o.

[313] *Rymer:* Foedera, [londoni kiadás] Vol. VII. 850. o.

[314] Choix de Piéces inèdites relatives au Règne de Charles VI. (Ed.: *Louis-Claude Douët-D'Arcq.*) Vol. I–II. Paris, 1863. I. LXX. sz. 136–138. o.

[315] ZsO I. 4588.; Velence levele Angliába: 1396. október 31. ZsO I. 4542.; *Ljubič*, IV. 390. o.; Velence közösen írt levelet az angol és a francia királynak, „de conflictu domini regis Hungarie [...] pro bono Christianitatis." *Setton*, 358. o.

[316] PRO Exchequer. Miscellaneous Ecclesiastical Documents. E 135/10/19.

[317] PRO Exchequer. Augmentation Office. Ancient Deeds. Series BB. 9 March 1397.

[318] *Scheifele*, 270. o.

[319] *Palmer*, 1972. 206. o. 1398-ban Párizsban bele is kezdett egy keresztes háború szervezésébe. *Froissart*, XVI. 132–133. o.

[320] *Savage*, 434. o. 1. j.

[321] *William E. Hunt*: Financial Relations of the Papacy with England, 1327–1534. (Studies in Anglo–papal Relations During the Middle Ages, II) Cambridge, Massachusetts, 1962. 548. o.

lovag listáját többé-kevésbé ismerjük: Palmer szerint ők voltak a nikápolyi csata angol résztvevői, de legalábbis egy részük.[322] A Lancaster-ház történetének kiváló kutatója, és a legutóbbi John of Gaunt-monográfia szerzője, Anthony Goodman kétli, hogy John Beaufort vezette volna a királyi küldöttséget.[323] Az angol keresztes vállalkozások kutatója, Christopher Tyerman túl magasnak találja a forrásokban szereplő 1000 fős létszámot, de megengedi, hogy ha „hivatalosan" nem is volt angol királyi kontingens, bizonyos számú angol lovag, s akár még néhány angol johannita is, harcolt a keresztes seregben. A „kétkedőkkel" szemben az angolok Mediterráneum-beli szereplésének kiváló ismerője, Anthony Luttrell úgy vélekedik, hogy harcoltak angolok Nikápolynál– igaz, valószínűleg nem sokan –, s Tipton és mások kétkedése főként Ralph Percy és John Beaufort szereplését illetően igen kevéssé meggyőző, mint ahogyan azt sem tudják hitelt érdemlően bizonyítani, hogy nem voltak ott a csatában. Luttrell két angol résztvevőt meg is nevez, egy John nevű lovagot, aki a Mowbray lordok heroldja volt, családnevét sajnos nem ismerjük, valamint egy másik johannita lovagot, John Ingilby-t; mindkettőjük szereplését arra alapozza, hogy nem sokkal a csata után Perában voltak.[324] A kései keresztes hadjáratok kutatója, Norman Housley is azt valószínűsíti, hogy legalább John Beaufort egy angol kontingens élén ott volt a csatában. Szerinte egyébként Gaunt az 1394–95-ben felállított 1500 fős sereget már tudatosan azzal a céllal szervezte, hogy keresztes hadjáratra megy.[325] A témában legutóbb megjelent írás szerzője, Adrian Bell álláspontja szerint a közvetlen források elegendőek ahhoz, hogy valószínűsítsük az angol részvételt.[326] A II. Richárd-kori Anglia szakértője, Nigel Saul egy legutóbbi munkájában úgy fogalmaz, hogy a gascogne-i felkelés ugyan *nagyrészt* távol tartotta az angolokat a keresztes hadjárattól, de bizonyos fokú angol részvétel elképzelhető.[327] Tyerman hangsúlyozza, hogy a westminsteri udvarban igen részletes terveket készítettek az angol keresztes szerepvállalást illetően, s nem csekély összeget különítettek el a hadjárat céljára. A pénz további sorsáról ugyan nem tudunk, így az is lehetséges, hogy a valóban útnak indult angol kontingens használta fel. Tyerman is valószínűsíti, hogy Nevers grófjának kíséretében angolok is voltak. Hozzáteszi – s ehhez Housley is csatlakozik –, „igen valószínű," hogy egyes angol lovagok, akár valamely külhoni kontingens tagjaként, akár egyénileg, harcolhattak a keresztes seregben.[328] Jó néhány évtizeddel ezelőtt Wertner Mór is e véle-

[322] *Palmer*, 1972. 201., 239. o.

[323] *Goodman*, 1992. 202–203. o. Goodman azt is kétli, hogy a Gascogne-ban állomásozó angol sereg egyáltalán elindult volna-e a keresztes hadjáratra. Ezt arra alapozza, hogy egy katonai szerződés szerint egy lovag csupán egy évre – amíg Lancaster ott tartózkodik – és franciaországi harcra kötött szerződést 1394 augusztusában, s nem több időre. Luttrell azonban igen kevésnek találja ezt a bizonyítékot, szerinte ez nem igazolhatja Goodman feltevését. *Luttrell*, 1994. 157. o. 113. j. Ugyanennek a véleménynek ad hangot Szántó is, mondván, egy szerződésből nem lehet az egész haderőre vonatkozó következtetést levonni. *Szántó*, 2000. 525. o.

[324] *Luttrell*, 1994. 144. o. 61. j. L. még *Uő:* The Hospitallers of Rhodes and Their Mediterranean World. Brookfield, 1992.; *Uő:* The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece, and the West, 1291–1440. London, 1978.; *Uő:* Latin Greece, the Hospitallers, and the Crusades, 1291–1440. London, 1982.

[325] *Housley*, 1992. 74–75. o.

[326] *Bell*, 22. o.

[327] *Nigel Saul*: The Vanishing Vision. Late Medieval Crusading. *History Today*, 47. (1997.) January. Issue 6. 23. o.

[328] *Tyerman*, 282., 300. o.; *Housley*, 1992. 76. o.; *Housley*, 2002. 152. o. is hangsúlyozza az önállóan szolgálatot vállalt lovagok jelenlétét.

ményt osztotta.[329] Több angol keresztesről tudunk, akik Porosz- és Berberföldön harcoltak, s tervezték, hogy az oszmánok ellen is hadba szállnak. Sokan az al-mahdiyai keresztes vállalkozás után is folytatták *cruciata*-jukat, és genovai hajókon Ciprus, Rodosz és Jeruzsálem felé utaztak tovább.[330] Van akiről csak azt tudjuk, mikor harcolt a különböző keresztes akciókban: sok esetben azt sem tudjuk, hogy pontosan hol, csupán annyit, hogy a pogányok ellen harcolt vagy elesett, így legfeljebb az évszám segíthet abban, hogy melyik keresztes hadjáratról lehet szó. Akár a magyar hadszíntéren is eshetett, hogy Sir John Paveley „kitüntette magát a pogány ellen."[331] Az is igen homályos, hogy például Sir John Clanvow „Konstantinápoly közelében" esett el: az angol források így fogalmaztak, ha az oszmánok elleni, balkáni harcról szóltak. Így Clanvow és más angolok lehettek akár magyar zsoldban is.[332] Több angol lovag egyénileg is felvehette a keresztet és csatlakozhatott a burgundi–francia sereghez, Beaufort serege ugyanis Aquitániából indult, s mivel tudjuk, hogy Angliában is toboroztak,[333] valószínű, hogy a „hivatalos" kontingensen kívüliek is bekerülhettek a keresztes seregbe.[334] A további kutatás egyik feladata lehet annak megvilágítása, hogy vajon kicsoda a „de Ver messire" néven szereplő, két fegyvernökkel a burgundi seregben szolgáló nemesúr. Annak idején Wertner nem tudta meghatározni, de fennáll a gyanú, hogy talán az angol de Vere-família egyik tagjáról lehet szó, Oxford ősi grófjainak egy rokonáról.[335]

Ma is van olyan álláspont, mely szerint a nikápolyi keresztes hadjáratot valójában közös francia–angol vállalkozásnak kell tekintenünk, hiszen előkészítésében Anglia oroszlánrészt vállalt, ha a résztvevő angolokról kevés bizonyíték is áll rendelkezésre.[336] Azt, hogy valójában hányan és kik vettek részt a Zsigmond vezette keresztes hadban, még további kutatásoknak kell felderíteniük.[337] Meg kellene vizsgálni például a *Militia Passionis* összes tagjának az életútját egyenként, s azon belül 1396–1397-es szereplését. Sir Ralph Percyhez hasonlóan további angol bárók, vagy nagy bárói családok ifjabb tagjai keresztes vállalko-

[329] *Wertner*, 219. o.

[330] *Atiya*, 1938. 406. o.

[331] The Westminster Chronicle, 511. o.

[332] *Tyerman*, 264. o.

[333] *Contamine*, 38. o.

[334] *Luttrell*, 1988. 153. o. is azon a véleményen van, hogy több angol is vegyes összetételű egységekben harcolt különböző keresztes hadjáratokon, „informális" katonai csoportosulásokban.

[335] *Wertner*, 56. o.

[336] *J. A. F. Thomson*: The Transformation of Medieval England, 1370–1529. (Foundations of Modern Britain.) London, 1983. 319. o.

[337] Azt, hogy mekkora érdeklődés övezi például a Nikápolynál harcoló nyugati lovagsereget, a nemrégiben megtartott két nemzetközi konferencián elhangzott előadások is jelzik: L. Franciaországban: Nicopolis, 1396–1996: Colloque international, 1996. Académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon et le Centre Nationale la recherche scientifique. Conseil regional de Bourgogne, Dijon. (l. fentebb), illetve Bulgáriában: 1396. Die Schlacht bei Nikopolis. Das Schicksal von Bulagarien, Balkanländer und Europa. Zusammensetzung und Redaktion von *Prof. Dr. Vassil Gjuzelev*. Bulgarischen Akademie der Wissenschaften. Sofia, 1999. Nyugat-Európában ma is élénk érdeklődés övezi a nikápolyi hadjáratot: néhány éve „Hadjáratok" sorozatában önálló monográfiát is megjelentetett az Osprey kiadó. *David Nicolle*: Nicopolis 1396. The Last Crusade. (Campaign Series, 64.). London, 1999. (Sőt, ennek a kötetnek egy bővített változata 2001-ben újabb kiadást is megért.) A török történetírás sem érdektelen a csatával szemben: *Zuhtu Feran*: La personnalite de Jean III Vatatzes et la politique interieure de l'Empire de Nicee. L'organisation de la Croisade de Nicopolis et Yildirim Bayezid. Fatih Sultan Mehmed et la Renaissance. Istanbul, 1966.

zásban való esetleges szerepléséről találhatnánk információkat, annál is inkább, mert az ifjabb bárófiak esetében olyan okleveles anyagra bukkanhatunk, amit esetleg már „láttak" ugyan kutatók, de más szempontból vizsgálták. Menlevelekre, perhalasztó oklevelekre, az egyes adománylevelek sokszor igen bő lére eresztett narrációira gondolok. Meg kellene vizsgálni, mit jelentett konkrétan az 1390-es években egy-egy lovag esetében az, hogy az *outremer*-en harcolt, vagy *voiage de Turquie*-t teljesített, esetleg a pogány ellen hadakozott, a keresztet szolgálta stb. Míg ugyanis a *voiage de Turquie*-n korában a kisázsiai szeldzsuk emírek elleni szórványos s kevésbé jelentős akciókat értették, a XIV. század végétől a kifejezés értelme döntően megváltozik: Magyarország határvidékét és az oszmán törököket értik rajta. Több olyan angol lovag neve ismert, aki akár évekre is eltűnik a forrásokból: külföldön, „távoli földeken," a „tengereken túl" harcol, s csak évek múlva tér haza. Az ilyen esetekben is aprólékos vizsgálatra van szükség.

Bizonyos Nicholas Sabraham angol nemesúr esetében egy oklevélből kiderül, hogy Magyarországon harcolt a török ellen. Sabraham a tekintélyes angol bárói család, a Scrope-ok egyik hírneves sarjával, a keresztes lovagként nevet szerzett Sir Stephennel együtt szolgált Magyarországon.[338] Scrope nem csupán a magyar végeken hadakozott, hanem részt vett Lusignan Péter vállalkozásában, Alexandriában, harcolt Poroszországban, és Szavojai Amadé seregében Konstantinápolynál is. Sabraham és Scrope Amadé gróf keresztes hadjáratán járt a magyar végeken, Bulgáriában, amikor a kereszteseket Nagy Lajos szabadította ki a bolgár–oszmán ostromzár alól. (A Scrope-család egy másik[?] tagja is a török elleni harcokban esett el, s bolgár földön, Meszembriában temették el.)[339] Mindez egy olyan oklevélből került elő, amely narrációjában dicső lovagi tetteket mond el, ám nem ahhoz a szorosan vett forrásanyaghoz tartozik, amit a keresztes hadjáratok kutatói vizsgálnak, inkább a heraldika kutatói használhatják, hiszen egy, a Címerkirály Bíróságán, a királyi heroldok előtt zajlott per egyik oklevele, melyben a Scrope és a Grosvenor családok bizonyos címeralakok és -színek használatának jogosságáról vitáztak.[340] Ilyeténképpen sok más angol lovagról is kiderülhet a további kutatások során, hogy a nikápolyi csatában harcolt.

Sokáig lehetne sorolni azokat az angolokat, akik különböző keresztes vállalkozásokon vettek részt a XIV. század második felében. Több olyan angol lovaggal találkozunk, aki a Mediterráneumban vitézkedve került el egy-egy törökellenes hadjáratra (mint például William Scrope of Bolton, Wiltshire grófja, aki korábban a ciprusi királlyal harcolt Alexandriánál, az 1370-es évek végén Nagy Lajos Velence-ellenes háborújában szolgált, s magyarokkal közösen vett részt Velence blokádjában a *terra fermán* 1379-ben.[341]) 1369-ből is ismerünk olyan angol lovagokat, akik az itáliai hadszínterekről kerültek át bizánci szolgálatba, hogy a Balkánon harcoljanak a török ellen.[342] Találkozunk angol lovagokkal Lusignan Péter ciprusi király keresztes akcióiban, például Antalyánál

---

[338] *Sir Harris Nicolas*: The Scope and Grosvenor Controversy. London, 1832. Vol. I–II. (a továbbiakban: Controversy) I. 125. o. Sabraham és Sir Stephen Scrope, valamint Sir William Scope, a későbbi Wiltshire grófja Poroszországban is szolgált. *Paravicini*, I. 126–127. o.

[339] *Luttrell*, 1988. 146. o.

[340] Controversy, II. 323–324. o.

[341] Controversy, II. 377. o.; *Hicks*, 190. o.

[342] *Geanakoplos*, 78.o.

(Sattalya) 1361-ben. Még Chaucer is felsorolja ezt a keresztes vállalkozást azok között a helyek között, ahol a *Canterbury mesék* Lovagja szolgált.[343] Arra is van példa, hogy külön angol kontingens harcolt egy keresztes hadjáratban a Mediterráneumban: Humphrey de Bohun, Hereford earl-je önálló angol csapatot vezetett Alexandria ostromára 1365-ben.[344] Sir John Mowbray, a későbbi norfolki hercegek és nottinghami grófok famíliájának alapítója 1368-ban vagy 1369-ben járt a Balkánon, s egy törökellenes összecsapásban Konstantinápoly mellett vesztette életét.[345] Több angol szolgált Szavojai Amadé 1366-os keresztes hadjáratában is, s jutott el a magyar–bolgár végvidékre: a Zöld Gróf zászlótartója is angol volt.[346] Hasonlóképpen angol nemesúr vitte a keresztény egyház zászlaját Alexandria ostrománál, név szerint John de Grey, Codnor lordja.[347] Az 1360-as évek kisázsiai keresztes hadjáratain is sok angollal találkozunk, s akkor is meglehetősen tekintélyes névsort kapunk, ha csak a bárói rangúakat soroljuk fel (de Lucy; Scrope of Bolton; de la Pole; Bassett of Drayton; Cromwell, de Ufford; de Courtenay).[348] A legtöbbjük poroszföldi Reyse-n is járt.[349]

Chaucer művének Prológusa egyébként igazi tanulsággal is szolgál. A *Canterbury mesék* ékes bizonyíték arra, hogy Anglia lovagi társadalma mennyire aktív volt a XIV. század keresztes háborúiban: Chaucer Lovagja szinte az összes olyan hadjáraton megfordult, ahol a kereszténység ellenségei ellen lehetett harcolni: Poroszföldön, Litvániában, Oroszországban, Tatárföldön, Granadában, Algírban, Kis-Örményországban – „karrierjében" Chaucer a kor elvárásait foglalta össze.[350] Amikor arról szól, hogy Lovag *Turkye*-ben harcolt „egy *másik* pogány ellen" – korábban a mórok, azaz *az egyik fajta pogány ellen* küzdött Afrikában – a szerző feltehetően az oszmánokra, s a *„Turkye"* kifejezéssel a magyar végekre gondolt.[351] Nyilvánvalóan az oszmán-török volt az „új" pogány, hiszen a nyugati lovagság eladdig nem került szembe a szultán seregével. Van olyan feltevés, hogy Chaucer ugyan 1385 körül írta munkáját, ám még egy évtized múltán sem fejezte be teljes mértékben, s a *„Turkye"* kifejezést csupán a nikápolyi csatát követően illesztette bele a költeménybe, jelezvén, hogy Anglia lovagjai ott is harcoltak![352] Maga a „noble armee" kifejezés is arra utal, hogy egy nagy hadseregben, egy nagy expedícióban vett részt.[353]

---

[343] „at Satalye, Whan they were won." *Chaucer*: The Canterbury Tales. „The General Prologue," 5. o. (Engel Pál kutatásai alapján ma már tudjuk, hogy egy magyar lovag is részt vett az antalyai keresztes akcióban. *Engel Pál*: Egy magyar lovag levele Rodoszról, 1361-ből. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Niederhauser Emil Emlékkönyv. [Szerk. *Glatz Ferenc*.] Budapest, 1993. 33–40. o.)

[344] *Luttrell*, 1994. 133. o. Egy krónika tanúsága szerint 180 lovagot. Chronique des quatre premiers Valois: 1327–1393. (Ed.: *Simeon Luce*.) Paris, 1862. 165. o.

[345] *Szántó*, 2000. 533. o.

[346] A zászlótartó Richard Musardon kívül egy egész angol kompániáról tud *Luttrell*, 1988. 145–146. o.

[347] *Luttrell*, 1994. 141. o.

[348] *Luttrell*, 1994. 133–149. o.

[349] *Paravicini*, 123–127. o.

[350] A témában a legjobb monográfia *Terry Jones*: Chaucer's Knight: A Portrait of a Medieval Mercenary. London, 1985.

[351] Pl. az *ex parte Turcarum* kifejezéssel is Magyarország végeit illették: *Kintzinger*, 2000. 255. o.

[352] „At Alisandre he was whan it was wonne, / ull ofte time he had the bord bigonne / Aboven alle naciouns in Pruce, / In Lettow had he reised, and in Ruce – / No Christen man so oft of his degree. / In Gernade at the seege eek had he be / Of Algezir, and riden in Belmarye. / At Lyeis was he and at Satalye / Whan they were

Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy „Isten akaratából" angolok is „a Paradicsom szentjei lettek," azaz – a Boucicaut-féle életírás szerint – ott dicsőültek meg a nikápolyi csatatéren.[354] Olyan dicsőséget jelentett ez a kortársak szemében, hogy úgy vélték, a Nikápolynál elesett hős lovagok teste, mintha szentté váltak volna, „nem bomlik fel."[355]

won, and in the Greete See / At many a noble armee had he be. / At mortal battails had he been fifteene, / And foughten for our faith at Tramissene / In listes thries, and ay slain his fo. / This ilke worthy Knight had been also / Sometime with the lord of Palatye / Again another hethen in Turkye. *Chaucer:* The Canterbury Tales. „The General Prologue", 5. o.

Magyar fordításban: „Amikor Alexandriát bevették, / ott volt, s az asztalt gyakran nála kezdték / minden nemzet előtt a poroszoknál. / Járt a letteknél és az oroszoknál – / Ilyen kereszténytnem sokat találnál. / Granadában, Algezír ostrománál / Ott volt és Benmarinba lovagolt. / Vívott, mikor Ayas ostroma folyt / s Attalyáé, s a Nagy Tengeren / sok nemes háborúban volt jelen. / Ott volt tizenöt halálos csatában, / Tremessennél hitünkért víva bátran / Megölte három fordulóban ott / ellenfelét és háborúskodott / tovább, Palathia urát követve: / ketten vonultak pogány törökre," (Vas István fordítása)

[353] Ezt megerősíti *Terry Jones*, 74–77. o.; *Luttrell*, 1994. 143. o., 59. j.

[354] Le livre de fais, 120. o.

[355] *Csernus*, 343. o., 116. j.

Attila Bárány

ENGLISH KNIGHTS IN THE BATTLE OF NICOPOLIS

Summary

There has been a general belief that the chivalry of England constituted a force of considerable dimension in the crusade of Nicopolis, a generation of historians believed the words of some chroniclers and put the number of the English contingent to a thousand knights. It was for a long time cited and taken for granted in numerous works on the crusades. The English participation at Nicopolis became a legend treated factually. This, as it was proved by modern English scholars, is grossly overestimated. The sizeable English contingent has now become a phantasm. However, it is also true that a number of Englishmen served the banner of Christ against the pagans in „Turkye" at the end of the 14th century. English historians now accept that English knights, either in the service of one of the English aristocracy, or, in the service of Knights Hospitallers or Knights themselves from the English convents, or, individually contracted men in French and Burgundian contingents took part at Nicopolis. It is generally known that in the second half of the 14th century a good number of English and French-Burgundian knights served together in numerous campaigns against the Infidel, and a kind of crusading brotherhood, a somewhat constant fighting units, Christian fraternities were established whose members stood together for the Nicopolis campaign as well. We have a knowledge that certain Englishmen served in the retinue of e.g. the French marshal, Boucicaut or Philippe d'Artois, comte d'Eu. This paper strives to show in what numbers Englishmen did take part in the crusading effort; also trying to name some of the most probable leaders.

The study investigates almost all Western sources that state English knights present; and examines the documentary and archival sources in the case of a number of potential leaders – John Beaufort, Ralph Percy – regarding their itineraries in late 1396 and early 1397. This indirect evidence in some cases help to identify certain persons who were away from England in the second half of the year 1396. Thus, it is justified by indirect evidence that if not an official, royal English army of crusaders but a contingent of individually contracted men did most probably serve under the banner of the son of John Beaufort, son of the Duke of Lancaster, representing England in this way in the effort of Christianity.

The paper explores the preparations before the Nicopolis crusade: King Sigismund of Hungary's negotiations with Henry, earl of Derby in Hungary and his embassies to the Duke of Lancaster, showing that the king of Hungary did indeed rely on the English participation. The earl of Derby himself discussed a joint European campaign with King Sigismund in 1392, and another noted member of the English government, the earl of Huntingdon did also negotiate with King Sigismund on behalf of Richard II; furthermore, in the early 1390s there is direct evidenc that a number of English knights – arriving probably from Prussia – fought against the Infidel at the southern borders of Hungary under the banner of King Sigismund.

Contemporaries found it inevitable to have the kingdom of England involved in the effort of the Christendom. The proponents of the crusading spirit, like Philippe de Méziéres assigned heavy burdens on England. Méziéres in his *Epitre* to the king, Richard is the Chosen Messenger onto Earth, the only king dedicating himself perfectly to the liberation of Christ's birthplace. The King's crusading fervour is justified in an iconographic evidence: the Wilton Dyptich provides an idealized youthful, chaste personage, the Child Unspoiled in the figure of Richard. It depicts an act taking the cross: an angel is preparing a banner of the Holy Cross to hand over to Richard, which is to be blessed by the Child. Richard's badge, the white Hart is the symbol of the very huge undertakings in crusading iconography and imagery. There was also an English brotherhood-in-arms established, a new Order of Knighthood, *Militia Passionis Jhesu Christi*, whose members took an oath to gon on a *passagium generale*.

The paper also examines how the English nation of the Knights of St. John at Rhodes, or, rather some of them, but most probably their Grand Master, Sir John Radyngton may have fought at the battle, though it is also based on indirect evidence.

Attila Bárány

DES CHEVALIERS ANGLAIS DANS LA BATAILLE DE NIKOPOL

Résumé

L'historiographie a mené de longues discussions sur la présence de chevaliers anglais à Nikopol. A partir de la synthèse de celles-ci, je tente de répondre à la question de savoir comment des Anglais auraient pu participer à la croisade, même si la présence d'un contingent royal anglais à Nikopol n'a pas pu être prouvée. En raison de l'insuffisance des preuves, on ne peut répondre à la question que d'une manière indirecte. L'historiographie a longtemps affirmé qu'un contingent anglais considérable avait combattu à Nikopol. Selon plusieurs générations d'historiens, 1000 chevaliers anglais ont pris part à la bataille. Les ouvrages principaux sur les croisades ont également adopté cette opinion. Les premiers doutes à ce sujet ont été formulés dans les années 1960: l'examen critique des sources a révélé qu'aucun chef potentiel du contingent anglais n'avait pu se trouver sur le champ de bataille de Nikopol. De plus, aucun élément des diplômes n'étaye la thèse selon laquelle des chevaliers anglais auraient combattu à Nikopol bien que nous connaissions de nombreux seigneurs ayant lutté contre les païens "en Turquie" à la fin du 14e siècle.

Malgré cela, plusieurs chroniqueurs, originaires de différents endroits d'Europe, parlent des croisés anglais comme d'une évidence. Dans mon étude, je cherche à résoudre les contradictions entre les récits et les données des diplômes. J'examinerai la totalité des informations occidentales sur la bataille. Même si les sources anglaises ne parlent pas d'armée royale 'officielle', on peut imaginer, sur la base d'une preuve indirecte, que certains chevaliers anglais ont tout de même combattu sous la bannière des croisés. L'historiographie anglaise contemporaine admet aussi la présence d'un bon nombre de chevaliers anglais à Nikopol. Ceux-ci ont dû faire partie de contingents johannites anglais ou français et bourguignons. L'étude prend en compte tous les barons anglais qui auraient pu rejoindre l'armée franco-bourguigonne qui partait contre les païens. Il pouvait y avoir des Anglais dans l'entourage du maréchal français, ainsi que parmi les archers à cheval de l'armée de Bourgogne qui se sont illustrés à Orjahovo. En effet, il s'agit d'une catégorie d'armes typiquement anglaise. Il devait y avoir beaucoup d'Anglais dans les contingents bourguignons et français, puisque ces troupes de croisés recrutées au 14e siècle ont participé ensemble aux croisades, d'Alexandrie à la Prusse, et nous connaissons de nombreuses entreprises militaires franco-anglaises aussi dans les années 1390. L'étude examinera également comment des chevaliers johannites anglais ont pu combattre sous la bannière du grand-maître Sir John Radyngton qui avait rejoint l'armée depuis Rodos.

Pour comprendre comment la présence anglaise à Nikopol a pu devenir une légende, nous devrons étudier les événements qui ont précédé la campagne: tous les chroniqueurs étaient convaincus que l'Angleterre avait été présente sur le champs de bataille. En effet, le pays de Richard II était le tenant de l'idée de la croisade. C'est ce que prouve notamment la *Lettre* adressée à Richard II par Philippe de Mézières, apôtre de la lutte contre les Turcs. Celui-ci a estimé que Richard, "l'enfant innocent," était le plus apte à diriger une campagne conjointe (*passagium generale*). Une preuve iconographique (le *Dyptichon de Wilton*) atteste l'engagement de Richard pour la cause des croisés. Ils ont même formé une fraternité de chevaliers (sous le nom de *Militia Passionis Jhesu Christi*), dans laquelle plusieurs familles baronniales anglaises ont été représentées. Ils ont pris la croix et sont partis lutter contre les mécréants. Il y a donc des exemples, déjà avant Nikopol, concernant leur participation individuelle aux campagnes.

A l'époque, Sigismond était conscient de la détermination de l'Angleterre et il a soutenu le projet d'une croisade européenne conjointe sur les Balkans. Il a utilisé des troupes occidentales de renfort: des Anglais servaient déjà à Temesköz en 1392. Dès 1391, une campagne contre les Turcs et même des plans de déploiement ont été ouvertement préparés dans la cour du prince de Lancaster. Tout portait à croire que l'Angleterre serait incontournable dans l'opération en préparation contre les Turcs. C'est dans ce contexte que nous devons interpréter la rencontre, en 1392, entre Henri, comte de Derby et futur Henri IV et Sigismond ainsi que la visite en Hongrie du comte de Huntingdon en 1394 et la rencontre des envoyés de Sigismond avec le prince de

Lancaster, chef de file de la politique anglaise en 1395, à Bordeaux. Toutefois, aucune armée anglaise n'est arrivée pour la campagne de Nikopol, car les croisés de renom ont dû rester chez eux en raison des cérémonies liées aux négociations de paix franco-anglaises. Pourtant, certains historiens pensent que même si le gros de l'armée était absent, l'armée d'Aquitaine du prince de Lancaster est partie pour cette campagne non pas sous le commandement du comte de Derby, mais sous celui de John Beaufort, autre fils de Lancaster.

Attila Bárány

ENGLISCHE RITTER IN DER SCHLACHT VON NIKOPOLIS

Resümee

Die Geschichtsschreibung führte lange Diskussionen darüber, ob es englische Ritter bei Nikopolis gab. In meiner Studie suche ich – diese Diskussionen zusammenfassend – Antwort auf die Frage, wie Engländer am Kreuzzug teilnehmen konnten – auch wenn nicht eindeutig nachzuweisen ist, dass ein englisches königliches Kontingent bei Nikopolis präsent war. Wie und wer kam eigentlich – mehrheitlich zum Beispiel als Teil eines anderen Kontingents – auf das Schlachtfeld? Infolge der wenigen oder ungenügenden eindeutigen Belege können wir nur indirekt Antwort auf unsere Frage erhalten. In der Geschichtsschreibung hielt sich lange die Ansicht, dass ein bedeutendes englisches Kontingent bei Nikopolis gekämpft hat. Generationen von Historikern führten 1000 englische Ritter in der Schlacht an und diese Ansicht bahnte sich seinen Weg sogar in die bestimmenden Arbeiten über die Kreuzzüge. Die ersten Zweifel wurden in den 1960er Jahren laut: auf Grund der kritischen Untersuchung der Urkundenquellen stellte sich heraus, dass keiner der Kandidaten, die potenziell Leiter des Kontingents hätten sein können, auf dem Schlachtfeld von Nikopolis anwesend sein konnten. Konkret wird von keiner einzigen Urkundenangabe untermauert, dass englische Ritter bei Nikopolis gekämpft hätten – obwohl wir von vielen Adeligen wissen, die Ende des 14. Jahrhunderts in der „Türkei" gegen die Heiden gekämpft hatten.

Trotz dessen sprechen mehrere unabhängige, aus verschiedenen Teilen Europas stammende Chronisten wie selbstverständlich über englische Kreuzritter. In meiner Studie bin ich deshalb bestrebt, den Widerspruch zwischen den Angaben der Chronisten und der Urkunden zu lösen. Ich untersuche den gesamten Kreis der westlichen Nachrichten über die Schlacht. Trotz der Tatsache, dass es in den englischen Quellen keine Spur eines „offiziellen" königlichen Heeres gibt, ist es gemäß dem Beleg einer indirekten Evidenz nicht unvorstellbar, dass einzelne englische Ritter tatsächlich unter Kreuzritterfahnen gekämpft hatten. Auch die heutige englische Geschichtsschreibung lässt zu, dass zahlreiche englische Ritter bei Nikopolis präsent waren, entweder als englische Johanniter, oder als Mitglieder der französischen und burgundischen Kontingente. Die Studie gibt einen Überblick über die englischen Barone, die potenziell als Mitglieder des französisch-burgundischen Heeres in Frage kamen, die das Kreuz individuell auf sich nahmen und gegen die Heiden zogen. Es konnte Engländer im Haushalt des französischen Marschalls geben; oder Engländer, die als berittene Bogenschützen – eine typisch englische Waffengattung – im burgundischen Heer bei Orjahovo glänzten. Es ist wahrscheinlich, dass es viele Engländer in den burgundischen und französischen Kontingenten gab, da im 14. Jahrhundert eine Art Kreuzritter-Banderien angeworben wurden, die gemeinsam auf Kreuzzüge gingen, von Alexandria bis Preußen. Wir wissen auch von vielen gemeinsamen französisch-englischen Militärunternehmungen in den 1390er Jahren. Die Studie untersucht zudem die Frage, wie englische Johanniter-Ritter unter der Fahne von Großmeister Sir John Radyngton kämpfen konnten, der sich dem Heer aus Rhodos angeschlossen hatte.

Um zu verstehen, warum die englische Teilnahme bei Nikopolis zu einer Art Legende wurde, müssen wir die Vorgeschichte des Feldzuges untersuchen: jeder Chronist war davon überzeugt,

dass England am Schlachtfeld präsent sein musste. Das Land von Richard II. wurde in den Jahrzehnten vor Nikopolis zum Meister des Kreuzzuggedankens. Dies wird unter anderem durch den *Brief* von Philippe de Mézières, dem Apostel des Kampfes gegen die Türken, an Richard II. belegt, der das „saubere Kind" Richard als geeignetste Person ansah, den Feldzug, das *passagium generale*, zu führen. Die diesbezügliche Entschlossenheit Richards wird durch ikonografische Evidenzen belegt: das *Dyptichon von Wilton*. Unter dem Namen *Militia Passionis Jhesu Christi* wurde sogar eine Ritterbruderschaft gegründet, in der mehrere große englische Baronsfamilien vertreten waren. Sie nahmen das Kreuz auf und machten sich auf den Weg, gegen die Ungläubigen zu kämpfen. Für eine individuelle Teilnahme gibt es auch schon vor Nikopolis Beispiele.

Der Entschlossenheit Englands war sich in der Zeit auch Sigismund bewusst, der selbst den Plan eines gemeinsamen europäischen Kreuzzuges auf den Balkan propagierte. Er nahm auch westliche Hilfstruppen in Anspruch: bereits 1392 dienten Engländer in der Gegend am Fluss Temesch. Ab 1391 bereiteten sie sich auf dem Hof des Herzogs von Lancaster offen gegen die Türken vor und fertigten zum Zweck eines großen Feldzugs auch konkrete Aufmarschpläne an. Alles deutete darauf hin, dass man England in der gegen die Türken geplanten Aktion nicht außer Acht lassen kann. In diesem Kontext müssen wir auch das Treffen von Heinrich, dem Grafen von Derby und späteren Heinrich IV. mit Sigismund im Jahre 1392, bzw. den Ungarnbesuch des Grafen von Huntingdon im Jahre 1394, und das Treffen der Gesandten Sigismunds mit dem Herzog von Lancaster, der die englische Politik leitete, im Jahre 1395 in Bordeaux deuten. Der Grund dessen, dass schließlich kein englisches Hauptheer am Feldzug von Nikopolis teilnahm, war, dass gerade die französisch-englischen Friedensverhandlungen liefen, sodass die namhaften Kreuzritter für die Zeit der Zeremonie alle zu Hause bleiben mussten. Ein Teil der Historiker ist jedoch der Meinung, dass ob zwar das Hauptheer nicht nach Ungarn losmarschierte, das aquitanische Heer des Herzogs von Lancaster sehr wohl losging. Nur nicht unter dem Kommando des Grafen von Derby, sondern unter dem des anderen Sohnes von Lancaster, John Beaufort.

Аттила Барань

АНГЛИЙСКИЕ РЫЦАРИ В БИТВЕ ПРИ ГОРОДЕ НИКАПОЛЬ

Резюме

В историографии шли долгие споры о том, были ли английские рыцари у Никаполи ? Обобщая эти споры, я изыскиваю в своей работе ответ на вопрос о том, что если и невозможно единозначно доказать, что английский королевский контингент действительно участвовал у Никаполи, то тогда, как все же могли фигурировать англичане в крестовом походе, каким образом и кто добрались до поля битвы, будучи частью другого контингента. Вследствие наличия лишь слабых и недостаточных доказательств или вообще отсутствия оных, на этот вопрос можно дать ответ лишь опосредованным образом. В историографии долгое время сохранялся взгляд, согласно которому у Никаполи сражался серьезный контингент английских войск. Поколения историков считали, что в сражении участвовало 1000 английских рыцарей. Эти взгляды отражаются и в основных историографических работах о крестовых войнах. В 1960-х годах впервые были сформулированы некоторые сомнения: при критическом рассмотрении документальных источников выяснилось, что ни один из предполагаемых потенциальных кандидатов на пост предводителя английского контингента войск не мог в то время находиться на месте битвы. Более того, ни один документальный данный не подтверждает, что английский рыцарь сражался бы у Никаполи, хотя нам известно о многих рыцарях благородного происхождения, что они в конце 14-го века сражались против язычников в „Турции".

Несмотря на это многие независимые летописцы из различных регионов Европы естественным образом говорят об английских крестоносцах. В своей работе я стремлюсь именно к тому, чтобы разрешить противоречие, имеющееся между данными повествовательного и летописного характера. Мною рассматривается полный круг западных источников, повествующих о сражении. Несмотря на то, что в источниках не упоминается „регулярная" английская королевская армия. На основании выводов (свидетельства) опосредованной эвиденции не является невозможным, что некоторые английские рыцари сражались под знаменами крестоносцев. Современная английская историография также допускает, что значительное число англичан-рыцарей было у Никаполи или как английские ионниты или же в составе французского или бургундского контингента. Статья до конца прослеживает круг тех английских баронов, которые могут быть потенциально приняты во внимание как индивидуально надевшие на себя крест члены французско-бургундского войска, выступившего против язычников, Англичане могли быть и во французском контингенте маршала, или могли быть отличившейся при Оряхово, рыцари-лучники бургундской армии, ибо лучники были типичным родом войск англичан. По всей вероятности много англичан было в бургундском и французском контингенте, так как в 14-ом веке вербовались своего рода почетные отряды всадников, которые вместе ходили в крестовые походы от Александрии до Пруссии, и имеются сведения о многих французско-английских совместных вооруженных отрядах и в 1390 годах. Далее в статье исследуется также вопрос о том, как могли сражаться английские рыцари-ионниты под знаменами Сэра Джона Рэдингтона, присоединившегося к крестоносцам от Родоса.

Для того, чтобы понять, почему стало почти легендарным участие англичан в битве при Никаполи, необходимо рассмотреть предпосылки крестового похода. Каждый летописец был убежден, что англичане должны были находиться среди участников похода на поле битвы. Страна Ричарда II стала в предшествовавшие Никапольской битве годы чемпионом идеи крестовых походов. Об этом свидетельствует, например, письмо, написанное апостолом выступления против турок Филиппа де Мезьера, который считал Ричарда – „чистое дитя" – самым подходящим для возглавления совместного похода passagium generale. Иконографическая эвиденция подтверждает решимость Ричарда участвовать в крестовых походах: под именем Wilton Dyptichon, Militia Passionis Jhesu Christi было сформировано также рыцарское братство, в котором было представлено немало фамилий английских баронов. Они надели крест и вышли в поход сражаться против язычников, примеры такого участия англичан имеются еще и до битвы при Никаполь.

Твердое намерение Англии бороться с язычниками было известно и венгерскому королю Жигмонду, он и сам пропагандировал план совместного европейского крестового похода на Балканы. Он даже использовал и западные вспомогательные войска: уже в 1392 году у него служили англичане в Темешкёзе. С 1391 года при дворе князя Ланкастера открыто готовились к походу против турок, более того, составлялись конкретные планы выступлений в целях великого крестового похода. Все имеющиеся данные свидетельствуют о том, что Англия не могла остаться в стороне от участия в военных акциях против турок. В таком аспекте нам следует трактовать встречу Генриха, графа Дерби, позднее короля Генриха IV с венгерским королем Жигмондом в 1392 году или визит графа Хантингдона в Венгрию в 1394 году, а также встречу послов Жигмонда с Ланкастерским герцегом, руководившим политикой Англии, в 1395 году в Бордо. Причиной того, что английское войско в конечном итоге не прибыло на битву при Никаполи, был тот факт, что как раз происходили французско-английские переговоры о мире, и таким образом именитые крестоносцы выгнуждены были оставаться у себя дома на время церемонии. Однако часть историографов полагает, что хотя и главное английское войско не пошло в Венгрию, аквитанская армия герцога Ланкастера действительно выступила, правда, не под командованием графа Дерби, а под предводительством Джона Бофорта, второго сына Ланкастера.

FELHÍVÁS

A *Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága* közzé teszi, hogy a

NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG

következő,

32. KONFERENCIÁJA

„NEMZETÁLLAM, NACIONALIZMUS ÉS HADSEREG"

címmel

NÉMETORSZÁGBAN, POTSDAMBAN

kerül megrendezése

2006. AUGUSZTUS 20–25. KÖZÖTT

az alábbi témakörökben:

1789 előtti előzmények

A hosszú XIX. század

1789–1918: forradalmak, függetlenségi mozgalmak, nemzetté válás

Kolonializmus, imperializmus és az Európán kívüli világ

A világháborúk kora: nacionalizmus, osztályharc és totális diktatúrák

A hidegháború és új nemzetek születése

A nacionalizmus és az új háborúk

Szövetségek, nemzetek feletti hadseregek.

A konferencia szervezői által előírt gyakorlatnak megfelelően jelentkezni a magyar Nemzeti Bizottságnál, a Hadtörténeti Intézet titkárságán lehet Budapest, 1014 Kapisztrán tér 2-4., ahol a szükséges nyomtatványok átvehetők.

A konferencia nyelve: angol, francia és német.

Jelentkezési határidő előadásra:
a felhívás megjelenését követő három héten belül.

A nemzeti bizottság 2006. március 1-ig tesz javaslatot a magyarországi előadókra, akiknek előadásukat április 18-ig kell eljuttatniuk a német szervezőkhöz.

A konferenciáról bővebb információk a
www.cihm2006.de
honlapon találhatók.

B. SZABÓ JÁNOS

A MOHÁCSI CSATA ÉS A „HADÜGYI FORRADALOM"

II. rész

A magyar hadsereg a mohácsi csatában

Tanulmányom második részében elsősorban a magyar hadsereg felhasználási lehetőségeit, a két szemben álló hadsereg taktikáját – annak esetleges különbözőségeit – kívánom vizsgálni. A korábbi szakirodalom tükrében ez óhatatlanul ismétlésekhez vezet, mégis szükségesnek tűnik újból áttekinteni a csata eseményeire vonatkozó adatok mellett a téma historiográfiáját és az esetleges magyar haditerv készítőiről, lehetőségeikről vagy a terep adottságairól rendelkezésünkre álló információkat. Mindez egyes korábbi elképzelések megkérdőjelezésén túl új szempontokkal szolgálhat a „hadügyi forradalom" magyarországi recepciójához is.[1]

I. A forrásokról

Előre kell bocsátani, hogy az események szinte valamennyi momentumát feltárták és értékelték az elődök, a történések könnyebb érthetősége miatt mégis szükségesnek tűnik pár szót szólni az ismert forrásokról, amelyek kapcsolatai sokkal bonyolultabbak, mint azt eddig a kutatók többsége feltételezte.[2]

Magyar oldalon Brodarics István kancellár számít az eseménynek legfontosabb „haditudósítójának." Miután a csatából megmenekült, hét napi kalandos utazás után Pozsonyban érte utol Mária királynét, s onnan szeptember 6-án küldött egy rövid összefoglalót Tomiczky lengyel alkancellárnak, 10-én pedig Rómába is írt.[3] A hiteles hírek iránti igény azonban olyan nagy volt, hogy a kancellár már 1527-ben megjelentette Krakkóban sokat idézett vita- és védőiratát, amely azóta is a leghíresebb és talán a legrészletesebb forrás is a mohácsi csatáról és előzményeiről. E tanulmány első részéből remélhetőleg már kiderült, valójában nincs okunk arra, hogy a magyar hadtörténeti irodalomban fel-fel bukkanó hiperkritikával illessük ezt a tudósítást. Sokkal adatgazdagabb is, mint közvet-

[1] E helyen mondok köszönetet munkámhoz nyújtott segítségéért Dormán Emesének, Erdősi Péternek, Fodor Pálnak, Hancz Erikának, Ivanics Máriának, Kertész Noéminek, Mráv Zsoltnak, Négyesi Lajosnak és Papp Sándornak.

[2] Ennek megfelelően ma már a rekonstrukció olyan szintje sem látszik lehetségesnek, mint amit 1926-ban Gyalókay Jenő óvatos célként tűzött ki magának: „az egykorú, kivétel nélkül hézagos források – magyarok és törökök egyaránt – tömérdek, egymásnak valóban vagy csak látszat szerint ellentmondó részletet tartalmaznak. Nagyon alapos megrostálás és elemzés után tudjuk csak belőlük a mohácsi csata valószínű képét megalkotni. Hangsúlyozzuk, hogy csupán valószínűségről lehet szó, mert magát a teljes valóságot sohase tudhatjuk meg." (*Gyalókay Jenő:* A mohácsi csata. In: Mohács Emlékkönyv, 1526. [Szerk.: *Lukinich Imre.*] Budapest, 1926. 222. o.)

[3] Brodarics István levele, 1526. szeptember 6. In: Acta Tomiciana. Epistole, legationes, responsa actiones, res geste ... Sigismundi ... I. Regis Polonie. (Ed. *Dzialynski, Adam Titus [Celichowski, Zygmunt]*). Posnaniae 1860. VIII. k. 221. o.; Brodarics István levele, 1526. szeptember 10: Litterae principium ad papam. (1518–1578) (Szerk.: *Bessenyei József.*) Bibliotheca Academia Hungariae in Roma. fontes 3. Roma–Budapest, 2002. 98–99. o.

lenül a csata után íródott levelei, hiszen ebbe már más túlélők bizonyos közléseit is beépíthette, legfeljebb azt kell figyelembe vennünk, hogy elsősorban mégis arról tudhatott csak biztosat, amit maga is látott, míg tudósítása az oszmánok viszonylatában nyilvánvalóan megbízhatatlan.[4]

Valószínűleg részben a kancellár információin alapul az a velencei kémjelentés is, amelyet a velencei Signoria egyik ügynöke készített – miután találkozott több magyar főúrral, köztük Brodariccsal is –, s feltételezhető, hogy a neves itáliai történetíró, Paolo Giovio nocerai püspök is nagyrészt az ő révén szerezte be információit a csatáról. A püspök a kor híres történetírója volt, s két helyen, az 1531-ben Rómában megjelent *Commentario de le cose de' Turchi* című munkájában, valamint az 1550-1551-ben Velencében kiadott főművében, a *Historiarum Sui Temporis* 23. könyvében is adott egy rövid leírást az eseményről. Igaz Brodarics szövegének kivonatolása egy helyen komoly félreértéshez vezetett, Giovio azonban a kancellárhoz képest feltűnően jól értesült az oszmán sereg dolgairól, a *Commentario*-ban például név szerint említi az elővéd, a ruméliai és az anatóliai had parancsnokait, és olyan részleteket közöl a csata előtti napok csatározásairól, melyeket egyetlen másik ismert forrásban sem lehet fellelni, így azt kell feltételeznünk, hogy valamilyen úton az oszmán félről is sikerült információkhoz jutnia.[5]

Brodaricsnak nagyon nagy hatása volt a hazai történeti irodalomra is. Az ő munkája szolgált alapul Heltai Gáspár magyar nyelvű történeti művében az 1526. év eseményeihez. A csata leírása ugyan csak lényegre törő, tömörített változatban került be Heltai históriájába, és legfeljebb az utolsó egy két mondatnál merülhet fel a gyanú, hogy esetleg más forrást is használt. Így például kifejezetten említi a magyarok harcát a janicsárokkal, ami Brodaricsnál csak indirekt formában jelenik meg, és azt állítja, hogy „a török lovasok menekülő [magyaroknak] utánnok tollának, oldalul is ütköznének nékik, és a Krassó sebedékes érre kezdék őket tolni, és számtalan sok nép odavesze az érbe."[6] Heltai be-

---

[4] *Brodarics István:* Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. In: Mohács emlékezete. (Szerk.: *Katona Tamás.*) Budapest, 1979. 11–48. o.; az eredeti latin szöveg kritikai kiadása *Brodarics, Stephanus:* De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohacz historia verissima. (Szerk.: *Kulcsár Péter.*) Budapest, 1985. Brodarics művének keletkezéséhez *R. Várkonyi Ágnes:* V. Károly magyarországon. In: *Uő:* Europica Varietas – Hungarica varietas. Budapest, 1994. 13. o. A kancellár például tudni vélte, hogy a szultán már a csata kezdetén jelen volt. (Brodarics, vagy hírforrása – és később talán Istvánffy is – valószínűleg az szultán udvari hadainak jelenlétéből következtettek Szülejmán tartózkodási helyére, ám a török források ismeretében ezeket az állításokat tévesnek kell tartanunk.)

[5] Antonio Boemo levele, 1526. november 12. In: *Sanuto, Marino:* I diarii. (Ed. *Barozzi, Nicolo –Berchet, Guglielmo,* etc.) XLIII. tomo. Venice, 1895. 225–226. hasáb.; *Giovio, Paolo:* Commentario de le cose de' Turchi. Roma, (1531.); *Giovio, Paolo:* Historiarium sui temporis. Florentiae, 1550–1551. 2. rész, 23. könyv, 14–15. o. Giovio történeti munkájának Mohácsról szóló részét egy az egyben átemelte saját művébe Itáliában élő kortársa, há-Kohen József rabbi. (*Kohn Sámuel:* Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. *Történelmi Tár* (1880.), 346–347. o. Giovio összekeverte a király őrzésére kirendelt Ráskay csapatát és a második vonalban felállított ezer nehézlovast, így az ő „csatarekonstrukciójában" a második vonal ütközik meg a tábor ellen támadó ellenséges csapattal, ezért marad egyedül a király. Ez azonban akkoriban nem szúrt szemet senkinek. Brodarics mellett a későbbi évtizedekben több magyar humanista főpap is kapcsolatban állt Giovioval, s Verancsics kifejezetten meg volt elégedve történeti munkája Moháccsal foglalkozó részével. (*Okányi Pál:* Jovius Pál élete és Magyarországra vonatkozó történetének ismertetése. Kaposvár, 1885. 27–30. o.; *Sulică Szilárd:* Adalékok Jovius „Historiarum sui temporis" magyar vonatkozásainak forrásaihoz. Budapest, 1907. 104–105., 129–132. o.; *Vayer Lajos:* Paolo Giovio, la cultura umanistica e l'arte rinascimentale in Ungheria. In: Atti del Convegno Paolo Giovio il Rinascimento e la memoria. Como, 1985. 134–135. o.)

[6] *Heltai Gáspár:* Krónika az magyaroknak dolgairól. Budapest, 1981. 452. o. Krassó nevű érről nem tudunk a környéken – a Karasica viszont később, Istvánffynál bukkan fel, mint a király halálának helyszíne.

számolójának az adja az érdekességét, hogy egy XVII. századi oszmán történetíró, Ibrahim Pecsevi szinte az egész szövegrészt átemelte saját művébe, de mellette az oszmán források alapján is leírta az eseményt.[7]

A kancellár szövege adja Istvánffy Miklós történeti munkájában is a csata leírásának gerincét, de biztosra vehető, hogy a XVII. századi történetíró rajta kívül használta Gioviót, sőt bizonyosan más, ma már ismeretlen forrásokra is támaszkodott, mivel a magyar táborban vívott küzdelemről, illetve a menekülőkről olyan aprólékos részleteket közöl – köszönhetően például a kancellárián vezetett Királyi Könyveknek – amelyek másutt nem lelhetők fel.[8] Az új adatok felhasználásán kívül azonban számolni kell azzal is, hogy Istvánffy a tizenötéves háború veteránja volt, aki történeti szintézist alkotott, így több adatáról igen nehezen lehet eldönteni, hogy ismeretlen kortárs forrásból, vagy háborús tapasztalatainak és saját logikájának eredményeképpen került be művébe.[9]

Az egyik ilyen, a csata lefolyásának rekonstruálásakor utóbb többnyire felhasznált momentum az a – Brodaricsnál és Istvánffynál egyaránt fellelhető – megállapítás, hogy a csatatéren látott janicsárok állásai a szultán helyzetét is jelezték az oszmánok harcrendjében. A kancellár valószínűleg nem tudta, hogy a janicsárokat az oszmán hadvezetés már jóval a csata előtt két részre bontotta, így azok külön-külön bonyolódtak vagy bonyolódhattak harcba a különböző magyar csapatokkal. Ebből viszont bizonyosan súlyos félreértés támadt az utólagos rekonstrukcióknál, amivel már Istvánffy esetében is számolnunk kell.

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Istvánffynak az a megállapítása, miszerint a magyar támadás egészen a török táborig, sőt magáig a szultánig eljutott volna, egy régebbi magyar nyelvű beszámolóban is felbukkan, melyet Verancsics Antal történeti iratai között találtak.[10] Meglepő módon az, hogy a magyarok magának a szultánnak a testi épségét is

---

[7] *Hancz Erika:* Ibrahim Pecsevi két leírása a mohácsi csatáról. Szakdolgozat. Szeged, 2003. 2–24. o. Thúry József szerint olyan részletek is szerepeltek művében, amiről Heltai nem írt, például, hogy II. Lajos seregteste az anatóliaiakra támadt volna. (Török történetírók. [Szerk.: *Thúry József.*] II. k. Budapest, 1896. 165. o., 1. j.) Ez a rész azonban Hancz fordításában nem lelhető fel.

[8] Az eredeti latin kiadás: *Isthvanfi, Nicolai:* Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622. A csatáról szóló rész új magyar fordítása: *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. In: Mohács emlékezete. (Szerk.: *Katona Tamás.*) Budapest, 1979. 88–124. o. Giovio hatásáról *Okányi,* 1885. 31. o., *Sulică,* 1907. 184. o.; *Jászay Magda:* A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Budapest, 1996. 87. o.

Bakács Sándor, aki Bánffy Jánosnak adta át a lovát menekülés közben, török fogságba esett, s 1530-as kiváltása után, 1532-ben Szapolyai János, régi nemessége megerősítéseképpen, olyan címert adományozott neki, amely ezt a jelenetet ábrázolta.

[9] Istvánnffy életéről és művéről *Benits Péter:* Bevezető. In: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. k. Budapest, 2001. 7–13. o. Ilyen lehet például a szultán seregének felvonulását kísérő kürtjel és csatakiáltás – melyet Négyesi Lajos egy XVI. századi forrás alapján a délutáni imádsággal együttjáró hálaadással próbált összegyeztetni –, ami Brodaricsnál hiányzik az ellenséges tömegek megjelenésének leírásakor. (Istvánffy: *Katona,* 1979. 115. o.; Brodarics: *Katona,* 1979. 42. o.) *Négyesi Lajos:* A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 107. (1994.) 71. o.

[10] A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. In: *Verancsics Antal* összes munkái. (Közli *Szalay László.*) 2. k. Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores III. Pest, 1857. 22–23. o.; újabb kiadása 1504–1566. Memoria Rerum. (Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta *Bessenyei József.*) Budapest, 1981. 28–29. o., valamint a csatára vonatkozó részlet: *Katona,* 1979. 60. o. E rövid krónika írója meglepően jól tájékozott az oszmán tábor ügyeiben, például megkülönböztette Ibrahim pasa és az anatóliaiak „nagy álló" seregét is, de mivel Verancsics maga ültette át latinra Giovio Commentario című művét, ez valószínűleg az itáliai történetíró hatása lehet. Noha íróját, vagy íróit ala-

fenyegették, az oszmán történetírók közül egyedül Kemálpasazádénál szerepel. Mivel ez az esemény – ha sor került rá – az oszmán sereg kellős közepén történt, s az oszmán krónikás szerint a vakmerő támadókkal mind egy szálig végzett a szultán testőrsége, nyitott kérdésnek tűnik, hogy mikor és milyen módon jutott el a híre a magyar oldalra.[11]

Végezetül meg kell említenünk, hogy léteznek más, rövidebb beszámolók is. A magyar udvarba eljutott első hírekről szólnak Burgio pápai nuncius és Mária királynő levelei. Igen gazdag anyag maradt fenn a velencei hírszerzés révén, így Jacomo Zaratino levele, aki Batthyány Ferenc horvát bán csapatában harcolt. A csatáról egy cseh és egy német forrás is közölt beszámolókat, s közülük a kevésbé ismert cseh szöveg rendkívül fontos mert az információk Schlick Albin környezetéből kerültek ki, aki Brodaricshoz hasonlóan, testvéreivel együtt, a második harcrendben harcolt.[12] (Érthetetlen, hogy a levélnek csupán egy része jelent meg magyarul 1889-ben, és a harc végéről, az azt követő menekülésről szóló nem kevésbé terjedelmes részt azóta sem fordították le.[13]) Természetesen ezeknél is felmerül a félreértés, a torzítás, a félretájékoztatás lehetősége: például a török fogságból szökött hadifogoly, Jurko Vladonovics beszámolója szerint – amely számos hihető, sőt ellenőrizhető részletet is tartalmaz –, a csatát az első napi kudarc után, a beérkező erősítések segítségével, végül a magyarok nyerték meg. Mégis rendkívül hasznosnak kell tartanunk ezeket a kevésbé közismert forrásokat, mert segítségükkel több olyan vitatott részlet válik világosabbá, ami pusztán Brodarics, vagy az oszmán források alapján igen nehezen értelmezhető.[14]

Az oszmán krónikások forrásértéke tisztázottabbnak tűnik, mivel Marosi Endre és az ő nyomán járva Négyesi Lajos már többféleképpen is elkülönítette az írók „nézőpontjait," így elég egyértelműen megállapítható, hogy közülük egyesek vagy a ruméliai hadtestnél tartózkodtak az események idején, vagy olyanoktól szerezték az információikat, akik ott voltak, míg mások egészen más szemszögből, valószínűleg a szultán környezetéből származó információk alapján örökítettek meg az eseményt.[15]

Ám az oszmán leírások között is akad egy, a fentebb említett Ibrahim Pecsevi XVII. századi krónikája, melyet – talán kései volta miatt – az utóbbi évtizedekben nem tartottak szükségesnek közreadni más művek magyar fordításaival együtt, holott szerzőjéről tudni lehet, hogy több őse is ott harcolt a határvidéki harcosokból álló oszmán előhadban a mohácsi síkon. Talán ennek köszönhetően örökített meg egy Kjátib Mohammed Záim

---

pos vizsgálat alá vetette a kutatás, a korai idők forrásait mindeddig nem sikerült feltárni. (*Bessenyei,* 1981. 127–147. o.)

[11] Verancsics: *Katona,* 1979. 60. o., *Kemálpasazáde:* Mohácsnáme. In: Mohács emlékezete. (Szerk.: *Katona Tamás.*) Budapest, 1979. 345. o.

[12] Burgio levele, 1526. szeptember 5.: *Katona,* 1979. 242–244. o.; Mária királyné levele, 1526. szeptember 9.: Acta Tomiciana VIII. 219–220. o ; Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 1895. 647–648. hasáb; ismeretelen, állítólagos bécsi szemtanú beszámolója: Newe Zeittung... : *Katona,* 1979. 278–281.; egykorú levél a mohácsi csatáról. *GG. [Gömöry Gusztáv]* közlése. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. (1899.) 503–504. o.; a levél teljes szövege: *Höfler, Constantin:* Frankische Studien. I. Archiv für Kunde österreicher Geschichts-Quellen. 11. k. Wien, 1853. 5–18. o.

[13] Elgondolkodtató, hogy Gyalókay már 1926-ban kénytelen volt azt írni, hogy „nem szabad mellőznünk azokat a feljegyzéseket se, amelyeket más szemtanuk mondottak tollba, mert itt-ott mégis csak kiegészítik Brodarics, valamint az egykorú török történetírók hézagos előadását." (*Gyalókay,* 1926. 223. o.)

[14] Vetor Barbarigo és Zacaria Valaresso levele, 1526. szeptember 24.: *Sanuto,* XLIII. 1895. 82–83. hasáb

[15] *Marosi,* 1976. 643–644. o.; *Négyesi,* 1994. 62–63. o.

művében is fellelhető, valószínűleg lokális török hagyományt Jahja pasa fia, Kücsük Báli bég szerepéről.[16] Szerencsére Vámbéry Ármin 1860-ban megjelentetett fordítása után a csatára vonatkozó részeket Pecsevi új török kiadása után Hancz Erika 2003-ban készített szakdolgozatában újrafordította, és világosan elemezte Pecsevi módszertanát is.[17] Pecsevi információinak érdekességét ezúttal az adja, hogy a mohácsi csatáról írva Giovio püspök több helyen is megemlékezett Báli bég tetteiről. Ez pedig talán később Istvánffy csatarekonstrukciójára is hatást gyakorolhatott, ő is név szerint említette Báli béget, igaz, mint a magyar tábor feldúlóját.[18]

II. A magyar hadvezetés

Az 1526-os hadjáratot és a mohácsi csatát vezénylő magyar vezetőkről már a kortársak sem nyilatkoztak túl kedvezően, s kudarcot okozó alkalmatlanságuk hangoztatása – Perjés Géza korábban idézett markáns ellenvéleményétől eltekintve – napjainkig visszatérő motívuma a történeti irodalomnak.[19] A XIX. század nemzeti örökösége miatt nehéz volt értelmezni azt a tényt, hogy az ország 1526-ban a kortársak számára nyilvánvaló módon nélkülözte a feladat nagyságához szükséges képzett, tapasztalt embereket, holott Brodarics egyáltalán nem tartotta szükségesnek titkolni vitairatában, hogy a vészhelyzetben a kormányzat külföldön is keresett parancsnokokat; ennek magyarázata oly egyszerű és kézenfekvő lehetett a maga korában, hogy azt a kancellár nem is találta szükségesnek taglalni.[20]

Az országos katonai döntéseket ugyanaz a változó összetételű és létszámú testület, a királyi tanács hozta, ami békeidőben a külpolitikai vagy gazdasági ügyekkel is foglalkozott. Munkájában részt vettek főpapok és az ország világi bárói is, és a köznemesség is képviseltette benne magát, s Brodarics leírása szerint a tanács két legtekintélyesebb tagja

[16] Pecsevi családjáról *Thúry József:* Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. *Századok,* 24. (1892.) 398–399. o.; *Fodor Pál:* Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi. In: *Fodor Pál:* A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Budapest, 2001. 216–219. o.; *Kjátib Mohamed Zaim:* Történetek gyűjteménye. In: Mohács emlékezete. (Szerk.: *Katona Tamás.*) Budapest, 1979. 425. o.; Kjatib Mohammed Záim és Ibrahim Pecsevi művének viszonyáról *Hancz,* 2003. 32–34. o.

[17] Egyetlen megjelent magyar fordítása: *Vámbéry Ármin:* A mohácsi ütközet Pecsevi török író után. *Uj Magyar Múzeum,* 10. (1860.) 31–36. o.; *Hancz,* 2003. Melléklet, 8–15. o.

[18] *Giovio,* 1550–1551. 2. k. 23. könyv, 14. o., 2. k. 40. könyv, 372. o.; *Sulică,* 1907. 90. o.

[19] Az elítélő véleményekről *B. Szabó János:* A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom" I. rész. A magyar királyság hadserege 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 117. (2004.) 448–450. o.; *Barta Gábor:* Az országút szélére vetett vita. *Magyar Tudomány,* 1980/2. 118–121. o.

[20] „a viszályokba elmerült urak annyira elszoktak volt már a bajnoki munkáktól, hogy az egy Frangepán Kristófon kívül, ki minapi sérelmei miatt Ferdinánd főherceg szolgálatába állott, az egész hazában, a hadi dicsőségéről még csak 40 évvel előbb is Európaszerte híres magyar nemzet hazájában, nem találtatott férfiú, a hadi dolgokban eléggé járatos, kire bizalommal lehetett volna ruházni a fővezérletet." (*Horváth Mihály:* Magyarország történelme. 3. k. Pest, 1871. 404. o.) „Csodálatos és alig hihető, hogy a Hunyadiak korában oly harczias, kitűnő tapasztalt vezérekben gazdag országban, Mátyás halála után alig néhány évtized múlva, nem volt többé ember, a ki a hadvezetés mesterségét értette volna." (*Rónai Horváth József:* Magyar hadi krónika. 1. k. Budapest, 1895. 352. o.) „Feltűnőnek és jellemzőnek tartom, hogy a harcfelállítás módját, legalább Brodarics előadása szerint, úgyszólván kizárólag idegenek szuggerálták. Ez felette szomorú bizonyítvány a magyar vezetőkre és egyúttal legbiztosabb jele a magyar hadügyben, a magyar hadratermettségben és katonai vezetési képességben az utóbbi korszakban beállott nagy dekadenciának". (*Doberdoi Bánlaky [Breit] József:* A magyar nemzet hadtörténelme. 12. k. Budapest, 1939. 245. o.) Brodarics: *Katona,* 1979. 17. o.

az esztergomi érsek és a király helyettese, a nádor, a haditanáccsá változott gyülekezetben is a legfontosabb vezérek közé számított.[21] A hadszíntér közelében a haditanács tapasztalt csapattisztekkel is kiegészült: tudjuk, hogy a döntések kialakításában részt vett Radics Bosics, a szerb sajkások kapitánya, és a lengyel gyalogság vezére, Gnoynsky is. Feltételezhető hát, hogy a többi, hozzájuk hasonló, alacsonyabb rangú tiszt – például a pápai zsoldosok két másik kapitánya – is hivatalos volt a tanácsba.[22]

A királyi tanács tagjai közül azonban csak azok rendelkeztek bármiféle tényleges katonai tapasztalattal, akik hosszabb-rövidebb ideig a déli határ védelmében tevékenykedtek. 1526-ban ilyen volt az ország nádora, Báthori István, aki temesi ispánként és az alsó részek főkapitányaként több mint egy évtizedig állt a határvédelem legfontosabb posztján, így kortársai között tapasztalt katonának számított, de súlyos köszvénye miatt igen kétséges volt, hogy a szükséges pillanatokban egyáltalán lóra tud-e ülni. Kubinyi András úgy véli, ezért a bárók között a hasonló múlttal rendelkező Drágffy János országbíró, egykori temesi ispán nála alkalmasabb személy lehetett volna a magyar had vezetésére.[23]

A tanács választása mégsem rá, hanem Báthori egykori fegyvertársára, a távoli szolgálati helyén tartózkodó Szapolyai János erdélyi vajdára esett. Ő az 1514-es parasztháborúban tanúsított magatartása és a oszmán birodalom határvidéke ellen vezetett vállalkozások révén a hazai viszonyok között elég nagy hírnévnek örvendett ugyan, de már egyes velencei diplomaták szemében ő sem számított olyan tapasztalt hadvezérnek, amit az ország európai hatalmi státusza megkövetelt volna.[24] Noha a vajda elvállalta a fővezérséget, de mivel távol volt, érkezéséig öccsét, Györgyöt tették meg az egyik fővezérnek. Közismert tény – nem kis részben az egymásnak is ellentmondó királyi parancsoknak köszönhetően –, hogy a vajdának nem sikerült csatlakoznia a főserehez a csata napjáig.[25] Mellette azonban még két másik, külföldi szolgálatban álló személyt is felkértek a vezérletre, ami némileg jobban megvilágítja a magyar hadvezetés dilemmáit.

Mivel szervezett, intézményesített tisztképzés ebben az időszakban még nem csak hazánkban, de sehol másutt Európában sem létezett, a hadviseléshez szükséges ismereteket értelemszerűen mindenki elsősorban a gyakorlatban sajátíthatta el. Ezért is érdemel figyelmet Kubinyi András felvetése, mert ő a lengyel Gnoynsky révén lehetségesnek tartotta, hogy a magyar hadvezetés tudomást szerzett egy egykori szerb származású jani-

---

[21] Brodarics: *Katona,* 1979. 32. o. A királyi tanácsról és a királyi udvarról *Kubinyi András:* A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemére Emlékkönyv. (Szerk.: *H. Balázs Éva – Függedy Erik – Maksay Ferenc.*) Budapest, 1984. 257–268. o.; *Kubinyi András:* A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok ... 59–99. o.; *Kubinyi András:* Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Századok,* 122. (1988.) 147–215. o.; *Kubinyi András:* A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk.: *Koszta László.*) Szeged, 1995. 309–335. o.

[22] Brodarics: *Katona,* 1979. 38. o.

[23] *Kubinyi András:* A mohácsi csata és előzményei. *Századok,* 115. (1981.) 101. o.

[24] Francesco Massaro jelentése szerint Szapolyai „igen értékes tábornok, de azért mégsem tud annyit, mint amennyit tudnia kellene egy ilyen ország tábornokának." (Francesco Massaro titkár jelentése 1523-ból. *Balogh István:* Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány. Szeged, 1929. LVIII–LIX. o.) Szapolyai 1515-ös zsarnói kudarca arra utal, hogy valószínűleg nem tűnt ki jelentősen a kor átlagából.. Erről bővebben Fodor Pál készülő tanulmányában olvashatunk majd, mely a későbbi, Szülejmán szultán által írt hadijelentés alapján török oldalról is betekintést nyújt az események menetébe.

[25] Szapolyai ellentmondó instrukcióiról és távolmaradásáról: *Gyalókay,* 1926. 211., 241–245. o.

csár, Konsztantin Mihajlovics nyomtatásban cseh és lengyel nyelven is megjelent emlékiratairól, amely a törökök elleni sikeres harc érdekében tett javaslatokat tartalmazott.[26]

E beszámolónak valóban komoly forrásértéke van a XV. századi oszmán hadviselés tekintetében. Mégsem hihetjük, hogy csak ilyen áttételes módon juthattak a benne foglalt ismeretek a magyar vezérek tudomására, hiszen a határvidéki harcok révén sokkal direktebb úton is szerezhettek információkat az ellenség harcmodoráról, és tudjuk, hogy még szökött magyar janicsár is akadt az informátoraik között. Ráadásul a magyar hadvezérek legalább Hunyadi János óta tudhatták, hogy miként lehet legyőzni az oszmán sereget, melynek taktikája, a közhiedelemmel ellentétben, nem is különbözött mindenben középeurópai ellenfeleiétől.[27] Figyelemre méltó egybeesés, hogy amit 1444-ben Várnánál Hunyadinak majdnem sikerült véghez vinnie, az a XV. század második felében működő cseh zsoldosvezér, Čenovi Vlaček hadi értekezésében szinte szó szerint szerepel a közép-európai viszonyokhoz alkalmazva: „ha az ellenségnek svájci vagy más német gyalogosai vannak a hadseregében, melyek zárt rendet tartanak, akkor csak a lovasság ellen vonuljunk ... hogy a gyalogságtól elűzzük ... akkor azt tehetjük a gyalogsággal, amit akarunk."[28] Ám ezt sokáig sokkal könnyebb volt elgondolni, mint a szinte mindig jelentős túlerőben lévő oszmán hadak ellenében kivitelezni. (Aligha véletlen, hogy csak a XVII. század végére jutottak el oda az európai hadseregek, hogy ezt rendre el is tudták érni.)[29]

Így az, hogy a szerb renegát javaslatai felmerülni látszottak a magyar haditanácsban – például a király biztonságának szem előtt tartásáról, amit a szerencsétlen kimenetelű várnai csatában elhunyt I. Ulászló sorsával is igazolt az emlékirat írója – sokkal inkább arra utalhatott, hogy a magyar vezetők gyakorlati úton szerzett tapasztalatai mennyire egybevághattak az egykori hadifogolyéval.[30] Az ex-janicsár legfontosabb javaslata ugyanis éppen az volt, hogy a keresztények szabaduljanak meg nehéz fegyverzetüktől, mert az oszmánok könnyűlovasságával eladdig csak a hozzájuk hasonló fegyverzetű tatárok tudták eredményesen felvenni a harcot. Mint az a tanulmány első részéből kiderült, részben valószínűleg a határvidék védelmében szerzett tapasztalatok, részben az anyagi nehézségek miatt 1526-ban a magyar hadsereg lovasságának jelentős része könnyűlovasokból állt, ám egy ilyen komoly strukturális egybeesést nyilvánvaló módon nem tulajdoníthatunk pusztán Konsztantin Mihajlovics hatásának.[31] Ezért talán célszerűbb úgy

---

[26] *Kubinyi,* 1981. o. 102–103. o.; *Mihajlović, Konstantin:* Memoirs of a Janissary. (Transl. by *Stolz, Benjamin.*) Ann Harbor, 1975. 166–173. o.

[27] A „sajátos" legyőzhetetlen oszmán taktikát körbelengő hiedelmekről *Ágoston Gábor:* Török sikerek és taktika a 15–16. században. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. (Szerk.: *Rácz Árpád.*) Budapest, 2000. 133–134. o.

[28] Magyar fordításban idézi *Rázsó Gyula:* Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. In: Mátyás király, 1458–1490. (Szerk.: *Barta Gábor.*) Budapest, 1990. 91. o

[29] A oszmánok taktikájának európai recepciójáról: *Parry, Vernon J.:* „La Manière de Combattre." In: War, Technology and Society in the Middle East. (Eds. *Parry, Vernon J.–Yapp, M. E.*) London, 1975. 218–256. o. Az európaiak számára rendelkezésre álló, sokrétű információról és felhasználásának korlátairól *Ágoston Gábor:* Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a koraújkori Európa információs központja. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk.: *Hausner Gábor.*) Budapest, 2005. 31–60. o.

[30] Tomori Pál levele, 1526. június 25.: *Katona,* 1979. 147. o.; Brodarics: *Katona,* 1979. 37–38. o., v. ö. *Mihajlović,* 1975. 167–169., 172–173. o.

[31] *Mihajlović,* 1975. 171–173. o.; *B. Szabó,* 2004. 469–470. o.; Lazarus Schwendi 1576-ban kiadott emlékiratában külön kiemelte e kérdés fontosságát: „... hadügyünk manapság még rosszabbul áll mint egykor, mert a könnyűlovasok, akiket elődeink még nagy számmal bírtak, mára már csaknem teljesen elfogytak. A német lovasok

közelíteni a korszak nem túl nagy számú katonai „szakirodalmához," mint gyakorlatban és szóban átörökített tudásról készült „pillanatképekhez."

Magyarországra Mátyás halála után hosszú, tartós békekorszak köszöntött be, amit rövidebb időszakokra ugyan meg-megszakítottak háborús események, de azok mérete nemhogy az éppen egyidejűleg zajló, nagyszabású itáliai hadjáratokét nem érte el, de még a Mátyás korabeli vállalkozásokéhoz sem volt fogható. Mivel a magyar nemesség nem áhítozott túlságosan külföldi hadi babérokra, hiába voltak a déli végek már akkor a nemesség „vitézlő oskolái," az oszmán határvidéken folyó portyázó hadviselésben szerzett tapasztalatokat nem igen lehetett átváltani több tízezres seregek szervezésére, vezetésére, nagy nyílt csaták megvívására. A szultán környezetéből nem sokkal a mohácsi hadjárat előtt Magyarországra menekült előkelő szerb úr, Bakics Pál szava a haditanácsban valószínűleg azért nyomott sokat a latban, mert úgy tudták, hogy már „három nyílt ütközetben vett részt, amit Szulejmán az ellenséggel vívott."[32] Azaz már akkor jelentkezett az a tünet, amit Kelenik József a tizenötéves háború birodalmi-német, francia, olasz fővezérei kapcsán felvázolt: a térség sajátos viszonyai miatt a helyi – osztrák–magyar–cseh – katonai elit nem rendelkezett, de nem is rendelkezhetett a nagy háborúk megvívásához szükséges tudással, több évtizedes tapasztalatokkal, amit sokáig a Habsburgok is a vezérek „importjával" igyekeztek ellensúlyozni.[33]

Így válik csak érthetővé a magyar kormányzat kísérlete, hogy a kor európai háborúiban tapasztalatokat szerzett, Habsburg szolgálatában álló parancsnokokat, a Székesfehérvár 1491-es elfoglalását vezető veteránt, Niklas Salm grófot, illetve a horvát Frangepán Kristóf grófot igyekezett megnyerni serege vezéreinek.[34] Rossz egészségi állapotára való hivatkozással Salm kitért az igencsak kétes megtiszteltetés elől, Frangepán viszont elvállalta a feladatot. Az előző évben Jajca várának felmentésére vezetett sikeres vállalkozás parancsnokaként mutatott teljesítménye alapján tehetséges katonának kell tartanunk, az események menetébe mégsem tudott beleszólni, mert a speyeri birodalmi gyűlésről indulva ő sem jutott el a magyar táborba a csata napjáig.[35]

---

pedig az üldözésben haszontalanok, arra teljességgel alkalmatlanok." (*Kelenik József:* Lazarus von Schwendi emlékirata a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről. *Századok,* 139. évf. (2005.) 980–981. o.)

[32] *Kelenik József:* Gondolkodó katonák és katonai gondolkodók a XVI. századi Magyarországon. In: A magyar katonai gondolkodás története. (Szerk.: *Ács Tibor.*) Budapest, 1995. 26. o. A ferrarai herceg ügyvivője, Giuliano Caprili már 1521-ben úgy látta, hogy a magyar királynak azért nincsenek tapasztalt kapitányai, mert nem gyakoroltatja őket háborúban. (*Fraknói Vilmos:* Tomori Pál élete. *Századok,* 15. [1881.] 302. o.) Hasonlóan vélekedett Tubero ragusai történetíró is. (*Tubero, Ludovicus:* Hadtörténeti feljegyzések [Magyarország]. Szegedi Középkortörténeti könyvtár 4. Közreadja *Blazovich László* és *Sz. Galántai Erzsébet.* Szeged, 1994. 288–289. o.) Egy másik itáliai kortárs, Giovio utóbb még árnyaltabban fogalmazott: „Mátyás halála után, akivel vége lett a katonáskodásnak, hagyták, hogy megrontsa őlet a tétlenség és a fösvénység, ... nem törődtek többé a fegyverekkel, lovakkal, sem a háborús dicsőséggel (ahogy annak a nemzetnek szokása volt), csak a rablással és a kapzsisággal.", s mivel a főurak és a nemesek elszoktak a nagyarányú háborútól, 1526-ban már csak a kisebb csetepaték és portyázások gyakorlatát ismerték. (*Jászay,* 1996. 88., 102. o.) Bakicsról Brodarics: *Katona,* 1979., 38. o.

[33] *Perjés Géza:* Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664). In: A magyar hadtörténelem évszázadai. (Szerk.: *Király Béla – Veszprémy László.*) Budapest, 2003. 109–112. o.; *Kelenik József:* Igaz képek a magyar múlt tarlójáról. Hadsereg és haditechnika a 16. század második felében. *Rubicon,* 6. (1995/5.) 16. o.

[34] Ferdinánd osztrák főherceg támogatta is sógora törekvéseit, l. *E. Kovács Péter:* Ferdinánd főherceg és Magyarország. *Történelmi Szemle,* 45. (2003.) 41. o.

[35] Frangepán 1526. szeptember elején még csak Zágrábban volt. (Frangepán Kristóf levele, 1526. szeptember 5. In: *Protestáns Szemle,* 36. (1927/1.) 24–26. o. Ferdinánd osztrák főherceg elképzelései szerint ő vezette

Mindennek fényében nagyon is érthető Tomori Pál óckodása a fővezéri poszt elfogadásától, hiszen ő maga pontosan fel tudta mérni, hogy korábban „olyan háborút, amilyen most őfelsége [a magyar király] előtt áll, még csak látni sem látott soha," s a fentebb említett okok miatt épp a nádort és vajdát nevezte meg, mint nála alkalmasabb személyt, aki „jeles hadakban forgott, és vezérlésben Magyarország minden fiánál tapasztaltabb." [36] Tomorival aligha csak az álszerénység mondatta ezt. Korábbi tevékenysége alapján inkább tehetséges huszártisztnek tarthatjuk, aki déli határvédelem kulcspozíciójába kerülve a végvidék újjászervezésében jól megállta a helyét. Bátor, rátermett határvidéki kapitányból pedig – amint arra már Kubinyi András rámutatott a fővezér kiválasztása kapcsán – azért több is akadt a magyar hadvezetés soraiban, bármennyire is nagyra tartották Tomori kvalitásait a kortársai.[37]

Ami e korban igaz volt a vezérekre, hasonlóképpen igaz volt a közkatonákra is: természetesen nem létezett intézményesített kiképzés az ő számukra sem, így felbecsülhetetlen jelentősége volt az egyes katonák harci tapasztalatainak, és annak a harci hagyománynak, amit szűkebb környezetük őrzött és gyakorolt.[38] Jellemző módon az 1527-es isztambuli béketárgyalásokon Ibrahim nagyvezír azzal az indokkal utasította el a Szapolyai Jánossal és lengyel királlyal egy időben történő békekötés tervét, hogy „mi magunk már elzsibbadnánk, lovaink, embereink már meg lennének fosztva a katonai utánpótlástól, mert az ilyen baráti Magyarországra nem mennénk át. Ha még Lengyelországot is hozzá tesszük, hol kellene hadakoznunk? *Mert a hadviselés a gyakorlatból él, onnan nyeri az erejét, nem az embertömegből.* [kiemelés tőlem – B. Sz. J.]."[39] Ám míg a magyar király katonái jó esetben is legfeljebb csak az állandó határvidéki „kisháború" tapasztalataival bírtak, az 1510-es években, az oszmán hadak Szelim szultán véres ázsiai hadjárataiban a „nagyháború" iskoláját is kijárták.[40]

Paradox módon épp ezek a hadjáratok szolgáltattak érveket a magyar oldalon az oszmánok elleni harc híveinek, akik egyre azt hangoztatták: a véres perzsiai, egyiptomi, majd később az 1521-es nándorfehérvári és 1522-es rhodoszi harcokban az oszmánok seregének színe-virága veszett oda, ezért épp itt a lehetőség, hogy a magyarok eredmé-

volna az osztrák segélyhadat, egy 2000 fős cseh zsoldoskontingenst a magyar táborba, de ezeket a katonákat végül csak augusztus 25-ére sikerült felfogadni. (*E. Kovács,* 2003. 41. o.)

[36] Brodarics: *Katona,* 1979. 29. o.

[37] *Kubinyi,* 1981. 101–102. o. A ferrarai ügyvivő szerint 1521-ben egyedül Tomori volt járatos a hadművészetben a magyar vezérek között. (*Fraknói,* 1881. 302. o.)

[38] *Showalter, Dennis E.:* Castle, Skill, and Training: The Evolution of Cohesion in European Armies from the Middle Ages to the Sixteenth Century. *The Journal of Military History,* 57. (1993.) 407–430. o.

[39] *Hurmuzaki, Eudoxiu:* Documente privitóre la Istoria Românilor. Vol II. Partea I. Bucuresci, 1891. 55. o. Nem vélekedtek erről másként Nyugat-Európában sem. Philippe de Comynes az 1465-ös monthléry csatáról írva fontosnak tartotta megemlíteni, hogy még az oly fényes, és akkor épp győztes burgundi sereg 1200 lovasának zöme is teljesen gyakorlatlan és rosszul felszerelt volt, s ennek okaként a korábbi 36 békeévet jelölte meg, amelyet a gentiek ellen vívott rövid, s nem túl jelentős hadjáratok szakítottak meg csupán (*Gillingham, John:* A rózsák háborúja. Budapest, 1985. 54. o.). A burgundi lovasságból tán ha 50 ember tudta, hogy kell a lándzsát szabályosan előre szegezni, és csupán 400 viselt mellvértet. (*Philippe de Comynes:* Mémoires. [Ed. *Joseph Calmette.*] Tom. 1. Paris, 1964. 27. o.)

[40] A XVI–XVII. századi határvidéki „kisháború" hatásairól *Czigány István:* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Budapest, 2004. 180–183 o.

nyesen szállhassanak szembe a szultán „meggyengült" hadával.[41] Ha az oszmán hadak veszteségeinek jelentőségét időnként – valószínűleg propaganda-célokból – túl is értékelték egyesek, a mai szemlélő számára meglepő módon a magyar hírszerzés mégis rendelkezhetett viszonylag pontos, helyszínen gyűjtött információkkal az ázsiai hadszínterek történéseiről, akár a „hadügyi forradalom" elmélete szempontjából kulcsfontosságú tűzfegyverek megnövekedett jelentőségéről is.[42] Például a ferences Pécsváradi Gábor szentföldi zarándoklatát is felhasználta a magyar udvar, hogy információkat szerezzen az 1516–17-es oszmán–mameluk háborúról, az állítólag magyar származású mamelukok információira támaszkodó buzgó szerzetes fennmaradt tudósításában azonban nem tér ki túl részletesen katonai kérdésekre.[43] Az oszmán táborban ugyanekkor ott volt az egykori szörényi bán, Bélay Barnabás, Ulászló király balszerencsés diplomatája, akit I. Szelim szultán furcsa körülmények között hurcolt magával perzsa és egyiptomi hadjáratára, s aki tapasztalt katonaként elég közelről követhette nyomon az eseményeket.[44] Hazatérve „minden veszedelmet megmonda az magyaroknak, ki rajtok következendő vóna terek miatt," a részletekről azonban mit sem tudunk.[45]

A jelek szerint azonban a magyar hadvezetést elsősorban így sem az oszmánok valamiféle technikai fölénye, hanem sokkal inkább nyomasztó túlereje foglalkoztatta. Az ellenség fegyverzetéről, katonai tudásáról a magyar táborban sokan éppenséggel nem voltak valami nagy véleménnyel, a tapasztaltabb határvidéki csapatok képviselői egyenesen úgy vélekedtek, hogy „tudják ők jól, hogy az ellenségnek rengeteg embere és hadiszer-

[41] Az 1516–1517-es egyiptomi hadjáratról tudósító Pécsváradi Gábor ferences szerzetes informátorai szerint a hadjáratra indult 300 000-es hadból végül csak 60 000 ember maradt életben, épp ezért itt az ideje az oszmánok megtámadásának. (Pécsváradi Gábor levele Lendvai Bánffy János királyi főpohárnokmesternek, 1517-ben. In: *Pécsváradi Gábor:* Jeruzsálemi utazás. [Fordította és a jegyzeteket írta *Holl Béla.*] Magyar Ritkaságok. Budapest, 1983. 44. o.) 1523-ban Massaro velencei diplomata olyan véleményeket is hallott, hogy „a török nem fog többé Magyarországra jönni, mert nem igen bízik az általános támadásban, s már csak azért is, mert kevés harcosa van, miután nagy részük meghalt Perzsiában, Szíriában, Belgrád alatt és Rhodos alatt részben betegségben, részben a harcok alatt, kb. 130 ezer ember." (*Balogh István:* Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány. Szeged, 1929. LV. o.) 1526-ban is azzal érveltek a visszavonulás ellen a magyar haditanácsban, hogy „ama egész egykori erős és győzhetetlen török sereg először Belgrád alatt, aztán Rhodosz ostrománál elhullott."(Brodarics: *Katona,* 1979. 30–31. o.) S ez volt az új magyar király, Szapolyai János egyik érve is, amikor a bajorokat akarta egy oszmán-ellenes szövetség számára megnyerni – ő már magát a mohácsi csatát is besorolta az szultáni hadat végzetesen meggyengítő események sorába. (*Barta Gábor:* A Sztambulba vezető út, 1526–28. [A török-magyar szövetség előzményei.] *Századok,* 115. [1981.] 158. o.); valószínűleg ennek, a tapasztalt katonák értékét nagyrabecsülő szemléletnek volt egy realistább megnyilvánulása, amikor a magyar király titkára, Gerendi Miklós súlyosnak minősítette az 1523-as szávaszentdemeteri csata hétszáz főre becsülhető magyar veszteségét, míg az oszmánok természetesen a súlyos vereség után sem szűkölködtek emberanyagban. (Acta Tomiciana, VI. k. 319–320. o.)

[42] Burgio beszámolója szerint például az 1523 július 3-i titkos tanácsülés alkalmával a magyar vezetés jóval realistábban értékelte az oszmánok veszteségeinek következményeit: „a török épp oly hatalmas, mint szerencsés, és noha Rhodos elfoglalásánál és onnani visszatérésnél, és a pestistől nagy veszteségeket szenvedett, mégsem hiányzik az ereje" (idézi *Kubinyi András:* Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagellokorban [1490–1526] In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. [Szerk.: *Zombori István.*] Budapest, 2004. 141. o.)

[43] *Pécsváradi,* 1983. 42–45. o.

[44] *Babinger, Franz:* Eine neudeckte ungarissche Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515. In: Aufsätze und Abhandlungen zur Gesichte Südosteuropas und der Levante II. München, 1966. 206–214. o.; *Tardy Lajos:* Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1983. 74–78. o.; *Fodor Pál–Dávid Géza:* Magyar-török béketárgyalások 1512–1514-ben. *Történelmi Szemle,* 36. (1994.) 210–219. o.

[45] *Verancsics,* 1857. 14–15. o.

száma van, serege mégis harcképtelen és ártalmatlan, tán ha minden tizediknek, huszadiknak van valami fegyvere, amivel ártani képes". (A harcot sürgetve utóbb még Tomori is hajlandó volt úgy nyilatkozni, hogy az általa említett nagy „tömeg zömében fegyvertelen és gyáva."[46]) A szembenálló erők nagyságrendje viszont jóval a csata előtt nyilvánvaló volt, mivel az oszmán táborból érkező szökevények már júniusban elég pontos információkkal látták el a kalocsai érseket: a kancellár szerint Tomori a döntő haditanácson arról tájékoztatta a résztvevőket, hogy a szultán nem kevesebb mint 300 nagyobb ágyúval vonul fel, s összességében 300 000 fős sereggel, de ebből a hatalmas tömegből „csak" 60 000 fő „a harcra alkalmasabb, válogatott rész."[47] (Egy velencei kém szerint azonban a magyar oldalon is voltak akik tán reálisabban – a szolgákkal együtt is – „csak" 150–200 000 főre becsülték az oszmán hadak létszámát.)[48]

III. Miért pont Mohács?

Ilyen hatalmas túlerővel szemben az összes rendelkezésre álló erő összevonása előtt megvívott harc sokak szemében túlontúl kockázatosnak tűnt. Jelentősebb csapatok híján pedig sem a Dráva védelmére kirendelt nádor, sem a határvidéken tartózkodó Tomori nem tudott vagy akart komolyabb halogató harcokat vívni, így tulajdonképpen a mozgósítás lassúsága miatt csúszott ki az a lehetőség is a magyar hadvezetés kezéből, hogy az ország déli határán húzódó folyókra támaszkodva időt nyerjen a támadókkal szemben.[49]

Az országos mozgósítás nehézkessége szinte minden kutatónak szemet szúrt, s a magyar felkészülésről szóló leírások még a XX. században is jórészt Tomori jól ismert júliusi kifakadása szellemében íródtak: „Szent György vértanú ünnepén indult hadba Konstantinápolyból a császár felséged ellen; szinte minden héten írtam levelet felségednek, de felséged és az urak még a lovak lábát sem patkoltatták meg." Szakály Ferenc a csata helyszíne kapcsán egyenesen úgy vélte: „A magyar sereg számára nyilvánvalóan hátrányos volt, hogy a csata a mohácsi mezőn zajlott le [...] azért mert nem előbb és

[46] Brodarics: *Katona,* 1979. 30., 34. o. Valószínűleg a határvidéki csetepaték alapján alakult ki ez a kép, és még sokáig tartotta magát keresztény országokban. Az 1596-os mezőkeresztesei csata egyik német túlélője a törökkel való harc megtapasztalása után azt írta: „Nekünk mindig azt mondták, hogy az ellenség mezítelen, hitvány nép; ez igazán hazugság; derék, hosszúszakállú, fegyverképes, bátor férfias alakok, melyekhez hasonlókat Németországban keresni kell." (Egykorú német tudósítás a mezőkeresztesi csatáról. *Gömöry Gusztáv* közlése. *Századok,* 26. [1892.] 556. o.)

[47] Brodarics vitairatának magyar fordításában a 60 000-es szám szerepel (Brodarics: *Katona,* 1979. 34. o.), a szöveg latin kiadásában viszont 70 000 (*Brodarics,* 1985. 45. o.), a kancellár egy korábbi levelében pedig még 80 000-et írt. (Acta Tomiciana, VIII. k. 244. o.)

[48] Antonio Boemio levele, 1526. november 12.: *Sanuto,* XLIII. 225. hasáb. Ezek a számok nem állnak távol több újabb becsléstől sem: különféle számítási módokat használva a teljes létszámot Gyalókay 75 000-re, Káldy-Nagy Gyula 60 000-re tette. (*Gyalókay,* 1926. 194–198. o.; *Káldy Nagy Gyula:* Szulejmán. Budapest, 1974. 72–83. o.) Perjés Géza viszont 150 000 főre becsülte a mohácsi csatában részt vevő szultáni sereget, igaz elképzelhetőnek tartotta, hogy a magyar oldalon is összegyűlt vagy 50–60 000 ember. (*Perjés Géza:* Mohács. Budapest, 1979. 44–61., 369–372. o.)

[49] A folyóvédelem esélyeiről, illetve annak elhanyagolásáról *Gyalókay,* 1926. 200–206. o.; *Bende Lajos*: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények,* Új folyam, 13. (1966.) 544–546. o.; *Nemes Imre*: Hozzászólás Perjés Géza „A mohácsi csata" című tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények,* Új folyam, 24. (1977.) 100–113. o.; *Perjés Géza*: Válasz Nemes Imrének. *Hadtörténelmi Közlemények,* Új folyam, 24. (1977.) 284–291. o.; *Marosi Endre*: Mohács-komplexus? *Hadtörténelmi Közlemények,* Új folyam, 27. (1980.) 155–156. o.; *Kubinyi,* 1981. 96–101. o.; *Perjés Géza*: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk.: *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986. 198–202. o.

nem másutt került rá sor." A kivétel e tekintetben is Perjés Géza volt, aki a sokat emlegetett belpolitikai zavarok mellett az ország stratégiai helyzetéből próbálta levezetni a mozgósítás nehézségeit, és az ebből fakadó helyzetben az udvar és a nemesség konfliktusát állította előtérbe a csatatér kiválasztásánál. Érdekes módon ő, aki úttörő vizsgálatokat végzett a mezőgazdasági termelés, a népesség és a hadseregélelmezés összefüggéseiről, s a külföldi kutatókat is jócskán megelőzve komplex módon foglalkozott az oszmán hadigépezettel, azon belül is a logisztikai elemek fontosságával, a krónikus pénztelenség tudomásul vétele mellett nem nagyon kísérelte meg gondolatmenetének konzekvens alkalmazását a középkori Magyar Királyságra. A XVII–XIX. századi példák alapján biztos volt benne, hogy a hadakozás időszaka májustól novemberig tart – mint ahogy az oszmánoknál is – tehát a magyarok nyilván késve reagáltak az oszmán fenyegetésre 1526-ban, így mentségükre csak annyit lehet felhozni, hogy „a hadak igen nehezen és nagy rendetlenségben gyülekeztek össze, csakúgy, ahogyan a feudális széttagoltság korában más országokban is történni szokott. S ha a feudális hadkiegészítéssel szükségképpen vele járó nehézségekhez még azt a sok bajt hozzávessszük, amiben az ország szenvedett, akkor szinte csodálkoznunk kell, hogy a magyar hadsereg a mohácsi mezőn egyáltalán felsorakozott."[50]

A munkái nyomán kialakuló vitában épp egyik vitapartnere jutott közelebb az ő gondolatmenetéhez. Kubinyi Andrásnak ugyanis sikerült a rég ismert forrásokhoz képest új adatokat felvonultatnia a magyar mozgósítás történetéről, melyek közül a legmegdöbbentőbb talán az, hogy a június 1-én kelt mozgósítási parancsot – melyben július 2-ra Tolnára rendelte a király az ország hadait – érthetetlennek tűnő módon késve kézbesítették, s ezzel lehetetlenné is vált a végrehajtása.[51] Sőt az is világossá vált, hogy már 1521-ben is hasonlóképpen működött a magyar mozgósítás: nyilvánvaló adminisztrációs hibák történtek, miközben a szultán már Nándorfehérvárt ostromolta, s mire végül a csapatok összegyűltek, a vár már el is esett. Mindebből le is lehetett vonni a logikus következtetést: „a teljes magyar hadsereg, azaz a bandériumok és a nemesi felkelés augusztus vége előtti mozgósítása lehetetlen volt," s ennek legfőbb okaként olyan körülményeket jelölt meg, mint a lovak tavaszi füveltetése, és a hadsereg élemiszerszükségeltének előteremtéséhez szükséges nyári aratás. Kubinyi azóta több alkalommal is írt e kérdéskörről, és az esetlegességekről egyre inkább

[50] Tomori Pál levele, 1526. július: *Katona*, 1979. 150. o.; *Gyalókay*, 1926. 194–206. o.; *Bánlaky*, 1939. 132–135., 199–201. o.; *Bende*, 1966. 532–533. o.; *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Budapest, 1975. 22–30. o.; *Perjés*, 1979. 97–98., 333–334., 347–351. o.; *Perjés*, 1986. 205–212. o.; v. ö. *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1717) Értekezések a Történeti Tudományok köréből, Új sorozat 29. Budapest, 1963.; *Perjés Géza*: A oszmán birodalom európai háborúinak kérdései (1356–1699) *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 14. (1967.) 339–370. o. (Az első részben, a második teljes egészében újra megjelent *Perjés Géza*: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 17–48., 223–252. o.). Meglepő, hogy épp Mohács kapcsán maradt el egy módszeresebb vizsgálat, mert az oszmánok elleni fellépés lehetőségeiről írva korábban Perjés már megjegyezte, hogy Zsigmond és Hunyadi korában „részben a hadszíntér messzesége, főleg azonban a késői hadba indulás miatt a keresztények hadjáratai az őszi időre estek, de nem egyszer áthúzódtak a télbe is. A késői indulás oka azonban minden bizonnyal nem az volt, mintha ki akarták volna használni a töröknek a téli hadviselésre való állítólagos alkalmatlanságát, hanem egyszerűen az, hogy a feudális anarchiával küzdő állami apparátus képtelen volt a hadsereget menetkésszé tenni." (*Perjés*, 1999. 32. o.); később a Habsburgok fellépésének sikertelenségét pedig azzal magyarázta, hogy a külföldi segélyhadak bevonása miatt a „katonai vezetésnek úgyszólván semmilyen befolyása sincs a hadsereg felállítására és mozgósítására, de még felvonulására sem [...] Ilyen körülmények között természetes, hogy a hadsereg rendszerint későn áll össze és csak a hadjárati idő végére érkezik Magyarországra, a hadszíntérre." (uo. 39. o., v. ö. uo. 52. o.)

[51] *Kubinyi*, 1981. 96–100. o.; Burgio leveléből tudjuk, hogy a kincstárban még a parancsot kézbesítő futárok kiküldésére sem volt elég pénz (Burgio jelentése, 1526. június 19.: *Katona*, 1979. 215. o.)

magának a rendszernek a működésére koncentrált: Magyarországon nem működött külön hivatali apparátus a hadsereg élelmezésének megszervezésére, s nem voltak élelem- és takarmányraktárak sem, ezért nem lehetett a június végétől augusztus elejéig tartó aratási időszak előtt zökkenőmentesen biztosítani egy nagyobb sereg ellátását.[52]

Ha végigvisszük Perjés és Kubinyi gondolatmenetét az oszmán-magyar összecsapások XV. századi történetén, kitűnik, hogy mindaz, ami 1521-ben és 1526-ban történt, nem egyszerűen a rendszer hibás működéséből, hanem a késő-középkori magyar és oszmán hadügy alapvető különbségeiből fakadt, amelyek korántsem csak a Jagellók „hanyatló" korához köthetők. Egy országos hadsereg összehívásának alapvető feltetele, hogy el tudják látni élelemmel, s ezzel már a XV–XVI. századi magyar hadvezetés is tisztában volt: 1456-ben például az országgyűlés úgy tervezte, hogy az oszmánok elleni hadjárat csak aratás után induljon el, mert az előző évben a Balkánon gyönge volt a termés. Az oszmán szultánok hatalmasra duzzadt erőforrásaiknak köszönhetően viszont jóval kevésbé voltak gátolva a természeti tényezőktől, ráadásul élvezték a támadó fél előnyeit is. Ha megvolt a politikai döntés, akkor már a hadjárat előtti télen kezdetét vette az élelmiszerek begyűjtése, aminek mind az anyagi fedezetét, mind a szervezeti hátterét képes volt biztosítani a birodalom, s a raktárakban felhalmozott készleteknek köszönhetően késő nyár helyett már tavasszal hadba tudtak szállni. [53]

Ezeket az előkészületeket ugyan nem lehetett eltitkolni, de a szultánnak oly számos ellensége volt, hogy a magyarok sokáig nem tudhatták pontosan, merre indul az oszmán sereg: hiába hozott hírt már 1525 decemberében Bakics Pál a készülő támadásról, más hírek alapján, 1526 februárjában Budán még ugyanúgy elképzelhetőnek tartottak egy itáliai vagy moldvai vállalkozást is, de a pápai követ még május 24-én is csak abban bizakodhatott, hogy 15–20 nap múlva már tisztán fog látni. Az országos mozgósítást Magyarországon így csak a tavasz végén volt érdemes megkezdeni.[54]

A magyar védelmi előkészületek egy részét viszont az országgyűlésnek kellett elrendelni, amit rendszerint a szultán indulásával egyidőben, április végén, május elején tartottak. Ha akkor a rendek megszavazták az adót a hadakozás költségeire, akkor az a legjobb esetben is csak két hónap múlva, azaz nagyjából június végén folyt be a kincstárba.[55] Hasonló volt a helyzet a külföldi segélyekkel is – az ország támogatóinak előbb

---

[52] *Kubinyi*, 1981. 81. o.; *Kubinyi András*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990.) 66–73. o.; *Kubinyi András*: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő, Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. (Szerk.: *Dominkovics Péter, Turbuly Éva.*) Sopron, 1993. 155–167. o.; *Kubinyi András*: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. (Szerk.: *Rácz Árpád.*) Budapest, 2000. 75–86. o.; *Kubinyi András*: Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk.: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György.*) Budapest, 2002. 260. o.; *Kubinyi András*: Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. In: Az értelem bátorsága... 2005. 441–457. o.

[53] *Elekes Lajos*: Hunyadi. Budapest, 1952. 439. o. A magyarok mellett a német szakértők is számot vetettek a kérdéssel, amikor a birodalmi segélyről tárgyaltak az 1520-as években. (*Török Pál*: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. In: Mohács Emlékkönyv, 1526. [Szerk.: *Lukinich Imre.*] Budapest, 1926. 156., 166. o.) Az oszmán hadellátási szisztémáról az elmúlt évtizedekben számos munka született. (Például *Finkel, Caroline*: The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988.; *Murphey, Rhoads*: Ottoman Warfare, 1500–1700. London, 1999. 35–103. o.)

[54] Burgio jelentései, 1526. január 18., február15., május 24.: *Katona*, 1979. 181–184., 188., 206. o.

[55] Az adószedés technikai kérdéseiről: *Solymosi László:* Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt féle megyei adószámadás. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (Szerk.: *Madarász Lajos.*)

meg kellett győződniük az oszmán támadás bekövetkeztéről, csak azután folyósították a segélyeket: a pápa és a bíborosok pénze így június 13-án jutott el Budára, a német birodalmi gyűlés csak augusztus 26-án delegálta követeit a Magyarországgal való tárgyalásra, s az angol király adománya is csak augusztusban indult útnak.[56] Mivel az oszmán támadás hírére a végvárakat is készültségbe kellett helyezni, ha korábban volt is némi pénz a kincstárban, azt elsősorban az Adriai-tengertől Moldváig húzódó határ védelmére költötték, hiszen harccselekményekre a határ bármelyik pontján számítani kellett.[57] Ezért aztán csak júniusban kezdődött az országos hadikészületek szervezése, a katonák fegyverbe szólítása, a külföldi zsoldosok felfogadása.[58]

Mindebből logikusan következik, hogy II. Lajos 1521-ben miért csak augusztus 8-án, 1526-ban pedig július 20-án tudott elindulni Budáról. Ez természetesen a magyar hadszervezet rugalmatlanságára utal, de kevéssé közismert, de ezek az időpontok jól illeszkednek a magyar királyok hadrakelésének sorába. Íme néhány kiragadott, de jól dokumentált példa: Zsigmond király 1389-ben, 1390-ben és 1391-ben is augusztus közepe és szeptember közepe között kelt útra Budáról, 1396-ban július közepén Nagyváradról indult a Orsovához, a nikápolyi hadjáratra induló csapatok gyülekezőhelyére. I. Ulászló 1443-ban július 22-én, 1444-ben pedig július 25-én hagyta el Budát, 1464-ben Mátyás július 30-án még Budán volt, miközben a szultán Jajcát ostromolta, s csak augusztus má-

---

Veszprém, 1984. 123–124., 161–163. o.; az adószedés problémáiról Zsigmond alatt *Mályusz Elemér*: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle,* 23. évf. (1980.) 553. o.; Hunyadi idején *Elekes*, 1952. 185–189., 365., 438–442. o.; 1521–1522-ben *Kubinyi András*: A Szávaszentdemeter–Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények,* 25. (1978.) 200–201. o. Az adószedés 1526-ban sem ment zökkenőmentesen, mert az 1525 nyarán a hatvani országgyűlésen kivetett 1 forintos adónak állítólag még a fele sem folyt be a következő év tavaszáig, ezért az akkor kivetett fél forintos adó befizetésének határidejét 1526. november 11-ben határozták meg. (1526. évi 38. és 39. tc. Corpus Iuris Hungarici. [Szerk.: *Márkus Dezső.*] I. k. Budapest, 1899. 852–853. o.)

[56] A sokféle hír azonban gyakran kioltotta egymást, így a Granadában tartózkodó V. Károly még 1526 július 27-én sem volt bizonyos az oszmán támadásban. (*Török*, 1926. 175. o.) Az 1526. évi pápai segélyről *Artner Edgár*: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző években, 1521–1526. Budapest, é. n. 96. o. A pápai és velencei segélyek jelentőségéről *E. Kovács Péter*: A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437–1490) In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. (Szerk.: *Zombori István.*) Budapest, 1996. 107. o.; *E. Kovács Péter*: Magyarország és Nápoly politikai kapcsolata a Mátyás-korban. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk.: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György.*) Budapest, 2002. 230. o.; *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Budapest, 1990. 148–160., 168–169., 194–212. o. A német és angol segélyről *Kosáry Domokos*: Magyarország külpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk.: *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986. 125. o. A külföldi késlekedésben és érdektelenségben paradox módon a magyar ellenállás addigi hatékonysága is közrejátszhatott: *De Vries, Kelly*: The Lack of Western Military Response to the Ottoman Expansion of Eastern Europe from Nicopolis to Mohacs. *Journal of Military History,* 63. évf. (1999.) 539–560. o.

[57] A végvárakra szánt kiadások 1526 május 24. és június 30. között: Fragmentum Libri rationarii super erogationibus aulae Regis Hungariae Ludovicus II. de anno 1526. In: *Engel, Johann Christian*: Monumenta Ungarica. Viennae, 1809. 185–236. o.

[58] Mindez nem csak az 1526. évben volt jellemző. 1471 tavaszán híre ment, hogy az oszmánok Nándorfehérvár ostromára készülnek. Az első ismert országos mozgósítási parancs május 25-én kelt, de Mátyás még június végén is csak készülődött Nándorfehérvár ostromának elhárítására. (*Szakály Ferenc:* Adalékok Szabács felépítéséhez: az 1471. évi törökellenes mozgósítás. In: „Quasi liber et pictura" Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. [Szerk.: *Kovács Gyöngyi.*] Budapest, 2004. 480–481. o.) Források híján egyelőre nem dönthető el, hogy vajon mekkora szerepe volt a pápai pénzen felfogadott külföldi zsoldosoknak Hunyadi 1443–1444-es hadjárataiban, de a hadjárat indulásához előbb nekik is meg kellett érkezniük Magyarországra (v. ö. *Elekes*, 1952. 178–182. o.).

sodik felében ért Futakra, a magyar csapatok gyülekezőhelyére.[59] Ennek eredményeképpen a hadjáratok, várostromok valóban gyakran elhúzódtak, akár a következő év januárjáig is, s nyomát sem találjuk a téli hadjáratoktól való későbbi ódzkodásnak.[60]

Más hadszíntéren a kései indulásnak valószínűleg kisebb volt a jelentősége: Mátyás 1474-ben, amikor Szilézián hatalmas lengyel–cseh támadás fenyegette, augusztus elején még Morvaországban volt, és csak szeptember 19-én érkezett meg a táborául kiszemelt Boroszlóba, ahová a támadó lengyel hadak is csak októberben jutottak el.[61] A déli hadszíntéren azonban a magyar sereg késedelmes felvonulása mindig komoly gondokat okozott, Nándorfehérvár elvesztése 1521-ben sem volt elszigetelt. Így került – szinte a magyar had szeme láttára – az oszmánok kezére Szendrő, a szerb deszpoták székhelye 1439-ben, és Jajcát, a bosnyák királyok székhelyét is zavartalanul ostromolhatta a szultán 1463-ban. Bár azt a várat Mátyás még az év telén elfoglalta az oszmánoktól, nem rajta múlott, hogy 1464-ben nem került ismét II. Mehmed kezébe. (Hunyadi János és a keresztesek nélkül Nándorfehérvár már 1456 nyarán elesett volna, hiszen a külföldi segédcsapatokkal megerősített királyi had csak ősz elejére tudott a térségben megjelenni.) Úgy tűnik, ha össze is gyűlt az országos sereg szeptemberre, még egy felmentésre váró kulcsvár miatt sem kockáztatták az összecsapást az oszmánok fő erőivel. Ilyen keretek között a végvári rendszer csak azért tudta időnként feltartóztatni az oszmán támadásokat, mert a XIV–XV. századi ostromtechnikák mellett még nem végződött minden várostrom a támadók sikerével – még akkor sem ha nem érkezett felmentő sereg. (Nándorfehérvár: 1440, Jajca: 1464)[62]

A Magyar Királyság logisztikai és mozgósítási rendszere tehát már a XV. században azt eredményezte, amit Perjés csak a XVI–XVII. századra nézve fogalmazott meg: „a hadjáratok dinamikája egészen sajátosan alakul. Miután a török és a keresztény hadsereg, hogy úgy mondjuk, állandó fáziskülönbséggel működik, azaz a hadszíntéren korán megjelenő török és a későn odaérő keresztény hadsereg ritkán találkozik össze, nyílt csatára ritkán kerül sor, és a török zavartalanul foglalhatja el a várakat, aminek következményeként országrésznyi területek kerülnek egy-egy alkalommal birtokába."[63]

1526-ra azonban a végvárrendszer a legfenyegetettebb irányban, a Duna mentén, felmorzsolódott. A magyar kormányzatnak nem sikerült az elvesztett Nándorfehérvár helyét egy másik vár megerősítésével betöltenie, az oszmán támadás útjába eső kisebb vá-

[59] *Engel Pál*: A török–magyar háborúk első évei (1389–1392) In: *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2003. 558., 563., 565. o.; *Veszprémy László*: A nikápolyi hadjárat. *Iskolakultúra,* (1997/3.) 53. o.; *Elekes Lajos*: Hunyadi. Budapest, 1952. 191. o.; *Engel Pál*: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: *Engel*, 2003. 206. o.; *E. Kovács Péter*: Jajca 1464. évi ostroma. In: Az értelem bátorsága... 2005. 414. o.

[60] V. ö. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 2002. 378–398. o.

[61] *Gyalókay Jenő*: A boroszlói hadjárat 1474-ben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 41. évf. (1940.) 3–7. o.

[62] *Pór Antal – Schönherr Gyula*: Az Anjou ház örökösei. A magyar nemzet története. III. k. Budapest, 1895. 621–622. o.; *E. Kovács*, 2005. Ennek a rendszernek az ismeretében lehet csak reálisan értékelni Hunyadi és V. László szerepét is 1456-ban. V. ö. *Elekes*, 1952. 476. o.; *Mályusz*, 1980. 566–567. o.

[63] *Perjés*, 1999. 39. o. Bár a kései táborba szállásból fakadó problémával sokan tisztában voltak, és – feltehetően kisebb seregek esetében – akadtak is időről időre kivételes esetek, igazából csak a keresztény hatalmak előre eltervezett, támadó fellépése révén remélték kiküszöbölni az oszmánokkal szemben fennálló hátrányt. (*Török*, 1926. 165–166. o., *Barta Gábor:* A sztambulba vezető út. *Századok,* 118. évf. [1981.] 158. o.) Ezen a helyzeten csak az európai hatalmak felzárkózása változtatott, de Mohács után még százötven évnek kellett eltelni, hogy a „hadügyi forradalom" folyamatainak következtében megszűnjön az oszmánok nyomasztó anyagi és logisztikai fölénye.

rak, Pétervárad és Újlak pedig a védők hősies harca ellenére is csak ideig óráig tudták lassítani 1526 nyarán Szülejmán támadását.[64] Bekövetkezett tehát az, amit Zsigmond király óta — Hunyadi János kivételével — rendre megpróbáltak kerülni a magyar vezérek: csatát kellett vállalniuk, ha nem akarták Budáig engedni a szultánt, méghozzá számukra alapvetően kedvezőtlen – túl korai – időpontban, amikor még nem tudták erőiket teljes mértékben összpontosítani. Brodarics kancellár 1526. augusztus 6-i leveléből kitűnik, hogy a budai udvarban pontosan érzékelték, milyen időzavarban vannak, s nagyon is jól tudták, hogy „húsz vagy akár harminc napon belül aligha lehetséges, hogy akkora seregünk lesz, hogy a biztos vereség kilátása nélkül megütközhessünk az ellenséggel."[65]

Azon elképzeléseket, melyek II. Lajos környezetében felmerültek, hogy tárgyalásokkal, vagy az oszmán had előli kitéréssel (például Szlavónia irányában), esetleg az ország belső területeinek feláldozása révén időt nyerjenek, amíg vagy összegyűlik nagyobb erő a harchoz, vagy a szultán fordul vissza magától különféle nehézségek miatt, sem az oszmán had előrenyomulása, sem az egybegyűlt magyar sereg állapota nem tette már lehetővé.[66]

A pápai nuncius szerint maga Tomori volt az, aki – az ellenállás reménytelenségét látva – július végén már akár adófizetés árán is a békekötést sürgette a budai udvarban.[67] Egy nemrégiben hozzáférhetővé vált török defter szerint a muszlim időszámítás szerint Zil-kade hó 9. napján (Papp Sándor számítása szerint 1526. augusztus 17-én), mindössze tizenkét nappal a csata előtt, talán történt is még valamiféle kísérlet a végzetesnek tűnő harc elkerülésére, amikor „a budai király követe" megjelent a szultán táborában. A magyar üzenet tartamát egyelőre nem ismerjük, de úgy tűnik, az a szultán magatartásán már érdemben nem változtatott.[68]

Számolni kellett azzal is, hogy az oszmán támadás által közvetlenül érintett térségek birtokosai – akik a későbbi korok példái alapján valószínűsíthetőleg jóval nagyobb

[64] *Szakály Ferenc*: The Hungarian–Croatian Border Defense System and Its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. (Eds. *Bak, János M., Király, Béla K.*) War and Society in Eastern Central Europe. Vol. III. New York, 1982. 141–158. o.; *Szakály Ferenc*: A magyar végvárrendszer összeomlása. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. (Szerk.: *Rácz Árpád.*) Budapest, 2000. 87–91. o.; *Perjés*, 1979. 344–345. o. Nándorfehérvár pótlásának terveiről *Kubinyi*, 1981. 203–207. o.

[65] A rendelkezésre álló információk alapján Burgio is úgy értékelte a helyzetet, hogy „ha a király még csak egy lépést vonul vissza, Budát már elvesztette." (Burgio jelentése, 1526. aug. 25.: *Katona,* 1979. 241. o.); Brodarics István levele, 1526. augusztus 6.: *Katona,* 1979. 50. o.

[66] A király környezetének véleményét saját visszaemlékezése szerint maga Brodarics ismertette a haditanácsban: „kisebb veszedelmet szenved el Magyarország, ha az ellenség Mohácstól Pozsonyig az egészet beszáguldja, és tűzzel-vassal pusztítja, mintha a sereg, melyben ott a király és a főemberek, nemesek, katonák tömege, egyetlen ütközetben elpusztul, ezek ugyanis elesvén, mibe vetheti aztán reményét az ország?" (Brodarics: *Katona,* 1979. 33. o.) A király szlavóniai tervéről Burgio jelentése, 1526. aug. 5.: *Katona,* 1979. 232–233. o.

[67] Burgio levele, 1526. július 26.: *Katona,* 229. o.; Tomori már korábban is a háború elkerülése érdekében tevékenykedett (Burgio levele, 1526. március 5.: *Katona,* 1979. 189. o.), talán nem is eredménytelenül. A szultáni táborban 1526 júniusában mindenesetre már azt híresztelték, hogy II. Lajos évi tízezer márka ezüst fizetését ígérte, de a szultán elutasította az ajánlatát. (Tomori Pál levele, 1526. június 25.: *Katona*, 1979. 148. o.)

[68] *Papp Sándor:* Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig) In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. (Szerk.: *Zombori István.*) Budapest, 2004. 69–70. o. A szultáni napló nem említi ezen a napon követ érkezését, de arról ír, hogy a Zil-kade hó 10. napján „Budáról egy pribék jött ide, és ezt hozta hírül: „Amint a Dráván átkeltek, az ötödik állomáson találkozni fogtok a gonosz királlyal" (*Katona,* 1979. 302. o.)

számban voltak jelen a táborban, mint más vidékek nemessége – egzisztenciájuk védelmében nyilván a harcot sürgették. A Velencébe írt levelek szerint nagy jelentősége volt ugyanis annak, hogy rég nem gyűlt össze ilyen hatalmas magyar hadsereg, így a táborban sok tapasztalatlan embert elkápráztatott az erő látszata. Ezt a tömeget természetesen élelemezni kellett, s Kubinyi András szerint ellátási problémák is mutatkozhattak, ami nem kedvezett további a várakozásnak. Egy velencei kém utóbb még azt is állította, hogy sokan katonáik szeptemberi zsoldját akarták megtakarítani, s azt sem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy a pápai pénzen júniusban felfogadott zsoldosok valóban csak három hónapra voltak kifizetve. Ugyanakkor a visszavonulás, az ellenséges könnyűlovasság támadásainak kitéve, igen veszélyesnek tűnt, könnyen valódi harc nélkül a sereg felbomlásához vezethetett volna.[69]

A határvidéki csapatok tisztikara, s végül maga Tomori is a harc felvállalása mellett állt ki, s úgy tűnt, ha akaratuk nem teljesül, akár még belvillongásokra is sor kerülhet az ellenség torkában. Azok után, hogy az elégedetlenkedőket sikerült lecsillapítani, és a határvidéki csapatok táborát közvetlenül a király tábora mellé vonták vissza, már az is eldőlt, hogy a csatára Mohácsnál kerül sor.[70] Úgy tűnik hát, hogy a harc vállalása Mohács közelében nem csupán egy gondosan – vagy épp tévesen – meghozott taktikai döntés eredménye volt, mint azt több történetíró is feltételezi, hanem egyfajta kompromisszum a csapatok beérkezésének reményében a hadszíntérre vonulását szándékosan is halogató király, a hadsereg ütőképességét megőrizni és kihasználni kívánó vezérek, és az ország területéből semmit feladni nem kívánó katonaság között. Ennek a 600 lakosú mezővárosnak a térsége ráadásul, logisztikai szempontból, potenciálisan alkalmas volt egy nagyobb hadsereg ellátására is.[71]

IV. Támadni vagy védekezni?

Perjés Géza a saját haditerv rekonstrukciója útján mégis arra a következtetésre jutott, hogy talán a harctér kiválasztása volt a magyar vezetés egyik legjobb húzása ebben a hadjáratban. Vele ellentétben azonban úgy vélem, hogy érdemes alaposabban megvizsgálni a Perjés által sokat kritizált Brodarics idevágó információit is, aki szerint a csata

[69] A saját erőkről kialakult hamis képzetekről Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb, Frangepán Kristóf levele, 1526. szeptember 29.: *Sanuto,* XLIII. 122. hasáb.; az élelmezésről Kubinyi, 2005. 454., 457. o.; a feladat nagyságáról *Sebők Ferenc*: Hadseregek Európában és Magyarországon a kései középkorban. Acta Universitatis Scientiarium Szegediensis. Acta Historica CXIII. 2001. 76–79. o.; Antonio Boemio levele, 1526. november 12.: *Sanuto,* XLIII. 225. hasáb.; Burgio levele, 1526. július 26.: *Katona,* 1979. 228. o. Mohács nem állna egyedül a hadtörténelemben, ha részben a további zsoldfizetéshez szükséges anyagi források hiánya sürgette volna a harcot, hiszen például 1522-ben és 1525-ben Itáliában így került sor a bicoccai és a páviai csatára is. (*Black, Jeremy:* European Warfare, 1494–1660. London and New York, 2002. 75–76. o.) A visszavonulás kockázatáról Brodarics: *Katona,* 1979. 36. o

[70] Brodarics: *Katona,* 1979. 30–36. o.

[71] V. ö. *Gyalókay,* 1926. 203–204. o.; *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Budapest, 1975. 30–31. o.; Rázsó Gyula könyvismertetése Szakály Ferenc könyvéről: *Hadtörténelmi Közlemények,* Új folyam, 23. (1976.) 163. o.; *Perjés,* 1986. 222–224.; 233. o.; *Csendes László – Rázsó Gyula:* A mohácsi csata. MDCXXVI. In: Mohács, 1526–1976. (Szerk.: *Hunyadi Károly.*) Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 1977. (Minikönyv.) 36., 70–71. o. A logisztikai szempontokhoz *Koszta László:* Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. In: Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. (Szerk.: *Ódor Imre.*) Mohács, 1993. 11–48. o.; *Kubinyi,* 2002. 260. o.

előtti három nap nem csak előcsatározásokkal telt, hanem tanácskozásokkal is, melyen azt vitatták meg „miképpen és hol legyen az összecsapás az ellenséggel, milyen legyen a hadrend, hol helyezkedjék el benne a király, hol a lovasság, hol a gyalogság, hová kell állítani a bombavetőket."[72]

Minderről azonban nem csak tanakodtak. Szülejmán szultán naplója szerint augusztus 26-án vasárnap a magyar sereg az oszmánokra várva hadrendben állt a tábora előtt. Brodarics szerint a király a következő napon is hadrendbe állította seregét, ami azt kell, hogy jelentse, hogy az oszmánok élővédje sikeresen meg tudta akadályozni, hogy a magyarok kikémleljék a főseregmozgását, így a magyar hadvezetés nem nagyon tudta, hogy a szultán hadai mikor fogják elérni őket. (Valószínűleg az oszmánok is olyan óvatosan haladtak előre, amire a drávai átkelés után a magyarok nem számítottak.[73]) Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert ezek szerint a magyar vezérek már a csata előtti napokban is valamiféle terv szerint rendezték az erőiket, s ez egyben némi lehetőséget is nyújtott a rendkívül heterogén összetételű sereg összetartásának javítására. Azonban épp a pontos hírek hiánya miatt még augusztus 29-én sem lehettek igazán biztosak, hogy aznap minden kétséget kizárólag sor kerül a csatára. Ebből pedig az következik, hogy az előző napi tanácskozáson elhatározott, de a csata miatt már végre nem hajtott változtatások nem jelentik feltétlenül a hadvezetés teljes inkompetenciájának bizonyítékát, másfelől pedig azt, hogy amikor augusztus 29-én délután néhányan a főemberek közül a csata helyett a táborba való visszatérésre tettek javaslatot, talán csak az előző napok gyakorlatát kívánták megismételni.[74]

Brodarics leírása szerint két fő probléma kötötte le a vezérek figyelmét. Az első az volt, hogy mi legyen a király szerepe a csatában, hogyan óvják meg az eljövendő kockázatos helyzetekben a biztonságát, a másik viszont az, hogy miként tudnák elhárítani, hogy a többszörös túlerőben lévő ellenség – amely ráadásul nagyrészt igen könnyen manőverező lovas tömegekből állt –, átkarolja, hátba támadja a jóval kisebb létszámú magyar sereget. A felmerült megoldások klasszikusnak tekinthetők: a gyalogság lengyel származású kapitánya, Gnoynsky azt javasolta, hogy a rendelkezésükre álló nagyszámú szekérből formáljanak szekérvárat, s annak fedezékéből vegyék fel a harcot. Ez volt az a javaslat, aminek végrehajtására – bár az utolsó pillanatban elfogadták – nem maradt idő. Helyette a csata napján a magyar sereg, szintén a kancellár által megnevezett külföldi parancsnokok tanácsára, szándékosan, minél szélesebb arcvonalon állt fel, hogy ily módon vegye elejét a bekerítésnek.[75]

---

[72] *Perjés,* 1986. 219–226., 233–235. o. A másik végletes álláspont szerint a Tomoriéknak egyáltalán nem is volt haditerve: *Bende,* 1966. 565. o. ; Brodarics: *Katona,* 1979. 37. o.

[73] Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 303. o.; Brodarics: *Katona,* 1979. 36. o. Nem lehet tehát komolyan venni annak az állítólagos német szemtanúnak a közlését, aki egy bécsi újság szerint azt állította „olyan ügyetlenül vezették a hadat / soha meg nem szemlélték / soha csatarendet nem állítottak / hogy legalább kipróbálják / komoly dologban mihez tartsák magukat," de amit a hírek hiányáról közöl, mégis közel járhat a valósághoz, még ha hozzáfűzött magyarázatai ezúttal is kifejezetten rosszindulatúak. (Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 278–279. o.) Oszmán források alapján Giovio is azt állította, hogy az oszmán portyázók szinte elvágták a külvilágtól a magyarokat. (*Giovio,* 1531. I. k. 8. o.; *Giovio,* 1551–1552. 2. rész, 23. könyv, 14. o.; ennek há-Kohen által átdolgozott változata magyar fordításban *Kohn,* 1880. 346. o.)

[74] Brodarics: *Katona,* 1979. 41–42. o. A csata előtti utolsó haditanács lesújtó értékelése *Gyalókay,* 1926. 220. o.

[75] Brodarics: *Katona,* 1979. 38. o.

Amikor i. e. 53-ban Crassus római légiói a fölényben lévő párthus lovassággal kerültek szembe, a római haditanács hasonló alternatívákat mérlegelt: az egyik római főtiszt, Cassius minél szélesebb harcrend felvételét javasolta, Crassus azonban biztonságosabbnak ítélte, hogy a sereg a nehézgyalogságból felállított négyszögben foglaljon állást. A párthus íjászok „tüzérségi" fölénye, és az ellencsapásokra alkalmas római könnyűcsapatok gyöngesége azonban végül kilátástalanná tette a védekező harcokat ebben a felállásban.[76] A rómaiak elhíresült kudarca Carrhae-nál figyelemre méltó tanulságokat hordoz magában. Perjés Géza is épp amiatt vonta kétségbe Brodarics tudósítását, hogy ez a terv nem számolt az ellenség ágyúival: „aligha akadhatott valaki, akinek az agyában ilyen gondolat felmerült. A szekértábort a török nagyszámú tüzérsége ugyanis egykettőre szétlövi, másrészt az abba való bezárkózás éppen attól fosztotta volna meg a magyar sereget, ami a legfőbb erőssége volt: a páncélos lovasság rohamának erejétől."[77]

Nem szabad azonban megfeledkezni a javaslattevő személyéről: Gnoysnky lengyel hátterének jelentőségére már Kubinyi András felhívta a figyelmet. A lengyel taktika fejlődésére a XV–XVI. században a cseh huszita hatások nyomták rá a bélyegüket, így a táborverésben járatos lengyel tiszt olyan továbbfejlesztett, élő huszita hagyományt képviselt, ami még sokáig meghatározó volt a lengyel hadseregben. Ennek megfelelően a nyomasztó ellenséges lovassági fölénnyel szemben a lőfegyverekkel felszerelt gyalogság mindaddig sikeresen tudott védekezni a szekerek oltalmában, amíg a szekérvár belsejében ugrásra készen álló lengyel lovasság az alkalmasnak ítélt pillanatban, a megnyitott szekérvárból megsemmisítő ellencsapást mért a támadókra. A kor legjelesebb lengyel hadvezére, Tarnowski hetman alig pár évvel Mohács után, 1531-ben ezzel a módszerrel aratott nagy győzelmet Obertyn-nél a túlerőben lévő moldvai hadak felett. A szekérvár tehát még a lőfegyverek elterjedése után sem szorult ki a gyakorlatból, nem lehet hát egyszerűen Brodarics „félreértésének" tulajdonítani egy ilyen tervet, ami a lengyel példák szerint sem zárta ki kategorikusan a lovasság hatékony alkalmazását. Aligha véletlen, hogy a kancellár szerint több tiszt, így a két szerb vezér, Radics Bosics és Bakics Pál is helyeselte Gnoynsky elgondolását. (Az ellenséges lovasság nyilvánvaló fölénye miatt később még a XV. század híres katonai teoretikusa, Lazarus Schwendi is javasolta a keresztény hadaknak a szekérvár alkalmazását az oszmánok elleni hadviselésben.)[78]

A bekerítéstől való aggodalom tehát sokkal inkább dominálhatott a tanácskozáson, mint a szultán tüzérségétől való félelem. Brodarics szerint egyértelműen ez motiválta az augusztus 29-i harcrend kialakítását is, amikor a rendelkezésre álló csapatok zömét szélesen elnyújtott arcvonalon, az első vonalban helyezték el. Ez fontos szerepet játszhatott abban a döntésben is, hogy – miután a magyarok felfedezték a bal szárnyukat átkaroló hadmozdulatot – Tomori nem akarta megbontani vagy megrövidíteni az arcvonalát, és

[76] *Plutarkhosz:* Párhuzamos életrajzok. (Ford.: *Máthé Elek.*) Budapest, 2001. 808–822. o. A tüzérségi fölény birtokában azonban nagyon sikeresen védekezhettek hasonló formációban. Jó példa erre a XVII–XVIII. századi orosz hadak tevékenysége a lovassági fölényben lévő tatárok vagy a törökök ellenében. (*Parry,* 1975. 238. o.)

[77] *Perjés,* 1986. 222. o. Hozzá hasonló véleményt vallott a kérdésről Gyalókay Jenő és Bánlaki is. (*Gyalókay,* 1926. 220. o.; *Bánlaky,* 1939. 230–231.o.)

[78] *Kubinyi,* 1981.; *Wimmer, Jan:* Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa, 1978. 105–107. o.; *Spieralski, Zdisław:* Kampania obertynska 1531 roku. Warszawa, 1962.; *Dworzaczek, Wolodzimierz:* Hetman Jan Tarnowski. Warszawa, 1985. 36–47. o. A szekerek alkalmazásának Perjés Géza által reálisabbnak vélt Istvánnffy-féle verziója – miszerint csak a szárnyak fedezésére használták volna őket – szintén gyakorlatban volt a lengyeleknél a törökök ellenében, még 1634-ben is. (*Perjés,* 1986. 222. o.; *Istvánffy:* 1724. 79. o.; v. ö. *Brzezinski, Richard:* Polish Armies, 1569–1696. 2. k. 1988. 20–21., 47. o.); *Parry,* 1975. 222–223. o.

inkább a hadrenden kívül álló egyetlen tartalékát, a király személyes testőrségét küldte az ellenség felderítésére.[79]

Perjés Géza a saját harcrend rekonstrukciója alapján úgy vélekedett, hogy amennyiben „a második lépcső kiterjedése jóval keskenyebb volt, mint az elsőé – s az szinte kétségtelen –, már akkor is látható, hogy a magyar fővezérlet nem számított hosszú küzdelemre, főleg pedig nem arra, hogy állva várja be a török rohamát. Ennek a harcrendnek ugyanis semmi tartása, ellenálló ereje nem volt, és a második harcrend rövidsége miatt a bármelyik szárnyát érő vereséget a csatarend teljes összeomlása követte volna. Viszont egy mindent egy lapra feltevő, kétségbeesett rohamra a legalkalmasabb."[80] Mivel Perjés korunk azon kevés történésze közé tartozott, aki katonatiszti képzést is kapott, érdemesnek tűnik állítását több más katona-hadtörténész véleményével ütköztetni.

Hozzá hasonlóan Gyalókay Jenő tüzérezredes is úgy vélekedett 1926-ban: „azon hogy a magyar sereg támadni akart és támadott is, nem lehet csodálkozni, tudva azt, hogy az elbizakodott többség valósággal kierőszakolta a harcot. Akkoriban a fő és döntő fegyvernem a lovasság volt. Ennek harcmódjához igazodott az egész taktika. Már pedig a lovasságnak csak egy harcmódja van: a támadás."[81] Viszont meglepő módon 1901-ben Szurmay Sándor alezredes, 1939-ben pedig Bánlaky József altábornagy ugyanazon rendelkezésére álló adatok alapján mégis Perjésétől egészen eltérő következtetésre jutott.

Szurmay szerint „a magyarok harczfelállása, illetőleg csatarendje inkább megfelelt volna a védőleges magatartásnak, mint a ténylegesen bekövetkezett támadólagos előrenyomulásnak, a mennyiben az első harcsorokban felállított gyalogság és tüzérség inkább a török támadás feltartóztatására, a szárnyakon lévő lovasság pedig az oldalaknak [sic!] fenyegető török lovas csapatok ellen való megvédésére lett volna hivatva és képesítve, mint az első lökem keresztülvitelére." Bánlaky mindezt azzal egészítette ki, hogy „a magyarok augusztus 28-án este Tomori becslése szerint is körülbelül háromszoros túlerővel állottak szemben. Ez, nemkülönben az a körülmény, hogy a seregnek mintegy fele gyalogságból állott, némileg érthetővé teszi, hogy a magyar hadvezetőség úgy stratégiailag, mint taktikailag várakozó, defenzív álláspontra helyezkedett. Ámde a tisztán védelmi magatartás homlokegyenest ellenkezett egyrészt a seregnek legfőbb és legfontosabb alkotó részét képező lovasságnak ősidőktől fogva a jelenkorig szokásos harcmódjával [...] A harcfelállításnak alkalmazott módja ugyan rám azt a benyomást teszi, illetve azt a meggyőződést érleli meg bennem, hogy a magyar hadvezetőség a mohácsi csatát eredetileg ellentámadással kapcsolatos védelem formájában akarta megvívni. Ennek az elgondolásnak megfelelően helyezte el összes védelmi eszközeit, a tüzérséget és a gyalogságot majdnem teljes egészében az állítólagos biztonság kedvéért meglehetősen széjjelhúzott első vonalba [...]. Ez az első vonal, illetve harccsoport arra volt hivatva, hogy az ellenség első támadását felfogva és kivédve, alkalmat adjon a második harcvonalnak, illetve harccsoportnak a támadólagos módon való közbevágásra."[82]

---

[79] Brodarics: *Katona,* 1979. 38., 41. o. Tomori döntésének hasonló értelemzése: *Rónai Horváth,* 1895. 358. o.; v. ö. *Perjés,* 1986. 233. o.

[80] *Perjés,* 1986. 226. o. Lényegében ezt a vélemény támogatja Csendes és Rázsó közös írása is. (*Csendes – Rázsó,* 1977. 70–71., 87. o.)

[81] Szerinte azonban „Tomori a képzelhető legszerencsétlenebb módont hajtotta végre a támadást." (*Gyalókay,* 1926. 220. o.)

[82] *Szurmay Sándor:* A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Ludovika Akadémia Közleményei,* 28. (1901.) 60. o. Itt hívom fel a figyelmet arra a sajtóhibára, ami Papp László 1960-ban íródott tanulmányában bukkan fel, mely

Ezek az egymásnak ellentmondó vélemények már azért is meglepőek, mert a négy író közül három tulajdonképpen hasonlóan rekonstruálta a magyar csatarendet. Abban mindenki egyetértett, hogy a csatarend második vonala, melyet Brodarics „helytállónak" nevezett, főképp nehézlovasságból állt, és kisebb létszámú lehetett, mint a szélesen elnyújtott első vonal. Gyalókay azonban a kancellár leírására hivatkozva kétségbe vonta az addigi nézeteket – így Szurmayét is –, és azt állította, hogy a magyar sereg első vonalában nem képeztek külön gyalogos centrumot, hanem csupán két szárnyra osztották azt, amelyekben a gyalogosok előtt a könnyűlovasság állt fel. Ezt az elgondolást azonban az oszmán krónikákra és – konkrét források megjelölése nélkül – az általuk vélt XVI. századbeli szokásokra hivatkozva mind Bánlaky, mind Perjés elvetette. Hiába utalt rá már Gyalókay, hogy mennyire megtévesztőek ezek a krónikák – a török oldalon, nyilvánvaló módon, a lesállásba vonuló Báli bég ellen küldött udvari huszárokat is külön seregtestnek vélték –, ez a fontos információ azonban lábjegyzetbe került és talán emiatt sikkadt el, míg az elmúlt évtizedben Négyesi Lajos ismételten fel nem hívta rá a figyelmet.[83]

Abban bizonyosan igaza volt hadtörténészeinknek, így Gyalókaynak és Perjés Gézának is, hogy Tomoriék tudhatták, egyetlen nap alatt aligha tud felvonulni ellenük az egész oszmán sereg, így bizonyára csak a ruméliaiakkal való összecsapásra számítottak. Erre utal a két fővezér érvelése a csata előtti utolsó, hevenyészett haditanácson. Ez a tudás – vagy feltételezés – pedig döntő módon meghatározhatta a magyarok viselkedését augusztus 29-én.[84]

Brodarics nem ad pontos csatarend-leírást művében, a gyalogság esetében csak a második vonal szárnyait biztosító katonákról ejt szót, a lovasságról szólva pedig csupán egy homályos utalást tesz arra, hogy a második vonal ezernél is több nehézlovasán kívül a többi nehézlovas az első vonalban „szóródott szét", ami elég kevés támpont a rekonstrukciókhoz. Leírásából nehezen értelmezhető a 85 ágyú helye is, melyek szerinte „közvetlenül az első sorok mögött helyezkedtek el."[85] Istvánffy szerint viszont az ágyúkat „alkalmas helyen" az első és második csatasor közé állították. Csakhogy ez a hely az utókor kutatói számára csöppet sem tűnt alkalmasnak. Brodaricstól eltérően ugyanis már Istvánffy is azt állította, a haditanácsban voltak, akik teljesen logikusan úgy vélték, hogy „az ágyúkat mindjárt a csatasorok elé kellene állítani, hogy még mielőtt kézitusára kerülne

szerint ez a cikk a Ludovika Akadémia *Értesítőjében* jelent volna meg. A tévedés szívósan él tovább a hazai szakirodalomban, Papp Lászlónak azzal a feltételezésével együtt, hogy Szurmay a tábor vízszükséglete miatt helyezte térképén a magyarok táborait a Béga-patak közelébe, amire azonban *nem* történik utalás Szurmay említett írásában (*Papp László:* A mohácsi csatatér kutatása. A *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve,* 5. [1960.] Pécs, 1961. 207. o.); *Bánlaky,* 1939. 239–240. o.

[83] *Gyalókay,* 1926. 221–222. o., 228. o., 190. j.; *Bánlaky,* 1939. 240–244. o.; *Perjés,* 1986., 224–225. o. Az utóbbi két szerzővel értett egyet *Marosi Endre:* A mohácsi csatatér helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények,* Új folyam, 23. (1976.) 632–633. o., pedig Papp László is ismételten felhívta Gyalókay igazára a figyelmet. (*Papp,* 1960, 221. o., 47. j.); *Négyesi Lajos:* A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 107. (1994.). 63–64. o. A késő középkori európai taktikáról *Contamine, Philippe:* War in the Middle Ages. (Transl. *Jones, Michael.*) Oxford and Cambridge, 1984. 228–237. o.

[84] Brodarics: *Katona,* 1979. 42. o.

[85] Brodarics: *Katona,* 1979. 39. o. Az ágyúk egy része nem is került tüzelőállásba, mert nem végeztek időben a kirakodásukkal. Gyalókay szerint talán erre utalhatott Frangepán Kristóf embere, aki szerint csak 53 ágyút zsákmányoltak a törökök. (Hyeronimo di Zara levele, 1526. október 26.: *Sanuto,* XLIII. 277. hasáb; *Gyalókay,* 1926. 222. o.)

sor, kilőhessék őket, nem annyira az ellenség megrémítésére, hanem inkább azért, hogy megsebesítve és harcképtelenné téve a támadókat, veszteségeket okozzanak nekik."[86]

Akad azonban néhány további adat, amely Gyalókay óta jobbára elkerülte a kutatók figyelmét. Egy velencei kém, Antonio Boemo tudósítása szerint a magyar sereg élén a könnyűlovasság állt, mögötte a gyalogság, s legvégül a nehézlovasság – a szövegből azonban nem eldönthető, hogy még az első vonalon belül vagy talán már magában a második vonalban. Ugyanakkor Paolo Giovio sajátos magyarázatot kínált a nehézlovasság „szétszórására" is: leírása szerint ugyanis Tomori, hogy arcvonalát megnyújtsa, katonáiból négyszögeket formált, és a gyalogos zászlóaljakat a lovasság egységei közé állította. Az ilyen vegyes csatarend a XVI. század folyamán vált szokásossá a keresztény hadaknál, ha az oszmánokkal kerültek szembe, mert az ellenfél lovassága rendszerint túlerőben volt, és ha ezért a saját lovasság támadása esetleg sikertelen maradt, a gyalogos egységek közé húzódva, azok védelmében volt idejük sorai újra rendezésére. (Ferdi leírása arra utal, hogy így folyhatott a küzdelem a magyar balszárny és az anatóliaiak között.)[87]

A csata cseh szemtanúja szerint a harc kezdetén a gyalogság még az ágyúk közelében foglalt állást, s ezt támogatja egy másik névtelen, állítólagos bécsi szemtanú is, aki szerint a táborba érkező landsknechteket is az ágyúkhoz osztották be.[88] Mindebből csak annyi következtetést vonhatunk le, hogy az ágyúkat a gyalogság közelében, annak tagolódását követve helyezhették el, de pontos helyüket a csatarendben aligha tudjuk megállapítani. Nem tarthatjuk elképzelhetetlennek, hogy a magyar ágyúk esetleg egy kisebb dombháton voltak elhelyezve, ami mégis biztosíthatta a kilövést a csatarend első sorai felett, de az is lehetséges, hogy a harc kezdetén az ágyúk előtt álló könnyűlovasság már nem is volt a helyén, amikor az ágyúkat elsütötték – legalábbis Brodarics leírása megengedi ezt a feltevést.[89]

A magyar könnyűlovasok augusztus 29-én már reggeltől csatároztak az oszmán elővéddel, a „csarkadzsikkal," tehát egy részük mindenképpen az első vonalban kapott helyet. Szerepük azonban méltatlanul feledésbe merült, hiszen a szakirodalom a magyar oldalon mind a mai napig csak a nehézlovasságot tartja a csata egyetlen fontos tényezőjének. Ez főként az oszmán krónikák szemléletére vezethető vissza, bár más forrásokban egyértelműen leírták, hogy az élen álló magyar könnyűlovasság támadása nyitotta meg a csatát.[90] Az oszmán történetírók ugyanis több ízben írtak a páncélba burkolt, feltartóztat-

[86] Istvánffy: *Katona,* 1979. 113.

[87] Antonio Boemio levele, 1526. november 12.: *Sanuto,* XLIII. 225. hasáb; *Giovio,* 1531. K 1. (idézi *Parry,* 1975, 221. o. és *Sulică,* 1907. 102. o.). A vegyes felállás előnyeiről *Kelenik József:* A mezőkeresztesi csata. In: Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. (Szerk.: *Hermann Róbert.*) Budapest, 2003. 121. o.; *Parry,* 1975. 223–233. o.; Ferdi: *Katona,* 1979. 381. o.

[88] Egykorú levél a mohácsi csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. (1899.) 505. o.; Newe Zeitung..: *Katona,* 1979. 280. o.

[89] Már Istvánffy is a maga elgondolásai szerint értelmezte a kancellár rövid leírását, s könnyen lehet, hogy az általa néven nem nevezett személyek valójában a történetíró rosszallásának adtak hangot, hiszen utóbb több történész is úgy vélte, hogy az Istvánffy által megjelölt helyről az ágyúk épp belelőttek volna az első vonal katonáiba. (Istvánffy: *Katona,* 1979. 113. o., *Gyalókay,* 1926. 222. o., *Bánlaky,* 1939. 244–245. o., *Perjés,* 1986. 226. o.) „Signo belli dato viriliter cum hoste concurrere hii, qui in prima acie erant, bombarde quoque nostre omnes fuerunt emisse, parvo tamne hostium damno" (*Brodarics,* 1985. 53. o.) „Megadatván a csatajel, bátran az ellenségre rontottak azok akik az első sorokban álltak, valamennyi ágyúnkat is kilőtték" (Brodarics: *Katona,* 1979. 42. o.).

[90] Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb; Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 279. o. *Giovio,* 1551–1552. 2. rész, 23. könyv, 15. o.; *B. Szabó,* 2004. 445. o. Gyalókay még írt róla, de

hatatlan magyar nehézlovasság miatti aggodalmakról, s ilyennek írták le az egész magyar lovasságot, az illusztrátorok pedig páncélosok tömegét festették a kéziratokba, mintha könnyűlovassága nem is lett volna a kereszténységnek. Ez a beállítás azonban épp annyira valószerűtlen, mint a miniatúrák páncélosai jellegzetes huszárpajzzsal a kezükben.[91] A legjobb példa erre Dzselálzáde Musztafa közismert és plasztikusnak tűnő leírása a magyar támadásról: „a hadsereg centruma, körülbelül 60 000 vastestű s lovastul együtt acélba bújt átkozott – kik a csatasorba úgy voltak elrendezve, hogy minden lovas mellett jobbról és balról két puskás gyalogos állott – az iszlámnak győzedelmes seregére rohant. Minden feslett erkölcsű gyaur a lándzsáját egyenesen magasra tartotta volt, mikor azonban felénk rohantak, egyszerre lebocsátották, s a ló nyakára hajolva vágtattak."[92] Ha az utolsó mondatban a krónikás a valóságot írta le, akkor a támadók nem lehettek nehézlovasok, hiszen azokat többek között épp az különböztethette meg a huszároktól, hogy lándzsát szegezve is egyenesen ültek a nyeregben, mellesleg az általuk használatos magas kápájú nyergekben bajos is lett volna előrehajolni.[93] (Egyelőre nem zárható ki persze az sem, hogy ez esetben is valamiféle krónikás szófordulatról van szó csupán. Épp ilyen bizonytalannak tűnik a lovasok két oldalán álló puskás gyalogosok említése is, noha az elképzelhetőnek tűnik, hogy a gyalogosok és lovasok egységei valóban egymás mellett sorakozhattak az első vonalban.)

A gyalogságra vonatkozó adatok a korabeli lengyel gyalogság taktikájára utalnak: 1512-ben Łopuszna-nál a lovasság előtt, az 1514-es orsza-i csatában pedig a lovas csapatok közti „résekben" állt fel a gyalogság és a tábori tüzérség. A lengyel sereg mindkét csatát védelemben kezdte, s csak azután ment át ellentámadásba, hogy az egyik esetben tatárok, a másikban pedig az oroszok rohama összeomlott az ágyúk és a puskások tüzében: a lengyel lovasság egyik feladata Orsza-nál épp az volt, hogy a lőfegyverek közelébe csalogassa az ellenséget.[94] (A tanulmány első részében már említett Jajca melletti ütközetben Frangepán Kristóf is hasonló módon járt el.)

A vegyes csatarend másik lehetséges magyarázata a hadsereg szervezetében is kereshető. A vezérek és a nagyobb kísérettel érkezett urak elhelyezkedéséből ugyanis valószínűleg következtetni lehet a csapatok elhelyezkedésére és a két vonal létszámára is, mivel az urak feltehetően a csatában is ugyanazokat a lovas és gyalogos katonákat vezényelhették, akikkel táborba szálltak. Azaz a király és a főpapok – jelentős részben nehézlovasokból álló – kísérete, valamint a kis létszámú cseh kontingens alkothatta a második vonalat, gyalogságuk pedig az oldalvédeket, míg Tomori, Perényi, Szapolyai, Batthyány

az ő nyomán – bármiféle hivatkozás nélkül – csak Bende emelte ki többször a könnyűlovasság jelenlétét tanulmányában (*Bende*, 1966. 551. o.), Sebők Ferenc viszont egészen odáig jutott a hagyományos szemlélettel, hogy épp a magyar könnyűlovasság gyöngeségét nevezte meg a vereség egyik fő okaként. (*Sebők Ferenc:* Új szempontok a mohácsi csata megítéléshez. In: „Magyaroknak eleiről." Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. [Szerk.: *Piti Ferenc.*] Szeged, 2000. 470. o.). A Velencébe befutó hírek közül több is kifejezetten utalt a könnyűlovasság szerepére: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb, XLIII. 225. hasáb.; *Giovio,* 1551–1552. 2. rész, 23. könyv, 15. o.

[91] *Fehér Géza:* A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban. Budapest, 1982. 4., 14., 16., 17., 27., 63. tábla.

[92] *Dzselálzáde Musztafa:* Az országok és az utak felsorolása. In: Mohács emlékezete. (Szerk.: *Katona Tamás.*) Budapest, 1979. 408. o.

[93] *Tubero:* i. m. 165. o.

[94] *Wimmer,* 1978. 104. o.

vitézeit alighanem az első vonalban kell keresni.[95] Mivel Brodarics csak a gyalogság kisebbik részéről ejt szót a második vonal és tábor kapcsán, egyértelműnek tűnik, hogy a gyalogság zömét, így a négyezer cseh és lengyel zsoldost valamint a Szerecsen János vezette kétezer Dráva-melléki íjászt is az első vonalban állíthatták fel.[96]

Ennek a magyar csatarendnek talán a legérdekesebb vonása az, hogy szinte pontos tükörképét mutatja a XVI. századból ismert oszmán csatarendnek. Az első vonalban ott is két szárny volt, de azok túlnyomórészt lovasságból álltak, ennek megfelelően elsősorban támadó feladatuk volt. Az első vonal közepén, vagy e mögött, a második vonalban kaptak helyet a szultán elit gyalogosai, a janicsárok. Ők általában tábori ágyúkkal és mesterséges akadályokkal is megerősített védelmi állásban foglaltak helyet, így ők alkották az igazi „helytálló" csapattestet: ha a szárnyak lovassága kudarcot vallott és menekült, ők voltak azok, akik helyben maradva biztosították a csatarend szilárdságát.. Ha ott volt a harcban, akkor mögöttük állt a szultán személyes testőreivel, mellette pedig az udvari lovasság egységei sorakoztak fel .[97] Ezzel szemben a magyarok is két szárnyra bontották az arcvonalukat, s a lovasság zöme mellett az első vonalba összpontosították szinte minden védekezésre alkalmas katonájukat, míg a király körül, a második vonalban a támadásra – ez esetben inkább ellentámadásra – leginkább alkalmas lovasság sorakozott fel, s ennek szárnyait kisebb gyalogos és könnyűlovas egységekkel biztosították.

Mindezek alapján úgy tűnik, Gyalókay és Perjés valóban nem vetett számot azzal, hogy Brodarics szerint a sereg közel fele gyalogos volt, s a késő-középkori katonai elmélet az ő esetükben különösen nem javallotta a támadó fellépést, sem azzal, hogy ez a 12-13 000 ember nagyobbrészt valószínűleg nem is volt felszerelve és begyakorolva erre.[98] Így Bánlaky véleménye a magyar hadvezetés terveiről jóval logikusabbnak tűnik, mint az övék: a magyar vezérek seregük csapatnemi adottságainak megfelelő módon, lőfegyvereik tűzerejére is számítva, olyan csatrendet alakítottak, amit kellőképpen rugalmasnak véltek arra, hogy – a könnyűlovasságot is felhasználva – aktívan védekezzék, ám ha lehetőség teremtődik rá, támadólag is fel tudjon majd lépni.

---

[95] Burgio beszámolója szerint 10 000 lovas volt az első támadóhullámban. (Burgio levele, 1526. szeptember 5.: *Katona,* 1979. 343. o.)

[96] A XVI. század közepén készült Fugger-krónika meg is őrzött egy igen figyelemre méltó, ritkán publikált ábrázolást a csatáról, melynek forrásai ismeretlenek, de mivel a magyarországi ügyekben igen járatos kereskedődinasztia számára készült a munka, korántsem lehet kizárni, hogy festője esetleg olyan plusz információkat is megörökíthetett, amelyekkel mi már nem rendelkezünk. Jelenlegi ismereteink alapján összességében mégsem tarthatjuk megbízhatónak.(Bayern–Ungarn Tausend Jahre. Bajorország és Magyarország 1000 éve. Katalog zur Bayerischen Landesaustellung 2001. Oberhausmuseum. Passau. [Hrsg. von *Wolfgang Jahn, Christian Lankes, Wolfgang Petz, Evamaria Brockhoff.*] Augsburg, 2001. 5.15. tétel, 259–260. o.). Remek hírhálózatuknak köszönhetően valószínűleg a Fuggerek értesültek elsőként a vereségről, még 1526. augusztus 31-én. (*Sulică,* 1907. 97. o.)

[97] *Jovii (Giovio), Paolo:* Opera, Lettere (idézi *Parry,* 1975. 218–219. o.). Kis Péter leírása in: Zay Ferenc: János király árultatása. *Kis Péter:* Magyarázat. (Bánffy György) Második János török császárhoz menetele... (A kötet összeállította *Bessenyei József.*) Régi Magyar Könyvtár. Források 2. (Szerk.: *Kőszeghy Péter.*) Budapest, 1993. 67–70. o.; *Ágoston,* 2000. 133. o.; *Ágoston Gábor:* Ottoman Warfare in Europe 1453–1826. In: European Warfare 1453–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999. 126–127. o

[98] *Rogers, Clifford J.:* The Offensive/Defensive in Medieval Strategy. In: XXII. Kongress der Internationalen Komission für Militärgeschichte. [Acta 22.] Wien, 1997. 158–171. o.; *B. Szabó,* 2004. 470–474. o.

V. Az oszmán hadsereg felvonulása

Paradox módon az oszmán hadvezetés számára is csapatainak óriási létszáma okozta az egyik legnagyobb problémát. A szökevények szerint az oszmán táborban azt híreszteltték, hogy a szultán 300 000 emberrel vonul hadba, de ha a sereg nem is volt olyan nagy, mint amilyennek lefestették, még így is elképesztő nagyságrendű haderő vonult Magyarország ellen. Az utókor kutatói sokszor szkeptikusak voltak, amikor az oszmán történetírók 300 ágyút emlegettek, holott a szökött hadifoglyok hírei szerint a szultán 600 különféle kisebb ágyút vitt magával, s az isztanbuli ágyúöntödék tevékenysége alapján egyik adatot sem tarthatjuk elképzelhetetlennek, hiszen 1522 és 1526 között egyedül ott 625 kis és 355 nagy zarbuzán típusú ágyú készült.

Tomori informátorai szerint a hatalmas embertömegben a szultánnak „csak" 11 000 janicsárja volt, s tulajdonképpen ezt is hiteles adatnak tekinthetjük, hiszen az Isztanbulban állomásozó udvari hadakban 1527-ben valóban 7886 janicsár és 3553 kiképzés alatt álló újonc, azaz 11 439 fő szerepelt a zsoldlistán. Az azonban már egyáltalán nem valószínű, hogy mindannyian részt is vettek volna a 1526-os hadjáraton. Az oszmán és a magyar lövészek tűzerejének összehasonlítása szempontjából sem elhanyagolható adat, hogy az 1541-es budai hadjáratra csak 6362 janicsár kísérte el a szultánt. (Figyelemre méltó, hogy Verancsics titokzatos eredetű szövege szerint a szultán Mohácsnál ugyan 400 tarackkal, de csak 6000 janicsárral vonult a csatába.)[99]

Ha a kiváló logisztikai háttérnek köszönhetően az ellátás nem is akadozott, a sok kilométer hosszú menetoszlop nagyon sebezhetővé tette a felvonuló hadat.[100] Épp ezért „mivel a csapatok és seregek összeszorulása és a jószágok tolongása miatt rendkívül sok baj és kár lehetett volna," Ibrahim nagyvezér már Szófiánál elvált a szultántól, „hogy az egész ruméliai sereggel, a magas udvar némely szolgáival és egy csapat tüfenkcsivel egy nappal előbb járjon."[101] Ez igen komoly erősítés volt: 1000 udvari zsoldos lovassal, 2000 janicsárral és nem kevesebb mint 100 ágyúval egészítették ki a nagyvezír seregtestét. Miután Ibrahim megostromolta a magyar végvárakat, a szultán további 1000 janicsárt küldött veszteségei pótlására, s Dzselálzáde Musztafa szerint a csata napjára a janicsárok létszámát már 4000-re, az ágyúk számát pedig 150-re emelték a ruméliai seregnél. Azaz a szultán nagyjából 5000 fős udvari lovasságának legalább ötöde, és a hadjáraton részt vevő janicsároknak feltehetően a fele a ruméliai vilajet katonaságával tartott. Pedig az önmagában is elég jelentős erőt képviselt: egy 1527-es kimutatás szerint a ruméliai vilajet 27 szandzsákja több mint 10 688 timáros szpáhit és 26 720 kísérő lovast állított ki. Ha ebből leszámítjuk a csata napján a válogatott akindzsikkel együtt kikülönített szendrői és boszniai katonaságot – amit 7-10 000 főre becsülhetünk –, akkor az derül ki, hogy a

---

[99] Tomori Pál levele, 1526. június 25.: *Katona,* 1979. 147. o.; *Káldy-Nagy Gyula:* A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk.: *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986. 186. o.; *Idris Bostan:* A szultáni ágyúöntő műhelyben (Tophane-i Amire) folyó tevékenység a 16. század elején. *Aetas,* 18. (2003/2.) 15. o. Az 1541-es hadjáratról: The Encyclopaedia of Islam. Vol. XI. Leiden, 2002. 323–324. o.; Verancsics: *Katona,* 1979. 60. o.

[100] Perjés Géza számításai szerint – aki 150 000 főre becsülte az oszmán hadat – mivel három nap, három éjjel keltek át a dunai hadihídon a menetoszlop hossza 270–330 km lehetett. (*Perjés,* 1979. 54–61. o.)

[101] Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 395. o.; *Ferdi:* A törvényhozó Szulejmán szultán története. In: Mohács emlékezete. (Szerk.: *Katona Tamás.*) Budapest, 1979. 371. o.

nagyvezír a mellé adott udvari zsoldosok mellett még vagy 30 000 szpáhit és dzsebelit vihetett harcba. (Ezt az adatot azonban a különféle okokból távolmaradók miatt természetesen nem árt óvatosan kezelni.)[102]

Ezt az igen ütőképes, de az egész seregnél mégis sokkal mozgékonyabb seregtestet eleve arra szánták, hogy szükség esetén képes legyen gyorsan szembeszállni az ellenséggel – mert harcra már Tomori Karasica parti megerősített táboránál is számítottak.[103] A sereg élővédje már augusztus 22-én átkelt Dráván, és harcba is keveredett Tomori katonáival (a magyar ágyúk tüzelése egészen a szultáni táborig hallatszott), ám a rossz időjárás és a rossz utak miatt az egész sereg málháját mégis csak augusztus 27-ére sikerült átszállítani a folyón. Ekkor már kialakult az a menetrend, ami szerint az oszmán csapatok a mohácsi mezőn is megjelentek: legelől Báli és Hüszrev bég haladt a boszniai és szendrői szandzsák katonaságával, őket a ruméliai bégek katonái, majd Ibrahim nagyvezér kísérete követte. A ruméliai seregtest immár nem távoldott el egy napnyi járásra a szultántól, vasárnap ikindi idején (délután kettő és öt között) megérkezett a kiszemelt táborhelyre, ahová a szultán csak jóval később, az esti ima idején jutott el hadinépével.[104]

Augusztus 28-án, kedden, az oszmán sereg pihenőt tartott, és azt is kihirdették, hogy következő nap csata lesz. Másnap reggel egy arra alkalmas mezőn Ibrahim nagyvezér saját zászlaja két oldalán harcrendbe állította a ruméliai szandzsákok katonaságát, és miután maga a szultán megszemlélte a hadat, a rendet tartva lassan megindult a magyarok felé. (Ibrahim Pecsevi szerint az élővéd, Báli szendrői bég, már nem sokkal ezután elvált a ruméliaiaktól egy mindmáig azonosítatlan „Puszu Kilisze" [leshely templom?] nevű helyen, és balra fordulva, a magyar sereget titokban megkerülve, Bácsfalunál igyekezett leshelyet foglalni.) A ruméliaiak nyomában az – elméletileg több mint 24 000 lovast számláló – anatóliai hadtest haladt, őket pedig a udvari zsoldos lovasság és a janicsárok 7–8000 főre tehető „maradéka" követte.[105]

A nagyvezír a kora délutáni órákban – a török terminológia szerint a két ima között – érkezett csapatával a magyarok elé. A krónikások szerint miután az oszmán parancsnokok megszemlélték a felsorakozott magyar sereget, rögtönzött haditanácsot tartottak,

[102] *FodorPál – Dávid Géza:* Az oszmán timár birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közelmények,* 117. (2004.), 502., 504. o. A XVII. század elején író Ajni Ali szerint is Rumélia csupán 33 000 katonát állított ki (uo.). A távolmaradókról *Káldi-Nagy,* 1986. 181. o. A boszniai szandzsák 3000 lovasáról *Fodor Pál:* Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991. 164. o.; *Dávid – Fodor,* 2004. 491. o. A szendrői szandzsák 4–5000 lovasáról *Vámbéry,* 1860. 31. o., *Hancz,* 2003. Melléklet, 11. o., a szendrői szandzsák egyéb katonaságról *Kubinyi,* 1978. 215. o., 138. j.. Istvánffy 7000 főben adta meg a két szandzsák katonaságának erejét, amit nem járhatott messze a valóságtól. (*Katona,* 1979. 116. o.)

[103] Ferdi: *Katona,* 1979. 371. o.; Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 298. o.; a második győzelmi jelentés: *Katona,* 1979. 323. o.

[104] Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 302–303. o.; *Vámbéry,* 1860. 32. o. A Pecsevi szövegének nyomtatott, modern török kiadását használó Hancz fordításában viszont az áll, hogy a mohácsi síkság felé tartva Hüszrev bég csapata az utóvéd feladatát látta el. (*Hancz,* 2003. Mellékletek 11. o.)

[105] Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 404. o.; *Vámbéry,* 1860, 31–32. o.; *Hancz,* 2003. Mellékletek, 11. o.; Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 303. o. Gyalókay kérésére Pecsevi egyik rendelkezésére álló kéziratát Fekete Lajos turkológus megvizsgálta, és a torzult névalakból ő valószínűsítette a Bácsfalu elnevezést. (*Gyalókay,* 1926. 224. o., 163. j.) Hancz Erika a torzult névalakot Bácskalocsának olvasta. (*Hancz,* 2003. Mellékletek, 16. j.); a 24 000 fő az anatóliai vilajet összes szpáhiját magába foglalta volna, de Káldy-Nagy Gyula felhívta rá a figyelmet, hogy a szpáhik tizede eleve otthon maradhatott, és mint az az 1583. évi ruméliai mozgósításból kiderül, csak a szpáhik kétharmadát küldték volna az iráni hadszíntérre, hogy [Rumélia] ne maradjon teljesen őrizetlenül. (*Káldy-Nagy,* 1986. 181. o.; *Dávid – Fodor,* 2004. 492. o.)

ahol Báli bég tanácsára úgy döntöttek, hogy nem támadnak menetből a magyarokra, inkább megállapodnak és tábort vernek, hogy az önmagában is több tízezres létszámú ruméliai hadtest málhája ne akadályozza majd őket a harcban. (Kemálpasazáde egyenesen arra utalt, hogy a szultán érkezésére számítva már magának I. Szülejmánnak kezdték meg ekkor a sátorverést.) Valójában a nagyvezírnek semmi oka nem volt rá, hogy pusztán a saját csapataival még aznap kockázatos harcot kezdeményezzen a magyarokkal, mielőtt a többi seregtest is felvonulna. Mindenesetre Ibrahim pasa „a hadrendező [szandzsák] bégeknek meghagyta, hogy hadosztályaikat ne engedjék eloszlani, hanem várjanak az ütközet kezdetére" s bizonyára úgy vélte, hogy ezzel betöltötte feladatát: „védőpajzsul szolgált a hadsereg centrumának" [106]

A ruméliai hadtesthez kikülönített tüzérek és janicsárok a lovasság fedezete alatt foglalták el állásaikat – ha nem így lett volna, később a kancellár az ágyúk felé tartva aligha látta volna az első támadás harcainak nyomait.[107] A névtelen bécsi szemtanú és a menekülők beszámolója alapján Mária királyné is úgy tudta, hogy ezt az állást mesterséges akadály, föld és sövénysánc védelmezte, s több, Velencébe érkező jelentés is említi, hogy mind a magyar tüzérség, mind az oszmán ágyúk előtt volt valamiféle „stechado" (kerítés?). A horvát bán egyik katonája, Jacomo Zaratino szerint a tüzérségi állás egy olasz mérföld, azaz nagyjából másfél-két kilométer széles volt. Ha Gyalókay Jenő elöltöltő ágyúkkal szerzett tapasztalatai alapján elfogadjuk, hogy a kezelhetőség legalább tíz lépés, azaz 7,5 méteres távolságot követelt meg az ágyúk között, akkor a 150 kisebb méretű zarbuzánt – amik az európai kategóriák szerint a 3–6 fontos tábori ágyúknak felelhettek meg – több mint 1100 méter szélességben tudták felállítani. Ezt a nagyságrendet támasztja alá Barton angol követ 1596-os jelentése is, miszerint a mezőkeresztesi csatában a szultáni tábor előtt álló, összeláncolt tábori ágyúk 20 lábnyira, azaz kb. 6 méterre voltak egymástól. (Az 1516-os egyiptomi hadjáratra is egy 533 kulacs – azaz 975,39 méter – hosszú láncokat vittek magukkal az ágyúk összekötésére, ami nagyjából megfelel Barton adatának.)[108]

Kápolnai Pauer István, a mohácsi hadjárat egyik első hazai feldolgozója szintén tíz lépéssel számolt, de ő azt is feltételezte, hogy a janicsárok hármasával, ötösével kitöltötték ezt az ágyúk közti teret, ami így több mint egy kilométeres védővonalat eredményezett volna. (Ha pusztán Dzselálzáde Musztafa közlésére hagyatkozva számolunk, azaz hogy a szultán gyalogos elitcsapata kilenc sorban állt fel, akkor hozzávetőleg 500 méter széles lehetett a janicsárok arcvonala.) Ibrahim pasa janicsárjai minden bizonnyal az ágyúk mögött sorakoztak fel, ezt a felállást valószínűsíti Kemálpasazáde egyik utalása,

---

[106] Kemálpasazáde: *Katona,* 1979. 335. o.; Szultáni fethnáme, 324. o.; az anatóliaiakról *Dávid – Fodor,* 2004. 500. o. Az e tanulmányban szereplő adatokkal vág egybe Kocsi bég sokat idézett emlékirata is. (*Thúry,* 1896. 411–412. o.)

[107] Brodarics: *Katona,* 1979. 42. o.; *Gyalókay,* 1926. 230.; *Marosi,* 1976. 639–640. o. Ezt erősíti Dzselálzáde Musztafa leírása is, aki szerint Ibrahim pasa zászlajától balra a hatodik szandzsáknál végződött az ágyúszekerek sora, azaz a nagyvezír zászlaja valahol a harcrend közepén állt. (Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 408. o.)

[108] Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 279. o.; Mária királyné levele, 1526. szeptember 9.: Acta Tomiciana VIII. 219–220. o.; a stechado-ról Vetor Barbarigo és Zacaria Valaresso levele, 1526. szept. 24.: *Sanuto,* XLIII. 83. hasáb.; Kis Péter leírásában is az szerepel, hogy a janicsárok a hozzájuk beosztott tábor tüzérséggel együtt el szokták sáncolni magukat. (*Kis,* 1993. 69. o.) *Ágoston Gábor:* Párhuzamok és eltérések az oszmán és európai tüzérség fejlődésében. *Történelmi Szemle,* 34. (1992.) 193. o.; *Gyalókay,* 1926. 222. o., 151. j.; Barton adatáról *Kropf Lajos:* Egervára eleste és a keresztesi csata 1596-ban (angol jelentések nyomán). *Századok,* 29. (1895.) 603. o.; *Bostan,* 2003. 11. o.

valamint a csatában másutt részt vevő janicsárok hadrendjéről írva Lufti pasa, több oszmán miniatúra és a janicsárok XVI. századi hadi szokásaira vonatkozó adatok is.[109] A szokások szerint a janicsárok és az ágyúk előtt kaphattak volna helyet a ruméliai seregbez tartozó egyéb gyalogosok (azabok, martalosok), az oszmán források azonban külön nem említik részvételüket a csatában.[110]

A ruméliai lovasság csatarendjének szélességére – mivel nem tudjuk, hogy ténylegesen hányan voltak, sem azt, hogy hány vonalban, sem azt, hogy vonalanként hány soros mélységben álltak fel, ha volt egyáltalán ilyen szabályos tagolódás – csak a fentebbinél is bizonytalanabb becslést lehet tenni. Mivel Dzselálzáde Musztafa beszámolt róla, hogy a csata reggelén Ibrahim pasa zászlaja két oldalán sorakoztatta fel a szandzsákok katonaságát, s tudjuk, hogy 1527-ben 27 szandzsák létezett a ruméliai vilájetben, így eltekintve a szendrői és boszniai katonaságtól, 12–13 szandzsáknyi szpáhi juthatott a nagyvezír mindkét oldalára. Ugyancsak Dzselálzádétól tudjuk azt is, hogy csata közben a baloldali hatodik szandzsáknál, az ágyúállások végénél törtek át a magyarok. Azaz körülbelül a szpáhi lovasság fele férhetett el az ágyúállások szélességében, így a lovasság teljes arcvonalának szélességét 2–3 kilométerre becsülhetjük. (Noha az egyes szandzsákok igen eltérő számú lovast küldtek hadba, ekkora lovas tömeg mindenképpen csak igen széles helyen tudott felsorakozni.) Az is csak valószínűsíthető, hogy a szpáhik legalább két vonalban sorakoztak fel: miután a magyarok megfutamították a ruméliaiak első vonalát, úgy tűnik, hogy a hátrébb álló ágyúszekerekkel egy vonalban újabb lovascsapatokkal találták magukat szembe. Az azonban természetesen némileg módosíthatott a csatarenden, hogy a szultáni napló szerint, a délutáni magyar támadás idején – valószínűleg a táborverés miatt –, „a ruméliai hadtest még szét volt szóródva".[111]

A csatarend mögött – nem tudni mekkora távolságban –„a tábori szolgák és a többi hadinépség különböző csapatokban a tábor felütésével foglalatoskodtak" mialatt Ibrahim pasa utasította Báli és Hüszrev béget, hogy a vezetésük alatt lévő, nagyszámú „akindzsiból kiválasztván a legvitézebbeket, legerőteljesebbeket, s akiknek a legjobb lovaik vannak, ezekkel foglaljanak állást a csatatérül kiszemelt síkság egyik szélén." Legkésőbb ekkor csatlakozhatott Hüszrev boszniai szandzsákbég csapata is Báli bég katonáihoz – Brodarics szerint elmúlt már délután két óra, amikor a magyarok, a török lándzsahegyek révén, felfedezték ezt a csapattestet. A helyzet összességében annyira nyugodtnak tűnhetett, hogy Ibrahim pasa úgy vélte: a délutáni ima idején elmehet megszemlélni Báli és Hüszrev lesállásait. Ám ekkor váratlanul megindult a magyar támadás...[112]

---

[109] Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 646. hasáb.; *Gyalókay,* 1926. 222. o., 151. j.; *Kápolnai Pauer István:* A mohácsi hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. (1889.) 448. o. A török miniatúrákról *Fehér,* 1982. 74–77. o. és 15., 16.b., 17. tábla.; Kemápasazáde: *Katona,* 1979. 341. o.; *Lufti:* Az Oszmán-ház története. In: Mohács emlékezete. (Szerk.: *Katona Tamás.*) Budapest, 1979. 362. o.

[110] A Paolo Giovio és a Kis Péter által leírt csatarendben is a janicsárok sáncai előtt a többi gyalogos alakulat, az azabok, martalosok állásai húzódtak. (*Parry,* 1975. 218–219. o.; *Kis,* 1993. 69. o.); az oszmán források is ugyanezt állítják: *Káldi-Nagy,* 1986. 183. o., 76. j. Brodaricsnak vannak olyan homályos szöveghelyei, amelyek feltételezhetővé teszik részvételüket a harcban (*Katona,* 1979. 39., 44-45. o). Bár az oszmán források e hadjárat kapcsán nem említik a többi gyalogos egységet, az mindenképpen elgondolkodtató, hogy Pétervárad 1526. évi ostromának közel másfélezer oszmán áldozata között csupán 60 janicsár volt. (Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 296–298. o.)

[111] *Fodor – Dávid,* 2004. 483., 502. o.; Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 408. o.; Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.

[112] Brodarics: *Katona,* 1979. 40–41. o.; Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 407. o.; Kemálpasazáde: *Katona,* 1979. 335–336. o. A nagyvezír eltávozásának oka egyelőre ismeretlen. Négyesi Lajos magyarázata, miszerint pusztán egy korábban kiadott parancsát kívánta volna személyesen módosítani, nem tűnik megyőzőnek (*Négyesi,* 1994. 70. o.).

A délután közepére a ruméliai hadtest már legalább egy-két órája tevékenykedett, ám sem a lovasságát nem érte semmiféle támadás, miközben több feltételezés szerint leereszkedett az esőzések miatt állítólag igen nehezen járható mohácsi tereplépcsőn – holott Perjés Géza szerint Tomori ezt a pillanatot várta egész nap –, sem a jóval nehézkesebben mozgó gyalogság, tüzérség és málha érkezése nem sarkallta cselekvésre a magyar sereget. Ehelyett II. Lajos katonái épp akkor indultak meg, amikor már az egész ruméliai hadtest leküzdötte volna a terep nehézségeit és kezdte elfoglalni táborhelyét, és a parancsnoka épp távol volt. Bármennyire tapasztalatlan hadvezér volt is Ibrahim pasa, veterán tisztjeitől körülvéve aligha engedhetett volna meg magának ennyi óvatlanságot, ha korábban bármilyen jelét tapasztalták volna a magyarok támadó szándékának. Az oszmán hadvezetés azonban eléggé biztos lehetett benne, hogy ő diktálja az események menetét: a szultáni napló szerint „azt határozták el, hogy majd reggel kezdődjön el a harc." Valószínűleg emiatt nem is provokálták a magyarokat: a kancellár arról számolt be, hogy a csata előtt az oszmánok visszafogták a csarkadzsik tevékenységét. (Ez egyébként logikusan következhetett abból, hogy az elővédet alkotó szendrői katonaságot az átkaroló hadmozdulat miatt kivonták a harcból.)[113]

VI. A csata[114]

1526. augusztus 29-én az oszmán csarkadzsik már reggeltől nyugtalanították a magyarokat, Brodarics leírása szerint a magyar hadvezetés legfeljebb csak találgatni tudta az ellenfél szándékát.[115] Délután két óra után azonban némileg megváltozott a helyzet: a magyar jobbszárnyon túl feltűnt egy ellenséges hadoszlop. Tomori úgy vélekedett, hogy „ezek vagy táborunkat megtámadni, vagy minket bekeríteni jönnek" és a király őrzésére rendelt lovasokat rendelte ki, hogy derítsék ki mi történik pontosan, és ha lehet akadályozzák meg az ellenség tervét.[116] E döntés utóbb később közrejátszhatott a király halálában, de Tomorit akkor az motiválhatta, hogy a király személyes testőrségén kívül valószínűleg nem volt más mozgósítható tartaléka, és nem akarta megbontani saját csatarendjét az ellenség szeme láttára. A Ráskay Gáspár vezette csapat azonban alig néhány száz udvari huszárt számlálhatott, így esélyük sem volt Báli és Hüszrev bég katonáival szemben, bármennyire is vitézül harcoltak a túlerővel.[117]

Délután négy óra tájban már sokak számára bizonyosnak látszott, hogy az oszmánok aznap nem fognak támadni, ezért Brodarics szerint több meg nem nevezett főember azt

[113] Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.; *Perjés,* 1986. 223., 233–235. o.; v. ö. *Papp,* 1960. 222. o., *Kubinyi,* 1981. 104. o.; *Négyesi,* 1994. 64–67. o.

[114] A csata lefolyásáról számos különféle rekonstrukció született, melyeket e helyen nem ismertetek, mert nem tartom őket összemérhetőnek, hiszen mint az a következő fejezetből kiderül, még abban is eltér a kutatók véleménye, hogy hol történtek az események.

[115] Brodarics, *Katona,* 1979. 41. o.; Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb; Hyeronimo di Zara levele, 1526. október 26.: *Sanuto,* XLIII. 276. hasáb. Az ismeretlen bécsi szemtanú szerint „csatarendbe álltunk nyolc óra tájt / akkor a törökök is megmutatták egy kicsit magukat / ... / és mi elkezdtünk tüzelni / ahol csak érhettük a törököt / és így lövöldöztünk és csatároztunk nyolc órától délután négy óráig." (Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 279. o.)

[116] Brodarics: *Katona,* 1979. 41.

[117] Istvánffy: *Katona,* 1979. 116. o. Ráskay csapatának erejéről: *Kubinyi,* 1981. 103. o.; v. ö. *Négyesi,* 1994. 71. o. A magyar oldalon e harc részleteiről is csak Istvánffynál közöl adatokat. (uo.);. Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.

javasolta a királynak, hogy térjenek vissza a táborba. A fővezérek azonban hevesen tiltakoztak ez ellen, mert úgy vélték „a csatát semmiképpen sem szabad elhalasztani, hogy kevésbé veszedelmes most az ellenséges csapatok egy részével megvívni, mint holnap az egész sereggel". [118] Ez arra utal, hogy Tomoriék valamelyest tisztában voltak az oszmánok felvonulásának menetrendjével, és tudták hogy valószínűleg még nem áll szemben velük az egész oszmán sereg. A fővezérek, hírforrásaik alapján, okkal hihették, hogy ha elhalasztják a harcot, és bevárják Szülejmán másnapi támadását, akkor legalább háromszoros túlerővel kell majd küzdeniük, és a jelek arra utaltak, hogy addigra már be is fogják keríteni a sereget, ha viszont aznap ők lépnek fel támadóként, még kiprovokálhatják a csatát, amíg a szembenálló erők valamelyest kiegyensúlyozottak.[119]

Délután négy óra körül a király kiadta a támadási parancsot, megfújták a trombitákat, megszólaltatták a dobokat, és eldördültek a magyar ágyúk is. A korábbi szokások szerint most is egy lövést adtak le a harc kezdetén, de azok nem tettek kárt az ellenségben. Vagy a tüzérek mérték be rosszul a célt, vagy, ami még valószínűbb, a ruméliai lovasság, elővigyázatosságból, eleve lőtávolon kívül állapodott meg előttük. Ha Jacomo Zaratino adata helyes, miszerint egy olasz mérföldre, azaz nagyjából másfél kilométerre álltak a ruméliaiak a magyaroktól, akkor ez a távolság már is önmagában kizárja, hogy az ágyúk érdemben beleszólhattak volna a harcba, hiszen a tábori tüzérség maximális lőtávolsága még a XIX. században sem sem sokkal haladta meg a másfél kilométert.[120]

A támadást, Batthyány Ferenc horvát bán vezetésével, a jobbszárny könnyűlovassága kezdte meg. Ha volt is ebben a támadó hullámban némi nehézlovasság (például a bán bandériuma.), a Velencébe befutó beszámolók a könnyűlovasság túlsúlyát egyértelműsítik. Brodarics korábban már idézett leírása szerint a magyar támadás kezdetével szinte egy időben hatalmas ellenséges tömeg ereszkedett le a magyarokkal szemben lévő dombokról, s Szülejmán naplója alapján valószínűsíthető, hogy az valójában a ruméliai lovasság volt.[121]

Nem tudjuk, hogy az első vonal lovasságának mekkora részét vetették ekkor harcba, de a velük szemben álló, hasonló könnyűfegyverzetű oszmán lovasok elméletileg többszörös létszámfölényben voltak. Ennek ellenére a horvát bán akciója meglepően sikeres lett: a hadmozdulat láttán ugyan az oszmánok is elsütötték ágyúikat és a lovasságuk is

[118] Brodarics: *Katona,* 1979. 42. o.

[119] V. ö. *Perjés,* 1986. 233. o.

[120] A magyar támadás időpontjáról: *Gyalókay,* 1926. 227. o., 179. j. Az 1490-es kassai csatában „a harcra kész soroknak megadták a csatajelet, heves rohammal előrerobogtak és a frontok előrenyomulásával egyidejűleg mindkét oldalon feldörögtek a rézágyúk." (*Bonfini, Antonio:* A magyar történelem tizedei. [Ford.: *Kulcsár Péter.*] Budapest, 1995. 951. o.) Ha ezek a lövések célba találtak, az komoly lélektani hatást válthatott ki: 1474-ben Boroszlónál a lengyelek utána már nem is vállakoztak Hunyadi Mátyás megerősített állásainak megtámadására. (*Tóth Zoltán:* Mátyás király idegen zsoldosserege. Budapest, 1925. 167., 170. o.; *Gyalókay Jenő:* A boroszlói hadjárat 1474-ben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 41. évf., [1940.] 16. o.) A magyar ágyúk tevékenységéről Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.; Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 407. o.; Kemálpasazáde: *Katona,* 1979. 355. o.; a lőtávolságról *Gyalókay,* 1926. 227. o., 196. j., *Csikány Tamás:* Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2000. 11–13. o.

[121] Brodarics: *Katona,* 1979. 42. o.; Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o. Gyalókay ezt a seregtestet bármiféle adat nélkül azért vélte az anatóliai hadtestnek, mert koncepciója szerint a ruméliaiak akkor már rég a síkságon álltak a magyarokkal szemben, s azt feltételezte, hogy a helyükön maradva várták be a magyar rohamot. (*Gyalókay,* 1926. 227., 230. o.) Papp, akinek a koncepciójába szintén nem fért bele ez a részlet, egyszerűen elmaradt seregrésznek, a tüzérség bal oldalvédjének minősítette a lejtőn leereszkedő csapattestet (*Papp,* 1960. 223. o.).

előrenyomult, de Batthyány vitézei végül kemény harcban megfutamították a ruméliaiakat, akik menekülés közben kénytelenek voltak kétfelé válni a saját összeláncolt ágyúik előtt, mivel abba az irányba, a felsorakozott janicsárok felé, nem hátrálhattak tovább. Az ellenség lövései ellenére az üldözők szintén eljutottak az ágyúkig, de az oszmán krónikások szerint azokon ők sem tudtak áttörni, inkább kitértek előttük és a tüzérség végeinél álló szpáhikra vetették magukat. Dszelálzáde Musztafa szerint a fentebb már említett helyen, Ibrahim pasa zászlajának bal oldalán, a hatodik szandzsáknál sikerült áttörniük a ruméliaiakon (Kemálpasazáde viszont azt állítja, hogy több helyen is átjutottak a vonalaikon), s így egy részük eljutott egészen a ruméliaiak táboráig, és „az előttük talált eszközöket zsákmányul ejtették, s a müszülmánok közül igen sok embert levágtak."[122]

Addigra azonban meglehetősen megritkulhatott és szétzilálódhatott a bán katonasága, a ruméliaiak vonalai és a tábor között pedig újabb veszélyek vártak rájuk. Ibrahim pasa seregének egy része ugyan már menekült, a futók vitték a vereség hírét a szultánnak, a szpáhik másik része azonban idővel újrarendezte sorait, s körbefogta a horvát bán legmerészebb harcosait. Hosszabb távon számítani lehetett rá, hogy ha elmarad az erősítés, az oszmán túlerő előbb-utóbb győzedelmeskedik. (Valószínűleg ez volt az egyik bekerítő hadmozdulat, ami később arra indította a krónikásokat, hogy leírják a határvidéki Báli bég Ibrahim pasának szóló tanácsát a sorok megnyitásáról.[123])

Nem tudni, hogy a magyar vezérek vártak-e ekkora sikert az első rohamtól. Az eredmények láttán Tomori mindenesetre hátraküldte a királyhoz Báthori Andrást, hogy a tartalékban álló nehézlovasságot is harcba vessék. Mire azonban a második vonal nehézlovassága csatlakozott a küzdőkhöz, már megkezdődött a magyar jobbszárny bomlása. Istvánffy úgy vélte, a futás oka az volt, hogy addigra már eljutott a tábor elleni támadás híre a küzdőkhöz, s emiatt kezdtek sokan meghátrálni a jobbszárnyról. Báli és Hüszrev bégek ugyanis, az eredeti paranccsal ellentétben, nem maradtak tétlenek, hanem a megváltozott helyzethez alkalmazkodva a maguk módján mégis beavatkoztak a küzdelembe: első lépésként megtámadták és kifosztották a magyar tábort.[124]

Jurko Vladonovics szerint viszont a futás oka az volt, hogy a foglyok ejtése, a gazdátlan lovak befogása, a halottak kifosztása elvonta a támadók figyelmét a harctól, s emiatt készületlenül érte őket az oszmánok lőfegyvereinek tüze. Ezt a közlést utóbb egyes történészek úgy interpretálták, hogy a zsákmányolás volt az ami megtörte a jobbszárny támadásának lendületét, sőt mi több, végzetes időveszteséget okozott a magyaroknak.[125] A

[122] Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o. Az ágyúszekerekig tartó előrenyomulásról, és a ruméliaiak sorainak áttöréséről Dezselálzáde Musztafa számolt be a legrészletesebben, de a nyitó ütközetről ő épp csak annyit ír, hogy „a csatatéren lévő csarkadzsik pedig errefelé a hadrendhez húzódtak vissza, és így a csatatér nyílt és szabad volt." (*Katona,* 1979. 408. o.); Kemálpasazáde: *Katona,* 1979. 341. o.; Lufti: *Katona,* 1979. 362. o.

[123] Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 408. o. Hasonló események történhettek itt is, mint 1596-ban Mezőkeresztesnél, ahol a diadalittas keresztény had épp a szultán táborába való behatolás után veszítette el a csatát. És az utólagos értékelés is hasonlóan alakult. (*Lénárt Sándor József:* „Őszi ködben múló remények." Mezőkeresztes, 1596. H. n., 2000. 197–199., 208–212. o.; *Kelenik,* 2003. 123–124. o.)

[124] Istvánffy több részlet is elmesél a táborban folyó küzdelemről, amely csak nála maradt fenn. (*Katona,* 1979. 116. o.) Kemálpsazáde szerint Báli parancsa úgy szólt, hogy „foglaljanak állást a csatatérül kiszemelt síkság egyik szélén; onnan csak távolról szemléljék az ütközetet, a harcba ne elegyedjenek bele" (*Katona,* 1979. 335. o.); Istvánffy magyarázatával egyetértve: *Csendes – Rázsó,* 1977. 79. o.

[125] Vetor Barbarigo és Zacaria Valaresso levele, 1526. szeptember 24.: *Sanuto,* XLIII 83. hasáb; *Csendes – Rázsó,* 1977. 75. o.; *Perjés,* 1986. 237. o.

dalmát szökevény által említett jelenség azonban e korban elég általános volt, szinte hozzátartozott a csatatéri szokásokhoz, s időnként valóban komoly szerepe volt egy-egy vereségben, de ezúttal talán nem ennek kell a legnagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Hiszen amit Vladonovics az ellenség tűzfegyvereinek hatásáról ír, azt maga Brodarics és a velenceiek kémje, Antonio Boemo és a harcokban részt vevő Jacomo Zaratino is megerősítette, ők is az oszmán tüzérség hatásával magyarázták a katonák megfutamodását.[126]

Jacomo Zaratino szerint a magyar támadás szerencsés időpontban kezdődött, mert az oszmán források állításával szemben a török ágyúk még nem voltak tüzelésre készen, és az első lövéseket csak a nehézlovasság közeledtekor tudták leadni. Bár egyes beszámolókban – amelyeket a német újságok, Burgio báró és Mária királyné örökített meg – kiemelt szerepet kapott a pusztító ágyútűz, Brodarics elég egyértelműen leírta, hogy a lövések nem sok kárt tudtak tenni a magyarokban, így aztán a hazai kutatók hajlottak rá, hogy teljesen lebecsüljék az ágyúk jelentőségét.[127]

Igaz ugyan, hogy Magyarország semmivel sem maradt el más európai hatalmak mögött a lőfegyverek alkalmazása terén – az oszmánok épp a magyarok közvetítésével sajátították el a XV. században az összeláncolt ágyúszekerek használatát –, és az ország váraiban is számos ágyút vettek leltárba, 1526-ban mégis az volt a helyzet, hogy a magyar sereg jelentős része a szó szoros értelmében aligha „szagolt puskaport".[128] Abban, hogy sem a felkelő nemesek, sem a fegyverbe szólított parasztok nem voltak még hozzászokva a tüzérség működését kísérő jelenségekhez sem, nincs semmi meglepő. Amikor 1519-ben, az országgyűlésen részt vevő nemesek szinte ostrom alá vették a budai várat, Tomori Pálnak elég volt katonái elszántságát megmutatnia, s néhány ágyúval a levegőbe lőnie, a támadók máris hanyatt-homlok menekültek a kapu elől.[129] Hasonlóan zajlott az 1514-es parasztháború egyik epizódja is, amikor Sitkei Gotthárd, Pápa és Somló parancsnoka szétkergetett az Észak-Dunántúlon egy kisebb paraszthadat.[130] Tapasztalt katonáktól azonban nem várni ilyen viselkedést. Csakhogy figyelembe kell venni azt is, hogy Mohácsnál a horvát bán lovasainak egyszerre 150 ágyú dörejét, füstjét kellett elviselniük – Frangepán Kristóf embere egyenesen azt írta a velenceieknek, hogy „a világ az-

[126] Brodarics: *Katona,* 1979. 43.; Antonio Boemio levele, 1526. november 12.: *Sanuto,* XLIII. 226. hasáb.; Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb.

[127] Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb. Brodarics beszámolt róla, hogy Tomorinak állítólag volt valami titkos megállapodása az oszmán sereg renegát, keresztény származású tüzéreivel, így nem kizárható, hogy az ágyúk „ártalmatlanságában" ennek is része volt. (*Katona,* 1979. 36. o.) A tüzérség szerepéről *Gyalókay,* 1926. 239–240. o. (a kérdés régebbi irodalmának áttekintésével.); *Papp,* 1960, 214. o.; *Négyesi,* 1994, 72. o.

[128] A végvárak tüzérségi felszereléséről *Iványi Béla:* A tüzérség története Magyarországon a kezdetektől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények,* 27. (1926.). 160–161. o.; *Veszprémy László:* A hadtudomány megszületése Magyarországon. Az Anjou- és luxemburgi királyok kora, 1301–1458. In: A magyar hadtörténelem évszázadai. (Szerk.: *Király Béla – Veszprémi László.*) Budapest, 2003. 35–37. o.; *Ágoston Gábor:* A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. (Szerk.: *Tusor Péter.*) Budapest, 1998. 179–181., 184. o.

[129] *Fraknói,* 1881. 304. o.; *Szabó Dezső:* A magyar országgyűlések története. Budapest, 1909. 39. o.

[130] Istvánffy szerint „ravaszul, de jóságosan, hogy minél kevesebb vér folyjon, nem vasgolyókkal, hanem szalmával, zöld fűvel vagy ócska ronggyal és hasonló értéktelen holmivel töltötte meg, s amikor mindkét fél kölcsönösen egymás látótávolságába ért, kilövette rájuk. Erre olyan nagy rémület fogta el a félénkeket, s az ágyúk szokatlan hangjától úgy megijedtek, bár azoknak csak dörejük és füstjük volt, hogy anélkül hogy összecsaptak volna, fegyvereiket eldobva, s megmenekülésük minden üdvét csak a futásba és a lábukba helyezve, rútul megfutottak." (*Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. [Ford.: *Juhász László.*] Budapest, 1962. 68–69. o.)

óta sem látott akkora lőporfüstöt." Az arányok érzékeltetésre érdemes felidézni, hogy 1526 előtt több kisebb végvárban alig-alig akadt ágyú, s az egyik legjelentősebb – és kiemelkedően jól felszerelt – magyar végvárban, Jajcán is csupán 16 nagyobb, 3 kisebb ágyú és 4 tarack, valamint 28 működőképes szakállas puska volt 1493-ban.[131] Azaz, ha a végvidéki harcokban használtak is lőfegyvereket, olyan mértékű vizuális- és hanghatásokat valószínűleg még nem nagyon tapasztaltak sem a vitézek, sem lovaik, mint amit akkor az oszmán ágyúk közelében kellett elviselniük. (Brodarics leírásából kiderül, hogy „az ágyúk ereje és füstje" még a kevésbé mozgékony nehézlovasságot is meghátrálásra tudta kényszeríteni.[132])

Többek között itt lehet talán megragadni a „nagy háborúban" szerzett tapasztalatok hiányát. A helyzetből szinte törvényszerűen következett tehát a menekülés: mielőtt a Habsburg Birodalom állandó hadseregében regularizálták volna a könnyűlovasságot, még a XVI–XVII. században is gyakori jelenség volt, hogy az ilyen, nagy egyéni szabadsághoz szokott, mozgékony lovasok habozás nélkül kivonták magukat a veszélyesnek ítélt helyzetekből. Az első menekülő hullámban lehetett az ismeretlen bécsi szemtanú és közülük kerülhettek ki azok is, akik elsőként vitték el a vereség hírét a budai udvarba, hiszen Burgio szeptember 5-én írt levelében még semmit sem tud Brodarics sorsáról, és csupán egyetlen magyar rohamról ír, aminek a végén a „a rengeteg ellenséges ágyú látása a mieinket megdöbbentette, és valósággal megbénította," és szerinte „az egész csata nem tartott egy egész óráig."[133]

A magyar vezérek a második vonal nehézlovasságát vagy az ágyúállások, vagy a ruméliaiak szárnyai ellen kívánták bevetni – Dzselálzáde Musztafa ugyanis azt írja, hogy a magyarok megkísérelték bekeríteni a ruméliaiakat – ám egy részük így is a török ágyúk elé került. Igen nehezen értelmezhető Brodarics közlése, miszerint a király serege az ágyúktól alig tíz lépésre küzdött, mivel szót sem ejt arról, hogy vajon – ahogy a „közvélekedés" tartja – az ellenség folyamatos tüzelése, vagy esetleg a ruméliai lovassággal, a janicsárokkal, vagy valami más csapattal vívott közelharc miatt nem jutottak közelebb. (A kancellár művének tájleíró részletéből ugyanis kiderül, hogy az oszmán seregből a janicsárokon kívül mások is voltak Földvár tájékán.[134])

---

[131] A jajcai ágyúkról *Thallóczy Lajos:* Jajcza (bánság és vár) története (1450–1527.) (Az okleveleket szerkesztette *Horváth Sándor.*) Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XL. Budapest, 1915. CLIX. o. A magyarországi várak felszereléséről: *Iványi,* 1926. 160–161. o.

[132] A velencei kém szerint egyértelműen a magyar jobbszárny könnyűlovassága futott meg. (Antonio Boemio jelentése, 1526. november 12.: *Sanuto,* XLIII. 226. hasáb.); Brodarics: *Katona,* 1979. 44. o.; v. ö. *Perjés,* 1986. 236. o.

[133] A könnyűlovasság természetéről és viselkedéséről *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 2002. 216–217. o.; Hyeronimo di Zara levele, 1526. október 26.: *Sanuto,* XLIII. 276. hasáb. A zsákmányolásról Vetor Barbarigo és Zacaria Valaresso levele, 1526. szeptember 24.: *Sanuto,* XLIII. 83. hasáb., v. ö. *Gyalókay,* 1926. 232. o.; *Csendes – Rázsó,* 1976. 75. o.; *Perjés,* 1986. 237. o. A menekülésről Burgio levele, 1526. szeptember 5.: *Katona,* 1979. 243. o.; Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 279. o. Mivel a hírközlő ebben az esetben állítólag egy bécsi ember volt, Marosi Endre arra a következtetésre jutott, hogy egy német gyalogos zsoldos beszámolója maradt volna fenn ebben a formában, s ez forrásként felhasználható a csata végóráinak rekonstrukciójához (*Marosi,* 1980. 158. o., *Marosi,* 2003. 64. o.), amit azonban a Zeitung hírforrása a harc időtartamáról és a tábor állapotáról közölt, ellentmond ennek.

[134] Brodarics: *Katona,* 1979. 39., 44–45. o. A janicsárok sáncai előtt a Paolo Giovio és a Kis Péter által leírt csatarendben is a többi gyalogos alakulat, az azabok, martalosok állásai húzódtak. (*Parry,* 1975. 218–219. o; *Kis,* 1993. 69. o.). Brodarics információt talán Jurko Vladonovics beszámolója egészítheti ki, aki szerint a könnyűlovasság után a fegyveresek – azaz a nehézlovasság – a gyalogsággal együtt olyan nagy erővel támadott

A tüzérségi tűz hatásai miatt végül a nehézlovasok is kénytelenek voltak egy védettebb völgybe hátrálni – az oszmán krónikás szerint a Duna partján maradt csapatokig, azaz a Perényi vezette balszárnyig –, ám akkor már annak a csapatnak egy része is menekülni kezdett. A cseh szemtanú szerint még kétszer újították meg a támadást, Brodarics viszont már csak egy újabb rohamot említ, majd áttér a menekülés leírására, így jó okunk van feltételezni, hogy a második támadás azért nem szerepel leírásában mert akkor már, sok más társával együtt, elhagyta a csatateret. Úgy tűnik, hogy számára a harc ezzel be is fejeződött – szerinte a csata körülbelül másfél óráig tartott –, ám a harc a valóságban még korántsem ért véget, a második vonal csapatainak egy része ugyanis, a balszárny katonaságával együtt, tovább küzdött. (Az időrend szempontjából fontos, hogy a futók már feldúlt, kirabolt állapotban találták a tábort, ám Báli és Hüszrev katonái nem akadtak az útjukba.[135])

A magyar jobbszárnyon valószínűleg a gyalogság tarthatott ki a legtovább. Lehet, hogy támadásuk a lovassággal egy időben kezdődött, ám erre sehol nincs utalás, Dzselálzáde szövegében csupán annyi áll: „a csatasorban úgy voltak elrendezve, hogy minden lovas mellett jobbról és balról két puskás gyalog állott." Így nem tarthatjuk kizártnak, hogy támadásuk csak később, az első magyar sikerek után indult meg, és csak annyi biztos, hogy a csata során feladták védekező pozíciójukat, és az ellenség ágyúi elé kerültek, amit több kortárs is alapvető hibaként értékelt.[136] Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a ruméliaiak centrumában, az ágyúszekerek védelmében felálló janicsárokkal – vagy más gyalogoscsapatokkal – szemben leginkább a gyalogságnak volt esélye a sikerre, lehetséges tehát, hogy épp azért vezényelték őket előre, mert látszott, hogy a lovasság nem bír az ottani ellenállással.

Harcukról azonban keveset tudni, csupán a pusztulásukról árulnak el egy keveset az oszmán krónikák. A magyarországi török hagyományokat is ismerő Kjátib Mohammed Záim megemlíti, hogy a ruméliaiakat már-már végveszély fenyegette, amikor megérkezett az ellenség hátába küldött Báli bég csapata, és lemészárolta a magyar király gyalogságát.[137] Ezt a momentumot a régebbi szakirodalom a csata egyik kulcsmozzanatának tartotta, ám az újabb kutatók közül még azok sem tulajdonítottak neki nagyobb jelentőséget, akik egyetértenek azzal, hogy megtörtént. Gyalókay vonta kétségbe elsőként a korábbi értelmezéseket, mivel az isztanbuli előkelőségek írásaiból szinte teljesen kimaradt ez a mozzanat, ezért ő azt állította, hogy a török szöveg nyilván csak a tábor és az ágyúk védelmére hátrahagyott gyalogságra vonatkozik – holott több, általa is idézet forrás világosan rögzítette: az oszmán lovasság a ruméliaiak ellen harcoló gyalogságot kerítette

a jobbszárnyon, hogy egészen a sáncoknak szorították a kívül álló oszmán erőket, s ott nagy veszteségeket okoztak a csapdába került ellenségnek, mert az állásokon belül állók nem tudtak segíteni bajtársaiknak. Ha itt már nem a menekülő szpáhi lovasságról esik szó, hanem esetleg a sáncok előtt elhelyezett gyalogságról, az érthetővé tehetné a magyar nehézlovasság támadásának irányát is. (Vetor Barbarigo és Zacaria Valaresso levele, 1526. szeptember 24.: *Sanuto,* XLII. 83. hasáb.)

[135] Brodarics, *Katona,* 1979. 44–45. o.; *Gyalókay,* 1926. 234. o.

[136] A gyalogságról Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 408. o. Egykorú levél a mohácsi csatáról: *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. (1899.) 505. o.; Vetor Barbarigo és Zacaria Valaresso, 1526. szeptember 24.: *Sanuto,* XLIII. 83. hasáb; Hyeronimo di Zara levele, 1526. október 26.: *Sanuto,* XLIII. 276. hasáb. Azt, hogy a gyalogság valószínűleg nem vett részt a jobbszárny első rohamában, már Gyalókay felismerte. (*Gyalókay,* 1926. 230. o., 212. j.)

[137] Brodarics: *Katona,* 1979. 44. o.; Kjatib Mohammed Záim: *Katona,* 1979. 425. o.

be.[138] Kifejezetten hangsúlyos ez a részlet Ibrahim Pecsevi Magyarországon íródott krónikájában is. Az ő ősei ott harcoltak Báli bég csapatában Mohácsnál, így elképzelhető, hogy a családi emlékezet is megőrzött valamit az eseményekről.[139] (Ez lehetett az a másik bekerítő hadmozdulat, ami később arra késztette a krónikásokat, hogy leírják a határvidéki Báli bégek Ibrahim pasának szóló tanácsát a sorok megnyitásáról.[140])

Időközben újabb oszmán csapatok kapcsolódtak be a harcba: valószínűleg másodikként a mentben is második helyet elfoglaló anatóliai hadtest érkezett meg a csatába az oszmánok jobbszárnyán.[141] Az újabb ellenséges csapattest érkezése aktivizálta a Perényi vezette magyar balszárnyat is. Megrohanták az anatóliaiakat, és ismételt támadásaikkal Lufti pasa szerint az ázsiai szpáhik egy részét sikerült is legyőzniük, ám végül visszanyomattak, s csatlakoztak a második vonal lovasságához.[142] A cseh szemtanú viszont úgy kommentálta az akkor kialakult helyzetet, hogy „a törökök három seregben harcoltak, a király támadása ugyan mind a két első harcvonalat szétűzte, s lovasaival utánuk nyomulva bennök igen nagy kárt tett és sokakat megölt, de ez a harcot nem döntötte el." Idővel megérkeztek a harctérre a szultán udvari zsoldos hadai is a ruméliaiak jobb oldalán, mire a magyar sereg maradéka ismét támadásba lendült (A cseh beszámoló szerint Tomori akkor még életben volt és a roham előtt a király menekülését javasolta.).[143]

A szultáni napló szerint „a janicsárok hadosztálya összesen háromszor-négyszer támadta meg puskatűzzel, és igyekezett visszaszorítani az alávaló gyaurokat". Eközben történhetett meg a csatának az a fontos momentuma, amit különféle megközelítésben – igaz, teljesen összemosva a jobbszárny támadásának leírásával – a cseh szemtanú, Verancsics gyűjteményének ismeretlen szerzője és Heltai is említ,[144] de amiről Istvánffy ír a legbőségesebben: „A török testőrlovasság, mely [Istvánffy rekonstrukciója szerint] a csatát megnyitotta, hátat fordítani kényszerült, s hanyatt-homok rohanva, a janicsárokra zúdultak, akik a tartalék csatasorban várakoztak, úgyhogy közülük igen sokat a nagy erővel száguldó lovak összetiportak, mialatt a mieink nagy bátorsággal és erővel hátukba vol-

[138] *Gyalókay,* 1926. 237. o., 247. j.

[139] *Gyalókay,* 1926. 237. o. (a 246. jegyzetben a korábbi irodalom hivatkozásaival); *Bende,* 1966. 562. o; *Marosi,* 1976. 645. o.; *Csendes – Rázsó,* 1977. 79. o.; *Perjés,* 1986. 238. o.; *Hancz,* 2003. 40. o.

[140] A csata eseményeit realistábban leíró szultáni napló ugyan világossá teszi, hogy sosem volt szó színlelt megfutamodásról (Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.), de az oszmán krónikaíróknak éppúgy kapóra jött ez a magyarázat, mint a veszteseknek – csakúgy, mint a mezőkeresztesi csata esetében. (*Lénárt,* 2000. 208–212. o.)

[141] Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 409. o.; Kemálpasazáde: *Katona,* 1979. 343. o.

[142] Lufti: *Katona,* 1979. 362. o.; Ferdi: *Katona,* 1979. 381. o.

[143] Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 409. o. Lufti pasa előadása több ponton is tévesnek, vagy félreérthetőnek tűnik a csata eseményeit illetően, így az a részlet sem tűnik teljesen hitelesnek, hogy Lajos király hada „a középpontra, Szulejmán szultán állására rohant, de az ágyútelepen nem tudott áthatolni, mert az iszlám padisahja előtt 12 000 puskás, nyilas és alabárdos állt több sorban, ezek előtt pedig az ágyúk egymáshoz voltak kötve láncokkal" (*Katona,* 1979. 362. o.), hiszen a szultánt csak a janicsárok egy része oltalmazta, és csata közben valószínűleg a tüzérség felállítására sem juthatott idő. Egykorú levél a mohácsi csatáról: *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. (1899.) 505. o.

[144] Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o. A cseh szemtanú: a király harmadszor is támadásba indult, „a törökök azonban a támadás elől a gyalogság felé kitértek, nem akarván a páncélos lovagokkal megütközni." (Egykorú levél a mohácsi csatáról: *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. [1899.] 505. o.); „Az magyarok közel hárman szintén az császárig mininek, kiket az terekek, kik az császárt őrzik vala, kegyetlen halállal megölének (Verancsics: *Katona,* 1979. 60. o.); „Mindazonáltal erősen vív a derékhsereg a törökök ellen. De hogy a az jancsároknak sergére érének, és azok sűrén kezdének lőnyi, meglankadának a magyarok, mert szántalanok kezdének hullani az lövések miatt, és úgy kezdének hátra futni." (*Heltai,* 1981. 452. o.)

tak. És az első csatasor, a lovasság megfutamítása után, már a janicsárokat is kimozdította helyükből, s már nem messze harcoltak attól a helytől, ahol Szulejmán állott, a király odafutásával pedig mindjobban felújult a harc, de meg a szultán testőrei közül is néhányat, kiket zulakokak neveznek, ugyanott lekaszaboltak."[145]

A testőrlovasság jelenléte önmagában még nem zárná ki, hogy ez az esemény valóban a Verancsics névtelenje és az Istvánffy által megadott időpontban, még a jobbszárny támadása alkalmával történt, hiszen Ibrahim mellett is voltak udvari zsoldos lovasok, ám az oszmán krónikások szerint Szülejmán akkor még nem tartózkodott a harctéren. Mivel ebben a leírásban nem kapnak kulcsszerepet az ágyúk, vélhetőleg mégis inkább azt az eseményt beszéli el, amit az oszmán krónikások közül csak Kemálpasazáde említ. Szerinte hiába lőtték a janicsárok halomra „a tigristermészetű, dühös ellenséget", azok egy része mégis áttört rajtuk, és három páncélos „ijesztő módon termett" a szultán előtt.[146] A két szöveg közti egybeesések nyilvánvalóak, így mégis inkább a csata vége felé történhetett az, hogy a magyar vezérek, megmaradt erőiket koncentrálva, egy lapra tettek fel mindent, vagyis hogy a szultán és kísérete elleni támadással döntésre vigyék a dolgot. Ezt a rohamot próbálták meg feltartóztatni a janicsárok, ám néhány támadó mégis eljutott a szultán féltve őrzött személyéig.

Ezután már a cseh szemtanú is elmenekült a harcból, ám Dzselálzáde Musztafa és Lufti pasa szerint a második vonal lovasságának egy része kitért a szultán hada elől, az anatóliaiak ellen fordult, s oldalba támadta őket. Miután visszaverték őket, a csapat a végsőkig küzdve újból támadott. Ezek az utolsó hadmozdulatok teszik érthetővé azt, hogy miért szorultak a menekülők közül sokan a magyar balszárnyhoz közeli Dunába, illetve annak mocsaras árterébe.[147] A magyar balszárny gyalogságának tevékenysége nem ismert ebből az időszakból, a források hallgatnak róla, hogy részt vett volna az anatóliaiak elleni támadásokban. A horvát bán katonája, Jacomo Zaratino ugyan azt állítja, hogy az oszmán lovasság „minden oldalról körbevette és darabokra vágták szegény gyalogokat" – ami egybeesik a jobbszárny gyalogságának sorsáról tudósító oszmán forrásokkal –, viszont ugyancsak ő azt állította, hogy a külföldi zsoldosok, „bataglione"-t formálva, visszavonulás közben még jó ideig eredményesen ellenálltak a rohamoknak, míg a janicsárok puskatüze nem végzett velük is. Ha pedig nem Báli és Hüszrev bég lovasai pusztították el őket, akkor ezek a csapatok talán a magyar balszárnyra lehettek beosztva. A szultáni napló leírása mindenesetre a harc végén nagy mészárlást sejtet, valószínűleg akkor kerülhetett bekerítésbe, majd fogságba a másnap kivégzett hadifoglyok nagy része is.[148] Noha Szülejmán a velencei Signoria-nak írt levelében mindössze két órára tette a csata időtartamát, a harcok még eltarthattak sötétedésig, s a szultán még akkor sem volt benne biztos, hogy immár vége: „a győztes szultán csaknem éjfélig lóháton maradt összes szolgáival," s azután ugyan leszállhattak lovaikról, „de reggelig kezükben tartották a kantárszárat; sem a főbbek, sem a köz-

[145] Istvánffy: *Katona,* 1979. 115–116. o.

[146] Kemépasazáde: *Katona,* 1979. 345. o.

[147] Szülejmán első győzelmi jelentése: *Katona,* 1979. 319. o.; Kemálpasazáde: *Katona,* 1979. 348–349. o.; Ferdi: *Katona,* 1979. 382. o.

[148] Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 411–412. o.; Lufti: *Katona,* 1979. 363. o.; Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb.; Szülejmán naplója szerint „az iszlám népe visszafordította a gonoszokat, s mikor már nem volt erejük újabb támadásra, úgy aprította őket, mint a kutyát. Olyan heves harc és öldöklés volt, hogy nem lehet leírni." (*Katona,* 1979. 304. o.)

emberek közül senkinek sem volt szabad a málhához menni," azaz a csata éjszakáján az egész oszmán sereg tulajdonképpen nem is vert tábort.[149]

Mivel a gyalogság ellenállása sokáig lekötötte az oszmán lovasságot, majd eleredt az eső, a futókat sokáig nem üldözték. (Az állítólagos bécsi szemtanú szerint az alig egy órai harc után hátat fordítóknak arra is maradt idejük, hogy a tábort védő szekerek sorát megbontsák, s azokkal meneküljenek.)[150] A korabeli viszonyokhoz képest a magyar veszteségek így is szokatlanul nagyok lehettek: Brodarics úgy becsülte, hogy a királyon és számos főúron kívül még vagy 500 tekintélyes nemes, legalább 3-4000 lovag, a magára hagyottan végsőkig védekező gyalogságból pedig vagy 10 000 ember veszett oda, ami a meghaladta a magyar sereg létszámának ötven százalékát. A kancellár által összeállított veszteséglista bizonyára tartalmazta a szultán táborában kivégzett, körülbelül 1500-2000 foglyot is, de a tábori személyzet, a harctér közvetlen közelében tartózkodók veszteségeit valószínűleg nem. Márpedig ha hitelesnek fogadjuk el a 24 000 eltemetett magyar holttestről szóló oszmán adatot, akkor abba a hadsereget kísérő nagyszámú civil veszteségeit is bele kell kalkulálnunk. [151]

VII. A csatatér topográfiájáról

Noha nem tartozik a legszorosabban e tanulmány témájához, mégis foglalkozni kell a csatatér topográfijával is, mert az – mint azt a többi kutató gondolatmenete is mutatja – jelentősen befolyásolhatta az események menetét. Bár ez a téma hagyományosan a hazai szakírók kedvenc terepe, nem valószínű, hogy ebben a sajátos kirakós játékban lenne olyan megoldás, amibe a források minden puzzle-darabkáját elhelyezhetjük.

A múlt század végén induló, tudományos igényű hadtörténetírás kezdetben egyszerűen figyelmen kívül hagyta Brodarics tájleírásának több részletét, mert a mai Sátorhely és Földvár település azonosságát feltételezte, és alapvetően a tájat már nem ismerő Istvánffy történeti képét vitte tovább a csatáról, így az egymás mögött húzódó széles, párhuzamos magyar és török vonalak helyét a Mohácstól délre eső síkság legnagyobb nyílt, egybefüggő térségén a Béga és a Borza patak medre közé helyezte.[152]

Az 1920-as években azonban gyökeres fordulat történt, a kutatók elkezdtek tüzetesebben foglalkozni Brodarics szövegével. Gergely Endre már 1924-ben felvetette, hogy Földvár falvát nem a korábban feltételezett helyen, hanem a síkságot övező tereplépcső környékén kellene keresni, s Gyalókay Jenő már erre az elgondolásra építette az 1926-os Mohács

[149] Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.; Szülejmán levele Velencének, 1526. szeptember 29 . után: *Sanuto,* XLIII. 52. hasáb.

[150] Brodarics: *Katona,* 1979. 44–46. o.; Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 279. o.; Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 305. o. A felkelő nemesek egy része ugyanis feltehetően szekéren érkezett a táborba, bár az 1523. évi 20. tc. tiltotta ezt. (Corpus Iuris Hungarici. [Szerk.: *Márkus Dezső.*] I. k. Budapest, 1899. 814–815. o.)

[151] A veszteségekről Burgio jelentése, 1526. szeptember 5.: *Katona,* 1979. 242. o.; Brodarics: *Katona,* 1979. 46. o. A Brodarics által összeállított veszteséglista: Acta Tomiciana VIII. 249. Érdekes módon a kancellár a velencei kémnek csak 8000 magyar halottról beszélt. (*Sanuto,* XLIII. 226. hasáb). Brodarics adataiban nem szokás kételkedni, de vajon honnan tudhatta a kancellár, hogy valójában hány ezren pusztultak el, vagy menekültek meg a közkatonák közül, ha a sereg többé nem verődött össze? A kivégzésekről Brodarics: *Katona,* 1979. 45. o.; Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 305. o.

[152] A régebbi irodalom áttekintése a térképvázlatok reprodukcióival: *Papp,* 1960. 197–253. o.

emlékkönyvben megjelent tanulmányát. Ő arra az akkor újszerű felismerésre jutott, hogy az oszmán hadsereg állásainak a Mohácsi mezőt környező tereplépcső tövében – az újabb irodalomban Szélestalpúnak nevezett völgy tájékán – kellett lenniük, így a magyar had feltételezett helye a Béga pataktól délebbre, a Borza patak északi oldalára „csúszott".[153]

Az 1950-es évek végén újra indultak a kutatások, s hála egy lelkes és óriási helyismerettel rendelkező helytörténész, Szücs József megfigyeléseinek, előkerült az első két tömegsír.[154] Az azokat feltáró régész, Papp László Gyalókayéhoz hasonló elképzeléssel vágott neki, hogy régészeti módszerekkel véglegesítse a csatatér topográfiáját, csak épp az ő elgondolásban a Szélestalpú völgy és Majs község között feltárt – az általa a középkori Mersével azonosított – faluhely kapta a kulcsszerepet.[155] A Brodarics által a török tüzérség állásaként leírt Földvár falu helymeghatározása – tulajdonképpen a kancellár állításának elvetése – miatt Bende Lajos már 1966-ban bírálta Papp elgondolásait, s az elpusztult középkori falvak esetében Papptól eltérő elnevezési hipotéziseket felállítva, a török tüzérség állásait ismét a Szélestalpú völgy környékére lokalizálta, de a magyar hadsereg állásait már a Borza pataktól délre, nagyjából a völggyel szemben feltételezte – alig két-három kilométerre a Mohácsi síkságot övező tereplépcsőtől.[156]

Ehhez hasonló elképzelés jutott érvényre az 1975-ös terepbejárás résztvevő kutatók munkáiban is, akik a korábbi szerzőktől eltérően szintén jelentős terepakadálynak vélték a Borzát, és felhívták a figyelmet, hogy Brodarics sehol sem említi, hogy át kellett volna kelniük egy patakon. Rázsó Gyula és Csendes László közösen írt munkája nem törekedett egészen pontos meghatározásra, a készítők beérték azzal, hogy Földvár tekintetében a Szélestalpú völgy környékét a forrásokkal összeegyeztethetőnek és további kutatásra különösen alkalmasnak találták. Perjés Géza sem mellékelt topográfiailag pontos csatavázlatot a munkáihoz, ám amennyire a méretarányokból meg lehet ítélni, ő minden eddiginél délebbre helyezte a magyar állásokat, a Mohácsra vezető országút bal oldalán az általa feltételezett magyar gyalogos centrumot állítva szembe a Szélestalpú völggyel. A földrajzi szempontokat a legaprólékosabban figyelembe vevő tanulmány talán Marosi Endréé volt, aki nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy nagyjából a Bende és Perjés által megjelölt helyen, a Borza déli partján olyan terepdomborulatot talált, ami az északi oldalról elzárta a kilátást. Véleménye szerint a magyarok ezt figyelembe véve rendezték el soraikat, s mivel a Bende által javasolt helyről a terepen végezett vizsgálat nyomán kimutatta, hogy onnan a síkságot övező tereplépcsőnek épp csak a tetejét lehetett látni; szerinte a magyarok még délebbre, a mai Udvar község és egy régebbi Borza-ág közötti

[153] *Gyalókay Jenő:* Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények,* 27. (1926.) 291–293. o. Gyalókay a szultáni naplónak a következő szűkszavú közlésére alapította elképzeléseit: „...az egész győzedelmes hadsereg lóra ülvén megindult, s ... ikindi előtt megérkezett a mohácsi mezőre, a haszontalan gyaurok tábora elé." (*Katona,* 1979. 303. o.) Ezt a szövegrészletet a lehető legszűkebben értelmezve, saját gondolatmenetében kizárt minden lehetőséget, ami a tereplépcső tetejének is szerepet juttathatott volna. (*Gyalókay,* 1926. 215. o., 223. o., 157. j., 225. o., 175. j., 230. o., 210. j.)

[154] *Kiss Béla:* A mohácsi csata. Mohács, 1978. 3. o.; *Kiss Béla:* A mohácsi csata. Mohács, 1996. 71. o.

[155] *Papp,* 1960.; *Papp László:* Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 7 (1962). Pécs, 1963. 199–221. o.; *Papp László:* A mohácsi csatatér. *Műemlékvédelem,* 10. (1966/2.) 100–102. o.; *Papp, László:* Forschungen auf dem Schlatchfeld zu Mohács 1964–1968. (Szerk.: *Castiglione László – Salamon Ágnes.*) Zehn Jahre Archäologische Forschung. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei I. (1970.) 161. o.

[156] *Bende,* 1966. 532–567. o.

területről nyomultak az országút irányába, nagyjából a mai Dályok községig terjesztve ki arcvonalukat. (Újabban egyedül Veress D. Csaba foglalt állást amellett, hogy ezeket az elképzeléseket gyökeresen felül kell vizsgálni, mivel ő, a Brodaricsnál szereplő távolságokra építve, jóval északabbra, Nyárád térségébe helyezte el a maga csatarekonstrukcióját.)[157]

Időközben, a környéken végzett ásatások révén, a térség középkori településhálózatát a Kárpát-medencében egyedülálló részletességgel tárták fel, s így a síkságot övező teraszlépcső környékén több olyan egykori település nyomára is rábukkantak, ami talán azonosítható az egykori Földvárral. Csatatérkutatási módszerekkel legutóbb Négyesi Lajos jutott arra a következtetésre, hogy a keresett település egy, a mai Majstól északkeletre fekvő településfolttal azonosítható. Ez lényegében megerősítette a helybéli amatőr kutató, Szücs József feltevését, aki erről a helyről már évtizedek óta gyűjtött a csatához köthető tárgyakat. [158] Szücs elképzeléseire végül azonban egy másik helyi kutató, Kiss Béla építette fel saját – ellentmondásoktól nem mentes – elgondolását, aki e településfolt közelébe, a Borza két partjára helyezte Ibrahim pasa csapatait, arra alapozva feltételezését, hogy az 1960-ban e helytől északabbra feltárt tömegsírok eredetileg a magyar tüzérség állásai lehettek.[159]

Papp és Négyesi kivételével több kutató is abból indult ki, hogy az ágyúk Földvár falu előtt, a szultán hadseregének centrumában álltak, mivel Brodarics azt állította, hogy a szultán maga is ott volt, és az oszmán források szerint a szultán udvari hadai álltak a csatarend centrumában. Az oszmán források szerint viszont ezek az állások a ruméliai hadtesthez kikülönített tüzérség állásai voltak, és Ibrahim pasa seregtestének centrumában álltak. Ezekre az ellentmondásra már Gyalókay rájött: a menetidők elemzéséből kikövetkeztette, hogy ha a tüzérség többi része a török menetoszlop végén haladt, akkor az augusztus 29-én már aligha juthatott aktív szerephez harcban, mégsem tudta elfogadni el ezt az eredményt. Szerinte mindennek ellenére „azt kell azonban hinnünk, hogy a ruméliai hadtesttel az egész tüzérség levonult a Földvár mellett kiszemelt állásba, mert később már aligha lett volna rá ideje," hiszen a keresztény források szerint az ellenség ágyúi megerősített állásokban álltak, „s az ilyen munka [...] hosszú ideig tart, s legkésőbb délután 4 órára készen kellett lennie. Alkalmasint már délfelé hozzáfogtak." Az általa konstruált oszmán csatarend és az oszmán források különbségét azzal korrigálta,

[157] *Csendes – Rázsó,* 1977. 39–53. o.; *Perjés,* 1986. 213–219. o.; *Marosi,* 1976. 632–639. o. Marosi állításait fotókkal is alátámasztotta, melyek feltehetően az 1975. augusztus 14–15-i terepbejárások alkalmával készültek. Az 1976-os tanulmány 2. fotóján jól látható, hogy akkor a Borza déli partján fekvő terület kukoricával volt beültetve, ami jelentősen befolyásolhatta a terepre való rálátást, hiszen ez a növény augusztus közepére elérheti a másfél-két méteres magasságot is, nem csoda hát, hogy még egy teherautó platójáról – tehát nagyjából egy lovas szemmagasságából – sem volt túl jó a kilátás. Legújabb írásában már Marosi is határozottan kiterjeszti a ruméliaiak vonalát Majs előteréig. (*Marosi,* 2003. 61. o.); *Veress D. Csaba:* Várak Baranyában. Budapest, 1992. 44–47. o.

[158] *Marosi,* 1986. 345., 347. o.; *Négyesi,* 1994. 67–70. o.; *Kiss,* 1978. 9–10. o.

[159] *Kiss,* 1996. 71–78., 89. o. Ez a gondolat Stephan Gerlach naplófeljegyzésére támaszkodik, akinek kalauzai 1573-ban megmutattak azokat az árkokat, „ahol az ágyúk álltak, és ahová a halottakat eltemették," ami akár igaz is lehetett, de az utazó egy szóval sem említette, hogy az árkok a magyar ágyúk állásai lettek volna. (Stephan Gerlach naplója. In: Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. (Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Kovács József László.*) Budapest, 1986. 121. o.) Emellett a régészeti feltárások semmilyen mértékben nem tudták megerősíteni, hogy a nagyjából észak-déli irányban húzódó tömegsírok gödrei eredetileg más funkcióra készültek volna. (*Maráz Borbála:* Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren. In: Mohács emlékezete. 3,. átdolgozott kiadás. Budapest, 1987. 277–278. o.; *Maráz Borbála:* A mohácsi csata régészeti emlékei. In: Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. Mohács, 1993. 55. o.)

hogy „Szolakzade téved, amidőn a tüzérséget Ibrahimtól *balra* keresi." Csakhogy így nem csak a XVII. századi oszmán történetírónak kellett volna „tévednie", hanem Dzselálzáde Musztafának is, akinek idevágó szövegét Thúry fordítása nyomán hosszasan közli Gyalókay, az idézett részletből mégis kimaradt a Thúrynál még megtalálható „balra" szócska.[160]

Mint láttuk, Dzselálzáde leírásából az is kiderül, hogy a ruméliai lovasság már az előző táborhely közelében szétbontakozott és harcrendben érkezett a csatatérre, ami pedig azt kellene, hogy jelentse, hogy a mohácsi síkságot övező tereplépcső akkoriban talán mégsem jelentett leküzdhetetlen akadályt, és még a síkságra vezető utak jelentősége is kisebb lehetett a csatára készülő oszmán sereg számára, mint ahogy azt többen is feltételezték.[161] Mivel a harc folyamán az oszmánok jobbszárnyán megjelent Behram pasa anatóliai hadteste, majd a ruméliaiak jobb oldalán a szultán udvari hadai is felvonultak a centrumba, s így az oszmánok csatarendje igencsak szélessé válhatott, az egyik lehetséges következtetés az, hogy Ibrahim pasa a balszárnnyal és a tüzérség felével – Papp és Négyesi elgondolásának megfelelően – valahol Majs környékén vonult fel.

Négyesi Lajos egyik fontos érve a majsi völgy mellett az, hogy a vidék vízben gazdag, így inkább alkalmas a táborozáshoz, mint a Szélestalpú völgy környéke. De azt is kérdésesnek kell tartanunk, hogy a terület akármelyik csermelye, patakja ki tudta-e elégíteni számottevő mértékben a környéken táborozó seregek vízszükségleteit – mint ahogyan azt Papp László a magyar tábor kapcsán feltételezte.[162] Nem tudhatjuk, hogy 1526 augusztusában milyen vízhozamokkal rendelkeztek ezek a vízfolyások, de tekintettel arra, hogy egyetlen ló napi vízadagja 18–20 liter, s lovak tízezerszámra voltak mindkét fél táborában, ráadásul a törököknél a katonaság is vizet ivott, aligha hagyatkozhattak pusztán azokra.[163]

Ettől eltekintve Ibrahim pasa táborának helye nem merült fel kérdésként az újabb publikációkban, holott annak számottevő területet kellett elfoglalni. A XVII. század közepén Zrínyi Miklós egy korabeli német hadtudományi munka alapján egy 18 000 gyalogosból és 6000 lovasból álló sereg táborának területét 4560x1800 lábban, azaz nagyjából 1425x562 méterben adta meg.[164] Ennél a hasonló létszámú magyar sereg két tábora csak nagyobb lehetett, mert katonák több mint 50 %-a lovas volt, s így jóval több helyet igényelt. Ha az oszmánokat tekintjük, a feltételezhető létszám alapján önmagában a

[160] *Papp,* 1960. 225. o.; *Négyesi,* 1994. 64–71. o.; Csendes László és Rázsó Gyula közös írásában is találni rá utalást, hogy az ágyúk esetleg az oszmánok balszárnyán is lehettek. (*Csendes – Rázsó,* 1976. 46. o.;); *Gyalókay,* 1926. 223. o., 160. j., 225. o., 175. j., 230. o., 210. j., 232. o., 228. j.; *Thúry,* 1896. 163. o. Koncepcióját azonban nem a források, hanem a korabeli hadtörténeti irodalom, például Jähns történeti atlaszának oszmánokra vonatkozó része határozta meg: „Márpedig az akkori szokás szerint az ágyúk a harcvonal közepét foglalták el, míg szárnyaikat hatalmas lovastömegek fedezték" (*Hadtörténelmi Közlemények,* 27. (1926.) 291. o.)

[161] *Papp,* 1960. 216. o.; *Bende,* 1966. 534. o.; *Marosi,* 1976. 631–640. o.; *Perjés,* 1986. 219. o., 71. j.; *Négyesi,* 1994. 64. o.

[162] *Négyesi,* 1994. 66. o.; *Papp,* 1960. 204., 207. o.

[163] *Sebők Ferenc:* Hadseregek Európában és Magyarországon a kései középkorban. Acta Universitatis Scientiarium Szegediensis. Acta Historica CXIII. 2001. 76. o. A törökök vízivási szokásairól beszámol: *Kis,* 1993. 76–77. o.; *Tubero,* 1994. 43. o.

[164] Korábban, a 1241-es muhi csata kapcsán, Zrínyi Miklós adatai alapján, Négyesi Lajos végzett számításokat, s ezek szerint egy húszezres lovassereg tábora 2 560 000 m^2 helyet igényel, ami egy 1600×1600 méteres tábornak felel meg (*Négyesi Lajos:* A muhi csata, 1241. április 11. *Hadtörténelmi Közlemények,* 110. (1997.) 308. o.) Az 1438-as erdélyi parasztfelkelés kapcsán Demény Lajosnak egy katonai szakértő azt állította, hogy a Bábolna-hegy tetején lévő 7–8 hektáros fennsík 5–6000 ember számára jelenthet alkalmas táborhelyet. (*Demény Lajos:* Parasztfelkelés Erdélyben. Budapest, 1987. 121–123. o. és Demény Lajos szíves szóbeli közlése.)

ruméliai hadtest táborának is nagyobbnak kellett lennie ennél, így korántsem férhetett el akárhol. Gyalókay szerint: „a ruméliai hadtest »táborának« el kellett Földvár és a magaslat töve között férnie, mert a meredek lejtőre nem állíthatták, arról pedig sehol sincs szó, hogy a felső terraszon lett volna."[165] Ha pedig Ibrahim tábora a lejtő alján volt, akkor logikus feltételezni, hogy a biztosító csapatok tőle jóval északabbra álltak, és így nem véletlenül helyezte Gyalókay a magyar csatarendet a Borza északi oldalára. Ebből viszont az is következik, hogy minél délebbre helyezik az újabb rekonstrukciók a magyar arcvonalat, annál kevesebb hely jut a ruméliaiak táborának a tereplépcső aljában.[166]

De vajon igaza volt-e Gyalókaynak, s az ő nyomán járó kutatóknak, és csak így lehete a kancellár leírását a többi forrással összeegyeztetni és értelmezni? A Földvár fekvéséről és az ottani török állásokról szóló részlet segíthet az eligazodásban. Brodaricsnál az áll: „in collis in descensu pagus modicus cum templo."[167] Ezt a Gyalókay – és azóta is sokak – által használt 1903-as, Szentpétery-fordítás úgy adja vissza, hogy *„a domb lejtőjének aljában egy kis falu feküdt templommal,"* Kulcsár Péter újabb fordítása viszont, a latin szöveghez jobban igazodva, az szerepel, hogy *„a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal."* Az oszmán állások helyét tekintve korántsem mindegy ugyanis, hogy a falucska házai a tereplépcső alatt, attól bizonyos távolságra, vagy éppen annak tetején és oldalában álltak.[168] Az ágyúkról a falu kapcsán egyszer azt közli a kancellár, hogy „ibi fuerunt positae machinae hostiles," ami mindkét fordításban hasonlóan hangzik *„itt helyezte el az ellenség ágyúit / ott helyezkedtek el az ellenséges lövegek,"* ami önmagában nem szabja meg az ágyúk helyét a falu helyzetéhez képest.[169] A janicsárokról viszont némileg pontosabb tájékoztatást nyújt a szöveg: „Eum locum oculis nos portae extremeum certaminis tempus conspeximus hostibus fuisse oppletum, maxime ianiczaris, quos vocant, qui, quiquid erat ultra illius pago casulas, omnio longo ordine occupabant" *„Később, a csata vége felé láttuk csak meg, hogy ezt a helyet egészen ellepte a janicsárságnak nevezett katonaság, a mely azon falu házain túl levő területet egészen betöltötte / Később, a csata vége felé, saját szemünkkel láttuk, hogy ez a hely hemzseg az ellenségtől, főként az úgynevezett janicsároktól, akik, ami csak volt a falu házikóin túl, hosszú sorban mindent elfoglaltak."* Ebben az esetben is jelentős eltérések fedezhetők fel a két fordítás között, de abban mindkettő megegyezik, hogy északészakkeleti irányból érkező Brodarics a házakon túl látta a janicsárokat, akik a Földvár és egy meg nem nevezett tereptárgy közötti szabad területet foglalták el. Így a fentebb már ismertetett egyéb információk alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Ibrahim pasa tüzérsége közvetlenül a janicsárok előtt, azaz a falu házai mögött állt fel. Ha

[165] *Gyalókay,* 1926. 228. o., 196. j.

[166] Többek között az oszmán sereg tömegének helyigényére hivatkozva „tolta" ismét északabbra a ruméliai hadest állásait Kiss Béla helytörténész is. (*Kiss,* 1996. 75. o.) Hasonló okokból juthatott arra a következtetésre Marosi Endre is, hogy a szultáni tábor, sőt még a janicsárság is a tereplécső tetején, a bezedeki hátságon foglalt helyet. (*Marosi,* 2003. 61. o.)

[167] *Brodarics,* 1985. 51. o.

[168] Szentpétery fordítása nyomán ugyanis több rekonstrukció is a dombtól távolabb helyezte el a falut, amit egy esetben a régi Borza-meder környékéről előkerült tárgyak igazolni is látszottak a helyszínen. (*Kiss,* 1978. 9–10. o.; *Négyesi,* 1994. 70., 76. o.)

[169] *Szentpétery* fordítása: Magyar Elektronikus Könyvtár (http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortenel/mo_kozep/mohacs.hun); *Kulcsár Péter* fordítása: Brodarics: *Katona,* 1979. 40., 42–43. o.)

ezek után feltesszük, hogy a falu ténylegesen a tereplépcső lábánál feküdt – és mondjuk nem egy kilométerre távolabb tőle –, akkor az oszmán állásoknak leginkább a domboldalon juthatott hely. Ha viszont azt feltételezzük, hogy a falu házai a domboldalon álltak, akkor a tüzérség és a janicsárok állásai már akár a helyenként nem túl magas tereplépcső tetején is lehettek.

A sors fintora, hogy 1926-ban Halmay Barna már publikálta ezt a következtetést, ám a lelkes, de valóban nem túl felkészült amatőr kutatót Iványi Béla recenziójában igen sommásan ledorongolta, mondván, „ez pedig teljes lehetetlenség, mert tudnunk kell, hogy a csata nem a terasz tetején, hanem attól majdnem egyenesen északra, a Borza völgyében zajlott le és a perem vonaláig nem is terjedt, annál kevésbé lehet azt magára a teraszra fölhelyezni." Ez az álláspont nem más, mint a Gyalókay – ugyancsak 1926-ban megjelent – nagyszabású tanulmányában szereplő rekonstrukció abszolutizálása, így igencsak megkérdőjelezhető. 1926 után mégis az vált a „szokásos" nézőponttá, hogy a Földvár falu körüli harcok mindenképpen a tereplépcső alján, vagy előtt zajlottak, és így Halmay elképzelése szinte feledésbe merült.[170]

Halmay valóban nem volt felkészült tudós, kevés forrást használt és a legfőbb célja, épp úgy, mint Gyalókaynak és Gergely Endrének, az volt, hogy kimutassa a korábbi „hivatalos" nézetek tarthatatlanságát. Így, ha egyáltalán érvelt a tanulmányában, azt legfeljebb csak a Sátorhely környéki helyszín ellen tette, minden más az amatőrök számára magától értetődően következett neki is a forrásokból. Így sok helyen bizonytalankodó szövege nem is ad pontos eligazítást elképzeléseiről, azokat a mellékelt csatavázlatok mutatják igazán plasztikusan, amiken jól látható, hogy az oszmánok fő erőit, az előttük lévő ágyúkat ő magára a tereplépcsőre, a Szélestalpú völgy fölé lokalizálta, s a falut azoktol északkeleti irányban, a völgy szélére helyezte.[171]

Brodarics szövegében valóban fellelhető több olyan részlet, melyek együttesen utalhatnak ilyen elképzelés helyességére, s közben más források adataival sem kerülnek ellentétbe. Ahol kancellár szerint a magyar sereg Mohácstól az ő mércéje szerint nagyjából egy mérföldnyire – azaz 6–9 kilométerre – csatarendbe állt,[172] „nagy és széles mezőség húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, [...] Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott," de leírásában nem szerepelnek nagyobb ellenséges csapatok ezen a síkságon a csata kezdete előtt, hiszen „a nap nagyobb részét az ellenségre való várakozásban töltöttük; ez most nem küldött ki annyi előőrsöt [...], hanem mindaddig meghúzódott ama dombok mögött, kétségben hagyván

[170] *Halmay Barna:* Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye. Debrecen, 1926. Iványi több jogos, de többnyire stilisztikai észrevételt is tartalmazó könyvismertetése: *Hadtörténelmi Közlemények,* 27. (1926.) 384–385. o. Később Papp László is több esetben mereven elhárította a gondolatot, hogy szerepet adjon a tereplépcsőnek. (*Papp,* 1960. 216., 222–224. o.)

[171] Fő áttekintő csatavázlatát Papp újra közölte. (*Papp,* 1960. 212. o.), Bende szerint azonban az általa megadott hely domborzata egy meredek falú félgömbhöz hasonlít, így épp ott aligha lehetett a falu. (*Bende,* 1966. 537.) Ez önmagában aligha lehet kizáró ok, hiszen a környék mai települései közül is több elég meredek helyen, domboldalon áll.

[172] Brodarics: *Katona,* 1979. 39. o. A legtöbb kutató Halmay nyomán Brodarics mérföldben megadott távolsági adatainak átlagával számol, de ezeknek az adatoknak az értéke 6 és 9 kilométer között szóródik (*Halmay,* 1926. 16–17. o.), így semmi garancia nincs rá, hogy a csatatér esetében akár nem több kilométernyire pontatlan a mérföldben megadott adat. V. ö. *Veress D.,* 1992. 44–47. o.

afelől, vajon a mieinket akarja-e azokba a szűk járatokba becsalni."[173] Viszont a kancellár úgy tudta, hogy a dombokon „túl a törökök császára ütötte fel táborát," és csak a magyar támadási parancs kiadása után, azzal szinte egy időben látta meg „ az ellenséges csapatok roppant tömegét, amint a velünk szemben magasló dombról lassan leereszkedik." Láttuk, hogy ezt a sokféleképpen értelmezett részletet Szülejmán naplója segíthet megvilágítani. Eszerint amikor „a délutáni ima idején az alávaló hitetlenek egyszerre megmozdultak és errefelé jöttek [...] a mieink is megindultak." A ruméliai lovasság tehát nem várta be állva a rohamot – mint azt több történész is feltételezte –, de olyan csekély idő telhetett el a magyar támadás kezdete és az oszmán ellenlépés között, hogy több keresztény forrás is azt állítja: az oszmánok kezdték a csatát.[174]

A támadásra induló jobbszárny valahol a tereplépcső és a magyar állások között ütközhetett meg a szpáhikkal. A tereplépcső tetején várakozó ruméliaiak és a magyarok állásai közötti távolság nem lehetett több mint másfél kilométer, hiszen akadt olyan magyar ágyú, melynek lőtávolsága majdnem elérte az ruméliai lovasság sorait.[175] Miután Brodarics látta, hogy „az ellenség hátrálni kezdett, vagy a mieink rohamától elnyomatva, vagy azért, hogy minket az ágyúk elé csaljon," a magyar sereg tovább tört előre a nyomában, így később a harc „már nem azon a tágas síkságon, hanem éppen az ágyúk előtt" folyt tovább „melyek annyira közel voltak hozzánk, hogy tíz lépésre sem voltak." Vagyis a jobbszárny üldözés közben elhagyta a síkságot. Másutt meg azt írja, hogy „az ágyúk úgy helyezkedtek itt el, mint valami völgyben, ezért a mieinknek sokkal kevesebbet árthattak, mintha a síkon lettek volna, s inkább félelmet, mint kárt okoztak," ami elég homályos megfogalmazás, és rengeteg találgatásra adott okot. Csak az bizonyos, hogy ennek következtében „az ágyúgolyók sűrű becsapódása – ezek immár a mi fejünk körül is röpködtek, akik a király mellett álltunk – nem kis félelemmel töltött el mindenkit," tehát a ellenséges tüzérség – a kancellár szerint az állásai helyzetéből következően – jórészt a támadó magyarok fölé lőtt.[176]

Gyalókay kategorikusan kijelentette, hogy „nem szabad itt valami valóságos völgyet keresnünk, mert olyan azon a tájon [mármint az általa a csata színterének tartott területen] nincs is. Arra a hosszú és sekélyes horpadásra lehet csak gondolnunk, amely a felső terasz lábánál húzódik s 2–3 méterrel van mélyebben az előtte (északra) lévő földhullám tarajvonalánál," és a későbbi kutatók is beérték ezzel a magyarázattal, különféle helyeken feltételezve a tüzérséget a tereplépcső előtt. Mivel 1926-ban eleve kizárták a tereplépcső tetején való vizsgálódást, fel sem merülhetett, hogy a térképek szerint a majsi

[173] Brodarics: *Katona,* 1979. 41. o.; v. ö. *Papp,* 1960. 222. o. Ennek a szöveghelynek a jelentőségére Bende hívta fel a figyelmet Földvár feltételezett helyét illetően (*Bende,* 1966. 537. o.), de ezt Marosi Endre teljes joggal úgy kommenálta, hogy több ilyen „járat" is létezik a tereplépcsőn. (*Marosi,* 1976. 637. o.)

[174] Brodarics: *Katona,* 1979. 40., 42. o.; Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.; az oszmánok támadásáról: Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 279. o.; Jacomo Zaratino levele, 1526. szeptember 15.: *Sanuto,* XLII. 647. hasáb; Istvánffy is ezt a sorrendet adta meg, de ez esetben nagyon valószínű, hogy ezzel csupán „értelmezte" Brodarics zűrzavarosnak tűnő kronológiáját. (*Katona,* 1979. 115. o.)

[175] „a tűzre való feslett erkölcsűek jobbszárnyán egy mennydörgés-hangú ágyút sütöttek el, s a golyó éppen a hadrendnél, a lovak előtt esett le, de, hála istennek, senkinek nem történt baja." (Dzselálzáde: *Katona,* 1979. 407. o.)

[176] Brodarics: *Katona,* 1979. 40., 43. o.; Szentpétery fordításában „az ágyúk úgy voltak elhelyezve, mintha valami völgyben lettek volna, miért is a mi katonaságunknak kevesebbet ártottak, mintha a síkon lettek volna felállítva, s nagyobb rémületet okoztak, mint kárt [...] a gyors tüzelés – a lövegek már nekünk is, a kik a király mellett voltunk, fejünk fölött röpködtek – nagy rémületet keltett mindenkiben."

völgynek van egy nem túl mély, délkeleti irányú nyúlványa, ami szinte párhuzamos a tereplépcső lejtőjével, és nagyjából a Papp által feltárt, és Mersének tartott elpusztult faluig nyúlik be a tereplépcső síkjára. Ha Ibrahim pasa tüzérsége és a janicsárok netán ennek északkeleti lejtőjén foglaltak volna helyet, akkor az ágyúk helyzete szinte mindenben megfelelt volna a Brodarics által leírtaknak: a magyarok nem láthatták őket a tereplépcső aljáról, de azok tüze sem árthatott sokat az emelkedőn felfelé haladóknak. (Erre utalhat az a részlet is, ami szerint az ellenséges ágyúk tüze miatt „a sereg nagyobb része kénytelen volt lehúzódni a völgybe, mely ama mocsaras víz mellett feküdt.", tehát a magyar csapat akkor egy magasabban fekvő pontról vonult vissza.[177])

A második vonal katonáival Batthyány csapatát követve Brodarics is eljutott arra a helyre, hiszen azt írja, hogy „a csata vége felé, saját szemünkkel láttuk, hogy ez a hely hemzseg az ellenségtől, főként az úgynevezett janicsároktól, akik, ami csak volt a falu házikóin túl, hosszú sorban mindent elfoglaltak" Ezek szerint a janicsárok állásait korábbi pozíciójából még nem látta a kancellár. Burgio pápai nuncius úgy értesült, hogy a magyarok egy erdőig üldözték az ellenséget, „ahol a török tüzérség volt felállítva." Ennek az erdőnek az északi szélét az első katonai felmérés adatai alapján a XIX. századi feldolgozásokban jóval a tereplépcső északi szélén túlra terjesztették, később pedig, Brodarics tájleírására hivatkozva, amiben erdő nem szerepelt, többen is lebecsülték a jelentőségét. Ha azonban a kancellár a tereplépcső alján nem látott erdőt, ez még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy erdő másutt azért még lehetett, mivel a janicsárokat sem látta korábban. A fák esetleg épp a janicsárok háta mögött voltak, hiszen ők a falu házai és valami meg nem nevezett dolog közötti térségen sorakoztak fel.[178]

Azt kell tehát látnunk, hogy Halmay elképzelésbe Brodarics földrajzi adatai és utalásai ellentmondásmentesen beilleszthetők, s azokat még más források is támogathatják. Ezek után tehát joggal feltehetjük, hogy az oszmán balszárnyon a ruméliai sereg tábora nem a tereplépcső alján, hanem épp a tetején állt, s a janicsárok és tüzérség állásai sem a síkságon, hanem a tereplépcső oldalában, vagy tetején voltak, ami egyben megmagyarázhatja, miért nincsenek utalások arra, hogy az oszmán tüzérség és málha a magyarok látótávolságán belül ereszkedett volna le a tereplépcső tetejéről, és miért a magyarok feje fölött szálltak el a török ágyúk lövedékei.

Áttételesen még arra is következtetni lehet Brodarics munkájából, hogy az akár egy kilométer hosszú védőállással Ibrahim pasa esetleg épp egy, a tereplépcsőről a síkságra vezető völgyet zárt le – amint azt Halmay feltételezte. A kancellár – és menekülők hírei – nyomán ugyanis Mária királyné és Burgio is lehetségesnek tartotta, hogy az ellenség szándékosan csalta a magyarokat ágyúi elé, s Brodarics másutt, az ellenség terveiről szólva, tesz is egy utalást arra, hogy „vajon a mieinket akarja-e azokba a szűk járatokba

[177] *Gyalókay,* 1926. 230. o., 204. j.; *Papp,* 1960. 223–224. o. Bende még egy magyarázó rajzot is mellékelt ehhez az elgondoláshoz. (*Bende,* 1966. 534–535. o.) *Marosi,* 1976. 637. o.; *Perjés,* 1986. 231. o.; *Veress D.,* 1992.; Brodarics: *Katona,* 1979. 44. o. Hasonló fekvésű a mai Majs település is a völgy északi oldalán.

[178] Brodarics: *Katona,* 1979. 40. o.; v. ö. *Papp,* 1960. 219. o.; Burgio levele, 1526. szeptember 5.: *Katona,* 1979. 243. o. Halmay megállapította, hogy inkább a tereplépcső meredekebb részeit nőtte be erdő. (*Halmay,* 1926. 13. o.) Különféle helyeken elképzelt erdőre, fontos elemként, Papp, Bende, valamint Rázsó Gyula és Csendes László közös tanulmánya is hivatkozott. (*Papp,* 1960. 217. o.; *Bende,* 1966. 548. o.; *Csendes – Rázsó,* 1977. 53. o.); A rendelkezésére álló források alapján Gyalókay is valószínűnek tartotta, hogy a tereplépcső tetején erdő volt, mégsem vonta le az ebből adódó következtetéseket. (*Gyalókay,* 1926. 215. o.)

becsalni". (Ez a kérdés egyáltalán nem biztos, hogy a csata előtt fogalmazódott meg a magyar vezérek között.) Ha így lett volna – amit egyelőre csupán ötletként lehet megfogalmazni –, az egyféle magyarázatot adhatna azokra az elkeseredett próbálkozásokra, amikkel a magyar lovasság a heves ágyú- és puskatűz ellenére is támadta ezeket az állásokat, holott sík terepen egyszerűbb lett volna megkerülni őket.[179]

Természetesen annak tükrében, hogy az újabb tanulmányok ezt a tereplépcsőt, mint a seregek mozgását komolyan gátló akadályt feltételezik, mindez elég meglepően hangzik, hiszen a terep egyenetlenségeire tett utalásokat is inkább a síkság kisebb terepdomborulataira „szokás" vonatkoztatni, amelyeket a kancellár úgymond „nem vett észre," „nem tartott fontosnak," mivel nem volt katona. Teljességgel kizárni ezeket a lehetőséget sem lehet, de mint fentebb láttuk, Brodarics írása földrajzi szempontból teljesen koherens szövegként is értelmezhető. Itt kell megjegyeznem, hogy helyszíni tapasztalataim és a korábbi irodalom alapján úgy tűnik, a tereplépcső meredeksége önmagában aligha akadályozta volna meg a szembe nálló feleket, hogy csapataikat le-föl mozgassák rajta, hiszen annak nagy részét még Perjés Géza sem találta erre alkalmatlannak. Halmay szerint a tereplépcső relatív magassága 20–40 méter között ingadozik, lejtésszöge 3–4 %, a meredekebb helyeken 5–8 % között váltakozik, az 1920-as években a felső részein szőlőtelepítvények voltak, lejjebb pedig szántóföld, amit hosszában szántottak.[180]

A XVI. század eleji növénytakaróról nem szólnak a források, de akármilyen volt is, egy eső bizonyosan sokat ronthatott a lejtő járhatóságán. Nincs azonban adatunk arra nézve, hogy a mohácsi síkon esett-e eső a csata előtti napokban. A helyszín bejárása után nyilvánvalónak tűnik, hogy esős időben a síkság felázott homokos, löszös talaja sem lehetett ideális terep a lovasság harcához, így akár épp a lejtő, és a levezető utak csúszósságával magyarázhatnánk, miért nem vállalkozott rá Ibrahim pasa, hogy a tüzérséggel és a poggyásszal együtt ott vezesse le seregét. A szultáni naplót vizsgálva Gyalókay azonban már utalt rá, hogy az utoljára augusztus 24-én említ esőt, nem tudhatjuk, hát, hogy a csata előtti napokban a felvonuló oszmán seregtől több kilométerre északra is esett volna, s az sem ismeretes, hogy a nyári melegben az esetleges korábbi esők után mennyire száradhatott fel a talaj augusztus 29-ére, a délutáni órákra. Így valójában megítélhetetlen, hogy a talaj csúszóssága milyen mértékben befolyásolhatta a történteket.[181]

---

[179] Gyalókay erre a helyre is felfigyelt, s hasonlóképpen értelmezte is azt, de nem tartotta hihető közlésnek: „Talán az erdőn át vivő útra, vagy azokra a vízmosásszerű horhókra gondolhatnánk, amelyek közül egy Majsnál, a másik pedig az utóbbi hely és Buziglica között feleúton vágódik a terrasz lejtőjébe. Nem hisszük azonban, hogy a törökök a felső terraszra akarták volna csalogatni a magyarokat, mert azok ott felvonulás közben zavarták volna meg őket." (*Gyalókay,* 1926. 223. o., 157. j.)

[180] Brodarics tereplátásának bírálatához *Gyalókay,* 1926. 215., 221., 223. o.; *Papp,* 1960. 217., 221–223.o.; *Csendes – Rázsó,* 1977. 41., 47. o.; *Perjés,* 1986. 215–219. o. Marosi kritikája *Marosi Endre:* Mohács-komplexus? *Hadtörténelmi Közlemények,* Új folyam, 27. (1980.) 152–154., 157. o.; *Halmay,* 1926. 10. o.; *Gergely Endre:* Ásatások a mohácsi csatatéren (1924–1925.) In: Mohács Emlékkönyv, 1526. (Szerk.: *Lukinich Imre.*) Budapest, 1926. 357–358. o.; *Csendes – Rázsó,* 1977. 43. o.; Galácz Antal geológus és Gábris Gyula geomorfológus vizsgálatai azonban feltételezhetővé tették Perjés Géza számára, hogy az elmúlt évszázadokban zajló erózió csökkentette a tereplépcső meredekségét. (*Perjés Géza:* Mohács. Budapest, 1979. 380–381. o.) Érdekességként jegyzem meg, hogy a waterloo-i csata előtt egész éjszaka esett az eső, és a francia lovasság által újra és újra megrohamozott angol egységek egy 40–45 méter magas dombvonulat gerincén álltak. (*Neillands, Robin:* Wellington és Napóleon. Budapest, 1995. 242–243. o.)

[181] A terep eső utáni járhatóságáról: *Perjés,* 1986. 218. o.; *Perjés,* 1979. 381. o.; *Négyesi,* 1994. 66. o. Marosi Endre úgy emlékszik vissza az 1975-ös terepbejárásra, hogy még egy kis eső után sem lehetett gumicsizma nélkül kiszállni a terepjáróból. (*Marosi,* 2003. 61. o.) *Gyalókay,* 1926. 223. o., 154. j. Az augusztus 29–31-i

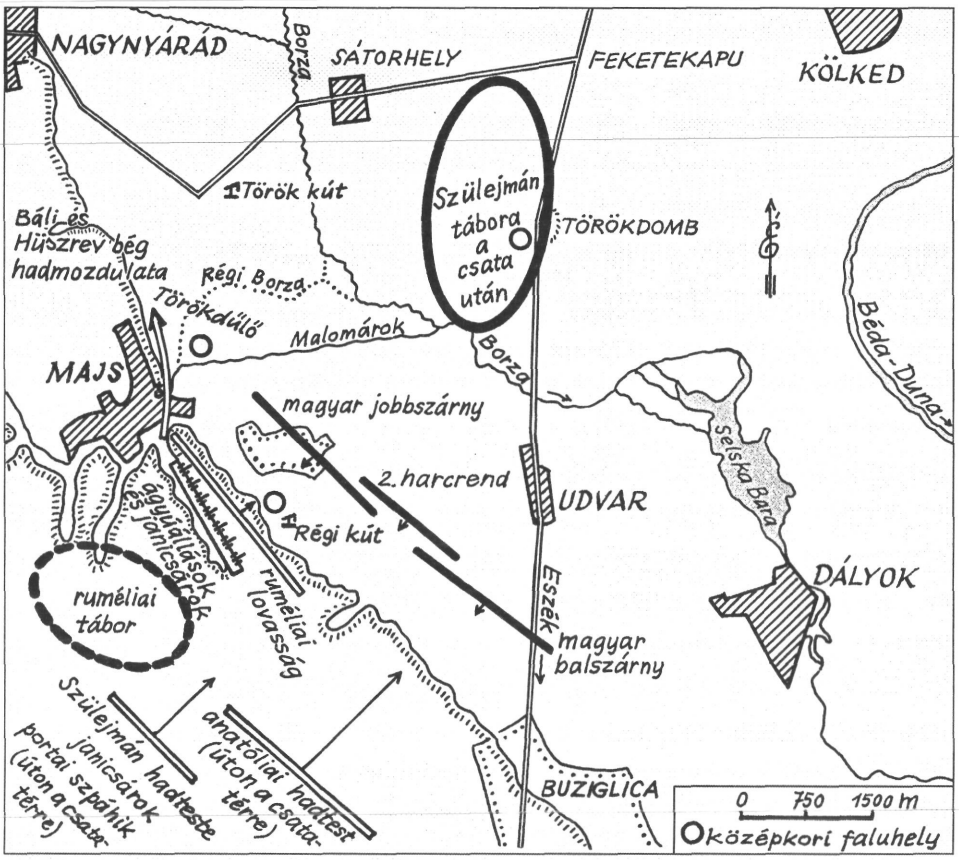

A csata helyszíne és a szemben álló felek feltételezhető felállása a harc kezdetén. (Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 7. (1962.) 212. o. nyomán.)

Úgy vélem azonban, hogy Földvár falu helyének pontos meghatározásához még a fentebbi gondolatok sem nyújtanak elegendő segítséget, s az is kétségesnek tűnik, hogy az esetleges későbbi régészeti feltárások hozhatnak-e majd megnyugtató eredményeket. Papp László jelentős apparátust megmozgató, klasszikus módszertannal végzett kutatásai e tekintetben is alig-alig hoztak kézzelfogható eredményeket – a térség katonai vonatkozású leletanyagának jelentős része ugyanis szórványleletként bukkant fel. Az általa Mersének tartott, ám Brodarics Földvárával azonosnak vélt falu tűz általi pusztulása bizonyosra vehető ugyan, de az 1962–1963-ban végzett feltáráskor konkrétan a harcokra utaló leletek on-

esőzések után a talaj olyan állapotban volt a mohácsi mezőn, hogy a pihenő állatok éjszakára nem tudtak lefeküdni. (Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 302., 305. o.) A talaj állapota pedig sokban befolyásolhatta a csapatok mozgását és így a vezérek döntéseit, hiszen például Napóeon is emiatt halasztotta a waterlooi csata kezdetét kora délutánra. (*Chandler, David G.:* The Campaigns of Napoleon. New York, 1966. 1067. o.) Ugyanakkor azt is figyelembe kellene venni, hogy a XIX. századi folyószabályozások előtt minden bizonnyal jelentősen eltért a térség vízháztartásának működése, a vizek lefolyása gyorsabb lehetett a rendszerint száraz területeken. (Csákváry Ferenc szíves szóbeli közlése.)

nan nem kerültek elő. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne a későbbiekben akár ott, akár más falvak esetében ilyen nyomra bukkanni, hiszen a helyet Pappnak is egy régi kút segítségével sikerült azonosítania, s Csendes László térképész szerint 1976-ban még legalább három „gyanús" kút volt a Szélestalpú völgy bejárata közelében.[182]

A csatához valószínűleg köthető, kisszámú fegyver- és csontvázlelet viszont eddig a majsi völgy előteréből került elő, ami régebben, a patak szabályozása és a lecsapolások előtt, elég vizenyős terület lehetett. (Majstól keleti, északkeleti irányban több, egykori település nyomára is rábukkantak a kutatók.) Az ilyen leletek értékelésénél is több tényezőt kell figyelembe venni. Egyrészt korántsem minden felbukkant darab keltezhető a csata idejére, másrészt a csatatéren maradó tárgyak között nagyobb méretű tárgyak nem nagyon akadnak. Mint a hazai csatatérkutatás úttörője, Négyesi László megfogalmazta „ahol a döntő összecsapás zajlik, ott a csata után minden használható felszerelést összegyűjtenek a győztesek. A fegyverek és egyéb értékes tárgyak leginkább a menekülőktől származhatnak, amit a zsákmánygyűjtők nem találtak meg. Az összecsapás helyén a háború szemete marad vissza. Törött fegyverek, sarkantyúk, elszóródott apróbb tárgyak, és a tűzfegyverek elterjedésének korától nagyszámú ólomlövedék."[183] A Mohácsnál eddig előkerült ilyen kisméretű tárgyak száma azonban nem túl nagy, s a puskagolyók kivételével nem lehet őket egyértelműen sem a harchoz, sem a menekülés fázisához kötni. A kilőtt ólomgolyók kínálják az egyetlen használhatónak tűnő fogódzót, de mivel a szemben álló felek lövedékeit nem tudjuk elkülöníteni, és a csatatér több pontján a magyar és az oszmán gyalogság is alkalmazott kézi lőfegyvereket – sőt a magyar gyalogság már a tulajdonképpeni csata kezdete előtt, az előcsatározásokban is használhatott ilyeneket –, egyelőre ezekkel a leletekkel is legfeljebb csak egy alapvetően írásos forrásokon alapuló hipotézist lehet megerősíteni.[184]

A klasszikus régészeti módszerek elméletileg a nagy kiterjedésű tömegsírok felkutatása esetében működhettek volna, mégis, eddig minden ilyen sír valamilyen földmunka eredményeképpen került elő. A mai mohácsi emlékpark területén feltárt sírokból származó maradványokat Papp László 1960-ban megjelent tanulmányában – igaz hipotetikusan – hol a magyar ágyúállásokkal, hol a magyar tábor lemészárolt őrségével és a menekülőkkel hozta összefüggésbe, holott a feltűnően nagy számú, törzsétől elválasztott koponya és a súlyos koponyasérülések, a szegényes öltözékre utaló leletek számára is mind-mind arról vallottak, hogy ezekbe a sírokba azokat a foglyokat – az éremleletek alapján valószínűleg részben külföldi zsoldosokat – temették, akiket a csata után két nappal mészároltak le az oszmánok. Csakhogy akkor még – mint e téma sok más kutatója – Papp sem akart hinni a szemének, mert meg volt győződve róla, hogy „ezeknek a

---

[182] *Marosi,* 1986. 343–347. o.; *Papp,* 1962. 211–215. o.; *Csendes – Rázsó,* 1976. 31–32. o.; *Négyesi,* 1994. 75–76. o. Papp ezt a térséget tartotta a magyar támadás irányába eső „belső küzdőtérnek," ezért folytatta itt intenzívebben a kutatásokat (*Műemlékvédelem,* 10. (1966/2.) 96–102. o.), habár nyilván tudott a talaj adottságairól, amire Bende felhívta a figyelmét (*Bende,* 1966. 534., 538. o.) Paradox módon lehetséges, hogy a terület mezőgazdasági művelésre való korlátozott alkalmassága eredményezte arrafelé a relatív „leletbőséget."

[183] *Négyesi Lajos:* Hol volt Mohács? *Élet és tudomány,* 59. (2004/ 35.), 1101. o. Aligha véletlen, hogy valószínűleg a Duna medrének kotrása hozta elő a csatához köthető legtöbb és legértékesebb fegyveranyagot. (*Dudás Gyula:* Mohácsi emlékekről. *Archaeológiai Értesítő,* Új folyam 16. (1896.) 430–431. o.)

[184] Négyesi Lajos úgy véli, hogy a gyalogság harcainak helye főként Földvár falu térsége volt a csatában, de még ő sem tulajdonít egyértelmű kizárólagosságot annak a helyszínnek, amelyre a saját elgondolásást felépítette. (*Négyesi,* 1994. 75. o.; *Négyesi,* 2004. 1101. o.) Az előcsatározásokról Newe Zeitung...: *Katona,* 1979. 279. o.

sírját a két tömegsír helyétől jóval délebbre kell keresnünk", pedig az általa is nagyon jól ismert oszmán forrásokból kiderül, hogy a harc miatt augusztus 29-én éjszakára a sereg nem vert tábort, ezért a csata utáni napon a had „elindulván a helyéről, a csatatéren túl állapodott meg".[185] Ennek ismeretében pedig a feltárt tömegsírok elsősorban Szülejmán táborának közelségére utalhatnak.[186]

Összegzés

Remélhetőleg az eddigiekből egyértelműen kiderült: a mohácsi csata eseményei sokkal komplexebbek voltak annál, semhogy igaza lehetne Gyalókaynak, aki „az erő, az ügyesség és megfontolás nélküli vakmerőség siralmas kudarcának" nevezte a csatát. Mivel két, igen hasonló fegyverzettel harcoló sereg került szembe egymással, a támadó lovasság és a védekező lövészgyalogság kombinációján alapuló taktika ismerete korántsem tulajdonítható csak az oszmánoknak, hiszen Magyarország Jagelló-házi királyai egyben Csehország uralkodói is voltak, így nagyon is alapos ismereteik lehettek az akkori Közép-Európában igen jó hírű cseh gyalogságáról.[187]

Ebben az esetben tehát nem az volt a helyzet, mint az itáliai háború csataterein, ahol a franciákat kiváló nehézlovasságuk, a svájciakat pedig támadásban is félelmetesen hatékony gyalogságuk évtizedekig inkább támadó taktikára sarkallta, amellyel szemben a spanyol és német csapatok időről időre sikeresen tudták alkalmazni a lövész- és pikás gyalogság kombinációján alapuló védekező taktikát.[188] De lényegesen különbözött a „hadügyi forradalom" távoli, ám emblematikus eseményétől, az 1574-es nagashino-i csatától is, ahol Oda Nobunaga megerősített állásokban várakozó, 38 000 embert – köz-

[185] *Papp,* 1960. 248–251. o. (v. ö. *Papp,* 1960. 229. o.) Bende még mereven, s nem túl ésszerű érveléssel elutasította ezt a magyarázatot (*Bende,* 1966. 537. o.), de Marosi már elfogadhatónak találta azt, pedig másutt megjegyezte, hogy a kivégzett hadifoglyok sírjai csak véletlenül kerülhetnek elő „nyilvánvalóan a testtől elválasztott koponyákkal igazolhatóan" (*Marosi,* 1976. 632., 647–649. o.; *Marosi,* 1980. 158. o.), holott a környéken feltárt újabb tömegsírokban is ugyanilyen típusú leletanyagot találtak (*Maráz Borbála:* Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren. In: Mohács emlékezete. 3,. átdolgozott kiadás. Budapest, 1987. 274–279. o.; *Maráz Borbála:* A mohácsi csata régészeti emlékei. In: Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára. Mohács, 1993. 49–74. o.); Szülejmán naplója: *Katona,* 1979. 304. o.; Szülejmán második győzelmi jelentése: *Katona,* 1979. 325–326. o.; Ferdi: *Katona,* 1979. 382. o. A kivégzett foglyokat nem temették el rögtön, a levágott fejekből győzelmi jelként gúlákat raktak, s a testeket is az enyészet prédájául hagyták a nyílt mezőn. (Lufti: *Katona,* 1979. 363. o.; Kemápasazáde: *Katona,* 1979, 350–351. o.) Ez egybevág K. Zoffmann Zsuzsanna megállapításával, aki szerint a holtesteket már a hullamerevség utáni állapotában dobták a sírokba. (*Zoffmann Zsuzsanna, K.:* Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata. *Biológiai Tanulmányok,* 9. Budapest, 1982. 11. o.) Az oszmán krónikákból azonban nem lehet eldönteni, hogy amikor a kivégzés utáni második napon több főtisztviselő elment összeszedni és eltemetni az elesett keresztényeket, a kivégzett foglyokat is eltemették-e.

[186] A tömegsírok közelében fekvő Sátorhely elnevezése valószínűleg összefügg a nem túl távoli Sátorhelydombbal – amit újabban Törökdombnak hívnak –, és Szülejmán ottani táborozásával, mint ahogy azt már Papp László is feltételezte. (*Solymossy Sándor:* Mohács emléke a néphagyományban. In: Mohács. Emlékkönyv, 1526. (Szerk.: *Lukinich Imre.*) Budapest, 1926. 346. o.; *Papp,* 1960. 220–221., 229–230. o.)

[187] Jelzésértékűnek kell tekintenünk, hogy II. Lajos egyik olasz származású udvaronca a cseh zsoldos gyalogság egyik kapitánya volt a csatában (*B. Szabó,* 2004. 452., 465–466. o.). A kor híres lengyel generálisa, Jan Tarnowski, aki 1521-ben Magyarországon is megfordult, egyenesen azt állította, hogy az oszmánokkal szemben a keresztény seregek ereje a gyalogságukban rejlik. (*Parry,* 1975. 223. o., v. ö. *Sebők,* 2001. 80–81. o.)

[188] *Gyalókay,* 1926. 255. o. Az itáliai háborúk taktikájáról *Hall, Bert S.:* Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Gunpowder, Technology, and Tactics. Baltimore–London, 1997. 165–190. o.; *Black,* 2002. 71–78. o.

tük 3000 lövészt – számláló seregét a sortüzek ellenére nyolc órán keresztül rendületlenül addig támadta Takeda Katsuyori alig 15 000 fős, de harcedzett hada, míg csak a támadók kétharmad része el nem pusztult – mivel a Takeda klán katonai hagyománya a támadó taktikát részesítette előnyben.[189]

Viszont épp a hasonlóságok miatt nagyon nagy jelentősége volt annak, hogy ki tudja az akaratát rákényszeríteni a másik félre, hogy ki tudja e taktika előnyeit kiaknázni. A magyar csatarend elemzéséből azt a következtetést lehet levonni, hogy a magyarok elsősorban az oszmánok támadásának kivédésére készültek, és remélték, hogy augusztus 29-én csak az ellenséges had élővédjével kell harcba szállniuk. Ibrahim pasa, az oszmán élővéd parancsnoka azonban nem találta sürgősnek a harcot, mert a mohácsi síkságot övező terepléпcső kiváló állásokat biztosított számára, és valószínűleg a magyarok viselkedése – valamint jól belátható csatarendje – sem sugallta neki azt, hogy a harc aznap elkerülhetetlen, s így lehetségesnek tűnt számára, hogy a nyomában járó főerőket bevárva, másnapra halasszák a csatát, amelyben az oszmánok teljes erőfölényük birtokában nagyobb valószínűséggel tudják a számukra kedvező döntést kicsikarni. Az oszmánok tehát a magyarok várakozásai ellenére augusztus 29-én nem akartak támadni.

Ha a magyaroknak „a török sereg részenkénti megverésére alapozott terve" támadó jellegű lett volna, akkor ennek végrehajtása a ruméliai hadtest felbukkanása idején, dél és egy óra tájban lett volna időszerű, amikor a többi seregtest még távol volt, a tüzérség és a janicsárok állásainak kiépítése pedig nem fejeződött be, s ez esetben talán még sikerre is vezethetett volna.[190] A magyarok azonban csak délután négy óra körül indultak rohamra, amikor már megbizonyosodtak róla, hogy az ellenség egyelőre nem fogadja el a felkínált csatát, de legalábbis aznap már nem kezd frontális támadásba. Ekkor azonban a szemben álló ruméliai hadtest centrumában már készen álltak a védőállások, s az anatóliai hadtest sem lehetett egy órányi járásnál messzebbre a csatatértől.[191]

A döntést elég egyértelműen az ellenséges többszörös túlerejétől való félelem motiválta, de önmagában ez még nem feltétlenül jelentette a korábbi tervek feladását, csakhogy a magyar jobbszárny támadása olyan eredményesre sikerült, hogy amikor az első vonal katonái már az ellenség táboráig jutottak, a defenzív taktika mellett való kitartás értelmetlennek tűnhetett. Nem tudjuk, hogy már akkor, a lovassággal együtt támadásba küldték-e a jobbszárny gyalogságát is, de az bizonyos, hogy a siker egyértelműen a kezdeti elképzelések módosítására sarkallhatta a magyar vezéreket. Tomori döntő lépésre szánta el magát: elhatározta a tartalékban álló második magyar vonal bevetését a megingott ruméliai csapatok összeroppantására. Egyáltalán nem világos, hogy a harcba küldött nehézlovasság miért nem az ellenfél szárnyainál próbált meg előretörni, amikor a megerősített oszmán állások ellen intézett frontális lovassági támadásoktól eleve vajmi kevés eredményt lehetett várni – ennek olyan okai lehettek, amelyeket a rendelkezésünkre álló forrásokból ma már nem tudunk egyértelműen megnevezni.

[189] *Turnbull, Stephen:* Nagashino, 1575. Slaughter at the Barricades. Oxford, 2000. Aligha véletlenül szerepelt ennek a csatának az ábrázolása Geoffray Parker híres könyvének címlapján. (*Parker, Geoffrey:* The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988.)

[190] V. ö. *Perjés,* 1986. 237., 239. o.

[191] Brodarics szerint a magyar vezetés félt egy váratlan éjszakai támadástól is. (Brodarics: *Katona,* 1979. 41. o.)

Valamikor harc második órájában már a többi oszmán seregtest is megérkezett a hadszíntérre, s ezzel – gyakorlatilag a magyar jobbszárny további küzdelmétől szinte függetlenül – új ütközetek kezdődtek. A magyar vezetés számolhatott ezzel az eshetőséggel, hiszen a magyar balszárny mindaddig nem avatkozott be a harcba, ám azután a jobbszárnyhoz hasonlóan elég eredményesen küzdött a vele szemben felvonuló anatóliai lovassággal szemben. Az akkori helyzet objektív megítélése ma már szinte lehetetlen. Ha az oszmán krónikák szemszögéből nézzük az eseményeket, akkor úgy tűnik, hogy a magyar had egy idő után tulajdonképpen mindkét szárnyon vereséget szenvedett, ám maradék erőit összegyűjtve, még egy utolsó kétségbeesett támadásra vállalkozott az oszmán csatarend centrumába felvonult Szülejmán udvari katonasága ellen. Ha azonban a cseh szemtanú közlését vesszük figyelembe, akkor a magyar vezérek akár úgy is értékelhették a helyzetet, hogy az ellenség fő erőinek felvonulása után a csata már valószínűleg kedvezőtlenül fog alakulni – erre utalhat Tomori állítólagos javaslata a király menekülésére –, de mivel addigra az oszmánok mindkét szárnyának lovasságát sikerült megfutamítani, még meg lehet próbálkozni a centrum elleni támadással, ami – ha sikerrel jár –a magyarok javára döntheti el a csata sorsát.[192]

A nehézlovasságnak ez a rohama valószínűleg el is ért némi eredményt, hiszen egyes források szerint sikerült áttörniük a szultán előtt álló janicsárok sorait, ám Szülejmán mégsem menekült el előlük és a szultánig eljutó lovasok is túl kevesen voltak, ahhoz, hogy az uralkodót megölhessék, így az oszmán sereg rendjét, harckészségét nem sikerült megingatniuk.[193] Innentől kezdve az oszmán túlerő diktált a csatatéren. Az eleve is jóval kisebb létszámú magyar sereg ekkorra, az egyre több menekülő és növekvő veszteségek miatt, már nem volt komoly ellenfél, maradékait részenként kerítették be és semmisítették meg.

A csata eseményeinek áttekintése után egyértelműen megállapítható, hogy a viszonylag gyors magyar vereséget nem taktikai különbségek, hanem főként a többszörös oszmán túlerő okozta, igaz, részben áttételesen, mivel az kényszerítette ki a magyar vezetésből a végül viszonylag gyors vereséghez vezető támadó fellépést. Az sem jelentette volna viszont a siker biztos receptjét, csupán a küzdelem elhúzódáshoz vezetett volna, ha megmaradnak a defenzív taktikánál. (Az ellenség körülbelül háromszoros erőfölénye miatt a győzelem eleve nem tűnt túl valószínűnek.) Azon túl, hogy sokak szerint Mohácsnál egyáltalán nem lett volna szabad csatát vállalnia a magyar seregnek, a második vonal lovasságának és a jobbszárny gyalogságának támadásba küldése volt a csatának az a momentuma, ami miatt a kortársak – köztük Frangepán Kristóf is – és az utókor történészei közül többen, erősen kárhoztatták a magyar vezéreket, köztük is főként Tomorit. Reális, győzelemre vezető alternatívát azonban, érthető módon, azóta sem tudott senki sem felvázolni a bírálók közül, így azt sem tudjuk reálisan megítélni, hogy tapasztaltabb vezérekkel mennyivel érhetett volna el jobb eredményt a magyar sereg.[194]

[192] A helyzet tehát több szempontból hasonlíthatott a várnai csatára – az utókor megítélését azonban döntően befolyásolja, hogy az adott eseményt miként interpretálták azt a egykori krónikások.

[193] Tumanbej, a mameluk szultán is megkísérelte ilyen módon kiiktatni Szelim szultánt az 1517-es ridaniai csatában, de az oszmánok csatarendjén átjutó támadók csak a nagyvezírrel és a főudefterdárral végeztek, s nem sikerült megváltoztatniuk a harc végkimenetelét. (*Kan, Muzaffer:* Selim I's Iranian and Egyptian Expeditions. *Revue Internationale d'Historie Militare,* 4. (1980.) 84–85. o.)

[194] A magyar vezérek optimizmusát illetően aligha csak tartalmatlan, vagy rossz ízű, tréfás megjegyzésnek kell látnunk, Perényi Ferenc váradi püspök sokat idézett keserű szavait az eljövendő napokban vértanúhalált

A közhiedelemmel szemben a sokat emlegetett oszmán tűzfegyverek jelentősége önmagában nehezen megítélhető. II. Lajos katonáinak tapasztalatlansága nélkül például a nagyszámú oszmán ágyú tüze sem gyakorolt volna ilyen komoly hatást a harc menetére (Úgy tűnik azonban, hogy az is inkább csak gyorsította, mintsem döntően befolyásolta az eseményeket, mivel délután öt körül már nem lehetett csak a jobbszárnyon megnyerni a csatát.) Az ágyúkat megerősített állásokban védelmező lövészgyalogság elleni támadások sikertelensége pedig bizonyosan nem pusztán csak az oszmán haditechnika „modernségén" múlott, mivel az ilyen típusú védelem – mint azt számos középkori példa is igazolja – nem feltétlenül volt kevésbé hatékony, ha a megerősített állásokban „csupán" íjászok, vagy számszeríjászok álltak. Ezért nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Kemálpasazáde és Lufti szerint a janicsárok egy része még mindig íjjal vagy alabárddal, és pajzzsal volt felszerelve. (A csata legjobb oszmán ábrázolásait tartalmazó 1558-ban készült Szülejmánnámében a 1522-es rhódoszi ostrom ábrázolásain láthatunk is ilyen kis, kerek pajzzsal és horgas alabárddal – más néven glévfe-vel, vagy roncon-nal – felfegyverzett katonákat.) Mivel csak a XVI. század végére kapott az összes janicsár lőfegyvert, más forrásokból pedig tudjuk, hogy voltak közöttük olyan speciális egységek melyeket kifejezetten szálfegyverekkel szereltek fel, illetve a számszeríj is a portai gyalogság tradicionális fegyveri közé tartozott, aligha lehet pontosan megbecsülni, hány százalékuk használt már ténylegesen lőfegyvert 1526-ban.[195]

Egyedül az tűnik valószínűnek, hogy a szultán előtt álló janicsárok puskatüze (noha közvetlenül Szülejmán előtt vonultak fel a harctérre, és aligha jutott idejük arra, hogy elsáncolják magukat) önmagában is képes volt gátat szabni a magyar lovasság rohamának. Nem ismerjük azonban a pontos körülményeket, és azt sem tudhatjuk, hogy mennyire adhatunk hitelt Istvánffy leírásának. Szülejmán védelmében legalább 2–3000 janicsár sorakozhatott fel, akikkel csak a második vonal nehézlovasságának megritkult, fáradt maradéka és talán magyar jobbszárny lovasainak egy része került szembe, ám mesterséges akadályok nem lévén előttük, Kemálpasazádé szerint, mégis sikerült áttörniük a janicsárok vonalán. Az erőteljes magyar hatás alatt fejlődő XVI–XVII. századi lengyel lovasság sikerei jelzik, hogy ha valóban így történt, az nem pusztán a véletlen műve lehetett: elszánt, fegyelmezett, a veszteségeket vállalni képes lovasság támadása nyílt mezőn még lőfegyverekkel jól felszerelt és azokkal professzionálisan bánni tudó gyalogság számára is nagyon komoly veszélyt jelentett. Ez tapasztalat pedig a XVII. századra már a nyugat-európai lovasság fejlődésére is kihatott.[196]

---

haló 20 000 magyarról (Brodarics: *Katona,* 1979. 35. o.). A kritikákról Frangepán Kristóf levele, 1526. szeptember 29.: *Sanuto,* XLIII. 121. hasáb; Hyeronimo di Zara levele, 1526. október 26.: *Sanuto,* XLIII. 276. hasáb, Egykorú levél a mohácsi csatáról: *Hadtörténelmi Közlemények, 2.* (1899.) 505. o

[195] A janicsárok fegyvereiről és védőállásairól *Mihajlović,* 1975. 159., 165. o.; a török miniatúrákról *Fehér,* 1982. 15., 16.b., 17. tábla.; Kemápasazáde és Lufti: *Katona,* 1979. 341., 362. o.; a rhodszi ostrom ábrázolása: Topkapi Saray Müzesi, Hazine gyűjtemény. 1517. f. 149.a, és 149.b.. Különféle pajzsokkal és lándzsákkal felszerelt janicsárok a Szigetvár 1566-os ostromát ábrázoló miniatúrákon is láthatók. (*Fehér,* 1982. 90., 91. tábla.); a lőfegyverek elterjedéséről *Ágoston Gábor:* Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle,* 37. (1995.) 473. o. A janicsárok törvénye, (1606).)Fordította és a bevezetőt írta *Fodor Pál.*) Török–magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők. 1. 80–81. o. A janicsárok régebbi fegyverei között voltak lándzsák, bárdok és buzogányok is (The Encyclopaedia of Islam. Vol. XI. Leiden, 2002. 323. o.), emiatt aztán a tűzfegyverekkel felszerelt lövészgyalogság esetében már valószínűleg nem volt akkora aránytalanság a két fél között, mint az ágyúk esetében; a magyarok támadó fellépése azonban nem tette lehetővé a tűzerő paritásának kihasználását.

[196] *Cichowski, Jerzy – Szulczyński, Andrzej:* Husaria. Warszawa, 1977.

Épp ezért kell kiemelnünk a magyar könnyűlovasság szerepét, hiszen egyfelől – mind a jobb- mind a balszárnyon, majd a centrumban már a nehézlovassággal együtt – szinte mindvégig fölényben volt az elméletileg túlerőben lévő oszmán lovassággal szemben, másfelől gyorsasága és manőverező képessége lehetővé tette, hogy a janicsárok puskatüzében is igen eredményes rohamot hajtson végre a ruméliai hadtest ellen. A magyar lovasság rohamai, és a csata folyamán végrehajtott manőverei arról tanúskodnak, hogy – a korábbi véleményektől eltérően – az akkori viszonyoknak megfelelően szinte mindvégig tudatos vezetés alatt állt, s állóképessége sem lehetett átlagon aluli. (Talán Tomori katonáinak voltak is hasonló tapasztalatai korábbról, s ezért sürgették a győzelemben bizakodva a csata vállalását.) Az oszmánok részben emiatt nem tudták gyorsan kiaknázni a létszámfölényükben rejlő lehetőségeket. Ez alól csak a Báli és Hüszrev bég tevékenysége tűnik kivételnek, mivel valószínűleg az ő helyzetfelismerésüknek köszönhetően tudták a magyar jobbszárnyat végül teljesen bekeríteni és összeroppantani.

Részben lehet tehát csak egyetérteni a külföldi kutatók közül Jeremy Black véleményével, aki az oszmán fél tűzerő, túlerő és tapasztalat révén mutatkozó fölényét a magyar fél „feudális" hadseregének hiányzó kohéziójával és tapasztalatával állítja szembe – de ezért aligha hibáztathatja bárki a kiváló brit hadtörténészt, hiszen a nemzetközi szakirodalomból teljes mértékben hiányoznak a mohácsi csatát reális, árnyalt módon bemutató magyar munkák. Az azonban bizonyos, hogy a „hadügyi forradalom" kapcsán kiemelt technikai és taktikai különbségek hangsúlyozása, a szemben álló felek létszámkülönbségeiből adódó következmények lebecsülésével és az európai és oszmán hadviselés eltérő hátterének és sajátosságainak elhanyagolásával párosulva, aligha vihet közelebb a történtek megértéshez, pedig enélkül nem tarthatjuk szerencsésnek, hogy bármilyen eseményt érvként használjanak fel egy elméleti vitában.[197]

[197] Ha mégis az oszmánok és a „tipikusnak" tekintett korabeli nyugat-európai hadviselés összehasonlítására törekszünk, akkor a mohácsi csatánál talán jobb választásnak tűnik, ha az 1526 után már jórészt a Magyarországon tevékenykedő Habsburg csapatok által megvívott, tízezres seregeket mozgató – mára mégis szinte teljesen feledésbe merült – mezei ütközetek (Gorian–Eszék, 1537., Buda, 1541., Palást, 1552.) eseményeit vizsgáljuk meg.

János B. Szabó

THE BATTLE OF MOHÁCS AND THE "MILITARY REVOLUTION"

Part II. The Hungarian Army in the Battle of Mohács

Summary

Jenő Gyalókay, one of the best-known Hungarian specialists of the topic, referred to the Battle of Mohács as "the miserable failure of recklessness for want of force, skills and consideration." The events of the battle, however, were so complex that this opinion cannot be accepted. The two opposing armies were equipped with quite similar armour, and it was not only the Ottomans that applied the tactics based on the combination of an offensive cavalry and a defensive infantry, as the Hungarian kings of the House of Jagiello ruled Bohemia too, therefore they must have had thorough knowledge about the Bohemian infantry, which used to be recognized in Central Europe.

Owing to the similarities, it was a question of great importance, which side would be able to work its will upon the other, and who would manage to take advantage of the tactics. The analysis of the Hungarian order of battle leads one to the conclusion that the Hungarians had prepared primarily to repulse the Ottoman attack, having hoped to face only the advance troops of the enemy on the first day. Pasha Ibrahim, commander of the Rumelian Corps that formed the Turkish advance troops, did not regard it pressing to attack though. The bench surrounding the Mohács plains provided excellent positions to him, and most probably neither the behaviour, nor the clearly visible order of battle of the Hungarians suggested to him that fighting would have been inevitable that day. It seemed to be more reasonable to him to wait for the arrival of the Ottoman main force and postpone the encounter until the next day, when their superiority would force the most favourable issue in all likelihood. Consequently, the Ottomans had no intention to attack on 29 August, contrary to Hungarian expectations.

Eventually, the right flank of the Hungarian army launched an attack around four in the afternoon, by when the commanders had become certain that the enemy would not mount a frontal attack on that day. The defensive positions of the opposing Rumelian Corps, however, had already been completed by then, and the Anatolian Corps was not far from the battlefield either. The decision had obviously been influenced by fears that the enemy was superior in numbers, but this fact in itself should not have meant giving up all the previous plans. Nevertheless, the charge of the Hungarian right flank was so successful that it seemed illogical to hold on to the defensive tactics, when the soldiers of the first line had already reached the enemy camp. Fighting had been going on for about two hours, when the rest of the Ottoman corps arrived at the field and joined the battle at various sites, independently from the continuing struggle of the Hungarian right flank. The Hungarian army command might have reckoned with this possibility, as the left flank had not engaged in the battle as yet, and now it successfully took up the fight against the advancing Anatolian cavalry.

Today it is next to impossible to assess the situation correctly. When approaching from the point of view of the Ottoman chronicles, it seems that the Hungarian troops were defeated at both flanks, but then concentrated all their strength and launched a last desperate attack against the court guards of Suleiman in the centre of the Ottoman order of battle. The report of a Bohemian eyewitness, however, indicates that the Hungarian commanders might have reached the conclusion that Ottoman cavalry had been put to flight at both flanks and so an attack against the centre could have been launched, which might have decided the battle for the Hungarians had it met with success.

This charge of the heavy cavalry must have been successful indeed, as certain sources give account of the breakthrough of the line of janissaries defending the sultan, and yet Suleiman did not escape and there were so few cavalrymen that reached near him that he was not killed, neither was the order and fighting morale of the Ottoman troops shaken. After this event, Turkish superiority dominated the battlefield. Owing to the increasing number of escapes and casualties, the Hungarian army, which had been smaller right from the beginning, ceased to represent considerable power anymore. Its remaining segments were surrounded and eliminated by the Ottomans.

The contemporaries and the historians of the succeeding generations condemned the commanders of the Hungarian army, especially Tomori, for fighting a losing battle, and in particular for sending the cavalry of the second line and the infantry of the right flank to attack. Nevertheless, even if they had persisted in the defensive tactics according to the original plan, it would only have

resulted in the prolongation of the struggle, and victory would have been uncertain anyway, as the enemy outnumbered the Hungarian troops by three to one.

As opposed to public belief, it is hard to judge the real significance of the often-mentioned Ottoman firearms. Had the military of King Louis II not been inexperienced, the great number of Turkish cannons, per se, would not have considerably influenced the outcome of the battle. The failure of the Hungarian attacks against the Ottoman infantry that defended the fortified artillery positions at the Turkish left flank was not a result of the "modernity" of Ottoman military technology exclusively. This type of defence could be just as much effective when there were "only" bowmen or crossbow archers in the positions. It should not be ignored either that some of the janissaries were still equipped with bows or halberds – and shields. As janissaries globally had been armed with firearms only by the end of the 16th century, and there were special units equipped with cold steel in particular, and because the crossbow too had been a traditional weapon of the Ottoman infantry, it is hard to estimate the percentage of those that used firearms in 1526.

It seems probable though that the janissaries defending the sultan in the centre were able to stop the charge of the Hungarian cavalry with their gunfire. Nonetheless, the exact circumstances are unknown. There must have been 2–3,000 janissaries in defence of Suleiman, whom the remainder of the Hungarian heavy cavalry of the second line and a part of the cavalry of the right flank faced. According to Kemalpashazade, some of these Hungarian forces managed to break through the defence line in the absence of artificial obstacles. The later successes of 16–17th century Polish cavalry, which had developed under strong Hungarian influence, indicate that such an achievement should not have been mere chance. At that time, an attack by a determined and disciplined cavalry unit in open country meant serious danger even to professionally trained infantry units properly equipped with firearms. By the 17th century, this experience influenced the development of Western European cavalry, too.

Thus, the role of Hungarian light cavalry in the Battle of Mohács should be emphasised, as their superiority prevailed at both the right and the left flanks and, together with heavy cavalry, in the centre too, in front of an Ottoman cavalry superior in numbers. It was their speed and manoeuvring abilities that enabled them to carry out a successful charge against the Rumelian Corps in the gunfire of the janissaries. As opposed to previous opinions, several attacks and manoeuvres during the battle provide evidence that, considering the circumstances of the period, the Hungarian cavalry was under conscious command almost all along and their stamina must have been above the average, too. Partially owing to these conditions, the Ottomans were unable to quickly take advantage of their superiority. The only exceptions seem to have been the beys Bali and Husrev, whose mastery of the situation brought about the encirclement and crushing of the Hungarian right flank.

On the basis of the above, the author reconsiders the opinion of foreign researcher Jeremy Black, who sets the firepower, the numerical superiority and the experience of the Ottomans against the "feudal" Hungarian army that lacked cohesion and experience. Stressing the technical and tactical differences in themselves, with reference to the "military revolution", will certainly not bring us closer to understanding the events of the past, if we ignore the disparity in the strength of the opposing parties, or the differences between the characteristics of European and Ottoman warfare. All these aspects should be considered when bringing up events as arguments in an academic discussion.

János B. Szabó

LA BATAILLE DE MOHÁCS ET LA "RÉVOLUTION MILITAIRE"

2ème partie. L'armée hongroise dans la bataille de Mohács

Résumé

En raison de la complexité des événements de la bataille de Mohács, Jenő Gyalókay, l'un des historiens hongrois de renom ayant traité ce sujet avait tort de dire que cette bataille avait été "l'échec lamentable de la témérité sans force, ni adresse, ni considération." Il s'agit, en fait, de l'affrontement de deux armées aux armements semblables. La connaissance de la tactique basée

sur la combinaison de la cavalerie d'attaque et de l'infanterie de défense n'était pas le propre des Ottomans, puisque les rois de Hongrie, issus de la maison des Jagellon, régnaient aussi en Bohème et pouvaient ainsi disposer de connaissances approfondies concernant l'infanterie bohémienne réputée en Europe centrale.

En raison justement des ressemblances des deux armées, la question de savoir qui pourra imposer sa volonté et profiter des avantages de cette tactique avait une importance décisive. L'analyse du déploiement des troupes hongroises permet de conclure que les Hongrois se préparaient surtout à repousser l'attaque des Ottomans en espérant qu'ils ne devraient affronter que l'avant-garde de l'armée ennemie ce-jour-là. Cependant, le pasha Ibrahim, chef du corps d'armée de Roumélie constituant l'avant-garde ottomane, n'était pas du tout pressé de combattre, puisque le terrain en gradins entourant la plaine de Mohács lui assurait de positions excellentes. De plus, l'attitude des Hongrois ainsi que leur ordre de bataille bien visible n'ont pas laissé supposer une bataille immédiate. Aussi le pasha a-t-il jugé possible de reporter la bataille au lendemain pour attendre le gros de son armée et faire valoir ainsi leur supériorité. Par conséquent, malgré les attentes des Hongrois, les Ottomans n'avaient pas l'intention d'attaquer le 29 août.

L'aile droite hongroise lança finalement son attaque vers 4 heures de l'après-midi, lorsque les chefs savaient déjà que l'ennemi ne mènerait plus une attaque frontale ce jour-là. Mais les positions de défense au centre du corps roumélien étaient déjà en place et le corps d'Anatolie n'était plus qu'à une heure de marche du théâtre des opérations. La décision hongroise fut sans doute motivée par la crainte de la supériorité numérique multiple de l'ennemi sans toutefois renoncer aux plans précédents. Mais en raison du succès de l'attaque de l'aile droite hongroise, il sembla déraisonnable de maintenir la tactique défensive au moment où les soldats de la première ligne atteignirent le camp de l'ennemi. Dans la deuxième heure du combat, les autres corps ottomans arrivèrent sur le théâtre d'opérations. Ainsi débutèrent de nouveaux combats indépendants de l'aile droite hongroise. Le commandement hongrois dut s'y attendre, puisque l'aile gauche n'intervint pas jusqu'alors. Par la suite, elle lutta avec efficacité contre la cavalerie anatolienne.

Il est impossible d'évaluer objectivement cette situation. Si nous considérons les événements du points de vue des chroniques ottomanes, il semble que l'armée hongroise a fini par subir une défaite sur les deux ailes avant de rassembler ses dernières forces pour une attaque désespérée contre les soldats de la cour de Soliman déployés au centre de l'ordre de bataille. Par contre, si nous considérons l'information fournie par un témoin oculaire bohémien, les chefs hongrois auraient tenté l'attaque contre le centre, laquelle aurait pu s'avérer décisive en cas de succès, parce qu'ils croyaient avoir repoussé les deux ailes de la cavalerie ottomane.

Cette attaque de la grosse cavalerie aurait apporté quelques résultats. Selon certaines sources, les Hongrois réussirent à enfoncer les rangs des janissaires alignés devant Soliman, mais celui-ci ne prit pas la fuite, car les cavaliers ennemis n'étaient pas en nombre suffisant pour le tuer. Ainsi l'ordre et la combativité de l'armée ottomane, en supériorité numérique, n'ont pas pu être ébranlés. En raison des pertes grandissantes et des soldats fuyants, l'armée hongroise ne fut plus un ennemi inquiétant pour les Ottomans qui encercla et élimina les restes de l'armée hongroise.

Nombreux sont ceux qui pensent que l'armée hongroise n'aurait jamais dû s'engager dans la bataille de Mohács. Au-delà de cet avis, les contemporains et les historiens de la postérité ont surtout reproché aux chefs hongrois, en particulier à Tomori, d'avoir envoyé en attaque l'infanterie de l'aile droite et la cavalerie de la deuxième ligne. Mais même s'ils avaient conservé la tactique défensive originale, cela n'aurait pas pu garantir le succès – juste la prolongation du combat –, puisque l'ennemi était trois fois supérieur en force.

Contrairement à ce qu'on croit en général, l'importance des armes à feu ottomanes est difficile à juger. Si les soldats de Louis II avaient été plus expérimentés, les nombreux canons des Ottomans auraient eu un impact négligeable sur le déroulement du combat. A l'aile gauche des Ottomans, l'insuccès des attaques contre l'infanterie défendant les canons dans des positions consolidées ne s'explique pas par la "modernité" de la technique militaire ottomane, car ce type de défense pouvait être aussi efficace avec des archers ou des arbalétriers. Il ne faut pas oublier non plus qu'une partie des janissaires était toujours équipée d'archer, de hallebarde et de bouclier. Ce n'est qu'à la fin du 16e siècle que tous les janissaires seront munis d'armes à feu. De plus, comme certaines de leurs unités étaient équipées d'autres armes ou d'arbalète, il est impossible d'évaluer le pourcentage utilisant réellement des armes à feu en 1526.

Le seul élément probable est qu'au centre, les coups de fusil des janissaires ont pu arrêter l'attaque de la cavalerie hongroise. Nous ne connaissons cependant pas les conditions exactes:

Soliman devait être défendu par au moins 2 à 3 mille janissaires qui ont affronté les restes éreintés de la grosse cavalerie de la deuxième ligne et peut-être quelques cavaliers de l'aile droite hongroise. Selon Kemalpachazade, certains d'entre eux ont réussi à enfoncer la ligne des janissaires. Les succès ultérieurs, au 16e et 17e siècles, de la cavalerie polonaise – développée sous influence hongroise – indiquent que si c'est vrai, ce n'est pas le fruit du hasard, car une cavalerie déterminée et disciplinée pouvait à cette époque mettre en danger même une infanterie bien instruite et équipée d'armes à feu. Cette expérience a eu un impact aussi sur l'évolution, au 17e siècle, de la cavalerie en Europe occidentale.

Pour cette raison, nous devons souligner le rôle de la cavalerie légère hongroise qui a pratiquement dominé la cavalerie ottomane, en principe en supériorité numérique. Leur rapidité et leur capacité de manœuvrer leur a permis de mener une attaque efficace contre le corps roumélien même sous le feu des janissaires. De nombreuses attaques de la cavalerie hongroise, ainsi que leurs manœuvres effectuées lors de la bataille témoignent du fait qu'elle était dirigée de manière perspicace presque jusqu'à la fin et que son moral ne laissait pas à désirer non plus. C'est en partie pour ces raisons que les Ottomans n'ont pas pu faire valoir rapidement leur supériorité numérique à l'exception des beys Bali et Husrev. En effet, c'est probablement grâce à la clairvoyance de ceux-ci que l'aile droite hongroise a pu être encerclée et anéantie.

Par conséquent, on ne peut approuver que partiellement l'avis de Jeremy Black qui oppose la dominance des ottomans résultant de la puissance de feu, de la supériorité numérique et de l'expérience au manque de cohésion et d'expériences de l'armée hongroise "féodale." Il est toutefois certain que la mise en valeur excessive des différences techniques et tactiques liées à la "révolution militaire" ou la négligence des conséquences de la différence entre les effectifs et des particularités des méthodes de combat ottomanes ne nous faciliteront pas la compréhension des événements.

János B. Szabó

DIE SCHLACHT BEI MOHÁCS/MOHATSCH UND DIE „REVOLUTION IM MILITÄRWESEN"

Teil 2: Die ungarische Armee in der Schlacht bei Mohács

Resümee

Die Ereignisse der Schlacht bei Mohács/Mohatsch waren viel komplexer, als dass die Aussage einer der namhaftesten ungarischen aufarbeitenden Person, Jenő Gyalókay, richtig wäre, der gesagt hat, die Schlacht sei „das klägliche Fiasko der Waghalsigkeit ohne Kraft, Geschicklichkeit und Überlegung". Da zwei, mit ziemlich ähnlicher Rüstung kämpfende Heere einander gegenüberstanden, kann die Kenntnis der Taktik, die auf der Kombination der angreifenden Kavallerie und der verteidigenden Artillerie-Infanterie aufbaute, keineswegs nur den Osmanen zugeschrieben werden. Die Könige Ungarns aus der Dynastie der Jagellonen waren nämlich zugleich Herrscher über Böhmen, sodass sie wohl gründliche Kenntnisse von der böhmischen Infanterie hatten, die im damaligen Mitteleuropa einen ziemlich guten Ruf hatte.

Aber gerade infolge der Ähnlichkeiten war es von außerordentlich großer Bedeutung, wer dem anderen seinen Willen aufzwingen kann, wer die Vorteile dieser Taktik nutzen kann. Aus der Analyse der ungarischen Schlachtordnung kann geschlussfolgert werden, dass die Ungarn in erster Linie bestrebt waren, den osmanischen Angriff abzuwenden, und hofften, dass sie an dem Tag nur mit der Vorhut des gegnerischen Heeres kämpfen müssen. Pascha Ibrahim, Kommandant des Rumelia-Korps, das die Vorhut der Osmanen bildete, hielt den Kampf jedoch für nicht dringlich. Die Bergstufe rund um das Flachland von Mohács bot ihm nämlich hervorragende Stellungen und wahrscheinlich schloss er auch vom Verhalten der Ungarn – und ihrer gut übersehbaren Schlachtordnung – nicht darauf, dass der Kampf an jenem Tag unausweichlich sei. So erschien es ihm möglich, auf die hinter im kommenden Hauptkräfte zu warten und den Kampf auf den folgenden Tag zu verschieben, an dem die Osmanen – mit voller Kraftüberlegenheit – wahrscheinlicher eine für sie günstigere Entscheidung erzwingen konnten. Die Osmanen wollten also – entgegen den Erwartungen der Ungarn – am 29. August nicht angreifen.

Der ungarische rechte Flügel griff schließlich nachmittags um vier Uhr herum an, als sich die Führungspersonen vergewissert hatten, dass der Gegner die angebotene Schlacht vorerst nicht akzeptiert, oder zumindest an dem Tag keinen Frontalangriff mehr startet. Zu diesem Zeitpunkt waren jedoch die Verteidigungsstellungen im Zentrum des gegenüberstehenden Rumelia-Korps bereit und auch das Anatolia-Korps war wohl nicht weiter, als eine Stunde Fußmarsch vom Schlachtfeld entfernt. Diese Entscheidung war ziemlich eindeutig von der Angst vor der mehrfachen Überzahl des Gegners motiviert. Das jedoch bedeutete noch nicht unbedingt die Aufgabe der früheren Pläne. Der Angriff des ungarischen rechten Flügels war jedoch so effektiv, dass die Beibehaltung der Defensivtaktik sinnlos erschien, als die Frontsoldaten bereits das gegnerische Lager erreicht hatten. Irgendwann in der zweiten Stunde des Kampfes kamen auch die verbleibenden osmanischen Heereskörper am Kriegsschauplatz an und damit begannen – im Grunde unabhängig von den weiteren Kämpfen des ungarischen rechten Flügels – neue Kämpfe. Die ungarische Führung hat wohl mit dieser Möglichkeit gerechnet, da sich der ungarische linke Flügel bis zu diesem Zeitpunkt nicht in die Kämpfe einmischte. Danach jedoch kämpfte er – ähnlich, wie der rechte Flügel – ziemlich effektiv gegen die gegnerische anatolische Kavallerie.

Die objektive Beurteilung der damaligen Situation ist heute fast unmöglich. Wenn wir die Ereignisse aus der Perspektive der osmanischen Chroniken betrachten, scheint es so, als ob die ungarische Armee nach einer Weile im Grunde auf beiden Flügeln verloren hätte. Mit der Konzentrierung seiner letzten Kraftreserven unternahm er jedoch noch einen letzten verzweifelten Angriff gegen die Hoftruppen von Süleyman, die ins Zentrum der osmanischen Schlachtordnung aufmarschiert waren. Wenn wir jedoch die Aussage eines böhmischen Augenzeugen betrachten, so hätten die ungarischen Führungspersonen die Situation auch derart einschätzen können, dass nunmehr auch ein Angriff gegen das Zentrum einen Versuch wert sei, da es bis zu diesem Zeitpunkt gelungen war, die Kavallerie der Osmanen auf beiden Flügeln in die Flucht zu schlagen. Dieser Versuch hätte den Ausgang der Schlacht zugunsten der Ungarn entscheiden können, wenn er erfolgreich gewesen wäre.

Dieser Angriff der schweren Kavallerie führte wohl auch zu einem Ergebnis, da einigen Quellen zufolge die Janitscharenreihen vor dem Sultan durchbrochen wurden. Süleyman jedoch flüchtete nicht und die bis zu ihm vordringenden Reiter waren zu wenige, um en Herrscher zu ermorden. So konnte die Ordnung und die Kampfbereitschaft des osmanischen Heeres nicht ins Wanken gebracht werden. Von diesem Zeitpunkt an diktierte die osmanische Übermacht auf dem Schlachtfeld. Die von vornherein viel kleinere ungarische Armee war nunmehr infolge der zunehmenden Fluchten und der ansteigenden Verluste kein ernsthafter Gegner. Seine Überreste wurden von den Osmanen stückweise umzingelt und vernichtet.

Darüber hinaus, dass das ungarische Heer nach Meinung einiger bei Mohács überhaupt keine Schlacht hätte auf sich nehmen dürfen, war das Kommando auf Angriff im Falle der Kavallerie der zweiten Reihe und der Infanterie des rechten Flügels das Moment der Schlacht, wegen dessen mehrere zeitgenössische und Historiker der Nachwelt die ungarischen Führungspersonen, vor allem Tomori verdammten. Wenn die Ungarn jedoch bei den ursprünglichen Vorstellungen geblieben wären, hätte das nicht nur zum Verzug der Kämpfe geführt, sondern hätte noch lange nicht das sichere Rezept des Erfolges bedeutet. Dieser schien nämlich infolge der dreifachen Übermacht des Gegners von vornherein zweifelhaft.

Entgegen der allgemeinen Auffassung ist die Bedeutung der osmanischen Feuerwaffen an sich nur schwer zu beurteilen. Ohne die Unerfahrenheit der Soldaten Ludwigs II. hätte das Feuer der vielen osmanischen Kanonen wohl auch keinen großen Einfluss auf die Kampfgeschehnisse gehabt. Und die Erfolglosigkeit der Angriffe gegen die Schützeninfanterie, die die Kanonen in befestigten Stellungen auf der linken Seite der Osmanen verteidigten, hing sicherlich nicht nur von der „Modernität" der osmanischen Kriegstechnik ab, da solch eine Verteidigung nicht unbedingt weniger effektiv war, wenn „lediglich" Bogenschützen oder Armbrustschützen in den befestigten Stellungen standen. Wir dürfen auch nicht vergessen, dass ein Teil der Janitscharen noch immer mit Bögen oder Hellebarden – und Schilden – ausgerüstet war. Da alle Janitscharen erst bis zum Ende des 16. Jahrhunderts Feuerwaffen erhielten und wir aus anderen Quellen wissen, dass es spezielle Einheiten unter ihnen gab, die ausgesprochen mit Piken ausgerüstet wurden, bzw. auch die Armbrust zu den traditionellen Waffen der Infanterie der Pforte zählte, kann wohl kaum abgeschätzt werden, welcher Prozentsatz von ihnen 1526 tatsächlich bereits Feuerwaffen verwendete.

Wahrscheinlich scheint lediglich, dass im Zentrum das Gewehrfeuer der vor dem Sultan stehenden Janitscharen an sich den Angriff der ungarischen Kavallerie unterbinden konnte. Wir

kennen aber die genauen Umstände nicht: zur Verteidigung von Süleyman reihten sich wohl 2-3000 Janitscharen auf, denen der übrig gebliebene, erschöpfte Rest der schweren Kavallerie der zweiten Reihe und vielleicht ein Teil der Reiter des ungarischen rechten Flügels gegenüberstand. Gemäß Kemalpaschasade gelang es einigen von ihnen trotz künstlicher Hindernisse durch die Janitscharenreihe durchzudringen. Dass dies – falls es tatsächlich so war – kein Zufall war, wird durch die späteren Erfolge der polnischen Kavallerie im 16–17. Jahrhundert belegt, die sich stark unter den ungarischen Erfolgen entwickelte: der Angriff einer entschlossenen, disziplinierten, Verluste in Kauf nehmenden Kavallerie auf offenem Felde bedeutete in dieser Zeit noch ernsthafte Gefahren, sogar für eine Infanterie, die mit Feuerwaffen gut ausgestattet war und diese professionell handhaben konnte. Diese Erfahrung wirkte sich bis zum 17. Jahrhundert auch auf die Entwicklung der westeuropäischen Kavallerie aus.

Gerade deshalb muss die Rolle der ungarischen leichten Kavallerie hervorgehoben werden. Einerseits war sie fast bis zuletzt – sowohl auf dem linken und rechten Flügel, als auch im Zentrum zusammen mit der schweren Kavallerie – gegenüber der osmanischen Kavallerie in Überzahl. Andererseits machte es ihre Schnelligkeit und Manövrierfähigkeit möglich, dass sie auch im Gewehrfeuer der Janitscharen einen ziemlich effektiven Angriff gegen das Rumelia-Koprs durchführen konnten. Die zahlreichen Angriffe und Manöver der ungarischen Kavallerie während der Schlacht zeugen davon, dass diese – entgegen früherer Meinungen – den damaligen Verhältnissen entsprechend bis zuletzt unter bewusster Führung gestanden war und auch ihre Standhaftigkeit nicht unterdurchschnittlich sein konnte. Die Osmanen konnten teils deswegen die Möglichkeit ihrer Überzahl nicht rasch nutzen. Ausnahmen scheinen nur die Tätigkeiten von Beg Bali und Hüsrev zu bilden, da sie wahrscheinlich dank der raschen Situationserkenntnis schließlich den ungarischen rechten Flügel vollständig umzingeln und vernichten konnten.

Mit der Meinung von Jeremy Black seitens der ausländischen Forscher kann man also nur bedingt einverstanden sein. Er stellt nämlich das Übergewicht der Feuerkraft, der Überzahl und der Erfahrung der osmanischen Partei mit der fehlenden Kohäsion und Erfahrung des „feudalen" Heeres der ungarischen Partei gegenüber. Sicher scheint jedoch, dass die Betonung der bezüglich der „Revolution im Militärwesen" hervorgehobenen technischen und taktischen Unterschiede – gepaart mit der Unterschätzung der Folgen, die sich aus dem Stärkenunterschied der gegnerischen Parteien ergeben, und mit der Vernachlässigung des unterschiedlichen Hintergrundes und der unterschiedlichen Eigenheiten der osmanischen Kriegsführung – wohl kaum zum besseren Verständnis der Ereignisse führen wird. Ohne dies ist es aber nicht gerade glücklich, dass irgendein Ereignis als Argument in einer theoretischen Diskussion angeführt wird.

Янош Б. Сабо

БИТВА ПРИ МОХАЧЕ И „РЕВОЛЮЦИЯ ВОЕННОГО ДЕЛА"

Часть II. Венгерская армия в битве при Мохаче.

Резюме

События, происшедшие в битве при Мохаче, были гораздо более комплексными, чем то, что утверждает один из именитых венгерских иссследователей-разработчиков этой темы Енё Дьалокаи, который назвал битву „плачевным поражением силы, ловкости и безрассудно отваги." Поскольку друг другу противостояли две армии, сражавшиеся с весьма аналогичным вооружением, знание тактики, основанной на комбинации наступающей кавалерии и обороняющихся стрелков-пехотинцев, отнюдь не может предписываться только османскому войску, ибо короли Венгрии из династии Ягеллов были одновременно и правителями Чехии, таким образом они вероятно владели основательными знаниями о чешской пехоте, пользовавшейся весьма хорошей репутацией в Европе того времени.

Однако по причине именно большого сходства большое значение имел именно тот факт, согласно которому, кто сможет навязать свою волю противнику, тот сможет воспользовать-

ся преимуществами этой тактики. Анализируя венгерский боевой порядок, можно сделать вывод о том, что венгры в первую очередь готовились к отражению наступления османов, и питали надежду на то, что в тот день им нужно будет вступить в бой только с авангардом вражеского войска. Однако паша Ибрагим, командующий румелийского корпуса, представлявшего форпост османской армии, не считал необходимым без промедления вступить в бой, так как изрезанность местности, окружавшей равнину вокруг Мохача, обеспечивала для его войска прекрасные позиции, и, по всей вероятности, поведение венгров – а также их хорошо просматриваемый боевой порядок – подсказывали ему, что бой в этот день можно избежать, и таким образом ему казалось возможным, дождавшись главные силы, шедшие по его следам, отложить битву на следующий день, в которой османы, владея полным превосходством сил, смогут несомненно добиться благоприятного для них решения. Таким образом османы, вопреки ожиданиям венгров, 29 августа не хотели наступать.

В конце концов правый фланг венгров во второй половине дня пошел в атаку. Когда предводители убедились в том, что противник не принимает покамест предложенное сражение, во всяком случае по крайней мере в тот день не начинает фронтального наступления. Однако в это время в центре стоявшего напротив румельского корпуса уже готовы были оборонительные позиции, и анатолийский корпус также был не далее, чем за час ходьбы от поля сражения. Это решение достаточно единозначно было мотивировано страхом перед многократным превосходством сил противника., но само по себе это еще отнюдь не означало отказ от первоначальных планов. Однако атака венгерского правого фланга была настолько результативной, что поддержание оборонительной тактики казалось бессмысленным, причем когда солдаты первого рубежа уже добрались до лагеря противника. Где-то во втором часу боя уже прибыли на ТВД и остальные корпуса османов, и это положило начало новым сражениям, – практически независимо от дальнейших боев венгерского правого фланга. Венгерское руководство могло рассчитывать на такой возможный вариант, ибо венгерский левый фланг до сих пор не вступал в бой, однако после этого левый фланг, аналогично правому, достоточно успешно сражался с анатолийской кавалерией, выступившей против него.

Объективная оценка тогдашнего положения сегодня почти невозможна. Если рассматривать события с угла зрения османских летописей, тогда кажется, что венгерское войско после некоторого времени по сути дела на обоих флангах потерпело поражение, Однако собрав остатки своих сил венгры предприняли еще последнюю отчаянную атаку против войск двора Сулеймана, выступивших в центре османского порядка. Если однако принять во внимание повествование одного чешского свидетеля-очевидца, венгерские полководцы могли оценить обстановку и таким образом, что поскольку до сего времени они на обоих флангах оттеснили кавалерию османов, они могли бы уже попытаться провести наступление против центра, которое, в случае увенчания успехом может в конечном итоге переломить судьбу сражения в пользу венгров.

Эта атака тяжелой конницы по всей вероятности и имела некоторый результат, ибо согласно некоторым источникам, венграм удалось прорвать ряды янычаров, стоявших перед султаном, однако Султан не пустился от них в бегство, и конники, добравшиеся до султана, были слишком малочяисленны для того, чтобы смогли бы убить турецкого властителя, таким образом не удпалось поколебать боевого порядка осмианской армии. Начиная с этого момента, османское превосходство сил было преобладающим и диктовало свою волю на поле битвы. Венгерская армия, которая с самого начала была меньше турецкой, а в это время по причине все большего числа дезертиров и возраставших потерь уже не была серьезным противником, остатки ее по отдельным частям окружали и уничтожали османские войска.

Помимо того, что согласно мнению многих исследователей при Мохаче венгерской армии вообще не следовало бы принимать битву с турками, переход в наступление второй линии кавалерии и правого фланга пехоты был тем моментом битвы, из-за которого современники и историографы-потомки делают упреки венгерским руководителям, и в первую очередь Томори. Но даже если бы венгры, согласно своим первоначальным соображениям, остались при своей оборонительной тактике, это – наряду с тем, что могло бы привести к затяжению сражения, – отнюдь не означало бы верного рецепта успеха, так как победа вследствие трехкратного превосходства сил противника, априори была сомнительной. Вопреки общепринятому мнению значение много упоминаемого османского огнестрельного оружия трудно определить. Если бы воины Людовика II не были настолько неопытными,

огонь огромного количества османских пушек также бы не произвел решающего влияния на исход сражения. На левом фланге османов неудача наступлений против стрелков-пехотинцев, защищавших свои пушки в укрепленных позициях, наверняка зависела не только от „современности" османской боевой техники, так как такого типа оборона безусловно не была менее эффективной, если на укрепленных позициях были „всего" лишь стрелки или стояли арбалетчики. Нельзя забывать и о том, что часть янычаров была оснащена все еще стрелами или алебардами – и щитаими. Так как лишь к концу XVI века все янычары получили стрелковое оружие, однако из других источников нам известно, что среди них были и такие специальные части, которые были оснащены исключительно холодным оружием, и что арбалеты принадлежали к традиционному оружию пехоты порты. В виду всего этого едва ли можно точно определить, какой процент воинов пользовался уже действительно стрелковым оружием в 1526 году.

Единственно, что кажется вероятным, это что во время штурма пушечный огонь янычаров, стоявших перед султаном, уже сам по себе представлял преграду в ходе атаки венгерской конницы. Однако мы не знаем точно всех обстоятельств. Для прикрытия Сулеймана было выстроено по крайней мере 2000–6000 янычаров, против которых выступила часть измотанных, поределых останков венгров и пожалуй часть конников венгерского правого фланга. Согласно Кемалпашасаде некоторым из них из-за отсутствия искусственных заграждений удалось прорвать линию янычарок. Об этом свидетельствуют более поздние успехи польской кавалерии XVI–XVII века, развивавшейся под сильным воздействием венгров. Если это действительно так и произошло, , это было не просто игрой случая: атака полной решимости, дисциплинированной, способной принести жертвы кавалерии на открытом поле боя в этот период еще означала весьма серьезную опасность даже и для пехоты, хорошо оснащенной огнестрельным оружием и профессионально владеющей им. Этот опыт повлиял также и на развитие кавалерии Западной Европы.

Именно поэтому необходимо подчеркнуть роль венгерской легкой конницы, ибо, с одной стороны, как на правом, так и на левом фланге, затем в центре уже вместе с тяжелой кавалерией – почти до самого конца она находилась в превосходстве по сравнению с османской кавалерией, превосходившей теоретически ее по численности, с другой стороны, скорость и маневренность конников сделали возможным, чтобы янычары в огне ружей провели также весьма успешную атаку против румельского корпуса. Целый ряд атак венгерской кавалерии и маневры, проведенные в ходе сражения, свидетельствуют о том, что в отличие от ранее сформировавшегося мнения согласно тогдашним условиям почти до самого конца находилась под сознательным управлением, и ее выносливость также не могла быть ниже средней. Османы именно поэтому не могли быстро вопользоваться преимуществами, кроющимися в их численном превосходстве, Исключением представляются лишь действия бегов Бали и Хюсрев, так как по всей вероятности, благодаря их ориентации в обстановке они смогли в конце концов полностью окружить и разгромить венгерский правый фланг.

Отчасти таким образом можно согласиться среди зарубежных исследователей с мнением Джереми Блэка, который османскую мощь огня, преимущество в силах и преимущество, приобретенное за счет опыта, противопоставляет отсутствию сплоченности и опыта „феодальной" армии венгерской стороны. Однако совершенно верно, что в связи с „революцией военного дела" подчеркивание особых технических и тактических преимуществ, недооценка последствий, вытекающих из численной разницы противостоящих сторон, и пренебрежение различными тылами европекйского и османского способа ведения боевых действий едва ли может приблизить нас к пониманию исторических событий, а ведь без этого мы не можем считать удачным использование любого события (факта) в любой теоретической дискуссии.

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON

A KALIFA A CSÁSZÁR ELLEN

Az amorioni hadjárat (838)

Bizánc és az arabok hosszú háborúi sajátos ciklikusságot mutatnak a két ellenfél belső helyzetének függvényében. Bizánc általában igyekezett kihasználni az arabok közötti polgárháborúkat, viszont a muszlimok ezek lezárulása után újult erővel folytatták a dzsihádot.[1] Az Abbászidák hatalomra jutásával a nagy hódítások kora elmúlt, ez tette lehetővé V. Konstantin (741–775) számára, hogy birodalma helyzetét bel- és külpolitikai szempontból stabilizálja. Harún ar-Rasid (786–809) viszont egyfajta uralkodói dzsihádot vezetett Bizánc ellen a VIII–IX. század fordulóján, mikor Eiréné (797–802) és I. Nikephoros (802–811) idején ismét belső problémák kötötték le azt. Ezek viszont inkább portyázó, illetve az uralkodó presztizsét növelő hadjáratok voltak, melyek nem Konstantinápoly meghódítását célozták. A kalifa halála után fiai, al-Amín (809–813) és al-Mamún (813–833) viszálya idején a két birodalom határa ismét elcsendesedett, mivel Bizánc sem volt olyan helyzetben, hogy támadjon. 830-tól haláláig al-Mamún viszont újból katonai erővel lépett föl Kisázsiában, majd al-Mutaszim (833–842) 838-ban indította az utolsó, kalifa vezette hadjáratot Bizánc ellen.

Bizánc számára az arab hódítás radikális változást jelentett – a későrómai birodalom összeomlott a VII. században. Területe összezsugorodott, városai romokban hevertek, kereskedelme lehanyatlott, lakossága megfogyatkozott;[2] a rómaiak Istentől oltalmazott birodalmát megalázták és a pusztulás küszöbére juttatták az eretnek barbárok (aminek a muszlimokat tekintették). Bár a birodalom a VII. század folyamán alig vett tudomást a katasztrofális helyzetről, ez nem maradhatott így a végsőkig – a válsághelyzet új válaszokat követelt. III. Leó császár (717–741), a Szír-dinasztia alapítója, 718-ban sikeresen verte vissza a Konstantinápolyt ostromló arabokat, majd hozzálátott maradék birodalma rendbetételéhez, ami az „ideológiai" válság megoldására is vonatkozott. Ez az állandósult arab fenyegetés által militarizált társadalomban az ótestamentumi örökség erősítését jelentette, amit ma képrombolásnak nevez a történetírás. Ez az iszlám sikerére adott reakciónak is tekinthető, hiszen annak egyik legismertebb jellemzője volt az emberábrázolás elutasítása,

[1] *Kaegi, Walter Emil:* Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries) JÖB 1967/16. 45. o. Az első polgárháború (fitna) 657–661 között, ekkor békét és adófizetést csikarnak ki Moávijától, a második polgárháború (682–692) idején Abd al-Malik kalifa is drága pénzen volt kénytelen békét kötni, majd a harmadik polgárháború (747–751) eredményeként a terjeszkedést pártoló Omajjádokat az Abbászidák váltják föl, így Bizánc számára kedvező helyzet alakul ki bel- és külpolitikailag is. *Tibi, Bassam:* Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ. H. n. 2003. 55–57. o. – A dzsihád-terjeszkedés négy hulláma: az első szakasz 632–657, az első polgárháborúig; a második 661–683, az újabb polgárháborúig; a harmadik 692–718; a negyedik 720–740, Hisám kalifa (724–743) idején.

[2] Kisázsia nyugati része városainak hanyatlásához lásd *Müller-Wiener, Wolfgang:* Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum von der Antike zum Mittelalter. *Gymnasium,* 1986/93/6. 435–475. o.

viszont keresztény részről is létezett már hagyománya a képellenes fellépésnek. Most pedig, amikor sok „városvédő" ikon csődöt mondott az arabok által elfoglalt városokban, annál nyíltabban lehetett a templomi képek ellen fellépni. A képrombolás ezen konkrét megnyilvánulásainál azonban mélyebb tartalommal is bírt: a császár főpapi funkciójának felújítására, az uralkodói hatalom helyreállítására, a megcsonkított birodalom igazgatásának átrendezésére való törekvést is magában foglalta. Bár a képromboló politikának az egyházban és a társadalomban is komoly ellenzéke volt, nagy előnyt biztosított számára császári támogatóinak egyértelmű sikere, akik sikeresen uralkodtak és békében haltak meg, ami a köznép szemében az isteni jóváhagyást jelentette. Mikor Eiréné 787-ben visszaállította a képtiszteletet, úgy tűnt, hogy balszerencsés korszak kezdődött: a császárnőt 802-ben száműzték, I. Nikephoros elesett a bolgárok elleni harcban (811), I. Mihály szintén vereséget szenvedett a bolgároktól és száműzték (813). Az új császár, V. (Örmény) Leó levonta a következtetést: a hosszú és sikeres uralom feltétele a képrombolás visszaállítása (815).[3] Azonban ezzel nem tértek vissza a Szír-dinasztia sikeres napjai: V. Leót 820-ban megölték. II. Mihály (820–829) hároméves polgárháborúba bonyolódott a lázadó Szláv Tamással (820–823). Ez lehetővé tette az araboknak, hogy 825 körül elfoglalják Kréta szigetét,[4] a tunéziai Aglabida emírség pedig megkezdte Szicília meghódítását (827). Theophilos császárnak (829–842) pedig a fent említett újabb Abbászida támadásokkal kellett megbirkóznia.[5]

Kréta elvesztése miatt az addig beltengernek számító Égei-tengeren rendszeressé váltak az arab kalózok támadásai. A Szicíliában partra szálló arab és berber csapatok pedig hosszú évtizedekre elhúzódó újabb háborús hadszínteret nyitottak Bizáncnak nyugaton is. A helyi erők nem voltak képesek visszaverni az inváziót, a kormányzat pedig a kisázsiai hadszíntérre koncentrálta erőit. 831-ben elesett Palermo (Panormos, arabul Balarm), innentől kezdve a támadók állandó bázissal rendelkeztek a szigeten.

Al-Mamún és Bizánc

A kalifátus belső helyzete sem volt teljesen stabil, az iszlám világot is már régóta több kérdés osztotta meg (mint például a próféta családjának leszármazottai közötti: az abbászidák vagy Ali leszármazottai, az alidák a jogosultak a közösség vezetésére). A ka-

[3] *Brown, Peter:* Az európai kereszténység kialakulása. 200–1000. Budapest, 1999. 235. o. „Csak azok haltak természetes halált, s csak azokat kísérték a nekik kijáró tisztelettel a császári sírokhoz, akik nem imádták a képeket... Az ő nyomdokukba szándékozom lépni akkor, amikor elvetem a képeket, hogy én és a fiam is sokáig éljünk, s négy vagy öt nemzedéken át uraljuk a birodalmat."

[4] *Skylitzes:* Byzanz-wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie 1. (Johannes Skylitzes). (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Hans Thurn.*) Graz–Wien–Köln, 1983. (a továbbiakban: *Skylitzes*) 73–75., 76–77. o.; *Genesios:* Byzanz am Vorabend neuer Grösse. Überwindung des Bilderstreites und innenpolitische Schwäche (813–886). Die vier Bücher der Kaisergeschichte des Joseph Genesios. (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Anni Lesmüller-Werner.*) Wien, 1989. (a továbbiakban: *Genesios*) 63–64., 65. o. szerint II. Mihály idején kétszer is megpróbálták visszafoglalni, de eredménytelenül. A második kísérlet, 828-ban, Krateros, Kibyrrhaioton strategosa vezetésével kezdetben sikeres volt, de ez arra vezetett, hogy a csapatok mulatozni és inni kezdtek. Az arabok ezután könnyen elbántak egy éjjeli támadás során a részegen alvó sereggel.

[5] A képromboláshoz: *Brown:* i. m. 229–247. o.; *Angold, Michael:* Bizánc. Híd az ókor és a középkor között. Budapest, 2001. 89–148. o.; *Whittow, Mark:* The making of orthodox Byzantium. London, 1996. 139–155. o.; *Ostrogorsky, Georg:* A bizánci állam története. Budapest, 2001. 147–186. o.; *Belting, Hans:* Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt. Budapest, 2000. 151–153. o.

lifa maga is testvére legyőzése után jutott hatalomra: Harún ar-Rasid a nyugati, arab részt hagyta al-Amínra, a kalifai címmel együtt, al-Mamúnra pedig a keleti, iráni részt és a trónörökösi címet. Testvére azonban meg akarta ettől fosztani, a bekövetkező háborúban pedig a horászániak legyőzték a kalifát. Al-Mamún még 819-ig a keleti Mervből kormányozta a birodalmat, és megpróbálkozott a prófétai család egységének helyreállításával: Ali ar-Ridát jelölte trónörökösnek, vagyis nem a saját abbászida családjából, hanem az alida ágból, sőt az előbbiek fekete színe helyett az utóbbiak zöldjét használta. A kísérlet komoly ellenkezést váltott ki az abbászidák és klienseik részéről, Ali pedig 817-ben meghalt. Ráadásul Egyiptomban és Dél-Irakban zavargások robbantak ki, Azerbajdzsánban pedig kitört a hurramita felkelés, Babek vezetésével. Nem lehetett teljesen biztos polgárháborús hadvezérében, Táhir ibn Huszajnban sem, aki horászáni kormányzóként a többi keleti tartományt is felügyelte. Ebbéli minőségében ő biztosította az itteni katonaságot a kalifa számára, azonban pozíciója jelentős mértékű autonómiával járt, amit aztán utódaira is átörökített.[6] Al-Mamún nem adta fel a muszlim közösség egységének helyreállítására és a kalifa pozíciójának megerősítésére tett kísérleteket. 827-ben államvallássá tette a mutazilita tanítást, amivel a mérsékelt alida elképzelésekhez csatlakozott; így velük való kiegyezésnek tekinthető a lépés. Ez lehetővé tette volna, hogy a kalifa a közösséget a maga törvény- és hitfelfogása szerint vezesse, és mivel ez mindig a prófétai család legtiszteletreméltóbb tagja lenne (bármelyik ágból), felette is állna a vallástudósok konszenzusának. A kalifa megkövetelte, hogy az új doktrínát a hivatalviselők és a kádik is elfogadják, ennek levezetésére állította fel a mihnát, egyfajta inkvizíciót. Így is komoly ellenállásba ütközött azonban, melynek fő alakja Ahmed ibn Hanbal volt.[7]

Al-Mamún uralma nagyobb részében nem lépett föl Bizánc ellen, bár II. Mihály ellenében támogatta a lázadó Szláv Tamást, akit jóváhagyásával az antiochiai pátriárka császárrá koronázott.[8] Talán a mutazilizmus bevezetésével összefüggésben felújította apja gázi-kalifa szerepkörét, és hadjáratra készült a kisázsiai határvidéken.[9] Fiát, al-Abbászt 828-ban a Dzsazíra (Észak-Mezopotámia) és az avaszim és szugúr-övezet (határvidék) kormányzásával bízta meg. 830-ban maga is személyesen vonult a bizánci határra, Tarsuson át, al-Abbász pedig Melitené felől támadott. Bevette Koront és lerombolta (júl. 21.), majd bevette Magidát, Asnaszt Soandos ellen küldte, és Hiszn Szinán ellen is csapatokat küldött.[10] 831-ben Theophilos császár az iszlám végek ellen indított támadást, és Tarsus és Massisa (Mopsuestia) népének 1600-2000 fős veszteséget okozott; a kalifa vi-

[6] The History of al-Tabari. Vol. XXXII. The Reunification of the 'Abbāsid Caliphate. (Tr .by *Clifford Ednund Bosworth.*) Albany, 1987. (a továbbiakban: *Tabari* XXXII.) 132–133. o.; *Hitti, Philip Khouri:* Makers of Arab History. London–Melbourne–Toronto, 1968. 79–81. o. kormányzósága idején, 1822–23-ban a kalifa győzelme helyett a hit győzelméért imádkoztak; *Shaban, M. A.:* Islamic History. A New Interpretation 2. A.D. 750–1055 (A. H. 132–448). London–New York–Melbourne, 1976. 50. o.

[7] A mutaziliták tanításának fő elemei: a Korán teremtettsége, Istent érzékekkel nem lehet felfogni; a szabad akarat hangsúlyozása stb. Lásd *Cahen, Claude:* Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Budapest, 1989. 95–98. o.; *Muir, William:* The Caliphate, Its Rise, Decline and Fall from original sources. Edinburgh, 1924. 506. o.; *Hitti:* i. m. 89–90. o. Al-Mamún döntésének hátteréhez lásd még *Crone, Patricia–Hinds, Martin:* God's Caliph. Religious authority in the first centuries of Islam. Cambridge, 1986. 94–95. o.

[8] *Kaegi:* i. m. 49. o.

[9] *Bonner, Michael:* Aristocratic Violence and Holy War. Studies in the Jihad and the Arab-Byzantine Frontier. New Haven, Connecticut, 1996. 148. o.

[10] *Tabari* XXXII. 184–186. o.

szont júl. 4-én ismét bizánci területen volt, és szeptember végéig ott is maradt, a császár békeajánlatát visszautasította. Antigus és Herakleia őrsége szabad elvonulás fejében kapitulált, a kalifa öccse, Abu Iszhák pedig harminc erődöt és földalatti raktárat foglalt el Kappadokiában. Tyanából pedig portyázókat küldtek szét, akik feldúlták a vidéket és nagy zsákmányt és sok foglyot szereztek.[11] 832-ben hosszas ostrom után Lulon erődje is megadta magát a Kilikiai-kapu északi végénél.[12] 833-ban al-Abbászt küldte, hogy Tyanánál hatalmas erődöt építsen (18 km kerületű fallal, négy kapuval). Abu Iszháktól a szíriai és palesztinai területekről 4000 katonát toboroztatott ide, és további 2000-t Egyiptomból, Kinnaszrinból (Észak-Szíria) és Dzsazírából.[13] Aztán újabb erődöket kényszerített megadásra,[14] úgy tűnik a tyanai erődöt a Kilikiai-kapu birtoklására és a további hadjáratok bázisának szánta, és a kappadokiai határvidék szétrombolása után Konstantinápoly ellen készült, úgy, hogy az útközben elfoglalt városokat arab őrségekkel biztosította volna.[15] A terv a legveszélyesebb muszlim kísérlet lehetett volna Bizánc meghódítására 718 óta, azonban al-Mamún Podandosnál váratlanul megbetegedett és meghalt.[16] Az új kalifa a kijelölt örökös, Abu Iszhák lett, al-Mutaszim néven, a hadsereg egy része viszont al-Abbászt akarta kalifának választani, ő azonban fölesküdött nagybátyjára. Az új uralkodó úgy döntött, hogy a Bizánc elleni háború helyett a Babek vezette felkelés leverésére koncentrál, így föladta Tyanát, az itteni csapatokat hazaküldte. A hurramiták ellen pedig a keleti határvidékről származó Afsínt küldte harcba.[17] Az ő hegyvidéki csapatai jobban boldogultak az azerbajdzsáni hegyekben, ahol minden addigi kísérlet eredménytelen maradt. A hurramiták egyre szorongatottabb helyzetbe kerültek a gondosan vezetett hadműveletek eredményeként, így 834-ben egy részük Bizáncba menekült és a császár alattvalója lett, vezetőjük neve (megkeresztelkedése után) Theophobos volt.[18] Úgy tűnik, Theophilos a kalifa csapatainak lekötöttségét jó alkalomnak ítélte arra, hogy hadjáratot vezessen az arab határvidékre.[19] 837-ben csapatai, köztük Theophobos perzsa segélyhada is, feldúlták és lerombolták Sozopetrát, megtámadták

[11] *Tabari* XXXII. 187–188. o. Tabula Imperii Byzantini 2. Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos) von *Friedrich Hild* und *Marcell Restle*. Wien, 1981. (a továbbiakban: TIB 2.) 182. o.; Koron (Qurra), kb. 32 km-re nyugatra a mai Nigdétől, 142. o.; Antigus=Altunhisar, 26 km-re nyugatra Nigdétől; 219. o. Herakleia kb. Eregli; Magida=Nigde (243. o.). The Chronography of Gregory Abu'l Faraj 1225–1286, the son of Aaron, the hebrew physician commonly know as Bar Hebraeus. Vol. I. (English trans. *Ernest Alfred Wallis Budge.*) London, 1932., repr. Amsterdam, 1976. (a továbbiakban: *Barhebraeus*) 132. o. szerint Theophilos ekkor békét kért és adófizetést ajánlott, de a kalifa azt követelte, hogy őt ismerjék el uralkodójuknak.

[12] *Tabari* XXXII. 194. o. *Kmoskó Mihály:* Szír írók a steppe népeiről. (Szerk. *Felföldi Szabolcs.*) Budapest, 2004. (a továbbiakban: Szír írók) 217. o.

[13] *Tabari* XXXII. 198–199. o.

[14] The Meadows of Gold. The Abbasids by Mas'udi. (Tr. and edited by *Paul Lunde* and *Caroline Stone.*) London–New York, 1989. (a továbbiakban: *Masudi*) 218–219. o. – 14 erődöt foglaltak el.

[15] *Bonner:* i. m. 148. o.; *von Sivers, Peter:* Taxes and Trade in the Abbāsid Thughūr 750–962 /133–351. JESHO, 1982/XXV. 78–79. o.

[16] *Tabari* XXXII. 224–225. o. (valószínűleg augusztus 9-én – 231. o.); *Masudi* 219. o.

[17] The History of al-Tabari. Vol. XXXIII. Storm and Stress along the Northern Frontiers of the 'Abbāsid Caliphate. (Tr. by *Clifford Edmund Bosworth.*) Albany, 1991. (a továbbiakban: *Tabari* XXXIII.) 1–2., 14. o.

[18] *Genesios* 69–70. o.; Szír írók 234. o.; *Tabari* XXXIII. 3., 30. o.

[19] *Tabari* XXXIII. 94. o. szerint a szorongatott Babek értesítette arról, hogy a muszlimok erői ellene harcolnak, így nyugodtan támadhat a határvidéken.

Melitenét és más arab végvidéki városokat. A perzsák az akció során különösen kegyetlenül bántak a város lakosságával.[20] Az év folyamán azonban Afsín végleg megtörte a hurramitákat és elfogta Babeket, akit aztán Szamarrában kivégeztek. Al-Mutaszim ezután úgy döntött, hogy bosszúhadjáratot indít a bizánciak ellen, és megtudakolta embereitől, hogy melyik városukat tartják azok a legtöbbre. A válasz Amorion volt, nem mellesleg a császár születési helye, így ennek nevét íratta fel a zászlóira (arabosan: Ammuriyyāh), ez lett a hadjárat célpontja.[21] Minden korábbi kalifánál gondosabban szerelte fel seregét a szükséges eszközökkel (ostromeszközök, nafta, vízszállító tömlők stb.), így aztán tekintélyes méretű trén is haladt velük.[22]

Al-Mutaszim hadserege

Az Abbászida-család hatalomra jutását a horászáni felkelésnek köszönhette. Az itteni és a belső-ázsiai területek csapatai voltak a legképzettebb katonák a birodalomban, a letelepült és a nomád világ határán élve többféle harci eljárást ismertek. Gyakorlatilag hivatásos haderőnek lehetett őket tekinteni, eltérően a birodalom katonaságának nagy részétől.[23] Ez a vidék volt a legsokszínűbb terület a birodalomban: Kína, Irán, India és a sztyeppe közötti területként nesztoriánus, buddhista, manicheus vallások jellemezték, melyekhez jött még többféle helyi szinkretista szekta is. Az iszlám eleinte csak az új hódítók és helyi csatlósaik (maváli) vallásaként volt jelen, de kezdett terjedni a bennszülött arisztokraták, fejedelmek (dihkánok) között is. Ilyenekben nem is volt hiány, mivel az arab hódítás „csak számtalan helyi autonómia elfogadása után tudta megerősíteni pozícióit".[24] Ez a réteg volt az abbászidák hagyományos támogatója (főleg katonaállítás útján), de ebből az is következett, hogy cserébe rangokat, jövedelmeket, befolyást, valamint helyi pozíciójuk tiszteletben tartását várták el.[25] Ez vezetett ahhoz, hogy al-Mamún idején inkább a megbízhatóbb, jobban kézben tartható rabszolga katonákból (gulámok) kezdték toborozni a kalifák testőrségét, a sereg magját. Ezek leginkább belső-ázsiai törökök (oguzok, karlukok főleg) voltak, akik az itteni iszlám végek szomszédságában éltek, és nomád életmódjukból fakadóan kiváló katonai képességekkel bírtak. Áttérítették őket az iszlámra, személyes kötődésük pedig a pozíciójukat az idegen környezetben biztosító kalifa

[20] *Tabari* XXXIII. 93–95. o.; *Genesios* 77. o.; Szír írók 216., 234. o.

[21] *Skylitzes* 107. o. szerint a pajzsaikra; *Genesios* 77. o.; *Tabari* XXXIII. 97. o.

[22] *Tabari* XXXIII. 98. o.

[23] *Cahen:* i. m. 212–213. o.

[24] *Cahen:* i. m. 37. o. A térség kis államai az arab hódítás előestéjén (többek között): a Zerafsán-folyó mentén Szogd, Buhara, Buttám, Kusánia, Várdán, Fergána, Usruszana. Lásd *Tolsztov, Szergej Pavlovics:* Az ősi Chorezm. Budapest, 1950. 209–210. o.; *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Budapest, 1997. (a továbbiakban: *Kmoskó* I/1.) 108–109. o. a Kelet Királyainak mellékneveiből a Szászánida korból.

[25] *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Budapest, 2000. (a továbbiakban: *Kmoskó* I/2.) 36–37. o. Nuh ibn Aszad, szamarkandi kormányzó, a számánida-család egyik őse al-Mutaszimnak arról számolt be, hogy a „Folyóntúlon háromszázezer falu van. Ha minden faluból csak egy lovas s egy gyalogos vonul be, a lakosság észre sem veszi hiányukat". – A Folyóntúl (Ma vara an-Nahr, Transoxania) az Amu-Darja (Oxus, Dzsajhun) és a Szír-Darja (Jaxartes) közötti területet jelenti. – „Vezéreik a Folyóntúl földesurai, egyben udvari embereik és meghitt miniszteretk, szolgálatkészségük, példás engedelmességük, öltözködési módjuk s uralkodói külsejük miatt ők lettek a kalifák udvari emberei, bizalmasai és seregének vezérei, mint pl. Fargāna emberei s azok a törökök, akik a kalifa udvari helyőrségét képezik…"

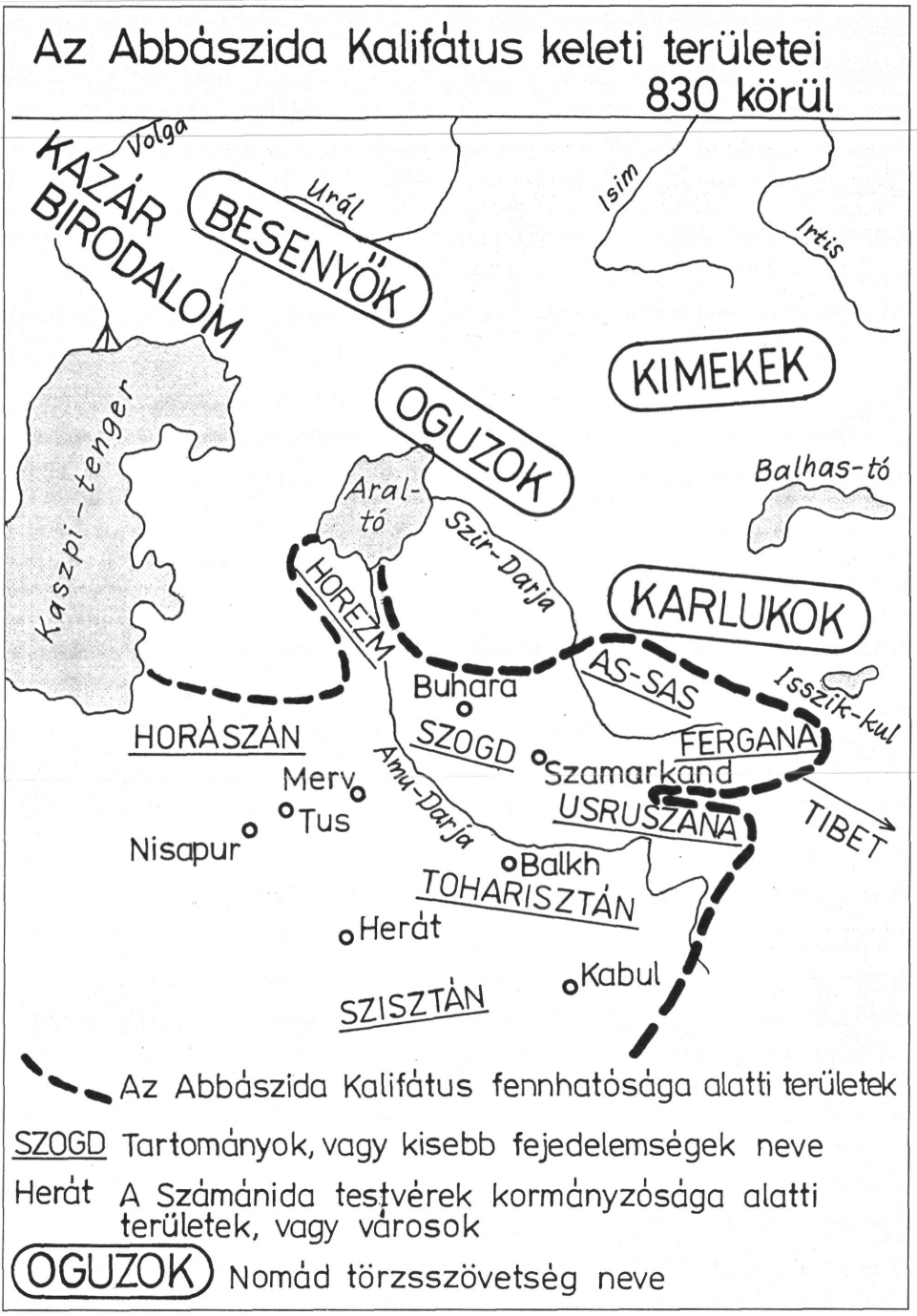
Az Abbászida Kalifátus keleti területei
830 körül
KAZÁR BIRODALOM
Volga
Urál
BESENYŐK
Isim
Irtis
KIMEKEK
OGUZOK
Kaszpi-tenger
Aral-tó
Balhas-tó
Szír-Darja
HOREZM
KARLUKOK
AS-SAS
Isszik-kul
Buhara
HORÁSZÁN
SZOGD
FERGANA
Szamarkand
Amu-Darja
Merv
Tus
USRUSZÁNA
TIBET
Nisapur
Balkh
TOHARISZTÁN
Herát
Kabul
SZISZTÁN
Az Abbászida Kalifátus fennhatósága alatti területek
SZOGD Tartományok, vagy kisebb fejedelemségek neve
Herát A Számánida testvérek kormányzósága alatti területek, vagy városok
OGUZOK Nomád törzsszövetség neve

iránt erősebb volt a horászániakénál, akiknek helyi kapcsolataik miatt ez mindig kérdésessé válhatott.[26] Al-Mutaszim idejére a kalifák hadserege irániakból és a belső-ázsiai végvidék csapataiból toborzódott.[27]

Al-Dzsáhiz szerint a sereg öt csoportból tevődött össze: horászániakból, törökökből, a maváliból, arabokból és a banaviból (az Abna tagjai). Ezek közül az arabokat csak általánosan említi, a maváli pedig csak mint az abbászidák régi iráni támogatói szerepelnek.[28] Az Abna leírása gyalogosokat mutat, akik lándzsát, kardot használnak, értenek a falak megmászásához, a réstöréshez, a sűrű hadrend megtámadásához. Értenek az éjszakai támadásokhoz, az utcai harchoz (úgy tűnik a városi zavargások leveréséhez is), gyalogosan hosszú, lóháton rövid dárdát használnak. Bagdadban állomásoznak, és ezért a város nyugalma is rajtuk múlik, ha ők elégedetlenek, a város is nyugtalankodik.[29]

A horászániak ismertetése részletesebb, de nem csak az északkelet-iráni tartomány, hanem a Folyóntúl csapataira is vonatkozik a leírás. Utóbbiak közül a legfontosabb Fergána (Fergánai medence) és Usruszana (előbbitől nyugatra, a Szír-Darja és a Zerafsán közötti hegyvidéken), melynek fejedelme Hajder ibn Kavusz volt, uralkodói címéről ismerten al-Afsín, al-Mutaszim egyik legfontosabb alvezére, Babek legyőzője.[30] Al-Dzsáhiz szerint az itteniek felszerelése páncéling, nemezpáncél, kard, tőr, csatabárd; lovaik kiválóak, fiatal koruktól kezdve lovasgyakorlatokat végeznek, és jól értenek a lándzsával célbadobáshoz. Dobjaik félelmet keltenek az ellenségben.[31]

A törökök ismertetése a legrészletesebb, érdemes ebből bemutatni a harci képességeikről szóló részeket már csak azért is, hogy lássuk, hogyan tekintettek az arabok a belső-ázsiai nomád törökökre, akiknek leírása sok hasonlóságot mutat az európai források nomádképével a hunoktól a mongolokig. A szöveg szerint al-Mamún kalifa megkérdeztette több horászáni parancsnoka véleményét arról, hogy melyiket választanák inkább ellenfélnek: száz háridzsitát vagy száz törököt.[32] Azok inkább a törököket választanák, kivéve Humajd ibn Abdulhamidot, aki szerint, bár száz átlagos katona nem ér fel száz hári-

---

[26] Bár a törökök sem merültek el túl mélyen az új hitben, ahogy a térség török népei is még az újabb korig megőrizték sámánhitük maradványait. Az amúgy kazár származású Buga al-Kabír, mikor Ahmed ibn Hanbalt a mutazilita doktrína ellenzése miatt a mihna elé vitték, megjegyezte, hogy ő az iszlámról csak annyit tud, hogy hangzik a hitvallás (saháda) és hogy a kalifa rokona a prófétának. Lásd *Ismail, Osman S. A.:* Mu'tasim and the Turks. BSOAS 1966/XXXIX. 19. o.

[27] *Kennedy, Hugh:* The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State. London–New York, 2001. 119. o. „mintha egyfajta belső-ázsiai maffia uralná a kalifák seregét". The Origins of the Islamic State. Kitāb futūh al-Buldān of al-Balādhuri Vol. II. (by *Francis Clark Murgotten.*) New York, 1969. (a továbbiakban: *al-Baladhuri*) 205. o. szerint al-Mutaszim serege veztőinek többsége Transoxania népeiből került ki (Szogd, Fergána, Usruszana, as-Sás stb.). Az iszlám vált uralkodóvá ezen a vidéken, lakói hadat viseltek a törökök ellen; *Kmoskó* I/1. 153. o. Horászán „Allah tegeze, ha egy népre megharagszik, megnyilazza őket tegezéből..."

[28] *Walker, C. T. Harley,:* Jāhiz of Basra to al-Fath ibn Khāqān on the „Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in general." JRAS 1915. 631–697. o. (a továbbiakban: *al-Dzsáhiz*). A mű al-Mutavakkil idején (847–861) készült, de a szerző szerint már al-Mutaszim alatt készen volt vele.

[29] *al-Dzsáhiz* 651–653. o.

[30] *Kennedy:* i. m. 125. o.

[31] *al-Dzsáhiz* 641–646. o.

[32] A háridzsiták itt a szisztáni (Délnyugat-Afganisztán) lázadókra vonatkozik, akik Hamza Azarak ellenkalifa vezetésével 795/97–828 között lényegében önálló államot alkottak, de még eztán is sok gondot okoztak a táhirida kormányzóknak. Lásd *Cahen:* i. m. 74. o.; *Bosworth, Clifford Edmund:* Sīstān under the Arabs, from the Islamic conquest to the rise of the Saffarids (30–250/651–864). Rome, 1968. 91–102. o.

dzsitával, de mégis a törökök lennének a legveszélyesebb ellenfelek. Szerinte a törökök harci képességei a legkülönbek; lovaikat is arra szoktatták, hogy mindig tartsák a lovasuk által választott irányt, ne térjenek ki az ellenség tömege elől; csak a gyenge pontokon indítanak támadást.[33] Ha ezer török ezer nyilat lő ki támadás közben, akkor ezer embert találnak el, amit senki sem tud utánuk csinálni – sem a háridzsita, sem a beduin nem ért a lovasíjászathoz, a törökök viszont állandóan ezt gyakorolják: állatokra és emberekre, repülő madarakra és lándzsahegyre tűzött célokra. Tíz nyilat lőnek ki, míg egy háridzsita egyet ráhelyez az íjhúrra. Kiváló lovasok, a meredek hegyoldalon lefelé is gyorsabban vágtatnak, mint a háridzsiták sík terepen. A töröknek négy szeme van, kettő elől, kettő hátul. Ha a harcban megfordulnak, az „veszélyes, mint a halálos méreg", mivel hátrafelé is ugyanolyan pontosan célba találnak, de lasszóikkal is elfoghatják ellenségeiket. Portyáikra 2-3 íjat visznek magukkal, a hozzávaló íjhúrokkal; rendkívül kitartóak a hosszú, nyeregben töltött utakon vagy az éjjeli meneteken, több időt töltenek a nyeregben, mint földön. Tapasztaltak az állatorvoslásban is, jól tudják hogyan kell lovaikat már csikókortól fogva felkészíteni az elvégzendő feladatokra. Ha úton vannak, kancájuk és csikóik követik őket; ha nincs ennivalójuk, lovuk vérét fogyasztják, ha szomjasak, kancatejet isznak, ha pihentetni akarják hátasukat, átszállnak vezetéklovukra, úgy, hogy nem szállnak le a földre.[34] Ló és lovas egyaránt kevés táplálékkal beéri; portyáikra csak a legjobb lovaikat viszik magukkal, de még azok a lovaik is, melyeket halára futtatnak a felkészítés során, jobbak a háridzsiták lovainál vagy a tohárisztáni lovaknál. A török egyszerre lovas és lovász, állatorvos, lótenyésztő és lókiképző egyszerre. Ha a sereggel együtt vonulnak, míg az 10 mérföldet halad, a törökök 20-at, mivel kitérnek jobbra-balra, hegynek föl, völgybe le, miközben vadászzsákmány után kutatnak, mindenre nyilaznak, ami mozog vagy repül. Hosszú és fárasztó menet után, vagy mikor hőség vagy fagy annyira gyötri a csapatokat, hogy csak pihenőre vágynak, a törökök, bár kétszer annyit mentek, mint a többiek, ha meglátnak egy vadszamarat vagy gazellát, mindjárt utána vetik magukat, mintha csak akkor kezdődne az út. A vízmosásnál, ahol az emberek összetömörülnek, csak átugratnak, a meredek hegyi ösvényen kanyargás helyett átvágnak a hegyoldalon. A különböző elemekből összeállított seregekben viszályok lehetnek a csapatok között (gyalogosok és lovasok között), de a törököknél ismeretlen a megosztott felelősség a csapatok között és az ebből fakadó rivalizálás, irigység és a felelősség kerülése. Ők, ha hadrendbe állnak, és gyenge pontot találnak az ellenség soraiban, azt támadják meg haladék nélkül, ha ilyet nem találnak, elvonulnak; akárhogyan döntenek, azt közösen, ellenkezés nélkül végrehajtják. Amit elhatároztak, azt be is végzik, egymás közötti nézeteltéréseik nagyon ritkák. Al-Mamún kalifa elismerte Humajd igazát, akárcsak Táhír ibn Huszajn is.[35] A törökök a háborúban állandóan cselekre törekszenek; nehéz őket üldözni, és kevés zsákmányt lehet tőlük szerezni. Úgy tekintik ellenfelüket mint zsákmányt, magukat pedig ragadozó hiúznak. Ha nincs szüksége pihenésre, nem alszik, de ha alszik, félig éber. Egyszer al-Mamún egy hadjáraton kétszáz lovasát állította fel egy út két szélére, a déli hőségben, száz törököt az egyik oldalra, száz másféle lovast a másikra. Mikor a kalifa késve megérkezett, a törökök, 3-4 kivételével, mind a nyeregben várakoztak, a többi lovas viszont 3-4 kivételével, mind a földön ült. Al-Dzsáhiz egyszer Bagdadban látta, hogy

[33] *al-Dzsáhiz* 662–665. o.

[34] Uo. 663–668. o.

[35] Uo. 668–673. o.

néhány lovas egy elszabadult lovat próbál telivéreken ülve befogni, de hiába. Egy török közember vetődött arra, apró sztyeppei lovon ülve, melyet a többiek csak gebének tartottak,[36] majd maga is a ló után eredt. Az egyik lovas gúnyolta is, hogy ő is kicsi és gyenge mint a lova, mégis be akar fogni egy telivért, de mielőtt befejezte volna, a török már jött is visszafelé a kóbor jószággal, átadta a gazdájának, majd ment a dolga után, köszönetet vagy dicséretet sem várva érte. A törökök érdeklődése a lovaglás, vadászat, portyázás, harc iránt nyilvánul meg, ezekben egyedülállóan elmélyült tudással bírnak, mint a régi görögök a tudományok terén.[37] Látható, hogy a szerző mennyire értékelte a törökök képességeit, melyek a nomád életmódjukból származtak; kevés negatív vonásuk közé tartozott a zsákmány iránti olthatatlan vágyuk, a szabad kóborlás szeretete.[38]

A törökök közül többen is al-Mutaszim bizalmas emberei közé tartoztak, mint Abu Dzsafar Asnasz, aki 818-ban megmentette az életét egy észak-iraki háridzsita lázadás során, 830-ban Babek ellen harcolt, 832-ben az egyiptomi felkelők ellen; Ajtakh al-Khazari („holdhoz hasonló" török nevének jelentése) eredetileg konyhai szolga volt, de végül a kalifa gárdájába emelkedett; Buga al-Kabir al-Mutaszim sógora lett, szintén kazár származású volt, 862-es haláláig ugyancsak befolyásos személy maradt; Vaszif, akit már Bagdadban vásárolt al-Mutaszim (maga a név is „szolgát" jelentett a középkori iszlámban). A törökök nagyrészt Közép-Ázsiából származtak, jórészt Szamarkandon, a híres rabszolga-kereskedelmi központon keresztül jutottak a kalifa szolgálatába.[39] De sokan voltak, akik önként álltak be (mint valószínűleg a kazárok), vagy fogságból jutottak ide. Abdallah ibn Táhir kormányzósága idején (830–845) kétezer oguz foglyot 600 000 dirhemért adott el, utóda al-Mutavakkil kalifának (842–861) kétszáz foglyot adományozott. A katonai szolgák (gulámok) alkalmazása a törzsi hadviselésről a hivatásosra, a harcosból a katonára való áttérés folyamatának tekinthető.[40]

Belső-Ázsia török népei ebben az időben az alábbiak voltak (nyugatról keletre): a besenyők a Volga és az Aral-tó között éltek, tőlük keletre a Szír-Darja alsó és középső folyásánál az oguzok, ezektől keletebbre, körülbelül a mai Csimkenttől (Kazahsztán) az Isszik-kul vidékéig a karlukok. Utóbbiak már gyakori szereplők voltak a muszlimok háborúiban: 751-ben velük együtt győzték le a kínaiakat a talaszi csatában, ami után az arab hódítást már semmilyen külső hatalom sem akadályozta tovább. Az oguzoktól és a karlukoktól északra a Délkelet-Uráltól a Balhas-tó északi partjáig terjedt a kimek törzsszövetség területe, de központjuk az Irtis mentén volt.[41] A sztyeppevidéket nem érintette az arab terjeszkedés, az új hódítók a földművelésre alkalmas területeken, az oázisvárosokban és határerőd-

[36] *Kennedy:* i. m. 123. o. az arab kifejezés a lóra faras, míg a törökére: bardhūn, ami gebét is jelent, de itt inkább az igénytelenebb, pónihoz hasonló hátasra vonatkozik.

[37] *al-Dzsáhiz* 674–685. o.

[38] Uo. 670., 678. o.

[39] Mint a tokuzoguz (ujgur) származású Tulun, Ahmed ibn Tulun apja, akit Nuh ibn Aszad, Buhara kormányzója, még 816-ban küldött al-Mamún kalifa szolgálatába. *Pipes, Daniel:* Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System. New Haven–London, 1981. 212. o.

[40] *Pipes*: i. m.148–154. o.

[41] *Erdélyi István:* A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a töröknyelvű népek történetéhez. Budapest, 1997. 105., 111., 121., 151., 153. o.; The Cambridge History of Early Inner Asia. (Ed. *Denis Sinor.*) Cambridge, 1990. (a továbbiakban CHEIA) 348. o.; *Vásáry István:* A régi Belső-Ázsia története. Budapest, 2003. 86., 104., 106. o.

jeikben (ribátok) telepedtek meg. A helyi népesség vallási sokfélesége megmaradt, az iszlamizálás a megmaradt helyi uralkodói rétegekben indult meg a Folyóntúl területén[42]. A sztyeppei törzseknél az iszlám terjedése egyelőre elhanyagolható volt, de azzal, hogy az arabok megszerezték a horászáni régiót, átvették a régi Irán szerepét, melynek civilizációja hagyományosan hatással volt a nomád világra, így az iszlám is kezdett híveket szerezni közöttük. A nomádok általában toleránsak voltak a különféle helyi vallások iránt is, így az iszlámot is elfogadták, főleg ha politikai okuk is volt rá – az egymással viszálykodó törzsek vagy uralkodók így támogatást szerezhettek. Később pedig a muszlim közösséghez tartozás gazdasági-társadalmi előnyei is fontos mozgatóokot jelentettek. Az iszlamizálás folyamatát a kereskedők és a misztikus irányzathoz tartozó szúfik mozdították elő, akiknek karizmatikus személyiségeik hasonlóak voltak a nomád sámánokéhoz.[43]

Az amorioni hadjárat

A kalifa terve szerint Afsin külön seregrésszel halad északra, Melitenén át Armeniakonthemába tör be, és onnan halad Ankyra felé, ahol aztán egyesül a két csoportban a Kilikiai-kapun át benyomuló főerőkkel, majd együtt haladnak a célul kijelölt Amorion felé.[44] Theophilos császárnak a nagyarányú invázió elől többen is a hagyományos kitérő módszert ajánlották: űrítsék ki a támadók útjába eső területeket és Amoriont is, ne szálljanak szembe a támadó arabokkal. A császár, aki Amoriontól háromnapi menetre, Dorylaionban tartózkodott, ezt azonban elutasította, erősítést küldött a városba, Aetios anatolikoni strategos vezetésével, maga pedig a perzsákkal, a tagmatával és az összegyűjtött thema-csapatokkal Charsianonba ment, a Halys (Kizilirmak) jobb partjára,[45] hogy onnan támadja meg a kiürített Kappadokia területén legyengülve átvonuló muszlim csapatokat.

Al-Mutaszim júniusban már Tarsusban volt, 19-én az előőrs vezetője, Asnasz a Kilikiai-kapu bizánci oldalán állt, a kalifa 21-én követte. A jobb szárnyat Ajtakh, a balt Dzsafar ibn Dinar, a derékhadat Udzsajf ibn Anbasza, al-Mamún régi veteránja vezette.[46] Az előőrs eljutott a Püspökrétre (Mardzs al-Uszkuf), ahol három napig várt, míg a főerő az ostromgépekkel és a poggyásszal átkelt a Kilikiai-kapun. Asnasz egy éjjel 200 lovast küldött ki Amr al-Fargáni vezetésével felderítésre és abból a célból, hogy nyelvet fogja-

[42] A táhíridák Bushangból (Heráttól nyugatra) származó, az „abbászida forradalomban" részt vevő, heftalita eredetű család voltak, a számánidák a szászánida Bahram Csobintól származtatták magukat, a balkhi Számán 738 előtt tért át az iszlámra; al-Mutaszim hadvezére, Afsin 822-ben tért át, miután összekülönbözött apjával, és vele szemben az al-Mamún által kiküldött Ahmed ibn Abi Khalidot támogatta – *Kmoskó* I/2. 85. o.; CHEIA 346–347. o.; *al-Baladhuri* 204–205. o.

[43] *Ismail:* i. m. 18–19. o.; CHEIA 353–354. o.; *Cahen:* i. m. 306–307. o.

[44] *Tabari* XXXIII. 98–99. o.; *Skylitzes* 108. o. A kalifa útvonalához még: *Bury, John Bagnell:* Mutasim's March through Cappadocia in A.D. 838. JHS XXIX/1909. 120–124. o. Barhebraeus 136. o. szerint al-Mutaszim 20 000 emberrel, Afsin 30 000 emberrel indult el.

[45] Talán Zoropassos közelébe, ahol híd is volt – *Bury, John Bagnell:* A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (AD. 802–867) London, 1912. (a továbbiakban: ERE) 263–264. o.

[46] Harcolt a dél-iraki zutt népcsoport ellen, 829-ben az észak-iraki háridzsita lázadók ellen, és részt vett a kalifa Bizánc elleni hadjáratain is – The Encyclopaedia of Islam. New Edition Vol. X. (Ed. *Peri J. Bearman, Thierry Bianquis, Clifford Edmund Bosworth, Emeri J. van Donzel, Wolfhart P. Heinrichs.*) Leiden, 2000. 778. o.; *Tabari* XXXII. 182., 194. o., Szír írók 217. o.; *Kmoskó* I/2. 51., 81. o. – származási helye egy Szamarkand környékén levő falu volt.

nak. Koron felé haladtak, de senkit sem találtak, csak másnap, Doara felé haladva sikerült néhány foglyot ejteniük, részben a „királyi" seregből, részben a határvidékiek közül. Az egyik fogoly, egy koroni lovas elmondta, hogy a császár nem messze, a Halys mögött várakozik, a koroni parancsnok pedig a hegyekben áll és rájuk vár, hogy lesből támadhasson. További hír szerint a császár már Afsin ellen vonult Armeniakon felé, egy rokonát hagyta hátra a maradék sereg élén. Asnasz értesítette erről a kalifát, aki a vidéket jól ismerő futárokat küldött Afsinhoz, hogy erről értesítse, de egy sem ért el hozzá, pedig 10 000 dirhemet ígért annak, aki sikerrel jár.[47]

Ezután a sereg újra elindult, Asnasz haladt elöl, a kalifa egynapi járásra követte, elérték és felégették a lakóitól elhagyott Nyssát.[48] Azonban élelmet sehogy sem tudtak szerezni, így Asnasz elkezdte kivégeztetni a foglyokat is. Ekkor ezek egyike elárulta, hogy tudja, hol vannak elrejtőzve Ankyra elmenekült lakói, akiknél élelmet is lehet találni. Asnasz 500 lovast választott ki, kétmérföldes vad vágtába kezdett velük, majd akiknek a lova lemaradozott, azokat visszaküldte, a többit pedig Malik ibn Kajdar vezetésével, a fogoly irányítása mellett elindította a menedékhely felkutatására. A csapat este egy folyóvölgynél megpihent, ahol a lovakat is tudták legeltetni, majd éjszaka a hegyek közé mentek. Másnap itt megtalálták az elmenekült lakosokat valami sóbányában, sokukat elfogták, olyanokat is, akik már sebesültek voltak. Mikor őket erről kérdezték, kiderült, hogy a császár és Afsin csatájában szerezték azokat.[49]

A dazimoni csata

Afsin közben szintén eljutott a bizánci területre, vele ment egy török különítmény, Omár ibn Abdallah (Amer), Melitené emírje és egy örmény segélyhad Vaspurakanból és Taronból Bagarat Bagratuni, a „fejedelmek fejedelme" vezetésével.[50] Dazimon mellett táboroztak le, az Iris-folyó déli partjánál. Theophilos értesült erről, és serege zömével[51] ellene vonult, valószínűleg Zelán és Gaziurán át,[52] a maradékot pedig hátrahagyta a Halysnél az Ankyrába vivő út ellenőrzésére. Serege az Anzen-hegynél táborozott le, nem messze Afsinétól; Manuel és Teophobos éjszakai támadást javasolt, de ezt a császár és a többi strategos elutasította.[53] Másnap hajnalban a bizánciak kezdték meg a támadást, kezdetben visszaszorították a muszlimokat, egyik szárnyukat szétszórták. A császár erő-

[47] *Tabari* XXXIII. 99–102. o. *Bury:* Mutasim's March... 122. o. szerint a kalifa seregének útvonala Kappadokián át lényegében egybeesett az al-Hordadbeh által ismert útiránnyal: *Kmoskó* I/1. 109. o.

[48] *Tabari* XXXIII. 103/303. j.; ERE 266/2. jegyzet.

[49] *Tabari* XXXIII. 103–105. o.

[50] *Skylitzes* 108. o. és *Genesios* 80. o. szerint a sereg vezetője a kalifa fia volt, a törökök létszámát pedig tízezerre teszik, ami nyilván túlzás, összesen lehettek talán ennyien a kalifa szolgálatában. *Haldon, John:* The Byzantine Wars. Battles and campaigns of the Byzantine era. Stroud, 2001. 80. o. Afsin egész seregét 20 000-re vagy kevesebbre becsüli. Szír írók 221. o. szerint al-Mutaszim az Amorion elleni hadjáratra 4000 törököt vitt magával. *Bury:* Mutasim's march... 120. o. szerint Arabissos–Tzamandos–Sebasteia útvonalon haladt előre.

[51] *Skylitzes* 108. o. szerint a perzsákkal és nyugati és keleti themák csapataival, *Genesios* 80. o. szerint ezek mellett a tagmata, Manuel domestikos ton Scholon vezetésével ment vele; ERE 264/2. jegyzet szerint a serege 30 000 fős volt.

[52] ERE 265. o.

[53] A két sereg nagysága nem derül ki a forrásokból, de *Skylitzes* 108. o. szerint inkább Afsin lehetett fölényben.

sítést vitt a másik szárnyra, azonban a középen és a másik szárnyon állók csak azt vették észre, hogy zászlója eltűnt. Ráadásul közben a törökök is beavatkoztak a harcba és nyílzáporaik megállították a bizánciak támadását. A csapatok a császár eltűnésére azt gondolták, hogy elesett, a nyílzáporok pedig megingatták soraikat, a hadrend felbomlott, majd általános futás kezdődött. Theophilos a perzsákkal és a tagmák csapataival az Anzen-hegyre húzódott, szerencséjére egy hirtelen jött zápor eláztatta a törökök íjhúrjait, így azok nem jelentettek újabb veszélyt. Éjszaka úgy tűnik, némely perzsák megpróbáltak egyezkedni, hogy átadják a császárt, cserébe pedig kegyelmet kapnak. Manuel ezért egy válogatott csapattal kitört és kimentette a császárt, ezután eljutottak Chiliokomonba, ahol több menekült strategosszal és katonákkal találkozott a szétfutott seregből.[54]

A vereség teljesen felborította Theophilos terveit, visszasietett a Halysnél hagyott seregrészhez, de azt a megbízott parancsnok nem tudta együtt tartani és szétszéledt a vereség hírére. A tehetetlen parancsnokot az uralkodó kivégeztette, majd Ankyrába egy újabb megbízottat[55] küldött, de azt már elhagyta a lakossága és őrsége,[56] ezért Amorionba küldte tovább. Ezenkívül parancsot küldött az erődökbe, hogy a szétszéledt katonákat fogdossák össze, korbácsolják meg és küldjék az új gyülekezőhelyre.[57] A császár Dorylaionba ment (ez lehetett az újabb gyülekezőhely), azonban nem várt probléma szakadt a nyakába. Alighanem a vesztes csatából menekülők rémhíre nyomán Konstantinápolyban úgy tudták, hogy meghalt, így új uralkodót akartak választani. Erről mostohaanyja, Euphrosyne özvegy császárné értesítette, ezért sietve visszatért a székvárosba, hogy helyreállítsa a rendet.[58] Ezzel viszont végleg lehetetlenné vált a hadjárat folytatása, amit a hadsereg széthullása amúgy is kérdésessé tett. Követséget indított hát al-Mutaszimhoz, hogy pénzzel, ajándékokkal és ígéretekkel[59] rávegye a háború befejezésére, csakhogy a kalifa is ki akarta használni a számára előnyösen megváltozott helyzetet.

---

[54] *Skylitzes* 108–109. o., *Genesios* 80–81. o.; Barhebraeus 136. o. szerint a csata kezdeti szakaszában az arabok 3000 embert veszítettek, a császár által a szárnyra vitt erősítés 2000 fő volt; *Tabari* XXXIII. 105–106. o.-nál a bizánci fogoly ismertetése szerint kezdetben megfutamították a muszlimokat, gyalogságukat levágták, de üldözés közben a hadrend szétesett, déltájban visszatért a lovasságuk és összekeveredve harcoltak a délután folyamán, a császárt pedig szem elől tévesztették. Ez utóbbi fordulat valószínűleg a törökök támadását jelentheti, de furcsa, hogy az arab történetíró nem említi a nyílzáporokat. ERE i. h. nem említi a perzsa árulást, talán okkal, mint később látni fogjuk. A csata leírásához: *Haldon:* i. m. 80–82.o.; *Kaegi, Walter Emil:* The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia. *Speculum,* 1964/39. 99–100. o. A csata napja valószínűleg július 22. lehetett.

[55] ERE 266. o. 1. jegyzet Theodoros Kraterost.

[56] Eutychios alexandriai pátriárka a X. században úgy tudta, hogy ostrommal vették be, de nyilván tévesen. – Európa és a Közel-Kelet IV–XV. század. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény, középkor. (Szerk. *Sz. Jónás Ilona.*) Budapest, 1971. 62. o.

[57] Constantine Porphyrogenitus – Three Treatises on Imperial Military Expeditions. (Introduction, ed., tr. and Commentary by *John F. Haldon.*) Wien, 1990. (a továbbiakban: Treatises) 85. o. szerint a császár hadjáratra készülve utasítsa a strategosokat, hogy a megadott csatlakozási ideig be nem vonult katonákat küldjék a sereg után, de miután az már elvonult, fogják el és börtönözzék be őket. Az értekezés szövege a VIII. századból, a Szír-dinasztia idejéből származik, így már a középbizánci időszakra jellemző fegyelmi hiányosságokra utal, melyek Theophilosnak is gondot okoztak.

[58] Barhebraeus i. h.; ERE 266. o.; *Haldon:* i. m. 82. o.; *Herrin, Judith:* Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium. London, 2001. 176–177. o.

[59] ERE 266. o. Felépíti Sozopetrát, elengedi a foglyokat, a kegyetlenkedésben vétkeseket átadja neki.

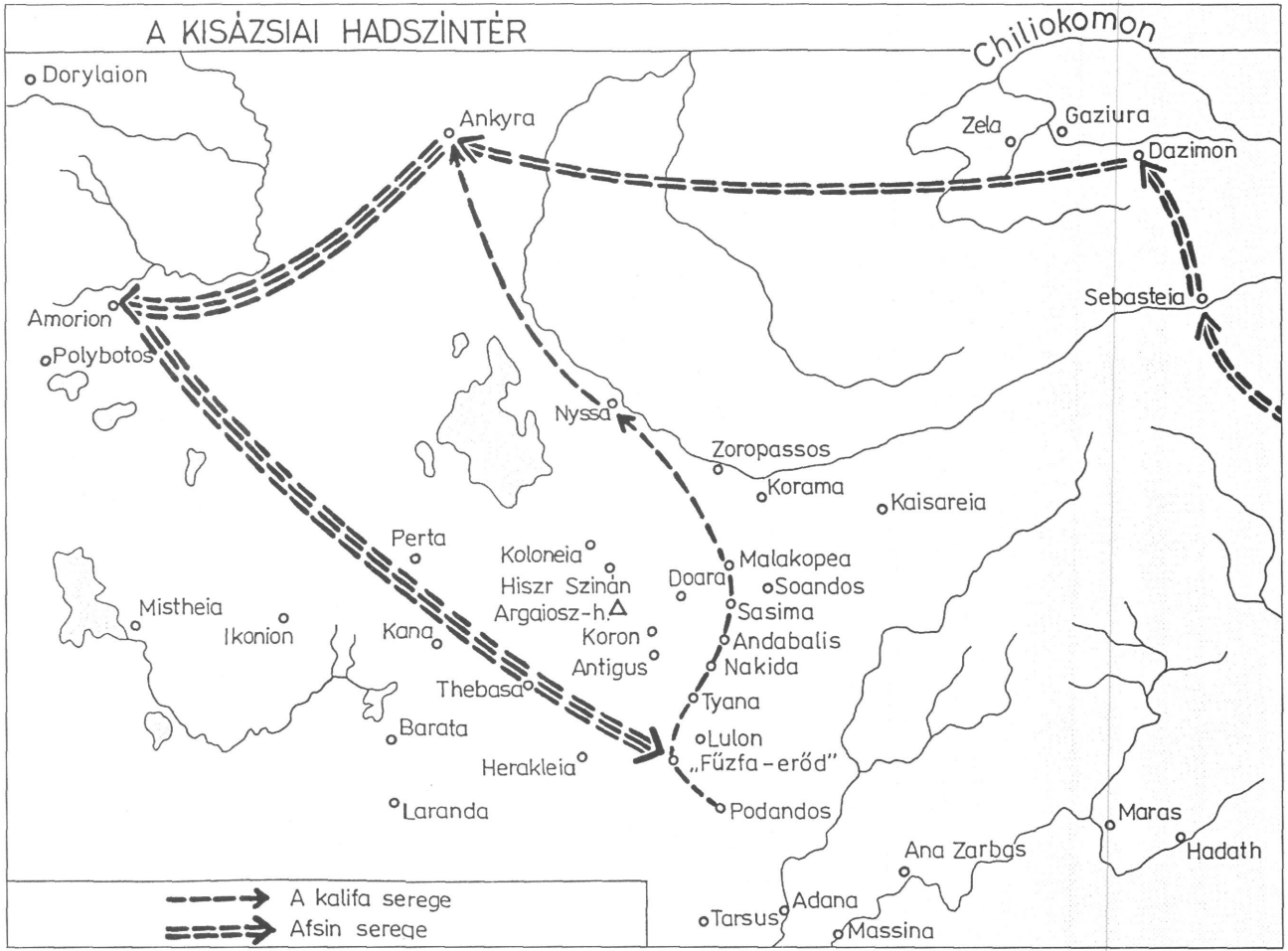
A KISÁZSIAI HADSZÍNTÉR
Chiliokomon
Dorylaion
Ankyra
Zela
Gaziura
Dazimon
Sebasteia
Amorion
Polybotos
Nyssa
Zoropassos
Korama
Kaisareia
Perta
Koloneia
Hiszr Szinán
Argaiosz-h.
Doara
Malakopea
Soandos
Sasima
Andabalis
Nakida
Tyana
Lulon
„Fűzfa-erőd"
Podandos
Mistheia
Ikonion
Kana
Koron
Antigus
Thebasa
Barata
Herakleia
Laranda
Maras
Hadath
Ana Zarbgs
Adana
Tarsus
Massina
A kalifa serege
Afsin serege

Asnasz felderítői, a menekültektől megtudva a kedvező fordulatot, a foglyokat is hátrahagyva, csak a jószágokat magukkal hajtva tértek vissza parancsnokukhoz, aki ezután mindjárt bevonult az üres Ankyrába, ahová egy nap múlva megérkezett a kalifa is. Itt egyesültek aztán Afsin csapataival, pár napi pihenőt tartottak, majd elindultak a hétnapi menetre lévő Amorion felé. Három csoportban haladtak: Asnasz haladt elől a bal szárnnyal, al-Mutaszim vezette a derékhadat, majd Afsin a jobb szárnyat; útközben felégették a falvakat. Asnasz ért először a város alá egy csütörtöki napon, attól két mérföldre táborozott le egy vízzel és bőséges legelővel rendelkező helyen; másnap megjött a kalifa, majd szombaton Afsin.[60] A kalifa nem fogadta a császár követeit, és hozzáfogott a város módszeres ostromához.[61]

Amorion komolyan megerősített hely volt: magas fal vette körül, melyen 44 bástya állt, továbbá mély, széles árok. Jó esélye volt tehát annak, hogy az amúgy is megerősített védősereg sokáig képes lesz kitartani. Volt azonban egy gyengéje az erődnek: egy helyen az esőzések alámosták a falat, melyet csak sietve építettek újjá (csak a külső része volt kőből, belül törmelék). Egy egykori muszlim fogoly, aki megkeresztelkedett és ide házasodott, elárulta a kalifának ezt a helyet. A hajítógépek hamarosan rést is ütöttek itt a falon, amit a védők farönkökkel pótoltak, de a lövések ezeket is hamarosan szétroncsolták. Aetios megértette a helyzet súlyosságát, és két hírnököt küldött a császárhoz, hogy beszámoljanak neki arról, hogy ha nem tudják őket megsegíteni, akkor kénytelen lesz embereivel kitörni a tarthatatlan helyről és megpróbálni eljutni hozzá. A hírvivőket azonban Amr al-Fargáni emberei elfogták, így a kalifa megtudta a levél tartalmát, foglyait pedig a falak előtt járatva tudatta a bentiekkel, hogy ne számítsanak külső segítségre. Továbbá éjszakára készültséget is elrendelt, ha a védők mégis megpróbálnának kitörni.[62]

Az árok azonban így is problémát jelentett, ezért al-Mutaszim utasította a katonáit, hogy az élelmezésükre adott birkák bőrét tömjék ki földdel és ezekkel töltsék fel azt. Ostromtornyokat vagy mozgatható fedezékeket[63] is készítettek, hogy az árkon át a falat támadhassák. A kitömött bőrökkel feltöltötték ugyan az árkot, de a védők dobálása miatt csak egyenetlen felszínnel, így további földréteget kellett rátölteni. Mikor aztán a falhoz próbáltak jutni, a kerekek belesüppedtek a bőrök közé, így ezeket az eszközöket fel kellett égetni. A falszakasz ledöntése utáni napon Asnasz csapatai indítottak támadást a rés ellen, de a szűk helyen nem tudtak előrejutni. A kalifa összevonta az eddig egyenletesen szétosztott nehéz hajítógépeket, és így kibővítették a rést, melyet másnap Afsin csapatai rohamoztak meg és

[60] *Tabari* XXXIII. 106–108. o.; *Haldon:* i. m. 82. o. szerint július 27-én érték el Ankyrát, majd augusztus első napjaiban érték el Amoriont; *Harrison, R. Martin:* Amorium 1988. The First Preliminary Excavations. AS 1989/XXXIX. 167. o. szerint Amoriontól északra 2 mérföldre ma is források és jó legelőterület található. A város helyére: uő, Amorium 1987. A Preliminary Survey. AS. 1988/XXXIII. 175. o. – a mai Hisarköy falu helyén állt, 12 km-re Emirdagtól keletre, 70 km-re Afyontól északkeletre. A várost egyébként nem első ízben érte ekkor arab támadás: 646, 666, 669, 708, 716 és 778-ban is elérték a muszlimok.

[61] *Skylitzes* 110–111. o.; *Genesios* 77–78. o., *Tabari* XXXIII. 107. o. 308. jegyzet, 117. o.

[62] *Tabari* XXXIII. 108–110. o., Eutychios i. h. szerint Jób antiochiai pátriárkát is magával vitte a hadjáratra a kalifa, aki maga is felszólította a védőket, hogy hódoljanak meg és fizessenek fejadót, de hasztalan. Barhebraeus 137. o. szerint kőhajító gépekkel lőtték a bentieket, viszont a falakat fúró támadókat bőrrel fedett favázas fedezékeik csak kevéssé oltalmazták, három napon belül mindkét fél ezreket veszített emberei közül.

[63] Mint a latin testudo – *Kennedy:* i. m. 134. o. ez utóbbit valószínűsíti.

sikerült is előbbre jutniuk. Harmadnap Ajtakh a kalifa csapatait (törökök és „magariba" – egyiptomi arabok) vezette rohamra. Közben a rést őrző bizánci tiszt, Boiditzes látta, hogy csapatai kifáradtak az éjjel-nappal tartó harcban, segítséget pedig nem kapott, ezért megpróbált egyezkedni a kalifával, hogy szabad elvonulásért cserébe feladják a várost. Amíg tárgyalt, fegyvernyugvást parancsolt embereinek, a muszlimok azonban ezt kihasználva betörtek Amorionba a résen át. A védők egy része egy templomba húzódott, amelyet rájuk gyújtottak; a lakosságot megtizedelték a roham során, a várost felégették. Aetios, sok más tisztviselővel együtt fogságba esett.[64] Al-Mutaszim a foglyok közül kiválogatta az előkelőket, a zsákmányt felosztotta a csapatok között, majd visszaindult Tarsus felé. A bizánci követeket csak ekkor küldte vissza Theophiloshoz, hogy beszámoljanak neki győzelméről.[65] A császár nagy összegeket ajánlott fel a foglyokért cserébe, de hiába.[66] A sereg a Vádi al-Dzsauron (csak arab nevét ismerjük) keresztül vonult,[67] ahol sok közrendű foglyot kivégeztek részben szökések, részben a vízhiány miatt, végül akár 6000-t is. A víztelen terepen haladva[68] a foglyokon kívül sok ember és állat is elpusztult,[69] míg végül elérték a Kilikiai-kapu előterében levő Fűzfa-erődöt (Hiszn al-Szafszaf, csak az arab nevét ismerjük). Idáig Asnasz vezette a jobb szárnyat, Afsin a balt, a szoroson való átkelés közben a hátvédet Asnasz vezette, a kalifa csapatainak hátvédét Buga al-Kabír.[70] A foglyokat nem sikerült kiváltania a császárnak, és miután nem voltak hajlandók áttérni az iszlámra, 845-ben 42-t kivégeztek közülük Szamarrában. Az ortodox egyház ezután mint „az amorioni negyvenkét mártírt" tisztelte őket.[71]

[64] *Tabari* XXXIII. 111–116. o.; a bizánci források – *Genesios* 78. o., *Skylitzes* 111. o. – rövidebben írják le a város elestét és Boiditzest egyszerűen árulónak tartják. Barhebaeus 137. o. tovább árnyalja a képet: a romlott falszakasz ellen koncentrált hadigépek két nap után ütöttek rést azon, a támadókat azonban visszaverték a védők, de szabad elvonulást akartak elérni maguknak, amit Theophilos engedélyezett is (eszerint vagy sikerült üzenetet küldeni, vagy ez végszükség esetére előre jóvá volt hagyva), de a kalifa, aki nagyon sok embert veszített, nem. A város követségéből (a püspök és három nemes) „Bodin" azonban biztosítékot kért tőle a saját embereire, cserébe a város feladásáért, és azután hagyta, hogy a muszlimok betörjenek a városba.A város bevételének napja augusztus 12. vagy 13. lehetett, bár a pontos kronológia nehezen megállapítható lásd ERE 267. o. 1. jegyzet. *Harrison:* Amorium 1987. 179. o. szerint a város délnyugati részén lehetett a töltés és a rés.

[65] *Barhebraeus* 138. o. szerint azt követelte a császártól, hogy a foglyok elengedése mellett Theophobost és Manuelt is szolgáltassa ki neki.

[66] *Skylitzes* 112. o. szerint 24 kentenarion aranyat, *Genesios* 79. o. szerint 200 kentenariont ajánlott fel, de a kalifa 1000 kentenariont követelt, ami szerinte fedezte volna a hadjáratra fordított költségeit, ám ez teljesíthetetlenül magas összeget jelentett: 1 kentenarion = 100 litra (font), 1 litra = 72 nomizma (aranypénz), 1 nomizma = kb. 4,43 g. 1000 kentenarion tehát csaknem 3,2 tonna aranyat jelentett volna.

[67] Tabula Imperii Byzantini 4. Galatien und Lykaonien von *Klaus Belke*. Wien, 1984. (a továbbiakban: TIB 4.) 212., 242–243. o. szerint Amoriontól kb. 24 km-re levő völgy.

[68] Al-Mutaszim visszaútjának pontos állomásait nem ismerjük, de valószínűleg a mai Tuz Gölütől nyugat-délnyugatra, talán az arabok által ismert azon útvonalon, mely a Kilikiai kaputól Kanán és Pertán át vezetett Amorion felé: TIB 4. 185. o. Kana a mai Boz Dag keleti végénél, 213. o. Perta Konyától 58 km-re északkeletre feküdt.

[69] *Tabari* XXXIII. 118–119. o.

[70] *Tabari* XXXIII. 126–127. o.; TIB 2. 268. o.

[71] ERE 271. o.; *Skylitzes* 108. o., *Herrin:* i. m. 177. o.; *Tabari* XXXIII. 177. o. szerint Aetios már A. H. 224-ben (838. november 23–839. november 11.) halott volt, talán a visszatérés után végezték ki.

Lehetséges, hogy a kalifa Amorion bevétele után Konstantinápoly ellen is akart vonulni,[72] sietős visszatérése így különösnek tűnik. A visszavonulás során lezajlott események talán megmagyarázzák ezt. Még az amorioni zsákmány elosztásánál verekedés tört ki a csapatok között, de a rendet gyorsan helyreállították. Az eset, mint hamarosan kiderült, a hadseregen belüli összeesküvés része volt, melyben alighanem a régi (horászáni és folyóntúli) tisztek vettek részt és el akarták tenni láb alól al-Mutaszimot. Udzsajf már az odaúton megpróbálta rábeszélni al-Abbászt, hogy még a szoroson való átkelés során végezzenek vele, de al-Mamún fia ezt elutasította. Bizalmasa, al-Harisz al-Szamarkandi viszont több tisztet is megnyert az összeesküvésnek. Úgy tervezték, hogy az amorioni zsákmány elosztásánál híveik segítségével összeveszítik a csapatokat, majd a fosztogatás megakadályozására sietők kalifát megölik. De al-Abbász ezúttal is tétlen maradt, így a kalifa gyorsan rendet csinált.[73] Később Amr al-Fargáni és Ahmed ibn al-Khalil, akik Asnasz parancsnoksága alá tartoztak, de rossz viszonyban voltak felettesükkel, engedetlenségük miatt őrizet alá kerültek. Amr egy fiatal rokona, aki tudott a merényletkísérletről elmondta azt al-Mutaszimnak, Amr viszont mindent tagadott. Elérték a Kilikiai-kaput, amikor Ahmed is elmondott mindent, amit tudott, ezután al-Hariszt is lefogták, aki aztán szervezőként minden részletet és résztvevőt feladott. Őt azonban ezután elengedték, és a vétkes tisztek ellen sem tettek még semmit, mivel olyan sokról volt szó. Al-Abbászt viszont lefogták, ezután ő is mindent bevallott, majd a tiszteket is sorban őrizet alá helyezték. Al-Abbászt Manbidzsban csak sós étellel látták el, itallal viszont nem, míg csak meg nem halt, a tisztek is mind halállal lakoltak, fergánaiak és törökök is[74]. Ilyen kurtán-furcsán ért véget a kalifa hadjárata, mely tulajdonképp az első alkalom volt, hogy a két uralkodó egymás ellen vonult fel.

Amorion után

Nem tudni, hogy Theophilos mikor értesült a kalifa seregében zajló eseményekről, de aligha használhatta volna ki azokat, mivel a haláláról szóló rémhíreknek újabb kellemetlen következményei voltak. Úgy tűnik, felmerült, hogy Theophobost állítsák a helyére és ezért felelősségre akarta vonni az amúgy ártatlan perzsát, aki erre Amastrisba menekült családjával együtt. Emberei is utánamentek, majd amikor császári flotta érkezett ide, hogy elfogja, Sinopéba mentek tovább, ahol aztán akarata ellenére csakugyan császárrá kiáltották ki vezérüket. Theophobos érezte, hogy ennek csak rossz vége lehet, ezért titokban beszámolt a császárnak arról, hogy ártatlan és csapatait sem lázadó szándék vezette. Theophilosnak nem hiányzott az, hogy elveszítse szinte az egyetlen megmaradt ütőképes seregét (ez is arra vall, hogy dazimoni „árulásuk" csak utólagos költés), ezért

[72] *von Sivers:* i. m. 79. Jakubi alapján véli ezt; *Tabari* XXXIII. 119. o. szerint az egész hadjárata 55 napig tartott.

[73] *Tabari* XXXIII. 122–123. o.

[74] *Barhebraeus* 138. o. szerint az összeesküvést egy nesztoriánus orvos fedte fel a kalifának; *Tabari* XXXIII. 126–133., 133. o. 371. jegyzet szerint a hadjáraton részt vett tisztek közül különböző helyeken és módokon, hetvenet öltek meg.

maga is odament és sikerült leszerelni a lázadást. De azért biztos, ami biztos, a perzsa sereget – állítólag 30 000 fő – kétezres csoportokban szétosztották a themák között.[75]

A hadsereg teljesítménye komoly csalódást okozott a császárnak, bár szerencsére a vereséget nem követte olyan katonai zavargás, ami akár hatalomváltást is eredményezhetett volna.[76] Azonban a dazimoni vereség és a haderő azt követő széthullása jól mutatta a súlyos fegyelmi hiányosságokat. A kalifa hivatásosabb jellegű hadserege egyértelmű fölényben volt a milíciaszerű thema-csapatokkal szemben. A sereget jobban a központi hatalomhoz kellett kapcsolni, ha ütőképes erőt akartak belőle kovácsolni. Megnövelte fizetésüket,[77] a határvidéki átjáróknál pedig három kleisurát (Seleukia, Kappadokia, Charsianon) hozott létre, hogy ezeket önálló parancsnokság felügyelje arab támadás esetére. A zsoldemelés magában is javította a katonák morálját, és egyúttal a jobb felszereltséghez is hozzájárult, hiszen azok saját jövedelmükből biztosították lovukat, felszerelésüket, ellátmányukat. A perzsák szétosztása is a védelem erőinek növelését és javítását célozta egyszerre.

Mindent összevetve, Theophilos maga is nagyban vagy döntő mértékben járult hozzá az amorioni katasztrófához. Ha a hadjárat elején javasolt kitérő stratégiát[78] választja, azzal megfoszthatta volna al-Mutaszimot egy nagy és látványos győzelemtől. Anatólia ugyan így is súlyos károkat szenvedett volna, de ez egy ilyen nagy invázió esetén még elfogadható lett volna. Konstantinápoly szemszögéből ugyanis a félsziget nyugati része volt igazán fontos, a fennsík lényegében ütközőzóna-szerepet töltött be.[79] Kisázsia lényegében három övezetre oszlott az arab támadások idején: egy külső határsáv, melyet rendszeres támadások értek, erődjei többször is gazdát cseréltek; egy belső övezet – lényegében az Anatóliai-fennsík –, ahol a támadások ellen már komolyabb erőket is bevetettek és az összecsapások nagy része lezajlott; végül a harmadik – nagyjából a félsziget nyugati harmada, az Égei-tengerbe ömlő folyóvölgyek és Konstantinápoly előtere –, mely a birodalom gazdasági és emberi erőforrásainak zömét adta.[80] Nagy, nyílt ütközetekre a fennsík nyugati peremén került sor a leggyakrabban, de ekkor is leginkább úgy,

---

[75] *Skylitzes* 106–107. o., *Genesios* 71.73. o. – a létszámok nem biztos, hogy pontosak. A császár amúgy elég gyanakvó természet lehetett: korábban Alexios Musele-t, Szicília strategosát, egyben vejét, árulás hamis vádja miatt hívták vissza 837-ben; röviddel trónra lépése után pedig Manuel is összeesküvés vádja miatt menekült a kalifátus területére. – *Skylitzes* 96. o., Szír írók 217. o., *Kaegi, Walter Emil:* Byzantine Military unrest 471–843. An Interpretation. Amsterdam, 1981. 252. o. Theophoboshoz és a perzsa lázadáshoz uo. 253–254. o.; *Rosser, John:* Theophilus' Khurramite Policy and its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838. *Byzantina,* 1974/6. 269–271. o.

[76] Pedig ez több esetben is előfordult, mint a Krum bolgár kán elleni vereségek (811, 813) után, vagy a 782-es nagy arab támadás során tanúsított engedetlenség (Tatzates átállása – lásd alább) is Eiréné császárnénak a régi, képromboláspárti tisztikar lecserélése miatt következett be. – *Kaegi:* Some... 49–50. o.; *Treadgold, Warren:* The Byzantine Revival 780–842. Stanford, 1988. 349–351. o.

[77] 6-ról 12 nomismára évente – *Treadgold:* i. m. 352. o. szerint.

[78] *Skylitzes* 107. o.

[79] *Whittow:* i. m. 178–179. o.

[80] *Lilie, Ralph-Johannes:* Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd. München, 1976. 339–360. o. A fennsík állapotára utal egy sírkő, mely a Karadağ-hg.-ben maradt fenn a bizánci korból – „Itt nyugszik Philaretos, Akylas fia, meghalt a háborúban, május 13-án, a negyedik indikcióban." A felirat talán 750–770 közötti lásd *Ramsay, William Mitchell–Bell, Gertrude:* The Thousand and One Churches. London, 1919. 545–546. o. A datálás általánossága és a „háború" közönséges eseményként említése arra utal, hogy az rendszeres eseménynek számított. – Lásd *Haldon, John:* Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London, 1999. 256. o. (Bár ő inkább a VIII–X. század közötti időszakra datálja – 361. o.79. jegyzet.)

hogy az itt összpontosított csapatok jókora túlerejével próbálták összeroppantani a támadók kisebb csoportosítását. Ennek példája a 740-es akroinoni ütközet, mikor a támadó arab erők zöme, Szulejmán vezetésével (állítólag 60 000 fő) Kappadókiát dúlta fel, majd sok fogollyal és nagy zsákmánnyal távozott. Egy kisebb rész (20 000 fő) „Melich" és „Batal" (Malik ibn Suajb, Melitené emírje és Abdallah al-Battal) vezetésével továbbvonult nyugat felé, azonban III. Leó és Konstantin Akroinonnál 740 májusában szétverte a sereget, melynek két vezére is elesett.[81] 781/82-ben egy nagyarányú invázió során a támadók egy része Thrakesion themába tört be, a többiek a Boszporusz felé haladtak tovább. Egy részük hátramaradt Nakoleia ostromára, a többi, az akkor még trónörökös Harun ar-Rasid vezetésével Nikomédia közelébe jutott. Csakhogy a bizánciak Nikomediától keletre a tagmák és más csapatok összevonásával elzárták az arabok útját. A fiatal Harunt csak a bizánciak közötti viszály mentette meg – a bukellarioni strategos, Tatzates átállt, majd a bizánci tárgyalókövetséget elfogták, és sikerült hároméves fegyverszünetet és jókora adót kicsikarnia. Viszont az egyezség szerint vezetőket és piacokat is kellett biztosítani számára a nehéz és veszélyes visszaúton, ami azt jelzi, hogy az ő pozíciója is veszélyes volt. A bizánciak ezzel mindenesetre a legnagyobb lehetséges sikerüket hagyták veszni széthúzásuk miatt.[82]

Hasonló példa még a 863-as arab hadjárat, mikor Kappadokiába törtek be, majd a sereg egy része Omár melitenéi emír vezetésével széltében átvágott Anatólián, kifosztotta Amisost, majd ezután nyugat felé haladt tovább és átkelt a Halys folyón. Ezzel aztán magára rántotta szinte a teljes mozgósítható bizánci haderőt, mely aztán a porsoni csatában vezérével együtt megsemmisítette az arab sereget (863. szeptember 3.).[83] Ezekből a példákból látható, hogy egyáltalán nem lett volna elkerülhetetlen már a fennsík keleti szélén, Dazimonnál csatát vállalni egy olyan ellenféllel, melyet még nem fárasztott ki a kiürített területen való előrenyomulás, és amellyel szemben aligha voltak kielégítő túlerőben. A törökök által alkalmazott lovasíjász taktikára pedig egyáltalán nem voltak felkészülve, főleg a themák csapatai, amelyek ezt hírből sem ismerték,[84] bár a perzsák még Babek mellett, szintén Afsin ellen harcolva találkozhattak törökökkel, a tagmák legénysége pedig Theophilos szolgálatában álló törökökkel Konstantinápolyban.[85]

---

[81] The Chronicle of *Theophanes Confessor.* Byzantine and Near Eastern History A.D. 284–813. (Tr. with Introduction and Commentary by *Cyril Mango* and *Roger Scott* with the assistance of *Geoffrey Greatrex.*) Oxford, 1997. (a továbbiakban: *Theophanes*) 571. o.

[82] *Theophanes* 629. o.; *Tritle, Lawrence A.:* Tatzates' Flight and the Byzantine-Arab Peace Treaty of 782. *Byzantion,* 1977/XLVII. 279–300. o.

[83] *Skylitzes* 134–135. o.; *Genesios* 102–103. o., The History of *al-Tabari.* Vol. XXXV. The Crisis of the Abbasid Caliphate. The Caliphates of al-Mustain and al-Mutazz A.D. 862–869/AH. 248–255. (Tr. *George Saliba.*) Albany, 1985. 9. o.; *Haldon:* The Byzantine Wars... 83–85. o., *Huxley, George:* The Emperor Michael III. and the battle of Bishop's Meadow (A.D. 863) GRBS 1975/16/1. 443–445. o.

[84] *Kaegi:* The Contribution ... 99–101.; Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy. (Tr. *George T. Dennis.*) Philadelphia, 1984. (a továbbiakban: Strategikon) 67. o. szerint ismeretlen ellenséggel szemben óvatosan kell eljárni, előbb csatározással ki kell ismerni őket.

[85] *Kmoskó* I/1. 85. o.

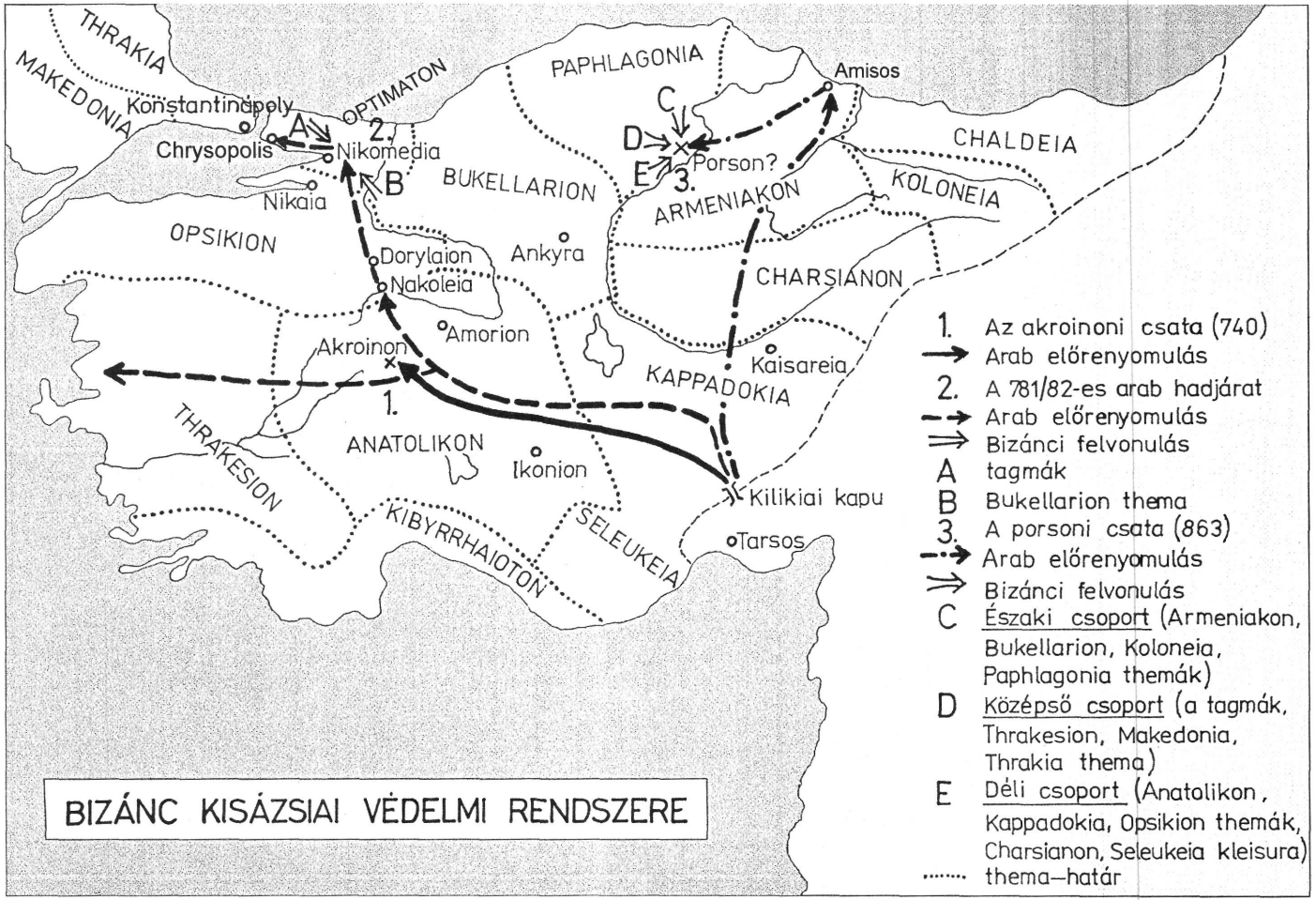
THRAKIA
MAKEDONIA
Konstantinápoly
Chrysopolis
OPTIMATON
A
2.
Nikomedia
B
Nikaia
BUKELLARION
PAPHLAGONIA
Amisos
C
D
E
3.
Porson?
CHALDEIA
KOLONEIA
ARMENIAKON
OPSIKION
Dorylaion
Nakoleia
Ankyra
CHARSIANON
Amorion
Akroinon
1.
Kaisareia
KAPPADOKIA
THRAKESION
ANATOLIKON
Ikonion
Kilikiai kapu
KIBYRRHAIOTON
SELEUKEIA
Tarsos
BIZÁNC KISÁZSIAI VÉDELMI RENDSZERE
1. Az akroinoni csata (740)
Arab előrenyomulás
2. A 781/82-es arab hadjárat
Arab előrenyomulás
Bizánci felvonulás
A tagmák
B Bukellarion thema
3. A porsoni csata (863)
Arab előrenyomulás
Bizánci felvonulás
C Északi csoport (Armeniakon, Bukellarion, Koloneia, Paphlagonia themák)
D Középső csoport (a tagmák, Thrakesion, Makedonia, Thrakia thema)
E Déli csoport (Anatolikon, Kappadokia, Opsikion themák, Charsianon, Seleukeia kleisura)
thema–határ

A kitérő stratégia alkalmazása a bizánci hadművészet jellemző vonása volt.[86] A harc halogatása addig, amíg az ellenség el nem vonul, a takarmány és élelem elpusztítása azt célozta, hogy az ellenséget a víz- és élelemhiány, betegségek győzzék le közvetett módon. Viszont a saját csapatok, a lakosság és nyájaik (a gazdasági erőforrások) épségben maradnak a kitérő stratégia miatt, vagy legalább kis károkat szenvednek.[87] Mint al-Tabari leírásából kiderül, a néptelen területen való áthaladás komoly gondokat okozott a kalifa seregének.[88] A terület kiürítése, a támadók zaklatásával együtt, jelentősen megnehezítette volna a dolgukat, és az ütközet elkerülésével Theophilos megmenekülhetett volna a súlyos vereséggel járó következményektől. Ennek egy régebbi példája a 778-as arab támadás, mikor IV. Leó arra utasította a strategosokat, hogy kerüljék el a nyílt csatákat a támadókkal, viszont az erődöket lássák el őrséggel és a szükségesekkel, továbbá mindegyik 3000 válogatott lovast küldjön ki, hogy zaklassák és kövessék az arabokat, hogy azok ne tudjanak fosztogató portyákra vonulni, továbbá az útjukban pusztítsák el a takarmányt és az ellátmányt. A muszlimok eljutottak Dorylaionig, tizenöt napig ostromolták, de elfogytak a készleteik és az élelemhiány miatt sok lovuk elpusztult. Ezért elvonultak Amorion alá, de mivel az jól megerősített hely volt, jól felszerelve, egy nap után innen is eredménytelenül távoztak.[89] A császár halálhíre által keltett zavar is elkerülhető lett volna, ha Konstantinápolyban egy császári megbízott ügyel arra, hogy ne terjesszenek rémhíreket.[90]

A kiürítés a strategosok feladata volt az ellenséges támadás útjába eső területen, neki kellett felügyelnie, hogy a lakosságot erődökbe kísérjék.[91] A De velitatione szerint (mely értekezés a X. század közepén íródott, de a korábbi évszázadok tapasztalatai alapján) a fel-

[86] Strategikon 65. o. Az elérendő cél az, hogy cselekkel győzzék le az ellenséget, nem szemtől-szemben, nyílt ütközetben, ami kockázatos és komoly bajt okozhat; rendkívüli szükséghelyzet esetén kívül az ilyen győzelem drága és csak üres dicsőséget hozhat. Egyébként egy VI. századi értekezés szerint, ha nem képesek a háború folytatására, jobb, ha békét kötnek, még ha az hátrányos is lenne, mert jobb a kisebb rosszat választani. – Lásd *Dennis, George T.:* Three Byzantine Military Treatises. Washington, 1985. 23. o. Mint láttuk, Theophilos is szívesen fizetett volna a dazimoni vereség után, csak hogy a további harcot elkerülje.

[87] A bizánciak maguk is azt tartották helyesnek, hogy mikor hadjáratra vonulnak, és elhagyott vidékre érnek – amin a néptelen határövezetet értették –, akkor a felesleges poggyászt, ellátmányt hagyják hátra, mert a felesleges teher csak a dolgukat nehezítené, lásd Treatises 91. o. – a szóban forgó értekezések a VIII. századból, a Szír-dinasztia idejéből valók (Julius Caesarra és Nagy Konstantinra hivatkozva, de valószínűleg III. Leó és V. Konstantin neve helyett, uo. 42. o.) Ide és az előzőekhez kapcsolódik még Bölcs leó (886–912) Taktikájának figyelmeztetése: „Észszerűen és alapos, körültekintő megfontolás után fogjál hadi vállalkozásba. Mert minden egyéb dologban könnyen helyre lehet hozni a kárt: a háborúban elkövetett hibából eredő kár azonban megmarad: a halottak már nem kelnek életre... A jó hadvezér minden más foglalkozásnál többre értékeli a következő kettőt: a mezőgazdálkodást, hogy ellássa katonáit, és a hadi mesterséget, hogy megbosszulja és megvédje a parasztokat, akik ellátják őket." A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. (A bev. írta *Rázsó Gyula.*) Budapest, 1974. 108–109. o.

[88] Anatólia környezeti viszonyaira a középkorban és az azokból fakadó nehézségekre az itt átvonuló seregek számára lásd *Hendy, Michael F.:* Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450. Cambridge, 1985. 26–32. (térképekkel), 40–44. o. *Barhebraeus* 136–137. o. szerint Ankyra bevétele után al-Mutaszim nem volt megelégedve a dolgok menetével, és csak egyik bizalmasa beszélte le a visszafordulásról – bár ez inkább a hadjárat korábbi szakaszában lehetett.

[89] *Theophanes* 624. o.

[90] Teatises 87. o. is előírja ezt, arra az esetre, ha a császár hadjáratra megy; a megbízott dolga, hogy megbüntesse a rémhírterjesztőket, megnyugtassa a lakosságot a császár és a hadsereg jólétéről, időnként akár hamis jóhíreket is elterjeszthet, de csak általánosságban.

[91] Treatises 85. o.

derítők előre értesítsék a strategost arról, hogy melyik úton halad az ellenség, ezután a riasztott lakosság állataival együtt erődített helyekre húzódhat.[92] A megtámadott vidék lakóit erődített helyekre, vagy ha ilyenek nincsenek, nehezen megközelíthető, biztos helyekre kísérjék a hegyekben.[93] Ha az ellenség váratlan támadást indítana, mikor a lakosságot még nem evakuálták, az érintett vidék turmarchese vagy más tisztjei gyorsan, ahogy tudják, juttassák a falusiakat és nyájaikat biztos menedékbe.[94] De így is vigyázni kell, mert a támadók a kiürített területen is csapatokat küldhetnek ki, hogy a magas, sziklás hegyek menedékébe húzódott lakókat és nyájaikat kézre kerítsék, ilyenkor, ha nincs más lehetőség, távolabbi, jobban védhető helyekre kell vezetni a falusi lakosságot.[95] Az erődökben, ha ostromra lehet számítani, az ide menekültek négy hónapra elegendő élelmet hozzanak magukkal, vagy többet is, ha a parancsnok szükségesnek véli; továbbá ellenőrizzék, van-e elegendő víz a ciszternákban és minden mást, ami a védelem során szükséges lehet.[96]

A súlyos vereség után Theophilos úgy ítélte meg, hogy birodalma nem képes a saját erejéből megoldani az arab terjeszkedés feltartóztatását. Ezért követséget küldött Jámbor Lajos frank császárhoz (814–840) Ingelheimbe,[97] hogy küldjön segítséget az Aglabidák ellen Szicíliába, de a tervből végül semmi sem lett. Segítséget próbált még szerezni II. Abd ar-Rahman (822–852) kordovai omajjád emírtől is, de őt is lekötötték a saját hazai gondjai. Szerencsére viszont al-Mutaszim sem indított újabb támadást Bizánc ellen, bár a határvidéken folytatódtak a harcok, ezek során esett el Theophobos is.[98] A kalifa figyelmét előbb Minkadzsur al-Usruszani (Afsín rokona) lázadása kötötte le Azerbajdzsánban, majd a tabarisztáni Mázjár ibn Kariné. Minkadzsurt Buga al-Kabír fogta el és vitte Szamarrába, Mázjárt a horászáni kormányzó, Abdallah ibn Táhir.[99] 840-ben pedig Afsínt

[92] *Dennis:* i. m. 153. o. (a továbbiakban: DV).

[93] DV 165. o.

[94] DV 187. o.; a bizánci vidék körülményeiről a X. században lásd *Dagron, Gilbert:* Guérilla, places fortes et villages ouverts à la frontière orientale de Byzance vers 950. In: CASTRUM 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au moyen âge. Rome–Madrid, 1988. 43–48. o.

[95] DV 221–223. o.

[96] DV 223–225. o. A népesség megóvása, illetve a veszteségek pótlása telepítésekkel volt Bizánc kisázsiai védelmének alapja, mindemellett az ostromlott helyek csak magukra számíthattak, ritkaság volt az, hogy felmentő csapatok érkeztek. *Rosner, J.:* The Role of Fortifications in the Defense of Asia Minor Against the Arabs from the Eighth to the Tenth Century. GOTR 1982/27/2–3. 137–138., 143. o. 30. jegyzet.

[97] *Skylitzes* 112. o.; *Genesios* 83. o., 161/50/6. jegyzet. Theodosios Babutzikos patrikiost. Két követség volt összesen: Theodosios chalkedoni metropolita és Theophanes protospatharios vezetésével 839 májusában Lajoshoz Ingelheimbe, majd 842. augusztusban I. Lothárhoz (840–855) Trierbe. Lásd *Eickhoff, Ekkehard:* Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegämonie (650–1040). Berlin, 1966. 178–179. o., *Ohnsorge, Werner:* Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und das Kaisertums. Darmstadt, 1958. 148–163. o.; továbbá magyarul: *Balogh László:* Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10. (Szerk. *Balogh László–Keller László.*) Budapest, 2004. 112–114. o.; *Bollók Ádám:* „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes". Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok,* 2004/2. 373–376. o. Érdemes még megjegyezni, hogy ez volt az első alkalom, hogy bizánci császár a nyugati császártól próbált segítséget szerezni. A következő nyugati segélykérés csak a manzikerti vereség (1071) után következik be, és a keresztes hadjáratok megindulását eredményezi majd.

[98] *Tabari* XXXIII. 119. o. 334. jegyzet szerint Massisa/Mopsuestia mellett A.H. 224/840-ben. *Barhebraeus* 139. o. szerint viszont 840-ben a bizánci flotta feldúlta Antiochia kikötőjét.

[99] *Tabari* XXXIII. 140., 175. o.

DÉL-ITÁLIA ÉS SZICÍLIA
Róma
Gaeta
Benevento
Capua
Nápoly
Ischia
Pontia
Salerno
Amalfi
Bari
APULIA
Brindisi
Taranto
Otranto
CALABRIA
Palermo
Messina
Reggio
Mazara
Cefalu
Taormina
Enna
Butera
Syracusa
Noto
Bizánci fennhatóság határa 820 körül
Aglabida hóditás Sziciliában 840 körül

is bebörtönözték és vád alá helyezték, mivel állítólag merényletet tervezett a kalifa és török tisztjei ellen. Továbbá még (vagy inkább) amiatt, hogy Mázjárt biztatta a lázadásra, mivel arra számított, hogy a táhíridák nem tudják majd leverni, és ezzel leszerepelnek a kalifa előtt, aki aztán majd őt küldi ki ellene, mint Babek esetében történt. Ezután pedig ő léphetne a helyükbe a keleti területek kormányzójaként, de legalábbis a Folyóntúl területén. Al-Mutaszim viszont nem óhajtotta felborítani az itteni hatalmi egyensúlyt, így aztán veterán parancsnoka börtönbe került.[100] Pere során azzal is megvádolták, hogy Kazáriába akart szökni, majd onnan a törökökhöz megy, akiknek támogatásával visszatér Usruszanába és felkelést indít a muszlimok ellen. De furcsa módon a per során leginkább állítólagos iszlámellenes magatartását kérték rajta számon.[101] Végül 841-ben börtönében megölték. Aztán elcsendesedett a színtér: al-Mutaszim 842. január 5-én, Theophilos pedig január 20-án halt meg. 845 szeptemberében fogolycsere zajlott le a két birodalom között a szokásos határszéli helyszínen, a Lamos-folyónál. Sozopetra lakossága ekkor szabadult a bizánci fogságból, de aki nem osztotta a mutazilita nézeteket, azt nem váltották ki a muszlimok.[102]

A viszonylagos csend azonban csak a kisázsiai határon állt be, Szicíliában csak ekkor indult be igazán a harc. Az arabok 842-ben már a sziget nyugati harmadát birtokolták, és ekkor, Nápollyal szövetségben elfoglalták Messinát is. 845-ben a Kisázsiából érkezett bizánci erősítést Butera mellet verték meg, 859-ben bevették Castrogiovannit (Enna), a strategos székhelyét; ekkorra Sikelia thema tengeri és szárazföldi erőit lényegében felmorzsolták. Syrakusa 878-ban esett el, legutoljára, az északkeleti parton Taormina, 902-ben. Ráadásul ekkor már Dél-Itáliában is megvetették lábukat az arab kalózok. Bevették Tarantót, Barit (841), 846-ban Rómát is megtámadták.[103] 847-től Bariban arab emírség állt fenn, mely Apuliára terjesztette ki hatalmát és az Adriai-partokon gyakori kalóztámadásokat intézett, a szárazföldön pedig Benevento ellen harcolt. 867-ben hosszú ideig ostromolták Ragusát (Dubrovnik), végül a bizánciak mentették föl. 871-ben aztán II. Lajos frank császár (855–875) kiostromolta az arabokat Bariból,[104] melyet aztán 875-ben a langobard kormányzó átengedett Bizáncnak, mely ezután fokozatosan erősítette pozícióit Dél-Itáliában. 880-ban elfoglalták Tarantót, 886-ig Calabriában és részben Apuliában szerzett területekkel kárpótolták magukat Szicíliában elszenvedett veszteségeikért. Az arab kalózkodás mindamellett egész a XI. század elejéig problémát jelentett a Földközi-

[100] *Shaban:* i. m. 67. o.; *Cahen:* i. m. 101. o.; *Muir:* i. m. 517–518. o.; *Tabari* XXXIII. 179–180. o.

[101] *Tabari* XXXIII. 182–183., 187–192. o. – megostoroztatott egy müezzint és egy imámot, mivel azok egy pogány templomot muszlim mecsetté alakítottak át, csakhogy Afsín és a helyi előkelők egyezsége szerint az ilyesmi tilos Usruszanában. Egy istenkáromlással teli, arannyal, ékkövekkel díszes könyv van a birtokában – Afsín szerint ezt így örökölte apjától, és csupán a perzsák régi bölcsességeit tartalmazza, a tartalmát nem tartotta iszlámellenesnek. Uralkodói címének jelentése „urak Ura" (perzsa khudā yi-khudā), csakhogy a kifejezés jelentése „isten" is, amit a szigorúan monoteista iszlámban nyilván istenkáromlásnak tekintettek, de Afsín szerint elődeit és őt magát is áttérése előtt így szólították, ő pedig nem akarta öröklött politikai státusát alacsonyabbra változtatni és ezzel alattvalói esetleges ellenkezését kiváltani. Megvádolták még az iszlám ellen tervezett fellépéssel, azzal, hogy nem borotválja a fejét, nem metélkedett körül, nem rituálisan vágott állatok húsát eszi. Az Afsín-család egyébként eredetileg valószínűleg buddhista volt – *Cahen:* i. m. 101. o., *Tabari* XXXIII. 2000. o. 586. jegyzet.

[102] *Kmoskó* I/2. 222. o.

[103] *Kmoskó* I/1. 192–193. o. andalúz és algériai kalózok is szoktak ellene támadásokat intézni.

[104] *Kmoskó* I/2. 202. o. Az arabok dél-itáliai tevékenységéhez még: The Encyclopaedia of Islam. New Edition. (Ed. by *Emeri J. van Donzel, Bernard Lewis, Charles Pellat, Clifford Edmund Bosworth.*) Vol. IV. Leiden, 1978. 274. o.

tenger középső részén. Ekkor viszont már az itáliai kereskedő városállamok (Pisa, Genova, Velence) és a normannok szerezték meg a tengeri uralmat.[105]

Theophilos halála után a képrombolás sem maradhatott fenn tovább: 843 márciusában helyreállították a képek tiszteletét, ezt a bizánci rítusú egyház azóta is az ortodoxia ünnepeként tartja számon nagyböjt első vasárnapján.[106] Az amorioni vereség után már senki sem tételezte fel, hogy a császárok sikere és a képromboló politika bármilyen kapcsolatban lenne egymással. A császárok többé nem tudták az egyházat az állam hatalma alá szorítani, de a radikális szerzetesek sem tudták kiharcolni annak szerintük kívánatos mértékű szabadságát. 849-ben al-Mutaszim utóda, al-Mutavakkil megvonta a mutazilitáktól támogatását. Ezzel a kalifátusban véget ért a kísérlet, mely az uralkodó számára a hittételek meghatározásában játszott vezető szerep megszerzését célozta.[107] Számára az igazi problémát már a túlságosan is erős pozícióba jutott török gárdatisztek jelentették, de eredménytelenül próbálkozott visszaszorításukkal, és végül 861-ben megölték. Ez a kalifai hatalom lehanyatlásának a kezdetét jelentette – az amorioni hadjárat volt az utolsó siker Bizánc ellen, igaz, hosszabb távon következmények nélkül. Mindez viszont közvetve hozzájárult a képrombolás korának lezárásához, s így Bizánc számára a „sötét kor" utolsó epizódja volt, melyet új fénykor követett.

RÖVIDÍTÉSEK

AS	*Anatolian Studies*
BSOAS	*Bulletin of the Shool of Oriental and Afican Studies*
GOTR	*Greek Orthodox Theological Review*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JÖB	*Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*

[105] *Ahmad, Aziz:* A History of Islamic Sicily. Edinburgh, 1975. 12–21. o.; *Eickhoff:* i. m. 173–254. o.

[106] *Ostrogorsky:* i. m. 205. o.

[107] *Haddad, Robert M.:* Iconoclasts and Mu'tazila: The Politics of Anthropomorphism. GOTR 1982/27/2–3. 287–288. o.

Márton Tősér

THE CALIPH AGAINST THE EMPEROR

The Campaign to Take Amorion (838)

Summary

The study deals with the last campaign led by the caliph against Constantinople in 838. The introductory chapter divides the previous Arab-Byzantine conflicts into stages and discusses the influence of iconoclasm on the Byzantine Empire. Then the author outlines the initial phase of the last great wave of Arab expansion in the 9th century, including the capture of Crete and the beginning of the conquest of Sicily. Subsequently, the problems in domestic politics under the rule of Caliph al-Mamun (813–833) are being introduced, as well as the campaigns that he personally led to Asia Minor. An interesting parallel can be drawn between the authorisation of Mutazilite education in the caliphate and the iconoclasm in Constantinople.

Al-Mamun's successor, al-Mutasim (833–842), concentrated his attention on the suppression of the uprising led by Babek, which provided an opportunity for Emperor Theophilos (829–842) to attack the Arab frontier zone. By way of retaliation, the caliph launched a campaign to take Amorion, the native town of the emperor. Mostly based on the contemporary description of al-Jahiz, the study presents the organization of the Muslim troops, with special regard to the military of the Inner Asian borderland. A minute account is given of the Turks, whose nomadic warfare provides an interesting parallel with the portrayal of nomads in European sources.

The author offers a detailed description of the campaign: the advance to attack, the defeat of Theophilos in the Battle of Dazimon, the siege and taking of Amorion, and finally al-Mutasim's purge of the conspiring officers in his army on the way home. The rest of the study introduces the mistakes that had been made during the campaign and analyses their consequences. In the author's opinion, the heavy defeat of the Byzantines had been caused by false tactics. According to the traditional evasive warfare, a battle against the Arab raiders should have been undertaken in the western part of Asia Minor, but only when numerical superiority had been assured through the concentration of troops. The study offers examples both for the above and for the methods of evacuating the territories lying in the way of the raiders (based on *De velitatione*, a 10th century military dissertation). Finally, the author outlines the Arab expansion to Sicily and South Italy in the 9th century, and emphasises how the defeat at Amorion contributed to the conclusion of the period of iconoclasm.

Márton Tősér

LE CALIFE CONTRE L'EMPEREUR

La campagne d'Amorion (838)

Résumé

L'étude traite de la dernière campagne menée par un calife contre Byzance en 838. L'introduction présente les différentes étapes des luttes arabo-byzantines, puis l'effet du mouvement iconoclaste à Byzance. L'étude examine ensuite le début de la dernière grande vague d'expansion arabe du 9e siècle (occupation de Crète et le début de la guerre de Sicile). Par la suite, elle présente les problèmes de politique intérieure du calife al-Mamoun (813–833) et les campagnes qu'il a menées en personne en Asie Mineure. (Il existe une parallèle intéressante entre la doctrine mutazilite officialisée dans le califat et l'iconoclastie byzantine.)

Al-Moutassim (833–842), successeur d'al-Mamoun s'est concentré sur la répression de l'insurrection dirigée par Babek, ce qui a permis à l'empereur Théophile (829–842) d'attaquer la région frontière arabe. Par représailles, le calife a envoyé ses troupes pour occuper Amorion, ville natale de l'empereur. L'étude se base surtout sur la description du contemporain al-Djahis pour présenter la composition des forces musulmanes, en particulier celle des troupes de la région frontière d'Asie intérieure. Le plus de détails sont fournis sur les Turcs dont la tactique nomade offre une parallèle intéressante par rapport à l'image des nomades décrite dans les sources européennes.

Il suit alors la description de la campagne: la mise en place initiale, puis la défaite de Théophile dans la bataille de Dasimon, le siège et la prise d'Amorion et finalement l'élimination d'officiers conspirateurs par al-Moutassim sur le chemin du retour. Par la suite, l'étude analyse les fautes commises lors de la campagne ainsi que leurs conséquences. Sa constatation principale est que la défaite grave des Byzantins tenait à leur stratégie erronée. Selon la tactique traditionnelle d'évitement, c'est surtout dans la partie occidentale de l'Asie Mineure qu'ils devaient affronter les attaquants arabes, mais seulement après avoir assuré leur supériorité numérique à l'aide de concentration de troupes. A ce sujet, l'étude donne aussi des exemples tout comme pour les modalités d'évacuation des territoires sur le chemin des attaquants (d'après le traité militaire *De velitatione* du 10e siècle). Pour finir, elle parcourt l'expansion arabe en Sicile et dans le Sud de l'Italie au cours du 9e siècle et souligne le rôle de la défaite à Amorion dans la clôture de la période iconoclaste.

Márton Tősér

DER KALIF GEGEN DEN KAISER

Der Feldzug von Amorion (838)

Resümee

Gegenstand der Studie ist der letzte, vom Kalifen geführte Feldzug gegen Byzanz im Jahre 838. Der einführende Teil führt die Abschnitte der früheren arabisch-byzantinischen Kämpfe an und kommt dann auf die Folgen der Bilderstürmer-Bewegung in Byzanz zu sprechen. Danach zeigt sie den Beginn der letzten großen arabischen Expansionswelle im 9. Jahrhundert auf (Besetzung von Kreta und der Beginn des sizilianischen Krieges). Im Weiteren stellt sie die innenpolitischen Probleme des Kalifen al-Mamún (813–833) und seine persönlich nach Kleinasien geführten Feldzüge vor. (Es zeigt sich eine interessante Parallele zwischen der Offiziell Machung der mutasilitischen Lehre im Kalifat und dem Bildersturm von Byzanz.)

Der Nachfahre von al-Mamún, al-Mutasim (833–842), konzentrierte sich auf die Niederschlagung des von Babek geleiteten Aufstandes. Dies ermöglichte es Kaiser Theophilos (829–842), einen Angriff gegen das arabische Grenzland zu führen. Der Kalif schickte als Vergeltung ein Heer zur Besetzung der Geburtsstadt des Kaisers, Amorion. Die Studie stützt sich vor allem auf die Beschreibung des Zeitgenossen al-Dschahis und gibt die Zusammensetzung der muslimischen Streitkraft, mit besonderem Blick auf die Truppen der innerasiatischen Grenzgebietes kund. Am detailliertesten werden die Türken vorgestellt, deren nomadische Kampfweise eine interessante Parallele zum Bild der aus den europäischen Quellen bekannten Nomaden gibt.

Danach folgt die Beschreibung des Feldzuges: der Aufmarsch zu Beginn, dann die Niederlage von Theophilos in der Schlacht von Dasimon, der Sturm und die Besetzung von Amorion und schließlich die Säuberung von al-Mutasim unter den verschwörerischen Offizieren in seinem Heer auf dem Heimweg. Der weitere Teil der Studie analysiert die Fehler im Laufe des Feldzuges und deren Folgen. Ihre Hauptaussage ist, dass die schwere Niederlage der Byzantiner auf die von ihnen angewandte falsche Taktik zurückzuführen ist. Gemäß der traditionellen Ausweich-Kampftaktik musste der Kampf gegen die arabischen Angreifer vor allem im westlichen Teil Kleinasiens

aufgenommen werden, aber auch da nur, wenn mit Truppenzusammenziehungen eine Übermacht gewährleistet werden konnte. Die Studie führt hierfür auch Beispiele an, genauso, wie für die Art der Räumung der Gebiete, die auf dem Weg der Angreifer lagen (gemäß der militärischen Abhandlung De velitatione aus dem 10. Jahrhundert). Schließlich wird die arabische Expansion in Sizilien und Süditalien im Laufe des 9. Jahrhunderts aufgezeigt, und die Studie weist auf die Rolle der Niederlage von Amorion am Abschluss der Ära des Bildersturms hin.

Мартон Тёшер

ХАЛИФ ПРОТИВ ИМПЕРАТОРА

Поход за города Аморион (838 год)

Резюме

Предметом исследования является последний, возглавляемый халифом поход против Византии. Во вводной части по отдельности рассматриваются более ранние арабско-византийские военные действия, затем движение иконоборцев в Византии. Исследователь рассматривает начало последней волны большой арабской экспансии (оккупация острова Крета и начало сицилийской войны.) В настоящей статье исследователь показывает внутриполитические проблемы халифа аль-Мамуна (813–833 гг.) и возглавляемые им лично военные походы в Малую Азию. (Можно наблюдать интересную параллель между провозглашением в калифате официальным учения мутацилитов и иконоборчеством в Византии).

Преемник аль-Мамуна аль-Мутасим концентрировал свои силы на подавление восстания, возглавляемого Бабеком, что дало возможность императору Феофилу (829–842 гг.) провести наступление против пограничных арабских провинций. В отмщение за это халиф начал наступление против родного города императора Аморионa, стремясь захватить его. Опираясь главным образом на описания бывшего современника Аль-Джахиза, исследователь излагает состав муслимского войска, уделяя особое внимание войскам оконечной провинции внутренней Азии. Наиболее детально он представляет турок, для наглядного показа их способа ведения боевых действий он проводит параллель с известным из европейских источников образом номадов.

За этим следует описание боевого похода: первоначальное развертывание войск, затем поражение Феофила в дазимонской битве, штурм и захват Аморионa и в завершение показана чистка, проводимая аль-Мутасимом среди своих офицеров-заговорщиков по пути на родину. В дальнейшей части работы анализируются ошибки и просчеты, имевшие место в военном походе, и их последствия. Главное утверждение исследователя, что причиной серьезного поражения византийцев была примененная ими ошибочная стратегия. Согласно обычному (уклоняюшемуся от вступления в боевое соприкосновение) ведению боевых действий было необходимо вступить в битву с арабскими войсками скорее всего в западной части Малой Азии, да и это лишь тогда, если удастся путем объединения войск создать превосходство в силах. Для этого в статье приводятся и примеры, так же как и примеры способов эвакуации территорий, оказавшихся на пути наступавших войск (военное совещание X века, на основании De velitatione). В конце статьи автор рассматривает арабскую экспансию в Сицилии и на юге Италии в течение IX века и указывает на роль поражения при Аморионе в завершении эпохи иконоборчества.

PINTÉR JÁNOS ZSOLT

TATÁROK ÉS MAGYAROK (1241–1242)

Az átértékelés igénye

„Mert én ezt a kérdést nem valakinek a leleplezése vagy hírnevének csorbítása céljából vizsgáltam meg, hanem inkább okulásért, hogy akik olvassák, megértsék; akik megértik elhiggyék; akik elhiszik tartsák meg; és akik megtartják, fogják fel, hogy közel vannak a végpusztulás napjai, és az idők sietnek a nemlét felé. És tudja meg mindenki, hogy ezeket én nem meggondolatlanul beszélem el, mert aki a tatárok kezébe kerül, annak jobb lett volna meg sem születnie, és az úgy érzi, hogy nem a tatár, hanem a pokol tartja fogva."[1] Rogerius mester ezekkel a veretes szavakkal vezette be a tatárok magyarországi pusztításáról írt Siralmas énekét, amely bibliai csapásként elevenítette meg a történteket. 1241–1242 eseményei, mint az országot megrendítő katasztrófa épültek be a történeti tudatba. Rogerius művének értékéből semmit el nem vonva különbséget kell tennünk a középkori és modern értelmezések között. Rogerius „rendet tett a Kozmoszban" azon az alapon, hogy a középkor világa igényelte az Úr büntetését a vereség magyarázataként. A modern szakirodalom szemléletét szintén a halottakkal teli, füstölgő, megsemmisült és romba dőlt ország katasztrófaképzete határozta meg, azaz megtörtént a „bibliai tíz csapás" átemelése a középkorból napjainkba. Azonban ami hiteles a XIII. századi nagyváradi kanonok tollából ugyanaz hamisan hangzik egy másik kor emberétől.

Ezen pusztulásmítosz nemzetkarakterológiai megokolása található Félegyházy József a Siratóének Magyarországról, mikor a tatárok pusztították című versről írt mondatában: „Szerzője bár név szerint ismeretlen, de a költeményéből előcsillogó, izzó magyar fajszeretet, a magyar múlt iránti rajongás, a pusztulás fölötti őszinte kesergés kétségtelenné teszi, hogy az író a magyar fajtához tartozott."[2] Ezek után a célunk az, hogy 1241–1242 eseményeit elszakítsuk az ahhoz hozzátapadt, a gondolkodást torzító vereség és veszteséglistáktól. Azt kell kiemelnünk, hogy a középkori Magyar Királyság az elitrétegek és a nép szintjén, a központi ellenállás és a regionális ellenállás szintjén, az elvesztett ütközet, a tatár megszállás ellenére sem omlott össze. A magyar nép és a magyar állam olyan erőtartalékokkal, kulturális alapokkal rendelkezett, amelyekkel szemben a hódítók győzelmeik ellenére is alulmaradtak és a nagykán halálától függetlenül arra kényszerültek, hogy az ország területét elhagyják.

Az átértékelés igénye alapján született meg ezen tanulmány. A tatárok és a magyarok viharos találkozójához a szerző „keletről érkezett," nem mint a magyar középkor, hanem mint az Arany Horda kutatója. A tatárokkal kapcsolatban azonnal megjelenik előttünk egy róluk alkotott negatív kép. A tatárokról írni azt jelenti, hogy ismételten ki kell térnünk pusztításaikra és öldökléseikre. Azért tudták meghódítani Eurázsiát Koreától a Keleti-Kárpátokig, mert mindent tudtak a háborúról, és annak eszköztárát válogatás nélkül

[1] Rogerius mester siralmas éneke. In: A tatárjárás emlékezete. (Szerk. *Katona Tamás.*) Budapest, 1981. (A továbbiakban TE) 111–112. o.

[2] *Félegyházy József*: A tatárjárás történeti kútfőinek kritikája. Vác, 1941. 49. o.

alkalmazták. Továbbá a tatárok azért voltak képesek arra, hogy megszervezzék a Mongol Birodalmat és több száz évig fennálló utódállamait, mert értettek a kormányzáshoz. A hadviselés és a kormányzás pedig két különböző dolog, amelyeket nem lehet összemosni. A magyarországi történések esetében is meg kell különböztetni a harci cselekményeket a kormányzási kísérlettől.

A tatár pusztítás mértékét, az ország életére gyakorolt hatását először Zichy Ladomér értékelte át 1934-ben.[3] Véleménye szerint a tatárjárás a magyar történelemben és köztudatban túlságosan nagy helyet foglal el. „Távol áll tőlem, hogy az 1241-i eseményekben IV. Bélát, mint győztest tüntessem fel. Csak azt akartam kifejteni, hogy bármilyen kitűnően fegyelmezett és harcedzett sereg is, ha csak 40 000 emberből áll, megfelelő bázis és utánpótlás nélkül olyan hatalmas országot, mint IV. Béla Magyarországát meghódítani nem bírhatta."[4]

Csorba Csaba 1991-ben a következőképpen fogalmazott: „Mondjuk ki nyíltan és egyértelműen: a tatárok ellen kegyetlenül véres, de végül győzelemmel végződő háborút vívott IV. Béla. A legnagyobb nyílt csatát ugyan elvesztette, a háborút azonban megnyerte!"[5]

Veszprémy László 1994-ben pedig így összegezte a kutatás jelenlegi állását: „Annak ellenére, hogy a tatárjárással kapcsolatban az utóbbi évtizedekben nem került elő újabb forrás, a kézikönyvek korábbi elemzéseit mai ismereteink több vonatkozásban is meghaladják."[6]

Zichy Ladomér a tatárjárást azon az alapon ítélte meg, hogy az ország elfoglalására felvonuló sereg elégtelen nagyságú volt, következésképpen elsőként arra kell kísérletet tennünk, hogy tisztázzuk a tatár seregek összlétszámát.

A tatár seregek összlétszáma 1236-ban

Az európai országokat megtámadó tatár hadsereg létszámát Olchváry Ödön 1902-ben 300 000 főre becsülte, amelyet a következőképpen indokolt: „...oly nagyszabású vállalatnál, mely évekre terjed, s melyben egy fél világrész meghódítása, várak és erősített városok leverése jön számításba, a több százezerre menő létszám szinte hadiszükségletet képez."[7]

Az európai hadjáratra vonuló tatár csapatok létszámát V. B. Kosejev elemezte igen alaposan. Kiindulópontja az volt, hogy a modern szakirodalom a hódítók létszámát tévesen csökkentette le 30 000[8] főre. Két oldalról közelítette meg a kérdést. Egyrészről Ke-

[3] *Zichy Ladomér*: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934.

[4] *Zichy*: i. m. 111. o.

[5] *Csorba Csaba*: A tatárjárás. Budapest, 1991. 66. o.

[6] *Veszprémy László*: Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez. *Iskolakultúra*, 1994. 15–16. sz. 28. o. A tanulmány bővített változatát lásd Tatárjárás. (Szerk. *Nagy Balázs*.) Budapest, 2003. (A továbbiakban: TJ) 384–394. o.

[7] *Olchváry Ödön*: A Muhi csata. *Századok* (a továbbiakban: Sz), 1902. 311. o.

[8] *Mihail Heller* közölte a 30 000 fős létszámot elvetve a korábbi nézetek több százezres létszámát. *Heller, Mihail*: Az Orosz Birodalom története. I. Budapest, 1996. 62–64. o. *Heller* 4000 mongollal és 25 000 tatárral, mint vazallus seregrésszel számolt. A mongol hadseregben nem csak a tatárok, de tucatnyi más nép is harcolt, akiket hozzá kell számítanunk az összlétszámhoz. Kelet-Európa népei: a volgai népek, a kunok, a mordvinok az oroszok, Közép-Európában a lengyelek, a csehek, a magyarok nem adták meg magukat, hanem csaták és

let-Európa népeinek ellenállását értékelte, másrészről számba vette a hadjáratban résztvevő Dzsingiszidákat és főbb katonai parancsnokokat, azon az alapon, hogy mindegyik rendelkezett fegyveres kísérettel. A tulajdonképpeni mongol csapatok létszámát 50-60 000 főre, a szövetséges ázsiai török népek erejét pedig 80-90 000 főre becsülte, azaz a teljes haderő 130-150 000 katonát számlált.[9] Font Márta ezzel egyezően 120-140 000 főben állapította meg az összlétszámot.[10] Vásáry István nem közölt konkrét adatot a mongol sereg létszámára vonatkozóan, de leszögezte azt, hogy Kelet-Európa meghódításához az egész birodalom erőforrásait mozgósítani kellett.[11] Cserepnin Kargalov számítását közölte, amely szerint 1237-ben Batu seregeinek összlétszáma 120-140 000 főre becsülhető.[12] Saunders szerint ez a sereg, amelyben két jövendő nagy kán is szolgált 150 000 főt számlált.[13]

Kosejev a következtetéseit Julianus és Rasíd-ad-Din adataival erősítette meg. Julianus jelentése szerint „...seregükben van kétszázhatvanezer nem az ő felekezetükből való szolga és százharmincötezer fajtájukbeli".[14] Rasíd-ad-Din perzsa történetíró a jobb szárny (38 000) és a bal szárny (62 000) együttes létszámát 100 000 főben, a Dzsingisz által fiainak és fivéreinek átadott csapatokat pedig 28 000 főben határozta meg.[15] Adataik nagyon közel állnak egymáshoz, anélkül, hogy feltételeznénk bármilyen irányú átvételt.

Julianusnál ott szerepelt a „kétszázhatvanötezer nem az ő felekezetükből való szolga", akik a tatár hadszervezet *hasar* nevű alakulatát képezték. A hadműveleti terület polgári, fegyvertelen lakosságát összeterelték és arra kényszerítették őket, hogy különböző feladatokat lássanak el. A hasar töltötte fel az ostromlott erődök árkait, vezette el a folyókat a medrükből, roham esetében elsőként ment a falakra, vagy mint a Kárpátokban történt, szétszedte a szorosokat lezáró torlaszokat. Schütz Ödön Kodzsend ostromát hozta fel példának, ahol a hasar létszáma két és félszer meghaladta a tatár csapatok számát.[16] A hasar méreteit a Volga és a Kárpát-medence közötti hadműveleti területen nem lehet meghatározni. A tatárok által hadi célokra felhasznált fegyveres és fegyvertelen alakulatok együttes létszámát több százezer főre becsülhetjük.

---

ostromok sorára kényszerítették a támadókat. Egy olyan hadi vállalkozás végrehajtására, amely a Volgánál kezdődik és az Adriánál ér véget elégtelen 30 000 fő.

[9] *Kosejev, V. B.*: Jiso raz o csiszlennosztyi mongolszkava vojszka v 1237-godu. Moszkva. *Voproszi hisztorii,* 1993/10. 131–135. o.

[10] *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Pécs, 1998. 109. o.

[11] *Vásáry István*: Az Arany Horda. Budapest, 1986. 54. o.

[12] *L. V. Cserepnin*: Mongolo-tatari na Ruszi (XIII v.). In: Tataro–mongoli v Azii i Evrope. (Szerk. *Sz .L. Tyinvinszkij.*) Moszkva, 1970. (A továbbiakban: TM) 185. o.

[13] *Saunders, J. J.*: The History of the Mongol Conquests. London, 1971. 81. o.

[14] *Julianus* jelentése második útjáról. TE 108. o.

[15] *Rasíd-ad-Din*: Szbornyik letopiszej I. (Szerk. *Petrusevszkij, I. P.*) Moszkva–Leningrád, 1952. 267–277. o. A mongolok titkos történetében (a továbbiakban: MTT) és Rasíd-ad-Dinnél szereplő, a „nép szétosztására" vonatkozó számadatokat Ligeti Lajos vetette össze. *Ligeti Lajos*: A mongolok titkos története. Budapest, 1962. 111. és 177–178. o.

[16] *Schütz Ödön*: A mongol hódítás néhány problémájáról. Sz 1959. 220–221.o. Az ostromló sereg 20 000 tatárból, a hasar pedig 50 000 főből állt. *Dzsuvajni, Ala-ad-Din Ata-Malik:* The history of the world-conqueror. (Ford. *Boyle, John Andrew.*) Manchaster, 1958. 92. o.; *Rasid-ad-Din:* i. m. 201. o.

Rogerius szerint a tatár sereg összlétszáma 500 000 fő volt.[17] Bánlaky (Breit) József vele egyezőleg szintén félmillióra becsülte azt.[18] A XIX. századi vagy a XX. század eleji szakirodalom szintén több százezres vagy százezren felüli értékkel számolt. Ezzel szemben Zichy Ladomér az 1241-es összlétszámot 30-40 000 főben határozta meg.[19] Csorba Csaba a Magyarországot megtámadó seregek teljes erejét 30-40 000 főre becsülte.[20] Veszprémy László Batu főseregét 20-25 000 főre taksálta.[21] Négyesi Lajos a Borosy András által kalkulált szintén 20-25 000 fős számot (Muhi csata) fogadta el.[22] A Mongol Birodalom háborúit tanulmányozva a legújabb – 1990-es évek – magyar szakirodalommal szemben egy nagyobb becslést *javaslunk.*

James Chambers szerint Batu egyesített fegyveres ereje 1240 decemberében nem haladta meg a 100 000 főt.[23]

Az 1236-os hadilétszám a következők szerint alapozza meg 1241-es becslésünket: A mongolok titkos története Dzsuvajni és Rasíd-ad-Din egyetlen eseménysorozatként ábrázolták az 1236–1242-es európai hadjáratot Az 1241-es hadjáratban mind a négy Dzsingiszida ág képviseltette magát. A Dzsocsi ágból jelen volt Batu, Orda és Sejban, a Csagataj ágból Büri és Bajdar,[24] az Ögödej ágból Kadan és Kajdu a Toluj ágból pedig Büdzsek. Továbbá részt vettek a hadieseményekben Szübeetej,[25] Borundaj és nojonok. Ez az összetétel megegyezett az 1236-os vezérkarral Möngke és Güjük kivételével, akik 1240-ben hazatértek Mongóliába.[26]

A tatárjárás hadi eseményeit vizsgálva kísérletet teszünk arra, hogy meghatározzuk a csapatlétszámokat. A kérdéssel foglalkozó szerzők az egyes támadó seregek létszámát minimálisan 30 000 főre, maximálisan 500 000 főre taksálták. Saját becslésünk alapja a Kosejev által meghatározott 1236-os létszám, legfőképpen azért, mert ugyanazon összetételű tatár vezérkar irányította az 1241-es hadjáratot is.

Milyen tényezők alapján becsülhetjük meg az 1241-es hadilétszámot? Pontos adatokat nem tudunk, azonban van néhány szempont, amelyek alapján kísérletet tehetünk egy viszonylag helytálló számadat meghatározására. Kijev ostroma előtt Möngke és Güjük testőrségükkel visszatértek Mongóliába, amely osztag létszáma néhány ezer fő lehetett. A hadjáratnak a Volga és a Kárpátok közzé eső veszteségeit nehéz megbecsülni, de né-

---

[17] *Rogerius* TE 122. o.

[18] *Bánlaky (Breit) József*: A magyar nemzet hadtörténete. IV. Budapest, 1930. 44. o.

[19] *Zichy*: i. m. 24. o.

[20] *Csorba:* i. m. 28. o.

[21] *Veszprémy*: i. m. 30. o.

[22] *Négyesi Lajos*: A Muhi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1997/2. 306. o.

[23] *Chambers, James*: The Devil's Horsemen. The mongol invasion of Europe. London, 1979. 81. o.

[24] Bajdar azonos volt *Peta*val. Vö. *Zichy*: i. m. 23. o.; *Bánlaky (Breit)*: i. m. 41. o.; *Rogérius* TE 123. o.

[25] Az MTT-ben Szübeetej neve a *Szübeetej-baatur* formában szerepel. A *baatur* jelentése vitéz, hős és megegyezik a magyar bátor szóval. MTT 141. o. A Rogeriusnál szereplő Bohetor valószínűleg megegyezik Szübeetejjel.

[26] Vö. MTT 130. o.; *Zimonyi István*: Egy mongol hadifogoly vallomása az 1240-es kijevi ostrom idején. *Keletkutatás,* 1988. 39–45. o.

hány tízezer fővel bizonyosan számolhatunk. Ezt a veszteséget azonban a mongol hadszervezet felépítése szerint tagolni kell. Legkisebb arányban a mongol katonaság sérült, nagyobb arányban az ázsiai szövetségesek és legfőképpen a frissen besorozott egységek. Nagyon határozott az a tendencia, hogy felhasználták a leigázott népek katonai erejét, amelyet egyáltalán nem kíméltek. A kelet-európai hadjárat egyik igen érdekes jellemzője az, hogy a néhány hónapos fegyveres harcok után majdnem egyéves időszakok következtek, amikor nem tudunk konkrét harci eseményekről. Feltehetően a tatárok ekkor szervezték meg a frissen meghódított területek pacifikálását, azaz, amikor a Dzsingiszida vezérkar felvonult a Kárpát-medence meghódítására viszonylag rendezett hátországot hagyott maga mögött. Ez számunkra azért fontos, mert kevesebb egységet kellett hátrahagyni.

Nem tudjuk pontosan meghatározni hány harcos tért vissza Möngkével és Güjükkel, nem tudjuk szabatosan megadni a tatárok veszteségeit, továbbá azt sem lehet kiszámítani, hogy hány főre volt szükség Kelet-Európa biztosítására. Azt viszont tudjuk, hogy a Dzsingiszida elitnek egy igen tekintélyes része felvonult, amely nagyon kategorikusan azt jelentette, hogy minden katonai erőt összpontosítottak.

Ha a térképre pillantunk, a Kárpát-medence területe mintegy 300 000 km². A mai Lengyelország keleti határán fekvő Chelm és a sziléziai Liegnitz között északon egészen a Visztula alsó folyásáig, majdnem a torkolatig tatár seregek tevékenykedtek. Lengyelország területe 310 000 km².[27] Morvaországot, Havaselve északi részét és Moldva nyugati felét, valamint a Kárpátoktól észak-keletre eső területet Kijevtől számítva szintén hozzá kell vennünk a háborús övezethez. A hadműveleti terület nagysága önmagában is megkövetelte a legnagyobb fokozatú katonai koncentrációt.

Becslésünk szerint az 1236-os 50-60 000 főnyi „mongol fajtájú" harcosból többet mint 25-30 000 főt nem lehetett összevonni (Möngke és Güjük testőrsége, veszteségek, hátország). A Volgánál felvonuló 80-90 000 főnyi ázsiai szövetséges kontingensből talán 35-45 000 fővel kalkulálhatunk. Összesítve 60-75 000 fős létszámot kapunk. A mongol és nem mongol egységek ekkor már lassan egy emberöltő óta Dzsingisz hadseregének részét képezték, az erdei népek 1207, az ujgurok 1209, a karlukok 1211, a horezmi kipcsakok 1221 óta.[28] Ezek a hadviselésben jártas, a kánt híven szolgáló csapatok, és semmi okunk nincsen arra, hogy kétségbe vonjuk hadrafoghatóságukat.

Azonban az 1241-es seregszemle itt nem ér véget. A tatárok legyőzték Kelet-Európa népeit és besorozták őket hadszervezetükbe. Spalatói Tamás szerint „a legyőzött különféle nemzetekből, de főleg kunokból igen nagyszámú harcosuk van."[29] Rubrucq és egy magyar püspök megnevezte a segédcsapatok között a mordvinokat.[30] C. de Bridia jelentésében a következőket írta le: „Batu pedig kivonult Oroszországba, a bilerek azaz Nagy Bolgária ellen (ment) és elfogva saját seregébe sorozta őket."[31] Rasíd-ad-Din szerint Dzsocsi eredeti „mongol" testőrségéhez orosz, cserkesz, kipcsak, madzsar és egyéb csa-

[27] Nagy Világatlasz. Budapest, 1988. 194. o.

[28] Vö. MTT.

[29] *Spalatói Tamás*: A salonai és Spalatói főpapok története. TE 184. o.

[30] *Rubrucq* TE 235. o.; Egy magyar püspök Guillaume d'Auvergne párizsi püspöknek. TE 289–290. o.

[31] *C. de Bridia* jelentése. In: Julianus Barát és a Napkelet felfedezése. Budapest, 1986. 193. o.

patokat is besoroztak.[32] Ha név szerint nem is nevezik meg az egyes etnikumokat, a többi forrás is beszél a legyőzöttek besorozásáról. A tatár seregbe Kelet-Európa minden népe beletartozott a volgai és a kaukázusi népek, a mordvinok, az oroszok és legfőképpen a kunok. Összlétszámukat pontosan nem lehet megbecsülni, azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy több tízezer fős seregtestet alkottak. Mivel meg kell adnunk egy számot – 35-45 000 fővel számolunk –, amellett tesszük, hogy tisztában vagyunk azzal, ezen érték felfelé is, de lefelé is nyitott. Nem pontos értékként adjuk meg, hanem inkább arányként a mongol és az ázsiai török kontingensek mellett.

Kelet-Európa népei nem önként csatlakoztak a Dzsingiszidák hadjáratához, hanem mint legyőzöttek erre kényszerültek. A tatárok szemében nem voltak sem lojális, sem megbízható egységek, de ennek ellenére mindenütt ott harcoltak az első vonalban, sehol nincsen nyoma annak, hogy kötelékben megtagadták a kapott parancsot, vagy átálltak, azon egyszerű okból, mert hozzátartozóik a tatárok hatalmában voltak.

Itt érdemes megfogalmaznunk néhány gondolatot. Mennyiben lehetünk biztosak abban, hogy a kunok ilyen tragikusan élték meg a helyzetüket? Elitjük, amelynek az lett volna a feladata, hogy győzelemre vezesse harcosaikat, vagy behódolt, vagy elmenekült. 1242 után, amikor a birodalmi hadsereg egységei hazamentek Ázsiába, egy nagyon csekély létszámú mongolság maradt együtt a nagyságrendekkel nagyobb létszámú kunokkal, akik olyan sokan voltak, hogy csak Egyiptomban több tízezres hadsereg telt ki belőlük. Kunok szolgálták testőrként a Jüan császárokat Pekingben, kunok éltek Magyarországon és a Balkánon. A sokkal nagyobb létszámú kelet-európai kunság meg sem próbálta azt, hogy szembeforduljon a sokkal kisebb létszámú mongolokkal. Az ellenfelekből fegyvertársak lettek, a kényszer emlékét ellensúlyozta a közösen vívott háború, az együtt végigküzdött csaták és a szerzett zsákmány. A mongol–kun szövetség megalapozta az 1241-es hadjáratot, és erre az együttműködésre épült a kelet-európai tatár állam.

A kelet-európai kontingens létszámát mintegy irányszámként javasoljuk. Táblázatba foglalva az 1241-es seregszemle a következőképpen alakul:

	25-30 000 fő mongol katonaság
	35-45 000 fő ázsiai szövetségesek
	35-45 000 fő kelet-európai vazallus csapatok
összesen:	95-120 000 fő.

Ha a hadműveleti feladatok szerint megpróbáljuk felosztani az egyesített létszámot, akkor a következő szempontokra kell figyelnünk. Az északi vagy lengyel szárny három függetlenül operáló *tümen*re, a déli vagy erdélyi szárny szintén három hadtestre vált szét.[33] A lengyelországi csapatok feladata a főhadszíntér biztosítása, az útjukba kerülő mezei seregek gyors szétverése, majd a másodlagos hadszíntérről az elsődleges hadszíntérre, azaz a Kárpát-medencébe történő bevonulás. A déli vagy erdélyi szárny feladata szintén a fősereg biztosítása, de itt ki kell emelnünk a nehéz terepviszonyokat és azt,

[32] *Rasíd-ad-Din*: i. m. 275. o.

[33] A hadtesten és a *tümen*en itt olyan seregrészt értünk, amely önálló harctevékenységre képes.

hogy míg a lengyel katonai segítség esetleges, addig az erdélyi és a kunországi csapatok bizonyosan ott vannak a királyi seregben, ha nincsenek helyben lekötve. Ezek alapján a északi hadseregcsoportot tartjuk a legkisebbnek. A déli szárnyat azért véljük nagyobbnak, mert az általa végrehajtott feladat nehezebb, és ezen hadszíntér eseményei közvetlenül befolyásolták IV. Béla központi seregének létszámát.

Batu főseregének azon igen nehéz feladat jutott, hogy a két másik szárny nélkül *egyedül* verje szét a magyar fősereget. A Batu, Szübeetej és Sejban vezette hadseregcsoport tevékenységében semmi olyan tényező sincs, amely szerint szándékukban állt bevárni a szárnyak csapatait. A Kárpátokon történő áttörés után néhány nappal Sejban előőrsei már Pest alatt vannak, és nagyon határozottan vonják maguk után a magyar központi sereget. A tatár főseregaz, amelyet nem osztottak szét külön hadműveleti feladatokra, hanem egyben tartották az igencsak respektált királyi sereggel tervezett ütközet miatt, következésképpen ennek kellett a legnagyobb létszámúnak lenni. Batu személyes jelenléte szintén maga után vonta azt, hogy ide összpontosítsák a legtöbb erőt.

Ezek alapján a következő felosztást *javasolhatjuk*, amely szintén becslés. Nem állítjuk azt, hogy ezer főre helyes a számításunk, de azt igen, hogy az eltérő helyzetnek és feladatoknak megfelelően, arányaiban helyesen értékeltük az egyes hadseregcsoportok súlyát.

északi vagy lengyel szárny:	25-30 000 fő[34]
déli vagy erdélyi szárny:	30-35 000 fő
Batu főserege:	40-55 000 fő[35]
összesen:	95-120 000 fő

A hasar létszámát csak hozzávetőlegesen lehet megbecsülni. Spalatói szerint az Orosz-kaput 40 000 fejszés tisztította meg.[36] A torlaszok széthordása állandó magyar katonai ellenállás mellett történt, így a hasar komoly veszteségei miatt nagy létszámú embertömeget kell feltételeznünk. A déli vagy erdélyi szárny esetében legalább három megerődített szorossal kell számolnunk. A későbbiekben az erdélyi ostromok azért sikerültek, mert ott összpontosult a hasar, illetve az egyéb műszaki alakulatok körülbelül kétharmada. A hasar esetében több tízezer fővel számolhatunk.

A tatár seregek létszámának meghatározásakor figyelembe kell vennünk az ellátás problémáját. Zichy Ladomér pontosan azon az alapon csökkentette le összlétszámukat, mert véleménye szerint télen megoldhatatlan több százezer ló ellátása.[37] Egy tatár harcosra legkevesebb 3-4 vezetéklovat számolhatunk, amely 95-120 000 katona esetén minimálisan 300 000 lovat jelent. Ez a lóállomány azonban nem egy szűk területen össz-

[34] Veszprémy László szerint a Lengyelországba betört tatár csapatok összlétszámát maximálisan 35 000 főre becsülik. *Veszprémy*: i. m. 34. o. Chambers szerint az északi szárny létszáma két tümen, azaz 20 000 fő volt. *Chambers, J.*: i. m. 81. o. Szkrinyikov a lengyelországi seregcsoport erejét három tümenre becsülte. *Szkrinyikov, R. G.*: Isztorija Rosszijszkaja. IX–XVII. vv. Moszkva, 1997. 137. o.

[35] Sinor Dénes a szárnyakon harcoló tatár seregek létszámát legkevesebb 40 000 főre, a Batu vezette főseregét pedig 65 000 főre becsülte. *Sinor Dénes*: A mongolok nyugaton. TJ 322. o.

[36] *Spalatói* TE 174. o.

[37] *Zichy*: i. m. 18. o.

pontosult, hanem eloszlott a Kárpát-medencében. A vezetéklovak számának megbecslése a sereglétszám meghatározása mellett szintén nagyon bizonytalan. Azt valamennyi forrás leírja, hogy nagyszámú vezetéklovat használtak legfőképpen azért, hogy a gyors mozgást fenntartsák. A vezetéklovak egy része az alakulatokat kísérte, másik része pedig ménesekben követte a seregeket. A kiváló mongol lóállományt kiegészítették az ázsiai török népek hasonló minőségű ménesei. A kelet-európai-síkság pedig az a terület, ahol a lótenyésztésnek és a lótartásnak komoly hagyományai voltak. Bármennyire is túlzottnak tűnik a lóállomány becslése, nem magát a lovak számát tekintjük elsődleges szempontnak, hanem azt, hogy a tatár elit ezt a mennyiséget vajon képes volt-e összpontosítani 1241-ben? Ha elfogadjuk a fenti sereglétszámot, akkor ahhoz a megfelelő lóállománynak csatlakoznia kellett.

A Karakórumba utazó Plano Carpininek Kijevben azt tanácsolták, hogy az európai lovakat cserélje le, mert takarmány híján elpusztulnak, ellenben a tatár lovak a hó alól is kikaparják az élelmüket.[38] A mongol taki vastagcsontú, zömök, erős ló, amely kitűnően elviseli a szélsőséges időjárást.[39] Zichy Ladomér érve, hogy a téli Kárpátokon ilyen sok lóval nem lehet átkelni, szintén nem fogadható el, mert ezek a lovak Mongóliából kiindulva jutottak el a Duna mellé, útjuk során átkeltek többek között az Altajon és a Tiensanon.

A harcosok reggel híg köleskását ittak, este meg húslevet.[40] A szárított húst és a szárított túrót vízzel felöntve fogyasztották.[41] A szárított „tejféleségről" Marco Polo is írt.[42] Ez a szárított hús és szárított túró a konzerv szerepét töltötte be, nem romlott meg, kis helyen lehetett tárolni és fedezte a nagy létszámú seregek élelmezését. A Kárpátokon történt átkelés lóveszteségét a magyar lóállomány pótolta, ahogy a marhacsordák és a juhnyájak a harcosok konzervkosztját.

Létszámviszonyok a birodalmi hadjáratok tükrében

A létszámviszonyok vizsgálata előtt külön kell választanunk a birodalmi hadjáratokat és a „felderítő-üldöző" jellegű expedíciókat. Ez utóbbinak a klasszikus példája Szübeetej, Dzsebe és Tokucsar 1220–1222-es hadivállalkozása, amely a menekülő horezmi sah üldözésével kezdődött, és mint kelet-európai felderítő hadjárat fejeződött be. Ugyanilyen akció volt Kadan 1242. évi támadása Horvátországban és Dalmáciában. A „felderítő-üldöző" hadjáratokat az jellemezte, hogy nojonok vezették vagy egy-két Dzsingiszida, és a bevetett haderő létszáma mindössze néhány tümen volt. Ezzel szemben a birodalmi hadjáratok legfőbb ismérve az, hogy abban az összes Dzsingiszida ág hercegei és azok katonasága részt vett. Ide sorolhatjuk – ezúttal eltekintve a kínai háborúktól – az 1219–1221-es horezmi, az 1236–1242-es európai és az 1256–1260-as közelkeleti hadjáratokat. Mindhárom offenzíva célja Horezm, a Bagdadi Kalifátus, a Dast-i Kipcsak és a Magyar Királyság esetében a hódítás volt.

[38] *Plano Carpini* TE 254–255. o.

[39] *Hankó Béla*: A magyar háziállatok története. Budapest, 1954. 75–76. o.

[40] *Plano Carpini* TE 225–226. o.

[41] *Rubrucq* TE 212–215. o.

[42] Marco Polo utazásai. Budapest, 1963. 123. o.

A Mongolok titkos története nem adott meg létszámot, Dzsuvajni és Rasíd-ad-Din ugyanazokkal a számokkal dolgozott. A két utóbbi szerző sem határozta meg a mongol hadsereg összlétszámát, de szerepeltettek olyan több tízezres párhuzamosan tevékenykedő seregcsoportokat, amelyek együttesen 100 000-es vagy annál nagyobb erőre utalnak.[43] Petrusevszkij szerint a horezmi hadjáratra felsorakozott birodalmi hadsereg létszáma nem haladta meg a 120-150 000 főt.[44] Tyihvinszkij ugyanezt 150 000 főben határozta meg,[45] Berthold Spuler pedig 150-200 000 főre becsülte azt.[46] Hansgerd Göckenjan és James R. Sweeney szintén 150 000 fős összlétszámmal számolt.[47]

Szükséges lenne az, hogy valamennyi birodalmi hadjáratot külön tanulmányban elemezzük, azonban az elérhető források és a szakirodalom egy részének áttekintése után az a benyomásunk támadt, hogy ezen hadi vállalkozásoknak lehetett egy optimális körülbelül 100-150 000 fős létszáma. Feltételezésünk szerint ekkora hadseregre volt szükség ahhoz, hogy legyűrjenek bármilyen ellenállást, és megszervezzék az önálló hadseregcsoportok párhuzamos tevékenységét. A mongol, a szövetséges és a vazallus katonaság létszámát, arányait szintén külön-külön kell értékelnünk.

A tatárok célja: a casus belli

A keleti vagy nyugati forrásokat tanulmányozva, Péter oroszországi érsek vallomásából vagy Güjük kánnak a pápához intézett leveléből tudjuk azt, hogy a Dzsingiszidák számára természetes volt minden uralkodó és minden nép behódolása. Hadi sikereik alapján ez a meggyőződés érthető, aki pedig nem hódol meg, az magára vonja a katonai csapást.[48] Támadásuk előtt mindig felajánlották a meghódolást, amelynek fejében a kán hatalmának elismerését, segédcsapatokat és adót követeltek. Hódító szándékaik mellett a szakirodalomban széles körben ismert az a tény, hogy a kunok befogadása szintén háborús ok volt. Mindkét érv mellett Magyarország megtámadásának az volt a legsúlyosabb oka, hogy a keleti irányban terjeszkedő Magyar Királyság beleütközött a nyugat felé viharos gyorsasággal hódító Mongol Birodalomba.

1205-ben II. András felvette a Halics és Lodoméria királya címet.[49] Innentől kezdve a magyar katonai jelenlét állandósult egészen 1234-ig, amikor meghalt II.András harmadik fia, András halicsi fejedelem. 1227-ben Barc (Bajbarsz) és Membrok kun fejedelmek elismerték a magyar király főségét, amelynek következtében Magyarország hatalmi befolyása messze túlterjedt a Kárpátokon.[50] 1233-ban Béla herceg kancelláriájában a magyar király

---

[43] *Rasíd-ad-Din*: i. m. 198., 209., 221. o.; *Dzsuvajni*: i. m. 83., 116. o.

[44] *Petrusevszkij I. P.*: Pohod mongolszkih voiszk v Szrednuju Aziju v 1219–1224 gg. i jevo poszledszvija. TM 117. o.

[45] *Tyihvinszkij, Sz. L*: Tataro–mongolszkie zavoevanija v Azii i Evrope. TM 5. o.

[46] *Spuler, Bertold*: Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965. 376. o.

[47] *Göckenjan, Hansgerd – Sweeney, James R.*: Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250. Graz–Wien–Köln, 1985. 27. o.

[48] Yvo de Narbonne levele. TE 300. o.; *Germanus Gyula*: Mongolok Magyarországon. Sz 1910. 316–319. o.; Julianus jelentése második útjáról. TE 106. o.

[49] Magyarország történeti kronológiája. (Szerk. *Benda Kálmán.*) Budapest, 1986. 127. o.

[50] Vö. *Török József*: Szerzetes és lovagrendek Magyarországon. Budapest, 1990.; *Ioan Ferenț*: A kunok és püspökségük. Budapest, 1981.; *Makkai László*: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.

címei között megjelent és állandósult a Kunország királya titulus.[51] Azaz a magyar királyok elvitatták a mongol kánok jogát a Dast-i Kipcsak nyugati részére. Az 1241-es hadjárat, mintegy mellékesen felszámolta a magyar fennhatóságot Havaselvén, Moldvában, és pontot tett királyaink halicsi hatalmi igényeire, azaz összeomlott a Magyar Királyság keleti politikája. A konkrét casus belli pedig Kötöny és népének befogadása volt 1239-ben.

A magyarok, a kerál (IV. Béla) elutasították a meghódolást, befogadták a kunokat, igényt tartottak Kunországra valamint Halicsra, emellett a tatár támadás negyedik oka a Kárpát-medence éghajlati és földrajzi viszonyaiban kereshető. IV.Béla IV. Ince pápához írt 1250-es levelében megfogalmazta, hogy a tatárok azért akarták elfoglalni Magyarországot, mert „...e helyen csodálatosan jól tudnák elhelyezni családjaikat és állataikat, alkalmasabban mint bárhol másutt".[52] Rogerius szerint a tatárok az egész Dunán túli – mai értelemben a Tiszától keletre elhelyezkedő országrészek – Magyarországot felosztották egymás között.[53] Jan Dlugosz krónikájában azt olvashatjuk, hogy a Muhi csata után „a tatárok szálláshelyüket Magyarországra helyezik mintegy azzal a szándékkal, hogy ezt a területet végleg birtokba veszik."[54] Pasuto szerint a tatárok a nyugatra költöző nomád népek hagyományos útvonalát követték, Batu konkrét célja pedig az volt, hogy támaszpontot építsen ki a magyar síkságon.[55] Pasuto és Saunders is párhuzamot vont az Alföld és a Mugáni-sztyepp között. Az Alföld Közép-Európa szívében a Mugáni-sztyepp Azerbajdzsánban kiválóan alkalmas volt arra, hogy azokat Batu lovassága takarmánybázisává alakítsa át, és onnan kiindulva tovább szélesítse hatalmát Nyugat-Európa, illetve a Közel-Kelet felé.[56] A legrövidebben megfogalmazva, a Kárpát-medence megszállása azt jelentette volna, hogy nem a Volga mellől, hanem a Duna-medencéből folytatják háborújukat a Nyugat ellen.

A tatár haditerv

A tatár haditerv forrása a katonai eseményeket rögzítő térkép, amelynek időpontjai, eseményei a berajzolt hadmozdulatok félelmetes látképet tárnak a kutató szeme elé. A tatár haditerv szerint három oldalról kell megtámadni és ezáltal harapófogóba zárni Magyarországot, úgy, hogy közben felszámolják a lengyel és a morvaországi katonai ellenállást. A tatár haditerv Pauler Gyula megfogalmazásában a következő: „Szokása volt a tatároknak, hogy ha valamely országot megtámadtak, azt, mint a hajtóvadászatnál a vadat, körülvették, elszigetelték – s azután hadaikat concentrikus támadással az ország szívében egyesíték."[57]

---

[51] Magyarország történeti kronológiája. 143. o.

[52] IV. Béla levele IV. Ince pápának. TE 343. o. Vö. *Zichy*: i. m. 14. o.

[53] *Rogerius*: i. m.: 133. o.

[54] *Jan Dlugosz*. A lengyel királyság évkönyvei. TJ 224. o. A szerző és krónikája XV. századi, így óvatosan kell értékelnünk. Font Márta közölte G. Labuda feltevését, amely szerint Dlugosz művének XII. század közepétől XIII. század végéig terjedő része egy elveszett lengyel krónikából származik. *Font Márta*: II. András orosz politikája és hadjáratai. Sz 1991. 113. o. Ha ez a hipotézis igaz, akkor a krónika tatárjárásra vonatkozó részének forrásértékét megnöveli.

[55] *Pasuto V. T*: Mongolszkij pohod v glub Ebropi. TM 209. o.; *Saunders, J.J.*: i. m. 84. o.

[56] Uo. 215. o.

[57] *Pauler Gyula*: A sajómezei csata 1241. április 11. HK 1893. 3. o.

A cél ország elleni több irányból egyidejűleg végrehajtott támadás bevett tatár harci taktika volt. Az egyetlen oszlopban felvonuló tatár hadsereg miután megérkezett a hadműveleti területre több, függetlenül operáló hadseregcsoportra vált szét. Ilyen kiindulópont volt a horezmi hadjárat alkalmával Otrar,[58] esetünkben pedig Kijev vagy inkább a volhíniai Vlagyimir (Ladomer).[59] Julianus második jelentésében pedig arról számolt be, hogy négy tatár hadsereg készül megrohanni a Kijevi Ruszt.[60] Ezek a külön-külön tevékenykedő seregcsoportok egyetlen összehangolt szervezetet alkottak, az MTT-ben a horezmi hadjáratra vonatkozóan a következő mondatot találjuk: „Dzsebét elküldte előhadnak, Dzsebe hátvédéül Szübeetejt küldte, Szübeetej hátvédéül Tokucsart küldte."[61] Ez pedig csak az elővéd volt. Jelen szisztéma lehetővé tette az egymás utáni szinte folyamatos csapássorozatot. A helyszín lehetett a Muhi-síkság vagy a Kárpát-medence egész területe.

Az északi vagy lengyel szárny csapatai Bajdar, Orda és Kajdu parancsnoksága alatt vonultak fel. Három tümenre válva szét elsődleges feladatuk az volt, hogy szétverjék a Kárpátoktól északra található mezei seregeket, majd Csehországon és Morvaországon keresztül, a Vág völgyén leereszkedve északnyugatról hátba támadják Magyarországot.

A déli vagy erdélyi szárny alakulatai Kadan, Büdzsek, Büri és Borundaj vezetésével három (?) önálló tümént alkottak. A milkói kun püspökség elpusztítása után be kellett törniük Erdélybe, majd a Szamos, a Körösök és a Maros völgyét követve ki kellett jutniuk az Alföldre. Mindkét szárny közös feladata az volt, hogy északról, illetve délről biztosítsák a főseregét, a saját hadműveleti területeiken harcra kényszerítsék és felszámolják azokat a csapatokat, amelyek segítséget nyújthattak volna IV. Béla központi seregének.[62]

A Batu, Szübeetej és Sejban vezette fősereg feladata az volt, hogy áttörjön az Oroszkapun, a Tisza völgyén leereszkedve minél előbb elérje Pestet, majd maga után csalogatva, egy általuk kiválasztott helyszínen egyedül legyőzze a királyi hadat.

A tatár haditerv szerint feladataik sikeres végrehajtása után valamennyi alakulatnak a Duna–Tisza közötti területen kellett összpontosulni április második felében. Stratégiai elgondolásuk a hadműveleti terület nagyságát, a benne résztvevő csapatok létszámát, az egyes feladatokra kiszabott határidőt figyelembe véve a Kárpát-medence történetében páratlan volt, talán csak a 895-ös honfoglaláshoz hasonlítható.

Nagyon pontos földrajzi ismeretekkel rendelkeztek Közép-Európáról. Hírszerzésük hatékonysága katonai szervezettségükkel vetekedett.[63] Alaposan felkészültek a Magyar Királyság elleni háborúra. Azon figyelmeztetés, amelyet Dmitrijtől, Kijev katonai parancsnokától kaptak 1240 decemberében a magyarok erejét illetően, csak megerősítés volt számukra.[64] Julianus 1237-ben, második útjáról hazatérve meghozta Ögödej kán[65]

[58] *Rasíd-ad-Din*: i. m. 198. o.; *Dzsuvajni*: i. m. 83. o.

[59] *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 405–407. o.

[60] *Julianus* TE 104. o.

[61] MTT 124. o.

[62] Vö. *Chambers*: i. m. 81. o.; *Pasuto*: i. m. 109. o.

[63] Vö. *Hansgerd Göckenjan*: Felderítők és kémek. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. (Szerk. *Felföldi Szabolcs, Sinkovits Balázs.*) Budapest, 2001. 57–67. o.

[64] *Hodinka*: i. m. 407. o.

levelét, amelyből nyilvánvalóvá vált az, hogy már ekkor, négy évvel a támadás előtt tisztában voltak Magyarország erejével: „Tudom, hogy gazdag és hatalmas király vagy, sok katonád van és egyedül kormányzol egy nagy országot."[66]

Ez a szinte napra pontosan kidolgozott és végrehajtott haditerv akkor érthető meg teljes nagyságában, ha mellé állítjuk a magyar haditervet.

A magyar haditerv

1240. december 6-án elesett Kijev, amely esemény híre karácsony körül érkezhetett meg a magyar vezetéshez. 1241. január elején IV. Béla a nádort, Tomaj nembeli Dénest küldte az Orosz-kapu védelmére. Ugyanekkor az egész országban kihirdette azt, hogy ellenséges támadás várható, mindenki készüljön fel, ha a király parancsa megérkezik, azonnal induljon a kijelölt gyülekezőhelyek valamelyikére.

Dénes nádor nem túlságosan nagy létszámú, azonban kiválóan képzett bandériumával indult el, amelyhez igen nagy valószínűséggel csatlakoztak az északkeleti határszél helyi csapatai. Sólyom fia Pósa, az erdélyi vajda szintén összevonta a rendelkezésére álló erőt. Egyik sereg sem volt elhanyagolható erejű, főleg akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy kiépített védművekre támaszkodhattak. A helyi fegyveres erő összegyűjtésén, a hágók lezárásán túl legfontosabb feladatuk az információszerzés volt. Rogerius azon megjegyzése, amely szerint a tatárok Magyarországnak Oroszországgal határos vidékét elpusztították, arra vonatkozhatott, hogy a mongol vezérkar tisztában lévén a felderítés fontosságával, szervezetten akadályozta azt.[67]

Egy magyar felderítőt név szerint is ismerünk, Pok nembeli Móricot, a király főpohárnokmesterét, aki a tatárjárás után birtokadományban részesült. „A tatárok betörésekor ugyanis, amikor táboruk kikémlelésére és erejük szemrevételezésére küldöttük, ő ezt és a vele kapcsolatos feladatokat hűségesen teljesítette, s e vitéz szolgálatban ügyes vakmerőséget tanúsítva alig menekült meg a haláltól."[68]

A szakirodalomban több helyen található véleményekkel szemben IV. Béla semmiféle hanyagsággal sem vádolható. Az erdélyi vajda a helyén volt, az északkeleti határok védelmét az ország második embere, a nádor irányította. A IX. Gergely pápa által 1241. március végére Rómába összehívott zsinatra igyekvő Csák nembeli Ugrin érseket más püspökökkel együtt a király visszahívta.[69] A február végi budai tanácskozás, a március 10-én megérkező nádori küldött hírei, majd magának Tomaj nembeli Dénesnek Budára érkezése nem tisztázta, csak összekuszálta a helyzetet. Magyarország az elmúlt századokban több ízben szembenézett azzal a helyzettel, hogy besenyők, úzok vagy kunok becsaptak az országba, majd zsákmánnyal megrakodva éppen olyan gyorsan távoztak. A király tudott arról, hogy a tatárok áttörtek az Orosz-kapun, szinte bizonyosan tudott – annak ellenére, hogy ennek írásbeli nyoma nem maradt – a milkói kun püspökség meg-

[65] *Balogh László*: Egy 1237-es mongol levél. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. 154. o.

[66] *Julianus* TE 106. o.

[67] *Rogerius* TE 120. o.

[68] IV. Béla Móric fia Móric főpohárnokmesternek. TE 325. o.

[69] *Rogerius* TE 120. o.

támadásáról, és voltak hírei a lengyel helyzetről. Ezek azonban nagyon friss és nagyon bizonytalan hírek voltak. IV. Béla nem rendelkezett pontos információkkal, de az mindenképpen óvatosságra intette, hogy a lengyel végektől az Al-Dunáig képletesen és nagyon is materiálisan „égett a határ". Abban a hálátlan helyzetben volt, hogy míg egyik oldalon teljes erejével kibontakozott a tatár offenzíva, addig a másik oldalon kénytelen volt kivárni az eseményeket.

A királyi tanácsban a hogyan tovább kérdésére két fő álláspont körvonalazódott. Az egyik vélemény szerint nem kell megütközni a tatárokkal, hanem egyszerűen meg kell várni, amíg kivonulnak az országból, a másik tábor ellenben azonnali csatát sürgetett.[70]

Csatára kényszerítve

A tatárok a magyar főseregét az 1222-es kalkai csatában alkalmazott haditerv alapján akarták legyőzni. Akkor a tatárok megfutottak az őket „üldöző" orosz–kun szövetséges sereg elől, amelyet 8-12 napon át csalogattak maguk után. Az „üldözők" ennek következtében már azt hitték, hogy a tatárok nem mernek nyílt csatát vívni velük. Ezután a Kalkán magabiztosan átkelő orosz–kun csapatokat részenként szétverték.[71]

1241. március 12-én a tatárok áttörtek az Orosz-kapun, legyőzték a nádor seregét, majd 3-4 nap múlva már a Pest alatti magyar tábort hergelték, „karnyújtásnyira" tőlük égették fel Vácot, és megfutamították Ugrin érseket. A Muhi csata tárgyalásakor megbizonyosodunk arról, hogy Ugrin vitéz katona, rettenthetetlen harcos, de emellett nagyhatalmú, gőgös férfi, aki megszégyenülve, sértett önérzettel tért vissza a táborba, azonnali csatát követelt, szava pedig követőkre talált.[72] Azokban a napokban Pest és a magyar tábor környékén nyoma sem volt Batu főseregének, annak az ismeretlen hadseregnek, amellyel lassan húsz éve ijesztgették az országot. Kisebb-nagyobb fosztogató csapatok jelentek meg, majd tűntek el, a lenézett pogányok megcsúfolták a kereszténeket.[73]

Ezzel párhuzamosan a magyar elit és a katonaság azt tapasztalta, hogy saját oldalukon ott vannak a befogadott kunok, közben pedig az ellenséges oldalon szintén kunokkal kell harcolniuk, így mintegy két tűz között érezték magukat. Ebből a helyzetből egyenesen következett a Kötöny elleni merénylet. A magyarok kunellenességének, Kötöny meggyilkolásának és a legrosszabbkor bekövetkezett belháborúnak nem egy elfogott kun, nem is egy felheccelt tömeg volt az oka, hanem az országlakosok azon általános tapasztalata, hogy mindenütt találkoztak a tatárok által tömegesen bevetett kun csapatokkal. Batu és vezérkara tudatosan hajtotta maga előtt a frissen legyőzött népek harcosait hátországának biztosítása miatt, és tudatosan vetette harcba a kunokat, hogy a magyarokat szembeállítsa Kötönnyel.

1241 tavaszán minden a tatárok akarata szerint történt, a vazallus kun csapatok bevetésével elérték a magyar–kun szövetség felbomlását. Az üldözésükre kivonuló magyar sereg nem Batu több tízezres főseregével számolt, hanem fosztogató csapatokkal, akik

[70] *Spalatói* TE 173–174. o.

[71] *Rasíd-ad-Din*: i. m. 229. o.; *Font*: i. m. 106–107. o.; *Chambers*: i. m. 28–29. o.

[72] *Rogerius* TE 124. o.

[73] Uo.

nem mertek kiállni velük szemtől szembe. A tatárok nem rombolták le a Sajó hídját, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy az „üldözésen" vérszemet kapott magyar sereget átkelés közben részenként verjék szét.

Az átkelés kulcsténvező az események rekonstruálásában. Az első homokszem itt csúszott be a mongol hadigépezetbe, ugyanis IV. Béla megálljt parancsolt, és nem kelt át a túlsó partra. Béla katonai képességének megítélése Ákos mestertől napjainkig egyetemlegesen negatív.[74] Saunders sommás megfogalmazásában: „The King was an incompetent commander."[75] A híd stratégiai fontossága abban mutatkozott meg, hogy a tatár támadást egyetlen ellenőrizhető pontra szűkítette. A megállással a király rávette a tatárokat arra, hogy ők kényszerüljenek végrehajtani az átkelést. Ismerve Béla hadvezéri működését az Ausztria birtoklásáért vívott háborúkban, nagyon nehéz katonai képességét pozitívan megítélni, de döntésével 1241. április elején megmentette a magyar sereget attól, hogy belesétáljon a csapdába.

Kötöny meggyilkolása megakadályozta azt, hogy a kalkai csata után, most a Muhi síkon ismét találkozzon Szübeetej és a kun fejedelem. Az intenzív orosz–magyar kapcsolatokon túl, amelyek lehetővé tették a többoldalú információszerzést, a Sajó menti megállás mögött a kun fejedelem figyelmeztetését érzékeljük. Előzetesen az a véleményünk, hogy a magyar haditerv jó volt, a csatából pedig Kötöny és serege sorsdöntő módon hiányzott.

A szekérvár

A források és a szakirodalom a vereség okának a zsúfolt szekérvárat tartották, amelyben nem tudott felsorakozni a sereg. Ezen hiedelem forrása Spalatói Tamás igen érzékletes leírása, amelyet a témával foglalkozó majd minden rekonstrukcióban teljes terjedelmében elolvashatunk.[76] Rogerius nem nevezte meg a szekérvárat, de leírásából feltételezhetjük annak meglétét.[77]

Zichy Ladomér tagadta a szekérvár építését, mert véleménye szerint a kora tavaszi idő miatt nem érkezhetett be az összes szekér, továbbá a magyar vezetés célja az volt, hogy legyőzze Batut a lengyel és az erdélyi segédcsapatok megérkezése előtt.[78] Veszprémy László szerint a sereg vonulása lassú volt, így azt a szekerek követhették.[79] Négyesi Lajos szerint a Sajó menti táborverésnek a sereg fáradtsága volt az oka, és a tatárok által elpusztított terület nem tudta ellátni a sereget, így be kellett várni a málhavonatot.[80]

Zichy érvelése azért hibás, mert az átkaroló hadművelet a kortárs szemlélő előtt csak április közepére vagy inkább végére vált felismerhetővé, ráadásul a magyar vezérkar, közülük is Kálmán herceg és Ugrin érsek csak a csata reggelén döbbentek rá arra, hogy a

[74] *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993. 127–128. o.

[75] *Saunders, J. J.*: i. m. 86. o.

[76] *Spalatói* TE 175. o.

[77] *Rogerius* TE 130. o.

[78] *Zichy*: i. m. 44. o.

[79] *Veszprémy*: i. m. 32. o.

[80] *Négyesi*: i. m. 298. o.

tatár főseregggel állnak szemben. Ha a magyar vezetés megoldotta azt, hogy a sereg március közepére nagyrészt összegyűljön Pesten, akkor azt is meg tudták oldani, hogy a szekerek lépést tartsanak vele, ráadásul a Sajó mellett a sereg két-három[81] napot eltöltött.

A tatár hadszervezet részletesen kidolgozott menetrend szerint tevékenykedett, vitathatatlanul többet tudott a magyarokról, mint azok őróluk. IV. Béla éppen azon az utolsó ponton tudott megálljt parancsolni, mielőtt végleg besétáltak volna a tatár csapdába. A tábor megerősítésében ismét párhuzamot találunk a kalkai csatával, ahol az orosz–kun szövetséges sereg mezei veresége után a kijevi csapatok még napokig kitartottak. Az erődített tábor biztos pontot jelentett a bizonytalan helyzetben a nagyon ravasz ellenféllel szemben.[82] A vereség okának a szűken berendezett tábort azért nem lehet megnevezni, mivel onnan a magyar csapatok háromszor rendben kivonultak és oda háromszor visszatértek. A tábor csak a csata legutolsó fázisában lett szűk, amikor a tatárok felgyújtották azt. A megerődített tábor a magyar haditerv sarokpontját jelentette, az a szilárd bázis volt, ahonnan az alakulatok ismételten kitörhettek, hogy az átkelő ellenséges osztagokat – mivel azok visszavonulását a Sajó lezárta – megsemmisítsék.

A csatarekonstrukció szempontjai

A korabeli források, Rogerius és Spalatói Tamás pontosan leírták a csata főbb eseményeit (a híd el-, majd visszafoglalása, átkelés a Sajón, két csata a táboron kívül, a tábor bekerítése, a menekülés), azonban azzal a közlésükkel, hogy az egész tatár sereg hajnalban,[83] illetve 7 óra tájban[84] bekerítette a magyar tábort, mindent összezavartak.

Ha azt feltételezzük, hogy a tatár sereg kora reggel bekerítette a magyar tábort, akkor a csatarekonstrukció a következőképpen néz ki: A tatár sereg bekeríti a tábort és elkezdi azt felgyújtani. Az érsek és a herceg kitör onnan, majd a túlerő ellen visszavonul oda, később más egységekkel megerősödve másodszor is kivonul, kemény küzdelemben ismételten visszaszorítják kiinduló pontjára. Ezalatt a sereg nagyobbik része kényelmesen készülődik, tudomást sem véve a tatár főseregről, az égő táborról, a kétszer visszaszorított hadtestről, nem hajlandó hadrendbe állni, majd végül pánikba esik és menekülni kezd. Ezek voltak a főbb események, de nem egyszerre, hanem egymás után logikus sorrendben.

Mi lehetett az oka annak, hogy a keleti források nehezen kivívott győzelemnek írták le a csatát? Milyen helyzetben merült fel a visszavonulás gondolata? Mi kényszerítette Batut arra, hogy bevesse saját páncélos testőrségét? Mindezt egy bekerített és pánikba esett sereggel szemben.[85] Sinor Dénes miután megállapította azt, hogy az „összecsapás kimenetele... minden kétséget kizár", Plano Carpini alapján megfogalmazott egy igen érdekes gondolatot: „A magyar ellenállás hatékonyságának mértékét a támadók körében okozott

[81] „Mindamellett minden éjjel ezer katonát állítottak fel a hadsereg őrzésére." *Rogerius*: i. m. 129. o. Ebből következően legalább két éjszakát töltött a Sajó mellett a sereg. Ellenben Spalatói Tamás leírásában mindössze egy éjszaka szerepel. *Spalatói*: i. m. 175. o. A szekérvár megépítése, a magyar sereg várakozása, a tatárok felkészülése és támadása több eltöltött napra utal.

[82] Vö. *B. Szabó János*: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. HK 2001/1. 88–91. o.

[83] *Rogerius* TE 129. o.

[84] *Spalatói* TE 176–177. o.

[85] A forrásokat a csata leírásakor pontosan megnevezzük.

pusztítás ritkán figyelembe vett nagysága jelzi."[86] Hogyan következik, egy „előre lefutottnak" elkönyvelt csatából ekkora veszteség? A tatár veszteség mértékének egyetlen magyarázata véleményünk szerint az lehet, hogy a Muhi csatában a tatárok nem tudtak kitérni a magyarok ismételt arctámadásai elől, mivel a Sajó a hátuk mögött volt.

Az átkelés

Amikor IV. Béla megállította a sereget a Sajó hídja előtt, és nem kelt át azon, annak ellenére, hogy nem mozdult, mégis átvette a kezdeményezést, várakozásával ugyanis arra kényszerítette Batut, hogy cselekedjen. Ahhoz, hogy a tatárok legyőzzék a magyar sereget, először át kellett kelniük az innenső partra, az átkeléssel pedig azt kockáztatták, hogy részenként verik szét őket.[87]

Négyesi Lajos tanulmányában külön részt szentelt az átkelésnek. Úgy érvelt, hogy Batu eredetileg az egész sereget a hídon akarta átvinni, amelyet ekkor még nem őriztek. A rutén fogoly figyelmeztetése után a híd magyar kézre került, és ezért „Batunak ismét módosítani kellett elgondolását".[88] (Az első terv az lett volna, hogy ők csapnak le az éppen átkelő magyarokra.) „A főerők átkelését továbbra is a hídon akarta végrehajtani, azonban a hídőrség elűzése érdekében Sejbant egy megkerülő osztaggal az északra fekvő gázlókhoz küldte, Szübeetejnek ugyanakkor jelentős erőkkel a Sajó alsó folyásánál kellett átjutnia, hogy a magyar tábort és sereget hátba támadja."[89]

Ha jól értem Négyesi Lajos rekonstrukcióját, akkor eredetileg az egész sereg a hídon kelt volna át, a híd magyarok általi elfoglalásával ezután módosították a tervet, hogy Sejbant északra, Szübeetejt pedig délre küldték. Itt hibát látok a gondolatmenetben, mivel ezen elképzelés szerint az átkelés a hídon, illetve a gázlókon, valamint a híd építése egyidőben folyik. Azon elgondolás, amely szerint mialatt Batu és Sejban egységei megkezdik az átkelést, addig Szübeetej még hidat ácsol, és majd valamikor megérkezik a csatába, az egész tatár haditervet feltételes módba helyezi. Az átkelés és a híd építése között nem lehet egyidejűség, csak előidejűség.

A magyar sereg április 8-9-én érkezett meg a Sajóhoz, ahol hozzálátott az erődített tábor létesítéséhez. A tatár vezérkar ennek alapján dolgozta ki a támadás tervét. A tatár csapatoknak Szübeetej terve szerint három helyen kellett átkelniük a Sajón. A hídon Batu, tőle északra a gázlón vagy inkább gázlókon Sejban, délre pedig Szübeetej az általa létesített hídon.[90]

A híd megépítése olyan műszaki feladat volt, amelyet – véleményünk szerint – egyetlen éjszaka alatt technikailag nem lehetett kivitelezni. A híd megépítéséhez már április

[86] *Sinor*: i. m. 319–320. o.

[87] „A hídépítés, általában a folyón való átkelés minden hadseregben a legkényesebb műveletek egyike." *Perjés Géza*: Mohács. Budapest, 1979. 41. o.

[88] *Négyesi*: i. m. 303.o.

[89] Uo. 304. o.

[90] A szakirodalomban felvetődött az, hogy Szübeetej csapatai nem is hídon, hanem tutajokon keltek át. *Négyesi*: i. m. 304. o. A tatár csapatok folyami átkelését külön tanulmányban kellene kidolgozni, a tutajok használatának lehetőséget azért vélem elvetendőnek, mert a mocsaras, sekély Sajón a katonákkal és lovakkal megterhelt járművek számára véleményem szerint nem volt meg a kellő vízmélység.

10-én hozzá kellett kezdeniük. A hídhoz szükséges faanyag kitermelése a kisebb feladat, ezt a hasar hamar megoldotta. Sokkal komolyabb műszaki kihívás volt a híd felépítése, amelyet éjszaka fáklyafénynél nem lehetett végrehajtani. Az éjszakai munka ellen szól a technikai nehézség mellett, az, hogy egy fáklyafényes tevékenység sokkal feltűnőbb mint a nappali. A híd elkészítése ennélfogva talán két lépcsőben történt, a csata előtti nap folyamán és a csata napjának kora reggelén. Az átkelést lelassította az, hogy a sebtiben megácsolt hídon a lovasság gyalogosként, kantárszáron vezetve a lovakat kelhetett át, az innenső parton pedig be kellett várni az összes egységet, amely egy teljes tümen esetében szintén hosszú ideig tartott. A hidat elég messze kellett felépíteni a magyar tábortól, tehát ezt a távolságot is értékelnünk kell. Érdemes tekintetbe vennünk azon lehetőséget, hogy a már elkészített híd a nagy megterhelés miatt átkelés közben válhatott ideiglenesen használhatatlanná. Mindezen okok együttesen okozták azt, hogy Szübeetej elkésett a csatából. Számításba kell vennünk még azon lehetőséget, hogy a parancsnoksága alatt álló hadtest létszáma nagyobb volt, mint 10 000 fő.

Batu kizárólag annak alapján adott parancsot az éjszakai átkelésre és a hajnali harc megkezdésére, hogy a Szübeetej által készített híd készen van, vagy már majdnem kész.

A hídcsaták

A magyar vezérkar semmilyen konkrét információval nem rendelkezett sem a tatár sereg helyzetéről, sem annak szándékairól, hiszen a híd őrizetlen volt. A tatár fősereg létszámát 40-55 000 főre becsülhetjük, amely, még ha a kisebb számot is vesszük figyelembe, akkor is kétszeres túlerőt jelent a magyarokkal szemben. Az alábbi felosztást *javasolhatjuk*:

Sejban:	5000 fő
Batu:	25 000 fő
Szübeetej:	10 000 fő
összesen:	40 000 fő.

Sejban osztagának meghatározásakor két szempontot kell figyelembe vennünk. Nagyobb erővel kellet rendelkeznie, mint a hídőrség, mert annak szétverése nélkül a csata el sem kezdődhet. A gázlón vagy a gázlókon történő éjszakai átkelés lassú folyamat, ezért túl nagy létszámmal nem számolhatunk, már csak azért sem, mert Sejban osztagának hajnali rajtaütése nyitotta meg a csatát. Időre volt szükség a Sajó innenső oldalán a csapatok összerendezésére és a hídfő megközelítésére. Súlyos érvként értékeljük azt, hogy Sejban osztagának a hídőrség legyőzése után a híd előtt közvetlenül biztosítani kellett a fősereg átkelését. Ezer fős osztag erre elégtelen. Az átkelés biztosítása miatt vetjük el azon nézetet, hogy Sejban ekkor megtámadta a magyar tábort.

Szübeetej osztaga a derékhadtól teljesen elkülönülve vonult fel. A tatár haditerv a kockázatos átkelés miatt eleve számolt azzal, hogy szükség lehet a hadtest erőteljes beavatkozására, azaz olyan létszámúnak kellett lennie, amely képes megfordítani a csata menetét.

A Batu vezette katonaság létszámát önmagában nem lehet megindokolni. A két szárny viszonylag behatárolható mérete mellett az összes többi egység a hídnál várakozott.

Négyesi Lajos, Borosy András alapján a tatár sereget a következőképpen osztotta fel:[91]

Sejban:	1000 fő
Batu:	10-12 000 fő
Szübeetej:	10-12 000 fő
összesen:	kb. 21-25 000 fő

Számításaik azon alapultak, hogy reggel 8 órára az egész sereget át kellett hozniuk a Sajó innenső partjára. A szakirodalom a magyar sereg létszámát a tatár had létszámával megegyezőnek, mintegy 20-25 000 főre becsülte.[92]

A rutén szökevény jelentette a tatár hadmozdulatot a magyar vezetésnek. Kálmán herceg és Ugrin érsek átkelés közben, valamikor éjfél körül rajtaütöttek a már innenső oldalon tartózkodó ellenséges alakulatokon, „legtöbbjüket megölték, másokat pedig a hídhoz szorítva a folyóba fullasztottak".[93] Már ez az összecsapás megmutatta az elkövetkező csata alapvető jellegzetességét: a tatárok a számukra hátrányos közelharcot kénytelenek vállalni a csatarendben támadó nehézfegyverzetű magyarokkal szemben![94] A kézitusa pedig egyértelműen a magyar elitegységeknek kedvezett. Az, hogy mégis visszaszorították őket mással nem magyarázható, mint lehengerlő számbeli fölénnyel.

Ugrin érsek és Kálmán herceg osztaga, miután körülbelül 1000[95] főnyi őrséget hagyott a hídnál, a hajnali órákban – Négyesi Lajos szerint három óra tájban – visszatért a táborba. Az egész sereg felébredt, hiszen mindenki hallani akarta a híreket.

A tatár haditerv annyiban módosult, hogy Batu és Sejban csapatainak egyesülésük előtt fel kellett számolni a hídőrséget. Batu akkor indította meg szemből az arctámadást, amikor Sejban rohamot vezényelt az innenső parton. Négyesi Lajos szerint 1000 ember elméletileg 15-30 perc alatt át tud kelni a gázlón.[96] Ha egyetlen gázlóval számolunk – inkább többnek kellett lennie – az 5000 lovas az éjszaka folyamán átkelhetett a Sajón.

Sejban logikusan akkor kezdte meg a támadást, amikor pirkadni kezdett, s ez hajnali fél 6 után lehetett. Négyesi Lajos értekezett arról, hogy az íjat éjjel nem lehet használni.[97] A tatárok a támadás előtt valószínűleg teljesen körbevették a híd környékét, hogy az esetleges futárokat elfogják. Amikor Sejban megindította a támadást a hídon át, Batu azonnal rohamot vezényelt. A forrásokban szereplő hadigépeket[98] bevethették, de erre

[91] *Négyesi*: i. m. 304–306. o.

[92] *Borosy András*: A tatárjárás. In: Magyarország hadtörténete. (Főszerk. *Liptai Ervin.*) I. k. Budapest, 1984. 45. o.

[93] *Spalatói* TE 175. o.

[94] Vö. *B. Szabó*: i. m. 90–91. o.

[95] *Rogerius* TE 129. o.

[96] *Négyesi*: i. m. 304. o.

[97] Uo. 302–303. o.

[98] A tatárok tüzérségüket Kínából és Horezmből szerezték be. Nehéz és könnyű katapultot, ballistát, rakétákat használtak. A lövedékeket gyúlékony, robbanó keverékekkel töltötték meg. A kisebb hadigépeket szét-

nem volt szükség, a bekerített hídőrség esélytelen volt a győzelemre. A gyűrűből kitört katonák szerencsére felriasztották a tábort. A tatárok a híd elfoglalása ellenére is igen súlyos helyzetben voltak, mert Batu serege csak ekkor, körülbelül fél hét után (!) kezdhette meg az átkelést, tudva azt, hogy a magyarok értesültek az áttörésről, és támadni fognak.

Kálmán herceg, Ugrin kalocsai érsek és Rembald de Carumb magiste első mezei csatája a tatárokkal

A tatár áttörés hírére „Kálmán király azonban és Ugrin érsek meg a templomosok csapatának egyik mestere nem a gondtalan alvásnak adták át magukat, mint a többiek, hanem mint serény férfiakhoz illik, az egész éjszakát fegyverben és ébren töltötték, s amikor a lármát meghallották azonnal kirohantak a táborból. Aztán felöltve harci fegyvereiket, egy csapatba tömörülve, bátran az ellenséges hadsorok közé rohantak, és egy ideig hősiesen harcoltak ellenük."[99]

A szakirodalomban és a forrásokban ezen hadtest létszámáról adat vagy becslés nem található. A templomosok csapata néhány száz főt számlálhatott.[100] Az érsek és a herceg katonai kísérete külön-külön megközelítőleg 1000[101] főre tehető, amely szerint a hadtest 2-3000 harcosával számolhatunk. Létszámuk nem volt nagy, de hadrendbe sorakoztak, és valamennyi első osztályú, képzett katona volt. Kristó Gyula szerint a XII. századtól a lándzsás roham „csatadöntő szerepűvé növekedett".[102]

A magyar katonák védő, illetve támadó fegyverzete a következő volt: szalagos sodronypáncél, lemezkés páncél, pikkelypáncél; kerek, mandula vagy csepp alakú pajzs; henger vagy hordó alakú sisak, fazék sisak, vaskalap; harci balta; 80-90 cm hosszú, a tövénél 5-6 cm széles egyenes kard; hajítódárda vagy döfőlándzsa, esetleg mindkettő együtt; végül pedig íj.[103] A templomosok, a herceg és az érsek katonáinak döntő többsége a legjobban felfegyverzett és legjobban kiképzett harcos volt. Közelharcban, nem számítva a mongol parancsnokok ugyancsak páncélos testőrségét, messze fölötte álltak a különböző tatár alakulatoknak.

---

szedve szállították, a sereghez tartozó hadmérnökök pedig helyben állították elő a nehezebb szerkezeteket. *Chambers*: i. m. 63–65. o.

[99] *Spalatói* TE 176. o.

[100] Borosy András szerint a szerzetes lovagrendek Magyarországon „legfeljebb csak néhány száz" harcossal rendelkeztek. Ugyancsak leírta azt, hogy a Muhi csatában számos johannita lovag is elesett. *Borosy András*: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. HK 1987/2. 232. és 220. o. Ponce d'Aubon szerint a liegnitzi csatában a templomosok közül 6 fráter, 3 lovag, 2 altiszt és 500 egyéb fegyveres halt meg. TE 303. o. A liegnitzi csatában részt vett templomosok létszámából nem következik az, hogy a Muhi csatában is pont ennyien voltak, de nem hiszem, hogy túl nagy eltérés lenne a két kontingens között.

[101] Spalatói Tamás a magyar főpapokról azt írta, hogy „hatalmas katonai erőket vonultattak fel". *Spalatói* TE 173. o. Rogerius szerint Aristald radnai ispán 600 válogatott fegyveressel rendelkezett. *Rogerius* TE 123. o. Ugrin kalocsai érseket, mint vitéz, a csatákat és a háborút kedvelő férfit ismertük meg. Ahogy a kalocsai érsek fölötte állt egy ispánnak méltóságban, ugyanúgy felette állt a katonai kíséret szempontjából is. A bogumilok ellen az 1220-as évek elejétől vezetett hadjáratokat, katonai képzettsége és harcedzett katonasága tehát volt. *Borosy* HK 1987/2. 211–213. o. és *Kanyó Géza*: Kálmán herceg. *Katholikus Szemle*, 1895/2–3. 420., 428–430. o.

[102] *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 265. o.

[103] Uo. 248–265. o.

Reggel 8-9 óra tájban 14-15 000[104] tatárral számolhatunk, amely minimális becslés szerint is több mint négyszeres számbeli fölényt jelent. A magyarok feladata egyszerű volt: rá kellett rohanni az ellenségre és beszorítani őket a folyóba, ahogy az elmúlt éjjel történt. A tatárok feladata szintén egyszerű volt: meg kellett akadályozniuk, hogy a magyarok elérjék a hidat, mert ha elérik, akkor megnyerték a csatát. Sejban ezért az egész seregnek arctámadást parancsolt. A magyar lovasság itt a szó szoros értelmében darálni kezdte a könnyebb fegyverzetű, akkor zömében még nem is mongol egységeket, de „igen kevesen voltak a tatárok végtelen számához képest".[105] Közben a hídon folyamatosan özönlöttek át az újabb és újabb alakulatok. Kálmán herceg és Ugrin érsek ekkor döbbentek rá arra, hogy a tatár fősereggel állnak szemben, vissza kellett vonulniuk az általuk felsorakozottnak hitt derékhadhoz.

A második mezei csata

A visszatérő magyar osztag megdöbbenve tapasztalta azt, hogy a sereg nem állt csatarendbe. Ugrin érsek „mivelhogy rettenthetetlenül szókimondó férfi volt, fennhangon kezdte a királyt hanyagságáért korholni, majd Magyarország minden zászlósurát tunya gyávasággal vádolni, mert ekkora veszedelembe kerülve sem életükkel nem törődnek, sem az ország megmentésére nem készülnek... A három említett vezér tehát minden késedelem nélkül újra kiment a táborból."[106] A templomosok másodszor, Ugrin érsek és Kálmán herceg csapatai harmadjára vállalták a harcot. Velük tartottak más egységek is, amelyek parancsnokait nem nevezték meg a források. A 20-25 000 ezer főre becsült sereg talán fele, talán harmada, de mindenképpen csak egy része vonult ki a harcmezőre. Figyelembe véve azt, hogy a királyt nem hagyhatták testőrség nélkül, a tábort őrizni kellett, és voltak olyanok, akik nem csatlakoztak egyik csapathoz sem, a kivonuló hadtest létszámát 10 000 főnél kisebbre kell becsülnünk. Velük szemben ekkor – 11 óra körül – Batu és Sejban teljes serege átkelt a Sajón, számuk az óvatos becslés szerint is elérhette a 25-30 000 főt.

Ismét frontális támadásra és kézitusára került sor. A XI–XIV. századi forrásokban a magyar sereg egyszer mint könnyűlovas, másszor mint nehézlovas had bukkan fel. B. Szabó János ezt az ellentmondást, úgy oldotta fel, hogy a különböző fegyverzetű egységeket az adott helyzetnek megfelelően vetették be.[107] A Muhi csatában ez azt jelentette, hogy a páncélos ék mögött a többi könnyebb fegyverzetű egység, mint „nehézlovasság" vonult fel, azaz zárt alakzatban támadott és kézitusát vívott. A híd mögött felállított szekérvár, a Sajón átkelt tatárok ellen bevetett magyar páncélos ékek mind előre kiszámított haditervre utalnak.

A Muhi csatához kapcsolódó mindenfajta negatív képzetünk ellenére ezt a rohamot semmiféle vád nem illetheti. A reggeli ütközet ismétlődött meg csak nagyobb méretben és hevesebb küzdelemmel, mert mindkét fél tudta, hogy aki itt alulmarad, az elveszti a

[104] Négyesi Lajos szerint 10 000 lovas egy óra alatt tud átkelni a hídon. *Négyesi*: i. m. 306. o. Ha fél héttől számítjuk az átkelés kezdetét, akkor 8-9 órára egy teljes tümént átdobhattak az innenső partra, amelyhez még hozzá kell számítanunk Sejban osztagát is.

[105] *Spalatói* TE 176. o.

[106] Uo.

[107] *B. Szabó*: i. m. 98. o.

csatát. Négyesi Lajos hívta fel a figyelmet Carpini jelentésének egyik szakaszára, amely szerint: „Batu azonban kirántotta kardját, és rájuk szegezte mondván: Ne fussatok! Ha megfutamodtok, senki sem menekül meg, ha pedig meg kell halnunk, haljunk meg mind egy szálig."[108] Szübeetej életrajza így hangzik: „Batu serege a hídnál harcolt, de visszaszorították, és vértesei közül harminc embert veszített."[109] Négyesi Lajos fogalmazta meg: „nagyon kritikus helyzetnek kellett kialakulnia ahhoz, hogy a vérteseket harcba vessék."[110] A híd ismét kulcsténvezővé lépett elő, meg kellett tartani bármi áron. A magyar hadtest a közelharcban gyengébb, de jóval nagyobb létszámú tatár sereget visszaszorította egészen a folyóig. Ez volt a csata kritikus pillanata.[111] Batu kénytelen volt bevetni páncélos testőrségét, amely egység harcértékét és fegyverzetét tekintve még a mongol egységek közül is messze kiemelkedett. A testőrség volt az utolsó tartalék, amellyel Batu rendelkezett. A tatár harcosok bőr vértezete többrétegű tenyérnyi széles lemezekből összeállított hadiöltözet volt. Hasonló technikai megoldással készítették el a fém páncélzatot is, embert és lovat egyaránt elláttak vele.[112] Magát a bőrpáncélt a sebezhető helyeken a nyakon, a mellkason, a karon a térden fém, esetleg csontlapocskákkal is megerősítették.[113] A korabeli források már a bőrvértet is igen erős védőfelszerelésként mutatták be. A nehézlovasok lándzsája mintegy 3,6 méter (12 láb) hosszú volt.[114] A különböző típusú kardok, szablyák, buzogányok és fokosok szintén ott szerepeltek a hadiarzenálban.

A templomos és johannita lovagokkal megerősített magyar vértesek az Eurázsia számtalan harcmezején edződött tatár nehézlovassággal kerültek szembe. A Muhi csatára vonatkozó keleti források elismerő megjegyzései arra a véres közelharcra utalhattak. „Végül is Ugrin olyan hősiességgel vitézkedett az ellenség legsűrűbb csapatai között, hogy őt mint mennykőcsapást, nagy lármával kikerülték."[115] Nem tudjuk, hogy a mongol testőrség rohama fordította-e meg a csata menetét, vagy Szübeetej érkezett meg. Valószínűnek azt tartjuk, hogy Batu vértesei csak megállítani tudták Ugrin, Kálmán és Rembald de Carumb támadó ékeit. Miután Szübeetej körülbelül déltájban megérkezett, csapatai minden oldalról bekerítették a magyar egységeket, akik ezután „a túlerő rohamát már nem bírták elviselni."[116] „Batu a Kerel elleni hadjárat idején történtekről beszélve így szólt: Amit akkor szereztünk, az mind Szübeetej érdeméből van."[117]

Veszprémy László megfogalmazta azon véleményt, hogy IV. Béla életben maradása sokkal fontosabb volt, mint egy lovagisan megvívott csata.[118] Az ország szempontjából

[108] *Carpini* TE 236. o.; *Négyesi*: i. m. 309. o.

[109] Jüan Dinasztia története. TE 83. o.

[110] *Négyesi*: i. m. 309. o.

[111] Pauler Gyula már 1893-ban leírta a csata kritikus pillanatát, amikor Batu „kivont karddal" űzte vissza meghátráló csapatait, de abból semmilyen következtetést nem vont le. *Pauler*: i. m. 12. o.

[112] *Plano Carpini* TE 238–239. o.

[113] *U. Kőhalmi Katalin*: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972. 141. o.

[114] *Chambers*: i. m. 56. o.

[115] *Spalatói* TE 176. o.

[116] Uo.

[117] Jüan dinasztia története. TE 183. o.

[118] *Veszprémy:* i. m. 35. o.

az volt a helyes, hogy a király nem hagyta el a tábort. Nagyon kétséges az, hogy a teljes létszámban felsorakozott magyar sereg, miközben kemény közelharcot vív Batu és Sejban alakulataival, képes lett volna-e arra, hogy kivédje Szübeetej hadtestének bekerítő csapását. Szinte bizonyos, hogy végzetes és csatadöntő támadás lett volna. A magyar fölényt azon konkrét helyzet biztosította, hogy közelharcra tudta kényszeríteni a tatárokat. Ellenben Batu vezérkara és csapataik olyan bonyolult, összetett és összehangolt műveleteket tudtak végrehajtani, melyekhez mérhetőre Európában senki nem volt képes. Ennek révén a számukra hátrányos helyzetet győzelemre fordították át. A magyar helyzeti előnyt csak úgy lehetett volna győzelemre vinni, ha biztosítják a magyar sereg hátát, megakadályozzák Szübeetej átkelését, amely feladat Kötönyre és a kunokra várt volna. A csata elveszett, de a tatárok a Muhi síkon megtanulták tisztelni a magyar katonaságot.

A táborban

A csatával kapcsolatban nagyon komolyan felvetődik a felelősség kérdése. Miért csak a sereg fele, harmada ment ki harcolni? IV. Béla a sok ellenkező vélemény ellenére készült az ütközetre. „A király buzdította övéit, hogy férfiasan készüljenek a harcra; és nem kevés zászlót osztott ki saját kezűleg a főemberek között."[119] Ennek ellenére sem mentek ki a csatába. A magyar előkelők a hadrendbe sorakozás kényszerítő szükségét egészen a déli órákig nem látták. Indulásuk óta a tatárok folyton elmenekültek előlük, nyomát sem látták az ellenséges seregnek, éjszaka Ugrin és Kálmán győzött a hídnál, ugyanők másnap reggel ismét kivonultak harcolni, a többiek ezen megnyugodva folytatták a reggeli készülődést.[120] Tehát reggel még mindig nem volt nyoma a tatároknak. Az előkelők a megelőző napok és hetek eseményei alapján úgy gondolták, hogy olyan rabló hadjárattal van dolguk, mint amelyet a kunok szoktak végrehajtani hisz „hallomásból tudtak arról, hogy Magyarországban ilyesmi már akárhányszor megtörtént".[121] Akár az orosz fejedelmek, úgy a magyar urak sem tudták felmérni azt, milyen katonai erővel állnak szemben, azért, mert ilyet soha azelőtt nem tapasztaltak. Azonban túl egyszerű lenne ha csak felelőtlenséggel elintéznénk az ügyüket.

„Azt szerették volna, hogy vereséget szenvedjen a király és ezután ők kedvesebbek legyenek neki."[122] Rogerius a tatárjárásról írott művét azzal kezdte, hogy felsorolta a király és a bárók gyűlölködésének okait. IV. Béla ellenükre hozta be a kunokat az országba, apja báróit eltávolította a hatalomból, csorbította jogaikat, visszavette az adományozott birtokokat, bevezette az írásbeli kérvényezés rendszerét.[123] A király a nádor és az országbíró kivételével apja, II. András valamennyi főtisztviselőjét menesztette.[124] A felelőtlenség talán menthető, de a kegyvesztettségük miatt cserbenhagyni a királyt már nem bocsánatos tett. Ráadásul az már végleg menthetetlen cselekedet volt, hogy ezek a har-

[119] *Rogerius* TE 129. o.

[120] *Négyesi*: i. m. 306. o.

[121] *Rogerius* TE 129. o.

[122] Uo.

[123] Uo. 113–119. o.

[124] *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. Budapest, 1986. 115–119. o.

cokban addig részt sem vett csapatok „inkább elszökdöstek".[125] Spalatói Tamás megfogalmazása szerint „ki-ki csak önmagával törődött"[126]

A magyar hadtest visszaszorítása után a tatárok valóban körülvették a magyar tábort és hozzákezdtek a felgyújtásához. Ennek ellenére Négyesi Lajos véleménye szerint a megerődített táborban hatékonyan védekezhettek volna.[127] Amikor az első menekülő magyar egységek elhagyták a tábort a tatárok – saját szempontjukból nagyon okosan – utat engedtek nekik. Ez végleg felbomlasztotta a rendet, a Muhi csata itt, ezen a ponton, valamikor a kora délutáni órákban végleg elveszett.

A tatárok és a magyar államszervezet

Mihail Juraszov szerint a tatárok stratégiai helyzete 1241–1242 folyamán alapvetően megváltozott. Véleménye szerint 1241 márciusában Magyarország meghódítása és megszállása volt a fő cél. Ezen elképzelés 1241 kora nyarán megváltozott a csatatéren elszenvedett veszteségek és a hátországban kitartó „egész sor nyugati szláv erődítmény" miatt. 1242-ben a hadicél kimerült a királyi kincstár megszerzésében.[128]

Az ellenálló nyugati szláv erődök indifferens tényezők a magyarországi hadjárat szempontjából. Orda és Bajdar feladata nem az ottani várak elfoglalása volt, hanem a magyarországi hadszíntér biztosítása. Lengyelország és Csehország területén ekkor nem tartózkodott tatár katonaság, így nem volt kinek ellenállni. A Kárpát-medence és a Kelet-európai-síkság területe egymással közvetlenül határos bármiféle szláv retesz nélkül.

Juraszov megállapításai közül helyes az, hogy a tatárok az annexiót előkészítő hódító háborút terveztek és hajtottak végre, avégett, hogy Magyarország területén berendezzék a Mongol Birodalom legnyugatibb tartományát. Következésképpen Batu legfőbb célja az volt, hogy teljesen szétzúzza a magyar államszervezetet, értjük ez alatt a királyt, a katonai vezetőréteget és magát a katonaságot. 1241 tavaszának és a Muhi csatának az eredményét azon mérhetjük le, hogy a magyar államszervezetet megsemmisítette avagy nem.

A király

A tatároknak egy idegen ország meghódítása során alapvető céljuk elfogni vagy megölni az uralkodót. Az indítékok világosak, az uralkodó az, aki megszervezi az ellenállást és az uralkodó az, aki meghódol. 1205-ben Szübeetej parancsot kapott, hogy fogja el a merkit Toktoa fiait, a Mongolok titkos története megfogalmazásában bármi áron: „Ha szárnyuk nő és az égre felrepülnek, Szübeetej, te akkor szongor-sólyommá válsz, ugye felrepülsz, hogy elfogjad őket? Ha mormotákká válnak, a körmükkel ásva a földbe bújnak, te ásó leszel, és ugye nyomukat követve megkeresed őket? Ha halakká változnak, s a Tenggisz tóba belebújnak, Szübeetej, te leszel a halászháló, és ugye kifogod

[125] *Rogerius* TE 130. o.

[126] *Spalatói* TE 177. o.

[127] *Négyesi*: i. m. 308. o.

[128] *Juraszov, Mihail Konsztantinovics*: Batu magyarországi hadjáratának jellegéről és a tatárok elvonulásának okairól. *Világtörténet*, 1989. Tél. 100. o.

őket?"[129] 1206-ban Dzsebének kellett „előkeríteni" a najman Gücsülük kánt.[130] 1220-ban Szübeetej és Dzsebe külön sereg élén veszik üldözőbe Muhammad horezmi sahot, mialatt Dzsingisz a sah fiát, Dzselal-ad-Dint az Indusig kergette.

Még egy szempont megragadható a tatárok és az idegen uralkodó kapcsolatában, a kán előtt meghódoló király, fejedelem nem csak az adott ország alávetettségét jelöli tulajdonképpen jogi formában, de ezzel párhuzamosan a tatár udvarban, a tatár államban megszilárdítja a kán tekintélyét. Ennek megfelelően a Muhi csata után a tatárok vadásztak IV. Bélára, aki mellett Kálmán herceg is kiemelt célpont volt. 1242. január és március hónapokban Kádán hadjárata Szlavónián át a tengerpartig egyetlen célt követett, hogy elfogják a királyt. Nagyon érdekes, hogy katonai győzelmeik után a tatárok számára alapvető fontossággal bírt a meghódítandó ország uralkodója, akinek hódolása legitimálja uralmukat.

A király döntése, az, hogy a menekülést választotta, mindenképpen tudatos tett volt. A Muhi csatából menekülnie kellett, a Dunántúlról is, Horvátországból és Szlavóniából is. Nem lehetett a serege mellett, mert puszta jelenlétével veszélybe sodorja azt. Nem zárkózhatott be olyan várba, amely a szárazföldön van, mert minden tatár erőt odavonz. Magyar uralkodó ilyen helyzetbe ezidáig még nem került, nem volt az országnak egy olyan szeglete, ahol menedékre lelt volna. IV. Béla nagyon is tisztában volt azzal, hogy semmilyen körülmények között nem kerülhet tatár fogságba. Vele együtt a katonai elit és a katonaság is kisiklott a tatár harapófogóból.

Az egyházi vezetőréteg

A Muhi csatában elesett Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek, Rátold nembeli Mátyás esztergomi érsek és Gergely győri püspök.[131] Az egyházi előkelőknél érdemes megállnunk néhány gondolat erejéig. Nehéz megítélnünk azt, hogy a tatárok mennyiben választották el egymástól a világi és egyházi méltóságviselőket. Itt csak óvatos megjegyzést tehetünk, a tatárok eddig nem találkoztak olyan egyházi hierarchiával, amelynek vezetői, lényegében katonaként, részt vettek a harcokban. Ez nem történt meg sem Kínában, sem a nomád népeknél, sem a muszlim területeken, sem a buddhisták esetében, de az oroszoknál sem. Magyarországon azt tapasztalták, hogy a vallás, az egyházi szervezet és a katonáskodás összefonódott. A tatárok vallási türelme közismert, miután Magyarország meghódítása és a területén való berendezkedés volt a céljuk, fel kellett tenniük azt a kérdést: hogyan kezeljék az ellenük fegyverrel harcoló katolicizmust?

A Muhi csatában elesett Ugrin helyére Benedek választott kalocsai érsek, Mátyás helyére Báncsa nembeli István választott esztergomi érsek került.[132] A tatár berendezkedés, az ország további sorsa szempontjából az volt az igazán fontos, hogy az egyházi szervezet pótolta a veszteségeit. Hiába szállta meg a tatár sereg az ország nagyobbik részét, ha az egész magyar egyházszervezet a két érsek, végül is IV. Béla kezében maradt.

---

[129] *Ligeti:* i. m. 86. o.

[130] Uo. 90. o.

[131] IV. Béla a pápának: „Buzgón kérjük azt is, hogy, hogy amit kedves testvéreink az elpusztult egyházak, nevezetesen az esztergomi, a kalocsai és győri dolgairól megbízásunkból elő fognak adni, hathatósan magáévá tenni kegyeskedjék. Kelt Császma mellett 1242. január 19-én." TE 310. o.

[132] Magyarország történeti kronológiája. 149. o.

A világi vezetőréteg

Az új nádor Buzád-Hahold nembeli Arnold, majd 1242 őszétől Kán nembeli László lett. 1241 májusától Geregye nembeli Pál a korábbi fejérmegyei ispán viselte az országbírói tisztséget, megszervezte a Duna-vonal védelmét, és az újjászerveződő mezei sereg parancsnoka volt.[133] Kálmán herceg halála után Türje nembeli Dénes lett a horvát-szlavón bán. A Barcaságban elesett Pósa helyett Ádám fia Lőrinc lett az új erdélyi vajda. Továbbá csak felsorolásszerűen, az új tárnokmester Csák nembeli Máté, az új pohárnokmester Pok nembeli Móric, az új főasztalnokmester Rátold nembeli Lóránd.[134]

A magyar államszervezet élén álló legfőbb világi méltóságviselők a nádor, az országbíró, a tárnokmester, a horvát-szlavón bán, az erdélyi vajda 1241. április–májustól a helyükön vannak. A Muhi csata vesztesége esetükben is viszonylagos, mert az elesetteket pótolták. Az ország katonai vezetőrétege, amelyet a tatárok mindig elsődlegesen próbáltak megsemmisíteni, a helyén maradt.

A katonaság

A magyar katonai ellenállás a Muhi csata végét követő menekülés során sem szűnt meg. Azok a katonák, akik kimenekítették IV. Bélát és Kálmán herceget, azontúl, hogy az irodalomba kívánkozik a királymentés, ezzel a tettükkel megkérdőjelezték a tatárok által nehezen kivívott győzelem értékét.

A teljesség igénye nélkül a katonai ellenállás a következő volt: Geregye nembeli Pál a Duna innenső oldalán szervezte a mezei csapatokat. Az aragóniai Simon ispán részt vett a Muhi csatában, majd megvédte Esztergomot. Ákos nembeli Fülöp ispán, egyike a királymentőknek kivédte a Kemlék vára elleni tatár csapást. Kozma és Achilles ispán, akik szintén ott harcoltak a Sajónál, megőrizték Pozsonyt a Magyarországot orvul hátbatámadó II. Frigyes ellen. A Felvidéken Szoboszló fia Bogomér ispán, miután éppen hogy megmenekült a Muhi csatából, visszaverte a Trencsén ellen támadó tatár sereget. A nyitrai hospesek megvédték Nyitrát.[135]

1242 elején a dunántúli, a szlavóniai, a horvátországi ostromok kivétel nélkül sikertelenek voltak. Geregye nembeli Pál a mezei had élén a nyugati határszélre vonulva kitért a nyílt csata elől. A tatároknak sem a mezei csapatokat, sem a helyi ellenállást nem sikerült felszámolni. A kép teljességéhez feltétlenül hozzátartozik az a kiegészítés, hogy 1241. április 11-e után a Felvidék nem került Batu hatalma alá, azért mert a tatárok nem tudták elfoglalni a felvidéki várakat.

A szakirodalomban több helyen olvasható, hogy a Dunántúl és néhány erődített hely kivételével az egész ország Batu hatalma alá került. Az a néhány erődített hely egész Felső-Magyarországot jelentette. Ha Erdélyt az ott átvonuló tatár seregek útvonalán kívül vizsgáljuk, figyelembe vesszük a földrajzi viszonyokat és az erdélyi hadjárat egy hónapnyi időtartamát, akkor nagyon kétségesnek tarthatjuk a teljes megszállást.

[133] *Zsoldos Attila*: A királyi várszervezet és a tatárjárás. HK 1991/1. 59–60. o.

[134] *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Budapest, 2000. 22–28. o.

[135] *Zsoldos*: i. m. 59–61. o.; TE 313–348. o.

Érdemes lajstromba szednünk a tatárjárás utáni katonai eseményeket. A tatárok kivonulása után a magyar csapatok már 1242-ben visszavették Kőszeget és Sopront, valamint felszámolták a rablóvárakat. Az 1240-es évek derekán egymást követték Ausztriával és a halicsi fejedelemség területén vívott harcok. Az 1250-es években magyar hadjáratok folytak Ausztria, Morvaország, Stájerország, Karintia és Bulgária ellen.[136] A fenti eseménysorból nem a katonai erő megtörése szűrhető le tapasztalatként, hanem ellenkezőleg, katonai aktivitás tanúi vagyunk.

A magyar nép és a jasza

1241. április végén a tatár seregek Magyarország közepén egyesültek. Batu, Sejban, Szübeetej, Orda, Bajdar és Kajdu csapatai Pest környékén, Kadan, Büdzsek, Büri és Borundaj alakulatai pedig Szeged körzetében. A mongol vezérkar összegyűlt, hogy értékelje a hadjárat addigi eseményeit és döntsön a további teendőkről.

A tatároknak, amikor elfoglaltak egy országot, akkor a katonai győzelem után el kellett ismertetni a hatalmukat. A kán előtt meghódoló, legyőzött uralkodó nyilvánosan jelképezte a tatár elit és saját népe előtt az alávetettség elfogadását. Ez a meghódolás a magyar király esetében nem történt meg. IV. Béla és a katonai elit nem adta fel az ellenállást, a magyar katonaság pedig a Muhi csata ellenére sem semmisült meg. Az MTT és Rasíd-ad-Din történeti munkája tele van olyan eseményekkel, amikor Dzsingisz valamelyik sikeresen vívott csatája után a vesztes fél harcosai csatlakoztak a győzőkhöz. Dzsingisz a kalakaldzsiti csata után seregszemlét tartott, amely szerint 1300 saját és 1300 szövetséges harcossal rendelkezett.[137] Rá három évre, 1206-ban kánná választásakor kinevezte 95 ezredesét.[138] A Mongol Birodalom úgy nőtt eurázsiai méretűvé, hogy folyton csatlakoztak hozzá. Magyarországon semmi ilyesmi nem történt, ha a 600 kényszersorozott radnai vértest leszámítjuk, a magyar katonaság nem állt át.[139] Mai szemlélőnek ez magától érthetődik, ellenben a XIII. század mongol vezéreinek az volt a természetes, hogy a legyőzöttek csatlakoznak a győztesekhez.

A felvidéki várak sikeresen kivédték a tatár ostromokat 1241. március és április folyamán. Zichy Ladomér ezt azzal indokolta, hogy erre Batu katonai ereje kevés volt.[140] Továbbá felsorolt 162 magyarországi várat, várost és egyéb megerősített helyet.[141] Összegyűjtötte azt a körülbelül 40 települést, amelyet a tatárok elfoglaltak.[142] Zichy Ladomér adatait megerősítette Csorba Csaba, aki szerint a megerődített helyek száma „együttesen nem csekély, jóval több mint kétszáz".[143] A tatár seregek összlétszámára vonatkozó eltérő becsléseken túl a külön operáló erdélyi seregek megmutatták, hogy viszonylag kis létszámmal is

[136] Magyarország történeti kronológiája. 148–157. o.

[137] *Ligeti*: i. m. 68. o.

[138] Uo. 90–91. o

[139] *Rogerius* TE 136. o.

[140] *Zichy*: i. m. 73. o.

[141] Uo. 76–81. o.

[142] Uo. 88–89. o.

[143] *Csorba*: i. m. 33. o.

el tudtak foglalni várakat és városokat. Inkább meglepő az, hogy a tatár csapatok április végi egyesülésük után nem kezdtek hozzá a rendszeres ostromokhoz.

A szakirodalomban több helyen felmerült az, hogy a magyar katonai ellenállás miatt a tatárok nem tudtak átkelni a Dunán.[144] Az átkelés eltolódásának oka Csorba Csaba szerint az volt, hogy az addig megszállt területeket kellett biztosítani „amelyen inkább átszáguldottak, mintsem elfoglalták", illetve az erősítéseket várták. Csorba Csaba a tatárok dunai átkelésének megakadályozását nem tartja katonailag megoldhatónak.[145] Ha a magyar sereg a Sajó egy viszonylag rövid szakaszán nem tudta elhárítani Batu átkelését, akkor az éppen ujjászerveződő magyar hadszervezet sem volt képes arra, hogy az egyesített tatár seregek a Dunán bárhol elképzelhető átkelését megakadályozza.

A felvidéki várak ismételt ostromának elmaradása és a dunai átkelés elhalasztása 1241 április végétől 1242 januárjáig katonai okokkal nem magyarázható.[146] A nyílt mezőn a tatár csapatok győztek, ebből a magyar vezetés azt a tapasztalatot vonta le, hogy nem szabad velük ismét megütközni. A magyar mezei sereget ujjászervezték, így hiába erősebb a tatár hadsereg, ha nincs módja megverni azt. A tatárok elfoglaltak egy sor várat és várost, tehát technikailag meg tudták oldani ezek ostromát, de annyi erődített település állt ellen, hogy parttalan dolog lett volna hozzákezdeni rendszeres megostromlásukhoz. Magyarországon véget ért a Dzsingiszidák számára azon megszokott gyakorlat, hogy a legyőzöttek csatlakoztak a győzőkhöz, ezzel tulajdonképpen abban a pillanatban leállt a terjeszkedés.

A patthelyzetet a tatárok úgy próbálták feloldani, hogy kihirdették a *jaszát*, azon az alapon, hogy ha a király, a katonai elit és a katonaság nem fogadja el őket, akkor majd a nép megteszi azt. A tatár iga kötelező képzete miatt ez a feltevés tarthatatlannak tűnik, azonban figyelembe véve a tatárok által kormányzott területek és népek nagyságát, teljesen logikus felvetés.

A jasza a dzsingiszi törvényeket jelentette.[147] Egész terjedelmében nem maradt fenn, a Dzsingisznek tulajdonított szólások gyűjteménye Rasíd-ad-Din krónikájának a végén található.[148] Ezek a példázatok inkább a hadseregre és a vele kapcsolatos teendőkre, alapelvekre vonatkoznak. A tatár berendezkedésről Rogerius hagyott ránk információtöredékeket. Érdemes figyelni olyan megjegyzésekre, mint: „aki a hűségükre megadja magát, annak bizonyos határideig megadatik a biztonságos hazatérés lehetősége... újból benépesedett a föld... és minden falu azt választotta királyául a tatárok közül, akit akart... Kenézeket, ügyintézőket állítottak az emberek fölé, hogy igazságot tegyenek... A kenézek majdnem minden héten összegyűltek... Inkább azt választottam tehát, hogy a kenézekkel a hadsereghez megyek."[149]

---

[144] *Zsoldos*: i. m. 59. o.

[145] *Csorba*: i. m. 55–56. o.

[146] Boyle megfogalmazott egy feltételezést, amely szerint a tatárok 1242 áprilisa után a Nyugat-Európa elleni támadást készítették elő. *Boyle, John Andew:* The mongols and Európa. In: The Mongol World Empire. 1206–1370. London, 1977. 339. o. A magyar katonai ellenállás megtörése előtt és a magyar katonaság csatlakozása nélkül erre véleményünk szerint nem volt mód.

[147] *Vásáry*: i. m. 194–201. o.

[148] *Rasíd-ad-Din*: i. m. 259–265. o.

[149] *Rogerius*: i. m. 140–141. o.

Az európai hadjárat igen érdekes jellegzetessége az, hogy a néhány hónapos harci cselekményeket majdnem éves „üres" időszakok követték. A Volgai Bolgária 1236 őszén bekövetkezett alávetése után „csend lett", egészen 1237 decemberéig. Ezután 1238 kora nyarától egészen 1239 késő nyaráig, majd 1239 késő őszétől 1240 őszéig szintén szünet következett. A mordvinok makacs, de lokális ellenállásán és a kunok legyőzésén túl a tatárok ezekben az egyes hadjáratokat megszakító ciklusokban megszervezték az éppen meghódított területeket. A gyors lerohanást követte a sokkal hosszabb időt igénybevevő integrálás folyamata.

Batu 1241. április végétől azért nem folytatta a hadműveleteket, mert megszervezte a tatár uralmat az Alföldön és Erdélyben. Kísérletet tett arra – a tatár öldöklés biblikus képei után nehéz ezt feltételezni –, hogy megnyerje a lakosságot. Megpróbálta rendezni a közállapotokat. A tatár berendezkedés elfogadását avagy elvetését nem a tatárok által a harctéren elkövetett kétségkívül véres atrocitások befolyásolták és nem is a jasza konkrét pontjainak „jósága vagy rosszasága", hanem az alapvetően eltérő, kibékíthetetlen kulturális különbségek.

A tatárok katonailag megszállták Magyarország közepét, a fegyveres erő Kelet-Európából pótolható, tehát legfőképpen nem katonai nehézségeik voltak. Itt, a Kárpát-medencében egy számukra teljesen ismeretlen kultúrával találkoztak, amely hódítási szándékukra nem úgy reagált, ahogy várták A választóvonal nem Európa meg a keletről jött népek között húzódott, hanem Európa és a keletről jött magyarok álltak ugyanazon oldalon, szemben a keletről jött tatárokkal.

Jelenleg csak jelezni tudjuk, de kérdés formájában meg kell fogalmaznunk a következő gondolatot: A tatárok „pogánysága" emlékeztette-e vajon az országlakosokat saját régi „pogányságukra"? Ezt a problémát az 1246-ban visszaköltöző kunokkal és a következő évtizedek kulturális eseményeivel érdemes együtt vizsgálnunk. Az 1241-es tatár felszólításnak, hogy mint Kelet-Európában a kunok, úgy most a magyarok hódoljanak meg és fogadják el a mongol kánokat uraiknak, nem volt foganatja. Kategorikusan megfogalmazva a földműves elutasította a nomádot. Az ellenállás mértéke volt az a kapcsolat, amely összefűzte a tájat és a benne lakó embert. László Gyula szerint: „A föld legalább annyira emberré változik, mint amennyire földdé alakul a rajta élő ember. Láttuk azt, hogy a magyar föld a honfoglaláskor úgyszólván nyers föld volt, amelyen a természet a saját törvényei szerint uralkodott. Ezt a földet a magyar ember teremtette olyanná, amilyen ma, tehát a föld az ő nevelése s ő a föld neveltje."[150] A tatárok ezt a viszonyrendszert, életközösséget nem tudták széttörni. A népet és a földet összekapcsoló helyhez kötött egymásrautaltság erősebb volt, mint a tatárok által felkínált sokkal nagyobb horizontú helyhez nem kötött birodalmi alternatíva.

A tatárok rádöbbentek arra, hogy a király, a katonai elit, a katonaság után maga a nép sem fogadja el őket. 1242 elején tettek még egy kísérletet arra, hogy elfogják IV. Bélát, majd véglegesen[151] elhagyták Magyarország területét.

---

[150] *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 62. o.

[151] Az összes többi tatár hadjárat célja, beleértve az 1285-ös támadást is, már nem a hódítás, hanem a zsákmányolás volt. John Andrew Boyle a tatárok ismételt támadásával kapcsolatban Rubrucqra hivatkozva közölte, hogy már régen visszatértek volna Magyarországra, de azt a sámánok nem engedték. *Boyle, John Andrew:* The Mongol World Empire 1206–1370. London, 1977. 340. o.; *Rubrucq* útleírását lásd Julianus Barát és a napkelet felfedezése. Budapest, 1986. 349–350. o. Boyle összehasonlította egymással az 1240-es és az 1250-es éveket. Az 1240-es éve-

A kivonulás okai

A tatárok Magyarországból történő kivonulásának magyarázatára Greg S. Rogers négy lehetséges alternatívát vázolt fel: *a politikai-*, *a földrajzi-*, a *katonai kimerülés* és a *lépcsőzetes hódítás* okait.[152] Veszprémy László fogalmazta meg azon tételt, hogy a visszavonulás oka az volt, hogy a tatár seregek elérték akciórádiuszuk határát. Mindezen nézetekkel szemben a kivonulás alapvető okát abban látjuk, hogy ellentétben Kelet-Európával, ahol megvalósult a mongol–kun „szövetség", amely megalapozta az Arany Hordát, a Kárpát-medencében semmilyen jellegű mongol–magyar „együttműködés" nem jött létre.

A *„politikai okon"* a következőket értjük: Batu azért vonult ki Magyarországról, mert meghalt Ögödej a nagykán, és részt akart venni a kuriltajon.[153] 1242-ben Batu nem sietett haza Mongóliába, és az 1246-ban összeült kuriltájon sem jelent meg.[154] Plano Carpinit erőltetett menetben küldte el Karakorumba és fogadta amikor onnan visszatért, de maga nem mozdult a Volga mellől.[155]

A *„lépcsőzetes hódítás"* elvén azt értjük, hogy a tatárok először felderítő hadjáratot vezettek, majd ezt követte a teljes hódítást célzó második támadás. Ezek szerint 1241-ben nem is akarták elfoglalni Magyarországot.[156] Jelen dolgozatunkban kifejtettük a különbséget egy felderítő jellegű hadjárat és egy birodalmi vállalkozás között. Az 1241. évi tatár támadás célja – a résztvevő Dzsingiszida elit, a hozzájuk tartozó katonaság, a hadműveletek földrajzi kiterjedés és szervezettsége miatt – a Kárpát-medence elfoglalása és a területén történő tartós berendezkedés volt.

A *„katonai kimerülés"* miatti kivonulás legfőbb képviselői az orosz történészek. Nézetük szerint Oroszország végtelen térségein az oroszok ellenállása miatt a hódítók ereje kimerült. Ezen nézet első megfogalmazója Friedrich Engels.[157] E nézetben politikatörténeti gyökerek és nacionalista érzelmek jelenlétét tételezzük fel. Az oroszok hősies ellenállásából semmit el nem tagadva, a tatár veszteségek megállapításánál mindenképpen figyelembe kell venni a tatár seregek szervezeti felépítését. Azaz a tulajdonképpeni mongol, a szövetséges és a vazallus egységek között kell megosztanunk a veszteségeket.

A visszavonulás *„földrajzi okán"* a Sinor Dénes által megfogalmazott „logisztikai kényszert" értjük, amely szerint a tatár seregek olyan nagy mennyiségű lóval rendelkeztek, hogy azokat a Kárpát-medence nem volt képes ellátni.

---

ket Batu és Güjük szembenállása határozta meg, ellenben az 1250-es években egyetértés volt Batu és Möngke között, így a belpolitikai háttér nem jöhet számításba. Ha eltekintünk attól, hogy Bagdad sokkal gazdagabb zsákmányt jelentett, mint Székesfehérvár, akkor a kérdés megválaszolhatatlan. A párhuzamos háborúra – az 1230-s években Kína és Európa – volt példa. Mit tudhattak a sámánok a magyarokról? A Magyarországon elesett harcosok részére külön temetőt létesítettek. *Plano Carpini* TE 223. o. A magyar katonai ellenállás mértéke, mint a visszatérés tiltásának oka, azért nehezen hihető mert maguk a tatárok, azaz a hadsereg vissza akart térni. Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a sámánok vétójának hátterét nem tudjuk vizsgálni még feltevések szintjén sem.

[152] *Greg S. Rogers:* An examination of historians' explanations for the mongol Withdrawal from East Central Europe. *East European Quarterly,* XXX. No. 1. Spring, 1996. 21. o.

[153] Vö. *Saunders, J. J.*: The History of the Mongol Conquests. London, 1971. 88. o.

[154] *Rasíd-ad-Din:* i. m. II. 80. o.; *Vásáry*: i. m. 81. o.

[155] *Carpini* TE 259. és 269. o.

[156] *Schütz* : i. m.232. o.

[157] *Greg S. Rogers*: i. m. 12. o.

Pasuto szerint a mongol hódításokat akkor tudjuk helyesen értékelni, ha azt Európa és Ázsia népeinek honvédő háborújának tekintjük. A Magyarországról történt kivonulásuk oka a Kelet- és Közép-Európában elszenvedett katonai veszteség volt.[158]

Szkrinyikov négy okot sorolt fel: meghalt Ögödej; 1242 elején a kunok nagy erőket gyűjtöttek össze, ennek következtében Batunak biztosítani kellett a Dast-i Kipcsak területét; a csapatok leharcolt állapotban voltak; az európai hadjárat fő célpontja a kelet-európai sztyepp volt.[159] Az 1242 elején történt kun felkelés nyomát a megadott forráshelyen – Rasíd-ad-Din II. 40. o. – nem találtam. Az Ögödej halála utáni feszült belpolitikai helyzetben, Batu és Güjük majdnem nyílt csatába torkolló viszályában egy jelentős kelet-európai kun ellenállás kulcsténye zővé lépett volna elő. Ez esetben Batu nem kényelmes lassúsággal vonul vissza, nem tölti 1242–1243 telét Bulgáriában, hanem viharos gyorsasággal már 1242 kora nyarán a Volga mellett terem, és felszámolja a hátországát fenyegető veszélyt.

Jegorov az Arany Horda történeti földrajzával foglalkozó műve elején röviden értekezett a tatár kivonulás okairól. Kiemelte a katonai veszteségeket, amelyek annál nagyobbak lettek, minél mélyebbre törtek be Európába, s ezzel párhuzamosan fokozódott a helyi lakosság ellenállása. Felvetette annak lehetőségét, hogy a Közép-Európa elleni támadás Batu „magánakciója" volt. Ögödej halálhírét ürügynek tekintette a hadjárat befejezéséhez, ellenben a trónöröklés kérdése a hercegek viszálya miatt már nem volt elhanyagolható tényező. Több más szerzőhöz hasonlóan megfogalmazta azon véleményét, hogy a tatár csapatok leharcolt állapota nem tette lehetővé a további hadműveleteket.[160]

Azzal nem értünk egyet, hogy az 1241-es támadás Batu „magánakciója" lett volna, mivel a Magyarország elleni hadjáratban valamennyi Dzsingiszida ág képviseltette magát. A tatár csapatok leharcolt állapotához azt mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy 1241. április második felétől egészen 1242 januárjáig a Kárpát-medencében nem folytak hadműveletek.

Sinor Dénes szintén elvetette azon tételt, hogy a tatárok kivonulásának a nagykán halála volt az oka, hanem úgy vélte, hogy visszatérésüket Kelet-Európába „logisztikai kényszer okozta". Azaz a tatárok olyan nagy mennyiségű lóval rendelkeztek, amelyet a Kárpát-medence nem volt képes ellátni. Batu 1242 márciusában adott parancsot a visszavonulásra.[161] Kadan március végén, április elején vonult ki Dalmáciából.[162] A Kárpát-medence kiürítése lassan történt, egyrészről azért mert nem kellett tartani magyar támadástól, másrészről a zsákmány nagysága és a foglyok sokasága a kivonulást lelassította.[163] IV. Béla május közepén indult el Trauból.[164] Ha azt feltételezzük, hogy a tatárok visszavonulásának oka a legelőhiány volt, abban az esetben két egymással teljesen szembenálló megállapítást tehetünk. A tatárok tavasszal kezdődő kivonulása és a kárpát-

[158] *Pasuto:* i. m. 204. és 216. o.

[159] *Szkrinnyikov, R. .G.:* i. m. 137–138. o.

[160] *Jegorov, V. L:* Isztoricseszkaja geogorafija Zolotoj Ordi v XIII–XIV. vv. Moszkva, 1985. 26–27. o.

[161] *Szűcs*: i. m. 11. o.

[162] *Spalatói* TE 190. o.

[163] *Rogerius* TE 145. o.

[164] *Szűcs*: i. m. 22. o.

medencei legelők megújulása egyidőben történt, azaz a tatárok a frissen sarjadó mezőket hagyták el. Ha a tatárokat 1241–42 telén – amikor befagyott a Duna – nem befolyásolta a legelőhiány, akkor még kevésbé feltételezhetjük ezt a természet megújulása idején. Batu 1242/43 telét Bulgáriában töltötte, a lóállomány feljavítása már 1242 őszére megtörtént. Ebben az esetben mi tarthatta vissza a tatárokat a Magyarországba történő visszatéréstől?

A lelegeltetéshez, mivel igen speciális kérdés, csak néhány megjegyzést fűzhetünk. A középkori Magyarországot, mint termékeny, ligeterdős, vizekben és mocsarakban gazdag területet jellemezhetjük. Amennyire valóságos probléma a lelegeltetés a víztelen belső-ázsiai sztyeppéken, éppen olyan nehezen elképzelhető a Kárpát-medencében.

Továbbá a legelőkérdés nem szűkíthető le az amúgy igen nagy kiterjedésű Kárpát-medencére. A tatárok nem csak az Alföldön, Erdélyben, hanem a Szeret, a Prut vagy akár a Dnyeszter völgyében, az Al-Duna havaselvei és bolgár oldalán egyaránt legeltethettek. A Kárpát-medence és közvetlen környezete mögött ott volt az egész Dast-i Kipcsak. Ezen kontinensnyi régióban anélkül rendezkedhettek be, hogy nyugatról vagy az oroszok részéről támadó hadjáratokkal kellett volna számolniuk. A tatárok számára pedig nem jelentett logisztikai problémát a legeltetés megszervezése az ellenőrzésük alatt álló területeken.

Veszprémy László szerint a tatárok kivonulásának okai között szerepelt az, hogy az ország a muhi csata ellenére is képes volt ellenállásra és hadereje nem semmisült meg. A legérdekesebb érve viszont az, hogy a tatár csapatok határainknál érték el katonai akciórádiuszuk határát.[165] „A hatósugár, az akciórádiusz a hadseregek működésének határa, amelyet mozgásuk sebessége, az utánpótlás és a hadjáratra rendelkezésre álló idő szab meg."[166] Perjés Géza a magyar–török háborúk tanulmányozása után vonta le következtetéseit. Az akciórádiuszt Konstantinápolytól számolta, amely behatárolta a konkrét harci cselekményekre fordítható időt. Sem a török fősereg, sem a szultán soha nem telelt át Magyarországon. Az ellátás és az utánpótlás miatt feltétlen szükség volt a Dunára. A török hadsereg napi menetteljesítménye mintegy 15 km.[167]

A következőkben megvizsgáljuk azt, hogy a török hadseregre vonatkozó szempontok mennyiben érvényesek a tatárokra. A török hadsereg napi menetteljesítményét a gyalogos janicsárok, a vontatott ágyuk és a hadtáp sebessége szabta meg. A tatárokat egyik tényező sem befolyásolta. Március 12-én áttörtek az Orosz-kapun, három nap múlva előőrseik már Pest alatt voltak. Az ellátás és az utánpótlás tekintetében a tatár seregek nem függtek sem a Dunától, sem a töröknek oly fontos gabonától. Batu és teljes serege az Alföldön telelt át. A törökök konkrét harci tevékenysége nyárra és az őszre korlátozódott, ellenben a tatárok az év bármely szakában képesek voltak hadviselésre.

Úgy tűnik, hogy a tatár csapatok akciórádiuszának határait a tenger, a Dél-kelet-ázsiai dzsungel és a Dzsingiszida elit megosztottsága, majd egymás elleni háborúi jelölték ki. A szultáni sereg Konstantinápolyból vonult ki és oda tért vissza, a tatárokat ilyen állandó központ nem korlátozta. Karakorumot, mint fővárost csak Ögödej (1229–1241) uralkodása idején építették ki. Az egész Mongol Birodalomból összegyűjtött csapatok 1236-

[165] *Veszprémy*: A késő Árpád-kor hadi eseményei. In: Nagy képes milleniumi hadtörténet. (Szerk. *Rácz Árpád.*) Budapest, 2000. 39. o.

[166] *Perjés*: i. m. 79. o.

[167] Uo. 68–85. o.

ban megkezdték az európai hadjáratot, és anélkül folytatták egészen 1242-ig, hogy visszatértek volna Karakorumba vagy akár Mongóliába. A hadjárat hét éve alatt a tatár csapatok hátországa a Kaszpi-tenger és a Fekete-tenger feletti sztyepp volt. Az oroszok és a kunok elleni támadások után ide tértek vissza. Batu főhadiszállása ez a „mozgó Konstantinápoly" követte a hadműveleti területet, és a Volgától eljutott egészen a Dunáig. A Batu által megszervezett Arany Horda akciórádiusza a Volgánál kezdődött. Ha legyőzték volna Magyarországot, és az Alföldön megszervezik a legnyugatibb uluszt, akkor annak akciórádiuszát a Dunától kellene számítani. Azaz a tatár seregek hatósugara mindaddig növelhető, amíg új és új uluszt tudnak létrehozni. Bármely ulusz megszervezésének alapfeltétele az, hogy legyen olyan terület ahol meg tudják oldani az adott seregcsoport lóállományának legeltetését. Ilyen szélső pont nyugaton a Kárpát-medence, amely nem a tatár akciórádiusz végét, hanem a legnyugatabbra kitolt tatár ulusz hatósugarának kezdetét jelentette volna.

Röviden összefoglalva, a kivonulás okait abban látjuk, hogy a tatárok eredeti célkitűzéseiket nem tudták végrehajtani, azaz a királyt, a katonai elitet és a katonaságot nem tudták sem kiiktatni, sem kikényszeríteni azt, hogy meghódoljanak. A magyar nép és a tatár kormányzat viszonya tételesen szinte alig értékelhető. A kán és az alattvalók kapcsolatára a teljes alárendeltség a legjellemzőbb, azonban két egymáshoz kapcsolódó tényező döntő módon átszabta ezt a viszonyrendszert: a tatárok lélekszáma és a Kárpát-medence földrajzi viszonyai.

Fjodorov-Davidov a temetőfeltárások alapján állapította meg azt, hogy a Dast-i Kipcsak területére kevés mongol költözött be. Sírjaik a Volga alsó szakasza mentén találhatók, a Dontól nyugatra csak elvétve fordulnak elő.[168] A Mongol Birodalom egész területéről 1236-ban összevont katonaság 1242-ben hazament Mongóliába, Turkesztánba. Kelet-Európában Dzsocsi fiai, katonai kíséretük és azok családjai maradtak. Kosejev 4-10 000 főre becsülte Dzsocsi testőrségét.[169] Rasíd-ad-Din szerint Dzsocsi 4000,[170] az MTT szerint 9000 harcost kapott.[171] Mindössze körülbelül ennyien maradtak Kelet-Európában, ahol a kunok és egyéb nomád népcsoportok behódolása megszilárdította a hatalmukat.

Tegyük fel azt, hogy katonai sikereik, a Muhi csata, a dalmáciai hadjárat után beköltözik a Kárpát-medencébe egy igen csekély létszámú mongol népesség. Szembetalálja magát egy ellenséges etnikummal, annak még ellenségesebb elitjével, mindezt egy olyan földrajzi környezetben, amely hatalmas természetes csapdához hasonlítható. A beköltöző mongolok Magyarországon egy őket el nem fogadó nép tengerében találják magukat, gyakorlatilag bekerítve és csapdába esve. Az 1241 áprilisától bekövetkező csendnek az volt az oka, hogy a fenti tényezőket Batu és vezérkara végiggondolta, amelynek következtében a katonai győzelmet arató tatár seregek kénytelenek voltak visszavonulni és feladni eredeti elképzeléseiket, mert hatalmuknak semmiféle alapja sem volt, így a legnyugatibb ulusz, a Kárpát-medence tarthatatlanná vált számukra.

---

[168] *Fjodorov-Davidov*: Az Aranyhorda földjén. Budapest, 1983. 72–76. o.

[169] *Kosejev*: i. m. 132. o.

[170] *Rasíd-ad-Din:* i. m. 274. o.

[171] MTT 111. o.

János Zsolt Pintér

TATARS AND HUNGARIANS (1241–1242)

Summary

The study has been written to meet the claim of reassessment. The author approached the issue of the Tatar-Hungarian clash "from the east", as the researcher of the Golden Horde, and not of medieval Hungary.

In the case of the plot in Hungary, the author differentiates between military actions and the attempt at governing. Prior to the analysis of the military events, he specifies the total strength of the Tatar troops that took part in the European campaign (approximately 150,000), and that of certain groups that made up the whole (25–30,000 Mongol military, 35–45,000 Asian allies, and about 35–45,000 Eastern European vassals, which is altogether 95–120,000, plus the so called *hasar*). These troops were divided into three parts according to the operational tasks: the northern or Polish wing of 25–30,000, the southern or Transylvanian wing of 30–35,000 and the main body under the command of Khan Batu (40–55,000 people).

In the author's opinion, the Tatar attack was brought about by the expansion of Hungary's sphere of influence to the territories also claimed by the Mongol khans (Walachia, Moldavia, Cumania and Halych). The actual *casus belli* was the settlement of the Cumans in Hungary in 1239.

In compliance with the Tatar operational plan, Hungary had to be attacked from three directions, in a way that military resistance would be crushed in Poland and Moravia at the same time. It was a standard method of Mongol war tactics to attack the target country from more directions. Subsequent to having arrived in the theatre of operations in one column, the Tatar forces would split up into three independent operational groups. Such a starting point was Kiev or rather Volodymyr in Volhynia in 1241.

According to the plan, all the forces had to converge in the region between the Tisza and Danube rivers in the second half of April. Considering the size of the operational area, the strength of the participating troops and the tight schedule, the strategic plan outlined a campaign that was exceptional in the history of the Carpathian Basin, and might only be compared to the Magyar conquest.

As opposed to the views reflected in specialised literature, the author claims that King Béla IV should not be accused of any kind of carelessness, as the voivod of Transylvania was in his proper place, and the defence of the northeastern borders was controlled by the palatine, the second dignitary of the country. The king also recalled the archbishop Ugrin and other bishops who were heading for Rome to appear at a council summoned by Pope Gregory IX, at the end of March 1241. King Béla IV, however, had not been properly informed, so he had to wait for the outcome of the events, while the Tatar offensive had been evolving beyond control.

In the spring of 1241, the Tatars achieved all their goals; they even managed to disintegrate the alliance of the Hungarians and Cumans through the deployment of Cuman vassals on their side. The Hungarian troops had not expected to face the main force of Batu, as they had only reckoned with the chase of soldiers on the loot that would not even have dared to confront them.

The study discusses the Battle of Muhi and the subsequent military events, with special regard to the Dalmatian campaign to capture King Béla IV, and provides a comparative analysis of Mongol and Hungarian state organisation. Eventually, the author takes a clear stand on the much-debated issue of the Tatar withdrawal.

When having taken a country, the Tatars had to have their power recognised by the defeated monarch. The sovereign's public surrender in front of the Tatar elite and his own people symbolised the subjugation of the country. This submission did not happen in the case of Hungary. King Béla IV and the military elite did not surrender, and Hungarian military had not been destroyed in spite of its defeat at Muhi. After the victory of the Tatar troops in the battlefield, Hungarian leaders came to the conclusion that another encounter with the enemy should be avoided. The Hungarian field army had been reorganised, but the stronger Tatar troops did not have the chance to defeat it. The Tatars captured several fortifications and towns, because they had the technical skills, but there were many others that withstood the attacks, and it would have been irrational to lay siege to all of them. The common practice of the defeated joining the victors, as the Mongols had previously experienced elsewhere, could not be achieved in Hungary, which meant the failure of further expansion.

Thus, a stalemate had been reached, which made the Tatars promulgate the laws of Genghis Khan. Batu did not continue the campaign from the end of April 1241, because he was busy organising the Tatar regime in the Hungarian plains and Transylvania. It is hard to imagine with our background knowledge on Tatar cruelty, but Batu made an attempt to win the population over. He tried to regulate public affairs. The refusal of the Tatar regime in Hungary should be explained by the clashing cultural aspects, and not so much by the bloody atrocities committed by the Tatars in the battlefields, or the "good" or "bad" character of the Tatar laws.

János Zsolt Pintér

LES MONGOLS ET LES HONGROIS (1241–1242)

Résumé

Cette étude souhaite reconsidérer le sujet. En tant que spécialiste de la horde d'or et non pas de la Hongrie médiévale, l'auteur "arrive de l'Est" pour traiter la rencontre houleuse entre les Mongols et les Hongrois.

Pour les événements de Hongrie, l'auteur distingue les actions de combats de la tentative de gouverner. Avant l'analyse des événements militaires, il tente de déterminer l'effectif global des troupes mongoles dans la campagne européenne (quelque 150 000 personnes) ainsi que l'effectif des différentes troupes (25 à 30 mille soldats mongols, 35 à 45 mille alliés d'Asie et 35 à 45 mille soldats dans les troupes vassales d'Europe orientale, soit 95 à 120 mille personnes au total, plus ledit hasar). En fonction des opérations à mener, cette armée était divisée en trois parties principales: aile septentrionale ou polonaise (25 à 30 mille personnes), aile méridionale ou transylvanienne (30 à 35 mille personnes) et le gros de l'armée de Batu (40 à 55 mille personnes).

Selon l'auteur, l'attaque mongole était motivée par l'extension de l'autorité hongroise sur les territoires revendiqués par les khans mongols (dont Moldavie, Pays couman et Halitch). C'est l'accueil de Kötöny et de son peuple qui fournit le casus belli concret en 1239.

Selon le plan de campagne des Mongols, la Hongrie devait être attaquée de trois côtés et prise ainsi en tenailles de manière à éliminer aussi la résistance militaire en Pologne et en Moravie. Attaquer le pays cible simultanément de plusieurs directions était la tactique habituelle des Mongoles. Après l'arrivée de l'armée mongole en une seule colonne sur le théâtre d'opérations, celle-ci se divisa en plusieurs groupes indépendants. En 1241, son point de départ fut Kiev ou plutôt Vladimir (Ladomer) de Volhina.

Conformément au plan stratégique mongol, toutes les unités devaient être concentrées entre le Danube et la Tisza dans la deuxième moitié de mois d'avril. Compte tenu de l'étendue du théâtre d'opération, des effectifs impliqués et des délais impartis pour les différentes actions, leur conception stratégique était unique dans l'histoire du bassin des Carpates, seule la conquête du pays par les tribus hongrois y est comparable.

Contrairement à certains avis exprimés dans la littérature spécialisée, l'auteur estime que Béla IV ne peut être accusé d'aucune négligence. Le voïvode de Transylvanie était à sa place et la défense des frontières nord-est était dirigée par le palatin, deuxième homme du pays. De plus, le roi a rappelé l'archevêque Ugrin et les évêques en route vers le concile de Rome convoqué par le pape Grégoire IX pour fin mars 1241. Cependant Béla IV ne disposait pas d'informations fiables. Il se retrouva alors dans une situation inconfortable: tandis que d'un côté l'offensive mongole se déploya complètement, de l'autre, il fut obligé de voir venir les événements.

Au printemps 1241, tout se déroula selon la volonté des Mongols qui obtinrent, à l'aide des troupes coumanes vassales, la désintégration de l'alliance entre les Coumans et les Hongrois. L'armée hongroise se lançant à leur poursuite ne s'attendit pas à se retrouver en face du gros de l'armée de Batu qui comptait plusieurs dizaines de milliers de soldats. Après avoir traité de la bataille de Muhi et des événements militaires suivants, en particulier la campagne de Dalmatie visant à capturer Béla IV, l'étude analyse la différence de l'organisation de l'État mongol et hongrois avant de prendre position sur la raison du retrait des Mongols, sujet très controversé.

Après la victoire militaire et l'occupation d'un pays, les Mongols ont fait reconnaître leur pouvoir. Le souverain vaincu jurant fidélité publiquement au khan symbolisait, devant l'élite mongole et son peuple, l'acceptation de la soumission. Mais dans le cas de Béla IV, cet acte de soumission n'a pas eu lieu. Béla IV et son élite militaire n'abandonnèrent pas la résistance, et l'armée hongroise ne fut pas détruite dans la bataille de Muhi. Les troupes mongoles remportèrent la victoire en plein champs et le commandement hongrois en déduit qu'il valait mieux d'éviter un autre affrontement. L'armée champêtre hongroise fut réorganisée. L'armée mongole eut beau être plus forte si elle n'eut pas l'occasion de le prouver. Les Mongols occupèrent toute une série de forts et de villes, mais le nombre de communes fortifiées qui résistaient encore fut si important que ce n'était pas la peine de les assiéger. La pratique habituelle selon laquelle les vaincus rejoignaient les vainqueurs n'a pas eu lieu en Hongrie, ce qui a immédiatement arrêté l'expansion.

Pour débloquer la situation, les Mongols déclara le *iassa*, les lois de Gengis. Dès fin avril 1241, Batu arrêta les opérations militaires, car il organisa la domination mongole sur la Grande Plaine et en Transylvanie. Il tenta de gagner la population et d'améliorer les conditions générales. Ce ne sont pas les atrocités incontestables commises par les Mongols sur les champs de bataille, ni les dispositions bonnes ou mauvaises du iassa qui ont influencé l'acceptation ou le rejet du régime mongol, mais les différences culturelles irréconciliables.

János Zsolt Pintér

TATAREN UND UNGARN (1241–1242)

Resümee

Die vorliegende Studie entstand auf Grund des Anspruchs der Umwertung. Zum „stürmischen" Treffen der Tataren und Ungarn gelangte der Verfasser „von Osten her", also nicht als Forscher des ungarischen Mittelalters, sondern als Forscher der Goldenen Horde.

Bezüglich der Geschehnisse in Ungarn unterscheidet der Verfasser die Kriegsereignisse vom Regierungsversuch. Vor der Analyse der Militärereignisse versucht er, die Gesamtstärke der nach Europa ziehenden tatarischen Truppen (etwa 150 000 Mann), sowie die einzelnen Truppenstärken zu bestimmen (25-30 000 Mann mongolische Truppen, 35-45 000 Mann asiatische Verbündete und etwa 35-45 000 osteuropäische Vasallentruppen, also insgesamt 95-120 000 Mann, sowie die sog. Hasar). Gemäß den Kriegsoperationsaufgaben gliederte sich dieses Heer in drei Hauptteile: nördlicher oder polnischer Flügel (25-30 000 Mann), südlicher oder Siebenbürgischer Flügel (30-35 000 Mann) und das Hauptheer von Batu (40-55 000 Mann).

Der auslösende Grund für den tatarischen Angriff war nach Meinung des Verfassers die Ausweitung des Machteinflusses Ungarns auf Gebiete, auf die die mongolischen Khans Anspruch erhoben (Walachei, Moldau, Kumanenland, Holitsch). Das konkrete casus belli bedeutete die Aufnahme von *Kötöny* und seinem Volk im Jahre 1239.

Gemäß dem tatarischen Kriegsplan musste Ungarn von drei Seiten her angegriffen und dadurch in eine Greifzange genommen werden, während in der Zwischenzeit der polnische und moldawische militärische Widerstand aufgelöst wurde. Der zeitgleiche Angriff aus mehreren Richtungen gegen das Zielland war eine bewehrte Kriegstaktik der Tataren. Die in einer Kolonne auf das Kriegsoperationsgebiet aufmarschierende tatarische Armee spaltete sich in mehrere, unabhängig voneinander operierende Armeegruppen auf. Solch ein Ausgangspunkt war 1241 Kiew oder viel mehr Wladimir (Ladomer) in Wolchinien.

Dem tatarischen Kriegsplan zufolge mussten sich in der zweiten Aprilhälfte sämtliche Verbände im Gebiet zwischen Donau und Theiß zusammenfinden. Ihre strategische Idee war – unter Beachtung der Größe des Kriegsoperationsgebietes, der teilnehmenden Truppen und der für die einzelnen Aufgaben festgesetzten Fristen – in der Geschichte des Karpatenbeckens beispiellos und kann vielleicht nur mit der ungarischen Landnahme verglichen werden.

Entgegen der Meinungen, die in der Fachliteratur mehrfach aufzufinden sind, kann man Béla IV. keinerlei Fahrlässigkeit beschuldigen. Der Woiwode von Siebenbürgen war auf seinem Platz,

die Verteidigung der nordöstlichen Grenzen wurde vom zweiten Mann im Land, dem Palatin geleitet. Erzbischof Ugrin aus dem Geschlecht Csák und andere Bischöfe, die zur Synode, die Ende März 1241 in Rom von Papst Gregor IX. einberufen worden war, unterwegs waren, wurden vom König zurückbeordert. Béla IV. verfügte jedoch über keine verlässlichen Informationen und befand sich in der undankbaren Lage, dass sich auf der einen Seite die tatarische Offensive mit voller Kraft entfaltete, er jedoch auf der anderen gezwungen war, die Ereignisse abzuwarten.

Im Frühling 1241 geschah alles nach dem Willen der Tataren; mit dem Einsatz der Vasallen-Kumanen-Truppen erreichten sie die Auflösung des ungarisch-kumanischen Bündnisses. Das ungarische Heer, das sie verfolgen sollte, rechnete nicht mit dem Hauptheer von Batu mit mehreren zehntausend Mann, sondern mit plündernden Truppen, die sich nicht trauten, sich ihnen Auge in Auge zu stellen.

Nach der Analyse der Schlacht von Muhi und der darauf folgenden Ereignisse, insbesondere des dalmatinischen Feldzugs, der die Ergreifung von Béla IV. als Ziel hatte, kommt die Studie auf den Unterschied zwischen der mongolischen und ungarischen Staatsorganisation zu sprechen und bezieht schließlich in der viel diskutierten Frage des Auszugs der Tataren Stellung.

Die Tataren mussten, wenn sie ein Land besetzt hatten, nach dem militärischen Sieg ihre Macht anerkennen lassen. Der sich dem Khan unterwerfende, besiegte Herrscher symbolisierte öffentlich das Akzeptieren der Unterworfenheit vor der tatarischen Elite und seinem eigenen Volk. Diese Unterwerfung erfolgte im Falle des ungarischen Königs nicht. Béla IV. und seine militärische Elite gaben den Widerstand nicht auf und die ungarischen Truppen wurden trotz der Schlacht bei Muhi nicht vernichtet. Auf offenem Felde siegten die tatarischen Truppen: die ungarische Führung schloss daraus, dass sie sich nicht noch einmal mit ihnen messen dürfen. Das ungarische Feldheer wurde neu organisiert. Das tatarische Heer mag zwar stärker gewesen sein, aber es hatte keine Möglichkeit, die Ungarn zu schlagen. Die Tataren eroberten eine Reihe von Burgen und Städten, sie konnten also technisch gesehen die Erstürmung dieser handhaben, aber es leisteten so viele befestigte Siedlungen Widerstand, dass ihre regelmäßige Erstürmung uferlos gewesen wäre. In Ungarn endete für die Dschingisiden die bewehrte Praxis, dass sich die Unterlegenen den Siegern anschlossen. Mit dieser Tatsache hatte im Grunde in diesem Zeitpunkt die Expansion ein Ende.

Die Tataren versuchten die Pattsituation so aufzulösen, dass sie die *Jasa*, die Dschingis-Gesetze verkündeten. Batu setzte ab Ende April 1241 die Kriegsoperationen deshalb nicht fort, weil er die tatarische Herrschaft auf der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen organisiert hatte. Er versuchte – obwohl diese Vermutung nach den biblischen Bildern des tatarischen Gemetzels schwierig ist – die Bevölkerung für sich zu gewinnen. Er versuchte die öffentliche Situation zu ordnen. Die Akzeptanz oder Verwerfung der tatarischen Einrichtung wurde nicht durch die zweifelsohne blutigen Atrozitäten auf dem Schlachtfeld und auch nicht durch die „Richtigkeit oder Falschheit" der konkreten Punkte der Jasa beeinflusst, sondern durch die grundsätzlich unterschiedlichen, unversöhnlichen kulturellen Unterschiede.

Янош Жолт Пинтер

ТАТАРЫ И ВЕНГРЫ (1241–1242 ГГ.)

Резюме

Эта работа была создана на основании требования времени сделать переоценку. К бурной встрече татаров и венгров автор „прибыл с востока" не как исследователь венгерского средневековья, а как исследователь Золотой Орды. Рассматривая историю венгерских событий, автор разделяет боевые действия и эксперименты, связаннвые с правления. Прежде, чем приступить к анализу военных событий, он делает попытку определить общую численность войск татар, выступивших в военный поход на Европу, (всего до 150 000 человек), а также установить численность отдельных войск (25 000–30 000 монгольских воинов, 35 000–45 000 союзников из Азии и до 35 000–45 000 войск вассалов из Восточной Европы, то есть всего 95 000–120 000 человек, а также т.н. hasar.) Согласно опертивным задачам это

войско расчленялось на три главных части: северный или польский фланг (25 000–30 000 человек), южный или Трансильванский фланг (30 000–35 000 человек) и главное войско Батыя (40 000–55 000 человек). Причиной, вызвавшей наступление татар, по мнению автора, было распространение державного влияния Венгрии на территории, на которые претендовали монгольские ханы (Валахия, Молдавия, Половецкие земли и Галиция). Конкретный casum belli означало принятие Кётёни и ее народа в 1239 году.

Согласно военному плану татар на Венгрию нужно было напасть с трех сторон и тем самым заключить в клещи таким образом, чтобы по ходу действий смести военное сопротивление поляков и венгров. Проводимое одновременно с нескольких направлений наступление против избранной страны было обычной боевой тактикой татар. Татарская армия, выступавшая в одной единственной колонне, по прибытию на оперативную территорию, разбивалась на несколько, независимо действующих армейских групп. Таким исходным пунктом в 1421 году был Киев или скорее Владимир на Волыни (Ладомер). В соответствии с татарскими военными планами все воинские части должны были сосредоточиваться в междуречье Дуная и Тиссы во второй половине апреля. Грандиозность оперативной территории их стратегического замысла, численность участвовавших в боях войск, принимая во внимание срок, определенный для выполнения задач, были беспримерными в истории Карпатского бассейна, это можно было сравнить пожалуй лишь с обретением родины венграми.

В противоположность мнениям, с которыми можно встретиться в специальной литературе, короля Белу IV невозмжно было обвинить в халатности. Трансильванский воевода был на своем месте, обороной северно-восточных границ руководил второй человек страны–наместник венгерского короля. Спешивший в Рим на созванный папой Григором IX на конец марта синод архиепископ Чак Угрин вместе с другими епископами был отозван королем. Однако Бела IV не располагал надежными сведениями, находился в том неблагодарном положении, когда, с одной стороны, оффенсива татар развернулась с полной мощью, а с другой стороны, он вынужден был выжидать происходящие события.

Весной 1241 года все происходило согласно воле татар, с вводом вассальных половецих войск был достигнут распад венгерско–половецкого союза. Венгерская армия, начавшая их преследование, рассчитывала не на главное войско Батыя численностью в несколько десятков тысяч, а всего лишь на какие-то мародерские войска, которые не решались бы открыто встртиться с венграми. Автор рассматривает битву при Мухи и последовавшие за этим события, особенно переговоры и поход в Далмацию в целях захвата Белы IV в плен. В статье анализируется разница монгольской и венгерской государственной организации, и в заключение автор занимает позицию в вызвавшем большие споры вопросе о выходе татар из Венгрии.

Татары, завоевав страну, после своей военной победы добивались признания своего господства. Преклнившийся перед ханом, побежденный правитель страны публично символизировал перед татарской элитой и своим собственным народом свое подчинение. Но такого покорения в случае венгерского короля не случился. Король Бела IV и его военная элита не отказались от сопротивления, а венгерское воинство не было уничтожено даже вопреки битве при Мухи. Татарские войска одержали победу в открытом поле, из этого венгерское рукводство сделало тот вывод, что с татарами больше нельзя вступать в открытое сражение. Венгерская полевая армия была вновь реорганизована, н напрасно армия татар была сильнее внгерской, когда не было возможности встретиться с ней в открытой битве. Татары захватили целый ряд крепостей и городов, таким образом в техническом отношении они могли осадить эти города и объекты, Но перед татарами находилось столько укрепленных форпостов, что было немыслимо приступить к их систематической осаде. В Венгрии окончилась та обычная для Чингиз-хана практика, когда побежденные присоединились к их победителям. Тем самым был положен конец татарскй экспансии.

Патовое положение татары пытались разрешить таким образом, что они провозгласили *jasza* - джингизские законы. Начиная с конца апреля хан Батый потому н продолжал военные операции, что ему нужно было организовывать господство татар в Большой Венгерской низменнсти и в Трансильвании. Он сделал попытку привлечь на свою сторону местное население, хота после библейских картин, на которые походили татарские расправы, можно с трудом представить, что она удалась. Батый пытался упорядочить обстановку в стране, На принятие или отклонение татарских порядков влияли не те беспощадные расправы, которые совершали татары на поле битвы, и не „добро или зло" конкретных пунктов *jasza*, а в основном непримиримые различия в кульутуре обоих народов.

MOLNÁR MÁTÉ

A FRANCIA HADÜGYI REFORM KÉRDÉSE PIERRE DUBOIS MŰVEIBEN

A XIII. század folyamán jelentős változások mentek végbe Nyugat-Európában a hadszervezés és a hadviselés módjában. E változásokat részben a lovagi harcmodor egyre jobban kiütköző hiányosságai, részben a megerősödő városok gyalogos haderejének növekedése, részben pedig a monarchiák közötti háborúk jellegének megváltozása idézték elő. A folyamatok jelentőségét felismerő kortársak között akadt olyan is, aki átfogó reformok bevezetését javasolta hadügyi kérdésekben. Ilyen személy volt a francia Pierre Dubois, aki a király, Szép Fülöp számára írt memorandumaiban fejtette ki ez irányú javaslatait. A kutatók régóta rámutattak arra a tényre, hogy Dubois reformeszméinek gyökerei III. Fülöp francia király 1285. évi, kudarccal végződött aragóniai hadjáratában keresendők,[1] s a francia jogász első művében, a Summaria brevis-ben maga is utal erre.[2] Később másik főművében, a De recuperatione-ban megjegyzi, hogy reformtervein hosszasan töprengett, sokat mérlegelte azok várható hasznosságát, valamint az esetleges negatív következményeket, mely utóbbiakról úgy véli, hogy azok minden pozitív törvény meghozásának is elkerülhetetlen velejárói.[3] Feltűnő azonban még így is az időbeli eltérés (15 év), ami az aragóniai hadjárat és Dubois első munkájának megírása között eltelt, s a történészek közül sokan meglepőnek tartják ezt a tényt annak fényében nézve, hogy a francia legista későbbi írásaiban szinte napra készen reagált a politikai eseményekre.

Úgy tűnik azonban, hogy teljesen tudatos jelenségről van szó. Dubois a műveiben számtalanszor hangsúlyozta a tapasztalat fontosságát az ismeretszerzésben és a társadalom vezetésében, igazgatásában. Nézete szerint az elméleti tudás és a tapasztalat együttesen fontos a politikai kormányzásban, ezért ezt a tevékenységet viszonylag fiatalon kell elkezdeni tanulni, hogy a vezetésbe kerülők elegendő gyakorlatot szerezhessenek pályájuk során. Arisztotelészre hivatkozva azt állítja: a társadalmi ügyekben jobban boldogul

---

[1] *Langlois, Charles-Victor* [Ed.]: Pierre Dubois: De recuperatione Terre Sancte. Paris, 1891. Introduction, VII. o.; *Ter Meulen, Jacob*: Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung. Den Haag, 1917. I. k. 101. o. Diotti szerint Dubois személyesen is részt vett a hadjáratban, s az abból való visszatérése („a reditu Aragonie" – *Kämpf,* 1936. 6. o.) után kezdett a szükségesnek vélt reformokon gondolkodni. *Diotti, Angelo* [Ed.]: Pierre Dubois, De recuperatione Terre Sancte. Firenze, 1977. Premessa, 16–17. o.

[2] „Ad animandum vero regiam maiestatem pro huiusmodi conquestu non dimittendo et ad ipsum amplectendum , ut longe maiores cum recta intencione subditos non gravandi valeat [optinere, scriptor] huius operis ipsum aggressusfuit premissis consideratis et que considerare cepit a reditu Aragonie, modo procedendi ibidem perquisito non sine gravi cordis dolore propter ardentem affectionem et dilectionem quam erga inclite recordacionis principem [vestrum] mobilissimum genitorem habeat [divina] gracia misericorditer inspirante, que non habenti prudenciam tribuat consummandi, et regie maiestati sumpta est hoc opere occasione plenius deliberandi fortitudinem cum perseverencia tribuat exequendi." *Kämpf, Hellmut* [Hrsg.]: Petrus de Bosco (Pierre Dubois): Summaria brevis et compendiosa doctrina felicis expedicionis et abreviacionis guerrarum ac litium regni Francorum. Leipzig und Berlin, 1936. (Wiesbaden, 1969.). (A továbbiakban: Summaria brevis) 6. o. Az idézeteket Baethgen korrekcióival adom meg, amelyeket szögletes zárójellel jelzek. Lásd *Baethgen, Friedrich*: Bemerkungen zu der Erstlingsschrift des Pierre Dubois. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung,* LVII. Band (1950). 351–372. o.

[3] *Brandt, Walther J.* [Ed.]: The Recovery of the Holy Land. [A De recuperatione angol fordítása.] New York, 1956. (A továbbiakban: The Recovery) 96. fej., 145. o., 102. fej., 152. o.

az, aki gyakorlati tapasztalattal rendelkezik elméleti képzettség nélkül, mint az, akinek komoly elméleti ismeretei vannak, de hiányzik számára a megfelelő praxis, tapasztalat.[4] Mindennek megszerzéséhez azonban igen hosszú időre van szükség, s a fiatal vezetők nem rendelkeznek kellő óvatossággal, körültekintéssel a társadalmi ügyekben, ezért mindig tapasztalt személyeket kell vezetőkké választani.[5]

Érdekes módon Dubois úgy vélte – s ezzel sok kritikát váltott ki maga ellen az őt olvasó kutatók egy részében –, hogy a világ legtapasztaltabb lényei közé a démonok, az elkárhozott lelkek tartoznak, akik az ősidők óta figyelik a csillagok mozgását, a világegyetem folyamatait és jelenségeit, az okokat melyek előidézik azokat, s így emberfeletti tudással, tapasztalattal rendelkeznek. Az emberek közül így senki sem veheti fel velük a versenyt, még Nagy Károly sem tehette ezt meg, aki pedig Dubois szerint – tekintve, hogy a francia jogász kritikátlanul elfogadta az erről szóló korabeli legendákat – 125 évig élt.[6] A démonok a csillagok mozgásának ismeretében, valamint a múlt és a jelen folyamatainak, az okoknak és hatásaiknak a kalkulációjával képesek a jövő kikövetkeztetésére. Ezek az erők – a csillagok és a démonok – azonban nem determinisztikus, hanem valószínűségi jellegű hatást gyakorolnak az emberekre, s így ezek szabad akaratuk és racionális megfontolásaik segítségével – valamint az Istenhez forduló figyelmükkel – képesek e hatásoknak ellenállni, s ezeket a megismerés révén kiküszöbölni.[7] A démonok különleges szintű tapasztalataira vonatkozó nézetét Dubois Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás tanaiból vette át,[8] s azt is meg kell jegyeznünk: bármennyire tudománytalannak tűnik ez a felfogás mai szemmel nézve, a XIII–XIV. században nem a francia jogász

[4] The Recovery, 80–81. fej., 134–135. o., 86. fej., 139. o.

[5] Uo. 135. fej., 192.o.; Oppinio cujusdam suadentis regi Franciae ut regnum Jerosolimitanum et Cipri acquireret pro altero filiorum suorum, ac de invasione Egipti. Uo. Appendix, 199–207. o.; 9. fej. 203. o.

[6] The Recovery, 2. fej., 72–73.o.

[7] „...celi enim, motus celi, et influencia solis et lune aliarumque stellarum humana corpora disponunt ad agendum ea que faciunt et fortiter inclinant ad eadem, non tamen necessitant nec precise cogere possunt liberum hominum arbitrium et voluntatem, que in hominibus bene dispositis debet secundum rectam racionem gubernari considerando et per racionem conferendo et probando memorando et arguendo sic: ex talibus causis tales effectus pluries evenerunt et evenire consueverunt." Summariaa brevis, 20. o. Lásd még The Recovery, 2. fej., 73–74.o.; *Wailly, Natalis de*: Mémoires sur un opuscule anonyme intitulé Summaria brevis et compendiosa doctrina felicis expedicionis et abreviationis guerrarum ac litium regni Francorum. In: Mémoires de l'Institut Nationale de France. Académie des Inscriptions et Belles Lettres. t. 18. Paris, 1849. (435–494. o). (a továbbiakban: *Wailly*, 1849.) 449–450. o. Vö. *Dante*: Isteni színjáték. Purgatórium. XVI. 67–78. Mundy megállapítása szerint a XII. századtól kezdve jelent meg az arab természettudományban (talán Arisztotelész hatásaként) a csillagoknak az egyéni választások körére gyakorolt determinisztikus hatásáról szóló elmélete, amely azután a keresztény gondolkodásra is nagy hatást tett. Bár az ezeket a tanokat cáfoló ellenvélemények is kialakultak a korban, a csillagok, a geográfiai körülmények és az éghajlati viszonyok emberekre és társadalmakra gyakorolt determinisztikus befolyásának teóriája mégis igen népszerűvé vált az értelmiségiek körében. Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás és Roger Bacon (valamint az ő nézeteiket valló Dubois is) azonban a determinizmusnak csak egy korlátozott mértékét fogadták el, s azt hangsúlyozták, hogy a szükségszerűség és a lehetetlenség határai között a szabad akarat is érvényesül. Roger Bacon annyira bizonyos volt a csillagok járása és a történeti események összefüggése kérdésében, hogy úgy vélte: az asztrológia komoly eszköz lehet a keresztények kezében a hitetlenek elleni harcban is! Lásd *Mundy, John Hine*: Europe in the high Middle Ages, 1150–1309. London, 1973. (A továbbiakban: *Mundy*, 1973.) 497–498., 582. o.

[8] „Sic [enim] dicit Augustinus quod angeli mali plerumque divinant et respondent veritatem requisiti de futuris verisimiliter per presumpciones iudicantes et coniecturantes eo quod omnia preterita viderunt, habentes non labilem memoriam qui effectus sequi consueverunt ex causis similibus illis quas vident in presenti." Summaria brevis, 9. o. Lásd még: 20. o.; *Delle Piane, Mario*: Vecchio e nuovo nelle idee politiche di Pietro Dubois. Firenze, 1959. (A továbbiakban: *Delle Piane*, 1959.) 69. o., 1. jegyz.

volt az egyetlen, aki hitt a csillagok és az emberek sorsának kapcsolatában vagy a démonok félelmetes, emberfeletti erejében, tehát őt is az adott kor mércéjével kell megítélnünk.

Ez a „démonológia" azonban Dubois eszméiben a gyakorlati politikai kalkuláció eszközévé válik. A vallási jellegű célok és érvek nála is fontos szerepet kapnak gondolatai megfogalmazásában, a kor nagy elméleti vitái mind tükröződnek írásaiban, de mégis elsősorban a realitásokból, a valóságos tapasztalatokból indul ki reformeszméi felvázolása során. Így például a franciák vezető szerepének igényét – ahogyan Delle Piane megállapítja – arra alapozta, hogy az ország jelentős demográfiai fölényben van szomszédaihoz képest, s közigazgatási szervezettsége is felülmúlja azokét (az olasz történész is lehetségesnek tartja, hogy Dubois személyesen is részt vett az aragóniai hadjáratban, s ott közvetlen hadügyi tapasztalatokat is szerzett).[9] Delle Piane szerint a politikának ez a racionális, empirizmuson alapuló, a jövőbeli valószínűségekkel kalkuláló felfogása magyarázza a francia jogász nézetei és írásai iránti folyamatos, állandóan megújuló érdeklődését az utókornak, s teszi sajátossá, különösen értékessé műveit a kor más ilyen tárgyú írásaihoz képest.[10] Dubois realizmusa rejlett amögött is, hogy jó néhány esetben valóban képes volt a jövő eseményeinek, tendenciáinak meglátására, mint például a Valois Károly és Catherine de Courtenay közötti házasság vagy új francia kardinálisok kinevezésének szükségessége vagy a pápaság székhelyének francia területre való áthelyezése kérdéseiben.[11]

Az a tény, hogy Dubois nem elméleti tudós, hanem gyakorlati szakember volt, napi kapcsolatot jelentett számára a legkülönfélébb, világot járt személyekkel, zarándokokkal, szerzetesekkel, misszionáriusokkal, kereskedőkkel, s ezektől rengeteg információhoz jutott a távoli népekkel és a nemzetközi politika eseményeivel kapcsolatban. Jogászi munkája tehát lényeges információtöbbletet biztosított neki, s kielégítette személyisége természetéből fakadó sokirányú kíváncsiságát.[12] Scholz szerint a francia jogászt sokéves gyakorlati tapasztalatai igen rossz vélemény kialakítására késztették általában az emberekről,[13] Oexle azonban úgy véli, hogy Dubois-t erőteljes optimizmus jellemezte az államigazgatás javíthatósága és ennek révén a társadalmi élet jobbításának lehetősége kérdésében.[14] A francia jogász hosszú praxis alatt szerzett tapasztalatának fontosságát emeli ki Brandt is, aki megállapítja: Dubois minden javaslata reális problémán alapult, ami a kor embere számára mindenképpen ismerős volt, s mindig gyakorlati terminusokban gondolkodott, nem úgy mint például a sokszor fellengzős, földtől elrugaszkodó kortársa,

---

[9] *Delle Piane*, 1959. 128–129. o.

[10] „Infatti questo modo realistico di considerare le cose è affatto insolito negli scritti politici di quel tempo... C'è, insomma, nel nostro autore il preannunzio di una nuova concezione della politica... Che è massima valida in modo particolare per l'azione politica, nelle quale si decide secondo un calcolo di probabilità che non pùo che fondarsi analoghe situazioni passate..." *Delle Piane*, 1959. 129–130. o.

[11] *Delle Piane*, 1959. 140–141. o. Dubois gondolkodásának ezt a praktikus, realisztikus jellegét emeli ki egy későbbi tanulmányában Hödl is, aki szerint a francia jogász kiváló ismerője volt az 1300 körüli nemzetközi politikai helyzetnek. Lásd *Hödl, Günther*: Ein Weltfriedensprogramm um 1300. In: *Ebner, Herwig* [Hrsg.]: Festschrift Friedrich Haussmann. Graz, 1977. (217–233. o.) (A továbbiakban: *Hödl*, 1977.) 220–221. o.

[12] *Scholz, Richard*: Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz VIII. In: *Kirchenrechtlichen Abhandlungen*, 6/8. Heft. Stuttgart, 1903. (375–443. o.) (A továbbiakban: *Scholz*, 1903.) 377–379. és 412. o.

[13] *Scholz*, 1903. 441–442. o.

[14] *Oexle, Otto Gerhard*: Utopisches Denken im Mittelalter: Pierre Dubois. *Historische Zeitschrift*, April, 1977. Band 224. Heft 2. (293–339. o.) 338. o.

Dante.[15] Scholz nézete szerint a francia legista külpolitikai terveiben meglehetősen elrugaszkodott a valóságos lehetőségektől (bár ez a kor Franciaországában meglehetősen általános jelenségnek tekinthető), de a francia társadalom belső, politikai-szociális és egyházi életére vonatkozó reformjavaslatai megalapozottak és igen nagy jelentőségűek voltak.[16]

Az aragóniai hadjárat

E javaslatok zöme pedig az 1285. évi aragóniai hadjárat problémáiból eredeztethető, így mindenképpen fel kell idéznünk annak legfontosabb eseményeit és politikai következményeit. E háború elsősorban a pápai politika érdekeit kívánta szolgálni, s „keresztes hadjáratként" lett meghirdetve IV. Márton pápa (1281–1285) által. Mivel a pápaság a Hohenstauf-császárok elleni harcaiban erőteljesen támaszkodott Itáliában a franciák katonai segítségére, 1266-ban I. Anjou Károlyt, Szent Lajos fivérét a pápa szicíliai királlyá nevezte ki, s ő meg is szerezte a trónt Manfréd akkori uralkodótól, miután legyőzte azt a beneventoi csatában még ugyanebben az évben. Ez az ütközet a lovagkor egyik tipikus összecsapása volt. Seregét mindkét fél három fő hadsorban állította fel, s az erőviszonyok rendkívül kiegyensúlyozottak voltak. Manfréd élővédje, a 400 szaracén lovas íjász kezdte meg az első támadást, mögöttük 1200 német, 1000 toscanai és 1000 szicíliai lovag sorakozott fel. Anjou Károly élővédje (500 könnyűlovas) visszaverte a támadást, majd ezután újra Manfréd serege kezdeményezett, s ezúttal a német lovagok indultak rohamra. Anjou Károly 3000 főből álló seregének első hadsorát e támadás szétverte ugyan, de a franciák második vonala ellentámadásba lendült és visszaverte a németeket. Ezt látván az olasz hadsorok menekülésbe kezdtek, s Manfréd király maga is elesett az ütközetben. A győztes Anjou Károly Szicíliát rövid időn belül jelentős mediterrán hatalommá tette, ezért kivívta III. Péter aragón király és a bizánci császár ellenszenvét, ráadásul a súlyos adóterhek és a francia vazallusok túlzott előtérbe helyezése miatt a szicíliaiak is ellene fordultak, s így 1282-ben elűzték őt. A pápa és a franciák Károly számára új trónt akartak szerezni, miközben III. Péter jogot formált a szicíliai királyságra (felesége ugyanis a legyőzött Manfréd király leánya volt), s csapatokat tett partra Észak-Afrikában, amelyek a Szicília megszerzésére induló flotta felszerelésére vártak. IV. Márton pápa elítélte a készülődő aragóniai támadást, s 1283. március 21-én pápai átok alá helyezte III. Pétert, és indulgenciát ígért az ellene hadba lépők számára.[17]

Aragónia királya már régóta ellenlábasa volt a francia politikának, s megakadályozta, hogy Szent Lajos unokái, akik anyai ágon voltak francia származásúak (X. Alfonz kasztíliai király idősebb fiának gyermekeiként), Kasztília trónjára kerüljenek. Ugyanakkor III. Péter sérelmezte, hogy a franciák elütötték őt a navarrai királyságtól, mivel annak uralkodónőjét III. Fülöp francia király legidősebb fia (a későbbi IV. Fülöp) vette el feleségül. Mindezeket az ellentéteket kihasználva, a pápa tárgyalásokat kezdett III.(Merész) Fülöppel egy Aragónia ellen indítandó „keresztes" hadjáratról. Ennek trónját – mint a

[15] *Brandt, W. I.:* Introduction. In: Pierre Dubois, The Recovery of the Holy Land. (A továbbiakban: *Brandt,* 1956.) 43. o.

[16] *Scholz,* 1903. 436. o.

[17] *Strayer, Joseph R.*: Medieval Statecraft and the Perspectives of History. Princeton, New Jersey, 1971. (A továbbiakban: *Strayer,* 1971.) 108–110. o.; *Winkler Gusztáv*: A hadviselés művészete. II. k. Budapest, 2001. (A továbbiakban: *Winkler,* 2001.) 45–46. o.

fentiekben utaltunk rá – eredetileg Anjou Károly szicíliai uralkodónak szánták, ő azonban még 1285 januárjában elhunyt.[18] Ezután IV. Márton felajánlotta Aragónia trónját a francia király másodszülött fia, Valois Károly számára, aki anyja révén félig aragóniai származású volt. A francia politikai vezetésben mindez komoly vitákat váltott ki, egy ideig nem akarták elkötelezni magukat a pápa vállalkozása mellett, s hosszasan alkudoztak az egyháznak a háborúhoz való pénzügyi hozzájárulásáról. Végül III. Fülöp megkapta a francia egyházmegyék, valamint számos német-római birodalmi püspökség (Metz, Toul, Verdun, Liège, Lyon stb.) 4 évi tizedének beszedési jogát a „keresztes" hadjárat céljára. A francia királynak még meg kellett győznie a háború szükségességéről az ellenkező királyi tanácsot, Saint-Denis apátját, valamint a 16 éves trónörököst (a későbbi Szép Fülöp egyes történészek szerint elejétől fogva ellenezte az Aragónia elleni vállalkozást), s a királyi tanács végül kétnapi vita után, 1284. február 20-án elfogadta, hogy Fülöp második fia, Valois Károly legyen az aragóniai trón várományosa.[19]

A hadjárat finanszírozása azonban nehéz problémának bizonyult, ugyanis a pápai tized nagyon lassan kezdett befolyni az államkasszába. A kormányzatnak ezért hitelekhez kellett folyamodnia: rendkívüli segélyekhez a városoktól, az egyházi intézményektől, valamint önkéntes adományozóktól. A kölcsönt folyósító városok általában 10-15 000 livre tournois (tours-i livre, a párizsi livre mellett a leggyakrabban használt korabeli pénzegység) összegig segítettek, így 1285 első hónapjaira mintegy 150 000 livre gyűlt össze. Ez igen csekély összeg volt ahhoz képest, hogy a háború egészében véve 1 228 666[20] (Contamine szerint 1 228 751[21]) livre tournois-ba került. Összehasonlításként Strayer megjegyzi: Szent Lajos Egyiptom elleni hadjárata, amely összesen hat évig tartott, 1 537 570 livre tournois-t igényelt, ennek jelentős részét azonban maguk az abban részt vevő nemesek fizették. Szerinte egyébként mindkét adat túlzó, erősen felfelé kerekít, mivel a királyi kormányzat érdeke az egyházi hozzájárulás előmozdítására az adatok minél magasabb szinten való rögzítését, a valóságos helyzethez képest jelentős felnagyítását igényelte.[22]

Úgy tűnik, Merész Fülöp viszonylag kis haderő összegyűjtésével megelégedett, mivel az aragóniai sereg egy része már Szicíliában volt, ráadásul számítani lehetett III. Péter hűbéresei egy részének átállítására, Mallorca királya, Péter fivére pedig lojális volt a franciákkal szemben. A pénz jelentős része a francia flotta és az oldalvéd felállításához kellett, valamint arra, hogy a csatlakozó nemesek költségeinek egy részét is fedezni tudja a kincstár. A haderő magját körülbelül 400 báró és lovag, valamint 1200 lovas jelentette, s ehhez csatlakozott a fegyverhordozók, utászok és gyalogos zsoldosok serege. A létszám megállapítása azért is nehéz, mert a csatlakozó főurak felsorolásánál nem említik meg a kíséret létszámát. Strayer a fizetési listák adataiból következtet a francia haderő létszámára (a listák adatait a fentiekben jelzett okok miatt erősen lefelé kerekítve), s összesen maximum 7500-8000 főre becsüli azt, megemlítve, hogy ez túl kicsi volt részerőkre való felbontáshoz, a seregnek tehát egyben kellett maradnia a hadjárat során.[23]

---

[18] *Favier, Jean*: Philipp le Bel. Paris, 1978. (A továbbiakban: *Favier*, 1978.) 292. o.

[19] *Strayer*, 1971. 111–112. o.

[20] Uo. 112–114. o.

[21] *Contamine, Philippe*: La guerre au moyen âge. Paris, 1980. (A továbbiakban: *Contamine*, 1980.) 229. o.

[22] *Strayer*, 1971. 114. o.

[23] Uo. 114–116. o.

Contamine azonban ennek jó duplájára, összesen 19 000 emberre taksálja az aragóniai hadjárat francia katonai erejét (nézete szerint ebből 4000 volt lovag, 2700 lovas segéderő és 12 000 gyalogos).[24] E különbség részben Contamine adatokhoz való erősebb ragaszkodásából, részben abból származhat, hogy a becslésekre való hagyatkozás mindenképpen elkerülhetetlen e kérdésben.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az aragóniai király jóval csekélyebb haderővel rendelkezett, s ennek megfelelő taktikát választott: tudatosan kerülte a döntő ütközetet, csak kisebb rajtaütéseket kezdeményezett, és mindent megtett a francia sereg utánpótlásának elvágására.[25] Amikorra a franciák 1285 májusában Roussillon-hoz érkeztek, III. Péter főserege már elfoglalta a Pireneusok átjáróit. Az előrenyomuló franciákat Majorca királya segítette ugyan, de a déli területeken több város ellenállt a fosztogató keresztes seregnek és megtagadta annak élelmezését. Perpignan és Elne elfoglalása után a győztes „keresztesek" a lakosság jelentős részét kíméletlenül legyilkolták. 1285 júniusának elején a franciák megkísérelték a spanyol védelmi vonal áttörését a Paniçar-szorosnál, de az előnyös pozícióban levő védők könnyedén visszaverték a próbálkozást. Végül azonban a támadóknak sikerült egy jelentéktelennek tűnő helyen áttörniük az aragóniai védelmi vonalat, amikor június 10-11-e éjszakáján Armagnac gróf vezetésével 3000 emberük átkelt egy őrizetlen, tüskés bozóttal sűrűn benőtt meredek hágón, így az aragón király kénytelen volt visszavonulást elrendelni. A franciák ezután elfoglalták a környező spanyol városokat, majd továbbindultak Gerona és Barcelona irányába. A keleti partvidéken, Katalóniában a franciák csigalassúsággal nyomultak előre egészen Gerona városáig, és június 27-én ostromolni kezdték annak erődjét, s ez egész nyáron át tartott. A nagy mediterrán melegben azonban járványok és betegségek kezdték tizedelni az ostromlókat, s nehézségeket okozott a támadóknak az is, hogy az utánpótlás jelentős részét Rosas kikötőjén keresztül, több mint húsz mérföldről kapták (a spanyolok megpróbálták elvágni a szárazföldi kapcsolatot a francia sereg elől, de kísérletük nem sikerült). A franciák jó ideig tengeren is fölényben voltak, mivel az aragóniai flotta 60 hajója Szicíliában volt, de két katalán admirális 10 hajóval megtámadott és elfogott 25 ellenséges hajót Rosas kikötőjénél. Bár egy 40 hajóból álló francia flotta az üldözésükre indult, a katalánok így is Barcelonába vittek 11 hajót a francia admirálissal együtt. Eközben a spanyolok a szárazföldön további gerillaharcot folytattak a Rosas és Gerona közötti francia utánpótlás akadályozása céljából. Langlois szerint augusztus elején mindkét fél kiállított több száz lovagot, akik megütköztek egymással a nyílt mezőn, nem ismeretes azonban, hogy melyik fél győzött. III. Fülöp seregében külön egységet alkotott a hajítógépekből álló „tüzérség" is, amelyet több mint száz kocsi szállított egy csapat kézművessel (ácsok, bognárok, bányászok, kovácsok) együtt, de a védők ellenállását nem tudták megtörni ennek segítségével sem. A háború döntő fordulatára akkor került sor, amikor az aragón flotta Roger Loria admirális vezetésével visszatért Szicíliából és legyőzte a francia hajóhadat

[24] *Contamine*, 1980. 229. o. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a korabeli krónikások adatai teljesen elrugaszkodtak a valóságtól, amikor a francia sereg nagyságát megbecsülték. Desclot 338 000 főről, Saint-Paul de Narbonne 300 000 feletti létszámról beszél, Muntaner megállapítása szerint a Pireneusokon való átkelés után 200 000 fő, Villani szerint 100 000 fő (20 000 lovas és 80 000 gyalogos) volt a francia sereg létszáma. Langlois azonban úgy véli, hogy e haderő csak látszatra volt félelmetes, ugyanis rengeteg nem harcoló elem keveredett a katonák közé, s ez az embertömeg el is szakadt a seregtől a pireneusi átkelés után. Lásd *Langlois, Charles-Victor*: Le Règne de Philippe III le Hardi. Paris, 1887. (A továbbiakban: *Langlois*, 1887.) 154. o.

[25] *Strayer*, 1971. 119. o.

szeptember 4-én. E döntő jelentőségű tengeri ütközet erőviszonyai meglehetősen kiegyenlítettek voltak: Loria flottája 66 hajóból állt, ehhez jött még hozzá 16 gálya Barcelonából, a franciák pedig 80 hajóval rendelkeztek. A spanyol admirális azonban las Formiguas közelében éjjel a francia flotta közelébe hajózott, s hajnalban indított támadásával meglepte és szétverte a francia erőket. Emberei 54 ellenséges hajót elfogtak (ismét a franciák admirálisával együtt), s több ezer fős veszteséget mértek ellenségükre. Rosas kikötőjét a spanyolok csak igen nehéz harcokban tudták elfoglalni a francia lovagokkal szemben, de jutalmuk nem is maradt el: néhány nap múlva elfogták Brabant hercegének flottáját a francia sereg teljes zsoldjával együtt. Így hiába adta fel szeptember 7-én Gerona városa a védekezést, a tengeri utánpótlástól elvágott francia sereg már 13-án megkezdte a visszavonulást Aragóniából, s október 12-én a hátrahagyott helyőrség is távozott a városból.[26]

Strayer úgy véli, hogy III. Fülöp támadási terve alapjában véve jó volt: az ellenfél területére való benyomulással el akarta érni a bizonytalankodó aragón (vagy talán inkább katalán, hiszen az egész hadjárat Katalónia tartomány területén folyt, amely jelentős autonómiával rendelkezett, szinte önálló állam volt) nemesség maga mellé állítását. Ez a számítása azonban nem vált be, mivel a nemesség nemcsak III. Péter királyt nézte ellenszenvvel, hanem a franciákat sem kedvelte, így csak a papság egy része csatlakozott a „keresztes" hadjárathoz. Strayer szerint a francia sereg döntő stratégiai hibát is elkövetett, amikor – ragaszkodván a hagyományos lovagi hadviseléshez – Gerona ostromába kezdett ahelyett, hogy Barcelonáig nyomult volna tovább.[27] Ráadásul úgy tűnik: a francia hadvezetés nemigen értette meg a tengeri és a szárazföldi hadműveletek összehangolásának szükségességét (amit Aragónia uralkodója kitűnően alkalmazott), s a korabeli krónikások meg sem említik, hogy a francia sereg visszavonulásának fő oka a flotta veresége volt. Bár Merész Fülöp a szárazföldi utánpótlás útvonalának biztosítása miatt ostromolta Geronát – s ebben igaza lehetett –, túl sok időt vesztegetett el, s az őszi időjárás okozta közlekedési viszonyok miatt az expedíció folytatása lehetetlenné vált.[28]

III. Péter aragón király ezután is rendkívül taktikusan járt el, a visszavonuló francia sereget egyáltalán nem támadta, semmiféle okot nem akart ugyanis szolgáltatni egy esetleges revans háborúhoz. A király az ország fő erőit Szicíliába összpontosította, s kerülni akarta a Franciaországgal való további összeütközéseket. Az aragóniai hadjárat véget ért ugyan, a háború azonban még egészen 1295-ig eltartott, jelentéktelen csetepatékkal az aragóniai–francia határvidéken. A háború enyhülését az is elősegítette, hogy 1285 végére annak fő érintettjei, IV. Márton pápa, Merész Fülöp francia és III. Péter aragóniai királyok is elhunytak.[29] IV. Fülöp ugyan szövetséget kötött Kasztília uralkodójával, IV. Sanchóval Aragónia ellen, de komoly hadműveletekbe sohasem kezdett, külpolitikai tervei teljesen másfelé orientálódtak.[30]

---

[26] *Langlois*, 1877. 156–162., 370. o.; *Strayer*, 1971. 116–117. o.

[27] *Strayer*, 1971. 117–118. o. Langlois is úgy látja, hogy a hagyományos lovagi harcmodor már III. Fülöp uralkodása alatt az avultság jeleit mutatta. A hadszervezés régi formáinak alkalmazása egy nagyszámú, de konfúzus, kis harci értékkel rendelkező sereg felállítását eredményezte. Komolyabb ellenfelekkel szemben ennek a haderőnek a sorsa csak a hősies küzdelemmel járó vereség lehetett, mint ahogyan ezt később Courtrai, Crécy, Poitiers és Azincourt eseményei is mutatták. *Langlois*, 1877. 374–375. o.

[28] *Strayer*, 1971. 118. o.

[29] Uo. 119. o.

[30] *Favier*, 1978. 293. o.

Az aragóniai hadjárat katonai-stratégiai jelentősége a franciák szempontjából nem tekinthető túlzottan nagynak, az expedíciós sereget az ellenfél tulajdonképpen le sem győzte, más okok miatt kellett visszavonulnia. Politikai szempontból azonban rendkívül fontos következményekkel járt. Miután 1285 őszén a sereg visszaérkezett Aragóniából, október 5-én Perpignan-ban meghalt Merész Fülöp, aki még a Gerona ostromának időszakában keletkezett járványban betegedett meg, s akinek már apja és nagyapja is keresztes hadjáratban hunyt el.[31] Az utána trónra kerülő IV. Fülöp csak azért tárgyalt a pápával a háború folytatásáról, hogy a következő 3 évi tizedet is megszerezze magának a „keresztes" hadjárat folytatása ürügyén. Inkább presztízs jellegű okok miatt húzódtak el a tárgyalásai Aragóniával is, ezért kellett várni a békekötéssel 1295-ig. A 17. évében levő új uralkodóra nehéz feladatok vártak: az aragóniai hadjárat kudarca, apja halála, a hirtelen nyakába szakadt kormányzati felelősség, a háborús kölcsönök, adósságok visszafizetésének kötelezettsége (a legutolsó törlesztésre 1306-ban került sor!), mind gyors és határozott lépéseket követeltek meg tőle.[32]

A hadjárat kudarcának egyik legfontosabb következménye az volt, hogy az új francia király szakított elődeinek a pápaságot kiszolgáló külpolitikájával. Fő célja a francia monarchia hatalmának és területi növelésének előmozdítása lett, s kerülni akarta a Mediterráneum térségébe irányuló kockázatos hadi vállalkozásokat. Tevékenységét főleg észak és kelet felé koncentrálta, a közeli és elérhető, kisebb területre kiterjedő fejedelemségeket és városokat akarta francia függésbe vonni, illetve országához csatolni.[33] Ezek a törekvései időnként újabb háborús konfliktusokat idéztek elő (az 1294–1298 közötti Anglia elleni háború 2 125 200 livre tournois-ba került neki csak az első két évben, igaz, I. Edward angol király is drágán fizette meg az árát, körülbelül 3 millió livre értékben az időszak egészét tekintve[34]), de az ezekkel kapcsolatos anyagi áldozatok több eredménnyel kecsegtettek, és a Francia Királyság közvetlen érdekeit szolgálták. Az aragóniai hadjárat kiadásai és a királyság eladósodása azt is nyilvánvalóvá tették, hogy az adózás régi rendszere, a háborús segély (*auxilium exercitus*) és a városi adományok nem elegendőek a háborús költségekhez. Szükségessé vált az alattvalók egységes megadóztatása e célból, s ez alól a francia papság sem lehetett kivétel. Mindez természetesen az egyház privilégiumainak megkérdőjelezéséhez vezetett a francia király és tanácsosai részéről, s hatalmi és pénzügyi konfliktusokat idézett elő Szép Fülöp és VIII. Bonifác pápa között.[35]

Dubois hadügyi reformjavaslatai

Az aragóniai hadjárat Dubois által levont tanulságai mind a Summaria brevis, mind a De recuperatione megállapításaiban tükröződnek. A szerző jól érzékeli, hogy változások következtek be a hadviselés szokásaiban és taktikai elemeiben, s ezek a lovagság számára kedvezőtlen hatásokat vontak maguk után: a lovagi harcmodor elavulását, haderejének gyengülését a városokkal, a gyalogsággal és a hadigépekkel szemben. A lovagság ellen-

[31] *Strayer*, 1971. 107. o.

[32] Uo. 119–120. o.

[33] Uo. 107–108. és 120–121. o.

[34] *Contamine*, 1980. 229. o.

[35] *Strayer*, 1971. 121. o.

feleinek taktikájához hozzátartozott az is, hogy nem vállaltak harcot a nyílt mezőn, a régi hagyományok szerint.[36] A hegyek, folyók, mocsarak, várak, erődök és városfalak mögé húzódó ellenféllel szemben a lovagoknak hosszú ideig tartó ostromokra kell számítaniuk, nem alkalmazhatják kedvenc taktikájukat, a mindent elsöprő lendületes lovasrohamot.[37] Előfordul, hogy egy ostrom akár egy évnél is tovább tart, s annyi anyagi ráfordítással és emberáldozattal jár, hogy ennyi idő után már a győzelem sem hoz elegendő kárpótlást az ostromló seregnek.[38] Az elhúzódó ostromok számos nehézséget támasztanak a támadó lovagi sereg számára: az ellenséges területen problémát jelent az utánpótlás szállítása, a védők viszont rendszeresen támogatást kaphatnak a hátországból; az egyre kényelmesebb életvitelhez szokott lovagok nehezen viselik el a kis területre zsúfolódó katonai tábor kellemetlenségeit, s a rossz higiéniai körülmények és a nagyszámú lóállomány egyben tartása járványok kialakulásához vezetnek, s ezek erősen megtizedelik a haderőt.[39] Nem véletlen, hogy Dubois szerint a francia királyoknak ezentúl nem szabad személyesen hadjáratokat vezetniük, hiszen többen is meghaltak közülük a XIII. század folyamán, nagyrészt járványok következtében.[40] A fenti problémák vázolásánál erőteljesen tükröződik az aragóniai hadjáratot döntően befolyásoló, Gerona városáért folyó ostrom néhány tanulsága, és talán Szent Lajos 1270. évi Tunisz elleni háborújának jó néhány nehézsége, amelyekkel a francia lovagi seregnek szembe kellett néznie.

Dubois szerint a nyílt harcot kerülő, jól védett erődökbe húzódó ellenséggel szemben új harcmodorra, célravezetőbb taktikára van szükség. Koncepciója egyfajta ötvözete a

---

[36] *Wailly,* 1849. 437. o.; *Boutaric, Edgard*: Les idées modernes chez un politique du XIV. siècle. Pierre Dubois. *Revue Contemporaine,* 2. Série. Tome XXVIII. 15 avril 1864. Paris, (A továbbiakban: *Boutaric,* 1864.) 433. o.

[37] „Nunc autem verentes vestram miliciam operiunt se montibus excelsis [turribus] muris fluminibus paludibus fossatisaliis fortaliciis et ingeniis, quibus summe milicie nobilitas frequenter [potest] minus quam peditum celeritas [obviare, contra] que vestra precellens milicia per longas obsidiones fortaliciorum consuevitadversari. Ob quas obsidiones et earum expectaciones vos et antecessores vestro pregravari multociens docuit et probavit magistra rerum experiencia." Summaria brevis, 2. o.

[38] „Regia enim maiestas intrans terram inimicorum si paucum ducat exercitum cito opprimetur. Si multum per obsidionem vincere volens diu stabit in loco uno cum magnis hominum et equorum [copiis?] cum multis penuriis, nobiliores de exercitu plerumque magnas incurrent [iacturas]. Aliquando anno uno vix aut non capietur fortalicium unum. Si capiatur longe expendit plus princeps de bonis suis et suorum quam valet eius conquestus." Summaria brevis, 2–3. o. Lásd még *Verbruggen, J. F.*: The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340. Amsterdam–New York–Oxford, 1979. (A továbbiakban: *Verbruggen*, 1979.) 273. o.; *Keen, Maurice* [Ed.]: Medieval Warfare. A History. Oxford, 1999. (A továbbiakban: *Keen*, 1999.) 136. o.

[39] „Obsidens in terra aliena quasi sine comparacione plus expendit et necesse habet expendere et plura pericula ac dampna sustinet quam obsessus, qui de vicinis civitatibus et opidis quando sibi videt expedire potest vocare et facere simul convenire totam plebem, a longe supervenientem exercitumgravaturam cum paucis laboribus dampnis et expensis, de proximis domibus propriis veniencium. Preterea vix aut nunquam stare potest magnus exercitus diu in loco uno, quin multum graventur nobiles homines ex subtili materia et passibili generati et nutriti calores estivos sustinere et deffectus preciosum victualium non assueti tollerare nec alios innumerabiles deffectus, qui per longam et frequentem experienciam magis quam alias [sciri] possunt et [cognosci. Nec] etiam equi tot et tanti in sua fortitudine possent in una platea tam diu permanere propter deffectum victualium [et] bonarum aquarum et habundanciam muscarum que ex putrefaccione et corrupcione generantur... Et hoc dicit ille summus medicorum Deus qui omnia videt antequam eveniant, quia putrida et fetida aerem corrumpunt et aer infectus statim actingit ad cor epar pulmonem et alia membra nobilia, causat infirmitates et varias debilitaciones pugnatorum." Summaria brevis, 3. o. Lásd még *Verbruggen,* 1979. 273. o.; *Wailly*, 1849. 437. o.; *Boutaric*, 1864. 434. o.; *Baethgen*, 1950. 360. o.

[40] *Baethgen,* 1950. 361. o.

gazdasági és kommunikációs blokádnak, valamint a „felperzselt föld" taktikájának. Feltételezvén a francia lovagság szokásos számbeli és fegyverzetbeli fölényét, a várak elleni közvetlen ostromok elkerülését javasolja, s helyette a környező területek, a hátország megszállását, valamint az ostromlottak teljes blokádját, elszigetelését tanácsolja. Úgy véli, hogy az élelmiszer- és hadianyag-utánpótlástól elvágva a védősereg előbb-utóbb harc nélkül is kapitulálni fog (vagy kitörésre és nyílt harcra kényszerül). Elképzelése szerint a bekerített városok, várak vagy erődök elleni támadást a gabonatermés érése környékére kell időzíteni, s minden élelmiszert (az állatokkal együtt) el kell szállítani vagy el kell pusztítani, meg kell semmisíteni, ami a védők számára elérhető közelségben van. Bármiféle potenciális segéderőt likvidálni kell, és teljes kommunikációs zárlatot kell megvalósítani. A zárlat megszegőit, akik valamilyen módon az ostromlottakat segítik, szigorúan meg kell büntetni. Megölni nem szabad őket (hiszen Dubois szerint minden keresztény által megölt keresztény lelke a kárhozatra jut), de kezük vagy lábuk levágásával példát kell statuálni velük mindenki számára.[41]

A gazdasági és kommunikációs blokád koncepciója feltételezte azt, hogy a francia király hadereje általában fölényben van ellenfeleivel szemben. Dubois szerint maga az uralkodó és tanácsosai sem ismerik igazából saját országuk népességének és potenciális katonai erejének nagyságát. A francia jogász úgy véli: Szép Fülöp bármikor képes lenne egy 80 000 gyalogosból és 2000 lovasból álló sereg kiállítására, sőt, ha ezt komolyabb veszteségek érnék, akkor is gond nélkül újabb haderőt tudna besorozni. Azt, hogy Dubois-nak ez az állítása nem volt megalapozatlan, a kor demográfiai viszonyai egyértelműen igazolják. Favier szerint Franciaország a XIII–XIV. század fordulóján túlnépesedett volt, s 15-20 milliós (mai területre számítva kb. 23 milliós) lakossága messze fölötte állt a Német-római Birodalom és Itália (kb. 10-12 milliós) vagy Anglia (3-4 milliós)

[41] „Quibus sic premissis regia maiestas suum magnum exercitum equitum et peditum transmittet ad terram illam cum blada granum habere incipient, et veniens exercitus ad singulas civitates et castra si recusaverint intus existentes aperire vel statim ad praelium campestre quod [quotiens?] est eis offeretur venire, extirpentur omnes vinee arbores fructifere et segetes [incendio?] consumantur per totam terram. Homines non interficiantur nisi facientes et moventes insultum, et insultum moventibus nisi necessitas exigat aliud fieri solum altera manus vel pes amputetur, ne decedencium anime ad inferos transmittantur. Provideantur autem circumquaque ducatum fortalicia proximiora, que in manu regia teneantur, bladis animalibus et aliis fructibus illius terre depopulate muniantur, ut ibi exercitu magno recedente remaneant pugnatores sufficientes ad custodiendum vias et districtus [omnes ita] cum exercito et populo, quod donec victum aliunde non possit habere, per hanc viam dux et totus populus cito famem [pacientur] ut canes et vivere non poterunt – quomodo poterit ipse, consumptis incendio fenis stramminibus et paleis ac granis unius anni de tota sua terra, excercitum ducere nec regios pugnatores circuentes terram suam in hyeme expugnare. Sub pena similem depopulacionem sustinendi prohibeatur districtissime habitatoribus et dominis omnium circumpositarum regionum, ne ipsis aliqua victualia subministrent et ne quocumque modo in terris suis eos receptent nec per easdem terras transire permittant." Summaria brevis, 7–8. o.; *Renan, Ernest*: Un publiciste du temps de Philippe le Bel (1300–1308). *Revue des Deux Mondes,* XCI (15 février 1871, I. rész). XCII (Premier mai 1871, II. rész). I. rész, 635. o.; *Scholz,* 1903. 420. o.; *Kern, Fritz:* Die Anfänge der französischen Ausdehnungspolitik bis zum Jahre 1308. Tübingen, 1910. 31. o.; *Keen*, 1999. 136–137. o. Dubois-nak e mai szemmel rendkívül kegyetlennek tűnő javaslata meglehetősen gyakori büntetés volt a korban, más tipikus büntetési formák – mint az elevenen megfőzés (forralóüstben történt, főleg pénzhamisítók esetében), az akasztás (gyilkosok, tolvajok esetében), az élve eltemetés (főleg nőkre kiszabott büntetés volt) vagy a viszonylag ritkán alkalmazott lefejezés – mellett. A csonkítást (főképpen a kéz vagy a fül levágását) elsősorban a száműzetések szankciójaként alkalmazták, s a legtöbb esetben pénzbírság kifizetésével megváltható volt. Lásd *Richard, Jules-Marie*: Une petite nièce de Saint-Louis, Mahaut, comtesse d'Artois et de Bourgogne (1302–1329). Paris, 1887. 44–45. o.

népességének.[42] A Dubois által javasolt blokádtaktika, mint a harcászat új módja, valószínűleg a kor eseményeiből eredeztethető. Ismeretes, hogy a pápák is alkalmazni akarták a gazdasági blokádot a muzulmánok elleni szentföldi háborúkban (ez a keresztény államok belső érdekellentétei miatt nem vezetett eredményre), valamint az is, hogy Akkon elfoglalása (1291) után a muzulmánok kivágták az összes fát és mindenfajta növényzetet a tengerparti területeken, hogy az esetleges újabb keresztes hadjárat során a keresztények ne találhassanak semmiféle élelmiszert ezeken a földeken. Az ostromok elkerülése és a hátország elpusztítása vonatkozásában Dubois konkrétan utal is a mongolok hadi szokásaira, akik gyors és hatékony lovasságuk révén képesek nagy területeket elzárni a külvilágtól, s ezért nem is vesződnek a nagyobb várak és városok elleni frontális támadással.[43]

Részben a mohamedánok, részben talán Roger Bacon hatásának tulajdonítható, hogy a francia legista a tudomány és a technikai ismeretek háborúban való felhasználását rendkívül fontosnak tartotta, s ezzel is jelentősen eltért a hagyományos lovagi mentalitástól a harcászat terén. A kézműves mesterségek közül a patkolókovácsok és az ácsok technikai tudásának alkalmazását hadi gépezetek, harci eszközök gyártására is megfelelőnek vélte. Külön kiemelte a konstruálható hadi eszközök közül az ellenséges objektumok felgyújtására alkalmas tükrök készítésének célszerűségét, melynek ötletét közvetlenül Roger Bacon írásaiból kölcsönözte. Az angol ferences szerzetes szerint ilyen hadi célra gyártott óriási gyújtó tükröket kellett volna alkalmaznia Akkon védőseregének a muzulmánok ellen.[44] Dubois és Bacon is utal arra, hogy az arabok jóval előtte járnak a nyugati kereszténységnek a tudomány és a technika háborúban való alkalmazásában. A XIII. század folyamán a mohamedánok már rendszeresen alkalmazták a puskaport a katapultokból kilőtt lövedékeikben, s bár Roger Bacon már 1267-ben leírta a puskapor készítésének módját, mégsem terjedt el annak alkalmazása az európai harcászatban (Winkler Gusztáv szerint a Roger Bacon által leírt lőporkészítési eljárás – amelyet ő 1242-re datál – csak rakéták kilövésére alkalmas anyagot eredményezett, ugyanis túl nagy volt benne a kén és a faszén aránya. A lőpor összetételét 1275 táján Marcus Graecus és Albertus Magnus módosították úgy, hogy háromnegyed részben kálisalétromot tartalmazzon, s ezzel vált alkalmassá golyók kilövésére is.[45]) Bacon és Dubois megfigyelése pedig azért is érdekes, mert a muzulmánok 1291-ben elsősorban a technikai fölényük révén törték meg a kézitusához szokott lovagok ellenállását Akkon falai között, amelyeket már nagyrészt rommá lőttek az ostromgépeik segítségével, mielőtt az általános frontális támadást megindították volna. A hadigépek fontosságát és a tudományos ismeretek, elsősorban a mechanika harcászatban való alkalmazását Dubois egyébként

[42] „Si enim [alternis annis] de terris vestris magnum excercitum peditum ectiam usque ad octoginta milia et [equitum] duo milia pauperum nobilium, qui terras nullas aut paucas habebant, ad amicos vestros seu terras vestras ectiam dato quod non redirent mitteretis, populus vester ob hoc diminutus per singulas regiones nullatenus appareret. Thesaurum enim habetis innumerabilem virorum, qui sufficientes essent cum necessitas ad pugnandum; unde si vires vestri populi cognosceret regia maiestas, agredi maxima que precedunt et sequuntur minime dubitaret nec timere deberet, dum tamen ob bonum finem videlicet tocius rei publice salutem bona causa faciendi precedente tales et tantos aggressus principaliter faceret, quod sine honore, [pro?] temporali commodo facere non posset…" Summaria brevis, 16. o.; The Recovery, 184. o., 50. jegyz.; *Wailly*, 1849. 446. o.; *Scholz*, 1903. 422. o.; *Verbruggen*, 1979. 276. o.; *Favier*, 1978. 103. o.

[43] The Recovery, 25. fej., 85–86. o.

[44] Uo. 84. fej., 136–137. o. és 69. jegyz.

[45] *Contamine*, 1980. 260. o.; *Winkler*, 2001. 73–74. o.

ókori példákból is ismerhette, melyek közül különösen Arkhimédésznek, a neves természettudósnak Szürakuszai védelmében tett erőfeszítései emelhetők ki, amikor Kr. e. 212-ben a római Marcellus óriási túlerőben levő seregét próbálták a helybeliek megállítani.[46]

Dubois a háborúnak nemcsak taktikai, stratégiai és technikai kérdéseivel foglalkozott, hanem a hadba hívás, hadszervezés, a királyi haderő kiállításának problémáival és annak jogszerű, a törvényeknek és a szokásoknak megfelelő módjával is. A hadsereg szervezésének és finanszírozásának négy fokozatát különböztette meg: az elsőben a király hadba hívja a nemességet, amely földjét kötelező katonai szolgálat fejében birtokolja (a nemeseknek saját költségükön kell hadba vonulniuk); ha ez nem elegendő az ország védelméhez, akkor a király hadba hívhatja a szabad birtokosokat, akik nincsenek speciálisan katonai szolgálatra kötelezve (nem nemesi származásúak), s míg a katonai nemességet a „ban" (bandérium), addig ezt a sereget az „arrière-ban"(*retrobannium*) elnevezéssel illették a korban; ha mindez nem elegendő, akkor a király jogosult az általános népfelkelés (*levée en masse*) kihirdetésére, vagyis minden hadra fogható férfi mozgósítására; rendkívüli veszély esetén, ha fokozott gyorsasággal kell mindezt megvalósítani, a királynak joga van arra is, hogy az egyházra adót vessen ki és vagyona egy részét a sürgős seregállításra fordítsa.[47] Ez utóbbival kapcsolatban azonban Dubois megjegyzi, hogy a francia uralkodók, különösen Szép Fülöp (rossz tanácsadóira hallgatva) gyakran visszaéltek e jogukkal. A francia jogász hosszasan bizonygatja, hogy csak valóban indokolt esetben, rendkívüli állapot idején lehet az adómentességgel rendelkező egyház vagyonát igénybe venni katonai célokra, s ha a király indokolatlan esetben teszi ezt, az nem más, mint rablás és fosztogatás![48]

E jogilag és szokásszerűen meghatározott rendszer azonban sok hibával működik. Dubois nehezményezi, hogy a király sokszor maga fizeti azokat a nemeseket, akiknek kötelességük saját pénzből finanszírozniuk katonai szolgálatukat. Ráadásul a nemesek gyakran helyettest küldenek hadba, s fizetnek neki azért, amit maguknak ingyen kellene megtenniük. Egyes helyettesek időnként több személytől is fizetséget kapnak arra, hogy bevonuljanak a nevükben, s ezzel is csökkentik a haderő létszámát.[49] Mivel a király engedékenynek mutatkozik a katonai szolgálat ingyenes és kötelező ellátásában a nemes-

[46] A római sereg első nagy támadását, amelyet Marcellus a tenger felől indított hajóival, az óriási túlerővel eleinte ijedten szembenéző szürakuszaiak Arkhimédész hadigépeinek segítségével visszaverték, s hatalmas pusztítást végeztek a támadók körében, ezért a római hadvezér – tekintettel a szárazföldi oldal terepadottságait is kitűnően kihasználó védelmi rendszer hatékonyságára (az Arkhimédész által építtetett hajítógépek a távoli és a legközelebbi ostromlókat egyaránt elérték és tűz alatt tartották!) – felhagyott a frontális támadásokkal és hosszan tartó blokádra rendezkedett be, mint ahogyan azt Livius leírásából tudjuk: „Így a rómaiak, miután minden próbálkozásuk kudarcot vallott, haditanácsot tartva úgy döntöttek, hogy felhagynak az ostrommal, s csupán ostromzár alatt tartják az ellenséget, hogy elvágják szárazföldi és tengeri utánpótlásától." *Livius:* A római nép története a város alapításától. Budapest, 1982. II. k. XXIV. könyv, 34. fej. 461. o. Livius részletesen beszámol az Arkhimédész által tervezett hadigépek pusztító hatásáról is (460–461. o). Ugyanígy a teljes ostromot leírja *Plutarkhosz* is híres művében. Lásd Párhuzamos életrajzok. Budapest, 1978. II. k. Marcellus, 15–19. fej. 62–67. o. A rómaiak végül csak árulás és hadicsel segítségével tudták a várost elfoglalni, miután Szicília többi városát már bevették, s Szürakuszai lakosai egy ünnep alkalmával szinte mindannyian lerészegedtek.

[47] The Recovery, 121–124. fej. 183–185. o.; *Scholz*, 1903. 421. o.; *Brandt*, 1956. 42.o.; *Contamine, Philippe*: Guerre, État et société à la fin du moyen âge. Paris–La Haye, 1972. (A továbbiakban: *Contamine*, 1972.) 39. o.

[48] The Recovery, 124–128. fej. 185–187. o.; *Contamine*, 1972. 26–28. o.

[49] The Recovery, 128. fej., 187. o.

séggel szemben, az arrière-ban túl gyakori és indokolatlan összehívására, valamint a pénzhiány miatt az egyház törvénytelen megadóztatására kényszerül.[50] Dubois szerint tehát az uralkodónak kivétel nélkül minden nemes katonai szolgálatának teljesítéséhez ragaszkodnia kell, és nem szabad jogtalanul a ban kötelezettségét az arrière-ban-ra hárítania. Ne fizessen pénzt másoknak azért, amit egyeseknek (a főuraknak és a lovagoknak) ingyen kell megtenniük.[51]

A hadszervezés problémái a korabeli Franciaországban

Amit Dubois a De recuperatione-ban kritizált, az valóban egyre inkább érzékelhető volt az 1300-as évek elejétől. Az arrière-ban behívása egyre gyakoribbá vált a király részéről, s így a közvetlen vazallusok (ban) mellett a másodvazallusok szerepe is megnőtt, és megjelent egy új törekvés is az uralkodói politikában: bár a városi polgárság nem tartozott e kötelékbe, a király igyekezett az arrière-ban kötelezettségét rájuk is kiterjeszteni. Mivel e törekvés szokatlan volt és némi ellenállásba is ütközött, Szép Fülöp a szolgálat helyett pénzbeli megváltást is elfogadott (amely lehetővé tette számára zsoldossereg felállítását is, illetve saját hadereje létszámának növelését). Az 1302-es courtrai-i vereség után a király általános mozgósítást rendelt el, de a személyes szolgálat és az adófizetés kérdésében rugalmasnak mutatkozott, mivel a zsoldosok alkalmazása már egyre hatékonyabbnak bizonyult.[52] Szép Fülöp 1302. augusztus 10-én, Vermandois bailli-jához írt hadparancsában a flamandok elleni háború és Lille városának védelme céljából elrendelte minden nemesi és közrendű személy felfegyverzését (beleértve az egyháziakat is), illetve katonaállítási kötelezettségét, a harchoz való hozzájárulását anyagi lehetőségei szerint, legalább gyalogos szolgálatban.[53]

Ugyancsak érzékelhető volt még egy fontos törekvés az uralkodó részéről, mégpedig a katonai szolgálat időtartamának kiterjesztése, mivel a háborúk (mint a Flandria elleni is) esetenként évekig elhúzódhattak. Elvileg a feudális katonai kötelezettség másfél hónapra szólt, s a király ezt az időt lerövidíthette, ha egyes csapatok tevékenysége már szükségtelenné vált, vagy meghosszabbíthatta, de csak fizetség fejében. Rouen katonai körzetének lakóihoz szóló 1304. május elsejei levelében Fülöp megköszönte a város támogatását a flamandok elleni újabb harcokhoz, s e dokumentumból kiderül, hogy az

[50] The Recovery, 128. fej., 188. o.; *Contamine,* 1972. 49. o.; *Keen*, 1999. 131. o.

[51] *Comtamine*, 1980. 194–195. o.

[52] *Lot, Ferdinand – Fawtier, Robert* [Éd.]: Histoire des institutions françaises au moyen âge. t. II. Paris, 1958. (A továbbiakban: *Lot – Fawtier*, 1958.) 531–532. o.; *Favier,* 1978. 177–178. o. Hasonló problémákkal kellett szembenéznie I. Edward angol királynak, Szép Fülöp egyik legfőbb ellenfelének is. Amikor 1295-ben a gascogne-i és 1296-ban a skóciai hadjárathoz szükséges katonai erő biztosítása céljából kísérletet tett a katonai szolgálat kiterjesztésére a kevésbé vagyonos rétegek, főleg a kisnemesség körében (felére csökkentvén a katonai szolgálathoz szükséges vagyoni cenzust), a társadalmi ellenállás és érdektelenség mégis zsoldosok alkalmazására kényszerítette Edwardot. Lásd *Prestwich, Michael*: Armies and Warfare in the Middle Ages. New Haven–London, 1996. (A továbbiakban: *Prestwich*, 1996.) 77–78. o.

[53] Mandement de Philippe le Bel pour la convocation de ban et arrière-ban contre les flamands, qui venaient de mettre le siège devant Lille (10 août 1302). In*: Boutaric, Edgard* [éd.]: Notices et extraits de documents inédits relatifs à l'histoire de France sous Philippe le Bel. In: Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres bibliothèques. t. 20. (Seconde partie.) 1862. (A továbbiakban: *Boutaric,* 1862. Notices et extraits.) XV. dok., 143–145. o.

előbbiek hadi kötelezettsége júniustól szeptemberig volt érvényben. Minden száz „tűzhely", vagyis család hat gyalogost (köztük két íjászt) volt köteles kiállítani erre az időszakra.[54] A katonai erő megszervezésén kívül a növekvő létszámú haderő megfelelő élelmezése is fontos feladat volt, s ezt 1304-től a bailli-k látták el. A hadsereg számára szükséges élelmiszerek általában vámmentesek voltak az országon belül, s nem készpénzzel fizettek érte, hanem rövid lejáratú utalványokkal.[55]

Dubois-nak a királyi hadszervezésre vonatkozó kritikája sok jó megfigyelést tartalmazott, de néhány probléma, amellyel az uralkodónak szembe kellett néznie, kívül maradt a látókörén. Mindezek megértéséhez át kell tekintenünk a XIII. században bekövetkező főbb változásokat a katonai szolgálat terén, a haderő létszáma, valamint idő- és térbeli tevékenységi köre vonatkozásában. A vazallusok hadba hívása egyre több problémát okozott a királyságnak: sokszor szándékosan késtek a bevonulással, fegyelmezetlenek voltak, csak rögtönzésekkel irányították csapataikat. A királyság területének növekedése is egyre avultabbá tette a rendszert, mert távoli harcokra a helyi védelemre berendezkedett erőket nehezen lehetett alkalmazni. Mivel az általános szolgálati idő hat hét volt, a 41. naptól az uralkodónak fizetnie kellett vazallusait, ha továbbra is szüksége volt rájuk. Az apátságok, kommunák, városok által kiállított haderő értéke is egyre csökkent, mert sokan inkább nincstelen helyetteseket küldtek a csatasorba. A gyalogság harci értékében a lovagok amúgy sem nagyon bíztak, inkább csak az íjászokat tartották meg közülük. A lovagi páncélzat és fegyverzet szinte teljes védettséget biztosított a gyalogosok ellen (legalábbis a nyílt hadszíntéren), akik így a közelharcban nem számítottak igazi ellenfélnek. A hagyományos lovagi harcmodor egyébként nem tartalmazott túl sok taktikai elemet: rendezett lovasrohammal indulván a csaták egy idő után konfúzussá váltak, egyéni párviadalok alakultak ki (a főuraknak amúgy is nehezen lehetett parancsokat osztogatni), csapatmozgásra, áttekinthető hadmozdulatokra nemigen került sor. A nemesi rangú ellenséget általában nem megölni, hanem foglyul ejteni akarták, hogy magas váltságdíjat fizettessenek ki érte a rokonaival és a vazallusaival.[56]

A XIII. század vége felé Franciaországban a lovagság tudatosan törekedett arra, hogy kiiktassa a gyalogságot a csatatérről és csak a lovas segéderőt tartsa meg. Ez némiképpen megbosszulta magát 1302-ben, amikor Courtrai mellett néhány ezer flamand gyalogos a mocsárba csalta a francia lovagokat, akik katasztrofális vereséget szenvedtek. A lovagok azonban inkább véletlen kisiklásnak tekintették a kudarcot a gyalogosokkal szemben (az ő számukra szerencsés körülmények összejátszásának), s nem vontak le semmiféle következtetést a hagyományos harcmodor megváltoztatására. Igaz, a későbbi csatákban, különösen 1304-ben Mons-en-Pévèle-nél a lovagi haderő kiköszörülte a csorbát, de csak két évtized múlva került újra fölénybe a flamand gyalogsággal szemben. A XIV. század elején ez utóbbiak soraiban egyre jelentősebb szerephez jutottak az íjászok, mivel a számszeríj tökéletesítésével nagyobb távolságra és pontosabban tudtak célozni (általában a gyalogosok egyharmadát tették ki). Ezen kívül a flamandok kifejlesztettek egy rendkí-

[54] Lettre de Philippe le Bel portant que les habitants du bailliage de Rouen lui ont gracieusement accordé, à la requête de comte de Valois, une aide de sergents pendant quatre mois pour la guerre de Flandre (Premier mai 1304). In: *Boutaric*, 1862. Notices et extraits. XXI. dok., 156–157. o.

[55] *Boutaric*, 1862. 157–158. o.

[56] *Lot – Fawtier*, 1958. 517–518. o.

vül hatékony gyalogsági fegyvert, a goedendag-ot (jelentése magyarul egyszerűen „jó napot"). Bár ezt Winkler Gusztáv „alabárd"-nak fordítja, valójában a goedendag átmenetet jelentett az alabárd és a harci buzogány között. Eredetileg egy meghosszabbított nyelű buzogány volt, amit később pengével is elláttak, de ezután is inkább ütésre használták, nemcsak az ellenfeleik, hanem azok lovai ellen is.[57] Mivel a XIII. század folyamán jelentős külső támadás nem fenyegette Franciaországot, inkább a tartományurak egymás közötti és a király elleni harcai, csetepatéi és rablóportyái foglalkoztatták a lovagságot, valamint a külföldön, Itáliában, az Ibériai-félszigeten és Keleten, a Szentföldön és annak közelében zajló háborúkban vettek részt. Békésebb időszakokban a haderő kétféle módon tartotta magát jó kondícióban: az egyik lehetőség a „cembel" nevű hadijáték volt, amely két csapat között zajlott, melynek tagjai egy megbeszélt helyen és időpontban tompa, életlen (de egyébként sok sérülést okozó) fegyverekkel mérték össze erejüket egymással; a másik lehetőség az egyéni megmérettetés, a lovagi torna volt. Ez a XIII. századtól vált divattá, s elterjedésében szerepet játszott az is, hogy a lovagok női közönség előtt produkálhatták magukat, a nagyközönség számára pedig a torna, a viadal egyfajta látványosság, cirkuszi játék funkcióját töltötte be. Az egyház elítélte ezeket a viadalokat, és többnyire megtagadta a gyászszertartást az itt elhunytaktól, s a francia királyok is betiltották a lovagi tornákat, ha nagyobb háború közeledett. A tornák egyébként hatást gyakoroltak a harcászatra is, és nem véletlen, hogy a nyugati lovagi seregek közötti ütközetek többnyire egyéni párviadalokra bomlottak fel.[58]

A XIII. század folyamán azonban változások indultak meg a hadviselésben és a seregszervezésben egyaránt, a lovagok konzervativizmusa ellenére. Kialakulóban volt a módszeres katonai adminisztráció, az összeírás, a behívások, az élelmezés és a fizetés megszervezése, s a bonyolult, összetett szervezési feladatok megkövetelték az írásbeli adatrögzítést, az előzetes kalkulációt, pontos listák készítését a szükséges anyagi-pénzügyi ráfordításokról. A technikai fejlődés, a kézművesség felhasználása a harcászatban, várépítésben és ostromgépek elkészítésében, mindenképpen éreztette hatását. Egyre több emberre, pénzre és technikai eszközre volt szükség egyre hosszabb és nagyobb szabású hadműveletekhez. A nyugati keresztény társadalom azonban ellenállt a háború térbeli és időbeli kiterjesztésének, így a legerősebb monarchiák is csak néhány hétre tudták az embereket nagyobb számban mozgósítani. Sem a katonai szolgálatot, sem a megemelt és gyakran kivetett hadiadót nem tartották a korban normális jelenségnek.[59]

A változó háborús igényeknek a hagyományos feudális-lovagi haderő egyre kevésbé tudott megfelelni, s a királyok egyre gyakrabban és egyre nagyobb számban alkalmaztak zsoldosokat a nem nemesi származásúak közül. Eleinte csak természetbeni ellátást biztosítottak nekik, később emellett fizetést is, és mindkettő súlyos anyagi terhet rótt az ál-

[57] *Lot – Fawtier*, 1958. 526–527. o. A gyalogság megerősödése egyébként már a XII. századtól kezdve érzékelhető volt Nyugat-Európában. Ez főleg a Normandiáért folyó angol–francia háborúkban kialakított speciális angol gyalogos harcmodornak volt köszönhető: a gyalogos íjászok közé (akik az angol hosszú íjat, a „longbow"-t használták, nem pedig a kontinensen elterjedőben levő számszeríjat), lovagok is beálltak és gyalogosan harcoltak. A lovasságot viszont a nyereg hátsó részének magasítása és a kopja (nehézlándzsa) alkalmazása erősítették, mivel ezek révén vált lehetségessé a lendületes lovasroham alkalmazása. Lásd *Winkler*, 2001. 43. o.

[58] *Lot – Fawtier*, 1958. 519–520. o.

[59] *Contamine*, 1980. 227–231. o.

lamra. Új bevételi forrásokat kellett tehát keresni, s erre két lehetőség kínálkozott: egyrészt a városi polgárság fokozottabb megadóztatása, másrészt az egyházi személyek bevonása az adózók körébe. Amikor I. Edward és Szép Fülöp 1294–1298 között egymás ellen háborúzott, mindkét fél az egyház megadóztatása révén akarta pénzügyi nehézségei java részét megoldani. Ez súlyos konfliktushoz vezetett VIII. Bonifác pápával, aki törvénytelennek, az egyház privilégiumai elleni támadásnak tartotta a királyok adóztatási törekvését és egyháziakra vonatkozó adókivetését, kivéve, ha azt egy ország rendkívüli állapota indokolja. Csakhogy Fülöp és Edward háborújában a „rendkívüli" helyzetek egyre gyakoribbakká, szinte állandóvá váltak, ráadásul a hadiadóként beszedett pénzt sokszor egészen másra fordították.[60] Mint az előzőekben láthattuk, az uralkodóknak ezt az eljárását, a régi szokások, hagyományok és privilégiumok megsértését Dubois is károsnak, sőt törvénytelennek tartotta mind az egyházzal, mind a közrendű alattvalókkal szemben.

A változásokat azonban már nem lehetett megállítani, mivel a zsoldos haderő alkalmazása túl sok előnnyel szolgált a királyság számára. Egyrészt elvileg tetszőleges számú sereget lehetett kiállítani (ezt nem korlátozhatta a szokásjog), másrészt az elszegényedett nemesek vagy a sokadik fiúgyermekek számára a zsoldos szolgálat kenyérkereseti lehetőség volt, szintúgy a közrendűek részére is, így nem véletlen, hogy zsoldosokat már a XII. századtól kezdve alkalmaztak az angol és a francia hadseregben is, csak ekkoriban még kis létszámban.[61] Mindezt elősegítette az is, hogy bár elvileg minden hadrafogható férfi behívható volt a katonai szolgálatra, a termelői munkákat végző parasztok és kézművesek, valamint a kereskedők, boltosok – elkerülendő a fontos munkákból való kiesést – inkább helyettest állítottak, vagy fizettek a királynak a fegyveres szolgálat helyett. A király számára pedig egyre nyilvánvalóbbá váltak a további előnyei e zsoldos haderőnek: a fizetséget a katonáknak hadi érdemekkel kellett megszerezniük, a sereg sokkal egységesebb színvonalúvá vált, mindig idejében rendelkezésre állt, hosszabb időtartamra lehetett bevetni (legalábbis ha elegendő pénz állt rendelkezésre), ráadásul mindezekkel együtt csökkenőben volt a bárók politikai-katonai jelentősége, mivel nem saját vazallusaikat vezették hadba. A király tudatosan igyekezett minél több embert a városok lakosságából toboroztatni, s ezeknek így társadalmi-politikai súlyuk is növekedett. Szép Fülöp mindenesetre rendkívül rugalmasnak mutatkozott abban is, hogy egyes vá-

[60] *Brandt,* 1956. 18–19. o.

[61] *Lot – Fawtier,* 1958. 520. o. Mundy szerint a zsoldosok alkalmazásának elterjedésében fontos szerepet játszott az a tény, hogy a honvédelem (*defensio regni*) minden nemes kötelessége volt ugyan, de a támadó háborúkban nem volt kötelező senki számára sem a részvétel, így az uralkodóknak a külső hadjáratokhoz mindenképpen fizetett haderőt kellett alkalmazniuk (*Mundy,* 1973. 280–281. o.). Langlois kutatásai során megállapította, hogy a zsoldosoknak fizetendő összeg mértékét a kötelező bevonulást elmulasztó személyek büntetési pénze határozta meg, tehát azzal volt egyenértékű. Így a zsold összege 1274-től Franciaországban a következő volt: 20 sou a zászlósurak (*banneret*), 10 sou a lovagok (*chevalier*) és egy sou (12 dénár) a gyalogosok számára. Langlois a zsoldosok két típusát különbözteti meg III. Fülöp haderejében: az egyik (a „stipendium") csak ideiglenes segéderő volt, a másik („sergents à gage") már állandó vagy legalábbis hosszabb távra szerződtetett katonaságot jelentett (ez utóbbiak alkották például a várak, erődök és a határok védőseregét). E „profi" zsoldosok sok esetben külföldiek voltak és gyakran az átlagosnál jóval magasabb összegért szerződtették őket (*Langlois,* 1877. 365–368. o). Az általánosan megszabott összeg azonban jó ideig nem változott, amit jól tükröz egy 1335-ös adat is: VI. Fülöp az általa tervezett szentföldi keresztes hadjárat céljára toborzott zsoldosai számára 20 sou-t állapított meg a zászlósurak, 10 sou-t a lovagok és 5 sou-t a fegyverhordozók esetében. Lásd Ordonnance de Philippe de Valois, relative au paiment des gens d'armes. 7 août 1335. *Bibliothèque de l'École des Chartes,* 1859. (tome V., série 4.) 509. o.

rosoktól katonaállítást, másoktól csak fenntartási összeget kért, és megbízottai esetenként az igényelt hadiadó felével, harmadával, sőt negyedével vagy ötödével is megelégedtek.[62]

A fenti erőfeszítések ellenére megállapítható, hogy Szép Fülöp idejében még nem alakult ki állandó, bármikor bevethető zsoldossereg. A kontinuitást tulajdonképpen az intézményesült vezérkar jelentette: a hadsereg főparancsnoka (*connétable*), a neki alárendelt két marsall (*maréchal*) és a gyalogság parancsnoka (az íjászok nagymestere) tartoztak ide. E királyi főtisztségek betöltői sok esetben diplomáciai feladatokat is elláttak, időnként rendőri jellegű megbízásokat teljesítettek (például letartóztatásokat foganatosítottak). Esetenként a király rokonai vagy helyi főnemesek, illetve tisztviselők is elláttak hadvezetési feladatokat, bár nem ez volt a fő funkciójuk (ilyen volt a bailli és a sénéchal tisztsége is), de általában a helyi parancsnokoktól, báróktól nem várták el, hogy minden hadjáratban részt vegyenek.[63] A katonai vezető tisztségekkel kapcsolatban Dubois rendkívül fontosnak tartotta, hogy csak megfontolt, körültekintő, igen tapasztalt személyek kezébe kerüljenek, mert a fiatalok hevessége és meggondolatlansága sok elkerülhető veszteséget okozott már a háborúkban.[64]

Sok fejtörést okozott már a történészeknek a francia legista azon állítása, hogy a francia királyság bármikor képes lenne gond nélkül kiállítani egy 2000 lovasból és 80 000 gyalogosból álló sereget. Sokan úgy vélik, egyfajta nacionalista nagyzolásról van szó Dubois részéről, de nézetem szerint ez az állítása – hangsúlyozom: mint elvi lehetőség, ha erre az országnak szüksége lenne! – nem tűnik teljesen irreálisnak. A lovagok 2000 fős becslése például semmiféle kétséget nem ébreszthet bennünk az adat realitása felől, inkább a gyalogság száma tűnik magasnak a szokásos (lovassághoz viszonyított) arányához képest. Összességében azonban, egy jelentősebb háború – mint például az angolok vagy a Flandria elleni – mindenképpen mobilizálhatott ennyi embert is, hiszen a csapatok a harcok során néhány hetenként cserélődtek, s a fluktuáció révén sokkal nagyobb embertömeg vett részt egy háborúban, mint a döntő csatákban.

A korabeli francia haderő létszámának megállapítása rendkívül nehéz feladat, mivel a rendelkezésre álló adatok hiányosak és sok esetben megbízhatatlanok. Annyi bizonyos, hogy a XIII. század végén a hadsereg alapegységei a 10-15 főből álló „bande"-ok (raj, csapat) voltak, amelyek egy-egy lovag körül alakultak ki. (Van olyan adat, mely szerint 8 lovag összesen 94 fős csapatot alkotott kísérőivel együtt, más adat 27 lovagot említ, akik összesen 430 főt tettek ki a kíséretükkel együtt.[65]) Ezek az alapegységek egészen a XVII. századig fennmaradtak, és a Napkirály, XIV. Lajos seregében is lényeges szerepet játszottak.[66] A nagyobb egységeknek azonban rendkívül változó létszáma volt. Az angolok elleni háborúban például a toulouse-i kontingens három hadjáratban vett részt, s a

[62] *Favier*, 1978. 174–176. o.

[63] *Strayer*, J. R.: The reign of Philip the Fair. Princeton, 1980. (A továbbiakban: *Strayer*, 1980.) 372–374. o.; *Nicolle, David*: Medieval Warfare source book. I–II. London, 1995. I. k. 168. o.

[64] The Recovery, 2. fej., 73. o.

[65] *Lot – Fawtier*, 1958. 521. o.

[66] „...már a középkor végétől kialakítottak a királyok egy oly párezerfőnyi sereg-magot, amely egyenes folytatása ugyan a lovagi seregnek, s egyúttal zsoldosseregnek is tekinthető, s mégsem azonos velük. Ezek az <ordonnance compagnie>-k lovagokból állottak, mindegyik lovag körül egy 10-15 főből álló nem-lovagi segédlet, fegyveresek s egyúttal kézművesek." *Hajnal István*: Az újkor története. Budapest, 1988. (1936.) 437. o.

gyalogszázadok létszáma az elsőben 100 fő volt, a másodikban 59, a harmadikban pedig 44 fő! Az átlag feletti létszámot mutató gascogne-i századok 1302-ben 150 emberből, a Délvidéken általában 50, Északon körülbelül 25 (!) főből álltak.[67] A helyőrségeknek is változó létszáma volt, békeidőben 8 fő (4 lovas és 4 gyalogos) alkotta őket, ez azonban háborús időszakban akár 300-ra is felduzzadhatott. Strayer szerint 1293–1305 között Franciaországban néhány ezer ember lehetett ezekben lekötve.[68]

A nyílt csatatéren harcoló sereg létszáma részben a már fentebb említett fluktuáció miatt is nehezen meghatározható (egy kontingens általában 15 napig szolgált, azután újabb váltotta fel). Az 1299. évi flandriai hadjáratban Valois Károly által vezetett francia haderő (amely az egyik legnagyobb volt Szép Fülöp uralkodása alatt) körülbelül 1650 lovast vonultatott fel. A szokásos arányt alapul véve (10-15 fő gyalogos/1 lovas) a gyalogság száma 17-26 000 fő lehetett, Strayer véleménye szerint inkább az alsó határ közelében mozgott. Úgy véli, a krónikaírók általában eltúlozták a francia sereg létszámát, s adataik egyszerűen azt tükrözték, hogy népük hadereje rendszeresen felülmúlta az ellenségét. Pénzügyi és logisztikai okok miatt egy helyen egy időben legfeljebb 30 000 főnyi sereg tartózkodhatott – állítja Strayer –, s maximum ennyi lehetett a legnagyobb csatákban is (Courtrai, 1302, Mons-en-Pévèle, 1304) a francia fősereg. Általában azonban 5-10 000 fős haderőt lehetett optimális módon mozgatni, ez lehetett egy-egy átlagos ütközetben az egyik fél létszáma. Strayer nézetének megalapozottságát támasztják alá Verbruggen és Prestwich becslései is. Verbruggen szerint 10 000 gyalogos összevonása egy ütközetbe kivételes jelenség volt, bár az 1298-as falkirki csatában 25 700 angol gyalogos vett részt a skótok ellen. Az 1300 körüli időkben azonban a gyalogság létszáma általában 3000 és 9000 fő között mozgott az angol seregben, a lovasságé pedig maximum 3000 fő lehetett. Prestwich adatai szerint az angolok az 1294–1295. évi wales-i felkelés leverésére kb. 31 000 embert vetettek be, de csak rövid ideig voltak ilyen sokan, ráadásul több seregre osztva harcoltak. A falkirki csatában szerinte is kb. 26 000 gyalogos vett részt az angol oldalon, s fél évszázaddal később (1347) Calais ostromában kb. 23-29 000 gyalogos és lovas íjász bevetésére került sor, de egymást váltva, összességében, nem pedig egyszerre, s Prestwich megjegyzi, hogy ez egy kivételesen nagy angol haderő volt. Ezzel szemben III. Edward egy olyan horderejű cél megvalósításához, mint a francia korona megszerzése, 1359-ben egy kb. 6600 fős haderővel indult el. [69] Az ellátási nehézségek mellett a hadsereg irányítási problémái is akadályt jelentettek egy több tízezres haderő kommandírozásában. Az egységek (bande-ok és századok) állandóan cserélődtek, a nemesi parancsnokok is jöttek-mentek egy hadjárat folyamán, így nehéz volt a csapatmozgásokat koordinálni. Problematikus volt a gyalogság és a lovasság tevékenységének összehangolása is: a gyalogság nagyon sok apró egységből állt, amelyeket nem lehetett külön-külön irányítani, hanem többnyire néhányat összevontak egy báró vezetése alatt. Így viszont a gyalogság nem tudott önálló erőként operálni.[70]

Néhány összesítő adat jelenthet még némi támpontot a hadseregek létszámának megállapításához: Firenzének 1325-ben 2000 lovagból és körülbelül 15 000 gyalogosból álló

[67] *Strayer*, 1980. 374–375. o.

[68] Uo. 376–377. o.

[69] Uo. 376., 378–379. o.; *Verbruggen*, 1979. 145–146. o.; *Prestwich*, 1996. 117–118. o.

[70] *Strayer*, 1980. 374–376. o.

hadereje volt, Angliának 1298-ban 3000 lovag 25 700 gyalogossal (a kor legharciasabb államának számított). Ismeretes, hogy Szép Fülöp 1304-ben 2016 lovag és 17 350 gyalogos fenntartásához szükséges pénzösszeget kért háborús hozzájárulásként az adóköteles lakosságtól.[71] Rogers becslése szerint az 1302-es courtrai-i csatában a francia sereg 2500 lovasból és 8500 gyalogosból állt, s ezzel nagy fölényben voltak a flamand gyalogosokkal szemben (Verbruggen szerint azonban a flamand haderő is 8000-10 500 főből állt).[72] Lot 6-7000 főre taksálja III. Fülöp francia király seregét, amelyet 1272-ben Foix grófja ellen vezetett (az 1285-ös aragóniai hadjárat katonai erejének megállapítását a teljesen különböző adatok és becslések miatt lehetetlennek tartja), és Rogers-hez igen hasonlóra becsüli a courtrai-i francia erőket (5-6000 gyalogos, plussz a lovasság). A XIV. század nagy csatáiban Lot a következő becsléseket adja a francia seregre: Crécy (1346), kevesebb mint 12 000 fő (Prestwich szerint az angolok létszáma kb. 11 000 fő volt); Poitiers (1356), 5-6000 fő; valamint az azincourt-i csatában (1415) kevesebb mint 5500 fő (ennyi volt az angol sereg létszáma). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fősereg mellett egy-egy háborúban más jelentős haderők is tevékenykedtek, 1346-ban például a crécy-i csatával egy időben a franciák 8000 lovast küldtek Aiguillon-ba is (Crécy-ben körülbelül ugyanennyi volt a lovasok száma)! A várőrségek és egyes városok (mint Toulouse) saját hadereje összességében ugyancsak számottevő lehetett. A királyi sereg egyébként – Lot szerint – nem egyszerűen létszámával múlta felül a francia főurakét, hanem akkor került velük szemben döntő fölénybe, amikor a XVI. században alkalmazni kezdte a tüzérséget, amelynek, mint új fegyvernemnek a felállítása a főnemesség számára túl költségesnek bizonyult.[73]

Dubois-nak a harcászattal, a hadügyi taktikával és a hadsereg szervezéssel kapcsolatos fejtegetéseit a történészek egyértelműen jelentősnek tartják. Bár Baethgen szerint a gazdasági blokádra vonatkozó nézetei a fantasztikus irodalom világába tartoznak, azt ő is elismeri, hogy a francia jogász egyes meglátásai egyedülállóak a korban, s következtetései többnyire helytállónak bizonyultak.[74] Rázsó Gyula megállapítása szerint Dubois a középkor legjelentősebb politikai-katonai írói közé tartozott, s a Szentföld visszafoglalására szolgáló tervezetek közül az övé a leginkább figyelemre méltó, annak ellenére, hogy összességében kivitelezhetetlen volt, a kedvezőtlen erőviszonyok és körülmények miatt. Rázsó úgy véli: „Stratégiai és szervezési elgondolásai közül ma is számos figyelemre méltót találhatunk."[75] A százéves háború történetének tanulságait elemző Rogers is éppen azt bizonyítja több konkrét példa felsorolásával, hogy Dubois taktikai javaslatai a várak, erődök és városok ostromával, valamint a lovagoknak a gyalogsággal szembeni harcaival kapcsolatban, milyen sok esetben beigazolódtak. A százéves háború alatt rengeteg frontális, hosszú ideig tartó, nagyon költséges ostrom helyett célravezetőbb módszer lett volna a gazdasági blokáddal és az utánpótlás elvágásával, a környező területek készleteinek elpusztításával csatára vagy megadásra kényszeríteni a védőket.[76]

---

[71] *Contamine*, 1980. 230. o.; *Lot – Fawtier*, 1958. 515. o.

[72] *Keen*, 1999. 137. o.; *Verbruggen*, 1979. 168. o.

[73] *Lot – Fawtier*, 1958. 533–535. o.; *Prestwich*, 1996. 117. o.

[74] *Baethgen*, 1950. 360–361. o.

[75] *Rázsó Gyula* [et alii, szerk.]: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Budapest, 1974. 626. o., 37. j.

[76] *Keen*, 1999. 147., 151., 154. és 158. o. Erre a tényre már Váczy Péter is felfigyelt, aki a következőt írta e kérdésről : „Ugyanaz a Dubois, aki a civilizáció <vallásának> hódol, 1300-ban kiadott művében (A francia hadjá-

Dubois egyébként bűnös és elkerülendő cselekedetnek tartotta a keresztény országok közötti háborúzást, és nem véletlen, hogy a blokád-taktika alkalmazását szorgalmazta, amely a legkevesebb vérontással jár. Elítélte a király elleni főúri lázadásokat s a törvényes hatalommal való bármilyen alattvalói szembefordulást. Igaz, az uralkodóktól is elvárta a szokások és a törvények tiszteletben tartását – mint fentebb a háborúk finanszírozását célzó jogtalan adóztatás Dubois általi kemény kritikájában láthattuk –, a békés társadalmi viszonyok garantálását s az öncélú háborúskodástól való tartózkodást. Csak egy esetben tudta jogosnak elfogadni a keresztények közötti háborút: ha az a társadalmi béke helyreállítását célozza, ahogyan ezt Arisztotelész is tanította.[77]

ratok eredményes megrövidítéséről) az ellenséges ország ellenállását pusztítással kívánja letörni. Tanácsát az angolok a százéves háborúban tényleg nagyon is megszívlelték." *Váczy Péter*: A középkor története. Budapest, 1936. 630–631. o. Dubois-nak e taktikai jellegű fejtegetéseiről általában elismerően nyilatkoznak a kutatók. W. Holtzmann szerint ő volt az első, aki teoretikusan megfogalmazta az új harci taktikát, s a háború elméleti irodalmában Louvois elődjének tekinthető a Summaria brevis első részében leírtak alapján. Lásd *Holtzmann,W.:* 1. *Kämpf, Hellmut:* Pierre Dubois und die geistigen Grundlagen des französischen Nationalbewusstseins um 1300. 2. *De Bosco, Petrus (Pierre Dubois):* Summaria brevis et compendiosa doctrina felicis expedicionis et abreviacionis guerrarum ac litium regni Francorum [Besprechungen]. In: *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche*, 61. Jahrgang, 1. Heft. 1937. 119. o. Hödl azonban úgy véli, hogy ez a taktika nem tekinthető igazán újnak, hiszen a német birodalom területén zajló háborúkban ismerték és alkalmazták már a népesség kiéheztetésének és az élelmezési és utánpótlási háttérbázis elpusztításának gyakorlatát (*Hödl,* 1977. 222. o.). E kérdéskört Ludovico Gatto vizsgálta meg a legalaposabban, aki összehasonlította Dubois fejtegetéseit más korabeli szerzők hasonló tárgyú írásaival. Megállapította, hogy a legtöbben ilyen taktikai kérdéseket nem tárgyalnak, s a keresztes hadjárat-tervezetek közül csak Padovai Fidenzio és Marin Sanudo művei tartalmaznak a francia jogászéhoz hasonló fejtegetéseket. Padovai Fidenzio is foglalkozik a szükséges haderő nagyságának, vezetésének, a sereg részekre osztásának, felszerelésének és hadrendjének, valamint a gazdasági blokád alkalmazásának kérdéseivel, de ő sem fejti ki részletesebben a blokád-taktika koncepcióját. Marin Sanudo nézetei még közelebb állnak Dubois-éhoz, de művét csak 1321–1323 között öntötte véglegesen formába, s valószínűleg olvasta is a francia jogász írását. Ő is tárgyalta a muzulmánok elleni kereskedelmi blokád kérdését, de nem lépett egy általánosabb, teoretikus szintre, mint ahogyan ezt Dubois tette. Gatto szerint Dubois részletes hadi reform-javaslatai gyökeresen újak, s lényegesen különböznek kortársai ez irányú, illetve hasonló jellegű írásaitól. Az új harci doktrína („novam pugnandi doctrinam"), amelyet a francia legista javasolt, távlati célként a tartós nemzetközi béke elérését kívánta szolgálni. Lásd *Gatto, Ludovico:* I problemi della guerra e della pace nel pensiero politico di Pierre Dubois. *Bullettino dell' Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano,* N. 71. Roma, 1959. (141–179. o). 156–175. o.

[77] „Ad hec respondet ille summus philosophorum Aristoteles dicens: quod bellum in se ita malum, [quod] qui appettit bellum propter bellum in fine malicie est; hoc est dicere, quod non potest peior [fieri. Sed] quia homines impediente sedicione et guerra vacare non possunt virtutibus et scienciis adquirendis, prout faciunt facere possunt et debent tempore [pacis, idcirco] cumalias pax et tranquilitas haberi non possunt, licet viris iustis et sanctis bellum eligere et committere, quod ordinatur ad pacem tamquam ad suum finem, cum hic tam bonus finis alias haberi non potest." Summaria brevis, 5. o.; *Scholz,* 1903. 420. o.; *Zeck, Ernst*: Der Publizist Pierre Dubois. Berlin, 1911. 110. o.

Máté Molnár

THE ISSUE OF THE FRENCH MILITARY REFORM IN THE WORKS OF PIERRE DUBOIS

Summary

The 13th century saw significant changes in Western European warfare. Urban militias took advantage of certain defects of knightly tactics, and so infantry had become the worthy adversary of knightly troops, thus challenging their previous dominance. French knights failed to discern this problem and held on to their longstanding tactical and strategic ideas. They rather regarded the defeats that they had suffered by the infantry as blunders. Very few of the period's works on the art of war have survived. Two of those (*Summaria brevis*, 1300; *De recuperatione Terrea Sancte*, 1305), written by Pierre Dubois, the lawyer of Philip IV the Fair, analyse the problem discussed, introduce the reasons and make proposals for a solution.

In his works, Dubois examined certain issues of the organisation of military and the conduct of war, mainly referring to the failure of the French in the Aragonian campaign of 1285. In his opinion, French kings should not personally take part in military operations, and so they should break with the ideal of the militant king (*rex bellator*), and keep the political and administrative stability of the country in view instead. In his opinion, the direct cause of the military failures lay in the overconfidence and inconsideration of the knights that often launched frontal attacks against the enemy that withdrew to forts and castles, behind city walls, ramparts and various other natural objects. Dubois suggested a new kind of tactics, according to which the French knights were to blockade the castle or city under siege, eliminate all the food supplies in the surrounding settlements, and paralyse the communication of the besieged. The French lawyer regarded that as an infallible method, owing to the demographical superiority of France and the numerical dominance of the French armed forces over the neighbouring countries' troops. Dubois recommended the employment of scientific knowledge in military technology, referring to the military achievements of the Muslim states in this field. When working on his concept, Dubois had considered the dynamic, quick and well-organised Mongol campaigns, and the positive elements of the strategy based on an economic blockade that the Holy See had wished to pursue against the Muslims.

He carried out his research of warfare from the point of view of the organisation of the army by the state, and defined two significant mistakes of the French king. One was overlooking noblemen's sabotage of compulsory and unpaid military service, and the other, the result of the latter in fact, was demanding huge amounts from the population to be paid as war tax (*subsidium*), so that mercenaries could be recruited. This was often illegal, and violated the privileges of the clergy and the citizens, and the old traditions of the country. Dubois was right in all that, but he did not understand at least one problematic aspect of the organisation of the army, inasmuch as he did not realise that the changes to the character of military conflicts had made the old system of recruitment obsolete. Since both the time span of wars, and the area that they involved had become greater than before, the six-week long compulsory military service did not suit the new requirements anymore, and so the deployment of mercenaries was inevitable.

Máté Molnár

LA QUESTION DE LA RÉFORME DE L'ARMÉE FRANÇAISE DANS LES ÉCRITS DE PIERRE DUBOIS

Résumé

Les méthodes de combat connurent des changements importants en Europe occidentale au 13e siècle. Les milices citadines profitèrent avec habileté de certaines faiblesses de la tactique de la chevalerie, et l'infanterie devint progressivement un ennemi de valeur égale face aux armées de chevaliers jusqu'alors supérieures. Les chevaliers français ne se rendirent pas compte de ce

problème et considérèrent leurs défaites face à l'infanterie comme des dérapages fortuits. Alors, ils tinrent toujours à leur conception tactique et stratégique en application depuis longtemps. Parmi les rares écrits d'art militaire conservés, deux ouvrages (Summaria brevis, 1300, et De recuperatione Terrae Sancte, 1305) de Pierre Dubois, juriste de Philippe le Bel analysent les problèmes, leurs origines et proposent des solutions pour les résoudre.

Dans ces œuvres, Dubois examine les questions de l'organisation militaire et du commandement à partir de l'échec des Français dans la campagne d'Aragon de 1285. A son avis, les rois français ne devaient pas participer personnellement aux opérations militaires. Il faudrait alors abandonner l'idée du roi chevalier (rex bellator) et tenir compte surtout de la stabilité politique et administrative du pays. Dubois estime que les échecs militaires sont dus au fait que la chevalerie trop sûre d'elle-même a tendance à mener des attaques frontales irréfléchies contre l'ennemi retiré derrières des forts, des murs d'enceinte, des remparts ou des obstacles naturels. Dubois propose une nouvelle tactique: l'armée française des chevaliers doit encercler le fort ou la ville ennemis, détruire tous les aliments dans les environs et mettre en place un blocus de communication contre les assiégés. Selon le juriste français, ces méthodes apporteront certainement des résultats compte tenu de la supériorité démographique importante de la France et, de ce fait, de la supériorité numérique des forces françaises face aux troupes des pays voisins. Dubois propose d'appliquer davantage les connaissances scientifiques dans la technique de combat en rappelant les résultats des pays musulmans dans ce domaine. Lors de la conception de ses idées, il tenait aussi compte des opérations rapides et bien organisées de l'armée mongole ainsi que des éléments positifs de la stratégie de blocus économique que les papes souhaitaient utiliser contre les musulmans.

Dubois étudiait la guerre surtout du point de vue de l'organisation militaire au niveau de l'État. Il estimait que le roi français commet deux fautes graves: d'une part, il ferme les yeux sur le fait que de nombreux nobles sabotent le service militaire obligatoire et gratuit, d'autre part – et les deux sont liées – il exige des sommes importantes de la population à titre de taxe militaire (subsidium) en vue de recruter des mercenaires. Souvent le roi agit-il ainsi de manière illégale et porte atteinte aux privilèges du clergé et de la population citadine ainsi qu'aux vieilles coutumes du pays. Dubois avait raison sur ces points, mais il n'a pas compris un aspect majeur du problème: le changement du caractère des guerres a rendu désuet l'ancien système d'ost. Comme les guerres sont devenues de plus en plus étendues et longues, le service militaire obligatoire traditionnel de six semaines ne pouvait plus répondre aux nouveaux besoins. Aussi l'utilisation des mercenaires est-elle devenue inévitable.

Máté Molnár

DIE FRAGE DER REFORM DES FRANZÖSISCHEN MILITÄRWESENS IN DEN WERKEN VON PIERRE DUBOIS

Resümee

Im 13. Jahrhundert kam es in Westeuropa auf dem Gebiet der Kriegsführung zu bedeutenden Veränderungen. Einzelne Mängel der Kampfweise der Ritter wurden von den städtischen Milizen geschickt ausgenutzt und die Infanterie wurde immer mehr zu einem ebenbürtigen Gegner der bis dato in vollkommener Überlegenheit kämpfenden Ritterheere. Dieses Problem wurde im Kreis der französischen Ritter nicht entsprechend realisiert – sie sahen ihre Niederlagen gegen Infanteristen eher als zufällige Entgleisungen an –, und sie hielten an der seit jeher angewandten taktischen und strategischen Auffassung fest. Von den wenigen Schriften mit strategischem Inhalt, die aus dieser Zeit erhalten gebliebenen sind, analysieren zwei Werke des Juristen Phillips des Schönen, Pierre Dubois, die entstandenen Probleme und deren Gründe (Summaria brevis, 1300 und De recuperatione Terrae Sancte, 1305). Er gibt auch Vorschläge für ihre Lösung.

Dubois analysiert in erster Linie ausgehend aus dem Fiasko der Franzosen im aragonischen Feldzug des Jahres 1285 die Fragen der Kriegsorganisation und Kriegsführung. Seiner Ansicht nach dürfen die französischen Könige nicht persönlich an den Kriegsoperationen teilnehmen, sie

müssen mit der Idee des Ritterkönigs (rex bellator) brechen und sich in erster Linie die politische und die Stabilität der Verwaltung vor Augen halten. Er sieht die direkten Gründe für die Fiaskos darin, dass das zu sehr selbstsichere Rittertum gegenüber dem Gegner, der sich hinter Festungen, Burgen und Stadtmauern, Schanzen und verschiedenen Naturhindernissen versteckt, zumeist den unüberlegten Frontalangriff anwendet. Dubois schlägt eine neue Kampftaktik vor, in der das französische Ritterheer einen Angriffsring um die gegnerische Burg oder Stadt zieht, sämtliche Lebensmittel im umliegenden Gebiet vernichtet und gegenüber den Bestürmten eine vollständige Kommunikationsblockade ausbaut. Dem französischen Juristen zufolge führe dies zu einem sicheren Ergebnis, da Frankreich über ein demografisches Übergewicht verfügt und dadurch – hinsichtlich der Überzahl in der französischen Armee – den Heeren der Nachbarländer einiges voraushat. Dubois schlägt die Anwendung von wissenschaftlichen Kenntnissen in weiterem Kreis in der Kriegstechnik vor und weist in diesem Zusammenhang auf die militärischen Erfolge der moslemischen Länder hin. Bei der Ausarbeitung seiner Ideen hielt er sich die dynamischen, raschen und organisierten Kriegsoperationen der mongolischen Streitkraft, sowie die positiven Elemente der Strategie der Wirtschaftsblockade, die die Päpste gegen die Moslems anwenden wollten, vor Augen.

Dubois untersuchte den Krieg in erster Linie aus dem Aspekt der staatlichen Kriegsorganisation und war der Meinung, der französische König mache zwei große Fehler: einerseits drücke er ein Auge zu, wenn viele Adelige den obligatorischen und unentgeltlichen Militärdienst sabotieren. Andererseits – zum Teil als Folge dessen – verlange er große Summen von der Bevölkerung als Kriegssteuer (subsidium) zum Zweck der Anwerbung von Söldnern. Damit geht er häufig gesetzwidrig vor, verletzt das Privileg des Papsttums und der Stadtbevölkerung und die althergebrachten Traditionen des Landes. Dubois hatte bezüglich alledem Recht, aber in einer Frage verstand er die Schwierigkeiten der königlichen Kriegsorganisation nicht: die Veränderung des Charakters der Kriege führte nämlich dazu, dass das alten Kriegseinzugs- und Soldatenstellungssystem veraltete. Die Kriege dehnten sich nämlich auf immer weitere Gebiete aus und dauerten immer länger. So konnte die traditionelle Wehrpflicht von sechs Wochen den neuen Bedürfnissen nicht entsprechen. Die Anwendung von Söldnern wurde deshalb unerlässlich.

Матэ Мольнар

ВОПРОС РЕФОРМЫ ФРАНЦУЗСКОГО ВОЕННОГО ДЕЛА В РАБОТАХ ПЬЕРА ДЮБУА

Резюме

В XIII веке в Западной Европе произошлти значительные изменения в деле ведения боевых действий. Городские милиции ловко воспользовались отдельными недостатками рыцарского способа ведения боя, и пехота становилась все более достойным соперником рыцарской армии, находившейся до сих пор в состоянии абсолютного превосходства. В кругу французских рыцарей этой проблемой не занимались по достоинству. Свои поражения от пехоты французские рыцари считали грустной случайностью и не желали отказываться от применения своих обычных тактических и стратегических приемов. Из весьма скудных писаний стратегического характера, дошедших до нас, следует упомянуть работы юриста Сеп Фюлёпа, две работы Пьера Дюбуа: Summaria brevis, 1300, и De recuperatione Terrae Sancte, 1305). В них анализируются наличествующие проблемы и их причины, более того автор излагает предложения относительно решения этих проблем.

Дюбуа в своих работах, исходя в первую очередь из поражения, постигшего французов, анализирует вопросы военной организации и военного управлния. Согласно его взглядам, французским королям нельзя лично участвовать в военных операциях, то есть надо порвать с идеей короля-рыцаря–rex-bellator, и необходимо в первую очередь сосредотачиваться на политико-экономическй стабильности страны. Непосредственную причину военных поражений Дюбуа видит в том, что рыцарство, бывшее чрезвычайно самоуверенным, в противостоянии противнику, укрывающемуся за естественными прикрытиями крепостей, форпо-

стов, городов, городских стен, в большинстве случаев применяло безраздумное фронтальное наступление. Дюбуа предлагает новую тактику, в которой французские рыцарские вооруженные силы создают кольцо вокруг крепости или города, и уничтожают все продовольствие на окружающих территориях, и выстраивают полную абсолютную коммуникационнуцю блокаду осаждныых. Как полагает французский юрист, это должно привести к верному результату, принимая во внимание значительное демографическое превосхдство Франции, исходя из этого численное превосходство французской армии по сравнению сармиями соседних стран. Дюбуа предлагает более широкое применение научных знаний в военной технике, ссылаясь в этом круге вопросов на военные успехи мусульманских стран. В ходе разработки своих соображений Дюбуа учитывал динамические, стремительные и хорошо организованные операции монгольских войск, а также положительные элементы стратегии экономическй блокады, рекомендованной папой пртив мусульман.

Войну он исследовал в первую очередь под углом зрения государственной военной организации и полагал, что французский король совершил две крупных ошибки: во-первых закрыл глаза на то, что многие из дворян саботировали обязательную и бесплатную военную службу, а с другой стороны, – частично вследствие этого, требует больших сумм от населения (субсидии) для вербования наемников, и тем самым зачастую поступает противозаконно, нарушает привилегии папства и городского населения, а вместе с тем и старые обычаи страны. Во всех этих вопросах Дюбуа был прав, но в одном вопросе он не понимал трудностей королевства, а именно: изменение характера войн сделало устаревшим систему старого призыва в армию, систему выставления солдат. Ибо войны, распространяясь на все большие территории, продолжались более долгое время, таким образом традиционная воинская повинность сроком на шесть недель не могла удовлетворить новых требований, поэтоиму применение наемников стало неизбежным.

KORDÉ ZOLTÁN

MEGJEGYZÉSEK A SZÉKELY ISPÁNOK 1467 ELŐTTI KATONAI SZEREPÉHEZ

A középkorban az országos méltóságok betöltőivel szemben különböző követelmények és elvárások érvényesültek; egyesektől elsősorban a jogi ismereteket, másoktól inkább a katonai hozzáértést várták el.[1] Az utóbbiak közé tartoztak a székely ispánok, ami természetesnek tekinthető, mivel a hadakozást hivatásszerűen űző székelység élén nem állhatott más tisztségviselő, csak olyan, aki katonai erényekkel jeleskedett. Ebből a szempontból több mint szimbolikus jelentőségű az, hogy az első, név szerint ismert székely ispánt és a méltóság önálló szakaszának utolsó tisztségviselőjét egyaránt katonai funkciója gyakorlása közepette mutatják be a források: Bogomér 1228-ban Bulgáriában vitézkedett a székelyek élén, Daróci János pedig az ellenséggel küzdve vesztette életét 1467 decemberében Moldvabányán. A tisztségviselők természetesen a jogkörükhöz tartozó egyéb feladatokat (közigazgatás, igazságszolgáltatás) is ellátták, a rendszeres katonáskodás azonban békeidőben is állandó készenlétet igényelt. A katonai szerepkör kezdetektől kimutatható elsőbbsége magyarázza azt, hogy a török támadások megindulása nem okozott olyan mérvű hangsúlyeltolódást az ispáni feladatokban, mint például a vajdai méltóság esetében. Korábban ugyanis az utóbbi tisztségnek inkább a bírói, igazságszolgáltatói oldala domborodott ki, a török veszély állandósulása viszont megnövelte a katonai funkció súlyát. Az alábbiakban tehát a székely ispánok katonai szerepkörének az összetevőit tekintjük át az 1467 végéig tartó időszakban. E dátum jelenti a méltóság önálló történetének a végét, mivel ezt követően – egy XVI. század eleji, rövid szakasztól eltekintve – a mindenkori erdélyi vajdák töltötték be a székely ispáni tisztséget is.[2]

Marstól származó képességeikről a székely ispánok gyakran tettek tanúbizonyságot, mint az országos haderő önálló feladatokat ellátó kontingensének a parancsnokai. Ebben a szerepkörben látjuk Bogomért is, aki Béla ifjabb király 1228. évi bulgáriai hadjáratának a résztvevője volt. IV. Béla 1235-re keltezett oklevele szerint a katonai expedíció során az ellenség „leplezett támadások és rejtett lesvetések révén a vidék dúlására és fosztogatására szétküldött embereinkre gyakorta rátámadt, sőt még Szoboszló fia Bogomért, a székelyek ispánját és vezérét is fogságba ejtette."[3] A székelyek tehát az élükön álló méltóságviselő vezetésével az ellenséget nyugtalanították, területét pusztították, lényegében elővédi, felderítői feladatokat láttak el. Ez viszont azt jelentette, hogy ispánjuknak ismernie kellett a steppei, könnyűlovas harcmodort, ami ekkoriban már egyáltalán nem számított általánosnak, vagyis a tisztség speciális katonai ismereteket követelt viselőjétől. A székelyek elővédi, felderítői szerepe, illetve elöljáróik ehhez kapcsolódó szerepkö-

[1] *Függedi Erik:* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti Statisztikai Kötetek) Budapest, 1970. 18–19. o.

[2] *Kubinyi András:* Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: Tanulmányok Erdély történetéről. (Szerk. *Rácz István.*) Debrecen, 1988. 67., 72. o.; *Kordé Zoltán:* A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig. PhD-értekezés. Debrecen, 2003. 152–155. o.

[3] *Marsina, Richard:* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. II. k. Bratislavae, 1987. 4. o. Ford.: A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. (A szövegeket válogatta, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta *Kordé Zoltán.*) Csíkszereda, 2001. (a továbbiakban: Középkori székelység) 45. o.

re hosszú időn keresztül megmaradt, amit világosan bizonyít Zsigmond 1395. évi, I. István moldvai vajda ellen indított katonai vállalkozása, amelynek részese volt az akkori székely ispán, Kanizsai István is. Az eseményről Thuróczy is beszámol a Kanizsai testvéreknek szóló adománylevél alapján, nem szól viszont a székely ispánnak és az általa vezetett csapatoknak a szerepéről.[4] A hadjárattal kapcsolatos okiratok azonban erről is hírt adnak. Zsigmond 1395. február 12-én (közvetlenül a háború befejeztével) Brassóban kiadott oklevelében említi, hogy Kanizsai István részt vett a hadjáratban: „in anno videlicet proxime elapso cum dilectus fidelis noster vir magnificus dominus Stephanus de Kanisa comes Siculorum nostrorum in nostris serviciis prope Moldauiam exercitualiter fuisset constitutus."[5] Világos ebből az is, hogy a székely ispán már az előző évben megkezdte a harci cselekményeket, míg a király csak 1395 januárjában indította meg seregét.[6] Az oklevél ecseteli ugyan Kanizsai Istvánnak a hadjáratban szerzett érdemeit, de csak általánosságban. Részletesebb és pontosabb tájékoztatást nyújtanak azok a pár évvel később kelt diplomák, amelyek a Kanizsai fivéreknek tett adományok kapcsán beszámolnak István moldvai hadjáratáról is. A hasonló szövegezésű, de egymást itt-ott kiegészítő részletek alapján rekonstruálni lehet az eseményeket. A székely ispán embereivel és a székelyek csapatával benyomult Moldva földjére, hogy biztonságossá tegye az utat a király hadereje számára. Eközben károkat okoztak az ellenségnek, gyújtogattak és nagy zsákmányt szereztek. Munkáját elvégezve az elővéd csatlakozott Zsigmond seregéhez, amely kitartó harc árán meghódolásra késztette a hűtlen István vajdát.[7] Sokkal kevésbé volt szerencsés az 1467-ig tartó időszak utolsó önálló méltóságviselőjének, Daróci Jánosnak a részvétele Mátyás moldvai hadjáratában: ez számára hősi halált, uralkodójának pedig vereséget eredményezett.[8] Más esetben a székely ispán és hadereje nem közvetlenül az uralkodónak, hanem valamelyik országos főméltóságnak volt alárendelve, mint történt ez I. Lajos 1368. évi havasalföldi hadjárata alkalmával is. A király maga Bulgárián át támadt Lajk vajdára, „ex alia parte ultra terram Siculorum cum valido exercitu ac nobilibus et Siculis partis Transsiluane transmisit Nicolaum wayuodam Transsiluanum." Az eseményekről beszámoló Kükullei János e második sereg vezérei közül csak Lackfi Miklós erdélyi vajdát említi meg, mivel azonban a székelyek is ebben

[4] *Johannes de Thurocz:* Chronica Hungarorum. I. k. Textus. (Ediderunt *Elisabeth Galántai – Julius Kristó.*) II/1–2. k. *Commentarii.* (Composuit *Elemér Mályusz* adiuvante *Julio Kristó.*) Budapest, 1985–1988. (a továbbiakban: JTCH) I. k. 209–210. o. Thuróczy forrásáról és az elhallgatás lehetséges okáról: JTCH II/2. k. 235., 236. o.

[5] Dl. 42 599.

[6] Zsigmond hadjáratára: *Benda Kálmán* (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája. I. k. A kezdetektől 1526-ig. Budapest, 1983.[2] (a továbbiban: MTK) 233. o.; *Engel Pál:* Zsigmond bárói: rövid életrajzok. In: *Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde* (szerk.): Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. k. Budapest, 1987. 425. o.; JTCH II/2. k. 236. o.

[7] 1397. XII. 8.: „vir magnificus Stephanus de Kanysa protunc comes Siculorum nostrorum existens cum suis complicibus et gentibus ac Syculis nostris ante ingressum nostrum ad dictam terram Molduanam vt accessus noster tutior praeesset potenter cum suo vexillo dictarum gentium et Siculorum legione praeualida suffulto irruens" (Dl. 8282.; *Fejér, Georgivs:* Codex Diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis. XI. Budae, 1829–1844. [a továbbiakban: FCD] X/2. k. 444. o.)

1401. II. 17.: „plurima nocumenta, incendia et predam grandem inibi perpetrans" (Dl. 8635.; *Nagy Imre:* Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. k. Sopron, 1889. 544. o.).

1397. III. 4.: „eodem domino Stephano de Kanisa ad nos obuiam nostri feliciter accedente et nobis nostrisque fidelibus exercituantibus iter tutum prebente" (Dl. 8202.; *Marko Kostrenčic – T. Smičiklas:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. XVII. k. Zagrabiae, 1981. 200. o.)

[8] *Balogh Jolán:* A művészet Mátyás király udvarában. I. k. Budapest, 1966. 79. o.

a seregben küzdöttek, biztosra vehető, hogy ispánjuk, Lackfi István is részese volt az eseményeknek testvére, a vajda parancsnoksága alatt. Lajk emberei e sereget tőrbe csalták, és Lackfi Miklóst számos kiváló nemessel és székellyel (*Petro et Ladislao Siculis viris bellicosis*) együtt megölték, István azonban megmenekült, s néhány év elteltével már ő töltötte be a vajdai méltóságot.[9]

A székely ispánoknak többször is alkalmuk nyílott arra, hogy ne a királynak vagy valamelyik főméltóságnak alárendelve, hanem önállóan vezessenek egy-egy hadi vállalkozást. E katonai akciók közül a legsikeresebb és a leghíresebb Lackfi Andrásé volt, aki 1345-ben a székelyek élén a moldvai tatárok ellen vonult. Küküllei János e hadjáratról is megemlékezik Lajos királyról szóló életrajzában: „rex ipse strenuum et bellicosum virum Andream filium Laczk wayuodam Transsiluanum contra ipsos Tartaros cum Siculis nobilibus et valida gente destinavit."[10] Bár Lackfi András ekkor még nem erdélyi vajdaként, hanem székely ispánként irányította a hadjáratot, a krónikás híradását I. Lajos oklevele is megerősíti: „in conflicto [!] quodam eisdem magister Andreas ex nostro iussu contra seuissimam gentem Tartarorum de eorum multitudine praesumpmencium nobis et regno nostro ac Christianitati tirannice sepius insultantem habito."[11]

A török háborúk megindulása a déli országrészen kívül Erdélyt sújtotta a leginkább, tovább növelve az amúgy is állandóan hadakozó székelyek és ispánjaik katonai feladatait. Egyáltalán nem meglepő, hogy a méltóságviselők az 1390-es évektől kezdődően állandó szereplői a törökellenes harcokról hírt adó forrásoknak. Így például Zsigmond 1399. augusztus 29-i adománylevele külön kiemeli Perényi Péternek a törökökkel szemben tanúsított többszöri vitézségét, 1408 májusában ugyancsak Zsigmond tekintettel a boszniaiak és a törökök elleni hadjáratban való részvételre perhalasztást engedélyez Nádasi Mihály és familiárisai számára. Hasonlóképpen hadjáratban való részvétel indokával állított ki perhalasztó oklevelet Zsigmond Kusalyi Jakcs Mihály familiárisa számára 1427 őszén. A katonai expedíció II. Dan havasalföldi vajda megsegítésére indult, részt vett benne Kusalyi Jakcs Mihály is, amit a fenti iraton kívül november 13-i, Hosszúmezőről keltezett, saját kiadású oklevele is bizonyít.[12] A példák számát jócskán lehetne szaporítani, most azonban csak Mátyás 1464. május 23-i diplomáját említjük, amelyik hosszasan ecseteli Dengelegi Pongrác János és testvére derekas török elleni küzdelmeit.[13] A székely ispáni méltóság katonai történetének kevésbé szerencsés lapjaira tartoznak azok az esetek, amikor a méltóságviselők királyukkal, a felkelt parasztokkal vagy éppen saját

---

[9] JTCH I. k. 181. o.; *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–III. k. Budapest, 1996. (a továbbiakban: *Engel:* Archontológia) I. k. 13. o. A hadjáratra: *Kristó Gyula:* Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988. 158–159. o.

[10] JTCH I. k. 166. o. A hadjárat résztvevői a székelyek mellett még a vármegyei nemesség köréből kerültek ki, ahogy ezt a „cum Siculis nobilibus et valida gente" kifejezés helyes értelmezése bizonyítja: JTCH II/2. k. 108. o. Vö. Horváth János magyar fordítását: *Thuróczy János:* A magyarok Krónikája. Bp. 1980. 242. o. Az újabb fordítások már ezt az értelmezést követik: *Küküllei János:* Lajos király krónikája-*Névtelen szerző:* Geszta Lajos királyról. Ford.: *Kristó Gyula.* Milleniumi Magyar Történelem. Bp. 2000.16. o.; Középkori székelység 48–49. o.

[11] 1349. X. 16.: Df. 274 724. (Hibásan és hiányosan: FCD XI. k. 550. o.)

[12] Zsigmond perhalasztó oklevele: Dl. 84 390., Kusalyi Jakcs Mihály diplomája: Dl. 62 806. A hadjáratra: MTK I. k. 251. o.; *Engel Pál:* Szent István birodalma. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) Budapest, 2001. 200. o.

[13] 1399. VIII. 29.: Dl. 70 706. (*Mályusz Elemér:* Zsigmondkori Oklevéltár. I. k. Budapest, 1951. 6049. sz.); 1408. V. 26.: Dl. 73 892. (*Barabás Samu:* A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I. k. Budapest, 1895. 339–340. o.); 1464. V. 23.: Dl. 15 988.

népességükkel szemben fogtak fegyvert, mint történt ez 1403-ban a Zsigmond ellen lázadó Csáki Györggyel és Marcali Dénessel, az erdélyi parasztfelkelés leverésében fontos szerepet játszó Kusalyi Jakcs Mihállyal és Tamási Henrikkel vagy ugyancsak Kusalyi Jakcs Mihállyal és tisztségviselő társával, Jánossal, akiket 1430-ban a székelyek lázongásának a leverésére szólított fel a király. Ellenpéldaként Károly Róbert méltóságviselőit lehetne említeni, akik derekasan kivették részüket a tartományúri berendezkedés felszámolásáért és a királyi hatalom megerősítéséért folytatott harcokból, mint Kacsics Simon, aki Szécsényi Tamás vajdával együtt harcolt Kán László fiai ellen.[14]

A székely ispánok katonai szerepköre nem merült ki a közvetlen hadvezetői tevékenységben. Fontos feladatuk volt Erdély keleti-délkeleti határainak a biztosítása. A határvédelem a székelyek ilyen jellegű, hagyományosnak mondható tevékenysége mellett a székely ispáni honorhoz tartozó várakon nyugodott. E királyi várak – Görgény, Höltövény, Törcs és Királykő – amellett, hogy a méltóság politikai-hatalmi alapjait biztosították, jelentős katonai-stratégiai szerepet is betöltöttek. Bizonyítja ezt egyebek mellett az is, hogy Törcs felépítésére 1377-ben eleve határvédelmi szempontok alapján került sor, miként kiderül ez Küküllei elbeszéléséből: „rex ibidem castrum Zewrin prima vice et post aliquorum annorum curricula castrum in Brasso fortissimum Therch vocatum circa terminos Transalpinos edificavit, gente armata briganciis et balestrariis Anglicis custodiam castri muniendo in potestate sua reservavit."[15] Mátyás 1460. június 3-i, Brassó városához intézett levele egyértelműen megerősíti, hogy e várak kulcsszerepet játszottak Erdély biztonsága szempontjából: „Audivimus castra nostra Therch, Kyralkew et Helthwen vocata ex incuria vel potius negligentia priorum comitum Siculorum nostrorum sine victualibus esse relicta, ita ut formidaretur exinde periclitatio eorundem castrorum et per consequens illarum partium nostrarum."[16] Az oklevél nemcsak a várak stratégiai szerepére világít rá, hanem a méltóságviselők felelősségére is, mivel az ő hanyagságuk miatt maradtak az erősségek megfelelő élelmiszerkészlet híján, ami az egész vidék biztonságát veszélyeztette. A székely ispánok (jelen esetben Lábatlani János és Paksi László) közvetlen feladatához tartozott tehát az is, hogy biztosítsák a megfelelő ellátást és utánpótlást a határvédelem számára. E feladatkör arra is kiterjedt, hogy felügyeljék az országba vezető utak őrzését, s gondoskodjanak ezek védelméről. Erről ad hírt Pelsőci Bebek Imre 1438. szeptember 14-én kelt oklevele, amelyben felszólítja Brassó városát, hogy a Törcsvár alatt vezető országutat a törökök betöréseivel szemben őrizzék és védelmezzék: „vobis...mandamus...quatenus praefatam viam [...] secundum quod vobis fideles nostri castellani declarabunt cum fortitudine maiori et fortiori potueritis cum tali fortitudine praefatam viam laborare non prolongetis ne aliqua desolatio huius regni ex parte praefatae viae per praefatos hostes nostros fieri contingat."[17] A katonai tevékenység körébe tartozott az ellenségről szóló hírek összegyűjtése, vagyis a kémkedés. Nem véletlen, hogy ilyen tárgyú oklevelek elsősorban Brassóval kapcsolatosan ma-

[14] 1321. XI. 1.: Dl. 29 422. (*Kristó Gyula* [főszerk.]: Anjou-kori Oklevéltár. VI. k. Budapest–Szeged, 2000. 289. sz.)

[15] JTCH I. k. 182. o.; *Engel:* Archontológia I. k. 446. o.

[16] Df. 246 980. (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von *Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch.* I–VI. k. Hermannstadt–Köln–Wien, 1892–1981. [a továbbiakban: US] VI. k. 78. o.)

[17] Df. 246 457 (US V. k. 14. o. szeptember 21-i dátummal.)

radtak fenn. A város kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat ápolt a román vajdaságokkal (főleg Havasalfölddel), melyek révén értékes katonai jellegű információkhoz jutott hozzá. 1432. március 6-i levelében Kusalyi Jakcs Mihály e híreket kéri számon a brassóiakon, egyben megparancsolja nekik, hogy a továbbiakban mindenről értesítsék, hogy határvédelmi kötelezettségének eleget tudjon tenni: „Non enim nobis sufficit admirari ut quae fama tam prospera quam adversa illius confinii imitanda potius per vestras audire deberemus amicitias quam per colloquia aliorum auribus nostris insonari [...] Ea propter ignoramus sub qua conditione facitis ex quo facta talia nobis scire non permittitis [...] Vestris igitur in persona domini nostri regis firmius praecipimus easdemque seriosius requirimus, quatenus nos cum certis illarum partium debeatis avisare et clarius informare novitatibus, respectu quibus nos ad servitia regalia et defensione illius confinii deo auxiliante protendere valeamus." Hasonlóképpen a törökökkel kapcsolatos, Szerbiából vagy Havasalföldről származó híreket kér a városi tanácstól 1437 júniusában Tamási Henrik is: „rogamus praesentibus vos, ut si quae nova veraciter ex parte Ramae videlicet Hawaselwel pro parte adventus saevissimorum Turcorum auditis seu scitis, nos in his quanto citius poteritis suscitari velitis." 1463 márciusában a törökök készülődéséről értesülve Dengelegi Pongrác János ugyancsak a brassóiakhoz fordul, hogy felderítőik révén juttassák információkhoz: „Rogamus igitur dilectiones vestras, quatenus unum exploratorem vestrum ad partes Transalpinas dirigere, vosmet ipsosque more bellantium tenere et nos cum fama verissima ex parte Thurcorum certificetis sapesaepius et omni tempore et quicquid huiusmodi vestri exploratores plenarie scire poterunt post sese per scripta vestra et nuncietis."[18]

A hadrakelés és a harci cselekmények alkalmat szolgáltattak arra is, hogy a katonaság kilengéseket kövessen el, s károkat okozzon a civil lakosságnak. Ilyen esetekben többnyire a sereget vezető főméltóság, adott esetben a székely ispán viselte a felelősséget. Így például Zsigmond 1432. december 14-i, Kusalyi Jakcs Mihályhoz intézett levele felrója a méltóságviselőnek, hogy az előző évben seregével Brassó felé vonultában hétezer forintnyi kárt okozott a kézdiszéki szászoknak: „quomodo tu anno proxime praeterito, dum unacum tuis gentibus exercitualibus exercituantium more versus partes Brassouiae potentiae quorundam inimicorum nostrorum eo tunc illas partes invadere machinantium resistendo accedere et proficisci voluisses, tunc ad sedem Kozd veniendo hominibus eiusdem damna ad septem milia florenorum camarae se extendentia cum dictis tuis gentibus exercitualibus intulisses et irrogasses, inferreque et irrogare fecisses potentia tua mediante in ipsorum praeiudicium et damnum valde grande." A király ezért arra kötelezi a székely ispánt, hogy teljes elégtételt szolgáltasson, ha pedig erre nem lenne hajlandó, az ország főpapjai és főtisztviselői fogják erre rászorítani.[19]

Hunyadi János a korábbi panaszokból okulván 1444. július 2-án kiadott oklevelében előre figyelmeztette a küszöbön álló törökellenes hadjárat résztvevőit, hogy senki se merészeljen közülük a barcasági klerikusoknak, plébánosoknak kárt okozni vagy házaikban megszállni: „vestras praesentibus requirimus dominationes, amicitias et fraternitates precibus studiosis, quatenus in vestro progressu exercituali, dum ad ipsas partes terrae

[18] 1432. III. 6.: Df. 246 663. (US IV. k. 453–454. o.); 1437. VI. 8.: Df. 246 665. (US IV. k. 634. o.); 1463. III. 4.: US VI. k. 144. o.

[19] Df. 244 710. (US IV. k. 490. o.)

Burciensis perveneritis ad domus praetactorum clericorum seu plebanorum in nullo loco descensum exercitualem nec eisdem nocumentum seu damnum et praecipue in decimis tam in campis quam dotibus seu alias habitis [...] facere velitis neque per vestras facere permittatis familiares, nostri ob respectum."[20]

Az 1467 előtti időszakból alig maradtak fenn olyan hadiszabályzatok, rendelkezések, amelyek a székely ispáni hivatalra nézve is tartalmaznak érdemleges információt. Azok azonban, amelyek a rendelkezésünkre állnak, fontos adalékokkal egészítik ki a katonai szerepkörre vonatkozó ismereteinket. Zsigmond 1432/1433 körül keletkezett honvédelmi tervezete – elsőként a ránk maradt források közül – szabályozza a székely ispán és a székelyek katonáskodási kötelezettségét is. E szerint „Siculorum comes banderia duo [...] Saxones, Siculi, nobiles Walachi partium Transsyluanarum cum potentia" szállnak hadba.[21] A székely ispán tehát, hasonlóan más főméltóságokhoz, saját bandériumaival, valamint a hivatalból alárendelt népesség, a székelység haderejével vonult háborúba. Ezt az önmagában sem jelentéktelen erőt alkalmasint kiegészítette a szász székek hadereje is. Összességében tehát komoly katonai erővel rendelkeztek a méltóságviselők, ami csak tovább növekedett a későbbiekben, a vajdaság és a székely ispáni méltóság összevonásával. Az ispán hadbahívó szerepére világít rá egy másik forrás, az 1463. április 23-ra keltezett erdélyi hadügyi szabályzat. A szabályzat eredetiségével kapcsolatosan a kutatás általában kételyeit hangoztatja, mivel 1798. évi első közlésére (ami a későbbi kiadások alapjául szolgált) korabeli másolatból került sor, a XV. századi példány pedig azóta sem került elő, ráadásul „a szabályzat stílusa, fordulatai is inkább XVI., mint XV. századi eredetre vallanak"; mindazonáltal „1463-ban létezhetett egy – generális kongregáció által kiadott – hadiszabályzat."[22]

Mielőtt a kérdésben állást foglalnánk, célszerű a rendelkezés bennünket leginkább érdeklő X. cikkelyét szó szerint idézni: „Siculi, juxta suum modum antiquum, ad exercitum generalem mittere obligantur duas gentis suae partes, tertia ad omnes eventus domi relicta. Eorum vero convocatio ad insurgendum fiat vel gladio sanguine tincto, vel literis comitis eorundem Siculorum, vel domini wajwodae, si is simul comes fuerit. Dum tamen necessitas tumultum excitare cogit, capitanei sedium cunctarum tympanis et zaldobonibus, atque accensis struibus lignorum in sciundis locis Tűzhalom vocatis conclamationem faciant, et qui ad haec non currit, caput amittat." A XI. cikkely pedig úgy rendelkezik, hogy „singularum sedium capitanei tenentur pacis tempore, neque admodum raro, lustrationem armorum et reliquorum apparatuum peragere", különben büntetésben részesülnek.[23] A X. cikkely azon kitétele, miszerint általános felkelés esetén a székelyek kétharmad része köteles hadba vonulni, a többi pedig otthon marad, arra utal, hogy a

[20] 1444. VII. 2.: US V. k. 140–141. o.

[21] Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. (Collectionem manuscriptam *Francisci Döry* additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis – Vera Bácskai.*) (Publicationes archivi nationalis Hungarici II. Fontes 11.) Budapest, 1976. 420. o.

[22] *Borosy András:* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 60.) Budapest, 1971. 55. o. 126. sz. jegyzet. További véleményeket L. uo. 54–56. o. L. még: *Mályusz Elemér:* Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2.) Budapest, 1988. 97. o. 217. sz. jegyzet.

[23] Székely Oklevéltár. (Szerk. *Szabó Károly – Dr. Szádeczky Lajos – Barabás Samu.*) I–VIII. k. Kolozsvár–Budapest, 1872–1934. (a továbbiakban: SzO) I. k. 198. o.

szabályzat a XV. század vége előtt keletkezett. II. Ulászló 1499. július 13-án kiadott kiváltságlevele, illetve a székelyek hadkötelezettségét szabályozó, a XVI. század elejéről-közepéről származó iratok már sokkal differenciáltabban, az időközben lezajlott társadalmi változásokat visszatükrözve intézkednek ebben a vonatkozásban. II. Ulászló például különbséget tesz aszerint, hogy Moldva, Havasalföld, az ország nyugati vagy északi része irányába indul a hadjárat, illetve aszerint, hogy a király vagy valamelyik méltóságviselő vezeti-e a sereget: ettől függően kell ugyanis a székelyek megfelelő hányadának felkelni. Az otthon hagyható székelyek számát illetően is azt látjuk, hogy a három nemzet 1554. évi medgyesi országgyűlése részletesebben – és szigorúbban – rendelkezik, mint az 1463. évi szabályzat. Külön említi a székely lovasokat és gyalogosokat II. Ulászló is, az 1545. évi marosvásárhelyi gyűlés viszont már a lófők vagyoni helyzete szerint is differenciál, amikor előírja, hogy kinek milyen fegyverzettel kell rendelkeznie. Mivel elsőként Mátyás rendelte el a lófőnek (*primipili*) nevezendő előkelő lovas és a gyalogos székelyek külön-külön történő összeírását (a vagyoni helyzethez kötve a felemelkedés lehetőségét), az ilyen jellegű megkülönböztetést nem tartalmazó források nagy valószínűséggel a korábbi időszakhoz köthetők.[24] Az 1460-as évek elejének viszonyai tükröződnek a X. cikkelynek a székelyek hadbahívásával kapcsolatos megjegyzésében is, melyből az tűnik ki, hogy a forrás keletkezésének időpontjában még nem volt általánosnak tekinthető, hogy a székely ispán és a vajda személye megegyezik: „vel literis comitis eorundem Siculorum, vel domini wajwodae, si is simul comes fuerit." A XVI. században, évtizedekkel az egyesítés után ez már annyira természetesnek tűnt (Tárcai János rövid működését leszámítva), hogy nem kellett volna külön megemlíteni azt a lehetőséget, hogy az ispán és a vajda személye megegyezik. A székelyek hadbahívása tehát vagy a véres kard körbehordozásával, vagy pedig az ispán levele révén történt meg. Növeli a forrás iránti bizalmat, hogy a véres kard szerepét Bonfini is megerősíti Hunyadi 1442. évi Gyulafehérvár mellett vívott csatájának elbeszélése során.[25] Ugyanígy hitelesnek tekinthető a cikkely azon része is, amelyik arról szól, hogy váratlan fölkelés esetén a székkapitányok egyebek mellett száldobokkal (*Zaldobonibus*) ejtsék meg az összehívást.[26] A XI. cikkely ugyan csak a székkapitányok kötelességeként említi a békeidőbeli fegyverzet- és készültség-ellenőrzést, későbbi hadiszabályzatok alapján azonban biztosra vehető, hogy ez mindig is részét képezte az ispánok feladatkörének.[27] Az 1463. április 26-ra da-

[24] II. Ulászló kiváltságlevele: SzO III. k. 138–141. o. (Középkori székelység 55–58. o.); 1554. évi országgyűlés határozatai: EOE I. k. 524–528. o. (Középkori székelység 61–62. o.); 1545. évi gyűlés: SzO V. k. 60. o. (Középkori székelység 61. o.); Mátyás 1473. XII. 9-i oklevele: SzO I. k. 220–221. o. (Középkori székelység 52–54. o.)

[25] Az akkor vajdai és székely ispáni méltóságot betöltő Hunyadi János az Erdélyt dúló törökkel szemben „a tartomány vidékein hallatlan gyorsasággal véres kardot röptet körül, faluból, városból katonát szed, a székelyeket fegyverbe szólítja." (*Antonio Bonfini:* A magyar történelem tizedei. [Ford. *Kulcsár Péter.*] Budapest, 1995. 598. o.)

[26] Valószínűleg az erdélyi románság körében is használt, felfüggesztett fatáblaszálakból álló eszközről van szó. (*Szádeczky Kardoss Lajos:* A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 72. o. 7. sz. jegyzet). A „száldob" eredetileg hársfát jelölt, innen ment át a név a hangadó eszköz jelölésére. (*Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1988. I. k. 580. o.; *Bartal, Antonius:* Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae–Budapest, 1901. 706. o. – E két utóbbi adatra Solymosi László professzor hívta fel a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök neki.) Az elnevezés hely- és földrajzi nevekben is fennmaradt, így például az erdélyi káptalan 1349. évi oklevelében *Zaldubuspotakfw* (Száldobospatakfő) és *Zaldubuspotak* (Száldobospatak) formában, Sepsiszék határánál (SzO I. k. 55. o.)

[27] Így például II. Ulászló 1499. évi kiváltságlevele: „amikor a hadakozó székelyeknek valamely kirendelése és számbavétele történik, ezt a székelyek ispánja a székely előkelőkkel együtt tartozik megtenni" (Középkori székelység 57. o.)

tált erdélyi hadiszabályzat más forrásokkal való összehasonlítás alapján *tartalmi szempontból* – legalábbis a székelyeket érintő cikkelyek vonatkozásában – hitelesnek mondható, s az is valószínűsíthető, hogy a megadott időpontban vagy akörül keletkezett. A XVI. századra jellemző terminológia felbukkanása (ami a kutatás egy részének a bizalmát megingatta) avval magyarázható, hogy az eredeti szöveget a későbbiekben némileg átírták, módosították, ez azonban a székelyek vonatkozásában a lényeget nem érintette. Mindezek alapján a szabályzatot olyan kútfőnek tarthatjuk, amely értékes információkkal szolgál az 1467 előtti időszak székely katonai viszonyait illetően.

Összegezve a székely ispánok katonai tevékenységét az 1467-ig tartó időszakban, elmondható, hogy a méltóságviselők a katonai szerepkör minden változatában otthonosan érezték magukat: rendszeresen vezettek hadat a király, illetve más főméltóság alárendeltjeként vagy pedig önállóan. Rátermettségüket és bátorságukat testi épségük kockáztatásával, alkalmasint hősi halálukkal kellett bizonyítaniuk. Felügyelték a határvédelmet, gondoskodtak a várak és a rájuk bízott haderő ellátásáról, figyelniük kellett az általuk vezetett katonaság kilengéseire lehetőség szerint megakadályozva vagy éppen megtorolva azt. Békében ügyeltek a székelyek hadrafoghatóságának a biztosítására, háború esetén gondoskodtak a hadrakelés gyors és zökkenőmentes lebonyolításáról. Bár néha letévedtek a törvényes útról és uralkodójuk ellen fordultak, amikor azonban szükség volt rá, a társadalmi rend és a béke helyreállítása érdekében fegyvert fogtak a felkelt parasztok vagy éppen a fennhatóságuk alá tartozó székelységgel szemben is. Mindez megerősíti az előrebocsátottakat, vagyis azt, hogy e tisztség alapvetően katonai jellegű volt, betöltéséhez nem lehetett nélkülözni a Mars által megkövetelt erényeket. Érthető ezek alapján, hogy olyan méltóságviselők (mint például Kerekegyházi Lack vagy Nádasi Mihály), akik huzamos időn keresztül betöltötték hivatalukat, idősebb koruk elérkeztével – bár továbbra is élvezték a király bizalmát – tisztségüket át kellet, hogy engedjék azoknak, akik fiatalabbak lévén alkalmasabbak voltak e sok fáradsággal járó feladat elvégzésére. Bármilyen fontos is volt azonban, hogy a székely ispánok jó katonai ismeretekkel és ebből fakadó tekintéllyel rendelkezzenek, ahhoz hogy hivatali teendőiket megfelelően elláthassák, más készségekre is szükségük volt: el kellett igazodniuk a sajátos székely szokásjogban, tudniuk kellett kezelni a székely társadalom viszonyaiból keletkező feszültségeket stb. Talán nem túlzás mindezek alapján az a megállapítás, hogy a székely ispáni méltóság – önálló korszakát tekintve – egyike volt az ország fontos, több irányban is karriert biztosító „ugródeszkáinak."

Zoltán Kordé

COMMENTS ON THE MILITARY ROLE OF THE SZÉKELY BAILIFFS PRIOR TO 1467

Summary

The dignity of the Székely bailiff was one of those medieval positions where military virtues were outstandingly important. This kind of requirement is completely comprehensible in the case of Székely leaders, as they governed a group of people whose profession was fighting. The study offers a survey of the aspects of this military post until 1467, i.e. the independent period of the Székely bailiffs, prior to this honour's final fusion with that of the voivod. The primary duty of the bailiffs was military conduct: they fulfilled this requirement either as the commanders of advance guards (reconnaissance contingents) or as independent military leaders. Their tasks also included the defence of the Transylvanian frontiers; when accomplishing this mission, they could rely on their own people, as well as the royal castles of Görgény, Höltövény, Törcs and Királykő, which were parts of the entail of the bailiff's honour. They were expected to obtain information regarding the enemy, too. Due to its far-reaching commercial relations with the Romanian principalities, the town of Brassó played an important role in this aspect, especially after the outset of the Turkish wars. The bailiffs had to pay attention to the intemperance of their subordinates, either preventing them from excesses, or making reprisals. In peacetime, they made sure that there was a state of military preparedness among the Székelys; in wartime, they ensured the quick and flawless mobilisation of the fighting forces. The Transylvanian military regulations of 1463 provide essential information about the latter. Although the bailiffs sometimes went astray and conspired against their rulers, in case of necessity they were ready to restore law and order and took up arms against revolting peasants of even against their Székely subordinates. Stemming from the military character of the dignity, the bailiffs were bound to surrender their office in favour of the younger generations when they reached an old age, and so had become unable to meet their requirements. During its independent period, the position of the Székely bailiff could be a stepping-stone to other distinguished careers in Hungary.

Zoltán Kordé

LA COMPÉTENCE MILITAIRE DES ISPANS SZEKLERS AVANT 1467

Résumé

La dignité d'ispan szekler faisait partie des fonctions médiévales pour l'occupation desquelles les vertus militaires avaient une importance primordiale. Cette exigence face aux hauts fonctionnaires szeklers est tout à fait compréhensible dans la mesure où ils dirigeaient une population de guerriers professionnels. Cette étude examine les éléments de cette compétence militaire avant 1467, date de la fusion définitive de la dignité d'ispan szekler et de voïvode. La compétence militaire de ces dignitaires consistait surtout à diriger l'armée: soit en tant que chef de contingents remplissant des missions particulières d'avant-garde ou de reconnaissance, soit en tant que chef de guerre autonome. La compétence des ispans szeklers ne se limitait cependant pas au commandement de l'armée, ils étaient aussi chargés de la défense des frontières de la Transylvanie. Pour cette dernière, ils pouvaient s'appuyer sur les forts royaux situés sur leur territoire (Görgény, Höltövény, Törcs et Királykő). Outre la sécurité des frontières, ils devaient aussi obtenir des renseignements sur l'ennemi: la ville de Brassó ayant des relations commerciales étendues avec les voïvodats roumains y jouait un rôle majeur surtout après le début des combats contre les Turcs. Les ispans devaient également empêcher ou réprimer les dérapages éventuels des soldats. En

temps de paix, ils veillaient à ce que les Szeklers puissent être enrôlés en cas de besoin. En temps de guerre, ils étaient chargés de la mise en place rapide des troupes. A ce sujet, le règlement militaire de Transylvanie, daté de 1463, fournit des informations importantes. Bien que l'authenticité de ce document a été mise en doute par la recherche, son contenu semble crédible. Même si ces fonctionnaires ont parfois quitté le chemin de la légalité et se sont retournés contre leur souverain, mais lorsqu'il fallait rétablir la paix et l'ordre social, ils ont pris les armes contre les paysans insurgés voire les Szeklers sous leur autorité. Cette compétence militaire complexe et exigeant explique pourquoi les ispans plus âgés devaient céder leur fonction à des plus jeunes, tout en gardant la faveur du roi. L'examen de cette compétence militaire démontre aussi que la dignité d'ispan szekler, dans cette période d'autonomie, était un "tremplin" excellent vers d'autres carrières dans le pays.

Zoltán Kordé

ANMERKUNGEN BEZÜGLICH DER MILITÄRISCHEN ROLLE DER SEKLER GESPANE VOR 1467

Resümee

Die Würde der Sekler Gespane gehört zu denjenigen mittelalterlichen Ämtern, bei deren Besetzung die militärischen Tugenden von erstrangiger Bedeutung waren. Diese Anforderung an die Amtsträger, die an der Spitze des Seklertums standen, ist vollkommen verständlich, da sie die Führungsfiguren einer Bevölkerung waren, die das Kämpfen berufsmäßig ausübte. Die Studie untersucht die Komponenten dieser militärischen Rolle in der Zeitspanne bis 1467, also in der selbständigen Ära vor dem endgültigen Verschmelzen der Würde des Sekler Gespans mit der des Woiwoden. Diese Beschäftigung der Würdenträger bedeutete in erster Linie die Heerführungstätigkeit: dieser Verpflichtung kamen sie entweder als Kommandant des eigentümliche Aufgaben – Vorhut, Erkundung – verrichtenden Kontingents der nationalen Armee oder als selbständige Feldherren nach. Die Rolle der Sekler Gespane bestand jedoch nicht nur aus der Leitung des Heeres; hierzu gehörte auch der Schutz der Siebenbürger Grenzen. Bei der Verrichtung dieser Aufgabe konnten sie sich neben dem Seklertum auch auf die königlichen Burgen stützen, die zum Gespanshonor gehörten – Görgény (Görgen), Höltövény (Heldsdorf), Törcs (Törzburg) und Királykő. Neben der Sicherung der Grenzen mussten auch Nachrichten und Informationen über den Gegner beschafft werden. Dabei kam – vor allem nach dem Beginn der Türkenkriege – Brassó (Kronstadt) eine große Rolle zu, das mit den rumänischen Woiwodschaften ausgedehnte Handelsbeziehungen aufrechterhielt. Die Gespane mussten zudem die Ausschweifungen des von ihnen geführten Soldatentums beachten und nach Möglichkeit unterbinden oder vergelten. Zu Friedenszeiten achteten sie auf die Gewährleistung der Wehrdiensttauglichkeit der Sekler, zu Kriegszeiten dagegen sorgten sie für die schnelle und reibungslose Durchführung des Ins-Feld-Ziehens. Über dieses letztere liefert uns das bis 1463 geschaffene Siebenbürger Militärdienstreglement Informationen, dessen Zuverlässigkeit zwar von einer Forschungsreihe in Frage gestellt wurde, aus inhaltlicher Sicht jedoch als zuverlässig betrachtet werden kann. Zwar kamen die Amtsträger manchmal vom Weg des Gesetzes ab und wandten sich gegen ihren Herrscher, als es aber notwendig war, griffen sie im Interesse der Widerherstellung der Gesellschaftsordnung und des Friedens zur Waffe – sogar gegen die aufständischen Bauern oder das unter ihrer Obrigkeit stehenden Seklertum. Auf Grund der vielseitigen militärischen Rolle ist es verständlich, wenn die Gespane infolge ihres Alters nicht mehr ihren derartigen Verpflichtungen nachkommen konnten, mussten sie ihr Amt zugunsten eines Jüngeren niederlegen, aber sie behielten die Gunst des Königs. Die Übersicht des militärischen Aufgabenkreises weist unter anderem darauf hin, dass die Würde des Sekler Gespans – betrachten wir die selbständige Zeitspanne – eine der wichtigen „Sprungbretter" des Landes war, das gleich in mehrere Richtungen die Möglichkeit einer Karriere sicherte.

Зольтан Корде

ЗАМЕЧАНИЯ ПО ПОВОДУ ВОЕННОЙ РОЛИ СЕКЕЙСКИХ ИШПАНОВ ДО 1467 ГОДА

Резюме

Сан секейского ишпана принадлежал к тем средневековым должностям, занятие которых неукоснительно требовало обладания безукоризненными воинскими добродетелями. Требования, предъявляемые к чинам, призванным возглавлять секейские посты, можно в полной мере понять, так как назначались руководители такого народа, который занимался военным ремеслом профессионально. В статье рассматриваются составные этой должности в период до 1467 года, то есть в отдельную эпоху, предшествовавшую окончательному слиянию секейских ишпанских чинов с воеводчиной. Такого характера занятость этих чинов означала в первую очередь военную руководящую деятельность: они выполняли свои обязанности или как самостоятельные полководцы или в качестве командиров контингентов вооруженных сил, выполнявших общегосударственные специальные (авангардные, разведывательные) задачи. Круг деятельности секейских ишпанов не исчерпавылся управлением армии, сюда входила также и защита границ Трансильвании. В выполнении этих задач ишпаны могли опираться наряду с секейцами на королевскеие крепости, входившие в ведение аппарата ишпанов: Гёргень, Хёльтёвень, Тёрч и Кирайкё. Наряду с обеспечением границ необходимо было заботиться и о получении информации, вестей о противнике. В этом главным образом после начала войн с турками – большая роль возлагалась на Брашшов, поддерживавший широкие торговые связи с румынскими воевадами. Наобходимо было следить за эксцессами в рядах управляемых ими воинов, по возможности предупреждать все беспорядки или же наказывать за них. В мирное время ишпаны следили за поддержанием боеспособности секейскиъ воинов, а во время войны их задачей было быстрое и бесперебойное обеспечение вступления в бой. Об этой последней задаче весьма полезные информации дает Трансильванский военный устав, датированный 1463 годом, достоверность которого, правда, была поставлена под сомнение одной волной исследований, однако с точки зрения содержания этот документ можно считать достоверным. Хотя занимавшие государственные должности чиновники иногда отступали от предусмотренного законом пути и восставали против своих правителей, однако, когда было необходимо, они выступали с оружием в руках в интересах восстановления мира и общественного порядка или обращали свое оружие даже и против секейского воинства, находившегося под их главенством. На основании многогранного военного круга ролей можно понимать, что если ишпаны с достижением более преклонного возраста уже не могли безупречно выполнить свои обязанности подобного хзарактера, они должны были уступить свои посты более молодым своим товарищам, хотя благосклонность короля они продолжали сохранять. Исследоване круга военных задач наряду с прочим указывает и на то, что пост секейских ишпанов – имея в виду особенности этой эпохи – был одним из наиболее важных „трамплинов," обеспечивающх важную карьеру в стране во многих направлниях.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS
A 2006. ÉVI PERJÉS GÉZA-DÍJ ADOMÁNYOZÁSÁRA

A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma,
a korábbi évek gyakorlatának megfelelően,
2006-ban is át kívánja nyújtani

A PERJÉS GÉZA-DÍJAT,

a Balla Gábor szobrászművész által készített emlékérmet
és a díjjal járó publikációs támogatást,

ezért, a díj odaítélését elősegítendő, pályázatot hirdet
a történész szakma ismert személyiségei által benyújtandó
ajánlásokra.

Az ajánlások olyan fiatal, 40 év alatti, magyar, vagy egyetemes hadtörténelemmel foglalkozó fiatal történészek támogatása érdekében nyújthatók be, akik az ajánlás benyújtásának pillanatában még nem töltötték be 40. életévüket, elérték a kandidátusi, vagy a PhD fokozatot, és olyan munkássággal, legalább egy monografikus alkotással már rendelkeznek, ami igazolhatja tehetségüket.

Kérjük, hogy az ajánlásokhoz mellékeljék a támogatott jelölt szakmai életrajzát, publikációs listáját, a legjobbnak ítélt tanulmányokat és monográfiákat is. Indokolt esetben még kéziratban lévő művel is lehet pályázni.

A kuratórium fenntartja magának a jogot, hogy a díjat
csak elvárható színvonalú pályázatok beérkezése esetén adja ki.

Dr. Urbán Aladár,
az Alapítvány Kuratóriumának elnöke

Határidő: 2006. május 21.

Cím:
A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma,
Dr. Veszprémy László titkár. Budapest, 1014, Kapisztrán tér 2-4.

MŰHELY

ORMOS ISTVÁN

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ARAB FORRÁSAINAK ÚJABB IRODALMA

Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei[1]

Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1–2. (Szerkesztette *Zimonyi István.*) Budapest, Balassi Kiadó, 1997–2000. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 10, 13. A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának és Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének kiadványai. A sorozatot szerkeszti *Zimonyi István.*)[2]

Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ǧayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Ḥudūd al-ʿĀlam, al-Bakrī und al-Marwazī). Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2001. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Herausgegeben von *Klaus Röhrborn* und *Ingrid Schellbach-Kopra,* Band 54).

Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ǧayhānī-hagyomány magyar fejezete. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 22. A Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének kiadványai. A sorozatot szerkeszti *Zimonyi István.*)

Bevezető

Kmoskó Mihálynak (1876–1931), a budapesti egyetem nemzetközi hírű szírológus professzorának az érdeklődése a trianoni békeszerződés sokkhatása alatt a szír keresztény irodalomtól a magyar őstörténet keleti forrásai felé fordult.[3] Ő, aki korábban teoló-

---

[1] Az olvasó és a nyomda dolgát megkönnyítendő, az arab szavakat a magyar kiejtést a lehetőség szerint leginkább megközelítő magyar helyesírású alakban adom. Egy-két esetben mégis szükséges a tudományos átírás használata: ilyenkor csúcsos zárójelet < > alkalmazok. Kapcsos zárójellel { } jelölöm az idézetekben előforduló, az idézet szerzőjétől eredő átírásokat, amelyek az általam alkalmazott tudományos átírástól eltérnek, és amelyeket nem módosítottam. Ahol erre lehetőség nyílt, az idézetekben is egyszerűsítettem az átírásokat.

[2] Kmoskó művét Zimonyi kiadásában használtam. Az eredeti kézirat egyes helyeit szúrópróbaszerűen összehasonlítottam a kiadott szöveggel – a recenzióban erre mindig külön utalok. Ha nem szerepel külön utaló, akkor Kmoskó szövegét a Zimonyi által kiadott változatban idézem. Minthogy a kéziratok részben össze vannak keverve és gyakran csak külön kutatómunka révén lehetne megállapítani, hogy épp mely műről van szó, a kéziratokra jelzetük és – ha van – a kötésükön szereplő cím szerint utalok. A kéziratokat a Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára őrzi az MTA Könyvtárában.

[3] Kmoskóról lásd *Pataky Arnold:* Emlékbeszéd Kmoskó Mihály rendes tag felett. (A Szent István Akadémia emlékbeszédei II/6), Budapest, 1937. *Károly Czeglédy:* Monographs on Syriac and Muhammadan sources in the literary remains of M. Kmoskó. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 4 (1954). 19–23. o.; Kmoskó Mihály. *Révai Új Lexikona,* 12. k. Szekszárd, 2004. 29–30. o. Talán érdemes lenne egyszer megírni Kmoskó Mihály életrajzát. Mindabból, amit róla tudni lehet, egy kivételes képességű és képzettségű, nagy

giával, az Ó- és Újszövetség világával, az újonnan felfedezett asszír-babilóniai kultúrával, s mindenekelőtt a szír keresztény irodalommal foglalkozott, az első világháborút követő években összegyűjtötte azokat a keleti (arab, perzsa, török és szír nyelvű) forrásokat, amelyek a honfoglalást megelőzően az eurázsiai steppén vándorló magyarokra vonatkoznak, elkészítette magyar fordításukat, valamint az egyes szövegeket bevezetővel és jegyzetekkel látta el. A forrásokat tág értelemben fogta föl: beleértette mindazokat a szövegeket, amelyek ezen a területen a magyarokkal bármilyen kapcsolatba került népekre vonatkoznak. Kmoskó 1931-ben, 55 éves korában meghalt, s munkája kéziratban maradt. Nem tudjuk pontosan, hogy művét, műveit vagy legalábbis egy részüket miért nem adta ki. Arra kell gondolnunk, hogy ennek gyakorlati okai lehettek, mindenekelőtt pénzhiány – egy ilyen hatalmas műnek a megjelenése csak komoly támogatás mellett lett volna lehetséges. Mint kiadó testület a Magyar Tudományos Akadémia jöhetett volna szóba természetesen, ám az Akadémia anyagi lehetőségei ez idő tájt elég szerények voltak, s az általános gazdasági helyzet sem kedvezett az ilyen jellegű vállalkozásoknak – gondoljunk az 1929. évi nagy gazdasági válságra. Ráadásul nem volt könnyű olyan nyomdát találni sem, amely egy ilyen összetett mű szedési munkálataira vállalkozhatott volna. Ahhoz nem férhet kétség, hogy munkájának legalábbis egy részét Kmoskó befejezettnek tekintette: a kézirat egy része nyomdakész állapotban van, az olvasó még a nyomdásznak szóló szedési utasításra is rábukkan benne.

Kmoskó halálát követően a kéziratok egy része a Széchényi Könyvtárba, másik része az Akadémiai Könyvtárba került, majd később az Akadémiai Könyvtárban egyesítették a két anyagot. A szakemberek szűk köre mindig is tudott róla, egyesek használták is; 1954-ben Czeglédy Károly részletesen ismertette angol nyelven az *Acta Orientaliá*ban.[4]

---

munkabírású és hatalmas szorgalmú tudós alakja tűnik elénk, akinek azonban nem adatott meg az érzelmi kiegyensúlyozottság adománya, és akitől – talán éppen ezért – nem álltak távol az akár ellentétes előjelű szélsőséges megnyilvánulások sem. Kmoskó filológiai eredményei függetlenek ellentmondásos politikai szerepétől.

[4] *Czeglédy:* Monographs... 19–91. o. Makkay János azt írja – részben Róna-Tas Andrásra hivatkozva –, hogy Kmoskó kéziratait 1945 és 1990 között egyetlenegy ember, Czeglédy Károly számára zárolták, továbbá hogy „a tudományos irodalomban nincs említés arra, hogy Czeglédyn kívül bárki is látta volna a kéziratokat 1945–198? [sic] között". *Makkay János:* A Kmoskó-jelenség. In: *Uő:* Hogyan lettek a blakokból románok. Budapest, 1997. 44. o., 98–99. sz. jegyzet. Nos, korábbi időkre vonatkozóan nincsenek értesüléseim, de a 70-es években mint a (MTAK) Keleti Gyűjtemény olvasója többször hallottam, hogy a kézirat akkortájt ott volt, és Róna-Tas András gyakran használta. A hetvenes évek közepén írta meg Róna-Tas András megbízásából nagyrészt Kmoskó kéziratai alapján az arab és a szír földrajzi irodalom tömör foglalatát Iványi Tamás a Róna-Tas András szerkesztésében megjelent Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba c. mű számára (I:2. Budapest, 1976. 211–259. o.). Elter István is használta a kéziratot a Keleti Gyűjteményben a 70-es évek második felében. (Elter István szíves szóbeli közlése.) A Keleti Gyűjteményben ezek a kéziratok biztosan nem voltak zárolva. Később a kéziratok fölkerültek a Kézirattárba (MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára), és ma is ott vannak. Érdeklődésemre a Kézirattár munkatársai azt a felvilágosítást adták a napokban (2005. október), hogy Kmoskó kéziratai náluk sohasem voltak zárolva. Jól emlékszem egyébként, hogy amikor jómagam a 80-as évek végén a Kézirattárban először kértem ki a Kmoskó-hagyatékot, az ügyeletes kézirattáros mosolyogva megjegyezte, hogy a „legnépszerűbb" kéziratukról van szó. Nos, ez bizonyára költői túlzás volt, ámde arra azért utal, hogy többen is használhatták. Úgy vélem, az a tény, hogy Kmoskó kéziratait aránylag kevesen olvasták, ill. kevesen hivatkoztak rájuk, inkább azzal magyarázható, hogy a használatukhoz olyan fölkészültség kellett, amivel kevesen rendelkeztek. Gondoljuk csak el: hányan voltak ebben az időben Magyarországon, akik kiválóan tudtak arabul, szírül, perzsául, törökül, görögül stb. stb., és emellett még a magyar őstörténetben is otthonosan mozogtak? Czeglédyn kívül nem volt senki! Ezen túlmenően ezeket a kéziratokat nehéz használni, amint ezt magam is tapasztaltam. Ugyanaz a mű több fogalmazványban, több változatban is megvan, és nem mindig világos, hogyan viszonyulnak egymáshoz az egyes változatok. Ugyanazt a kérdést Kmoskó több helyütt is tárgyalja, és nem mindig az utolsó (?) változat a legjobb. Továbbá a kéziratok valamikor (valószínűleg Kmoskó halálát követően) összekeveredtek, és – jóllehet azóta történtek nyilvánvaló próbálkozások a rendbe-

A kézirat esetleges megjelentetése gyakran szóbakerült a Kmoskó halálát követő évtizedekben, talán inkább jámbor óhajként vagy megvalósításra váró kívánságként. Kiadóként Kmoskó kutatásainak folytatója, Czeglédy jött volna szóba természetesen, aki rendelkezett az ehhez szükséges nyelvi és tárgyi ismeretekkel. Ő azonban hosszú pályafutása alatt ezt nem tette meg, és amennyire meg tudom ítélni, nem is állott igazán a szándékában. Már az ötvenes években is úgy vélte, amikor a publikálás lehetősége a háborút követően először felmerült, hogy a kutatás azóta oly mértékben előrehaladt, olyan alapvető munkák jelentek meg időközben, hogy Kmoskó hatalmas művét csak teljesen átdolgozott, korszerűsített formában lehetne kiadni, ami valójában egy új mű megírásával lenne egyenértékű. Úgy vélem, Czeglédy hozzáállása, habozása érthető. Egy olyan kutató ugyanis, aki szuverén módon tudja kezelni a különböző szóba jöhető nyelveken keletkezett szövegeket, s emellett az adott szakterületen is otthonosan mozog, teljes joggal utasítja el, hogy hatalmas munkával publikálásra előkészítsen egy más valaki által évtizedekkel korábban írott munkát oly módon, hogy annak minden részletét ellenőrzi, az adott szövegek fordítását revideálja, minden érvelését naprakész állapotba, az azóta eltelt idő új tudományos eredményeivel összhangba hozza: ha már egy ilyen jellegű munkának egyáltalán nekiáll, akkor azt saját maga fogja önálló alkotásaként újra megírni, hogy azután a saját neve alatt jelentesse meg. Ezen túlmenően Czeglédy a részletekre nagy súlyt fektető, alapvetően precíz, filológus alkat volt, aki pontosan látta, hogy Kmoskó munkája milyen töméntelen részletproblémát vet föl, amelyek mind megoldásra, de legalábbis korszerű színvonalon történő alapos tárgyalásra várnak, még mielőtt egy ilyen átfogó összegzésre sor kerülhetne a kor tudományos követelményeit kielégítő színvonalon. A szocializmus éveinek bezártsága, a nemzetközi kutatástól való viszonylagos elszakítottság sem ösztönözte Czeglédyt ennek a munkának a felvállalására, és ebben az irányban hatottak bizonyos személyes kutatói jegyek is.

Évtizedek múltával azután a kéziratnak a mohamedán szerzőkre vonatkozó, azaz arab, perzsa és török nyelvű részének kiadását végül is Zimonyi István kezdte meg, és 1997-ben és 2000-ben megjelentette a földrajzírók első két kötetét. A szír szerzők szövegeit tartalmazó rész pedig a vezetése alatt tanítványa, Felföldi Szabolcs szerkesztésében jelent meg 2004-ben.[5] Alapvetően Kmoskó művére támaszkodva Hansgerd Göckenjan német kutatóval együtt Zimonyi 2004-ben német fordításban kiadta ezek közül az ún. Dzsajháni-hagyományhoz köthető földrajzi szövegeket.

Dzsajháni számánida vezír Bokharában élt a X. sz. elején, és írt egy alapvető fontosságú földrajzi művet, amely azonban elveszett. Mindazonáltal a tudományos közvélemény úgy tartja, hogy a kelet-európai népekről – közöttük a magyarokról – szóló számos becses híradás, amely különböző középkori arab, perzsa és török nyelvű művekben őrződött meg, valójában Dzsajháni elveszett művéből származik. A Dzsajháni-féle anyagnak a magyar vonatkozású részét dolgozta föl azután Zimonyi 2005-ben megjelent monográfiájában, amelyet egyúttal nagydoktori disszertációként a Magyar Tudományos Akadémiának is be-

rakásukra – egy részük még mindig nincs rendben, egyes írások elrendezése áttekinthetetlen. Hatalmas terjedelmű művekről van szó, index és tartalomjegyzék nélkül természetesen, így azután alapos elmélyedés nélkül rendkívül nehéz bármit is megtalálni bennük.

[5] *Kmoskó Mihály:* Szír írók a steppe népeiről. (Szerk. *Felföldi Szabolcs.*) Budapest, 2004. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 20. A Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének kiadványai. A sorozatot szerkeszti *Zimonyi István.*) Vö. a 202. sz. lábjegyzettel alább.

nyújtott.[6] Ebben a műben Zimonyi kísérletet tesz arra, hogy a különböző fennmaradt szövegek alapján helyreállítsa Dzsajháni elveszett beszámolóját a magyarokról, továbbá tág összefüggésben tekintve próbálja meg értelmezni a beszámoló részleteit. Egyúttal kéziratok alapján a fennmaradt szövegek javított, új szövegkiadását is adja, amint írja.

E három mű első látásra igen jó benyomást kelt. Kitűnnek sokoldalúságukkal, s imponáló Zimonyi István olvasottsága, széles látóköre is, amellyel felettébb tág perspektívában helyezi el és szemléli a honfoglalást megelőző kor magyarságára vonatkozó híradásokat, s ily módon műve egy átfogó szintézis igényével lép fel, és egyúttal ennek a megalapozott ígéretét is rejti magában. Rám rendkívül jó hatást tettek ezek a művek mindama területeken, amelyekben nem vagyok jártas. Ugyanakkor olyan tág horizonton mozog Zimonyi, kutatásai olyan egymástól távoleső területek ismeretét követelik meg, mint Közép- és Kelet-Európa, Belső-, Közép- és Nyugat-Ázsia, Kína története, arabisztika, iranisztika, turkológia, bizantinológia stb., hogy önkéntelenül is fölmerül a kérdés: 'fizikailag' lehetséges-e, hogy egyetlenegy ember ennyi mindenhez a filológiai kutatás által megkövetelt szinten, alaposan értsen? Ezért azután a magam szakterületén maradva megvizsgáltam, hogyan bánik szerzőnk az *arab* szövegekkel. A teljes Dzsajháni-monográfia valójában egyetlenegy arab nyelvű szövegről, Dzsajháni híradásáról szól, ezt próbálja meg Zimonyi rekonstruálni és tág keretek között értelmezni. Ezen túlmenően számos párhuzamos, másodlagos arab kútfőt is felhasznál vizsgálataiban – forrásainak túlnyomó részét ezek képezik. Vizsgálatai során ezeket értelmezi, elemzi, magyarázza részletesen, eszmefuttatásait és érveléseit ezekre alapozza. Ily módon tehát leszögezhetjük, hogy az arabisztikai szempontok kitüntetett fontossággal bírnak ebben a munkában: a források megértése, értelmezése, megfelelő kezelése egyaránt feltételezi a megalapozott arab tudást. Mindezen művek részletes, minden területre kiterjedő értékelése és méltatása egyébként kötetekre rúgna. Vizsgálatom középpontjában a 2005-ben megjelent Dzsajháni-monográfia állott, vele kapcsolatban azonban mintegy szúrópróbaszerűen a másik két fentemlített kiadványát is vizsgáltam, s ily módon igyekszem segíteni azoknak az olvasóknak, akiknek nem áll módjukban elolvasni az eredeti arab szövegeket – Kmoskó műve például nekik készült! Remélem, más szakterületek képviselői is követni fognak, és ki-ki megvizsgálja majd ezeket a műveket a saját szakterülete szempontjából. Az átfogó jellegű, multidiszciplináris munkák nagy nyereségei a tudományosságnak, ám csak akkor töltik be hivatásukat, ha megállapításaik az egyes diszciplínák területén belül támadhatatlanok. Mindenképp kívánatos tehát, hogy részeredményeiket az egyes szűkebb szakterületek specialistái is megerősítsék a maguk szükségszerűen lényegesen korlátozottabb ismeretei alapján.

Zimonyi István szövegkiadói módszere

Zimonyi műve azt ígéri, hogy „elkészült a magyarokra vonatkozó híradások eredeti szövegeinek új kritikai kiadása".[7] Összesen 11 szövegről van szó, ebből 4 arab, 4 perzsa, 3 pedig török. Egy arab filológus számára ez a legizgalmasabb e műben: nézzük tehát, mennyiben jelentenek haladást az általa adott arab szövegek!

[6] *Zimonyi:* Muszlim források... 7. o.

[7] *Zimonyi:* Muszlim források... hátsó borító.

Arab filológiai szempontból alapvető probléma a Dzsajháni-monográfiában, hogy Zimonyi nem ismeri az arab szövegek kéziratos hagyományozásának legfontosabb sajátosságait, ennek következtében a kézirati olvasatokkal kapcsolatos arab filológiai érvelései rendre szakszerűtlenek, és ez a körülmény meghatározza szövegkiadásainak a színvonalát is. Arról van szó, hogy a középkorban az arab kéziratokban – különösen az ún. tudományos, azaz orvostudományi, földrajzi stb. szövegekben, tehát az itt bennünket közelebbről érintő művekben is – gyakran nem vagy csak hiányosan alkalmazták az egyes betűket megkülönböztető pontokat, s az egyéb mellékjelekkel még inkább ez volt a helyzet, gondoljunk csak a magánhangzó-, *hamza-, sadda-* stb. jelekre. Amikor pedig ezek a pontok, illetve jelek mégis megjelennek egy kéziratban, akkor többnyire nem a szerzői példányból származnak, hanem valamely – nagyon gyakran felettébb tudatlan – másoló írta be őket a szöveghagyományozás folyamatának egy lépcsőfokán, így azután rengeteg hiba fordul elő bennük, időnként egészen elképesztő alakokkal is. Az sem volt ritka, hogy perzsa vagy török anyanyelvű írnokok másoltak arab szövegeket, ám azokat – idegen nyelvről lévén szó – nem értették. Továbbá a mai kor embere elfeledkezik arról, hogy a másolók gyakran puszta megélhetési kényszerből foglalkoztak kéziratok másolásával, nem pedig azért, mert azoknak a tartalma érdekelte volna őket; sokszor siettek is, így azután nemritkán nem az elvárható gondossággal végezték kenyérkereső tevékenységüket. A másolók – és olvasók – dolga tehát nem volt könnyű, de azért egy átlagos arab szöveggel még csak-csak elboldogultak olyan szakterületen, amelyben járatosak voltak. Különösen nehézzé vált a helyzet azonban akkor, amikor idegen szavak fordultak elő egy szövegben, amelyeket arab tudásuk, műveltségük alapján nem tudtak rekonstruálni: gyakran egészen hihetetlen alakokra bukkanunk. Ezért értelmetlen hosszan elmélkedni például azon, hogy egy, az arab szempontjából idegen névben egy adott helyen *b, n, j,* vagy éppenséggel *t* stb. áll egy kéziratban, minthogy ezek a betűk csak egy-egy pontban térnek el egymástól, amelyet nagy valószínűséggel egy olyan másoló írt be a megfelelő írásjel alá vagy fölé, aki nem ismerte és nem értette az adott szót, az előtte fekvő példányban meg hiányoztak az adott pontok. Továbbá középkori kéziratokban adott esetben még bizonyos eltérő betűket sem könnyű megkülönböztetni egymástól. Példának okáért Ibn *R*uszta-kéziratunkban ezért olvasta Ibn *D*aszta alakban a szerző nevét Hvolszon, a mű egyes részeinek első közrebocsájtója – ő kiváló filológus volt, tehát nem tudatlanságból értelmezte tévesen ezt a nevet. (A helyes névalakot azután nem is e kézirat alapján, hanem egyéb forrásokból sikerült megállapítani.) Pusztán paleográfiai alapon azt sem könnyű eldönteni, hogy a *madzsgarijja,* stb. szóban *g* vagy *f* áll: és ha még többé-kevésbé megkülönböztethetőnek véljük is ezt a két betűt Ibn Rusztakéziratunkban, azt nagyon valószínűnek tekinthetjük, hogy a másoló előtt lévő kéziratban ezek összetéveszthetőek voltak, tehát megkülönböztetésük esetlegesnek tekinthető. Nem lehet tehát hosszas érvelést alapozni egy-egy diakritikus pontra, illetve még kevésbé egy-egy magánhangzójelre.[8] Ebből az okfejtésből az is következik, hogy az arab kritikai szövegkiadás mindenkor az arab írás *vonalán* (arabul *raszm*) alapul, s a diakritikus jeleket a szöveg modern kiadója írja be saját belátása, illetve mindenekelőtt tudása sze-

[8] Kivételt jelent ez alól az általános elv alól az az eset, amikor biztosan tudjuk, hogy egy, a szerző által írott, autográf kéziratot tartunk a kezünkben. Sajnos nagyon kevés arab autográf kéziratunk van. Egy autográf kézirattal többé-kevésbé egyenértékűnek számít egy olyan kézirat, amelyet a szerző gondosan átnézett, ill. javításaival ellátott. Lásd alább a 36. sz. jegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt.

rint. (Így egyébként az is könnyen belátható, hogy még olyan arab szövegkiadások is lényegesen különbözhetnek egymástól, amelyek azonos kéziratokon alapulnak.)

A Dzsajháni-korpusz legfontosabb szövegét – Ibn Ruszta híradását a magyarokról – Ibn Ruszta enciklopédiájának hetedik könyve tartalmazza. Daniel Hvolszon orosz filológus részleges kiadását (1869) felhasználva az arabisztika egyik legnagyobb alakja, Michael Jan de Goeje holland arabista jelentette meg az arab szöveg kritikai kiadását 1892-ben az akkor ismert egyetlenegy kézirat alapján, s ezt javítja most ki Zimonyi István ugyanerre a kéziratra támaszkodva, egyúttal kijelenti róla: „Az egyetlen kézirat a British Museumban maradt meg egy 1254-es másolatban";[9] Göckenjannal közösen írt művében is csak egyetlenegy kéziratot említenek.[10] Nos, bizonyára elkerülte a figyelmét, hogy a szakirodalom 1922 óta tud egy másik kéziratról is, és ez az adat szerepel három, előtte sem ismeretlen műben: említi Brockelmann, Kracskovszkij és Lewicki is.[11] A kérdéses kéziratot a cambridge-i egyetemi könyvtár őrzi, ahol egyébként Zimonyi is járt kéziratok tanulmányozása céljából. A kéziratlista szűkszavú leírásából csak keveset tudunk meg: a kézirat datálatlan, talán aránylag késői (?).[12] Nem lehetetlen, hogy a British Museum példányáról készített másolat, ám az is lehet, hogy egy kiváló, az eddig ismertnél sokkal jobb kéziratra bukkantunk: ez a kérdés csak alapos vizsgálat során dönthető el. Megállapíthatjuk tehát, hogy a szövegkiadás elkészítése során mindenképp tanulmányozni kellett volna, és nagy valószínűséggel fel is kellett volna használni ezt a kéziratot: ha egy unikumnak tartott kézirat mellett fölbukkan egy másik kézirata egy adott műnek, akkor annak az alapos vizsgálata kötelező! Ennek elmulasztását súlyos szakmai hibának kell tekintenünk. Mindenesetre könnyen lehet, hogy Zimonyi érvelései, amelyek meszszemenően az általa unikumnak tartott kézirat olvasatain, másolói hibáin alapulnak, még a saját rendszerén belül is érvényüket vesztik.

Nincs könnyű helyzetben a recenzens, midőn meg akarja állapítani, hogy milyen jellegű arab szöveget tart a kezében Ibn Ruszta esetében, amikor fellapozza Zimonyi művét.[13] Először persze hisz Zimonyinak és kritikai szövegkiadásnak vélvén a szöveget izgalommal keresi, mennyiben nyújt újat, miben javított a de Goeje által gondozott szövegen, minthogy ugyanazt a kéziratot használják mindketten.[14] Ám azon nyomban zavarba is jön, mert nem érti, miért veszi vissza a kritikai szövegbe Zimonyi a kézirat *mudzsfarijja*-olvasatát, elvetvén Hvolszon és de Goeje *(mudzsgarijja)/madzsgarijja*-ja-

[9] *Zimonyi:* Muszlim források... 21. o. Lásd még uo. 54. o.

[10] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 64. o., 77. sz. jegyzet.

[11] *Carl Brockelmann:* Geschichte der arabischen Litteratur. Leiden, 1937–1949. Supplementband I. 406. o.; *Ignatyij Julianovics Kracskovszkij:* Izbrannüje szocsinyenyija. Moszkva–Leningrád, 1955–1960. IV. Arabszkaja geograficseszkaja lityeratura. 159. o., 8. jegyzet. *Tadeusz Lewicki:* Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. Wrocław, 1977. II/2. 17–18. o. Érthetetlen számomra, hogy ezt a kéziratot – úgy tűnik – még senki sem nézte meg. Ugyanakkor az is igaz, hogy tudomásom szerint Zimonyin kívül más nem is lépett föl azzal az igénnyel, hogy új kritikai szövegkiadást készít Ibn Ruszta szövegéből.

[12] *Edward Granville Browne:* A supplementary hand-list of the Muhammadan manuscripts including all those written in the Arabic character preserved in the libraries of the university and colleges of Cambridge. Cambridge, 1922. 165. o.: Suppl. 1006 [Or. 920(8)]. Browne szerint az írás "good modern naskh". Ez az állítás azonban mindenképp ellenőrzésre szorul.

[13] *Zimonyi:* Muszlim források... 34. o.

[14] *Ibn Rosteh:* Kitâb al-a'lâk an-nafîsa VII. (Ed. *M. J. de Goeje.*) Lugduni Batavorum, 1892. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII.) 142–143. o.

vítását.[15] Paleográfiai szempontból ennek semmi akadálya, a probléma csak az, hogy ha Zimonyi így cselekszik, akkor meg kellene magyaráznia, hogy Ibn Ruszta miért ezt az alakot használta: lehetséges, hogy itt nem is a magyarokról írt? Eddig úgy tudtuk, hogy a magyarok neve ebben a forráscsoportban *madzsgarijja*. Akkor meg miért gondolja, hogy itt a magyarokról van szó, és a fordításában miért fordítja ezt a szót *magyarok*ként? És miképpen viszonyulnak ehhez a többi rokon forrás *madzsgarijja* stb. adatai? Két oldallal később Bakri szövegében hasonló a helyzet, ám ott Zimonyi elfogadja a kiadók *madzsgarijja*-javítását két kézirat *mudzsgarijja/muhfarijja,* stb. olvasata helyett.[16] Ugyan miért? (Arabul nem tudó olvasók, vigyázat! Ezen a helyen a párhuzamos magyar fordítás eltér az arab szövegtől: az arab szövegben *madzsgarijja* áll, míg a magyar fordításban *muhfarijja,* stb. alakot látunk.) A recenzens zavara nőttön nő. Miért gondolja Zimonyi, hogy Ibn Ruszta az általa javított alakot használta, amelyet eddig ő is másolói hibának vélt? Vagy azt akarja elhitetni velünk, hogy – akár egy rossz másoló – Ibn Ruszta sem tudta, hogy miről ír? Egy ilyenfajta kiadói nihilizmus azonban nem vezet sehová, mert akkor akár azt is föltételezhetjük, hogy például Dzsajháni sem tudta, hogy miről beszél. Valaki azonban csak létezett, aki tudta, hogy itt a magyarokról van szó, tehát a magyarok valamely nevét használta híradásában! De ki volt az? Továbbá érdekes lenne megtudnunk, hogy Zimonyi minderre mikor és hogyan jött rá, mert Göckenjannal közösen írt művében, sőt e monográfiája más helyén is a *madzsgarijja*-alakot fogadja el helyesnek.[17] Mi történt?

A recenzens azonban továbbmegy, és döbbenten fedez föl az új, javított kritikai szövegkiadásban egy rettenetes nyelvtani hibát. Abban a mondatban, ahol arról van szó, hogy „ők [a magyarok] súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk [a szlávokra]" – arabul *va-julzimúnahum al-mu'an al-galíza* –, a kéziratban a *mu'an* főnév *váv*-betűjén álló *hamza*-jelet a másoló véletlenségből a szomszéd ige (*julzimúna*) ragjának *váv*-betűjére tette. Így egy teljesen értelmetlen, nyelvtanilag hibás, eleve lehetetlen alak jött létre, amit már Hvolszon 1869-ben észrevett és hallgatólagosan kijavított, és ebben követte őt de Goeje is anélkül, hogy ezt egyáltalán az apparátusban jelezte volna – ebben de Goeje a szakma szabályai szerint járt el.[18] És most kritikai szövegkiadás címén a kéziratnak ezt a szarvashibáját Zimonyi beveszi a „kritikai" szövegbe! Ugyanakkor arra vonatkozóan semmiféle magyarázatot nem ad, hogy az általa „javított" alak valójában mi fán terem, vagy éppenséggel mit jelent, illetve miért volt erre szükség: a fordításban úgy tesz, mintha a kritikai szövegben továbbra is a Hvolszon és de Goeje által megállapított alak állana.[19] Ilyen hibát csak az követ el, aki nincs tisztában az arab grammatika legelemibb sza-

[15] Hvolszon olvasata egészen pontosan *mudzsgarijja. Ibn-Daszta:* Izvesztyija o hozarah, burtaszah, bolgarah, magyjarah, szlavjanah i russzah. (Izd. *D. A. Hvolszon.*) Szentpétervár, 1869. 25., 103. o.

[16] Van Leeuwen és Ferré kiadása szerint az általuk használt fezi és madridi kéziratban itt *mudzsfarijja* áll. Zimonyi apparátusa szerint ugyanebben a két kéziratban itt a *muhfarijja* alak szerepel. Minthogy nem férek hozzá a kéziratokhoz, nem tudom teljes bizonyossággal eldönteni, hogy kinek van igaza. Ám semmi sem utal arra, hogy Zimonyi látta volna ezeket a kéziratokat; egyszerűen csak van Leeuwen és Ferré kiadására támaszkodik, úgyhogy arra kell gondolnom, hogy itt Zimonyi rosszul másolta le ezt az alakot. *Abu Ubajd al-Bakri:* Kitáb al-maszálik va-l-mamálik. ([Ed.] *A[driaan] P. van Leeuwen, A[ndré] Ferré.*) Tunisz, 1992. 449. o. *Zimonyi:* Muszlim források... 40. o., 5. sz. lábjegyzet.

[17] *Göckenjan-Zimonyi:* Orientalische Berichte... 26., 31., 64. o. *Zimonyi.* Muszlim források... 69., 79. o.

[18] *Ibn-Daszta:* Izvesztyija... 27. o.; *Ibn Rosteh:* Kitâb al-a'lâk an-nafîsa... 142. o., 17. sor.

[19] *Zimonyi:* Muszlim források... 35. o.

bályaival. Hvolszon, aki legelőször adta ki ezt a szöveget, kiadásának bevezetőjében megjegyzi egyébként, hogy a kézirat tele van hibával, és az a benyomása, hogy perzsa ember másolta, „aki nem mindig értette azt, amit írt". Ezeknek a hibáknak a kijavítása nagyon sok munkájába került, írja.[20] Node hogy kerül egy ilyen hiba a Zimonyi-féle kritikai szövegkiadás főszövegébe?

És ekkor lassan felsejlik a recenzensben, hogy amit a kezében tart, az nem az, aminek véli, valójában nem szövegkritikai kiadás, és az egész zűrzavar fő oka az, hogy Zimonyi nincs tisztában a kritikai szövegkiadás mibenlétével. A *kritikai kiadás* során ugyanis egy vagy több kézirat alapján, a szövegmásolói hibák kiküszöbölésével a lehetőségek szerint megpróbáljuk kikövetkeztetni, helyreállítani a szerző által írott eredeti szöveget.[21] Ettől alapvetően eltér a *betűhű (= diplomatikai) kiadás,* amely során egyetlenegy kézirat szövegét közöljük betűhíven, az összes hibával, esetleg az írás egyéb sajátosságaival egyetemben. Másként, szabadabban és sarkítva fogalmazva: kritikai kiadás során *szöveget,* a betűhű kiadás során *kéziratot* adunk ki. Ez a két módszer kölcsönösen kizárja egymást. Ily módon azt is le kell szögeznünk, hogy egy mű egyetlenegy fejezetéről vagy bekezdéséről nem lehet kritikai szövegkiadást készíteni: ez a tevékenység teljes művet feltételez. Természetesen egy adott mű valamely részének olvasataira vonatkozóan is tehetünk fontos megállapításokat, megjegyzéseket, ez azonban még nem kritikai szövegkiadás.

Ha meg akarjuk érteni a jelen kiadás genezisét, megállapíthatjuk, hogy Zimonyi munkája során találkozott betűhű kiadásokkal (pl. Kunik és Rozen Bakri-kiadása)[22] és kritikai kiadásokkal is (pl. de Goeje Ibn Ruszta-kiadása), ámde nem tudatosult benne a két módszer közötti alapvető különbség. Így azután megpróbálja ötvözni őket egymással – anélkül, hogy ennek tudatában volna. Alapul veszi de Goeje kritikai kiadását, majd ebbe belevisz két durva másolói hibát a kéziratból, amit egyébként maga is megtekintett. Így kapunk egy hibás, eklektikus szöveget, amely természetesen nem kritikai kiadás, ámde a kézirat szövegét sem tükrözi híven, így nem is használható semmire. (A kritikai apparátus egyébként 3 hibát tartalmaz az arab alakokban.[23])

Tovább fokozza a zűrzavart, hogy Zimonyi az egyes szövegek megállapításakor eltérő módszereket alkalmaz. Bakri szövege esetében nem néz meg egy kéziratot sem, hanem egyszerűen lemásolja van Leeuwen és Ferré kiadásának szövegét.[24] Ennek a kiadásnak nagy a tudományos jelentősége, mert először teszi hozzáférhetővé nyomtatásban Bakri művének lehető legteljesebb szövegét,[25] ámde ezzel együtt ez a kiadvány – a kiadók és Zimonyi állításával ellentétben – nem tekinthető kritikai kiadásnak.

Egy kritikai kiadásnál ugyanis alapvető követelmény, hogy legelőször is tisztázzák a kiadók a kéziratok egymáshoz való viszonyát, majd ezt ábrázolják egy *sztemmá*ban. Ezt

[20] *Ibn-Daszta:* Izvesztyija... 10. o.

[21] *Paul Maas:* Textkritik. 3. kiad., Leipzig, 1957. 5. o. [Grundbegriffe]

[22] *Ariszt Arisztovics Kunik – Viktor Romanovics Rozen:* Izvesztyija al-Bekri i drugih avtorov o Ruszi i szlavjanah. Szentpétervár, 1878–1903.

[23] *Zimonyi:* Muszlim források... 34. o.

[24] Uo. 40. o.; *Al-Bakri:* Kitáb al-maszálik va-l-mamálik...

[25] Zimonyi azt állítja, hogy elkészült a teljes munka kritikai kiadása. Nos, a kiadók szerint a teljes mű még az általuk használt 10 kéziratból sem rekonstruálható, tehát helyesebb a „lehető legteljesebb" szövegről beszélni. *Zimonyi:* Muszlim források... 24. o.; *Al-Bakri:* Kitáb al-maszálik va-l-mamálik... 23. o. [francia előszó]

követően kell megállapítaniuk a szöveget, közölve az eltérő olvasatokat. Amennyire van Leeuwen és Ferré bevezetőjéből megállapítható, ez nem így történt. A kéziratok pontos viszonyát sem tisztázták a kiadók. A mű francia előszavában megígérik egyébként, hogy az arab előszó végén adnak egy szinopszist arról, hogy melyik kézirat pontosan mely részeket tartalmazza, ámde még ezt is hiába keresi az olvasó.

A kiadók 10 kéziratot tekintenek át, amelyek közül egy sem teljes. A mű első felében 3 kéziratot használnak oly módon, hogy az egyiket alapul véve adják a két másik kézirat eltérő olvasatait. Ezt követően egy kisebb részben, amely mintegy a mű egytizedét teszi ki, és amely a magyarokról szóló híradást is tartalmazza, 2 kéziratot használnak oly módon, hogy az egyiket alapul véve adják a másik eltérő olvasatait. A mű hátralévő részében azután egy kéziratot alapul véve adják több kézirat eltérő olvasatait. Az mindenesetre megállapítható, hogy a magyarokról szóló híradás szövegében nem hozzák annak az isztambuli kéziratnak az eltérő olvasatait, amelynek betűhű kiadását Kunik és Rozen tette közzé, sem a Defrémery által közzétett szövegét. Defrémery publikációja szerepel ugyan a bibliográfiájukban, említik is röviden, ámde nem tudunk meg semmit Defrémery szövege és a jelen kiadás közötti kapcsolatról. Ezt azért is lényeges volna tudnunk, mert Defrémery a mű fontos részét publikálta 1849-ben.[26]

Az is tudható, hogy Carlo Landberg gróf birtokában volt valaha egy Bakri-kézirat, amely mára elkallódott, ám az eltérő olvasatait de Goeje beírta saját Kunik-Rozen féle Bakri-példányának a margójára, s ez Leidenben hozzáférhető; semmi utalás nincs arra, hogy tanulmányozta volna a két kiadó ezeket az adatokat.[27] Lehetséges, hogy az ezen kiadások alapjául szolgáló kéziratokat nem tartották jónak, amint erről a kérdésről általánosságban egyszer-egyszer említést tesznek, ámde eljárásukat nem indokolják meg részletesen. Ezekkel az adatokkal mindenekelőtt arra szeretnénk utalni itt, hogy nem áttekinthető és nem ellenőrizhető egyértelműen a van Leeuwen és Ferré által követett módszer. Egy pillanatig sem állítjuk, hogy könnyű dolguk volt, mindazonáltal úgy véljük, hogy ez a kiadás nem tette fölöslegessé egy valóban kritikai kiadás megjelentetését a jövőben.[28] Nos, ezt a szöveget másolja le Zimonyi, módosítva a kiadás kritikai apparátusát. Szemezget belőle – nem világos, milyen alapon –, ugyanakkor beleveszi saját apparátusába Kunik és Rozen alakjait. A rövidítésekre vonatkozóan semmi útmutatót nem ad, s csupán az eredeti művek fellapozása során derül ki, hogy mi mit jelent. Így megtudhatjuk, hogy a *Q* sziglum egy Fezben őrzött kéziratot, míg az *M* sziglum egy madridi kéziratot jelöl. A Zimonyi által alkalmazott *Kunik, Rozen* jelölési mód ráadásul durván félrevezető. A kritikai szövegkiadásokban követett szokásnak megfelelően az olvasó arra gondol, hogy a személyek, modern kutatók nevével jelölt alakok az apparátusban az általuk javított, az általuk helyesnek tartott alakokat jelölik, amelyeket a főszövegbe az adott kiadás gondozója nem vett be ugyan, ám fontosnak tartja, hogy az olvasó megismerje

[26] *Charles Defrémery:* Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie méridionale. *Journal asiatique*, 4. sér., tome 13. 1849. 457–522. o. Defrémery cikkének külön bája, hogy a székelyek kapcsán (vö. *aszkal* stb.) utal az *elmúlt év* eseményeire, amikoris sokat szerepeltek az újságok híradásaiban hősies küzdelmeik okán. Defrémery cikke 1849-ben jelent meg!

[27] Relacja Ibrāhīma ibn Jaʿḳūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrīego. ([Ed.] *Tadeusz Kowalski.*) Krakkó, 1946. (Polska Akademia Umiejętności, Wydawnictwa Komisji Historycznej, Nr. 84. Pomniki Dziejowe Polski, seria II. tom I.) 4–5., 141–142. o.

[28] Egyébként olvasataik sem mindig meggyőzőek.

őket. Ezzel szemben itt a *Kunik, Rozen* rövidítés az általuk publikált isztambuli kézirat hibás olvasatait rejti, amelyeket ők maguk sem fogadnak el, ámde betűhű kiadásukban betűhíven közölnek. Zimonyi apparátusát 5 hiba ékteleníti el az arab szavakban; közülük egy épp a *magyar* népnévben van.[29] Megjegyezzük egyébként, hogy Bakri szövegében legalább egy alakot igazán kijavíthatott volna Zimonyi. A *kende* stb. szó arab megfelelőjében a szó végén ún. *tá marbúta* áll van Leeuwen és Ferré kiadásában a szokásos *h* helyett, és ebben ők bizonyára a kézirato(ka)t követik, minthogy nagy valószínűséggel nem ismerik ezt a szót. Ezt az alakot azonban célszerű lett volna Zimonyinak kijavítania a két pont eltávolításával, és akkor összhangba került volna a többi szövegváltozattal és a szó valószínű tényleges alakjával is, minthogy az általa adott szót egy arab olvasó könnyen *kandatu(n)*-nak vagy méginkább *kindatu*-nak is olvashatta – ez egy híres délarab törzs neve – a szokásos *h*-végződésű alak *kanda/kende* stb. olvasata helyett, ami pedig egyértelműen jobb. Az arab szövegkiadás elvei ezt minden további nélkül megengedik, de ezt még Zimonyi is megtehette volna, aki ugyan ezeket az elveket nem ismeri, ámde az általa is használt Kunik és Rozen-féle betűhű kiadás is ezt a jobb alakot tartalmazza, tehát még pontosan ilyen kézirati olvasat is van. (Önmagának is ellentmondva Zimonyi ezt az alakot nem szerepelteti az apparátusban.) Ugyanezt az alakot hozza Defrémery is, kétséges azonban, hogy Zimonyi az ő kiadását ismerné.[30]

Marvazi esetében az unikum kézirat és Minorsky kiadása alapján készítette el Zimonyi a szöveget.[31] Minorsky publikációja nem kritikai kiadás – ezt egyébként Minorsky világosan megírja a bevezetőben –, hanem annak a másolatnak a fényképe, amit Minorsky készített az unikum kézirat megfelelő részéről. A kéziratot látta Zimonyi, és műve függelékében a fakszimiléjét is adja. Minorsky a magyar népnevet mindig *madzsgarijjá*nak olvassa, és úgy tűnik, ebben többnyire követi őt Zimonyi. Én úgy vélem azonban, hogy Minorsky itt javít, mert amennyire ez a két fakszimile-oldal alapján megítélhető, a kéziratban majdnem mindenütt biztosan *f* áll, nem pedig *g* (ponttal vagy anélkül); egyetlenegy olyan hely van, ahol esetleg kétségek merülhetnek föl.[32] Ezt figyelembevéve az apparátusban 7 sajtóhibát számoltam össze az arab alakokban; ezek közül 3 azzal kapcsolatos, hogy szerintem a kézirat *fá*jainak a helyén Zimonyi *gajn*okat olvas (ponttal vagy anélkül). Egyértelműen megállapítható továbbá, hogy a <kalaʾ/kalāʾ> szó hamzáját Zimonyi a *váv*-kötőszó fathájának nézte. Végül is ez a szöveg is eklektikus jellegű: nem tükrözi hűen a kézirat szövegét, ámde nem is kritikai kiadás, minthogy tartalmaz másolói hibát is (rögtön az első szóban: *mudzsfarijja*).[33] (Az eltérő olvasatok okán itt az egyes alakok értelmezése persze eltérhet. Mindazonáltal kritikai kiadásban ugyanaz a szó nyomós ok nélkül nem fordulhat elő eltérő, egymást kizáró alakokban egy és ugyanazon passzusban [*mudzsfarijja/madzsgarijja*].)

---

[29] *Zimonyi:* Muszlim források... 40. o.

[30] A Göckenjannal közösen írt mű bibliográfiájában szerepel ugyan, ámde Zimonyi önálló műveiben nem, még ott sem, ahol nagyon fontos volna, pl. *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 79–80. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 24. o.

[31] *Zimonyi:* Muszlim források... 44. o.; *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī:* On China, the Turks and India. Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary by *Vladimir Minorsky.* London, 1942. *22. o. (13. fejezet)

[32] *Zimonyi:* Muszlim források... 311. o., 2. sor.

[33] *Zimonyi:* Muszlim források... 44. o.

Abulfidá esetében Zimonyi minden változtatás nélkül lemásolja Reinaud és Mac Guckin de Slane 1840-ben Párizsban megjelent kiadásából a megfelelő részt.[34] Ez a kiadás, amely 3 lényegesen eltérő redakciójú kéziraton alapszik, semmiképp sem tekinthető kritikai kiadásnak.[35] Nagy előnye ugyanakkor, hogy a kéziratok közül az egyiket, amely Leidenben van, még Abulfidá életében másolták, és az ő kezétől származó javításokat és kiegészítéseket is tartalmaz, így egy autográffal egyenértékűnek tekinthető.[36] (A műnek egyébként 1846-ban megjelent egy másik kiadása is, amely két másik kéziraton alapult.[37] A két kiadást összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a bennünket érdeklő részekben gyakorlatilag nincs eltérés közöttük.)

Zimonyi áttekinti a *magyar* népnév etimológiájával kapcsolatos nézeteket, ám ezek referálásán túlmenően semmi újat nem tudunk meg, még azt sem, hogy neki mi erről a kérdésről a véleménye. Hosszas fejtegetésekbe bocsátkozik e névnek az arabbetűs kéziratokban megjelenő különböző alakjairól (*madzsgarijja, mudzsgarijja, muhfarrijja* stb.), ám fejtegetései többnyire szakszerűtlenek és érdektelenek, minthogy nem veszi figyelembe az arab kéziratos hagyományozás és a másolói hibák jellegzetességeit.[38] Az ezzel a témakörrel kapcsolatos talán legfontosabb közlést ugyanakkor nem veszi észre az egyik forrásában, pedig ez alapjaiban kérdőjelezi meg egész érvelését még a saját rendszerén belül is. Ez Abulfidának a magyarokról szóló híradásában található. Zimonyi azonban sehol sem említi, a szövegkiadásából is kihagyja – jóllehet ez annak legérdekesebb, legfontosabb része –, ezért arra kell gondolnunk, hogy elkerülte a figyelmét. Úgy tűnik, Göckenjannal közösen írott művükben sem szerepel, például a *madzsgar* stb. alakok tárgyalásánál.[39] Arról van szó, hogy az arabok maguk is tisztában voltak az arab írás sajátosságaival s a szöveghagyományozás okozta problémákkal, ezért ha pontosságra törekedtek, *szavakkal leírták az egy adott szót alkotó betűket, külön kiemelve, hogy van-e rajtuk diakritikus pont, illetve ha van, akkor hol és hány.* Így olyan szöveget adtak, amely redundáns információtartalma révén még diakritikus pontok nélküli alakban is egyértelműen meghatározta egy szó betűit, mely tehát még másolás során sem torzulhatott el a későbbiekben. (Ha akarták, természetesen a magánhangzókat is meg tudták adni ezzel a módszerrel.) Nos, ez szerepel Abulfidánál a magyarokat is tartalmazó táblázatban a *madzsgarijja* névvel kapcsolatosan *A nevek pontos meghatározása* feliratú oszlopban, annál a szövegnél, amelynek új javított kritikai szövegkiadását adja Zimonyi: <[al-maǧǧariyya:] bi-l-mīm wa-l-ǧīm wa-l-ġayn al-muʿǧama wa-l-rāʾ al-muhmala wa-l-mutannāt al-taḥtiyya ṯumma hāʾ fī l-āḫir>[40]; ez magyarázatokkal kiegészített és értelmezett magyar fordításban így hangzik: „[madzsgarijja:] mím-betűvel és dzsím-betűvel és egypontos gajn-betűvel és pontnélküli rá-betűvel és az alul kétpontos betűvel [ez a j-

[34] *Zimonyi:* Muszlim források… 40. o. *Aboulféda:* Géographie, texte arabe. (Publié par M. [*Joseph Toussaint] Reinaud,* et M. le *B*^{on} *[William] Mac Guckin de Slane.*) Paris, 1840.

[35] *Aboulféda:* Géographie, texte arabe… XLI–XLV. o.

[36] *Aboulféda:* Géographie, texte arabe… XLII. o. A kiadók nem osztották Silvestre de Sacy véleményét, aki szerint az egész kézirat Abulfidá kezétől származik, azaz autográf. A kéziratot Schier és valószínűleg Fleischer is autográfnak tartotta. Lásd a köv. lábjegyzetben említett mű előszavát.

[37] *Ismaël Abou'l Fêdâ:* Géographie. (Publ. *Charles Schier.*) Dresde(–Berlin–Londres), 1846.

[38] *Zimonyi:* Muszlim források… 50–57. o., kül. 50–54. o.

[39] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte… 64–66. o., 77. lábjegyzet.

[40] *Aboulféda:* Géographie, texte arabe… 222. o.

betű], majd há-betűvel a végén". Ez azt jelenti, hogy Abulfidá (1273–1331) a XIII–XIV. századi Szíriában ebben a formában ismerte e szó mássalhangzóit: *m.dzs.g.r.j.h*; a szóvégi *h* esetében bizonyára egyértelmű volt az olvasó előtt, hogy az egy *-a* végződést jelöl. (A leírás a magánhangzókat nem jelöli.) Az arabok egyébként a fentihez hasonló precíz leírásokban azt is meg szokták adni, hogy egy szónak milyen változatai léteznek, ám azt sem hallgatják el, ha kétségeik vannak, vagy ha nem ismerik a pontos kiejtést. Itt ilyen utalás vagy megjegyzés nincs, tehát Abulfidának nem lehettek kétségei az adott alak felől. Ráadásul adataink többek között egy olyan kéziratra is támaszkodnak, amely a szerző javításait és megjegyzéseit is tartalmazza, tehát minden bizonnyal a szerző által is helyesnek tartott szöveget és alakokat ad. Ez azért fontos, mert Abulfidá kiváló szakember, tehát az adatai is jóval nagyobb súllyal esnek latba, mint egy-egy felettébb hiányos tudású, hanyag másoló által tévesen és az adott témában való beható ismeretek nélkül leírt szóalak. Mindebből az következik, hogy még a XIII–XIV. században is élt legalább egy olyan hagyomány, amelynek alapján a kiművelt elmék a *madzsgarijja* alakban – és csakis így – ismerték a *magyar* népnevet, így azután nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a kéziratokban található korábbi *mudzsfarijja, muhfarijja, muhaffarijja* stb. alakok tudatlan másolók által elkövetett hibákat képviselnek, nem pedig a tudományos közvélemény által elfogadott alakokat, és egy művelt olvasó jól ismerte ezeknek az adatoknak az értékét, pontosan a helyükre tudta tenni őket. Abulfidának nincsenek semmiféle kételyei e név mássalhangzói felől. Továbbá lehetőségként az a gondolat is fölmerül az emberben, hogy Hvolszon és de Goeje olvasata egyaránt legalábbis részben ezen az adaton alapul. Abulfidá művét mindketten jól ismerhették, és de Goeje, mint leideni arabista, bizonyára tudott a leideni könyvtár egyik büszkeségéről, az Abulfidá-kéziratról, amely a szerző javításait és megjegyzéseit tartalmazza, s amely Reinaud és Mac Guckin de Slane kiadásának egyik alapját is képezte. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Kmoskó kéziratában ez a hely szerepel, ám nem szó szerinti fordításban, bizonyára azért, mert úgy gondolta, hogy azzal egy magyar olvasó nem tud sokat kezdeni, ezért azután a leírása nem világos.[41] Így Kmoskó a megfelelő oszlopban (*A név pontos kiejtése* [a fordítás pontatlan; lásd feljebb]) egyszerűen csak megadta a helyes alakot, egyébként sajnos két hibával: {*al-Magyarijah*}, (a mi átírásunkban helyesen:) *al-Madzsgarijja.*[42] Ez azonban ebben a formában elkerülte Zimonyi figyelmét. Nyilvánvalóan itt is arabisztikai műveltségbeli hiányossággal állunk szemben: még sohasem látott ilyen, az arab írásbeliségben egyébként gyakran alkalmazott névmeghatározást, ezért nem is vette észre, miről van itt szó. Zimonyi valószínűleg itt is elsősorban Kmoskóra hagyatkozott, nála azonban – amint láttuk – ez a leírás ebben a formában nem található meg. Ez a passzus egyébként szorosan hozzátartozik a magyarokról szóló híradáshoz. Ebben a szó szerinti formában nyilvánvalóan nem volt meg Dzsajháninál, és a jelek szerint nincs meg a szöveg többi változatában sem, mindazonáltal mindenképp hoznia kellett volna Zimonyinak Abulfidá szövegé-

[41] Így ír: „...a tizedik oszlop az illető nevek pontos kiejtését rögziti meg az arab ABC betüinek megnevezésével, és olykor a hozzájuk tartozó magánhangzók feltüntetésével. Ismétlések elkerülése végett ... a földrajzi név ... Abûlfedâ átirásának megfelelő nevét adjuk." MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 349(509).

[42] Kmoskó átírásában hibás a *g*, ami helyett *ğ*-nek kellene állnia, továbbá vagy hosszú *î*-t, vagy pedig két *j*-t kellett volna írnia. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 352(512). Ez a kézirat végleges tisztázat.

nél ún. „új kritikai szövegkiadásai" között, minthogy ebben a passzusban az illusztris szerző a *madzsgarijja* népnév pontos írásformáját és kiejtését adja meg.

Külön magyarázatok hiányában képtelen vagyok követni Zimonyi értelmezési javaslatait a *magyar* népnév arab alakjaira vonatkozóan. Ilyeneket olvasok döbbenten – Zimonyi angol nyelvű szómeghatározásait magyar fordításban adom: „Ibn Rusta egyetlen kéziratában azonban a fejezet címeként szereplő népnév olvasata *al-mudzsf.rija*.[43] Ezt az arab *dzsafara* 'kiszélesedik, felfúvódik, megdagad' igéből lehet levezetni. Ebből kétféleképpen is magyarázható a szóeleji *u*: *mudzsfar* 'középen nagy (lóra alkalmazva)' *mudzsaffar* 'teljesen fehér'. Emellett szóba jöhet még a *madzsfar* 'a szexualitást gátló tényező, a sperma(termelést) csökkentő ok; a nemi vágy elleni étel' köszó is mint értelmezési lehetőség. A *m.hf.r* eddigi értelmezései mellett még megemlíthető *mihfar* 'ásó, ásóeszköz' szó is."[44] Különösen érdekelne, hogy Zimonyi konkrétan milyen értelmezési lehetőségre gondol a *magyar* népnév esetében „a sperma(termelést) csökkentő ok; a nemi vágy elleni étel" jelentést alapul véve.

Zimonyi javított kritikai szövegkiadásainak apparátusa sem felel meg a modern kutatás követelményeinek. Zimonyi nem közli az olvasóval – s még saját magával sem tisztázza –, hogy milyen apparátust nyújt, mit vesz bele, mit hagy ki, s ráadásul módszere még saját magához képest is következetlen. Így azután az olvasó nem tudja, mit kereshet az apparátusban és mit nem.

Az arab nyelv kelepcéi

Zimonyi monográfiájában az arab források többségét Kmoskó fordításában hozza, s erre mindig utal is. Ez rendjén is volna, csakhogy a fordításoknak az eredeti szövegekkel való összevetése során kiderül, hogy megengedhetetlenül sok, helyenként egészen durva, elemi ismeretek hiányáról tanúskodó hiba van bennük. Nézzünk néhány jellemző példát!

Nem tartom elfogadhatónak az arab elatívusz felsőfokkal való automatikus fordítását, amiképpen ez Kmoskónál, Göckenjannál és Zimonyinál több helyütt előfordul. Az elatívusz használata, illetve fordítása nehéz dió, kezdő arabisták mindig nehezen boldogulnak vele.[45] Épp 25 év tanítási gyakorlat során az a tapasztalatom alakult ki, hogy az arab szakos hallgatók ezzel a problémával a másodév során szembesülnek, majd harmad-, de legkésőbb negyedéves korukra sikerül azután elsajátítaniuk a helyes használatot. Ibn Ruszta kazár-fejezetében olvassuk: „Van egy királyuk, akinek neve ísá, a legnagyobb király azonban a hazar hákán..."[46] Az arab grammatika szabályainak Czeglédy fordítása felel meg, akinél itt a *legnagyobb király* helyett *nagyfejedelem* szerepel, de használhatnánk akár a *nagykirály* alakot is.[47] A kazároknak két királyuk volt, tehát az egyik esetében a *legnagyobb király*ról beszélni értelmetlenség. Ugyanez a helyzet a passzus további

[43] A pont nyilvánvalóan egy rövid *a, i* vagy *u* magángangzó helyett áll.

[44] *Zimonyi:* Muszlim források... 54. o.

[45] Ehhez a kérdéshez lásd *Hans Wehr:* Der arabische Elativ. Wiesbaden, 1952. kül. 588–589 [24–25]. o.

[46] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 203. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 96. o.

[47] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. (Szerk. *Györffy György.*) 3. kiad., Budapest, 1986. 90. o.

részében, amely Kmoskónál és Zimonyinál így hangzik: „Legnagyobb főemberük a zsidók hitén van..."[48] Itt is Czeglédyt kell előnyben részesítenünk, aki így ír: „A nagyfejedelem zsidó vallású..."[49] (Ezen az utóbbi helyen problémát okozhat, hogy az arabban itt egy másik főnév szerepel, amelynek a jelentése *vezető, vezér,* és ezzel a szóval a *nagy* melléknév itt nem kapcsolható össze a magyarban. Ezért használhatta Czeglédy a már bevált *nagyfejedelem* alakot, amely azért is sikerültnek tekinthető, mert arab megfelelőjéhez hasonlatosan a *főfej* szóból származik.) Más jellegű használatát is érinti az elatívusznak a következő mondat Ibn Rusztának a magyarokról szóló fejezetében, amely Kmoskónál így hangzik: „... lakóhelyeik a két folyó között terülnek el. Amint a tél beáll, mindegyikük a két folyó közül a hozzá *legközelebb fekvő* felé igyekszik s azt a telet ott tölti, halakat fogdosva benne. Téli tartózkodási helyük ott a *legmegfelelőbb* a részükre."[50] Saját monográfiájában Zimonyi itt már – helyesen – módosított Kmoskó *legközelebb fekvő* alakján, ami két folyó esetében nyilvánvalóan értelmetlenség; a kérdés azonban fölmerül: nem kellett volna-e ezt megtenni már a Kmoskó-hagyaték kiadása során is? A mondatban azonban előfordul még egy elatívusz. Lássuk Zimonyi fordítását: „Szállásaik a két folyó között vannak. Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük a két folyó közül a hozzá közelebb levő folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halakat fogva a folyóból. Ott a *legmegfelelőbb* számukra a téli szállás."[51] Az arab grammatika az itt *legmegfelelőbb* alakban szereplő melléknév esetében a középfokkal és a felsőfokkal való fordítást egyaránt megengedi: a választást a szöveg értelmezése határozza meg. Úgy vélem, itt is Czeglédyt kell előnyben részesítenünk: „A téli tartózkodás ott *alkalmasabb* számukra."[52] Itt ugyanis föltehetően nem arról van szó, hogy a világon ez az elképzelhető legeslegjobb megoldás a magyarok számára, hanem a korábban elmondottakkal implicit összehasonlítást alkalmazva a szerző csupán annyit akar közölni, hogy egyértelműen jobb a magyarok számára a folyó mellett telelni, mert ott tudnak halászni, mintsem hogy nyári szálláshelyükön maradjanak, amiről épp beszámolt.[53] Megjegyezzük, hogy Kmoskó egyik kézirata tartalmazza ennek a szövegnek a német fordítását, és ott a két folyóval kapcsolatos mondatokban helyesen a középfokot alkalmazza.[54]

A már előbb idézett mondatban a kazárok főemberével kapcsolatban ezt olvassuk tovább Kmoskónál és Zimonyinál: „[Legnagyobb főemberük a zsidók hitén van,] hasonlóképpen az ísá, továbbá a seregvezérek és az országnagyok közül azok, akik *feléje hajlanak;* a többiek közülük oly hiten vannak, amely a turkok hitéhez hasonlít."[55] Ez a fordítás hibás. A helyes változat: „...azok, akik hajlanak ugyanerre;...". Göckenjannal közösen írott művében Zimonyi helyesen értelmezte ezt a helyet.[56] Vajon miért tért vissza később a hibás fordításhoz?

---

[48] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 204. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 245. o.

[49] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról... 90. o.

[50] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 208. o.

[51] *Zimonyi:* Muszlim források... 35., 152. o.

[52] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról... 88. o.

[53] Érdekes módon Zimonyinak Göckenjannal közösen írt művében itt középfok szerepel. Vajon miért tért vissza a felsőfokhoz? *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 72. o.

[54] *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről.] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. IV. f. 242.

[55] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 204. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 245. o.

[56] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 52. o.

Egy ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatos passzust Isztahrinál így fordít Kmoskó és a nyomában Zimonyi: „A felekezetek közül legkisebb a zsidó; legnagyobb részük muszlim és keresztény, csakhogy a király és udvaroncai zsidók."[57] Az *udvaronc* szónak a magyarban erősen pejoratív értelme van; ez az eredeti arab szóból teljesen hiányzik. A *csakhogy* kötőszó is bír itt némi negatív mellékzöngével, ami az arabban szintén nincs meg. Az adekvát fordítás tehát így szól: „A felekezetek közül legkisebb a zsidó; legnagyobb részük muszlim és keresztény, ám a király és a vezetőréteg tagjai zsidók."

Azon túlmenően, hogy elfogadhatatlan, Zimonyi alábbi fordítása Ibn Haukalból egy érdekes további problémát is felvet: „Egyes koránmagyarázók úgy vélik, hogy Allah szavai szerint a kettő (tenger) között van egy akadály (*barzah*), erre a helyre vonatkozik, míg más koránmagyarázók másképpen vélekednek."[58] Helyesen így szól ez a mondat: „Egyes koránmagyarázók úgy vélik, hogy erre a helyre vonatkoznak Allah alábbi szavai: 'A kettő (tenger) között van egy akadály, amelyet nem hághatnak át'. Más koránmagyarázók azonban másképpen vélekednek." Zimonyi fordítása valójában anakolúton, amely írott magyar nyelvű szövegben súlyos nyelvtani és stilisztikai hibának számít: egy ilyen mondatot hanyag fogalmazásúnak, hiányosnak és értelmetlennek érzünk. Ugyanakkor ez a jelenség igen gyakori a beszélt nyelvben, fordításnál pedig a rögtönzött szóbeli fordítás sajátossága – írásbeli fordítás során ilyesmi nem jön létre. Ez a passzus úgy hangzik, mintha valaki szóbeli fordítás után, diktálást követve írta volna le, miközben a fordító belegabalyodott a mondat szintaktikai viszonyaiba: a mondat közepére érve elfelejtette az első rész pontos szerkezetét, ezért a mondat második felét már a korábbiaktól eltérően konstruálta meg. Hiányosan felkészült diákok pontosan ugyanígy szoktak fordítani nehéz mondatokat arab szövegolvasási órákon. Lehetséges, hogy Zimonyi diktálás után írta le ezt a szöveget, anélkül azonban, hogy utólag rendbetette volna – talán mert sietett?

Ibn Haukal egy passzusát így fordítja Zimonyi: „Allah mentsen meg minket attól, hogy Ptolemaioshoz hasonlóan lehetetlent állítsunk, vagy a dologgal ellentétesen jellemezzük azt."[59] Ám a szerző ennek épp az ellenkezőjét mondja: „Isten ments, hogy egy olyan tudós, mint Ptolemaiosz, lehetetlent mondjon, vagy a valóságnak nem megfelelően írjon le dolgokat!"

Maszúdi *Murúdzs al-dzahab* című művében Zimonyi félrefordítja a Pontusz és a Meótisz kapcsolatára vonatkozó passzust: „A Nítasz-tengert és a Máitasz-tengert szintén egy tengernek kell tekinteni, jóllehet a tenger összeszűkül egy bizonyos helyen kettejük között, mintha öblöt képezne a két víz között. [Hogyan kell ezt elképzelnünk? – O. I.] Nem azért nevezik Máitasznak, mert szélesebb és bővizű, és Nítasznak mert keskenyebb és kevesebb vize van. Nem szabad a Máitasz vagy Nítasz névben a kettőt összevonni. Ha ezen könyv további részében megemlítjük, s Máitaszt vagy Nítaszt mondunk, akkor ezen éppúgy értünk egy nagyobb vagy kisebb kiterjedésű tengert."[60] Ez a rész helyesen így hangzik: „A Buntusz-tenger és a Májutisz-tenger szükségszerűen egy tengert kell, hogy alkosson, jóllehet a szárazföld egy helyen szűkületet képez közöttük, és ez a rész olyan, mint egy csatorna. Az a körülmény, hogy a kiszélesedett és vízben gazdag részét

[57] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 28. o.

[58] *Zimonyi:* Muszlim források... 155. o.

[59] *Zimonyi:* Muszlim források... 156. o.

[60] *Zimonyi:* Muszlim források... 164. o.

Májutisznak, a szűk és kevésvizű részét pedig Buntussznak nevezik, nem lehet akadálya annak, hogy a Májutisz vagy a Buntusz név mindkettejüket magába foglalja. Amikor tehát e könyv szövegében valahol a Májutisz vagy a Buntusz megjelölést használjuk, akkor éppen ezt a jelentést tartjuk szem előtt, amely a tenger kiszélesedett és szűk részére [egyaránt] kiterjed." Most eltekintünk attól, hogy az új, Pellat-féle kiadás a tengernevek sokkal jobb olvasatait nyújtja – a régi kiadás alakjai valójában másolói hibák –, és megállapítjuk, hogy itt nyilvánvalóan arról van szó, hogy mindkét név külön-külön is alkalmazható az egész tengerre, amely Maszúdi szerint magába foglalja mindkét tengerrészt. Itt egyébként valódi filológiai gyöngyszemre bukkantunk. A két szövegkiadás és a két fordítás összehasonlítása révén kimutatható ugyanis, hogy Zimonyi itt még csak nem is az arab szöveget, hanem Pellat francia fordítását értette félre.[61]

Ibn Rusztának a szlávokról szóló fejezetében egy lényeges kifejezés minden megjegyzés nélkül kimaradt egy mondatból Kmoskónál is és Zimonyinál is, és ily módon megváltozik a mondat értelme – az ember azt gyanítja, hogy azért hagyták ki, mert nem értették. A kérdéses passzus így szerepel náluk: „A király minden évben adót szed tőlük. Ha valamelyiküknek lánya van, akkor évente (a lány) ruháiból elvesz egy díszöltözetet, ha pedig fia van, akkor évente annak ruháiból vesz el egy díszöltözetet. Ha nincsen se fia, se lánya, feleségének vagy rabnőjének ruhájából vesz el egy díszöltözetet."[62] Zimonyinak Göckenjannal közösen írt művében megtalálható a hiányzó kifejezés szó szerinti fordításban, csakhogy nincs igazán értelme: „A király minden évben adót szed tőlük. Ha valamelyiküknek lánya van, akkor évente (a lány) ruháiból elvesz egy díszöltözetet, ha pedig fia van, akkor évente annak ruháiból vesz el *egy másik alkalommal* egy díszöltözetet. Ha nincsen se fia, se lánya, feleségének vagy rabnőjének ruhájából vesz el egy díszöltözetet."[63] Nos, itt a szerző nyilvánvalóan ügyetlenül fejezi ki magát, nem tudja pontosan elmondani azt, amit közölni akar az olvasóval. Ki kell tehát találnunk, mire gondolhatott. Arra a következtetésre jutunk, hogy fiú esetében egy másik alkalommal *is* elvesz a király egy díszöltözetet, azaz évente összesen *két alkalommal* kell egy fiú után ilyen módon adóznia a szülőnek. Ezt egyébként indokolhatja, hogy egy fiú több hasznot hoz a családnak, mint egy lány, minthogy részt vesz a munkákban, vadászik stb. Könnyítést jelent ugyanakkor, hogy nem egyszerre kell leróni ezt a súlyos adóterhet, hanem évi két részletben egyenlíthető ki. A helyes fordítás tehát: „... ha pedig fia van, akkor annak ruháiból évente egy másik alkalommal [is] elvesz egy díszöltözetet..." Esetleg egy lábjegyzetben magyarázat is fűzhető hozzá.

Ibn Rusztának a magyarokról szóló híradásának a végén van egy mondat, amelynek új fordítása pontatlan, Kmoskóhoz képest is visszalépést jelent. Zimonyi új fordítása: „A rabszolgákért cserébe rúmi (bizánci) brokátot, gyapjúszőnyeget és más rúmi (bizánci) árut vesznek."[64] A helyes fordítás: „Átadják nekik a rabszolgákat, majd bizánci brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árut vesznek át tőlük." Valószínűleg cserekereskede-

[61] *Maçoudi:* Les prairies d'or. (Texte et traduction par *C[harles-Adrien-Casimir] Barbier de Meynard* et *[Abel-Jean-Baptiste-Marie-Michel] Pavet de Courteille.*) Paris, 1861–1877. I. 272–273. o. *Maszúdi:* Murúdzs al-dzahab va-maádin al-dzsauhar. ([Ed.] *Charles Pellat.*) Beirut, 1965–1979. I. 164. o., § 294. *Mas'ūdī:* Les prairies d'or. (Traduction française ... par *Charles Pellat.*) Paris, 1962–1997. I. 112. o., § 294.

[62] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 211. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 243. o.

[63] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 80. o. A magyar fordítás tőlem származik. – O. I.

[64] *Zimonyi:* Muszlim források... 35. o. Vö. *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 209. o.

lemről van szó természetesen, ámde a szövegben a *csere* szó nem fordul elő. Éppígy nincs szó *eladás*ról vagy *vétel*ről, jóllehet az alkalmazott szavak ezt az értelmezést sem zárják ki teljességgel. Ebben az esetben a magyar fordításban jól vissza lehet adni az eredeti minden árnyalatát, nem szükséges, sőt félrevezető a szabadabb fordítással való élés. Göckenjan és Zimonyi közös műve ezen a helyen egyértelműen jobb. Fordításuk Kmoskó német szövegének néminemű átfogalmazása révén jött létre.[65]

Ugyanebben a szövegben szó van korábban a szlávokról is – ez Zimonyi fordításában így hangzik: „Az összes velük szomszédos szakáliba (szláv) fölött győzelmet aratnak. Súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tarják őket."[66] Pontosabb szöveget ajánlok: „Az összes velük szomszédos szlávokat uralmuk alatt tartják. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy bánnak velük, mint a foglyokkal."[67] A *győzelmet arat* kifejezéssel az a baj, hogy egyszeri eseményre vonatkozik, míg az eredeti arab szó folyamatos állapotot jelöl. Az *élelmiszer-ellátmány* hangulati értéke sem felel meg a honfoglaló magyarság korának. A mondat vége már értelmezés kérdése. Én úgy érzem, az arab szöveg azt akarja kifejezni, hogy általában foglyokként kezelik őket, ha a kezükbe kerülnek, de nem biztos, hogy folyamatosan rabokként tartják is őket: lehetséges, de nem biztos. Ez is belefér, de nem föltétlenül kerül rá sor.

Ibn Ruszta kazár-fejezetében van egy problematikus hely, amely a kazárok másodfejedelmével, az ísával kapcsolatos. Kmoskó fordítása első látásra hiányos és hanyag: „[Kinyargalása tízezer lovas élén történik,] részben olyanokból, akik után a gazdagokra vet ki adót."[68] Göckenjan és Zimonyi közös művében a fordítás így szól: „[Ő (ísá) tízezer lovas élén vonul hadba,] olyanokkal, akiknek állandó zsoldot fizetett, és olyanokkal, akiket a gazdagok közül sorozott be. / *[Er (Īšā) zieht an der Spitze von zehntausend Reitern ins Feld,] mit solchen, denen er einen festen Sold gezahlt hat, und denen, die er unter den Reichen ausgehoben hat.*"[69] Zimonyi fordítása: „Ezek egy része fizetett zsoldos, a másik részüket a gazdagok állítják ki."[70] A véleményünk szerint legpontosabb és legjobb Czeglédynél olvasható: „[(Az ísá) tízezer lovassal vonul ki,] akiknek egy része katonaköteles és zsoldot kap, a másik részét pedig a gazdagok állítják ki, akiket (az ísá) kötelezett erre."[71] Kéziratos kutatások során azonban kiderül, hogy Kmoskó fordításának súlyos hiányosságai a kiadó számlájára írhatók, ugyanis Zimonyi kifelejtett egy fontos részt Kmoskó fordításából, amely a kéziratban megvan: „[Kinyargalása tízezer lovas élén történik,] részben olyanokból, akik hadiszolgálatra lévén kötelezve rendes fizetést húznak, részben olyanokból, akik után a gazdagokra vet ki adót."[72] Ez megfelel Czeg-

[65] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 74–75. o. *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről.] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. IV. f. 242.

[66] *Zimonyi:* Muszlim források... 35., 229. o.

[67] Ugyanígy értelmezi és fordítja ezt a helyet egyébként Hvolszon, sőt helyenként Kmoskó is. *Ibn-Daszta:* Izvesztyija... 27. o.; *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről]. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. IV. f. 242.

[68] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 205. o.

[69] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 54. o.

[70] *Zimonyi:* Muszlim források... 82. o.

[71] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról... 90. o.

[72] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 194(242).

lédy fordításának, legföljebb Czeglédy fogalmazása gördülékenyebb és pontosabb. Ezekhez képest Zimonyi fordítása elmarad: Kmoskónál és Czeglédynél – és az eredetiben – lényeges különbség Zimonyihoz képest, hogy az első csoportnál katonakötelesekről van szó, akik egyúttal fizetséget, zsoldot *is* kapnak. A második csoport esetében Czeglédy precízebben fogalmaz. Göckenjan és Zimonyi fordítása hibás, mert az arab szövegben nem arról van szó, hogy a második csoportot a gazdagok közül sorozza be, illetve választja ki az ísá, hanem arról, hogy a gazdagoknak kell megfizetniük a katonák kiállítását. Itt megjegyezzük, hogy Kmoskó hatalmas kézirattömegében szerepel ennek a résznek a német fordítása is, amely így hangzik: „[Seine Reiterei besteht aus zehntausend Reitern,] aus solchen, denen er einen Sold flüssig gemacht hat, und aus solchen, die er auf die Reichen ausgehoben hat."[73] A *flüssig gemacht hat* kifejezés itt nyilvánvalóan az arabban szereplő és de Goeje által *udzsrija* alakban olvasott ige *adzsrá* olvasatát adja vissza, egyébként nem föltétlenül szerencsésen, míg a mondat legvégén álló szerkezet – anyanyelvi informátoraim szerint – németül nem értelmezhető, ámde nyilvánvalóan ezt alakították át a szerzők az általuk publikált német változatra. Azt, hogy a második csoport nem a gazdagok közül kerül ki, hanem a kiállításuk történik a gazdagok számlájára, néhány mondattal korábban magától Ibn Rusztától tudjuk meg. Ennek a mondatnak a kéziratos német fordításában Kmoskó ugyanezt a német informátoraim szerint értelmezhetetlen szerkezetet használja: „Ihr König, der Aišâ, hebt auf die Mächtigen und Wohlhabenden Reiter aus, entsprechend ihrem Vermögen und dem Bereiche ihrer Lage in Bezug auf Lebensunterhalt."[74] Göckenjan és Zimonyi módosítják ezt a fordítást.[75] Ugyanez Kmoskó magyar fordításában: „Királyuk, az īšā, a tehetős és jómódú emberekre vagyonuk és megélhetési viszonyaik bősége arányában lovasokat vet ki adó gyanánt."[76] Czeglédy megint gördülékenyebb: „'.j.sád nevű vezérük az előkelőkre és gazdagokra vagyonuk és a létfenntartási javakban való gazdagságuk arányában lovasok állítását rótta ki."[77] Ha most áttekintjük a fordításokat és értelmezéseket, megállapíthatjuk, hogy Hvolszon, de Goeje, Kmoskó, Czeglédy, Pletnyova, Göckenjan és Zimonyi mindnyájan megegyeznek abban, hogy az első csoport tagjai zsoldot kapnak, addig Göckenjan és Zimonyi kivételével a többiek abban is egyetértenek, hogy ezek ugyanakkor hadrakötelezettek is.[78] Ludwig, aki az írott forrásoknak a kazár seregre vonatkozó adatait részletes elemzésnek veti alá, nem foglalkozik ezzel a kifejezéssel, illetve kérdéssel.[79] Az igazság kedvéért ki kell jelentenünk, hogy ez a kérdés pusztán nyelvi alapon nem

---

[73] *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről]. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. IV. f. 239.

[74] *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről]. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. IV. f. 239.

[75] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 54. o.

[76] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 204. o. A kéziratban hasonlóan: „Királyuk, išâ, tehetős és jómódú emberekre vagyonuk és megélhetési viszonyaik bősége arányában lovasokat vet ki adó gyanánt;" MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 193(241)–195(243).

[77] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról... 90. o.

[78] *Ibn-Daszta:* Izvesztyija... 18., 69–70. o.; *Al-Masûdî:* Kitâb at-tanbîh wa'l-ischrâf. (Ed. *M. J. de Goeje,* accedunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII.) Lugduni Batavorum, 1894. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VIII.) XXII. o.; *[Szvetlana Alexandrovna Pletnyova] Swetlana Alexandrowna Pletnjowa*: Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. (Übers. *Alexander Häusler.*) Leipzig, 1978. 112. o.

[79] *Dieter Ludwig:* Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Diss., Münster, 1982. 286–293, kül. 290. o.

dönthető el. Csak akkor sikerülhet majd megoldást találni rá, ha előkerül valamilyen újabb forrás, amely erről a kérdésről részletesebben, egyértelműen nyilatkozik. Az itt szereplő kifejezések többféle értelmezést is megengednek. Maga ez a hely sem problémamentes: lehetséges, hogy romlott a szöveg, az azonban bizonyos, hogy a szerző legalábbis hanyagul, gondatlanul fogalmazott. Azt, hogy a szöveg nincs rendben, egyik kéziratában egyébként Kmoskó is említi hibás németséggel: *Der Text ist nicht in der Ordnung.*[80]

A kulcskérdés az arab szövegben az *udzsrija* előtt álló *murtabitun/murtabatun* kifejezés értelmezése. Czeglédy itt bizonyára de Goeje és talán Hvolszon interpretációját követte, és ugyanezt az értelmezést fogadja el Pletnyova is.[81] De Goeje ugyanis ezt a definícót adja erre a kifejezésre ezen a helyen: *„murtabatun – de equitatu servitio principis obligatus"*, míg Hvolszon *állandó szolgálatra kötelezett [katonák]ról* ír.[82] Felfogható e kifejezés ugyanis aktív particípiumként *murtabitun* alakban is, sőt rögtön kétféle jelentésben is. Egyik lehetséges jelentése: *valakihez csatlakozó, hozzá [szorosan] kötődő, őt követő, a kíséretében lévő egyén.*[83] A másik lehetőség alapjául Dozy szótárának egyik értelmezése szolgál: *katonai szolgálatra kötelez, saját kíséretében szolgálatra alkalmaz,* s ekkor a kifejezés alanya természetesen az ísá.[84] Ez a megoldás sem igazán jó szintaktikailag, ámde a sikerültebb egyeztetések okán elfogadása megfontolandó: „tízezer lovas élén lovagol ki, akiket ő állított ki, és akik ellátást [fizetséget?] kapnak [*vagy:* akikről ő gondoskodik],[85] de vannak közöttük olyanok is, akiket a gazdagokkal állíttatott ki". Ám ha passzív particípiumként *murtabatun*nak olvassuk, és most is figyelembe vesszük a Dozy szótárában szereplő helyeket, amiképpen azt de Goeje is tette, akkor sem zárható ki egy *[király vagy herceg] által katonaságában/csapatában alkalmazott egyén* jelentés, ami akár *zsoldos* jelentéssel is bírhat. További problémát jelent a következő szó, amelyet de Goeje – úgy tűnik – igeként értelmez: *udzsrija,* mely-nek jelentése *ellát, gondoskodik róla, fizetségben részesít.*[86] Ezt az értelmezést minden bizonnyal el kell fogadnunk – eddig is így tettünk –, jóllehet első látásra zavarónak tűnhet a perfektum használata, hisz egykorú tudósításról van szó, ám rögtön észrevesszük, hogy a párhuzamos jelentésű *vazzafa* igénél ugyanezt az alakot használja a szerző. Meg kell említenünk, hogy a Hvolszon által közölt szövegben itt egy lényeges különbség van de Goeje szövegéhez képest: Hvolszonnál szerepel az igealak előtt egy *qad* partikula. Ez természetesen egyértelművé teszi, hogy itt csak igealak állhat, ám mindenképp zavaró, hogy nem derül ki, honnan származik ez a partikula. De Goeje nem említi, hogy ő ezt törölte volna a kéziratban szereplő szövegből, ám Hvolszon sem említi, hogy ezt ő toldotta volna be a szövegbe. Mindkét lehetőség problematikus. Egy másik lehetőség lenne a kérdéses szó

[80] *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről.] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. IV. f. 239.

[81] *[Pletnyova] Pletnjowa:* Die Chasaren... 112. o.

[82] *Al-Masûdî:* Kitâb at-tanbîh wa'l-ischrâf... XXII. o.; *Ibn-Daszta:* Izvesztyija... 18., 69–70. o.

[83] Vö. *Lane:* Lexicon... 1014. o.; *Hans Wehr:* A dictionary of modern written Arabic. Arabic-English. (Ed. *J. Milton Cowan.*) 4. kiad., Wiesbaden, 1979. 372–373. o.

[84] Vö. *Reinhart Dozy:* Supplément aux dictionnaires arabes. 2. kiad., Leiden–Paris, 1927. 500–502. o.

[85] *Adzsrá?*

[86] Vö. *Dozy:* Supplément... 190. o.; *Michael Jan de Goeje:* Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Pars quarta. Continens indices, glossarium et addenda et emendanda ad part. I–III. Lugduni Batavorum, 1879. 205. o.

adzsrijjun/udzsarijjun (zsoldos) alakként való értelmezése.[87] Ebben az utóbbi esetben a *murtabitun/murtabatun adzsrijjun/udzsarijjun* kifejezés második tagja lehetne egy a megelőzőhöz képest eltérő jelentéssel bíró önálló elem, s ebben az esetben a két szó jelentése: *hadköteles zsoldos* vagy – a magyarban megcserélve a két szó sorrendjét – egyszerűen csak *zsoldos katona.* A második tag lehet azonban az első szinonímája, értelmező jelzője is – akár azért, mert a sémi nyelvek szívesen élnek a szinonímahalmozás eszközével, akár pedig azért, mert nem általánosan ismert szóval van dolgunk, s ezért a szerző is szükségesnek vélte a magyarázó jellegű kiegészítést –, s ekkor a kapcsolat jelentése: *fizetségben részesülő zsoldos* vagy egyszerűen csak *zsoldos.* Meg kell említenünk, hogy a „zsoldos" értelmezésben a kutatók nyilvánvalóan figyelembe veszik Maszúdi beszámolóját a kazár uralkodó zsoldosseregéről.[88] Továbbá tisztázásra vár ennek a kérdésnek a tárgyalásánál a *zsoldos* fogalmának meghatározása is: vajon zsoldosnak kell-e tekintenünk egy hadkötelest, aki szolgálatáért fizetségben, zsoldban részesül? E kérdés részletes tárgyalásával azt akartuk bemutatni, hogy úton-útfélen milyen problémák várnak még megoldásra, mielőtt egy megalapozott, átfogó összegzésre vállakozhatna az ember ezen a területen.

Maszúdinak egyik, egyébként Zimonyi későbbi okfejtése szempontjából is fontos helyén a fordítás hibás. Zimonyi fordítása, amely átvétel Kmoskótól: „A kikeresztelkedettek s a rúmok a törökökkel szemben előnyben voltak, mert kétszer annyian voltak, mint a törökök."[89] Nos, az eredetiben szereplő arab <ḍiʿf> szó jelentése valóban *kétszeres,* ámde csak egyes számban; többes számban a jelentése *többszörös, sokszoros,* márpedig itt így szerepel.[90] A helyes fordítás tehát: „A kikeresztelkedettek és a bizánciak előnyösebb helyzetbe kerültek a törökökkel szemben, minthogy számban sokszorosan felülmúlták őket." Zimonyi érzi, hogy a szöveggel baj van, az okfejtése zavarossá is válik, mert nem jön rá, hogy a fordítása téves.

Durva félrefordításokat olvashatunk Kmoskónál és Zimonyinál egy Jákút-idézetben: „Nem tart egy óráig sem és egy széles arcú, kisszemű, laposorrú nép fog jönni, s a Tigris partján fogja kipány-vázni lovait."[91] Nos, aki rendelkezik néminemű arab irodalmi olvasottsággal, az rögtön gyanút fog az *egy óra* kifejezés kapcsán, s miután meggyőződött

---

[87] A második alakhoz lásd *Martin Hinds–El-Said Badawi:* A Dictionary of Egyptian Arabic. Arabic-English. Beirut, 1986. 7. o.

[88] *Maszúdi:* Murúdzs al-dzahab... ([Ed.] *Charles Pellat...*) I. 213–214. o., §§ 450–452.; *Masʿūdī:* Les prairies d'or. (Traduction française ... par *Charles Pellat...*) I. 162–163 o., §§ 450–452. A legutolsó paragrafusban első mondatában Pellat a *mercenaire* (zsoldos) szót használja, jóllehet itt az arabban a *dzsund* (katonák) szó szerepel. Vö. még *Ludwig:* Struktur und Gesellschaft... 157–159., 286–293., kül. 290. o.

[89] *Zimonyi: Muszlim források...* 84. o. Kmoskó kéziratának szövege lényegében azonos: „A kikeresztelkedtek s a rûm a törökökkel szemben előnyben voltak, mert kétannyian voltak, mint a törökök." MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 395(765).

[90] Lásd *Rudolf-Ernst Brünnow–August Fischer:* Arabische Chrestomathie aus Prosaschriftstellern. 11. kiad., Lipcse, 1985. 71. o., 2. hasáb (glosszárium). Vö. *Masʿūdī:* Les prairies d'or. (Traduction française ... par *Charles Pellat...*) I. 178. o. Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy ezt a hibát párhuzamos francia fordításukban Barbier de Meynard és Pavet de Courteille is elköveti, s ugyanez az alak szerepel Czeglédynél is. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról... 102. o.

[91] *Zimonyi:* Muszlim források... 74. o. Zimonyi elfelejti megemlíteni, hogy fordítása Kmoskótól származik. *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről.] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. I. f. 172. Zimonyi *kipányvázni* alakja helyén Kmoskónál *megkötni* áll.

arról, hogy az arabban *az óra* áll, valamint a *takúmu* ige, ami valaminek a *beálltát,* s nem pedig az *elmúltát* jelöli, rögtön rájön, hogy a helyes fordítás így hangzik: „Nem hal még ki a jelen nemzedék sem, s egy széles arcú, kisszemű, lapos-orrú nép fog jönni, s a Tigris partján fogja kipányvázni lovait...."[92] Az idézet azonban folytatódik: „Muʿāwīya [sic] szerint: ne küldd el a guggolók két fajtáját; ..." Ennek így nincsen semmi értelme. Azt tudjuk ugyan, hogy a törökökről és az etiópokról van szó, node miért guggolnak? És miért ne küldjem el őket? És honnan? Hová? Minderre hiába várjuk a választ. Nem véletlenül, ugyanis ilyenről nincsen szó, a helyes fordítás így szól: „...ne keltsd föl a két nyugalomban lévőt [mert reádtámadnak, akárcsak az alvó oroszlán, akit fölzavartak]..."[93] Egy fordításban nem szerepelhet eleve értelmetlen mondat, vagy ha egy mondat értelmetlennek tűnik első látásra, akkor meg kell magyarázni a jelentését. Muávija (tudományos átírásban <Muʿāwiya>), az első omajjád kalifa neve Kmoskónál hibásan szerepel <Muʿawijja>.[94] Zimonyi változtat rajta <Muʿāwīya>, de a helyes alakot neki sem sikerül eltalálnia. Ez azért baj, mert ez az alak valójában egy aktív particípium, és téves formában való alkalmazása azt sugallja, hogy használója (használói) hadilábon áll(nak) az arab alaktannal. Az idézet elején szereplő doxológiát általában így fordítják: „a Próféta (Allah áldja meg és mentse meg [minden gonosztól])", a Zimonyinál szereplő „a Próféta (Allah imája és békéje legyen vele)" helyett. Allah természetesen mindenható, és akarata is kifürkészhetetlen, valamint halandó elmével fel nem fogható, úgyhogy bármit megtehet, ámde többnyire úgy tartják, hogy nem szokott saját magához imádkozni, másvalakihez pedig még kevésbé.[95]

A Kaspi-tengerbe ömlő folyókat tárgyaló helyet így fordítja Zimonyi Ibn Haukalnál: „Ezek mindannyian édesvizűek, de a (tenger) talaja egészségtelen, ezért a víz benne megposhad és büdös lesz."[96] A mondat helyesen így szól: „Ezek mindannyian édesvizűek, de (ezen folyók vidékének a) földje rothadt és lázkeltő, ezért ott a víz megposhad."

Maszúdi egyik helyét így fordítja Kmoskó nyomán Zimonyi: „A sivatag közepén kör van kivájva, mintha körzővel rajzolták volna. Ennek kör alakja kemény, lesüllyedt, sziklába vágott örvényhez hasonlít, amely kör alakban húzódik..."[97] Nos, az eredetiben nincs szó semmiféle örvényről, ez nyilván félreértés révén került a szövegbe: „Alakját tekintve ez a kör valójában kemény, lesüllyedt sziklába vágott, mély terület, amely teljes kört alkot."

Kmoskónak Zimonyi által gondozott fordításaiban többször esik szó a Konstantinápolyi-öbölről, ami a Márvány-tengert jelöli.[98] Itt az arabban a *Halídzs al-Kusztantínijja* kifejezés áll. Nos, az arab *halídzs* szó valóban használatos *öböl* értelemben, jelent azon-

---

[92] *Az óra* értelmezéséhez lásd *Edward William Lane:* An Arabic-English lexicon. London, 1863–1893. 1468. o., 1. hasáb.

[93] A szögletes zárójelben álló magyarázó jegyzetek tőlem származnak, és az elfogadott értelmezést tükrözik. Lásd *Lane:* Lexicon... 1013. o., 1–2. hasáb.

[94] Kmoskó olyan jelet használ az átírásban az *ajn* jelölésére, amelyet nem tudok nyomdatechnikailag reprodukálni, ezért ezt a jelet az általam szokott módon jelölöm.

[95] Vö. *Lane:* Lexicon... 1412. o., *c* hasáb. A doxológia második felének Zimonyi-féle fordítása, ill. értelmezése elfogadható, jóllehet sikerültebb a fentebb idézet változat, vagy az "és adjon néki üdvösséget" verzió. Vö. *Brünnow–Fischer:* Arabische Chrestomathie... 56. o., 2. hasáb (glosszárium).

[96] *Zimonyi:* Muszlim források... 156. o.

[97] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 181. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 56. o.

[98] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 153. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 163. o.

ban *csatornát* is, illetve alapvetően olyan víztömeget jelöl, amely egy nagyobb víztömeggel áll kapcsolatban, illetve abból elágazik.[99] Az a jelentéstartalom viszont hiányzik belőle, amit én a magyar *öböl* szónál erősen érzek, hogy ugyanis ennek a víztömegnek csakis egyetlenegy kijárata van. Szövegeink az itt említett víztömeggel kapcsolatban hangsúlyozzák, hogy mindkét végén egy-egy kijárattal kapcsolódik az ottani tengerekhez. Ezért véleményem szerint itt az *öböl* szó használata nem fogadható el. A fordító persze nincs könnyű helyzetben, én mindazonáltal a *Márvány-tenger* analógiájára leginkább a *Konstantinápolyi-tenger* kifejezést választanám.

Marvazinak a magyarokról szóló beszámolójában Zimonyi így fordít egy mondatot: „Országuk egyik határa a Rúm-tengert éri. Ebbe a tengerbe két folyó ömlik."[100] A helyes fordítás azonban így szól: „Országuk egyik határa a Rúm-tengert éri. Van ott két folyó, amely ebbe a tengerbe ömlik." Zimonyi fordítása azt sugallja, hogy ebbe a tengerbe csak két folyó ömlik. Az arab szöveg szerint azonban ömölhet bele több folyó is, bennünket azonban csak ez a két folyó érdekel.

Ibn Rusztánál a tengerek leírásában is van több pontatlanság Kmoskó fordításában – ezeket Zimonyi változtatás nélkül átveszi. Néhány jelentéktelen módosítás mellett egy helyütt ront Kmoskó szövegén. Az Indiai-tenger szélességét mindketten tévesen hétszáz mérföldben adják meg az arab szövegben szereplő kétezerhétszáz mérföld helyett. Majd egy cunami méretű világkatasztrófa réme sejlik föl náluk: „[Az Indiai-tenger] A napéjegyenlőség szigetén át ezerkilencszáz mérföld távolságra vonul keresztül..." Szerencsére nincs ok a nyugtalanságra, csupán félrefordítottak egy mondatot. A helyes fordítás: „[Az Indiai-tenger] A napéjegyenlőség szigetén ezerkilencszáz mérföldnyi távolságra terjed túl..."[101] A mondat Kmoskónál így folytatódik: „mire Habeš földjénél al-Barbar [Kmoskó kéziratában: al-Barbara][102] vidéke felé az al-Barbar-öböl [Kmoskó kéziratában: {al-Barbarî}][103] nevű tengeröböl (Ádeni-öböl) ágazik le belőle..."[104] Zimonyinál a tengeröböl neve így szerepel: *az <al-Barbarã>-öböl nevű tengeröböl.*[105] Nos, az arab szövegben szereplő alak helyesen *<Barbarī>* – csakúgy mint Kmoskó kéziratában –, s ez nem olvasható *<Barbarã>*-nak. Talán nem ártott volna Zimonyinak egy jegyzetben felvilágosítania a magyar olvasót a napéjegyenlőség szigete felől. Kmoskónál szerepel ugyan egy jegyzet, ámde az sem segít sokat, ráadásul nem is könnyű megtalálni az idézett helyet, mivelhogy Kmoskó kéziratában és a Zimonyi által kiadott változatban egyaránt téves az idézett oldalszám.[106] Kmoskó és Zimonyi említ még a fordításban ugyanott *égkék színű rubint* is.[107] Nos, ilyen nincs, minthogy a rubin piros. Az itt szereplő drága-

[99] *Lane:* Lexicon... 783. o.

[100] *Zimonyi: Muszlim források...* 45. o.

[101] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 175. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 161. o. Kmoskó kéziratában ugyanígy. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 170(209).

[102] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 170(209).

[103] Uo.

[104] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 175. o.

[105] *Zimonyi:* Muszlim források... 161. o.

[106] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 175. o., 666. sz. lábjegyzet. A helyes oldalszám: CDLXI. A szigetről lásd *Ḥudūd al-ʿālam:* The regions of the world. In: A Persian geography 372 A.H.–982 A.D. 2. ed. (Ed. *C. E. Bosworth.*) London, 1970. 58., 188. o.

[107] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 176. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 161. o.

követ többen *zafír*ként értelmezik, ám ez a kérdés további vizsgálatra vár. Ezeknek a kérdéseknek a megoldása nem föltétlen a magyar őstörténészek feladata, ámde akkor ne is foglalkozzanak vele, vagy legalábbis lássák el ezeket a helyet megfelelő jegyzetekkel! Kissé lejjebb ezt olvassuk Kmoskónál és Zimonyinál az Atlanti-óceán leírása kapcsán: „Észak felé tizenkét Bartínija (Britannia) nevű sziget terül el..."[108] A helyes fordítás: „Észak felé tizenkét sziget terül el, amelyeket bartínijjai (britanniai) szigeteknek neveznek."

Problémák vannak a Konstantinápolyi-tenger méreteivel Maszúdi mindkét művében Kmoskónál és Zimonyinál is, mert azok nem felelnek meg az arab szövegekben található adatoknak.[109] Kmoskó vagy sietségében félrefordította ezeket a helyeket, vagy talán megpróbálta összhangba hozni az adatokat más forrásokkal, ámde ha így cselekedett is, nem ad semmiféle magyarázatot arra nézve, hogy mit és milyen alapon módosított. Zimonyi sem fűz semmilyen megjegyzést ezekhez a problematikus adatokhoz.

A *Tanbíh* egyik helyén a szlávok nagy folyójáról eképpen ír Maszúdi Kmoskó és Zimonyi fordításában: „Ez hatalmas folyó; szélessége mintegy három mérföld; Konstantinápolyon túl fekszik. Egy időben e folyó mentén feküdtek a námdzsín s a szakáliba közé tartozó muráva szállásai, de most már a burgar (dunai bulgárok) közül sokan telepedtek oda, amikor kereszténységekké lettek."[110] A helyes fordítás így szól: „Ez hatalmas folyó; szélessége mintegy három mérföld; Konstantinápolyon túl fekszik többnapi járóföldre. Mellette vannak a námdzsín és a szakáliba közül való muráva szállásai; sok burgar telepedett le ott, amikor kereszténységekké lettek." A *Tanbíh* egy másik helyén Zimonyi megadja egy szó kézirati olvasatát, ám hibásan: <*D.nābī*>; a helyes alak: <*D.bānī*>.[111]

Ibn Ruszta a kazárokról szóló fejezetben a kazárok főemberéről említi – Kmoskó fordításában: „Ha az adott irányba kivonul, napernyőhöz hasonló, dob formájú tárgyat készítenek elébe, amelyet lovas cipel előtte nyargalva, ő pedig táborával együtt halad mögötte a napernyő fényét szemlélve."[112] Göckenjan és Zimonyi közös művében a napernyő helyén *ernyőhöz hasonló szimbólum* (*ein schirmähnliches Symbol*) áll, és megjegyzik, hogy itt a megfelelő arab szó, úgy tűnik, napernyőt jelent.[113] Ennek a szónak az értelmezése nem könnyű, ám úgy vélem, Czeglédy fordítása jobb, aki ezt *napkoronghoz hasonló tárgy*nak fordítja.[114] Nyelvileg mindkét fordítás elfogadható, ám a Czeglédyé mégis jobbnak tűnik, mivelhogy inkább megfelel az arab nyelv grammatikájának, mindazonáltal alapvetően az értelmezés dönti Czeglédy javára a mérleg nyelvét. A szöveg kimondja ugyanis, hogy ez a tárgy úgy van kialakítva, mint egy dob, és emellett még ragyog, illetve világít is, mert a fényét követve vonul a sereg. Ez a leírás pedig sokkal inkább illik egy fénylő anyagból kialakított, dobra emlékeztető tárgyra, hadi jelvényre,

---

[108] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 176. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 162. o. Kmoskó kéziratában ugyanígy. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 171(210).

[109] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 153–154. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 163. o.

[110] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 207. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 163–164., 219. o.

[111] *Zimonyi:* Muszlim források... 173. o., 336. sz. jegyzet.

[112] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 205. o.

[113] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 54. o., 26. sz. jegyzet. Ugyanebben az értelemben lásd még *Tabari:* Annales. (Ed. *M. J. de Goeje.*) Introductio, glossarium, addenda et emendanda. Lugduni Batavorum, 1901. CCCXVI. o. [s.v. *samsza*].

[114] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról... 90. o.

amelyet *függőlegesen* tartanak és amely visszaveri a nap sugarait, mintsem egy *vízszintesen* kialakított napernyőre.[115] Továbbá az is meggondolandó, hogy a napernyő mint uralkodói jelvény inkább olyan vidékeken fordul elő, ahol nagyon sokat és erősen süt a nap, márpedig a kazár birodalom nem tartozott ezen országok közé. Említésre méltó Hvolszon kommentárja ehhez a helyhez. Ő ugyan a *napernyő*ként való értelmezés mellett tör lándzsát, ám szerinte ez (vörös)rézzel volt bevonva, és idéz egy örmény forrást, amely beszámol egy hadijelvényként használt *zászlóról* a kazároknál, amely valójában egy *(vörös)réz ábrázolás* volt.[116] Ezt Czeglédy értelmezéséhez kapcsolva itt tehát feltételezhetünk egy *(vörös)rézzel bevont napkorong alakú tárgyat.* Egyébként Göckenjan és Zimonyi közös művükben itt lábjegyzetben utalnak Ludwig alapvető jelentőségű disszertációjának megfelelő helyére, azt azonban elfelejtik megemlíteni, hogy ott Ludwig éppenséggel az ő álláspontjukat cáfolja, vagyis azt bizonyítja meggyőzően, hogy Ibn Rusztánál itt „nem lehet szó napernyőről", illetve semmiféle ernyőről![117] Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy noha Kmoskó tisztázatának végleges szövegében itt valóban *napernyő* szerepel, ám fogalmazványait áttekintve azt látjuk, hogy igencsak habozott, és eleinte, sőt még a tisztázatban is először *nap*ot írt, s csak utólag javította ki a végleges *napernyő* alakra: „Ha adott irányba kivonul, naphoz hasonló, dob formájú tárgyat készítenek elébe, amelyet lovas cipel előtte nyargalva, ő pedig táborával együtt halad mögötte a 'nap' fényét szemlélve."[118] Talán ezt érdemes lett volna megemlíteni egy lábjegyzetben.

Abulfidával kapcsolatban szerepel Kmoskónál az „*al-Malik al-Muajjid* ('a segítő király')" cím.[119] Ez durva hiba: az uralkodó címe természetesen *al-Malik al-Muajjad* (az [Allahtól] megsegített király). Szakszerűtlen, ahogyan Kmoskó ugyanitt *al-Malik al-Nászir*t később pusztán *al-Malik*nak nevezi – ez nem szokás a szakirodalomban. E szó jelentése ebben a formában *a király;* így, féligmeddig bizalmasan legföljebb a kísérete vagy a kortársai nevezhették. A megkülönböztető elem a második tag, enélkül nem szokás használni ezt a címet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a helytelen rövid alak Zimonyi István számlájára írható, mert Kmoskó kéziratában a helyes *al-Malik al-Nászir* forma szerepel.[120] A teljesebb, egyértelmű alak egyébként: *al-Malik al-Nászir Muhammad ibn Kaláún.*

Egyéb nehézségek

Kmoskó állításával ellentétben Makrízi *Kitáb al-hitat* című műve nem Egyiptom történetét tárgyalja, hanem Kairó topográfiai leírását adja, jóllehet helyenként valóban tartalmaz történeti passzusokat is. A cím helyes fordítása *A városnegyedek könyve* (Kairó egyes negyedeiről van szó) a Kmoskónál szereplő *Az emlékek könyve* címmel szem-

[115] A dobhoz vö. *H. G. Farmer:* Duff. In: Enzyklopaedie des Islām. [1. kiad.], Leiden–Leipzig, 1913–1938. Ergänzungsband. 75–76. o.

[116] *Ibn-Daszta:* Izvesztyija... 70–71. o.

[117] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 54. o., 26. sz. jegyzet. *Ludwig:* Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches... 198–199. o.

[118] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 193(241)–195(243).

[119] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 90. o. A kéziratban is így. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 76(77).

[120] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 76(77).

ben.[121] Makrízi írt egyébként két nagyon fontos történeti művet is, amelyek az Egyiptom történetére vonatkozó legbecsesebb forrásaink közé tartoznak – Kmoskó nyilvánvalóan ezekkel keverhette össze ezt az egyébként gyakran idézett, alapvető jelentőségű topográfiai munkát. Ez azonban súlyos arabisztikai műveltségbeli hiányosság Kmoskónál és Zimonyinál egyaránt, minthogy Makrízi közismert és népszerű művének címe egyúttal egy műfajt is jelöl az arab irodalomban: a *hitat* szó használatos később egyszerűen *helytörténeti topográfia* értelemben is. Így használta például Maszúdit követve a XIX. sz. második felének kiemelkedő mérnök-tudósa és államférfija, Ali Pasa Mubárak is, midőn Egyiptom részletes leírását nyújtó művének, melyet uralkodójának, Taufík kedivének ajánlott, a *Kitáb al-hitat al-taufíkijja al-dzsadída* (*A Taufík-féle új topográfia*) címet adta.

Meggyőződésem szerint Arberryt, Minorskyt, Kracskovszkijt és Lewickit követve Göckenjan és Zimonyi félrefordítja Marvazi *Kitáb tabái al-hajaván* című művének címét, és ily módon félreértelmezik az egész művet. Ők ugyanis mindnyájan *Az állatok természeti tulajdonságai/Az állatok természete* című zoológiai műről beszélnek, majd megállapítják, hogy a mű első, hangsúlyosabb fele az emberekről, az emberiségről szól.[122] Ez azonban egy állattani szakmunkánál szokatlan! Nos igaz ugyan, hogy a *hajaván* szó manapság elsősorban *állat* jelentésben használatos, ámde ennek a szónak az első, eredeti jelentése *élőlény,* s ha ezt figyelembe vesszük, rögtön feloldódik az ellentmondás. Így azután a mű címe *Az élőlények természeti tulajdonságai,* s a tárgya nem csupán a zoológia, hanem az összes élőlényre kiterjedő természetrajz.[123]

Nem tekinthetjük igazán sikerültnek Ibn Száid híres műve címének a fordítását sem: *Kitáb tabakát al-umam* („A nemzetek rétegeinek a könyve"), minthogy magyarul se füle se farka.[124] A cím fordítása nem egyszerű feladat, ám némi magyarázattal talán kielégítően megoldható lett volna. Javaslatunk: *A népek rendjeinek a könyve.* A megfelelő arab szó alapjelentése valóban *réteg;* az arab irodalomban ezt a szót gyakran használják könyvcímekben különböző szakemberek egymást követő generációinak jelölésére, és a mi esetünkben nyilvánvalóan ennek analógiájára alkalmazta a mű szerzője az egyes népek, népcsoportok kronológikus leírására is. Szakemberek esetében gyakran fordítják az *osztály* kifejezéssel, azonban népek esetében ez nem tűnik megfelelőnek, nem utolsó sorban a marxista terminológia áthallásai miatt sem. Ráadásul a *nemzetek* kifejezés is túl modernnek hat. Ezért választanám végül – jobb híján – a fentebb javasolt fordítást. A mű francia fordítója egyébként a *kategória* szót használja; szerintem ez sem jó igazán.[125]

Bakri kapcsán Kmoskó megjegyzi, hogy egy alapvető fontosságú cikket nem tudott elolvasni, mert az ő idejében a *Journal Asiatique* 1849-es évfolyama nem volt meg a hazai könyvtárakban. Nos, ez az évfolyam 1950 óta már hozzáférhető az Akadémiai

---

[121] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 140. o.

[122] *Marvazī:* On China... 1. o.; *Kracskovszkij:* Izbrannüje... IV. 270. o.; *Lewicki:* Źródła... II/2. 15. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 25. o.; *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 45–46. o.

[123] Ez a kérdés egyértelműen csak a mű alapos tanulmányozása során tisztázható. Idő hiányában erre e recenzió keretében nem kerülhetett sor. Ehhez mindenekelőtt az előszót kellene átnézni, ám tudomásom szerint ez nyomtatásban nincs még kiadva.

[124] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 23. o.

[125] *Ṣāʿid al-Andalusī:* Kitâb Ṭabaḳât al-Umam (Livre des Catégories des Nations). (Trad. *Régis Blachère.*) Paris, 1935.

Könyvtárban, úgyhogy Zimonyinak talán nem ártott volna elolvasnia és beépítenie Kmoskó fejtegetéseibe Defrémery cikkét, minthogy ő már Kunik és Rozen kiadását megelőzően közölte Bakri beszámolóját a kelet-európai népekről, köztük a magyarokról.[126] Zimonyi ezt saját monográfiájában sem említi Bakrinál.[127] Ugyanakkor Kmoskó itt félreérthetett valamit, mert az általa idézett helyen szó sincs arról, hogy Defrémery a Gayangos spanyol orientalista birtokában lévő kéziratot vette volna kiadása alapjául, s ezt egyébként maga Defrémery sem állítja seholsem.[128]

Nem fogadható el egy tudományos műben az sem, ahogyan Kmoskó és a nyomában Zimonyi bánik a cím magyar fordításával egyik legfontosabb forrásunk, Maszúdi *Murúdzs al-dzahab* című műve esetében. Ez tipikus példája annak, amikor Kmoskó és Zimonyi teljesen szükségtelenül hozzányúl egy problémához, nem oldják meg azonban, hanem értelmetlen fordítást adva továbblépnek. Az arab művek címei gyakran költőiek, cirkalmasak, és pontos fordításuk, értelmezésük nehéz. Maguk az arabok is általában egy-két szavas rövid címmel utalnak egy műre a nemritkán hosszú, összetett cím helyett, és így tesznek az európai kutatók is – a rövid cím a teljes arab cím első néhány szava szokott lenni. Teljesen elfogadható lett volna tehát, ha Kmoskó egyszerűen a bevett *Aranymezők* vagy *Aranymezők és drágakőbányák* rövid alakot használja mintegy „hívószóként", rövid megjelölésként, amiképpen ezt a nemzetközi szakirodalom is teszi; nem föltétlenül szükséges, hogy egy a magyar őstörténettel foglakozó mű ezzel a kérdéssel foglalkozzon. Ám ha már egyszer mégis tárgyalja a teljes alakot, akkor nem adhat egy értelmetlen magyar fordítást, és egyúttal azt is meg kell magyaráznia, hogy mit jelent a cím valójában, példának okáért mik azok az *aranymezők*! Kmoskó így fordítja ezt a címet: *Aranymezők és drágakőbányák könyve a nemes királyok s a tudomány emberei ajándékaiban.*[129] Zimonyi érezhette, hogy Kmoskó fordítása értelmetlen, ugyanakkor ő sem tudott mit kezdeni a címmel, ezért változtatott rajta valamit, anélkül azonban, hogy sikerült volna egy értelmes változatot összehoznia: *Aranymezők és drágakőbányák könyve a nemes királyok s a tudomány emberei ajándékai.*[130] Míg azonban Kmoskó változata csak értelmetlen, Zimonyinál az az ember benyomása, hogy valami kimaradt a címből: egy írásjel, talán egy vagy több szó?

Kmoskó és Zimonyi szerint Maszúdi művének eredeti arab címe *Murúdzs al-dzahab va-maádin al-dzsauhar | fí tuhaf al-asráf min al-mulúk va-ahl al-diráját.* A cím két részből áll, s a két részt a *fí* elöljáró választja el egymástól, amiképp ez arab címekben bevett gyakorlat. Mi a kettő közötti határt függőleges vonallal jelöltük. Ez azonban így, ebben a teljes formában Maszúdi művében nem szerepel, amennyire ez a nyomtatott kiadások alapján megállapítható, a művön kizárólag az első rész áll. A cím második része az 1. fejezet 16. paragrafusának szövegében fordul elő kommentárként, ahol Maszúdi megma-

[126] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 79–80. o.; *Defrémery:* Fragments de géographes et d'historiens... A magyarokra vonatkozó rész arab szövegét a 464–465. o., míg a francia fordítást a 473–475. o. tartalmazza.

[127] *Zimonyi:* Muszlim források... 24. o.

[128] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 79–80. o., 102. lábj. *Aboulféda:* Géographie. (Traduite de l'arabe ... par *M. Reinaud.*) Tome I. Introduction générale à la géographie des orientaux. Paris, 1848. CIII. o. Erről a kéziratról, amely ma Madridban van, lásd még *Al-Bakri:* Kitáb al-maszálik va-l-mamálik... 23–25. o. [francia előszó]. Relacja Ibrāhīma ibn Ja'ḳūba... 2., 7., 139. o.

[129] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 142. o.

[130] *Zimonyi:* Muszlim források... 23. o.

gyarázza műve címét.[131] Ugyanakkor egyik későbbi művében, a *Tanbíh*ban visszapillantva már a hosszú címmel idézi ezt a művet.[132] Ilyen módon tehát legalábbis kétséges, tekinthetjük-e ezt a későbbi változatot a mű címének, ám ez a körülmény mindenképpen említést érdemel. Arra a következtetésre jutunk, hogy a cím lehetőleg pontos, nem költői fordítása: *Aranymezők és nemes ásványokat adó bányák – ajándékok nemes királyok, valamint nemes és művelt emberek számára.* Magyarázatra szorul azonban mindenekelőtt az *aranymezők* kifejezés. Nos, Maszúdinál és másutt is, például Bírúninál és Marvazinál arról olvasunk, hogy bizonyos vidékeken a föld aranyat *növeszt*, ott arany *nő*, arany *terem*. Bírúni említ olyan vidékeket, ahol az aranyrögök a föld felszínén találhatók, és csakis napkeltekor lehet rájuklelni, amikor felragyognak a nap sugaraiban.[133] Arra kell tehát gondolnunk, hogy Maszúdi szeme előtt e cím kiválasztásakor olyan mezők lebeghettek, amelyeket arany borít fű gyanánt. Magyarázatra szorul ugyanakkor a *nemes ásványokat adó bányák* kifejezés is a bevett *drágakőbányák* helyett. Itt arról van szó, hogy az arab *dzsauhar* szó a *drágakövek* mellett magába foglalja az *aranyat* is, amiképpen ezt bizonyítja például Bírúni egyik kiváló műve is: ennek címe *Kitáb al-dzsamáhir fí marifat al-dzsaváhir,* amit általában *Ásványtan*ként szoktak visszaadni.[134] A Maszúdi által választott cím tehát végül is arra kíván utalni, hogy e mű tele van értékes információkkal, amelyek, mint az arany, a mű felső rétegeiben vagy mint a nemes ásványok, beleértve a drágaköveket és az aranyat is, a mű mélyebb rétegeiben, belsejében egyaránt fellelhetők, akárhol lapozza föl is az ember. A teljes cím második részével kapcsolatosan pedig Maszúdi feljebb idézett magyarázatából derül ki, hogy itt a *királyoknak szánt ajándékokról* van szó, nem pedig a *királyok által adományozott ajándékokról,* ahogyan az ember *a királyok ajándékai* kifejezés esetében önkéntelenül is gondolná, s amiképpen Kmoskó és Zimonyi is értelmezte ezt a címet. Nem hagyhatjuk ugyanakkor említés nélkül, hogy történt próbálkozás a *murúdzs al-dzahab* kifejezés *aranymosók*ként való fordítására is. Ez az értelmezés első látásra mindenképpen megfontolásra érdemesnek tűnik. Brockelmann említi az Iszlám Enciklopédia első kiadásának Maszúdit tárgyaló szócikkében, ahol is ezt ő Gildemeister egy cikkéből kölcsönözte.[135] A nyomában mint teljesen meggyőzőt elfogadja ezt az értelmezést Kracskovszkij is, Pellat viszont mint értelmetlenséget kategorikusan elutasítja.[136] Ebben a meglehetősen nehezen fellelhető, 1844-ben írott cikkében, amelyet Brockelmann és Kracskovszkij valószínűleg igen, ám Pellat nyilvánvalóan nem olvasott, Gildemeister egy leideni Maszúdi-kézirat olvasatát alapul véve értelmez egy indiai (Pandzsáb, ma: Pakisztán) helynév-magyarázatot.[137] Érvelése első látásra meggyő-

---

[131] *Maszúdi:* Murúdzs al-dzahab... [ed.] *Charles Pellat*... I. 18. o.

[132] *Al-Masûdî:* Kitâb at-tanbîh wa'l-ischrâf... 2. o.

[133] *Maszúdi:* Murúdzs al-dzahab... ([Ed.] *Charles Pellat*...) II. 79. o., § 796.; *Abu Rajhán Muhammad ibn Ahmad al-Bíruni:* Al-Dzsamáhir fi l-dzsaváhir. ([Ed.] *Júszuf al-Hádi.*) Teherán, 1995. 392. o. Marvazihoz lásd uo., 2. sz. lábjegyzetet. Vö. még *Lane:* Lexicon... 2118. o., *b* hasáb [s.v. <*'iqyān*>].

[134] Lásd pl. *Al-Bīrūnī:* In den Gärten der Wissenschaft. (Übersetzt und erläutert v. *Gotthard Strohmaier.*) 2. kiad., Leipzig, 1991. 307. o. Még ez a fordítás sem adja vissza az eredeti arab szó teljes jelentésspektrumát, minthogy beletartozik az igazgyöngy, a vas, a higany, sőt még mesterséges ötvözetek is. Lásd *Al-Bírúni:* Al-Dzsamáhir fi l-dzsaváhir... 382-394. o. Vö. még *Lane:* Lexicon... 293. o., *c* hasáb [s.v. *tibr*]: *dzsaváhir:* „native ores".

[135] Enzyklopaedie des Islām. [1. kiad.] III. 464. o.

[136] *Kracskovszkij:* Izbrannüje... IV. 172. o., 2. sz. lábjegyzet. Encyclopaedia of Islam, new edition... IV. 786. o.

[137] *J[ohannes] Gildemeister:* Über den Titel des Masûdischen Werkes Murûğ al-ḏahab. *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* (Bonn) 5 (1844). 202–204. o. Brockelmannál, Kracskovszkijnál és Pellat-nál egy-

zőnek tűnik, ám Pellat ma mérvadónak tekintett kiadásában az adott helyen más olvasat áll (*mardzs/fardzs*), és a kiadó nem is utal eltérő olvasatok meglétére.[138] Ez önmagában még nem zárná ki, hogy Gildemeisternek legyen igaza, minthogy lejjebb látjuk majd, hogy számos olyan kézirat létezik, amelyet Pellat nem vett figyelembe. Mindazonáltal Ibn Hurdádzbih (IX–X. sz.), Ibn al-Nadím (X. sz.) és Ibn Haukal (X. sz.) párhuzamos adatai – amelyek Gildemeisternek valószínűleg még nem álltak a rendelkezésére – Pellat olvasatát támasztják alá. Ibn Hurdádzbih ennek a szónak megadja egy szinonímáját is, s ezáltal bizonyossá válik, hogy itt nem akár több kéziratra, illetve műre kiterjedő másolási hibával állunk szemben – a *mardzs* és *fardzs* szó az arab írásban valóban könnyen összetéveszthető. Emellett még mindhárman meg is magyarázzák – Ibn al-Nadím kétféleképpen is – az itt arannyal kapcsolatos kifejezést, amely Gildemeister érvelésének a központjában áll, s magyarázatuk alapvetően eltér a Gildemeisterétől.[139] Ezért Gildemeister magyarázatát komoly fenntartással kell kezelnünk mindaddig, amíg ezt a kérdést a teljes kézirati hagyományozást figyelembe véve meg nem vizsgálja egy az indológiában is járatos arabista. Ám az a körülmény is súlyos kétségeket ébreszt az emberben Gildemeister magyarázatával kapcsolatban, hogy itt egy olyan kifejezéssel állnánk szemben e mű címében, amely – maga Gildemeister szerint is – semmiféle arab szótárban nem lelhető föl, amit szemmel láthatóan senki sem ismer, és Maszúdi is csak egy indiai helynév magyarázatában alkalmaz, ráadásul olyan módon, amit egy az indiai viszonyokban különösebben nem járatos arab olvasó nyilvánvalóan meg sem ért: ezt csak Gildemeisternek sikerült kétségtelenül nagy és imponáló erudícióval kikövetkeztetnie.[140] Ezzel ellentétben áll, hogy a Maszúdi-mű címének a második felét egy teljesen köznapi, közérthető kifejezés alkotja, és a cím mégcsak nem is rímel, tehát még ilyen jellegű kényszer sem érvényesült a szavak kiválasztásában. Ugyanakkor még abban a – valljuk be – felettébb valószínűtlen esetben, ha netalántán bebizonyosodna Gildemeister interpretációjának a megalapozottsága, sem veszítené érvényét feljebb vázolt értelmezési javaslatunk. Úgy gondolom, hogy az *aranymosó* kifejezés – ha egyáltalán létezne – mindenképpen az *aranymező* metaforikus kiterjesztése révén jöhetett volna létre. A szóbanforgó *mardzs* szó alapjelentése kétségtelenül *mező,* tehát a *murúdzs al-dzahab* birtokos szerkezet *aranymosó* jelentése csak oly módon lenne magyarázható, hogy – akárcsak a fent vázolt módon az *aranymezők*nél – itt is olyan *felszínek*ről, *területek*ről lenne szó, ahol sok az

---

aránt téves adatok szerepelnek erre a cikkre vonatkozóan. Összekeverik ezt az alig ismert, mindössze néhány évfolyamot megért folyóiratot a *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* c. jólismert kiadvánnyal. Ez azonban csak 1887-ben indult meg, ezért megjelenési évként mindnyájuknál 1894 szerepel. Nyilvánvalónak tűnik, hogy Brockelmann és Kracskovszkij olvashatta e cikket, csak utólag keverték össze maguk, ill. Kracskovszkij hagyatékának gondozói a bibliográfiai adatokat. Pellat azonban – úgy tűnik – nem látta ezt a cikket.

[138] *Maszúdi:* Murúdzs al-dzahab... ([Ed.] *Charles Pellat...*) I. 113. o., §217.

[139] *Ibn Khordâdhbeh:* Kitâb al-masâlik wa'l-mamâlik. ([Ed.] *M. J. de Goeje.*) Lugduni-Batavorum, 1889. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum [I.]) 56. o. [arab szöveg], 38. o. [francia fordítás]; *Al-Nadím:* Kitáb alfihriszt. ([Ed.] *Rizá Tadzsaddud.*) Teherán, 1971. 410. o.; *Ibn Ḥauḳal:* Opus geographicum. (Ed. *J. H. Kramers.*) 2. ed., Lugduni Batavorum, 1938–1939. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum II, ii.) 321–322. o.; *Ibn Hauqal:* Configuration de la terre (Kitab surat al-ard). (Trad. *J. H. Kramers, Gaston Wiet.*) Beyrouth–Paris, 1965. II. 314–315. o. Vö. még *Maszúdi:* Murúdzs al-dzahab... ([Ed.] *Charles Pellat...*) VI. (*Fahárisz ámma),* 212. o. [s.v. *Bajt al-dzahab*]. „Multān" In: Enzyklopaedie des Islām. [1. kiad.] III. 779. o.

[140] Johannes Gildemeister (1812–1890) arabistaként Freytag tanítványa és utóda volt Bonnban. Ugyanakkor azonban kiváló indológus is volt, azon régi orientalisták egyik legutolsó képviselője, akik sémi nyelveket és szanszkritot egyaránt oktattak. *Johann Fück:* Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts. Leipzig, 1955. 173. o.

arany, mintegy ott *nő,* ott *terem* ez a nemes ásvány. Tehát egy olvasó – amennyiben valóban ismerné e második jelentést – egyszerre akár mindkettőre is gondolhatna.

Minden alapot nélkülöz és teljesen elfogadhatatlan, ahogyan Kmoskó és a nyomában Zimonyi az egész szakirodalommal szembehaladva módosítják Abulfidá nagy földrajzi műve, a *Takvím al-buldán* címének a fordítását és ily módon az értelmezését, amely szerintük magyarul így hangzik: *Az országok helyesbítése.*[141] Attól most eltekintünk, hogy ez a cím magyarul így különben is értelmetlen: országokat nem lehet helyesbíteni, legföljebb a leírásukat. Kmoskó megindokolja ugyan ezt a fordítást a mű előszavára való hivatkozással, ám ha az ember figyelmesen elolvassa az előszót, akkor egészen más következtetésre jut. Az igaz ugyan, hogy Abulfidá jobb művet akar írni elődeinél, ámde ez az állítás számos mű előszavában olvasható, ráadásul ez itt nem is olyan hangsúlyosan szerepel, mint sok helyütt másutt. Elmondja továbbá Abulfidá – ám erről Kmoskó hallgat – , hogy műve megírása során Ibn Dzsazla fontos orvosi műve szolgált követendő példaként, és műve címét is annak a mintájára alkotta meg, Ibn Dzsazla művének címe ugyanis *Takvím al-abdán.*[142] A *takvím* általánosan ismert, fontos szakkifejezés a középkorban: eredeti jelentése valószínűleg *pontos leírás,* mindenekelőtt azonban *táblázatos elrendezésben megszerkesztett műveket* jelöl, és ebben a használatában az asztronómiából származik. Ilymódon e szót Ibn Dzsazla művében Ullmann például *almanach*nak[143] fordítja, egy másik, hasonló mű monográfusa pedig a német *Tafelwerk*[144] szóval adja vissza, míg egy hasonló mű címében a *Schachtafeln* („sakktáblák") kifejezést használta a XVI. századi német fordító. Abulfidá művét kiadója és fordítója, Reinaud (*szinoptikus*) *táblázat*nak fordítja (*Tableau des contrées/Tableau synoptique des pays*),[145] tehát a mű címe magyarul helyesen *Az országok táblázatos leírása,* és ez megfelel a mű szerkezetének is.

Jákút híres földrajzi szótárának címét Kmoskó – Zimonyi jóváhagyásával – így fordítja: *Az országok ábécéje.* A helyes fordítás: *Az országok lexikona.*[146]

Nem akarunk elmélyedni az Ibn Rusztánál előforduló Karh városnévvel kapcsolatos vitákban, csak röviden megjegyezzük, hogy Zimonyi és Polgár Szabolcs állításával ellentétben ilyen általánosan használt arab közszó nem létezik.[147] Természetesen veszélyes valamiről kategorikusan azt állítani, hogy nincsen, ebben az esetben azonban ezt nagy bizonyossággal mégis megtehetjük. Arab szótárak dolgában általában nem állunk jól, ám épp a *K (Káf)* betű esetében szerencsére jobb a helyzet, minthogy az arab irodalmi nyelv átfogó nagyszótárának első kötete épp ezt a betűt tartalmazza.[148] Ez hatalmas korpusz

[141] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 91. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 24. o.

[142] *Aboulféda:* Géographie, texte arabe... 1–3. o., kül. 3. o. [1–2. sor].

[143] *Manfred Ullmann:* Die Medizin im Islam. Leiden–Köln, 1970. 157–158., 169. o. Lásd még *Albert Dietrich:* Medicinalia arabica. Studien über arabische medizinische Handschriften in türkischen und syrischen Bibliotheken. Göttingen, 1966. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, III. 66.) 101–102. o.

[144] Tacuinum sanitatis. Das Buch der Gesundheit. (Hrsg. *Luisa Cogliati Arano.* Einführung von *Heinrich Schipperges* und *Wolfram Schmitt.*) München, 1976. 13. o.

[145] *Aboulféda:* Géographie, texte arabe... XVII. o.; *Uő:* Géographie, traduite de l'arabe ... I. 3. o.

[146] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 86. o.

[147] *Zimonyi:* Muszlim források... 248. o.; *Polgár Szabolcs:* Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9-10. században. A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. *Heves megyei régészeti közlemények,* 2, Eger, 2000. 198–199. o.

[148] Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache. (Hrsg. *Manfred Ullmann.*) Wiesbaden, 1970–.

alapján készült, és sok klasszikus kor utáni, valamint tudományos szöveget is messzemenően figyelembe vesz. Minthogy a szó ebben a szótárban nem szerepel, nagy bizonyossággal kijelenthetjük, hogy az arabban ez a szó általánosan ismert közszóként nem létezik. Egy másik alapvető lexikográfiai segédeszköz, Dozy szótára, amely a klasszikus kor utáni, tudományos, valamint az arab világ nyugati területeiről származó szövegekre vonatkozóan tartalmaz felbecsülhetetlen és máshol alig hozzáférhető anyagot, jegyzi ugyan ezt a szót, ám azzal a megjegyzéssel, hogy Irakban használatos arámi szóról van szó, amely csak bizonyos összetételekben van meg.[149]

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy egyes városnevekkel szoros kapcsolatban előfordul az arabban ez az arámi szó, amely az arámiban „város" jelentéssel bír, ámde ezek állandó kapcsolatok, és mind Irakból származnak, ahol az arab hódítást megelőzően és még sokáig utána is sokan arámiul beszéltek, tehát ez nem bizonyít semmit, e szókapcsolatok első elemei nem tekinthetők arab közszónak.[150] Az Iszlám Enciklopédia megfelelő állítása is ebben a kontextusban értendő.[151] Steingass adata teljesen bizonytalan, ráadásul a jelentésben sincs igazán egyezés.[152] Zimonyi ebben a kérdésben Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* című művének egyik helyére hivatkozik, ám ott nem az áll, amit ő állít. Zimonyi így ír: „A megoldás filológiai oldalról is megerősíthető, ugyanis már Németh Gyula észrevette, hogy a karḫ szó az arabban közszóként is értelmezhető, ugyanis Bagdad és Szamara [helyesen: Szamarra – O. I.][153] nevéhez is hozzáillesztették (*Németh* 1930. 157)."[154] Ám Németh nem ezt állítja: ő azt mondja, hogy „a mohamedán geográfusok Kerχ nevű helyeket ismertek, s e pontusi kikötő nevének reprodukálásánál ez befolyásolhatta őket. Kerχ volt a neve például Bagdad legforgalmasabb (kereskedő) negyedének. Egy másik Kerχ-ről beszél Marquart." Azt Németh egy szóval sem állítja, hogy ez a szó arab közszóként is értelmezhető volna. Amit Németh Gyula állít, az tökéletesen elfogadható, ám ez mindössze csak annyi, hogy a mohamedán geográfusok ezt a nevet ismerték, s ez befolyásolhatta őket egy másik földrajzi név kiolvasásában, értelmezésében. Itt Németh Gyula bizonyára arra gondolt, hogy a diakritikus pontok nélküli arab szöveget olvasó mohamedán geográfus/másoló ezt a szót egy pont beillesztésével egy általa jólismert földrajzi névként azonosította. Ez megfelel a pontnélküli szöveg olvasása-másolása során alkalmazott eljárásnak: minden egyes szó esetében a pontok variálásával próbál az olvasó értelmes szavakhoz jutni, amelyek azután optimális esetben még a szövegkörnyezettel, a szöveg értelmével is összhangban vannak. Ez utóbbi követelménynek nem mindig sikerül eleget tenni, például a mi esetünkben sem. Németh Gyula itt tehát arra utal, hogy nem kötelező elfogadni a kézirat K.r.ḫ ol-

[149] *Dozy:* Supplément... 454. o., 1. hasáb. Lásd még Fleischer kiegészítését: *Heinrich Leberecht Fleischer:* Kleinere Schriften, 1885–1888. [újranyomás], Osnabrück, 1968. II. 756–757. o.

[150] *Jacut's:* Geographisches Wörterbuch. (Hrsg. *Ferdinand Wüstenfeld.*) [újranyomás] Leipzig, 1924. IV. 252–257. o.

[151] Enzyklopaedie des Islām. [1. kiad.] II. 817. o.; Encyclopaedia of Islam, new edition. Leiden–London, 1960–, IV. 652. o.

[152] *Polgár:* Kereskedelem... 199. o.

[153] Szamarra város Irakban, míg a Szamara földrajzi név a Dnyeper egyik mellékfolyóját és a Volga egyik mellékfolyóját jelöli, valamint egy jelentős város neve a Volga mentén a hasonnevű folyó torkolatánál. A város neve a szovjet időkben Kujbisev volt.

[154] *Zimonyi:* Muszlim források... 248. o. Az idézett hely: *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 157. o.

vasatát, hanem a pontok megváltoztatása révén ez a szó nyugodtan másképpen is olvasható. Például Kardzs/Kercs-nek. (Egyébként nagy hiba Szamarra városának arab nevében emfatikus sz-t használni az átírásban. Sajnos még az Iszlám Enciklopédiában is előfordul sajtóhiba, csak hát azt nem szabad szolgaian lemásolni.[155]) Polgár Szabolcs is félreérti Németh Gyula idézett kijelentését, amikor így ír: „Németh Gyula utalt arra a lehetőségre, hogy a K.r.h névben nem feltétlenül a város saját nevét kell keresni... A karh 'megerősített város, város' arameus eredetű jövevényszó az arabban... A magyarok tehát a 'város'-ba, a karh-ba mentek."[156] Úgy vélem, egy ilyen értelmezés esetén ennek a szónak egyébként is határozott névelővel kellene állnia az arabban. Zimonyi és Polgár ötlete egyébként jó és szellemes, a probléma csak az, hogy az égvilágon semmi sem támasztja alá.

A 2005. évi Dzsajháni-monográfiájában szereplő „Kazária a 10. században József király levele nyomán" című imponálóan elegáns térképpel kapcsolatban Zimonyi elmulasztja megemlíteni, hogy Artamonov kazár történetéből emelte át munkájába.[157]

Bakri kapcsán meg kell még jegyeznünk, hogy a szlávokról szóló beszámolójának létezik egy kommentált holland fordítása is az arab földrajzirodalom egyik legjobb ismerője, de Goeje tollából. Én magam ezt nem láttam, de talán nem lett volna haszontalan belenéznie Zimonyinak, még akkor is, ha föltételezzük, hogy például Kowalski beledolgozta de Goeje eredményeit Ibráhím ibn Jakúbról szóló monográfiájába.

Marvazinak a törökökről szóló beszámolója idézi Galénoszt is. Ennek kapcsán Göckenjan és Zimonyi megállapítja, hogy Galénosz szóban forgó kommentárja Hippokratész *A levegőről, a vizekről és a helyekről* című művéhez arab fordításban elveszett, ezért Marvazi szövegét nem lehetséges összevetni az arab fordítás eredetijével. Nos, a tudomány nagy szerencséjére tévednek, a mű ugyanis megvan egy kairói kéziratban, s ez 1970 óta ismert. Az is köztudomású a szakirodalomban 1970 óta, hogy a Göckenjan és Zimonyi által forgatott latin fordítás felettébb hiányos. A kéziratos arab szöveg fakszimile kiadása egyébként 2001-ben jelent meg, míg a kritikai szövegkiadást Gotthard Strohmaier készíti elő Berlinben a *Corpus Medicorum Graecorum* című sorozat számára.[158]

Bizonyára a Balassi Kiadó számlájára írható a Dzsajháni-monográfia ama szépséghibája, hogy a függelékben az egyik arab betűs szöveg fakszimiléjének a tükörképét látjuk.[159]

A fordítások magyar nyelvezete

Nem igazán jó Kmoskó fordításainak magyar stílusa. Helyenként egyáltalán nem lehet rájönni, mit akar mondani, s csak az arab eredeti föllapozása segít a megértésben. Az a benyomásom – ez azonban még további vizsgálatra szorul –, hogy Kmoskó nyelvhelyességi hibáit, rossz szóválasztásait az magyarázhatja, hogy talán nem tudott igazán jól

[155] *Zimonyi:* Muszlim források... 249. o.; Encyclopaedia of Islam... new edition. IV. 653. o., 2. hasáb.

[156] *Polgár:* Kereskedelem... 199. o.

[157] *Zimonyi:* Muszlim források... 146. o., 2. térkép. *Mihail Illarionovics Artamonov:* Isztorija hazar. 2. kiad., Szentpétervár, 2002. 391. o.

[158] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 256–257. o., kül. 76. sz. jegyzet. *Fuat Sezgin:* Geschichte des arabischen Schrifttums. Band III. Leiden, 1970. 37., 123–124. o.; Galen's Commentary on the Hippocratic treatise On airs, waters, places in Arabic translation. (Ed. *Fuat Sezgin.*) Frankfurt am Main, 2001. (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Series C, Facsimile Editions, Volume 65.)

[159] *Zimonyi:* Muszlim források... 324. o., XXVII. sz. szöveg.

magyarul. Illaván született, és a Pallasz lexi-kon adatai szerint Trencsén vármegye lakosságát ezidőtájt 93,4%-ban szlovákok, 4%-ban németek és 2%-ban magyarok alkották. Nagy valószínűséggel tehát szlovák lehetett az anyanyelve. (Úgy tűnik egyébként, hogy felnőtt korában is jól tudott szlovákul: közreműködött egy tízkötetes szlovák nyelvű bibliafordítás elkészítésében, helyesebben a fordítások revideálásában vett részt.[160]) Középiskoláit magyarul, egyetemi tanulmányait viszont németül végezte. Természetesen tudott magyarul, de talán nem tökéletesen, mindenesetre más művei is azt a benyomást keltik, hogy nem igazodott el a magyar nyelv stílusrétegei között sem. Nem tudta megkülönböztetni például a tudományos stílust a kávéházi csevej nyelvétől, amint ennek számos példáját láthatjuk az iszlám keletkezéséről írott és a nagy tekintélyű Magyar Szemle Társaság által kiadott könyvében is. Mohamed próféta kedvenc feleségéről, Áisa asszonyról, az Igazhívők Anyjáról például így ír: „Ha a próféta legkedvesebb feleségét, a gyermekasszony Aisát azzal gyanúsítják, hogy a banú Musztalik ellen viselt háború alkalmával urához hűtlen lett és emiatt hetekig sírva hervad, miközben a próféta azon töpreng, felszarvazta-e a kicsike, vagy sem, a kritikus pillanatban előáll a deus ex machina és felvilágosítja, hogy Aisah oly ártatlan, mint a ma született gyermek."[161] A próféta kapcsán ezt olvassuk az arabokról: „Amint azonban a próféta hazatért, újabb bántalmazásokban és csúfságokban volt része: leköpték, háza előtt rondítottak, szidalmazták, úgy amint azt az arabok oly förtelmesen értik."[162] Majd könyve végén az arab-iszlám történelem talán legjelentősebb dinasztiáját röviden így jellemzi: „Így mutatkozott be az abbászidák 'áldott uralkodóháza', ahogy ezt a képmutató rablóbandát a következő századok hazug és tendenciózus történetírása nevezte."[163] Ez a stílus magyar nyelvű tudományos műben ma is elfogadhatatlan, és 1929-ben még inkább az volt.

A *Fihriszt* kapcsán megemlítünk egy kisebb hibát, amely jól példázza, milyen csapdák leselkednek a gyanútlan olvasóra ezekben a művekben. Dzsajháni kapcsán Kmoskó a *Fihriszt*et idézi: „azok közé az iskolások *(mutakallimūn)* közé tartozott, akik külsőleg muszlimoknak vallották magukat, titokban pedig a *zandaqa* tanainak hódoltak".[164] Nos, az első meglepetésből felocsúdva a zárójelben megadott arab szó alapján az arabista rájön, hogy Kmoskó itt az *iskolás* szót *skolasztikus* értelemben használja, minthogy a *mutakallim* szó jelentése *racionális teológus, skolasztikus.* Ez azonban egy átlag magyar olvasótól nem várható el, úgyhogy ezt a kiadónak – Zimonyinak – mindenképpen meg

[160] Véleményem szerint ez komoly szlovák nyelvi stúdiumokat feltételez, különösen ha figyelembe vesszük, hogy magyar középiskolába járt, amiképp ez valószínűnek tűnik. Ennek a bibliafordításnak a munkálatai 1904-ben kezdődtek meg, és a kész mű 1913 és 1926 között jelent meg. Az Ószövetséget Andrej Hlinka fordította, legalábbis részben a szegedi Csillag börtönben, ahol 1906 és 1909 között raboskodott magyarellenes tevékenység miatt. A börtönben sokat beszélgetett-vitatkozott Kun Bélával, aki ez idő tájt szintén a Csillag börtön lakója volt Szegeden. Én magam ezt a kiadványt nem láttam; a bibliográfiai adatok a Cambridge-i Egyetemi Könyvtár katalógusából származnak.

[161] *Kmoskó Mihály:* Az iszlám keletkezése. Budapest, 1927. 16. o.

[162] Uo. 10. o.

[163] Uo. 78. o.

[164] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 58. o. Az idézőjel törlendő, minthogy ez Kmoskónál helytelenül szerepel Fihriszt-idézetként. Ilyen szószerinti passzus nincs a Fihrisztben: ez a Kmoskó általi – egyébként korrekt – parafrázisa a Fihriszt szövegének. Azt csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Dzsajháni manicheussága nemcsak ebből a félmondatból derül ki, hanem abból is, hogy ez az egész leírás a manicheusok vezetőiről szól. Ugyanakkor Dzsajháni manicheus voltának megítélése során nem árt az óvatosság: közismert tény, hogy ebben az időben a *manicheus* kedvelt szitokszó volt, amit nemritkán minden alap nélkül sütöttek rá emberekre.

kellett volna magyaráznia egy jegyzetben. Ám nyilvánvaló, hogy ő sem az eredetit, sem Kmoskó magyar fordítását nem értette, ezért érintetlenül hagyta Kmoskó szövegét. Ugyanakkor azonban érezhette, hogy itt valami baj van, mert monográfiájában az *iskolások* szót már *tudósok*kal helyettesítette, ami nem fogadható el.[165] Kmoskó magyar nyelvű kéziratairban ez a kifejezés az általam látott helyeken mindenütt így szerepel, minden megjegyzés nélkül.[166] Ám ugyanezen passzus német fordításában már félreérthetetlenül fogalmaz: *Theologen,* illetve *Scholastiker.*[167] Innen Zimonyi rájöhetett volna a helyes értelmezésre. Bizonyára fölütötte a szótárt, de talán azért nem lelt rá a megfelelő jelentésre, mert mai fogalmakban gondolkodik, és nem járatos a középkori iszlám civilizáció világában: úgy véli, Dzsajháni geográfus volt, és ezzel nem egyeztethető össze a teológia művelése. Ám a középkorban az emberi tudás volumene a mainál sokkal kisebb volt, és a mai korra jellemző nagyfokú specializáció sem alakult ki még, így azután gyakran ugyanaz az ember több, egymástól akár távoleső tudományterületet is művelhetett párhuzamosan. Tehát Dzsajháni lehetett adott esetben szakképzett teológus is, és akár még több más tudománnyal is foglalkozhatott még mellette, amiképp ez gyakorta megtörtént azidőtájt. A helyes fordítás tehát mindenképpen *teológus/skolasztikus* kell, hogy legyen, és egy lábjegyzetben elhelyezett magyarázattal oldhatjuk föl ezt a látszólagos ellentmondást. Az már csak részletkérdés, hogy az arab <zandaqa> szó Zimonyi állításával ellentétben nem a <zindīq> ("[manicheus] eretnek") többes száma, az ugyanis <zanādiqa>, hanem egy elvont főnév, jelentése „(manicheus) eretnekség".[168]

A magyar fordítás nyelvezetével kapcsolatban nem mehetek el szó nélkül amellett, hogy Kmoskó és Zimonyi az arab szövegekben előforduló *raísz* szót következetesen *főnök*nek fordítja a honfoglaló magyarság kontextusában.[169] A mai magyar nyelvben a *főnök* szó autómosókhoz, üzemi konyhákhoz kapcsolódik, valamint a bizalmas munkahelyi nyelvben használatos („Bejött már a főnök?"). A honfoglaló magyarság esetében a *vezető, vezér* szó használandó, ugyanígy a kazárokról szóló híradásban is – ugyan ki hallott már Álmos főnökről vagy Árpád főnökről?

A korszerűség kérdése

Az arab szövegkiadások a XIX. században és a XX. század első felében elsősorban az európai könyvtárakban őrzött kéziratokon alapultak. A világ legnagyobb és legjobb arab kéziratgyűjteményei azonban Isztambulban és Kairóban vannak (ebben a sorrendben), s ezek kincsei csak a XX. század folyamán váltak – és válnak – fokozatosan hozzáférhetővé. Ugyanakkor fontos kéziratok bukkannak föl például a misztikus szúfi rendek törökországi feloszlatását követően is az 1920-as évektől kezdődően. A szintén nagy és fontos iráni gyűjtemények csak lassan kezdenek megnyílni. Láttuk, hogy egy arab szövegkiadás

[165] *Zimonyi:* Muszlim források... 15. o.

[166] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 41 (43). Ms 10.199. f. 337.

[167] *Kmoskó Mihály:* A magyar őstörténet keleti forrásai. [Helyesbített cím: Mohamedán írók a steppe népeiről.] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms Történelem 4° 242. IV. f. 36., 42., 95.

[168] *Zimonyi:* Muszlim források... 15. o., 8. sz. lábj.

[169] Ez még Czeglédynél is így szerepel.

elkészítése, a szöveg értelmezése – kipontozása! – jelentős mértékben függ a kiadó tudásától, ismereteitől, a párhuzamos hagyományozás, másodlagos források figyelembevételétől. Ezért azután kiemelten fontos az arabisztikában mindig a legújabb szövegkiadás használata, mert az az addig ismerthez képest lényegesen eltérő szöveget is adhat. Természetesen nem mindig könnyű eligazodni ezen a területen, mert – főleg Keleten – gyakran jelennek meg újnak mondott kiadások, amelyekről az alapos szemrevételezés során derül csak ki, hogy valójában elavult régebbi kiadások egyszerű utánnyomásai vagy szolgai másolatai. Az sem ritka, hogy egy-egy keleti kiadásban önkényes változtatásokat hajtanak végre a szövegeken. Közismert tény, hogy számos szövegnek a közkézen forgó kiadása nem jó, illetve sok szöveg még egyáltalán nincs is kiadva. Súlyosan el kell tehát marasztalnunk Zimonyit és Göckenjant, amikor egyes kulcsfontosságú szövegek esetében nem veszik figyelembe a Kmoskó óta eltelt időszak eredményeit. Különösen áll ez három jelentős arab forrásra, amely az itt tárgyalt művekben fontos szerepet játszik. Ibn al-Nadím *Fihrisztj*ét Kmoskó *Gustav Flügel* 1871-ben és 1872-ben megjelent kiadásában, Maszúdi *Murúdzs al-dzahab* című művét *C. Barbier de Meynard* és *Pavet de Courteille* 1861 és 1877 között napvilágot látott kiadásában, míg Jákút *Irodalmárlexikon*át *D. S. Margoliouth* 1907 és 1927 között megjelent kiadásában idézte. Ez teljesen rendben volt akkor, minthogy Kmoskó idejében ezek a kiadások számítottak mérvadónak. Azóta azonban kiderült, hogy ezek jelentős mértékben romlott kéziratokon alapultak, és ma már mindhárom mű hozzáférhető sokkal jobb hagyományozású, bár nem mindenben problémamentes, modern kiadásban: a *Fihrisz*tet *Rizá Tadzsaddud* adta ki 1971-ben Teheránban, Maszúdi művét *Charles Pellat* publikálta átdolgozott kiadásban 1965 és 1979 között Bejrútban, Jákút enciklopédiáját pedig *Ihszán Abbász* jelentette meg 1993-ban Bejrútban. Nem fogadható el, hogy Zimonyi úgy adta ki Kmoskó fordításait 1996-ban, hogy ezeket a modern kiadásokat figyelmen kívül hagyta. Kmoskó műve nem magyar nyelvemlék, amelynek minden szavát hűen kell megőriznünk, hanem fordítás, amely azzal a céllal készült, hogy bizonyos arab stb. szövegeket hozzáférhetővé tegyen azon magyar olvasóknak, akik nem tudják az eredeti szövegeket elolvasni. Ám ha időközben kiderült, hogy az eredeti szövegekben nem az áll, mint amit annak idején Kmoskó olvasott, akkor az adott fordításokat át kellett volna dolgoznia Zimonyinak az újabban hozzáférhetővé vált kéziratok adatainak figyelembevételével. Az eltérések gyakran nagyok és lényegesek! Hasonlóképpen elemzéseiben sem veszi figyelembe sem ő, sem Göckenjan az újabb szövegkiadások eredményeit. Egy-egy alkalommal utal ugyan Zimonyi a jegyzetekben Pellat új francia Maszúdi-fordítására vagy Dodge – egyébként sokmindenben problematikus – angol nyelvű *Fihriszt*-fordítására, azonban ez mindig kimerül egy oldalszámra való utalásban, s az adott helyen található, gyakran lényegesen eltérő szövegről soha nincs mondanivalója. Vagy szava sincs például arról, hogy a *Fihriszt* Dzsajhánival kapcsolatos egyik helyén Kmoskó szerint „évjáradékról" van szó, míg Dodge „ágyasokról" értekezik.[170] Belátjuk, hogy Dzsajháni földrajzírói tevékenysége szempontjából ez másodlagos, ámde akkor Zimonyinak az egész kérdést figyelmen

[170] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 58. o.; *Zimonyi: Muszlim források...* 15–16. o.; [*Al-Nadím:* Fihrist] The Fihrist of al-Nadīm, ed., transl. *Bayard Dodge.* New York, 1970. 302–303. o. Isztambuli kéziratgyűjtemények tanulmányozása nyomán Hellmut Ritter már 1928-ban, tehát még Kmoskó életében felhívta a figyelmet arra, hogy milyen rossz a Flügel-féle Fihriszt-kiadás szövege. *Hellmut Ritter:* Philologika. I. Zur Überlieferung des Fihrist. *Der Islam,* XVII (1928). 15–23. o.; *Uő:* Nachtrag. *Der Islam,* XVIII (1929). 316. o.

kívül kellett volna hagynia, ha viszont már úgy döntött, hogy mégis tárgyalja, akkor alaposan kellett volna elemeznie ezt az egyébként valóban nehéz helyet a legújabb eredmények figyelembevételével. (Úgy véljük egyébként, hogy itt Kmoskónak van igaza, mindenesetre ez az egész kérdéskör még alapos vizsgálatra vár.) Egyébként Pellat új Maszúdi-kiadásáról legalábbis 2000-ben már tudott Zimonyi és bizonyára Göckenjan is, mert Zimonyi említi Kmoskó művéhez írott egyik lábjegyzetében.[171] Akkor miért nem használták? Bibliográfiájukban sem szerepel. Nem tudom elképzelni, hogy Zimonyi ne vette volna kézbe Pellat új Maszúdi-kiadását, ez ugyanis egy olyan művet érint, amely monográfiájának egyik fő forrása, amelyet rendszeresen idéz, és amely Kmoskónál is központi szerepet játszik, hiszen 90 oldalon át foglalkozik vele.[172] Csak arra tudok gondolni, hogy megnézte az új kiadást, ám megrémült, midőn tudatosult benne, hogy az milyen sok helyen és alapvetően tér el a régitől, ami szükségessé tenné Kmoskó művének teljes átdolgozását-újraírását. Ezért azután a későbbiekben egyszerűen figyelmen kívül hagyta. A tudományos kutatás szempontjából ez etikátlan és elfogadhatatlan.

Ha Zimonyi figyelembe vette volna az új szövegkiadásokat, nem érhetné gáncs, mert többé-kevésbé megtette volna azt, ami egy átlagos kutatótól elvárható. Ámde egy igényes filológus még itt sem állhatott volna meg, minthogy a helyzet Maszúdi művével kapcsolatban további nehézségeket is rejt. Ha ugyanis az ember áttanulmányozza Pellat új, ma mérvadónak számító kiadását, és az előszót is elolvassa, kiderül, hogy a kiadás elkészítése során Pellat használt egy egész és egy fél új, korábban nem ismert kéziratot, valamint messzemenően figyelembe vette a modern szakirodalom és a rokon források adatait, s ilymódon a korábbinál lényegesen jobb szöveget nyújt. Ám azt is megtudjuk az előszóból, hogy a műnek számos más kézirata is létezik, s ezeket Pellat eredeti terve szerint föl akarta használni az új kiadás elkészítéséhez, erről a tervéről azonban később letett, minthogy úgy vélte, ez a munka meghaladná erejét.[173] Ebből az következik, hogy számos olyan kézirat van, amelyet még senki sem vizsgált. Lehetséges, hogy ezek semmi újat nem nyújtanak, ámde ennek az ellenkezője is igaz lehet. Mindenesetre a megalapozott kutatáshoz elengedhetetlen lenne a kéziratos hagyományozás vizsgálata, minthogy az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a korábban ismert kéziratokban is – épp a bennünket érdeklő, az arab kultúra szempontjából számos idegen adatot tartalmazó részekben – óriási eltérések vannak az egyes kéziratok között. Ismeretének jelen szintjén a szöveg nem teszi lehetővé a Zimonyit érdeklő kérdések kutatását. Két lehetősége lett volna: vagy meg kellett volna várnia, amíg valaki más elkészít egy új, korszerű szövegkiadást, vagy pedig alaposan meg kellett volna vizsgálnia az őt érdeklő részeket a Pellat által eddig figyelmen kívül hagyott kéziratokban. Ez természetesen nagy munka, mindazonáltal úgy vélem, ezt a munkát nem lehet megkerülni: nem lehet olyan elemzést, illetve összefoglalást készíteni, amelyről a megírása pillanatában tudjuk, hogy megbízhatatlan, mert hiányos és esetleg téves adatokon alapul, és bármikor érvényét veszthetí. A vetést követi az aratás, a sorrend megfordítása nem lehetséges.

[171] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 142. o., 20. jegyzet.

[172] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/2. 135–225. o.

[173] Pellat szerint e műnek vannak kéziratai többek között Párizsban, Berlinben, Bécsben, Leidenben, Londonban, Oxfordban, Cambridge-ben, Manchesterben, Strassburgban, Milánóban, Fezben, Algírban, Kairóban, Isztambulban, Moszulban és Bankipore-ban. *Maszúdi:* Murúdzs al-dzahab va-maádin al-dzsauhar... ([Ed.] *Charles Pellat...*) I. 5–6. o. [előszó].

A *Fihriszt*ben, illetve helyesebben a mű Flügel-féle kiadásában a Dzsajháni műveit ismertető szövegrész nyilvánvalóan romlott. Létezik azonban egy párhuzamos hagyományozás is Jákút *Irodalmárlexikon*ában, amely a *Fihriszt*ből, illetve annak egy korábbi, jobb kéziratából származik. Kmoskó és a nyomában Göckenjan megpróbálja ezt felhasználni (igaz, elavult kiadás alapján), a monográfiájában Zimonyi erre kísérletet sem tesz. A Tadzsaddud-féle újabb kiadás előrelépést jelent ugyan, ám az egész kérdéskör új, átfogó vizsgálatot igényel. Mindenesetre a kérdés tárgyalása sem Kmoskónál, sem Göckenjan és Zimonyi közös művében, sem Zimonyi monográfiájában nem fogadható el. Egyébként úgy vélem, Kmoskó elemzése és értelmezése ezen a helyen még a saját kora tudományos szinvonalának sem felelt meg.[174] Dzsajháni egyes műveinek a címét már akkor is lehetett volna meggyőzőbben rekonstruálni, és természetesen az sem öregbíti Kmoskó hírnevét, hogy az egyik címben nem ismerte föl a teológus Abu l-Abbász *al-Nási* nevét, jóllehet őt a *Fihriszt* többször is említi, egyszer egy Kmoskó – és Zimonyi – által is idézett helyen Dzsajhánival egyetemben a vezető manicheus teológusok között. Így azután a helyesen ***Al-Násinak** a (teológiai) tantételekről írott művéhez fűzött kiegészítések*ként értelmezendő címből a teológus nevét tévedésből köznévnek vélő és lefordító Kmoskónál *A szakaszokból **előálló** könyvhöz írt adalékok könyve* lett. Zimonyi ehhez semmiféle megjegyzést nem fűz.[175] A Jákút *Irodalmárlexikon*ában szereplő Dzsajháni-életrajzban előfordul egy perzsa szó, *hazín,* amit Jákút szerint Dzsajháni minisztertársa gyakran használt, és ami perzsául szerinte *menekülés*t jelent.[176] Ezt a helyet fordításban hozza Kmoskó, Göckenjan és Zimonyi, valamint önálló monográfiájában Zimonyi is, mindenfajta kommentár nélkül, holott ennek a szónak az értelmezése nehéz, és problémát okozhat az olvasónak: ha már egyszer idézik, akkor meg is kell magyarázniuk![177] Nos, itt Kmoskó jobb filológus Göckenjannál és Zimonyinál: a kéziratában ugyanis az ehhez a helyhez fűzött megjegyzésében elismeri, hogy nem tud mit kezdeni ezzel a kifejezéssel, talán provincializmus lehet, írja.[178] Ez így becsületes, és ez a helyes eljárás, ám ezt a lényeges megjegyzést Zimonyi kihagyta a nyomtatott kiadásból. Ugyanezen a helyen Jákút idézi Dzsajháninak egy perzsa szavajárását is. Nem vagyok iranista, és nem is áll szándékomban idegen vizekre evezni, ám nem kell föltétlenül iranistának lenni ahhoz, hogy az ember megütközzön azon, hogy ezt a kifejezést összesen háromféle átírásban leli föl az itt tárgyalt művekben. Ráadásul a Göckenjan és Zimonyi által helyesként megadott mindkét alak valószínűleg téves mindhárom előfordulási helyén, mert ők egytagú szavakat adnak meg, a Dzsajháni szavajárásában szereplő kifejezés pedig bizonyosan két szubsztanciális tagból áll, amit a perzsában nem szokás egy

---

[174] Ez a megállapítás a nyomtatásban megjelent szövegre vonatkozik. Kéziratában Kmoskó többször visszatér ennek a kérdésnek a tárgyalására, és az ott adott bemutatás némileg precízebbnek, meggyőzőbbnek tűnik, noha elmélyült összehasonlításra idő hiányában nem volt módom.

[175] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 51. o., 60. sz. jegyzet. Azt már szóvá sem tesszük, hogy különbség van *adalékok* és *kiegészítések*, valamint *szakaszok* és (*teológiai*) *tantételek* között.

[176] *Jákút:* Mudzsam al-udabá. ([Ed.] *Ihszán Abbász.*) Bejrút, 1993. 2319. o.

[177] *Kmoskó: Mohamedán írók...* I/1. 53. o., 69. sz. jegyzet. A jegyzetben szereplő értelmezés Jákútnál a főszövegben áll. *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 6. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 15. o.

[178] Ez az arab szövegben szereplő szó talán a modern perzsa *azin* „innen" arab átírásban. Vö. *Steingass:* Persian-English dictionary. London, 1977. 45. o. Jákút szövegéből következtethetően ezt a szót Dzsajháni *kifelé! takarodj!* értelemben használta, és ez a jelentés a perzsa alakkal összhangba hozható („innen" > „[el] innen!"). Lutz Richter-Bernburg (Tübingen) szíves közlése.

szóba írni. Itt bizonyára szerepet játszott, hogy az arab szövegben egy szó szerepel, ámde Jákút bizonyára nem tudott perzsául, és Kmoskó már perzsa tudása birtokában bonthatta ezt a kifejezést két szóra. Az is érthetetlen, hogy Zimonyi egy lábjegyzetben mintegy helyesbíti Kmoskó átírását. Ámde ha szerinte a Kmoskó által adott alak hibás, akkor miért hagyja benne a szövegben?[179] Nem ártana, ha ezeket a műveket egyszer egy szakképzett iranista is átnézné!

Zimonyi és Göckenjan egyik legfontosabb forrása a perzsa nyelven íródott *Hudúd al-álam.* Ennek részletesen kommentált angol fordítását Minorsky adta ki 1937-ben. E mű második kiadásban is megjelent 1970-ben Bosworth gondozásában mintegy 53 oldalnyi új jegyzettel kibővítve – e jegyzetanyag elsősorban Minorsky hagyatékából, a perzsa szöveg kiadójától, Manuchihr Sotudeh-tól és Bosworthtól származik. Ez az új kiadás szerepel ugyan Göckenjan és Zimonyi közös művének, valamint Zimonyi önálló monográfiájának a bibliográfiájában, ámde mindig a régi kiadást idézik, az új kiadásra utaló egyetlenegy idézetet sem találtam, úgyhogy arra kell gondolnom, hogy az első kiadást használták, és csak utólag illesztették be a bibliográfiájukba az új kiadásra vonatkozó adatot. Nem ellenőriztem az egyes utalásokat, mindazonáltal nehezen tudom elképzelni, hogy az 53 oldalnyi új jegyzetanyagban sehol se legyen olyan kiegészítés, ami kapcsolódik a jelen művekben tárgyalt kérdésekhez. Ez az eljárás nem növeli az olvasónak a műbe vetett bizalmát.

A filológia útvesztőiben

Több problémával találkozunk az arab szavak latin betűs tudományos átírásánál. Mint ismeretes, egységes átírási rendszer nem létezik, több rendszer van használatban, s minden kutatónak magának kell választania közülük. Alapvető követelmény azonban, hogy egy művön belül csak egy rendszer használható, s az esetleg különböző forrásokból származó alakokat egységesíteni kell. Zimonyi ezt gyakran elmulasztja. Példának okáért az arabban az *au* és *aj* hangkapcsolatot egyesek kettőshangzóként fogják föl, amely egy magánhangzó és egy ún. *félhangzó* kapcsolatából áll, és ennek megfelelően <Ibn Ḥauqal> és <al-Ǧaihānī> alakot használnak. Ez a szokás német nyelvterületen. Mások ezekben a hangkapcsolatokban egy magánhangzó és egy mássalhangzó kapcsolatát látják, és ennek megfelelően <Ibn Ḥawqal> és <al-Ǧayhānī> alakot írnak. Ezt a szokást angol nyelvterületen követik. Mindkét álláspont elfogadható, ám semmiképp nem lehet keverten alkalmazni a kétféle alakot, amiképpen ezt Zimonyi teszi, aki az <al-Ǧayhānī> alak mellett következetesen az <Ibn Ḥauqal> alakot használja.[180] Másik egyszerű példaként az arab határozott névelő átírását említhetjük. Köztudott, hogy a határozott névelő *(al-) l* hangja a reákövetkező névszó szókezdő mássalhangzójához bizonyos esetekben hasonul a kiejtésben, más esetekben nem. Ezt az arab írás nem jelöli, ott mindig *l* betűt írunk. Ami a tudományos átírást illeti, angol nyelvterületen az arab írást követik, tehát mindig *l*-t írnak, pl. *al-nahr.* Német nyelvterületen viszont a kiejtést követve az asszimilált alakokat használják, tehát pl. az előbbi esetben *an-nahr* alakot írnak. Ezt a tudományos irodalom használata során az átvételkor fi-

[179] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 53. o.; *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 6. o.; *Zimonyi:* Muszlim források... 15. o.

[180] Recenziónkban a *Dzsajháni* és az *Ibn Haukal* alakot használjuk, ami látszólag ellentmond fenti megállapításunknak. Ennek azonban az az oka, hogy mi – Zimonyival ellentétben – nem tudományos átírást használunk, hanem a kiejtést próbáljuk lehetőség szerint visszaadni. Vö. az 1. sz. lábjegyzettel fent.

gyelembe kell venni: amikor az ember cikket vagy könyvet ír, egységesíteni kell a különböző forrásokból származó alakokat. Zimonyi ezt rendszerint elmulasztja.

A sémi nyelvek között az arab is rendelkezik két olyan mássalhangzóval, amelyek az európai nyelvekből többnyire hiányoznak: a gégezárhanggal, amelyet az arabban az ún. *hamza* jellel írunk, valamint a garatban képzett zöngés réshanggal, amelynek neve *ajn.* Az előbbit a görög írásban használatos *spiritus lenis* (') , az utóbbit a *spiritus asper* (') jelöli a latin betűs átírásban. Az írógép elterjedése óta elfogadott a spiritus lenis helyett az aposztrof ('), illetve a spiritus asper helyett a kitevőben álló kis *c* betű (^{c}) használata is, minthogy a legtöbb írógépről a görög írásjelek hiányoznak. Ebben a konvencióban egyébként minden átírási rendszer megegyezik. Nos, Zimonyi az ajn jelölésére a kitevőben álló kis *c* betűt (^{c}), míg a hamza átírására a többi három jelet felváltva használja. Ez elfogadhatatlan, mert ily módon a spiritus asper nála rendszeresen szolgál a hamza jelölésére. Egy betű/hang átírására mindig egy jelet kell alkalmazni!

Az is zavaró, hogy a neves geográfus és történész, Abulfidá (átírásban helyesen <Abū l-Fidāʾ>) neve Kmoskó nyomán következetesen helytelenül szerepel számtalan előfordulásának minden egyes helyén (Zimonyinál <Abū-l-Fidā>). Az első elem után ma nem szokás kötőjelet írni az átírásban, minthogy az arabban ezt nem írjuk egybe a következő elemmel – másutt egyébként többnyire Zimonyi is követi ezt az elvet, itt akkor miért nem? A név végén pedig áll egy hamza, ami az arabban teljesértékű mássalhangzó. Ez kéziratokban hiányozhat ugyan, ám e név írásában a szakirodalom a művelt nyelvhasználatot követi. A perzsa nyelvű *Hudúd al-álam* címében Zimonyi és Göckenjan a második szót mindig nagybetűvel írja, eltérően az egyéb arab írással íródott művek címétől. Miért? Ez nem személynév! Csak arra tudok gondolni, hogy valamely angol nyelvű műben ezt így látták, és onnan vették át gondolkodás nélkül, angol művekben szokás ugyanis a címek fontosabb szavait nagybetűvel írni. Ámde ez így elfogadhatatlan: egy művön belül egységes elveket kell követni. Vagy így, vagy úgy.

Mindezek önmagukban talán kis hibáknak tűnnek a kívülálló számára, és ha egyszer-egyszer találkozna velük, a szakember is sajtóhibának vagy talán megbocsátható figyelmetlenségnek tartaná őket – egy ilyen terjedelmű és nehézségű műbe elkerülhetetlenül becsúszik egy-egy elírás. Ám ezek a hibás alakok rengetegszer fordulnak elő, szinte minden oldalon, akár többször is, így nyilvánvalóvá válik, hogy nem elírásról, hanem tudatlanságról van szó, s ettől azután arabisztikai szempontból az egész művet a dilettantizmus szelleme lengi át.

Abulfidá szövegének fordításában téves alak *<al-ask.k>* áll Zimonyinál az arab szövegben előforduló népnévnek (vö. *aszkal* stb.) megfelelően; ez semmiképp nem felelhet meg az arab alaknak.[181] A helyes alak *<al-s.k.k>* lehet, ahol a pontok rövid magánhangzókat jelölnek (*a, i* vagy *u*), vagy pedig, ha nem tekintjük határozott névelőnek az első elemet, egy *<'.l.s.k.k>* alak is elképzelhető.[182] Kmoskó kéziratában ez helyesen szerepel.[183] Göckenjan és Zimonyi adata jobb, de az sem méltó egy filológiai műhöz. Azt ol-

[181] *Zimonyi:* Muszlim források... 41, 57. o.

[182] Itt a pontok az előbb említett magánhangzókat jelölhetik, de nem szükséges, hogy mindig mindenütt álljon magánhangzó – ezt az arab hangtan szabályai határolják be. Azt is le kell szögeznünk, hogy az általánosan elfogadott konvenciónak megfelelően a szókezdő gégezárhangot (hamzát) általában nem jelöljük az átírásban, most azonban kivételt teszünk.

[183] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 362(522).

vassuk náluk, hogy Abulfidá Reinaud-féle szövegkiadásának 233. oldalán <*as-S.k.l*> alak szerepel.[184] Most eltekintünk a sajtóhibától, hogy az itt tárgyalt adat valójában a 223. oldalon szerepel, és megállapítjuk, hogy ott nem ez, hanem <*al-S.k.k*>, illetve a Németországban szokásos átírást alkalmazva, amely figyelembe veszi a névelőben lejátszódó hasonulást, <*as-S.k.k*> áll. Ennek az alaknak a szóvégi *k* betűje persze paleográfiailag könnyen összekeverhető az *l* betűvel, tehát minden további nélkül javítható ilyen módon, csakhogy a szerzőknek világosan meg kell mondaniuk, hogy itt emendációról van szó.[185] Ez itt azért is fontos, mert a kiadás során olyan kéziratot is fölhasználtak, amelyet a szerző átnézett és javításaival ellátott. Ez tehát azt jelenti, hogy míg Abulfidának semmiféle kétsége nem volt, hogy a *magyar* népnév esetében a helyes olvasat *madzsgarijja,* addig ennek a névnek az esetében ő a helyes olvasatot már valószínűleg nem ismerte. Némi megütközéssel veszi tudomásul a recenzens, hogy Göckenjannal közösen írt művében Zimonyi itt jobb alakot ad, mint a 4 évvel később megjelent monográfiájában, ahol hibásan értelmezte ezt az alakot. Vajon mi késztette álláspontja megváltoztatására?

Következetlen és zavaró az a mód, ahogyan Zimonyi pontokat használ bizonyos arab szavak átírásában. Ráadásul sehol sem közli, hogy ezek a pontok valójában mire is szolgálnak. Egy arabista persze tudja, hogy Zimonyi itt olyan rövid magánhangzók (*a, i* vagy *u*) meglétére (vagy hiányára) utal, amelyeket az arab írás nem jelöl, ám amelyek az adott szó adott helyén előfordul*hat*nak, egy átlag magyar olvasótól azonban nem várható el, hogy erre magától rájöjjön. A fő probléma azonban az, hogy többnyire nem világos, illetve Zimonyi nem indokolja meg, hogy miért éppen az adott helyekre teszi a pontokat, ugyanis azok ugyanannyi erővel számos más helyen is állhatnának.

Ibn Ruszta művének a szlávokról szóló fejezetében Kmoskó *x* betűvel jelöli egy szláv városnév egyik mássalhangzóját, amelynek pontos értékét nem lehet megállapítani, minthogy a megfelelő írásjel a kéziratban nincsen ellátva diakritikus pontokkal, és a szövegkörnyezet alapján sem azonosítható a név: {Wâxîb}.[186] Ezt természetesen egy magyarázó jegyzetben már Kmoskónak az olvasó tudomására kellett volna hoznia. Kmoskó szövegének kiadásában Zimonyi ezt azután minden megjegyzés nélkül módosította a következő alakra: <Wāxīx>. Ez azt jelenti, hogy véleménye szerint az utolsó mássalhangzó meghatározása is problematikus, jóllehet azzal kapcsolatban Kmoskónak még nem voltak kétségei. Azt kell mondanunk, hogy Zimonyinak ehhez joga van, ez a föltételezés nem alaptalan, talán csak célszerű lett volna egy másik jelet alkalmazni, mert az előbbivel azonos jel alkalmazása azt sugallhatja, hogy mindkét esetben azonos mássalhangzót jelöl az *x* betű, márpedig erről nincs föltétlenül szó. Mindenképp indokolt lett volna azonban egy lábjegyzetben tájékoztatni e betű értékéről az olvasót, mert az igazán nem tudhatja, hogy itt „kísértet-betűkről" van szó. Ez a „Vákszíksz"-hangalakot sugalló szó azután önálló életre kel Zimonyinál és Göckenjannál, és egy idő után az embernek az az érzése támad, hogy tulajdonképpen ők sincsenek már régen tisztában ennek a névalaknak a pontos természetével, és maguk is azt hiszik, hogy a város neve Ibn Rusztánál, illetve a mű kéziratában ténylegesen Vákszíksz.[187]

---

[184] *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 59. o., 54. lábjegyzet.

[185] Vö. *Ibn-Daszta:* Izvesztyija... 95, 111. o., *a*-jelű lábjegyzet.

[186] MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.198. f. 200(248).

[187] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 209. o.; *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 75.o., 110. jegyzet. *Zimonyi:* Muszlim források... 226., 263. o.

Az arab helyesírás egyik alapvető szabálya kimondja, hogy az egy betűvel írt elemeket, így a többnyire *és*-jelentésű *váv*-kötőszót is kötelező egybeírni a következő szóval. Zimonyi ezt az arab szövegek lemásolása során mindenütt következetesen különírja, így sikerül neki Ibn Ruszta nyúlfarknyi, alig 12-soros szövegében csak ebből 30 helyesírási hibát összehoznia. Ez azután Bakrinál 7 sorban 20 hibát, Marvazinál 8 sorban 23 hibát, valamint Abulfidánál 3 sorban 10 helyesírási hibát eredményez. Bizonyára perzsa stúdiumai zavarhatták meg, a perzsában ugyanis az alakilag azonos, ám teljesen eltérő eredetű kötőszót különírják.[188]

Zimonyi bibliográfiájával kapcsolatban megjegyezzük, hogy elfogadhatatlan az a módszere, hogy szerzővel és címmel bíró műveket rendszeresen a szöveg gondozójának a neve alatt szerepeltet. Ez olyan, mintha egy magyar bibliográfiában vagy például könyvtári katalógusban *József Attila összes versei* az *S* betűnél, *Stoll Béla* neve alatt lennének fölvéve – és csak ott! –, mert ő készítette a kritikai kiadást. Ha egy német szerző, Max Vasmer művét orosz fordításban idézi Zimonyi, a szerző nem szerepelhet a cirill betűs átírásnak megfelelően az *F* betű alatt. Vagy legalább használjon utalókat! A bibliográfia az olvasónak készül, aki meg akar találni egy művet.

Megjegyzések Zimonyi módszereiről

Kutatási területéből következően Zimonyi munkássága során többször foglalkozik ugyanazokkal a szövegekkel, akár többször is visszatér ugyanarra a problémára. Ám azt figyelhetjük meg, hogy ugyanarról a kérdésről gyakran megváltoztatja a véleményét, ugyanazt a szöveget hol így, hol úgy fordítja, anélkül, hogy megindokolná, mi késztette álláspontja megváltoztatására. Nézzünk egy példát!

Ibn Ruszta szövegének egyik híres helyén arról ír, hogy a kazárok a Don mentén fekvő Sarkel váránál körülsáncolták-körülárkolták magukat a magyaroktól és más népektől való védekezésül.[189] Korábbi műveiben Zimonyi erről a híradásról többször azt állította, hogy ténylegesen megtörtént eseményt nem tükröz, hanem valójában Mohamed próféta híres árok-csatáját a muszlimokban felidéző irodalmi toposz.[190] Egyhelyütt kategorikusan így fogalmaz: „Nem sáncolásról, hanem árok ásásáról van szó, ami egy Koránból kölcsönzött toposz... Az tehát, hogy a kazárok valamiféle árokrendszerrel különítsék el magukat a steppén, fel sem merülhet. Ez a passzus tehát Sarkel felépítéséhez nem köthető, így automatikusan elesik az a feltételezés, hogy Sarkelt a magyarok ellen építették fel."[191] Toposzok természetesen léteznek, ám azt, hogy valami valóban az, bizonyítani is kell, márpedig Zimonyi ezzel adósunk marad. Az pedig józan paraszti ésszel felfoghatatlan számomra, hogy Zimonyi miért gondolta, hogy a kazárok a síkságon nem hozhattak létre árokrendszert védelmi céllal. Amiként egy recenziómban rámutattam, éppenséggel

[188] Iránban kiadott arab szövegekben előfordul ez a szokás, ámde nekünk az arabok által helyesnek tartott írásmódot, ill. az ennek megfelelő nemzetközi gyakorlatot kell követnünk.

[189] *Ibn Rosteh:* Kitâb al-aʿlâk an-nafîsa... 143. o., 1–3. sor.

[190] A honfoglalás korának írott forrásai. (Szerk. *Kristó Gyula.*) Szeged, 1995. 34. o., 50. sz. jegyzet. *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 74. o., 102. jegyzet.

[191] *Zimonyi István:* A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: A honfoglaláskor írott forrásai. (Szerk. *Kovács László, Veszprémy László.*) Budapest, 1996. 57. o.

síkságokon szoktak árokrendszerrel védeni erődöket, nem pedig meredek hegycsúcsokon: gondoljunk csak Árva várára vagy a Brassó melletti Törcsvárra![192] Mostani monográfiájában azután Zimonyi teljesen megváltoztatja véleményét, már szó sincs toposzról, ugyanakkor nem ad semmiféle indokolást arra vonatkozóan, hogy mi késztette erre a lépésre.[193] Azt természetes dolognak kell tekintenünk, hogy egy kutató időnként módosítja a véleményét, azonban ezt mindig meg kell indokolnia: közölnie kell az olvasóval, milyen új adatok, szempontok felmerülése okán hajt végre 180 fokos fordulatot! Zimonyi azonban azt sem indokolta meg régebben, hogy milyen alapon gondolta, hogy ez a hely toposz, és ugyanígy most sem támasztja alá érvekkel, hogy végül is mi késztette álláspontjának gyökeres megváltoztatására. Különösen visszatetsző az az ellentmondást nem tűrő, kategorikus fogalmazás, amellyel él. Ráadásul Zimonyi akkor írta le, „hogy a kazárok valamiféle árokrendszerrel különítsék el magukat a steppén, fel sem merülhet", amikor már évtizedek óta ismert volt a szakirodalomban, hogy régészek pontosan lokalizálták a Sarkelt övező árokrendszer maradványait.[194] Pletnyova egyébként Sarkel fekvése kapcsán egyenesen *mesterséges szigetről* ír![195] Zimonyi még azt is felrótta annak idején Czeglédynek, hogy *körülsáncolásról* beszélve félreértelmezte a szöveget, minthogy az arab eredetiben a *handaka* ige szerepel, amelynek jelentése nem ez, hanem *árkot ás.*[196] (Megjegyezzük egyébként, hogy az általunk látott helyeken Kmoskó is mindig *sáncolás*ról beszél itt.) Attól most eltekintünk, hogy a dolgok természetéből fakadóan a *sáncolás* és az *árokás* a legtöbb nyelvben tágabb értelemben szinonímaként is használatos, minthogy e két tevékenységre gyakran egymással kapcsolatban kerül sor. Csak azt állapítjuk meg, hogy Czeglédy esetében nagy valószínűséggel itt nem csupán véletlen szóválasztással állunk szemben. Czeglédy jól ismerte a szakirodalmat, és már akkor is közismert tény volt, hogy a kiterjedt ásatások során a mély árokrendszer mellett rábukkantak a Sarkelt védő sáncrendszerre is, jóllehet ez utóbbit – szemben az árokrendszerrel – Sarkel építői nem fejezték be.[197] Egyébként Czeglédy ezt az adatot hallhatta

---

[192] *Keletkutatás,* 1996. ősz–2002. tavasz, 282–283. o.

[193] *Zimonyi:* Muszlim források... 252–253. o.

[194] *Mihail Illarionovics Artamonov:* Szarkel–Belaja Vezsa. In: Trudü Volgo-Donszkoj arheologicseszkoj ekszpegyiciji. I. Moszkva–Leningrád, 1958. (Matyerialü i isszledovanyija po arheologiji SZSZSZR, 62.) 8–11. o., 1–2. sz. illusztráció; *Pavel Alekszandrovics Rappoport:* Kreposztnüje szooruzsenyija Szarkela. In: Trudü Volgo-Donszkoj arheologicseszkoj ekszpegyiciji. II. Moszkva–Leningrád, 1959. (Matyerialü i isszledovanyija po arheologiji SZSZSZR, 75.) 9., 12–14. o., 5. sz. illusztráció; *Mihail Illarionovics Artamonov:* Hazarszkaja kreposzty Szarkel. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 7 (1956). 321–341. o., kül. 323–325. o.; *Mihail Illarionovics Artamonov:* Isztorija hazar. Leningrád, 1962. 300. o.; *[Pletnyova] Pletnjowa:* Die Chasaren... 47., 101–103. o.; *Peter B. Golden:* Khazar studies. Budapest, 1980. I. 69. o., 213. sz. jegyzet; *Szvetlana Alekszandrovna Pletnyova:* Szarkel i «Solkovij puty». Voronyezs, 1996. 4–8., 166. o. Sarkel lokalizálása Popov (1895) nevéhez kapcsolódik, ám ezt tudományosan Artamonov bizonyította meggyőzően, aki a 30-as években, majd pedig 1949–1951 között nagyszabású ásatások során tárta fel ezt a régészeti lelőhelyet. Artamonov gazdag eredményeinek feldolgozását és kiadását halála után (1972) tanítványa, Pletnyova folytatta. Pletnyova egyébként azt is megemlíti, hogy pl. a Kaspi tengertől nyugatra fekvő dagesztáni síkságon feltárt kazár erődök esetében mindig alkalmaztak árok- és sáncrendszert. *[Pletnyova] Pletnjowa:* Die Chasaren... 47. o.

[195] *[Pletnyova] Pletnjowa:* Die Chasaren... 102. o.

[196] *Zimonyi:* A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források... 55., 57. o. Zimonyi itt nem nevezi meg konkrétan Czeglédyt, ámde korábban említi, hogy ezt a szöveget Czeglédy fordításában idézi, tehát kijelentése reá vonatkozik.

[197] *Artamonov:* Szarkel–Belaja Vezsa... 11.o.; *Rappoport:* Kreposztnüje szooruzsenyija Szarkela... 12., 14–15. o., 5. ill.; *Artamonov:* Isztorija hazar... 300. o.; *[Pletnyova] Pletnjowa:* Die Chasaren... 101–102. o.

akár személyesen Artamonovtól is: föl kell tételeznünk, hogy midőn Artamonov 1955. október 6-án előadást tartott Sarkelről Budapesten, az MTA régészeti konferenciáján, a hallgatóság soraiban bizonnyal Czeglédy is ott volt, és nehéz elképzelnünk, hogy a két kiemelkedő tudós ne használta volna föl ezt az alkalmat személyes beszélgetésre, tudományos eszmecserére is. Czeglédy számára ez annál is fontosabb lehetett, mivel Artamonovban Sarkel legjobb ismerőjét tisztelhette, aki régészetileg nagyrészt feltárta ezt a fontos erődöt, mielőtt azt 1952-ben végleg el nem nyelték a Cimljanszki víztároló hullámai.[198] Zimonyi 2005-ben megjelent monográfiájának sem érvelése, sem bibliográfiája nem kelti bennem azt a benyomást, hogy akár azóta elolvasta volna a Sarkel régészeti feltárására vonatkozó alapvető szakirodalmat.[199] Mindezek alapján tehát kénytelen vagyok megállapítani, hogy Zimonyitól nem áll távol az, hogy légből kapott ötleteit örökérvényű törvényként tálalja fel gyanútlan olvasóinak.

Rendszeresen előfordul Zimonyi monográfiájában, hogy egy fordítás esetében minden megjegyzés nélkül utal ugyanannak a szövegnek más fordításaira is, ám ha azokat felüti az olvasó, azt találja, hogy ott lényeges eltérések vannak az ő fordításához képest. Ilyenkor elvárható, hogy megindokolja, milyen alapon választott ő eltérő értelmezést ugyanarra a helyre vonatkozóan. Az embernek az az érzése támad, hogy ő maga is bizonytalan, és mintegy svédasztalhoz invitálja az olvasót: válasszon ízlése szerint.[200]

Alapvető megfontolások

Nem férhet hozzá kétség, hogy Kmoskó, Göckenjan és Zimonyi művei hatalmas erőfeszítéssel, óriási munkával készültek. A szerzők roppant tudásanyagot mozgattak meg, nagyon nagy forrástömeget néztek át. E hallatlan munka során tág téren mozogtak, számtalan egymástól aránylag távoleső területet érintettek. Eközben arabisztikai szempontból gyakran foglalkoztak olyan kérdésekkel, amelyek még további kutatást igényelnek, elkövettek számtalan kisebb-nagyobb, nemritkán egészen durva hibát. Gyakoriak a roppant zavaró pontatlanságok is. A hibák és pontatlanságok egy része nincs közvetlen kapcsolatban a magyar őstörténettel, így akár azt is mondhatná valaki, hogy eme negatívumoktól nyugodtan eltekinthetünk, hisz úgy sincsen hatásuk a művek központi kérdésfeltevéseire. Ezt az álláspontot azonban a leghatározottabban vissza kell utasítanunk: egy tudományos műtől igenis elvárható, hogy mindama kérdéseket, amelyeket tárgyal, korrekt és pontos módon dolgozza föl, és ugyanilyen válaszokat adjon a kérdésfeltevésekre. Ha egy kérdést nem tud vagy nem akar megoldani, akkor ezt mondja meg nyíltan, vagy

[198] *Artamonov*: Hazarszkaja kreposzty... 321. o.

[199] Zimonyi: Muszlim források... 250–254. o.

[200] Néhány példát hozunk. Monográfiájában Zimonyi ismerteti Dzsajháni műveit, majd utal Dodge fordítására is, ám ott lényeges eltérések vannak. *Zimonyi:* Muszlim források... 16. o. Egyhelyütt hoz egy Maszúdi-idézetet Kmoskó fordításában, egyúttal a lábjegyzetben utal Pellat fordítására is, ám ott szó sincs semmiféle örvényről. *Zimonyi:* Muszlim források... 56. o., 43. sz. jegyzet. Vö. 97. sz. jegyzetet és a hozzátartozó szövegrészt fent. Monográfiájának a 164–165. oldalán Zimonyi hoz egy hosszú Maszúdi-idézetet és a 322. sz. jegyzetben utal Pellat fordítására is, ám ott egy passzusban lényeges eltérések vannak. Vö. a 60. sz. jegyzettel és a hozzátartozó szövegrésszel fent. Az Ibn Ruszta kazár fejezetében szereplő fénylő tárgy leírása során Göckenjannal együtt megjegyzés nélkül utalnak Ludwig disszertációjára, ám az az adott helyen éppenhogy az ő álláspontjukat cáfolja. *Göckenjan–Zimonyi:* Orientalische Berichte... 54. o., 26. sz. lábjegyzet. Vö. a 117. sz. jegyzettel és a hozzátartozó szövegrésszel fent.

ne foglalkozzon vele. Egyébként az a benyomásom, hogy szerzőink mintha nem is lennének tisztában azzal, hogy milyen sok probléma, részletkérdés vár itt még megoldásra, s így önkéntelenül is a kegyetlen szarkazmusáról híres Alexander Pope egy már közmondásként is elterjedt sora jut eszembe e művek olvastán: *Fools rush in where angels fear to tread.* Eltérő mértékben ugyan, de ezek a művek olyan elképesztő mennyiségű pontatlanságot, hibát tartalmaznak, aminek még a töredéke is elfogadhatatlan tudományos művek esetében. Ahol csak felüti őket az ember, rögtön problémákba, téves adatokba, sajtóhibákba ütközik.

Nem kerülhetünk meg egy alapvető kérdést, hiszen különleges esettel állunk szemben. Kmoskó művét mintegy 70 évvel a megszületése után, kéziratos hagyatékból adta ki Zimonyi. Az azóta eltelt hosszú idő okán sokmindent másképp látunk, a kutatás nagymértékben előrehaladt, és sok új adatot is megismertünk időközben. A kérdés így hangzik: érdemes volt-e, illetve így kellett-e kiadni Kmoskó művét? A válasz nehéz. A recenzens természetesen örül, hogy végre kézben tarthatja és kényelmesen hátradőlve tanulmányozhatja ezt a már-már mítikus aurával övezett alkotást, amelyről oly sokat hallott; ámde a feltett kérdésre nem tud pozitív választ adni. Egy tudományos művet kétféle módon lehet kiadni mintegy 70 évvel a megírását követően. Tekinthetjük a korabeli tudományosság dokumentumának, és akkor változtatás nélkül, akár fakszimilében adjuk ki, esetleg elláthatjuk részletes előszóval, jegyzetekkel, amelyekben rámutatunk mindarra, amiről azóta másként vélekedünk. Kiadhatjuk azonban kurrens szakirodalomként is, ámde ebben az esetben a művet alaposan át kell dolgoznunk, „modernizálnunk" kell olymódon, hogy mindenben megfeleljen a mai kor tudásszintjének, hiszen az olvasó is naprakész ismeretekért veszi majd kézbe, és nem tudománytörténeti kuriózumot lát majd benne. Zimonyi nyilvánvalóan a második módszert próbálta alkalmazni, ám végül is csupán egy hibrid változatra futotta neki. Amint az előszóban leírja, a kézirat egyes részeit átcsoportosította, a fordításokat az eredeti arab szövegekkel összevetette, és a kisebb hiányokat vagy pontatlanságokat, illetve a zavaró régies nyelvtani formákat kijavította, a szórendi problémákat orvosolta. Az arab szavak átírását a ma használatos normához igazította.[201] Helyenként új jegyzetekben utal az újabb tudományos eredményekre. Mindezek alapján az olvasó azt hiszi, hogy olyan művet tart a kezében, amely ebben a formában mai tudásunkat tükrözi, és kurrens szakirodalomként fogja használni, mert Zimonyi ezt a benyomást kelti benne. Ez azonban nem felel meg a valóságnak: a mű jelentős mértékben Kmoskó korának tudományos színvonalát képviseli, a kutatás akkori állapotának felel meg – helyenként még annak sem –, adatai gyakran hibásak, illetve elavultak. Zimonyi tehát félrevezeti olvasóit. További problémát jelent, hogy a művet kéziratból publikálta. Tiszteletben tartjuk Zimonyi kutatói éthoszát és elhisszük neki, hogy a fordításokat gondosan egybevetette az eredeti arab szövegekkel. Sajnos a végeredmény siralmas, ugyanis Kmoskó fordítási hibáit, pontatlanságait rendre nem veszi észre, és változtatás nélkül átveszi, ezért azután kénytelenek vagyunk levonni a következtetést, hogy ez azért történhet meg, mert egész egyszerűen nem tud megfelelően arabul, nem rendelkezik az ennek a szakterületnek a műveléséhez szükséges felkészültséggel. Ebből természetesen az is következik, hogy az arab források esetében kutatásai során Zimonyi alapvetően nem az eredeti szövegekre, hanem fordításokra, elsősorban

[201] *Kmoskó:* Mohamedán írók... I/1. 10–11. o. Mint írja, ezeket a változtatásokat nem jelzi.

Kmoskó fordításaira támaszkodik. Az látszik, hogy forgatja az eredeti arab szövegeket is, ám nyilvánvalóan nem képes önállóan használni őket.

Kmoskó művének egyes részei teljesen elavultak és túlhaladottak. Gondolok itt például Maszúdi *Murúdzs al-dzahab* című művének tárgyalására, illetve a belőle vett mintegy 90 oldalnyi fordításra. A szöveg szempontjából alapvető fontosságú tulajdonnevek esetében Kmoskónál – az akkor rendelkezésre álló szövegkiadás nyomán – az esetek túlnyomó többségében másolói hibákat felmutató alakok szerepelnek. Kmoskó bizonyára tudta, hogy pl. a *Pontusz* helyén az arab szövegben álló *Nítasz* alak egyszerű, könnyen javítható másolói hiba révén jött létre oly módon, hogy a másoló rossz helyre tette a pontokat. Itt az új, Pellat-féle kiadásban már a helyes – javított – *Buntusz* alak szerepel. Ugyanez a helyzet a *Máitasz* alakkal is; az új kiadásban itt már *Májutisz* áll, amiben már egy laikus is könnyen felismeri a *Meótisz* nevet. Úgy vélem, ezt a részt teljesen át kellett volna dolgozni; ebben a formában elavult és a magyar olvasó számára egyúttal félrevezető is. Ugyanez vonatkozik a *Fihrisztre* alapozott eszmefuttatásokra is (lásdd feljebb). Rengeteg pontatlanság, hiba van mind Kmoskó saját szövegében, mind a fordításaiban. A mű nincs rendesen megjegyzetelve, nagymértékben hiányzanak a mai olvasót eligazító jegyzetek. Kmoskó művében természetesen sok érték, sok becses adat is rejtezik, ámde ezeket el kell különíteni a téves, hibás alakok és adatok tömkelegétől. *Egyetlenegy adatát sem lehet elfogadni anélkül, hogy az ember ne ellenőrizné.* Erre azonban csak egy szakember képes. Tudományos mű esetében nem jelent elfogadható színvonalat, ha minden adata ellenőrzésre szorul. A mű ugyanakkor nyilvánvalóan a keleti nyelveken nem tudó szakemberek, elsősorban történészek, valamint a művelt nagyközönség számára készült, őket azonban menthetetlenül tévútra viszi ebben a formájában. Ha arabista szakember adta volna ki, óriási munkával átdolgozhatta és korszerűsíthette volna, továbbá a hibáit is kijavíthatta volna, ámde megfelelő felkészültség hiányában ezt Zimonyi nem tehette meg. Így azután egy olyan művet tartunk a kezünkben, amely véleményem szerint ebben a formában nagy kárt okoz, és egyúttal méltatlan módon Kmoskó Mihály sémi filológusi hírnevét is megtépázza, ami ellen ő már nem védekezhet. E mű kifejezetten káros hatást fog gyakorolni a magyar kultúrára, mert több olyan, nagy érdeklődésre számot tartó szakterületre vonatkozó alapvető információkat tartalmaz *tévedésekkel teli formában,* amelyekre vonatkozóan más irodalom magyar nyelven nem hozzáférhető. Sajnos ezek a téves adatok fognak majd elterjedni a magyar tudományos életben, minthogy mindenki ezt a művet óhajtaná modern szakirodalomként forgatni.[202]

[202] Kmoskónak az 5. sz. lábjegyzetben említett, a szír írókat tárgyaló műve bizonyára hasonló problémákat vet föl. Nem tisztem e mű értékelése. Úgy vélem azonban, óvatosságra intheti az olvasót az a körülmény is, hogy Kmoskó nem említi művében Baumstark 1922-ben megjelent szír irodalomtörténetét, ezt a kulcsfontosságú *bibliográfiai* kézikönyvet. Komoly kétségek merülhetnek föl egy olyan átfogó jellegű művel kapcsolatban, amely úgy készült, hogy munkája közben szerzője nem vette figyelembe ezt az alapművet – ha most az azóta eltelt 80 év egyéb tudományos eredményeitől eltekintünk is –, bármilyen jól tudott is szírül a szerzője, és bármilyen sok becses adatot, részletet tartalmazzon is egyébként. Érthetetlen számomra, hogy Kmoskó miért nem használta Baumstark bibliográfiáját, hisz ez a mű 9 évvel a halála előtt jelent meg. Nem ismerjük pontosan Kmoskó műveinek időrendjét, ám azt tudjuk, hogy az első világháború után kezdett el foglalkozni a magyar őstörténet keleti forrásaival. Lehetséges, hogy mire hozzájutott, már kész volt a szír résszel, és így az egész mű gyökeres átdolgozásra szorult volna? S talán ezért is habozott e mű kiadásával? Futólag átnéztem Kmoskó kéziratát, ám seholsem bukkantam Baumstarkra való utalásra, jóllehet találtam még 1927-es utólagos beszúrást egy lábjegyzetben (utalás Moravcsik egyik cikkére), tehát ekkor még Kmoskó bizonyosan foglalkozott ezzel a kézirattal. Elképzelhetetlennek tartom, hogy Kmoskó ne ismerte volna Baumstark művét. Az 1920-

Föl kell tennünk a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy Kmoskó Mihály, a nagyhírű sémi filológus ilyen sok pontatlanságot, esetenként súlyos hibát követett el az arab szövegek fordítása során és az arab kultúrával kapcsolatos fejtegetéseiben? Megvallom, az első meglepetéseket követően ez a kérdés hosszan foglalkoztatott. Kmoskó kéziratait átlapozva meg kell állapítanunk, hogy igenis jól tudott arabul. A fogalmazványaiban ugyan rábukkan az ember egy-egy súlyos nyelvtani hibát tartalmazó alakra, amelyek azt sugallják, hogy lehettek problémái az arab alaktannal: pl. {*Muʿâwijjah*}, {*Muʿawijjah*}, {*Muʿawijah*}, {*al-Muqadasî*}, vagy {*Muṭahar ibn Ṭâhir al-Maqdisî*}, valamint érthetetlen módon Ibn Ruszta művét de Goeje kiadására hivatkozva többször is {*Kitâb al-ʿalâ'îq an-nafîsah*} alakban említi a helyes, és de Goeje kiadásának címlapján szereplő {*Kitâb al-aʿlâq an-nafîsah*} helyett.[203] Egy végleges tisztázatban fennmaradt kéziratában bukkanunk a következő, két hibát is tartalmazó alakjára a *magyar* népnévnek: {*al-Magyarijah*}.[204] Kmoskó ugyanakkor nagyon sok nehéz arab szöveget jól lefordított. Hatalmas célt tűzött maga elé, és nem férhet hozzá kétség, hogy elképesztően nagy munkát végzett aránylag rövid idő alatt. Megfontoltabb, alaposabb munka esetén bizonyára sok hibát sikerült volna elkerülnie, ám ő nyilvánvalóan sietett, talán betegsége űzte, érezte, hogy ideje rövidre van szabva, és el akart készülni a reárótt feladattal. Azt minden arabista tapasztalatból tudja, hogy egy-egy nehezebb mondaton, fordulaton gyakran napokig, sőt hetekig is kell gondolkodnia, míg végre rájön, hogy mi is áll a szövegben. Márpedig ezekben a szövegekben gyakorta bukkan nehézségekre az ember. Ezért is csúszhattak be azután Kmoskónak kisebb-nagyobb fordítási hibák, nem is kis számban. Azt is felróhatjuk neki, hogy számos alkalommal olyan fordítást, értelmezést ad, ami nemcsak téves, hanem önmagában véve is értelmetlen.[205] Ami pedig az arab irodalommal és kultúrával kapcsolatos ismereteit illeti, azok már nem voltak oly alaposak, hogy könnyedén meg tudott volna írni olyan átfogó jellegű irodalmi és történelmi összefoglalásokat, mint amilyenekre vállalkozott. Nem rendelkezett e téren azzal az olvasottsággal, ami vállalkozásának kellő alapot biztosított volna. Fiatalabb korában más területen mozgott, más dolgok érdekelték, és csak felnőtt fejjel kezdett hirtelen az arabisztikával foglalkozni. Arabisztikai műveltségbeli hiányosságait is kiküszöbölhette volna alaposabb munkával, pontosabb utánanézéssel, ám ő nyilvánvalóan sietett. Ugyanakkor azt sem feledhetjük, hogy számos olyan alapvető kézikönyv még nem állott a rendelkezésére, amelyeket ma már egy egyetemi hallgató is magától értetődően használ. Az Iszlám Enciklo-

---

as évek természetesen gazdaságilag nehéz idők voltak, ámde egy ilyen alapvető fontosságú könyvhöz csak hozzá lehetett jutni. Valószínűnek tartom továbbá, hogy Kmoskó személyes kapcsolatban is állhatott Baumstarkkal, hisz közel egykorúak és mindketten eminens szírológusok voltak, ám akár közös egyházi hátterük is szorosabb kapcsot képezhetett köztük: Kmoskó katolikus pap volt, s Baumstark is közismert volt egyházi kötődéséről. *Anton Baumstark:* Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluß der christlich-palästinensischen Texte. Bonn, 1922. XV. 378 o. *Kmoskó Mihály:* Kivonatok szír írók munkáiból/Szír források Góg és Magóg népeiről. MTAK Régi Nyomtatványok és Kéziratok Tára, Ms 10.197. f. 163(166). [*Moravcsik Gyula:* Muagerisz király. *Magyar Nyelv,* 23 (1927). 266 köv. l.]

[203] Ezeknél az alakoknál Kmoskó átírásait adjuk vissza csekély módosítással. Vö. a 94. sz. lábjegyzettel fent. (A *Muávija* és a *Madzsgarijja* egyébként nem ugyanahhoz a névszótípushoz tartozik.) Az Ibn Ruszta-mű címének helyes alakjánál Kmoskó átírását követtük.

[204] Ehhez az alakhoz, amely Kmoskónál pontosan így szerepel, lásd a 42. sz. jegyzetet fent.

[205] Lásd a 93., 129., 141., 146. sz. lábjegyzeteket és a hozzájuk kapcsolódó részeket a főszövegben.

pédia első kiadásának publikálása ugyan már folyamatban volt, ám a lényegesen bővebb második kiadásnak még a gondolata sem merült föl ezidőtájt. Brockelmann nagy arab irodalomtörténete, amely címével ellentétben valójában egy nélkülözhetetlen bibliográfiai mű, a ma ismert, lényegesen kibővített formájában még nem volt hozzáférhető. De nem létezett még Sezgin hatalmas összefoglaló műve az arab írásbeliségről sem, és természetesen *Index Islamicus* sem volt még. Ez talán érzékelhetővé teszi, milyen körülmények között kellett dolgoznia Kmoskónak, ugyanakkor azt is részben magyarázza, hogyan követhetett el sok olyan hibát, amit ma e művek föllapozásával könnyedén elkerülünk. Ezeken túlmenően úgy vélem, Kmoskó munkakörülményei sem voltak igazán kedvezőek, amikor ezeket a műveit írta. Egyetemi tanár volt Budapesten, ugyanakkor az 1920-as évek elejétől kezdve plébánosként is működött Pusztazámoron. Ebbe a szépfekvésű, hangulatos kis faluba, ahol a sírja áll, ma másfél-két óra alatt lehet eljutni autóbusszal Budapest központjából, ám akkor az utazás bizonyára jóval körülményesebb volt.[206] Ugyanakkor Kmoskó olyan jellegű tudományos munkát végzett, amely elengedhetetlenné tette sok forrás, számos segédeszköz egyidejű használatát, de nem nélkülözhette a budapesti könyvtárak gazdag gyűjteményeit sem. Ezért azután ha Budapesten tartotta a könyveit, akkor Pusztazámoron nem tudott rendesen dolgozni, míg ha Pusztazámoron volt a könyvtára, akkor a Budapesten töltött időt nem tudta rendesen kihasználni. Megállapíthatjuk tehát, hogy Kmoskó elképesztően nagy munkát végzett, munkájának a terjedelme azonban jelentős mértékben a minőség rovására ment.

Zimonyi műveit áttanulmányozva sajnos arra a következtetésre jutunk, hogy nem rendelkezik az ennek a szakterületnek a műveléséhez elengedhetetlenül szükséges arabisztikai felkészültséggel. Ezen utólag nem csodálkozunk, hiszen átfogó, rendszeres arabisztikai tanulmányokat nem folytatott, azaz egyetemi végzettségre nem tett szert ezen a szakterületen – pedig erre Magyarországon van lehetőség –, hanem altajistaként foglalkozik arab forrásokkal, és jelen munkájából egyértelműen kiderülnek tudásának alapvető hiányosságai. A minimális, bevezető jellegű, részben magánúton, népszerű tanfolyamokon végzett foglalkozások nem vértezték föl a tudományos kutatáshoz elengedhetetlenül szükséges, megalapozott tudással. Nem a diplomát, nem a *papírt,* hanem a *tudást* hiányoljuk – ha a munkája jó volna, senki sem tenné szóvá, hogy mit és hol (nem) tanult.

Göckenjanról bibliográfiák és az interneten olvasható web-oldala révén megállapítható, hogy sokoldalú képzettségre tett szert a történelem, a klasszika filológia, filozófia, bizantinológia, szlavisztika, valamint orientalisztika terén. Munkássága is nagy területet ölel föl: a középkori Magyarország segédnépeiről írta nagysikerű doktori disszertációját, majd elsősorban a steppe népeivel, a lovasnomádokkal, Délkelet-Európa, valamint Közép-Ázsia történetével és az Észak-Kaukázus vidékének népeivel foglalkozott. A magyarokon kívül érdeklődési körébe tartoznak a mongolok, csecsenek, oszétek, tatárok, baskí-

[206] Kmoskó életrajzának megírása még várat magára. Mindazonáltal felmerül a kérdés, nem büntetésből helyezték-e esetleg Kmoskót Pusztazámorra. Meghökkentőnek tűnik ugyanis, hogy a budapesti egyetem nemzetközi hírű tanárát, a Magyar Tudományos Akadémia tagját, akit munkája minden tekintetben szorosan a fővároshoz köt, elhelyezik plébánosnak egy olyan, Budapesttől viszonylag távol eső, nehezen megközelíthető, szegény kis faluba, ahol korábban még plébánia sem volt sohasem. (Kmoskó volt a falu első plébánosa. A faluban egyébként nagy szeretetnek örvendett.) Czeglédy professzor mesélte Kmoskóról, hogy élete második részében feszült volt a viszonya a római katolikus egyházzal. Az egykori tanítvány, Pataky mindenesetre úgy tudta, hogy Kmoskó kinevezése saját akaratából történt, ugyanakkor néhány év múltán letette hivatalát, de továbbra is Pusztazámoron élt, és foglalkozott híveivel. *Pataky:* Emlékbeszéd... 7. o.

rok, illetve általában véve Oroszország keleti népei, valamint Törökország keresztény lakossága is. Megállapíthatjuk tehát, hogy az arabisztika nem áll az ő érdeklődésének a középpontjában sem.[207] Mindazonáltal Zimonyinál bizonyíthatóan jobban tud arabul. Amint már fentebb említettük, Göckenjan és Zimonyi 2001-ben megjelent közös művét is szúrópróbaszerűen vizsgáltuk arab filológiai szempontból Zimonyi 2005-ben írt monográfiája kapcsán. E mű szintén tartalmaz számos problematikus helyet, hibát, úgyhogy adatai ennek is mindig ellenőrizendők, mindazonáltal az általunk vizsgált helyeken több esetben jobb megoldásokat ad, mint Zimonyi 4 évvel későbbi opusza.[208] Meghökkentő, hogy már többé-kevésbé jól megoldott kérdéseket egy szerző egy későbbi munkájában rosszabb megoldásokkal helyettesítsen, ráadásul ezt soha sehol sem indokolja meg. Ezt a jelenséget csak úgy tudom értelmezni, hogy ezek a jobb elemek Göckenjantól származnak, Zimonyi nem interiorizálta őket, ezek az adatok az ő fejében „nem élnek", s midőn a monográfiáját írta, elmulasztotta fellapozni közös művüket, hogy megnézze, ott mi szerepel az adott kérdésről. Másik értelmezési lehetőségként az kínálkozik, hogy Zimonyi fellapozta ugyan közös művüket, ám kellő képzettség hiányában nem tudott dönteni az eltérő adatok között, és tanácstalanságában végül is a kényelmesebben kezelhető, Kmoskótól származó magyar nyelvű adatokat választotta.

A recenzens portyázásai

Nem tartozik ugyan közvetlen szakterületembe, mégsem állhatom meg, hogy ne kifogásoljam azt a hanyagságot, amely például a görög szavak idézésében vagy az orosz fordításokban érhető tetten. Az idézett görög alakokban sok a hiba.[209] A görög szavakat kellő gondossággal még az is le tudja másolni, aki nem járatos ebben a klasszikus nyelvben. Nem fogadható el, ha egy műben a görög szavak hol hangsúlyjelekkel és hehezetekkel, hol meg nélkülük szerepelnek. Egy lábjegyzetben Zimonyi idéz egy latin nyelvű lábjegyzetet de Goeje Ibn Ruszta-kiadásából. Kicsit alakít rajta, megtűzdeli 6 sajtóhibával, ettől azután természetesen az egész érthetetlenné válik. Jól ismerem de Goeje kiadását, mégis elő kellett vennem az eredetit, mert Zimonyi idézésében egyszerűen nem értettem a lábjegyzetet.[210] Előfordul Zimonyinál egy rövidke óorosz idézet is – benne két hibával.[211] Ami az orosz fordításokat illeti, nézzük például a következő passzust az Orosz őskrónikából Zimonyi fordításában – a pontatlanságokat, illetve hibákat kurziváljuk: „Ezen

---

[207] http://www.uni-giessen.de/~g814/Goeckenjan.html

[208] Lásd pl. az 53., 56., 63., 181. sz. jegyzeteket, ill. a hozzájuk tartozó részeket a főszövegben.

[209] Pl. *Zimonyi:* Muszlim források... 94., 139. o., 252. sz. lábjegyzet (kétszer), 173. o. (fent), 181. o. (kétszer), 182. o.

[210] *Zimonyi:* Muszlim források... 51. o. 38. sz. lábjegyzet. *Ibn Rosteh:* Kitâb al-aʿlâk an-nafîsa... 142. o., *d.* lábjegyzet. E hibák nagyrészt a *Word for Windows*-program nem megfelelő használata számlájára írhatók. Közismert, hogy ezt a programot nem tudományos céllal, hanem irodai használatra készítették. Ezért 'felhasználóbarát' szolgáltatásként a program minden pont után a leírt kisbetűt automatikusan nagybetűre javítja ki, abból kiindulva, hogy a pont a mondat végét jelöli, és a kisbetű csak tévedésből kerülhetett oda. Ámde a jelen esetben rövidítésekről van szó, ezért Zimonyinak vissza kellett volna javítania a program által tévesen javított alakokat. Ő ezt elmulasztotta, ettől azután az egész idézet érthetetlenné vált.

[211] *Zimonyi:* Muszlim források... 104. o., 148. jegyzet. A *veverica* szónak részesesetben kell állnia az elöljáró miatt.

testvérek (Kij, Scsek és Horiv legendás városalapítók) halála után pedig a drevljánok és más környékbeliek sanyargatták (a poljánokat). Majd a kazárok találtak rájuk, ahogy azokon a hegyeken *és* erdőkben éltek, és ezt mondták a kazárok: »Fizessetek nekünk adót.« A poljánok pedig megtanácskozván, füstönként adtak egy kardot, amelyeket a kazárok elvittek fejedelmüknek és véneiknek, és ezt mondták nekik: »Íme, új adót találtunk.« Azok pedig megkérdezték tőlük: »Hol?« Erre azt válaszolták: »A Dnyeper folyó menti hegyeken *és* erdőkben.« Majd megkérdezték: »És mit adtak?« Ők pedig megmutatták a kardot. Erre azt mondták a kazárok vénei: »*Fejedelmek,* nem jó ez az adó! Mi ezt egyélű fegyverekkel, szablyákkal kutattuk fel, *ez azonban kétélű fegyver,* vagyis kard. Ők egyszer majd tőlünk és más földekről is adót fognak szedni.« És az általuk kimondottak beteljesedtek, mert nem saját akaratukból mondották ezt, hanem isteni *kinyilatkoztatás által.*"[212]

A helyes fordítás: „*Ezeket az éveket követően,* ezeknek a testvéreknek (Kij, Scsek és Horiv legendás városalapítóknak) a halála után pedig a drevljánok és más környékbeliek sanyargatták (a poljánokat). Majd a kazárok találtak rájuk, ahogy ezeken a hegyeken *az* erdőkben éltek, és ezt mondták a kazárok: »Fizessetek nekünk adót.« A poljánok pedig megtanácskozván, füstönként adtak egy kardot, amelyeket a kazárok elvittek fejedelmüknek és véneiknek, és ezt mondták nekik: »Íme, új adót találtunk.« Azok pedig megkérdezték tőlük: »Hol?« Erre azt válaszolták: »A Dnyeper folyó fölötti hegyeken *az* erdőben.« Majd megkérdezték: »És mit adtak?« Ők pedig megmutatták a kardot. Erre azt mondták a kazárok vénei: »*Fejedelem*[213]*,* nem jó adó ez! Mi ezt egyélű fegyverrel, vagyis szablyával kutattuk fel, *az ő fegyverük azonban kétélű,* vagyis kard. Ők egyszer majd tőlünk és más földekről is adót fognak szedni.« És az általuk kimondottak beteljesedtek, mert nem saját akaratukból mondották ezt, hanem isteni *parancsolat okán.*"

Még egy hely az Orosz őskrónikából Zimonyi fordításában: „6393 (885). évben ... És Olegnek adtak egy scseljagot, mint ahogy régebben a kazároknak adtak."[214] Helyesen: „A 6393 (885). évben ... És Olegnek adtak *fejenként* egy scseljagot, mint ahogy régebben a kazároknak adtak."

Kívül esik ugyan a szakterületemen, mégis úgy érzem, nem mulaszthatom el felhívni az olvasó figyelmét egy árulkodó hibára. Egy perzsából készült Gardízi-fordításban Zimonyi magyarázatként megadja egy szó eredeti perzsa alakját is a következő módon: „és ott elveszik tőlük *(nafaqa)* a fenntartásukhoz szükséges élelmiszereket."[215] Csakhogy a *nafaqa* jelentése nem „elveszik tőlük", hanem „a fenntartásukhoz szükséges élelmiszerek". A két szó eltérő szófajhoz tartozik: az egyik ige, a másik főnév, és egy *nafaqa* alakú szó eleve nem lehet ige a perzsában. A Zimonyi által is használt standard, Habíbi-féle szövegkiadásban e helyen a szövegben egyébként nem az általa megadott egyes számú, hanem az arab többes számú alak áll: *nafaqāt.* Zimonyi monográfiája és a másik két mű egyébként számos *perzsa* forrást is tárgyal, sőt Zimonyi 4 perzsa szövegnek is adja új, kéziratok alapján javított szövegkiadását. Talán nem lenne fölösleges, hogy alkalomadtán egy szakképzett iranista is lássa ezeket a szövegeket.

---

[212] *Zimonyi:* Muszlim források... 234. o. Megtartottam Zimonyi magyarázó jellegű betoldásait (zárójelben).

[213] A *knyázse* szó az óoroszban és a modern oroszban is egyes szám vocativus, s nem többes szám alanyesetű alak.

[214] *Zimonyi:* Muszlim források... 234. o.

[215] *Zimonyi:* Muszlim források... 242. o.

Összegzés

Recenziónk e három műnek alapvető fontosságú aspektusára, az arab filológiát érintő vonatkozásaira terjedt ki, minthogy elsősorban arab nyelvű szövegekkel foglalkoznak. Vizsgálódásaink középpontjában Zimonyi 2005-ben megjelent monográfiája állott, s a másik két művet szúrópróbaszerűen, a Zimonyi monográfiájához kapcsolódó kérdésekben vizsgáltuk. Mi az e művek által érintett problémáknak csak egy részével foglalkoztunk. Talán sikerült ily módon érzékeltetnünk, milyen sok kérdés vár még megoldásra ezen a téren.

Zimonyi „javított" szövegkiadásaival kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy azok nem tekinthetők kritikai szövegkiadásoknak, az arab szövegeken egyetlen esetben sem javított, hanem minden szövegen kisebb-nagyobb mértékben rontott. Így azután az általa gondozott szövegeket a jövőben minden kutatónak a saját érdekében szigorúan mellőznie kell.

Mindama helyeken, ahol Kmoskó és Zimonyi műveit vizsgáltam az arab adatok és források kezelésére vonatkozóan, tűrhetetlen mennyiségű kisebb-nagyobb, gyakran egészen durva hibára, pontatlanságra találtam, és ahol csak kinyitottam őket, mindenütt problémákba ütköztem. Így azután nem tehetek mást, minthogy – legalábbis az arabisztika területén – óvom az olvasót e művek használatától, mert *minden egyes adatuk ellenőrzésre szorul,* erre pedig egy átlag olvasó nem képes. Zimonyinak Göckenjannal közösen írt műve a másik kettőnél egy fokkal jobb: mint láttuk, több helyen Kmoskóhoz és Zimonyi önálló monográfiájához képest pontosabb adatokat nyújt. Ugyanakkor erről a műről is elmondható általánosságban, hogy arabisztikai szempontból sok benne a probléma, a hiba, a pontatlanság, és adatai mindenütt ellenőrizendők.

Ha meg próbáljuk vonni annak a mérlegét, hogy Kmoskó művének kiadása során Zimonyi hogyan bánt a szerző kéziratban fennmaradt szövegével, akkor az általunk vizsgált helyek alapján azt kell mondanunk, hogy noha előfordult olyan hely is, ahol csekély mértékben javított Kmoskó szövegén, többnyire ennek az ellenkezőjét figyelhettük meg, azaz inkább rontott rajta. Hibáit, félrefordításait érintetlenül hagyta, s – mint láttuk – nem is korszerűsítette e művet, hogy tudásunk mai szintjét tükrözze, noha ezt a látszatot kelti.

Ezeket a könyveket a budapesti Balassi és a wiesbadeni Harrassowitz Kiadó adta ki igen szép, szemet gyönyörködtető formában. Ezzel félrevezetik az olvasót, az ugyanis szoros kapcsolatot vél felfedezni *külcsín* és *belbecs* között: úgy véli, hogy egy szép könyv egyúttal jó, megbízható is. Mint láttuk, az itt tárgyalt kiadványok esetében sajnos nem ez a helyzet.

BOROSY ANDRÁS

HADSEREGSZERVEZÉS, MOZGÓSÍTÁS MAGYARORSZÁGON A XIV. SZÁZADBAN

Hogy a középkori Magyarország nagyhatalom volt-e, vagy csak erős középhatalom, erről megoszlanak a vélemények. Az utóbbi álláspontot képviselők szerint gazdasági téren nem volt nagyhatalom, ha katonai téren nagyhatalom volt is. Kétségtelen tény azonban, hogy kb. a XI. század végétől, a XIV. század végéig általában Magyarország folytatott támadó háborúkat szomszédai ellen, és nem fordítva. Védekező háborúkat csak Bizánccal szemben kellett vívnia a XII. században, de azok nem fenyegették az ország létét, egyetlen döntő vereségét a világhódításra törekvő tatároktól szenvedte el 1241–1242-ben, ám annak következményei nem voltak tartósak, mert a tatárok tisztázatlan okokból maguktól kivonultak Magyarországról. (Más kérdés, hogy a tatár pusztítás megváltoztatta a Kárpát medence demográfiai viszonyait.)

Magyarországnak ez a kedvező hatalmi pozíciója Károly Róbert uralkodásának második felében és Nagy Lajos király uralkodása alatt ért a csúcspontra. Ezekben az évtizedekben – eltekintve néhány Erdélybe történt tatár betöréstől – ellenséges hadsereg nem lépett Magyarország területére, és a Magyar Királyság minden irányba támadó hadjáratokat vezetett – nagyrészt sikerrel. E korszakban Magyarország katonai téren kétségkívül minden szomszédjánál erősebb volt.[1]

Magyarország XIV. századi hadseregének szerkezetét egy későbbi tanulmányban kívánom elemezni. Jelenleg csupán a seregszervezés és mozgósítás módját, és néhány kisebb katonai kötelezettség teljesítését vizsgálom.

A pécsi káptalan 1308. szeptember 6-i oklevele szerint Corrardus fia Jakab comes jelentette, hogy Bugin-i Domonkos fia Istvánnak, harmadmagával, fegyveres kézzel őrséget kellene állnia egy úton, amiért is a megnevezett és ott jelen lévő Istvánt arra kérte, legalább „a jelenlegi nagy mozgósítás alkalmából" (in presenti exercitu magno) teljesítse számára ezt a szolgálatot.[2] Az oklevél szerint nagyobb mozgósítás idején szokás volt az utak fegyveres ellenőrzése, s ilyen feladatra volt kötelezve a pécsi káptalan is.

I. Károly király 1316. évi, Kolozsvárnak adott privilégiumának 2. pontja szerint a városnak minden lakóhely (valószínűleg lakóház) után egy fegyveres és illendő öltözettel ellátott embert kell küldenie a királyi seregbe.[3] Eszerint a városok, így Kolozsvár is, állítottak ki katonákat a királyi seregbe. Fegyverzetéről az oklevél nem szól, s az „illendő" öltözetet sem határozza meg.

Máté nádor hűségéért Luee István comesnek adományozza Dub és Gerencsér falvakat s azt a malmot, melyet Aba comes Gyos faluban neki adott. Biztosítja összes vásárolt és szerzett birtokai tulajdonlását. István és jobbágyai a nádori congregatión nem kötelesek a

[1] Egy korábbi tanulmányomban a Nagy Lajos-kori Magyarország fegyvereinek maximális létszámát 35–40 000-re tettem (*Borosy András:* Hadsereglétszámok a X–XIV. században. *HK* 105. 1992. 4. 30. o.)

[2] 1308. szept. 6. Dl. 38683.

[3] 1316. aug. 17. *Fejér* VIII. 1. 596–597. o.

nádor pecsétjét elfogadni [...] nem állíthatók a nádor bírósága elé és nem foghatók hadra sem, viszont fia, Miklós, hadakozni tartozik.[4] Nem derül ki miben állt István comes hűsége, melyért a nevezett adományt kapta. Figyelemreméltó, hogy István és jobbágyai nem hadkötelesek, Miklós fia azonban igen. Eszerint a jobbágyok is lehettek hadkötelesek. István comes, akinek felnőtt fia volt, talán kora miatt nem volt hadköteles.

Dausa mester, a király személye helyett eljáró bíró és comes, felszólítja Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Szolnok megye nemeseit, hogy a királytól kapott levél értelmében, jól felfegyverzett servienseikkel együtt siessenek a király hűtlenek ellen induló seregébe.[5] 1317-ben a király hatalmát el nem ismerő nagyurak még nagy erőt képviseltek, ellenük indított hadat a király. A nemesek a magánhadseregükben harcoló, részben nem nemes servienseket is magukkal vitték a hadjáratba. Hogy milyen jól voltak felfegyverezve, az a nemesek anyagi helyzetétől is függött.

Fülöp szepesi és újvári comes tájékoztatja Lászlót és Miklóst, s a Simon nembeli összes fivéreket, hogy káplánja most tért haza a királytól, aki utasította őt, küldjön levelet a címzetteknek, hogy amennyiben a királynak akarnak szolgálni, teljes haderejükkel vonuljanak Regéc vára alá, és azt vegyék be. Fülöp comes azt tanácsolja nekik, hogy ha az irányukban keletkezett gyanút semmissé akarják tenni, késedelem nélkül jelenjenek meg a nevezett vár alatt:[6] a Károly király ellen fellázadt urak ez időben egyre inkább kezdtek a király hűségére térni, amit legjobban a király seregében való hadakozással tudtak bizonyítani.

Dengelegi István fia Beke várnagy jelenti, hogy Apa fia Miklós és Jakab, nem tudván, hogy a hét erdélyi vármegye nemeseivel egyetemben hadakozással van elfoglalva, bizonyos Deseu birtokait támadja.[7] Az oklevélből kiderül, hogy az erdélyi hét vármegye a kor magyar hadrendjében külön egységet képezett, s hadba vonulás esetén nemesei kötelesek voltak magánháborúikat felfüggeszteni.

Tamás comes, Fülöp nádor Budán ítélkező albírája, felkéri a pécsi káptalant, tudja meg, hogy Moys fia Mihály és fivére Sándor vajon Miklós bán serviensei-e, s vele együtt csatlakoztak-e a (királyi) sereghez?[8] A nemesek csapatai főként servienseikből álltak, s velük együtt vonultak a királyi seregbe.

Fülöp nádor, mivel Bolug-i Miklós fia Dénes a király különös szolgálatában, a király várának védelmében a végeken tartózkodik, minden Dénes mester és testvérei, Péter és László, illetve Dénes serviensei ellen folyó pert egy évre elhalaszt.[9] A végvárak kiépítése már akkor elkezdődött, noha a török még nem jutott el az ország határaihoz; állandó őrségüket időnként az ország más részeiről kellett kiegészíteni.

János szlavón bán Zanai Márton fia Geos comesnek érdemeiért és vére hullásáért birtokokat adományoz és megengedi, hogy azokra jobbágyokat telepítsen, akiket mentesít a

[4] 1316. szept. 26. Jókővár alatt. Anjou IV. 128. No. 329.

[5] 1317. jún. 18. körül (?) Böszörmény. Anjou IV. 188. No. 496.

[6] (1317.) márc. 20. Gönc. Anjou IV. 161. No. 425.

[7] 1320. máj. 25. ZW I. 347.

[8] 1323. aug. 16. Buda. Anjou VII. 193. No. 411.

[9] 1323. szept. 1. Buda. Anjou VII. 203. No. 435.

katonai kötelezettségek és a descensus alól.[10] Eszerint a szlavóniai jobbágyoknak bizonyos katonai kötelezettségeik is voltak.

Venerius Miklós comes és Trau városa megbízza István fia Duimus-t, hogy tizenkétezres sereggel csatlakozzék György és Nelipics vajda, valamint Curiatius fiai szövetségéhez, amit Bosua-i Stepasius comes és testvére serege ellen kötöttek.[11] A sereg említett létszáma igen kétséges, annál is inkább, mert a Regesta Bosniae 21. ugyanezt a sereget 200 (!) főnyinek mondja.

Tamás comes Fülöp nádor Budán székelő albírája úgy ítél, hogy, hogy Moys fia Mihálynak Bugar Istvánnal szemben december 7-én be kell mutatnia Miklós szlavón bán oklevelét arról, hogy a bánnal együtt valóban a seregben volt és a bán sebesülése miatt engedte haza.[12] A sebesült harcost eszerint, ha mozgásképes volt, hazaengedték a hadjáratból. Mást aligha tehettek volna.

I. Károly király az erdélyi nemeseknek vagy királyi servienseknek, kiváló katonai szolgálataikért, egyetemlegesen és egyenként privilégiumokat adományoz, s felmenti őket és népeiket minden collecta és descensus alól. Ha a király Erdélybe utazik, csak az oklevélben meghatározott szolgáltatásokkal tartoznak neki.[13] Az erdélyi nemesek jogai nem voltak azonosak az ország más részein lakó nemesekével. Az oklevél a nemeseket a királyi serviensekkel azonosítja, ami a köznemesek régebbi elnevezése volt: a csak a király seregében harcolni köteles, tehát királyi serviensek (azaz nemesek) nem azonosak az urak seregében harcoló magánserviensekkel.

I. Károly tudatja az erdélyi káptalannal, hogy mikor Tamás erdélyi vajda a király parancsára az ország nemeseivel, valamint Erdély és Magyarország más országlakosaival a hűtlenek által bírt Kőhalom várát támadta, a seregben szolgáló Szentmártoni Lebee István fia László, Fahidi Istvánnal, Kerechy-i Egyed fia Jánossal, Veselényi Miklós fia Jánossal és másokkal együtt életét vesztette.[14] A seregben tehát a nemeseken kívül más „országlakosok" is harcoltak.

Dausa királyi személynök és öt vármegye (Bihar, Szabolcs, Zemplén és Szolnok) ispánja Boxa fia Lászlónak és Tamás fia Lászlónak továbbítja a király parancslevelét, melyben az uralkodó megparancsolja, hogy jól felfegyverzett és szekerekkel ellátott servienseikkel siessenek a királyi seregbe[15] – a szekerek bizonyára a hadtáp szállítására szolgáltak.

Fülöp szepesi ispán megparancsolja Lászlónak, Simonnak, s összes Simon nembeli fivéreiknek, hogy minden erejükkel szálljanak Regéc vára alá és foglalják el azt. Ha el akarják oszlatni az irántuk fennálló gyanakvást, azt tanácsolja, késedelem nélkül vonuljanak a nevezett vár alá.[16]

---

[10] 1323. nov. 18. Vasvár. 28. No. 58.

[11] 1324. júl. 9. Anjou VIII. 174. No. 342.

[12] 1324. dec. 7. előtt. Anjou VIII. 267. No. 530.

[13] 1324. dec. 21. Dl. 40487.

[14] 1324. Anjou VIII. 292. No. 581.

[15] É. n. *Fejér* VI/2. 340–341. o.

[16] É. n. Gönc. *Fejér* VI/2. 342–343. o.

A szepesi káptalan jelenti Druget Vilmos nádornak, hogy János királyi ember, Mátyás karpap, káptalani kiküldött jelenlétében vizsgálatot tartott, és megállapította, hogy Lukács, István és Jakab Luchka és Harunchar nevű birtokait nem Rikolf és fiai pusztították el, hanem azért pusztultak el, mert bírságként Pál országbíró kezére jutottak és Lajos király Lengyelországba, a tatárok ellen küldött serege e falvakban szállt meg s 5 napig ott tanyázott. Akkor pusztultak el más nemesek és egyházak birtokai is.[17]

A szászok felkelésének leverésére Lajos király Erdélybe nyomult „cum suis baronibus, militibus, nobilibus et regnicolis". Megfékezésük után elébe járult Sándor havasalföldi vajda, kinek atyja, Bazaráb vajda, fellázadt I. Károly ellen, s most Sándor visszatért a magyar király hűségére.[18]

A Várad faluból való Gyano és Szentendrei Pertoldus fia János mester azt állítják, hogy Miklós és Pál Jakabtól három, Gyanótól pedig egy lovat elvett, ám ők a Gyanótól elvett lovat egy köböl abrakért visszaadták. (Miklós) nádor ezt tagadja, mondván, hogy a tolvajok neki nem barátai, hanem gyalogos katonái, s Jánost február 26-án hatodmagával leteendő esküre ítéli.[19] Hogy a katonák lopnak, abban nincs semmi különös. Az már érdekesebb, hogy Nagy Lajos idején a magyar seregekben gyalogos katonák is voltak.

Szirmai Miklós szolnoki comes capitaneus levelében megparancsolja a sárvári várnagynak, hogy tizenöt napon belül küldjön fegyvereseket az (erdélyi) vajda seregébe a „tatár kutyák" ellen, ha nem akarja fejét veszteni(!)[20]

Nagy Lajos igazolja, hogy Nagymartoni Simon fia Lőrinc fiai 700 talentumot vettek fel Izrael pozsonyi zsidótól, mert a király seregében Litvániába vonultak harcolni, és mert elébe mentek István herceg feleségének, Annának, a császár leányának, és Máriának, Helpstayr úr nejének. A pénzfelvétel miatt, egy talentumot 6 bécsi penzában számítva, Újfalut, továbbá jelenleg üres és lakatlan öröklött birtokait, Byolcs és Pál esztergom megyei birtokainak felét, 700 talentumért zálogba adta Lőrinc fiainak, Jánosnak és Benedeknek, s ebből kifizette tartozását.[21] Az oklevélből láthatjuk, milyen költséges volt egy földesúr hadbavonulása, ez esetben a diplomáciai tevékenysége. Ezt ellensúlyozni csak a király tudta új adományokkal, vagy – ha volt – a hadizsákmány. Érdekes adat, hogy a pozsonyi zsidók bankárként működtek.

Szeri Pósa fia István mester nevében az aradi káptalan tiltakozást jelentett be, mivel bizonyos, a király hadseregébe vonuló nemesek a panaszosnak a Maros folyó kikötőjében, Zeudy possessio mellett álló hajóját erőszakkal elvitték, Zeudy possessióban hat jobbágyot és két asszonyt megöltek, sok más jobbágyot félholtra vertek, s a panaszos kúriájában szolgáló udvarbírót is megölték volna, ha el nem menekül.[22] A hadba vonuló nemesek tehát nagy mértékben erőszakoskodtak, s így nem csak az ellenség okozhatott

[17] 1342. szept. 17. Dl. 68845.

[18] 1343. *Fejér* IX/1. 107–108. o.

[19] Ez az esemény Magyarország történeti kronológiája (I. k. Budapest 1981. 208. o.) szerint 1344. június 25. körül történt Brassóban.

[20] 1345. febr. 22. Visegrád. Dl. 103267

[21] 1352. ápr. 8. Nyaláb. *Fejér* IX/2. 206/XCVI.

[22] *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. k. Budapest, 1996. szerint Szolnok megye ispánja 1352. VI. 27-én Szemere ? volt. Talán ennek eltorzított nevét közli az okmánytár.

nagy károkat (szerencsére ellenség igen ritkán járt Magyarországon), hanem a saját hadsereg is.

Nagy Lajos király Kysmod-i Péter fia András és Kysmod-i Jakab fia János, korábban teljesített szolgálataik fejében, az éppen folyó hadjáratban nyugtatja. Senki sem háborgathatja őket a hadjárat címén.[23] A király által elrendelt bizonyos hadjáratok eszerint kötelezőek voltak, s a Lajos-kori Magyarország erejét növelte, hogy a hadjáratban való részvételt ellenőrizték.

1365-ben Lajos király meghagyja Ung vármegye rendjeinek, hogy vonuljanak a havasalföldi vajda ellen induló seregbe. Kötelesek a seregbe vonulni a főpapok, prépostok, a priorok és más egyházi személyek, azonkívül a bárók, comesek, várnagyok, a nemesek, és más állapotú emberek, akik régóta hadakozni kötelesek. A parancs vétele után lovakkal, fegyverekkel és más, a hadjáratban szükséges dolgokkal felszerelkezve Szent Mátyás napján (február 24.), Temesvárt kell a király seregéhez csatlakozniuk. Ellenkező esetben súlyos büntetés vár rájuk.[24] Az oklevél szerint az egyháziak nem csekély mértékben voltak kötelesek harcolni, s érdekes, hogy a főurakon és köznemeseken kívül más állapotú embereket is említ az oklevél. Megemlítendő, hogy bár I. Károly is, Nagy Lajos is hűséges híve volt az egyháznak, a clericusok hadi szolgálatához mindkét uralkodó ragaszkodott. Ránk is maradt egy XII. Benedek pápához intézett panaszkodó levél, melyben az egyháziak többek között sérelmezik, hogy néha évente többször is kötelesek hadba szállni, és az egyház jó védelmét meghaladó számban fegyvereseket vezetni, vagy küldeni, noha csak akkor volnának kötelesek fegyvert fogni, amikor pogányok, vagy szakadárok támadnak az országra.[25] Voltak azonban olyan főpapok is, kik szívesen vonultak hadba.

Nagy Lajos felszólítja Erdély összes nemeseit és birtokosait, hogy együttesen és egyenként lovakkal, fegyverekkel, s más, a háborúban szükséges eszközökkel a parancs vétele után késedelem nélkül, régi szokás szerint csatlakozzanak a királyi sereghez. Vegyék figyelembe véve, hogy a király a nemesek minden kívánságát teljesítette, és ezért ne merészeljék kötelességüket megszegni.[26] A mozgósítás Erdély nemeseinek szól, s a király a régi szokásokra hivatkozik, de arra is, hogy mindent megtett, amit a nemesek kértek tőle – nyilván az 1351-es országgyűlés nemesek számára kedvező határozataira utalva. Az oklevél szerint hamarosan Erdélybe vonul. A mozgósítás oka valószínűleg a Bulgária ellen indítandó hadjárat volt.

A kolozsmonostori konvent előtt egy elhagyott (özvegy?) nemes asszony, valamint két férjezetlen leány Ilona és Klára nevében megjelent egyrészt János fia Miklós és Gyulai Gyula fiai, másrészt Macskási József fia Miklós. János fia Miklós előadta, hogy Miklós erdélyi vajdával, a sereg kapitányával és Lépes János dévai várnaggyal a Layco ellen indított királyi hadjáratba indul a hegyeken túlra (Havasalföldre), ám mivel nem volt elég pénze, anyja, Gyula fia János özvegye, előző férjétől, Forgács Miklóstól származó vagyonából, mely anyját és nővérét illeti, készpénzben 80 forintot adott neki. Ennek fe-

[23] 1352. *Fejér* IX/2. 218–220. o., CII.

[24] 1354. jún. 25. Dl. 91465.

[25] 1354. júl. 28. Dl. 70397.

[26] 1365. *MTT* II. 186–187. No. XIII.

jében ő, János fia Miklós, a Gyula és Gyosnahas falvakban fekvő porcióit zálogba adja. Ha majd lesz elég pénze, visszaváltja, ha a harcban elesik, a nevezett porciók anyjára és nővéreire szállnak örök tulajdonba.[27] A nemesnek tehát nem mindig volt elegendő pénze, a hadbavonuláshoz, a megfelelő fegyverzet és felszerelés beszerzéséhez, és ilyen esetben kénytelen volt kölcsönhöz folyamodni – s talán még az volt a kedvezőbb, ha ilyen „családi" kölcsönhöz jutott.

Nagy Lajos megparancsolja Benedek bolgár bánnak, hogy a bolgár földön történt hadműveletek befejezése után azonnal, személyesen jelentkezzék, s a katonákat, ha Bodony (Viddin) biztosítására nincs rájuk szükség, ugyancsak indítsa útba hazafelé.[28] Lajos király seregének létszáma sem volt korlátlan, ezért az ilyen távoli várakat nehezen tudta megtartani.

Imre nádor tudatja az aradi káptalannal Szeri Pósa fia István panaszát. Nevezett István Fejéregyházi Péter fia Mihálynak, Mathiasi fia Tamásnak és gegusfalvi Gegus fia Péternek 80–80, Tejedi Balázs fia Miklós fia Jánosnak és Bajtoni Istvánnak 40–40 forintot adott, hogy részt vegyenek a bolgárok elleni hadjáratban, de azok nem jelentek meg a királyi seregben, s a pénzt sem fizették vissza. Ezért a királyi megbízott szólítsa fel őket a pénz visszafizetésére, ellenkező esetben idézze meg őket.[29] A megbízott, Baki Tamás fia Miklós felszólította a nevezett Tamást, hogy Szeri Pósa fia Istvánnak fizessen vissza 80 forintot, s mivel az vonakodott – megidézte.[30] Voltak tehát olyanok, kik a hadjáratra felvett pénz ellenére nem jelentek meg a hadjáratban, s tőlük a nevezett pénzt visszaszerezni nem volt egyszerű dolog.

Erzsébet, a fehérvári prépost Nana falujából való Thyba fia András leánya, a leánynegyed címén neki járó birtokrészt Bakald-i Igek fia János fia Lőrincre és társaira hagyja, mint testvéreire, azzal, hogy a birtok utáni exercituális terheket viselniük kell és őt, Erzsébetet, élete végéig el kell tartaniuk.[31] Nana falura azért hárultak exercituális (vagyis katonaállítási) terhek, mert a fehérvári prépost birtokán feküdt.

A Nagy Lajos alatti szilárd hatalom a nagy király halála után, Anjou Mária és II. (Kis) Károly idején nagyrészt a nagybirtokos főurak kezébe került, s a királyi hatalmat az 1387-ben uralomra jutott, majd 50 évig uralkodó Zsigmond is csak 1403-ra tudta megszilárdítani.[32] Az ország azért nem jutott súlyos válságba, mert a túlsúlyban lévő nagy ellenség, a török néhány évig még nem érte el Magyarország határait. Kisebb jelentőségű háborúk azonban addig is folytak, s azok megvívásához is szükség volt hadseregekre.

Zsigmond 1383-ban (1375 óta) még csak jegyese Anjou Mára királynőnek; tisztségét tekintve brandenburgi őrgróf. Mint őrgrófnak, természetesen, fegyveres erőre van szük-

---

[27] 1338? *Fejér* VIII/4. 321–324. o. Magyar nyelven: Magyar középkor. (Szerk.: *Nagy Gábor.*) Budapest, 1995. 259–261. o.

[28] 1367. dec. 15. Kapronca. Teleki I. 158–159. o., No. 114.

[29] 1368. szept. 16. Dl. 27276.

[30] É. n. (1368.) Dl. 48000.

[31] 1375. jan. 21. Visegrád. Temes 513.

[32] 1375. febr. 25. Temes 516.

sége, s ezt erősíti, mikor évi 2400 forintért zsoldjába fogadja János mazóviai herceget 30 lándzsányi lovassal. Ezt János szlavón bánnal, Zámbó Miklós tárnokmesterrel és pozsonyi comessel, Bebek Teoderik zászlótartóval, János fia Miklós óvári várnaggyal és András fia György vajdával, serege vezéreivel együtt, valamint Dobezlaus Sandrinus várnaggyal és Spitko krakkói palatinussal egyetértésben határozta el.[33] A nevezett zsoldosok főként nehéz lovasok.

Garai Miklós nádor a királynő nevében felszólítja Losonczi Lászlót, hogy összes népeivel és familiárisaival vonuljon hadba a királynő parancsára. Ha akarja, Mária királynő egy várat adományoz neki, ahol feleségét el tudja helyezni, míg a királynő nagyobb adományt tud neki adni.[34] Az oklevélből nem derül ki, hogy milyen ellenség ellen kell Losonczi Lászlónak hadba vonulnia. Nem érdektelen, hogy hadba vonulása esetén – ami kötelessége – azonnal várat adományoz neki Mária királynő, és még nagyobb adományt ígér. Ez a királyi hatalom gyengülését mutatja.

Mária királynő a Gömör megyei Sőreg possessiót új adomány címén, Erzsébet királyné hozzájárulásával, Kazai Kokas fia László patai várnagynak adományozza. A birtok a királynőre háramlott, mert birtokosai, kik hadjáratok alkalmából 10–10 fegyveressel tartoztak a mindenkori magyar királyoknak szolgálni, elhanyagolták kötelességüket.[35] A vállalt hadkiállítási kötelezettség elhanyagolása tehát az ilyen feltételekkel adományozott birtok elkobzásával járhatott. Igen érdekes, hogy Mária királynő megemlíti, a birtokadományozás Erzsébet királyné, Lajos király özvegye hozzájárulásával történt, aki, bár nem volt uralkodó, erőszakos haláláig nem csekély hatalmat gyakorolt.

Zsigmond, már királyként, utasítja a diósgyőri várnagyot, hogy a lázadók ellen indítandó hadjárat költségeire a heted-adóból 2500 forintot azonnal adjon át András vajda fiának, Györgynek, 2000 forintot János váradi püspöknek, 4000 forintot Kórógyi István bánnak, 2334 forintot pedig Losonczi László szlavón bánnak.[36] A lázadók a Horváti János vezette „nápolyi párt" tagjai voltak, akik Mária királynőt fogságba ejtették, anyját, Erzsébetet a fogságban meg is ölték.

Még 1389-ben is főként e lázadók ellen hadakozik Zsigmond: meghagyja híveinek, György fia Jánosnak és Tibold fia Jánosnak, hogy Szlavónia védelmére a lázadó Horváti János és Palizsnai János ellen Albert vránai perjelhez csatlakozzanak.[37] Ugyanebben az évben Hodos nevű Temes megyei birtokát 2000 forintért elzálogosítja Losonczi István szörényi bánnak a maga és serege hadiköltségeinek kifizetésére.[38]

Az 1390-es évben azután megváltoztak az erőviszonyok az ország déli határán, sőt a Magyar Királyság soha nem látott erejű ellenséggel került szembe, a törökkel. Az oszmánok a XIV. század derekán tűntek fel Délkelet-Európában. Az első török foglalások akkor még távol estek a Magyar Királyság déli határaitól, de már Lajos királynak is fel

[33] 1379. ápr. 14. Dl. 25853.

[34] *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András:* Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. A vonatkozó rész *Engel Pál* munkája.

[35] 1383. *Fejér* X/1. 96–98. XLV.

[36] 1384. jún. 30. Szentágota. Bánffy I. 374–375. o., No. CCLXVI.

[37] 1385. jún. 5. Kőrös. Dl. 89522.

[38] 1387. dec. 1. Zs. I. 31/314–316.

kellett figyelnie az új, agresszív államalakulatra, mely elnyeléssel fenyegette azokat a balkáni államokat, melyeket a magyar királyok hűbéresüknek tekintettek. Számos jelzést kapott a pápától és a bizánci császártól, akik benne látták azt az uralkodót, ki megálljt parancsolhat a török hódításnak.

Nagy Lajos nem foglalkozott komolyan törökellenes hadjárattal, mert a törökben csak újabb balkáni osztozkodó partnert látott. Beérte egy korlátozott célú, preventív lépéssel, a bolgár (vidini) bánság kialakításával, mely kudarccal végződött. Valószínű, hogy a bolgár bánsággal kapcsolatos küzdelmek vezettek az első magyar-török összecsapáshoz.

1369 és 1389 között csak egyetlen magyar–török összecsapásról tudunk, mely 1375-ben történt. Lajos király nem ismerte fel, hogy a török később mekkora veszélyt jelent majd, s hogy a középkori magyar nagyhatalom sírásója lesz. Bár lett volna elég ereje, hogy megakadályozza balkáni terjeszkedésüket, ezt a jelentős erőt más hadszíntereken használta fel. Így a török fokozatosan terjeszkedett a Balkán félszigeten, noha a balkáni országok szövetsége 1389-ig ellen tudott állni. Az 1389. június 15-i rigómezei csata következtében azonban a balkáni hadak döntő vereséget szenvedtek, a Magyarországot védő szövetség szétesett,[39] és megindultak a török-magyar háborúk, melyek következtében a középkori magyar nagyhatalom 1526-ban összeomlott, s az ország nagy része török uralom alá került.

A rigómezei csata eredményeképpen Szerbia a szultán vazallusává vált, Magyarország szomszédos lett az oszmán birodalommal. Zsigmond király és bárói hamar felismerték a helyzet súlyosságát. Maga a király 1389 és 1392 között minden évben személyesen szállt hadba, bár az 1389 őszi hadjárat hivatalosan még nem törökök, hanem a Szent Korona ellen lázadó szerbek ellen irányult; nincs is nyoma, hogy akkor török magyar összeütközésre került volna sor.

Néhány hónapon belül Szerbia török fennhatóság alá került. A magyar forrásokban ezután 1402-ig a törökök és szerbek együtt szerepelnek ellenségként.

1390-ben és 1391-ben magyar hadjáratokról tudunk, 1392-ben pusztító török betörés történt, és Zsigmond is nagyobb ellentámadásra szánta el magát, ám csak erkölcsi sikert aratott, győznie nem sikerült, hódítás nem történt, csak azt tapasztalhatta, hogy a hatalmas szultán nem mer csatába szállni a keresztényekkel. Ez az udvart „mérsékelt de jóleső diadalérzéssel tölthette el." A török kérdést nem sikerült megoldani, a veszély sem lett kisebb, de „az ország [...] egyelőre a pogányok méltó ellenfelének érezhette magát."[40]

Az 1390-es években tehát döntő fordulat történt, mely a Magyar Királyság helyzetét alapvetően és végérvényesen megváltoztatta. Egy idegen kultúrájú, idegen nagyhatalom érte el gyors terjeszkedése során az ország déli határait, és a Magyar Királyságot – másfél évszázad után először – ismét védekező politikára kényszerítette, s azok az országok, melyek hagyományosan a Magyar Királyság érdekszférájába tartoztak, most kikerültek onnét. Ez kérdésessé tette azt a nagyhatalmi státust, amit a Magyar Királyság a XIV. században a balkáni népekkel szemben élvezett.[41]

---

[39] 1389. febr. 24. Lippa. Sztáray I. 485–486. o., No. 303.

[40] 1389. szept. 15. Tolnavár. Bánffy I. 420–421. o., No. CCCI.

[41] *Szakály Ferenc:* A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk.: *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986. 13–18. o. s az ott felsorolt irodalom. Ami Lajos király balkáni politikáját illeti, Kristó Gyula álláspontját fogadjuk el, ki irreális elképzelésnek tartotta, hogy Lajosnak kellett volna a törökellenes harc élére áll-

Engel Pál igen élesen fogalmazta meg a Magyar Királyság történetében beállt döntő változást. Eszerint Zsigmond kora fordulópont Magyarország külpolitikai helyzetében. A Magyar Királyság háromszáz éven át, Szent Lászlótól Zsigmond trónra léptéig, kellemetlen, agresszív regionális nagyhatalom volt, amelyhez fogható nem létezett a térségben. Sem Lengyelország, sem Csehország, sem a Habsburgok, sem előttük az osztrák Babenbergek nem mérhetők össze vele sem erőben, sem politikai aktivitásban. Zsigmond idején ez gyökeresen és végleg megváltozott. A mongol invázió megmutatta ugyan, hogy akadhatnak Magyarországnál erősebb hatalmak is, de a mongolok visszavonultak, s nem egészen 30 év múlva a nápolyi követ már úgy látta, hogy a magyar király a leghatalmasabb a térségben, akitől minden szomszédja retteg. Ugyanígy látta száz évvel korábban az észak-afrikai Abu Hamid, ki 1150-ben járt II. Géza király udvarában. Az Árpádok állandóan támadták valamelyik szomszédjukat, s azok igen ritkán Magyarországot. Az Anjou királyok alatt nem volt idegen betörés, a magyar királyok ellenben továbbra is szinte minden évben vezettek hadjáratot. Ennek a hosszú „dicsőséges" korszaknak szakadt vége Zsigmond trónra lépte után. 1390-ben törtek be a törökök először a Temesközbe.[42] Zsigmond kénytelen volt az új helyzethez alkalmazkodni. Mindent megtett a török veszély elhárítására, amit tehetett, mint okleveleiből is kiderül.

---

nia. Ennek szerinte két komoly akadálya volt. Az egyik: a török egyelőre még nem Magyarországot fenyegette, hanem olyan területeket hódított meg, melyek nem tartoztak Magyarországhoz, legfeljebb a magyar királyoknak elvi jogigényük volt azokra. A másik: a magyar uralkodók nem tekintették magukkal egyenrangúnak a bosnyák bánt, a bolgár cárt, a havasalföldi vagy moldvai vajdát. Ez a tényleges erőviszonyok tükröződése volt. A XII–XIV. századi magyar királyok – a tartományúri korszakot leszámítva – jelentős hatalommal bíró európai uralkodók voltak. Különösen az volt Lajos, ki megszerezte egész Dalmáciát, 1370 óta lengyel király is volt, egykor harcban állt a nápolyi királyságért, s 1380-ban kezébe került a nápolyi trón sorsa. Elképzelhetetlen, hogy egyenlő félként szövetkezett volna Bosznia, Szerbia, Bulgária vagy Havasalföld uralkodójával, csak a hűbéresi viszonyt látta elfogadhatónak. A balkáni államok pedig éppen ezt nem akarták, sőt a magyar befolyás elhárítása érdekében arra is készek voltak, hogy a törökkel szövetkezzenek. E balkáni országok, még ha némelyik kényszerűségből hűbérese volt is Lajos királynak, valójában ellenfeleinek számítottak, s így Lajost nem lehetett elmarasztalni azért, hogy „nem törekedett a török kiszorítására a Balkánon." Ha ezt megtehette volna, ez azt jelentette volna, hogy övé a Balkán, kénye-kedvére beavatkozhat az ottani hűbéres kis államok életébe, s ezért vonhatta volna magára a késői korok történészeinek kedvezőtlen ítéletét. Ki kell lépni Lajos megítélésének abból a bűvös köréből, mely hol azért marasztalta el a magyar királyt, mert hódítani próbált a Balkánon, hol pedig azért, hogy nem védte meg a vele délről szomszédos országokat a török fenyegetéstől. Lajos a Balkánon csak akkor védhette volna meg a szomszédos országokat, ha azokat előbb meghódította volna, akkor pedig már nem a szomszédos országokat, hanem saját államát védte volna. Tehát: Lajos a középkori uralkodókra jellemző elképzelések szellemében, az előző magyar királyok által megszabott irányokban folytatta háborúit. Nem vethető szemére mulasztás a török kérdésben sem, mert nem tudhatta előre, milyen nagy veszedelmet jelent később a török. (*Kristó Gyula:* Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988. 191–193. o.) – Ehhez figyelembe kell vennünk még egy szempontot: a magyar királyok, a XII. század végétől fogva a nyugati, katolikus kereszténységet is terjesztették. Ezért a magyar királyok éppen annyira nem kárhoztatandók, mint a török szultánok a mozlim vallás terjesztéséért. (*Kristó Gyula:* i. m. 188. o.) Különösen áll ez az erősen vallásos Nagy Lajosra, ki különösen fontosnak tartotta a katolikus vallás terjesztését, de a katolikus hit terjesztését a sokkal kevésbé vallásos Hunyadi Mátyás is említette, mikor hadba szállt a huszita, tehát „eretnek" Podjebrád György cseh király ellen.

[42] *Engel Pál:* A török–magyar háborúk első évei 1389–1392. *HK* 111. 1998/3. 561–575. o.; Magyarország és a török veszély a Zsigmond-korban. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. Budapest, 2000. 59–60. o.; *Engel Pál:* Luxemburgi Zsigmond. (1368–1437) In: Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. (Szerk.: *Rácz Árpád.*) Budapest, 1999. 37–39. o. – Teljes mértékben egyet kell értenünk Engel Pállal abban, hogy az 1390-es évek döntő fordulatot jelentettek Magyarország történetében, de ezt egyáltalán nem tartjuk pozitív változásnak, és kedvezőbbnek, ha úgy tetszik „dicsőségesnek" tartjuk a Szent Lászlótól Zsigmondig tartó korszakot.

A hadbahívottakat valamilyen módon fizetni kellett. Perényi Miklós szörényi bán levelet írt Zsigmond királynak, melyben kérte, hogy bizonyos hadbavonuló nemesek zsoldját, ha pénzben nem lehet, sóban fizesse ki.[43]

A király igazolja, hogy Márkusfalvi Márkus fia Péter, ennek fiai Balázs és Miklós, valamennyien szepesi nemesek, jelen voltak a török elleni háborúban.[44]

Zsigmond Cnol Miklós kassai polgárt, szépbányai nemest és familiárisát, Barcsai Kelement, öregségükre és a király szolgálatában való más elfoglaltságukra tekintettel, felmenti a folyó török elleni hadjáratban való részvétel alól, és az összes bíráknak megtiltja, hogy őket távolmaradásuk miatt bírsággal sújtsák.[45] Az oklevélben szereplő Miklós kassai polgár nemes és familiárisa is van. A hadjáratban való részvétel alóli felmentése egy bizonyos koron túl természetes, azt azonban, hogy milyen királyi szolgálatot teljesített, nem tudjuk.

Zsigmond elrendeli, hogy a folyamatban lévő (török elleni) hadjáratban vele együtt minden nemes és birtokos köteles személyesen részt venni, de Vitézi Lőrincet, érdemeiért, felmenti a hadbaszállás alól.[46] Hogy milyen érdemekről van szó, az oklevél nem közli. Egy másik királyi oklevél bizonyítja, hogy Jekelfalusi Miklós és testvére részt vett a török elleni hadjáratban.[47] Bizonyítja továbbá, hogy Giombos Miklós Sáros megyei nemes is részt vett a király török elleni hadjáratában.[48] Úgy tűnik, szükséges vagy előnyös lehetett a hadjáratokban való részvétel igazolása, és láthattuk, a veszélyeztetett Délvidéktől távol lakó – szepesi, sárosi, kassai – nemesek is hadba szálltak.

Az országnagyok levelet írnak a leleszi prépostnak és Rozsályi Kun Lukácsnak, melyben felkérik őket, hogy hajtsák be Ung, Bereg és Ugocsa vármegyében a török elleni hadjárat költségeire minden két jobbágyporta után kivetett egy arany forintnyi adót.[49]

A pozsonyi káptalan előtt Temel comes, Szentgyörgyi János comes fia végrendelkezik, arra az esetre, ha Zsigmond királynak a törökök és más pogányok ellen az ország és a keresztény hit védelmére vezetett hadjáratában elesne.[50] Erre az eshetőségre a hadjárat minden résztvevőjének gondolnia kellett. Hasonlóan intézkednek Barathko-i István fiai: Lőrinc és János, mivel idegen országba vonulnak Krisztus keresztjének ellenségei, a gonosz törökök ellen.[51]

A hadjáratok nem kevés pénzbe kerülnek, ezért a király Körmöcbánya polgáraitól a török elleni bulgáriai hadjáratra 1000 aranyforint kölcsönt kér.[52]

Zsigmond felszólítja Ung vármegye báróit, apátjait, prépostjait, káptalanjait, konventjeit, comeseit, nemeseit és más méltóságot viselő személyeit, hogy kiküldöttje, Szécsi

[43] 1391. máj. 8. Szerbia 29–30. o. LXX.

[44] 1391. jún. 27. *Fejér* X/1. 683. o., CCCLXXVIII.

[45] 1392. ápr. 27. Kassa. Zs. I. 272/2491.

[46] 1392. máj. 13. Zs. I. 275/2516.

[47] 1392. jún. 28. Grebench váránál. Zs. I. 278/2547.

[48] 1392. jún. 28 körül. Grebench váránál. Zs. I. 279/2550.

[49] 1394. ápr. 12. Buda. Zs. I. 373/3366.

[50] 1395. jún. 4. Zs. I. 439/4003.

[51] 1395. jún. 12. Zs. I. 440/441–4019.

[52] 1395. júl. 6. Zólyomlipcse. *Fejér* X/2. 310–311. o., CLXXX.

Gál és ispánjuk jelenlétében tartsanak közgyűlést, s rendeljék el, hogy a török császár ellen valamennyien hadba szállnak, s a végvidékre vonulnak. Jutalmat ígér azoknak, kik az ország védelmében harcolnak, és felhatalmazza Szécsi Gált és ispánjukat az engedetlenek birtokainak lefoglalására. Megtiltja, hogy a végvidékre vonulás és visszatérés közben kárt okozzanak a lakosoknak.[53] Ung vármegye mozgósítására tehát a király külön megbízottat küld ki a vármegyébe, és igyekszik mérsékelni a lakosság kárait, melyeket a vonuló hadseregek okozni szoktak.

Ugróci István fia Lőrinc 1396-ban a nikápolyi csatába tarthatott, mivel oklevele szerint idegen országba vonult Krisztus keresztjének gonosz ellenségei, a törökök ellen.[54] A török ellen szállt hadba a király zászlaja alatt Szőlősi Pető fia Jakab is, ki halála esetére három fia javára végrendelkezett.[55]

Pelsőci Bebek Detre a király parancsára 1399. január 13-ára halasztja a leleszi konvent Homonnai János fiai János és Miklós mester, valamint „in villa Kapus" alkalmazott officiálisuk, Csecseri Ormos Pál elleni perét, s a bírság fizetését, mert az alperesek a Boszniába induló sereggel akarnak tartani.[56] A hadbavonulók általában perhalasztással éltek. Figyelemre méltó, hogy a hadjáratban az egyik fél officiálisa, azaz tiszttartója is részt vesz, kire egy falu igazgatása van bízva. Az officiálisok általában földesuruk familiárisai, s mint az oklevélből is láthatjuk, hadakozók. Gyulaházai László fia András, arra hivatkozva, hogy a határ őrzése céljából az alsó részekre vonult, bemutatta a temesi ispán oklevelét, s Jakab fia Péter elleni perét 1399. január 13-ra halasztotta, holott a valóságban otthon tartózkodott.[57] A hazugság azonban kiderült.

Az 1390-es évek vége felé egyre gyakoribbakká váltak a török betörések. Zsigmond Ung vármegye ispánjához, vagy alispánjához írott levelében közli, hogy az ország, és különösen annak a határhoz közel fekvő része, egy idő óta súlyos károkat szenved a törökök és a hozzájuk csatlakozók gyújtogatásai és pusztításai miatt, amiknek városok, falvak és házak esnek áldozatul, és hogy a nemes és más helyzetű férfiak és nők elhurcolása és legyilkolása miatt már igen gyakran volt kénytelen az ország lakóit a pogányok támadásai ellen hadba hívni. A hadbahívás idején azonban a nemesek és más birtokos emberek közül sokan kivonják magukat a szolgálat alól. Ezért a főpapok és bárók tanácsára elrendeli, hogy az e célból kiküldött nemesek a vármegye egyik szolgabírájával együtt az ország minden vármegyéjében számlálják meg az ott élő jobbágyokat, nemeseket és más birtokos embereket, számukat írják registrumba, s azt március 5-ig küldjék el a királynak.[58]

---

[53] 1395. dec. 17. Esztergom. Zs. I. 459/4187.

[54] 1396. júl. 7. Ugróc. Zs. I. 494–95/4471.

[55] 1397 körül Zs. I. 567–8/5137.

[56] 1398. Visegrád. Zs. I. 612/5561.

[57] 1398. nov. 8. Visegrád. Zs. I. 613/5568.

[58] 1399. jan. 25. Buda Zs. I. 627–628/568. A nevezett összeírás valószínűleg a telekkatonasággal (militia portalis) függött össze. L. *Borosy András:* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Budapest, 1971. 37. o. Zsigmond 1398. nov. 13-án Szeremlyén kiadott oklevele felszólítja Pozsony vármegye nemeseit, hogy az általa kinevezett kapitányok és az alispán parancsára keljenek fel népeikkel s a jobbágyok huszadrészével. (*Borosy A.* i. m. 36. o. – Dl. 8384.)

A király levelet ír Pásztói János volt országbírónak, és felszólítja, hogy a török veszedelem elhárítása céljából siessen hozzá. Mercse havasalföldi vajda Kisnikápoly mellett, 16 nap előtt kelt értesítése szerint Bajazid, a törökök ura igen nagy hadsereggel személyesen Drinápolyba érkezett, mely a tengeren innen fekszik, s onnan 5 nap alatt elérkezhet a Dunához. A vajda attól tart, hogy noha minden erejével szembe fog szállni a törökkel, ilyen nagy sereget egyedül, a maga erejéből nem tud feltartóztatni, ezért kér segítséget. Az idő rövidsége miatt a király nem tud országgyűlést tartani, így más módon kell segíteni rajta, hogy képes legyen az ellenállásra. Nagyon sajnálja, hogy fivérével, a római királlyal és a morva őrgrófokkal nem tud megbeszélést tartani, bár nagyon hasznos lenne, ám az idő sürget, és valamit tenni kell; úgy látja, személyesen kell oda vonulnia. Nem kell csodálkoznia Pásztóinak, hogy őt is erre szólítja fel. Mint Mercse leveléből kiderül – folytatódik a levél –, ha nem kap segítséget, az oláhok, látva, hogy a király nem segíti őket, nem maradnak meg a hűségén, nem tartanak ki, hanem hamarosan török uralom alá kerülnek, amitől Isten őrizzen, mert ennek következményeképpen a magyar királyságot nagy veszedelem fenyegetné. Nem szabad késlekedni, mint Losonci István bán esetében, akinek háromszori kérésére sem tudtak pénzt küldeni, s mire a királyi sereg odaért, a késedelem miatt a törökök fegyvereseivel együtt kardélre hányták, elveszett az egész Havasalföld, s a Duna is az ellenség kezébe került. A múlt évben, mikor éhínség volt, s a törökök megtámadták a Havasalföldet, ő [a király] személyesen vonult oda, hogy biztosítsa az oláhoknak a szükséges segítséget. Tudnivaló, mekkora veszélyt jelentene, ha a törökök sikerrel járnának. Ezért azt akarja, hogy Pásztói, megfelelő mennyiségű élelemmel és egyéb szükséges dolgokkal együtt, igyekezzék minél gyorsabban Váradra, ahol a király jelenleg hadi népével tartózkodik, mert a communitasok és a népek nem vonulnak a király seregébe, ha nem látják, hogy a bárók már megtették. Ezért ismételten felszólítja, hogy siessen, amennyire lehetséges. Ő a maga részéről minden lehetőt megtesz az ország védelme érdekében.[59]

Zsigmond leveléből kiderül milyen nehézségekkel járt a haderő-mozgósítás, és milyen fontos volt, hogy az a lehetőségekhez képest gyorsan történjék.

Sandsilogius halicsi palatinus, a besztercei vár ura, Zsigmond király hozzájárulásával Podmansky Silvanust és utódait, aki őt addig két lándzsával szolgálták, felmenti az egyik lándzsa kiállítása alól és megelégszik egy lándzsa kiállításával.[60] Hogy ebbe a haderőcsökkentésbe a király miért egyezett bele, nem világos – talán nem tehetett mást; az oklevél kiadójának vára – egyelőre – nem volt kitéve török támadásoknak.[61]

Alsáni Bálint bíboros, Kanizsai János esztergomi érsek, Bebek Detre nádor, Győri Mihály veszprémi püspök, Jakcs György tárnokmester, Debrői István kincstárnok és Csáki István fia György visegrádi várnagy meghagyják Kállai Lőkös fiának, Miklós szabolcsi alispánnak, hogy a Szabolcs megyei sereget, melynek fővezérévé tették s melyet Szent György nap nyolcadára (május 5.) Bácsra kellett volna vezetnie, egyelőre ne indítsa meg, de tartsa fegyverben, hogy a király parancsára bármikor útra készen állhasson, mivel a temesi ispánoktól értesítés jött, hogy a török seregnek még csak az eleje érkezett meg Rácországba.[62]

---

[59] 1399. márc. 23. Zs. I. 637–638–639.

[60] 1399. máj. 23. Tarnov. Zs. I. 650/9872.

[61] 1399–1402. Buda. Zs. I. 664/6232.

[62] É. n. (1399–1402.) Szerbia 42. No. XCII.

Tagadhatatlan tény, hogy 1390 táján Magyarország olyan ellenséggel került szembe, mely nála nagyobb hatalom volt. Ezután a Magyar Királyság a törökkel szemben általában védekező harcra kényszerült, törökellenes harcai tették lehetővé, hogy megőrizze területi épségét. Ebben jelentős érdeme volt Zsigmond király végvárszervező munkájának és egyéb katonai reformjainak, majd Hunyadi János hadvezéri tehetségének.

Az 1456. évi nándorfehérvári győzelem hosszú időre elvette török kedvét a Magyarország elleni támadó háborúktól és az 1479-es kenyérmezei győzelem ugyanilyen irányba hatott. Hunyadi Mátyás uralkodása idején Magyarország helyzete nagyjából az 1390 előttihez hasonlított: általában a Magyar Királyság támadta meg szomszédait, de a nagyobb erejű – bár egyelőre nem támadó – ellenség ott állt az ország déli határainál, s Mátyás a török ellen nagyobb támadást nem indított. Ez a viszonylag kedvező állapot az 1520-as évekig állt fenn, mígnem 1526-ban végleg megszűnt a középkori magyar nagyhatalom.

Rövidítések

Anjou	Anjou-kor oklevéltár. (Szerk.: *Kristó Gyula.*) Budapest–Szeged, I. k. 1990–
Bánffy	*Varjú Elemér – Iványi Béla:* Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II. k. Budapest, 1908–1928.
Dl.	Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
Fejér	*Fejér, Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. k. Budae 1829–1844.
HK	*Hadtörténelmi Közlemények*
MTT	*Magyar Történelmi Tár.* Pest, Budapest, 1855–1934.
Szerbia	Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. k. *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal:* A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Budapest, 1907.
Sztáray	Nagy Gyula: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I-II. Budapest, 1887-1889.
Teleki	*Barabás Samu:* A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I-II. k. Budapest, 1895.
Temes	*Ortvay Tivadar:* Temesvármegye és Temesvár város története. 4 k. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. (Gyűjt.: *Pesty Frigyes.*) I. k. Pozsony, 1896.
ZW	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (Von *F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch.*) I-VII. k. Hermannstadt, Bukarest, 1892–1991.
Zs.	*Mályusz Elemér:* Zsigmondkori oklevéltár I–, Budapest, 1951–

NOVÁKI GYULA

NYERGESÚJFALU ÉS MUZSLA (KARVA) – CSENKE-PUSZTA KURUC KORI ERŐDJE

A Rákóczi-szabadságharcról nagyszámú egykorú írás maradt ránk, jelentős részben közzétételük is megtörtént. A történészek a kuruc–labanc háborút már sok szempontból, részletesen feldolgozták. A harcok során felhasznált és tovább fejlesztett, korábbi eredetű várak, illetve az akkor újonnan készített sáncvárak, sáncok sűrűn előfordulnak az egykorú írásokban, de történeti és helyszíni feldolgozásukra még kevés példa akad.[1] Az alábbiakban két, már több helyen megjelent, hosszabb-rövidebb közleményből ismert erőd, illetve sáncvár történetével és ma is látható maradványaival foglalkozom. A kuruc–labanc harcok történetéből csak a vizsgált területtel kapcsolatos eseményeket veszem sorra.

1703 második felében a szabadságharc jelentős sikereket ért el az ország északi részein. A jelentősebb városok, várak – Korpona, Szécsény, Zólyom, Besztercebánya, Léva, Szepes vára, stb. – kuruc kézre kerültek. 1704-ben folytatódtak az eredményes hadműveletek, elesett Tokaj, Murány vára. 1704. november 6-án Bottyán Érsekújvárt foglalta el,[2] ez a jelentősen kiépített vár a következő években is kuruc kézen maradt, és a felkelők egyik legfontosabb bázisává lett.

A Dunántúl akkor még császári uralom alatt volt, ám 1704 elejétől a kurucok Dunaföldvártól Pozsonyig, ha gyakran csak rövid időre is, mindenütt feltűntek a Duna bal partján.[3] Ekkor lépett be a történetünkbe Karva környéke.[4] Sok adattal rendelkezünk, de azok mozaikszerűen, többnapos, vagy többhónapos szünetekkel követik egymást. Érsekújvár ostromakor Bottyán a Dunát a bal parton Karvánál és feljebb, a Zsitva folyó torkolatánál, ágyúkkal elzárta. Tudunk arról, hogy Muzslán is táborozott,[5] valószínűleg ott akart átkelni 1704. november 18-án és 20-án, de a jobb partot őrző császáriak megakadályozták terve végrehajtásában.[6]

1705 januárjában Bottyán Muzslán ágyúkra várt,[7] majd a befagyott Dunán átkelve a császári kézen lévő Esztergom ellen intézett sikertelen támadást.[8] Február 20-án Károlyi Sándor dunántúli portyára indult, és seregével Karvánál kelt át a Duna jegén a jobb partra.[9] Május végén Bercsényi Miklósban már felmerült a terv, hogy Karvánál sáncot emeltessen.[10] Felépüléséről nincs adat, június 13-án viszont azt írta Rákóczinak, hogy hír sze-

---

[1] *Csorba* 1991.; *Nováki* 1996., 2004.

[2] Rákóczi emlékiratai 1978. 344. o., 28. jegyzet.

[3] *Bánkúti* 1975. 26. o.

[4] Az egykorú írásokban és a történeti feldolgozásokban többnyire „karvai" sáncot, erődöt, átkelőt („passust") említenek. Ez azonban nem Karva (Kravany) községre értendő, hanem az attól keletre 3 km-re, a Duna bal partján fekvő Csenke-pusztára (Čenkov, amely jelenleg Mužla határába esik), vagy a nyergesújfalusi erődre. „Karva" és „Neudorf" (Nyergesújfalu) összekeverésére már Lemaire is rámutatott (*Lemaire* 1973. 225. o.)

[5] *Villányi* 1892. 167. o.

[6] *Bánlaky* 1941. 169. o.

[7] AR IV. 319. o. (1705. január 27.)

[8] *Villányi* 1892. 167. o.

[9] Rákóczi emlékiratai 1978. 349–350. o.

[10] AR IV. 537. o. (1705. május 23.)

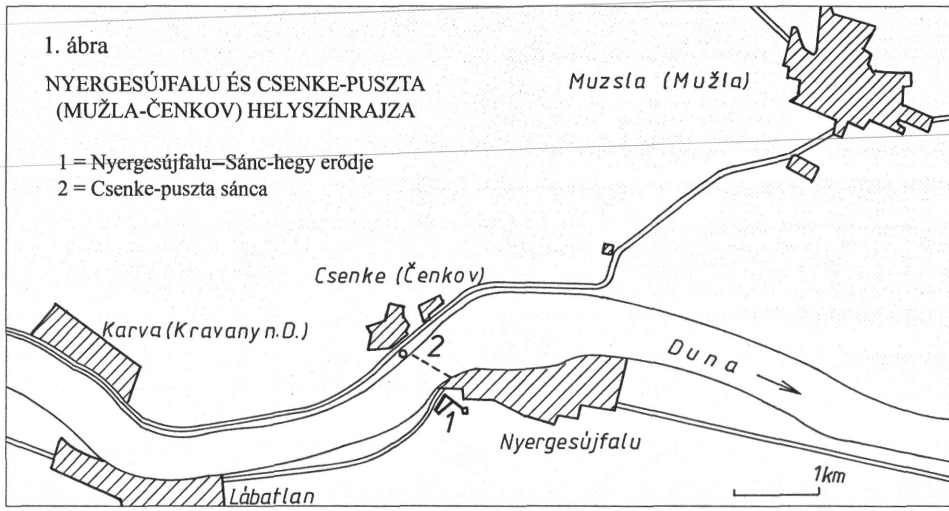

1. ábra
NYERGESÚJFALU ÉS CSENKE-PUSZTA (MUŽLA-ČENKOV) HELYSZÍNRAJZA
1 = Nyergesújfalu–Sánc-hegy erődje
2 = Csenke-puszta sánca

rint győri, komáromi sajkások készülnek le a Dunán hajókkal, hogy „az mi hidunkat" lerontsák, és valamilyen tüzes szerszámos hajót is készítenek Győrött, hogy a hídnak eresszék. Felmerült annak a lehetősége is, hogy gyalogságot akarnak Esztergomba vinni.[11] A szóban forgó híd helyét nem ismerjük, Karvánál később építettek hidat.

Bottyán augusztus 1-jén ismét Karvánál volt, Rákóczi rábízta a dunai átkelő védelmét.[12] A generális november 4-én sikeres dunántúli hadjáratba kezdett, de ezúttal nem Karvánál, hanem a másik fontos átkelőhelynél, Dunaföldvárnál kelt át a Dunán. Közben a kurucok 1705. november 25-től ostromzár alá vették Esztergomot. Az ostromra 1706. február 10-én került sor, de a császáriak visszaverték azt. 1706. április 13 – július 24. között fegyverszünetet kötöttek, Rákóczi azonban Des Alleurs márkival együtt tervbe vette Esztergom bevételét, hogy biztosítsa a Dunán való átjárást. Április végén Lemaire francia hadmérnököt bízta meg, derítse ki, hol volna alkalmas hely híd építésére.

Lemaire jelentette, hogy Esztergomtól jó mérföldnyire meredek szikla emelkedik a folyóparton, és azon erődöt lehetne építeni. A szikla lábánál, a fent építendő erőd hatósugarában a Duna partja sík, tehát alkalmas a hídverésre. Közvetlenül mellette a dombok mély völgyet zárnak körbe, ahova csapatokat és muníciót lehet elhelyezni. A tervezett erőd oltalma alatt, a szikla lábánál halad el a Komárom felé vivő országút. Néhány emelkedő miatt ugyan előretolt állásokat is kell majd építeni, de azok összeköttetése az erődde l könnyen biztosítható. (A leírás egyértelműen Nyergesújfalura utal.) Rákóczi Bercsényi, Forgách és Des Alleurs kíséretében szemlélte meg a helyet, és mindjárt elhatározták az erőd megépítését, aminek olyan erősnek kellett lennie, hogy ha Esztergom ostromakor fordulat állna be, akkor is védelmet nyújtson.[13] Lemaire bemutatta a tervet, és a munkák megkezdődtek. Először a híd összeállításán dolgoztak.[14]

[11] AR IV. 569. o. (1705. június 13.)

[12] *Villányi* 1892. 169. o.

[13] *Lemaire* 1973. 221–222. o.

[14] *Lemaire* 1973. 222. o.

Lemaire közben, az ostromra való előkészület keretében, Esztergom várát is megvizsgálta. Úgy tervezték, hogy a hidat Karvánál készítik el, leúsztatják Esztergomig, és ott állítják össze. A faanyag már megérkezett.[15] Esztergom és Párkány között egyelőre csak két hajó biztosította a közlekedést, ami igen lassú volt.[16]

A nyergesújfalusi erődöt, röviden, emlékirataiban is leírta Rákóczi: a sáncnak a hídfőt kellett védenie és egy hadtestet fedeznie. Az említett helyen, két meredek, cukorsüveg alakú magaslatnál, cölöpakadályokkal ellátott „zársáncot" emeltetett. A harmadik, a Duna partján húzódó magaslatnál is „jó tábori erődöt" építtetett. Ásás közben sok emlékre és feliratra találtak, amik jelezték, hogy Marcus Aurelius idejében a hely egy légió elsáncolt táborhelye volt. Minthogy az erődítési művek háromszöget képeztek, az általuk közrezárt tér elég tágas volt arra, hogy a sereg tábort üthessen. A tutajok készen álltak, úgy hogy kellő időben vízre lehetett bocsátani azokat a hídveréshez.[17]

1706. május 14-én Bottyán jelentette Bercsényinek, hogy „a Duna mellyéki sánc nagyobbrészt már készen vagyon," s hogy Révay Gáspár és Géczy csapatai a helyszínen vannak, amíg a munkák be nem fejeződnek.[18] A hídhoz szükséges fát Sellyén gyűjtik össze, onnan szállítják Karvára, vasmacskákat és köteleket is küldenek.[19] Május végén,[20] majd július elején további fák, vasmacskák érkeztek a hídépítéshez.[21] Július közepén a neszmélyi lakosoknak megparancsolták, hogy a hídhoz és a hajók tömítésére vigyenek két szekér famohát.[22] Ezzel egy időben Dunaföldvárnál is hídépítés folyt és felmerült, ha Karvánál nem szükségesek a mesteremberek, menjenek a földvári híd kötésére.[23] Július vége felé a karvai híd elkészült, 27-én a kuruc sereg zöme átkelt a Dunán és körbevette Esztergomot. Az ostromhoz szükséges nehéztüzérség átszállításához azonban a híd gyenge volt, ezért az ágyúkat a párkányi parton állították fel, az esztergomi várral szemben.[24] Közben a nyergesújfalusi erőd is elkészült, Rákóczi Georges Chassant francia brigadérost tette parancsnokká. A kurucok létszáma az erődben 1500 fő volt.[25] Karvánál, a Duna bal partján, Esterházy Antal serege állt készenlétben.[26] Rákóczi augusztus 5. és szeptember 20. között az esztergom-párkányi táborban tartózkodott.[27]

---

[15] AR V. 110. o. (1706. április 24.)

[16] *Lemaire* 1973. 227. o.

[17] Rákóczi emlékiratai 1978. 378. o. Említ egy „harmadik magaslatot a Duna partján" ahova ugyancsak emeltek erődöt. Ez valószínűleg azonos a magaslati erőd alatt, közvetlenül a Duna-part melletti „Kissánc-heggyel", amelyet azonban már teljesen beépítettek, ezért nem vizsgálható. *Horváth-Kelemen-Torma* (1979) 275. o.)

[18] *Thaly* 1905. I. 187. o.

[19] AR V. 125. o. (1706. május 20.)

[20] AR V. 139. o. (1706. május 29.)

[21] *Thaly* 1901. 410. o. (1706. július 6.)

[22] *Thaly* 1901. 410. o. (1706. július 6., 15.)

[23] AR I. 569. o. (1706. július 23.); *Bánkúti* 1969. 138. o.

[24] Rákóczi emlékiratai 1978. 379. o.

[25] *Thaly* 1905. I. 84. o.; *Bánlaky* 1941. 362-363. o.

[26] AR I. 567. o. (1706. július 17.); Thaly 1901. 3. o.

[27] Rákóczi emlékiratai 1978. 497. o.

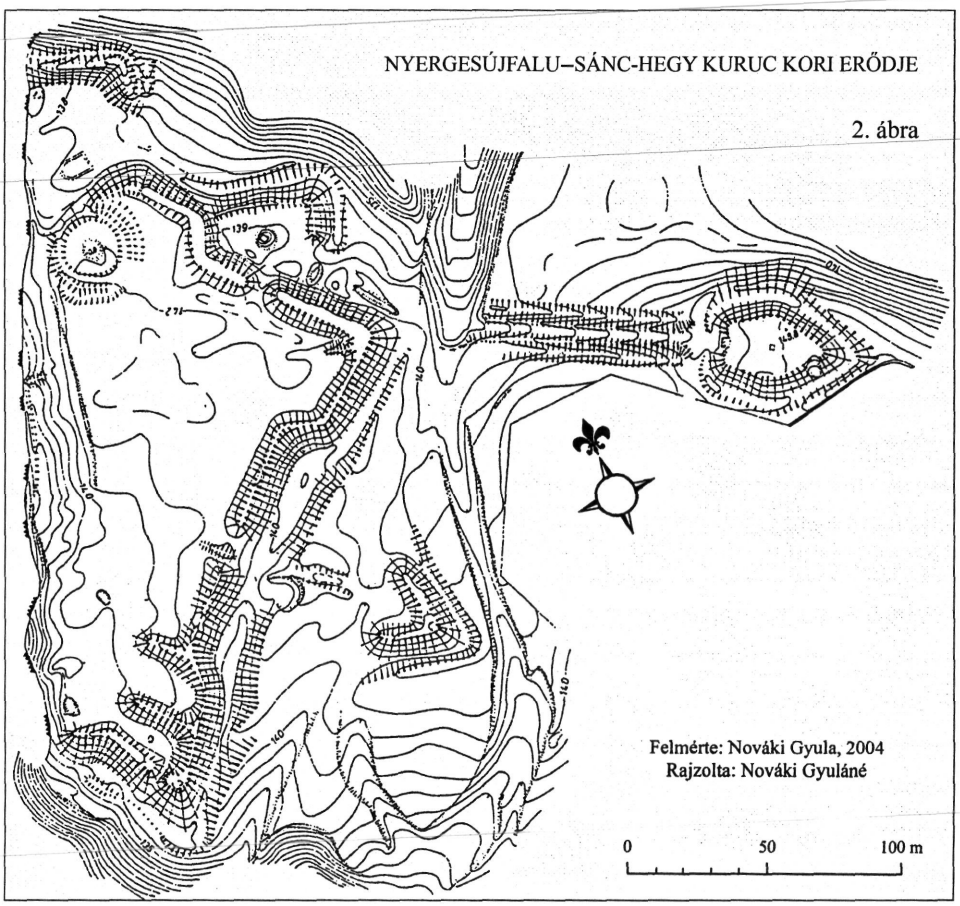

1706 augusztusában Bottyán visszaérkezett Nyugat-Magyarországról, hogy a Duna jobb partján fedezze Esztergom ostromát.[28] Szeptemberben aztán felgyorsultak az események. Almásról Csajágit is „a hídnál lévő sáncokhoz" rendelte Rákóczi.[29] Hajókon 400 hajdú és 3 tarack is érkezett Karvához.[30] Szeptember 14-én vihar szakította el a karvai hidat, Esterházy Antal hadainak egy része a bal parton állomásozott, a másik része vezető nélkül maradt a jobb parton. Tizenhatodikára azonban újra összekötötték a hidat.[31] Különböző falvakhoz parancsok mentek, hogy minél többen jöjjenek ehhez a munkához,[32] és még az Esztergom körüli csapatoktól is kértek 12 kötelet és 10 vasmacskát.[33] A híd újból elkészülvén, éjjel a generális (Esterházy Antal) is átkelhetett seregével a

[28] *Thaly* 1905. I. 84. o.; *Bánlaky* 1941. 365. o.

[29] AR I. 669. o. (1706. szeptember 6.)

[30] AR IX. 312. (1706. szeptember 11.)

[31] AR I. 678.; *Thaly* 1901. 438. o. „hídmestert" említ.; *Perjés* 1954. 174–175. o.

[32] AR I. 678. o. (1706. szeptember 14.); *Thaly* 1901. 438. o.

[33] *Thaly* 1901. 439. o. (1706. szeptember 16.)

Dunán.[34] Gaál András tüzér hadnagyot Érsekújvárba küldték, hogy négy szekér muníciót hozasson Nyergesújfaluba. Közben a karvai passus (átkelő) őrizetére rendelt 200 hajdú Esztergom mellett rácokkal csapott össze,[35] Bottyán pedig a Komáromból kitörő császári lovasságot űzte vissza.[36] Miután a karvai hidat sikerült ismét összekötni, Rákóczi utasította Esterházy Antalt, hogy vasmacskáival, kompjaival és egyéb felszereléseivel együtt indíttassa lefelé a hidat a sánctól, hogy másnap a vár (Esztergom) alatt átköthessék.[37]

A kurucok Esztergom várát 1706. szeptember 19-én foglalták el.[38] Az ostrom részleteire itt nem térek ki. Esztergom alatt, a vár bevétele után, a Karváról leúsztatott híd is elkészült. Ehhez hajók, vasmacskák, kötelek és révészek kellettek.[39] Immár a lovasság is átkelhetett a folyón.[40] Rákóczi ezt a hidat fontosabbnak tartotta, mint az időközben elvesztett dunaföldvárit.[41]

A fejedelem Esztergom bevétele után azonnal, szeptember 19–20-án Kassa felé indult, mert ott Rabutin támadása volt várható. Esztergom fővezényletét kezdetben Forgách Simonra bízta,[42] aki szeptember 22-én érkezett Karvához,[43] később azonban úgy rendelkezett, hogy induljon Pozsony felé, amivel el akarta vonni a császáriak figyelmét Esztergomról, ahol pedig Bottyánnak és Esterházy Antalnak kellett maradnia.[44] Ugyanakkor a francia Bonafoust nevezte ki a város parancsnokának.[45] Forgách ekkor 300 jól felszerelt katonát vont ki Nyergesújfaluból, ami ellen Chassant tiltakozott és azt is szóvá tette, hogy Forgách olyan német ezredet küldött az erődbe, amelynek katonáit Medgyes elfoglalása után erőszakkal soroztak be a kuruc hadseregbe.[46]

A Forgách hadmozdulatához fűzött remények azonban nem váltak be. A bécsi hadvezetés Starhemberget bízta meg Esztergom felszabadításával a kuruc uralom alól. Guido Starhemberg szeptember 26-án érkezett Komáromba, s Esztergom elestéről értesülvén hidat veretett a Dunán, átkelt a jobb partra és 27-én már a nyergesújfalusi erődhöz ért.[47]

Az ostromról Lemaire számol be. Leírása szerint azzal az utasítással érkezett Nyergesújfaluba, hogy vizsgálja meg a helyzetet, de az ostromra ne maradjon ott, inkább Esztergomban vezesse a vár helyreállítási munkáit. 950 katonát és 250 parasztot említ az erődben, akik azonban csak botokkal és kövekkel voltak felfegyverkezve. Szerinte Forgách ezeket küldte oda az általa elvitt 300 katona pótlására.

---

[34] *Thaly* 1901. 438. o. (1706. szeptember 16.)

[35] AR IX. 307. o. (1706. szeptember 15.)

[36] *Thaly* 1905. I. 86. o. (1706. szeptember 15.)

[37] AR I. 683. o. (1706. szeptember 17.)

[38] AR I. 685. o. (1706. szeptember 19.); Heckenast Gusztáv szerint szeptember 17-én (*Heckenast* 1984. 381. o.).

[39] *Lemaire* 1973. 233. o.; *Thaly* 1901. 442. o.

[40] AR I. 624. o. (1706. szeptember 20.)

[41] AR I. 621. o. (1706. szeptember 19.)

[42] AR I. 622. o.

[43] *Thaly* 1901. 442. o.

[44] *Thaly* 1905. I. 86. o.

[45] *Perjés* 1954. 178. o.

[46] *Lemaire* 1973. 234. o.

[47] Feldzüge 1882. 433. o.; *Lemaire* 1973. 234. o. (tévesen szeptember 20-i dátummal).

3. ábra. Nyergesújfalu–Sánc-hegy. A keleti elővédmű.
(Szabó Tibor felvétele, 2005.)

Lemaire a 3-4000 emberével Esztergommal szemben táborozó Esterházy Antal tábornokhoz ment, hogy 300 katonát kérjen tőle. Esterházy teljesítette a kérést, és a katonák letelepedtek a Duna bal partján, Nyergesújfalu erődjével szemben várták a hajókat, hogy átkelhessenek az erődhöz. Oda érkezett Újvárról Rivière hadmérnök is, a tüzérség ezredese, aki szintén az erődbe igyekezett. Mivel az erős szél miatt nem tudtak átkelni, Lemaire kérésére Esterházy táborából 4 hosszú csövű, négyfontos löveget hoztak, hogy tűz alá vegyék a császári sereget, amely a nyergesújfalusi erőd mellett egy part menti kis völgyben táborozott.

Chassant végül megkockáztatta egy hajó indítását, melyen 90 ember és a tisztek foglaltak helyet, de a szél a németek felé sodorta. Ekkor az erődből azokra a császári csapatokra tüzeltek, amelyek egy magányosan álló, szögletes őrtorony ellen támadtak, amely egy cukorsüveg alakú kiemelkedésen állt, s körülötte 24 láb széles és 14 láb mély árok húzódott. A főerőd keleti sarkától keletre, legtávolabb fekvő kiserődről lehet szó; 80 ember szolgált benne, nagyrészt német gránátosok, akik közül pár nappal korábban egy kiszökött. Ő biztatta Starhemberget a támadásra, mondván, e külső erődítmény német őrei, ha tisztes megadásra szólítják fel őket, nem állnak ellen.

Az ostromlók a közeli (Nyerges)Újfaluból gerendákat, deszkákat és vesszőnyalábokat hurcoltak magukkal, hogy áthatolhassanak az árkon. Az erődből egyetlen golyót sem lőttek ki, kinyitották a hátsó kaput, és ahányan voltak, magyarok, németek, mind a nagy

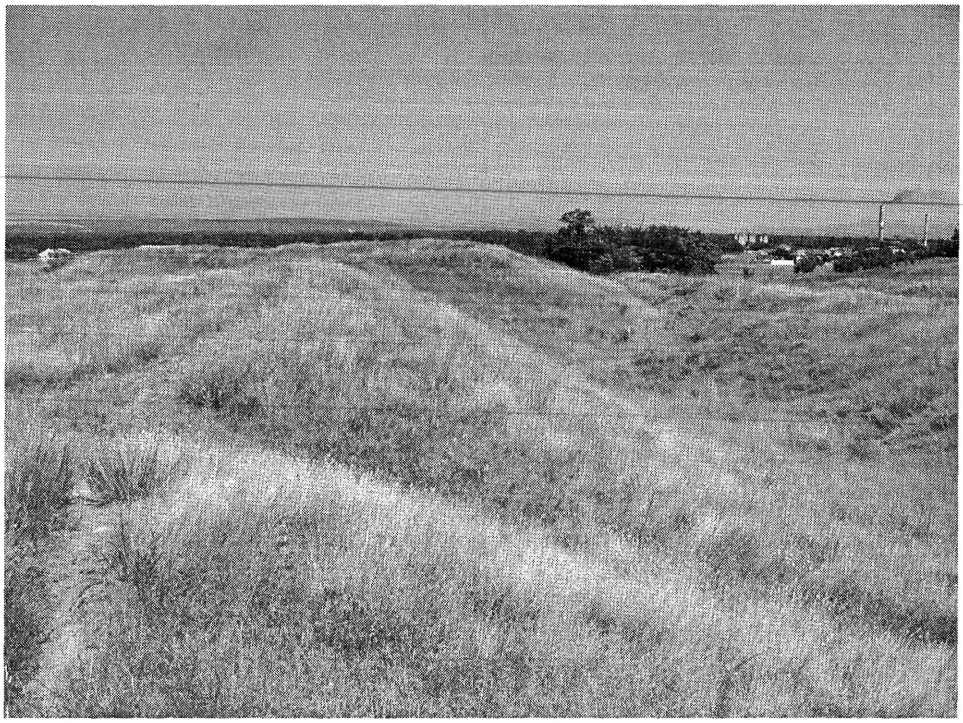

4. ábra. Nyergesújfalu – Sánc-hegy. A főerőd délkeleti oldala.
(Szabó Tibor felvétele, 2005.)

erődbe menekültek. Starhemberg általános rohamot rendelt el, az egész sereg megindult, a gyalogságot a lóról szállt lovasság is támogatta. A mellvéd mögött sorakozó katonák odahagyták a falakon kitűzött zászlóikat és visszavonultak a belső várba.

Chassant katonái sortüzet zúdítottak a belső vár kapuját ostromló két német csapatra és egy részüket a Dunába szorították. Sokan a szikla tetejéről a folyóba, vagy az árokba ugrottak, de ott is egyre lőtték őket. A császáriak nem tudtak átkelni az árkon, de bekiáltották, hogy aki megadja magát, kegyelmet kap. Erre a védők kinyitották a kapukat. A császáriak elfoglalták a várat, és az árulókat (az átállt németeket) legyilkolták. Egy óra hosszat folyt az öldöklés, Lemaire leírása szerint csak a parasztoknak, nőknek és gyermekeknek kegyelmeztek. A halottak száma meghaladta az 1200-at, mindössze 20 ember menekült meg. Hárman-négyen átúszták a Dunát. Chassant-t a császári Schomborn ezredes ejtette foglyul és Starhemberg tábornokhoz kísérte, aki már másnap ostrom alá fogta Esztergomot.[48] (Lemaire Esztergom ostromát is részletesen leírta, de arra most nem térek ki.)

Rákóczi a nyergesújfalusi erőd (vagy ahogy írta: „a karvai szentkereszt sánc") ostromáról szeptember 28-án az Ipolyság közelében lévő Gyerkről írt Bercsényinek. Úgy értesült, hogy a németek négy battériát állítottak fel és 10 ágyúval lövik az erődöt, ám Chassant keményen tartja magát, és mivel a Duna felé szabad a közlekedés, nem szenved hiányt semmiben.[49] Esztergomnál a biztonság kedvéért a kurucok szétbontották a hi-

[48] *Lemaire* 1973. 233–236. o.
[49] AR I. 633–634. o.

dat. Rákóczi az ostrom további fejleményeiről az emlékirataiban emlékezik meg: a „szökevény" (kurucokhoz átállt) németek feladtak egy „zársáncot," az ellenség a „nagy erődre" támadt, ellenállás nélkül elfoglalta azt és az 1300 főnyi őrséget kardélre hányta. Néhány úszva menekülő ember jelentette, hogy Chassant, a németek árulását látva, teljesen elvesztette a fejét, minden csapatával a szakadék szélén álló remetelakba vonult vissza, amit a német egyelőre nem támadott meg.[50] Az ostrom végét nem említi.

A történteket a császár szolgálatában álló Lipthay András huszárezredes is leírta. Lipthay személyesen vett részt Starhemberg Esztergom visszafoglalására indított akciójában. Pár évvel később papírra vetett emlékirataiban a nyergesújfalusi erőd ostromáról az előzőkhöz hasonlóan emlékezik meg, de néhány adattal kibővítve. Leírása szerint a németek másfél napig három irányból lőtték az erődöt, majd fasinákkal (a sáncárkok betömésére szolgáló rőzsekötegekkel) indultak rohamra. A védők a sáncokról integettek, hogy megadják magukat, fehér zászlót is mutattak, de azzal már elkéstek, a németek berontottak és halomra ölték őket. A tábornok parancsára a mintegy 1100 holttestet a Dunába hányták; 140-en fogságba estek. A védők között talált, kurucokhoz átállt németek közül nyolcat a kapu előtt felakasztottak.[51]

Az ostromot a helyszíntől távol lévő Forgách Simon is, rövidebben, de lényegében ugyanúgy írta le emlékirataiban. Ő nem helyeselte a „karvai erőd" megépítését, amire szerinte a franciák beszélték rá Rákóczit, és úgy vélekedett, jobb lett volna még az ostrom előtt kiüríteni és feladni az erődöt, akkor nem veszett volna oda a teljes hadifelszerelés. Forgách szerint, Lemaire leírásával ellentétben, a berontó császáriak nem csak a katonákat, hanem a várban talált parasztokat, férfiakat és asszonyokat is legyilkolták.[52]

A XIX. századi osztrák történeti munkában ennél is rövidebben, de hasonlóan írnak az ostromról. E szerint 6 kis kaliberű ágyúval lőtték az erődöt, de hamar abbahagyták a tüzelést és rohamra indultak. A császáriak öldöklését nem említik.[53]

Nyergesújfalu erődjét a császáriak nem tartották meg. Bottyán 1706. október 19-én Rákóczinak küldött levelében azt írta, hogy a németek „földig rombolták,"[54] ugyanezt említette Rákóczi is Bercsényinek.[55] Starhemberg többnapos ostrom után, 1706. október 11-én, Esztergom várát is elfoglalta. A várban Bruckenthal ezredes vezetésével kis őrséget hagyott, és a sereg nagy részével azonnal a Csallóközbe vonult.[56] Nyergesújfalu erődje többé nem szerepelt a kuruc szabadságharcban.

Mivel Esztergom a kis császári erők miatt nem jelentett veszélyt, Karvánál továbbra is működött a rév a kurucok kezében. Bottyán már 1706. október 19-én felvetette Rákóczinak, hogy Csenkénél (a karvai átkelőnél, a Duna bal partján) jó volna új sáncot hányatni, hajókat, ladikokat készíttetni,[57] mivel továbbra is ott tartózkodott.[58] A rév őrségé-

[50] Rákóczi emlékiratai 1978. 382. o.

[51] *Lipthay* 1988. 99–100. o.

[52] *Forgách* 1973. 501–502. o.

[53] Feldzüge 1882. 433–434. o.

[54] AR IX. 308. o.

[55] AR I. 640. o.

[56] Feldzüge 1882. 437. o.; *Thaly* 1905. I. 90. o.; *Bánlaky* 1941. 368. o.

[57] AR IX. 308. o.

[58] AR IX. 313–314. o. (1706. november 12.); *Thaly* 1879. 285. o.

nek 3 tarackja volt,[59] a szolgálatban Ebeczky István és Révay Gáspár csapata váltotta egymást.[60] Végül Rákóczi Bottyánt a Dunántúl parancsnokságával bízta meg,[61] a karvai passus őrizetét pedig Esterházy Dánielre hagyták.[62] Nem sokkal később Wilhelm Winkler hajdúit is oda rendelték.[63] Bottyán december 13-án – Esterházy Dániel távolléte miatt – Ebeczky Istvánnak adta át a karvai vezényletet, majd december 14–15-én 1500–2000 emberrel átkelt a réven és Tata, illetve Neszmély felé vonult,[64] ám december 24–25-én Kocs és Nagyigmánd között vereséget szenvedett.[65] A Karván állomásozó révőrségnek továbbra is a Duna ellenőrzése volt a feladata, amit azonban nem tudott maradéktalanul betölteni, mert december végén a rácok is átjutottak a folyón.[66]

A Dunától délre, a Dunántúlon a császáriak uralkodtak, de a folyó bal partja a kurucoké volt. A karvai passust gyakran említik az egykorú írások, ez azonban nem hidat, hanem csupán csónakkal ellátott révet jelentett. 1706 végén, 1707 január–február–márciusban különböző kuruc csapatok váltották egymást az őrszolgálatban.[67] 1707 január végén Karva „postérungba" evezőket rendelnek a közeli Köbölkútról.[68] Közben többször át is keltek a jobb partra;[69] élelmiszert, sót és muníciót is szállítottak a réven át.[70] Április közepén híre ment, hogy a németek hajókkal tervezik a karvai passus megtámadását, hogy egyúttal élelmiszert vigyenek Esztergom császári őrségének. A kurucok felkészültek erre, tarackot, puskaport és ágyúgolyókat készítettek elő.[71] Júniusban 300 hajdú állomásozott Karvánál,[72] az őrzés folyamatos volt.[73] Június elején Berthóti István utasítást kapott, hogy a nagy hajót vagy a Dunán, vagy szétszedve, szekereken vitesse be Újvárra, s e munkához rendeljen a karvai révhez 20–25 katonát.[74] Június második felében a passus javításáról értesülünk, hogy a dunántúli expedíciók folytatását biztosítsák,[75] de nem említik, ez milyen munkákat jelentett.

1707. június 27-én Esterházy Antal látogatta meg a karvai passust, ahova tarackokat is küldtek.[76] Júliusban az őrség ellátását írták elő,[77] és puskaport kértek.[78] Augusztus 26-

[59] AR IX. 312. o.; *Villányi* 1891. o.

[60] *Thaly* 1901. 449. o. (1706. november 12.)

[61] *Thaly* 1879. 283–284. o.

[62] *Thaly* 1901. 456. o. (1706. november 20.)

[63] *Thaly* 1901. 461. o. (1706. november 29.)

[64] *Thaly* 1879. 286. o.

[65] Feldzüge 1882. 440. o.

[66] *Thaly* 1901. 469. o. (1706. december 31.)

[67] *Thaly* 1901. 472., 476., 478., 483., 484.

[68] *Thaly* 1901. 485.

[69] *Thaly* 1865. 131., 133., 148. o.; 1879. 366., 373. o.; 1901. 483–484., 488–490., 492., 494., 498., 501., 508., 509. o.

[70] *Thaly* 1901. 494., 497., 526. o.

[71] *Thaly* 1901. 472., 476., 478., 517., 519., 520. o.

[72] *Thaly* 1901. 537. o.

[73] *Thaly* 1901. 538., 542. o.

[74] *Thaly* 1901. 531. o.

[75] *Thaly* 1901. 543–546. o.

[76] *Thaly* 1901. 545. Itt ugyan „karvai sáncot" említenek, de ez elírás, mert a sánc tényleges építése később történt. Nem sokkal később ismét „sáncot" említenek Karván (*Thaly* 1901. 550., 552., 554. o.)

án Rákóczi, Esterházy Antal kérdésére, hogy mi legyen a karvai sánccal, azt válaszolta, nem szükséges annak felépítése, de ha a dunántúli kapcsolatok miatt mégis szükség mutatkozna rá, építtesse fel.[79] Október 2-áról is van adatunk arra, hogy őrzik a karvai passust.[80] November elején Révay Gáspárt utasítják, hogy gyűjtse össze Hont és Bars megye hajdúságát, közülük 300-at küldjön a karvai passushoz és azok maradjanak is ott.[81] November végén is említik a passust,[82] decemberben pedig az őrségről, az ott átkelő futárokról, levelekről, kereskedőkről értesülünk.[83]

1708 elején gróf Tournon Henrik felesége, Thököly Mária átszállítását segítették Karvánál,[84] január első napjaiban pedig Bottyán tekintette meg a révőrséget.[85] Az átkelőnél egy kuruc katona 115 forintot és 3 lovat vett el egy jobbágytól. Esterházy március 13-án utasította Szekeres Istvánt, hogy mindent adasson vissza.[86] Ugyanakkor Bottyán ismét a tervezett új karvai sáncot említi: Bercsényinek küldött levelében „a most emelendő sáncban lévő gyalogságnak és a Komárom és Esztergom közötti négy lovascsapatnak" kér élelmet.[87] Március 21-én ismét a Csenkénél tervezett sánccal kapcsolatban fordul Bercsényihez, és döntését várja.[88] Április 21-én Szomód felől Esterházy Antal érkezett Karvához és siettette Fodor Lászlót, mielőbb keljen át a Dunán, mert a hadak koplalnak.[89]

1708. május első felében Bottyán végül is felépítette a Duna bal partján a karvai sáncot. 14-én a következőket írta Bercsényinek: „Háromszegletűvé csináltattam a sáncot [...], ott a legkeskenyebb a Duna s communicatiója[90] az ellenségnek könnyen impediáltathatik.[91] Palezátákkal[92] körűlvettem és a bástyáin mindenütt félölnyire sertés[93] fákat csináltattam [...] capacitássa háromszáz embernek való leszen." Egy nappal később Rákóczinak írt ugyanerről: „Karvánál ez előtt ötödnappal egy jó forma sáncot három szegletre, kinek minden szegleti[n] rundér[94] vagyon, erigálni[95] kezdettem, – már csak három nap alatt is perfektióban mégyen,[96] mivel feles embert hajtattam körül–belül építésére: az

[77] *Thaly* 1901. 550., 554. o.

[78] *Thaly* 1901. 552. o. (1707. július 14.)

[79] AR II. 87. o.

[80] *Thaly* 1901. 574., 583. o.; Ekkor ismét „karvai sáncot" említenek (*Thaly* 1905. 137. o.)

[81] *Thaly* 1901. 583. o. (1707. november 7.)

[82] *Thaly* 1901. 588. o. (1707. november 20.)

[83] *Thaly* 1901. 595-597. o. (1707. december 13.)

[84] *Thaly* 1901. 614. o. (1708. január 9.), 625. o. (január 28.)

[85] *Thaly* 1865. 193. o. Thaly tévesen említi a „Csenkevárat," mert annak felépítésére később került sor.

[86] *Thaly* 1901. 651. o.

[87] AR IX. 470. o. (1708. március 16.)

[88] AR IX. 471–472. o.

[89] *Thaly* 1901. 685. o.

[90] Közlekedése, kapcsolattartása.

[91] Akadályozható.

[92] Cölöpsorral.

[93] Tüskés.

[94] Rondella.

[95] Építtetni.

[96] Elkészül.

árkának közepibe sűrű palizátot, az bástya oldalából kiálló sörtéseket is köröskörül rakatok; oly erős lészen, hogy ha csak táborostul az ellenség reá nem mégyen, Isten oltalmából, nem féltem. Már is komáromi, esztergomi és budai sajkák kezdték impetálni:[97] de magam is közel lévén, azonnal visszapuskáztattak, azúlta nem is mutatták közelről magukat. Háromszáz emberre való sáncz lészen, több nem is kell belé: körülötte vagyon Révay Gáspár Uramnak egy batalioma és Géczi Gábor Colonellus Uram regimentje egészben."[98]

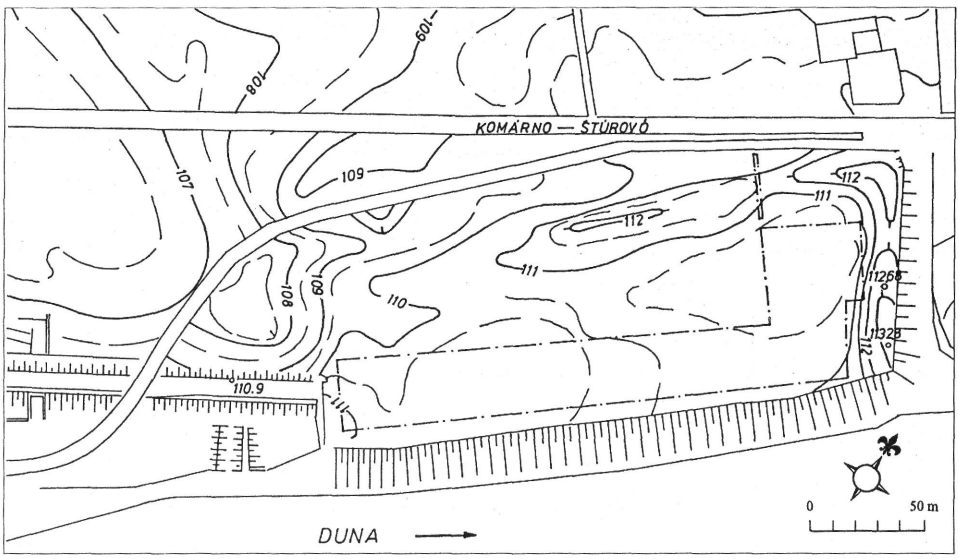

5. ábra. Muzsla–Csenke-puszta (Mužla-Čenkov) Vilma-kert sáncvára. (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993. nyomán.)

Az 1708-ban emelt bal parti karvai sánc is rövid ideig állt fenn, szerepéről keveset tudunk. Június 3-án Esterházy Antal Dadról indulva a feleségét kísérte a karvai passushoz a Duna jobb partjáig és a réven átkelt a bal parti sánchoz. Ott találkozott Bottyánnal, majd visszament a jobb partra és Szomódra ment, Bottyán pedig elkísérte Esterházynét Újvárba.[99] Június végén Ernyest Pál dragonyos kapitány Karvánál szállította át a portékáját.[100] A karvai parancsnokot figyelmezették, tartózkodjon a „szegénység forspontozásától."[101]

Alig egy hónapja készült el a karvai sánc (másként Csenkevár), máris Heister támadásától kellett tartani, aki Esztergomba akart élelmiszert szállíttani. Bottyán személyesen ellenőrizte, minden rendben van-e.[102] Szluha Ferenc a generálisnak írt levelében kifejtet-

[97] Támadni.

[98] AR IX. 479–482. o.; *Thaly* 1905. I. 186–187. o.

[99] *Thaly* 1865. 220. o. 1901. 720 o.

[100] *Thaly* 1901. 730. o. (1708. június 28.)

[101] Fuvarozásra való igénybevételétől. *Thaly* 1901. 735. o. (1708. június 28.)

[102] *Thaly* 1905. I. 195., 196. o. (1708. június 13–14.)

te, hogy ugyan tartani kell a sáncot, de ha Heister közeledik, ki kellene üríteni. Szerinte az ellenség a pusztán hagyott sáncban nem marad meg, és ha el is vinné a paliszádot, elmenetele után pótolni lehetne.[103] Bercsényi pedig július 15-én egyenesen arra adott utasítást, hogy a sáncot le kell rontani. Bottyánt ez rendkívül bosszantotta, meg is tette az előkészületeket, ám Újhelyen hírt kapott, hogy győri, komáromi és esztergomi rácok 24 sajkával Karva ellen indulnak, ezért Esze Tamás hajdúi közül ötvenet kocsira ültetett, s velük és a rendelkezésére álló lovasokkal a karvai sánchoz sietett. Bár a rácok közben már megindították az ostromot, a védők kitartottak. A mellvéd mögött a magyarok nem sebesültek meg, a sáncból ágyúval és puskával lőtték a rácokat és németeket, akik közül többen elestek. Már két órája tartott az ostrom, a sajkákból tarackkal lőtték a védőket, amikor Bottyán megjelent a csapatával. Erre a rácok abbahagyták az ostromot és Komárom felé távoztak. A karvai sánc ellen a német többször is támadott, de mindig visszaverték. Bercsényi valószínűleg azért kívánta a sánc lerontását, mert a benne állomásozó 300 gyalogost inkább a tervezett vágújhelyi ostromhoz és a sziléziai hadjárathoz kívánta volna felhasználni.[104]

Néhány alkalommal még ezután is történik említés az erődítésről:[105] Bottyán július 15-én a Rákóczinak írt levelében nyugtázta a tőle kapott parancsot a karvai sánc lerontására, és beszámolt a sánc elleni német támadásról. Egyúttal kérte, egyelőre ne kelljen a sáncot lerontani, mert nagy szükség van rá. Rákóczi azonban két nap múlva megismételte parancsát.[106] Bottyán végül július 25-én jelentette, hogy a karvai sáncot pár nappal előbb lerontatta, de hozzátette, azóta az ellenség sűrűbben és bátrabban jár fel és alá a Dunán, félmérföldnyire is kimegy a szárazföldre, előzi a kuruc őrséget, a falvak veszélybe kerültek.[107] Bercsényi szeptember 14-én megírta Rákóczinak, hogy a német a lerontott karvai sáncot felhasználta, kijavította és onnan már tarackkal is lőtték a kurucokat.[108]

A karvai sáncot ezután többé nem említik, végleges elhagyásának, pusztulásának időpontját nem ismerjük. A császári sereg szilárdan tartotta Esztergomot. Heister 1709. március végén elrendelte, hogy Kuckländer esztergomi parancsnok hidaltassa át a Dunát Párkánynál, a Garam torkolatában hányasson terjedelmes hídfőerődöt, a bényi ó-sáncokat újíttassa fel és helyezzen őrséget azokba. A kurucok időnként zavarták a munkákat.[109] 1709. május elején a császáriak átkötötték a hidat Párkány felé és a Duna bal partján a hídfőhöz sáncot is emeltek: észak felé törekedtek, céljuk a még kuruc kézen lévő Érsekújvár elfoglalása volt.[110] Heister október 7-én érkezett Esztergomba, a párkányi hídfőhöz több sereget és tüzérséget rendelt, majd másnap elindult felfelé a Garam jobb partján, és 10-én már a zselizi sáncoknál volt.[111] A Felvidék északi része is nagyrészt császári uralom alatt állt. A karvai átkelőre többé nem volt szükség, a hadmozdulatok más területekre tolódtak.

[103] AR IX. 494–495. o. (1708. június 13.)

[104] *Thaly* 1905. I. 212–213. o.

[105] *Thaly* 1901. 730. o. (1708. június 21.), 735. o. (június 28.)

[106] AR IX. 498–499. o. (1708. július 17.)

[107] AR IX. 502. o.; *Thaly* 1905. I. 225-226. o.

[108] AR VI. 77. o.; *Thaly* 1905. I. 213. o., 2. jegyzet.

[109] *Thaly* 1905. II. 127–129. o.

[110] *Thaly* 1865. 381., 418. o.

[111] *Thaly* 1905. II. 264. o.

A továbbiakban vegyük sorra a két sáncerőd ma is látható maradványait. Mint fentebb láttuk, az egykorú adatok mindkét sáncvár lerombolását említik. A helyszínen azonban mindkettőnek nagyon is jól azonosítható, közel teljesen ép maradványait találjuk. Nyergesújfalu felett a dombtetőn római kori erőd volt,[112] amire már Rákóczi is felfigyelt. Rendszeres ásatásra még nem került sor a területén, bár leletek már a XVIII. század óta előkerültek. A központi vár keleti sánca alatt illegális ásatás tárta fel egy négyszögletes, 2,8 x 2,4 méter belső méretű torony alapfalait. Az 1930-as években Neogrády Sándor,[113] 1969-ben és 1985-ben Visy Zsolt készített légifelvételt a sáncvárról.[114] A fotókon a központi vár belső területén épületek körvonalai látszanak, de egyelőre bizonytalan, hogy római, vagy kuruc kori maradványok-e. *(2. ábra,798. o.)* A légifelvételek alapján Soproni Sándor kísérelte meg, hogy rajzban rekonstruálja a római tábor körvonalait.[115] Az 1969-es légifelvételen az északkeleti elővédmű előtt kb. 20 méterre, sűrű, bokros, fás területen rövid, sáncra emlékeztető alakzat látszik. Ez azonban egy közelmúltban végzett földmunka eredménye, mert Neogrády felvételén a terület még teljesen tiszta, fátlan és sáncnak nyoma sincs.

A római táborral azonos területen, de nagyobb kiterjedésben, néhány kisebb beásástól eltekintve, ma is jó állapotban állnak a kuruc kori erőd sáncai, árkai.[116] Központi része háromszög alakú, hossza 220, legnagyobb szélessége 130 m. A Dunára néző oldalát egyenes szakadék zárja le. Két háromszög alakú, külső előműve közül az egyik a központi vár délkeleti oldalától 80 méterre, a másik az északkeleti oldaltól 35 méterre emelkedik. Valamennyit sánc és külső árok védi. A központi vár északi csúcsa alatt, átlag 40 méterre, még egy rövid sánc és árok húzódik a szakadékig.

A központi vár északi sarkában nyolcszögletű, kettős árok vesz körbe egy 20 m átmérőjű, kör alakú területet, az árkok átmérője 4–6 m. A kör közepén sekély, 80 cm mély mélyedés van, szélei elmosódottak. A légifelvételeken a nyolcszögletű kettős árok még ép, azóta azonban több beásás történt, az árkok már több helyen hiányosak. Eredetére nincs adatunk, valószínűleg a kuruc korból fennmaradt ágyúállás lehet.

A központi vár keleti sarkától 130 méterre, délkeletre egy egészen különálló, hegyes szögben végződő elővédmű ugrik ki, hossza 35, szélessége 22 m, mély árok veszi körbe. Közepén 1896-os millenniumi emlékmű áll. A központi várral egyenes árok köti össze, mindkét oldalát alacsony sánc és külső árok kíséri.

Az egész terület füves, jól áttekinthető, csak az utóbb említett délkeleti, legtávolabbi kiserődöt borítja ritkás erdő. A központi erőd északi csúcsa alatt kis barokk kápolna alapfalai láthatók. A kápolnát 1731-ben és 1864-ben is említik. Ugyanitt a XVIII. században kálvária is volt (ezért nevezték a sáncvárat „szentkereszti sáncnak" is). A kálvária régi keresztjének a helyén ma 1861-es évszámú kőkereszt emelkedik. A kápolna mel-

[112] *Horváth – Kelemen – Torma* 1979. 266–267. o.

[113] *Neogrády* 1950. 25. ábra; *Gerő* 1955. 425. ábra; *Radnai* 1960. 1. ábra

[114] *Visy* 1989. 40–41., 65–67. ábra, 2000. 40–41., 65–67. ábra.

[115] *Soproni* 1976. 42. ábra.

[116] A nyergesújfalusi kuruc kori erődre vonatkozó korábbi irodalomból külön ki kell emelni Hrenkó Pál (*Hrenkó* 1976. 140. o.) és Padányi Lajos (*Padányi* 2000. 77–83. o.) munkáit. A kuruc kori sáncerődöt 2004. május – június – július hónapban mértem fel feleségem segítségével.

lett egykor remetelak is állt, a XVIII. században időnként egy-egy remete is lakott benne.[117] A remetelakot Rákóczi is említi, az ostromkor a védők egy része oda menekült.[118]

A másik erőd maradványai, amelynek történetét fentebb ismertettem, a nyergesújfalusi erőddel pontosan szemben, a Duna bal partján, a szlovákiai oldalon, Csenkepusztán (Čenkov) találhatók. *(5. ábra, 805. o.)* Noha valamennyi történeti adat a közeli Karva (Kravany) községgel hozza kapcsolatba, most Muzsla (Mužla) határába esik. A nyergesújfalusinál jóval kisebb volt. A Duna medrének szélétől pár méterre északkelet – délnyugat irányú, hosszúkás alakú, alacsony, 2–3 m magas domb emelkedik. Három oldala viszonylag ép, de a délnyugati végéből a gátépítéshez földet hordtak el. Szélessége 100–110 m, hossza jelenleg kb. 250 m, eredetileg legalább 50 méterrel hosszabb lehetett. Szlovák régészek 1979–1990 között jelentős ásatást végeztek, a belső terület felét feltárták. Az őskori leleteken kívül egy koraközépkori, IX. századi, nagymorvának meghatározott telep maradványai kerültek napvilágra.[119] Az északi sarok körül a dombtetőt néhol 3 m magas sánc zárja le, délnyugat felé eső részét már korábban elpusztították, ezért nem tudjuk, ott hol zárta le a területet a sánc. A szlovák kutatók egy 30 m hosszan feltárt, kötőanyag nélkül épült, 140 cm magas, 180 cm széles kőfalat is említenek a sáncban. A lelőhelyet a XI–XII. században „praedium in villa Chenko" név alatt említik, ám – a kutatók véleménye szerint – akkor már nem volt erődítve. A fa–föld szerkezetű sáncban egy őskori és egy koraközépkori építési periódust különböztettek meg, végső soron azonban nincs biztos támaszunk a korára, hol kurucnak,[120] hol pedig nagymorva korinak határozták meg.[121] A kuruc kori kis erőd bizonyára ugyanezen a dombon volt, erre vall háromszögű alakja is, amit Bottyán leírásában olvashatunk. A sánc részletes ismerete hiányában nem lehet eldönteni a korát, lehet, hogy a kurucok a korábbi sáncot használták fel és erősítették meg.[122]

[117] *Padányi* 2000. 84–85., 195–196. o.

[118] Rákóczi emlékiratai 1978. 382. o.

[119] *Hanuliak – Kuzma – Šalkovský* 1993.

[120] *Hanuliak – Kuzma* 1983. 397. o.

[121] *Hanuliak – Kuzma – Šalkovský* 1993. 181–182. o.

[122] 2004. augusztus 3-án megkíséreltem bejárni, de az elvadult, rendkívül sűrű aljnövényzetű erdő ezt megakadályozta. A sánc több helyen sok beásással bolygatott.

IRODALOM

AR — Archivum Rakóczianum. I. osztály. (Szerk.: *Thaly Kálmán.*) I–III. Pest, 1873–1874., IV–X. Budapest, 1875–1889.

Bánkúti 1975. — *Bánkúti Imre:* A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április). Budapest, 1975.

Bánlaky 1941. — *Bánlaky József:* II. Rákóczi Ferenc nemzeti felkelése 1701–1714. A magyar nemzet hadtörténelme 18. Budapest, 1941.

Bencze 1997. — *Bencze Cs. Attila* (szerk.): Muzsla. A kezdetektől 1920-ig. Muzsla, 1997.

Csorba 1991. — *Csorba Csaba:* Várak a Rákóczi-szabadságharcban. *Studia Agriensia* (Eger) 11. (1991.) 69–76. o.

Feldzüge 1882. — Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. I. Serie VIII. Band. Wien, 1882.

Forgách 1973. — *Forgách Simon* emlékiratai. In: Rákóczi tükör I. 481–504. o.

Gerő 1955. — *Gerő László:* Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955.

Hanuliak – Kuzma 1983. — *Hanuliak, Milan – Kuzma, Ivan:* Die Untersuchungsergebnisse der frühmittelalterlichen Besiedlung in Mužla-Čenkov. *Archaeologia Historica* 8. (1983.) 396–397. o.

Hanuliak – Kuzma – – Šalkovský 1993. — *Hanuliak, Milan – Kuzma, Ivan – Šalkovský, Peter:* Mužla-Čenkov. Osidlenie z 9–12. storočia. Nitra, 1993.

Heckenast 1984. — *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc. In: *Liptai Ervin* (szerk.): Magyarország hadtörténete. I. Budapest, 1984. 339–399. o.

Horváth – Kelemen – Torma 1979. — *Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István:* Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a Dorogi járás. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.) Budapest, 1979.

Hrenkó 1976. — *Hrenkó Pál:* Bottyán-sáncok a Duna mentében. *Geodézia és Kartográfia* (1976.) 139–144. o.

Kuzma 1997. — *Kuzma Ivan:* Régészeti leletek a község területén. In: *Bencze* 1997. 1997. 5–16. o.

Lemaire 1973. — *Lemaire, Louis:* Beszámoló mindarról, ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig. In: Rákóczi tükör. II. 176–288. o.

Lipthay 1988. — *Lipthay András:* Életemnek emlékezete. (Szerk.: *Tarnai Andor.* A bevezető tanulmányt írta: *Czigány István* és *Rédei Éva.*) Budapest, 1988.

Markó 1934. — *Markó Árpád:* Rákóczi mint hadvezér. In: *Lukinich Imre* (szerk.): Rákóczi emlékkönyv halálának kétszáz éves fordulójára. I. Budapest, 1934. 335–358. o.

Neogrády 1950. — *Neogrády Sándor:* Légi fénykép és az archaeologiai kutatások. *Térképészeti Közlöny* 7. (1950.) 3–4. szám. 283–332. o.

Nováki 1996. — *Nováki Gyula:* Kuruc kori erőd Sopronbánfalva felett. In: *Környei Attila – G. Szende Katalin* (szerk.): Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, 1996. 135–148. o.

Nováki 2004. *Nováki Gyula:* Kuruc kori várak, sáncok Dunaföldvár – Solt – Dunakömlőd térségében. *Műemlékvédelmi Szemle* (megjelenés előtt).

Padányi 2000. *Padányi Lajos:* Nyergesújfalu monográfiája. Nyergesújfalu, 2000.

Perjés 1954. *Perjés Géza:* Esztergom 1706. évi ostroma és az ostrommal kapcsolatos hadműveletek. *Hadtörténelmi Közlemények* 1/2. (1954.) 136–184. o.

Radnai 1960. *Radnai Lóránt:* Régészeti kutatás a magasból. *Élet és Tudomány* 15. (1960.) 815–819. o.

Rákóczi emlékiratai 1978. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. (Fordította *Vas István,* a tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*) Archivum Rakóczianum, III. osztály. I. Budapest, 1978. 165–616. o.

Rákóczi tükör *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Rákóczi tükör I–II. Budapest, 1973.

Soproni 1976. *Soproni Sándor:* Crumerum. In: *Fitz, Jenő:* Der römische Limes in Ungarn. Székesfehérvár, 1976. 42–43. o.

Thaly 1865. *Thaly Kálmán:* Bottyán János II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Pest, 1865.

Thaly 1879. *Thaly Kálmán:* Dunántúli hadjárat 1707-ben. *Századok* 13. (1897.) 277–487. o.

Thaly 1901. *Thaly Kálmán:* Gróf Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyve 1706–1709. Budapest, 1901.

Thaly 1905. *Thaly Kálmán:* Ocskay László II. Rákóczi Ferenc brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. Budapest, 1905.

Villányi 1891. *Villányi Szaniszló:* Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom, 1891.

Villányi 1892. *Villányi Szaniszló:* Három évtized Esztergom megye és város múltjából (1684–1714). Esztergom.

Visy 1989. *Visy Zsolt:* A római limes Magyarországon. Budapest, 1989.

Visy 2000. *Visy Zsolt:* A Ripa Pannonica Magyarországon. Budapest, 2000.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MÉSZÁROS KÁLMÁN

EGY FOGOLYNÉVSOR A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBÓL

1705. február 4.*

A Rákóczi-szabadságharc történetében még számos részterület vár feldolgozásra, s ezek között a hadifogoly-kérdés az egyik legkevésbé vizsgált témakör. Az utóbbi években Kovács Ágnes két tanulmánnyal is törlesztett ezen az adósságon: a Heckenast Gusztáv-emlékkönyvben a hadifogoly-vallatások jegyzőkönyveit elemezte,[1] a Bánkúti Imre-emlékkönyvben pedig a császári foglyok helyzetét, a velük való bánásmódot mutatta be.[2] Az alábbiakban magunk is szeretnénk hozzájárulni a téma feldolgozásához egy mindeddig kiadatlan forrás közzétételével.[3] Az 1705 elején készült részletes kimutatás a kuruc várakban és városokban őrzött foglyokról ad viszonylag pontos tájékoztatást. Az összeírás minden bizonnyal az 1704 közepétől folytatott tárgyalásokkal összefüggésben, a nem sokkal később megkötött fogolycsere-egyezmény kapcsán készült. Szám szerint 307 Nyitra, Csábrág, Árva, Munkács, Szendrő és Murány várában, Kassán, Ungvárott, Likaván, Szepesváron, Huszton és Kisvárdán őrzött foglyot írtak össze. Közülük 299 fő volt császári fogoly, ketten császári fogolyból vagy dezertőrből lettek kuruccá, akik fegyelmi vétségükért kerültek ismét tömlöcbe, nyolc fő pedig a kurucok saját rabja volt, az ő nevüket tehát csak tévedésből írták össze. A felsorolt várak egy kivételével (Kisvárda) a Felvidéken találhatóak. A Dunántúl ez idő szerint teljes egészében császári ellenőrzés alatt állt, Erdély viszont annak ellenére hiányzik az összeírásból, hogy több erősség is kuruc kézen volt, s bár az elfogott császáriak egy részét valószínűleg Magyarországra küldték,[4] az erdélyi és partiumi várakban is bizonyára őriztek hadifoglyokat.[5] A főbb magyarországi várak közül is feltűnő Érsekújvár, Bajmóc és Szolnok hiánya, ahol feltehetően szintén őriztek néhány rabot, a frissen (1705 első napjaiban) kapitulált Egerben és Szatmáron azonban a kurucok valószínűleg még nem rendezkedtek be fogolytartásra.

* Közleményünk a T 038 212 számú OTKA-program keretében készült.

[1] *Kovács Ágnes:* Hadifogoly-vallatások a Rákóczi-szabadságharc idején. = Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. *Bessenyei József.* Miskolc, 2001. 88–97. o.

[2] *Uő:* A császári hadifoglyok helyzete a Rákóczi-szabadságharcban. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. *Mészáros Kálmán.* Budapest, 2002. 177–185. o.

[3] Maga az összeírás nem teljesen ismeretlen a szakirodalomban, *Heckenast Gusztáv* is használta, és több adatát idézi nem régiben megjelent posthumus művében: *Heckenast,* 2005. 30., 252., 289., 315., 334., 371. és 456. o. (Heinrich Axmann, Wolfgang Josephat Kreutz, Mikes Mihály, Rudolf Oppersdorf, Penz János Kristóf, Johann Melchior Salzer és Verzár Oxendie életrajza.)

[4] Az alábbi összeírásban pl. az erdélyi Besztercén kapitulált császári katonák közül nyolcat Huszton írtak össze.

[5] A bestercei császári parancsnok, Falkenheim őrnagy pl. Kővárban, majd Kolozsvárott raboskodott: *Wesselényi* I. 504. o.

Mindezek alapján úgy véljük, forrásunk csak megközelítőleg ad számot a kurucok fogságába esett császáriakról.

Az adatok azonban így is jól elemezhetőek. A foglyokat az alábbi főbb kategóriákba csoportosítottuk:

foglyok	*fő*	%
tiszt	54	17,59
altiszt	26	8,47
közlegény	80	26,06
családtag és szolga	101	32,90
egyéb civil	33	10,75
saját (kuruc) rab	10	3,26
bizonytalan	3	0,98
összesen	*307*	*100,00*

Az egyes kategóriákat természetesen tovább pontosíthatjuk. A katonák esetében kézenfekvő a rendfokozati megoszlást vizsgálni. A legmagasabb rangú császári tiszt Kreutz tábornok volt,[6] kívüle három ezredes és két alezredes,[7] egy őrnagy,[8] egy főhadsegéd (general-adjutant),[9] tizenegy kapitány,[10] huszonegy hadnagy,[11] tizenkét zászlótartó,[12] egy hadbíró és egy segédtiszt[13] „élvezte a kurucok vendégszeretetét". Az altisztek közül hat őrmester,[14] három Fourier,[15] öt tizedes[16] és hét Fourierschütz[17] szerepel az összeírásban, s közéjük sorolhatunk még egy-egy dobost, foglárt (profus), borbélyt,[18] valamint két hadszertárnokot („cajtvarter")[19] is. A közlegények soraiból érdemes kiemelni négy tüzért, s megjegyezzük, hogy az egyik tizedes is „pattantyús" volt.[20]

---

[6] Lásd az összeírásban 47. sz. alatt. – Az ellenőrzés lehetőségére a továbbiakban megadjuk az egyes kategóriákhoz tartozó folyószámokat.

[7] 59., 107. és 212., ill. 52. és 146. sz. Axmann érsekújvári és Zinzendorf egri parancsnok rendfokozata (előbbi alezredes, utóbbi ezredes volt) nem szerepel ugyan az összeírásban, de ezt egyéb forrásból tisztázni tudtuk.

[8] 6. sz.

[9] 48. sz.

[10] 40., 49., 60., 113., 147., 247., 259–260., 267., 274. és 285. sz.

[11] 10., 12–13., 18., 21., 44., 61–62., 114., 119., 130., 136., 248., 261–263., 273., 276., 287–288. és 290. sz.

[12] 16., 46., 115., 120., 126., 139., 238., 271–272., 275. és 277–278. sz.

[13] 249. és 304. sz.

[14] 17., 38., 51., 160., 281. és 305. sz.

[15] 116. és 121–122. sz. – A Fourier (magyarosan furír) a szállások kiosztásával, élelmezéssel, küldönci feladatokkal foglalkozó altiszt volt.

[16] 161., 177., 181., 201. és 295. sz.

[17] 67–69. és 74–77. sz. – A Fourierschützök a későbbi tiszti szolgák feladatait látták el.

[18] 123., 183. és 250. sz.

[19] 141. és 148. sz.

[20] Összesen 80 fő: 2., 23–28., 33., 45., 53., 70–73., 80., 124–125., 143–144., 154–159., 162–176., 178–180., 182., 184–194., 197., 199–200., 202–209., 211., 283–284., 286., 296–303. és 306–307. sz. – A tüzérek: 33., 143–144. és 178. sz. – A tüzér tizedes („pattyantus kapral"): 177. sz.

A „civilek" csoportját már nehezebben kategorizálhatjuk. Egy részük a hadellátásban szolgált, ők tehát szorosan kötődnek a katonákhoz. Két hadbiztost („Proviantbéli Commissarius"), két élésmestert („Proviánt mester", ill. „Profont Mester") és két íródeákot sorolhatunk közéjük.[21] Több császári tisztségviselőt is fogságra vetettek. Közülük Faygenputz János sóvári provizor és Penz János Kristóf egri kamarai prefektus neve a legismertebb,[22] az összeírás azonban az előbbit csak mint „eperjesi lakos"-t említi. Egy másik prefektust, az egri német postamestert és egy korábban sóperceptorként szolgáló tisztviselőt említhetünk még ebben a kategóriában,[23] s három olyan magánföldesúri alkalmazottat is idesorolhatunk, akik császárhű főurak – pl. Kollonich Lipót esztergomi érsek – szolgálatában álltak.[24] Tolvaj Gábor nádori ítélőmestert és Verzár Oxendie erdélyi örmény püspököt kifejezetten politikai fogolyként tarthatjuk számon.[25] Jobb híján a kémeket vagy „kémgyanús" személyeket (szám szerint legalább négy főt) is a „civilek" közé soroltuk.[26] További 13 fő tartozik még a „civil" kategóriába, leginkább polgári foglalkozásuk alapján.[27] Volt közöttük lakatos, asztalos, kőműves, sütő, a császári sereget kísérő kocsis és kalmár, ferences páter, ács, serfőző, Ausztriában elfogott „pór német" és varga, valamint egy pozsonyi „szegény ember".

Külön kategóriába soroltuk azokat a rabokat, akik nem „saját jogon", hanem valamely más rab hozzátartozójaként, szolgájaként esett fogságba. 11 feleséget,[28] 9 gyermeket (köztük esetleg felnőtt fiakat, leányokat is),[29] valamint 42 szolgát[30] és 14 szolgálót[31] írtak össze. További 25 főt forrásunk is összefoglalóan említ, midőn az eperjesi császári helyőrség Szendrőn raboskodó tisztjeinek felsorolása után azok feleségeit, gyermekeit és szolgáit csak számszerűen jegyzi fel.[32] Megjegyezzük, hogy magasabb állású személyeket is soroltunk a szolgák (feleségeiket pedig a szolgálók) közé, Wilson és Zinzendorf ezredesek személyzetében pl. hopmesterrel és titkárral is találkozunk.[33] Számos esetben

[21] Hadbiztosok: 227. és 234. sz. – Élésmesterek: 149. és 280. sz. – Íródeákok: 151. és 231. sz.

[22] 63. és 225. sz. – Mindkettőjükre lásd: *Heckenast*, 2005. 143. és 334. o. Egyébként Faygenputz János (Georg Rüdiger Feigenbutz?) életrajzi adataiban ellentmondások vannak, forrásunk megerősíti, hogy 1705-ben még raboskodott. A fejedelemhez benyújtott folyamodványok iktatókönyvében is szerepel egy vele kapcsolatos bejegyzés: 1705. jún. 3. körül Rákóczi engedélyét szerette volna elnyerni ahhoz, hogy családjával együtt Lőcsén vagy Késmárkon lakhassék, és elvett ingóságainak visszaadását is kérte a kapitulációs egyezmény 6. pontjára hivatkozva. Válaszként csak annyi szerepel, hogy „vette már egyszeri resolutióját, s kövesse azt". MOL G 19. II. 2. i. No. 349. (Az adatot Czigány István bocsátotta rendelkezésünkre, önzetlen segítségét ez úton is köszönjük.)

[23] 232., 240. és 292. sz.

[24] 150., 152. és 265. sz.

[25] 50. és 56. sz.

[26] 35., 36., 55. és 58. sz.

[27] 3–5., 30–32., 54., 57., 81., 153., 195–196. és 198. sz.

[28] 14., 34., 108., 127., 131., 137., 145., 213., 228., 233. és 239. sz.

[29] 15., 128–129., 132–133., 226., 229–230., és 264. sz.

[30] 7–8., 11., 19–20., 22., 37., 39., 41., 43., 64–66., 78–79., 109–110., 134., 138., 140., 210., 214., 216., 218–221., 235., 241., 243–246., 266., 268–270., 279., 282. és 289. sz. Itt említjük azt a két „Camerdiner"-t is, akik bizonyára magasabb rangú személy belső szolgái, „kamarásai" voltak: 117. és 251. sz.

[31] 9., 111–112., 135., 142., 222–224. és 236–237. sz. Ugyanide soroltuk a szolgák feleségeit: 42., 215., 217. és 242. sz.

[32] 82–106. sz.

[33] 64. és 214. sz.

közkatonákat osztottak be az előkelőbb foglyok szolgálatára, őket azonban nem szolgaként, hanem közlegényként vettük számba.

Kassán hét olyan személyt is összeírtak a névsor végén, akiket utóbb áthúzással töröltek. Ennek az a magyarázata, hogy a kurucok saját rabjai voltak, s többnyire fegyelmi vétség miatt kerültek tömlöcbe. Köztük volt pl. Károlyi Sándor ezredének két híres portyázó tisztje, Pikó Deme és Török Péter.[34] Bár nem törölték a névsorból, szintén a kurucok saját rabjaként írták össze azt a francia tisztet, aki Rákóczi szolgálatába lépett, de bizonyos kihágásáért letartóztatták.[35] Ugyancsak saját rabnak kell tartanunk két német katonát. Egyikük a Montecuccoli-ezred strázsamesteréből lett kuruc zászlótartóvá, de 15 hónapi szolgálat után ismeretlen okból fogolyként került Huszt várába. Másikuk sorsa is hasonló lehetett, mert Forgách Simon lovasezredéből szállították Husztra.[36]

Három főt soroltunk a bizonytalan kategóriába.[37] Egy győri legényt Lenki Sándor kapitány embereként vettek számba, tehát egyaránt lehet szolga vagy közlegény. „Venczeslaus Krajcz" 15 esztendeig szolgált a császári seregben, és mivel saját (valószínűleg túlzó) állítása szerint ez idő alatt „egy forint fizetése sem volt", felajánlotta szolgálatát Rákóczinak. Őt azért nem soroltuk a közlegényekhez, mert valószínűsíthetjük altiszti rangját. Ugyancsak kérdőjelet kell tennünk Gieszman Ignác Lipót neve mellé, akit a Deutschmeister-ezredhez tartozó „libertinus"-ként írtak össze.

A forrás adatai további elemzést is lehetővé tesznek. Több esetben tájékozódhatunk pl. a katonák alakulatáról. A tisztek 68,5%-ánál (54-ből 37 fő esetében) szerepel konkrét ezred megnevezése, és az altisztek csaknem 58%-áról (26-ból 15 főről), valamint a közlegények 37,5%-áról (80-ból 30 főről) rendelkezünk hasonló adattal. Valamennyi katonára kivetítve ugyanez az arány nem éri el az 51%-ot (161-162 fő közül 82).[38] Ez meglehetősen hiányos adatfelvételre vall, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy a helyőrségi szolgálatra beosztott katonák egy része, így pl. maguk a várparancsnokok, továbbá a hadszertárnokok és a pattantyúsok gyakran nem is tartoztak ezredkötelékbe. Ugyanakkor több családtag és szolga, valamint egy élésmester (összesen 31 fő) is valamelyik császári alakulathoz kapcsolható. Ezek egy részét a hallás után lejegyzett, pontatlan (hibás?) adatok, a német nevek nehezen értelmezhető magyar fonetikája és a témára vonatkozó ismereteink hiányosságai miatt nem sikerült azonosítani.[39] Az ismert császári ezredekre vonatkozó adatokat a következőképp összegezhetjük:

---

[34] 252–258. sz.

[35] 291. sz. Egyébként nyilvánvalóan egy kalandorral van dolgunk, aki saját állítása szerint gróf, sőt hajdan generális és egyben ezredes volt!

[36] 293–294. sz. – A forrásközlés során a kifejezetten kuruc rabok sorszámát zárójelbe tettük, e két dezertőr kivételével, mivel ők utóbb akár fogolycserével is szabadulhattak.

[37] 1., 29. és 118. sz.

[38] A számítással kapcsolatban megjegyezzük, hogy a bevezető elején közölt táblázat kategóriáiból a tiszteken, altiszteken és közlegényeken kívül a bizonytalan kategóriába sorolt három fővel is kalkulálnunk kell, hiszen ezeknek legalább egyike bizonyosan katona volt. Mindez ugyanakkor némi pontatlanságot jelent a részadatok és %-értékek eredményében.

[39] Egyelőre azonosítatlan alakulatok: Bulcortian-ezred (28. sz.), Damián-ezred (13–16. és 20. sz.) Harasowszki-kompánia (2. sz.), Felsich-ezred (181. és 183. sz.), Strav-dragonyosezred (276. sz.), Vielsohn-ezred (130–140. sz.), Vislan-ezred (238–239. sz.). Arra sem találtunk szakirodalmi adatot, hogy Ritschan és Rabatta tábornokoknak saját ezredük lett volna, bár forrásunk egy „Ricsan" gyalogezredéből való és egy „Rabata regimentebeli" zászlótartót is említ. (272. és 275. sz.)

Cratz-(Kratz-)gyalogezred („Graczian/Kraczian/Krajsz/Krajcz regiment")

Carl Sebastian Cratz (Kratz) von Scharffenstein báró, császári tábornok gyalogezrede, melyből az összeírásban négy tiszt, egy altiszt, egy közlegény és egy szolga szerepel, akik egytől egyig a szentgotthárdi ütközetben estek fogságba.[40]

Dán segélyhadak („Danico regiment")

A spanyol örökösödési háborúban lekötött császári haderő pótlására a Habsburgok dán zsoldosokat fogadtak fel és vetettek be a magyar hadszíntéren. Nagyobb számú dán csapattest (mintegy 6000 fő) 1705 nyarától harcolt a kurucok ellen, de Ritschan tábornok seregében már 1704 tavaszán is szolgált egy dán zászlóalj. A kassai rabok között éppen ehhez a Mecklenburg-zászlóaljhoz tartozó négy „dániai tisztet" (egy kapitányt, egy hadnagyot, egy hadbírót, egy borbélyt és egy „Camardiner"-t) írtak össze, akik Szomolánynál estek fogságba. Négy közlegény is szerepel a névsorban, s közülük kettő kuruc szolgálatra jelentkezett.[41]

Daun-gyalogezred („Taunis regimente")

A Rákóczi-szabadságharc első éveiben két gyalogezred is a Daun nevet viselte a császári hadsereg soraiban. A régebbi alakulat 1691-től Wilhelm Johann Daun gróf († 1706) tulajdonában állt, míg a másik tulajdonosa 1699-től Wirich Philipp Lorenz Daun gróf volt. Amíg a két alakulat egyidejűleg azonos néven szerepelt (1699–1706), az előbbit Alt-Daun-, az utóbbit pedig Jung-Daun-gyalogezredként különböztették meg egymástól. Összeírásunk egy „Taunis regimentebéli" muskétást említ, akit „Ricsán megverésekor" fogtak el. A szakirodalom sajnos ellentmondó a tekintetben, hogy a két ezred közül melyik vett részt a szomolányi ütközetben, így mi sem tudunk állást foglalni a kérdésben.[42]

Deutschmeister-gyalogezred („Deutschmaister gyalog regimentye")

A Német Lovagrend nagymesterének (Hoch und Deutschmeister) tulajdonában lévő gyalogezred, a nagymester ekkor Eleonóra császárné öccse, Ferenc Lajos pfalz-neuburgi herceg (1664–1732) volt. Az összeírásban egy furír, egy Camerdiner (?) és egy libertinus (?) szerepel az alakulatból.[43]

---

[40] Az ezred azonosítása a név torzulása miatt kissé bizonytalannak tűnhet, de a császári források megerősítik a Kratz-ezred részvételét a szentgotthárdi ütközetben. Lásd: Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. und k. Kriegs-Archivs. I. Ser. VI. Bd. Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1704. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen bearbeitet in der Abteilung für Kriegsgeschichte von *Gustav Ratzenhoffer*. Wien, 1879. 166. o. és ennek nyomán: *Bánlaky* XVIII. 152. o. Az ezredre lásd: *Wrede* I. 516–518. o.; *Tessin* I. 42. o. és III. 61. o. (Georg Tessin művére Czigány István hívta fel a figyelmünket, segítségét ez úton is köszönjük.) – Az összeírás idézett adatai: 38–39., 44., 274. és 285–287. sz.

[41] A dán segédcsapatokra lásd: Ráday I. 275. o. 2. jegyz., 547. s köv. o. A Mecklenburg-zászlóaljra: *Markó*, 2003. 40. és 49. o. Vö.: *Tessin* I. 224. és 357. o. – Az összeírás adatai: 26–27., 200., 209. és 247–251. sz.

[42] A két ezredre és tulajdonosaikra lásd: *Wrede* I. 508–510. o. és II. 211–212. o.; *Tessin* I. 31. és 41. o., III. 66. o. *Wrede* II. 212. o. szerint az Alt-Daun-, Markó 2003. 40. és 50. o. szerint pedig a Jung-Daun-gyalogezred harcolt Szomolánynál. – Az összeírás vonatkozó adata: 283. sz.

[43] *Wrede* I. 140–142. o.; *Tessin* I. 43. o., III. 69. o.; *Heckenast*, 2005. 146. o.; Az ezredtulajdonos életrajzi adatait bővebben lásd a világhálón: http://lexikon.freenet.de/Franz_Ludwig_von_Pfalz-Neuburg – 116–118. sz.

Heister-gyalogezred

Az összeírás Heister egyik kapitányának és hadnagyának, valamint egy szolgájának nevét tartalmazza. Ez a három adat sajnos nem igazít el bennünket kellően, mivel a császári hadseregben két Heister tábornok szolgált (Hannibal és Siegbert), s mindketten harcoltak a kurucok ellen. Vélhetően gróf Siegbert Heister (1646–1718) tábornagy gyalogezredéről van szó.[44]

Herberstein-gyalogezred („Herbestein regime[n]t")

Carl Leopold Herberstein (1655–1728) gróf, táborszernagy gyalogezrede, az összeírásban egy svéd közlegény neve szerepel az alakulatból, akit 1704. december első napjaiban fogtak el Nagyszombatnál.[45]

Kriechbaum-gyalogezred („Kirthpauni/Kreipaum/Kreipai regiment")

Georg Friedrich Kriechbaum († 1710) báró, császári tábornok gyalogezredéből az összeírásban öt tiszt, egy altiszt és ezek hét hozzátartozója szerepel.[46]

Latour-vértesezred („Latur regiment")

Lamoral Latour (Thurn) und Taxis gróf, altábornagy, majd lovassági tábornok vértesezrede. Az összeírásban három közlegény szerepel az alakulatból, s az a már említett „Venczeslaus Krajcz", aki tizenöt esztendei császári szolgálat után felajánlotta kardját Rákóczinak.[47]

Magyar végvári katonák

A török kiűzése után a végvári katonák egy része „nemzeti milíciaként" tovább szolgálhatott a fennmaradt magyarországi helyőrségekben. Közülük sokan csatlakoztak a kurucokhoz, de a tartósan császári kézen maradt várakban mindvégig szolgáltak „labanc" magyar vitézek is. Az összeírás a szatmári vitézlő rend vicekapitányának és egyik legényének, valamint a váradi magyar katonaság segédtisztjének, egyik strázsamesterének és három közlegényének nevét tartalmazza.[48]

---

[44] *Wrede* II. 206–207. o.; *Tessin* I. 39. o., III. 126. o.; *Heckenast*, 2005. 184–185. o. – 113–114. sz. (A 210. sz. alatt szereplő szolgát az összesítéskor nem számítottuk a konkrét alakulattal jelzett foglyokhoz, mivel ő vélhetően a tábornok személyes szolgálatát látta el, és nem ezredében szolgált.)

[45] *Wrede* II. 255–256. o.; *Tessin* I. 21. o., III. 128. o.; *Heckenast*, 2005. 188. o. – 284. sz. (A katona svéd származása miatt nem valószínű, hogy Ernst Gundacker Herberstein gróf „rác" határőralakulatáról van szó. Vö.: *Heckenast* i. m. i. h.)

[46] *Wrede* I. 493–494. o.; *Tessin* I. 34. o., III. 170. o.; *Heckenast*, 2005. 252. o. – Az említett adatok: 6., 10., 12., 267. és 271. sz. (tisztek) – 17. sz. (altiszt) – 7–9., 11. és 268–270. sz. (családtag és szolga).

[47] *Wrede* III/1. 165. és 168. o.; *Tessin* I. 35. o., III. 177. o. (NB. Tessin eltérő adatot hoz az ezredtulajdonos személyéről!) – 23–25. és 29. sz.

[48] 52–53. és 303–307. sz. – A vicekapitányi címet itt az egyszerűség kedvéért alezredesi rendfokozatként azonosítottuk.

Montecuccoli-vértesezred („Montecuculi/Montekukuli regiment")

Hercules Pius Montecuccoli († 1729) gróf, császári tábornok vértesezrede. Az összeírás egy közlegényt és a már említett (kuruc zászlótartóvá avanzsált) strázsamestert említi az alakulatból.[49]

Nehem-gyalogezred („Nehemian/Nemian/Nekem regiment")

Dietrich Heinrich Nehem († 1713) báró, császári táborszernagy gyalogezrede, az összeírásban négy tiszt, egy altiszt és ezek három hozzátartozója szerepel. Közlegény vagy altiszt lehetett az a rendfokozat nélkül szereplő katona is, aki időközben Rákóczi zsoldjába állt.[50]

Neuburg-ezred („Neoburg regiment")

Valószínűleg Károly Fülöp pfalz-neuburgi herceg (1661–1742) vértesezrede, bár az összeírás egy helyütt gyalogezredként említi, és a szakirodalomban is van némi ingadozás a fegyver- és csapatnemet illetően. Amennyiben nem császári-királyi, hanem birodalmi ezredről van szó, úgy a pfalzi alakulatokat is számításba kell vennünk. Forrásunkban három tiszt, egy közlegény (?) és ezek két hozzátartozója szerepel.[51]

Az osnabrücki püspök gyalogezrede („Osnaburgi püspök regimenti")

Karl Joseph Ignaz von Lothringen herceg (1680–1715), osnabrücki (Vesztfália) és olmützi püspök gyalogezrede. Nem sikerült szakirodalmi adatot fellelnünk arról, hogy az alakulat a magyarországi hadszíntéren is harcolt volna, de Károlyi Sándor szentgotthárdi győzelméről tett jelentésében is szerepel, tehát nem elírásról van szó. Összeírásunk megnevezi az egyik századot is („Rör Compania"), amelyből egy hadnagy esett fogságba szolgájával együtt.[52]

Pfeffershofen-ezred? („Pfefershoffen/Fefferhoffen regiment")

Ismereteink szerint Johann Ferdinand Pfeffershofen († 1714) báró gyalogezrede 1691-től 1700-ig állt fenn, pontosabban Pfeffershofent ez évben felmentették, és az alakulat Eberhard Neipperg báró tulajdonába került. Pfeffershofen a Rákóczi-szabadságharc idején a budai helyőrség parancsnoka volt előbb altábornagyi, majd táborszernagyi rangban.

---

[49] *Wrede* III/2. 576. o.; *Tessin* I. 43. o., III. 220. o.; *Heckenast*, 2005. 292. o. – 166. és 293. sz.

[50] *Wrede* II. 198. o.; *Tessin* I. 41. o., III. 231. o.; *Heckenast*, 2005. 303. o. – 40., 115., 273. és 290. sz. (tisztek) – 51. sz. (altiszt) – 41–43. sz. (családtag és szolga). A kuruccá lett katona: 45. sz.

[51] A Neuburg-vértesezredre lásd: *Wrede* III/2. 567–568. o.; *Tessin* I. 37. o. és III. 232. o.; Markó Árpád a nagyszombati csata kapcsán előbb gyalog-, majd vértesezredként említi: *Markó*, 2003. 133. és 138. o. A nagyszombati csatáról készült korabeli kuruc vázlaton pedig még „Najburg Granaterosi" is szerepelnek. (Lásd az egykorú vázlat fakszimiléjét: *Thaly Kálmán:* Ocskay László II. Rákóczi Ferenc fejedelem brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. Történeti tanulmány. 2., bőv. kiad. Budapest, 1905. I. 46/47. o.) A pfalzi ezredekre lásd: *Tessin* I. 260. s köv. o., III. 247. o. – Az ezredtulajdonos életrajzát lásd a világhálón: http://www.bautz.de/bbkl/p/pfalz_k_p.shtml. – A fogolylista adatai: 18–19., 21–22., 46. és talán 171. sz.

[52] A püspök életrajzára a világhálón kerestem rá: http://lexikon.freenet.de/Karl_Joseph_von_Lothringen és http://www.bautz.de/bbkl/l/lothringen.shtml. Ezredét lásd: *Tessin* I. 254–256. o. és III. 183. o. A Károlyi jelentésében felsorolt „Osznabrugiak": *Thaly*, 1881. 590–591. o. – 288–289. sz.

Az összeírásban mindezek ellenére az ő nevén szerepel az alakulat, amelyből egy hadnagy, egy zászlótartó, két furír, egy dobos és két közlegény esett fogságba.[53]

Schlick-dragonyosezred („Schlik regiment")

Leopold Schlick (1663–1723) gróf, lovassági tábornok dragonyosezredéből az összeírásban egy zászlótartó szerepel szolgájával együtt.[54]

Thürheim-gyalogezred („Tyrhaim/Tirhaim regiment")

Franz Sebastian Thürheim gróf, császári táborszernagy gyalogezredéből egy profontmester és az erdélyi Beszterce kapitulációja után elfogott nyolc katona (egy tizedes és hét közlegény) szerepel az összeírásban.[55]

Tollet-dragonyosezred? („Toletian dragoner regimente")

Forrásunk keletkezése idején a császári hadseregben egy gyalogezred viselte a Tollet nevet. Az alakulat 1704-től állt Anton Egydius Jörger zu Tollet báró (1713-tól gróf, †1716) tulajdonában. 1709-től azonban – Jörger néven! – szerepel egy dragonyosezred is, amelynek Franz Jörger zu Tollet gróf volt a tulajdonosa. Ez az alakulat korábban Ludwig (Louis) Herbewille gróf (1639–1709), császári tábornagy nevét viselte, de Jörger zu Tollet gróf már 1705-ben az ezred parancsnoka volt alezredesi rangban. Csakhogy ez az egység nem vett részt a magyarországi harcokban, míg a Tollet-gyalogezred igen. A kérdés eldöntését még a forrásunkban lejegyzett névalak kissé bizonytalan olvasata is nehezíti, s kontroll-adatunk sincs, mivel csak egy 1705. január 18-án Galánta körül elfogott strázsamester szerepel az összeírásban.[56]

Virmond-gyalogezred („Virmont regiment")

Damian Hugo Virmond gróf (1666–1722), császári tábornok gyalogezredéből egy zászlótartó szerepel az összeírásban.[57]

Visconti-vértesezred („Visconti regimentye")

Hannibal Visconti őrgróf vértesezrede, az összeírás egy őrmestert és egy közlegényt említ az alakulatból.[58]

A foglyok egy részénél feltüntették elfogatásuk időpontját és az adott várba szállításának idejét is. A fogságba esés körülményei alapján három fő csoportot különböztethe-

[53] *Wrede* I. 156–158. o.; *Tessin* I. 42. o., III. 250. o.; *Heckenast* 2005. 340. o. – 119–125. sz.

[54] *Wrede* III/1. 339–341. o.; *Tessin* I. 41. o., III. 304. o. (Schlik írásmóddal!); *Heckenast*, 2005. 376. o. – 278–279. sz.

[55] *Wrede* I. 316–317. o.; *Tessin* I. 43. o., III. 335. o. – 280. és 295–302. sz.

[56] *Wrede* I. 530., 532. o., III/2. 689–691. o.; *Tessin* I. 39–40. o., III. 152. és 337. o.; *Heckenast*, 2005. 434. o. – 281. sz.

[57] *Wrede* I. 225., 227. o.; *Tessin* I. 44. o., III. 348. o.; *Heckenast*, 2005. 459. o. – 277. sz.

[58] *Wrede* III/2. 565–566. o.; *Tessin* I. 22. o., III. 348. o. – 160. és 182. sz.

tünk meg. Egy részük portyázás, rajtaütés alkalmával esett fogságba, néhány név mellett pl. csak annyit jegyeztek fel, hogy Pozsonynál, Morvában vagy Ausztriában „megfogták".[59] Egy zászlótartót parasztok fogtak el 1704. július 1-jén, és még aznap Likava várába szállították.[60] Folytathatnánk még a sort,[61] de az egyedi esetekről nem mondhatunk többet forrásunk szűkszavú tudósításánál.

A rabok második csoportja nyílt ütközetekben esett fogságba. Az összeírásban az 1704. évi dunavecsei, szomolányi és szentgotthárdi kuruc győzelmek alkalmával ejtett foglyok szerepelnek nagyobb számban, róluk részletesebben is szólhatunk.

A dunavecsei ütközetről viszonylag kevés információnk van, itt esett fogságba 1704. január 15-én Wolfgang Josephat Kreutz tábornok, az összeírásban szereplő legmagasabb rangú császári tiszt. Az eseményről maga a fejedelem is megemlékezik *Emlékirataiban*: „Ki akartam használni a tél keménységét és a Duna jegét, és ezért elküldtem Deák Ferenc és Ilosvay Imre ezredeseket, hogy a Duna partján lakó rácokat verjék szét Földvárnál, vagy kényszerítsék őket arra, hogy pártomra álljanak. E két tiszt átkelt a befagyott folyón, szerencsésen megverte Kreutz tábornokot, akit a budai és más helyőrségekkel és a rác katonasággal együtt a Duna partjainak védelmére rendeltek. Kreutz tábornokot fogolyként hozták Miskolcra."[62] Rákóczi ugyan Dunaföldvárra teszi az ütközet helyszínét, az összecsapás azonban még a Duna innenső partján, Dunavecse mellett történt. Károlyi Sándor önéletírása szerint „a rácság Krajtz nevű generálissal és rác Monastellivel feljön az Duna mellett Péterváradjától egész az vecsei sáncig s abban belé száll, ki ellen is Deák Ferenc circiter 5000-ed magával duna- s tiszaközi hadakkal megindulván, szerencsésen megveri és Krajtz generálist is elfogja 200 némettel, kik mind szolgálatot vesznek az tiszteken kívül".[63] Az ütközet részleteiről eddig mindössze egy szemtanú, Tolvay Ferenc kapitány jelentését ismerjük.[64] Összeírásunk a tábornokon kívül három másik tisztet említ még az ütközetben ejtett foglyok közül: Heister egy kapitányát, egy hadnagyát és egy Nehem-ezredbeli zászlótartót.[65]

---

[59] 184., 194. és 198. sz. – 185–188. sz. – 192–193. és 195–196. sz.

[60] 272. sz.

[61] Lásd pl.: 171., 273., 278–279. és 281–282. sz.

[62] AR III/I. 331. o. – Teleki Mihály is említi naplójában Kreutz miskolci tartózkodását, 1704. febr. 5-én még a fejedelmi vadászaton is részt vehetett: *Teleki* 45. o.

[63] RTü I. 106. o.

[64] *Praznovszky Mihály:* Egy köznemesi életút szakaszai. (Menyői Tolvay Ferenc: sors és lehetőség.) = Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szécsény, 1983. április 6–8. [Konferencia.] Szerk. *Szvircsek Ferenc.* Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradienses, 1.) 122. A csata helyszínét a szerző jegyzetben pontosítja: uo. 129. o. 39. jegyzet. – Tolvay Ferenc jan. 24-én Kecskeméten kelt jelentését kivonatban lásd: „Rákóczy Levelek." Nagy Iván Rákóczi-kori iratmásolatainak regesztái a Nógrád Megyei Levéltárból. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: *Szirácsik Éva.* Salgótarján, 2005. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 46.) 70–71. o. 48. sz. regeszta. Mi még a kötet kéziratát használtuk, melyet Szirácsik Éva bocsátott rendelkezésünkre, segítségét ez úton is köszönjük. – Végül itt jegyezzük meg, hogy *Hornyik János* is részletesebben és elég pontosan szól az általa jan. 15-e és 20-a közé tett ütközetről: Kecskemét város története oklevéltárral. IV. köt. Kecskemét, 1866. 101–102. o. Az összeírás szerint Kreutzot 15-én fogták el, de Tolvay idézett levelének dátuma alapján nem tartjuk kizártnak, hogy az összecsapás valójában néhány nappal később történt.

[65] 47. és 113–115. sz.

Időrendben az 1704. május 28-i szomolányi harc a következő olyan összecsapás, amelyben a kurucok több, forrásunkban is szereplő[66] hadifoglyot ejtettek. Az ütközet részletei iránt érdeklődő olvasót Markó Árpád klasszikus tanulmányához irányítjuk,[67] itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az ütközetben elfogott császári tábornok, Adam Ritschan báró már 1704. november végén kiszabadult, így ő nem szerepel az összeírásban.

Ugyancsak a kuruc fegyverek diadalával végződött Károlyi Sándor 1704. július 4-i szentgotthárdi rajtaütése Jacob Joseph Rabatta tábornok seregei fölött. Az ütközetről maga Károlyi számolt be a fejedelemnek, s jelentéséhez a foglyok jegyzékét is csatolta.[68] Ezt érdemes egybevetni összeírásunk adataival, amelyek között tíz Szentgotthárdnál foglyulejtett személyt azonosíthatunk.[69]

A harmadik fő csoportba azokat a rabokat sorolhatjuk, akik egy-egy vár kapitulációjakor estek fogságba, s természetesen közöttük a legmagasabb a civilek aránya. Forrásunk az alsó-ausztriai Hof (Schlosshof), az erdélyi Beszterce, Bács, Érsekújvár, Eger és Eperjes kapitulációjakor elfogott rabok nevét tartalmazza.

Hof vára 1703. december 24-én kapitulált a Károlyi Sándor vezette portyázó kurucok előtt. Parancsnokát, Rudolf Oppersdorf grófot társaival együtt Bercsényi táborába vitték.[70] 1704 elején még Gács várában raboskodott, május 14-én azonban Kreutz tábornokkal együtt Munkácsra szállították. A császári hadvezetés indokolatlannak tartotta Hof feladását, ezért nem volt hajlandó kiváltani. A gróf végül „egy pár paripáért" szabadult 1706 nyarán. Az összeírásban egy őrmesterrel együtt szerepel.[71]

Az erdélyi Beszterce 1704. június 27-én kapitulált Teleki Mihály gróf előtt. Az őrség 28-án szabadon elvonulhatott, de a kapitulációs szerződés ellenére lőszert és egy tarackot vittek magukkal, ezért a parancsnokot, Falkenheim őrnagyot Marosvásárhelyen letartóztatták, és Kővárban fogságra vetették. Az őrség egy része kuruccá lett, egy része pedig Nagyszebenbe vonult, de néhányukat letartóztatták, mert az összeírásban nyolc olyan katona is szerepel, akiket „Bestercze feladásának utánna", 1704. október 18-án szállítottak Huszt várába.[72]

Bács vára Rákóczi délvidéki hadjárata során, 1704. július 7/8-án kapitulált. A fejedelem is említi az eseményt *Emlékiratai*ban: „Bács parancsnoka, Fluck alezredes az első

---

[66] Szám szerint 13 fő: 46., 116–118., 200., 208–209., 247–251. és 283. sz. Emellett a Likaván őrzött rabok közül kettőnél az áll, hogy a „russaniai" ütközetkor estek fogságba, úgy tűnik, ők is Szomolánynál kerültek kuruc kézre három szolgájukkal együtt. Lásd a 267–271. sz. alatt szereplő foglyokat és a 117. jegyzetet.

[67] *Markó Árpád:* A szomolányi kuruc győzelem. (1704. május 28.) = *Markó*, 2003. 37–62. o. A szerző megemlíti, hogy Ritschan a Haditanácshoz benyújtott jelentéséhez mellékelte a fogságba esettek névsorát is (uo. 59. o.), de ezt a kimutatást Markó, sajnos, nem közli, így a két forrás egybevetésére most nincs lehetőségünk.

[68] Az ütközetről lásd: *Bánlaky* XVIII. 149–156. o., Károlyi fentebb már említett jelentése: *Thaly*, 1881. – Alább, a forrásközlés során mindig utalunk Károlyi jelentésére is, ha sikerült egyeztetni a két névsor adatait.

[69] 38–39., 44., 274–275., 285–289.

[70] Károlyi 1703. dec. 24-i sikeres portyázásának részletes leírását lásd *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. III. k. 1703–1706. Budapest, 1892. 88–89. o.; *Markó*, 1932. 54. o.; *Bánlaky* XVIII. 75. o.; *Perjés Géza:* Az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjárat. = HK, új foly. 23. (1976) 231–233. o. és új kiadásban *Uő:* Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 113. o. – Oppersdorf gróf elfogatását Zweig János is említi naplójában: RTü I. 211. o.

[71] 48. és 51. sz. – Oppersdorf életrajzi adatait lásd: *Heckenast*, 2005. 315. o.

[72] Beszterce kapitulációjára lásd: *Teleki* 53. o., *Cserei* 342. o., *Wesselényi* I. 455., 504–505. o. – 295–302. sz.

fenyegetésekre átadta az őrizetére bízott régi, fallal kerített várat, mert félt nem létező tüzérségemtől."[73] Az összeírásban Heinrich Pflueg kapitánnyal együtt hat Bácsnál elfogott rab szerepel.[74]

Érsekújvár 1704. november 16-án került kuruc kézre, az újvári magyar lakosság és a magyar hajdúk közreműködésével. Az őrség nagy része kurucnak állt, a vár parancsnoka, Heinrich Axmann báró alezredes fogságba esett. Vele együtt 9 fő szerepel az összeírásban: egy kapitány, a hadszertárnok, az élésmester íródeákostul, Kollonich bíboros tiszttartója, a német serfőző, egy lovászmester és két pattantyús.[75]

Eger vára hosszú ostrom után, 1704. április 16-án feltételes kapitulációra lépett a frissen kuruccá lett gróf Forgách Simon tábornaggyal. Ebben a vár parancsnoka, Ferdinand Zinzendorf gróf nyolc havi semlegességet fogadott, s ha ez idő alatt nem érkezik felmentés, ígéretet tett a vár átadására. A határidő december közepén lejárt, de Zinzendorf húzta-halasztotta a vár átadását, amelyre végül 1705. január 2-án került sor. A 600 szekérrel, ágyúkkal, ingóságokkal kivonuló császáriakat a kurucok Kálnál lefegyverezték, és Zinzendorfot tiszttársaival együtt fogolyként kísérték Kassára. Az összeírásban 35 egri fogoly szerepel: Zinzendorf feleségestül, 11 főnyi személyzettel, Penz kamarai prefektus fiastul, hadbiztosok, egy zászlótartó és az egri postamester szolgáikkal és családtagjaikkal együtt.[76]

Végül Eperjes kapitulációjáról kell szót ejtenünk. A város parancsnoka, Wilson ezredes 1704. november 1-jén kapitulált ugyancsak Forgách Simon tábornagy előtt, s egy hónappal később adta át a várat a kurucoknak. Az őrség szabadon elvonulhatott, de a nagyszombati csata után a Rákóczi-szabadságharc egyik legszomorúbb (és kuruc részről az egyik legszégyentelibb) epizódja következett be, amelynek az eperjesi helyőrség vált szenvedő alanyává. 1705. január 1-jén ugyanis a kuruc katonák Privigyénél lefegyverezték és a környékbeli parasztokkal együtt felkoncolták a Pozsony felé vonuló eperjesi német őrséget – megtorlásképpen Heister tábornagy kegyetlenkedéseiért, aki a nagyszombati csata (1704. december 26.) után lemészároltatta a kezébe került kuruc sebesülteket. Wilson ezredest egy kapitánnyal, két hadnaggyal, Faygenputz sóvári provizorral, családtagjaikkal és személyzetükkel együtt (összesen 48 főt) 1705. január 18-án Szendrő várába kísérték. Az eperjesi hadszertárnokot, két pattantyúst és két hozzátartozójukat (a hadszertárnok szolgálóját és az egyik tüzér feleségét) pedig Murány várában vetették fogságra.[77]

---

[73] AR III/I. 336. o. – Pflueg egyébként ekkor még csak százados volt (és nem alezredes); kiszabadulása után ismét a kurucok ellen harcolt, és 1708. szept. 2-án Kölesdnél immár őrnagyként esett újra fogságba.

[74] 40–43., 45. és 290. sz.

[75] Érsekújvár megvételének részleteit ugyancsak *Markó Árpád* dolgozta fel: Felvidéki hadiesemények 1704 november–decemberében. (Érsekújvár, Lipótvár ostroma, a jakabfalvi ütközet.) = *Markó*, 2003. 94–109. o. – 146–153. és 177–178. sz.

[76] *Sugár István:* Az egri vár kuruc ostroma, 1704. = HK, új foly. 34. évf. (1987) 730–731. o. és népszerű összefoglalásként *Uő:* Az egri vár históriája. Budapest, 1991. 187–189. o. – 212–246. sz.

[77] Az eperjesi őrség felkoncolására lásd Zweig János naplóját: RTü I. 226. o., valamint *Markó*, 2003. 146–147. o. Markó tévesen írja, hogy a kurucok a „körülbelül 300 főből álló császári csapatot parancsnokával, báró Scherffenberg kapitánnyal együtt" koncolták fel, összeírásunk szerint ugyanis Scherffenberg életben maradt: Szendrő várában vetették fogságra. – 59–106. és 141–145. sz.

Az összeírást természetesen tovább elemezhetnénk,[78] de egy forrásközlés kapcsán nem térhetünk ki minden részletre, célunk pedig éppen az, hogy a későbbi feldolgozások számára nyújtsunk lehetőséget a forrás adatainak minden szempontú hasznosítására. Az adatokban való elmélyülés lehetőségét, a jobb tájékozódást szolgálja a közlemény végén található térképvázlat is. De lássuk most már a sokat emlegetett összeírást!

Forrásközlés

A szöveg átírásakor a tulajdonneveket betűhíven írtuk át, egyébként pedig a szöveghűséget tartottuk szem előtt, s csupán a központozást, a kis- és nagybetűk használatát, valamint az ékezeteket modernizáltuk. A rövidítéseket kurzív betűkkel oldottuk fel, az egyéb kiegészítéseket pedig szögletes zárójelbe tettük. A bizonytalan olvasatra kérdőjellel, a tollhibákra, sajátos szöveghelyekre felkiáltójellel hívtuk fel a figyelmet. Helyesírás-történeti szempontból érdekes adalék, hogy az összeírás készítője az idegen nevek egy részéhez kötőjellel kapcsolta a toldalékot (Bomer-rel, Sneider-rel, Metloch-al).[79] A neveket a feldolgozás és a későbbi hivatkozások megkönnyítése végett beszámoztuk. A jegyzetekben szövegkritikai és tárgyi észrevételeket tettünk: elsősorban a fontosabb személyek és a kevésbé ismert vagy eltorzított helynevek azonosítására törekedtünk, ugyanakkor az említett események hátterét kívántuk megvilágítani, de a jegyzetekben utaltunk olyan forrásokra is, amelyek kiegészítik az összeírás adatait. A bevezetőben részletesen vizsgált kérdésekre (pl. az alakulatok azonosítására, a fogságba esés körülményeire) a jegyzetekben már nem tértünk ki ismételten.

Az irat lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, G 16. I. 2. d. (A Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Munkácson maradt rész, katonai iratok) No. 520. A füzet külzetén: „Universalis specifica*tio* captivorum. N. 520." Áthúzott régebbi jelzetek: N° 1612., N° 182. Ennek magyarázata, hogy az összeírás a fejedelmi levéltár 1706. évi lajstromában még 1612. sorszám alatt szerepel.[80] Az új lajstrom készítésekor, 1707 júliusában Boronkay Mihály regisztrátor előbb 182-es sorszámmal iktatta, majd ezt törölve, 520-as számmal illesztette az új jegyzék végére.[81]

[78] Csak jelezzük, hogy a foglyok egy részénél feltüntették a nemzetiségükre (származásukra, alattvalói státusukra) vonatkozó adatot is. Van közöttük lengyel (58. sz.), szilézíai (46., 282. sz.), bajor (172., 174., 191. sz.), sváb (173. sz.), morva (199., 205., 283., 288. sz.), stájer (276., 289. sz.), szász (280., 287. sz.), svéd (284., 290. sz.) és francia (291. sz.) is. Néhány esetben a lakóhelyet is közlik, de ezek az adatok csak egyediségükben (személyi adatként) érdekesek számunkra, hiszen a fogoly-listát nem egységes szempontok szerint állították össze, így érdemi statisztikai elemzést nem végezhetünk.

[79] 39., 41. és 43. sz.

[80] AR I/I. 25. o.

[81] Az iratjegyzék az összeírásával azonos fond elején található: Magyar Országos Levéltár, G 16. I. 2. d.

Nomina captivorum in arcibus et praesidiatis locis Regni Hungariae,
Serenissimo Principi deditiis existentium.
Anno Domini 1705. 4ta Februarii.

In Arce Nitriensi

1. Horvath Mihály, győri fi, Lenki Sándor nevű kapitány embere, kit Svanczpachnál[82] elfogtak.
2. Subrt Máttyás Htdoniny [?!] fi, Harasovszki companiabeli, kit Svanczpachon elfogtak.
3. Virágh János, galgóczi, kit Galgóczon fogtak megh.
4. Praÿer Fidrics galgóczÿ lakatos. Galgóczon fogták megh.
5. Kizer Menyhárt galgóczi asztalos, ugyan Galgóczon fogták meg.

In Arce Csábrágh

6–9. Morelli de Mornberg, Kirthpauni regimentbeli főstrásamester két szolgájával és egy szolgálójával.[83]
10–11. Adolphus a Karl, azon regimentbeli lejtinantius egy szolgájával.
12. Franciscus ab Ulmer azon regimentbeli lejtnant.
13–15. Joannes Leopoldus Weglendus, Damián regimentbeli lejtnant feleségével és leányával.
16. Alphonsus Josephus Mitever, Damian regimentbéli zászlótartó.
17. Matthias Sthopler Kirthpauni regimentbéli strásamester.
18–19. Mathias Aulith, Neoburg regimentbéli lejnant egy szolgájával.
20. Georgius Rumech, Bitever zászlótartó[84] szolgája.
21–22. Joannes Daniël de Küres,[85] Neoburg regimentbéli lejnanth egy szolgájával. Ezek 1ma Augusti vitettek.
23. Martinus Mariát
24. Georgius Bajor } Latur regimentbeli közlegények
25. Joachimus Litván
26. Petrus Engel
27. Franciscus Szarkmán } Danico regimentbéli közkatonák
28. David Abrecht, [!] Bulcortiani regimentbeli gregarius.
29. Venczeslaus Krajcz, Latur regimentéből való. Mivel 15 esztendők elfolyása alatt egy forint fizetése sem volt, császár hűségérül lemondván, kívánnya Nagyságodat, Kegyelmes Urát szolgálni. Különben is dicséretre méltó.
30–31. Boniger György kőmíves, Groszer György sütő, Nyitra vára ellenség kezénél lévén, akkor fogattak el.
32. Michael Fabl, austriai parasztember, gyermekségétül fogván kocsisságban foglalván magát, kocsisnak alkalmatos.

[82] A település azonosítására két lehetőség is van: 1. Schwanzbach, később Hattyúpatak Pozsony vármegyében, Bazintól délkeletre (ma Viničné, Szlovákia). 2. Az alsó-ausztriai Schwarzenbach, Bécsújhelytől délre. Ez utóbbi település egykorú forrásokban magyarul *Svarczenpak, Svarczpack, Svarczpak, Svarczpák* alakban is szerepel: AR I/I. 102., 104., 293–294. o.

[83] Vö. Zweig János naplójának adatával: 1705. jan. 8-án „Morelli ezredes fogoly Csábrágra vitetett s innen a többi fogoly tisztekkel tovább." RTü I. 227. o.

[84] A név *Biterer*nek is olvasható, fentebb (16. sz.) azonban *Mitever* néven szerepel!

[85] Esetleg *Küves* vagy *Kürcs*.

33–34. Joannes Georgius Majer, lévai pattantyús. N*agyságo*d hűségére letött homagiuma után akarván feleségével általszökni Esztergomban, azon úttyában az csábrágiaktul elfogattatván, feleségével törvényre itt tartatik. Lévai conflictuskor is nem az ellenségre, hanem N*agyságo*d híveire lövöldözte ki az ágyúkat.[86]

35. Joannes Ferdinandus Turm, leopoldi. A selmeczi concursuskor[87] kémségben találtatván, fogattatott el.

36–37. Ladislaus Bielszki, *Gróf* Auspergel[88] tartott correspondantiáért [!] gyanúban esvén, Gyöngyösön fogattatott meg szolgájával. Ezek 17ma Maji hozattak.

In Arce Arvensi

38–39. Antonius Petmer, Graczian regimentbeli strásamester egy szolgájával, Antonius Bomerrel. S*zent*gothardi conflictuskor fogattatott.

40–43. Henricus Pfluck Nemian regimentbéli kapitány két szolgájával, David Sneider-rel, kinek is felesége vagjon, és Vilhelmus Metloch-al, bácsi castélyban fogattattak el.

44. Georgius Velliger, Graczian regimentbeli lejtinantius, a megírt Petmer Antallal fogattatott el.

45. Martinus Grinier, Nemian regimentbeli, az megírt Pfluck kapitánnyal Bácsban fogattatott el. Octoberben, minekelőtte N*agyság*od k*egyelmes* parancsolattyát vötte volna, N*agyságo*d hűségére álván, nemes Árva vármegyével N*agyságo*d táborában vagyon. Ezek minnyájan die 12. 7br*is* 1704. vitettek Árvában.

46. Item Joannes Neideck, slesiai, Neoburg gyalogregimentbéli zászlótartó, Ricsán megverésének alkalmatosságával fogatatott el, és Bata Sigmond hadnagyért elbocsátatván, ismét Trincsénből jószágában menő úttyában fogatott el. 13.[89]

In Arce Munkacsiensi[90]

47. Volfgangus Grejcz generalis főstrásamester, eszéki commendans, 15. Januar*ii* 1704. fogattatván el, 14. Maji vitettetett.[91]

48. Comes Oppesdorf, generalis adjutant, in Hoff commendans, 24. Decembr*is* 1703. fogattatván, az említett generalissal vitetett.

49. Comes Schemburg capitány, Sztraznicz várában[92] commendans, 3. Martii 1704. fogattatván, 8. Aprilis 1704. vitetett.

50. Tolvaj Gábor ítélőmester, 13. Maji 1704. fogattatván, 28. ejusdem mensis vitetett.

51. Joannes Paxschel, Nekem general regimentebeli strásamester, Oppesdorfal fogattatván el, vélle edgyütt is vitetett.

---

[86] Leopold Schlick császári altábornagy 1704. okt. 31-én, Ocskay László hadain aratott lévai győzelméről van szó, a szakirodalom azonban nem ismeri az ütközet ezen mozzanatát. Lásd: *Markó*, 1932. 31–33. o. és *Bánlaky* XVIII. 64–65. o.

[87] A selmecbányai béketárgyalások 1704. okt. második felében folytak Rákóczi megbízottai, a királyi biztosok és angol–holland békeközvetítők részvételével. Lásd: Ráday I. 179–194. o.

[88] Wolfgang Georg Auersperg gróf, császári ezredes, Munkács parancsnoka, akit Rákóczi a vár kapitulációja, 1704. febr. 16. után fogságra vetett, egy ideig Murány várában raboskodott, s 1704. szept.-ben szabadult. – *Heckenast*, 2005. 30. o.

[89] E más tintával írott szám talán a fogoly Árvába szállításának dátumát jelzi, ez esetben a fentebb említettek 1704. szept. 12-én, a peches zászlótartó pedig 13-án érkezett a várba.

[90] Vö. a munkácsi rabok élelmezési ellátmányáról készült kimutatásokkal, amelyeket 1704. máj. 17. és szept. 13. között Lövey Ádám várkapitány hétről hétre vezetett: MOL G 28. V. 2. g. fol. 1–20. és 22–35. (No. 82–98.)

[91] Wolfgang Josephat Kreutz császári tábornok elfogatásáról a bevezetőben részletesen szóltunk, életrajzi adatait lásd ott.

[92] A morvaországi Strassnitz, magyarosan Straznica. (Ma Strážnice, Csehország.)

52. Gendel Sigmond, szatthmári vitézlő rendnek vice capitánnya, 6. Febr*uarii* 1704. fogattatván, 24. Maji 1704. vitetett.
53. Pap János, Gandel Sigmond közkatonája, velle edgyütt fogattatván el, magával eddgyütt is vitetett.
54. Jenczi János, erdélyi, szászvárosi kalmár, a német haddal menvén, 25. Januar*ii* 1704. fogattatott, 24. Maji 1704. vitetett.
55. Hersel Sidó, Lőcsénél fogattatván capitány Bertoti Ferencz ur*am* által, 22. Maji 1704. vitetett.
56. Oxendius Virzirescus alladi püspök, erdélyi catholicus örményeknek administratora és vicarius apostolicus.[93] Groff Mikes ur*am*mal 15. Martii 1704. fogattatván el, 22. Maji 1704. vitetett.
57. Pater Petrus Cassier Franciscanus 30. Martii 1704. fogattatván, circa ultimum Januar*ii*[94] 1704. vitetett.
58. Borzakovics János S*zent* Balás szerzetén való diaconus,[95] lengyelországi. Máramarosi viceispán, Darvai Ferencz ur*am* által fogattatván 20. Martii 1704., vitetett penig 3. Maji 1704. Munkács várában.

In Arce Szendrőiensi

59. Vilson oberster.[96]
60. Joannes Ernest capitan Scherffenbergh.
61. Svini Capitány Lajtnánt.
62. Javdas [?] Lajtnant.
63. Fajgenpucz, eperjesi lakos.[97]
64. Joannes Gruber, oberster hopmestere.
65. Michaël Frank, oberster sáfára.
66. Joannes Sztraszki, obester szakácsa.
67. Stephanus Schober Furiersicz.
68. Joannes Marsner Furiersicz
69. Georgius Schel Furiersicz.
70. Item Hender Fuch
71. Joseph Graff
72. Joseph Hanczel senior
73. Georgius Turna

} Muskaterosok, kiket szolgák hellyet tart.

74. Jacobus Junk
75. Matthias Simandel
76. Joannes Hoffhansel
77. Petrus Telder

} Scherffenber Furiersiczei

78. Georgius Bajt, Fajgenpucz szolgája.
79. Inassa, Jankó.
80. Lajtnánt Javdas mellet lévő egy muskateros, Hancz Budek.
81. Ács Joseph Felmer.

---

[93] Oxendie Verzirescu másként Verzár (1652–1715) örmény püspök Mikes Mihállyal együtt esett a kurucok fogságába Brassó közelében, Szászhermány mellett. Elfogatásukról részletesen megemlékezik: *Cserei* 339. o. – A püspök életére lásd *Éble Gábor:* A szamosújvári Verzár család. Budapest, 1915.

[94] ...január utolsó napja táján...

[95] A „Szent Balázs szerzetére" való utalás valószínűleg félreértés, nyilvánvalóan görögkeleti (bazilita) szerzetesről van szó. (A megoldásért Fáy Zoltánnak is köszönettel tartozunk.)

[96] Eduard Wilson báró, császári ezredes. Fogságából 1707 nyarán szabadult. – *Heckenast*, 2005. 457–458. o.

[97] Személyére lásd fentebb a 22. jegyzetet!

82–106. Ezek*nek* feleségek s gyermekek és szolgájok Nro. 25.
Oberster Vilson U*ramnak* lova Nro. 19.
Fajgenpucz U*ramnak* .....Nro. 4.
Ezeket Eperjesről Závor István U*ram*[98] 18. Januarii 1705. Szendrő várában hozott.

In Arce Murány

107–112. Joannes Melchior Salzer, commaromi commendans és oberster, 24. Junii 1704. feleségestűl két szolgástul és 2[99] szolgálóleányostúl.[100]

113.	G*ene*ral Kraitzal edgyütt megfogatattak	HV. Corenivlff, [!] Heister kapitánya.	
114.		Maximilian*us* Vogner Heister leutnantya.	
115.		Joannes Christophorus Schwartz, Nehem regimentyébül való zászlótartó.	
116.	G*ene*ralis Ricsanyal edgyütt megfogatattak	Joannes Baptista Schverdführer furir	Deutschmaister gyalogregimentyébűl valók
117.		Joan*nes* Mich*ael* Hidler camerdiner	
118.		Ignat*ius* Leopoldus Gieszman libertinus	
119.		Joan*nes* Henericus Heilman leűtman	Pfefershoffen regi*mentjéből*
120.		Casparus Volff zászlótartó	
121.	Fefferhoffen regimentyébűl valók	Samuel Strainnicz	Furirok
122.		Andreas Tallinger	
123.		Venceslaus Seyfriendt [?] dobos	
124–125.		Carol*us* Trobefger, Joan*nes* Ermschand, közlegények	
126–129.		Antonius Cam*m*eler zászlótartó feleségestűl, 2 gyermekestűl	
130–135.	Ezek Vielsohn regimentyébűl valók.	Christianus Granan leűtman feleségestűl, 2 gyermekestűl, 1 szolgástul s 1 szolgálóleányostúl	
136–138.		Joannes Francisc*us* Vilhelmus leűtman feleségestűl s egy szólgástúl	
139–140.		Davidus Staffel zászlótartó szolgástúl	
141–142.	Epperjessiek	Martinus Gluser cajtvarter, szolgálóleányostúl	
143.		Johan*nes* Holmay Vagner pattyantús	
144–145.		Joannes Fey feleségestűl, pattyantús maga.	

[98] Szepes vármegyei nemes, kuruc hadbiztos.

[99] A számjegy utólag beszúrva felülről.

[100] Johann Melchior Salzer († 1727) báró, császári ezredes, nem sokkal komáromi parancsnokká történt kinevezése után esett kuruc fogságba. 1706 tavaszán már ismét Komáromban szolgált. – *Heckenast*, 2005. 371. o.

In Civitate Cassoviensi
21. Januar*ii* 1705.[101]

146. Érsek Ujváriak — Joannes Henericus L*iber* Baro de Axmann, ki is újvári commendans vala[102]
147. Georgius Volbert Rabbal, kapitány
148. Joan*nes* Andreas Ender, czajtvarter
149. Joan*nes* Michaël Stainnichler proviantmester
150. Joan*nes* Georgius Kupati, Érsek Colonics Úr[103] tisztartója
151. Joan*nes* Beltzer, proviant*nak* íródeákja
152. Andreas Vidman, G*róf* Breiner Úr lovás[z]mestere
153. Jacobus Vinerchberger serfőző
154. Mich*ael* Pfeifer
155. Stephanus Rab
156. Paulus Czimmerman
157. Christian*us* Zeütstgraber
158. Georgius Kreiter
159. Joan*nes* Georgius Cranner
160. Christophorus Glaszer, Visconti regimentyébül való strásamestere
161. Tobias Hüebner, dragonyosok káprálya [!]
162. Sebastianus Offenbaum
163. Joannes Genünder, dragonyos
164. Georgius Gurfürst
165. Martinus Miska dragonyos
166. Andreas Fridrich, Montecuculi regimentyébül
167. Paulus Brabanszky
168. Joannes Laurentius Tomae [?!]
169. Paulus Nidersach
170. Paulus Varmer
171. Andreas Joannes Neüburg,[104] Samariánál[105] megfogták
172. Simon Hol, bavarus
173. Joannes Michaël, svab
174. Martinus Redlhuber, bavarus
175. Godefridus Bekh
176. Blasius Naber, Nagyszombatnál megfogták
177. Andreas Hajberger, újvári pattyantús, káprál
178. Andreas Benkhauer, újvári pattyantús
179. Joan*nes* Georgius Leütner, muskatiros
180. Barth:[106] Brenner, dragonyos
181. Joannes Viner, tizedes, Felsich[107] regimentyébül való
182. Michaël Veiser, Visconti regimentyébül való

---

[101] Fennmaradt az összeírás eredeti német nyelvű példánya is jan. 21-i kelettel, amelynek végén Radics András kassai parancsnok saját kezűleg, magyarul jegyezte fel azon magyar rabok jegyzékét, akik nem tartoztak a fogolycsere-egyezmény hatálya alá. (Jegyzékünkben ez áthúzva szerepel 252–258. sz. alatt.) Radics kiegészítése febr. 5-én kelt. MOL G 28. V. 2. g. fol. 37–40.

[102] Johann Heinrich Axmann báró alezredes 1704. nov. 16-án, Érsekújvár elestekor került kuruc fogságba, és 1706. szept. 19-én szabadult. Egy évvel később már néhai. – *Heckenast*, 2005. 30. o.

[103] Kollonich Lipót (1631–1707) gróf, esztergomi érsek.

[104] Úgy tűnik itt személynévről van szó, nem pedig alakulatról (Neuburg-ezred).

[105] Somorja Pozsony vármegyében, a Csallóközben. (Ma Šamorín, Szlovákia.)

[106] Valószínűleg a Bartholomeus név rövidítése.

[107] A név végén – talán csak a latinos végződés helyett – egy lehúzott rövidítésjelzés látható.

183. Augustinus Vunder, Felsisch regimentyébűl való, *p*rofus
184. Nicolaus Schnaider, Posonál megfogták
185. Joannes Fanger, Morvában megfogták
186. Georgius Burckha, Morvá*ban* megfogták
187. Jacobus Burhaseteb [?] } Morvában megfogták
188. Martinus Geisner }
189. Philippus Hoffer
190. Tobias Michlner, posonyi
191. Daniel Kukher, bavariai
192. Osvaldus Pregte, Austriá*ban* megfogták
193. Valentinus Rausch Austriá*ban* megfogták
194. Joannes Jacob*us* Krämlich, Poson[n]ál megfogták
195. Jacobus Sedik, pór német, Austriá*ban* megfogták
196. Mathias Pahler, varga, Austriá*ban* megfogták
197. Tobias Graűsler, Stomphánál[108] megfogták
198. Posonyi szegényembert, Albert nevőt, Posonnál megfogták
199. Martinus Mortas, morvai muskatéros

Volentium amplectere servitiu*m*

200. Tobias Kohm, dániai regimentből való, Ricsányal edgyütt megfogták
201. Martinus Tann, tizedes
202. Paulus Freut
203. Joannes Georgius Jelenech,[109] dragonyos
204. Joannes Schrambeczky, magyar legény
205. Henericus Fikus, morvai
206. Paulus Mesze, dragonyos
207. Michaël Lamathschpiler, muskatéros
208. Casparus Franetschek, Ricsányal edgyütt fogták meg
209. Matthias Feldmaÿer, danus, ut supra[110]
210. Martinus Georgius, Heister szolgája, parasztember
211. Georgius Ragatska, dragonyos

Arestantium Agrien*sium* series

212–213. Comes a Zinzendorff[111] feleségestűl
annak szólgái:
214–215. Joannes Michaël hoffmester feleségestűl
216–217. Joannes Christophorus Püchner secretarius feleségestűl
218. Joannes Ferdinandus Mändl
219. Georgius Josephus Schenk, laggey [?!]
220. Joannes Hoffman inas
221. Georgius Pranschek lovászlegény
222–224. Item három szolgálóleányok

225–226. Joannes Christophorus Penz, kamorabéli praefectus, fiastúl
227–230. Petrus Spakhard proviantbéli commissari*us* feleségestűl s két fiastúl
231. Carolus Prauner íródeák

---

[108] Stomfa Pozsony vármegyében; Pozsonytól északnyugatra. (Ma Stupava, Szlovákia.)

[109] További lehetséges olvasat: *Klenech.*

[110] ...mint fent. Értsd: Tobias Kohmhoz hasonlóan (200. sz.) őt is Adam Ritschan tábornokkal együtt fogták el Szomolánynál.

[111] Ferdinand Zinzendorf gróf, ezredes, egri várparancsnok. Fogságából 1707 elején megszökött. – *Heckenast*, 2005. 469–470. o.

232–233. Augustinus Vinzerlung praefectus feleségestűl
234. Augustinus Zimer proviant-commissar*ius*
235. Joannes Georgius Pichler inas
236–237. Ittem két szolgálóleány
238–239. Paulus Venczeslaus Mártini zászlótartó, Vislan regimentyébül való, feleségestűl
240. Petrus Hűtter postamester
annak szolgái:
241–242. Joannes Kraus feleségestűl
243. Andreas Picher inas
244. Joannes Magenbauer inas
245. Michaël Komolka lovas legény
246. Joanes Molnura [?] lovás[z]

Dániai tisztek

247. Joannes Fridericus de Berkhindin capitány, Ricsányal edgyütt megfogták
248. Christianus Ernestus Hartvig leutinánt
249. Joannes Kraus auditor
250. Joachim Scherming borbély
251. Joannes Forrath camardíner

(252.) Jantó János[112]
(253.) Jaszi János
(254–255.) Pikó Deme és Török Péter hadnagyok[113]
(256–257.) Kormány János és Sidó István, Orosz Pál Ur*am* katonái
(258.) Sórger neveő hadnagy,[114] Szalay Pál Ur*am* regementyébül való

In Arce Ungváriensi

259. Albertus Christophorus Pulmon capitány
260. Joannes Franciscus Póss capitány
261. Joannes Haklicskö lajtinant
262. Joannes Ferdinand Szinger lajmát [!]
263. Franc*iscus* Antonius Lusztiger lajmant
264. Joan*nes* Antonius Poóss Junior, tanuló deák
265. Matthias Leopoldus Vics, comitis Sant Julianae inspector
266. Josephus Ovner, capitány Póss szolgája. Ezek 1704-b*en* 13. Maji Mél*tóság*os Fejedelem K*egyelmes* Urunk Eő N*agyság*átul küldettek a maróthi sánczbul.
Die 1ma Febr*uarii* Tek*intetes* N*emzetes* Vaÿ Ádám Ur*am* parancsolattyábul küldetett Gácsban Albertus Christophorus Pulmon capitány.[115]

[112] A hét összekapcsolt nevet az eredetiben át is húzták, mivel nem hadifoglyokról, hanem saját rabokról van szó. Ezért tettük a sorszámokat zárójelbe. (Lásd fentebb a 101. jegyzetet.)

[113] Károlyi Sándor lovasezredében szolgáltak, hadaik eloszlása és fegyelmetlenségük miatt raboskodtak egy rövid ideig.

[114] Zorger György, a szabadságharc utolsó éveiben már Pongrácz János alezredese, később is volt fegyelmi ügye.

[115] A fentebb (259. szám alatt) is szereplő név az eredetiben áthúzva.

In Arce Lykova[116]

267–270. Maximilian Pasquallini, Kreipaum regime[n]tebéli gyalog capitány, russaniai ütközetkor[117] fogattatott el, és 27[ma] Julii 1704. hozattatott Joan*nes* Georg*ius* Oberk, Antonio Venczel és Károly Butrokker [?] nevű szolgáival.

271. Vilhelmus a Svajkova, Cappai Groff, azon Kreipai [!] regimentebéli zászlótartó, az emlétett kapitányal fogattatván, hozatott is.

272. Volff Friedrich Prussiai Groff, Ricsan gyalogregimentében zászlótartó, 1. Juli*i* 1704. parasztott [!] által fogattatván el, hozattatott is azon nap.

273. Henricus Fridericus Frejter, Nehemian*i* gyalogregimentebéli lejmánt, 12. Martii 1704. Horvath Országb*an* fogattatván el Hellebront Capitány Ur*am*[118] által, 10[ma] 7[bris] 1704. hozatott.

274. Christianus Fidler, Kraczian regime[n]tbéli capitány, Rabbata megverésekor fogattatott el, 10[ma] 7[bris] 1704. [hozatott].

275. Joannes Eberhardus Braum, Rabata regimentebeli zászlótartó, emlétett Christiannal fogattatván, hozatott.[119]

276. Joannes Gottefridus de Peeck, styriai, Strav [?] regimentebéli dragoner lejtnant, 15[ta] Augusti 1704. M*éltóságos* Generalis Károlyi Sándor Ur*am* eő N*agyság*a által fogatott és 10ma 7[bris] ejusdem an*ni* hozatott.

277. Franciscus Gallási, olasz, Virmont regimentbéli zászlótartó, 10[a] Januar*ii* an*ni* 1705. Bazin körül Pongrácz Christoph ur*am*[120] által fogatatván el, 4. Febr*uarii* hozatott.

278–279. Ferdinandus Fran*ciscus* Hamza, Schlick regimentbéli zászlótartó Diószegnél[121] 19. Jan*uarii* Groff Eszterhazi Gen*er*alis Ur*am* eő N*agyság*a által fogatott, és hozatott Andreas Frejdel nevű szolgájával.

280. Fridericus Gotthlich Francse, saxo, Tyrhaim regimentebeli profontmester, Gallási Ferenczel fogatott és ugyan vélle hozatott.

281. Antonius Ottovagner, Toletian [?] dragoner regime[n]tebeli strásamester, 18. Jan*uarii* 1705. Galántha körül Gen*er*alis Groff Eszterhazi Antal Ur*am* eő N*agyság*a által fogatott, és 4[dik] Febr*uarii* hozatott.

282. Joannes Georgius Svengler, slesiai, kertész és szolga, Nagy Szelninél[122] 18[va] Jan*uarii* [fogták el], és 4. Febr*uarii* 1705. hozatott.

283. Josephus Valler, morvai, Taunis regimentebéli muskateros, Ricsán megverésekor fogattatott és 4. Febr*uarii* hozatott.

284. Rupertus Mader, svécz, Herbestein regime[n]tbeli közkatona, Nagy Szombathnál decemberb*en* fogatott, és 4. azon holnapban hozatott.

In Arce Scepusiensi

285. Joannes Jacobus Scholl, német, Krajsz regimentéből való capitány

286. Henricus Mohet közkatona, emlétett Schol companiájabéli gregarius

287. Joannes Vettersperg, locumtenens[123] és saxo, Krajcz regimentbeli

---

[116] Vö. a likavai rabok egy másik, ugyanekkortájt készült jegyzékével: MOL G 28. V. 2. g. fol. 21.

[117] Erről az összecsapásról nem tudunk közelebbit, az előző jegyzetben említett összeírás a kaptányt és az utána következő zászlótartót is a Szomolánynál elfogott rabok között említi.

[118] Hellebronth János (1672–1738) lovas ezereskapitány. – *Heckenast*, 2005. 185. o.

[119] Fiedler kapitány (hadnagy?) és Braun zászlótartó nevét megtaláljuk Károlyi idézett kimutatásában is: *Thaly*, 1881. 590. o.

[120] Az *uram* szó felülről beszúrva egy „ jellel. – Pongrácz Kristóf a báró Andrássy György-, majd Réthey György-féle lovasezred főhadnagya volt.

[121] Valószínűleg a Pozsony vármegyében fekvő szomszédos falvak egyikéről, Magyar- vagy Németdiószegről van szó. (A két falu egyesülve ma Sládkovičovo, Szlovákia.)

[122] A helynév olvasata bizonytalan, lehet *Szelinnél* is. Egyik változat alapján sem tudtuk azonosítani.

288. Joannes Rudolphus Pheffershoven locumtenens, morvai, Rör companiabeli és osnaburgi püspök regimentiben.
289. Josephus Kaspoher, stÿriai, az emlétett locumtenensnek szolgája. Ezen három officérek és gregarius és egy szolgával Méltóságos Generalis Károlyi Sándor Uram eő Nagysága által fogattak Szent Gothárdnál 4. Julii 1704., és ide 12. Septembris anni praefati hozattak.[124]
290. Ferdinandus de Lambecz, lejtmant, svécz, Nehem Generalis regimentebeli, Bácsnál fogatatott 7. Julii 1704. és 12. Septembris azon esztendőben hozatott.
(291.) Joannes Baptista Chalui Groff, francia, hajdon generalis, edczersmind colonellus lévén,[125] Nagyságod hűségére magát adván, bizonyos excessusiért 26. Octobris fogván 1704., itt tartatik.

In Arce Huszthiensi

292. Joannes Josephus Sckoder, annak előtte újlaki sóperceptor, Erdélyben, Sibó[126] mellett fogattatott 22. X^bris anno 1703.
293. Joannes Georgius Hojsteter, Montekukuli regimentében strásamester volt, most penig a Méltóságos Fejedelem táborán 15 holnapig zászlótartóságából hozatott.
294. Godefridus Ricter, Méltóságos Groff Forgács Simon lovasezeréből, angyalosi táborbul[127] ezelőtt hat holnappal hozatott.
295. Maximilianus Tirmta, caplar
296. Joannes Melde
297. Josephus Hajeg
298. Ernestus Repki
299. Mathias Pajer
300. Christophorus Laub
301. Philippus Stajter
302. Vilhelmus Perjor [?]
Ezek nyolczan Bestercze feladásának utánna, 18va Octobris 1704. hozattak, kik Tirhaim[128] főstrásamester alatt Tirhaim regimentében voltanak.

In Arce Kis Vardaienssi

303. Pasitany György, Bars vármegyei, Maroth[129] nevű faluból való közkatona
304. Nemethi János, Szatthmár vármegyéből, Nemethi várossából való adjutánt volt lovasseregben Váradon.
305. Vasvári János Deák, Eger várossából való strásamester
306. Horváth Máttyás, váradi közkatona
307. Petnik Fülep, Doboka vármegyei, mostan váradi közkatona
Ezek öten váradi katonák lévén, Telegdnél, Mind Szent havában[130] fogattattak 1704^ben, Palocsai Uram eő Nagyságától küldettek.

---

[123] Itt minden bizonnyal *hadnagy* értelemben.

[124] Közülük „Schall" kapitányt és „Phyfferszhoffer" hadnagyot azonosíthatjuk név szerint Károlyi kimutatásában: *Thaly*, 1881. 590. o.

[125] Ez valószínűtlen, nyilván egy Rákóczi szolgálatába állt francia kalandor lódításáról van szó.

[126] Zsibó Közép-Szolnok vármegyében. (Ma Jibou, Románia.)

[127] Valószínűleg Szamosangyalos Szatmár vármegyében (ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), Csenger közelében. Forgáchnak átállása előtt volt egy császári huszárezrede (lásd: *Wrede* III/1. 243. o.), itt azonban már bizonyosan kurucsága után szervezett regimentjéről van szó.

[128] Helyesen: Falkenheim. Vö.: *Wesselényi* I. 504. o. Részletesebben lásd még a bevezetőt is.

[129] Aranyosmarót a Zsitva völgyében. (Ma Zlaté Moravce, Szlovákia.)

[130] Javítva *havának*ról. Telegd = Mezőtelegd Bihar vármegyében. (Ma Tileagd, Románia.)

AZ ÖSSZEÍRÁSBAN EMLÍTETT FONTOSABB HELYNEVEK TÉRKÉPVÁZLATA
ÁRVA (9)
LIKAVA (18)
Morvaország [185–188.]
Straznica
Trencsén [46.]
MURÁNY (39)
Selmecbánya [35.]
1704. V. 28. Lipótvár
Szomolány
Aranyosmarót
NYITRA (5)
Gács
HOF
Galánta
Léva
CSÁBRÁG (32)
Alsó-Ausztria [192–193., 195–196.]
ÉRSEKÚJVÁR
EGER
Komárom
Esztergom
Gyöngyös [36–37.]
Schwarzenbach [1-2.] ?
1704. VII. 4. Szentgotthárd
1704. I. 15. Dunavecse
Stájerország
Horvátország [273.]
BÁCS
ADRIAI-TENGER
0 50 100 150 200 km
JELMAGYARÁZAT
HUSZT (11) Kuruc erősségek, amelyekben császári foglyokat őriztek (az összeírt császári foglyok száma)
EPERJES Kapituláló császári erősségek, ahol nagyobb számú fogoly került kuruc kézre
1704. V. 28. Szomolány Nyílt ütközetek, amelyekben a kurucok nagyobb számú foglyot ejtettek
Lőcse [55.] Település, amelyek közelében a kurucok portyázások alkalmával foglyot ejtettek vagy gyanús személyeket tartóztattak le [A forrásszöveg megfelelő sorszámai]
Léva A forrásban említett egyéb (többnyire a foglyok származási helyére utaló) helynevek

Készítette Erdei Mónika

AR I/I.	II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán*. I. (1703–1706.) Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy. I.)
AR III/I.	II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította *Vas István*. A tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*. A szöveget gondozta *Kovács Ilona*. Budapest, 1978. (Archivum Rákóczianum III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.)
Bánlaky XVIII.	*Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. Tizennyolcadik rész. II. Rákóczi Ferenc nemzeti fölkelése. 1701–1714. Budapest, 1941. (CD-ROM-on is.)
Cserei	*Cserei Mihály:* Erdély históriája. [1661–1711.] S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Bánkúti Imre*. Budapest, 1983. (Bibliotheca Historica.)
HK	Hadtörténelmi Közlemények
Heckenast, 2005.	*Heckenast Gusztáv:* Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? (Életrajzi adattár.) S. a. r. *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2005. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.)
Markó, 1932.	*Markó Árpád:* Gróf Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata. (1703. november–december). = HK, 33. (1932) 20–63. o.
Markó, 2003.	*Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) S. a. r. [a bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel, bibliográfiával és mutatókkal kiegészítette]: *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2003.
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
Ráday I.	Ráday Pál iratai. I. 1703–1706. S. a. r.: *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László*. Budapest, 1955.
RTü	Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet[ek] anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta *Köpeczi Béla* és *R. Várkonyi Ágnes*. A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította *Bánkúti Imre*. Budapest, 1973. I–II. (Magyar Századok.)
Teleki	Ifjabb Teleki Mihály, II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból. Bevezetéssel, jegyzetekkel, magyarázatokkal közzéteszi a budapesti II. Rákóczi Ferenc állami általános gimnázium tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Szerk. *Temesi Alfréd*. Budapest, 1960.
Tessin I., III.	*Georg Tessin:* Die Regimenter der europäischen Staaten im ancien Regime des XVI. bis XVIII. Jahrhunderts. Teil 1. Die Stammlisten. Teil 3. Namensregister der deutschen Regimentsinhaber und Kommandeure und Namensregister der Regimenter mit Orts- und Ländernamen aus ganz Europa. Osnabrück, 1986., 1995.
Thaly, 1881.	Károlyi Sándor jelentése a szent-gotthárdi harczról. Közli: *Thaly Kálmán*. = *Történelmi Tár*, 1881. 590–592. o.
Wesselényi I.	*Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. 1703–1705. Közzéteszi: *Magyari András*. Bukarest, 1983.
Wrede I–III/1–2.	Geschichte der K. und K. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. I–III. Bd. Bearbeitet von *Alphons Freiherrn von Wrede*. Wien, 1898–1901. (Supplement zu den „Mittheilungen des k. und k. Kriegs-Archivs".)

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

HAUSNER GÁBOR – NÉGYESI LAJOS – PAPP FERENC

„JUHAKOL" A SZŐLŐHEGYEN

Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására

Az 1664. augusztus 10-én a vasvári török táborban Simon Reninger császári különmegbízott által elfogadott békepontok hatodik cikkelye kimondta, hogy: „a fortaliciumot Kanizsával szemben, mely az említett lázadásokat alkalomadtán bíztatná, egyik fél sem építtetheti újjá, és nem láthatja el őrséggel."[1] Az 1663-ban, egyebek közt éppen az említett Zrínyi-Újvár miatt kirobbant török háború ezzel véget ért. A *casus belli*, a Kanizsapatak és a Mura összefolyásánál, a Mura bal partján, hódoltsági területen 1661-ben emelt vár, amelyet a török három hétig tartó ostromot követően, 1664. június 30-án foglalt el, majd július 7-én porrá égetett, végleg eltűnt a föld színéről, bár helyét a térképek még XVIII. század elején is jelölték.[2] Zrínyi-Újvár fekvésének, földrajzi elhelyezkedésének lokalizálására utóbb számos próbálkozás született, azok azonban nem jártak együtt a mai terep egyes pontjainak azonosításával. Dolgozatunkban az írott forrásoknak és a képi ábrázolásoknak a terepbejárás során végzett műholdas helyzetmeghatározás eredményeivel történt egybevetése segítségével erre teszünk kísérletet, remélve, hogy ezzel hozzájárulhatunk a későbbi ásatások sikeréhez.[3]

A források

Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározásához – módszeres levéltári kutatások nem lévén – zömében elbeszélő források, korabeli vázlatok, és képi ábrázolások állnak rendelkezésünkre.

---

[1] *Marosi Endre:* Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. *Hadtörténelmi Közlemények (HK)*, 1971. 1. sz. 124. o. A béke latin nyelvű szövegét kiadta *Stephanus Katona:* Historia critica Regnum Hungariae. Vol 33. Buda, 1804. 565–568. o.

[2] *Hrenkó Pál:* Zrínyi-Újvár (Újzerinvár) helyszínrajzai nyomában. *Geodézia és kartográfia*, 1979. 2. sz. 128–132. o.

[3] Dolgozatunkban nem kívánunk foglalkozni a vár építésének történetével, nemzetközi összefüggéseinek kérdéseivel. Ezek összefoglalását l. *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965. 309–314. o. (2. kiad. Budapest, 2002. 334–339. o.); *R. Várkonyi Ágnes:* Reformpolitika Zrínyi mozgalmában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1987–1988. 1–2. sz. 139–140. o.; *Vándor László:* Nagykanizsa története a honfoglalástól 1690-ig. Nagykanizsa, 1988. 43–44. o.; Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás tiszteletére. (Szerk. *Vándor László.*) Zalaegerszeg, 2001. 96. o., valamint legújabban a Zrínyi-Újvárról készült horvát monográfiában: *Hrvoje Petrić – Dr. Dragutin Feletar – Petar Feletar:* Novi Zrin. Zrinska utvrda na Muri (1661–1664). Donja Dubrava–Zagreb, 2001. különösen: 58–69., 79–95. o. A vár megítélése körüli vitát is csak annyiban érintjük, amennyiben az a forráskritika miatt nélkülözhetetlen. A vitáról l. *Perjés Géza:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. I. rész. *Századok*, 1961. 507–533. o. II. rész. Uo. 1962. 25–44. o., különösen: 41–43. o. (A tanulmány újabb kiadása: *Uő:* Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 185–187. o. A továbbiakban innen idézzük.)

A vár földrajzi környezetéről meglehetősen kevés információt tartalmaznak Zrínyi Miklós fennmaradt levelei. Zrínyi 1661. július 5-én tájékoztatta az Udvari Haditanács tagjait építésének katonai indokairól. A vár helyzetének alkalmasságát sajnos csak szóban (és feltehetően rajzban), az építésben közreműködő Wassenhoven hadmérnök útján terjesztette föl, de a levélben így is találhatunk néhány fontos támpontot. Ilyen például az, hogy következetesen hegyről (*mons*) beszél: „aki ura ennek a hegynek, ura a Muraköznek és a két folyónak, a Muránák és a Drávának," „ha az a gyanúnk, hogy háború fenyeget, vagy legalábbis olyan béke, mint amilyen eddig volt [...], sehova sem vihetek segítséget, ha csak ötszáz török is szállja meg ezt a hegyet". A vár építése ellen számba jöhető kifogásokat taglalva ezt írja: „én [...] nem török területen építem ezt a várat, hanem szinte a saját birtokomon, tíz lépésre a Murától, Légrádtól pedig csak egy ágyúlövésnyire [...]. Hozzáteszem, hogy innen negyed mérföldnyire volt egy Bajacsa nevű váracska, amelyben Kanizsa elfoglalása után őrség is volt, de azután a hely alkalmatlan volta miatt elhagyták." Látszólag nem tartalmaz helyzetmegjelölést, mégis igen fontos az a megjegyzése, hogy „hatvan éve senki nem szemlélte meg ezt a helyet."[4] Zrínyi rendkívül jól informáltságát és felkészültségét mutatja, hogy számon tartotta a vidéket korábban bejárt „Muster Comissionok," azaz haditanácsosokból és a végvidék egyes kapitányaiból álló vizsgálóbizottságok tevékenységét.[5] Az 1570-es években, majd 1600-at követően ugyanis valóban több bizottság is szemleutat tett a Kanizsa környéki várakban és várhelyeken.[6] A határvizsgáló bizottságok munkájáról fennmaradt forrásokban nyomára bukkanunk annak a földrajzi helynek, ahol utóbb Zrínyi-Újvár is épült, az pedig nem más, mint a Kanizsa-patak Murába torkollásánál fekvő Kakonya. A Kanizsa völgyét 1577-ben bejáró Andreas Kielmann, Zrínyi György, Franz von Poppendorf és a stájer rendek küldöttei megállapították, hogy azon a helyen, ahol egy dombon Kakonya árokkal is körülvett romos temploma áll, a patak vízállása veszélyesen alacsony, lovasok és gyalogosok egyaránt könnyűszerrel átkelhetnek rajta. „Ezért, hogy a völgynek ezt a részét is megfelelő védelemmel láthassák el, egy régi holtág felhasználásával a Mura vizét be akarták vezetni a Kanizsa völgyébe."[7] Ezt az akkor, a „vizek járásához értő mesterek" hiányában meghiúsult tervet használhatta fel Zrínyi a vár építésekor, mert mint Vitnyédy István, Zrínyi protestáns „főember szolgája" egyik 1662 tavaszán kelt levelében írja, „ez napokban az Újvárnál nagy árkot ásatott, melynek alkalmatosságával az Murát az Kanisa vízében veszik, és azon nagy erdő, kit elástak, az Újvár hasznára leszen."[8]

---

[4] Zrínyi Miklós az Udvari Haditanácsnak, 1661. július 5., Légrád. Zrínyi Miklós válogatott levelei. (Vál., s. a. r. és a jegyzeteket írta *Bene Sándor, Hausner Gábor.*) Budapest, 1997. 117–118. o.

[5] *Kelenik József:* A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet. (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Pető Ernő.*) Eger, 1995. (Studia Agriensia, 15.) 166. o.

[6] A kanizsai végeket bejáró bizottságok, majd Kanizsa elestét követően a Kanizsával szembevetett végek kialakításának munkálataiban Zrínyi György, Miklós nagyapja is részt vett. Minderről lásd *Kelenik József:* Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. *Hausner Gábor.*) Budapest, 2005. 353. o.

[7] *Kelenik*: A kanizsai védelmi övezet... i. m. 166. o.

[8] Vitnyédy István Rabby Istvánnak, 1662. április 8., Locsmánd. Vitnyédy István levelei 1652–1664. (Kiad. *Fabó András.*) *Magyar Történelmi Tár (MTT),* XV. Pest, 1871. 195. o. Az árok elkészültét igazolja az Esterházy Pál által 1664 júniusában készítetett hadmérnöki rajz is, amely az alábbi szöveggel jelöli: „Gräben, so der graff von Zrin machen lassen den wald vor die guarnison zu versichern und zu gebrauchen". L. *Hrenkó:* i. m. 127. o.

Az Udvari Haditanácsnak szóló levelén kívül Zrínyi még három levelében, valamint 1662 áprilisában írott végrendeletében ejt szót a várról. Testamentumában szeretett feleségére, Löbl Mária Zsófiára és – akkor fia még nem lévén – lányaira hagyja Zrínyi-Újvárat, amelyről azt írja: „Zrínyi-Újvárunkat és erősségünket puszta helyen, nagy munkával és a magunk verejtékével is, fáradozásokkal és megszámlálhatatlan költséggel alapjaiból építettük fel. Ez a hely olyan fontos, hogy nélküle Muraköz szigetünk biztonságban nem maradhat meg. Ha tehát az a vár és erősség a maga mivoltában megőrizhető, és szándékunknak megfelelően még jobban tökéletesíthető, hogy még biztonságosabban meg lehessen őrizni, elszakíthatatlanul muraközi birtokunkhoz csatoljuk."[9]

Ezt követően csak egy év múlva, 1663. április 30-án Giovanni Sagredónak, Velence bécsi követének szóló levelében beszél ismét Zrínyi-Újvárról: „Az én váram, ha nem is olyan, mint Breisach vagy Dunquerque, tudja meg Nagyságod, hogy sem Ivanics, sem Szentkereszt, sem Petrinja vagy bármely más hely a határon, Kapronca kivéve, nincs olyan erős, fekvését és építését tekintve. Hogy nem védi Stájerországot, csupán az én szigetemet, az tudatlan és irigy beszéd [...,] mert a sziget megtartásán vagy vesztén áll Stájerország megtartása vagy veszte is, lévén minden más védelem híján közvetlenül határos vele."[10] Az idézett sorok hátterében a Jakob von Holst hadmérnök ezredes szemléjét követően Zrínyi-Újvárat ért bírálatok állnak. Holst ugyanis az Udvari Haditanács megbízásából 1662 tavaszán megvizsgálta a várat, hogy „ellenőrizze, hogy valóban olyan helyről van-e szó, amilyennek éneklik, tudniillik, hogy képes védekezni egy hadsereg ellen, és lehetne-e még okosan javítani." A szemléző védhetetlennek találta, s azt jelentette, hogy „elhelyezkedése miatt javítani sem lehet".[11] Zrínyi nem fogadta el ezt a véleményt, elutasítva a méltánytalan összehasonlítást az olyan jelentős, szabályosan kiépített erődítményekkel, mint például a Sagredónak említett, Franciaország határán álló Breisach vagy Dunquerque, s pontosan kijelölte Zrínyi-Újvár helyét a magyarországi (és horvát-szlavón) várrendszerben Ivanics (ma Ivanić, a Varasdi Főkapitányság egyik kapitányságának bástyákkal megerősített székvára a Lonja folyócska mellett) a Zágráb megyei Petrinja (amely a stájer rendek finanszírozásának köszönhetően már a XVI. században jelentős erősségnek számított) és Kapronca (ma Koprivnica, a szlavóniai végvárvonal egyik jelentős vára) között.

1664. június 27-én a muraközi táborból Zrínyi levélben fordult az uralkodóhoz. Ez a Montecuccoli hadvezetését vádló írás és a vár elestét követően, 1664. július 17-én már Bécsben készített, elkeseredett hangú emlékirat a leghitelesebb forrása Zrínyi-Újvár ostromának és elestének.[12] A későbbiekben még hivatkozunk is rájuk, de a vár földrajzi környezetéről semmilyen új információt nem tartalmaznak.

Az elbeszélő források közül szempontunkból csak azokat érdemes számba venni, amelynek szerzői részt vettek Zrínyi-Újvár ostromában, azaz akik személyesen jártak a helyszínen. Tulajdonképpen szerencsésnek mondható helyzetben vagyunk, mivel három

[9] Zrínyi Miklós végrendelete, 1662. április 6., Csáktornya. Zrínyi Miklós válogatott levelei. i. m. 188. o.

[10] Zrínyi Miklós Giovanni Sagredónak, 1663. április 30., Csáktornya. Zrínyi Miklós válogatott levelei. i. m. 135. o.

[11] *Gualdo Priorato:* Historia di Leopoldo Cesare. Wien, 1670. II. k. 106–107. o.

[12] Zrínyi Miklós I. Lipótnak, 1664. június 27., Zrínyi-Újvár alatti tábor; Zrínyi Miklós I. Lipótnak, 1664. július 17., Bécs. Zrínyi Miklós válogatott levelei. i. m. 159–162., 213–222. o.

olyan szerzőt is ismerünk (kettőt a keresztények közül, egyet az ostromló törökök táborából), aki hosszabb, értékelhető leírást hagyott hátra a várról. Ráadásul köztük van a védelmet irányító császári fővezér, Raimondo Montecuccoli vázlata és beszámolója is:

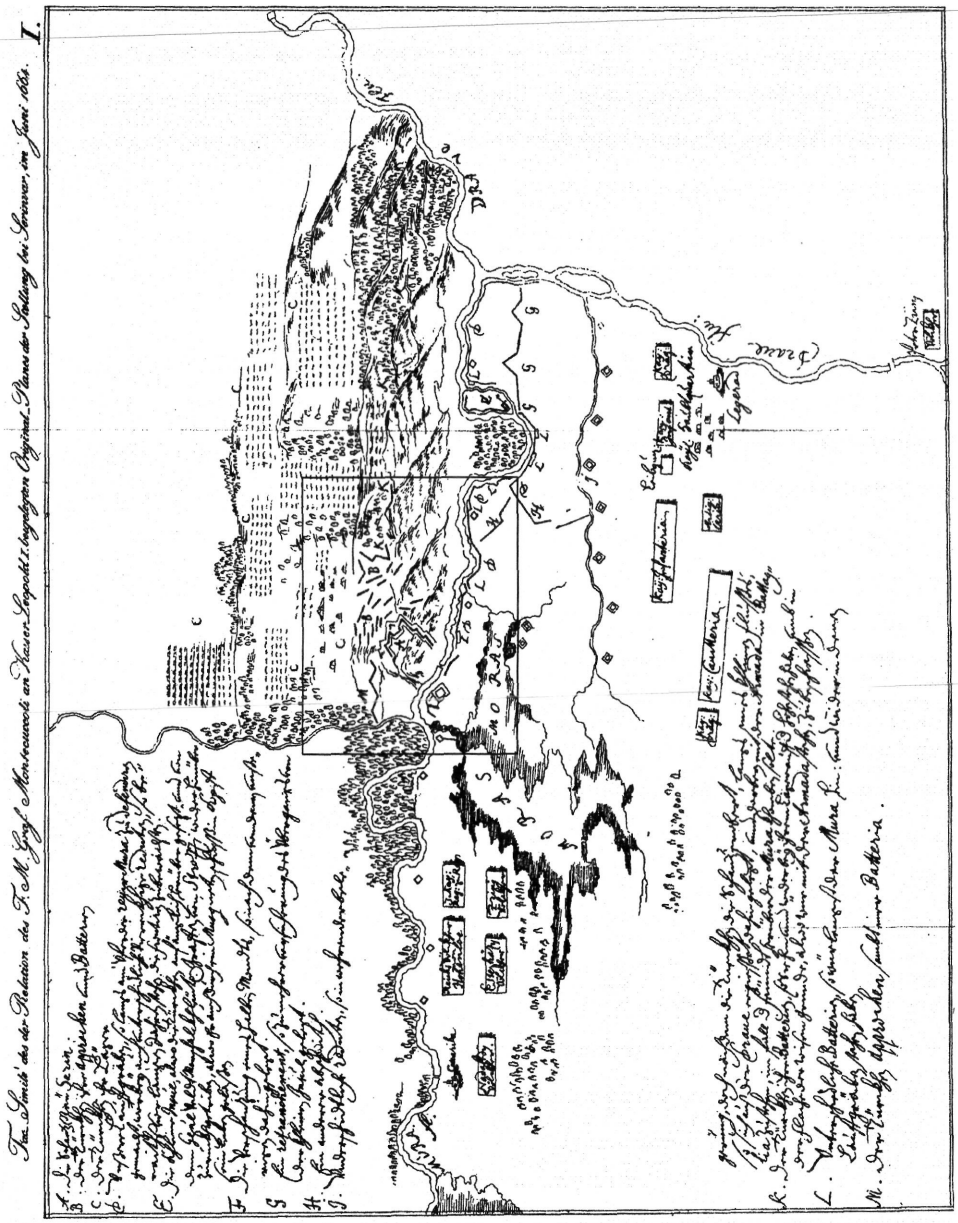

1. ábra. Raimondo Montecuccoli császári fővezér térképvázlata Zrínyi-Újvár ostromáról.

„Nos, ez az erőd azért épült – írja Montecuccoli –, hogy mintegy mezei palánk [tábori erődítés], fedezzen egy hidat, amely a Kanizsa felé való átjárást tette lehetővé a Murán, s biztosítsa azoknak a csapatoknak a hátát, amelyek békeidőben prédáért portyázva és visszavonulóban az üldöző törökök elől itt találtak menedéket a zsákmánnyal, hogy kedvükre továbbíthassák. Ezért ez a hely semmilyen fontossággal sem bírt, nem rendelkezett sem árokkal, sem fedett úttal, nem volt sem formája, sem oldalai, [...] a mellvéd magas és keskeny, ráadásul egy olyan magaslat által uralt, ahová a török oda is telepítette az ütegeit. Belül nem volt elég hely, s mindkét oldala felé nyitott volt, mert az oldalak nem vezettek egészen a vízig, ezért az erőd a támadás első órájában nem kevésbé, mint az utolsóban, ki volt téve annak a veszélynek, hogy elfoglalhassák. Az emelkedő terep és a fölé magasodó domb miatt alkalmatlan volt a kirohanásokra; szűk volt, ahol sok hadi nép nem tudott anélkül együttműködni, hogy ne keveredett volna össze, és ne akadályozta volna egyik a másikát, kevés pedig nem lett volna elegendő a védelmére. Ha valaki a váron belül volt, föltehette magának a kérdést, hogy hol is van: a katonák egyöntetűen csak juhakolnak nevezték."[13]

2. ábra. A Montecuccoli-térképvázlat kivágata.
A: Zrínyi-Újvár sáncai. B: török ostromárkok . K, M: török tüzérségi állások.

[13] *Raimondo Montecuccoli:* Della guerra col Turco in Ungheria. In: Le opere di Raimondo Montecuccoli. (A cura di *Raimondo Luraghi.*) II. Roma, 1988. 428–431. o. V. ö. *Rónai Horváth Jenő:* Az 1664-ik évi Mura–Rába melléki hadjárat és a Szt-Gotthárdi csata. *HK* 1891. 305–306. o.

Montecuccoli leírása szinte napjainkig rányomja a bélyegét az osztrák, német és olasz történetírás Zrínyiről és váráról alkotott felfogására,[14] jóllehet a magyar kutatás már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy csak alapos forráskritikával szabad kezelni. Mindezt ugyanis 1670-ben, a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolásakor, I. Lipót császár számára készített visszaemlékezéseiben (Della guerra col Turco in Ungheria) írta, egy olyan műben, amelynek fő célja a vasvári béke igazolása, a felelősségnek a magyarokra való áthárítása volt. Ennek érdekében egyes tényeket elhallgatott, másokat pedig elferdített.[15] Zrínyi-Újvárról például egy 1661 júliusi bécsi jelentés elismerően nyilatkozott, kiemelve Kanizsát blokírozó szerepét,[16] az emlékiratban viszont Montecuccoli elhallgatta ezt, s pusztán zsákmányszerzésre épített palánknak nevezte. Az viszont már a valóság elferdítése, amit az oldalak nyitottsága okozta veszélyről írt. Még ha a vár mindkét oldala nyitott lett volna is (bár más korabeli források szerint legalább az egyik oldalon valamiféle kerítés, palánk húzódott le egészen a vízig), az ostrom során bebizonyosodott, hogy a természeti akadályok (északon a Visszafolyó-patak megduzzasztásával létrehozott mesterséges tó, délen a Mura ártere) kellő védelemmel szolgáltak, s a török meg sem kísérelte e megközelíthetetlen helyeken a támadást. Montecuccoli 1664-ben készített vázlata sem jelöl az említett területeken ostromlókat. (L. a *2. ábrát.*) Szintén téves állítás, hogy a vár nem rendelkezett árokkal, mert Zrínyi, Esterházy és

[14] Gualdo Priorato, I. Lipót udvari történetírója például a császár életéről írott művében szinte szó szerint ismétli Montecuccoli véleményét: „Zrínyi várat kezdett építeni a Mura folyó partjának egyik kiemelkedésén, átellenben saját szigetével [...]. Zrínyi azért építette ezt az erődöt, hogy biztosítsa horvátjainak a visszavonulást, midőn azok a zsákmányszerzésért az ellenséges területen portyáznak. A vár elkészülte előtt az említett horvátok nem tudtak olyan gyorsan átkelni a folyón, hogy ne érte volna utol az üldöző török, arra kényszerítve őket, hogy a megszerzett zsákmányt hátrahagyják. Ez egy magánember munkája volt, és egy kevéssé gyakorlott mérnök tervezte, így nem volt olyan erős és figyelemre méltó, ahogy a tudatlanok dicsőítették, mivel a hozzáértők véleménye szerint valójában annyit sem ért, mint egy mezei palánk." *Priorato:* i. m. II. k. 31–32. o. Nem véletlen egybeesésről van szó, hiszen a Lipót életrajz vonatkozó részét Priorato Montecuccolival lektorálta, s a Zrínyiről szóló passzusokat a tábornok gondosan átfogalmazta. Priorato és Montecuccoli kapcsolatának forrásait Montecuccoli kiadásában közzétette *V. A. Veltzé:* Raymund Montecuccoli: Ausgewählte Schriften. (Hsg. *V. A. Veltzé.*) I. Wien, 1899. LXXIV–LXXVII.; III. Wien, 1900. 363–381. o. Kapcsolatukról lásd még *Raimondo Luraghi:* Introduzione. In: Le opere di Raimondo Montecuccoli. (A cura di *Raimondo Luraghi.*) I. Roma, 1988. 257. o. V. ö. *Bene Sándor:* A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján. (Velencei karnevál.) *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1993. 5–6. sz. 655., 661. o. – Ez a voltaképpen Montecuccolitól származó negatív vélekedés Prioratón keresztül jutott el a XVIII. század történetíróihoz, majd az ő közvetítésükkel napjaink osztrák és német történetírásához, amely kritika nélkül elfogadta azt. Priorato alapján írta le az 1664. év eseményeit, köztük Zrínyi-Újvár ostromát *Franz Wagner* osztrák jezsuita (1675–1748) Lipót biográfiájának első kötetében (Historia Leopoldi Magni Romani Imperatoris. I. Bd. Augsburg, 1719. 375–376. o.), amely később forrásául szolgált egyebek közt Bél Mátyásnak is a Notitia Hungariae írása közben. A téma mindmáig leggazdagabb anyagra épülő feldolgozása, Georg Wagner monográfiája – többek között épp Prioratóra hivatkozva – Montecuccoli igazolását szolgálja, s nem vesz tudomást sem az újabb magyar szakirodalom, sem a régebbi pozitivista történetírás eredményeiről: *Georg Wagner:* Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und die Friede von Eisenburg (Vasvár). Eisenstadt, 1964. (*Burgenländische Forschungen* 48.) Zrínyi-Újvárról Montecuccoli alapján: 114–120. o. Kritikáját *R. Várkonyi Ágnes* írta meg: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975. 90. o. Montecuccolinak egészen a legutóbbi idők osztrák, német és olasz történetírásra gyakorolt hatásáról l. még *Perjés:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. i. m. 185. o.; *Bene Sándor:* Zrínyi mint „magyar Mars". In: Esterházy Pál Mars Hungaricus. (S. a. r., jegyz. és ford. *Iványi Emma.* Bevez. és szerk. *Hausner Gábor.*) (Zrínyi-Könyvtár III.) Budapest, 1989. (a továbbiakban: *Esterházy*) 406. o.

[15] *Perjés Géza:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. i. m. 185. o.

[16] *Marczali Henrik:* Regesták a külföldi levéltárakból. *Történelmi Tár,* 1880. 754. o.; *Perjés:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. i. m. 185. o.

Cselebi egybehangzóan ennek az ellenkezőjét mondja. Ugyancsak rosszindulatúan, Zrínyi-Újvár jelentéktelenségének bizonyítására használja fel Montecuccoli a várról készült korabeli híradások egyik visszatérő anekdotáját is, amely szerint Zrínyi, „midőn a török császártól engedélyt kapott, hogy a Mura vize fölé egy birkaistállót építsen, hogy juhait a farkasok ellen biztosítsa, Zrínyi-Újvárat kezdte ugyanott építeni mintegy akolul az ő szegény juhocskái számára a dühöngő török farkas támadásai ellen".[17]

Erősen tendenciózus, utólag készült leírásával szemben térképvázlata, amelyet a hadjáratról írt jelentéséhez csatolt „helyes és megbízható, bár szűkszavú. Csak a fő elemeket jelöli. A vár épületeit sem ábrázolta. A sáncot magaslatra helyezte, de úgy, hogy alaprajzát a dombsor oldalnézetű képére rajzolta."[18]

A másik leírást Zrínyi-Újvárról Zrínyi odaadó híve, az ifjú Esterházy Pál hagyta az utókorra, nem sokkal a vár elestét követően papírra vetett Mars Hungaricus című latin nyelvű emlékiratában: „Az egykor Bolondos kastélynak nevezett Zrínyi-Újvár a Zrínyi család használatára szolgált, akik egy érdemes szervitoruk iránti jóindulatból [...] a helyet neki engedték át. Idővel azonban, amidőn elesett Sziget, valamint Babócsa és nemsokára Kanizsa, [...] a helyet teljesen felforgatták. Mind ez ideig lakhatatlan volt és romokban hevert, amíg végre nagyméltóságú Zrínyi Miklós gróf, Horvát-, Szlavón- és Dalmátország bánja, azzal a szándékkal, hogy a kanizsai törököt szorongassa, s főleg mivel világosan látta [...] a hely[...] alkalmasságát, hogy onnan kitörések útján kárt tegyen az ellenségben – mert hiszen észak felől Kanizsa, kelet felől Segesd és Berzence voltak szomszédai – felépítette ebben a formában, amit itt látsz. Kívánsága az volt, hogy saját nevéről Zrínyi-Újvárnak nevezzék, a Horvátországban török kézen lévő másik vártól való megkülönböztetés céljából; úgy, hogy már nem kastélynak, hanem valamiféle erődnek a képét viselte. Azon a részen ugyanis, ahol szorosan mellette van a hegy, attól mély árok választja el, északi irányban pedig roppant munkával készített tó fekszik, délen és nyugaton, azaz a sziget irányában a Mura folyó veszi körül. Mivel kissé magasabb dombon épült, a sziget felől jövőknek nehéz megközelíteni. De itt kövek, sziklák nincsenek, minthogy az egész környék homokos, és ezért, bár roppant munkával erődnek építették, mégsem lehet igazán megerősített helynek nevezni, főleg azért, mert a hegyek annyira fölé emelkednek, hogy több helyről igen alkalmas módon lehet ágyúval támadni."[19]

---

[17] Denkmal Serinischer Höldenthaten... H. és ny. n. App. H. 2071.; Schauplatz Serinischer auch anderer Teutschen Tapfern Helden-Thaten... H. és ny. n. App. H. 2079., valamint Ortelius redivivus et continuatus. Nürnberg, 1665. II. rész 197–198. o. és Theatrum Europeum. Frankfurt a. Main, 1669. IX. rész 332. o. V. ö. *Bleyer Jakab:* Adalék Zrínyi Miklós és udvara jellemzéséhez és Zrínyi-Újvár történetéhez. *Századok,* 1900. 221–226. o.

[18] *Hrenkó:* i. m. 126. o.

[19] „Fuit autem NeoZrinium, olim castellum Bolondes nuncupatum commodum familiae Zrinianae, qui liberalitate erga benemeritum servitorem ducti eidem dictum locum cessere. Successu temporis vero occupato Sigeto, nec non Babocza ac postmodum Canisa, locus hic quoque funditus eversus, ad haec usque tempora inhabitabilis fuit ac in ruderibus stetit, donec tandem excellentissimus comes Nicolaus a Zrinio, regnorum Croatiae, Slavoniae ac Dalmatiae banus Canisienses Turcas mortificandi studio, praesertim cum locum ad inferenda per excursiones hostibus damna opportunissimum perspiceret, quippe qui Canisam a septentrione, Segesdinum ac Berzenczam ab oriente vicinas haberet, in hanc, quam vides, erexit formam, a suoque nomine Novam Zrinianam appellari voluit, ad distinctionem alterius in Croatia prae manibus Turcarum existentis; ita, út non castelli, verum munitionis cuiuspiam prae se ferret faciem. Ea enim parte, qua montem sibi coniunctum habet, fossa profunda ab eodem divellitur, ad Arctum vero lacus ingenti labore exstructus adiacet, ad Austrum vero et occasum seu qua insulam respicit, fluvio Mura cingitur. Cumque in eminentiori paulo colle sit aedificata, arduum ex insula euntibus praebet ascensum. Verum nulla hic saxa et rupes reperias, cum omnia hic

Esterházy 1664 nyarán 900 katonája élén maga is ott volt a magyar csapatoknak a Mura jobb partján, Kotoriba mellett fekvő táborában (Montecuccoli vázlatán név szerint szerepel), s feleségéhez írott levelei tanúsága szerint személyesen is megfordult az ostromlott erősségben. Ez úgy volt lehetséges, hogy a rendszeres török ostromműveletek megindulásától kezdve a várban naponta váltották a védőket a Muraközben állomásozó friss, pihent katonaság soraiból, a Murán erre a célra létesített hídon keresztül. Esterházy június 23-án lépett először Zrínyi-Újvárba, amit alaposan körbejárt, sőt le is rajzoltatott: „mind eljártam" – írta másnap kelt levelében feleségének – s ím delineatioját elküldtem."[20] Június 30-i levelében ismét a várban jártát említi,[21] július 14-én pedig a török által már fölrobbantott és fölégetett védművek maradványait, valamint a török ágyúállásokat szemlélte meg.[22] Levelei megerősítik, s itt-ott hasznos információkkal ki is egészítik (mint például a vár „alsó kerítésének" említése[23]) a Mars Hungaricusban leírtakat. Az emlékirat forrásvizsgálata szintén azzal a tanulsággal jár, hogy Esterházy azokról az eseményekről, amelyekben maga is részt vett, mindig pontosan, saját feljegyzései és egykorú dokumentumok felhasználásával írt.[24]

A Mars Hungaricus mellékleteként fönnmaradt egy 1:11 000 méretarányú, igen részletes térképvázlat is ezzel a felirattal: „Mértani helyszínrajz és ábrázolás Zrínyi sáncáról, a Mura folyónál levő Zrínyivárról, amely 1661-ben foglaltatott el. A törökök 1664. június 3-án megostromolták, június 30-án ismét elfoglalták, végül felrobbantották, felégették, és teljesen lerombolták. Ugyanezen évben a rá következő július 7-én elhagyták."[25] A vázlat valószínűleg azonos a Zrínyi-Újvár alatti táborból feleségének hazaküldött delineatióval, összevethető Montecuccoliéval és egybevág a szöveges forrásokkal. (L. a *11. ábrát.*) Vitnyédy István leveleiből tudjuk például, hogy a várnak három bástyája volt, pontosan úgy, mint a képen.[26] Esterházy fent idézett leírása és a helyszínen, még a vár

---

arenosa sint ideoque quamvis munimentum ingenti labore sit perfectum, neque tamen vere fortalitium nominari potuerit, praesertim cum montes eidem ita immineant, út tormentis pluribus ex locis perquam opportune peti possit." *Esterházy* 162., 252. o.

[20] Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, 1664. június 24., a Zrínyi-Újvár alatti táborból. Magyar Országos Levéltár (MOL) P 125 Esterházy hercegi lt., Pál nádor iratai, No. 125. Kiadva: *Esterházy* 326. o.

[21] „...tegnapelőtt estvéig ott benn lévén az várban, láttam, miként vetették föl az török mináját." Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, 1664. június 30., a Zrínyi-Újvár alatti táborból. MOL P 125 Esterházy hercegi lt., Pál nádor iratai, No. 128. Kiadva: *Esterházy* 327. o.

[22] „Tegnapelőtt voltam Zrin Várának helyén s az török tábornál is. Az minákat mind megnéztem s bateriákat is. Bizony dolog, olyan munkát sohasem láttam." Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, 1664. július 16., a hodosányi mezőn. MOL P 125 Esterházy hercegi lt., Pál nádor iratai, No. 132. Kiadva: *Esterházy* 328. o.

[23] Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, 1664. július 7., Zrínyi-Újvár. MOL P 125 Esterházy hercegi lt., Pál nádor iratai, No. 130. Kiadva: *Esterházy* 328. o.

[24] *Bartoniek Emma:* Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. (Kiad. *Ritoók Zsigmondné.*) Budapest, 1975. 439. o.; *Hausner Gábor:* Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcairól. In: *Esterházy* 11–14. o.

[25] „Geometrische Delineation vnd abbildung der Zrinischen Schantz Zrinwahr an dem Muhrflusse, welche erobert worden Anno 1661. Von dem Türcken belägert ao. 1664. den 3 Juny. Den 30 Dito erobert, letzlich gespränget, verbrandt vndt gäntzlich Demoliret. Von Ihnen verlassen worden darauff gefolgten 7. July desselbig Jahrs." *M. I. O.* monogrammú szerző: Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromának helyszínrajza, tollrajz és vízfestmény. MOL T 2. XXXII. téka, 1064. *Hrenkó:* i. m. 126–127. o.

[26] Vitnyédy István levele Kecskésnek és Draskovics Jánosnak, 1661. július 5., Sopron. Mindkettő *Fabó MTT* XV. 158. o.

ostroma közben készíttetett rajza tehát hitelesnek, sőt mint látni fogjuk, a leghitelesebbnek tekinthető Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározásakor.

Az említett keresztény forrásokat jól kiegészíti Evlia Cselebi török világutazó beszámolója Zrínyi-Újvárról és annak ostromáról. Cselebi 1664 tavaszán Boszniából sietett Magyarországra, hogy részt vehessen a török hadjáratban, s egy kb. 8–10 napos időszakot kivéve – amikor IV. Mehmed Giráj kán fia, a 19 éves Ahmed Giráj vezette tatár csapatokkal végigportyázta Muraközt, valamint a szlavón és horvát végvidéket – végig jelen volt az ostromnál. Cselebi ekkorra már beutazta az Oszmán Birodalom szinte egészét (N. B. 1660-ban még Zrínyinél is látogatást tett Csáktornyán), s utazásainak élményeit Szejáhatnáme című munkájában foglalta össze. Ennek 6. kötetében ír Zrínyi-Újvár (törökül *Jeni kálá*) fekvéséről és alakjáról: „A Mura folyó partján, erdős és árnyas földnyelven, Kanizsához hasonlóan, fából épült vár. Annyi igaz, hogy az átkozott ellenség iszkenderi [Nagy Sándor-i] erődítménnyé alakította át: tömésfalának szélessége ötven láb, magassága ötven rőf. A vár fái közül némelyik ott termett fa lévén, leveleivel a vár falából kinőtt gyökeres nagy fa, amely hosszú ideig meg nem romlik. A gyökeres tölgy- és cserfák közé földet tömtek, s a vár falát abból készítették. A szárazföld felől Iszkender bástyájához hasonló hét bástyát készítettek, melynek mindegyikében negyven-ötven báljemez ágyú s több kolomburna- és sáhi ágyú van. A Mura folyó felől a víz partján azonban várfala nincs, hanem ez oldalra ötven hajóval nagy hidat készítettek s Légrádsik [Légrád] várából, Csakaturna [Csáktornya] várából, a Mekemoria [Muraköz] vilájetből naponkint ezrekre menő nép érkezik a hídon keresztül a várhoz, ezek segítségül jönnek, s mindennap élelmiszereket hoznak. A vár árka színültig tele van folyóvízzel, úgy, hogy egy gályahajó is járhatna benne."[27] Ennél is értékesebbek megfigyelései az ostrom lefolyásáról, amelyeket később még idézünk. Cselebi forrásértékét Szekfű Gyula kétségbe vonta, ám azóta a nemzetközi és a hazai történeti irodalom jelentősen árnyaltabban értékeli. „Ha Evlia munkáját oda állítjuk tehát, ahol valóban a helye van, s mindig kritikával olvasva igyekszünk a fikciót a valóságtól elválasztani, és nem adunk hitelt nyilvánvaló túlzásainak, akkor a Szejáhatnáme magyar vonatkozású részei fontos adatokkal gazdagítják a hódoltság kori Magyarországra vonatkozó ismereteinket."[28]

Mindez Zrínyi-Újvár leírásával kapcsolatban azt jelenti, hogy a helyszínre és az építés jellegére vonatkozó észrevételei, csakúgy, mint a bástyák és az árok meglétéről írott sorai helytállóak, mivel egybevágnak az előbb ismertetett keresztény forrásokkal; ellenben a Cselebire jellemző túlzásokat kell látnunk például a bástyák, illetve a várban található ágyúk számának, a hely erejének, a védősereg és az elesettek, valamint a fogságba esettek számának felnagyításában.[29]

A képi ábrázolások közül Montecuccoli vázlatát és az Esterházy által feltehetően egy hadmérnökkel készíttetett, a Mars Hungaricus vonatkozó fejezetének illusztrálására szánt rajzot már említettük. Ezeken kívül mindössze Giovanni Giuseppe Spalla császári hadmérnöknek a Muraközről 1670-ben készített részletes térképét tekinthetjük hitelesnek

[27] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1600–1664. (Ford. *Karácson Imre.*) 2. kiad. (Az előszót és a szómagyarázatokat írta *Fodor Pál.*) Budapest, 1985. 572. o.

[28] *Fodor Pál:* Előszó. In: Evlia Cselebi... i. m. 8–9., 14. o.

[29] A török történetírók számadatait általában óvatosan kell kezelni, az ötven láb, a hét bástya, a várba juttatott ezres seregek Cselebinél is csak annyit jelentenek, hogy „sok."

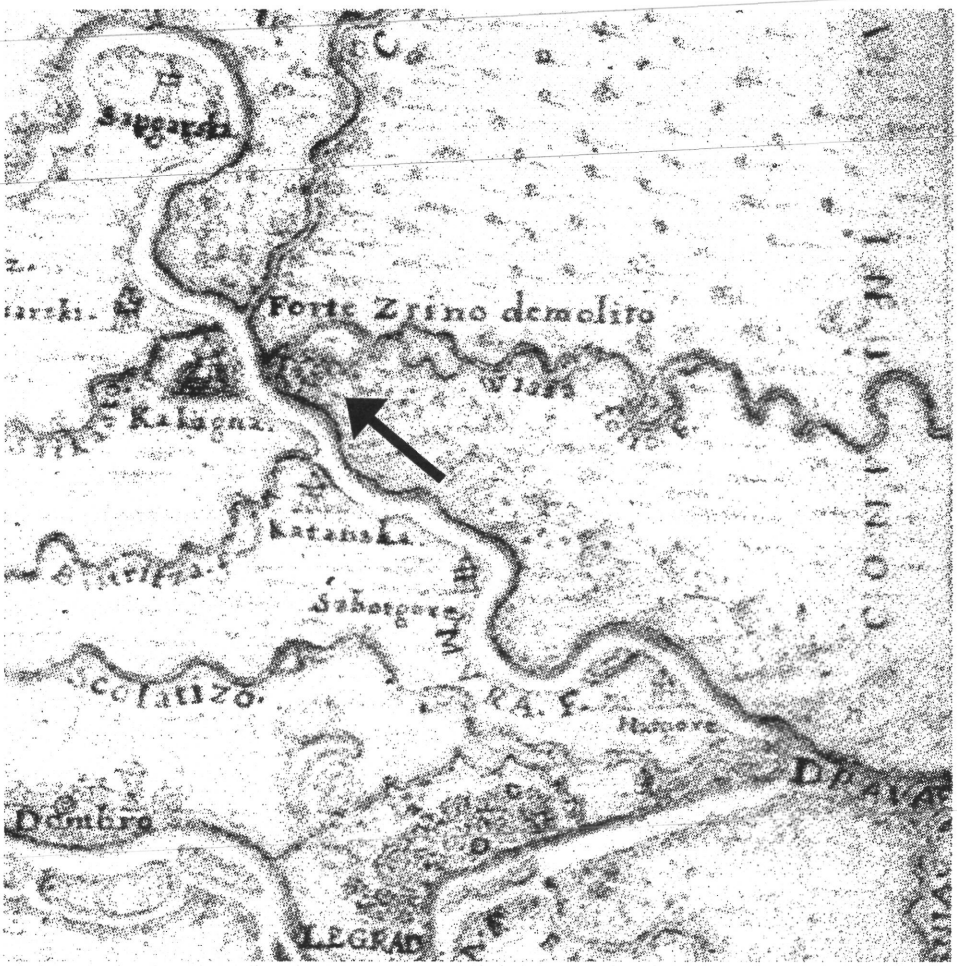

3. ábra. Részlet Giovanni Giuseppe Spalla császári hadmérnök Muraköz-térképéből. Zrínyi-Újvár romjainak ábrázolását nyíllal jelöltük.

(amely „Forte Zrino demolitio" felirattal Zrínyivár romjait is megjelöli a Visszafolyó-patak torkolatánál, a Mura-parti dombvonulat végső magaslatán[30]), illetve a Bél Mátyás országismereti művének, a Notitia Hungariae-nek az előmunkálatai során készült, Somogy megye történelmi-földrajzi viszonyainak leírását tartalmazó kézirathoz csatolt vázlatokat, melyek szintén a Légrádi-szőlőhegy végső, Új-hegynek nevezett magaslatán ábrázolják „Serény-Újvár", illetve „Új Zerén" várát. Ez utóbbi vázlatokat, Hrenkó Pál szerint, Matolai János geográfus a helyszínen vetette papírra.[31]

[30] Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár TK 255. 48x21 cm-es, pergamenre festett kéziratos térkép, méretaránya: 1:115 200. V. ö. *Hrenkó:* i. m. 128–130. o.*; Papp-Váry Árpád – Hrenkó Pál:* Magyarország régi térképeken. Budapest, 1989. 78–79. o.

[31] Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fol. Lat. 277. („Minuta Clarissimi Mathiae Belii Comitatus Békés, Veszprim, Ugocsa, Simig, Szala Albensem ac Tolnensem concernentia") fol. 120v., 131r. Mindhárom

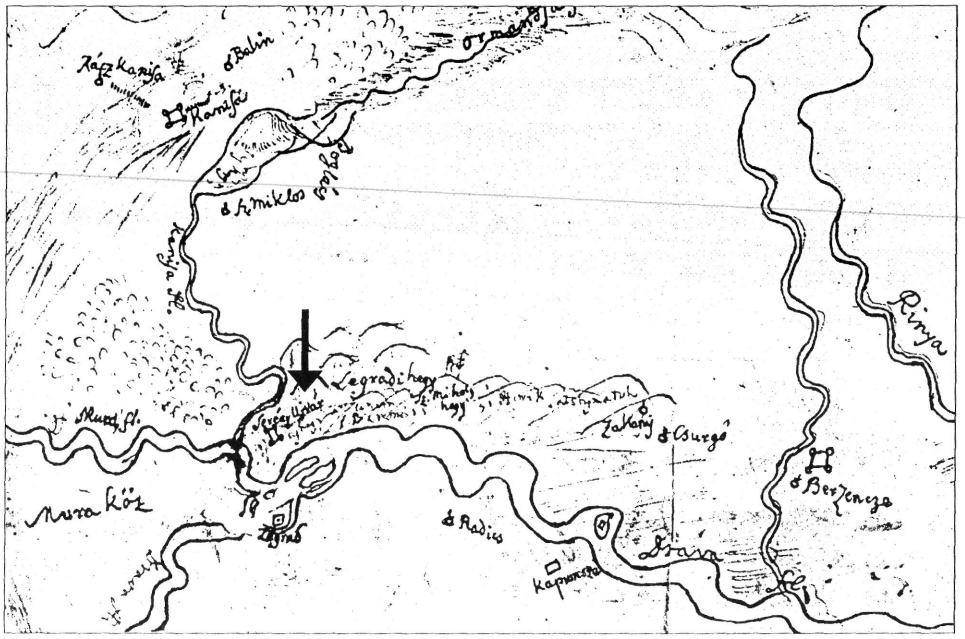

4. ábra. Zrínyi-Újvár helyének ábrázolása a Bél Mátyás Notitia Hungariae c. művéhez készült térképvázlaton. A várhelyet nyíllal jelöltük.

A Theatrum Europaeum és más korabeli kiadványok lapjain megjelent ábrázolásokat és vedutákat inkább csak a Zrínyi-Újvár iránti XVII. századi európai érdeklődés és figyelem dokumentumaiként értékelhetjük.

A korábbi lokalizációs kísérletek

Zrínyi-Újvár helyének azonosítására az 1720-as, 1730-as években Bél Mátyás országismereti művének adatgyűjtése kapcsán tett kísérletet Matolai János. Bél a Zala megyei kötet előmunkálatai során is kapott adatokat Zrínyi-Újvárról, amelyeket Franz Wagner jezsuita történetíró I. Lipót életrajzának vonatkozó részeivel egészített ki. Ezeket egybedolgozva készült el a Zala megyét leíró kötet kézirata, valamikor az 1730-as években. Zrínyi-Újvárról többek között ez áll benne: „Wagner írja le a vár és felszerelései elren-

tollrajzolatú térkép az Observationes ad Comitatus Simegiensis című, ismeretlen szerzőtől származó részben található. Ugyanitt (121r) a szöveg is említi a várat: Új-hegy „hoc est novum promontorium, Historicis Novum Serinium, a Nicolao Serinio, qui idem sive finium contra Turcas Kanisienses tutandorum". A szerző ezt követően fölsorolja a Földvárnak vagy Légrádi-hegynek („vocatur Légrádi-hegy") nevezett dombsor egyes tagjait: Új-hegy, Unom-Bánom, Szent Mihály-hegy, Homok, Látó-hegy. Említi a várat még két helyen: 122v., 142r. A Zrínyi-Újvárra vonatkozó adatok egy része a Zrínyiek birtokait megszerző, magukat a Zrínyi család „örököseinek" tartó Festetics família sarjától, Festetics Kristóftól származhatott, akinek nevét a kézirat többször is említi. (Giuseppe Spalla fentebb hivatkozott Muraköz térképe is a Festetics család tulajdonából került a Széchényi Könyvtárba.) Bél Mátyás egyik leveléből tudjuk, hogy Somogy vármegye leírását Bél valóban Festetics Kristófnak küldte el átnézésre valamikor 1728 körül. Bél Mátyás Hajnóczi Dánielnek, 1731. június 12., Pozsony. Bél Mátyás levelezése. (S. a. r., a jegyzeteket írta *Szelestei N. László.*) Budapest, 1993. (Magyarországi tudósok levelezése III.) 230. o. (417. sz.) Vö. még *Hrenkó:* i. m. 131–132. o.

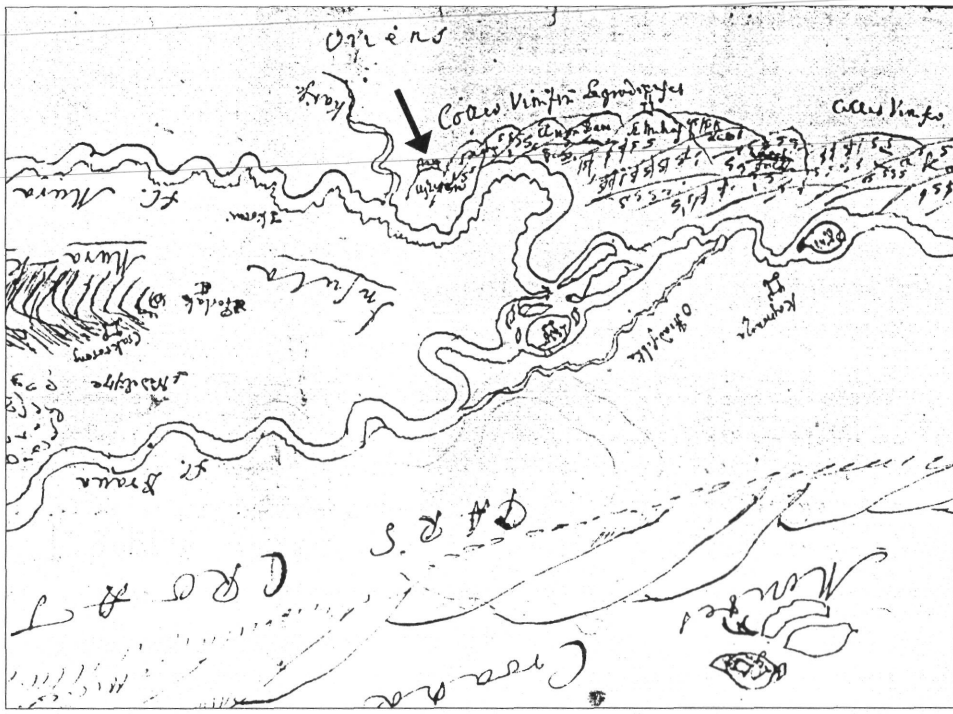

5. ábra. Zrínyi-Újvár rajzi ábrázolása a Notitia Hungariae-hoz készült másik térképvázlaton. (Nyíllal jelöltük.)

dezését hozzáértően, de kritikával. »Azt a várat Zrínyi – úgymond – a Murára helyezett hídnak őrizőjéül és a horvátoknak menedékül emeltette a Kanizsa vidékét állandó portyázásaikkal szorongató ellenség ellen erődítményül, egy alkalmatlan fekvésű helyen. Inkább olyan menedékhely formájú – mint mondják –, amilyeneket a táborok védelmére és a városok ostromára szoktak létesíteni. De ezenfelül még több fogyatékossága is van, mivel sem árok nem veszi körül, sem a védekezés céljára nincsenek kiképezve az oldalai. A sánc annyira kiemelkedik a földből, hogy az alját is lehet ágyúval verettetni, ezenkívül annyira szűk a vár, hogy ha csak kicsivel is többen tartózkodnak benne, egymást akadályozzák, s ezért tréfás katonai kifejezéssel juhakolnak keresztelték el. De ami leginkább alkalmatlanná teszi, az, hogy a szomszédos hegyek tetejéről rálátva, az őrség fejenként megszámlálható, s így kitöréseket sem hajthatnak végre. Ami pedig a folyó felőli részét illeti, csak karókkal van elzárva, egyébként a lovasok számára is sima behatolást tesz lehetővé.«"[32]

Azt, hogy a XVIII. század elején még elevenen élt Zrínyi-Újvár emléke, Matolai vázlatain kívül a korabeli térképek (M. Seuter, Josip Bedeković, C. Weigelius),[33] valamint

[32] Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. (Szerk. *Káli Csaba.*) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. (*Zalai Gyűjtemény* 46.) 57. o. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében, a Hist. I. hhh. jelzeten található kéziratból fordította Szőke Béla.

[33] *H. Petrić – D. Feletar – P. Feletar:* i. m. 25–29. o.

Burckhard Puerkenstein 1731-ben Augsburgban megjelent, katonai-matematikai tudományokat taglaló könyvének Zrínyi-Újvárat ábrázoló rajza bizonyítják.[34] A vár léte és helyszíne ezt követően ment feledésbe, amikorra fennmaradt romjai már „teljesen elpusztulva csekély emelkedésű halmokat alkotnak."[35]

A II. József uralkodása alatt végbement I. katonai felmérés („Josephinische Aufnahme") 1784-ben készült vonatkozó szelvényein és szöveges országleírásában mindenesetre már nem szerepel. A hajdani erősség neve csak jó néhány évtized elteltével, Fényes Elek magyarországi statisztikájában bukkan fel újra, amely Somogy megye folyóvizeinek, tavainak és mocsarainak leírásakor a Dráva kapcsán megjegyzi, hogy „Légrádnál ütközik a somogyi hegyek csúcsába, hol hajdan a' Zrínyieknek, Somogy megyei főispányoknak földvára (Zerinvár) állott."[36] A XIX. század végén megélénkült földrajzi-országismereti és történeti érdeklődés szomorúan volt kénytelen megállapítani, hogy „e hajdan történelmi nevezetességgel bíró várnak ma már nyoma sincs, s még helye is, hol egykor állott, egész biztonsággal csak nehezen állapítható meg."[37]

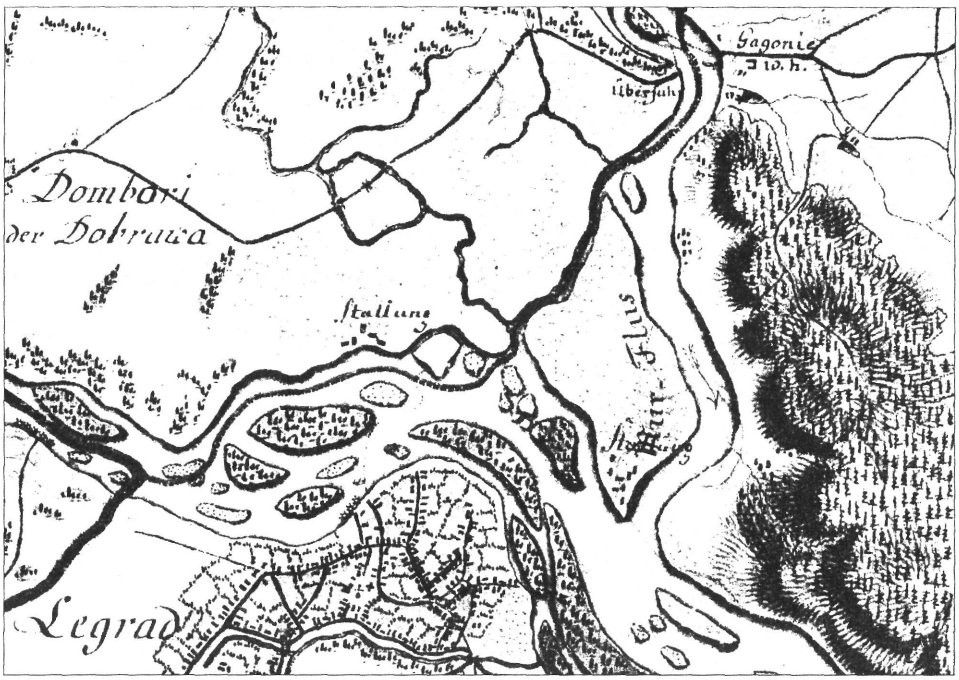

6. ábra. Az I. katonai felmérés Zrínyi-Újvár feltételezett helyét ábrázoló szelvénye (Col. IV. Sect. 17.). A jobb felső sarokban Gagonie = Kakonya.

[34] *Burckhard Puerkenstein:* Auserlesener Anfang zu denen höchstnützlichen matematischen Wissenschaften. Augsburg, 1731. V. ö. *Széchy Károly:* Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. IV. k. Budapest, 1900. 177., 182. o.

[35] Zala megye a XVIII–XIX. században... i. m. 60. o.

[36] *Fényes Elek:* Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 2., jav. kiad. I. k. Pest, 1841. 194. o.

[37] *Eötvös Károly:* Zalamegye. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Budapest, 1896. 249. o.

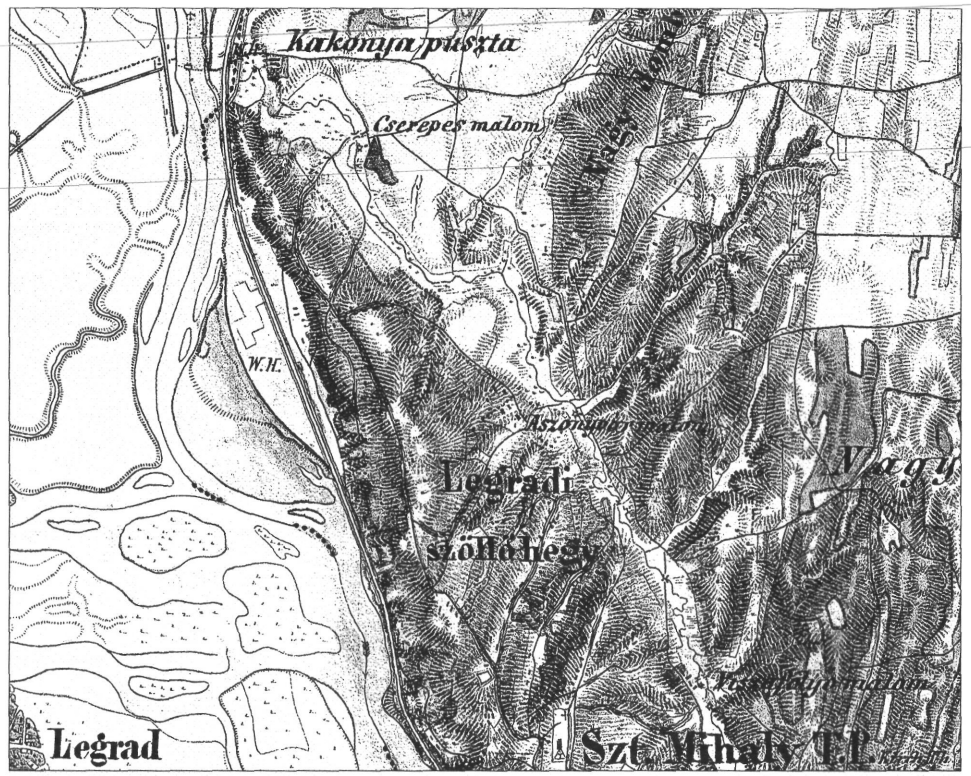

7. ábra. A II. katonai felmérés Légrádi-szőlőhegyet ábrázoló szelvénye (Col. XXIII. Sect. 61.).

Ettől kezdve hosszú ideig csak a fennmaradt leírásokra, rajzokra és metszetekre hagyatkozott a kutatás. Különösen az utóbbiak azonban számos zavart okoztak a vár helyének megállapítása terén; több, ezzel foglalkozó szerző „még azt a kérdést sem tudta eldönteni, hogy a vár a Mura folyó melyik partján helyezkedett el."[38] Ezek részletezésétől itt eltekintünk, s figyelmünket inkább az elmúlt évtizedek többnyire bejárással és helyszínvázlat készítésével egybekötött lokalizációs kísérletei felé fordítjuk.

A Zrínyi-Újvár fekvése körüli bizonytalanságot Perjés Géza próbálta meg tisztázni Zrínyi-könyvének Új-Zrínyivár építése című fejezetében.[39] Az általa készített, tájolást és méretarányt is adó térkép visszahelyezte a várat a Mura Kanizsa felőli, bal partjára, a Légrádi-szőlőhegy végső nyúlványának lejtőjére. Perjés, aki maga nem járt a terepen, érezte e helyszínrajz kétségességét, mert leszögezte, a vár helyével kapcsolatos kifogások kérdésében igen megnehezíti az állásfoglalást, hogy „a fennmaradt rajzok alapján nem állapítható meg pontosan a vár helye, sem alaprajza. A helyzetet még az is bonyolítja, hogy az eltelt háromszáz év alatt a Mura folyása is megváltozott."[40]

---

[38] *Vándor László:* Zrínyi-Újvár helyének kérdése régészeti és történeti dokumentumok alapján. *Somogy,* 1992. 5. sz. 67. o.

[39] *Perjés:* Zrínyi Miklós és kora. i. m. 309–314. o. (2. kiad. i. m. 334–339. o.)

[40] *Perjés:* i. m. 313 o. (2. kiad. i. m. 338. o.)

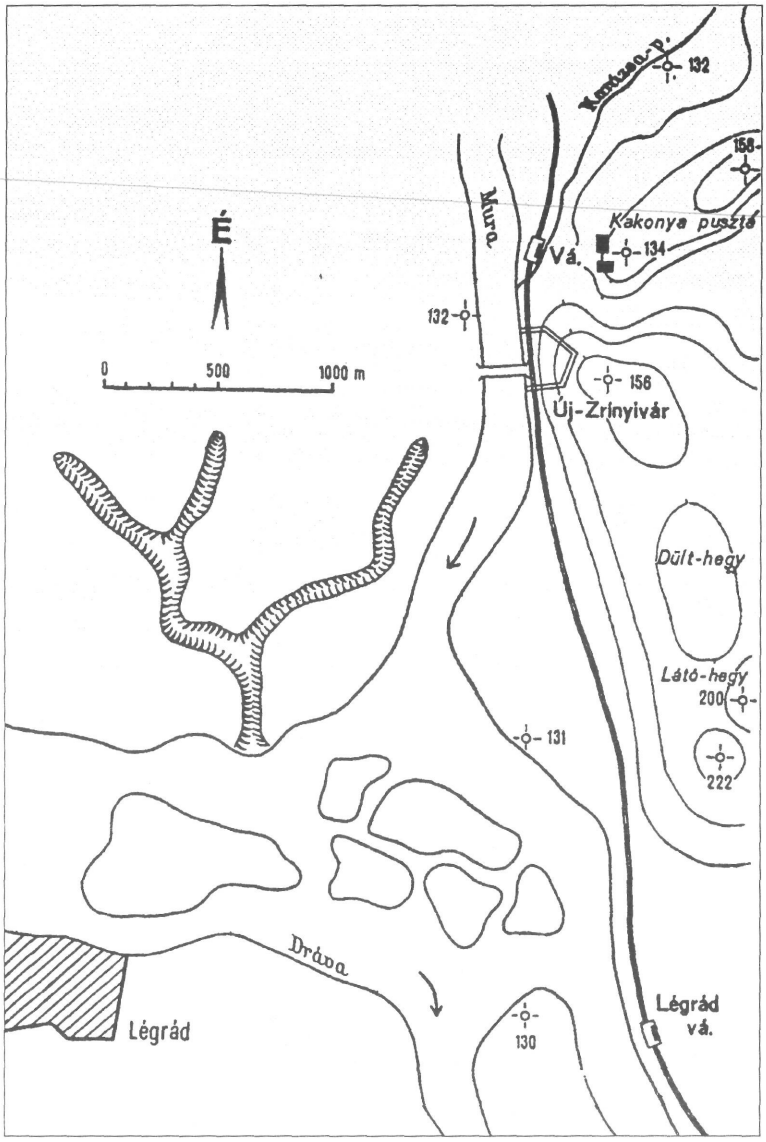

8. ábra. Perjés Géza vázlata Zrínyi-Újvár általa feltételezett helyéről

Térképvázlatán a Mura és a Kanizsa-patak eredeti, 1660-as évekbeli medervonalát ábrázolta, de – feltehetően a könnyebb tájékozódást segítendő – feltüntette a XIX. században kiépült vasúti sínpályát és állomásokat, valamint a szőlőhegy egyes kiemelkedéseinek nevét és magassági pontjait is. Nem ismerte, vagy nem tulajdonított jelentőséget a Visszafolyó-pataknak, amiről ma már tudjuk, hogy a legbiztosabb tájékozódási pont, mivel medre az eltelt évszázadok alatt gyakorlatilag nem változott. Nem kisebbíti Perjés

érdemét, hogy Hrenkó Pál térképész és Vándor László régész utóbb a vár helyét Montecuccoli és Esterházy, valamint a terep bejárása alapján kicsit följebb, az általa 156 méteres magasságúnak jelölt dombhát legkiemelkedőbb pontjára helyezte. A Hrenkó által adott 1:11 000 méretarányú helyszínvázlat csak napjaink legfontosabb vízrajzi elemeit (Mura, Principális-csatorna, Visszafolyó-patak [ez utóbbi megnevezés nélkül szerepel]) és domborzati vonalait tartalmazza, a szerző nem vállalkozott a vár helyének, alakjának berajzolására.[41] Vándor László már 1972-es egyetemi szakdolgozatában pontosan meghatározta Zrínyi-Újvár helyét a Somogy megyei Őrtilos községhez tartozó szőlőhegy platóján,[42] ám ő sem vállalkozott a vár fekvésének a mai terepen történő azonosítására, egyetlen publikált vázlata, az Esterházy-féle térkép átrajzolása, a korabeli terepviszonyokat ábrázolja, de hiányzik róla az égtáj és a méretarány megjelölése. Ráadásul a hadmérnöki rajz legértékesebb részét, a vár precíz vonalait teljesen elhagyja, így a mai térszíni viszonyokra alig értelmezhető.

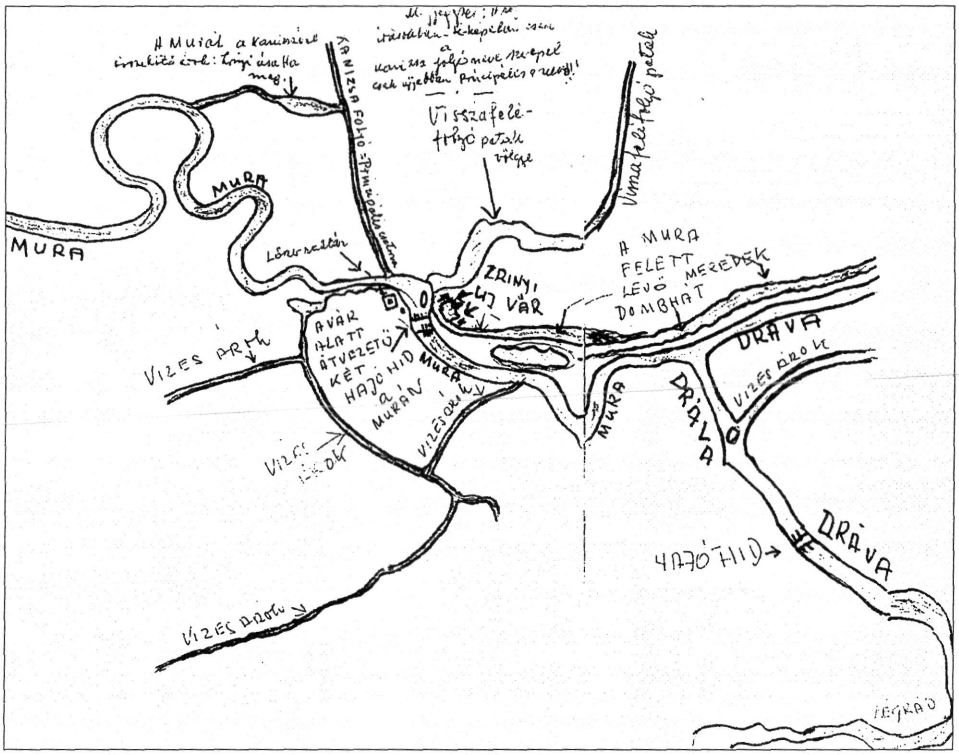

9. ábra. Vándor László vázlatrajza Zrínyi-Újvár fekvéséről.

A vár helyének azonosítását az 1980-as években Horváth László is elvégezte, s ennek alapján 1988-ban Németh Péter is bejárta a környéket. Terepbejárásának dukumen-

[41] *Hrenkó:* i. m. 133. o.

[42] *Vándor:* Zrínyi-Újvár helyének kérdése... i. m. 67. o.

tációjában ez az igen meglepő megállapítás olvasható: „az északnyugati olaszbástya még elég jó állapotban van."[43] Mert bár ő volt az első, aki Zrínyi-Újvárnak a maradványait látni vélte a terepen, megállapítása értékéből sokat levon az, hogy mai ismereteink szerint a vár északnyugaton semmilyen bástyával sem rendelkezett, s a megépült bástyákról sem lehet biztosan kimondani, hogy „olaszbástyák" lettek volna.

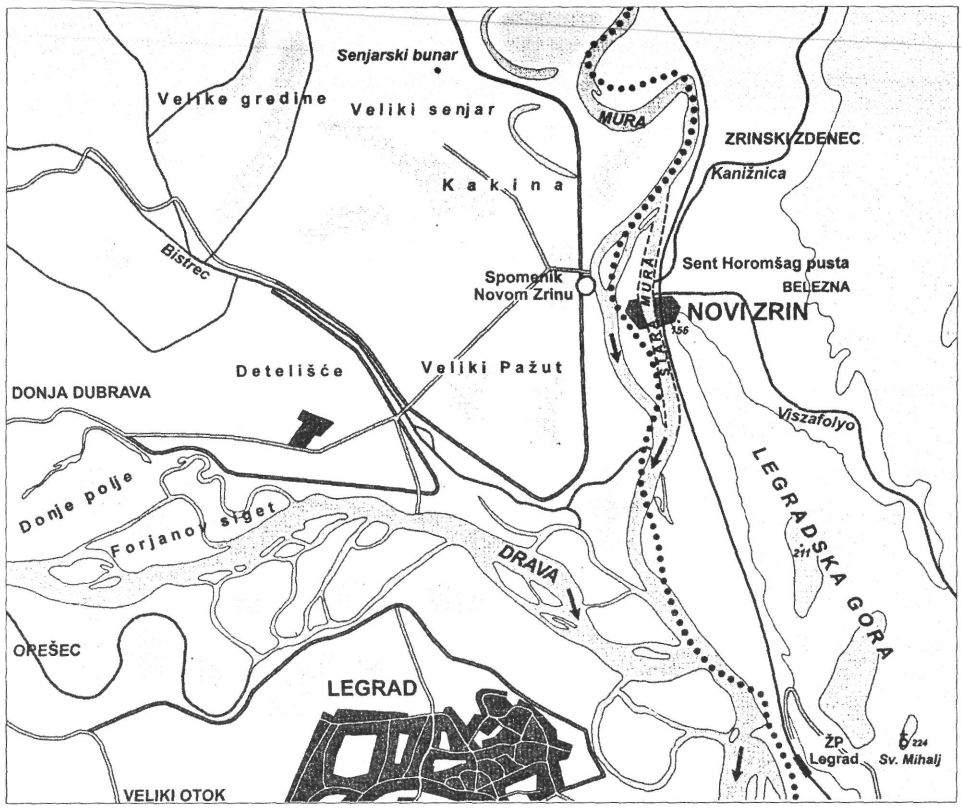

10. ábra. Zrínyi-Újvár a legújabb horvát felmérés szerint.
(H. Petrić - D. Feletar - P. Feletar: Novi Zrin, l. az 1. lábjegyzetben.)

Zrínyi-Újvár helyszínének megismerése érdekében 2001-ben horvát szakemberek egy csoportja végzett terepbejárást, Dragutin Feletar vezetésével, amelynek eredményeiről a várról készült monográfiában adtak számot. A magyar szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodó, historiográfiai és térképészeti kutatásokat is szintetizáló, úttörő kötetben Vándor László topográfiai azonosítása alapján a várat a Somogy megyei Őrtilos községéhez tartozó szőlőhegyre helyezik, s megadják pontos földrajzi helyzetét is, mely szerint az az északi szélesség 46° 19' 30" és a keleti hosszúság 16° 53' 30" koordináták által meghatározott ponton feküdt.[44] A rekonstrukciós rajzon (amelyen sem tájolás, sem mé-

[43] Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár Rég. Adattár 107/1988. Vö. *Magyar Kálmán – Nováki Gyula:* Somogy megye várai a középkortól a kuruckorig. Kaposvár, 2005. 108., 182. o.

[44] *H. Petrić – D. Feletar – P. Feletar:* i. m. 15., 37. o.

retarány nincs) a Mura egykori és mai medre is be van jelölve, a Kanizsa-pataknak ellenben csak a hajdani nyomvonala, Novi Zrin viszont éppúgy lecsúszott a 156 méteres dombtetőről, mint Perjés Géza feltehetően mintául szolgált vázlatán.

A vár maradványainak föltárása céljából legutóbb Magyar Kálmán és Nováki Gyula régész járta be Őrtilos határát. A lövészárkokkal erősen tagolt, nagy szintkülönbségekkel rendelkező területen azonban nem találták határozott nyomát Zrínyi-Újvár védősáncainak: „Az egykori vár szélét a felszíni alakulatok alapján nem sikerült megnyugtató módon meghatározni. Legmagasabb részén sok téglatörmelék található. A vár kiterjedését és alaprajzát csak ásatással lehetne tisztázni. Ény-i oldalában, egy nagyobb sík területen, 2003-ban emlékművet emeltek, melyhez lépcsős feljáró vezet."[45]

A terepbejárás

A vár helyét tehát az eddigi kutatások Őrtilos határában, a Mura bal partján, az egykori Kakonya-malomtól délre húzódó szőlőhegy északi végére, a ma Szentmihály-hegynek nevezett területre lokalizálták.[46] Ezt a nézetet az Esterházy-féle korabeli hadmérnöki vázlat teljes mértékben alátámasztja, azonban az írott források alapján felmerülhet más hely is.

Esterházy emlékiratában több adatot közöl a vár fekvésére vonatkozóan. Innen tudjuk, hogy a vár magas dombon volt, melyet mély árok választott el a mellette fekvő hegytől.[47] A terep domborzatát figyelembe véve, a Kakonyai-dombot akár a szőlőhegy nyúlványának is tekinthetjük, amit a Visszafolyó-patak – láthatóan mesterségesen kiszélesített – árka választ el a hegy magasabb részétől. A vár állhatott a Kakonyai-dombon is, hiszen azt is széles, mély árok választja el a szőlőhegytől. Esterházy következő adata szerint a vártól északra „roppant munkával készült tó" volt. A Kakonyai-dombtól északra a Mura ártere kiöblösödik. Az 1:10 000-es térkép Zrínyi-kútnak nevezi ezt a helyet. Az öblösödés keleti oldalán fut végig a Kanizsa-patak, és a déli végén, a Kakonyai-domb lábánál torkollik a Murába. Ezen a helyen gát nyomai ismerhetők fel. Ha a Kanizsa-patakot visszaduzzasztották, akkor a Zrínyi-kút területén nagyméretű tó keletkezhetett, amit az Esterházy által említett tóval azonosíthatunk. Bél Mátyás vázlata szintén a Kanizsa-patak közelébe, a szőlőhegytől elkülönült dombra helyezi a várat, ami nem zárja ki a Kakonyai-dombot, mint számításba vehető helyszínt. Jankó Annamária az I. és II. katonai felmérés várábrázolásairól írt tanulmányában felveti annak lehetőségét, hogy az említett felmérések Kakonya-pusztánál Zrínyi-Újvár romjait ábrázolják.[48] A fenti érvek alapján feltételeztük, hogy Zrínyi-Újvár a Kakonyai-dombon állt.

---

[45] *Magyar – Nováki:* i. m. 108. o.

[46] A szőlőhegy korábbi neve Új-hegy volt. Szent Mihály-hegynek a XVIII. században még a tőle délebbre lévő dombot nevezték, amelyen a Szent Mihály templom állt. L. a 31-es jegyzetet. Ha pontosak akarunk lenni, akkor a 154,5 magassági pont megnevezést használhatjuk. A továbbiakban inkább szőlőhegynek írjuk.

[47] Esterházy az eredeti szövegben a szőlőhegyre a „mons", a vár helyére pedig a „collis" kifejezést használja, tehát egyértelműen megkülönbözteti a két geomorfológiai formát. „Ea enim parte, qua *montem* sibi coniunctum habet, fossa profunda ab eodem divellitur [...]" és „Cumque in eminentori paulo *colle* sit aedificata, arduum ex insula euntibus praebet ascensum. [Kiemelés tőlünk.]" *Esterházy* 252. o.

[48] *Jankó Annamária:* Végvárak az I. és II. katonai felmérés térképein. In: Végvár és környezet. (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Pető Ernő.*) Eger, 1995. (*Studia Agriensia* 15.) 40. o.

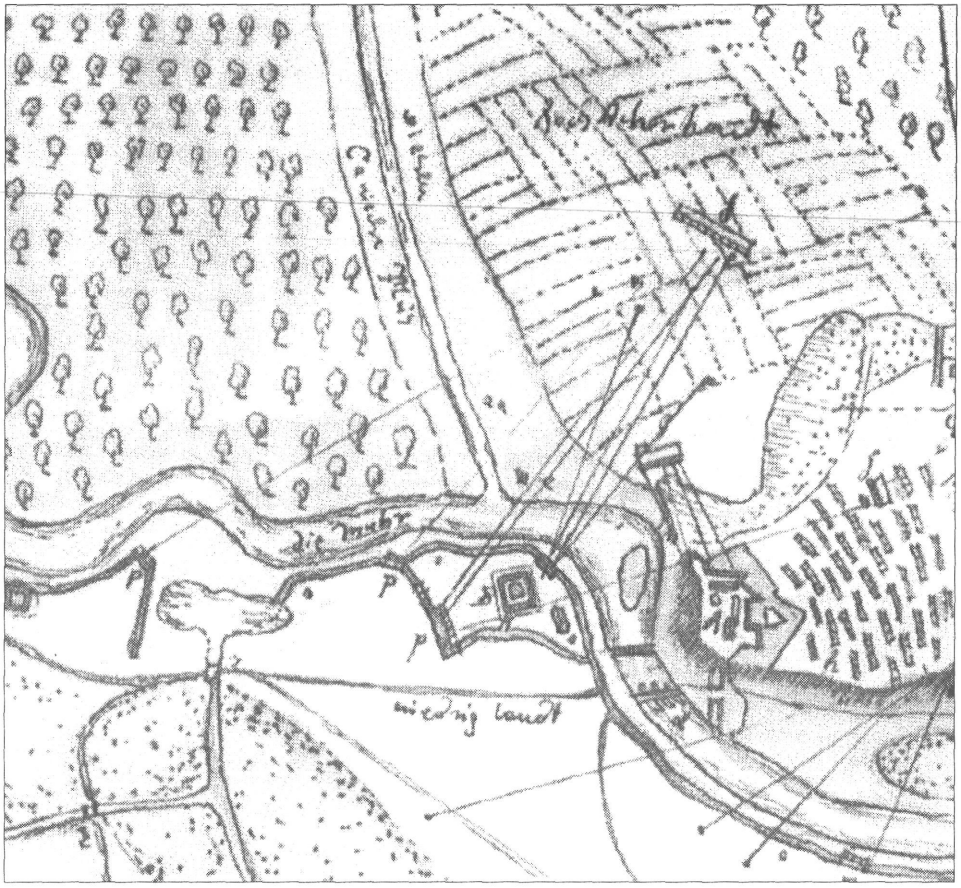

11. ábra. Az Esterházy-féle vázlat, az M. I. O. monogrammú hadmérnök (?) tollrajza és vízfestménye, a Mars Hungaricus melléklete.

A vár helyének azonosításánál – mint már említettük – a legfontosabb dokumentumnak az Esterházy hagyatékban fellelt hadmérnöki vázlatot tekinthetjük. A vázlat terepábrázolásának hitelességét később készült térképekkel való összevetéssel ellenőrizhetjük. Az I. katonai felmérés Kakonya-pusztához („Gagonie") jelöli az átkelőhelyet. Mivel Zrínyi-Újvár feladata a Mura átkelőjének védelme volt, ez a tény a vár Kakonyai-dombra való lokalizálását erősíti. A Mura vonalvezetése eltér a hadmérnöki vázlaton ábrázolttól. A terep fontosabb elemei, a Kanizsa-patak, a Kakonyai-malom felismerhetők, az ábrázolások arányai összevethetők, de nem pontos a méretarányuk. A II. katonai felmérés ábrázolása részletesebb, de tartalmában azonos az I. katonai felmérésével. Számottevő változást csak a Mura medrének vonalvezetésében fedezhetünk fel.[49] (L. a *6–7. ábrát.*) A térképek egymásra vetítésével azonban a hadmérnöki vázlaton ábrázolt Zrínyi-Újvár helyét minden esetben a szőlőhegy északi végébe lokalizálhatjuk, nem pedig a Kakonyai-dombra.

[49] A Mura-meder változásairól, valamint a Mura és a Kanizsa-patak (Principális-csatorna) szabályozásáról l. A magyar vízszabályozás története. (Összeáll. *Ihring Dénes.*) Budapest, 1973. 275–277. o.

A hadmérnöki vázlat részletes elemzése legpontosabban 1:10 000-es térkép segítségével végezhető el. Bár egy az egyben nem vetíthető egymásra a két térkép, az ábrázolás részletessége miatt azonban a legfontosabb elemek csak ezen a kis méretarányú térképen ismerhetők fel.

A hadmérnöki vázlaton a Mura partvonala a vártól északra jellegzetes öblösödést mutat, középen szigettel. Ez a legfontosabb azonosító jegy, mivel az öblösödés keleti partvonalának vonalvezetése megegyezik a Principális-csatorna mai vonalával. A terepen a vasút keleti oldalán ma is látható az egykori meder árka, amihez a Principális-csatorna igazodik. Ebből kiindulva jól azonosítható a Kanizsa-patak egykori betorkollása a Murába, a Kakonyai-domb és a Visszafolyó-patak alsó szakaszán lévő széles bemélyedés, ami a dombot a szőlőhegytől elválasztja. A fenti azonosságokat figyelembe véve a hadmérnöki vázlat és az 1:10 000-es térkép alapján a vár helyét a szőlőhegy északi végében határozhatjuk meg. Ez esetben a vár északi oldalára ásott tó a Visszafolyó-patak alsó szakaszának kiszélesedésével azonos, amit az első katonai felmérés a Kakonyai-malom duzzasztásaként ábrázol. Esterházy azon állítását, hogy a hegyek a vár fölé emelkednek, értelmezhetjük a szőlőhegyre is, mivel a hegy északi része, tehát a vár feltételezett helye 150 méteres tengerszint feletti magasságánál a hegy déli része helyenként legalább 10 méterrel magasabb. Ez a különbség akkor lehetett igazán látványos, ha az említett árok, ami a várat a hegy déli részétől elválasztotta, valóban széles és mély volt.

Ennek megfelelően a 2005 májusában tartott terepbejáráson két terület átvizsgálására összpontosítottuk a figyelmünket. Egyrészt a szőlőhegyen, a vár feltételezett helyszíne közelében a nagyméretű árok helyének azonosítására, másrészt a Kakonyai-domb bejárására, a vár általunk feltételezett helyszínére. A terepbejárás során műholdas helyzetmeghatározó műszer (GPS) segítségével rögzítettük a számunkra érdekes objektumok koordinátáit, majd azokat 1:10 000-es térképen értékeltük ki.

A terepbejárás során a figyelembe kellett vennünk, hogy hároméves építőmunka és egy ostrom nyomait keressük. Vitathatatlan, hogy a szőlőhegy északi végében ma is láthatók sáncolásnyomok és téglamaradványok. Egy mély gödröt a hagyomány a vár kútjaként azonosít. Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy a szőlőhegy északi végén nagy valószínűséggel létezett egy korábbi, későközépkori erősség is, amit Bolondos kastélynak nevez Esterházy.[50] Másrészt a szőlőhegy északi végében az 1664-es ostrom során a törökök is emelhettek ágyúsáncot. Esterházy szerint például a törökök 6-8 láb magas lőemelvényeket építettek, melyekbe mélyen besüllyesztették az ostromágyúkat. A tüzérek számára tágas lőállásokat alakítottak ki, ahol akár ötvenen is elfértek. Az ágyúsáncokat mintegy négyezer fegyveres befogadására méretezték.[51] Ha ezeknek a létesítményeknek megmaradtak a nyomai, akkor azokat, méretük miatt, könnyen akár magával a várral is azonosíthatjuk.

A helyszínre érkezve először azzal kellett szembesülnünk, hogy a dús vegetáció erősen korlátozza a terep áttekinthetőségét. Első utunk a szőlőhegyre vezetett, jól karbantar-

[50] Más forrásokban a Kecskevár megnevezést találjuk: „Az én uram Légrád és Kotori között a Murán innét az török parton egy derék várat kezdett építtetni, kit azelőtt Kecskevárnak híttak és ő Naga maga nevéről Új Zrinyivárnak nevezte [...]." Vitnyédy István levele Keczer Menyhértnek, 1661. július 5., Sopron. *Fabó MTT* XV. 157. o. V. ö. *Cselebi* 73. o. „Kedskivár".

[51] *Esterházy* 168. o.

tott ösvényen juthattunk fel a „várudvarba," ahol néhány tájékoztató tábla és a 2003-ban emelt emlékmű áll. Ez a kb. 50 méter széles terasz elég szűkösnek tűnt a forrásokban közölt 1200–1900 fős védősereg létszámához képest. A teraszt keletről és északról markáns földgát keretezi, ám sokkal inkább természetes, mint mesterséges képződménynek látszik. A gát déli oldalán viszont valóban találtunk egy árokszerű nyomot, ami akár a horhos is lehetett; benne halad a szőlőhegyre vezető szekérút. A horhosként való azonosítását erősíti, hogy mélysége és szélessége a hegy gerince felé fokozatosan csökken. A későbbi kiértékelés érdekében a „földgát" vonalvezetését és az árok-horhos alakját GPS-szel rögzítettük.

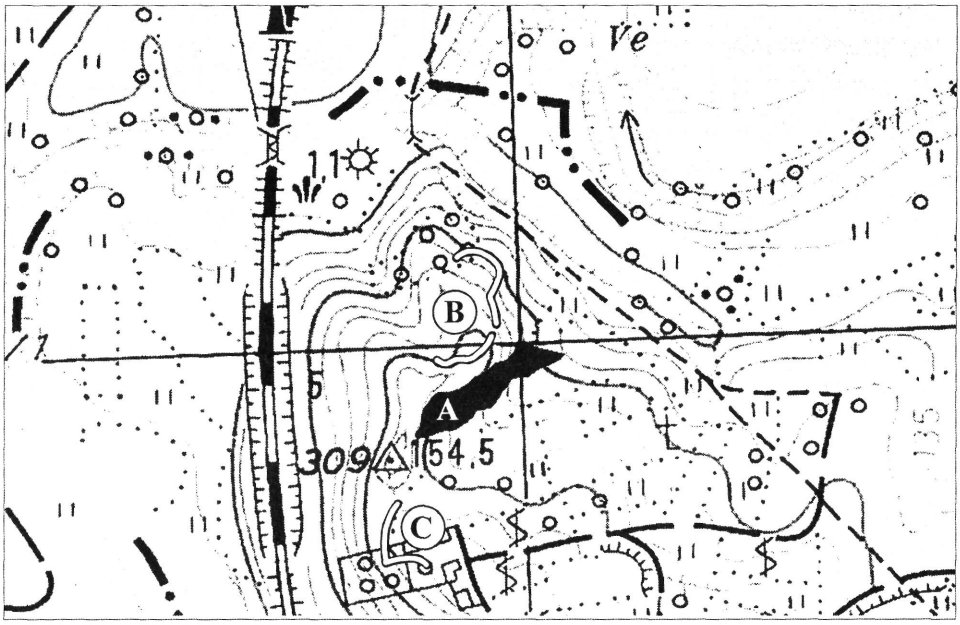

12. ábra. A GPS-felmérés adatainak megjelenítése 1:10 000 léptékű térképen.
A: ma is meglévő várárok. B: földgát. C: a várárokban épült védmű maradványa.

A hegy Mura felé eső oldalán katonai védelmi létesítményeket azonosítottunk, ezek a lövészárkok és tüzelőállások azonban a Jugoszlávia elleni erődrendszer részeként az 1950-es évek elején épültek. Egy nagyobb gödörben téglatörmeléket is találtunk, ám a jól felismerhető modernkori téglákat valószínűleg azoknak a beton erődelemeknek a beépítéséhez használták, amiket később kiástak és a hegy lábához gurítottak; ma is ott láthatók. A vár feltételezett helyszínének bejárása nem győzött meg bennünket arról, hogy itt állt Zrínyi-Újvár.

A munkánk során megismerkedtünk egy helyi szőlősgazdával, akinek a présháza és szőlőbirtoka az árok-horhos déli oldalán terül el.[52] Elmondta, hogy a szőlőben a talaj ve-

[52] Tóth István gazda présháza a Szentmihályhegy 73-as számot viseli. Elmondása szerint egykor 80-as volt (a régi tábla még ma is látható a présház falán), de a régi tulajdonosok elöregedésével és kihalásával olyan mértékben pusztulnak a présházak, hogy újra kellett számozni a megmaradtakat. A hajdani szőlők területét lassan visszahódítja az erdő.

gyes szerkezetű, „olyan mintha fel lenne töltve a terület". Ezt a jelenséget akkor a szőlőhegy kavicsos öntéstalaj szerkezetével magyaráztuk. A présház előtt állva, az udvar Mura felé lejtő részén, szabályos vonalú teraszra figyeltünk fel. Rövid vizsgálódás után felismertük, hogy a terasz délkeleti oldalához a bozótosban hegyes szögben egy másik egyenes szakasz csatlakozik, ezzel ék alakú formát adva a földműnek. Annak ellenére, hogy jóval az árok-horhos elé esik, tehát a vár feltételezett helyén kívülre, mégis rögzítettük a pontjait GPS-szel.

Ezt követően a Kakonyai-dombot jártuk be. A kb. 300 méter hosszú és 150 méter széles, lapos dombhát alkalmasnak tűnt nagyméretű sáncok helyéül, ám nyomukat nem találtuk. A vár általunk feltételezett helyéről szemlélve a szőlőhegy és a Kakonyától keletre húzódó domb látványosan magasabbnak látszott. Esterházy leírása egyértelműen ráillik a helyre, így a terepbejárás végén azzal a meggyőződéssel tértünk haza, hogy Zrínyi-Újvár az egykori Kakonya-puszta területén helyezkedett el.

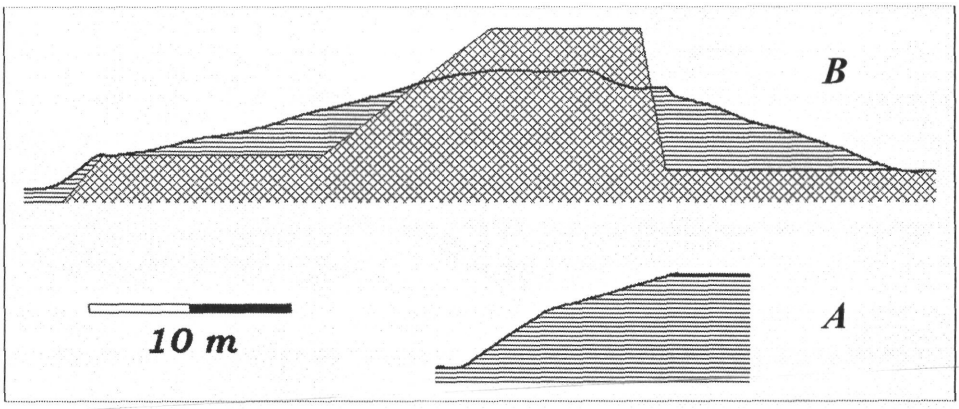

13. ábra. A 2005 októberi felmérés során készített sáncmetszetek.

Az igazi meglepetés az adatok kiértékelésénél ért. A várudvar körüli földgát alakja halványan hasonlít ugyan a hadmérnöki vázlaton ábrázolt sáncokéra, azonban az árok-horhos általunk felmért körvonala meg sem közelíti a várárok vázlaton ábrázolt szélességét. A meglepetést a szőlőben felmért, ék alakú terasz okozta. Az eredeti árok méretét a hadmérnöki vázlat alapján kiszerkesztve, a földmű helye és formája azonosságot mutatott a vár árkába épített félholddal. Ez az egyezés, valamint a hadmérnöki vázlat többi ábrázolásbeli azonossága egyértelműen bizonyította, hogy feltételezésünkkel ellentétben Zrínyi-Újvár helye mégis a szőlőhegy északi végében, az emlékművel megjelölt helyen volt. Megállapításunkat ellenőrizendő, 2005 októberében megismételtük a terepbejárást. Felmértük a félhold azonosítható maradványait és a földgát keresztmetszetét. A félhold északi oldala valószínűleg megőrizte az eredeti formáját. (sáncmetszet: A). A sánc lábától a rézsű először kb. 35°-ban 2–2,5 métert emelkedik, majd 15°-ban, 1,5 méteres emelkedés után éri el a sánc koronáját. Valószínűleg itt állhattak azok a vesszőkasok melyek mögött a védők és tűzfegyvereik elhelyezkedtek. A sánc oldalának 35°-os része megnehezítette az ostromlók számára a feljutást, a 15°-os pedig lehetővé tette a védők számára, hogy belőjék a sánc előtti terepet. Ez nem holmi kontár munka, hanem a hadmérnök ke-

ze nyomát viselő védmű. A földgát keresztmetszete is tanúskodik az egykori sáncról (sáncmetszet: B). A mérés helyét szándékosan a félhold mögötti területen választottuk ki, ahol az árok-horhos partja egyenes vonalban haladt, ezért feltételezhető volt, hogy az eredeti árok partját őrzi. A keresztmetszetet az árok aljától a várudvarig mértük. Ennek eredményeként egy 40 méter széles és 4,5 méter magas földgát rajzolódott ki. Az előtte húzódó árok 2 méter mély. A földgát jelenleg legmagasabb pontja az egykori sánc keresztmetszetének középvonalát jelzi. Az eredeti sánc szélessége valószínűleg kisebb volt, a magassága 1–1,5 méterrel lehetett nagyobb. A várudvar felőli oldal a középvonaltól 17 méterre van. Itt jelentős mennyiségű földet mosott le az erózió, eredeti formájában meredekebb és keskenyebb lehetett ez az oldal, tehát a várudvar egy részét a földgát lejtője takarja. Az árok felőli oldal érdekesebb: a gát szélessége az árok peremétől a középvonaláig 23 méter. Valószínűleg itt is számolnunk kell a sánc anyagának lemosódásával, csakhogy ezt figyelembe véve, az árok partján, a sánc alatt egy terasz jelenlétét kell feltételeznünk. Figyelmesen elolvasva Esterházy leírását, ráismerhetünk a teraszra. A török katonaság ugyanis, miután elfoglalta az előbástyát, „elűzi a mieinket a várárokból és a »falsa brachá«-nak nevezett mellvédekről, és elszántan üldözve őket, a feljebb fekvő részekre hajtja."[53] Esterházy tehát háromszintes rendszert ír le. Az árok fölött, a teraszon állhattak a „falsa brachá"-k, mögöttük pedig a vár sánca magasodott. A szerkezet méretéről csak régészeti kutatás után alkothatunk reális képet, a mért értékek alapján azonban a terasz szélességét mintegy 10-15 méterre, a sánc magasságát pedig kb. 6 méterre becsülhetjük. A „B" metszetrajzon a sávozott terület a jelenlegi állapotot, a rácsozott pedig az eredeti sánc rekonstrukcióját ábrázolja.

A hadmérnöki vázlat váralaprajzának felhasználásával a helyszínen GPS-szel azonosítottuk az árok, a sáncok és a bástyák helyét és méretét. Érdekes volt szembesülni azzal, hogy az ostromleírásokban közölt események a valóságban lényegesen kisebb területen zajlottak, mint azt a szöveg vagy akár a vázlatok alapján elképzeltük.[54] A földgát területének bejárása során a felszínen néhány XVII. századi puska- és sáncpuskagolyó került elő. Többségük magán viselte a becsapódás nyomát.[55]

Mindezek után felvetődhet a kérdés, hogy hozott-e eredményt a terepbejárás? A válasz határozott igen. Bár a helyszínen először abból a hipotézisből indultunk ki, hogy a vár a Kakonyai-dombon volt, ezzel szemben sikerült bizonyítékot találnunk arra, hogy a szőlőhegyen állt. Ez lényegében egybevág Vándor László és Hrenkó Pál véleményével, csakhogy ők nem írnak le egyetlen terepi objektumot sem, mely bizonyíthatóan a vár maradványa lenne. Terepbejárásunk során azonosítottuk a félholdat, amely a további kutatások számára kiindulópontul szolgálhat a vár rekonstruálásához. Ezzel egyúttal kiigazíthatjuk a korábbi szakirodalom azon tévedését, amely szerint a hajdani erősség legmagasabb pontja a félhold helye lett volna.[56] A legmagasabb pont a vár nyugati bástyájának maradványaival azonos.

---

[53] *Esterházy* 167. o.

[54] A második terpbejáráson velünk tartott a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskolájának két hadtörténész doktorandusza, B. Szabó János és Stencinger Norbert is.

[55] Egy kb. 70x25 méteres területen 13 darab, különböző kaliberű ólomgolyót találtunk. A legkisebb 12 mm átmérőjű, 9,7 g tömegű, míg a legnagyobb 19 mm átmérőjű és 38 g tömegű. A méret-adatokat figyelembe véve, a lövedékek legalább 5 különböző űrméterű fegyverhez tartozhattak.

[56] *Hrenkó:* i. m. 133. o.

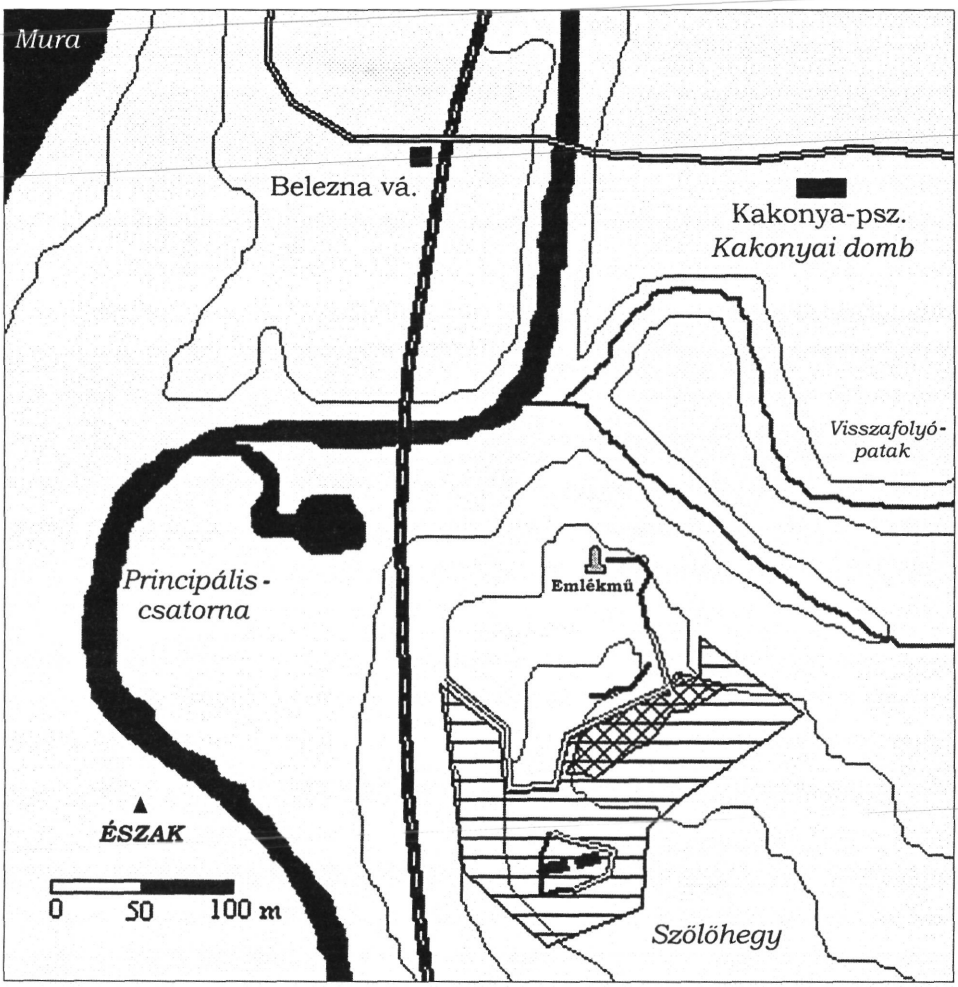

14. ábra. A vár rekonstrukciós rajza a GPS-felmérés, a terepbejárás és az Esterházy-féle vázlat alapján.

A vázlat Kakonya-puszta környékét és Zrínyi-Újvár helyét ábrázolja. A szőlőhegyen a vastag sötét vonal a terepen jól felismerhető és GPS-szel felmért földgátak sziluettjét, a párhuzamos vékony vonal a korabeli hadmérnöki vázlat alapján feltételezhető sáncok helyét, a rácsozás a horhos területét, a vízszintes sávozás pedig a hadmérnöki vázlat alapján felrajzolt várárok alapterületét jelzi. A várárokban látható a félhold, melynek vastag, sötét vonallal jelzett részét mértük fel GPS-szel. A félhold belterületén található két sötét téglalap a szőlősgazda présházát és egy másik gazdasági épület helyét mutatja. A Visszafolyó-patak nagy kanyarjától délre terült el a tó, melyet Zrínyi ásatott a vár védelmére. A Principális-csatorna a Mura egykori bal partjának vonalán fut.

Ugyancsak fontos eredménynek tekinthető, hogy a terepbejárás minden kétséget kizáróan igazolta az Esterházy-féle hadmérnöki rajz hitelességét és pontosságát. Végül, de nem utolsó sorban sikerült vázlaton rögzíteni a GPS-felmérés eredményeit és egy, a felhasználásával készített várrekonstrukciót, mely a jelenleg látható domborzati formákra vetíti a vár azonosítható részeit. (L. a *14. ábrát.*) A korabeli rajzok szerint a félhold keleti oldalán is állt egy bástya, aminek azonban nem találtuk meg a nyomát, sőt manapság éppen ott húzódik a horhos. A többi létesítmény rajza sem éppen mérnöki pontosságú, de reményeink szerint a megismételt terepkutatások és a majdani ásatások pontosabbat produkálnak.

A források újraértelmezése

A terep ismeretében immár újraértelmezhetjük a forrásokban leírtakat. 1664-ben a szőlőhegy északi vége alatt hajóhíd volt. Az átkelőhelyhez vezető út délről, megközelítőleg, a mai vasút vonalában haladt. A vár sáncának folytatásaként a szőlőhegy nyugati lejtőjén gerendapalánk nyúlt le a Muráig és zárta el az utat az átkelő felé. Ez lehetett a vár „alsó kerítése", melynek felgyújtásáról július 7-i levelében emlékezik meg Esterházy.[57] A vár sáncai elsősorban az ágyúk és lőszer elhelyezésére szolgáltak. A védelmi rendszer egyik legfontosabb eleme a szőlőhegy tetejére ásott, rendkívül széles és mély árok volt, melybe a gyalogság számára sáncokat építettek. Gyakorlatilag ez volt a védelmi harc megvívásának helyszíne. A korabeli névtelen diáriumszerző, aki maga is jelen volt, többször is említi a sáncok körüli ádáz küzdelmet. Június 24-én ezt írta be naplójába: „Ez étczaka meggyujtotta a ravelent a török, ezt hamar megoltották a mieink." 27-én hajnalban az ostromlók ismét a sáncokat támadták: „a németeket ki is tolták a raweleabú, de a magyar hajdú segitséghe után kicsapatott belőle."[58] Az árok közvetlen védelmét az ék alakú előbástya szolgálta, melyről be lehetett lőni a területét és az előterepet. Esterházy művében a vár elvesztésének leírásánál találunk bizonyítékot a védelem fentiekben vázolt felépítésére. A törökök először az előbástyát támadták meg: „körülbelül ötven török rohan rá az előbástyára, s mivel a magyar sereget már öt napja nem engedték be a várba, onnan csupán kardokkal a mieink közül több mint háromszázat lekerget, sokakat lemészárol és elfoglalja az említett előbástyát."[59] A következő mondat utal a várárokban védekező gyalogságra. „S ezzel meg nem elégedve előzi a mieinket a várárokból és a falsa bracha-nak nevezett mellvédekről."[60] Az árokban harcoló gyalogságot a bástyákra telepített ágyúk támogatták.[61] Ezért jelentett katasztrófát, amikor a legnagyobb bástyában raktározott lőszer felrobbant,[62] mivel így jelentősen sérült a védelem tűzrendszere is. Zrínyi-Újvárat nem a vastag és magas falak, nem az erődítmény zártsága, hanem jól elhelyezett tüzérsége, valamint a túlparttal kiépített összeköttetése tette erőssé. Így lehetséges, hogy a vár kis alapterülete ellenére mégis jelentős létszámú katonaság vehetett

[57] Esterházy 1664. július 7-én Zrínyi-Újvárból keltezett levele. *Esterházy* 328. o.

[58] *Nagy Iván:* Történeti apró emlékek. *Magyar Történelmi Tár,* XXVII. Budapest, 1877. 272. o.

[59] *Esterházy* 167. o.

[60] Uo.

[61] Az ágyúk szerepét Cselebi leírása is alátámasztja. *Cselebi* 574–576. o.

[62] *Esterházy* 165–166. o.; *Nagy I.:* i. m. 273. o.

részt a védelmi harcban. Az őrség jelentős része folyamatosan szolgálatban volt a falakon és az árokban. Az épületeket[63] csak rövid pihenésre használták, és június 8-tól, amikor több mint 1000 főre nőtt az őrség létszáma, az állományt naponta váltották a Murán túl táborozó pihent csapatokkal.[64] A tüzérség hatékonyságát jelzi, hogy a törökök a Montecuccoli- és az Esterházy-féle vázlat szerint egymáshoz közel, sűrűn ásták az ostromárkokat, és a nyílt rohamok helyett inkább aknaharccal próbálkoztak.[65] Általános támadásra csak akkor vállalkoztak, amikor felfedezték, hogy a várból eltávolították az ágyúkat.[66] A falak és a védelem rendszere elsősorban a szőlőhegy gerincén, déli irányból jövő támadások ellen biztosított. Keletről a tó tette lehetetlenné az ostromot, az erre néző bástyát és falakat azonban a török tüzérség a Kakonyai-dombról hatékonyan tudta rombolni. Az okozott sérülések persze nem vethetők össze egy hagyományos, kőből épült falszerkezet rombolásával, hiszen a tömésföld sáncok egyszerűen elnyelték a golyókat.[67] A délnyugati oldalon valószínűleg nem voltak falak, hanem csak a Mura felé ereszkedő domboldal. „Mivel kissé magasabb dombon épült, a sziget felől jövőknek nehéz megközelíteni" – írja Esterházy.

Közvetlenül a vár eleste előtt Montecuccoli parancsára puskaport szórtak a bástyák alá, de a június 30-i török általános roham nyomán kitört fejvesztett menekülésben nem maradt idő azok felrobbantására.[68] Az erősség elfoglalása után a törökök néhány napos gondolkodást követően a vár elpusztítása mellett döntöttek, amit háromnapos munkával végre is hajtottak: „Alig négy napig volt ugyanis az ellenség kezén, amikor az ez ügyben tartott tanácskozáson, illetve dívánban a nagyvezír parancsot ad[ott] a vár elpusztítására és teljes megsemmisítésére; kimondta, tehát meg is történt – írja Esterházy a Mars Hungaricusban –. A tanácskozást követő reggelen ugyanis meggyújtották azt a puskaport, amelyet a mieink szórtak a bástyák tövébe, s a falakat, amelyek rémisztő hangot adva megrázkódtak, végképpen elpusztították; s mindezzel be nem érve a várnak kitűnő vizű kútját teletömték keresztény holttestekkel, puskaporral összegyúrt földet szórtak szét. S ezzel töltötték fel a vár árkát. Mindent összevéve, az egész várat három nap alatt a hadsereg fáradhatatlan munkájával úgy tönkretették, hogy nyomát sem lehetett megtalálni, s nem lakott helynek, hanem inkább valami gondozatlan dombnak látványát nyújtotta. És így Zrínyi gróf roppant fáradozása három nap alatt semmivé lett."[69]

A mai állapotot figyelembe véve elsősorban az egykori árok feltöltöttsége feltűnő. A jelenlegi talajszint megegyezik a félhold magasságával. Az árok feltöltése értelmet ad a szőlősgazda közlésének, miszerint a szőlőbirtok területén kevert a talaj. Az emlékmű körüli földgát alakja követi az egykori vár falait, de mai magassága alapján erős rombolás

[63] A vár épületeit az Esterházy-féle rajz ábrázolja, s megemlékezik róluk Cselebi is. *Cselebi* 591. o.

[64] *Montecuccoli:* i. m. 432. o. A névtelen diáriumszerző szerint június 30-án 1200 német és 40 magyar hajdú volt a várban. *Nagy I.:* i. m. 274. o.

[65] *Cselebi* 575. o.

[66] *Esterházy* 166. o.; *Nagy I.:* i. m. 274. o.

[67] Erről Cselebi is ír. *Cselebi* 574–575. o.

[68] *Montecuccoli:* i. m. 432. o.

[69] *Esterházy* 167–168. o. A rombolás mértékére Cselebi is utal: a dívánban elhatározták, hogy „a várat pedig pokoli tűzzel kívül-belül felégessük s hamvait a levegőbe szórjuk! Ez a terv végrehajtatott, hanem igen sokba került." *Cselebi* 591. o.

feltételezhető. Az, hogy a földgátak megtartották a vár alakját, arra enged következtetni, hogy a sáncokat a hegy anyagából faragták, gerendaszerkezettel és tömésfölddel erősítették, így adták meg a sánc formáját, hasonlóan a XVI. század végén a közelben épült, Zrínyinek az Udvari Haditanácshoz írt 1661. évi levelében is említett Bajcsavárhoz, amelyet „kivágtak" a meredeken leszakadó dombból, s részben tégla-, részben palánképítésű falakkal erősítettek meg.[70] A rombolás elsősorban a gerendavázat semmisítette meg, és a robbanások helyenként magát a töltést is pusztították.

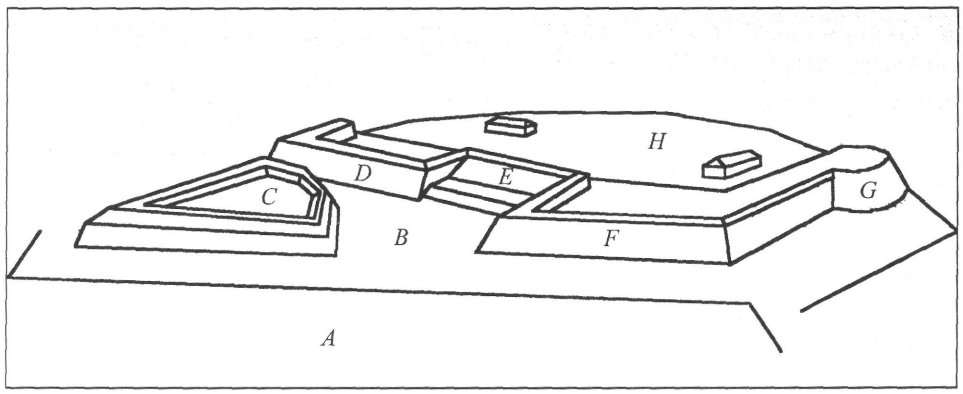

15. ábra. Zrínyi-Újvár lehetséges rekonstrukciója.
A: dombhát. B: várárok. C: félhold (előmű). D: nyugati bástya. E: kurtina, előtte a „falsa bracha". F: délkeleti bástya. G: északkeleti bástya. H: várudvar.

A helyszín és a várrekonstrukció alapján ezen a ponton meg kell állapítani, hogy Montecuccolinak (és Holst hadmérnök ezredesnek) a várral kapcsolatos véleménye nem volt megalapozatlan, hiszen a XVII. századi erődítéstani művekben az effajta szabálytalan formájú, irregulárisnak is nevezett palánkokat a tábori erődítések közé sorolták. Ezek általában valóban nem a főseregek feltartóztatására szolgáltak, s Montecuccoli állításának megfelelően[71] rövid időn belül föl is adták azokat, ha jelentős túlerejű ellenség szállt falaik alá. Zrínyi maga sem a teljes oszmán haderő ostromára számítva kezdett építésébe, bár kétségtelen, hogy 1662–1663 folyamán mindent elkövetett, hogy megfelelően megerősítse. Az eredetileg 3–500 fős őrség befogadására tervezett vár[72] szűknek bizonyult az ostrom során ott harcoló 1200–1900 főnyi katonaság számára, akiket ezért naponta vál-

[70] A Kanizsától 8 km-re délnyugatra 1578-ban épült Bajcsavár (Weitschawar) palánk- és téglaerődítéseiről l. *Vándor László – Kovács Gyöngyi:* Bajcsavár régészeti kutatása. In: Weitschawar Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcsej Múzeumban, 2002. május 31 – 2002. október 31. Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban, 2002. november 21 – 2004. január 31. (Szerk. *Kovács Gyöngyi.*) Zalaegerszeg, 2002. 49–53. o.

[71] „Az efféle erődöcskéket, amelyek valamely folyó által el vannak vágva a saját védőikkel való összeköttetéstől, hasonló helyzetekben az általános szabály szerint a makacs védekezés mellőzésével ki szokták üríteni és el szokták hagyni, hogy az erőddel együtt ne vesszen el céltalanul a hadinép is..." *Montecuccoli:* i. m. II. k. 431. o.

[72] Zrínyinek 1664. július 17-én, Bécsben I. Lipót császárhoz intézett emlékirata szerint korábban a várat 120 német és 150 magyar katona védte, míg egy 1661 júliusában kelt bécsi jelentés 500 fős őrségről számol be. Zrínyi Miklós válogatott levelei. i. m. 221. o.; *Marczali:* i. m. 754. o.

tani kellett. Ugyanakkor Zrínyi-Újvár fekvését és ostromát tekintve nem vitathatjuk Zrínyi zsenialitását, hiszen a mintegy 40 000 fős török sereg csak a hegyháton, egy alig 200 méter széles szakaszon tudott közvetlen rohamot indítani a vár ellen. A széles és mély árok eltávolította az ostromlókat a falaktól, megnehezítette az ostromaknák fúrását, de ellenaknák számára annál kedvezőbb volt. Annak ellenére, hogy Montecuccoli lebecsülte a vár védelmi lehetőségeit, azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Mura közben állomásozó fősereg támogatásával csaknem egy hónapig képes volt ellenállni a támadóknak.

SZEMLE

VALERI YOTOV

VBOPBAZSENIETO I SZNARJAZSENIETO

Ot blgarszkoto szrednovekovie (VII–XI. vek)

(Zograf, H. n., 2004. 218 o., 80 rajzos tábla, 105 fénykép)

Tudománytörténeti jelentőségű műnek lehet tekinteni a bolgár régész, Valeri Yotov könyvét, főleg azért, mert az Al-Duna vidékének olyan leletanyagát adta közre, amely vagy ismeretlen volt eddig a szakma előtt, vagy pedig csak, régebbi, rossz technikai minőségű közlésből ismert. Yotov könyvének természetesen a régészeti anyag feldolgozása, elemzése és rendszerezése a legfontosabb része. Mondanivalóját azonban komplexebbé tette azzal, hogy írott forrásokat (Bölcs Leó, VII. [Bíborbanszületett] Konstantin) is használt, amelyek számos adatot tartalmaznak a fegyverzetet, a lovassági felszerelést illetően.

A dolgozat két nagy egységet alkot:

1.) a dolgozat felépítésének ismertetése és indoklása (források, módszertan, használt terminológiák meghatározása) amit az előszóban végez el, nagyon jelentős jegyzetapparátussal;

2.) a régészeti anyag feldolgozása, értelmezése, rendszerezése, összegzése. Külön részt alkotnak az elemzett anyagot ábrázoló nagyon jó minőségű rajzok. Ki kell emelni azt is, hogy a leletanyag egy részéről kiváló minőségű fotókat is közöl, 1:1 méretben, jelentősen megkönnyítve ezzel az olvasó, vagy a részletek iránt érdeklődő szakember dolgát.

A könyv fő célja a fegyverzet és a lovassági eszközök rendszerezése, ám a szerző már a dolgozat elején hangsúlyozza a terminológiák pontos használatának, illetve az osztályozás és a tipológia helyes értelmezésének fontosságát. Módszeresen megmagyarázza az általa használt terminológiáit: *fegyverfajta* (nyílcsúcs, szablya, stb.), *fegyverkategória* (azonos funkciójú, pl. közelharci, távolsági fegyverek), *fegyvertípus* (ugyanazon fegyverfajta bizonyos ismérvek alapján szétválasztott darabjai, pl. rombusz nyílcsúcs), *fegyveraltípus* (egy típus különböző változatai), *fegyvercsoport* (több típus, mint pl. lapos nyílcsúcsok). D. Clarke lineáris, százalékos tipológiai görbéjéről szólva (melynek alapján az azonos jegyekkel rendelkező tárgyak 30 %-a csoportba, 30–50 %-a típusba, 60-100 %-a változatokba sorolható) leszögezi, hogy a tipológiai séma nyitott, ki lehet egészíteni új tárgytípusokkal, illetve azok változataival.

A bolgár szerző fő érdeme, hogy minden egyes tárgykategóriát részletelemeire bontva és elemezve, igazi „német" alapossággal, nagyon részletesen kidolgozta a rendelkezésére álló régészeti leletanyag tipológiáját.

A magyar honfoglalás szempontjából oly fontos leletanyag vizsgálatát négy fejezetbe sorolva végezte el:

I. Távolsági fegyverek: íj, nyílcsúcsok

II. Közelharci és támadó fegyverek: kard, szablya, lándzsa-kopja, balta, harci kalapács, buzogány

III. Védőfegyverek: pajzs, sisak, páncélzat

IV. Lovassági eszközök: nyereg, kengyel, zabla, sarkantyú.

A négy fejezetbe sorolt tárgykategóriák eddig soha nem ismert mennyiségben kerültek közlésre, illetve rendszerezésre: összesen 847 fegyvert, fegyvertartozékot és lovassági eszközt dolgozott fel

Az I. fejezet 22 íjtartozéknak számító markolat- és végcsont, illetve 389 nyílcsúcs részletbe menő elemzését tartalmazza. Jelentős mennyiségben ismertet készenléti íjtegezek darabjainak számító függesztőket, illetve tegez-függesztőket (8 függesztőt, 12 nyíltegez-függesztőt).

A II. fejezetben tárgyalt közelharci fegyverek sokkal kisebb mennyiségben kerültek elő: egy egyélű, 5 kétélű kard, valamint a kardok szerelékéhez tartozó markolatgombok, keresztvasak révén kaphatunk betekintést a VIII–XI. századra datált kardokról. Jóval nagyobb mennyiségben maradtak ránk három

típusba sorolt kardhüvely-koptatók: a bulgáriai leletanyagból 15 példány ismert. A Kárpát-medencei késő-avar és honfoglalás kori szablyákkal, illetve szerelékeikkel szoros tipológiai és dekorációs egyezést mutató szablyák 17 darabja, valamint 36 szablyatartozék került bemutatásra (31 keresztvas, 4 függesztőfül, 1 szablyakoptató).

A szúrófegyverek közül a lándzsák leletanyaga mondható jelentősnek: 43 példány elemzésére került sor, két csoportba sorolva.

A balták tipológiai skálája jóval szélesebb: a 92 példány súlya alapján két csoportot alkot. Az első csoportot a 300–330 grammos, könnyű balták képezik. Elsősorban a lovasság harcolt velük, a második csoportba tartozó, 330 grammnál nehezebb példányokat főleg szerszámként használták. A könnyű baltákat formailag 6 típusba (azon belül pedig, a hatodikat leszámítva, A–C altípusokba) sorolta. A nehéz balták 3 típusában az első kettő három altípust tartalmaz, az utolsó pedig egyet.

A harci kalapácsnak nevezett, valójában kétkarú fokosok három, a lándzsás balta, egy példánya ismert. A támadó fegyverzet darabjai közül utolsónak a X–XI. században feltűnt, különféle anyagból (csontból-szarvból, kőből és fémből) előállított buzogánytípusok és korbácsvégek (vagy ostorbuzogányok) 47 példányát tette elemzés tárgyául.

A III. fejezet a bizánci forrásokból is jól ismert védőfegyverekkel foglalkozik. A nagy mennyiségben rendelkezésre álló, a támadó fegyverzethez tartozó leletanyaggal ellentétben a védőfegyverzet (pajzsok, sisakok és páncélzat) fennmaradt darabjainak száma csekély: két pajzs-fogógomb, illetve egy sisak ismert; páncélzat darabjai 24 lelőhelyről kerültek elő.

Az utolsó elemző fejezet, a IV., a lószerszámokkal foglalkozik. 36 lelőhelyről kerültek elő nyereg-résznek tartott csont- vagy fémdarabok. Az egyik legfontosabb lovas tartozék, a kengyel elemzésekor 53 példányt dolgozott fel, és 8 típusba, ezen belül pedig több altípusba sorolta a VIII–XI. századra datálható kengyelpéldányokat.

A harmadik kategória a sarkantyúk. 36 példány került elemzésre, 8 csoportba sorolta őket.

Egyértelmű hogy Yotov rendkívül következetes, az egyes vizsgált példányokat fő formai jellegzetességeik alapján csoportosító módszerének követése, X–XI. századdal foglalkozó, honfoglalás kori Kárpát-medencei régészet számára is megfontolásra érdemesnek tűnik.

A leletanyag elemzését nagyon kimerítő következtetések követik. Yotov hangsúlyozza: a „hagyomány" és „nemzetközi hatás" problematikája a kora-középkori bolgár fegyverzet tekintetében folyamatos vita tárgya volt és maradt. A legtöbb esetben az illető tárgyról nem is állapítható meg hogy kereskedelmi darabról, avagy helyben készített, esetleg, a fegyverek esetében, idegen hadseregtől megszerzett darabról van-e szó. Ezért nagyon óvatosan, körültekintően kell kezelni ezeket a leleteket.

A 183. oldalon, Balkán-térképre vetítve, a különböző tárgykategóriák származási helyét, illetve provenienciáját illusztrálja roppant szemléltető módon. Három lehetséges irányt és hét kulturális közeget különböztet meg: 1. Bizánc (VII–XI. század); 2. Kelet-Európa: 2.a. korai bolgárok (VII. század), 2.b. magyarok (IX. század), 2.c. késői nomádok (besenyők) (X–XI. század), 2.d. varég-normannok (IX–XI. század); 3. Kárpát-medence: 3.a. avarok (VII–IX. század), 3.b. magyarok (X–XI. század).

Yotov művében nagyon szemléletessé válik az eddig magyar eredetűnek tartott szablya masszív Al-Duna menti jelenléte. Konkrét információink eddig is voltak szablyás sírokról Bulgária és a Havasalföld területéről is, azonban ilyen mennyiségről elképzelésünk sem volt. Megemlítjük Platneşti-299. sz. szablyás, részleges lovastemetkezést tartalmazó sírját, avagy a Bukarest–Tei-tó mellett feltárt szablyás, fokosbaltás lovastemetkezést. Ilyen konkrét információk birtokában feltehető a kérdés hogy vajon nem varég mintára, bizánci vagy bolgár hadsereghez szerződött magyar harcosokkal állunk-e szemben az Al-Duna vidékén?

A Kárpát-medencei 140-nel szemben csekélynek tűnhet a kb. 36 példány, ez azonban főleg annak tulajdonítható, hogy a Bolgár Birodalomban nagyon ritkának számít a fegyveres temetkezés, e szablyák pedig főleg szórvány- vagy telep-leletek. Egyértelművé vált viszont (mivel szablyát csak a könnyűlovasság használt), hogy jelentős számú könnyűlovasságot feltételezhetünk az Al-Duna vidékén, amelynek akár nomád eredete sem zárható ki. A szablyákkal kapcsolatban Yotov mindazonáltal szükségesnek tartja megjegyezni: „The known whole sabres and parts for them are definitely connected to tradition in the Bulgarian army, but it's apt to draw attent-

ion to the fact, that the closest parallels are among the Hungarian artifacts from the time of their migration from the Eurasian steppes to the middle Danube". Egy-egy hasonló, palmettás díszítésű darab (pl. függesztő fül) pedig majdnem részletekbe menően hasonlít a Kárpát-medencei példányokhoz. Nem kizárható azonos eredetük, ez azonban az etnikai elemzésekhez nem nyújt semmilyen bázist. Yotov nagyon egyértelműen elhatárolódik a tárgy = etnikum típusú felfogástól, aminek egyértelmű tanúbizonyságát is adja a 10., 203. és 211. oldalon.

A kölcsönhatás ugyanakkor fordítva is létezett: egyes Kárpát-medencében előkerült leletek esetében sikerült al-dunai hatást is kimutatni. Az Erdélyi-medencei Ecelről előkerült lándzsás hegyű harci kalapács párhuzamai Yotov munkájában Preszlavckóból, illetve egy ismeretlen bulgáriai lelőhelyről ismertek, melyeket a szerző romániai (Bukarest-Văcăreşti, Dragoslaveni, Radovanu) leletanyag segítségével a X. századtól keltez. Úgy tűnik, az Erdélyi-medencébe dél felől érkezett ez a fegyvertípus (a Kárpát-medence más területein nem ismert).

Yotov munkája fő nehézségének a rendelkezésére álló leletanyag jellege bizonyult, éspedig azért, mert nagy része nem zárt régészeti objektumból származik (temetőre, illetve ennek kisebb egységére, sírra gondolunk), hanem szórványlelet, település- és várásatás eredménye. Éppen ezért a datálása is jóval bizonytalanabb, mintha temetőanyagot dolgozott volna fel, hiszen köztudott hogy a sírokat, illetve a temetőket a mellékletek, illetve térbeli-időrendi párhuzamaik segítségével sokkal, nagyobb biztonsággal keltezzük. Ezért is sajnálatos, hogy Yotov nem készített statisztikát leletanyagának származási jellegét illetően. Ha például meg szeretnénk tudni, hogy hány szórvány, vagy temetőlelet áll a rendelkezésére, akkor a nagyon komplex és gondosan megszerkesztett leletanyag táblázatát kell végigkövetnünk. Ez jelentős módszertani hibának értékelhető.

Yotov szintézise révén képet kaptunk az Al-Duna vidékének déli területein előkerült VII–XI. századi fegyverzetről és lószerszámokról. Csak remélhetjük, hogy a bukaresti román kollégák hasonló művel rukkolnak elő az Al-Duna északi részéhez sorolható Havasalföldről, illetve a jelenleg Romániához tartozó Dobrudzsa területéről (szükséges megemlítenünk hogy az utóbbi években jelentős számú, zárt objektumból származó szablya, kard, nyílcsúcs mellékletű sírt tártak fel a Duna északi partján fekvő Platoneştiben).

Yotov műve alapján számos beidegződött koncepciónkat szükséges újragondolnunk a VII–XI. századi fegyvertörténettel kapcsolatban, és ennek a műnek a fényében végképp fel kellene adnunk a tárgy = etnikum típusú gondolkodásmódunkat. Komplex elemzési módja, az egész Kelet-Közép-Európára kiterjedő és kitekintő jellege, nagy mennyiségű régészeti leletközlése, és nem utolsó sorban a rengeteg és elgondolkodtató Kárpát-medencei párhuzam a 2004-es év nagyon fontos régészeti és hadtörténeti munkájává avatja a bolgár régész művét.

Rá kell jönnünk, hogy a lokális elemek mellett fegyvertörténeti és hadászati szempontból legalább annyira fontos az egymást befolyásoló különböző, kisebb-nagyobb kulturális közegek kölcsönhatása, illetve, hogy a mi történelmünk sem (csak) Kárpát-medencei regionalitásban zajlott, hanem jóval szélesebb földrajzi spektrumban, amelyet örvendetesen egyre többen és egyre többször neveznek Kelet-Közép-Európának.

Gáll Ervin

PÁLFFY GÉZA

EGY KÜLÖNLEGES NEMESI KARRIER A 16–17. SZÁZADBAN

Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története

(Jókai könyvek 3., Pápa, 2005. 116 o.)

Az elmúlt években ismét reneszánszát élő nemességkutatás eredményeinek ellenére ennek a könyvnek „normális körülmények között" nem lett volna szabad megszületnie. A Hatos családnak ugyanis semmilyen olyan intakt levéltári anyaga nincsen, ami felkelthette volna a kutatók kíváncsiságát, így csupán néhány szerencsés véletlennek és természetesen rengeteg munkának köszönhető, hogy kezünkbe vehetjük Hatos Bálint pápai vicekapitánynak és családjának „egyik" történetét. A szerző, eddigi munkáitól merőben eltérően, csupán egy lehetséges történetet kíván elmesélni olvasóinak, de nem az egyetlent, nem a kizárólagosat. Erre ugyanis kismonográfiájában kevéssé volt módja, hiszen a felhasznált források zömében *in concreto* nem szerepel főhőse, csupán a névtelen sokaság egyik tagjaként cselekszik. Ez a könyv így kiváló bizonyíték arra (is), hogy intuíció és hatalmas háttértudás nélkül a történész mit sem ér, és Pálffy egyben odadobja a kesztyűt a posztmodern történetírás kedvelőinek is, amikor a források fetisizálása nélkül, ám mégis forrásokból ír kerek egész történetet. Ez egyben remek bizonyítása annak, hogy kellő körültekintéssel és megfelelő módszer alkalmazásával majd' minden történet megírható, a kérdés csupán az, hogy milyen mélységig fúr le a kutató, illetve, mennyi teret enged logikai következtetések levonásának. A kötet írójának egyik kulcsszava a műben a „talán", és a főhős tetteivel kapcsolatban a leggyakrabban a feltételes mód bukkan elő; ám vigyázzunk, mert a szerző a magyar koraújkor egyik legfelkészültebb ismerője, akinek minden sejtetése mögött komoly tényanyag áll, így bízvást elhihetjük neki ilyen jellegű állításait – persze egészen addig, amíg azt módosító vagy kiegészítő forrás nem bukkan elő, amire azért mindig van esély. A szerző azonban – rá jellemző módon – ezúttal is a teljességre törekedett anyaggyűjtése során. Munkájával mégis újfent megerősítette azt a tételt, hogy csupán a legeltérőbb levéltári állagok átnézésével tekinthető kutatásunk valóban alaposnak, és mikrotörténeti szinten bizony kevés a bécsi vagy a budapesti levéltárak ismerete. A mű remek példa arra, hogyan egészítik ki egymást állami és egyházi, regionális és országos levéltárakban megbúvó forrásadatok, és felhívja a figyelmet arra is, hogy a történettudomány hely- és köztörténetre való felosztása valójában teljesen értelmetlen. Jelen munka ugyanis egyúttal úgy nemesség- és helytörténet, hogy eredményeit a szerző – néhai mestere, Szakály Ferenc munkamódszerét követve – beépíti az országos folyamatokba, és ennek tükrében értékeli az eseményeket. Az esetleges második kiadás során azonban figyelni kellene arra, hogy míg címlapon Hatosi Bálintként szerepel a főhős, addig a műben mindig Hatos Bálintról van szó, ami bosszantó figyelmetlenség következménye, és nem dicséri a nyomdai előkészítő munkáját.

A mű biográfiába rejtett kor- és régiórajz, mert valójában a szerzőnek nincsen annyi adat a „tarsolyában" Hatosról, hogy igazi vaskos könyv szülessen belőle, ám mivel a személyét rögtön el is helyezte a XVI–XVII. század nemesi társadalmában, illetve a századforduló zűrzavaros eseményeinek szereplői között, ezzel eltakarja az életrajz fehér foltjait. Pálffy Géza kismonográfiájában amellett, hogy emléket állít a Pápa mezőváros életében fontos szerepet betöltő vicekapitánynak (aki 1613 és 1620 között viselte e tisztséget), rengeteg adalékkal szolgál a korszakkal foglalkozó társadalom- és művelődéstörténeti kutatásokhoz, de egyúttal az észak-dunántúli régió történetéhez is. Ő az első, aki egy, az egyházi nemesek soraiból a koraújkorban felemelkedő család sorsát vette górcső alá. A Hatos család tagjai a győri püspök prédiális nemesei közé tartoztak, akik hű szolgálataik fejében kaptak címert és helyet az országos nemesség soraiban valamikor a XVI. század elején. Az 1541 után állandósuló háborús helyzet a vitézségükkel kitűnő katonák számára a felemelkedés lehetőségét kínálta, és ál-

talában a nemesek számának markáns növekedését hozta magával, létrehozva ezzel egy sajátos közeget, a vitézlő rend népes táborát. Közéjük tartozott a Hatos család is, amelynek tagjai közül Bálint 1565 körül Pápán születhetett, és sorsa erősen összefonódott mind a város, mind Veszprém vármegye történetével. Ennek köszönhetően a könyv rengeteg értékes adattal szolgál a helytörténet iránt érdeklődők számára is.

Hatos Bálint életútja tökéletesen beleillik a térség többi köznemesi családjának történetébe, kalandos volta ellenére sem lóg ki alapvetően abból. A kötetből világosan kiderül, hogy egy kisnemesi sorból származó fiatalember számára mi mindennek kellett teljesülnie ahhoz, hogy életpályája derekán komolyabb tisztséget töltsön be. Az első és legfontosabb a személyes rátermettség volt, amelynek hiányában nem figyeltek fel az emberre. Ehhez hozzátartozott bizonyos, olykor nem is csekély műveltségi szint elérése, ami tudjuk, hogy Hatos Bálintnak nem jelentett gondot, hiszen gyermekéveiben a pápai Hosszú utcai református iskolában tanult – talán – a neves Huszár Dávid iskolamester kezei alatt. Mindezen képességek azonban gyakran semmit nem értek, ha nem volt az illetőnek olyan befolyásos patrónusa, mint Hatos Bálintnak a Gárdonyi Géza által halhatatlanná tett enyingi Török Bálint unokája, István, akivel gyermekkoruktól kezdve bizalmi viszonya alakult ki. De Hatos Bálint életpályája azt a tételt is bizonyítja, hogy minden jelentős esemény mögött ott van a „Nő". Nem volt ez másképp hősünk esetében sem, aki jól sikerült első házasságával tudott feljebb kerülni a társadalmi ranglétrán. Szíve választottja ugyanis nem volt más, mint a híres veszprémi, majd pápai vitéz, berhidai (régiesen berenhidai) Huszár Péter leánya, Zsuzsanna. Az ő kezével Hatos különböző birtokokhoz is jutott Veszprém, Zala, sőt Tolna megyében. Mindezt azonban ő tökéletesen kiérdemelte, hiszen katonai szolgálata közben nem egyszer forgott életveszélyben, sőt az 1580-as években török fogságba is került, ahol váltságdíját igen magas összegben állapították meg. Ennek kapcsán a szerző remek példákkal világítja meg a korabeli magyar társadalom szolidaritását, amikor a bajba jutottak számára segélyalapot hoztak létre, sőt Hatos kiszabadulása érdekében még a távoli „Kincses Kolozsváron" is gyűjtést rendeztek. A koraújkori társadalmi kohézió feltérképezésére még rengeteg további adatra lenne szükség, és ennek megírására sem akadt vállalkozó eleddig.

A személyes rátermettség, a baráti és családi kapcsolatok arra voltak elegendőek, hogy Hatos a tizenötéves háború kitörésekor a pápai huszárok egyik főlegénye volt, de több ragyogó haditette sem mentette meg Pápát a Győr 1594 őszi eleste utáni pusztulástól. Pálffy Géza régóta harcol azzal, a magyar történetírásban nem éppen új keletű toposszal, hogy Bécsben cserbenhagytak minket, és valójában a „nagy két császár birodalmi között" sínylődött az ország. Most éppen Pápa elvesztése kapcsán, a felelősséget le nem véve a megfutamodók válláról, bizonyítja azt, hogy Győr elvesztése után a Bakonyban maradt végvárak utánpótlása megoldhatatlanná vált, és így a végház megvédésére nem maradt reális esély. A történeti földrajz és a korabeli logisztika alapos ismerete nélkül élhetnek továbbra is ilyen tévképzetek a magyar közgondolkodásban, amelyeket csakis efféle munkák segítségével lehet megváltoztatni.

A töröktől való 1597. augusztusi visszafoglalás korántsem hozta el a békés fejlődés korát Pápa mezőváros lakói számára. Az ő életükbe enged bepillantást a következő fejezet, amely a XVI. század végi mindennapi életet festi igen plasztikusan. De a magyar várépítészet történetéhez is újabb adalékokkal szolgál, azaz hogy nem csupán a legfontosabb várak, mint Győr vagy Érsekújvár, hanem a kevésbé frekventáltak megerősítésében is komoly szerepet játszottak külföldi hadmérnökök, jelesül Simon Malatesta és Bécs későbbi erődítője, a francia származású Jerôme la Marche. Sőt, cseh sáncmunkások jelenlétére is hoz adatot a szerző. Pápa életében ugyanakkor szomorú esemény volt a vallon zsoldosok 1600. évi lázadása, így azt is át kellett élniük a város lakosainak, hogy a győri főkapitány katonái ostromolják őket. Az idegen zsoldosok kitörése után sem lett viszont nyugodtabb a környék élete, hiszen néhány évvel később Bocskai István prédáló hajdúi követelték a vár és város átadását, azonban ezt a feltétlen Habsburg hűségéről ismert Török István megtagadta. Ez a kihívásokkal teli időszak kedvezett az ambiciózus Hatosnak, akinek ismét lehetősége volt megmutatni képességeit, nevezetesen Ruprecht von Eggenberg győri főkapitánynak, aki megismerve hősünket, nyugodt szívvel nevezte ki 1605-ben

Veszprém ideiglenes főkapitányának. Ez volt az utolsó lépcsőfok, amelynek leküzdése után megnyílhatott számára az út a pápai vicekapitányság felé, mert e poszt betöltéséhez a győri generális előterjesztése és az Udvari Haditanács kinevezése kellett. Erre végül 1613-ben került sor, amikor Hatos már több éves vármegyei szolgálatot is maga mögött tudhatott, hiszen a századelőn több ízben töltötte be Veszprém vármegye szolgabírói tisztét. Minden siker ellenére azonban a Hatoshoz hasonló társadalmi szinten lévők helyzete meglehetősen ingatag volt. Jól mutatja ezt fiának, Istvánnak a története, aki apjával ellentétben nem rendelkezett befolyásos patrónussal, és aki előtt apja utolsó politikai ballépése (Bethlen Gábor oldalára állása, melyről szintén külön kis fejezet szól) lezárta a társadalmi továbbemelkedés útját, miközben református hite a XVII. században már kifejezetten hátrányára vált. Ez is jól érzékelteti, hogy a török hódoltság első századának társadalmi mobilitása más szempontok szerint alakult, mint a tizenötéves háború utáni időszakban.

Összességében Pálffy Géza legújabb könyvéről elmondható, hogy egy napjainkra a koraújkor vonatkozásában sajnos egyre ritkább kutatási módszerrel, de egyúttal a legjobb „Takáts Sándor-i" hagyományt felújító olvasmányos stílusban, alapvető ismeretekkel gazdagítja a koraújkori magyar nemességkutatást és az Észak-Dunántúl történetét.

Végül a magyar nemesség huszadik századi hányatott történetéről is sok mindent elárul az, hogy a kismonográfia megjelentetését a neves vicekapitány utódai, Hatos Iván (Bécs) és Hatos Péter (Zollikerberg) önzetlen támogatása tette lehetővé. Még nagyon sok ilyen kötetre van szükség ahhoz, hogy a magyar nemesi társadalomra aggatott, bevésődött sztereotípiákon túljutva e réteg szerepéről a korábbiaknál jóval objektívabb és alaposabb képet alkothassunk.

Varga Szabolcs

H. NÉMETH ISTVÁN

VÁROSPOLITIKA ÉS GAZDASÁGPOLITIKA A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A felső-magyarországi városszövetség, 1–2. k.

Doktori mestermunkák sorozata

(Gondolat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004. 528 és 394 o.)

Aki nem ismeri a most bemutatásra kerülő, több mint 900 oldalas munka szerzőjét, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosát, H. Németh Istvánt, azt gondolhatná, hogy a koraújkori magyar történetírás valamelyik évtizedek óta kutató doyenje írta meg egyik főművét a felső-magyarországi öt város (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben) szövetségének XVI–XVII. századi történetéről. E monográfia azonban – bármennyire hihetetlen – hatalmas terjedelme és gazdag forrásbázisa ellenére sem habilitációnak, vagy a közép-kelet-európai régióból jól ismert akadémiai doktori, hanem a Magyarországon is alig egy évtizede bevezetett új rendszerben „csupán" PhD disszertációnak készült. E doktori értekezések között azonban méltán tartozik a legkiválóbbak közé. A szerző ugyanis egy a német területeken viszonylag jól kutatott kérdéskör, a városszövetségek témájában az ez ideig szinte csak a szlovák Ondrej R. Halaga és Michal Suchý írásaiból ismert felső-magyarországi Pentapolis csaknem teljes történetét készítette el.

Ráadásul – és ezt külön is hangsúlyozni kell – tollából olyan szakmonográfia született, amely alapvetően új eredményekkel gazdagítja a magyar és szlovák, sőt a német és osztrák város- és gazdaságtörténetet, de még a társadalom- és hadtörténetet is.

A koraújkori magyar várostörténet (leszámítva főként Szakály Ferencnek, Gecsényi Lajosnak és Németh Gábornak a törökök által megszállt hódoltsági területeken és azok peremén fekvő mezővárosokra vonatkozó alapvető kutatásait) régóta nem tudott kitörni azoknak a rossz beidegződéseknek a köréből, amelyek városainkat pusztán az alkotmány-, a jog- és a politikatörténet szemszögéből vizsgálták. Bár a középkor vonatkozásában ez a sematikus szemlélet – Kubinyi András, Bácskai Vera és Szűcs Jenő vizsgálatainak köszönhetően – napjainkra véget ért, a XVI–XVII. század vonatkozásában mind a mai napig (mondhatnánk) gyakorta kísért.

Mindez valójában mégsem alakulhatott igazán másként. Egyrészt az 1950–1980-as években minden történelmi folyamatot, így a városfejlődést is, az országgyűléseken folyó rendi küzdelmek szemszögéből vizsgáltak, másrészt ezzel szoros összefüggésben a szabad királyi és kiváltságolt mezővárosok történetére vonatkozó helyi, azaz városi, illetve ugyanilyen fontos bécsi és budapesti kamarai levéltárakban szisztematikus alapkutatások csak elvétve folytak, s ez többnyire igaz mind a magyar, mind a szlovák vizsgálatokra. Ezt a helyzetet pusztán az a néhány hosszabb-rövidebb tanulmány enyhítette, amelyet a már említett szerzők mellett Bariska István, Bessenyei József, Miloslava Bodnárová, Štefan Kazimír, Granasztói György, Marie Marečková és J. Ujváry Zsuzsanna vetettek papírra.

Németh István összegzése alapvetően szakít a fenti hagyományokkal, noha vizsgálatának tárgyát klasszikus értelemben vett szabad királyi városok, majd a hozzájuk utóbb csatlakozó Késmárk, illetve ezek szövetségének XVI–XVII. századi története képezi. Munkája a források hatalmas mennyiségéhez visszanyúlva képviseli az új szemléletet.

A szerző öt ország (Magyarország, Ausztria, Szlovákia, Lengyelország és Szlovénia) 14 levéltárának több mint 70 fondját hasznosította; és nem arról van szó, hogy egy-egy iratot mintegy példaképpen citál kisebb-nagyobb fondokból. Ő szinte darabszinten átnézte az említett városi levéltárak, mindenekelőtt Kassa és Eperjes, valamint a Magyar Országos Levéltárban őrzött kamarai archívum koraújkori iratanyagát. S jóllehet a könyvet óriási, közel ezer tételből álló bibliográfia (2. k. 248–331. o.) zárja, a hatalmas nemzetközi és magyar szakirodalom ellenére – amit a dolgozat elején egy hosszú fejezet (1. k. 18–70. o.) részletesen be is mutat – a munka gerincét mégis a forrásanyag adja.

Bár ez a hatalmas forrásbázis egy-egy esetben természetszerűleg magával rántotta és kisebb-nagyobb kitérőkre sarkallta a szerzőt, a monográfia mégis jól kidolgozott, egységes koncepció alapján vizsgálja a felső-magyarországi városok koraújkori történetét. A szerző kiválóan érzékelte, hogy a városok fejlődése csakis akkor érthető meg, ha ezt a XVI–XVII. századi (azaz a történeti) Magyarország egészét meghatározó legfontosabb jelenségek, a hosszú háborúk, a végváriak és mezei csapatok, valamint a társadalom és a gazdaság XVI. századi megújulásának, majd következő évszázadbeli romlásának szemszögéből, azaz e földrajzi (és nem a mai határok közötti) keretekben és mindezen folyamatokba szervesen beágyazva vizsgáljuk. A városszövetség történetének rendkívül adatgazdag ismertetése (71–212. o.) után ezért az első kötet gerincét ezen általános jelenségekre fókuszáló nagyobb fejezetek követik, úgymint: a bécsi udvar városokkal szembeni adópolitikája (221–280. o.), a városok és a határvédelmi rendszer, a Kassára helyezett katonaság kapcsolatrendszere (együttműködése és konfliktusai, illetve ezek előnyei és hátrányai: 280–438. o.), valamint több kisebb fejezetben a városokban élő más jogállású elemek (nemesek és kamarai hivatalnokok) helyzete, érdekei és lehetőségei (439–478. o.).

A második kötetben ugyanakkor két nagyobb fejezet szól a bécsi udvar gazdaságpolitikájának és a városok, valamint a velük konkuráló főnemesek és az északkelet-magyarországi mezővárosok gazdasági érdekeinek összeütközéséről, mindenekelőtt a kül- és a belkereskedelem területén (9–124., illetve 124–203. o.). Az utóbbi nagy fejezeten belül a magyar és a szlovák gazdaság- és ipartörténet számára is új távlatokat nyit a városok céhszövetségének ismertetése (133–156. o.), valamint az ezzel kapcsolatos céh- és iparpolitika stb. feltérképezése, amelyről szinte semmilyen információval nem rendelkeztünk. A jól tagolt és elegánsan szerkesztett két kötet használhatóságát rendkívül javítja a több mint harminc oldalas, összevont hely- és névmutató (2. k. 332–366. o.), valamint a részletes angol és német nyelvű összegzés (2. k. 367–394. o.) is.

Egy ilyen vaskos munka esetében természetesen nem szólhatunk annak minden ered-

ményéről, néhány fontosabb általános értékére, valamint egy-egy konkrét alapvető újdonságra mégis mindenképpen szükséges felhívni a figyelmet. Először is: Németh összegzése igazi komplexitásra törekvő szakmonográfia, amely egy, a történeti Magyarország egész fejlődése szempontjából is fontos és érdekes problémakör teljes koraújkori feldolgozását végezte el, szem előtt tartva a legújabb középeurópai kutatások és a hazai, nem pusztán várostörténeti vizsgálatok eredményeit. A komplexitásra törekvésből persze számos esetben következik, hogy a megnyitott kutatási kérdéskörök nincsenek még teljességgel elemezve. Mégis olyan alapokat kapunk, amelyekre a magyar és szlovák történetírás a jövőben – például a városok XVII. századi országgyűlési szerepléseinek vizsgálata vagy a városi társadalmak belső struktúrájának elemzése során stb. – bátran támaszkodhat.

Külön érdeme az összegzésnek, hogy a korábbi vizsgálatokkal ellentétben nem merev kategóriákban és korszakokban, hanem folyamatokban gondolkodik. Ennek érzékeltetésére kiváló például szolgál annak a XV. század végi folyamatnak a bemutatása, amely során Kisszeben, vagy azoknak az érdekeknek a feltárása, amelyeknek köszönhetően az 1660-as évekre, hatodik résztvevőként, Késmárk a városszövetség tagjává válhatott. Hasonlóan tükröződik ez a szemlélet azokból az elemző fejezetrészekből, amelyek a szövetség előnyei mellett az egyes tagokra nehezedő hátrányokat érzékeltetik, és amelyeket jól nyomon követhetünk a városok közös gyűlésein lezajlott viták megismerése során. De az olvasó számára már az is világos, hogy a városi fejlődést kizárólag alkotmányjogi szempontból vizsgáló szemléletekkel ellentétben a magyarországi városok szövetkezését nem csupán a jogi kritériumok, hanem a politikai és gazdasági érdekek is jelentősen befolyásolták, még ha a szövetkezéshez persze az országrendiséghez szükséges szabad királyi városi rang alapvető feltétel volt. Az öt felsőmagyarországi város közül például három úgynevezett tárnoki (Kassa, Bártfa és Eperjes), kettő (Lőcse és Kisszeben) viszont személynöki város volt.

Még regionális, azaz közép-európai szempontból is meghatározóak a munka azon fejezetei, amelyek mindazokat a tényezőket tárják fel, melyeknek köszönhetően Kassa a XVI. században a felső-magyarországi régió politikai, igazgatási és gazdasági „fővárosává" tudott válni, majd maradni szinte az egész XVI–XVII. század folyamán. Ugyancsak az egész koraújkori fejlődés szempontjából meghatározóak azok a fejezetrészek, amelyek érzékletesen mutatják be, hogy a XVII. században az erdélyi fejedelmek magyarországi hadjáratai, majd a kuruc felkelések – amelyek jelentőségét ez ideig a kutatások ideológiai és politikai okokból messze túlértékelték –, végül a császári-királyi hadsereg századvégi beszállásolása, illetve a Rákóczi-szabadságharc micsoda hihetetlen pusztítást hozott a városokra. A munka számos eleven példával bizonyítja, hogy – az általános közvélekedéssel szemben – a XVII. század Felső-Magyarország számára jóval több polgárháborús, mint békésebb periódust hozott, s ezek az időszakok (természetesen számos egyéb tényező mellett) alapjaiban járultak hozzá az itt fekvő városok fokozatos kimerüléséhez és elszegényesedéséhez, majd gazdasági és politikai szerepük csökkenéséhez. Az alapvető változást a tizenötéves háború (1591–1606) előtti időszak és a XVII. század közepe között kiválóan jelzi önmagában már az is, hogy míg az előző korszakban Kassa a jelentős hitelezők, addig az utóbbiban már a komoly adósságot felhalmozók közé tartozott, sőt maga is egyre újabb és újabb hitelek felvételére és birtokai elzálogosítására kényszerült.

A magyarországi városfejlődés további kutatása szempontjából hasonlóképpen alapvető jelentőségű annak tisztázása, milyen különbségek voltak a városokba beköltözött és ott élő nemesek (úgymond a városi nemesek), illetve a nemességet szerző városi polgárok (azaz nemes polgárok) között. Az eddigi kutatások jelentős része hajlamos volt ezeknek, az alapvetően eltérő érdekek vezérelte, különleges jogállású társadalmi rétegeknek az egybemosására. Ezzel összefüggésben kiemelhetjük azokat az új kutatási eredményeket is, amelyek a vármegyei nemesség XVII. századi megerősödése kapcsán a városellenes törvények megalkotásának hátterébe kalauzolnak el bennünket.

Végül, de korántsem utolsósorban Németh példaértékűen tisztázta, hogy Kassa miért nem vált olyan klasszikus értelemben vett erődvárossá (Festungsstadt), mint három másik magyar- és horvátországi végvidéki főkapitányi központ, nevezetesen Győr, Érsekújvár és Károlyváros. Bár az erődvárosi jelleg-

zetességek közül Kassán bizonyosak sokkal erőteljesebben jelentkeztek (például a katonai közigazgatás és a hadszertár kiépítésével), mint a Rába partján, a városnak a védelmi rendszer második vonalbeli fekvése, Erdélyhez való közelsége, valamint a városszövetség rendszeres politikai fellépése és Kassa régi szabad királyi városi privilégiumai együttesen megakadályozták, hogy teljes katonai irányítás alá kerüljön.

Noha a katonaság ellátása mindig kiváló üzlet volt, másfél évszázados jelenlétének tekintélyes hasznát nem maguk a kassai polgárok, hanem a katonák ellátásába ugyancsak aktívan bekapcsolódó nagybirtokos főkapitányok és hadseregszállítóik fölözték le. Kassa és az országrész védelmének, a város továbbra is kiemelt szerepének, valamint a katonasággal való modus vivendinek azonban ez volt az ára és egyúttal hosszú távra is meghatározó következménye.

Bár a téma sokrétűsége és a szerző olykor barokkos stílusa miatt a kétkötetes opus korántsem könnyű olvasmány, összességében megállapítható, hogy H. Németh István monográfiája joggal került a Doktori mestermunkák című sorozatba. A történész–levéltáros egy eddig szinte ismeretlen, ugyanakkor rendkívül fontos és nemzetközi szempontból is figyelemre méltó témakört, a felső-magyarországi Pentapolis történetét hatalmas levéltári kutatás alapján, komplex módon foglalta össze.

Örömmel jelenthető ki, hogy Szűcs Jenőnek, Kubinyi Andrásnak, Ondrej R. Halagának és Štefan Kazimírnek már koraújkori magyarországi szabad királyi városok kutatása terén is vannak méltó követői.

E példásan alapos munkát a jövőben nem kerülheti meg egyetlen magára valamit adó magyar, szlovák vagy osztrák–német koraújkor-kutató város- és gazdaságtörténész sem, de kiválóan hasznosíthatják a korszakkal foglalkozó hadtörténészek is.

Pálffy Géza

NYAKAS MIKLÓS

A BIHARI KISHAJDÚ VÁROSOK TÖRTÉNETE

A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V.

(Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 2005. 369 o., egy nagyméretű, kihajtható térkép, számos kisebb illusztráció)

Már elöljáróban kijelenthetjük, régóta várt, hiánypótló munka került a hajdúság történetével foglakozó kutatók és érdeklődők kezébe. A kötet tizenegy fejezetre és egy terjedelmes függelékre oszlik, amellyel a szerző már túl is lépte a monográfiaírás feltételeit, és így a függelékben közölt 33 forrás alapján egyszersmind forráskiadványnak is örvendezhetünk.

Az első három fejezet tulajdonképpen alapos bevezetőnek is tekinthető, hiszen a Biharság földrajzi viszonyainak, a korabeli birtokviszonyoknak és a társadalomszerkezetnek a bemutatása, és nem utolsó sorban a Partium kérdéskörének a körbejárása nélkül elképzelhetetlen volna a téma kifejtése. A szerző részletes háttérkutatás alapján mutatja be Bocskai István bihari birtokait, és arra a megállapításra jut, hogy Bocskai számára már a szabadságharcot megelőző esztendőkben is fontosabbak voltak a bihari birtokai, mint az elkobzott erdélyiek, mivel általuk jelentősen erősödhettek kapcsolatai a hajdúkkal. A szerző elsősorban Benda Kálmán elemzése alapján az Alföld keleti és északkeleti peremét tekinti a Bocskaikori hajdúság bölcsőjének, de ugyanerre az eredményre jut a fejedelem egyéni nemesítéseinek a vizsgálata során is: 61 Szabolcs, 29 Borsod, 22 Bihar, 12 Szatmár, 2-2 Nógrád, Zemplén és Gömör, és 1-1 Békés és Arad vármegyei, valamint 24 székelyföldi kihirdetést vesz vizsgálat alá, s Bihar vármegye levéltárának 1660. évi pusztulása alapján valószínű-

nek tartja, hogy ha a megsemmisült anyagot is be lehetett volna vonni a kutatásba, „akkor a Bihar vármegyei kihirdetések aránya bizonyosan elérte, vagy meghaladta volna a Szabolcs megyei kihirdetésekét." (107. o.)

A IV. fejezet – „A hajdúk letelepítése és a második hajdúfelkelés" – a kötet legvaskosabb része, ez tartalmazza az Erdélyi Törvénytárban felsorolt húsz hajdúváros fennmaradt történeti adatait. A fejezet azzal a megállapítással indít, hogy Bocskainak nagyszabású telepítési programja ellenére sem sikerült véglegesen megoldania a szabad hajdúk letelepítését: halála után 14 000-nél több hajdúvitéz vonult a Tisza-menti megyékben kijelölt téli szállásokra, a legsúlyosabb problémát pedig Hadház és Kálló birtokbavétele okozta. A problémák egyenesen vezettek az ún. második hajdúfelkeléshez, amelynek két kézzelfogható eredménye volt, Báthory Gábor 1608. február 6-i szerződése a hajdúvezérekkel, valamint az április 13-án, Várkonyban lezajlott tárgyalások. Az utóbbiban a magyar rendek kötelezettséget vállaltak, hogy a hajdúk szabadon elfoglalhatják a Bocskai-féle adománybirtokokat, köztük Kálló városát, sőt ígéretet tettek, hogy Kálló várát is hajdúkézre adják. A várkonyi egyezséggel szoros összefüggésben köttetett meg a hajdúkkal az április 19-i szikszói szerződés is, amely a királyi zsoldban álló hajdúkatonákat érintette, akik ígéretet kaptak arra, hogy Polgáron és Szentmargitán fogják letelepíteni őket. A fenti egyezségek tulajdonképpen a szabolcsi hajdúság gondjait igyekeztek megoldani, a még lakóhely, illetve adomány nélküli (bihari) katonatömegek letelepítésére Báthory Gábor tett ígéretet. A február 6-i szerződés egyik leglényegesebb előfeltétele ugyanis az volt, hogy a szabad hajdúk „Váradtól fogva Ecsedig és Kállóig" telepíttessenek le! A szerző megállapítása szerint a telepítő leveleknek mondott iratok voltaképpen a már letelepedett hajdúk jogi helyzetét rendezték. A folyamatot Bocskai kezdte el, Rákóczi Zsigmond folytatta, Báthory Gábor a „hajdúkkal kötött egyezséglevelében ünnepélyesen vállalta", és végül Bethlen Gábor, illetve a két Rákóczi György oldotta meg véglegesen.

A kortárs források egyértelműen Bocskai művének tekintik a bihari hajdútelepek létrejöttét, az újabb összefoglalások viszont, az egykorú telepítő levelek hiányában, ezt elvetették. A továbbiakban a szerző aprólékos pontossággal veszi sorba a rendelkezésre álló korabeli kútfőket: első ízben, 1614-ben, Bethlen Gábor hivatkozott arra hogy a váradi hajdúk Bocskaitól kapták a kiváltságukat, az 1626-os gyulafehérvári országgyűlés III. articulusa pedig az egész Bihar vármegyei hajdúság létesítését Bocskaihoz köti, legalábbis részben, mivel utal arra is, hogy a Bocskait követő fejedelmek által megnemesített hajdúk a korábban Bocskait szolgálók közé telepedtek le. A fenti okirat azonban nem sorolja fel a bihari hajdútelepeket, ellenben az Erdélyi Törvénytárral, amely összesen húsz, Bocskai által letelepített, és megnemesített hajdúk által lakott helységet nevez meg. A korábbi történetírás, éppen a gyulafehérvári végzés alapján, 1626-ra datálta az *Approbaták* keletkezését, a szerző viszont meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy az Erdélyi Törvénytár vonatkozó törvénycikkelye „azt az állapotot rögzíti, amely szerint a hajdúvárosok 1653-ban törvényesen fennálltak." Ugyancsak fontosnak tartjuk a szerző azon megállapítását, amely szerint „a felsorolt bihari hajdúvárosokat tartotta az erdélyi fejedelmi hatalom tulajdonképpeni hajdúvárosoknak, a fejedelem rendelkezése alá tartozóknak." A vonatkozó törvénycikk ugyanis kimondta, hogy a felsorolt húsz hajdúhelységen „kívül több hajdúvárosok, fejedelmek és ország híre s consensusa nélkül ne ültessenek és telepíttessenek hasonló szabadsággal."

Helyénvalónak tartjuk Nyakas Miklós észrevételét, hogy az *Approbaták*ban felsorolt húsz hajdútelepítésen kívül „számos más település esetében is kimutatható volt a hajdúsághoz való valamilyen kötődés; vagy úgy, hogy tudomásunk van egykori hajdú lakóiról, vagy úgy, hogy részben vagy egészben hajdú birtokosai voltak." Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy már az *Approbaták*ban felsorolt telepítések sem mind a megszokott formában valósultak meg. A „legrejtélyesebb," és egyben az egyik leghíresebb hajdútelepítés, Körösszeg, pl. mindvégig a Csáky család tulajdonában volt, az Erdélyi Törvénytár mégis a „fejedelmi jogon telepített" hajdúhelyek között tartotta számon. A szerző szerint maga a körösszegi vár lehetett a Csákyak tulajdonában, míg a tulajdonképpeni Körösszeg település hajdúváros lett. Rámutat továbbá, hogy a Várad melletti Szentmártonnak sincsen egységes telepítő levele, viszont „rövid időközönként Báthory Gábor telepített ide hajdúkatonákat, s végül így állott össze maga a hajdú-

város közössége is." Szentmárton kivételes hajdútelepítésnek számít az Erdélyi Törvénytárban felsorolt húsz helység között, 1608. június 13. és 1609. szeptember 29. között nyolc egyéni adományt sorol fel, amelyek összesen tizenkét hajdúvitéz letelepítéséről tudósítanak. Az ő helyzetük egyébként sok hasonlóságot mutat a sarkadi hajdúkéhoz, ahol ugyancsak nincsen tudomásunk egységes telepítő levélről, viszont Bethlen Gábor és a két Rákóczi György idejéről feltűnően sok egyéni nemesítést ismerünk, melyek közül tizenhatot a szerző is említ.

Szalonta, Ürögd, Tamási, Berettyóújfalu, Mikepércs, Bagos, Régen, Bagamér, Tépe, Mezősas, Körösnagyharsány, Derecske, Vekerd, Komádi, Félegyháza, Sáránd, Kaba, Konyár, Szentmárton és Körösszeg helységeket sorba véve elsősorban az adományozás időpontjára, illetve jellegére igyekszik választ kapni, a rendelkezésre álló források szűkös volta ellenére többnyire sikerrel. Emellett számos korábbi tévedést is kiigazít. Így, pl. Szentmártonról meggyőző érvek alapján bizonyítja, hogy nem a korábbi szakirodalomban is elfogadott Berettyószentmártonnal, hanem a Várad melletti – Váradszentmártonnak és Peceszentmártonnak is nevezett – Szentmártonnal azonos, Körösszeg hajdúváros kapcsán pedig bizonyítja, hogy a Gyula alól 1658 júniusában visszaforduló erdélyi csapatok valójában Körösszegapáti falut égették fel.

Bár a szerző már a bevezetőben leszögezte, hogy elsősorban az Erdélyi Törvénytárban felsorolt húsz helység bemutatására törekszik, az V–VII. fejezetben néhány példával bemutatja a fejedelmi közreműködéssel telepített hajdúhelyeket (Gáborján és Kismarja kiváltságolása), a magánföldesúri telepítésű hajdúhelyeket (Bócs és Pocsaj), valamint a jelentős hajdúkatonasággal rendelkező fejedelmi várakat (Sarkad és Nagyvárad) is. A sarkadi hajdúkról elsősorban Márki Sándor munkái nyomán meglehetősen sokat tudunk, ennek ellenére Nyakas Miklós számos új észrevétellel is gyarapítja korábbi ismereteinket. Egyik lényeges megállapítása, hogy gyakorlatilag már a tizenötéves háború idején hajdúnak tekinthetjük s sarkadi katonaságot, „igaz, a zsoldban álló, ún. királyi hajdúk közé tartoztak, s így helyzetük érzékelhetően más volt, mint a szabadhajdúké" (215. o.). Ezzel függhetnek össze az 1721. évi tanúvallatások adatai, amelyek szerint a sarkadiak még II.Ferdinánd királytól kaptak volna privilégiumot a fegyveres szolgálatukért, a sokat emlegetett adománylevél azonban 1687-ben a szentjóbi végváriak garázdálkodása alkalmával elveszett. Az erdélyi Királyi Könyvek tanúsága szerint, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György tömegesen nemesítette meg a sarkadi, vagy sarkadi származású vitézeit. Osztjuk a szerző nézetét, amely szerint a sarkadi hajdúk története alapján jól látható az a folyamat, amely során egy fejedelemi végvár katonasága úgy tudta megszervezni a közösséget, hogy a „katonákon kívül a városnak is kiváltságokat biztosított." Ez a folyamat természetesen nem egyik napról a másikra zajlott le, „a vár és a mezőváros annyira egy közösség lehetett, hogy a várbeliek kiváltságolása előbb-utóbb kiterjedt a mezővárosra is" (221. o.).

A fenti megállapítások mellett fontosnak tartjuk a szerző Sarkad parancsnokaival kapcsolatban tett észrevételeit is. A város hajdúkorából mindeddig négy kapitány nevét ismerjük. Dormáni Pétert mindössze csak Rozvány György *Nagyszalonta története* című kötete említi 1606-ban. Alig egy évvel később már egy legendás hajdúvezér, Csatáry János tölti be ezt a posztot, a későbbiekre nézve viszont meglehetősen zűrzavaros a kép. Márki Sándor egy bizonyos Dobozi Veres Mártont említ a sarkadiak kapitányaként 1609-ben, a hivatkozott oklevélben viszont egyáltalán nem említik a tisztségét, erre vonatkozóan csak az 1616–1620. évekből rendelkezünk bizonyítékokkal. Annyi biztos, hogy 1620-tól egészen az 1659. november 22-én bekövetkezett haláláig ifjabb Csatáry János állt a sarkadiak élén. Nyakas Miklós logikusan mutat rá, hogy Dobozi 1609-ben még nem lehetett Sarkad parancsnoka, mivel az adománylevél-másolatnak feltétlenül meg kellett volna emlékeznie arról. Megállapítása szerint „valóságos katonadinasztia" jött lére a két Csatáry személyében, és a „két Csatáry kapitánysága között lehetett Dobozi Vörös Márton valamikor kapitány" (217. o.). Ezt támasztják alá egyébként a XVIII. századi visszaemlékezések is, amelyek gyakran említik a két Csatáry kapitányságát, sőt még az ifjabb Csatáry János halála utáni sarkadi kapitányról is szó esik bennük, igaz, név említése nélkül. Dobozi Veres Mártont viszont egyetlen helybéli, vagy Sarkadról elszármazott sem említi. Itt annyit jegyeznénk saját kutatásaink alapján, hogy a dinasztia a későbbiek folyamán is

képviselte magát Sarkadon. A Rákóczi-szabadságharc utolsó hónapjaiban mintegy másfél-két hónapra egy Szoboszlay Sámuel nevű Bihar vármegyei nemes, Sólyomkő, illetve Ecsed korábbi parancsnoka lett a sarkadi kapitány, aki egy későbbi adat szerint az ifjabbik Csatáry János unokájának volt a férje!

A sarkadi hajdúk kiváltságolt helyzetét zömmel már ismert források alapján mutatja be a szerző, a nagyváradi hajdúság történetét viszont teljes egészében a saját kutatásai alapján vázolja fel. Külön érdekesség, hogy 1618-ban Csatáry Jánost nevezik meg a váradi hajdúk hadnagyának, aki saját kutatásaink szerint egyértelműen azonosnak tekinthető a két évvel későbbi sarkadi kapitánnyal. Ehhez a magunk részéről még annyit tennénk hozzá, hogy az adatok összevetése alapján nyilvánvalónak tűnik: a sarkadi kapitányokat a nagyváradi hajdútisztek közül nevezték ki, s a két vár közötti szoros kapcsolat arra utal, hogy Sarkad valójában Nagyvárad ún. fiók- vagy tarisznyavára lehetett. A váradi hajdúság története a vár török kézre kerüléséig (1660) tartott, amikor a védők szabadon távozhattak. Későbbi sorsukra a szerző két lehetséges verziót is említ. Ezek egyike Apafi Mihály fejedelem rendelete, amely szerint a hontalanná vált váradiakat Tordán kívánta letelepíteni, a másik pedig a kolozsvári hósdátiakról fennmaradt hagyomány, amely szerint az ottani lakosság Bocskai hajdúitól származtatta magát. Nyakas Miklós felvetése szerint nem elképzelhetetlen, hogy a történetileg is alátámasztható hagyomány alapja az 1660 után Kolozsváron letelepedett egykori váradi hajdúsággal függ össze.

A váradi hajdúság bemutatása mellett újnak számít a hajdúkutatás terén a hajdútisztek Bihar vármegyei birtokadományozása is. A szerző rámutat, hogy a harcokban kitűnt hajdúvezérek birtokadományozásának folyamata már Báthory Gábor előtt, Rákóczy Zsigmond fejedelemsége idején elindult, és, ha csökkenő mértékben is, de folytatódott Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása alatt is. A szép számmal felsorolt adományozások alapján nyilvánvaló, hogy az egyéni adományok zöme a Belényes-vidéki fejedelmi birtokok területén valósult meg, ami mindenféleképpen újdonságnak számít a kutatók előtt.

„A fejedelmi hatalom szolgálatában" című IX. fejezet elsősorban a Várad elvesztése (1660) előtti évtizedekben tárgyalja a bihari hajdúvárosok történetét. A szerző itt hasznosította az „öreg" hajdúvárosok kutatása közben szerzett tapasztalatait, és elsőként igyekszik párhuzamot vonni a egymástól – látszólag – sokban eltérő szabolcsi és bihari telepítések között. Erre nem csak azért van szükség, mivel a bihariakra jóval kevesebb forrás áll a rendelkezésünkre, hanem azért is, mert a hajdúvárosok „palánkjaikon belüli" élete meglehetősen hasonló struktúrában folyt. A hajdúság történetével foglalkozó korábbi munkák minden esetben külön tárgyalták a szabolcsi és a bihari hajdútelepítések történetét, a szerző viszont elsőként mutat rá, hogy a bihari hajdúvárosok történetét nem lehet a szabolcsi „öreg" hajdúvárosokétól elkülönítve tárgyalni.

Az utolsó két fejezet (X–XI.) a Várad eleste és visszafoglalása között eltelt 32 esztendő történetét, illetve a bihari hajdúvárosok eladományozását, majd a kiváltságaik visszaszerzéséért folytatott küzdelmüket tárgyalja. A szerző talán itt lehetett a legnagyobb gondban, mivel a török hódoltság területére eső bihari részekről csak elvétve maradtak fenn jól használható források, az 1692. évi kamarai összeírás pedig nem mindenütt tükrözi a valós állapotokat. Ennek ellenére igyekszik az egykori hajdúvitézek lappangó utódai nyomára bukkanni, pl. a végváriak elleni panaszok alapján. Az olvasónak (de a kutatónak is) néha olyan érzése támad, mintha egy harmincéves periódus egyszerűen eltűnt volna Bihar vármegye történetéből, a kötetet lapozva viszont megnyugodhatunk: a bihari hajdúvárosok jó részének sikerült átvészelnie a nehéz időszakot. A Bihar vármegyei hajdúkat pedig – véleményünk szerint – részben Thököly kuruc hadseregében, részben pedig a török ellen küzdő császári hadsereg magyar legénységű ezredeiben, illetve a bihari és környéki végvárak (Borosjenő, Feketebátor, Szentjób, vagy 1695 után a szomszédos, Békés vármegyei Gyula) katonaságában kell keresnünk. Helyesnek találjuk a szerző Bagossy Pál ezredessel kapcsolatos észrevételét, aki az 1692. évi bihari összeírás tanúsága szerint három helységben is földesúri birtokkal rendelkezett, és a hajdúvárosok ezredeseként tartották nyilván. Mellette azonban nem szabad elfeledkeznünk öcscséről, Lászlóról sem, aki 1686-ban Szentjóbon állomásozott három lovas seregével. Ugyancsak itt hívjuk fel a figyelmet a szerb származású Nesztorovics Pál deák huszár ezredesre is, aki 1701-ben kapott engedélyt egy lovasez-

red felállítására, és számos adatunk utal arra, hogy az újonnan felállított katonaság toborzóterülete éppen Bihar vármegye volt.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Nyakas Miklós könyve mindenféleképpen előrelépést hozott a hajdúkutatás szempontjából. A szakirodalom alapos felhasználásával, és nem utolsó sorban a szép számban felsorakoztatott levéltári források felhasználásával elkészült kötet alapján a bihari hajdúk, az ún. „apróbb hajdúvárosok" lakói is elfoglalhatják helyüket a már eddig is ismert szabolcsi és Hernád–Sajó-melléki hajdúvárosok mellett.

A mintegy 180 tételből álló (!) bibliográfia ugyancsak magáért beszél. A szerző közel 30 éves kutatást szentelt a hajdúság történetének, és bár több tanulmányában korábban is érintette a Bihar vármegyei hajdúvárosok kérdéskörét, első ízben mégis most összegezte tapasztalatait. Nyugodtan kimondhatjuk, hogy a munka írásakor korántsem lehetett irigylésre méltó helyzetben! Bár kisebb-nagyobb eredmények korábban is születettek a témában, a kutatóknak meg kellett elégedniük a helytörténetírás hézagos eredményeivel. Ráadásul, a korábbi összesítések többnyire csak az egyes hajdúhelységek kapcsán fennmaradt szórványos, és nem utolsó sorban könnyen hozzáférhető adatokat sorolták fel. Ezzel ellentétben Nyakas Miklós nem elégedett meg a könyvészet (maximális!) feldolgozásával; az országos és regionális levéltárak adatait egyaránt felhasználta, sőt, számos, eddig nem ismert oklevelet is sikerült feltárnia. Ez egyébként a közel 60 oldalas függelékből is kitűnik, amely összesen 33 iratot tartalmaz tematikus sorrendben. Közülük az első öt már korábban is hozzáférhető volt, mindazonáltal feltétlenül szükség volt újbóli kiadásukra, hiszen elmaradhatatlan részét képezik a kötet egyik erősségének számító, és az *Approbaták* kérdéskörét tárgyaló „Váradtól fogva Ecsedig..." című alfejezetének.

Sajnálatos módon a számítógépes szövegszerkesztés néhány kisebb hibát is „eredményezett." A I/5. forrás után rögtön az I/7. következik („Országos illetékességű törvények és irományok"), a 4/8. után pedig megismétlődik az előző két szám („Az egyes hajdúvárosokra vonatkozó okmányok"). Ugyanakkor a főszövegben is található néhány értelemzavaró elütés, így, pl. a Komádi hajdújogát illető tanúvallatások (4/14. 1–3.) esetében, amelyeket a szerző szerint egymás után, alig néhány nap eltéréssel vettek fel. Ezzel szemben a forráshivatkozásnál az 1724-es dátum szerepel, a kötet végén található okmánytár szerint viszont az 1. számú jegyzőkönyvet 1728. december 29-én rögzítették Biharugrán, a következő 1724. december 30-i dátummal szerepel, az utolsó pedig 1725. január 6-ossal!

Az utóbbi tanúvallatás során elsőként kihallgatott Kos Mihály kb. 81 esztendős derecskei lakos a 176. oldalon kb. 61 évesnek van feltüntetve. Ez az apró elírás a kötet olvasásakor ugyan semmi fennakadást nem okoz, az életkornak azonban igenis nagy fontosságot kell tekintenünk, éppen a tanú személye miatt. Kos Mihály ugyanis nem más, mint a híres végvári vitéz, Szentjób várának Thököly Imre törökországi emigrációját is megjárt egykori kapitánya, akinek jelentős szerepe volt a Rákóczi-szabadságharc kitörésének bihari eseményeiben.

Kos Mihályról éppen a recenzens bizonyította, hogy a függetlenségi harc idején előszeretettel tartózkodott Derecskén, és ő ellenezte leghevesebben, hogy Rákóczi egy Szabolcs vármegyei nemest, Szunyogh Györgyöt nevezzen ki a Bihar vármegyei „apróbb" hajdúvárosok kapitányának. A Nyakas Miklós által feltárt tanúvallatás Kos fenti magatartását is megmagyarázza: mint derecskei születésű és hajdú származású katonatiszt jogosan érezhette mellőzve magát a fejedelem rendelkezésében! Igaz, utóbb némi elégtételben részesült, mivel újabban előkerült adatok szerint 1708-ban a berettyóújfalusi sánc parancsnokaként, Kaba kivételével, az ő keze alá rendelték a Bihar vármegyei hajdúvárosok gyalogságát.

Visszatérve az idős hadfi életkorára, az 1680-ban a hajdúböszörményi császári magyar hadak kapitányaként, 1689-ben pedig szentjóbi parancsnokként említett Kos Mihály esetében egyértelműen a 81 évet tekintjük mérvadónak 1728-ban. A kisebb figyelmetlenségek semmit sem vonnak le a kötet tartalmi értékéből, de véleményünk szerint egy gondos átolvasással kiküszöbölhetőek lettek volna.

Végezetül még egy észrevételünket osztanánk meg az olvasóval. A kötetet olvasása közben folyamatosan olyan érzésünk volt, hogy a szerzőnek sokkal több megírnivaló gondolata van, és egyes fejezetek további kutatás (és idő!) függvényében akár önálló kötetekként is megállnák a helyüket. Reméljük, így is lesz.

Seres István

HADSZÍNTÉR ÉS NYILVÁNOSSÁG

A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban

(Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 302 o., 16 o. ill.)

Ha a könyvismertetés legnagyobb erénye a rövidség lenne, e recenzió így hangzana: a szerző nem csak jó témaválasztású, érdekes, gazdag forrásbázisra és széles szakirodalmi tájékozottságra épülő, hanem egyúttal remekül használható könyvet írt. A kiadó nem eléggé kiemelhető érdeme a megjelentetésen kívül, hogy nem fukarkodott az irodalomjegyzék és a névmutató tekintetében – ezt mai könyvkiadásunkban nem lehet eléggé dicsérni. A kötet sikerét jelzi az is, hogy nem sokkal megjelenése után már protekciósan sem lehetett megvehető példányhoz jutni... Egy ilyen jelentőségű és színvonalú műről azonban többet illik és többet is kell írni, anélkül, hogy szükségtelen tiszteletkörökkel és szóvirágokkal töltenénk a papírt.

Az információ, a hírközlés története különösen divatos napjainkban, az utóbbi két évtizedben hazánkban is létjogosultságot nyert e diszciplína, bár sokszor sújtja a „felkapott" témák átka: felületesen, érzék és történelmi háttérismeretek híján „adnak el" közhelyeket. Az információ már évszázadokkal korábban is nagyon jól ismert értékével és manipulálhatóságával, a hatalmi, politikai mechanizmusokba való beépíthetőségével, a hírközlés, a publicisztika fontosságával a koraújkor kutatója magától értetődően találkozik.

Az egy időben a történelmet csak politikatörténetnek (és csatákban, hadjáratokban megnyilvánuló hadtörténetnek) láttató szemlélettel ellentétben a határterületek, az életmódkutatás, az egykori élet teljesebb dimenzióit bevonni kívánó korszerű történettudomány az információtörténettel is határozottan tágabb és árnyaltabb lehetőségeket kínál. Olyan szeletét mutatja a kutatásnak, amely sokáig hiányzott a palettáról. Jelenkorunkban a pozitivista hagyományokra épülve, de a korábbinál sokkal szélesebb körű technikatörténeti, információelméleti bázison és a rengeteg újonnan feltárt, közzétett forrás alapján, értő kézzel oly szálai bonthatók ki az egykori történéseknek, amelyek valahol „elvesztek" az idő szövedékében.

G. Etényi Nóra alapos történeti-szakmai tudása és adottságai mellett érti és érzi ezt a koordinátarendszert.

Az általános témaválasztáson túl jól megragadott a történelmi időpont is: a tizenötévesnek nevezett háború, a törökellenes visszafoglaló hadjáratok és a spanyol örökösödési háború korszaka mellett az 1663–1664-es évek hadieseményei azokat a csomópontokat, amikor Magyarország és Erdély Európa érdeklődésének fókuszába kerül. A különböző sajtótermékek igen nagy számban és széles választékban igyekeznek csillapítani a publikum híréhségét és/vagy befolyásolni a közvéleményt.

Német, latin, angol, francia, holland, olasz, spanyol röplapok, újságok, röpiratok, metszetek ontják az információkat, sorra jelennek meg török és magyar témájú krónikák, háborús beszámolók, naplók, történelmi leírások, országismertetők, a régiót ábrázoló térképek, színpadi művek születnek, emlékérmek százait verik. Évtizedes közhelyek kelnek újra és újra életre, a mindenkori ellenfelet vádolván a törökkel cimborálás, a polgárháború vagy a törvényes hatalom elleni lázadás bűnével, a pogányokkal való szövetkezéssel a keresztény világ ellen.

Ebben az összefüggésben különösen nagy jelentősége van a hazáért, a törvényes és jogos szabadságért, az igazságért, a keresztény hitért való küzdelem hangsúlyozásának, az isteni segítségbe és az égi oltalomba vetett bizalom hangoztatásának. Ennek tükröződését követhetjük nyomon a kor manifesztumaiban, jelmondataiban, numizmatikai emlékein is.

Közhely: az információ hatalom. De nemcsak a döntési mechanizmus eszköze: üzlet is. A jó és gyors információ pénzbe kerül, pénzzé tehető és vagyont ér. A hírközlés és információtovábbítás gazdasági vállalkozássá lesz: a rendszeres postajáratok, a nagy számban és magas példányszámban kiadott és eladott újságok, röplapok hasznot hoznak. A XVII. század második felében a sajtótermékekre már

egyértelműen jellemző az aktualitás, a publicitás, emellett az időszaki kiadványokra a periodicitás szándéka. A tényleges információközlésre és a hitelességre törekvés egyaránt igénye a kiadóknak és az olvasóknak, de a „csudálatos históriáknak", a szenzációknak is éppoly piaca van. A gazdasági érdekütközésre jó példa a nürnbergi „Friedens- und Kriegs-Courier" privilégiuma felett a Felsecker- és az Endter-családok között évtizedeken át mind a birodalmi, mind a városi fórumok előtt folytatott eljárások sora is. (A per bécsi anyaga, üzleti kimutatásokkal: Österreichisches Staatsarchiv HHStA RHR RHK Impressorien. Kt. 18. Felsecker. fol. 169–193. és ÖStA HHStA RHR RHK Impressorien. Kt. 15. Endter. fol. 314–325., 332–350.)

A hírek továbbításának és közzétételének gyorsaságát segítette a posta és a nyomdatechnika fejlődése, az utak, a piac és a kereskedelmi hálózatok egész Európát behálózó kiépítettsége. A hadügyi forradalom, a XVI–XVII. század fordulója, a „hosszú háború" idejétől a korábbi kéziratos hírlevelek helyét átvették a tömegesen nyomtatott és eladott röplapok, újságok. A hadviseléshez hasonlóan a hírpiac is tömeges méretűvé vált és specializálódott. A levél vagy a megbízható szóbeli híradás a személyes, az intimus információk hordozója, noha számtalanszor utalnak a nyomtatásban olvasott hírekre, azokat kommentálva, sokszor a kiadványokat mellékelve.

A birodalmi nyilvánosság és a döntéshozatali fórumok bonyolult kölcsönhatását, a „hírpiacot" vizsgálva a szerző a kritikus 1663–1664-es események kapcsán teszi fel kérdéseit: „Mit jelentettek a távoli hadi eseményekről megjelenő hírek a korabeli ember számára? Mennyire lehetett összekötni a távoli hadszíntereket az európai, a birodalmi városok életével? Mit jelentett a császári és fejedelmi udvarok politikusainak, a birodalmi gyűlés tagjainak és az európai városok polgárainak az újabb török háború? Mennyire befolyásolták a magyarországi hadi események a birodalom lakóinak életét? Miként működött az információs hálózat a Magyar Királyság és a Német-Római Birodalom között? Hogyan reagáltak a magyarországi török elleni harcokra a Németrómai Birodalomban, kik és milyen eszközökkel működtették, irányították és befolyásolták a híráramlást? Milyen színterei voltak a koraújkorban a nyilvánosságnak, és kik voltak a szereplői ennek a közegnek?"

A XVII. századi nyilvánosság, az egykorú német tájékoztatás struktúrája, a török háborúk és Magyarország korábbi német sajtóbeli híreinek áttekintése után Érsekújvár 1663-as ostroma az a sarokpont, amely esettanulmányként és szimbólumként lehetőséget ad ezeknek a fontos kérdéseknek a megválaszolására. A képes híradások, a hetilapok és a nyomtatott hírlevelek elemzése, a híráramlás útjának követése, a Szigetvár 1664-es ostromáról szóló téves hír felröppenése, Nürnberg, mint hírcentrum megjelenése és a regensburgi birodalmi gyűlés beágyazódása a propaganda folyamatába és a nyilvánosságba – mindazok a momentumok, melyek közelebb vihetnek a fentebb idézett kérdésekre adandó válaszok megleléséhez.

A válaszkeresés során az évek alatt a lehetőségeknek megfelelően lelkiismeretesen feltárt forrásbázis segítségével, bécsi, nürnbergi, budapesti, győri, müncheni, wolfenbütteli, augsburgi, berlini, brémai anyag alapján, széleskörű és szinte naprakész nemzetközi irodalomismeretet és -használatot tükröző, a szerző korábbi tanulmányainak eredményeit is beemelő, jól dokumentált, korrekt, pontos hivatkozásokat adó, körültekintő kötet látott napvilágot.

Az elismerő szavak, és a munka erényei után jöjjön a részletekben rejlő ördög, melynek recenzensként köteles prókátorául szegődöm:

A lelőhelyek között rosszul, „Országos Hadtörténeti Intézet" néven szerepel a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, melynek része a Hadtörténelmi (és nem Hadtörténeti) Levéltár és a Hadtörténeti Térképtár, hasonlóképpen a HK alapítása óta nem Hadtörténeti, hanem Hadtörténelmi Közlemények. Tudom, sokak számára kissé labirintusjellegű intézményünk és felépítése gyakran átláthatatlan...

Az idézett források mutatózása több kívánnivalót hagy maga után, pl. „Margraff Friedrich" (223. o., 131. jegyzet) (=Friedrich/Frigyes őrgróf) a mutatóban „Friedrich, Margraff" lesz. A forrásszövegekben szereplő személyek nem mind kerültek be a mutatóba, ha mégis, sokszor nem következetesen vagy hibásan: vagy magyar, vagy német névalakban, vagy a keresztnév, vagy a birtokból képzett (ál)vezetéknév alatt, vagy a két keresztnév közül vált az egyik vezetéknévvé, pl. a „Mandaten 847. Johann Philipps" birtokos szerkezetből (190. o., 75. jegyzet) „Philipps, Johann" lesz, egyébként e mainzi érsek „Schönborn, Johann Philipp" alatt lelhető meg. Christian

Ernst brandenburgi őrgróf (199. o.) a mutatóban „Brandenburg, Christian Ernst" néven található. Klasszikus elírás/elgépelés áldozata Ulrich herceg: „a württembergi Herzog Vleich" (223. o.) a mutatóban "Vleich, Herzog". Magam is tapasztalatból tudom, hogy a mutatózás mindig az utolsó pillanatban készül, javítása a főszöveg korrektúrázása mellett sokszor már lehetetlen, de bízom benne, hogy a remélhető újabb kiadásban ezeknek és a hasonló apróságoknak az orvoslására is mód nyílik.

A kötet nemcsak élvezetes olvasmány, hanem egyben jól használható szakkönyv is. Felüdülés, hogy a főszöveget komoly irodalom- és rövidítésjegyzék (263–284. o.) és személynévmutató (291–302. o.) követi, amely már tudományos könyvkiadásunkban sem magától értetődő. Az esetleges újabb kiadásnál – telhetetlenségemnek hangot adva – megfontolandónak vélném egy helynévmutató beiktatását is.

A mellékletben szereplő tizenhat jól sikerült illusztráció többsége a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött példány reprodukciója. A muzeális anyagoknál kívánatos, de sokszor figyelmen kívül hagyott elvárás szerint a lelőhely és leltári szám egyaránt feltüntetésre került. A struktúra és a kivitelezés a szerző, a kiadó, a technikai közreműködők összehangolt munkájának eredménye.

Kívánom, hogy Eténi Nóra évtizedek múltán is éppúgy tudjon majd örülni egy-egy szép metszetnek, érdekes forrásnak, jópofa adatnak, mint most! És ezt a spontán szakmai alázattal átitatott örömét később is tükrözzék hasonlóan emberi, jótollú és tudományosan korrekt munkái.

Kreutzer Andrea

HECKENAST GUSZTÁV

KI KICSODA A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCBAN? ÉLETRAJZI ADATTÁR

Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta Mészáros Kálmán

História könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.
Sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc

(MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2005. 511 o.)

A recenzens egyik szeme nevet, a mások szomorú, amikor ezt a sajátosan rendhagyó műfajú szép és értékes könyvet bemutatja és ajánlja. Az öröm két forrásból fakad: egyrészt a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó kutató örömében, mert igen hasznos segítségnyújtó munka kézbevételéről tudósíthat: másrészt abból a reményből, hogy ezzel olyan új műfaj első fecskéje látott napvilágot, amelynek területe a magyar történetírásban meglehetősen hézagos. Ez pedig egyben szomorúságának az oka is. Ennek a könyvnek a megjelenése ugyanis rávilágít a magyar történeti irodalom egyik szerkezeti fogyatékosságára, egy olyan tématartományra, amelynek ma még kevés művelője van. Míg nálunknál előbb járó vagy szerencsésebb országokban számtalan életrajzi, topográfiai, kronológiai lexikon, szótár, levéltári leltár és mutató, bibliográfia stb. áll a kutatók szolgálatára, addig náluk az ilyen témájú kiadványokból legfeljebb mutatóba akad néhány. Kosáry Domokos nagy bibliográfiájában a segédtudományi kiadványokat összegező fejezetek majdnem mindegyikénél az a megjegyzés olvasható, hogy ilyen náluk nincs. Ne legyünk azonban ennyire pesszimisták, ugyanis kétségtelen, hogy az utóbbi években történt bizonyos előrehaladás, az utóbbi években jelentek meg archontológiai, genealógiai munkák, adattárak, kronológiák, s a MTA Történettudományi Intézetének programjában szerepel az ilyen témájú művek megjelentetése, támogatása, s ennek eredményei is vannak már. Gondolom persze, még sokáig kézbe fogjuk venni Nagy Iván 150 éve kiadott nagy munkáját, vagy Szinnyei József múlt század eleji írólexikonát.

A könyv kidolgozásának és kiadásának szándékát Heckenast Gusztáv egy 1955-ben tartott vajai konferencián jelentette be, közölve, hogy az adattár összeállítását „öregkori" munkájának tartja. Noha tulajdonképpen gazdaságtörténész volt, de élete végig intenzíven foglalkozott a Rákóczi-szabadságharccal is, sokat publikálva, tehát minden bizonnyal már történészi munkássága kezdetétől gyűjtötte a cédulákat és átnézett forrásanyagban, irodalomban felmerülő személyekről.

Alapelve az volt, hogy a szabadságharcban fontos, vezető szerepet játszó csoportok (tábornoki kar, szenátus, gazdasági irányítók, főbb megyei tisztséget viselők, egyházi személyek stb.) anyagát teljessé teszi. Egyes csoportok anyagát már közben különböző szempontok alapján értékelve, fel is dolgozta és publikálta, mint a könyv előszavában olvasható. Tartalmazza az adattár a császári-királyi oldalon állók (tábornokok, a magyar rendi állam vezető tisztségviselői, főbb politikusok, püspöki kar stb.) jó részének adatait is, s ezt természetesnek kell tartanunk, minthogy a függetlenségi harc egyben polgárháború is volt, így a másik oldalon is számos magyar állt (pl. a katolikus püspökök úgyszólván teljesen, Telekessy István kivételével, valamint az arisztokrácia többsége, a császári hadseregben sok magyar harcolt stb.) A királyi táborhoz tartozó személyek száma az adattárban nyilván a jövőben jelentősen emelkedni fog, bemutatásukat azonban lényegesnek tartjuk, hiszen az ő tevékenységük is a magyar történelem részét képezi, bárhogyan értékeljük is állásfoglalásukat. Csak számbavételük után tudjuk reálisan felmérni és bemutatni a magyar rendi társadalom állásfoglalását és megoszlását a két szembenálló politikai koncepció és tábor között, s így lesz pontosan megrajzolható az egyes rendi csoportok, vallásbeliek, országrészek politikai magatartása, illetve annak változása, alakulása.

A kiadvány műfaját pontosan meghatározza alcíme: „Életrajzi adattár." Tehát nem életrajzok, hanem az egyes személyek életpályájának adatai, állomásai: a szülők, születési és halálozási évszám, házasságkötés, tanulmányok helye és ideje, különböző politikai és közigazgatási tisztségek, katonai rangok stb., mindegyikhez megadva a forrásadatot. Az adattár tehát csak konkrét tényeket közöl, nem értékeli a személy politikai, katonai tevékenységét, állásfoglalását, de a megadott tények alapján kiindulópont lehet további életrajzi kutatásokhoz. Alkalmas lehet továbbá kutatások folyamán felbukkanó személyek azonosítására.

Heckenast Gusztáv nem tudta befejezni munkáját, 1999 februárjában meghalt. Összegyűjtött anyagának a sorsa azonban szerencsésen alakult, nem vált elfeledett hagyatékká. A család hozzájárulásával az MTA Történettudományi Intézete és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum elhatározta kiadását. Az igazi szerencsét azonban az jelentette, hogy ehhez megvolt a megfelelő szakember is, aki minden szempontból alkalmasnak bizonyult Heckenast gyűjtésének megjelentetésére, sőt folytatására is. Mészáros Kálmán – Heckenast tanítványmunkatársa – példamutató pontossággal rendezte és rendezte és egészítette Heckenast anyagát, igen részletes bibliográfiával és levéltári forrásokkal.

A könyvben szereplő személyekre vonatkozó adatokat pontos rövidítés- és levéltári jegyzék teszi gyorsan visszakereshetővé. Mészáros Kálmán a konföderáció hadseregével, közelebbről személyi állományának történetével foglalkozik, s az ő kiegészítései révén a kuruc felső tisztikar névsora az ezereskapitányokig bezárólag teljesnek mondható az adattárban. Tervei szerint egy újabb kiadásba a tisztikar további csoportjai is bekerülnének, az altiszti állománnyal együtt. Jelenleg 2403 személyt tartalmaz az adattár. Nehéz, sőt egyelőre szinte lehetetlen megítélni, hogy ez hányad részét teszi a valóságos létszámnak: negyedét? harmadát? felét?

Végül néhány kisebb hibára, pontatlanságra, kiegészítésre és pótlandó személyre szeretnék utalni, korántsem csökkentve ezzel a könyv értékét.

27. o. II. Apafi Mihály apjának, I. Apafi Mihálynak a születési évszáma (1661) hibás, ez fejedelemségének kezdő éve volt.

56. o. Beniczky Gáspárnál téves a Nagyrohó helynév, valójában Nagyrákó (Turóc vármegye, ma Rakov, Szlovákia).

67. o. Bezerédj Imrénél a „hetvenként" sajtóhiba, helyesen: hetvenkét.

273–274. o. Luzsénszky Sándorné, utóbb Labsánszky Jánosné. A 259. oldalon azonban Labsánszkynak nem ő a felesége, persze lehet, hogy a család egy másik, hasonnevű tagjáról van szó, de akkor ezt a félreérthetőség elkerülésére jelezni kell.

295–296. o. Gr. Nádasdy László csanádi püspöknél az irodalom kiegészítendő: *Takács*

Endre, Gr. Nádasdy László csanádi püspök (1662–1729) Szeged, 1943.

346. o. Pósalaki Jánoshoz (1652–1727) pótlandó: Pósalaki János, Debrecen siralmas állapotának megvilágosítása 1685–1696. Ford. és életrajzzal ellátta *Balogh István*. Debrecen, 1987.

370. o. Salgari József Antal vörösmartoni provizornál a helynév helyesen: Vörösmart (Baranya m., ma: Zmajevac, Horvátország.)

417. o. Szirmay Istvánné Dessewffy Ferenc (1650–1665) özvegye. Eszerint 15 évesen halt meg és már özvegyet hagyott hátra! Miután Szirmay István 1667-ben vette el az özvegyet, nyilván a születési évszám a hibás.

Megemlítünk néhány olyan személyt is, akinek szerintünk helye volna az adattárban. Pl. François Joseph Longueval császári kapitány, akinek személye közvetve kapcsolódott a szabadságharchoz, mert miután átadta Rákóczi levelét az udvarnak, amelyet XIV. Lajos királynak írt, hozzájárult a szervezkedés felszámolásához.

Széchényi György (1656–1730) dunántúli nagybirtokos, Pál kalocsai érsek öccse, Ebergényi László altábornagy apósa. Vejéhez írt levelei: Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz 1697–1724. Kiadta *Bártfai Szabó László*. Budapest, 1929. 2 k.

Székudvari János († 1709) kecskeméti kálvinista iskolarektor, versben megírta a várost 1707. április 3-án ért ráctámadást. Címe: Sűrű siralommal rakott jajhalom, megjelent nyomtatásban is, még abban az évben.

Szilvássy János, 1705-től főcommissarius Erdélyben. *Kiss István*, II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadi élelmezési bizottsága. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, 1912. 322. o.

Összegező véleményünk az, hogy értékes és hasznos mű látott napvilágot, s az adattár komoly segítséget nyújt a Rákóczi-szabadságharccal foglalkozók számára. Szeretnénk azonban nyomatékosan hangsúlyozni, hogy ugyanakkor ez bizonyos kötelességet is ró rájuk. Már Heckenast Gusztáv kijelentette említett vajai előadásában, hogy ez a munka voltaképpen befejezhetetlen, és különösen az egy ember számára. Ezért úgy gondolom, hogy a bizonyos idő után szükségessé váló második kiadás előkészítésében és teljesebbé tételében a terület művelőinek támogatniok kell Mészáros Kálmánt az esetleges hibás vagy hézagos adatok kijavításában, de főleg a hiányok pótlásában és új személyek felkutatásában. Ez egyben tisztelgést jelent Heckenast Gusztáv emléke előtt is. Csak ilyen alkotó együttműködéssel van remény arra, hogy az új kiadás jóval gazdagabb legyen és még több segítséget nyújtson mindannyiunknak.

Bánkúti Imre

L. BALOGH BÉNI (SZERK.)

„FELSZEDEK UTAMBAN MINDEN FEGYVERES NÉPET"

Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben

Castrum Könyvek 10.

(Kernstock Károly Művészeti Alapítvány, Tatabánya, 2003. 275 o.)

A most ismertetésre kerülő kötet Komárom és Esztergom vármegye 1848/49-es történetével foglalkozó tanulmányokból nyújt át egy csokorra valót.

Az a tény, hogy az itt közölt munkák korábban már megjelentek, mit sem von le a mű értékéből, amely kiváló áttekintést ad a két megye nevezetes éveiről. A területen elsősorban a komáromi erőd bírt – a szabadságharc hadtörténetében komoly szerepet játszó – stratégiai jelentőséggel, ezért is örömmel állapíthatjuk meg, hogy a szerkesztő e kiemelt témán kívül is igen széles körből végezte a válogatást.

A kötetet *Hermann Róbert* „Esztergom és Komárom megye 1849–49-ben – párhuzamok és különbségek" című tanulmánya nyitja. A szerző a két szomszédos vármegyét hasonlítja össze a forradalmi átalakulás és a honvédelem szervezése szempontjából, röviden ismertetve az említett területek eseménytörténetét is. Esztergom és Komárom városa a dunai víziút információhordozó szerepe miatt gyorsan reagált a történtekre. Az 1848 júniusi országgyűlési választásokon a parlamentbe jutott képviselők közül az esztergomiak végig kitartottak, a komáromiaknak azonban majd mindegyike elhagyta az önvédelmi harc táborát. Hermann vázolja a nemzetőrség szervezésének folyamatát, majd ismerteti a megyékben felállított honvédalakulatok sorszámát és sorsát. A tanulmány legnagyobb részében a komáromi erőd biztosításáról és a területen végbement hadi eseményekről olvashatunk összefoglalást, ami egyúttal jó bevezetésként is szolgál a következő írások előtt.

Csikány Tamás „A komáromi vártüzérség 1848/49-ben" című munkájában elsőként a vártüzérség szervezésének korabeli, általános alapelveit ismerteti, majd megvizsgálja az erőd, illetve azon belül a tüzérség állapotát és az élőerő létszámának változásait. A löveganyag számban és minőségben megfelelő volt, ám hiányoztak a képzett tüzérek. A komoly szervezőmunka és számos áldozatos tiszt – köztük Krivácsy József, majd később Mack József – munkájának köszönhetően a hiányosságokat folyamosan pótolták, így 1848 végére egyre több löveget tudtak tényleges használatba venni. A decemberi támadás során az osztrákok az erődöt zár alá vették, ám erejük csak megfigyelésre volt elég, a kitörések megakadályozására és Komárom elfoglalására már nem. A várvédők január 13-i kitörése például a Csallóközben állomásozó ellenséget Pozsonyig vetette vissza. Az osztrákok csak március 20. után tudtak nagyobb erőket felvonultatni az erőd ellen, de – az általuk is elismert komáromi tüzéreknek köszönhetően – a védők sikerrel tartottak ki a magyar honvédsereg beérkeztéig. A felmentés után jelentős erődítési és átszervezi munkák történtek, ám a magyar haditervek következtében az erőd júliusban ismét zárolás alá került. Bár a védők több kitörést is végrehajtottak, a vártüzérségnek már egyre kisebb szerep jutott. Hamarosan megindultak a tárgyalások az erőd feladásáról, amelynek okmányait 1849. szeptember 27-én írtak alá.

Kedves Gyula „A lovasság szerepe Komárom védelmében az 1848–49-es szabadságharc alatt" című tanulmányában elsőként az említett fegyvernem korabeli stratégiai és harcászati feladatait veszi sorra; az utóbbinál komáromi példákat vonultatva fel. Az erőd első, és 1848 telén gyakorlatilag egyetlen magyar reguláris lovas alakulata, a Hunyadi-huszárok egy százada volt, ami vitézül harcolt Komárom első zárolása idején. A helyi toborzású Attila-huszárok szervezése rendkívül nehezen haladt és csak 1849 márciusától vettek részt harci cselekményekben. 1849 nyarán és kora őszén már nagyobb szerep jutott a lovasságnak, mivel létszáma jelentős növekedésének köszönhetően már nem csak az erődöt védelmezte, hanem, önálló tevékenységet folytatva, minél több ellenséges haderőt kellett lekötnie. A Komárom környéki harcokban különösen a Württemberg-huszárezred jeleskedett, amelynek 5. osztályát Klapka 1849. szeptemberében szervezte meg. A védsereghez tartozott még a Lehel-huszárok három százada, amelyet szintén egy századdal bővítettek a körülzárás alatt, valamint a Bocskai-huszárezred egy osztálya. A szerző röviden ismerteti az említett alakulatok történetét és legemlékezetesebb összecsapásaikat.

Hermann Róbert „»Felszedek utamban minden fegyveres népet.« Kossuth Lajos harmadik toborzóútja, 1848. október 17–27." című tanulmányában Kossuth harmadik toborzóútjának okairól és eredményeiről, az alsóausztriai hadjárat lefolyásáról, valamint az azt követő napok eseményeiről számol be. Kossuth utazásának bevallott célja a Lajtánál állomásozó magyar sereg vezetőinek a határ átlépésére való ösztönzése volt. A szerző szerint azonban volt még egy nyomosabb indok, nevezetesen egy állítólagos angol–francia közvetítési készség, amelynek megvalósításánál feltétlenül jelen akart lenni. Kossuth Esztergomig úgy hitte, hogy 5–6000 jól felfegyverzett katonát tud hadba vinni útja során, utána azonban már megelégedett volna 15 000, zömében népfelkelő sereg összegyűjtésével; végül ennek kétharmadát sikerült felvonultatnia. A magyar táborban Kossuth helyreállította a csapatok morálját, biztosította a tisztikar kormány iránti lojalitását, valamint meggyőzte a hadvezetést a határátlépés szükségességéről, amelynek azonban a schwechati vereség lett a vége. A csatát követő napokban Kossuth önálló katonai döntéseket hozott és haditerveket

vázolt fel, amelyek megalapozták azon nézetének kibontakozását, hogy a honvédsereg főparancsnoki tisztségére ő maga lenne a legmegfelelőbb személy.

Ifj. Gyüszi László a tatai nemzetőrség megalakulását és tevékenységét vizsgálja „A nemzetőrség szervezése Tatán és környékén, valamint részvétele az önvédelmi harcban (1848 március – 1848 december)" című munkájában. A városban gyorsan haladt a nemzetőrök szervezése, akiknek élére, a város kérésére, Eszterházy Pál grófot nevezték ki. Az ország többi alakulatához hasonlóan itt is az ellátási és felszerelési hiányosságok okozták a legnagyobb gondot. Az önvédelmi harc megindulása a tatai alakulatot Komárom erődjében találta, majd részt vett a hátráló Jellačić seregének üldözésében. Ott volt a schwechati csatában is, ahol a Komárom megyei önkéntesek elsőként futottak meg. A vereséget követően Hamary Dániel vezetésével szabadcsapat alakult, mely a tél folyamán gerillaakcióival nyugtalanította az osztrák csapatokat. Ebből az alakulatból állították ki a későbbi 99. honvédzászlóaljat.

Kiss Vendel „A komáromi nemzetőrség 1848-ban" című tanulmányában a korabeli sajtóban a komáromi polgári őrsereg nemzetőrségbe való beolvadásának nehézségeiről szóló tudósításokat cáfolja, és kimutatja azok politikai jellegét. A nemzetőrségek felállítása során a zsidókkal szembeni ellenérzés ebben a városban is tapasztalható volt. A szerző részletesen ismerteti a nemzetőrség ellátási problémáit is. A komáromi nemzetőröket alapfeladataikon kívül többször alkalmazták várszolgálatra, és többek között sikerrel akadályozták meg, hogy császári sorezredbeli katonákkal erősítsék meg az erőd védelmét. Az önkéntes mobilizáció ugyanakkor a városban teljes érdektelenséggel találkozott.

Az esztergomi nemzetőrség felállításának folyamatát *Ortutay András* ismerteti részletesen „Esztergomi nemzetőrök 1848-ban" című írásában. Az esztergomiakat a komáromi erőd védelmére rendelték ki. Felváltásukat követően Kossuthtal együtt vonultak a nyugati határszélhez, s egy nagyszombati kitérő után november közepén tértek vissza városukba. Az alakulat nagy része később beolvadt a honvédseregbe.

Fülöp Éva „»Esztergam [sic!] vármegye és városi hű hazafiakhoz!« Hirdetmények Esztergomban 1848–49-ben" című tanulmányában az információ terjesztése és terjedése szempontjából vizsgálta a korabeli hírforrásokat, elsősorban a plakátokat és aprónyomtatványokat. Alapvetése szerint a korabeli posta kiépítettségének foka és az analfabetizmus nagy aránya miatt a sajtó önmagában nem nyújtott elegendő lehetőséget az információk továbbadására. Így jutott nagy szerep a falragaszoknak és a röplapoknak, amelyek tartalmát egy-egy írástudó ember megoszthatta a körülötte csoportosulókkal. Számos adat van arra is, hogy kisbírókkal doboltatták ki a fontos hirdetményeket. A hivatalos nyomtatványokat eredet szerint is vizsgálva a szerző a szabadságharc alatt keletkezett források tartalmát elemzi.

Hermann Róbert „Komáromi kormánybiztosok 1848-ban" címet viselő munkájában Halasy Ede, Sárközy József, Perczel Vince Kállay Ödön és Nádasdy Lipót kormánybiztosok tevékenységéről nyújt átfogó képet a rendelkezésre álló források alapján.

Gróf Károly „Esztergom megye követei 1848/49-ben" című tanulmánya Zsitvay József és Varga Benedek László Esztergom megyei követek pályafutását ismerteti, részletesen kitérve a szabadságharc előtti és utáni pályafutásukra is.

Csombor Erzsébet Besze Jánosról, az esztergomi nemzetőrség parancsnokáról és a város országgyűlési képviselőjéről közöl rövid életrajzot. Besze csapatával jelentős szerepet vállalt a komáromi erőd békés megszerzésében. Szabadságharc melletti kitartását a császári hatóságok közel hat évi raboskodással jutalmazták. Besze Jánost 1861-ben és 1865-ben is képviselőnek választották, de 1869-es választási veresége után visszavonult a politikától.

Esztergom vármegye tiszteletbeli főjegyzője, Palkovics Károly pályájáról *Gróf Károly* számol be. Palkovics kormánybiztosként 1849 áprilisában megszervezve többek között a Honvédkórház működését. A vereséget követően összesen négy és fél évi börtönbüntetést szenvedett el. Később őt is többször megválasztották képviselőnek, illetve Esztergom város polgármesterének.

Csorba György

KRÓNIKA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

SZÁRAZFÖLDI ÉS TENGERI HADVISELÉS A TRAFALGARI CSATA KORÁBAN

A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság 31. konferenciája, Madrid, 2005. augusztus 21–28.

A *Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság* 31. konferenciája Spanyolországban, Madridban került megrendezése 2005. augusztus 21–28 között. A konferencia témája, megemlékezéssel a trafalgari tengeri ütközet 200. évfordulójáról, a „Szárazföldi és tengeri hadviselés a trafalgari csata korában" volt. A konferenciához kapcsolódóan mutatták be a Nemzetközi Hadtörténeti Szemle magyar számát a HM-HIM kiadásában, amelynek megjelentetésére még 2000-ben kérték fel Magyarországot. A kongresszuson kedvezően értékelték a Nemzetközi Hadtörténeti Bibliográfiában való magyar közreműködést, amelynek új száma is megjelent.

Ugyancsak megújították a *Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság* vezetőségét. A következő öt évre megválasztottak: Tiszteletbeli elnökök: *A. Corvisier, M. Schulten.* Elnök: *L. de Vos* (Belgium). Alelnök: *D. C. Allard* (Egyesült Államok). Főtitkár: *P. H. Kamphuis* (Hollandia). Tiszteletbeli kincstárnok: *H. de Weck* (Svájc). Kincstárnok: *F. Stoeckli* (Svájc). Elnökségi tagok: *H. Coutau-Bégarie* (Franciaország), *H. O'Donnell y Duque de Estrada* (Spanyolország), *L. Ericsson* (Svédország), *I. Loukas* (Görögország), *A. R. Millet,* (Egyesült Államok), *P. Del Negro* (Olaszország), *T. Panecki* (Lengyelország), *R. Pommerin* (Németország), *H. Takahashi* (Japán). Döntöttek arról is, hogy a következő konferenciára 2006-ban Potsdamban, 2007-ben pedig a dél-afrikai Cape Town-ban kerül majd sor. A tagok sorába felvették az Egyesült Arab Emirátusokat, Ciprust, Jordániát, Szenegált és Kamerunt, valamint törölték a tagok közül a tagdíjfizetések elmaradása miatt Szovjetuniót és Ausztráliát, egyúttal a hivatalos nyelvek közül is kivették az oroszt. A tagállamok száma ezzel 36-ra emelkedett.

Érthető okokból, a nyitó előadás, s az előadások jó része a tengeri ütközet körülményeivel, s az ütközetnek a világtengerek feletti uralomra gyakorolt hatásával foglalkozott. Trafalgarnál 1805. október 21-én valóban egy, a világtörténelmet befolyásoló ütközetre került sor, ahol az egyesült spanyol-francia flotta megsemmisítő vereséget szenvedett, 4000-en vesztették életüket a hullámsírban, s a brit flotta és világbirodalom vezető szerepe az első világháború végéig megkérdőjelezhetetlen maradt.

Hugo O'Donnell (Spanyolország) a trafalgari angol, francia és spanyol flotta-parancsnokok párhuzamos életrajzát vizsgálva mutatta meg, milyen életút után került a hajóhadak élére Nelson, Villeneuve és Gravina. Eljátszik a gondolattal, hogy miként alakultak volna események, ha Sir John Ordre, Domingo Pérez de Grandallana vagy M. de Rosily állnak a flották élén.

Antonio Pedro Vicente (Portugália) Napóleon tengeri politikájának ibériai összefüggéseit vizsgálta, s arra a következtetésre jutott, hogy az Anglia elleni kontinentális blokád teljesen haszontalannak, stratégiai tévedésnek bizonyult a spanyol és portugál partok mentén, s nem tudta meggyengíteni az ellenfelet, megakadályozni térnyerését az európai hadszíntereken.

Augustín Guimerá (Spanyolország) Napóleon tengeri hadműveletek iránti érzékét, valamint a spanyol flotta felhasználhatóságának kérdést vizsgálta. Megállapítása szerint már az 1799 és 1801 közötti időszakban megmutatkoztak azok a problémák, amelyek azután később az 1805-ös francia-spanyol tengeri vereséghez vezettek. Ebben Napóleont az előadó szerint komoly személyes felelősség terheli, s a franciák tengeri stratégiája elhibázott-

nak bizonyult; a francia-spanyol szövetséget a bizalmatlanság jellemezte, a trafalgari vereségnek, jól láthatóan, hosszabb időre visszanyúló strukturális okai voltak. Mindezt *Michel Depeyre* (Franciaország) a korszak haditengerészeti taktikájának, *Agustín Ramón Rodríguez González* (Spanyolország) pedig a tengeri tüzérség bemutatásával tette teljessé.

Az egyes nemzeti bizottságok és az előadók jelentős része, érthetően, a saját országuk helyét keresték a korszak hadtörténelmében, s a napóleoni háborúkhoz való kapcsolódás pontjaira igyekeztek rávilágítani.

Málta helyét *Massimo de Leonardis* (Olaszország) értékelte, hiszen a szigetet nyelve, vallása és a szicíliai király szuveréni jogai is Itáliához kapcsolták. A sziget stratégiai fekvésének köszönhetően egyaránt felkeltette a franciák és angolok érdeklődését, míg a máltai lovagok az orosz cártól reméltek védelmet, akit még a Rend védelmezője címmel is kitüntettek. Végül is máltaiaknak csekély befolyásuk volt az események alakulására, hiszen 1798-ban az Egyiptom felé hajózó francia flotta könnyedén bevette a szigetet. Igaz, alig két hónappal később a máltaiak kitartó ellenállási mozgalmat indítottak, ami végül Nelson csapatainak segítségével, olasz és francia közreműködéssel sikert ért el, de az angolok többé nem engedték ki a szigetet érdekszférájukból, amit azután az 1814-es párizsi békében biztosítottak.

Piero Crociani (Olaszország) arra mutatott rá, hogy Napóleon számára Velence 1806-os meghódítása után az itáliai hadiflotta inkább csak számszerű növekedést eredményezett, s a rendelkezésére álló néhány év alatt nem sikerült ütőképes flottává alakítania az ölébe hullott potenciált. A flotta vezetési rendszere is nehézkes maradt, a francia tisztek gyenge eredményeket értek el, a flotta az angolok kiképzettségével és technikai fölényével szemben nem igen bírt, amit jól mutatott, hogy 1813 márciusában látványos vereséget szenvedtek.

Piero del Negro (Olaszország) a magyar előadáshoz hasonlóan a napóleoni Itália hadkiegészítési rendszerét vizsgálta, s becsülte meg a hadseregbe kerültek számát.

A belgiumi előadó, *Étienne Rooms*, szinte egyedülállóan a konferencián, egy kiváló államférfi, Charles-Joseph de Ligne (1735–1814) életút-vázlatán keresztül adta a kor jellemzését. Haláláig hű Habsburg alattvalóként a tűzkeresztségen a kolini csatában esett át, ahol rögtön szép harci sikert ért el, s rövidesen tábornok lett. Sokat utazott, s számos írást szentelt a hadtudománynak, bemutatva kora hadseregeit. Belgium megszállása feletti érzelmei ellenére elismerően szól a napóleoni hadsereg szervezetéről, különösen a francia tüzérségről.

Vladimir Segeš (Szlovákia) a trafalgari győzelem pozsonyi visszhangjáról s a pozsonyi békéről adott elő. Az érdekes tudósítást a Pressburger Zeitung december 6-i számában találta, ahol a csata egész menetéről összefoglalóan számoltak be. Mindezt kiegészítette a három császár csatájaként emlegetett austerlitzi ütközet bemutatásával, ami az 1805 decemberi pozsonyi békéhez vezetett.

A magyar előadást *Vizi László Tamás* (Székesfehérvár) tartotta, aki már doktori értekezésében a francia háborúkban való magyar részvétellel foglalkozott. Jelen dolgozatában azt vizsgálta, hogy a magyar nemesi felkelés, az inszurrekció milyen szerepet játszhatott volna a Habsburgok kezében, ha merészebben és határozottabban akartak volna azzal élni. A napóleoni háborúk során 1805-ben harmadszor is fegyverbe szólított magyar nemesi felkelés sem került ki a harcmezőkre, ellentétben azonban az 1797-es és 1800-as inszurrekciókkal, szervezése a békekötés idején még javában tartott, nem is szólva a dunántúli és Dunán inneni kerületekről, ahol csak a fegyverszünet megkötését követően gyorsultak fel igazán az események. Ezen utóbbi területeken 1805 december közepén leállt a nemesi felkelő csapatok további szervezése és felszerelése. Még összevonásukra, és első mustrájukra sem került sor, holott egy idejében meghirdetett és kellően felszerelt inszurrekció felvonulása Magyarország nyugati határszélére komoly francia erőket vonhatott volna el a háború csehországi főhadszínteréről. Egy előrelátóbb, következetesebb császári-királyi hadvezetés az inszurgenseket eredményesen használhatta volna fel Davout marsall III. hadtestével szemben, mely ebben az esetben hiányzott volna az austerlitzi csatatérről. A felkelés elrendelése azonban megkésett, felszerelésére a hadvezetés kevés figyelmet szentelt. Az inszurrekció így nem válhatott az 1805-ös háború utolsó szakaszának hadászati tartalékává és hadműveleteinek aktív szereplőjévé. Erre csak 1809-ben, a negyedik, s egyben az utolsó magyar nemesi felkelés alkalmával került sor, igaz az akkor elszenvedett katonai kudarc végleg le-

zárta a magyar nemesi felkelések közel hétszáz éves történetét.

Tadeusz Panecki (Lengyelország) az emigráns lengyel nemeseknek a magyarokétól eltérő várakozását mutatta be, amennyiben azok Napóleontól remélték a lengyel függetlenség helyreállítását 1795 és 1807 között. A szép tervek közé tartozott, hogy a lengyel emigráció vezetője, Dombrowski 1797 januárjában aláírta a lombardiai lengyel légió megalakításáról szóló megegyezést, ám azt, miként a soron következő próbálkozásokat is, az újabb és újabb fegyverszünetek, békék és koalíciók meghiúsították, Napóleon a lengyelek ügyét mindig másodlagos kérdésnek tekintette. Csekély vigaszt jelentett, hogy miután a lengyel légió katonáit az itáliai hadsereg soraiba integrálták, azok továbbra is nemzeti jelvényeiket viselhették. Létszámukat tekintve a 25 ezret is meghaladták, köztük ezren voltak tisztek. Jelentőségük azonban sikertelenségük ellenére is nagy, hiszen szerepet kaptak a Varsói hercegség (1807–1815), majd a Lengyel Királyság (1815–1864) tisztképzésének és katonai szervezetének a kialakításában.

Jaap de Moor (Hollandia) a közel 3000 fős holland kontingens hispániai harci tapasztalatait tekintette át. A Napóleon parancsára érkezett egység, formailag a németekhez és lengyelekhez hasonlóan, mai fogalmaink szerint békefenntartó szerepkörben tevékenykedett, noha ténylegesen a legkeményebb partizánháború közepén találta magát. 1813-ra komoly veszteségeket is szenvedett, s csak töredéke élte meg a várva várt kivonulást. A hollandiai katonai szakirodalomban azonban nem a hispániai, hanem az indonéz tapasztalatok alapján értekeztek elsőként 1829-ben a kisháborúk természetéről. Nem véletlen, hogy *Sandrine Picaud* (Franciaország) előadásában Clausewitznek a kis-háborúra vonatkozó nézeteit foglalta össze.

Hans Rudolf Fuhrer (Svájc) azt vizsgálta, hogy miként alakult a svájci semlegesség kérdése az 1805 körüli esztendőkben a nagyhatalmi, francia–osztrák–angol politikai játéktérben, illetve miként is történt a svájci kantonok által kiállított kontingensek mobilizálása, s miként töltötték be határvédő szerepüket. Ha a pozsonyi béke nem is, a bécsi kongresszus elismerte az örökös svájci semlegességet.

Lars Ericson (Svédország) a Baltikum és mediterráneum tengeri hadviselése közötti különbségeket vette számba, valamint általában a baltikumi tengeri hadműveleteket elemezte. Érthető okokból a Balti-tenger, mérete folytán, sokkal kisebb teret engedett a flottamanőverekhez, a tengerpart és a szárazföldi bázisok, maga az ellenség is mindig viszonylagos közelségben maradt. A félszigetek és szigetek világa kisebb, könnyű ágyúkkal felszerelt hajókat is szükségesé tett, valamint utalt a sajátos éghajlati tényezők hatására. A legjelentősebb akcióra 1808-ban került sor, amikor a Moore és Saumarez vezette angol csapatok védelmezték egy tervezett dán–francia–spanyol invázióval szemben Svédországot. Érdekes kitekintést nyújtott a svéd tengerészek szerepéről a harcokban, hiszen közülük éppúgy jutottak a francia hadseregbe, mint a VICTORY fedélzetére is. Mindezt szépen egészítette ki *Björn Gäfvert* (Svédország) előadása a Svéd Katonai Levéltárban őrzött, Gibraltárt ábrázoló metszetekről és térképekről.

A korszak angol hadseregének a bemutatásáról több érdekes előadást is hallhattunk. *John Peaty* (Nagy-Britannia) Frederick, yorki herceg (1763–1827) tevékenységét méltatta, aki vezérkari főnökként 1789 és 1809 között megreformálta a brit hadsereget, s így a nagy angol győzelmek végső soron az ő reformjainak köszönhetőek. Az 1790-es évek elejére a szárazföldi hadsereg létszáma 40 000-ről hirtelen 125 000-re ugrott fel, majd 1807-re 205 000-re, ami számtalan kiképzési, irányítási és szervezeti problémát vetett fel. Nem csoda, hogy 1793–1794-ben a seregek csúfosan leszerepeltek a flandriai hadjáratban. Ezzel azonban szinte egyidejűleg tökéletesítették a tiszti minősítési rendszert, a gyalogság tűzerejét, a könnyűgyalogos-alakulatok kiképzését, 1801-ben megalapították a katonai akadémiát, ami magyar társával ellentétben Sandhurstben már 1812–1813-ban meg is nyitotta kapuit. A katonai hírszerzés hivatalát is megszervezték (Depot of Military Knowledge), ami szorosan összekapcsolódott a hadműveleti térképek készítésének megújításával és a térképészeti szolgálat megszervezésével.

Az előbbi előadáshoz kapcsolódott *John Lynn* (Egyesült Államok) előadása a hispániai háborúkban szolgáló angol katonákat megbélyegző vélekedések („scum of earth") hátterének és valóságtartalmának a megvizsgálásával. A források alapos kiértékelése után képet kaptunk arról, hogy a korabeli katonának mennyi lett volna napi kalóriaszükséglete, s ezzel szemben mennyi állt valóban a rendel-

kezésre, s kiderült, hogy az angol katona semmivel sem volt fegyelmezetlenebb kortársainál. Az informatív táblázatokból kiderült, hogy az angol polgárháború korának katonája még kétszer olyan jól táplált volt, mint 1800 körüli bajtársa. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a korabeli seregekben a lopás formájában való élelmiszervételezést szokásosnak tekintették, míg a fosztogatást (az ostromot követő rablás kivételével), és a nemi erőszakot szigorúan büntették. A korabeli hadbírósági feljegyzések 1812–1814 között a 200 000-et meghaladó létszámú seregben mégis csak 41 katonai bíróság által hozott halálos ítéletről tanúskodnak, 80 esetben pedig fosztogatásért való elmarasztalásról, illetve 24 esetben akasztásról, s ezeket is leginkább dezertálásért szabták ki. A katonának állókat elsősorban gazdasági kényszer, az életben maradás reménye űzte a seregbe: átlagos életkoruk 15 és 24 év között mozgott. Túlnyomórészt munkanélküli mezőgazdasági vagy textilipari segédmunkások voltak (53 % angol, 30 % ír, 16 % skót). A gyalogságban nagyobb volt a skót és ír részarány, míg az angolok a tüzérséget és lovasságot preferálták. Ehhez kapcsolódóan *Margaret Vining* és *Braton C. Hacker* (Egyesült Államok) előadása a nők hadseregbeli szerepéről nyújtott érdekes áttekintést, hangsúlyozva, hogy a XIX. század előtt a hadsereg volt – az egyház mellett – az egyetlen társadalmi intézmény ahová a nők falusi és városi nyomor elől menekülhettek.

Donald O'Carroll (Írország) egy lehetséges, Írország ellen irányuló francia invázió esélyeit mérlegelte. Úgy vélte, a franciák komoly lehetőséget szalasztottak el azzal, hogy nem karolták fel komolyabban az ír partizánmozgalmat, s a párizsi ír emigráció kezdeményezéseit. A siker lehetőségét mutatja az 1796-os Bantry Bay-i akció, amikor csak a kedvezőtlen, viharos idő mentette meg az angolokat egy 45 hajóból álló expedíciós erő partraszállásától. Jellemző módon, az akció során a francia hajók szinte nem is találkoztak brit hajókkal, s parti védelem is teljesen felkészületlen volt. Ezen azután a britek igyekeztek változtatni, 24 fontos ágyúkkal megerősített őrtornyok, híradó pontok láncolatának kiépítésével a tengerparton, katonai utak, áteresztő és ellenőrző pontok létesítésével.

Marc de Vore (Egyesült Államok) azt az izgalmas kérdést vizsgálta, hogy milyen okoknak köszönhetően nem sikerült megtörni a számbeli fölényben lévő riválisi európai hatalmaknak az angolok tengeri hatalmát, ami végül is az 1692-től 1922-ig tartó tengeri szuperhatalmi pozícióig vezetett. A számbeli arányok az angolok számára sohasem voltak egyértelműen kedvezőek, 1739-ben a spanyol és francia hajók száma (91) éppúgy felülmúlta az angol sorhajókét (80), mint 1780-ban (126, illetve 117). A számoknál sokkal többet nyomtak a latba a strukturális különbségek, az angol kereskedelmi flotta hatalmas potenciálja, aminek legénysége forrásnak bizonyult háborús időkben a hadiflotta számára is. Angliában 1776-ra 70 000 körüli volt a számuk, míg Spanyolország az amerikai kereskedelmi forgalmát 10 000 tengerésszel oldotta meg. A napóleoni háborúk alatt Napóleon bármilyen gyorsan pótolta is elveszített hajóit, a szükséges kiképzett legénységet egyszerűen nem találta meg hozzájuk. A legrosszabb arány persze Oroszország esetében állt fenn e téren. Másfelől a nemzetközi koalíciók együttműködése – elsősorban kommunikációs, logisztikai és taktikai okokból – a tengereken csak nehézkesen és rossz hatásfokkal működött. Megfordítva, egy kisebb nemzeti flottának nagyobb esélye volt a győzelemre. Rendkívül érdekesek a francia és angol tengeri taktika összehasonlításból levont következtetések: a franciák, alárendelt helyzetük ismeretében, olyan védekező és a frontális összecsapást kerülő taktikát alakítottak ki, ami még a számukra sikeresen induló csatákban is megfosztotta őket a győzelemtől. Mindehhez még az is hozzájárult, hogy az angolok a tengeri kikötők és hajóépítő dokkok sokkal strukturáltabb és specializáltabb rendszerét tudták kialakítani (Chatham, Sheerness, Plymouth), mint a franciák, aki e téren csak Brestre támaszkodhattak; Bruage-ban, Le Havre-ban hidrogeográfiai problémák hátráltatták őket.

Más aspektusból, de szintén az angolok tengeri nagyhatalommá válásának folyamatára reflektált *Jörg Hillmann* (Németország), áttekintve, hogy az angol példa milyen hatással volt a német flottaépítési tervekre és tengeri politikára a XIX. századtól a második világháborúig.

Az előadások egy része kisebb, résztémákat mutatott be. Így *Fernando Gomes Pedrosa* (Portugália) a kalózok elleni, 1781-es és 1830-as évek közötti portugáliai törvényhozás témakörével, *Gildas Lepetit* (Franciaország) a

francia csendőrség 1799 és 1804 közötti újjászervezésével, *Beatrice Heuser* (Németország) pedig Clausewitz és a hatása alatt álló hadtörténészek tevékenységével foglalkozott.

A kongresszusnak szinte egy egész szekciója a napóleoni háborúk földrajzi értelemben is szélesebben vett nemzetközi hatásával foglalkozott. Ezek közé tartozott *Thean Potgieter* (Dél-Afrika), aki a Jóreménység-fokának birtoklásáért folytatott angol–holland küzdelmet ismertette. A világméretű kereskedelem feletti ellenőrzéshez az angoloknak feltétlenül szükséges volt a már 1652 óta a holland Kelet-Indiai Társaság birtokában lévő stratégai pont megszerzése, amiben a francia–holland katonai együttműködésnek ideiglóráig (1781-ben) sikerült is megakadályoznia őket. Hollandia francia megszállása ismét aktuálissá tette a kérdést. Végül 1795-ben győzték le a nem túl komoly ellenállást tanúsító, több ezer fős holland helyőrséget, amit azután azok már csak rövid esztendőkre nyertek viszsza az amiens-i béke alapján 1803–1806 között, hogy 1806 után a fok a brit birodalom egyik legfontosabb, az indiai utat biztosító katonai helyőrsége maradjon.

Hasonlóképpen fontos következményekkel jártak a napóleoni háborúk Marokkó nemzetközi helyzetére nézve az 1805 és 1912 közötti időszakban, erről két előadás (*C. V. Zbitou* és *Bahija Simou*, Marokkó) is szólt.

Ioannis Loukas (Görögország) a független görög állam megteremtésének előzményeit követte nyomon az időszakban. Hangsúlyozta, hogy a titkos nacionalista szervezet, a „Philiki Heteria" 1814-ben alakult meg, s az 1821-es felkelés során sikerrel hasznosította a görög kereskedelmi flottát. A flotta kezdetei az 1768–1774-es orosz–török háborúig nyúltak vissza, amikor a vesztes törökök elismerték a görög hajótulajdonosok hajóbérlési jogát. Ennek eredményeként az Égei-tengeren a görög felkelők 615 hajóegységükkel sikerrel szorították vissza a törököket, s tengeri fölényt tudtak kivívni.

Ezzel párhuzamosan *Ömer Turan* (Törökország) a XIX. század első felének törökországi fejleményeit tekintette át, amikor is megvetették a nyugati reformok befogadásának alapjait.

José Luis Picciulo (Argentína) még meszszibb tájakra vezette a hallgatókat: az angolok balul sikerült dél-amerikai hadivállalkozásának a részleteit villantotta fel, amikor is 1806–1807-ben a Rio de la Plata és a Miranda vidékén támadtak, elfoglalták Montevideót és Buenos Airest, amíg rövidesen ki nem szorították őket. Az angolok elleni „nemzeti" színezetű fellépésnek nem kis szerepe volt a nemzeti függetlenségi mozgalmak kezdeteinek kialakulásában.

Érdekes módon többen a konferencia programjához semmilyen módon sem kapcsolódó témát villantottak fel, mintegy betekintést engedve saját kutatási területükre. *Kyoichi Tachikawa* (Japán) Japán hadszervezetéről szólt a XIX. század előtti időszakban. A kínaiak (*Sangab Lee*, *Kim Tae-Joon*) két előadást is szenteltek Yi Sun-shin, a XVI. század második felében élt kínai hadvezér tevékenységének, aki az 1590-es években számos kiemelkedő tengeri győzelmet aratott a koreaiak és japánok ellen. *Mihail E. Ionescu* (Románia) az 1853 és 1947 közötti Fekete-tengeri stratégiai szerepével foglalkozott, *Daniel Asher* (Izrael) pedig a közel-keleti arab–izraeli háborúk tengeri aspektusait tekintette át.

A konferencián külön szekcióban mutatkozott be a számos magyar közreműködőt is megmozgató, Budapesten 2003-ban („Az ázsiai hidegháború új közép- és kelet-európai forrásai" címmel) konferenciát is rendező, 1991-óta szép eredményeket elérő „Hidegháborús nemzetközi projekt". (The Cold War International History Project). Az új levéltári forrásokról *Christian F. Ostermann* tájékoztatott, a téma skandináv vonatkozásairól *Sven Holtsmark*, ázsiai vonatkozásairól *Yoshiaki Katada*, az afrikaiakról *Thean Potgieter* számolt be.

BALLA TIBOR

ISONZO-FRONT 1915–1917: AZ EMLÉKEZÉS KULTÚRÁJA

Nemzetközi konferencia, Bovec, 2005. szeptember 29 – október 1.

Az idén májusban volt kilencven esztendeje annak, hogy Olaszország az antant hatalmak oldalán belépett az első világháborúba. 1915 júniusától tizenkét, a világégés más hadszíntereivel összehasonlítva is hatalmas emberveszteségekkel járó nagyobb csata zajlott le az Isonzo (szlovénül Soča) folyó mentén. Az első tizenegy csata során a végig jelentős túlerőben lévő olasz támadók rohamai rendre megtörtek az osztrák-magyar védők ellenállásán, míg végül Ausztria–Magyarország német hadosztályokkal megerősített csapatai 1917. október 24-én Caporettónál áttörték a frontot és győzelmet arattak az olaszokon. A konferencia szervezői az isonzói csatákról a közemlékezetben kialakult kép újrarajzolásával és színesítésével egyúttal a közel két és fél évig tartó gigászi, mindkét oldalon több százezer értelmetlen áldozatot követelő küzdelem egykori résztvevőinek és túlélőinek is emléket állítottak.

A Bécsi Szlovén Tudományos Intézet, a Klagenfurti Alpok–Adria Egyetem, a Ljubljanai Osztrák Tudományos Iroda, a Bécsi Egyetem Kelet-Európa Történeti Intézete, a Szlovén Tudományos Akadémia Tudományos Kutatóközpontja, valamint a Kobaridi és a Tolmini Múzeum közös szervezésében megtartott konferenciának a szlovéniai Bovec (Flitsch) városában található Hotel Alp adott otthont.

A tudományos tanácskozás szlovén és német nyelven folyt, az előadók mindegyikének 45 perc állt rendelkezésére mondanivalója kifejtésére. Sajnos a szervezők nem gondoskodtak a szlovén nyelvű előadások németre történő szinkrontolmácsolásáról, így azok megértésében a nyomtatott formában rendelkezésre álló rövid, német nyelvű tartalmi összefoglalások sem sokat segítettek. Mindez természetesen nem sokat vont le a szimpózium jelentőségéből és nem befolyásolta annak eredményességét.

A konferencia programja szeptember 29-én délelőtt kilenc órakor *Dr. Vincenc Rajšp*, a Bécsi Szlovén Tudományos Intézet igazgatója, *Dr. Vasja Klavora*, a Szlovén Nemzetgyűlés alelnöke, *Dagmar Szilagyi* a szlovén Kulturális Minisztérium képviselője, *Natascha Grilj*, a ljubljanai Osztrák Nagykövetség kultúrfelelőse, és *Danijel Krivec*, Bovec polgármestere köszöntőjével indult: örömüket fejezték ki hogy az előadók és a résztvevők elfogadták a szervezők meghívását, hangsúlyozták a konferencia jelentőségét, és sok sikert kívántak annak munkájához.

A délelőtti ülésen *Dr. Manfried Rauchensteiner* (a bécsi Heeresmuseum volt főigazgatója, a Drezdai Német Hadtörténeti Múzeum kurátora) töltötte be a levezető elnöki tisztet. Az első előadást *Dr. Karl Stuhlpfarrer és Jutta Steininger* (mindketten a Klagenfurti Alpok–Adria Egyetem oktatói) tartotta német nyelven az egykori isonzói harcok maradványairól és emlékeiről. Kiemelték az Isonzo mentén lezajlott harcok történelmi szerepét, felsorolták a témáról készült dokumentum- és játékfilmeket. Beszéltek az egykori háborús területen máig megtalálható romos épületek, sírok, temetők, emlékoszlopok, emlékművek jelentőségéről. Leírták és sok képpel illusztrálták ezek főbb sajátosságait, így pl. Log pod Mangartom, Predil, Loče, Most na Šoci még a világháború idején emelt osztrák-magyar emlékműveit, a Javorcán található császári és királyi katonák által épített emlékkápolnát. Külön figyelmet szenteltek az olasz uralom alatt a térségben létesített emlékművek, emléktemplomok, osszáriumok (csontházak), pl. Vodice, Krn, Kobarid, Oslavija, Udine, bemutatásának, amelyek a fasiszta rezsim reprezentációját is szolgálták. Az 1920-as és 1930-as években kiadott, a Nagy Háború emlékeit bemutató olasz nyelvű útikönyveket is megismertették a hallgatósággal. Megtudtuk, hogy 1945 után Jugoszláviában a második világháborús partizánemlékműveket tudatosan a korábbi háborús temetők, emlékművek közelében emelték, hogy konkuráljanak az első világégés emlékhelyeivel. Az előadók hangsúlyozták az Isonzo mentén 1993 óta, a világháborús emlékek megőrzése terén folyó helyreállító és megőrző munka fontosságát, amire kiváló példa a Kobaridi Múzeum tevékenysége. Részletesen bemutatták az ott őrzött tár-

gyakat, valamint írásos emlékeket. Kiemelték a helyszínen járó turisták, érdeklődök, csatatérkutatók jobb eligazítását szolgáló, az utóbbi években kiadott prospektusok, turistatérképek és a még folyamatosan felbukkanó tárgyi emlékek megőrzésének jelentőségét.

A következő előadó *Dr. Igor Grdina* (a Ljubljanai Egyetem oktatója) volt, aki szlovén nyelven felolvasott előadásában „a Nagy Háború a mindennapi emlékezetben" témakört járta körül. Több korabeli szlovén visszaemlékezésből, valamint szlovén nyelven kiadott újságból idézett, amelyekben az egykori résztvevők, illetőleg újságírók, tudósítók a háború valóságát, szörnyűségeit, a katonák mindennapos megpróbáltatásait írták le. Bemutatta, hogyan reagáltak a katonai hatóságok azokra a tiltakozásokra, amelyeket a háború ellenzői fogalmaztak meg velük szemben. Példákat sorolt fel arra, hogy a szemben álló felek milyennek írták le egymást, milyen sztereotípiák éltek a köztudatban az antant-, illetve a központi hatalmak katonáiról, mint ellenségről a világháború idején. Megtudhattuk, hogyan vélekedtek az osztrák-magyar hadseregben általában a bosnyákokról (másodrendű katonák), az olaszokról, az oroszokról, valamint a szerbekről. Hallhattunk arról, miként változott a bosnyákok megítélése a szomszédos népek körében 1918-tól az 1990-es évek közepéig.

A kávészünetet követően *Dr. Gustavo Corni* (a Trienti Egyetem professzora) emelkedett szólásra, és német nyelvű előadásában azt vázolta fel, mit is jelentett az első világháború Olaszország számára. Bemutatta Itália első világháború előtti belpolitikai helyzetét, beszélt az irredentizmus és expanzioniznus térhódításáról a külpolitikában. Megtudhattuk, hogy az 1911–1912-es győztes olasz-török háború milyen következményekkel járt. Az előadó nagy teret szentelt az 1914 nyarán kinyilvánított olasz háborús semlegességnek, az ezzel kapcsolatos, a semlegesség-, illetve a háborúpártiak között folyt belpolitikai vitáknak. Megemlítette, hogy Benito Mussolini újságjában a háború mellett agitált. A világégés során az egész olasz társadalmat mozgósították, az erre vonatkozó számadatok is beszédesek: hatmillió főt hívtak be katonának, közülük 600 000 esett el, 1000 bevonult közül 105. 470 000 behívott nem rukkolt be, egyharmaduk külföldön élt, ők később amnesztiát kaptak. A katonai bíróságok 4000 embert ítéltek halálra, közülük 700 főt kivégeztek. A 200 000 olasz tiszt egyharmada nem hivatásos tisztként harcolt. Kiemelte, hogy a háború meggyorsította többek között a katonák szocializációját: sokan akkor tanultak meg írni és olvasni. Tény, hogy több mint 600 000 olasz katona esett hadifogságba a háború során, az olasz kormány nekik nem akart segíteni, még a Vöröskereszten keresztül sem. Mint kiderült, mesterségesen akarták széttépni a hadifogságba esett katonák és azok családja közötti kapcsolatot. Az állam az ipar modernizálását a militarizálás segítségével hajtotta végre. Végezetül hangsúlyozta, hogy az olasz fasizmus is a világháborúból nőtt ki, hiszen először a háborús veteránokból toboroztak híveket a fasiszták, azonban nem ez volt az egyetlen út a demokratizálódásra.

A következőkben *Dr. Marija Wakounig* (a Bécsi Kelet-Európai Intézet munkatársa) szlovén nyelvű előadása hangzott el, melyben a nők első világháborús szerepéről hallottunk. Az előadó összefoglalta a nők helyzetét a XX. század eleji társadalomban és a családon belül. Részleteket tudhattunk meg arról, milyen szerepe volt a nőknek a világháború kitörését követően a menekülés, az Isonzo menti kitelepítés során, hogyan viselték a háborús nélkülözéseket, miként alkalmazkodtak az új helyzethez. Körüljárta azt is, hogyan váltak közülük sokan családfenntartóvá a férfiak bevonulása után, miként élték meg apáik, férjeik, fiaik, testvéreik elveszítését. A kisesett férfi munkaerő pótlására egyre több nőt foglalkoztattak a mezőgazdaságban, az iparban, a katonai kórházakban ápolónőként, valamint egyéb karitatív és kisegítő munkákra. A nőkre hatalmas terhek hárultak a hátországban, akik azonban, erkölcsi erejüket hasznosítva, nem hátráltak meg a nehézségek elől. Végezetül hangsúlyozta, hogy a téma mélyebb feltárása még további kutatásokat igényel.

Az ebédszünet utáni délutáni szekció levezető elnöke *Dr. Karl Stuhlpfarrer* volt. Elsőként *Dr. Manfried Rauchensteiner* német nyelvű előadására került sor, amelyben az emlékezet történetéről, az első világháború „átalakításáról" beszélt. Kiemelte, hogy az első világégés egykori résztvevői, nagyon kevés kivétellel, már elhunytak, hagyatékukat a múzeumok őrzik. Kitért a bécsi Heeresmuseum 1914–1918 közötti tevékenységére, hozzátéve, hogy az a háború éveiben zárva tartott. Hangsúlyozta, ma már kevesen emlékeznek arra, mi lett a sorsa 1918 őszén és a birodalom

bukása után a tábornoki és a vezérkarnak, valamint a hétmillió, frontokról hazatért katonának. Bemutatta, hogyan számoltak le a múlttal a Monarchia utódállamai, foglalkozott, pl. a tábornokok és katonai vezetők 1918–1920 közötti időszakban, Ausztriában végbement felelősségre vonásával. Beszélt a civil vezetők világháború alatti és utáni felelősségéről. A megkülönböztetés a háborús viszonyok között még a halálban is érezhető volt: a tisztek, altisztek külön nyugodtak, az egyszerű katonák tömegsírba kerültek. Kiemelte, hogy az özvegyek és az árvák sorsának rendezése fontosabb feladat volt a Nagy Háború befejezése után, mint az elhunytak emlékét őrző emlékművek állítása. Az emlékek megkoptak ugyan, de az emlékművek és temetők ma is léteznek, emlékeztetnek bennünket a múlt történéseire.

Rok Stergar (a Ljubljanai Egyetem asszisztense) szlovén nyelven tartott előadásában a szlovének XX. század eleji viszonyát vázolta fel a katonasághoz és a háborúhoz. Hangsúlyozta, hogy az 1870-es évektől a szlovén nemzetiség körében megfigyelhető volt a háborús lelkesedés, később, így pl. az 1912–1913-as Balkán-háborúk idején ez összekapcsolódott a Balkánon aratott szláv győzelmek iránti lelkesedéssel. Úgy vélte, a pacifizmusnak nem igen voltak hívei a szlovének körében. A katonai értékek és mentalitás társadalomba való átültetése erős ellenállásba ütközött, így példának okáért a katolikus egyház és a szociáldemokraták, valamint a nemzeti radikálisok erősen támadták a párbajokat. A társadalom és az egyes emberek háborúhoz és hadsereghez való viszonyát a katonai szolgálat, a katonaság beavatkozásai a különböző demonstrációk ellen, az osztrák-magyar hadsereg nyelvi politikája és gyakorlata, a katonai törvénykezés változásai mind meghatározták. A szlovén politikusok a hadsereget a dualista monarchia jövője szempontjából igen erős tényezőnek tekintették, sokan közülük a hadsereg által támogatott dinasztiát a szlovének egyetlen reményének tartották.

A kávészünetet követően *Dr. Marta Verginella* (a Ljubljanai Egyetem professzora) szlovén nyelvű előadása következett, amelyben a Nagy Háború emlékezetéről beszélt a mai szlovén területeken. Szólt a hátországi háborús viszonyokról, a nélkülözésekről, az éhezésről valamint az ennek következtében fellépett betegségekről. Kiemelte, hogy azok a szlovén katonák és polgárok, akik a világégés alatt velük történteket naponta feljegyezték, vagy később leírták, az átélteket az egyes társadalmi csoportok tagjaiként dolgozták fel. Az élmények és képek láncolata csak kollektív keretbe tagolva kaphatott értelmet. Úgy vélte, a háború alatti és utáni időszak nem kedvezett a szubjektív élmények megfogalmazásának. A katonai hatóságok nem szerették az első vonalban történt fontosabb hadiesemények pontos leírását. Az önéletrajzi feljegyzésekből azt tudjuk meg, amit a katonai cenzúra a levelezésekben közölni engedett. Végezetül kifejtette: a szlovén szerzők 1918 után megjelent memoárjaikban a Nagy Háború alatt történtek feledésbe merülése ellen küzdöttek.

Az első nap végén a jelenlévők kérdéseket intéztek az előadókhoz, amelyek rövid vitára serkentették a résztvevőket.

A vacsora után, az aznapi program levezetéseként, kerekasztal-beszélgetésre került sor, amelyet *Dr. Auguštin Malle* (a Klagenfurti Alpok–Adria Egyetem tanára) vezetésével bonyolítottak le. *Štefan Pinter* (osztrák amatőr történész) arról beszélt, hogy mi szerepel a mai osztrák, olasz és szlovén történelemkönyvekben az Isonzo-fronton zajlott egykori csatákról. *Dr. Vasja Klavora* (amatőr történész) a korabeli harcok kegyetlenségéről, többek között az isonzói arcvonalon 1916 júniusában történt osztrák–magyar gáztámadásról mondta el véleményét. *Jože Šerbec* (a Kobaridi Múzeum igazgatója) az 1990 óta létező, és azóta több nemzetközi díjjal kitüntetett, általa vezetett múzeum eddigi szakmai tevékenységét foglalta össze.

A konferencia második napján a délelőtti ülés levezető elnöke *Dr. Gustavo Corni* volt. Elsőként *Dr. Ivan Šedivy* (a Cseh Tudományos Akadémia Masaryk Intézetének igazgatója) olvasta fel német nyelvű előadását, melyben az isonzói frontszakaszon bevetett cseh nemzetiségű katonák történeti emlékezetét állította középpontba. Részletezte a cseh tartományok Osztrák–Magyar Monarchián belüli politikai szerepét. Egyértelműen lojálisnak jellemezte a csehek viszonyát a háború kirobbanásakor. A hivatalos statisztika szerint az osztrák–magyar hadseregben 1914-ben a hivatásos tisztek 5 %-a, a tartalékos tisztek 10 %-a, a katonák 12 %-a volt cseh nemzetiségű. Áttekintette, milyen arányban voltak jelen a cs. és kir. haderő egyes fegyvernemeinél: egy teljes cseh kiegészítésű gyaloghad-

osztály – a 21. hadrendi számot viselő –, és több dandár vett részt az isonzói harcokban. Hangsúlyozta, hogy szét kell választani a csehek orosz, illetve olasz fronton történt háborús szereplését, hiszen az Isonzónál jól harcoltak, Galíciában már kevésbé. Kitért arra is, hogy az isonzói küzdelemről mi maradt meg az emberek emlékezetében és a visszaemlékezésekben. Felsorolta, kik harcoltak az ismertebb cseh személyiségek közül az Isonzónál, kik álltak olasz oldalon a Csehszlovák Légióban. 1918 után a csehszlovák történetírás a kiemelte különféle hadszíntereken harcolt cseh légiók szerepét. A Monarchiában szolgált tisztikar egyharmadát vették át az új csehszlovák haderőbe, de sok, pl. Katonai Mária Terézia Renddel kitüntetett és az Isonzónál harcolt tisztnek el kellett hagynia a hadsereget. Felsorolta az 1990-es évektől a témakört kutató cseh történészek nevét és ismertebb publikációit.

Őt *Lovro Galič* (horvát amatőr történész) követte, aki német nyelvű előadásában kísérletet tett az Isonzo felső szakaszán harci cselekmények következtében az 1915. májusa és 1917. november eleje közötti időszakban elhunyt osztrák-magyar katonák számának megállapítására, főként a cs. és kir. XV. hadtest, valamint a 14. német hadsereg veszteségeire koncentrálva. Számos táblázattal illusztrált előadásában a cs. és kir. XV. hadtest veszteségeit nemzetiségi és fegyvernemek szerinti, valamint évenkénti megoszlásban mutatta be, amelyből kiderült, hogy a magyarok, az ukránok és a bosnyákok felülreprezentáltak voltak az elesettek között. Az előadó a veszteségekhez számította még a front mögötti hadtestkórházban és a hadtápterületen elhunytakat is. Szólt a körzetben található katonatemetőkről, kiemelve, hogy az eredetileg 200 sírkertből ma csupán kettő létezik. Ez szerinte annak köszönhető, hogy az olaszok a két világháború közötti időszakban exhumálták a halottakat, azonban nem regisztrálták őket megfelelőképpen. Végezetül megállapította, hogy az osztrák-magyar délnyugati front összes háborús veszteségeinek 80 %-a az isonzói frontszakaszra esik. Saját kutatásai szerint az egész olasz hadszíntéren 360 000 osztrák-magyar katona esett el 1915 májusa és 1917 november eleje között, közülük 200 000 fő az Isonzo mentén lelte halálát.

Dr. Petra Svoljšak (a Szlovén Tudományos Akadémia Történeti Intézetének munkatársa, Ljubljana) szlovén nyelven elhangzott előadásában az Osztrák-Magyar Monarchia és az Olaszország területén menedéket talált szlovén menekültekről beszélt. Az Isonzofront kialakulásával egyidejűleg a folyó bal partján lakókat – számuk 80 000 fő volt – az osztrák hatóságok Krajna, Karintia, Stájerország, Alsó-Ausztria tartományokba telepítették. A folyó jobb partján élők közül az olaszok 10–12 000 embert különböző olasz városokba és szigetekre költöztettek. 1916 augusztusában az olaszok által elfoglalt Görz városából 6000 fő, 1917 augusztusában a meghódított Bainsizza-fennsík népessége, a caporettói-áttörés után, 1917 októberében Friaul tartomány lakossága menekült Olaszország más területeire. A világégés befejezése után az olasz megszállás alatt maradt Görz körzetéből a lakosság egy része a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba települt át. A menekültek nagy része csak a háború után tért vissza korábbi hazájába, az utolsók 1922-ben.

Az ebédszünetet követő délutáni ülésszak elnöke *Dr. Walter Lukan* (a Bécsi Egyetem professzora) volt. Elsőként *Dr. Irena-Novak-Popov* (a Ljubljanai Egyetem irodalomprofesszora) olvasta fel előadását szlovén nyelven, amelyben az első világháborús szlovén naplókról beszélt: a művek komoly történeti, forrás-, kulturális és irodalmi értéket képviselnek. Megemlítette, hogy a naplók a túlnyomó részét csak az önálló Szlovénia megalakulása után, az 1990-es években adták ki. Rávilágított arra, hogy mindegyik napló másmás stílusban íródott, olvasásuk közben a szubjektivitás rendkívül szembetűnő, hiszen mindegyik írásmű szerzője másként látta a körülötte zajló háborús történéseket.

Dr. Balla Tibor őrnagy (a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum Bécsi Állandó Magyar Levéltári Kirendeltségének Kirendeltségvezető-helyettese) számos képpel és vetített térképvázlattal illusztrált német nyelvű előadásában a caporettói áttörésben (12. isonzói csata) részt vett magyar alakulatok szereplését mutatta be. Először röviden összefoglalta a magyar csapatok és egységek, valamint nevesebb hadvezérek – pl. József Ágost főherceg, Lukachich Géza tábornok – tevékenységét az 1915 júniusa és 1917 szeptembere között lezajlott első tizenegy isonzói csata során, kidomborítva azok igen nagy veszteségeit. Általánosságban beszélt a központi hatalmak 1917 október–novemberében végrehaj-

tott caporettói áttörési hadműveletéről, aminek eredményeként a – túlerőben lévő – olasz csapatokat a Piave folyóig szorították vissza. Az előadó felvázolta az isonzói frontszakaszon 1917. október 24-én, az ellenségeskedések megindulásakor szemben álló felek – a német 14. hadsereg és az osztrák–magyar Boroević-hadseregcsoport, illetőleg az olasz második és harmadik hadsereg erői – hadrendjét, erőelosztását. Az egész hadművelet részletes ismertetésének mellőzésével összefoglalta a történelmi Magyarország területéről kiegészült cs. és kir., valamint honvédcsapatok tevékenységét az 1917. október 24. és november vége közötti időszakban. Végezetül röviden értékelte az áttörési hadműveletben részt vett magyar alakulatok szereplését és tevékenységét, kiemelve hősiességüket, a siker érdekében tett erőfeszítéseiket és magas emberveszteségeiket.

A kávészünet után *Dr. Vincenc Rajšp* szlovén nyelvű előadására került sor. Az előadó Svetozar Boroević tábornok, az isonzói frontszakaszon álló osztrák–magyar erők parancsnoka által Krk-szigetén elrendelt háborús üldözésekről, megfigyelésekről beszélt. Kiemelte, hogy a Monarchiában a háború során nem csak a külső, hanem a belső ellenség ellen is küzdöttek. Államellenes mozgalomnak tekintették a délnyugati hadszíntéren az olasz lakosság anyaországgal való egyesülését célul tűző irredentizmusát pl. Trentino, Görz, Trieszt területén, a Kvarner-öböl szigetein, illetőleg a délszláv irredentizmust. Krk-szigetén viszonylag erős volt a délszláv (szerb-horvát) irredenta mozgalom, melynek élén a hatóságok szerint az ottani püspök, Dr. Anton Mahnič állt. A Laibachi érsek, Anton Jeglič és Mahnič Boroević-hez írt levelezésén keresztül mutatta be, milyen volt egymáshoz való viszonyuk. A tábornok – szerbbarát nézeteikre történő hivatkozással – követelte a Krk-szigetén szolgálatot teljesítő papok felmentését és a hátországba küldését, ami végül is nem történt meg.

Végül *Kurt Kalcher* (a Grazi Egyetem Kémiai Intézetének munkatársa) német nyelvű vetítettképes előadását hallhatták a résztvevők, aki röviden és lényegre törően felvázolta a vegyi hadviselés történetét az ókortól az első világháborúig, a mérgezett nyíl és a görögtűz alkalmazásától a mérges gázok bevetéséig. Említést tett az 1899-es és 1907-es Hágai Egyezmény vonatkozó bekezdéseiről. Megtudhattuk, hogy az első világégés során a vegyi hadviselésben a németek jártak elől, hiszen ők 1914–1915-ben már bevetettek ingerlő gázokat a fronton, továbbá 1915. április 22-én ők hajtották végre az első komoly klórgáztámadást Ypernnél, majd 1915 májusában az orosz hadszíntéren, Varsónál. 1915 szeptemberétől már az angolok is alkalmaztak harci gázt a nyugati fronton. Felvázolta az 1916 júniusában német segítséggel az Isonzo menti San Martino községnél végrehajtott osztrák-magyar gáztámadás lefolyását és annak következményeit. Kiderült, hogy foszgénnel töltött gázgránátokat a franciák használtak először 1916. február 21-én Verdunnél. Megismertette a hallgatósággal, hogy milyen kémiai anyagokat (pl. ingerlő anyagok, foszgén, klark, mustárgáz) használtak a szemben álló felek a gázháborúban. Részletesen beszélt a 12. isonzói csatában a németek által Bovecnél alkalmazott – eredetileg az angolok által kifejlesztett – elektromos gyújtású gázvetők ellenségre gyakorolt hatásáról. Röviden összegezte a Németországban a gázháború atyjának tekintett Fritz Haber tevékenységét.

A nap végén az előadókhoz intézett kérdések és az azokra adott rövid válaszok hangzottak el.

Aznap este a konferencia résztvevőit Bovec polgármestere a várostól néhány km-re található, az 1880-as években épült Kluže-erődben látta vendégül, ahol helyi folklórbemutatóval, népdalokkal, valamint első világháborús katonai hagyományőrzők jelenlétével és rövid bemutatójával kedveskedtek a megjelent vendégeknek.

A konferencia harmadik napjának délelőttjén csupán egyetlen előadásra került sor, amelyet *Dr. Walter Lukan* tartott német nyelven. A számos vetített képpel illusztrált előadásból az Isonzo-front korabeli osztrák, magyar, német, szlovén, olasz képeslapokon történt megjelenítését követhettük nyomon. A képeslapokat nagyobb témák köré csoportosítva láthattuk, így pl. az ellenség gúnyos és lekicsinylő bemutatása, ünnepek a fronton és a hátországban, a hont védő saját harcosok kitartása, a dicső halál megjelenítése, front-életképek a katonák mindennapjaiból, a gyerekek háborús játékai. Az előadó kiemelte, hogy a képeslapok egyfajta korabeli médiumként is értelmezhetők, amelyek nem csak írásos üzeneteket közvetítettek, hanem elég erős nemzeti érzést erősítő, propagandafunkciójuk is volt.

A különböző háborús témák bemutatásának minősége is rendkívül fontos szempontnak bizonyult, amelyet az is alátámaszt, hogy a dunai birodalomban, Német-, illetve Olaszországban egyaránt a korabeli leghíresebb képzőművészek vállaltak szerepet a lapokon látható rajzok, festmények, fotók elkészítésében.

A délelőtti program a szomszédos Kobaridban folytatódott, ahol az ottani, elsősorban az első világháború tárgyi emlékeit őrző múzeumban kisebb ünnepélyre került sor, amelyet állófogadás követett.

Dr. Valentin Inzko, az Osztrák Köztársaság szlovéniai nagykövete és *Dr. Vasja Klavora*, a Szlovén Nemzetgyűlés alelnöke jelenlétében *Dr. Heinrich Schöll*, az Osztrák Fekete Kereszt alelnöke elismerő okiratot adott át a Kobaridi Múzeum munkatársainak, amivel az Isonzo völgyében és a térségben található katonatemetők ápolása továbbá az első világháborús emlékhelyek megőrzése terén kifejtett tevékenységüket ismerték el.

A program zárásaként a konferencia résztvevői a délután folyamán *Damjana Fortunat-Černilogar*, a Boveci Múzeum tudományos munkatársa szakvezetésével kiránduláson vehettek részt, és először a Bovec környékén található egyik első világháborús osztrák-magyar és német katonatemetőt, továbbá egy, a háború idején emelt olasz emlékkápolnát kerestek fel, valamint a Boveci Múzeum világháborús és más kiállításait tekinthették meg.

A konferenciának otthont adó Hotel Alp különtermében három napon át láthattuk a szlovén *Miro Simčič* által rendezett, az első világháborús olasz fronton csak az „Isonzo oroszlánjá"-nak nevezett horvát származású Svetozar Boroević tábornok térképeit, továbbá korabeli fényképfelvételeket bemutató kis kamarakiállítást.

NÉGYESI LAJOS

„CSATÁK NÉMA TANÚI"

Csata- és hadszíntérkutatók konferenciája, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2005. október 1.

2005 október 1-én immár ötödik alkalommal került megrendezésre „Csaták néma tanúi" címmel a magyar Csata- és hadszíntérkutatók konferenciája. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum dísztermében összegyűlt, mintegy 50 fő érdeklődőt *Dr. Holló József Ferenc* vezérőrnagy, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója, a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztályának elnöke köszöntötte. Megnyitó szavai után első előadóként a doni hídfőcsatákkal kapcsolatos kutatásainak eredményeiről számolt be. Az intézet főigazgatójaként az utóbbi években sikerült jól működő, kétoldalú kapcsolatot kialakítania a voronyezsi kormányzósággal, melynek eredményei elsősorban a hadisírgondozás és a tudományos konferenciák területén jelentkeznek. A jövőben, várhatóan, az orosz fél együttműködésével, ez közös hadszíntérkutató programokkal is bővülhet. A továbbiakban, az ez év nyarán, a helyszínen tartott konferencia-előadásáról szólt, melyben magyar szemszögből ismertette a hídfőcsatákat a harcokban részt vett egykori szovjet parancsnokok előtt.

Ezt követően *Pintér Tamás* ismertette a szegedi 46-os bakák doberdói harcainak helyszínén folytatott kutatásait. Kutatótársával, Rózsafi Jánossal, a 46. gyalogezred egykori katonája, Kókay László hadinaplóját olvasva határozták el, hogy felkeresik az 1916-os San Martinói aknarobbantás helyszínét és azonosítják a tölcsér helyét. Csaknem egy éves levéltári, könyvészeti adatgyűjtés és a szükséges térképészeti anyagok beszerzése után, idén tavasszal utaztak a helyszínre. Többnapos terepbejárás és GPS-mérések után sikerült megtalálni a keresett helyet, a település terjeszkedése miatt azonban a táj jelentősen megváltozott, az aknatölcsért időközben, egy építkezés során, feltöltötték. Ettől függetlenül a

terep ma is őrzi az egykori harcok nyomait, így sikerült megtalálniuk a helyszínen a 46-osok lövészárkait és kavernáit.

Négyesi Lajos a debreceni 7-es huszárok 1916-os, úz-völgyi harcainak helyszínén folytatott kutatásairól beszélt. A harcok leírását 1931-ben publikálta Wolf Béla a Magyar Katonai Szemle hasábjain. Az ott közölt vázlat segítségével, GPS-mérésekkel, sikerült azonosítani az összecsapás helyszínét. A lakott területtől távol fekvő, erdős terep szinte érintetlenül megőrizte a magyar és román töltényhüvelyeket. Ezek alapján sikerült rekonstruálni az összecsapás részleteit, kiegészíteni és igazolni a visszaemlékezésben leírtakat.

A negyedik előadás ismét a második világháborút idézte fel, *Weimper Zoltán* és *Horváth Gábor* a Zámoly térségében lezajlott harcokkal kapcsolatos kutatásaikkal ismertette meg a közönséget: könyvészeti források, visszaemlékezések adatait vetették össze a terepen tapasztaltakkal és egy 1945-ös harci nap történetét kísérelték meg rekonstruálni. Munkájuk jól példázza a csata- és hadszíntérkutatás egyik célját, hogy a kutatások során viszonylag szűk időhatárok között, kis területen – jelen esetben a Zámoly környéki majoroknál – lezajlott összecsapások menetét kell minél részletesebben rekonstruálni.

A konferencia utolsó részében a roncskutatás játszotta a főszerepet. *Légrádi Lajos*, a Magyar Veterán Repülők Szövetségének tagja videofelvételekkel színesített előadásában két repülőgép lezuhanásának helyszínén folytatott vizsgálódásról számolt be. Őt két ceglédi kutató követte, akik a város közelében megsemmisült Pz.VI-os feltalálásának történetét ismertették. Terepbejárásaik során a környékbeli tanyákról a harckocsiból származó páncéllemezeket gyűjtötték be, valamint azonosították a jármű megsemmisülési helyét. Az ott folytatott ásatás további darabokat hozott napvilágra. Ezután a fellelt darabok azonosítása következett. A harcjármű páncéltestének kontúrját eredeti méretarányban felvázolva, majd az egyes darabokat a helyükre téve összeállították a teknő fedőlemezének egy nagy darabját és a torony ágyazatának egy részét. Ezzel sikerült bizonyítaniuk, hogy a megtalált darabok valóban a német páncélosból származnak.

A konferencia egyben a hazai csata- és hadszíntérkutatás ötödik születésnapját is jelezte. 2001. június 25-én a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen találkoztak először azon kutatók akik a hadtörténelmi események nyomait az összecsapások helyszínén keresik. A 2001-es, első konferencia elnöke Veress D. Csaba volt, aki kutatásai során a levéltári és könyvészeti források mellett sikerrel alkalmazta a helyszínen végzet terepbejárást is. Azon a konferencián vetődött fel az igény a kutatások szervezett kereteinek kialakítására és a tudományos igényű munkamódszerek kifejlesztésére.

Néhány hónappal később a Magyar Hadtudományi Társaság adta szervezeti kereteken belül megalakult a Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztály, és az évente megrendezett konferenciák lehetőséget adtak a hadtörténelmi terepkutatásokkal foglalkozónak, hogy eredményeikről számot adjanak. Az évek során megismerkedhettünk a térinformatikai módszerek alkalmazásával, a tűzszerész és fegyverszakértői munkával, búvárrégészeti kutatásokkal, roncskutatókkal és harctérkutatókkal.

Az idei konferencia jelezte, hogy a csata- és hadszíntérkutatás lassan kezd kinőni a szabadidős tevékenység keretei közül. *Dr. Holló József Ferenc* vezérőrnagy zárszavában így fogalmazta ezt meg: „A csata- és hadszíntérkutatás napjainkban egyike a hadtudomány legeredményesebb területeinek. Azonban nem halogathatjuk tovább a jelentkező problémák megoldását. Az egykori összecsapások helyszínei értékes hadtörténelmi információkat őriznek, azonban törvényi védelem hiányában ezek az adattárak ki vannak szolgáltatva a kincskeresők és a felkészületlen amatőr kutatók pusztításainak. Másrészt a régészeti védettséget élvező, 1711 előtti csataterek esetében a törvény komoly gátja a kutatásoknak, mivel a múzeumok nem tekintik feladatuknak, hogy amúgy is jelentős mennyiségű régészeti feladatuk mellett hagyományos régészeti módszerekkel nem kutatható csatatereket vizsgáljanak.

Ez ugyanis nem hagyományos régészeti feladat. Évtizedekkel vagy évszázadokal korábban lezajlott összecsapások helyszíneit kell megtalálni a terepen, felkutatni, azonosítani, értelmezni a harcok nyomait, rekonstruálni állandó és tábori erődítmények rendszerét, harcjármű- és repülőroncsok, töredékek alapján megállapítani megsemmisülésük történetét, felkutatni a háborúk névtelen áldozatainak maradványait és biztosítani számukra a végtisztességet. Ez speciális, harctérkutatói ismereteket kíván.

A megoldást egy, a hadtörténelmi emlékeket – kiemelten az összecsapások helyszíneit – a magyar kulturális örökség sajátos területeként kezelő program jelenthetné. Ennek keretében törvényi védelmet kell biztosítani a hadtörténelmi emlékeknek, meg kell szervezni a harctérkutató szakemberek képzését és meg kell teremteni az örökségvédelmi és kutatómunka szervezeti kereteit.

Ha mindez megvalósul, az egy új tudományos kutatási terület, a magyar hadtörténelmi régészet megteremtését jelentené."

TÓTH FERENC

THÖKÖLY IMRE FEJEDELEM HALÁLÁNAK 300. ÉVFORDULÓJA

Tudományos ülésszak, Vaja, 2005. október 13-14.

Az idei év jubileumai között talán kevesebb figyelem jutott a 300 éve elhunyt késmárki Thököly Imre egykori kuruc vezér emlékének, pedig a közelmúltban igen színvonalas rendezvényekkel emlékeztek meg az évfordulóról, legutóbb Vaján, a Vay Ádám Múzeum emlékkonferenciáján.

A tudományos tanácskozást a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Vaja Nagyközség Önkormányzata, a Vay Ádám Múzeum és Baráti Köre szervezte a múzeum gyönyörűen felújított kastélyépületében október 13–14-én.

A rendezvény megnyitójára október 13-án este 18 órakor került sor *dr. Kiss Gábor,* a Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Közgyűlés alelnöke köszöntőjével, amelyet a kisvárdai Weiner Leó Alapfokú Zene- és Művészeti Iskola diákjainak hangversenye követett.

Másnap tárogatószóval és *Dr. Dám László* megyei múzeumigazgató köszöntőjével kezdődött a tudományos tanácskozás, amelyet *Dr. Holló József* vezérőrnagy, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója távollétében *Dr. Czigány István* alezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgató-helyettese nyitott meg.

Az első szekció *Köpeczi Béla* akadémikus előadásával kezdődött. Köpeczi professzor a kuruc mozgalom egy későbbi korszakába kalauzolta a hallgatóságot, és a békési Péró-féle felkelés francia visszhangjáról beszélt. Előadásában bemutatta az ellentmondásos felkelés történetét, kapcsolódásait a kuruc hagyományhoz, és elemezte a korabeli francia sajtó vonatkozó híreit. A „Gazette" és a „Mercure de France" elég nagy figyelmet szentelt a békési felkelésnek, amit a magyar „elégedetlenek" (*mécontents* vagy *malcontents*) korábbi mozgalmaihoz hasonlított.

A következő előadó, *R. Várkonyi Ágnes* professzor asszony előadása elején felidézte az 1970-es évek jelentős, Thökölyvel foglalkozó konferenciáit (1975. Vaja, 1978. Hajdúszoboszló) és érdekes megközelítésben fejtegette Magyarország esélyeit a hatalmi átrendeződés idején. Az előadás két fontos esemény, I. Lipót egyik 1678-as értekezlete és az 1681-es soproni országgyűlés összefüggéseire mutatott rá. Az utóbbi fontos kerete lehetett volna a megegyezésnek, amit Thököly nem fogadott el. Az elutasítás okainak a vallásszabadsággal kapcsolatos megfontolásokon és az emberi gyengeséggel való magyarázatán túl az előadó kitért a garancia nélküli alkotmány és 28, a központi kormányzatban érdekelt személy különös magyarországi indigenátusa kérdésére is.

Az harmadik előadást *Zachar József* ny. ezredes, neves hadtörténész tartotta, aki számos új kutatási lehetőségre hívta fel a fiatal kutatók figyelmét, elsősorban a bécsi központi levéltárak állományaiban. A Kriegsarchiv kéziratgyűjteményeiből elsősorban a Hagyatékok és az Udvari Haditanács részben elpusztult, de torzó voltában is igen jelentős iratanyagára, valamint a Régi Tábori Iratok forrásaira utalt. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv gazdag gyűjteményeiben elsősorban a hadi és külügyi vonatkozású iratanyag kiak-

názatlan lehetőségeire hívta fel a figyelmet. Előadása végén huszáros könnyedséggel sorolta fel azokat a további osztrák, cseh és szlovén levéltárakat, ahol még jelentős, a Thököly-felkelésre vonatkozó iratok rejlenek.

A második szekciót *Czigány István* Thököly Imre hadseregének katonai összetételét vizsgáló előadása nyitotta. Az elemző különösen az elbocsátott végvári katonaelemek szerepét vizsgálta. A „bujdosók" kategóriájába sorolt „szabad legények" vagy „szegénylegények" külön társadalmi kategóriát alkottak. Nemzeti elkötelezettségük kétségkívül fontos szerepet játszott a Thököly-felkeléshez való csatlakozásukban, ugyanakkor ez nem akadályozta meg sem a polgári lakossággal szemben elkövetett erőszakos cselekményeiket, sem pedig azt, hogy a felkelés bukása után tömegesen álljanak császári szolgálatba.

A következő előadó, *Varga J. János,* Thököly török szövetsége problematikáját elemezte. Előadásában kitért a török politika XVI. századi és XVII. század eleji előzményeire, az óvatos erdélyi politika ellentmondásaira és I. Lipót abszolutista politikájának magyarországi következményeire. Mint ismeretes, a magyar főurak 1663–1664-től kerültek szembe az uralkodóval és jutott előtérbe a török orientáció. Az előadó részletesen kitért még Thököly kinevezésének olyan kérdéseire, amelyek az athnamé és a berát közti különbségre vonatkoznak. Sokat vitatott téma a Thököly uralma alá tartozó Orta Madzsar meghatározása is, amely akár az egész királyi Magyarországot is magában foglalhatta. Előadása végén Varga J. János elhibázott lépésnek minősítette Thököly Imre török szövetségét.

Ezt követően e sorok szerzője beszélt Thököly és a francia diplomácia nem kevésbé ellentmondásos kapcsolatáról. Az előadás felvázolta a korabeli francia külpolitika közép- és kelet-európai esélyeit és a magyar kuruc szövetség jelentőségét nagyobb összefüggésekbe ágyazva igyekezett megragadni. Ezután kitért a francia segítség lényegi elemeire, nehézségeire és korlátaira. Az elmaradt 1681-es megegyezést a francia diplomácia egyik legjelentősebb eredményének értékelte, amely közvetett módon hozzájárult Strasbourg városa francia kézre kerüléséhez is. Összefoglalásképpen kijelentette, hogy a szövetség elsősorban a Francia Királyság szempontjából tekinthető sikeresnek, de hozzájárult Thököly-mozgalma európai elismertetéséhez és a későbbi magyar függetlenségi mozgalmak francia orientációjához.

A délelőtti szekciót *Basics Beatrix* Thököly-ábrázolásokat bemutató előadása színesítette. Az egykorú és későbbi metszeteket bemutató előadás különféle típusportrékat igyekezett kiragadni a korabeli barokk elemeket vegyítő gazdag képanyaggyűjteményből. A portréknál gyakran megfigyelhető a „kép a képben" ábrázolásmód. A különféle kiadványillusztrációk esetében gyakran találunk egész alakos és lovasportrékat is. Nagyon érdekes allegorikus és karikaturisztikus ábrázolásokat figyelhetünk még meg a röplapok rendkívül gazdag tárházában is.

Délután *Nyakas Miklós* Thököly hajdúvárosokkal kapcsolatos politikájával ismertette meg a hallgatóságot. Kifejtette, hogy a korszakunkban a felső-magyarországi és partiumi társadalom jelentős mértékben militarizálódott. A hajdúk kiváltságait a központi kormányzat 1662-ben több kiváltságlevéllel is megerősítette, így nem volt meglepő, hogy némely hajdúváros, mint például Hajdúböszörmény, komoly ellenállást tanúsított a behódoltatás során. Természetesen jelentős különbségek is voltak a különböző hajdúvárosokkal szemben folytatott politika során, ám a Thököly-felkelés bukása után a támogatóinak számító városok is rendre visszatértek a Habsburg hűségre.

A második előadó, *Mészáros Kálmán,* a Rákóczi-szabadságharc hadseregének kiváló ismerője volt, aki levéltári kutatásainak érdekes, korábbi korszakra vonatkozó „melléktermékét" osztotta meg a közönséggel. Egy 1687-es, Szabolcs vármegyei szolgabírói tanúvallatási jegyzőkönyv alapján vont le érdekes következtetéseket Vay Ábrahám életére vonatkozóan. A viszonylag szűk téma központi eleme Vay Ábrahám részvételének kérdése volt az 1672-es felkelésben, amit az előadó élvezetes módon és meggyőzően mutatott be.

A következő expozében *Kónya Péter* az eperjesi vésztörvényszék történetét tárta a hallgatóság elé. A források nyomasztó hiánya ellenére a fiatal kutató igen jelentős eredményekre jutott e témáról írt könyvében, melyek legfontosabb elemeit előszóban is megosztotta a hallgatósággal.

Az 1687 tavaszától őszig működő vésztörvényszék 21 vagyonos felvidéki nemes és polgári személy halálra ítélésében játszott szerepet, amelyben Caraffa politikai indítékai

mellett a vagyonszerzés alantas elemei is kimutathatók voltak.

Szintén a Thököly-felkelés résztvevőinek vagyoni helyzetével foglalkozott a következő előadó, *Ulrich Attila*, aki a Thököly-család Wesselényi összeesküvés után elkobzott birtokainak nagyságát mutatta be. A család felemelkedése történetének rövid ismertetése után az előadó bemutatatta a Thököly-birtokok becsült, XVII. század végi értékét, majd rátért a Kamara Wesselényi összeesküvés utáni birtokfelmérő szerepére. Az előadásból kiderült, hogy nemcsak az érintett Thököly István, hanem a teljesen ártatlan Thököly Zsigmond birtokai is elkobzásra kerültek, és ennek következtében a Thököly-felkelés családi gazdasági okaira is fény derült.

Ezután *Seres István* izgalmas előadásának lehettünk fültanúi, aki legfrissebb törökországi kutatásainak eredményeit osztotta meg a hallgatósággal. Az előadó nemrég bukkant rá Thököly 1695-ben Bulgáriába telepített udvari katonasága összeírásaira, amelyek feldolgozásán azóta is folyamatosan dolgozik. Az összesen 1317 nevet tartalmazó lista számos ismert, történelmi nevet tartalmaz, és érdekes adatokat nyújt a keletre távozott magyar katonai társadalom összetételére és életére vonatkozóan.

Az utolsó előadó, *Baráth Júlia,* a kárpátaljai Állami Levéltár Thököly-leveleiről adott kimerítő tájékoztatást. Elsősorban gazdasági vonatkozású iratokat találhatunk az egykori Ung vármegyére vonatkozó források között, amelyek érdekes információkat adhatnak a szekéradási vagy szállásadási kötelezettség érvényesítésével kapcsolatban, de találhat a kutató Thököly-pátenseket, sőt a korabeli társadalmi helyzetre utaló, káromkodás és lopás elleni drákói intézkedéseket is.

A konferencia összegzését *Zachar József*, a zárszót *Molnár Sándor* mondta el. Mindketten kifejezték örömüket, hogy a résztvevők változatos és gazdag ismeretanyagot nyújtó konferenciára tekinthetnek vissza, és tudatták, hogy a tervek szerint 2006-ban az előadásokat tartalmazó kötet is megjelenik.

KISS BALÁZS

A MAGYAR HONVÉDSÉG ÚJJÁSZERVEZÉSE 1944–1945-BEN

Kerekasztal-beszélgetés, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2005. október 26.

2005. október 26-án a Hadtörténeti Intézet és Múzeum kerekasztal-beszélgetést szervezett a múzeum Tóth Ágoston termében. A beszélgetést *Dr. Markó György* ezredes, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának tudományos helyettese vezette.

A nyitó előadást *Dr. Sípos Péter,* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa tartotta „Magyarország külpolitikai helyzete 1944 végén, 1945 elején" címmel. Megvizsgálta, milyen tényezők befolyásolták Magyarország nemzetközi helyzetét, megítélését. A helyzet feltárásához az előadó szerint két irányvonalat érdemes megvizsgálni. Az egyik a magyar kormányok helyzete és tevékenysége 1939-től kezdve, míg a másik, hogy nem lehet pusztán magyar helyzetről beszélni, hanem alapvetően a világpolitikai tendenciát kell látni. Magyarország lehetőségeit az a geopolitikai tény határozta meg, hogy a náci Németország felé két irányból közeledő antifasiszta koalíciós haderőknek nyilvánvalóan valahol Magyarország közelében kellett találkozniuk, továbbá hogy a magyar területek abba a zónába estek, amik a következőkben a szovjet érdekszférába tartoznak. Hazánk 1944 szeptemberétől szovjet befolyás alá került, betagozódott a szovjet érdekrendszerbe.

Másodikként *Dr. Számvéber Norbert* százados, a Hadtörténeti Levéltár igazgató-helyettese tartott előadást „Magyarország katonapolitikai helyzete 1944 végén, 1945 elején" címmel. Kiemelte, hogy 1944. október 15. után a Magyar Királyi Honvédség felső vezetése jelentős változáson ment keresztül, ami hozzájárult ahhoz, hogy a hivatásos tiszti ál-

lomány kétségesnek ítélte a helyzetét. A Magyar Királyi Honvédség erkölcsi állapotát a parancsok hiányából fakadó bizonytalanság mellett gyengítette a felismerés, hogy az alapvetően megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben a harc folytatása értelmetlen. Mindezeken túl a hivatásos tisztek jelentős csoportja a szélsőjobboldali hatalomátvételtől a karrierje emelkedését várta.

Dr. Markó György ezredes „A Magyar Honvédség felső vezetésének újjászervezése" címmel tartott előadást, aminek központi elemeként Vörös János honvédelmi miniszter és vezérkari főnök ellentmondásos pályafutását vizsgálta. Az előadó tájékoztatást adott továbbá a Honvédelmi Minisztérium megszervezéséről, „kétszobányi" indulásáról. A felkért tisztek első feladata magának a minisztériumnak a megszervezése volt. Gondoskodniuk kellett továbbá a személyi és anyagi ellátást biztosító katonai közigazgatás kialakításáról, illetve a katonai alakulatok felállításáról.

Dr. Balló István nyugállományú alezredes „A Magyar Honvédség első alakulatai 1945-ben" című előadásában rámutatott, hogy az 1944. december 21-én megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik legfontosabb feladata az új honvédség megszervezése volt. Ennek a hadseregnek a két fő vonása a demokratikus és antifasiszta jelleg volt. Az ország vezetésének nem álltak azonban rendelkezésére olyan fegyveres erők, amiket azonnal be lehetett volna vetni immáron a németek ellen, nem voltak gyárak, hadiipari üzemek. Szólt az előadó az elsőként felállított alakulatokról, az 1. magyar vasútépítő ezredről (1945. január 5.) és a 3. magyar vasútépítő dandárról (1945. február 25.), melyek hadifoglyokból alakultak, továbbá az első önkéntes magyar hadosztályról, amely 1945 január 1-én, Temesvárt, szintén hadifoglyokból szerveződött. A toborzásoknak köszönhetően rövid idő alatt mintegy ötvenezer férfi és nő jelentkezett a fasizmus elleni harcra.

A következő előadás a Fegyverszüneti Egyezmény katonai kérdéseit tárgyalta. *Dr. Okváth Imre,* az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának főosztályvezetője az Egyezmény három paragrafusát vizsgálta. Az első paragrafus a németek elleni hadüzenetről, mint fő és kardinális kérdésről szólt, a német erők lefegyverzéséről, és a német nemzetiségűek internálásáról. A harmadik paragrafus a Vörös Hadseregnek átadandó katonai bázisokról, laktanyákról, illetve a szabad mozgás biztosításáról, a tizenötödik paragrafusa pedig a fasiszta jellegű katonai szervezetek felszámolásáról rendelkezett. Az előadó a fegyverszünet jelentőségét abban határozta meg, hogy a szerződéssel megkezdődhetett a demokratikus magyar hadsereg kialakítása.

Dr. Szántó Mihály nyugállományú ezredes „A Magyar Honvédség újjászervezésének és az antifasiszta küzdelembe való bekapcsolódásának jelentősége" című előadásában kifejtette, hogy a Magyar Honvédség újjászervezése, és antifasiszta harca a magyar antifasiszta mozgalom szerves része volt, a magyar szabadságharcok tradíciójának része, úgyszólván „magyar nemzeti tulajdon," amihez az utóbbi évtizedekben a mindenkori kormányok nem kellő körültekintéssel nyúltak. Fő problémaként az előadó a hadsereg leszerelését, illetve annak módját jelölte meg, aminek köszönhetően 1948-ban, az új hadsereg megszervezésénél, sok tisztet reaktiválni kellett.

Bognár Zalán, a Károli Gáspár Református Egyetem adjunktusa „Magyar katonák szovjet hadifogolytáborokban" címmel tartott előadást. Mint elmondta, körülbelül hatszáznyolcvanezer magyar katona került szovjet hadifogságba. Ruházatuk, élelmezésük és elszállásolásuk az esetek döntő többségében elviselhetetlen volt. A hadifogoly-gyűjtőtáborokban, illetve a foglyokat szállító vonatokon sok esetben a 40–60 %-ot is elérte a halálozás, míg a Szovjetunióban lévő fogolytáborok minősége sok mindentől függött. Az úgynevezett változó tényezőkhöz lehet sorolni az időbeli, térbeli különbségeket. A térbeli elhelyezkedés alapján gyűjtőtáborok, átmeneti és céltáborok voltak. A foglyokkal való bánásmódban közrejátszott, hogy a Szovjetuniónak óriási embervesztességei voltak, és az újjáépítésben a technikai fejlesztés helyett a lehető legtöbb ember munkába állítása volt a cél.

Az előadások után hozzászólásokra került sor. Többek között *Dr. Dombrády Lóránd* és *Dr. Tóth Sándor* folytatott eszmecserét a kiugrási kísérletről, az átállásról, illetve arról, hogy beszélhetünk-e egyáltalán magyar katonapolitikáról az adott időszakban.

Zárszavában *Dr. Markó György* ezredes megköszönte a felkért kutatóknak az előadásokat, a résztvevőknek a hozzászólásokat, és kilátásba helyezte, hogy ugyanebben a témában a Hadtörténeti Intézet és Múzeum újabb beszélgetés(ek) megrendezését tervezi.

TARTALOM

THÖKÖLY IMRE FEJEDELEM HALÁLÁNAK 300. ÉVFORDULÓJÁRA

R. VÁRKONYI ÁGNES — Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején ---- 363

ZACHAR JÓZSEF — A Thököly-szabadságharc hadtörténeti és hadművészeti szempontból ---- 400

GEBEI SÁNDOR — A Thököly-felkelés kibontakozása és a Rzeczpospolita --- 412

SERES ISTVÁN — Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején (1698–1699) ---- 424

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aacheni Albert tanúsága ---- 501

BÁRÁNY ATTILA — Angol lovagok a nikápolyi csatában ---- 517

B. SZABÓ JÁNOS — A Mohácsi csata és a „hadügyi forradalom." II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában ---- 573

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON — A kalifa a császár ellen. Az amorioni hadjárat (838) ---- 633

PINTÉR JÁNOS ZSOLT — Tatárok és magyarok (1241–1242) ---- 660

MOLNÁR MÁTÉ — A francia hadügyi reform kérdése Pierre Dubois műveiben 697

KORDÉ ZOLTÁN — Megjegyzések a székely ispánok 1467 előtti katonai szerepéhez ---- 721

MŰHELY

ORMOS ISTVÁN — A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. *Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan* és *Zimonyi István* művei ---- 733

BOROSY ANDRÁS — Hadseregszervezés, mozgósítás Magyarországon a XIV. században ---- 782

NOVÁKI GYULA — Nyergesújfalu és Muzsla (Karva) – Csenke-puszta kuruc kori erődje ---- 795

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MÉSZÁROS KÁLMÁN — Egy fogolynévsor a Rákóczi-szabadságharcból, 1705. február 4. ---- 811

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

HAUSNER GÁBOR – – NÉGYESI LAJOS – – PAPP FERENC — „Juhakol" a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására ---- 835

SZEMLE

VALERI YOTOV — Vbopbazsenieto i sznarjazsenieto. Ot blgarszkoto szrednovekovie (VII–XI. vek) (*Gáll Ervin*)---------- 863

PÁLFFY GÉZA — Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története (*Varga Szabolcs*)---------- 866

H. NÉMETH ISTVÁN — Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség (*Pálffy Géza*)---------- 868

NYAKAS MIKLÓS — A bihari kishajdú városok története (*Seres István*)--------- 871

G. ETÉNYI NÓRA — Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban (*Kreutzer Andrea*)---- 876

HECKENAST GUSZTÁV — Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár (*Bánkúti Imre*)---------- 878

L. BALOGH BÉNI (SZERK.) — „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben (*Csorba György*)---------- 880

KRÓNIKA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Szárazföldi és tengeri hadviselés a trafalgari csata korában. A Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság 31. konferenciája, Madrid, 2005. augusztus 21–28.---------- 883

BALLA TIBOR — Isonzo-front 1915–1917: az emlékezés kultúrája. Nemzetközi konferencia, Bovec, 2005. szeptember 29 – október 1. 888

NÉGYESI LAJOS — „Csaták néma tanúi." Csata- és hadszíntérkutatók konferenciája, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2005. október 1.---------- 893

TÓTH FERENC — Thököly Imre fejedelem halálának 300. évfordulója. Tudományos ülésszak, Vaja, 2005. október 13–14.---------- 895

KISS BALÁZS — A Magyar Honvédség újjászervezése 1944–1945-ben. Kerekasztal-beszélgetés, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2005. október 26.---------- 897

CONTENTS

ON THE 300TH ANNIVERSARY OF THE DEATH OF PRINCE IMRE THÖKÖLY

ÁGNES R. VÁRKONYI — Thököly's Policy and Hungary's Prospects at the Time of the Reestablishment of Power in Central Europe---------- 363

JÓZSEF ZACHAR — Thököly's War of Independence from the Point of View of Military History and Military Strategy---------- 400

SÁNDOR GEBEI — The Evolution of Thököly's Uprising and the Rzeczpospolita- 412

ISTVÁN SERES — The Officers of Imre Thököly's Military Exile in the Ottoman Empire at the Time of the Karlowitz Peace Negotiations (1698–1699)---------- 424

STUDIES

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Hungary and the First Crusade. The Evidence of Albert of Aachen---------- 501

ATTILA BÁRÁNY — English Knights in the Battle of Nikopol---------- 517

JÁNOS B. SZABÓ — The Battle of Mohács and the "Military Revolution" Part II. The Hungarian Army in the Battle of Mohács---------- 573

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — The Caliph against the Emperor. The Campaign to Take Amorion (838)---------- 633

JÁNOS ZSOLT PINTÉR — Tatars and Hungarians (1241–1242)---------- 660

MÁTÉ MOLNÁR — The Issue of the French Military Reform in the Works of Pierre Dubois---------- 697

ZOLTÁN KORDÉ — Comments on the Military Role of the Székely Bailiffs prior to 1467---------- 721

WORKSHOP

ISTVÁN ORMOS — Recent Literature on the Arab Sources of Early Hungarian History. Works by *Mihály Kmoskó*, *Hansgerd Göckenjan* and *István Zimonyi*---------- 733

ANDRÁS BOROSY — The Organisation and Mobilisation of the Army in Hungary in the 14th Century---------- 782

GYULA NOVÁKI — The Fortresses at Nyergesújfalu and Muzsla (Karva)/Csenkepuszta at the Time of the Rákóczi War of Independence-- 795

HISTORICAL SOURCES

KÁLMÁN MÉSZÁROS — A Prisoner-of-War Roll from the Rákóczi War of Independence, 4 February 1705---------- 811

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

GÁBOR HAUSNER – – LAJOS NÉGYESI – – FERENC PAPP — "Sheepfold" in the Vineyard. An Attempt to Define the Location of Zrínyi-Újvár---------- 835

REVIEW

VALERI YOTOV — Vbopbazsenieto i sznarjazsenieto. Ot blgarszkoto szrednovekovie (VII–XI. vek) *(Gáll Ervin)* ---------- 863

GÉZA PÁLFFY — The Special Career of a Nobleman in the 16–17th Centuries. The History of Vice Captain Bálint Hatos and His Family *(Szabolcs Varga)* ---------- 866

ISTVÁN H. NÉMETH — Urban Policy and Economy in 16–7th Century Hungary. The League of Cities in Upper Hungary *(Géza Pálffy)* ---- 868

MIKLÓS NYAKAS — The History of Smaller Haiduk Towns in Bihar County *(István Seres)* ---------- 871

NÓRA G. ETÉNYI — The Publicity of the Theatres of Operations. News of the Anti-Ottoman Military Campaigns in Hungary in the German Press of the 17th Century *(Andrea Kreutzer)* ----- 876

GUSZTÁV HECKENAST — Who Is Who in the Rákóczi War of Independence. A Biographical Handbook *(Imre Bánkúti)* ---------- 878

BÉNI L. BALOGH (ED.) — "I Gather All the Military People on My Way." The 1848–1849 Revolution and War of Independence in Komárom and Esztergom Counties *(György Csorba)* ---------- 880

CHRONICLE

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Land and Naval Warfare in the Period of the Battle of Trafalgar. 31st Conference of the International Military History Committee, Madrid, 21–28 August 2005 ---------- 883

TIBOR BALLA — The Isonzo Front 1915–1917 – The Culture of Commemoration. International Conference, Bovec, 29 September – 1 October 2005 ---------- 888

LAJOS NÉGYESI — "The Silent Witnesses of Battles." Conference of Battlefield Researchers. Military History Institute and Museum, Budapest, 1 October 2005 ---------- 893

T FERENC ÓTH — The 300th Anniversary of the Death of Prince Imre Thököly. Scientific Conference, Vaja, 13-14 October 2005 --- 895

BALÁZS KISS — The Reorganisation of the Hungarian Armed Forces in 1944–1945. Round-Table Conference, Military History Institute and Museum, Budapest, 26 October 2005 -------- 897

TABLE DES MATIERES

AU 300e ANNIVERSAIRE DE LA MORT DU PRINCE IMRE THÖKÖLY

ÁGNES R. VÁRKONYI — La politique de Thököly et les chances de la Hongrie au moment de la réorganisation du pouvoir---------- 363

JÓZSEF ZACHAR — La guerre d'indépendance de Thököly du point de vue d'histoire et d'art militaires---------- 400

SÁNDOR GEBEI — Le déploiement de l'insurrection de Thököly et le Rzeczpospolita---------- 412

ISTVÁN SERES — Le corps d'officiers des troupes de Thököly réfugiées en Turquie lors des négociations de paix de Karlóca (1698–1699)---- 424

ETUDES

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — La Hongrie et la première croisade. Témoignage d'Albert d'Aachen---------- 501

ATTILA BÁRÁNY — Des chevaliers anglais dans la bataille de Nikopol--------- 517

JÁNOS B. SZABÓ — La bataille de Mohács et la "révolution militaire." 2e partie. L'armée hongroise dans la bataille de Mohács--------- 573

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — Le calife contre l'empereur. La campagne d'Amorion (838)- 633

JÁNOS ZSOLT PINTÉR — Les Mongols et les Hongrois (1241–1242)---------- 660

MÁTÉ MOLNÁR — La question de la réforme de l'armée française dans les écrits de Pierre Dubois---------- 697

ZOLTÁN KORDÉ — Observations sur la compétence militaire des ispans szeklers avant 1467---------- 721

ATELIER

ISTVÁN ORMOS — La nouvelle littérature sur les sources arabes de la préhistoire hongroise. Ouvrages de *Mihály Kmoskó*, *Hansgerd Göckenjan* et *István Zimonyi*---------- 733

ANDRÁS BOROSY — Organisation de l'armée et mobilisation en Hongrie au 14e siècle---------- 782

GYULA NOVÁKI — Les forts de Nyergesújfalu et Muzsla (Karva)/Csenke-puszta à l'époque kouroutz---------- 795

PUBLICATIONS DE SOURCE

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Registre de prisonniers de guerre de la guerre d'indépendance de Rákóczi. 4 février 1705---------- 811

RECHERCHES SUR DES CHAMPS DE BATAILLE ET DES THEATRES D'OPÉRATIONS MILITAIRES

GÁBOR HAUSNER – – LAJOS NÉGYESI – – FERENC PAPP — "Bergerie" sur le coteau planté de vigne. Tentative pour déterminer la position de Zrínyi-Újvár---------- 835

REVUE

VALERI YOTOV — Vbopbazsenieto i sznarjazsenieto. Ot blgarszkoto szrednovekovie (VII–XI. vek) *(Gáll Ervin)* ---------- 863

GÉZA PÁLFFY — Une carrière particulière de noble aux 16e et 17e siècles. Histoire du vice-capitaine Bálint Hatos et de sa famille *(Szabolcs Varga)* ---------- 866

ISTVÁN H. NÉMETH — Politique urbaine et économique dans la Hongrie des 16e et 17e siècles. L'alliance des villes de Haute-Hongrie *(Géza Pálffy)* ---------- 868

MIKLÓS NYAKAS — Histoire des villes des petits haïdouks de Bihar *(István Seres)* ---------- 871

NÓRA G. ETÉNYI — Théâtre d'opérations et publicité. Les nouvelles de la guerre turque de Hongrie dans les journaux allemands du 17e siècle *(Andrea Kreutzer)* ---------- 876

GUSZTÁV HECKENAST — Qui est qui dans la guerre d'indépendance de Rákóczi ? Eléments biographiques *(Imre Bánkúti)* ---------- 878

BÉNI L. BALOGH (ED.) — "Je prends tous les gens armés sur mon chemin." La révolution et la guerre d'indépendance de 1848–1849 dans les comitats de Komárom et d'Esztergom *(György Csorba)* - 880

CHRONIQUE

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Les guerres terrestres et navales à l'époque de la bataille de Trafalgar. 31e conférence du Comité international d'Histoire militaire, Madrid, 21–28 août 2005 ---------- 883

TIBOR BALLA — Le front d'Isonzo 1915–1917. La culture de la mémoire. Conférence internationale, Bovec, 29 septembre – 1er octobre 2005 ---------- 888

LAJOS NÉGYESI — "Témoins silencieux des batailles." Conférence des spécialistes des champs de bataille et des théâtres d'opérations militaires. Institut et Musée d'Histoire Militaire, Budapest, 1er octobre 2005 ---------- 893

FERENC TÓTH — 300e anniversaire de la mort du prince Imre Thököly. Session scientifique, Vaja, 13–14 octobre 2005 ---------- 895

BALÁZS KISS — La réorganisation de l'Armée hongroise en 1944–1945. Table ronde, Institut et Musée d'Histoire Militaire, Budapest, 26 octobre 2005 ---------- 897

INHALT

ZUM 300. TODESTAG VON FÜRST IMRE THÖKÖLY

ÁGNES R. VÁRKONYI — Die Politik von Thököly und die Chancen Ungarns zur Zeit der Machtumorganisation ---------- 363

JÓZSEF ZACHAR — Der Freiheitskampf von Thököly aus der Sicht der Militärgeschichte und Militärkunst---------- 400

SÁNDOR GEBEI — Die Herausbildung des Thököly-Aufstandes und die Rzeczpospolita---------- 412

ISTVÁN SERES — Das Offizierskorps des emigrierten Soldatenvolkes von Imre Thököly in der Türkei zur Zeit der Friedensverhandlungen von Karlóca/Karlowitz, (1698–1699)---------- 424

STUDIEN

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Ungarn und der erste Kreuzzug. Das Zeugnis von Albert von Aachen ---------- 501

ATTILA BÁRÁNY — Englische Ritter in der Schlacht von Nikopolis---------- 517

JÁNOS B. SZABÓ — Die Schlacht bei Mohács (Mohatsch) und die „Revolution im Militärwesen". Teil 2. Die ungarische Armee in der Schlacht bei Mohács---------- 573

MITTEILUNGEN

MÁRTON TŐSÉR — Der Kalif gegen den Kaiser. Der Feldzug von Amorion (838) 633

JÁNOS ZSOLT PINTÉR — Tataren und Ungarn (1241–1242)---------- 660

MÁTÉ MOLNÁR — Die Frage der Reform des französischen Militärwesens in den Werken von Pierre Dubois---------- 697

ZOLTÁN KORDÉ — Anmerkungen bezüglich der militärischen Rolle der Sekler Gespane vor 1467---------- 721

WERKSTATT

ISTVÁN ORMOS — Neuere Literatur der arabischen Quellen der ungarischen Urgeschichte. Die Werke von *Mihály Kmoskó*, *Hansgerd Göckenjan* und *István Zimonyi*---------- 733

ANDRÁS BOROSY — Armeeorganisation und Mobilisierung in Ungarn im 14. Jahrhundert---------- 782

GYULA NOVÁKI — Die Festungen von Nyergesújfalu und Muzsla (Karva)/ Csenke-puszta aus der Kurutzenzeit---------- 795

QUELLENPUBLIKATIONEN

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Ein Kriegsgefangenenprotokoll aus dem Freiheitskampf von Rákóczi. 4. Februar 1705---------- 811

SCHLACHT- UND KRIEGSSCHAUPLATZFORSCHUNG

GÁBOR HAUSNER – – LAJOS NÉGYESI – – FERENC PAPP — „Schafstall" auf dem Weinberg. Versuch zur Bestimmung der Situation von Zrínyi-Újvár---------- 835

RUNDSCHAU

VALERI YOTOV — Vbopbazsenieto i sznarjazsenieto. Ot blgarszkoto szrednovekovie (VII–XI. vek) *(Gáll Ervin)* ---- 863

GÉZA PÁLFFY — Eine außergewöhnliche adelige Karriere im 16-17. Jahrhundert. Die Geschichte von Bálint Hatos, Vizehauptmannn von Pápa/Poppa, und seiner Familie *(Szabolcs Varga)* ---- 866

ISTVÁN H. NÉMETH — Stadtpolitik und Wirtschaftspolitik im 16-17. Jahrhundert in Ungarn. Das Städtebündnis von Oberungarn. *(Géza Pálffy)* ---- 868

MIKLÓS NYAKAS — Die Geschichte der Klein-Haiducken-Städte des Komitats Bihar *(István Seres)* ---- 871

NÓRA G. ETÉNYI — Kriegsschauplatz und Öffentlichkeit. Die Nachrichten des Türkenkrieges in Ungarn in den deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts *(Andrea Kreutzer)* ---- 876

GUSZTÁV HECKENAST — Wer ist wer im Freiheitskampf von Rákóczi? Lebenslauf-Datenbank *(Imre Bánkúti)* ---- 878

BÉNI L. BALOGH (ED.) — „Ich lese jedes bewaffnete Volk auf meinem Weg auf." Die Revolution und der Freiheitskampf von 1848–1849 in den Komitaten Komárom/Komorn und Esztergom/-Gran *(György Csorba)* ---- 880

CHRONIK

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Kriegsführung zu Lande und zur See in der Zeit der Schlacht von Trafalgar. 31. Konferenz der Internationalen Kommission für Militärgeschichte, Madrid, 21-28. August 2005 ---- 883

TIBOR BALLA — Isonzo-Front 1915–1917: die Kultur der Erinnerung. Internationale Konferenz, Bovec, 29. September – 1. Oktober 2005 ---- 888

LAJOS NÉGYESI — „Stumme Zeugen der Schlachten". Konferenz der Schlacht- und Kriegsschauplatzforscher. Institut und Museum für Militärgeschichte, 1. Oktober 2005 ---- 893

T FERENC ÓTH — Der 300. Todestag von Fürst Imre Thököly. Wissenschaftliche Tagung, Vaja, 13-14. Oktober 2005 ---- 895

BALÁZS KISS — Die Neuorganisation der Ungarischen Armee 1944–1945. Gespräch am runden Tisch, Institut und Museum für Militärgeschichte, 26. Oktober 2005 ---- 897

СОДЕРЖАНИЕ

К 300-ЛЕТНЕЙ ГОДОВЩИНЕ СО ДНЯ СМЕРТИ КНЯЗЯ ИМРЕ ТЁКЁЛИ

АГНЕШ Р. ВАРКОНИ — Политика Тёкёли и шансы Венгрии в период переустройства власти---------- 363

ЙОЖЕФ ЗАХАР — Освободительная борьба под руководством Тёкёли с точки зрения военной истори и военного искусства--- 400

ШАНДОР ГЕБЕИ — Развертывание восстания под руководством Тёкёли и Речь Посполита---------- 412

ИШТВАН ШЕРЕШ — Офицерский состав воинства Тёкёли в эмиграции в период мирных переговоров в г. Карлоца/Карловиц (1698–1699)---------- 424

СТАТЬИ

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Венгрия и первый крестовый поход. Нравоучения Альберта Аахенского---------- 501

АТТИЛА БАРАНЬ — Английские рыцари в битве при городе Никаполь----- 517

ЯНОШ Б. САБО — Битва при Мохаче и „революция военного дела." Часть II. Венгерская армия в битве при Мохаче-------- 573

СООБЩЕНИЯ

МАРТОН ТЁШЕР — Халиф против императора. Поход за города Аморион (838 г.)---------- 633

ЯНОШ ЖОЛЬТ ПИНТЕР — Татары и венгры (1241–1242 гг.)---------- 660

МАТЭ МОЛЬНАР — Вопрос реформы французского военного дела в работах Пьера Дюбуа---------- 697

ЗОЛЬТАН КОРДЕ — Замечания по поводу военной роли секейских ишпанов до 1467 года---------- 721

МАСТЕРСКАЯ

ИШТВАН ОРМОШ — Новейшая литература арабских источников венгерской истории. Работы *Михая Кмошко*, *Хансгерда Гёцкеньяна* и *Иштвана Зимоньи*---------- 733

АНДРАШ БОРОШИ — Организация армии мобилизация в Венгрии в XIV веке 782

ДЬЮЛА НОВАКИ — Форты Ньергешуйфалу и Мужла (Карва)/Ченке-пуста в эпоху куруцев---------- 795

ИСТОЧНИКИ

КАЛЬМАН МЕСАРОШ — Именной список военнопленных из времен освободительной борьбы под руководством Ракоци. 4 февраля 1705 года---------- 811

ИССЛЕДОВАНИЯ БИТВ И ТЕАТРОВ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

ГАБОР ХАУСНЕР – – ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ – – ФЕРЕНЦ ПАПП — „Овечий хлев" в винограднике. Попытка опредлить положение Зрини-Уйвара---------- 835

ОБЗОР

ВАЛЕРИ ЙОТОВ — Vbopbaazssenieeto i sznarjazsenieto. Ot blgarszkoto szrednovekovie (VII-XI vek) *(Эрвин Галл)*---------- 863

ГЕЗА ПАЛФФИ — Особая дворянская карьера в 16–17 веках. История вице-капитана крепотси Папа Балинта Хатош и его семьи *(Сабольч Варга)*---------- 866

ИШТВАН Х. НЕМЕТ — Городская политика и экономическая политика в 16–17 веках в Венгрии. Союз городов в северной Венгрии *(Геза Палффи)*---------- 868

МИКЛОШ НЬАКАШ — История бихарских городов мелких гайдуков *(Иштван Шереш)*---------- 871

НОРА Г. ЭТНЬИ — Театр военных действий и гласность. Вести с войны турок в Венгрии в немецких газетах 17-го века *(Андреа Креутзер)*---------- 876

ГУСТАВ ХЕЦКЕНАШТ — Кто есть кто в освободительной борьбе, возглавляемой Ракоци? Сборник биографических документальных материалов *(Имре Банкути)*---------- 878

БЕНИ Л. БАЛОГ (ред.) — „Подберу по пути весь вооруженный люд". Революция и вооруженная борьба 1848–1849 годов в комитатах Комаром и Эстергом *(Дьердь Чорба)*---------- 880

ХРОНИКА

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Военные действия на суше и на море в период трафальгарской битвы. 31-я Конференция Международного Военно-Истрического Комитета. Мадрид. 21–28 августа 2005 года---------- 883

ТИБОР БАЛЛА — Фронт-Ишонцо 1815–1817 гг. Культура воспоминаний. Международная конференция. Бовец, 29 сентября – 1 октября 2005 года---------- 888

ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ — „Немые свидетели битв." Конференция исследователей битв и театров военных действий. Военно-Исторический Институт и Музей, Будапешт, 1 октября 2005 года---------- 893

ФЕРЕНЦ ТОТ — 300-ая годовщина со дня смерти князя Имре Тёкёли. Научная сессия. Вайа, 13–14 октября 2005 года-------- 895

БАЛАЖ КИШШ — Реорганизация Венгерской Армии в 1944–1945 годах. Разговор за круглым столом. Военно-Историчский Институт и Музей, Будапешт, 26 октября 2005 года------ 897

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44, Fax: (36-1)-325-16-46

E-Mail-Adresse: hadtk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор: Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холдо, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окватх, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44, Факс: (36-1)-325-16-46

Адрес E-Mail: hadtk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

Krámli Mihály

A trafalgari csata taktikai kérdései

Illés András

Dokumentumok a trafalgari hadjáratból

Réti Balázs

A brit haditengerészet és az olasz-etióp háború
a korabeli magyar levéltári források tükrében

Horváth József

Magyar kereskedelmi hajók hadi szolgálatban.
A KELET és a NYUGAT gőzös sorsa a második világháborúban

Pintér Tamás – Rózsafi János

Csatatérkutatás az Isonzónál
Szegedi 46-osok nyomában San Martino del Carsonál
és a Fajti Hribnél

Makai Ágnes – Sallay Gergely Pál

A Mária Terézia Katonai Rend utolsó fejezete

A 2003. évi magyar hadtörténeti irodalom
válogatott bibliográfiája

118. ÉVFOLYAM 2005. DECEMBER 4. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

A TRAFALGARI CSATA KÉTSZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Balla Tibor
A LEITHA és a MAROS monitor Bosznia és Hercegovina 1878-as okkupációjában

Réti Balázs
A brit haditengerészet és az olasz-etióp háború a korabeli magyar levéltári források tükrében

Makai Ágnes – Sallay Gergely Pál
A Mária Terézia Katonai Rend történetének utolsó fejezete

Az alapítás éve 1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry

Managing Editor Gábor Hausner

Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Loránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -325-16-44, Fax (36-1)-325-16-46

E-mail: hadtk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee

1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry

Responsable éditorial: Gábor Hausner

Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Loránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44, Télécopie: (36-1) -325-16-46

E-mail: hadtk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:

1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

118. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2005. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bánsági Andor egyetemi hallgató (Szeged); *Balla Tibor* őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténelmi Levéltár, Bécsi Kirendeltség (Budapest–Bécs); *Bojtásné Damó Csilla* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Bolyósné Ujfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Ercsi); *Horváth József* hajóskapitány (Budapest); *Illés András* PhD ösztöndíjas (Füzesgyarmat); *Krámli Mihály* PhD, főmuzeológus, Közlekedési Múzeum (Dunakeszi); *dr. Makai Ágnes* ny. főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Miskolczy Ambrus*, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest); *Réti Balázs* PhD, középiskolai tanár (Veszprém); *Sallay Gergely Pál* muzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, Fax: 325-16-46
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest.

A TRAFALGARI CSATA KÉTSZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA

KRÁMLI MIHÁLY

A TRAFALGARI CSATA, 1805. OKTÓBER 21.

Invasion and the thunder and the shout
And the crash of onset; fear and rage
And undetermined conflict – even now,
Even now, perchance, and in this native isle:
Carnage and groans beneath this blessed sun!
We have offended, Oh! My countymen!
We have offended very grievously,
And been most tyrannous. From east to west
A groan of accusation pierces Heaven!

S. T. Coleridge: Fears in Solitude[1]

A trafalgari csata, a világtörténelem leghíresebb tengeri csatája, melyet angol részről a világtörténelem leghíresebb admirálisa vívott meg, lezárta és megkoronázta Nagy-Britanniának a tengeri uralomért folytatott másfél évszázados küzdelmét, s az országot egy évszázadra az óceánok urává tette.

Angliát a földrajzi helyzete szinte predesztinálta arra, hogy a tengerek ura legyen. 1500 után a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengerről folyamatosan áthelyeződtek az Atlanti-óceánra. Azok a hatalmas jövedelmek, melyeket a gyarmati vállalkozásokkal lehetett megszerezni, természetüknél fogva egy olyan ország számára jártak előnnyel, amely az európai kontinens nyugati peremén helyezkedett el. Mindezt az előnyt fokozta Anglia szigetország volta. A XVIII. században az angol kereskedelem, a gyarmatok és a haditengerészet olyan egymásra ható kapcsolatrendszert alkotott, amelyek kölcsönös együttműködése biztosította Anglia hosszú távú előnyös helyzetét.

[1] „Betörés, robaj, kiáltozás, / csatazaj, félelem és harag, / kétséges küzdelem, éppen most, / éppen most, sziget-hazánkban: / vérontás, jajszó, áldott napunk alatt! / Megtámadtak, óh, honfitársaim! / Gyalázatos módon, / zsarnokian. Kelettől nyugatig / az égig zúgnak a vád hangjai!" Coleridge e verset („Félelem a magányban") 1798 áprilisában egy francia inváziótól való félelem hatására írta.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani két kitűnő embernek, akik nélkül e munka nem jöhetett volna létre: Illés Andrásnak, amiért rendelkezésemre bocsátotta Nelson-dokumentum gyűjteményét, illetve segítségemre volt egyes szakirodalmi tételek beszerzésében, valamint Csákváry Ferencnek a korabeli angol hajózási szakkifejezések megmagyarításában nyújtott segítségéért.

A tanulmányban a korabeli mértékegységek szerepelnek; tájékoztatásképpen 1 (tengeri) mérföld = 1,852 km, 1 csomó = 1 tmf/óra.

Angliának a tengerek feletti uralomért folytatott küzdelme során két fő riválissal kellett szembenéznie: a hollandokkal, majd a franciákkal. 1689-et követően Anglia legfőbb riválisa egy alapvetően szárazföldi hatalom, Franciaország lett. Az 1689 és 1815 között zajló hét háború tengeri hadszínterein a britek szinte mindvégig fölényben voltak, de a végső döntést a francia forradalmi és a napóleoni háborúk hat nagy tengeri csatája, s közülük a legjelentősebb, a trafalgari győzelem hozta meg, s tette Nagy-Britanniát a XIX. század végéig a tengerek és a világkereskedelem vitathatatlan urává.

Tengeri hadviselés és taktika a XVIII. század második felében

Az újkori, „modern" tengeri hadviselés kezdetei egészen a XVI. század elejéig nyúlnak vissza, amikor megjelentek az első, valóban hatásos ágyúkkal[2] felfegyverzett vitorlás hajók. A következő egy évszázadnyi fejlődés eredményeként a XVII. század elejére létrejött az új típusú hadihajó, a sorhajó,[3] mely ezt követően több mint két évszázadon keresztül uralta a tengereket. Az 1600-as évek közepéig azonban még nem dolgozták ki azt a taktikát, amellyel ezt az új fegyvert, a fő fegyverzetét az oldalain hordozó, s ezzel a menetirányra merőlegesen tüzelő vitorlás hadihajótípust igazán eredményesen lehetett alkalmazni. A XVI. században és a XVII. század elején az egymással szemben álló flották általában a zászlóshajó körül csoportosulva, mindenféle szervezett hadrend és taktikai elképzelés nélkül támadtak egymásra. Ennek leggyakrabban kavarodás és káosz lett az eredménye, ami megnehezítette a hajók tűzerejének teljes kihasználását, hisz számtalan esetben egyes hajók csak egy másik saját hajó veszélyeztetésével tudták lőni az ellenséget. Ez a taktika a XVI. század végén még bizonyos szempontból érthető volt: mivel az ágyúk újratöltéséhez hosszú időre volt szükség, általában azt a gyakorlatot követték, hogy miután kilőtték minden ágyújukat, az újratöltés idejére elhagyták a csatateret, majd annak végeztével visszatértek a harcba. Az 1620-as és 1630-as években azonban fontos változások zajlottak a hajótüzérség terén: némi elmozdulás történ a fegyverzet optimálisabb elhelyezése és uniformizálása irányában, ám ami ennél sokkal fontosabb, jelentősen lecsökkent az ágyúk újratöltéséhez szükséges idő.[4] Ez követően vált véglegesen a tüzérség és az ágyútűz a tengeri harc eldöntésének elsődleges eszközévé. Az ily módon jelentősen megnövekedett tűzerő következtében többé már nem feleltek meg a régi harcászati eljárások, s valami egészen újra volt szükség.

A problémára a megoldást azok az angolok találták meg, akik az új típusú hadihajó fejlesztésében is az élen jártak. Ez az új taktika a csatasor (line of battle) volt, amit elő-

[2] A hajókon az ágyúk természetesen már jóval korábban megjelentek, az első erre vonatkozó forrás 1358-ból származik. A következő másfél évszázad során azonban csak a hajók könnyű szerkezetű első és hátsó felépítményein tudtak ágyúkat elhelyezni, ami jelentős súly- és méretkorlátokat jelentett. A felépítményeken elhelyezett ágyúk így gyakorlatilag csak az ellenséges hajók legénységére voltak veszélyesek. A megoldást az 1500 körül feltalált, a hajótest oldalában vágott ágyúablak hozta meg, a nagyobb hajókat ezután már akár több tonnás ágyúkkal is fel lehetett szerelni.

[3] Hagyományosan az első sorhajónak az 1610-ben Phineas Pett által épített angol PRINCE ROYAL-t szokták tekinteni. A sorhajók végleges formája az 1650-es évekre alakult ki, s alapvető konstrukciójuk a következő két évszázadban keveset változott.

[4] *Brian Lavery*: The Arming and Fitting English Ships of War 1600–1815. London, 1987. (a továbbiakban: *Lavery* 1987.) 110–111. o.

ször az első angol–holland háború (1652–1654) során, 1653-ban, a gabbardi csatában alkalmaztak. Az innovatív új taktika döntő győzelemhez segítette az angol felet. A csatasor lényege a következő: a flottát nyomdokvonalban, egysoros vonalban sorakoztatták fel, így egyik hajó sem akadályozta a másikat a tüzelésben, s teljes oldalsortüzüket az ellenségre koncentrálhatták, miközben az első és az utolsó hajó kivételével minden hajó sérülékeny orr- és tatrésze védve volt. A második angol–holland háború (1665–1667) idején a csatasor az angol haditengerészetben a szabványos harceljárás rangjára emelkedett, s sikerét látva e taktikát hamarosan más haditengerészetek is átvették.[5] Az új típusú hadihajó, a sorhajó (ship of the line), bár ahogy fentebb láttuk, hamarabb megszületett, mint a csatasor, erről az új taktikáról kapta a nevét.

A csatasor azonban, s ez hamarosan nyilvánvalóvá vált, sokkal inkább a védekezésnek kedvezett, mintsem a támadásnak. Amennyiben a védekező fél csatasort formált, a támadó fél a megközelítés fázisa alatt kénytelen volt gyenge építésű és fegyvertelen orrát fordítani az ellenfél felé, amely ezáltal igen kedvező helyzetbe került, s teljes tűzerejét a támadókra koncentrálhatta, anélkül, hogy azok viszonozni tudták volna a tüzet. A támadó fél választhatott, hogy egysoros oszlopban közelíti-e meg az ellenfelet, avagy egymás mellett hajózva, vonalban. Az első esetben a megközelítés lassabb volt, de csak az első hajó volt kitéve az ellenség koncentrált tüzének, ám ha súlyos sérüléseket szenvedett, elzárhatta a mögötte haladók útját. Amennyiben a megközelítés párhuzamosan, vonalban történt, a teljes flotta hamarabb érhette el az ellenséges csatasort, ám minden egyes hajó ki volt téve a súlyos sérülés kockázatának. A csatasor természetéből, illetve abból a tényből, hogy a vitorlások manőverező képességét a szél iránya és ereje erősen behatárolja, egyenesen következett, hogy a vitorlás sorhajók korának legfontosabb taktikai problémájává a következő vált: hogyan lehet a támadó flottával hatásos lőtávolságra[6] megközelíteni az ellenséget, s ami ezzel szorosan összefügg, hogyan lehet csatára kényszeríteni az ellenfelet. A csatasor természetéből ugyanis még valami következett: feltételezte a másik fél közreműködését, azaz hogy az ellenfél felveszi a harcot, és szintén csatasort formál. Amennyiben elég tér (nyílt tenger) állt a megtámadott rendelkezésére, és úgy döntött, hogy nem veszi fel a harcot, a támadni szándékozó fél vajmi keveset tehetett a csata kikényszerítésére. Amennyiben az ellenfél felvette a harcot, s mindkét fél mindvégig kitartott a csatasor mellett, az összecsapás a legritkább esetben eredményezett döntő győzelmet.

Mindez főbb vonalaiban már a XVIII. század legelején is köztudott volt, ám az angol haditengerészetben épp ebben az időben vált a taktika mereven szabályozottá. A XVIII. század első fele mind a taktika, mind pedig a hajótervezés és -építés szempontjából az angol Királyi Haditengerészet legmerevebb, legkonzervatívabb és legortodoxabb korszaka volt. Az angol tengernagyokat kötelezték, hogy betű szerint hajtsák végre a harcászati utasításokban[7] foglaltakat; az a tengernagy, aki eltért a szabályzattól, s nem formált

[5] *Brian Lavery*: Building the Wooden Walls. London, 1991. (a továbbiakban: *Lavery* 1991.) 9. o.

[6] A vitorlás sorhajók simacsövű, elöltöltő ágyúinak hatásos lőtávolsága 250-300 méter volt.

[7] *S. S. Robinson*: A History of Naval Tactics. Annapolis, 1940. (a továbbiakban *Robinson*) 226. o. George Rooke altengernagy 1703-ban alkotta meg az „Instructions for the Directing and Governing of Her Majesty's Fleet in Sailing and Fighting" című szabályzatot, melyet hamarosan „állandó utasítások"-nak (Permanent Instructions) neveztek el. A flottákat vezető tengernagyok ugyan saját kiegészítő utasításokkal toldhatták meg ezt a szabályzatot, de azok nem mondhattak ellent az abban foglaltaknak. Az „állandó utasítások" közel egy évszázadig maradtak érvényben.

csatasort (mint Matthews 1744-ben Toulon előtt[8]), hadbíróság előtt találta magát. A hajók kapitányainak szigorúan tartaniuk kellett kijelölt helyüket a csatasorban, aki kivált belőle, anélkül, hogy hajója harcképtelenné vált volna, akár a halálbüntetést is kockáztatta. Az utasítások emellett tiltották és büntették az egyéni kezdeményezést is. Ugyanebben az időszakban a francia kapitányokat is legalább ilyen szigorúan kötötték a merev harcászati utasítások.

A XVIII. század második felének kiterjedt gyarmati háborúiban, melyben Nagy-Britannia legfőbb ellenfele Franciaország volt, az angolok újfajta francia stratégiával találták szemben magukat. A francia haditengerészet, mely 1690-ben, Colbert-nek köszönhetően, még a világ legerősebb flottája volt, az 1692-es katasztrofális la hogue-i vereséget követően a spanyol örökösödési háború végére (1714) teljesen leépült, hajóállománya a töredékére esett vissza. A francia gazdaság a háború roppant terhei miatt a hadsereg mellett képtelen volt egy, az angolokéval azonos méretű haditengerészet finanszírozására. A háború befejeződése után Franciaország többé nem tett kísérletet arra, hogy ellenfeléével egyező erejű haditengerészetet hozzon létre, ugyanakkor Párizs átértékelte haditengerészeti stratégiáját, s megtalálta kisebb haditengerészete számára azt az új szerepkört, melyben sikeresen működhetett. A XVIII. század második felének háborúit a tengeren a gyarmatok birtoklásáért vívták, s mindez azt jelentette, hogy a tengeri háború hadszínterei távol kerültek az európai vizektől. Mindez pontosan a francia stratégák kezére játszott. Az 1730-as években újjáéledő francia haditengerészet elsődleges célja a gyarmati hadműveletek támogatása lett. Ehhez pedig nem volt szükség abszolút fölényre, elég volt a világ egy-egy pontján a lokális fölény megszerzése. Mindez jó hajókkal és megfelelő stratégiával biztosítható volt, különösen ha eredményes szövetségi politika támogatta. Franciaország, bár kisebb haditengerészettel rendelkezett, e stratégia ügyes alkalmazásával bármikor képes volt fenyegetni a brit pozíciókat a világban.

A francia haditengerészet Maurepas tengerészeti miniszter nevéhez köthető újjáéledése az 1730-as és 1740-es években a stratégia megváltozása mellett más fontos változásokat is hozott a tengeri hadviselés történetében. A franciák ugyanis, ha már számbelileg az angolok mögött maradtak, törekedtek arra, hogy a lehető legjobb és legerősebb hajókkal lássák el flottájukat. A különböző előírások (establishment)[9] által megkötött kezű, s elavult, korszerűtlen hajókat készítő angol hajóépítőkkel ellentétben Maurepas szabad kezet adott a francia hajótervezőknek az ideális hajótípusok megalkotására. A francia tervezők az 1730-as évek végére létrehozták azt a két hajótípust, melyek a következő hét-nyolc évtizedben alapvetően meghatározták a tengeri hadviselést: a „valódi" fregattot

[8] *Brian Lavery*: Nelson's Navy. London, 1990. (a továbbiakban *Lavery* 1990.) 255. o.; *Robinson* 237. o. Matthews döntetlenre végződő csatát vívott a spanyolokkal és a franciákkal, mindezt anélkül, hogy teljes csatasort formált volna. Matthews-t a csata után leváltották, s 1745–46-ban egy sor hadbírósági eljárást folytattak le ellene, illetve kapitányai ellen.

[9] 1703 és 1755 között az establishment előírásai szerint épültek az angol sorhajók, melyektől a tervezők nem térhettek el. E merev rendszer, mely pontosan előírta a hajók méreteit, azt eredményezte, hogy fél évszázadon keresztül gyenge fegyverzetű, elhibázott konstrukciójú (erre legjobb példa a három ütegfedélzetes, 80 ágyús sorhajó), gyengén vitorlázó hajókkal látták el a Királyi Haditengerészetet. Az angol hajótervezők csak 1755-ben kaptak szabad kezet, amikor George Anson, az admiralitás első lordja, Sir Thomas Slade-et nevezte ki a haditengerészet felügyelőjévé. Slade tervezte 1759-ben a VICTORY-t, mely 1805-ben Nelson zászlóshajója volt.

és a 74 ágyús, két ütegfedélzetes sorhajót.[10] E két, igen sikeres típust az angolok csak 1755 után, az establishment-rendszer megszűnésével vették át.

Az új francia tengeri stratégia taktikai következményekkel is járt. A francia taktika mindig is kevésbé volt agresszív, mint az angol, ám ezt követően az egyik fő céllá a harc elkerülése vált. A francia tengernagyok azzal a paranccsal szálltak a tengerre, hogy lehetőleg kerüljenek minden harcérintkezést az ellenséggel, kivéve, ha döntő túlerőben vannak. Ilyen körülmények között a hagyományos csatasor egyre kevésbé volt alkalmas arra, hogy az általában gyorsabb hajókkal rendelkező franciákat döntő csatára kényszerítsék. A csatasor ugyanis, mint már említettük, igényelte az ellenfél aktív közreműködését, vagyis hogy az ellenség elfogadja a harcot, és maga is csatasort formáljon. A franciák azonban éppen erre nem voltak hajlandók. Nem véletlen, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, hogy az angol haditengerészetben 1744-et követően, miután a franciák három évtizednyi szünet után ismét ellenségként jelentek meg a tengeren, kezdődött meg az elmozdulás a taktikai kérdéseket illetően a korábbi mereven szabályozott és ortodox állásponttól. A következő fél évszázad tengeri háborúiban az angol tengernagyok számára az vált a legfontosabb kérdéssé, hogy milyen új taktikával kényszeríthetik csatára a franciákat, és hogyan mérhetnek rájuk döntő vereséget. Mindennek természetesen előfeltétele volt a merev sémáktól való eltávolodás, és a gondolkodásmód megváltozása. Ez vezetett a következő évtizedek merészebb, agresszívebb és innovatívabb brit taktikájához, mely végül Howe, Jervis, és mindenekelőtt Nelson győzelmeiben teljesedett ki.

Az angol taktika sok szempontból már korábban is különbözött a franciától: még legkonzervatívabb napjaiban is jelentősen agresszívabb volt. A Királyi Haditengerészet mindig az ellenséges flotta megsemmisítésének céljával indult a csatába, míg a franciák igyekeztek elkerülni a harcot, és hajóikat sértetlenül megőrizni. A célok alapvető különbözőségéből adódott, hogy az angolok mindig a szél felőli oldalt (weather gage), míg a franciák a szél alattit (lee gage) részesítették előnyben. A szél felőli oldal, a vitorlás hadviselés szél általi meghatározottságából eredően, az agresszívebb taktikát követő támadó félnek kedvezett. Legelső és legfontosabb előnye az volt, hogy a szél felőli oldali flotta választhatta meg a támadás idejét, és szabhatta meg a harctávolságot. A szél felőli oldal előnyei közé tartozott még, hogy az ágyúk lőporfüstje az ellenség felé szállt, hátránya volt ellenben, hogy erősebb szélben a hajók annyira megdőltek, hogy az alsó ütegsor ágyúablakait nem lehetett kinyitni, s ez legnagyobb ágyúinak használatától fosztotta meg a flottát. A szél alatti oldal előnyei közé tartozott, hogy a súlyosan sérült hajókat a szél a saját vonal mögé sodorta, míg a szél felőli oldalon harcoló fél képtelen volt sérült hajóit a szél ellenében a saját vonal mögé visszavonni. A csata elhagyására és a menekülésre is

[10] *Lavery* 1991. 19. o. Több, sikertelen típus után a fregattot a franciák fejlesztették ki a 74 ágyús sorhajóval párhuzamosan. E kiválóan vitorlázó, 28–36 ágyús típus elsődleges feladata az őrjáratozás és a felderítés volt, Nelson a fregattokat, találóan, a „flotta szemeinek" nevezte. Az első, új típusú 74 ágyús sorhajót François Coullomb, a touloni arzenál vezető hajóépítő mestere építette. E hajó jóval nagyobb volt a korábbi 70 és 74 ágyús sorhajóknál, s alsó ütegfedélzetén 24 fontos helyett 36 fontos ágyúkat hordozott. Az új típusú 74 ágyús hajó tűzereje messze felülmúlta az elavult angol 70 ágyúsok tűzerejét, melyek fő fegyverzete 24 fontos ágyúkból állt, s vitorlázási tulajdonságában is messze felette állt. Az angolok e típust 1755 után vették át. A tipikus francia 74 ágyús fegyverzete 28 db 36 fontos, 30 db 18 fontos és 16 db 8 fontos ágyúból, a tipikus angol 74 ágyúsé pedig 28 db 32 fontos, 28 db 18 fontos és 18 db 9 fontos ágyúból állt. A XVIII. század végén a világ nagyobb flottái sorhajóállományának 70 %-át 74 ágyúsok alkották. A 74 ágyús típust az 1810-es évek végétől, a diagonális építési módszer feltalálása után szorították ki a 80–90 ágyús, két ütegfedélzetes sorhajók.

a szél alatti oldal kínált ideális pozíciót, míg a vereségre álló szél felőli fél csak az ellenségen átvágva tudott menekülni. A szél alatti oldalon a franciák számára a menekülés lehetőségét csak növelte, hogy a francia sorhajók általában gyorsabbak és könnyebben manőverezhetőek voltak, mint angol ellenfeleik.[11] A szél felőli oldalt az agresszívabb, támadó taktikát követő fél preferálta, melynek célja az ellenség megsemmisítése volt, s ezzel a választással mintegy felégette a hidat a menekülés lehetősége elől, míg a szél alatti oldal a védekező fél által kedvelt pozíció volt. Nem véletlen, hogy a francia forradalmi és a napóleoni háborúk hat nagy tengeri csatájában az angol flotta minden alkalommal a szél felőli oldalt választotta.

Az angol és a francia taktika a tüzérség alkalmazásában is alapvetően különbözött. Míg a franciák elsősorban az árbocokra és a kötélzetre céloztak, az angolok a hajótestre. Bár a francia ágyúk valamivel nagyobbak és jobbak voltak, mint az angolok, az angolok ezt bőségesen ellensúlyozták az emberi oldalon: az angol tüzérlegénység jóval képzettebb volt. Mivel a kor simacsövű, elöltöltő ágyúi meglehetősen pontatlanul lőttek, különösen egy örökké mozgó-billegő hajóról, az angolok a legnagyobb hangsúlyt a tűzgyorsaságra fektették,[12] illetve arra, hogy hajóikat minél közelebb vigyék az ellenfélhez. A célzás különbségeiben is tetten érhető a két eltérő taktika: míg a franciák az ellenfél lelassítására, illetve megbénítására törekedtek, az angolok megsemmisíteni akarták a hajókat és az embereket.[13] Ez a magyarázata annak, hogy a korszak tengeri csatáiban a franciák embervesztesége miért haladta meg többszörösen az angolokét.

Mint arra már fentebb utaltunk, a Királyi Haditengerészetben az 1740-es években kezdődött meg az elmozdulás a korábbi teljesen merev és dogmatikus taktikai utasításoktól. Egyes parancsnokok ebben az időszakban (az 1739–1748-as, majd az 1756–1763-as háborúkban) olyan kiegészítő utasításokat kezdtek fűzni az „állandó utasítások" mellé, melyek bizonyos szituációkban merészebb taktikát engedtek meg, illetve tágabb teret hagytak az egyéni kezdeményezőkészségnek.[14] A korábbiaktól eltérően megengedték az ellenség üldözését, sőt, ha az ellenség számbelileg hátrányban volt, még azt is, hogy néhány kisebb hajó elhagyhassa a csatasort (Edward Hawke, 1747).[15] 1747-ben a Finisterre-foknál Anson, majd néhány hónap múlva Hawke is döntő győzelmet aratott a franciák felett. Az angolok mindkét csatában a korábbinál jóval bátrabb taktikát alkalmaztak, s mindkét esetben mellőzték a csatasor ortodox formáját, viszont hozzá kell tenni, számbeli hátrányban lévő ellenféllel szemben.[16] Hasonlóképpen a csatasor mellőzé-

[11] *Lavery* 1991. 28. o. Például az 1747-ben zsákmányolt francia INVINCIBLE 74 ágyús sorhajóról feljegyezték, hogy ideális körülmények között 13 csomós sebességre volt képes, míg a leggyorsabb angol sorhajó sebessége sem haladta meg a 11 csomót.

[12] *Lavery* 1990. 178. o. Bár hivatalos tudósítás nem maradt fenn a korszak tűzgyorsaságáról, a két percenkénti egy lövést lassúnak minősítették. Az angol tűzgyorsaság ideális körülmények között elérhette a percenként egy lövést. A franciák és a spanyolok nem voltak képesek ilyen tűzgyorsaságot elérni.

[13] *Dudley Pope*: Life in Nelson's Navy. London. 1997. (a továbbiakban: *Pope*) 203. o. A harcban való rámenősségéről ismert Edward Berry kapitány így foglalta össze az angol célzási módszert: „Ne próbálkozz az ellenség árbocainak ledöntésével. Lőj a hajótestre, az ütegsorokra. Öld meg az embereket, és tiéd a hajó."

[14] *Lavery* 1990. 256. o.; *Robinson* 233. o. Az első ilyen jellegű kiegészítő utasításokat Edward Vernon készítette 1743-ban, bár ő inkább másik találmányáról, a grogról híres. A későbbiek közül ki kell még emelni Edward Hawke és Edward Boscawen nevét.

[15] *Nicholas Tracy*: Nelson's Battles. London, 1996. (a továbbiakban *Tracy*) 66. o.

[16] *Robinson* 239–241. o.; *Tracy* 66–67. o. Anson 12 sorhajóval rendelkezett, míg a franciák 2 sorhajóval és

sével, s a korábbinál még merészebb taktikával aratott döntő győzelmet a franciák felett Hawke 1759-ben a Quiberon-öbölben.[17] E csaták tapasztalatai már előrevetítették, hogy a jövőben a francia ellenféllel szemben csak a csatasor elhagyásával, és a korábbinál agresszívebb, új taktikával lehet döntő győzelmet elérni.

Mielőtt továbblépnénk, érdemes némi figyelmet szentelni a tengeri hadviselésről alkotott elméleti munkáknak. A gyakorlatias szellemű angolok hosszú ideig nem sok időt pazaroltak a haditengerészeti taktika kérdéseinek elméleti tanulmányozására. Nem csoda, hogy az első jelentős, nagy hatású, ilyen jellegű munka Franciaországban született 1697-ben, szerzője a jezsuita Paul Hoste volt.[18] Művében Hoste a csatasor védelmi funkcióinak szentelt nagyobb teret, ám leírt néhány valóban merész taktikai fogást, mint például az ellenséges csatasor átvágását, vagy a két tűz közé szorítást, amit az ellenfél utóvédjénél javasolt. Hoste azonban, bár mint módszert leírta, még nem ismerte fel a csatasor átvágásában rejlő hatalmas lehetőségeket, melyeket igazából a XVIII. század második felében fedeztek fel. Hoste munkája Angliában először 1762-ben látott napvilágot, meglehetősen gyatra fordításban, ám népszerűségére jellemző, hogy még 1824-ben is kiadták.

A legnagyobb hatású brit teoretikus a skót John Clerk of Eldin volt, egy kívülről jött amatőr.[19] Clerk a fő hangsúlyt az ellenséges csatasor átvágására (cutting the enemy line) fektette. Munkájának komoly visszhangja volt a Királyi Haditengerészet tisztikarában, és pontosan nem mérhető, de kétségkívül igen jelentős hatással volt a francia forradalmi és a napóleoni háborúk tengeri hadviselésére. Maga Nelson is szívesen forgatta.

Clerk könyvében két, már korábban sem ismeretlen taktikai fogást fejlesztett tovább, s írt le, melyek alkalmazásával a Királyi Haditengerészet több döntő győzelmet aratott. Az egyik ezek közül a már Hoste által leírt módszer, az ellenfél csatasorának átvágása volt. Clerk volt viszont az, aki fölismerte a benne rejlő lehetőségeket. A csatasor átvágására irányuló manőver meglehetősen kockázatos volt: a támadó félnek az átvágás előtt gyenge konstrukciójú orrával kellett az ellenség felé fordulnia, miközben saját ágyúit nem tudta használni. Ám amint bejutott a csatasor hajói közé, már az ő ágyúi lőhették az

---

12 fregattal, Hawke 14 sorhajójával pedig 9 francia sorhajó állt szemben. Az angol parancsnokok a csatasor formálása helyett mindkét csatában általános üldözésre adtak parancsot, mert különben nem érték volna utol a franciákat. A leggyorsabb hajóikból csupán *ad hoc* csatasort alkottak, hogy az vágja el a franciák útját.

[17] *Robinson* 254–255. o. *Tracy* 69–70. o. A Quiberon-öbölbéli csatát Hawke a Finisterre-fokinál jóval nehezebb körülmények, és kiegyenlítettebb erőviszonyok közt vívta. Hawke 27 sorhajóval, míg ellenfele, Conflans 20 sorhajóval rendelkezett. E csata kiváló példája annak, hogy hogyan lehetett döntő győzelmet kivívni bonyolult taktika fogások nélkül, mindössze úgy, hogy a kapitányok tudták, tengernagyuk mit vár el tőlük, s azt igyekeztek teljesíteni is. A franciák az egyre erősödő viharban a zátonyos Quiberon-öbölbe menekültek. Hawke ekkor a leggyorsabb hajóinak *ad hoc* csatasor formálására adott parancsot, a többi hajójával pedig csatasor formálása nélkül hatolt be az öbölbe. A franciák végül összesen nyolc sorhajót vesztettek, köztük a zászlóshajót, s a többi sorhajójuk is csak az ágyúk kidobálása árán tudott a folyótorkolatba bemenekülni. Az angolok két zátonyra futott sorhajót és mindössze tizenöt halottat vesztettek.

[18] Hoste munkája a „L'Art des Armes Navales" címet viselte. Hoste-ról bővebben: *Robinson* 215–224. o.; *Tracy* 56–61. o. A francia elméleti szerzők közül még meg kell említeni Sebastian de Morogues (1763), Bourde de Villehuet (1765) és Audibert Ramatuelle (1802) nevét.

[19] John Clerk kereskedő volt, aki sosem járt a tengeren, de egész élete során a haditengerészeti taktikai kérdések izgatták. Minden szabad idejét azzal töltötte, hogy asztalon, apró hajómodellek segítségével, új módszereket dolgozzon ki. Könyve, az „Essay on Naval Tactics" először 1782-ben jelent meg, a szerző magánkiadásában. Szélesebb körű publikálására 1790-ben került sor.

ellenfél gyenge tatját és orrát. A csatasoron áthaladva a következő sortüzet az ellenség felkészületlen másik oldalára lőhette, s e módszerrel az ellenséges csatasor egy részét két tűz közé lehetett szorítani, ami más előnyök mellett erősen csökkentette az ellenfél tüzének hatékonyságát.[20] Ha az átvágást szél felőli oldalról hajtották végre, a szél alatti oldalra kerülve, elvághatták az ellenfél menekülésének útját. A csatasor áttörésének két módja volt: vagy az egész flotta hajtotta azt végre az ellenfél csatasorának egy pontján, vagy pedig egyes hajók a csatasor különböző pontjain. A csatasor átvágásával csatákat lehetett nyerni: e taktikával győztek az angolok 1782-ben a Saintes-i, 1794-ben a dicsőséges július elsejei, 1797-ben St. Vincent-foki, illetve az 1805-ös trafalgari csatában.

A másik módszer, melynek elméleti modelljét könyvében Clerk kidolgozta, az erőkoncentráció (concentration of force) volt. Ebben az esetben az volt a cél, hogy az ellenfél flottájának egy részén helyi túlerőt hozzanak létre. E taktikának (melyet gyakran a csatasor átvágásával kombináltak) akkor volt igazán létjogosultsága, amikor a szél iránya lehetővé tette, hogy az ellenfél flottájának maradék része ne tudjon időben a megtámadott rész segítségére sietni. E módszer sikerének legragyogóbb példája az 1798-as abukiri (nílusi) győzelem volt: Nelson e csatában 13 francia sorhajóból 11-et süllyesztett el, vagy kényszerített megadásra.

Az első jelentős csata, melyben az angol flotta az ellenséges csatasor átvágását alkalmazta, az amerikai függetlenségi háború végén, 1782. április 12-én a Karib-tengeren, a Saintes-szigetcsoport közelében vívott összecsapás volt. Az erőviszonyok kiegyenlítettek voltak, a Rodney vezette angol flotta és a De Grasse által vezetett francia flotta egyaránt 36 sorhajóval rendelkezett. A francia flotta Rodney általi átvágásáról mind a mai napig megoszlanak a vélemények: egyesek szerint ez előre tervezett manőver volt, mégpedig Clerk munkájának a hatására, mások szerint viszont véletlen „baleset."[21] Az átvágásra akkor került sor, amikor a francia flotta, mely ellenkező csapáson (tack) haladt, éppen megfordulni próbált, s a csatarendje összekuszálódott. Az átvágást ilyen körülmények között szinte kockázatmentesen lehetett végrehajtani, s eredményeképp a francia hajók egy része két tűz közé került. A francia hajók nagy része elmenekült, öt sorhajó, köztük De Grasse zászlóshajója, megadta magát. A győzelem ugyan nem befolyásolta a háború kimenetelét az amerikai kontinensen, de megóvta Jamaicát a francia támadástól.

Mint már említettük, egyes brit parancsnokok még az 1740-es években elkezdtek kiegészítéseket fűzni az „állandó utasítások"-hoz. Ennek ellenére az „állandó utasítások" még hosszú évtizedekig érvényben maradtak a Királyi Haditengerészetben. Végül Lord Howe lett az, akinek két évtized szívós munkájával sikerült e helyzetet megváltoztatnia, s a hivatalos brit taktikát megreformálnia. Első kiegészítő utasításait 1770-ben adta ki, s

[20] Egy sorhajó legénysége maximális hatékonysággal egyszerre csak az egyik oldal ágyúival volt képes tüzelni, mivel képtelenség volt annyi embert a hajókra zsúfolni, amennyi elegendő lett volna az összes ágyú egy időben történő kiszolgálásához. Ráadásul sokszor problémát jelentett a hajók személyzettel való ellátása. Egy 74 ágyús hajó legénysége 650 főből állt, de a kapitány gyakran már annak is örült, ha 500–550 épkézláb ember tartózkodott a fedélzeten.

[21] E kérdésről l. *Lavery* 1990. 255–256. o., *Robinson* 346–348. o., *Tracy* 80. o. Egyesek úgy vélik, hogy Clerk könyvének első példányát Rodney-nak adta, mielőtt az útnak indult a Karib-tengerre. Ezt cáfolja Sir Charles Douglas, Rodney zászlóskapitánya (törzsfőnöke), aki az ötletet magának, illetve apjának tulajdonítja. Clerk hatása ellen szól, hogy a Csatorna Flotta szignálkönyvében abban az időben már létezett a csatasor átvágására utaló parancs. Sir John Jervis, aki 1797-ben a St. Vincent-foknál aratott győzelmet a spanyolok felett, úgy nyilatkozott, hogy Rodney „véletlen balesetből" vágta át a francia flottát.

végül 1790-ben kiadott utasításai szorították ki végleg a közel száz éves „állandó utasításokat." Howe utasításait, némileg átdolgozva, 1799-ben újra kiadták, s érvényben maradtak egészen a napóleoni háborúk végéig.[22] Az utasítások egyszerre jelentettek eltávolodást a csatasor ortodox alkalmazásától, illetve engedtek jóval nagyobb teret az egyéni kezdeményezésnek. Ha a flotta például túlerőben volt az ellenféllel szemben, s egyes hajóknak nem jutott ellenfél, az utasítások lehetővé tették, hogy e hajók kapitányai saját belátásuk szerint segítsék a flotta többi hajóját. Bizonyos körülmények közt engedélyezték azt is, hogy a megvert, s a csatasorból kiváló ellenséges hajót üldözzék. S mindenek felett, bekerült az utasítások közé a csatasor átvágása is. Az új utasítások igen sikeresnek bizonyultak, s Nelson, aki igen nagyra tartotta, így nyilatkozott Howe-ról: „a legnagyszerűbb haditengerész, akit valaha a világ látott".[23]

A szemben álló felek

Míg más országok védelmét várak és hadseregek biztosították, Angliát „Wooden Walls" (fából ácsolt falak) védelmezték ellenségeitől, az angol Királyi Haditengerészet tölgyfából épült hajói. A még VII. Henrik által alapított haditengerészet a XVII. és XVIII. század folyamán vált azzá az imponáló szervezetté, amely mind hajói számában, mind pedig emberei képzettségében felülmúlta a világ összes haditengerészetét.

A legfőbb rivális, Franciaország, nem volt tengerésznemzet, legalábbis nem olyan, mint az angol vagy a holland, kereskedelmi tengerészete az ország méretéhez képest kicsinynek számított, és stratégiai prioritások tekintetében haditengerészete is csak a második helyen állt a hadsereg mögött. A francia haditengerészet több megsemmisítő vereséget szenvedett el (1692, 1759), de mindig képes volt talpra állni, és újra fenyegetni Anglia tengeri hatalmát.

Ha egy pillantást vetünk a XVIII. század végének haditengerészeti erőviszonyaira, azt látjuk, hogy Nagy-Britannia rendelkezett a legnagyobb haditengerészettel, ám fölénye mégsem volt akkora, hogy ügyes szövetségi politikával, mint 1779–1782-ben, a franciák, legalábbis papíron, ne kerekedhettek volna felül. 1793-ban, a francia forradalmi háborúk kitörésekor az erőviszonyok hozzávetőlegesen (különböző publikációk eltérő számokat adnak meg) a következőképp alakultak: Anglia 115 (132), Franciaország 76 (83), Spanyolország 35 (47), Hollandia 12 (16) sorhajóval rendelkezett.[24] Az idő hosszú távon azonban több szempontból is a briteknek dolgozott. Az angol haditengerészet mindig a háború elején a legsebezhetőbb: középkori eredetű, kis hatékonyságú toborzási rendszere (press gang) miatt ugyanis hosszabb időre volt szüksége, hogy a leszerelve álló hajókat legénységgel lássák el, mint a modernebb, összeíráson alapuló rendszert alkalmazó Franciaországnak, vagy Spanyolországnak. Nagy-Britannia azonban, szerencséjére, Spa-

[22] *Tracy* 72-75. o., *Robinson* 267–276. o., 400–401. o. 1770-ben kiadott szignálkönyve és utasításai után 1776-ban adott ki újabb szignálkönyvet, melyet 1777-ben újabb utasításokkal egészített ki.

[23] *Lavery* 1990. 256. o.

[24] *George Modelski – William Thompson*: Sea Power in Global Politics 1494–1993. London, é. n. 224–227., 263–264., 282–283. o. Az adatok csak hozzávetőlegesek, az egyazon évre különféle forrásokban megadott hajószámok között akár két-háromszoros különbség is előfordul.

nyolországgal szövetségben lépett be a háborúba, s a spanyolok és a hollandok csak 1796-ban léptek szövetségre a franciákkal.

A fentiek alapján látható, hogy Franciaország, Spanyolországgal és Hollandiával szövetségben, a sorhajók számát tekintve elvileg fölénybe került Angliával szemben. 1796-1797-ben a helyzet több szempontból mégsem volt ennyire egyértelmű. A különböző helyeken megadott adatok ugyan eltérnek egymástól, de mégis megállapítható, hogy 1793 után az angol flotta ereje folyamatosan gyarapodott, míg az 1796-ban vele szemben álló feleké csökkent. A legnagyobb veszteséget a franciák könyvelhették el, 1800-ra a sorhajóállományuk 46-ra apadt.[25] 1797-ben a spanyol (St. Vincent-foki csata) és a holland (Camperdown-i csata) haditengerészet is érzékeny veszteségeket szenvedett. Az angol Királyi Haditengerészet ezzel szemben, amellett, hogy viszonylag kevés hajót vesztett, azok többségét is balesetben, nem csak újonnan épült hajókkal gyarapította állományát, hanem az elfogott ellenséges hajók szolgálatba állításával is. A zsákmányolt hajók jelentőségét jól jelzi, hogy a britek 1794 és 1802 között 50 egykori ellenséges sorhajót és 94 fregattot állítottak szolgálatba.[26]

A legnagyobb problémák egyikét az jelentette, hogy hogyan lehet ezt a heterogén, és az Atlanti-óceán valamint a Földközi-tenger hat-nyolc kikötőjében szétforgácsolt erőt egységes és erős flottává egyesíteni, fizikai és morális értelemben. Tulajdonképpen ezen állt vagy bukott az Anglia elleni invázió sikere. A brit tengeri stratégia elsődleges célja az volt, hogy a különböző kikötőkben állomásozó francia, spanyol és holland hajórajok egyesülését minden áron megakadályozza. Ennek legfontosabb eszköze az ellenséges kikötők blokádja volt, s ha pedig mégis sikerült az ellenségnek átjutnia a blokádon, akkor igyekeztek még az egyesülés előtt csatára kényszeríteni a másik felet. A háború hat nagy csatájából három (St. Vincent, Camperdown, Trafalgar) ilyen jellegű volt. A fizikai egyesítés előtt tornyosuló nehézségek mellett az angolok malmára hajtotta a vizet, hogy a franciák és szövetségeseik között a tengeren soha nem sikerült megteremteni a teljes összhangot, az eltérő prioritások, elképzelések, illetve a kölcsönös féltékenykedés, sértődöttség és vádaskodás megakadályozta azt, hogy ha létre is jött két hajóraj egyesítése, akkor valóban ütőképes, egységes vezetés alatt álló flottává váljon. Erre kitűnő példát szolgáltat a francia–spanyol egyesült flotta története a trafalgari csatát megelőzően.

Még ha papíron Franciaország és szövetségesei esetleg hasonló számú sorhajót birtokoltak is, a britek egy döntő területen hatalmas és behozhatatlan fölényben voltak: jóval több képzett tengerésszel rendelkeztek. A haditengerészetek utánpótlási bázisait a kereskedelmi tengerészetek jelentették, s a világon a legnagyobb kereskedelmi tengerészettel Nagy-Britannia rendelkezett. A háború kezdetén a brit kereskedelmi flottában közel 120 000 képzett tengerész szolgált, míg a franciában 60 000, a spanyolban pedig mindössze 5800.[27] Mindez azt jelentette, hogy Franciaországnak, de különösen Spanyolországnak, ha hadihajóit fel akarta szerelni, komoly emberhiánnyal kellett szembenéznie.

[25] *Lavery* 1990. 278. o.

[26] *Robinson* 442. o.

[27] *Lavery* 1990. 269., 281., 284. o. *Julian de Zulueta*: The Final Sacrifice off Cape Trafalgar. In: *Mariner's Mirror* 2005/2. (*Zulueta*) 254. o. A spanyol flotta teljes emberszükséglete kb. 89 000 fő volt, ezzel szemben csak 53 000 tengerészt tartottak nyilván. Közülük azonban csak 5800 számított valódi tengerésznek, a többiek halászok, illetve part menti bárkák hajósai voltak.

Különösen a spanyolok esetében volt súlyos a helyzet, mivel a teljes spanyol flotta 89 000 főt igényelt. A St. Vincent-foki csatában például a spanyol sorhajókon csak 70-80 képzett tengerész tartózkodott, vagyis csak a legénység 10 %-a volt tengerész. A többiek katonák, illetve sebtében összeszedett parasztok voltak. A spanyolok képzett haditengerésztisztekből is hiányt szenvedtek, ez magyarázza, hogy több hajónak katonatiszt volt a parancsnoka. A trafalgari csatában részt vett spanyol hajókon sem volt különb a helyzet. A francia, illetve a spanyol oldalon a legénységgel és a tisztikarral való problémákat csak tetézte, hogy az angol blokád miatt e flottáknak alig volt lehetőségük kifutásra, az emberek valódi tengerészeti kiképzésére.

A francia haditengerészet ütőképességét súlyosan befolyásolta, hogy a forradalom után a flotta elvesztette jól képzett, professzionális, nemesekből és arisztokratákból álló tisztikarát. A francia haditengerészet legmélyebb válságperiódusa 1795-ig tartott. Ebben az időszakban sikerült, részben képletesen, részben szó szerint lefejezni az 1789 előtti tisztikart. A régi tisztek háromnegyede a forradalmat követően vagy emigrált, vagy meghalt. A megüresedett tiszti helyekre katonákat, kereskedelmi kapitányokat, altiszteket, avagy egyszerű tengerészeket neveztek ki. Mindezt jól szemlélteti Villaret-Joyeuse ellentengernagy kapitányainak összetétele az angolok ellen vívott 1794. június 1-jei csatában: a 23 kapitányból négy korábban hadnagy, tíz alhadnagy, hét révkalauz, illetve halászbárka-kapitány, egy altiszt, egy pedig egyszerű tengerész volt, arról nem is beszélve, hogy Villaret-Joyeuse néhány héttel korábban még maga is hadnagyként szolgált.[28] Az 1790-es évek első felében hatalmas problémák voltak a legénység fegyelmével is, egymást érték a lázadások és a parancsmegtagadások. Mindezt csak súlyosbította a forradalom idején bevezetett „komiszárrendszer:" gyakorlatilag megszűnt az egyszemélyi parancsnoklás, a flották parancsnokai, illetve az egyes kapitányok mellé politikai agitátorokat delegáltak, akik minden döntést felülbírálhattak, s legfontosabb feladatuk a politikai felügyelet és a Konvent határozatainak betartatása volt.[29] Ebben az időszakban többet számított a politikai hűség, mint a szakmai hozzáértés. 1795 után ezt a rendszert megszüntették, s a fegyelmet is sikerült megszilárdítani, mindez azonban kevés volt a képzett tisztikarban történt veszteségek pótlásához. Némi vigaszt jelentett, hogy a tisztikarral ellentétben az altiszti karnak többé-kevésbé sikerült épségben átvészelnie a forradalmi időket, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sikerült a fegyelmet visszaállítani a flottában.[30]

Mint az közismert, a franciák és a spanyolok sokkal jobb hadihajókat építettek, mint az angolok. A Királyi haditengerészet legjobb hajói az elfogott francia hajók némiképp módosított másolatai voltak.[31] A forradalom azonban a francia arzenálokat sem kímélte: hiába voltak eredetileg kitűnő építésűek a hajók, a szakszerű, hozzáértő karbantartás hiányában állapotuk leromlott, s felszerelésük (árbocrudak, vitorlák, kötelek) minősége hatalmasat esett vissza az 1789 előtti szinthez képest.[32] Az anyagi leromlást csak tetézte a

[28] *Robinson* 403. o.

[29] E határozatok alapján például halállal büntették mindazon kapitányokat, akik kétszeresnél kisebb túlerővel szemben megadták magukat, kivéve ha a hajójuk már süllyedőfélben volt.

[30] *Rémi Monaque*: Trafalgar 1805: Strategy, Tactics and Results. In: *Mariner's Mirror* 2005/2. (a továbbiakban: *Monaque*) 244. o.

[31] *Pope* 43–61. o.

[32] *Monaque* 245. o.

legénység képzettségének hiánya, ami különösen a tüzérlegénység esetében volt súlyos probléma. A francia tüzéreknek átlagosan kétszer annyi időre volt szükségük egy sortűz leadására, mint angol társaiknak, ezen felül sokkal rosszabbul céloztak.[33] A brit hajókon ráadásul 1782 után két jelentős újítást vezettek be: az ágyúk kovás elsütő szerkezetét, mely a célzást tette pontosabbá, és a rövid csövű karronádokat, melyek kartácstüzükkel félelmetes fegyvernek bizonyultak a közelharcban. A franciák e két újítás bevezetésében alaposan lemaradtak a britek mögött.

Összességében elmondható, hogy a Királyi Haditengerészet, és két számbelileg legnagyobb ellenfele, a francia és a spanyol haditengerészet között, különösen a tisztikar és a legénység képzettsége tekintetében, hatalmas minőségi szakadék tátongott. Azoknak az ellenséges haditengerészeteknek pedig, melyek képzettségben nem maradtak el a britek mögött (dánok, hollandok), anyagi ereje volt töredéke a britekének. A Királyi Haditengerészet háborús sikereit ereje és emberei képzettsége mellett még egy fontos tényezőnek köszönhette: merész, agresszív és innovatív taktikájának, melyet legkiválóbb tengernagyai, mindenekelőtt Nelson alkalmazott.

Tengeri hadműveletek 1793 és 1802 között

Amikor Nagy-Britannia 1793-ban belépett a háborúba, a kormány kezdetben ezt is egy régi típusú gyarmati konfliktusként kezelte. A háború kezdetén Sir Samuel Hood flottája elfoglalta Toulont, de a várost a franciák hamarosan visszafoglalták. Emellett az angol hadsereg és a haditengerészet az Antillákon folytatott hadműveleteket a francia gyarmatok ellen, de azok szomorú eredménye mindössze a sárgalázban elveszített 80 000 halott lett.

Az amiens-i béke 1802 tavaszán történt megkötéséig a háború kilenc esztendeje alatt öt nagy tengeri csatát, s e mellett számtalan kisebb-nagyobb ütközetet, hajó-hajó elleni párviadalt vívtak. Mivel nincs terünk még csak felsorolni sem a kisebb ütközeteket, e helyt a tengeri háború kimenetelét eldöntő öt nagy csatára koncentrálunk, melyeknek, ha egy folyamat szerves alkotórészeinek tekintjük őket, a trafalgari csata volt a betetőzése.

Az első nagy tengeri csatát 1794. június elsején vívták. A bresti francia flotta 26 sorhajóval 1794 májusában futott ki a sebtében kinevezett Villaret-Joyeuse ellentengernagy[34] parancsnoksága alatt egy élelmiszert szállító konvoj fogadására. A Howe parancsnoksága alatt álló angol flotta (25 sorhajó) május 28-án fedezte fel a franciákat. Május 29-én rövid ütközet zajlott le a két flotta között, melyben Howe megkísérelte átvágni a franciák csatasorát, de azok sikeresen kitértek. Két napos üldözés után a két flotta június 1-jén találkozott ismét össze. Howe mindenképpen ki akarta erőszakolni a döntést, s ismét a francia csatasor átvágását határozta el, hogy meggátolhassa gyors elmenekülésüket. E reggelen a franciák is készek voltak az összecsapásra, s nem kezdtek kitérő manőverbe. Az angolok, a saintes-i csatával ellentétben, több ponton törték át a francia

[33] *Monaque* 246., 252. o. A francia haditengerészetben 1786-ban ráadásul külön tüzérhadtestet hoztak létre, ám ez nem hozta meg a kívánt eredményt, mert a jelentkezők között magas arányban a városi csőcselék képviseltette magát, akik fő szerepet játszottak a forradalom idején a sorozatos lázadásokban.

[34] A bresti flottában nem sokkal korábban lázadás tört ki, ezért eltávolították a royalistagyanús elemeket. A parancsnokot, valamit majdnem az összes kapitányt leváltották.

csatasort, maga Howe a QUEEN CHARLOTTE-tal a francia zászlóshajó tatja mögött. Mindössze húsz percnyi közelharc után Villaret-Joyeuse kivonta magát a küzdelemből, és 12 sorhajóval elmenekült. Hat francia sorhajó megadta magát, egy pedig elsüllyedt, a többi elmenekült. A rövid közelharc intenzitását jelzi, hogy az angolok 700, a franciák 1200 halottat veszítettek. A britek a csatát „Dicsőséges Június Elsejének" nevezték el. Hazatérésük után nem csak az angolok, de a franciák is győzelmet jelentettek.[35] Villaret-Joyeuse-t a csata után előléptették altengernaggyá.

1796 augusztusában a spanyolok szövetséget kötöttek a franciákkal, és 15 sorhajót, valamint 10 fregattot ígértek a francia flotta megsegítésére. Anglia egyedül maradt a tengereken Franciaország, Spanyolország és Hollandia ellenében. Helyzetüket kihasználva a franciák 1796 decemberében partraszállást kíséreltek meg Írországban, amely azonban kudarcba fulladt. A Földközi-tengeren viszont igen rosszra fordult az angolok helyzete, ezért a földközi-tengeri flotta új parancsnoka, Sir John Jervis kénytelen volt Gibraltárba visszavonulni. A franciák 1797 elején elhatározták, hogy az egyesült francia–spanyol–holland flotta segítségével inváziót hajtanak végre Anglia ellen. A spanyolok ehhez 27 sorhajóból álló flottát ajánlottak fel Don José de Cordova tengernagy parancsnoksága alatt. Ennek hírére Jervis 15 sorhajójával a St. Vincent-foknál foglalt állást, hogy megakadályozza Cordova csatlakozását a franciákhoz. Az összecsapásra 1797. február 14-én került sor. Jervis először két, kilenc, illetve hat hajóból álló oszlopot formázott hajóiból, ám mikor meglátta a spanyolok nagy számát, úgy döntött, együtt tartja hajóit, és a délnyugatra lévő spanyol rajt elvágja a főerőktől. A spanyol flotta annyira szét volt szóródva, hogy amikor a csata megkezdődött, az angolok a 27-ből mindössze 16 spanyol sorhajóval találták szembe magukat. A főerőktől elvágott spanyol raj, egy sorhajó kivételével, elmenekült a csata helyszínéről. Jervis ekkor a főerők ellen indult támadásra, fordulást jelezve minden hajójának, hogy átvágjon a spanyol flottán. Az utóvédben lévő 74 ágyús sorhajó, a CAPTAIN parancsnoka, Horatio Nelson meglátta, hogy egy elkerülő manőverrel a spanyolok el akarnak menekülni, ezért a paranccsal nem törődve az ellenkező irányba fordította hajóját. E manőver következtében rögtön hét spanyol sorhajóval találta szemben magát. Helyzetét látva Thomas Troubridge kapitány a CULLODEN-nel a segítségére sietett. Később még két angol sorhajó csatlakozott hozzájuk. Nelsonnak végül sikerült megcsáklyáznia és megadásra kényszerítenie a SAN NICOLAS és a SAN JOSEF nevű spanyol sorhajókat. Az angoloknak még két másik spanyol hajót sikerült elfoglalniuk, mire Cordova feladta a harcot, és megmaradt hajóival elmenekült.

A St. Vincent-foki csatában jól láthatóan megmutatkozott az angolok emberi oldalon mutatkozó fölénye. Hiába volt papíron a spanyol flotta sokkal erősebb, a hajók sebtében összeszedett legénységének fogalma sem volt a hajózásról és a tengeri harcról. A SAN JOSEF-en például még az ágyúk torkolatát védő fadugók is a helyükön voltak, amikor Nelson elfoglalta a hajót. A csatában mindkét fél viszonylag enyhe veszteségeket szenvedett: az angolok 72, a spanyolok 261 halottat veszítettek. A győzelmet követően Jervis a St. Vincent grófja címet kapta, míg Nelsont, aki a parancs ellen cselekedve jelentősen hozzájárult a győzelemhez, előléptették ellentengernaggyá, és megkapta a Bath-rendet.

[35] Saint-André, a Konventnek a bresti flottához kirendelt megbízottja a május 29-i ütközetről, mint dicsőséges akcióról számolt be a közvéleménynek. A június 1-jei csatáról viszont mélyen hallgatott. *Robinson* 411. o.

Miután az 1797 eleji inváziós tervek meghiúsultak, a franciák az év második felében ismét megpróbálkoztak Dél-Anglia inváziójával, ezúttal a holland flotta segítségével. Az ország 1795-ös elfoglalását (1795–1806 között Batáviai Köztársaság) követően a holland flotta felett gyakorlatilag a franciák rendelkeztek. 1797 október elején a 16 sorhajóból[36] álló holland flotta Jan Willem de Winter altengernagy parancsnoksága alatt kifutott Texelből, hogy csatlakozzon a bresti francia flottához. A hírre Adam Duncan tengernagy, akinek a holland flotta blokád alatt tartása volt a feladata, nyomban kifutott Yarmouthból 14 sorhajójával, hogy csatára kényszerítse a hollandokat. A britek október 11-én reggel pillantották meg a hollandokat, Texeltől délre, Camperdown (Kamperduin) közelében. Miután Duncan tartott attól, hogy a hollandok elmenekülnek, rögtön parancsot adott, hogy minden hajó forduljon meg, és egyenesen vitorlázzon az ellenkező csapáson hajózó hollandok felé. E manőver következtében az angol hadrend megfordult, a hátvéd lett az elővéd. Húsz perc elteltével Duncan parancsot adott az ellenfél csatasorának több ponton való áttörésére (mint azt Howe tette 1794-ben). A csatasor áttörését követően elkeseredett közelharc alakult ki, melyben végül kisebb, gyengébb konstrukciójú hajóikkal és gyengébb tüzérségükkel a hollandok maradtak alul. Duncannek korábban szinte sohasem látott arányú győzelmet sikerült kivívnia: hét holland sorhajó és két fregatt adta meg magát. Ez már csak azért is figyelemre méltó, mert a kitűnően képzett hollandok sokkal keményebben küzdöttek, mint a franciák vagy a spanyolok, s a franciáktól eltérően, ők is a hajótestre tüzeltek. Ez magyarázza a közel hasonló emberveszteséget: az angolok 1040 halottat és sebesültet, a hollandok 1160 halottat és sebesültet vesztettek, ezen felül több mint 2800-an estek angol hadifogságba. A csatát követően Duncan hajói rossz állapota miatt nem gondolhatott az üldözésre. Bár Duncan ragyogó győzelmet aratott, kilenc hónappal később dicsőségét és hírnevét háttérbe szorította Sir Horatio Nelson ellentengernagy abukiri sikere.

A spanyolok és a hollandok feletti győzelmek ellenére 1797 válságos esztendeje volt a flottának. Az angol Királyi Haditengerészet a háború elején Franciaország atlanti kikötői esetében a távoli blokád stratégiáját választotta, azaz a kikötőket csak fregattok tartották megfigyelés alatt, a sorhajók hazai kikötőkben horgonyoztak. A tétlenül álló hajókon összezsúfolt legénység[37] körében, Spitheadben, majd Nore-ban, lázadások robbantak ki, részben a brutális bánásmód, a rossz ellátás és az alacsony zsold ellen, részben pedig a francia forradalmi eszmék hatására. A lázadásokat Jervis vezetésével verték le, a főbb vezetőket felakasztották, de ugyanakkor bizonyos reformokat is bevezettek, például 1601 óta először emelték fel a legénység zsoldját. A lázadások tapasztalatain okulva a francia atlanti kikötők esetében is áttértek a szoros blokád stratégiájára.

Napóleon, aki már megindult az egyeduralom felé vezető úton, Camperdorwn után felismerte, hogy a Boulogne környékén gyülekező francia csapatoknak nincs esélyük arra, hogy átkeljenek a Csatornán, ezért javaslatot tett Egyiptom elfoglalására, ami által Anglia legfontosabb gyarmatát, Indiát veszélyeztethették. A Direktórium ezt elfogadta,

[36] A 16 holland sorhajó közé számít az a négy 56 ágyús hajó is, melyek az angol flottában nem minősültek volna sorhajónak.

[37] A hajókról a legénységet nem engedték partra, mivel rögtön megszöktek volna. Történelmi tapasztalat, hogy háború idején a matrózlázadások általában a kikötőkben tétlenül álló hajókon szoktak kitörni. Mint Nelson mondta, „Ships and seamen rot in harbour" („A kikötőben a hajók és a tengerészek elrothadnak"), s bár eredetileg ő a tengerészek esetében a tífuszjárványokra gondolt, mindez átvitt értelemben is igaz.

már csak azért is, mert így Napóleont is távol tudhatták Párizstól. Napóleon hadserege 13 sorhajó és 42 kisebb hadihajó kíséretében 1798. május 19-én futott ki Toulonból. Útközben elfoglalták a stratégiai jelentőségű Máltát, majd július 1-jén Alexandriához értek, melyet még aznap sikerült elfoglalniuk. A francia flotta parancsnoka, François de Brueys gróf, altengernagy az angol flottától tartva vissza akart térni Toulonba, de Napóleon nem engedte. Így a francia hadihajók a veszélyes Alexandriai-öbölből áthajóztak a közeli, jobban védhető Abukiri-öbölbe.

Az angol Admiralitás is hírét vette a touloni készülődésnek, s Spencer gróf, az admiralitás első lordja utasította a Cadizt blokád alatt tartó Jervist, küldjön egy hajórajt Toulon megfigyelésére. Jervis választása a sebesüléséből éppen felépült Nelson[38] ellentengernagyra esett, akinek három sorhajót és két fregattot bocsátott a rendelkezésére. Nelson távozása után Jervis üzenetet kapott az Admiralitásról, melyben szintén Nelson kinevezését javasolták, illetve tájékoztatták, hogy erősítést kap Angliából. Miután ilyen formán az Admiralitás megerősítette döntésének helyességében, Jervis tíz újabb sorhajót küldött Nelson után.

Nelson elindulása után súlyos viharba került, s mire Toulon elé ért, a franciák már elhagyták a kikötőt. A két brit hajóraj június 7-én egyesült. Nelson Nápolyba hajózott, majd az ottani angol követ, Sir William Hamilton tanácsára Máltához ment. Mivel ott sem találta a franciákat, s úgy vélte, azok célja Egyiptom lehet, gyorsan Alexandriához hajózott. A nagy sietségben két nappal megelőzte a franciákat. Nelson úgy hitte, tévedett a franciák célját tekintve, s rögtön visszafordult. Szicíliába érve tudta meg, hogy a franciák valóban Egyiptomba mentek. Augusztus 1-jének reggelén ért ismét Alexandria alá, de az öbölben nyomát sem találta a francia hadihajóknak. Az idegileg már így is megviselt Nelsonon ekkor teljes csüggedés vett erőt, de alig fél óra múlva a ZEALOUS fregatt felfedezte az Abukiri-öbölben horgonyzó francia flottát.

A franciák tökéletesnek látszó védelmi pozíciót foglaltak el: a homokzátonyokkal teletűzdelt öbölben Brueys sorhajóit egy vonalban horgonyozta le, a lehető legközelebb ahhoz a sávhoz, ahol a vízmélység már nem volt elegendő egy sorhajó számára. Amikor Brueys délután megpillantotta a közeledő angol hajókat, úgy vélte, azok semmiképp nem kockáztatják meg a behatolást az öbölbe, különösen sötétedésben.

Nelson eredetileg, amennyiben a nyílt tengeren kellett volna megütköznie a franciákkal, három, egyenként 5, 4 és 4 hajóból álló rajra akarta bontani a flottáját,[39] de az adott helyzetben megváltoztatta az elképzeléseit. A franciák nagy hibát követtek el: negligálva a horgonyon álló hajókkal való harcászat elemi szabályait, hajóikat csak az orruknál rögzítették, s ahogy a szél iránya megváltozott, a horgony körül elforduló sorhajók hajózó utat kínáltak fel a zátony és maguk között. Nelson ezt észrevéve az azonnali támadás mellett döntött, nem törődött a közelgő naplementével és a zátonyra futás veszélyével. Brueys arra számított, hogy az angolok, ha behatolnak is az öbölbe, akkor azt a keleti, nyitottabb oldala felől teszik, s először a francia utóvédet érik el, éppen ezért legerősebb

[38] Nelson pályafutásának legnagyobb kudarcát 1797-ben Teneriffe szigetén szenvedte el, amikor meggondolatlanul, a spanyolokat lebecsülve megtámadta Santa Cruzt. A spanyol védők megfutamították az angolokat, s a partra szállás közben Nelson a jobb könyökén megsebesült, aminek következtében könyéktől amputálni kellett a karját.

[39] *Tracy* 109. o.

hajóit az utóvédben és a centrumban helyezte el. Augusztus 1-jén délután a szél iránya nem tette lehetővé a kelet felől való behatolást, ezért a franciák nem tartottak az azonnali támadástól. Nelson azonban támadott.

A szél, ami pontosan szembe fújt a francia vonallal, lehetővé tette Nelson számára, hogy az erőkoncentrációt a legtisztább formájában valósítsa meg. Terve a következő volt: flottájának teljes erejét a francia élővédre és centrumra koncentrálja, oly módon, hogy hajóinak egy része átvágja a francia vonalat, s így a franciák két tűz közé szorulnak. A francia utóvéd mindennek tehetetlen szemlélője marad, mivel az ellenszél lehetetlenné teszi, hogy beavatkozzon a küzdelembe.

Nelson tervét siker koronázta. Mindössze egyetlen sorhajó, a CULLODEN futott zátonyra, s tizenkét angol sorhajó nyolc franciára koncentrálhatta tüzét. A csata 18 óra 15 perckor vette kezdetét, s a sötétség beállta után egészen hajnalig folytatódott. A francia zászlóshajó, a L'ORIENT kigyulladt, majd az éjszaka felrobbant. A franciák a csata során tizenegy sorhajót vesztettek. Öt francia sorhajó elsüllyedt, hat pedig megadta magát. Mindössze az utóvédből sikerült két sorhajónak elmenekülnie Pierre Villeneuve ellentengernagy vezetése alatt. A britek egyetlen hajót sem vesztettek.

A franciák embervesztesége hatalmas volt: Nelson számításai szerint 5235-en haltak meg vagy tűntek el, a sebesültek száma 3125 volt. A csatában elesett maga Brueys is, valamint több francia kapitány. A britek ezzel szemben mindössze 218 halottat és 677 sebesültet vesztettek,[40] az utóbbiak közt volt Nelson is. Az abukiri csata következményeként sikerült a franciák utánpótlását elvágni, és ez végül megpecsételte Napóleon egyiptomi hadjáratának a sorsát.

A háború következő nagy csatáját az angol haditengerészet felszerelésekkel való ellátásában vitális szerepet betöltő baltikumi kereskedelem ellenőrzése és biztosítása miatt vívták. A korábbi szövetségeseivel szakító, és a Napóleon felé közeledő Pál orosz cár vezetésével 1800 decemberében létrejött Oroszország, Svédország, Dánia és Poroszország részvételével a Fegyveres Semlegesség Szövetsége. Bár arról kezdetben nem volt szó, végül, orosz nyomásra, megtiltották a gabona és a hajóépítéshez szükséges anyagok exportját Angliába. Nagy-Britannia érdekeit ez olyan mértékben sértette, hogy London rögtön határozott válaszlépésre szánta el magát. Miközben Anglia flotta kiküldését határozta el, tárgyalásokat folytattak a dánokkal a szövetség elhagyásáról, de a dánok visszautasították az angol ajánlatot.

A Baltikumba küldendő flotta élére a minden szempontból alkalmatlan Sir Hyde Parker altengernagyot nevezték ki, helyettesévé pedig a frissen altengernaggyá előléptetett Nelsont.[41] A 18 sorhajóból, két 50 ágyúsból, 5 fregattból és több kisebb egységből álló angol flotta 1801. március 21-én vetett horgonyt a Sundban. Hyde Parker az utasításainak megfelelően először tárgyalni akart a dánokkal, akik ultimátumot kaptak, hogy 48 órán belül lépjenek ki a szövetségből. Nelson ellenben rögtön támadni szeretett volna, mielőtt még a Balti-tengeren a jég olvadása megnyitja az orosz és a svéd kikötőket. Miután a dánok a határidő lejártával elutasították az ultimátumot, nem maradt más hátra, mint Koppenhága megtámadásával fegyverrel kényszeríteni a dánokat a kilépésre.

[40] *Tracy* 121. o.

[41] 1800 novemberében az Admiralitás titkárának írt levelében Jervis kifejtette, hogy Nelsont alkalmatlannak tartja önálló parancsnoki tiszt betöltésére. Nelsont 1801. január 1-jén léptették elő altengernaggyá. *Tracy* 130. o.

Sir Horatio Nelson admirális 1800-ban.
(Wladimir G. Truchanowski: Horatio Nelson.
Triumph und Tragödie eines Admirals.
Berlin, 1990. nyomán.)

Mivel Koppenhága védelme északon volt a legerősebb, Nelson azt javasolta, hogy bízzák rá a támadásban részt vevő főerőket, melyek délről közelítenék meg a dánokat, míg a többi hajóval Parker északról támadna. A szituáció hasonlított az abukirihoz. A dánok (18 sorhajó és úszó üteg, melyek tűzereje nagyjából tíz 74 ágyús sorhajóénak felelt meg) a koppenhágai kikötőben horgonyoztak a part mentén egy vonalban. A dán hajókat parti erődök is támogatták. Koppenhágában még kevesebb hely volt a manőverezésre, mint az Abukiri-öbölben, a kikötőbejárat közepét ugyanis egy hatalmas homokzátony uralta.

Az angolok március 30-án és április 1-jén csónakokkal felmérték a mederviszonyokat, amiben a dánok nem zavarták meg őket. Április 2-án a szél az ideális, délkeleti irányból fújt, s 9 óra 30 perckor Nelson 12 sorhajója, Thomas Graves ellentengernaggyal

az élen, támadásra indult. A megközelítés nem teljesen úgy sikerült, ahogy eltervezték, ugyanis négy sorhajó zátonyra futott, így Nelson csak nyolc sorhajóval tudta megkezdeni a támadást. A csata 10 órakor vette kezdetét.

Mivel a szél délkeletről fújt, Parker Koppenhágától északra horgonyzó sorhajói nem tudták megközelíteni a kikötő északi bejáratát. Így Henry Riou kapitányt küldte négy fregattjával az északi dán ütegek ellen. A csata már három órája folyt, de még egyetlen dán hajó sem adta meg magát, ezért Parker parancsot adott a visszavonulásra. A szél iránya miatt azonban Nelson még ha akart, sem engedelmeskedhetett volna a parancsnak, ugyanis a kikötőből csak északi irányba, a dánokon átvágva juthatott volna ki. Nelson azonban nem is akart engedelmeskedni a parancsnak, így a csata folytatódott.[42] Parker parancsát csak Riou fregattjai követték. Visszavonulásuk közben Riou dán golyótól találva elesett.

Délután kettőkor a dán hajók abbahagyták a tüzelést, de a parti erődök tovább folytatták azt. Nelson akkor követet küldött a partra, és tárgyalásokat kezdett a tűzszünetről. Miközben a tárgyalások még folytak, Nelson hajóival végighajózott a szűk kikötőcsatornán, mintegy demonstratív felvonulást tartva a legerősebb dán erődök előtt. A csatában a britek 255 halottat és 688 sebesültet, míg a dánok 370 halottat és 665 sebesültet vesztettek.

A csata után a dánok ismét húzni kezdték az időt. Parker diplomataként is csődöt mondott, a tárgyalásokat Nelson folytatta. Mikor egy alkalommal a dánok tárgyalás közben egymás közt franciául az ellenségeskedés újrakezdéséről suttogtak, Nelson megfenyegette őket, hogy még aznap szétlövi a fővárost. Ez végül hatott, és Frigyes koronaherceggel tizenhat hetes fegyverszünetben állapodtak meg.

A brit flotta április 12-én áthajózott a Balti-tengerre, majd Karlskrona előtt vetett horgonyt. Ott értesültek róla április 22-én, hogy március 24-én Pál cárt meggyilkolták, s az új cár, I. Sándor helyre kívánja állítani a jó viszonyt Oroszország és Nagy-Britannia között. Ezzel gyakorlatilag a szövetség is megszűnt. Májusban Parkert hazarendelték, helyére Nelson került, aki Revalba hajózott, ahol végül megállapodtak a béke helyreállításáról, és feloldották a brit hajókat sújtó embargót.

Miután július 1-jén Nelson visszatért Angliába, kinevezték a francia inváziós flotta elleni erők parancsnokává. 1801. augusztus 15-én sikertelen támadást kísérelt meg a Boulogne-ban állomásozó szállítóflotta ellen. E tisztet azonban nem sokáig viselte, ugyanis kilenc évnyi háborúskodás után, 1802. március 25-én Amiens-ben Nagy-Britannia és Franciaország békét kötött.

Toulontól Cadizig, 1803–1805

A szigetország elleni francia inváziót végrehajtani hivatott hadsereg még 1797-ben kezdett gyülekezni a Csatorna francia partján, Boulogne-ban. Élére az Itáliából győztesen hazatérő fiatal tábornokot, Napóleont állították. Napóleon, aki ekkor már az egyiptomi hadjáratot tervezte, a helyszínen megszemlélte a sereget, majd februárban a Direktóriumnak azt a javaslatot tette, hogy egyelőre elégedjenek meg az adott helyzetben az

[42] Mikor meglátta Parker visszavonulásra felszólító parancsát, ezt mondta: „Mivel csak egy szemem van, időnként megvan ahhoz a jogom, hogy teljesen vak legyek", s a rossz szemével nézett a távcsőbe.

invázió látszatának fenntartásával, és az összegyűjtött hadsereget indítsák el Egyiptom ellen. Egyiptomból hazatérve, immár Első Konzulként, 1801-ben ismét visszatért az inváziós tervekhez. Még ebben az évben gyakorlat keretében tesztelték az inváziós sereg átkelésének lehetőségét. A tapasztalatok alapján két fontos dolgot lehetett leszűrni: az inváziós erők sikeres átkeléséhez elengedhetetlen, hogy a francia haditengerészet ideiglenesen átvegye a Csatorna felett az ellenőrzést, illetve, hogy a tervezett méretű inváziós sereg teljes átszállítására nem elegendő egyetlen nap.

Az amiens-i béke megkötése után a franciák látványosan tábort bontottak, de amikor Nagy-Britannia 1803. május 18-án ismét hadat üzent Franciaországnak, Napóleon végleg elhatározta, hogy leszámol legmakacsabb ellenfelével. Minden addiginál nagyobb, közel 130 000 fős hadsereget vonultatott fel a Csatorna partján különböző táborokban, s kétezernél több szállítójárművet – túlnyomórészt lapos fenekű dereglyét – gyűjtött össze. Az 1801-es gyakorlat tapasztalatai alapján számtalan tervet készített a Csatorna feletti ideiglenes uralom megszerzésére, melynek időtartama a különféle változatokban néhány órától néhány napig terjedt.[43] Terveinek közös jellemzője volt, hogy a legfontosabb szerep valamennyiben a földközi-tengeri Toulonban állomásozó flottának jutott, melyet az atlanti kikötőkből kifutó egységekkel kívánt megerősíteni. 1804 júliusában személyesen óhajtotta megtekinteni csapatainak behajózási gyakorlatát. A gyakorlat kijelölt időpontjában az időjárás túlságosan kedvezőtlen volt, ennek ellenére ragaszkodott a gyakorlat megtartásához. Ennek eredményeként közel száz katona veszett oda a hullámok között, Napóleon azonban továbbra is szilárdan bízott inváziós tervének sikerében.

Napóleon nem kevés időt töltött a „nagy terv", az Anglia elleni invázió tervének szövögetésével, módosításaival majd teljes újratervezésével. Bármilyen tervet is kovácsolt azonban, haditengerészei, élükön Decrès tengerészeti miniszterrel, mély szkepticizmussal fogadták elképzeléseit. Úgy vélték, okkal, hogy a tengerészet területén teljesen járatlan Napóleon olyan alapvető tényezőket nem vesz figyelembe, mint a szélviszonyok, vagy a dagály és az apály, s a nagyralátó tervek kivitelezése eleve kudarcra van ítélve. Napóleon azonban, akinek egyetlen komolyabb tengeri tapasztalata a sikeres 1798-as Egyiptom elleni invázió volt, abban a hiszemben, hogy minden csak akarat kérdése, és a tengeren kedvezően alakulnak a dolgok, félretolta ezeket az aggodalmakat. Egy szemernyi kétsége sem volt abban, hogy ha egyszer átkel a Csatornán, képes minden szemben álló erőt legyőzni, elfoglalja Londont, és kapitulációra kényszeríti a briteket.[44]

A Csatorna túloldalán, legalábbis ami a haditengerészeket illeti, bizonyos fokú lekezeléssel tekintettek a francia inváziós előkészületekre. Jervis, St. Vincent grófja, aki akkor az admiralitás első lordja volt, a Lordok Házában kijelentette: „Azt nem mondhatom, hogy a franciák nem jöhetnek, de azt mondhatom, hogy nem a tengeren át".[45] A későbbi

[43] *Monaque* 241. o.

[44] Valójában a dolog több kockázatot rejtett magában, még akkor is, ha sikerül a hadsereget átszállítani a Csatornán, aminek elég kicsi volt a valószínűsége. Angliában ekkor 150 000 fős reguláris hadsereg állomásozott, ennek fele Dél-Angliában. A reguláris erők mellett 410 000 főt számláló önkéntes milícia állt ekkor fegyverben. Még ha sikerült volna Londont elfoglalni, az ellenállás szelleme olyan erős volt, hogy valószínűleg ez sem vezetett volna kapitulációhoz. Mindezen túl, a francia sereg a sziget egészét képtelen lett volna elfoglalni és ellenőrzése alá vonni, miközben a brit haditengerészet minden bizonnyal elvágta volna az utánpótlás minden lehetséges útját. *Zulueta* 252–253. o.

[45] Idézi *Zulueta* 252. o.

események ismeretében e kijelentést nem is tekinthetjük túlságosan elbizakodottnak. Jervis, illetve a Királyi Haditengerészet tisztjei egy percig sem kételkedtek abban, hogy képesek bármilyen francia partraszállást megakadályozni.

Két nappal a Franciaországnak küldött hadüzenet előtt, 1803. május 16-án kinevezték Lord Horatio Nelson altengernagyot[46] a Földközi-tengeri Flotta parancsnokává.[47] Elsődleges feladata a Toulonban állomásozó francia földközi-tengeri flotta blokád alatt tartása volt, de rábízták az akkor még semleges Spanyolország atlanti partjainak a megfigyelését is, aminek nagyon nem örült. Erre a feladatra egy külön parancsnokságot hoztak létre Gibraltárban, melynek élére Sir John Orde altengernagyot állították.

Nelson 1803. május 18-án hagyta el Spitheadet, zászlóshajója, a frissen felújított és átépített I. osztályú[48] VICTORY fedélzetén, és június 8-án csatlakozott flottájához Toulon előtt. A Földközi-tengeri Flotta támaszpontja elméletileg a franciáktól 1800-ban elfoglalt Málta lett volna, de Nelson már a parancsnokság átvételekor látta, hogy alkalmatlan e célra, mert túlságosan messze van Toulontól. Flottája számára ezért a választása a Szardínia északi partjainál fekvő, a La Maddalena-szigetek által határolt horgonyzóhelyre esett. E helyen bőségesen volt édesvíz és tűzifa, s korlátozott mennyiségben egyéb utánpótlási anyagok is hozzáférhetőek voltak, de ami ennél fontosabb, védett kikötőt biztosított a flotta számára, ahol az időjárástól védve rakodhatták át a Máltáról és a Szicíliából érkező készleteket, s mindössze 250 mérföldre volt Toulontól. Mivel Szardínia a semleges Szárd–Piemonti Királyság része volt, Nelson mindent elkövetett ott tartózkodása közel két éve alatt, hogy a legjobb kapcsolatot tartsa fenn az alkirállyal, illetve a helyi hatóságokkal.[49]

Azzal, hogy flottájának zömét Toulontól 250 mérföldre állomásoztatta, Nelson távoli blokádot valósított meg. Magát a francia kikötőt és flottát a látóhatár szélén cirkáló fregattok tartották megfigyelés alatt. A Toulont figyelő erők, illetve a kommunikációs lánc úgy volt megszervezve, hogy a franciák esetleges kifutásának híre a lehető leggyorsabban eljusson Nelsonig, jó esélyt biztosítva arra, hogy a francia flottával megütközhessen, mielőtt az elérhetné a célját, vagy mielőtt visszatérhetne a biztonságos kikötőbe. A blokád e formájánál sok múlott az időjáráson, illetve azon, hogy az esetlegesen kiszökött ellenség úti célját helyesen látják-e előre. Ugyanekkor Toulon szoros blokádja is számos problémát vetett volna fel, különösen az őszi-téli viharok időszakában.

---

[46] A Királyi Haditengerészetben az egyes tengernagyi rendfokozatokat, színekkel jelölve (kék, fehér, piros) még három fokozatra bontották, a rangidő alapján. Nelson ekkor a középső, fehér fokozatot viselte (vice admiral of the white). A legmagasabb, piros fokozatot 1805 novemberében érte volna el.

[47] A brit haditengerészet nagy részét különböző flottákba osztották be. A fontosabb flották magját 20–30 sorhajó alkotta, élükön egy tapasztalt, rangidős tengernagy állt. A flották közül a két legfontosabb a Csatorna Flotta és az Északi-tengeri Flotta volt, ezek védték Anglia déli és keleti partjait, illetve tartották fenn az ellenség atlanti kikötőinek blokádját. A Csatorna Flotta után a napóleoni háborúk idején a legfontosabb a Földközi-tengeri Flotta volt. E flotta vívta meg a három legjelentősebbet (St. Vincent, Abukir, Trafalgar) a háború hat nagy tengeri csatájából.

[48] Az angol haditengerészetben a sorhajókat három osztályba sorolták. A legnagyobb, I. osztályú három ütegfedélzetes hajók 100 ágyúsak voltak (később épültek 110 és 120 ágyúsak is). A II. osztályú sorhajók szintén három ütegfedélzetes, 98 ágyús hajók voltak, s leginkább abban tértek el az I. osztályúaktól, hogy középső ütegfedélzetükön 24 helyett 18 fontos ágyúk voltak. A két ütegfedélzetes, 64–74–80 ágyús sorhajókat sorolták a III. osztályba, ezek képezték a flotta gerincét. A két ütegfedélzetes, 50 ágyús, sorhajónak nem minősülő hajók alkották a IV. osztályt, a fregattokat az V. osztályba sorolták.

[49] *Colin White*. „A Man of Business": Nelson as Commander in Chief Mediterranean, May 1803 – January 1805. In: *Mariner's Mirror* 2005/2 189–190. o.

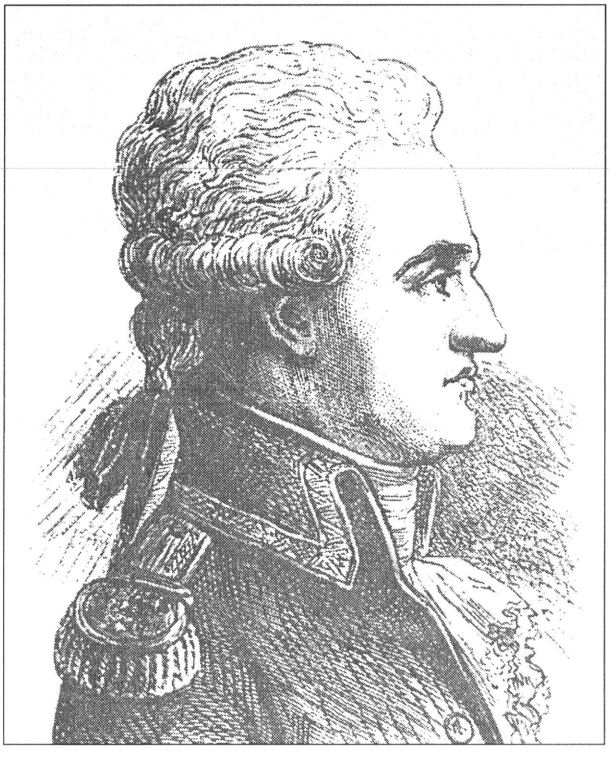

Pierre Villeneuve de Goepp admirális.
(Wladimir G. Truchanowski: Horatio Nelson.
Triumph und Tragödie eines Admirals.
Berlin, 1990. nyomán.)

A Toulon előtti várakozás hosszúra nyúlt: a franciák sem 1803-ban, sem 1804-ben nem próbáltak meg kitörni. A francia földközi-tengeri flotta parancsnoka, Latouche-Tréville tengernagy, Franciaország legtehetségesebb és legenergikusabb tengerésze, 1804 augusztusában váratlanul meghalt. Helyére Decrés tengerészeti miniszter személyes jó ismerőse, Pierre Villeneuve altengernagy került. Latouche-Tréville halála és az erősen pesszimista természetű Villeneuve kinevezése komoly morális törést okozott a touloni francia flottában.[50] A másfél éve tartó blokádszolgálat Nelson idegeit is erősen megviselte, s már éppen azt fontolgatta, hogy egészségügyi szabadságot kér, amikor Spanyolország 1804. december 12-én hadat üzent Angliának. A spanyolok csatlakozásával, és a spanyol hadihajók rendelkezésre bocsátásával Napóleon végre nekiláthatott nagy terve, a brit szigetek inváziójának végrehajtásához.

Spanyolország, legalábbis ami Napóleon végső célját illeti, vonakodó szövetségesnek bizonyult. A hadba lépésről Franciaországban tárgyaló Don Federico Gravinát, aki később Trafalgarnál a spanyol flottát vezette, december 1-jén kormánya titokban utasította, tartsa magát szilárdan ahhoz az álláspontho, miszerint a spanyol flotta nem hajózik

[50] *Monaque*: 242–243. o.

Brestbe, mint ahogyan azt Napóleon kívánta, aki e kikötőt szemelte ki a Csatorna feletti ellenőrzés megszerzésének fő támaszpontjául. Spanyolország, mely amúgy is fél szívvel lépett hadba Anglia ellen, igyekezett szabotálni minden, Anglia totális legyőzését célzó francia tervet, mivel igencsak tartottak Franciaország túlságosan megnövekvő hatalmától. December 3-án Gravina az utasítás szellemében több közös tengeri hadműveletre is javaslatot tett, melyeknek közös jellemzője, hogy gondosan kerülték a spanyol flotta Brestbe vezénylését. Napóleon azonban e terveket félresöpörte, és 1805. január 4-én aláíratott egy magállapodást, melyben a spanyolok 30 sorhajót ajánlottak fel a franciáknak.[51]

1805. január 17-én, egy vihart kihasználva, Villeneuve 11 sorhajójával kifutott Toulonból. Nelson, aki sorhajóival éppen La Maddalenánál horgonyzott, képtelen volt időben reagálni. A fregattok jelentése szerint a franciák dél-délnyugat felé futottak ki, ezért Nelson első gondolata az volt, hogy Szicília felé vették az irányt. A viharos idő ellenére rögtön felszedte a horgonyt, és Szicíliához hajózott, ahol nyomát sem találta a franciáknak. Ekkor keletnek fordult, és a görög partokhoz hajózott, majd elment egészen Alexandriáig. Nelson egész februárban és márciusban a Földközi-tengert kutatta a franciák után, mit sem sejtve arról, hogy a francia hajók a viharban megsérültek és rögtön visszatértek Toulonba. Visszatérése után Villeneuve rögtön benyújtotta a lemondását, amit azonban barátja, Decrés tengerészeti miniszter nem továbbított Napóleonnak.[52]

A spanyolokkal kötött megállapodás után Napóleon mozgásba hozta az inváziós gépezetet. Elsőnek az Edouard-Thomas Missiessy ellentengernagy parancsnoksága alatt álló öt sorhajó szökött ki Rochefort-ból, 1805. január 11-én. Villeneuve-nek és Missiessynek a Nyugat-Indiákon kellett volna találkoznia. Időközben Napóleon módosította a terveket, és utasította Villeneuve-öt, hogy először hajózzon Cadizba, és ott egyesüljön a spanyol flottával, majd ezután hajózzon Martinique szigetéhez. Az Honoré Ganteaume altengernagy parancsnoksága alatt Brestben állomásozó flottának ezzel egy időben át kellett volna szöknie az angol blokádon, és a Ferrolban lévő francia–spanyol hajórajjal egyesülve szintén Martinique-hez hajóznia. Ha minden a tervek szerint alakult volna, Martinique-nél összesen 33 francia és 11 spanyol sorhajó gyűlt volna össze, hogy az Atlanti-óceánon keresztül visszatérve megnyissák a Csatornát az inváziós erők számára.

A terv szépen mutatott papíron, ám annak, hogy az öt különböző kikötőben szétforgácsolt erők egyszerre szökhessenek át az angol blokádon, minimális volt az esélye. A bukáshoz már annyi is elegendő volt, hogy egy, vagy két hajórajnak ne sikerüljön a szökés, vagy valamelyik francia vagy spanyol kötelék, még az egyesülés előtt harcba bocsátkozva a britekkel, súlyos veszteségeket szenvedjen. Napóleon tervei tulajdonképpen már 1805 tavaszán, a bresti flotta miatt kudarcba fúltak. 1805 márciusában, mikor a Brest előtt blokádszolgálatot teljesítő Cornwallis egészségügyi szabadságra ment, a kikötőt őrző angol sorhajók száma 15-re csökkent. Ganteaume, aki 21 sorhajóval rendelkezett, úgy ítélte meg a helyzetet, hogy sikeresen kitörhet. Sürgöny útján engedélyt kért Napóleontól, hogy harcban áttörhesse a blokádot. Napóleon azonban megtiltotta, és arra utasította, hogy várja ki a kedvező alkalmat, amikor harc nélkül kifuthat. Ganteaume április 14-én megkísérelt kifutni, de amikor látta, hogy az angolok 24 sorhajóval várják, inkább visszafordult.

---

[51] *Zulueta* 255. o.

[52] *Monaque* 242. o.

Villeneuve szerencsésebb volt. Március 30-án ismét sikerült kifutnia 11 sorhajóval és 8 fregattal Toulonból. Miután értesült róla, hogy Nelson Szardíniától délre tartózkodik, egy éjszakai manőverrel lerázta a flottáját követő angol fregattokat, és április 9-én áthajózott a Gibraltári-szoroson. Cadiz elé érve csatlakozott hozzá Gravina 6 spanyol sorhajóval, és néhány óra múlva már úton voltak Martinique felé.

Nelson Gibraltárban értesült Villeneuve szökéséről, illetve a francia–spanyol flotta úti céljáról. A kedvezőtlen időjárás miatt csak május 6-án tudott áthajózni a Gibraltári-szoroson, majd 9 sorhajójával Villeneuve után indult. Június 4-én vetett horgonyt Barbadosnál, ahol megtudta, hogy Villeneuve valóban a térségben tartózkodik. A következő kilenc napot a környék átkutatásával töltötte, majd 13-án Antiguához hajózott. Ott értesült róla, hogy Villeneuve egy héttel korábban elfogott egy angol konvojt. Nelson, aki meg volt győződve róla, hogy már útban van Franciaország felé, még aznap visszaindult Európába. Ezúttal igaza volt, ugyanis Villeneuve, aki negyven napig hiába várt Ganteaume megérkezésére, kézhez kapva Napóleon új parancsát, mely Ferrolba, majd onnan Brestbe való hajózásra utasította, négy nappal korábban vitorlát bontott.

Nelson, amellett, hogy rögtön visszaindult Európa felé, előreküldte a gyors CURIEUX brigget, az Admiralitást értesítendő saját, illetve Villeneuve lehetséges szándékairól. A CURIEUX útközben találkozott a francia–spanyol flottával, mely a Biscayai-öböl felé tartott. A brigg által hozott hírek július 8-án délelőtt jutottak el Londonba.

Villeneuve július 9-én érkezett a Finisterre-fok elé, mely 40 mérföldnyire délre esik Ferroltól. Nelson július 18-án ért a 350 mérfölddel délebbre lévő St. Vincent-fokhoz, ahol Cuthbert Collingwood altengernagy őrködött néhány sorhajójával. Miután Collingwood nyomát sem látta a franciáknak, Nelson Gibraltárba hajózott, ahol több mint két év után először elhagyta hajója fedélzetét, és partra lépett.

A CURIEUX híreinek hatására az Admiralitás utasította Sir William Cornwallist, hogy a Csatorna-flottával délebbre húzódva cirkáljon Ushant (Ouessant) előtt, a Ferrol előtt blokádszolgálatot teljesítő Sir Robert Calder altengernagyot pedig, a Rochefortot figyelő hajórajjal megerősített flottájával, a Finisterre-fokhoz küldték. 1805. július 22-én délelőtt Ferroltól 150 mérföldre nyugatra Calder fregattjai megpillantották Villeneuve flottáját.

Calder 16, Villeneuve 20 sorhajóval rendelkezett. Délben Calder elrendelte a csatasor formálását, majd 15 óra 20 perckor kiadta a parancsot a támadásra. A csata 18 óra körül kezdődött meg, a köd és a füst miatt igen rossz látási viszonyok között. Két órával később egy francia (FIRME) és egy spanyol (SAN RAFAEL) sorhajó megadta magát. Mivel a ködben és a beálló sötétségben már semmit sem lehetett látni, Calder elrendelte a csata abbahagyását. Másnap, 23-án, Villeneuve parancsot adott a harc folytatására, és csatasort formálva elindult a 17 mérföldre északnyugatra lévő britek felé. Az amúgy is gyenge szél időközben irányt változtatott, így az angol hajók messze a francia élővéd előtt hajóztak el. Calder egy manőverrel megfordulhatott volna, illetve Villeneuve-nek lehetősége lett volna a brit utóvédet megtámadni, de ezt egyikük sem tette meg. Calder folytatta útját, és csatlakozott Cornwallis erőihez. A két parancsnok óvatossága miatt semmit el nem döntő ütközetben az angolok 41 halottat és 162 sebesültet, míg a franciák és a spanyolok két sorhajót, valamint 149 halottat és 327 sebesültet vesztettek.[53]

[53] *Robinson* 464. o.

Nelson július 25-én értesült Calder ütközetéről. Ezt követően elhagyta Gibraltárt, és augusztus 15-én csatlakozott Cornwallishoz. Miután meghallgatta a beszámolókat az eseményekről, úgy döntött, hazatér Angliába egy rövid pihenőre. A VICTORY augusztus 18-án vetett horgonyt Spitheadben. Nelson távozása után Cornwallis Caldert 17 hajóval Ferrolhoz küldte Villeneuve szemmel tartására, maga, megmaradt 17 hajójával Brestet figyelte.

Mire Calder Ferrolhoz ért, Villeneuve már nem volt ott, augusztus 9-én ugyanis kifutott, ám ahelyett, hogy Brest, illetve a Csatorna felé vette volna az útját, délnek fordult, és augusztus 20-án befutott Cadizba. Napóleon, aki augusztus 20-án értesült Villeneuve kifutásáról, abban a hiszemben, hogy az Brest felé indult, utasította Ganteaume-öt a kifutásra, és Villeneuve-vel való egyesülésre. Augusztus 21-én Ganteume 21 sorhajójával kifutott a bresti kikötőből, és horgonyt vetett a Bertheaume-öbölben, a parti ütegek védelmében. Ha mást nem is ért el, ezzel sikerült Cornwallist teljesen Bresthez szegeznie.

Calder követte Villeneuve-öt, és augusztus 31-én Cadiz előtt csatlakozott Collingwood altengernagy 7 sorhajójához, így a Cadiz előtt álló brit flotta ereje 25 sorhajóra nőtt. Mikor Nelson hírét vette Henry Blackwood kapitánytól, hogy Villeneuve-öt Cadizban tartják blokád alatt, rögtön felajánlotta szolgálatait az Admiralitásnak. Szeptember 15-én a VICTORY fedélzetén, két másik sorhajó kíséretében elhagyta Spitheadet, s szeptember 28-án csatlakozott Collingwoodhoz.

Mire Nelson megérkezett Cadiz elé, Napóleon stratégiai elképzelései gyökeresen megváltoztak, s a Cadizban álló egyesített flottára is új feladat várt. Augusztus 20. után egy időre Villeneuve flottája eltűnt a császár szeme elől. Augusztus 25-én, még mielőtt tudomást szerzett volna arról, hogy Villeneuve észak helyett délre, Cadizba hajózott, Napóleon feladta inváziós terveit. Másnap utasítást adott a táborbontásra, és az inváziós sereget Grande Armée-re átkeresztelve Ausztria ellen indult.

Miután már tudomást szerzett arról, hogy az egyesült flotta Cadizban van, Napóleon szeptember 15-én új feladatra utasította a flottát, ezzel egyidejűleg leváltotta Villeneuve-öt, és helyére François-Etienne Rosily altengernagyot, Villeneuve régi haragosát nevezte ki. Az új parancs szerint az egyesített flottának vissza kellett térnie Toulonba, és az ott felvett csapatokat Nápolyba szállítania, Sir James Craig tábornok brit csapatai ellen.[54] Az Angliát fenyegető inváziós veszély tehát elmúlt, de Nelson feladata nem változott: meg kellett semmisítenie az egyesített francia–spanyol flottát.

Cadiz előtt, 1805. szeptember 29. – október 19.

A Cadiz előtt álló angol flotta felett a parancsnokságot Nelson szeptember 29-én vette át. A flotta akkor 33 sorhajót számlált. Nelson másodparancsnoka Collingwood lett, rajta kívül még három tengernagy volt a flottával: Sir Robert Calder altengernagy, Sir Thomas Louis ellentengernagy és William Carnegie Earl of Northesk ellentengernagy. Az október 21-i csatában az utóbbiak közül csak Northesk vett rész, Calder a PRINCE OF WALES fedélzetén visszatért Angliába, hogy megjelenjen a hadbíróság előtt,[55] Louis pedig, a Nelson által megszervezett váltás első turnusaként Gibraltárban tartózkodott öt sorhajóval.

[54] A spanyolok, különösen Gravina, aki Szicíliában nevelkedvén félig olasznak tartotta magát, nem lelkesedtek ezért a feladatért sem, s igyekeztek elszabotálni ezt is. *Zulueta* 260–261. o.

[55] Caldert Nelson vissza akarta tartani, hogy részt vehessen a csatában, mivel úgy vélte, az ellenségre mért megsemmisítő győzelem után törölnék a Calder elleni eljárást. Calder azonban mindenképpen menni akart, s Nel-

Sir Cuthbert Collingwood admirális
(Friedrich M. Kircheisen: Nelson. Die Begründung von Englands Weltmachtstellung. Stuttgart, 1926., 11. tábla.)

Nelson megérkezte után átrendezte a Cadizt figyelő flotta elhelyezkedését. A sorhajókat a parttól távolabbra, 50–60 mérföldre vezényelte, a kikötő és a sorhajók között egymástól látótávolságra elhelyezkedő fregattokból álló kommunikációs lánc biztosította az összeköttetést. A fregattok védelmében egy három sorhajóból (MARS, DEFENCE, COLOSSUS) álló, a flotta és Cadiz között állomásozó hajórajt rendelt ki George Duff kapitány (MARS) parancsnoksága alatt.[56] A sorhajók távolabbra helyezése kettős célt szolgált: Nelson remélte, hogy így könnyebben kicsalogatja Villeneuve-öt, illetve megóvta sorhajóit attól, hogy egy nyugati vihar partra futtassa őket, illetve, hogy bekényszerítse őket a Gibraltári-szorosba.

---

son még ahhoz is hozzájárult, hogy saját zászlóshajójával térjen vissza, gyengítve ezzel a Cadiz előtt álló flottát. Az Angliába visszatérő Calder a csata hírére részt követelt magának a hadizsákmányból, amivel sikerült a közvéleményt és a hadbíróságot is magára haragítania. A hadbíróság végül elmarasztalta amiatt, hogy a június 22-i ütközet másnapján nem kísérelte meg újra felvenni a harcot. E döntéssel gyakorlatilag elvágták Calder további karrierjét, legalábbis néhány évre. 1810-ben rehabilitálták, s kinevezték Portsmouth kikötőparancsnokává.

[56] Nelson Duff kapitánynak 1805. október 4. In: www.wtj.com/archives/nelson/1805_10a.htm

A britek azt remélték, hogy Villeneuve hamarosan kénytelen lesz elhagyni Cadizt, mert flottája számára a kikötőben nem volt elég utánpótlás. E helyzetértékelés nagyjából megfelelt a valóságnak, mivel Cadiz és környéke nem tudott ennyi embert ellátni, Collingwood pedig az andalúziai kikötők blokádjával már korábban megakadályozta, hogy semleges, dán hajókon a franciák utánpótlást szállíthassanak a térségbe. Az élelmiszerkészletek szűkössége mellett a hajók kijavításához szükséges anyagokból sem állt megfelelő mennyiség rendelkezésre, így a francia és spanyol hajók meglehetősen leromlott állapotban és hiányos felszereléssel várták a kifutást. Ugyanez volt igaz a legénységre is: mivel az angolokkal ellentétben sem a francia, sem a spanyol flottában nem alkalmaztak citromlevet a skorbut ellen, az amúgy is hiányos és rosszul képzett legénység 10 %-a e betegségben szenvedett.[57] Mindezek ellenére Villeneuve nem szándékozott elhagyni Cadizt. Nelson ugyanekkor tervbe vette, hogy a francia–spanyol flottát Congreve-rakéták bevetésével kényszerítik kifutásra.

1805. október 8-án a francia zászlóshajó, a BUCENTAURE fedélzetén tartott haditanácson a résztvevő franciák és spanyolok egyhangúan megállapították, hogy „az ellenség flottája jóval erősebb." A két flotta ereje számszerűleg megegyezett ugyan, a 33 angol sorhajóval a Cadizban állomásozó hajókkal együtt 33 francia és spanyol sorhajó állt szemben, de a haditanács résztvevői tudták, hogy az angol hajók, a legénység sokkal jobb képzettségének és jóval nagyobb gyakorlatának köszönhetően, valójában óriási fölényben vannak velük szemben. A haditanács jegyzőkönyve (legalábbis annak francia változata) szerint abban is valamennyien egyetértettek, hogy a kifutással meg kell várni a kedvező alkalmat, amikor a rossz időjárás, vagy a kereskedelmi hajózás védelme miatt az ellenségnek el kell távolodnia Cadiztól, vagy meg kell osztania az erőit.[58]

Amint a fentiekből kitűnik, az október 8-i haditanács bizonysága szerint mind a franciák, mind a spanyolok el akarták kerülni a csatát, amelyről jól tudták, hogy csak elveszíthetik. Tíz nap múlva ebben az álláspontban fordulat következett be: október 18-án Villeneuve személyesen kereste fel Gravinát zászlóshajója, a PRINCIPE DE ASTURIAS fedélzetén, s közölte vele, hogy az újabb utasítások és a körülmények megváltozása miatt elrendeli a flotta kifutását Cadizból. Gravina erre azt válaszolta, hogy a spanyol hajók készek követni a franciákat. E száznyolcvan fokos fordulat előidézője minden valószínűség szerint az az előző nap, október 17-én érkezett hír lehetett, hogy a Villeneuve leváltására küldött Rosily már Madridban van, s a parancsnokcserével egy időben Villeneuveöt Párizsba rendelték, hogy megmagyarázza, miért nem csatlakozott Ganteaume flottájához. Ez burkolt formában azt jelentette, hogy Villeneuve-öt Párizsban gyávasággal vádolják, s ez a vád közvetett módon Gravinára is átszállt.[59] Ezt a sértést régi arisztokrataként sem Villeneuve, sem pedig Gravina nem tűrhette el.

Mielőtt a francia–spanyol flotta kifutására, és a csata történetére rátérnénk, mindenképpen át kell tekinteni a két fél haditerveit, illetve az alkalmazni kívánt taktikát, mely erre az időpontra, 1805 októberére kristályosodott ki, legalábbis ha az angol felet, illetve Nelsont tekintjük.

---

[57] *Monaque* 245–247. o.

[58] Az 1805. október 8-i haditanács jegyzőkönyve, Cadiz. Közli: *Victor Concas*: La Marina Espanola y La Batalla de Trafalgar. Madrid, 1907. 35–36. o.

[59] *Zulueta* 261. o.

Nelsonnak a trafalgari csatában alkalmazott taktikáját gyakran nevezik forradalmian újnak, mely gyökeresen átalakította a tengeri hadviselést. Ezt a fajta vélekedést azonban bátran túlzónak lehet minősíteni. A Nelson által alkalmazott taktika beleillik abba az fejlődésbe, mely a XVIII. század közepén vette kezdetét, elsősorban Edward Hawke nevéhez fűződően,[60] s amely a hagyományos csatasortól annak gyökeres elvetéséig vezetett. A XVIII. század második felének új brit taktikájában egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a közelharc, a tüzérség hatékonyságának növelése, míg a flottával való formális manőverezés, a csatasorban elfoglalt pozíció mindenáron való megtartása, melyek a csatasor fénykorában elsődleges elemei voltak a taktikának, egyre inkább háttérbe szorultak. Nelson taktikájával nem a semmiből lépett elő, hanem az előző évtizedek felhalmozódó tapasztalataiból levont alapvető következtetéseket fejlesztette tovább a gyakorlatban, az adott ellenfél képességeinek az ismeretében, az adott helyzethez idomítva azokat. Nelson zsenialitása nem elsősorban az általa alkalmazott taktikai fogásokban lakozott, hanem vezetési módszerében és a beosztottjaival való viszonyában, akikkel megosztotta elképzeléseit.

Nelson taktikai elképzeléseit 1803-as tervéből, Sir Richard Keats feljegyzéséből, illetve híres, 1805. október 9-i cadizi memorandumából ismerhetjük meg.[61] A trafalgari csatában végül nem pontosan az azokban leírt módszereket alkalmazta, a dokumentumokból inkább taktikai elképzeléseinek alakulását lehet nyomon követni. Megállapítható, hogy az idők folyamán Nelson taktikai elképzelései a bonyolultabb módszerek felől az egyszerűbb megoldások felé mozdultak el, s ezzel párhuzamosan egyre nagyobb mozgásteret hagyott beosztottjai önálló kezdeményezései számára.

Nelson már 1803-as tervében nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy alárendeltjei pontosan ismerjék céljait (közelharcban megvívott döntő csata) és elképzeléseit, és azokat jelzések és utasítások nélkül is képesek legyenek önállóan végrehajtani. A terv másik lényeges elemeként Nelson a közelharc szükségességét hangsúlyozta, illetve azt, hogy nem szabad az időt a jobb pozíció eléréséért való manőverezéssel eltölteni, hanem a lehető legkevesebb manőverrel rögtön meg kell támadni az ellenfelet, még ha az kockázatosabb is. Tervének további részében kétféle elképzelt szituációt és támadási módot ír le, mindkettő az ellenség csatasorának több ponton való átvágásán alapul. E tervben még nincs szó a több oszlopra felosztott flottával való támadásról.[62]

Az oszlopokra bontott flottával való támadás módszere először a Keats kapitánnyal 1805 augusztusában vagy szeptemberében folytatott beszélgetés során merült fel:

„Egy egész nap sem elég hosszú ahhoz, hogy a régi módszer szerint két flotta felsorakozzon és döntő csatát vívjon. Elmondom Önnek, hogyan fogunk megküzdeni velük. A flottát három rajra osztva három oszlopot formálok, melyek közül az egyik a 12–14 leggyorsabb, két ütegfedélzetesekből áll, mely mindig szél felőli, vagy előretolt pozícióban lesz, az élén egy olyan tiszttel, aki, ha lehetséges, véghezviszi az általam elképzelteket. [...] A flotta többi részével, két oszlopot formálva, amennyire lehetséges, egyszerre támadom meg az ellenség csatasorát a legelső hajótól számított egyharmadánál."[63]

---

[60] *Ruddock Mackay*: From Hawke to Nelson: Strategical and Tactical Comparisons. In: *Mariner's Mirror* 2005/1. 24–32. o.

[61] Mindhármat közli *Robinson* 461–462., 467., 467–468. o.

[62] Nelson 1803-as támadási terve. Közli *Robinson* 461–462. o.

[63] Keats kapitány visszaemlékezése. Közli: *Robinson* 467. o., *Tracy* 176. o.

Nelson kajütjében, a VICTORY fedélzetén.
(Friedrich M. Kircheisen: Nelson. Die Begründung von Englands Weltmachtstellung. Stuttgart, 1926., 13. tábla.)

A flotta több oszlopra való felosztásával Nelson elsődleges célja nem a veszteségek csökkentése volt a kritikus, megközelítési fázisban, mivel a hajótüzérség korabeli technikai szintje[64] mellett szinte teljesen mindegy volt, hogy egy, vagy három oszlopban támadnak. Nelson a támadás e módszerének kidolgozásakor a francia és a spanyol tüzérség várható gyenge teljesítményére alapozott. A közel derékszögben történő megközelítéskor ugyanis, mint említettük, a támadó hajók gyenge és fegyvertelen orrukkal[65] kénytelenek az ellenség ütegsorai felé fordulni, ám Nelson úgy számított (mint később kiderült, joggal), hogy a francia és a spanyol tüzérek még így sem lesznek képesek ko-

[64] A korabeli ágyúk vízszintes irányzási lehetősége igen minimális, ráadásul igen nehézkes is volt, a csekély lőtávolsággal együtt így lehetetlen volt a T felső szárában elfoglalt pozíció előnyeit teljesen kihasználva, egy pontra koncentrált össztüzet lőni. Ez csak a forgatható lövegtornyokban elhelyezett ágyúk megjelenésével vált lehetségessé.

[65] A korabeli sorhajók orr-része a felső ütegsor vonalában gyakorlatilag nyitott volt, mindössze egy vékony válaszfal (beakhead/bulkhead) zárta le, ami semmi védelmet nem nyújtott az ágyútűz ellen. Emellett a hajóorrba maximum két ágyút lehetett elhelyezni, melyek képesek voltak a menetirányba tüzelni.

moly károkat okozni hajóiban. A szaktörténészek körében manapság abban már széleskörű konszenzus alakult ki, hogy a Nelson által választott megközelítési mód egy jobb tüzérséggel rendelkező ellenféllel szemben öngyilkosság lett volna, ám Nelson éppen az ellenség képességeinek figyelembevételével választotta meg taktikáját. A több oszlopban való támadás valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy egyszerre több helyen támadja meg az ellenséget, felerősítve a támadás sokkhatását és elősegítve a minél nagyobb arányú győzelmet.[66]

Nelson a Keatsnek elmondott tervet fejlesztette tovább 1805. október 9-i cadizi memorandumában. A memorandumban még tovább egyszerűsítette a csata előtti manőverezést: elrendelte, hogy a flotta vitorlázási rendje legyen egyben a csatarend is (a két zászlóshajó pozíciójának kivételével), hogy minden időveszteség nélkül rögtön meg lehessen támadni az ellenséget. A korábbi hagyományokkal szakítva a támadás teljes vitorlázattal való végrehajtására utasított, ami lehetetlenné tette a korábban oly szentnek tekintett csatasoron belüli pozíciótartást (station keeping), valamint a lassabb hajók lemaradásához vezetett. Fontos eleme még a cadizi memorandumnak, hogy beosztottainak, különösen helyettesének, még inkább szabad kezet adott a rábízott egységek irányításában.[67] Ebben többek között szerepet játszhatott az is, hogy Collingwood évtizedek óta személyes jó barátja volt.

Nelson a memorandum születésnek időpontjában úgy számított, hogy 40 sorhajó felett fog rendelkezni, míg a francia–spanyol flotta létszámát 46 sorhajóra becsülte. Flottáját ismét három oszlopra kívánta bontani: ebből kettő 16–16 hajóból állt volna, míg a harmadik, az előretolt, avagy élrajnak nevezett harmadik oszlop a 8 leggyorsabb két ütegfedélzetesből. Ez a raj, elképzelése szerint, a pillanatnyi helyzetnek megfelelően hozzárendelhető lett volna valamely másik oszlophoz, így egy 24 hajóból álló oszlopot lehett volna formálni. Terveiben Nelson tehát a csatasor több ponton való átvágását az erőkoncentrációval kombinálta. A Collingwood vezette 16 hajónak a terv szerint a hátulról számított 12. hajónál kellett elvágnia az utóvédet, s ezen az elszakított részen 5:4 arányú túlerőt létrehoznia. Nelson az ellenfél centrumában még nagyobb arányú túlerőt kívánt létrehozni: a saját oszlopával a centrumot szándékozta áttörni, míg az élrajnak a centrum előtt két-három hajóval kellett átvágnia. Mindez az a célt szolgálta, hogy az ellenséges főparancsnokot mindenképpen elfogják. Nelson számítása szerint így 20 francia és spanyol hajó maradt volna érintetlenül a csata első fázisában, azonban bízott abban, hogy mire az elszakított élővéd képes lesz a többiek segítségére sietni, addigra már legyőzik az először megtámadott hajókat, és készen állnak az összecsapásra a megmaradt 20 hajóval.[68]

Az október 9-i memorandumból nem lehet teljes mértékben rekonstruálni Nelson taktikai elképzeléseit, mivel azt eredetileg csak Collingwoodnak címezte, s így ebből következik, hogy a memorandum elsősorban Collingwood oszlopának feladatára koncentrál. Nelson pontos terveit szóban mondta el kapitányainak, ám az utókor sajnálatára egyikük sem írt visszaemlékezéseket e beszélgetésekről.[69] Ugyanakkor taktikai intencióinak tárgyalásakor említést kell tenni egy Nelson által előkészített parancsról (jelzésről),

---

[66] *Tracy* 177. o., *Marianne Czisnik*: Admiral Nelson's Tactics at the Battle of Trafalgar. In: History, October 2004 (a továbbiakban *Czisnik*) 554–555. o.

[67] Nelson cadizi memoranduma, 1805. október 9. Közli: *Robinson* 467–469. o.

[68] Uo.

[69] *Czisnik*: 550–551. o.

mely csak 1990-ben vált ismertté. E parancs az „Átvágni az ellenség csatasorán és a másik oldalról támadni" volt. A hozzáfűzött magyarázat szerint mindegyik hajónak azon ellenséges hajó mögött kellett átvágnia, melyet megtámadni szándékozott.[70] E parancs végül nem került a csata folyamán kiadásra, de napvilágra kerülése csak tovább gerjesztette a nelsoni taktikáról immár két évszázada zajló vitákat.

Október 21-én a Trafalgar fok előtt, mint közismert, némileg másként alakult a helyzet, mint az a memorandumban foglaltatott. Nelson a tervezett 40 helyett mindössze 27 sorhajóval rendelkezett, igaz az egyesült (francia–spanyol) flotta is csak 33 sorhajót számlált. A Nelson által elképzelt arányok így csak egy keveset módosultak: a hajók számát tekintve az egyesült flotta fölénye 15%-ról 22%-ra nőtt, ezt azonban bőségesen ellensúlyozta a brit oldal emberi oldalon megmutatkozó fölénye. A legnagyobb változást a memorandumban foglaltakhoz képest az jelentette, hogy a hajók száma miatt Nelson elhagyta a harmadik oszlopot, azaz nem alakított élrajt, a csatában részt vevő harmadik tengernagy, Northesk ellentengernagy a Nelson vezette oszlopban foglalt el pozíciót. Az október 10-én kiadott vitorlázási rend, amely két oszlop alakítását rendelte el, azt sugallja, hogy Nelson már a memorandum keletkezésének másnapján feladta az élraj ötletét.[71] A 27 hajó felosztásánál látható, hogy Nelson nagy hangsúlyt fektettet az egyesült flotta hátvédjének legyőzésére: az eredetileg tervezett 16 hajóból 15-t hagyott meg Collingwood oszlopában, míg magának csak 12-t tartott meg.[72]

A másik oldalon a francia parancsnok, Villeneuve, aki Abukirnál már látta Nelsont harcolni, igen pontosan megjósolta előre, hogy ellenfele milyen taktikát követ. Tudta, hogy Nelson nem formál csatasort, hanem hajóit csoportokra osztva támadja meg a francia–spanyol flottát, keresztültör a csatasoron, az utóvédet elszakítja, és két tűz közé szorítva győzi le.[73] Érdekes módon, annak ellenére, hogy előre látta, mi fog történni, Villeneuve nem tervezett semmilyen komolyabb ellenlépést. Egyetlen újítása a 12 sorhajóból álló, két divízióra osztott elkülönített hajóraj volt, mely Gravina parancsnoksága alatt állt. Ez a csata során valóban hatásosan működhetett volna, ha valóban elkülönítve helyezkedik el a csatasor szél alatti oldalán, így ugyanis két tűz közé szoríthatták volna a csatasoron áttörő angol hajókat. A csata napján azonban e 12 hajót is egyszerűen csak beosztották a csatasorba.

Úgy tűnik, annak, hogy Villeneuve meg sem próbálkozott Nelson előre megjósolt taktikájával szemben valamiféle hatásos ellentaktikát kidolgozni, egyik legfőbb oka erős pesszimizmusa volt. Borúlátását jól érzékelteti egyik Decrés-nek küldött levele is:

„Taktikánk elavult, semmi mást nem tudunk, csak csatasort formázni, s éppen ez az, amit az ellenség akar. Nincsenek sem eszközeim, sem időm, s még csak lehetőségem sem újfajta taktika kidolgozására, mivel e két flotta kapitányainak többsége soha nem törődött efféle dolgokkal, sőt, legtöbbjük fejében még soha nem fogant meg egyetlen konst-

[70] *Czisnik* 553. o. Valószínűsíthető, hogy a menekülés megakadályozása volt a cél.

[71] *Czisnik* 552. o. Ennek ellentmond *Robinson* (473–475. o.), aki szerint csak az egyesült flotta megpillantásakor döntött a két oszlopban való támadás mellett, s az élrajba szánt hajókból hatot Collingwood, kettőt pedig a saját oszlopába osztott be.

[72] Egyes feltételezések szerint még 21-én reggel is bízott Louis hajóinak visszaérkezésében, ezért hagyott meg magának csak 12 hajót. *Czisnik* 555. o.

[73] *Tracy* 180. o.

ruktív gondolat sem. Biztos vagyok benne, hogy megállják a helyüket a csatasorban, de egyetlen bátor kezdeményezés sem várható tőlük."[74]

Villeneuve-nek kapitányait illetően nem volt teljesen igaza: megállapításaira több francia és spanyol parancsnok is rácáfolt a csata során. Ettől eltekintve a személyiségéből fakadó pesszimizmusnak komoly valóságalapja volt: az egyesült flotta hiányos, gyenge felszerelésével és képzetlen, létszámhiányos és rossz fizikai állapotban lévő legénységével harcértékben messze elmaradt Nelson Cadiz előtt várakozó flottájától. Amikor a francia és spanyol hajók vitorlát bontottak, valószínűleg minden fedélzeten tartózkodó sejtette, hogy a biztos katasztrófa felé tartanak.

Első fázis: a megközelítés

Amikor október 18-án Villeneuve megjelent a PRINCIPE DE ASTURIAS fedélzetén, nem csak Rosily Madridba érkezéséről tudósította Gravinát. Egy jelentésből tudomást szereztek róla, hogy Louis ellentengernagy Gibraltárban tartózkodik, így a Cadiz előtt álló flotta ereje lecsökkent. Villeneuve és Gravina úgy döntött, hogy a ki kell használni ezt a kedvező alkalmat a kifutásra. Október 19-én Charles-René Magon ellentengernagy hét sorhajóval kifutott, hogy megkísérelje elfogni a Cadizt figyelő angol hajókat. A gyenge szélben a francia hajók csak nehezen tudtak kijutni a kikötőből. A franciák kifutásáról a jelzés a SIRIUS, az EURYALUS, a PHOBE fregattokon és a MARS sorhajón keresztül délelőtt 9 óra 30 perckor jutott el Nelsonhoz.

A flotta akkor körülbelül 50 mérföldre volt Cadiztól. Nelson Collingwoodot és megfigyelőlánc három sorhajójának a kapitányait, valamint Blackwoodot tanácskozásra hívta a VICTORY-ra.[75] Ezt követően kiadta a parancsot a két oszlopból álló formáció felvételére. A SIRIUS fregatt által megpillantott hajók Magonéi voltak, a spanyol–francia flotta nagy része ugyanis a beálló szélcsend miatt képtelen volt kifutni, s ugyanezen okból Magon sem tudta végrehajtani a feladatát. A már kifutott hajók a szélviszonyok miatt nem tudtak visszatérni Cadizba. Másnap, 20-án reggel a spanyol-francia flotta maradéka is kifutott a kikötőből, de az időjárás miatt képtelenek volt egyesülni az előző nap kifutott hajókkal. Végül dél körül, miután az idő kitisztult, sikerült a 18 francia és 15 spanyol sorhajóból álló flottának egyesülnie.

A francia–spanyol flotta az egyesülést követően a következő formációt vette fel: elővéd, centrum és utóvéd, egyenként 7-7 sorhajóval (4 francia, 3 spanyol) valamint a 12 sorhajóból álló elkülönített hajóraj. Az elővéd parancsnoka a spanyol Don Ignacio Maria de Alava altengernagy (SANTA ANA), a centrumé maga Villeneuve (BUCENTAURE), a hátvédé pedig a francia Pierre René Dumanoir ellentengernagy (FORMIDABLE) volt. A centrumban Villeneuve mögött a spanyol Don Baltazar Hidalgo Cisneros ellentengernagy (SANTISSIMA TRINIDAD) hajózott. A Gravina (PRINCIPE DE ASTURIAS) parancsnoksága alatt lévő hajóraj 6 francia és 6 spanyol sorhajóból állt. A spanyol hajók élén az egyben Gravina törzsfőnökeként szolgáló Don Antonio Escano ellentengernagy

[74] Villenuve Decrés-nek 1805. augusztus 7. Idézi: *Monaque* 243. o.

[75] Blackwoodot, az EURYALUS kapitányát csak akkor engedte vissza hajójára, mikor a VICTORY már tűz alatt állt.

állt, míg a francia hajókat Charles-René Magon de Medina ellentengernagy (ALGECIRAS) vezette. Az öt oszlopra bontott egyesült francia–spanyol flotta délután 4 órakor dél-délnyugati kurzust vett fel.

A brit és a francia–spanyol flotta egészen 21-én hajnali 4 óráig egyre távolabb került egymástól. Akkor Nelson elrendelte, hogy a flotta forduljon északkeleti irányba. Az este folyamán Villeneuve értesült a brit flotta jelenlétéről, és elrendelte a csatasor formálását, mivel tartott attól, hogy még az éjszaka folyamán sor kerülhet a csatára. A sötétben ezt nem sikerült rendesen végrehajtani, az egyesült flottában zavar támadt. A különböző rajokba beosztott hajók összekavarodtak, és egy vonal helyett több, rövidebb-hosszabb vonal alakult ki. Reggel 6 óra körül a felkelő nap fényében az ellentétes kurzuson hajózó két flotta körülbelül 11 mérföldnyi távolságból megpillantotta egymást,. Az egyesült flotta akkor a Trafalgar-foktól 10 mérföldre nyugatra tartózkodott. Az éjszaka folyamán, akárcsak a francia–spanyol flottának, a briteknek sem sikerült fenntartaniuk vitorlázási rendjüket, ezért Nelson reggel 6 óra 10 perckor újra elrendelte a két oszlop kialakítását, valamint a csatára való felkészülést. Ezt követően parancsot adott az irány kelet-északkeletire módosítására, hogy elvágják az egyesült flotta elől a Cadizba való visszavonulás útját.

Habár Nelson már reggel hatkor kiadta a parancsot a csatára való felkészülésre, az igen gyenge nyugat-északnyugati szélben hat órára volt szükség, hogy az első angol hajók elérjék az egyesült flottát, és kezdetét vegye a csata. A barométer eséséből, és egyéb, tapasztalt tengerészek számára egyértelmű jelekből ugyanakkor tudni lehetett, hogy a gyenge szél erős vihar jövetelét jelzi. Nelson leginkább attól tartott, hogy Villeneuve-nek sikerül visszamenekülnie Cadizba. Villeneuve ugyanis 8 óra 30 perckor, még mielőtt az éjszakai, zilált állapotból teljesen sikerült volna szabályos csatasort kialakítani, kiadta a parancsot a megfordulásra Cadiz felé.[76]

A fordulással, mely a gyenge szélben majdnem másfél óráig tartott, az egyesült flotta hadrendje felcserélődött. A Dumanoir vezette utóvédből lett az elővéd, míg az Alava vezette elővédből a utóvéd. A flotta előtt hajózó Gravina vezette hajóraj leghátulra került. A csata kezdetéig az egyesült flottának már nem sikerült szabályos csatasort formálnia, a kialakult formáció leginkább egy konkáv oldalával a közeledő britek felé néző sarlóra hasonlított, a közepén jókora réssel. Az így kialakult alakzatban a hajók szabálytalanul, nem egymás nyomdokvonalában, hanem jobbra-balra szétszórva helyezkedtek el. A Gravina által vezetett hajóraj alkalmazásában lévő lehetőségek[77] is elvesztek, amikor e hajók egyszerűen besoroltak az utóvéd mögé. Villeneuve végül 11 óra 30 perckor parancsot adott Gravinának, hogy a szél felé haladva olyan pozíciót foglaljon el, melyből, két tűz közé szorítva a támadó brit hajókat, támogathatja a flotta centrumát. Gravina, képzetlen legénységével, a gyenge szélben, idő hiányában már képtelen volt végrehajtani ezt a parancsot.

[76] A megfordulásról az egyesült flottában megoszlottak a vélemények. Don Cosman de Churruca commodore, a SAN JUAN DE NEPOMUCENO parancsnoka katasztrofálisnak tartotta, míg Escano ellentengernagy azt fájlalta, hogy nem egy órával korábban adták ki a parancsot, hogy a gyakorlatlan tengerészeknek lett volna idejük rendesen végrehajtani. *Tracy* 181. o.

[77] E 12 hajó eredetileg a flotta szél felöli oldalán helyezkedett el, s ha megtartotta volna ezt a pozícióját, a támadó angolokat két tűz közé szoríthatták volna. Az irodalom alapján nem egyértelmű, hogy Gravina parancsra, vagy egyéb parancs hiányában sorolt be az utóvéd (a fordulás előtti elővéd) mögé. *Tracy* 181. o., *Robinson* 473. o.

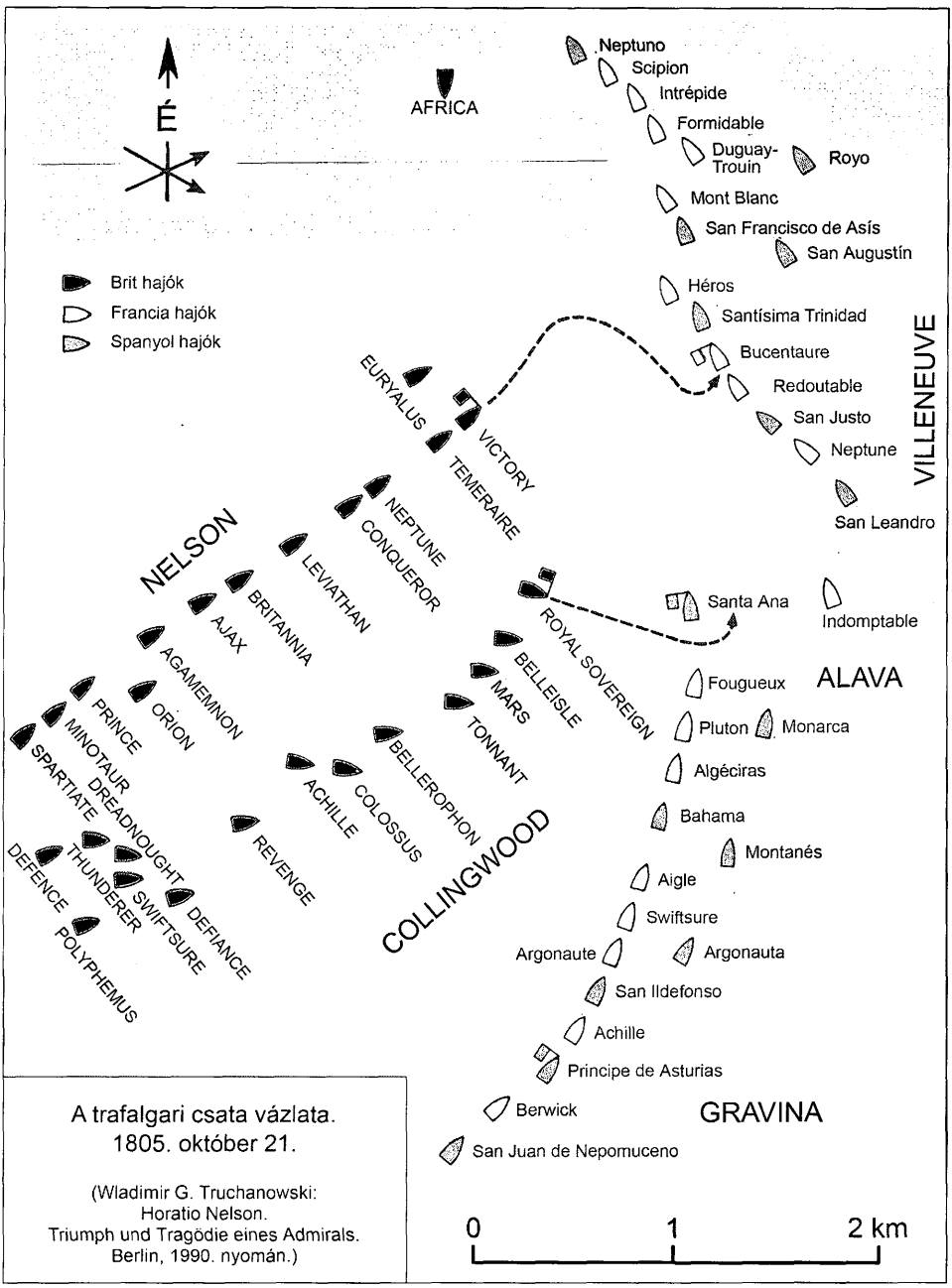

A trafalgari csata vázlata.
1805. október 21.

(Wladimir G. Truchanowski:
Horatio Nelson.
Triumph und Tragödie eines Admirals.
Berlin, 1990. nyomán.)

Nelson, mint említettük, október 21-én reggel kiadta a két oszlop kialakítására a parancsot. A trafalgari csatában részt vett brit sorhajók elhelyezkedése a két oszlopban mind a mai napig vita tárgyát képezi. Ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy a hajónaplók csak hiányos információkat tartalmaznak, és a résztvevők visszaemlékezései is

ellentmondanak egymásnak.[78] Amit bizonyosan tudunk, hogy a Collingwood (ROYAL SOVEREIGN) vezette oszlop 15 hajóból állt, míg a Nelson (VICTORY) vezetése alatt álló oszlop 12 helyett csak 11 hajóból, az AFRICA délelőtt 10 órakor még 6-7 mérföldre észak-északkeletre volt a flottától.[79] A mai kutatások által legvalószínűbbnek tartott sorrend szerint a Nelson vezette, szél felőli oszlopban a TEMERAIRE, míg a Collingwood vezette szél alatti oszlopban a MARS és a PRINCE előzte meg a zászlóshajót.[80] A PRINCE, a flotta leglassúbb hajója lévén, a gyenge szélben egyre jobban lemaradt, végül csak közel három órás késéssel ért a csata helyszínére.[81] Az oszlopok élén is változás történt, a megközelítési fázis végére mindkét oszlop vezetését a zászlóshajó vette át.

Az egyesült flotta gyors lerohanása a gyenge szélben a valóságban lassú vánszorgást jelentett. A teljes vitorlázattal haladó hajók körülbelül 1-3 csomós sebességet értek el, állapotuktól és vitorlázási tulajdonságaiktól függően, míg az egyesült flotta sebessége a fordulást követően alig haladta meg a fél csomót. A támadás teljes vitorlázattal való végrehajtásának egyenes következménye volt, hogy a korábbi vitorlázási rend felborult, a gyorsabb hajók megelőzték a lassabbakat, az oszlopok széthúzódtak.

Collingwood nem sokkal azután, hogy az egyesült flotta belekezdett a fordulási manőverbe, 8 óra 45 illetve 50 perckor két jelzést (42, 88)[82] leadva, átvette az irányítást a szél alatti oszlop felett. Szándéka ezzel az volt, hogy az ellenség utóvédjével közel párhuzamos helyzetbe került hajói, a vonalból negyedfordulattal sorba rendeződve, egyszerre vágjanak át az utóvéden. E cél elérését megkönnyítette, hogy a közel 70 fokos szögben közeledő szél alatti oszlop pont a konkávra sikeredett francia–spanyol csatasor feléjük hajló része felé tartott, ezáltal a találkozás szöge csökkent. A célt azonban mégsem sikerült tökéletesen elérni, mivel ehhez az élen haladó hajóknak csökkenteniük kellett volna vitorlázatukat, hogy a lemaradókat bevárják. Mivel ez nem történt meg, az első húsz percben csak nyolc hajónak sikerült átvágnia az ellenségen, a többi legalább egy órás késedelemmel kapcsolódott be a küzdelembe.[83]

A Nelson és a VICTORY[84] vezette oszlop, mely még jobban széthúzódott, mint Collingwoodé, miután az egyesült flotta 10 órára befejezte a fordulást, és a korábbi déli helyett északi irányt vett fel, az ellenség centruma helyett az elővédje felé haladt. Nelson, aki a leginkább attól tartott, hogy a francia-spanyol flotta visszamenekül Cadizba, 11 óra 40 perckor jelezte Collingwoodnak, hogy az ellenség elővédjén szándékozik átvágni, hogy megakadályozza a menekülését. Ezt követően 11 óra 48 perckor vonatta fel híressé vált jelzését: „Anglia elvárja, hogy mindenki teljesítse kötelességét," mely nem aratott osztatlan sikert a tisztek és a legénység körében.

---

[78] *Czisnik* 549. o. A trafalgari csatában részt vett hajók hajónaplóit ugyan 1900-ban kiadták, de azok is csak töredékes információkkal szolgálnak. A kérdésről még: *Michael Duffy*: „...All Was Hushed Up": The Hidden Trafalgar. In: *Mariner's Mirror* 2005/2. (a továbbiakban *Duffy*); illetve *James R. Thursfield*: The Tactics of Trafalgar. In: *The Naval Annual* 1911. (a továbbiakban *Thursfield*).

[79] *Duffy* 219. o. Az AFRICA még az éjszaka folyamán szakadt el a flottától.

[80] *Duffy* 224. o.

[81] *Duffy* 224–225. o.

[82] *Thursfield* 133. o. 42 sz. parancs: „Make larboard line of bearing" („Balra szorítsd a szelet"); 88. sz.: „Make more sail" (Vonj fel több vitorlát").

[83] Az Admiralitás bizottsági jelentése a trafalgari csatáról 1913. Közli: *Robinson* 477–478. o.; *Duffy* 225. o.

[84] 10 óra körül a gyorsabb TEMERAIRE meg akarta előzni a VICTORY-t, amit Nelson először engedélyezett neki, de közben meggondolta magát, és utasította, hogy térjen vissza a helyére.

Nelson, szinte rögtön azután, hogy Collingwoodnak jelezte, az ellenség élővédjén akar átvágni, el is vetette a tervet. Ennek pedig az volt az oka, hogy Villeneuve felvonatta a BUCENTAURE-on a lobogóját, és Nelson végre megtudta, hogy hol van az ellenség főparancsnoka. Korábban ugyanis Collingwood úgy informálta, hogy a francia parancsnok egy fregatton tartózkodik, ami annyiban igaz is volt, hogy Villeneuve, bár a BUCENTAURE fedélzetén volt, valóban egy fregatton húzatta fel a lobogóját.[85] Nelson, amint megpillantotta az ellenséges zászlóshajót, jobbra fordult, és az egyesült flotta élővédje mentén déli irányba, a BUCENTAURE felé indult. Ezzel egy időben, 11 óra 50 perckor az utóvédben, a SANTA ANA mögött hajózó francia FOUGEAUX elsütötte az egyik ágyúját, mire a VICTORY, majd a többi angol hajó felvonta a hadilobogóját. Amint a VICTORY felvonta a hadilobogót, a francia hajók, melyek ágyútüzükkel elérték, tüzet nyitottak rá.

A szél alatti oszlop

A Collingwood vezette oszlopnak az eredeti elképzelés szerint a hátulról számított 12. hajónál kellett volna a francia-spanyol utóvédet elvágnia. Collingwood hajója, a ROYAL SOVEREIGN, mely nemrég esett át egy alapos fenéktisztításon, három csomós sebességével közel ötszáz méterrel maga mögött hagyta oszlopának következő hajóját, a BELLEISLE-t, és 12 óra körül, miután mindössze tíz percig volt kitéve az ellenség tüzének, közvetlenül átvágott Alava altengernagy zászlóshajója, a SANTA ANA tatja mögött. A csata után Collingwood azt jelentette, hogy az utasítást pontosan hajtotta végre, de a valóságban a SANTA ANA hátulról számítva a 16. hajó volt, így a 15 angol hajó 12 helyett valójában 16 francia és spanyol sorhajóval került szembe. Lehetséges, hogy Collingwood nem látott meg hármat az ellenséges sorhajók közül, de valószínűbb, hogy úgy érezte, első osztályú sorhajójával az ellenfél hasonló méretű hajóját kell megtámadnia.[86]

A SANTA ANA mögött hajózó francia FOUGUEUX, Collingwood szándékát látva, megpróbálta elállni Collingwood útját és hátulról egészen megközelítette a spanyol hajót. Collingwood azonban kész volt akár legázolni is a francia hajót, ha szükséges. Miközben a franciák azt figyelték, hogy mi fog történni, akkora rés keletkezett, melyen a szárnyvitorlák levágása és tengerbe hajítása árán a ROYAL SOVEREIGN átvágott a SANTA ANA mögött, s első sortüzével, mely a védtelen tattükrön keresztül az ütegfedélzeteken hosszában söpört végig, több tucat embert ölt és sebesített meg. A spanyol hajó azonban még további két óráig küzdött, míg végül megadta magát. A harcban maga Alava is elesett, a SANTA ANA 1102 főnyi személyzetéből összesen 97 haltak meg és 141 volt a sebesültek száma.[87] Miután a ROYAL SOVEREIGN túl messzire elhagyta az őt követő hajókat, Collingwood zászlóshajója is súlyos veszteségeket szenvedett. A FOUGUEUX-nek sikerült a tattükrön keresztül hosszában végiglőni a ROYAL SOVEREIGN ütegfedélzeteit, emellett még három másik hajó is tűz alatt tartotta. A ROYAL SOVEREIGN 866 fős személyzetéből 47 halottat és 94 sebesültet vesztett, ez-

[85] *Thursfield* 138. o.

[86] *Tracy* 187. o., *Duffy* 219–220. o.

[87] A veszteségadatok forrása: *Duffy* 226. o.; valamint Especial La Batalla de Trafalgar In: www.todoababor.webcindario.com/articulos (a továbbiakban: Especial La Batalla)

zel a szél alatti oszlop második legnagyobb veszteséget elszenvedett hajója volt. Fél három után az EURYALUS vontatókötélre vette a mozgásképtelené vált ROYAL SOVEREIGN-t, majd fél ötkor, Nelson halálhíréről értesülve, Collingwood átvitte zászlaját az EURYALUS-ra.

Mint fentebb már említettük, a teljes vitorlázattal végrehajtott megközelítés során a szél alatti oszlop gyakorlatilag kettészakadt. A ROYAL SOVEREIGN-t követően 20 percen belül a következő hajók érték el a francia–spanyol utóvédet és kapcsolódtak be a küzdelembe: BELLEISLE, MARS, TONNANT, BELLEROPHON, COLOSSUS, ACHILLE, REVENGE. Az utánuk következő első hajó, a POLYPHEMUS körülbelül egy órával azután ért a helyszínre, hogy Collingwood átvágott a SANTA ANA mögött. A POLYPHEMUS-t követően 20 percen belül a DREADNOUGHT, a SWIFTSURE, a THUNDERER és a DEFIANCE is bekapcsolódott a harcba. A két utolsó hajó, a DEFENCE és a PRINCE kettő, illetve közel három óra késéssel érte csak el az ellenséget. Ennek a hatása az elszenvedett veszteségekben is megmutatkozott. A második csoport hajói általában jóval kisebb veszteséget szenvedtek el, mint az első csoportéi, az utolsónak érkező PRINCE-en pedig senki sem halt vagy sebesült meg.[88]

Mint a fentiekből látható, a csata első, kritikus órájában 8 angol sorhajó állt szemben 16 francia és spanyol sorhajóval. Ennek megfelelően a legnagyobb veszteségeket az angolok ebben az időszakban szenvedték el. A BELLEISLE, amely második volt a ROYAL SOVEREIGN után, már a megközelítés során súlyos veszteségeket szenvedett el, mielőtt még egyetlen ágyúját is elsüthette volna. Miután átvágott a FOUGUEUX tatja mögött, legalább öt francia és spanyol hajó tüzelt rá. Hamarosan ellőtték a BELLEISLE mindhárom árbocát, és a mozgásképtelenné vált hajó igen nehéz helyzetbe került. Szorult helyzetéből végül a SWIFTSURE, a POLYPHEMUS és a DEFIANCE mentette ki. A harmadikként érkező MARS a francia PLUTON mögött vágott át, majd ezt követően a PLUTON-nal és a FOUGUEUX-vel vívott tűzharcot, melyben ellőtték a főárbocát és a kormányberendezését. A harcban Duff kapitány, a MARS parancsnoka is életét vesztette.

A negyedikként érkező TONNANT, melyet a britek még 1798-ban Abukirnál zsákmányoltak a franciáktól, a francia ALGECIRAS-t, Magon ellentengernagy zászlóshajóját vette célba, az azonban sikeresen kitért előle. A TONNANT így a spanyol MONARCA mögött vágott át, majd megkerülve azt, negyven percen keresztül közvetlen-közelről lőtték egymást. 1 óra 7 perckor a MONARCA bevonta lobogóját, ám később elsodródott a TONNANT mellől és újra felvonta. Az ALGECIRAS megpróbált hátulról elhaladni a TONNANT tatja mögött, de Tyler kapitánynak jobbra teljesen kitérített kormánnyal sikerült elkerülnie ezt, és a két hajó egymással ellentétes irányban egymáshoz akadva elkezdte lőni egymást. A két hajó annyira közel volt egymáshoz, hogy a TONNANT-ról a tűzoltásra szolgáló pumpákkal locsolták a két hajó oldalát, nehogy a torkolattüzektől lángra kapjanak. A francia hajó árbocairól eközben mesterlövészek lőtték az angol hajó tatfedélzetét, de végül az ágyútűz ledöntötte árbocait, s a lövészek a tengerbe repültek. A TONNANT, amellett, hogy az ALGECIRAS-szal vívott tűzharcot, baloldali ágyúival a PLUTON-t és a SAN JUAN DE NEPOMUCENO-t is lőtte. Magon ellentengernagy a tűzpárbaj kezdete után nem sokkal parancsot adott a TONNANT megrohanására és kézi-

[88] *Duffy* 225–226. o.

tusában való elfoglalására. A TONNANT-ról ezt egy jól irányzott, karronádból leadott kartácstűzzel sikerült meghiúsítani. A harc ezt követően még közel egy óráig zajlott a két hajó között, míg végül az angolok 2 óra 30 perckor kézitusában elfoglalták. Az ALGECIRAS 77 halottja közt ott volt Magon ellentengernagy is.

Az ötödikként érkező BELLEROPHON a francia AIGLE-vel, valamint a spanyol BAHAMA-val, MONTANES-szel, illetve a zászlóját újra felvonó MONARCA-val került szembe. A harcban a BELLEROPHON parancsnoka, John Cooke kapitány is elesett, a parancsnokságot Cumby hadnagy vette át. Az AIGLE-ről két ízben is megkísérelték megrohanni a BELLEROPHON-t, majd a franciák gránátokat hajítottak át az angol hajó ágyúablakain, hogy felgyújtsák a hajót. A gránátok okozta robbanásban számosan meghaltak és megsebesültek, de a hajó megmenekült a felrobbanástól. Az AIGLE később elsodródott a mozgásképtelenné vált BELLEROPHON mellől, s végül a DEFIANCE kényszeríttette megadásra. A továbbra is nehéz helyzetben lévő BELLEROPHON segítségére végül a brit ACHILLE sietett.

A szél alatti oszlopban a legnagyobb veszteségeket a hatodik helyen érkező COLOSSUS szenvedte.[89] A brit hajó a francia SWIFTSURE-t támadta meg, melynek hamarosan segítségére sietett a francia ARGONAUTE. Mindössze tíz percnyi heves ágyútűz után az ARGONAUTE kivált a harcból, és csatlakozott Gravina hajóihoz, melyeknek sikerült visszamenekülniük Cadizba. A COLOSSUS nem üldözte az ARGONAUTE-ot, hanem tovább folytatta a harcot a SWIFTSURE-rel, melyet 3 óra tájban megadásra kényszerített. A COLOSSUS mögött haladó brit ACHILLE meghátrálásra kényszerítette a spanyol MONTANES-t, mely szintén visszamenekült Cadizba, majd egy órás küzdelemben a spanyol ARGONAUTA-t győzte le. A brit ACHILLE ezután a francia ACHILLE-lel találta szembe magát, majd a francia BERWICK ellen fordult, mely fél óra múlva megadta magát.

A nyolcadik helyen érkező REVENGE először a francia ACHILLE tatárbocát döntötte le, majd tűz alá vette a spanyol SAN ILDEFONSO-t és Gravina zászlóshajóját, a PRINCIPE DE ASTURIAS-t. Miután 30–40 perc elteltével a szél alatti oszlop újabb négy hajója futott be, ismét a francia ACHILLE ellen fordult, ledöntötte a főárbocát, majd az AIGLE-t kezdte el lőni, amely végül a DEFIANCE-nak adta meg magát. A küzdelemben a REVENGE is súlyos sérüléseket szenvedett.

A 98 ágyús DREADNOUGHT, mely korábban Collingwood hajója volt, s melynek tüzérlegénysége legjobb volt az egész flottában[90] a SAN JUAN DE NEPOMUCENO-val és a PRINCIPE DE ASTURIAS-szal ütközött meg. A SAN JUAN éppen a BELLEROPHON-ra készült tüzelni, amikor a DREADNOUGHT jól irányzott tüzébe került. Néhány percen belül a hajó félig ronccsá vált, s parancsnoka, Cosma Damian de Churruca commodore halálos sebet kapott. Halálát követően a demoralizált legénység tíz percen belül megadta magát. A DREADNOUGHT ezután Gravina zászlóshajója, a PRINCIPE DE ASTURIAS ellen fordult. A küzdelemben Gravina súlyos sebet kapott, melybe később bele is halt. Gravina sebesülése után a parancsnokságot törzsfőnöke, Escano ellentengernagy vette át, aki, kihasználva a DREADNOUGHT lomhaságát, kivált a harcból,

[89] *Duffy* 226. o. A COLOSSUS 49 halottat és 160 sebesültet vesztett.

[90] Három és fél percenként három jól célzott sortűz leadására voltak képesek. *Tracy* 190. o.

és Cadiz felé indult, kiadva a parancsot a többi hajónak is a zászlóshajó követésére. E parancsra még tíz hajónak sikerült kiválnia a harcból,[91] s visszatérnie Cadiz kikötőjébe.

A PRINCE, mely az eredeti vitorlázási rend szerint Collingwood után következett volna, maradt utolsónak a szélalatti oszlopból. Ennek kettős oka volt: a PRINCE közismerten a flotta egyik legrosszabb vitorlása volt, melyről az a mondás járta, hogy „úgy vitorlázik, mint egy szénakazal,"[92] ráadásul hajnalban egy időre meg kellett állnia, hogy kicseréljen egy elszakadt vitorlát. A PRINCE így 2 óra 50 perccel azután ért a csata helyszínére, hogy Collingwood tüzet nyitott, és negyven perccel maradt le az utolsó előtti DEFENCE mögött. Mikor gyakorlatilag a csata végére megérkezett, a POLYPHEMOS legénységének legnagyobb megdöbbenésére tüzet nyitott a francia ACHILLE-re, mely már a POLYPHEMUS-nak megadta magát. A PRINCE harmadik sortüze ledöntötte a francia hajó megmaradt előárbocát, mely már lángokban állt, mivel a francia mesterlövészek ott elhelyezett lőpora korábban lángra kapott.[93] A tűz gyorsan elterjedt a hajón, végül elérte a lőporraktárat, és az ACHILLE nem sokkal fél hat után felrobbant, személyzetéből 480 főt ragadva a hullámsírba. Az ACHILLE felrobbanását követően nem sokkal a csata gyakorlatilag véget is ért.

A szél felőli oszlop

A Nelson VICTORY-ja által vezetett oszlop, mint azt már említettük, eredetileg az egyesült flotta élővédje felé tartott. Körülbelül 11 óra 50 perckor a francia és a spanyol hajók lőni kezdték az angol zászlóshajót. Miután Villeneuve felvonatta a lobogóját, Nelson a VICTORY-val a HEROS és a SAN AUGUSTIN magasságában délkeleti irányba fordult, és a SANTISSIMA TRINIDAD mellett elhaladva a BUCENTAURE felé vette az irányt. 12 óra 15 perckor Nelson felvonatta a flottának szánt utolsó parancsát, a 16-os számú („Engage the enemy more closely!" = „Még közelebbről támadni az ellenséget!"),[94] mely a csata során mindvégig fenn maradt a VICTORY árbocán. Francia és spanyol részről a HEROS, a SANTISSIMA TRINIDAD, a BUCENTAURE és a REDOUTABLE lőtte a VICTORY-t, amely közel negyven percen keresztül volt kitéve az ellenség tüzének, mielőtt 12 óra 20 perckor átvágott a Villeneuve hajója, a BUCENTAURE tatja mögött. E negyven perc alatt több találat is érte, az egyik a kormánykereket tette tönkre, aminek következtében a hajót az alsó ütegfedélzeten lévő kormányrúddal kellett a továbbiakban irányítani, egy másik pedig megölte Nelson titkárát, John Scottot. A VICTORY kapitánya, Thomas Hardy ekkor sebesült meg könnyebben a lábán egy faszilánktól.

A VICTORY 12 óra 20 perckor átvágott a BUCENTAURE tatja mögött, elsütve rá dupla golyóval megtöltött ágyúit, valamint az előfedélzet egy golyóval, illetve 500 puskagolyóval megtöltött 68 fontos karronádját. E sortűz hatása olyan pusztító volt, hogy a BUCENTAURE gyakorlatilag kikapcsolódott a további harcból. Ezt követően Hardy

[91] E tíz hajó: NEPTUNE, INDOMPTABLE, PLUTON, ARGONAUTE, HEROS, MONTANES, SAN FRANCISCO DE ASIS, RAYO, SAN JUSTO, SAN LEONARDO.

[92] *Duffy* 228. o.

[93] *Duffy* 229. o.

[94] *Thursfield* 127. o.

kapitány nem kerülte meg a francia zászlóshajót, hogy a másik oldalához álljon, mint az Nelson eredeti szándéka volt, mivel a BUCENTAURE mellett szorosan ott volt még másik három sorhajó: a francia REDOTABLE és NEPTUNE, valamint a spanyol flotta büszkesége, az óriási, négy ütegfedélzetes SANTISSIMA TRINIDAD. Nelson, látva az első angol sortűz okozta pusztulást, engedélyt adott Hardynak, hogy maga válassza ki az ellenfelet,[95] így Hardy a VICTORY-t a kiváló Jean Lucas kapitány által irányított, s az egyesült flotta legjobban képzett legénységével rendelkező francia 74 ágyús REDOUTABLE mellé vitte, mely azon igyekezett, hogy elzárja a BUCENTAURE mögött a csatasorban lévő rést. A két hajó közvetlen-közelről lőtte egymást, úgyhogy a VICTORY oldalát is vízzel locsolták, nehogy lángra kapjon a francia torkolattüzektől.

Nelson, ellentétben Collingwoodal, aki minden vitorlát felvonva előrerohant, a megközelítéskor jobban ügyelt hajói, legalábbis az első csoportban haladók egyben tartására. Ennek köszönhetően a VICTORY-t követő öt hajó[96] 1–10 percen belül bekapcsolódott a küzdelembe. Az észak felől közeledő AFRICA, Nelson 12. hajója pedig 12 óra 10 perckor érte el a Dumanoir vezette élővédet, s a következő két órában elhaladva mellettük folyamatosan tüzelt a francia és a spanyol hajókra, míg végül a SANTISSIMA TRINIDAD mellett állapodott meg. A szél felőli oszlop következő három hajója[97] 40–50 perccel a VICTORY után érte el az ellenséget, a leghátul haladó SPARTIATE-nek és MINOTAURnak viszont több mint két órára volt szükség ehhez.

A francia zászlóshajó, a BUCENTAURE sorsa hamar beteljesedett. A mögötte elhaladó NEPTUNE, LEVIATHAN és CONQUEROR is végiglőtte. Az előbbi kettő az áthaladás után a SANTISSIMA TRINIDAD-ot támadta, míg a CONQUEROR a BUCENTAURE mellé fordult. Az angol sorhajó tüze ledöntötte a francia zászlóshajó mindhárom árbocát, és a megmaradt ágyúk jó részét is harcképtelenné tette. Villeneuve ekkor elhatározta hogy átviszi a lobogóját egy másik hajóra, azonban a hajó összes csónakja szilánkokra tört, így nem tudta elhagyni a hajót. Hiába jelzett a SANTISSIMA TRINIDADnak, hogy küldjenek érte egy csónakot, a spanyolok nem válaszoltak. A további véröntást elkerülendő, Villeneuve végül megadta magát. A csatában BUCENTAURE 192 halottat és 46 sebesültet vesztett.

A CONQUEROR kapitánya, Sir Israel Pellew, John Atcherley hadnagyot küldte át a BUCENTAURE-ra, hogy fogadja Villeneuve megadását. Miután a CONQUEROR eltávozott, Atcherley az időközben Collingwood oszlopából odaérkező MARS-ra vitte át Villeneuve-öt, Jean-Jacques Magendie-t, a BUCENTAURE kapitányát és Villeneuve törzsfőnökét, Prigny kapitányt, akik a Duff kapitány halála után a MARS parancsnokságát átvevő Hennah hadnagynak adták át kardjukat.

A REDOUTABLE kapitánya, Jean Lucas nem az ágyúpárbajra, hanem a puskatűzre és a kézitusára alapozta taktikáját. Hajója minden árbocára lövészeket vezényelt, hogy puskatüzükkel tisztítsák meg a felső fedélzeteket, előkészítve a terepet a rohamosztagok számára. Néhány perccel azután, hogy a VICTORY a REDOUTABLE mellé állt, Lucas beszüntette az ágyúzást, lezáratta az alsó ütegfedélzet ágyúnyílásait,[98] s a legénységet a

[95] *Tracy* 195. o.

[96] TEMERAIRE, NEPTUNE, LEVIATHAN, CONQUEROR, BRITANNIA. *Duffy* 225. o

[97] AJAX, ORION, AGAMEMNON.

[98] A francia 74 ágyús sorhajóknak, az angolokkal ellentétben, csak az alsó ütegfedélzeti ágyúnyílásai rendelkeztek lecsukható fedéllel.

felső fedélzeten sorakoztatta fel, hogy megrohanják a VICTORY fedélzetét. A VICTORY ekkor egy időre abbahagyta a tüzelést, mivel abban a hiszemben voltak, hogy a francia hajó megadni készül magát. A REDOUTABLE tatárboc-terebén elhelyezkedő egyik francia lövész 1 óra 25 perckor eltalálta a Hardy kapitánnyal a félfedélzeten fel-alá sétáló Nelsont, és halálos sebet ejtett rajta. A sebesült tengernagyot rögtön levitték a felcserhez,[99] az orlop-fedélzetre,[100] majd Hardy leküldte a félfedélzet 12 fontos ágyúinak életben maradt kezelőit a 24 és 32 fontos ágyúkhoz. Ugyanekkor tengerészgyalogosokat vezényelt a fedélzetre, mert tartott attól, hogy a franciák rohamra készülnek.

Amikor a brit tengerészgyalogosok megjelentek a fedélzeten, Lucas jelt adott a rohamra. Mivel a három ütegfedélzetes VICTORY közel két méterrel magasodott a két ütegfedélzetes REDOUTABLE fölé, Lucas parancsot adott a főtörzs-keresztrúd leeresztésére, hogy az hídként szolgáljon a rohamozók számára. Mielőtt ez megtörtént volna, néhány franciának sikerült átmásznia a VICTORY fedélzetére, ahol közelharc bontakozott ki. Ekkor érkezett meg a 98 ágyús brit TEMERAIRE, mely azelőtt a SANTISSIMA TRINIDAD-dal és a francia NEPTUNE-nal folytatott tűzpárbajt, a REDOUTABLE másik oldalára állt, és felső ágyúinak sortüzével elsöpörte a támadásra felsorakozott franciákat, több mint 200-at megölve közülük. Később a szél alatti oszlop hajóinak tüzétől súlyos sérüléseket szenvedett, de még mindig harcoló FOUGUEUX a TEMERAIRE másik oldalán kötött ki, és a négy hajó egymásba akadva, kormányozhatatlanul sodródva lőtte egymást.

A VICTORY ágyúi csökkentett lőportöltettel tüzeltek a REDOUTABLE-ra, hogy az ágyúgolyók ne üthessék át a francia hajó másik oldalát, kárt okozva a TEMERAIRE-nek. A VICTORY eközben másik oldali ágyúival a BUCENTAURE-ra és a SANTISSIMA TRINIDAD-ra tüzelt. A két három ütegfedélzetes hajó közé beszorult REDOUTABLE végül, mikor a halottak száma már 487-re nőtt, s a vízvonal alatti találatok következtében az elsüllyedés határán volt, megadta magát a TEMERAIRE-nek. Hamarosan a FOUGUEUX is követte a példáját, így Harvey kapitány és a TEMERAIRE a csata végére két elfogott hajóval büszkélkedhetett.

A spanyol flotta büszkesége, a hatalmas SANTISSIMA TRINIDAD, melyet „Spanyolország dicsőségének" is neveztek, az angol hajók egyik legkívánatosabb célpontja volt. Egyszerre három angol 74 ágyús tüzelt rá, s időnként a VICTORY és a TEMERAIRE is lőtte. Mikor egy ágyúgolyó elvitte a spanyol zászlót, a SANTISSIMA TRINIDAD ágyúi elhallgattak. Az AFRICA-n ezt a megadás jelének vélték, és átküldtek egy csónakot. A spanyolok azonban közölték a fedélzetre lépő angol hadnaggyal, hogy szó sincs megadásról, és a csónak távozása után tovább folytatták a tüzelést. Végül fél hat tájban az árbocok nélküli ronccsá vált hajó a PRINCE-nek, Collingwood oszlopa utolsó hajójának megadta magát.

Villeneuve még a csata kezdetén jelparancsot adott a Dumanoir vezette élővédnek, hogy forduljon meg, és támadja meg a szél felőli oszlopot. Dumanoir tíz hajóval azonban egészen két óráig figyelmen kívül hagyta a jelzéseket, és tovább folytatta útját Cadiz

---

[99] Nelson arcát és kitüntetéseit zsebkendővel lefedték, hogy ne lássák az emberek, ki sebesült meg. Ennek ellenére a VICTORY-n hamar elterjedt a tengernagy halálos sebének híre.

[100] Az orlop-fedélzet az alsó ütegfedélzet alatti, félig a vízvonal alatt elhelyezkedő fedélzet, mely alatt már a hajóűr van. E fedélzet hátsó részén, az úgynevezett „cockpit"-ben rendezték be a csaták idején a felcser „műtőjét," mely egy közönséges asztal volt.

felé. Végül, valószínűleg a várható hadbírósági tárgyalásra tekintettel, két óra után kiadta a parancsot a fordulásra. Három hajó (HEROS, RAYO, SAN FRANCISCO DE ASIS) ennek ellenére tovább folytatta az útját Cadiz felé. Dumanoir négy hajója (FORMIDABLE, SCIPION, MONT BLANC, DUGUAY-TROUIN) végrehajtotta a fordulást, és három órakor találkozott a szél felőli oszlop két utolsó hajójával, a MINOTAUR-ral és a SPARTIATE-val. Néhány lövésváltás után, látva, hogy a csata gyakorlatilag már elveszett, mondván, hogy „ne szaporítsuk tovább a császár hajóinak veszteségeit", nyugat felé továbbhajóztak.[101] A NEPTUNE, a SAN AUGUSTIN és az INTREPIDE nem követte Dumanoirt, hanem a másik irányban fordult és a megtámadott centrum segítségére sietett.

A SAN AUGUSTIN sorsa viszonylag hamar beteljesedett, nem sokkal magfordulása után a LEVIATHAN néhány sortüze megadásra kényszerítette. A Valdés kapitány vezette NEPTUNO és a Louis Infernet kapitány vezette INTREPIDE messzebb jutott. A NEPTUNO-t az ekkorra odaérkező MINOTAUR és SPARTIATE fogta közre, s a spanyol hajó megadta magát. Infernet az INTREPIDE-et a BUCENTAURE felé irányította. 3 óra 30 táján először a gyengébb fegyverzetű, 64 ágyús AFRICA-val csapott össze, majd az ORION is csatlakozott a francia hajó elleni küzdelemhez. Ahogy francia és spanyol hajók sorban adták meg magukat, a felszabaduló angol hajók közül egyre többen a makacsul küzdő INTREPIDE-hez vitorláztak. Infernet hajóját végül hat angol hajó (AFRICA, ORION, CONQUEROR, LEVIATHAN, AJAX és az AGAMEMNON) fogta közre. Öt óra és fél hat között az angol hajók tüzében az INTREPIDE mindhárom árboca kidőlt, majd ezt követően Infernet, aki néhány perccel korábban még hallani sem akart a megadásról, végül mégis kénytelen volt, az egyesült flotta hajóiból utolsóként, megadni magát.[102]

Röviden meg kell emlékeznünk még a trafalgari csatában részt vevő harmadik brit tengernagyról is. Northesk ellentengernagy teljesítménye, finoman szólva messze elmaradt Nelsonétól és Collingwoodétól. A skót főnemes Northesk, aki karrierjét és előléptetését felsőházi tagságának köszönhette, zászlóshajójával, a BRITANNIA-val nem mutatott különösebb vitézséget. Ha hinni lehet a későbbi visszaemlékezéseknek, az ellenség vonalához közeledve Northesk parancsot adott a vitorlák kurtítására, ám ezt a hajó kapitánya, Charles Bullen heves vitát követően megtagadta.[103] Az viszont tény, hogy a BRITANNIA két órán keresztül távol tartotta magát az ellenségtől, messziről lőve egy-egy francia vagy spanyol hajóra, és csak ezután vágott át az egyesült flotta maradékán.

Végezetül szólnunk kell Nelson utolsó óráiról. Miután a sebesült tengernagyot levitték az orlop-fedélzet hátsó részére, dr. Beatty, a hajó orvosa rögtön látta, hogy a sérülés halálos. Hardy csónakon átküldött egy hadnagyot a ROYAL SOVEREIGN-re, hogy értesítse Collingwoodot a történtekről. Nelson halálos sebe ellenére nem akarta átadni a parancsnokságot, amíg élt, s minden erejét arra fordította, hogy a közelgő vihartól megóvja a flottát. Már 11 óra 50 perckor kiadott egy általános parancsot, hogy a nap végeztével vessenek horgonyt, s most sebesülten többször sürgette Hardyt, tegyen meg mindent azért, hogy a parancsnokság átvétele után Collingwood intézkedhessen. Négy órakor Hardy jelentette Nelsonnnak, hogy Dumanoirt megfutamították, s a csatát gyakor-

[101] Especial La Batalla

[102] *Luis Rodríguez Vázquez*: Navios de Trafalgar: El Combate del „L'Intrepide". In: www.todoababor.webcindario.com/articulos/intrepide.htm (a továbbiakban: *Vázquez*)

[103] *Duffy* 229. o.

latilag megnyerték, 14 vagy 15 ellenséges hajó pedig megadta magát. Nem sokkal ezután, 4 óra 30 perckor Nelson meghalt, s ahogy halálhíre futótűzként végigterjedt az ütegfedélzeteken, a VICTORY ágyúi abbahagyták a tüzelést.

Nelson halála után Hardy és Blackwood felkereste Collingwoodot, és közölték vele a halálhírt. Collingwood, mint már említettük, miután átvette a flotta felett a parancsnokságot, átvitte zászlóját a mozgásképtelen ROYAL SOVEREIGN-ről Blackwood hajójára, az EURYALUS fregattra, hogy jobban át tudja tekinteni a helyzetet. Amikor Hardy közölte Collingwoodal Nelson utolsó, horgonyvetésre vonatkozó parancsát, állítólag azt felelte, hogy az lenne az utolsó dolog, amit megtenne.[104] Október 21-éről 22-re virradó éjszaka az Atlanti-óceánról hatalmas vihar szakadt a győztesekre és a legyőzöttekre, és hat napos tombolása alatt bevégezte az angol flotta által megkezdett pusztítást.

A csata után

A francia forradalmi és a napóleoni háborúk legvéresebb tengeri csatájában a francia és a spanyol flotta hatalmas veszteségeket szenvedett. A 18 francia sorhajóból 1 felrobbant, 8 pedig megadta magát. A csatában részt vevő 14 184 francia tengerészből 2218-an meghaltak, 1155-en pedig megsebesültek. A 15 spanyol sorhajóból 9 megadta magát. A 11 817 spanyol tengerészből 1022 elesett, 1383 megsebesült.[105] Az egyesült flotta vesztesége így 18 sorhajóra, és 3243 halottra, valamint 2538 sebesültre rúgott. Ezzel szemben az angolok 23 309 emberből mindössze 449 halottat és 1241 sebesültet vesztettek.[106] A britek egy tengernagyot (Nelson) és két kapitányt vesztettek el a csatában, ezzel szemben az egyesült flotta három tengernagyot (Gravina, Magon, Alava) és hét kapitányt.

A csatát követő hatnapos viharban a britek mindössze négy zsákmányolt hajót tudtak megmenteni. A SANTA ANA-t sikerült egy Cadizból kitörő, három francia és két spanyol sorhajóból álló hajórajnak visszafoglalnia. A többi elfogott hajó vagy elsüllyedt, mint a REDOUTABLE vagy a SANTISSIMA TRINIDAD, vagy partra sodródva feneklett meg, mint a BUCENTAURE. A csatát követő viharban nagyon sok francia és spanyol sebesült fulladt meg az elsüllyedő, vagy a parti sziklákon szétzúzódó hajókon, mivel az angoloknak a viharos tengeren a legnagyobb igyekezet mellett sem sikerült mindenkit kimenteniük a végveszélybe került zsákmányolt hajókról.

Nem sokkal a trafalgari csata után az egyesült flotta további veszteségeket szenvedett el: 1805. november 2-án a Sir Richard Strachan altengernagy vezette hajóraj elfogta a Biscayai-öbölben Dumanoir négy hajóját, így az elfogott vagy megsemmisített hajók száma 22-re növekedett. Az 1806-ban fogolycserével szabaduló Dumanoirnak, Decrés tengerészeti miniszter kemény kritikája ellenére sikerült magát tisztára mosnia az uralkodó előtt.[107] A Cadizba menekült öt francia sorhajó az angol blokád miatt nem tudott többé kifutni, végül, miután Spanyolország Napóleon ellen fordult, 1808. június 14-én megadták magukat a spanyoloknak. E hajók megadásával Villeneuve flottájának maradéka is elveszett Franciaország számára.

---

[104] *Robert Southey*: Nelson élete. (Ford.: *Reményi Antal.*) Budapest, 1902. o. 399. o. Annyit ehhez hozzá kell tenni, hogy néhány hajónak nem is volt mivel horgonyoznia, mert a csatában elvesztette horgonyait.

[105] Especial La Batalla

[106] *Duffy* 226. o., Especial La Batalla. *Tracy* (204. o.) ugyanekkor 3370 francia és 1038 spanyol halottat említ.

[107] *Vázquez.*

A vihar lecsillapodása után az életben maradt sebesült foglyokat Cadizban kicserélték a hajótörést szenvedett hajók zsákmánylegénységével. Eközben a gyors PICKLE szkúner Anglia felé tartott a győzelem és Nelson halálának hírével. A csata híre november 6-án hajnalban jutott el Londonba, az Admiralitásra. A Nelson halálhíre fölötti gyász olyan nagy volt, hogy a PICKLE kapitánya, a szokásoktól eltérően nem kapta meg a győzelem hírhozójának járó kitüntetést.

Nelson testét, kívánságának megfelelően, nem dobták a tengerbe, hanem egy hordó brandyben helyezték el. A csatában súlyosan megsérült VICTORY-t Gibraltárba vontatták, ahol gyors javításokat végeztek rajta, Nelson testét pedig borszeszbe helyezték át. A VICTORY december 21-én érkezett meg Angliába. Nelson temetésére 1806. január 9-én került sor, a Szent Pál katedrális kupolája alá helyezték örök nyugalomra. Sokak szerint nem látott még pompásabb temetést a brit főváros. A hadifogságba esett Villenuve-nek is engedélyezték, hogy részt vehessen a temetésen. Nelsont a Földközi-tengeri Flotta parancsnoki tisztében Collingwood követte, aki 1810-ben bekövetkezett haláláig már soha többé nem láthatta viszont hazáját és családját.

A fogságba esett francia tengernagyok és kapitányok 1806 áprilisában térhettek haza, fogolycsere keretében. Mint azt már említettük, Dumanoir-nak sikerült kimagyaráznia tettét. Párizsban az első számú bűnbaknak Villeneuve-öt tették meg. Villeneuve, miután ismét francia földre lépett, írt barátjának, Decrés tengerészeti miniszternek, hogy kész Párizsba menni, és szembenézni a császárral. Decrés azonban nem is válaszolt Villeneuve levelére, akit 1806. április 22-én reggel rennes-i szállodaszobájában főbe lőve találtak. Máig vitatott kérdés, hogy öngyilkosság, vagy álcázott gyilkosság történt-e.

A csatát követően a francia sajtó egy ideig világraszóló győzelemről cikkezet. Az egyik ilyen cikk szerint az angolok 18 hajót vesztettek, és Villeneuve pisztolypárbajban végzett Nelsonnal a VICTORY tatfedélzetén. A saját veszteséget viharban eltűnt hajókként kommentálták.[108] Napóleon mindössze egyetlen egy alkalommal nyilatkozott nyilvánosan Trafalgarról, akkor is csak ennyit mondott: „Egy meggondolatlanul kezdeményezett ütközet után a viharban elveszítettük néhány hajónkat."[109] E nyilvános lekicsinylés ellenére a hadifogságból visszatérő Lucas és Infernet kapitányokat nagy ceremóniával kitüntette bátorságukért.

A csata után, bár az egyszerű tengerészek körében hamar megszületett a sommás ítélet, hogy a 27 angol hajóból valójában mindössze 17 vett részt aktívan a csatában, az ilyenkor szokásos szolgálati féltékenykedés, vádaskodás és viszontvádaskodás elmaradt, vagy legalábbis sokkal szelídebb mederbe terelődött, mint más csaták után. Ebben komoly szerepe volt Nelson heroikus halálának, illetve az e fölött érzett gyásznak, de legalább ennyire az új parancsnok, Collingwood igyekezetének is, hogy elfojtsa az ilyen törekvéseket. E célt szolgálta, hogy a csata után tizenegy nappal írott hadijelentésében mindenkit megdicsért, tekintet nélkül valódi érdemei mértékére. Mikor a csata után Blackwood kapitány a fentihez hasonló gondolatoknak adott hangot, egy szemtanú szerint Collingwood felcsattant, és a következőket mondta neki: „Uram, ez Anglia és Európa számára oly dicsőséges győzelem, hogy nem engedhetünk meg semmiféle gáncsoskodást, még egy hajósinassal szemben sem."[110]

---

[108] *NMM* http://www.nmm.ac.uk/server/show/conWebDoc.17886.

[109] *John Keegan*: A tengeri hadviselés története. Budapest, 1998. 94. o.

[110] *Duffy* 235. o.

Nelson halála után bátyja grófi címet kapott, és a Nelson grófok egészen 1946-ig évjáradékot kaptak a koronától. Nelson törvényes felesége, Fanny, valamint Nelson lánytestvérei magas nyugdíjat kaptak. Négy évtizeddel a csata után, az 1840-es években megépült Londonban a Trafalgar téren a Nelson-emlékmű, amire életében annyira vágyott. Mindössze szeretője, Lady Emma Hamilton, illetve közös lányuk, Horatia nem kapott semmit, pedig halála előtt Nelson kérte, hogy gondoskodjanak róluk.

Nelson zászlóshajóját, az 1765-ben vízre bocsátott VICTORY-t 1812-ben helyezték szolgálaton kívül. Az 1820-as években a hajót le akarták bontani, de ez a szándék olyan mérvű felháborodást váltott ki, hogy inkább megtették a kikötőparancsnok zászlóshajójának Portsmouth-ban. E minőségében közel egy évszázadig állt a vízen egy bójához kikötve. 1921-ben, mikor már az elsüllyedés határán volt, Lord Milford Haven vezetésével akciót indítottak a VICTORY megmentéséért. 1922-ben szárazdokkba vitték, majd részben közadakozásból, 1805-ös állapota szerint restaurálták. Múzeumként a VICTORY ma is Portsmouth-ban látható.

*

A Trafalgarnál kivívott, a Nelson által olyannyira óhajtott „megsemmisítő győzelem" (anihilating victory) nem érte el a Nelson által kívánt célt: nem hozta meg Európának a békét. Napóleon még csak ezután került hatalma csúcspontjára, s hátra volt még a háború legnehezebb és legvéresebb tíz esztendeje. Sőt, Nelsont még csak Anglia megmentőjének sem lehet teljes joggal nevezni, hiszen Napóleon inváziós terve gyakorlatilag már 1805 nyarán kudarcba fulladt, s ezt felismerve a császár 1805 augusztusában felhagyott vele, s Boulogne-ban tábort bontott. Ráadásul az egyesült flotta megsemmisítése Nápolyt sem tudta megmenteni: az austerlitzi győzelmet követően 1806-ban a francia csapatok a szárazföld felől rohanták le.

Valószínűleg túlzó azon brit történészek álláspontja, akik Napóleon vereségét végső soron Trafalgarból vezetik le. Az a tény, hogy Napóleon a francia stratégiai problémát nem tudta feloldani, azaz Franciaország hiába volt a kontinens legerősebb hatalma, arra már nem volt képes, hogy ezzel egyidejűleg megtörje a brit tengeri fölényt, nem önmagából Trafalgarból következett. Napóleon már a trafalgari csata előtt belátta, hogy Angliát képtelen fegyverrel legyőzni. Az, hogy Franciaország legveszedelmesebb ellenfele talpon maradt, készen arra, hogy a napóleoni birodalom elleni legkisebb lázongást is pénzzel és fegyverrel támogassa, szintén nem Trafalgar, hanem inkább a brit tengeri fölény következménye volt, melynek Trafalgar csak az egyik demonstratív eleme. Napóleon hatalma csúcspontján meghirdette a kontinentális zárlatot, melynek célja az angol kereskedelem tönkretétele volt. Bár a zárlat érzékeny veszteséget okozott, nem bírta a szigetországot térdre kényszeríteni, s ebben kulcsszerepe volt a brit tengeri uralomnak. A kontinensen a francia hódítás ellenében kibontakozó nemzeti mozgalmak, az egyre növekvő mértékű angol pénzügyi és katonai támogatás Napóleon ellenfeleinek s egyéb tényezők bonyolult együtthatása végül elvezetett Napóleon bukásához, melyben az angol tengeri fölénynek fontos szerepe volt, de minden valószínűség szerint így történt volna akkor is, ha 1805. október 21-én Nelson nem veri meg a francia–spanyol egyesült flottát a Trafalgar-fok előtt.

A trafalgari csata legfontosabb közvetlen és közvetett hatása pszichológiai volt. Nelson győzelmével Anglia végérvényesen megszabadult a francia invázió fenyegető rémétől, s ez a háború folytatása szempontjából egyáltalán nem lebecsülendő dolog. Trafalgar ugyanekkor gyakorlatilag lezárta a tengeren a háborút. Bár kisebb ütközetek a továbbiakban is zajlottak, nagy tengeri csatára a továbbiakban nem került sor. S ez ismét Trafalgar pszichológiai hatásának a számlájára írható: a franciák e vereség után végleg belátták, hogy nem dacolhatnak a brit flottával a tengeren, s taktikát váltottak, a kereskedelmi hajók elleni korzárakciókra helyezve a hangsúlyt. Ezzel ugyan érzékeny veszteséget okoztak az angol kereskedőknek, de a háború kimenetelére nem tudtak hatást gyakorolni.

Napóleon Trafalgar után, felismerte a haditengerészet jelentőségét, s ahogy kiterjesztette hatalmát szinte az egész kontinensre, megkezdődött a hajóépítő anyagok felhalmozása és az új hajók építése. 1807-ben volt a francia haditengerészet a mélyponton, de 1813-ra visszanyerte régi erejét. Mindezek ellenére a franciák többé nem szálltak nyíltan szembe a tengeren Angliával. Trafalgart követően a brit tengeri fölény még hangsúlyosabbá vált: míg 1805-ben a britek a világ hadihajó állományának 42%-át birtokolták, 1810-re ezt 50%-ra növelték, míg Franciaországnak minden igyekezete ellenére sem sikerült 18%-nál nagyobb részesedést elérnie.[111]

Trafalgarnak, azaz pontosabban annak a hat győztes tengeri csatának, melyet 1794 és 1805 között vívtak, a brit uralom szempontjából nagy szerepe van. A britek, miközben az európai kontinensen az erőegyensúlyra törekedtek, tengeri hatalmuk révén a távoli vidékeken egyeduralomra tettek szert. Miközben Európában dúlt a háború, megszerezték ellenségeik gyarmatainak jó részét. E folyamat már Trafalgar előtt megkezdődött, de 1805. után gyorsult fel látványosan. Eközben, a franciák meggyengítése mellett, gyakorlatilag véglegesen kiütötték a tengeri hatalmak sorából Spanyolországot, Hollandiát és Dániát. A háborúból és a győzelemből végül Anglia profitálta a legtöbbet. Jóléte és gazdagsága a magasba szökött, s közel egy évszázadon keresztül a tengerek és a világkereskedelem ura lett, anélkül, hogy komoly vetélytársa akadt volna.

[111] *Tracy* 213. o.

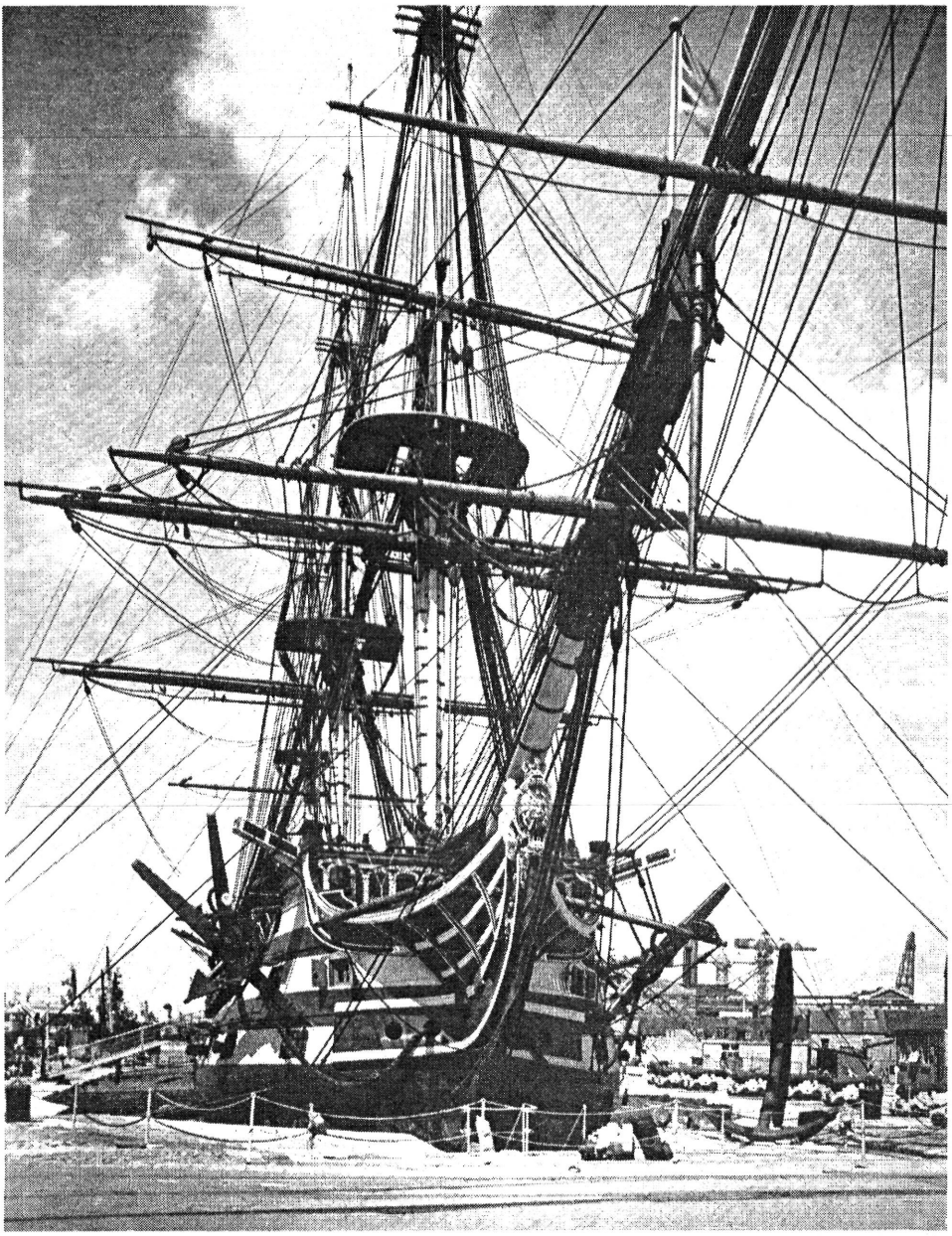

A HMS VICTORY napjainkban, 1805-ös állapotába helyreállítva, speciális szárazdokkban, Portsmouth kikötőjében

MELLÉKLET

A trafalgari csatában részt vett brit hajók és az oszlopokban elfoglalt helyük[112]

(A név után az ágyúk száma, majd zárójelben a harcba való bekapcsolódás ideje az oszlop első hajójához képest, percben)

Nelson (szél felőli oszlop)	*Collingwood (szél alatti oszlop)*
VICTORY 100 (12:20)	ROYAL SOVEREIGN 100 (12:00)
TEMERAIRE 98 (1)	BELLEISLE 74 (10)
NEPTUNE 98 (10)	MARS 74 (15)
LEVIATHAN 74 (3)	TONNANT 80 (15-20)
CONQUEROR 74 (10)	BELLEROPHON 74 (10-15)
BRITANNIA 100 (10)	COLOSSUS 74 (20)
AJAX 74 (48)	ACHILLE 74 (15)
ORION 74 (75)	REVENGE 74 (10)
AGAMEMNON 64 (38-58)	POLYPHEMUS 64 (50-60)
SPARTIATE 74 (128)	DREADNOUGHT 98 (65)
MINOTAUR 74 (148)	SWIFTSURE 74 (?)
AFRICA 64 (8)[113]	THUNDERER 74 (70)
	DEFIANCE 74 (75)
	DEFENCE 74 (120-130)
	PRINCE 98 (170)

[112] *Duffy* 225. o.

[113] Északról közeledve ekkor nyitott tüzet az elővédre, 1 óra 58 perc elteltével kapcsolódott be a harcba a centrumban.

A trafalgari csatában részt vett francia és spanyol hajók

(A név után az ágyúk száma)

Franciák	*Spanyolok*
BUCENTAURE 80	SANTISSIMA TRINIDAD 130
FORMIDABLE 80	PRINCIPE DE ASTURIAS 112
ALGECIRAS 74	ARGONAUTA 80
INDOMPTABLE 80	NEPTUNO 80
NEPTUNE 80	SANTA ANA 112
PLUTON 74	RAYO 100
MONT BLANC 74	MONTANES 74
SWIFTSURE 74	MONARCA 74
SCIPION 74	SAN JUAN NEPOMUCENO 74
BERWICK 74	SAN FRANCISCO DE ASIS 74
INTREPIDE 74	BAHAMA 74
AIGLE	SAN JUSTO 74
HÉROS 74	SAN LEANDRO 74
FOUGUEUX 74	SAN AUGUSTIN 74
DUGUAY-TROUIN 74	SAN ILDEFONSO 74
ARGONAUTE 74	
REDOUTABLE 74	
ACHILLE 74	

Mihály Krámli

THE BATTLE OF TRAFALGAR, 21 OCTOBER 1805

Summary

The battle fought near Cape Trafalgar on 21 October 1805 is without a doubt the most famous sea battle in history. The victory of the English brought Britain's century-long struggle for supremacy at sea to an end. In the 18th century, Britain's main rival was France. In the naval battles of the century, the English proved to be superior in most cases, but it was the six great naval battles of the Wars of the Coalitions, particularly the battle of Trafalgar, that established Britain as the world's leading power at sea.

Subsequent to the victories of Rear-Admiral (later Vice-Admiral) Horatio Nelson in 1798 and 1801, Napoleon resolved to get even with his stout opponent by crossing the Channel with his troops and invading Britain. The success of the plan was first and foremost subject to the condition that the French fleet, which was scattered in several ports, had to unite and gain control over the Channel for the time of the crossing.

In 1803, Nelson was placed in command of the Mediterranean Fleet that blockaded the French fleet at anchor in Toulon. After almost two years of waiting, the French fleet commanded by Vice-Admiral Villeneuve managed to escape, join its Spanish allies and then sail to the West Indies, where they should have united with the French fleet from Brest. When it had not occurred, Villeneuve sailed back across the Atlantic and retreated into Cadiz.

In August 1805, Napoleon decided against the invasion of Britain. Subsequent to that, on 20 October 1805, Villeneuve sailed from Cadiz towards Gibraltar. On the following day, near Cape Trafalgar, the Combined Fleet of the French and the Spanish, which outnumbered the British fleet, suffered a crushing defeat, owing to Nelson's risky and innovative tactics. Nelson himself was killed in the battle. After the battle of Trafalgar, the French navy never dared to openly confront the British fleet again, and Britain's supremacy at sea was secured for a century.

Mihály Krámli

LA BATAILLE DE TRAFALGAR, 21 OCTOBRE 1805

Résumé

La bataille qui eut lieu le 21 octobre 1805 au cap de Trafalgar est sans doute la bataille navale la plus connue au monde. Avec cette victoire s'acheva une lutte de quelque 150 ans menée par la Grande Bretagne pour l'empire des mers. Au 18e siècle la France fut le principal rival de la Grande Bretagne. Dans les guerres de cette époque, les Britanniques prirent presque toujours l'avantage sur leur adversaire, mais ce sont finalement les six grandes batailles maritimes – et surtout celle de Trafalgar qui fut la dernière et la plus importante – de la révolution française et des guerres napoléoniennes qui s'avérèrent décisives.

Après les victoires de 1798 et de 1801 du vice-amiral Horatio Nelson, Napoléon décida d'en finir avec son adversaire le plus tenace. Celui-ci envisagea alors de traverser la Manche avec ses troupes pour occuper l'Angleterre. Pour mener à bien ce plan, la flotte française éparpillée dans plusieurs ports devait s'unir et prendre le contrôle de la Manche pour le temps nécessaire à la traversée.

En 1803, Nelson fut nommé à la tête de la Flotte de la Méditerranée qui bloquait la flotte française basée à Toulon. Après quelque deux ans d'attente, la flotte française dirigée par le vice-amiral Villeneuve réussit à prendre la fuite et à naviguer, en compagnie de ses alliés espagnols, à

la mer des Caraïbes où elle aurait dû s'unir avec la flotte française de Brest. Comme cette union n'eut pas lieu, Villeneuve fit demi-tour et entra dans le port de Cadiz.

En août 1805, Napoléon renonça à son plan d'invasion. Alors Villeneuve quitta Cadiz le 20 octobre 1805. Le lendemain, la flotte franco-espagnole en supériorité numérique subit une défaite cuisante au cap de Trafalgar face à Nelson et sa tactique audacieuse et innovante. Nelson lui-même tomba dans cette bataille. Après Trafalgar, la marine militaire française n'osa plus affronter ouvertement la flotte britannique, et la Grande-Bretagne devint le maître absolu des mers pour un siècle.

Mihály Krámli

DIE SCHLACHT VON TRAFALGAR, 21. OKTOBER 1805

Resümee

Die Schlacht, die am 21. Oktober 1805 vor dem Kap von Trafalgar gefochten wurde, ist zweifelsohne die bekannteste Seeschlacht der Welt. Mit diesem Sieg endete der anderthalb Jahrhunderte dauernde Kampf Großbritanniens um die Vorherrschaft über die Meere. Der wichtigste Rivale Großbritanniens im 18. Jahrhundert war Frankreich. Auf den See-Kriegsschauplätzen der im Laufe des Jahrhunderts gefochtenen Kriege waren die Briten bis zum Ende überlegen, aber die endgültige Entscheidung fiel erst in den sechs großen Seeschlachten der Kriege der französischen Revolution und Napoleons, insbesondere in der allerletzten, bedeutendsten bei Trafalgar.

Nach den Siegen von Vizeadmiral Horatio Nelson im Jahre 1798 und 1801 entschied sich Napoleon, endgültig mit seinem verbissensten Gegner abzurechnen, mit seinen Truppen den Kanal zu überqueren und England zu besetzen. Die wichtigste Voraussetzung dieses Planes war, ob sich die in mehrere Häfen aufgeteilte französische Flotte vereinigen und für die Zeit der Überquerung die Kontrolle über den Kanal übernehmen könne.

1803 wurde Nelson zur Führung der in Toulon stationierten Mittelmeerflotte ernannt, die die französische Flotte unter einer Blockade hielt. Nach einer Wartezeit von fast zwei Jahren gelang es dann der französischen Flotte unter der Führung von Vizeadmiral Villeneuve zu entkommen und mit den spanischen Verbündeten, die sich ihnen angeschlossen hatten, auf die Karibik zu schiffen. Hier hätten sie sich mit der französischen Flotte von Brest vereinigen müssen, aber nachdem dies nicht erfolgte, kehrte Villeneuve zurück und lief in Cadiz ein.

Da Napoleon im August 1805 seinen Invasionsplan aufgegeben hatte, lief Villeneuve am 20. Oktober 1805 aus Cadiz aus. Am darauf folgenden Tag fügte Nelson vor dem Kap von Trafalgar der zahlenmäßig überlegenen vereinigten französisch-spanischen Flotte mit seiner kühnen und innovativen Taktik eine vernichtende Niederlage bei, wobei auch Nelson selbst in der Schlacht fiel. Im Anschluss an die Schlacht von Trafalgar wagte es die französische Kriegsmarine nie mehr, der britischen Flotte offen die Stirn zu bieten und Großbritannien wurde für die Zeitspanne von einem Jahrhundert unumschränkter Herr der Meere.

Михай Крамли

БИТВА ПРИ ТРАФАЛЬГАРЕ, 21 ОКТЯБРЯ 1805 ГОДА

Резюме

Битва, имевшая место при мысе Трафальгар 21 октября 1805 года, была, несомненно, самым знаменитым в мире морским сражением. Этой битвой завершилась полуторавековая борьба Великобритании за мировое господство над морями. В XVIII веке самым главным соперником Великобритании была Франция. В ходе войн, проходивших на полях морских сражений в течение столетия, британцы почти все время имели превосходство. Но окончательное решение спора принесли шесть великих морских битв времен французской революции и наполеоновских войн, и главным образом самая последняя из них и самая значительная - трафальгарская битва.

После победных сражений, возглавленных вице-адмиралом Горацием Нельсоном в 1798 и 1801 годах, Наполеон решил окончательно расправиться со своим самым заклятым противником - Англией. Со своими войсками он переходит Ламанш и занимает Англию. Первым основным условием его плана был вопрос о том, удастся ли французскому флоту, разбросанному по нескольким портам, объединить свои силы и и заполучить контроль над проливом на необходимое для него время.

Во главе Средиземноморского флота, державшего в блокаде французский флот, дислоцировавшийся в Тулоне, в 1803 году был назначен Нельсон. Примерно после двух лет ожидания французскому флоту, которым командовал вице-адмирал Вильнев, удалось уйти от врага и вместе с присоединившимися к нему испанскими союзниками выйти в Карибское море, где ему нужно было бы объединиться с брестским французским флотом. В виду того, что воссоединение не удалось, Вильнев вернулся и вошел в Кадиз.

Вильнев, после того, как Наполеон в августе 1805 года отказался от своих агрессивных планов, 20 октября 1805 года он вышел из Кадиза. На следующий день напротив мыса Трафальгар вице-адмирал Нельсон, применяя дерзкую и находчивую тактику, нанекс сокрушительный удар обладавшему численное превосходство французско-испанскому флоту. В этой битве погиб и сам Нельсон. После трафальгарской битвы французский флот уже не смел более выступить против британского флота в открытой битве, и таким образом Великобритания на целое столетие обеспечила себе неограниченное господство над морями.

ILLÉS ANDRÁS

DOKUMENTUMOK A TRAFALGARI HADJÁRATBÓL

Bevezető

2005-ben ünnepelte a brit Királyi Haditengerészet Nagy-Britannia, de talán az egész világ leghíresebb tengeri ütközete, a trafalgari csata bicentenáriumát. A leghíresebb tengeri csata egyben az angol történelem legnagyobb hőse, Horatio Nelson admirális diadala is, aki az élete és tevékenysége tetőpontját jelentő összecsapás során esett el. Nelson korszaka a hazai köztudatban főleg szárazföldi csatái révén ismert, a napóleoni háborúk haditengerészeti aspektusai kevéssé vannak előtérben. Leszámítva néhány népszerűsítő jellegű külföldi munka fordítását, illetve egy-két, a vitorlások történetével foglalkozó, ugyancsak népszerűsítő jellegű hazai kiadványt az 1970–80-as évekből, a korszak hajózástörténetének magyar nyelven történő, tudományos igényű feldolgozása még várat magára. Ennek folytán a hazai köztudatban meglehetősen fakó kép él, akár a vitorlás hajók újkori korszakáról, akár csak a trafalgari csatáról legyen szó. Ennek a szürke képnek a létezése is nagyrészt egy-egy néha felbukkanó TV- vagy mozifilmnek köszönhető, illetve néhány régebbi-újabb, irodalmi jellegű kísérletnek, mint Cecil Scott Forester vagy Patrick O'Brian regényei.

Ha a vonatkozó hazai szakirodalmat erősen foghíjasnak tekintjük, ugyanezen korszak forrásainak itthoni ismerete még inkább hiányos, sőt – leszámítva egy-két, tudományos kutatásra alkalmatlan idézetet egy-egy témába vágó munka fordításában – szinte egyáltalán nem is létezik. Ennek megfelelően Nelson admirális levelezése és naplójának részletei – melyek a téma egyik legfontosabb forrásainak tekinthetők, s az alább közölt dokumentumok jelentős része is ezek közül kerül ki – teljesen ismeretlenek a hazai köztudatban, jóllehet feldolgozásuk két évszázados múltra tekint vissza.

Horatio Nelson altengernagy levelezéséről és annak történetéről többek között Michael Nash tollából olvashatunk remek összefoglalót. A Nelson-levelek feldolgozása már 1809-ben megkezdődött, amikor James Stanier Clarke tiszteletes és John McArthur közösen publikált egy kétkötetes Nelson életrajzot (*Life of Admiral Lord Nelson KB from His Lordship's Manuscripts*), melyet a szerzők az admirális közvetlen környezetének birtokában lévő dokumentumok alapján készítettek. A szerzőpáros azonban elkövetett két nagyon komoly hibát: nemcsak hogy alkalmanként „feljavították" Nelson leveleit, melynek nyomán elvesz(het)ett az eredeti szerző stílusa, de alkalmanként maguk szerkesztette részeket toldottak a szövegekbe. A levelek feldolgozásának következő kísérlete egy 1814-ben, szerző nélkül megjelentetett, szintén kétkötetes munka volt a Thomas Lovewell & Company gondozásában (*The Letters of Lord Nelson to Lady Hamilton; with a Supplement of Interesting Letters, by Distinguished Characters*). E munka nagy vihart kavart, mivel a benne közölt levelek gyakran igen személyes hangvételűek voltak, jóllehet nem csak a Lady Hamiltonnak írottakat tartalmazta. Nelson eredendően nem is szándékozott az utókorra hagyni Emma Hamiltonnak írt leveleit, mivel megkérte az asszonyt, hogy halála után égesse el azokat. E levelek a kiadó csődje után aukcióra, majd

John Wilson Croker, az Admiralitás titkárának birtokába kerültek. Három évtizeddel később, 1844–1846 között, Sir Nicholas Harris Nicolas jelentette meg a Nelson-iratok első, tudományos igényűnek tekintett, jegyzetekkel aprólékosan ellátott feldolgozását hét kötetben (*Dispatches and Letters of Vice Admiral Lord Viscount Horatio Nelson*). Nicolas igyekezett kiküszöbölni a Clarke és McArthur-féle torzításokat, ám nem mindig adódott lehetősége a szerzőpáros által idézett dokumentumok eredetijét vizsgálni. Mind a mai napig azonban e kiadás tekinthető a Nelson-levelek és más dokumentumok legnagyobb és legjobban összeállított gyűjteményének, jóllehet nem tartalmazza a – Nicolas által egyébként tanulmányozott – Croker birtokába került levelek nagy részét. Ezek az iratok végül aukcióról aukcióra újabb és újabb tulajdonosok birtokába kerültek, míg végül a második világháborút követően a londoni Nemzeti Tengerészeti Múzeum (*National Maritime Museum*) szerezte meg őket. Crokerhez hasonlóan egy másik nagy kéziratgyűjtő, Alfred Morrison is jelentős gyűjteményre tett szert a XIX. század utolsó negyedében és a századfordulón, melyet 1919-ben, halála után, a Sotheby's tizennyolc napon át tartó aukción árverezett el. A második világháború után, az 1950-es években jelent meg két dokumentumgyűjtemény: az első 1953-ban Geoffrey Rawson szerkesztésében (*Nelson's Letters from the Leeward Islands*), mely Nelson 1780-as években a Nyugat-Indiákon írt leveleit gyűjtötte egybe; a második 1958-ban George Naish szerkesztésében (*Nelson's Letters to His Wife and Other Documents, 1785–1831*), mely először publikálta Nelson feleségéhez (Frances) írt, teljes levelezését.[1]

A közlésre kerülő, csaknem valamennyi dokumentum a Világhálóról származik. Ennek kapcsán érdemes szót ejtenünk arról, hogy szerencsére mind gyakoribbak az olyan internetes oldalak, ahol tudományos igényű kutatások eredményeihez, vagy éppen kutatások során érdemben felhasználható segédanyagokhoz juthatunk. Ilyen többek között a *War Times Journal*,[2] nevet viselő portál, ami időszakos on-line folyóirat, különböző – főleg angolszász – hadtörténeti témájú tanulmányokkal, forrásközlésekkel. Ezeket kiegészítendő egy dokumentum a *Napoleonic Guide*[3] című weboldalról származik, ami a napóleoni kor internetes kézikönyve, Richard Moore, ausztrál újságíró szerkesztésében. Ugyancsak örvendetes tény, hogy napjainkra könyvtárak, nemzeti archívumok is igyekeznek közkinccsé tenni gyűjteményeiket, korábban nehezen hozzáférhető történeti dokumentumaikat. Válogatásunkban is szerepel két ilyen dokumentum, az egyik a *The National Archives*[4] digitalizált gyűjteményéből, a másik a már említett *National Maritime Museum*[5] honlapjáról származik. Nelson alábbiakban közölt híres cadizi memoranduma egy ún. *e-Library* egyik *e-Book*jából származik. Jelenleg inkább még külföldön elterjedtebbek ezek az elektronikus könyvtárak, illetve elektronikus könyvek, de létezik hazai kezdeményezés is a *Magyar Elektronikus Könyvtár*[6] formájában. Az elekt-

[1] A Nelson-levelek történetének rövid áttekintésére v. ö. *Joseph F. Callo*: Nelson Speaks. Admiral Lord Nelson in His Own Words. London, 2001. ix–xv. o. (a továbbiakban: *Callo*). Michael Nash írta a kötet előszavát.

[2] *The War Times Journal* – http://www.wtj.com, hozzáférés: 2005. június 10.; a Nelson-levelek indexlapja: http://www.wtj.com/archives/nelson/ (a továbbiakban: *WTJ Nelson*).

[3] *The Napolenic Guide* – http://www.napoleonguide.com, hozzáférés: 2005. június 10. (a továbbiakban: *NG*).

[4] *The National Archives* – http://www.nationalarchives.gov.uk, hozzáférés: 2005. június 10. (a továbbiakban: *NA*).

[5] *National Maritime Museum* – http://www.nmm.ac.uk, hozzáférés: 2005. június 10. (a továbbiakban: *NMM*).

[6] *Magyar Elektronikus Könyvtár* – http://mek.oszk.hu.

ronikus könyvtárak fontos szerepe a főleg régi kiadású könyvek és kordokumentumok megőrzése, illetve esetenként ingyenes terjesztése elektronikus formában, természetesen törvényes keretek között. A cadizi memorandum az egyik legnagyobb elektronikus könyvtárként számon tartott *Project Gutenberg Free eBook Library*ból[7] származó munkából került átvételre.

Az alábbi szemelvények jelentős része a *War Times Journal* portáljáról származik, melynek főszerkesztője, James Burback, *Letters and Dispatches of Horatio Nelson* címmel állította össze válogatását. Az öt weboldal, továbbá a három jegyzetoldal tanulmányozása, illetve a Nelson-iratok fent vázolt rövid történetének ismerete nyomán kétséget kizáróan megállapítható – s már a válogatás címének hasonlósága is utal rá –, hogy az idézett dokumentumok a Sir Nicholas Harris Nicolas által szerkesztett gyűjteményből valók.

Az itt következő szemelvények alapvető célja, hogy színesítsék a bevezető elején említett, a vitorlás hadihajók klasszikusnak tekinthető koráról a köztudatban élő képet. A közölt levelek és naplórészletek túlnyomó része Nelson tollából származik (ez alól csak az október 8-i cadizi francia–spanyol haditanács jegyzőkönyve, Collingwood admirális csatáról írt jelentése, egy, a csata után neki írt levél, illetve egy, a csatáról szóló francia jelentés képez kivételt). Nem titkolt céljuk továbbá, hogy népszerűsítsék az internet történettudományi kutatásokban való alkalmazását – természetesen az onnan származó információk iránt tanúsítandó forráskritikai szempontok legszigorúbb figyelembevételével. Ennek jegyében adunk át egy csokorra valót a vitorlás hadihajózás klasszikus korszakának idejéből.

A nagyobb terjedelmű dokumentumok tagolása és központozása helyenként módosításon esett át, mely azonban érdemben nem változtatja meg azok mondanivalóját.[8]

[7] *Project Gutenberg Free eBook Library* – http://www.gutenberg.org, hozzáférés: 2005. szeptember 13.

[8] Az alábbi források közlője köszönettel tartozik Horváth Zoltánnak, az angol nyelvű anyagok fordításához nyújtott segítségéért, illetve Csákváry Ferencnek, számos angol nyelvű hajózási szakkifejezés magyarra történő átültetéséért.

1.

NELSON LEVELE LADY HAMILTONNAK

(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10a.htm)

VICTORY,[9] 1805. október 1.

Legkedvesebb Emmám![10]

Nagy megkönnyebbülés számomra, hogy tollat ragadhatok, s írhatok Önnek néhány sort, egy igen erős görcsroham után, mely ma reggel négy óra táján jelentkezett, és majdnem minden erőmet felemésztette. Nagyon furcsa, mivel tegnap különösen jól éreztem magam. Fremantle[11] nyolcig velem maradt, majd rendkívül jól aludtam, de felébresztett a fájdalom. Véleményem soha, egyetlen napon sem változott a hatásáról. Jóllehet már teljesen elmúlt, még mindig nagyon gyenge vagyok. Anglia jó népe el sem fogja hinni, hogy a test és a szellem pihenése mennyire szükséges nekem! De talán e fájdalom nem tör rám újra ebben a hat hónapban. Tegnap hét órán át írtam, talán az játszhatott közre abban, hogy rám tört a roham.

Szeptember 28-nak estéjén csatlakoztam a flottához, de másnap reggelig képtelen voltam érintkezésbe lépni velük. Azt hiszem, érkezésem a legörvendetesebb fogadtatásra [talált], nem csak a flotta parancsnoka, de mindenki más számára is, és amikor kifejtettem nekik a „Nelson-vonást,"[12] az úgy hatott, mint egy áramütés. Néhányan örömkönnyeket hullattak, s mindenki egyetértett: *„Ez* [a terv] *új, egyedi, egyszerű!"* s az admirálisoktól lefelé [a legénységig] mindenki azt ismételgette, hogy – *„ennek sikerülnie kell, ha egyszer lehetőségünk nyílik rá, hogy elkaphassuk őket! Uram, Önt barátok veszik körül, kiknek* [szívét] *bizalommal tölti el."* Néhányan talán júdások, de a többség bizonyosan nagyon elégedett, hogy én parancsnoklom őket.

---

[9] A 100 ágyús VICTORY sorhajó volt Nelson admirális zászlóshajója a trafalgari hadjáratban. A továbbiakban feltüntetjük az egyes hadihajók típusát és ágyúszámát, mely adatok utalnak azok harcértékére; a kapitányok neve csak abban az esetben szerepel, ha az említett kapitány más okból is említésre kerül. A trafalgari csatában részt vett hadihajókkal kapcsolatos ilyetén adatokra (név, ágyúk száma, parancsnok) – ahol külön nincs jelölve – l. *Nicholas Tracy*: Nelson's Battles. The Art of Victory in the Age of Sail. London, 1996. 179. o. (a továbbiakban: *Tracy*).

[10] Lady Emma Hamilton a Nápolyba akkreditált brit nagykövet, Sir William Hamilton felesége. Nelson először 1793 szeptemberében, Nápolyban találkozott a nagykövettel és feleségével; szerelmi kapcsolatának kezdete Lady Hamiltonnal 1798 őszére datálható. 1798. december 21-én IV. (Nápoly királyaként IV., Szicília királyaként III., 1816-tól, a Nápolyi–Szicíliai Kettős Királyság uralkodójaként I.) Ferdinándot, Nápoly és Szicília spanyol Bourbon uralkodóját és családját a francia előrenyomulás elől Palermóba menekíti, többek között a jelen lévő brit diplomáciai testülettel együtt; e tettéért IV. Ferdinánd 1799. augusztus 4-én a Brontë hercege (*Duke of Brontë*) címet adományozza Nelsonnak. A Hamilton-házaspár Nelson társaságában költözik vissza Angliába 1800 júliusában, ahol később az admirális 1801 októberében vásárolt mertoni birtokán élnek. V. ö. *Callo* xxix–xxxii. o., ill. *Brian Tunstall*: Nelson. London, 1933. 32., 70–73., 102–105. o. (a továbbiakban: *Tunstall*).

[11] Thomas Francis Fremantle kapitány, a 98 ágyús NEPTUNE sorhajó parancsnoka.

[12] A „nelsoni vonás" („*Nelson-touch*") kifejezés Nelson trafalgari csatában alkalmazott taktikájának közkeletű angolszász elnevezése. Az angol nyelvben fogalommá vált *Nelson-touch* szótári megfogalmazásban egy-egy hadihelyzet kezelésének, megoldásának Nelsonra jellemző módját jelenti.

2.

NELSON LEVELE DUFF KAPITÁNYNAK,[13] ŐFELSÉGE MARS NEVŰ HADIHAJÓJÁN
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10a.htm)

1805. október 4.

Mivel várható, hogy az ellenség flottái bármikor kifuthatnak Cadizból a nyílt tengerre, azt kell kérnem, hogy Ön a MARS-szal, a DEFENCE-szel[14] és a COLOSSUS-szal[15] tartson három-négy *league*[16] távolságot a flotta és Cadiz között, azért, hogy amilyen gyorsan csak lehetséges, információkhoz jussak a kikötőnél állomásozó fregattoktól. Használjon távolsági jelzéseket, amennyiben a jelzőzászlók színeit az uralkodó időjárás miatt nem lehet pontosan megkülönböztetni. Ha az ellenség kint van, vagy kifut – legyen éjjel vagy nappal – süsse el ágyúit, hogy felhívja rá a figyelmemet. Borús időben a hajók zárkózzanak a VICTORY jeltávolán belülre: a hajók egyike a szél felőli oldalon foglaljon el pozíciót, vagy inkább a másik kettőtől keletre, kiterjesztve a láthatóság határát; én pedig megkérem Blackwood kapitányt,[17] hogy az egyszerű és gyors kommunikáció végett küldjön egy fregattot Cadiztól nyugat felé.

Maradok, &c., Nelson & Brontë.[18]

3.

NELSON LEVELE A TISZTELETREMÉLTÓ HENRY BLACKWOOD KAPITÁNYNAK,
ŐFELSÉGE EURYALUS NEVŰ HADIHAJÓJÁN
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10a.htm)

VICTORY, 1805. október 4., Cadiz, Kelet 17 *league*-re

Kedves Uram!

Louis ellentengernagytól[19] megkaptam az Ön üzenetét, melyben az ellenség várható mozgásáról tájékoztat. Levele megerősítette meggyőződésem arra vonatkozóan, hogy Ön is – csakúgy,

---

[13] George Duff, a 74 ágyús MARS hadihajó parancsnoka. Duff parancsnokolta azt a három sorhajót, melyek a cadizi kikötőt a látóhatár széléről felügyelő fregattok és flotta fő egységei közötti kommunikációs láncot biztosították; a kikötőtől messzebb, a láthatáron túl horgonyoztak. E tiszt egyike azon két kapitánynak, akik a brit flottából elestek a trafalgari csatában. Parancsnoksága alatt szolgált saját fia és két rokona is, utóbbiak egyike szintén elesett, v. ö. *John Keegan*: The Price of Admiralty. The Evolution of Naval Warfare. New York, 1988. 40. o. (a továbbiakban: *Keegan*) A kapitány elestének körülményeiről bővebben l. *Keegan* 74. o.

[14] 74 ágyús sorhajó, parancsnoka George Hope kapitány.

[15] 74 ágyús sorhajó.

[16] 1 league = 3 mérföld (4,828 km), vagy 3 tengeri mérföld (5,565 km).

[17] Henry Blackwood kapitány, a 36 ágyús EURYALUS fregatt parancsnoka. Amint az a dokumentumból is kiderül, Blackwood kapitány alárendeltségébe tartoztak a cadizi kikötőt szemmel tartó fregattok.

[18] Bár az eredeti közlésben „Nelson *and* Brontë" aláírás szerepel, az alábbiakban mégis az „&" kerül alkalmazásra, már csak azért is, mert Nelson így szignózta leveleit.

[19] Sir Thomas Louis ellentengernagy, a parancsnoki lánc harmadik tisztje; zászlóshajója a 80 ágyús CANOPUS, v. ö. *Sailing Ships of the Royal Navy 1760–1860 A–Z* – http://www.cronab.demon.co.uk/C1.htm, hozzáférés: 2005. augusztus 11. (a továbbiakban: *Sailing Ships*). Louis 1805. október 1-jén csatlakozott a flottához három sorhajóval, másnap két további sorhajóval és egy fregattal kiegészülve továbbindult Gibraltárba készletekért majd október 4-én vissza is tért, jelentve Nelsonnak az EURYALUS üzenetét, mely szerint az egyesített flotta Cadizban horgonyzó hajóira csapatokat hajóznak be és kifutásra készülnek, v. ö. *William Beatty*: Authentic Narrative of the Death of Lord Nelson. London 1807. http://www.gutenberg.org/files/-15233/15233-h/15233-h.htm, hozzáférés: 2005. szeptember 13. (a továbbiakban: *Beatty*). Louis admirális a későbbiekben folyamatosan vezette Nelson hajóit Gibraltárba, így a későbbi csatában sem tudott részt venni. Távolléte miatt posztját a csatában William Carnegie ellentengernagy, Northesk 7. earlje látta el a 100 ágyús BRITANNIA fedélzetén, v. ö. *Tracy* 169. o.

mint jómagam – fontosnak tartja azt, hogy ha rajtunk múlik, ezek a gazfickók ne szökhessenek meg tisztességes harc nélkül, mely nappal vágyaimban, éjjel álmaimban szerepel. Pillanatnyilag arra várok, hogy a PHOBE [sic!],[20] a SIRIUS,[21] a NAIAD[22] és a NIGER[23] [megérkezzen] Gibraltárból. Ezek közül kettőt azonnal az Ön rendelkezésére bocsátok, mihelyt érintkezésbe lépek velük.

Amennyiben Ön találkozna velük [korábban], s lehetősége nyílik arra, hogy értesítést küldjön [erről], és eljuttassa hozzám a hajók Gibraltárból hozott jelentéseit, akár meg is tarthatja a PHOBE-t és a NAIAD-ot. A JUNO[24] szilárd pont a Spartel-fok[25] és Gibraltár között; a MARS, a COLOSSUS és a DEFENCE négy *league*-re keletre fog állomásozni a flottától, egyikük előretolva keletre Cadiz felé, olyan közel a szélességhez, amennyire csak lehetséges.[26] A flotta Cadiztól 16–18 *league*-re lesz; ezért ha Ön egy fregattot saját [jelen pozíciójától] nyugatra küld, tiszta idő esetén nagy valószínűséggel napi rendszerességgel kommunikálhatunk. Élénk keleti szél esetén, fel fogok fejlődni Cadiznak, soha nem kerülve attól északra, s abban az esetben, ha úgy értesülök, hogy kifutnak Cadizból, vitorlát bontok és déli irányba [hajózom], a Spartel-fok és Arrache[27] felé, tehát Ön mindig tudni fogja, hogy merre talál engem. Általános utasításokat írok az Ön irányítása alatt álló fregattoknak, de biztos vagyok benne, hogy nem hagyja majd az „urakat" kicsúszni a kezeink közül, s jó eredményeket érünk el, annak ellenére, hogy tekintélyes számbeli fölényben lehetnek velünk szemben. A ROYAL SOVEREIGN[28] és a DEFIANCE[29] 24-e után elindult. A BELLE-ISLE-t[30] szintén ide rendeltem. Küldök két újságot; Önnek szereztem őket. –

[Maradok] mindig, kedves Blackwoodom, leghűségesebb barátja,

Nelson & Brontë

4.

NELSON LEVELE WILLIAM MARSDEN ÚRNAK[31] AZ ADMIRALITÁSRA

(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10b.htm)

[1805. október 5. körül]

Mindig sajnálattal tölt el, amikor Őlordságaikat olyan panasszal kell zavarnom, mint amilyen a fregattok és a szlupok hiánya; de ha valamely szolgálat során szükség van rájuk, s nem állnak rendelkezésemre, akkor annak a szolgálat látja a kárát. Minden fregattot felhasználok, amit csak lehet. Ha angyal volnék, s parancsnokságom minden egyéb részletére figyelmet fordíthatnék, s [ennek

[20] Helyesen PHOEBE, 36 ágyús fregatt.

[21] 36 ágyús fregatt.

[22] 38 ágyús fregatt.

[23] 33 ágyús fregatt, v. ö. *Sailing Ships* http://www.cronab.demon.co.uk/N.htm.

[24] 32 ágyús fregatt, v. ö. *Sailing Ships* http://www.cronab.demon.co.uk/J–K.htm.

[25] A Spartel-fok (É. sz. 35° 47' Ny. h. 5° 55') a Gibraltári-szoros afrikai partján található, csaknem tökéletesen szemben a Trafalgar-fokkal.

[26] Cadiz az É. sz. 36° 30'-en fekszik.

[27] Larache városa Marokkó atlanti-óceáni partvidékén, a Spartel-foktól kb. 100 kilométerre délre található.

[28] 100 ágyús sorhajó, Cuthbert Collingwood altengernagy, parancsnokhelyettes zászlóshajója a csatában.

[29] 74 ágyús sorhajó. A ROYAL SOVEREIGN és a DEFIANCE október 8-án csatlakozott a flottához, v. ö. *WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10c.htm (Nelson levele Blackwoodnak, 1805. október 8-án).

[30] 74 ágyús sorhajó. A BELLEISLE október 10-én csatlakozott a flottához, v. ö. *WTJ Nelson* http://www.-wtj.com/archives/nelson/1805_10c.htm (Nelson levele William Marsdennek, 1805. október 10-én).

[31] William Marsden neves angol orientalista, 1804–1807 között az Admiralitás titkára, v. ö. *King's College London Archives Services. Summary Guide: Marsden, William (1754–1836)* – http://www.kcl.ac.uk/iss/archives/-collect/10ma65-1.html, hozzáférés: 2005. augusztus 11.

ellenére] a flotta szemeinek[32] hiányában, hagynám az ellenséget elszökni, akkor a legmesszebbmenőkig hibáztathatónak kellene tartanom magamat. Legalább nyolc fregattra és három gyorsjárású briggre van szüksége a flottának, hogy szemmel tarthassuk Cadizt. Az ottani be- és kimenő áruszállítás blokádjának felújítása legkevesebb tíz, illetve négy brigget kívánna meg,[33] [melyek] e szolgálatot megfelelően el tudnák látni. Jelenleg csak kettővel rendelkezem, ami nagyon megnehezíti helyzetemet.

Maradok, &c., Nelson & Brontë

5.

AZ 1805. OKTÓBER 8-ÁN CADIZBAN, A BUCENTAURE FEDÉLZETÉN TARTOTT HADITANÁCS JEGYZŐKÖNYVE

(*Victor Concas*: La Marina España y la batalla de Trafalgar. Madrid, 1907. 35–36. o.)

Folyó év vendemiare 16-án,[34] 14 órakor Villeneuve[35] tengernagy meghívására a következő személyek gyűltek össze a BUCENTAURE fedélzetén, hogy megvitassák a hajók, illetve az egyesített flotta állapotát és helyzetét, valamint megállapodjanak az indulásról: Gravina[36] tengernagy, a spanyol flotta főparancsnoka, Alava[37] altengernagy, Escaño és Sisneros[38] [sic!] hajórajparancsnok, Mac-Donnel [sic!],[39] Hore és Galiano[40] brigadéros, Dumanoir[41] és Magon[42] ellentengernagy, Cosmao,[43] Maistral[44] és Lavillesgris[45] sorhajókapitány, valamint a flotta parancsnokának adjutánsa, Prigny[46] fregattkapitány.

---

[32] Korabeli közkeletű zsargon a fregattokra, melyek gyorsaságuk és jó manőverezőképességük révén kiválóan megfeleltek többek között felderítési feladatokra.

[33] Nelson e lebontást minden bizonnyal úgy érti, hogy az összesen tizennégy briggből voltaképpen kettős ívet hozna létre a cadizi kikötő előterében, kétszeresen elszigetelve azt a külvilágtól. A négy brigg alkotta belső ív gátolta volna a kikötőből kimenő áruszállítást, míg a kiterjedtebb, külső ív tíz hajója a kikötőbe irányuló áruszállítást lett volna hivatott megakadályozni.

[34] Vendemiare az 1793-ban bevezetett francia forradalmi naptár „szüret hava", mely a Gergely-naptár szeptember 22-től október 21-ig terjedő időszakának felel meg.

[35] Pierre Charles Jean-Baptiste Silvestre de Villeneuve tengernagy, a francia, valamint a francia–spanyol egyesített flotta főparancsnoka, zászlóshajója a 80 ágyús BUCENTAURE.

[36] Don Frederico Gravina tengernagy, a spanyol flotta főparancsnoka, a francia–spanyol egyesített flotta parancsnokhelyettese, zászlóshajója – és egyben a tanácskozáson szintén részt vett Don Antonio Escaño ellentengernagyé is – a 112 ágyús PRINCIPE DE ASTURIAS, melynek parancsnoki tisztét a tanácskozáson ugyancsak részt vevő Rafael de Hore brigadéros látta el.

[37] Don Ignacio Maria de Alava altengernagy, a spanyol flotta parancsnokhelyettese, zászlóshajója a 112 ágyús SANTA ANA.

[38] Don Baltazar Hidalgo Cisneros ellentengernagy, zászlóshajója a 136 ágyús SANTÍSIMA TRINIDAD. (Megjegyzendő, hogy a SANTÍSIMA TRINIDAD tüzérségére nézve eltérő adatok szerepelnek a vonatkozó szakirodalomban, előfordul 130-as illetve 140-es lövegszám is.)

[39] Don Enrique Macdonnel brigadéros, a 100 ágyús RAYO parancsnoka.

[40] Don Dionisio Alcalá Galiano brigadéros a 74 ágyús BAHAMA parancsnoka. A brigadérosi rangfokozat magyarázata az, hogy a spanyolok, haditengerészetük legénységi és tiszti állományának gyengén kiképzett voltát képzettebb, szárazföldi állományból származó emberanyaggal igyekeztek ellensúlyozni; ugyanez a gyakorlat kisebb mértékben a franciáknál is megvolt, v. ö. *Keegan* 38.

[41] Pierre René Marie Etienne Dumanoir le Pelley ellentengernagy, a francia flotta parancsnokhelyettese, zászlóshajója a 80 ágyús FORMIDABLE.

[42] Charles René Magon de Médine ellentengernagy, zászlóshajója a 74 ágyús ALGÉSIRAS.

[43] Julien-Marie Cosmao-Kerjulien kapitány, a 74 ágyús PLUTON parancsnoka.

[44] Esprit-Tranquille de Maistral kapitány, a 80 ágyús NEPTUNE parancsnoka.

Villeneuve tengernagy tájékoztatta az egybegyűlteket, hogy a portugáliai és spanyolországi nagykövetek, a tangeri konzul, valamint a parti megfigyelőállomások, illetve a partok mentén közlekedő hajósok jelentései alapján az ellenséges flotta 31 sorhajót számlál, míg más jelentések ezt a számot 33-ra teszik, melyek közül 8 három ütegfedélzetes.[47]

Villeneuve tengernagy ezt követően felhívta a megbeszélés résztvevőit, hogy valamennyien fejtsék ki véleményüket az egyesített flotta helyzetéről.

Valamennyien egyetértettek abban, hogy a két nemzet egyesült flottája hadihajóinak nagyobb része, a legénység gyakorlatlansága és alkalmatlansága miatt, gyenge harcértékűnek tekinthető. Mindez különösen igaz a három ütegfedélzetes SANTA ANNA-ra [sic!], illetve a 74 ágyús RAYO-ra[48] és ST JUSTO-ra[49] [sic!], melyek szinte még a kifutásra is alkalmatlanok, mivel sebtében fegyverezték fel azokat, s az eddigi előkészületek ellenére egyáltalán nincsenek a harci feladatok ellátására alkalmas állapotban.

Mindezen, az egyesült flotta állapotára vonatkozó megállapítások alapján egyhangúlag egyetértettek abban, hogy a környéken tartózkodó ellenséges flotta jóval erősebb, ezért még nem érdemes ebben a kedvezőtlen időpontban kifutni. Valamennyien egyetértettek abban, hogy meg kell várni a kedvező időpontot, ahogyan azt a tengernagynak [Villeneuve] adott utasítások is előírják, amikor a viharos idő eltávolítja az ellenséget a part közeléből, vagy pedig ereje megosztására kényszerül, hogy megvédje a földközi-tengeri kereskedelmi hajózást, illetve a touloni és cartagenai hajórajok által fenyegetett konvojokat. E megbeszélés valamennyi résztvevője a felsorolt észrevételek ellenére kifejezésre juttatja azt az óhaját, hogy bármikor kész harcba szállni az ellenséggel, amikor azt Őfelsége úgy kívánja, s Villeneuve tengernagy biztosítja Őfelségét hűségéről és teljes odaadásáról.

A tengernagyok ezzel berekesztették a tanácskozást, megújítva a parancsot, hogy a flotta álljon készen, hogy az első jelzésre minden késlekedés nélkül vitorlát bonthasson.

ALÁÍRÁSOK

A másolat az eredetivel megegyezik
Villeneuve

6.

NELSON CADIZI MEMORANDUMA
(Fighting Instructions, 1530–1816. [Szerk. *Julian Corbett.*] H. n., 1905. 316–320. o., http://www.gutenberg.org/files/16695/16695-8.txt)[50]

[Titkos]
VICTORY, Cadiznál, 1805. október 9.
Memorandum.

Úgy vélem, majdhogynem lehetetlen csatasorba rendezni egy negyven hajóból álló flottát – változó szelek, borús idő és olyan körülmények közepette, amikor minden megtörténik, ami csak megtörténhet – olyan időveszteség nélkül, ami alatt el ne veszne a lehetőség az ellenség döntő csatára kényszerítésére. Ezért elhatároztam, hogy a flottát a haladási iránynak megfelelően tartom csatarendben (a főparancsnok [ti. Nelson] és a parancsnokhelyettes [ti. Collingwood] kivételével) két, egyenként 16 sorhajóból álló vonalra osztva, az élen a nyolc leggyorsabb, két ütegfedélzetesből álló előretolt rajjal,

[45] Guillaume Jean Noël de La Villesgris kapitány, a 74 ágyús MONT BLANC parancsnoka.

[46] Teljes neve Mathieu Anne Louis de Prigny de Quérieux.

[47] A trafalgari csatában részt vett angol flotta 27 sorhajót számlált, melyből hét volt három ütegfedélzetes.

[48] Amint a 38. jegyzetben már említésre került, a RAYO 100 ágyús sorhajó volt.

[49] A 74 ágyús sorhajó neve helyesen SAN JUSTO.

[50] Összevetve a *WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10c.htm, *Tracy* 208. o. és *Beatty* http://www.gutenberg.org/files/15233/15233-h/15233-h.htm közlésével.

mellyel[51] – amennyiben szükséges – mindig létrehozható lesz egy huszonnégy sorhajóból álló vonal, abból [a vonalból], amelyre a főparancsnok választása esik.

A parancsnokhelyettes,[52] szándékaim ismeretében, vonala teljes hosszában megtámadja az ellenséget, s egészen addig folytatja a harcot, amíg azok [ti. az ellenség hajói] fogságba esnek, vagy elpusztulnak.

Amennyiben az ellenséges flotta a szél felőli oldalon tűnne fel csatasorba [rendeződve], s olyan helyzetben, hogy a két vonal és az előretolt raj el tudja érni őket,[53] [formációja] valószínűleg olyannyira szét lesz húzódva, hogy az előhaduk képtelen lesz segíteni a többieket.

Ezért valószínűleg jelzem a parancsnokhelyettesnek,[54] hogy az [ellenséges] utóvédtől számított tizenkettedik hajó környékén törjön át (vagy ahol[55] el tudja érni őket, ha nem jutna ennyire előre); az én vonalam a centrumuk környékén fog áttörni; élrajunk két, három, vagy négy hajóval a centrumuk előtt metszi [a vonalukat], azért, hogy biztosítsa a hozzáférést a főparancsnokukhoz, akinek elfogására minden erőfeszítést meg kell tenni.

A brit flottának, fellépésével, túlerőt kell kialakítania az ellenség főparancsnoka – aki feltehetően a centrumban fog elhelyezkedni – előtti második, vagy harmadik hajó környékétől az utóvédjükig. Feltételezésem szerint az ellenség vonalának húsz hajója marad érintetlen;[56] s némi időbe telik, mire manővert tudnak végrehajtani erőik összevonása végett, hogy megtámadják a harcban álló brit hajórajt, vagy mire segítséget nyújthatnak saját hajóiknak; s mindezt teljességgel lehetetlen lesz [véghezvinniük] a harcban álló hajókkal való keveredés nélkül.[57]

Néhány dolgot a véletlenre kell bíznunk; végül is a tengeri harcban semmi sem biztos. Ágyúgolyó fogja ledönteni az árbocokat és elsodorni a vitorlarudakat nálunk éppúgy, mint az ellenségnél; de én biztos vagyok benne, hogy győzünk, mielőtt az ellenség élhajói utóvédjük[58] segítségére siethetnének, és hogy a brit hajóhad java része készen áll majd húsz sorhajójuk fogadására, vagy üldözésére, ha menekülni próbálnának.

Ha az ellenség élhada szél ellen fordul, az elfogott hajóknak a brit flotta szél alatti oldalára kell húzódniuk; ha az ellenség széllel fordul, a briteknek kell az ellenség, illetve az elfogott [ellenséges] és a harcképtelen brit hajók közé helyezkedniük; s ha az ellenség közelítene, semmi kétségem az eredményt illetően.

A parancsnokhelyettes minden lehetséges dologban irányítja vonala mozdulatait, olyan zárt rendben tartva őket, amennyire az adott körülmények között lehetséges. A kapitányok úgy tekintsenek saját vonalukra, mint gyülekezési pontra. Abban az esetben, ha a jelzőzászlókat nem lehetne jól látni, vagy világosan értelmezni, túl nagy hibát aligha ejt az a kapitány, aki hajójával az ellenség hajója mellé helyezkedik.

---

[51] A kurzívval kiemelt mondatrész Nelson titkára, John Scott betoldása az eredeti szövegben. Scott a trafalgari csata első fázisában esett el, v. ö. *Keegan* 68. o. A gyakran csak „Mr. Scott"-ként emlegetett John Scott nem tévesztendő össze dr. Alexander John Scott hajókáplánnal, kinek neve „Dr. Scott"-ként szokott felbukkani a vonatkozó szakirodalomban, s akit Beatty szintén Nelson titkáraként említ.

[52] Itt eredetileg Nelson azt írta: *„ténylegesen vezeti vonalát, és"*, de ezt végül áthúzta.

[53] Nelson eredetileg úgy folytatta: *„úgy vélem negyvenhat hajó lesz a csatasorban"*, de végül ezt is átfogalmazta.

[54] Eredetileg Nelson itt azt írta: *„Önnek"*. Ez arra utal, hogy a memorandumot eredetileg csak Collingwoodnak szánta. Végül a fenti kifejezést alkalmazta.

[55] Eredetileg: *„Ön"*.

[56] Mind Nicolas, mind Beatty közlésében e mondatrész kurzívval kiemelve szerepel, mint Nelson titkárának utólagos betoldása. Corbett munkájában ilyen kiemelésnek e mondatrészre vonatkozóan nincs nyoma, s ezt alátámasztja a cadizi memorandum British Libraryban őrzött eredetije is, melynek fényképe elérhető az interneten, v. ö. http://www.bl.uk/onlinegallery/themes/histtexts/nelmemlge.html, hozzáférés: 2005. szeptember 13. A képen megállapítható, hogy a betoldás Nelson kézírásával történt.

[57] Nelson a papír felső szélére írta, majd titkára hozzátoldott egy, a szövegben jelölt hivatkozást: *„az ellenséges flotta feltételezhetően 46 sorhajóból áll, a brit 40-ből. Ha egyik is kevesebb, az ellenséges flottának csak ennek megfelelő arányú száma szakítható el,* [tehát] *a b*[rit hajók] *legyenek ¼ fölényben az »elvágott« e*[llenség]*hez képest."* V. ö. *WTJ Nelson* http://www.wtj.com/arcdocs/f/nel1005b.htm#3. Beatty közlésében ez a szakasz az élő szöveg része. A két flotta a fenti, becsült adatnál valójában 13–13 sorhajóval kevesebbet számlált a csatában.

[58] Eredetileg Nelson azt írta: *„társaik"*, de végül áthúzta.

A szél felőli oldalról végrehajtandó támadás terve; az ellenség harcrendben, készen a támadás fogadására[59]

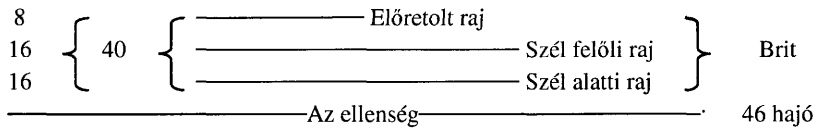

A brit hajóhad oszlopai az ellenség centrumának lőtávolába fognak kerülni. A legvalószínűbb, hogy ekkor kapják majd a jelzést a szél alatti vonalban lévő hajók, hogy együtt, lassan közelítsenek [az ellenséghez], bontsák ki minden vitorlájukat, még a szárnyvitorlákat[60] is, hogy amilyen hamar csak lehetséges, elérjék az ellenség vonalát, és az utóvédjétől [számított] tizenkettedik hajónál áttörjék azt. Néhány hajó nem tud majd a kívánt helyen áttörni, de azok mindig kéznél lesznek, hogy bajtársaikat segítsék; és ha bármelyikük akár csak egyetlen lövést is lead az ellenség utóvédjére, eredményesen [hozzájárul ahhoz, hogy] az ellenség tizenkét sorhajója teljesítse [az általam neki szánt] szerepét.

Hacsak a főparancsnok máshogy nem rendelkezik, a szél alatti vonal támadásának célpontja még akkor is elsősorban a tizenkét sorhajóból álló ellenséges utóhad legyen, ha az ellenség széllel fordulna, vagy negyedszéllel vitorlázva lassan közeledne; ilyen utasítás azonban aligha várható, mivel a főparancsnok határozott szándéka szerint a szél alatti vonal teljes vezetése a vonalat parancsnokló admirális ítéletére bízatik.

Az ellenség flottájának maradék harmincnégy hajójával [szembeni fellépés] a főparancsnokra marad, aki próbál majd ügyelni, hogy a parancsnokhelyettes hadmozdulatait oly kevéssé zavarja meg, amennyire csak lehetséges.

Nelson & Brontë[61]

7.

NELSON LEVELE A TISZTELETREMÉLTÓ HENRY BLACKWOOD KAPITÁNYNAK, ŐFELSÉGE EURYALUS NEVŰ HADIHAJÓJÁN

(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10d.htm)

VICTORY, 1805. október 10., Cadiz, Kelet 13 *league*-re

Kedves Blackwood!

Tartsa magánál mind az öt fregattját, valamint a WEAZLE-t[62] és a PICKLE-t,[63] és értesítsen minden megmozdulásról. Bízom Önben, hogy nem fogjuk szem elől téveszteni őket; olyan megrá-

[59] Némiképp eltérő ábrát közöl *Tracy* 208. o.

[60] A papír felső szélén, és Nelson által hivatkozva a szövegben: *„Lásd jelzési utasítások, sárga kék jelzés, 17. oldal, nyolcadik zászló, Jelkönyv, hivatkozással a függelékben"*. Megjegyzendő még, hogy a memorandum közölt változatában *steering sails* („kormányvitorlák") szerepel, azonban a szövegkörnyezet alapján egyértelműen a *studding sails* („szárnyvitorlák") kifejezés a helyes, ahogyan azt Beatty is közli. Szárnyvitorlákat (toldalékvitorlákat) – általában gyenge szélben – akkor feszítettek ki, amikor már minden más vitorla ki volt bontva, de a hajó sebességét még növelni szándékozták. Julian Corbett úgy véli, hogy a *steering sail* kifejezés „általános használatban volt Nelson idejében" a szárnyvitorlára.

[61] A Beatty által közölt változatban még: *„Az altengernagy utasítása nyomán / Jno. Scott"*

[62] Brigg, parancsnoka Peter Parker kapitány.

[63] 10 ágyús sóner. Nelson mindkét hajót előző nap rendelte Blackwood parancsnoksága alá, fregattok híján e kisebb hajókkal segítendő őt a cadizi kikötő és a francia–spanyol flotta megfigyelésében, v. ö. *WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10c.htm (Nelson levele Blackwoodnak, 1805. október 8-án). A PICKLE vitte a trafalgari csata hírét Angliába, v. ö. *WTJ Nelson* http://www.wtj.com/arcdocs/f/nel1005b.htm#7.

zó [élményben] lesz részük, amilyet még nem tapasztaltak; legfeljebb feláldozom életemet a kísérlet során. Nagyon erős flotta vagyunk, s nem adjuk olcsón [a bőrünket]. Említettem Parkernek is,[64] Ön pedig utasítsa az ellenség kifutásáról hírt adó hajókat, hogy hárompercenként süssék el ágyúikat az őrködés folyamán, éjjel pedig lőjenek fel rakétákat – ha vannak nekik – az árboccsúcsról. Nem mondhatok mást, mint hogy remélem, kifutnak ma este.

Mindig az Ön legőszintébb híve, Nelson & Brontë

8.

NELSON LEVELE GEORGE HOPE KAPITÁNYNAK,
ŐFELSÉGE DEFENCE NEVŰ HADIHAJÓJÁN
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

VICTORY, 1805. október 15.

Sir!

Ön, az AGAMEMNON-nal[65], állást foglal Cadiztól nyugatra hét-tíz *league*-re, ami azt jelenti, hogy ha az ellenség mozdulna, reményeim szerint azonnal tud értesíteni, mivel – csakúgy, mint jelenleg – két vagy három hajó áll majd a flotta és az Ön két hajója között. Továbbá úgy tűnik – ez Blackwood kapitány elgondolása – hogy egy vagy két [francia–spanyol] hajó kísérletet tehet a fregattok elűzésére,[66] s ha ez bekövetkezne, Ön a közelben lesz és támogathatja őket.

Maradok, Sir, mély tisztelettel &c., Nelson & Brontë

9.

NELSON LEVELE LADY HAMILTONNAK
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

Legkedvesebb, szeretett Emmám, drága kebelbarátném!

Leadták a jelet, hogy az ellenség egyesített flottája kifutott a kikötőből. Nagyon gyenge szelünk van, így, sajnos, nem remélem, hogy a holnapi napnál előbb láthatom őket. A csaták istene koronázza sikerrel törekvéseimet; mindenesetre gondoskodni fogok róla, hogy nevem mindig a legdrágább legyen Önnek és Horatianak,[67] kiket olyannyira szeretek, mint a saját életemet. Mivel ezek a csata előtti utolsó, Önnek írt soraim, bízom Istenben, hogy [még] élek a csata után, és befejezhetem levelem. Az Ég áldja Önt, kéri az Ön

Nelson & Brontëja

Október 20. Reggel megközelítettük a szoros bejáratát, de nem volt elég erős a keleti szél, hogy az egyesített flotta [széles ívben] megkerülhesse a zátonyokat Trafalgarnál; negyven vitorlás hadi-

[64] Nelson valószínűleg a WEAZLE parancsnokára gondol. A bizonytalanságot az okozza, hogy az akkor még Blackwood parancsnoksága alá tartozó AMAZON fregatt parancsnokát is Parkernek hívták, v. ö. *WTJ Nelson* http://www.wtj.com/arcdocs/f/nel1005b.htm#9 (Nelson Blackwoodnak írt, 1805. október 9-i leveléhez fűzött jegyzet).

[65] 64 ágyús sorhajó, parancsnoka Sir Edward Berry kapitány.

[66] Blackwood jól sejtette: Villeneuve szeptember 18-án utasította Magon ellentengernagyot, hogy hét sorhajóval és egy fregattal fogja el a figyelőhajókat. E hadmozdulat nyomán észlelték, hogy egy öt hajóból álló, Louis ellentengernagy vezette konvoj elhagyta a brit flottát. Villeneuve ennek hatására látta elérkezettnek a pillanatot, hogy, engedve Napóleon nyomásának, „most vagy soha" alapon kifusson Cadizból. V. ö. *Tracy* 171–172. o.

[67] Horatia Lady Hamilton és Nelson közös gyermeke. Született 1801. február 1-jén, v. ö. *Callo* xxxii. o.

hajót számoltunk össze, ami feltételezésem szerint harmincnégy sorhajót és hat fregattot [jelent].[68] Egy csoportjukat a cadizi világítótoronynál látták ma reggel, de olyannyira élénk szél fúj és oly borús az idő, hogy azt hiszem, még az éj beállta előtt behúzódnak a kikötőbe. Adja a Mindenható Isten, hogy felülkerekedjünk ezeken az alakokon, s tegye lehetővé a béke kivívását.

10.

Az 1805. október 20-i Memorandum

(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

VICTORY, Cadiznál, 1805. október 20.

Az éjszaka [folyamán] Blackwood kapitány két fregattal tartsa szemmel az ellenséget. Két további fregatt helyezkedjen el közte és a DEFENCE (Hope kapitány) között. A COLOSSUS, a DEFENCE és a MARS között foglalja el helyét. A VICTORY-val a MARS kommunikál.

Jelzések éjjel:

Ha az ellenség délre, vagy a szoros irányába fordul, minden órában meggyújtandó két kék lámpa együttesen, hogy jobban világítson.

Ha az ellenség nyugatra fordul, három gyors ágyúlövés [adandó le] óránként.

Nelson & Brontë

11.

Részletek Horatio Nelson altengernagy személyes naplójából

Október 9., szerda

(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10c.htm)

Élénk keleti szelek. Kaptam egy jelentést Blackwoodtól, miszerint az ellenséges hajók kibontották fősudárvitorláikat. Utasítást küldtem hozzá a PICKLE-n, hogy tartsa nyitva a szemét. Elküldtem Collingwood admirálisnak a *Nelson-vonás*t. Éjszaka nyugati szelek.

Október 14., hétfő

(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10d.htm)

Szép idő, nyugati szél. Elküldtem az AMPHION-t Gibraltárba és Algírba.[69] Az ellenség a kikötő bejáratánál. Elhelyeztem a DEFENCE-t és az AGAMEMNON-t hét-tíz *league*-re Cadiztól nyugatra, s a MARS-ot és a COLOSSUS-t öt *league*-re keletre a flottától, így Cadiztól tizenöt-húsz [*league*-re] nyugatra horgonyoznak; ettől a lánctól állandó kommunikációt remélek a Cadiz előtt [álló] fregattokkal.

---

[68] Egészen pontosan 33 francia–spanyol sorhajó (18–15 arányban), 5 francia fregatt és 2 francia brigg vett részt a másnapi trafalgari csatában, v. ö. *Tracy* 179. o.

[69] Az AMPHION Nelson utasítására, William Hoste kapitány parancsnoksága alatt indult Gibraltárba, az ottani helyőrségnek szánt zsolddal, majd onnan tovább Algírba, az algíri dejnek címzett levéllel és ajándékokkal, v. ö. *WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10d.htm (Nelson levele Collingwoodnak 1805. október 12-én).

Október 16., szerda
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

Mérsékelt nyugati szelek. Egész délelőtt a flotta felvonulási rendjének kialakításán munkálkodtunk. Délben élénk nyugat-délnyugati szelek, és széllökések; este élénk erős szelek. Az ellenség, mint korábban – jelzés a WEAZLE-től.

Október 17.
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

Mérsékelt, északnyugati szelek. A DONEGAL[70] elküldve Gibraltárba egy alsó raktérnyi hordóért. Kaptunk beszámolókat a DILIGENT[71] ellátmányszállító-hajótól, miszerint, Sir Richard Strachan,[72] feltételezhetően a francia rocheforti hajórajt látta, ami remélem igaz. Éjfélkor a szél keletire fordult.

Október 18.
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

Szép idő, keleti szél; ennél szebb nem is lehet az egyesített flotta számára a kifutáshoz.

Október 19.
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

Szép idő, keleti szél. Fél tízkor, a MARS – a megfigyelőhajók egyike – megismételte a jelzést, hogy „Az ellenség kifutott a kikötőből." – Jeleztem, hogy „Az üldözés általános iránya délnyugat." Déli szél, Cadiz kelet-északkelet irányban, iránytűvel tájolva, tizenhat *league* távolságból. Háromkor a COLOSSUS jelzett, hogy az ellenség a tengeren van. Este utasítottam a flottát, hogy figyelje helyváltoztatásaimat, valamint [külön] a BRITANNIÁ-t, a PRINCE-et[73] és a DREADNOUGHT-ot[74] – mivel nehéz vitorlás hajók –, hogy foglalják el pozíciójukat, ahogy az [számukra] a legkedvezőbb; továbbá a MARS-ot, az ORION-t,[75] a BELLEISLE-t, a LEVIATHAN-t,[76] a BELLEROPHON-t[77] és a POLYPHEMUS-t,[78] hogy az éjjel menjenek előre, s jelzőfényt hordozva, állomásozzanak a szoros torkolatában.

1805. október 20., vasárnap
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

Élénk dél-délkeleti szelek, esős idő. Értekeztem a PHOEBE-vel, a DEFENCE-szel és a COLOSSUS-szal, amelyek tegnap este közel negyven vitorlás hadihajót láttak Cadiznál; [az egyesített flotta hajói] azonban a déli szél miatt [biztosan] nem érhették el a szoros torkolatát. Trafalgar és a Spartel-fok között voltunk. A fregattok jelezték, hogy 9 vitorlást láttak a kikötőn kívül; utasításokat adtam tájékoztatásukra, valamint a DEFENCE-et, a COLOSSUS-t és a MARS-ot közém és a fregattok közé helyeztem. Délben élénk, erős szél és zuhogó eső, Cadiz északkeletre, 9 *league*-re. Délután Blackwood kapitány telegrafált, hogy úgy tűnik, az ellenség, amellett döntött, hogy nyu-

[70] 80 ágyús sorhajó, v. ö. *Sailing Ships* http://www.cronab.demon.co.uk/D2.htm.

[71] Közelebbről nem azonosítható hajó.

[72] A Sir Richard Strachan tengernagy négy sorhajóból és négy fregattból álló hajóraja a trafalgari csatát követően, 1805. november 2-án jutott szerephez, amikor Rochefort közelében, a Vizcayai-öbölben elfogta Dumanoir a csatából elmenekült négy sorhajóját. V. ö. *Tracy* 199–200. o.

[73] 98 ágyús sorhajó.

[74] 98 ágyús sorhajó, Collingwood korábbi zászlóshajója.

[75] 74 ágyús sorhajó.

[76] 74 ágyús sorhajó.

[77] 74 ágyús sorhajó, parancsnoka John Cooke kapitány. Duff mellett Cooke volt a másik angol kapitány, aki elesett Trafalgarnál, v. ö. *Keegan* 76. o.

[78] 64 ágyús sorhajó.

gatra tart; de nem fog, ha Nelson & Brontënek lesz ereje elé vágni. 5-kor [ismét] telegrafált B[lackwood] kapitány, számíthatok rá, hogy szemmel tartja az ellenséget. 6 órakor a NAIAD 31 ellenséges vitorlást jelzett észak-északkeleti irányban. A fregattok és az őrhajók, igen csodálatra méltó [módon], egész éjjel szemmel tartják az ellenséget, s jelekkel közlik velem, hogy éppen merre tartanak. 8-kor széllel fordultunk és délnyugati irányba álltunk, majd hajnal négykor [ismét] széllel fordultunk és északkeleti irányba álltunk.

1805. október 21., hétfő
(*WTJ Nelson* http://www.wtj.com/archives/nelson/1805_10e.htm)

Napvilágnál megláttuk az ellenség egyesített flottáját, [mely] kelettől kelet-délkeletig [töltötte be a látóhatárt]; irányt változtattunk; „Indulási parancs"-ot és „Csatára készülj"-t jeleztettem; az ellenség dél felé tart; hétkor egységenként széllel fordul. Adjon a Magasságos Isten – akit imádok – hazámnak, s egész Európa javára nagyszerű és dicsőséges győzelmet, amit semmiféle kötelességmulasztás el ne homályosítson; s adassék meg, hogy a győzelem után az emberiesség legyen a brit flottát uraló jellemvonás. A magam részéről életemet Teremtőmre bízom, áldása ragyogjon hazámat odaadással szolgáló törekvéseimre. Magamat, s a megvédelmezni reám bízatott igaz ügyet, [ezennel] Reá bízom. Ámen. Ámen. Ámen.

12.

BLACKWOOD KAPITÁNY 1805. OKTÓBER 26-I LEVELE COLLINGWOOD ALTENGERNAGYNAK[79]
(*NG* http://www.napoleonguide.com/sailors_traflett.htm)

1805. október 26.
Sir!

Bizonytalanságban vagyok, hogy a nemzetet ért oly nagy veszteség után, mint amilyen mindannyiunk barátja, Lord Nelson halála, továbbá tizenkilenc kiváló zsákmányhajó elkerülhetetlen pusztulása,[80] illő-e gratulálnom Önnek, de mivel az ellenség oly sok hajót veszített, míg mi, remélem egyet sem, bízom benne, hogy mégis van minek örülnünk.

Ilyen győzelmet, támadáshoz ennyire kedvezőtlen viszonyok közepette, még soha nem értek el.

Villeneuve admirális, aki már a kezem ügyében van, s ki olyannyira elkeseredett, amilyennek még senkit sem láttam, eddig képtelen volt feldolgozni a történteket.

Hiábavaló ellenállni egy ilyen támadásnak, kiváltképp egy olyannak, amit úgy vezényeltek, ahogy Lord Nelson tette.

[Hajómmal] végig a VICTORY mellett voltam, amíg arra záporoztak a lövedékek. Az utolsó jelzést, amit Lord Nelson leadott, soha nem fogom elfelejteni. Azt üzente, „Anglia elvárja, hogy mindenki megtegye a kötelességét."

Nincs több időm – a hajó indul, de hamarosan látom Önt, miután hazaszállítottam az elfogott admirálisokat.

[Maradok, &c., Henry Blackwood]

---

[79] A dokumentum származási helyén nincs közölve a levél írójának neve, csupán annyi, hogy az *„az EURYALUS egy tisztjétől"* származik, azonban a levél utolsó előtti bekezdésének, egyes szám első személyű első mondata egyértelműen utal az író kilétére. E formában ugyanis egy hajó tisztjei közül csak a kapitány fogalmazhat, mint az a személy, aki elsősorban jogosult arra, hogy hajója tevékenysége felől rendelkezzék.

[80] Blackwood arra utal, hogy a csatát követően kitört, napokon át tomboló viharban az angolok által elfogott tizenkilenc francia–spanyol hadihajóból csak négy maradt angol kézen, melyeket kijavításuk után hadrendbe is állítottak. A többi tizenöt hajóból egy felrobbant a többi túlnyomórészt a viharban süllyedt el vagy zátonyra futott. Az elmenekült tizennégy hajó jelentős része az elkövetkezendő napokban, a fentiekhez hasonlóan szintén zátonyra futott, elsüllyedt vagy angol hajókba botlott, és fogságba jutott. A francia–spanyol egyesített flotta úgy hullott szét pár nap alatt, mint hét évvel később a *Grande Armée*.

13.

COLLINGWOOD ALTENGERNAGY JELENTÉSE A TRAFALGARI CSATÁRÓL.
Egykorú közlés a London Gazette 1806. november 6-i számában
(*NA* http://www.nationalarchives.gov.uk/nelson/popup/despatches.htm)

HADITENGERÉSZETI MINISZTÉRIUM
1805. november 6.

A következő jelentések[81] másolatok, melyeket a mai napon kapott a Haditengerészeti Minisztérium hajnali egy órakor, Őfelsége Cadiznál állomásozó hadi- és egyéb hajói főparancsnokától, Collingwood altengernagytól.

[William Marsden Úrnak az Admiralitásra][82]
EURYALUS, a Trafalgar-foknál, október 22.

Sir!

Örökké siratjuk Lord Nelson vikomt, altengernagy halálát, aki az ellenséggel vívott legutóbbi küzdelem során a győzelem órájában esett el, reám hagyván a kötelességet, hogy tájékoztassam az Admiralitás Királyi Biztosait a következőkről. Folyó hó 19-én, a Cadizban horgonyzó ellenség mozgását figyelő hajók értesítették a főparancsnokot, hogy az egyesített flotta kifutott a tengerre. Mivel gyenge széllel nyugatnak hajóztak, Őlordsága [ti. Nelson] arra a következtetésre jutott, hogy úti céljuk a Földközi-tenger, s a 27 hajóból álló – három közülük 64 ágyús[83] – brit hajórajjal haladéktalanul vitorlát bontatott a szoros bejáratának irányába. Onnan értesítette Őlordságát Blackwood kapitány (kinek éber őrködése, és [folyamatos] tájékoztatása az ellenség mozgásairól, roppant mód elismerésre méltó), hogy az ellenség még nem haladt át a szoroson.[84]

Folyó hó 21-én reggel, napvilágnál, amikor a körülbelül 7 *league* távolságra délkeletre tájolt Trafalgar-foknál, tőlünk hat, vagy hét mérföldre keletre felfedeztük az ellenséget – nagyjából nyugati szél és fényes napsütés volt –, a főparancsnok haladéktalanul jelezte a flottának, hogy az két oszlopba rendeződve közelítsen [az ellenséghez], amint az [ti. a francia-spanyol flotta] felvonulási rendbe formálódik. Őlordsága előzetesen a támadás olyan módját rendelte el, mely elkerülni hivatott a szokásos módon való csatasorba rendeződéssel járó vesződséget és késlekedést.

Az ellenség vonala 33 hajóból állt (melyből 18 volt francia és 15 spanyol) Villeneuve tengernagy főparancsnoksága alatt. A spanyolok, Gravina irányítása alatt, széllel északi irányba fordultak, s egymáshoz igen közel, nagy pontossággal csatasorba rendeződtek. De mivel támadásunk módja szokatlan volt, vonaluk szerkezete megváltozott és a szél alatti oldal felé domborodó sarlót formált, így, miközben a centrumuk felé vezettük hajóinkat, mind az élrajuk, mind az utóvédjük a fedélzeti gerenda mögött látszott. Mielőtt lövés dördült volna, minden második hajó nagyjából egy kötélhossznyi távolságra[85] volt az előtte és utána álló szélfelőli oldalán. Egyfajta dupla sort alkottak, ezáltal úgy látszott, mintha nagyon csekély követési távolságot tartottak volna, anélkül, hogy hajóik összetorlódtak volna.[86]

---

[81] A többes szám nem tévedés, az említett újság Collingwood egyéb utasításait és jelentéseit is közli.

[82] Az eredeti közlésben nem szerepel a címzett, de egyértelműen az Admiralitás titkárának kell lennie.

[83] A már említett AGAMEMNON és POLYPHEMUS mellett az AFRICA volt a harmadik 64 ágyús angol sorhajó a trafalgari csatában.

[84] Blackwood, miután észlelte az egyesített flotta egyes egységeinek kifutását, szlupokat küldött Gibraltárba és a Spartel-fokhoz, hogy értesítse Louis ellentengernagyot, azonban a hajók nem találták meg a konvojt, v. ö. *Tracy* 172. o.

[85] 1 kötélhossz (cable) = 1/10 tengeri mérföld, azaz 185,3 m

[86] Ez a rész Gravina manőverét illetően Collingwood szájából elismerésként cseng az oly sokszor lebecsült spanyolok irányában, főleg azért, mert a flották harcrendbe állása során, reggel 7.15 óra és 8.30 óra között a

Villeneuve tengernagy a centrumban volt a BUCENTAURE-on, a Gravina zászlaját hordozó PRINCE OF ASTURIAS [sic!] az utóvédben. A franciák és a spanyolok teljesen össze keveredtek, tekintet nélkül a hajóraj nemzetiség szerinti harcrendjére. Mivel támadásunk módja előzetesen meghatároztatott, és az oszlop-parancsnokok és kapitányok is megkapták az utasításokat, csak néhány jelzés volt szükséges, de egyet sem adtak le, kivéve a zárt sorban való haladást jelentőt, amint az oszlopok [az ellenséghez] közeledtek.

A főparancsnok a VICTORY-n a szél felőli oszlopot vezette, a ROYAL SOVEREIGN, mely az én zászlómat hordozta, a szél alattit.

A harc délben kezdődött azzal, hogy az oszlopokat vezető hajók áttörték az ellenség vonalát: a főparancsnok az éltől számított tizedik hajónál, a parancsnokhelyettes [ti. maga Collingwood] a vonal végétől számított tizenkettedik hajónál, ilyenformán az ellenség élrajáit tétlenségre kárhoztatták.[87] A sikeresen áttörő hajók mindig az előttük haladót követve támadták az ellenséget, [szinte] azok ágyúinak torkában. A küzdelem kemény volt, az ellenséges hajók és tisztjeik rendkívül dicséretre méltó hősiességgel harcoltak, de az ellenük irányuló támadás ellenállhatatlan volt, és hála a Mindenhatónak, Őfelsége fegyvereinek teljes és dicsőséges győzelem adatott.

Délután három óra körül már számos ellenséges hajó bevonta zászlaját, vonaluk összeomlott. Gravina admirális tíz hajójával, csatlakozva a szél alatti oldalon lévő fregattokhoz, Cadiz felé tartott. Az élrajuk öt legelöl lévő hajója szél ellen fordult, déli irányba, a brit flotta szél felőli oldala felé tartott és harcba bocsátkozott, ám a leghátsó elfoglaltatott. A többiek eltávoztak, otthagyva Ő [Brit Királyi] Felsége [III. György] flottáját, valamint 19 sorhajót (közülük kettő, a SANTISSIMA TRINIDAD [sic!] és a SANTA ANNA [sic!] első osztályú) a három flotta-főparancsnokkal, úgy mint Villeneuve tengernaggyal, a főparancsnokkal, Don Ignatio Maria D'Aliva [sic!] altengernaggyal, és a spanyol ellentengernaggyal, Don Baltazar Hidalgo Cisneros-szal.

Egy ilyen győzelem után szükségtelennek tűnik dicshimnuszokba bocsátkozni az egyes parancsnokok cselekedeteinek részleteit illetően – az eredmény többet mond, mint amit szavakkal képes lennék kifejezni. A lelkesedésről, mely mindenkit áthatott ugyanezt [mondhatom]. Mindenki lázasan küzdött hazája szolgálatában, mindenki megérdemli, hogy nemes érdemei feljegyeztessenek; és soha nem volt nemes érdem nyilvánvalóbb, mint a csatában, melyet leírtam.

Miután az ACHILLE (francia 74 ágyús) megadta magát, a franciák felelőtlen intézkedései nyomán tüzet fogott és felrobbant. Legénységének 200 tagját a tenderek[88] kimentették.

Történt egy esemény, ami oly sokat elárul a hazájuk ellenségeivel megütköző brit tengerészek kikezdhetetlen szelleméről, hogy nem tudok ellenállni az örömnek, amit az okoz, hogy Őlordságaiknak leírhatom. A TEMERAIRE-t[89] [sic!] – véletlenül, avagy szándékosan – egyszerre csáklyázta meg egy francia hajó az egyik, és egy spanyol hajó a másik oldalról. A küzdelem heves volt, de végül az egyesített [flotta] zászlói letépettek a tatról, s a brit [lobogó] húzatott fel helyükre.[90]

Ilyen csatát nem lehet nagy emberveszteség nélkül megvívni.

---

lassanként kibontakozó, zavaros francia–spanyol vonalat Villeneuve egy váratlan fordulási paranccsal, teljesen összekuszálta. V. ö. *Tracy* 181. o.

[87] Nelson nem rendelkezett elegendő hajóval ahhoz, hogy a cadizi memorandumban foglaltaknak megfelelően három oszloppal támadjon, ezért lemondott a gyors kétfedélzetesekből álló élrajról. Érdekesség, hogy mindkét flotta ugyanannyi, tizenhárom hajóval maradt el a Nelson által számításba vett létszámoktól.

[88] Egyfajta segédhajó, a korszak talán legkisebb hadihajója.

[89] A 98 ágyús sorhajó. A TÉMÉRAIRE követte a VICTORY-t az oszlopban az áttörés során.

[90] A TÉMÉRAIRE-t a csata során nem csáklyázta meg sem francia, sem spanyol hajó. Collingwood tévedése részben annak tudható be, hogy jelentését a csatához időben közel, másnap írta, és – mint maga is írja alább – a vihar miatt akkor még nem tett szert minden beszámolóra; ez a számszerű veszteségeken túl bizonyosan a csata részleteire is vonatkozik. Emellett a csata elején, a VICTORY áttörése után a TÉMÉRAIRE is súlyos tűz alá vette annak célpontját, a REDOUTABLE-t, a francia hajó másik oldaláról. A harcba bekapcsolódott még egy francia hajó, a FOUGUEUX is a TÉMÉRAIRE másik oldalán, *„úgy, hogy ez a négy hajó oly tömör sort képezett, mintha egymás mellett lettek volna kikötve, elejükkel ugyanazon irányban."* V. ö. *Robert Southey*: Nelson életrajza. (Fordította és jegyzetekkel ellátta: *Reményi Antal.*) Budapest, 1902. 323. o. (a továbbiakban: *Southey*).

Nem csak a főparancsnok elestén, egy hős elvesztésén kell keseregnem a Brit Haditengerészettel és a brit nemzettel egyetemben – hiszen neve halhatatlanná, emléke örökké áldottá lesz hazájában –, de megszakad a szívem egy barát halála miatt [érzett] mélységes fájdalomtól, akihez nemcsak bizalommal, és a ragaszkodás legerősebb kötelékével kötődtem sok éven át, hanem tökéletesen tisztában voltam szelleme értékeivel is, mely különb tervek szülője volt, mint a hétköznapi embereké. Olyan bánat ez, melyre még eleste dicső körülményei sem hozhatnak vigaszt: Őlordsága puskagolyót kapott a mellébe a harc közepe táján, egy tisztet küldött hozzám utolsó búcsújával, majd nem sokkal később meghalt.

Keseregnem kell olyan kiváló tisztek elvesztésén is, mint Duff kapitány, a MARS-ról, és Cooke [kapitány], a BELLEROPHON-ról; másokról még nem hallottam.[91]

Tartok tőle, az elesettek száma nagyon magasnak találtatik majd, amikor a beszámolók megérkeznek. Heves szélvihar tombol az ütközet óta, így még nem állt módomban összegyűjteni a jelentéseket a hajóktól.[92]

A ROYAL SOVEREIGN a düledező előárboc kivételével elvesztette árbocait, ezért – mert jeltávolságon belül volt, s a szolgálatot ellátó Blackwood kapitány nagy figyelemmel végrehajtotta [kérésemet] – az EURYALUS-t rendeltem magamhoz és arról folytattam a harcot. A csata után átvitettem rá a zászlómat, hogy könnyebben közölhessem parancsaimat a [többi] hajóval és könnyebben irányíthassam összegyűjtésüket, majd elvontattattam a ROYAL SOVEREIGN-t a nyílt tengerről.

Most az egész flotta helyzete nagyon veszélyes, számos hajó elvesztette árbocait, valamennyi leharcolt [állapotban], tizenhárom ölnyi[93] vízben állt a trafalgari zátonyoknál, s amikor jeleztem, hogy készítsék a horgonyt, [kiderült, hogy] csak kevés hajónak maradt horgonya, mivel a horgonykötéleiket ellőtték [a csatában].[94] De ugyanaz a jó Gondviselés, mely egy ilyen napon keresztül támogatott minket, védelmezett éjszaka is: valamelyest változott a szélirány, és elsodorta a hajókat a parttól.

Így elsorolva a flotta cselekedeteit ezen alkalommal, kérem Őlordságaikat gratuláljanak a győzelemhez, mely, remélem, fényével hozzájárul Őfelsége Koronájának dicsőségéhez és közös hasznára válik a Hazának.

Maradok, &c. C. Collingwood

---

[91] Angol részről, Nelsont leszámítva, e két kapitány volt a legmagasabb rangú az elesettek közül. A francia–spanyol flottából összesen huszonhat hajórajparancsnok és kapitány esett el, vagy sebesült meg a csatában, v. ö. *Tracy* 204. o.

[92] A brit veszteség 449 fő tiszt és legénység halottakban és 1214 fő sebesültekben, v. ö. *Keegan* 85. o. Az egyesített flotta veszteségei ezt többszörösen meghaladták: a franciáknál kb. 3370 fő tiszt és legénység esett el vagy fulladt vízbe, emellett 1160-ra tehető a sebesültek száma, míg a spanyoloknál ugyanez 1038 fő halott és 1385 sebesült, összesen tehát 4408 fő halott és 2545 fő sebesült, v. ö. *Keegan* 86. o. A fogságba esett franciák és spanyolok száma meghaladta a hétezret, v. ö. *Tracy* 209. o.

[93] 1 öl (fathom) = 6 láb, azaz 1,83 m.

[94] Collingwood, a csatában halálosan megsebesült, s azt követően meghalt Nelson egyik utolsó utasítását figyelmen kívül hagyva, nem vettetett horgonyt a hajókkal a csata után, v. ö. *Southey* 326. o., 396. o. ill. 399. o. (49. ill. 58. jegyzet). Southey ezért kárhoztatja Collingwoodot, hiszen a hajók horgonyon kevésbé lettek volna kitéve a vihar jelentette veszélyeknek.

14.

FRANCIA JELENTÉS A TRAFALGARI CSATÁRÓL.
Egykorú közlés a *Naval Chronicle* XV. számában (1805. július–december).[95]
(*NMM* http://www.nmm.ac.uk/server/show/conWebDoc.17886)[96]

Főhadiszállás, Cadiz, [1805.] október 25.

A birodalmi haditengerészet hadműveletei az Atlanti-óceánon, a nagy birodalmi hadsereg németországi példájára.

Az angol flotta megsemmisült! Nelson nincs többé!

A kikötőben való tétlenség feletti méltatlankodás okán – míg bátor fegyvertársaink sorra aratják a babérokat Németországban – Villeneuve és Gravina admirális elhatározta, hogy kifut és megütközik az angolokkal. [Az angolok] létszámfölényben voltak, negyvenöt a mi harminchárom [hajónk] ellen; de mit ér a létszámfölény az emberekhez képest, akik eltökélték, hogy győzelmet aratnak?

Nelson admirális mindent megtett, hogy elkerülje a csatát; megpróbált átjutni a Földközi-tengerre, de üldöztük és Trafalgarnál utolértük. A franciák és a spanyolok egymással versengtek, hogy ki lép előbb akcióba. Villeneuve és Gravina admirális alig várta, hogy hajójuk a VICTORY, az angol tengernagyi hajó mellé kerüljön. Fortuna, ki mindig oly hűséges a császárhoz, egyiküket sem pártfogolta – a SANTISSIMA TRINIDADA [sic!] volt a szerencsés hajó. Hasztalan próbálta az angol admirális elkerülni a harcot: a spanyol admirális, Oliva [sic!], megakadályozta menekülését és megtámadta hajójával a brit tengernagyot. Az angol hajó 136 ágyús volt; a SANTISSIMA TRINIDADA csak 74 [ágyús]. Lord Nelson új rendszert alkalmazott: tartott attól, hogy a hagyományos harcmód szerint ütközzék meg velünk – tudta, hogy abban jártasabbak vagyunk, ezt bizonyította a Sir Robert Calder elleni győzelmünk is[97] – inkább a harc új módját kísérelte meg. Egy rövid időre összezavart minket; de ugyan mi zavarhatja össze sokáig Ő Császári Felsége fegyvereit? Harcoltunk vitorlától vitorláig, ágyútól ágyúig.

Három órát harcoltunk e módon; az angolok kezdtek csüggedni, lehetetlennek találták, hogy ellenálljanak nekünk. De bátor tengerészeinket untatta a győzelem megszerzésének e lassú módja, úgy döntöttek megcsáklyázzák [az angol hajót] és azt kiáltották *„Á la bordage!"* [*„A fedélzetre!"*]. Bátorságuk nem ismert ellenállást. Ebben a pillanatban két hajó, egy francia és egy spanyol megcsáklyázta a *Temeraire*-t [sic!]. Az angolok majd' hanyatt estek a meglepetéstől és a rémülettől. Megrohantuk a zászlórudat, levertük a nemzeti színeket. [Az angolok] mindannyian olyannyira szerettek volna saját hajójuk hírmondója lenni, hogy a hajóról a vízbe ugráltak. [Végül] az angol hajó – bátor tengerészeink és szövetségeseink e szerencsétlen tette [ti. az elhamarkodott csáklyázás] következtében – képes volt elmenekülni két, segítségére siető hajónak köszönhetően, s csak később süllyedt el.

Időközben Nelson még ellenállt nekünk. Most jött el az idő, [hogy eldőljön]: ki támadhatja meg, s mondhatja magáénak elfogása dicsőségét: francia, avagy spanyol? Két tengernagy versengett e dicsőségért, s mindketten ugyanabban a pillanatban csáklyázták meg [Nelson] hajóját.

---

[95] Az alábbi, helyenként már-már botrányosan valótlan kijelentéseket tartalmazó jelentéssel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a benne foglaltak szinte pontosan az ellentétei a valóságban megtörtént eseményeknek, ezért nem tartjuk szükségesnek, hogy minden egyes tárgyi tévedést, vagy tudatos ferdítést jegyzetben korrigáljunk, a fentiek alapján ezek az eltérések kiszűrhetőek. Megjegyzendő továbbá az is, hogy a valóságos események ismeretében a dokumentum egy-egy részlete meglehetősen humorosan hat.

[96] Összevetve a *Historical Maritime Society* http://www.hms.org.uk/nelsonsnavyfrentraf.htm közlésével, hozzáférés: 2005. augusztus 11.

[97] 1805. július 22-én Sir Robert Calder altengernagy kedvezőtlen időjárási körülmények közepette a Finisterre-foknál megütközött Villeneuve egy kisebb hajórajával, két francia hajót el is fogott, de mivel az elkövetkező napokban az időjárás miatt nem csaphatott újra össze velük, Villeneuve pedig elmenekült, haditörvényszék elé kellett állnia, mivel – a hadbíróság szerint – nem igyekezett kivívni a győzelmet a csatában. V. ö. *Tracy* 163. o.

Villeneuve a tatfedélzetre sietett, és a franciák szokásos nagylelkűségével egy pár pisztolyt vitt a kezében. Tudta, hogy az [angol] admirális [korábban] elvesztette karját,[98] s nem tudja használni a kardját, tehát felajánlotta az egyik pisztolyt Nelsonnak.[99] Küzdöttek, s a második lövésnél Nelson elesett. Haladéktalanul a fedélzet alá vitték. Oliva, Gravina és Villeneuve a hagyományos francia emberséggel ápolták őt. Időközben, tizenöt angol sorhajó megadta magát, négy továbbit is kényszerítettünk, hogy kövessék példájukat, egy másik felrobbant. Győzelmünk most már teljes volt, s felkészültünk, hogy birtokba vegyük zsákmányunkat; de az elemek kedvezőtlenekké váltak számunkra és félelmetes vihar közeledett.

Gravina még át tudott jutni hajójára a vihar kezdetekor, de a főparancsnok, Villeneuve, és a spanyol admirális [ti. Alava] a VICTORY fedélzetén maradt. A vihar hosszú volt és borzasztó, de hajóink, jól manőverezhetőek lévén, átvészelték. Az angolok sokkal több kárt szenvedtek, partra vetődtek, s számos közülük hajótörést szenvedett. Végül, amikor a szélvihar alábbhagyott, tizenhárom francia és spanyol vitorlás biztonságban elérte Cadizt; a többi húsz, semmi kétség, valamelyik másik kikötőbe ment, s hamarosan hallani fogunk felőlük. Kijavítjuk sérüléseinket amilyen gyorsan csak lehetséges, újra az ellenség üldözésére indulunk, s újabb bizonyságot adunk nekik azon elhatározásunk felől, hogy kiforgatjuk őket tengeri birodalmukból, hogy eleget tegyünk Ő Császári Felsége kívánságának a hajókat, a gyarmatokat és a kereskedelmet illetően.

Veszteségünk csekély, az angoloké óriási. Mindamellett keseregnünk kell Villeneuve admirális távolléte okán, kit lelkesedése, az elővigyázatosság szigorú határait áthágva, az angol admirális hajójára kényszerített, és megakadályozta a sajátjára való visszatérésben.

Miután szert tettünk erre az olyannyira döntő győzelemre, türelmetlenül várjuk a Császár utasítását, hogy az ellenség partjához hajózzunk és megsemmisítsük haditengerészete maradékát, így fejezve be a diadalmas munkát, amit oly pompásan kezdtünk el.

[98] Nelson 1797. július 24-én éjjel balsikerű partraszállást vezetett Tenerifén a Santa Cruz-i helyőrség ellen, melynek során egy puskagolyó súlyosan megsebesítette a jobb karján. A sérülésből kifolyólag jobb karját a vállához közel amputálni kellett. V. ö. *Tunstall* 48–51. o.

[99] William Beatty elbeszélése szerint a trafalgari csata volt Nelson életében az egyetlen alkalom, amikor nem viselte kardját, mely az ütközet egész ideje alatt kabinja asztalán feküdt. V. ö. *Beatty* http://www.gutenberg.org/files/15233/15233-h/15233-h.htm, 4. jegyzet.

András Illés

DOCUMENTS FROM THE TRAFALGAR CAMPAIGN

Summary

In 2005, Britain celebrated the bicentenary of one of the most famous naval battles of her history, the battle of Trafalgar. The correspondence of Vice-Admiral Horatio Nelson, commander of the victorious British fleet, who himself was killed in the battle, is the most significant source of the direct antecedents of the battle. The seven-volume work of Sir Nicholas Harris Nicolas, titled *Dispatches and Letters of Vice Admiral Lord Viscount Horatio Nelson*, which can be considered as the most outstanding elaboration of the Nelson documents in the past two hundred years, has served as a basis for this publication too, and its electronic version is readily accessible on the World Wide Web. Nowadays, besides printed sources, the Internet is becoming a more and more vital resource in historical research. These sources must be treated carefully, though. Among the most reliable such resources, the on-line records of archives, libraries and printed journals can be mentioned, as well as the files of the more and more popular electronic libraries. The letters, orders and diary extracts published by the author with reference to the Trafalgar campaign had either been written by Vice-Admiral Nelson or other participants of the battle, such as Vice-Admiral Cuthbert Collingwood and Captain Henry Blackwood. Two other documents relating to the Combined Fleet of the French and the Spanish are also being published: the French minutes of the war council of 8 October 1805, and a French report on the battle. Most of these documents have not been published in Hungarian previously.

András Illés

DOCUMENTS ISSUS DE LA CAMPAGNE DE TRAFALGAR

Résumé

En 2005, la Grande-Bretagne a célébré le bicentenaire de la bataille de Trafalgar, peut-être la bataille maritime la plus célèbre de son histoire. La correspondance du vice-amiral Horatio Nelson, qui dirigea la flotte britannique victorieuse avant de tomber dans le combat, constitue la source majeure permettant de connaître, entre autres, les antécédents directs de cette bataille. Dans l'histoire de deux cents ans des documents de Nelson, l'ouvrage en sept volumes intitulé *Dispatches and Letters of Vice Admiral Lord Viscount Horatio Nelson* de Sir Nicholas Harris Nicolas reste déterminant. Désormais accessible librement sur Internet, il sert aussi de base pour la publication de sources. Aujourd'hui, l'utilisation de l'Internet dans les recherches historiques gagne du terrain. Toutefois ces sources doivent être traitées avec circonspection. Ce sont les archives en ligne des bibliothèques, des revues imprimées et des archives qui sont les plus authentiques ainsi que les fonds des bibliothèques électroniques de plus en plus répandues. Les morceaux choisis sur la campagne de Trafalgar (lettres, instructions, extraits de journal) ont été en partie rédigés par l'amiral Nelson, mais on peut aussi lire des documents écrits par d'autres acteurs de la campagne (notamment le vice-amiral Cuthbert Collingwood et le capitaine Henry Blackwood) ainsi que deux documents relatifs à la flotte franco-espagnole (procès-verbal français du conseil de guerre du 8 octobre 1805 et un rapport français sur la bataille). La plupart de ces documents ont été publiés en hongrois pour la première fois.

András Illés

DOKUMENTE AUS DEM FELDZUG VON TRAFALGAR

Resümee

Großbritannien beging im Jahre 2005 die Zweihundertjahrfeier der wohl bekanntesten Seeschlacht seiner Geschichte, der Schlacht von Trafalgar. Der Briefwechsel des kommandierenden Befehlshabers der siegreichen britischen Flotte, Vizeadmiral Horatio Nelson, der in eben jener Schlacht fiel, ist unter anderem auch die wichtigste Quelle der direkten Vorgeschichte des Zusammenstoßes. In der auf zwei Jahrhunderte zurückblickenden Geschichte der Aufarbeitung der Nelson-Schriften ist bis heute das siebenbändige Werk von Sir Nicholas Harris Nicolas, *Dispatches and Letters of Vice Admiral Lord Viscount Horatio Nelson*, von bestimmender Bedeutung. Die Arbeit, die auch die Grundlage der Quellenpublikation darstellt, ist infolge der elektronischen Aufarbeitung auch über das Internet für alle frei zugänglich. Heutzutage kann festgestellt werden, dass neben den gedruckten Quellen zunehmend das Internet eine bedeutende Rolle in den geschichtswissenschaftlichen Forschungen spielt. Solche Quellen müssen jedoch in jedem Fall mit Umsicht behandelt werden. Am verlässlichsten sind wohl die Online-Archive der Archive, Bibliotheken und gedruckten Zeitschriften, bzw. die Bestände der immer größere Verbreitung findenden elektronischen Bibliotheken. Die hier veröffentlichte Dokumentenauswahl über die Schlacht von Trafalgar (Briefe, Instruktionen, Tagebuchauszüge) stammen zum Teil aus der Feder von Vizeadmiral Nelson. Daneben wird aber auch je eine Schrift von sonstigen Protagonisten des Feldzuges kundgetan (Vizeadmiral Cuthbert Collingwood, Kapitän Henry Blackwood). Ergänzt wird das ganze von zwei Dokumenten, die mit der französisch-spanischen Flotte im Zusammenhang stehen (das französische Protokoll des Kriegsrates vom 8. Oktober 1805, bzw. ein französischer Bericht über die Schlacht). Die Mehrzahl der Dokumente ist größtenteils jetzt das erste Mal in ungarischer Sprache zu lesen.

Андраш Иллеш

ДОКУМЕНТЫ О ТРАФАЛЬГАРСКОЙ КАМПАНИИ

Резюме

В 2005 году Великобритания праздновала двухсотлетнюю годовщину пожалуй самой знаменитой в мире трафальгарской морской битвы. Переписка вице-адмирала Горация Нельсона, командовавшего победоносным британским флотом, павшего в этом сражении, в числе прочего является и важнейшим источником, раскрывающим непосредственные предпосылки этого сообытия. В разработке записок Нельсона, связанных с двухсотлетней ретроспективной историей, решающую роль играет работа в семи томах Сэра Николаса Харриса *Dispatches and Letters of Vice Admiral Lord Viscount Horacio Nelson,* которая благодаря электронной разработке является теперь доступной в Мировой сети Интернета. В наши дни наряду с печатными источниками, все более широкое распространение получает использование сети Интернета в научно-мсследовательской работе. Однако к такого рода источникам необходимо подходить во всяком случае с большой осторожностью. Самыми надежными следует считать материалы архивов, библиотек, печатных журналов, архивов on-line, а также получающие все более широкое распространение электронные библиотеки. Публикуемые документы трафальгарской битвы (письма, приказы, отрывки из дневников) написаны, отчасти лично Нельсоном, а также содержат записки других участников битвы (вице-адмирала Кэтбери Коллингвуда, капитана Генри Блэквуда). В дополнение к этим документам имеются также документы, связанные с французско-испанским флотом. (французский протокол заседания военного совета от 8 октября 1805 года, а также французское донесение о битве). Эти документы в основном большинстве теперь могут быть впервые прочитаны на венгерском языке.

TANULMÁNYOK

BALLA TIBOR

A LEITHA ÉS MAROS MONITOR BOSZNIA-HERCEGOVINA 1878-AS OKKUPÁCIÓJÁBAN

Az Osztrák–Magyar Monarchia nem csak az Adrián, hanem a Dunán és annak mellékfolyóin is rendelkezett hadihajókkal, amelyek bevetésére többször is sor került a birodalom fennállása idején. Eltekintve az első világháború küzdelmeitől, egyik legfontosabb és leghosszabb ideig tartó alkalmazásuk Bosznia és Hercegovina 1878-ban történt katonai megszállása során következett be. Az okkupációról az azóta eltelt évek alatt számos alapos monográfia és részfeldolgozás született, amelyek túlnyomó többsége azonban az osztrák–magyar beavatkozás politikai vonatkozásaival, a szárazföldi csapatok részvételével és hadműveleteivel foglakozik. Mindezidáig igen kevéssé volt feltárt és ismert a császári-királyi hadiflotta egészének, valamint dunai hadihajóinak tevékenysége az okkupáció során, melynek összefoglalását a következőkben kíséreljük meg.

A két monitor rövid története

A dunai birodalom 1866-tól nem rendelkezett folyami haderővel. Az 1864-ben Helgolandnál a dánok, majd 1866-ban Lissánál az olaszok ellen vívott győztes tengeri ütközet hőse, Wilhelm von Tegetthoff ellentengernagy, majd altengernagy, aki 1868-tól 1871-ig a haditengerészet parancsnoka volt, 1868-ban tervet dolgozott ki a haditengerészet fejlesztésére, amelyben javasolta, hogy a Duna védelmét bízzák a haditengerészetre és – hasonlóan az Amerikai Egyesült Államokhoz, valamint Nagy-Britanniához – lássák el az abban az időben legkorszerűbbnek számító monitor[1] típusú folyami hadihajókkal.

A haditengerészet 1868 júniusában az Első Magyar Pest-Fiumei Hajógyár Részvénytársaságnál két monitort rendelt. Mindez beleillett Tegethoff altengernagy, flottaparancsnok koncepciójába, mivel ez a két folyami hadihajó is része volt az általa megálmodott flottafejlesztési programnak.[2]

[1] John Ericson svéd származású amerikai mérnök 1861-ben az amerikai polgárháborúban az északiak számára olyan páncélos hajót épített, melynek fedélzetén két, páncéltoronyban körbe forgatható, 27,9 cm-es löveg volt. A MONITOR nevet viselő hajó alig emelkedett ki a vízből, gépei, kazánjai mélyen a vízvonal alatt helyezkedtek el, fokozva a hajó stabilitását. Oldalát és fedélzetét páncéllemezekkel borították. 1862. március 9-én tűzpárbajt vívott a déliek VIRGINIA nevű fregattjával, amelynek testét vasúti sínekből készített páncélburkolattal vették körül. Az egész nap folyó küzdelem során egyik hajó sem tudta a másikat elsüllyeszteni. Meglepetést okozott, hogy a MONITOR-t a nála jóval nagyobb, 10 ágyús fregatt nem tudta legyőzni. Ezután a világon sorra kezdték el építeni a kicsi, kismerülésű, forgatható toronyba helyezett lövegekkel ellátott, páncélozott monitor-típusú hadihajókat, amelyek a tengeren ugyan nem váltak be, a folyókon, illetve partvédelemre azonban kiválóan használhatónak bizonyultak. *Csonkaréti Károly:* Hadihajók a Dunán. Budapest, 1980. (a továbbiakban: *Csonkaréti* 1980.) 137–138. o.

[2] *Dr. Csonkaréti Károly – Benczúr László:* Haditengerészek és folyamőrök a Dunán. A császári (és) királyi haditengerészet Dunaflottillájától a magyar királyi honvéd folyamerőkig (1870–1945). Budapest, 1992. (a továbbiakban: *Csonkaréti – Benczúr*) 8. o.

A két, teljesen azonos monitort Josef Ritter von Romako,[3] császári és királyi hajóépítési felügyelő, hajómérnök, a híres osztrák festő, Anton Romako[4] testvére tervezte.

1870 tavaszán Pesten kezdtek hozzá a két hajó építéséhez, amelyek 425 000 forintjába kerültek a költségvetésnek.[5] A dualizmus szellemében az egyiknek német, a másiknak magyar nevet adtak. Ez az elv érvényesült a tengeri hadihajók névadásánál is. A MAROS-t 1871. április 20-án, a LEITHÁ-t 1871. május 17-én bocsátották vízre. A hajók építését 1871 augusztusától a Duna Gőzhajózási Társaság (a továbbiakban DGT) óbudai gyárában fejezték be. A MAROS első próbaútját 1871. november 22-én, a LEITHÁ-ét 1872. március 25-én tartották, fedélzetükön az Adriáról átvezényelt parancsnokokkal és tengerészekkel, valamint a DGT-től toborzott kormányosokkal. A császári-királyi haditengerészet 1872 nyarán állította szolgálatba Európa első monitortípusú folyami hadihajóit. Kiválóságukra jellemző, hogy más hajók átlagos 25 éves szolgálati idejével szemben megközelítőleg fél évszázadig álltak szolgálatban. Az osztrák–magyar haditengerészetből már 1870-ben kikülönítették a polai kikötő-parancsnokságnak alárendelt Óbudai, majd Budapesti Különítményt, azzal a feladattal, hogy a megépülő két új monitorral ellássa a Duna védelmét.[6] A Különítmény székhelye az Óbudai Tengerészlaktanya, a két monitor – és később a Dunaflottilla – téli báziskikötője az Óbudai-öböl volt.[7]

A hadihajók teste alig emelkedett a víz színe fölé. A MAROS páncélfedélzete 19 mm, a LEITHÁ-é 16 mm vastagságú volt, a vízvonalon mindkét hajót 44 mm-es, 203 mm-es faaljzatra szerelt, ún. compound-övpáncél fedte, mely úgy készült, hogy kovácsolt vaspáncél-lemezekre Bessemer-acélt öntöttek, így réteges lemez keletkezett. A külső acélréteg az edzés után rendkívül keménnyé vált, a belső vasréteg viszonylag lágy maradt.[8] E páncélzat azonban így is csak a kézifegyverek tüze, valamint a tábori tüzérség kisebb kaliberű lövedékei ellen védett.

A fedélzetet borító páncéllemezeket a K. k. Privilegierte Neuberg-Mariazeller Gewerkschaft készítette. A császári és királyi haditengerészetnél ez alkalommal építettek először hajóra forgatható, Skoda-gyártmányú, az angol Cowper Coles tengerészkapitány szabadalma szerint épült lövegtornyot,[9] ami 200 mm vastag teakfából készült, oldalát és hátulját 44 mm-es, homlokrészét 51 mm-es, tetejét 25 mm-es vaspáncéllal fedték be. A

[3] Josef Ritter von Romako 1828-ban született az alsó-ausztriai Atzgersdorfban. Az 1850-es években két és fél évig hajóépítést tanult Koppenhágában a dán–osztrák haditengerészeti együttműködés keretében. Az 1860-as és 1870-es években ő tervezte a Monarchia valamennyi páncélos hajóját. 1877-ben a Vaskorona Rend harmadik fokozatával tüntették ki. Kriegsarchiv Wien (KA), Marine Qualifikationsliste Romako, Nr. 4749. Fas. 195.

[4] Anton Romako (1832–1889) leghíresebb képe Tegetthoff admirálist ábrázolja a lissai csatában, amelyet két változatban is megfestett 1878-ban, illetve 1880-ban. L. bővebben: *Mayer, Horst Friedrich:* Die Tegetthoff-Bilder Anton Romakos. In: Seemacht Österreich. Ausstellungskatalog. Schlosshof, 1994.

[5] *Mayer, Horst F. – Winkler, Dieter:* Auf Donauwellen durch Österreich-Ungarn. Wien, 1989. 134. o.

[6] *Csonkaréti – Benczúr* 8–9. o.; *Prasky, Friedrich:* Die Donaumonitoren Österreich-Ungarns von 1872 bis zur Gegenwart. Wien–Graz 2004. (a továbbiakban: *Prasky*) 16–17. o.; *Pawlik, Georg – Christ, Heinz – Winkler, Herbert:* Die k. u. k. Donauflottille 1870–1918. Graz, 1989. (a továbbiakban: *Pawlik – Christ – Winkler*) 26. o.

[7] *Csonkaréti – Benczúr* 28. o. A Dunaflottilla első parancsnoka Gyulai Gaál Jenő volt.

[8] *Csonkaréti* 1980. 137., 141. o.

[9] A Coles-rendszerű, a toronygyűrűn elhelyezett görgőkön mozgó lövegtorony sokkal jobb és megbízhatóbb volt, mint a középen felfüggesztett Ericson-rendszerű. Az első, Coles-rendszerű toronnyal felszerelt hadihajó az Angliában Dánia számára épített ROLF KRAKE tengeri monitor volt.

Coles-rendszerű forgatható torony görgőkön mozgott, a benne elhelyezett, két, 1861 M 15 cm űrméretű, 21 kaliberhosszúságú[10] (H/21), dugattyús zárral ellátott, huzagolt csövű, hátultöltős, Wahrendorf-rendszerű, öntöttvas löveg[11] rögzített csúszóbakon állt. A tornyot kézi erővel forgatták a megfelelő irányba, a pontos lövegbeállítást a torony feletti hengeres felépítményben, a 64 mm-es páncéllal védett parancsnoki toronyban található kormánykerékkel végezték. Az optikai megfigyeléshez a kormányállásba távcsövet építettek be. Ütközet esetén a fedélzeti és szellőzőnyílásokat, valamint a horgonycsörlőt is páncéllemezekkel fedték be. A legénység minden műveletet a páncélzat védelmében, a fedélzet alatt végezhetett, csupán a kikötésnél kellett védelem nélkül mutatkoznia a fedélzeten. A császári-királyi haditengerészet történetében első ízben hajtott két hajócsavart a két magasnyomású, álló elrendezésű, gyorsjárású, kéthengeres, együttesen 320 lóerő összteljesítményű, egy-egy lokomotívkazánnal működtetett kalapácsgőzgép. Újdonságnak számított az is, hogy a két, mindössze 1,22 m átmérőjű, négyszárnyú hajócsavar nem ért a gerincvonal alá, így megmaradhatott a hajók alacsony merülése.[12]

A hajók vízkiszorítása 310 t, teljes hossza 49,98 m, szélessége (a főbordánál) 8,13 m, belső terük legnagyobb magassága 1,95 m, merülésük 1,065 m volt. Holtvízi sebességük 8,3 csomó (15,3 km/h), hegymeneti sebességük 6,04 csomó (11,2 km/h), lejtmeneti sebességük 10,6 csomó (19,6 km/h) volt, működési hatótávolságuk (a fűtőanyag-felvétel nélkül megtehető úthossz) elérte az 1100 km-t.

A hajók fedélzetükön egy-egy, vitorlával felszerelhető mentőladikot és parancsnoki csónakot is vittek. Festésükhöz fekete és fehér festéket használtak, piros-fehér-piros hadilobogó alatt hajóztak.[13] Személyzetüket a haditengerészet adriai egységeiről a Dunára vezényelt két tengerésztiszt, 47 fő altiszt és legénység, összesen 49 ember alkotta. A legénység fegyverzete 11 mm-es, hátultöltős, cilinderzáras, egylövetű, 1867 M Werndl-karabélyból és 1858 M rövid tengerészszablyából állt (összesen 23-23 db), a tisztek és tiszthelyettesek 11 mm-es, hatlövetű 1870 M Gasser-forgópisztolyt, valamint 1850/71 M tengerésztiszti szablyát viseltek (9-9 db).[14] A két dunai hadihajó megépítésével a dualista monarchia abszolút katonai túlerőre tett szert a Dunán és annak mellékfolyóin.[15]

---

[10] A lövegcső átmérőjében kifejezett csőhosszúság, a cső átmérőjéhez képest annak hossza 21-szeres, jelen esetben 15x21 cm = 3,15 méter hosszú a löveg csöve.

[11] A Wahrendorf svéd vasgyáros által 1845-ben tervezett löveget 1861-től a bécsi Arzenál, később a neuberg-mariazelli gyár készítette a haditengerészet és a vártüzérség részére. Kezelését kilenc fő végezte, tűzgyorsasága percenként egy-két lövés volt, (gránát esetében) 5800 méter maximális lőtávolsággal. Mindegyik löveghez 80 lőszer javadalmazás – 35 srapnel, 30 gránát és 15 kartács – járt. A monitorok lövegei még osztott lőszert tüzeltek, azaz először a lövedéket (gránát, srapnel, kartács), majd a fekete lőport tartalmazó hüvelyt tolták be a csőbe, és zárták a lövegzárrat. L.: *Horváth János:* A MAROS és LEITHA monitorok fegyverzete 1871–1914 között. In: *Haditechnika*, 1991/1. 36–39. o. (a továbbiakban: *Horváth* 1991.); *Dr. Csonkaréti Károly – Lévay Gábor:* Az első dunai monitorok fegyverzetének fejlődése és a folyami torpedóharc. In: *Haditechnika*, 1985/3. 25–29. o. (a továbbiakban: *Csonkaréti – Lévay* 1985.)

[12] *Csonkaréti – Benczúr* 9. o.; *Prasky* 215. o.

[13] *Csonkaréti* 1980. 141–143. o.; *Csonkaréti – Benczúr* 9.o.; *Prasky* 16. o.

[14] Ausrüstungs-Reglement für die k. k. Kriegsschiffe. Druck der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Wien, 1878. 8–11. o. In: Normal-Verordnungsblatt für die k. k. Kriegs-Marine. 14. August 1878. XXVII. Stück. Nr. 54. 79. o.; *Horváth* 1991. 36–39. o.; *Csonkaréti – Lévay* 1985. 25–29. o.; *Baumgartner, Lothar – Winkler, Dieter:* Flottenrock und Kaiseradler. Uniformierung im Spiegel der Geschichte der k. (u.) k. Kriegsmarine von 1815–1918. Wien, 2004. (a továbbiakban: *Baumgartner – Winkler*) 43., 161. o.

[15] *Prasky* 18. o.

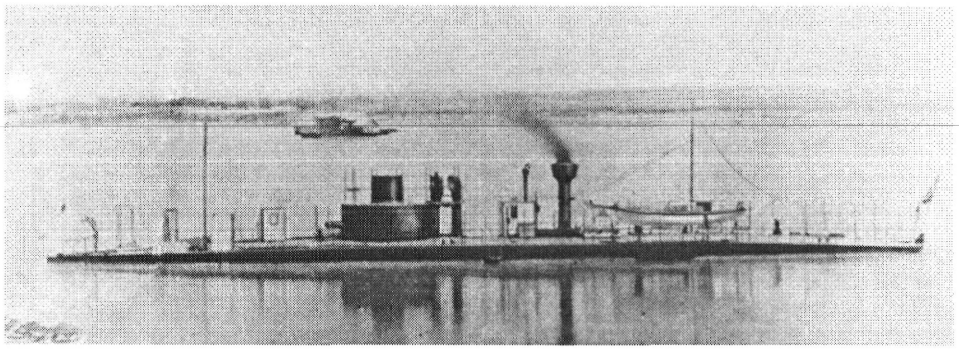

A LEITHA monitor az okkupáció idején, eredeti állapotában.
(Dr. Csonkaréti Károly - Benczúr László: Haditengerészek és folyamőrök a Dunán, 19. o.)

A két monitor első bemutatkozására 1873-ban került sor, a MAROS Bécsben a világkiállítás ideje alatt a parthoz kikötve fogadta a látogatókat, és a rendezvény egyik fő látványosságának számított. Ezt követően tavasztól őszig mindkét hajó szolgálatban állt, a teleket az óbudai téli kikötőben töltötték. Közreműködtek a hajószerencsétlenségek és az árvizek mentési munkálatainál, jelenlétükkel emelték a hivatalos ünnepségek fényét, különböző hadgyakorlatokon vettek részt.[16]

A személyzet létszámát 1872-ben hajónként egy, 1874-ben két fővel emelték. Utóbbira azért került sor, mert a monitorokba a lövegtorony forgatásához egy-egy gőzgépet építettek be. 1877-ben újabb négy fővel emelkedett a legénység létszáma.[17]

A két hadihajó 1876-ban, Belgrádban esett át a „tűzkeresztségen." Montenegrón keresztül Triesztbe érkezett bolgár menekültek a RADETZKY DGT-gőzösön Zimonyból Galacba akartak utazni, ám Belgrádban a szerb hatóságok kiszállították őket a hajóról. Ausztria bocsánatkérést követelt Szerbiától az osztrák zászló figyelmen kívül hagyása miatt, s 1876. december 18-án a két monitor demonstrációra futott ki, ám másnap, Belgrád előtt, az erődből puskatűzzel fogadták őket. A harckészültség közben a MAROS tornyában felrobbant egy gránát. A baleset két halottat és tíz súlyos sebesültet követelt. Bécs erélyes tiltakozására az erőd parancsnokát leváltották, és a vár lövegeinek az osztrák zászló tiszteletére 21 üdvözlő lövést kellett leadniuk.[18]

Az okkupáció alatt szerzett rossz tapasztalatok alapján 1879. májusa és októbere között a monitorok lövegtorony feletti parancsnoki tornyát átépítették. A tetőt megemelték, a korábbi kémlelőnyílásokat lezárták, helyettük körkörös kilátást biztosító figyelőrést alakítottak ki.[19]

Az 1881. évi hajózási idény befejeztével mindkét hadihajót egy-egy angol gyártmányú, Palmcrantz-Nordenfelt rendszerű, kézi erővel, két kezelő által működtetett, négycsövű, 25,4 mm kaliberű szórólöveggel szerelték fel, amiket az ellenséges torpedók és

[16] *Csonkaréti – Benczúr* 9. o.

[17] *Prasky* 19. o.

[18] *Prasky* 18. o.; *Pawlik – Christ – Winkler* 32. o.

[19] *Prasky* 19. o.

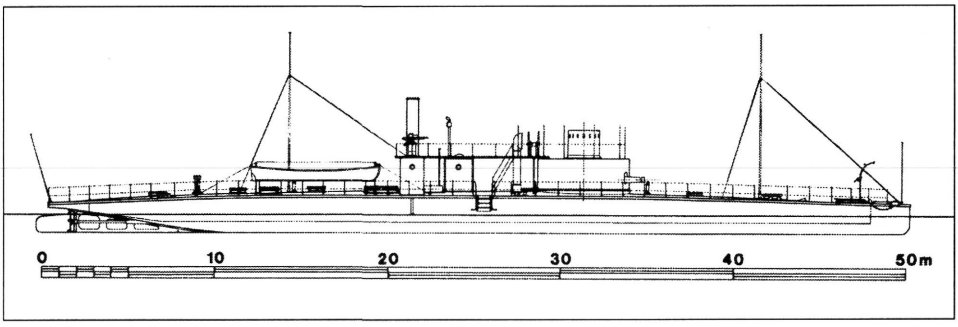

A LEITHA és a MAROS monitor jellegrajza. 1883-as állapot.
(Benczúr László rajza Dr. Csonkaréti Károly - Benczúr László: Haditengerészek és folyamőrök a Dunán c. műve 18. oldalán.)

torpedónaszádok leküzdésére szántak. 1883-ban az új fegyverek kezelésére mindkét hajón nyolc fővel emelték a létszámot. 1884-ben mindkét monitor lefektethető kéményt, 1887-ben pedig egy-egy újabb Nordenfelt-szórólöveget kapott, valamint a fedélzeten elöl két-két – a haditengerészetnél akkoriban újdonságnak számító – vízöblítéses legénységi illemhelyet, melyek bódéit azonban harci riadónál, vagy lőgyakorlatnál el kellett távolítani, mivel zavarták volna a tüzelést. Ugyanabban az évben a lövegtornyok mögé külön parancsnoki tornyot építettek.[20]

A legnagyobb változást a hajók új fegyverzete jelentette. Új Skoda-lövegtornyaikat elöl 75, oldalt és hátul 50 mm-es compound-páncélból készítették, és 25 mm-es páncéltetővel fedték, az övpáncélt 50 mm-esre, a fedélzet páncélborítását 25 mm vastagságúra cserélték. Tornyaikba egy-egy 12 cm-es, 35-ös kaliberhosszúságú, ékzáras, hátrasikló csövű, gyorstüzelő, egyesített lőszert tüzelő, 6-10 km lőtávolságú Krupp-ágyút építettek toronytalapzatra (bölcsős lövegállványra), melyek tűzgyorsasága percenként 10-12 lövés, lőszerkiszabatuk pedig 15 db páncélgránát, 90 db gyújtógránát, 90 db srapnel, 15 db kartács volt. A tornyok forgatása kézi meghajtással, csiga segítségével történt, ami a tornyok talapzatára szerelt fogaskoszorún révén mozgatta a felső forgórészt.[21] A parancsnoki tornyokba egy-egy 8 mm-es, Mannlicher-töltényt tüzelő, vízhűtéses, súlyzáras rendszerű, védőpajzzsal ellátott, 300 lövés/perc tűzgyorsaságú 93/01 M Salvator Dormus-rendszerű, Skoda-géppuskát szereltek forgatható állványon. A régi szórólövegek helyett 1897-ben a hajók jobb és baloldalára egy-egy 47 mm űrméretű, francia gyártmányú, ötcsövű, két fő által, kézi erővel működtetett, percenként 40-50 lövés leadására képes, torpedónaszádok és folyami hadihajók ellen alkalmazott, gyorstüzelő Hotchkiss-revolverágyút szereltek védőpajzzsal, amelyeket 2000 m távolságig alkalmaztak. A legénység 8 mm-es, öt töltényt befogadó, középágytáras, dugattyúzáras, 90 M Mannlicher-rendszerű ismétlőkarabélyt, valamint 1891 M matrózszablyát viselt. A tisztek és tiszthelyettesek továbbra is az 1870 M 11 mm-es, hatlövetű, Gasser-forgópisztolyt használták, oldal-

[20] *Csonkaréti – Benczúr* 9–10. o.; *Horváth János:* Dunai hadihajóink új fegyverzete 1884-ben. In: *Haditechnika*, 1985/3. 23–24. o. (a továbbiakban: *Horváth* 1985.); *Prasky* 20–22., 211. o.

[21] *Csonkaréti – Benczúr* 10. o.; *Prasky* 215. o.

fegyverként a korábbi tengerésztiszti szablyát hordták. E fegyverzetet 1914-ig változtatás nélkül használták.[22]

A hajók közepes menetsebessége – 9,67 csomó (17,7 km/h) – jelentősen megnövekedett. Az 1893–94-es átépítésük után a monitorok egyenként 1 099 000 koronát értek.[23] A hajók vízkiszorítása az átépítés után nem változott,[24] személyzetük létszáma viszont 57 főre emelkedett.[25]

Az első világháború kitörése után,[26] 1914. augusztusa és novembere között a két monitor a Száváról támogatta az osztrák–magyar hadsereg csapatainak folyóátkelését és Szabács körüli harcait. Az év decemberében részt vettek a császári és királyi alakulatok Belgrádból történt kivonulásának fedezésében.[27] 1914. október 3-án a Száván a MAROS és a LEITHA heves tűzpárbajt vívott egy szerb parti üteggel Ravnjénél. A LEITHÁ-t tizenkét találat érte, többek között parancsnoki tornyát is, személyzetéből hárman meghaltak és többen megsebesültek, lövegei a sok lövéstől hasznavehetetlenné váltak. A LEITHA volt a flottilla első, az ellenség által harcképtelenné tett egysége. Száva-Brodban javították meg. 47 mm-es szórólövegeit 1 db 7 cm-es H/45 és 1 db 7 cm H/18 gyorstüzelő ágyúra cserélték, s a meglévő mellé még két db 1907/12 M 8 mm-es, vízhűtéses, 300-400 lövés/perc tűzgyorsaságú Schwarzlose-géppuskát, és egy rádió adóvevőt kapott. 1914. november 8-án állt újra szolgálatba.[28] A MAROS akkoriban 2 db 7 cm-es H/18 és egy H/35 gyorstüzelő ágyúval, valamint három db 1907/12 M 8 mm-es Schwarzlose-géppuskával volt felfegyverezve.[29] Ezt követően a két hadihajó részt vett a világégés fontosabb dunai hadműveleteiben. Így pl. 1915 októberében a központi hatalmak Belgrád elleni támadásakor, a Románia elleni 1916-os hadműveletekben, többek között az osztrák–magyar, német, bolgár, török csapatok 1916. novemberi, Sistovnál végrehajtott dunai átkelésének támogatásában.[30]

1918. április 1-jén a flottilla két legöregebb monitorját Orsováról Budapestre vezényelték, ahol leszerelve várták további sorsukat. A Dunaflottilla tartalékában maradtak, majd 1918. augusztus 8-án a haditengerészet megrendelte a két hajó lövegeinek felszerelését.[31]

1919. április végén a Tanácsköztársaság újra csatasorba állította a két hajót. A LAJTA névre keresztelt LEITHÁ-t és a MAROS-t egy-egy db 14 M 10 cm-es tarackkal, három db 05 M 8 cm-es ágyúval, továbbá három db 1907/12 M 8 mm-es Schwarzlose-géppuskával szerelték fel. 1919. június 2-4. között a két monitor a csehek Komárom-

[22] *Horváth* 1991. 36–39. o.; *Csonkaréti – Lévay* 1985. 25–29. o.; *Prasky* 30–31. o.; *Pawlik – Christ – Winkler* 24. o.; *Baumgartner – Winkler* 161. o.

[23] *Csonkaréti – Benczúr* 10. o.; *Csonkaréti – Lévay* 1985. 25–29. o.

[24] *Csonkaréti* 1980. 266–267. o.

[25] *Pawlik – Christ – Winkler* 32. o.

[26] A monitorok első világháborús tevékenységének máig legjobb összefoglalójaként l.: *Wulff, Olaf Richard* Vizeadmiral: Die österreichish-ungarische Donauflottille im Weltkriege 1914–18. Wien–Leipzig, 1934., ill. magyar nyelven *Wulff, Olaf:* Az osztrák–magyar dunai hajóhad a világháborúban 1914–1918. Budapest, é. n.

[27] *Prasky* 68., 71., 76–77. o.

[28] *Csonkaréti – Benczúr* 64. o.; *Prasky* 66., 72–74. o.; *Pawlik – Christ – Winkler* 12. o.

[29] *Prasky* 72., 211. o.

[30] *Prasky* 87–92., 107–108. o.

[31] *Csonkaréti – Benczúr* 104. o.; *Prasky* 125. o.

Párkány közötti parti állásait, illetve Komárom hadifontosságú célpontjait lőtte, és párbajt vívott a cseh tüzérséggel.[32]

1919. június 24–25-én Zemplén korvettkapitány vezetésével, részt vettek a budapesti monitorlázadásban, más flottaegységekkel együtt Budapestre hajóztak, majd déli irányba vonultak vissza. Június 26-án Baján kötöttek ki, ahol az antant szövetségesek a személyzetet internálták, a hajókat pedig Újvidékre vontatták.[33]

1920. április 15-én az antant szövetségesek párizsi nagyköveti konferenciájának rendelete alapján a MAROS, LAJTA és SZAMOS (valamint az 1920. év szeptemberében az Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak átadott KÖRÖS) monitorokat az Európai Dunabizottság rendelkezésére kellett bocsátani. A három előbb felsorolt hajó 1921. január 5-én ért Újvidékről Budapestre, majd 1921. január 28-án Bécsbe. A Monarchia utódállamai ugyanis tiltakoztak az ellen, hogy az újpesti hajógyárban szereljék le azokat. Leszerelésükre végül, négy hónapon belül, az ausztriai Korneuburgban került sor. A pontonná lebontott LAJTÁ-t Magyarország visszakapta, elevátorhajóvá átalakítva 1921-től JÓZSEF LAJOS néven a Delmár Walter polgári folyamkotró vállalatnál dolgozott. A második világháború után, a Folyamszabályozó és Kavicskotró Vállalat tulajdonában, FK 201 jelöléssel működött tovább 1992-ig.[34] A MAROS-t a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban valószínűleg szintén elevátornak építették át.[35] A LAJTA felújított hajóteste 1996 óta a budapesti Hadtörténeti Múzeum tulajdonát képezi.

Az osztrák–magyar haditengerészet és az okkupáció

Az európai nagyhatalmak 1878. június 13. és július 13. között Berlinben ülésező kongresszusa – amely lezárta a cári csapatok győzelmével végződő 1877–78-as orosz-török háborút és rendezte az új balkáni hatalmi viszonyokat – felhatalmazást adott Ausztria-Magyarországnak a török birodalom részét képező Bosznia és Hercegovina, valamint a novibazári szandzsák katonai megszállására.

1878. július 29-én a császári és királyi XIII. hadtest báró Joseph Philippovich von Philippsberg táborszernagy irányításával Boszniába, a báró Stephan von Jovanovic altábornagy vezette 18. közös gyaloghadosztály Hercegovinába kezdte meg a bevonulást. A hadműveletekben résztvevők összlétszáma kezdetben 72 713 fő, 112 löveg és 13 313 ló volt. A mohamedán felkelők elkeseredett ellenállása, amelyhez részben reguláris török csapatok is csatlakoztak, megkövetelte, hogy az osztrák–magyar hadvezetés a csapatok létszámát 270 000 főre emelje, és augusztus végén felállítsa a 2. hadsereget.

A haditengerészet a hadsereg hadműveleteit az Adrián és a Száván is támogatta. A flotta egységei és a bérelt szállítóeszközök segítségével a XIII. hadtest csapatainak ösz-

[32] *Csonkaréti – Benczúr* 135–136., 139. o.; *Prasky* 139–140. o.

[33] *Várfalvi Tamás:* Nachkriegsschicksale der Donauflottille. In: *Marine Gestern, heute*, 1976. 3. Heft. September. 47. o.; *Csonkaréti – Lévay* 1985. 25–29. o.; *Prasky* 216. o.

[34] *Csonkaréti – Benczúr* 148.; 150. o.; *Dr. Csonkaréti Károly:* Száztíz esztendős monitor a Lágymányosiöbölben. In: *Haditechnikai Szemle*, 1981/3. 35–36. o.; *Pawlik – Christ – Winkler* 168–171.o.

[35] *Prasky* 142. o.

szevonása alkalmával Spalatónál tengeri szállítás folytattak. Júliusban Klek körzetében hat elektromos vezetékkel ellátott megfigyelőaknát és 157 érintőaknát raktak le, a szárazföldi aknafigyelő helyek között 5000 méter telefonkábelt fektettek le, valamint egy katonai távíróállomást létesítettek. (December elején az aknazárat felszámolták.) Augusztusban a két megszállt tartományból származó török csapatokat és menekülteket – kb. 6000 főt – Neumból az albán partoknál található Prevesába vitték. Neumnál a hadműveletek alatt összesen 26 000 főt és 600 járművet hajóztak be és szállítottak el. A Narenta folyón a Mostarba vezető egyik út kiindulópontjába, Metkovićba, csapatokat és hadianyagot, a nagyobb kikötővárosokba sebesülteket és betegeket szállítottak, a GARGNANO gőzös például 98 sebesültet és 1696 beteget vitt Dalmáciából Triesztbe.

Mindezekre a feladatokra – a különböző (polgári) társaságoktól bérelt gőzösök és kereskedelmi vitorlások mellett – a KAISER MAX kazamatahajót, a NAUTILUS, a KERKA és a NARENTA ágyúnaszádot, a GARGNANO, a TRIEST, a POLA és az ANDREAS HOFER kerekes szállítógőzöst, a GRILLE műhelyhajót, a DRACHE raktárhajót, a CURTATONE hulkot vették igénybe.[36]

A monitorok bevetése a boszniai hadműveletekben

A két dunai monitor tevékenysége az okkupációs hadműveletekben meglehetősen jól és részletesen követhető. A Száva augusztusi és szeptemberi alacsony vízállása és kedvezőtlen hajózhatósági viszonyai miatt csak a folyó egy meghatározott szakaszára korlátozhatták tevékenységüket. Valószínűleg mindkét hadihajót okkersárga álcázószínűre festették.[37]

A két monitor, amelyeket az okkupáció kezdete óta készültségben tartottak egy esetleges beavatkozásra, augusztus 18-án parancsot kapott Bécsből, hogy induljon Bajáról Pétervárad ra. Másnap arra szólították fel őket táviratban, hogy hajózzanak a Szávára és Brodban jelentkezzenek Karl Freiherr von Bienerth altábornagynál, az 1. közös gyaloghadosztály parancsnokánál, s további rendelkezésig a LEITHA Rajevoselóban, a MAROS Samaćon tartózkodjon. Augusztus 20-án a haditengerészet parancsnoksága szénfelvételező helyként Samaćot jelölte ki a két hajó számára.[38]

A DGT szeptember 3-án a samaći mellett Rajevoselóban is létrehozott egy szénraktárat a monitorok számára, mindkettőt csak október 16-án számolták fel.[39] (A monitorok a szükséges szenet, lőszert, élelmiszert, vizet, és az egyéb anyagokat mindig a DGT raktáraiból vételezték, amelyekért később a kincstárnak fizetnie kellett.[40]) Mindezen anyagok, továbbá a személyzet számára érkezett posta szállítását, természetesen, DGT hajói biztosították.[41]

---

[36] *Sokol, Hans Hugo:* Des Kaisers Seemacht 1848–1914. Wien–München, 2002. 105–106. o.; Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs. In: *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs.* Separat-Beilage der Österreichischen Militärischen Zeitschrift. Commissionsverlag von *R. v. Waldheim.* Wien, 1879. 364–369. o.

[37] *Prasky* 19. o.

[38] KA Kriegsministerium/Marinesektion (KM/MS) Präsidialkanzlei (PK) 1878 1–2/9. A földrajzi nevek írásmódjánál a korabeli elfogadott változatot szerepeltetjük.

[39] KA KM/MS PK 1878 1–2/14.

[40] KA KM/MS II. Geschäftsgruppe 1878 29/8.

[41] KA KM/MS PK 1878 1–2/16.; KA MKSM 1878 69–1/30–136.

A Hyppolit Ritter von Henriquez sorhajó hadnagy[42] parancsnoksága alatt álló LEITHA augusztus 19-én este háromnegyed hatkor érkezett Pétervárадra, s az ottani tüzérszertárból negyven db 15 cm-es 1866 M ágyúhoz való kartácsot, valamint negyven db 15 cm-es hátultöltő ágyúhoz való, 2,15 kg-os ágyúlőszert és lőportöltetet vételezett.[43] Másnap délelőtt fél tízkor Zimonyba, onnan augusztus 21-én este Mitrovicba, 22-én reggel állomáshelyére, Rajevoselóba érkezett.[44]

Augusztus 23-án és 24-én a hajón fegyver- és lövegkarbantartási munkálatokat, takarítást, gyakorlatozást végeztek.[45]

Augusztus 25-én a monitor Vécsey József vezérőrnaggyal, a cs. és kir. 1. gyaloghadosztály parancsnokával, valamint a 4. közös sorgyalogezred egy szakaszával a fedélzetén, Rajevoselóból kiindulva felderítő utat tett Podrisćiéig, este fél hétkor visszatért Rajevoselóba.[46] Másnap állomáshelyén horgonyzott, a legénység pedig gyakorlatozott. Augusztus 27-én délelőtt 20 tonna szenet rakodott át a ZAGRAB gőzös által vontatott uszályokról,[47] délután Županjéba hajózott.[48]

Hyppolit Ritter von Henriquez korvettkapitány, a LEITHA monitor parancsnoka

Augusztus 28-án délelőtt a LEITHA a hat uszályt vontató ZAGRAB gőzöst Županjéból Samaćba kísérte, majd visszatért Rajevoselóba. Délután három órakor egy szakasz gyalogost vett a fedélzetére és fél négyre Topolára hajózott, ahol a hírek szerint a ZAGRAB gőzösre a partról rálőttek. A hadihajó odaérkezésekor azonban a környéken nyugalom honolt, felkelőknek nyoma sem volt, így az fél ötkor visszatért Rajevoselóba, és a gyalogságot kihajózta.[49] Augusztus 29-én a monitor állomáshelyén 10 t szenet vett fel.[50]

---

[42] 1836-ban született Bécsben. A Muggiában lévő tengerész hadapródiskola elvégzése után, 1856 áprilisától tengerész-hadapródként szolgált a cs. kir. haditengerészetnél. 1858 októberétől fregattzászlós, 1860 májusától sorhajózászlós, 1865 áprilisától sorhajóhadnagy, 1878. szeptember 15-től korvettkapitány. 1865-től több hadihajón szolgált az Adrián. Több tengeri ütközetben is részt vett, pl. 1864-ben a dánok ellen és 1866-ban Lissánál az olaszok ellen. 1877. április 22-től a LEITHA monitor és az óbudai haditengerészeti különítmény parancsnoka 1878. november elejéig, azután a polai kikötői parancsnokságon, majd különböző adriai hadihajókon szolgált 1883 őszéig. 1884-ben címzetes fregattkapitány. 1893. december 12-én hunyt el. KA Marine Qualifikationsliste Henriquez, Nr. 1987. Karton 106.

[43] KA KM/MS II. Geschäftsgruppe 1878 48/13.

[44] KA KM/MS PK 1–2/17., 1–2/9.

[45] KA Schiffstagebücher Monitor LEITHA, Juni–August 1878. Karton 870. Mb 328/6.

[46] KA KM/MS PK 1878 1–2/10.

[47] KA Schiffstagebücher Monitor LEITHA, Juni–August 1878. Karton 870. Mb 328/6.

[48] KA KM/MS PK 1878 1–2/6.

[49] KA KM/MS PK 1878 1–2/12.

A monitor augusztus 30-án Arnold König ezredessel, az 1. közös gyalogdandár parancsnokával és egy gyalogsági szakasszal a fedélzetén Rajevoselóból indulva Račáig hajtott végre felderítést. Visszatérőben, öt órakor, Henriquez parancsnok Brčka mellett 100 fegyveres felkelőt látott, akik a település nyugati kijáratánál három löveget sáncoltak el a folyó bal partján, és a hajóra lőttek; Račától Brčkáig sem fegyvereseket, sem lövegeket, sem erődítéseket nem észlelt. A monitor délután fél hétkor ért Rajevoselóba, ahol a gyalogság kihajózott. Másnap karbantartást végeztek.[51] A Száva-partot a felkelők kisebb csoportjai általában élénken figyelték, és a folyón zajló eseményeket jól kiépített hírszolgálatukon keresztül vezetőiknek jelentették.

A LEITHA 1878 augusztusában összesen 140,3 tengeri mérföldet tett meg, útjai során 63,95 tonna szenet használt fel. Kazánjai 87,5 órán át voltak befűtve.[52] (Mindezek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a monitorok a hajógépek rossz hatásfoka miatt igen sok szenet használtak fel.) A kazánokat is meglehetősen sűrűn kellett tisztítani.

A hadihajó a következő napokban Rajevoselóban tartózkodott. Fedélzetén fegyverkarbantartás, takarítás, gyakorlatozás folyt.[53]

A LEITHA szeptember 4-én Rajevoselóból kiindulva reggel hat órára Županjéba érkezett, majd onnan fél nyolckor indulva, a behajózott katonákat szállító KÖRÖS gőzösnek adott kíséretet Štitarig, ahová tíz órára futott be. Délután a 41. közös gyalogezred hajókon szállított katonáit Verbanjéig kísérte, majd este nyolc órára visszatért Rajevoselóba.[54] Még aznap 6,4 t szenet vételezett állomáshelyén, és szeptember 12-ig ott tartózkodott.[55]

Szeptember 8-tól a monitor már nem a cs. és kir. 1. gyaloghadosztály-parancsnokság, hanem a Bienerth altábornagy irányította IV. hadtestparancsnokság alárendeltségébe tartozott.[56]

A cs. és kir. IV. hadtest Samaćnál zajló folyóátkelési előkészületeinek leplezésére, az ellenség megtévesztésére, valamint a városban található erőinek lekötésére Bienerth altábornagy arra az elhatározásra jutott, hogy a 3000 lakosú Nova-Brčka ellen demonstrációt kell végrehajtani. Szeptember 11-én kiadott rendelkezésével a cs. és kir. 13. gyaloghadosztályhoz tartozó 60. közös gyalogezred két zászlóalját, az 5. tábori tüzérezred 1. nehézütegét – 1875 M 9 cm-es tábori ágyúkkal –, valamint a 8. közös huszárezred 3. századát Julius Blaschke ezredes (a 60. közös gyalogezred parancsnoka) vezetésével Gunjába irányította. E csoport parancsnokának rendelték alá a LEITHA monitort is.[57] Henriquez szeptember 11-én azt az utasítást kapta a hadtest parancsnokától, hogy másnap reggel hajózzon Brčkára. A szeptember 12-én reggel Rajevoselóból indult hadihajó hét órakor már Brčka előtt állt. Blaschke ezredes 12-én délután egy órakor a következő

[50] KA Schiffstagebücher Monitor LEITHA, Juni–August 1878. Karton 870. Mb 328/6.

[51] KA KM/MS PK 1878 1–2/13.; KA Alte Feldakten (AFA) 1878 8/8., 8–30; KA Schiffstagebücher Monitor LEITHA Juni–August 1878. Karton 870. Mb 328/6.

[52] KA KM/MS PK 1878 1–2/6.

[53] KA Schiffstagebücher Monitor LEITHA September–November 1878. Karton 870. Mb 328/6.

[54] KA KM/MS PK 1878 1–2/15.

[55] KA Schiffstagebücher Monitor LEITHA September–November 1878. Karton 870. Mb 328/6.

[56] KA KM/MS PK 1878 1–2/9.

[57] KA AFA 1878 9–64/10., 9–64/22.

parancsot adta ki a parton Tamásy Béla első osztályú tengerész-hadapródnak:[58] délután öt órakor a császári és királyi 5. tábori tüzérezred 1. nehézütegével együtt a monitor kezdje lőni a várostól nyugatra felállított ellenséges parti üteget és rombolja azt szét, továbbá 13-án a város Brka-pataktól nyugatra eső, mohamedánok lakta részét gyújtsa fel, és lője egész napon át. A város bombázására a parancs a 2. hadsereg-parancsnokságtól érkezett.

A LEITHA az ellenséges parti ütegtől 1400 m-re nyugatra horgonyzott le. A Karl Nowotny százados irányította, a Brka-patak torkolatával szemben felállított császári és királyi tábori nehézüteg, amely aznap összesen 17 lövést adott le, délután hat óra öt perckor kezdte meg a tüzelést.[59] Erre a folyóparton mutatkozó 400 fegyveres felkelő a környező erdőkbe vonult vissza. Az üteg második lövése után a monitor is tüzet nyitott, de nemsokára beesteledett, és az ágyúzást be kellett szüntetni. Az éjszaka folyamán a hajó legénysége megfigyelést folytatott. A felkelők hevenyészett fedezékek mögött álló, összesen két löveget számláló ütege csupán három ágyúlövést adott le a szemközti parton felállított, mintegy 1500 lépés távolságra lévő osztrák–magyar tábori üteg irányába.[60]

Szeptember 13-án reggel hat óra öt perckor a monitor nyugati irányból 200 m-re közelítette meg a török parti üteget. A császári és királyi nehézüteg, valamint a hajó egyszerre nyitott tüzet. A tüzérek állásaira a városra leadott nyolc lövés után hirtelen sűrű köd ereszkedett, ezért a LEITHA egy órán keresztül egyedül folytatott tüzérségi párbajt az ellenséges üteggel, amely kb. 10 lövést adott le úgy, hogy a hajót egyetlen találat sem érte. Hét órakor sűrű köd lepte el a vidéket, a tüzelést be kellett szüntetni. Kilenc órakor a köd felszállt, de a monitor csak az egyik lövegével folytathatta az ágyúzást, mivel a másik meghibásodott. A hajó részben gyújtógránátokat, részben pedig srapneleket lőtt a célpontra. A pontos tűzvezetés eredményeként két lövedék közvetlenül az ellenséges üteg mellett csapódott be, s legénysége elhagyta ágyúit. A felkelők várostól délkeletre felállított másik ütegét a császári és királyi tüzérek pontos lövéseikkel délre elhallgattatták. Délelőtt tíz órakor egy csapat felkelő bukkant fel a jobb parton, akik puskával élénken lőtték a monitort és a túlparti üteget, őket azonban a hajót kísérő sorgyalogság gyors visszavonulásra kényszerítette. Ezt követően a hajótüzérség és a tábori nehézüteg a várost bombázta egészen az este hét órakor bekövetkezett napnyugtáig, amelynek eredményeként Brčka mohamedánok lakta negyedének nagy része – az oltási kísérletek ellenére – lángokban állt. Blaschke ezredes aznap délben kiadott parancsában megköszönte a monitor személyzetének a hadműveletben nyújtott támogatást. A nap folyamán a hajó nem rongálódott meg, a fedélzeten sebesülés nem történt, lövegei 50 db gyújtógránátot

[58] 1857. július 4-én született az erdélyi Kőhalomban. A fiumei császári-királyi haditengerészeti akadémia befejezése után, 1875 júliusában másodosztályú tengerész-hadapród, 1878 márciusában első osztályú tengerész-hadapród, 1879 májusában sorhajózászlós, 1886 novemberében másod osztályú sorhajóhadnagy. 1875-től a cs. és kir. haditengerészet különböző adriai hajóin, 1878. augusztus 31-től november 8-ig a LEITHA monitoron, ezt követően a flotta különböző hajóin, valamint a polai kikötői parancsnokságon szolgált, majd 1886 nyarán a Dunaflottilla parancsnoka Budapesten. 1882-ben a POLA gőzösön a Jan Mayen szigetére indított tudományos expedícióban vett részt. 1887. május 1-től másod osztályú százados a magyar királyi honvédség állományában, 1888–90-ben elvégezte a bécsi hadiiskolát. Pályafutása végén tábornokká avanzsált: 1905. novemberében vezérőrnagy és a kassai III. honvédkerületi parancsnokságon szolgál, 1907-től várakozási illetékkel szabadságolva, 1911-től 1914-ig címzetes altábornagy. További sorsáról nincs adat. KA Marine Qualifikationsliste Tamásy, Nr. 5712. Karton 288., ill. Hadtörténelmi Levéltár 10.586 sz. anyakönyvi lap.

[59] KA KM/MS PK 1878 1–2/6., 1–2/17.

[60] KA AFA 1878 9–63/1., 9–63/2., 9–63/3., 9–63/4., 9–63/6.

Tamásy Béla első osztályú tengerész-hadapród a LEITHA monitoron

és 25 db srapnelt lőttek ki. A LEITHA lőszerkészletét akkor még 10 gyújtógránát, 54 srapnel, és 70 kartács alkotta. A tábori nehézüteg összesen 296 lövedéket lőtt ki.[61] A tábori üteg 14-én reggel öt órától délután három óráig még folytatta a folyó túlpartján lévő felkelők lövetését, amelynek során összesen 26 alkalommal sütötték el az ágyúkat. Egy, a felkelők által felállított ágyút aznap semmisítettek meg.[62] A harcok során a 60. közös gyalogezred négy katonája szenvedett sebesülést, a felkelők vesztesége Nova-Brčkában 20 halott és 30–40 sebesült volt.[63]

Bienerth altábornagy szeptember 14-én reggel kilenc órakor utasította Blaschke ezredest, hogy állítsa le a város lövetését, Gunjából fél zászlóaljjal folytassa a megfigyelést, a maradék erőket pedig, a monitorral egyetemben, Rajevoselónál vonja össze. Úgy vélte a gyalogzászlóaljakat és a tüzérséget lehetőség szerint minél hamarabb, Samaćnál át kell hajózni a folyó jobb partjára, hogy ott csatlakozzanak a saját hadosztályukhoz.[64] A csapatok elvonulása a nap folyamán megtörtént. 15-én reggelre Brčkával szemben a megfigyelő szolgálatot már csak egy szakasz huszár és a LEITHA látta el.[65]

Szeptember 14-én a monitor felderítést hajtott végre a Rajevoselo – Brčka – Županje – Brčka – Rajevoselo útvonalon, melynek során Orašjében a parancsnok 50–60 főnyi, fedett állásban rejtező fegyveres felkelőt látott, akik a hajó közeledtére fedezékbe vonultak. A hajó délben ért Županjéba, ahol csupán a 6. közös gyalogezred utánpótlására szolgáló 70 tartalékos tartózkodott. Török-Samać égett. A Brčkába történő visszaúton a parti házakból és sáncokból puskákkal lőtték a monitort, a matrózok kézifegyvereikből viszonozták a tüzet. Rajevoselóban tartalék lőszert vételeztek.[66]

Szeptember 15-én reggel kilenc órakor a LEITHA elindult Rajevoselóból, majd a kapott parancsnak megfelelően fél óra elmúltával már Brčka alatt lőtte az ellenséges folyami szállítóeszközöket, azok egy részét elsüllyesztette, más részüket pedig felgyújtotta, vagy megrongálta ágyútüzével. A város keleti részén épített sáncoknál felállítás alatt lévő ellenséges üteget jól irányzott tüzével elűzte, majd délre visszatért Rajevoselóba. Henriquez kapitány a megelőző napok eseményeit összefoglaló aznapi jelentésében kiemelte, hogy a

[61] KA AFA 1878 9–63/1., 9–63/2., 9–63/6., 9–63/8.

[62] KA AFA 1878 9–63/9., 9–63/12., 9–63/13., 9–63/16.

[63] Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. I.m. 675. o.

[64] KA MKSM 1878 69–1/30–162.; KA AFA 1878 9–69, 9–63/14.

[65] KA AFA 1878 9–63/15b.

[66] KA MKSM 1878 69–1/30–162.; KA AFA 1878 9–63/11.

tisztek és a legénység igen bátran viselkedtek, közülük is főként Franz Lorenz sorhajózászlóst, a tüzérség parancsnokát, Tamásy Béla tengerész-hadapródot, Matthias Riedlein gépészt, illetve a legénység állományából Anton Kraglich, Adalbert Wandling, Anton Valentin Carcich, Zombory György és Rudolf Striberni matrózt emelte ki.

Szeptember 16-án reggel kilenc órától a hadihajó először Gunja településig végzett felderítést – ahol a beérkezett hírek szerint 200 felkelő akart a folyó horvát oldalára átkelni, hogy ott az útjukba kerülő helységeket feldúlják –, közben a Brčkával szemben lévő bal parton tüzet észlelt. (Mint utóbb kiderült, csupán egy kb. 15–20 fegyveresből álló csoport kelt át a Száván, amely zavarkeltés céljából megtámadott és felgyújtott egy fedezet nélkül maradt horvát határőrházat, tagjai rálőttek a járőröző huszárokra, majd csónakokon elmenekültek). Rajevoselóba visszatérőben a hajó parancsnoka a felkelők heves, de hatástalan puskatüzében szétlövette a Brčka előtt található valamennyi ellenséges vízijárművet, meghiúsítva azzal a felkelők további próbálkozásait az átkelésre, majd a vállalkozás során a lövegek tüzét a helység keleti sáncai ellen irányozta, hogy az ott egy löveggel posztoló ellenséget annak elhagyására kényszerítse. Aznap délután a hajó felderítést hajtott végre Brezovopoljéig, visszafelé jövet észlelte, hogy a Brčkától nyugatra eső terepet a 13. közös gyaloghadosztály csapatai megszállták.[67]

Bienerth altábornagy szeptember 16-án utasította a 13. közös gyaloghadosztályt (8000 ember és 24 löveg), hogy teljes erejével támadjon Nova-Brčka ellen és foglalja el a várost, ahol addigra mintegy 3000 fegyveres gyűlt össze, közöttük 400 keresztény és háromszáz reguláris katona. Az ellenállás vezetője, a brčkai kajmakam, Mehmed Čemerlić bég sáncokat építtetett a város északi és északnyugati peremén, mögöttük a város belső területén pedig egy tartalék sáncot. A település nyugati és délnyugati szélén lövészárkokat ásatott, a Bjelinából hozatott két ágyúnak pedig lövegállást készíttetett. A várost déli irányban elhagyó tuzlai utat szintén sánccal biztosította.[68] A felkelők többsége a megerősített védelmi vonalakat foglalta el, a többiek, nyolc-tíz fős csoportokban, a város erősebb házait, objektumait szállták meg. Az egyik minaretben állandó figyelőszolgálat működött, ahonnan át lehetett tekinteni a város előtti terepet.

A 13. gyaloghadosztály 25. dandárjának, balszárnyával a Szávára támaszkodva, a város északnyugati és nyugati része ellen kellett támadnia, tőle jobbra a 26. dandárnak a déli városrészt és a Tuzlába vezető utat kellett birtokba vennie.

A 25. dandár szeptember 17-én délelőtt megkezdte előrenyomulását, amelyben már az időközben Rajevoselóból áthajózott, korábban Gunjánál harcolt különítmény is részt vett. Estére a 25. dandár 60. és 68. közös gyalogezredei, továbbá a 26. dandár 24. sor-, valamint 32. és 38. tartalék gyalogezredei birtokba vették a várost.[69] A császári és királyi csapatok vesztesége jelentős volt: 37 halott (köztük 3 tiszt), 155 sebesült (közülük 3 tiszt), 9 eltűnt (belőlük egy tiszt). A győztesek öt zászlót, két löveget, nagy mennyiségű lőszert és néhány puskát zsákmányoltak. A felkelők veszteségeit nem tudták pontosan

[67] KA KM/MS PK 1878 1–2/6., 1–2/17.; KA AFA 1878 9–63/20., 9–78/2., 9–85/2., 13–93.; KA MKSM 1878 69–1/30–162.

[68] Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. I.m. 682–685. o.

[69] *Bencze László:* Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Budapest, 1987. 176–179., 228. o. A közös hadseregben egy gyalogezredhez három első vonalbeli zászlóalj tartozott, valamint a 4. és 5. zászlólj, amelyet tartalékezred néven külön vetettek be. Uo. 84. o.

megállapítani, mivel szinte összes halottjukat és sebesültjüket magukkal vitték. A várost a 68. közös gyalogezred tartotta megszállva.[70]

A LEITHA szeptember 17-én, a császári és királyi csapatok Nova-Brčka elleni koncentrált támadásának napján, hajnali három órától Brezovopoljéig végzett felderítést. A 13. közös gyaloghadosztály parancsnokától kapott utasításnak megfelelően reggel fél nyolctól Nova-Brčkától 2500 lépés távolságban keletre olyan helyen horgonyzott a Száván, hogy szükség esetén tűz alá vehesse a Brezovopoljére vezető utat, továbbá a város mohamedán negyedét és a Szávához vezető utcákat, valamint a felkelők abba az irányba történő visszavonulását megakadályozhassa. Arra azonban nem nyílt lehetősége, mivel a harcok során a felkelők nem a vélt irányban, hanem a Tuzla felé vezető úton, a tartomány belseje felé vonultak vissza.[71] A városra leadott tüzérségi lövedékek elhúztak a hajó felett. A hajó éjszaka is a helyén maradt.

A hajó parancsnoka szeptember 12-én, 13-án, 14-én és 17-én, a legénység minden tagjának jutalmul egy boradagot adatott ki.[72]

A monitor szeptember 18-án reggel hét órakor egyik csónakját Bienerth altábornagy rendelkezésére bocsátotta, majd egy vezérkari századossal a fedélzetén Rajevoselóba indult. Fél tizenegykor a vezérkari századost Brčkában kihajózta, azután délig felderítést hajtott végre Račáig.

Szeptember 19-én reggel a PATAJ gőzös által vontatott három uszály kíséretével bízták meg, amellyel Račából Brčkára hajózott, majd visszatért állomáshelyére, ahol délután öt tonna szenet vett fel.

Szeptember 20-án délelőtt Bienerth altábornagy megszemlélte a monitort, a személyzetet a brčkai harcokban tanúsított érdemei miatt dicséretben részesítette. A hajó aznap délután a négy uszályt vontató DRENKOVA gőzöst Rajevoselóból Brčkába kísérte, és a következő napokban ott állomásozott. Szeptember 20-án és 21-én a legénység kazántisztítást végzett.[73]

Szeptember 24-én délelőtt tíz órakor a monitor Brčkából Račára hajózott, délután két óra és fél négy között a 68. közös gyalogezred Račában várakozó 8. századát a Száva jobb partjára szállította át, és az éjszakát is ott töltötte.[74] Másnap Račáról indulva Rajevoselóban 13 t szenet vett fel, majd visszatért Brčkára, és az elkövetkező napokban ott horgonyzott. Szeptember 30-án délelőtt Račára hajózott, majd onnan október 1-jén visszatért Brčkára.[75]

A LEITHA 1878 szeptemberében, 53,4 tonna szén felhasználásával, 97,5 tengeri mérföldet tett meg,.[76]

Október 1-jén délután a LEITHA a brčkai állomásparancsnokság kérésére nyolc török tisztet és öt legénységi állományú, reguláris alakulatokban szolgált katonát szállított csa-

[70] Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. I.m. 694–695. o.

[71] KA AFA 1878 9–96/23., 13–93., KA Schiffstagebücher Monitor LEITHA September–November 1878. Karton 870. Mb 328/6.

[72] KA KM/MS I. Geschäftsgruppe 1878 47/25.

[73] KA AFA 1878 9–141/1.

[74] KA AFA 1878 9–141/1.

[75] KA AFA 1878 9–141/1.

[76] KA KM/MS PK 1878 1–2/6.

ládostul Rajevoselóba, akik Bjelina és Žvornik elfoglalásakor estek osztrák–magyar fogságba, és Konstantinápolyba szándékoztak eljutni, majd 6,6 t szenet vételezett, két osztrák–magyar tiszttel a fedélzetén még aznap este visszatért Brčkába, és a következő hét napban ott maradt.

Október 9-én délelőtt felderítő utat tett Račáig, ahonnan csak másnap délután tért vissza Brčkába. Október 11-én délután, a brčkai állomásparancsnokság kérését teljesítve, egy még szeptember 17-én Brčkánál elesett, a 38. tartalék gyalogezredbe tartozó hadnagy holttestét szállította Rajevoselóba, valamint egy fél gyalogszázadot, és a garnizonbeli tisztek egy részét, majd délután visszatért Brčkára, onnan pedig ismét Rajevoselóba, és este 8,8 t szenet vételezett. A monitor október 12-én reggel ismét visszatért Brčkába. Október 13-án megérkezett a közös hadügyminisztérium távirata Bécsből, amelyben elrendelték, hogy a monitorok térjenek vissza Budapestre.

A LEITHA október 14-én reggel indult el Brčkából, és Rajevoselo, Brezovopolje érintésével másnap reggel érkezett Mitrovicba. Október 16-án délután futott be Zimonyba, ahol 16 t szenet vételezett. A hajó legénysége 18-án reggel a Rajevoselóból magával hozott felesleges tartalék lőszert leadta a pétervárad tüzérszertárnak. A monitor október 19-én délelőtt érkezett Palánkára, 20-án már Apatinban tartózkodott, 21-én pedig már Mohácson rakott be 20 t szenet. Október 22-én érkezett Bajára, ahol 23-án kazántisztítást hajtottak végre. A hadihajó október 24-én reggel indult el Bajáról, másnap reggel Dunaföldváron kötött ki. Október 26-án, Ercsi érintésével, délelőtt tíz órakor érkezett meg Óbudára. A kapitány négy napot kért a hajó tisztítására.[77]

*

A MAROS Josef Edler von Natti első osztályú sorhajóhadnagy[78] parancsnokságával augusztus 19-én reggel fél négykor indult el Bajáról és este fél hatkor befutott Pétervárad ra. Az ottani tüzérszertárból negyven db 15 cm-es, 1866 M ágyúhoz való kartácsot, valamint negyven db, 15 cm-es hátultöltős ágyúhoz való, 2,15 kg-os lőszert (és lőportöltetet) vételezett[79] továbbá utasításba kapta, hogy Samaćra menjen. 20-án reggel négy órakor továbbindult Zimonyba, ahol délelőtt kilenc órától délután háromig szenet és egyéb anyagokat vételezett, egy DGT kormányost vett fedélzetére, este nyolc órára pedig Rupinovagredába érkezett. Augusztus 21-én hajnali fél egykor továbbindult, majd a Sabać – Rača – Brezovopolje útvonalon 22-én reggel érkezett meg Samaćra. A személyzet az úton mindvégig harckészültségben volt.

[77] KA KM/MS PK 1878 1–2/5, 1–2/6.

[78] 1838-ban Triesztben született. A trieszti haditengerészeti akadémia elvégzése után, 1855 augusztusától tengerész-hadapródként szolgált a cs. kir. haditengerészetnél. 1858 októberétől fregattzászlós, 1860 májusától sorhajózászlós, 1866 áprilisától sorhajóhadnagy, 1879. november 1-től korvettkapitány. 1855-től a haditengerészet több hajóján szolgált az Adrián, 1877 decemberétől a MAROS monitor parancsnoka, 1879 januárja és novembere között a budapesti Dunaflottilla parancsnoka. Ezt követően a hadiflotta különböző hajóin szolgált, 1884. április 7-én történt nyugdíjazásáig. 1866-ban a Garda tavon az USKOKE ágyúnaszád parancsnokaként vett részt az itáliai hadműveletekben. 1897-ben hunyt el. KA Marine Qualifikationsliste Natti, Nr. 3788. Karton 195.

[79] KA KM/MS II. Geschäftsgruppe 1878 48/13.

Josef Edler von Natti sorhajóhadnagy, a MAROS monitor kapitánya

Augusztus 22-én délelőtt a hajó Samać környékén felderítést végzett, a személyzet a város közelében 50–60 felkelőt látott, akik a hajó közeledtére rögtön fedezékbe vonultak. Másnap délelőtt állomáshelyétől Novigrádig, és onnan vissza hajtott végre felderítést, amelynek során a kapitány megállapította, hogy Török-Samaćot reguláris török katonákkal együtt sok felkelő szállta meg, a Bosna torkolatától nyugatra a parton hét fős török lovas járőrt látott.

Augusztus 24-én a hajóról jól kivehető volt, hogy a felkelők a Samaćcal szemközti kukoricaföldön sáncokat emeltek, és rálőttek a Sziszekről Zimonyba tartó, hadifoglyokat szállító gőzösre. Másnap délelőtt reggel hét óra és negyed tizenegy között a MAROS a boszniai part felderítésére Samaćtól Novigrádig, majd vissza volt úton. Aznap a horgonyon álló hajóról ismét megfigyelhető volt a sáncépítés Török-Samaćban.

Augusztus 26-án reggel a monitor Samaćból Brodba tartó csapatszállító hajókat kísért el Novigrádig. 27-én délelőtt a KOMÁROM gőzös 15 t szenet hozott a hadihajó számára Brodból, amit a legénység átrakodott.

Augusztus 28-án délután két órakor a Hayer kapitány vezette KÖRÖS vontató a DGT Török-Samaćban maradt 92. számú uszályát mindenféle incidens nélkül hozta át a bal partra, az egész manővert a monitor fedezte. Arnold König ezredes, az 1. közös gyalogdandár parancsnoka még aznap látogatást tett a hajón. Augusztus 29-én a monitor állomáshelyén horgonyzott. Másnap délelőtt öt óra és fél tíz között Svilajig folytatott felderítést, délután négy órakor Bienerth hadtestparancsnok szemlét tartott a fedélzeten. A monitor augusztus 31-én állomáshelyén, Samaćban tartózkodott.

A MAROS augusztusban 393 tengeri mérföldet tett meg, amihez összesen 41,8 tonna szenet használt fel, kazánjai összesen 68 órán át voltak befűtve.

Szeptember 1-jén Samać-Novigrad-Samać útvonalon végzett felderítést. A következő napon 12 t szenet vételezett Samaćon. Szeptember 3-án és 4-én samaći horgonyzóhelyén állt.[80]

1878. szeptember 5-én a MAROS-nak a hajókon Brodba tartó König-dandár egy részét, kellett elkísérnie. Délután fél egykor a monitor a konvoj élére állt, a MAXIMILIAN gőzös két, a KÖRÖS gőzös négy uszállyal követte. Török-Samaćnál Natti észlelte, hogy a felkelők a helyet tábori erődítésekkel erősítették meg, hogy egy lehetséges átkelést elhárítsanak. Ezt követően az út zavartalanul zajlott le. A monitor az alacsony vízállás miatt nem tudta Brodig kísérni a rábízott hajókat, ezért a novigradi malmoktól visszafordult és este hat órára visszatért horgonyzóhelyére.

[80] KA AFA 1878 13–98/5.; KA MKSM 1878 69–1/30–162/3.; KA Schiffstagebücher Monitor MAROS Juni–August 1878. Karton 952. Mb 328/5.

A monitor szeptember 6-án reggel hét órától egy órás felderítő utat tett Novigrádig; útközben semmi különöset nem észlelt, még Török-Samać környékén sem figyelt meg további változásokat. Ezt követően szeptember 13-án délutánig a monitor Samaćon maradt és lehorgonyozva külső elővédszolgálatot látott el.[81]

Időközben megkezdődött az összesen mintegy 35 000 főt, 10 000 lovat és 48 nehézágyút számláló osztrák–magyar IV. hadtest összpontosítása (állományába a 13. és 31. közös gyaloghadosztály, valamint a 8. közös huszárezred tartozott) a Száván Samaćtól keletre 2500 lépésnyi távolságban tervezett átkelési hely közelében. A műszaki századok már szeptember 13-án déltől az átkelési előkészületekkel foglakoztak. Szeptember 14-én reggel öt órakor a 31. közös gyaloghadosztály kötelékébe tartozó 61. dandár 6. és 33. gyalogezredének két-két zászlóalja Samaćtól keletre pontonokon és gőzkompokon zavartalanul átkelt a folyó jobb partjára. Melléjük négy huszárt osztottak be jelentőszolgálatra. A 13. utászszázad reggel fél hétkor megkezdte a pontonhíd verését. Annak érdekében, hogy a hídverés tényéről eltereljék az ellenség figyelmét, demonstrációt hajtottak végre, amelyben a cs. és kir. 12. tábori tüzérezred két nehézütege és a MAROS vett részt.[82]

Georg Kees altábornagy, a 31. közös gyaloghadosztály parancsnoka és Rudolf Lobkowitz herceg, ezredes, a IV. hadtest tüzérfőnöke utasításai szerint a monitor 13-án este öt óra tizenöt perckor elhagyta horgonyzóhelyét, és elfoglalta a már korábbi útjain felfedezett kedvező álláshelyét a várostól északkeletre, mintegy 60–70 méterre a bosnyák parttól. Eredetileg arra kapott parancsot, hogy 14-én reggel hat órakor nyisson tüzet a településtől keletre elterülő kukoricásban található sáncokra és egyéb célpontokra, valamint vegye tűz alá a város mohamedánok lakta negyedét, ahol a felkelők a legtöbb barikádot és sáncot emelték. Az ellenség felfedezte a monitort, és azt hitte, a támadás rögtön kezdik. Ez a manőver már önmagában is segítette a hajnalban megindult Száva-átkelést. Az éjszaka folyamán a hajón harckészültséget tartottak fenn egy esetleges rajtaütés elhárítására, ami azonban nem következett be. Napfelkeltekor tisztán kivehető volt a monitorról, hogy a városi sáncokat a felkelők teljesen megszállták.

Az éjszaka folyamán Lobkowitz parancsára a 12. tábori tüzérezred 1. és 2. nehézütege a Száva bal partján, Török-Samać nyugati felével és a Bosna folyó torkolatával szemben foglalt állást, hogy megakadályozza a felkelők városban maradását, illetőleg a Bosna folyón keresztül nyugati irányban történő visszavonulását. A két ütegnek a 60. közös gyalogezred 3. zászlóalja nyújtott fedezetet. Lobkowitz szóbeli parancsára a hajó csak reggel fél hétkor nyitott tüzet a kukoricaföldön álló sáncokra. Az első, 1200 m távolságra leadott két lövés srapnel volt. Natti véleménye szerint a monitor helyének szerencsés megválasztása, a leadott lövések pontossága, és a lövedékek időben bekövetkezett robbanása, valamint a célok távolságának nagyon pontos bemérése következtében a harmadik lövés után a felkelők teljesen tarthatatlannak ítélték állásaikat, és vad menekülésbe kezdtek. A városban akartak menedéket találni, ahol néhány ház már égett, de abban a MAROS-sal együtt reggel fél hét óta tüzelő tábori nehézütegek – melyek átlőttek a monitor felett – megakadályozták őket, így a szárazföld belseje felé menekültek. Az ellenséget a hajólövegek srapneltüzével követték. Hét óra 15 perckor megjelent a parton egy parlamenter, aki tudomására hozta a moni-

[81] KA AFA 1878 13–98/5.; MKSM 1878 69–1/30–162/3.; KA Schiffstagebücher Monitor MAROS September–November 1878. Karton 952. Mb 328/5.

[82] KA AFA 1878 9–64/32.

tor személyzetének, hogy a felkelők a hajóról leadott pontos lövések hatására elhagyták állásaikat és egy hátultöltős ágyút is magukkal vontatva, valószínűleg Gradačac irányába, elhagyták a várost. Bejelentette továbbá a település meghódolását, és kegyelmet kért a lakosság számára. A parlamentert Karl Hubatka tengerész-hadapród kísérte a tábori ütegek parancsnokához, ahonnan a hadtest-főhadiszállásra vitték. Lobkowitz parancsára a hajó hét óra tizenöt perckor beszüntette a tüzelést.[83] Aznap a 12. tábori tüzérezred 1. nehézütege összesen 22 lövést adott le a városra.[84]

Natti a hajó samaći szerepléséről írt jelentésében Hermann Ritter von Jedina sorhajózászlós, a monitor ütegparancsnoka szerepét emelte ki, aki kitűnően és pontosan vezette a lövegek tüzét, valamint a kiszolgáló tüzérek ténykedését, akik gyorsan, szakszerűen kezelték és töltötték az ágyúkat. A kapitány szerint a legénység nagyon jól teljesítette feladatát: megemlítette Paul Eyb II. osztályú hajógépészt, aki a kiváló teljesítményt nyújtó gépeket felügyelte, Josef Wikette I. osztályú kormányost, akinek hajózási ismeretei lehetővé tették, hogy a hajó a különösen kedvezőtlen vízállás ellenére is mozogni tudott. Berger Josef és Dominik Periscich II. osztályú matrózok a lövegek kezelésében jeleskedtek Annak ellenére, hogy a hajóról csak srapnellel tüzeltek, a város északi, mohamedánok lakta része lángba borult, a mecset és 25–30 ház teljesen leégett.[85]

Az időközben, reggel nyolc óra tíz percre elkészült pontonhídon megkezdődött a IV. hadtest csapatainak tervszerű átkelése. (Szeptember 16-án az osztrák–magyar utászok egy újabb hadihidat vertek a Száván, közvetlenül a horvát parton fekvő Samać előtt). Azon először a hadosztály két műszaki százada kelt át, hogy a Száva jobb partján a vonatjárműveknek alkalmas utat készítsenek, őket a 31. gyaloghadosztály 61. és 62. dandárja követte beosztott tüzérségével, majd a 8. huszárezred, a 13. gyaloghadosztály, végül pedig – 14-én este – mindkét hadosztály egészségügyi és vonatrészlegei következtek.[86]

A 61. gyalogdandár-parancsnokság a már áthajózott csapatokkal keleti és déli irányból török Török-Samać ellen vonult. Kilenc óra 45 perckor a városhoz csatárláncban közeledő csapatok a helység keleti részében lévő vonalakban 40–50 felkelőt találtak. Rövid, mindössze fél óráig tartó tűzpárbajban a 6. közös gyalogezred két zászlóalja elfoglalta a várost. A tűzharcban mindössze két katona, Theodor Svirecsev és Alexander Dukay szenvedett sebesülést. A 31. gyaloghadosztály maradék erőit a várostól délre gyülekeztették, ahonnan déli 12 órakor három oszlopban elvonultak Modrić és Slatina helységek irányába, azokat még aznap elfoglalták, este az Ilovaca-pataknál táboroztak le. A 6. gyalogezred két zászlóalja Török-Samaćban maradt. A 13. hadosztály ezalatt befejezte átkelését, rövid pihenő után Samaćtól keleti irányban, a Telisa-patak felé nyomult előre, estére pedig elérte Ostra Luka és Obudovać településeket.[87]

Délután egy órára a hadtest mindegyik csapatoszlopa átért a túlpartra. Maga Bienerth altábornagy délután fél egy és fél kettő között kelt át a hídon Török-Samaćba, ahol a hadtest főhadiszállás éjjelezett. A város mohamedán negyedében – ahonnan a lakosság

[83] KA MKSM 1878 69-1/30-162/3.; KA KM/MS PK 1878 8-4/8., 9-69/6.; KA AFA 1878 13-93.

[84] KA AFA 1878 9-69/10.

[85] KA AFA 1878 9-69/7.; KA MKSM 1878 69-1/30-162.; KA KM/MS PK 1878 8-4/8, 9-69/6.

[86] KA AFA 1878 9-64/32.

[87] KA AFA 1878 9-69/3., 9-69, 9-63/14.

még idejében elmenekült – a tűz szeptember 15-én reggelig égett. Az ott maradt keresztény lakosokból Bienerth ideiglenes elöljáróságot hívott életre.[88]

1878. szeptember 14-én a Török-Samać védelmére Gračanicából érkezett Ibrahim Pasić bégnek 706 fegyveres állt rendelkezésére, köztük 90 reguláris török lovas és 16 tüzér egy hátultöltős Krupp-ágyúval, akik azonban egyetlen egyszer sem sütötték el az ágyújukat, mert nem akartak a bevonuló osztrák–magyar csapatok ellen harcolni.

Pasić nem hozhatott önálló rendelkezéseket, egyfajta haditanácsnak volt alárendelve, mely a javaslatairól döntött. Így történhetett 13-ról 14-re virradó éjszaka is, amikor is arra az elhatározásra jutottak, hogy nem tanúsítanak ellenállást a császári és királyi csapatok átkelése közben, hanem erőiket Gradačacnál vonják össze. Olyan sok időt veszítettek azonban a tanácskozással, (pl. az osztrák–magyar alakulatok lehetséges átkelési helyeinek latolgatásával), hogy a Gradačac irányába tervezett visszavonulás végül csak erőik kis részének sikerült, a többieknek Orašje, Modrić irányába kellett menekülniük.[89]

Szeptember 14-én, miután a város lövetése és elfoglalása lezajlott, a MAROS negyed 11-kor elhagyta addigi horgonyzóhelyét és Novigrádig felderítést végzett a folyón. A hajó kapitánya megállapította, hogy a Száva jobb partján nincsenek felkelők, majd egy óra múlva visszatért Samaćba, ahol a következő öt napban horgonyzott.[90] A legénység fegyverkarbantartást, takarítást és gyakorlatozást végzett.

Szeptember 15-én, 16-án és 17-én a monitor csónakjait Bienerth altábornagy vette igénybe szárnysegédi szolgálatra, mivel a hadtest-főhadiszállás akkor már Török-Samaćban tartózkodott. A hajó 18-án Samaćon 14 t szenet vételezett.

Szeptember 20-án délután a MAROS Samaćról Brčkába hajózott. 21-én és 22-én délelőtt testvérhajójával együtt Rača és Rajevoselo között végzett felderítést. Szeptember 22-én Rajevoselóban 11,5 t szenet vételezett, majd onnan 23-án reggel visszatért Brčkába. Szeptember 24. és 27. között a legénység kazántisztítást végzett, 28-án a Brčka – Rača – Brčka útvonalon hajtottak végre felderítést; a folyó jobb partján visszatelepülő lakosokat láttak.

A MAROS szeptember 29-én reggel Rajevoselóba indult, ahol 10 t szenet rakodott be, majd még a délelőtt folyamán visszatért Brčkába. Másnap is ott tartózkodott.

A monitor szeptemberben összesen 202 tengeri mérföldet tett meg, mindehhez 22,3 t szenet fogyasztottak kazánjai, amelyek 34 órán át voltak gőz alatt.[91]

Október 1-jén a LEITHA is befutott Račából Brčkába, fedélzetén a már említett nyolc török tiszttel, öt legénységi állományú katonával és családjukkal. A MAROS elkísérte testvérhajóját Rajevoselóba, majd együtt visszatértek brčkai horgonyzóhelyükre. A következő néhány nap folyamán mindkét monitor Brčkán állomásozott. Október 4-én a két monitor kis zászlógálával ünnepelte az uralkodó névnapját. Reggel nyolc órakor a helybeli katolikus templomban misét tartottak, amelyen a helyőrség összes tisztje részt vett, a legénység felmentést kapott a kiképzés alól.[92]

---

[88] KA MKSM 1878 69-1/30-162.; KA AFA 1878 9-69., 9-63/14, 13-93/3.

[89] KA AFA 1878 9-69/11.

[90] KA AFA 1878 13-93., 13-98/5.; MKSM 1878 69-1/30-162/3.; KA Schiffstagebücher Monitor MAROS September–November 1878. Karton 952. Mb 328/5.

[91] KA KM/MS PK 1878 1-2/5., 1-2/9., 1-2/11., 1-2/17., 1-2/18.; KA AFA 1878 13-93/8., 9-63/20., 9-129.

[92] KA KM/MS PK 1878 1-2/5., 1-2/9., 1-2/17., 1-2/18.; KA AFA 1878 13-93/8., 9-63/20.

Október 5-én a MAROS reggel hét órakor Brčkáról indulva felderítő utat tett Račáig, majd tizenegy órakor visszaindult állomáshelyére; délután négy órakor érkezett meg. Másnap délelőtt Rajevoselóba indult, és hét tonna szenet vételezett. Október 7-én délelőtt visszatért brčkai horgonyzóhelyére, ahol október 14-ig maradt.

A monitor október 10-én csónakokat bocsátott az osztrák–magyar műszaki alakulatok rendelkezésére, valamint a hajó legénysége a tábori távíróvezetékek Szávából történt kiemelésében és a folyó felett átívelő új vezeték létesítésében segédkezett.[93]

Az Óbudára történt visszarendelésnek eleget téve a MAROS október 14-én reggel hét órakor hagyta el Brčkát, és este 10 órára Zimonyba ért. Másnap délelőtt 26,7 tonna szenet vételezett, elbúcsúzott addigi DGT kormányosától és helyette egy dunai kormányost vett a fedélzetére. Aznap este hat órakor Szalánkemén mellett horgonyzott le. Október 16-án délelőtt Péterváradon leadta az ottani tüzérszertárnak megmaradt lőszerkészletét, 17-én Apatinig jutott. Október 18-án délután egy órakor Mohácsra érkezett, kilenc tonna szenet vett fel, s még aznap délután három órakor Bajára ért. Október 19-től Baján tartózkodott, ahol a kazánt, a lövegeket, és a fegyvereket alaposan kitisztították. 25-én reggel hat órakor hagyta el a hajó Baját, és aznap már Dunapentelén éjszakázott. A monitor október 26-án, Ercsi érintésével, délután egy óra 15 perckor érkezett meg Óbudára.[94]

A közös hadügyminisztérium haditengerészeti osztálya 27-én elrendelte, hogy a két monitort október 31-én helyezzék szolgálaton kívül. Október 30-án a legénységet az előírt létszámra csökkentették, a többieket Polába irányították. Másnap egy bizottság Hermann Czedik von Bründelsberg fregattkapitány vezetésével szemlejelentést készített a két leszerelés alatt álló hajóról.[95] Az 1878 novemberében készült jegyzőkönyvek tanúsága szerint a monitorokat Óbudán nagyjavításnak vetették alá.[96]

A hadjáratban részt vett két monitor legfelsőbb helyről történő elismerése sem maradt el. A közös hadügyminisztérium haditengerészeti csoportja már 1878. október 15-én kifejezte megelégedettségét a két monitor parancsnokának és legénységének a szeptemberi harcokban nyújtott tevékenységükért.[97]

Ferenc József a Rendeleti Közlönyben október 22-én megjelent hadseregparancs formájában köszönte meg a közös hadsereg, a két honvédség és a közös haditengerészet helytállását az okkupáció hadműveletei során.[98]

Az uralkodó parancsba adta, hogy a két hadihajó személyzete számára az okkupációban való részvétel következtében az 1878-as év hadiévnek tekintendő, amelynek kezdetét 1878. július 28-tól számították. Elrendelte továbbá, hogy az általa 1873. december 2-án alapított hadiérmet minden, a harcokban részt vett tengerész megkapja.[99]

---

[93] KA KM/MS PK 1878 1–2/5., 1–2/6.

[94] KA KM/MS PK 1878 1–2/5., 1–2/6.; KA Schiffstagebücher Monitor MAROS September–November 1878. Karton 952. Mb 328/5.

[95] KA KM/MS PK 1878 1–2/19.

[96] KA KM/MS II. Geschäftsgruppe 1878 12/37.

[97] KA KM/MS PK 1878 8–4/8.

[98] L.: Verordnungsblatt für das k. k. Heer. Personal Angelegenheiten. 22. Oktober 1878. No. 61. 531–532. o., illetve KA KM/MS PK 1878 8–4/7.

[99] KA KM/MS PK 1878 1–7/11., illetve: Normal-Verordnungsblatt für die k. k. Kriegs-Marine. Achtzehnter Jahrgang. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Wien, 1878. XXXV. Stück. 2. November 1878. Nr. 66.

A két monitoron szolgált és hadiéremre jogosult személyekről a Budapesti Haditengerészeti Különítmény parancsnokságának listát kellett felterjesztenie. Az aktív állományúaknak a hadiérmet ünnepélyes keretek között adták át, a szabadságolt állományúak a városok, illetve községek elöljáróitól kapták meg kitüntetéseiket.[100]

1878. október 31-én a MAROS személyzetéből Karl Hubatka sorhajózászlóst, a LEITHA személyzetéből pedig Tamásy Béla első osztályú tengerész-hadapródot tüntették ki hadiéremmel. December 1-jén a két monitor teljes legénysége, összesen 98 fő, megkapta a hadiérmet. December 2-án a MAROS legénységéből még két fő kapta meg ezt a kitüntetést, így az elismerésben részesültek száma százra emelkedett.[101]

December 3-án Hyppolit Ritter von Henriquez korvettkapitány és Josef Natti sorhajóhadnagy is megkapta az uralkodó legfelsőbb elismerését. December 9-én Nattit a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjére terjesztették fel.[102]

A szávai tevékenységük során végig egy-egy, a DGT kötelékébe tartozó kormányos vezette a hajókat. Josef Wikette a DGT I. osztályú kormányosa augusztus 20-án Zimonyban lépett a MAROS fedélzetére és október 18-ig tartózkodott ott, szolgálataiért 150 Ft-ot kapott. A LEITHA fedélzetén Német József, a DGT I. osztályú kormányosa látott el szolgálatot augusztus 20. és október 16. között.[103]

Rájuk azért volt szükség, mert ők ismerték megfelelőképpen az eléggé kanyargós Szávát, a vízállás változásait, a biztonságos hajózást fenyegető veszélyeket, pl. az elkerülendő zátonyokat. A Száva vízállása szeptember elején igen alacsony volt, csak a hónap közepétől emelkedett, szeptember 29-én érte el legmagasabb vízállását, majd október 3-tól ismét apadt.[104]

Nehézségeket okozott, hogy a monitorokkal nem lehetett könnyen manőverezni. Ahhoz, hogy a folyón állva tudjanak maradni, szembe kellett fordulniuk a folyásiránnyal. Éppen ezért a lövegtoronyból folyásirányban haladva nem lehetett tüzelni. A toronyba beépített ágyúkkal, mivel túl közel helyezkedtek el a vízvonalhoz, még viszonylag alacsony part, vagy töltés felett sem tudtak átlőni. A párhuzamos rögzítés miatt a két lövegét nem lehetett a part ugyanazon pontjára irányozni: rövid távon könnyen előfordulhatott, hogy az egyik ágyú balra, a másik jobbra lőtt el a cél mellett. A gyakorló lövészetek során általában 50 százalékos találati arányt értek el.[105]

1878. augusztus 22-én két tengerészkadétot vezényeltek a monitorokra: Karl Hubatka a MAROS, Tamásy Béla a LEITHA állományába került. Az 1. közös gyaloghadosztály parancsnokságán, Brodban kellett jelentkezniük.[106]

1878. szeptember elején a két monitor személyzetét, harci alkalmazásukra tekintettel, hét-nyolc fővel emelték, akiket azonban állományfelettiként kezeltek.[107]

---

[100] Normal-Verordnungsblatt für die k.k. Kriegs-Marine, i. m. XXXVII. Stück. 13. November 1878. Nr. 74.

[101] KA KM/MS I: Geschäftsgruppe 1878 19/24.

[102] KA KM/MS PK 1878 8–4/8.

[103] KA KM/MS PK 1878 8–4/8.

[104] KA KM/MS PK 1878 1–2/5., 1–2/6., 1–2/18.; KA AFA 1878 13–98., 13–98/4., 13–98/5., 13–98/9.; KA MKSM 1878 69–1/30–162/3.

[105] *Prasky* 18. o.

[106] KA KM/MS I. Geschäftsgruppe 1878 8/101.

A LEITHA parancsnoka szeptember 15-én kérte, hogy sürgősen vezényeljenek egy orvost a monitorokra, mivel a napi bevetések során megsebesült tengerészeket nem tudják ellátni.[108] A kérés teljesítésére nem került sor.

1878 júliusa és október vége között a LEITHA személyzetét 49–57 fő alkotta, az előírt békelétszám 49 fő volt. A monitor tisztikarában ezekben a hónapokban egyetlen bizonyíthatóan magyar származású személy akadt: Tamásy Béla első osztályú tengerészhadapród. Neve alapján a matrózok közül Horváth Gyula, Varga István és Zombory György tekinthető magyar származásúnak.[109]

A MAROS személyzete ugyanabban az időszakban szintén 49–57 fő volt. A tisztek között egy sem volt magyar, a matrózok között is csupán kettő: László László és Szarvas Ferenc.[110] Nyilván több magyarországi születésű tengerész is szolgálhatott mindkét hajón, azonban ez a rendelkezésre álló dokumentumokból nem állapítható meg egyértelműen. A legénység nemzetiségek szerinti megoszlása nagyjából megegyezett az osztrák–magyar haditengerészetnél akkoriban jellemzővel, azaz a magyarokon kívül még általában németek, csehek, délszlávok, olaszok szolgáltak a fedélzeten.

Az 1878. október 31-én a leszerelési és szemlebizottság által Óbudán felvett jegyzőkönyv szerint a MAROS személyzetét összesen 56 fő képezte, akik közül egy sorhajóhadnagy, két sorhajózászlós a parancsnoksághoz, két gépész és két tisztiszolga a törzshöz, 49 fő a legénységhez tartozott. A LEITHA személyzetét szintén 56 fő alkotta, közülük egy korvettkapitány, egy sorhajózászlós, egy tengerész-hadapród a parancsnoksághoz, egy gépész és két tisztiszolga a törzshöz, 50 fő a legénységhez tartozott.[111]

1878. novemberétől a MAROS parancsnoka Natti sorhajóhadnagy maradt, a LEITHA Richard Banfield sorhajóhadnagy személyében új parancsnokot kapott. Mindegyik monitor személyzetét egy sorhajózászlóssal és egy gépésszel egészítették ki.[112]

Összegzés

A LEITHA és a MAROS monitor 1878. augusztus végétől október 13-ig, nem egészen két hónapig vett részt a boszniai okkupáció hadműveleteinek aktív támogatásában a Száván. A szinte mindennapos bevetések során a hadihajók átestek a tűzkeresztségen, bebizonyosodott sokoldalú alkalmazhatóságuk és nélkülözhetetlenségük, ugyanakkor fény derült néhány hiányosságukra is, így pl. a hajózás és manőverezés nehézségeire alacsony vízállás mellett, a toronyba épített lövegek használhatóságának korlátaira, a hajók magas szénfogyasztására, a kazánok és hajócsavarok gyors elhasználódására.

Hasznos tapasztalatokkal szolgált a két hadihajó éles bevetése az osztrák–magyar haditengerészeti vezetés számára is, amely levonta a megfelelő tanulságokat. Azok birtokában a későbbiek során a két monitor műszaki adottságait, fegyverzetét – igaz csak lé-

[107] KA KM/MS PK 1878 1–6/6.

[108] KA KM/MS PK 1878 1–6/6.

[109] KA Schiffsstandeslisten Karton 305., Standesübersicht SM Monitor LEITHA Juli–Oktober 1878.

[110] KA Schiffsstandeslisten Karton 329., Standesübersicht SM Monitor MAROS Juli–Oktober 1878.

[111] KA KM/MS I. Geschäftsgruppe 1878 12/3.

[112] KA KM/MS I. Geschäftsgruppe 1878 8/111.

pésről-lépésre – átalakították, javították, a kor követelményeihez igazították. A hadjáratban való részvételük a Monarchia szomszédos államai és lehetséges ellenfelei számára is demonstrálta a Dunaflottilla erejét és fölényét. Világossá vált, hogy a monitorok hatókörre nem csak a Dunára, hanem annak mellékfolyóira, így a Szávára is kiterjed. Tevékenységük ékes bizonyítéka volt annak, hogy nem csupán a közös hadsereg szárazföldi alakulatai, valamint a haditengerészet adriai egységei képesek harci sikerek elérésére, hanem a hadiflotta dunai egységei is.

A hadműveletek során elsősorban a szárazföldi erők támogatására, felderítésre és járőrözésre, kereskedelmi hajók és uszályok, valamint a térségben folyó csapatszállítások kísérésére, a szabad hajóközlekedés biztosítására és a folyón található hajózási akadályok eltávolítására, az ellenség Száván való átkelésének megakadályozására, a hadihidak őrzésére, csapatrészek szállítására, hírvivő és megfigyelő feladatokra vették igénybe a két hajót.

A hadműveletek legfontosabb mozzanata, amelyben aktívan közreműködtek, a császári és királyi IV. hadtest csapatainak szeptember 14-én lezajlott szávai folyóátkelésének előkészítése és támogatása volt. Annak során a szárazföldi erőkkel történő együttműködésben is sok értékes tapasztalatot szereztek. Más lapra tartozik, hogy az osztrák–magyar hadvezetés elsősorban ellenséges hajóegységek, monitorok ellen tudta volna megfelelően kihasználni a két hadihajó kiváló adottságait.

Figyelembe véve azt a tényt, hogy egészen az első világháború kitöréséig nem nyílt további lehetőség a Dunaflottilla éles helyzetben történő bevetésére, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a két monitor az első komoly próbatételen sikeresen jutott túl. Személyzetük értékes harci tapasztalatokat szerzett, a gyakorlatba is átültethették a hosszas békekiképzés alatt elsajátítottakat. A parancsnokok, a tisztek és a legénység az éles harchelyzetekben, valamint szerteágazó feladataik ellátása közben egyaránt bizonyították rátermettségüket; nem csak a közös haditengerészet parancsnokságának, hanem az uralkodó és a hadsereg vezetőinek elismerését is kivívták.

A két hadihajó 1878-as sikereit részben magunkénak is érezhetjük, hiszen a császári és királyi hadiflottán belül – önálló magyar haditengerészet és tengerészeti ipar[113] híján – a két első, magyarországi gyárban készült, magyar báziskikötővel rendelkező, fedélzetén az évtizedek során számos magyar származású tengerészt látott dunai monitorhoz köthető a legtöbb magyar vonatkozás közel fél évszázados szolgálatuk során.

A LEITHA és a MAROS részvétele a harcokban csak kis epizódja volt az okkupációnak, de tevékenységükkel jelentősen hozzájárultak az osztrák–magyar szárazföldi csapatok sikeres szávai átkeléséhez, a felkelők ellenállásának megtöréséhez, végeredményben pedig a Kelet-Bosznia elfoglalását és pacifikálását célzó osztrák–magyar hadműveletek sikeréhez.

[113] Az osztrák–magyar haditengerészet történetének, valamint a haditengerészeti ipar fejlődésének magyar szempontú, a kutatások legújabb eredményeit összefoglaló összegzését l.: *Krámli Mihály:* A császári és királyi haditengerészet és Magyarország. Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Pécs, 2004. 23–67. o.

Tibor Balla

THE RIVER-GUNBOATS LEITHA AND MAROS IN THE OCCUPATION OF BOSNIA-HERZEGOVINA IN 1878

Summary

The Austro-Hungarian LEITHA and MAROS were the first river-gunboats in Europe. The author summarises their history, from their launching in 1871, through their deployment in the First World War, to the 1990s.

The study offers a thorough survey of the only wartime deployment of the two boats that took place prior to the First World War, in the course of the Austro-Hungarian occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878.

Both ships supported the Imperial and Royal IV Corps in crossing the Sava River on 14 September 1878; the LEITHA took part in the bombardment of Nova Brcka, and the MAROS in that of Török-Samac. Their further tasks included the reconnaissance of the Bosnian bank of the Sava River, patrolling the river, escorting the transport of Austro-Hungarian troops, guarding civilian boat service and military bridges, crossing troops and war supplies. These tasks had been accomplished until 13 October 1878, when the two boats were ordered to return to Óbuda, Budapest.

The author establishes that the boats had proved their wide-ranging applicability in the course of the operations, and their shortcomings had been brought to light at the same time. The two-month-long deployment of the two ships on the Sava River was only a short episode of the occupation, but contributed to the success of the Austro-Hungarian land forces significantly.

Tibor Balla

LES MONITORS LEITHA ET MAROS DANS L'OCCUPATION DE 1878 DE LA BOSNIE-HERZÉGOVINE

Résumé

LEITHA et MAROS d'Autriche-Hongrie furent les premiers navires de guerre fluviaux, de type monitor, d'Europe. L'auteur résume leur histoire à partir de leur mise à l'eau en 1871 en passant par leur utilisation lors de la première guerre mondiale jusqu'aux années 1990.

L'étude suit de manière détaillée la seule mission de guerre des deux navires avant 1914 lors de l'occupation de la Bosnie-Herzégovine, en 1878, par les forces impériales et royales.

Les deux monitors ont soutenu la traversée du 4e corps d'armée k. u. k. sur la Save le 14 septembre 1878. Ainsi le LEITHA et le MAROS ont respectivement participé au bombardement de Nova Brcka et de Samac turc. En outre, ils devaient reconnaître la rive bosniaque de la Save, patrouiller sur celle-ci, accompagner les transports de troupes austro-hongroises, assurer la navigation fluviale civile sur la Save et la traversée de soldats et de matériels de guerre ainsi que garder les ponts militaires. Les navires ont accompli ces missions jusqu'au 13 octobre 1878, date de leur rappel à Óbuda.

L'on peut en conclure que malgré quelques petits défauts, les deux monitors ont prouvé leur polyvalence dans les opérations militaires. Cette mission de près de deux mois de ces deux navires ne constitue qu'un épisode de l'occupation, mais elle a considérablement contribué aux succès des forces terrestres austro-hongroises.

Tibor Balla

DIE MONITORE LEITHA UND MAROS IN DER OKKUPATION VON BOSNIEN-HERZEGOWINA IM JAHRE 1878

Resümee

Die ersten Flusskriegsschiffe Europas des Typs Monitor waren die österreichisch-ungarischen Schiffe LEITHA und MAROS. Der Verfasser fasst zuerst die kurze Geschichte dieser zusammen: ausgehend vom Jahre 1871, als sie vom Stapel gelassen wurden, über ihre Anwendung im Ersten Weltkrieg, bis zu den 1990er Jahren.

Die Studie gibt einen detaillierten Überblick über den einzigen Einsatz der beiden Kriegsschiffe unter Kriegsumständen vor dem Ersten Weltenbrand: im Jahre 1878 in Bosnien-Herzegowina im Laufe der Besatzung durch das Kaiserliche und Königliche Heer.

Beide Monitor-Schiffe nahmen an der Unterstützung der Überquerung der Save durch das IV. k. u. k. Korps am 14. September 1878 teil, als die LEITHA an der Bombardierung von Nova Brcka und die MAROS an der von Török-Samac beteiligt war. Ihre Aufgaben, die sie bis zum 13. Oktober 1878, also bis zu ihrer Rückbeorderung nach Óbuda (Alt-Ofen) verrichteten, waren die folgenden: Erkundung der bosnischen Küste der Save, Patrouille auf dem Fluss, Eskortierung der österreichisch-ungarischen Truppentransporte, Sicherung der Ungestörtheit der Zivilschifffahrt auf der Save, Überschiffen von Soldaten und Rüstungsmaterial und Bewachung der Kriegsbrücken.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass die beiden Monitor-Schiffe im Laufe der Kriegsoperationen ihre vielseitige Anwendbarkeit unter Beweis gestellt haben. Zugleich wurden aber auch kleinere Mängel sichtbar. Der nahezu zweimonatige Save-Einsatz der beiden Kriegsschiffe war lediglich eine kleine Episode der Okkupation, die jedoch in bedeutendem Maße zum Erfolg der österreichisch-ungarischen Festlandtruppen beitrug.

Тибор Балла

МОНИТОРЫ ЛЕЙТА И МАРОШ В ОККУПАЦИИ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ 1878 ГОДА

Резюме

Первыми военными кораблями типа монитор в Европе были австро-венгерские суда ЛЕЙТА и МАРОШ. В своей работе автор, во-первых, дает краткую историческую справку жизни судов, начиная со спуска их на воду в 1871 году, показывая их применение в первой мировой войне и затем вплоть до 1990 года. В статье детально анализируется первое использование их в боевых действиях - ввод в сражения в Боснии и Герцеговине в 1878 году в ходе оккупации этих территорий кайзеровско-императорскими войсками.

Оба судна-монитора участвовали в поддержке форсирования реки Савы 14 сентября 1878 года королевско-кайзеровским IV корпусом, когда ЛЕЙТА участвовала в бомбардировке селения Нова Брцка, а МАРОШ - населенного пункта Тёрёк Самац. Кроме того суда осуществляли разведку боснийского берега реки Савы, патрулирование на реке, сопровождение венгерско-австрийских транспортов, боевое обеспечение бесперебойности гражданского судоходства по реке Сава, переправу военного личного состава и военных материалов. Их задачей была охрана военных судов, что они выполняли до 13 октября 1878 года, пока не были отозваны в Старую Буду.

Подытоживая, можно сказать, что оба монитора подтвердили возможности их многостороннего применения, в ходе военных операций. В то же время были выяснены их более мелкие недостатки. Почти двухмесячное участие двух боевых кораблей в действиях на реке Саве было всего лишь небольшим эпизодом оккупации, который однако в значительной мере содействовал успеху австро-венгерских сухопутных войск.

RÉTI BALÁZS

A BRIT HADITENGERÉSZET ÉS AZ OLASZ–ETIÓP HÁBORÚ A KORABELI MAGYAR LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Az 1935–1936-os olasz-etióp háború eredményeként a Mediterráneum térsége a nemzetközi politika homlokterébe került. Az angol, a francia és az olasz geopolitikai törekvések a korábbinál hevesebben ütköztek a térségben, állandó feszültségforrást teremtve a második világháborút megelőző időszakban. A három nagyhatalom versengésében (amelyhez az 1936-os montreux-i egyezményt és a spanyol polgárháború kitörését követően a Szovjetunió is csatlakozott) katonai téren kiemelt szerep jutott a hadiflottáknak.

1704 után Anglia állandó, modern egységekkel felszerelt hajóhadat tartott fenn a mediterrán térségben, ez lett a híres brit földközi-tengeri flotta (*Mediterranean Fleet*), amely 1967-es megszűntetéséig a szigetország térségbeli hatalmának megtestesítője volt.[1] A földközi-tengeri hajóhad erejét tekintve a honi flotta után következett, e hajóraj parancsnoki tisztét viselni a legnagyobb megtiszteltetésnek számított a királyi haditengerészet köreiben. Általában az Admiralitás első tengerészeti lordjai is olyan tisztek közül kerültek ki, akik hosszabb-rövidebb ideig szolgáltak a mediterrán vizeken.[2]

Látszólag ellentmondás, hogy egy alapvetően nyílt óceánokhoz kötődő nemzet ilyen nagyméretű tengerészeti jelenléttel rendelkezett a Földközi-tengeren. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, nyomban világossá válik, hogy Nagy-Britannia nem véletlenül állomásoztatta tartósan tengeri haderejének negyedét-harmadát Máltán. A brit külpolitika irányítói és az Admiralitás vezetői három tényezőt szem előtt tartva ragaszkodtak a tekintélyes erejű mediterrán flotta fenntartásához.

Az első szempont a térséggel folytatott brit kereskedelem és hajózás védelme volt. Másodikként megemlíthető a brit külpolitika alapját képező kontinentális egyensúly biztosítása. A máltai tengerészeti erők felvonultatása több alkalommal sikeresen támasztotta alá Nagy-Britannia dél-európai hatalmi politikáját. A brit flotta bevetése a napóleoni háborúk során, majd az ismétlődő keleti válságokban azt eredményezte, hogy sem Franciaország, sem Oroszország nem tudott Angliával szemben túlsúlyba kerülni a Földközi-tenger térségében.

A brit mediterrán flottának a dél-európai és közel-keleti status quo biztosítása mellett az 1869-ben megnyitott Szuezi-csatorna kínálta a harmadik szerepkört.[3] A csatorna rövid idő alatt a Brit Birodalom legfontosabb stratégiai útvonalává avatta a Gibraltár–Málta–Szuez tengelyt. A Szuezi-csatorna kötötte össze a Földközi-tengert a brit „mare nostrummá" változtatott Indiai-óceánnal. Ez az óceán a XVIII–XIX. századi angol hódítások eredményeként gyakorlatilag a Brit Birodalom beltengerévé vált. Nagy-Britannia uralta az óceán ösz-

[1] A földközi-tengeri hajóhad élén álló admirális 1711-től külön főparancsnoki beosztást kapott (Commander-in-Chief Mediterranean), saját zászlóshajóval és gibraltári, majd máltai főhadiszállással. Bővebben a földközi-tengeri brit flottáról: *Pack, S. W. C.:* Sea Power in the Mediterranean. A study of the struggle for sea power in the Mediterranean from the seventeenth century to the present day. London, 1971.

[2] A földközi-tengeri flottában szolgált híresebb tengerésztisztek: Sir John Jervis, Lord Horatio Nelson, Lord Collingwood, Sir John A. Fisher, David Beatty, Sir A. B. Cunningham. *Pack:* i. m. 230–233. o.

[3] *Réti Balázs:* Szuez és a brit tengeri stratégia (1918–1940). In: Dél-Európa vonzásában. Pécs, 2000. 249–255. o.

szes bejáratát (Áden, Fokváros, Perth, Szingapúr), és partjai mentén szinte mindenütt angol lobogót lengetett a szél. Erősítette a térség ellenőrzését az a tény, hogy a négy fehér lakosságú brit domínium közül kettő, Dél-Afrika és Ausztrália közvetlenül érintkezett az óceánnal. Az angol diplomácia azonban nem a dominiumok vagy az afrikai és malájföldi gyarmatok miatt tartotta alapvető fontosságúnak a Szuezi-csatornát. A brit korona „ékkövének" tekintett India adta meg a vízi út igazi jelentőségét, hiszen a korábbinál sokkal gyorsabb összeköttetést teremtett az anyaország és az alkirályság között. Szuez jelentette a legfontosabb összekötő kapcsot a misztikus Indiával és a kelet országaival, ily módon lassan az egész Brit Birodalom jelképévé vált. Az átlag angol számára elképzelhetetlennek tűnt, hogy ez a vízi út idegen hatalom ellenőrzése alá kerüljön, mivel ez a brit hatalom súlyos megrendülését vonhatta maga után mind az Indiai-óceán, mind a Földközi-tenger térségében.

A földközi-tengeri útvonal igazi jelentősége tehát nem kereskedelmi-gazdasági téren, hanem elsősorban katonai és stratégiai vonatkozásban nyilvánult meg. Az első világháborút követő politikai rendezés egy új közel-keleti brit birodalmat teremtett meg. Az angol közel-keleti területi expanzió fő célja a keletre tartó hajózási útvonal védelme volt, Palesztina, Transzjordánia és Irak megszerzése, valamint London befolyásának perzsiai és arábiai kiterjesztése mind ezt a célt szolgálta.[4]

Növelte a Mediterráneum szerepét, hogy az 1920-as években kialakított brit védelmi koncepcióban kulcsszerepet játszott a földközi-tengeri flotta. A brit Admiralitás Japánt tekintette első számú potenciális ellenségnek, és fő törekvése a brit flottaerők szingapúri kiküldésében öltött testet.[5] A második legnagyobb angol hajórajt azért állomásoztatták a Földközi-tengeren, mert részben ezt a flottát szemelték ki a távol-keleti hadműveletekre. A Máltán horgonyzó brit hadihajók központi szerepet játszottak, mivel szükség esetén aránylag gyorsan lehetett őket átcsoportosítani akár a honi flottához, akár a Távol-Keletre. A hadműveleti tervek szerint a brit flottának 28 napba tellett, amíg Angliából kiindulva a Szuezi-csatornán át elérhette Szingapúrt. Amennyiben bonyodalom támadt a Földközi-tengeren, a Jóreménység fokát használó angol hadihajóknak már több mint 45 nap szükségeltetett a távol-keleti támaszpont eléréséhez.[6] Szingapúr felmentése szempontjából tehát életbevágóan fontos volt, hogy Nagy-Britannia és a kelet-ázsiai vizek közötti legrövidebb útvonal, vagyis a Mediterráneumon és a Szuezi-csatornán áthaladó birodalmi „artéria" forgalmát egyetlen hatalom se veszélyeztesse.

Nagy-Britannia földközi-tengeri helyzete a harmincas évek első felében igen erősnek tűnt, támaszpontrendszere a keleti medencében felülmúlta a riválisok latin országokét.[7]

---

[4] A brit jelenlétről a Közel-Keleten: *Monroe, Elizabeth:* Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956. London, 1965.; *Marlowe, John:* Anglo-Egyptian Relations, 1800–1953. London, 1954.

[5] Szingapúr kérdéséről bővebben: Command Papers 2083. The Singapore Base. Correspondence with the Dominions and India. London, 1924.; *Kirby, S. Woodburn:* The War Against Japan. I. Volume. The Loss of Singapore. London, 1957.; *Grenfell, Russell:* Main Fleet to Singapore. Oxford, 1951.; *Neidpath, James:* The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire, 1919–1941. Oxford, 1981.; *Louis, Roger:* British Strategy in the Far East, 1919–1939. Oxford, 1971.; *Mcintyre, W. D.:* The Rise and Fall of the Singapore Naval Base. London, 1979.; *Thürk, H.:* Szingapúr. Budapest, 1973.; *Murfett, Malcolm H.:* Living in the Past. A critical reexamination of the Singapore Naval Strategy, 1918–1941. *War and Society,* 11. 1993. 73–103. o.

[6] *Marder, Arthur J.:* Old Friends, New Enemies. The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy. Vol I: Strategic Illussions, 1936–1941. Oxford, 1981. 36–37. o.

[7] Nagy-Britannia mediterráneumi helyzetéről a legjobb korabeli összefoglalás: *Slocombe, George:* The Dangerous Sea. The Mediterranean and its Future. London, 1936.

Anglia a beltenger legerősebb tengeri hatalmaként szilárdan őrködött Gibraltár és Szuez felett, uralva mind a nyugati, mind a keleti bejáratot. A központi medence stratégiailag legfontosabb pontján, a szűk Szicíliai-szorosban Málta szigete védte a brit hajózást. Egyiptom angol katonai megszállás alatt állt, de a Szuezi-csatornát északról védő Palesztina és a keleti medencét uraló Ciprus is London pozícióját erősítette.[8] A Vörös-tengeren és az Ádeni-öbölben, a szuezi útvonal természetes, keleti meghosszabbításában, Szudán, Brit Szomáliföld és Áden birtoklása révén érvényesült a brit befolyás.

A térség nagyhatalmai között az angolok és franciák mögött a harmadik helyre szorult Olaszország fekvésénél fogva két részre osztotta a Mediterráneumot. Szicíliával és Pantelleria szigetével sakkban tarthatta Máltát és lezárhatta a Szicíliai-szorost. Afrikában Líbia birtoklása lehetővé tette, hogy mind Francia Észak-Afrikát, mind Egyiptomot veszélyeztesse. A brit birodalmi útvonal biztonsága számára további veszélyforrást jelentettek a Dodekaneszosz-szigetek az Égei-tengeren, valamint Eritrea és Olasz Szomáliföld a Vörös-tenger bejáratánál. A nagy olasz tengerészeti támaszpontok többsége (Taranto, Brindisi, Tobruk, Lérosz, Masszava) úgy helyezkedett el, hogy könnyen megakadályozhatta a britek áthaladását a szűk tengerrészeken.[9] Olaszország, mint a leggyengébb mediterrán tengeri hatalom, a három ország közül a legkisebb hadiflottával rendelkezett. A helyi erőviszonyok egyébként nem voltak kedvezőtlenek Róma számára, hiszen gyakorlatilag teljes flottáját a Földközi-tengeren koncentrálhatta.[10] Ugyanakkor Olaszország hosszú tengerpartjával nagyon sebezhető volt egy fölényben lévő hadiflottával szemben, kereskedelmi szállítmányainak nagyobb része könnyen elvágható tengeri útvonalakon érkezett. Az 1928-as behozatal 29,5 millió tonna árut tett ki, ebből 22,5 millió tonna (76%) tengeren át jutott el Itáliába.[11] Olaszország gazdasági erejét tekintve nem mérkőzhetett meg sikerrel a két mediterrán riválissal. A brit nemzeti jövedelem majdnem négyszeresen, a francia pedig közel kétszeresen haladta meg az olaszt. A szegényebb Olaszország a katonai egyensúly megteremtésének érdekében sokkal nagyobb arányú fegyverkezési kiadásokra kényszerült, mint a többi mediterrán nagyhatalom.

Részben Itália gazdasági gyengeségének köszönhető, hogy az olasz fenyegetéssel 1935-ig alig számoltak Angliában. Mussolini rendszere és Nagy-Britannia között felhőtlen viszony alakult ki, a két ország kapcsolatát nem terhelte komolyabb ellentét. Olaszország ugyan neheztelt, hogy az 1919-es gyarmati osztozkodásból lényegében kihagyták, de az angol külpolitika ügyesen adagolt területi engedményekkel leszerelte az olasz igényeket. Mussolini nem kívánt összetűzést az óriási tengerészeti fölényben lévő Angliával, mert Itália hosszú partvonala védtelen volt a brit földközi-tengeri flottával szemben, és egy esetleges háború teljes gazdasági összeomlást eredményezhetett a tengerentúli szállításoktól függő országban. Róma tehát elismerte London elsőbbségét a Mediterráneumban, ugyanakkor igyekezett keményen fellépni az ilyen irányú francia törekvésekkel szemben.

---

[8] Az angol mandátumterületek két világháború közötti történetéről: *J. Nagy László:* A Mediterráneum a XX. században. Szeged, 1996. 52–58. o.

[9] *Edwards, Kenneth:* Uneasy Oceans. London, 1939. 156–164. o.

[10] Italien. Überblick die Marine und ihre Aufgaben. Juni 1929. Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA), Freiburg, RM 6/22.

[11] A tengeren keresztül érkező olasz import megoszlása a következő volt: Gibraltáron át 17,5 millió tonna, a Szuezi-csatornán át 1,5 millió tonna, a Levantei térségből 2,5 millió tonna, a Földközi-tenger többi részéből 1,0 millió tonna. Olaszország a szén 98, az olaj 98 és a gabona 18%-át importálta. Seemachtsfragen im Mittelmeer. Dezember 1932. BAMA, Freiburg, RM 6/22. 2–3. o.

A két világháború közötti Mediterráneum geostratégiai és politikai viszonyai élénken foglalkoztatták a korabeli magyar vezetést, mivel itt ütközött közvetlenül és igen élesen a magyar külpolitikai törekvések egyik fő támogatójának tekintett Olaszország a brit hatalommal.[12] Hazánk számára Mussolini jelentette az 1930-as évek második feléig a revízió egyetlen reális támaszát, ezért egyáltalán nem volt közömbös, hogy az angol flotta milyen mértékben kötötte le Itália erejét és a brit tengerészeti politika miként befolyásolta az olasz nagyhatalmi helyzetet.

A brit haditengerészet hazai megítéléséhez felhasználható magyar levéltári források döntő hányada a civil és a katonai külképviseletek jelentéseiből áll.[13] Ezek az elemzések részben a helyi sajtóból és hivatalos kiadványokból merítettek, így hűen tükrözték az adott országban uralkodó általános felfogást a brit tengerészeti politikával kapcsolatban. A követek gyakran hivatkoztak a főbb napilapok állásfoglalására, így tájékoztatva a külügyminisztérium vezetőit az adott országban uralkodó közhangulatról. A jelentések azonban nemcsak egyszerű külföldi sajtóismertetést tartalmaztak, hanem annál jóval többet, hiszen a követek állandó érintkezésben álltak a többi ország külképviseletével, a helyi befolyásos körökkel, a katonai vezetéssel és az állami szervekkel. A meghallgatásokon, fogadásokon és estélyeken szerzett, gyakran igen bizalmas információk képviselik a legnagyobb értéket az európai fővárosokból küldött összefoglalókban és táviratokban.

Az 1920-as trianoni békeszerződés megfosztotta Magyarországot Fiumétől és az adriai partvidéktől, hazánk tengertől elzárt, szárazföldi államává vált. Érdekes módon az ország közvéleménye egyáltalán nem fordult el a tengeri kérdésektől, sőt egyfajta „tengerészeti reneszánsz" kezdett kibontakozni a húszas-harmincas években. A dualizmus korszakában kialakult „maritim" nyitottság tovább élt a magyar társadalomban. A korabeli folyóiratok és napilapok szívesen foglalkoztak a hajózás és a tengeri hatalom kérdéseivel.[14]

A Kárpát-medence központú magyar politikai vezetés csak 1935-től szentelt nagyobb figyelmet a Földközi-tenger térségének. A változás egyértelműen az 1935–1936-os olasz–etióp háborúnak, illetve a kibontakozó olasz–angol szembenállásnak volt köszönhető. A korábbi, angol szempontból viszonylag nyugodtnak nevezhető földközi-tengeri helyzet radikálisan megváltozott Olaszország afrikai fellépésének köszönhetően. Az

---

[12] Az olasz–magyar viszony itáliai levéltári forrásairól: A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról. (A Gömbös kormány időszakában), 1932–1936. (Szerk. és ford. *Réti György.*) Budapest, 2003.

[13] A magyar követségek jelentései a Magyar Országos Levéltárban (továbbiakban MOL) a Külügyminisztérium iratanyagában tanulmányozhatók. A tárgyalt időszakban három követ tevékenykedett Londonban, 1932-től 1935 nyaráig Széchenyi László, 1936 elejétől 1938 végéig Masirevich Szilárd, végül egészen 1941-ig, vagyis a magyar–brit diplomáciai kapcsolatok megszakadásáig Barcza György. Barcza György londoni diplomáciai tevékenységével kapcsolatban felhasználhatók a nagykövet emlékiratai. *Barcza György:* Diplomata emlékeim, 1911–1945. I–II. k. Budapest, 1994. 317–502. o.

A londoni katonai attasékról: Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban HL). 92. Magyar Királyi katonai attaché, London (1931–1941). 1–3. doboz. A Hadtörténeti Levéltárban megtalálhatók a külföldi államokkal kapcsolatos, valamint attasé-ügyek. A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnöke (VKF) iratai közül a hírszerzés, elhárítás, valamint a külföldi államokkal kapcsolatos iratok említhetők meg külpolitikai vonatkozásuk miatt.

[14] A tengerészeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok élénk érdeklődésre tartottak számot, a hadiflottákról írni pedig egyfajta divattá vált a két világháború közötti időszakban. A magyar társadalomban a tengerészeti kérdések iránt jelentkező igény hozta létre 1911-ben a *Tenger* című folyóiratot. A lap az 1910-ben alapított Magyar Adria Egyesület közlönyeként 1911 és 1944 között jelent meg. Ez a lap számított a korszak egyetlen kizárólag tengerészeti témákra szakosodott magyar nyelvű folyóiratának.

olasz–etióp konfliktus rendkívül nagy visszhangot váltott ki Magyarországon. Az érdeklődés elsősorban annak tudható be, hogy a revíziót támogató Róma nagyfokú népszerűségnek örvendett itthon, mint az egyetlen, látszólag komoly katonai erővel rendelkező nagyhatalom, amelynek cselekvési szabadságát nem korlátozták a békeszerződések. Az olaszok elégedetlensége a párizsi békerendszerrel szemben és heves francia-ellenességük azt az érzetet keltette Magyarországon, hogy Itália támogatni fogja a magyar követeléseket. Olaszország volt az első európai nagyhatalom, amely az etióp háború során erőszakkal változtatott a világháború után kialakult status quón. A korabeli hazai források többször utaltak az olaszok által teremtett precedensekre, mint az esetleges későbbi határváltoztatások jogi megalapozóira.

Az 1935 nyarán kibontakozó abesszíniai válság alaposan megváltoztatta a békés földközi-tengeri viszonyokat. A kibontakozó krízis alatt a hazai közvélemény túlnyomó része a magyar revíziót látszólag támogató Mussolini mellé állt, és alig leplezetten kívánták a Népszövetség eszméi mellett kiálló Anglia és Franciaország politikai kudarcát. Róma esetleges katonai vereségét úgy értékelték Budapesten, mint a jövőbeni magyar területi igényekre mért súlyos csapást.

Az olasz–etióp háború ráirányította a figyelmet a Földközi-tenger és a Közel-Kelet megoldatlan politikai kérdéseire. Korábban alig foglalkoztak a magyar követi jelentések a Mediterráneum katonai kérdéseivel, 1935 nyarától azonban szinte áradni kezdtek Budapestre a térség geopolitikai helyzetét elemző iratok. A londoni követség által küldött elemzések mindig kiemelt helyen tárgyalták a brit flotta és az Admiralitás szerepét a válságban. Az egyik első, 1935. augusztus 27-én keltezett irat, Királdy-Lukács György követségi titkártól, a londoni követség ideiglenes ügyvivőjétől származott. Ekkor már kudarcba fulladtak az etiópiai konfliktust békés úton rendezni kívánó háromhatalmi tárgyalások Párizsban, s a brit kormány úgy döntött, hogy a brit földközi-tengeri flottát az olaszoktól fenyegetett Máltáról a levantei vizekre irányítja. Királdy idézte az Admiralitás által ekkor kiadott hivatalos kommünikét: „A Máltán állomásozó flotta igen tekintélyes része programszerű gyakorlatainak lebonyolítására a Földközi-tenger keleti részén fog cirkálni."[15]

E jelentés szerint 1935 augusztusának végén a brit Admiralitás még nem ismerte el, hogy az angol hajóknak Mussolini háborús készülődése miatt kellett elhagyni a földközi-tengeri brit erők fő támaszpontját, Máltát. A tengernagyi hivatal nem kívánta felfedni a flottamozdulatok valódi okát és célját. Ettől függetlenül kiszivárogtak bizonyos információk, amelyhez a magyar követség ideiglenes ügyvivője is hozzájutott. Királdy-Lukács nem megerősített hírek alapján tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy a máltai brit támaszpontot Anglia fel akarja adni, helyette Ciprus szigetét szemelték ki a földközi-tengeri hajóhad új központjának. A brit flotta az olasz légierő fenyegetése miatt volt kénytelen elhagyni Máltát, mert a sziget kikötőjének szűk bejáratán át csak lassan tudott kifutni a nyílt tengerre, miközben a dél-itáliai és szicíliai repülőterekről felszálló olasz gépeknek könnyű célpontot jelenthettek az összetorlódott angol hadihajók. A jelentés megemlíti, hogy a tengerészetnél megszűntették a szabadságolásokat, az egyiptomi, valamint a szudáni alakulatoknál visszahívták a szabadságon lévő tiszteket, emellett kiegé-

[15] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-103. „Híresztelések a Malta-i tengeri bázisnak Cyprusba való áthelyezéséről. Katonai intézkedések, kapcsolatban az olasz viszállyal." London, 1935. augusztus 27. Királdy-Lukács György követségi titkár, ideiglenes ügyvivő bizalmas jelentése.

szítették a máltai és az egyiptomi helyőrségeket.[16] Nem kaphatunk azonban információt arról, hogy a megfelelő kikötővel egyáltalán nem rendelkező Ciprus milyen módon fogadhatta be a földközi-tengeri flotta zömét, és milyen hosszú időre tervezte az Admiralitás a keleti-medencében zajló „programszerű hadgyakorlatokat".

Nem sokkal később Király-Lukács a londoni amerikai ügyvivővel folytatott beszélgetését közölve pontosabb képet adott az angolok mediterráneumi lehetőségeiről, valamint a kiélesedő krízis okairól. „A párisi konferenciáig az angol kormány az olasz–abesszin viszályt inkább csak lokális jelentőségű kérdésnek tekintette, amely földközi-tengeri pozícióját nem érinti. Azóta azonban egy újabb és súlyosabb probléma keletkezett Mussolininak brüszk és fenyegető magatartása folytán. Az angolok ugyanis megrendültnek látják földközi-tengeri politikájuk egyik főpillérét, amely nevezetesen az olasz barátság. Számítani kell tehát az angol földközi-tengeri politikának a közeli revíziójával. Első lépés ez irányban a tengeri és légi flottának nagy arányú fejlesztése lesz, amelynek el nem hanyagolása esetén az olaszok bizonyára nem merészeltek volna eképpen fellépni."[17]

A brit fegyveres erők tagadhatatlan elhanyagolása talán szerepet játszhatott Mussolini agresszív fellépésében, de sokkal valószínűbb, hogy Anglia és Franciaország korábbi diplomáciai lépései növelték meg az olaszok önbizalmát. Itt elsősorban az 1935 januárjában megkötött olasz–francia egyezményre kell gondolni, amely francia afrikai gyarmatterületekhez juttatta Itáliát, valamint a stresai találkozóra, ahol az Anschluss megakadályozásában érdekelt három hatalom találkozóján a britek nem léptek fel határozottan az etiópiai olasz törekvésekkel szemben. Nyilvánvalóan erősítette Mussolini magabiztosságát Eden 1935 júniusában megfogalmazott ajánlata, miszerint brit területek (Zeila) átadásával kárpótolták volna Etiópiát, cserében az etiópok által az olaszoknak átadott vitatott területekért. Az afrikai válság földközi-tengeri konfliktussá szélesedésében ezek az elhibázott angol–francia lépések minden bizonnyal szerepet játszottak.[18]

Anglia végül nyíltan Etiópia függetlenségének megőrzése mellett foglalt állást, és kész volt a nyomásgyakorlásra Rómával szemben. A legmeggyőzőbb érv Mussolini megállítására egyértelműen a Szuezi-csatorna lezárása lehetett. 1935. augusztus 29-én ezt az eshetőségét taglalta Király-Lukács. A fontos vízi út központi szerepet játszott a viszályban, hiszen lezárása lehetetlenné tehette Mussolini tavasz óta fokozódó ütemben zajló kelet-afrikai csapatszállításait. E lépés megtételében azonban tekintetbe kellett venni azt a tényt, hogy a Csatorna Társaság igazgatóságában a 32 tagból 21 francia, 10 angol és 1 holland volt. Az angol tagok közül mindössze hármat jelölt ki a brit kormány, a többit pedig egy hajózási érdekeket képviselő bizottság. A társaság 400 000 részvényének 44%-át birtokolta a brit kormány, tehát egyáltalán nem lehetett biztos az angol kívánságok teljesítése. Király-Lukács szerint a lezárást csak egy megfelelő tengeri erővel rendelkező hatalom képes végrehajtani. Az előbb említett tényekből következett, hogy nem lehetett szó a csatorna tényleges lezárásáról, inkább a vízi út megközelítésé-

[16] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-103.

[17] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-5865. 75. számú számjeltávirat. London, 1935. augusztus 28. Király-Lukács távirata. Az 1935 augusztusában angol–francia–olasz részvétellel megtartott párizsi konferencián sikertelen kísérlet történt az etiópiai krízis békés rendezésére.

[18] Az olasz–etióp konfliktussal kapcsolatban íródott korabeli magyar napilapok cikkei 1935 májusa és szeptembere közötti időszakból összegyűjtve megtalálhatók: MOL K 66. KÜM 177. csomó, 1. dosszié, XI. 45.

nek meggátolásáról. A jelentés nem tartotta elképzelhetőnek a lényegében francia üzemeltetésű Szuezi-csatorna lezárását egy támadónak ítélt hatalom, jelen esetben Olaszország előtt. Ehelyett Nagy-Britannia számára Szuez és Port Szaid távoli blokádja ígérkezhetett könnyebb és kevesebb veszéllyel járó megoldásnak.[19] Ez a távoli blokád valószínűleg azt jelentette, hogy a brit hadihajók a csatorna bejáratai előtt megállították volna az áthaladni kívánó, katonai egységeket szállító olasz hajókat, miközben a vízi út normális polgári forgalmát nem akadályozzák.

E terv végrehajtása természetesen megkövetelte a brit földközi-tengeri flotta megerősítését és levantei vizeken történő koncentrálását. A londoni ideiglenes ügyvivő szeptember végén a britek ilyen jellegű földközi-tengeri intézkedéseiről tudósította a magyar külügyminisztériumot.[20] A jelentés kiemelte a flotta központi szerepét az Olaszországgal szemben foganasított intézkedésekben, és megerősítette a levantei térség szerepének felértékelődését a brit tengeri stratégiában. „A földközi tengeri és közelkeleti angol garnizonok szárazföldi csapatokkal való megerősítésénél sokkal nagyobb fontossággal bír a flotta megmozdítása. Ennek keretén belül a Home Fleet igen tekintélyes részét, amelynek programszerűen Skócia vizein kellett volna gyakorlatoznia, Gibraltár körül vonták össze, a földközi tengeri flottát pedig a Földközi tenger délkeleti részében diszlokálták és a legnagyobb egységeket Alexandria és Haifa (az iraki olaj-csővezeték végpontja) körül cirkáltatják. Ezzel egyidejűleg a távolkeleti flottát részben Aden közelébe rendelték, de erre vonatkozólag pontos információk nincsenek."[21]

Nem csak a londoni követség kísérte figyelemmel az Anglia és Olaszország között növekvő feszültséget. A párizsi magyar követség értesülései szerint az olasz nagykövet, Vittorio Cerruti igen problematikusnak találta hazája és a szigetország konfliktusát, mivel az olasz flotta csak egyharmada volt az angolnak. Cerruti nyilvánvalóan a két ország teljes tengerészeti erejéről beszélhetett, bár ezt a forrás nem közölte. A tényleges erőviszonyok a Földközi-tengeren jóval kedvezőbbek voltak Róma javára, hiszen a Royal Navy összes egységét képtelenség volt a beltengeren koncentrálni. A britek kétségtelenül magabiztosnak tűntek, erre utalt Málta kormányzójának, Lord Strictlandnek a kijelentése, miszerint az angol flotta miatt a Kelet-Afrikában koncentrált 250 000 olasz katona éhezni fog.[22]

A válság kiéleződése során a magyar honvéd vezérkar is alaposabban foglalkozott egy esetleges angol–olasz háború lehetőségével. Somkuthy József altábornagy, a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke 1935 júliusában személyesen találkozott Roatta tábornokkal, az olasz hírszerző iroda főnökével. Somkuthy a kettejük között lezajlott beszélgetés nyomán arra a megállapításra jutott, hogy az olaszokat váratlanul érte Anglia ellenséges fellépése. Az olasz hadvezetés azonban nem kívánt lemondani Etiópiáról és elszánta magát a harcra az angolok fegyveres beavatkozása esetén mind Afrikában, mind a Földközi-tengeren. Az esetleges angol–olasz konfliktusban a flotta mellett kiemelt sze-

[19] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-101. „A Suez-i csatorna elzárásának problémája." London, 1935. augusztus 29. Királdy-Lukács György követségi titkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.

[20] MOL K 63. KÜM 214. csomó, 1935-23/41-116. „Az angol kormány intézkedései az olasz–abesszin viszállyal kapcsolatban. Az angliai közhangulat alakulása." London, 1935. szeptember 25. Királdy-Lukács tudósítása.

[21] Uo.

[22] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-49. „Beszélgetés Cerruti nagykövettel az angol–olasz konfliktusról és a dunai paktumról." Párizs, 1935. szeptember 20. Ambró Ferenc követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő jelentése.

repet szántak a gyarmati háború sikeres megvívásában nélkülözhetetlen Szuezi-csatornának. „Mivel Olaszország Anglia esetleges beavatkozásával számol, a napokban összehívott legfelsőbb tengerészeti tanács a flotta kiépítését határozta el. Olaszország nem számol – háború esetén – nagyobb angol erők fellépésével, és el van tökélve a Suezi csatornát is birtokba venni, ha Anglia ezt el akarná zárni."[23]

Somkuthy szerint az olaszok véglegesen elszánták magukat a harcra, az angol-ellenesség az országban tetőfokára hágott, miközben nagyon bíztak a franciák semlegességében. A Honvéd Vezérkar főnöke már 1935 júliusában elkerülhetetlennek látta az abesszíniai háború kirobbanását, és Olaszország ebből következő afrikai lekötöttségét hosszabb távon magyar szempontból egyenesen károsnak találta. Az etiópiai konfliktus miatt Olaszország sokkal inkább rászorult a francia támogatásra, az elmélyülő angol–olasz ellentét és a várhatóan kibontakozó olasz–francia együttműködés csak nehezítette az amúgy is elszigetelődött Magyarország helyzetét. Az 1935-ös angol–német flotta-egyezmény által keltett nemzetközi felháborodás megkönnyítette Róma és Párizs közeledését, ezáltal a magyar revízió fő támogatója és fő ellenzője egy táborba kerülhetett. Ez a fejlemény végül is nem következett be, de Somkuthy nagyon helyesen látta, hogy az etiópiai és földközi-tengeri konfliktus hosszú időre elvonta Olaszország figyelmét a Duna-medencétől, és így lehetőséget nyújtott Németországnak a délkelet-európai expanzióhoz.

1935. szeptember 19-én Apor Gábor báró, a külügyminiszter állandó helyettese napi jelentést juttatott el a hadügyminisztériumhoz, amely szerint Herriot francia képviselő azt állította, hogy az Admiralitás óvatosságra intette az angol kormányt az olaszellenes szankciók alkalmazása során. A francia képviselő információi alapján az adott időpontban sem az angol flotta, sem a légierő nem volt abban az állapotban, hogy a szankcióknak hatásosan érvényt szerezhessen.[24] A külügyminisztérium azt szerette volna megtudni a vezérkartól, hogy a Londonból származó értesülés mennyi valóságtartalommal rendelkezett.

A válasz Somkuthy József, a Honvéd Vezérkar főnöke nevéhez fűződött, aki az állítás valóságtartalmát nem tudta ellenőriztetni a londoni katonai attasé ideiglenes távolléte miatt, de ugyanakkor egy angol–olasz háború esélyeit latolgató nagyszerű szakvéleményt csatolt a külügyminisztériumnak címzett válaszhoz. A legfelsőbb magyar katonai vezetés által 1935. szeptember 26-ra datált helyzetelemzés messze kimagasodik tárgyilagosságával és precizitásával a válság során megjelent egyéb, hasonló témában keletkezett hadügyminisztériumi iratok közül.[25]

A szakvélemény szerint a Földközi-tengeren a fölény egyértelműen az angoloké volt, ezt támasztotta alá, hogy az angol és az olasz flotta aránya 3:1, vagyis 1 200 000 tonnával szemben Mussolini mindössze 384 000 tonnányi hadihajót tudott felsorakoztatni. Britannia felszíni hajókban mutatkozó tekintélyes fölényét ellensúlyozta a tengeralattjárók terén megfigyelhető olasz előny (Olaszországnak 67, míg Angliának csak 58), vala-

[23] MOL K 64. KÜM 63. csomó, res. pol. 1935-23-494. „Roatta tábornokkal, az olasz hírszerző iroda főnökével folytatott beszélgetés." Budapest, 1935. július 10. Somkuthy József vezérkari főnök titkos jelentése.

[24] MOL K 63. KÜM 214. csomó, 1935-23/41-2880. „Napi jelentés." London, 1935. szeptember 19. Királdy-Lukács jelentése.

[25] MOL K 63. KÜM 214. csomó, 1935-23/41-2979. „Herriot francia képviselő információi tárgyában." Budapest, 1935. szeptember 26. Somkuthy József altábornagy, a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnökének helyzetelemzése.

mint Itália kedvező fekvése. Mussolini helyzeti előnye leginkább abból adódott, hogy Anglia anyaországi tengerészeti bázisai 2500 kilométerre voltak a Földközi-tengertől, míg Itália központi fekvéséből adódóan gyorsan küldhetett tengerészeti erőket a beltenger bármelyik pontjára.

A stratégiai helyzetet tekintve a katonai szankciók alkalmazása esetén Nagy-Britannia lezárhatta a Földközi-tengert Gibraltárnál és Port Szaidnál. A mediterrán brit támaszpontok védelmezhetősége és használhatósága attól függött, hogy a két szélső, stratégiailag fontos állam, Spanyolország és Görögország megmarad e az angolbarát irányvonal mellett. Az angol törekvésekkel szemben Róma megkísérelhette a tunéziai Bon-fok, Pantelleria szigete és a szicíliai Marsala közötti vonal lezárásával a Mediterráneum keleti és nyugati medencéjét egymástól elvágni. Málta helyzetét, a valóságnak megfelelően, sötét színben mutatta be Somkuthy, mivel a szigetet minden oldalról olasz támaszpontok (Marsala, Siracusa, Tripoli) vették körül. Ezzel szemben a Földközi-tenger keleti részében összpontosított brit flotta számára megfelelő védelmet nyújthatott a ciprusi Famagusta, Haifa, Port Szaid és Alexandria. Tengeri támadást e biztonságosabb levantei angol támaszpontok ellen Rodosz és Lérosz szigetéről, valamint a líbiai Tobrukból indíthattak az olaszok. Valószínűnek tűnt, hogy az ellenségeskedések kirobbanása esetén a britek Görögország nyugati partvidékén, az olaszok a Dodekanészosz-szigetcsoport közelében rendeznek be új támaszpontokat. Az angolok fő háborús célja nyilvánvalóan Itália partvidékének, az olaszoké pedig Egyiptom szárazföld felőli hatékonyabb megtámadásának elősegítése lehetett. A vezérkari főnök következtetése szerint: „Nyílt tengeri csatában az angol flotta fölényben van az olasszal szemben úgy erőben, mint erkölcsileg. Az angol ipar teljesítőképessége mellett a légi fölény számban is hamar kiegyenlíthető, nem tekintve azt a tényt, hogy az olaszok a nagyon fejlett angol légvédelmet lebecsülik."

Érdekes Somkuthy véleménye, miszerint az erkölcsi fölény a britek oldalán volt, holott ekkoriban a magyar közvélemény nagyobb része egyértelműen Olaszország pártján állt. A másik figyelemre méltó megállapítás, hogy az altábornagy egyáltalán nem osztotta a kortársak szinte egyöntetű véleményét az olasz légierő megkérdőjelezhetetlen mediterráneumi fölényével kapcsolatban. Bár az adott pillanatban az angol légvédelem katasztrofális állapotban volt a Földközi-tengeren, hosszú távon a sokkal nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező szigetország javára módosulhattak a katonai erőviszonyok.

A szakvélemény a továbbiakban magyarázatot próbált találni a már említett állításra, miszerint az Admiralitás a brit kormányzatot a szankciók alkalmazásának tárgyában óvatosságra intette. A brit tengernagyok valóban igyekeztek meggátolni a két ország közötti viszony további romlását, és nem tartották kívánatosnak a földközi-tengeri konfliktus kiélezését, így Herriot értesülései egyáltalán nem voltak alaptalanok.[26] Somkuthy több tényezőt említett meg, amelyek befolyásolhatták az Admiralitás óvatos magatartását. Szóba jöhetett az angol flotta korszerű egységeinek hiánya, de ennek ellentmondott, hogy a britek a lehető legmodernebb egységeiket küldték a Földközi-tengerre, amelyek semmi-

[26] Mint utólag kiderült, az Admiralitás első lordja 1935. augusztus 22-én valóban a katonai szankciók bevezetése ellen foglalt állást, amíg a brit földközi-tengeri flottát kellő erősségűre nem növelik. MOL K 63. KÜM 6. csomó, 1935-2/5-123. „Az angol flotta és hadsereg fejlesztése." London, 1935. október 5. Királdy-Lukács György ideiglenes ügyvivő jelentése.

vel sem maradtak el, sőt jobbak voltak az olasz hadihajóknál. Meglepő, hogy Somkuthy az elavult brit hadihajók mellett esetleges belső, fegyelmi bajokat is elképzelhetőnek tartott, holott a tíz hónapig elhúzódó válság során a legénységi állomány körében egyetlen komolyabb fegyelmi rendbontásra sem került sor. Több alapja lehetett annak a véleménynek, miszerint az olasz légierő számbeli túlereje, valamint a könnyű torpedónaszádok terén meglévő tekintélyes olasz fölény késztette óvatosságra az Admiralitást. A szakvélemény nem említi ugyan, de elevenen élhetett a brit tengerészeti körök tudatában, hogy az első világháborúban az olasz flotta egyetlen komoly sikerét ilyen kis, gyorsjáratú naszád érte el, amikor 1918 júniusában elsüllyesztették az osztrák-magyar SZENT ISTVÁN csatahajót.[27] Bizonyosan nem kerülte el a brit tengeri hatalom irányítóinak figyelmét az a tény, hogy az olaszok helyzeti előnyben voltak a Földközi-tengeren, hadihajóik az anyaország partjaihoz közel tevékenykedhettek. Végeredményben Somkuthy a rendelkezésére álló információk alapján nem tudott egyértelmű magyarázatot adni a brit flotta gyengeségére utaló híresztelés hátterével kapcsolatban. „Az eddigi itteni nyilvántartás alapján megállapítható csak az volt, hogy az angol flotta zöme oly csoportosításban van jelenleg a Földközi Tengeren, amely a sanktiok alkalmazását (Földközi Tenger lezárása, blokád az olasz partokon stb.) lehetővé teszi. Az itteni megállapítások tehát ellene szólnak az angol admiralitás szóban forgó lépésének."

A szakvéleményt egy kéziratos térképmelléklet zárta le, amely szemléletesen bemutatta a Mediterráneumban és a Vörös-tengeren felsorakoztatott haditengerészeti erőket. A térkép minősége igen rossz, a jelek és a feliratok nagyon elmosódottak. Ettől függetlenül számos értékes információt tartalmaz az 1935 szeptemberére kialakult angol–olasz tengerészeti erőviszonyokról. Az angol egységek számát és elhelyezkedését a *Temps* szeptember 21-i száma alapján jelölték be.[28] Máltán megbízható hírforrások szerint csak könnyű tengerészeti erők, így könnyűcirkálók, rombolók és tengeralattjárók horgonyoztak. A helyenként ceruzával írt feliratok annyira nehezen kivehetők, hogy a tengeralattjárók, illetve a kisebb egységek számát már lehetetlen pontosan meghatározni. Az olasz flotta adatait szintén részletesen közölte a térkép, ezúttal az évente közölt hivatalos flottalista alapján. A flottalista a hadihajók békebeli megoszlását mutatta, így Mussolini hónapok óta mozgósított tengerészeti erőinek pontos meghatározásához nem sok támpontot nyújthat.[29]

A térkép jelölte a két állam jelentősebb flottabázisait és repülőtereit, valamint ezek egymáshoz viszonyított távolságát. A távolságadatok meghatározásánál nagy hangsúly esett a Szicília–Pantelleria–Tunézia háromszögre, ahol a Földközi-tenger alig 130 kilométerre szűkülve nagyon megnehezíthette az angol hajók áthaladását. Különösen érdekes, hogy berajzolták a Siracusa és Rodosz repülőtereiről felszálló olasz repülőgépek hatósugarát, pontosan szemléltetve, hogy Mussolini légiereje mekkora fenyegetést jelent-

---

[27] Egyébként a SZENT ISTVÁN végzetét okozó Luigi Rizzo fregattkapitány süllyesztette el korábban, 1917 decemberében a WIEN partvédő páncélost is. *Csonkaréti:* i. m. 112–114. o.

[28] E szerint Alexandriában 1 csatahajó, 2 repülőgép-hordozó, 6 cirkáló és 15 romboló, Port Szaidban 1 csatahajó és 1 romboló, Haifában 3 cirkáló, Ádenben 2 cirkáló és 5 romboló, Gibraltárban pedig 2 csatahajó, 5 cirkáló és 10 romboló állomásozott.

[29] A térkép alapján 1935 szeptemberében Olaszország 2 csatahajóval, 12 cirkálóval, 57 rombolóval rendelkezett a Földközi-tengeren. Az adatok pontatlanságára utal, hogy Somkuthy helyzetelemzése viszont 16 olasz cirkálót említett. Az olasz tengeralattjárók és kisebb haditengerészeti egységek terén a térkép jelölései használhatatlanok.

hetett a Mediterráneum brit hajózására. Az olasz repülőgépek Szicíliából kiindulva teljesen ellenőrizhették a beltenger középső medencéjét, míg a Rodoszról felszálló bombázók 750 kilométeres hatótávolságuknak köszönhetően elérhették a brit földközi-tengeri flotta ideiglenes támaszpontjait, Alexandriát, Port Szaidot és Haifát. A felhasznált adatok frissességét mutatja, hogy a térkép a brit flotta által mintegy 70 hadihajóval Görögország nyugati partjainál szeptember 26-án befejezett hadgyakorlatot is szemléltette. A térképvázlat a pontatlanságok ellenére (például Itália egyik legnagyobb flottatámaszpontját, Nápolyt csak légi bázisnak jelezte, és egyetlen itt állomásozó hadihajót sem jelölt) jól használható a két ország erőviszonyainak elemzésében.

A Földközi-tengerrel határos balkáni országokban különösen nagy visszhangot keltettek az olasz és brit tengeri manőverek. A magyar vezérkar által szerkesztett térkép is utalt a Jón-szigeteknél, az Appennini-félszigettől alig 100 kilométerre végrehajtott angol flottamozdulatokra. A hosszú, védtelen tengerparttal rendelkező Görögországban izgalmat okoztak a partoktól látótávolságban cirkáló idegen hadihajók. Az olasz haditengerészet hat kisebb egységének váratlan megjelenése érezhetően felborzolta a kedélyeket az alapvetően angolbarát beállítottságú országban. Az előzetes engedély nélküli olasz flottademonstráció miatt a görög kormány római követén keresztül tiltakozott.[30] Az athéni magyar követség ideiglenes ügyvivője szerint az olasz hajók megjelenése közvetlen összefüggésben állt azzal, hogy a brit földközi-tengeri flotta egységei korábban engedélyt kértek és kaptak a görög kikötők használatára. Az angol hadihajók szeptember 14-re tervezett megérkezése Pylosba (Navarinói-öböl) aggodalmat váltott ki Rómában, hiszen a kikötő ideális kiinduló bázis lehetett egy Itália elleni tengerészeti támadáshoz. A görög engedékenység a támaszpontok használatával kapcsolatban arra utalt, hogy Athén a kibontakozó földközi-tengeri válság során határozottan a britek oldalán kívánta magát elkötelezni. A követség jelentése a brit–görög tengerészeti együttműködési készségen túl hangsúlyozta, hogy szeptember folyamán a görög közvélemény teljesen olaszellenessé vált, és a helyi sajtó erőteljesen bírálta Mussolini politikáját.[31]

A görög közvélemény reagálása érthető, mert Olaszország olyan hadi előkészületeket tett, amelyeket Görögország ellen irányulónak is lehetett vélni. A Triesztből Athénba tartó Török Béla magyar követ a Korfutól nem messze fekvő Brindisiben három LUIGI CADORNA-osztályú cirkálót, több rombolót és tengeralattjárót látott. Ezalatt az olasz utasszállító hajók nagy számban szállítottak tiszteket és katonákat Kelet-Afrikába, a fő olasz csapatszállítási útvonal Kréta partjaitól nem messze haladt a Szuezi-csatorna felé. Az Otrantói-szorosban kialakított olasz erőösszpontosítás aggodalmat keltett Görögországban, ahol még elevenen éltek Mussolini 1923-as korfui kalandjának emlékei.[32]

Az athéni követség helyi sajtóhírek alapján tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy Görögország akár háborúba is hajlandó lépni Nagy-Britannia oldalán. Az újságok úgy

---

[30] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-5904. 11. számú számjeltávirat. Athén, 1935. szeptember 14. Bogdán Iván athéni ideiglenes ügyvivő távirata.

[31] MOL K 63. KÜM 6. csomó, 1935-2/20-56. „Olasz hadihajók váratlan megjelenése görög vizeken. A görög kormány tiltakozása." Athén, 1935. szeptember 14. Bogdán Iván követségi titkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.

[32] MOL K 63. KÜM 211. csomó, 1935-23/5-3185. „Olasz hadi előkészületek." Athén, 1935. szeptember 25. Török Béla követ jelentése. 1923-ban az olasz flotta ágyúzta, majd elfoglalta az Adria bejáratánál fekvő Korfu szigetét, ily módon sikerült kicsikarnia Mussolininek Athéntól azt a jóvátételt, amelyet az albán–görög határon meggyilkolt olasz tisztek miatt követelt.

vélekedtek, hogy az angol flotta legelőnyösebb bázisait egy esetleges háborúban a görög kikötők és szigetek jelenthetik. Ez a britek számára igen kedvező politika nem a Népszövetség eszméinek védelmére alakult ki Görögországban, hanem abban a reményben, hogy London hálából Ciprust és az olasz kézben lévő Dodekaneszoszt átadja.

Az Athénba delegált magyar nagykövet szerint bizonyos görög támaszpontok használatának tárgyában már 1935 szeptemberében messzemenő megbeszélések folytak a brit és a görög kormányzat között. Ez a megállapítás egyáltalán nem felelt meg a valóságnak, mivel az olasz–etióp háború kitörése előtt Anglia nem folytatott katonai jellegű tárgyalásokat Görögországgal. Valószínű, hogy a brit földközi-tengeri flotta rövid ideig tartó görögországi látogatásának egyeztetésével kapcsolatos tárgyalásokat vélhették magasabb szintű kormányközi megbeszéléseknek a helyi tudósítók.

Az afrikai háború kitörése után az olaszok kétségtelenül számoltak Anglia beavatkozásával, és szükség esetén egy általános földközi-tengeri háborútól sem riadtak vissza. Erre utalt Mussolini, aki 1935. október 3-án kihallgatáson fogadta a római magyar katonai attasét. Szabó László alezredes szerint Mussolininek meglehetősen kiforrott elképzelései voltak az Anglia elleni tengeri háborúval kapcsolatban. Ezek alapján az olaszok célja egy Szicília és Tripoli közötti, aknákkal és tengeralattjárókkal védett hajózási útvonal fenntartása, amelyen keresztül az angol tengeri fölény ellenére eljuthatott az utánpótlás Líbiába. A Líbiában koncentrált szárazföldi csapatok, valamint a légierő hivatott ellensúlyozni a brit haditengerészeti fölényt, ezért Mussolini nagy hangsúly fektetett az észak-afrikai gyarmat helyőrségének megerősítésére. Későbbiekben a nagy publicitás mellett zajló líbiai csapatszállítások nyugtalansággal töltötték el a brit hadvezetőséget, mivel a szomszédos Egyiptomban lévő brit erők létszámban messze elmaradtak az olasz afrikai hadseregtől. Mussolini sokat várt a kis tonnatartalmú, könnyű hadihajóktól és az anyaországból operáló légierőtől. Máltát ugyan tenger felől bevehetetlennek tartotta, de a fölényben lévő olasz repülőgépeknek köszönhetően az angolok nem védhették meg a szigeten állomásozó flottát. Az angol beavatkozás esetén követett olasz háborús stratégia védelemre rendezkedett be Etiópiában, míg Líbiából és Eritreából kiindulva kétoldali támadással igyekeztek megtámadni Egyiptomot és Szudánt. Tehát a fő szerep a határozott túlerőben lévő szárazföldi csapatoknak és a légierőnek jutott, míg az olasz flotta fő feladata az Afrikában harcoló hadsereg ellátása lett.[33]

Az olasz sajtó hihetetlen önbizalommal szemlélte a válság eseményeit és nagyon derűlátóan nyilvánult meg egy esetleges angol–olasz konfrontációval kapcsolatban. Klaszszikus példát nyújt erre a római követség sajtóelőadójának, Huszka Istvánnak az elemzése. Huszka szerint a *Corriere della Sera* egyik cikke így vélekedett az angol–olasz konfliktusról: „Hiába küldték az angol hajóhadat a Földközi-tengerre, Olaszország rendületlenül megy tovább a maga útján, és meg fogja mutatni, hogy semmiféle ostromzárral nem lehet arra kényszeríteni, hogy megalázó szerződésbe belemenjen."[34] Az általános angolellenesség meghatározta a korszak olasz sajtótermékeit, az erősen cenzúrázott, mindenben Mussolini külpolitikai vonalvezetését dicsőítő újságok nem tájékoztatták hi-

[33] MOL K 64. KÜM 63. csomó, res. pol. 1935-23-677. „Mussolini Őnagyméltóságánál kihallgatás." Róma, 1935. október 11. Szabó László vezérkari alezredes, római katonai attasé titkos jelentése.

[34] MOL K 66. KÜM 275. csomó, 1936-1/5-48. „Sajtójelentés." Róma, 1936. március 2. Huszka István sajtóelőadó jelentése az 1936 februárjában megjelent olasz napilapokról.

telesen az olvasókat. Az olasz hatalmi lehetőségeket felnagyítva, a földközi-tengeri erőviszonyokat torzítva közlő nyomtatott termékek nagy hatással voltak az itáliai sajtót élénken figyelő magyar vezetésre és a hazai szakírókra is.

Kevéssé optimistán ítélte meg az olasz lehetőségeket Roatta tábornok, az olasz hírszerző iroda főnöke. Bár ő is úgy látta, hogy az angol flotta támadó fellépése vagy a Szuezi-csatorna lezárása esetén Itáliának nem maradhat más választása, mint teljes erővel megtámadni két irányból Egyiptomot, de érzékelte az erőviszonyok egyenlőtlenségét is. Az olaszok számoltak azzal, hogy nem csak az angol katonai-gazdasági fölény fog idővel kiteljesedni, hanem London diplomáciai téren is bekeríti Olaszországot. Az olasz vezérkarban nem tartották elképzelhetetlennek, hogy háború esetén Spanyolország az angol flotta rendelkezésére bocsátja a Baleári-szigeteket, míg Görögország saját támaszpontjainak felajánlásával szintén a britek segítségére fog sietni. Roatta tábornok Hennyey Gusztáv vezérkari ezredessel folytatott beszélgetésében őszintén beismerte, hogy ugyan pillanatnyilag Olaszország viszonylag erős pozíciókkal rendelkezik a Földközi-tengeren, azonban hosszú távon az esélyek a nagyobb erőtartalékokkal rendelkező angoloknak kedveznek. Jelentésében Hennyey kiemelte: „Igen fontosnak tartom az olasz tábornok azon helyzetelemzését, mely szerint egy hosszabb ideig tartó angol–olasz háborúban az angol győzelmet valószínűnek tartja. Meglátása szerint jelenleg Olaszország uralja a Földközi-tengeren a helyzetet, mivel a flották körülbelül egyforma erősek, légi fölényük meg van, és földrajzi helyzetük nagy előnyükre válik. Idővel azonban az angol légi erők lényegesen emelkedni fognak."[35]

Roatta sem mérte fel pontosan a tengeri erőviszonyokat, hiszen az átcsoportosítások révén a Royal Navy már 1935 októberére határozott fölénybe került a beltengeren. Nagy-Britannia azonban nem akart háborút, erről egy nappal az abesszíniai harcok megkezdése után adott tájékoztatást Királdy-Lukács londoni ideiglenes ügyvivő: „Megbízható forrásból értesülök, hogy a tegnapi angol minisztertanács a katonai szankciók ellen foglalt állást. Elhatározta továbbá tekintélyes, állítólag 40 000 főnyi csapatok Indiából Egyptomba való szállítását, Haifa és a Suezi csatorna vidékének megerősítését stb. A kabinet-minisztertől tegnap este hallottam, hogy az angol kormány a viszályt mindenképpen lokalizálni kívánja."[36]

A londoni ideiglenes ügyvivő október 7-én elküldött elemzése kissé árnyaltabban írta le a válság elmélyülése óta bekövetkezett katonai-politikai változásokat. A háború kitörését megelőző másfél hónapban a brit kormányzat a flotta gyors megerősítését kívánta a Földközi-tengeren, miközben a tengernagyok nem szívesen ürítették ki a hazai és tengerentúli állomáshelyeket. Az Admiralitás első lordja az 1935. augusztus 22-én tartott angol minisztertanácsi ülésen aggodalmának adott hangot az Olaszországgal szemben tervezett katonai szankciókkal kapcsolatban. A tengerészeti minisztérium vezetője szerint négy hétbe telhetett, mire a távoli állomáshelyekről átcsoportosítják a hadihajókat, és lebonyolítják a szükséges flottamozdulatokat. Utólag alaptalannak bizonyult az aggoda-

[35] MOL K 64. KÜM 63. csomó, res. pol. 1935-23-702. „Római tárgyalások." Budapest, 1935. október 30. Hennyey Gusztáv vezérkari ezredes jelentése az olasz vezérkar nyilvántartó osztályának vezetőjével folytatott beszélgetésről.

[36] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-5938. 83. számú számjeltávirat. London, 1935. október 3. Királdy-Lukács távirata.

lom, miszerint az átcsoportosítás nem valósul meg időben, és az olaszok akkor kezdenek háborút Afrikában, amikor Anglia tengeri ereje még nem vonult fel a térségben. Október elejére azonban sikerült megerősíteni a földközi-tengeri angol egységeket, így jelentősen megváltoztak az erőviszonyok a Mediterráneumban. „Megbízható információk szerint a földközi-tengeri flottát a home fleet és a keleti tengeri flotta terhére lényegesen megerősítették, úgy, hogy jelenleg 480 000 tonnatartalmú angol hajóhad áll a Földközi-tengeren a 250 000 tonnás olasz flottával szemben."[37]

A „home fleet" (honi flotta) kitétel a Royal Navy hazai vizeken állomásoztatott legerősebb hajóhadára utalt, míg a „keleti-tenger flottán" nyilvánvalóan a harmadik legerősebb brit flottát, vagyis a kínai hajórajt kell érteni. Az idézett híradás helytelenül utalt a Földközi-tengeren szeptember folyamán kialakult arányokra, az olasz flottáról közölt számszerű adatok távol álltak a valóságtól. Ebben az időben Itália haditengerészete mintegy 385 000 tonna vízkiszorítással bírt, míg a teljes brit flotta 1 161 000 tonnát tett ki.[38] Királdy adatai annyiban helytállóak, hogy a Földközi-tengeren összpontosított angol hajók tonnatartalmát nagyjából pontosan adta meg. Az első látásra nem túl nagy brit tengeri fölény a gyakorlatban tekintélyesebb volt, mert az olasz flotta jelentős része javításon vagy modernizáción esett át, míg a brit egységek kivétel nélkül azonnal bevethetők, ráadásul korszerűek voltak. A brit szakértők szerint azonban a kétségtelen tengeri fölény ellenére a rendelkezésre álló erők nem lennének elégségesek egy Olaszország elleni háború sikeres megvívására. A tengerészet vezetői óvták a kormányt egy bizonytalan kimenetelű akciótól. Királdy-Lukács tehát megerősítette a külügyminisztériumhoz korábban érkezett információkat a brit katonai készületlenséggel kapcsolatban.

A három brit haderőnem képviselői a válság eseményeit igyekeztek kihasználni a kétségtelenül leromlott állapotú fegyveres erők fejlesztésének propagálására. Az olasz–etióp konfliktus nyomán kialakult földközi-tengeri feszültség egyedülálló alkalmat teremtett a haderő-fejlesztési javaslatok parlamenti megszavaztatásához, mivel sem a közvélemény, sem a korábban határozottan pacifista Munkáspárt nem ellenezte tovább a védelmi kiadások növelését. A jelentés legfontosabb mondanivalója, hogy az abesszíniai eseményeknek köszönhetően végre elhárultak a brit újrafegyverkezést gátló politikai akadályok.

A londoni magyar követség számjeltáviratai hasonlóan sötét színben látták Itália esélyeit egy földközi-tengeri-háborúban. A angliai ideiglenes magyar ügyvivő találkozott Drummond római angol követtel, aki éppen szabadságát töltötte a szigetországban. A nagykövet megerősítette az egész brit katonai és diplomáciai vezetés számára nyilvánvaló tényt, miszerint egy olasz–angol háború csakis Róma megalázó vereségével érhetett véget. Drummond megfogalmazásával: „Mussolininek a mai súlyos szituációban tudnia kell, hogy Egyptom vagy az angol flotta megtámadása egyértelmű az öngyilkossággal."[39]

Az olasz–etióp viszály közelebb hozta egymáshoz a két nagy nyugati demokráciát, Angliát és Franciaországot. A válságban képviselt francia magatartásról a londoni francia követen keresztül jutott információkhoz a magyar külügyminisztérium. Királdy-

[37] MOL K 63. KÜM 6. csomó, 1935-2/5-123. „Az angol flotta és hadsereg fejlesztése." London, 1935. október 5. Királdy-Lukács György ideiglenes ügyvivő jelentése.

[38] *Hardy Kálmán:* A Földközi-tenger időszerű kérdései. *Magyar Szemle,* 1935. XXV. kötet, december.

[39] MOL K 74. KÜM 5. csomó, 1936-5056. 5. számú számjeltávirat. London, 1936. január 20. Királdy-Lukács ideiglenes londoni ügyvivő távirata.

Lukács 1935. október 19-én elküldött számjeltávirata szerint Franciaország közvetíteni kívánt Anglia és Olaszország között. „Itteni francia nagykövettől eredő információm szerint Laval mediációs törekvéseiben első étape-ként a földközi-tengeri feszültség enyhítését tűzte ki célul. Miután tudja, hogy az angol kormány időközben a majdnem 600 000 tonnára megnövesztett hajó-koncentrációt csak akkor hajlandó apasztani, ha Mussolini előzőleg visszavonja a lybiai csapatokat."[40]

Miután a brit kormány ismételten érdeklődött Párizsnál, hogy olasz támadás esetén segítséget nyújt-e a szigetországnak, a franciák megnyugtatták Londont, hogy ilyen esetben aktívan támogatni fogják az agresszor elleni küzdelmet. A francia külpolitika egyértelműen a válság minél előbbi felszámolását óhajtotta, hiszen a Németországgal konfrontálódó Párizs nem akart bonyodalmakat a délkeleti határai mentén és a Mediterráneumban.

A francia magatartás érthetően foglalkoztatta Olaszországot. Villani Frigyes római követ 1935 decemberében személyesen tárgyalt e kérdésről Mussolinivel, majd titkos számjeltáviratában közölte Budapesttel az olasz diktátor álláspontját a francia beavatkozás lehetőségével kapcsolatban: „Nem hiszi már Mussolini, hogy a franciák konfliktus esetén fegyveresen támogatnák az angolokat, azonban flotta-bázisok átengedésével is döntő befolyást gyakorolhatnak a tengeri háború kimenetelére."[41]

Az angolok aktív francia segítség nélkül is viszonylag könnyen fölénybe kerülhettek Itáliával szemben, a tengerészeti erőviszonyok egyértelműen a szigetországnak kedveztek. Növelte a britek lehetőségeit, hogy a párizsi kormány Olaszország támadása esetén hajlandónak mutatkozott saját földközi-tengeri flottáját, flottabázisait (Toulont és Bizertát) és légierejét Nagy-Britannia rendelkezésére bocsátani.[42] A franciák tehát nem zárkóztak el a flotta-együttműködéstől, Rakovszky György párizsi katonai attasé szerint a két állam között zavartalan és kölcsönös volt a bizalom.[43] Laval 1935. október 19-én javaslatot tett két angol csatahajó visszahívására a Mediterráneumból, helyüket francia hadihajókkal kívánta pótolni. Ezáltal csökkenhetett az angol–olasz feszültség, ráadásul a Földközi-tengeren állomásozó haderők egyoldalú brit jellege helyett egy nemzetközi, népszövetségi flottademonstráció gyakorolhatott nyomást Olaszországra. Kimondatlanul ugyan, de bizonyára szerepet játszhatott e javaslat felvetésében a korlátlan földközi-tengeri angol fölénytől való francia félelem is. Mindenesetre Párizsban nem bánták Mussolini meggyengülését, hiszen az afrikai háború által Franciaország egyik potenciális ellenfele jó időre eltűnhetett a németcentrikus francia stratégiai tervezés látóköréből.

Az angol politikai és katonai vezetés érzékelte, hogy a földközi-tengeri feszültség károsan hat Britannia globális stratégiai helyzetére. Elsődlegesen az Admiralitást aggasztotta a flotta hosszas lekötöttsége a beltengeren, miközben a birodalom többi ré-

[40] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-5991. 91. számú számjeltávirat. London, 1935. október 19. Király-Lukács távirata.

[41] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-6115. 20. számú számjeltávirat. Róma, 1935. december 6. Villani Frigyes titkos számjeltávirata.

[42] MOL K 63. KÜM 214. csomó, 1936-23/41-3334. „Napi jelentés." Genf, 1935. november 2. Velics László népszövetségi és svájci követ jelentése.

[43] MOL K 63. KÜM 213. csomó, 1936-23/41-292. „Külpolitikai helyzetjelentés." Párizs, 1935. október 24. Rakovszky György őrnagy, párizsi katonai attasé jelentése.

sze, elsősorban a Távol-Kelet védtelenül állt szemben egy agresszióval. A tengerészet vezetői támogatták a válság mielőbbi elsimítását célzó brit diplomáciai manővereket, így a Hoare–Laval békejavaslatot. Az Etiópia felosztását jelentő megállapodás jelezte, hogy Nagy-Britannia mindenáron meg akart szabadulni az egyre kényelmetlenebbé váló afrikai válsággóctól. A Hoare–Laval tervezet óriási felháborodást keltett a brit közvéleményben, de még a kormánytagok körében is.[44] Az elemi erejű elutasítás végül lehetetlenné tette az utolsó diplomáciai kísérletet az afrikai konfliktus békés megoldására, holott Mussolini és a fasiszta nagytanács elvben nem zárta ki a béketerv elfogadását.[45]

1936 februárjában a franciák még bíztak Róma megbékítésében. A londoni magyar követség azt jelentette, hogy Párizs bizonyos kártalanítással kívánta Mussolinit megbékíteni, és ilyen módon egy angol–francia–olasz földközi-tengeri biztonsági paktumot létrehozni, amelyhez később a többi part menti állam is csatlakozhatott volna. A „kártalanítás" pontosan nem részletezett ötlete Flandin külügyminisztertől származott, aki Edennel tartott megbeszélést az Olaszországgal szemben követett politikáról. Királdy-Lukács Flandintől személyesen értesült e megbeszélésről és arról, hogy Eden a tervet érdeklődéssel fogadta és egyáltalán nem ellenezte.[46]

Az angol hajlandóságot az engedékeny politika követésére elsődlegesen a Brit Birodalom nehéz védelmi helyzete magyarázza. 1935 decemberében a londoni követség remek helyzetelemzést nyújtott az etióp válság nyomán kialakult angol stratégiai problémákról. „Csak természetes, hogy az angol kormány mindenképpen liquidálni kívánja ezt a viszályt, amely a tervezett olajszankciók folytán felette veszedelmes mederbe terelődött. Angliára nézve nemcsak költséges, de egyenesen veszélyes, hogy flottájának nagy részét a Földközi Tengeren kénytelen tartani, mialatt a Távol Keleten súlyos, és angol érdekeket közelről érintő események zajlanak le. Mindinkább tért hódít továbbá az a felfogás, hogy a fokozott szankciók által sarokba szorított Mussolini inkább neki fog rohanni a rendőri szerepet betöltő angoloknak, semmint beismerje térdre kényszerítését. Világos, hogy ebben az esetben a földközi tengeri angol flotta-bázisok, Egyptom, valamint maga a flotta kínálkozó célpontot szolgáltatnának az igen fejlett olasz aviatika támadásának."[47]

Az említett idézet kitűnő példa arra, hogy a korabeli angol közvélemény, de a szakértők is mennyire túlbecsülték Olaszország erejét, mindenekelőtt a légierőt. Elsősorban az olasz légi fenyegetéstől való félelem motiválta az afrikai háború kitörését követően a flotta levantei átcsoportosítását, valamint a fokozott brit katonai előkészületeket a Közel-Keleten.

Az olasz–angol feszültség során több angol kísérlet is történt a konfrontáció elkerülésére a két hatalom kölcsönös haderőcsökkentésével. Az angolok hajlandónak mutatkoztak néhány hadihajó kivonására a Földközi-tengerről, amennyiben viszonzásul az olaszok csökkentik a Líbiában felvonultatott szárazföldi egységeik számát. A római magyar

---

[44] A Hoare–Laval béketervezet angliai fogadtatásáról: MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-6137. 105. számú számjeltávirat. London, 1935. december 13. Királdy-Lukács távirata.

[45] *Sbacchi, Alberto:* Ethiopia Under Mussolini. Fascism and the Colonial Experience. Bath-Avon, 1985. 17–24. o.; *De Felice, Renzo:* Mussolini il Ducc. I. Gli anni del consenso, 1929–1936. Torino, 1974. 717–723. o.

[46] MOL K 74. KÜM 5. csomó, 1936-5097. 7. számú számjeltávirat. London, 1936. február 4. Királdy-Lukács távirata.

[47] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-153. „A Hoare–Laval-féle békejavaslat hatása az angol közvéleményre." London, 1935. december 15. Királdy-Lukács György ideiglenes ügyvivő jelentése.

követ szerint ez a megoldás elfogadhatatlan volt az olaszok számára, mivel a tengeri egységeket egy újabb válság esetén viszonylag gyorsan lehetett visszaküldeni a Mediterráneumba, míg a csapatok visszaszállítása Afrikába sokkal több időt igényelt. Az elutasítás mellett szólt, hogy a brit tengeri fölény miatt háborús konfliktus esetén gyakorlatilag lehetetlenné válhatott a líbiai hadsereg ismételt feltöltése. Mussolini 1935 novemberi értékelése szerint a háború hosszú távon Nagy-Britannia számára kétségtelenül előnyösebb, ennek ellenére: „az olasz aviatika és a tengeralattjárók felvehetik a versenyt az angolokkal és ezek flottájának oly nagy részét semmisíthetik meg, hogy az évek hosszú során át alárendelt helyzetben volna a többi nagyhatalom hajóhadával szemben."[48]

A várható veszteségek valóban meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a britek végül nem mertek fegyveresen beavatkozni. London látszólagos óvatossága és tanácstalansága azzal magyarázható, hogy a Földközi-tengeren elszenvedett veszteségek megnehezíthették a világ többi részén a németekkel és a japánokkal szembeni tengeri pozíciók fenntartását. Az olasz diktátor helyesen látta, hogy Nagy-Britannia globális tengeri hatalma számára egyenesen káros volt a mediterráneumi lekötöttség. Mussolini nyilvánvalóan megérezte, hogy Anglia éppen ezért nem kíván fegyveres konfliktust Olaszországgal, ezért nem zárta le a Szuezi-csatornát, és ezért kívánt tárgyalni a beltengeren felvonultatott haderők mielőbbi kölcsönös csökkentéséről.

A londoni katonai attasé 1936 februárjában elkészített egy összefoglalót, amely elemezte az Anglia számára egyre kínosabb válság hatásait. Álgya Pap Zoltán úgy vélte, hogy Nagy-Britannia még mindig fél attól a lehetőségtől, hogy egy Olaszországgal vívott háború esetén magára marad. Azért tárgyalt London Franciaországgal és a balkáni államokkal, hogy a földközi-tengeri brit flotta lekötöttsége minél előbb megszűnjön. Az említett országok aktív katonai együttműködése Olaszországgal szemben lehetővé tehette az angol hajóhad távol-keleti kiküldését, ahol Japánnal szemben a brit birtokok egyre inkább veszélyeztetve voltak. Franciaországgal és a balkáni országokkal a kikötők igénybevétele, javítási lehetőségek, üzemanyag-felvétel és flotta-együttműködés terén zajló tárgyalások mind azt a célt szolgálták, hogy a brit flotta „a London által magaválasztott földközi-tengeri egérfogóból mielőbb szabadulhasson." Az angolok végső célja tengerészetileg és katonailag úgy beszervezni a Balkán-paktum tagjait, hogy a flotta zöme a távol-keleti érdekeltségek védelmére a Mediterráneumból mielőbb kivonható legyen.[49]

A jelentés részletesen foglalkozott az olaszellenes olajszankciók kérdésével. A hatásos olajzárlat kivitelezése csak abban az esetben volt elképzelhető, ha a Népszövetségen kívül álló hatalmak, közöttük is elsősorban az Egyesült Államok csatlakoznak a szankciókhoz. Bár az amerikai közvélemény elítélte Mussolini afrikai háborúját, ennek ellenére az amerikai magáncégek élénken folytatták az olajszállítást Olaszországba. Ha meg is szavazzák a szankciókat, Itália még mindig hozzájuthatott bizonyos olajkészletekhez Németországon, Ausztrián és Magyarországon át. Az attasé helyzetelemzése szerint az „olajfegyver" bevetése sem tántoríthatta el Mussolinit az etiópiai háború sikeres befejezésétől.[50]

---

[48] MOL K 64. KÜM 63. csomó, res. pol, 1935-23-771. „A római követ beszélgetése Mussolinivel az olasz-abesszin háború várható fejleményeiről." Róma, 1935. november 22. Villani Frigyes római követ titkos jelentése.

[49] MOL K 63. KÜM 215. csomó, 1936-23/41-656. „Összefoglaló helyzetkép az angol tevékenységről az olasz–abesszin viszállyal kapcsolatban 1936 február elején."London, 1936. február 10. Álgya Pap Zoltán attasé titkos jelentése.

[50] Uo.

Az olaszellenes szankciókkal kapcsolatos magyar magatartást egyébként nagyon rosszul fogadták Angliában. Széchenyi László gróf, mint leköszönő londoni magyar követ, 1935 decemberében búcsúfogadást adott, ahol megjelent Eden, Vansittart és Sargent a brit külügy három prominens vezetője. A brit politikusok kifejtették, hogy nagyon meglepte őket és az angol kormányt a magyar állásfoglalás, mert ők csak Ausztriának és Albániának, mint az olaszoktól teljesen függő országoknak távolmaradására számítottak. Kijelentették, hogy még Albánia sem emelt szót Olaszország elítélése ellen, bár a szankciókban nem vett részt. Hasonló magatartást vártak Magyarországtól is, az ilyen jellegű hozzáállás a szankciók kérdéséhez Londonban nagyobb megértésre talált volna.[51]

A katonai szankciók ugyan nem kerültek bevezetésre, de a Szuezi-csatorna esetleges lezárása Damoklesz kardjaként lebegett Mussolini etiópiai vállalkozása felett. Az angolok is érzékelték, hogy a konfliktus fenyegetheti az Indiába vezető útvonal biztonságát, ezért a Szuezi-csatorna és Egyiptom védelme a brit védelmi politika homlokterébe került.[52] A római magyar nagykövetség az egyiptomi követen keresztül informálódott Anglia levantei háborús készülődéséről. Az angolok elsődlegesen a földközi-tengeri flotta új bázisát, a Máltát ideiglenesen helyettesítő Alexandriát, illetve a kikötőváros szárazföld felőli védelmében létfontosságú líbiai határt erősítették meg. Alexandria meghatározó szerepet játszott Egyiptom kikötői között, 1936-ban ez a kikötő adta (nem számítva a Szuezi-csatorna kikötőinek tranzitforgalmát) az ország hajóforgalmának 88%-át.[53] Az egész keleti Mediterráneumban egyedül ez a kikötőváros volt képes befogadni a jelentősen megnövelt brit földközi-tengeri flottát.

Az új támaszpont biztonságáért azonban áldozatokra kényszerült a brit kormány. A római egyiptomi követ 1935 novemberéből származó jelentése szerint Kairó támogatásáért cserében a Whitehall el kívánta ismerni az arab nacionalisták követeléseit. London Egyiptom népszövetségi felvételével, teljes szuverenitásának elismerésével, valamint a szudáni kondomínium tényleges megvalósításával honorálta volna a Nílus-parti ország szövetségét a terjeszkedő Olaszországgal szemben.[54] Nagy-Britannia ígéretei és kilátásba helyezett engedményei egyértelműen arra utaltak, hogy az angolok az olaszokkal történő végső szakításig is hajlandók voltak elmenni. Mint utólag kiderült, háborúra nem került sor a két hatalom között, mindenesetre egy ilyen konfliktusban a korábbi időszakhoz képest sokkal biztosabban támaszkodhatott Anglia az egyiptomiakra.[55]

A válság során Egyiptomban uralkodó közhangulatról és állapotokról a kairói követség és az alexandriai főkonzulátus nyújtotta a legalaposabb tájékoztatást. 1935 augusztu-

[51] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-6117. 102. számú számjeltávirat. London, 1937. december 7. Széchenyi László távirata.

[52] Angliának a stratégiai tényezőkön kívül komoly gazdasági érdekeltségei is voltak Egyiptomban. Az 1936-os egyiptomi import 24%-a származott a szigetországból, az exportnak pedig 38%-a irányult Nagy-Britanniába. MOL K 108. KÜM 51. csomó, 1937-I/8-277. „Összefoglaló jelentés Egyiptom gazdasági és pénzügyi helyzetéről az 1936. évben." Kairó, 1937. április 30. Reichmann György követségi irodai igazgató részletes összefoglalója.

[53] MOL K 108. KÜM 51. csomó, 1937-I/8-277. „Összefoglaló jelentés Egyiptom gazdasági és pénzügyi helyzetéről az 1936. évben." Kairó, 1937. április 30. Reichmann György követségi irodai igazgató jelentése.

[54] E kívánságok jelentős része később valóban teljesült, például Egyiptom a Népszövetség tagja lett, és megszűntették az országban élő külföldiek jogi mentességét.

[55] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-166. „Az egyiptomi követ az angol háborús előkészületekről." Róma, 1935. november 2. Villani Frigyes követ szigorúan bizalmas jelentése.

sában több jelentés is megemlítette, hogy a helyi egyiptomi közvélemény egyre inkább olaszellenessé vált. Miközben Anglia növelte az országban állomásozó csapatainak és repülőgépeinek számát, Olaszország fokozta a katonaság és hadianyag átszállítását a Szuezi-csatornán át Eritreába és Szomáliföldre. Ezzel kapcsolatban már augusztus folyamán felmerült a csatorna angol lezárásának lehetősége, de a kairói követség vezetője nem tudta megerősíteni a híresztelés valóságtartalmát.[56]

Az alexandriai főkonzulátus 1935. augusztus 27-én azt jelentette, hogy a kikötőváros szabad kikötőjében megtiltották új áruk beraktározását, hogy a rakteret az angol katonai hatóság használhassa hadianyag és fegyverzet tárolásának céljából.[57] Páthy László szeptemberi jelentése szerint augusztus vége óta az angol katonai készülődés felgyorsult Egyiptomban.[58] Szeptember végén Alexandrián kívül már Port Szaidban és Szuezban is állomásozott egy nagyobb brit hajóraj, emellett Haifába és Ádenbe is több egységet küldött az Admiralitás. Az angol flotta négy bevethető repülőgép-hordozója közül három a Nílus deltája előtti vizeken cirkált. Az Alexandria melletti Abu Kir repülőterén állítólag 1000 repülőgép állomásozott, természetesen ez az eltúlzott számadat nem felelt meg a valóságnak, hiszen az egész közel-keleti térségben alig 200 repülőgéppel rendelkeztek az angolok.

A Szuezi-csatorna esetleges lezárásának kérdése nagyon foglalkoztatta az egyiptomiakat. Abdel Hamil Badaui pasa, az állam jogügyi osztályának elnöke azt állította, hogy a vízi út a fennálló megállapodások szerint jogi alapon nem zárható le. Voltak olyan érdekesnek tűnő brit elképzelések, miszerint a Csatorna Társaság segítségével a hadianyag- és csapatszállításra érvényes átkelési illetékeket úgy megemelték volna, hogy a vízi út használata gyakorlatilag megfizethetetlen legyen Olaszország számára. Az angolok szempontjából ez az intézkedés kevéssé lehetett hátrányos, mivel a britek szárazföldi úton is képesek voltak hadianyagot szállítani a Földközi-tenger partjáról Szuezbe. Az illetékek felemelésének a terve azonban nem valósulhatott meg, hiszen ez a csatornán áthaladó angol hadihajókat is sújtotta volna. A brit flotta túl gyakran használta a Szuezi-csatornát, az Admiralitás pedig stratégiai terveiben erősen számolt a csatornával, így a megnövekedett áthaladási költségek természetesen Londont is súlyosan érinthették. Másrészről kizárólag az illetékemelés miatt Mussolini nem állíthatta le az afrikai hadjáratot, mivel egy ilyen lépés megkérdőjelezhette Itália nagyhatalmi helyzetének további fenntarthatóságát. Ilyen körülmények között érthető, hogy a hadianyagot szállító hajók áthaladási díjának növelése viszonylag gyorsan lekerült a napirendről.

Miután a brit flotta zöme Alexandriában horgonyzott le, a kikötőváros hatékonyabb védelmére az angolok légvédelmi tüzérséget szándékoztak telepíteni. A magyar főkonzul szerint az Admiralitás egyértelműen a nagy egyiptomi kikötőt szemelte ki a flotta fő mediterráneumi támaszpontjául: „Már most befejezett tény, hogy Alexandria a legfontosabb Földközi-tengeri bázissá fog kiépülni, és Máltát fogja helyettesíteni."[59]

---

[56] MOL K 108. KÜM 50. csomó, 1933-1935-I/8-9. „Politikai helyzetjelentés." Kairó, 1935. augusztus 19. Förstner Pál ügyvivő jelentése.

[57] MOL K 108. KÜM 50. csomó, 1933-1935-I/8-124. „Politikai helyzet." Alexandria, 1935. augusztus 27. Páthy László főkonzul jelentése.

[58] MOL K 108. KÜM 50. csomó, 1933-1935-I/8-149. „Politikai helyzetjelentés." Alexandria, 1935. szeptember 21. Páthy jelentése.

[59] MOL K 63. KÜM 50. csomó, 1933-1935-I/8-68. Páthy László távirata a kairói ügyvivőnek. 1935. október 29.

Egy későbbi, 1935. november 9-én keltezett helyzetelemzés alapján az országban uralkodó közhangulat még inkább angolpártivá vált. Mussolini etiópiai agressziójának hatására a korábbi szembenállást egy határozott angol–egyiptomi együttműködés váltotta fel. Ezt a kooperációt minden alkalommal kihangsúlyozták, például Alexandriában a brit főbiztos és az egyiptomi miniszterelnök előtt tartott közös csapatfelvonulással. Az egyiptomi trónörökös (a későbbi Faruk király) alig három nappal a háború kitörése után Nagy-Britanniába utazott tanulmányainak folytatása céljából, és az utat természetesen angol hajón tette meg. A helyi közvélemény a britek sikerében reménykedve komoly összeütközést várt Olaszország és Anglia között.

A válság során Nagy-Britannia teljesen saját hatalmi érdekeinek megfelelően használta ki Egyiptomot. Az egyiptomi államvasutak utasítást kaptak Mersa Matruhig egy vasútvonal kiépítésére, így a Líbia felőli olasz támadással szemben könnyebbé válhatott a brit erők felvonultatása. Az ország belsejéből Alexandriába irányított vasúti szállítmányok csak jelentős késéssel érkeztek meg, mert a szerelvények a brit katonaság és a hadianyag szállításával voltak elfoglalva. A legnagyobb katonai készülődést a földközitengeri flotta új főhadiszállásán figyelte meg a kairói ideiglenes ügyvivő: „Az angolok óriási mértékben folytatják katonai előkészületeiket egyiptomi területen. Az Alexandriában állomásozó 64 hadihajótól eltekintve állandóan érkeznek az angol hajók nagy mennyiségű hadianyaggal, és egymást követik a katonasággal megrakott hajók is. A hajók kirakodása rendszerint éjjel történik, úgy, hogy az Egyptomban állomásozó katonaság létszámát nem lehet felbecsülni."[60]

A magyar vezérkar 1935. november 27-én kérdőívet küldött a kairói követség vezetőjéhez, amelyben tájékoztatást kért az Egyiptomban állomásozó brit haderő nagyságáról. Förstner Pál ügyvivő egy hónappal később keltezett válaszában 40-80 darabra becsülte az egyiptomi vizeken tartózkodó angol hadihajók számát. E tekintélyes armadán mintegy 35 000 tengerész szolgált. A jelentés eltúlozta a személyi állomány nagyságát, hiszen állandó jelleggel csak mintegy 15 000 tengerész tartózkodott az Alexandriában állomásozó hajókon. Hasonló pontatlansággal becsülte meg az országba telepített légierő nagyságát, a megadott 2000 angol repülőgép több mint tízszeresen túlértékelte a valóságos adatot. Förstner a magyar vezérkart leginkább érdeklő szárazföldi erők nagyságáról egyáltalán nem tudott érdemi információval szolgálni.[61]

Ismételten téves információkat küldött Budapestre a kairói követség 1936 januárjában. Förstner ideiglenes ügyvivő számjeltáviratában beszámolt a bizalmasan megindult angol–egyiptomi tárgyalásokról, ugyanakkor erősen túlbecsülve, több mint 50 000 főre tette az Egyiptom földjén állomásozó brit erők létszámát.[62] A valóságban Nagy-Britannia kevesebb mint 30 000 katonát küldött a veszélyeztetett országba.

Nagy-Britannia az esetleges Olaszország elleni háborúra készülve, Egyiptom mellett igyekezett a Balkán partvidékén is megfelelő flottabázisokhoz jutni. A félsziget komoly

---

[60] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-17. „Politikai helyzet Egyptomban." Kairó, 1935. november 9. Förstner miniszteri segédtitkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.

[61] MOL K 108. KÜM 50. csomó, 1933-1935-I/8-23. „Fogalmazvány." Kairó, 1935. december 28. Förstner Pál válasza a Honvéd Vezérkar november 27-i kérdéseire.

[62] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1936-5077. 1. számú számjeltávirat. Kairó, 1936. január 22. Förstner Pál ideiglenes ügyvivő számjeltávirata.

szerepet játszott a brit háborús tervezésben, mivel ellenőrzése révén könnyen el lehetett vágni Róma Fekete-tengerről érkező olajszállítmányait. Anglia az etiópiai háború kitörése után magas szintű katonai tárgyalásokat kezdeményezett a balkáni országokkal bizonyos stratégiai fontosságú területek átadásáról vagy használatáról. Görögország és Jugoszlávia esetében a magyar követi jelentések is megerősítették, hogy a szigetország fokozódó diplomáciai aktivitásba kezdett az említett államok bevonására. Sajtóértesülések alapján november elejére az angol–görög tárgyalások a flottabázisok átadásáról döntő stádiumba értek. Nagy-Britannia állítólag haladéktalanul hozzá akart látni az Athén által felajánlott kikötők és szigetek megerősítéséhez. E vonatkozásban Asztakosz, Argosztolion, Navarino, Pylosz és Mylosz átengedéséről szóltak a meg nem erősített hírforrások. Görögország a támaszpontokért és az együttműködésért cserébe gazdasági segítséget, valamint területi kárpótlást kért. Egyes források szerint szó esett arról, hogy Olaszország rovására fogják a görögöket kárpótolni. Az athéni magyar külképviselet vezetője nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy ezeket a híreszteléseket az angol nagykövet határozottan cáfolta.[63] Török Béla athéni követ szerint egy angol–olasz konfliktus esetén Görögország saját érdekeit követve be fog avatkozni a küzdelembe, de semmi esetre sem Olaszország oldalán.[64]

Az Olaszországgal hagyományosan rossz viszonyban lévő Jugoszláviában is nagy visszhangot keltett Mussolini afrikai kalandja és a kibontakozó angol–olasz ellentét. Az ország különösen exponált helyzetben volt egy földközi-tengeri háború esetén. Viola gróf, a belgrádi olasz nagykövet közlése alapján Nagy-Britannia igyekezett a jugoszláv sajtót befolyásolni és olaszellenes irányba terelni. Anglia állítólag kísérletet tett egy flottatámaszpont megszerzésére a dalmát tengerparton, azonban a jugoszláv kormány nem engedett London kérésének.[65]

Az említett görögországi és jugoszláviai híradásoknak volt bizonyos valóságalapjuk, mivel november folyamán történtek előzetes katonai konzultációk a balkáni államok és Nagy-Britannia között. E puhatolózó megbeszélések még nem vezettek konkrét eredményre, az érdemi vezérkari tárgyalásokra csak 1936 februárjában és márciusában került sor. A megváltozott nemzetközi helyzetben (Rajna-vidék német megszállása, etiópiai olasz győzelmek) azonban nem alakulhatott ki szorosabb katonai együttműködés a balkáni országokkal.

A válság elmélyülése során Egyiptom mellett Törökország vált a brit háborús tervek egyik kulcsországává. Az eurázsiai állam a tengerszorosok révén felbecsülhetetlen stratégiai értéket jelentett a mediterrán nagyhatalmak számára, ráadásul komoly szárazföldi hadsereggel és balkáni viszonylatban tekintélyesnek nevezhető flottával rendelkezett. Az Admiralitás elsőszámú feladatnak tekintette a török együttműködés biztosítását, mert így minimális erőkifejtéssel megbéníthatták Olaszország fekete-tengeri kereskedelmét.

---

[63] MOL, K 63. KÜM 6. csomó, 1935-2/20-76. „Angol flottabázisok a Földközi-tenger keleti medencéjében." Athén, 1935. november 6. Török Béla követ jelentése.

[64] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-79. „Versengés a Földközi-tengeri szupremáciáért." Athén, 1935. november 15. Török Béla követ jelentése.

[65] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1935-2/27-260. „A belgrádi olasz követ közlései az olasz abesszin-háborúról, az olasz–angol viszályról és a szankciókról." Belgrád, 1935. november 8. Alth Valdemár rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter szigorúan bizalmas jelentése.

Az ankarai magyar követségnek meglepően pontos információi voltak a török kormány törekvéseiről az 1935–1936-os mediterráneumi válság időszakában. Már 1935 őszén felvetődött, hogy amennyiben nyílt háborúra kerül sor Anglia és Olaszország között, Törökország kérni fogja a Dodekaneszosz-szigetcsoport olasz erődítéseinek mielőbbi megszűntetését. Az ankarai magyar nagykövet szerint Törökország a konfliktusból ki akart maradni, de amennyiben mégis rákényszerítik a részvételre, mindenképpen kihasználja a lehetőséget a tengerszorosok helyzetének számára előnyös rendezésére, illetve az említett szigetcsoport státusának megváltoztatására.[66]

Nagy-Britannia 1935. december 8-án a Földközi-tengerrel határos országoknak egy jegyzéket küldött, amely nem provokált támadás esetén kölcsönös segítségnyújtási kötelezettségeket tartalmazott. Az egyértelműen olaszellenes lépés Máriássy Zoltán ankarai követ szerint 48 órán belül kedvező visszhangra talált Törökországban, Görögországban és Jugoszláviában. E balkáni országok teljes körű katonai, tengerészeti és légi segítséget ígértek a szigetországnak, amennyiben a népszövetségi szankciók miatt háború törne ki Olaszországgal. Franciaország halogató választ adott, arra hivatkozva, hogy a flotta mozgósítása és a közvélemény felkészítése hosszabb időt igényel. Máriássy találkozott Numan Menemencioglu val, a török külügyi vezértitkárral. Beszélgetésükből kiderült, hogy az Angliával történő tengerészeti együttműködés mindössze abból állt volna, hogy néhány hajójavító üzemet átadnak a briteknek. Numan nem tett említést flottatámaszpontokról vagy repülőterekről. Mussolini veresége esetén Ankara arra számított, hogy a Törökország biztonságát fenyegető dodekaneszoszi olasz flottabázist demilitarizálják, a szigetcsoport török megszállásáról azonban nem esett szó. Érdekes Numan véleménye az angol–francia viszonyról: „Anglia nehezen szánhatná el magát a földközi-tengeri háborúra Franciaország segítsége nélkül, mert bár győzelme nem lehet kétséges, földközi-tengeri flottájának egy részét fel kellene áldoznia. Ez viszont a konfliktuson kívül maradt Franciaországnak biztosítana a Földközi-tengeren oly fokú fölényt, amely Anglia érdekeinek semmiképpen sem felelne meg."[67]

Az idézett török vélemény a hagyományos angol–francia rivalizálás kiújulását feltételezte, azonban a két állam inkább az együttműködést választotta az európai diktatórikus hatalmak megfékezésének céljából. Elsősorban a német veszély növekedése késztette egy táborba Angliát és Franciaországot, miközben mindkét állam értelmetlennek és feleslegesnek tartotta a hadiflotta tartós mediterráneumi lekötöttségét.

Numan a katonai szankciókhoz való csatlakozást illetően Ankara számára fenntartotta a szabad kezet, vagyis Olaszország elleni fegyveres akcióban nem kívántak részt venni.[68] Törökország az olaszellenes koalíció támogatásáért cserében, Athénhoz hasonlóan, előnyöket kívánt magának biztosítani. A török kormány elsősorban a Dardanellák remilitarizálását és a Dodekaneszosz-szigetcsoport megszerzését szerette volna elérni. Az olasz kézben lévő szigetcsoportra tehát mind a görögök, mind a törökök igény tartottak. A

[66] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-6156. 34. számú számjeltávirat. Ankara, 1935. november 23. Máriássy Zoltán ankarai magyar követ titkos számjeltávirata.

[67] MOL K 63. KÜM 213. csomó, 1936-23/41-130. „A földközi-tengeri országok támadás esetén való segélynyújtásra vonatkozó angol kérdés. A török válasz." Ankara, 1935. december 24. Máriássy követ jelentése.

[68] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1935-6153. 33. számú számjeltávirat. Ankara, 1935. december 23. Máriássy ankarai magyar követ titkos számjeltávirata.

mediterrán hajózási útvonalat északról veszélyeztető rodoszi repülőterek és a Lérosz szigetén kiépített olasz tengeralattjáró-támaszpont kiiktatása nyilvánvalóan az angolok érdekében is állt. Londonnak mindenképpen előnyös lehetett, ha valamelyik gyenge, komoly katonai fenyegetést nem jelentő balkáni állam szerzi meg a szigeteket.

A Dardanellák és a Boszporusz kérdésében 1935-ben a török kormány élesen szemben állt Angliával, ezért csak fenntartásokkal kötelezte el magát a szigetország mellett. Az első világháború, valamint a későbbi események emléke még nem múlt el nyomtalanul. Kemal Atatürk tartott a kizárólagos angol mediterráneumi tengeri hegemóniától és féltette a tengerszorosokat (leginkább Isztambult) a brit földközi-tengeri flottától. Máriássy ankarai követ 1935 decemberében meghatározta a törökök által a válság hónapjai alatt követett politika lényegét: „Mint már több ízben is volt szerencsém jelenteni, ezúttal is legyen szabad hangsúlyoznom, hogy a török kormány nem tekinti kívánatosnak és érdekében állónak, hogy Olaszország egy esetleges földközi-tengeri konfliktus esetén másodrangú hatalommá süllyedjen és a földközi-tengeri hegemónia angol monopóliummá váljon. Ezt a lehetőséget azonban számításba veszi és igyekszik erre az esetre Anglia barátságát biztosítani."[69]

1936 tavaszán megindultak a közvetlen angol–török vezérkari tárgyalások. Az angol kormány katonai bizottságot küldött ki angol légibázisok telepítése céljából. Szmirnában (Izmir) február eleje óta a királyi légierő tisztjei tartózkodtak. A törökországi magyar katonai attasé személyesen találkozott kollégájával, Sampson brit őrnaggyal Isztambulban. Az őrnagy határozottan cáfolta azokat az állításokat, miszerint Izmirben egy angol katonai bizottság tengerészeti és légi bázis megszervezése ügyében tevékenykedett. Az angol tiszt úgy vélte, a török együttműködés legfeljebb néhány kikötőnek a brit flotta rendelkezésére bocsátásából állhat.[70]

Az említett cáfolat ellenére nem meglepő, hogy az alig leplezett törökországi brit katonai aktivitás felháborodást keltett Olaszországban. Mussolini román és szovjet olajellátása, valamint a dodekaneszoszi olasz gyarmat az angol–török együttműködés révén komoly veszélybe kerülhetett. Róma diplomáciai úton tiltakozott, mivel az Ankara által Angliának nyújtandó engedmények nem voltak összeegyeztethetők az 1928. május 30-án megkötött olasz–török barátsági és biztonsági szerződéssel.[71]

Törökország számára az olasz terjeszkedéssel szemben igen fontos volt az angol támogatás. Erre utalt az a tény, hogy amikor 1936 júliusában a szankciók megszűntetése után a balkáni országok és Franciaország sorra egyoldalúan felmondták a korábban bejelentett, Anglia irányában vállalt kölcsönös segítségnyújtási kötelezettségeiket, Ankara ezt csak azután volt hajlandó megtenni, hogy Eden az Alsóházban hivatalosan bejelentette a vállalt kötelezettségek brit részről történt megszűnését.[72]

---

[69] MOL K 63. KÜM 8. csomó, 1936-2/36-131. „Törökország népszövetségi politikája". Ankara, 1935. december 25. Máriássy követ jelentése.

[70] MOL K 63. KÜM 215. csomó, 1936-23/41-28. „Beszélgetésem az angol katonai attaséval." Isztambul, 1936. február 25. Németh Imre alezredes, törökországi magyar katonai attasé jelentése.

[71] MOL K 63. KÜM 8. csomó, 1936-2/36-42. „Török–angol katonai tárgyalások." Ankara, 1936. április 11. Máriássy követ bizalmas jelentése.

[72] MOL K 63. KÜM 213. csomó, 1936-23/41-95. „Az egyoldalú földközi-tengeri segélynyújtási kötelezettség megszűnése Anglia és Törökország között." Ankara, 1936. július 31. Máriássy követ jelentése.

Nagy-Britannia nem csak a Földközi-tenger keleti medencéjét vonta be a háborús tervezgetésbe. Spanyolországnak, mint a nyugati medence kulcsországának szintén komoly szerepet szántak, de a spanyolok elzárkózása miatt kevés konkrét eredményt tudtak felmutatni. Az olasz követ információi alapján Wodianer Andor spanyolországi magyar ügyvivő közölte, hogy a madridi kormány London kérésére sem hajlandó részt venni a szankciókban, és nem bocsátja az angol flotta rendelkezésére sem a Baleári-szigeteket, sem más spanyol kikötőt.[73] Nagy-Britannia szándékában állt egy légikikötő kiépítése a Gibraltárral határos semleges zónában, azonban az engedélyezéssel kapcsolatban a spanyol kormány ismét negatív értelemben válaszolt.[74] Spanyolország az olasz-etióp háború hatására semmiféle háborús előkészületeket nem tett, és nem mutatott készséget a London által követett népszövetségi politika támogatásához. A spanyol közvélemény határozottan ellenezte a katonai beavatkozást Anglia oldalán, főleg Gibraltár megoldatlan kérdése miatt.[75]

Anglia fokozódó spanyolországi aktivitására utalt a londoni követ 1936. április 24-én keltezett jelentése. Egy meg nem nevezett bizalmas hírforrás szerint a spanyol hatóságok a brit Admiralitás irányítása mellett modernizálták a Baleári-szigetek erődítményeit. Elsősorban Port Mahónt igyekeztek az angolok kimélyíteni, hogy be tudja fogadni a királyi haditengerészet legnagyobb hadihajóit, a HOOD és a RENOWN csatacirkálókat. Állítólag már 1935 folyamán angol ágyúkat szállítottak partra egy bizonyos Kane kapitány felügyelete alatt. Ezek az információk a követ szerint is távol álltak a valóságtól.[76] Az adott időszakban, vagyis 1936 tavaszán az említett két csatacirkáló valóban a spanyol partok előtt cirkált, de nem a szigeteknél, hanem Gibraltárnál. A Royal Navy nem kezdett el támaszpontot építeni a Baleárokon, bár az angol vezérkar kétségtelenül foglalkozott a szigetcsoport katonai célú felhasználásának lehetőségével. A britek irányában távolságot tartó spanyol kormány egyáltalán nem volt hajlandó bázisokat átengedni, így az Olaszországgal vívott háborúban a stratégiai fontosságú szigetcsoport megerősítéséről szó sem lehetett.

Gibraltár biztonsága már régóta aggasztotta az Admiralitást, ezért is vetődött fel a támaszpont kicserélésének ötlete az afrikai parton fekvő, spanyol kézen lévő Ceutára. A madridi angol követség tanácsosa azt közölte a magyar külképviselet vezetőjével, hogy Ceuta lényegesen értékesebb Gibraltárnál. A madridi olasz követ szerint Anglia előnyöket kívánt biztosítani magának a Gibraltári-szorosban azzal, hogy változtatni akart a tangeri statútumon Portugália bevonásával. A marokkói Tanger városa ekkor közös angol, francia, spanyol és olasz ellenőrzés alatt állt. A Nagy-Britanniával már több mint két évszázada szoros szövetségben álló, Angliától gazdasági és politikai téren is függő portugálok bevonása a nemzetközi igazgatási rendszerbe egyértelműen London pozícióit erősíthette a Gibraltári-szorosban. 1935 őszén a honi flotta erejének tekintélyes hányada horgonyzott Gibraltárnál, az Admiralitás számára tehát fontos volt a Mediterráneum

[73] MOL K 63. KÜM 214. csomó, 1935-23/41-5951. „5. számú számjeltávirat." Madrid, 1935. október 5. Wodianer Andor madridi ideiglenes ügyvivő számjeltávirata.

[74] MOL K 63. KÜM 214. csomó, 1935-23/41-11. „A spanyol kormány álláspontja a katonai és gazdasági sanctiók kérdésében." Madrid, 1935. október 17. Wodianer Andor ügyvivő jelentése.

[75] MOL K 63. KÜM 213. csomó, 1936-23/41-6162. „6. számú számjeltávirat." Madrid, 1935. december 28. Wodianer számjeltávirata.

[76] MOL K 63. KÜM 274. csomó, 1936-29/5-66. „Hírek a Baleari szigeteknek az angol tengerészet által való megerősítéséről." London, 1936. április 14. Masirevich Szilárd követ jelentése.

nyugati bejáratának biztonsága. Ezért a brit diplomácia igyekezett kibékíteni Spanyolországot és Portugáliát, növelni Lisszabon befolyását Tangerben, valamint csökkenteni a gibraltári brit uralom miatti madridi nehéztelést.[77] Spanyolországgal ellentétben Portugália határozottan kiállt az angolok ügye mellett. Lisszabon külpolitikájának súlypontja változatlanul az angol szövetségen nyugodott, mivel a portugál gyarmatok hatékony védelmét csak a szigetország aktív támogatásával lehetett biztosítani az olasz és német terjeszkedéssel szemben. Az évszázados angol gazdasági-politikai befolyás viszonylag könnyen érvényesült, Portugália egyértelműen olaszellenes álláspontot alakított ki.[78]

Miután az olasz csapatok 1936 májusában megtörték az abesszin erők ellenállását, az Anglia által vezetett szankciós politika egyre kevésbé volt fenntartható. A népszövetségi eszmék súlyos vereséget szenvedtek a kelet-afrikai csatatereken, Nagy-Britannia végleg elveszítette Olaszország barátságát, és ezzel együtt a földközi-tengeri biztonságos áthaladás lehetőségét. A korábban Anglia irányában békés Itália helyett a jövőben egy határozottan ellenséges mediterrán hatalommal kellett számolni.

A római nagykövetség szerint London és Róma kiélesedő viszonyának gazdasági okai is voltak, mivel a szigetország nem nézte jó szemmel Olaszország gazdasági térnyerését, és azt a tényt, hogy az olasz lobogó alatt szállított áruk a beltengeren jóval túlhaladták az angol szállítmányok mennyiségét. Villani követ úgy vélte, hogy Anglia addig nem fog nyugodni, amíg Olaszország konkurenciáját le nem törte, és az indiai útvonalat évtizedekre nem biztosította. Ezt a célt a britek kardcsapás nélkül is elérhették úgy, hogy hagyták Itáliát az etiópiai vállalkozásban gazdaságilag és pénzügyileg elvérezni.[79]

Kétségtelen, hogy Olaszországot nagyon megviselte pénzügyileg az etiópiai háború, az új gyarmatra 1937 közepéig 12 milliárd lírát költöttek.[80] Abesszínia pacifikációja elhúzódott, az olaszoknak meg kellett küzdeniük a bennszülöttek fegyveres ellenállásával, ráadásul a megindult kolonizáció csak kevés sikert tudott felmutatni.[81] Róma súlyos gazdasági nehézségei ellenére az olasz haditengerészet vezetői kiharcolták, hogy a flottafejlesztési programhoz elegendő pénzügyi forrást biztosítson a fasiszta kamara és a szenátus. Cavagnari tengernagy, a haditengerészet államtitkára a feszült földközi-tengeri helyzetre hivatkozva kérte Itália flottájának nagyméretű fejlesztését: „A legközelebbi jövőben az olasz haditengerészet növelni fogja csatahajóinak számát és ennek arányában egyéb flottaegységeit is. Egy esetleges európai konfliktus könnyen háborúvá válhat, s akkor a flották fontos szerephez jutnak. Szükséges tehát – mondotta az államtitkár –, hogy az olasz flotta a jövőben óceáni flotta legyen."[82]

---

[77] MOL K 63. KÜM 274. csomó, 1935-29/41-15. „A tangeri statutum módosítására irányuló angol terv. Gibraltár becserélése Ceuta ellenében." Madrid, 1935. november 6. Wodianer ideiglenes ügyvivő jelentése.

[78] MOL K 63. KÜM 213. csomó, 1936-23/41-19. „Portugália külpolitikája, állásfoglalása az olasz–abesszin konfliktusban." Madrid, 1935. december 14. Wodianer ügyvivő jelentése.

[79] MOL K 63. KÜM 213. csomó, 1936-23/41-165. „Olaszország gazdasági helyzete az abesszíniai konfliktussal összefüggően." Róma, 1935. november 2. Villani Frigyes követ jelentése.

[80] MOL K 63. KÜM 216. csomó, 1937-23/1-94. „Az 1937/38-i költségvetés. Olaszország pénzügyi helyzete." Róma, 1937. július 14. Végh Miklós rendkívüli követ szigorúan bizalmas jelentése.

[81] MOL K 63. KÜM 216. csomó, 1938-23/1-102. „Abesszíniai helyzet." Róma, 1938. március 3. Villani Frigyes követ szigorúan bizalmas jelentése az etiópiai állapotokról.

[82] MOL K 63. KÜM 216. csomó, 1937-23/41-71. „A költségvetés vitája az olasz kamarában és szenátusban." Róma, 1937. május 25. Végh Miklós rendkívüli követ jelentése.

Az olasz óceáni flotta megteremtését célzó erőfeszítések egyértelműen az angol haditengerészettel szembeni indiai-óceáni, esetleg atlantikumi hatékonyabb fellépés reményében fogalmazódtak meg. Az igazsághoz tartozik, hogy a szerény erőforrásokkal rendelkező Itália hadihajó-építési programjai meg sem közelítették az éppen 1936-tól kibontakozó hatalmas brit flottaprogramot. Ilyen szempontból Cavagnari tengernagy kijelentése inkább propagandisztikus és reálisan csak a távoli jövőben megvalósítható célkitűzés lehetett.

A földközi-tengeri viszonyok radikális megváltozása foglalkoztatta a magyar legfelsőbb politikai vezetést is. Darányi Kálmán miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter 1937 májusi olaszországi látogatása során több ízben szóba került a mediterrán feszültség kérdése. Darányi megkérdezte Ciano gróftól, hogy az olaszoknak vannak e támadó szándékaik Nagy-Britannia ellen. Az olasz külügyminiszter nemmel felelt, ugyanakkor kijelentette, hogy Itália minden eshetőségre felkészül, így a tengeralattjárók számát négy év alatt 108-ról 200-ra, az Abesszíniában állomásozó hadsereg létszámát pedig 500 000 főre (!) szándékoztak emelni. A Málta mellett fekvő Pantelleria szigetét bevehetetlen erőddé kívánták kiépíteni, míg a líbiai haderő békelétszámát két hadosztályban állapították meg. Ezek a tervek egyértelművé tették, hogy Mussolini háborúra készült Angliával, az afrikai erőösszpontosítás, a búvárhajók számának drasztikus növelése mind arra utalt, hogy Rómában nem zárták ki a tengerészeti fölénnyel rendelkező ellenféllel vívott háborút. Ciano hangsúlyozta, hogy a jövőbeni hadműveletek szempontjából Olaszország számára fontos Görögország és Törökország megnyerése, de Kánya véleménye szerint az olasz diplomácia ez irányban kifejtett erőfeszítései nagyon határozatlannak tűntek.[83]

Mussolini tengerészeti ambíciói jelezték, hogy Olaszországgal 1936 után egyre inkább számolni kellett a brit földközi-tengeri stratégia alakításában. Az abesszíniai válság alapvető változásokat eredményezett a Brit Birodalom geostratégiai helyzetében. Nagyon megromlott a viszony Rómával, és általában megnőtt a britek ellenszenve az olaszokkal szemben. Masirevich londoni követ tájékoztatója hangsúlyozta, hogy az abesszin háború 1936 áprilisáig 113 millió fontjába került Mussolininek. A nagy katonai kiadások visszavethették Olaszországot, meggátolva az ország elsőrangú katonai hatalommá fejlődését. Itália tagadhatatlan gazdasági és pénzügyi nehézségei ellenére azonban képes lehetett a létfontosságú brit földközi-tengeri útvonal biztonságának megzavarására. „Anglia az abesszíniai bonyodalom során azon rendkívül kényelmetlen tudatra ébredt, hogy a Földközi-tengerben egy hatalom, mely hozzája eddig bizonyos alárendelt barátsági viszonyban állott, most egyszerre fenyegeti Anglia útját India felé és közbe ékelődése által esetleg Anglia afrikai birtokainak összefüggésében is bajokat és komplikációkat okozhat."[84]

A jelentés egy igen érdekes információt is tartalmazott. Amerikai tengerészeti körök úgy értesültek, hogy az angol földközi-tengeri bázist át akarják helyezni az Indiai-óceánra. E lépés célja az alternatív, Vasco da Gama által felfedezett útvonal védelmének

[83] MOL K 64. KÜM 70. csomó, res. pol. 1937-11-339. „Feljegyzés Darányi Kálmán miniszterelnök, Kánya Kálmán külügyminiszter és gróf Ciano olasz külügyminiszter között 1937. május 20-án és 21-én lefolyt beszélgetéseről." Budapest, 1937. május 26. Kánya Kálmán külügyminiszter szigorúan titkos feljegyzése.

[84] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1936-2-7. „Szemlélődések az angol külpolitika irányvonaláról." London, 1936. április 24. Masirevich Szilárd követ jelentése.

kiépítése volt, amelyet a szuezi útvonal veszélyeztetése esetén is biztonságosan lehetett használni. Gibraltár és Málta helyett a brit flottát Ádenbe és Szingapúrba csoportosították volna át. Ezzel az új diszlokációval az angol hadihajók kívül kerültek az olasz légierő hatósugarán, emellett az Indiai-óceánon koncentrált flotta közelebb került a Japán által veszélyeztetett brit távol-keleti birtokokhoz.[85] Az amerikai értesülések annyiban megfeleltek a valóságnak, hogy egy Japánnal vívott háború esetén az Admiralitás hajlandónak mutatkozott a Földközi-tenger átmeneti kiürítésére, és a flotta szingapúri kiküldésére. Azonban ekkor – a japán–kínai háború kitörése előtt – Tokió még nem jelentett túl nagy fenyegetést, ezért békeidőben, politikai és presztízs szempontok miatt egyszerűen kivitelezhetetlen volt a Mediterráneum említett feladása.

A londoni követség által az 1936-os évről készített összefoglaló jelentés nem csak a Földközi-tengeren beállott alapvető változásokról tájékoztatott, hanem megoldási lehetőségeket is felvetett Anglia térségbeli problémáira. „Az olasz–abesszin konfliktus ráirányította a figyelmet arra a körülményre, hogy az Indiába vezető út biztonsága, melyet egy Angliával barátságos viszonyban lévő Olaszország révén nem fenyegetett veszély, a Földközi tengeren előállható komplikációk esetére feltétlen megerősítésre szorul. Ezen cél elérésére szükség van Olaszország barátságára, a flotta modernizálására és a Földközi tengeri flotta- és légibázisok, különösen Cyprus megfelelő kiépítésére."[86]

1936 januárjában az angol–olasz konfliktus és a távol-keleti helyzet közötti összefüggésre világított rá Villani Frigyes római nagykövet jelentése. Villani beszélt Sugimura japán követtel, aki röviden így jellemezte Britannia katona-politikai helyzetét: „Angliának akár ki is a külügyminisztere, érdeke, hogy az olasz–abyssin konfliktus minél előbb elintézést nyerjen, mert egész hajóhadát nem tarthatja sokáig a Földközi tengeren, már azért sem, mert a távol keleti vizeken az angol lobogó sokáig nem hiányozhatik."[87]

Az Indiába vezető útvonal sérülékenységét látványosan bizonyította az 1935–1936-os földközi-tengeri feszültség. A megváltozott katona-politikai helyzetben két új elmélet jelent meg az Admiralitás politikájában. Az egyik a máltai bázis helyett Ciprus szigetének kiépítése, megfelelő, az olasz bombázóktól viszonylagosan védett támaszponttá. A másik, egyre népszerűbbé váló elgondolás lényegében a Földközi-tenger helyett igyekezett alternatív útvonalat találni. A Jóreménység fokának érintésével könnyen ki lehetett kerülni a beltenger szűk szorosait, és hosszabb, de az olaszoktól nem fenyegetett óceáni hajózóútvonalon érhették el Indiát és Ausztráliát. Az angol sajtóértesülések azt állították, hogy a dél-afrikai nemzetvédelmi miniszter szorgalmazta a Fokváros melletti Simonstown kikötőjének megerősítését, valamint a térségben állomásozó brit flottaerők növelését.[88] A Fokföldet megkerülő útvonal nem csak a tervezés szintjéig jutott el, hanem valóban komoly munkálatokra került sor Simonstownban és Freetownban. A második világ-

[85] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1936-2-7.

[86] MOL K 63. KÜM 9. csomó, 1937-2/1-9. „Összefoglaló politikai jelentés Nagy-Britanniáról és Észak-Írországról." London, 1937. március 4. Király-Lukács éves összefoglalója.

[87] MOL K 63. KÜM 213. csomó, 1936-23/41-1936. „Olasz–abyssin konfliktus. Eden külügyminiszterré való kinevezése, szankciók szigorításának kérdése, a római diplomáciai testület felfogása, helyzet a hadszíntéren." Róma, 1936. január 4. Villani Frigyes követ szigorúan bizalmas jelentése.

[88] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1936-2/5-105. „Anglia és a Földközi tengeri probléma." London, 1936. június 9. Masirevich Szilárd bizalmas jelentése.

háború éveiben, amikor a harcok miatt gyakorlatilag lezárult a Földközi-tenger, a szövetséges kereskedelmi flotta Afrika déli csücskének megkerülésével látta el Egyiptomot és az Indiai-óceán partján elterülő gyarmatokat utánpótlással. A ciprusi támaszpont terve ezzel szemben soha sem valósult meg, és 1937 áprilisában az Admiralitás végleg levette a napirendről. Ettől függetlenül a legtöbb magyar szakíró a későbbiekben kész tényként fogadta el a ciprusi flottatámaszpont létét, holott a sziget kikötői még kisebb egységek fogadására sem voltak alkalmasak.

A válság elmúltával az Admiralitás első lordjaként Sir Samuel Hoare nyilatkozott Anglia földközi-tengeri politikájáról. Hoare előzőleg meglátogatta a beltenger brit támaszpontjait, Gibraltárt és Máltát. Úgy vélekedett, hogy a jövőben továbbra is Málta marad a flotta fő mediterrán támaszpontja, de elismerte, hogy a tengerészet komolyan fontolgatja Ciprus esetleges kiépítését is. A már meglévő bázisok védelmi rendszerének modernizálása során a legkorszerűbb légvédelmi ágyúk elhelyezését tervezték, ezáltal csökkentve a flotta olasz repülőgépekkel szembeni kiszolgáltatottságát. Ugyanakkor tagadta, hogy a légierők gyors fejlődése forradalmat jelenthet az Admiralitás földközi-tengeri stratégiájában. Királdy-Lukács György reálisan értékelte az első lord túlzottan optimista beszédét: „Bár az admiralitás első lordja azt állítja, hogy Anglia földközi tengeri politikájában nem állott be változás, ez talán csak relatíve áll meg. Nem téveszthetjük szem elől ugyanis, hogy Anglia tradicionális földközi tengeri politikájának egyik fő pillére Olaszország feltétlen barátsága volt, amire ma már nemcsak, hogy nem építhet, hanem ottani kommunikációit egy esetleges ellenséges Olaszországgal szemben biztosítania kell."[89]

Az első lord állításával ellentétben 1936-tól kezdve jelentős módosulások következtek be Nagy-Britannia tengeri politikájában. Az olasz–etióp válság nyomán bekövetkező globális változásokról a londoni magyar katonai attasé 1936 májusában keletkezett nagyszerű jelentése tájékoztat. Álgya Pap Zoltán szerint korábban a haditengerészet képezte a Brit Birodalom legfontosabb összetartó és védelmi eszközét. Az angolok az olasz–abesszin viszály óta tudatára ébredtek annak, hogy a flotta egymagában nem elegendő a tengeri összeköttetések védelmére a légierők megnövekedett szerepe miatt. A túlsúlyban lévő felszíni hajóhadat komolyan veszélyeztették a korszerű és megfelelő számban bevetett repülőgépek. Erre volt példa az olasz légitámadások fenyegető lehetősége a Földközi-tengeren összpontosított angol flotta ellen. A válság egyik nagy tanulsága, hogy a Brit Birodalom tengeri útvonalainak valóban hatékony védelme csak a túlsúlyban levő, korszerű brit légierő és hajóhad által oldható meg, együttesen és egyidejűleg. A brit kormány végre belátta, hogy az olasz–etióp viszályban Anglia azért nem tudott kellő erélylyel fellépni, mert a világháborút követően a munkáspárti vezetés alatt egyoldalúan leszerelt, holott a többi nemzet fegyverkezett.

A katonai attasé nem állította, hogy csak az elhanyagolt brit fegyveres erők okozták Nagy-Britannia sikertelenségét. A kudarcban szerepet játszottak az olasz katonai sikerek Etiópiában, a gyors ütemű német fegyverkezés és a Rajna-vidék megszállása éppúgy, mint Japán térnyerése a Távol-Keleten. Az 1935–1936-os események megmutatták, hogy az angol külpolitika mögött nem állt olyan hatalmas flotta és katonai erő, amelynek puszta létezése vagy megmutatása elegendő a brit akarat másokra kényszerítésére. A je-

[89] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1936-2/5-171. „Sir Samuel Hoare nyilatkozata Anglia földközi-tengeri politikájáról." London, 1936. szeptember 24. Királdy-Lukács György ideiglenes ügyvivő jelentése.

lentés felhívta a figyelmet, hogy nem lehet tudni, meddig tart az angolok katonai gyengesége. Az 1936-ban meghirdetett új védelmi tervezet a flotta szempontjából először jelentett komoly növekedést az első világháború évei óta. A brit tengeri újrafegyverkezés beindulását jelentő 1936–1937-es építési program 2 csatahajót, a cirkálók számának 60-ról 70-re történő növelését, 9 rombolót és 4 tengeralattjárót tartalmazott. Tervbe vették a flotta légierejének fejlesztését, valamint a tengerentúli támaszpontok és hadikikötők modernizálását. A tengerészet az 1935-ös évhez képest összesen 10 millió fonttal kapott többet e célok megvalósítására.

A válság nem érintette alapvetően Nagy-Britannia gazdasági, pénzügyi és kereskedelmi helyzetét. A konfliktussal kapcsolatos többletkiadások mindössze 8 millió fontot (160 millió pengő) tettek ki, így London az 1935–1936-os költségvetés túllépése nélkül, könnyedén fedezte a felmerülő költségeket. Nagy-Britannia 1936-os katonai gyengeségét látszólag könnyen orvosolhatták a szigetország hatalmas gazdasági potenciáljának ismeretében. A jelentés derűlátóan ítélte meg a brit gazdaság helyzetét, és kétségtelen, hogy az ipari termelés biztató növekedésnek indult a harmincas évek második felében. Különösen pozitív jelenségnek tekintették, hogy a növekvő védelmi kiadásokat a rendes bevételekből, külső kölcsönfelvétel nélkül tudták fedezni.[90]

A valóságban persze nem volt ilyen rózsás a helyzet. Az 1936-ban meginduló újrafegyverkezési program finanszírozása érdekében komoly belső hiteleket vett fel a kormányzat. A munkanélküliség továbbra is rendkívül magas maradt, a hagyományos brit ágazatok csak vegetáltak az 1930-as években. A brit részesedés a világ kereskedelmi forgalmában és ipari termelésében egyaránt csökkenő tendenciát mutatott. Összességében Nagy-Britannia egyáltalán nem rendelkezett olyan gazdasági fölénnyel a potenciális ellenséges hatalmakkal (Németország, Olaszország, Japán) szemben, mint az első világháború előtti időszakban.

A katonai attasé előbb említett megállapításainak és optimista helyzetelemzésének szöges ellentéte volt a londoni magyar követ által elkészített 1936. májusi jelentés. E szerint az angol parlament 10,3 millió fontos tengerészeti pótköltségvetést fogadott el, amelynek jelentős részét az olasz–abesszin viszállyal kapcsolatban felmerült költségek tették ki. A pótköltségvetés elfogadtatása vitát váltott ki az Alsóházban, mivel ezzel az összeggel együtt az éves tengerészeti kiadás meghaladta a 80 millió fontot, amely béke-időben egyedülállónak számított. A liberális képviselők a vita során élesen bírálták a kormánynak az olasz–etióp konfliktussal kapcsolatos tengerészeti intézkedéseit, amelyek nagyban hozzájárultak a szankciós politika csődjéhez, és a brit flottát rendkívül megalázó helyzetbe hozták. Végül a pótköltségvetést megszavazták, így 1936-tól megindulhatott az angol újrafegyverkezési program.[91]

Két évvel később, 1938-ban a nemzetközösség globális helyzetét elemző londoni magyar katonai attasé úgy vélte, hogy a Brit Birodalom két legfontosabb erőssége a hadiflotta viszonylagos túlereje, valamint Anglia anyagi függetlensége volt. E két pozitívum mellett azonban komoly problémát jelentett a birodalmat fenyegető, egyszerre jelentkező

[90] HL Londoni katonai attaché, 91/58 K. a. 1936. „Nagy-Britannia katona-politikai helyzete az 1935. évben és 1936 elején." London, 1936. május 12. Álgya Pap Zoltán attasé titkos jelentése.

[91] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1936-2/5-89. „Póthitel a tengeri fegyverkezésre." London, 1936. május 12. Masirevich Szilárd követ jelentése.

hármas kihívás. Nagy-Britannia a németekkel szemben az Északi-tengeren, az olaszokkal szemben Afrikában és a Közel-Keleten, a japánokkal szemben a Távol-Keleten a lehetséges szövetségesek dacára is hátrányos hadászati helyzetbe került. Utassy véleménye szerint a szigetország védelmi felkészülése 1938 őszén még nem fejeződött be és: „a Birodalom jelenleg korlátozottan ütőképes, teljes ütőképességét körülbelül egy év múlva éri el, melyet azután anyagi gazdagságára való tekintettel állandóan fokozni képes."[92]

Anglia a védelmi erők elhanyagolása miatt az etiópiai viszály során képtelen volt meggátolni Róma agresszióját. A hajóhad és a légierők számbeli és minőségbeli gyengesége megkötötte a brit katonai és politikai vezetés kezét, ezért vált szükségessé a hiányosságok mielőbbi pótlása. Az angol gazdaság átállása a fegyvergyártásra, az anyagi fedezet megteremtése, a rendelkezésre álló erőforrások megosztása a három haderőnem között viszonylag simán, zökkenőmentesen történt meg. Az 1936-tól beinduló fegyverkezési program nagy anyagi forrásokat igényelt, ennek ellenére az angol parlament a növekvő kiadásokat nagyobb vita nélkül megszavazta. Még a Munkáspárt sem emelt aggályokat a pénzösszegek megszavazásánál, holott az olasz–etióp háború előtt éppen ez a párt volt a növekvő katonai kiadások legfőbb ellenzője.

A teljes brit katonai költségvetés összege 1936–1937-ben 188, 1937–1938-ban 278, az 1939–1940-es pénzügyi évre pedig már 580 millió fontot tett ki. Az utóbbi tekintélyes összegből több mint 350 millió fontot kölcsönökből fedezett a brit kormányzat, vagyis ezt a többletkiadást már nem lehetett a hagyományos bevételekből fedezni.[93] Az angol hadügyi költségvetés mindhárom haderőnemnél látványos növekedésbe kezdett, bár kétségtelen, hogy az Admiralitás lemaradt a királyi légierővel és a hadsereggel szemben az anyagi források elosztása során.

Az 1936. február 16-án kiadott Fehér Könyv (*White Paper*) 1937 áprilisa és 1942 márciusa között összesen 1,5 milliárd fontot, vagyis 37,5 milliárd pengőt szánt a fegyverkezésre.[94] Csak összehasonlításképpen, az 1938 márciusában Darányi Kálmán által meghirdetett győri fegyverkezési program két évre elosztva egymilliárd pengőt irányzott elő a magyar fegyveres erők fejlesztésére.

A brit újrafegyverkezési program 1938-ban még távol állt a befejezéstől. A hadihajóépítés hatalmas ütemben zajlott a szigetország gyáraiban, de az első, újonnan tervezett nagy csatahajók csak két évvel a müncheni válság után állhattak szolgálatba. Az 1936-ban elkezdett brit tengeri újrafegyverkezés 1939-re már meghozta első eredményeit, így közvetlenül a második világháború kitörése előtt kis mértékben javult valamelyest Anglia tengeri-stratégiai helyzete.[95]

---

[92] HL Londoni katonai attaché. 150/102 K. a. 1938. „Brit katonapolitikai helyzetkép 1938 szeptember végén." London, 1938. szeptember 27. Utassy katonai attasé jelentése.

[93] MOL K 63. KÜM 9. csomó, 1937-2/5-37. „Az 1937–38. évi hadügyi költségvetés." London, 1937. március 7. Királdy-Lukács jelentése; MOL K 63. KÜM 13. csomó, 1939-2/5-29. „Az angol hadügyi költségvetés." London, 1939. március 7. Barcza György követ jelentése.

[94] *Major Miklós:* Az angol fegyverkezés gazdasági vonatkozásai. *Magyar Katonai Szemle,* 1938. VIII. évfolyam, 10. sz.. Az angol fegyverkezésről még: *Szenczi Miklós:* Az angol fegyverkezés és a közvélemény. *Magyar Szemle,* 1937. XXXI. kötet, december.

[95] A brit tengeri újrafegyverkezésről: HL Londoni katonai attaché. 91/58 K. a. 1936. „Nagy-Britannia katona-politikai helyzete az 1935. évben és 1936 elején." London, 1936. május 12. Álgya Pap Zoltán attasé jelentése; HL Londoni katonai attaché. 113/79 K. a. 1938. „A brit haditengerészet 1938-39. évi költségvetése."

Az Etiópia ellen elkövetett agresszió felsorakoztatta a brit közvéleményt a kormányzat újrafegyverkezési politikája mellett. London igyekezett elkerülni, hogy fegyveres erőinek elégtelen volta miatt ismét olyan kínos helyzetbe kerüljön, mint a krízis hónapjaiban. Anglia 1936-ban elindított egy olyan flottaépítkezési programot, amelynek megvalósulása esetén ismét a világ leghatalmasabb haditengerészetével rendelkezhetett. A fegyverkezés egyidejűleg a szárazföldi hadseregnél és a légierőnél is megindult. Masirevich követ így jellemezte az angol politika vonalvezetésében bekövetkezett radikális fordulatot: „Az angol kormány és az angol nép feleszmélt és tudatára ébredt annak, hogy Anglia védképessége el lett hanyagolva és nincs azon állapotban, hogy Anglia szavának az őt megillető súlyt biztosítsa. Anglia a felfegyverkezés útjára lép, és ezt a célt, tekintettel anyagi erejének úgyszólván kimeríthetetlenségére, valószínűleg gyorsabban és tökéletesebben fogja elérni, mint más, kevésbé szerencsés gazdasági és pénzügyi helyzetben lévő országok... Azt hiszem, hogy Anglia rálép arra az útra, mely őt vissza fogja vezetni a fleet by being régi bevált elvéhez, és pedig nemcsak a tengereken, hanem minden téren."[96]

Az olasz–etióp háború következményei közé kell sorolnunk azt a tényt, hogy Anglia egyiptomi pozíciói jelentősen megerősödtek. Az egyiptomi nacionalisták megrettentek az olasz expanziótól, és nem kívánták a brit befolyást az olaszra felcserélni. Ilyen körülmények között London viszonylag könnyen kezdeményezhetett új katonai-politikai rendezést célzó tárgyalásokat Kairóval.[97] A két ország közeledését sokáig gátolta, hogy a függetlenség 1922-es elnyerése ellenére brit csapatok állomásoztak az ország területén, az európai kisebbségek tagjai továbbra is mentesek maradtak az egyiptomi bíróságok joghatóságától. Emellett Szudán kérdésében sem teljesült az arab nacionalisták célkitűzése, a területet nem sikerült Egyiptomhoz csatolni, sőt az angolok gyakorlatilag sajátként kezelték az Etiópiától északnyugatra lévő gyarmatot. Az egyiptomi–angol tárgyalásokat több alkalommal felújították 1924 és 1936 között, de az álláspontok nem sokat közeledtek egymáshoz.[98] A Szuezi-csatorna biztonságát féltő brit kormányok nem tettek érdemleges engedményt a harcos arab nacionalisták számára, mivel érezték, hogy a Nílus völgyének és a deltának a kiürítése automatikusan védhetetlenné teszi a nagy forgalmú vízi út mentén kiépített katonai bázisokat.

1935 őszétől már mutatkoztak jelei a két ország közötti rossz viszony enyhülésének. Annak ellenére, hogy az Egyiptomban állomásozó brit fegyveres erők létszáma néhány hónap alatt többszörösére emelkedett (az etióp válság alatt csak Alexandriában mintegy 15 000 matróz és haditengerészeti alkalmazott tartózkodott), nem törtek ki a korábbi évekre jellemző idegenellenes zavargások. Az 1936 tavaszán meginduló angol–egyiptomi tárgyalásokról részletesen beszámoltak az egyiptomi magyar külképviseletek vezetői. A kairói ideiglenes ügyvivő szerint Anglia fő célkitűzése a megbeszélések során az volt, hogy megfelelő tengerészeti bázishoz jusson Egyiptom mediterrán partvidékén,

---

London, 1938. július 9. Ujlaki-Utassy Loránd attasé jelentése; HL Londoni katonai attaché. 44/29 K. a. 1939. „A brit haditengerészet 1939-40. évi költségvetése." London, 1939. április 15. Utassy londoni attasé jelentése.

[96] MOL K 63. KÜM 290. csomó, 1936-32/5-112. „Grandi olasz nagykövet a szankciók elejtéséről és az olasz–angol viszonyról. Fordulópont Anglia vonalvezetésében." London, 1936. június 25. Masirevich Szilárd követ jelentése.

[97] Az angol–egyiptomi viszonyról az 1920-as években: *Domony Péter:* Nagy-Britannia és Egyiptom. *Magyar Szemle,* 1929. VII. kötet, szeptember.

[98] *J. Nagy László:* A Mediterráneum a XX. században. Szeged, 1996. 49–52. o.

és ebből a szempontból nyilvánvalóan csak Alexandria jöhetett számításba.[99] A legkényesebb téma az egyiptomiakat 1882 óta irritáló brit katonai jelenlét volt. A kairói ügyvivő szerint a britek semmilyen körülmények között nem vonulnak ki az országból, mivel az Indiába vezető útvonal létfontosságú számukra. Az egyiptomiakkal tárgyaló angol delegáció tagjaként tevékenykedett Sir William Fisher admirális, a földközi-tengeri flotta főparancsnoka. Fisher személyes részvétele a tárgyalásokon jelezte, hogy az Admiralitás milyen fontosnak találta a Szuezi-csatorna védelmének hosszú távra szóló biztosítását.[100]

Az angol–egyiptomi szövetségi szerződést végül 1936 augusztusában írták alá. Az egyezmény szerint Kairót négy, Alexandriát nyolc éven belül ki kellett Londonnak ürítenie, így a Királyi Haditengerészet csak 1944 augusztusáig használhatta korlátozás nélkül a kikötővárost. A tartósan használható alexandriai tengerészeti támaszpont megteremtése tehát nem sikerült, amint azt Páthy főkonzul is megállapította: „A jelenlegi szerződésben egyáltalán nem esik szó arról, hogy Anglia Egyiptomban állandó hadihajóbázist létesít, jóllehet a tárgyalások elején az az általános vélemény alakult ki, miszerint Anglia Alexandriát szemelte volna ki új Földközi-tengeri bázisául."[101]

A szövetségi egyezmény értelmében a királyi haditengerészet jogot nyert Alexandria nyolc évig tartó korlátlan használatára. Ez a kitétel azért volt jelentős, mivel csak a nagy egyiptomi kikötőváros tudta Máltát megfelelően pótolni, így az olasz bombázóktól védettebb Alexandria nagy szerepet kapott a brit védelmi tervezésben. Alexandria azonban nem válhatott hosszú távon a brit földközi-tengeri flotta fő támaszpontjává, és a rövid időre szóló engedély eleve lehetetlenné tette a nagyszabású kikötői beruházásokat.

A brit katonai jelenlét 1936-ot követően szilárd volt Egyiptomban, noha Mussolini jelentős számbeli fölényben lévő hadsereget állomásoztatott a szomszédos Líbiában. Az angolok elvileg támaszkodhattak az egyiptomi hadseregre, a szövetségi szerződés megkötését követően a két ország katonai kapcsolatai szorosabbra fonódtak, ezáltal Nagy-Britannia szilárd támaszpontra tett szert a Közel-Keleten. E tény jelentősége a második világháború észak-afrikai harcainak fényében egyértelműnek tűnik.

Az olasz–etióp válságból következő politikai változások közé lehet sorolni az angol–török közeledést és a két ország viszonyának radikális javulását. Anglia olaszellenes magatartása és kiállása a Népszövetség eszméi mellett határozottan jó benyomást keltett Törökországban. Már korábban láthattuk, hogy Ankara és London között viszonylag gyorsan kialakult egy politikai-katonai együttműködés az etióp válság hónapjaiban. A további közeledést alapvetően a tengerszorosok demilitarizált státusa akadályozta meg. A törökök sérelmezték, hogy a Dardanellák és a Boszporusz mentén nem állomásoztathattak csapatokat, nem építhettek erődöket, ráadásul a vízi út ellenőrzése egy nemzetközi bizottság kezében volt.

Az 1923-as Lausanne-i béke pontjainak megváltoztatására megfelelő külpolitikai helyzetet teremtett az abesszíniai viszály és a német csapatok 1936. márciusi Rajna-

[99] MOL K 108. KÜM 51. csomó, 1936-I/8-5. „Politikai helyzetjelentés." Kairó, 1936. február 14. Förstner Pál ideiglenes ügyvivő jelentése.

[100] MOL K 63. KÜM 8. csomó, 1936-2/41-7. „Angol–egyiptomi tárgyalóbizottság összeülése." Kairó, 1936. március 4. Förstner ideiglenes ügyvivő jelentése.

[101] MOL K 108. KÜM 51. csomó, 1936-I/8-42. „Politikai helyzetjelentés." Alexandria, 1936. augusztus 22. Páthy László főkonzul összefoglaló jelentése.

vidéki bevonulása. A török kormány jegyzéket küldött a lausanne-i békét aláíró hatalmakhoz a tengerszorosok státusának módosítása, vagyis a remilitarizálás céljából. Az ankarai lépés nagy érdeklődést váltott ki Magyarországon, hiszen a török szándék megvalósulása újabb precedenst teremthetett a trianoni szerződés békés úton történő megváltoztatásához. Hazánk és Törökország helyzete nagyon hasonlított egymásra, mindkét állam vesztesen került ki az első világháborúból, mindkét nemzettel megalázó feltételek mellett kötöttek békét. Egy esetleges török diplomáciai siker a tengerszorosok kérdésében jogalapot teremthetett a magyar területi revízióhoz. Ez a szempont ad magyarázatot arra, hogy a követi jelentések miért foglalkoztak rendkívül nagy terjedelemben a tengerszorosok kérdésével.

Törökország 1936 áprilisában juttatta el a Dardanellák megerősítésére vonatkozó jegyzékét az érintett hatalmakhoz. Az ankarai magyar követség részletesen elemezte, hogy a lausanne-i békét aláíró országok milyen módon reagáltak a török lépésre. A Szovjetunó teljes mértékben támogatta, hiszen így kirekeszthette a túlerőben lévő brit flottát a Fekete-tengerről. Ezzel szemben Anglia a lehető legszabadabb áthaladási rendszert kívánta megvalósítani, hogy földközi-tengeri hajóhada bármikor átkelhessen a szorosokon. Törökország azt javasolta, hogy az áthaladás csak abban az esetben legyen tilos hadihajók számára, ha egy földközi-tengeri állam megtámad egy fekete-tengerit, vagy egy fekete-tengeri ország (itt nyilvánvalóan a Szovjetunióról volt szó) támad meg egy mediterráneumi hatalmat. Anglia támogatta ezt a kezdeményezést, mivel a Dardanellák lezárása megfelelt saját érdekeinek, tekintettel a feszült olasz viszonyra. Máriássy ankarai magyar követ utalt a *Times* cikkére, miszerint Kemal Atatürk fellépését az olaszok imperialista törekvéseivel szembeni aggodalom váltotta ki. A Dardanellák megerősítése végeredményben nem tűnt károsnak London számára, mivel a későbbi angol–török kooperáció kiindulópontjául szolgálhatott. Csak Görögország tartott a teljes remilitarizálástól, mert ez magával vonhatta a tengerszorosok égei-tengeri bejáratánál lévő török szigetek megerősítését. Athén válaszul arra kényszerülhetett, hogy erődítményeket emeljen a Lausanne-ban szintén fegyvermentes övezetnek nyilvánított Szamothraké és Lemnosz szigetén. Görögország általában félt a békeszerződések pontjainak bármilyen megváltoztatásától, hiszen ez lehetőséget teremthetett Bulgáriának az első világháborúban elvesztett thrákiai partvidék visszakövetéséhez.[102]

Az 1936 júniusában összeülő montreux-i konferencia volt hivatott a tengerszorosok kérdését megoldani. A genfi, ankarai és moszkvai követségek igen részletes leírásokat közöltek a konferencia eseményeiről, az álláspontok ütközéséről, a felvetett javaslatokról.[103] Érdekes, hogy a londoni külképviselet alig tett említést a kérdésről, talán az éppen zajló nyári szünet miatt. Ettől függetlenül remek helyzetelemzések születtek, amelyek reális képet festettek az Admiralitás által követett politikáról.

[102] MOL K 63. KÜM 8. csomó, 1936-2/36-51. „Az érdekelt hatalmak állásfoglalása a Dardanellák megerősítésére vonatkozó török jegyzékhez." Ankara, 1936. április 28. Máriássy követ jelentése.

[103] A Montreux-i konferencia eseményeiről és a felvetett problémákról: MOL K 63. KÜM 290. csomó, 1936-32/5-98. „A szovjet–török ellentét a Dardanellák kérdésében. Litvinov az ellentét elhallgatása mellett, Rüstü Aras érdekében. Állásfoglalás Montreux-ben. Az ellentét kirobbanása Moszkvában. Annak okai." Moszkva, 1936. július 3. Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai követ jelentése; MOL K 63. KÜM 290. csomó, 1936-32/5-53. „Részletes jelentés a montreux-i konferenciáról." Genf, 1936. július 14. Lippai Imre jelentése.

Az ankarai magyar követség 1936. június 13-án szigorúan bizalmas számjeltáviratban közölte Budapesttel a tengerszorosok új rendezésére vonatkozó török tervezetet. E szerint a demilitarizálásnak mielőbb véget kell vetni, beleértve a Dardanellák bejáratánál fekvő két görög szigetet is. A kereskedelmi hajózás teljes szabadsága mellett tilos az átrepülés a polgári és katonai repülőgépeknek. A hadihajók átkelése országonként csak 14 000 tonnáig engedélyezve, tengeralattjáróknak az átkelés tilos. Fontos elemét képezte Ankara tervezetének a nemzetközi tengerszoros bizottság teljes felszámolása.[104]

A tengerszorosok státusának megváltoztatására vonatkozó angol javaslatokat szintén az ankarai magyar követ elemezte. A brit álláspont igyekezett háború esetén minél szabadabb bejárást biztosítani a Fekete-tengerre, míg az orosz hadihajók kijutási lehetőségeit a legnagyobb mértékben korlátozni. Ezzel szemben a Szovjetunió a Fekete-tengert zárttá kívánta tenni a külső hatalmak hadihajói előtt, miközben a szovjet hajók korlátlanul áthaladhattak volna a Földközi-tengerre.[105]

A konferencia eseményeit gyakorlatilag az angol és a szovjet álláspont közötti küzdelem határozta meg. A Fekete-tenger lezárását jelentő orosz tervezetet az angol delegáció elfogadhatatlannak tartotta. Nagy-Britannia a tengerek szabadságának elvét hangsúlyozva határolódott el az átkelés korlátozásától. A szigetország azonban magára maradt a konferencián. Párizs teljes mértékben a szovjet javaslatokat támogatta, mert nem akarta az új francia–szovjet szövetséget kockára tenni egy számára teljesen másodlagos probléma miatt. Az angol–francia együttműködés csak egy kérdésben működött, vagyis a tengerszorosokat felügyelő nemzetközi bizottság fenntartásának szükségességében. A két nyugati hatalom e téren nem kívánt precedenst teremteni, mert ezzel megnyílt volna a lehetőség a nemzetközi Duna- és Rajna-bizottságok megszüntetéséhez. A kisebb fekete-tengeri hatalmak nem nagyon szóltak hozzá a vitához, a genfi ideiglenes ügyvivő szerint Törökország passzivitása különösen feltűnő volt. Olaszország egyáltalán nem vett részt a megbeszéléseken, tiltakozásul az etiópiai válsággal kapcsolatban korábban bevezetett népszövetségi szankciókért.

Bartók László genfi ügyvivő megemlítette az éles angol–szovjet szembenállás egyik érdekes aspektusát. Moszkva és London nem csak regionális kérdésként kezelte a tengerszorosok ügyét, mivel a két országnak tekintettel kellett lennie a német és a japán fenyegetésre. Amennyiben elfogadják Moszkva tervezetét, a fekete-tengeri szovjet flotta könnyen kijuthatott a Földközi-tengerre és a franciákkal szövetségben ellensúlyt jelenthetett a növekvő német tengeri hatalommal szemben. Az Admiralitás éppen ezért tartott Berlin kedvezőtlen reagálásától és az 1935-ben megkötött angol–német flottaegyezmény felborulásától. „A vitában sok szó esett Németországról és Japánról. Nagy-Britannia ugyanis az angol–német flottaparitás végett is ellenezte az orosz követeléseket, mivel az 1935-ös angol–német egyezmény is felborulna, ha Oroszország szabadon felmehetne az Északi vagy a Keleti tengerre, vagy pedig az orosz–francia egyezmény értelmében a francia flottát megfelelően helyettesítené a Földközi tengeren, úgy, hogy a francia hajók

[104] MOL K 74. KÜM 4. csomó, 1936-5580. 23. számú számjeltávirat. Ankara, 1936. június 13. Máriássy Zoltán ankarai követ számjeltávirata.

[105] MOL K 63. KÜM 290. csomó, 1936-32/5-81. „A tengerszorosok regime-jére vonatkozó angol tervezet." Yeniköy, 1936. július 12. Máriássy követ jelentése.

mehetnének az Északira. Ezekből is látható, hogy az egész orosz montreux-i manővernek Németország-ellenes rugói vannak."[106]

A németek valóban idegesen szemlélték a montreux-i konferencia fejleményeit. Neurath külügyminiszter 1936 júliusában Sztójay Döme berlini magyar követ előtt nagyon kritikusan nyilatkozott az angol politikusokról. Neurath a szovjet flotta szabad áthajózásának engedélyezését a Fekete-tengerről a Balti-tengerre az angol–német flottaegyezmény súlyos veszélyeztetésének tekintette.[107] A német reagálás érthető aggodalmat váltott ki az Admiralitáson, hiszen a szovjet fenyegetés jó indokot szolgáltathatott az alig egy esztendeje kialakított angol–német flottaarányok egyoldalú megváltoztatásához.

Az angolok július 15-én váratlanul felhagytak korábbi követeléseikkel, és elfogadták a szovjet javaslatok többségét. A genfi magyar követség jelentése szerint az előzmények nélküli lépés mögött részben a francia érvelés állt, miszerint az első békerevíziós „mintakonferenciának" nem szabad kudarcba fulladnia. Eden sem akart szakítani a népszövetségi elvekkel, és mindenáron tárgyalásos megoldást keresett. Az Admiralitás merev, a szovjet javaslatokat elutasító álláspontjával szemben végül a Foreign Office nézetei diadalmaskodtak. Nagy-Britanniát az a meggondolás is vezette, hogy a légierők fejlődése miatt egyre kisebb lett a Dardanellák használatának jelentősége, ugyanakkor a törököknek tett gesztusokkal a továbbiakban befolyás alatt lehetett tartani Törökországot. A brit engedmények hatására a korábbi török–szovjet barátság megingott, és Ankara tovább közeledett Anglia felé.

Érdekesség, hogy a konferencia befejezését elemző genfi követi jelentés a trianoni békeszerződés pontjainak esetleges megváltoztatását szem előtt tartva készült. A szerző kiemelte, hogy az egyezmény akkor lép életbe, ha hat állam (köztük Törökország) ratifikálta. Ez a kitétel azért volt különösen fontos, mert egy nemzetközi szerződés revízióját érvényesnek ismerte el anélkül, hogy a szerződés valamennyi aláírója ratifikálta volna.[108]

Kánya Kálmán magyar külügyminisztert meglepte az angolok montreux-i engedékeny magatartása, ezért számjeltáviratban kért a londoni követségtől bővebb tájékoztatást. Különösen az foglalkoztatta a magyar külügyek vezetőjét, hogy nem volt-e Anglia részére valamilyen rejtett módon biztosítva a tengerszorosok használata, illetve vajon készülhetett-e titkos megállapodás, amely a szovjet flottát a Mediterráneumból kizárta.[109]

Válaszában Masirevich Szilárd londoni követ értékelte az egyezményt. Az eredeti brit javaslatot (miszerint békében a Fekete-tengerről kimenő orosz hadihajók összes tonnatartalma nem haladhatta meg a 15 000 tonnát, míg háborúban teljesen szabad a ki- és bejutás az összes hatalom hadihajói részére) a szovjetek határozottan ellenezték. Amennyiben megvalósul az angol tervezet, a különböző tengereken állomásozó szovjet flottákat

[106] MOL K 63. KÜM 290. csomó, 1936-32/5-29. „A montreux-i Dardanella konferencia. Az angol–szovjet ellentétek." Genf, 1936. július 14. Bartók László követségi titkár, ideiglenes ügyvivő bizalmas jelentése. A tárgyalási jegyzőkönyveket, módosító javaslatokat és a hivatalos sajtókommünikéket francia nyelven mellékelte a követségi titkár.

[107] MOL K 64. KÜM 67. csomó, res. pol. 1936-23-76. „Német–olasz viszony." Berlin, 1936. július 3. Sztójay Döme berlini magyar követ titkos jelentése.

[108] MOL K 63. KÜM 290. csomó, 1936-32/5-31. „A montreux-i Dardanella konferencia befejezése." Genf, 1936. július 24. Bartók követségi titkár, ideiglenes ügyvivő jelentése.

[109] MOL K 74. KÜM 18. csomó, 1936-5594. 39. számú számjeltávirat. Budapest, 1936. július 22. Kánya Kálmán külügyminiszter kimenő számjeltávirata.

elvágták volna egymástól. A helyzet megmerevedett Montreux-ben, a szovjet delegáció a konferencia elhagyásával fenyegetőzött. Végül az angolok feladták korábbi álláspontjukat, és létrejött a megegyezés az eredeti orosz elképzeléseknek megfelelően.

Masirevich szerint az angol engedékenység egyik fő oka az volt, hogy a konferencia kudarca esetén Törökország olasz és német mintára erőszakkal próbálhatott érvényt szerezni a szorosok remilitarizálásának. Az egyezménnyel a tengerszorosok új őrzője Törökország lett, így az angol–török barátság a jövőben egyre nagyobb hangsúlyt kaphatott. London számára a konferencia meghiúsulásának elkerülése és a jó viszony fenntartása a törökökkel fontosabbnak bizonyult, mint az angol–német flottaegyezmény esetleges veszélyeztetése. A magyar követ úgy vélekedett, hogy a montreux-i egyezménnyel Anglia nem sokat vesztett, mivel a brit támaszpontok révén könnyen meggátolhatta a Dardanellákon át a Földközi-tengerre kifutó szovjet hadihajók tevékenységét. Nagy-Britannia hatalmi helyzete olyan erős volt ekkor a Mediterráneumban, hogy a földközi-tengeri brit hajóhad számára a szovjet tengerészet nem jelenthetett komoly kihívást. „Anglia a küszöbön álló egyiptomi védszövetségi szerződés által katonailag teljesen rátette kezét a Szuezi-csatornára, Gibraltár által uralja a Földközi-tenger nyugati kijáratát, a Földközi-tengerben bírja Máltát, ilyenné lesz kiépítve Alexandria, Cyprus, úgy, hogy Angliának meg lesz a lehetősége arra, hogy egy, a Fekete-tengerből kijövő esetleges ellenséges szándékú orosz flottát adott esetben a Földközi-tengerbe palackozzon be."[110]

A szorosok 1936-ban megváltoztatott jogállása három szempont miatt tartott igényt a magyar közvélemény érdeklődésére. Első helyre kínálkozott a montreux-i konferencia precedensteremtő szerepe, hazánkban úgy tekintettek az első világháborúban vesztes Törökország által békés úton elért eredményekre, mint a jövőbeni magyar területi revízió jogi megalapozóira. Másodsorban az éppen fellendülőben lévő Duna-tengerhajózás miatt volt jelentősége a rendezésnek, hiszen Budapestről a levantei vizekre haladó magyar hajók mind útba ejtették a szorosokat. Végül meg kell említeni, hogy a montreux-i konferencia lehetővé tette a szovjet befolyás szabadabb földközi-tengeri terjeszkedését, így miután Moszkva szövetségben volt Párizzsal és Prágával, ez a tény erősen kihathatott a magyar külpolitikai mozgástérre.

A szorosok státusának rendezésében mutatott angol engedékenység hamarosan meghozta gyümölcsét, mert Törökország 1936 után egyértelműen a nyugati demokráciák felé közeledett. A korábban ellenséges és Montreux után stratégiailag felértékelődött ország szoros kapcsolatot épített ki az angol vezetéssel. Törökország kiemelt fontossággal bírt a tengelyhatalmak expanziójának megállításában, ezért különösen nagy hangsúlyt fektettek Ankara kegyeinek elnyerésére. Ez a „török megbékéltetés" a montreux-i konferenciával kezdődött, és sikeresen folytatódott a harmincas évek második felében, Ankara egyre jobban elkötelezte magát a britek mellett. Törökország tartott az olasz terjeszkedéstől, ugyanakkor Anglia barátságával igyekezett elérni az Itália által 1912 óta birtokolt Dodekaneszosz-szigetcsoport és a francia uralom alatt lévő, de török többségű alexandrette-i szandzsák visszaszerzését.

Az olasz–etióp válság végeredménye az egyiptomi szövetség és a javuló angol–török kapcsolatok ellenére lesújtó volt az London szempontjából, mivel Nagy-Britannia sem

[110] MOL K 63. KÜM 7. csomó, 1936-2-135. „A Montreux-ban létrejött Tengerszoros-egyezmény. Majszkij szovjet követ tárgyba vágó információi." London, 1936. július 29. Masirevich Szilárd követ jelentése.

Etiópia függetlenségét, sem Olaszország barátságát nem tudta biztosítani. A konfliktus alapvetően megváltoztatta a Földközi-tenger szerepét a brit tengeri stratégiában. 1935 előtt a nyugalmas dél-európai vizeket csak keletre tartó útvonalként, illetve ideális gyakorlatozási terepként kezelte az Admiralitás. Olaszország ellenséges magatartása miatt a nagy csatahajókból álló hajóhad tervezett szingapúri kiküldése rendkívüli módon megnehezült. Az abesszíniai válság élesen megvilágította Nagy-Britannia katonai erőtlenségét a Mediterráneumban. Az Admiralitás vezetői tisztában voltak azzal, hogy a Royal Navy 1935-ös állapota nem tesz lehetővé komoly áldozatokkal járó földközi-tengeri háborút. Mussolini hatalmas tengeralattjáró-flottája és légi hadereje komoly gondot okozhatott a Mediterráneum vagy a Vörös-tenger szűk szorosaiban. Tény azonban, hogy a korabeli katonai szakértők túlbecsülték Itália valóságos lehetőségeit és képességeit.[111] A második világháború későbbi eseményei látványosan bebizonyították, hogy az olasz haderők impozáns számadatai mögött elavult haditechnika, alacsony hatékonyság és nem megfelelő harci szellem rejtőzött. Természetesen ez nem volt ilyen nyilvánvaló 1935-ben és 1936-ban, amikor a hosszú elhanyagoltság miatt a brit fegyveres erők is lehangoló képet mutattak.

Az angol tengeri stratégia formálói ezért minden eszközzel igyekeztek meggátolni az összecsapást. Az angol admirálisok a külpolitika irányítóit is a tárgyalásos megoldások keresésére sarkallták, a tengerészeti vezérkar megújuló erőfeszítéseket tett, hogy a potenciális ellenségek számát csökkentse. A Whitehall vezetői az egyre kellemetlenebbé váló olasz–angol feszültség és szembenállás megszüntetése érdekében szívesen hallgattak a tengernagyi hivatal aggodalmaskodó jelentéseire. Így válik érthetővé, miért bátorította az Admiralitás a brit kormányzatot a Mussolini irányában kifejtett ellentmondásos politika követésére. Ilyen módon az angol tengerészeti vezérkar fontos szerephez jutott a mediterrán megbékéltetési politika kialakításában.

A konfliktusból látszólag győztesen kikerülő Olaszország hosszabb távon valójában sokat veszített. Itália gyenge gazdasága még rövid távon sem versenyezhetett a Brit Birodalom óriási erőforrásaival. 1935 előtt, amikor Anglia a legkevesebbet költötte a hadiflottájára, a brit tengerészeti kiadások négyszeresen haladták meg az olaszt. 1938-ban a szigetország parlamentje 123 millió font összeget szavazott meg a hadiflottára, ezzel szemben Mussolini alig 20 millió fontnyi összeget tudott áldozni saját haditengerészetére.[112] Itália gazdasága kis híján belerokkant az afrikai kalandba. Az aranykészletek elfogytak, a hadműveletek kiürítették az államkincstárat. Etiópia teljes pacifikációja hatalmas terhet rótt az amúgy is gyenge gazdaságú országra.[113] Addisz Abeba elfoglalását követően óriási gyarmati hadsereget tartottak az új gyarmaton, mert az etióp lakosság gerillaháborút folytatott a megszállók ellen.[114] A kelet-afrikai területeket a Szuezi-csatornán át kellett el-

[111] *Morewood, Steven:* Anglo-Italian Rivalry in the Mediterranean and the Middle East, 1935–1940. In: Paths to War. New Essays on the Origins of the Second World War. (Edited by *Boyce, Robert-Robertson, Esmonde M.*) London, 1989. 185–186. o.

[112] Churchill parlamenti hozzászólása. Parliamentary debates. House of commons. Volume 333. London, 1938. 663. o. 1938. március 17.

[113] Az olasz–etióp háború Itáliának 1934 és 1937 között összesen 38.851 millió lírájába került, az egy hónapra jutó kiadás csak 1936 januárjában 1530 millió líra volt. *Sbacchil, Alberto:* Ethiopia Under Mussolini. Fascism and the Colonial Experience. Bath-Avon, 1985. 74–77. o.

[114] Az Etiópia gyarmatosításával kapcsolatos olasz problémákról: *Sbacchi, Alberto:* Legacy of Bitterness: Ethiopia and Fascist Italy, 1935–1941. London, 1997. 103–122. o.

látni, 1936-ban 400 000 katona és 200 000 munkás, 1937-ben pedig 300 000 katona használta a vízi utat. Olaszország függése a brit ellenőrzés alatti csatornától rendkívül sebezhetővé tette Mussolini stratégiai helyzetét.[115] Az angol földközi-tengeri flotta bármikor elvághatta az afrikai olasz utánpótlási útvonalakat, és kapitulációra kényszeríthette az Abesszíniában állomásozó negyedmilliós hadsereget. A hihetetlenül elmaradott Etiópia gazdasági felvirágoztatásához rengeteg pénzre, nyugodt belső és nemzetközi viszonyokra lett volna szükség, a harmincas évek második felében azonban ezek egyike sem adatott meg az „Imperium Romanumot" építő Mussolininek. Eden találó szavaival: „Az Olaszországot sújtó összes szankció közül a legsúlyosabb maga Abesszínia volt."[116]

Magyarországon 1935–1936-ban élénk figyelemmel kísérték a Földközi-tengeren zajló hatalmi vetélkedést. Az érdeklődés nem Angliának szólt, bár kétségtelenül sokan szimpatizáltak a brit törekvésekkel. A hazai közvélemény figyelmét elsősorban az olasz hatalmi helyzetben bekövetkező változások irányították a Mediterráneumra. Itália volt az egyetlen olyan nagyhatalom, amely már 1935 előtt határozottan kiállt Magyarország legfőbb külpolitikai céljának, a revíziónak a támogatása mellett. Mussolini esetleges földközi-tengeri veresége az angol–francia blokkal szemben a trianoni béke revideálásának legfőbb támogatójától foszthatta meg Budapestet.

A földközi-tengeri konfliktus kimenetele tehát egyáltalán nem volt közömbös a magyarok számára, így érthető, hogy a témával kapcsolatban rengeteg írás született mind nyomtatásban, mind külképviseleti jelentésként. A korabeli nyomtatásban megjelent források szinte mindegyiket általános olaszbarát elfogultság jellemezte. Nagy-Britannia és Olaszország tengeri erőit legrosszabb esetben is egyenlőnek találták, és gyakran eltúlozták az olaszok katonai lehetőségeit. Különösen igaz ez a légierők, a szárazföldi hadsereg valamint a könnyű hajóegységek esetében. A cirkálók, rombolók, tengeralattjárók és könnyebb motoros torpedónaszádok terén megfigyelhető, valóban létező olasz mennyiségi fölény vizsgálatakor következetesen csak a Földközi-tengeren felvonultatott egységeket vették figyelembe, megfeledkezve arról, hogy Anglia a világtengereken szétszórt flottáinak összevonásával viszonylag gyorsan változtathatott a helyi erőviszonyokon. A magyar elemzők nem csak a helyi szinten meglévő olasz számbeli fölényt értékelték túl, hanem minőségben is jobbnak találták Itália hadihajóit és repülőgépeit.

A magyar szakírók téves megállapításai mögött gyakran szándékosság figyelhető meg. Így próbálták a szövetséges Olaszország erejét és nagyhatalmi állását jobban kidomborítani, a hazai közvéleményt pedig meggyőzni arról, hogy érdemes Magyarország jövőjét a dinamikus, fiatalos lendületű Itáliához kötni. Másrészt a hazai tanulmányok jó része olasz vagy német források és újságcikkek alapján készült, ezek a kiadványok természetesen hemzsegtek a fasiszta propagandától és a torzításoktól. A korszakban számos olasz publicista művét fordították le magyarra, e munkák nagyban hozzájárultak a téves elképzelések általános elterjedéséhez. Az igazsághoz tartozik, hogy a korabeli nyugati, elsősorban az angol és a francia média szintén eltúlozta Olaszország katonai lehetőségeit. Itália erejének túlbecsülése – elsősorban a légierők terén – az egész tárgyalt időszakban megfigyelhető az angol sajtóban. A Regia Aeronautica számbeli fölénye nyilvánva-

[115] *Farnie, D. A.:* East and West of Suez. The Suez Canal in History, 1854–1956. Oxford, 1969. 609. o.

[116] *Pratt, Lawrence R.:* East of Malta, West of Suez. Britain's Mediterranean Crisis, 1936–1939. Cambridge, 1975. 29. o.

lóan befolyásolta az Admiralitás döntéshozóit, és óvatosságra intette a brit külpolitika irányítóit. Nem véletlen, hogy Magyarországon szinte általános meggyőződéssé vált, hogy a légi fölény kihasználásával az egyébként korlátozott tartalékokkal rendelkező Olaszországnak reális lehetősége lehetett a földközi-tengeri hegemónia megteremtésére.

A magyar külképviseleti vezetők és katonai attasék jelentései vagy a vezérkari főnökök helyzetelemzései sokkal árnyaltabb képet festettek a földközi-tengeri kérdésről. E levéltári forrásokban már egyáltalán nem kizárólagos az olaszokkal szembeni elfogultság. A tárgyilagosabb megközelítés fő oka, hogy ezek a dokumentumok nem a nyilvánosság számára készültek, kizárólag a magyar politikai vezetés tájékozódását szolgálták. A szigorúan titkos vagy bizalmas fejléccel ellátott iratok természetesen csak a külügyminisztérium és a hadügyminisztérium irányítói számára készültek. A magyar nagykövetségek jelentései nem csak az adott ország újságjaiban megjelent információkat tartalmazták, hanem a helyi politikai és katonai vezetéstől szerzett bizalmas, nem publikus értesüléseket is.

A földközi-tengeri feszültség megnehezítette Mussolini aktív szerepvállalását a Duna völgyében, az amúgy is gyenge olasz gazdaság nem tudta meggátolni Németország terjeszkedését a térségben. Az olasz–etióp háborút követően Itália képtelen volt megőrizni korábbi befolyását Délkelet-Európában, mert a spanyolországi beavatkozással és az afrikai terjeszkedéssel egy időben felvállalt mediterráneumi konfrontáció messze meghaladta a gazdasági nehézségekkel küzdő állam lehetőségeit.

A korabeli magyar levéltári források hazánk szempontjából egyöntetűen katasztrofálisnak tartották Olaszország esetleges földközi-tengeri vereségét. Ez a vereség utat nyithatott többek között a kisantant államok Magyarország elleni erőteljesebb fellépésének, másrészt nagyobb teret engedhetett a német gazdasági-politikai-katonai expanziónak a Duna-medencében. Nem véletlen, hogy a magyar vezérkar már 1935 nyarán, vagyis jóval az olasz–etióp háború kitörése előtt aggodalommal állapította meg, hogy Olaszország afrikai lekötöttsége károsan hat Magyarország és szomszédai közötti viszonyra, emellett elősegítheti a német térnyerést hazánk irányában. Olaszország tartós földközi-tengeri szembenállása Angliával meggátolta a korábbi, Berlint ellensúlyozó szerep betöltését Délkelet-Európában.

A magyar külpolitikai vezetés és apparátus a vizsgált időszakban nagy érdeklődéssel figyelte a világ haditengerészeteinek főbb fejlődési tendenciáit, és azoknak az európai politikai erőviszonyokra gyakorolt hatását. Bár hazánk tengerektől elzárt, szárazföldi országgá vált, a korabeli magyar politikai elit számolt a világtengereken, elsősorban a Földközi-tengeren történő változásokkal. Az olasz–angol haditengerészeti rivalizálás befolyást gyakorolt a magyar külpolitikára, a politikai gondolkodásra, sőt a közvéleményre is. A földközi-tengeri egyensúly esetleges megbomlása egyértelmű kihatással volt a tengertől távoli Duna-medence politikai fejlődésére, és Olaszország ebből következő meggyengülése kétségtelenül leszűkítette hazánk külpolitikai mozgásterét.

MELLÉKLET

1. táblázat

A három mediterrán nagyhatalom erőviszonyai 1935. február 1-jén (zárójelben az építés alatti egységek).

Hajóosztály	*Nagy-Britannia*	*Franciaország*	*Olaszország*
Csatahajó, csatacirkáló	15 (-)	9 (2)	4 (2)
Repülőgéphordozó, anyahajó	8 (1)	2 (-)	1 (-)
Cirkáló	51 (13)	20 (6)	24 (6)
Romboló	161 (26)	70 (21)	94 (8)
Tengeralattjáró	51 (9)	96 (15)	59 (8)

Forrás: Command Papers 4817. Fleets, the British Commonwealth of Nations and Foreign Countries, February 1935. London, 1935.

2. táblázat

A három brit haderőnem költségvetése, millió fontban

	1936–1937	*1937–1938*	*1939–1940*
Haditengerészet	81,289	105,065	149,0
Szárazföldi hadsereg	55,881	82,174	161,0
Légierő	50,700	82,500	213,0
Polgári védelem, állami hadianyaggyártás	—	8,528	57,0
Összesen	*187,870*	*278,267*	*580,0*

Forrás: MOL K 63. KÜM 9. csomó, 1937-2/5-37. „Az 1937-38. évi hadügyi költségvetés." London, 1937. március 7.; MOL K 63. KÜM 13. csomó, 1939-2/5-29. „Az angol hadügyi költségvetés." London, 1939. március 7.

Balázs Réti

THE BRITISH NAVY AND THE ITALO–ABYSSINIAN WAR AS REFLECTED IN HUNGARIAN ARCHIVAL SOURCES

Summary

During the Italo-Abyssinian war of 1935–1936, rather unexpectedly, the Mediterranean became a region of outstanding importance for Hungary, as Italy was the only great power that supported Hungary's foreign policy determined by revisionist demands, well before 1935.

As a result of the Mediterranean conflict that followed the war in Abyssinia, Italy gave up her previously pursued pro-British policy, and began a policy of rapprochement towards Germany. This sudden change got the British Admiralty into a most unpleasant situation. Prior to 1935, London considered the Mediterranean as a peaceful transit route. The strained relations between Italy and Britain in the region, however, threatened the security of the Suez Canal, which put British strategists in a difficult position. The simultaneous German, Italian and Japanese challenge was too much for the Admiralty.

The accounts of the Hungarian foreign representations and military attachés, as well as the situation reports of the chiefs of staff were made for the Hungarian political elite, and the leaders of the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Defence. Beside the news published in the papers of the country in question, these reports also included inside information obtained from local political leaders and the military command.

All the Hungarian archival sources dating back to 1935–1936 considered a possible Italian defeat in the Mediterranean as fatal with regard to Hungary. The lasting opposition between Italy and Britain prevented Rome from counterbalancing Berlin in the Mediterranean, and significantly reduced Hungary's scope of action in the field of foreign affairs.

Balázs Réti

LA MARINE MILITAIRE BRITANNIQUE ET LA GUERRE ENTRE L'ITALIE ET L'ETHIOPIE D'APRÈS LES SOURCES D'ARCHIVES HONGROISES DE L'ÉPOQUE

Résumé

Lors de la guerre de 1935–1936 entre l'Italie et l'Ethiopie, la région méditerranéenne devint soudain fort importante pour notre pays, car l'Italie fut la seule grande puissance à soutenir, déjà avant 1935, la révision territoriale, l'objectif principal de la politique extérieure de la Hongrie.

En raison du conflit méditerranéen issu de la guerre en Ethiopie, l'Italie abandonna sa politique anglophile et se rapprocha de Berlin. Ce renversement de situation inopiné fut extrêmement pénible pour l'amirauté britannique. Avant 1935, Londres considéra la Méditerranée comme un lieu de passage pacifique. Cependant la tension qui se manifesta dans cette région entre l'Italie et l'Angleterre menaça gravement la sécurité du trajet de Suez en mettant les stratèges britanniques dans une situation difficile. Les défis allemand, italien et japonais simultanés excédèrent la force de la marine militaire royale.

Les rapports des représentations diplomatiques et des attachés militaires hongrois ainsi que les analyses de situation des chefs d'état major furent élaborés pour les dirigeants politiques hongrois notamment ceux des ministères des affaires étrangères et de la défense. En plus des informations publiées dans les journaux du pays concerné, ces rapports contenaient également des renseignements confidentiels obtenus des directions politiques et militaires locales.

Selon les sources d'archives hongroises nées en 1935–1936, une défaite éventuelle de l'Italie sur la Méditerranée aurait eu des conséquences catastrophiques pour la Hongrie. Le conflit durable entre l'Italie et l'Angleterre dans la région méditerranéenne empêcha Rome de contrebalancer Berlin dans cette zone, ce qui réduisit considérablement la marge de manœuvre de politique extérieure de notre pays.

Balázs Réti

DIE BRITISCHE MARINE UND DER ITALIENISCH–ÄTHIOPISCHE KRIEG IM SPIEGEL DER ZEITGENÖSSISCHEN UNGARISCHEN ARCHIVQUELLEN

Resümee

Im Laufe des italienisch-äthiopischen Krieges im Jahre 1935-36 wurde der Mittelmeerraum unerwartet zu einem besonders bedeutenden Gebiet für Ungarn. Italien war nämlich die einzige Großmacht, die bereits vor 1935 an der Unterstützung des wichtigsten außenpolitischen Ziels Ungarns, der Revision, festhielt.

Italien gab – wegen des Mittelmeerkonfliktes, der sich infolge des äthiopischen Krieges ergeben hatte – seine frühere, gegenüber England freundlich gesinnte Politik auf und näherte sich Berlin an. Diese unerwartete Wende berührte die britische Admiralität äußerst peinlich. In London wurde das Mittelmeer vor 1935 als friedlicher Durchfahrtsweg angesehen. Die italienisch-englische Spannung auf dem Mittelmeer gefährdete jedoch ernsthaft die Sicherheit der Suez-Straße. Dadurch gerieten die britischen Strategieplaner in eine schwierige Lage. Die zeitgleich auftretende deutsche, italienische und japanische Herausforderung überstieg die Kräfte der königlichen Kriegsmarine.

Die Berichte der ungarischen diplomatischen Vertretungen und Militärattachés und die Lageanalysen der Generalstabschefs waren an die ungarische politische Führungsriege, an die Leiter des Außenministeriums und des Kriegsministeriums gerichtet. Sie enthielten nicht nur die in den Zeitungen des gegebenen Landes erschienenen Informationen, sondern auch vertrauliche, nicht für die Öffentlichkeit bestimmte Nachrichten von den örtlichen politischen und militärischen Führungskräften.

Die 1935–1936 entstandenen ungarischen Archivquellen hätten es aus der Sicht Ungarns allesamt für katastrophal gehalten, falls es zu einer eventuellen Niederlage Italiens auf dem Mittelmeer gekommen wäre. Das dauerhafte Gegenüberstehen Italiens und Englands auf dem Mittelmeer hinderte Rom daran, dieselbe, das Gleichgewicht haltende Rolle, wie Berlin früher, im Mittelmeerraum einzunehmen. Dadurch wurde auch der außenpolitische Spielraum Ungarns in bedeutendem Maße eingeschränkt.

Балаж Рети

БРИТАНСКИЙ ВОЕННО-МОРСКОЙ ФЛОТ И ВОЙНА ИТАЛИИ С ЭФИОПИЕЙ В ЗЕРКАЛЕ ВЕНГЕРСКИХ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ТОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

В ходе войны Италии с Эфиопией 1935–1936 годов Средиземноморье неожиданно стало географическим пространством чрезвычайной важности для нашей страны, так как Италия была единственной державой, которая уже до 1935 года оказала поддержку самым важным внешнполитическим стремлениям Венгрии - территориальной ревизии.

Италия по причине конфликта, возникшего в средиземноморском пространстве в ходе ее войны с Эфиопий, отказалась от проводимой ею ранее проанглийской политики, и искала сближения с Берлином. Этот неожиданный поворот чрезвычайно болезненно затронул британский Адмиралитет. До 1935 года в Лондоне рассматривали Средиземноморское пространство как мирный маршрут передвижения. Однако военная напряженность между итальянцами и англичанами серьезно угрожала безопасности Суэцкого канала и поставила в трудное положение планирующих британскую стратегию государственных деятелей. Выступившие одновременно с вызовом немцы, итальянцы и японцы уже превышали силы королевского военно-морского флота.

Донесения венгерских внешних дипломатических представительств и военных атташе, анализы обстановки, проводимые начальниками гнральных штабов, составлялись для венгрского политического руководства, для руководящго состава министрства внешних сношений и министрства военных дел. Они содержали не только информации, опубликованные в газетах данной страны, но также и конфеденциальные, не публикумые сообщения о местном политическом и военном руководстве.

Появившиеся в 1935–1936 годах венгерские архивные источники единозначно говорили о катастрофических с точки зрения Венгрии последствиях возможного поражения Италии на Средиземном море. Продолжительное противостояние Италии Англии на Средизмном море воспрепятствовало Риму сыграть на Средиземном море роль для противостояния Берлину и тем самым значительно уменьшило внешнеполитическое поле действий Венгрии.

MAKAI ÁGNES – SALLAY GERGELY PÁL

A MÁRIA TERÉZIA KATONAI REND TÖRTÉNETÉNEK UTOLSÓ FEJEZETE*

„Miután szívből szeretett Hitvesünk Ő Császári és Királyi Apostoli Felsége, valamint Mi is azon különös hajlandóságunkból, mellyel a' Katonai Rend iránt viseltetünk, és azon tekintetből, melly szerint annak többféle módon bébizonyitott iránt unk viseltető Hűségöket, vitéz és bölts tetteiket jelessen kivánjuk megjutalmazni, jónak és czélerányosnak találtuk a' Hadi szolgálatoknak előmozditása tekintetéből, egy újj Vitézi Katonai Rendet alapítani, [...] akarjuk tehát kegyelmessen: [...] Hogy ezen Vitézi [...] Rendnek alapitása és megnyitása 1757-ik Esztendei Junius 18-án kezdödjön, és Mária Theresia Katonai Rendének neveztessen [...]" – olvashatjuk a Rend Lotharingiai Ferenc, német-római császár, nagymester által 1758. december 12-én kibocsátott alapszabályának egy 1840-ből származó magyar fordításában.[1]

A Mária Terézia Katonai Rend[2] a Habsburg- (Ausztriai-) ház uralma alá tartozó országok legmagasabb, egyben Európa egyik legrégebbi, legrangosabb, s alapítása idején különösen korszerű elvek szerint szabályozott katonai érdemrendje volt.

Bár a Rend történetével (alapítása, adományozása körülményeivel; a lovagok életrajzával, hőstetteinek leírásával stb.) foglalkozó irodalom bőséges,[3] létezik olyan magyar

* A munkánkhoz nyújtott segítségükért köszönetünket fejezzük ki dr. Bonhardt Attila alezredesnek, a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Irattár igazgatójának, dr. Farkas Gyöngyinek, a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Irattár főlevéltárosának, Maruzs Roland főhadnagynak, a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Irattár irattárvezetőjének, dr. Plihál Katalinnak, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtár osztályvezetőjének, dr. Szabó Péter őrnagy hadtörténésznek, dr. Szakály Sándor hadtörténésznek és dr. Számvéber Norbert századosnak, a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Irattár levéltárvezetőjének.

[1] *Kisfaludi Kassics Ignácz:* Érdem koszorúk vagy értekezés a' Felséges Austriai, Császári és Királyi uralkodó Házat illető Jeles Rendekről, megtiszteltetésekről és jutalmazásokról, toldalékkép pedig Europában most virágzó egyéb Jeles Rendekről is. Bécs, 1840. 82–83. o.

[2] A szerzők a Rend nevét a közelmúltig döntően használt, magyartalan tükörfordítással szemben – Militär-Maria Theresien-Orden = Katonai Mária Terézia Rend – helyes magyarsággal, Mária Terézia Katonai Rendként írják. Természetes viszont, hogy a korábbi szövegek, hivatkozások idézése során az azokban alkalmazott megnevezési formát vesszük át. Fel kívánjuk viszont hívni a figyelmet arra a jelenségre, hogy a régebbi magyar nyelvű források – mint például a fentebb idézett *Kisfaludi Kassics* – inkább használták a Rend nevének magyaros írásmódját, mint a későbbi szerzők.

[3] A teljesség igénye nélkül: *Allmayer-Beck, J.:* Kanzlei und Archiv des Militär-Maria Theresien-Ordens. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 10. (1957); *Felszeghy Ferenc* (szerk. biz. eln.): A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Budapest, é. n. [1943.]; *Hirtenfeld, J.:* Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Bécs, 1857.; *Hofmann, Oskar von – Hubka, Gustav von:* Der Militär-Maria Theresien-Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918. Bécs, 1943.; *Ludwigstorff, Georg:* Der Militär-Maria Theresien-Orden. In *Stolzer, Johann – Steeb, Christian:* Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Graz, 1996. 90–113. o.; *Lukeš, J.:* Militärischer Maria Theresien-Orden. Bécs, 1890.; *Makai Ágnes:* A Katonai Mária Terézia Rend emlékei múzeumunkban. In *Hetés Tibor – Makai Ágnes* (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum értesítője 2. Budapest, 1987. 193–227. o.; *Makai Ágnes:* A Katonai Mária Terézia Rend újabb emlékei. In *Németh Péter* (főszerk.) – *Ulrich Attila* (szerk.): A numizmatika és a társtudományok III. Nyíregyháza, 1999. 9–17. o.; *Makai Ágnes:* A II. világháború egyetlen Mária Terézia Rendje. *Numizmatikai Közlöny*, 1985–1986. 125–130. o. (A továbbiakban: *Makai* 1986); *Makai, Ágnes:* Daten zur Geschichte des Militär-Maria Theresien-Ordens (1919–1946). Militaria Austriaca 8. 1992. 29–44. o. (A továbbiakban: *Makai* 1992); *Makai Ágnes:* Zur Geschichte des Militär-Maria Theresien-Ordens nach dem Untergang der Monarchie. Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde 19. 1995. 17–26. o.; *Měřička, Václav:* Orden und Ehrenzeichen der

vonatkozású ismeretanyag, amelynek közreadásával még adós a kutatás. Írásunk a Rend magyarországi működésének, létének utolsó néhány évét mutatja be részletesebben; a téma az intézmény megszüntetésének 60. évfordulója kapcsán vált időszerűvé.

Az osztrák örökösödési háború tapasztalatai a XVIII. század közepe táján éveken át zajló hadügyi reform végrehajtását tették indokolttá a Habsburg Birodalomban, amelynek keretében a tiszti pálya presztízsének növelésére is súlyt helyeztek. E törekvések vezettek az új érdemrend hosszabb időn át fontolgatott megalapításához is, amelyhez a végső lökést a hétéves háború idején, 1757 júniusában lezajlott kolini csata, a királynő seregének a poroszok felett aratott első jelentős győzelme adta meg. A korábbi lovag-, illetve érdemrendek kívánalmaival ellentétben a Mária Terézia Katonai Rend elnyeréséhez származási és vallási feltételeket nem támasztott az alapító, sőt a létrehozása idején két, majd később három (nagy-, parancsnoki- és lovagkereszt) fokozatú Rend hangsúlyozottan olyan tisztek elismerésére szolgált, akik „nemcsak teljesen becsület és kötelesség szerint jártak el, hanem ezenfelül magukat még valamely kiváló bátor tettel ki is tüntették", illetve „vitézségüket oly okos magatartással egyesítik, mely a hadivállalatnak szerencsés kimenetelére valamely hasznos hatással volt."[4] Ösztönözte az alapszabály a külön parancs kiadása, vagy annak bevárása nélkül, önálló helyzetfelismerés alapján kezdeményezett haditettek bátor végrehajtását; továbbá nem korlátozta a kitüntetettek létszámát, amivel célja az volt, hogy minél több kiváló haditett elkövetésére buzdítson. Az érdemrendért folyamodóknak tettüket szemtanúk hiteles leírásával kellett bizonyítani, majd a rendlovagokból álló testület, a káptalan mérlegelt, s tett javaslatot, de a döntést véglegesen a Rend nagymestere hagyta jóvá. A nem nemesi származású rendlovagok nemességet, bárói címet igényelhettek, egy részük pedig nyugellátási kiegészítést is kapott, amelynek fedezetéül az uralkodónő alapítványt hozott létre. A Rend működtetéséért tisztségviselői feleltek: a kancellár (személye az udvari és államkancellár), a kincstárnok és a jegyzők. Az egymást szinte folyamatosan követő háborúk tág lehetőségeket biztosítottak a katonai bravúrok véghezviteléhez. A szigorú adományozási feltételek ellenére viszonylag sok magyar részesült ebben a hőn áhított megbecsülésben.

Érdekes nyomon követni, ahogy a nagyon is egyértelműen kinyilatkoztatott alapítói szándékokat az utódok – a hadviselés kétségtelenül megváltozott körülményeire hivatkozva – magyarázták, pontosították, keretek, sőt bizonyos korlátok közé szorították. I. Ferenc már 1810-ben közzététette a Rend „Toldalék Szabályait",[5] s az alapszabály értelmezésének átigazítását I. Ferenc József sem mulasztotta el, rámutatva, hogy a parancs nélkül, saját kezdeményezésből végrehajtott cselekmény csak akkor helyeselhető, ha a Szolgálati szabályzat vonatkozó pontjaival összhangban van, de ahol „az önállóság és a saját kezdeményezés, a kapott parancsnak előre meggondolt semmibevevése és nem követése gyanánt tűnik elő, ott elismerésre méltó érdemről szó sem lehet."[6] Ugyanez a „felvilágosító rendelet" a két felsőbb fokozat odaítélésének feltételét már beosztáshoz, s

Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Bécs–München, 1974.; *Michetschläger, Heinrich F.:* Das Ordensbuch der gewesenen Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Orden, Kreuze, Ehrenzeichen, Medaillen, Denkmünzen, Dienstzeichen, Matrikelzeichen, Amtsabzeichen etz. Bécs, 1918–1919.; *Rákóczy Rozália:* A Mária Terézia Rend nyomtatott forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995. 3. sz. 3–44. o.

[4] „Mária Terézia katonai jeles rendjének alapszabályai." Közli: *Felszeghy:* i. m. 122. o.

[5] *Kisfaludi Kassics:* i. m. 104–114. o.

[6] „Függelék az alapszabályokhoz, 1878." Közli: *Felszeghy:* i. m. 127. o.

ezáltal voltaképpen ranghoz is kötötte. Eszerint nagykeresztet csak hadsereg-főparancsnok vagy hadsereg-parancsnok, illetve hajóhadparancsnok, középkeresztet hadtest- vagy hadosztályparancsnok, hadsereg vezérkari főnök, stb. kaphatott.[7]

Az Osztrák–magyar Monarchia széthullása megpecsételte kitüntetései, rendjei sorsát is.

A Mária Terézia Rend utolsó nagymestere, I. (IV.) Károly, 1919. március 23-án, Eckartsauban kelt levelében arra az időtartamra, amíg a nagymesteri méltóságot nem gyakorolhatja, a kancellárt, gróf Franz Conrad von Hötzendorf[8] tábornokot bízta meg a Rend ügyeinek továbbvitelével.

Bár az Osztrák Köztársaságban a Mária Terézia Katonai Rendet – más hasonló Habsburg-alapításokkal egyetemben – 1919. április 3-án törvény által megszüntették, a szervezet, így a káptalan is – a volt uralkodó-nagymester 1922-ben bekövetkezett halála ellenére – még további 13 évig működött. Ennyi idő kellett ugyanis a több mint 1000 első világháborús kitüntetési kérelem elbírálására, az arra érdemeseknek a rendi keresztek odaítélésére.[9]

A kitüntetettek az egykori közös monarchia tisztikarának tagjai voltak, akiknek csak egy része élt Ausztriában, más részük az utódállamokban, így Magyarországon is. Magyar részről mindvégig kiemelt figyelem kísérte az ausztriai káptalani és más rendi tevékenységet. Egyrészt a magyar folyamodók ügyének alakulása miatt, de más okból is. Az Osztrák Köztársaságban megszüntetett, talajtalanná vált nagy múltú intézmény esetleges kontinuitáson alapuló átmentése egyfelől díszére vált volna a frissen kialakítandó, önálló magyar kitüntetési rendszernek – bel- és külpolitikailag egyaránt tekintélynövelő hatásáról nem is beszélve –, másrészről az utolsó uralkodó, Károly által jóváhagyott, tehát legitimmé tett kancellári és káptalani működése áthidaló megoldást jelenthetett volna a Horthy kormányzó rendjel-alapítási jogát megkérdőjelező királypárti ellenzéki nézetekkel szemben.[10] Mindehhez járult egy hagyománytiszteletből és nosztalgiából táplálkozó érzelmi szál is, amely szintén arra ösztönözte a magyar lovagokat – élükön a lovagkeresztes kormányzóval, vitéz nagybányai Horthy Miklóssal –, hogy a patinás Rend életben tartására megoldást keressenek. A magyar lovagok többé-kevésbé egységes nézetei szerint magától értetődő lett volna, ha az egykori magyar királynő, Mária Terézia által alapított Rend a jogfolytonosan fennálló Magyar Királyságban messzemenő támogatottságot kapva, tevékenységét Budapesten folytatja, természetesen az osztrák és más

---

[7] „Függelék az alapszabályokhoz, 1878." Közli: *Felszeghy:* i. m. 127. o.

[8] Gróf Franz Conrad von Hötzendorf (Penzing bei Wien, 1852. XI. 11 – Bad Mergentheim, 1925. VIII. 25.) cs. és kir. tábornagy, az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkarfőnöke. 1888-tól a bécsi Hadiiskola tanára, 1903-tól a cs. és kir. 8. gyaloghadosztály parancsnoka, 1906. XI – 1911. XII., majd 1912. XII – 1917. II. között az osztrák–magyar Vezérkar főnöke. 1917. III – 1918. VII. között a róla elnevezett hadseregcsoport parancsnoka. 1917 – 1925 között a Mária Terézia Katonai Rend kancellárja. 1917-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjét. (*Hofmann – Hubka:* i. m. 22., 390. o.; *Szijj Jolán* (főszerk.) – *Ravasz István* (szerk.): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Budapest, 2000. [A továbbiakban: Lexikon] 108. o.)

[9] *Allmayer-Beck:* i. m. 251. o.

[10] A kormányzó jogkörét meghatározó 1920. évi I. tc. értelmében Horthy nemességet nem adományozhatott, de rendek, kitüntetések alapítását a törvény nem tiltotta. A rendalapítás-adományozás joga azonban a nemesség adományozásával egyetemben évszázadok óta a legszemélyesebb királyi felségjogok közé tartozott, s ezért számosan vitatták, etikátlannak tartották Horthy kitüntetés-alapítási törekvéseinek jogosultságát.

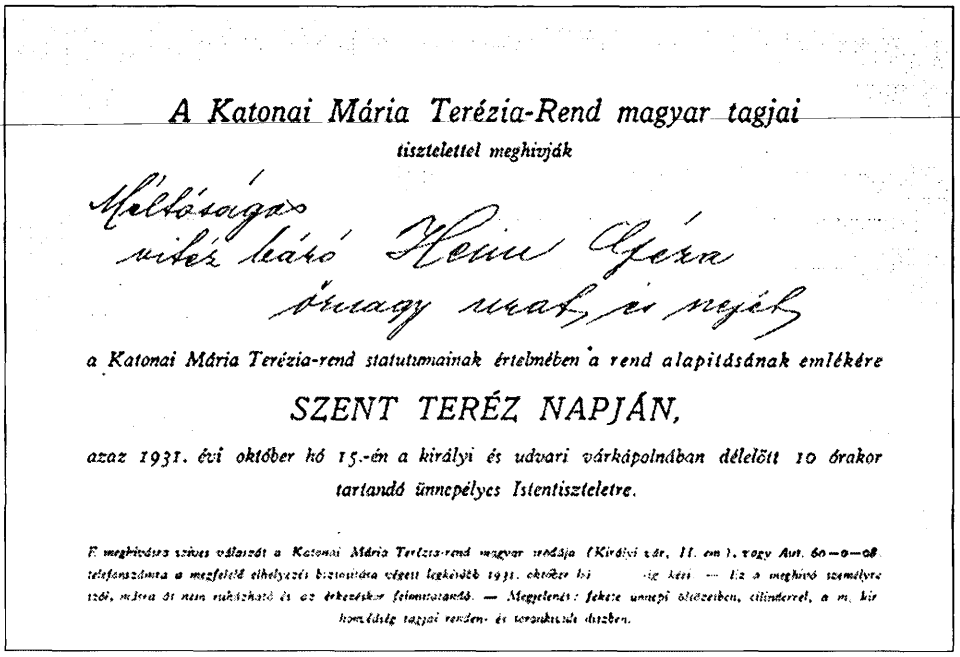

A Katonai Mária Terézia-Rend magyar tagjai

tisztelettel meghívják

Méltóságos
Nikéz Leáni Heim Ujfalu
Örnagy urat, és nejét

a Katonai Mária Terézia-rend statutumainak értelmében a rend alapításának emlékére

SZENT TERÉZ NAPJÁN,

azaz 1931. évi október hó 15.-én a királyi és udvari várkápolnában délelőtt 10 órakor tartandó ünnepélyes Istentiszteletre.

E meghívásra szíves válaszát a Katonai Mária Terézia-rend magyar rendje (Királyi vár, II. em.), vagy Aut. 60—0—08 telefonszámra a megfelelő elhelyezés biztosítása végett legkésőbb 1931. október hó [illegible]-ig kérjük. — Ez a meghívó személyre szól, mást ön nem vihet és az érkezéskor felmutatandó. — Megjelenés: fekete ünnepi öltözetben, cilinderrel, a m. kir. honvédség tagjai rendes és tiszteletbeli díszben.

1. kép.

nemzetiségű rendtagok egyetértésével és bevonásával. Mivel Conrad kancellár 1925-ben meghalt, a rendlovagok Viktor Dankl[11] vezérezredest, a parancsnoki kereszt birtokosát választották meg e tisztség betöltésére. Bizonyára az ő hozzáállása – az uralkodócsaládhoz való feltétlen ragaszkodás – is közrejátszott abban, hogy a magyar törekvések végül nem jártak sikerrel, bár az ügyben hosszú éveken át zajlottak a kölcsönös meggyőzés különféle szintű jegyzékváltásai, az egyezkedések, üzengetések,[12] amelyek során a nem magyar lovagok is kifejthették többségükben a magyarokéval homlokegyenest ellentétes álláspontjukat. Mindezek ellenére a végleges, hivatalos „kenyértöréstől" mindkét fél óvakodott.[13]

[11] Gróf Viktor Dankl von Kraśnik (Udine, 1854. IX. 18 – Innsbruck, 1941. I. 8.) cs. és kir. vezérezredes. 1907-től a cs. és kir. 36. gyaloghadosztály, 1912-től a cs. és kir. XIV. hadtest parancsnoka, illetve Tirol és Vorarlberg honvédelmi parancsnoka. 1914. VIII – 1915. V. között a cs. és kir. 1. hadsereg parancsnoka, 1915. V-től Tirol honvédelmi parancsnoka, 1916. III – VI. között a cs. és kir. 11. hadsereg parancsnoka. 1925–1938 között a Mária Terézia Katonai Rend kancellárja. 1917-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztjét. (*Hofmann – Hubka:* i. m. 37. o.; Lexikon: i. m. 122–123. o.)

[12] Kiragadott példaként: Magyar Országos Levéltár K 589. A kormányzó kabinetirodája. II. A kormányzó félhivatalos iratai 1919–1944. I. M. 4. 2–7. o. Német nyelvű levél Viktor Dankl vezérezredesnek, „Lieber Freund!" megszólítással, „Szigorúan bizalmas, csak személyes használatra" megjelöléssel. Budapest, 1928. XII. 29. A kérdésről lásd: *Makai* 1992.

[13] Tény, hogy a történet összes szereplője felemás helyzetben volt. A megszüntetett, ám mégis működő (!) Rend tagjai – kényszerhelyzetükben, de – jogszerűtlenül választottak (!) maguknak kancellárt. Az új tisztségviselő és a rendtagok is – nagykorúsága, 1930 óta – nyilvánvalóan Habsburg Ottót tartották nagymesternek az alapszabályra hivatkozva, amely a nagymesteri tisztséget az alapító uralkodót a trónon követő – a Habsburg–Lotharingiai-házból származó – utódai személyéhez kapcsolta, fel sem tételezve, hogy a család uralma véget

Az első világháborús haditettek elbírálásának befejeztével az ausztriai káptalan tevékenysége véget ért. Ezután – 1931. október 15-én, a Szent Teréz napi rendi ünnep *(meghívóját l. az előző oldalon)* keretében – Horthy kormányzó bejelentette, hogy elfogadta a magyar minisztertanács állásfoglalását, miszerint a Mária Terézia Rend magyar rendként és alapítványként való további fenntartása Magyarországon biztosítva van, s a Rend itt teljes támogatást élvez. Időközben hallgatólagosan, inkább csak demonstratív céllal megindult a magyar rendi szervezet kialakítása. A kancellári tisztséget – mivel a Magyarországon élő nagykeresztes, Frigyes főherceg[14] korára hivatkozva nem vállalt szerepet – József nádor unokájára, Habsburg Józsefre[15] parancsnoki keresztes vitézre bízta a kormányzó.[16] A kevés forrásból úgy tűnik, hogy Szurmay Sándor[17] már ebben az időben is az ő helyetteseként működött.

1938 novemberében, az első bécsi döntést követően megtörtént az a közjogi lépés, amelynek értelmében a Mária Terézia Katonai Rend a magyar törvények szerint adományozhatóvá vált. Horthy a kormányzói jogkört szabályozó, 1920. évi I. törvénycikkben meghatározott jogára hivatkozva elrendelte, hogy a Rend alapszabálya a jövőbeni ado-

---

érhet. Ottó viszont egyik egykori országukban sem volt tényleges uralkodó. Magyarország királyság volt ugyan, de király nélkül, kormányzója nagymesterként szóba sem jöhetett.

[14] Habsburg Frigyes Mária Albert (Gross-Seelowitz, 1856. VI. 4 – Mosonmagyaróvár, 1936. XII. 30.) osztrák főherceg, cs. és kir. tábornagy. 1886-tól a cs. és kir. 14. gyaloghadosztály, 1889-től a cs. és kir. V. hadtest parancsnoka. 1905–1907 között a cs. kir. csapatok főfelügyelője, 1906-tól a cs. kir. Landwehr parancsnoka. 1910–1914 között hadsereg felügyelő, 1914–1916 között hadsereg főparancsnok. 1916-ban megkapta a Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 253. o.; Lexikon: i. m. 196–197. o.)

[15] Habsburg József Ágost (Alcsút, 1872. VIII. 9 – Rain bei Straubing, 1962. VII. 6.) magyar királyi herceg, osztrák főherceg, cs. és kir. tábornagy. 1911. IV. 4-től a cs. és kir. 31. gyaloghadosztály, 1914. XI. 1-től a cs. és kir. VII. hadtest, 1916. XI. 22-től a róla elnevezett seregarcvonal, 1918. I. 19-től a cs. és kir. 6. hadsereg, VII. 20-tól a tiroli hadseregcsoport parancsnoka. 1918. X. 27-én IV. Károly homo regiussá nevezi ki Budapestre. 1919. VIII. 6–26. között Magyarország kormányzója. A Vitézi Rend 1921-ben elsőként avatott tagja. 1927–1944 között a Felsőház tagja. 1917-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztjét. 1931–1942 között, illetve 1944-ben a Mária Terézia Katonai Rend kancellárja. (*Felszeghy:* i. m. 253. o.; Lexikon: i. m. 318. o.)

[16] Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban: HL) VI. 49. Katonai Mária Terézia Rend 1758–1945 (A továbbiakban: KMTR) 1. doboz V/4. Rövid összefoglaló a Katonai Mária Terézia Rend helyzetéről. Írta: *Petrichevich György.* Budapest, 1936. XI. 12.

[17] Vitéz báró uzsoki Szurmay Sándor (Boksánbánya, 1860. XII. 19 – Budapest, 1945. III. 26.) cs. és kir. gyalogsági tábornok, m. kir. vezérezredes, m. kir. honvédelmi miniszter. 1883–1884-ben elvégezte a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát, 1887–1889 között a bécsi Hadiiskolát. 1898–1914 között honvédelmi minisztériumi és csapattiszti beosztásokban szolgált. 1914. VIII. 17 – XI. 23. között honvédelmi minisztériumi államtitkár, XI. 24-től a m. kir. 38. honvéd gyaloghadosztály, 1914. XII-től a róla elnevezett hadseregcsoport parancsnoka. 1917. II. 19 – 1918. X. 31. között honvédelmi miniszter. 1919-ben összekötő tiszt a francia katonai missziónál. 1921-ben nyugállományba vonult. 1926-tól a Felsőház tagja. 1917-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. 1931–1945 között a Mária Terézia Katonai Rend „kancellárhelyettese", 1931–1938 között ügyvezetője. (*Felszeghy:* i. m. 254–255. o.; Lexikon: i. m. 647. o.; Szurmay elhunytának dátumát a legtöbb nyomtatott forrás 1945. II. 26-ában határozza meg, azonban vejének, dr. vitéz Kossuth Ferenc ügyvédnek Góthay Bélához írott, Budapesten, 1945. V. 6-án kelt leveléből az derül ki, hogy Szurmay 1945. III. 26-án hunyt el, temetésére III. 28-án került sor a Kerepesi úti temetőben lévő családi sírboltban. HL KMTR 1. doboz. III/7. 12/KMTR–1945. sz. melléklete. (Lásd a 7. képet.); Ehhez képest a temetői főkönyv – az elhalálozás dátumának megjelölése nélkül – a temetés napját III. 26-ára teszi. Duna Balparti Köztemetők. Kerepesi Temető. Fővárosi Temetkezési Intézet. Temetői főkönyv 1945. A lakcím szerinti (ma Bp. V. ker.) Anyakönyvi Hivatalban őrzött Bp. IV. ker. Anyakönyv 178/1945./IV. sz. bejegyzése szerint „vitéz báró uzsoki Szurmay Sándor" 1945. március 26-án halt meg. Az adatot Hargittai Emilnek, a Kegyeleti Múzeum vezetőjének köszönjük. Szurmay tábornok haláláról sem a Szurmay, sem a Kossuth család birtokában, sem az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatvány Gyűjteményében nem található gyászjelentés, valószínűleg egyáltalán nem készült. Köszönjük Cseh Mária osztályvezető és Dobi Kocsis Zoltán munkatárs segítségét.)

mányozást lehetővé tevő alábbi függelékkel egészüljön ki: „Mindaddig, míg Magyarországon a királyi hatalomba foglalt jogokat a fennálló törvények értelmében a kormányzó gyakorolja, a Rend nagymesterének teendőit az ország kormányzója látja el."[18]

2. kép.
A Mária Terézia Katonai Rend vitézeinek bajtársi összejövetele 1937 decemberében.
Az ülő sorban balról jobbra: Szurmay Sándor gyalogsági tábornok,
Horthy Miklós kormányzó, József főherceg, Dáni Balázs gyalogsági tábornok,
Wulff Olaf vezérfőkapitány.

József főherceg 1938. november 30-án körlevélben értesítette a lovagokat arról, hogy Horthy a kancellári tisztség további ellátására kérte föl, amelyet vállal. Távolléte esetére a „kancellárhelyettesi" teendők végzésével ismét Szurmay tábornokot bízta meg. „Ugyanez alkalomból – hangzik az irat – a Kormányzó Úr Ő Főméltósága a Rend kincstárnokává dr. Szász Lajos p. ü. min. államtitkárt, a Rend jegyzőjévé Szászkabányai Hoffmann Géza ny. tbk.-ot kinevezni kegyeskedett."[19] A rendi ügymenetben József a

[18] *Honvédségi Közlöny* 1938/29. sz. 304. o.

[19] HL KMTR 1. doboz. V/3. 129/RK–1938. sz. Értesítés az összes magyar rendvitézekhez. Budapest, 1938. XI. 30.; dr. Szász Lajos (Szatmárnémeti, 1888. II. 26 – Budapest, 1946. VIII. 24.) politikus, egyetemi tanár. 1937–1942 között a Pénzügyminisztérium adminisztratív államtitkára, 1942. X – 1944. III. között közellátásügyi tárca nélküli miniszter, 1944. III – VIII., illetve 1944. X – 1945. III. között kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter, 1944. VIII-ban iparügyi miniszter is. 1939–1945 között a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője, 1944. IX – 1945. III. között a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének elnöke. A budapesti népbíróság háborús bűnösként halálra ítélte, kivégezték. 1938. XII – 1943. I. között a Mária Terézia Katonai Rend kincstárnoka. (Magyar Nagylexikon 16. k. Budapest, 2003. 515. o.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1940–1942.; HL Legfelsőbb elhatározások 1942–1943. 77. doboz. 24. f. 9311/K. I.–1942. sz. Budapest, 1943. I. 18.); szászkabányai Hoffmann Géza (Budapest, 1875. XII. 14 – Budapest, 1964. V. 7.) cs. és kir. őrnagy, m. kir. címzetes vezérőrnagy. Az első világháborúban ezred- és dandárparancsnok, a világháború után közreműködött a m. kir. honvédség újjászervezésében. 1925-ben nyugállományba vonult, 1928-ban tábornok. 1930. VII – 1932. V., majd 1938. XII – 1943. XI. között a Mária Terézia Katonai Rend ügyvivője, de ezt követően is részt vett a magyar rendiroda ügyvezetési munkájában. (A m. kir. „IV. Károly király" volt 1. honvéd gyalogezred

kormányzóval, a miniszterekkel s külföldiekkel való érintkezést, valamint minden elvi jelentőségű ügyet magának tartott fönn. Ezek a rendelkezései, illetve más kancellári tettei – továbbá a Rend felemás helyzetéből adódó alapvető problémák – a lovagok nagyobb részének egyre hevesebb ellenállását váltották ki. A méltatlan vitákban, egymás elleni támadásokban megnyilvánuló ellentétek megfékezésére egyetlen megoldásként a rendi autonómia felfüggesztése, a központi irányítás bevezetése kínálkozott. Horthy kormányzó a Rend ügyeinek intézésével 1942. július 7-től a honvédelmi minisztert bízta meg.[20]

Mindeközben a megszokott tevékenység a zavartalanság látszatát keltve zajlott tovább: a rendiroda üdvözölte Mackensen[21] tábornagyot 90. születésnapja tiszteletére, részvétet nyilvánított Dankl vezérezredes, illetve Böhm-Ermolli[22] tábornagy elhunyta alkalmából, a rendlovagok névnapi ünnepségeken tisztelegtek a kormányzónál és József főherceg kancellárnál...

Magyarország hadba lépése meghozta annak a lehetőségét, hogy a Mária Terézia Renddel elismerhető haditettek születhessenek. A Rend eredeti alapszabályát – amely a Ferenc József uralkodása idején keletkezett, illetve a Horthy által hozzácsatolt kiegészítéseket is tartalmazta – a magyar királyi honvédség számára rendszeresített Szolgálati szabályzat függelékeként 1941-ben kiadták. Egy „Útmutatás"-t is csatoltak hozzá, amely a kérvények szerkesztésére, benyújtására és véleményezésére vonatkozó, korszerűsített alaki és tartalmi követelményeket fogalmazta meg. A szöveg világosan leszögezte, hogy „a parancs nélküli, saját felelősségre való cselekvés önmagában nem érdemesít. Csak az vétessék fel a rendbe, aki nemcsak becsület és kötelesség szerint teljesen kimerítette kötelmeit, hanem aki ezen felül még valamely különösen kiemelkedő tettel is kitűnt."[23]

Éppen ezért meglepő, hogy mennyi lazaságról, hiányosságról, sőt meg nem értésről tanúskodtak a későbbiekben benyújtott kérelmek. Feltehetően éreztette e téren a hatását az, a katonai közgondolkodásba beivódott káros gyakorlat is, amely szerint egyes rangokhoz, hivatali beosztásokhoz bizonyos kitüntetések szinte „jártak". A M. kir. Honvéd

---

története és háborús emlékalbuma. Budapest, 1939. 301. o.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1940–1943.; HL Legfelsőbb elhatározások 1943–1945. 81. doboz. 883. f. 1526/K./K. I.–1943. sz. Budapest, 1943. XI. 15.; Szakály Sándor szíves közlése.)

[20] HL HM 38.336/Eln. oszt.–1942. sz. Budapest, 1942. VII. 8.; A problémáról lásd: Wulff Olaf altengernagynak a rendvitézek nevében Horthy részére összeállított memoranduma a rendügy rendezése céljából. 1942. III. 23. HL KMTR 1. doboz. IV.

[21] August von Mackensen (Hausleipnitz, 1849. XII. 6 – Burghorn bei Celle, 1945. XI. 8.) német (porosz) tábornagy. 1908-tól a német XVII. hadtest, 1914. XI. 1-től a német 9. hadsereg, 1915. IV. 17-től a 11. hadsereg és a róla elnevezett seregcsoportok parancsnoka. 1917–1918 között a Központi Hatalmak romániai parancsnoka és katonai közigazgatási vezetője. 1918-ban megkapta a Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 260. o.; Lexikon: i. m. 441. o.)

[22] Báró Eduard Böhm Ermolli (Ancona, 1856. II. 12 – Troppau, 1941. XII. 9.) cs. és kir. tábornagy. 1905-től a cs. és kir. 7. lovashadosztály, 1909-től a cs. és kir. 12. gyaloghadosztály, 1911-től a cs. és kir. IX. hadtest, 1914. VII – 1918. V. között a cs. és kir. 2. hadsereg, 1915. IX – 1916. VII., illetve 1916. X – 1918. I. között a róla elnevezett hadseregcsoport parancsnoka. 1917-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 253. o.; Lexikon: i. m. 84. o.)

[23] Szolgálati szabályzat a magyar királyi honvédség számára. Függelék. 1. sz. melléklet a *Honvédségi Közlöny* 1941/55. számában közzétett 68.619/Elnöki – 1941. sz. körrendelethez. (A továbbiakban: Függelék.)

Vezérkar főnökének[24] 1943. szeptember 9-i bizalmas tiszti parancsa plasztikus képet festett a Rend iránti kérvényekből kiolvasható szemléletről: „egyre többen [...] jelentkeznek, akik lényegében nem tettek többet, mint ami esküjük szerint kötelességük volt [...] Ez a kitüntetés hajhászás egyrészt ellentétben áll a Szolgálati Szabályzatban minden honvédtől megkövetelt szerénységgel, másrészt arra mutat, hogy egyesek híjjával [sic!] vannak minden önbírálatnak. Ennyi Mária Terézia Rend tettel, amennyi most utólag kibontakozik, nem csak hogy csatát nem veszíthettünk volna, hanem több nagy döntő csatát kellett volna megnyernünk [...] Elvárom, hogy ezek, a tisztikarra szomorú fényt vető visszásságok [...] megszűnnek és a jövőben csak szigorú önkritikával megfontolt, részletes tanúnyilatkozatokkal alátámasztott és az *összes elöljárók által alaposan* (nem általánosságban) *véleményezett* kérvényeket fogok látni."[25]

Bár a kérelmek valóban sok tekintetben nem feleltek meg a követelményeknek, ettől függetlenül elbírálásukra szükség volt. Káptalani ülést kellett tehát összehívni, amely bírál és javaslatot tesz. Az első világháborús haditetteikért kitüntetett, Magyarországon élő Mária Teréziás lovagok közül kerültek ki – felkérésre – a káptalan tagjai. Elvállalta a feladatot Janky Kocsárd[26] nyugállományú vezérezredes, Metz Rezső[27] nyugállományú altábornagy, Kratochvil Károly[28] nyugállományú altábornagy, Wulff Olaf[29] nyugállományú folyamőr vezérfőkapitány, Seydl Jenő[30] nyugállományú vezérőrnagy, Ungár Károly[31] ezredes (később vezérőrnagy) és Ambrózy György[32] nyugállományú százados (később őrnagy).

---

[24] 1941. IX. 6 – 1944. IV. 19. között a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke vitéz Szombathelyi Ferenc (Győr, 1887. V. 17 – Pétervárad, 1946. XI. 4.) vezérezredes volt. (*Szakály Sándor:* A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár. Budapest, 2003. [A továbbiakban: *Szakály* 2003.] 331–332. o.)

[25] HL Vezérkari Főnökség iratai 54.316/Eln. 4. vkf.–1943. sz.

[26] Vitéz bulcsi Janky Kocsárd (Déva, 1868. II. 11 – Debrecen, 1954. X. 20.) cs. és kir. ezredes, m. kir. vezérezredes. 1886–1889 között elvégezte a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémiát, 1896–1898 között a bécsi Hadiiskolát. 1889–1914 között különböző vezérkari tiszti beosztásokban szolgált, az első világháborúban a cs. és kir. 4. huszárezred, majd a cs. és kir. 6. (később 1.) lovasdandár parancsnoka. Több hónapos román internálás után 1919. IX. 19-től a szegedi gyaloghadosztály, 1920. III – 1922. X. 25. között a szegedi katonai körlet, illetve az 5. vegyesdandár parancsnoka. 1922. X. 25 – XII. 7. között a HM VI. csoport, majd 1922. XII. 7 – 1925. XI. 18. között a HM Katonai Csoport főnöke, 1925–1930 között a honvédség főparancsnoka. 1930-ban nyugállományba vonult. 1922-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 256–257. o.; *Hofmann – Hubka:* i. m. 156. o.; *Szakály Sándor:* Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Adattár I. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1984. 2. sz. 383. o.)

[27] Vitéz lovag spondalungai Metz Rezső (Budweis, 1861 – Budapest, 1943. X. 21.) cs. és kir. altábornagy. 1879–1914 között csapattiszti beosztásokban szolgált, az első világháborúban a cs. és kir. 19. gyalogezred, a cs. és kir. 23. gyalogdandár, majd a cs. és kir. 11. gyaloghadosztály parancsnoka. 1921-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 255. o.; *Hofmann – Hubka:* i. m. 208. o.)

[28] Szentkereszthegyi Kratochvil Károly (Brünn, 1869. XII. 13 – Budapest, 1946. IX. 19.) cs. és kir. ezredes, m. kir. altábornagy. 1903–1905 között a Ludovika Akadémia tanára. Az első világháborúban ezred- és dandárparancsnok, 1918. XI-től az erdélyi katonai kerület, majd az általa megszervezett Székely hadosztály parancsnoka. 1921. III-tól a debreceni katonai körlet, 1922. VIII-tól a 6. vegyesdandár parancsnoka. 1923. VIII-tól a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum igazgatója. 1925-ben nyugállományba vonult. 1929-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (Lexikon: i. m. 394. o.)

[29] Báró Wulff Olaf Richárd (Budapest, 1877. II. 12 – Costa Rica, 1955. VI. 12.) cs. és kir. fregattkapitány, m. kir. folyamőr vezérfőkapitány, 1920-tól a m. kir. Folyamőrség megteremtője és első parancsnoka. 1914. IX–X. között a Dunaflottilla megbízott parancsnoka, majd monitorparancsnok. 1917-től az I. monitorcsoport (később I. monitorosztály), 1918. IV–IX. között az osztrák–magyar haditengerészet Fekete-tengeri különítményének parancsnoka. 1922-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 255. o.; Lexikon: i. m. 735–736. o.)

[30] Nemes Seydl Jenő (Pozsony, 1868 – Budapest, 1945. VII. 29.) cs. és kir. alezredes, m. kir. vezérőrnagy. Az első világháborúban, majd azt követően 1922-ig csapattiszti, 1922-től honvédelmi minisztériumi beosztá-

Az első káptalant 1942. május 27-én tartották meg. Mindössze két pályázó, vitéz dálnoki Miklós Béla[33] altábornagy, az I. gyorshadtest parancsnoka, illetve vitéz Vattay Antal[34] vezérőrnagy, az 1. lovasdandár parancsnoka haditettét bírálta el a testület. Véleménye egyhangú elutasítás volt. Az elnök, Janky összegzésében meglehetősen malíciózusan mutatott rá arra, hogy „az alapszabályok követelte 6 tanú bizonylata, valamint a parancsnoki véleményezések mindkét kérvényben hiányzanak, ami talán annak tulajdonítható be, hogy tulajdonképpeni fegyvertény nem volt, s így nem volt miről tanúskodni."[35] A Vezérkar főnöke is hasonló véleményt alkotott, nevezetesen, hogy a két folyamodó – egyébként ugyanarra, az orosz fronton 1941. augusztus 6-án Umanynál végrehajtott fegyverténvre hivatkozó – kérelme a Mária Terézia Rend követelményeinek nem felel meg. Wulff Olaf egyetértett a Vezérkar főnökének azzal a felvetésével is, hogy a kérvények elbírálását nem kellene elhamarkodni, hanem a háború végét megvárva, az ellenség részéről is újabb megvilágításokat, vonatkozásokat, véleményeket lehetne beszerezni, amelyek igazságosabb, árnyaltabb döntéseket eredményezhetnének. Egyúttal felvetette azt is, hogy meggondolandó volna az 1931 után (!) beérkezett első világháborús

---

sokban szolgált. 1924-ben nyugállományba vonult. 1921-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (Felszeghy: i. m. 259. o.; HL KMTR 1. doboz. III/7. 1/KMTR–1945. sz. Névjegyzék. 1945. I. 1.; *Hofmann – Hubka:* i. m. 296–297. o.)

[31] Vitéz báró bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly (Budapest, 1892. I. 30 – Marcali, 1975. VI. 23.) cs. és kir. százados, m. kir. vezérőrnagy. 1910–1918 között csapattiszti, majd hadügyminisztériumi beosztásokban szolgált. 1924–1926 között a M. kir. Honvédelmi Minisztériumban, 1926–1927 között a Honvédség Főparancsnokánál teljesített szolgálatot. 1931. VIII-tól a m. kir. 14. honvéd gyalogezred visszamaradó különítményének, 1935. V – 1939. I. között a m. kir. 3. honvéd kerékpáros zászlóalj, 1939. I–XI. között a m. kir. 14. honvéd kerékpáros zászlóalj parancsnoka. 1939. XI – 1940. III. között a m. kir. 1. gyalogdandárhoz beosztva. 1940. III – 1942. X. között a m. kir. 1. honvéd gyalogezred parancsnokhelyettese, majd parancsnoka, 1942. X – 1943. VIII. között a m. kir. 1. könnyű hadosztály megbízott, majd tényleges parancsnoka. 1943. VIII – 1944. VIII. között a m. kir. 13. gyaloghadosztály parancsnoka. 1945. II-ban nyugállományba vonult. 1918-ban megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 255. o.; *Szakály* 2003. 356. o.)

[32] Nemes sédeni Ambrózy György (Sátoraljaújhely, 1885. III. 7 –?, ?) cs. és kir. százados. Az első világháborúban a cs. és kir. 7. huszárezredben szolgált. 1929-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (HL Tiszti anyakönyvi lapok [A továbbiakban: Akvi] 12.463.; *Felszeghy:* i. m. 253. o.)

[33] Vitéz lófő dálnoki Miklós Béla (Budapest, 1890. VI. 11 – Budapest, 1948. XI. 21.) m. kir. vezérezredes, 1944. XII. 22 – 1945. XI. 15. között miniszterelnök. Az első világháborúban különböző csapatoknál, a két világháború között a M. kir. Honvédelmi Minisztériumban és különböző csapatoknál vezérkari tiszt. 1929–1933 között Magyarország Kormányzója Katonai Irodája főnökének helyettese, 1933–1936 között berlini magyar katonai attasé. 1937. V. 1 – 1938. V. 1. között a m. kir. 1. honvéd huszárezred, 1938. V. 1 – 1940. III. 1. között a m. kir. 2. lovasdandár parancsnoka. 1940. III. 1 – 1941. VIII. 1. között a m. kir. I. gyorshadtest megbízott, 1941. VIII. 1 – 1942. II. 1. között kinevezett parancsnoka. 1942. II. 1 – X. 14. között a m. kir. IX. honvéd hadtest parancsnoka, 1942. X. 14 – 1944. VIII. 1. között Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnöke és Főhadsegéd. 1944. VIII. 1 – X. 16. között a m. kir. 1. honvéd hadsereg parancsnoka, X. 16-án átment a szovjet csapatokhoz. 1945. I. 18-án „hűtlenség" címén lefokozták. 1945–1947 között a Nemzetgyűlés tagja, 1947-ben a Magyar Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője. (*Szakály* 2003. 230. o.)

[34] Vitéz Vattay Antal (Sopron, 1891. VIII. 13 – Budapest, 1966. XI. 2.) m. kir. altábornagy. 1912–1918 között csapattiszti beosztásokban szolgált, illetve különböző csapatoknál vezérkari tiszt. 1922. IV. 1 – 1928. XI. 1. között Horthy Miklós kormányzó szárnysegédje. 1935. VI. 10-től a m. kir. 1. lovashadosztály, 1937. IX. 1-től az 5. vegyesdandár vezérkari főnöke. 1939. I. 15-től Magyarország Kormányzója Katonai Irodája főnökének helyettese. 1940. XII. 24-től a m. kir. 1. lovasdandár, 1942. X. 1 – 1944. VIII. 1. között a m. kir. 1. lovashadosztály parancsnoka, a lovasság felügyelője, 1944. VII. 18 – VIII. 20. között a m. kir. II. tartalékhadtest parancsnoka. 1944. VIII. 23-tól Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnöke és Főhadsegéd. Német, nyilas, majd amerikai fogságban volt. 1945. I. 18-án „hűtlenség" címén lefokozták, 1947-ben nyugállományba helyezik. 1951–1956 között börtönben volt. (*Szakály* 2003. 364. o.)

[35] HL KMTR 1. doboz. III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/1. 1. káptalan. 1. fólió.

fegyverténvekre vonatkozó kérelmek elbírálása. Ezeknél ugyanis már semmiképp sem hozható fel az elhamarkodás vádja, s van köztük figyelemre méltó.[36]

1943 telén bekövetkezett a magyar 2. hadsereg Don-menti katasztrófája. E tény minden bizonnyal motiválta a második rendi káptalan összehívását 1943. november 25-én.

A káptalan tagjai ezúttal 8 haditény ügyében döntöttek.[37] Köztük volt vitéz Oszlányi Kornél[38] vezérőrnagyé, aki a Donnál harcolt m. kir. 9. könnyű hadosztály parancsnokaként végrehajtott haditetteiért kérelmezte a Rendben való felvételét. A döntnökök a jelöltek közül hármat javasoltak a kitüntetésre, kettőt – dr. Merész László[39] tart. hadnagyot és Duska László[40] századost – szótöbbséggel, Oszlányit végül is egyhangúlag. Az egyik bíráló, dr. sédeni Ambrózy György ugyanis ingadozott Oszlányi teljesítményével kapcsolatban. „Az egészen kiváló haditettek sorozata elsőrangú eredményt eredményez, de különválasztva az egyes haditényeket, nem tudok nyugodt lelkiismerettel ítélni" – írta későbbiekben idézett ülnöki véleményében. Először a kérvény további kiegészítését javasolta, s csak a későbbiekben javította ki véleményét egyértelmű „igen"-re – egyelőre nem tisztázott okokból.

A nagymesteri teendőket ellátó Horthy kormányzó úgy határozott, hogy a káptalan által javasolt 3 pályázó közül Oszlányi Kornél kapja meg a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét, míg a másik két jelöltet a Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel tüntessék ki.[41]

Valószínű, hogy Horthyt pozitív döntésében politikai meggondolás is vezérelte. A legmagasabb katonai rendjel első adományozásának fénye a magyar 2. hadsereg doni katasztrófája miatt méltán felbolydult közhangulat megnyugtatására is alkalmasnak látszott.

---

[36] HL KMTR 1. doboz. III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/1. 1. káptalan. 1. fólió.

[37] HL KMTR 1. doboz. III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/2. 2. káptalan. 19–97. fólió.

[38] Vitéz Oszlányi Kornél (Kaposvár, 1893. IX. 25 – Cleveland, 1960. XI. 16.) cs. és kir. főhadnagy, m. kir. vezérőrnagy, 1993-ban posztumusz altábornagy. Az első világháborúban 42 hónapot töltött a szerb, orosz és olasz fronton, 1931-ben megkapta a 14. KMTR káptalan által elismert Tiszti Arany Vitézségi Érmet. A két világháború között a Ludovika Akadémián tanított és csapattiszti beosztásokban szolgált. 1930. VII. 1-től az Országos Vitézi Szék munkatársa. 1942. XI. 15-től a keleti hadszíntéren a m. kir. 9. könnyű hadosztály parancsnoka. 1943. I. 17 – 28. között végrehajtott haditetteiért 1944. I. 24-én megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. 1943. VIII. 10-től a m. kir. 7. gyaloghadosztály parancsnoka, a Muraköz és a Vendvidék közbiztonsági parancsnoka. 1944. VI. 15 – XII. 5. között a m. kir. 10. gyaloghadosztály parancsnoka. Amerikai hadifogságba esett, Németországban, majd az USA-ban telepedett le. (HL Personalia. Vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagy iratai; *Szabó Péter:* Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története [1942–1943]. Budapest, 2001. 343. o.; *Szakály* 2003. 262. o.)

[39] Dr. vitéz Merész László (Kaposvár, 1915. I. 17 – Adelaide, 1997. XI. 13.) m. kir. tartalékos hadnagy. 1938-ban elvégezte a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet, 1940-ben ugyanott doktorált. 1941-ben tartalékos zászlósként bevonult a m. kir. 1. honvéd lovasdandár páncélos zászlóaljához. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érem 3. kitüntetettje. 1941 őszén soron kívül hadnagy, 1942. IX. 14-én avatták vitézzé. (*Illésfalvi Péter – Kovács Vilmos – Maruzs Roland:* Vitézségért. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Budapest, 2001. [A továbbiakban: Vitézségért] 17–21. o.)

[40] Vitéz Duska László (Bártfa, 1912. II. 5 – Cleveland, 1987. X. 1.) m. kir. százados. 1934-ben végzett a Ludovika Akadémián, majd csapattiszti beosztásban szolgált a m. kir. 7. honvéd gyalogezrednél. 1942. VI-ban a 37/I. zászlóalj 3. puskásszázad parancsnokaként vonult a keleti hadszíntérre. 1942. XII-ben a 37/I., 1943. I-ban a 37/III. zászlóalj parancsnoka. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érem 4. kitüntetettje. 1944. VII. 9-én a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 3. osztályára, IX. 20-án a budapesti Hadiakadémiára, 1945. I. 7-én a hirschbergi német Hadiakadémiára vezényelték. (*Szabó:* i. m. 333. o.; Vitézségért. 22–25. o.)

[41] HL KMTR 1. doboz. III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/2. 2. káptalan. 19–97. fólió. Lásd a 91., 92. és 93. számú lábjegyzeteket.

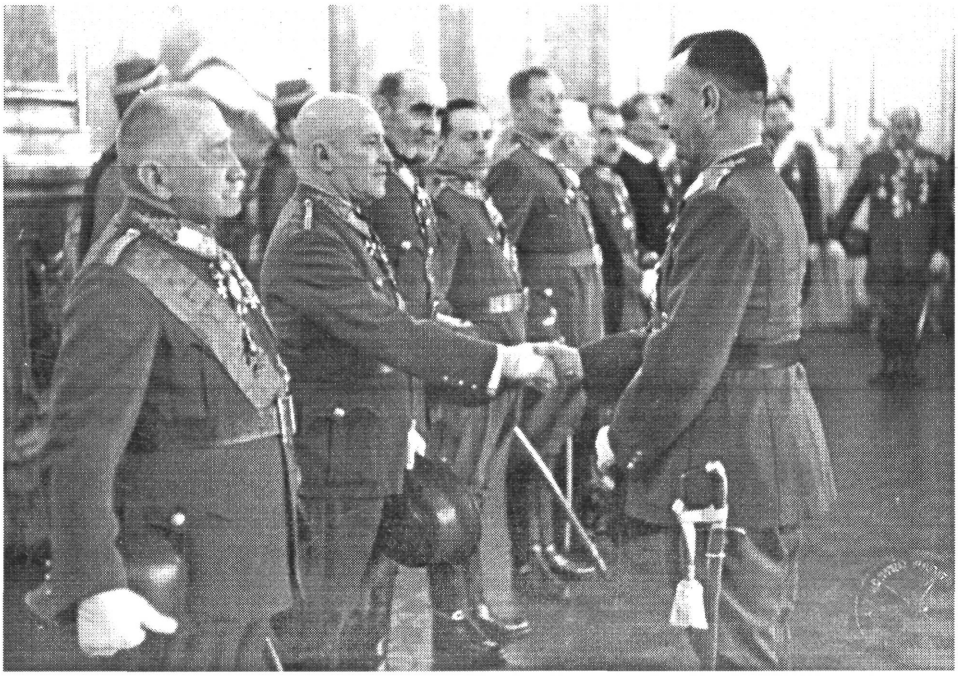

3. kép.
A Mária Terézia Katonai Rend vitézei lovaggá avatása alkalmából köszöntik vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagyot, 1944. január 24.

A budai királyi palota Habsburg-termében, 1944. január 24-én fényes külsőségek közepette lezajló avatást Horthy Miklós maga végezte. Az ünnepi aktus arra is alkalmat szolgáltatott, hogy az 1942-ben ideiglenesen felfüggesztett rendi autonómiát a kormányzó az avatás napján helyreállítsa.[42]

Az avatáskor Oszlányinak átadott adományozási okiraton Horthy Miklós, József főherceg és Góthay Béla[43] vezérőrnagy, rendi ügyvivő aláírása szerepelt. Szövege a következőképpen hangzott:

„Én vitéz nagybányai Horthy Miklós Magyarország Kormányzója ezennel tudtul adom, hogy a Katonai Mária Terézia–Rend nagymesteri teendői ellátása során arra fordítva legnagyobb figyelmemet, hogy azokat a tábornokokat, törzs- és főtiszteket, valamint zászlósokat, akik a hadrakelt seregnél rendkívül okos és bátorszívű cselekedetekkel különösen kitüntették magukat, ebbe a lovagrendbe fölvegyem és rendtársul elfogadjam,

---

[42] HL KMTR 1. doboz. III/4. Magyarország Kormányzójának Katonai Irodája 506/K. I.–1944. sz. Budapest, 1944. I. 24.

[43] Vitéz Góthay Béla (Korompa, 1887. IX. 10 – Budapest, 1976. I. 16.) cs. és kir. százados, m. kir. vezérőrnagy. 1908-ban végzett a Ludovika Akadémián. Csapattiszti beosztásokban szolgált a cs. és kir. közös hadseregben, majd 1920 után a m. kir. honvédségben. 1936. XI. 1 – 1940. III. 1. között a m. kir. 13. honvéd gyalogezred, 1940. III. 1 – XI. 15. között a 2. határvadász dandár, 1940. XI. 15 – 1942. VIII. 15. között a m. kir. 25. gyalogdandár, illetve könnyű hadosztály parancsnoka. 1943. XI. 1 – 1945. VIII. 29. között a Mária Terézia Katonai Rend ügyvivője. (*Szakály* 2003. 114. o.)

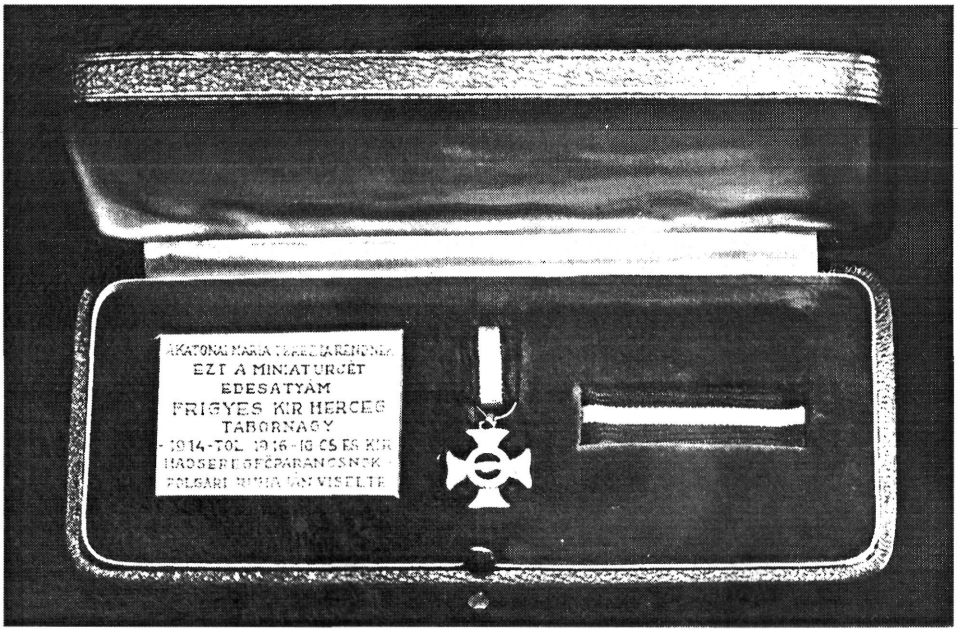

4. kép.

A Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjének miniatűrje, amelyet apja, Frigyes főherceg hagyatékából Albrecht főherceg ajándékozott vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagynak 1944. február 26-án.

érdemeikhez mérten különösen és olyképen jutalmazzam, hogy bölcs megfontoltságukat és vitézségüket a megbecsülésnek látható jele hirdesse, egyben pedig dicsőséges magatartásuknak az emléke késői nemzedékek számára is fenntartassék, helyesnek véltem, hogy a fáradhatatlan szolgálati buzgóságával és bátor cselekvésével kitűnt vitéz Oszlányi Kornél magyar királyi vezérőrnagyot, a magyar királyi 9. honvéd könnyű hadosztály parancsnokát, az 1943. évi január hó 17–28-ika közötti Don-menti harcokért, ahol az oroszok téli tömegtámadása folytán szükségessé vált visszavonulásban Alexandrovka és Verchneje-Turovo-nál – személyének kimagaslóan vitéz, a legénységet sarkaló példás latbavetésével – öntevékeny kezdeményezéssel sorozatosan válságos helyzeteken lett úrrá, majd a Don-menti eredeti állásokban ellenséges tömegtámadásokkal dacoló 10 napi hősies kitartásával, hadosztályával – mint az utóvédek utóvédje – biztosította a Voronyezs-i hídfő tetemes német erőinek rendezett elvonulását, ami az általános hadászati helyzetre mélyreható kihatással volt, a Katonai Mária Terézia–Rend lovagjává kinevezzem, ilyenné avassam és ez okirat erejénél fogva ilyenként megerősítsem.

Ehhez képest elvárom, hogy vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagy, e katonai Rend lovagjaképen [sic!] mindenkor és mindenben a Rend alapszabályait, dicsőséges hagyományait fogja követni és a jövőben is azon lesz, hogy a Haza elismerésére méltóvá váljék.

Minek hiteléül ezt a nyílt levelemet nemcsak sajátkezű aláírásommal láttam el, hanem a rendi kancellárral, valamint a Rend ügyvivőjével is ellenjegyeztettem és reá kormányzói pecsétemet függesztettem.

Történt kormányzói székvárosomban, Budapesten, az 1944-ik esztendő, kormányzóságom huszonnegyedik évének január havában."[44]

Kalandos története van Oszlányi Kornél lovagkeresztjének. A Rend illetékeseinek az ünnepélyes avatásra rendjelet kellett teremteniök. Magyarországon csak a Hadtörténeti Múzeumban voltak régi, személyhez kötődő parancsnoki- és lovagkeresztek. Új rendjelek beszerzése – mivel azok korábban mindig bécsi cégeknél készültek – a németek által megszállt császárvárosból nem volt egyszerű feladat. Mégis az történt, hogy a rendiroda a Miniszterelnökség közbenjárásával a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár bécsi kirendeltsége útján a C. F. Rothe und Neffe cégnél rendelte meg az új lovagkereszteket, valószínűleg 10 darabot.[45]

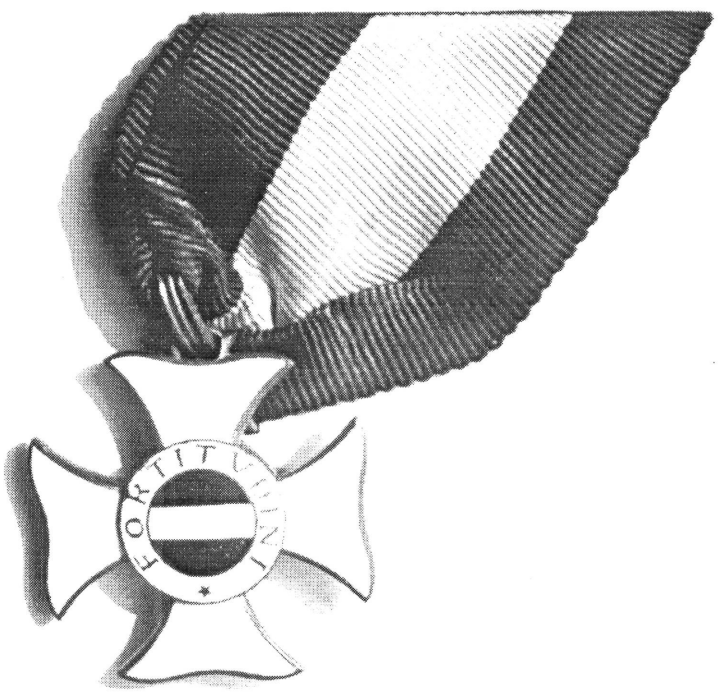

5. kép.
A Mária Terézia Katonai Rend vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagynak adományozott lovagkeresztje.

Mivel ezek az avatás napjára nem készültek el, Oszlányi Kornél a korabeli fényképeken jól beazonosítható, régi, muzeális példányt kapott az ünnepségen, amelyről nyugtát írt alá. Amikor az újonnan készült rendi keresztek már rendelkezésre álltak, Oszlányi

[44] HL Personalia. Vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagy iratai.

[45] Bővebben lásd: *Makai* 1986. A darabszámot megerősíti Góthay – későbbiekben közölt – 1945. VIII. 28-i átadási jegyzéke, amelynek utóiratában a rendirodában elpusztult értékek között 9 darab rendjelvényt említ. Ezek régi keresztek nem lehettek, csak az újonnan készültek, amelyek közül egyedül Oszlányié hiányzott.

visszaszolgáltatta az ideiglenesen nála lévő darabot. Kitüntetése, amely aranyozott bronzkereszt, napjainkban magántulajdonban van.[46]

1944 áprilisában az esetleges, sőt várható további kitüntetésekre való tekintettel minisztertanácsi döntés született a Mária Terézia rendi járadékot élvezők létszámáról. A hivatkozás szerint a keretet a Rend alapszabályai 1878. október 21-én jóváhagyott magyarázó rendelkezéseinek E) pontja alapján állapították meg: 1 nagykeresztes, 3 középkeresztes és 25 lovagkeresztes vitéz számára.[47]

1944 folyamán tovább gyűltek a Rendbe való felvétel iránti folyamodványok. A novemberre tervezett, harmadik káptalani ülésre előkészített anyagban 23 kérelem várt elbírálásra.[48] Ezt a káptalant azonban az 1944. október 15-iki nyilas hatalomátvétel miatt már nem lehetett megtartani. A Rend fő tisztségviselői – Horthy Miklós október 17-én német felügyelet alatt, Habsburg József decemberben az oroszok elől menekülve – elhagyták Magyarországot.

A rendi ügyvivői tisztséget 1943 novembere óta ellátó vitéz Góthay Béla nyugalmazott vezérőrnagy november elején a fontosabb rendi iratokat, bélyegzőket, pénztárat magához véve, azokat Alkotmány utcai lakásán őrizte meg. A többi anyag a háborús cselekmények, a budai királyi várban levő rendiroda többszöri kifosztása és kiégése során megsemmisült. Góthay mindezt az alábbiakban foglalta össze: „A rendiroda eddig a királyi várpalotában volt 3 irodahelyiségben; a takarítást és fűtést, s a küldönc szolgálatot a Katonai iroda takarítónője és küldöncei látták el.

1944. okt. 15-én a várkapitányság az irodahelyiségekbe német katonákat szállásolt be, akik a rendirodát alaposan kifosztották. Midőn erről jegyzőkönyvet felvéve a várkapitánysághoz fordultam kártérítésért, utóbbi – nyilván bosszúból – az iroda helyiségeit Kovarcz[49] ú. n. totalis [sic!] mozgósítási miniszter rendelkezésére bocsátotta és a rendirodát minden tiltakozásom ellenére, távollétemben a várpalota déli szárnyán 2 kisebb helyiségbe költöztette át, miközben újabb értékek tűntek el. Közben az új [~~nyilas~~] testőrség és a kat. iroda Kőszegre telepedett át.

Mivel ily körülmények között a rendiroda zavartalan működését biztosítva nem láttam, és a rend tisztviselői nem voltak hajlandók sem a kívánt esküt letenni, sem a katonai irodát Kőszegre követni, 1944. nov. 3-án beteget jelentettem és a fontosabb rendeleteket, káptalani jegyzőkönyveket, pecsétet, csekkfüzetet és a pénztári maradványt őrizetembe véve, a rendiroda ügyeit ez idő óta – mivel az ostrom alatt a várpalota tudomásom szerint

---

[46] *Makai* 1986. A kereszt szerepelt a Hadtörténeti Múzeum „Fortitudini – A vitézségnek" című, a Mária Terézia Katonai Rend fennállásának 240. évfordulója tiszteletére 1997-ben, dr. Makai Ágnes vezetésével rendezett kiállításon.

[47] HL KMTR 1. doboz. III/4. 31.222/Elnökség–1944. sz. Csatay Lajos honvédelmi miniszter átirata. Budapest, 1944. IV. 25. (A Rend alapszabályaihoz 1878. X. 21-én fűzött magyarázó rendelkezések E) pontja a rendi járadékok számát és összegét szabályozta. Lásd: Függelék.)

[48] HL KMTR 1. doboz. III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/3. 3. káptalan. 98–130. fólió.

[49] Kovarcz Emil (Felsőireg, 1899. II. 4 – Budapest, 1946. V. 3.) politikus, m. kir. őrnagy. 1922–1931 között csendőrtiszt, 1931–1938 között a Ludovika Akadémia tanára. 1938-ban nyugállományba vonult. 1938-tól a Nyilaskeresztes Párt tagja, 1939-től országgyűlési képviselő. 1944. X – 1945. III. között tárca nélküli miniszter a nemzet totális mozgósítására és harcba állítására. 1945-ben amerikai fogságba került. A budapesti népbíróság háborús bűnösként halálra ítélte, kivégezték. (Magyar Nagylexikon. 11. k. Budapest, 2000. 398. o.)

leégett – további intézkedésig a lakásomon látom el [...]"[50] – olvashatjuk az 1945 márciusában írott feljegyzésben. Az utókor szemszögéből nézve nem helyeselhető eléggé a rendi ügyvivő fenti álláspontja, hiszen így legalább valami megmaradt a pusztulás közepette. Góthay egyébként a vázolt, nem könnyű helyzetben is akkurátusan képviselte a rendlovagok érdekeit. A M. kir. Honvédelmi Minisztérium Számvevőségének „Gyepü 2."-re, 1944. november 28-án küldött levelében arról érdeklődött, hogy a Mária Terézia Rend tagjai részére „a 89.300/Eln.–1943. sz. H. M. rendelettel kiutalt havi járadékok f. év december és 1945 január havában, a vonatkozó újságközleményben megjelölt módon, a 'Nyugellátási lappal' felvehetők-e vagy erre más intézkedés történik."[51]

A rendi ügyvivő egyébként már 1945. március 15-én az új magyar kormány miniszterelnökéhez, dálnoki Miklós Bélához eljuttatandó beadványt fogalmazott, amelyben a Rend helyzetét, jövőjét és az elmaradt káptalani ülés megtartásának lehetőségét körvonalazta. A szöveg intézkedést kért arra nézve, hogy a Rend nagymesteri teendőit az államfő helyett ideiglenesen ki lássa el? Felkínálta azt a kézenfekvő lehetőséget, miszerint Horthy kormányzó lemondása folytán kívánatos volna, ha az államfői tisztség betöltésének megoldódásáig a nagymesteri teendőknek azt a részét, amely a folytonosság fenntartásához szükséges, a Rend kancellárja végezhetné. (Ekkor Szurmay, aki hosszú ideig Habsburg József helyetteseként működött, még élt.) A beadvány részletesen foglalkozott a rendlovagok, illetve özvegyeik igazoltatásával, s az igazoltak járadékainak kiutalására vonatkozó rendelkezésekkel, úgyszintén a rendi tisztviselők járandóságainak és a rendiroda dologi szükségleteinek fedezésére vonatkozó intézkedésekkel. Góthay írásához Janky Kocsárd két igen figyelemre méltó mondatot fűzött hozzá III. 18-án: „Az alapszabályok esetleges megváltoztatására *kizárólag* a nagymesteri teendőket ellátó *valóságos* államfő hivatott, a helyettese *nem*. Ebben az értelemben változtattam meg a fogalmazványt; elvi döntést, hogy a rend megmaradjon-e vagy megszűnjön, a Miniszterelnöktől tehát nem kérünk."[52]

Válaszként napvilágot látott az ideiglenes nemzeti kormány 1945. június 20-iki, 3.990/1945. M. E. számú rendelete a Mária Terézia Katonai Rend működésének megszüntetéséről, amelyet Miklós Béla miniszterelnök írt alá:

„1. §. A [...] Rend működése a jelen rendelet hatálybalépésével Magyarországon megszűnik. [...] a Rend jelvényeit a jövőben adományozni nem lehet, intézményei feloszlanak.

2. §. A korábban adományozott jelvényeket a jogosultak továbbra is viselhetik és megmaradnak járandóságaik élvezetében is."[53] A rendelet végrehajtásáról a honvédelmi miniszternek kellett gondoskodnia.

A rendelet szövege indoklásként az Ideiglenes Nemzetgyűlés által 1944. december 22-én adott felhatalmazásra hivatkozott, de a bővebb kifejtést mellőzte. Az ideiglenes nemzetgyűlés naplója szerint ekkor hoztak döntést és nyilatkoztak arról, hogy „az ideiglenes nemzeti kormány hatályon kívül helyezi az összes népellenes törvényeket és rende-

[50] HL KMTR 1. doboz. III/7. Irattár 1945. 11/KMTR–1945. sz. „Katonai Mária Terézia Rendre intézkedést kér. A Magyar Miniszterelnök Úrnak, Debrecen." Budapest, 1945. III. 16. (Kézzel írott fogalmazvány)

[51] HL KMTR 1. doboz. III/6. 184/KMTR–1944. sz. Választ „Gyepü II."-ről XII. 11-én kapott, amely szerint „a H. M. [...] központi igazgatás dologi kiadási csekkszámláról lesznek postatakarékpénztár útján kiutalva" az összegek. 2962/Számv. I.–1944. sz. „A rend tagjai részére 1945. január havától folyósítandó járadékok."

[52] HL KMTR 1. doboz. III/7. Irattár 1945. 11/KMTR–1945. sz. „Katonai Mária Terézia Rendre intézkedést kér. A Magyar Miniszterelnök Úrnak, Debrecen." Budapest, 1945. III. 16. (Kézzel írott fogalmazvány)

[53] *Magyar Közlöny*, 1945. 65. sz. 4. o.

leteket", továbbá „feloszlatja az összes nyilas és egyéb népellenes szervezeteket."[54]

Janky és Góthay a megszüntető rendelet megjelenése után erről tudósító, s egyúttal a márciusi levélben felvetett kérdésekre, pl. a káptalani ülés megtartásának lehetőségére reagáló, azonos szövegű, rövid választ kapott Miklós Bélától. „Van szerencsém nagybecsű tudomására hozni, hogy f. évi július hó 1-én a 65. számú Magyar Közlönyben megjelent 3990/1945. M. E. számú rendelet a Katonai Mária Terézia Rend megszüntetéséről intézkedik. Ebből kifolyólag a Rend Kárpátaljának [sic! Nyilván káptalanjának – a szerzők] összehívása, valamint a már beérkezett kérvények felülbírálása jelenleg nem időszerű."[55]

Janky, miután aláhúzta és kérdőjellel látta el a „Kárpátaljának" szót, az alábbi utóiratot fűzte kézírással a saját leveléhez: „A Katonai Mária Terézia Rend meglepő megszüntetéséről az újságból értesülve, felkerestem a Miniszterelnök urat annak tisztázása végett, hogy a Kormányzó által [...] 1944. november végére kitűzött és elrendelt – de elmaradt – 3. káptalani ülés a Kormányzó intenciójának megfelelően még megtartható legyen; tettem ezt káptalan elnöki minőségemben.

A káptalan tagok ugyanis 23 folyamodó kérvényét áttanulmányozva, teljesen felkészülve várták november végén a káptalan összehívását, ami azonban rajtuk kívül eső okokból elmaradt, mert a káptalan két tagja (br. Ungár és Oszlányi vezérőrnagy) a harctéren volt, s azoknak kikérése november végére eredménytelen maradt. A káptalan későbbi összehívását aztán a harchelyzet tette lehetetlenné.

Szóvá tettem ez alkalommal egyben – folytatódik Janky Kocsárd összegzése –, mily fájdalmasan érintette a rendtagokat a hosszas, fáradságos kutatások és tárgyalások után végre magyarnak elismert és nyilvánított Katonai Mária Terézia Rendnek egyszerű paranccsal való s alapszabály ellenes megszüntetése, megjegyezvén, hogy erre vonatkozólag egy rendtag véleménye sem lett előzetesen [...] meghallgatva. Már pedig az autonóm rend megszüntetésének tulajdonképpeni – előttem ismeretlen – oka és célja bizonyára más módon is [...] orvosolható, illetve elérhető lett volna, anélkül, hogy a megszüntetést kellett volna elrendelni.

A miniszterelnök úr nem döntött azonnal a káptalan összehívását illetőleg, hanem megjegyezte, hogy az ügyet minisztertanács elé viszi. A döntésről írásbeli értesítést kértem."[56]

Janky Kocsárd, a káptalan elnöke tehát személyesen tiltakozott Miklós Béla miniszterelnöknél (a korábban elutasított folyamodónál!) a – szerinte – kifejezetten törvénytelen megszüntetési eljárás miatt, végül is teljesen eredménytelenül.

A rendiroda – Góthay – Vörös János[57] honvédelmi miniszter július 19-én kelt levelé-

---

[54] Az 1944. évi december hó 21-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Budapest, 1946. 23. o. (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 2. ülése 1944. XII. 22-én, pénteken, Debrecenben.)

[55] HL KMTR 1. doboz. III/4. 4213/1945. M. E. sz. Budapest, 1945. VII. 3. Miklós Béla levele „Góthay Béla Úrnak, vezérőrnagy. Budapest. Alkotmány u. 20."; illetve „vitéz Jánky [sic!] Kocsárd Úrnak, vezérezredes. Budapest. Közraktár u. 24." A Magyar Miniszterelnökség bélyegzőjével, Miklós Béla miniszterelnök sk. aláírásával.

[56] Uo. Miklós Béla levele Janky Kocsárdnak. Janky kéziratos feljegyzése. Pro domo. „Lássa Katonai Mária Terézia Rendiroda: Tudomásul! Kérem ezen ügydarabot iktatni s a rendiroda irattárába elhelyezni." 1945. VII. 8.

[57] Vitéz nemes Vörös János (Csabrendek, 1891. III. 23 – Balatonfüred, 1968. VII. 23.) m. kir. vezérezredes, a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke, honvédelmi miniszter. 1921–1928 között a 3. vegyesdandár-parancsnokságon vezérkari tiszt, 1928–1931 között a M. kir. Honvédelmi Minisztérium alcsoportvezetője, 1931–1936 között a Hadiakadémia tanára, 1936–1940 között a M. kir. Honvédelmi Minisztériumban osztályvezető. 1940. XI – 1941. VIII. között a m. kir. 2. gépkocsizó dandár parancsnoka, 1941. VIII – XI. között a m. kir. 1. hadsereg vezérkari főnöke. 1941. XI – 1943. II. között a M. kir. Honvéd Vezérkar főnökének hadműveleti csoportfőnöke, 1943. II – VIII. között a M. kir. Honvédelmi Minisztérium anyagi főcsoport főnöke, 1943. XI – 1944. IV. között a II. hadtest

ből értesült a további teendőkről. Az intézkedés meghatározta, hogy a Rend felszámolásának lebonyolítását 1945. augusztus 31-ig be kell fejezni, a Rend esetleg még működő intézményeit fel kell oszlatni, az esetleg meglévő jelvényeket, okmányokat az egyéb segédletekkel együtt a Hadimúzeum igazgatóságának kell átadni. Góthay utasítást kapott arra nézve, hogy a fejleményekről az érintetteket írásban tájékoztassa. „E kiadandó értesítésben tudtul kell adni a Rend megszüntetését, a jelvények viselésének további engedélyezését és hogy az érdekeltek járandóságaikat hol és mikor kapják. A lakóhely bejelentésére az érdekeltek figyelmét fel kell hívni. A rendlovagok részére a járadékok csak akkor folyósíthatók, ha magatartásukat az igazoló bizottság igazolta.

A járadékok [sic!] a nyugdíjjal párhuzamosan folyósítja a H. M. Házipénztára. A bejelentést már nem a Rend ügyvezetőségéhez, hanem a H. M. Illetmény és nyugellátási osztályhoz kell beterjeszteni." – hangzott a miniszteri utasítás, amely foglalkozott a rendi tisztviselők felmentésével és illetményeik kifizetésével is. A miniszter levele kitért továbbá arra, hogy a „volt Királyi Várban a Rend iroda elégett helyiségében esetleg még későbbi időpontban előtalálható okmányok, felszerelés és berendezés felkutatására, továbbá azoknak a Hadimúzeumba való elhelyezésére a múzeum igazgatósága intézkedik."[58]

A Hadimúzeum parancsnoka, dr. Erdélyi Gyula[59] ezredes Görgey Aladár[60] könyvtári tisztet bízta meg a Mária Terézia Rend ügyeivel kapcsolatos teendőkkel. Július 23-án utasította, hogy lépjen érintkezésbe vitéz Góthay Béla nyugállományú vezérőrnagy, rendi ügyvivővel, továbbá tegyen írásbeli jelentést a Vár-beli rendiroda helyiségeiben előtalált tárgyakról, s azok beszállításának mikéntjéről. Görgey eljárt az ügyben, de július 30-ig Góthayval többszöri próbálkozása ellenére sem tudott találkozni. A várkapitánytól viszont azt a tájékoztatást kapta, hogy a rendirodában „minden elpusztult. Ha mégis maradt anyag, az csak úgy lehetséges, hogy a Vezérőrnagy úr azt még a nagyobb bombázások előtt lakására vagy máshová elvitette, de berendezési tárgyakról nem lehet szó, mert azok a királyi palota tartozékai."[61] Augusztus 10-én azt jelentette Görgey a Parancsnokságnak, hogy végre megtalálta a lakásán Góthayt, akinél csak „rendiratok vannak egy kis csomagban, melyet e hó végéig személyesen fog Ezredes úrnak elvinni [...]"[62]

---

parancsnoka. 1944. IV. 19 – X. 16. között a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke. 1944. X-ben átment a szovjet csapatokhoz, 1944. XII. 22 – 1945. XI. 15. között honvédelmi miniszter, 1944. XII. 23 – 1946. II. 21. között a Vezérkar főnöke. 1946. IX-ben nyugállományba vonult. (*Szakály* 2003. 369–370. o.)

[58] HL KMTR. 1. doboz. III/4. HM 27.918/Elns.–1945. sz. Katonai Mária Terézia Rendre vonatkozó intézkedés. (20.309/eln. elns.–1945. sz.) Budapest, 1945. VII. 19.

[59] Dr. Erdélyi Gyula (Nagyganna, 1892. II. 16 – Budapest, 1949. II. 25.) m. kir. ezredes, történész, múzeumigazgató. 1918–1931 között a M. kir. Bocskay István Katonai Reáliskola, 1931–1932 között a Ludovika Akadémia tanára. 1932–1945 között a M. kir. Hadilevéltárban rendező és könyvtártiszt, 1940–1945 között a Hadilevéltár könyvtárának vezetője. 1932–1945 között a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a magyar hadtörténet tanára. 1945. IV. 20-án a Hadilevéltár és Múzeum parancsnoka, 1945. V. 15 – 1949. I. 18. között a Magyar Hadimúzeum parancsnoka (igazgatója). (Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, 2002. 235. o.)

[60] Görgői és toporczi Görgey Aladár (Liptószentmiklós, 1883. IX. 1 – Budapest, 1945. XI. 25.) gépészmérnök, múzeumi könyvtáros. 1932–1945 között a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum könyvtárosa. 1945. III–VI. között szovjet hadifogoly. (Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, 2002. 325–326. o.)

[61] HL A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, valamint jogutódainak iratai (A továbbiakban: Saját irattár.) Hadtörténeti Múzeum iratai (A továbbiakban: Hmúz.) 37/Kt. Hmúz.–1945. sz.

[62] HL Saját irattár. Hmúz. 37/Kt. Hmúz.–1945. sz.

A KATONAI MÁRIA TERÉZIA-REND
IRODÁJA

(1)

29./KMTR. szám.

1945.
Katonai Mária Terézia Rend működésének megszüntetése folytán okmányok, iratok stb. átadása megőrzésre.

Magyar Hadimuzeum Igazgatóságának

Budapest, 1945 évi augusztus hó 28-án.

Budapest.

F.é.VII.19.-én kelt 27918./Elnsg.-1945.sz.H.M.rendeletre:

a Katonai Mária Terézia Rend feloszlatott irodájában őrzött okmányokat, iratokat és egyéb segédleteket a csatolt nyugta és ellennyugta szerint, további megőrzésre átadom.

Kérem az átvételt a csatolt nyugta aláírásával igazolni.

Csomag melléklet.

Ügyvivő.

MAGYAR HADI MÚZEUM
PARANCSNOKSÁG.
1945. augusztus 28. n.
37/Kt. Iktsz. csom. mell.
945.

Átvétel után it. a csomag megőrzésre a Hadimúzeumba van letétbe helyezve.

945. VIII. 28.

Irodaigazgató
Magyar Hadimuzeum parancsnoka

37/Kt. Iktsz.-945.

6. kép

Ennek az anyagnak az átadása 1945. augusztus 28-án történt meg. *(Az átadás kísérő okmányát l. az előző oldalon.)* Góthay kézzel írott jegyzéke szerint az alábbiakat tartalmazta:

„I.) Káptalani iratok:

1. Káptalan jegyzőkönyve: 90/KMTR–1942. 14 szavazólappal, kérvények nélkül.
2. Káptalan jegyzőkönyve: 111/KMTR–1943. 56 szavazólappal, kérvények nélkül.
3. Káptalan előkészített jegyzőkönyvének fogalmazványa.
3. Káptalanhoz beérkezett kérvények kimutatása.

Tapasztalatok a kérvények hiányosságairól (fogalmazvány).

v. Oszlányi Kornél vőrgy. vélemény lapjai lezárt borítékban: 181/KMTR–1944.

II.) Iktatókönyv, irattár:

Egy drb. iktatókönyv 1942. VII. 1-től 1945-ig bez. VIII. 29-ig.

Fontosabb rendeletek gyűjtője.

Irattári ügydarabok jegyzéke 1928–1943.

Irattári egyes ügydarabok 1944-ből.

Irattár 1945-ből.

III.) Egyéb segédletek:

Átalány előjegyzés 1–44 okmánymelléklettel.

Postakönyv 1943. II. 1-től 1945. VIII. 25-ig.

Kör-, fejbélyegző, bélyegzőpárna."[63]

Góthay még két pontból álló megjegyzést fűzött a szöveghez:

„1.) A kir. várpalotában elhelyezett rendiroda beégett és beomlott, az iroda felszerelése, iktatókönyvek és irattár 1928-tól, régebbi átalányelőjegyzések, pénztári naplók, leltárak, könyvtár, festmények, 9 drb. rendi jelvény, írógép, telefonkészülék és a bútorzat elpusztult.

2.) A Hadimúzeumban letétben lévő, a rend tulajdonát képező Mária Terézia szoba értékeit a Hadimúzeum igazgatósága őrizte."[64]

Az átadás 1945. augusztus 28-án zajlott le, a csatolt nyugta hivatalosan tanúsítja, hogy a csomag a Hadimúzeumba került letétbe. Az irat utolsó oldalán rögzített, 3 évvel későbbi adatok az anyag végleges elhelyezését dokumentálják: Annyok Károly[65] százados, levéltári osztályvezető-helyettes aláírásával igazolta, hogy 1948. június 24-én az ira-

[63] HL Saját irattár. Hmúz. 37/Kt. Hmúz.–1945. sz.

[64] HL Saját irattár. Hmúz. 37/Kt. Hmúz.–1945. sz.

[65] Annyok Károly (Debrecen, 1919. VII. 22 – ?, ?) m. kir. főhadnagy, honvéd százados. 1941-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1941–1945 között a m. kir. 25. honvéd gyalogezrednél, 1945. IV – 1947. IV. között a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Csoportfőnökségén szolgált. 1947. IV–X. között az 1. kerületi parancsnokság személyi tartalékában volt, 1947. X – 1948. XII. között a Honvéd Levéltár és Múzeum munkatársa. 1947. X – 1948. III. között az Iratrendező alosztály vezetője, 1948. III–XI. között az Irodalmi alosztály vezetője, majd 1948. XI–XII. között előadója. 1948. XII-ben lemondott rendfokozatáról. (HM HIM KI 254/1518. sz. tiszti okmánygyűjtő; HL Saját irattár. Intézeti parancsok. 17/47., 2/48. és 16/48. sz., illetve 11/47. és 2/49. sz. vezénylési könyv.)

tokat levéltári megőrzésre átvette, dr. Csillag Ferenc[66] százados pedig ugyanezen a napon a bélyegzők átvételét hitelesítette aláírásával. Immár nem letétként kezelték a tárgyakat, mivel azok múzeumi leltári számot – 0010–0011/Bé – is kaptak.[67] (Napjainkban is ezeken a számokon szerepelnek a nyilvántartásban.)

1945. augusztus 29-én Góthay Béla jelenthette a honvédelmi miniszternek, hogy „a Katonai Mária Terézia Rend működésének megszüntetése folytán, az elrendelt felszámolást az alábbiak szerint hajtottam végre:

A rendlovagokat és özvegyeket megfelelően értesítettem és felhívtam, hogy járadékaik folyósítása végett pontos lakcímüket haladéktalanul jelentsék be a H. M. illetmény és nyugellátási osztályának; a rendlovagok egyidejűleg jelentsék azt is, hogy mely igazoló bizottság, mikor, mily sz. határozatával igazolta.

A rendirodának a postatakarékpénztári folyószámláját felmondtam és a rendiroda javára fennmaradt követelést a H. M. 177015. sz. átmeneti letéti csekkszámlájára utaltattam át.

A rendirodából megmaradt okmányokat, iratokat és egyéb segédleteket a Hadimúzeumnak, okmányváltás mellett, további megőrzésre átadtam.

A rendi tisztviselők a fenti rendelettel meghatározott illetményeiket a H. M. házipénztárától felvették."[68]

1945. január 1-jén az ügyvivő nyilvántartása szerint a magyar Rendnek 15 lovagja volt. A feloszlatás idejére ketten külföldre kerültek (Horthy Miklós és József főherceg), ketten meghaltak (Szurmay Sándor 1945. III. 26-án, Seydl Jenő 1945. VII. 29-én), néhányan ismeretlen helyen tartózkodtak.[69] A jegyzéken 10 rendlovag özvegye is szerepelt.[70]

További, arra vonatkozó hivatalos forrás, hogy a lovagok és özvegyek meddig részesültek a beígért nyugdíj-kiegészítésben, a kutatás jelenlegi állásánál nem ismeretes. Egyetlen adatunk van mindössze arra nézve, hogy Heim Géza[71] özvegye 1946. december 1-jén kapott utolsó alkalommal járadékot.[72]

---

[66] Dr. Csillag Ferenc (Budapest, 1907. X. 31 – Budapest, 1989. IV. 26.) m. kir. százados, MN ezredes, fegyvertörténész, múzeumigazgató. 1932-ben elvégezte a Tüzérszertiszti Iskolát, majd lőszerügyi előadó a budapesti Fegyverszertárban és a m. kir. Honvédelmi Minisztériumban. Jogi doktorátust szerzett a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen 1940-ben. 1943. X – 1945. II. között a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum kiállítási osztályvezetője. 1944 őszén részt vett a múzeum gyűjteményeinek evakuálásában. Budavár ostromát a Hadimúzeum épületében rejtőzve élte át. 1945. II – 1947. VII. között szovjet hadifogoly. 1947. X-től a Honvéd Levéltár és Múzeum osztályvezetője, 1950. XI – 1971. XII. között az Országos Hadtörténeti Múzeum parancsnoka. 1962-ben elvégezte a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiát. 1939-től a Magyar Numizmatikai Társulat tagja, 1970–1979 között elnöke. (Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, 2002. 166. o.)

[67] HL Saját irattár. Hmúz. 37/Kt. Hmúz.–1945. sz.

[68] HL KMTR 1. doboz. III/7. 30/KMTR–1945. sz. Katonai Mária Terézia Rend irodájának felszámolását jelenti (fogalmazvány). Budapest, 1945. VIII. 29.

[69] HL KMTR 1. doboz. III/7. 1/KMTR–1945. sz. Névjegyzék. 1945. I. 1.

[70] HL KMTR 1. doboz. III/7. 2/KMTR–1945. sz. Névjegyzék az elhunyt rendlovagok özvegyeiről. 1945. I. 1.

[71] Vitéz báró san martino del carsói Heim Géza (Nagyszentmiklós, 1888. IV. 20 – Budapest, 1942. III. 3.) cs. és kir. százados, m. kir. vezérőrnagy. 1909–1911, majd 1912–1916. V. között csapattiszti, 1916. IX – 1917. XI. között kiképzőtiszti beosztásokban szolgált. 1917. XI – 1918. VI. között a Mária Terézia Katonai Rend rendi káptalanjához vezényelve, 1918. VI–X. között József főherceg személyi segédtisztje. 1919–1928, illetve 1934–1941 között csapattiszti beosztásokban szolgált (1940. II. 1 – 1941. IX. 1. között a m. kir. 2. gyalogdandár parancsnoka), 1928–1934 között a Ludovika Akadémia tanára. 1917-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 257. o.; *Szakály* 2003. 131. o.)

[72] Az adatközlésért a leszármazottaknak köszönetünket fejezzük ki.

DR. VITÉZ KOSSUTH FERENC
ÜGYVÉD
a Magyar Nemzeti Bank ügyésze
~~és Országos Vitéz Szék ügyésze~~
BUDAPEST, IX., HORTHY ISTVÁN-KÖRÚT 7
TELEFON: 184-498.

(12.)

Budapest, 1945. május 6.

vitéz G á t h a y Béla ny.áll.vezérőrnagy urnak,
a katonai Mária Terézia-rend ügyvivőjének
B u d a p e s t
V., Alkotmány-utca 20.

Igen tisztelt Vezérőrnagy Úr !

Tisztelettel értesitem, hogy apósom : vitéz bári uzsoki S z u r m a y Sándor ny.áll.vezérezredes, ny.honvédelmi miniszter, a katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjének tulajdonosa f.évi március hó 26-án elhunyt. Temetése március 29-én volt a Kerepesi-uti melleti temetőben a családi sirboltba.

Őszinte tisztelettel vagyok Vezérőrnagy Urnak

vitéz Kossuth Ferenc

Vettem! Budapest, 1945. V. 9.-én.

IRODAJA

12./.../KMTR.szám. 1945. ....melléklet.

Elintézve a tuloldali részvétnyilatkozattal.

V./10.

7. kép

Az alábbiakban a Mária Terézia Katonai Rend 1942–1944 közötti káptalani üléseinek a Hadtörténelmi Levéltárban található iratai közül az 1. káptalan jegyzőkönyvét és szavazólapjait, valamint a 3. káptalan jegyzőkönyvének fogalmazványát és szavazólapjait teljes egészében, míg a 2. káptalan anyagából – a nagy terjedelemre való tekintettel – csak a jegyzőkönyvet, illetve a dr. Merész László tartalékos hadnagy, vitéz Oszlányi Kornél vezérőrnagy és Duska László százados haditetteire vonatkozó szavazólapokat közöljük, mivel a káptalan hármukat javasolta a Mária Terézia Katonai Rendbe való felvételre.

A közreadott ismeretanyag és az alább közölt források nyilvánvaló hiányosságokat is mutatnak. Ezek között említhető, hogy a haditettek valós kiértékelésére egyelőre nem tudunk vállalkozni, hiszen az eredeti – minden bizonnyal vaskos – beadványok, amelyek a részletes tényleírásokat tartalmazzák, ebből az irat-együttesből a pusztulás folytán teljesen hiányoznak.

Mindezek ellenére a publikált anyag a magyar, illetve a második világháborús általános kitüntetés-történet fontos, értékes és érdekes részét jelenti. Ugyanakkor a Mária Terézia Rendre felterjesztett tisztek hőstetteihez fűzött parancsnoki és káptalani ülnöki vélemények számos érdekességet rejthetnek a korszakkal, a témával, vagy az egyes személyekkel foglalkozó hadtörténészek számára is.

A rendi káptalanok forrásanyagának betűhív szövegközlésétől el kellett tekintenünk, mivel a káptalani ülnökök olykor egészen eltérő megnevezéseket, rövidítéseket és jelöléseket alkalmaztak – túlnyomórészt kézzel írott – véleményeikben. A helységnevek esetében az eltérések különösen szembeötlők. Így – a követhetőséget és szakmai szempontokat szem előtt tartva – egységes rövidítés– és névhasználat mellett döntöttünk.[73]

A Mária Terézia Katonai Rend alapszabályainak a forrásokban hivatkozott pontjait – az érthetőség és követhetőség érdekében – lábjegyzetben idézzük. Ezeknek a szövege érezhetően befolyásolta a parancsnoki, illetve káptalani ülnöki vélemények szóhasználatát is, ami ugyancsak indokolja közlésüket.

[73] A földrajzi nevek esetében az alábbi kiadvány névhasználatát tekintettük irányadónak: Russisches geographisches Namenbuch. I–X. kötet. Wiesbaden, 1964–1981. Írásunkban a névkönyvben szereplő cirill betűs földrajzi nevek magyar fonetikus átírásai szerepelnek.

alez. – alezredes
altbgy. – altábornagy
br. – báró
dd. – dandár
elg. – ellenség(es)
ezd. – ezred
ezds. – ezredes
fhdgy. – főhadnagy
fő. – folyamőr
g. – gazdászati
gá. – gépágyús
gk. – gépkocsizó
gv. – gépvontatású
gy. dd. – gyalogdandár
gy. e. – gyalogezred
hdgy. – hadnagy
hdm. – hadidíszítménnyel
hds. – hadsereg
hdt. – hadtest
hgy. – hegyi
HK – Honvédségi Közlöny
ho. - hadosztály
honv. – honvéd
hsz. – hadiszalagon, hadiszalagos
hu. – huszár
k. ho. – könnyű hadosztály
KMTR – Mária Terézia Katonai Rend
kp. – kerékpáros
lg. – lovag
lgv. – légvédelmi
lov. – lovas
löv. – lövész
MÉR – Magyar Érdemrend
MKBÉ – Kormányzói Dicsérő Elismerés Magyar Koronás Bronzérme (Signum Laudis)
MKEÉ – Újólagos Kormányzói Dicsérő Elismerés Magyar Koronás Ezüstérme (Signum Laudis)
MTAVÉ – Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érem
ns. – nemes
nyá. – nyugállományú
oszt. – osztály, osztályú
őrgy. – őrnagy
pc. – páncélos
pcgk. – páncélgépkocsi
pct. – páncéltörő
pk. – parancsnok
pság. – parancsnokság
psz. – próbaszolgálatos
szak. – szakasz
szd. – század
szds. – százados
t. – tartalékos
táb. – tábori
tbk. – tábornok
tü. – tüzér, tüzérség(i)
v. – vitéz
vezds. – vezérezredes
vfkp. – vezérfőkapitány
vk. – vezérkari
Vkf. – Honvéd Vezérkar főnöke
vkf. – vezérkari főnök
vőrgy. – vezérőrnagy
zlj. – zászlóalj
zls. – zászlós

A Katonai Mária Terézia Rend Magyar Irodája

90/KMTR–1942.
Jegyzőkönyv a Katonai Mária Terézia Rend
1. sz. káptalani ülésének lefolyásáról 1942. V. 27-én[74]

Jelen vannak: v. ns. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds. mint elnök; v. lg. spondalungai Metz Rezső nyá. altbgy., ns. szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy., Wulff Olaf Rikárd nyá. fő. vfkp., Seydl Jenő nyá. vőrgy., v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly ezds. és dr. ns. sédeni Ambrózy György nyá. szds. mint káptalani tagok; és ns. szászkabányai Hoffmann Géza nyá. vőrgy. rendi ügyvivő mint jegyzőkönyvvezető

Tárgy: v. lófő dálnoki Miklós Béla altbgy-nak 46/KMTR–1942. sz. alatt és v. Vattay Antal vőrgy-nak 47/KMTR–1942. sz. alatt a KMTR-be való felvétele iránt benyújtott kérvényüknek elbírálása.

Megnyitás: Az elnök megnyitja az ülést és üdvözli a jelenlevő káptalantagokat első ügyködésük alkalmából. Felhívja a figyelmet arra, hogy a tárgy felett vitának itt nincs helye, mert a káptalan minden tagja kötelességszerűen, legjobb tudása szerint papírra vetette már lelkiismeretes véleményét, úgyhogy ennek eredményeképpen fogja majd a szavazattöbbség a döntést meghozni. Behatóbb tárgyalásnak csak akkor volna helye, ha a szavazatok aránya egyenlő lenne, ami azonban itt nem állhat fenn, miután a tagok száma páratlan (7).

Haditettek ismertetése: Az elnök eltekint az egyes haditetteket ismertető iratok és tanúsítványok felolvasásától, miután azok a rendtagok között köröztettek, tehát ismeretesek. Rámutat azonban arra, hogy az alapszabályok követelte 6 tanú bizonylata, valamint a parancsnoki véleményezések mindkét kérvényben hiányzanak, ami talán annak tulajdonítható be, hogy tulajdonképpeni fegyvertény nem volt, s így nem volt miről tanúskodni.

Kérvények véleményezése: Az elnök megjegyzi továbbá, hogy a pályázók kérvényének kötelességszerű véleményezése megilleti ugyan természetesen a szervezetszerű, békebeli elöljárókat, de itt – az alapszabályok szellemében is – tulajdonképpen a harctéri elöljárók és parancsnokok véleményeinek kell a mérvadónak lennie, ha azok véletlenül más, idegen hadseregbeliek volnának is, mint éppen a jelen két esetben is. Hiszen éppen a haditettekhez való hozzászólással, azoknak igazolásával és az általános helyzetre való esetleges kihatásuk megállapításával járulhatnak ők leginkább hozzá, hogy a kérvények feletti döntés megejtéséhez lehetőleg teljesen tiszta kép alakulhasson ki. Más irányú vélemény vagy javaslat amúgy sem érintheti a káptalan hatáskörét, úgyhogy a káptalan például a Vkf. véleményében foglalt zárójavaslatát sem teheti magáévá, mert a KMTR-re való érdemességnek a megítélése és elbírálása kizárólag a rendi káptalant illeti meg.

Szavazás: Ezek után felkéri az elnök a tagokat a borítékolt vélemények felbontására, s elrendeli azoknak felolvasását és utána a jegyzőkönyvhöz való csatolását, és pedig a rangban legfiatalabb rendtagtól fölfelé a legidősebbig. A felolvasott vélemények eredményeképpen a felvételre vonatkozó javaslatok következőleg oszlanak meg: Miklós altbgy-nál igenlő 0, nemleges 7; Vattay vőrgy-nál igenlő 0, nemleges 7. A többség véleménye szerint tehát v. lófő dálnoki Miklós Béla altbgy. fegyverténye 7 szavazattal 0 ellenében a KMTR-be való felvételre alkalmasnak *nem* találtatott; a fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.; v. Vattay Antal vőrgy. fegyverténye 7 szavazattal 0 ellenében a KMTR-be való felvételre alkalmasnak *nem* találtatott; a fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Javaslat: Ezek után a káptalan a következő javaslatot terjeszti elő: A pályázók fegyvertényének teljes méltánylása mellett egyik sem volna a KMTR-be fölveendő.

Zárószó: Az elnök tudatja, hogy az imént letárgyalt két kérvényen kívül még 6 olyan pályázó jelentette be folyamodó szándékát, akik bizonylataikat a kitűzött határidőig nem tudták megszerezni. Elnök végül elrendeli, hogy a kérvények az összes iratokkal e jegyzőkönyvhöz csatoltassa-

[74] HL KMTR III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/1. 1. káptalan. 1–18. fólió.

nak és döntés végett a kancellár úr Ő kir. Fensége útján a nagymesteri teendőket ellátó Kormányzó Úr Ő Főméltósága elé terjesztessenek. Megköszönve a tagok ügyködését, egyben a legszigorúbb titoktartás kötelezettségére hívja fel a figyelmet, s az ülést bezárja.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: dr. sédeni Ambrózy György nyá. szds.
A pályázó neve és rendfokozata: v. lófő dálnoki Miklós Béla vőrgy. [sic!][75]
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A Vkf. véleménye tökéletesen megvilágítja a haditényt, így alábbi megjegyzéseim alapjában véve ismétlések.
1.) Csak Golovanyevszktől délre jelentettek elg-et.
2.) Másfelől a kérdéses lov. dd. nem volt veszélyeztetve.
3.) Kiderült, hogy itt csak kisebb elg. erőkről volt szó (2 lov. és 1 gk. szd.), amelyek még elmulasztott ellenintézkedések esetén sem jelentettek volna komolyabb veszélyt.
4.) A csapatok biztosítása kötelező.
Tehát a KMTR elnyeréséhez szükséges alapfeltételek hiányoznak. Éspedig: a kötelességen felüli öntevékenység és a haditénynek döntő jelentősége az általános helyzetre.
(NB. Feltehető, hogy az elg. vk. munkák megjelenése után a kép világosabb lesz.)
A fegyvertény időpontja: Nem tudtam pontosan megállapítani.
Kelt: Budapest, 1942. V. 27.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly ezds.
A kérvény száma: 46/KMTR–1942.
A pályázó neve és rendfokozata: v. lófő dálnoki Miklós Béla vőrgy. [sic!]
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Döntőnek tartom a Vkf. [...] részletes állásfoglalását, amelyhez csatlakozom.
Lényeg: a gyorshadtest kelet felé való előnyomulását feladja, mert tudomást szerez, hogy az egyik őrállomás veszélyeztetve van az umanyi gyűrűből kitört és dél felé előnyomuló elg. erők által. Észak felé csoportosul és támadáshoz előkészül.
A kitörő erők azonban gyengék voltak. Alárendelt erők 2 lov. és 1 gk. szd., amelyek a helyzetet lényegében nem befolyásolták volna még akkor sem, ha a kitört erők előretörése sikerrel járt volna.
A cselekmény nem meríti ki a KMTR alapszabályainak 3., 6. és 21. pontjaiban[76] lefektetett elveket, habár a ténykedés önálló, kezdeményező magatartásra mutat.

---

[75] Vitéz lófő dálnoki Miklós Bélát 1941. XI. 1-jével nevezték ki altábornaggyá.

[76] „3.-szor. Megmásíthatatlan és alapvető szabály gyanánt rendeljük, hogy senki, bárki legyen is az, magas születése, hosszú szolgálata, ellenségtől szenvedett sebesülések, vagy régebbi érdemek miatt, még kevésbbé [sic!] azonban puszta kegyből és mások ajánlására, hanem egyesegyedül [sic!] csak az vétessék fel a Rendbe, aki nemcsak becsület és kötelesség szerint teljesen kimerítette kötelmeit, hanem aki ezenfelül még valamely különösen bátorszívű [sic!] tettel is kitűnt, vagy aki nemcsak okos és katonai szolgálatunk javára irányuló javaslatot tett, hanem ennek végrehajtásában jeles vitézséggel közre is működött. [...]

6.-szor. A rendtagok két osztályba, nevezetesen a nagykeresztesek és a lovagok osztályába sorolnak. Lovagul az vétessék fel, aki másokat valamely kivételesen bátor tettel fölülmúlt, míg a nagykereszt csak annak van szánva, aki a bátorságot okos és olyan magatartással egyesíti, amely egyik vagy másik hadivállalkozás szerencsés eldöntésére üdvös befolyást gyakorolt. [...]

21.-szer valóban nehéz az ilyenmű tettnek valamennyi körülményét minden lehetséges és ésszerű elővigyázatosság alkalmazása mellett alaposan megvizsgálni és értékét helyesen lemérni, elengedhetetlenül szükségesnek tartjuk, rendi káptalanunknak megmásíthatatlan zsinórmértékül szeme elé tárni, hogy mindazok a tettek, amelyek felelősség nélkül abba is maradhattak volna, de mindazonáltal végrehajtattak, méltóak a Rendre. Például: ha valamelyik tiszt külön parancs nélkül támadást intéz és nemcsak megfontoltan mindent előkészít, de a végrehajtásnál személyes bátorságot is mutat, magatartásával az alárendelt legénységet sarkalja [sic!], sáncot, üteget vagy más megszállt helyet elfoglal; ha az ellenséges csapatok közt rést észlel s ezt a hasznot ígérő körülményt parancs bevárása nélkül szolgálatunk javára kihasználja, ha valamely veszélyes vállalkozásra önként ajánlkozik és az neki sikerül; ha ütközetben azon a szárnyon, amelyen van, dandárával, századával vagy osztagával saját kezdeményezéséből olyan mozdulatot hajt végre, amelyből egy hadtestre, vagy esetleg az

A fegyvertény időpontja: Kapcsolatos v. Vattay vőrgy. kérvényével. Megbízhatóan nem állapítható meg, így a katonai rang (KMTR alapszabályok 34. pont 2. bekezdés[77]) jönne tekintetbe.
Kelt: Budapest, 1942. V. 27.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Seydl Jenő nyá. vőrgy.
A kérvény száma: 46/KMTR–1942.
A pályázó neve és rendfokozata: v. lófő dálnoki Miklós Béla altbgy.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A Vkf. a kérvény véleményezésében, a fegyvertény minden mozzanatára kitérve, a legmesszebbmenő tárgyilagossággal, kételyt eloszlatóan megállapította, hogy az a KMTR mértékét nem üti meg.
A Vkf. véleményének összefoglalásában még felemlíti, hogy az elbírálás tárgyát képező fegyvertény – a jelenben – csak akkor volna figyelembe veendő, hogyha azt a honvédség avagy a KMTR érdekei kívánatossá tennék.
Ilyen okok nézetem szerint azonban ma, midőn nagy és döntést hozó hadműveletek küszöbén állunk, nem forognak fenn.
Végül csak azt jegyzem meg, hogy még a legkisebb harcászati egység pk-át is a felelősségre vonást kiváltó kötelességmulasztás vádja illetné, ha az ilyen, vagy hasonértelmű helyzetekben minden öntevékenységet mellőzve még parancsokra is várna arra nézve, hogy mitévő legyen.
A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.
Kelt: Budapest, 1942. IV. 24.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Wulff Olaf nyá. altengernagy
A kérvény száma: 46/KMTR–1942.
A pályázó neve és rendfokozata: v. lófő dálnoki Miklós Béla altbgy.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Az I. gyorshadtest a fegyvertény időszakában nem került veszélyeztetett helyzetbe és nem volt alkalma nagyobb harci tevékenységre, ámbár a vezetés kifogástalan volt. Az észak felé való biztosításra és felderítésre – amely az egyetlen öntevékeny intézkedés volt – mind az I. gyorshadtest, mind az 1. lov. ho. pk-a – noha meg nem határozható időközben – parancsot adott, annak mérvadó kihatása a hadi helyzetre azonban nem volt, mert csak kisebb elg. harci erőkkel álltak szemben. Így Miklós altbgy. és Vattay vőrgy. ugyanazon fegyverténye – Vattay alantasi minőségben – hivatkoznak, így a két kérvény azonos elbírálás alá esik. V. lófő dálnoki Miklós Béla a KMTR-be felvételre nem javasolható.
Kiváló fegyvertény csak Merész zls. eredményes támadása túlerővel szemben volt, amely az orosz csapat előtörését tényleg meghiúsította.
Különben mindkét kérvény elbírálásánál teljesen egyetértek a Vkf. azon véleményével, hogy kérvények elbírálása jelenleg nem időszerű, mert be kellene várni a háború végét, hogy az elg. részéről is adatokkal rendelkezzünk a fegyvertény igazságos megítélhetése végett és akkor újabb igazolások alapján fenti kérvényeket is újabb elbírálás alá lehetne vetni. Ez esetben Merész zls. fegyverténye is szóba kerülhetne. Hogy Miklós altbgy. is utólag újabb német részről történt igazolást terjesztett elő is igazolja a Vkf. fenti véleményét.

---

egész hadseregre különös előny származik; ha valamely megvalósítható katonai terve, vagy más új felfedezése kapcsán a végrehajtással valóságos hasznot hajt, stb. Ehhez képest a hadseregnél és ennek minden hadtesténél valamennyi katonatisztnek meg kell engedni, hogy vezénylő tábornokának vagy törzstisztjének előadhassa azt, ami alkalmat teremthet számára, hogy az ellenség ellen valami előnyöset végrehajtson és evvel ezt a kitüntetést megszerezze. [...]" Függelék.

[77] „34.-szer. [...] Ellenben azok a rendtagok, akik egyazon időszakból valók, katonai rendfokozatuk, több katonai rendfokozatú között pedig korrend és a vele járó rang szerint sorolnak. Ennek azután természetes következménye, hogy az új nagykeresztes, aki megelőzően már lovag volt, megelőzi rangban az ugyanazon avatásbeli más nagykeresztest, mely sorrend magában a Rend természetében rejlik és nemcsak ennek állandóságát és díszét szolgálja, hanem annak az Általunk mindjárt kezdetben megállapított főszabálynak pontos követését is jelenti, hogy ennek a lovagrendnek adományozásánál egyesegyedül [sic!] a katonai érdemet kell figyelembe venni, még pedig a pályázók tetteinek időbeli sorrendjében. [...]" Függelék.

Mérlegelendő volna továbbá, hogy a káptalan ne terjesszen-e elő javaslatot a még el nem intézett, az első világháborúra vonatkozó kérvények elbírálására, amelyekre vonatkozólag fenti aggályok már nem merülnek fel, és tudomásom szerint több kérvény figyelemre méltó.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 1–7.

Kelt: Budapest, 1942. V. 27.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy.

A kérvény száma: 6750/eln. 2. vkf.–1941., 15 pk/1941.

A pályázó neve és rendfokozata: v. lófő dálnoki Miklós Béla vőrgy. [sic!]

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: v. lófő dálnoki Miklós Béla vőrgy. fegyverténye *nem* üti meg azt a mértéket, amelyik érdemessé tenné, hogy a KMTR-be felvétessék. Az I. gyorshadtest pk. elhatározásai megfeleltek a harchelyzetnek, de nem emelkedtek ki a természetes köteles magatartásból, amely különös elbírálásra és elismerésre okot adnának. A vele szemben lévő elg. se képviselt olyan erőt, amely nagyszabásúvá tette volna a hadműveletét vagy fegyvertényét. Csak kisebb, az egérfogóból menekülő orosz osztagokról volt szó. A gyorshadtest pk. cselekedete és elhatározása nem volt olyan szabású, hogy lényeges vagy döntő befolyást gyakorolt volna az általános helyzetre. Természetesnek és nem különösnek tartom azt, hogy a gyorshadtest pk. a harchelyzetnek megfelelő intézkedéseket tett, a változó helyzet szerint képességének megfelelően cselekedett. Ha tehát a keleti irányban való előnyomulást részben feladta és észak felé támadni akart, az nem különös érdem, hiszen semmi nagyobb elg. erők tömegtámadása nem nehezítette meg az elhatározást, se nem tette súlyossá.

Merész zls. ügyes, bátor, de leginkább szerencsés viselkedése szép kitüntetésre érdemes, de az sem való a KMTR-be való felvételre.

Túl korainak találom az időt a KMTR adományozására. Az első világháborúban a nagy hadseregek hatalmas arcvonalai és csatái valamint a háború hosszú tartama teremtettek olyan helyzeteket, ahol a háború tartama alatt világosan és lezáróan lehetett az érdemességet megállapítani. Most jelenben benn vagyunk a háborúban, eddig csak kisebb erők vettek részt a küzdelemben. Az előttünk álló háborúban már nagyobb erők vesznek részt; ennek lezajlása után beérkező kérvények helyes és igazságos mérlegelése csak akkor történhetik meg igazán, amikor az elkövetett haditettek alkalmat adnak az összehasonlításra. Így azután csak igazán kimagasló fegyvertényekért kapható a magas kitüntetés, ilyenekért *nem*.

Mivel a Kormányzó Úr Ő Főméltósága amúgy is bőven megjutalmazta a kérvényezőt,[78] más kitüntetésre pótlólag javaslatom nincsen.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 2–6.

Kelt: Budapest, 1942. IV. 14.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Metz Rezső nyá. altbgy.

A kérvény száma: 46/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: v. lófő dálnoki Miklós Béla altbgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Az Umanynál körülzárt orosz erők egy részének 1941. VIII. 6-án történt kitörési kísérleténél, részben saját kezdeményezésből célirányos intézkedéseket tett, ezek a rendszabályok azonban már csak azért sem érvényesülhettek, mert egy felderítőosztag kivételével csapatai egyáltalán harcba sem kerültek és a kitört orosz csapatrészek megsemmisítését más csapatok időközben már elvégezték.

Ezek a kitört orosz csapatrészek különben is számbelileg gyengék voltak, úgyhogy eme erők sikeres kitörése sem befolyásolta volna lényegesen az általános helyzetet. Végül megemlítem, hogy a magától értendő [sic!] támadás elhatározása – tekintettel az elg. és a baráti csapatok helyzetére – semmi különösebben kiváló bátorságot nem igényelt.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Klotildliget, 1942. V. 9.

[78] Vitéz lófő dálnoki Miklós Béla vezérőrnagy „hadtestének az ellenség előtt való eredményes vezetéséért" a Magyar Érdemrend hadiszalagos, kardos középkeresztjéhez megkapta a csillagot hadidíszítménnyel és kardokkal, 1941. IX. 15. (*Honvédségi Közlöny*, 1941/44. sz.)

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds.
A kérvény száma: 46/KMTR–1942.
A pályázó neve és rendfokozata: v. lófő dálnoki Miklós Béla altbgy.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A szándék, az elhatározás nem került végrehajtásra, minek folytán az nem is vált fegyverténnyé; így a hdt. pk. vezetőképessége, valamint magatartása harc közben, illetve harcban sem juthatott kifejezésre. De elhatározásával is csak a kapott feladatának tett eleget, mert a szándékolt beavatkozás nem maradhatott volna el felelősség nélkül. Feladata ugyanis az volt, hogy Pjervomajszkra előretörve, az elg. egyedüli visszavonulási útját elvágja és az ugyanoda előretörő pc. ho-okkal a gyűrűt az elg. körül bezárja. Mi természetesebb tehát, hogy a Golovanyevszktől északra kitört elg. déli irányban jelentett mozgását, illetve elvonulását meg kellett akadályozni, ami legalkalmasabban támadás által történik. A támadási szándék kifejezésre is jut különben már abban a hdt. intézkedésben is (4-én), amelyben a lovas dd. pk-ot egy zöm készen tartására utasítja esetleges más irányú alkalmazhatás céljából. A támadásra a hdt. pk. aztán annál inkább elhatározhatta magát, miután a Bugtól délre a románokkal szemben álló elg. a két utolsó napon nem tett kísérletet a folyón való átkelésre.
A hdt. pk. tényleírásának záró összefoglalójára megjegyzem: 1) ezáltal a kapott feladatának felelt meg; 2) gyors és erélyes harcbavetés nem is volt, – ezt akarta ugyan –, de csapatai közül csak Merész zls. különítménye állt harcban; 3) ezzel a hdt. pk. kötelességét teljesítette, s nem vonta el tulajdonképpen „erejének tetemes részét" eredeti feladatától, mert intézkedéseivel éppen eredeti feladatának tett eleget, amint azt már előbb kifejtettem, csak – mondjuk – nem érte még el zömével Pjervomajszk területét. A bevetés iránya azonban egy későbbi időpontban – tehát Pjervomajszk elérésével is – hasonló, adott esetben ugyancsak északi lett volna. Elöljárói (harctéri) vélemények, valamint tanúbizonylatok hiányoznak, itt ugyanis nem annyira szervezetszerű, békebeli elöljárók véleménye mérvadó, hanem a harctérieké.
A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.
Kelt: Budapest, 1942. IV. 25.
Pro domo: Utólag, 1942. V. 5-én bemutatott Miklós altbgy. egy levelet a német LII. hdt. vkf-étől (1941. XI. 25-én keltezve), amelyben utóbbi igazolja, hogy a pc. felderítésre Golovanyevszk felé 1941. VIII. 6-án 8-kor ő – Miklós altbgy. – adta a parancsot. Ez a véleményemen nem változtat.
Kelt: 1942. V. 5.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: dr. sédeni Ambrózy György nyá. szds.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Vattay Antal vőrgy.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A Vkf. véleménye tökéletesen megvilágítja a haditényt, így alábbi megjegyzéseim alapjában véve ismétlések:
1) Csak Golovanyevszktől délre jelentettek elg-et.
2) Másfelől a lov. dd. nem volt veszélyeztetve.
3) Kiderült, hogy kisebb elg. erőkről volt szó (2 lov. és 1 gk. szd.), amelyek még elmulasztott ellenintézkedések esetében sem jelenthettek volna komoly veszélyt.
4) A csapatok biztosítása kötelező.
Tehát a KMTR elnyeréséhez szükséges alapfeltételek hiányoznak. Vagyis a kötelességen felüli öntevékenység és a haditénynek döntő jelentősége az általános helyzetre.
(Feltehető, hogy az elg. vk. munkák megjelenése után a kép világosabb lesz.)
A fegyvertény időpontja: Nem tudtam pontosan megállapítani.
Kelt: Budapest, 1942. V. 27.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly ezds.
A kérvény száma: 47/KMTR–1942.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Vattay Antal vőrgy.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A Vkf. [...] részletes állásfoglalását döntőnek tartom. Ehhez csatlakozom!

Lényeg: a lov. dd. pk. feladata volt a Bug Lozovata és Csizsova közötti folyamszakaszának dél felé való biztosítása.

A csoportosulás felvétele közben, áthallás útján értesül a lov. dd. pk., hogy a gruskai őrállomás az umanyi gyűrűből kitört elg. által veszélyeztetve van. A felderítést bevezeti, majd midőn értesül, hogy kb. 2 lov. szd. és 1 gk. szd. széjjel lett ugrasztva északi irányba támadásba csoportosul. Előnyomul, harcba azonban nem kerül. Csak a felderítésre kiküldött pcgk. szak.

Alárendelt erők törtek ki, amelyek még sikeres előretörés esetén sem tudták volna a saját helyzetet felborítani.

A lov. dd. pk. ténykedése önálló és kezdeményező volt. Ez azonban nem meríti ki a KMTR alapszabályainak 3., 6. és 21. pontjaiban[79] lefektetett elveket.

A fegyvertény időpontja: Kapcsolatosan v. lófő dálnoki Miklós Béla vőrgy. kérvényével. Megbízhatóan nem állapítható meg, így a katonai rang (KMTR alapszabályok 34. pont 2. bekezdés[80]) jönne tekintetbe.

Kelt: Budapest, 1942. V. 27.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Seydl Jenő nyá. vőrgy.

A kérvény száma: 47/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Vattay Antal vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: A Vkf. a kérvény véleményezésében, a fegyvertény minden mozzanatára behatóan kitérve, a legmesszebbmenő tárgyilagossággal, kételyt eloszlatóan megállapította, hogy az a KMTR mértékét nem üti meg.

A Vkf. véleményezésének összefoglalásában még felemlíti, hogy az elbírálás tárgyát képező fegyvertény a jelenben csak akkor volna figyelembe veendő, hogyha azt a honvédség avagy a KMTR érdekei kívánatossá tennék.

Ilyen okok azonban nézetem szerint ma, midőn nagy és döntést hozó hadműveletek küszöbén állunk, nem forognak fenn.

Végül csak azt jegyzem meg, hogy még a legkisebb harcászati egység pk-át is a felelősségre vonást kiváltó kötelességmulasztás vádja illetné, ha az ilyen vagy hasontermészetű helyzetekben, minden öntevékenységet mellőzve még parancsokra is várna arra nézve, hogy mitévő legyen.

Meggyőződésem szerint az adott esetben Merész László zls-t illetné meg a KMTR lovagkeresztje, miért is nevezett alkalomadtán kérvényének benyújtására volna felszólítandó.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Budapest, 1942. IV. 24.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Wulff Olaf nyá. altengernagy

A kérvény száma: 47/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Vattay Antal vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Az 1. honv. lov. ho. az I. gyorshadtest kötelékében nem került veszélyeztetett helyzetbe és nem volt alkalma nagyobb harci tevékenységre. Az észak felé való biztosításra és erőszakos felderítésre – amely az egyetlen öntevékeny intézkedés volt – parancsot adott ugyan, de annak mérvadó kihatása a hadihelyzetre nem volt, mert csak kisebb elg. harci erőkkel álltak szemben. V. Vattay Antal vőrgy. a KMTR-be felvételre nem javasolható.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 1–7.

Kelt: Budapest, 1942. V. 27.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy.

A kérvény száma: 4401/eln. l. vkf.–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Vattay Antal vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

---

[79] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

[80] Lásd a 77. számú lábjegyzetet.

Indoklás: V. Vattay Antal vőrgy. kérvényében előadott fegyverténye nem üti meg azt a mértéket, amelyik érdemessé tenné a KMTR-be való felvételére. Az az elhatározás, hogy a lov. dd. északi irányban folytatja előnyomulását és nem a Bug hídjainak biztosítását és megszállását tekinti további főfeladatnak, érdekes, de ismerve az általános helyzetet, nem olyan kimagasló és döntő befolyású, amilyennek a kérvényező látja. Amellett még nincsen tisztázva, hogy csak a lov. dd. pk. ötlete az, hogy megváltoztatja a további előnyomulás irányát, mert a gyorshadtest pk. is majdnem egy időben felhívja a lov. dd. pk. figyelmét Golovanyevszktől délre történő eseményre, ahol egy hdt. őrállomás (híradó) oroszok által szorongatott helyzetbe került, mire az ottani helyzet felderítése szükségesnek mutatkozott. Valamivel később a gyorshadtest pk. vk. tisztje ugyanolyan, illetve hasonló utasítást adott a lov. dd. pk-nak.

Északon az oroszok áttörését nem a lov. dd. zöme akadályozta meg, mert ez a zöm nem is került harcérintkezésbe az oroszokkal, csak a kis kiküldött Merész László zls. felderítő különítményének volt szerencséje, eredményes ügyes harcokat vívott kis orosz erőkkel.

Vattay vőrgy. kérvényében előadott cselekedetei szépek, helyesek, de nem merítik ki a követelményeket, amelyek a KMTR-be való felvételt indokolttá teszik, hiszen nem is harcolt.

Mivel különben kiváló magatartása amúgy is Ő Főméltósága által bőven elismertetett,[81] újabb felterjesztés kitüntetésre nem szükséges.

Különben itt is fennáll az a tény, mivel hogy benn vagyunk a háborúban és valószínűleg újabb kérvényezők fognak jelentkezni, be kell várni azt az időt, amikor az összes fegyvertényeket össze lehet hasonlítani, mert csak úgy lehet a fegyvertények súlyossága szerint igazságosan ítélkezni. A mostani harcok [...] az első világháború hatalmas kereteitől lényegesen eltérnek, sokkal kisebb méretűek.

Kérvényező cselekvése *nem* üti meg a mértéket.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Budapest, 1942. IV. 14.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. lg. spondalungai Metz Rezső nyá. altbgy.

A kérvény száma: 47/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Vattay Antal vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Az Umanynál körülzárt orosz seregtestek egy részének 1941. VIII. 6-án történt kitörési kísérlete alkalmával – részben saját kezdeményezésből – célirányos intézkedéseket tett, amelyek azonban az időközben beállt események miatt nem érvényesülhettek. – A már megindult támadás nem is került végrehajtásra, és egy felderítő osztag harcainak kivételével nem is került sor az elg-gel való összeütközésre. – A bevezetett támadó vállalkozások, mint már nem szükségesek, felsőbb parancsra elmaradtak, mert a kitört orosz csapatrészek más csapatok által intéztettek el.

Hivatalos mérvadó vélemény szerint az ottani elg. kitörés még siker esetén sem gyakorolt volna lényeges befolyást az összharchelyzetre.

Végül még megemlítem, hogy a magától értendő [sic!] támadás elhatározása – tekintettel az elg. és a baráti csapatok helyzetére – semmi különösebb kiváló bátorságot nem igényelt.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Klotildliget, 1942. V. 9.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds.

A kérvény száma: 47/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Vattay Antal vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: A szép és tanulságos szándék, illetve elhatározás egy merész és a KMTR-re méltó fegyvertényt válthatott volna ki, ha ütközetre került volna sor; harc azonban – eltekintve a Merész–különítménytől – nem volt. Így itt is csupán az elhatározásról és a csapatok készenlétbe helyezéséről lehet beszélni. – Ennek megítéléséhez a feladatot kell szem előtt tartani: úgy a VIII. 2-ára szóló

[81] Vitéz Vattay Antal vezérőrnagy „az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért és dandárának az ellenség előtt való eredményes vezetéséért" a Magyar Érdemrend hadiszalagos, kardos középkeresztjéhez megkapta a csillagot hadidíszítménnyel és kardokkal, 1941. XI. 12. (*Honvédségi Közlöny,* 1941/56. sz.)

1223. sz., valamint a következő napokra kiadott gyorshadtest intézkedésekkel az elöl levő német erők és a saját 1. gk. dd. jobb szárnyának dél felől való biztosítása, továbbá az elg. esetleges Bug átkelési kísérletének megakadályozása volt a lov. dd. feladatául kitűzve. – A VIII. 5-én 21 h-kor kiadott 1444. sz. előzetes gyorshadtest intézkedés pedig a 7-ére tervezett, kelet felé irányuló előnyomuláshoz rendeli el a felkészülést. – Jóllehet tehát, hogy a figyelem állandóan inkább dél felé (később kelet felé) irányul, a Bugtól délre levő elg. VIII. 6-án általában 10 h-ig – amidőn ugyanis a lov. dd. pk. az északi beavatkozásra határozta magát – átkelési kísérletet nem tett, csupán tüzérségével alkalmatlankodott, úgy hogy az elhatározás ezen elg-hez viszonyítva nem volt túl kockázatos. De másrészt az északi irányra is fel volt híva általánosságban a figyelem, amennyiben az előbb említett 1223. sz. gyorshadtest intézkedésben az általános helyzet ismertetésénél említés történt, hogy VIII. 1-jén a német 1. hgy. ho-nál – és csak annál – harc volt a golovanyevszki erdős területen elg. ellentámadás következtében. – Végül pedig a gyűrű sem volt még az elg. körül dél felől bezárva. – Mindezek folytán az északi irányt sem hagyhatta a lov. dd. pk. figyelmen kívül; természetes tehát, hogy az első hírre elg. erők fellépéséről Golovanyevszk környékén (kb. 8 h) azonnal intézkedett a helyzet felderítésére s kiküldte Merész zls. pc. különítményét, amit ezek után nem igen lehet az öntevékenység szempontjából bírálgatni, de mindenben csak a legteljesebben helyeselni. [Különben Miklós altbgy. utólag benyújtotta a német LII. hdt. vkf-ének 1941. XI. 25-én kelt levelét, amelyben igazolja, hogy a pc. felderítésre Golovanyevszk felé a parancsot ő – Miklós altbgy. – adta ki 1941. VIII. 6-án 8 h-kor. Érk. 1942. V. 5.]

A lov. dd. felriasztása és készenlétbe helyezése is megfelelt a gyorshadtest pk. intenciójának, mert zöm képzése és készentartása esetleg szükségessé válható más irányú alkalmazásra el is volt általa rendelve. – Ezek után már csak a lov. dd-nak északi irányban való bevetése lett volna tulajdonképpen egy valóban önálló és öntevékeny ténykedés a lov. dd. pk. részéről, ha nem tárgyalt volna 10.30 óta ismételten, személyesen távbeszélőn e szándékáról a gyorshadtest pk-ával, aki a tervhez hozzájárult, s ennek folytán aztán a felelősséget is tulajdonképpen már ő viselte.

A helyzetet különben Merész zls. példás beavatkozása döntötte el, úgy hogy a lov. dd. még csak harcérintkezésbe sem lépett a golovanyevszki elg-gel, sőt még az elrendelt készenlétbehelyezés területét is Lozovata–Balka Danyilovánál csak alig kellett változtassa, hogy később mint az LII. hdt. tartaléka Novoszjelkánál rendelkezésre állhasson.

A kérvényhez hiányzanak a tanúbizonylatok (LII. hdt., 17. hds., 100., 101. ho-tól, esetleg másoké), valamint éppen a legmérvadóbb, a harctéri közvetlen elöljárójának, a gyorshadtest pk-ának a véleménye.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Budapest, 1942. IV. 25.

Katonai Mária Terézia Rend

111/KMTR–1943.
2. sz. káptalan
Jegyzőkönyv a Katonai Mária Terézia Rend
2. sz. káptalani ülésének lefolyásáról 1943. XI. 25-én[82]

Jelen vannak: v. ns. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds. mint elnök; ns. szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy., Wulff Olaf Rikárd nyá. fő. vfkp., Seydl Jenő nyá. vőrgy., v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly vőrgy., br. Cumin Artúr[83] ezds. és ns. dr. sédeni Ambrózy György nyá. őrgy. mint káptalani tagok; v. Góthay Béla nyá. vőrgy. rendi ügyvivő mint a jegyzőkönyv vezetője

Bevezetés: Elnök megnyitja az ülést és üdvözli a káptalan tagjait.

Tárgy: Ügyködés tárgyát képezi: ns. Dorner Dezső[84] szds., Ankay–Anesini Győző[85] vőrgy., Merész László t. hdgy., Burget Lajos[86] ezds., Balogh II. Imre[87] szds., v. Oszlányi Kornél vőrgy., Duska László szds. és Fittler Sándor[88] (psz. zls.) t. hdgy-nak a KMTR-be való felvétel iránt benyújtott kérvényének elbírálása.

---

[82] HL KMTR III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/2. 2. káptalan. 19–97. fólió.

[83] Bár Báró Cumin Artúr (Filefalva, 1889. X. 23 – ?, 1952.) cs. és kir. főhadnagy, m. kir. ezredes. Az első világháborúban a cs. és kir. 67. gyalogezrednél szolgált. 1920–1922 között a m. kir. vasi gyalogezrednél, 1924–1925, illetve 1927–1933 között a m. kir. 1. honvéd gyalogezrednél, 1933–1934 között az 1. vegyesdandár-parancsnokságon teljesített szolgálatot. 1934–1936 között a m. kir. 7. kerékpáros zászlóalj parancsnokhelyettese, 1936–1938 között a 3/II. határbiztosító osztály parancsnoka, 1938. XI-től a m. kir. 10., 1939. I-tól a 13., 1940. XII-től a 22. határvadász zászlóalj parancsnoka. 1941. X-tól a m. kir. 26. gyalogdandár (1942. II-tól könnyű hadosztály) leventeparancsnoka. 1943. VIII-tól a IX. hadtestparancsnoksághoz volt beosztva. 1944. XII – 1945. II. között a 3. honvédkerület parancsnokság leventeelőadója. 1945. V – 1948. IX. között szovjet hadifogoly, 1949-ben elbocsátották a szolgálatból. 1917-ben megkapta a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét. (*Felszeghy:* i. m. 259. o.; HL Akvi 305/1899.; *Hofmann – Hubka:* i. m. 81. o.)

[84] Nemes Dorner Dezső (Érsekújvár, 1907. V. 11 – Cleveland, 1987.) m. kir. százados. 1931-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát, 1931. VIII-tól a m. kir. 6. kerékpáros zászlóaljnál, 1934. VII-tól a gépkocsizó csoport parancsnokságnál, 1938. V-tól a m. kir. 4. honvéd gépkocsizó (lövész) zászlóaljnál, 1942. IV-tól a 31. önálló harckocsizászlóaljnál, 1942. X-től a 2. felderítő zászlóaljnál szolgált. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levétár és Irattár Központi Irattár [A továbbiakban: HM HIM KI] 11.698. sz. tiszti okmánygyűjtő; Szabó Péter szíves közlése.)

[85] Ankay-Anesini Győző (Marosújvár, 1893. XI. 23 – Buenos Aires, 1955. II.) m. kir. vezérőrnagy. 1911–1915 között csapattiszti beosztásban szolgált, 1915–1918 között orosz hadifogoly. 1937-ig a M. kir. Honvédelmi Minisztérium 1/a. osztályának fogalmazótisztje, osztályvezető-helyettese, illetve az Elnöki A. osztály vezetője. 1937. VIII – 1940. III. között a 3. vegyesdandár, illetve a III. hadtest vezérkari főnöke. 1940. III–XII. között a M. kir. Honvédelmi Minisztérium Elnöki A. osztály, 1941. VIII–XI. között a 19. osztály vezetője. 1941. XI – 1942. V. között a m. kir. 1. gépkocsizó dandár parancsnoka, 1942. V–XI. között a VI. hadtesthez beosztva. 1943. II-ban nyugállományba vonult. (*Szakály* 2003. 27–28. o.)

[86] Burget Lajos (Szikszó, 1895. II. 9 – Salzburg, 1977. VIII. 7.) m. kir. vezérőrnagy. 1914-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát. Az első világháborúban, majd 1921–1939 között csapattiszti beosztásokban szolgált. 1939. I–X. között a m. kir. 2. gépkocsizó dandár tüzérosztályának parancsnokhelyettese, 1939. X –1941. III. között a 2. gépvontatású könnyű tüzérosztály parancsnokhelyettese, majd 1941. III – 1943. VIII. között parancsnoka. 1943. VIII – 1944. VII. között a m. kir. I. páncélos hadtest, 1944. VII – 1945. II. között a VIII. hadtest tüzérségi parancsnoka, 1945. II-tól hadsereg, illetve hadtest tüzérségi parancsnok. (*Szakály* 2003. 63–64. o.)

[87] Vitéz Balogh II. Imre (Pálfa, 1909. IX. 7 – n. a.) m. kir. százados. 1932-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1932. VIII-tól a m. kir. 8. honvéd gyalogezrednél, 1935–1939 között a határőrségnél, 1939. I-tól a 18/III. zászlóaljnál szolgált, 1942. VIII. 15-én Korotojaknál súlyosan megsebesült. 1944. IV-tól a m. kir. 1. honvéd gyalogezred II. pótzászlóalj megbízott parancsnoka, 1944. IX. 11-én Torda környékén eltűnt. Feltételezhetően szovjet hadifogságban hunyt el. (HM HIM KI 2228. sz. tiszti okmánygyűjtő.)

[88] Fittler Sándor (Szilvásvárad, 1914. II. 14 – ?, ?) m. kir. főhadnagy. 1942. XI. 1-jével felvették a hivatásos állományba, illetve egyidejűleg áthelyezték a gyorsfegyvernem páncélos csapattól a gépkocsizó gyalogsághoz. (*Honvédségi Közlöny,* 1943/19. sz. 473. o.)

A haditettek ismertetése: Az egyes haditetteket ismertető iratok, vélemények és tanúsítványok felolvasásától az elnök általában eltekint, mert azok a káptalani tagok között köröztettek, tehát ismeretesek.

Szavazás: Elnök kéri a véleményeket sorrendben, a rangban legfiatalabb rendtagtól felfelé a legidősebbig felolvasni és pedig:

1. ns. Dorner szds-ra vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – nem
br. Cumin ezds. – nem
br. Ungár vőrgy. – nem
Seydl vőrgy. – igen
Wulff vfkp. – igen
Kratochvil altbgy. – nem
v. Janky vezds. – nem

2. Ankay–Anesini vőrgy-ra vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – nem
br. Cumin ezds. – nem
br. Ungár vőrgy. – nem
Seydl vőrgy. – nem
Wulff vfkp. – nem
Kratochvil altbgy. – nem
v. Janky vezds. – nem

3. Merész t. hdgy-ra vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – nem
br. Cumin ezds. – igen
br. Ungár vőrgy. – nem
Seydl vőrgy. – igen
Wulff vfkp. – igen
Kratochvil altbgy. – nem
v. Janky vezds. – igen

4. Burget ezds-re vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – nem
br. Cumin ezds. – igen
br. Ungár vőrgy. – nem
Seydl vőrgy. – nem
Wulff vfkp. – igen
Kratochvil altbgy. – nem
v. Janky vezds. – nem

5. Balogh II. szds-ra vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – nem
br. Cumin ezds. – nem
br. Ungár vőrgy. – nem
Seydl vőrgy. – nem
Wulff vfkp. – nem
Kratochvil altbgy. – nem
v. Janky vezds. – nem

6. v. Oszlányi vőrgy-ra vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – igen
br. Cumin ezds. – igen
br. Ungár vőrgy. – igen
Seydl vőrgy. – igen

Wulff vfkp. – igen
Kratochvil altbgy. – igen
v. Janky vezds. – igen

7. Duska szds-ra vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – nem
br. Cumin ezds. – igen
br. Ungár vőrgy. – igen
Seydl vőrgy. – igen
Wulff vfkp. – igen
Kratochvil altbgy. – nem
v. Janky vezds. – nem

8. Fittler t. hdgy-ra vonatkozólag:
Ambrózy őrgy. – nem tárgyalható
br. Cumin ezds. – nem tárgyalható
br. Ungár vőrgy. – nem tárgyalható
Seydl vőrgy. – nem tárgyalható
Wulff vfkp. – nem tárgyalható
Kratochvil altbgy. – nem tárgyalható
v. Janky vezds. – nem tárgyalható, a később kifejtettek alapján.

A vélemények felolvastattak.
A szavazatok a következőképpen oszlanak meg:

Név	Dorner szds.		Ankay vőrgy.		Merész t. hdgy.		Burget ezds.		Balogh szds.		Oszlányi vőrgy.		Duska szds.		Fittler t. hdgy.	
	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem
Ambrózy őrgy.	–	x	–	x	–	x	–	x	–	x	x	–	–	x	Nem tárgyalandó	
br. Cumin ezds.	–	x	–	x	x	–	x	–	–	x	x	–	x	–		
br. Ungár vőrgy.	–	x	–	x	–	x	–	x	–	x	x	–	x	–		
Seydl vőrgy.	x	–	–	x	x	–	–	x	–	x	x	–	x	–		
Wulff vfkp.	x	–	–	x	x	–	x	–	–	x	x	–	x	–		
Kratochvil altbgy.	–	x	–	x	–	x	–	x	–	x	x	–	–	x		
v. Janky vezds.	–	x	–	x	x	–	–	x	–	x	x	–	–	x		
Összesen	2	5	–	7	4	3	2	5	–	7	7	–	4	3	–	–

Határozat: Elnök a szavazatokból megállapítja, hogy a KMTR-be való felvételre érdemesnek találtatott:

Egyhangúlag: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

Szótöbbséggel (1 szavazattal): dr. Merész László t. hdgy., Duska László szds.

Nem találtatott érdemesnek:

Egyhangúlag: Ankay-Anesini Győző vőrgy., Balogh II. Imre szds.

Szótöbbséggel: Dorner Dezső szds., Burget Lajos ezds.

Elnök bejelenti, hogy Burget ezds., Dorner szds. és Balogh II. szds. fegyverténytét illetőleg javaslat történt a MTAVÉ-mel való kitüntetésre. Aki a javaslattal egyetért, kézfölemeléssel jelezze. Elnök megállapítja, hogy a káptalan a javasoltakat egyhangúlag a MTAVÉ odaítélésére érdemesnek tartja.

Fittler t. hdgy. esete: Fittler psz. zls. kérvényére vonatkozólag a káptalannak egyhangúlag hozott határozata az, hogy a szemtanúi bizonyítványok és a zlj. pk. véleményezése között fennálló, mélyreható ellentmondások és eltérések tisztázása előtt a káptalan a kérvényt érdemlegesen nem tárgyalhatja.

De elhangzott itt a pályázó kérvényével kapcsolatban azt az elvi álláspontot magában foglaló vélemény, hogy valamely határozott parancsnak a Szolgálati szabályzat 82. pontja által nem indokolható nem–teljesítése – tehát parancsszegés – alapján létrejött haditett nem jöhet a KMTR-be való érdemesség elbírálásakor figyelembe, mert nem tűrhető, hogy ily önhatalmú kilengések ezután lábra kapjanak a KMTR-re való pályázás jogcímén. Különösen nem, ha a parancsszegés – akár csak látszólag is – túlhajtott személyi becsvágyból történt volna.

Ezt az álláspontot alátámasztja az I. Ferenc József Ő Felsége 1878. évi magyarázó rendelkezésének A) fejezet 4. pont 4. bekezdése.[89]

Természetesen nehéz helytállóan megállapítani, hogy hol és mikor lehet személyi becsvágyból eredő indokolatlan eljárásról szó, de ha valaki rövid 2-3 óra leforgása alatt mindjárt két ízben egymásután cselekszik a kapott parancs megszegésével, vagy parancs ellenére indokolatlanul, önhatalmúlag, akkor az mindenesetre gondolkodóba ejti az embert.

Kötelességszerűen rá kell mutatni, hogy ily esetek már csak fegyelmi szempontból sem tűrhetők, de egyben a jeles KMTR makulátlan becsületét és tündöklő dicsfényét is aláásnák és értékét lejáratnák.

Ha már most ezen általános fejtegetés után Fittler konkrét esetére áttérünk, meg kell állapítanunk – még ha a legönzetlenebb és legtisztább szándékot hajlandók volnánk is elismerni –, hogy azt azonban mentségéül, vagy enyhítő körülményképpen betudni nemigen lehet, mert mindkét esetben meggondolatlanul és indokolatlanul cselekedett kapott parancsa ellenére. Indokolatlanul, mert mint a gp. szd. gk. tisztjének a küzdők vonalában semmi keresnivalója nem volt, pláne nem, miután határozott paranccsal lett hátraküldve; szolgálati beosztását tehát elg. előtt és válságos helyzetben önkényesen elhagyta.

De a másik esetben is felesleges, tehát indokolatlan volt az eljárása, mert a zlj. pk. intézkedett Lovászy t. zls. útján az elővéd visszavonásáról, akit Fittler zls. csak rövid idővel előzött meg.

Az ily módon indokolatlan parancsszegés folytán létrejött haditetteket – ha mégoly fényesek volnának is –, nem lehet és nem szabad kitüntetésekkel, legkevésbé a KMTR-del honorálni, mert azok inkább haditörvényszék elé valók.

Ebből kifolyólag Fittler psz. zls. kérvénye elvből elutasítandó és az elutasítás ténye és lényege tiszti parancsban kihirdetendő volna. [A kérvényező neve megemlítése nélkül. – „Előfordult"]

A felszólalások eredményeképpen elnök megállapítja, hogy a káptalan az előbb vázolt álláspontot egyhangúlag elfogadta és magáévá tette azon javaslattal, hogy Fittler psz. zls. kérvénye elvből elutasíttassék és hogy a tisztikar figyelme az esetre kellőképpen felhívassék.

Javaslatok: Ezek után a káptalan a következő javaslatokat terjeszti elő:

a) A KMTR-be való felvételre javasoltatnak, a lovagkereszt egyidejű adományozása mellett:

1. dr. Merész László t. hdgy.

Az 1941. VIII. 6-i golovanyevszki ütközetért, mint felderítő osztag pk-a. Kimagaslóan bátor, önfeláldozó magatartásával két pcgk-val egymaga két kozák szd-ot, húsz tehergépkocsin előnyomuló gyalogságot szétvert és két elg. harckocsit kilőtt, feltartóztatott még ezeket később követő gyalogságot is – tehát saját erejét messze túlhaladó elg. erőket.

[89] „Ahol kiderül, hogy az önállóság és saját kezdeményezés a vett parancs szándékos mellőzését és semmibevevését jelenti, ott elismerésreméltó érdemről szó sem lehet, ott valamely eredménye szerint ragyogó fegyvertény sem lehet alapja a Rendre való érdemességnek." Függelék.

Ezáltal egy pihenő német ho. törzset parancsnokával és egy ugyancsak pihenő német ho. vonatot mentett meg a rajtaütésszerű megtámadtatástól, illetve megsemmisüléstől. Megakadályozta egyben, hogy ez az elg. a továbbiakban a saját gyorshadtestet – nevezetesen az 1. lov. dd-t – oldalba és hátba támadja.

2. v. Oszlányi Kornél vőrgy.

Az 1943. I. 17-28. közötti Don-menti harcokért, mint a 9. k. ho. pk-a.

A tömeges orosz erők téli támadása folytán szükségessé vált visszavonulás alkalmával sorozatos válságos helyzeteket mentett meg személyiségének kimagaslóan bátor, veszélyt nem ismerő, öntevékeny latba vetésével és a legénységet sarkalló példaadásával, nevezetesen Alekszandrovkánál és Verhnye Turovónál.

Amellett a tíznapi hősies kitartása eredeti Don-menti állásaiban – elg. tömegtámadások dacára, mint az „utóvédek utóvédje" – mélyreható kihatással volt az általános hadászati helyzetre, amennyiben a voronyezsi hídfő zavartalan kiürítését és az ottani tetemesebb német erők rendezett elvonulását biztosította és tette lehetővé, megakadályozván egyben ez erők esetleges megsemmisítését.

3. Duska László szds.

Az 1943. I. 20-i támadásért Oljsanka Novajánál, mint a 13. k. ho. egy harccsoportjának pk-a.

Az Osztrogozsszk területén körülzárt 13. k. ho. csapatainak, más szétugrasztott magyar, valamint német csapatrészeknek nyugati irányban szándékolt kitöréséhez egy harccsoporttal ilyirányú támadásra utasítva, a paranccsal ellentétben a támadást önszántából nyugati irány helyett déli irányban hajtotta sikeresen végre. A zlj. élén sebesülten végigharcolva s kiválóan bátor és példás magatartásával a legénységet magával rántva, miáltal az elg. gyűrűből való kitörést és evvel a saját és szövetséges csapatrészek kiszabadulását körülzártságukból lehetővé tette.

b) Fegyverténynek teljes méltánylása mellett a KMTR-be való felvételre nem javasoltatik ugyan, de a sorozatos tettre kész, kiválóan bátor és sikeres haditettek elismeréséül a MTAVÉ-mel való kitüntetésre javasoltatik:

Burget Lajos ezds.
ns. Dorner Dezső szds.
Balogh II. Imre szds.

c) Fegyverténynek teljes méltánylása mellett a KMTR-be nem volna felveendő:

Ankay-Anesini Győző vőrgy.

d) Fittler Sándor t. hdgy. haditénykedése méltánylásra elvből nem jönne tekintetbe és kérvénye elutasítandó volna, mert haditettének alapját két ízben – nem indokolható – parancsszegés: a vett parancsok nem-teljesítése képezte. Márpedig oly fegyvertény, amely engedetlenség mellett, pláne túlfűtött személyi becsvágyból jött volna létre, nem képezheti mérlegelés tárgyát. (Lásd I. Ferenc József Ő Felsége 1878. évi magyarázó rendelkezésének A) fejezet 4. bekezdését.[90])

A káptalan azon egyhangú javaslatát terjeszti ezen üggyel kapcsolatban elő, hogy az elvi elutasítás ténye és lényege – a név említése nélkül – tiszti parancsban kihirdettessék.

Rendi rang meghatározása: A KMTR-be való felvételre javasoltak következőleg sorolnak vitézi tettük időpontja szerint:

dr. Merész László t. hdgy.
v. Oszlányi Kornél vőrgy.
Duska László szds.

Zárszó: A tárgyalást érdemileg befejezvén, elnök felkéri a rendi ügyvivőt, hogy a kérvényeket az összes iratokkal, a káptalan tagjainak véleményével, valamint a káptalan javaslatával a mai

[90] Lásd a 89. számú lábjegyzetet.

jegyzőkönyvhöz csatolja és döntésre a nagymesteri teendőket ellátó Kormányzó Úr Ő Főméltósága elé terjessze a m. kir. honvédelmi miniszter úr útján.

Végül felhívja a jelenlévő urak figyelmét a legszigorúbb titoktartás kötelezettségére és ügyködésüket megköszönve az ülést bezárja.

A jegyzőkönyv felolvasás után, helyesnek találva, aláíratott.

Budapest, 1943. XI. 25-én.

v. ns. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds. elnök
v. Góthay Béla nyá. vőrgy. jegyzőkönyvvezető

A KMTR nagymesterének teendőit ellátó Magyarország Kormányzójának véghatározata:

1) a) A KMTR-be felvétetik a lovagkereszt egyidejű adományozása mellett: v. Oszlányi Kornél vőrgy.[91]

b) MTAVÉ-mel kitüntettetik: dr. Merész László t. hdgy.[92] és Duska László szds.[93]

c) Fegyverténvének teljes méltánylása mellett a KMTR-be való felvételre nem jön tekintetbe: Burget Lajos ezds., ns. Dorner Dezső szds., Balogh II. Imre szds., Ankay–Anesini Győző vőrgy.

d) Haditénykedése méltánylására elvből nem jön tekintetbe: Fittler Sándor t. hdgy.

Az elvi elutasítás lényege – a név említése nélkül – tiszti parancsban kihirdetendő.

2) v. Oszlányi Kornél vőrgy. ünnepélyes felavatásának napjául 1944. I. 24-ét állapítom meg.

3) Az avatást személyesen végzem.

Kelt Budapesten, 1943. XII. 20.

v. nagybányai Horthy Miklós
csataji Csatay Lajos vezds.

---

[91] „mint akkori ezredes és a m. kir. 9. honvéd könnyű hadosztály parancsnokának, az 1943. évi január hó 17–28-ika közötti Don-menti harcokban az ellenség előtt tanúsított kimagaslóan eredményes és vitéz magatartásáért", 1944. I. 17. (*Honvédségi Közlöny,* 1944/3. sz.)

[92] „az 1941. évi augusztus 6-i Golovanevsk-i ütközetben ez ellenség előtt tanúsított *kimagaslóan vitéz és önfeláldozó magatartása elismeréséül*, amikor is mint felderítőosztag parancsnok, saját erejét messze túlhaladó orosz erőket szétvert és további erőket feltartóztatott, miáltal egy pihenő német magasabb parancsnokságot és ennek vonatát megmentette a rajtaütéstől és megakadályozta egyben az egyik seregtestünk oldalát és hátát fenyegető támadást", 1944. I. 20. (*Honvédségi Közlöny,* 1944/5. sz.)

[93] „az 1943. évi január hó 20-i Novy-Olschan-i támadásban az ellenség előtt tanúsított *kimagaslóan vitéz és önfeláldozó magatartása elismeréséül*, amikor is sebesülése ellenére személyesen vezetett harccsoportjával az ellenséges gyűrűből a maga által választott irányban sikeresen kitört és ezáltal az ott körülzárt magyar és német csapatok kiszabadulását lehetővé tette", 1944. I. 20. (*Honvédségi Közlöny,* 1944/5. sz.)

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: dr. sédeni Ambrózy György nyá. őrgy.
A kérvény száma: 56/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
Javasoltassék-e a felvételre: ~~a kérvény kiegészítendő~~ igen (javítottam Ambrózy)
Indoklás: Az egészen kiváló haditettek sorozata elsőrangú eredményt eredményez, de különválasztva az egyes haditényeket, nem tudok nyugodt lelkiismerettel ítélni. Sem az 1943. I. 17-i alekszandrovkai, sem a 28-i verhnye turovói esetben.
A legszebb katonai erényekkel találkozunk a fenti fegyvertényeknél. Nélkülözésekben, dermesztő hidegben való kitartást, szívósságot, lelkierőt, amellyel a legnehezebb helyzetekben is lelket tudott önteni katonáiba. Sebesülése is megemlítendő. De az Oszlányi vőrgy-gyal vállvetve küzdő Ginszkey vőrgy. szerepének tisztázása nélkül a kép nem világos. A későbbi haditények viszont magukban egyedül a kiváló kötelességteljesítést jelentik.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17-28.
Kelt: Budapest, 1943. X. 20.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: br. Cumin Artúr ezds.
A kérvény száma: 56/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy. (a fegyvertények idejében ezds.)
Javasoltassék-e a felvételre: igen (lovagkeresztre)
Indoklás: A fegyvertényeket igazoló bizonylatok, valamint az elöljárók véleményezései minden kételyt kizáróan beigazolják, hogy v. *Oszlányi Kornél*, akkor ezds.:
1) 1943. I. 17-én Alekszandrovkánál külön parancs nélkül, *saját elhatározásból* a megingott 6. k. ho. csapatait néhány tiszt élén felfogta, visszafordította, majd személyes példájának és erélyes parancsainak volt köszönhető, hogy a csapatok az elg-et közelharcban visszavetették, és állásaikat ismét elfoglalták. Ezáltal sikerült megakadályozni, hogy az elg. a 9. k. ho. állásait felsodrítsa, s így a voronyezsi hídfő hátába kerülve az ott lévő német csapatok visszavonulási útját elvágja.
Tettének értékét emeli, hogy ezt az eredményt borzalmas hidegben, nyílt állásokban harcoló és ezáltal, valamint az állandó idegfeszültség következtében megtört és apatikussá vált honvédekkel sikerült elérnie.
2) 1943. I. 28-án Verhnye Turovónál azt a feladatot, hogy a Nyizsnye Turovo felől előnyomuló elg-et tartóztassa fel, példás eréllyel, hirtelen összeszedett emberek élén, személyesen harcolva, másodszori megsebesüléséig, teljes mértékben megvalósította, miáltal sikerült megakadályozni, hogy az oroszok betörjenek a Verhnye Turovóban összetömörült csapatok közé és ott újabb pánikot keltsenek.
V. Oszlányi Kornél, akkor ezds., fenti fegyvertényeivel példáját adta a helyzetet pillanatok alatt felismerő, helyesen, merészen és rámenősen cselekvő, nemcsak okossággal vezérelt, hanem bátor szívvel cselekvő pk-nak, amely erényeinek értékét emeli az a körülmény, hogy azokat igen súlyos helyzetben tanúsította.
Fegyvertényeivel nemcsak *helyi harcászati* eredményeket ért el, hanem jelentősen hozzájárult a *hadászati* helyzet kialakulásához.
Fegyvertényei a KMTR alapszabályainak 3. és 21. pontjaiban[94] lefektetett követelményeknek teljes mértékben megfelelnek.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17–28.
Kelt: Kolozsvár, 1943. X. 21.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly vőrgy.
A kérvény száma: 56/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
Javasoltassék-e a felvételre: igen (1943. I. 17–28-ig tartó összefüggő harcokért)
Indoklás: „B" fegyvertény: Azon hírre, hogy 1943. I. 17-én Alekszandrovkánál a saját 9. k. ho. jobbszárnyához csatlakozó és a 6. k. ho-hoz tartozó reteszállásban lévő 52. gy. e. ellenállása megingott, saját elhatározásából a helyszínen példaadó bátorságot mutatva megjelent és a visszaözönlő

[94] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

52. gy. e. embereinek felfogását kézbe vette. Ugyanott volt azonban a szomszéd 6. k. ho. vkf-e is, aki pk-ával előrejött és a visszaözönlők felfogását végezte (lásd Szőke vk. őrgy. nyilatkozatát). Az ellentámadást többen végrehajtották (9. k. ho. vkf., 6. k. ho. vkf., Oszlányi vőrgy. törzse, stb.). Hiányzik a 6. k. ho. pk. nyilatkozata, amely a kérdés megbízható elbírálásához szükséges volna, mert az elfekvő adatokból annak szerepe nem állapítható meg. De tény, hogy ott volt és vkf-e az egyik ellentámadó csoportot vezette, sőt az ő kérésére vezette a 9. k. ho. (Oszlányi vőrgy.) vkf-e is. Esetleg a későbbi súrlódások elkerülése végett szükséges volna a 6. k. ho. pk. nyilatkozata is. Vitán felül áll, hogy Oszlányi vőrgy. kimagasló bátor magatartást tanúsított.

„C" fegyvertény: 1943. I. 28-án Oszlányi vőrgy. Verhnye Turovónál az elöljáró III. hdt. pk-tól azt a parancsot kapta, hogy Nyizsnye Turovo felől előnyomuló elg-et tartóztassa fel. Oszlányi vőrgy. az ott összeszedett harcosokkal feladatát oly eredményesen oldotta meg, hogy az elg-nek nem sikerült betörnie a Verhnye Turovóban összegyülekezett (összetorlódott) csapatok közé. Hogy ez sikerült, az kizárólag Oszlányi vőrgy. érdeme, aki a hős, bátor parancsnok mintaképéül szolgált.

A rettenetes hidegben lőszerhiánnyal küzdő és visszaözönlő csapatot ellenállásra bírni oly magas követelmény, amelynek megoldására csak egy kimagaslóan bátor pk. képes. Súlyosan meg is sebesült.

Az elbírálásnál szem előtt kell tartani, hogy egy magasabb pk-ról van szó. Így az egyes fegyvertényeket *külön önmagukban* nem tartom kielégítőnek.

Javaslom, hogy kérelmező az I. 17-28-ig tartó harcokból kifolyólag bíráltassék el. Ennek alapján: Oszlányi vőrgy. kimagasló bátor magatartást tanúsítva ho-át 1943. I. 17–28-ig a legnehezebb viszonyok között oly kimagaslóan vezette, hogy egyrészt a ho. ellenállásának volt köszönhető, hogy az elg. a voronyezsi hídfőállásban lévő német erők hátába nem tudott kerülni, másrészt megakadályozta, hogy az elg. a Verhnye Turovóban összetömörült saját csapatok közé törjön.

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17-28.

Kelt: Budapest, 1943. XI. 12.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Seydl Jenő nyá. vőrgy.

A kérvény száma: 56/KMTR–1943.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: igen

Indoklás: Úgy a fegyvertények kihatásainak elbírálására hivatott pk-ok véleményezései, valamint a szemtanúk nyilatkozatai is a kérvényező vőrgy. példát adó, mindenkit magával ragadó öntevékeny és hősies magatartására vonatkozólag, olyannyira egybehangzóak, hogy nevezettnek a KMTR-be való felvétele további indoklást már alig igényel.

Már annyival inkább sem, mert a kérvényezőnek folyó év I. 17-én Alekszandrovkánál és I. 28-án Verhnye Turovónál lezajlott harcokban döntő sikereket eredményezett öntevékeny beavatkozása már jóval a kérvény benyújtása előtt, a 2. magyar hds. pság. 30. sz. hds. parancsában (1943. III. 12.) megállapítást nyert.

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17., 28.

Kelt: Budapest, 1943. X. 24.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Wulff Olaf nyá. fő. vfkp.

A kérvény száma: 56/KMTR–1943.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: igen

Indoklás: a.) 1943. I. 17-én mint a 9. k. ho. pk-a Ivanovkán jelentést kapott, hogy a déli szárnyán reteszállásban lévő, a 6. k. ho-hoz tartozó 22. gy. e. megingott, mire törzsével, néhány csendőrrel és golyószóróval a helyszínre sietett és megfordította a visszaözönlő csapatot és visszavetette az elg-et, mire a 6. k. ho. újból elfoglalhatta állásait.

Saját elhatározásából kimagasló bátorsággal visszafordította a 6. k. ho. visszaömlő csapatait, személyesen vezetett ellentámadása visszavetette közelharcban az elg-et és lehetővé tette az állások megtartását, így megakadályozta a német csapatok visszavonulási útjának elvágását. Ez döntő befolyással volt az általános helyzetre.

b.) 1943. I. 28-án visszavonulóban Verhnye Turovónál kapott parancsot, hogy Nyizsnye Turovo irányában támadjon és akadályozza meg az elg. betörését a Verhnye Turovónál összetömörült német és magyar csapatokba. A pánikszerűen visszaömlő csapatokat visszafordította és ellentámadásának személyes vezetése mellett több órán át az első vonalban harcolva, kétszer megsebesülve, helyreállította a rendet. Eme fegyverténye lehetővé tette a voronyezsi hídfőben lévő nagy német erők kivonását és így mérvadó hadászati kihatása volt.

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17., 28.

Kelt: Budapest, 1943. IX. 12.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy.

A kérvény száma: 56/KMTR–1943.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: igen

Indoklás: 1943. I. 17. Alekszandrovkánál külön parancs nélkül saját elhatározásából a megingott 6. k. ho. csapatait néhány tiszt élén felfogta, visszafordította. Személyes bátor viselkedésének köszönhető, hogy közelharcban az elg-et visszavetették. Megakadályozta, hogy az elg. a 9. k. ho. állásait felsodrítsa és elvágja a voronyezsi hídfőben lévő német csapatok visszavonulását.

1943. I. 28. Verhnye Turovónál az előnyomuló oroszokat hirtelen összeszedett emberek élén személyesen harcolva feltartóztatta. Megakadályozta, hogy az oroszok betörjenek és a visszavonuló csapatok közt pánikot keltsenek.

Merész, rámenős, helyesen cselekvő, pompás pk., aki személyes, bátor példaadással felbecsülhetetlen szolgálatot tett a harcászati és hadászati helyzetnek.

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17., 28.

Kelt: Balatonszepezd, 1943. X. 6.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds.

A kérvény száma: 56/KMTR–1943.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: igen

Indoklás: Sorozatos válságos helyzeteket mentett meg személyiségének kimagaslóan bátor, veszélyt nem ismerő latba vetésével és a legénységet sarkalló példaadásával a Don-vonalból való általános visszavonulás alkalmával.

Úgy az 1943. I. 17-i fegyverténye, valamint az azutáni tíznapi kitartása – mint a „hátvédek hátvédje" – Don-menti eredeti állásaiban, elg. tömegek ismételt támadásai dacára, nemcsak helyi sikereket eredményeztek, hanem az általános hadászati helyzetre is kedvező és mélyreható kihatással voltak, amennyiben a voronyezsi hídfő kiürítését és az ott lévő tetemesebb német erők rendezett elvonulását biztosították és tették lehetővé, megakadályozva egyben ezen erők esetleges megsemmisítését, de legalábbis visszavonulási vonaluk elvágását.

Az 1943. I. 28-i fegyvertényével pedig megakadályozta, hogy az oroszok a Verhnye Turovóban visszavonulás közben összetorlódott magyar és német csapattömegekre dél felől betörjenek és ott nagyobb zűrzavart és pánikot idézzenek elő és hogy az egyetlen, még rendelkezésre álló visszavonulási utat elvághassák, eltekintve attól, hogy az elg. részére lehetőség nyílhatott volna egyben a Veznovatka felé való előretörésre is, aminek a német XIII. hdt. pk-ának véleménye szerint [...] végzetes következményei lettek volna.

Haditettei teljesen megfelelnek a KMTR alapszabályok 3. és 21. pontjainak,[95] s fedik az I. Ferenc József által 1878-ban kibocsátott magyarázó rendelet A) fejezet 9. bekezdésében[96] vázolt magatartást.

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17–28.

Kelt: Budapest, 1943. IX. 6.

---

[95] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

[96] „Az ütközet szerencsés eredménye nem föltétlenül szükséges ahhoz, hogy a tiszt a Rendre érdemessé és igényjogosulttá váljék, mert épen [sic!] a helyzet kedvezőtlen alakulása esetén és kivált a szerencsétlenségben lehetséges, hogy a tiszt higgadt, rendíthetetlen bátorsággal, okossággal és rendkívüli odaadással visszanyerje azt, ami veszendőbe ment, vagy hogy a további hátrányos következményeket elhárítsa." Függelék.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: dr. sédeni Ambrózy György nyá. őrgy.
A kérvény száma: 72/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: Duska László szds.
Javasoltassék-e a felvételre: a kérvény kiegészítendő, egyébként nem
Indoklás: 1943. I. 20-án az Osztrogozsszkot kiürítő ho-okat orosz túlerő zárta körül. Duska szds. – a kapott parancs ellenére, de a magasabb cél szem előtt tartásával – saját elhatározásából (!?) délnyugati irányban tört ki az elg. gyűrűből.
Ezzel a kiváló vitézséggel végrehajtott haditényével – amelynek lezajlása alatt megsebesült – úgy a 12. k. ho., mint a 168. német ho. kitörését is lehetővé tette.
Tökéletesen tisztázva szeretném látni, hogy mily mértékben játszott közre a saját elhatározás, az elg. nyomás, vagy más körülmény.
Amennyiben ez nem tisztázódnék, úgy a *MTAVÉ* odaítélését javasolnám.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 20.
Kelt: Budapest, 1943. X. [?]

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: br. Cumin Artúr ezds.
A kérvény száma: 72/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: Duska László szds.
Javasoltassék-e a felvételre: igen (lovagkereszt)
Indoklás: A kérvényhez csatolt tanúsítványok és az elöljárók véleményezései a megkövetelt módon, minden kételyt kizáróan igazolják, hogy *Duska László szds.* akkor, amikor *1943. I. 20-án* Oljsanka Novajánál parancs ellenére, de nem a Szolgálati szabályzat I. rész 82. pontjába ütköző módon, hanem jogosan és kötelességszerűen, saját elhatározásából, a kapott parancs szellemében zlj-ával az elg. gyűrűjén áttört, saját *elhatározását* kimagasló vitézséggel és bátorsággal valósította meg, miáltal lehetővé tette a 13. k. ho-nak és német kötelékeknek az elg. gyűrűből való kijutását. Duska szds. az áttörést megelőző tűzharcban megsebesült, így zlj-ának vezetését átadhatta volna. Az a tény azonban, hogy sebesülten is tovább harcolt, kimagasló kötelességtudásról és nagy lelkierőről tanúskodik.
Duska szds. fegyverténye kimeríti a KMTR-be való felvételhez szükséges követelményeket.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 20.
Kelt: Budapest, 1943. IX. 21.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly vőrgy.
A kérvény száma: 72/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: Duska László szds.
Javasoltassék-e a felvételre: igen
Indoklás: Feladata Oljsanka Novaja községből nyugati irányba támadni, hogy a 13. k. ho. körülfogott csapatai az elg. gyűrűt nyugati irányban áttörjék. Duska szds. látva, hogy ebben az irányban támadása eredményhez nem vezethet, saját elhatározásából kimagasló bátorsággal az irányt megváltoztatta, déli irányban támadott és az elg. gyűrűt áttörte. Ezen a résen át vonult vissza az egész 13. k. ho. és a hozzá csatlakozott részek (német csapatok is).
Elhatározása a döntést meghozta.
Leharcolt csapatokkal, a rettenetes hidegtől csökkent ellenálló képességgel rendelkező csapatokkal, kevés lőszerrel egy támadás, amely kedvezőtlen irányba lett megválasztva, megismételni nem lehet. Nem lehet, nem csak az anyagiakban való hiány miatt, de mert az üldöző elg. állandóan erősbödik.
Duska szds. elhatározása nem vehető a parancs szándékos mellőzésének, mert elhatározása a nagy cél érdekében történt, amelynek jogosságát a döntő eredmény igazolja.
Nevezett magatartása kiválóan bátor volt, az eredmény is megvolt, így a fegyvertény kimeríti a KMTR alapszabályainak 3. és 21. pontjait.[97]
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 20.
Kelt: Budapest, 1943. XI. 11.

[97] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Seydl Jenő nyá. vőrgy.
A kérvény száma: 72/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: Duska László szds.
Javasoltassék-e a felvételre: igen
Indoklás: Duska szds-nak 1943. I. 20-án Oljsanka Novajától „Tanyasor–Tyihaja Szoszna" irányában, öntevékenyűleg [sic!] kezdeményezett, és súlyos sebesülése dacára, példát adó önmegtagadással és szívós kitartással végrehajtott támadásának döntő sikerű kihatása az általános nagy harchelyzetre olyannyira szembeötlő, hogy nevezettnek a *KMTR-be való felvétele* további indoklást már annyival inkább sem igényel, mert a fegyvertény kihatásának elbírálására hivatott pk-ok véleményezése a fentiekben kifejtett megállapításomra vonatkozólag egybehangzó.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 20.
Kelt: Zebegény (Újvölgy), 1943. IX. 25.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Wulff Olaf nyá. vfkp.
A kérvény száma: 72/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: Duska László szds.
Javasoltassék-e a felvételre: igen
Indoklás: Duska szds. saját elhatározásából a támadási irányt megváltoztatta és az elg. gyűrűt áttörte, ezáltal a 13. k. ho. és a hozzá csatlakozott részek gyűrűből való kitörését döntően elősegítette.
Az alapszabályoknak teljesen megfelelt.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 25. [!]
Kelt: Budapest, 1943. XI. 28.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy.
A kérvény száma: 72/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: Duska László szds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: 1) Az, hogy a kapott paranccsal ellentétben nyugat helyett déli irányú támadásra határozta el magát, a Szolgálati szabályzat I. rész 82. pontja szerint kötelességszerűen cselekedett.
2) Az új irány sikerre vezetett, mert a Szolgálati szabályzat I. rész 82. pont szerint kötelességszerűen cselekedett.
3) Hogy a támadást személyesen vezette, a csüggedő legénységet magával ragadta, ez egy bátor kötelességtudó tiszt helyes, pompás magatartása – ilyennek kell lenni minden tisztnek.
4) Hogy sebesülten tovább vezette csapatát, csak azt mutatja, hogy kiváló lelkierővel és példaszerűen teljesítette kötelességét, de ez még nem egészben véve olyan cselekmény, hogy rendkívüli módon kiemelkedik.
Magas kitüntetést megérdemel.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 20.
Kelt: Balatonszepezd, 1943. IX. 26.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds.
A kérvény száma: 72/KMTR–1943.
A pályázó neve és rendfokozata: Duska László szds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Az elrendelt támadást a kapott paranccsal ellentétben, az előírt nyugati irány helyett déli irányban hajtotta végre sikeresen, tehát parancsot teljesített, igaz némi önálló eltéréssel, amennyiben csupán a támadás irányát változtatta meg saját kezdeményezéséből, azonban azt is bejelentette előre az ezd. segédtisztnek. Így haditette – a KMTR-re való érdemesség szempontjából is – tulajdonképpen csak az öntevékeny irányváltoztatásra szorítkozik, ami azonban egymagában még nem nyújt alapot az érdemesség odaítéléséhez.
Avval pedig, hogy – még a támadás megkezdése előtt megsebesülvén – nem szállíttatta el magát, hanem sebesülten tovább harcolt, s a támadást végigvezette, minden esetre kimagasló kötelességérzetének adta példás tanújelét, pláne, ha az elszállításra a lehetőség különben megvolt (repülőgép), hisz körül voltak zárva!

Ezen magatartása egyik véleményben az érdemesség alátámasztására különösen ki is emeltetett, és pedig hogy „evvel oly tettet hajtott végre, amely felelősség nélkül abba is maradhatott volna, de mindazonáltal végrehajtatott."

Az alapszabályoknak e véleményben is idézett ezen rendelkezése azonban nem a személyt illető cselekedetre, hanem egy tettre – azaz haditettre – vonatkozik, itt pedig a haditett a támadás volt, amely már csak azért sem maradhatott volna el Duska szds. kikapcsolása esetén, mert az nem az ő saját elhatározása és rendelkezése folytán indult meg, hanem felsőbb helyről lett elrendelve, amely tehát akkor is tovább haladt, illetve végrehajtatott volna a rangban következő pk. vezetésével, ha Duska szds-t sebesülésével el is szállították volna.

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 20.

Kelt: Budapest, 1943. IX. 30.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: dr. sédeni Ambrózy György nyá. őrgy.

A kérvény száma: 132/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: dr. Merész László t. hdgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Merésznek előbb benyújtott más beadványokból ismeretes 1941. VIII. 6-án Golovanyevszk irányába – *parancsra történt* – igen bátran végrehajtott felderítő tevékenységéből hiányzik a KMTR elnyerésének egyik alapfeltétele: a kezdeményezés.

Részemről különben lelkiismeretemmel nem tartom összeegyeztethetőnek, hogy szavazatomat egy nem főtiszti minőségben végrehajtott haditénnyel kapcsolatban leadjam.

Csak abban az esetben tehetném azt, ha – feltéve, hogy a beadvány megfelelne az előírásoknak – a KMTR statútumait ilyen irányban megváltoztatnák.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Budapest, 1943. X. [?]

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: br. Cumin Artúr ezds.

A kérvény száma: 129/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: dr. Merész László t. hdgy. (a fegyvertény idejében t. zls.)

Javasoltassék-e a felvételre: igen (lovagkeresztre)

Indoklás: dr. Merész László t. hdgy. (t. zls.) *1941. VIII. 6-án Golovanyevszk irányába* való felderítésre, az ottani erdőknek a kóborló, szétugrasztott elg-től való megtisztítására kapott parancsot elöljáró lov. dd. pk-ától.

Dr. Merész t. hdgy. (t. zls.) a kapott feladatot kimagasló áldozatkész vitézséggel és helyes felismerésből fakadó tettrekészséggel oldotta meg, amikor egyetlen *pcgk. szakaszával akadályozta meg az umanyi gyűrűben körülzárt elg. déli irányú kitörési kísérletét.* Fegyverténycvel megakadályozta a 257. ho. pság. és egy ho. törzs vonat részének meglepetésszerű lerohanását és biztos megsemmisítését, kedvező előfeltételeket teremtett a gyorshadtest és az LII. német hdt. további működéséhez.

Dr. Merész t. hdgy. (t. zls.) tettét csak két szemtanúval bizonyítja, akik között az egyik legénységi állományú egyén, akit a fegyverténvre vonatkozóan nem az illetékes dd. pk., hanem csak az 1. lov. dd. pc. zlj. pság. hallgatott ki jegyzőkönyvileg.

Dr. Merész t. hdgy-ot, tekintettel arra, hogy tettének átütő eredménye annyira szembetűnő, hogy önmaga helyett beszél és hogy a tett a gyorshadtest naplójában és az 1941. VIII. 6-i összefoglaló napi jelentésben elegendő bizonyító erővel szerepel, a KMTR-be való felvételre érdemesnek tartom.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Kolozsvár, 1943. VIII. 15.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly vőrgy.

A kérvény száma: 132/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: dr. Merész László t. hdgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Feladata volt Golovanyevszk irányába felderíteni és az ott lévő erdőket kóborló, szétvert elg-től megtisztítani.

Dr. Merész zls. a kapott feladatot a legnagyobb körültekintő merész rajtaütéssel oldotta meg és az elg-nek súlyos veszteséget okozott.

Habár tettének végrehajtásánál eredményes magatartást tanúsított, a lov. dd. helyzetére különösebb kihatással nem volt.

A KMTR alapszabályainak 3. és 21. pontjait[98] nem meríti ki.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Budapest, 1943. XI. 10.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Seydl Jenő nyá. vőrgy.

A kérvény száma: 129/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: dr. Merész László t. hdgy.

Javasoltassék-e a felvételre: igen

Indoklás: A kérvényező a vett parancs értelmében nemcsak becsület és kötelesség szerint merítette ki kötelmeit, hanem azokon messze túlmenően, egy pillanatig sem habozott, olyan elg. túlerőkkel is szembeszállni, amelyek az ő erőit messze felülmúlták.

Az sem szenved kétséget, hogy bátor szívű, az utolsó töltényig menő szívós kitartásának köszönhető a 257. német ho. pság. és egy ho. vonat lerohanását és megsemmisítését megakadályozni.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Zebegény (Újvölgy), 1943. VIII. 2.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: Wulff Olaf nyá. fő. vfkp.

A kérvény száma: 129/KMTR–1942., 132/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: dr. Merész László t. hdgy.

Javasoltassék-e a felvételre: igen

Indoklás: A Golovanyevszk felé való felderítésre szóló parancson felül rendkívüli személyes bátorsággal és tetterővel elérte nagy fölényben lévő elg. csapatok részbeni megsemmisítését és szétugrasztását és ezáltal megakadályozta a 257. német ho. pság. és vonatjának, valamint saját 1. lov. dd-unknak meglepetésszerű megtámadását. Így a veszélyes általános helyzetet vitéz és kezdeményező magatartásával mérvadóan előnyösen befolyásolta.

Mivel az utólag beérkezett tanúsítványok mindenben igazolják a Merész hdgy. kérvényében foglalt adatokat, formai akadály a KMTR odaítélése ellen már nem forog fenn.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Budapest, 1943. VIII. 29.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy.

A kérvény száma: 129/KMTR–1942., 132/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: Merész László zls.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Parancsra járt el. Szerencsés körülmények között ügyesen és vitézül harcolt, eredményeket ért el, de minden helyén való pk. hasonlóan cselekedett volna.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Balatonszepezd, 1943. X. 6.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds.

A kérvény száma: 129/KMTR–1942., 132/KMTR–1942.

A pályázó neve és rendfokozata: Merész László t. hdgy.

Javasoltassék-e a felvételre: igen

Indoklás: Felderítés közben Golovanyevszktől délre két pcgk-jával tetemes elg. túlerővel harcba került, amely alkalommal:

1) kiválóan bátor, önfeláldozó és erélyes magatartásával a két pcgk-val egymaga előbb két kozák szd-ot, majd kb. húsz tehergépkocsin előnyomuló elg. gyalogságot vert, illetve ugrasztott szét

[98] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

és kilőtt két elg. harckocsit. Szétverte az ezeket később követő, az erdőből kibontakozó elg. gyalogságot is; tehát saját erejét messze túlhaladó elg. erőket tartóztatott fel és zavart szét, amelyek az umanyi bekerítő gyűrűből iparkodtak kitörni. – Ez által egyben

2) megmentette a biztosítás nélkül ott pihenő német 257. ho. pk-át törzsével, valamint egy ugyancsak ott pihenő német ho. vonatot a meglepő, rajtaütésszerű megtámadtatástól, s valószínű megsemmisüléstől;

3) megakadályozta, hogy ezen elg. részek a továbbiakban a saját gyorshadtestet, nevezetesen az 1. lov. dd-t oldalba, illetve hátba támadják, s így

4) hozzájárult ahhoz is, hogy az 1. lov. dd-nak nem kellett – eredeti feladatától eltérően – északi irányban harcba lépni, ami által

5) a gyorshadtest zavartalanul folytathatta feladatát.

A fegyvertény időpontja: 1941. VIII. 6.

Kelt: Budapest, 1943. VII. 19.

Katonai Mária Terézia Rend
3. sz. káptalan
Jegyzőkönyv a Katonai Mária Terézia Rend
3. sz. káptalani ülésének lefolyásáról (fogalmazvány)[99]

Jelen vannak: v. ns. bulcsi Janky Kocsárd nyá. vezds. mint elnök; ns. szentkereszthegyi Kratochvil Károly nyá. altbgy., Wulff Olaf Rikárd nyá. fő. vfkp., Seydl Jenő nyá. vőrgy., v. br. bukove-brdoi és ujsciei Ungár Károly vőrgy. mint káptalani tagok; és v. Góthay Béla nyá. vőrgy. ügyvivő mint jegyzőkönyvvezető

Az ülés megnyitása: Elnök megnyitja az ülést és üdvözli a káptalan tagjait.

Tárgy: Az ügyködés tárgyát képezi: Máthé Jenő[100] alez., v. Barátosy Lajos[101] ezds., v. Horváth Sándor[102] fhdgy., Henkey-Hönig József[103] szds., [v.] ns. királylehotai Lehoczky Lajos[104] ezds., v. Gáll Sándor[105] alez., v. ns. alsó-torjai Vastagh György[106] szds., v. Tolnay Lajos[107] vk. szds., v. ns.

---

[99] HL KMTR III/1–3. Káptalani ülések jegyzőkönyvei és egyéb káptalani iratok. III/3. 3. káptalan. 98–130. fólió.

[100] Literáti Máthé Jenő (Szeged, 1897. X. 31 – Sydney, 1979.) m. kir. alezredes. 1920–1939 között csapattiszti beosztásokban szolgált, 1939. I – 1941. IX. között a m. kir. 2. lovasdandár légvédelmi gépágyús ütegénél, 1941. X – 1943. X. között a 2. páncélos hadosztály légvédelmi tüzérosztályánál szolgált. 1943. X-től az 52. páncélos légvédelmi gépágyús osztály (1944. XI-től 52. páncélgépágyús zászlóalj) parancsnoka. 1945. III-tól a Szent László hadosztály páncélvadász osztályparancsnoka. (HL Akvi 1565/1897.; Szabó Péter szíves közlése.)

[101] Vitéz Barátosy (Müller) Lajos (Petrozsény, 1895. XII. 10 –?, 1969. XI. 2.) m. kir. ezredes. 1914–1939 között csapattiszti beosztásokban szolgált. 1939. III–VIII. között előadó a M. kir. Honvédelmi Minisztériumban. 1939. IX – 1940. XI. között a m. kir. 1. határvadász zászlóalj visszamaradó különítményének parancsnoka, 1940. XII – 1942. VI. között a II. hadtest kerékpáros zászlóaljának parancsnoka, 1941. VIII – 1942. VI. között a keleti harctéren. 1942. VII – 1945. V. között a 6. felderítőosztály, majd a m. kir. 1. honvéd hegyidandár parancsnoka. 1948-ban nyugállományba helyezték. (HL Akvi 104/1895.; Szakály Sándor szíves közlése.)

[102] Vitéz Horváth Sándor (Simaság, 1915. II. 2 – Mecseknádasd, 1957. VIII. 6.) m. kir. főhadnagy, 1993-ban posztumusz őrnagy. 1937–1940 között a m. kir. 5. honvéd gyalogezrednél, majd a m. kir. 35. honvéd gyalogezrednél szolgált. A keleti hadszíntéren 1942. IV–XII. között a 35. gyalogezred páncéltörő század parancsnoka. 1942. X. 1-jével felvették a hivatásos állományba. 1946-ban 10 évi, javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték, 1953-ban tért haza a szovjet lágerekből. (Vitézségért. 14–16. o.)

[103] Henkey-Hönig József (Miskolc, 1907. VIII. 4 – Västerås, Svédország, 1994. III. 13.) m. kir. őrnagy. 1929-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1929-től a 7. tüzérosztálynál, 1933-tól a 7. vegyesdandárparancsnokságon, 1939-től a 19. tábori tüzérosztálynál, 1941. X – 1943. X. között az 51. páncélvadász (később páncélgépágyús) zászlóaljnál szolgált. A keleti hadszíntéren az 51/3. páncélgépágyús század parancsnoka. 1943. XI-ben az 1. gépkocsizó könnyű tüzérosztályhoz osztották be. 1944. IX-től a 20. rohamtüzér osztály ideiglenes parancsnoka. (HM HIM KI 41.657. sz. tiszti okmánygyűjtő.; Szakály Sándor szíves közlése.)

[104] Vitéz nemes királylehotai Lehoczky Lajos (Ladomérvágás, 1896. XI. 24 – Bad Reichenhall, 1983. III.) m. kir. ezredes. 1915-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1915–1940 között csapattiszti beosztásokban szolgált. 1941. X-től a 12. tábori tüzérosztály (majd tüzérezred) parancsnoka, 1943. VIII-tól a Székely határvédelmi parancsnokság tüzérségi parancsnoka. 1944. I-ban beosztották a Központi Átvételi Bizottsághoz, VI-tól a m. kir. 10. gyaloghadosztály tüzérségi parancsnoka. (HL Akvi 1371/1896.; Szakály Sándor szíves közlése.)

[105] Vitéz Gáll Sándor (Sepsiszentgyörgy, 1897. IV. 3 – Sződliget, 1962. VII. 8.) m. kir. ezredes, 1993-ban posztumusz vezérőrnagy. 1915–1921, majd 1927–1939 között csapattiszti beosztásokban szolgált. 1939. I-től a m. kir. 21., 1940. XI-től a 27. honvéd gyalogezrednél teljesített szolgálatot, a keleti hadszíntéren a 13/I. zászlóalj parancsnoka. 1943. XI-től a 27/III. zászlóalj, 1945. II-ban a m. kir. 57. honvéd gyalogezred parancsnoka, Budapest körülzárásakor bennrekedt. 1946-ban „háborús bűntettéért" életfogytiglani kényszermunkára és állásvesztésre, illetve 10 évi jogvesztésre ítélték, 1948-ban lefokozták. 1961-ben szabadult. 1992-ben felmentették. (HL Akvi 691/1898.)

[106] Vitéz nemes alsótorjai Vastagh György (Szabadka, 1896. III. 23 – Kecskemét, 1944. X. 10.) m. kir. ezredes. Az első világháborúban, majd 1929–1939 között csapattiszti beosztásokban szolgált, 1939. I-től a M. kir. Honvédelmi Minisztérium kiképzési osztályára, 1940. III-tól a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 5. osztályára került. 1941. V-től a m. kir. 1. honvéd gépkocsizó lövészzászlóalj parancsnoka. 1942. VII–XII. között részt vett a Don-menti hadműveletekben, VIII. 8-tól a m. kir. 1. gépkocsizó lövészdandár (XII. 1-től lövészezred)

Martsa Sándor[108] ezds., [v.] ns. gertenyesi Hollósy-Kuthy László[109] vőrgy., v. Csoknyai Pál[110] ezds., Rumy Lajos[111] ezds., Vécsey Béla[112] alez., Versényi Tibor[113] szds., Szilágyi Dezső I.[114]

---

ideiglenes, XI. 15-től kinevezett parancsnoka. 1944. IX. 13 – X. 9. között Aradnál és Szentesnél részt vett a magyarországi harcokban. Szentesnél elszenvedett sérüléseibe a kecskeméti csapatkórházban belehalt. (*Szabó:* i. m. 349. o.; Vitézségért. 55–58. o.)

[107] Vitéz Tolnay Lajos (Pécs, 1912. III. 20 – Emu Plains/Sydney, 1983.) m. kir. vezérkari százados. 1934-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1934–1937 között a határőrségnél, 1937. XI-től a hajmáskéri gépkocsizó csoportnál, 1938. V-tól a 4. honvéd gépkocsizó zászlóaljnál, XI-től az I. gépvontatású tarackos ütegnél szolgált. 1939–1941 között a Hadiakadémia hallgatója. 1942. III-tól vezérkari próbaszolgálatot teljesített a m. kir. 1. gépkocsizó dandárparancsnokságnál. 1942. X-ben az 1. páncélos hadosztályparancsnokságra, XI-ben az I. hadtesthez, 1944. III-ban a Ludovika Akadémiára osztották be, amelynek állományával 1945-ben Németországba települt ki. (HM HIM KI 48.565. sz. tiszti okmánygyűjtő; Szabó Péter szíves közlése.)

[108] Vitéz nemes Martsa Sándor (Komárom, 1893. I. 10 – Linz, 1969. I. 29.) m. kir. ezredes. 1938. VIII-tól a m. kir. 5. honvéd gyalogezrednél, 1940. III-tól a III. hadtestparancsnokságon szolgált. 1942. IX – 1943. IV. között a keleti hadszíntéren a m. kir. 47. honvéd gyalogezred parancsnoka. 1943. I–II-ban több harccsoport élén harcolt. 1943–1944 között a 8. honvéd kiegészítő kerület leventeparancsnoka, 1944. XII-től a lövész–, karhatalmi és lovascsendőr-századokból álló Bakony ezred parancsnoka. (*Szabó:* i. m. 341–342. o.)

[109] Vitéz nemes gertenyesi Hollósy-Kuthy László (Buziásfürdő, 1896. VIII. 23 – Székesfehérvár, 1979. VI. 25.) m. kir. altábornagy. 1923–1925 között elvégezte a Hadiakadémiát. 1925–1930 között csapattiszti, 1930–1939 között honvédelmi minisztériumi beosztásokban szolgált. 1939. I – 1940. II. között az V. hadtest vezérkari főnöke, 1940. II – 1942. VII. között a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 7/m. osztály vezetője. 1942. VIII–XI. között a m. kir. 22., 1942. XI – 1943. II. (V.?) között a 13. könnyű hadosztály parancsnoka. 1943. II (V ?)–1944. VIII. között a M. kir. Honvédség műszaki felügyelője. 1944. VIII–X. között a m. kir. 25. gyaloghadosztály, X-ben a III. hadtest parancsnoka. 1945-ben beosztva a nemzet totális mozgósításával és harcba állításával megbízott tárca nélküli miniszter mellé. 1945. V–X. között amerikai hadifogoly. (*Szakály* 2003. 138–139. o.)

[110] Vitéz Csoknyai Pál (Egyházasrádóc, 1892. X. 15 – Oberwart, 1961. VIII. 7.) m. kir. ezredes, 1992-ben posztumusz vezérőrnagy. 1914–1939 között csapattiszti beosztásokban szolgált. 1939. VIII-tól a 4/I. zászlóalj, a keleti hadszíntéren a m. kir. 35., majd 4. honvéd gyalogezred parancsnoka. 1943. VI-tól a m. kir. 4. honvéd gyalogezred ideiglenes parancsnoka, VIII-tól a m. kir. 18. honvéd kiegészítő parancsnokság parancsnoka. 1944. IX-ben beosztották a m. kir. 17. honvéd gyalog (pót)ezredhez, majd a 24. gyalog tábori pótezred parancsnoka, 1945. I-ban a m. kir. 20. gyaloghadosztály gyalogsági parancsnoka. 1945-ben Ausztriába távozott, ahonnan nem tért vissza. (HL Akvi 1892/273.; Szakály Sándor szíves közlése.)

[111] Rumy Lajos (Győr, 1895. II. 13 – Budapest, 1982. V. 5.) m. kir. ezredes. 1913-ban elvégezte a Ludovika Akadémiát. Az első világháborúban csapattiszti beosztásban szolgált. 3 évig volt orosz hadifogoly, majd 1925-ig csapattiszt, illetve hírszerző tiszt, 1932-ig az ausztriai magyar követségen tevékenykedett. 1932–1939 között az 1. vegyesdandár-, majd a VIII. hadtest-parancsnokságon szolgált. 1939. VI-tól a m. kir. 9. határvadász, 1940. XI-től a 26/II. zászlóalj parancsnoka. 1942. VI-tól a keleti hadszíntéren a m. kir. 31. honvéd gyalogezred parancsnoka. 1944. X–XII. között ismét a hadszíntéren a m. kir. 2. honvéd hegyidandár, 1945. I–IV. között a m. kir. 24. gyaloghadosztály parancsnoka. 1945. IV-ban szovjet hadifogságba esett, 25 évi, munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték. 1955-ben tért haza, 1956-ig börtönben volt. Ítéletét 1973-ban hatálytalanították. 1991-ben visszakapta rendfokozatát. (*Szabó:* i. m. 344–345. o.)

[112] Vécsey Béla (Moszkva, 1894. VIII. 10 – Tatabánya, 1971. II. 17.) m. kir. alezredes. 1941-ben a keleti hadszíntéren műszaki felderítő törzstiszt, majd műszaki parancsnok, 1942. VI-tól a VII. hadtest anyagi összekötő törzstisztje, VIII-tól a 35/I. zászlóalj, X-től a m. kir. 35. honvéd gyalogezred parancsnoka. 1943–1944-ben a 7. honvéd kerület műszaki előadója, majd a IX. hadtest műszaki parancsnokához beosztott határvédelmi törzstiszt. 1944. III–VI. között ismét a hadszíntéren a m. kir. 25. gyaloghadosztály műszaki parancsnoka. 1944. XI – 1945. V. között az 1. páncélgránátos hadosztály műszaki előadója és vonatparancsnoka. 1945. XI-ig nyugati hadifogságban volt. (*Szabó:* i. m. 349–350. o.)

[113] Versényi Tibor (Kolozsvár, 1910. V. 4 – Budapest, 1956. X. 27.) m. kir. százados, 1991-ben posztumusz ezredes. 1933-ban elvégezte a Ludovika Akadémiát. Az 1930-as években az örkénytábori Lovagló és hajtótanárképző iskola állományában szolgált. 1940-től a III. önálló huszárszázadban teljesített szolgálatot, 1942. IV.–1943. III. között a keleti hadszíntéren először ún. arcvonal mögötti tisztként, majd a m. kir. 7. könnyű hadosztály lovasszázadának (7. huszárszázad) parancsnokaként. 1943–1944-ben a III., majd az I. hadtest parancsnokának, Bakay Szilárd altábornagynak személyi segédtisztje. 1944. X-ben a Gestapo Bakay altábornaggyal együtt elhurcolta, 1945. VI-ban szabadult a mauthauseni koncentrációs táborból. Az 1956-os forradalom során vesztette életét. (*Szabó:* i. m. 350–351. o.)

őrgy., Lóskay Ferenc[115] vőrgy., ns. felsőmérai Ostorharits-Horváth Endre[116] szds., Belányi Gyula[117] g. alez., [v.] Vargyassi Gyula[118] vőrgy., [v.] Hun Lajos[119] hdgy., ns. Vaikó György[120] szds., v. Hermándy-Berencz György[121] szds., Farkas Zoltán[122] ezds-nek a KMTR-be való felvétele iránt benyújtott kérvényének elbírálása.

---

[114] Szilágyi Dezső (Mátészalka, 1905. IV. 11 – New Brunswik, 1983.) m. kir. őrnagy. 1928-ban elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1940-től a 20. önálló lovasszázad parancsnoka, 1942. VII-tól a keleti hadszíntéren. 1943-tól a marosvásárhelyi „Csaba királyfi" gyors hadapródiskola oktatója, majd a lovasalosztály parancsnoka. 1945. I-ban Németországban a kitelepített iskola és a Ludovika Akadémia lovasszázadából irányításával önálló csoport alakult, amellyel 1945. III-ban Dániába került át. (*Szabó:* i. m. 347–348. o.)

[115] Lóskay Ferenc (Segesvár, 1892. VIII. 12 – Stuttgart, 1971. II. 18.) m. kir. vezérőrnagy. 1929–1940 között különböző csapattiszti beosztásokban, 1940. VIII – 1942. XI. között a gyalogsági gyakorló és kiképző táborban szolgált (1942. I–XI. között megbízott parancsnok). 1942. XI – 1943. VI. között a m. kir. 2. hadseregparancsnokság személyi tartalékaként XII. 14 – I. 13. között a m. kir. 19. könnyű hadosztály parancsnoka, majd harccsoport-parancsnok. 1943. VI–VIII. között a m. kir. 24. könnyű hadosztály, 1943. VIII – 1944. XII. között a m. kir. 1. honvéd hegyidandár, majd 1944. XII-től a 9. határvadász hadosztály parancsnoka. (*Szabó:* i. m. 341. o.; *Szakály* 2003. 208. o.)

[116] Nemes felsőmérai Ostorharits-Horváth Endre (Kassa, 1908. VI. 6 – Budapest, 1945.) m. kir. százados. 1930-ban elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1942-ben a keleti hadszíntéren a 13/3. üteg, majd 1943. I. elejétől 20-ig a 13/I. tábori tüzérosztály parancsnoka. 1944. VIII–X. között – ismét a keleti hadszíntéren – a 13. tábori tüzérosztály parancsnoka. Budapest ostroma során hősi halált halt. (A M. kir. Honvédség és Csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1944. évi rangsorolása. 426. o.; Szabó Péter szíves közlése.)

[117] Belányi Gyula (Kistelek, 1890. VI. 5 – Budapest, 1945. I. 26.) m. kir. gazdászati ezredes. 1930. II-tól a 2. tüzérosztálynál, 1932. X-től a 3/III. zászlóaljnál, 1935. X-től a 2/III. határőr osztálynál, 1937. XI-től a m. kir. 6. honvéd gyalogezred visszamaradó különítményénél, 1939. I-től a 6/I. zászlóaljnál, 1940. XII-től a 7/I. zászlóaljnál teljesített szolgálatot. 1943. VIII-tól az V. hadtest hadbiztosa, 1944. V-ban beosztották a kecskeméti csapatkórházhoz. 1945. I-ban Budapesten aknatalálat okozta halálát. (HL Akvi 1890/455., *Bús János – Szabó Péter:* Béke poraikra... II. Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Budapest, 2001. 444. o.)

[118] Vitéz Vargyassi (Jelič) Gyula (Temesvár, 1891. XII. 21 – Brisbane, 1958. X. 26.) m. kir. altábornagy. 1912–1918 között csapattiszti és vezérkari tiszti beosztásokban szolgált. 1922-ben elvégezte a Hadiakadémiát. 1922–1941 között csapatoknál és a M. kir. Honvédelmi Minisztériumban teljesített szolgálatot, illetve tanár a Ludovika Akadémián és a törzstiszti tanfolyamon. 1941. VIII-tól a m. kir. 4. gyalogdandár, illetve könnyű hadosztály parancsnoka. 1942. IX–XI. között a II. hadtestparancsnokságon szolgált, 1942. XI – 1943. VI. között a m. kir. 23. könnyű hadosztály, majd 1944. VIII-ig a törzstiszti tanfolyam parancsnoka. 1944. IX–XII. között harcfegyelem-biztosító felügyelő, 1944. XII – 1945. I. között a harcos szellemet és harci fegyelmet biztosító törzsek és tábori rendészeti csapatok honvédségi felügyelője. 1945. I–V. között országos hadtápparancsnok. 1945. V – 1946. V. között amerikai hadifogoly. 1945. VII-ban lefokozták és a honvédségből kicsapták. (*Szakály* 2003. 360. o.)

[119] Vitéz Hun (Hoffmann) Lajos (Törökszentmiklós, 1914. IX. 28 – ?, ?) m. kir. főhadnagy. 1940-ben felvették a hivatásos állományba, a m. kir. 1. honvéd gyalogezrednél szolgált. 1941-ben a Pest vármegyei központi járási leventeparancsnokságra volt beosztva. A keleti hadszíntéren 1942. XII. 28-tól a m. kir. 31. gyalogezred páncéltörőágyús századának parancsnoka. 1943. IV-ben beosztották a m. kir. 1. honvéd gyalogezredhez, majd 1944. XII-ben a 2. újonckiképző ezredhez. (HM HIM KI 43.757. sz. tiszti okmánygyűjtő.)

[120] Nemes Vaikó György (Budapest, 1910. I. 29 – ?, ?) m. kir. százados. 1932-ben elvégezte a Ludovika Akadémiát. 1942–1943-ban a keleti hadszíntéren a IV. tüzérmérő század első tisztjeként frontszolgálatot teljesített. 1943. I. 20-án megsebesült. (A M. kir. Honvédség és Csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1944. évi rangsorolása. 429. o.; Szabó Péter szíves közlése.)

[121] Vitéz Hermándy-Berencz György (Esztergom, 1913. II. 24 – Strans, 1945. II. 11.) m. kir. százados, 1991-ben posztumusz alezredes. 1935. VIII-tól a m. kir. 1. honvéd gyalogezrednél, 1937. II-tól a 22/III. zászlóaljnál szolgált. 1942. IV-ban az 52/III. zászlóalj századparancsnokaként vonult a keleti hadszíntérre, VIII–XII. között ideiglenes zászlóaljparancsnok. 1943–1944 között a kőszegi főtiszti tanfolyamon, majd a Ludovika Akadémián tanár. 1944. VIII-tól a m. kir. 16. gyaloghadosztálynál teljesített harctéri szolgálatot, majd a 25. (1. magyar) „Hunyadi" SS gránátos hadosztály riadóezredének zászlóaljparancsnoka. A szilézíai Strans-ban halt hősi halált. (*Szabó:* i. m. 335. o.)

[122] Farkas Zoltán (Budapest, 1894. I. 5 – Szovjetunió, 1951. VI. 12.) m. kir. ezredes. Az első világháborúban 1915-ben orosz hadifogságba esett. A két világháború között (részben rejtett) csapattiszti beosztásokban,

A haditettek ismertetése: Az egyes haditetteket ismertető iratok, tanúsítványok, és véleményezések felolvasásától általában eltekintek, mert azok a rendtagok között köröztettek, tehát ismeretesek. Ez azonban nem zárja ki egyes kétes esetek behatóbb megtárgyalását, sőt, egy esetben kérni fogom a káptalan állásfoglalását és határozatát.

Véleményezések előadása és szavazás: Kérem ezek után az egyes javaslatokat, illetve véleményezéseket minden pályázóról külön-külön, a rangban legfiatalabb rendtagtól felfelé a legidősebbig felolvasni és pedig a fegyverténytek idejének sorrendjében.

Hozzászólások Belányi g. alez. és Lóskay vőrgy. pályázatára vonatkozólag: 1.) Mielőtt az elhangzott javaslatok eredményét végleg megállapítanám, tisztáznunk kell egyrészt azt a kételyt, amely Belányi Gyula g. alez. kérvényénél merült fel, eltekintve attól, hogy kérvényét a javasolt vizsgálatok lefolyása előtt úgysem lehetne letárgyalni. Eldöntendő ugyanis elvből, hogy nem–katonaállományú tiszt felvehető-e egyáltalán a KMTR-be? Szükségesnek tartom erre vonatkozólag, hogy a káptalan az alapszabályok 4. pontjának[123] helyes értelmezését leszegezze. Az említett 4. pontban gyalogsági, lovassági, huszár, határőr, tüzér, árkász [sic!] és mérnök főtisztekről – tehát mind és csakis katonaállományhoz tartozókról – van szó, akkor pedig a gazdászati tiszt nem jöhet tekintetbe. A 4. pontot különben is az alapszabály 4. pótléka[124] értelmében a mai helyzetnek, s a jelenlegi Szolgálati szabályzat I. rész 1. melléklet határozványainak megfelelően kell értelmezni, ugyanis a harcszabályzat I. rész 63. pontja szerint a fegyvernemek közé – tehát a katonaállományhoz – még a következő, a KMTR alapszabályaiban nem foglalt csapatok sorolnak: pc. csapatok, légierők és folyamerők, viszont nem aknász és mérnök, hanem általában műszaki csapatok. Ha az alapszabály 4. pontját ily értelemben alkalmazzuk, elmarad a mérnök kifejezés is és ezzel a kétely a mérnök főtiszteket illetőleg is, akik ma szintén a nem–katonaállományhoz tartoznak. Ezek után felteszem hozzászólásra a kérdést: felvehető-e nem–katonaállományú tiszt, s így Belányi Gyula g. alez. a KMTR-be vagy sem? Ki óhajt hozzászólani? A kérdés megtárgyalása után megállapítom, hogy a káptalan azon egyöntetű és egyhangú nézetének óhajt kifejezést adni, hogy az érdemiség a KMTR-be való felvételre az alapszabály 4. pontjának szigorúan vett értelmezése szerint csakis katonaállományú főtisztnek – zászlósig bezárólag – ítélhető oda. Belányi Gyula g. alez. – a jelenlegi Szolgálati szabályzat értelmében nem-katonaállományú lévén – a KMTR-be való felvételre tehát tekintetbe nem jöhet.

A javaslatok szövegezése

Határozat

Rendi rang meghatározása

Az ülés berekesztése

Ezek után a jegyzőkönyvet felolvasás után, helyesnek találva, aláírtuk.

1939. VIII-tól a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke 4. osztályán szolgált. 1942. IX – 1943. IV. között a keleti hadszíntéren a m. kir. 22. honvéd gyalogezred megbízott, majd 1943. VIII-tól kinevezett parancsnoka. 1944. VIII-ban ismét a hadszíntérre került. A háború végén a 2. gyalogsági kiképző–felállító központnál szolgált. 1945. V-ban Ausztriában szovjet hadifogságba esett, ahonnan nem tért vissza. (*Szabó:* i. m. 333–334. o.)

[123] „4.-szer. Azok alatt, akik a rendjelre figyelembe jöhetnek, valamennyi gyalogsági és lovassági, huszár–, határőr-, tüzér-, aknász- és mérnök-főtisztünket értjük a legmagasabbtól a legalsóbbig, tehát bezárólag a zászlósig és lovas-zászlósig, még pedig vallásra, rangra, vagy más körülményre való legcsekélyebb tekintet nélkül." Függelék.

[124] „A Kormányzó Úr Ő Főméltósága 1938. évi november hó 4.-én kelt 4321/K. I.–1938. számú, a miniszterelnökhöz intézett legfelsőbb kéziratával elrendelni méltóztatott, hogy 'Mindaddig, amíg Magyarországon a királyi hatalomba foglalt jogokat a fennálló törvények értelmében kormányzó gyakorolja, a Rend nagymesterének teendőit Magyarországon az ország kormányzója látja el. Egyébként a Rend alapszabályait a változott viszonyoknak megfelelően kell alkalmazni.' [...]" Függelék.

1. v. ns. alsótorjai Vastagh György ezds.

A kérvény kelte és száma: 1943. XII. 1.; 25/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: a) mint az 1. gk. löv. dd. harccsoport pk-a, Korotojaknál 1942. VIII. 11-én túlerős elg. támadás elől saját elhatározásából dd-át parancs ellenére visszavonta, majd 1942. VIII. 12-én hajnalban, – rendezés, pihentetés és étkezés után – ellentámadásra rendelte és azt személyének vitéz latba vetésével eredményesen végrehajtotta; ezzel az orosz betörést elreteszelte és ho-a ellentámadásához kedvező helyzetet biztosított. b) mint az 1. gk. löv. dd. pk-a, Sztorozsevojénál 1942. IX. 16-án az elg. támadásban megrendült, erős tűzben visszaözönlőket személyének rendkívül vitéz latba vetésével felfogta és lelki egyensúlyukat helyreállítva, a faluba már betört elg. ellen támadásra vezetve, azokat megsemmisítette; ezzel *közvetlenül* a megerősített Sztorozsevoje község elfoglalását, *közvetve* dd-ának bekerítését, [...] 8–10 km arcvonal visszavételét akadályozta meg; ez egyetlen súlyos és veszteségteljes harcokkal elért eredmény elvesztése a csapatok szellemére káros hatással lett volna.

A fegyvertény helye és ideje:

a) Korotojak, 1942. VIII. 11–12.

Rendfokozat a fegyvertény idején: alez., 1. gk. löv. dd. ideiglenes pk-a

Parancsnoki vélemény: 1) 12. k. ho. pk. Sáska vk. ezds.: Visszavonulás indokolatlan, elg. nyomásra és nem tervszerűen, parancs ellenére, hiba, súlyos krízist fokozta. 2) IV. hdt. pk. Csatay vezds.: Tényleírás megfelel. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Egyetért, *KMTR-re érdemes.* 4) Vkf. v. Szombathelyi vezds.:[125] Sáska ezds. véleményével egyetért, visszavonulás felesleges volt, bár eredménye (ellentámadás) igazolta.

b) Sztorozsevoje, 1942. IX. 16.

Rendfokozat a fegyvertény idején: alez., 1. gk. löv. dd. ideiglenes pk-a

Parancsnoki vélemény: 1) 1. pc. ho. pk. Veress altbgy.: Eredmény *közvetlen* a község elfoglalásának megakadályozása, *közvetve* 8–10 km, súlyos harcokban elfoglalt arcvonal bekerítése illetve visszavonulás meghiúsítása és „pc. tád. láz" megszűnése. 2) 2. hds. pk. Csatay vezds.:[126] Tényleírásnak megfelel. 3) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Veress altbgy. reális véleményéhez csatlakozik. Személyének példás latba vetése az *alapszabályok 3. pontja*[127] *követelményeinek megfelel.*

Hadikitüntetést nyert: MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „harccsoportjának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1942. XII. 3. (1942/52. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21.[128] (1942/49. HK)]

2. [v.] Vargyassi Gyula vőrgy.

A kérvény kelte és száma: 1943. VIII. 3.; 61/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a „Vargyassi harccsoport" pk-a, 1943. I. 19–II. 8-ig a kikényszerített visszavonulás alatt felbomlott kötelékeket parancsra rendezte, állhatatos kötelességteljesítéssel és erélyes, céltudatos intézkedésekkel harcra alkalmas újabb és újabb egységekbe szervezte, majd kemény kézzel és személyének latba vetésével komoly ellenállásra is sarkallta – Novij Oszkol I. 27., Mihajlovka I. 31–II. 4. Ezzel az elg-et késleltetve közreműködött abban, hogy a hátsóbb tartalékoknak ideje volt az elg. üldözését Harkov előtt megállítani.

[125] Vitéz Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérezredes 1941. IX. 6 – 1944. IV. 19. között a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke.

[126] Csataji Csatay Lajos (1886–1944) altábornagy 1942. VIII. 28 – X. 7. között a m. kir. 2. hadsereg parancsnoka.

[127] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

[128] Horthy Miklós 1941. X. 21-i általános érvényű legfelsőbb elhatározásával engedélyezte, hogy a m. kir. honvédség tagjai a részükre adományozott német hadikitüntetéseket elfogadhassák és viselhessék.

A fegyvertény helye és ideje: „Vargyassi csoport" harci működése (Novij Oszkol, Mihajlovka, Korocsa); 1943. I. 19–II. 20.

Rendfokozat a fegyvertény idején: vőrgy., „Vargyassi harccsoport" pk-a (volt 23. k. ho. pk.)

Parancsnoki vélemény: 1) volt VII. hdt. pk. Legeza vőrgy.: Fegyverténylelírás I. 14–25. helyes, új csapatok szervezését elszánt akarattal vállalta a magyar fegyverbecsület megmentésére. 2) IV. hdt. pk. v. Heszlényi altbgy.: 1943. I. 14–22. mint utóvéd pk. kiválóan működött, kitűnt higgadtságával, erélyes fellépésével, harcra nem került sor. 3) Német katonai attasé: Kitüntetésre érdemes. 4) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: MÉR középkeresztre javasoltam. 5) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Nem érdemes.

Hadikitüntetést nyert: MÉR középkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és ho-ának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. IV. 5. (1943/17. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/25. HK)]

3. [v.] ns. gertenyesi Hollósy-Kuthy László vőrgy.

A kérvény kelte és száma: 1943. VII. 2.; 62/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 13. k. ho. pk-a, az 1943 téli orosz támadás során a) I. 12–14. a Potudany vonalban vívott védelmi csata eredményes vezetéséért b) I. 15–20. Osztrogozsszk védelméért és onnan való sikeres kitörésért.

A fegyvertény helye és ideje: a) Potudany vonal védelme b) Osztrogozsszk védelme és kitörés onnan; 1943. I. 12–20.

Rendfokozat a fegyvertény idején: vőrgy., 13. k. ho. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) IV. hdt. pk. v. Heszlényi altbgy.: Potudany sikeres védelmében vitézül viselkedett, célszerűen intézkedett. 2) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Feladatát becsülettel megoldotta. 3) Német katonai attasé: Fegyverténylelírás lényegileg helyes. Potudany és Osztrogozsszknál a harc lelke Rumy ezds. volt és a német 168. gy. dd. utász zlj. pk-a. 4) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Joggal elvárt vezetési tevékenységet nem lépte túl.

Hadikitüntetést nyert: MÉR középkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és ho-ának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. VII. 30. (1943/34. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/22. HK)]

4. Rumy Lajos ezds.

A kérvény kelte és száma: 1943. VI. 23.; 63/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 31. gy. e. pk-a, 1943. a) I. 12–14. a Potudany folyó menti eredményes védelmi harcokért és b) I. 15–20. Osztrogozsszk védelmében kifejtett különleges teljesítményekért.

A fegyvertény helye és ideje: a) Potudany folyó menti védelem b) Osztrogozsszk védelme és kitörés; 1943. I. 12–20.

Rendfokozat a fegyvertény idején: ezds., 31. gy. e. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) IV. hdt. pk. v. Heszlényi altbgy.: Potudany menti védőharcokban kiválóan működött, kitűnően vezetett. 2) 13. k. ho. pk. v. Hollósy–Kuthy vőrgy.: Bátor, kimagasló harctettek. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kötelességét messze meghaladó teljesítményeivel kiválóan bátor, észszerű intézkedés, *KMTR-re érdemes*. 4) Német katonai attasé: Rumy ezds. volt a védelmi harc lelke, mindig helytálló. 5) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Bátor, vitéz, példás.

Hadikitüntetést nyert: MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „ezd-ének az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1942. XI. 26. (1942/52. HK); MÉR középkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és ezd-ének az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. IV. 5. (1943/17. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1944/9. HK)]

5. Farkas Zoltán ezds.

A kérvény kelte és száma: 1943. VII. 1.; 64/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 22. gy. e. pk-a, 1943. II. 1., 2., illetve mint a rendezetlenül visszavonulókból általa szervezett harccsoport pk-a, elöljáró hdt. pk-ának ama parancsát, hogy csoportjával „nyugat felé irány Tyim, törjön át" megtagadta és dél felé törve át, csoportját – kb. 6000 főt – kivezette a menthetetlennek látszó helyzetből.

A fegyvertény helye és ideje: Velovszkije parancsmegtagadás és Gorsecsnoje felé áttörés, 1943. II. 1., 2.

Rendfokozat a fegyvertény idején: ezds., harccsoport pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 6. k. ho. pk. v. Ginszkey vőrgy.: Mint ezd. pk. a dolgok könnyebb végét fogó, passzív tiszt volt. 2) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: *Érdemes*, mert intézkedéseinek köszönhető, hogy a III. hdt. részeivel hazakerült a gyűrűből. 3) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: 1943. II. 1. parancsmegtagadással szerepe megszűnt, csak névleg volt a magyar oszlopok pk-a, amelyek egy szívét nem vesztett tiszt pság-a alatt széttagolt oszloprészekben életüket mentve meneteltek. KMTR-re *nem* érdemes.

Hadikitüntetést nyert: MÉR középkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és harccsoportjának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. III. 29. (1943/16. HK)

6. Belányi Gyula g. alez.

A kérvény kelte és száma: 1943. VII. 20.; 65/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint harccsoport pk-a, a rendezetlenül visszaözönlőkből mint idős g. tiszt parancs nélkül harccsoportot alakított és a) 1943. I. 17-én Osztrogozsszk keleti védelmében kiváló eredménnyel harcolva megakadályozta az elg. betörését a községbe; b) 1943. I. 20–23. a 10., 12. és 13. k. ho. egységeinek az orosz gyűrűből a magyar főerőkhöz való átsegítésében eredményesen, személyének vitéz latba vetésével közreműködött.

A fegyvertény helye és ideje: a) Osztrogozsszk és b) visszavonulás az orosz gyűrűn át; 1943. I. 17. és I. 20–23.

Rendfokozat a fegyvertény idején: g. alez., harccsoport pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 13. k. ho. pk. v. Hollósy–Kuthy vőrgy.: Ribnojénál I. 17-én az erők (7/II. zlj.?) felett átvette [a pság-ot] és kiválóan bátran, eredményesen vezette – parancs nélkül. 2) IV. hdt. pk. v. Heszlényi vőrgy.: Nincs tudomása róla. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Idős, nem harcos állományú tiszt parancs nélküli figyelemre méltó fegyverténye, kitüntetésre érdemes. 4) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Osztrogozsszknál „rendkívüli tettekre sarkallta" vitézsége, erélye elismerésre méltó.

Hadikitüntetést nyert: MKBÉ hsz., „az elg. előtt teljesített kitűnő szolgálataiért", 1943. IV. 19. (1943/19. HK); MKEÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt teljesített kitűnő szolgálataiért", 1943. VIII. 18. (1943/38. HK)

7. v. Barátosy Lajos ezds.

A kérvény kelte és száma: 1943. V. 27.; 66/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a II. hdt. kp. zlj. pk-a, 1942. III. 4-én Sirokij községet parancsra kétoldali szoros kötelékben támadva alárendelt orosz egységektől zlj-ával elfoglalta és a községtől keletre fekvő magaslatokon védelemre rendezkedett be, majd 1942. III. 5-10-ig e védőállását ismételt orosz támadások ellen megvédte.

A fegyvertény helye és ideje: Sirokij, 1942. III. 4., 5–10.

Rendfokozat a fegyvertény idején: ezds., II. hdt. kp. zlj. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Rátermett, öntevékeny, de fegyverténye nem „rendkívüli". 2) Michaëllis ezds. ezd. pk.: Fegyvertényleírást megerősíti, támadást harcászati ügyességgel és személyének bátor latba vetésével hajtotta végre, védelem eredménye is Barátosy ezds. erélyes vezetésének érdeme. 3) 376. német gy. ho. pk. Szelniski tbk.: *KMTR-re érdemesnek tartja.*

Hadikitüntetést nyert: MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és zlj-ának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. III. 22. (1943/16. HK); [pánt a II. oszt. német Vaskereszthez, 1941. X. 21. (1942/21. HK)]

8. Máthé Jenő alez.

A kérvény kelte és száma: 1943. VI. 30.; 67/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 2. gk. dd. harccsoportjának lgv. pk-a, a) 1941. VII. 5-én a Zvinjacsa–Kriscsatyik–Zalescsiki (Dnyeszter híd) elleni támadásban a gyalogságot megelőzve a pk-i rajjal és két gá. löveg szak-szal, bátor kezdeményezéssel, kiváló személyes vitézséggel előre-

tört Zvinjacsán át, és a kriscsatyiki hídfőt meglepetésszerűen elfoglalta, ezzel a gyalogos támadás gyors sikerét hathatósan elősegítette; b) 1941. VII. 8–9. Szkalán mint harccsoport lgv. pk. ügyesen működött, parancs nélkül felderítetlen útvonalon az elg-gel érintkezés felvételére törekedett; c) 1941. VII. 24-én Kirnaszovkánál egy szd. támadását önként egy gá. félszak-szal támogatta, a községbe előtörve ott 7 órán át elszigetelten kitartott, elg. géppuskát és löveget némított el, majd a tűzvészből utolsónak vonult vissza.

A fegyvertény helye és ideje: a) Kriscsatyik – Zvinjacsa – Zalescsiki 1941. VII. 5.; b) Szkala 1941. VII. 8–9.; c) Kirnaszovka 1941. VII. 24.

Rendfokozat a fegyvertény idején: őrgy., harccsoport lgv. pk. (2. lov. dd. önálló gv. lgv. gá. üteg pk.)

Parancsnoki vélemény: 1) 2. honv. pc. ho. lgv. tü. oszt. pság.: Különösen „a)" fegyverténye*ért KMTR-re érdemes.* 2) 2. gk. dd. pk. v. ns. Vörös altbgy.: Igen bátor, hős, kezdeményező, de hadászati eredményről szó nem lehet. 3, 4, 5) Benda, Kozocsa és Sándor ezds. harccsoport pk-ok (2. gk. dd.): Parancs nélkül, saját kezdeményezésből kiváló személyes bátorsággal végrehajtott a) fegyverténye a gk. dd. gyors eredményét elősegítette, előrejutását hathatósan befolyásolta. 6) I. gyorshadtest pk. v. Miklós vezds.: Bátor, küzdeni akaró, nagyfokúan öntevékeny, de csak részlet-harcok, nagy helyzetre kihatás nélkül. 7) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Mint I. gyorshadtest pk.

Hadikitüntetést nyert: MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért" 1941. VIII. 26. (1941/39. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/30. HK)]

9. v. Gáll Sándor alez.

A kérvény kelte és száma: 1943. VII. 29.; 68/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 13/I. zlj. pk-a, az 1942. VIII. 8–12-ig lezajlott Don-menti harcokban: a súlyterületen bevetett, ellentámadó zlj-ával VIII. 8. Perejezzsaja, VIII. 9. Scsucsje községekbe betört elg-et személyének teljes latba vetésével hősiesen vezetett harcban kiverte, majd VIII. 9–12. között a túlerős elg. támadókat ismételten visszaverte, a több ízben megingott alárendelt egységeit rendkívüli erővel, kimagasló vitézséggel és szívóssággal újbóli helytállásra kényszerítve – magatartásával elsősorban hozzájárult, hogy a ho. védőrendszere a túlerős elg. támadásban nem borult fel.

A fegyvertény helye és ideje: a) Perejezzsaja b) Scsucsje 1942. VIII. 8., 9–12.

Rendfokozat a fegyvertény idején: őrgy., 13/I. zlj. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 13. gy. e. pk. Sepsy ezds.: Higgadt, rendkívül bátor, odaadó. 2) VII. hdt. vkf. Szász vk. ezds.: Sepsy ezds-sel egyetért. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: *KMTR-re méltónak tartja.* 4) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Rettenthetetlenül bátor, elszánt, helytálló pk., fegyvertény helyes de kihatásai erősen túlértékeltek, bár a Don-menti harcok egyik legkiválóbb fegyverténye.

Hadikitüntetést nyert: MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1942. XII. 22. (1943/3. HK); MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. VIII. 18. (1943/38. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1942/48. HK); pánt a II. oszt. német Vaskereszthez, 1941. X. 21. (1943/25. HK)]

10. Henkey-Hönig József szds.

A kérvény kelte és száma: 1943. VIII. 6.; 69/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint az 51/3. pc. gá. szd. pk-a, az 1942. VIII. [sic! – helyesen 1942. VII.] 18-i első urivi ütközetben az első lépcsőben támadó harckocsi-egységek támogatására és balszárny biztosításra kirendelve a harckocsi-lépcső hátába támadó elg. harckocsikat lendületesen megtámadta és példás vitézséggel harcolva a harckocsi támadás megsemmisítő elhárításában és az urivi hídfő elfoglalásában eredményesen közreműködve feladatát egységének kiváló vezetésével tökéletesen megoldotta.

A fegyvertény helye és ideje: első urivi ütközet 1942. VII. 18.

Rendfokozat a fegyvertény idején: szds., 51/3. pc. gá. szd. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 30/I. hk. zlj. pk. Resch alez.: Kapott parancs szellemében bátran, kiválóan vezette egységét. 2) 30. hk. ezd. pk. v. Zádor ezds.: Példásan, de csak kötelességét teljesítette. 3) 1. pc. ho. pk. v. Veress altbgy.: Nem indokolt kérelem. 4) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Nem javasolja. 5) Vkf.: Közbeeső előljáróval egyetért.

Hadikitüntetést nyert: MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1942. IX. 3. (1942/36. HK); MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. IV. 15. (1943/19. HK)

11. Versényi Tibor szds.

A kérvény kelte és száma: 1943. IX. 15.; 70/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 7. k. ho. lov. szd. pk-a, 1943. I. 13-26. harcokban a) I. 13. Boldirevkánál a felbomolva visszavonulókból harcképes egységeket szervezve, azokat kemény ellenállásra sarkallta, majd egyedül hu. szd-ával órákig fedezte a saját zöm visszavonulását a legnagyobb tűzben kimagaslóan bátor helytállással. b) I. 14. Poltavánál mint a 700. német pc. csoport harckocsin szállított fedező és rohamcsapata a teljesen bekerített községbe betört, majd nyugatra kitört, ezzel a 4. gy. e., 7. tü. e. és német erőket is megmentette és a túlerős elg. további előnyomulását megakasztva, a hátsóbb községekben körvédelemre való berendezkedésükhöz is időt nyert számukra. c) I. 15. Repjevkán a vakrémületben visszaözönlőket rendezte és kemény ellenállásra sarkallta, majd szd-ával a túlerős elg-et majdnem fél napig feltartóztatva a 13. k. ho. csapatainak visszavonulását lehetővé tette. d) I. 25. Novo Kladvojén ötszörös elg. sícsapatok előtörését nem csak megakadályozta, de a községbe való visszavonulásra kényszerítette, ezzel Sztarij Oszkolnál a saját és német erők hátsó összeköttetésének elvágását megakadályozta. Mindezen harcokban „mintaképe volt a magyar harcos tisztnek" – Aldrean német tábornok szavait idézve.

A fegyvertény helye és ideje: a) Boldirevka b) Plotava c) Repjevka d) Novo Kladvoje 1943. I. 13., 14., 15., 25.

Rendfokozat a fegyvertény idején: szds., 7. k. ho. lov. szd. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 7. k. ho. pk. v. Szabó vőrgy.: Szívós, elszánt kitartás, támadó szellem. Tényleírások helytállóak. *KMTR-re érdemes.* 2) IV. hdt. pk. v. Heszlényi altbgy.: Részletharcok nagy helyzetre befolyás nélkül. Magas kitüntetésre érdemes. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kiváló egyéni vitézség, céltudatos vezetés, nagy helyzetre kihatása nem volt. 4) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: Nagy helyzetre nem döntő kihatású, kimagasló vitézséggel, tetterejével alantosait is „rendkívüli kötelességteljesítésre sarkallta", visszavonulásban végig kimagaslóan harcolt.

Hadikitüntetést nyert: MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. I. 28. (1943/9. HK); MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. VIII. 16. (1943/37. HK); német kitüntetésre javasolva [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/18. HK)]

Megjegyzés: Kérvényét elöljáró parancsnokának írásbeli felszólítására terjesztette fel.

12. [v.] Hun Lajos hdgy.

A kérvény kelte és száma: 1943. VII. 20.; 71/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 31. gy. e. pct. á. szd. pk-a, 1943. I. 20-án Oljsanka Novajából – parancsra – szd-ával és egy felbomolva visszavonulókból erélyes kézzel összefogott szd-nyi egységgel az elg. gyűrűből a maga választotta déli irányban egy nádason át, egységeit megsebesülése dacára is kimagasló vitézséggel, személyes példájával vezetve, sikeresen kitört, ezzel az ott körülzárt magyar és német kötelékek kiszabadulásában hathatósan segített.

A fegyvertény helye és ideje: Oljsanka Novaja, 1943. I. 20.

Rendfokozat a fegyvertény idején: hdgy., 31. gy. e. pct. á. szd. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 31. gy. e. pk. Rumy ezds.: Duska szds. vagy Hun hdgy.? 2) 13. k. ho. pk. v. Hollósy–Kuthy vőrgy.: Duska szds. nyitotta az utat délre a nádason át. 3) IV. hdt. pk. v. Heszlényi altbgy.: Nem tud erről, mert a 13. k. ho. akkor a német 168. ho. pk-nak volt alárendelve. 4) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kiváló fegyvertény, de nem döntő kihatású, más kitüntetést érdemel. 5) Vkf.: Kimagaslóan vitéz, valószínűleg Duska szds-sal egyidejűleg.

Hadikitüntetést nyert: MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. VIII. 18. (1943/38. HK); MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1942. XI. 12. (1942/51. HK)

Megjegyzés: Azonos fegyvertényért Duska szds. MTAVÉ-t kapott (1944/5. HK)[129]

[129] Lásd a 93. számú lábjegyzetet.

13. v. Tolnay Lajos vk. szds.

A kérvény kelte és száma: 1944. III. 30.; 87/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint az 1. gk. dd. vk. tisztje, 1942. VIII. 11-én Korotojaknál a túlerős elg. betörés folytán fejvesztetten visszaözönlő kb. szd-nyi erőt a dd. harcálláspontján levő harcra nem hivatott törzs részeivel, kezdeményezően, parancs nélkül nem csak megállította, de kimagaslóan vitéz, ragyogó példájával a válságból ellentámadásra vezette és az elg-et – személyesen vezetett rámenős közelharcban ismételten megsebesülve, a teljes harcképtelenségig harcolva – megtorpantotta.

A fegyvertény helye és ideje: Korotojak, 1942. VIII. 11.

Rendfokozat a fegyvertény idején: vk. szds., 1. gk. löv. dd. vk. ti.

Parancsnoki vélemény: 1) 1. gk. löv. dd. pk. v. Vastagh ezds.: Kötelmein túl, vitéz, nem döntő. 2) 12. k. ho. pk. Sáska vk. ezds.: Válságban, példa nélküli vakmerő vállalkozás elg-et megtorpantotta – időt biztosított. *KMTR-re érdemes.* 3) IV. hdt. pk. Csatay vezds.: Ragyogó példa a kimagaslóan vitéz öntevékeny tisztnek, kisebb arcvonalszakaszon döntő volt. 4) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kimagasló hős. 5) Vkf.: Kimagasló, de nem döntő.

Hadikitüntetést nyert: MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és a hadműveletek vezetésében való eredményes közreműködéséért", 1942. XI. 26. (1942/52. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1942/51. HK)]

14. [v.] ns. királylehotai Lehoczky Lajos ezds.

A kérvény kelte és száma: 1944. III. 16.; 94/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 12. k. ho. tüzérségének (12. k. tü. ezd.) pk-a a) 1942. VIII. 7–20-ig tartó korotojaki védőharcokban három ízben válságosra fordult helyzetben, tü. tűzvezetésén felül, a mozdonyállások, pk-i törzsek kb. 800 fő legénységét saját elhatározásból a főfigyelő és tü. állások közelbiztosítására és közelfelderítésre bevetette, ezzel a sokhelyütt közelharcban helytálló tü. a visszaözönlött gyalogság rendezését és újra harcbavetését lehetővé tette. b) 1943. I. 14-én a scsucsjei csatában a védőállásba betört elg. ellen saját elhatározásából a tü. sí és rohamosztagát és a visszaözönlő gyalogos egységeket személyesen ellentámadásra vezette, a kimagasló vitézséggel, nagy túlerővel szemben végrehajtott sikeres ellentámadással a 19. k. ho. hátát és a másnapi ellentámadás lehetőségét biztosította.

A fegyvertény helye és ideje: a) Korotojak b) Scsucsje; 1942. VIII. 7–20., 1943. I. 14.

Rendfokozat a fegyvertény idején: ezds., 12. k. ho. tü. (12. k. tü. ezd.) pk-a.

Parancsnoki vélemény: 1) Harccsoport pk. dr. Báan vk. ezds.: Válságokat tü. rendületlen kitartása mentette meg. 2) 12. k. ho. pk. Solymossy vőrgy.: Scsucsjénál lényegesen többet tett, vegyes csoportokat ellentámadásra vezetett. 12. k. ho. helytállásában kimagasló érdem. 3) IV. hdt. pk. Csatay vezds.: Súlyos válságok áthidalásában kiváló. 4) VII. hdt. pk. Legeza vőrgy.: Scsucsjénál példájával elszánt helytállásra serkentett, I. 17-ig kitartott. 5) IV. hdt. tü. pk.: Példásan bátor. 6) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kimagasló pk. 7) Vkf. v. Szombathelyi vezds.: *KMTR-re érdemes, alapszabályok 21. pont*[130] *(„b)").*

Hadikitüntetést nyert: MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „ezd-ének az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1942. X. 26. (1942/46. HK); [MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. V. 27. (1943/26. HK); II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1942/48. HK)]

15. v. Horváth Sándor fhdgy.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 2.; 100/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 35. gy. e. pct. szd. pk-a, a) 1942. V. 21. és 24-én önként jelentkezett egy vállalkozó csoport pk-ául és azt igen körültekintően, bátran, eredményesen hajtotta végre. b) 1942. V. 30–VI. 2-ig az ezd. afanaszjevkai védőharcaiban önként jelent meg a legveszélyeztetettebb támpontban és vett részt a leghevesebb harcokban, majd V. 31-én az ellentámadásra bevetett ezd. tartalék – amelynek pk-a elesett – pság-ot önként átvette, a betört elg-et közelharcban visszavetette, a hősies fellépésével az ezd. oldalát és hátát biztosítva a védőállás megtartását lehe-

[130] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

tővé tette. c) 1942. VI. 4-én, midőn az elg. az ezd. „Rom" nevű védőszakaszába betört, a kötözőhelyet – ahová előző napi gránátnyomása és kimerülése kipihenésére küldték – parancs ellenére elhagyta és rögtönzött ellentámadó csoport élére állva közelharcban tört az elg-re és annak aznapi támadását meghiúsította, ezzel a válság megszüntetésre szükséges ellenrendszabályokhoz időt nyert. d) 1942. VII. 2-án Rozsgyesztvenszkojénél azon parancsra, hogy járőrével keressen összeköttetést a szomszéd ellentámadó zlj-jal, eltévedvén elg-be ütközött és annak ellenállását leküzdve (a 256. magaslati pontra) tört elő és onnan jelentett, sok lőszert, fegyvert zsákmányolt. e) 1942. VII. 7-én a Gorodiscse erdőszélen lovagolva lovászával elg. tüzet kapott, mire lóról szállva az arra jövő híradós építő osztag élére állva, maroknyi csapatával a legnagyobb tűzben az oroszokra rontott és azokat megsemmisítve 7 gránátvetőt, 1 géppisztolyt és 7 puskát zsákmányolt. f) 1942. VII. 18-án a Donra való támadásban Sztorozsevojénál pct. szd-a egy ötfőnyi járőrével négy orosz harckocsit foglalt el öntevékeny közelharcban és behozta a 2. hds. pk. harcálláspontjára – e harckocsik az orosznak az urivi hídfőből való kiüzését alaposan megnehezítették volna. g) 1942. XII. 16-án mint egy 22 főnyi rohamjárőr pk-a, azon feladatának megoldása közben, hogy az ezd. gyevicai védőállásának előterepén (a Don innenső oldalán levő oroszokból) foglyokat ejtsen, egy elg. járőr lesállásból rajtaütött s elhurcolta a Donon át, itt kihallgatása közben egy szd. pk-i földerődöt – a tőle elvett és az asztalon heverő egyik kézigránátot észrevétlenül begyújtva – felrobbantott, az ott levőket megsemmisítette, maga idejében kirohant, egy szembe jövőtől géppisztolyt zsákmányolva, a Don jegén átlopózva, másnap hajnalban jelentkezett az ezd. pság-on.

A fegyvertény helye és ideje: a) b) c) Don mentén b) c) Afanaszjevka d) Rozsgyesztvenszkoje e) Gorodiscse f) Sztorozsevoje g) Gyevica 1942. V. 21., 24., 31., VI. 4., VII. 2., 7., 18, XII. 16.

Rendfokozat a fegyvertény idején: a-f) tsz. zls., 35. gy. e. pct. szd. pk. g) psz. hdgy. 35. gy. e. rohamjárőr pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 35. gy. e. pk. Bánky ezds.: Kimagasló harcos, vezető, lelkesítő példája, vitézsége, vakmerősége, kitartása, kezdeményezőkészsége *KMTR-re érdemes*. 2) 35. gy. e. pk. v. Csoknyay ezds.: Kimagaslóan bátor, ügyes vezető, páratlanul öntevékeny harcos. 3) 35. gy. e. pk. Vécsey alez.: Kimagasló harcos, MTAVÉ-t kapott ezért. 4) 7. gy. ho. (volt k. ho.) pk. v. Szabó vőrgy.: Legendás hős, kisugárzott az egész ezd-ére. 5) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kimagaslóan bátor, rámenős, született pk., fiatal rangja miatt nagy egységre nem döntő, de ragyogó haditetteket vitt végbe. 6) 35. gy. e. pk. Takács ezds.: Fegyvertényleírást igazolja, kimagaslóan vitéz egyéniség, *KMTR-re érdemes*. 7) Vkf. v. Vörös vezds.:[131] a) nem érdemesít b) *elismerésre méltó*, amely felelősség nélkül *abbamaradhatott volna*. c) *elismerésre méltó, eredményes* tett, amely felelősség nélkül *abbamaradhatott volna*. d) vélemények, szemtanúleírások erre nem térnek ki. e) *említésre méltó fegyvertény, amely felelősség nélkül abbamaradhatott* [volna]. f) túlszínezett, valószínűbb, hogy a pc. ho. legénysége vezette hátra a harckocsikat. g) MTAVÉ-t kapott.

Hadikitüntetést nyert: MTAVÉ a m. kir. honvédség 2. tagjaként, „1942. XII. 16-án a Donnál önként végrehajtott járőrvállalkozás során túlerejű elg-gel szemben folytatott egyéni küzdelemben, majd orosz hadifogságból történt sikeres kitörése és ezd-éhez való visszatérése alkalmával, az elg. előtt tanúsított kimagaslóan vitéz és önfeláldozó magatartása elismeréséül", 1943. IV. 5. (1943/24. HK); MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1942. IX. 3. (1942/36. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/4. HK)]

16. Lóskay Ferenc vőrgy.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 9.; 101/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a „Lóskay" harccsoport pk-a, az 1943. I. 14–II. 6. közötti téli csatában a scsucsjei áttörés után kikényszerített visszavonulás alatti súlyos utóvédharcokban a felbomolva visszaözönlőkből önként harcképes egységeket szervezett és azokkal kiváló példát mutató személyes bátorsággal és kimagaslóan értékes rátermett vezetéssel a zord időjárással és emberfeletti fáradalmakkal dacolva eredményes ellenállást fejtett ki. a) 1943. I. 13–15. a jevdakovói reteszállásban b) I. 17. Markin c) 1943. I. 20–28-ig Novij Oszkol városban a felbomlott fegyelem és rend helyreállításában és a város védelmében. d) 1943. I. 29–II. 6-ig a további utóvédharcokban és

[131] Vitéz nemes Vörös János (1891–1968) 1944. IV. 19 – X. 16. között a M. kir. Honvéd Vezérkar főnöke. 1943. II. 1-től altábornagy, 1944. V. 10-től (1943. VIII. 8-i ranggal) vezérezredes.

ezzel nem csak a honvéd becsületét állította töretlen fénybe, de lefékezve a túlerős elg. előtörését, hathatósan közreműködött abban, hogy Cramer tbk. német hdt-e az ellentámadáshoz csoportosulhasson és a 2. magyar hds. Kijevben gyülekezhessen.

A fegyvertény helye és ideje: Jevdakovo, Marki, Obrenki, Novij Oszkol, Oszkol, Korocsa, 1943. I. 15–II. 6.

Rendfokozat a fegyvertény idején: ezds., harccsoport pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 23. k. ho. pk. v. Vargyassi altbgy.: 1943. I. 25–II. 6-ig a legészakibb harccsoport pk-a az oszkoli védelemben rendkívüli higgadtságával, erélyével tűnt ki, nagymértékben hozzájárult új harcképes egységek teremtéséhez, a 2. hds. Kijev térségben gyülekeztetése lehetővé vált és az elg. késleltetéséhez. 2) VII. hdt. pk. Legeza vőrgy.: 1943. I. 14–25-ig, bár I. 13-án a 19. k. ho. pság-ot a bevonult pk-nak átadta és parancs nélkül bevonulhatott volna, a súlyos harcokra tekintettel ottmaradt és bátran, elszántan szervezte és vezette az elg. feltartóztatására a nehéz utóvédharcot. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: 1943. I. 14-27. közti utóvédharcokban önként vállalt részt és kimagaslóan értékes és bátor pk-nak bizonyult. 4) Vkf. v. Vörös vezds.: Becsületből visszamaradt, ami felelősség nélkül abba is maradhatott volna, magát nem kímélve, személyének latba vetésével, eredményes védelemmel a 2. hds. kijevi gyülekezését elősegítette.

Hadikitüntetést nyert: MÉR középkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és harccsoportjának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. VI. 25. (1943/29. HK); MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és dd-ának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1944. VI. 28. (1944/30. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/25. HK)]

17. Szilágyi I. Dezső őrgy.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 11.; 108/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint az 53./III. zlj. pk-a, 1943. I. 14-én Sztorozsevojénál saját elhatározásából tett javaslata folytán kapott parancsra zlj-jával személyének vitéz latba vetésével sikeres ellentámadást hajtott végre Novo Uszpenszkoje irányába, ezzel megakadályozta a községnek az elg. által nyugatról való elzárását és lehetővé tette, hogy a 20. k. ho. zöme (6 zlj.) a fenyegető (elvágás és) megsemmisülés illetve fogságba jutásból kimenekülhessen.

A fegyvertény helye és ideje: Sztorozsevoje, Novo Uszpenszkoje, 1943. I. 14.

Rendfokozat a fegyvertény idején: szds., 53./III. zlj. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 14. gy. e. pk. Nickl ezds.: A támadás parancsát ő adta, nem a zlj. pk. 2) 20. k. ho. pk. v. Vasváry vőrgy.: Személyének teljes elszánt latba vetésével kitűnt, ellentámadást az ezd. pk. parancsára hajtotta végre, ennek elmaradása esetén a zöm kivonása lényegesen több veszteséggel lehetett volna végrehajtható. 3) 20. k. ho. vkf. lg. Kern vk. őrgy.: Ellentámadás a zlj. pk. kezdeményezésére nyert parancsra történt, a siker 6 zlj-t mentett meg a fogságtól. 4) Vkf. v. Vörös altbgy.: Kezdeményezés a zlj. pk. által, eredmény k. ho. zöm megmentése, *KMTR-re érdemes.*

Hadikitüntetést nyert: MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. VII. 30. (1943/34. HK)

18. v. Csoknyai Pál ezds.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 14.; 116/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 4. honv. gy. e. pk-a, Urivnál 1943. I. 12–13-án a betört elg-et elreteszelte, majd ellentámadással feltartóztatta és ezzel az elg-et késleltette. 1943. I. 14-én Plotaván, 1943. I. 15-én Repjevkán, 1943. I. 17–27-ig súlyos utóvédharcokban, végül *Sztarij Oszkol* védelmében, a legnehezebb viszonyok között, személyére mindig a csata gyújtópontjában, kiválóan bátran, vitézül fedezte csoportjának visszavonulását, de személyének kíméletlen bevetésével sem tudott a ho. illetve hdt. harcára érezhető kihatású kedvező fordulatot elérni.

A fegyvertény helye és ideje: Uriv, Plotava, Repjevka, Sztarij Oszkol, 1943. I. 12–27.

Rendfokozat a fegyvertény idején: ezds., 4. honv. gy. e. pk-a

Parancsnoki vélemény: 1) 7. gy. ho. pk. v. Szabó vőrgy.: Tényállás helyes, ellentámadás elg-re késleltető volt, időt adott vezetésnek. 2) IV. hdt. pk. v. Heszlényi altbgy.: Vitézül megállta helyét a legnehezebb viszonyokban, de a ho. illetve hdt. harcára kihatással nem volt. 3) 2. hds. pk. v. Jány

vezds.: Kiválóan bátor, helyesen intézkedett, de ezd-e ellenállása már az első órákban összeomlott. 4) Vkf.: –

Hadikitüntetést nyert: MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és ezd-ének az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1942. IX. 13. (1943. II. 25.) (1943/11. HK); MKBÉ hsz. kardokkal, „ezd-ének az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. V. 20. (1943/24. HK); MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és ezd-ének az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1944. IX. 21. (1944/43. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/3. HK)]

19. v. ns. Martsa Sándor ezds.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 20.; 118/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 47. honv. gy. e. pk-a, a) 1942. XII. 30-án a kosztyenszki hídfő felszámolását, saját terve alapján, elöljáró ho. pk-a parancsára és felelősségére mintaszerűen készítette elő és hajtotta végre. b) 1943. I. 15–26-ig Kocsetovkát személyes példaadásával hősiesen védelmezte, majd I. 27-én a körülzárt helységből csapatait mintaszerűen végrehajtott kitöréssel kimentette, ezzel a Don-menti védelem felborítását megakadályozta és a német erők nyugodt visszavonulását biztosította. c) 1943. I. 31–II. 10-ig az Olim völgyben összegyűlt csapatok felett mint rangban legidősebb tiszt a pság-ot átvette és azokat rendezetten, parancs nélkül nyugati irányba sikeresen visszavezette, ezzel a magyar erőket megmentette.

A fegyvertény helye és ideje: a) kosztyenszki hídfő b) Kocsetovka c) Olim, 1942. XII. 30., 1943. I. 15–27. és I. 31–II. 10.

Rendfokozat a fegyvertény idején: ezds., 47. honv. gy. e. pk-a.

Parancsnoki vélemény: 1) 9. k. ho. pk. v. Oszlányi vőrgy.: A hídfő felszámolása Martsa ezds. terve szerint parancsomra lett mintaszerűen végrehajtva. 2) „Siebert" hdt. csoport pk-a.: Két hétig hősiesen kitartott ezd-ével, majd parancsra visszavonult és német rendelkezésre jelentkezett. Hdt-e visszavonulását lényegesen elősegítette. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kiváló tetterő, szervezőképesség, töretlen akarat, bátorság, ragyogó példája, a hds. egyik legkiválóbb pk-a. 4) Vkf. v. Vörös vezds.: A hídfő nagyobb elg. támadáshoz szűk volt, II. osztályú német Vaskeresztet kapott, kötelességét teljesítette.

Hadikitüntetést nyert: MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. V. 27. (1943/26. HK); II. oszt. német Vaskereszt

20. ns. felsőmérai Ostorharits-Horváth Endre szds.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 20.; 120/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 13/I. táb. tü. oszt. pk-a, 1943. a) I. 15-én Korotojaknál ama feladatát, hogy útba indított lóállománya beérkezésével állást változtasson, ha ezt nem képes bevárni, lövegei megsemmisítésére szabad kezet nyer, a fogatolást önfeláldozó kitartással bevárva hat lövegével az állás változtatást sikeresen végrehajtotta, ezzel a 16-i védelmi harcok sikerét lényegesen elősegítette. b) I. 16-án Osztrogozsszktól északra állásváltoztatásra és az új állásterület szemrevételezésére kapott parancsra a szemrevételezés után a nehézségek leküzdésére visszament a tü. állásba, 6 löveget kivontatott, a többit megsemmisítette, a 6 megmentett löveg Osztrogozsszk későbbi védelmében nagy szerepet játszott. c) I. 17–19-ig az Osztrogozsszkba özönlő idegen csapattöredékekből kíméletlen erélyyel harcképes egységeket szervezett és azokat személyének példás latba vetésével védelemre vezette, majd a védelemben páratlan öntevékenységgel és kötelességteljesítéssel – mint a védelem lelke – elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki. d) I. 20-án Oljsanka Novajánál az osztrogozsszki kitörés során elvágva és minden oldalról támadva, parancs nélkül kb. 100 fő vegyes legénységi kötelék élére állva, azokat a válságos helyzetből személyes tündöklő példájával sikeres ellentámadásra vezette és azt a karján és lábán kapott megsebesülése dacára az elg. visszavetéséig végrehajtotta, ezzel a ho. jobb oldalát felszabadította és a további kitörést lehetővé tette.

A fegyvertény helye és ideje: Korotojak, Osztrogozsszk, Oljsanka Novaja; 1943. I. 15–16., 17–19., 20.

Rendfokozat a fegyvertény idején: szds., 13/I. táb. tü. oszt. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 13. tü. ezd. pk. Blassmann ezds.: Felbecsülhetetlen működés, kimagasló fegyvertények sorozata. *KMTR-re érdemes.* 2) 13. k. ho. pk. v. Hollósy–Kuthy vőrgy.: Végig hősiesen harcolt, beosztását meghaladó öntevékenységgel. *KMTR-re érdemes.* 3) IV. hdt. pk.

v. Heszlényi altbgy.: 13. k. ho. németek alatt harcolt. Érdemes magas kitüntetésre. 4) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Közbeeső pk-kal egyetért, nem látta. 5) Vkf. v. Vörös vezds.: Kitartva 6 löveget megmentett, *ellentámadott parancs nélkül, felelősség nélkül abbamaradhatott volna.* Ez feladata nem volt, erre parancsot nem kapott.

Hadikitüntetést nyert: MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért és ho-ának az elg. előtt való eredményes vezetéséért", 1943. VII. 30. (1943/34. HK); MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1942. XI. 26. (1942/52. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/7. HK)]

21. Vécsey Béla alez.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 8.; 128/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a 35. honv. gy. e. pk-a, 1943. I. 13-án a gyevicai Don-menti védőállásban az oroszok túlerős támadásával szemben 36 óráig – hősies személyes magatartással – ezdével kitartott, majd a kitartásra nyert parancs ellenére az orosz gyűrűből kitört, és ezzel kb. 40 tisztet, 1200 honvédet, 18 golyószórót, 7 géppuskát és 5 aknavetőt a megsemmisüléstől megmentett.

A fegyvertény helye és ideje: Gyevica, 1943. I. 13.

Rendfokozat a fegyvertény idején: alez., 35. honv. gy. e. pk.

Parancsnoki vélemény: 1) 13. k. ho. pk. v. Szabó vőrgy.: Tényleírás helyes, kitörés ezd. pk. saját elhatározásából történt. 2) IV. hdt. pk. v. Heszlényi altbgy.: Kitöréshez nem volt joga, a hdt. helyzetén nem javított, csak harcképtelen agyoncsigázott emberekkel jött. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Hdt. pk-kal egyetért, még egy napig kellett volna kitartania. 4) Vkf. v. Vörös vezds.: –

[Magyar] hadikitüntetést nem kapott eddig. [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/35. HK)]

22. v. Hermándy-Berencz György szds.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 15.; 135/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint az általa szervezett zlj. harccsoport pk-a a) 1943. I. 13–26-ig Szinyije Lipjagiban I. 12-én történt felváltása után önként jelentkezett a III. hdt. pk-nál, hogy az oroszok 1943. januári áttörése utáni harcokban részt vegyen, ott a hdt. pk. parancsára az összetorlódott hátraözönlökből kemény fellépéssel, fáradhatatlan buzgalommal harcképes zlj-at szervezett és ezzel a *Nyizsdrijanka kolhozt* körvédelemre berendezve megszállta. b) 1943. I. 26-án Nyizsdrijankától délre súlyos helyzetben harcoló bekerített zlj-at, saját személyére üteg pk-ával előre menve, az üteg tü. tüzének támogatásával a zlj. kitörését lehetővé tette, saját támpontjának gyengítése nélkül. c) 1943. I. 26–27-én nyizsdrijankai saját támpontja elleni ismételt támadásokat visszaverte, majd midőn a védelem már lehetetlenné vált, csoportját összetartva visszavitte, maga kis egységgel fedezve a visszavonulást, a támpontot utolsónak hagyta el. d) 1943. I. 31-én Olimban egy – a 22. gy. e. részeiből parancsra alakított – zlj-ával az összetorlódott III. és német VII. hdt. tömegeinek visszavonulását mint utóvéd fedezte, és 17 főre leapadt csoportjával csak akkor vonult vissza, midőn a biztosító csoport Olimot 6 km-re elhagyta.

A fegyvertény helye és ideje: a) Szinyije Lipjagi b) Nyizsdrijanka kolhoz c) Nyizsdrijanka kolhoztól délre d) Olim, 1943. I. 12–26., 26–27., 31.

Rendfokozat a fegyvertény idején: szds., harccsoport pk.

Parancsnoki vélemény: 1) III. hdt. vk. ti. Zetelaki vk. szds.: Támpontban kitartás egyedül v. H[ermándy–Berencz] szds. személyes bátorságának, példás befolyásának érdeme. Felterjesztve MTAVÉ-re. 2) 20. k. ho. vkf. lg. Kern vk. őrgy.: Bátor, önfeláldozó, szigorú, rajongtak érte, vakon követték. 3) 2. hds. pk. v. Jány vezds.: Kiváló fegyvertény, önként *rendületlen helytállás személyének kíméletlen bevetésével,* orosz támadást 1943. I. 17–30-ig késleltette, *ezzel két hdt. részeinek visszavonulását elősegítette.* 4) Vkf. v. Vörös vezds.: Hősies helytállás, kimagasló bátorság, megfontoltság, kitartás, *különösen bátor szívű tettel is kitűnt* (KMTR alapszabályok 3. pont[132]).

Hadikitüntetést nyert: MÉR lovagkereszt hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1942. IX. 24. (1942/41. HK); MÉR tisztikereszt hdm. és kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1943. III. 18. (1943/15. HK); I. osztályú német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1944/33. HK); [II. oszt. német Vaskereszt, 1941. X. 21. (1943/22. HK)]

[132] Lásd a 76. számú lábjegyzetet.

23. ns. Vaikó György szds.

A kérvény kelte és száma: 1944. IV. 25.; 152/KMTR–1944.

A fegyvertény leírása: mint a IV. tü. mérő szd. alantos tisztje, 1943. I. 20-án Oljsanka Novajából való kijutás biztosítására – miután szd. pk-a megsebesült – szd-ából és más visszavonulókból harcképes egységet szervezve, azok élén sikeresen megrohamozta a délkeleti magaslatokat, majd azokat órákig, megsebesüléséig tartva, az így szabaddá tett déli úton a 13. k. ho. zömének a kiszabadulását és zavartalan visszavonulását biztosította.

A fegyvertény helye és ideje: Oljsanka Novaja, 1943. I. 20.

Rendfokozat a fegyvertény idején: szds., IV. tü. mérő szd. beosztott tisztje.

Parancsnoki vélemény: 1) 10. ho. pk. v. Kudriczy vőrgy.: Nem érdemes. 2) 13. k. ho. pk. v. Hollósy-Kuthy vőrgy.: Nem volt tudomása róla. 3) IV. hdt. pk.: Nem döntő kihatású. 4) Vkf. v. Vörös vezds.: Nem üti meg a mértéket.

Hadikitüntetést nyert: MKBÉ hsz. kardokkal, „az elg. előtt tanúsított vitéz magatartásáért", 1942. X. 1. (1942/43. HK)

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

A kérvény száma: 25/KMTR–1944.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Vastagh György ezds.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Korotojak: Indokolatlan visszavonulás, amely semmi haszonnal, ellenkezőleg, rossz hatással járt (lásd Sáska vk. ezds. véleményét is). *Sztorozsevoje*: nem volt kimagasló fegyvertény, egy kitartásra rendelt szd. (40–50 fő) visszafutott, ezt feltartóztatta, s ellentámadásra rendelte. Kötelesség.

A fegyvertény időpontja: 1942. VIII. 11–12., 1942. IX. 16.

Kelt: Kaposvár, 1944. VI. 18.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

A kérvény száma: 61/KMTR–1944.

A pályázó neve és rendfokozata: [v.] Vargyassi Gyula vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Amikor már minden felbomlott, s visszaözönlött, úgy, ahogy az Oszkol völgyében megállított csapatokat rendezték, itt néha volt gyengébb elg. erőkkel érintkezés. Fegyvertény nem volt [...]

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 19.–II. 8.

Kelt: Kaposvár, 1944. VI. 18.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

A kérvény száma: 62/KMTR–1944.

A pályázó neve és rendfokozata: v. Hollósy-Kuthy László vőrgy.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: A Potudany mentén nincs fegyvertény, vagy legalábbis kérvényező számára kiemelkedő fegyvertény. Osztrogozsszkban olyan harcok voltak, mint a visszavonulás alatt csaknem 100 másik helységben, nem voltak döntőek.

A fegyvertény időpontja: 1943. I. 12–20.

Kelt: Kaposvár, 1944. VI. 18.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.

A kérvény száma: 63/KMTR–1944.

A pályázó neve és rendfokozata: Rumy Lajos ezds.

Javasoltassék-e a felvételre: nem

Indoklás: Mindenkor helyén van a szíve, de sem a Potudanyon, sem Osztrogozsszkban nem hajtott végre olyan fegyvertényt, amely a KMTR-del volna jutalmazandó. Szép, mint ezds., igen magas kitüntetést kapott.[133] Egyébként, ugyanezért kéri Hollósy-Kuthy vőrgy., egyik sem tudja az

[133] Magyar Érdemrend középkeresztje hadiszalagon, kardokkal.

alapszabályok megkövetelte „különösen bátorszívű tett"-et s kihatást felmutatni. Nem is volt ilyen.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 12–24.
Kelt: Kaposvár, 1944. VI. 18.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 64/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: Farkas Zoltán ezds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A 6. k. ho. 1943. I. 18-án felbomlott, maradványait nekem rendelték alá. Ezek között volt Farkas ezds. is. I. 28-ig (sebesülésemig) semmilyen fegyverténytnem hajtott végre, sőt passzív volt. Nem is terjesztettem fel elismerésre, mint ahogyan előző k. ho. pk-a sem javasolta az előbbi időkért sem. Kérvényében előadott „fegyvertény" sem fegyvertény. De még csak nem is parancsmegtagadás, vagy ha az, akkor egy nehezebben végrehajtható parancsot tagadott meg a könnyebben s biztosabban végrehajtandó feladatért. Elnyert magas kitüntetését[134] minden közbeeső elöljáró meghallgatása nélkül kapta, kizárólag az ő részéről előadottak alapján. Az érintett csapatokban nagy megütközést keltett ez a tény. Nemhogy a KMTR-re, de semmilyen kitüntetésre nem érdemes.
A fegyvertény időpontja: 1943. II. 1.
Kelt: Kaposvár, 1944. VI. 14.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 65/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: Belányi Gyula g. alez.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Osztrogozsszkért kéri felvételét Hollósy-Kuthy vőrgy., Rumy ezds., Belányi g. alez., s még ki tudja hányan. Visszavonulás X. napján egy kétségtelen jelentős falunak tartása, vagy az onnani kijutásról van szó. Nem különös fegyvertény egyik sem, szóban forgó pedig egyáltalán olyan fegyvertényeket hajtott végre, amelyek különösen állományviszonyára való tekintettel valóban figyelemreméltóak, de semmi fontossággal nagyobb egységekre nem bírtak. A felterjesztett lovagrendekkel [?] elintézhetők s méltányoltak lettek volna. De nem KMTR! Pilizs alez. különben hadbírósági eljárást kér ellene! Németekkel jó volt a viszonya, ebből előnye származhatott.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 17–23.
Kelt: Kaposvár, 1944. VI. 18.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 66/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Barátosy Lajos ezds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Egy kötelékben végrehajtott előnyomulás során kapta a parancsot, egy gyengén védett község elfoglalására, s annak tartására. Ezt végrehajtotta, s ezért kardos kitüntetést[135] is kapott. Más nem történt.
A fegyvertény időpontja: 1942. III. 4.
Kelt: Kaposvár, 1944. VII. 13.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 67/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: Máthé Jenő alez.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A gyorshadtest 1941. évi alkalmazása túlnyomóan üldözés volt, jobban mondva „menet" a visszavonuló elg. után. Nem volt fegyverténye, amely akárcsak meg is közelíthetné a követelményeket a KMTR odaítéléséhez.
A fegyvertény időpontja: 1941. VII. 5., 8–9., 24.
Kelt: Kaposvár, 1944. VII. 9.

[134] Magyar Érdemrend középkeresztje hadiszalagon, kardokkal.

[135] Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon, kardokkal.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 68/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Gáll Sándor alez.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Kétségtelenül helyén volt a szíve, egy szd-dal rendelkezett, azt ellentámadásra vezette, a helyzetet tisztázta, majd elg. előretöréseket meghiúsította, vitézül harcolt, de fegyverténynek nem volt jelentős kihatása a helyzetre.
A fegyvertény időpontja: 1942. VIII. 8–14.
Kelt: Kaposvár, 1944. VII. 14.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 69/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: Henkey–Hönig József szds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Szerénytelenségnek tartom ilyen ún. fegyvertényekért a KMTR-hez folyamodni. Nem nehéz körülmények között teljesítette kötelességét úgy, mint a legtöbb tiszt. Lovagkeresztet és Signumot kapott.[136]
A fegyvertény időpontja: 1942. VII. 18.
Kelt: Kaposvár, 1944. VII. 11.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 70/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: Versényi Tibor szds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Parancsot kapott, hogy hu. szd-ával a visszaözönlőket fogja fel, tartson ki. Ezt példásan megoldotta, fedezte a többi részek visszarendelését, egyénileg feltűnő vitézséggel példát adott mindenkinek. Fegyverténynek kihatása nem volt.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 12.
Kelt: Kaposvár, 1944. VII. 14.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 71/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: [v.] Hun Lajos hdgy.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Visszavonulás alatt – egy Novij Olsan nevű községnél – oroszok részben útját állták a visszavonulóknak. Egy nádas alkalmasnak látszott arra, hogy azon át rejtőzve utat törjenek egyes részek. Ez volt a fegyvertény, amelyért Duska szds. már amúgy is magas elismerést kapott.[137] Sem különös bátorság nem kellett ehhez, sem kihatása nem volt ennek a menekülésnek.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 20.
Kelt: Kaposvár, 1944. VII. 10.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 87/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Tolnay Lajos vk. szds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: A kitüntetési javaslatban – amelyet dd. pk-a szerkesztett – az áll, hogy a dd. harcálláspontját megmentette. A fegyvertényleírásokból is csak ennyit tudok kiolvasni. Nem volt olyan fegyvertény, amely a KMTR-re érdemesítené.
A fegyvertény időpontja: 1942. VIII. 11.
Kelt: Kaposvár, 1944. VII. 14.

[136] Magyar Érdemrend lovagkeresztje hadiszalagon, kardokkal és Magyar Koronás Bronzérem hadiszalagon, kardokkal.

[137] Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érem. Lásd a 93. számú lábjegyzetet.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 100/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Horváth Sándor fhdgy.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Egész sorozata a szép és elismerésreméltó fegyvertényeknek, mint a honvédség 2. tisztje el is nyerte a MTAVÉ-t, de a KMTR-re való érdemességét egyik fegyvertény sem érte el.
A fegyvertény időpontja: 1942. V. 21–24., 31., VII. 2., 7., 18., XII. 16.
Kelt: Kaposvár, 1944. IX. 21.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 128/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: Vécsey Béla alez.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Nincs fegyvertény. Az elrendelt időpontnál korábban rendelte el a visszavonulást, ebből senkire előny nem származott, ellenben önkényesen járt el, s inkább felelősséggel tartozik.
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 13.
Kelt: Kaposvár, 1944. IX. 21.

A káptalani ülnök neve és rendfokozata: v. Oszlányi Kornél vőrgy.
A kérvény száma: 135/KMTR–1944.
A pályázó neve és rendfokozata: v. Hermándy-Berencz György szds.
Javasoltassék-e a felvételre: nem
Indoklás: Kétségtelen, hogy kérelmező még a doni állásokban – lényegében nyugalmi állásban – jó nevet szerzett magának. De ettől függetlenül is, erélyes, bátor, ügyes tiszt. *Olimban*, meg kell mondanom, hogy a 22. gy. e. – amelynek kötelékébe ő is tartozott, – igen jó *egyéni* hírveréssel dolgozott. Ez az ezd. a kérvényben felhozott időben *már nem létezett*, szétfutamodott, s az ezd. pk. Farkas Zoltán ezds. csak 450 fővel maradt meg, s nekem lett alárendelve. Erre már Farkas kérvényénél kitértem. Hermándy-Berencz szds. a sok hátsó vonatkörletben lévő községek egyikének védelmét látta el akkor, amikor én a 9. k. ho-lyal még *javában* eredeti doni állásunkban voltam. Ilyen falu volt legalább 100 a hátamban. Itt csak kisebb beszivárgott orosz csapatok jelentek meg. Ezek feltartóztatása kötelesség volt. Az Olim völgyében nem voltak harcok, csak csetepaték, hiszen én mint ho. pk. egy nappal később érkeztem oda mint ők, akik itt „harcoltak."
A fegyvertény időpontja: 1943. I. 26., 31.
Kelt: Kaposvár, 1944. IX. 21.

Ágnes Makai – Gergely Pál Sallay

THE LAST CHAPTER OF THE HISTORY OF THE MILITARY ORDER OF MARIA THERESA

Summary

The Military Order of Maria Theresa, established in 1757, had been the highest-ranking military order of the countries ruled by the Habsburg (Austrian) Dynasty, and at the same time the oldest European award for military gallantry, with regulations particularly modern for the period of its institution.

Subsequent to the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy, the Order was discontinued in the Republic of Austria. The chapter of the Order, however, continued its activity until 1931, i.e. even after the death of Charles I/IV, the last sovereign of the Order. The task of the members of the chapter was considering and reporting on the applications for admission to the Order on the strength of First World War acts of gallantry.

Referring to the legal continuity of the Kingdom of Hungary after the First World War, Hungary laid claim to the Order. Nevertheless, non-Hungarian members of the Order rejected this claim. Following Regent Miklós Horthy's announcement on 15 October 1931, that the Order was taken over and "naturalised" by Hungary, the Hungarian administration of the Order was established, and in November 1938, the legal opportunity too was provided for the Order to be awarded again. Thus, the Military Order of Maria Theresa had become the highest-ranking Hungarian award for gallantry by the Second World War. During the Hungarian stage of the Order, the chapter had two meetings, whereas a third one, with the cases of 23 applicants, had been prepared carefully.

The first session of the chapter on 27 May 1942, refused both applications for admission to the Order, including that of Lieutenant General Miklós Béla, the later Prime Minister. Out of the three candidates that the chapter nominated at its second meeting on 25 November 1943, Regent Miklós Horthy, acting sovereign of the Order, appointed Major General Kornél Oszlányi to be a Knight of the Order. The formal investiture took place on 24 January 1944.

The office of the Order, located in Buda Castle, and most of its documentation was destroyed during the siege of Budapest in 1944–1945. Only certain records and stamps had remained that Béla Góthay, the last functionary of the Order, kept in his own flat. Since the activity of the Order was discontinued from 1 July 1945, pursuant to a decree of Prime Minister Béla Miklós, the above-mentioned relics can be found in the Hungarian Military History Archives and the Military History Museum at present.

Attached to their study, the authors publish the minutes of the first and second sessions of the chapter of the Military Order of Maria Theresa, along with some of the reports of the members of the chapter, as well as the synopsis of the applications prepared for the third chapter meeting, which never occurred. The latter is complemented by the reports of the latest member of the chapter, Kornél Oszlányi.

Ágnes Makai – Gergely Pál Sallay

LE DERNIER CHAPITRE DE L'HISTOIRE DE L'ORDRE MILITAIRE MARIE-THÉRÈSE

Résumé

Créé en 1757, l'Ordre Militaire Marie-Thérèse fut la plus haute décoration militaire dans les pays sous domination de la Maison d'Autriche. Cette médaille, la plus ancienne d'Europe, fut réglementée selon des principes particulièrement modernes pour l'époque.

Après la dislocation de la Monarchie austro-hongroise, la République d'Autriche supprima l'Ordre. Le chapitre de l'Ordre fonctionnait jusqu'en 1931 même après le décès du dernier grand maître, Charles I (IV). Ses membres s'occupèrent de l'évaluation des demandes d'attribution liées à la première guerre mondiale.

Du côté hongrois, on souhaita que l'Ordre continue de fonctionner dans le Royaume de Hongrie – ayant la continuité légale –, mais les chevaliers non hongrois de l'Ordre écartèrent cette possibilité. Après la déclaration du 15 octobre 1931 du gouverneur Miklós Horthy concernant l'acceptation de l'Ordre commença la mise en place de l'organisation de l'ordre hongrois. Dès novembre 1938, les conditions légales d'attribution de l'Ordre furent également fixées. Ainsi l'Ordre Militaire Marie-Thérèse devint l'ordre de mérite le plus haut dans la période de la deuxième guerre mondiale. Lors des activités de l'Ordre en Hongrie, son corps (chapitre) tint deux sessions et prépara la troisième avec 23 demandes.

La premier chapitre tenu le 27 mai 1942 refusa les deux demandes déposées dont celle du futur premier ministre, Béla Miklós dálnoki. Parmi les trois candidats du deuxième chapitre, tenu le 25 novembre 1943, Miklós Horthy attribua la croix de chevalier de l'Ordre au major général et grand maître Kornél Oszlányi qui fut reçu le 24 janvier 1944.

Le bureau de l'Ordre et la quasi-totalité de ses documents furent détruits au château de Buda, au cours du siège de Budapest. Seuls les documents et tampons gardés dans l'appartement du dernier chargé d'affaires, Béla Góthay, aient pu être conservés. Comme le décret ministériel du premier ministre Béla Miklós supprima l'activité et l'attribution de l'Ordre à compter du 1er juillet 1945, ces souvenirs font aujourd'hui partie des collections des Archives et du Musée d'Histoire militaire.

En annexe de l'étude nous publions, parmi les documents de l'Ordre Militaire Marie-Thérèse, les procès-verbaux du 1er et du 2e chapitre et, en partie, les évaluations des assesseurs. Nous publions également le résumé des demandes préparées pour le 3e chapitre et les bulletins de vote concernant Kornél Oszlányi, dernier membre du chapitre.

Ágnes Makai – Gergely Pál Sallay

DAS LETZTE KAPITEL DER GESCHICHTE DES MILITÄRORDENS MARIA THERESIA

Resümee

Der 1757 gegründete Militär-Maria Theresien-Orden war der höchste Verdienstorden der Länder, die unter der Herrschaft des (österreichischen) Hauses Habsburg standen. Zugleich war er einer der ältesten Militärorden Europas, der zur Zeit seiner Gründung auf Grund von äußerst zeitgemäßen Prinzipien geregelt wurde.

Nach dem Zerfall der Österreichisch-Ungarischen Monarchie wurde der Orden von der Republik Österreich aufgelöst. Das Kapitel des Ordens bestand aber – auch nach dem Tod des letzten Großmeisters, Karl I. (IV.) – noch bis 1931. Seine Mitglieder entschieden über die Gesuche bezüglich der Auszeichnung der Heldentaten im Ersten Weltkrieg.

Von ungarischer Seite her tauchte bereits früher das Bedürfnis auf, dass der Orden im Königreich Ungarn, das als Rechtsnachfolger angesehen werden konnte, weiter besteht, doch diese Möglichkeit wurde von den nicht ungarischen Ordensrittern abgelehnt. Nach der Ankündigung von Reichsverweser Miklós Horthy am 15. Oktober 1931, wonach der Orden übernommen und nostrifiziert werden solle, begann die Herausbildung der ungarischen Ordensorganisation. Ab dem November 1938 wurden dann auch die gesetzlichen Möglichkeiten der Ordensverleihung bestimmt. Auf diese Weise wurde der Militär-Maria Theresien-Orden zum höchsten Militärverdienstorden in der Zeitspanne des Zweiten Weltkriegs. Im Laufe der Tätigkeit des Ordens in

Ungarn hielt das Gremium (Kapitel) zwei Sitzungen ab und die dritte – mit den Dokumenten von 23 Gesuchstellern – wurde vorbereitet.

Das am 27. Mai 1942 abgehaltene erste Kapitel lehnte beide eingereichten Gesuche – darunter das des späteren Ministerpräsidenten Béla Miklós von Dálnok – ab. Von den drei Kandidaten des am 25. November 1943 abgehaltenen zweiten Kapitels wurde das Ritterkreuz des Ordens Generalmajor Kornél Oszlányi von Reichsverweser Miklós Horthy verliehen, der die Großmeisteraufgaben verrichtete. Die Promotion fand am 24. Januar 1944 statt.

Das Büro und fast das gesamte Dokumentenmaterial des Ordens wurden bei der Belagerung von Budapest in der Burg zu Buda (Ofen) vernichtet. Einzig die in der Wohnung des letzten Ordensgeschäftsführers, Ritter des Heldenordens (Vitézi Rend) Béla Góthay, aufgehobenen Schriften und Stempel sind erhalten geblieben. Da mit der Verordnung von Ministerpräsident Béla Miklós die Tätigkeit und die Verleihung des Ordens mit dem 1. Juli 1945 außer Kraft gesetzt wurde, sind die oben genannten Erinnerungsstücke heute in der Sammlung des Archivs für Militärgeschichte und des Museums für Militärgeschichte zu finden.

Im Zusammenhang mit der Studie geben wir von den Schriften des Militär-Maria Theresien-Ordens die Protokolle des 1. und 2. Kapitels, sowie zum Teil die Bewertungen der Kapitelbeisitzer kund. Zudem veröffentlichen wir die Zusammenfassung der für das 3. Kapitel vorbereiteten Gesuche. Damit verbunden sind die Stimmzettel des neuesten Mitglieds des Kapitels, Kornél Oszlányi.

Агнеш Макаи – Гергей Пал Шаллаи

ПОСЛЕДНЯЯ ГЛАВА ИСТОРИИ ВОЕННОГО ОРДЕНА МАРИИ ТЕРЕЗИИ

Резюме

Основанный в 1757 году Марией Терезией Военный орден был самой высокой военной наградой – военным орденом – стран, находившихся под властью династии Габсбургов (Австрии) и одновременно самым старым орденом Европы, регламентированным согласно особым военным принципам.

После распада Австро-Венгерской Монархии Австрийская Республика Орден упразднила. Капитул Ордена функционировал еще и после смерти последнего великого магистра Карла I (IV) до 1931 года. Его члены осуществляли разбор прошений о награде за подвиги, проявленные в первой мировой войне.

Со стороны Венгрии еще ранее было выдвинуто требование о непрерывном в области права дальнейшем функционировании Ордена в Венгерском Королевстве. Однако не венгерские рыцари Ордена эту возможность отклонили. После заявления регента Венгрии Хорти Миклоша о принятии и признании Ордена от 15 октября 1931 года началось формирование венгерской организации Ордена, затем с ноября 1938 года было принято решение о возможности присвоения Ордена законодательным путем. Таким образом стал Военный Орден Марии Терезии в период второй мировой войны самой высокой военной наградой в Венгрии. В ходе деятельности Ордена в Венгрии организация (капитул) провела два заседания, и было подготовлено третье с 23-м соискательным материалом.

Капитул, состоявшийся 27 мая 1942 года, отклонил оба представленных прошения, в том числе и прошение миннезингера Миклоша Белы, позднее ставшего премьер-министром. На проведенном 25 ноября 1943 года втором заседании капитула из трех кандидатов регент Венгрии Хорти Миклош, выполнявший функции магистра, пожаловал генерал-майору Осланьи Корнелю рыцарский крест Ордена. Торжественный акт присвоения награды имел место 24 января 1944 года.

Контора Ордена и почти весь его документальный материал погибли в Будайской крепости в ходе осады Будапешта. Сохранились лишь документы и печати, которые хранил на своей квартире последний поверенный в делах Ордена витязь Готаи Бела. Так как постановлением премьр-министра Миклоша Белы от 1 июля 1945 года была прекращена деятельность Ордена и жалование им наград, вышеназванные исторические документы в настоящее время сохраняются в коллекции Военно-Исторического Архива и Военно-исторического Музея.

В связи с этой работой из документов Военного Ордена Марии Терезии публикуются протоколы 1-го и 2-го капитула и частично оценки заседателей капитула. Далее публикуется обобщение ходатайств, подготовленных к 3-ему капитулу. К этому прилагаются баллотировочные листки самого нового члена капитула Осланьи Корнеля.

Az értelem bátorsága

TANULMÁNYOK
PERJÉS GÉZA EMLÉKÉRE

Argumentum

MŰHELY

HORVÁTH JÓZSEF

MAGYAR KERESKEDELMI HAJÓK HADI SZOLGÁLATBAN

A KELET és a NYUGAT gőzös sorsa a második világháborúban

A KELET gőzös tragédiája[1]

Elcsigázott emberek mártogatják evezőiket a sötéten mozgó, döglött hullámokba. A mentőcsónak kormányánál ülő parancsnok a hajnal jeleit keresi a keleti égbolton. Néhány óra múlva abba kell hagyniuk az evezést. A magasan járó nap kivenné maradék erejüket is. Napközben igyekeznek vitorlájukba fogni a kedvező szelet, s csak alig eveznek. Így kevesebb ivóvíz kell a túléléshez. Márpedig túl kell élni!

A hajnal derengése mind jobban lágyítja az éjszaka sötétjét a keleti horizonton. Potzner kapitány a kormánypadról figyeli mindeddig higgadt és bátor embereit. Vajon kibírják-e még a hátralévő hét-nyolc napot? Becslése szerint már meg kellett tenniük az út felét. Hetedik napja áznak a beloccsanó hullámok permetjétől, fáznak az éjszaka szelétől, tikkadnak a nap hevétől. Még hét-nyolc nap, ha csak....!

De ennek kevés a valószínűsége. Az Azori-szigetek felé haladva, hajójuk messze került az atlanti konvojok útvonalától. Csak a Gibraltár felé tartó hajókaravánok útvonalát elérve találkozhatnak majd szövetséges hajókkal.

Horváth Kálmán főgépész a túlélési esélyeiket latolgatja magában, vajon az árboc tövében lévő, gondjaira bízott vízkészlet elegendő lesz-e a hátralevő időre? Másfél decis fejadaggal talán...

Székely András kadét, a csónak orrában figyeli a mind jobban kitárulkozó horizontot. A még látóhatár mögött rejtőző nap fénykoszorújában napok óta nem tapasztalt jelenséget vél felfedezni. Azt hiszi, a szeme játszik vele. A hajó egyetlen magyar matrózát, Szalay Jánost, ébresztgeti szendergéséből, hogy bizonyosságot szerezzenek a látottakról. Ketten már nem tévedhetnek! Valóban füstöt látnak: Sőt nem is egyet!

---

[1] Források: 1.) A KELET gőzös személyzeti jegyzéke a Közlekedési Múzeum irattárából; 2.) Potzner Frigyes tengerészkapitány 1940. november 8-i jelentése a Tengerészeti Hivatalhoz. Ddr. v. Juba Ferenc tengerészkapitány, gyűjteményéből; 3.) Potzner kapitány személyes közlései egykori, angol nyelven vezetett, mentőcsónaknaplója alapján; 4.) Lloyd's Wrack Book 1940. 124. és 129. o.; 5.) *Jürgen Rohwer:* Axis Submarine Successes 1939-1945.; 6.) *R. H. Freyer:* Halál a tengereken. Budapest, é. n..; 7.) *Mielke:* U-Boote 1939-1945.; 8.) *Janusz Piekalkiewicz:* See Krieg 1939-1945.; 9.) *Hortobágyi Jenő:* Hajózás háborús vizeken. *8 órai újság*, 1941. március 12.; 10.) *Kehrer István:* Tengerészeti Kézikönyv. Budapest, 1941.; 11.) Az UA tengeralattjáró őrjártati naplója a vonatkozó, 1940. augusztus 19-i bejegyzésekkel. Washington National Archives, KTB UA. Platon Alexiades (Kanada) segítségével (2005. III. 10.).; 12.) www.warsailors.com/singleships/varegg.html. (2005. III. 22.); 13.) uboat.net/allies/warships/ship/3887.html. (2005. III. 22.); 14.) www.Warsailors.com/Ships in Atlantic Convoys; 15.) Potzner eredeti személyzeti másolata a mentőcsónakba szálltakról.

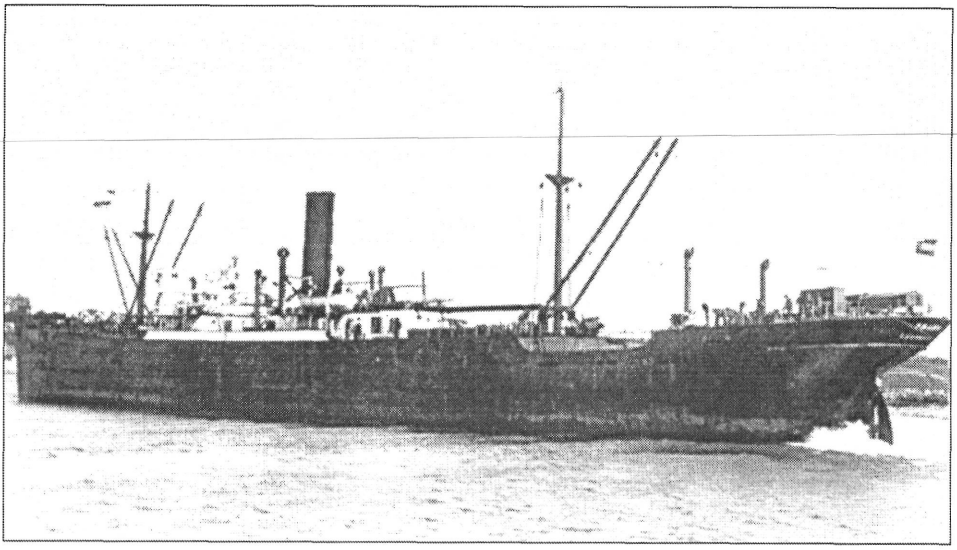

A KELET gőzös

A hírre mindenki felélénkül a csónakban. Kehrer István első tiszt a távcsövön keresztül pásztázza a mind jobban kivilágosodó látóhatárt. Megerősíti a fiúk észlelését. Hajókaravánt látnak valóban, körülötte több brit hadihajó cirkál. Hat óra harminc perc, rögzíti az eseményt Potzner Frigyes parancsnok a körülmények ellenére is pontosan vezetett naplójában. Hat óra harminc perc, 1940. augusztus 25-én az északi szélesség 50°20' és a nyugati hosszúság 17°57' találkozási pontján, közel 240 mérföldnyire az ír partoktól.

A parancsnok utasítására John Kearsey II. tiszt meggyújtja a vörös bengáli tüzet, aminek összetéveszthetetlen fényére hamarosan felfigyelnek az egyik kísérő hadihajón. Kitörő örömmel fogadják megmentőjüket, A WELLINGTON sloopot,[2] és felkapaszkodnak a hajó hálóval borított oldalán. Addigi lakóhelyüket tengerállóvá téve sorsára hagyják, hátha másoknak az életet jelenti majd. Ezzel a 35 ember többnapos megpróbáltatása véget ért.

De, hogyan is kezdődött?

A Neptun Tengerhajózási Rt. KELET[3] gőzöse 1940. április 18-án érkezett Marseillebe. A Pondicheri-ből hozott mogyorórakomány kirakásával megszűnt a Food Commissionnal fennálló szerződés, így a cég londoni képviselője, Bíró György kapitány, a brit kormány Hajózási Minisztériumának adta át a hajót időbérbe. Marseille-i tartózkodásuk alatt, a nyugati háborús hajózásra készülve festették fel a hajó oldalaira és a raktártetőkre a semlegesek részére előírt nemzeti megkülönböztető jeleket.

---

[2] Jelenleg Londonban, a Temze bal partján áll kikötve, és a brit tengerésztisztek klubja.

[3] KELET gőzös. A Neptun Tengerhajózási Rt. 1933-ban vásárolt hajója, mely korábban húsz évig a TREGARTHEN nevet viselte a Hain Steamship Co. állományában brit lobogó alatt. 4300 tonna hordképességű 1000 lóerős, 120 m hosszú és 14 m széles. 30-33 fős személyzete volt. A hajó utolsó magyar személyzete: Potzner Frigyes parancsnok, Kehrer István I. tiszt, Székely András kadét, Horváth Kálmán főgépész, Szalay Jenő O.S., Csaplár Ferenc pincér. A személyzet többi tagjai: jugoszláv 3, holland 3, észt 3, belga 1, ceyloni 1, St.Vincent-i 2, St Johns szigeti 5, kanadai 9.

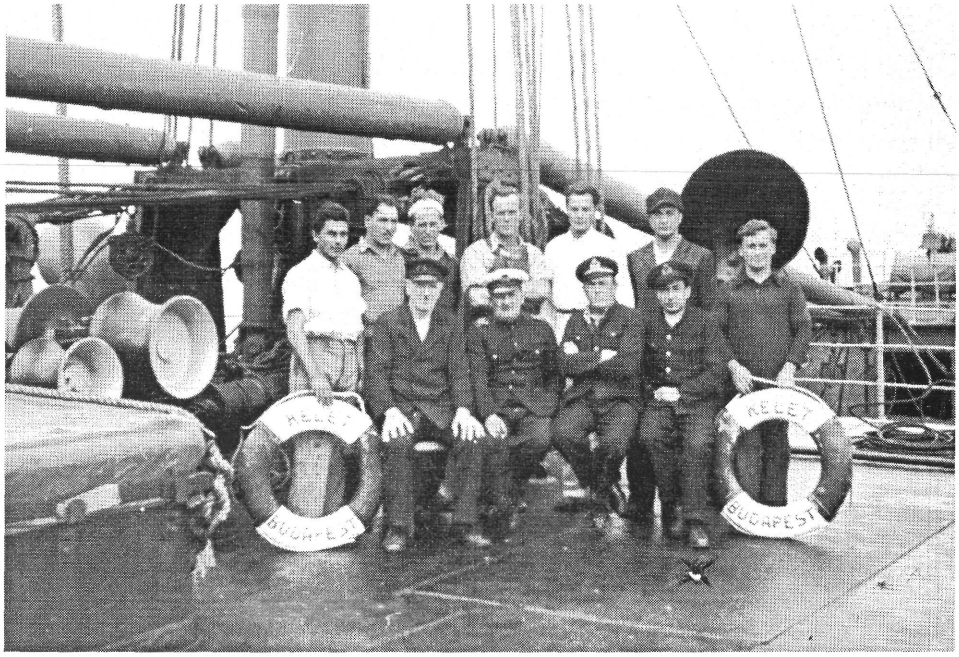

A KELET gőzös személyzete

Marseille-ből Algírba hajóztak, ahol ércrakományt vettek fel. Onnan Gibraltár érintésével május 24-én érkeztek Cardiffba, ahol több napi várakozás után szabadultak meg rakományuktól. Az érc kirakását követően, június 4-én, üresen indultak el, majd másnap csatlakoztak a 28 egységből álló OB 162 konvojhoz.[4] Cardiffi állásuk során egy nagy, első világháborús hajóágyút szereltek a hajó farára, kezeléséhez egy haditengerész altisztet is kaptak. Négynapi hajózás után, amikor túljutottak a németek által meghirdetett veszélyövezeten, a kísérő naszádok elhagyták a karaván t, s az feloszlott. A KELET egyedül folytatta útját távoli célja felé. Eseménytelen út után, június 16-án érkeztek Wabanaba, a new-foundland-i Belle Isle-n található kikötőbe. Újra ércet kellett berakniuk.

Megérkezésükkor a kanadai hatóságok azonnal internálták a hajó olasz állampolgárságú tengerészeit, mivel akkorra Olaszország hadat üzent Nagy-Britanniának. Így került el a hajóról Tarabochia II. tiszt is, aki még a fiumei Nautikáról volt ismerős a magyar tiszteknek. A háborús viszonyok sok kellemetlenséget okoztak a személyzetnek (internálás, a hajó elhagyásának tilalma). Mindez arra vezetett, hogy szinte rendfokozati különbség nélkül egységesen bérköveteléssel léptek fel, kevesellték a háborús pótlékot.

[4] Konvoj. Általában háborús időszakban, hadicselekmények által veszélyeztetett vízterületeken összeállított, hajókísérettel segített hajókaraván. Egy-egy hajókaraván 3-50 szárazárut, vagy folyékony árut szállító teherhajóból, s 2-10 kísérő hadihajóból áll. Esetenként repülőgépek is biztosították a hajókíséretet. A hajókaraván indulása előtt a karaván egységeinek parancsnokait tájékoztatták az utazás módjáról, lezárt borítékokban utasításokat kaptak a különböző helyzetekre, s az egységek közül vezérhajót jelöltek ki, melynek parancsnoka egyben a konvoj parancsnoka is volt.

A hajó parancsnoka, Potzner kapitány nem tudta teljesíteni a követelést, s mivel a montreali magyar külképviseletnek sem sikerült a személyzettel megegyeznie, beszüntették a munkát. A parancsok kénytelen volt idegen személyzettel pótolni a munkamegtagadókat, de mivel az utóbbiak a hajót nem hagyhatták el, a hajó hátsó felében különítették el őket. A rakodás befejezése után, június 28-án, a helyi hatóságok utasítására a nyugati konvojok gyülekezési helyére, Halifax-ba indultak. Halifax-ban a parti őrség emberei átvették a munkavégzést megtagadókat. Ezt követően a 33 fős személyzetből csak heten maradtak magyarok.

A négynapos ott tartózkodás során 28 hajó gyülekezett össze. A Bermudákról indult 19 további egység megérkezése után, július 6-án indultak el a HX 56-os számú, összesen 47 egységből álló, keletre tartó hajókaravánnal, de már az első nap után elmaradtak a konvojtól, mert nem tudták tartani a megkívánt sebességet. A St. Johns-szigeten Vetró János kuktát kórházba kellett szállítani, így csak hatan maradtak magyarok. Magányos útjukat Milford Haven-ig esemény nélkül tették meg. A hajó célkikötője Port Talbot lett volna, de a németek által elaknásított kikötőbejárat miatt oda nem tudtak mindjárt bemenni.

Négy napig álltak Milford Haven-ben, majd a hatóságok utasítására Swansea-be mentek, s ott várakoztak.

A német repülőgépek hol az egyik, hol a másik kikötő bejáratát aknásították el, így egy ideig sem Swansea-ból kimenni, sem Port Talbot-ba bemenni nem tudtak. Végül az aknakeresők megtisztították a kikötők torkolatát, s augusztus 2-án átmehettek Port Talbot-ba kirakásra. Hatodikára végeztek a kirakással, majd szenet vételeztek, s megint csak várakoztak, hogy csatlakozhassanak egy Amerika felé induló hajócsoporthoz. Végre augusztus 11-én utasítást kaptak, hogy induljanak a karaván gyülekezőhelyére, Milford Haven-be.

A konvojba csoportosított hajók parancsnokait megbeszélésen tájékoztatták a teendőikről, a karavánban történő utazás módjáról. A 28 egység augusztus 12-én, 16 órakor indult, 13-án a Man-szigetnél a liverpool-i, 14-én a glasgow-i csoport csatlakozott hozzájuk, összesen 16 hajó. A 44 egységből összeállított konvojt ettől kezdve OB 197 jellel szerepelt a nyilvántartásban. Több oszlopba fejlődve hajóztak, két torpedóromboló kíséretében, melyek állandóan a konvoj körül cirkáltak. A KELET a balról számított 6. oszlopban a harmadik volt. Az Ír-tengerről Írországot északról megkerülve jutottak ki az Atlanti-óceánra, borult időben, csendes tengeren. 15-én német tengeralattjáróról érkezett rádiójelentés. Hogy megnehezítsék a tengeralattjárók támadásait, az előzetesen megbeszéltek szerint az egész konvoj egy időben történő útirány-változtatással, cikkcakkban haladt.

A kísérő hajók eltávolodtak a konvojtól, a tengeralattjárót keresték, ám az befurakodott a hajók közé. Augusztus 16-án, pénteken 9 óra 12 perckor a KELET-től körülbelül 3400 méterre haladó HEDRUN[5] nevű (2325/1311) svéd hajót érte torpedótalálat az első és második raktár között. A hajóból füst és gőz csapott fel, balra dőlt, majd orral előre süllyedni kezdett. A személyzet életben maradt tagjai csónakon és úszó tárgyakon próbáltak menekülni. Öt perc múlva már csak a felvetődő roncsok jelezték a hajó helyét az örvénylő vízben. Megállni, menteni nem volt lehetőség! A konvojban a zavar elkerülése

[5] A Lloyd's adatai szerint augusztus16-án délelőtt 11 óra13 perckor történt a támadás, a hajó süllyedésének a helye É. sz. 57° 10', Ny. h. 16° 37', kb. 600 mérföldre Skócia nyugati partjától. Augusztus 21-én három túlélő és kilenc halott érte el a skót partokat.

miatt az oszlopok utolsó hajóit bízták meg a bajba jutottak mentésével, így a karaván végén haladó EMPIRE SOLDIER gőzös mentette ki a 19 tengerészt szorult helyzetükből.

A második oszlopban másodikként haladó ALCINOUS nevű holland motorost 10 óra 45 perckor érte torpedótalálat. A 8000 tonnás hajó nem süllyedt el, de lassan elmaradt a hajókaravántól. A találat következtében kigyulladt whisky-rakományát csak igen nehezen tudták eloltani, majd a hajót visszavitték Clyde-ba javítani.

Az együtt haladó egységek a vezérhajó utasítására közelebb húzódtak egymáshoz, és teljes sebességgel hajóztak, hogy a tengeralattjárónak[6] kevesebb legyen a lehetősége a támadásra, ám mivel több támadás nem érte őket, a konvoj 15 óra 30 perckor, a karaván vezető rangidős parancsnok jelzésére, Írország nyugati partjaitól 300 mérföldnyire ismét szétszóródott.

A gyorsabbak előnyt szereztek az öreg hajókhoz képest. A KELET, miután magára maradt, a 240°-os irányt tartva tovább haladt célja, a floridai Tampa felé.

Alig mentek húsz mérföldet, amikor roncsokat, tutajokat és mentőcsónakokat vettek észre, melyeken több ember kapaszkodott, vagy zsúfolódott össze. 18 órakor hozzáfogtak a mentéshez, de a nyugtalan tenger és a megélénkülő szél igen nehezítette a munkát. Először a mentőcsónakban lévőket vették a fedélzetre, majd a megmentett angol III. tiszttel a közelben sodródó tutajokról szedték össze a kimerült embereket. A mentés során az egyik brit tengerész a hajó és a csónak közé esett, összezúzódott és eltűnt a vízben. Közben leszállt az est. A mentés folyamán felszínre emelkedett egy német tengeralattjáró, s fényjelzéssel felhívta a mentők figyelmét egy távolabb sodródó, vízzel telt mentőcsónakra, melyben még többen tartózkodtak. A helyszín alapos átvizsgálása után a sötétség beálltával folytatták útjukat, de már nem Florida felé, hanem az Azori-szigetekre igyekeztek, mert a megszaporodott létszámnak nem lett volna elég az élelem az amerikai partokig.

Számba vették a megmentetteket, 13 európai és 24 hindu hajótöröttet. A süllyedés és a mentés során többen meghaltak, eltűntek: a parancsnok, két géptiszt, két altiszt és 42 hindu. A megmentett legénység a Clan Line 12 ezer tonnás hajóján, a CLAN MACPHEE-n szolgált. A hajó néhány órával korábban még ugyanannak a konvojnak volt a tagja, mint a KELET.

Mivel az 55 hajótöröttel 88 főre emelkedett a hajón lévők száma, Potzner kapitány úgy döntött, hogy Fayal-ban partra teszi őket, s a készletek kiegészítése után megy csak Tampá-ba. Augusztus 18-án értesültek a rádióból a németek előző napi közleményéről, mely szerint az angliai tengerzár övezetét a nyugati hosszúság 20. fokáig[7] terjesztik ki, s e körzeten belül minden hajót felszólítás nélkül megsemmisítenek – a semlegeseket is.

Akkorra a német tengeralattjárók gyakorlatilag már az Egyesült Államok keleti partjainál is veszélyeztették a hajózást, mivel a megszállt és támaszponttá kiépített francia kikötőből, Lorien-ből, odáig tudták kiterjeszteni hatósugarukat. Akkoriban irányították a németek az első búvárhajójukat Freetown körzetébe, a déli vizekre portyázni. A KELET személyzete

[6] Az Unterseeboot rövidítése. A németek a hajókaravánokat általában nem egyedül, hanem falkában támadták. Ez három vagy több hajót jelentett.

[7] A Lloyd's adata szerint, a Glasgow-ból Bombay-ba tartó brit gőzöst augusztus 18-án torpedózták meg az Atlanti-óceánon az É. sz. 56° 50', Ny. h. 17° 40' helyzetponton.

megnyugodva folytatta útját, hiszen aznap déli helyzetpontjukat már a veszélyövezettől 30'-re nyugatra mérték. Elhelyezték a megmentetteket, ellátták a sebesülteket.

A következő napon, augusztus 19-én 4 óra 15 perckor a KELET mögött egy tengeralattjáró figyelmeztető lövéseket adott le, mire a hajó megállt. A tengeralattjáró a hajnali szürkületben fényjelzéssel utasította őket csónak küldésére, hogy a hajó okmányait megvizsgálhassa. Kehrer Istvánt, az akkor már 64 éves I. tisztet, s a hajó magyar legénységét küldték át az okmányokkal. Kehrer hiába hivatkozott a hajó semleges voltára, üres raktáraira, a hajón tartózkodó 88 emberre, az UA jelű tengeralattjáró parancsnoka, Cohausz sorhajóhadnagy,[8] hajthatatlan maradt. Összesen egy órát adott a hajó elhagyására. Az UA-nak ez volt a hetedik elsüllyesztett hajója dél-atlanti hadiportyáján.

Mire a csónak visszaérkezett a KELET-hez már csak 15 perc volt hátra az egy órából, de a háborús viszonyokhoz szokott tengerészeknek elegendő volt a feltétlenül szükséges intézkedések megtételére. A két mentőcsónak, a két kisebb szolgálati csónak és a háborús viszonyokra rendszeresített két mentőtutaj elegendőnek bizonyult az emberek, az élelem és az ivóvíz elhelyezésére. Ezen kívül csak a hajó okmányai, és a navigációs felszerelés kaphatott helyet. A lehetőségekhez képest sok sűrített tejet, kétszersültet, konzervet, füstölt szalonnát és ivóvizet sikerült magukkal vinniük.

A tengeralattjáró az egy óra elteltével alámerült, s egy torpedót lőtt ki a KELET bal oldalára, a farához közel, a gépház táján. A hullámzásban dülöngélő üres, tehetetlen hajót olyan helyen érte a torpedó, hogy a keletkezett lék csak kevéssé került a víz alá, így csak lassan kezdett süllyedni, ezért a tengeralattjáró újra a felszínre emelkedett, s néhány száz méterről ágyútüzet nyitott a vízvonalhoz közeli héjlemezelésre. A leadott 13 ágyúlövés, bár mind nem találta el a hajót, megtette a hatását, a KELET 10 órára, felágaskodó orral, végleg eltűnt a hullámokban. A hajó személyzeti lajstromában az utolsó oldalon bejegyzett adatok alapján a KELET Írország nyugati partjától mintegy 550 mérföldre, az É. sz. 49° 40' és a Ny. h. 21° 40' -nél süllyedt el.

A szomorú látványból felocsúdva először is célszerűen elosztották a mentőeszközökre az embereket és a készletet, majd Potzner kapitány megállapodott a CLAN MACPHEE volt I. tisztjével Mr. Chadd-el a további teendőikben. Az angol tiszt parancsnoksága alá helyezte a KELET egyik mentőcsónakját, az egyik szolgálati csónakot és a két mentőtutajt, összesen 23 európai és 30 hindu hajótöröttel. A saját parancsnoksága alatt maradt a másik mentőcsónak és a második szolgálati csónak, összesen 23 európaival és 12 hinduval. A KELET személyzete zömében együtt maradt, a magyarok közül csak Csaplár Ferenc pincér került a másik csoportba, hogy ha a többiek elvesznek, legalább egy magyar túlélő maradjon, hírmondónak.

A készletek létszámarányos elosztása után különváltak, ezzel is nagyobb esélyt adjanak megtalálásukra. Vitorlába fogták az uralkodó nyugati szelet, és a Golf-áramlat segítségét kihasználva Írország felé igyekeztek. Magukra maradva leltárt vettek fel a készletekről. Az élelmet a parancsnok, az ivóvizet a főgépész vigyázta, s mindenki megkapta a maga feladatát. Alkonyattájt a szél megélénkült, gyorsabban tudtak haladni. Másnap a szél tovább erősödött, mígnem közepes viharrá fajult. Ennek örültek, mert gyorsabban haladt a csónakjuk, viszont sokat szenvedtek a becsapódó víztől.

[8] Kapitänleutnant Hans Cohausz, *1907. XI – †1941. IV.

A harmadik napon tovább fokozódott a szél ereje, majd délután rohamosan csökkent, s a negyedik napon keletire fordult. Ez kedvezőtlen változás volt: kissé módosítani kellett útirányukat, hogy tovább használhassák a vitorlát. Aznap a déli láthatáron egy repülőgépet észleltek. Estére a keleti szél is elült, evezni kellett. A szolgálati csónakban lévő hindukat eleresztették, akik szintén eveztek besötétedésig. Az ötödik nap szélcsend volt, délelőtt eveztek, de estefelé megélénkült a szél és így újra vitorlázhattak. Ez a hinduk számára nagy könnyebbség volt, mivel hívő mohamedán létükre a szalonnát és a húskonzervet nem akarták enni, a kétszersülttől pedig már alig volt erejük.

Az út hatodik napján, augusztus 24-én reggel újra elállt a szél, megint az evezőkhöz kellett nyúlniuk. Egészen késő délutánig felváltva kínlódtak az evezőpadokon. Gyenge széllel délutántól vitorláztak, de a sebességüket evezéssel is igyekeztek fokozni. Éjfélig eveztek, a hinduk csónakja lemaradt, de úgy gondolták, a pihenő során majd beérik őket. Útjuk hetedik napján napfelkelte előtt újra kezdték az evezést, de onnan már ismerjük a sorsukat.

A WELLINGTON legénysége gondoskodott a bajbajutottakról, a lehetőség szerint minden szükségessel ellátta őket. Megkeresték a hátra maradt hindukat is. A brit hadihajó parancsnokától megtudják, hogy egy hete nem látott társaikat már három nappal korábban megtalálták, és Galway-ben tették partra őket.

Potzner kapitány és csapata nyolc nap után, szeptember 2-án kerül partra Gibraltárban, ahol azután szétválnak útjaik. További két hónap kényszerű távollét után – addig tartott a katasztrófával kapcsolatos kivizsgálás – november 3-án érkeznek haza a KELET gőzös magyarjai Budapestre.

*

Lássuk, hogyan emlékszik a másik csoporttal megmenekült John A. Molyneux nyugállományú brit hosszújáratú kapitány 1993. január 22-én írott levelében:

„Rendkívüli meglepetést jelentett számomra az Ön cikke,[9] az események ilyen pontos leírásával, ahogy azokat magam is megörökítettem az emlékezetemben. A CLAN MACPHEE-n voltam tisztjelölt azidőben.

Mire a konvoj szétszóródott, mi már láttunk néhány megtorpedózott hajót. Éppen elhagytam a kabinomat, amikor a torpedó becsapott hozzánk a bal oldalunkon, a 2. és a 3. válaszfal mögött. Szerencsés voltam, ahogy visszatértem, a kabinom már egy nagy lyuk volt csupán. A hajó azonnal süllyedni kezdett az elejével. A hindusztáni személyzetünk pánikba esett és megrohanták a mentőcsónakokat, melyekből kettő már a robbanástól megrongálódott. Másik kettő a pánik miatt borult fel, azokat úgy bocsátottuk vízre. Csak két csónakunk ért vizet megfelelően. Két tutaj is volt a fedélzeten, azokat is vízre dobtuk. Akkorra a hajó már majdnem függőlegesen állt. Én néhány tengerésszel a négyes fedélzeti nyílástól ugrottam a vízbe 30 láb magasságból, mielőtt a hajó végleg elmerült, kb. nyolc perccel a robbanás után. Négyes-ötös erősségű szél fújt, erős hullámokkal. A mentőcsónakok már némileg eltávolodtak, de szél alatt láttam egy tutajt sodródni, amit sikerült megfognom, felmásztam rá, egy hindu fűtő mellé. Nem sokkal később érkezett

[9] A szerző 1993 januárjában, a liverpool-i Seabreezes c. lapban megjelent cikkére hivatkozik.

meg a KELET; a búvárhajó még ott cirkált és felhívta a figyelmét ránk, mivel nagyon szétszóródtunk. Végül a KELET a tutaj mellé manőverezett, ami nem csekély tengerésztudást követelt a folyamatos hullámzásban. Megmenekültünk.

Egy barátom révén, aki a német haditengerészetnél szolgált, megállapítottam, hogy elsüllyesztőnk az U-30-as[10] búvárhajó volt, Fritz Julius Lemp hadnagy parancsnoksága alatt, akinek az életem köszönhetem, hiszen valamennyiünk kimentését biztosította, mielőtt a KELET tovább haladt volna.[11]

Kapitányunk, Cranwell, súlyosan megsebesült a robbanásban, így nem tudta elhagyni a hajót. A főgépész és a III. gépész egy drótkötélen csúsztak le a hajó faráról a vízbe és azonnal eltűntek. További 24 tengerész is eltűnt.[12] Alig emlékszem a KELET gőzösön töltött két és fél napra, a személyzet irántunk tanúsított kedvességre azonban igen.

Nagyon jól emlékszem, hogyan ébredtünk fel a tengeralattjáró figyelmeztető lövésére, épp pirkadni kezdett. Potzner kapitány elmondta, utasítást kapott, hogy küldjön csónakot az UA[13] tengeralattjáróra a papírjaikkal. Igyekezett titkolni a tényt, hogy semleges lobogó alatt nemzetközi legénysége van, ezért a magyar I. tisztet küldte át a csónakon a hajón lévő magyar legénységgel. Kérését, hogy ne bántsák a hajót, mert nagyszámú mentett személyzet van rajta, nem méltányolták. Mi csak lestük a csónak lassú közeledését, mert a búvárhajótól minden közeledésünkre tiltó jelzést kaptunk. Egy órát adtak a hajó elhagyására attól az időtől, hogy a csónak visszaindult. Visszaérkezésükkor kb. negyed óránk maradt. A két nagy csónakot, két munkacsónakot és a fedélzeten lévő két mentőtutajt vízrebocsátottuk és felszereltük, majd sietve elhagytuk a hajót.

A KELET-et baleset nélkül ürítettük ki, kivéve, hogy egy ember bal oldalt hátul ottmaradt. III. tisztünkkel, Mandersonnal, visszaeveztem a kis csónakban, összeszedtük az embert, de alig távolodtunk el, amikor a tengeralattjáró kilőtte a torpedót. Később, ahogy azt Potzner kapitány lejegyezte, a búvárhajó ágyúval kezdte a hajót lőni. Találati pontosságuk nem volt túl jó, néhány lövés meglehetősen közelre hullott, a hajó és közénk.

Potzner kapitány feljegyzései a süllyedésről sok tekintetben azonosak a mi emlékeinkkel. Mr. Chadd, I. tisztünk volt a mentőcsónakunk felelőse, melyben a III. tiszt, a rádiós tiszt, három gépész, mi ketten tisztjelöltek, a pincérek és egy vegyes csapat: jugoszláv, belga, új-skóciai, new-foundlandi és indiai tengerész került össze, pontosan 24 fő. A két kis csónak ki volt téve a hullámok játékának. A két nagy csónak mindegyike vontatott maga mögött egy-egy tutajt, 16 emberrel. Az időjárás jó volt, de a gyenge szél miatt evezni is kellett.

Beosztottuk az embereket, evezőnként két-két evezőst. Kiegészítésül még két emberre volt szükség a fenékvíz folyamatos eltávolítására. A klinker építésű csónak, mert rit-

---

[10] Az U-48-al együtt portyáztak augusztus első hetétől a hó végéig. Lemp két hajót jelentett ez idő alatt 12 407 tonnával, míg az U-48 parancsnoka, Hans-Rudolf Rössig, öt hajó elsüllyesztését, 29 169 tonnával.

[11] Lemp végül brit felszíni hajókkal vívott harcban vesztette életét 1941 májusában, az U-110 parancsnokaként. Lemp hadnagynak a túlélők iránti emberségessége tükröződik Prien tengeralattjáró-kapitány megjegyzésében (aki arról lett híres, hogy Scapa Flow-ba behatolva elsüllyesztette a HMS ROYAL OAK csatahajót), hogy Lemp vöröskeresztet festhet a búvárhajója tornyára. Fényképem is van Lemp hadnagyról, a rádiósa küldte, akivel együtt szolgált az U-30-on.

[12] Bár e 24 fő neve nem szerepel a kereskedelmi tengerészek hősi emlékművén Londonban.

[13] Az UA-jelű tengeralattjáró eredetileg a török flotta egysége volt.

kán volt vízen, erősen szivárgott és soha nem lehetett teljesen vízteleníteni. A következő 24 órában keveset haladtunk; ahogy előre látható volt, a tompa orrú, mélyre merülő mentőtutajt igen nehéz volt a mentőcsónakkal vontatni.

A tutajon lévők nagyon sokat szenvedtek, végül mégis önként vállalták, hogy elereszstenek minket, hogy a gyorsabb mentés reményében jobban haladhassunk, 550 mérföldre észak-keletre voltunk Írországtól. Megrázó pillanat volt, máig emékszem rá: szinte semmi esélyük nem maradt a túlélésre egy szörnyű viharban, hamar megtapasztalhattuk.

A második napon élénk dél-nyugati szél volt, ami erős, hátulról jövő hullámzást okozott, és a következő napon is folytatódott. Mr. Chadd vitorlázótudományának köszönhetően futottunk a szél előtt, ami nem volt csekélység a vitorlázásra voltaképpen alkalmatlan mentőcsónakban: állandó figyelmet követelt a kormányzásban, a hátulról érkező hullámok kivédésében. A hullámhegyek rendellenes mozgása ugyanakkor igyekezett félredobni a csónak orrát. Ha nem helyesbítettünk volna, a csónak széttörik. A harmadik nap végétől a vihar tovább vonult, de maradt annyi szél, hogy tovább haladhattunk a hosszú, döglött hullámokon.

A csónakban meglehetősek voltak a viszonyok. Éjszakánként jó szolgálatot tettek a takarók, és mivel nyár volt, szerencsére, nap közben megszáradhattunk és átmelegedhettünk. Az élelmet és a vizet adagoltuk. A pincér zabpelyhet és aszalt szilvát osztott ki naponta. A zabpelyhet minden reggel összekevertük a vízadagunkkal: nem volt túl étvágygerjesztő, de egészséges. A napi egy szilva volt a szerencsénk, mert egész nap szopogattuk a magját és nedvesen tudtuk tartani a szánkat.

Az ötödik nap kora reggelén füstöt láttunk a horizonton. Vörös rakétával jeleztünk, de nem álltak meg. Később még egy hajót észleltünk, és az utolsó két használható rakétánkkal meg is állítottuk. A VAREG nevű kis norvég hajó volt, egy konvojból vált ki a megelőző este, és a maga útját járta. 230 mérföldre délnyugatra voltunk Írországtól, ezért a parancsnok úgy döntött, hogy a nyugati parton, Galway-ben tesz partra bennünket, a lehető legközelebbi kikötőben. A norvégok is vendégszeretők voltak hozzánk, Galway lakossága is rendes volt. Végeredményben nagyon szerencsések voltunk, hogy megmenekültünk: a tisztességes tengerészek követték a nemzetközi tengerészszokásokat, és nem törődtek azzal hogy milyen nációhoz tartozunk.

John A. Molyneux kapitány"

Nagyon érdekes részleteket tudhatunk meg D. Heaton kapitánytól, Man szigetéről. Így emlékezik:

„Nagy érdeklődéssel olvastam beszámolóját a KELET gőzös elvesztéséről és a későbbi megmenekülésükről a CLAN MACPHEE túlélőivel együtt.

Az m/s[14] ALCINOUS-on szolgáltam tisztjelöltként, az OB 197. sz. konvojban a 22. helyen, amikor megtorpedózták. Bár a hajó kigyulladt (részben skót whisky volt a rakománya), a tüzet végül eloltottuk és sikeresen visszajutottunk a megrongálódott hajóval Clyde-ba.[15]

[14] M/s = motorship (motoros hajó), megkülönböztetésül a s/s = steamship (gőzhajó)-tól.

[15] Ott megjavították, és bár egy későbbi, Freetown-i útján torpedótámadást kapott, túlélte a háborút. Később brit lobogó alatt PHEMIUS néven futott, 1957 júliusában bontották le Hong-Kongban. Idén decemberben

Kiegészíthetem az információit a következő részletekkel. A HEDRUN-hoz: láttam, mikor megtorpedózták, de mire átmentem a hídon, hogy szóljak a kapitánynak, a hajó elmerült. Ennek ellenére a személyzetéből 19 főt kimentett a mentőhajóvá kinevezett EMPIRE SOLDIER. Erről akkor értesültem, amikor a háború után együtt szolgáltam a hajó főgépészével. Az EMPIRE SOLDIER egy konvoj-összeütközésben süllyedt el, mi vittük vissza az Egyesült Királyságba a személyzet néhány tagját a MANCHESTER TRADER gőzösön, amelyen 1942/43-ban III. tisztként szolgáltam.

Úgy emlékszem, hogy mi fogtuk a KELET S. O. S. jelzését, mialatt megfékeztük a tüzet az ALCINOUS fedélzetén, és igen kíváncsi voltam, hogy, mi történt a személyzettel? De nagyon sok más hasonló ügy volt a háború idején, amiről semmi többet nem tudunk. A más lobogók alatti hajók elsüllyedése nincs oly mértékben dokumentálva, mint a brit hajóké. A KELET elvesztése megtalálható Jürgen Rohwer: A tengelyhatalmak sikerei 1939-45-ben c. munkában. Idézem egy részletét: „1940. augusztus 19-én 9.16-kor (német idő szerint) az UA-tengeralattjáró (kapitánya Cohaus) torpedóval és ágyúlövéssel elsüllyesztette a KELET magyar gőzöst, 4295 t. Helyzetpont: É. sz. 50°, Ny h. 22°. Gondolom, az előbb említettek érdekesek az Ön számára, és mellékelem az ALCINOUS képét.

Heaton."

egy árverésen Carnarthenben, Welsben, vettem egy kitűnő, 1925-ös ceruzarajzot a hajóról, és – éppen 52 év után – az Ön cikke is megjelent – micsoda véletlen!

1.

Az 1938:XXXII. tc. a kereskedelmi hajók ellen fellépő tengeralattjárók magatartására vonatkozó nemzetközi szabályoknak Magyarország által való elfogadásáról:

„1. §. Az országgyűlés jóváhagyja a magyar királyi kormánynak azt az intézkedését, amellyel a kereskedelmi hajók ellen fellépő tengeralattjárók magatartására vonatkozó nemzetközi szabályokat, Nagy-Britannia és Írország Egyesült királyság kormányához intézett, Londonban, 1937. évi december hó 8-án kelt nyilatkozatában [...]

2. §. Az 1. §-ban említett nyilatkozat [...] hivatalos magyar fordítása a következő:

„A m. kir. Kormány ezennel Őfelsége Nagy-Britannia és Észak Írország Egyesült Királyságbeli Kormányának tudomására hozza, hogy a maga részéről [...] elfogadja és elismeri, hogy a nemzetközi jogértelmében:

1.) A tengeralattjáróknak a kereskedelmi hajók ellen irányuló fellépésükben alkalmazkodniuk kell a nemzetközi jog ama szabályaihoz, amelyek a tenger felszínén működő hadihajókra nézve irányadók.

2.) Különösképpen – véve azt az esetet, amidőn a kereskedelmi hajó szabályszerű felszólítás után makacsul vonakodik megállni, vagy megvizsgálásával szemben tevékeny ellenállást tanúsít – a hadihajó, legyen az akár tengerfelszíni, akár tengeralattjáró hajó, nem süllyeszthet el, és nem tehet hajózásra képtelenné valamely kereskedelmi hajót anélkül, hogy az utasokat, a hajószemélyzetet és a hajóokmányokat előzetesen biztonságba nem helyezte volna. Ebből a szempontból nem tekinthetők biztonságos helynek a hajók mentőcsónakjai, hacsak az utasoknak és a hajószemélyzetnek biztonsága nincs biztosítva figyelemmel a tenger állapotára, a légköri viszonyokra, és tekintettel a szárazföld közelségére, vagy más olyan hajónak a jelenlétére, amelynek módjában van az említetteket a fedélzetére venni. [...]

Kelt Gödöllőn, 1938. augusztus 10. napján

vitéz Imrédy Béla, m. kir. miniszterelnök.

vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója."

2.

M. kir. Tengerészeti Hivatal
Budapest

636/1939. T.H.

M. kir. Duna-tengerhajózási Rt. tekintetes igazgatóságának
Budapest.

Szíves tájékoztatás céljából az alábbiakat közöljük: A stockholmi követségünk közölte, miszerint a német kormány a skandináv államok kormányainak alábbi tanácsait tolmácsolta:

A kereskedelmi hajók ne változtassanak útirányt, ne hajózzanak cikk-cakk formában, ne táviratozzanak, ha német hadihajót vesznek észre; ne sötétítsék el magukat éjjel; német tengeralattjáró felszólítására minden körülmények között álljanak meg, és ne kísértessék magukat hadviselő állam convoy-ával. Ez utóbbi esetben feltétlenül olyan elbánásban fognak részesülni, mint ha ellenséges hajók lennének.

Dátum nélkül!

Nagy Gábor, a m. kir. Tengerészeti Hivatal igazgatója

A NYUGAT gőzös magyarjai Holland-Indiában[16]

Nagy, fekete testű gőzös szeli nagyokat bólintgatva a Timor-tenger csendes hullámait. Külseje szigorúságát csak fokozzák a hadiszürkére átmázolt felépítmények. E szürkeségben egyetlen színfolt a hajó oldalára festett két hatalmas, címeres trikolor, s a nagy, fehérbetűs NYUGAT – HUNGARY[17] felirat.

A Budapesten bejegyzett Neptun Tengerhajózási Részvénytársaság NYUGAT[18] nevű gőzöse kilenc csomós „tramp"[19] sebességgel halad északi irányban, hogy a Port Adelaideben felvett 7300 tonnás lisztrakományát átadhassa a Kelet-Kínai-tengeren, a japánok ellen harcoló kínai Vörös Hadseregnek. 1941. április 13-a, vasárnap van, ebéd utáni csendes pihenő. Csak a szolgálatos II. tiszt, a soproni Hoffmann Zoltán, és a kormányos matróz, a Pest közeli Hosszúberekpéteriből elszármazott Bocek József van a hídon. A többiek csendben végzik a munkájukat, vagy pihennek.

A magyar 3. hadsereg akkor már két napja, hogy átlépte a volt Jugoszlávia határát, a Folyamőrség hajói Vukovárnál nyomultak előre. Nagy-Britannia jegyzékben tiltakozott londoni követünknél, Barcza Györgynél, s a diplomáciai kapcsolat megszakítását helyezte kilátásba. A németek által közel egy éve megszállt Hollandia megmaradt hadserege, különösen a légierő és a hadiflotta, a brit-francia szövetség oldalán folytatta harcát. Az emigrációba kényszerült holland kormány szintén barátságtalan viszonyba került a Magyar Királysággal. Ezekről az eseményekről a hajón is tudtak a rádióhírekből!

A Torontál megyei Újhelyen született Zoller Miklós, a hajó parancsnoka, előző nap beszédet tartott a személyzet magyar tagjainak a magyar hadsereg bácskai bevonulásáról, s a brit ellenlépésről. Közölte a személyzettel, hogy honfiúi kötelességük a hajót a szövetséges japánok kezére adni, ezért a Sanghaj melletti Taku Bar helyett a legközelebbi, japánok által megszállt területre navigálnak. Az új tájolóirány észak-északkelet, Mandzsúria déli partja. A matrózok parancsot kaptak az addig szép fehér felépítmények átfestésére is. Hozzáláttak hát a rejtőzködést segítő hadiszürke színű átfestéshez.

---

[16] Források: 1.) *Holle Kuschel:* Die NYUGAT ein umstrittener Seekriegsfall. Hamburg, 1965.; 2.) *Tóth Vilmos:* Kilenc év a világ óceánjain. *Villamosgép,* I.-VIII. sz.; 3.) Bocek József, volt tengerész dokumentumai és személyes közlése; 4.) †Dundov Božo, volt tengerész dokumentumai Splitből. Radovan Kovačević újságíró gyűjteménye; 5.) † Szenyán József, volt tengerész dokumentumai Péteriből, a családtól; 6.) Dr. Ronchetti N. Tibor ügyvéd levélben közölt adatai, édesapjáról; 7.) †Dragutin Iskra hosszújáratú tengerészkapitány levélben közölt adatai, Zágráb; 8.) Az Anglo-Swiss Rt. vonatkozó dokumentumai Londonból, Burger Bernhard-tól; 9.) †Petneházy Zalán folyamőr törzskapitány gyűjteményének vonatkozó adatai; 10.) *Janusz Piekalkiewicz:* See Krieg 1939-45. München 1989.

Holland-Indiák: egykori holland gyarmat neve a Távol-Keleten. A mai Indonéz-szigetek, Kelet-Timor kivételével, mely portugál gyarmat volt.

[17] A második világháború kitörését követően a semleges államok hajói számára – a hadviselő felek által – előírt megkülönböztető jelzés, mely az illető ország színes lobogóját, nagybetűs angol nevét és a hajó nevét tartalmazta, a hajó színétől eltérő, feltűnő színnel. Ezt a jelzést éjszaka is jól láthatóvá kellett tenni.

[18] A NYUGAT gőzösről. 1912-ben épült TREGLISSON néven a Hain S. S. Co. Ltd. St. Ives-i vállalkozás flottája számára. A 113 méter hosszú és 15,5 méter széles hajó 7600 tonna befogadására volt alkalmas. 1934 januárjában vásárolta meg Burger Bernát tiszteletbeli genovai magyar konzul Londonban, s ideiglenes útlevéllel magyar lobogó alatt kezdett közlekedni. Novembertől, a Neptun Tengerhajózási Rt. megalakulásától lajstromozták Budapesten. 1941 áprilisának közepén a hollandok lefoglalták, s Jáva szigetére vitték. Ott süllyedt el decemberben a japán légitámadások során. Parancsnokai: Bíró György, majd Kaplanek Hugó, s végül a cikkben szereplő Zoller Miklós voltak.

[19] Tramphajó, szó szerint csavargó hajó. A szabad hajózásban (nem vonaljáratban) foglalkoztatott tengerjárókat illették e névvel. Sebességük átlagosan 8–9 tengeri mérföld volt óránként.

A harmincfős személyzetből akkor még tizenhatan voltak magyarok, s a hajón volt a parancsnok és a II. tiszt felesége is, akik szilveszterkor szálltak be Yokohamában a gőzösre. A többiek: jugoszláv, norvég, portugál, szenegáli és vietnami tengerészek. Ettől az akkoriban nem túl szokatlan, igen heterogén társaságtól nem lehetett elvárni, hogy örüljenek a parancsnok döntésének. Különösen ellenezték a jugoszláv és norvég tengerészek, kiknek hazáját akkor már megszállták a németek. Ők Japánban azonnal hadifoglyok lettek volna! De a vietnamiak, s a szintén francia gyarmati szenegáliak sem számíthattak sok jóra a japánok által megszállt területen.

Láthatóan nem örült a döntésnek a magyar személyzet nagy része sem, hiszen már addig is sok megpróbáltatásban volt részük, sok megkülönböztetést szenvedtek el. Hárman közülük az előző útban kerültek a hajóra egy sanghaji gyűjtőtáborból, a Saigonban kiszállt négy litván tengerész helyett: Remenyik István szenes a táborba kerülése előtt szökött meg a TURUL gőzösről, annak Európába való visszatérése miatt, Ramocsa János szenes kalandvágyból hajózott utasként Törökországból a Távol-Keletre, Trenner, a szakács, korábban bécsi kereskedő volt, s pénzért vette meg szabadságát a náciktól.

A tisztek között is szép számmal akadtak másként gondolkodók, mint Hoffmann, a II. tiszt, aki Zollerrel együtt kezdte tanulmányait a fiumei m. kir. Tengerészeti Akadémián, Kóródi Péter III. tiszt, a hajótulajdonos budapesti képviselőjének a fia, Schwartz László II. gépész, és Burger György kadét, a Neptun Rt. igazgatójának az unokaöccse.

Közel másfél háborús év volt már mögöttük, de a magyarok zöme még jóval a háború kitörése előtt szállt be a hajóra. Egy dél-amerikai út után, Rotterdamban érte őket a Lengyelország elleni német támadás híre. Várták az indulási parancsot, hogy az eredeti terv szerint visszatérjenek Dél-Amerikába. Több heti bizonytalan várakozás után tudtak csak elindulni végül. Új rendeletük az észak-amerikai kontinensre parancsolta őket, irány New Orleans, üresen át az Atlanti-óceánon a Mexikói-öbölbe, a Mississippi deltájához. Meglepetésükre, az ott hagyományos gyapot vagy gabona rakomány helyett ócskavasat raktak be hajójuk hombárjaiba. Megváltozott a világ.

November elején indultak el, délnek fordulva átkeltek a Panama-csatornán, s nekivágtak a Csendes-óceánnak. Északnyugatnak, a kanadai Vancouver felé tartottak, hogy onnan Japán felé forduljanak, a tokiói öbölben lévő Yokohama kikötőjébe. Útjuk nem volt szerencsés. Hatalmas vihar tört rájuk. Több mint egy hónapig kínlódtak az elemekkel, mire megérkeztek. Már 1940 január eleje volt. A személyzet nap mint nap érzékelte a hadikészülődést. Hajók tucatjai vártak a kikötő előtt, hogy rakományukat kirakhassák, de az ócskavas mindennél előbbre való volt. Hamar kirakodtak, s Hirosimát érintve Francia-Indokínába, Saigonba hajóztak. A francia hadiszállítás bérletébe kerültek, február végére végeztek az 5000 tonna rizs berakásával, s elindultak Sanghajba, hogy a Saigonban kiszállt négy litván tengerész helyett magyarokat vegyenek fel egy ottani internáló táborból. Csak három magyar akadt, az egyik szakács lett, a másik kettő pedig szenes. Sanghajból Batáviába hajóztak, hogy készleteiket kiegészítsék, majd a Szunda-szoroson átkelve nekivágtak az Indiai-óceánnak. Április vége volt, mire újra szárazföldet láttak. Kelet-Afrika déli szarván, Durban kikötőjében ismét szeneltek s kiegészítették élelem- és ivóvízkészletüket, majd a Jóreménység-fokát megkerülve Afrika nyugati partja mentén hajóztak északra Francia Nyugat-Afrikába, Dakarba.

Május vége volt már, mire megérkeztek, s ezzel befejeződött első Föld körüli útjuk. A rizs kirakása tizenkét napig tartott, de a hajó személyzete nem léphetett partra: a kikötő

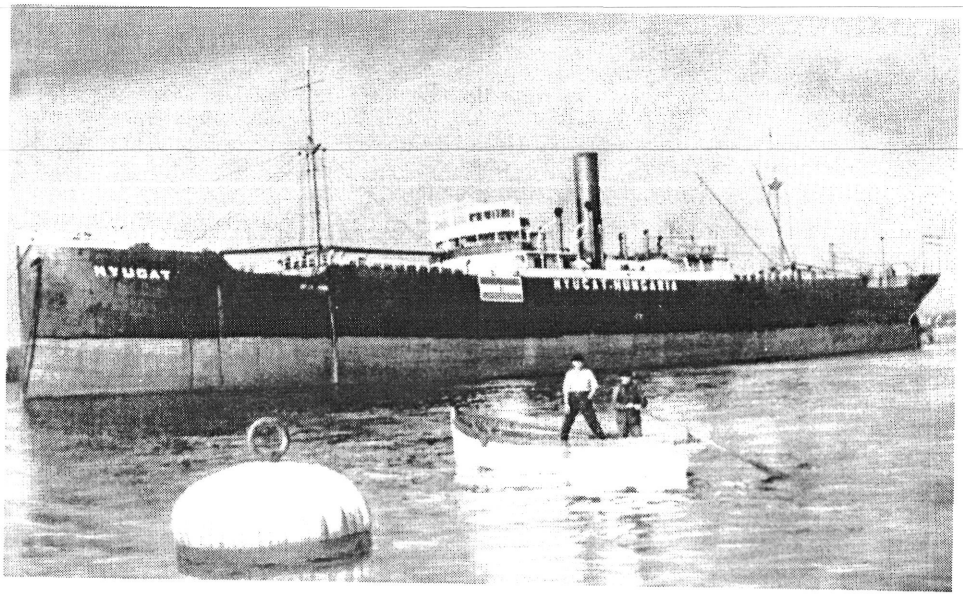

A NYUGAT gőzös, oldalán a hadviselő felek által előírt megkülönböztető jelzéssel

francia gyarmati csapatokkal volt tele, éppen a behajózásuk folyt az Európába induló hajókra. Kellett a tömeg a német invázió ellen. A magyar tengerészek a francia bérlet ellenére sem voltak kívánatosak, mert bár Magyarország még nem állt hadban senkivel, a franciák számára német szövetséges volt. A kirakást követően, a bizonytalan francia helyzet miatt, megint horgonyon kellett várakozniuk a kikötő előtt. Tíz nap után végül mégis visszaálltak a kikötőbe, és kakaó berakását kezdték el Marseille rendeltetéssel. Rakodás közben célkikötőjüket megszállták a német csapatok, így a szerződéses viszony is megszűnt. A már berakott 100 tonnányi kakaót visszarakták a parti raktárakba.

Június 11-én hagyták el Dakart, s dél felé fordultak. Első állomásuk az elefántcsontparti Grand Bassam volt, ahol egy hónapig tétlenül várakoztak. Végül a tulajdonosoknak sikerült szerződést kötniük a brit Hadiszállítási Minisztériummal, s így a NYUGAT, KELET nevű testvérével együtt, újra munkához jutott. Július 10-én kaptak indulási rendeletet, s másnap megérkeztek Takoradiba, az Aranypartra. A berakodás nagyon lassan folyt, csak a hónap végén tudtak elindulni 4600 tonnás mangánérc-rakományukkal Baltimore-ba, az Egyesült Államokba. San Vincentben, a Zöldfoki-szigeteken kiegészítették a készleteiket, s ismét nekivágtak az Atlanti vizeknek.

Baltimore-ban ismét ócskavasat raktak be, s szeptember végén áthajóztak a Delaware folyó torkolatában lévő Philadelphiába, ahol befejezték a berakást. Október 9-én indultak 6900 tonna ócskavassal újfent Japánba. Szinte ismétlődnek az egy évvel korábbi események. Kubában rövid időre megállnak, hogy Szép Mihály fűtő kihajózhasson, majd átkeltek a Panama-csatornán és északnyugatnak fordulva Portland felé navigáltak. Ebben a Columbia folyó menti kikötőben szeneltek, vizet és élelmet vettek, s megkezdték az átkelést a Csendes-óceánon. December 12-én érkeztek meg a már jól ismert Yokohamába,

A NYUGAT gőzös személyzete a fedélzeten

ahol az eltelt egy év alatt igencsak megváltozott helyzet. A japánok háborús készülődése mind a kikötő, mind a város korábbi életét felbolygatta. Egy sor szigorító intézkedés lépett életbe, s a hajó személyzetére is vonatkozott. Megszűnt a szabad partra lépés, csak hivatalos ügyben, vagy orvosi kezelés miatt lehetett a városba menni az e célra biztosított kishajóval. A sárga-fekete „járvány" lobogó felhúzásával kellett a kishajónak jelezni.

Yokohamában várta a hajót a parancsnok felesége, és az akkor még III. tiszt Hoffmann felesége. A két asszony megérkezése felbolygatta a hajó addigi rendjét. Az általuk hozott friss hírek, újságok, s a postaküldemények felzaklatták a személyzet nyugalmát. A budapesti Tengerészeti Hivatal elutasította a személyzet háború miatti bérkövetelését, ami szintén sokat rontott a hangulaton.

A hajó II. tisztje, Szemerády Zoltán a kirakást követően, december 29-én kihajózott a NYUGAT-ról, s elindult haza. Vlagyivosztokból a transzszibériai expresszel utazott Moszkváig, majd onnan Kijevbe, s végül Budapestre. Ez így ma egyszerűnek tűnik, de akkor és ott nem volt kockázatmentes! Csoda hogy a két asszony vállalta az utazást.

Szemerády távozásával Hoffmann lett a II. tiszt, az ő helyét pedig Kóródi Péter kadét vette át. A hajó 1940 december utolsó napján elindult üresen a Fülöp-szigetekre, hogy cukrot rakodjon az Egyesült Államok részére. Út közben azonban új rendeletet kaptak rádión, s útirányukat megváltoztatva az Ocean Island[20]-ra hajóztak. Guanó-rakományukkal először Ausztráliába, Port Kembla-ba mentek, majd egy heti várakozás után tovább indultak Tasmániába, Hobart-ba. A kirakás hasonló lassúsággal folyt, mint a berakodás. Március 18-án érkeztek vissza Ausztráliába, Adelaide-be. Akkor vette bérbe a hajót az

[20] A Banaba-sziget az egyenlítőtől délre, a dátumválasztótól 12 fokra keletre.

Australian Wheatboard.[21] Lisztrakománnyal 28-án keltek útra, Perth-ben április 4-én még megálltak, hogy kiegészítsék a készleteiket, majd folytatták útjukat. Az ausztrál partokat elhagyva azonban a parancsnok döntése más irányt adott az eseményeknek.

Nem örülhetett a döntésnek az Australian Wheatboard sem, mert a hajó náluk volt időbérletben, s az ő megbízásukat kellett teljesítenie. Amikor a felderítő repülők észlelték a hajó helyzetét és irányát, rádión figyelmeztették, hogy térjen vissza az ausztrál hatóságok által megadott eredeti útvonalra. A parancsnok leintette Oláh Béla rádióst, és megtiltotta a válaszadást. Folytatták útjukat, pedig a terv végrehajtására nem sok esélyük volt: mögöttük az ausztrál kontinens, előttük és mellettük a holland-indiai szigetek. A parancsnok bízott a semleges magyar lobogóban, nem tudta, hogy Hollandia a magyar lobogót immár barátságtalan lobogónak minősítette, s a japánok elérése még a szigetek közötti átkelést követően is több napot igényelt.

A felderítő repülő jelezte parancsnokságának a hajó passzív magatartását, s a jelentés nem maradt hatástalan. A kormánynál figyelő éles szemű fiatal matróz apró pontot vélt felfedezi a horizonton. A szolgálatos tiszt rögvest ellenőrizte messzelátójával a távoli, halvány pontot, de mivel az még alig emelkedett a horizont fölé, a kéménye és felépítménye alapján nem tudja egyértelműen megítélni annak hadi jellegét. Gyanús volt ellenben, hogy nem látszott füst a hajó felett. Értesítette a parancsnokot, s mire az felért a hídra, már egyértelműen látszott, hogy az észlelt hajó hadiegység, nagy sebességgel közelít, és holland.

A személyzet – honnan, honnan nem? – hamar értesült az eseményről, s a parancsnoki híd alatt, a habvéd-lemez mögött csoportosulva várta a fejleményeket és a parancsokat. A parancs nem is késett:

– Lobogót felhúzni! – Árbocra az azonosítási jeleket!

A hollandust láthatóan nem hatotta meg az azonosítási szándék, keresztbe fordult a gőzös előtt, és egy, a hajó orra elé küldött lövéssel megállásra kényszerítette. Zoller tombolt a dühtől, a személyzet néma megadással várta a további parancsokat.

A KORTENAER romboló jelzőárbocára szintén kódlobogók futottak fel:

– Készüljenek a hajó ellenőrzésére, csónakot küldök!

A fedélzeti legénység máris kitárta a muráda[22] jobb oldali nyitóját, s leengedte a kötélhágcsót. A gépszemélyzet a gép- és kazánház ablakából szemlélődött. A norvég III. géptiszt ajkán mintha megelégedett mosoly látszott volna, másokon is inkább a megnyugvás jelei, mintsem a kétségbeesésé. Annál inkább felindultnak látszott a parancsnok és a főgépész! Végül is övék a teljes felelősség mindenért, s a hollandok magatartásából arra következtettek, hogy útjuknak egy időre vége szakadt.

A rombolótól hamarosan elvált egy haditengerészekkel teli csónak, s hamarosan elérte a NYUGAT jobb oldalát, ahol a legénység felsorakozva várta őket. Az elől mászó fiatal hadnagyocska két altiszt segédletével, és az őket követő állig felfegyverzett tucatnyi tengerészgyalogossal megszállta a parancsnoki hidat. A személyzetet a középső fedélzetre parancsolták, a gépházból is. Hoffmann, a szolgálatban volt II. tiszt, éppen végzett a helyzetpont-számítással: 14.30-kor a déli szélesség 10° 20' és a keleti hosszúság 123° 40' találkozásánál voltak.

---

[21] Australian Wheatboard, az Ausztrál Gabonaellátó Hivatal.

[22] A hajó fedélzetét a felcsapó hullámoktól megvédő merevített oldallemezelés, úgynevezett habvéd-lemez.

Horváth Gyula I. tisztet maguk mellé rendelve a hollandok megkezdték az ellenőrzést a hajó és a rakomány okmányaival, illetve a hajónaplóval. Rövid vizsgálódás után a zsákmányosztag vezetője hivatalosan közölte a fedélzeten felsorakozott személyzet előtt a hajó parancsnokával:

– A királynő nevében a hajót és a rakományát lefoglalom!

Egyúttal egy fedélzeti kabint is kiüríttetett a hajón maradó őrség számára. A közben odaérkező másik holland hadihajó is átküldött 12 tengerészgyalogost, erősítésnek. Ezek az intézkedések azt sejtették a magyar gőzös legénységével, hogy több napos út vár rájuk, valamelyik holland gyarmati kikötőig.

A fiatal holland tiszten és még fiatalabb emberein, határozott intézkedéseik dacára, félelem és zavarodottság látszott. Nem is csoda, hiszen a helyi sajtó azt terjesztette a magyar gőzösről, hogy az Indiai-óceánon megjelent német tengeralattjárók ellátóhajója. (Ezt a NYUGAT személyzete csak öt nappal később tudta meg, mikor Sourabaya-ban végre partra szállhattak.) Mindaddig nem tudták mire vélni a hollandok magatartását, akik a parancsnok és az I. tiszt kivételével senkivel nem álltak szóba, de a két magyar tiszt is csak a feltett kérdéseikre válaszolhatott. A KORTENAER parancsnokának, A. Kroese első osztályú tengerészhadnagynak[23] ez volt az első háborús akciója. Eljárásukat a hadi zsákmányjog szabályaira alapozták. A magyar gőzösön zsákmányosztagot hagytak, a magyar lobogót átcserélték a hollandra. A lobogócserét, a hadnagy sípjelére, illő tiszteletadással hajtották végre. A magyar parancsnokot és a főgépészt megfosztották intézkedési joguktól, a NYUGAT gőzöst pedig, az I. tiszt és a II. géptiszt felügyelete alatt, Jáva szigetére kisérték és a sourabaya-i kikötőbe parancsolták.

Április 18-án, pénteken érkeztek meg a kikötőhelyre, ahol két harckocsi, fegyveres katonák, s hatalmas, felheccelt tömeg várt rájuk. Kikötés után a hajó személyzetét egyenként kísérték le a járón a partra, elől-hátul egy-egy fegyveres biztosításával, teherautón egy közeli kórházépületbe szállították őket, ott kezdődtek a kihallgatások egy helyi magyar orvos feleségének a tolmácsolásával.

A hosszadalmas kihallgatásokat követően a parancsnokot és a főgépészt, mint a szövetségesekkel ellenséges érzületűeket, több német és olasz személlyel együtt átadták a briteknek. Már október közepe volt. A britek a foglyokat hajón Indiába szállították, s a Himalája tövében, Dehra Dum-ban, egy hadifogolytábor lakói lettek. Csak 1946 végén szabadultak, 1947 elején Genovába utaztak. Zoller az Anglo-Swiss[24] RAMI gőzösén lett parancsnok, majd a társaság egyéb hajóin szolgált.

---

[23] Leutnant zur See I. Klasse. 1942. február.27-én a japánok torpedóval elsüllyesztették a hajóját a Jáva-tengeren, de a parancsnok szerencsésen túlélte a támadást.

[24] Az Anglo-Swiss Burger Bernát, '30-as évekbeli tiszteletbeli genovai magyar konzul hajózási vállalkozásának 1939-ben alapított londoni leányvállalata, mely a mai napig önálló hajózási-szállítmányozási vállalatként működik az unokák vezetésével. A háborús viszonyok miatt hajóikat (KELET, NYUGAT, TURUL, ATLAS) e londoni leányvállalat irodájából irányították, s valamennyi hajójuk brit bérletben közlekedett. A NYUGAT gőzös a szintén Burger által alapított Neptun Tengerhajózási Rt. tulajdonában volt, s magyar lobogó alatt közlekedett, Budapest honi kikötővel. Bár a háború után egy 1940 augusztusában kelt adásvételi szerződéssel igazolták, hogy a hajó elfogása pillanatában már a szintén Burger által alapított svájci (genfi) Soc. Anon. Maritime et Commerciale vállalat tulajdonába ment át, a hajó erről nem szerzett tudomást. Tény, hogy 1941 áprilisában még magyar lobogó alatt közlekedett, s a magyar hajókataszterből is csak 1941 április végén törölték.

A személyzet idegen tagjait (három dalmátot, két szenegálit, két norvégot, öt vietnamit és portugált) a kihallgatások után, mint nem ellenséges államok polgárait, szabadon engedték. Közülük csak a horvátok és a norvégok későbbi sorsáról van adatunk.[25]

De nézzük a magyarokat. Az ő sorsuk nagyon érdekesen alakult a kihallgatások után. Horváth, Hoffmann, Kóródi, Burger és Schwartz egy lakóépületben kapott szállást, a személyzet tagjai átmenetileg egy tengerészgyalogos-laktanyába kerültek. Tranner, a szakács vételezte, s osztotta ki minden nap az élelmüket. Végül, másfél hónapi őrizet után, valamennyiüket szabadon engedték. Hoffmann Zoltán a feleségével, Schwartz László II. gépésszel és Burger György kadéttal elhagyta a többieket, s a helyi zsidó közösség segítségével áttelepült Ausztráliába. Zoller felesége Batáviába ment, s a továbbiakban nem kereste a kapcsolatot a NYUGAT személyzetével.

A többiek egy ideig, Horváth Gyula I. tiszt vezetésével, még mind együtt maradtak. Mind Sourabayában, mind a környékbeli településeken igen nagy létszámú magyar kolónia élt. A helyi magyar telepes családok – a Zboray-, Domahidy-, Kocsis-, Hettyei-, Fischer-család, a Pikler testvérek, Takács József trombitás és Fater Károly tréner – segítették a beilleszkedésüket, megélhetésüket. A háborús helyzetben nem is gondolhattak a hazatérésre; ki-ki igyekezett valamilyen egzisztenciát teremteni magának.

Elsőként Sebestyén Antal hagyta el a csoportot. Ő könnyebben boldogult, hiszen jól beszélte a holland nyelvet: a '20-as évektől Hollandiában élt nevelőszülőknél, s ott járt iskolába is. Egy félvér asszonyt vett feleségül, s Batáviába települt. Autószerelő műhelyben dolgozott, majd a háború végén, 1947 nyár elején, áttelepült Új-Guineába három gyermekével és feleségével együtt, ültetvényesnek.

Közben a hollandok a zsákmányolt hajót rendbe tették, s felajánlották a volt személyzetnek, hogy hajózzanak holland lobogó alatt, ám ők csak magyar lobogóval akartak hajózni, így a NYUGAT továbbra is a kikötőben maradt.

1941 december elején a britek hadat üzentek a Magyar Királyságnak. Ennek hatására a hollandok, kevéssel a japán inváziót előtt, az együtt maradt magyarokat internálták Sukabumiba, egy nyaralóhelyre. Rendesen élelmezték őket, orvosi ellátásuk is volt, de a tábor területét nem hagyhatták el. Néhány nap után Tjilatjopba, egy szigetre szállították át a csapatot, a kikötő mellett lévő fegyenctelepre. Rendezett barakkokban laktak, európaiak, kínaiak és félvérek vegyesen. A hosszú barakkban két oldalt voltak a priccsek, s középen az asztalok padokkal. Minden héten felváltva három fő végezte a takarítást és az ételkiosztást. A fegyencektől eltérően, akik négyesével össze voltak láncolva munka közben, ők szabadon mozoghattak a sziget ültetvényén. Megszökni nem lehetett, mert a tengerben hemzsegtek a cápák. A hollandok eredetileg Ausztráliába kívánták szállítani őket, de a rendkívül gyors japán invázió miatt a magyarok a gyűjtőtáborban rekedtek.

Zoller nyugdíjba vonulását követően szállodát vett Madeirán – melynek a Hungária nevet adta –, s ott élt haláláig. Ronchetti az Anglo-Swiss TURUL gőzösén lett főgépész, 1947 májusától 1948 őszéig, mikoris hazatért. Családja körében élt Budapesten 1978-ban bekövetkezett haláláig.

[25] Dundov Božo fedélzetmester, Damianić Krsto kormányos és Dumić Miljenko pincér a japán megszállás során a Ñusa Kabagam szigeten volt internálva, majd a bandungi RAPWI 23. sz. táborban várták repatriálásukat. 1946 végén tértek haza Dalmáciába.

A két norvégról nem tudni, hogy hol vészelték át a hosszú háborús éveket, de 1946-ban még Holland-Indiában voltak. R. S. Soyland III. géptiszt 1946 január elsején halt meg a bandungi Wilhelmina korházban, társa, Torken Larsen Skaar fűtő, 1946 őszén még Szingapurban várta hazatelepítését.

A japánok akkor már sűrű hullámokban bombázták a szigeteket. Egy ilyen légitámadás során kapott találatot a NYUGAT gőzös is, s álló helyében elsüllyedt. (Más forrás szerint a hollandok süllyesztették el, hogy ne kerülhessen a japánok kezére.) A sourabaya-i kikötő tele volt süllyedt, felborult, kigyulladt hajókkal.

A japánok, bevonulásuk után, rövid vizsgálatot követően, a tábor lakóinak nagy részét szabadon engedték. Kellett a hely a hollandoknak! A magyarok Dr. Paizs Megamandungban lévő kórházának bungalóiban kaptak szállást, s az ott lévő birtokon dolgoztak. E klinika Batáviától kb. 170 kilométerre volt egy 800 méter magas hegyen. A svéd követség Servei nevű alkalmazottja révén csekély mértékű, de rendszeres segélyben is részesültek. Ezt a havi 60 guldent minden alkalommal képeslapon kellett visszaigazolniuk, szingaléz nyelven. A japán megszállás idején szigorú rend volt a szigeteken, a NYUGAT gőzös együtt maradt magyarjai békében dolgozhattak és élhettek Dr. Paizs birtokán, illetve a környékbeli ültetvényeken. A kapitulációt megelőzően azonban, egyik napról a másikra, csendben eltűntek a japánok a szigetről, s ezzel elszabadult a pokol. A bennszülöttek válogatás nélkül megtámadták és megölték mind az európaiakat, mind a kínaiakat, mind az arabokat. Ennek az esztelen vérengzésnek esett áldozatul 1945 végén Trenner, a szakács, és Szenyán József. Mivel halottnak vélték, összetört csontokkal, szétvert fejjel lökték le őket házuk teraszáról a dzsungelbe. Trenner belehalt sérüléseibe, Szenyán egy idő után magához tért, s a szomszéd házig vonszolta magát, akik kórházba vitték, Sukabumiba. A hamarosan bevonuló britek hozták később rendbe, s néhány hónap után felépült.

Bocek akkor már együtt élt egy holland pilóta félvér özvegyével, akit, mint kollaboránst, a bennszülöttek szintén meggyilkoltak cselédei nagy részével együtt. Bocek, szerencséjére, nem tartózkodott otthon, így megúszta a vérengzést. A többiek szintén bujkáltak a britek bevonulásáig. 1946 elejétől a viszonyok rendeződtek, az élet visszatért a megszokott kerékvágásba. Bocek ismét kapott munkát a sourabayai kikötőben, egy kiöregedett személyszállítón lakott a haditengerészekkel együtt. Unszolták, hogy lépjen brit szolgálatba, de nem vállalta, amerikai toborzótisztek is megkeresték, állampolgárságot ígértek neki, de azt is elutasította. 1946 közepére, mikor már a hollandok újra berendezkedtek, az idegenrendészeti hivatal számba vette az idegeneket. Különböző ajánlatokat kaptak, némelyikük el is fogadta.[26]

1947 tavaszára már csak hárman maradtak. A sebesült, kórházban fekvő Szenyán József, Remenyik István, a volt szenes és Bocek József. Ők arra vártak, hogy hazatérhessenek. Nemsokára annak is eljött az ideje: 1947 nyarán sokadmagukkal hajóra szállhattak, s Hollandiába utaztak. Rotterdamban, ahonnan kilenc évvel korábban Szenyán és Bocek elindult a NYUGAT-tal, ismét táborlakók lettek. Újabb vizsgálat következett, s amikor megérkezett Magyarország befogadó nyilatkozata és a vasúti jegyük, végre vonatra ülhettek. 1947. október 17-én léptek hazájuk földjére Hegyeshalomnál.

[26] Ramocsa, az erdélyi származású asztalos, aki fűtő volt a hajón, katonai szolgálatba lépett és ott maradt Indonéziában. Hell László kormányos matróz és Varga Pál szenes munkavezetőnek szegődött Dél-Afrikába, Durban-ba valamilyen ültetvényre. Horváth Gyula kapitány Borneó szigetére költözött, Tarakanba, s kikötői révkalauz lett. Később Egyiptomban, a Szuezi-csatornán volt pilot 1965-ig. Ezt követően Hollandiában élt. 1968-ban jött haza először látogatóba. Oláh Béla, a rádiós, valószínűleg idegen hajóra szegődött, mert róla 1946 közepétől nem tudtak a társai. Kóródi Péter III. tiszt visszajutott Európába, az Anglo-Swiss hajóin dolgozott, majd eltűnt szem elől.

1.

Svéd Királyi Konzulátus

Singapore 1946 február 7.
Singapore, 5 Tanglin Hill. Ref: S.S.C. 3/46

Tárgy: s/s NYUGAT személyzete.

Uraim!

Az Önök 21-i levelére hivatkozva tudatom, hogy a NYUGAT gőzös legénységének alábbi tagjai jelenleg Singapore-ban, a brit RAPWI hivatalos tranzittáborában tartózkodnak:

Torkel Larsen Skaar	Norvégia
Dundov Vozo	Jugoszlávia
Damiaviz Cristo	„
Donitch Milenko	„

A fent nevezettek szóbeli információjára hivatkozva, a magyar származású Kóródi Péter jelenleg egy menekültek számára létesített holland tranzittáborban van, ezen a szigeten, valószínűleg az Irene Táborban. Horváth Gyulával kapcsolatban fent nevezettek elmondták, hogy még mindig Sourabaya-ban van, mint a japán megszállás alatt – de nem internálva –, a magyar legénység számos tagjával.

Ezzel kapcsolatban elmondták, hogy a személyzet három magyar tagját Batáviában az indonézek nemrég meggyilkolták, és a norvég származású Larsen kijelentette, hogy a NYUGAT gőzös Norvégiából származó III. géptisztje, R. S. Soyland, egy hirtelen bekövetkezett betegség folytán, 1946 január 1-jén a Bandoung-i Wilhelmina korházban meghalt.

A londoni Svéd Követség speciális részlege vezetőjének.

Ha a konzulátusunk bármit megtud a fent nevezett kapitány, vagy bármelyik magyar személyzet ideérkezéséről, azonnali értesítést küldünk.

Koch, Dánia konzulja, a malajziai svéd konzul megbízásából.

2.

Anglo Swiss Marittime Co. Ltd.
London 15. Sept. 1945.

Mrs. Dundov
Kukoran, Yugoszlavia.

Tisztelt Dundovné!

Dundov Božónak küldött februári levele – mely a hajónak lett címezve – a new yorki Benham and Mayesen ügynökségen keresztül végre megérkezett kezünkhöz.

Az Ön férje 1941 végéig a gőzös fedélzetén volt, ameddig a hajó Jáva szigetén volt és a japánok el nem foglalták a szigetet. Azóta a személyzet egyik tagjáról sincs hírünk, feltételezzük, hogy mindannyian ott voltak a japán megszállás végéig, és reméljük, hogy már kiszabadították őket.. Hamarosan híreket kapunk felőlük.

Üdvözlettel: G. Bíró

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára

Dombrády Lóránd

Werth Henrik
akiről nem beszéltünk

Argumentum

SZEMLE

WLADIMIR AICHELBURG

REGISTER DER K. (U.) K. KRIEGSSHIFFE – VON ABBONDANZA BIS ZRINYI

(Neuer Wissenschaftlicher Verlag, Wien, 2002, 544 o.)

Wladimir Aichelburg neve jól ismert a császári (és) királyi haditengerészet kutatóinak körében, hiszen számos mű fűződik részben vagy egészen a nevéhez. (*K. u. k. Flotte 1900–1918; K. u. k. Marinealbum; K. u. k. Dampfschiffe; K. u. k. Segelshiffe; K. u. k. Yachten; Schlachtschiffe Österreich-Ungarns. Die Habsburg-Klasse. Habsburg, Árpád und Babenberg in zeitgenössischen Dokumenten; Die Unterseeboote Österreich-Ungarns*) Jól látható, hogy Aichelburg elsősorban az egyes hajók, hajóosztályok és hajótípusok történetében mozog otthonosan.

A *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*-t bátran nevezhetjük eddigi munkássága betetőzésének, hiszen ez a lexikon, mely a császári és királyi haditengerészet összes szolgálatba állított (és tervezett) hajóját tartalmazza, egyben műveinek alaposan kibővített, átdolgozott változata is.

A *Register* alapvetően két részből áll. Az első, rövidebb, 52 oldalas része a *Die Kriegsmarine* címet viseli. A szerző röviden áttekinti a cs. (és) kir. haditengerészet történetének fontosabb mérföldköveit. Ezután részletesen ír a hajók szolgálatba állításának gyakorlatáról, a névadásról, a hajók festéséről, a flotta zászlajáról, valamint a naszádok vízkiszorításának számítási módszereiről. Hasznos ismereteket kapunk továbbá mind a flotta, mind az egyes hajótípusok történetét illetően. Végül tekintélyes, 265 tételes bibliográfiát találunk, mely a lexikon elkészítéséhez felhasznált irodalmat tartalmazza.

A könyv második, nagyobbik fele tulajdonképpen lexikon, mely 493 oldalon, 924 hajót ismertet, 384 képmelléklettel. A szerző rendkívül részletesen írja le a hajók adatait és pályafutásukat a megrendelésüktől a lebontásukig, vagy elsüllyedésükig. Az alapvető jellemzőkön kívül (fegyverzet és páncélzat, hosszúság, szélesség, magasság, merülés, hajtómű, sebesség, stb.) olyan, nehezen hozzáférhető adatokat is találhatunk, mint a tüzelőanyag mennyisége, a hatótávolság, a teljesítmény, a lőszer-javadalmazás, az építési költség, a név eredete, a tervező neve.

A *Register* érdeme, hogy egyetlen lexikonban tartalmaz minden olyan fontos adatot, amit eddig a császári és királyi haditengerészet történetét kutató történésznek javarészt külföldi levéltári és könyvtári kutatómunkával kellett beszereznie. De bátran nevezhetjük úttörőnek is a szerzőt e területen, hiszen mindezidáig csak *Karl Gogg* kétkötetes *Österreichs Kriegsmarine* c. műve próbálta átfogóan bemutatni – jóval kevesebb adattal – a Monarchia minden szolgálatba állított, vagy tervezett hajóját. (Hazánkban eddig az egyetlen, ám nem lexikális jellegű próbálkozás *Csonkaréti Károly: Császári és királyi hadihajók* c. műve volt, ami azonban csak a modernebb hajóosztályok – hiányos – bemutatására szorítkozott.)

Sajátos módon a mű hibái is éppen a rendkívüli méretű adathalmazból erednek, amit a szerzőnek fel kellett dolgoznia. A felhasznált irodalmat áttekintve szembeötlő, hogy olyan művek is felhasználásra kerültek, amiket a mai történészek már erős kritikákkal illetnek. (pl.: *Hans Hugo Sokol: Österreich–Ungarns Seekrieg 1914–1918.*)

Kár, hogy néhány, a népszerűsítő irodalomból jól ismert tévedés is bekerült, olyanok is, amiket már a háború után megcáfoltak, s ma már ritkán jelennek meg a cs. és kir. haditengerészetről szóló cikkekben és művekben. Emellett számos, már ismert adat is hiányzik, vagy csak átlagolt értékben van feltüntetve. (Ilyenek például a sebesség- és teljesítményadatok is.)

A továbbiakban tekintsünk át néhány jellemző hibát és hiányosságot, a teljesség igénye nélkül, előfordulásuk sorrendjében.

333. o. Az 1911–1915-ben épült NOVARA cirkáló adatai közt hajótípusként az alábbi van megadva: Kreuzer, Rapidkreuzer (cirkáló, gyorscirkáló). A gyorscirkáló kifejezés azonban erősen vitatható, hiszen a NOVARA és testvérhajói nem voltak gyorsabbak a korszakban épült, más nemzetiségű kiscirkálóknál, sőt, azok 1-2 csomóval meg is haladták a HELGOLAND-osztály cirkálóinak sebességét. Sokkal helytállóbb lenne a kiscirkáló, vagy könnyűcirkáló megnevezés.

333. o. A brit cirkáló nevét tévesen írja. A hajó neve valójában DARTMOUTH volt.

362. o. A PRINZ EUGEN csatahajó fegyverzetét hiányosan tünteti fel. Hiányzik 2 db 47 mm-es (H 44) gyorstüzelő ágyú, 2 db 8 mm-es Schwarzlose géppuska, 392 db puska (M 95) és 133 db pisztoly (M 07). A hajó merülésének pontos adata 8,855 méter.

388. o. A SZENT ISTVÁN csatahajó fegyverzetének felsorolása is hiányos. A fegyverzetéhez tartozott még 392 db (M95) puska és 133 db (M07) pisztoly. A hajtóművek gőznyomása 18 atü volt.

449. o. Az 50E – 73F torpedónaszádok fegyverzete az 51T (ANACONDA) kivételével hiányos. E naszádok 1916-ban új fegyverzetet kaptak: 1 db 70 mm-es (H30-as) gyorstüzelő löveget és 2 db 47 mm-es (H33) gyorstüzelő ágyút. A torpedóvetők és géppuskák száma nem változott: 3 db 450 mm-es torpedóvető, 1 db 8 mm-es géppuska.

453–460. o. A 82F – 97F torpedónaszádoknál 6000 LE teljesítmény van megadva, holott e naszádok pontos teljesítményadatai ismertek. Ugyanígy a pontos sebességadatok is rendelkezésre állnak, de ennek ellenére a műben csak 27/29 csomós átlagsebesség szerepel.

475–476. o. Az U5 és U6 naszádok hatótávolsága nincs feltüntetve. A rendelkezésre álló adatok szerint 800 tengeri mérföld volt felszínen és 60 tengeri mérföld alámerülve.

479–480. o. Az U10 és U11 vásárolt német tengeralattjárók vételára hiányzik. A recenzens által az egyik magyarországi levéltárban talált dokumentum szerint egyenként 1 299 860 márka 57 pfennigbe, azaz kb. 2,2 millió koronába kerültek.

481. o. Az U12 naszád hajtóműve tévesen benzinmotorként van feltüntetve. Ez az egység azonban, testvérhajóitól eltérően, petróleummotorral épült.

481. o. Az U12 naszád pályafutásának leírásába becsúszott az a súlyos tévedés, ami a népszerűsítő irodalomból már-már a szakirodalomba is átkerült, miszerint 1914. december 21-én az U12 két torpedóval elsüllyesztette a francia flotta zászlóshajóját, a JEAN BART dreadnoughtot.

Nos, a hajó nem süllyedt el, csak súlyosan megrongálódott, egy másik dreadnought vontatta be Málta kikötőjébe. Ott hónapokig javították, majd a touloni bázisra vitték, de 1918-ig nem fejezték be a javítását. A szerző e tévedése már csak azért is meglepő, mert a PRINZ EUGEN dreadnought ismertetésénél a JEAN BART-ot is feltünteti, mint az egyik francia csatahajót, mely 1922-ben (!) célhajóként lőtte a volt osztrák–magyar dreadnoughtot.

488–496. o. Az U27 – U32, U40, U41, U43, U47 naszádok vételára nincs jelezve, holott ezek az adatok ismertek. A Cantiere Navale Triestinónál épült naszádok (U27, U28, U40, U41) egyenként 2 210 000 koronába kerültek, míg a Danubius által építettek (U29 – U32) 2 090 000 koronába. A német haditengerészettől átvett U43 és U47 naszádok vételára összesen 7 500 000 korona volt.

532. o. A WARASDINER romboló pályafutásának ismertetésénél azzal a tipikus hibával találkozunk, hogy a szerző ellentmondásba kerül önmagával. 1915. május 23-án este, az olasz hadüzenet napján, egy császári és királyi romboló futott ki Cattaróból a német UB3-at (cs. és kir. jele U9) vontatva, hogy az, Konstantinápolyba érkezése után, a török partok védelmét segítse. A WARASDINER és az U9 ismertetésénél a WARASDINER van feltüntetve vontatóként, a TRIGLAV esetében viszont a TRIGLAV. Az ellentmondás talán abból fakadhat, hogy egyes források valóban a WARASDINER-t említik. A vontatást végző romboló a TRIGLAV volt; a WARASDINER már csak azért sem lehetett, mert rövidebb volt a hatósugara.

Mindezek ellenére a *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe* rendkívül jól forgatható, hasznos segédkönyv, nem csak a Monarchia haditengerészetének kutatói, de mindazok számára, akik behatóbban szeretnék megismerni az osztrák (–magyar) hadihajók sorsát. Bátran ajánlhatom mindenki számára, hiszen már régóta nélkülöztünk egy olyan könyvet, mely lexikonszerűen tartalmaz minden megépített és tervezett cs. és kir. hadihajót.

Bánsági Andor

RONALD H. SPECTOR

HÁBORÚ A TENGEREKEN

Tengerészek és tengeri csaták a XX. században

(Kossuth Kiadó, h. n. [Budapest], 2002. 364 o.)

Hiánypótló művel jelentkezett a Kossuth Kiadó, mivel Ronald H. Spector munkája nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy áttekintse a XX. század tengeri harcainak és harcászatának történetét, mégpedig elsősorban az emberi tényezőn keresztül. Spector a washingtoni George Washington Egyetem történelem-, illetve nemzetközi kapcsolatok professzora, diplomáját a Yale Egyetemen szerezte, s az Egyesült Államok Hajózástörténeti Központjának (*Naval Historical Center*) első civil vezetője volt. Szakterülete az Egyesült Államok külpolitikájának története, illetve a modern hadtörténelem és hajózástörténet. Legismertebb munkái angolszász nyelvterületen *After Tet: The Bloodiest Year in Vietnam*, *Eagle Against the Sun: The American War with Japan* valamint az *At War at Sea*, mely első magyarul megjelent könyve.

Már első ránézésre is örvendetes tény a kötet vaskos mérete, keményfedeles és fűzött volta. A valamelyest komolyabb szakmai érdeklődéssel megáldott Olvasó, fellapozván a felhasznált források listáját, szépen rendszerezve (fajtájuk, illetve származási helyük szerint) találja az egyes tételeket, s azok némi tanulmányozása nyomán kitűnik, hogy azt csak dokumentumok, kiadott és kiadatlan visszaemlékezések, valamint a szerzőhöz írt személyes levelek alkotják. Az egyoldalas tartalomjegyzéket átböngészve kitűnik, hogy az előszót és a kötelező köszönetnyilvánítást követő, tizenhét fejezetre (és epilógusra) osztott tartalom az egyes részeken belül már nem ennyire lépcsőzött, de az olvasmányos stílusra utaló fejezetcímek talán nem is követelik meg a mélyebb bontást.

A könyv felületes átlapozása nyomán is megállapítható a lábjegyzetek hiánya, s a tartalomjegyzékben szereplő *Jegyzetek* címszó egyoldalas terjedelme sem nyugtatja meg a tudományos igényességű munkára számító, esetleg szakmai érdeklődésű Olvasót afelől, hogy nem népszerűsítő jellegű művet tart kezében. Ehhez azonban azonnal hozzá kell tennünk, hogy jelen sorok, ilyesfajta előítéletekkel megáldott/megvert írója végül kellemesen csalódott a kötetben.

Ennyi bevezető után lássuk a tartalmi részt. Az előszóban a szerző leírja kutatása célját és módszertanát. Kifejti, hogy a XIX–XX. századi technikai fejlődéssel nem magyarázható egyöntetűen a XX. századi tengeri hadviselés fejlődése, annak vizsgálatához figyelembe kell venni a közhelyként ható, de mégis fontos emberi tényezőt is. Hiszen mivel magyarázhatnánk pl. a csuzimai tengeri ütközet egészében jelen lévő, egyértelmű japán fölényt, holott a szembenálló erők haditechnikai értelemben kiegyensúlyozottnak mondhatók, sőt inkább orosz fölényről beszélhetünk. Itt lép be az emberi tényező, a japán hadihajók legénységének fegyelme, az orosz legénység gyenge képzettsége, stb. A szerző kitér arra a mindenképp hangsúlyozandó tényre, hogy könyvében nem veszi górcső alá a század minden tengeri csatáját, haditengerészetét és hadjáratát. Inkább „néhány olyan összecsapást, tengeri csatát, taktikai elgondolást és technikai vívmányt" vizsgál meg részletesebben, amelyek szerinte „a tengeri hadviselés történetének fontos állomásait" illusztrálják. A magyar olvasóban ekkor szinte óhatatlanul felmerülő gyanú az otrantói csatát, illetve az Adriai-tengert, mint az első világháború egyik tengeri hadszínterét illetően később igazolódik: mindezekről egyetlen árva szót sem említ a szerző.

Spector egy bekezdésnyi kérdést felvetve vázolja kutatása célját, a vizsgálandó kérdések közé sorolja többek között a technika, a stratégiai tervezés és az emberi tényezők kapcsolatát; az ember szerepét a gépiesedő korban; a vezetés és a kommunikáció változásait; a toborzást; stb. Kutatásainak módszertanával kapcsolatban leírt gondolatai a hivatalos jelentések, illetve az írásos visszaemlékezések és interjúk kezelésének és alkalmazásának

tárgyában megfontolandók és általános érvényűek, bár hozzá kell tennünk, hogy mindezekkel egy kutatónak tisztában kell lennie.

A másfél oldal terjedelmű köszönetnyilvánítási listát követően kezdődik a tizenhét fejezetre bontható tartalmi rész. A tizenhét fejezet tartalmilag öt szakaszra osztható: az első világháborút megelőző évekre, az első világháborúra, a két világháború közötti időszakra, a második világháborúra, valamint a hidegháború időszakára.

Az első világháborút megelőző évekről három fejezetben olvashatunk. Először, kedvcsináló felvezetésként, az 1905. évi orosz–japán háborút tárgyalja, ezt követően röviden vázolja a hadihajózás történetét a páncélos sorhajók XIX. század közepi megjelenésétől a dreadnought-korszak beköszöntéig, illetve azt vizsgálja, milyen hatást gyakorolt a technikai fejlődés a tengerészekre (pl. a csata felgyorsulása és a hajók zártabbá válása csökkentette túlélési esélyeiket, a gépesítettség gyakoribb baleseteket okozott, stb.). Az első szakasz záró fejezetében megismerhetjük a korszak két vezető nagyhatalma, Nagy Britannia és Németország hadiflottája mindennapi életét – bár utóbbiról aránytalanul kevesebb szó esik.

Az első világháború újabb három fejezetet ölel fel. Az első röviden áttekinti az első világégés tengeri eseményeit a jütlandi csatáig, illetve magát a csatát is ismerteti. Ezt követően elemzi a „valaha volt legnagyobb tengeri csatát," természetesen ismét az emberekre koncentrálva, s háttérbe szorítva a technikai jellegű kérdéseket. A harmadik fejezet a tengeralattjáró-háborút elemzi ki alaposan, kitér az ezzel kapcsolatos propagandaháborúra, végül röviden ismerteti a német kapituláció német haditengerészettel kapcsolatos vonatkozásait.

A két világháború közötti időszakkal két fejezet foglalkozik, és elsősorban korszak nagy újdonságát, a haditengerészeti repülés megjelenését járja körül. Először a feltörekvő amerikai haditengerészetről, illetve a brit flotta létviszonyairól olvashatunk a haditengerészeti repülés árnyékában, majd ezt követően a megjelenő repülőgép-hordozókkal kapcsolatos hadviselés elméletének és gyakorlatának kidolgozásáról esik szó. Spector kitér a megjelenő új tiszti réteg, a tengerészeti repülőtisztek fogadtatására, a hajózó személyzet átalakulására is. Emellett megismerhetjük az amerikai és angol mellett a hamarosan kulcsszerepet játszó japán haditengerészetet, és szó esik az 1922. évi washingtoni fegyverzetkorlátozási egyezmény haditengerészeti vonatkozásairól, valamint az azzal kapcsolatos japán felháborodásról is, mely végül a japán repülőgép-hordozó flotta kiépüléséhez vezetett.

A második világháborúval foglalkozó rész a könyv legterjedelmesebb része, összesen hat fejezetet ölel fel. A háború, angolszász szerzőtől „elvárható" módon, nem a SCHLESWIG-HOLSTEIN lövéseivel kezdődik, hanem az új fegyver, a haditengerészeti repülőgép első bevetésével, a brit ILLUSTRIOUS repülőgép-hordozó *Swordfish* torpedóvetői rajtaütésével a tarantói olasz hadikikötő ellen. Ez a bevezetője a szakasz első fejezetében részletesen taglalt krétai csatának, melyben a német vadászrepülőgépek és főleg zuhanóbombázók jelentették a legnagyobb veszélyt a brit hadihajókra. Ezt követi a csendes-óceáni háborút a Midway-i csatáig áttekintő, illetve magát a csatát ismertető rész. E szakasz harmadik fejezete is marad az amerikai-japán konfliktusnál: a kevéssé ismert, 1942. október 26-i Santa Cruz-i ütközetet elemzi, mely a Guadalcanalért folytatott harcok egyik tengeri harctere volt. A második világháború tengeri harcaiból nem maradhat ki az atlanti csata, a német tengeralattjárók ellen folytatott háború, bár e fejezetnél is érezhető, hogy a szerző inkább angolszász szemszögből vizsgálja az eseményeket. Az ötödik fejezetben előbb az Egyesült Államok Haditengerészetében végbemenő változásokkal ismerkedhetünk meg (társadalmi különbségek, a tisztikar megváltozása, faji különbségek felerősödése), majd a Mariana-szigeteknél lezajlott csatáról olvashatunk. A szerző pár oldal erejéig kitér az amerikai és japán tengeralattjárók harcaira is. A háborút végül a Leyte-öbölbeli csata, a kamikaze-harcászat kialakulása és gyakorlata, ennek elemzése, majd az Okinaváért folytatott harcok ismertetése zárja.

A könyv utolsó, közel száz oldal terjedelmű része három fejezetben írja le a hidegháború hadihajózását. A szerző előbb azokat a változásokat érinti melyek a sugárhajtású repülőgépek haditengerészeti alkalmazásával jelentek meg. Ekkor születtek meg az első szuper repülőgép-hordozók, melyek az új típusú repülőgépekből akár százat is szállíthattak. A hordozókról üzemelő sugárhajtású repülőgépek Koreában kerültek alkalmazásra, ahol új harcászati eljárások nyomán finomították jövőbeni vadászbombázó feladatkörüket. Az Egyesült

Államokkal szemben megjelenő másik globális szuperhatalom, a Szovjetunió eleinte tengeralattjáróival fenyegette az amerikai haditengerészetet, majd az atomenergia hajózásbeli alkalmazása révén e veszély tovább fokozódott.

A szerző részletesen elemzi, hogyan újult meg a tengeralattjárók feladatköre a nukleáris energia és a nukleáris fegyverzet megjelenésével, s ez hogyan hatott a legénységek mindennapjaira.

A vietnami háború kapcsán szóba kerül a tonkini incidens, majd a koreai háborúban is alkalmazott intenzív légicsapások ismertetésének közepette ismerhetjük meg az amerikai haditengerészet tagjainak mindennapjait. Emellett a Vietnam kapcsán ismeretlennek számító folyami hadműveletekről, a PBR és SWIFT őrhajók fontos szerepéről is részletesebben olvashatunk. Az amerikai haditengerészet hadihajóin az 1960–1970-es években mind gyakoribb faji problémák okozta lázadásokkal is behatóan foglalkozik a szerző.

A hidegháború kapcsán nem lehet megkerülni a szovjet haditengerészetet sem – mely a korszak végére, ha tonnatartalomra nem is, de számbelileg fölénybe került az amerikaival szemben – ennek jegyében Spector vizsgálja a Vörös Flottában való szolgálat (élet)körülményeit is. Végül röviden kitér a szuperhatalmi szembenállás árnyékában lezajlott jelentősebb haditengerészeti eseményekre: az ilyen szempontból hazánkban szinte ismeretlen, 1973. évi negyedik arab–izraeli háborúra, melyben először alkalmaztak a szemben álló felek haditengerészeti rakétákat egymás ellen (elsöprő izraeli fölénnyel); az 1982. évi angol–argentin háborúra a Falkland-szigetekért, melyben az argentin légierő súlyos veszteségeket okozott a brit hadihajóknak, továbbá e háborúban torpedózott meg brit atom-tengeralattjáró egy argentin hadihajót; valamint az 1980–1988 között zajlott iraki–iráni, ún. első öböl-háborúra, melybe az Egyesült Államok fokozatosan keveredett bele az olajtankerek válogatás nélküli elsüllyesztése kapcsán, s amelyben az amerikai VINCENNES hadihajó, bonyolult harchelyzetben, emberi hiba következtében, lelőtt egy iráni utasszállító repülőgépet.

Az epilógusban a szerző röviden összegzi a század haditengerészeti eseményeit, kifejti, milyen változásokon ment át a haditengerészeti szolgálat a huszadik században, mennyire megnövekedtek az egyes tengerészekkel szembeni szakmai elvárások, s az egyes változások mennyiben köszönhetőek „felülről jövő" illetve a belső kezdeményezésnek, valamint hogy azok aránya hogyan változott a század folyamán.

A kötet olvasása során kitűnik, hogy a szerző – céljának megfelelően – valóban nagy hangsúlyt fektet az események emberi hátterének bemutatására, illetve mindezek elemzésére. A kiképzésről, harci eseményekről, az egyszerű tengerészek vagy parancsnokok különböző helyzetekben kialakult benyomásairól és az idők folyamán változó mindennapi életkörülményekről számtalan visszaemlékezés és idézet igyekszik mind színesebb képet adni, a történéseket az azokban részt vevők szemén keresztül láttatja. Nagy erénye a munkának – elsősorban a haditengerészet-történettel foglalkozó, magyar nyelven olvasható irodalom szempontjából – hogy egyáltalán megjelent, hiszen ilyen összefoglalást eddig nem olvashattunk a XX. század hadihajózásáról. További érdeme, hogy több olyan eseményről is szó esik benne, melyekről általában nem, vagy csak kevés ismerettel bír az átlagos, de esetenként a komolyabb érdeklődésű olvasó is (a Santa Cruz-i ütközet, a vietnámi háború folyami harcai, stb.).

A tartalmi részt illetően kritikaként meg kell említenünk a kötet kiegyensúlyozatlanságát. A hidegháborús rész főleg az Egyesült Államok haditengerészetéről szól, aránytalanul kevesebb információ olvasható a szovjet Vörös Flottáról, ami – tekintve a volt szovjet levéltárakban való kutatással kapcsolatos nehézségeket – valahol még érthető. Az ezt megelőző időszak aránytalanságait azonban nem indokolhatjuk a német levéltárak titkosságával, főleg, hogy rengeteg német irat került a szövetségesek kezébe a második világháború végén. Ez az önközpontúság, sajnos, gyakori hibája az angolszász kiadású szakkönyveknek.

A kötetet 16 oldalnyi, fekete-fehér képmelléklet egészíti ki a könyv közepén, melyben több, ritkaságszámba menő fényképet is szemlélhet az olvasó.

Kritika elsősorban nem is a munka tartalmi részét, hanem inkább formai megjelenését, azon belül főképp – mint oly gyakran – a magyar fordítást érheti. Az ismertetés elején már említésre került a jegyzetek hiánya, azonban ehhez tudnunk kell azt is, hogy a hazánkban megjelentetett (had)történeti művek jelentős része eredetileg sem rendelkezik tudományos

értelemben vett apparátussal, legfeljebb egyes hosszabb idézetek forrását emelik ki. Hasonlóan történt ez jelen esetben is: a könyv végén található, egyoldalas *Jegyzetek* címszó alatt olvasható rész összesen 12, a szövegben idézett nagyobb terjedelmű visszaemlékezés, vagy interjú hivatkozása. Az élő szöveget át meg átszövő rövid, gyakran csak részben közölt idézetek, az angolszász gyakorlatnak megfelelően, hivatkozás nélkül maradnak.

Szintén kritikával illethetők a kötet térképei. Mindegyik angol nyelvű, nyilván az eredeti kiadásból kerültek átvételre, s valljuk meg, nem mutat túl jól az egyes térképek alatt közölt glosszárium sem, a térképen szereplő egyes kifejezések magyar fordítása (de legalább van). Megjegyzendő még, hogy a térképek általában csak a stratégiai helyzet áttekintésére alkalmasak. Ez alól kivétel a csuzimai fejezet második térképe, mely imponálóan szép és jól lekövethetően adja vissza a csata menetét, illetve még a Leyte-öbölbeli csatáé.

A könyvre esetenként a „túlfordítás" is jellemző, azaz néhány hadihajó nevének magyar fordításban való közlése (pl. USAKOV ADMIRÁLIS, SZENJANOV ADMIRÁLIS, V. GYÖRGY KIRÁLY). Ehhez hasonlóan egyes alakulatok, szervezetek vagy intézmények esetén nem ártott volna azok nevük fordítását inkább csak zárójelben közölni, kizárólagos alkalmazásuk helyett (Egyesített Szárazföldi és Vízi Mozgó Csapat, Haditengerészeti Tartalékos Tisztek Szövetsége, Tartalékos Tisztképző Iskola). Ugyanígy nem teljesen érthető, az a következetlenség, hogy a fordító a felhasznált irodalom listájánál „Birodalmi Hadtörténeti Múzeumot" ír, majd a következő oldalon már (helyesen) Imperial War Museum szerepel. Ugyancsak ehelyt figyelhető meg, hogy a források csoportosításához alkalmazott gyűjtőnevek egész egyszerűen nem kerültek lefordításra, holott egyértelműen nem tulajdonnevekről van szó (Miscellanous Documents, Congressional Documents). Mindezek mellett a lista tagolása nem teljesen áttekinthető, az egyes tételek jelölése egybefolyik, a sorok nincsenek kiegyenlítve, stb. Ezzel szemben örvendetes tény, hogy a szövegben előforduló, eredetileg nem latin betűs írásképű (orosz, japán) hajónevek általában magyar átírás szerint, vagy az angol átírás nyomán magyarítva szerepelnek. Ettől függetlenül a JAMATO néha YAMATO, a JUNJO néha JUNYO, stb.

Az ilyesfajta hibákat hosszasan lehetne sorolni, azonban szerencsére, ha zavaróak is, a könyv szakmai értékét nem rontják. A tartalmi rész ehhez társuló hibái ellenére maradéktalanul teljesíti célkitűzéseit, a század haditengerészeti eseményeit majdhogynem testközelből követhetjük, szinte a legapróbb részletekre kiterjedően.

A kötet nagy ívű, lendületes, olvasmányos stílusú, valóban hiánypótló munka, minden, a téma iránt érdeklődő olvasó haszonnal forgathatja.

Illés András

JEAN BÉRENGER, CHARLES KECSKEMÉTI

PARLEMENT ET VIE PARLEMENTAIRE EN HONGRIE 1608–1918

(Paris, Honoré Champion éditeur, 2005. 570 o.)

Aligha véletlen, hogy a magyar parlamentarizmus monográfiája Franciaországban készült el: a magyar rendi parlamentarizmus azért lehetett érdekes, mert ott a rendi érdekképviseletet az abszolutizmus felszámolta, míg nálunk a maga módján élt és virult. Aztán a lelkesítő és elrettentő példaként szolgáló forradalom után az abszolutizmus mintaállama a polgári demokrácia mintaállama lett, míg nálunk erős volt a demokratikus deficit, ami a maga módján szintén érdekes. A különbség mindig ösztönöz, és jelen esetben a rálátás lehetőségét kínálja. A magyar parlamentarizmus – francia – története a maga nemében az első. Intézménytörténet és köztörténet. Összefoglalás és részmozzanatok elemzése, hiszen mindkét szerző évtizedes kutatási eredményeire is támaszkodhatott. Jean Béren-

ger az 1960-as évek derekától egész sor tanulmányt tett közzé (magyarul is) a XVII. századi magyar–francia kapcsolatok köréből. 1973-ban a Sorbonne *Documents* sorozatában a magyar diéták sérelmeit (1655-től 1681-ig) adta ki. 1975-ben jelent meg az osztrák abszolutizmus XVII. századi pénzügyi politikájáról szóló nagyszabású monográfiája, 1990-ben „A Habsburg Birodalom története, 1279–1918" című nyolcszáz oldalas műve, 2000-ben pedig „A tolerancia vagy vallásbéke Közép-Európában? (1415–1792)." Legújabb művének hőse I. Lipót, sokatmondó alcímmel: „Az osztrák hatalom megalapítója". Kecskeméti Károly az 1960-as évek elején XVIII. századi és XIX. század eleji, Magyarországról szóló francia jelentéseket foglalt kötetbe. Nagy monográfiája az 1790 és 1848 közötti magyar liberális reformtörekvések elemzése, amely sajátos körülményeink miatt, sajnálatos módon, magyarul nem látott napvilágot. Eredményei viszont beépülhettek ebbe a munkába is.

A jó könyv önmagáért beszél, miközben nagyon aktuális, jelenünket foglalkoztató problémákról szól.

A jelen könyv aktualitását a magyar parlamentarizmus újjáéledése adja, és – többékevésbé irritáló módon kifejezésre jutó – imázs-komplexusunk, valamint az európai világba való integrálódásunk. Csakhogy míg az imázs-propaganda a maga módján inkább megmosolyogtat és keserű szájízt hagy maga után, ez a mű világosan és hitelesen szól történeti fejlődésünk eredetiségéről. Idézzük az első és az utolsó mondatot: „Amikor 25 ország egyesül, hogy demokratikus Európát alkosson, amely képviseleti rendszerekkel rendelkező országokból áll, kitűnik, hogy kettő mindig is rendelkezett parlamentáris rendszerrel, Nyugaton Anglia (ezt a jelenséget jól ismerjük Guizot munkái óta) és Magyarország Közép-Európában, akkor is, ha ezt a jelenséget Nyugat-Európában kevésbé ismerik [...] Így az ancien régime idején és a XIX. századi alkotmányos világban Magyarország jelentős kivétel Közép-Európában, sőt mi több, egész Európában."

Miután az olvasók tekintélyes része az után ítél, hogy az első és az utolsó mondatot elolvasta, és azok alapján mérlegeli, nekivágjon-e az olvasásnak, ki habozna a fenti idézetek nyomán? Hiszen ezek az idézetek is feltűnően kirínak a hazai történetírás egyes irányzatainak frazeológiájából, amelynek nem tett jót a többszöri átértékelés és a vele járó – külső-belső – igazodási kényszer.

Természetesen a szerzők messzemenően építenek a magyar történetírás eredményeire, „miközben arra törekedtek, hogy elhatárolják magukat hazafias és magyarofób meggyőződéssel motivált vagy szentesített értékítéletektől, legyenek azok konzervatívak vagy progresszisták, úgy hogy az alapforrásokat kellett előnyben részesíteniük, a magyar és nem magyar levéltári dokumentumokat és kéziratokat, a parlamenti kiadványokat és forráskiadásokat."

A kötet bevezetése rövid összefoglalás. Megfelelő ismereteket nyújt az olvasónak, és egyben előlegezi a tézisecket, amelyek olvasásra ösztönöznek. Rövid tájékoztatás arról, hogy Magyarország miként integrálódott a latin kereszténységbe; tömör bemutatása az évszázados államszervezési és társadalomszerveződési folyamatoknak, valamint a sorsfordító eseményeknek. A szűkszavúság olykor a pontosság rovására megy, hiszen némileg leegyszerűsítésnek tűnik, hogy „a szegény magyarok és a szlávok alkották a parasztok (rustici, coloni stb.) tömegeit," mert köztudomású, hogy szláv vezetőclemek is beépültek a nemességbe. Az is igaz, hogy az 1514 utáni megtorlással „az örökös jobbágyság végleg intézményesült, és a nemzetet ketté vágták", ugyanakkor ez a helyzetjellemzés némileg Eötvös József regényére emlékeztet, amelynek függeléke csak részlegesen közli a 47. törvénycikket, és azt a látszatot kelti, hogy a fellázadt parasztokat általánosan sújtotta a rendelkezés, holott csak a felkeltek leszármazottainak és a rokonainak egy részét, ami persze további jobbágyosításra adhatott alkalmat, viszont a fő tendencia ellenében a diéták olykor jobbágyvédő törvényeket hoztak a szabad költözés biztosítása érdekében. Egyébként példamutatóan világos áttekintés, amely vezérfonal lehetne a hazai tankönyvírás számára. Például annak jelzése is, hogy a parasztok az egyre nehezedő terhek ellenére, „anélkül hogy igazán szerencsétlenek lettek volna, nehezen gazdagodhattak meg".

A magyar parlamentarizmus monográfiája nyolc fejezetből épül fel. Ezek a következők: A történeti alkotmány; A XVII. század alkotmányos konfliktusa; A malcontensek. Vasvártól Karlócáig (1664–1699); II. Rákóczi Ferenc függetlenségi háborúja. A konfliktustól a kompromisszumig; A kompromisszum mű-

ködése a XVIII. században; Az ancien régime utolsó évtizedei; Forradalom, megtorlás, kompromisszum; A parlamentáris rendszer, 1867–1918.

Az első öt fejezet – kronológiailag – 1790-ig Jean Bérenger munkája, a többit Kecskeméti Károly írta. Mindketten programként vallották „a parlamentáris élet eredeti jellegzetességeinek" bemutatását, és hallgatólagosan a *longue durée* szemlélet érvényesítését.

A jelen munka is érzékelteti, hogy a helyi magyar világtól való távolság jót tesz. Üdítő élmény a magyar történetírás egyes bevett közhelyeivel való nem-találkozás, valamint az, hogy hiányoznak a szokásos megszorító és relativizáló formulák, amelyek pontosítást céloznak, de valójában csak ködösítenek, amikor például a széles európai kitekintés igényétől fűtött historikusok hazánkat elhelyezik Kelet és Nyugat között, vagy a nemesség történelmi szerepét értékelik, és a végén előfordulhat, hogy a sok értékelés elfedi a történést. (Némileg például szolgálhatnak erre az egyébként kitűnő *Magyar alkotmánytörténet* [Szerk. Mezey Barna. Budapest, 1995.] azon részei, amelyekben hemzsegnek a különböző álláspontokat – természetesen csak töredékesen – jelző idézetek, vélemények a biztos ítéletek és az egyértelmű történetmondás helyett. Erre a munkára egyébként hivatkozni kellett volna a bibliográfiában.) Ezzel szemben a jelen munka tárgyias, a szerzők azt mondják el, amit tudnak és gondolnak a tárgyukról.

„A történeti alkotmány" című első fejezet a társadalmi és intézményes állapotok lexikonszerű pontossággal való bemutatása. Jean Bérenger világosan elszögezi, hogy Magyarország 1687-ig választókirályság, és mindvégig megőrizte „szerződéses jellegét," 1687 után is, mert „a nemesség nagyon ügyesen biztosította a koronázási esküt". A választójog egyébként X. századi örökség, és a nemesi nemzet lényeges előjoga maradt. „A valódi főhatalom a Szent Korona", a királyi hatalom ennek letéteményese. II. József „(helytelen) személyes okokból" nem koronáztatta meg magát. Természetesen „abszurd lenne demokratikus intézményekről beszélni, inkább oligarchiáról van szó, és ebben nemcsak a mágnások érvényesültek a tanácskozó teremben, a parlamenti életet a nemesi követek 70–90 fős csoportja villanyozta föl, szemtelenségük pedig rémülettel töltötte el a császárt, továbbá a külföldi megfigyelőket." A diéta munkájának legfontosabb mozzanata a sérelmek összeállítása; ezek „nemcsak a mentalitás tükrözői, hanem a magyar államjog alkotó elemi és fegyverek az Osztrák Ház elleni hosszú távú harcban". A megye a nemesség hatalmi szervezete. Igazgatása néhány család kezében összpontosult, ez a „szolgáló nemesség" a birtoktalan vagy kisbirtokos nemesség soraiból került ki, míg a jobb módú nemesek beérték a kevés munkát igénylő táblabírói tisztséggel.

Az erdélyi helyzetnek kevesebb teret szentel Bérenger, mint általában a magyar történeti szintézisek. A nyugati történészek alighanem unják a magyar–román vitát, és talán nemcsak minket unnak, hanem azt is, ahogy olykor egy-egy – perifériális – nyugati történész – valamilyen okból fogva – a jó ügy prókátoraként lép fel, és ezzel diszkreditálják azokat is, akik a tudománynak elkötelezve próbálnak tisztázni vitás kérdéseket. Így aztán be-becsúsznak „tollhibák". Például Bérenger szerint 1437-ben a tordai országgyűlésen a három nemzet a román parasztok ellen hozott rendszabásokat. Ez a vélemény, mint tudjuk, korábbi nacionálkommunista historiográfiai tréfa. Az pedig a sors különös játéka, hogy Gheorghe I. Brătianu kitűnő erdélyi alkotmánytörténete egészében csak franciául jelent meg, néhány fejezete pedig magyarul.

A kívülálló általában élesebben lát, és ezt mintha tudatosan érzékeltetné is Bérenger. Erre vall intézménytörténeti összefoglalásának következtetése: „Ami a külföldi szemlélőt Magyarország alkotmánytörténetében meglepi, az az ancien régime intézményeinek folytonossága és – olykor nehéz – alkalmazkodása a modern realitásokhoz." A rendi képviseleti intézmények fennmaradtak. Az udvar a mágnásokkal együttműködött, de a nemességgel szembeni ellenérzéseit nem adta föl. „Az örökös tartományok arisztokráciája, ha szívósan is védte saját érdekeit, jobban tisztelte a külsőségeket és a Habsburgok által oly nagyra értékelt decorumot. Ezért a magyar parlament története egészen az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésig hosszú válságsorozatnak tűnik, noha csak ritkán jutottak el a „minél rosszabb, annál jobb" politikájához (politique du pire), a trónfosztáshoz. „Érdekházasságról van szó, amelyben erőszakos jelenetekre került sor" – írja Bérenger a XVII. század első felét elemző fejezetében. Ilyen „jelenet" a Bocskai-felkelés nyomán kialakult kétkamarás rendi képviselet, amelynek működését végig kísérhetjük a

II. Ferdinánd alatti „hosszú kompromisszum" idején. Ekkor bontakozott ki az ellenreformáció. Bérenger a katolikus térhódítás hatékonyságát a tisztségeket osztogató udvari politikával és Pázmány Péter tehetségével magyarázza. Meg lehetett volna talán említeni Makkai László álláspontját, amely szerint az erdélyi fejedelmek abszolutista törekvései is katolizálásra ösztönözték a magyarországi mágnásokat.[1] A kompromisszumos együttműködésnek lassan vége szakadt. A katolikus főpapok túltengő hatalma is nehezítette a helyzetet. Szelepcsényi György hatalmának ellensúlyozására az 1659-es diéta újra törvényt hozott két tanácsos választására, viszont a törvényt a hagyományos taktikának megfelelően az udvar nem hajtotta végre. II. Rákóczi György „őrültségei" nyomán megbomlott a hatalmi egyensúly, és előtérbe került a honvédelem. A rendek „a jogállam nagy elveit" védelmezve általános nemesi felkeléssel akarták pótolni az idegen katonákat, miközben „főleg az ellenreformáció politikája mérgezte továbbra is a légkört, hogy parlamentáris válsághoz vezessen". Az 1662-es diétán „a katolikus párt jobban ragaszkodott az ellenreformációhoz, mint a nemzeti érdekekhez". Ebben a helyzetben Zrínyi Miklós „volt az egyetlen, aki katonaként és államférfiként ítélte meg a helyzetet". Bérenger szerint is „kiváló hadvezérként" működött. A bécsi kormányzat politikája viszont ellentmondásos volt, igényelte a magyarok katonai segítségét, ugyanakkor egyik részüket üldözte, és nem tartotta magát a törvényekhez. Így amikor 1662-ben a protestáns követek elhagyták a diétát, és Eperjesen gyülekeztek, eladdig „példa nélküli szakadásra került sor Magyarország történetében". A vasvári béke után pedig az elégedetlenség összeesküvéshez vezetett, Zrínyi Péter „elhamarkodottsága és politikai éretlensége" pedig kiprovokálta a katasztrófát. A király önkényuralma ellenében „egyedül a magyar nemzet állhatatossága mentette meg az államjogot". I. Lipót, attól tartva, hogy Magyarország török protektorátushoz folyamodik, 1681-re összehívta a diétát, és így az uralkodói „pálfordulás a magyar politikai osztály nagy győzelme" lett, és újabb kompromisszum született, amíg a Szent Liga győzelmével a helyzet radikálisan meg nem változott. 1687-ben Magyarország már örökös monarchia, és államok konföderációjába tagolták be. Természetesen a „magyarok csak a körülmények nyomására fogadták el a Habsburgokhoz való kötődést, mert általában gyűlölték a németeket és a Habsburgokat különösképpen". Az uralkodó birodalmi arisztokraták honosításával elérte, hogy az időközben súlyát vesztett felső tábla visszanyerje jelentőségét, és visszaálljon az „egyensúly a felső tábla javára," ami viszont azt jelentette, hogy a diéta helyét elfoglalta a concursus palatinalis, és nemsokára Kollonich kidolgozta Magyarország újjászervezésének tervezetét, azt, hogy miként kellene az országot a Monarchia egészébe integrálni. Eltörölte volna a nemesi adómentességet, és ezzel „valószínűleg" csökkentek volna a paraszti terhek. Csakhogy a Haditanács olyan gyakorlattal élt, hogy minden magyar tényezővel való konzultálás nélkül döntött az adóemelésről, mire a rendek a minél rosszabb, annál jobb politikájával válaszoltak, és lehetőleg nem hajtották be az adót, így az itt állomásozó katonaság önkényes eszközökkel biztosította saját ellátását. Az udvar a magyar arisztokrácia jeleseit próbálta meggyőzni, abban bízva, hogy azok kedvező állásfoglalása hatni tud a nemesség egészére. Csakhogy a nádor is ellenszegült a fiskális reformnak. Az uralkodó hajlott volna a diéta összehívására, de a titkos konferencia ellenezte. A „Kollonich-klán" érvényesítette akaratát, de a rendkívüli adók kivetésével csak pyrhuszi győzelmet aratott. „A magyar partikularizmusnak megvoltak a hátrányai, anélkül hogy a döntések kialakításába beleszólhatott volna, a rendek képviselőinek nem maradt más, mint engedelmeskedni vagy elutasítani." Így aztán Kollonich „ésszerű" elképzelései és az udvar egész politikája magyar függetlenségi háborúhoz vezettek.

Bérenger panteonjában II. Rákóczi Ferenc kiemelkedő helyet foglal el. Személyét nem minősíti, politikáját viszont igen. A könyv mottója is a vezérlő fejedelem Confessiójából vett idézet: „A magyarok nem királyaik, hanem a törvények alattvalói." Ennek érdekében a nemességgel is meg kellett küzdeni, mert a francia támogatás ellenére Rákóczi „óriási nehézségekbe ütközött az archaikus országban, amelyet önző és mélyen megosztott nemesség uralt, és ellenségesen viselkedett bármiféle modern államszervezési reformmal

[1] *Makkai László:* A Királyság és Erdély társadalomszerkezete. Magyarország története. 3/2. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál*, Szerk. *R. Várkonyi Ágnes*.) Budapest, 1987. 993–994. o.

szemben." A felkelés első két évében Rákóczi „ügyesen ki tudta használni a magyar nemzet elégedetlenségét". A vele tartó jobbágyoknak adómentességet ígért. Felkarolta az elnyomott felekezeti kisebbségek ügyét. A nemesség inkább kényszerből, mintsem meggyőződésből csatlakozott, és a fejedelem munkatársait a középnemesség soraiból válogatta ki. Katonái jók voltak, de fegyelmezetlenek. Csakhogy a francia–bajor csapatok 1704-es blenheimi vereségével szertefoszlott a győzelem reménye, a magyar hadigazdaság pedig vészt hozó inflációval járt. Ugyanakkor Bérenger előadásában működő állam képe jelenik meg, amely állam aktív külpolitikát folytatott, de fokozatosan elszigetelődött. A francia segítség elmaradt, hiába választották meg Rákóczit Erdély fejedelmévé. A trónfosztó országgyűlés után pedig a József királlyal való „ésszerű kompromisszum" lehetősége is szertefoszlott.

A Rákóczi-szabadságharc nem sokban különbözött a korábbi rendi felkelésektől, viszont I. József békevágya „egyedülálló eset a magyar történelemben". Igaz, „német miniszterei foglya volt", 1711-ben viszont keményebb feltételeket is diktálhatott volna, „de megértette, a béke akkor lesz tartós, ha a magyar nemesség számára elfogadható".

A XVIII. század a rekonstrukció, a „látványos növekedés" százada, és a kompromisszum működésének története, egészen az 1764–65-ös diétáig. Kortörténeti szempontból a kompromisszum mindig egy kissé unalmas, intézménytörténeti szempontból viszont csemege. Bérenger a velencei követjelentések megszólaltatásával tár sok újat az olvasó elé. (Némileg zavaró, hogy néhányszor az idézőjelek elmaradtak.) Alapvető fejlemény a pragmatica sanctio. (Talán érdemes lett volna egy-két mondat erejéig kitérni arra, hogy miként csúszott be a törvénybe egy nyelvtanilag értelmezhetetlennek tűnő fordulat, amint ezt Kossuth harcos indulattal, Toldy Ferenc pedig politikailag körültekintő filológusi malíciával szóvá tette, Deák Ferenc pedig 1865-ös közjogi tanulmányában rekonstruálta a helyes nyelvtani szerkezetet.[2] A *vitam et sanguinem* nagy jelenete sorsfordító eseményként kerül bemutatásra, és miután többen is önálló magyar minisztérium felállítását követelték, „a királynő csodálatra méltó óvatossága, amit néhány mágnás ügyessége egészített ki," megnyugtatta a rendeket. A két nagy kérdés – adó és katonaság – körül azonban nem ültek el, sőt felizzottak a szenvedélyek. Bérenger már meg sem ismétli, hogy a kedélyeket nyugtató 1765-ös törvények (a diéták székhelye Buda lesz és a magyar katonaságot az országban állomásoztatják) és a valóság között milyen szakadék nyílt meg. „Eddig – jelezte a velencei követ – Magyarország szinte valamennyi privilégiumát élvezhette. Szabadsága oly nagy és az uralkodó hatalma oly korlátozott, hogy ez utóbbi a nemzet hozzájárulása nélkül nem tud új adót kivetni és a királyság törvényeit sem tudja megváltoztatni". Csakhogy ezután Kaunitz tanácsára több diétát nem hívtak össze. A megye jelentősége viszont megnőtt. II. József „kevésbé volt ügyes, mint Kaunitz." A nemesség az ősi alkotmányt hangoztatta, értve ez alatt „a politikai osztály számára fontos értékeket [...]: a képviseleti intézményeket, a királyság kollektív privilégiumait és a nemesi helyzetét biztosító személyes kiváltságokat". Mégis, ebből „a hatalmas politikai-jogi együttesből" II. József kiemelte, ami neki tetszett, például a *placetum regiumot*, és tolerancia-rendelete is „közel állt az 1608-as és 1647-es törvényekhez". A „kalapos király" tragédiáját így ragadta meg Bérenger: „Az uralkodót, aki az emberek javát akarta szolgálni, ellenükre, és aki nem tartotta be az alkotmányos rendelkezéseket, mindenki elhagyta, míg Magyarország a század eleje óta először felkelésre készült."

II. Lipót, a felvilágosult mintauralkodó indította el újra az alkotmányos rendi képviselet gépezetét. Az elmúlt negyedszázadban – mint Kecskeméti Károly hangsúlyozza – a magyar politikai osztály nagy metamorfózison ment keresztül. „Átnevelte őt először Mária Terézia türelmes, majd II. József jóval igényesebb pedagógiája. És átnevelte saját magát az európai egyetemeken, a szabadkőműves páholyokban, amelyek 1784–85-ig odaadóan támogatták II. Józsefet, aztán a hazafias fronde fészkei lettek." II. Lipótnak így aztán már a Habsburg Birodalomba integráltabb magyar politikai osztállyal kellett szembenéznie, amely a kormányzattal való dialógusa során saját szellemi fegyvertárába be tudta építeni a felvilágosodás politikai és jogi érvelését. A haladás eszméje már II. József alatt behatolt a politikai küzdőtérbe. A hirtelen mennyiségileg és mi-

[2] *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. II. Budapest, 1881. 259. o.; *Toldy Ferenc:* A magyar birodalom alaptörvényei. Budapest, 1861. 182. o.; *Deák Ferencz:* Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1865. 83. o.

nőségileg kiteljesedő politikai irodalomban Izdenczy és Hajnóczy állásfoglalásaival jelzi Kecskeméti Károly a két pólust.

A majdani magyar jakobinus az 1790-es évek elején az 1830-as években is aktuális programot vázolt fel. A belga felkelés bátorítására is a magyar nemesség nemzeti függetlenségről kezdett álmodozni. „Ez az álom, amely a középkori királyság emlékéből táplálkozott, a Monarchia történetét 1918-ig kíséri, amikor a régi Magyarország lerombolásának és a közép-európai rendszer összeomlásának az árán valósult meg." A XVII. század derekától „ugyanaz a forgatókönyv mechanikus szabályossággal ismétlődik". Ugyanakkor a magyar függetlenségi törekvéseknek nem kedvezett a nemzetközi helyzet. „Az európai rendszernek nem volt szüksége még egy kétes életképességű partnerre, olyan áron, hogy a Habsburg Birodalom másodrangú hatalommá süllyed." Hatalmon lévő államférfiak nem támogatták. „Talán úgy kell tekinteni a magyar függetlenségi törekvéseket, mint kompromisszumot igenelő kétségbeesett fogásokat."

Kecskeméti szerint 1789–90 fejleményei ezt támasztották alá. Bécsben nem merték mindig így tekinteni, II. Lipótnak viszont volt tehetsége ahhoz, hogy a kormányzás gondjait megossza a politikai osztályokkal. Halálával 1860-ig eltűnt ez a törekvés. A hatalommegosztás nem egyszerűen tisztségek osztogatásában nyilvánult meg. (Utódai ezzel a hatalmi technikával éltek, és így a nagy felvilágosult magyar államférfiak az országon kívül is jelentős pozíciókra kerültek.) II. Lipót abban egyetértett lázongó alattvalóival, hogy a magyar diéta törvényhozó szerv, és nem adó- és ujonclétszám-emelést nyugtázó kamara.

Nem tagadom, némileg engem (is) irritál az álom szó. Nyílván a szerző is provokatívnak szánta ezt a *terminus technicus*t. De vajon nem egyszerűsíti-e le a különböző vágyak, beidegződések, értékalapú törekvések szövevényét? A felvilágosodás és a vele összefonódó nacionalizmus szellemében is következett az, hogy a magát szabadnak akaró ember társadalmi közösségét is szabadnak akarta. Martinovics aligha volt a múlt nagyságának foglya. És kár, hogy Kecskeméti az egyébként általa oly messzemenően pozitívan értékelt Hajnóczy és Berzeviczy függetlenségi programszerűen kifejtett függetlenségi „álmairól" nem ír. Nem lenne árnyaltabb, némi leegyszerűsítéssel úgy fogalmazni, hogy amikor a zsarnokság elviselhetetlennek bizonyult és a függetlenségnek kedvező jeleket láttak az európai politikában, vagy azokat akarták felerősíteni, akkor nyilvánították ki az ország függetlenségét? És akik ezt tették, már nem vállalták a kompromisszumot, és nem is vállalhatták olyan kemény (polgár)háborúk után. Rákóczi és Kossuth aligha álomban élte le életét. Eszményeket éltettek. Az álom kifejezés kritikai éle – úgy tűnik a könyv egészéből – a külpolitikai összefüggésekkel nem igazán számot vető magyar politikának szól, hiszen alapvetően a nagyhatalmaktól függött, hogy elfogadnak-e vagy sem szuverén Magyarországot. Az 1867 utáni függetlenségi politika abszurditása abban rejlik, hogy nem ismerte fel, az európai rendszerbe nem lehetett két utódállamot – a Lajtán inneni és Lajtán túli országokból – beilleszteni. Az 1918 utáni fejlemények pedig sokban és sokak számára rehabilitálták a Habsburg Birodalmat, és úgy tűnt, a komor valóság valamiféle álomból ébresztette fel az összezsugorított magyar glóbuszt – mások számára viszont Kossuth jóslatainak komor valóságtartalmát igazolta a Birodalom felbomlása, és éppen a dualizmus tűnt valamiféle álomnak. Talán jelezni lehetett volna azt, ahogy a „turini remete" felismerte a Hausmacht-ban rejlő veszélyeket.

De térjünk vissza 1790-hez. Akkor inkább csak kiugrási kísérletről volt szó. Szervezői, amikor látták, hogy nem számíthatnak sem Angliára, sem Poroszországra, gyorsan visszakoztak, igyekeztek eltüntetni a nyomokat, és Lipóttal együtt nyeltek egy nagyot. Őfelségének is volt oka rá, ugyanis paraszt- és nyárspolgárvédő populizmusával ráijesztett a nemességre, és azért a maga szentesítette törvényeket sem akarta mind végrehajtani, hiszen szűkebb környezetének nem tetszettek a magyaroknak tett engedmények. Károly főherceg például később nem győzte kárhoztatni az 1790-es törvényeket, ami egyébként ugyancsak érv Lipót nagysága mellett.

Az 1790-es évek elejének mérlege egyértelműen pozitív. A rendszeres bizottsági munkálatokkal példázza a szerző, hogy II. József uralmának vívmányait nem egy vonatkozásban tovább tudták fejleszteni. Igaz, a törvényhozók a jobbágyvédelem terén nem akartak tovább lépni, de „meg voltak győződve arról, hogy az ország alkotmányos megrázkódtatások nélkül haladhat az élet különböző területein az európai felvilágosodás vívmányainak

szellemében fogant törvények segítségével."

Kecskeméti okkal teszi szóvá, hogy amíg az 1930-as és az 1980-as évek magyar történeti összefoglaló munkái a diétai munkálatok konzervatív és retrográd vonásairól értekeznek, valójában ezek az operátumok „egyszerűen a –magyarországi közszellemet az egész XIX. század folyamán uraló – liberális doktrína első felvázolásai." Nem véletlen, hogy a diéták sürgették az elkészült anyag megtárgyalását, amit az udvar addig halogatott, amíg tudott. Szintéziseink a napóleoni háborúk időszakának magyar állapotát a rendi nacionalizmus tetszetős tévtanával, valamint az uralkodó osztályok és az abszolutizmus kompromisszumának közhelyével szokták jellemezni. Íme, mennyivel többet mond Kecskeméti Károly kitűnő jellemzése: „1794–95 után megváltozott Magyarország szellemi állapota. A nagy ambíciókat minimálprogram váltotta fel azzal a céllal, hogy ellenálljanak az előjogokat korlátozni akaró kormányzati politikának. Húsz éven keresztül egyfajta pszichodráma zajlott le a két fél között; az egyik fél a gyanakodó udvar, mely nem hagyott fel a demagógok elleni dörgedelmeivel, hogy aztán alkalmazkodjék az alkotmányos rítushoz, a másik fél a kellőképpen megosztott és ezért valóságos veszélyt nem jelentő politikai osztály, amely kellőképpen egységes volt ahhoz, hogy rákényszerítse az udvarra ezt a rítust." Ugyanakkor mindvégig érvényesült az udvari gazdaságpolitika „abszurditása", Kecskeméti szerint az örökös tartományok haszna ebből a politikából még nem magyarázat abban a korban, amikor Európa „rájön a *nemzetek gazdagságának* meghatározó jelentőségére". Ez „politikai opció, kvázi-dogma". Az udvar „kétértelműségben tetszeleg. Magyarországot hol éléstárnak és a birodalom hátországának tekintik, hol kizsákmányolandó gyarmatnak. Be akarják olvasztani az állam egészébe, de beletörődnek a létébe. Szidják régi időből származó alkotmányát, de elégedettséggel hivatkoznak rá, mint a reformtervek akadályára."

A diétai gépezetből – mint Kecskeméti pontosan jelzi – újabb és újabb törvények kerültek elő. A magyar nemességgel szembeni bécsi „kormányzati ambivalencia" megnyilvánulása a Ludovika Akadémia felállítása, amiről 1808-ban hoztak törvényt, de csak 1867 után került rá sor. A magyar nyelv ügyében Bécs alternatívaként nem tudott mást kínálni az elégedetlen nem magyar erőknek, mint a német nyelvet. Aztán 1812 után a bürokratikus abszolutizmus több mint egy évtizedre diéta nélkül uralkodott. „A cenzúrázott Magyarország rövid időre hallgatott" – írja Kecskeméti Károly, bár tegyük hozzá, akadtak, akik adtak munkát a cenzoroknak. A kifejezés: „cenzúrázott Magyarország" igazi historiográfiai telitalálat. Tökéletesen megragadja az ország szellemi állapotát. Mert sokak számára az 1794–95 utáni fejlemények sorozata csak megerősíti azt a historiográfiai hiedelmet, amely szerint a felvilágosodás és a liberalizmus közötti folytonosság nálunk megszakadt. Ezzel szemben Kecskeméti Károly említett monográfiája a történelem-szemléletünket megtermékenyítő revizionizmust képviseli. Így érzékelteti a cenzúrázott országban élő folyamatosságot: „Két, sőt három évtized telt el azon fordulat óta, mely véget vetett a szellemi erjedésnek és megállította a boldog és felvilágosult jövőt felvázoló vagy ígérő írások áradatát. A háború után a hazafias fellángolások is kimentek a divatból. És mégis, az 1790 és 1820 között született új nemzedékek ugyanabban a szellemben nevelkedtek, mint elődjeik. A két választóvonal: a hagyományos kuruc–labanc és az újabb haladó–konzervatív csendben, feltűnés nélkül fennmaradt. Gyakran apáról fiúra öröklődtek, amint azt az arisztokratikus társadalom logikája megkövetelte." Tetemesen gyarapodott az értelmiség létszáma. A latin tannyelv is elősegítette – a római ethosz éltetésével – az állampolgári tudatosság erősödését, miközben a kollégiumokban a felvilágosodás klasszikusait olvasták. A nemesi családokban egykori jakobinus nevelőket alkalmaztak, és nem egy államférfi az 1790-es évek írásaiban mélyülhetett el.

„Az 1825-ös diéta jelentős lélektani változást hozott." 1832 pedig „a magyar liberális reformizmus születésének éve." „A liberális Magyarország parlamenti intézménye körül alakult meg 1832–36-ban." Az offenzívát Széchenyi István indította a *Hitel*lel, amellyel az 1790-es felvilágosodott reformszellemet felújítva új térre, a társadalmi szerkezet és a gazdaság átalakításának terére lépett. A parlamentarizmus nagy dokumentuma, Kállay Ferenc nyugalmazott kapitány terjedelmes műve: „A nemzeti képviseletnek tudománya" azonban kéziratban maradt. Ezt Kecskeméti Károly fedezte fel a francia olvasóközönség számára, és bemutatásával is érzékelteti a ha-

gyományokhoz, a felvilágosodás örökségéhez való kötődését. Ami ezután következik, politikai aritmetikai statisztikák, eszmetörténeti struktúrák, diétai események, országos és birodalmi politikai fejlemények ötvözete. Nem egyszerű összefoglalása az eddigi ismereteknek, hanem izgalmasan új elemzés. Megtudjuk, hány család részesült a törvényhozó munkában és hatalomban, milyen volt a képviselők mobilitása. A politikai diskurzus tematikájának bővülésével „az érvelés olyan, mint Brüsszelben, Párizsban vagy Stuttgartban, miközben a gazdasági, társadalmi és kulturális valóság (feudális mezőgazdaság, urbanizációs deficit, stb.), amelyről Pozsonyban beszélnek, radikálisan különbözik azon országoktól, ahol ez a szellemi eszköztár készült." A magyar liberális diskurzus két alaptézise: a természetjog primátusa a pozitív joggal szemben és a törvények változtathatósága.

Louis Eisenmann 1904-es klasszikus dualizmusellenes műve szerint a magyar diéta és a törvényalkotás menete a kuszaság modellje. Ezzel szemben Kecskeméti Károly világosan bemutatja, hogy ami kaotikusnak tűnik, az éppen az új igények érvényesítését tette lehetővé, az erőviszonyoknak megfelelően. A kerületi gyűlés így lehetett a liberálisok fóruma, és az alsó tábla ilyetén való „megkettőzése [...] egyedülálló fejlemény a kor parlamentarizmusának történetében." Itt szinte korlátlan volt a szólásszabadság.

Kecskeméti cáfolja azt a Taylor által is képviselt hiedelmet, mely szerint a magyar diéta szegült volna ellene Metternich modernizációs törekvéseinek. A nagy fordulat éppen az volt, hogy a magyar liberálisok a kormányzat jobbágyvédelmével szemben a jobbágyfelszabadítás útjára léptek, miközben a kormányzat a liberálisok ez irányú törvényhozó munkáját is gáncsolta. A liberálisok ugyanis kiütötték a kormányzat kezéből a parasztvédelem hagyományosan jól bevált fegyverét. Bécs és a kormánypárt ezek után megbuktatta az örökváltság ügyét. A küzdelem rajza mesteri. Láthatjuk a nagy szereplőket, jellegzetes megnyilatkozásaikat idézi a szerző. Igazán azonban csak Deák Ferencnek szentelt portrét Kecskeméti Károly. Róla őszinte csodálattal ír, „az intellektuális kvalitások és etikai szigor egyedi kombinációjáról," kompromisszumteremtő politikai művészetéről, arról, hogy a szembenálló fél „úgy fogadja el az alkut, hogy ne érezze magát vesztesnek", miközben kiderül az is, hogy a politika művésze a kormányzás gyakorlati feladataival nem akart birkózni, talán nem is tartotta magát a hatalom gyakorlására alkalmasnak, (viszont, mint tudjuk, olykor beolvasott a miniszteréknek, ami arra utal, hogy csendes prófétaként a nemzet lelkiismeretének is tekintette magát, politika fölötti tényezőnek.) Némi kritikaként azért hadd jelezzem, hogy feltűnő: Wesselényi Miklós és Kossuth tömör és találó összefoglaló minősítése elmaradt. Ez utóbbi tevékenységét egy fajta fenntartással és olykor gyanakvással mutatja be, ami arra is utal, hogy a hatalmas irodalom ellenére talán nem igazán ismerjük eléggé.

A reformkor történelmünk nagy korszaka. Nagy emberek, nagy szellemi teljesítmények tűnnek fel a visszanéző szem előtt. Heroikus erőfeszítésekre emlékezünk. Az nem igazán tudatosult, hogy valójában, a vágyakhoz és a törvényjavaslatokban, különböző diétai munkálatokban megfogalmazott konkrét elképzelésekhez nem sok eredményt ért el a törvényhozás. Kecskeméti Károly pedig különösen magasra állítja a mércét, amikor a centralistákban látja a legkiforrottabb gondolkodókat, akik egyben gyakorlati lépéseket is tettek, például a városi képviselet ügyében. Felmenti Eötvös Józsefet azon általánosan elfogadott kritika alól, hogy Metternichhel való együttműködési kísérletével megosztotta az ellenzéki egységet. Márpedig – hangsúlyozza Kecskeméti Károly – Eötvös (titkos) politikájának „anticipáló jellege" van, szemben „a kossuthi pesszimizmussal, amely a baloldalnak örök ellenzéki szerepet szánt." Ugyanakkor az is kiderül, hogy az Eötvös-féle anticipálás Janus-arcú, múltbeli tapasztalatokra épült, mert II. Lipót uralma alatt sikerült a kormányzattal együttműködve reformokat tető alá hozni. Mégis érdemes lett volna talán Eötvös ajánlkozását Kossuth Metternichnél tett látogatásával összehasonlítani. Abból kiderül, hogy „a kormányellenes nagy kampányok szervezője," a régi legitimáció alapján működő hatalomban nem kívánt részesülni, de megígérte: a kormány pozitív lépéseit nem gáncsolja. Nem kétséges, mind a két magyar liberális a maga módján a demokratikus machiavellizmussal kísérletezett. Metternich, aki Kossuthtal már megjárta, persze Eötvöst választotta, talán sejtve, hogy az új *Pesti Hírlap* majd belefullad a teória unalmába, ami részben így is történt, aminek ellensúlyozására is

készülhetett az igaztalan tézisregény, *A falu jegyzője*. Hatása mintha napjainkig élne a történetírásban. Kecskeméti Károly a megyét a centralisták fegyvertárából kölcsönzött kifejezésekkel minősíti, mint az elavult múlt hordozóját, és nem tér ki részletesebben a polgári municipalizmus megújulását célzó törekvésekre. Amikor arról ír, hogy a miniszteri felelősség követelése helyett, Kossuth hatására, az 1847-es pesti követutasításokba csak a nemzeti akaratra való hivatkozás került be, akkor hallgatólagosan a centralisták szellemi felsőbbségét érzékelteti. De vajon a nemzeti akarat nem foglalja-e magába a felelősséget? Nem kétséges, Kecskeméti Deákot látta volna szívesen a reformellenzék élén. Deák nagyságára vall, hogy ő viszont Kossuthot tartotta a legjobb vezetőnek. Maga a kérdés, hogy vezetőre van szükség, már a 40-es évek derekától foglalkoztatta a politizáló közvéleményt. A történetírásnak csak jót tesznek a viták, akkor is, ha korábbi állásfoglalásokhoz kapcsolódnak. Viszont Kossuth megítélésének nem tett jót, ahogy kilökték az emlékezetből – a maga nemében – a legsikerültebb Kossuth-jellemzést, Horn Ede 1851-es művét, amelyben az „agitátor" a magyar *tiers état* igazi képviselője. Ennek a műnek a megidézése némileg illeszkedett is volna a jelen könyvbe, mert nagy súlyt helyez a francia–magyar kapcsolatokra és párhuzamokra. Horn Ede a francia közgazdasági irodalomba is beírta a nevét, a *tiers état* terminus használata pedig érzékelteti, hogy Kossuth bizonyos fokig francia típusú politikus volt, mint erre Szekfű Gyula – Csengery Antal gonoszkodó és a Kossuth-ellenes közhelyeket cizelláló cikke nyomán – a *Magyar történet*ben a *Pesti Hírlap* jellemzésekor felhívta a figyelmet. Szekfű antiliberális iránytűje a maga módján jó irányt jelölt: „demokratább és radikálisabb volt, mint aminőnek folytonos közjogi izgatásai feltüntették" — írta az 1950-es évek elején. Gyakran éppen demokrata mivolta szorul háttérbe. Némileg Kecskeméti Károlynál is, aki ugyanakkor Kossuth liberális mivoltát következetesen kiemeli, aminek jelentőségét azért is hangsúlyozni kell, mert az idegen nyelvű irodalomban sokan liberalizmusát is kétségbe vonják. Olykor a látszat mintha valóban ellene szólna, mert nem ismerjük pontosan a kulisszák mögötti fejleményeket. Amikor Kecskeméti Károly a választójogi vitákat mutatja be, külön kiemeli, hogy Kossuth megvédte a kisnemesek választójogát, mert „be akarta tartani a nemesség hegemóniájának megtartására vonatkozó ígéretét". Márpedig Kossuth erre csak Széchenyi kemény fellépése után kényszerült, a megyei életben pedig érvényesíteni akarta az általános választójogot. Kossuth demokratikus vonásainak háttérbe szorulása a kognitív disszonancia jellegzetes megnyilvánulása, mint erre Stipta István, újabban pedig Gergely András hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor Kecskeméti Károly jelzi, ami megmaradt Kossuth demokratizmusából, éspedig az, hogy ő javasolta 30 000 lakosú választókerületek kialakítását és a községi küldöttek részvételét a megyegyűlésen.

Kossuthnak a zsidóemancipáció ügyében tanúsított magatartásában is elektoralista motivációt sejt Kecskeméti Károly. Tudjuk, Kossuth 1848 márciusában az emancipáció elhalasztását javasolta, és arra hivatkozott, hogy azonnali emancipáció esetén megvadulnak a zsidóellenes tömegek, és húszezer zsidót eshet áldozatul. Valójában attól tartott, hogy a zsidóemancipáció miatt felindult nyárspolgárság a magyar kormányzat ellen fordul az elkövetkező választásokon. Pogromveszély „természetesen" nem volt, hangsúlyozza Kecskeméti Károly. Ezzel szemben valami azért csak volt. Ahol kravallra került sor, általában nem öltek, csak verekedtek, loptak és raboltak. A magyar liberálisoknak volt annyi tapasztalatuk, hogy tudták, a rablás gyilkolással is folytatódhat, hiszen el kell tüntetni a jogos tulajdonost, hogy aztán ne követelőzzék. Igazán a parasztháborútól féltek, és ez a félelem – mint Kecskeméti is hangsúlyozza – motivációs erő volt. Kossuth Schillert idézve intett az előítéletek elleni harc kilátástalanságára. Hogy a paraszti előítéleteket nem kell piszkálni, azt például 1831-ben olyan nemesek is szóvá tették, akik a paraszti tömegekkel szembe kerültek. Kossuth esetében inkább az impotencia átpoetizálásáról lehet szó. Okairól még talán sokat fogunk vitatkozni, de arról nem, hogy az epizódnak a „veszélyek, hiányosságok és kétértelműségek" című fejezetben van a helye.

1848–1849 történelmünk legalaposabban feltárt fejezete. Mégis lehet róla újat mondani, és másként, mint azt a jelen monográfia példázza. Kecskeméti Károly egyszerre tudja nagyon közelről és nagyon távolról látni a történelem szereplőit és jelenségeit. Elemzései az elöljáróban jelzett rálátásról tanúskodnak, és valamiféle történelmi fájdalomról, amelyet azok éreznek, akik tudják, másként is lehetett

volna, kevesebb emberáldozattal, ha valamiféle politikai racionalitás érvényesül, ami egyébként érvényesülhetett volna. Az oknyomozás és az elemzés nem mutat bűnbakkeresésre, mint arra térségünk történetírásaiban és historiográfiai fabulálásaiban jócskán akad példa. Kecskeméti ehhez a közeghez szól, és ez helyes, mert együtt élünk a múlttal, kísért a múlt, amit némileg elleplez a posztmodern narratíva-kultusz és a posztkommunista illuzionizmus. A forradalom és a neoabszolutizmus történetének megjelenítésében térségünk tragédiája tárul fel. Az első magyar felelős kormánynak „nem volt forradalmi profilja, a dinasztiával és a császári csúcsadminisztrációval való megegyezésre volt beprogramozva". A dinasztia és a diéta feszültsége mindig is érvényesült, de végül is megegyeztek. „Az 1848-as válság nem követte ezt a sémát." Kérdés: miért maradt el az éltető kompromisszum? Igazában a hogyanra kapunk választ, és ezzel sikerül meghaladni a már jelzett rossz hagyományt.

1848 tavaszától nyár végéig „hazug pókerpartinak" lehetünk tanúi. Az udvari „kettős játék" sztárja Jellačić volt, aki titkos parancsoknak engedelmeskedve játszotta „az engedetlenség komédiáját," a magyar kormány viszont az országgyűlés foglya lett, amit „a parlamenti csoportok perverz hiánya" súlyosbított. Lépten-nyomon láthatjuk, amint a francia forradalom cselekvést motiváló retorikája érvényesül, miközben „a rendkívüli körülmények miatt az országgyűlés nem tudta betölteni törvényhozó szerepét." Kossuth lett a helyzet ura, ő, aki „a magyar raison d'état első szolgájának tekintette magát," és az ő „elszánt munkájának a gyümölcse lett" az 1849. április 14-i aktus, bár tudhatta, hogy a nagyhatalmak nem ismerik el Magyarország függetlenségét. Ezért is jobban meg lehetett volna világítani a függetlenség kinyilvánításának körülményeit, amelyek az eddigi szakirodalom alapján bonyolultabbnak tűnnek, és magából a jelen műből is kiderül, hogy a Radikál Párt állt mögötte, sőt a békepárti sajtó is hangoztatta szükségességét, és miután a részesek minden nyomot igyekeztek eltüntetni, csak találgathatjuk, hogy milyen megfontolásból tették ezt. Az országgyűlés tevékenységének mérlege egészében pozitív: „Hála neki, és Kossuth legalizmusának is, Magyarország ellenállt a diktatúra kísértésének, amelynek századok folyamán oly sok forradalmi rendszer engedett." A császár közben a cár segítségét kérte, Varsóban megalázta magát nagy pártfogója előtt, és ezzel „Ausztria lemondott nagyhatalmi rangjáról. Amit a Habsburgok öt nemzedéke és főtisztviselőik, a Kaunitzok és Metternichek építettek, vezető tisztségekbe került utódaik a forradalmi válságban alig egy év alatt lerombolták." Lerombolták az 1790-es törvényben biztosított „függetlenséget", amely a Birodalmon belüli önállóságot biztosította.

Találóak a helyzetjellemzések. A győztes bürokratikus rendszert „spontán és általános ellenszenv" fogadta, miután addig a tisztviselőket a falusi bírótól a megyei tisztekig választották. Ezen próbált segíteni Schmerling, kísérlete úgy sikerülhetett, mint „a kör négyszögesítése". Kossuthot sem kíméli: ő „1861 nagy vesztese," aki „az események nézője és magyarázója lett". Deák viszont 1839–40 után másodszor is győzött. A kiegyezéssel „az osztrák-magyar házasság fél évszázadig tartott, és egy világháború kellett a Monarchia felszámolásához". Kossuth ugyan tiltakozott, de „mindent alárendelt a »közjogi kérdésnek.«"

Ennek az ítéletnek a viszonylagosságára már éppen a Szekfű-idézet int, ugyanakkor tevékenységének mérlege pozitív: „A forradalmi eposz megadta a döntő tapasztalatot a kormányzati felelősségről a modern parlamentarizmusra való átmenethez. A diétai szakértelem óborát a »népképviselet« új tömlőjébe töltötték, és a rendszer azonnal működni kezdett." Igaz, demokratikus deficittel. Ezért azonban Kecskeméti Károly nem magát a rendszert teszi felelőssé, mint Kossuth tette, hanem a politikai szereplőket.

Elszalasztott lehetőségek, nagy teljesítmények, végzetes mulasztások, ügyes sakkhúzások és elképesztő balfogások mozaikjaként jelenik meg a dualizmus, amely a fejlődés boldog békekorszaka. Ennek megfelelően gyakran valami derűs irónia szövi át a nagy problémák elemzését. Például a rendszerváltozás „szép adag alkalmazkodó képességet követelt meg," de hála a parlamentáris rendszernek, zökkenőmentesnek bizonyult. A *bihari pontok*nak megvolt az „a hatalmas előnye, hogy megvalósíthatatlanok voltak", és így nem köteleztek semmire, viszont balközépnek mégis megadatott, hogy „a demokratikus alternatívát" képviselje, de a hatalom jobban vonzott. Közben a konfliktusok és kompromisszumok váltakozásával járó osztrák-magyar viszonyban „az 1867-es megbékülés végzetszerűen vezetett a kölcsönös ellenségeskedés feltáma-

dásához." És végzetszerűnek bizonyult az 1849-es orosz intervenció tapasztalata és emlékezete: az általa éltetett félelem (Horn Antal 1890-ben Világosfurcht-ról beszélt) vezette Andrássy Gyulát Bismarckhoz. Kecskeméti szerint a német orientáció „ellentétes volt a Monarchia létérdekével". A magyar pártpolitikában a nagy törésnek nincs igazán társadalmi motivációja. „Inkább a hagyományos kuruc és labanc ellentét továbbéléséről van szó, menekülésről az onirikus jelenbe, és a történelem hazafias olvasata szinte teljességgel elleplezte ennek a jelenségnek irreális jellegét. Közben „minden párt ugyanazt a nyelvet beszélte".

„Az első antiszemita offenzívával szembeni liberális ellenállás," „A Felsőház nehéz reformja," „A közigazgatási reform bukása," A magyar Kulturkampf" című fejezetek vezetnek a századforduló felé. Korának legnagyobb magyar államférfija Wekerle Sándor, aki „a tűzoltó és nem a gyújtogató dicsőségére vágyott". Sikerét azzal is érzékelteti Kecskeméti, hogy emlékeztet: Szekfű Gyula *Három nemzedék* című „politikai pamfletjében" nem is említi név szerint, holott miniszterelnöksége nyolc évig tartott, míg Tisza Kálmán kivételével senki sem tudott ilyen hosszú ideig hatalmon maradni. Boldog békeidő: „Magyarországot kétértelmű – nem független és nem leigázott – helyzete hozzászoktatta a hatalom megosztásához. Ferenc József uralmát a koronázás után lehetett többé kétségbe vonni, de neki is meg kellett osztani a hatalmat egy olyan miniszterelnökkel, aki mögött ott állt a parlament, míg ilyen kényszer Ausztriában nem érvényesült." És még azt is el kellett viselnie, mint Wekerlének panaszolta, hogy Szilágyi Dezső, az Alsóház elnöke érezteti vele, hogy egyszerűen szamárnak tartja. Míg Bérenger amiatt sajnálkozott, hogy a diétákról nincsenek hűséges beszámolók (és ezt pótolandó, az ónodi diétai eseményeket hosszan ecsetelte), Kecskeméti a parlamenti stílusnak szép kis alfejezetet szentelt, amelyben Apponyi hangzatos frázisa, Vázsonyi Vilmos csípős megjegyzése és néhány párbaj történetének megidézése egyaránt helyet kap.

A hanyatlás Kecskeméti Károlynál is valamiféle láncreakcióként jelenik meg. Bánffy Dezső sovén keménykedése a nemzetiségekkel példaként szolgált az utódállamok magyarellenességéhez. Aztán jött az obstrukció: „öngyilkos fegyver, öngyilkos program szolgálatában." Az ellenzék „önmagát ítélte erre, amikor a mindenki elleni nacionalizmust választotta, ahelyett hogy az átmenetet tűzte ki volna célként a cenzusos arisztokratikus liberalizmusról a liberális demokráciára, és az agrárrendszert megszabadította volna a béklyózó feudális örökségtől". Értékválság pusztított Magyarországon is. A pártok átalakulásával járó válságból Tisza István alakja emelkedik ki Kecskeméti Károly munkájában is, de nem csak egyszerű autoritárius vezetőként, hanem „konok liberálisként," aki a választójog kérdésében nem volt hajlandó engedményre, miközben a birodalom másik felében bevezették az általános választójogot. Láthatjuk viszont, hogy Tisza pozitív értelemben is ellenállt az időnek. Miközben Nyugaton már elharapózott az antiszemitizmus, a magyar államférfi ezt sem tűrte. És a háború kellett ahhoz, hogy az ún. zsidókérdés Magyarországon ún. sorskérdéssé váljon, mintha az ország jövője annak „megoldásától" függne. Ami nálunk a választójoggal történt, a vele való manipuláció és kiterjesztésének kísérlete (Kristóffy szándéka, Andrássy tervezete) egyszerűen „A bohózatok az általános választójog ügyében" című fejezetbe került. Kecskeméti Károly a koalíciót mégis némi rokonszenvvel kezeli. Jelzi a magyar történetírás által elhanyagolt francia–magyar kapcsolatok felélénkítését célzó kísérleteket, hangsúlyozva, hogy a német orientációt felváltó „irányzatról való álmodozás beilleszkedik a magyar történelem logikájába". Ez azonban nem ellensúlyozhatta a negatív országkép kialakulását. Ennek kapcsán foglalja össze Kecskeméti Károly a nemzetiségi kérdés alakulásának tanulságait. Korábban is gyakran helytelenítette a magyar asszimilációs politikát. Illuzionizmusnak tartotta, viszont jelezte, hogy a társadalom csúcsán valóban működött az olvasztó tégely. Igaza van, hogy amikor a nemzetközi sajtó kemény kritikáját elhárították, a magyar ellenérvek csak „házi használatra" voltak jók, miközben „a magyar sovinizmus elítélése valamiféle reflex lett az európai értelmiségi körökben." A mai magyar – jobbra, balra kilengő – magyarázkodás is szánalmas. Viszont érdemes lett volna egy fejezetet szentelni a nemzetiségi kérdésnek, annak hogy az együtt élő népek körében milyen nacionalizmusok és sovinizmusok alakultak ki, mely társadalmi rétegek és miként kapcsolódtak be a politikába, országgyűlési képviselőik miként szerepeltek a nyilvánosság előtt.

Persze a közös gyűlölködés és nemzetekként jellemző eredeti jellegzetességeinek – prókátorkodástól, illetve a szokásos keleti és nyugati képmutatástól mentes – monográfiája még várat magára. (Az etnikai térkép a jelen kötet végén lehetett volna kevésbé maszatosnak tetsző, bár így kevesebben veszik észre, hogy az olaszok és lengyelek jelzése és a jelmagyarázat nem egyezik.) Talán a nemzeti kérdés bonyolultságának nagyobb teret szentelt volna Kecskeméti Károly, ha C. A. Macartney Monarchia történetét, Gogolák Lajos szlovákokról szóló háromkötetes művét, a Die Habsburgermonarchie hatalmas köteteit, benne Péter László méltatlanul nem idézett intézménytörténeti tanulmányát és Alan Sked munkáit is tanulmányozza. Ezeket mindenesetre hiányoljuk a bibliográfiából.

Mindaz, amit Kecskeméti Károly drámai erővel bemutat – Jászi Oszkár kifejezésével – „sorstragédia," bár ilyen nagy szavakat – szerencsére – nem használ, sőt racionális magyarázatot keres arra is, ami abszurdnak tűnik. Tisza magatartását például nem antidemokratizmusával, vagy a vörösöktől való félelmével magyarázza, hanem az ország integritásához való ragaszkodásával. A magyar államférfi úgy vélte, az Ausztriától való elválás szomszédjaink irredentizmusának ad teret. De ezt nem lehetett megvallani. Nem lehetett megvallani, hogy „a dualizmust nem sikerült legitimálni olyan országban, amely abból a legtöbb hasznot húzta." Inkább a demokratikus anarchizmusra kellett hivatkozni, a szocializmus kísértetére és a nemzetiségi képviselők számának megugrására. Mert Tisza – hangsúlyozza Kecskeméti – alapvetően pragmatikus volt, mint azt a nemzetiségi kérdés átmeneti megoldása érdekében tett lépései is példázzák. Amikor aztán „az általános lelkesedés közepette kollektív öngyilkosságra" vállalkozott Európa és a Monarchia, Tisza lett a birodalmi erős ember. „Erős jellemén kívül még két aduja volt: az idős uralkodó bizalma és az a legitimitás, amit a parlament háború alatti normális (vagy majdnem normális) működése biztosított." Viszont a háború vége felé a választójog kiterjesztésének makacs ellenzése már nem felelt meg semmiféle racionalitásnak. Márpedig az általános választójog bevezetése „javított volna Magyarország morális helyzetén," amikor a béketárgyalásokra sor került. Az októberi forradalommal hatalomra került magyar kormány dunai konföderációs törekvéseivel próbálta menteni a területi integritást, miközben a szomszédos országokat csak a területszerzés érdekelte.

A történész ezek után, és még inkább, ami ezek után következett, szívesen lép ki a történelemből, és okkal tűnődik el azon, hogy másképpen is lehetett volna. Mi tagadás, vigaszra van szükségünk. A lehetőség, még ha el is szalasztották, vigaszt kínál. A munka epilógusa is hangsúlyozza: „Ha a parlament hű maradt volna hagyományához, kereste volna, és talán meg is találta volna a módját, hogy miként hárítsa el az ország feldarabolását célzó törekvéseket. De ahelyett, hogy a nyelvhasználat terén kompromisszumra törekedett volna, energiáját a magyar nacionalizmus igazolására fordította, egyre vaskosabb és egyre kevésbé meggyőző dossziékat gyártva." Az összkép azonban mégsem olyan sötét, mint a dualizmus elleni „per" vádiratai állítják. „Valójában a liberális mozgalom vívmányai, a sajtószabadság, a humanizált igazságszolgáltatás, az állami felekezeti semlegesség és a politikai antiszemitizmus elutasítása, a közpénzek szakszerű kezelése, a művészi és tudományos alkotás szabadságának elismerése és tisztelete nagyon is jelen voltak az összeomlás előtti magyar életben. És ezt az 1867 utáni Magyarország a parlamenti rendszernek köszönhette, működési zavarai ellenére, annak a parlamenti rendszernek, amit a magyar politikai osztály kényszerített Ferenc Józsefre."

A magyar parlamentarizmus monográfiája magyarul is alapkönyv lehetne. És mivel a sok sajtóhiba meglehetősen magyar sajátosság, ebben a francia műben előforduló sok elírás talán nem rossz ómen, már a magyar világ felé vezet. Átadhatna valamit a francia történeti gondolkodás dinamikájából, a *longue durée* és a strukturalista szemlélet érvényesítéséből és elősegíthetné azt, amit német történészek a múlt birtokba vételének neveznek. Olvasása csiszolhatná történeti és politikai kultúránkat, világos stílusával pedig nyelvi kultúránkat is. Mert nem igaz, hogy a történelemből nem lehet tanulni. Sajnos, elég sok rosszat is. Láttuk, a dogmatikus merevség milyen katasztrófákhoz vezetett. A jelen könyv azt nyomozza, hogy különböző politikai erők, csoportok és egyének miként tudták érdekeiket érvényesíteni.

A szerzők a nyugati demokratikus kultúra alapján állnak. Értékhűségük ebben gyökerezik. (És közben az olvasót megkímélik attól,

hogy politikai programokban is lapos frázisokat olvassanak a fejére, nem is szólva az ún. demokratikus leckéztetésről.) Alapvető értékelési szempontjuk a politikai szereplők politikai racionalitása; mennyire voltak képesek önmagukat is legyőzve tartós, korszerű, fejlődésképes megoldásokat találni. És mivel ezeket még arról az alapról is, melyen a szerzők állnak, sokféleképpen lehet megítélni, álláspontjaik a múlt nyitottságát érzékeltetik. Nyitott múlt nélkül nincs nyitott jövő. A magyar parlamentarizmus monográfiája a jövőalakító munkák közé tartozik. Igazi historiográfiai esemény.

Miskolczy Ambrus

BIBLIOGRÁFIA

A 2003. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények 1–64

Határterületek 65–141

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet 142–165

A hadművészet és a fegyveres erők története 166–288

Csapattörténetek 289–305

A katonaság és kiképzésének története 306–325

A katonai nevelés és hagyományápolás története 326–402

A haditechnika története 403–504

A katonai jog, a háborús bűnök története 505–533

Veszteségek, a hadifogság története 534–584

Helytörténet, vártörténet 585–627

Életrajzok, emlékezések 628–760

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM 761–785

A kezdetektől a XV. század végéig 786–831

XVI-XVII. század 832–877

XVIII. század 878–912

XIX. század 913–914

1800-1848 915–917

1848-1849 918–933

1849-1914 934–944

XX. század

1900-1918 945–964

1918-1939 965–995

1939-1945 996–1048

1945-2003 1049–1124

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. A magyar történelmi irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig = Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700. Összeáll. Kulcsár Péter. Bp. Balassi, OSzK, 2003. 812 p.
2. *Veszprémy László*: A legfrissebb magyar vonatkozású hadtörténelmi szakirodalom válogatott bibliográfiája. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 408-417.
3. A 2001. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. [Összeáll.]: Bojtásné Damó Csilla, Bolyósné Ujfalusi Éva. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 952-1010.
4. *Szabó A. Ferenc*: Változatok a hadtörténelemre. (Szemle.) = Valóság. 2003. 4. 100-108.

Hadtörténelmi könyvek

5. The Library of Congress Civil War Desk Reference. Ed. Wagner Gallagher. New York, Simon and Schuster, 2002. 949 p.
   A Library of Congress polgárháborús kézikönyve.
   Ism.: Vida István Kornél. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 607-610.
6. *Bánhegyi Zsolt*: Rákóczi-kiállítás az MTA Könyvtárában. = Könyvtári lev/lap. 2003. 11. 29-31.
7. *Katona M. István*: Az átminősített könyvtár. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 4. 66-67.
   HM Kulturális és Szabadidő Központ Kht. könyvtára
8. „Múlt nélkül nincs jövő." A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum története, 1918-2003. Szerk. Farkas Gyöngyi, Jankó Annamária, Szijj Jolán. Bp. Petit Real, 2003. 175 p. ill.
   A könyv megírásában részt vettek: Andaházi Szeghy Viktor, Babucs Zoltán, Babucsné Tóth Orsolya, Baczoni Tamás, Bán Attila, Bodor Imre, Bonhardt Attila, Cs. Kottra Györgyi, Kedves Gyula, Kincses Katalin Mária, Korsós László, Kovács Vilmos, Kreutzer Andrea, Lugosi József, Makai Ágnes, Rácz Balázs, Ravasz István, Ságvári György, Sallai Gergely Pál, Süli Attila, Szigethy-Piros János, Szijj Jolán, Szoleczky Emese, Töll László, Závodi Szilvia.
9. *Kacsó Lajos*: Nyolcvanöt éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum. = M. honvéd. 2003. 47. 14.

Emlékünnepség

10. Ünnepel a Hadtörténeti Múzeum. [Írta:] B. T. = Népszabadság. 2003. 238/2. 15.
    85. évforduló
11. *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1., Általános rész. 2., Országos jellegű levéltárak és forrásközlések. Kiad. MTA Tört. Tud. Int. M. Tört. Bibliogr. Kutatócs. Bp. Osiris, 2003. 372 p.
    Hadtört. Levéltár és Térképtár: 272-279. p.
12. *Szijj Jolán*: Gabányi János, a Levéltár alapítója szobrának felavatása. 2002. november 15. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Bp. Petit Real, 2003. 59-61. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
13. Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Szerk. Lenkefi Ferenc. Bp. Petit Real, 2003. 147 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
14. Képeskönyv = Bilderbuch = Picture book. Szerk. Szijj Jolán. A szerkesztésben közrem. Farkas Gyöngyi. Az iratok válogatásában és fordításában közrem. Böhm Jakab, Farkas Gyöngyi, Lenkefi Ferenc, Kiss Gábor, Számvéber Norbert, Ehrenberger Róbert, Tuza Csilla. Bp. Petit Real, 2003. 195 p. ill. (Hadtörténelmi Levéltári kiadványok)
    Ism.: Mészáros Kálmán, Veszprémy László. = Hadtört. közlem. 2004. 1. 315-317.
15. *Zachar József*: „Kellő utód kiküldéséig nélkülözhetetlen." Moravek Elek hadilevéltáros, bécsi kirendeltségvezető emlékezete. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 185-195.
16. *Babus Endre*: Koncok és ügynökök. Indul az állambiztonsági levéltár. = HVG. 2003. 13. 117-119.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

17. *Seres István*: A Rákóczi-emigráció kutatásának törökországi forrásai. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak,

Rákóczi Múz., 2003. 295-309. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

18. A Hadtörténeti Múzeum értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria. 6. Szerk. Hausner Gábor. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 320 p. ill.
Ism.: Pászti László. = Hadtört. közlem. 2004. 3. 1070-1071.
19. *Kacsó Lajos*: A nemzeti hadimúzeum krónikája. = M. honvéd. 2003. 48. 16.
Hadtörténeti Múzeum
20. *Kacsó Lajos*: Aggházy Kamil öröksége. = M. honvéd. 2003. 26. 16.
21. *V[arga] M[ihály]*: Beszédes történelmi emlékek. = Új honvédségi szle. 2003. 10. 143-144.
„Midőn szabadságunkért harcolunk..." c. kiállítás megnyitója a Hadtörténeti Múzeumban.
22. *Stemlerné Balog Ilona*: Katona apák – katona fiúk. Megnyitóbeszéd a Pacor-kiállítás alkalmával. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 239-240.
23. *Papp Dezső*: A doni hősökre emlékeztek. = M. honvéd. 2003. 3. 18.
Hadtörténeti Múzeum
24. *Lugosi József*: A Hadtörténeti Múzeum legújabb fegyverkollekciója. 2. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 157-182.
25. *Szekeres Gábor*: Valami elkezdődött. Bolyai Haditechnikai Park. = Aero magazin. 2003. 1. 74-75.
26. *Fülöp Tibor*: Az ég katonáinak múzeuma. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 147-150.
Szolnok
27. *Kacsó Lajos*: Orvosi rendelőből katonai emlékmúzeum. = M. honvéd. 2003. 3. 14.
Ercsi
28. *Naményi Ildikó*: „Nemzetünkért összefogván..."Emlékkiállítás a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulója alkalmából. Magyar Nemzeti Múzeum, 2003. május 14. – augusztus 31. = Sicf Itur ad Astra. 2003. 1. 127-140.
29. „Nemzetünkért összefogván..." Emlékkiállítás a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulóján. [Írta:] K.M. = Élet és tud. 2003. 22. 697.
Nemzeti Múzeum
30. *Lőcsei Gabriella*: Gazdagnak, szegénynek. A Rákóczi-szabadságharc emlékei Sárospatakon és az Akadémián. = M. nemzet. 2003. 260. 33.
Kiállítások
31. *Ungváry Krisztián*: A pártmúzeum. = Népszabadság. 2003. 155/2. mell. 4-5.
Hozzászólás: Schmidt Mária: Egy történ(elmietlen)ész kritikája. = Népszabadság. 2003. 185/2. 9.
Ungváry Krisztián: Ami tiszta, és ami zavaros. = Népszabadság. 2003. 186/2. 16.
Terror Háza
32. *Konok Péter*: Történelem és ideológia. = Népszabadság. 2003. 177/2. 16.
Nyilasok a magyar történelemben.
Hozzászólás: Ungváry Krisztián: ... jegyesek. = Népszabadság. 2003. 183/2. 16.
33. *Bakay Kornél*: Katonai kiállítás Kőszegen. = Militaria. 30. 2003. 1070-1073.
34. *György Péter*: Kiss János és Szálasi Ferenc. = Népszabadság. 2003. 87. 10.
Horthy katonái – Szálasi nyilasai c. kiállítás Kőszegen.
35. *Cseri Péter*; *Hajba Ferenc*: Kőszeg, harangszó dél előtt. „A Szálasi-bunkerből nem nyilas kegyhelyet akarunk csinálni..." = Népszabadság. 2003. 126/2. 12.
36. *Amaczi Viktor*: A Virginiai War Museum. = Haditechnika. 2003. 1. 96-97.
37. *Amaczi Viktor*: Az Amerikai Zsidóság Hadtörténetének Nemzeti Múzeuma. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 1. 75-77.
38. *Kárpáti Endre*: Amerikai vakáció. 2-3. = Aranysas. 2003. 2. 58-60., 3. 56-58.
USA légierő múzeuma
39. *Amaczi Viktor*: Légierő-múzeum Daytonban. = Új honvédségi szle. 2003. 4. 134-137.
40. *Háy György*: Időnként repülő matuzsálemek. Repülőmúzeum a Föld túlfelén. = Aero magazin. 2003. 8. 74-75.
41. *Punka György*: Négy tengerentúli múzeum. = Aero magazin. 2003. 2. 74-75., 3. 74-75., 4. 74-75., 5. 74-75.
Hoenix, Pima, Dayton, Chino
42. *Szekeres Gábor*: Repülőmatuzsálemek. = M. honvéd. 2003. 1-2. 36.
Schuttlewort Múzeum
43. *Szekeres Gábor*: Kassai kincsek. = Aero magazin. 2003. 7. 74-75.
repüléstörténeti múzeum
44. *Szekeres Gábor*: Titkos kiállítás. Leonardo da Vinci örökösei. = Aero magazin. 2003. 6. 74-75.
Milano

45. *Kreutzer Andrea*; *Szoleczky Emese*; *Nagy András*: Magyar millenniumi kiállítások és kiállítóhelyek. Bécs, 2001. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 281-297.
46. *Zsille Péter*: A grazi repülőmúzeum. = Aero magazin. 2003. 11. 74-75.
47. A kubinkai harckocsimúzeum járműanyaga. Összeáll. Szabó Miklós. = Haditechnika. 2003. ksz. 26-30.
48. *Zoltán Gyula*: Monyino. Az orosz légierő múzeuma. = Aranysas. 2003. 6. 74-77.
49. *Gál József*: Megkopott csillagok. A belgrádi repülőmúzeum. = Aranysas. 2003. 7. 66-69.
50. *Gál József*: Szárnyaszegett ragadozók. = Aranysas. 2003. 8. 54-55.
Belgrádi repülőmúzeum – koszovói konfliktus repülős emlékei.
51. *Matthaeidesz Konrád*: A tiranai fegyvergyűjtemény. = Haditechnika. 2003. 4. 92.
52. *Gál József*: Egy nemzet – két felségjel. Berlin-Gatow repülőmúzeum. = Aranysas. 2003. 2. 74-77.
53. *Amaczi Viktor*: Hadtörténeti Múzeum Johannesburgban. 1-2. = Haditechnika. 2003. 2. 78-81., 3. 83-85.
54. *Punka György*: Albiontól Kaunasig. Elrejtett múzeumok, eldugott kincsek. = Aero magazin. 2003. 12. 74-75.
55. *Plihál Katalin*; *Hapák József*: Európa térképei, 1520-2001. Válogatás. Bp. OSzK, Helikon, 2003. 230 p.
Ism.: Závodi Szilvia. = Hadtört. közlem. 2004. 4. 1320-1322.
56. *Daniss Győző*: Ezer Magyarország. Már Budapesten van Szántai Lajos térképgyűjteménye. = Népszabadság. 2003. 261/2. 12.
16-19. sz. térképek
57. *Török Zsolt*: Lázár 475 éves térképe. = Élet és tud. 2003. 20. 624-627.
58. Glatz Ferenc: História-térképek. 1. = História. 2003. 3. I-IV.
Rákóczi-szabadságharc. II-III.
59. *Fabó Beáta*; *Holló Szilvia Andrea*: Budapest térképeinek katalógusa. 1., 1660-1873. 2. 1873-1949. 3. 1950-2000. Bp. Főv. Lvt., 2003. 5 db (461, 324, 337, 269, 282 p.)
Törökkori ostromtérképek: 1. köt. 91-105.
60. *Holló József Ferenc*: Rendhagyó beköszöntő. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 1296-1297.
A folyóirat új induló rovata: Csata és hadszíntérkutatás.
61. *Négyesi Lajos*: Csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténelmi régészet. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 198-205.
62. *Nagy Miklós Mihály*: Világjáró osztrák-magyar haditengerészek. = Új honvédségi szle. 2003. 7. 112.
63. *Nagy Miklós Mihály*: Boldog békeidők haditengerészei. A k. u. k. hadiflotta utazástörténete. Bp. Kornétás, 2003. 430 p. ill.
Ism.: Kaiser Ferenc. = Új honvédségi szle. 2004. 3. 136-139.
Krámli Mihály. = Hadtört. közlem. 2004. 4. 1310-1313.
64. Nagy Miklós Mihály: Az Osztrák-Magyar Monarchia hadiflottájának expedíciói. = Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények. Bp. Közlekedési Múz. 2003. 121-139.

Határterületek

65. *Pandula Attila*: Állami kitüntetések a történelemben. = História. 2003. 7. 30-35.
66. *Kacsó Lajos*: Rendjelek és kitüntetések nyomában. = M. honvéd. 2003. 36. 22.
Makai Ágnes, Héri Vera: Kereszt, érem, csillag. Bp. Helikon, 2002.
67. *Lakatos Sarolta*: Az aranygyapjas rend és II. Rákóczi Ferenc. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 375-396. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
68. *Szemán Attila*: In necessitate... A Rákóczi-szabadságharc időszakának „labanc" szükségpénzei. Bp. Martin Opitz, 2003. 106 p. ill.
69. *Tetri, Juha E.*: Kunniamerkkikirja. Saarjärvi, Helsingissä Ajatus Kirjat, 2003. 282 p.
Rendjelkönyv.
Ism.: Sallay Gergely Pál. = Hadtört. közlem. 2004. 2. 790-792.
70. *Makai Ágnes*: Magyar rendjeltervek 1848-ban. = História. 2003. 8-9. 63.
71. *Sallay Gergely Pál*: „Hősök jutalma." Hivatalos állami első világháborús emlékjelek a Hadtörténeti Múzeumban. = A Had-

történeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 185-206.

72. *Zetmann, Georg*: Deutsche Silbermedaillen des I. Weltkrieges auf die militärischen Handlungen und denkwürdigen Ereignisse von 1914 bis 1919. Regenstauf, Gietl, 2002. 384 p.
I. világháborús német ezüst emlékérem.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 610-611.
73. *Héri Vera*: A Horthy-korszak kitüntetései. = Rubicon. 2003. 7-8. 89-94.
74. *Pandula Attila*: Egy elmaradt „Erdélyi Emlékérem"-adományozás. = Turul. 2003. 3-4. 85-89.
75. *Németh György*: A családi és állami címer görög előképei. = História. 2003. 5-6. 22-23.
76. *Bona Gábor*: A szabadságharc hadseregének nemzeti jelképei. = História. 2003. 2. 16-19.
77. *Dömötörfi Tibor*: A magyar címer és zászló útja. 1867-1990. = História. 2003. 5-6. 34-42.
78. *Czigány Lóránt*: A föld alól is. Hogyan lopták ki a Szent Koronát a harmadik amerikai hadsereg területéről? = M. nemzet. 2003. 86. 30.
79. *Pandula Attila*: Állami, nemzeti zászlók. Az ókori jelvényektől a polgári trikolórig. = História. 2003. 2. 7-11.
80. *Várnai Zoltán*: A gyalogőrhadtól az aknakutatókig. Katonai zászlók és avatások Pest-Budán. = Népszabadság. 2003. 2. 24.
81. *Csonkaréti Károly*: A császári és királyi haditengerészet lobogója. = Haditechnika. 2003. 4. 20-27. 2 t.
82. *Kottra Györgyi, Cs.*: Szabálytalan szabályosok. Gyalogsági zászlók a két világháború között, 1919-1938. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 209-218.
83. *Krenn, Peter*: A grazi vértezet szerepe a török támadások elhárításában. = 2000 év a Duna mentén. Nemzetközi tudományos konferencia, Pécs, 2002. május 16-19. Pécs, Baranya M. Múz. Ig., Janus Pannonius Múz., 2003. 47-53.
84. *Coil, Spencer A.*: Uniforms and equipment of the Austro-Hungarian army in World War I. Atglen, Schiffer, 2003. 352 p. mind ill. (Schiffer military history)
Az osztrák-magyar hadsereg egyenruházata és felszerelése az első világháborúban.
85. *Hinterstossier, Hermann*: Zur Uniformierung der Feldgendarmerie 1914-1918. = Pallasch. 15. 2003. 112-117.
A tábori csendőrség egyenruhája 1914-1918. – Magyar vonatkozások.
86. *Hinterstossier, Hermann*: Die Uniformierung des Österreichischen Roten Kreuzes im Ersten Weltkrieg. = Pallasch. 16. 2003. 79-92.
Az osztrák Vörös Kereszt egyenruhája az első világháború idején. – Magyar vonatkozások.
87. *Szekeres Gábor*: Keserves viselet. A GS-4-es sisak. = Aero magazin. 2003. 1. 29-31.
88. *Baczoni Tamás*: Az 1987 M. ejtőernyős hadi- (gyakorló) öltözet a Magyar Honvédség (Néphadsereg) első terepszínű egyenruhája. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 227-230.
89. *Balló István*: A Magyar Néphadsereg hivatásos és továbbszolgáló állományának hadi (gyakorló) ruházata és felszerelési tárgyai, 1970-1991. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 233-236.
90. *Juhari Zsuzsa*: Újabb agyag hadsereg. Harminc centiméteres harcosok rejtélyes elrendezésben. = Népszabadság. 2003. 57. 30.
91. *Benkő Mihály*: Aranymaszkos ősmagyar vezérsír. A korobcsinói leletről (a Dnyeper középső folyásánál). = Antik tanulmányok. 2003. 1. 111-125.
92. *Etényi Nóra, G.*: Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. Balassi K. 2003. 302 p. 16 t. ill.
93. *Etényi Nóra, G.*: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 670-690.
94. *Etényi Nóra, G.*: A Rákóczi szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 109-134. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
95. *Nagy László*: A kurucság és annak megítélése itthon és külföldön. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezde-

ének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 59-70. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

96. *Sípos Ferenc*: „A híre magával edgyütt megyen." Tanúvallatás Máramaros vármegyében 1703-ban. = Századok. 2003. 3. 673-714.
97. *Kreutzer Andrea*: Rákóczi fogsága és szökése a nürnbergi „Friedens- und Kriegs-Courier" híreiben. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 85-108. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
98. *Papp Dezső*: A szabadságharc első hadi lapja. = M. honvéd. 2003. 51-52. 30-31.
Honvéd – 1848
99. *Erdődy Gábor*: Belgiumi liberális katolikus hírlapok a magyarországi változásokról 1848-49-ben. = Századok. 2003. 54. 1179-1230.
100. *Boronkai Szabolcs*: Az 1921. évi soproni népszavazás a korabeli sajtó tükrében. 1-2. = Soproni szle. 2003. 1. 3-19., 2. 124-142.
101. *Illényi Balázs*: Vereség a sorok között. A Don-kanyar a hátországban. = HVG. 2003. 4. 70-72.
A hátország tájékoztatása.
102. *Tombor Jenő*: Az ötödik háborús karácsony. = M. nemzet. 2003. 299. 30.
Magyar Nemzet –1943.
103. *Papp Dezső*: A forradalmi magyar honvédség lapja. = M. honvéd. 2003. 43. 16-17.
Magyar Honvéd – 1956.
104. *Tischler János*: A lengyel sajtó és az 1956-os magyar forradalom. = M. hírlap. 2003. 256. 8.
105. *Kecskés Gusztáv*: A francia tömegsajtó és az 1956-os magyar forradalom. = Évkönyv. 11., 2003. Bp. 1956-os Int., 2003. 197-207.
106. *Cserba Júlia*: Újságírók a háborúban. = M. hírlap. 2003. 132. 29.
107. *Basics Beatrix*: II. Rákóczi Ferenc képmásai. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 189-203. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
108. *Fülöp Éva*: „Esztergom vármegye és városi hű hazafiakhoz!" Hirdetmények Esztergomban 1848-49-ben. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 204-219. (Castrum könyvek, 10)
109. *Tombor Krisztián*: Egy XX. századi Dreher sörplakát konzerválása és restaurálása. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 223-226.
Huszár
110. *Sallay Gergely Pál*: A grafikus hadba száll. Plakátok a második világháború propagandájának szolgálatában. = Impresszszum. 2003. 1. 4-6.
111. *Sallay Gergely Pál*: A könnyelmű fecsegés életekbe kerül. Kémveszély és titoktartás a második világháborús brit plakátokon. = Impresszum. 2003. 2. 4-6.
112. *Kalavszky Györgyi*: Emigrációban a szabadságért. Az olaszországi és poroszországi magyar légiók tisztjeinek fényképkatalógusa, 1849-1867 = In Emigration der Freiheit willen = Lottare per la liberta in emigrazione. Bp. Hadimúz. Alapítv., 2003. 167 p. ill., fotók.
Ism.: Múzeumi hírlev. 2004. 102.
113. *Kalavszky Györgyi*: Sosemvolt haza katonái. - - a magyar légiókról és a lappangó képekről. [Riporter:] Margittai Gábor. = M. nemzet. 2003. 92. 34.
114. *Balla Tibor*: Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma. A képeket vál. Balla Tibor, Illés Andrea. Bp. Scolar, 2003. 223 p. ill.
Ism.: Pollmann Ferenc. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 612-613.
Hovanyecz László: A rettenet képei. = Népszabadság. 2003. 202/2. mell. 13.
Éber Sándor: A nagy háború képeskönyve. = M. hírlap. 2003. 155. 28.
Rumy Dániel: Gázzal, buzogánnyal. Hazánk a nagy háborúban. = M. nemzet. 2003. 97. 35.
115. *József Álmos*: Mire a falevelek lehullanak... Sepsiszentgyörgy. T3, 2003. [163] p. ill.
116. Hadi krónika. Képek a II. világháború történetéből. 1-80. Szerk. Ungváry Krisztián. Bp. Eaglemoss Int., 2002-2003. 80 db (1600 p) + mell., korabeli újságreprodukciók.
117. *Szarka Klára*: Akkor és most – 1956 és 2003 októbere. [Képek:] Dezső Tamás. = M. hírlap. 2003. 244. 26-27.

118. Jean-Pierre Pedrazzini fényképei. Szovjetunió-Budapest, 1956. [Írta:] K. M. = Élet és tud. 2003. 43. 1369.
Nemzeti Múzeum
119. A száguldó riporter utolsó utazásai. = Népszabadság. 2003. 247/2. 15.
Kiállítás Jean-Pierre Pedrazzini fotóiból a Magyar Nemzeti Múzeumban.
120. *Ferch [Magda]*: Memento mori. = M. nemzet. 2003. 260. 29.
Pedrazzini, Jean-Pierre
121. *Gréczy Zsolt*: A rádió hangja – megszállás előtt. = M. hírlap. 2003. 256. 8.
122. *Virilio, Paul*: Háború és televízió. A 304-es partszakasznál eltűnt katona emlékére. [Bp.] Magus-desing Studió, 2003. 114 p. (Kor-Hű)
Öböl-háború
123. *Orgona Angelika*: Kuruc pecsétek és pecsétnyomók. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 203-240. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
124. *Rainer, Herwig*: Stempel-Handbuch der k. u. k. Feldpost in Österreich-Ungarn, 1914-1918. 2. Aufl. Graz, ARGE Feld- und Zensurpost 1914-1918, 2003. 372 p. ill.
Bevezetés német, angol, olasz, cseh, horvát, magyar nyelven.
Az osztrák-magyar cs. és kir. tábori posta bélyegzőinek kézikönyve, 1914-1918.
125. *Schenk, Gerhard*: Przemysl 1914-1915. Monographie über ein historisches Ereignis. Flieger- und Ballonpost der Festung Przemysl. Handbuch und Katalog. Wien, Pollischansky, 2003. 160 p. ill.
Przemysl erőd repülő- és léggömbpostája 1914-1915. Kézikönyv és katalógus. – Magyar vonatkozások.
126. *Tegzes Ferenc*: A körjegyzőségek, községek pecséthasználata az antant-szerb megszállás alatti Baranyavármegyében, 1918-1921. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannonia, 2003. 519-533.
127. *Seres István*: Csora Batir: Egy nogáj hőseposz Kúnos Ignác gyűjtéseiben. = Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok. Bp. Argumentum, 2003. 174-242.
Antropológiai, nyelvészeti, folklorisztikai kutatások a Monarchia területén felállított orosz hadifogolytábor (Kenyérmező, Éger) muszlim foglyai körében az 1 vh. idején.
128. Eine Unterredung gegen die Türken = Traktátus Mohácsról. Egy remete, egy magyar, egy török és egy cigány ember beszélgetése a mi súlyos korunkról. 1527. Ford. Sára Balázs, jegyzetek, utószó Radek Tünde, közread. Balogh F. András. Bp. Littera Nova, 2003. 180 p. (Kronosz könyvek, 9.)
Ism.: Németh S. Katalin. = M. könyvszle. 2003. 3. 404-407.
129. *Tipary László*: El kell menni katonának... Mesélnek a régi katonafüzetek. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2003. 118 p. ill.
130. *Tamáska Máté*: Töröksíp a máglyán. = M. nemzet. 2003. 155. 32.
Kuruc dalok CD-n.
131. Sej, besoroztak... Magyar katonadalok. 1. Szerk. Jósa Iván. Kecskemét, Szerző, 2003. 168 p. ill.
132. *Fekete István, Gy.*: Az indulótól a modern fúvószenéig. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 1. 2-8.
Légierő Zenekar
133. *Janka László*: Fricsay Richárd Katonazenei Hagyományőrző Egyesület. = Hadak útján. 488. 2003. 14.
134. *Hermann Róbert*: Egy kis igazítás, avagy hogyan ne viselkedjünk hölgytársaságban? = Hadtört. közlem. 2003. 1. 22-32.
Tiszafürd, 1849.
135. *Bús János*; *Maruzs Roland*; *Rácz Balázs*: Tiszti kaszinó avagy szilárd bástyánk rései. Nevetséges esetek az '50-es évek Néphadseregének fegyelmi ügyeiből. Bp. Varietas '93, 2003. 272 p. ill.
Ism.: Zsohár Melinda: Honvéd hdgy. egy tölle idegen nőszeméllyel. = M. nemzet. 2003. 171. 4.
136. Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex. Előszó: Ságvári György. Bp. Osiris, 2002. 594 p.
Ism.: Pollmann Ferenc. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 613-614.
137. *Szatucsek Zoltán*: Nevezze meg a segédeit! Száz éve született a párbajellenes szövetség. = Népszabadság. 2003. 151/2. 12.
138. *Bóna Eszter*: Politika a háremben. = Élet és tud. 2003. 3. 86-88.
139. *Kovács Ágnes*: Károlyiné Barkóczi Krisztina férjének írt levelei a szabadságharc idején. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-

szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 129-145. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

140. *Sallay Gergely Pál*: Ez az én háborúm is! Női szerepek a második világháborúban. = Impresszum. 2003. 3. 4-6.

141. *Szabó, Mária*: Die Integration von Frauen in die ungarischen Streitkräfte = Gender und Militär. Internationale Erfahrungen mit Frauen und Männern in Streitkräften. Königstein/Taunus, Helmer, 2003. 138-154.
Nők a magyar fegyveres erőkben.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

142. *Veszprémy László*: A hadtudomány megszületése Magyarországon. Az Anjou- és Luxemburgi királyok kora, 1301-1458. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Petit Real, 2003. 27-42.

143. *Ormos Mária*: Van-e történelem. Beszélgetés - - történésszel. [Riporter:] Sályi András. = Élet és tud. 2003. 10. 294-297.

144. *Medvecz Andrea*; *Soós Kálmán*: Adalékok II. Rákóczi Ferenc és kora megítéléséhez a régió ukrán helytörténetírásában 1990-1999. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 307-314. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

145. *Hermann Róbert*: „Nincs igazán köztársasági identitás." - - szabadságharcainkról és a többféle múltról. [Riporter:] Névai Gábor. = Utolsó figyelmeztetés. 2003. 6. 30.

146. *Hajdú Tibor*: Lehet-e még újat olvasni a Horthy-rendszerről? = Mozgó világ. 2003. 3. 109-113.
Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között /Bp. Osiris, 2001./ című könyvről.

147. *K[acsó] L[ajos]*: A Tanárky-díjas hadtörténész. = M. honvéd. 2003. 1-2. 41.
Dombrády Lóránd

148. *Rainer M. János*: A halott emlékezet és a historizálás veszélye. [Riporter:] Szigethy András. = Népszabadság. 2003. 247/2. 8-9.

149. Perjés Géza. 1917. augusztus 14. – 2003. szeptember 18. = Hadtört. közlem. 2003. 2-4. 627-631.

150. *Kacsó Lajos*: „Hej, Rákóczi, hej, Bercsényi..." Háromszáz éve kezdődött... = M. honvéd. 2003. 6. 18.
Tudományos konferencia a Hadtörténeti Intézetben.

151. *Zachar József*: „Istennel, hazáért és szabadságért". Kárpát-medencei történelmi tanácskozás a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján, Szatmárnémeti, 2003. április 25. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 945-947.

152. *Baráth Julianna*; *Mészáros Kálmán*: „A beregszászi zászlóbontás emlékére, anno 1703." Tudományos konferencia és megemlékezés, Beregszász, 2003. május 24. – Salánk, 2003. május 25. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 947-950.

153. *Medvecz Andrea*: A beregszászi zászlóbontás emlékére. Anno 1703. = Sic Itur ad Astra. 2003. 1. 141-144.
Ünnepség és konferencia Beregszászon.

154. *Vajda, Marie-Francois*: A magyarok és Európa II. Rákóczi Ferenc idejében. A Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulója alkalmából megrendezett francia-magyar tudományos konferencia. Párizs, 2003. szeptember 15-16. = Sic Itur ad Astra. 2003. 1. 145-147.

155. *Tóth Ferenc*: Megemlékezés és konferencia a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulója alkalmából. Párizs, 2003. szeptember 13-16. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 950-951.

156. Kossuth Lajos emlékezete születésének 200. évfordulóján. Kossuth Lajos emlékére Baróton, 2002. május 17-én tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások anyaga. Szerk. Demeter László. Barót, Gaál Mózes Közműv. Egyes., 2003. 49 p. ill. (Erdővidéki történeti és természettudományi tár, 1.)

157. Twierdza Przemyśl w Galicji. Materialy z konferencji naukowej, Przemyśl, 25-27 kwietnia 2002. [Red.] Janus Polaczek. [Wyd.] Regionalny Ośrodek Kultury,

Edukacji i Nauki w Przemyślu. Przemyśl, 2003. 140 p. ill. (Fortyfikacje, 4.)
Tudományos konferencia a Przemysl erőd történetéről.

158. Bericht zur Tagung „Die Rolle des Krieges in der europäischen Gesellschaft am beginn des 21. Jahrhunderts". Wien, Bundesmin. für Landesvert., 2002. 128 p.
A háború szerepe az európai társadalomban a 21. század elején. Tudományos tanácskozás anyaga.
Ism.: Zachar Péter Krisztián. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 243-245.

159. A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Szerk. Zörgő Tibor. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 171, 8 p. ill.
28. Repüléstörténeti Konferencia

160. *Tóth Károly*: A II. világháború bombatámadásai polgári áldozatainak emlékére. = Katasztrófavédelem. 2003. 6. 15-16.
Konferencia a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.

161. *Tóthi Gábor*: A hadiföldleírástól a katonaföldrajzig. = Hallgatói közlem. 2003. 3. 115-125.
Fejezetek a magyar katonaföldrajz történetéből. A Hadtörténelmi Térképtár 2000. november 22-én megtartott tudományos konferenciájáról.

162. *V[arga] M[ihály]*: Csaták néma tanúi. = Új honvédségi szle. 2003. 3. 123-125.
Konferencia a csatatér-kutatásról.

163. *Hausner Gábor*: Erkölcs és erkölcstelenség a háborúban. Tudományos ülés, Hadtörténeti Intézet, Budapest, 2002. november 11. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 253-256.

164. *Varga Mihály*: Erkölcs és erkölcstelenség a háborúban. = Humán szle. 2003. 1. 132-134.
Konferencia a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.

165. *Ehrenberger Róbert*: Beszámoló a PFP Military History Working Group 2003. évi plenáris üléséről. Prága, 2003. április 7-11. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 617-619.

A hadművészet és a fegyveres erők története

166. *Margittai Gábor*: Tudnivalók csata előtt. Háborús kézikönyvek. (Szemle.) = M. nemzet. 2003. 68. 35.
Keegan, John: A hadviselés története. Bp. Corvina, 2002.
Liddel Hart, B.H.: Stratégia. Bp. Európa, 2002.
Szun Ce: A hadviselés tudománya. Bp. Göncöl, 2002.

167. *[Szun-ce] Sun Tzu*: Ping-fa = A hadviselés művészete. A Harcos. Gondolatok a hit útjáról. Szerk. Szabó András, Radvánszky Andrea, Zsolt Péter. [S. l.] Hunor, [2003.] 70 p.

168. *Izsák Norbert*: Ölni hagyni. A keresztény és a háborúk. = HVG. 2003. 11. 90-91.

169. *Pálffy Géza*: Az első horvát hadiszabályzatok /1578/ magyarországi gyökerei. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannónia, 2003. 295-304. (Pannónia könyvek)

170. *Bariska István*: A szemben álló hadvezetés konfliktusa és a Bezerédy jelenség. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 71-84. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

171. *Csikány Tamás*: Az 1848-49-es magyar szabadságharc hadművészete. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 183-195.

172. *Kolko, Gabriel*: A háborúk természetrajza a legújabb kori történelemben. Új háborús korszak kezdete? Bp. Napvilág, 2003. 152 p. (Politikatörténeti füzetek, 20.)
Eredeti cím: Another century of war?

173. *Csabai György*: Az I. és a II. világháború stratégiai tanulságai. = Kat. logisztika. 2003. 4. 5-36.

174. *Takács Andor*: Az összfegyvernemi harc elveinek figyelembevétele, mint a katonai siker fontos feltétele. Elemzés és történelmi példagyűjtemény. = Hallgatói közlem. 2003. 3. 137-172.

175. *Kirr Géza*: Az összfegyvernemi harc törvényei figyelmen kívül hagyásának következményei (történelmi példákon bemutatva). = Hallgatói közlem. 2003. 3. 126-136.

176. *Szani Ferenc*: A modern harcrend és a katonai vezetés történeti gyökereiről. = Új honvédségi szle. 2003. 11. 100-117.

177. *McNab, Chris*; *Fowler, Will*: Harci technikák kézikönyve. Bp. Zrínyi, 2003. 256 p. ill.
Eredeti cím: The encyclopedia of combat techniques.

178. *Lippai Péter*: A küldetésorientált vezetés születése – Auftragstaktik. = M. honvéd. 2003. 35. 2-5.

179. *Horváth Csaba*: A koreai háború és hadművészeti tapasztalatai. Egyetemi jegyzet. Bp. ZMNE, 2003. 100 p. ill.

180. *Győr Béla*: A polgári-katonai együttműködés történeti áttekintése. = Hallgatói közlem. 2003. 1. 11-23.

181. *Visi Tibor*: A polgári-katonai együttműködés /CIMIC/ rövid története. = Hallgatói közlem. 2003. 1. 24-34.

182. *Iványfalvi Attila*: Polgári katonai együttműködés az Afganisztán elleni háborúban. = Hallgatói közlem. 2003. 1. 219-233.

183. *Makk László*: A hidegháború utáni békeműveletek alapelveinek kialakulása. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2003. 2. 27-38.

184. *Rázsó Gyula*: Katonai reformok a 15. században. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 43-58.

185. *Hermann Róbert*: „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Kossuth Lajos harmadik toborzóútja, 1848. október 17-27. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 79-149. (Castrum könyvek, 10.)

186. *Zsoldos Attila*: A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában. 11-13. század. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Petit Real, 2003. 13-26.

187. *Balla Tibor*: Magyar katonák a dualizmus korabeli haderőben. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 199-214.

188. *Bernardini, Augusto*: L'Esercito austro-ungarico 1912-1914. = Storia militare. 115. 2003. 16-27.
Az osztrák-magyar haderő.

189. *Jung, Peter*: The Austro-Hungarian Forces in World War I. 1-2. Ill. Darko Pavlović. Elms Court [etc.] Osprey, 2003. 2 db (48 p. 8 t. 48 p. 8 t.) (Men-at-arms; 392, 397.)
Az osztrák-magyar haderő az első világháború idején.

190. *Hajdu Tibor*: A hadkötelezettség és a haza védelmének eszménye a soknemzetiségű Monarchiában. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 32-38.

191. *Szabó Attila*: A Magyar Királyi Honvédség kiegészítéséről 1921-1939. = Új honvédségi szle. 2003. 9. 126-142.

192. *Horváth Csaba; Lengyel Ferenc*: A magyar királyi honvédség 1919-1940 között. = A magyar hadtörténelem évszázadi. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 243-258.

193. *Szabó Péter*: A magyar királyi honvédség részvétele a második világháborúban. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 270-293.

194. *Szántó Mihály*: A demokratikus honvédség megszervezése 1944-1948. Egyetemi jegyzet. Bp. ZMNE, 2001. 96 p., 5 t. ill.

195. *Horváth Miklós*: A Magyar Néphadsereg az 1956-os forradalom és szabadságharc időszakában. Egyetemi jegyzet. Bp. ZMNE, 2003. 125 p.

196. *Szántó Mihály*: A magyar honvédség a rendszerváltástól a NATO tagságig. 1989-1999. Egyetemi jegyzet. Bp. ZMNE, 2002. 124 p. ill.

197. *Wiest, Andrew*; *Barbier, M. K.*: Gyalogoshadviselés. [A gyalogsági harcászat elmélete és gyakorlata a 20. században.] Debrecen, Hajja, 2003. 175 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Infantry warfare.

198. A Magyar Honvédség szárazföldi csapatainak békehadrendje. Az összfegyvernemi, a harckocsizó és a tüzércsapatok parancsnokainak megnevezésével 1945-től 1990-ig. Az összeállítást ... Gazsó Imre végezte. Székesfehérvár, HM Szárazföldi Par., 2003. 173 p.

199. *Hollins, David*: Hungarian hussar, 1756-1815. Ill. Darko Pavlović. Elms Court [etc.] Osprey, 2003. 64 p. ill. (Osprey warrior)
Magyar huszár, 1756-1815.

200. *Tóth Ferenc*: Perau abbé a huszárokról. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 599-605.

Perau, M., l'abbé: Mémoires sur la guerre. Service Historique de l'Armée de Terre, série MR 973 /1 M 973/ kézirat.

201. *Vajna Tamás*: Divatkatonák. Huszárhistória. = HVG. 2003. 15. 93-95.

202. *Kedves Gyula*: A lovasság szerepe Komárom védelmében az 1848-49-es szabadságharc alatt. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 58-76. (Castrum könyvk, 10.)

203. *Csikány Tamás*: A komáromi vártüzérség 1848/49-ben. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 31-57. (Castrum könyvek, 10.)

204. *A[maczi] V[iktor]*: A tüzérség szerepe a yorktowni csatában. = Haditechnika. 2003. 1. 79-81.

205. *Gulyás Géza*: A tüzér mérőszázadok mérőosztagainak szervezeti felépítése és felderítéssel kapcsolatos eljárásai a II. világháborúban. = Hallgatói közlem. 2003. 3. 76-84.

206. *Számvéber Norbert*: Kard a pajzs mögött. Német páncéloscsapatok a keleti hadszíntéren 1943 és 1945 között. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Bp. Petit Real, 2003. 115-138. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

207. *Hegedűs Ernő*: A magyar katonai ejtőernyőzés és a légi deszant csapatok szervezeti fejlődésének vázlata, 1937-2003. = M. szárnyak. 31. 2003. 108-112.

208. *Lovas Gyula*: Légoltalom vigyázz! Sopron ... Sopron, Padlás Nyelvisk. és Kvk., 2003. 260 p. ill.

209. *Gazsi Lajos*; *Rácz Elemér*: A magyar légvédelem jellemzői és tevékenysége a második világháború utolsó időszakában. = Bolyai szle. 2003. 3. 18-44.

210. *Viniczai Ferenc; Hatala András*: A légvédelmi tüzérség kialakulása, fejlődése (a légvédelmi ágyúk és lőszerek tükrében). = Bolyai szle. 2003. ksz. 22-46.

211. *Veres Mihály*: A magyar légvédelmi rakétatűzrendszer létrehozása, 1959-1962. = M. szárnyak. 31. 2003. 131-143.

212. *Torma Béla*: Katonai felderítés és hírszerzés a honfoglalás időszakában. = Új honvédségi szle. 2003. 8. 105-112.

213. *Torma Béla*: Felderítés és hírszerzés a honfoglalás időszakában. = Felderítő szle. 2003. 2. 126-133.

214. *Tusor Péter*: Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa. C. H. Motmann „residente d'Ungheria". A római magyar agenzia történetéhez. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 535-577.

215. *Papp Dezső*: Rákóczi rejtjeles levelei. = M. honvéd. 2003. 29. 16., 18.

216. *Szakály Sándor*: A magyar katonai attaséi szolgálat személyi összetétele 1919-1945. = Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Bp. Osiris, 2003. 234-247.

217. *Bulloch, John*: M. I. 5. A brit kémelhárító szolgálat keletkezése és története. [Szentendre], Kairosz, 2003. 220 p.
Eredeti cím: The origin and history of the British counter-espionage service.

218 *David, Aurel V.*: Servicile informative româneşti sub presiunea spionajului germano-austro-ungar în timpul nautralităţii armate 1914-1916. = Revista de ist. milit. 2003. 6. 27-35.
Fegyveres semlegesség 1914-1916. A román hírszerző szolgálat ellentámadása Németország és a Monarchia ellen.

219. *Kun Miklós*: A Guzenko-ügy. Szojvet mesterkémek a tengerentúlon. = M. nemzet. 2003. 126. 26.
Guzenko, Igor

220. *Juhász György*: Ügynök a csatornában. Tito-terv – a jugoszláviai magyarok és az anyaország. = M. nemzet. 2003. 185. 30.

221. *Horváth Csaba*: Adalékok a Vezérkarfőnökség 2. osztályának szervezet- és működéstörténetéhez. = Felderítő szle. 2003. 2. 134-148.

222. *Littel, Robert*: Az ártatlanság vége. [Félrevezette a CIA a magyarokat 1956-ban?] Bp. Hamu és Gyémánt, 2003. 166 p.

223. *Kis-Benedek József*: Az iraki háború hírszerzési tapasztalatai. = Felderítő szle. 2003. 2. 105-111.

224. *Várhegyi István*: A komplex rádióelektronikai felderítés kialakulása, helye és szerepe a nemzeti és szövetségi információ- és adatszerzés rendszerében. = Felderítő szle. 2003. 3. 91-103.

225. *Mérey Klára, T.*: Utak és hadiutak a napóleoni háborúk idején a Dél-Dunántúlon. = Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények. Bp. Közlekedési Múz., 2003. 29-33.

226. *Németh Ernő*: Az önálló magyar katonai közlekedés kialakulása. = Kat. logisztika. 2003. 4. 179-199.

227. Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Szerk. Winkler Gusztáv. Bp. Tinta, 2003. 89 p. ill. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához, 4.)

228. *Winkler Gusztáv*: Erődítések felderítése és rekonstrukciója térinformatikai eszközökkel. 15-16. század. = Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Bp. Tinta, 2003. 27-46. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához, 4.)

229. *Szabó József János*: Az Árpád-vonal rekonstrukciója. = Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Bp. Tinta, 2003. 9-26. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához, 4.)

230. *Juhász Attila*: II. világháborús erődítések vizsgálata térinformatika segítségével. = Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Bp. Tinta, 2003. 62-78. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához, 4.)

231. *Juhász Attila*: Budapest védelmi vonalainak rekonstrukciója, 1944. = M. honvéd. 2003. 22. 16.

232. *Miltényi Miklós*: Átkelés a Dunán. Hajóhidak Pest-Budán. = História. 2003. 5-6. 61-65.

233. *Csapody Tamás*: Aknatelepítés és felszedés déli határainknál, 1991-2001. = Belügyi szle. 2003. 6. 135-157.

234. *Takáts László*: A Rákóczi-szabadságharc egészségügye. [... közrem. Takáts Endre.] Sajtó alá rend. Gazda István. Bp. M. Tudománytört. Int., Semmelweis Orvostört. Múz., Kvt. és Lvt., 2003. 163 p. ill. (Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára, 44.)

235. *Kiss Gábor*: A m. kir. honvédség lábadozóosztagainak tevékenysége az első világháború idején. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Bp. Petit Real, 2003. 67-72. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

236. *Biczó Henriett*: Vöröskereszt háborúban és békében. = M. hírlap. 2003. 143. 24-25.

237. *Jordan, David*: Farkasfalka. A tengeralattjáró-háború és a szövetséges ellentámadás, 1939-1945. Debrecen, Hajja, 2003. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Wolfpack.

238. *Amaczi Viktor; Steinemann Tünde*: A japán önvédelmi erők haditengerészetének negyven éve. = Haditechnika. 2003. 1. 27-29.

239. *Meindl, Karl*: Luftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppen. Italienische Front, 1915-1916. [S. l.] Selbstverl, 2003. 125 p. ill.
A k. u. k. légi győzelmei az olasz fronton, 1915-1916.

240. *Zainkó Géza*: Malert-évforduló. Nyolcvan évvel ezelőtt alakult meg a Magyar Légiforgalmi Rt. = Aero magazin. 2003. 1. 66-69.

241. *Rácz András*: A Luftwaffe. = Élet és tud. 2003. 38. 1203-1205.

242. *Mujzer Péter*: Az esélytelenek bátorsága. Öreg kétfedelűekkel a Liberátorok ellen. = Aranysas. 2003. 6. 56-59.
Bolgár Légierő, 1920-1945

243. *Mujzer Péter*: A Szlovák Légierő. = Aranysas. 2003. 8. 59-61.
1938-1944.

244. *Mujzer Péter*: Sasfészek. A Lengyel Légierő a második világháború kezdetén. = Aranysas. 2003. 9. 68-71.

245. *Mujzer Péter*: A horvát repülőlégió. = Aranysas. 2003. 7. 57-59.
1940-1945.

246. *Szabó Miklós*: A magyar repülőfegyvernem létrejötte és tevékenysége 1938-1945. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 294-306.

247. *Szepesi József*: Hatvanöt éves a Magyar Légierő. 1-2. = Aranysas. 2003. 5. 72-75. 6. 52-55.

248. *Szepesi József*: Hatvanöt éves a Magyar Légierő. = M. szárnyak. 31. 2003. 16-29.

249. *Szepesi József*: 1943, az illúziók elvesztésének éve. = Új honvédségi szle. 2003. 9. 106-116.

250. *Szepesi József*: 1943, az illúziók elvesztésének éve. = M. szárnyak. 31. 2003. 48-54.

251. *Lauesen, Michael M. van*: The death heads, Hungary's Airborne Forces of the Second World War. = Armourer. 2003. March/April 30-32.
A magyar légierő a második világháborúban.

252. *Hangodi László*: Junkersek az orosz égen. = Aranysas. 2003. 11. 56-57.
Szovjet területek bombázása, 1941. jún. 27.

253. *Keszthelyi Károly*: És mégis visszajöttünk! A B. 322 lajstromjelű Ju 86-os repülőgép 1941. július 3-án történt bevetéséről. = M. szárnyak. 31. 2003. 70-72.

254. *Horváth Zoltán*: Fekete vasárnap. A „Tidal Wawe" hadművelet. = Aranysas. 2003. 8. 48-53.
Ploiesti környéki olajfinomítók ellen, 1943. aug. 1.

255. *Jánkfalvi Zoltán*: Az „Újrakezdés" hadművelet. A légi háborúk történetének legnagyobb mentőakciója. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 5-10.
Ploiesti környéke, 1944 nyara.

256. *Mujzer Péter*: Ibériai kondorkeselyűk a sztyeppék felett. Spanyol vadászpilóták a keleti fronton. = Aranysas. 2003. 4. 66-69.

257. *Mujzer Péter*: Mussolini sólymai. Az Olasz Királyi Légierő, a Regia Aeronautica a Szovjetunióban. = Aranysas. 2003. 5. 56-59.

258. *Soós István Dezső*: Bevetésen a B-29 Superfortress I. = Aranysas. 2003. 2. 8-13.
Japán elleni háborúban, 1944-1945.

259. *Soós István Dezső*: Bevetésen a B-29 Superfortress II. = Aranysas. 2003. 3. 12-15.
Japánban, Koreában – 1945-1953.

260. *Háy György*: A kikerülhetetlen torony. Harci repülő a békés New Yorkban. = Aero magazin. 2003. 9. 62-64.
1945. júl. 28.

261. *Vándor, Károly*: Soviet air forces in Hungary and Austria 1944-1991. Nagyiván, Szerző, 2003. 155 p. ill.
A szovjet légierő Magyarországon és Ausztriában, 1944-1991.

262. *Kővári László*: Bevetésen az SA-2 Guideline. = Aranysas. 2003. 5. 8-13.
Helyi háborúkban, az 50-es évektől.

263. *Horváth Zoltán*: A „lökhajtásos bőrnyakúak". = Aranysas. 2003. 2. 48-52.
VMF-311 vadászszázad a koreai háborúban.

264. *Kővári László*: Bevetésen a B-52 Stratofortress II. = Aranysas. 2003. 1. 8-13.
Vietnam

265. *Soós István*: Bevetésen a Republic F-105D. = Aranysas. 2003. 4. 8-11.
Vietnam

266. *Németh Miklós*: A katonai légiforgalmi irányítás és -képzés története. 2. = M. szárnyak. 31. 2003. 96-103.
1960-tól napjainkig

1. rész = u.o. 30. 2002. 121-130.

267. *Gyüszi László*: A nemzetőrség szervezése Tatán és környékén, valamint részvétele az önvédelmi harcban 1848. március – 1848. december. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 150-170. (Castrum könyvek, 10.)

268. *Kiss Vendel*: A komáromi nemzetőrség 1848-ban. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 171-192. (Castrum könyvek, 10.)

269. *Ortutay András*: Esztergomi nemzetőrök 1848-ban. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 193-203. (Castrum könyvek, 10.)

270. *Hahn Veronika, R.*: Apáról fiúra száll a kucsma. = Népszabadság. 2003. 97/2. 7.
Az angol királyi testőrség.

271. *Simon F. Nándor*: Szövetség a rendvédelem-történetéért. = M. rendészet. 2003. 3. 105-107.
Európai Rendvédelem-történeti Szövetség.

272. Parádi József: Rendvédelem a határokon a 19-20. században. 2., Csendőrség a határőrizetben. Bp. Tipico Design, 2003. 186 p. (A magyar rendvédelmi szervezetek története)

273. *Parádi József*: Rendvédelem a határon a 19-20. században. 3., Rendőrség a határőrizetben. Bp. Tipico Design, 2003. 266 p. (A magyar rendvédelmi szervezetek története)

274. *Kövendy Károly*: Csendőrök a Kárpátokban. = Militaria. 33. 2003. 1180-1182.
Ungvári csendőr tanzászlóalj – 1944.

275. *Urbán Attila*: A magyar állambiztonsági szolgálatok, 1962-1980. = Múltunk. 2003. 3. 3-74.

276. *Kerékgyártó Mihály*: Az ózdi tűzoltóság történetéből. = Katasztrófavédelem. 2003. 2. 28-30.

277. A Vitézi Rend belső szabályzatai. Bp. Vitézi Rend, 2003. 26 p.

278. Vitézek albuma. Bp. Pytheas, 2003. 616 p. ill.

A tartalomból: Várady Károly: A Vitézi Rend története. 17-21. p. Czékus Zoltán: A világháború rövid története. 36-59. p. Adattár. 1938. december 31-ig vitézzé avatottak adatai. 143-400. p. Arcképgyűjtemény. 401-615. p.
Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Bp. Merkantil ny., 1939.

279. *Szász István*: Mi volt a Hitlerjugend? = Népszava. 2003. 238. Szép szó mell. 2.
280. *Szepesi József*: Volt egyszer egy MHSz. 1-3. = Aranysas. 2003. 8. 70-73., 9. 72-75., 10. 70-73.
281. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt*: Öngyilkos akciók a II. világháborúban. [Kecskemét], Vagabund, 2003. 213 p. ill.
282. *Földi Pál*: Különleges alakulatok a magyar hadszervezetben. A Székely hadosztálytól a Szent László hadosztályig. [Bp.] Anno, 2003. 200 p.
283. *Haney, Eric L.*: Delta Force a színfalak mögött. Amerika elit terroristaellenes egységének története. Bp. Ulpius-ház, 2003. 421 p.
Eredeti cím: Inside Delta Force.
284. *Hajdú Péter*: Fire Force – gerillaellenes helikopteres egység Rhodesiában. = Haditechnika. 2003. 4. 36-42.
285. *Ferwagner Péter Ákos*; *Komár Krisztián*; *Szélinger Balázs*: Terrorista szervezetek lexikona Gavrilo Principtől Oszama bin Ladenig. Szeged, Maxim, [2003.] 415 p.
286. *Tihanyi Marietta*: Az ETA baszk terrorszervezet története. = Felderítő szle. 2003. 2. 5-17.
287. *Menyhárt Ferenc*: A biológiai harcanyagok szakfelderítésének kérdései. A biológiai hadviselés története, veszélyei és a bioterrorizmus. = Hallgatói közlem. 2003. 2. 9-29.
288. *Pásztor Péter*: A 2001. szeptember 11-i Pentagon elleni támadás tapasztalatai. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2003. 2. 119-124.

Csapattörténetek

289. *Hangodi László*: A m. kir. honvéd 4/I-es nehézbombázó-osztály története, 1936-1942. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 144-163.
290. *Hangodi László*: Tapolcai szárnyak. A 4. Honvéd Nehézbombázó Ezred I. osztálya 1936-1938. = Aranysas. 2003. 3. 76-78.
291. *Hangodi László*: Országgyarapító szárnyak. 4/1-es Honvéd Nehézbombázó Osztály, 1938-1941. = Aranysas. 2003. 8. 62-63.
292. *Mujzer Péter*: Finnhiúzok a hómezők felett. A finn légierő 24. vadászrepülő-százada. = Aranysas. 2003. 10. 54-56.
1939-1944.
293. *Butler, Rupert*: SS-Wiking. Az ötödik SS-hadosztály története, 1941-45. Debrecen, Hajja, 2003. 159 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: SS-Wiking.
294. *Józsa Béla*: A Panzer Lehr hadosztály Normandiában. Lingevres, 1944. június 14. = Militaria. 32. 2003. 1117-1129.
295. Hadinapló. A 26/II. SS-páncélgránátos-zászlóalj magyarországi hadinaplója. = Militaria. 31. 2003. 1081-1113.
1944. dec. 14. – 1945. márc. 31.
296. *Mohos Nándor*: 376. Bombázó Csoport. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 11-14.
Army Air Force – Pearl Harbor, 1941.
297. *Tőrös Balázs*: „Goody" Guth háborúja. Curahee, Normandia, Bastogne. = Aranysas. 2003. 6. 71-73.
Guth, Forrest
506. Ejtőernyős Ezred Easy század
298 *Bowen, Robert M.*: Vijjogó sasok között a 101. légideszant-hadosztállyal Normandiától Bastogne-ig. Debrecen, Hajja, 2003. 239 p. [32] t. ill.
Eredeti cím: Fighting with the screaming eagles.
299. *Babucs Zoltán*: A m. kir. 2. honvéd tábori póthadosztály a magyarországi harcokban, 1944. VIII. 26. – 1945. I. 12. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 113-152.
300. *Józsa Béla*: Sorsok, képek, emlékek. Újabb adatok az Egyetemi rohamzászlóalj történetéhez. = Militaria. 29. 2003. 1023-1028.
301. Képek a 104. lgv. tüzérosztály működéséről. = Haditechnika. 2003. 3. 98-99.
302. *Hérincs István*: Szomorú jubileum. = Aranysas. 2003. 12. 17-19.

Kecskeméti 86. vegyes repülőszázad (MN 6690), Bakony Harcihelikopter-ezred, 1958-2003.

303. *Brandt Gyula*: A 86. vegyes repülőosztálytól a 87. harci helikopterezredig. = M. szárnyak. 31. 2003. 90-95.
1958-2003.

304. *Kiss Tibor*: A vegyes repülő osztálytól – a helikopter ezredig. = M. szárnyak. 31. 2003. 104-107.

305. *Szepesi József*: Forszázst kapcsoló évek. = Aranysas. 2003. 2. 64-67.
59. honi vadászrepülő-ezred átfegyverzése és átképzése MiG-21F-13-ra.

A katonaság és kiképzésének története

306. *Ságvári György*: A Nemes Compánia a fejedelmi udvarban. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 397-422. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
Rákóczi udvari testőrsége

307. *Amaczi Viktor*: A West Point szerepe Amerika történetében. = M. honvéd. 2003. 35. 20.

308. *Mérey Klára, T.*: A Georgikon és Keszthely az 1910-es években egy katonai jelentés alapján. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannónia, 2003. 471-478. (Pannónia könyvek)

309. *Nagyné Babics Éva*: A modern hadsereg és tisztikar kialakulása. = Bolyai szle. 2003. 1. 99-118.

310. *Merényi-Metzger Gábor*: A Zenta cirkáló tisztikara 1914. augusztus 16-án. = Haditechnika. 2003. 2. 68-72.

311. *Merényi-Metzger Gábor*: A Szent István csatahajó tisztikara 1918. június 10-én. = Haditechnika. 2003. 4. 93-95.

312. *Megtért István*: A törzstiszti felkészítés során alkalmazott harcászati példák bemutatása a Magyar Királyi Honvédségben, 1939-1942-ig. = Hallgatói közlem. 2003. 3. 65-75.

313. *Kő András*: Mindhalálig. Ludovikások a felszálló vagy a pokolra leszálló zászló alatt. = M. nemzet. 2003. 102. 31.

314. *Bene János; Szabó Péter*: A magyar királyi honvéd huszár tisztikar, 1938-1945. Nyíregyháza, Jósa A. Múz., 2003. 566 p. ill. (Jósa András Múzeum kiadványai, 52.)
Ism.: Szakály Sándor. = Hadtört. közlem. 2004. 1. 305-306.
V[arga] M[ihály]: Tények és adatok a második világháborús magyar katonákról, tisztekről. = Új honvédségi szle. 2004. 5. 126-127.

315. *Fekete István*: A katonai pályára irányítás és a repülőszakember-képzés Magyarországon. = M. szárnyak. 31. 2003. 80-89.

316. *Iván Dezső*: A tudományos képzés vázlatos áttekintése a Magyar Légierőnél. = M. szárnyak. 31. 2003. 218-222.

317. *Hegedűs Ferenc*: Huszárból lett harckocsizó. [Riporter:] Kenyeres Dénes. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 4. 58-60.
A jutasi képzésről.

318. Jutas képekben. Kép és szöveg: Marton Zsolt. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 4. 48-49.

319. *Káplán György*: Egy névadó margójára. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 3. 36-39.
Kinizsi Pál Központi Tiszthelyettes Szakképző Iskola

320. *Lits Gábor*: A kitt. A drillmestertől a nevelőig. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 1. 62-65.

321. *Beregnyei József*: A határőr tiszthelyettesképzés múltja, jelene és lehetséges jövője. = Belügyi szle. 2003. 6. 29-35.
1989-től

322. Szeretettel, hűséggel. A soproni volt magyar Királyi Zrínyi Ilona Honvéd Tiszti Leánynevelő Intézet emlékére. Összeáll. Zátonyiné Ódry Márta, Simorjayné Gödry Nóra. Bp. Sopron, Rákóczi Ferenc – Zrínyi Ilona együttes Baráti Kör, 2003. 23 p. ill.

323. *Schubert Katalin*: Volt egyszer egy iskola... Néhány gondolat egy korszakról. = Új honvédségi szle. 2003. 8. 123-133.
II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola

324. Volt egyszer egy iskola. Tisztelgés a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola megalakulásának 50. évfordulója alkalmából. [Összeáll. Baranyó György]. Bp. Curiosa Nova, 2003. 117 p. ill.

325. *Amaczi Viktor*: Emlékezés a Rákóczi Ferenc Katonai Középiskolára. = M. szárnyak. 31. 2003. 113.

326. *Perjés Géza*: A katona becsülete. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 13-21.
327. *Szabó János*: Erkölcs, erőszak, agresszió a hadviselésben. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 3-12.
328. *Harai Dénes*: Katonadolog? Gondolatok a katona antropológiájáról a gépesített háborúk korában. Bp. Masszi, 2003. 176 p. ill.
329. *Kincses Katalin Mária*: A tolerancia realitása. A Rákóczi-szabadságharc öröksége Bél Mátyás írásaiban. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 833-846.
330. *Mitták Ferenc; Mitták Zoltán*: „Haj, hős Rákóczi népe..." Szemelvények az 1703-1711. évi szabadságharc történetéből. Debrecen, Tóth, 2003. 311 p. ill.
331. *Mitták Ferenc*: „Fényesebb a láncnál a kard..." Szemelvények 1848-49. történetéből. Debrecen, Tóth, [2003.] 286 p.
332. *Ács Tibor*: Március és honvédelem. = M. honvéd. 2003. 11. 16., 20.
333. *Bodor Imre*: Karkötő az aradi vértanúk emlékére. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 221-222.
334. *Dangl, Vojtech*: Slovenská idea a antimilitarizmus v radoch vidieckeho obyvatel'stva, mladeže a vojska v čase balkánskych vojen 1912-1913. = Vojenská hist. 2003. 4. 18-40.
Szláv gondolat és antimilitarizmus a lakosság, az ifjúság és a hadsereg soraiban a Balkán-háborúk idején 1912-13-ban.
335. *Dajka József*: Díszszemle és vekniszendvics. [Riporter:] Bognár Nándor. = M. nemzet. 2003. 79. 13.
Április 4-i katonai díszszemlék.
336. 50 év a honvédelem és a kultúra szolgálatában. Fel. szerk. Katona M. István. Bp. HM Kult. Szolg. Kht. 2003. 104, 6 p. ill.
Tisztiklubok
Ism.: Katona M. István: Klubtörténeti emlékkönyv. = Humán szle. 2003. 4. 45-55.
337. Huszárok a Várban és az Orczy kertben. Hagyományőrző katonák toborzója és kiképzése. = Népszabadság. 2003. 63. 25.
338. Huszáros programok a városban. [Írta:] T. Z. = Népszabadság. 2003. 68. 34.
Hagyományőrzés
339. *Magyar Sándor*: Ez nem mindennapi zene volt! = M. honvéd. 2003. 13. 16.
Élő magyar hadtörténelem Buda várában – hat színben.
340. *Fülöp Tibor Zoltán*: Sikeres hadjárat. = M. honvéd. 2003. 18. 12-13.
tavaszi hadjárat – hagyományőrzés
341. *Kálmán Attila*: A katonazenekar hógolyóval harcol. Téli hagyományőrző rendezvények a budai Várban. = Népszabadság. 2003. 34. 23.
342. *Sándor Tünde*: Élő történelemóra a budai Várban. = Népszabadság. 2003. 22. 25.
hadtörténelmi bemutatók
343. *Józsa Béla*: II. világháborús hadijáték a budai Várban. = Militaria. 29. 2003. 1036-1041.
344. *Kutasi József*: Hadijáték Közép-Európa szívében. = Militaria. 30. 2003. 1074-1075.
345. *Kincses Katalin Mária*: Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján. Bp. Argumentum, 2003. 193 p.
346. *Kincses Katalin Mária*: Kultusz vagy hagyomány? II. Rákóczi Ferenc és a szabadságharc Kazinczy hagyatékában. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 275-305. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
347. *Kincses Katalin Mária*: „Minden különös ceremonia nélkül." A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 46-73.
348. *Tóth Ferenc*: A la hussarde... Adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez. = Aetas. 2003. 3-4. 55-67.
349. A Kossuth-láz Angliában. A dokumentumokat vál. ford. és a bevezetőt írta H. Haraszti Éva. Bp. Balassi, 2003. 160 p.
350. *Kónya Ádám*: Személyiségek a sepsiszentgyörgyi Kossuth-kultusz ápolásában. = Kossuth Lajos emlékezete születésének 200. évfordulóján. Tudományos emlékülés, Barót, 2002. május 17. Barót, Gaál Mózes Közműv. Egyes., 2003. 33-42. (Erdővidéki történeti és természettudományi tár, 1.)
351. *Kacsó Lajos*: Emlékház Kassán. = M. honvéd. 2003. 27. 16.
Rákóczi-emléktúra Szlovákiában.
352. *Hangodi László*: Nagyapáink háborúja. Barangolás a 12. Isonzó csata helyszínein. = Aranysas. 2003. 4. 58-59.
353. *Kacsó Lajos*: Beregszásztól a Vereckei-

hágóig. Emléktúra Kárpátalján. = M. honvéd. 2003. 23. 16.

354. *Papp Dezső*: Magyarok a Donnál. = M. honvéd. 2003. 25. 16., 20.

355. *Kiss Ferenc*: Utazás a „Halálvasúton". = M. honvéd. 2003. 8. 16.
Kanchanaburi – Kwai folyó

356. *Csordás Lajos*: A 2-esek és Mária Terézia. = Népszabadság. 2003. 20. 30.
32-es Mária Terézia gyalogezred szobra.

357. *Görföl Jenő*: A forradalom és szabadságharc emlékei a mai Szlovákia területén. = Hol sírjaink domborulnak. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a mai Szlovákia területén. Dunaszerdahely, Nap K., 2003. 43-113.

358. *Murádin Jenő*: Az aradi Golgota. Obeliszk, Szabadság-szobor. = História. 2003. 8-9. 55-57.

359. A Várban Hentzi emlékműve. Arthur Patterson városleírása. 3. r. = Népszabadság. 2003. 89. 26.

360. *Czaga Viktória*: A harcos emlék. Szoborsors Magyarországon. A Hentzi-emlékmű története. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 79-111.

361. *Boros Géza*: Trianon köztéri revíziója, 1990-2002. = Mozgó világ. 2003. 2. 3-21.
Emlékművek

362. *Lukacs, John*: Szoborárnyék. [Riporter:] Lőcsei Gabriella. = M. nemzet. 2003. 155. 33.
Churchill szobor Budapesten.

363. Telekinek lehet, és Horthynak...? Szerk. Újvári Miklós ... et al. = M. hírlap. 2003. 115. 2.
Szoborkérdés

364. *Déry Zoltán*: Kiegészítés egy holokauszt-emlékmű feliratához. = M. nemzet. 2003. 164. 6.
Marosvásárhely

365. *Fekete István, Gy.*: Szoboravatás Szolnokon. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 3. 74-76.
Kablay Lajos

366. Hősök napja 2003. Nagyszénás, Nagyszénási Helytört. Csop., 2003. [10] p. ill.

367. *Kacsó Lajos*: Tisztelgés a katonahősök emléke előtt. = M. honvéd. 2003. 37. 16.
Szolnok – nemzetközi emlékhely

368. Fiumei úti sírkert. Bp. N. Kegyeleti Biz., 2002. 172 p. mind ill.

369. *Györkei Jenő, Sághy Gyula*: Házsongárdi rekviem. Bp. Recski K. 2003. 291 p. ill.
Hadisírok, 48-as honvédek, huszárok, politikusok, az első világháborús katonasírok és a tordai csata hősei: 7-59.
Ism.: Kákonyi Péter: Honfoglalók. = M. nemzet. 2004. 170. 35.

370. *Móser Zoltán*: Feltámadt katonák. = M. nemzet. 2003. 260. 39.
Gorlicei temetőkert

371. *Papp Dezső*: Ötezer helyen nyugszanak. Hadisírgondozás. = M. honvéd. 2003. 28. 16., 18.

372. *Papp Dezső*: Hol sírjaink domborulnak. = M. honvéd. 2003. 44. 16.
Vittoria

373. *Szabó József János*: Csontkápolna Solferinóban. = M. honvéd. 2003. 1-2. 35.

374. *Ravasz István*: Temető-újjáavatás a Délvidéken. = M. honvéd. 2003. 35. 14.
Magyarkanizsa

375. *Szalai Zoltán*: „Ezek a katonák is a hatalmasok áldozatai." Moszkvai tudósítónk riportja a rudkinói magyar katonai temetőről. = Népszabadság. 2003. 20. 7.

376. *Papp Dezső*: Felavatták a rudkinói magyar katonai temetőt. = M. honvéd. 2003. 23. 7.

377. *Papp Dezső*: Felavatták a rudkinói magyar katonai temetőt. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 3. 42-44.

378. *Zsohár Melinda*: Rudkinóban felavatják a magyar katonai temetőt. = Hadak útján. 488. 2003. 5-6.

379. *Zsohár Melinda*: Méltó emlékhely a doni hősöknek. = M. nemzet. 2003. 122. 4.
Rudkinói temető

380. *Lukács Olga*: Habsburg valláspolitika Erdélyben a XVII-XVIII. század fordulóján. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 803-823.

381. *Zakar Péter*: 1848-49-es egyháztörténetünk historiográfiája. = Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14-16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból. Miskolc, 2003. 193-204. (Studia Miskolcinensia, 4.)

382. *Zakar Péter*: „Hazám sorsa az én sorsom." Az Esztergomi Érsekség 1848-49-ben. Szeged, Belvedere, 2003. 130 p., 11 t. ill.

383. *Misóczki Lajos*: Gyöngyöstől Imregig. Képek Sujánszky Euszták, az aradi vértanúk gyóntatójának életútjából, 1811-1875. Gyöngyös, Imreg/Brehov, Gyöngyös Város Önkorm., 2003. 59 p., 2 t. ill.

384. *Földesi Ferenc*: Rab Mária-forrás és – kegyhely. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 1. 66-69.
Veszprém – jutasi altiszti iskola

385. *Mészáros Zoltán*: A szerb egyház a háborúkban – és a háborúk a szerb egyházban. (Szemle.) = Klió. 2003. 2. 150-156.
Tomanic, Milorad: Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj. Medijska knjizara krug, 2001.

386. *Velikonja, Miltja*: In hoc signo vinces: Vallási szimbolizmus a balkáni háborúkban 1991-1995. = Limes. 2003. 1. 163-175.

387. *Tihanyi Tamás*: Dögcédula és kereszt. Bp. Harmat, 2003. 128 p. ill. (Életutak)
A Baptista Szeretetszolgálat segélymissziója.

388. *Varga László*: Honvédegyletek és működésük a mai Szlovákia területén. = Hol sírjaink domborulnak. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a mai Szlovákia területén. Dunaszerdahely, Nap K. 2003. 21-42.

389. *Zakar Péter*: A pozsonyi Hazafiúi Egylet. = A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében. Szeged, Belvedere, 2003. 115-132. (Belvedere meridionale kiskönyvtár, 15.)

390. Egyesületi iratok a Csongrád Megyei Levéltárban. [Szerk. Berta Tibor.] Szeged, Csongrád M. Lvt., 2003. 321 p. (A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai. Segédletek, 13.)
Csongrádi Légoltalmi Liga, Hódmezővásárhelyi 111. sz. „Erő" cserkészcsapat, Hódmezővásárhelyi 1848-49-es Honvédegylet, Nyugállományú Katonatisztek Országos Szövetsége (NYUKOSZ) Szegedi csoportja, Szegedi I. Hadastyán Önsegélyező Egylet, Szegedi Katonai Behívottak Családjait Segélyező Bizottság, Szentesi Honvédegylet

391. *Babucsné Tóth Orsolya*: Az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 43-77.

392. *Sárközi Sándor*: Tiszta égbolt. A Magyar Honvédség Budapesti nyugállományúak klubja repülő és légvédelmi tagozatának története, 1978-2003. Bp. Tiszta Égbolt Érdekv. Egyes., 2003. 94 p. ill.

393. *Uhrman Iván*: Iulus Rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 267-354.

394. A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében. Szerk. Kiss Gábor Ferenc, Zakar Péter. Szeged, Belvedere, 2003. 132 p. (Belvedere meridionale kiskönyvtár, 15.)

395. *Hermann Róbert*: Kossuth, Perczel és a szerb kérdés, 1849. március – június. = A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében. Szeged, Belvedere, 2003. 9-50. (Belvedere meridionale kiskönyvtár, 15.)

396. *Marjanucz László*: A bánsági románok magatartása 1848 tavaszán. = A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében. Szeged, Belvedere, 2003. 51-66. (Belvedere meridionale kiskönyvtár, 15.)

397. *Petrusány György*: Kossuth és Balcescu. = A nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében. Szeged, Belvedere, 2003. 99-113. (Belvedere meridionale kiskönyvtár, 15.)

398. *Gebei Sándor*: Egy sztereotípia nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. = Aetas. 2003. 3-4. 68-86.

399. *Németh István*: A szudétanémetek. 1-3. = Élet és tud. 2003. 25. 778-781., 26. 810-812., 27. 838-840. 854.
3. r. címe: Nagynémet gazdasági térség. 1939-1946.

400. *Beer, Mathias*: A németek elüldözése Magyarországról és beilleszkedésük a megosztott Németországba. Okok, folyamatok, eredmények. = Regio. 2003. 1. 73-97.

401. *Janjetovic, Zoran*: A német és a magyar kisebbségi lakosság kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén. = Regio. 2003. 1. 98-110.

402. *Sajti Enikő, A.*: A jugoszláviai magyarok helyzete 1944-1947. = Acta historica/-Szeged, 118. 2003. 9-12.

A haditechnika története

403. *Bőhm Ágnes*: Véres réz. A bori magyar-német üzlet. = HVG. 2003. 30. 61-63.

404. *Becsei Miklós*: Az aszódi Lloyd repülőgépgyár története. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 15-24.

405. *Varsányi Mihály*: Német repülőgép-tervezők a Szovjetunióban a II. világháború

után. = Haditechnika. 2003. ksz. 57-64.

406. *Burrows, Gideon*: A fegyverkereskedelem. Bp. HVG, 2003. 165 p. térk. ill. (Tények-lényeg)
Eredeti cím: The no-nonsense guide to arms trade.

407. *Germuska Pál*: A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdete. = Évkönyv. 11., 2003. Bp. 1956-os Int., 2003. 79-91.

408. *Lippai Péter*: A Szövetségi Haditechnikai és Beszerzési Hivatal tangyűjteménye Koblenzben. = Haditechnika. 2003. 2. 66-67.

409. *Teller Ede*: Hidegháború és fizika. Interjú - - vel. [A riportot kész.] Hargittai István, Hargittai Magdolna. = História. 2003. 4. 20-24.

410. *Kovács S. Tibor*: A Rákóczi-szabadságharc fegyverei. Szablya, buzogány, fokos. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 311-315. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

411. *Németh Balázs*: Lőporfüst a távolban... A hosszú távú elöltöltő fegyveres lövészet régen és ma. = Kaliber. 2003. 3. 38-45.

412. *Paál Gergely*: Az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege Mannlicher puskáinak szuronyai 1885-1914. 1-2. = Bolyai szemle. 2003. 1. 49-62., 2. 29-41.

413. *Hintermeier, Heino*: In der Stunde der Not. Fremdländische Gewehrmodelle in Österreich-Ungarn 1914-1918. Wien, Stöhr, 2003. 112 p. ill. (Österreichische Militärgeschichte, 2003. 8.)
A szükség órájában. Külföldi puskamodellek az Osztrák-Magyar Monarchiában, 1914-1918.

414. *Klabacsek Gyula*: Monarchiabeli hadirevolver, avagy a magyarok is revolvereztek. Rast-Gasser M1898. = Kaliber. 2003. 12. 48-51.

415. *Kovács Vilmos*: Páncélosok elleni harc – gyalogsági fegyverekkel. [1.] = Kaliber. 2003. 10. 48-51.

416. *Kovács Vilmos*: Páncélelhárítás kézifegyverekkel. 2. = Kaliber. 2003. 12. 20-24.

417. *Klabacsek Gyula*: A brit Lee-Enfield puskacsalád. 2. = Kaliber. 2003. 1. 38-42.

418. *Halberstadt, Hans*: Tüzérségi eszközök a középkortól napjainkig. Debrecen, Hajja, 2003. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The world's great artillery.

419. *Bostan, Ídris*: A szultáni ágyúöntő műhelyben (Tophâne-i Âmire) folyó tevékenység a 16. század elején. = Aetas. 2003. 2. 5-19.-

420. *Laczik Bálint*: Tüzes Gábor csodafegyvere. Buda visszafoglalásának homályban maradt haditechnikai epizódja. = Népszabadság. 2003. 134/2. 11.
Nizza, Angelus Gabriel

421. *Sárhidai Gyula*: Peenemünde. A megfagyott villámok szigete. 1-2. = Aranysas. 2003. 10. 66-69., 11. 68-72.
Németország rakétakutatása.

422. *Sárhidai Gyula*: Fegyvertár. 1-12. = Aranysas. 2003. 1-12. számokban 46-47.
A rakétafejlesztés története a második világháború utántól napjainkig.

423. *Szabó Miklós*: A légvédelmi rakéta fegyvernem kialakulása. = Haditechnika. 2003. 1. 43-54.

424. *Szabó Miklós*: Korai szovjet légvédelmi rakéták. = Haditechnika. 2003. 2. 44-48.

425. *Szabó Miklós*: A Berkut légvédelmi rendszer. = Haditechnika. 2003. 4. 58-64.
Az első szovjet légvédelmi rendszer fejlesztése a 2. vh. után.

426. *Hatala András*: A Harmadik Birodalom egyik elfeledett titkosfegyvere: a Röchling-gránát. 3. = Haditechnika. 2003. 1. 82-86.
1-2. = u. o. 2002. 3-4.

427. *Bence Balázs*: Csodafegyverek: V-1 és V-2. = Hallgatói közlem. 2003. 3. 85-114.

428. *Szentesi György*: Korlátlan haderő. A hidrogénbomba fél évszázada. = M. honvéd. 2003. 33. 7.

429. *Villányi György*: A szovjet hidrogénbomba titka. 1-2. = Haditechnika. 2003. 3. 20-24., 4. 12-15.

430. *Gecse Mariann*: Gázos szomszédság. Japán háborús bűnök Kínában. = HVG. 2003. 39. 41-44.

431. *Amaczi Viktor*: A koreai háború fegyverei. 1., Szárazföldi fegyverek. = M. honvéd. 2003. 51-52. 32-34.

432. *Lopocsi István*: Harckocsik és tábori tüzéreszközök kialakulása, szerepe a korszerű harcban, fejlődésük perspektívái. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2003. 2. 193-219.

433. *Fakász Mihály*: Az első világháború Mark I-VIII. típusú páncélosai. = Haditechnika. 2003. ksz. 2-10.

434. *Haris Lajos; Haris Ottó*: Fejezetek a magyar katonai harcjárművek gyártástörténetéből az Osztrák-Magyar Monarchia keretein belül és Magyarországon az 1920-1940-es években. 1-4. = Haditechnika. 2003. 1. 89-94., 2. 94-99., 3. 92-95., 4. 96-99.

435. *Ford, Roger*: A világ híres harckocsijai 1916-tól napjainkig. Debrecen, Hajja, 2003. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The world's great tanks.

436. *Zsibrita László*: Harckocsik a spanyol polgárháborúban 1936-1939. = Haditechnika. 2003. ksz. 51-57.

437. *Bilik Péter*: A Tigris. = Aranysas. 2003. 12. 74-76.

438. *Zsibrita László*: A BT harckocsicsalád fejlődéstörténete. = Haditechnika. 2003. ksz. 41-45.

439. *Péter Zsolt*: Harckocsik az 1965-ös indiai-pakisztáni háborúban. = Haditechnika. 2003. 1. 37-42.

440. *Hauptner, Rudolf; Jung, Peter*: Stahl und Eisen im Feur. Panzerzüge und Panzerautos des k. u. k. Heeres 1914-1918. Wien, Stöhr, 2003. 100 p., 1 térk. t. (Österreichische Militärgeschichte, 2003. Sonderbd.)
A k. u. k. hadsereg páncélvonatai és páncélautói, 1914-1918.

441. *Schmidt László*: A Magyar Királyi Honvédség 38M. Mercedes-Benz G-5 könnyű terepjáró gépkocsija. = Haditechnika. 2003. 4. 85-89.

442. *Schmidt László*: A BMW R75 típusú oldalkocsikerék-meghajtásos motorkerékpár. 1-2. = Haditechnika. 2003. 2. 82-85. 3. 86-88.

443. *Sárhidai Gyula*: A Csaba páncélgépkocsi és elődei. = Haditechnika. 2003. ksz. 31-40.

444. *Rácz András*: A német SdKfz 167. Sturmgeschütz IV-es rohamlöveg. = Haditechnika. 2003. ksz. 46-51.

445. *Papp Dezső*: A Goliath. = M. honvéd. 2003. 51-52. 36-38.

446. Grestenberger, Erwin Anton: Festung Pola. Die Verteidigungsanlagen des k. (u.) k. Hauptkriegshafen, 1823-1918. Wien, Graz, NWV, 2003. 192 p. ill.
A polai erőd. A k. u. k. fő hadikikötő védelmi berendezései, 1823-1918.

447. *Krámli Mihály*: Az Osztrák-Magyar DREADNOUGHT-program. = Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények. Bp. Közlekedési Múz., 2003. 141-148.

448. *Showell, Jak P. Mallmann*: U-Bootok ellenséges partok előtt. Debrecen, Hajja, 2003. 158 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: U-Boats at war.

449. *Vyborny, Lee; Davis, Don*: Sötét vizek. Egy szemtanú beszámolója a hidegháború NR-1-es, eltitkolt atommeghajtású tengeralattjárójáról. Bp. Ventus, 2003. 229 p. 16 t. ill.
Eredeti cím: Dark waters. An insider's account of the NR-1, the Cold War's undercover nuclear sub.

450. *Sárhidai Gyula*: Az amerikai atom-tengeralattjárók elődei. = Aranysas. 2003. 12. 46-47.

451. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt*: A III. birodalom csúcsragadozói. Kecskemét, Vagabund, 2003. 215 p. ill.
Borítócím: A Királytigristől a sugárhajtású Messerschmittig.

452. *Chant, Christopher*: A világ híres bombázói 1914-től napjainkig. Debrecen, Hajja, 2003. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The world's great bombers.

453. *Crosby, Francis*: Vadászrepülők. Az Imperial War Museum fotóival. Bp. Zrínyi, 2003. 256 p. ill.

454. *Palugyai István; Szűcs József*: A Flyertől a lopakodóig. Százéves a motoros repülés. = Népszabadság. 2003. 290/2. 8-9.

455. *Szabó Sándor András*: A repülőgép-vészelhagyás lehetőségei. Történeti áttekintés a kezdetektől a Gripenig. 1-2. = Haditechnika. 2003. 2. 11-14., 3. 2-6.

456. *Horváth Gábor*: Válogatás a II. világháborúban Magyarország fölött küzdő repülőgépekből. „Modellező szemmel". = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 35-40.

457. A szovjet repülőgép-fedélzeti rakéták fejlesztése. 1-2. Ford. Vázsonyi Miklós. = Haditechnika. 2003. 2. 29-33., 3. 40-44.
A fordítás a Tehnika i Vooruženie 2000. 4. sz. alapján készült.

458. *Kővári László*: Repülőgép-fedélzeti fegyverek. AGM-69A SRAM. = Aranysas. 2003. 1. 14-15.

459. *Szentesi Csaba*: A magyar repülés kronológiája, hőskorától 1919-ig. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 161-170.

460. *Gibás Andor; Zainkó Géza*: A magyar

repüléstörténet képes kronológiája. Bemutató fejezet a készülő anyagból. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 171. p. 4 lev.

461. *Zsák Ferenc*: Az elátkozott bombázó. A Tu-2-es „Túzok" Magyarországon. = Aero magazin. 2003. 7. 54-58.

462. *Zsák Ferenc*: Valami nem stimmelt... A Jak-9P Vércse kálváriája. = Aero magazin. 2003. 1. 52-56.

463. *Blinken, Donald*: Taszár története. = Népszabadság. 2003. 66. 12.

464. *Révész Tamás*: A szombathelyi repülőtér története. 1. = M. szárnyak. 31. 2003. 212-217.

465. Tököli repülőtér. = Aviator internat. 37. 2003. 74-77.

466. *Szekeres Gábor*: Szentkirályszabadjai anzix. = Aero magazin. 2003. 11. 26-28.
A repülőtér története.

467. *Takács László*: A magyar katonai Li-2 repülőgépek a dokumentumok tükrében. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ. 2003. 65-68.

468. *Zsák Ferenc*: A Li-2-es mundérban. = Aero magazin. 2003. 12. 57-61.
1949-1974 között a Magyar Néphadsereg szolgálatában.

469. *Punka György*: A „Bosszúálló". A TBF-1-es Avenger. = Aero magazin. 2003. 11. 57-61.

470. *Punka György*: A villámgyors „Villám". = Aero magazin. 2003. 3. 63-67.
He 70 távolfelderítő repülőgép

471. *Punka György*: A Heinkel He 219-es „Uhu". = Aero magazin. 2003. 12. 52-55.

472. *Olcsváry Botond*: A Junkers Ju 87 – a Stuka – rövid története. = Haditechnika. 2003. ksz. 10-14.

473. *Punka György*: A leggyorsabb romboló. A Luftwaffénél nem futott be nagy karriert. = Aero magazin. 2003. 2. 57-61.
Ar 240

474. *Punka György*: Nehézkes ragadozó. A WM-21-es „Sólyom" közelfelderítő. 1-2. = Aero magazin. 2003. 5. 60-63., 6. 54-59.

475. *Punka György*: A „szárnyas konzervnyitó". Henschel HS 129-es. = Aero magazin. 2003. 4. 58-62.

476. *Tóth Ferenc*: Német gyártású repülőgépek szerkezeti részeinek azonosítása jelzőszámok alapján. = Haditechnika. 2003. 1. 97-99.

477. *Hámori Péter*: Hitler repülőgép-hordozója. = Aranysas. 2003. 4. 74-77.
Graf Zeppelin

478. *Toperczer István*: Ezüst Fecskék és Zöld Kígyók. MiG-17-esek Vietnam felett. = Aero magazin. 2003. 5. 54-56.

479. *Toperczer István*: MiG-19-esek Vietnam felett. = Aero magazin. 2003. 6. 60-63.

480. *Toperczer István*: Kék Banditák. Légi Dien Bien Phu. MiG-21-esek Vietnam felett. 1-2. = Aero magazin. 2003. 7. 70-73., 8. 70.-73.

481. *Slovodskoj, Arkadij*: Szárnyas frontkatona. Vendégünk - - a MiG-29-es főkonstruktőre. [Riporter:] Zoltán Gyula. = Aranysas. 2003. 4. 20-23.

482. *Smith, Peter C.*: Petlyakov Pe-2 „Peshka". Ramsbury, Crowood, 2003. 208 p. ill. (Crowood aviation series)
A Petljakov Pe-2 „Peska" szovjet zuhanóbombázó. – Magyar vonatkozásokkal.

483. *Zsák Ferenc*: Csatagép után frontbombázó. A parádéskocsi. = Aero magazin. 2003. 2. 69-73.
Il-28

484. *Gál József*: Iljusin IL-38-as, a tengerész. = Aranysas. 2003. 6. 30-35.

485. *Punka György*: A Lavocskin vadászok. A LaGG-3-as. A Lavocskin La-5-ös. 1-2. = Aero magazin. 2003. 7. 59-63., 10. 56-59.

486. *Szekeres Gábor*: Harminc éve világsiker. BAE Hawk. = Aero magazin. 2003. 3. 24-28.

487. *Barna Péter*: A Saab 37 Viggen repülőgépcsalád. = Haditechnika. 2003. 2. 29-33.

488. A „Cápa" veszte. Ford. Varsányi Mihály. = Haditechnika. 2003. 2. 20-22.
A fordítás az Aviamaszter 2001. 5. sz. alapján készült.

489. *Soós István*: A Csendes-óceán égi kalóza. Chance-Vought F4-U Corsair. = Aranysas. 2003. 1. 74-79.

490. *Gál József*: Boeing B-47. Strato Jet I. = Aranysas. 2003. 2. 30-35.

491. *Mester Attila*: A Shackleton repülőgép rövid ismertetése. = Haditechnika. 2003. 4. 82-85.

492. *Zainkó Géza*: Helikoptertörténelem. = Aero magazin. 2003. 2. 52-56.

493. *Mészáros András*: Mi-2-es helikoptereink története. = A Repüléstörténeti Konfe-

rencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 69-80.

494. *Zsák Ferenc*: A sokoldalú szitakötő. A Ka-26-os. = Aero magazin. 2003. 11. 52-56.

495. *Gál József*: „Hormontúltengés". KAMOV haditengerészeti helikopterek. 1. = Aranysas. 2003. 9. 32-35.

496. *Kenyeres Dénes*: Kamov Ka-26 típusú könnyű szállítóhelikopterek a Magyar Néphadsereg hadrendjében. 2-5. = Haditechnika. 2003. 1. 64-69., 2. 86-92., 3. 67-72., 4. 72-75.
1. = u.o. 2002. 4.

497. *S[ajtos] Z[oltán]*: A nagykorú indián harcos. = Aero magazin. 2003. 12. 24-28.
A 20 éves „Apache" helikopter.

498. *Gál József*: Gólya viszi a fiát. = Aranysas. 2003. 4. 32-35.
„Fiahordó" szállító repülőgép kísérletek

499. *Vörös Béla*: Katonai rádió-berendezések 1936-1986. = Rádiók könyve. Bp. Ajtósi Dürer, 2003. 138-187. (A magyar rádiózás hőskora)

500. *Nagy Kovács Elemér*: Rádióamatőrök és a katonai rádiókészülékek. = Rádiók könyve. Bp. Ajtósi Dürer, 2003. 188-193. (A magyar rádiózás hőskora)

501. *Rácz Elemér*: Rádiólokátorok megjelenése és fejlődési tendenciájuk 1955-ig. = Új honvédségi szle. 2003. 4. 114-122.

502. *Rácz Elemér*: Rádiólokátorok a második világháborúban. = Új honvédségi szle. 2003. 11. 123-135.

503. *Vörös Béla*: A rádió-iránymérés történetéből. = Haditechnika. 2003. ksz. 21-26.

504. *Aranyi László*: „Sötét felhők." az Egyesült Államok Védelmi Minisztériumának titkos katonai meteorológiai műholdprogramjának kezdetei. = Haditechnika. 2003. 3. 60-64.

A katonai jog, a háborús bűnök története

505. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Vál., a bev. tanulmányt írta és a jegyz. összeáll. Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, Mento, 2003. 617. p. [10] t. ill. (Erdélyi testamentumok, 1.)

506. *Mezey Barna*: Jogélet a Rákóczi szabadságharcban. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 337-357. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

507. *Elek Balázs*: Büntető igazságszolgáltatás a Rákóczi-szabadságharc idején. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 193-201. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

508. *Szoleczky Emese*: Katonakérvények a pataki vár börtönéből. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 213-215. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

509. *Hermann Róbert*: Görgei és a Békepárt. Görgei 1850. március 2-i vallomása a klagenfurti helyőrségi hadbíróság előtt. = Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Bp. Osiris, 2003. 150-169.

510. A Hadtörténelmi Levéltár katonai igazságügyi szerveinek, iratainak repertóriuma, 1802-1991. [Szerk.] Farkas Gyöngyi. [Kiad.] Hadtört. Lvt. Bp. Paktum, [2003.] 94 p. (Hadtörténelmi Levéltári kiadványok) Írták: Böhm Jakab, Lenkefi Ferenc, Farkas Gyöngyi, Gál Attila, Szijj Jolán, Laczovics Erika.

511. *Krisch András*: Katonalázadás Sopronban, 1903-ban. = Soproni szle. 2003. 2. 117-123.

512. *Gyürk Ottó*: Horthy „zs" katonája. Emlékirat, naplótöredékek alapján. Bp. Makkabi, 2003. 46 p. ill.

513. *Kádár Gábor*; *Vági Zoltán*: A Höss-akció. A magyar zsidók megsemmisítése Auschwitz-Birkenauban. = História. 2003. 1. 19-23.
Höss, Rudolf

514. *Szendrei Lőrinc*: Egy tömegsír Dorosicban. = Népszabadság. 2003. 196/2. mell. 6. Magyar munkaszolgálatos zsidók lemészárlása Ukrajnában.

515. *Bőhm Ágnes*: Wallenberg-mítosz és a svéd lelkiismeret. = Népszabadság. 2003. 185/2. 8.

516. *Dési János*: Virágcsokor a svéd embermentőnek. Budapest díszpolgára lesz

Raoul Wallenberg. = Népszava. 2003. 266. Szép szó mell. 1.

517. *Magyar Péter*: Böhm, az ügynök? Újabb Wallenberg-feltételezés. = HVG. 2003. 21. 75-78.

518. *Szentesi Zöldi László*: Raoul Wallenberg és a titokzatos Oresztész. = M. nemzet. 2003. 122. 5.
Böhm Vilmos

519. *Vigh Károly*: Koszorús Ferenc, a budapesti zsidóság megmentője. = M. nemzet. 2003. 262. 6.

520. *Koszorús Ferenc*: Az árral szemben. - - tanulmánya a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásáról. = Militaria. 32. 2003. 1134-1141.

521 *Csíki Tamás*: A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. Borsod vármegye. Szerk. Randolph L. Braham. New York, J. and O. Winter Fund, 2003. 32 p. ill.

522. *Róbert Péter*: A bori munkaszolgálat emléknapja. = Új honvédségi szle. 2003. 11. 136-140.
Megemlékezés a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.

523. *Andai Ferenc*: Mint tanu szólni. Bori történet. [Bp.] Ab Ovo, 2003. 179 p. ill.

524. *Horváth Gábor*: A magyar zsidókat kétszer rabolták ki. = Népszabadság. 2003. 156/2. 7.

525. *Kaló József*: A Szombathelyi Ferenc ellen 1946-ban lefolytatott magyarországi perek vázlata. = Hallgatói közlem. 2003. 2. 169-188.

526. *Udvarnoky Virág*: „Van már nekem annyi élettörténetem...!" = Évkönyv. 11., 2003. Bp. 1956-os Int., 2003. 111-126.
Az ÁVH névtelen végrehajtói: börtönőrök, lehallgatók, felderítők stb.

527. *Szitha Miklós*: Gumibotszobrászat. Kevesen élték túl az ÁVH kínzásait. [Lejegyezte:] Demeter János. = M. nemzet. 2003. 179. 31.

528. Sortűzperek – kevés eredménnyel. [Írta:] L. K. = Népszabadság. 2003. 256/2. 8.

529. *Perger István*: Salgótarján: előrehozott sortűz-évforduló. = M. hírlap. 2003. 285. 76.

530. *Kurcz Béla*: Amnesztia az 56-osoknak 63-ban. = Népszava. 2003. 102. Szép szó mell. 6.

531. *Domonkos László*: Eszmélet. A novocserkasszki eset – mészárlás szovjet módra. = M. nemzet. 2003. 143. 32.
1962.

532. *Elekes Éva*: Argentína szembenéz a múlt kísérteteivel. Ezernél több nyugalmazott és aktív katonát állítanak bíróság elé. = Népszava. 2003. 202. 9.
1976-1983.

533. *Bojtár B. Endre*: Srebrenica, nyolc év után. = Népszabadság. 2003. 173/2. mell. 1-3.
Hozzászólások: Andor László: A közelmúlt megerőszakolása. = Népszabadság 2003. 183/2. 16.
Ádám Zoltán: Amerika hamis kritikája. = Népszabadság. 2003. 194/2. 16.
Tálas Péter; Valki László: Srebrenica: ki volt a felelős? = Népszabadság 2003. 199/2. 16.
Andor László: Paradigmák állóháborúja. = Népszabadság. 2003. 207/2. 16.
Bojtár B. Endre: Állóháború a tényekkel. = Népszabadság. 2003. 222/2. 16.

Veszteségek, a hadifogság története

534. *Sofuoglu, Ebubekír*: Az Oszmán Birodalom és a magyar menekültek kiadatásának megtagadása. = Aetas. 2003. 2. 101-108.

535. *Mészáros Kálmán*: Sajó-Hernád vidéki hősi halottak Kiskunhalason. Adatok az 1703. október 5-i halasi ütközet kuruc veszteségeihez. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 824-832.

536. *Kocsis Lajos*: Erdélyi menekültek Debrecenben 1916 őszén. = Erdélyi múzeum. 2003. 3-4. 88-95.

537. *Molnár Tibor*: Kanizsa község I. világháborús hősi halottai. Tóthfalu, Logos Grafikai Műhely, 2003. 203 p. ill.

538. *Ravasz István*: Magyarország veszteségei a XX. században és a magyar katonasírok helyzete. = Új honvédségi szle. 2003. 10. 97-115.

539. *Ravasz István*: Rendhagyó világ(?)béke. Gondolatok a világháborúról, a béke és a hadifoglyok napjára. = Hadak útján. 488. 2003. 3-4.

540. *Ravasz István*: Rendhagyó világ(?)béke. Gondolatok a világháborúról, a béke és a hadifoglyok napjára. = M. honvéd. 2003. 19. 16-17.

541. *Kacsó Lajos*: Rekviem a magyar katonákért. = M. honvéd. 2003. 5. 16.
Szabó Péter; Bús János: Béke poraikra... 2. Bp. Varietas'93, 2001.

542. *Szabó Iréne*: Húszezer eltűnt bakáról nem tudunk semmit. Máig hiányos a magyarok doni veszteséglistája. = Népszava. 2003. 21. 12.
Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára

543. *Szász István*: Hová lettek a katonák? = Népszava. 2003. 15. Szép szó mell. 2.
2. Magyar Hadsereg

544. *Balaskó Edina*, Illésfalvi Péter: Erdővidék második világháborús veszteségei. 1-2. = Erdővidéki lapok. 2003. 3. 30-33., 4. 34-37.

545. *Horváth Csaba*: Bombázások és rombolások a második világháborúban. [A fotókat gond. és vál. Bánffyné Kalavszky Györgyi]. [Nagykovácsi], Puedlo, [2003.] 132 p. ill.

546. *Varga J. János*: Török foglyok Münchenben. Rabkiváltás a felszabadító háború korában, 1686-1699. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannónia, 2003. 599-608. (Pannónia könyvek)

547. *Gazda József*: Emlékek Ázsiája. Bp. Terebess, 2003. 140 p.
A két világháború magyar hadifoglyainak visszaemlékezései.
Utószó: Szabó Péter: Az első és második világháború során ejtett magyar hadifoglyok helyzete.

548. *Blasszauer Róbert*: Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Bp. Petit Real, 2003. 73-100. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

549. *Nachtigal, Reinhard*: Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen, 1914-1918. Remshalden, Greiner, 2003. 391 p. ill.
Oroszország, és az osztrák-magyar hadifoglyok, 1914-1918.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közlem. 2004. 3. 1066-1067.

550. *P[app] D[ezső]*: Kabul magyar foglyai. = M. honvéd. 2003. 1-2. 34.
Orosz hadifogságból szökött magyar hadifoglyok – 1. világháború.

551. Lengyel katonai menekülttábor Magyarcsanádon, 1939-1940. A tábor megnyitásának 60. évfordulóján rendezett megemlékezés dokumentumai = Obóz dla internowanych zolnierzy polskich w Magyarcsanád, 1939-1940. Pamietnik poswiecony 60-ej rocznicy utworzenia obozu dla internowanych. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, Önkorm., 2003. 50 p. ill. (A Makói Múzeum füzetei, 99.)

552. *Lagzi István*: Magyarországi lengyel emlékek 1939-ből. = Valóság. 2003. 10. 31-55.

553. *Ostoja-Mitkiewicz, Mieczyslaw*: „Wojna jest grzechem." Przykłady braterstwa polsko węgierskiego w okresie II wojny światowej. Warszawa, Neriton, 2001. 272 p., [40] t. ill.
A lengyel-magyar barátság példái a második világháború idejéből.

554. *Tóth Kálmán*: Távol a hazától. Dokumentumgyűjtemény. Leventék, katonák, hadifoglyok sorsa a második világháborúban. Pápa, Szerző, 2003. 221 p. ill.

555. *Szőcs László*: Leventesorsok, zsidó sorsok. Derzsó Károly rendőr törzszászlós, volt kényszermunkás vallomása 1944-45 teléről. = Népszabadság. 2003. 136/2. 11.

556. *Arany Elemér László*: Leventesors 1944-1948. Magyar leventék a második világháborúban és hadifoglyok sok évig még azután. Szerk., sajtó alá rend. Vass Jenő Sándor. Nagyrév, Szerző, 2003. 94 p. ill.
Ism.: K[acsó] L[ajos]: Leventesorsok krónikája. = M. honvéd. 2003. 34. 19.

557. *Stefka István*: A Gulág nem érettségi tétel. Rózsás János Sztálin foglyairól és a kegyeletsértő számháborúról. = M. nemzet. 2003. 131. 5.

558. *Molnár Tibor*: Zenta és Magyarkanizsa községek II. világháborús hősi halottjai. Zenta, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltár-barátok Köre, 2003. 177 p. ill. (Zentai monográfia füzetek, 53.)

559. Emlékek, sorsok a II. világháború harcaiból és a hadifogságból. = Hadifogoly híradó. 2003. 1. 5-6., 2. 5-6., 3. 5-6., 4. 4-5., 5. 3-5., 6. 6-8.

560. *Horváth Zoltán*: Menni vagy meghalni... Japán XX. századi rabszolgái. = Aranysas. 2003. 2. 53-57.
Hadifoglyok

561. *Sieche, Ervin F.*: Tengeralattjáró-veszteségek a Földközi- és az Adriai-tengeren 1914-1918-ban. = Haditechnika. 2003. ksz. 15-19.

562. *Merényi-Metzger Gábor*: A Zenta cirkáló roncsai és személyzete. = M. nemzet. 2003. 91. 22.

563. *Szűcs László*: Magyar hadihajó az Adria mélyén. = M. honvéd. 2003. 21. 16.
Zenta

564. *Csepregi Klára*; *Csepregi Oszkár*: Búvárexpedíció az S. M. Szent István csatahajó roncsánál. = A földgömb. 2003. 2. 6-19.

565. *Horváth Zoltán*: A sárga vihar. Amikor igazából lesújtott az isteni szél. = Aranysas. 2003. 12. 48-52.
Csendes-ócán, 1944. december

566. *Truscott, Peter*: Kurszk. Oroszország elveszett büszkesége. [Szeged], Szukits, 2003. 246 p., [8] t. ill.
Eredeti cím: Kursk. Russia's lost pride.

567. *Nyilas Gergely*: A Kurszkra csak az évfordulón emlékeznek. = Népszabadság. 2003. 187/2. 7.

568. *Király István*: A Magyar Légierő tragikus eseményei. = M. szárnyak. 31. 2003. 223-235.
1938-1945.

569. *Marton Zsolt*: A jutasi tragédia. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 2. 65-69.
Repülőszerencsétlenség – 1941.

570. *Horváth Sándor*: Még egyszer a Horthy-tragédiáról. = M. szárnyak. 31. 2003. 73-75.
Horthy István

571. *Józsa Béla*: Egy Messerschmitt nem tért vissza. = Militaria. 29. 2003. 1020-1022.
Buzogányi Lajos halála.

572. *Bruckner János*: Az emlékezés napszámosai. Roncskutatás magyar módra. = Aranysas. 2003. 10. 57-59.
2. világháborús repülőgép a Balatonból.

573. *Tóth Ferenc*: Röplapok a szántóföld mélyén. = Haditechnika. 2003. 2. 72-75.
Lengyel szállítógépek megsemmisítése Magyarország felett, 1944. szept.

574. *Tóth Ferenc*: Repülőgépmotor a Balatonban. = Haditechnika. 2003. 3. 88-91.

575. II. világháborús roncsok a Dunában. = Militaria. 33. 2003. 1170-1179.

576. *Szűcs László*: IL-2-es roncsai a Velencei-tóban. = M. honvéd. 2003. 20. 15.

577. *Szűcs László*: Egy IL-2-es utóélete. = Hadak útján. 487. 2003. 14-15.

578. *Török Benjámin*: Egy magyar Junkers Ju. 88-as bombázógép katasztrófája Lemberg repülőterén. = Militaria. 32. 2003. 1130-1133.
1944. március

579. *Szmolnik Lajos*: 55 évig a hullámsírban. = M. szárnyak. 31. 2003. 55-56.
Morris Bellert

580. *Gál József*: Az életmentő parancs. A MiG-21F-13-as fekete krónikája. = Aranysas. 2003. 11. 64-67.
Repülős balesetek

581. *Zsák Ferenc*: Drága tanulópénz. Tisztelgés a MiG-15-ös áldozatai előtt. = Aero magazin. 2003. 9. 71-73.

582. *Zsák Ferenc*: A nagypénteki tragédia. Egy NDK MiG-15-ös tököli balesete. = Aero magazin. 2003. 4. 55-57.
1973.

583. *Szabó Béla*: Az ejtőernyős nem hal meg. = M. honvéd. 2003. 23. 14-15.
Hüse Károly
Katasztrófát szenvedett magyar katonai ejtőernyősök 1940-1998.

584. *Fekete István, Gy.*: Egy üstökös zuhanása. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 4. 54-57.
Hüse Károly

Helytörténet, vártörténet

585. *Domokos György*: A magyarországi erődépítészet a 16. század második felében. 1-2. = M. honvéd. 2003. 49. 16., 50. 16.

586. *Winkler Gusztáv*: A kerek védművek fejlődése a XV-XVI. században. = Új honvédségi szle. 2003. 10. 83-91.

587. *Takács Tibor*: Al-dunai várak. 1-7. = Új honvédségi szle. 2003. 6. 138-146., 7. 139-147., 8. 142-149., 9. 143-152., 10. 135-139., 11. 141-149., 12. 144-151.
Eszék, Erdőd, Vukovár, Újlak, Pétervárad, Zimony, Nándorfehérvár, Szendrő

588. *Noane, Dumitru*: Aspecte militare din istoria cetăţii Oradea (Se. XI-XX.) = Buletinul Muzeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 105-115.
Arad vára történetének katonai aspektusai, a 11-20. századig.

589. *Katona Csaba*: Akiket a fürdőn ért a forradalom. A balatonfüredi fürdő 1848-49-ben. = Századok. 2003. 5. 1231-1251.

590. *Szablyár Péter*: A Kis-Svábhegy. = Élet és tud. 2003. 50. 1584-1586.
Hadtörténeti vonatkozások

591. *Szablyár Péter*: A Nap-hegy. = Élet és tud. 2003. 42. 1328-1331.
Hadtörténeti vonatkozások

592. *Fáy Zoltán*: Vár állott. Pusztuló értékeink nyomában. 2., Ali ágyúi. = M. nemzet. 2003. 167. 32.
Drégely, Csesznek

593. *Takács Tibor*: Erdély várai. 16-20. = Új honvédségi szle. 2003. 1. 121-131., 2. 107-115., 3. 91-98., 4. 90-99., 5. 87-95.
Világos, Arad, Lippa, Déva, Vajdahunyad

594. *Bordi Zs. Lóránd*: Fortificaţii de piatră din secolele XII-XIV din sud-estul Transilvaniei. = Buletin Muzeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 82-88.
12-14. századi kővárok Erdély délkeleti részén.

595. *Gróf Károly*: Esztergom megye követei 1848/49-ben. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 252-255. (Castrum könyvek, 10.)

596. *Horváth József*: A magyar Fiume végnapjai, 1914-1924. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 166-184.

597. *Dragotă, Gheorghe*: Cetatea Făgăraşului – importantă fortificaţie de apărare a sudului Transilvaniei. = Buletinul Muzeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 116-125.
Fogaras – egy fontos erőd Erdély déli részén.

598. *Józsa Béla*: Houffalize: Egy kisváros a romok alatt. = Militaria. 30. 2003. 1045-1053.

599. *Papp Izabella*: Jászságiak az 1848-49-es szabadságharcban. A Jászkerületi Honvédegylet naplója. = Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve, 18. Szolnok, 2003. 337-378.

600. *Duchon, Jozef*; Hrusková, Eva: A kassai erődítményrendszer és a város ostromai II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 183-192. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

601. *Tamáska Péter*: Kassai Te Deumok 1848-49-ben. = M. nemzet. 2003. 61. 6.

602. „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Szerk. L. Balogh Béni. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 275 p. (Castrum könyvek, 10.)

603. *Hermann Róbert*: Esztergom és Komárom megye 1848-49-ben – párhuzamok és különbségek. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 7-27. (Castrum könyvek, 10.)

604. *Hermann Róbert*: Komáromi kormánybiztosok 1848-ban. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 223-251. (Castrum könyvek, 10.)

605. *Csikány Tamás*: A komáromi erődrendszer elemei a Duna jobb partján. = Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Bp. Tinta, 2003. 79-88. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához, 4.)

606. *Fáy Zoltán*: Vár állott. Pusztuló értékeink nyomában. 3. = M. nemzet. 2003. 173. 34.
Komárom – Monostori Erőd

607. *Szűcs László*: Titkos alagút a Duna alatt? A Monostori Erőd. = M. honvéd. 2003. 31. 16., 18.

608. *Gáspár Tibor*: Az 1956-os komáromi diákok. = Valóság. 2003. 6. 99-100.

609. *Fábián Zsolt*: Kalotaszegi várak bejárása. = Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Bp. Tinta, 2003. 47-61. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához, 4.)

610. *Kenyeres Dénes*: Kecskemét és a hadak. Honfoglalástól az első világháborúig. Kecskemét, Szerző, 2003. 211 p. ill.
Ism.: Kacsó Lajos: A kecskeméti hadak krónikája. = M. honvéd. 2003. 43. 21.
Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 2004. 5. 128-131.

611. *György Tibor*: Krasznahorka és Betlér. Somorja, Méry Ratio, 2003. 73 p. ill.

612. *Bálint József*: 900 nap a 300 évből. Lenin-

grád. Bp. Agroinform Kház, 2003. 171 p.

613. *Szabó Zoltán*: Egy falu a frontvonalban. Mány, 1945. = Militaria. 29. 2003. 1029-1035.

614. *Solymosi József*: Adalékok Máramaros vármegye 1848-49-es történetéhez. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Bp. Petit Real, 2003. 62-66. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.)

615. *Csatáry György*: A máramarosi öt koronaváros a Rákóczi-szabadságharc idején, 1703-1711. Ungvár, Kárpátaljai M. Kult. Szöv., 2003. 80 p. ill. (Clio)

616. *Hegyi Klára*: Mohács török vára. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannónia, 2003. 159-173. (Pannónia könyvek)

617. Volt egyszer egy katonaváros. Szerk. Büki Pálné, Lovrencsics Lajos. Nagykanizsa, Nagykanizsai Városvédő Egyes., 2003. 227 p. ill.
Nagykanizsa

618. *Munteanu, Petre Beşliu*: Caracterul şi evoluţia fortificaţiilor medievale din defileul Oltului (secolele XIV-XVI). = Buletin Muzeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 142-150.
Középkori várak az Olt-völgyében, 14-16. század.

619. *Feld István*: Az ozorai várkastély története. = Műemlékvédelem. 2003. 1. 1-13.

620. *Doru Marta*: O cetata mai puţin conuscută din judeţul Bihor: Şoimi. = Buletinul Muzeului Militar Naţional. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 77-80.
Egy kevésbé ismert vár Biharban: Sólyomkő.

621. *Szabó Lajos, H.*: Somló környék részvétele az 1848/49. évi szabadságharcban. Pápa, Szerző, 2003. 349 p. ill.

622. Sopron, a leghűségesebb város honvédő hagyományai. Emlékkönyv. Összeáll. Cseresnyés Géza. Bp. Sopron, Rákóczi Alapítv., Sopron Polgármesteri Hiv., 2003. 230 p., XVI t. ill.

623. *Kovács László*: A forradalom és szabadságharc pozsonyi eseményei. = Hol sírjaink domborulnak. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc a mai Szlovákia területén. Dunaszerdahely, Nap K., 2003. 7-10.

624. Hol sírjaink domborulnak. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a mai Szlovákia területén. Összeáll. Görföl Jenő, Kovács László. Dunaszerdahely, Nap K., 2003. 119 p. ill.

625. *Limpár Péter*: Hadi események a mai Szlovákia területén 1848-49-ben. = Hol sírjaink domborulnak. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a mai Szlovákia területén. Dunaszerdahely, Nap K., 2003. 11-21.

626. *Szabó Lajos, H.*: A Rákóczi-szabadságharc korát idéző emlékek, emléknapok és események időrendi táblája Veszprém megyében. = A Rákóczi-szabadságharc kronológiája, 1703-1711. Pápa, Szerző, 2003. 109-161.

627. *Mezei Dávid*: Zrínyi-Újvár. = Hallgatói közlem. 2003. 3. 7-39.

Életrajzok, emlékezések

628. Ezer év mgyar katonahősei. Történelmi visszatekintés vitézekre, hősökre, áldozatokra. 3. köt., 1939-1999. Írta és összeáll. Vörös Béla. Bp. ZMNE Bolyai J. Kat. Műsz. Főisk. Kara, 2003. 297 p. ill.

629. Magyarország uralkodói. [Szerzők: Kristó Gyula ... et al.] [Bp.] Pannonica, 2003. 287 p. (Magyar századok)
További szerzők: Makk Ferenc, Almási Tibor, Berényi Iván, Draskóczy István, Pálffy Géza, Barta János, Csorba László.

630. *Kristó Gyula*; *Makk Ferenc*: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. [Szeged], Szukits, 2003. 313 p., 1 t. ill. + 1 mell.

631. Magyarország vegyesházi királyai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, Szukits, 2003. 213 p.

632. *Vörös Béla*: A Rákóczi szabadságharc tábornokai, vitézei, hősei. = Bolyai szle. 2003. 4. 65-78.

633. *Mészáros Kálmán*: A tiszaháti bujdosómozgalom és vezéralakjai. = Hadtört. közlem. 2003. 4-5. 759-770.

634. Az aradi vértanúk. [Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a bevezetőt írta: Katona Tamás.] 4. átdolg kiad. [Bp.] Corvina, 2003. 546 p., XVI t. ill. (Faktum)
Ism.: F. B.: Arad üzenete. = M. nemzet. 2003. 97. 35.

635. *Szakály Sándor*: Kik voltak, honnan jöttek? Katonákról, történelemről, önma-

gunkról. 1. Cikkek, interjúk, dokumentumok. Bp. Ister, 2003. 214 p.
Ism.: Papp Dezső. =. M. honvéd. 2003. 30. 21.
Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 2003. 9. 153-155.

636. *Eörsi László*: A „pesti srácok". = M. hírlap. 2003. 256. 19.

637. *Sztankóczy András*: Tom és Jerry meg a tömegsírok. Szaúd-arábiai száműzetésben haldoklik az egykori hírhedt ugandai diktátor, Idi Amin. = M. hírlap. 2003. 170. 8.

638. *Szakály Sándor*: Andreánszky Jenő emlékezései. = Rubicon. 2003. 7-8. 82-88.

639. *Ferwagner Péter Ákos; Komár Krisztián*: Arafat. Szeged, Maxim, 2003. 376 p. [8] t. ill.

640. *Gyulai Éva*: Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán. Aszalay Ferenc (1674-1729) udvari szekretárius életútja. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 7-78. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

641. *Zonda Tamás*: Valahol Oroszországban. Megkésett rekviem egy ezredesért. = M. nemzet. 2003. 290. 31.
Bankó Dániel

642. *Pritz Pál*: Bárdossy László. = A magyar történelem vitatott személyiségei. 2. [Bp.] Kossuth, 2003. 104-127.

643. *Ortutay András*: Iratok Bayer Ágost festőművész, volt tartalékos tüzérhadnagy vitézzé avatásához. = Tanulmányok Komárom-Esztergom megye múltjáról. Tatabánya, Kernstok K. Műv. Alapítv., 2003. 228-239. (Castrum könyvek, 9.)

644. Volt egyszer egy patika... Beleznay Károly naplója, 1944-45. (Folyt.) = Népszabadság. 2002. 303. 38., 2003. 5. 28., 11. 26., 17. 26., 23. 26., 29. 26., 35. 26., 41. 26., 47. 26., 53. 28., 59. 26., 64. 26., 70. 28., 76. 26., 82. 34.
Egy patikus visszaemlékezései az ostrom időszakára.

645. *Hermann Róbert*: Bem apóból Murád pasa. = Élet. és tud. 2003. 11. 336-340.

646. *Kun Miklós*: Házavató. Kivégzett hóhérok: Ötven éve tartóztatták le Beriját. = M. nemzet. 2003. 161. 26.

647. *Csombor Erzsébet*: Besze János. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 256-263. (Castrum könyvek, 10.)

648. *Bogdándy Sándor*: A 86 éves törzszászlós. [Riporter:] Szepesi József. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 3. 59-62.

649. *Borda T. Lajos.*: Egy ifjú története a háborúban. [Bp.] Sátory Éva, 2003. 142 p. 2. vh. – visszaemlékezés

650. *Kántor Klára*: Adalékok Bottyán János életrajzához. = Limes. 2003. 4. 47-53.

651. *Fekete István, Gy.*: Közvitézből generális. = Honvéd altiszti folyóirat. 2003. 2. 59-64.
Bottyán János

652. *Ortutay András*: Bottyán és Esztergom. = Jó, ha a dolgokat írásba foglaljuk. Tanulmányok Komárom-Esztergom megye múltjából. Tatabánya, Kernstok K. Műv. Alapítv., 2003. 217-227. (Castrum könyvek, 9.)

653. *Sebestyén Sándor*: Honvédtisztekre emlékezve. Böszörményi László és Mednyánszky Sándor. = Új honvédségi szle. 2003. 3. 82-84.

654. *Haffner, Sebastian*: Churchill. Életrajz. Bp. Európa, 2003. 215 p. (Mérleg)

655. *Borhi László*: „Dicsőségesen alkalmatlan." Winston Spencer Churchill, 1874-1965. = História. 2003. 7. 19-23.

656. *Lukacs, John*: Egy nagy államférfi érdeklődése Magyarország iránt. = Kritika. 2003. 2. 29-31.
Churchill, Winston

657. *Keresztes Lajos*: A böllér tévedése. = M. nemzet. 2003. 155. 33.
Churchill, Winston

658. *Csobaji Csaba*: Az '56-os körtéri csata. *Markó Elek*: Spontán történt itt minden, közös lélektől vezérelve. = M. nemzet. 2003. 256. 4.

659. *Kacsó Lajos*: Czetz János iránytűje. = M. honvéd. 2003. 32. 16.

660. Magyar tábornok, argentin nemzeti hős. Koszorúzás Czetz János óbudai emléktáblájánál. = Népszabadság. 2003. 158/2. 10.

661. *Dalmadi Jenő*: Akinek november 4-e után kezdődött a forradalom. [Riporter:] Stefka István. = M. nemzet. 2003. 256. 5.

662. *Hermann Róbert*: Egy nem forradalmi ember a forradalomban. Deák Ferenc 1848-49-ben. = Rubicon. 2003. 9-10. 36-45.

663. *Hermann Róbert*: Deák és Görgei. = Századok. 2003. 5. 1081-1101.

664. *Kozák Gyula*: Az identitás nélküli ember. = Évkönyv. 11., 2003. Bp. 1956-os Int., 2003. 95-110.
Farkas Vladimir

665. *Gréczy Zsolt*: Fia őszinte könyvet írt Farkas Mihályról. = M. hírlap. 2003. 38. 25.
Farkas Vladimír

666. *Nagy Tamás*: I. Habsburg Ferdinánd. Bp. Press Publica, 2003. 128 p. (Változó világ, 57.)

667. *Józsa Béla*: Egy katona története. Normandia, 1944. = Militaria. 29. 2003. 1009-1019.
Funk, Otto

668. *Für Lajos*: A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel. [Szentendre], Kairosz, 2003. 354 p. [33] t. ill. (Az én történelmem, 1.)
Ism.: Szabó A. Ferenc: Több mint memoár. Für Lajos új könyvéről. = Új honvédségi szle. 2003. 11. 150-155.

669. *Demeter Sándor*: Gábor Áron Rákosnál. (1848. decz. 13.) László Zsigmond: Egy pár megjegyzés „Gábor Áron Rákosnál (1848. deczemb. 13.)" czimű közleményre. = Erdővidéki lapok. 2003. 4. 38-40.

670. *Hadi István*: Leszálló irányon. 1-11. = Aranysas. 2003. 1. 70-72., 2. 68-70., 3. 72-75., 4. 70-72., 5. 76-78., 6. 64-66., 7. 74-78., 8. 74-76., 9. 76-79., 10. 74-77., 11. 74-78.
Repülős pályafutás –MHSz-től Taszárig.

671. *Gosiorovsky, Ivan*: Husar pokoril Berlín. Pol'ny marsall Andrej Hadik. = História/Szlovákia. 2003. 3. 28-29.
Hadik András Berlinben.

672. *Fridvaldszky János*: Hadik András erdélyi jelentése. = Erdélyi múzeum. 2003. 3-4. 67-74.
1767.

673. *Hermann Róbert*: Affér a sörözőben. Haynau öt évvel élte túl a magyarok forradalmát. = M. nemzet. 2003. 149. 33.

674. *Ormos Mária*: Hitler élete és kora. [Bp.] Pannonica, 2003. 127 p. ill.

675. *Kershaw, Ian*: Hitler. 1889-1936. Hybris. [Szeged], Szukits, 2003. 809 p.
Eredeti cím: Hitler. 1889-1936: Hybris.

676. *Roberts, Andrew*: Hitler és Churchill. A vezetés titkai. Debrecen, Gold Book, 2003. 256 p. [24] t. ill.
Eredeti cím: Hitler and Churchill. Secrets of leadership.

677. *Lombosi Gábor*. Merényletek Hitler ellen. = Élet és tud. 2003. 12. 364-366.

678. *Imreh Sándor*: Visszaemlékezés az 1848-49. évi szabadságharcra Erdélyben. Sajtó alá rend., jegyzetekkel ellátta és a bev. tanulmányt írta Pászti László. Bp. Gondolat, 2003. 215 p. ill. (Nemzeti téka)

679. *Lenkey Zoltán*; *Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. [Kiad.] Enciklopédia Humana Egyesület. Bp. Kossuth, 2003. 251. p. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból)

680. *Zainkó Géza*: Kármán Tódor az aerodinamika atyja. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 137-144.

681. *Szentesi György*: Magyar szakértő a NATO-ban. = M. honvéd. 2003. 20. 16.
Kármán Tódor

682. *Papp Imre*: Valós történetek és tévhitek Nagy Károly életéről. = Rubicon. 2003. 5. 26-34.

683. *Figder Elemér*: Kárpáti István emlékére. = Haditechnika. 2003. 1. 87-88.
101. honi vadászrepülő-ezred pilótája

684. *Kende Éva*: Az én 1944/45-ös krónikám. = Mozgó világ. 2003. 12. 59-75.
Egy zsidó család a háború idején.

685. *Vadász István*: Az 1848-49-es szabadságharc tábornoka: Kiss Pál. Tiszafüred, Tariczky Alapítv., 2003. 20 p. 2 t. ill. (Tiszafüredi füzetek, 3.)

686. *Korbuly István*: Magyar harckocsizók a háború végén. - - páncélosfőhadnagy naplójából. = Militaria. 32. 2003. 1142-1147.

687. „Barátja Kossuth". Forráskiadvány Kossuth Lajos Hadtörténelmi Levéltárban és Hadtörténeti Múzeumban őrzött irataiból. [Szerk. Solymosi József.] [A bev. tanulmányt írta Hermann Róbert.] [Sajtó alá rend. a lábjegyzeteket írta, az idegen nyelvű iratokat ford. Babucsné Tóth Orsolya ... et. al.] Bp. Petit Real, 2003. 211 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadányok)
További közreműködők: Bőhm Jakab, Galván Károly, Kun József, Sallay Gergely Pál, Szoleczky Emese.

688. Lajos Kossuth sent word... Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth. Ed. by László Péter, Martyn Rady, Peter Sherwood. London, Hung. Cult. Centre; School of Slavonic and East European Studies, 2003. 263 p.
Kossuth Lajos azt üzente... Kossuth születésének 200. évfordulója kapcsán közzétett iratok.

689. *Hermann, Róbert*: Kossuth, parliamentary dictator. = Lajos Kossuth sent word... Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth. London, Hung. Cult. Centre, 2003. 41-69.
Kossuth a parlamenti diktátor.

690. *Egyed Ákos*: Kossuth és a székelyek 1848-ban. = Kossuth Lajos emlékezete születésének 200. évfordulóján. Tudományos emlékülés, Barót, 2002. május 17. Barót, Gaál Mózes Közműv. Egyes., 2003. 9-23. (Erdővidéki történeti és természettudományi tár, 1.)

691. *Preradovich, Nikolaus*: Ungarischer Freiheitskämpfer Ludwig v. Kossuth. = Deutsches Soldatenjahrbuch. 2002. München, Schild, [2003?] 23 p.
A magyar szabadságharc vezére Kossuth Lajos.

692. *Kacsó Lajos*: Lincoln magyar katonái. Kovács Gusztáv és a többiek. = M. honvéd. 2003. 51-52. 24-25.

693. *Eszenyi László*: Híven mindhalálig = Faithful unto death. Az amerikai függetlenségi háború magyar hősének, Fabricy Kovács Mihály huszár ezredesnek élete és hősi halála. 2. kiad. Bp. Bip, 2003. 69, XVI, 71 p.

694. *Latour, Jean Claude*; *Messerschmidt, Bendt*: Colonel commandant Michael Kovats de Fabriczy pere fondateur de la cavalerie americaine. = Vivat hussar. 38. 2003. 90-91.
Fabriczy Kováts Mihály az amerikai huszárság megteremtője.

695. *Kacsó Lajos*: Híven mindhalálig. Kováts Mihály azt üzente... = M. honvéd. 2003. 30. 16.

696. *Györkei Jenő*: In memoriam Kővágó József. = Új honvédségi szle. 2003. 6. 131-134.

697. *Kacsó Lajos*: Ki volt Kővágó József? = M. honvéd. 2003. 18. 16.

698. *Merényi-Metzger Gábor*: Egy haditengerészeti pilóta Max Kramer von Drauberg. = Haditechnika. 2003. 3. 96-97.

699. *Zoltán Gyula*: A Kufu Strasse névadója. Egy berepülőpilóta, akiről utat neveztek el Taszáron. = Aranysas. 2003. 2. 61-63.
Krista István

700. *Sebestyén Sándor*: Honvédtisztekre emlékezve. Lenkey János tábornok és Lenkey Károly ezredes. = Új honvédségi szle. 2003. 9. 96-99.

701. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt*: Afrika csillaga: Hans-Joachim Marseille története. Kecskemét, Vagabund, 2003. 206, [9] p. ill.

702. *Szakolczai Attila*: Márton Endre és a magyar államvédelem. = Évkönyv. 11., 2003. Bp. 1956-os Int., 2003. 127-143.

703. *Udvari István*: Iván Mazeppa kozák hetman és kora. (Szemle.) = Klió. 2003. 1. 91-93.
Ogloblin, Olekszander: Hetman Ivan Mazeppa ta jogo doba. New York [etc.] 2001.

704. *Mészáros Vilmos*: Emlékeim az I. világháborúból. Przemysl ostroma. Toloncúton Szerbiában. [A szöveget gond., a bevezetőt írta és a képeket vál. Szakál Gyula.] Győr, Műhely Kht, Palatia, 2003. 434 p. ill.

705. *Móricz Lajos*: Hogy ne menjen feledésbe... Egy magyar katonatiszt regényes életéből. Tansegédlet. Bp. ZMNE, 2003. 226 p.
Ism.: Bertalan György: „Hazádnak rendületlenül...!" = Új honvédségi szle. 2004. 4. 139-141.

706. *Móricz Lajos*: Magasra állított mérce. Beszélgetés a nyolcvanéves Móricz Lajos nyugállományú ezredessel. [Riporter:] Varga Mihály. = Új honvédségi szle. 2003. 3. 131-136.

707. *Józsa Béla*: Mölders. = Militaria. 30. 2003. 1054-1057.
Mölders, Werner

708. *Becsei Miklós*: Nagy Kornél vadászpilóta és az első budapesti légi csata története. = Aero magazin. 2003. 8. 52-55.

709. *Vigh Kálmán*: Felsőbüki Nagy Pál részvétele az inszurrekcióban. = Vasi szle. 2003. 5. 582-590.

710. *Nagy Sándor*: „Bűnösök vagyunk talán?!" Napló 1945. január 1. – 1945. október 28. Közread. és a kísérő tanulmányokat írta Erostyák Zoltán. Orosháza, Szántó Kovács János Területi Múz., 2003. 143 p. [12] t. ill. (Viharsarki hagyományok)

711. *Illésfalvi Péter*: Kései portré egy honvédelmi miniszterről. Vitéz lófő nagybaconi Nagy Vilmos vezérezredes. = Erdővidéki lapok. 2003. 2. 13-18.

712. *Lehovits Imre*: Emlékezés egy katonára. = M. hírlap. 2003. 146. 8.
Nagybaczoni Nagy Vilmos

713. *Varga E. László*: Orlowski budapesti lengyel követ tárgyalásai a kormányzóval 1938/39-ben. [1.] = Századok. 2003. 1. 123-157.

714. *Varga E. László*: Orlowski Leó budapesti lengyel követ visszaemlékezései. 2. = Századok, 2003. 6. 1389-1420.

715. *Scheiber Mirjam*: Az Ozoray család. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Bp. Petit Real, 2003. 139-146. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

716. *Engel Pál*: Ozorai Pipo. Ozorai Pipo emlékezete. = Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Bp. Osiris, 2003. 247-301. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok)

717. *Galván Károly*: A Pacor család. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. Bp. Hadtört. Múz., 2003. 243-277.

718. *Palić, Milenko*: Visszaemlékezés a világháború éveire, 1941-1945. Közreadja Pihurik Judit. [Szerk. Blazovich László.] Szeged, Agapé, 2003. 115, 9 p. [5] t. ill. (Dél-alföldi évszázadok, 19.)

719. *Gróf Károly*: Palkovics Károly. = „Felszedek utamban minden fegyveres népet." Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc Komárom és Esztergom vármegyékben. Tatabánya, Kernstock K. Műv. Alapítv., 2003. 264-266. (Castrum könyvek, 10.)

720. *Pünkösti Gábor*: Galgóczi Erzsébet interjúja Péter Gáborral. Egy felkavaró mű helyett csak a gyűjtőmunka torzói maradtak ránk. = Népszabadság. 2003. 10. 10.

721. *Csatáry György*: Az ugocsai Perényiek a Rákóczi-szabadságharcban. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 79-95. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

722. *Szepesi József*: In memoriam Pirityi Mátyás. = Aranysas. 2003. 9. 71.

723. A Rákóczi-család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében. Szerk. Dienes Dénes. Sárospatak, Ref. Koll. Tud. Gyűjt., 2003. 355 p. ill. (Acta Patakina, 14.)

724. *Korbuly Dezső*: II. Rákóczi Ferenc. Miskolc, II. Rákóczi F. Megyei Kvt., 2003. 131 p.
Ism.: Bánkúti Imre. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 943-944.

725. II. Rákóczi Ferencre emlékezünk szabadságharca megindításának 300. évfordulóján. [Szerk. Horinka Ferenc]. Bp. Puskás T. Híradó Bajtársi Egyes., 2003. 122 p. ill.

726. *Balogh István*: II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben, 1703 július-október. 2. bőv. kiad. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Lvt., 2003. 83 p. 31 t. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. 2. Közlemények, 30.)
Ism.: Bánkúti Imre. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 941-942.

727. *Nagy Zsuzsa, L.*: Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly útja 1944-1953 között. = Századok. 2003. 6. 1421-1444.

728. *Fiziker Róbert*: Kémelhárítóból kém. Alfred Redl ezredes. = Élet és tud. 2003. 21. 650-652.

729. *Román István*: A vörös kolostor. Egy magyar tiszt naplója a keleti frontról, 1942-1947. Debrecen, Hajja, 2003. 238 p. [32] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Ism.: Szakály Sándor. = Hadtört. közlem. 2005. 1-2. 336-337.

730. *Szabó Mária*: Könyvbemutató Rómában. = M. honvéd. 2003. 14. 16.
Guido Romanelli emlékiratai.

731. *Sabján Ferencné Marczin Borbála*: Rablómese. - - , az O-235-ös Gulág-fogoly Tajmir nyomorúságos csodájáról. [Riporter:] Stefka István. = M. nemzet. 2003. 173. 31.

732. *Schneider, Constantin*: Die Kriegserinnerungen 1914-1919. Eingel. komment. u. hrsg. v. Oskar Dohle. Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 2003. 666 p. (Veröffentlichungen der Komission für neuere Geschichte Österreichs, 95.)
Constantin Schneider háborús naplója, 1914-1919. – Magyar vonatkozásokkal.

733. *Beretzky Ágnes*: R. W. Seaton-Watson és a trianoni békeszerződés, 1918-1920. = Valóság. 2003. 1. 78-87.

734. *Józsa Béla*: Sipeki-Balás Lajos. /1913-2003./ = Militaria. 30. 2003. 1068-1069.

735. *Sólyom Ildikó*: Összetört – szétszakadt – elillant. A Sólyom tábornok-per utóélete. 1-2. Bp. Paktum, 2003. 2 db (1543 p.) (Hadtörténelm levéltári kiadványok)
Sólyom László

736. *Szijj Jolán*: Egy legendás hadvezér. = M. honvéd. 2003. 12. 16.
Stromfeld Aurél

737. *Stock János*: Múltidéző. Huszonegy év a honi légvédelem élén. [Riporter:] Szepesi József. = Aranysas. 2003. 7. 70-73.

738. *Szabó László*: „Kistelektől a polgárdi ipartelepig." 1944. október 15-től decem-

ber 23-ig a magyarországi harcokban. 1-2. = Haditechnika. 2003. 1. 74-78., 4. 90-91.

739. *Fónagy Zoltán*; *Dobszay Tamás*: Széchenyi és Kossuth. Bp. Kossuth K., Enciklopédia Humana, 2003. 298 p. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból)

740. *Gosztola Annamária*: Egy reformkori mester emlékezete. Kétszáz éve született Szerelmey Miklós. = Népszabadság. 2003. 135/2. 11.

741. *Krausz Tamás*: Sztálin élete és kora. Bp. Pannonica, 2003. 128 p. ill.

742. *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. - =A magyar történelem vitatott személyiségei. 2. [Bp.] Kossuth, 2003. 83-103.

743. *Pollmann Ferenc*: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Bp. Balassi K., 2003. 159 p. 11 t ill. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára, 3.)
Ism.: Csákváry Ferenc. = Hadtört. közlem. 2004. 1. 295-296.
Zachar József. = Új honvédségi szle. 2004. 23. 133-135.

744. *Kiss Magdolna*: Pannónia szülötte volt-e Nagy Theoderich? = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannonia, 2003. 187-206. (Pannónia könyvek)

745. *Tisza István*: Válogatott politikai írások és beszédek. Vál., szerk., a jegyzeteket és az utószót írta Tőkéczki László. Bp. Osiris, 2003. 461 p. (Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók)
Ism.: Róbert Péter: Elvtárs és szavazóállat. Tisza István gondolatai. = M. nemzet. 2003. 179. 35.

746. *Kozári Monika*: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Bp. Napvilág, 2003. 572 p.

747. *Kállai Attila*: Megemlékezés Tóth Ágoston honvéd ezredesről. = Hadtud. hírlev. 2003. 1. 24-29.

748. *Szepesi József*: Hosszú volt az út a végső nyughelyig. = Aranysas. 2003. 9. 58-59.
Tóth Lajos

749. *Kacsó Lajos*: Tóth Drumi utolsó útja. = M. honvéd. 2003. 38. 16.
Tóth Lajos

750. *Tőrös István*: A halál 29 pillanata. = Aranysas. 2003. 11. 79.
Tóth Lajos vadászpilóta emlékére.

751. *Michna György*: Drumi-búcsúztató. Vitéz Tóth Lajos újratemetése. Közzéteszi: Punka György. = Aero magazin. 2003. 10. 60.

752. *Tóth Ferenc*: Andre de Tott, un ami de Casanova, capitaine de hussards. = Vivat hussar. 38. 2003. 86-89.
Tóth András, Casanova barátja, huszárok kapitánya.

753. *Tóth Ferenc*: Francois de Tott (1733-1799) és műve. Egy felvilágosult diplomata emlékezései. = Vasi szle. 2003. 6. 713-731.

754. *Tóth Ferenc*: Részt vett-e Villars marsall Buda ostromában? avagy egy francia szemtanú ismeretlen levele a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárában. = Vasi szle. 2003. 3. 289-294.

755. *Varga Attila*: Weninger László Vince. 1900-1931. = Új honvédségi szle. 2003. 8. 134-138.

756. *Wittner Mária*: A forradalom nem eladó. [Riporter:] Stefka István. = M. nemzet. 2003. 137. 5.

757. *Horváth Zoltán*: A tengernagy halála. = Aranysas. 2003. 4. 48-52.
Yamamoto Isoroku

758. *Barta Róbert*: Egy nyughatatlan irredenta visszaemlékezései. Páter Zadravecz titkos naplója. = Rubicon. 2003. 7-8. 21-29.

759. *Perjés Géza*: Gróf Zrínyi Miklós, 1620-1664. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 109-122.

760. Tanú a Don-kanyarból. Hetekig csak csalánfőzelék jutott a messzehordó lövegek tüzéreinek. [Lejegyezte:] Daniss Győző. = Népszabadság. 2003. 45. 22.

761. A világtörténelem nagy csatái. Szalamisztól Sínaiig. Szerk. Stig Förster, Markus Pöhlmann, Dierk Walter. 2. átdolg. kiad. [Bp.] Corvina, 2003. 319 p. térk. ill. (Faktum)
Eredeti cím: Schlachten der Weltgeschichte.
Ism.: Róbert Péter: A négus meg a pajzsfal. Csatatörténelem. = M. nemzet. 2003. 214. 35.
Pataky Iván: Sorsdöntő szerepük van a nagy csatáknak? = Új honvédségi szle. 2003. 10. 140-142.

762. Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. Szerk. Hermann Róbert. [Bp.] Corvina, 2003. 291 p.
Ism.: Rumy Dániel: Nekünk Mohács kell? = M. nemzet. 2003. 284. 35.

763. *Marossy Endre*: Hol hőseink vére folyt... Bp. Coldwell, 2003. 263 p. ill. (Coldwell könyvek. Történelem másképpen)
Csaták Augsburtól a Don-kanyarig.
Ism.: Gáti Nándor: Görgei fejsebe, fokhagyma és fotók. = M. nemzet. 2003. 283. 14.

764. A magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk. Király Béla, Veszprémy László. Bp. Atlanti Kut. és K. Közalapítv., 2003. 462 p.
Ism.: Hausner Gábor. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 615-616.
Róbert Péter = Új honvédségi szle. 2004. 5. 137-138.

765. *Zachar József*: „Egy ezred évi szenvedés." Fejezetek a magyarság hadi történelméből. Bp. Heraldika, 2003. 415 p.

766. *Kosáry Domokos*: Magyarország Európában. Bp. Nemzeti Tankönyvk., 2003. 125 p. (Európai iskola)
16-20. század

767. *Rockberger, Nicolaus*: Hungary in Central Europe. The strategic situation in Central Europe, the case of Hungary. Wien, Landesverteidigungsakademie, 2003. 78 p. (Studien und Berichte zur Sicherheitspolitik, 2003/5.)
Magyarország Közép-Európában. A hadászati helyzet Közép-Európában különös tekintettel Magyarországra. – Történeti áttekintéssel.

768. Magyar krónika. [Írták:] Gersei Pethő Gergely, Kálnoky Sámuel, Spangár András. [Bp.] Kossuth, 2003. [710] p. Koll. 1-3.
Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Koll. 1. Kassán, 1738. Koll. 2. Kassán, 1753, Koll. 3. Cassán, 1734.

769. Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Szerk. Lengvári István, Vonyó József. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannónia, 2003. 686 p. ill. (Pannónia könyvek) (Pécsi tudománytár)

770. *Oborni Teréz*: Az erdélyi fejedelemség hadtörténete. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 93-108.

771. *Hellenbart Gyula*: Dániától a Doberdóig. = Kortárs. 2003. 6. 79-85.
A Habsburg-uralkodóházhoz való ambivalens viszony a magyar történelemben. – Hadtörténeti vonatkozásokkal.

772. *Tibi, Bassam*: Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ. [Bp.] Corvina, 2003. 268 p.
Utószó a magyar kiadáshoz: Rostoványi Zsolt: Az iszlám világ és a Nyugat, 2001. szeptember 11 után.

773. Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storoči. Zbornik referatov z vedeckej konferencie v Bratislave 15-16. októbra 2002. Ed Michal Štefanský, Imrich Purdek. Bratislava, VHÚ, 2003. 261 p.
Szlovákia a 20. század háborúiban és konfliktusaiban. – Magyar vonatkozásokkal.

774. *Raffay Ernő*: From voivodships to empire. The history of modern Romania. Bp. Károli Egyet. K., 2003. 281 p.
Vajdaságból birodalom. A modern Románia története.

775. *Zachar József*: Magyarországi katonák a Habsburg- és idegen hadakban, 1699-1789. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 138-156.

776. *Krizsán László*: A kuruc „Julianus". = Élet és tud. 2003. 39. 1232-1234.
Turkolly Sámuel

777. *Seres István*: Csulay Imre jelentései II. Rákóczi Ferencnek a török földre menekült erdélyi kurucokról, 1706-1708. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 847-932.

778. *Papp Sándor*: Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta. Forráskritikai vizsgálatok. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfor-

dulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 241-294. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

779. *Tóth Ferenc*: Rákóczi József konstantinápolyi ezredalapító pátense. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 933-936.

780. *Kacsó Lajos*: A rettenthetetlen magyar légió. = M. honvéd. 2003. 42. 16.
Olasz szabadságharc

781. *Kacsó Lajos*: Magyar tábornokok a török hadseregben, Kmety, Guyon és a többiek. = M. honvéd. 2003. 41. 16.

782. *Csorba György*; *Sudár Balázs*: Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel. = Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok. Bp. Argumentum, 2003. 117-136.

783. *Kacsó Lajos*: Lincoln magyar katonái. 1-2. = M. honvéd. 2003. 34. 16., 35. 16.

784. *Keresztes Lajos*: A renegát. Keleti légiók a II. világháborúban: a Vlaszov-hadsereg. = M. nemzet. 2003. 173. 30.

785. Iratok az emigrációról, 1957-1990. Szerk. Király Béla, Balogh Piroska, Vitek Tamás. [Kiad.] Atlanti Kut. és K. Közalapítv. Bp. Petit Real, 2003. 319 p. ill.

A kezdetektől a XV. század végéig

786. *Herzig, Heinz E.*: A görögök „szabadságharca". Szalamisz, Kr. e. 480. szeptember. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 17-25. (Faktum)

787. *Gehrke, Hans-Joachim*: Világbirodalom a porban. Gaugaméla, Kr. e. 331. október 1. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 26-37. (Faktum)

788. *Speidel, Michael Alexander*: Félhold és féligazság. Cannae, Kr. e. 216. augusztus 2. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 38-49. (Faktum)

789. *Harmatta János*: Közép-Ázsia ókori történetéhez. = Antik tanulmányok. 2003. 1. 63-70.
Nagy Sándor hadjárata és következményei.

790. *Borhy László*: Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora. Bp. Pytheas, 2003. CXIX, 165 p. ill.
A Notitia Dignitatum hasonmás kiadása. Eredeti kiad.: Basel, Sigismundes Galenus, 1552.

791. *Székely Melinda*: „Theodosius amator pacis generisque Gothorum", Theodosius gót politikája. = Aetas. 2003. 3-4. 24-32.

792. *Juhari Zsuzsa*: Önpusztító maja háborúk. = Népszabadság. 2003. 9. 26.
7-8. század

793. *Torma Béla*: A honfoglalás közvetlen előzményeinek katonai helyzetértékelése. = Felderítő szle. 2003. 3. 104-115.

794. *Takács Zoltán Bálint*: A magyar honfoglalás besenyő háttere. = Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok. Bp. Argumentum, 2003. 15-34.

795. *Asztalos Miklós*: A magyar nagyhatalom a kezdetektől 1526-ig. 1-2. Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2003. 2 db (361, 401 p.) (Historia incognita. 1., Történettudomány, 2.)

796. *Engel Pál*: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Bp. Holnap, História Alapítv., 2003. 311 p. (Magyarok Európában)

797. *Hóman Bálint*: Magyar középkor. 1-2. Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2003. 2 db (364, 312 p.) (Historia incognita. 1., Történettudomány, 3.)

798. Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. 1., Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. [Kiad.] MTA Irodalomtud. Int. Bp. Balassi, 2003. 496 p. ill.
Közrem.: ... Domokos György, Veszprémy László, Zachar József ... et al.

799. Krieg im Mittelalter. Hrsg. Hans-Henning Kortüm. Berlin, Akademie Verl., 2001. 309 p.
Ism.: Veszprémy László. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 606-607.

800. *Kristó Gyula*: Háború és hadviselés az Árpádok korában. 2. kiad. [Szeged], Szukits, 2003. 403 p. ill. + 1 térk. mell.

801. Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1-2. 1-24. k. Sajtó alá rend. Benits Péter. Bp. Balassi, 2003. 2 db (347, 503 p.) (Történelmi források, 1.)
A magyarok dolgairól írt históriák 34 könyve.

802. *Négyesi Lajos*: A pozsonyi csata. 907. július 4. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 11-25.

803. *Négyesi Lajos*: Az augsburgi csata. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 206-230.

804. *Bréhier, Louis*: A Bizánci birodalom intézményei. Bp. Bizantinológiai Int. Alapítv., 2003. 831 p. (Varia Byzantina = Bizánc világa, 7.)
Eredeti cím: Les institutions de l'empire byzantin.
A hadsereg és a birodalom védelme. A birodalmi tengerészet: 341-436.

805. *Tősér Márton*: Arab-bizánci harcok a IX. század második felében. A porsoni ütközet, 863. szeptember 3. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 505-531.

806. *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Makk Ferenc bevezető tanulmányával. Bp. Lucidus, 2003. XXI. 118 p. 17 t. ill. (Kisebbségkutatási könyvek)
Eredeti kiad.: Bp. 1953.

807. *Pósán László*: Németország a középkorban. Debrecen, Multiplex med., Debrecen Univ. Pr., 2003. 413 p.

808. *Font Márta*: Zarándokok, kereskedők a Duna mentén a 11-13. században. = 2000. év a Duna mentén. Nemzetközi tudományos konferencia, Pécs, 2002. május 16-19. Pécs, Baranya M. Múz. Ig., Janus Pannonius Múz., 2003. 39-46.

809. *Nagy Balázs*: Arab támaszpont a délfrancia partvidéken. = Rubicon. 2003. 5. 40-41.

810. *Schwinges, Rainer C.*: „William the lucky bastard." Hastings, 1066. október 14. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 50-61. (Faktum)

811. *Hoch, Martin*: Héják, galambok és Isten elefántja. Hattin, 1187. július 4. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 62-72. (Faktum)

812. Tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp. Osiris, 2003. 638 p. ill. (Nemzet és emlékezet)
Ism.: F. B.: Batu kán az Alföldön. = M. nemzet. 2003. 290. 34.

813. *Schulze, Reinhard*: A mongol lovashadsereg veresége. Ain-Dzsálút, 1260. szeptember 3. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 73-83. (Faktum)

814. *Veszprémy László*: A morvamezei csata. 1278. augusztus 26. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 25-42.

815. The experience of crusading. 1., Western approaches. Ed. Marcus Bull, Norman Housley. Cambridge, Univ. Pr., 2003. 307 p.
A keresztes hadjáratok tapasztalatai.
Ism.: Veszprémy László. = Hadtört. közlem. 2004. 2. 773-776.

816. *Molnár Máté*: Pierre Dubois terve a Szentföld visszaszerzésére. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 367-422.

817. *Kristó Gyula*: I. Károly király harcai a tartományurak ellen, 1310-1323. = Századok. 2003. 2. 297-347.

818. *Holmes, George*: Hierarchia és lázadás, 1320-1450. Szeged, Szukits, 2003. 323 p. térk. ill. (Blackwell Európa története)
Eredeti cím: Europe: hierarchy and revolt, 1320-1450.

819. *Süttő Szilárd*: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384-1387. évi belviszályok okmánytárával. 1-2. Szeged, Belvedere merid., 2003. 2 db (317, 475 p.) ill. (Belvedere-monográfiák, 2.)

820. *Engel Pál*: A török-magyar háborúk első évei, 1389-1392. = Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Bp. Osiris, 2003. 555-577. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok)

821. *Muresan, Dan Ioan*: Avant Nicopolis. La campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube. = Revue Internat. d'Hist. Milit. 83. 2003. 115-132.
Nikápoly előtt. Az 1395. évi hadjárat az Al-Duna ellenőrzésére.

822. *Szigetvári Krisztián*: A keresztény reconquista Hispániában, 711-1492. = Valóság. 2003. 12. 25-37.

823. *Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története, 1440-1541. Bp. Vince, 2003. 179 p. (Tudomány – Egyetem. Magyar történelem)

824. *Pálosfalvi Tamás*: Rozgonyiak és a polgárháború, 1440-1444. = Századok. 2003. 4. 897-928.

825. *Engel Pál*: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. = Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Bp. Osiris, 2003. 198-224. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok)

826. *Négyesi Lajos*: Nándorfehérvár ostroma. 1456. július 4-22. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 43-60.

827. *Antoche, Emanuel Constantin*: L'expédition du roi de Hongrie Mathias Corvin en Moldavie, 1467. = Revue Internat. d'Hist. Milit. 83. 2003. 133-164.
Mátyás moldvai hadjárata, 1467.

828. *Himmelsbach, Gerrit*: „Je l'ay emprins – én megpróbáltam" Murten, 1476. június 22. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 84-95. (Faktum)

829. *Horváth Richárd*: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. = Századok. 2003. 4. 929-954.

830. *Szakály Ferenc*; *Fodor Pál*: A kenyérmezei csata. 1479. október 13. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 61-80.

831. *Székely György*: A rendek válaszúton: a dinasztiaváltás harcai 1490-1492-ben. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 427-456.

XVI–XVII. század

832. *Ágoston Gábor*: Az iszlám erős védőgátja: az oszmán hódítás és a magyarországi oszmán végvidék. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 61-76.

833. *Ágoston Gábor*: Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: a Habsburg-Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a középeurópai konfrontáció. = Tört. szle. 2003. 1-2. 1-24.

834. *Ágoston Gábor*: Vetélkedő birodalmak. Rivális ideológiák és propaganda a 16. század első felében. = Rubicon. 2003. 11-12. 52-58.

835. *Ágoston Gábor*: Magyarország az oszmán politikai tervekben. = Rubicon. 2003. 11-12. 32-35.

836. *Pálffy Géza*: A törökellenes határvédelmi rendszer a 16-17. században. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 77-92.

837. *Emecen, Feridum M.*: Az Oszmán birodalom sztyeppei határai és a moldvai kijáró. = Aetas. 2003. 2. 21-29.

838. *Vogler, Günter*: Europas Aufbruch in die Neuzeit 1500-1650. Stuttgart, Ulmer, 2003. 528 p. térk. ill. (Handbuch der Geschichte Europas, 5.)
Ungarn und Siebenbürgen. 217-227. p.
Európa fellendülése az újkorban.

839. *Winkelbauer, Thomas*: Österreichische Geschichte. 1522-1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 1-2. Wien, Ueberreuter, 2003. 2 db (621, 567) p. ill.
Ausztria története. 8., 1522-1699. Rendi szabadság és fejedelmi hatalom. Országok és Habsburg alattvalók a vallási küzdelmek idején. – Magyar vonatkozásokkal.

840. *Hengl, Martina*: Geschichte Österreichs. 3., Renaissance und Gegenreformation. Wien. Pichler, 2003. 192 p. ill.
Ausztria története. 3., Reneszánsz és ellenreformáció. – Magyar vonatkozásokkal.

841. *Ortel, Hieronymus*: Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sibenbürgen von 1395. Bp. Pytheas, 2002. 223, [30] p. [21] t. fol. ill.
Reprint. Eredeti kiad. Nürnberg, Johann Simacher, 1602.
Magyarország és Erdély törökkel folytatott háborúinak kronológiája és történeti leírása, 1395-1602.

842. *Kohler, Alfred*: Habsburgok és a magyar királyság osztrák szemmel. = Rubicon.. 2003. 11-12. 48-51.

843. *Kovács Péter, E.*: Ferdinánd főherceg és Magyarország, 1521-1526. = Tört. szle. 2003. 1-2. 25-44.

844. *Oborni Teréz*: Habsburg Ferdinánd harca a magyar trónért. = Rubicon. 2003. 11-12. 41-47.

845. *Förster, Stig*: Tűzzel elefántok ellen. Pánipat, 1526. április 20. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 95-105. (Faktum)

846. *Domokos György*: A mohácsi csata. 1526. augusztus 29. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 81-95.

847. *Barta Gábor*: A Sztambulba vezető út, 1526-1528. A török-magyar szövetség és előzményei. = Rubicon. 2003. 11-12. 36-40.

848. *Tătar, Octavian*: Bătălia pentru Transil-

vania din 1529. = Buletinul Muizeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 90-98.
Csata Erdélyért 1529-ben.

849. *Botlik Richárd*: Az 1531. évi krakkói alku. Titkos megállapodás az I. Ferdinánd párti erdélyi területek katonai utánpótlásának kérdéséről. = Századok. 2003. 3. 579-601.

850. *Bariska István*: Az 1532. évi török hadjárat történetéhez. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannonia, 2003. 11-43. (Pannónia könyvek)

851. *Zombori István*. Az 1532-es török hadjárat és V. Károly. = Aetas. 2003. 2. 63-85.

852. *Varga Szabolcs*: A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében. = Tört. szle. 2003. 1-2. 155-174.

853. *Rauscher, Peter*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs". 1548-1593. = Finanzen und Herrschaft. Materiale Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich in 16. Jahrhunderts. Wien, München, Oldenbourg, 2003. 45-83. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 38.)
Császár és birodalom. I. Ferdinánd segítsége a „hosszú török háborúk" kezdetén, 1548-1593.

854. *Pálffy, Géza*: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. = Finanzen und Herrschaft. Materialle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich in 16. Jahrhunderts. Wien, München, Oldenbourg, 2003. 20-44. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 38.)
A Habsburg birodalom védelmének költségei. A török támadás elhárítására fordított költségek a 16. század második felében.

855. *Domokos György*: Eger ostroma. 1552. szeptember 17. – október 16. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 96-110.

856. *Oborni Teréz*: Erdély sorsa. A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére, 1557-1564. = Rubicon. 2003. 11-12. 59-63.

857. *Oborni Teréz*: A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére, 1557-1563. = Tört. szle. 2003. 1-2. 109-127.

858. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. 1., János Zsigmond királyi könyve. 1569-1570. Báthory Kristóf királyi könyve 1580-1581. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, Erdélyi Múz-Egyes., 2003. 224 p. (Erdélyi történelmi adatok. VII. 1-2.)

859. *Schönherr, Klaus*: Împăratul contra sultanului. Ostilităţile dintre Maximilian al II-lea şi Soliman Magnificul 1564-1566. = Revista de ist. milit. 2003. 1-2. 60-75.
Eredeti cím: Kaiser versus Sultan. Der militärische Konflikt Maximilians II. mit Suleyman 1564-1566. /Militärgeschichte. 1998. 1./
Császár a szultán ellen. II: Miksa császár és Szulejmán katonai konfliktusa, 1564-1566.

860. *Pálffy Géza*: A bajcsavárig vezető út: a stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a XVI. században. = Hadtört. közl. 2003. 2. 463-499.

861. *Várkonyi Gábor*: Angol békeközvetítés és a lengyel-török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában, 1593-1598. = Aetas. 2003. 2. 44-62.

862. *Kruppa Tamás*: Erdély és a Porta 1594-1597. évi békealkudozásainak történetéhez. = Századok. 2003. 3. 603-651.

863. *Hadnagy Szabolcs*; *Papp Sándor*: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. = Aetas. 2003. 2. 118-153.
Forrásközlés.

864. *Kelenik József*: A mezőkeresztesi csata. 1596. október 26. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 111-129.

865. *Hámori Péter*: Amikor másodszor veszett el Buda. = Népszabadság. 2003. 203/2. 11. 1602-1603.

866. *Weigley, Russel F.*: A döntő csata keresése. Lützen, 1632. november 16. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 106-117. (Faktum)

867. *Végh Ferenc*: A török haderő visszavonulása a Balaton-felvidéken a szentgott-

hárdi csata után, 1664 augusztus. = Hadtört. közlem. 2003. 2. 592-598.

868. Die Bedeutung des P. Markus von Aviano für Europa. Hg. Jan Mikrut. Wien, Dom Verl. 2003. 297 p.
Avianói Márk atya jelentősége Európa számára. – Magyar vonatkozásokkal.

869. *Nouzille, Jean*: Un combat pour l'Europe. La siège de Vienne, 1683. = Revue Internat. d'Hist. Milit. 83. 2003. 167-196.
Egy ütközet Európa védelméért. Bécs ostroma, 1683.

870. *Kronenbitter, Günther*: Ostrom és felmentés. Bécs, 1683. július 12. – szeptember 12. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 118-128. (Faktum)

871. *Czigány István*: A zentai csata. 1697. szeptember 11. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 130-143.

872. *Varró István*: A zentai csata. = M. honvéd. 2003. 40. 16.

873. *Fodor Pál*; *Dávid Géza*: Az oszmán hadsereg a zentai csata után, 1697-1698. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannónia, 2003. 111-128. (Pannónia könyvek)

874. *Pálffy Géza*: A másfél évszázadnyi török uralom mérlege. = Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Bp. Osiris, 2003. 73-87.

875. *Papp Sándor*: Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 633-664.

876. *Czigány István*: Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683-1703. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 714-736.

877. *Zachar József*: Magyar katonaság Hegyaljától a Tiszahátig, 1697-1703. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 742-754.

XVIII. század

878. *Varga J. János*: Kollonich Lipóttól Károlyi Sándorig. Központi és rendi kísérletek Magyarország talpra állítására 1688-1723. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 317-335. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

879. *Várkonyi Ágnes, R.*: Kompromisszumoktól a szabadságharcig. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 696-710.

880. *Siptár Dániel*: „Sine nobis de nobis." A békekötés mint a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának oka és célja. = A Rákóczi szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 217-242. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

881. *Várkonyi Ágnes, R.*: A békét akarták megnyerni. 1-4. = Élet és tud. 2003. 4. 102-105., 5. 140-142., 6. 170-172., 7. 210-212.

882. *Glatz Ferenc*: A Rákóczi-felkelésről. Egyetemesség, lokalitás, alternatívakutatás. = História. 2003. 3. 3-7.

883. A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1-2. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 2 db (422, 326 p.) (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
Mészáros Kálmán: Egy kiadvány margójára. = Hadtört. közlem. 2004. 2. 750-772.

884. *Czigány István* [Rákóczi szabadságharc.] 1-5. = Élet és tud. 2003. 47. 1482-1484., 48. 1515-1518., 49. 1556-1558., 50. 1588-1590., 51-52. 1638-1640.

885. *Czigány István*: Rebellió Magyarországon 1702-1703. Stratégiai elképzelések és a taktikai valóság. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 25-56. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

886. *Czigány István*: A Rákóczi-szabadságharc, 1703-1711. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 125-137.

887. *Koprys, Tadeusz*: Wokól dyplomacji powstania Ferenca Rákócziego. Mediacja holendersko-angielska i wplyw dyplomacji rosyjskiej na przebieg powstania na

Wegrzech 1704-1711. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 117-128. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
Holland-angol és orosz diplomácia hatása a magyar szabadságharc lefolyására 1704-1711.

888. *Gebei Sándor*: II. Rákóczi Ferenc és lengyelországi támogatói, 1701-1703. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 97-116. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

889. *Borzestowski, Waldemar*: Franciszka II Rakoczego pobyt w Gdansku. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 315-326. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)
II. Rákóczi Ferenc gdanski tartózkodása.

890. *Gebei Sándor*: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy, 1701-1703. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 776-797.

891. *Bánkúti Imre*: Rákóczi és I. Péter cár: remények és/vagy illúziók. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 165-171. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

892. *Köpeczi Béla*: Rákóczi orosz kapcsolatai 1711 után. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 181-188. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.

893. *Niederhauser Emil*: Rákóczi és Kelet-Európa. „Epizód" Európa történelmében. = História. 2003. 3. 13-15.

894. *Várkonyi Ágnes, R.*: Közép-Európa II. Rákóczi Ferenc politikájában. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 7-24. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

895. *Barta János*: Nyugat-Európa és Rákóczi. A spanyol örökösödés és Magyarország. = História. 2003. 3. 7-12.

896. *Illényi Balázs*: Szép remények. Rákóczi és Európa. = HVG. 2003. 19. 69-70.

897. *Szabó Lajos, H.*: A Rákóczi-szabadságharc kronológiája,. 1703-1711. Pápa, Szerző, 2003. 166 p. ill. (Héra sorozat, 3.)

898. *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rend. Mészáros Kálmán. Bp. Nap K., 2003. 359 p. ill.
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közlem. 2003. 3-4. 940-941.
Ludwig: A katona Rákóczi. A kuruc kor csatái Szomolánytól Romhányig. = M. nemzet. 2003. 97. 35.

899. *Mészáros Kálmán*: A győrvári ütközet. 1706. november 6-7. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 144-156.

900. *Vörös Béla*: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca. = Bolyai szle. 2003. 3. 92-120.

901. *Győri László*: A Rákóczi-szabadságharc, 1703-1711. 1-12. = Új honvédségi szle. 2003. 1. 114-120., 2. 101-106., 3. 85-90., 4. 90-99., 5. 81-86., 6. 88-93., 7. 92-97., 8. 113-118., 9. 100-105., 10. 92-96., 11. 118-122., 12. 122-128.

902. *Magyari András*: Rákóczi erdélyi fejedelemmé választása. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 173-180. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

903. *Győri László*: Országgyűlés Szécsényben. 1705. szeptember 12. – október 1. = M. honvéd. 2003. 26. 15.

904. *Zachar József*: Császári csapatok a szabadságharc hadai ellen. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 2. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 147-163. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

905. *Benedek András, S.*: A hűség keresztje. A gens fidelissima Rákóczi-hűségének történelmi-gazdasági gyökerei. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 359-374. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

906. *Kónya Péter*: A Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum) eperjesi adminisztrációjának működése, 1707-1710. = A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. 1. Sárospatak, Rákóczi Múz., 2003. 171-182. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 45.)

907. *Éber Sándor*: A Rákóczi-szabadságharc és a Károlyi-kiegyezés. = M. hírlap. 2003. 149. 23-24.

908. *Varga Beáta*: Péter ukrán politikája. Mazepa „árulásának" kérdése. = Acta historica/Szeged, 118. 2003. 25-35.

909. *Molnár Mónika, F.*: Luigi Ferdinando Marsigli „Stato militare"ja a hódoltsági várak visszafoglalásáról. = Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok. Bp. Argumentum, 2003. 91-109.

Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo. Hága-Amszterdam, 1732.

910. *Czigány István*: A kolíni csata. 1757. június 18. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 157-167.

911. *Kroener, Bernhard R.*: Egy mítosz születése. A „ferde csatarend" Leuthen, 1757. december 5. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 129-139. (Faktum)

912. *Cserey Zoltán*: Participarea judeţului Trei Scaune la războiul ruso-austriaco-turc (1788-1791). = Buletin Muzeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 188-194.
Háromszék részvétele az orosz-osztrák-török hadjáratban, 1788-1791.

XIX. század

913. *Ormos Mária*; *Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814-1945. Bp. Osiris, 2003. 515 p.
(Osiris tankönyvek)

914. Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. Osiris, 2003. 556 p. (Osiris tankönyvek)
Ism.: Major Anita: A dinasztia árnyékában. = M. nemzet. 2003. 97. 35.

1800–1848

915. *Poór János*: Adók, katonák, országgyűlések, 1796-1811/12. Bp. Universitas, 2003. 263 p.
Ism.: Miskolczy Ambrus. = Hadtört. közlem. 2004. 3. 1060-1065.

916. *Willms, Johannes*: A védekezés diadala. Waterloo, 1815. június 18. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 140-151. (Faktum)

917. *Szász Erzsébet*: Kísérlet egy újgörög állam megteremtésére. A Jón-szigetek a napóleoni háborúk idején. = Világtörténet. 2003. ősz-tél. 33-49.

1848–1849

918. *Gergely András*: Az európai 1848-1849. - - a forradalmak földrészünket átívelő hullámáról. [Riporter:] Daniss Győző. = Népszabadság. 2003. 62. 28.

919. *Gergely András*: A forradalom és az önvédelmi háború,. 1848-1849. = Magyarország története a 19. században. Bp. Osiris, 2003. 236-278. (Osiris tankönyvek)

920. *Gracza György*: Az 1848-49-iki magyar szabadságharc története. 1-5. Gyöngyös, Pallas-Antikvárium, 2003. 5 db (451, 439, 348, 1015, 37 t.) ill.
Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Bp. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai), 1894-1898.

921. *Hermann Róbert*: Hadsereg és politika 1848-1849-ben. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 159-182.

922. *Hermann, Róbert*: Lajos Kossuth ve 1848-49 yillarinda Macar özgürlük savasi. Bp. Akad. K., Magyar-Török Baráti Társ., 2003. 143 p. 16 t. ill.

923. *Fenyő István*: A centralisták az 1848-as forradalomban. Bp. Argumentum, 2003. 174 p.

Ism.: Gergely András. = Századok. 2003. 2. 504-507.

924. *Spira György*: Az olasz-magyar viszony történetéhez: egy úti céljától eltérített levél 1848 első hónapjából. = Aetas. 2003. 3-4. 230-260.

925. Az 1848-49-es I. magyar hadtest iratai. 1., Megalakulástól az 1849. január 4-i kassai vereségig. A bev. tanulmányt írta, az iratokat vál. és sajtó alá rend. Dér Dezső, Hajagos József. Eger, Heves M. Lvt., 2002. 293 p. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 9.)

926. *Demşea, Dan*: Operaţiunile militare de pe culoarul Mureşului inferior şi de la Lipova până la vest de Arad, 1848-1849. 1., 5 aprilie – 5 noiebrie 1848. = Buletin Muzeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 239-247.
Hadműveletek az Alsó-Maros völgyben Lippától Aradig, 1848-1849. 1., 1848. április 5. – november 5.

927. *Fakász Mihály; Fakász János*: Északkelet-Magyarország a szabadságharc viharában. Munkács, Kárpátaljai M. Cserkészszöv., 2002. 146 p. ill.

928. *Hermann Róbert*: A piski ütközet. 1849. február 9. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 170-190.

929. A cibakházi híd, 1849. A cibakházi hídért 1849 január-márciusában folytatott harcok katonai irataiból. Sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta Csikány Tamás. Kiad. Hadtörténelmi Levéltár. Bp. Petit Real, 2003. 108 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

930. *Hermann Róbert*: Buda bevétele. 1849. május 4-21. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 191-210.

931. *Csikány Tamás*: Csata Komáromnál 1849. július 2-án avagy a szabadságharc harcászata. Bp. Hadimúz. Alapítv., 2003. 166 p. ill.
Ism.: Múzeumi hírlev. 2004. 3. 102.
Pászti László. = Hadtört. közlem. 2004. 2. 785-787.

932. *Csikány Tamás*: Kossuth és a haditanács 1849 nyarán. = Kossuth Lajos emlékezete születésének 200. évfordulóján. Tudományos emlékülés, Barót, 2002. május 17. Barót, Gaál Mózes Közműv. Egyes., 2003. 25-31. (Erdővidéki történeti és természettudományi tár, 1.)

933. *Szeredy, Jozsef*: Asiatic chiefs. 1-2. Boston, Adamant, 2003. 3 db (527, XV, 464 p.) (Elibron classics series)
Ázsiai vezérek 1-2.
Reprint kiad. Eredeti kiad.: London, Longman, 1856.
Magyarország története a kezdetektől 1855-ig. 2. köt.: Az 1848-49-es szabadságharc és az emigráció.

1849–1914

934. *Schmiedl, Erwin A.*: Die k. u. k. Armee: integrierendes Element eines zerfallenden Staates? = Das Militär und der Aufbruch die Moderne 1860 bis 1890. Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan. München, Oldenbourg, 2003. 143-150. (Beiträge zur Militärgeschichte, 60.)
Az osztrák-magyar cs. és kir. haderő, egy szétesőben lévő államhatalom integráns eleme?

935. *Kronenbitter, Günther*: Armeerüstung und wirtschaftliche Entwicklung in Österreich-(Ungarn) 1860 bis 1890. = Das Militär und die Moderne 1860 bis 1890. Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan. München Oldenbourg, 2003. 231-241. (Beiträge zur Militärgeschichte, 60.)
Fegyverkezés és gazdasági fejlődés Ausztria-Magyarországon 1860-1890.

936. *Höbelt, Lothar*: Kein Bismarck und kein Moltke: Regierung, Militär und Aussenpolitik in Österreich-Ungarn 1860 bis 1890. = Das Militär und der Aufbruch die Moderne 1860 bis 1890. Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan. München, Oldenbourg, 2003. 75-92. (Beiträge zur Militärgeschichte, 60.)
Sem Bismarck, sem Moltke. Kormányzás, hadügy és külpolitika az Osztrák-Magyar Monarchiában 1860-1890.

937. *Walter, Dierk*: A senki földjén. Cold Harbor, 1864. május 31. – június 3. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 152-162. (Faktum)

938. *Becker, Frank*: „Külön menetelni, együtt lesújtani." Königgrätz, 1866. július 3. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 164-174. (Faktum)

939. *Karasek, Rainer*: Die Batterie der Toten. = Pallasch. 16. 2003. 58-68.
Halálüteg. – Magyar vonatkozások. Königgrätz, 1866.

940. *Showalter, Dennis E.*: A modern háború arca. Sedan, 1870. szeptember 1-2. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 175-188. (Faktum)

941. *Szabó Sára, H.; Horváth Gyula*: Habsburg Miksa és a Mexikói Császárság. = Világtörténet. 2003. ősz-tél. 50-65.

942. *Suba János*: Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között. A határmegállapító bizottságok működése Magyarországon a XIX-XX. században. Bp. Tipico Design, 2003. 229 p.
Ism.: Parádi József. = Hadtört. közlem. 2004. 4. 1323-1325.

943. *Sallai János*: Az 1888-as magyar-román határszerződés. = Belügyi szle. 2003. 6. 62-72.

944. *Künzi, Giulia Brogini*: A négus győzelme. Adua, 1896. március 1. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 189-200. (Faktum)

XX. század

1900–1918

945. *Palotás Emil*: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Bp. Osiris, 2003. 511 p. térk. ill. (Osiris tankönyvek)

946. *Kolonits Ferenc*: Az András-kereszt és a Felkelő Nap háborúja, 1904-1905. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 77-139.

947. *Martin, Bernd*: A cári Oroszország alkonya. Csuzima, 1905. május 27-28. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 201-211. (Faktum)

948. Enzyklopädie Erster Weltkrieg. Hrsg. v. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz in Verbindung mit Markus Pühlmann. Paderborn [etc.] Schöningh, 2003. 1001 p. ill.
Enciklopédia az első világháborúról.
Rauchensteiner, Manfried: Österreich-Ungarn: 64-86.

949. *Berghahn, Volker*: Der Erste Weltkrieg. München, Beck, 2003. 117 p. (Beck'sche Reihe, 2312.)
Az első világháború. – Magyar vonatkozásokkal.

950. *Ravasz István*: Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban, 1914-1945. [Nagykovácsi], Puedlo, [2003.] 272 p. ill.
Ism.: K[acsó] L[ajos]: Két világháború krónikája. = M. honvéd. 2004. 1-2. 35.
Pataky Iván: A huszadik századi világháború. = Új honvédségi szle. 2004. 7. 133-135.

951. *Klein, Bohus*: Vojenskostrategický potenciál územia Slovenska pred prvou svetovou vojnou. = Slovensko vo vojnách a konfliktoch v 20. storoči. Zbornik referatov z vedeckej konferencie v Bratislava 15. – 16. októbra 2002. Bratislava, VHÚ, 2003. 11-23.
Katonai potenciál Szlovákia területén az első világháború előtt. – Magyar vonatkozásokkal.

952. *Dangl, Vojtech*: Vojnové plány Rakúsko-Uhorska a ich modifikácie v lete 1914. = Vojenská hist. 2003. 2. 3-20.
Az Osztrák-Magyar Monarchia háborús tervei és változása 1914 nyarán.

953. *Pollmann Ferenc*: A békebontó felelőssége. Ausztria-Magyarország szerepe a világháború kirobbantásában. = Hadtört. közlem. 2003. 1. 39-45.

954. *Pollmann Ferenc*: Magyarország és az első világháború. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 215-224.

955. *Pollmann Ferenc*: A limanowai csata. 1914. december 8-11. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 211-225.

956. *Pöhlmann, Markus*: Halál a Mazuritóvidéken. Tannenberg, 1914. augusztus 23-31. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 212-223. (Faktum)

957. *Krumeich, Gerd*: Az ember mint „anyag". Verdun, 1916. február 21. – szeptember 9. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 224-232. (Faktum)

958. *Balla Tibor*: Az isonzói csaták. 1915. június 23. – 1917. szeptember 13. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 226-240.

959. *Balla Tibor*: A caporettói áttörés. 1917. október 24. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 241-254.

960. *Bencze László*: A Piave-front. Bp. Paktum, 2003. 165 p. 12 t. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közlem. 2004. 1. 297-298.

961. *Wachtler, Michael; Obwegs, Günther*: Krieg in den Bergen Dolomiten. 2. Aufl. Ferrari-Auer, Athesia Touristik, 2003. 207 p.
Háború a Dolomitokban. – Magyar vonatkozásokkal.

962. *Keresztes Lajos*: Gallipoli. Az angolszász hatalmak és az Oszmán Birodalom feldarabolása. = M. nemzet. 2003. 74. 28.

963. Az első világháború és a spanyol semlegesség. A bevezetőt írta és a dokumentumokat sajtó alá rend. Pallagi Mária. Szeged, JATE Press, 2003. 35 p. (Documenta historica, 60.)

964. *Halász Iván*: A „Fehér Eszme" és a „Fehér Gárda". Az orosz fehérgárdista mozgalom ideológiája és szervezetei. =Aetas. 2003. 1. 54-77.

1918–1939

965. *Horváth Csaba; Lengyel Ferenc*: Az 1918-1919-es forradalmak hadügye. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 225-240.

966. *Tóth Árpád*: A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének északi hadjárata. = Hallgatói közlem. 2003. 2. 189-210.

967. *Tóth Árpád*: A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének felvidéki harcai, 1919. május 30. – június 24. = Hallgatói közlem. 2003. 3. 40-64.

968. *Tamáska Péter*: A másik március. Százharminchárom sor az első magyarországi vörös diktatúra évfordulójára. = M. nemzet. 2003. 67. 7.

969. *Hronský, Marián*: Hlavné politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918-1919. 4. = Vojenská hist. 2003. 3. 12-36. 1-3. = uo. 1998. 3., 2001. 2. 2002. 3-4. sz.
A legfontosabb politikai, diplomáciai és katonai feltételek Szlovákia határainak megállapításánál 1918-1919-ben. 4. rész.

970. *Hronský, Marián*: Geopolitické postavenie Slovenska vo Vel'kej vojne a vo vojenskom konflikte ČSR a Mad'arsku republikou rád roku 1919. = Slovensko vo vojnách a konfliktoch v. 20. storoči. Zbornik referatov z vedeckej konferencie v Bratislava 15. – 16. októbra 2002. Bratislava, VHÚ, 2003. 24-49.
Szlovákia geopolitikai helyzete az első világháborúban, Csehszlovákia katonai konfliktusa a magyar Tanácsköztársasággal 1919-ben.

971. *Szentpály-Juhász Miklós*: A zilahi eset. 1919. február 22-27. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2002. Bp. Petit Real, 2003. 101-114. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

972. *Romsics Gergely*: Két bevonulás Budapestre. Horthy Miklós és IV. Károly. = Rubicon. 2003. 7-8. 4-14.

973. A trianoni békeszerződés. Párizs, 1920. június 4. A bevezetőt írta és sajtó alá rend. Szíj Rezső. Bp. Szenci Molnár Társ., 2002. 138 p. ill.

974. Trianon. Szerk. Zeidler Miklós. Bp. Osiris, 2003. 931 p. ill. (Nemzet és emlékezet)
Ism.: Fáy Zoltán: Trianon-problémák. Dokumentumok, tanulmányok tükrében. = M. nemzet. 2003. 137. 35.

975. *Romsics Ignác*: A trianoni trauma okai. = Népszabadság. 2003. 132/2. mell. 5.

976. *Ravasz István*: Három háború 27 év alatt. Finnország függetlenségi harca 1917-1944. = Új honvédségi szle. 2003. 12. 103-121.

977. *Hornyák Árpád*: Magyar-jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918-1927. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság. = Századok. 2003. 6. 1307-1331.

978. *Deák István*: Hitler Európája. Tanulmányok. Bp. Új Mandátum, 2003. 221 p.

979. *Réti György*: Berlin és Róma között. = Élet és tud. 2003. 30. 934-936.

980. A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról a Gömbös-kormány időszakában, 1932-1936. Szerk., ford. és az előtanulmányt írta Réti György. Bp. Szerző, 2003. 516 p.

981. *Réti György*: Hungarian-Italian relations in the shadow of Hitler' Germany, 1933-1940. New York, Columbia Univ. Pr., 2003. 346 p. (Social Science Monographs) (East European Monograps, 625.) (CHSP Hungarian Studies series, 3.)
Eredeti cím: Budapest-Róma Berlin árnyékában. Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok a Gömbös-kormány megalakulásától a berlini háromhatalmi egyezményig, 1932-1940.

982. *Zachar, József*: Von der „Monarchie mit vakantem Thron" zur Volksdemokratie: Ungarn 1937 bis 1956. = Die Ungarnskrise 1956 und Österreich. Wien. [etc.] Böhlau, 2003. 33-51.
Az uralkodó nélküli monarchiától a népi demokráciáig: Magyarország 1937-1956.

983. *Fiziker Róbert*: Áldozat, vagy csatlós? Az Anschluss. = Élet és tud. 2003. 14. 422-424.

984. *Zgórniak, Marian*: Lengyel ultimátum Litvániához 1938-ban. (Ford.) = Századok. 2003. 6. 1445-1452.

985. *Zeidler Miklós*: Az első bécsi döntés visszhangja. = Rubicon. 2003. 7-8. 74-81.

986. *Cséfalvay, František*: Mad'arsko-slovenský ozbrojený konflikt v marci 1939. = Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storoči. Zbornik referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15. – 16. októbra 2002. Bratislava, VHÚ, 2003. 117-126. p.
Magyar-szlovák katonai konfliktus 1939 márciusában.

987. *Katreba, Zoltán*: Neznámy dokument o mad'arsko-slovenskom konflikte v marci 1939. 1-3. = Vojenská hist. 2003. 2. 96-114, 3. 86-103., 4. 78-95.
Ismeretlen dokumentumok az 1939. márciusi magyar szlovák konfliktusról.

988. *Becze Csaba*: Tűzkeresztség. A Magyar Királyi Honvéd Légierő és a Szlovák Légierő (Slovenské Vzdusné Zbrane) első harci bevetése 1939 márciusában). = M. szárnyak. 31. 2003. 204-211.

989. *Sumichrast, Peter; Baka, Igor*: Dokumenty o cinnosti slovenského letectva v mad'arsko slovenskom ozbrojenom konflikte v marci 1939. = Vojenská hist. 2003. 1. 74-91.
Dokumentumok a Szlovák Légierő tevékenységéről az 1939 márciusi magyar-szlovák konfliktus során.

990. *Bordás-Giesz István*: 1939: Kárpátalja. = Századok. 2003. 1. 159-177.

991. *Borsányi András*: Magyar-román konfliktus 1939-1940. 1. = Új honvédségi szle. 2003. 12. 86-102.

992. *Corp, Cornel; Tucă, Cornel*: Memoriul românilor din Transilvania şi Banat care luptat în războiul din 1914-1918 sub drapelul austro-ungar împreună cu armatele germane înaintat la 6 iunie 1914 generalului militar german Manfred von Killinger. = Bulletin Muzeului Militar National. Ser. nouă. 2003. 1. Part. 2. Bucureşti, 2003. 401-408.
Román memorandum Erdélyről és a Bánátról Manfred v. Killinger tábornokhoz, 1941.

993. *Tilkovszky Lóránt*: Magyar látogatók Churchillnél 1939 nyarán. Egy beszélgetés – két változatban. = Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Bp. M. Tört. Társ., Pro Pannónia, 2003. 555-572. (Pannónia könyvek)

1939–1945

994. *Keegan, John*: A második világháború. Bp. Európa, 2003. 1031 p.
Eredeti cím: The Second World War.

995. *Isserman, Maurice*: Amerika háborúban. A második világháború. Átdolg. kiad. Debrecen, Gold, 2003. 267 p. ill.
Eredeti cím: World War II.

996. *Czettler Antal*: Franklin D. Roosevelt háborús politikája. 1-2. = Valóság. 2003. 5. 81-100., 6. 48-76.

997. *Ruprecht Antal*: Magyar önkéntesek a Téli Háborúban. = Unkarilaiset vapaaehtoiset talvisodassa. Bp. Hadtört. Int. és Múz., 2003. 195 p. ill.

Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közlem. 2004. 3. 1068-1070.

998. *Becze Csaba*: Magyar vadászpilóta önkéntesek a finn-szovjet téli háborúban. = M. szárnyak. 31. 2003. 39-41.

999. *Corum, James S.*: Németország első döntő veresége a második világháborúban. Az angliai légi csata. 1940. július 10. – október 31. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 233-246. (Faktum)

1000. *Knopp Guido*: Sztálingrád. Kinek a drámája? Bp. M-érték, 2003. 298 p. ill.
Eredeti cím: Stalingrad. Das Drama.

1001. *Förster, Jürgen*: Makacs legendák. Sztálingrád, 1942. augusztus 23. – 1943. február 2. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 247-257. (Faktum)

1002. *Horváth Zoltán*: Gátrobbantók. = Aranysas. 2003. 5. 53-55.
„Downwood" hadművelet, 1943. márc. - Ruhr-vidék

1003. *Punka György*: Tűzvihar Hamburg felett. 1-2. = Aero magazin. 2003. 8. 57-61. 9. 57-61.
1943. július

1004. *Bilik Péter*: Monte Cassino. = Aranysas. 2003. 5. 60-65.

1005. *Cross, Robin*: Az ardenneki ütközet. Hitler utolsó reménye. Debrecen, Hajja, 2003. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The Battle of the Bulge.

1006. *Gál Gyula*: Az utolsó szilveszter. A Bodenplatte-hadművelet. = Aranysas. 2003. 9. 64-67.

1007. *Józsa Béla*: Roncstemető az Ardennekben. Krinkelt – Rocherath, 1944 december. = Militaria. 33. 2003. 1153-1169.

1008. *Harsányi Iván*: Arditi del popolo – egy olasz antifasiszta fegyveres szervezet története. (Szemle.) = Klió. 2003. 2. 104-108.
Balsamini, Luigi: Gli Arditi del popolo. Dalla guerra alla difesa del popolo contro le violenze fasciste. Salerno, Galzerano, 2002. (Atti e memorie del popolo)

1009. Tovább. A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének évkönyve. 2004. Fel. szerk. Bernáth László. MEASZ, 2003. 151 p. ill.

1010. *Godó Ágnes*: Magyar katonák a fasizmus elleni európai harcokban. = Tovább. A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének évkönyve. 2004. Bp. MEASZ, 2003. 65-80.

1011. *Horváth Csaba*: A második bécsi döntés és katonai jelentősége. Egyetemi jegyzet. Bp. ZMNE, 2001. 69, 44 p. ill.

1012. *Horváth Csaba; Lengyel Ferenc*: A délvidéki hadművelet, 1941. április [A fotókat gond. és vál. Bánffyné Kalavszky Györgyi.] [Nagykovácsi], Puedlo, [2003.] 128 p. ill.

1013. *Göncz László*: Visszacsatolás vagy/és megszállás. Muravidék, 1941-1945. = Vasi szle. 2003. 3. 295-310.

1014. *Montgomery, John Flournoy*: Magyarország a vonakodó csatlós. Szerk. és az előszót írta Frank Tibor. 2. jav. kiad. Bp. Zrínyi, 2004. 335 p.
Eredeti cím: Hungary, the unwilling satellite.

1015. *Eby, Cecil D.*: Magyarország a háborúban. Civilek és katonák a második világháborúban. Bp. Mundus, 2003. 347 p. (Az Antall József Emlékbizottság és Baráti Társaság évkönyvei)

1016. *Dombrády Lóránd*: A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Bp. Petit Real, 2003. 474 p.
Ism.: Szabó Péter. = Hadtört. közlem. 2004. 1. 308-310.
Pataky Iván: Hadigazdaság, anno. = Új honvédségi szle. 2004. 6. 134-136.

1017. *Szakály Sándor*: „Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott". Magyarország belépése a Szovjetunió elleni háborúba. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 259-269.

1018. *Szász István*: 1941. június 22. = Népszava. 2003. 143. Szép szó mell. 6.

1019. *Andaházi Szeghy Viktor*: Harc a Dnyeszter hídjaiért. = M. honvéd. 2003. 16. 16-17.

1020. *Andaházy Szeghy Viktor*: Harc a Dnyeszter hídjaiért. = Hadak útján. 488. 2003. 6-7.

1021. *Olasz Lajos*: Szeged bombázása. A Magyarország elleni légi háború nyitánya, 1941. április 7. = A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei. 2003. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2003. 121-130.

1022. *Ravasz István*: Most tél van és csend és hó és halál. = Aranysas. 2003. 1. 48-52.

1023. *Ravasz István*: Amerre akkor magyar fiúk jártak... 1-2. = M. honvéd. 2003. 3. 16., 4. 16., 18.

1024. A doni hadsereg pusztulása. = História. 2003. 1. 14-18.
60. évforduló – A korábban megjelent cikkekből válogatás. Írták: Sípos Péter,

Sára Sándor, Csoóri Sándor, Diószegi István.

1025. *Szabó Péter*: A Don menti téli hadműveletek. 1943. január 12. – február 10. = Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. [Bp.] Corvina, 2003. 255-272.

1026. *Punka György*: Csapdába zárva. A sztálingrádi csata. 2. rész. = Aero magazin. 2003. 1. 57-61.
l. r. = u.o. 2002. 12.

1027. *Kuntár Lajos*: A véres Don. A 2. honvéd hadsereg Don menti harcai. 2. kieg. kiad. Szombathely, Vasi Szle. Szerk., 2003. 233 p. ill.
Részlet: Vasi szle. 2003. 2. 151-158.

1028. *Bársony Attila*: Harckocsitemető. A Citadella-hadművelet. = Aranysas, 2003. 7. 60-65.
Kurszk

1029. *Hovanyecz László*: Angyalfej őrangyalkának. Hatvan esztendeje történt: magyar tragédia a Don-kanyarban. = Népszabadság. 2003. 9. 20-21.

1030. *Dombrády Lóránd*: A Kállay-kormány elszakadási törekvései. = A magyar hadtörténelem évszázadi. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 307-320.

1031. *Ormos Mária*: 1944. március 19. = Tovább. A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének évkönyve. 2004. Bp. MEASZ, 2003. 51-63.

1032. *Veress D. Csaba*: Magyarország hadikrónikája 1944-1945. 2., A Dunántúl elleni szovjet támadástól a német Birodalmi Védőállás áttöréséig. 1944. november 7. – 1945. április 13. Bp. Militaria Tört. Hagyományőrző és Hadisírgond. Alapítv., 2003. 485-1173 p.

1033. *Török Benjámin*: Nagyrábé ostroma. = Militaria. 30. 2003. 1058-1063.

1034. *Mihályi Balázs*: Harcok a Kerepesi úti temetőben. = M. honvéd. 2003. 47. 16.
1945 január

1035. Festung an der Donau. Unterlagen über die um Budapest geführten Kämpfe 1944/45 in der Sammlung des Budapester Militärhistorischen Archivs = Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944-45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. [Red. u. einl. Norbert Számvéber.] 2. neu bearb. u. erw. Ausg. Bp. Hadtört. Lvt.; Freiburg im Breisgau, Bundesarch.-Militärarch., 2003. 268 p. (Materialen aus dem Bundesarchiv, 14.)

1036. *Számvéber Norbert*: Páncélioscsata Székesfehérvárnál. = M. honvéd. 2003. 17. 16-17.

1037. *Tamáska Péter*: Április 4-ről szólt az ének. = M. nemzet. 2003. 79. 7.

1038. *Bán Éva*: Budapest-Lisszabon, 1944-1945. = Valóság. 2003. 6. 38-47.

1039. *Mező Ferenc*: Japán birodalmi törekvései és veresége. A csendes-óceáni hadszíntér. = História. 2003. 1. 29-32.

1040. *Horváth Zoltán*: Az előretolt helyőrség. Hősies helytállás a Wake szigetén. = Aranysas. 2003. 1. 54-61.
1941. december

1041. *Horváth Zoltán*: Ahol megtört a lendület. Csata a Korall-tengeren. = Aranysas. 2003. 3. 48-55.
1942.

1042. *Horváth Zoltán*: A füstbe ment terv. Sorsdöntő ütközet Midway-nél. = Aranysas. 2003. 5. 48-52.
1942. június 3.

1043. *Horváth Zoltán*: A tizennégykarátos repülő. = Aranysas. 2003. 6. 46-51.
Aleut-szigetcsoport elleni hadjárat, 1942.

1044. *Horváth Zoltán*: Mennykőcsapás az éjszakából. A guadalcanali húsdaráló. = Aranysas. 2003. 7. 48-53.
1942. augusztus

1045. *Horváth Zoltán*: Kaktusztüske a japánok körme alatt. 1-2. = Aranysas. 2003. 9. 48-52., 10. 48-52.
Guadalcanal, 1942-1943

1046. *Horváth Zoltán*: Az acélóriások végső harca. Megsemmisítő japán vereség Leyte szigeténél. = Aranysas, 2003. 11. 48-55.
1944. október. 20-25.

1047. *Sides, Hampton*: Kísértetkatonák. A második világháború legdrámaibb küldetésének elfeledett története. Bp. Gabo, 2003. 377 p. 16 t. ill.
Eredeti cím: Ghost soldiers. The forgotten epic story of world war's most dramatic mission.
Fülöp-szigetek, 1945.

1048. *Weinberg, Gerhard L.*: Méterről méterre. Okinava, 1945. április 1. – július 2. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 258-272. (Faktum)

1049. *Péterfi András*: Nagyhatalmak fegyveres konfliktusokban. 1945-2002. = História. 2003. 2. 31-35.

1050. A biztonság megértése felé: fegyverzetellenőrzési, leszerelési és bizalomerősítési kislexikon. Összeáll. Steve Tulliu, Thomas Schmalberger. A magyar nyelvű változatot szerk. ... Póti László, Tálas Péter. ZMNE SVK, 2003. 295 p.

1051. *Bíró László*: Sztálin. Diktatúra és a Nyugat „utolérése". = História. 2003. 3. 22-29.

1052. *Botlik József*: Kárpátalja mint Zakarpatszka Ukrajna autonóm szovjet tagköztársaság, 1944. november 27. – 1946. január 22. 1-2. = Valóság. 2003. 10. 56-78., 11. 17-38.

1053. A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, 1945-1947. Szerk. Feitl István. Sajtó alá rend., jegyzetek Baráth Magdolna, Cseh Gergő Bendegúz, Figder Éva, Szücs László, Vass István. Bp. Napvilág, 2003. 453 p. ill.
Ism.: Pünkösti Árpád: A demokrácia be- és kivezetése. = Népszabadság. 2003. 137/2. 9.

1054. *Bischof, Günter*: Eindämmung und Koexistenz oder „Rollbak" und Befreiung? Die Vereinigten Staten, das Sowjetimperium und die Ungarnkrise im Kalten Krieg, 1948-1956. = Die Ungarnkrise 1956 und Österreich. Wien [etc.], Böhlau, 2003. 101-127.
Az Egyesült Államok, a szovjet hatalom és a magyar válság a hidegháború idején, 1948-1956.

1055. *Kiss J. László*: „Német országoktól" Németországig. A német kül- és biztonságpolitika a nemzeti önazonosság változásainak tükrében. Bp. ZMNE SVK, 2003. 102 p. (Védelmi tanulmányok, 52.)

1056. *Dunai Péter*: 1953: A kétnapos keletnémet felkelés, = Népszabadság. 2003. 140/2. 7.

1057. *Keresztes Lajos*: Pofon a diktatúrának. Ötven éve robbant ki a német munkástüntetés. = M. nemzet. 2003. 143. 32.

1058. *Frey, Marc*: Egy gyarmatbirodalom vége. Dien Bien Phu, 1954. március 13. – május 7. = A világtörténelem nagy csatái Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 273-284. (Faktum)

1059. *Horváth Gyula*: Perón bukása 1955-ben a magyar levéltári források tükrében. = Világtörténet. 2003. ősz-tél. 66-78.

1060. *Nagy Tamás*: Katonapolitika a hidegháború kezdetén, 1945-1948. = Valóság. 2003. 6. 77-88.

1061. *Nagy, Tamás*: Mad'arská vojenská politika v letech 1948-1956. = Historie a vojenství. 2003. 3-4. 666-671.
A magyar katonapolitika, 1948-1956.

1062. *Király Béla*: Az elvetélt és az első valóságos háború szocialista országok között. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 323-335.

1063. *Kiss Sándor, M.*: A magyar társadalom útja az 1956-os forradalom-szabadságharchoz. = Kortárs. 2003. 6. 114-128.

1064. *Horváth Miklós*: 1956 hadikrónikája. [A képeket vál. Bánffyné Kalavszky Györgyi.] Bp. Akad. K., 2003. 482 p. 32 t. ill.
Ism.: Kacsó Lajos. = M. honvéd. 2003. 24. 16.
Kacsó Lajos. = M. honvéd. 2003. 49. 20.

1065. *Horváth Miklós*: A Magyarország ellen végrehajtott szovjet agresszió: A „Hullám" és „Forgószél" fedőnevű hadműveletek. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 336-353.

1066. „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. [Szerk. Horváth Miklós.][A képanyagot ... Bánffyné Kalavszky Györgyi válogatta.] Bp. Hadtört. Int. és Múz., 2003. 263 p. 16 t. ill.

1067. *Horváth Miklós*: Jutadomb – 1956. = Hadak útján. 491. 2003. 8-9.

1068. *Horváth Miklós*: Jutadomb – 1956. = M. honvéd. 2003. 46. 16., 18.

1069. *Fomin, Vitalij Ivanovič*: Bankett. - - az 1956. novemberi magyar-szovjet megállapodásról, egy hamisított táviratról és az asztalra dobott kesztyűről. [Riporter:] Kő András. = M. nemzet. 2003. 272. 25.

1070. *Eörsi László*: Mítoszok helyett – 1956. Bp. Norán, 2003. 388 p.
Ism.: Vargyai Gyula. = Hadtört. közlem. 2004. 388 p.

1071. *Eörsi László*: Mítoszok helyett 1956-ról. [Riporter:] Szigethy András. = Népszabadság. 2003. 256/2. 14.
Mítoszok helyett – 1956 című könyve kapcsán.

1072. *Eörsi László*: A (II. kerületi) Nemzeti Forradalmi Bizottmány. A Magyar Nem-

zeti Forradalmi Bizottmány megalakulása. = Évkönyv. 11., 2003. Bp. 1956-os Int., 2003. 208-222.

1073. Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2., Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban. Bp. Nagy I. Alapítv., 2003. 317 p. ill.
Szerzők: Frisnyák Sándor, Fazekas Csaba, Ungváry Rudolf, Horváth Miklós, Cseh Zita, Cseh Géza, Dikán Nóra, Szabó Róbert, Kiss József, Szakolczai Attila, Ripp Zoltán, Molnár Adrienne.

1074. A vidék forradalma. 1956. 1. Szerk. Szakoczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Int., Bp. Főv. Lvt., 2003. 426 p.
Szerzők: Szakolczai Attila, Orgoványi István, Tóth Ágnes, Somlai Katalin, Farkas Csaba, Valuch Tibor, Cseh Zita, Cseh Géza, Dikán Nóra.

1075. *Fekete István*: 1956 szolnoki katonai eseményei. A helyi és a szovjet fegyveres erők tevékenysége az 1956-os forradalomban. = Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve, 18. Szolnok, 2003. 225-273.

1076. *Kecskés Gusztáv*: A NATO és az 1956-os magyar forradalom. Nemzeti és „világpolitikai érdek". = História. 2003. 5-6. 3-6.

1077. *Serediuc, Mircea*: Încercarea R. P. Ungare de a se retrage din structurile organizatiei Tratatului de la Varşovia. = Revista de ist. milit. 2003. 1-2. 9-12.
Magyarország kísérlete a Varsói Szerződésből való kiválásra.

1078. *Tischler János*: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül." Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején 1956-ban és 1980-81-ben. Bp. Jelenkor, 1956-os Int., 2003. 260 p.
Ism.: Révész Sándor: Kádár népe, Gomulka népe. = Népszabadság. 2003. 278/2. mell. 12.
Stier Gábor: Két forradalom. 1956 lengyel és 1981 magyar fogadtatása. = M. nemzet. 2003. 249. 39.

1079. *Tischler János*: Lengyelek a forradalomban. = Népszabadság. 2003. 247/2. 8-9.

1080. Die Ungarnkrise 1956 und Österreich. Hrsg. v. Erwin A. Schmidl. Publ. Landesverteidigungsakademie. Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 2003. 317 p. 16 t. ill.
Az 1956-os magyar válság és Ausztria.
Ism.: Nurber Ibolya. = Századok. 2003. 3. 769-772.

1081. *Speckner, Hubert*: „...wenn einwandfrei erkannter Feind..." Die Vorbereitung der Sprengung von Donaubrücken während der Ungarnkrise 1956. = Truppendienst. 2003. 1. 36-42.
A Duna-hidak felrobbantásának előkészítése az 1956-os magyar forradalom idején.

1082. *Bader, Stefan*: General Erwin Fussenegger 1908 bis 1986. Der erste Generaltruppeninspektor des Österreichischen Bundesheeres der Zweiten Republik. Wien, Bundesmin. für Landesvert., 2003. 303 p. XVI, t. ill. (Schriften zur Geschichte des Österreichischen Bundesheeres, 1.)
Fussenegger tábornok, 1908-1986. A második Osztrák Köztársaság hadseregének első csapat-főszemlélője. – Magyar vonatkozások: 1956-os események.

1083. *Rainer M. János*: Ötvenhat után. Bp. 1956-os Int., 2003. 286 p.

1084. *Rainer M. János*: Kádár nem akart csapatkivonást! Beszélgetés - - történésszel. = Élet és tud. 2003. 43. 1354-1365.

1085. *Szani Ferenc*: A Magyar Néphadsereg, 1957-1989. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 354-476.

1086. *Kis Tibor*: De Gaulle és az elfeledett harkik. = Népszabadság. 2003. 265/2. 7.
Algériai függetlenségi háború, 1954-1962.

1087. *Gaulle, Charles de*: A reménység emlékiratai. 1., Az újjászületés, 1958-1962. Szerk. és a szöveget az eredetivel összevetette J. Nagy László, Ferwagner Ákos. Szeged, Gradus ad Parnassum, 2003. 223 p.
Eredeti cím: Mémoires d'espoir. La renouveau, 1958-1962.

1088. *Király Béla*: A forradalom folytatása Ázsiában, 1961. Bp. Atlanti Kut. és K. Közalapítv., 2003. 191 p. ill.

1089. *Daugherty, Leo J.*: A vietnami háború napról napra. Debrecen, Hajja, 2003. 192 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The Vietnam War day by day.

1090. *Elron, Zeev*: Izrael visszafojtja lélegzetét. Sínai, 1973. október 3-24. = A világtörténelem nagy csatái. Szalamisztól Sínaiig. [Bp.] Corvina, 2003. 285-300. (Faktum)

1091. *Gál József*: Az Engesztelés-napi háború. Harminc éve történt. = Aranysas. 2003. 10. 60-65.
Negyedik arab-izraeli háború, 1973.

1092. *Gazdik Gyula*: Az oslói folyamat múltja és jelene. = Bolyai szle. 2003. ksz. 157-171.

Izrael-palesztin konfliktusok az 1990-es évektől.

1093. *Galgóczi István*: A közel-keleti események. 2000. május – 2001. május. = Bolyai szle. 2003. ksz. 134-156.

1094. *Békés Csaba*: Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. = Évkönyv. 11., 2003. Bp. 1956-os Int., 2003. 223-256.

1095. *Békés Csaba*; *Illényi Balázs*: A majdnem affér. Magyar-szovjet „egyeztetés" Afganisztán-ügyben, 1980. = HVG. 2003. 49. 83-86.

1096. *Sajtos Z[oltán]*: Afganisztáni tanulságok. Háborús visszatekintés. 1-2. = Aero magazin. 2003. 2. 26-27., 3. 32-33.

1097. *Szőcs László*: Afgán hadurak texasi partnere. = Népszabadság. 2003. 161/2. 8. Wilson, Charlie

1098. *Jakus János*; *Gerencsérné Tóth Krisztina*: A tálib rendszer és az al-Kaida terrorszervezet elleni küzdelem Afganisztánban. Egyetemi segédlet. Bp. ZMNE. 2002. 101 p. ill.

1099. Politkovskaâ, Anna: A második csecsen háború. Bp. Gabó, 2003. 350 p.
Ism.: Frideczky Frigyes. = Valóság. 2003. 6. 101-108.

1100. *Mesić, Stjepan*: Jugoszlávia nincs többé. [Bp.] Helikon, 2003. 405 p.
Eredeti cím: Kakoje stušćna Jugoslavija.

1101. *Juhász József; Márkusz László; Tálas Péter*; *Valki László*: Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Bp. Zrínyi, 2003. 328 p.
Ism.: Hovanyecz László: Kinek a háborúja? = Népszabadság. 2003. 226/2. mell. 12.
Kacsó Lajos: A délszláv háború és béke titkai. = M. honvéd. 2003. 29. 19.
Pataky Iván: Béke, vagy csak elhalasztott háború? = Új honvédségi szle. 2004. 2. 136-139.

1102. *Borsányi András*: A titói Jugoszlávia szétbomlára. = Új honvédségi szle. 2003. 1. 74-96.

1103. *Tálas Péter*: Az Európai Unió és a délszláv válság. 1-2. = Felderítő szle. 2003. 2. 18-39., 3. 5-28.

1104. *Szilvágyi Tibor*: Az albánság ellentmondásos szerepe a nemzetközi biztonsági rendszerben. = Felderítő szle. 2003. 2. 40-58.

1105. *Szilvágyi Tibor*: A koszovói válságkezelés tanulságai. = Felderítő szle. 2003. 4. 132-142.

1106. *Szilágyi Imre*: Sikerek és dilemmák Szlovénia biztonságpolitikájában, 1990-2002. Bp. ZMNE SVK, 2003. 100 p. (Védelmi tanulmányok, 46.)

1107. *Rostoványi Zsolt*: Irak három háborúja. = Rubicon. 2003. 3-4. 116-130.

1108. *Rostoványi Zsolt*: Az iraki válság. Időszerű tájékoztató a Magyar Honvédség személyi állománya számára. [Kiad.] HM HVK Személyügyi Csfség. Bp. Zrínyi, 2003. 31 p.

1109. *Horváth Csaba*: Két háború az öbölben. = Népszabadság. 62. 32-33.
Irak háborúi, 1980-1998.

1110. A második öbölháború célpontja: Irak. = Népszabadság. 2003. 54. 7.

1111. *Valki László*: Akár meg akarják támadni Irakot, akár nem. = Mozgó világ. 2003. 1. 63-67.

1112. *Szőcs László*: „Hogyan nyerjük meg a békét?" Háború, megszállás, stabilizáció. Amerika esete Irakkal. = Népszabadság. 2003. 179/2. mell. 6-7.

1113. *Zord Gábor László*: Ostromállapot. A haditervek ritkán élik túl az első találkozást az ellenséggel. = Aranysas. 2003. 5. 28-31.
Irak

1114. *Wirth Endre*: A háború materiális okairól. = Népszava. 2003. 97. Szép szó mell. 1.
Iraki háború

1115. *Venicz László; Németh Miklós*: Az Irak elleni hadművelet végrehajtásának elgondolás-változatai. = Felderítő szle. 2003. 1. 5-28.

1116. *Jakus János*; *Ombódi Károly*: Az Irak elleni koalíciós háború lefolyása és a hadművelet elsődleges tapasztalatai. = Felderítő szle. 2003. 2. 80-104.

1117. *Kis-Benedek József*: Az iraki háború tanulságai. = Bolyai szle. 2003. 3. 5-17.

1118. Irak egykor és ma. Összeáll. Szász István. = Népszava. 2003. 45. Szép szó mell. 2-3.
Kronológia. - Irak fegyverzete.

1119. *Andok Ferenc*: Az iraki üzenet. = Kritika. 2003. 5. 20-23.

1120. *Gyarmati István*: Irak – mi közünk hozzá? = Népszabadság. 2003. 66. 12.
Hozzászólás: Solymosi Frigyes. = Népszabadság. 2003. 75. 12.

1121. *Asmus, Ronald D.*: A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása. Bp. Zrínyi, 2003. 464 p.
Eredeti cím: Opening NATO's door. How the alliance remade itself for a new era.

1122. *Csabai György*: Magyarország kikövezett útja a Varsói Szerződéstől a rendszerváltozáson át a NATO-ba. = Kat. logisztika. 2003. 2. 5-27.

1123. *Szántó Mihály*: Hazánk NATO-csatlakozásának menetrendje. = A magyar hadtörténelem évszázadai. Bp. Atlanti Kutató, Petit Real, 2003. 379-385.

1124. *Szabó János*: Haderőváltás Magyarországon. A rendszerváltás konfliktusai, kezelésük története és perspektívái a védelmi szektorban, 1989-2001. Bp. Polg-Art, 2003. 411 p.

Ablonczy Balázs 742
Ács Tibor 332
Ádám Zoltán 533
Aggházy Kamil 20
Ágost, II. 890
Ágoston Gábor 832-835
Alexandrosz, III. 789
Almási Tibor 629
Amaczi Viktor 36, 37, 39, 53, 204, 238, 307, 325, 431
Amin Dada, Idi 637
Andaházi Szeghy Viktor 8, 1019, 1020
Andai Ferenc 523
Andok Ferenc 1119
Andor László 533
András, III. 679
Andreánszky Jenő 638
Antoche, Emanuel Constantin 827
Arafat, Jaszer 639
Arany Elemér László 556
Aranyi László 504
Árpádok 630, 800
Asmus, Ronald D. 1121
Aszalay Ferenc 640
Asztalos Miklós 795

Babucs Zoltán 8, 299
Babucsné Tóth Orsolya 8, 391, 687
Babus Endre 16
Baczoni Tamás 8, 88
Bader, Stefan 1082
Baka, Igor 989
Bakay Kornél 33
Balaskó Edina 544
Bálint József 612
Balla Tibor 114, 187, 549, 958-960, 997
Balló István 89
Balogh Béni, L. 602
Balogh F. András128
Balogh István 726
Balogh Piroska 785
Balsamini, Luigi 1008
Bán Attila 8
Bán Éva 1038
Bánffyné Kalavszky Györgyi l. Kalavszky Györgyi
Bánhegyi Zsolt 6
Bankó Dániel 641
Bánkúti Imre 724, 726, 891
Baranyó György 324
Baráth Julianna 152
Baráth Magdolna 1053
Barbier, M. K. 197
Bárdossy László 642
Bariska István 170, 850
Barna Péter 487
Bársony Attila 1028
Barta Gábor 847
Barta János 629, 895
Barta Róbert 758
Basics Beatrix 107
Báthory Kristóf 858
Batthyány-Strattman család 754
Batu kán 812
Bayer Ágost 643
Becker, Frank 938
Becsei Miklós 404, 708
Becze Csaba 988, 998
Beer, Mathias 400
Békés Csaba 1094, 1095
Bél Mátyás 329
Belcznay Károly 644
Bellert, Morris 579
Bem, Josef 645
Bencze Balázs 427
Bencze László 960
Bene János 314
Benedek András, S. 905
Benits Péter 801
Benkő Mihály 91
Bercsényi László 150
Beregnyei József 321
Beretzky Ágnes 733
Berghahn, Volker 949
Berija, Lavrentij 646
Barnardini, Augusto 188
Bernáth László 1009
Berta Tibor 390
Bertalan György 705
Berténvi Iván 629
Besze János 647
Bezerédy Imre 170
Biczó Henriett 236
Bilik Péter 437, 1004
Bin Laden, Oszama 285
Bíró László 1051
Bischof, Günter 1054
Bismarck, Otto v. 936
Blasszauer Róbert 548
Blazovich László 718

Blinken, Donald 463
Bodor Imre 8, 333
Bogdándy Sándor 648
Bognár Nándor 335
Bojtár B. Endre 533
Bojtásné Damó Csilla 3
Bolyósné Ujfalusi Éva 3
Bóna Eszter 138
Bona Gábor 76
Bonhardt Attila 8
Borda T. Lajos 649
Bordás-Giesz István 990
Bordi Zs. Lóránd 594
Borhi László 655
Borhy László 790
Boronkai Szabolcs 100
Boros Géza 361
Borsányi András 991, 1102
Borzestowski, Waldemar 889
Bostan, Idris 419
Botlik József 1052
Botlik Richárd 849
Bottyán János 650-652
Bowen, Robert M. 298
Bőhm Ágnes 403, 515
Böhm Jakab 14, 510, 687
Böhm Vilmos 517, 518
Böszörményi László 653
Braham, Randolph L. 521
Brandt Gyula 303
Bréhier, Louis 804
Bruckner János 572
Bull, Marcus 815
Bulloch, John 217
Burrows, Gideon 406
Bús János 135, 541
Butler, Rupert 293
Buzogányi Lajos 571
Büki Pálné 617

Carp, Cornel 992
Chant, Christopher 452
Churchill, Winston 362, 654-657, 676, 993
Coil, Spencer A. 84
Corum, James S. 999
Crosby, Francis 453
Cross, Robin 1005
Csabai György 173, 1122
Csákváry Ferenc 8, 743
Csapody Tamás 233
Csatáry György 615, 721
Cséfalvay, František 986
Cseh Gergő Bendegúz 1053
Cseh Géza 1073, 1074
Cseh Zita 1073, 1074
Csepregi Klára 564
Csepregi Oszkár 564
Cserba Júlia 106
Cseresnyés Géza 622
Cserey Zoltán 912
Cseri Péter 35
Csikány Tamás 171, 203, 605, 929, 931, 932
Csíki Tamás 521
Csobáji Csaba 658
Csombor Erzsébet 647
Csonkaréti Károly 81
Csoóri Sándor 1024
Csorba György 782
Csorba László 629
Csordás Lajos 356
Csulay Imre 777
Czaga Viktória 360
Czékus Zoltán 278
Czettler Antal 996
Czetz János 659, 660
Czigány István 871, 876, 884-886, 910
Czigány Lóránt 78

Da Vinci, Leonardo 44
Dajka József 335
Dalmadi Jenő 661
Dangl, Vojtech 334, 952
Daniss Győző 56, 760, 918
Daugherty, Leo J. 1089
David, Auel V. 218
Dávid Géza 873
Davis, Don 449
Deák Ferenc 662, 663
Deák István 978
Demeter János 527
Demeter László 156
Demeter Sándor 669
Demşea, Dan 926
Dér Dezső 925
Déry Zoltán 364
Derzsó László 555
Dési János 516
Dezső Tamás 117
Dienes Dénes 723
Dikán Nóra 1073, 1074
Diószegi István 1024
Dobszay Tamás 739
Dohle, Oskar 732
Dombrády Lóránd 147, 1016, 1030
Domokos György 585, 798, 846, 855
Domokos László 531
Dorn, Marta 620

Dömötörfi Tibor 77
Dragotă, Gheorghe 597
Draskóczy István 629
Dubois, Pierre 816
Duchon, Jozef 600
Dunai Péter 1056

Éber Sándor 114, 907
Eby, Cecil D. 1015
Egyed Ákos 690
Ehrenberger Róbert 14, 165
Elek Balázs 507
Elekes Éva 532
Elron, Zeev 1090
Emecen, Feridun M. 837
Engel Pál 716, 796, 820, 825
Eörsi László 636, 1070-1072
Erdődy Gábor 99
Erostyák Zoltán 710
Eszenyi Tamás 693
Etényi Nóra, G. 92-94

Fábián Zsolt 609
Fabó Beáta 59
Fakász János 927
Fakász Mihály 433
Fakász Mihály 927
Farkas Csaba 1074
Farkas Gyöngyi 8, 14, 510
Farkas Mihály 665
Farkas Vladimir 664, 665
Fáy Zoltán 592, 606, 974
Fazekas Csaba 1073
Feitl István 1053
Fejér Tamás 858
Fekete István 315
Fekete István 1075
Fekete István, Gy. 132, 365, 584, 651
Feld István 619
Fenyő István 923
Ferch Magda 120
Ferdinánd, I. 666, 843, 844
Ferwagner Péter Ákos 285, 639, 1087
Figder Elemér 683
Figder Éva 1053
Fiziker Róbert 728, 983
Fodor Pál 830, 873
Fomin, Vitalij Ivanovič 1069
Fónagy Zoltán 739
Font Márta 808
Ford, Roger 435
Fowler, Will 177
Földesi Ferenc 384
Földi Pál 282
Förster, Jürgen 1001
Förster, Stig 761, 845
Frank Tibor 1014
Frey Marc 1058
Fricsay Richárd 133
Frideczky Frigyes 1099
Fridvalszky János 672
Frisnyák Sándor 1073
Funk, Otto 667
Fussenegger, Erwin 1082
Fülöp Éva 108
Fülöp Tibor 26
Fülöp Tibor Zoltán 340
Für Lajos 668

Gabányi János 12
Gábor Áron 669
Gál Attila 510
Gál Gyula 1006
Gál József 49, 50, 52, 484, 490, 495, 498, 580, 1091
Galgóczi Erzsébet 720
Galgóczi István 1093
Gallagher, Wagner 5
Galván Károly 687, 717
Gáspár Tibor 608
Gáti Nándor 763
Gaulle, Charles de 1086, 1087
Gazda István 234
Gazda József 547
Gazdik Gyula 1092
Gazsi Lajos 209
Gazsó Imre 198
Gebei Sándor 398, 888, 890
Gecse Mariann 430
Géczi Zoltán 281, 451, 701
Gehrke, Hans-Joachim 787
Gerencsérné Tóth Krisztina 1098
Gergely András 914, 918, 919, 923
Germuska Pál 407
Gibás Andor 460
Glatz Ferenc 58, 882
Godó Ágnes 1010
Gosiorovsky, Ivan 671
Gosztola Annamária 740
Gömbös Gyula 980, 981
Göncz László 1013
Görföl Jenő 357, 624
Görgei Artur 509, 663, 763
Gracza György 920
Gratz Gusztáv 146
Gréczy Zsolt 121, 665
Grestenberger, Erwin Anton 446
Gróf Károly 595, 719
Gulyás Géza 205

Guyon, Richard 781
Guzenko, Igor 219

Gyarmati István 1120
Győr Béla 180
György Péter 34
György Tibor 611
Győri László 901, 903
Györkei Jenő 369, 696
Gyulai Éva 640
Gyürk Ottó 512
Gyüszi László 267

Habsburgok 833, 839, 842, 854
Hadi István 670
Hadik András 671, 672
Hadnagy Szabolcs 863
Haffner, Sebastian 654
Hahn Veronika, R. 270
Hajagos József 925
Hajba Ferenc 35
Hajdú Péter 284
Hajdú Tibor 146, 190
Halász Iván 964
Halberstadt, Hans 418
Halmágyi Pál 551
Hámori Péter 477, 865
Haney, Eric L. 283
Hangodi László 252, 289-291, 352
Hapák József 55
Harai Dénes 328
Haraszti Éva, H. 349
Hargittai István 409
Hargittai Magdolna 409
Haris Lajos 434
Haris Ottó 434
Harmatta János 789
Harsányi Iván 1008
Hatala András 210, 426
Hauptner, Rudolf 440
Hausner Gábor 8, 18, 163, 764
Háy György 40, 260
Haynau, Julius 673
Hegedűs Ernő 207
Hegedűs Ferenc 317
Hegyi Klára 616
Hellenbarth Gyula 771
Hengl, Martina 840
Hentzi, Heinrich 359, 360
Héri Vera 66, 73
Hérincs István 302
Hermann Róbert 134, 145, 185, 395, 509, 603, 604, 645, 662, 663, 673, 687, 689, 762, 921, 922, 928, 930
Herzig, Heinz E. 786
Himmelsbach, Gerrit 828
Hintermeier, Heino 413
Hinterstossier, Hermann 85, 86
Hirschfeld, Gerhard 948
Hitler, Adolf 477, 674-677, 978, 981
Hoch, Martin 811
Hollins, David 199
Holló József Ferenc 60
Holló Szilvia Andrea 59
Holmes, George 818
Hóman Bálint 797
Horinka Ferenc 725
Hornyák Árpád 977
Horthy 34, 73, 146
Horthy István 570
Horthy Miklós 363, 972
Horváth Csaba 179, 192, 221, 545, 965, 1011, 1012, 1109
Horváth Gábor 456
Horváth Gábor 524
Horváth Gyula 941, 1059
Horváth József 596
Horváth Miklós 195, 1064-1068, 1073
Horváth Richárd 829
Horváth Sándor 570
Horváth Zoltán 254, 263, 560, 565, 757, 1002, 1040-1046
Housley, Norman 815
Hovanyecz László 114, 1029, 1101
Höbelt, Lothar 936
Höss, Rudolf 513
Hronsky, Marián 969, 970
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 1084
Hrusková, Eva 600
Hüse Károly 583, 584

Illényi Balázs 101, 896, 1095
Illés Andrea 114
Illésfalvi Péter 8, 544, 711
Imreh Sándor 678
Isserman, Maurice 995
István, I. 393, 679
Istvánffy Miklós 801
Iván Dezső 316
Ivánfalvi Attila 182
Izsák Norbert 168

Jakus János 1098, 1116
Janjetovic, Zoran 401
Janka László 133
Jánkfalvi Zoltán 255
Jankó Annamária 8
János Zsigmond 858

Jordan, David 237
Jósa Iván 131
Józsa Béla 294, 300, 343, 571, 598, 667, 707, 734, 1007
József Álmos 115
Juhari Zsuzsa 90, 792
Juhász Attila 230, 231
Juhász György 220
Juhász József 1101
Jung, Peter 189, 440

Kacsó Lajos 9, 19, 20, 27, 66, 147, 150, 351, 353, 367, 541, 556, 610, 659, 692, 695, 697, 749, 780, 781, 783, 950, 1064, 1101
Kádár Gábor 513
Kádár János 1084
Kaiser Ferenc 63
Kákonyi Péter 369
Kalavszky Györgyi, B. 8, 112, 113, 545, 1012, 1064, 1066
Kállai Attila 747
Kállay Miklós 1030
Kálmán Attila 341
Kálnoky Sámuel 768
Kaló József 525
Kántor Klára 650
Káplán György 319
Karasek, Rainer 939
Kármán Tódor 680, 681
Károly, I. frank király 682
Károly, I. magyar király 817
Károly, IV. 972
Károly, V. 851
Károlyi Sándor 878, 907
Károlyiné Barkóczi Krisztina 139
Kárpáti Endre 38
Kárpáti István 683
Katona Csaba 589
Katona M. István 7, 336
Katona Tamás 634
Katreba Zoltán 987
Kecskés Gusztáv 105, 1076
Kedves Gyula 8, 202
Keegan, John 166, 994
Kelenik József 864
Kende Éva 684
Kenyeres Dénes 317, 496, 610
Kerékgyártó Mihály 276
Keresztes Lajos 657, 784, 962, 1057
Kershaw, Ian 675
Keszthelyi Károly 253
Killinger, Manfred v. 992
Kincses Katalin Mária 8, 329, 345-347
Kinizsi Pál 319
Király Béla 764, 785, 1062, 1088
Király István 568
Kirr Géza 175
Kis Tibor 1086
Kis-Benedek József 223, 1117
Kiss Ferenc 355
Kiss Gábor 14, 235
Kiss Gábor Ferenc 394
Kiss J. László 1055
Kiss János 34
Kiss József 1073
Kiss Magdolna 744
Kiss Sándor, M. 1063
Kiss Tibor 304
Kiss Vendel 268
Klabacsek Gyula 414, 417
Klein, Bohus 951
Kmety György 781
Knopp, Guido 1000
Kocsis Lajos 536
Kohler, Alfred 842
Kolko, Gabriel 172
Kollonich Lipót 878
Kolonits Ferenc 946
Komár Krisztián 285, 639
Konok Péter 32
Kónya Ádám 350
Kónya Péter 906
Koprys, Tadeusz 887
Korbuly Dezső 724
Korbuly István 686
Korsós László 8
Kortüm, Hans-Henning 799
Kosáry Domokos 11, 216, 509, 766, 874
Kossuth Lajos 156, 185, 349, 350, 389, 394-397, 687-691, 739, 922, 932
Koszorús Ferenc 519, 520
Kottra Györgyi, Cs, 8, 82
Kovács Ágnes 139
Kovács Gusztáv 692
Kovács László 623, 624
Kovács Mihály, Fabricy 693-695
Kovács Péter, E. 843
Kovács S. Tibor 410
Kovács Vilmos 8, 415, 416
Kozák Gyula 664
Kozári Monika 746
Kő András 313, 1069
Köpeczi Béla 892
Kőszeghy Péter 798
Kővágó József 696, 697
Kővári László 262, 264, 458
Kövendy Károly 274
Kramer von Drauberg, Max 698

Krámli Mihály 63, 447
Krausz Tamás 741
Krenn, Peter 83
Kreutzer Andrea 8, 45, 97
Krisch András 511
Krista István 699
Kristó Gyula 629-631, 800, 817
Krizsán László 776
Kroener, Bernhard R. 911
Kronenbitter, Günter 870, 935
Krumeich, Gerd 948, 957
Kruppa Tamás 862
Kulcsár Péter 1
Kun József 687
Kun Miklós 219, 646
Kúnos Ignác 127
Kuntár Lajos 1027
Kurcz Béla 530
Kutasi József 344
Künzi, Giulia Brogini 944

Laczik Bálin 420
Laczovics Erika 510
Lagzi István 552
Lajos, I. magyar király 819
Lakatos Sarolta 67
László Zsigmond 669
Latour, Jean Claude 694
Lauesen, Michail M. van 251
Lehovits Imre 712
Lengvári István 769
Lengyel Ferenc 192, 965, 1012
Lenkefi Ferenc 13, 14, 510
Lenkey János 700
Lenkey Károly 700
Lenkey Zoltán 679
Liddel Hart, B. H. 166
Limpár Péter 625
Lincoln, Abraham 692, 783
Lippai Péter 178, 408
Lits Gábor 320
Littel, Robert 222
Lombosi Gábor 677
Lopocsi István 432
Lovas Gyula 208
Lovrencsics Lajos 617
Lőcsei Gabriella 30, 362
Lugosi József 8, 24
Lukacs, John 362, 656
Lukács Olga 380

Magyar Sándor 339
Magyari András 902
Major Anita 914
Majoros István 913
Makai Ágnes 8, 66, 70
Makk Ferenc 629, 630, 806
Makk László 183
Marco d'Aviano l. Márk, Aviánoi
Margittai Gábor 113, 166
Mária Terézia 356
Marjanucz László 396
Márk, Aviánói 868
Markó Árpád 898
Markó Elek 658
Márkusz László 1101
Marossy Endre 763
Marseille, Hans-Joachim 701
Marsigli, Luigi Ferdinando 909
Martin, Bernd 947
Márton Endre 702
Marton Zsolt 318, 569
Maruzs Roland 135
Matthaeidesz Konrád 51
Mátyás, I. Hunyadi 827, 829
Mazepa, Ivan Sztepanovics 703, 908
McNab, Chris 177
Mednyánszky Sándor 653
Medvecz Andrea 144, 153
Megtért István 312
Meindl, Karl 239
Menyhárt Ferenc 287
Merényi-Metzger Gábor 310, 311, 562, 698
Mérey Klára, T. 225, 308
Mesić, Stjepan 1100
Messerschmidt, Bendt 694
Mester Attila 491
Mészáros András 493
Mészáros Kálmán 14, 152, 535, 633, 883, 898, 899
Mészáros Vilmos 704
Mészáros Zoltán 385
Mezei Dávid 627
Mezey Barna 506
Mező Ferenc 1039
Michna György 751
Mihályi Balázs 1034
Mikrut, Jan 868
Miksa, II. 859, 941
Miltényi Miklós 232
Miskolczy Ambrus 915
Misóczki Lajos 383
Mitták Ferenc 330, 331
Mitták Zoltán 330
Mohos Nándor 296
Molnár Adrienne 1073
Molnár Máté 816
Molnár Mónika, F. 909

Molnár Tibor 537, 558
Moltke, Helmuth v. 936
Montgomery, John Flournoy 1014
Moravcsik Gyula 806
Moravek Elek 15
Móricz Lajos 705, 706
Moser Zoltán 370
Motmann, Cornelius Heinrich 214
Mölders, Werner 707
Mujzer Péter 242-245, 256, 257, 292
Munteanu, Petre Beşliu 618
Murádin Jenő 358
Muresan, Dan Ion 821
Mussolini, Benito 257

Nachtigal, Reinhard 549
Nagy András 45
Nagy Balázs 809, 812
Nagy Imre 1073
Nagy Kornél 708
Nagy László 95
Nagy László, J. 1087
Nagy Miklós Mihály 62-64
Nagy Pál, Felsőbüki 709
Nagy Sándor 710
Nagy Sándor hadvezér l. Alexandrosz, III.
Nagy Tamás 666
Nagy Tamás 1060, 1061
Nagy Vimos, Nagybaczoni 711, 712
Nagy Zsuzsa, L. 727
Nagy Kovács Elemér 500
Nagybaczoni Nagy Vilmos l. Nagy Vilmos, Nagybaczoni
Nagyné Babics Éva 309
Naményi Ildikó 28
Négyesi Lajos 61, 802, 803, 826
Németh Balázs 411
Németh Ernő 226
Németh György 75
Németh István 399
Németh Miklós 266
Németh Miklós 1115
Németh S. Katalin 128
Névai Gábor 145
Niederhauser Emil 893
Nizza, Angelus Gabriel 420
Noane, Dumitru 588
Nouzille, Jean 869
Nurber Ibolya 1081

Nyilas Gergely 567

Oborni Teréz 770, 844, 856, 857
Ogloblin, Olekszander 703
Olasz Lajos 1021
Olcsváry Botond 472
Ombódi Károly 1116
Orgona Angelika 123
Orgoványi István 1074
Orlowski, Leon 713, 714
Ormos Mária 143, 674, 913, 1031
Ortel, Hieronymus 841
Ortutay András 269, 643, 652
Ostoja-Mitkiewicz, Mieczyslaw 553
Ozorai Pipo 716
Ozoray család 715

Paál Gergely 412
Pacor család 22, 717
Pálffy Géza 169, 629, 836, 854, 860, 874
Palić, Milenko 718
Palkovics Károly 719
Pallagi Mária 963
Pálosfalvi Tamás 824
Palotás Emil 945
Palugyai István 454
Pandula Attila 65, 72, 74, 79
Papp Dezső 23, 98, 103, 215, 354, 371, 372, 376, 377, 445, 550, 635
Papp Imre 682
Papp Izabella 599
Papp Sándor 778, 863, 875
Parádi József 272, 273, 942
Pászti László 18, 678, 931
Pásztor Péter 288
Pataky Iván 610, 635, 761, 950, 1016, 1101
Patterson, Arthur 359
Pavlović, Darko 189, 199
Pázmány Péter 214
Pedrazzini, Jean-Pierre 118-120
Perau, Gabriel-Louis C. 200
Perczel Mór 395
Perényiek 721
Perger István 529
Perjés Géza 149, 326, 759
Perón, Juan Domingo 1059
Péter, I. 891, 908
Péter Gábor 720
Péter László 688
Péter Zsolt 439
Péterfi András 1049
Pethő Gergely, Gersei 768
Petrusány György 397
Pihurik Judit 718
Piritvi Mátyás 722
Plihál Katalin 55
Polaczek, Janusz 157
Politkovskaja, Anna 1099

Pollmann Ferenc 114, 136, 743, 953-955
Poór János 915
Pósán László 807
Póti László 1050
Pöhlmann, Markus 761, 948, 956
Preradovich, Nikolaus 691
Princip, Gavrilo 285
Pritz Pál 642
Punka György 41, 54, 469-471, 473-475, 485, 1003, 1026
Purdek, Imrich 773
Pünkösti Árpád 1053
Pünkösti Gábor 720

Rácz András 241, 444
Rácz Balázs 8, 135
Rácz Elemér 209, 501, 502
Rácz Etelka 858
Radek Tünde 128
Radvánszky Andrea 167
Rady, Martyn 688
Raffay Ernő 774
Rainer, Herwig 124
Rainer M. János 148, 1083, 1084
Rákóczi 6, 17, 28-30, 58, 68, 94, 95, 97, 123, 139, 151, 154, 155, 234, 306, 329, 330, 345, 410, 506-508, 615, 626, 632, 721, 723, 878, 880-889, 897, 901, 904-907
Rákóczi Ferenc, II. 67, 107, 144, 150, 215, 323-325, 346, 347, 351, 600, 640, 724-726, 777, 887-889, 891-896, 898, 900, 902
Rákóczi József 778, 779
Rassay Károly 727
Rauchensteiner, Manfried 948
Rauscher, Peter 853
Ravasz István 8, 374, 538-540, 950, 976, 1022, 1023
Rázsó Gyula 184
Redl, Alfred 728
Renz, Irina 948
Réti György 979-981
Révész Sándor 1078
Révész Tamás 464
Rieder, Kurt l. Géczi Zoltán
Ripp Zoltán 1073
Róbert Péter 522, 745, 761, 764
Roberts, Andrew 676
Rockberger, Nicolaus 767
Román István 729
Romanelli, Guido 730
Romsics Gergely 972
Romsics Ignác 975
Roosevelt, Franklin D. 996
Rostoványi Zsolt 772, 1107, 1108
Rozgonyiak 824
Rózsás János 557
Rumy Dániel 114, 762
Ruprecht Antal 997

Sabján Ferencné Marczin Borbála 731
Sághy Gyula 369
Ságvári György 8, 136, 306
Sajti Enikő, A. 402
Sajtos Zoltán 497, 1096
Sallai Gergely Pál 8, 69, 71, 110, 111, 140, 687
Sallai János 943
Sályi András 143
Sándor Tünde 342
Sára Balázs 128
Sára Sándor 1024
Sárhidai Gyula 421, 422, 443, 450
Sárközi Sándor 392
Scheiber Mirjam 715
Schenk, Gerhard 125
Schmalberger, Thomas 1050
Schmidl, Erwin A. 934, 1080
Schmidt László 441, 442
Schmidt Mária 31
Schneider, Constantin 732
Schönherr, Klaus 859
Schubert Katalin 323
Schulze, Reinhard 813
Schwinger, Rainer C. 810
Seaton-Watson, R. W. 733
Sebestyén Sándor 653, 700
Serediuc, Mircea 1077
Seres István 17, 127, 777
Sherwood, Peter 688
Showalter, Dennis E. 940
Showell, Jak P. 448
Sides, Hampton 1047
Sieche, Ervin F. 561
Simon F. Nándor 271
Simorjayné Gödry Nóra 322
Sipeki-Balás Lajos 734
Sípos Ferenc 96
Sípos Péter 1024
Siptár Dániel 880
Slovodskoj, Arkadij 481
Smith, Peter C. 482
Sofuoglu, Ebubekír 534
Solymosi Frigyes 1120
Solymosi József 614, 687
Sólyom Ildikó 735
Sólyom László 735
Somlai Katalin 1074
Soós István 265, 489

Soós István Dezső 258, 259
Soós Kálmán 144
Spangár András 768
Speckner, Hubert 1081
Speidel, Michael Alexander 788
Spira György 924
Štefansky, Michael 773
Stefka István 557, 661, 731, 756
Steinemann Tünde 238
Stemlerné Balog Ilona 22
Stier Gábor 1078
Stock János 737
Stromfeld Aurél 736
Suba János 942
Sudár Balázs 782
Sumichrast, Peter 989
Surjánszky Euszták 383
Süli Attila 8
Süttő Szilárd 819

Szablyár Péter 590, 591
Szabó A. Ferenc 4, 668
Szabó András 167
Szabó Attila 191
Szabó Béla 583
Szabó Iréne 542
Szabó János 327, 1124
Szabó József János 229, 373
Szabó Lajos, H. 621, 626, 897
Szabó László 738
Szabó Mária 141, 730
Szabó Miklós 47, 423-425
Szabó Miklós ny. mérnök alez. 423-425
Szabó Péter 193, 314, 541, 547, 1016, 1025
Szabó Róbert 1073
Szabó Sándor András 455
Szabó Sára, H. 941
Szabó Zoltán 613
Szakál Gyula 704
Szakály Ferenc 830
Szakály Sándor 216, 314, 635, 638, 729, 1017
Szakolczai Attila 702, 1073, 1074
Szalai Zoltán 375
Szálasi Ferenc 34, 35
Számvéber Norbert 14, 206, 1035, 1036
Szani Ferenc 176, 1085
Szántai Lajos 56
Szántó Mihály 194, 196, 1123
Szarka Klára 117
Szász Anikó 858
Szász Erzsébet 917
Szász István 279, 543, 1018, 1118
Szatucsek Zoltán 137
Széchenyi István 739
Székely György 831
Székely Melinda 791
Szekeres Gábor 25, 42-44, 87, 466, 486
Szélinger Balázs 285
Szemán Attila 68
Szendrei Lőrinc 514
Szentesi Csaba 459
Szentesi György 428, 681
Szentesi Zöldi László 518
Szentpály-Juhász Miklós 971
Szepesi József 247-250, 280, 305, 648, 722, 737, 748
Szeredy, Jozsef 933
Szerelmey Miklós 740
Szigethy András 148, 1071
Szigethy-Piros János 8
Szigetvári Krisztián 822
Szij Rezső 973
Szijj Jolán 8, 12, 14, 510, 736
Szilágyi Dániel 782
Szilágyi Imre 1106
Szilvágyi Tibor 1104, 1105
Szita László 546, 616, 744, 769, 850, 873, 995
Szitha Miklós 527
Szmolnik Lajos 579
Szoleczky Emese 8, 45, 508, 687
Szombathelyi Ferenc 525
Szőcs László 555, 1097, 1112
Sztalin, Joszif Visszarionovics 557, 741, 1051
Sztankóczy András 637
Szulejmán, II. 859
Szun-Ce 166, 167
Szűcs József 454
Szücs László 1053
Szűcs László 563, 576, 577, 607

Takács Andor 174
Takács László 467
Takács Tibor 587, 593
Takács Zoltán Bálint 794
Takáts Endre 234
Takáts László 234
Tálas Péter 533, 1050, 1101, 1103
Tállyai Pál 801
Tamás Edit 883
Tamás Zsuzsanna 798
Tamáska Máté 130, 601
Tamáska Péter 968, 1037
Tătar, Octavian 848
Tegzes Ferenc 126
Teleki Pál 363, 742
Teller Ede 409
Tersztyánszky Károly 743
Tetri, Juha E. 69

Theodorik, Nagy 744
Tibi, Bassam 772
Tihanyi Marietta 286
Tihanyi Tamás 387
Tilkovszky Lóránt 993
Tipary László 129
Tischler János 104, 1078, 1079
Tisza István 745
Tisza Kálmán 746
Tito, Josip Broz 220
Tomanic, Milorad 385
Tombor Jenő 102
Tombor Krisztián 109
Toperczer István 478-480
Torma Béla 212, 213, 793
Tóth Ágnes 1074
Tóth Ágoston 747
Tóth András 752
Tóth Árpád 966, 967
Tóth Ferenc 476, 573, 574
Tóth Ferenc 155, 200, 348, 752-754, 779
Tóth Ferenc /Francois, Baron de Tott/ 753
Tóth Kálmán 554
Tóth Károly 160
Tóth Lajos 748-751
Tóthi Gábor 161
Tott, Francois de l. Tóth Ferenc (Francois, Baron de Tott)
Tőkéczki László 745
Töll László 8
Török Benjámin 578, 1033
Török Zsolt 57
Tőrös Balázs 297
Tőrös István 750
Tősér Márton 805
Tringli István 823
Truscott, Peter 566
Tucă, Cornel 992
Tullin, Steve 1050
Turkolly Sámuel 776
Tusor Péter 214
Tuza Csilla 14
Tüdős S. Kinga 505

Udvari István 703
Udvarnoky Virág 526
Uhrman Iván 393
Újvári Miklós 363
Ungváry Krisztián 31, 32, 116
Ungváry Rudolf 1073
Urbán Attila 275

Vadász István 685
Vági Zoltán 513
Vajda, Marie-Francois 154
Vajna Tamás 201
Valki László 533, 1101, 1111
Valuch Tibor 1074
Vándor Károly 261
Várady Károly 278
Varga Attila 755
Varga Beáta 908
Varga E. László 713, 714
Varga J. János 546, 878
Varga László 388
Varga László, Á. 1074
Varga Mihály 21, 162, 164, 314, 706
Varga Szabolcs 852
Vargyai Gyula 1070
Várhegyi István 224
Várkonyi Ágnes, R. 879, 881, 894
Várkonyi Gábor 861
Várnai Zoltán 80
Varró István 872
Varsányi Mihály 405, 488
Vass István 1053
Vass Jenő Sándor 556
Vázsonyi Miklós 457
Végh Ferenc 867
Velikonja, Miltja 386
Venicz László 1115
Veres Mihály 211
Veress D. Csaba 1032
Veszprémy László 2, 14, 142, 764, 798, 799, 814, 815
Vida István Kornél 5
Vigh Kálmán 709
Vigh Károly 519
Villányi György 429
Villars, Claude-Louis Hector de 754
Viniczai Ferenc 210
Virilio, Paul 122
Visi Tibor 181
Vitek Tamás 785
Vogler, Günter 838
Vonyó József 769
Vörös Béla 499, 503, 628, 632, 900
Vyborny, Lee 449

Wachtler, Michael 961
Wallenberg, Raoul 516-518
Walter, Dirk 761, 937
Weigley, Russel F. 866
Weinberg, Gerhard L. 1048
Weninger László Vince 755
Wiest, Andrew 197
Willms, Johannes 916
Wilson, Charlie 1097

Winkelbauer, Thomas 839
Winkler Gusztáv 227, 228, 586
Wirth Endre 1114
Wittner Mária 756

Yamamoto Isoroku 757

Zachar József 15, 151, 743, 765, 775, 798, 877, 898, 904, 982
Zachar Péter Krisztián 158
Zadravecz István 758
Zainkó Géza 240, 460, 492, 680
Zakar Péter 381, 382, 389, 394
Zátonyiné Ódry Márta 322
Závodi Szilvia 8, 55
Zeidler Miklós 974, 985
Zetmann, Georg 72
Zgórniak, Marian 984
Zoltán Gyula 48, 481, 699
Zombori István 851
Zonda Tamás 641
Zord Gábor László 1113
Zörgő Tibor 159
Zrínyi Ilona 322
Zrínyi Miklós 759

Zsák Ferenc 461, 462, 468, 483, 494, 581, 582
Zsibrita László 436, 438
Zsigmond, Luxemburgi 819
Zsille Péter 46
Zsohár Melinda 135, 378, 379
Zsoldos Attila 186, 679
Zsolt Péter 167

Afganisztán 182, 1094-1097
Afrika 53, 284, 637, 944
Albánia 51, 1104, 1105
Algéria 1086
Amerikai Egyesült Államok 5, 36-42, 122, 179, 204, 222, 258-260, 262-265, 283, 288, 296-298, 307, 450, 504, 565, 692-695, 783, 937, 995, 996, 1004-1007, 1039-1048, 1053, 1054, 1097
Anglia l. Nagy-Britannia
antifasiszta ellenállás 515-520, 1008-1010
arab országok 639, 1090-1093
Argentína 532, 659, 660, 1059
Ausztria (Habsburg birodalom) 45, 46, 62-64, 84-86, 94, 124, 188-190, 218, 239, 261, 412-414, 434, 440, 446, 447, 549, 673, 732, 775, 814, 833, 839, 840, 842-844, 853, 854, 856, 857, 859-861, 864, 869, 870, 910, 911, 912, 934-936, 938, 939, 948, 952, 953, 983, 1080-1082, 1089, 1107-1120
l. még Magyarország (XVI. sz.-1918.)
ÁVH 526, 527, 664, 720

Balkán 386
l. még az egyes országoknál
békefenntartó művelet 183
békeszerződések 733, 861-863, 973-975, 1053
Belgium 99
bibliográfiák 1-4
Bizánc 804-806
Bulgária 242

csapattörténetek 282-284, 289-305, 683, 925
Csehszlovákia 970, 985-990
csendőrség 272, 274

Dél-afrikai Köztársaság 53
Délvidék 374, 401, 558, 587, 627, 1012, 1013

egészségügy 234-236
egyenruhák, felszerelés 83-89
egyesületek, klubok 280, 336, 388-392
ejtőernyőzés, ejtőernyős csapatok 88, 207, 297, 583, 584
életrajzok 12, 15, 20, 21, 118-120, 139, 147, 149, 383, 509, 515-520, 570, 571, 584, 628-760
l. még a NÉVMUTATÓ-t
elit alakulatok 281-284
első világháború 71, 84-86, 114-116, 124, 125, 127, 170, 173, 188, 189, 218, 235, 239, 310, 311, 352, 370, 372, 413, 433, 435, 452, 459, 536, 537, 547-550, 561-564, 596, 704, 732, 743, 948-963
emigráció 17, 112, 113, 534, 645, 692-695, 775-785, 933
emlékművek, emlékhelyek 12, 351-354, 356-365, 367-379
Erdély 380, 536, 588, 593, 594, 597, 609, 618, 672, 678, 690, 770, 848, 849, 856-858, 862, 902, 912, 918, 926, 1011
erkölcs, fegyelem 135, 164, 165, 326-328
érmek, kitüntetések 65-74
Etiópia 944
Európa 55, 154, 158, 271, 766, 767, 796, 838, 893-896, 913, 945, 978, 1010
l. még az egyes országoknál

fegyverek 24, 51, 410-432
Felvidék 351, 357, 388, 600, 601, 611, 623-625, 966, 967
fényképezés, filmezés 112-120
Finnország 292, 976, 997, 998
Franciaország 105, 200, 294, 754, 809, 828, 916, 917, 940, 957, 1058, 1086, 1087

gépjárművek 441-443
Görögország 75, 786, 787, 789, 917
gyalogság, gépesített gyalogság 82, 197, 295, 356, 410-417

háború általános kérdései 163, 164, 166-168, 172, 173
háborús bűnök, megtorlások 512-533
haderő 184-196, 198, 804, 876, 915, 921, 934, 950, 1085
hadifogság, internálás 127, 539, 540, 546-557, 559, 560, 729
hadigazdaság 403, 406-408, 854, 935, 1016, 1030
hadiipar 403-405, 419-422
haditechnika 403-504, 680, 681
haditengerészet, hajózás 62-64, 81, 237, 238, 310, 311, 446-450, 561-567, 757, 804
hadkiegészítés 185, 186, 190, 191, 194
hadművészet 166, 167, 169-179, 184, 800, 885, 931

l. még az egyes haderőnemeknél, fegyvernemeknél
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 8-15, 18-24, 26, 109, 150, 160, 161, 163, 164, 510, 522, 687, 717, 929
hadtörténettudomány 4, 142-165, 271
hadtudomány 142, 158, 166, 167, 409, 759
hagyományápolás 8-10, 12, 20, 23, 133, 329-379, 522, 626
határok, határvédelem 233, 272, 273, 321, 836, 837, 860, 942, 943, 969
helikopterek 492-497
helyi háborúk 122, 179, 223, 259, 262-265, 431, 478-480, 1058, 1086, 1089-1103, 1107-1120
helytörténet 108, 126, 144, 267-270, 463-466, 535-537, 585-627, 719, 726, 1074, 1075
hidegháború 409, 1054, 1060, 1061
híradás 499, 500
hírszerzés, elhárítás 111, 212-224, 504, 702, 728, 793
Hollandia 887
holokauszt 364, 512-524
Horvátország 169, 245

ifjúsági szervezetek 279, 280
India 439, 845
Irak 122, 223, 1107-1120
Izrael 1090-1093

Japán 238, 258, 259, 296, 430, 560, 757, 946, 947, 1039-1048
jelképek 75-82
jog 505-512, 525, 528, 530, 532, 533, 735
l. még háborús bűnök, megtorlás
Jugoszlávia 220, 401, 402, 533, 558, 977, 1012, 1013, 1100-1103

Kárpátalja 353, 614, 615, 927, 990, 1052
katonai kikézpés és nevelés 307, 312, 313, 315-325, 336, 384
katonai tanintézetek 307, 313, 315, 318-325, 384
katonai vezetés 170, 174-176, 178, 852
képzőművészet 107-111
keresztes háborúk 811, 815, 816
Kína 167, 430
Korea 179, 259, 263, 431
könyvtárak, könyvtári dokumentumok 5-7
Közel-Kelet 407, 639, 1090-1093
l. még az egyes országoknál
középkor 1, 142, 184, 186, 212, 213, 227, 393, 586, 587, 593, 594, 618, 630, 631, 679, 682, 716, 768, 792-831, 841
közlekedés, szállítás 225, 226, 232
kronológiák 459, 460, 626, 841, 897, 1032, 1089, 1118
külpolitika, diplomácia 713, 714, 753, 833-835, 847, 849, 856, 857, 861-869, 887-896, 922, 924, 936, 963, 969, 970, 973-975, 977, 979-981, 984-987, 991, 992, 1038, 1050, 1054, 1055, 1060, 1061, 1069, 1076, 1078-1082, 1084

Latin-Amerika 532, 659, 660, 941, 1059
légideszant csapatok 207, 298
légierő, repülés 26, 38-44, 46, 48-50, 52, 87, 132, 239-266, 296, 302-305, 315, 316, 392, 451-498, 568-584, 683, 698, 699, 707, 748-751, 998, 999, 1003, 1004, 1006,1021
légvédelem 208-211, 301, 423-425, 737
Lengyelország 104, 125, 157, 244, 551-553, 573, 713, 714, 888-890, 984, 1078, 1079
levéltárak 11-17, 390, 510, 687, 723, 754, 929
Litvánia 984
lovasság 109, 199-202, 314, 348, 671, 672, 752, 753, 813

Magyarország 588, 610, 622, 629, 762-767, 769-771, 774, 933
– **IX-XV. sz.** 1, 142, 184, 186, 212, 213, 227, 393, 586, 587, 593, 594, 618, 630, 631, 679, 716, 768, 793-798, 800-803, 806, 808, 812, 814, 817, 819-821, 823-827, 829-831, 841
– **XVI. sz.** 1, 83, 127, 169, 227, 228, 585-587, 592, 593, 616, 618, 666, 768, 798, 823, 832-836, 838-844, 846-864
– **XVII. sz.** 1, 83, 92, 93, 214, 380, 398, 420, 534, 627, 633, 754, 759, 768, 798, 836, 838-840, 865, 867-879
– **XVIII. sz.** 199, 380, 398, 671, 672, 693-695, 752, 753, 768, 775-779, 910, 912, 915
– – **1703-1711.** 6, 17, 28-30, 58, 67, 68, 94-97, 107, 123, 130, 139, 144, 150-155, 170, 215, 234, 306, 329, 330, 345-347, 351, 410, 506-508, 535, 600, 615, 626, 632, 640, 650-652, 721, 724-726, 739, 747, 878-907
– **XIX. sz.** 510, 687-691, 913, 914
– – **1800-1848.** 199, 225, 346, 709, 740, 915-917
– – **1848-1849.** 70, 76, 98, 99, 108, 134, 145, 156, 171, 185, 202, 203, 267-269, 331-333, 349, 350, 357-360, 381-383, 388-

390, 394-397, 589, 595, 599, 601-604, 614, 621, 623-625, 634, 645, 647, 653, 659, 660, 662, 663, 669, 673, 678, 685, 687-691, 700, 719, 739, 747, 780-783, 918-933
– – **1849-1900.** 22, 62-64, 77, 81, 112, 113, 187, 190, 272, 273, 356, 388-390, 412, 446, 509, 605-607, 645, 673, 692, 717, 780-783, 934-936, 938, 939, 942, 943
– **XX. sz.** 77, 272, 273, 510, 538-540, 680, 681, 773, 913, 942, 945
– – **1900-1918.** 62-64, 187-190, 308, 334, 347, 356, 412, 414, 434, 446, 447, 459, 511, 717, 728, 743, 745
– – – **1914-1918.** 71, 84-86, 114-116, 124, 125, 127, 173, 188, 189, 218, 235, 239, 310, 311, 352, 370, 372, 413, 459, 536, 537, 547-550, 562-564, 596, 704, 732, 743, 948-955, 958-961
– – **1918-1919.** 730, 736, 965-972, 977
– – **1919-1945.** 8-10, 34, 35, 73, 82, 100, 126, 146, 160, 191, 192, 216, 240, 247, 248, 277, 278, 289-291, 317, 318, 322, 403, 404, 434, 551-553, 635, 642, 711, 712-715, 733, 742, 758, 972-975, 977, 979-982, 985-993, 997, 998
– – – **1941-1945.** 23, 34, 35, 74, 101, 102, 110, 111, 173, 193, 207-209, 229-231, 246, 247-251, 253, 274, 282, 289, 291, 295, 299-301, 312-314, 354, 364, 375-379, 441, 443, 456, 482, 512-524, 541-545, 547, 553-559, 568-579, 583, 613, 628, 638, 641, 644, 649, 684, 686, 705, 706, 708, 710-712, 729, 734, 738, 748-751, 760, 950, 1009-1038
– – **1945-2003.** 8-10, 31, 32, 198, 207, 221, 261, 315, 316, 335, 336, 463-466, 496, 583, 628, 648, 683, 705, 706
– – – **1945-1956.** 78, 135, 194, 220, 323-325, 400-402, 467, 468, 525-527, 556, 557, 664, 665, 715, 720, 727, 735, 982, 1053, 1054, 1061
– – – – **1956.** 103-105, 117-120, 148, 195, 222, 528-530, 608, 636, 658, 661, 696, 697, 702, 756, 1054, 1061-1082
– – – **1957-2003.** 7, 88, 89, 196, 211, 233, 266, 275, 280, 302-305, 321, 337-344, 392, 407, 467, 468, 482, 580-584, 668, 670, 737, 785, 1078, 1083-1085, 1094, 1095, 1122-1124
második világháború 23, 34, 35, 74, 101, 102, 110, 111, 116, 139, 160, 170, 173, 193, 205-209, 229-231, 237, 241-259, 274, 282, 289, 291, 295, 299-301, 312-314, 354, 364, 375-379, 415, 416, 421, 426, 427, 435, 441, 443, 448, 451, 452, 456, 469-477, 482, 512-524, 541-545, 547, 553-559, 568-579, 583, 612, 613, 628, 638, 641, 644, 649, 654-657, 667, 674-677, 684, 686, 705-708, 710-712, 718, 729, 734, 738, 748-751, 760, 950, 994-1048
Mexikó 941
Mongol birodalom 812, 813
múzeumok 18-54, 109, 391, 453, 687
műszaki biztosítás, műszaki csapatok 227-233, 585, 586

Nagy-Britannia 217, 270, 349, 417, 654-657, 810, 887, 962, 993, 999
NATO 1076, 1121-1123
Német Demokratikus Köztársaság 1055-1057
Német Szövetségi Köztársaság 1055
Németország 52, 72, 74, 85, 92, 94, 112, 113, 206, 218, 237, 241, 279, 293-295, 320, 373, 399-401, 405, 408, 421, 426, 427, 444, 448, 451, 470-477, 513, 671, 674-677, 707, 807, 910, 911, 938-940, 955-957, 978, 979, 999-1007, 1031-1036, 1055
l. még második világháború
nemzetiségi kérdés 393-402
nemzetőrség, polgárőrség 267-270
néprajz 129
nők és a háború 138-141

ókor 786-791
Olaszország (Itália) 44, 112, 113, 214, 239, 257, 352, 372, 730, 780, 924, 944, 958-961, 979-981, 1004, 1008
Oroszország 47, 48, 127, 547, 549, 550, 566, 567, 703, 887, 891, 892, 908, 912, 946, 947, 955, 956, 964, 1099
l. még Szovjetunió
Oszmán birodalom l. Törökország

Pakisztán 439
páncélosok, páncélos csapatok 47, 206, 293, 294, 415, 416, 432-440, 686, 1007, 1028, 1036
Pannónia 744
párbaj 136, 137
pecsétek 123-126
polgári-katonai együttműködés 180-182
Portugália 1038
propaganda 92-96, 108-111, 121, 122

rakéták 421-427, 457, 458
régészet 60, 61, 90, 91
rendvédelmi szervek 267-270
Rhodesia 284
Római birodalom 788, 791
Románia 218, 254, 255, 396, 397, 774, 827, 943, 991, 992

sajtó 92-95, 97-106, 118-120
Spanyolország 256, 286, 436, 822, 895, 963
Svédország 515-518, 866
szépirodalom 127-129
Szerbia 49, 50, 126, 374, 385, 395, 1105
Szlovákia 43, 243, 334, 351, 357, 388, 951, 969, 970, 985-989
Szlovénia 1106
Szovjetunió 206, 219, 252, 256, 257, 261, 354, 375-379, 405, 424, 425, 429, 457, 478-485, 493-496, 514, 547, 557, 612, 647, 731, 741, 773, 784, 1000, 1001, 1017-1020, 1022-1029, 1032-1037, 1051-1054, 1062-1069, 1075, 1084, 1094-1096
l. még második világháború

tábori posta, bélyegek 124, 125
temetők, sírok 368-379, 538
térképészet, térképek 11, 55-59, 161, 747
terrorizmus és elhárítása 283-288, 1098
testőrség 270, 306
tisztek, tisztképzés 112, 113, 135, 307-316, 323, 324
l. még életrajzok
tiszthelyettesek, tiszthelyettesképzés 317-321, 384
l. még életrajzok
tömegpusztító fegyverek 287, 409, 421, 427-430
Törökország (Oszmán birodalom) 17, 83, 92, 128, 138, 419, 534, 546, 616, 777-779, 781, 782, 820, 821, 825, 826, 830, 832-837, 841, 846, 847, 849-851, 853-855, 859-865, 867-875, 912, 962
l. még Magyarország (XVI-XVII. sz.)
tudományos élet, konferenciák 150-165
tüzérség 203-205, 418-420, 432, 444

Ukrajna 144, 353, 514, 908
utazók 62-64

vallás, egyházak 168, 381-387, 758, 772, 868
várak, erődök 157, 203, 227, 228, 585-588, 592-594, 597, 600, 605-607, 609, 611, 618, 619
Varsói Szerződés 668, 1077
veszteségek 160, 535-584
l. még hadifogság, internálás
Vietnam 264, 265, 478-480, 1058, 1089

zászlók 76, 77, 79-83
zene 130-133
zsidóság 512-524, 684
l. még Izrael, holokauszt

Bojtásné Damó Csilla
Bolyósné Ujfalusi Éva

TARTALOM

A TRAFALGARI CSATA 200. ÉVFORDULÓJÁRA

KRÁMLI MIHÁLY — A trafalgari csata, 1805. október 21. ---- 911

ILLÉS ANDRÁS — Dokumentumok a trafalgari hadjáratból ---- 962

TANULMÁNYOK

BALLA TIBOR — A LEITHA és MAROS monitor Bosznia és Hercegovina 1878-as okkupációjában ---- 983

RÉTI BALÁZS — A brit haditengerészet és az olasz-etióp háború a korabeli magyar levéltári források tükrében ---- 1008

MAKAI ÁGNES – – SALLAY GERGELY PÁL — A Mária Terézia Katonai Rend történetének utolsó fejezete ---- 1051

MŰHELY

HORVÁTH JÓZSEF — Magyar kereskedelmi hajók hadi szolgálatban. A KELET és a NYUGAT gőzös sorsa a második világháborúban ---- 1119

SZEMLE

WLADIMIR AICHELBURG — Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe – Von Abbondanza bis Zrinyi *(Bánsági Andor)* ---- 1141

RONALD H. SPECTOR — Háború a tengereken. Tengerészek és tengeri csaták a XX. században *(Illés András)* ---- 1143

JEAN BÉRENGER, CHARLES KECSKEMÉTI — Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918 *(Miskolczy Ambrus)* ---- 1146

BIBLIOGRÁFIA

BOJTÁSNÉ DAMÓ CSILLA – – BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA — A 2003. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája ---- 1159

CONTENTS

ON THE BICENTENARY OF THE BATTLE OF TRAFALGAR

MIHÁLY KRÁMLI — The Battle of Trafalgar, 21 October 1805---------- 911

ANDRÁS ILLÉS — Documents from the Trafalgar Campaign---------- 962

STUDIES

TIBOR BALLA — The River-Gunboats LEITHA and MAROS in the Occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878---------- 983

BALÁZS RÉTI — The British Navy and the Italo-Abyssinian War as Reflected in Hungarian Archival Sources---------- 1008

ÁGNES MAKAI – – GERGELY PÁL SALLAY — The Last Chapter of the History of the Military Order of Maria Theresa---------- 1051

WORKSHOP

JÓZSEF HORVÁTH — Hungarian Merchant Ships in War Service. The Fate of the Steamers KELET and NYUGAT in the Second World War---------- 1119

REVIEW

WLADIMIR AICHELBURG — Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe – Von Abbondanza bis Zrínyi *(Andor Bánsági)*---------- 1141

RONALD H. SPECTOR — War on the High Seas. Seamen and Naval Battles in the 20th Century *(András Illés)*---------- 1143

JEAN BÉRENGER, CHARLES KECSKEMÉTI — Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918 *(Ambrus Miskolczy)*---------- 1146

BIBLIOGRAPHY

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. UJFALUSI — Selected Bibliography of Hungarian Military Historical Literature in 2003---------- 1159

TABLE DES MATIERES

POUR LE BICENTENAIRE DE LA BATAILLE DE TRAFALGAR

MIHÁLY KRÁMLI — La bataille de Trafalgar, 21 octobre 1805---------- 911

ANDRÁS ILLÉS — Documents issus de la campagne de Trafalgar-------- 962

ÉTUDES

TIBOR BALLA — Les monitors LEITHA et MAROS dans l'occupation de 1878 de la Bosnie-Herzégovine------ 983

BALÁZS RÉTI — La marine militaire britannique et la guerre entre l'Italie et l'Ethiopie d'après les sources d'archives hongroises de l'époque---------- 1008

ÁGNES MAKAI – – GERGELY PÁL SALLAY — Le dernier chapitre de l'histoire de l'Ordre Militaire Marie-Thérèse---------- 1051

ATELIER

JÓZSEF HORVÁTH — Des navires marchands hongrois au service de l'armée. Le sort des vapeurs KELET et NYUGAT dans la deuxième guerre mondiale---------- 1119

REVUE

WLADIMIR AICHELBURG — Register der k. (u.) k. Kriegsshiffe – Von Abbondanza bis Zrinyi *(Andor Bánsági)*---------- 1141

RONALD H. SPECTOR — Guerre sur mer. Marins et batailles navales au 20e siècle *(András Illés)*---------- 1143

JEAN BÉRENGER, CHARLES KECSKEMÉTI — Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918 *(Ambrus Miskolczy)*---------- 1146

BIBLIOGRAPHIE

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. UJFALUSI — Bibliographie choisie de la littérature d'histoire militaire hongroise de l'an 2003---------- 1159

INHALT

ZUM 200. JAHRESTAG DER SCHLACHT VON TRAFALGAR

MIHÁLY KRÁMLI — Die Schlacht von Trafalgar, 21 Oktober 1805--------- 911

ANDRÁS ILLÉS — Dokumente aus dem Feldzug von Trafalgar---------- 962

STUDIEN

TIBOR BALLA — Die Monitore LEITHA und MAROS in der Okkupation von Bosnien-Herzegowina im Jahre 1878-------- 983

BALÁZS RÉTI — Die britische Marine und der italienisch-äthiopische Krieg im Spiegel der zeitgenössischen ungarischen Archivquellen---------- 1008

ÁGNES MAKAI – – GERGELY PÁL SALLAI — Das letzte Kapitel der Geschichte des Militärordens Maria Theresia---------- 1051

WERKSTATT

JÓZSEF HORVÁTH — Ungarische Handelsschiffe im Kriegsdienst. Das Schicksal der Dampfer KELET und NYUGAT im Zweiten Weltkrieg---------- 1119

RUNDSCHAU

WLADIMIR AICHELBURG — Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe – Von Abbondanza bis Zrinyi *(Andor Bánsági)*---------- 1141

RONALD H. SPECTOR — Krieg auf den Meeren. Seefahrer und Seekriege im 20. Jahrhundert *(András Illés)*---------- 1143

JEAN BÉRENGER, CHARLES KECSKEMÉTI — Parlament et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918 *(Ambrus Miskolczy)*---------- 1146

BIBLIOGRAFIE

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. UJFALUSI — Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2003---------- 1159

СОДЕРЖАНИЕ

	К ДВУХСОТЛЕТНЕЙ ГОДОВЩИНЕ ТРАФАЛЬГАРСКОЙ БИТВЫ	
МИХАЙ КРАМЛИ	Битва при Трафальгаре, 21 октября 1805 года-----	911
АНДРАШ ИЛЛЕШ	Документы о Трафальгарской кампании----------	962
	СТАТЬИ	
ТИБОР БАЛЛА	Монитор ЛЕЙТА и МАРОШ в оккупации Боснии и Герцеговины 1878 года----------	983
БАЛАЖ РЕТИ	Британский военно-морской флот и война Италии и Эфиопии в зеркале венгерских архивных источников того времени----------	1008
АГНЕШ МАКАИ – – ГЕРГЕЙ ПАЛ ШАЛЛАИ	Последняя глава истории Военного Ордена Марии Терезии----------	1051
	МАСТЕРСКАЯ	
ЙОЖЕФ ХОРВАТ	Венгерские торговые суда на военной службе. Судьба судов КЕЛЕТ и НЬЮГАТ во второй мировой войне----------	1119
	ОБЗОР	
ВЛАДИМИР АЙХЕЛЬБУРГ	Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe – Von Abbondanza bis Zrinyi (*Андор Баншаги*)----------	1141
РОНАЛЬД Х. СПЕКТОР	Война на морях. Моряки и морские битвы в XX столетии. (*Андраш Иллеш*)----------	1143
ЖАН БЕРЕНГЕР, ШАРЛЬ КЕЧКЕМЕТИ	Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918. (*Амбруш Мишкольци*)----------	1146
	БИБЛИГРАФИЯ	
ЧИЛЛА Б. ДАМО – – ЕВА Б. УЙФАЛУШИ	Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы 2003 года----------	1159

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry

Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner

Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44, Fax: (36-1)-325-16-46

E-Mail-Adresse: hadtk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари

Ответственный редактор: Габор Хаушнер

Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окватх, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44, Факс: (36-1)-325-16-46

Адрес E-Mail: hadtk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

Gál Éva

Adatok a pécsi fegyverművesség történetéhez

Pintér Tamás – Rózsafi János

Csatatérkutatás az Isonzónál.
Szegedi 46-osok nyomában San Martino del Corsónál
és a Fajti Hribnél

Berkovics Gábor – Krajncz Zoltán

A csehszlovák légierő a két világháború között

Oláh András Pál

A szolnoki vasúti híd elleni, 1944. szeptember 5-i
amerikai légitámadás

Okváth Imre

A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962

Germuska Pál

Hadiipari együttműködés a KGST keretei között, 1956–1965